

નિવેદન

ઈ. સ. ૧૯૫૫ના વર્ષની ગુજરાત સાહિત્ય સભાની કાર્યવહી પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે; સાથે જ એટલો હોભ પશ્ય છે, કારણ કે ઈ. સ. ૧૯૫૪ની કાર્યવહી અમે હજુ સુધી પ્રગટ કરી શક્યા નથી. એ વર્ષના અંતર્ય વાઙ્મયના સમીક્ષક પ્રોફે. ધીરુભાઈ ઠાકર તરફથી હજુ સુધી અમને લખાણ મળ્યું નથી, એટલે આ વિલંબ થયો છે. એ માટે અત્યંત દિલગીર છીએ. સમીક્ષામાં રસ ધરાવતાં સૌ કોઈની તેમજ સાહિત્ય સભાના સભ્યો અને અંત્ય પ્રકાશકોની આ વિલંબ માટે ક્ષમા માગીએ છીએ.

આ કાર્યવહીને અમે ગુજરાત સાહિત્ય સમાજ એક અંગ ગણીએ છીએ. એની એ વિશિષ્ટતા સચવાઈ રહે એ માટે વિદ્વાન સમીક્ષકો અમને એમનો હિદ્દર સહકાર ચીવટપૂર્વક આપે એવી વિનંતિ કરીએ છીએ.

ઈ. સ. ૧૯૫૪ની તેમજ હવે પછીનાં વર્ષોની સમીક્ષા મળતાં જ બની શકે તેટલી વહેલી પ્રગટ થતી રહે એવો અમારો યત્ન રહેશે તેની ખાતરી આપીએ છીએ.

ત્રણ દરવાજા
અમદાવાદ
૩૧-૧૨-૫૮

ચૈતન્યપ્રસાદ મો. દીવાન
કેશવરામ કા. શાર્દૂલી
ધીરજલાલ ધ. શાહ
માનાદ મંત્રીઓ: ગુજરાત સાહિત્ય સભા

અનુક્રમણિકા

પંચાવનનું અંશરથ વાંચન

૧—૭૮

કલ્પન : નવલકથા (૨), નવી આવિષ્કાર (૧૫), નવલિકા (૧૬), કવિતા (૧૯), પિંગલ (૨૪), નાટક (૩૨), એકાંકી (૪૩), ઇતિહાસ (૫૦), ચરિત્રો (૫૧), ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન (૫૬), ગો. મા. ત્રિ. બે રમારક ગ્રંથો (૬૦), વિવેચન અને નિબંધો (૬૧), સંપાદન-ભાષાંતર (૬૨), શિક્ષણ (૬૫), વિજ્ઞાન આયુર્વેદ (૬૫), ઇતરવિજ્ઞાન (૭૦), જાળસાહિત્ય (૭૨), પ્રકીર્ણ (૭૭), આભારસ્પર્શ (૭૮)

પુરવણી— (સુવિત પુસ્તકોની માદી)

૭૯-૮૪

પંચાવનનુ ગ્રંથસ્થ વાઙ્મય

૧૯૫૫ નાં સર્જન-ચિન્તન પર દષ્ટિપાત

લેખક : શ્રી. વિજયરાય ક. વૈદ્ય

આ લખાણુ લખવા માટે સરતા ઠેરા કાગળ તૈયાર કરીને લખવું શરૂ કરવા માટે ઝરણી જેવી ખોલી તેવો જ એમથી મોટો કબજો પહેલાં પાનાના ઉપલા ભાગમાં પડ્યો, આણું થાય એ શુભ શુકન ગણાય છે. વળી એ કાઢતું સમગ્ર સ્વરૂપ એવું બન્યું છે કે તણુ ભૂરા તારા બેગા થકને ઝીણાં શાં કિરણુ બણે પ્રસારતા હોય. આવા દરખથી તો શુકનનું શુભત્વ વધુ એમ માની, જે જીવનદેવતાએ કાયારલે જ આવો અનુકૂળ દેવી સંકેત સમક્ષ ક્યાં તેને પ્રણમી, માડું બાસાણું વધું નજીક હોઈ આ અરસામાં તો મારે માટે મહાભારત કાગળ સમાન ચર્ધ પડી છે એવી આ પ્રવૃત્તિ આદરું છું, એ જ મુદ્દેવ આ ડોલતી નેયાને નિર્વિઘ્ન સામે પાર પહોંચાડે એવી પ્રાર્થના કરીને.

આટલું કરીને આગે ખડવા જેવો પ્રયાસ કરું છું તેવી જ ગૂઢ કો સંવેદના થવા માટે છે. તે આ પ્રકારની છે. જીવનદેવતાએ પ્રાર્થના તો, અગાઉ ઘણી વાર તેમ ફરી એક વાર, સાંભળી જ છે; પણ, જે પોતાના ‘બીજ બચપણુ’ મા તો કમારનો પ્રવેશી ચૂક્યો છે તેના-જેનો “ટગમગ પગ ટકતો” નથી ને જેની નોકા કાણે કાણે વધુ ડોલતી જાય છે, તેના-હૈયે હામ પૂરવા સારુ, એ અધિષ્ઠાત્રી દેવીએ યુવાન ને ઝૂંદ એમ બધાં મળીને પાંચસાત મજબૂત ને સાખૂત કાઠા-બાવડાના અચ્છા નાવિકો મારી વહારે ચઢવા મોકલ્યા છે. એ સાગરખેડુ બહાદુર બન્યુઓની મારે ખાસ જરૂર જેટલી પૂરતી મદદ જો ખરે ટાકણે આમ પામ્યો ન હોત તો, -તો એવું બન્યું હોત કે મગેલાં બસોથીયે વધુ પુસ્તક-પુસ્તિકાઓથી ભરેલી આ નાવને કાંઠા નજીક જ કુનાડી દદને, મે મુઠીઓ વાળીને ઘર બહી દોટ જ મૂકી હોત, ન તત્ર સશયઃ ।

એ બસોથીયે વધુની સાહિત્યસ્વરૂપ વાર વસ્તીગણતરીનું યાંત્રિક કાચું તો બ્યાખ્યાન અન્તે ઉપારો એ યાદી કરવા પર જ રાખ્યું છે, અને

મુલવણી પરત્વે :અહીં આરંભે જો કાંઈ બહુ દૂંઠામાં સર્વસામાન્ય દષ્ટિએ કહેવાનું છે તે એટલું કે સમગ્ર પંચાવની વાડમયમાં એ વર્ષનો મન્યરાજ 'બૃહત્પિંગલ' સહેજે પડેલું યશસ્વી રથાન પામે છે. અને રસ-કલ્પનાત્મક એવાં સર્જનોમાં કોઈ કાવ્યગ્રન્થે નહિ પણ પાંચ-છ નવલ-કથાઓએ રસગર વાચન પૂરું પાડ્યું છે. આ કારણે નવલો જ પડેલી હાથમાં લઈ, છું. એમાંની 'ભગ્ન પાડુકા' (કનૈયાલાલ મા. મુનશી) વિશે એક સિષ્ટ વાચક નીચે મુજબ નીરક્ષીરશુદ્ધિપૂર્વક લખે છે :

કલ્પન : નવલકથા

આઠ વિભાગોમાં આલેખાયેલી ભગ્ન પાડુકા, -એનોઉપોદ્ધાત વાંચતા જણાય છે તેમ, માત્ર પ્રથમ ભાગ છે, એમ જણાય છે. તેથી બીજા ભાગમાં કથાકાર પાત્ર-વિકાસ કરવા ઇચ્છા રાખતા હોય તો કોણ જાણે; પરંતુ, પ્રથમ ભાગના આઠ વિભાગો એકાદ કે બે પાત્રો બાદ કરતાં, પાત્રાલેખનને પૂરતો ન્યાય આપી શક્યાં છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે.

આ કથાની વિશિષ્ટતા, મુનશીજીની લાક્ષણિક ટેવ પ્રમાણે, કંઈક નવો અણુબેકાયેલો પંથ ખેડવાની, એક નવો ચીલો વાડમયકલામાં પાડવાની મહેત્તમાં પ્રગટે છે. આ કથા ત્રણ-કે ચાર પાત્રોની આસપાસ વીંટળાયેલી, કથાકારના પાત્રો સાથેના વાર્તાલાપરૂપે, આત્મકથિત સંવેદનસ્વરૂપે આકાર લે છે. આ રીતના આપણા નવલ-સાહિત્યના પ્રથમ પ્રયાસ તરીકે, ઘણા પ્રથમ પ્રયાસોની માફક, યુગદોષના તાણાચાણામાં વણાયેલો લાગે છે.

પ્રથમ એની શુણ્વતા પર દષ્ટિ ફેંકીએ. સાથી સચોટ પાત્ર કદાચ લેખકથી અજાણતાં, એમણે સરપટે મૂકેલા બાડા મહારાજનું નહિ, પણ "એક પાપાતમા" તરીકે સર્જીતા મલિક કાફૂર વાને કપૂરિયાલું છે, એ નિઃશંક. આઠમાંથી પાંચ વિભાગમાં જુદી જુદી રીતે વણાતી આ ભેરદાર વ્યક્તિનું નિરૂપણ કપૂરિયાથી માંડીને સુવત્તાન અલાઉદ્દીનના મુખ્ય સલાહકાર કાફૂર તરીકેનું એટલું સુરેખ અને નૈસર્ગિક છે કે 'શુજરાતનો નાથ' અને 'વેરની વસૂલાત'ના સમય લેખકનું ફરી રમરણ કરાવે છે જેમ વૃદ્ધ લડવૈયો સમય આવ્યે તલવારના પદા નથી વીસરતો, તેમ મુનશીજીની કલમે એતું જતું કથાકારનું સુળળ વિચારે નથી મૂક્યું, એવી પ્રતીતિ વાચકને થયા વિના ન રહે.

પરંતુ, આ બાદ કરીએ તો કમનસીબે આ નૂતન ચીલાનો ભગીરથ પ્રયાસ ઘણે અંશે સફળ પ્રયાસ જેવો જણાય છે. પ્રથમ આસે કૃત્રિમતાની છાપ પડે છે. પહેલી જ લીટીથી પોતાના વેગમાં વાચકને પકડી, વાર્તા-પ્રવાહમાં ઘસડી જતા નવલકાર મુનશીજી કોણુ જાણે કેમ પોતાનો રંગ-મંચ સજવા, આજુબાજુના પડદા ગોઠવવા, અને કંઈક છાયા-પ્રકાશની અસર (Light effect) કરવા મથતા હોય લાલપીળા કે સફેદ ચીની કાગળથી, એવું જણાઈ જાય છે. કથાની શરૂઆત જ પૂર્વ-અંદે નક્કી કરેલી કોઈ 'pet-theory' ની લાદેલી પ્રસ્તાવના સમી બાસે છે. અને પવિત્રતાની સ્તબ્ધ કરતી દેવળદેવી તો સાચે જ આવી ચઢાવેલી જોપનીઝ દીંગલી સમી, અથવા કોઈ મેસ્મેરિઝમના ગોઠવેલા પાત્ર સમી, જનદૂગર કથાકાર બોલાવે તેમ બોલતી જાય છે. નથી એનામાં વ્યક્તિત્વ કે નથી શક્તિ. સરખાવો એની સાથે એ જ પાટણની 'પ્રભુતા'ની ઉંમરે નાની પણ કુશાગ્રતેજસ્વિની કાસ્તીરા-દેવી. બાળકનું પાત્ર રચી એનામાં આવી નિસ્તેજતા—આવી પામરતા આરોપવાની કંઈ આવશ્યકતા હતી, સિવાય કે કથાને અ-નૈસર્ગિક શરૂઆત કરાવવી તે !

એથીયે વધુ પામર પાત્ર ઘડ્યું,—કે ઘડેલું બીજું મૂકી દીધું—તે માધવ પ્રધાનનું. એની સફેદ જટાનું અથવા તિરસ્કાર-લયી બૂલંગનું વણું ન ક્યાં સિવાય ક્યાં પ્રસંગોમાં વાર્તાકારે માધવને પાટણ પર એક-અંકે રાજ ચલાવતા હુદ્દિશાળી-અલબત્ત દુષ્ટ-મહાઅમાત્યનું દર્શન કર્યું—કરાવ્યું છે ? મહારાણી કમળાબાને કોપમાંથી પૈસા ન આપવામાં, કે અલા-ઉદ્દીનની સાથેના વાર્તાલાપમાં, કે સરદાર ઉલુખખાનના સૈન્યથી સોમનાથના મંદિરને લાંગવાના સમયે, ગુજરાતના મહાઅમાત્યે શી મુત્સદ્દીગીરી વાપરી ? હારમાંયે જીતે, પ્રમળ દુષ્ટતાની પરાક્રમ્યાએ છેક પહોંચીને, કંઈક હૃદયનો અતિ કટુ ખાલો ખી-ફુનિયાને પાછને, એનું નામ ગણના-પાત્ર બલ-નાયક, એને બદલે, મુસદ્દી-ગીરીનો ઢોંગ કરતો, અત્યંત દુષ્ટ, પૂર્વજઅમાત્યોનો નિર્મળ વંશજ, એવો માધવ પણ લેખકે નિશ્ચિત કરેલા યંત્ર-માનવ સમો, નિજીવ માત્ર જ દષ્ટિએ પડે છે. એમાં કથાકારનું આતુર્વ જણાતું નથી.

ત્રીજું પાત્ર છે ગજનન મુનિનું. માત્ર ઈશ્વર-કથાએ પહોંચેલા બાણમહારાજના મુખથી આત્મ-વૃત્તાંત ન કહેવડાવવાના ધરાદાથી સમર્થેલ આ અર્ધ-વિદ્વક, અર્ધ ગુલામ સમું પાત્ર રચી, અને તેને વિશેષમાં મુનિ-પદે સ્થાપી, આ કુશળ નવલકાર બીજી એક બારે બૂલના ભોગ, આ

છીએ કે આપણા દેશના ગામડાનું જીવન કેટલું તો અદ્યુત સસિક અને એવું કૌતુકરાગપ્રેરક એટલે જીવનના શુભા શુભ બને અશો ધરાવે છે.

“દરિયાવ-ફાલના [નાયિકા-નાયકના] પ્રણયની સુરભિનું કાવ્યમય આલેખન, ગ્રામજીવનમા પ્રવર્તતા કાવાદાવાઓનું દર્શન, દેશી રાજ્યોની નીતિ અને આઝાદી પ્રાપ્ત થતાં પ્રસરેનું વાતાવરણ-આ સર્વ [એ દસકા પર પથરાયેલી] આ કથાના પટમા વણાઈ મયેલ છે.” કેટલેક અંશે મોં-એધી હાનમાવપૂર્વક અસરકારક રીતે કહેવાતી જૂના વાર્તાકારની દબે પણ ઘણે સ્થળે લખાણેની ‘ના છૂટે’ ના મધ્યવર્તી વિચાર તરીકે આ વાક્ય ટાકી શકાય : “અને પછી, સવાન ન જીટે તો જવાન પણ કથાયી જડે કે, પ્રણયરૂપી એમણે જમીજુદી ધસી પીધી છે, કે જેમાં સમર્પણ જ નહિ, પ્રરણા પ્રેતસાહન, રાગ અનુરાગ, જીનટ ને ઉત્સાહ બધાં જ જીવન-તરવે બધાં પડ્યા છે !”

‘ત્રિશંકુ’ (રમણલાલ વ. દેસાઈ) આ નવલકથા સમાજના એક સુ-પ્રતિષ્ઠ મધ્યમવર્ગી કુટુંબનું જીવન સુખ્યત્વે આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. નવલકથાનો નાયક કિશોર એક હાપખાનામા સાધારણ સારા હોદ્દા ઉપર નોકરી કરતો હોય છે. તેમણી સન્નેગવશાત્ તેની સ્થિતિ કેવી ખરાબ થાય છે અને તે ગુડાખીરી તરફ વળે છે અને તેમણી પાછો અકસ્માત્ શિષ્ટ સમાજમા સ્થાન પામે છે. સન્નેગોનું રમકડું બનીકે કાપા કરતા આ કિશોરની સ્થિતિ ત્રિશંકુ જેવી જ છે, જેને લીધે નવલકથાનું શીર્ષક યોગ્ય રીતે જ ‘ત્રિશંકુ’ મુકાય છે. આ વૃત્તિમા દુર્ભાગ્યવશાત્ ગાડાના બેલ જેવા છે તે નાયક કિશોરના પાત્ર કરતા, સમાજને નિર્લિપ્ત દષ્ટિથી જોનાર દર્શનનું પાત્ર વધારે સ્મરણીય અને તેવી રીતે આલેખાયું છે. તેવી જ રીતે નાયિકા સરલા પણ માદગાર રહે તેવી જીવત માનવમૂર્તિ ધરાવે છે વાર્તામા તીખા તમતમતા વિચારો તેની જ શૈલીમા પ્રસંગોપાત્ દર્શાવવાની કર્તાની શૈલી અહીં પણ દષ્ટિગોચર થાય છે. ચોરીની તરફેણ કટાક્ષપૂર્વક જ્યાં થઈ છે ત્યાંનું અદાક્તનું દર્શન આ કથનના ધણુમાનું એક ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. બીજું પૃષ્ઠ ૨૦૦ તથા ૨૦૧ ઉપર સમાજની યુનેમારો પ્રત્યેની બેરવાઈ સબધો જે લખાયું છે તે સામ્યવાદી પાત્રના ઉદ્ગારો અને તે માત્ર ઉચ્ચેરણી માટે ધડાયેલા એમ કહી કાઢી નાખી શકાય તેમ નથી, કેમકે એ દ્વારા કર્તા સમાજને ચેતવે છે કે કિશોર જેવા સરકારી જીવાન પણ સન્ને-ગોના માથા ગુડાખીરી લણી વગરો. આમ આખી નવલકથા એક યા બીજા

સ્વરૂપમાં સીધી યા આડકતરી રીતે એકધારાપણાથી ઉપર કલા તેના વિચારો પાત્રો પ્રસંગો રજૂ કરતી હોઇને પ્રાસંગિક જેવી કહેવાય અને તેથી કર્તાની ઉત્તમ અથવા મધ્યમ કાદોની કૃતિઓમાં પણ જિંસુ* સ્થાન પામે તેવી નથી એમ કહેવું જોઇએ.

ધૂમકેતુએ આ વર્ષમાં બે ઐતિહાસિક નવલો આપી છે: 'મગધપતિ' તથા 'મહાઅમાત્ય ચાણક્ય.' આમાની પહેલીમાં રાજા પ્રસેનજિતવુ* મૃત્યુ તથા અજાતશત્રુનો રાજ્યકાળ તેમજ વૈશાલીમાં ગણતંત્ર રાજ્યની સ્થાપનાને સ્પર્શી* છેવટે અજાતશત્રુનો વૈશાલી પરનો વિજય વર્ણવાયા છે. અહીં વસ્તુના વિકાસ કરતાં પાત્રનિરૂપણની શક્તિ વધારે ધ્યાન બેંચે તેવી માલુમ પડે છે. મહાઅમાત્ય વર્ષકાર તેમજ નગરશીલિની આત્રપાલી એ બંને પાત્રો સૌથી સરસ આલેખાયા છે. આત્રપાલીના સ્વરૂપવર્ણનનો આ નમૂનો સરળતા સાથે કેટલી આકર્ષકતા સાથે છે: "એની આંખમાં અંજન બેહુ* હતું. એટલું સુંદર એટલું રસિક, એટલું મોહક, એટલું કુદરતી કે એના વિનાની એ આંખને કદી જ શકાય નહિ."*

'મહાઅમાત્ય ચાણક્ય' અલિંગ સુંદર એટલે એલેક્ઝાંડર મહાન સિંક-દરની હિંદ પરની સવારીથી શરૂ કરાઇ છે અને એમાં ચંદ્રગુપ્તે મગધ ઉપર ચાણક્યની મદદથી કરેલી ચઢાઇની તૈયારી સુધીનું વસ્તુ ગૂંચી લેવામાં આપ્યું છે; આ બે ચઢાઇઓ વચ્ચેના નદોના રાજ્યકારભારને પણ વણી લેવામાં આપ્યો છે. આ કૃતિને નામ આપનાર સુખ્ય પાત્ર મહાઅમાત્ય ચાણક્યની, તક્ષશિલાના વિદ્યાપીઠના આચાર્યપદથી શરૂ કરી મગધનું રાજ્યપ્રકરણ નિહાળી ત્યાંથી અપમાન પામી મગધ પર ચઢાઇ લઈ જવા તેણે ચંદ્રગુપ્તને પ્રેરણા કરી ત્યાંસુધીની જીવનકથા આવી જાય છે. રા. યુનીલાલ શાહે 'ચાણક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત'માં ચાણક્યનું પાત્ર અગમનિગમના જાણકાર તરીકે આલેખ્યું છે તેના કરતા જુદી જ રીતે ધૂમકેતુએ એ પાત્રને એક અત્યંત કુશાગ્રજીહ્વા આચાર્ય તરીકે આલેખ્યું છે. પણ અહીં એના હિંદુસ્તાને આવરી નહિ લેતાં માત્ર ઉદય જતાવાયો છે, પણ તેની પૂર્ણ તેજસ્વિતા તો કશે પણ દરદમાન થતી નથી. રસનિષ્પત્તિમાં આટલી જીણવ રહી છે તે ઘણા રસગોને ખૂચશે.

* પુરતકમાં લેખકે પ્રાચીન સ્થળોના પરિચય આપ્યો છે. તેમ પાત્રોનો પણ આપ્યો હતો તો સારું હતું. એ હોત તો રાજા વર્ષકાર મસ્તિકા વગેરેના સંબંધ જરાજર સમજાત.

આ મુખ્ય પાત્રની સાથે સંકળાયેલાં, જેવાં કે આંલિકુમાર, વિષકન્ધા, શકટાલ, મંત્રીશ્વર વગેરે ઠીક ઠીક આલેખાયાં છે. વળી ઐતિહાસિક વાતાવરણ એકંદરે સ્પષ્ટ હોવા પામ્યું છે તોપણ એવું વાતાવરણ જે આલુક્ય-અંધાવણીમાં ખડું થાય છે તેવું અહીં નથી. સંભવ છે કે ચૌલુકયો જેટલો શૌર્યપૂર્ણ ઇતિહાસ મુખતોના હશે નહિ, તેથી આમ બન્યું હશે.

‘સરી જતી રેતી’ (યશોધર મહેતા), ૧૯૫૦ માં પહેલી વખત પ્રકાશ થયેલી આ નવલે તે વખતે ઘણા જોડાપોહ મચાવેલો અને મામલો ઠેક વડી અદાલત સુધી પહોંચી ગયેલો. ૫૫ માં તે નવા સંસ્કરણ સાથે ખીજી વખત બહાર પડે છે. નવલકથામાં ડૉ. કલ્યાણ જે મુખ્ય પાત્ર છે તેના જીવનના જીદા જીદા પ્રસંગો મુખ્યત્વે કરીને ગૂંથી લેવામાં આવ્યા છે. કનૈયા જેવો ડોક્ટર કલ્યાણ તેની ગોપીઓ (હિત્તા, માર્તી, સાળીના વગેરે) સાથેના હિન્દવજન્ય ભોગ-વિલાસની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી જાય છે તે રસમય રીતે લેખકે વર્ણવ્યું છે, આ પરદેશી પાત્રો ત્યાના વાતાવરણ સાથે સુંદર, કુદરતી રીતે વિકાસ પામ્યાં છે તે લેખકનો પરદેશમાં રહી મેળવેલો અનુભવ તથા પાત્રનિરૂપણશક્તિની નૈસર્ગિક બક્ષિસ દર્શાવે છે. નવલકથાના વિકાસમાં સાધુ સંન્યાસી અને યોગીઓ પણ આવી જાય છે જે દ્વારા કર્તાના ગહન વિચારોનો પણ આપણને પરિચય થાય છે. રસિક માર્મિક અને હૃદયેક ઠેકાણે કટાક્ષમય સંવાદો એ આ નવલકથાનું એક અનોખું પાસું ગણી શકાય. પૂરીય અને પાશ્વત્ય સંસ્કારો અને સંસ્કૃતિ વર્ણવી તેનાં પાત્રો તેમજ વાતાવરણ, એકકડીમદ્દ રીતે ગૂંથી, ખનેની વિવશજીતાઓ દષ્ટિગોચર કરાવી, કઈ વસ્તુ ઉચ્ચતર છે તેનો આપોઆપ પરિચય કરાવતી નવલ અત્યંત રસમય બની છે. શીર્ષક સૂચવે છે તે થયાઈ સાર્થક છે કે અત્યંત ભોગવિલાસ ભરેલું જીવન સરી જતી રેતીના પાયા ઉપર રચાયેલું છે અને તેને સરી જતાં વાર લાગતી નથી.

‘અધૂરો આદર્શ’ તથા ‘અધૂરી વાત’ એ બંને પર લખવાનું શરૂ કરતાં એના સમયે લેખક જેમનું નાટક ‘હરિરથ આલે’ પણ આ વર્ષમાં છે તે બચુભાઈ શુક્લ હવે આ દુનિયામાં નથી એ વિચારે એક થાય છે. સમીક્ષકને ‘અધૂરો આદર્શ’ આ બેમાં વધારે સુંદર લાગી છે. એમાં એક નાના મામલા રહીશોનો ત્રણ પેઢીનો ઇતિહાસ પ્રથમ પંક્તિના કલાકારની કલમે વાતોરે આલેખાયો છે. આગલી ક્રિતિઓ કરતાં આમાં

ભાષા પરનો કાબૂ વધારે સુરચતાયુક્ત અને ગાંજીયંયુક્ત અનુભવાય છે. વળી આયોજનમાં પણ તૃપ્તિદાયક તાજગી છે. સાધુવપ્રિય તેમજ કૌતુક-રાગી હિમય પ્રકારની શૈલીમાં એકસરખી આસાનીથી વિહરતા આ સાહિત્યકારે આપણને મહાસક્ષ્મી જેવું ગુજરાતી નવલ સૃષ્ટિનું ચિરંજીવ પાત્ર આપ્યું છે એ તેમની આ કૃતિ અંગે સૌથી મોટી સિદ્ધિ છે. સાધુ-રામ, કીકી તથા દેસાઇજી પણ સુરેખ અને માદ્યાર પાત્રો બન્યાં છે.

આજથી આસો વર્ષ પર થયેલા કાશ્મીરી સુકવિ કદ્દણ્ણનું સંસ્કૃત કાવ્ય 'રાજતરંગિણી' એટલે હિંદના ઇતિહાસમાં ખરો ઇતિહાસ આપતા બહુ થોડા ગ્રંથોમાંનો એક; એમાંથી મનભાવતું વસ્તુ લઈને 'વહી જતી જોલમ' પહેલાંની બે નવલોની જેમ મનકાવતું આલેખન આ કૃતિમાં પોતાને ઇંગિતથી અમદાવાદી આદમી અથવા 'હુદ જતું' તરીકે ઓળખાવના હિત્સુક પણ એવા છે તો જરાય નહિ એ સમકાલીન ગુજરાતના સર્જકોની હવે તો પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રવેશ્યા છે તેવા કર્તા યશોધર મહેતાએ ક્યું છે.

આમાં કદ્દણ્ણનો તો માત્ર આધાર લેવાયો છે, બાકી તો કવિહૃદયના આ નવલકથાકારે પોતાના વિશાળ કદ્દનાક્ષેત્રમાં થયેગ્ધ વિહાર કરીને, સર્વ સહૃદય (અક્ષત્ત કદ્દર ચોખલિયાઓ સિવાય) વાચકોને દરી દરીને વાંચવી ગમે તેવી રસનીગળતી કથા જે મનોહર લેખનશૈલીને પૂરતા મહા-વરાથી પોતાની કરી છે તેમાં રચી છે. એક વિવેચક કહે છે તેમ, "એમને કસબ અને એમની કથા ગુજરાતથી અગરવાં નથી. એમની શૈલીની ભલક, આંજી નાખે એવા વાતોલાપો, પ્રસંગોનાં વહેણ, થોડી હકિતઓમાં પાત્રને જીવંત બનાવવાની શક્તિઓ આ નવલકથામાં પણ દેખાય છે."

'સોહીણી સંઘાર'માં (ગુણવંતરાય આચાર્ય) પોતાના પિતાના કમોત-તું વેર વાળવા જાણે રણચંડી બની હોય તેવી સોહીણીનાં લગ્ન રામ કનકસેન સાથે થયાં એ પ્રકારનું વસ્તુ છે. એમાંની ઘટનાઓ આ કર્તાની વાચકોને પરિચિત જોમદાર શૈલીમાં વર્ણવાઈ છે.

પાત્રો પણ સજીવ છે. ઠાઈ ઠાઈ પાત્રની ઉંમર બરાબર પ્યાનમાં રહી ન હોય કે એક સ્થળે આવતી શ્વાનમીમાંસા કથાપ્રવાહને રૂંધે એવી ગોણું શક્તિઓ સિવાય આ નવલ સાડાચારસો પાનાં પર પથરાયેલી હોવા છતાં વળી ઉવટ દરિયાની પરિભ્રામ્યા આપેલી હોમને ખાસ રસપૂર્ણ બની છે.

એની જેમ રા. સારંગ ખારોટનું 'આકાશ કુસુમ' પણ છે તો કૃષ્ણ કાશ્યુ. સાગ-ચારસોથીયે વધુ પાનાંનું, પણ મનોરંજક વાચનનું પાઠ્યના મધ્યમ વર્ગની એ વાર્તામાંથી મળે છે. એ શહેરમાં નોકરી માટે વલખાં મારતા ટ્રેનયુએટ પ્રાણલાલની આસપાસ આખી કથાનો પટ વિસ્તરે છે. બધા જ પ્રસંગો ચિત્રાત્મક શૈલીમાં આલેખાયા હોઈને દુ.ખમાં પણ દૈવી સંપત્તિને વફાદાર રહેનાર મનુષ્યની આ વાર્તા છે.

રા. રતિલાલ જિ. શાહની નવલ 'મેઘનાદ' (ભા. ૧-૨) યોગ્ય રીતે જવાબદાર વિવેચકો તથા પીઠ, રસ્ય આલોચકોની પ્રથમ પામી હોઈને પંચાવનની નવલકથામૃષ્ટિમાં મહત્વનું સ્થાન પામે છે. આ કૃતિનું મધ્ય-ખિન્દુ વિકાસયોજના છે. મોટી રકમનો પગાર જતો કરી દેશસેવામાં યુગવતાર મુશિક્ષિત નાયક મેઘનાદ યોજનાવિકાસનું પોતાનું કાર્ય કેમ આગળ ધપાવે છે અને એમ એક ત્યકતાનો સાથ કેવી રીતે મેળવે છે તેનું ખ્યાન અહીં થી રીતે થયું છે એમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યકતા મૂકી મળેલી પ્રાપ્તિદાર જેવા પ્રશ્નો આવે અને આવ્યા છે. વિશાળ ફક્કની આ નવલકથાઓની ઘટનાઓ માત્ર મુંબઈ-મદ્રાસમાં નહિ પણ આફ્રિકા અમેરિકા સુધી પથરાયેલી છે. પાત્રો વિવિધ અને સુરેખ છે. ખ્યેવલક્ષી હોવા છતાં સાદાંત રસ એમાં વાંચનારને પડે છે.

ડોપ્ટરના જીવન તથા વ્યવસાયની એક સારી અંગ્રેજી દર્શિ વાચીને એના જેવી સ્વતંત્રપણે લખાયેલી 'ડોક્ટર નરેન્દ્ર' (કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ) જેમ વિષયની નીનતતને લીધે તેમ કર્તાની સારી લેખનશક્તિના કારણે સુવાચ્ય બની છે. માનવસ્વભાવનું અવલોકન તથા મનોભાવનું નિરૂપણ સામાન્ય કરતાં ઉચ્ચ ઠોટીનું જણાય છે. દાકતરી વ્યવસાયની આવી સફળ કૃતિ યુજરાતીમાં બીજી અવધામાં નથી એમ કહેતા ખુશી જીવજે છે.

ખસોથી પણ ઓછાં પાનાની અને મોટા અક્ષરે છપાયેલી આ મેદ. વાર્તા અથવા જસસકથા 'સ્વપ્ન કે સત્ય' (કૃષ્ણપ્રસાદ ભટ્ટ) વાંચીએ છીએ. આ વર્ગની એ મધ્યકોટીની પણ વાંચવી મને તેવી વાર્તા છે.

'મેઘલો રાતે' (સુહાસી) આ ધ્યાય શીર્ષક મુજબ વાર્તામાં ધનધાર આકાશ તથા વૃષ્ટિના કવિત્વયુક્ત ચન્દ્રચિત્રો મળે છે. સુરત જિલ્લામાંના 'દોળોએ'નો જટિલ પ્રશ્ન આમાં લેવાયો છે. આમ વાર્તા જ ચાલુ અર્થમાં જીવનલક્ષી છે તોપણ, નાયક જયંતના આલેખનમાં જનસ્વભાવના અભ્યાસની દૃષ્ટિએ થોડી કથા રહી હોવા છતાં વાર્તા એકંદરે સરકારના

શુદ્ધ તથા અમુક પાત્રોની કુષ્ટતા ખુલ્લી પાડનાર તેમજ નાયક પકડાવા છતાં સેવાકાર્ય દૃઢતાથી ચાલુ રાખનાર નાધિકા સવિતાનું ચૈર્યશીલ પાત્ર, આ બંધાને લીધે કથા સારી કલાકૃતિ ગણાય તેવી થઇ છે.

બેરિસ્ટર લેખક રા. ગણાભાઈ પટેલ-કૃત 'વનની વાટે' માં તેમનો આક્રિશ્નો ક્રેટયોક અનુભવ મૂર્તિમંત થયો છે. જંગલોનું વાતાવરણ, ત્યાંની પ્રજાઓનું જીવન, આદિકામાં હિંદીઓની સ્થિતિ વગેરેનો પરિચય આમાં મળે છે. વસ્તુગૂંથણીની દૃષ્ટિએ ક્રેટયાક દોષ રહ્યા છે એટલું પણ ઉમેરવું જોઈએ.

'યુદ્ધ અને શાંતિ' (અનુ. જર્થિ દલાલ) જગતસાહિત્યની અમર કૃતિમાં સ્થાન પામેલ કાઉન્ટ લીયો ટોલ્સટોયના ઉત્તમોત્તમ સર્જન 'War and Peace' નો આ અનુવાદ છે. મૂળ રશિયન ભાષામાં લખાયેલી તેમાંથી અંગ્રેજીમાં અનુદિત અને તેમાંથી ગુજરાતીમાં આ મહાકૃતિનું ભાષાંતર એ ક્રેટયાક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ કોઈ પણ મૌલિક નવલસર્જનો કરતાં ઉત્તમ છે. ટોલ્સટોયે જેમાં પોતાના જીવનઅનુભવનો નિર્મોહ દાલ્યો છે અને વર્ગો સુધી ચિંતન અને મનનની તપસ્યા કરી આ કૃતિ આપી તેટલી મહેનતે તો નહિ પણ રા. દલાલે આનો અનુવાદ કરવા પાછળ ત્રણ ચાર વર્ષ ચાલ્યાં છે તે ઓછો શ્રમ નથી, આ અનુવાદ કરીને રા. દલાલે એ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષા જગત-સાહિત્યની અમર કૃતિને પચારી શકે એટલી ગૌરવશાળી છે, અને એ રીતે રા. દલાલનો આ પ્રયત્ન આવકારપાત્ર છે. દરેક ચિષ્ટ વાચકે આ યુગના આધુનિક મહાકાવ્યનું પાન કરવું જોઈએ.

અહીં વિગતે અનુવાદના શુદ્ધતાની ચર્ચા કરવી અશક્ય હોઈ કૃતિ ઉપર ઊડતો દૃષ્ટિપાત કરી લઈએ. રાંસપાએ નેપોલિયન સામે લડેલ યુદ્ધને આવરી લઈ એ વાતાવરણનો ખ્યાલ આવે તે માટે અનેક સમકાલીન ઐતિહાસિક પ્રસંગો લેખકે કુશળતાથી નવલકથાના તાણાવાણા સાથે વણી લઈ અવનવી જાતનું પદ જતાવ્યું છે. પુસ્તક વાંચતાં રશિયાનું તે સમયનું વાતાવરણ, ફ્રેંચ સંસ્કૃતિની રશિયા ઉપર પડેલી અસર, રશિયન કલા, યુદ્ધનું વાતાવરણ તેમજ જુદાં જુદાં પાત્રોના પ્રણયજીવનનું આલેખન વગેરે એક વિશાળ રંગભૂમિ ઉપર જીવનનાટક ખેલાવું હોય એ પ્રકારનો ખ્યાલ આવે છે. ભાષાનો પરાહ સર્વસામાન્ય દૃષ્ટિએ સુધઝ અને રસ-

મધ હોવા છતાં કેટલેક ઢેકાણે રચનાઓ કિલ્લે લાગે છે. અલગત, આવી મહાકૃતિઓના અનુવાદમાં કેટલુંક એવું બનવાનું જ.

મહાન કલાગુરુ અને અપ્રતિમ પ્રતિભાશાળી સર્જક ટોલ્સ્ટોયની આ કૃતિ વિશે મેકાગેલ લખે છે "... યુદ્ધ અને શાંતિ 'તો ઐતિહાસિક ક્રમનું હૃદયસ્પર્શી' આલેખન છે. અને આ મહાનવલનું દ્વિત્વ વસ્તુ યુદ્ધ અને શાંતિ, યૌવન અને જરા તો ઇતિહાસના સહજોદ્ભવી વિકાસના સંકેત બને છે."

'જૂરા દેવળ' (રા. જયભિખુ) સામાન્ય રીતે લખાતી ઐતિહાસિક નવલકથા કરતાં આ કંઈક અંશે જુદી પડે છે. મારવાડના રેગિસ્તાનની દિલાવરીની અને જૂરાઇની આ કથા છે. આ કથા જૂરા દેવળની લઠાયકતા વિશે રામ-લખમચૂની જોડી જેવા લાઇઓમાંના એક બાઇ જયસિંહના દ્વિભાં મોટાભાઈ વિજયસિંહ વિશે જે વિચારો જન્મે છે તે દ્વારા ખ્યાલ આપી, ખાતુ સુન્દરી પાસે જયસિંહને આકૃષ્ટ કરી જોધપુરની સ્થાપના, જોધપુરનો પરાજય, દુર્ગોદાસનો પુરુષાર્થ વગેરેની કથા કહેવરાવી છે. આ મુખ્ય વસ્તુની સાથે મહાસિંહના વચન ઉપર જોધપુરના કિલ્લાને અમર કરવા 'રાજિયો ઢોલી'ના અપાયેલા આત્મબલિદાનની મહાગાથા તેમજ રાજ્યભક્તિનો તાદૃશ ચિતાર આપતી 'ચતરો ગહલોત'ની અમર રાજ્યમેવા પણ લેખકે આપણી સમક્ષ યુકી છે.

માનવકૃતિહાસના પાના પર માનવીની બલાઈ તેમજ જૂરાઇ બંને કોતરામાં છે. મેવાડ મારવાડ અને અંબર રાજ્યની જ્યાં સીમાઓ મળે છે એ ત્રિમેડા ઉપર આવેલું દેવળ એ બંનેની સાક્ષીરૂપ છે. પણ જ્યારે માનવીની લલાઈ સહંતર વિલુપ્ત થઈ ગઇ, તે બલાઇને જૂરાઇ ખાઇ ગઇ ત્યારે રાજ્ય રહ્યું એકલી જૂરાઇનું, એ જૂરાઇ આ ત્રિમેડાના દેવળની આસપાસ પણ વીંટાઈ વળી અને એ 'જૂરા દેવળ' બની બેઠું. લેખકની અદ્ભુત રીતો " મહાન બલિ "માં તો પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે.

"કાળજનો ઘા" (યુનીલાલ વ. શાહ). " ગુજરાત સમાચાર-પ્રજા-બંધુ " માં ક્રમે ક્રમે છપાયેલી આ નવલકથા સંસાર સમાજ મનોવિજ્ઞાન ને આત્માત્મિકતા એ સર્વને સ્પર્શ કરી જાય છે. પ્રાસ્તાવિકમાં લેખક કહે છે તેમ " યાત્રીસેક વર્ષ પૂર્વે સૌરાષ્ટ્રમાં બનેલી એક ઘટનાનું નિષ્ઠામાંથી કરેલું દર્શન, નવેનિષ્પ હોશિયારની કથા 'સ્કોર્ચેડ લેટર' માં મૂંઝાયેલા 'યોમ'-પ્રેતીય ઘટકે જગાડેલો રસ અને સ્પીશન ઝુમીમની કથા 'એમોક' -

ની શેઠીએ કરેલું ચિત્તાકાંઈ એ ત્રણેએ પ્રેરેલા સમન્વયે 'કાળમનો ધા'ને જન્મ આપે છે.' આ નવવક્રમાં લેખકે મુખ્યત્વે કરીને એક ચોત્ર-મથ્ત સ્વામીના જીવનનો ચિતાર આપ્યો સમક્ષ રજૂ કર્યો છે. પતિના ત્રાસથી નાસેલી હેમપ્રસા 'સ્વામી સારદાનંદ'નું પ્રીતિભાજન બની પુત્રીને જન્મ આપે છે ત્યાંથી શરૂ કરી છેરે સ્વામી આત્મહત્યા કરે છે, પાછળથી ચાડુદત્ત હેમપ્રભાનો મૃગ પતિ પણ પોતાની મનપતિ પ્રુનિતાને મળે એવું વિલ કરવા સામે વધો ન લેરા હેમપ્રભાને વીનવે છે. પ્રસંગસંકલના અને નિરૂપણ સુંદર છે.

“ચાણુક્ય અને ચંદ્રગુપ્ત” (ચુ. વ. શાહ). ઐતિહાસિક નવલકથાનું ક્ષેત્ર લેખકે સારી રીતે ખેડ્યું છે અને તેના પરિવાકરણે આપણને આ નવલકથા પ્રાપ્ત થઈ છે. ચંદ્રગુપ્ત તથા ચાણુક્ય એ જન્મેના બાળપણથી મૃત્યુ સુધીનો સળંગ અહેવાલ આપણને આ નવવક્રમાં મળે છે. નવલકથાની શરૂઆતથી “તક્ષશિલાનું વિદ્યાગૃહ” એ પ્રકરણ સુધી સિકંદર વિશેનાં એકમે પ્રકરણો બાદ કરતાં સળંગ કથારસ જગરાઈ રહ્યો છે. ત્યારપછીનાં પ્રકરણોમાં કથારસ ભાંગેલો જાય છે. ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં સામાન્ય રીતે આવે છે તેમ ગૂંઘરિયા, જ્યોતિષ, મુત્સદ્દોમીરી, ભોલગઓ વિશે પ્રયોગો વગેરે તેમજ ચાણુક્યનીતિ સાજનો ઉપયોગ નવલકથામાં સારી રીતે જોવા મળે છે. નવલકથાનાં પાત્રો ઠીક ઠીક વિકાસ પામ્યાં છે. નવલકથાનાં પાછલાં પ્રકરણો વાંચતાં નવલકથાનું શીર્ષક અને તે પ્રકરણો વિશેનો સંબંધ જળવાઈ રહ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. બીજા શબ્દોમાં તે કહું તો પ્રકરણો સદંતર કાઢી નાખવાની જરૂર છે. “કયા મુખ્યત્વે ચારિત્રાત્મક સ્વરૂપની ઐતિહાસિક નવલકથા” છે તે સ્વીકારી લઈએ તોપણ વાચકના કથારસને જાગવી શકાયો નથી લેખકની બાપાશૈલી ઐતિહાસિક નવલકથાને જોઈએ તેટલી જોમશાળી નથી તેથી યોગ્ય વાતાવરણ ખડું થતું નથી.

નવલોના અનુવાદ

‘અપહરણ’ (અનુ. સત્યમ્), ‘દારઝનની શેઠી’ (અનુ. સત્યમ્). શ્રી. સત્યમ્નાં આ જન્મે પુસ્તકો ઘણા કિશોરોની કંઈપનાને ઉત્તેજિત કરી સાહસિક બનાવી શકે તેમ છે. આર. એલ સ્ટીવન્સનના પુસ્તક ‘કિડનેય’ ઉપરથી તૈયાર કરેલું ‘અપહરણ’ એક મૃત્યુ પામેલા પિતાનો પુત્ર રેવિડ તેના કાકા એલ્ફર પાસેથી પોતાના પિતાની મિલકતનો ભાગ કેવી રીતે

મેળવે છે, તેને માટે કેવા જોખમો ખેડે છે તેનું અદ્ભુત અને રોમાચકારી વર્ણન કર્યું છે, જેને લીધે કૃતિ રસમય બની છે. 'દારઝનની શોધમા' શ્રી સત્યમે ઝોડગર રાષ્ટ્રજનરોમની દારઝન કૃતિઓમાથી આપણને આપી છે. દારઝન નામ જ એવું છે કે જે સાબળતા દરેક કિસો ને સાહસિક બની જોખમ ખેડવાની તમન્ના બળે છે ચિરમૌવન પ્રાપ્ત કરવા માટેની આપધિ મેળવવા દારઝન આફ્રિકાના જ ગલોમારખડી ત્યાની જ ગલી જાતિ સાથે બાય ભીડી, એક કરતા વધુ પરાક્રમો કરે છે અને ઉવટે એ આપધિ મેળવે છે એ આ નવલનો મુખ્ય ખનિ છે સાહસિકતાને અથવા તો સૌયંરસને છાજે તેવી શૈલીમા શ્રી સત્યમે સફળ રીતે આ પુસ્તક રસાવડ બનાવ્યું છે.

રવાણી પ્રકાશન ગૃહે શરદબાણુની કૃતિઓ ગુજરાતીમા હિતારવા માટે પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે તા શ્રીકાન્ત ત્રિવેદીએ ગુજરાતીભાષામા બગાળી શબ્દો ન આની જમ્ય એ કાળજીથી આ ભાષાતરો કર્યા છે એમાના આ વધે મળેલા બે 'શ્રીકાન્ત' મા ૧-૨ તથા 'અદ્રનાથ'. આ અગ્રાહિ યથેલા શરદબાણુની કૃતિઓના ભાષાતરો સાથે આ ભાષાતરને સરખાવવાનું અહીં શક્ય ન હોવાથી અહીં આ ભાષાતર વિશે જ લખીશું.

"અદ્રનાથ" મા શરદબાણુના ધણાખન પુસ્તકોમા મુખ્ય પાત્ર જેમ ધનવાન હોય છે તેમ આમા (અદ્રનાથમા) પણ અદ્રનાથ પિતાની ઠીક ઠીક મિતકતનો વારસદાર બન્યો છે કથા નાની હોવા છતાં રસમય બની છે લેખકની પાત્રનિરૂપણશક્તિ દરેક પાત્રને યોગ્ય સ્થાને અને યોગ્ય રીતે વિકસવા દે છે. સવેદનશીલ અને વિચારશીલ મુખ્ય પાત્રના અદ્ભુત વિકાસની સાથે, સરથૂ હરિદયાળ, મજકિશોર, કેનાસચ દ્ર વગેરે પણ સુદર રીતે વિકાસ પામ્યા છે.

શરદબાણુની પોતાની આપરીતી હિપરથી જણાય છે કે માનવીના જીવનના અને માનવસમાજના ઘણા જુદા જુદા પાસાઓ જોવાને મળ્યા છે તે સાથે પિતા પાસેથી પણ વારસામા સહિત્યક્ષેત્ર જ મળ્યું હોવાથી બન્ને એકબીજાના પરક જાણતી પોતાના અનુભવનું પ્રતિબિંબ સેમજે સફળ રીતે પોતાની રચનાઓમા ઝીરીને જગતસાહિત્યની હરોળમા મૂકી શકાય તેવા સર્જનો આપણને આપ્યા છે.

શરદબાણુના જીવનના નિયોડરવરે લખાયેલ 'શ્રીકાન્ત' ગુજરાતી વાચકોમા અત્યંત પ્રિય થઈ પડી છે. કુલજ પ્રસંગનિરૂપણથી નવલકથા

એક હિચ્ચ કશાનું સાહિત્ય આપણને પીરસે છે. થીકાન્તના પાત્રનું સર્જન કરીને લેખકે જીવનનો જીવંત ધનકાર અનુભવનું સંવેદનથીયે પાત્ર આપણા સમક્ષ મુક્યું છે. એક વિવેચકના મત મુજબ “માનવસ્વભાવનું” દર્શન, નારીહૃદયની ગહનતા અને મંગલમયતા એવી સ્વાભાવિકતાથી આલેખાયાં છે કે શરદાપાણીની એક કૃતિ વાંચ્યા પછી બધી વાંચતાનું મન થયા વગર રહે જ નહિ.” શરદાપાણીની સાહિત્યસાધના સદા અર્પણમાં જ રહેલી હોવા છતાં આપણને અનંતતાનું દર્શન કરાવે છે એ એની સૌથી મહત્તમ સિદ્ધિ છે.

‘માનવીનાં રૂપ’-મૂળ લેખક શ્રી યશપાલ (અનુ. સુમદ્રા ગાંધી). હિંદી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠિત નવલકથાકાર શ્રી. યશપાલની આ અતિ ઉત્કૃષ્ટ નવલકથાનો શુદ્ધરાત્રી અનુવાદ સુમદ્રા ગાંધીએ આપણને આપી શુદ્ધરાત્રીમાં એક મુંદર કૃતિ સુધમ કરી આપી છે. નવલકથાનો સામાન્ય ચિતાર તેના ‘આસુખ’માંથી મળી જાય છે. પંજાબના પહાડોની એક ગમડુ ધ્રુવતિ સોમા જે આપઘાત કરવા સુધી પહોંચી ગઇ હોય છે તે જીવનનાં અદ્વિતીય સોપાનો પાર કરી ડેવી રીતે ડેવા સંનિગેમાં મુકાઇ સિનેમા-સૃષ્ટિમાં એક અતિ દેહીપ્રમાન અભિનેત્રી બને છે એનું રોમાંચકારી જીવન આપણને આ નવલકથામાં જોવા મળે છે.

સોમાનો પરિજીત પતિ ધનસિંહ ખૂન કરી નાસી છૂટે છે ત્યાંથી બંનેના વ્યક્તિગત જીવનના બદલાયે જતા સંયોગો સમાંતર વાર્તાપ્રવાહ વહેવડાવતા જાય છે. પણ વાર્તારસની પરાકાષ્ટા તો ત્યારે આવે છે કે ન્યારે સોમાને માટે મૂરી મરતો ધનસિંહ મુંબઇ આવી અભિનેત્રી પહાડણ હિંદી સોમાને મળતાં સોમા પોતે સોમા હોવાનો ઇન્કાર કરે છે ! આ પ્રસંગ-નિરૂપણ ઘણું જ લાક્ષણિક અને ધ્યેયલક્ષી છે. માનવસ્વભાવનું અનુપમ લક્ષણ આ પ્રસંગ પુરું પાડે છે. આપઘાતને પંચેથી પોતાને બચાવતા પ્રેમી ધનસિંહને મળતી સોમા એ તેનું એક રૂપ છે, તો ભાગ્યવશાત્ સિનેમાની એક મુંદર અભિનેત્રી બની અદભૂત સંપત્તિ મેળવી ધનવાન બની ધનસિંહને પોતે ઓળખતી હોવાનો ઇન્કાર કરતી સોમા એ તેનું બીજું જ રૂપ છે. આ બે વસ્તુ જોતાં નવલકથાનું શીર્ષક ‘માનવીનાં રૂપ’ એ યોગ્ય જ છે. લાપાશીલી તેમજ પ્રસંગ અથવા બનતા બનાવોનું વર્ણન કેટલેક ઠેકાણે સુરુચિનો ભંગ કરે છે તે સોમાની યાજ્ઞીમાં લોદાર્ન મેખ જેવું છે. આ વસ્તુ બાદ કરતાં નવલકથા એકંદરે રસદાયી નીવડી છે.

‘વિલાસિની’ (અનુ. રમણલાલ સોની) ડૉ. નરેશચન્દ્ર સેનગુપ્તાની મૂળ લખેલી “વિલાસિની” એક કુટુંબકથા છે. એક જ કુટુંબના બે ભાઈઓ વિરુદ્ધ આચરણ કરે છે. ભૂપતિ કોપના ફંદાનાં ફસાઈ, વેસ્યા સુવાસિની પાસે જઈ નોકરી છોડી સતી પત્નીને ત્યાગ કરી નાટક મંડળી શરૂ કરે છે, તો જ્યોતિ નોકરી છોડી ગરીબોની સેવા કરી રાહ ભૂલેલ બાઈને રાહ પર લાવે છે. સુરમા, ભૂપતિ, જ્યોતિ અને વિલાસનાં પાત્રો સારી રીતે આલેખાયાં છે.

ગ. ગ્રં. માડખોલકર-કૃત ‘કાન્તા’ (ગો. વિદ્યાંસ), એમાં શુન્દરાતર્માના ૧૯૩૦-૪૨માંના સત્યાગ્રહી ભારતીય જીવનનું અને બેતાળીસની ક્રાંતિના સમયનું મધ્ય પ્રદેશનું ચિત્ર છે. એમાં બ્રિટિશ નોકરચાહીનું માનસ મહવેદ ઠાકુર એ પાત્ર દ્વારા તથા ઉદ્ધામવાહીઓનું માનસ રધામણદેવી વગેરે પાત્રો દ્વારા આલેખાયું છે. ગાંધીવાદનો પણ યથાચોગ્ય સમાવેશ કરતી આ કૃતિનું ભાષાંતર સુંદર છે.

રાહુલ સાંકૃત્યાયન-કૃત ‘ખોવાયેલી દુનિયા’ (અનુ. નવનીત મદ્રાસી), મૂળ હિંદી નામે ‘જાફુકા મુલક’ એ કૃતિનું આ ભાષાંતર છે. એને પ્રાચીન ઐતિહાસિક કાળની વાર્તા કહી શકાય. લાખો વર્ષ પહેલાં જુદાં જુદાં મહાકાવ્ય જનવરો કેવાં હશે અને તેઓની ખાસિયતો કેવી મહાવિચિત્ર હશે, એ અહીં વર્ણવાયું છે. પરંતુ વસ્તુ મુખ્યત્વે તો અનુજ્ઞ અને અનુજ્ઞ-જીવન, એ અતિ જૂના જમાનામાં માણસોની કામનાઓ રહેણી કરણી અને જે કાંઈ હોય તે એમની સંપ્રાપ્તિ, આવો ચિતાર અહીં મળે છે. પ્રતિભામુક્ત મૂળ કર્તાનું જનસ્વભાવનું અવલોકન તેમજ સાહસમયતા જ્ઞાતિને રોમાંચકારક બનાવે છે. ભાષાંતર પણ સારું થયું છે.

નવી આવૃત્તિઓ

આ વર્ષે નીચે લખેલ નવલકથાનાં પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિઓ મળી છે

(૧) ચૌવન (પન્નાલાલ પટેલ) આવૃત્તિ ત્રીજી

(૨) માનવીની ભવાઈ (પન્નાલાલ પટેલ) આવૃત્તિ ત્રીજી

૨૧. પન્નાલાલ આમજીવનને પોતાની નવલકથાઓમાં ઉતારનાર લોકપ્રિય નવલકથાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકેલ છે. હિપર જથ્થાવેલી બંને કૃતિઓ આ વર્ષે ત્રીજી આવૃત્તિ પામે છે, એ સિદ્ધ કરે છે કે લેખકની ધલમને શુન્દરાતી વાચક વર્ગે સારી રીતે આવકારી છે.

- (૩) મારી દેવાસગડી. (ઈશ્વર પેટલીકર) આટલિ ત્રીજી
 (૪) અધૂરી વાત (અચુભાઈ શુક્લ) આટલિ બીજી
 (૫) પાદરનાં તીરથ (જયન્તિ દલાલ) આટલિ બીજી
 (૧) ધરતીની પુત્રી (કિશનસિંહ આવડા) આટલિ બીજી

ચાને ગુરુજી-કૃત

- (૭) આસ્તિક (અનુ. જયન્ત પરમાર) આટલિ બીજી
 (૮) પુનર્જન્મ (અનુ. જયન્ત પરમાર) આટલિ બીજી
 (૯) રથામની મા (અનુ. નટવરજાલ દવે) આટલિ બીજી
 (૧૦) કાન્તિ (અનુ. ગોવિંદરાવ ભાગવત) આટલિ બીજી
 (૧૧) પૂણ્દ્રીમા (રમણલાલ વ. દેસાઈ) આટલિ પાંચમી.

કલ્પન : નવલિકા

નવલિકાના સંમ્રદો આજોસથી પણ વધુ છે. એમાં સૌથી પહેલો મૂકવા લાયક અંશ “માનવ હૃદય છે.” આ સાહિત્યકાર પ્રમંજો તથા સાગણીઓને નાણુક કલમે આલેખી શકે છે. તેમની રચનાઓ વાંચતાં આપણને અભિનવ સૌન્દર્યોનુભવ થાય છે.

“છુટા છુટા” (પીતાંબર પટેલ) આમાં વીસ વાર્તાઓ વસ્તુ તથા નિરૂપણના દૈવિધ્યવાળી છે. સંમ્રદની વિશિષ્ટતા એ કે ગ્રેમમાં અનુભવાયેલું નૈરાશ્ય પાત્રને પરાજિત કરવું નથી, પણ તે ગ્રેમપાત્રનું રમરણ કરવું એને પોતાનું સદ્માન્ય માને છે. ત્યાગલાવના પણ ટેટલીક વસ્તુઓમાં અસરકારક રીતે દેખા દે છે.

“વર્ષા અને બીજી વાતો” લેખકનો આ પાંચમો નવલિકા-સંમ્રદ છે. એમનાં લગભગ બધાં સામાજિક કલ્પનાની જેમ આનું વસ્તુ મધ્યમ વર્ગના ઇવનમાંથી લીધું છે. વાર્તા વર્ષાની અંદર જેવું બન્યું છે તેવું હોય ત્યારે એ પ્રકારની પરસ્પર વિરોધી વસ્તુસ્થિતિનું ચિત્ર દોશલ-પૂર્વક તથા કુતૂહલ જગાડે તેમ લેખક રજૂ કરી શકે છે. વાર્તાઓમાં ઠાઈ અસાધારણ વિદ્વજ્ઞતા નથી તેમ વાંચતાં રસભંગ પણ થતો નથી આયોજન એટલે ‘ટેકનિક’ બધે એકસરખું એટલું અહીં ટીકાપાત્ર છે ખરું. રા. સુનીલાલની પંદર નવલિકાઓ અને એ નાટિકાઓ ‘કાળની કલમે’

માં અપાઈ છે. ઘણીખરી પ્રસંગચિત્રો જેવી છે. વસ્તુગૂંથણી જેવું અહીં થોડું જ લાગે છે. વળી કતાં ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું નવલિકાને છુટ કલા-રૂપ આપી શકતા નથી એ પણ કુકાળલે ગંભીર મર્યાદા છે.

"દ્વિવ્ય વાર્તાઓ" (ક. માલુક). અહીં પુરાણ તથા ઇતિહાસના પંદર પ્રસંગો લેવાયા છે. ઉપરની જેમ અહીં પણ ઘણીખરી કલા-સ્વરૂપ ખામી શકી નથી. કલાકૃતિમાં ભેદ હોય તો પરોક્ષ હોવો જોઈએ, એ લાભ પણ આ પુસ્તકને મળ્યો નથી.

'રજનીગન્ધા' (શિવકુમાર જોષી). બીજા સંગ્રહો કરતાં આની વિશેષતા એ છે કે હરદાર પંચગની સીમતા વગેરે ગિરિવિહારનાં સ્થળો અહીં પાશ્વર્ભૂમિ તરીકે છે. પાત્રો ગણિકા ભાગેકુઓ વગેરે મોટે ભાગે બંગાળી. તેમનું મુખ્ય લક્ષણ સ્વમાનસીલ આનસ. નાટ્યલેખનની હથોટી કતાંને અધિક પ્રમાણમાં આવેલી છે, તે શક્તિનો લાભ આ નવલિકાએ પણ પામે છે. કોઈ જગ્યાએ સવિધાન જોઈએ એટલું ઘટ્ટ નથી એ ખરું, પણ સંગ્રહની આ ચાર સર્વોત્તમમાં એ દોષ નથી : 'રજનીગન્ધા' 'અનંત સાધના' 'દશનની તરસીર' 'પણુ તિલોત્તમાનું શું ?'

દરેક વાર્તામાં કોઈક નવ વિચાર એવો સત્તર વાર્તાઓ સંગ્રહ "અધૂરો ફોલ" (પ્રા. ધીરુબહન પટેલ) છે. ઘણીખરી વાર્તાઓ અંતર્યવનની છે. કેટલીકમાં રૂઢ માન્યતાઓને વાર્તા દ્વારા દોષપુક્ત દર્શાવી છે. વસ્તુચક્રન સાડું અને ભાષાની પ્રવાહિતા એ ગુણપક્ષે ખાસ ગણાવાય તેવી વિશેષતા આ નવલિકાકારની છે 'ભણેલી લીખ અને બીજી વાર્તા' (અનામી, પ્રા. રણજીત પટેલ) રેડિયોના મજૂર વર્ગના કાર્યક્રમ માટેની આ એકવીસ વાર્તામાં સત્ય-ઘટનાનો અંશ વધારે છે; નિરપણુચેકી પણ રસાન્વિત છે. સ્વાભાવિક રીતે જ લગ્ન તથા કુટુંબજીવનના પ્રશ્નો આમાં લેવાયા છે. સાડું વસ્તુ પસંદ કર્યા બાદ તેના આલેખનમાં આકર્ષણ આણવું (જે કે ગૂંથણી ક્યાંક દીઠી પડે છે), એ લેખકની ધ્યાન ખેંચતી ખાસિયત છે.

'ખંડિત દર્પણ' (શંકર ભટ્ટ) વાર્તાઓ સાત. ભાગેલો અરીસો અપશુકન સૂચવે છે એ સંગ્રહને નામ આપતી નવલિકાનું વસ્તુ છે. આ સિવાય શબ્દચૂક, પ્રેમ, પૈમા તથા લગ્નનો અરસપરસ સંબંધ, જ્યોતિષ વગેરે વિવિધતાવાળા વિષયો લેવાયા છે. સામાન્ય કરતાં જિંવી કક્ષાએ આ રચનાઓ ચઢતી હોય તેવું લાગતું નથી.

‘ઇતિહાસની તેજમૂર્તિઓ’ (ધુમકેતુ) કર્તાના આગલા સંગ્રહ ‘જલપિંડુ’ જેવી નવી વાતો છે. કથાસંગ્રહ ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો છે. અહીં ઇતિહાસ એટલે માત્ર રાજકીય ઇતિહાસ નહિ પણ ધાર્મિક ઇતિહાસ પણ ઉપયોગમાં લેવાયો છે એમ પહેલી વાર્તા ‘ત્રેમરંગ’ તથા ગુરુબંધનો રીનિક જેવા દાખલા પરથી કહી શકાય. ત્રીસ કરતાં વધુ તેજમય મૂર્તિઓ અહીં આકર્ષ્યા વિના ન રહે તેવી કર્તાની શૈલીમાં વાંચીએ છીએ. એક વાર્તા રોમ નગરીના સમયની છે. એ પરથી તેમનો વિશાળ દષ્ટિપટ વરતાઈ આવે છે. બીજા ભાગની રાહ સડુ આતુરતાથી જોશે.

“ગુલાબની ટેકરી” (દામુમાઈ તથા કુમુદ શુક્લ). ગુલાબની ટેકરી પર માત્ર ગુલાબ નહિ, કેવડો કે પારિજાત પણ હોય, આ કારણે આવાં અનેક પ્રકારનાં ફૂલ લેખકોનાં અભ્યાસ અવલોકન તથા અનુભવના નિયોડ સમાન સોજો વાતોમાં અનુભવાય છે. વસ્તુપસંદગી, વસ્તુનિરપણ તથા લેખનશૈલીની છટા ત્રણે ગુણો આજન્મ વાર્તાકાર જેવા અહીં દીસી આવે છે એમ કહેતાં સંતોષ થાય છે.

“સુમાધાન” એ શ્રીકૃષ્ણ વિશેનું ‘નિયતિ ને ભારત’ એ નામ-વાળા લાંબા પ્રવેશક સહિતનું નાટક છે. પ્રાચીન વસ્તુને સમકાલીન સમાજ તથા રાજ્ય-પ્રકરણ સાથે કર્તાએ ઉચ્ચ ભાવનાદષ્ટિ તથા વિરલ કૃતિથી લટાવીને જે સરસ મળતી કૃતિ આપી છે તેને માટે તેઓ અભિનંદનને પાત્ર છે.

સ્વ. બ્યોમેશચંદ્ર પાઠકજી-કૃત નાના પુસ્તક ‘સંવાદો’માં તેર સંવાદો એ સદૃશ સમય લેખકની રસાળ કલમે આવા વિષયો, પર રચાયા છે : ‘નારદ અને દુર્વાસા’, ‘જમાઈની પસંદગી’, ‘ચોટલોના ચાર પ્રસંગો’, ‘ધોડો અને ગણેડો’, ‘ગોર મહારાજ’, ‘યમરાજ’ અને ‘ફેશનદેવી’. ભજવાયા ત્યારે આમાંના કેટલાક સંવાદો સફળ થયા હતા એ આ બીજી આવૃત્તિના શ્રી. જયમનગૌરી પાઠકજીએ કરેલા પ્રકાશનથી સાબિત થાય છે.

સ્વ. દાદાસાહેબ માવળકરનાં ‘માનવતાનાં ઝરણાં’ની ત્રીજી આવૃત્તિ આ સાલમાં થઈ છે. કારાવાસજીવનના બનાવોને નવલિકાનું રૂપ પ્રયાસ પૂરક અપાયું નથી એ યોગ્ય થયું છે તોપણ આ અભિવારમાંની ત્રણેક સારી નવલિકાઓ છે : ‘મહમદ મૂસા’, ‘શાહજહાનો ખ્યાર’, ‘અહ્મદનંદ ખાવાજી’

રા. ઔકર-કૃત 'પુણ્ય પરવાયુ' નથી" એ હિમદા જીવનના અસરકારક અંશે સરળ શૈલીમાં આવેખતો સંગ્રહ છે. ચારિત્ર્યવિકાસમાં આવી રચનાઓ સહાયતા કરી શકે.

જાણીતું "અમાસના તારા" (કિ. ચાવડા) 'પપ માં શાળાપયોગી આવૃત્તિ પામ્યું' છે. પ્રા. ત્રિણ્યુપ્રસાદ ત્રિવેદીનો પ્રવેશક અને હૃદયંગમ રમરણચિત્રો તરીકે ઓળખાવે છે એ સર્વથા યોગ્ય છે. મૂળે સ્વાતુભવના ખનાવોને કર્તાએ જેને તેમની સર્જક યાદદારત કહેવામાં આવી છે એનો બહુ છૂટથી ઉપયોગ કરીને પાને પાને રસસિંચન કર્યું છે; કાર્મમાં તો એમનું કવિત્વ (બંસી કાહેકા બળમ્) અધિક પ્રકાશી બેઠે છે.

વર્ષની નવી આવૃત્તિઓ એટલે, પન્નાલાલનું 'સુખ દુઃખનાં સાથી,' એમનું જ 'લખ ચોરાણી', ચેટલીકરનું 'પારસમણી', મડિયાનું 'પક્ષિની,' અને નવલિકા તથા એકાંકી મળીને ચોવીસ રચનાઓવાળો, ધનસુખલાલનો 'છેલ્લો ફાલ'.

ભાષાંતરોમાં નીચેનાં ધ્યાન એ ચે છે : ખાડેકર કૃત 'જાનકી' (ગો. વિદ્યાસ), શરદાબાણુ કૃત 'કાશીનાથ' (શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી), નરેશચંદ્ર સેન-ગુપ્તા કૃત 'પામલની વહુ' (રમણલાલ સોની), અનુક્રમે નરાજી તથા ટોલ્સ્ટોય ઉપરથી રા. ત્યુનીલાલ વર્ધમાને કરેલા 'જીવલેણ ગાડું' તથા 'ધલાસૂત.' નવાં સંપાદનો બે છે. એક તો શ્રી. ધીરજીબહેન પારેખે 'લવિતા' માસિકની પૃષ્ઠની સફળ હરીશાધની વાતોનો સંગ્રહ 'મોગરાનાં ફૂલ' જે નિરીક્ષકો રા. રામપ્રસાદ ત્રે. બક્ષી વગેરેની માન્યતા પામ્યો છે તે સંગ્રહ. 'મોગરાનાં ફૂલ' એમાં નવા બિમતા વાર્તાકારોની રચનાઓ મધ્યમ કલાશક્તિવાળી અપાર્ધ છે.

'દસ એક નવલિકાઓ' (પ્રા. તખ્તસિંહ પરમાર) એ પુષ્કળ ખંત અને કાળજીથી વિવેકી વિવેચકની જવાબદારીથી વાંચી વિચારેલી નવલિકાઓનો સંગ્રહ છે. અહીં વસ્તુ પાત્રાલેખન તથા આવેખનની વિવિધતા માત્ર ઘણી સારી નહિ પણ લેખકો તથા સારો પ્રવેશક પણ આપનાર સંપાદકને રસ અપાવે તેવી છે.

કવિતા

કવિતાવિભાગનું ઉદ્ઘાટન કરતાં, 'સુગવંદના'ની (ઝ. મેઘાણી) પાંચમી આવૃત્તિ તથા, જ. વ. દાણી સંપાદિત બોટાદકરકૃત 'શૈવલિની'ની

પાંચમી આટ્ટિ બને સારી છે, એટલું નોંધીને આગળ ચાલતાં જે પહેલું
 લેવાનું તે સંસ્કૃત પદ્ધતિનું મહાકાવ્ય નામે 'શિવરાજ' (ગોવિંદ હ. પટેલ).
 આ કૃતિ પહેલાં બરાબર દસઠે આ જ કવિએ ભારતીય ઇતિહાસ-
 માંથી ટ્રેસણાદાયક વસ્તુ લઇને મહાકાવ્ય 'શુરુગોવિંદસિંહ' આપ્યું હતું,
 તેમ એવાજ વસ્તુવાળું શિવાજી વિશેનું સત્તર સર્ગમાં રચાયેલું સાડા સાત-
 થી આઠ હજાર પંક્તિઓનું આ મહાકાવ્ય છે. ભાષા તથા સંસ્કૃત વૃત્તો
 હિપર કાબૂ ધરાવનાર આ કવિની કાવ્યશક્તિની અહીં બહુ અછડતી જ પિછાન
 આપી શકાશે શિવરાજ તથા અક્ષુનખાન એ બંને બળિયા બામ ભરતાં,

ખાને પાશ્વમહી કરી ચપટ ને માયો જમૈયો બને
 કે વર્માવૃત શિવ વ્યાઘ્રનખથી ચીરી રહે કુક્ષિને
 બેઠંતાં બચવાથી અન્ય પડખું રેલાવતા રક્તને
 લાંબી આંતર બાજી, સ્વસ્થ પળત્યાં યાવા શિવાજી ચહે."

વળી 'સુરત'નામે નવમા સર્ગમાના જે ચાર મનોહર સ્લોક છે તેમાંના
 આ' બે (૫૦, ૭૧) સુણીએ :

"તપી વિલોલ ગતિએ વહતાં પ્રકુલે
 પાશ્વે ધરી નમરને ક્ષિણ કૃપા દે;
 ઐશ્વર્યને સમજતાં તટ ધામ, તેના
 સૌન્દર્યની પ્રતિકૃતિ હૃદયે ધરતાં.

× × × ×

"હું દેશમાં નિવસતાં સુશુતો સદૈવ,
 કે ભૂંટ ત્યાં સહજ પાશવતા જણાય;
 જેતા તણા દલ મહી પંજુ સાધુ-શિસ્ત
 સાધુ શિવાજી વિશ્વ કોણ બતાવનાર ?"

સુ. દલાલ સંપાદિત 'કવિતા ૧૯૫૫' એ એણીના એની પહેલાં
 અને પછીના વાર્ષિક સંગ્રહોની જેમ એકદરે એનું જીવન ધોરણ જાળવે
 છે. સંખ્યાબધ કવિઓ તથા કાવ્યોમાથી કાઢી ચોડાને નામનિર્દેશ
 કરવો એ બાકીનાને અન્યાય કરવા બરાબર છે, તેથી એટલું જ કહીશું
 કે કાઢી પણ કવિતાત્રેમીએ વાંચ્યા વિના રહેવું જોઈએ નહિ તેવી આ
 પ્રસ્તિકામાં કવિઓની સાચદિલી છે. કાવ્યશીર્ષકોથી તુરત સમજાશે તેમ
 ('મુઘવાઈ' રામની વાડીએ) 'સહદેવ' 'સરસ્વતીચંદ' 'અજંતા' 'કાશી' 'ગાધી-

ગીરા' 'પાટક સાહેબને' તથા 'જીવનની કરુણતા' વગેરે) વિષયોનું વૈવિધ્ય સારું છે અને છદોલ્લેખ, પદ્યની નવતર લખાણ-દળ તથા ગેયતા એ બધુંય યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ પામે છે.

ગીતસંગ્રહ 'ફૂલ ફાગણનાં' (મુકુંદ પારાસર્ય) વિશે સમીક્ષકે ટૂંકમાં આટલું કહેવાનું છે : "ભાવપ્રધાનભરી સૌન્દર્યલક્ષી આ ગીતસંગ્રહની કાવ્યધારાને સત્કારતાં આનંદ યાવ છે. આ ગીતોમાં ભાવનાનો વૈભવ છે, વાણીની સૌન્દર્યશ્રી છે, લયમધુર ગીતગુંજન છે. એટલું તો આનંદપૂર્વક કહું છું કે કાવ્યોમાંની ભાવનામયતા સહજ ઈશ્વરનિષ્ઠા તથા એકમેકની કુમાર અને ઘણી ગમી છે. આ ગીતોનું સુગમ ગુંજન વાતાવરણમાં તરતું રહેશે.

"હૃદયગમ ભાવોદ્રેક તેમજ અવનવી વાસ્તવિક દષ્ટિ અને વિરલ ચારુતા એ 'પ્રસન્ન'નાં (કિશનચંદ્ર) ખાસ લક્ષણ છે. નમૂનાની બે પંક્તિ જોઈએ :

"પંકમૃતિમાં સુજે સંસ્કૃતિનું પદ, પદ વિષે અવતારે સુંદરનું સદ્ય."

સોનેટ ગીતો વગેરે રચના-સૌન્દર્ય તથા કલ્પનાના વિશિષ્ટ ઉદ્યોગનો અનુભવ સહેલ્યોને કરાવે તેવાં છે. સંસ્કૃતિવિષયક કાવ્યોમાં 'બ્રહ્મશ્રી ભારત' તથા 'ભારતની જવાબદારી' એ જાનેનો તેમજ જૂદાનજોખધારી વિનોબાજી વિશેના 'એક સંત' તથા 'નૂતન યજ્ઞ'નો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ.

'પરિક્રમા' (ખાલમુકુંદ દવે) વિશે લખવાની શરૂઆત એ અવતરણોથી કરવી ઠીક લાગે છે. 'નર્મદાતટે પૂર્ણિમા'માં કવિનું આપું સૌન્દર્યદર્શન અનુભવીએ છીએ :

"મોતી મોઢાં ખરલ કરીને પાથયાં હોય તેવા

બો'જા વેળુદમ ચળકતા વિરતયાં શ્વેતશ્વેત."

પૂતમની રાતની જેમ 'અમાસની મધરાત' પણ કવિનું કવિત્વ જાગ્રત કરી શકે છે :

"દેશે દિશા તે જાણે ધાધરાનો ધેર એનો, ઠેકી ઠેકી લે તાળી;

આકાશી અતલસને તસતસતે કાપડે સંતાડી રૂપની યાળી !

મધરાત આજ રમણે ચડેલ મેં તો બાળી."

'હમરો અને તુલસી' (રતિલાલ અનિલ) એ ગઝલો, ગીતો અને છંદોનો સંગ્રહ છે. આ કવિની કવિતામાં સુંદરતા અને કુરૂપતા જાને

વિષય ખની શકે છે. ધૈર્ય-શીલ કવિને શ્રદ્ધા છે કે પોતાની સ્વરધારા ધીરું ધીરું ગાતા ઝરણાની જેમ કોઈક વાર તો કોઈક હૃદયને આરે પહોંચીને સબળાશે. વળી 'કવિ' નામે કાવ્યની આ બે પકિતઓ પ્રગલ્ભ પથુ આકર્ષક છે :

“કવન કરતો હતો રહેલા ફક્ત ભગવાનને માટે,
હવે સજન કરું છું હું બધા ઇન્સાનને માટે”

મિત્રના કવન-કેન્દ્રને નિહાળી સજનના ધન્ય નશામાં નિશ્ચિન ફળનારા કવિ ભારતર બોરાએ સાદ્ અર્માં ગીત ‘સ્પંદન’માં ગાયા છે. રડિયોના દરેક સ્થળનાર જાણે છે કે આ કવિના મજલ શબ્દો તથા મીઠી હલક કેટલાં તો મનોહારી છે અસ્તાવના-લેખક ઇન્દુલાલ ગાધીના શબ્દોમાં આપણા આ સમુદિત ગીતકવિ પ્રાણભરી પાખો લઈને ઉરગમને ઊડવા વર્ણીયા આપ્યા છે એમના સ્પંદન તે આપણા સ્પંદન બને છે તેથી ઇન્દુલાલે કે હજી ચિરકાલ એમની કલમ કાળ્યા કરે અને ગીતપ્રેમીઓને આ પકિતઓ જેવા મધુર ગીત આપ્યા કરે :

“બોમે દીપે શું દીપજ્વાળા, દિનરાત્રિની નાદકશાળા
જેતાં નટનટીઓના ચાળા,
મારા સ્વપ્ન રમે

x x x x
અતરના ઊઠા આવાસે, પ્રેમજોત નાચે ચોપાસે.
સૂત્રધારના આ સે આ સે,
મારા સ્વપ્ન રમે.

‘સિન્હારવ’ના (વેણીભાઈ પુરોહિત) અદરના નામપૂઠે કવિ પોતે કહે છે તેમ આ કાવ્યો અને ગીતો તેમના શબ્દોને યથાસ્થિત પ્રતિબિંબિત કરે છે. “હું પોતે મારામાં જનકુ પચામૃત મુખરિત પારાવાર”, એક સમયે વિવેચક યોગ્ય રીતે કહે છે તેમ, “પદ્યગ્યનાની પ્રવાહિતા, ભાવ અને ભાષાની વિશદતા અને વાણીનું રમગ્યું લાસિત્ય અને માધુર્ય ‘સિન્હારવ’ના કવિની વિશિષ્ટતા છે” એ વિશિષ્ટતા એકસરખી આસાનીથી સસ્તૂત તેમજ તળપદા શબ્દોમાં અને શબ્દચિત્રો તથા ભાવપ્રતીકોમાં વ્યક્ત થતી અનુભવાય છે ઉદાહરણ સખ્યાનક આપી શકાય, પણ આ બેથી જ સંતોષ માનવો પડશે :

“સૈશવને યૌવન સાંપડ્યું
આશાના અણુદ સદ્ ભજ્યું,
જીવનને મૃત્યુતટ લડ્યું
આ ખ ૨ આ ય ૩ પુ”

x x x x
૩૫ કદરૂપું હશે, પણ પ્યાર કદરૂપો નથી,
પ્યારની દુનિયાનો હું ફરતૂર થાતો જાઉં છું.”

કુદરત મુખ્યત્વે જીવાનોના સંયોગવિયોગના મનોભાવ તથા દેશ-ભક્તિની ભાવના-જેવા કવિતાના સનાતન વિષયો આવેખતા આ કવિના દોષ દોષ કાવ્યમાં ચિંતનની સમજ છાટ પણ આવી જાય છે એ સંતોષની વાત ગણાય.

પંચાવનની સાવમાં ગોવર્ધન-મોહનકુમોની કવિતાના વત્તે એકે અશે પ્રતિનિધિરૂપ ગણાય તેવા આ છ સંગ્રહો પણ થયા છે : ‘રંગતાળી’ (જ્યોત્સ્ના શુક્લ), ‘અશ્રુગાન’ (મકુન જોષીપુરા), ‘કાબલહરી’ (તનસુખ ભટ્ટ), ‘અચંના’ (દિનેશચંદ્ર જરીવાળા), ‘પાંદડો’ (ધનસ્થામ ઠાકર), ‘કસુ જો’ (લામશંકર રાવળ)

‘ભજનામૃત’માં (કાલિદાસ ભ કવિ) બસો જોટલા બાબુક હૃદયના ઉદ્દગાર છે, થોડું પ્રશ્નસાત્મક ગદ્ય પણ. ‘દષ્ટાંત શતક’ ભાષાન્તર સાથે એકસો એક સંસ્કૃત શ્લોક દુર્જનોના સંગવિરુદ્ધ શુશ્રુદ્ધિ કેળવવા વિશે કોધને શમાવવા વિશે અપાયા છે. ‘એકાદશીમાહાત્મ્ય’માં વજલાલ શાસ્ત્રીના લખેલ કવિ છાંટમ-કૃત વિદ્યાદ્ધન ને કથા મુપદ્યમાં અપાયા છે.

પ્રસ્તાવનામાં એમના મુખ્ય કુટુંબજન ડૉ હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કવિ તથા એમના કવન વિશે ઉપયોગી પ્રસ્તાવના લખી છે ભજનામૃતના કવિએ આ પુરિતકા પણ આપી છે : ‘પુરુષોત્તમમાસ ભજનિકા’

‘મહેનતના ગીત’ (નાથાલાલ દવે)માં ભૂદાન તથા અમજીવન વિશેના થોડા સાધારણ સારા ગીતો છે

‘સોરઠી દુહા-સંગ્રહ’ (સ. કાન્તિલાલ શ્રીધરાણી). વિપવવસ્તુના એક સારા જાણકાર લખે છે.

“દ્વાસોરઠ એ આપણા લોકસાહિત્યનો અણુમૂલ ખજાનો છે. એનો સંગ્રહ આવકાર્ય છે. અર્વાચીન સાહિત્યમાં દ્વાસુ સંજ્ઞા નહિવત્ થાય

છે એટલે જે છે તેમને વારસારૂપે એકત્રિત કરી સંપાદિત કરવા એ આવશ્યક છે. શ્રી કાન્તિલાલ શ્રીધરાણીએ એ માટે મહેનત કરી આસરે દોઢેક હજાર દહાઓ એકઠા કર્યા તે ઉચિત કયું છે.

“પરંતુ આવા સાહિત્યના સંપાદકે અમુક પદ્ધતિ રાખવી જરૂરી છે. દહાઓ એવડાતા નથી ને? દહાની ગોઠવણીને કોઈ ક્રમ ખરો કે? હિંદી ગુજરાતી બધા દહા બેળસેળ આપવા કે અલગ કરી ને? આ વાત વિચારવી જોઈએ, આ નાના સંગ્રહમાં દહાઓ વિષયવાર ગોઠવી શકાયા હોત, એક ને એક દહો ફરી ન છાપવા માટે ચીવટ રખાઈ હોત અને ગુજરાતી તથા હિન્દીનું વર્ગીકરણ કયું હોત તો એ જરૂરી હતું. વળી દહાઓમાં પાઠ્યોદય પણ ઘણા છે, જે જોઈ તપાસી સર્વોત્તમ જણાય તે સ્વીકારવાની પદ્ધતિ હોવી જોઈએ. દહા સોરઠાનો તો દરિયો છે, તેમાંથી જે કંઈ વીણીએ તે મોતી સમાન હોય તો વિશેષ શોભે. અંતે તો એ લોકસાહિત્યનાં પુસ્તકો જ છે. જેમ સંસ્કૃત પુસ્તકોમાં સુભાષિત, અન્યોક્તિઓ, વક્રોક્તિઓ વગેરે હોય છે તેમ દહામાં પણ હોય છે. એ બીડા અભ્યાસનો વિષય છે, ઉપરછંદા અભ્યાસનો નહિ. છતાં આવા સંગ્રહો થતા રહે એ જરૂરું છે. સંગૃહીત થવાથી સાહિત્ય જળવાય છે. અને એ વિષયના પ્રકટ સાહિત્યના પરિશીલન પછી તેમાંથી યોગ્ય સંપાદિત થઈ શકે તેની શક્યતા એથી ઉપસ્થિત થાય છે.” મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય

પિંગલદર્શન

‘પિંગલદર્શન’ (ચિમનલાલ ટિ. ત્રિવેદી) પિંગલના વિષયપ્રવેશ માટે આ નાની સરખી ચોપડી ઉપયોગી છે. એમાં પિંગલ એટલે શું, પરિભાષિક શબ્દો, ઉદાહરણો સહિત છંદોના સ્વરૂપવિનિયમ, એટલા વિષયો સપ્રમાણ રીતે સમાવાયા છે. ‘બૃહત્ પિંગલ’ (૨૮ રામનારાયણ વિ. પાઠક): કાવ્યમાં છંદનું સ્થાન, છંદોના મુખ્ય પ્રકારો, અક્ષરમેળ વૃત્તોનું પરંપરાગત સ્વરૂપ, માત્રામત્રી વૃત્તો અને અનુષ્ટુપનું સ્વરૂપ વગેરે વિષયો આ પુષ્કળ પ્રમાણે તૈયાર થયેલાં મેંદમાં અવાયા છે. કેટકેટલાંય કાવ્યો વાંચી વિચારીને કર્તાએ નિયમો તારવ્યા છે. આમાં તેમની નૈસર્ગિક વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ પહેરતાઈ આવે છે. આટલું સર્વસામાન્ય દષ્ટિએ કદાચ પછી વિરચનિષ્ઠાત કવિ શ્રી મુકુન્દરાય ષરાદશને નીચે પ્રમાણેના સુચિતિત અભિપ્રાય યોગીએ બીએ :

“માત્ર આ જ વર્ષના નહિ પરંતુ સમગ્ર અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય-કાલમાં અદ્યપ્યયંક ગણનીય ગુણસમૃદ્ધ શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં સહજ ગૌરવભર્યું સ્થાન લઈ લેતો આ ગ્રંથ એ શ્રી રામનારાયણભાષના અભ્યાસી જીવનનું પરિપક્વ ફલ છે. આવા સંક્રાન્તિના દશકાઓમાં સંક્રાન્તિનાં પરિ-બલોના વિષયથી ભિન્ન એવા વિષય પર શુદ્ધ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ સૂક્ષ્મ અન્વેષણ, સમતોલન અને પરિશીલન પછી પોતાના સ્પષ્ટ નિર્ણય સહિત સંપૂર્ણસમ એવો ખૂદદૂગ્રંથ આપવો એ અતિ વિરલ છે. વળી ગુજરાતીમાં એક શ્રી કેશવભાઈ ધ્રુવ સિવાય પુરાણમાં વિદ્વાનોએ આ વિષયની ઉચિત શાસ્ત્રીય ચર્ચા જ કરી નથી એમ કહી શકાય તેટલું અદ્યપ સહિત્ય આ વિષયમાં અર્વાચીન ગુજરાતી વાદ્મયના યુગમાં પ્રકટ થયું છે. તે વિષયમાં શ્રી રામનારાયણભાષના આ અભ્યાસગ્રંથ એ વિશિષ્ટ પ્રમાણરૂપ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ તરીકે સર્વેત્કુલ યશઃકલશ પ્રાપ્ત કરે છે.”

“વિશેષમાં સામાન્યતઃ અરસિક, કેવળ બૌદ્ધિક એવા ગણાતા આ વિષયની અત્યંત સરલ પ્રાસાદિક અને સચોટ શૈલીમાં ચર્ચા કરીને વિષય-ને અસાધારણ રીતે હસ્તામલકવત્ બનાવી શકવાની શ્રી રામનારાયણ-ભાષની સહજ શિક્ષકોચિત લાક્ષણિક શક્તિને અંગે આ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્ય ને પકડાઈ ઇતર ભાષાઓના સાહિત્યમાં ગૌરવભર્યું સ્થાન આપાવે છે બીજી પ્રાંતીય ભાષાના વિદ્વાનો આ વિષય પરત્વે આ ગ્રંથનો ઉપયોગ સરળતાથી કરી શકે એ હેતુપુરઃસર ગુજરાતીને બદલે ક્ષેત્રનાગરી લિપિમાં આ ગ્રંથ છપાવવા પાછળ શ્રી રામનારાયણભાષની પોતાની તત્કાલીન શક્તિસંપત્તિનો, વિષયના સૂક્ષ્મ અભ્યાસનો અને ગ્રંથમાં પ્રદ-ર્શિત નિર્ણયોની બૌદ્ધિકતા, યોગ્યતા, વિશિષ્ટતા તથા ઉપયોગિતા તેમજ તે પ્રત્યેની પોતાની સદૃશ આદર્શ નિષ્ઠાનો આપણને પરિચય કરાવે છે. આ અસાધારણ અભ્યાસગ્રંથને સર્વત્ર ઉચિત રીતે પુરસ્કારાતો નિહાળવા શ્રી રામનારાયણભાષ આપણી વચ્ચે સદેહ ન રહ્યા એ વિધિની ઘટના.

“આપણી સંસ્કૃતિ અત્યંત પ્રાચીન છે. ગુજરાતી એ મૂળ તો સંસ્કૃત માંથી હિંદુમતી અનેક રૂપાન્તર ધરી ઊતરી આવેલી ભાષા છે. એટલે આવા શાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં પિંગલની અદ્યપાશે પણ ઐતિહાસિક આલોચના સ્વીકાર્ય સાગે. પરંતુ એ સમીરય કાવ્ય છે. છેક ઋગ્વેદથી પ્રારંભી વાણીનાં ગતિ, વિકાસક્રમ, તેનાં સોપાન અને તે સોપાનની યોગ્યતા તથા કાળમૂળ ઉપરાંત, ઇતિહાસકાલમાં અનેકવિધ જાતિઓના-સંપર્ક ગ્રંથક-

ના પરિણામે પ્રજામાં આમૂલ પરિવર્તન ચતાં રણાં, તેમાં સંસ્કૃત ભાષાનું મરણ, તેમાંથી ઉદ્ભવેલ અન્ય ભાષાઓનાં વિવિધ પરિણામ વચ્ચે વિકાસ અને પરસ્પરના વિનિયોગ એ સર્વનું પરિણામ એ કાપ્ ક્યું છે. એ જોતાં આ ભાષાના પિંગળ જેવા વિષયના ઇતિહાસની પ્રાચીન સાખાસોપાનની સાદાંતર્યા સંભવિત નથી, ઉચિત પણ નથી. એટલે યોગ્ય રીતે જ શ્રી રામનારાયણભાઈએ પિંગળના મૂળમૂલ સિદ્ધાન્તને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અવલોકીને ચર્ચા ઉપાડી છે અને અનાવશ્યક વિસ્તારને ટાળ્યો છે. વૈદિક છંદોની ચર્ચા પણ તેમણે વિસ્તારથી કરી નથી. લૌકિક છંદોના નિરૂપણ માટે વૈદિક છંદો નિરૂપવાની જરૂર તેમણે યોગ્ય રીતે જ સ્વીકારી નથી. આપણા સાહિત્યમાં નવાં યોગ્યતાં વૃત્તો કે છંદો ઉપર વૈદિક છંદોની યોગિક પણ અસર છે માટે એ અસર સમજવાને ઉપયોગી હોય તેટલા પૂરતું તેનું નિરૂપણ તેમણે દૂકમાં ક્યું છે. એમના પુરોગામી શ્રી કેશવ દ્વંદ્વે દ્વંદ્વે વૈદિક છંદો વિશે ભૌતિક અને ગણનીય ચર્ચા કરી છે તેના નિષ્કર્ષ પર શ્રી રામનારાયણભાઈએ ભૌતિક નોંધ કરી છે. શ્રી કેશવ દ્વંદ્વેનાં સર્વ વિધાના તેમણે સ્વીકાર્યાં નથી. દાખલા તરીકે અનુષ્ટુભમાંથી ત્રિષ્ટુભ થયો એ શ્રી દ્વંદ્વે અતુમાન તેમને અસ્વીકાર્ય લાગે છે એ તેમની સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ અને વિવેકશક્તિ સૂચવે છે, વૈદિક છંદો વિશે પોતે જો વિસ્તૃત ચર્ચા કરવા ધારી હોત તો કરા શક્યા હોત. અને તેમ મધુ હોત તો હજુ એ માટે હનુ કે બીજા જે તુટીઓ રહી ગય છે તે સૂક્ષ્મ અભ્યાસથી પકડાઈ ગઈ હોત અને સત્વ તરવાયુ હોત હૃષ્ટાન્ત તરીકે શ્રી રામનારાયણભાઈએ એક સિદ્ધાન્ત રીતકાર્યો કે ગાયત્રી કે અનુષ્ટુભમાં જ્યાં ૭ અક્ષર પાદમાં આવે ત્યાં તે પાદમાં જે સંયુક્તાક્ષર હોય તે અલગ કરી, સંપ્રસારણ કરી એક અક્ષર ઉમેરી વાંચવાથી અષ્ટાક્ષર પાદ બની રહેશે. હવે એના સમર્થનમાં પોતે ઉપનયન દીક્ષાની પ્રસિદ્ધ ગાયત્રીનો સ્થાક ટાકે છે :

"તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્"

મર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ ।

ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥

અને લખે છે : 'વરેણ્યમ્'નો ઉચ્ચાર 'વરેણિયમ્' કરવાનો હોય છે. અસ્તુ; ઠાકપણ પંક્તિમાં ઘટતા અક્ષર ઉમેરવાથી આવશ્યક અક્ષરપાદ થઈ શકે તે ઠીક છે, સાદા સરવાળાની વાત છે, પણ તેમાં વધિા એ છે કે સાત અક્ષરના ચરણમાં સંયુક્તાક્ષર ન જ હોય ત્યાં શું કરવું? સંયુક્તાક્ષર

નહોય એવા સાત અક્ષરના ગાયત્રી અનુષ્ટુપનાં અનેક દષ્ટાન્તો વૈદિક સાહિત્યમાં છે. આપણે થોડાંક જ લખ્યો. તે પહેલાં સંયુક્તાક્ષરવાળાં એ દષ્ટાન્તો લખ્યો તે એ જોવા કે તેમાંના સંયુક્તાક્ષરનું સંપ્રસારણ આપણા પોતાના કાનને ફીક લાગે છે ?

૧ અગ્નિઃ પૂર્વેભિર્ઋપિભિર

ઈદ્યો વ્રતનૈરુત ।

સ દેવાં પદ વક્ષતિ ॥

૨ ચદક્ષ્ણ દાશુપે ત્વમ્

અગ્ને ભદ્રં કરિષ્યસિ ।

તથૈતરસત્યમઙ્ગિરઃ ॥

દષ્ટાંત (૧)માં બીજી પંક્તિ અને દષ્ટાંત (૨) માં પહેલી પંક્તિ સપ્તાક્ષર છે. હવે સંપ્રસારણમાં 'ઈદ્યો' નો 'ઈદ્યો' અને 'ત્વ' નો 'તથ' ઉચ્ચાર કરવો ? એ પ્રશ્ન અનુસર રાખી, હાલ તુરત માટે, વૈદિક સાહિત્યમાંથી સંયુક્તાક્ષર વગરનાં નીચેનાં થોડાંક ૭-૭ અક્ષરોની પંક્તિઓનાં ગાયત્રી અનુષ્ટુપનાં નીચેનાં દષ્ટાન્તો તપાસીએ :-

૧ અમી પુ ણઃ સચ્ચીના-

મથિતા જરિતૃણામ્ ।

શતં મથાસ્પૂતયે ॥ ઋ. ૮-૩-૧૦

૨ તસ્માદશ્વા અજાયન્ત

યે કે ચોમયાદતઃ ।

ગાવો દ જહિરે તસ્મા-

તસ્માદજાતા અજાવયઃ ॥ ઋ. ૧૦-૭-૬

૩ આધત્તે પિતરો ગર્ભ

કુમાર પુષ્કરણજમ્ ।

યથેદ પુરુષોઽસ્ય ॥ શુ. ય. ૩.૩૩

૪ યં મેઘાં દેવગણાઃ

પિતરઞ્ચોપાસતે ।

તયા મામપ મેઘયા-

ન્ને મેઘાધિનં કુરુ સ્વાહા ॥ શુ. ય. ૩૨, ૧૪

ઉપરના પહેલા દષ્ટાન્તમાં ગાયત્રીનાં ત્રણેય ચરણો સપ્તાક્ષર છે તેમાં ત્રીજી પંક્તિ સિવાય પહેલી બેમાં તો જોડાક્ષર છે જ નહિ. બીજા, અનુબુદ્ધના દષ્ટાન્તમાં એક ત્રીજા સિવાયનાં ત્રણેય ચરણો સાત સાત અક્ષરનાં છે અને તેમાં પહેલા અને ચોથા ચરણમાં સંયુક્તાક્ષર નથી. હવે આ અને આવી અસંખ્ય સપ્તાક્ષરની સંયુક્તાક્ષર વગરની પંક્તિઓમાં આદ્યો અક્ષર કયો ઉમેરવો અને ક્યાં ઉમેરવો ?

“ જેમ પંક્તિમાં એક અક્ષર ઘણી વાર ઘટતો જોવા મળે છે તેમ બીજી બાજુ પંક્તિઓમાં એક અક્ષર અધિક હોવાનાં દષ્ટાન્તો પણ છે. આપણે નીચેના વૈદિક અનુબુદ્ધો લઈએ :-

૧ ત્રિપાદૃર્ધ્વ ઉદૈત્પુરુષઃ

પાદોઽસ્યેદાભવત્પુનઃ ।

તતો વિદ્યદ્-વ્યઘ્રામસ્

સાશનાનશને અભિ ॥ ઋ. ૧૦-૭-૬

૨ મેધાં મે ઘરુણો દદાતુ

મેધામગ્નિઃ પ્રજાપતિઃ ।

મેધામિન્દ્રઘ વાયુઘ

મેધાં ઘાતા દદાતુ મે ॥ શુ. ય. ૩૨, ૧૬.

૩ વિમ્બરસિ પ્રયાહ્ણો

ઘદ્ધિરસિ દ્વ્યવાહનઃ ।

૪ શ્વાચોઽસિ પ્રચેતાસ્તુ

થોઽસિ વિશ્વવેદાઃ ॥ શુ. ય. ૫-૩૧

ઉપરનાં પ્રથમનાં બે દષ્ટાન્તોમાં પહેલી પંક્તિમાં જ ૬ ૬ અક્ષરો છે. ત્રીજા દષ્ટાન્તમાં બીજી પંક્તિમાં નવ અક્ષરો છે. વળી દષ્ટાન્ત ૧ તથા ૩ માં ૬ અક્ષરોવાળી પંક્તિમાં સંયુક્તાક્ષરો પણ છે (ઉપરાંતમાં આ નવ અક્ષરોવાળી પંક્તિની સાથેસાથ એક જ શ્લોકમાં સ્વતંત્ર રીતે આવતી પંક્તિઓમાં ૭ અક્ષરો હોય છે : દષ્ટાંત એકમાં પંક્તિ ત્રીજી, દષ્ટાંત ૩ માં પંક્તિ ત્રીજી તથા ચોથી.)

“ એટલે પ્રથમ આ છે : જે જે પંક્તિમાં અક્ષર ખૂટતો હોય ત્યાં ત્યાં તે તે પંક્તિમાં આવતા સંયુક્તાક્ષરના સંપ્રસારણ દ્વારા એક અક્ષર ઉમેરવાથી પંક્તિમાં પૂરા અક્ષરો ઘર્ષ રહેશે એ એ રીતે શ્લોકોન્યાર કરવો તે

બરાબર છે, એ પ્રતિપાદન ને સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારવું હોય અગર યોગ્ય અનુમાનરૂપે પ્રતિષ્ઠિત કરવું હોય તો જે જે પંક્તિઓમાં ૧ અક્ષર ખૂટતો હોય અને તેમાં સંયુક્તાક્ષર ન હોય તો તેવી એકાનાક્ષરવાળી પંક્તિ કેમ ઉચ્ચારવી તેમજ એકાધિકાક્ષરવાળી પંક્તિઓ પ્રતિપાદિત કરેલ સિદ્ધાન્તમાં કઈ રીતે અન્તર્ગત કરવી તે બન્ને બાબતના ખુલાસા મળવા જોઈએ, જે ઉપર તપાસના પ્રમાણે મળતા જ નથી.

“એક વિશેષ બાબત છે. ગાયત્રીમંત્ર અને પુરુષસૂક્ત બન્ને ભારતમાં જ્યાં જ્યાં બ્રાહ્મણો વસે છે ત્યાં ત્યાં પ્રચલિત છે. ઉપરાંત દક્ષિણમાં હજી વેદપાઠી બ્રાહ્મણો છે એટલે પરંપરાગત ઉચ્ચાર કેમ થાય છે તે પૂરી તપાસ ને અંતે નક્કી કરવું જોઈએ. પૂરબને પરિણામે અમને તો એમ જણાયું છે કે ગાયત્રી મંત્રમાં ‘તત્સવિતુર્વરેણ્યમ્’માં ‘વરેણ્યમ્’નો ઉચ્ચાર ‘વરેણિયમ્’ થતો નથી, ‘વરેણ્યમ્’ જ-જેમ છે તેમ જ સાચ છે. તેમ જ પુરુષસૂક્તના શ્લોકો પૈકી:-

૧ પુરુષ મવેદં સર્વં યજ્ઞતં યજ્ઞં માત્ર્યમ્ ।

૨ તેન દેવા અયજન્ત સાધ્યા ઋપયઞ યે ।

૬ ધામ્નણોડસ્ય મુરમાસીદ્ યાદુ રાજન્યઃ કૃતઃ ।

ત્રણેય દૃષ્ટિઓમાં બીજી પંક્તિઓ સપ્તાક્ષરવાળી હોવા છતાં તેમાંના કોઈ સંયુક્તાક્ષરના સંપ્રસારણથી કે એક અક્ષર ઉમેરી અષ્ટાક્ષર પંક્તિ બનાવીને ઉચ્ચારાતી નથી. જેમ છે તેમ જ સપ્તાક્ષર પંક્તિના શુદ્ધીચ્ચાર જ રહે છે. એટલે શ્રી રામનારાયણબ્રાહ્મણે સ્વીકારેલ સિદ્ધાન્ત કે જ્યાં વેદિક હંદમાં એક અક્ષર ખૂટતો હોય ત્યાં તેમાં આવતા સંયુક્તાક્ષરના સંપ્રસારણથી એક વધુ અક્ષર થોડી પંક્તિ પૂર્ણાક્ષરની બનાવી ઉચ્ચારવી તે વિવાદાર્થ છે, સ્વીકાર્ય નથી. પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ રજૂ કરેલ અને અગ્રત્થ વિભિન્નોએ વિનાવગાહન સ્વીકારેલાં અમુક વિધાનોની યોગ્યથોગ્યતા નક્કી કરવા માટે મૂળ અંથોતું યોગ્ય પરિચોદન થવાની જરૂર છે. અમને તો એમ લાગે છે કે જે સુ. રામનારાયણબ્રાહ્મણે પૂરતો સમય મળ્યો હોત અને ઉપરના તેમજ સ્વીકારેલ વિધાનની યોગ્યતા તપાસવા પોતે જિંડા જિતયા હોત તો તેઓએ જ અન્યથા વિધાન કયું હોત.

“પરંતુ ઉપરની ચર્ચા કોઈ રીતે શ્રી રામનારાયણબ્રાહ્મણની ક્ષતિ દર્શાવવા માટે નથી. પુસ્તકને અન્તે પણ તેઓએ એ ફરી સ્પષ્ટ કર્યું છે કે વેદિક

છ'દોને 'મે' આ પુસ્તકમાં વિષય ક્યાં નથી." તેમનો વિષય વિદ્યમાન ગુજરાતી સાહિત્યના પિંગળની ચર્ચા છે. અને તેમાં તેમણે અસાધારણ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ગ્રામીન પરંપરાના પ્રમાણભૂત ગણાતા પિંગલકારોને તેમણે ઝીણવટથી તપાસ્યા છે, તેમની ત્રુટીઓ શોધી, તે શા કારણે ત્રુટીઓ છે તેનું સમર્થન કરી, પોતે અનેક સ્થળે લુદ્ધ પડી પોતાના મૌલિક સિદ્ધાન્તો પ્રતિપાદિત કર્યા છે. આ ત્રુટીઓ દર્શાવવામાં પણ તેમણે ઘણી નમ્રતા અને વિવેક દર્શાવ્યાં છે. પિંગલની સમગ્રની ચર્ચામાં તેમણે કેમ સ્થળે પોતાની પંડિતાઈનું, મૌલિકતાનું, સિદ્ધાન્તપ્રતિપાદનનું અભિમાન ગાયું નથી. જલદું, સત્યાન્વેષણની નિરામહી પદ્ધતિએ શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરી, વિવેકપુરા-સર જે સત્ય લાગ્યું તે સ્વીકારી લીધું અને અન્ય પિંગલકારોના મતોને તપાસતાં જ્યાં જ્યાં ત્રુટી જણાઈ ત્યાં તે તે કદ રીતે સ્વીકાર્યાં નથી તેનાં કારણ દર્શાવ્યાં. એ પદ્ધતિ જ શાસ્ત્રીય, વૈજ્ઞાનિક કે સત્યાન્વેષક છે અને આ મંથની એ એક ખીજ મહાન અને અપૂર્વ સિદ્ધિ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

“શ્રી રામનારાયણભાઈના પિતા પણ વેદાંતી અને સારા શિક્ષક હતા-વેદાન્તના સંસ્કૃત મંથનાં તેમણે ભાષાન્તરો પણ કરેલાં. આમ વારસામાં રામનારાયણભાઈને શાસ્ત્રીય વિચારપદ્ધતિ અને ઉમદા રહસ્યશિક્ષકને યોગ્ય કોઈ પણ વિષયને સરળતાપૂર્વક વિશ્લેષ કરી સમજાવવાની શક્તિ મળ્યાં હતાં. ઉપરાંતમાં પોતે સાહિત્યરસિક સહજ વિવેચક હતા. સાહિત્યકૃતિમાં ક્ષતિ ક્યાં છે તે નહિ પણ આસ્વાદ્ય ઉચિત રસ ક્યાં છે એ શોધી કાઢનાર રમેષ્ઠુ હતા. અને કવિ પણ હતા. આમ અનેક સદૃશ્યોનો વિરલ સંયોગ તેમનામાં થયેલો. કાવ્યના વાહનરૂપે સંસ્કૃત વૃત્તોની અનન્યતા એ તે કારણે જ સદજતાથી જોઈ અને નિરૂપી શક્યા છે. એ સર્વને પરિણામે આ શાસ્ત્રીય મંથમાંથી પણ આપણને વિવેચન મળે છે. પિંગલની ચર્ચા અને નિરૂપણ મળે છે, પણ સાથેસાથ તેના નિરૂપણમાં પાને પાને પ્રાસાદિકતા, સરળતા, વિશદતા, નિખાલસતા, સહેલતા અને પ્રસન્નતાનો અનુભવ થાય છે.

“આવા રામનારાયણભાઈએ કલામાત્ર મનુષ્યકૃત કોઈ કૃત્રિમ છે એવું વિધાન કેમ ક્યું” હશે! એવો સદજ પ્રશ્ન ચિન્દેમ દેયતાં યાચમ્ અમૃતામ્ આત્મન કલામ્। એમાં પ્રતિપાદિત થતા સિદ્ધાન્તને સ્વીકારનારને ધાય તો નવાઈ નહીં. પરંતુ એ પ્રશ્ન અરચાને એટલા મારે મણાવ કે પિંગલના પ્રદેશમાં તેને કોઈ સીધું સ્થાન નથી.

“આ પ્રથમ શુદ્ધિપત્ર તો જાણુ છે જતા ક્યાંક ક્યાંક ટાઇપ ત્રુટી છે તેની જોડો ઉપરાંત પાનું ૭૪ પકિત ૧૧ માં આ “પાત્ર અક્ષર પછી, એમ બે મધ્યસ્થિતિઓ આવે છે” એમ લખ્યું છે તેમાં ‘જ’ ને બદલે ‘પાત્ર’ જાણુ છે તે સરતચૂકથી જ છે પણ ‘પાત્ર’ સુધારીને ‘જ’ કરવું જોઈએ વળી, ૧૪૩ પૃષ્ઠ ઉપર ત્રીજી પકિતથી શરૂ થતું વાક્ય પછીની પકિતમાં ફરી વાર જાણુ છે આવી જૂની આવડા પ્રથમમાં ચોગ્ય નથી

નાટક

આપણું નાટ્યમાહિત્ય મુખર્ષિ રાજ્યની નાટ્ય-સ્પર્ધા, યુનિવર્સિટી રંગ-મૂર્તિ-મહાન-યોજિત સ્પર્ધા સરકારની અન્યર્થનાથી યોજનાઓ, અમદાવાદ મુખર્ષિ વડોદરા સુરત વગેરે સ્થળોએ અનેક અવેતન નાટ્યસંસ્થાઓ, શાળા-કોલેજો સંસ્થાના હિસાબે એ સૌને લાંબા વિકસતું રહ્યું છે સળગ લાખા નાટકો આપણા સાહિત્યમાં બહુ જોવા લાખાતા હતા, પણ રંગમૂર્તિ શતાબ્દીના ઉત્તર પછી એવા નાટકો લખનાર વલણ વધ્યું. વ્યવસ્થિત રીતે નાટકો લખનાર સંસ્થાઓ સામાન્ય રીતે લાખાતરો રૂપાતરો વધારે પસંદ કરતી, પરંતુ ઈનામો યોજનાઓ શરૂ થયા પછી ઔલિક નાટ્યલેખન તરફ વલણ વધ્યું છે અમુક પ્રોત્સાહનથી જ હેતુથી જ આવું લેખન થાય એ શુદ્ધ સાહિત્યિક દષ્ટિએ કદાચ આપણને સંતોષ ન અપે. અમદાવાદનું રંગ-મહાન, વડોદરા યુનિવર્સિટીમાં નાટ્ય-શિક્ષણ અંગેની જોગવાઈ વગેરે તરતોએ પણ નાટકના વિકાસમાં ફાળો આપ્યો જ છે

નાટક પદનક્ષમ મટી અભિનેય બનવા લાગ્યું છે ચાલુ સાલે બહાર પડેલ સળગ લાખા નાટકો મોટે ભાગે બજવાયા છે (એ કોઈ ને કોઈ ઈનામ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યા છે એ વળી બીજી વાત થઈ) રંગમય અને સાહિત્ય બંને હમણાં હમણાં વધારે નજદીક આવ્યા છે

ચાલુ સાને મળેલ દસ સળગ નાટકો ‘નૃસિંહાવતાર’ ને બાદ કરતા આ ક્ષેત્રમાં થતા વિકાસના ઘોનક છે એઓનું સર્જન અમુક વિશિષ્ટ હેતુ થી થયું છે એવું પણ જણાય છે

પ્રથમ આપણે ‘નૃસિંહાવતાર’ લઈએ અંગ્રેજીમાં પ્રવાસી મણિલાલ નમ્બાર્ડ પર અભ્યાસપૂર્ણ મહાનિયમ લખનાર આ ડા. ધીરુભાઈ ઠાકરે મણિલાલના આ નાટ્યનું સંપાદન કર્યું છે ‘કાન્તા’ ના સર્જકનું બીજું નાટક વાચવા સાહિત્યરસિક ઉત્સુક બને જ ‘કાન્તા’ સર્જકનું હવે સાહિ

ત્રિક દષ્ટિએ. પશ્ચિમની રંગભૂમિ અને સંસ્કૃત રંગભૂમિનો—નાટ્યલેખન પદ્ધતિનો સમન્વય સાધતા એમાં પ્રયત્ન થયેલો. 'કાન્તા' ના પ્રકાશન પછી સાત વર્ષે મુંબઈ ગુજરાતી મંડળે 'કુલીન કાન્તા' નામથી એ ભજ્ન-વાણેશુ, એ જ કંપનીની માગણીથી ૧૮૯૬ની આસપાસ ધંધાદારી રંગ-ભૂમિને નજર સમીપ રાખી મણિભાઈએ આ નાટક લખેલું છે.

મણિભાઈની વિકસિત કલાદષ્ટિનાં સૂચક કેટલાંક તરવો, સરળ પણ સચોટ સંવાદો, પ્રમંગ-પાત્ર-અને વિચારણાનો સંઘર્ષ, પાત્રાલેખન, અભિ-નેયતા વગેરે 'કાન્તા' કરતાં આ નાટકમાં વિશેષ દેખાય છે. વેદાંતી મણિભાઈ પ્રહલાદની લક્ષિત વ્યક્ત કરતો વિષય પસંદ કરે છે, પણ નાટકમાં દેવસ્થાને છે કર્તવ્યભાવના. હિરણ્યકશ્યપ એ ભાવનાથી પ્રેરાઈને જ વતે છે એવું આલેખન થયું છે. તેની પત્નીને વિધ્યુ પ્રત્યે લક્ષિત હોવા છતાં, કર્તવ્યને વશ બની પતિઆગ્રાહ્ય પાલન કરે છે. અલગત, એમકરવા જતાં પુત્રપ્રેમ અને પતિપ્રેમ અંગે મચ્યું મંચન આ નાટકનું એક સુંદર તત્ત્વ છે.

રંગભૂમિની દષ્ટિથી લંબાયું હોવા છતાં, એ દષ્ટિએ પણ, નાટકનું સંયોજન શિથિલ છે. મૈત્રીભાવ દાખવવા વિદ્યુકના પુત્ર દેવદત્તના પાત્રની યોજના અને તેને અંગે લેખકે યોજેલ અમુક નવા પ્રસંગો, યુરુ શુક્રાચાર્યના આશ્રમના પ્રસંગો, પ્રસંગની ગતિ ઓછી કરે છે. રાણી, હયમત્રી વગેરે નિરર્થક લાંબું લાંબું બોલ્યા કરે છે. અલગત, દેવદત્ત અને પ્રહલાદની મૈત્રી આદર્શ છે.

મણિભાઈ જેવા ધર્મના અને પુરાણોના અભ્યાસી 'દૃષ્ટિહીનતા' નાટકમાં રામ-કૃષ્ણ કે વામનનો ઉલ્લેખ કરે તે બરાબર નહિ. શુક્રાચાર્યની પાત્રરેખાઓ વિલિન્ન હોય તેમ દેખાય છે. એ હિરણ્યકશ્યપની પ્રવૃત્તિને આવકારતો નથી છતાં રાજગુરુ તરીકેની ફરજ બજાવતો રહી પ્રહલાદ વિરુદ્ધ ફરિયાદ કરે છે. તો સ્વગતોક્તિમાં હિરણ્યકશ્યપનો નાશ થવાનો એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી તેને શિખામણ આપે છે. બલિરાગને આપેલ શિખામણ તેણે ન માની તો શી દશા થઈ તેની યાદ આપે છે. (બલિરાગ તો પ્રહલાદનો પૌત્ર ! એને આપેલી સલાહની વાત વળી હિરણ્યકશ્યપ પાસે શુદ્ધ કરે !) એકંદરે જોતાં શુક્રાચાર્ય તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિ હોય એવી છાપ બિંશી યાય છે.

નાટકમાં પરસ્પરવિરોધી ઉક્તિઓ પણ આવે છે : પ્રહલાદનો એકમાત્ર લાડકાપુત્ર તરીકે ઉલ્લેખ થાય અને હિરણ્યકશ્યપને બીજા પુત્રો પણ છે એવો ઉલ્લેખ થાય; મારાઓ પ્રહલાદને મારવા જંગલમાં લઈ ગયા ત્યારે દેવદત્તને

પ્રદલાદના વચ્ચે પહેરવાનું ને કહ્યું હોવા છતાં રાણી દ્વારા એમ કહેવરાવવામા આવે, રાણીના મુખમા દિરણ્યકસ્યપના અત વિશે સૂચના કરી દેવામા આવે, તદ્દન સામાન્ય વાર્તાલાપ પણ આવે, આ બધી મર્યાદાઓ છે છતાં લેખકની વિકસિત કળાસૂઝ દાખવતી આ નાટ્યકૃતિ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ મણિવાનની મૈત્રી માટેની ઝખના, ફરજ વિશેનો ખ્યાલ અને ભક્તિ-ભાવના આ નાટકમા અભિવ્યક્તિ પામ્યા છે નાટકના ગીતોમા કાવ્યત્વ ધણીખરી કૃતિઓમા ઉચ્ચ કોટિનું છે એનું હાસ્ય પ્રયોજનયુક્ત છે મણિભાઈએ નિબંધની માફક નાટ્યલેખનચાલુરાખ્યુ હોત તો આપણા નાટ્યસાહિત્યમા તેમનું અપૂર્ણ ધણુ સુદર બનત એ પ્રા દાકરના અભિપ્રાય સાથે સહમત થવા આ નાટક ગ્રેરે છે

પ્રા ધીરુભાઈ ઠાકરની પ્રસ્તાવના તેમજ ટિપ્પણ અવ્યાસપૂર્ણ છે અધૂરાની મધુરી સૃષ્ટિના સર્જક શ્રી બસુભાઈ શુક્લને નાટ્યલેખન અને અભિનયમા સારો એવો રસ હતો 'અધૂરો આદર્શ' (નવલકથા)મા રજૂ કરેલ આદર્શની સિદ્ધિ દાખવતું નાટક 'હરિરથ ચાલે' હરિદાસ નામથી લખ્યું છે આગલ પુરોપીય ગજબિ કરતા આપણા કાલિદાસ, કાલાલાઈ ધોળશાસ્ત્ર કે અન્ય સર્જકો તરફ આપણે વળવું જોઈએ એવું વિધાન સુધી પ્રસ્તાવનામા કહ્યું છે, તેનું અનુસરણ આ હેતુપૂર્ણ ચતુરકી નાટકમા ઠીક ઠીક થયું છે

સાધુરામ આમસેવાની પ્રવૃત્તિ વિકસાવે છે એના મામી મહાલક્ષ્મી, દેસાઈપુત્રી કીકી, મહે, નહે, છોડ વગેરે સહકાર આપે છે દેસાઈના પુત્ર નવીન અને ભગી ધનાની પુત્રી ભીખીના સખ ધના પરિણામરૂપ બાળકી નાટકમા મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આમજનતાના આદર્શરૂપ થઈ પડેલ સાધુરામને જમાનાનો ખ ધેલ દેસાઈ ઠેરી રીતે સખડાવે છે તેનું ચિત્ર વાસ્તવિક છે, તો કોર્ટનું દૃશ્ય આ પ્રકારના દૃશ્યોની પરપરા બળવતું હોય તેનું જ લાગે છે અવળત, છોડ મહેના પાત્રો એમા રમત આપે છે ખરી

નાટકને સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચારતા, એ બજવવાની દૃષ્ટિથી જ લખ્યું હોવાથી એ તખ્તાને અનુરૂપ હોય એવા ધણા તર્કો ધરાવે છે, એના સૂચનો ગીતો પ્રસંગો બધું પણ 'અધૂરો આદર્શ'ની પાત્રસૃષ્ટિ અહીં ખડિત થતી હોય તેમ લાગે મહાલક્ષ્મીની મગજશૂંતિ અહીં જરા વિકૃત થાય છે દેસાઈ સ્વાથી તો ખરા જ, પણ હૃદયી ઉપરાતજડ હોય એવો ખ્યાલ બનેા કરે છે પ્રસંગોની ગતિ ત્રીન હોવા છતાં સુસંગત હોય તેમ લાગતું નથી સચોટોતો પ્રેરો સાધુરામ દેસાઈની નોકરીમાં રહે છે એને

પહેલે જ દિવસે ઉધરાણીનું કાર્ય સોંપવામાં આવે છે. ઉધરાણીમાં એ ધનીની માસીને ગામ જઈ, એની છોકરીના દૂધ માટે દસ રૂપિયા આપી આવે છે, દેમાઈ સાથે આ અંજલિ વાતચીત પ્રથમ થઈ હોવાથી, બંને તો એ છોકરીનો કોટા કાઢી નાખવા દેસાઈ પણ ત્યાં આવે છે, પણ ડમણિયુ ભેઈ આણી નીકળે છે. દેસાઈ ઘોડા પર સીધા ઘેર પહોંચે છે, અને સાધુ-રામ ડમણિયામાં બીજા બે ગામની ઉધરાણી પતાવી લગભગ દેસાઈની પાછળ જ પહોંચે છે, એ કેમ બને? સાધુરામે આસપાસના ગામડાઓમાં કામ રૂઝ ક્યું નથી એ છતાં તેને જે રીતે બધા સહકાર આપે છે, દેસાઈના લેણા ચતા પૈસા ચૂકવી આપે છે, એ પણ નવાઈ જેવું લાગે છે.

નાટકનું શીર્ષક સમજાવવા કેટલાક ગીતો તો લેખકે યોગ્ય જ છે અને એ પૂરતા છે, -પણ એથી સંતુષ્ટ નહિ થતા સાધુની મદૂનીમાં તેના અનુયાયીઓ સાથે આ વિશે ચર્ચા કરાવી છે, એ ચર્ચા ગીતની સમજણ અર્થે જ છે. 'ગીતમાં કદાચ મર્મ હોય, અર્થ નહિ જ.' (પૃ ૧૯) એવી ઉક્તિ રજૂ કરી સર્જક-વિવેચક વિશે કેટલીક વસ્તુરોધક-ચર્ચા કરી 'નારદજીનો રથ તે આ ધર્મચરની સૃષ્ટિ : આપણી દુનિયા', એ અનેક આવરણોથી ઘેંબી ગયો છે, સત્કાર્યોથી ચાલતો કરવો પડશે વ નાટ્યહેતુ સમજાવે છે.

આ મર્યાદાઓ હોવા છતાં નાટક વાચન અભિનય બંને દૃષ્ટિએ આવકાર-પાત્ર તો છે જ. એટલું ખરું કે એના જેટલા વખાણ કરવામાં આવે છે તે કોઈનું તો નથી જ પ્રસ્તાવનામાં રજૂ કરેલ અનેક શુદ્ધિઓ ચર્ચાર્પક છે.

શ્રી. પ્રાગજી ડોસા અનેક ધનામી નાટ્યરચનાઓના કર્તા છે. 'મંગલ મંદિર' શુભરાતી નાટ્યમંડળ-યોજિત બીજી દરોક્ષક માટે લખાયેલું અને મુખ્ય રાજ્યના બીજા નાટ્યમંડળોત્સવમાં ભજવાયેલું નાટક છે. 'મનુષ્યદેહ' એ જ એક મંગલ મંદિર છે' એ વિચાર નિરૂપવા લખાયેલું આ હેતુપૂર્ણ નાટક પ્રચારવેડાથી પર છે, અને છતાં સમગ્ર નાટકમાં માનવમંદિરની મહત્તા વ્યક્ત થતી રહે છે. આ હેતુસિદ્ધિએ જ યોગ્ય વસ્તુ આકર્ષક છે પૈસાદાર પિતા, બે બહેનો-મોટી કારમીરા લાવનાપૂર્ણ, નાની ભિમિ વિલાસી, નૃત્યસિક્ષક સાથે સખ, પતન, અંધ પ્રકાશ સાથે લગ્ન, લોક લાગણી, મોટી બહેનનું સ્વાર્થ, ભિમિના પુત્ર સ્વરૂપની ભાવના, મલય નૃત્યકારની આખો સારી કરી આપવાનો પ્રકાશનો ઉપદેશ, જન્યલયમાન, કુટુંબમુખ માટે-નાની બહેનના સુખ માટે આત્મલોગ આપતી કારમીરા, ચંચળ ભિમિ, સ્વાર્થ મલય, રિધરહુતિયુક્ત અંધ પ્રકાશ, વફાદાર નોકર ચકર, આ બધા પાત્રોની રેખાઓ અતિ સ્પષ્ટ છે.

આ નાટકની અનેક ઉક્તિઓ સચોટ છે. નાટ્યસૂચન અત્યંત આકર્ષક બજાવવામાં મદદરૂપ બને તેવું છે. નાટ્યવસ્તુ ૧૯૨૮, ૧૯૪૦, ૧૯૫૫-એ ત્રણ વર્ષોનું દર્શાવ્યું છે, એટલે પાત્રવિકાસ સાથે અભિનય કુશળતા પણ એ સૂચવી લે છે. સ્પષ્ટ કથન કરતા લેખકે મોટે ભાગે સૂચનથી કાપ લીધું છે એનું સુદર દૃષ્ટાંત જિમિ મોટીમહેનની મરજી ઉપરાંત મયમના નૃત્યવર્ગમાં જન્મ મેહી રાત્રે પાછી આવે છે ત્યારે કાશ્મીરાના મુખમાં 'પગલું સભાળ' એ એ શબ્દો જ મૂક્યા છે એ. પ્રવેશના અંતે બિખારણની યાચનામાં 'ભગવાનના નામ પર આ લિખારણને ખાવાનું' આપો... આ બાળક ભૂખું છે .. ..એ શબ્દો મૂકી જિમિ પાસે "બાળક.....! બાળક ....!" એવા હિમાર કઠાવી લેખક ધણું સૂચન કરી જાય છે.

પાત્રલેખન ઉપરાંત સંવાદ આ નાટકનું આકર્ષક અંગ છે કાશ્મીરા અને પ્રકાશની અનેક ઉક્તિઓ તેની સરસતા, સચોટતા, કલ્પનાસભરતા અને ભાવોદ્રેકતાથી ધ્યાન ખેંચે એવી બની છે. પૃ ૩૮, ૩૯, ૪૨, ૮૬, ૮૯ વગેરે પર આના દૃષ્ટાંતો મળી આવશે.

ભજવવાની અનુકૂળતા માટે કયા અક્રમાં શું શું જોશે એની યાદી પણ કરી આપી, આ નાટકભજવવા ઇચ્છનારનું કામ સુગમ કરી આપ્યું છે.

એમાં મર્યાદાઓનો અભાવ છે એમ નથી. પ્રકાશનો વિલાસી બાપ રંગલાલ શકર સાથેની વાતચીતમાં પોતાનો જન્મ ફેણુઆરીની રક્ષમી તારીએ લીધે ધ્રુવરમાં થયો છે એટલે જન્મદિવસ દર ત્રીજે વર્ષે આવે છે, એમ જણાવે છે. લીધે ધ્રુવર એમ વર્ષે નહિ? પણ આને તો રંગલાલની ઠાંઠાબાણના એક ચિહ્ન તરીકે જોણખી જણ કહીએ તો શૃંગ્લ્યાગ કરવા તદ્દપર જિમિ અને કાશ્મીરાની વાતચીત સાલણી, મલય કદી પાછો નહિ આવે...એમ કહી ઝડપથી બારણા તરફ દોડતી જિમિને "જેલો રહે, જિમિ, કયામ જવાની જરૂર નથી મે બહુ ય સાબળ્યું છે મે મારો નિશ્ચય કરી લીધો છે તારી સાથે હું લગ્ન કરીશ... તારા માળકનો પિતા હું ચમશ" એ શબ્દો પ્રકાશ કહે છે પ્રકાશનું ધ્યાન કાશ્મીરા રાખતી હતી, એની વાણીમાં પ્રકાશ માટે પ્રેમ પરખાતો હતો. એ પ્રકાશ આવો હિતાવળો નિશ્ચય કરે એમાં કાશ્મીરાને અન્યાય નથી થતો? પ્રકાશ માટેની કાશ્મીરાની મમતા પાછળથી લોક-ટીકાતું સ્વરૂપ લે છે, જિમિ પણ એ માને છે, સ્વીન્ડ્રની પ્રેમથી પ્રેમન પણ એને જન્મેના સ્નેહ વચ્ચે અતરાય ગણે છે-એ પ્રકારની પાછળથી નરી શુદ્ધ, પણ પ્રારંભે પ્રેમપૂર્ણ મમતાને અન્યાય નથી થતો?

સૌરાષ્ટ્ર કલાકેન્દ્ર રાજગોટના સભ્યોને દષ્ટિ સમક્ષ રાખી, ડાઇપલ્યુ
ખતના પ્રયુથનિશ્ણ વગરનું, ભંગીઓના પ્રશ્ને કેન્દ્રમાં રાખી લખેલું
'એ-આવળે' નાટક નાટ્યકાર તરીકે બાણુભાઈ વૈલની શક્તિનું ઠીક ઠીક
દોતક છે. મ્યુનિસિપાલિટીના આગેવાનો, ભંગી યુવક-યુવતિઓ અને હરિજન
કાર્યકરો એ ત્રણ તર્જનું પ્રતિનિધિત્વ કરતાં પાત્રો આ નાટકમાં સર્જાયાં છે.
મ્યુનિસિપાલિટીને 'અમે' લહેર કરતા મ્યુનિસિપલ પ્રમુખ કૂલશંકર, ભંગી
હડતાલ પ્રસંગે નગરસંક્રાંધિનો દેખાવ કરનાર સભ્યો, હડતાલ સમયે
ભંગીઓની મનોવૃત્તિનું ચિત્રણ, સ્વાયંને કારણે ભંગાણુ, પરિસ્થિતિના
જાનથી તેમજ રચનાત્મક કાર્યથી ભંગી કાર્યકર મુક્તિ અને તેના સાથી-
ઓમાં ભંગીઓનો વિશ્વાસ, ચૂંટણીજંગમાં કૂવશંકરનો પરાજય, મુક્તિનો
વિજય અને જીગતા સપને પૂજનારી જનતાનું ચિત્રણ, આ સર્વ સારી
રીતે રજૂ થયું છે.

પ્રસંગો અને વાર્તાલાપ સ્વાભાવિક છે. પરશોતમનું પાત્ર આણુ
બનાવેા પર દીકા કરવા યોગ્ય છે, તો વારંવાર ફોટોગ્રાફરના આગમન
અને નિષ્ક્રમણની યોજના પણ નાટ્યોચિત કુશળતાથી ચઢ છે. નાટકની
ચોટમાં એની પણ અસર છે.

નાટક ઉદ્દેશપૂર્ણ હોવા છતાં એમાં પ્રચારાત્મક વલણ ઓછું છે.
લેખક પ્રતાપનામાં નોંધે છે તેમ, મુક્તિનું પાત્ર તેમના માનસનો કળાને
કરીને બેઠેલું. હરિજન યુવતિ મુક્તિ સામાન્ય બેઠક ઉપર ચૂંટણી જંગમાં
ફતેહ મેળવે એ ઘટના સુંદર છે. પણ આ તેમજ હરિજનોના પ્રશ્ન છેડતી
આ પ્રકારની કૃતિઓમાં એક મર્યાદા જણાય છે-શ્રી સોપાનના 'પ્રાયશ્ચિત્ત'
માં, ઇન્દ્રવસાવડાના 'ધર બણી'માં કે શ્રી પેટશીકરના 'હૃદયવૃક્ષ'માં અને એ
મર્યાદા આ-સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતાં હરિજન પાત્રો સામાન્ય હરિજન પરિસ્થિતિ-
માં જીજ્ઞાસા હોતાં નથી. આ નાટકની નાવિકા મુક્તિને એક સવર્ણ-
મહાપતમાઇએ એને બણાવી છે, લોકસેવા માટે ત્રેરી છે, એને રોકી નથી,
માર્ગસૂચન કયું છે. મુક્તિનો વિજય એ મહાપતમાઇની દષ્ટિનો વિજય
છે. એ ખરું કે પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિમાં સવર્ણની સહાયુજીતિ સિવાય
હારજન આગળ આવી શકે નહિ આજે સંયોગે જલ્દાય છે, પણ ફતિના
મૂલ્યમાં, વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વમાં એટલી મર્યાદા રહે છે એ સ્વીકારવું જોઈએ.

નાટકના અંતના પ્રસંગો ખૂબ ઝડપથી બનતા હોય એમ લાગે છે.
ભંગી યુવતિઓની વાતચીત, કૂલશંકરના દાખલનું ચિત્ર, સંક્રાંધનું દરવ,

પરશોતમની મળની ટીકાઓ, ચૂંટણીના પરિણામ સમયનું દશ્ય લેખકને ગૌરવ અપાવે એવી શૈલીમાં આલેખાયેલ છે.

આ નાટકનું સૌથી મહત્ત્વનું અંગ શ્રી મકરંદ દેવનાં જોમપુત્ર ભાવપૂર્ણ અને પ્રસંગાનુરૂપ ગીતો છે. આ નાટકનું કવિધાન શરદ વચ્ચે વચ્ચે જે કાવ્યપંક્તિઓ લલકારતો રહે છે તે મયાસથાને બંધબેસતી હોય તેમ લાગતું નથી, એટલું જ નહિ, તે નાટકીય નહિ પણ નાટકી લાગે છે :

“કાલીધેલી બોલીમાં, આંખડીઓ બોળીમાં

પૂણિમા ખૂલે જાણે બીજ કરી ઝોળીમાં”

એ ઉક્તિ રાત્નેન્દ્રની પ્રખ્યાત પંક્તિ ‘બીજને ઝડુએ ઝૂકી’તી પૂણિમા, ઝાંઝેરા ધૂમટો તાણી’ની યાદ આપે છે.

સૌરાષ્ટ્ર કલાકેન્દ્રના સૂર્યોને લક્ષમાં રાખી લખાયેલું બીજું નાટક શ્રી જ્યમલક પરમારનું ‘ભૂદાન’ એને રવિશંકર મહારાજ અને બબ્બલભાઈના આશીર્વાદ મળ્યા છે. આમાં ખેડતો-જમીનદારોનો સંઘર્ષ રજૂ કરી શ્રી વિનોબાપ્રધિત જ્ઞાન દ્વારા એનો ઉકેલ સૂચવાય એ પ્રકારનું વસ્તુ યોગ્ય છે. પ્રારંભમાં ‘ઉધાક’ એ નામથી ભારતની અનેકવિધ જનતાના પ્રતીક મુખે આજનો પ્રશ્ન રજૂ થયો છે. ‘સર્વોદય’ જ દેશને આગળ લઈ જશે એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત થઈ છે. જમીનદારો, ખેડૂતો, બહારવટિયાઓ, ક્રાંતિકારી અને ભગત બાપુ આ ચાર ધરના પાત્રો દ્વારા વસ્તુ આગળ ચાલે છે. બહારવટિયા રામમજતના પાત્રમાં ભૂપતની અને ભગતબાપુના પાત્રમાં રવિશંકર મહારાજની રેખાઓ જોઈ શકાય છે. વસ્તુયોજનાનું આકર્ષક તત્ત્વ છે વર્ગસંઘર્ષ, ઉપરાંત ભાવનાસંઘર્ષ અને એકજ કુટુંબમાં કે પક્ષમાં પરસ્પર-વિરોધી ભાવનાના અનુવાધીઓના નિરૂપણ દ્વારા સંઘાતો સંઘર્ષ. ખેડૂતોનું સોહો પીતા જમીનદાર મૂળજીભાનો પુત્ર જસુભા હદાર દષ્ટિવાળો છે, જમીનદારને મોવડી ગણતા લખમણનો નાનો ભાઈ ધૂડો ક્રાંતિકારી સુરેશ સાથે મળી જઈ આતંક દ્વારા જમીન હાસલ કરવા માંગે છે, પણ નિરોધ ઉપર ગોળી ચલાવતાં કે સુવર્તિઓને જાને પકડતાં એ સુરેશને રોકે છે અને પરિણામે જાનેમાં બંગાણ પડે છે.

ભૂદાનની સુદર લાવના ઉપર રચાયેલું હોવાથી નાટક આકર્ષક લાગે, પણ પહેલા અંકમાં એ જેવું સ્વાભાવિક કે ગતિશીલ રહ્યું છે તેવું બીજા અંકમાં રહેતું નથી. વસ્તુ આપોઆપ વિઝસવાને બદલે લેખક કળ ચલાવે

તેમ આલટું હોય તેમ લાગે છે. બાપલોની પરંપરા આવે છે, તેથી વચ્ચે રંધાય છે.

સ્વરાજપ્રાપ્તિનાં સાત વર્ષ પછી આ નાટક લખાય છે. 'ઉઘાડ' માં તેમજ ભગતબાપુના મુખમાં પણ સાત સાત વર્ષનો ઉલ્લેખ આવે છે. બુદ્ધાનપ્રતિ શરૂ થઈ ૧૯૫૧ માં, તે પછી સુધી ભગતબાપુ જેવા એનાથી અગ્રાન હોય એ કેમ બને ? બીજા અંકના ચોથા પ્રવેશના ગીતમાં 'પાગલ બાવાને આ પગલે મતવાલાં મરમાર્ગાં' એ પંક્તિમાં વિનોબાજીનો ઉલ્લેખ છે. ખેડતો બુદ્ધાન વિશે કશું જાણે એ પહેલાં વિનોબાજીનું ગીત ગાયો.

આ નાટકની અન્ય મર્યાદા અભિનય માટેનાં સૂચનોને રથાને નવલ-કથામાં હોય તેવાં વર્ણનો એમાં આપેલાં છે તે છે. ઉ. ત. અંક ૨, પ્રવેશ ૨મ્મનું સૂચન. નાટકનો ઉઘાડ હીર્ષસૂત્રી છે.

વિષય સારો હોય તેથી જ નાટક સારું ન બને, પ્રચારકતાથી સુક્ત ન રહેવાય તો જ નાટક સારું ન બને તેનું આ નાટક દર્શાવે છે.

શ્રી મકરંદ દવેનાં ગીતો સુંદર છે.

ઘણાં વર્ષો પછી અર્વાચીન અદ્યતન રંગબૃમિના લાગ્યા શ્રી ચન્દ્રવદન મહેતા 'માઝમ રાત' અને 'સોના વાટકડી' એ બે નાટકો આ વર્ગે આપે છે.

'માઝમરાત' મધ્યમવર્ગના દંભી જીવનના પડને ચીરી નાખી વાસ્તવિક સ્થિતિનો પરિચય કરાવતું સુંદર નાટક છે. મધ્યમવર્ગનો દંભ, ઝૂંપડું તોડી મહેલવાસી થવાની એની ઝંખના, એની મિથ્યા પ્રભુચ્ચેષ્ટા, એનાં ખોટાં ખર્ચો, નારીઓનો અપકારમોહ, બિનજરૂરી વસ્તુઓની ખરીદી, ફેશન પાછળ પૈસાનો વ્યય, પૈસાદારોની આવા ભોંકો તરફની આન તરફ હોય તેવી દષ્ટિ, સાચાં ધરણાં બેકમાં મૂકી નકલી ધરણાં પહેરી ખીજાને પહેરવા આપી એ માટે તકદો કરવાની વૃત્તિ, એવી સુવર્તિ મધ્યમ વર્ગનાં મુશ્કેલી સાથે લગ્ન કરવા સહમત થાય, એ તો પોતાની મરજ સાચવે એ જ હેતુથી ધરજમાઇ બને, તોડર બને, એ જ શરતે-આવી સ્પષ્ટ વાત સુધનવા, વિનાયક, કુન્દન, લલિત, સન્ધ્યા, સંજય, મન્દારિકા વગેરે પાત્રો દ્વારા લેખકે કરી છે.

નાટકનું વસ્તુ એક જ દિવસમાં બને છે. પુત્રી અને પત્નીના શોખથી પાપમાલ થયેલો, આપઘાત કરવાની સ્થિતિએ પહોંચેલો સુધનવા પોતાના ધરમાંથી ભાભીનાં વાક્યો સહન ન થવાથી આત્મ્યા મચેલ બાઈ વિનાયકને

બોલાવે છે, અને એ પૈસાદારને પરણવા ઇચ્છતા નમાલા લગ્નોગ લલિતને, પોતાની ભાભી કુન્દને, સંજયને પરણવા ઇચ્છતી પણ ચક્રચક્ર કરતી સંધ્યાને અને પૈસાદારની પુત્રી મંદારિકાને પણ કેમ ઠેકાણે લાવે છે, તેનું આલેખન ખૂબ મજનું નાટ્યપૂર્ણ છે.

જેને આપણે Situation કહીએ છીએ તેવા અનેક પ્રસંગો આ નાટકમાં યોગ્ય છે. પ્રથમ અંકમાં જ અનિચ્છિત અતિથિ વિનાયક માટે મા-દીકરી ગમે તેમ બોલતાં હોય છે, એ દરમિયાન વિનાયક તો એક ખૂણામાં બેઠેલો જ હોય છે, અને રોશને લેવા ગયેલા ધનુભાઈ પાછા ફરે છે ત્યારે કુન્દન પૂછે છે : 'કેમ એકલા? ક્યાં છે તમારા ભાઈ સાહેબ?' ત્યારે ખૂણામાં બેઠેલ વિનાયક કહે છે : 'એ ભાભી સાહેબ ! હું અહીંયાં જ છું, કેમ છે? કેવી પરિસ્થિતિ!' આવા અનેક પ્રસંગો આ નાટકમાં છે. વિનાયક સ્વર દષ્ટિવાળો છે. સમકાલીન જીવન ઉપર ધ્યેયી એની ટોરો, ત્રિ-કલા-કેન્દ્ર-સાલત, મદારિકા, ચંપકસેન રાજા, પ્રધાન જ્યેષ્ઠ નાટક રિહર્સલ, નાયિકાઓ નાસી જાય ને નાયક માફ કરે એ નીતિ વગેરે ચર્ચા આપણાં ચલચિત્રો અને નાટકો ઉપર કેવો પ્રકાશ ફેંકે છે! છેવટે વિનાયક સંજય-સંધ્યાનાં લગ્ન કરાવે છે, લલિતની સાન ઠેકાણે લાવે છે, મકાન ખાલી કરી નાનકડા ગામડામાં જઈ ત્યાં જીવન જીવવા નીકળી પડે છે, મંદારિકાની મિલકતના વ્યવસ્થાપક દાદાભાઈ ડોસાના પાત્ર દ્વારા લેખક ખરી રંગત લાવે છે.

નાટકમાં રહેલ ધન કરુણા વિનાયકના પાત્ર દ્વારા, એની ટોરો દ્વારા એ પ્રકારના હાસ્ય દ્વારા વિશેષ ધન ખતે છે. આ નાટકનો રસ કરુણ છે એનો ખ્યાલ પણ કદાચ ધણાને ન આવે!

'માઝમ રાત' માં બધાંની સાન ઠેકાણે લાવનાર વિનાયક વ્યવસાયે નાટકિયો હતો. 'સોના વાટકડી' તો લખાણ જ છે નાટ્ય મંડળીને એના અદાકારોને કેન્દ્રમાં રાખીને. એ નાટ્ય મંડળી એ જીવનને વિકસાવવા નહિ પણ એના ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવા, એમાં કાયં કરતી નટીઓ સાથે જીવન જોડવા નહિ પણ રંગરાગ માણવા એના દ્રુટીઓ તત્પર હોય છે, પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે એ જૂતપલિત, જૂત-તંત્ર, ગમે તેના આશ્રય લેતાં અચકાતા નથી, ખૂન કરતાં પણ અચકાતા નથી, એમનો ઇષ્ટ દેવ છે પૈસો-રંગરાગ-એ સિવાય કશું જ નહિ. એ શેઠ માધવદાસ, શેઠ

કીશનલાલ અને રોહ સોલામ જે રીતે નાટક કંપની-કે સોનને પ્રાપ્ત કરવા મથામણ કરે છે તે દ્વારા આલેખાયું છે. આવું જ કાચ કરનારને હંમેસાં કાંઈ ને કાંઈ સામ્રીત હાથોહાથ મળી જ રહે છે, જે દરેકને પોતાની મનપસંદ રીતે નચાવતો હોય છે. એવા સામ્રીતનું નિરૂપણ યથું છે દલા દલાતના પાત્રમાં. સધરો અને રાણુકી પરસ્પર સમભાવવાળાં પાત્રો, પણ સધરો જરા હિંચકામરિયાદિતિવાળો એટલે પોતાનો ધુત્ર રાણુકીની પુત્રી સોનને પરણે એ પસંદ કરતો નથી, અને એમાં જ એ રસેન્દુને પોતાના ધુત્રને ગુમાવી બેસે એવો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. સોન-રસેન્દુ ભાવનાપરાયણ યુગલ છે. સ્મરણમાં હજી વાસના દેહે અઘડાનાં સિદ્ધરાજ અને રાણુક જેને જોઈ પ્રસન્ન થાય એવું આદર્શ યુગલ છે.

। ગુજરાતની અરિમતા, મહાગુજરાત માટેની ઝંખના એની સમૃદ્ધિ અને સિદ્ધિ વગેરે પ્રશ્નોને રાણુક સિદ્ધરાજ દ્વારા લેખક રૂપે છે. એની ભાવુકતા એ રીતે વ્યક્ત થાય છે.

• ‘ધરાગુજરી’માં જે અરિમતાનું આલેખન યથું હતું તેનો વિકાસ અત્રે જોવા મળે છે.

સિદ્ધરાજ-રાણુકના પ્રણયનું આલેખન નાટકમાં રંગદર્શી તત્ત્વ ઉમેરે છે. એમની ઉકતિઓ ભાવપૂર્ણ છે, છતાં ટેટલાકને કદાચ અસ્વાભાવિક લાગે, પણ લેખકની પોતાની એ દૃષ્ટિ છે. એ બન્નેની ચર્ચાઓમાં ટેટલીક વખત પરસ્પર વિરોધો ઉદ્ભવેલો આવે છે, દેહ-ભાવની આસક્તિનું ચિત્ર આવે છે, એનો વિરોધ પણ આવે છે એ ખૂંચે છે. રાણુકેવીની સતીની વ્યાખ્યા એટલે દેહને ભરમ કરવો તે નહિ પણ સત્ત્વ માટેની ઝંખના, અને એ સત્ત્વ તે સિદ્ધરાજને ગુજરાતની અમર વ્યક્તિઓમાં સ્થાન આપવાની વૃત્તિ, ગુજરાતની સમૃદ્ધિ જોવાની વૃત્તિ.

બન્ને નાટકોમાં સંવાદો ખૂબ ચોટદાર અને પાત્રાનુરૂપ છે. ‘સોનાવાટકડી’માં અતીન્દ્રિય તત્ત્વોનું નિરૂપણ કદાચ ટેટલાકને ન ગમે ! આની પ્રસ્તાવના શ્રી જયશંત હાકર અને ચાકડ લદ્દે લખી છે.

ગુજરાતી નાટ્યમંડળની સ્પર્ધાએ એકાકીકાર શિવકુમાર જોરીને લાંબાં નાટકો લખતા ક્યાં અને તેમાય પ્રથમ પ્રયત્ને દ્વિતીય પારિતોષકના વિજેતા બનાવ્યા એ નાટક તે ‘સુમંગલા’.

સુમંગલાને એક રીતે Tragedy of errors કહી શકાય. સદ્ગુણરાયનો માતૃમક્ત પુત્ર ગૌતમ વિલાયત ગયો. ત્યાં યુદ્ધને કારણે રોકાઈ રહેલું પડ્યું. સદ્ગુણરાયે વિમળા સાથે લગ્ન કર્યાં. પુત્રી થઈ, પણ પુત્રને ખબર અપાય નહિ. સાત આઠ વર્ષે પુત્ર પાછો ફરતો હતો તે સમયે એને કેમ ખબર આપવા તેની મૂંઝવણ એ અનુભવે છે. પોતાની ઓરમાન બહેન સલીલાને એ પોતાની ભાણેજ માને છે, બહેન લીલા દ્વારા એ પરિસ્થિતિ જાણે છે, કુદ્દ બને છે. પિતા સાથે અણુમનાવ થાય છે, પણ સ્વપ્નામાં તેની માતા પિતા પ્રત્યે સમભાવ રાખવા વીનવે છે, સ્વપ્નને અંતે 'મા' કહે ત્યાં વિમળા હાજર હોય છે, તે એનો હાથ પકડે છે, સદ્ગુણરાય જીએ છે અને પરિણામે વિમળા પ્રત્યેનું એમનું વલણ બદલાઈ જાય છે. વિમળાને ગૃહત્યાગ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે, પણ લીલા સમજાવી લે છે-અધ્યાત્મે અને ગૌતમ રસિકાને એ સુમંગલા વિધવા આંદલા કરે છે.

ચારે અંક દરમિયાન રસ જળવાઈ રહે છે. માતૃગૌતમનું પિતા અને અપરમાતા પ્રત્યેનું વતન સમજાતું નથી. આઠ આઠ વર્ષ પરદેશમાં રહી આવેલો યુવક વાસ્તવિકતાવિમુખ હોય, જડ માતૃમક્ત હોય એ માની શકાય નહિ. વસ્તુવિકાસનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ સ્વપ્ન છે-માતૃમક્તિ છે, એ પણ ખ્યાલમાં રાખવું ઘટે. એના સિવાયનાં પાત્રોની રેખાઓ સ્પષ્ટ છે. સલીલા પ્રીતીની ચેષ્ટાઓ આનંદપ્રદ છે. સંવાદો આકર્ષક છે, ત્રીજા અંકનું પ્રસન્ન વાતાવરણ ચોથા અંકની કરુણાને વિશેષ ધન બનાવે છે. નાટક મંગલાંત હોવા છતાં કુદ્દબલ્લવનની આવી વિષમતાની-કરુણાની અસર વાંચનાર કે નાટક જોનારના ચિત્ત પર થયા વિના રહે નહિ.

પ્રા. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ પ્રસ્તાવના લખી આપી છે.

આ આઠમ ભૌલિક નાટકોમાં 'માઝમ રાત'ના અપવાદ સિવાય ગીતોની યોજના થઈ છે તે આપણા નાટ્યસાહિત્યના વિકાસની દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર ઘટના છે.

હેનરી જેમ્સની નવલ The Washington Square ઉપરથી રૂથ અને ઓગરટસ ગટ્ટે યોજેલા નાટક The Heiressનું યુજ્જરાતી રૂપાંતર 'વારસદાર' નામથી શ્રી લ. હી. શૂબલક્ષ્મણાએ કર્યું છે. આ પહેલાં તેમણે જી. બી. પ્રિસ્ટલીના Dangerous Corner ઉપરથી 'રજનું ગળ' એ નામે નાટક લખેલું. પશ્ચિમના સાહિત્યનો એમનો સંપર્ક અને રંજ-ભૂમિ-અનુરૂપ દૃષ્ટિ આ રૂપાંતરને સફળ બનાવે છે.

ડોક્ટર વસંતરાયની બોળી, ભક્તી, શાંત પુત્રી સ્વાતિ સમીર સાથેના પ્રેમમાં મળેલી નિષ્ફળનાચી-છેતરપીડીથી કંઠેર બની જાય છે, એટલું જ આ નાટકનું સાફું સરલ વસ્તુ છે. એમાં અવનવી ઘટનાપરંપરાઓ નથી કે અમલકાર પણ નથી, છતાં માનસપરિવર્તનનો આ પ્રક્રિયાનું એવું સ્વાભાવિક આલેખન થયું છે કે એ રમ્ય બની રહે છે. સમીરના મોઢક વ્યક્તિત્વ પર સ્વાતિ યુગ્મ થાય છે, પણ પોતાની બહેનને પણ સુખ નહિ આપનાર સમીરનું સ્વાર્થોપણું ડોક્ટર વસંતરાય જોઈ શકે છે એટલે સ્વાતિને એતલે છે, પણ સ્વાતિ તો એની સાથે જ લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. છ માસ પરદેશનો પ્રવાસ કરી પાછી આવે છે તે દરમિયાન સમીરે સ્વાતિનાં પ્રોત્સાહન રમા સાથે ખૂબ સંબંધ બાંધી દીધો હોય છે. એમની મારફત નાસી જવાની યોજના કરે છે, પણ સ્વાતિ પિતાનો વારસો જતો કરવા તૈયાર થાય છે એ સમીરને પસંદ નથી. સમય આપ્યા છતાં એ આવતો જ નથી એ વખતનું સ્વાતિનું મંથન સુંદર રીતે આલેખાયું છે, તો સમીર ના ગયા પછી તેના પિતા સાથેનું વર્તન, એના પિતાની માંદગી વખતની એની સ્થિતિ, એના આકરા શબ્દો, પિતાના મૃત્યુ પછીનું એકાકી જીવન, રમાની સમીરપક્ષી વૃત્તિ અને સમીર સાથેનું છેલ્લું મિલન—એક કુશળ નાટ્યકારની કલમે લખાયાં છે. સ્વાતિ પ્રત્યે આપણા ચિત્તમાં સમભાવ જન્મે છે.

સરસ રૂપાંતર !

શ્રી વજુભાઈ ટાંકના ‘સતનાં પારખાં’ માં જેન ગાર્લ્ડ્સવર્થી-કૃત ‘Silver Box’નું રૂપાંતર ‘ગરીબ કોણું’, નોર્મન મેકિનલે-કૃત The Bishop's Candle sticks નું રૂપાંતર ‘પ્રભુનું મંદિર’, અને પર્સિવલ વાઈલ્ડ કૃત Blood of the Martians અને The Hour of Truth પરથી રૂપાંતરિત ‘મરજવા’ અને ‘સતનાં પારખાં’ એ ચાર નાટકો આપવામાં આવ્યાં છે.

કોઈ દાઝ પીને બદમાશી કરે, ચોરી કરે, લૂંટ કરે, પણ પૈસાના જોરે એને કાંઈ ન થાય ત્યારે નશામાં માત્ર રમત કરતાં કરતાં સિગારેટની ડબ્બી ગરીબ લઈ આવે તો એને સજા થાય, એની પત્નીની નોકરી જાય, બાળકોનો રોટલો જૂટવાઈ જાય, એ વસ્તુ ‘ગરીબ કોણું’ છે. વિક્ટર હ્યુગોના Les misérables પરથી નોર્મન મેકિનલે નાટક સ્વરૂપ આપેલ Bishop's Candlesticks બફું જાણીતું નાટક છે. એક યુનેગારને-ચોરને

સાચો સત ડેવો સાચા રસે લાવે છે, માનવતાભાષી શ્રદ્ધા ગુમાવી બેસનારના દિનમા એનું પુન રચાવન કેમ કરે છે તેનું આવેખન એમા થયું છે 'પ્રભુનું મંદિર' ઉપરાંત આપણી ભાષામા આ નાટક ઉપરથી બહુમાઈ શુકને કરેન 'રૂપાની ગાય' જેવા અનેક રૂપાનરો થયા છે. માન પુરુષો બજવી શકે એ માટે મૂળ નાટકના બહેનના પાત્રને બદલે રૂપાતરકારે શિખરનું પાત્ર મૂક્યું છે.

'મરજીવા' મા સરમુખત્યારશાહો રાજ્યતત્ત્વમા વૈજ્ઞાનિકોની સ્થિતિ પર પ્રકાશ ફેંકાયો છે 'સતના પારખા' મા ગમે તેવા પ્રતોભનથી પણ ન ચળનાર વ્યક્તિની કથા છે.

આ રૂપાતરો કરવામા શ્રી ટાકે કાળજી તો રાખી છે, પણ ક્ષમિત પરદેશી વાતાવરણુ યથાતથ જળવાઈ રહે છે, સવાદ અસ્વાભાવિક બની જાય છે કે 'મરજીવા'મા બને છે તેમ એમા યુદ્ધ પડેવાની સ્થિતિ અને યુદ્ધ પછીની સ્થિતિનું આવેખન આવડું હોવાથી એકામતા જળવાતી નથી એમા રજૂ થયેન ડિક્ટેટરનું પાત્ર હિટલર જ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે, ત્યારે યુ નો. નું અસ્તિત્વ હિટલરના મૃત્યુ પછીનું છે.

બીજી આવૃત્તિ સમયે આટલું સુધારી લેવું ઘટે, ચારેય નાટકો બજવાય એવા છે.

આ બધાય નાટકો મૌલિક કે રૂપાતર લખવાવાની દૃષ્ટિએ જ લખાયા છે.

એકાકી

દૂકા નાતોની માફક એકાકીમા પણ ગુજરાતે સાડુ હીર દાખ યુ' છે એ આ વડે બહાર પડેન એકાકીઓ જોતા સહેજે કહી શકાય તેમ છે

જમતી દલાવના 'ત્રીજો પ્રવેશ' મા સાત એકાકીઓ અને સાત રેડિયો નાટિકાઓ-ખ્વનિકાઓ આપવામા આવેલ છે આ સર્વમા જીવનની ઠોઈ ને ઠોઈ વિષમતા લેખકે એમની પ્રિસિષ્ટ શૈલીમા રજૂ કરી છે માનવ-માનસની મર્યાદા અને એનું જૂજવાણુ એમા સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે. સત્યનું ઓસરતું જતું મહત્ત્વ વેસ્થાની મૃદુસ્થજીવન ઝખતી પુત્રીની કડુશ પાઘડી આખ્યા વગર મકાન ભાડે ન રાખવાની પ્રતિજ્ઞાના કારણે દેહાવસ્થા સુધી અવિવાહિત અવસ્થામા રહી બાકડે હમેશ મળતા અને એમના જ લગ્ન-લાલેજ વચમા આવતા લગ્નથી જોડાતાં, એમની સાથે

રહી લગ્નજીવન માણવાનો આનંદ વ્યક્ત કરનાં સ્ત્રી પુરુષ; શિક્ષણક્ષેત્રની વ્યવસ્થા કરવા છતાં ઘરમાં એનો અભાવ સૂચવતા પિતાના સંતાનની પાળિયા જેવી રીયતિ; સ્વાતંત્ર્ય પહેલાં અને પછીની પત્રકારી નીતિમાં આવેલા પલટા; મામડાં ભાંગો સફેદ થતાં નાની એવી અફવાને પરિણામે રોટી ઢૂંઢવા આવેલ વ્યક્તિને પ્રાપ્ત થતી મૃત્યુની ભેટ; દેશ બહાર રહેલ ખખર રાષ્ટ્રવાદીની સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રને જોતાં થયેલી વેદના; બસકંડકટર, કૂટપાથપર સૂતારની રંગભરી-ફુગ્ગળરી સૃષ્ટિ; સીનેસ્ટ્રીની મહત્તા; પાસ-બુકની એન્ડ્રીએ એન્ડ્રીએ માનસચિત્ર નિહાળી પરિવર્તન અનુભવતી નારી; આ વિષયો આ નાટકો-ધ્વનિકાઓમાં છેડાયા છે. પ્રત્યેકમાં કંઈ ને કંઈ નવીનતા તો છે જ, પછી એ નવીનતા વિષયનિરૂપણની હોય, સ્વભાવદર્શનની હોય, વિચારની ચમકની હોય કે સર્જકના ચિત્તસ્પંદનની પ્રતીતિ કરવાની પદ્ધતિની હોય.

જગતમાં પ્રવર્તતા અસત્યની ખખર લેતું 'સ્વર્ગ કંપ', 'માની ફીકરી', ફોલોયમેકની પદ્ધતિ યોજી સફળ અખર સાધતું - 'પાસબુક', મહાવીરના જીવનસમયની ધ્વનિકા 'વસ્ત્રાર્ધ', તેમજ 'તરંગ સાથે મનના તરંગ' અનેક સહાયોતું જ્ઞાન ખેંચશે.

આમ તો 'સ્વર્ગ કંપ'માં જે વાતાવરણ નિરૂપાયું છે એ જાણે બધાં નાટકોમાં વર્તે આજે અંશે હાજર રહેતું જણાય છે. 'દિન પલટયો' કે 'તરંગ સાથે મનના તરંગ'માં તો એના પ્રસંગ-કુકડાઓનો વિકાસ હોય એમ પણ લાગે.

સુંવાદની સ્વાભાવિકતા, એની તીક્ષ્ણતા અને પ્રસંગનિયોજન દલાલની એકાંકીઓને લગ્નવવાની તેમજ વાચનની દૃષ્ટિએ રસિક બનાવે છે.

અવગત, કેટલીક એકાંકીઓનો અંત સમગ્ર વસ્તુવિકાસ સાથે કાંઈક મુસંગત ન હોય, મા તો એ અલુપાયો આવતો હોય એવું લાગે. 'સ્વર્ગ કંપ' જેવા આપણા નાટ્યસાહિત્યના એક પ્રગટ નાટ્યપ્રયોગમાં અંત પૂર્વોજ્જિત હોય એવું લાગવા સંભવ સત્ય અને અસત્ય સ્વર્ગ અને નરક (નક નહિ) વ્યક્તિના મનના ખ્યાલ માત્ર છે, એ જ સત્ય હોય તો સત્યદેવનો પ્રકાશ થતાં નેનાની શોકસલા, સાહિત્યકારને ચંદ્રક અપૂર્ણ કરવા યોગ્યપેલી સજ્ઞા, યુવક-યુવતિનું રતેહચિત્ર, 'સત્ય તેજ' િનિકની ક્ષેત્રીનું ચિત્ર, સ્ત્રી-સેવિકાઓનું ચિત્ર, વગેરેમાં એકાએક જે વાણીપ્રવાહ બહાલ છે તે ન યાત!

શ્રી દલાલ એકાંકીએને 'વેશ' નામથી ઝાળખાવતા હતા તે હવે એકાંકી નામે જ ઝાળખાવે છે. નાની એવી પ્રસ્તાવનામાં વેશના શિથિલ અંત સાથે એકાંકીની ચોટને સરખાવી પાડેલી બેદરેખા યોગ્ય જ છે. -

'રંગદા'ના સજ્જક સુનીલાલ મડિવાના 'વિષવિમોચન'માં પ્રસંગ-ચોળના અને સંવાદોના પ્રજુત્વ દ્વારા માનવમાનસનો પરિચય કરાવતી અગિયાર એકાંકીઓ છે. એમના સંવાદોમાં કોઈકોઈ સ્થળે 'વિષવિમોચન'માં બને છે તેમ કાવ્યત્વનો સ્પર્શ જોઈ શકાય છે. મોટા ભાગની કૃતિઓમાં પૂર્વ-જીવનનાં સંસ્મરણોના સંદર્ભમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિના વિરોધ દ્વારા સંઘર્ષ જન્મે છે તે એ રસ અર્પે છે; તેમજ વસ્તુપરિવર્તનનું નિષ્ણાયક તત્ત્વ બને છે. પુત્રના લગ્નપ્રસંગે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જૂતકાળનાં સ્મરણો વાગોળી બજાપા કાઢતી માતાનું ચિત્ર આપતું 'પંડના પડ્યાં', '૪૨ની કાંતિ સમયે એક જીવાન પર ઝાળીબાર કરી પોતાની પત્ની અને બાળકના કાપડથી પોતાના કોલેજજીવનના દિવસ યાદ કરી આપઘાત કરતા પોલીસ અમલદારની બધા રજૂ કરતું 'દીપનિર્વાણ', એક નાટ્ય-રસિક વૃદ્ધની વેદના દ્વારા યુજરાતી રંગભૂમિ પર પ્રકાશ ફેંકી ફેટલાક અધ્યાપકો પર કટાક્ષ વેરતું 'વ-સ મોર', પ્રણયનાં સ્વપ્ન સેવતી પ્રૌઢાની રંગદર્શિતાની મજાક કરતું—એ મજાકમાં પણ એના જીવનમાં રહેલ કડુણનો પરિચય કરાવતું 'મટેલી છતી', વગેરેમાં જૂતકાળના તંતુનું વર્તમાન સાથે અનુસંધાન જાળવી લેખક વસ્તુવિકાસ કરે છે.

અીની કિંમત માત્ર રહેત જોવી છે. એ ફૂટે ત્યારે નવી આવે તેમ અી પણ નવી આવે, એવા વસ્તુવાળું 'મહુની બા', કેન્નીય સોવિયર ગૂઝમેનના 'The Game of Chess' પરથી હેરત પમાડે તેવા પ્રસંગો-વાળું 'ખેલ દો', સમૃદ્ધિ કરતાં ભાવનાની વિશેષ કિંમત છે એ વસ્તુવાળું જૈન ઇતિહાસમાંથી વસ્તુ લઈ લખાયેલું 'અલિપેક', શરણતી મલમલની જાહેરાત પર પુત્રીની છતી છાપતા પિતાનું વેપારી માનસ નિરૂપતું 'શરણતી મલમલ', મોટી મોટી વાતો કરી નાચતી નારીઓની વારતવિક પરિસ્થિતિ ઠેવી હોય છે તે સૂચવતું, નારીજીવનની કડુણા રજૂ કરતું 'સફ સફનાં સપના' અને હેયામા રહેલ પાપ પોકારેવાથી વિધનું વિમોચન થાય એ સૂચવતું 'વિષવિમોચન', આ સર્વ નાટકોમાં વહી રહેલી કડુણની આછેરી છાયાનું નિરૂપણ મળતું છે.

માત્ર એક જ નાટક 'વર પધરાવો સાવધાન' હળવું એટલે જ વારંવાર બજવાયેલું જેવા મળે છે.

- આ નાટકોમાં કવચિત્ અતિશયોક્તિનો આશ્રય લેવાય છે, તો કવચિત્ વસ્તુવિકાસના તાત્પર્ય પર પૂરેપૂરું લક્ષ ન અપાતું હોય એમ પણ જાને છે. 'વન્સ મોર'માં કેળવણી પર જે પ્રહારો કર્યા છે તે જરૂરી જ છે એમ ન કહી શકાય! બાપાજી વૃદ્ધાવસ્થામાં ફેલેજમાં અભ્યાસ કરતા યુવકને કામમાં તેડી લે કે 'એલ દો'માં કાસુના મૃત્યુ પછી ગ્રેમલસંગ આવે ત્યારે કાસુ વિશે કંઈ પૂછે જ નહિ એ કેમ બને? શ્રી મડિયા નાટકોને બિન-જરૂરી લ'ખાવતા હોય એવી પણ છાપ કમારેક પડે છે.

પ્રા. શ્રી વ્રજરાય દેસાઈની સુંદર પ્રસ્તાવના સાથે બહાર પડેલ 'અનંત સાધના' શિવકુમાર જેપીનો (પાંખ વિનાનાં પારેવાં પછીનો) ખીન્ને એકાંકીસંગ્રહ છે. તેમાં આઠ એકાંકીઓ અને ત્રણ રેડિયો ઇપીકો છે.

મધ્યમવર્ગના જીવનનો ઊંડો પરિચય, સાહિત્યપ્રીતિ, ભારતનાં રમણીય સ્થળોના પ્રવાસે પોષેલી રસદૃષ્ટિ વ. તત્ત્વોથી સંભૂત આ એકાંકીઓ સજ્જની નાટ્યશક્તિની દ્યોતક છે. એકમર એકલ પોની કૃતિ જેવું વસ્તુ હોય તેવી અપેક્ષા શીર્ષકવાચનથી ઉપજાવતું પણ એક ધારાસભ્યની ઠરણ કહાણી અને એક યુવક-યુવતિનું સુખી દાંપત્ય અવનવી શૈલીએ રજૂ કરતું 'મધરાતે મહેમાન'; પુત્રીના શિક્ષણ વિશે પોતાના જ ખ્યાલોમાં રાચતા પણ અંતે નિષ્કાવાન શિક્ષિકાના શબ્દોથી પિતા તરીકે પ્રથમ વાર સભાન બનના પિતાનું ચિત્ર આલેખતું 'પિતા જગ્યા ખરા!'; વૃદ્ધ હિમરે પૈસાના જોરે જીવાન કન્યા સાથે લગ્ન કરી વિવશ ભોગવરા માગતા, કન્યાની આસાકીથી એ આલી જાય ત્યારે ધરણી રહ્યા ત્યારે મુદત ગયું, પણ વ્યાજ જમ્યું એવી વાણિયાશાષ્ટ અધમ વૃત્તિ દાખવતા વૃદ્ધનું ચિત્ર આપતું 'મુદત ગયું પણ વ્યાજ તો જમ્યું'; લક્ષ્મીદાસોની ઉચ્ચઅમરિયા વૃત્તિ નિરૂપતું 'જીવતાં ખડેરા'; પૈસાવાળા, 'નાગા બાબા'માં છે તેવા બિખારીઓ નદિ-આજના મિત્રમાણિકોની ચૂસણ નીતિ અને રાજકીય પરિસ્થિતિ પર પ્રકાશ ફેંકતું 'બારો ઉઘાડી રહી ગઈ'; બાળમાનસનો પરિચય કરાવતું 'મને મારો ને'; લગ્નના બજારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું ચિત્રણ કરતું 'પડાપડી'; પ્રસન્ન દામ્પત્યના અનુસંધાનમાં ધસતો પાત્રવિકાસ દાખવી, તેની લાંબી નજરને પરિણામે વજ્રસતી પરિસ્થિતિ કેવી સુધરી મળે તેનું આલેખન ફાઈના આખ્યાં;—એ આઠ નાટકો પ્રમંજવિકાસ, કવચિત્ કામ્યમય તો

કવચિત્ જીવનના ધનકારા જીવતો સંવાદ, આકર્ષિતક અંત, સજીવ પાત્રનરૂપણ વગેરે તત્ત્વોને લીધે બજવામાં ખૂબ અનુકૂળ પડે એમ છે, માત્ર 'જીવતાં ખડેરા'માં બિખારીઓ જે જાતની ભાષા બોલે છે, જે સાહિત્યિક તત્ત્વ શક્ય એમના સંવાદોમાં દેખાય છે, એવું તત્ત્વ ખડુ ?

એમનાં ત્રણ રેડિયો રૂપકો આ ક્ષેત્રમાં અત્યંત ધ્યાન ખેંચે એવાં તત્ત્વો ધરાવે છે. એના સંવાદોમાં રહેલ વાસ્તવિકતા અને કાવ્યનો સુમેળ ફેશનેક દ્વારા યોગ્યતામાં ચિત્રો, એની કલ્પનાશીલના વગેરે 'વિનિપાત' 'ટીપકા-દારબંધ રિચર્ડ' રટીયન્સનની *Jekil and Mr. Hyde* એ નવલકથા અને આર્થર કોનનડોયલની *The Speckled Bond* નામની વાર્તા પરથી અનુક્રમે લખાયાં છે. વસ્તુચોજનામાં આવી મદદ મળી હોવા છતાં એનાં પરથી નાટ્યકૃતિ તૈયાર કરવાનું કાવ્ય સરજ નથી. માનવમાં રહેલ સદ્ અસત્ તત્ત્વો પર રચાયેલ 'વિનિપાત' અને યુનાનોઇઝના વસ્તુવાળું 'ટીપકાદાર બંધ' એ બન્ને સુંદર કૃતિઓ છે. સૂચવવાનું માત્ર આટલું જ કે, લેખક સૂચવે છે તેમ, ખુલ્લી પિસ્તોલે ચક્રાય નહિ-એ રીતે એ કૂટે જ નહિ અને સર્પ દૂધ પીએ નહિ. તે 'અનન્ન સાધના' જન્મજન્મમાંતરની પ્રણયગાથા કહેવું કામ્યત્વસમર, ઓતાઓને કડુધાર કરવું અત્યંત સુંદર રેડિયો રૂપક છે. તે હિંદીમાં પણ લખવાયું છે તે જ લેખકની સિદ્ધિ સૂચવે છે. શ્રી શિવકુમારની શક્તિનો આ રૂપક સુંદર પરિચય કરાવે છે.

શ્રી રંભા બહેન ગાંધી મુખ્યત્વે રેડિયો માટે જ લખે છે. આ ક્ષેત્રમાં એમણે ઠીક ઠીક નામના અને સિદ્ધિ પણ મેળવી છે. 'ચક્રમક' પહેલાં 'કાષ્ઠિ' ને કહેશો નહિ, અને 'રાજની રામાયણ'માં તેમણે એકાંકી નાટકો આપ્યાં હતાં. આ સંગ્રહમાં તેના પુરોગામી સંગ્રહો માફક નવ એકાંકીઓ છે.

તેમનું ધ્યેય કાંઈક કહેવાનું હોવાથી તેમણે લક્ષ કે વસ્તુનિર્ગોજન પાત્રલેખન કરતાં કવચિત્ત્વ તરફ વિશેષ રહે છે. એ અંચે કેટલીક વાર અતિશયોક્તિ આવે, લખાણ પણ થાય, કલાના અંશ કરતાં પ્રજાની રજૂઆત ખાતર રજૂઆતનાં તત્ત્વનો પ્રવેશ વગેરે મર્યાદાઓ નાટ્યકલાની દૃષ્ટિએ દેખાય, પણ લેખિકા પ્રતાપનામાં નોંધે છે તેમ પોતાના ઉદ્દેશમાં તે સફળ થાય છે એ આપણે સ્વીકારવું જોઈએ. સમાજ-સુધારો રજૂ કરવાનો હોવાથી મોટા ભાગે તે હજુ વાર્તાવરણ ચોજે છે, તેથી જ રેડિયો માટે લખાયેલ આ નાટકો-અલખત, અંશરથ કરતાં પહેલાં તખ્તોની દૃષ્ટિએ કેટલાક ફેરફારો લેખિકાએ કર્યા છે-સારી રીતે બજવી શકાય એમ છે, બજવાયાં છે પણ ખરાં.

સઅજીવન વિશે નિબંધ લખ્યો હોય તેમાં મુખી દાંપત્યજીવનમાં પરસ્પરની ભૂસોના એકરારને મહત્ત્વ અપાયું હોય, પણ આવે ત્યારે કેવું 'અણગમન' થઈ પડે છે એવું આલેખન 'અકમક'માં થયું છે; સિનેમાના શોખની બદી 'સિનેમાનો જીવડો' માં નિરૂપાઈ છે; અલંકારશોખ 'તે હું શું કરું' નો વિષય છે; વહની 'ખાનદાની' થી શાસનું હૃદય પરિવર્તન થાય છે તે 'ખાનદાની'માં નિરૂપાયું છે; રસોઈ ન આવડતી હોય તો દંપતીજીવન મુખી બની શકે નહિ તે 'મલા ને અમર'માં નિરૂપાયું છે; માણસોનાં સંપેતરો મોકલવાની વૃત્તિને પરિણામે ઠાઈને ભોગવવી પડતી હાલાકીનું ચિત્ર 'સંપેતરો'માં છે; 'અમારી વારીમાં આ નો'વું' માં સૌને પોતાના જમાનાના મોહ હોય તે નિરૂપાયું છે; 'જૂની આંખે નવું' આજની જીવનપદ્ધતિ પર પ્રકાશ ફેંકે છે; બેકાર મતિનું ઘર નભાવતી ગૃહિણીનું ચિત્ર 'શાંતાનો સંસાર'માં આપેલું છે. આમ પ્રત્યેક નાટકમાં આપણા જીવનની ઠાઈ ને ઠાઈ બદી પર પ્રકાશ ફેંકવાની એમની વૃત્તિ જણાઈ આવે છે.

'જલ્લવંત અગ્નિ' શ્રી ગુલાબદાસ ઘોઠરનો એકાંકીસંગ્રહ છે. સંગ્રહ પહેલો હોવા છતાં આ સાહિત્યપ્રકાર પર તેમનું પ્રભુત્વ આ સંગ્રહની એકાંકીઓ સિદ્ધ કરી આપે છે. અન્ય સર્જકો માફક તેમણે પણ વર્તમાનમાં વિષમ પરિસ્થિતિમાંથીજ મોટે ભાગે વિષય પસંદ કર્યા છે. 'જલ્લવંત અગ્નિ'માં પોતાના પર ઉપકાર કરનાર પ્રત્યે જ માનવ કેવી દષ્ટિએ જુએ છે તેનું ચિત્ર આપ્યું છે. તે સાથે જ સત્ય એ જલ્લવંત અગ્નિ છે. પતિને પોતાના પૂર્વજીવનની મર્યાદાઓ કહેવાથી જીવન મુખી નહિ પણ દુઃખી થાય, એ પ્રકારનું વસ્તુ છે. સહૃદયોને પન્નાલાલની 'નાદાન છોકરી' એ વાર્તા કદાચ સ્મરણે આવે. 'અકમક'માં આ પ્રકારનું જ લગભગ વસ્તુ છે. 'હતિહાસનું એક પાનું' આપણા રાષ્ટ્રિય લડતના એક સર્જકની ગાથા આપે છે. તેમાં પોલીસ અમલદારની યુક્તિપ્રયુક્તિ શ્રી ધૂમકેતુની આવી જ એક વાર્તાની માદ આપે છે. 'મા અને દીકરી' રેડિયો રૂપક છે. બાળકને વારંવાર ટોકવાથી અને ત્રેમવિમુખ રાખવાથી કેવું પરિણામ આવે એ દર્શાવ્યું છે. 'કમળ'નું વસ્તુ પણ એ પ્રકારનું જ છે. ત્યાં દીકરીને રથાને દીકરો મૂક્યો છે એટલું જ, — પુત્રને દુપડો ન આપવા ક્રુરછતી મા એમ કયાં સિવાય રહો શકતી નથી એ જ જીવનની કડુણા. યોગ્ય મકાન માટે ત્રેયસીની મનીષા પર, પાણી ફેરવતા વેદિયાનું ચિત્ર 'વેદિયો'માં આપ્યું છે; કુમારિકાઅવસ્થામાં સ્ત્રીની સ્વતંત્રતા, સ્ત્રી ઉપર

પ્રમુખની જોડકામી વગેરે બાબતો વિશે હિત્ર યચ્ચ કરનારી નારી લગ્ન પછી કેવી ધરમણુ ગૃહિણી બની જાય છે એવું ચિત્ર 'ધર-કૂકડી'માં આપ્યું છે; 'જન ડી' સ્ત્રીનો સંકલ્પ' એ નામના પાત્રની દારૂ ન ખીવાના સંકલ્પને એના કહેવાતા મિત્રો-વાસ્તવમાં એની પ્રેયસીના કાયના ઉમેદવારો-કેવો તોડાવી નાખે છે અને એના જીવનને કડુણ બનાવી મૂકે છે તેવું ચિત્ર આપે છે; બેકારીની પરિસ્થિતિ બે બાઈ વચ્ચે કેવો સંઘર્ષ જન્મી શકે તેવું આલેખન 'ગળખ છે!'માં થયું છે. શેરબજારના અતુભવી લેખક શેરબજારનું વાતાવરણ 'શેરબજારમાં' હોશું કરે છે; પુત્ર પોતાની પત્ની ઉપર પત્ર લખે એટલે સમસ્ત મિલકત ધર્માદામાં આપી દેતી માતા કેવી તે 'મા!'ના વિષય છે; 'મહાનિબંધ'માં મેર હોકની દિલાવરો વગેરેની નોંધ થીસિસમાં લઈ, તે કામની એક યુવતિને ફસાવી, લગ્ન કર્યા સિવાય મોજ માણતો એક ખીચિય. ડી. નો અભ્યાસી યુવક અને મા-બાપ વચ્ચેની આગરણે વહાલી ગણતી યુવતિનું ચિત્ર છે. 'એક સવારે' એક કુટુંબમાં ડોકિયું કરાવે છે.

આમાંનાં કેટલાંક નાટકો તો સામાન્ય છે, પણ 'જનલંત અગ્નિ' 'વેદિયો' 'મહાનિબંધ' એ નાટકો લેખકને યશ અપાવે તેવાં છે.

પ્રા. ધીરુલાલ ઠાકરની 'પ્રસ્નાવના' સહિત બહાર પડેલ જ્યમિષ્ઠુના 'રસિયો વાલમ અને બીજા નાટકો'માં જોડકાયા પરથી લખાયેલ રોજકુમારી અને શિશ્વીનો પ્રશ્ન આલેખનું 'રસિયો વાલમ', સુપ્રસિદ્ધ ચોર શોહિયેય પર લગવાન મહાવીરની અસર નિરૂપણું 'પતિત પાવન', બે મિત્રોને અરસપરસ છેલ્લરવા મોગીરાજનું રૂપ લઈ એ રૂપમાં જ રાચતા મનવા ભાંડનું જીવન રજૂ કરતું 'બકુરખી', પન્નાના જાણીતા વરતુવાળું 'પન્નાદાઈ' અને બિંબિસારના છેલ્લા દિવસો નિરૂપણું 'નરકેસરી' એ પાંચ નાટકો છે. આ પાંચેય નાટકો દંતકથા કે ઇતિહાસના આધારે લખાયાં છે, પાંચેય હેતુપ્રધાન છે, ઠીક ઠીક લાંબાં પણ છે. પહેલાં ત્રણ સ્વતંત્ર રીતે અલગ અલગ છપાયાં હોય ને છેલ્લાં બે અલગ છપાયાં હોય તે રીતે પૃષ્ઠાંક અપાયા છે. નાટ્યતત્ત્વ કરતાં પ્રસંગનિરૂપણ પર લેખકે વધારે લક્ષ આપ્યું છે, અને તેમાંયે કથવિતત્ત્વ પર દષ્ટિ વધારે કેન્દ્રિત થઈ છે, એટલે પ્રત્યેક નાટક છે તેથી દ્રઢું થઈ શક્યું હોત તો એ સુંદર બનત! કેટલીક વખત, 'પન્નાદાઈ'માં બને છે તેમ, પાત્રમુખે માત્ર આગલા પાછલા બનાવોનાં વૃત્તાંત અપાતાં હોવાથી સંવાદમાં નાટ્યતત્ત્વ રહેતું નથી.

આ છ—છ નહિ, પણ પાચ, —છટો તો ઐતિહાસિક એકાકીએનો સમૂહ છે, આ પાચેય સંગ્રહોને એકી સાથે વિવેકીએ તો શ્રી સુનીલાલ મડિયાએ 'પિપવિમોચન'માં કોષ્ટક અને શોષનહોરના ને અવતરણો આપ્યા છે — Absolute truth is as impossible as to obtain an absolute zero temperature (કોષ્ટક) કે Truth cannot appear naked before the people (શોષનહોર) તે જ ધણાખરા નાટકોના કેન્દ્રસ્થાને હોય તેમ જણાશે, શ્રી દલાલના 'સ્વર્ગકથ' 'દિન પલટ્યો' અને અન્ય નાટકો, શ્રી શિવકુમાર જોષીનું 'મધરાતે મહેમાન', શ્રી મડિયાના 'દીપનિર્વાણ' અને વિરવિમોચન', શ્રી રબાબહેન ગાધીના 'ચક્રમંક' 'ધૂલ્લી અને અમર', શ્રી પ્રોફેસર 'જ્વનત અગ્નિ' વગેરેમાં આ જ તત્ત્વ અનસ્મૃત રહેલો હોય તેમ જણાશે વર્તમાન જીવનના પ્રશ્નો સંવેદનશીલ સર્જકને સરખા જ સ્પર્શ તેના પણ ખ્યાલ આ એકાકીએ આપે છે હૃદય કરતા વ્યથા એમાં વધારે નિરૂપાયેલ છે એ સૂચક નથી? સુખાત નાટકોમાં પણ કરુણાનો પ્રવાહ અતર્જિત રહ્યો હોય એવું લાગ્યા જ કરે છે.

ખીજી ધ્યાન ખેંચે એવું તત્ત્વ છે રેડિયો નાટકની કલા અને આયોજનના પ્રયોગો ગુજરાતી નાટકે આ ક્ષેત્રમાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી છે અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે એમ દેખાશે.

આ છ સમૂહ ઉપરાંત શ્રી શારદાપ્રસાદ વર્માના ત્રણ સામાન્ય નાટકો 'નવા યુગની સ્ત્રી' (આનું વસ્તુ મુનશાના 'અલ્પઅર્થશ્રમ' ને ખૂબ મળતું આવે છે), અનંકારશોખનું પરિણામ દાખવતું 'અદનહાર' અને 'મીરાનાઈ' (મીરાનાઈને, ઐતિહાસિક રીતે સિદ્ધ થયું હોવા છતાં સગની જ પત્ની ગણી છે)ને સમાવતા નવયુગની સ્ત્રીની બીજી આશ્ચર્ય યર્ષ છે તે જ લેખકનો બાળનાટિકાએનો સમૂહ 'મેટો અધરા ત્યારે' ઠાકતર સુમન મહેતાના આશીર્વાદ અને શારદા બહેન મહેતાની પ્રસ્તાવના સાથે બહાર પડ્યો છે, તેમાં નવ નાટિકાઓ કે સવારો આપવામાં આવ્યા છે કેટલાકમાં વર્તમાન પરિસ્થિતિનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે બાળકો વિશે નહિ, પણ બાળ માનસને સમજી એમના મારેના સાચા નાટકો લખાય ત્યારે ખરા.

ઐતિહાસ

'૫૫ ની સાલને આ વિષયની દ્રષ્ટિએ બાળ્યશાળી મણવી જોઈએ, ૩૫૬ જેમાં પ્રથમ પકિતનું ઐતિહાસિક સંશોધન છરખેટ થયું છે તેવા

દિમાથી મોટા ગ્રંથ 'મૈત્રકક્ષાલીન ગુજરાત' (ડૉ. હરિપ્રસાદ ગે. શાસ્ત્રી) તથા એનાથી નાનું પણ એવા શાસ્ત્રીય અન્વેષણયુક્ત તેમજ શોધખોળના સ્થળની ખાસ શ્રમ લઈને કરેલી જાત તપાસવાળું 'દક્ષિણભારતના સૌરાષ્ટ્રીઓ' (પ્રા. ઇશ્વરલાલ ર. દવે). ડૉ. હરિપ્રસાદ ભારતવ્યાપી ધીટ ને પાત્ર આપણા પ્રથમ પંક્તિના ઇતિહાસાવ્યાસી છે. તેમની આ પ્રકારની શક્તિ ૧૯૫૨ ના એમના ગ્રંથ 'હડપ્પા ને મોહેન્જોદડો' માં પ્રતીત થઈ જ હતી. દવે આમાં તેમણે વલ્મીપુરના મૈત્રક રાજવંશના સમયને અનુવક્ષીને પહેલા ભાગમાં રાજકીય તથા બીજામાં સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ વિસ્તૃત પટા ઉપર આલેખ્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે આ વિષયોનો સમાવેશ થયો છે : (૧) મૈત્રકોની ઉત્પત્તિ, (૨) વલ્મીજીની ખરી મિતિનો નિષ્કર્ષ, (૩) પ્રાચીનલેખગ્રંથોની દૃષ્ટિએ તામ્રશાસનો અને એના લખાણનો સ્વરૂપનો અભ્યાસ, (૪) વલ્મીજી સંવતનો આરંભ અને એમાં વર્ષ ને માસની પદ્ધતિ, (૫) જ્ઞાનશાસનોમાં જણાવેલાં કેટલાંક વધુ સ્થાનોનો સ્થળનિર્ણય.

સૌરાષ્ટ્રીઓ વિશેના પુસ્તકનાં ૭ પ્રકરણોમાં સેંકડો વર્ષ પર સૌરાષ્ટ્ર છોડીને ભારતના દક્ષિણ પ્રદેશમાં (મદુરા ને આસપાસ) વસેલા સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ વિશે જે લખવામાં આવ્યું છે તે એ વિષયના ખતીલા અભ્યાસનો, પ્રા. રાવળે કહ્યું છે તેમ, 'આદરપાત્ર નમૂનો' છે. એક બીજા અધિકારી વિવેચક શ. પોપટલાલ ગો. સાહેબે જેને 'સુસંઘટિત જાતિકુલની રસગાથા' એવા નામે ગિરદાવી છે તે બસોથીએ વધુ પાનાંની આ સુકૃતિમાં દક્ષિણ ભારતીય સૌરાષ્ટ્રીઓની લાખા તથા સાહિત્ય લલિત બહુલક્ષી સાંસ્કૃતિક સામગ્રી જે અપાર્ક છે તે માત્ર ગુજરાતી વાંચનારને નહિ પણ ભારતીય સંસ્કૃતિના હરકોઈ પ્રેમીને રસપ્રદ નીવડે તેવી છે.

૩૭૬

'પંચમહાલના આદિવાસીઓમાં' (જયંતીલાલ મ. મલકાણ) પંદર પ્રકરણની અંદર બીજા જાતિ વિશે આર્થિક અને સામાજિક તપાસનું સચિત્ત પરિણામ છે અને 'સવ્ય પ્રયોગ' એ મુનાઈટેડ રેટેસના રાજ્ય બંધારણ વિશેના પુસ્તક (The Great Rehearsal) નું સ્વરામ્યવાન દિંદના નાગરિકને તો ખાસ ઉપયોગી પુસ્તક છે, નાનું પણ રસમય.

ચરિત્રો

૧. સં. ન્હાનાલાલ કવિહત 'કવીશ્વર દવયતરામ' પછીનું અને કેટલેક 'અંશે મુખ્યત્વે એનો આધાર લઈને લખાયેલું' 'દલપતરામ : એક અધ્યયન'

(પ્રા. હસિત હ. જુય). પાંચ ધાંમાં પ્રકરણમાં તૈયાર કરવામાં અવિધ સામાન્ય વાચકને સહેજે આકર્ષક થાય તેવું દલપતચરિત્ર છે. એમાં કવિ-ચરિત્ર ઉપરાંત દલપતકાવ્ય વિશે પણ રસવિવેકપૂર્વક લખાયું છે.

“પ્રાતઃસ્મરણીય મહાત્મા ગાંધીજી” (પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધ) (અંબાલાલ જોશી) એ પોણા સાતસો પાનાંનો ગ્રંથ છે. એના પૂર્વાર્ધનાં પચાસ પ્રકરણમાં ચરિત્રવિષયનું સળંગ સવિસ્તર ચરિત્ર લખાયું છે અને ઉત્તરાર્ધમાં આઠત્રીસ પ્રકરણોની અંદર ઈશુ, જુદાં વગેરે સાત મહાપુરુષો સાથે ગાંધીજીનની તુલના કરી છે. એક ધાંણું પ્રકરણ સાહિત્યકાર ગાંધીજી વિશે છે. એ જ રીતે ઉત્સાહથી અને સંશોધનપૂર્વક એમના ડેળવણીકાર તથા પત્રકાર તરીકેના સ્વરૂપ વિશે લખાયું છે. આ ભાગના બાકીનાં વિષયો ગાંધીજીનું રાજકારણ, ઉપવાસો, વિશિષ્ટ પ્રસંગો, ધર્મભાવના, શહીદી અને વિરાટ વ્યક્તિત્વ વગેરે છે. ગ્રંથ વિશે સર્વસામાન્ય દષ્ટિએ કહી શકાય કે એ તૈયાર કરવા પાછળ ધણી મહેનત લેવાઈ છે અને લખાણ ચદગીતર બધી કક્ષાના વાચકોને વાંચવું ગમે તેવું છે. ગુજરાતીમાં આટલા વિસ્તારથી લખાયેલું કોઈ બીજું ગાંધીચરિત્ર જાણ્યું નથી, આ કારણે પણ આની ઉપયોગિતા ખરેખર ખ્યાન એવે તેવી છે.

રા. ઇન્દુલાલ ક. યાજ્ઞિકની જાણીયેલી ‘આત્મકથા’ના આ પહેલાં બે ભાગ પંચાવનના વર્ષમાં પ્રગટ થયા છે : જીવનવિકાસ તથા ગુજરાતમાં નવજીવન વીસમી સદીમાં જે જાણીયો ચિરંજીવતાને પાત્ર મળ્યો ગુજરાતી ભાષામાં લખાયો છે તેમાંના આ એકને માટે ગુજરાત જયકે ભારતનો પ્રત્યેક સિદ્ધ વાચક કર્તાને ઉરના ઉમંગકાથી અગ્નિનંદન આપે તેવું પ્રથમ પંક્તિ નું આ આત્મચરિત્ર છે. કર્તાએ ખરું જ કહ્યું છે કે અહીં ચરિત્રનાયક પોતે નહિ પણ ગયા દસકાઓની ગુજરાતી પ્રજા છે. પોતાના જીવનની સાહસિક તથા અનુભવસમૃદ્ધ કઠાણીને પણ પોતાની વ્યક્તિ તરીકે શક્ય તેટલે અંશે પથાદજૂમાં રાખીને તેમણે આશરે અઢી સેકાની આપણા દેશપ્રદેશની રાજકીય તથા સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિની કૂલગૂંથણી આમાં કરી છે. સૈલી સંબધી એટલું જ કે પંડિત સુખલાલજી જેવા આપણા સંસ્કાર-ગુરુએ આ કૃતિને બિખર્ગામી વિચારણાવાળી રસમય નાટ્યકૃતિ તરીકે બિરદાવી છે.

હવે બે લેખિકાનાં નાનાં પણ મગ્નનાં પ્રસ્તોત લઘુએ : ‘દ્વારમ’ (વિદ્યાનંદેન ર. નીલકંઠ), ‘વ્યક્તિચિત્રો’ (લીના મંગળદાસ) આમાંના

પહેલામાં લેખિકાએ, એમના મણિમહોત્સવ ગ્રંથમાં છપાયેલાં સ્મૃતિ-ચિત્રો, જોનાનાથ સારાલાધારી માંડીને સર રમણભાઈ સુધી એકત્રીસે તેમના અનુભવમાં આવેલાં મહાનુભાવ સ્ત્રી પુરુષોનાં ફરીથી છપાયાં છે, તેથી એ સરસ લખાણો હવે અગાઉ કરતાં વધુ પ્રચાર પામશે એ ખુશ થવા જેવું છે. પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં જે આલેખનો છે તે પણ એ પ્રકારનો છે. આ વિભાગની વિશેષતા એટલે ધર્મસંસ્થાપકો ગૌતમ બુદ્ધ, અષો જરથોસ્ત તથા મહમદ પયગંબર સાહેબનાં સુંદર આલેખનો. જીવાન પેદી માટે ચારિત્રવિધાયક ગણાય તેવાં ચિંતનનાં જે મણુતર પુસ્તકો સમીક્ષાવર્ષમાં મળ્યાં છે તેમાં આનું પણ માનવજાતું સ્થાન અવશ્ય છે.

‘વ્યક્તિચિત્રો’ માં આ પાંચ વ્યક્તિઓનાં રંગરેખાલમાં ફરી ફરીને વાંચનાં ગમે તેવાં શબ્દચિત્રો આલેખાયાં છે. રવીન્દ્રનાથ, અવનીન્દ્રનાથ, ઠાકુર નંદલાલ બસુ, કડુણાશંકર ભાસ્તર તથા કૃષ્ણજી (જે. કૃષ્ણમૂર્તિ) સર્વેન્દ્રશીન તથા આત્મવિકાસ પ્રચનાર હોંશીલી લેખિકાની આ પાંચે સ્વનાઓ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ, સ્વાતુલવ પર આધારિત હોઇને એમના યોતાના વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વનો પણ વાંચનારને સુભગ અનુભવ કરાવે છે. યોથા ને પાંચમા વ્યક્તિચિત્રની સંતર્પક વિશિષ્ટતા ખાસ આગળ કરીને કહેવું ઘટે છે કે કાન્તના સિધ્ધ કડુણાશંકર ભાસ્તર વિશે, તેમજ સમકાલીન જગતના આધ્યાત્મિક નેતાઓમાંના એક કૃષ્ણમૂર્તિ વિશે ગુજરાતીમાં તો આટલાં સરસ લખાણ બીજાં છે નહિ.

“ઠાકુર ખાપા” (કાન્તલાલ શાહ) : કતાંએ લખી કાળજીથી અને ખંતથી એ જીવનમરના ધીટ સમાજસેવક વિશે હકીકતો મેળવીને આ પુસ્તક લખ્યું છે. ચરિત્રવિષય સ્વ. અમૃતલાલ ઠાકુર બારે એકમાર્ગી જીવ હોવાથી કતાંને તેમની પાસેથી હકીકતો મેળવતાં ઠીક ઠીક ગ્રમ પડ્યો હોય એવું લાગે છે. હકીકતોમાં ચોક્કસાઇ છે અને તેની તથા પ્રસંગોની પસંદગી હિંદના એ મહાન પુરુષ વિશેનું વ્યક્તિત્વ ઝીપસી આવે તેવી રીતે કતાંનું કાર્ય થયું છે વળી આ પુસ્તકમાં આદિવાસીઓ અંગેનાં તેમનાં કાર્યનો કડોમજૂ તો નહિ પણ ઘટક જેવા ઉપયોગી ઇતિહાસ પણ મળતો જાય છે. એટલું ખરું કે કતાંના કરતાં વધારે અનુભવી ચરિત્રકાર મળ્યા હોત તો ઠાકુર ખાપા અને ‘સર્વેન્દ્રસ જોશ ઇન્ડિયા સોસાયટી’, ગોધરામાં પડેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ વખતે સર્વજોનું ભંખી વસાહતમાં જતું એ ખનાવ અંગેનું વાતાવરણ, એમના સહકાર્યકર ઇન્દુલાલ યાચિકની

સાથી તરીકેની સેવા, તથા એમનાં માસિક 'નવજીવન' અને 'સત્ય'માં ઠક્કર બાપાને સમાજસેવા સંબંધી ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટિયા સાથે થયેલો પત્રવ્યવહાર જેવી બાબતો છોડી દેવાઈ અથવા અછડતી ઉદ્દેશ્યો છે એ બરાબર થયું નથી. આથી રાખીએ કે બીજી આવૃત્તિમાં આવી નુટીઓ રહેશે નહિ.

ગ. વિ. ત્રણપૂણેકૃત મરાઠી પરથી લખાયેલું 'સાક્ષાત્કારને પંથે તુકારામ' (વા. મ. જેથી): અહીં એ સંતનો વિકાસ એના સ્વાભાવિક ક્રમે બતાવાયો છે. જીવનની બદલાવરચામાંથી જાગૃતિ, પછી સુમુક્તવ, ત્યાર-બાદ સાધકાવસ્થા અને છેવટ સિદ્ધાવસ્થા એટલે આત્મસાક્ષાત્કાર આ વિકાસનિવેશ્ય બહુધા એ સંત કવિના અભંગો દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. ઉપર કહી તે જુદી જુદી અવસ્થાને લમતા તુકારામના અભંગોનું વર્ગીકરણ કરીને પછી તે તે પથરચનાનું ગુજરાતીમાં સંક્ષેપે બાયાંતર અપાયું છે, જેની પર ટૂંકું વિવેચન પણ છે. અર્વાચીન ભકતકવિ ભોગાનાથ સારાલાખએ ગુજરાતીમાં અભંગો દાખલ કર્યા હોવાથી એ પદ્ધતિ મુજબ અહીં પણ અભંગોનું સમન્વેષણ, ગુજરાતી થયું હોત તો વધારે સારું હતું. બાકી જેવું થયું છે તેવું, ઉપર કહ્યા ગયેલે લીધે, આ નાનું પુસ્તક સારું છે.

દ. સ્વામી વિવેકાનંદ: સરતું સાહિત્ય સંસ્થાના જ સ્વામીજીના વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર પરથી તેજેજ આ રસિક સંક્ષેપ બહાર પાડ્યો છે. આમાં એ મહાપુરુષના જીવનનાં વિધાયક બળોની સાથે પ્રેરક પ્રસંગો તથા એમનાં વધારે અંગતનાં વ્યાખ્યાનોમાથી પણ 'કટલું'ક અપાયું છે. ઇચ્છીએ કે વિદ્યાર્થીઓ, અન્ય યુવક યુવતિઓ તથા અધાનર શિક્ષિતો-મનને આરોગ્ય-પ્રદ જીવનપાથેય બંધાવી આપે તેના આ પ્રકાશનના વાચન મનની ઉન્નત્તલ જીવનપ્રકાશ પામશે. કહેવું જોઈએ કે સ્વામીજીના મૂલ્યવાન પત્રોમાંથી કેટલાક આખા હોત તો પુસ્તકની ઉપયોગિતા વિશેષ થાત. આ નુટી નવી આવૃત્તિમાં નિવારાણે.

ર. ચંદ્રવદન ચિ. મહેતાની ઘણી લોકપ્રિય ઘમેલી આપકથાનો એક વધુ ભાગ નામે 'છાહ ગઢરિયાં' પૃષ્ઠની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. કતોની જીવનદષ્ટિ, આત્મચરિત્ર કેવું હોય તેનો એમનો ખ્યાલ અને રસપૂર્ણ લેખનશૈલી બધું આમણા લાગેલી મોઢક પરંપરા યાદુ રાખે છે. આ કૃતિઓનાં ખાસ અંગે આ પ્રમાણે મણાવી શકાય: પશ્ચાત્તપદગ્ધ માનસના

એકરાર, કરેલી બૂલો માટેનું કુઃખ, પોતાને હાથે ચયેલાં, સત્કાર્યો માટેની અને આત્મનિરીક્ષણ કરતાં કરતાં તાટસ્થપૂર્વક ચયેલી, સ્વજીવનની રજૂઆત, વળી કેટલેક સ્થળે તે પોતાની જાતનેજ વિનોદી રીતે આપકા મારતા જાય છે પણ એ હાસ્ય કરુણગર્ભ હોય છે; આ ગુણોને લીધે લગભગ દરેક પૃષ્ઠે સતત રસપાન આ પુસ્તક કરાવે છે. એક વધુ ગુણ-લક્ષણ આ ગણાવવું જોઈએ કે તેમણે પોતાના પરિચિતો અને મિત્રોનાં જે શબ્દચિત્રો દોર્યાં છે તેમાં વ્યક્તિઓના બાહ્ય વર્ણન ઉપરાંત એમનાં સ્વભાવદર્શન અને આસિયતો પણ રજૂ કર્યાં હોય એવાં પૃષ્ઠો સાહિત્ય-જીવનના ઇતિહાસમાં પણ ઉપયોગી નીવડશે એવાં લખાયાં છે.

‘રમરણમંજરી’ (રઘુનાથ ઇલામદ). આમાં કર્તાનાં રંગભૂમિનાં સરમરણો ઉપરાંત એમનાં કેટલાંક ગીતો પણ અપાયાં છે. પોતે અહીં ઓગણીસસો દશથી ૧૯૪૦ સુધીના પ્રેક્ષકસમુદાય, લેખકો, મંડળીમાલિકો, પ્રદર્શકો તથા વિદ્યેષકોનું તાત્કાલિક ચિત્ર ખડું કરે છે. આ પ્રકારની ગણના તર કૃતિઓમાં ‘રમરણમંજરી’ માનવતું સ્થાન પામશે. તેમાં કવિએ પોતાને ચયેલા જુદા જુદા નાટક કંપનીઓના અનેક કડવા માઠા અનુભવો સ્પષ્ટ પણ સંયમી ભાષામાં રજૂ કર્યાં છે, અને આ રસકવિનાં ગીતો પણ નાટકી ગાયનો નહિ પરંતુ કાવ્યતત્ત્વવાળા છે.

‘અખબારનવીસની આપવીતી’ (વિલિયમ એલન વ્હાઇટ): અમેરિકન સામયિક ‘ગ્રેસેટ’ના તંત્રીની આ ‘આપવીતી’ વાચક અખબારી જિંદગીના કોઈ સનમનાટી બધાં બનાવોની ઇચ્છાથી વાચવાની શરૂઆત કરે તો, ખાસ કરીને અમેરિકન રાજ્યપ્રકરણનો પરિચય બરાબર ધરાવતો ન હોય ત્યારે, એને પૂરતો સંતોષ ન આપે એવું બનવાનું. આ ટીકા કરવાનું કારણ એટલું જ કે અપરિચિતને પુસ્તક વાચવાથી કોઈ તત્ત્વ કે સિદ્ધાંતને ખાતર હોમાતા તંત્રીની છબી જેમ સ્પષ્ટ થતી નથી તેમ એ સમયનો ઇતિહાસ પણ જીવંત રૂપે ખડો થતો નથી.

અમૃતલાલ મો. ઇલામદ-લિખિત એક રામાનન્દી સાધુ મહાન્તશ્રીના જિવ્યજીવનઘોતક ચરિત્ર ‘સ્વામી નૌકારામ’ના પ્રુપ્યનામરમરણથી આગળ ચાલતા, હવે બે એકેકથી જુદા પ્રકારના બે ચરિત્રો અવલોકવાનાં છે. ‘શ્રીવલ્લભાચાર્ય મહાપ્રભુજી’ (કે. ડા. શાસ્ત્રી) તથા ‘અમર’ (યુનીલાલ વ. શાહ). અનુક્રમે સવાજી-સાહિત્યમાળા તથા ‘સસ્તું સાહિત્ય’નાં આ પ્રકાશનો તે તે વિષયના સુગ્રંથ કર્તાઓની કૃતિ હોઈને, બીજી નાની તો

પહેલી મધ્યમ કદની, સુવાચ્ય બની છે. શાર્દૂલના ગ્રન્થની ઓળખ 'ઐતિહાસિક જીવની' તરીકે આપવામાં આવી છે. આ કારણે, ગ્રન્થકર્તા સરખા સંશોધનપરાયણ સુપરિતને શોભતી રીતે આ ચરિત્ર ચમત્કારિને બાજુ પર રાખી તવારીખી હકીકતો પર આધાર રાખે છે અને આચાર્યશ્રીનો લબ્ધ જીવનસંદેશ વીસમી સદીના વિજ્ઞાનામદ્દી વાચકને (નહિ કે પરંપરાનું સાર વૈધ્યુવને) માન્ય થાય તેવો સહેજે બન્યો છે. બાવીસ-પ્રકરણી અકબરચરિત્ર પણ આવા વાચકને સ્વીકાર્ય અને તેવો સુચત છે, કેમકે એમાં એવી ઇતિહાસદષ્ટિ રખાઇ છે જેના વિનિયોગથી માનવજાતિના ભૂતકાલીન અનુભવોનું "વર્તમાનકાળે પ્રેરક" બને એવું મૂલ્યાંકન" થઇ શકે. એ લઘુગ્રન્થની પછી તુરત, મોગલકાલીન ઇતિહાસના કારસીના પણ સ્કંધાન્ય અભ્યાસી હતા તે સ્વ. દીવાનખડાદુર કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના તેર ખંડમાં વહેંચાયેલા લેખસંગ્રહનો પંચાવનમાં પ્રકટ થયેલો બીજો ભાગ (ઔરંગઝેબ તથા કારસી હાથપ્રતો વિશેનાં લખાણવાળો—સં. સ્વ. શંકર-પ્રસાદ જ. રાવળ) લેવો એ ઉચિત ગણ્યો. પોણા ત્રણસો મોટાં પાનાંનાં જેમાંનાં ઘણાં સામાન્ય વાચકને રસ પડે તેવાં છે, તેના પહેલા ખંડમાંનાં સંસ્મરણો એ સ્વયમેવ એવું ઉત્તમાગ બને છે. પહેલા ભાગને મુકાબલે, આમાં પ્રાસંગિક લખાણોનો ભરાવો છે અને અભ્યાસપ્રધાન કે વિચારાત્મક પૃષ્ઠો ઓછાં જ. આ અનિવાર્ય બન્યું હોવા સંભવ છે.

આ વિભાગમાં છેવટ નોધીએ જીએ તે એ ભાષાન્તરો 'મહાત્મા હેવેન્દ્રનાથ મજુમદાર' (કુ. નસિની ચં. લખિસ) તથા 'કુક્ષિતદ્વારે' (માધવસિંહ સોલંકી). આમાંનું પહેલું જંગાળના એક ધર્મિષ્ઠ પ્રુપત્ત, તો બીજું એક હગસી શિક્ષિકાનું ચરિત્ર છે. ફરક તે તે ક્ષેત્રનું આરુપુસ્તક કહેવાય તેવું છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

મુશ્વત્તા તેમજ વૈવિધ્યની દષ્ટિએ આમાંનાં બેમાંથી બીજા વિષયનાં પુસ્તકો વધારે અગત્યનાં લાગ્યાં છે; પણ પ્રજાલિકાને અનુસરી ધર્મ વિષયનાં આ સાત જેમાંનાં ત્રણ ચાર તો નામ પરથી જ વસ્તુ સ્પષ્ટી દે છે તે લઘુ; 'મહાત્મા કમળદાસ આજ્યાન' (કેશવલાલ ર. સાવલાકર), 'આનંદ. ધનંજયનું દિવ્ય જિનમાર્ગદર્શન અને પ્રજાસેવાની પ્રથમ ભૂમિકા'

(ડો. ભગવાનદાસ મ. મહેતા), સદ્ગોષ્ઠ સરિતા (ગોપાળજી ઓ. દક્કર); 'મહા-
વોર-વાણી' (બેચરદાસ દોશી); વ્યવહાર શુદ્ધિના વિખ્યાત પુરસ્કૃત દેદારનાથ-
જીનાં બે પુસ્તકો એક મધ્યમ કદનું તથા બીજું નાનું આ વર્ગે મળ્યાં છે.
'વિચારદર્શન'ના પહેલા ભાગમાં ધર્મ નીતિ તથા જીવન સંબંધી જે
વિચારો છે તે એમની આગલી વૃત્તિઓમાં વાંચનારને મળ્યા તે પ્રકારના
જ છે. ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક તરીકે વિશિષ્ટપણે આધ્યાત્મિક એવી
વેદાન્તીઓ વગેરેની જીવનદૃષ્ટિ કરતાં વિલિન્ન એવું આ વિચારકનું
વિચારદર્શન સમગ્ર રૂપે તો ખરી રીતે આપણી પ્રજાના અસ્પર્શ્ય
વાચકોને જ સ્વીકાર્ય લાગ્યું છે; પરંતુ આ વિચારધારાનો એટલો ઉપયોગ તો
કોઈપણ સંસ્કારી વાચકોને હોવો જોઈએ અને છે કે આત્મદર્શનના ભાગે
સાધના કરવામાં આરંભે જે ચિત્તશુદ્ધિ તથા સદાચરણની આવશ્યકતા
છે તે પામવામાં આવા ધીર ગંભીર વિચારો સારી મદદ આપી શકે.
એમના અનુયાયી રા. નીલકંઠ છ. મથરવાળાએ એમના અદાર વાર્તાલાપો
સુસંવાદમાં રજૂ કર્યા છે, જેમાંના થોડા નમૂનારૂપ વિષયો આ પ્રમાણે :
વાળ અને વેશ, યાત્રી અને કામળતા, સંસાર અને જીવનને જોવાની
યોગ્ય દૃષ્ટિ, કળાને નિમિત્તે અપવ્યય, યાત્રાને નામે ઈશ, ચિત્તની સમતા,
અને સાદાઈ અને ધર્મોદ્યોગનો વિચાર.

સાધુ નિશ્ચલદાસ કૃત 'યુક્તિપ્રકાશ'ના ભાષાંતરમાં (વાસુદેવ મ. જોષી)
વેદાંતના સુખ્ય સિદ્ધાંતોના નિષ્કૃયની ૩૯ યુક્તિઓ આપી છે.

ત્રણસોથીયે વધુ અને ચોટાં પાનાના ભાષાંતરઅંથ 'તત્ત્વાનુસંધાન'માં
આર પરિચ્છેદ છે. પ્રમેયરૂપ આત્માનું નિરૂપણ કરવાથી માંડીને જીવ-
ન્યુક્તિના સુખાવિભોવરૂપ પ્રયોજન સુધીના ગહન વિષયો એમાં નિરૂપાયા
છે. હમણાં થોડા વખત પર પ્રકટ થયેલા સ્વામીશ્રી પ્રણવતીર્થજીના યાત્રા-
અંથ 'દક્ષિણ કૈલાસ દર્શન' અંથમાં તત્ત્વાનુસંધાન વિશે પોતે ઠાઠેલા
ઉદ્ગાર પહેલાં તો અહીં પ્રસ્તુત હોઈ ટાંકીએ : "...ઓહો! શો શંકાઓ,
સમાધાનો, યુક્તિઓ, પ્રમાણો, ભાંજગડો અને તકનો દગલો છે! વિચાર-
સાગરનો જળો સડોદર ભાષ. માથાફેડ કરનારા માટે એમાં અપૂટ લંડાર
ભરેલો છે. તોયે કેટલાક લાગે ખરેખર રસપ્રદ છે. દા. ત., વૃત્તિઓને
લગતું વિવરણ. વેદાંતસિદ્ધાંતની ઘડ પાઠી બેડા પછી આવા અંથો જોઈ
જવા જોઈએ." (૫. ૨૦૬)

૧. વેદાન્તસિદ્ધાન્ત માટે ભારતીય સમાજમાં જે રચાન છે તે 'જોતાં આ મન્યના ભાષાન્તર સંબંધો એક નિષ્ક્રિયતાનો આ અભિપ્રાય પણ જાણવા જોગ હોય છે છું :

“જ્ઞાનની પર્યાપ્તિ તકમાં નથી. જ્ઞાન એ અપરોક્ષાનુભૂતિનો વિષય છે, ઇન્દ્રિયોના અને બુદ્ધિના વિષયોથી પર છે પરંતુ જ્ઞાન બુદ્ધિથી વિરોધી નથી. એ કારણે બુદ્ધિ પોતે જે જે શંકા ઉઠાવે તેનું સમાધાન તેને મળતું જોઈએ. બુદ્ધિએ પોતે જીતી કરેલી ચૂંચો બુદ્ધિએ જાતે જ ઉઠેલવાની રહે છે અધ્યાત્મનું અંતિમ દાર પછી સહસા ખૂલી જાય છે. આમ શંકર વેદાન્તના સિદ્ધાન્તોમાં જ્યાં જ્યાં અપક્વ બુદ્ધિ અને ચિત્તવૃત્તિએ શંકા ઉત્પન્ન કરી હોય તેના સમાધાન માટે જે પ્રમેય અથવા લખાયા છે તેમાં અન્ય અથવા સાથે આ અંથને પણ યોગ્ય રચાન છે. સ્વમતરથાપન અને પરમતપ્સન એ બહુધા આવા અથોમાં સંયુક્તિક સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ અંથમાં પણ શંકરવેદાન્તના મૂળ સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન, સાંખ્ય વૈશ્વિક વગેરે મતોનું અંકન, મલિન વાસનાને દૂર કરવાના ઉપાયો તથા અપરોક્ષાનુભૂતિની શ્રુતિકા વગેરે વિષયો સંયુક્તિક રીતે સરળતાથી ખતાવ્યા છે. શંકરવેદાન્તના અભ્યાસીઓ માટે આ અંથ ઉપયોગી છે. આ અંથ મૂળ સંસ્કૃત ભાષામાં લખાયેલો અને તે અંથના કર્તાએ જાતે જ અદ્વૈત-ક્ષૈસ્ત્રમ નામે ટીકા સંસ્કૃત લખેલી. પોતાના જ સ્વેચ્છા આ અંથનું હિંદી ભાષાન્તર પણ સ્વામી ચિદ્ધનાનંદજીએ જ કરેલું. એ હિંદી પરથી આ અંથનું શ્રી છોટાલાલ ચન્દ્રશંકર શાસ્ત્રીએ ગુજરાતીમાં સાદું ભાષાન્તર કર્યું છે. સ્વામી ચિદ્ધનાનંદજીએ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પર શૃદ્ધાર્થદીપિકા નામે સુદર ટીકા લખી છે. તેનું પણ હિંદી ભાષાન્તર પોતે જ કર્યું છે. આ ઉપરાંત સ્વામી ચિત્સુખાનંદજી તત્ત્વદીપિકા નામે શંકરમતવાદી પ્રતિષ્ઠિત અંથ સંસ્કૃત ભાષામાં છે તેનું સારું હિંદી ભાષાન્તર પણ શ્રી નવનપ્રસાદે વર્ષો અગાઉ કરેલ છે. આવા અથોનાં ગુજરાતી ભાષાન્તર મળે એ ઇચ્છ છે. અને તેવા અથો સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી પ્રકટ થાય તે એ સંસ્થાને જ માનાઈ છે. આવા અથો આપણે જ્યાં બહુ વંચાતા નથી તેનો પુરાવો તો એક સાથે એક આવૃત્તિમાં ૨૦૦૦/૩૦૦૦ દળર પ્રત છપાવનાર આ સંસ્થાએ આ પુસ્તકની કેવળ ૭૫૦ પ્રતો જ છાપી છે, તે છે. છતાં અથોનું પ્રકાશન તે તે કારિના વાચકોને ઉત્પન્ન કરે છે એ જો સ્વીકારીએ તો આવા અથોનાં ભાષાન્તરો અવારનવાર થતાં રહે એ ઇચ્છ છે.

“આવા દાર્શનિક ગ્રંથોમાં મૂળ સંસ્કૃતમાં વપરાતા કઠિન શબ્દો હોય છે તેના ચોક્કસ અર્થની સચિ પુસ્તકને અન્તે આપવામાં આવે તો સામાન્ય વાચકને વિષયપ્રવેશ માટે ઘણું ઉપયોગી થાય એમ અમે માનીએ છીએ.”

‘ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની રૂપરેખા’ ખંડ ૧-૨ ‘પૂર્વોધ’ (અનુ. સ્વ.) ચંદ્રશંકર પ્રા. શુક્લ) : આ પછી છે તો ભાષાંતર, પરંતુ એમ. હિરિયપ્પણા નામે તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનના પુસ્તકનું અને સમકાલીન શુજરાતના ખાસ કરી ચિંતનમથોના બહુ થોડા ભાષાંતરકર્તાઓમાના એકની કલમે થયેલું ભાષાંતર મૂળ કર્તા કહે છે તેમ ચૈસૂર વિદ્યાપીઠના ગવદ્યાચાર્યો માટે અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો પર એ આધારિત છે. પછી દરેક સિક્ષિત વાચકને પછી આમાથી ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો વેદકાળથી માંડીને આ પૂર્વોધમાં ઉપનિષદો, ગીતા અને બૌદ્ધ-જૈન તત્ત્વદર્શન સુધીનો પરિચય અઢીસો પાનાંમાં સુગમ રીતે મળી જાય છે. પુસ્તકમાં વિષયનિરૂપણ આ શતકોના ગાનપ્રવાહની એની વિશાળતા તથા જિંડાણની સરસ પિંજાન ધરાવે. તેવા માનવનક સામર્થ્યપૂર્વક થયું છે. ભાષાંતરકાર પોતે બીજા ઘણાની જેમ માત્ર એ ભાષાઓ વચ્ચેનું અંતર કાપનાર નહિ પણ જ્ઞાનવિષયોના અચ્છા અખ્યાસી હોવાથી તેમની વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના તથા ભાષાંતર બંને પ્રથમ પંક્તિનાં બન્યા છે, એમ ખુશીથી કહી શકાય.

ગાંધીજીનાં ગીતાપ્રવચનોની મહાદેવભાઈની નોંધ પરથી રા. નરહરિ દા. પરીએ સંપાદિત પુસ્તક ‘ગાંધીજીનું ગીતાશિક્ષણ’ અને સાને શુરુજી કૃત ‘ગીતાભૂદય’ (અનુ નટવરલાલ દવે) એ બંને વિષયના ઘણાં સારાં પુસ્તકો છે. પહેલાંમાં અધ્યાય વાર પ્રસ્તુત મૂળ શ્લોકો પછી આપ્યા છે અને બીજામાં આચાર્ય વિનોબા ભાવેના પ્રવચનોનું નવનીત અધ્યાય વાર અને તુલનાત્મક ધર્મદષ્ટિએ અપાયું છે.

‘તર્કશાસ્ત્ર’ વાને લોજિકનું મહાશાળાના વિદ્યાર્થીઓને આવરવક એટલું નિરૂપણ બાર પ્રકરણોમાં જેની અંદર એ વિષયના જીવન-ભરના આરદ્ધ અખ્યાસી પ્રા. અતિસુખશંકર ક. ત્રિવેદીએ કયું છે તે ‘તર્કવિજ્ઞાન’માં સરળ પરિભાષાપૂર્વક તેમજ ચોખ્ખા વિસ્તારથી થયું છે. છેલા પ્રકરણમાં પરિચાલિત ભારતીય તત્ત્વશાસ્ત્ર તથા પરિશિષ્ટમાની પ્રકરણવાર પરિભાષા આ બંને આ મહત્ત્વના પુસ્તકની વિશિષ્ટતાઓ છે.

૧૧ : ન્યૂતાનિક અંશે યોગવિષયક એટલે કે પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન યોગ્યદષ્ટિ વિશેના, જે ભૂદવાદ કહેવાય છે તેનાં અને મનોભાષાપારશાસ્ત્ર

એટલે માનસશાસ્ત્રનાં આ નોંધ પાત્રચાર પુસ્તક મળ્યાં છે: (૧) પોંડીચેરીના શ્રી માતાશ્રુતચાર તપસ્યાઓ અને ચાર કૃતિ (સુંદરમ) (૨) સ્વામી વિવેકાનંદન રાજયોગ પરથી પાતળજલયોગસૂત્ર (અનુ.નર્મદાશંકરબા. પંડ્યા); (૩) પરમેશ્વર વિધાયાને મૃતાત્મા સાથે વાર્તાલાપ (શ્રી વિશ્વનાથ દા. જીવિ); (૪) 'સ્વસ્થાવ દર્શન' (હર્ષદા પંડિત). આમાંના પહેલામાં સૌન્દર્ય, પ્રાણ, મન તથા પ્રેમની તપસ્યા વિશે બહુ સુગમતાથી પણ મૂળ કર્તાની લોકોત્તર યોગદક્ષિ-પૂર્વક સર્વસાધકો માટે લખાયું છે. બીજું એટલે મહર્ષિ પતંજલિની અમર કૃતિનું મૂળ સંસ્કૃત સૂત્રો સંહિતનું (સમાધિ-સાધન-વિશ્રુતિ કૈવલ્ય, એ ચારે પાદનું) આ પણ યોગસાધકોએ પ્રત્યક્ષ ઉપયોગ કરતા જેવું પ્રકાશન છે. ત્રીજા પુસ્તકમાં એના નિષ્ણાત લેખકે નામથી મૂચવાતા વિષય સળધી એના માત્ર અભ્યાસ નહિ પણ સ્વાનુભવ પરથી, પશ્ચિમ-માં તો 'સાયન્સ' તરીકે સ્વીકારાયેલા વિષય સળધી અને ઘણાં પ્રસંગ-વર્ણનો પણ અંદર હોવાથી કોઈપણ વાચકને રસ પડે એવું લખાયું કહું છે. ચોથું પુસ્તક અદ્યતન માનસશાસ્ત્રનું નાનું પણ લઘુ ઉપયોગી છે. એનાં એકવીસ પ્રકરણમાં માનવસ્વભાવનાં વિવિધ પાસાંથી, પ્રસ્તુત અર્થા-પૂર્વક સામાન્ય વાચકને, વ્યક્તિત્વ ધર્મો ચિંતા બોગવૃત્તિ ક્રોધ ઈદ્ય નિરાંત અનુકરણ પ્રેરણા વગેરે વિષયોથી પરિચિત કરવાનો મહાન પ્રયાસ થયો છે.

ગો. મા. ત્રિ.—બે સ્મારકઅન્યે.

સમીક્ષાના વર્ષમાં ગોવર્ધનરામના જન્મને સો વર્ષ પૂરાં થયાં એ નિમિત્તે બે કંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે. આમાંનો પહેલો નડિયાદથી ચતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિએ બહાર પાડ્યો છે. મોટા કદનાં આથરે એનાં સવા બસો પાનાંમાં ચાર સાધારણ અને ચાર સારાં કાબ્યો છે; ગોવર્ધનરામની અપ્રકટ કૃતિ, 'અધ્યાત્મજીવન અથવા અમરજીવનનો પ્રતિજ્ઞાધ', પ્રસ્તાવના સહિત અપાઇ છે, અને બીજા ખંડનાં બાકીનાં પાનાંમાં ત્રીજા લેખકોના જે લેખો છે તેના વિષયો એ સાહિત્યસ્વામીનું જીવન અને કાર્ય છે, તેમજ સર-સ્વતીચંદ્ર ઉપરાંત એમની બીજી કૃતિઓમાંથી માત્ર રનેદમુદ્રા પર બે લખાણો અપાયાં છે. સ્વર્ગસ્થ કાવ્યલાલ મો. ઝવેરી તથા સ્વ. નર્મદાશંકર દે. મહેતાથી માંડી શુભાન લેખકોમાં મકરદ દવે સુધીના લેખકોએ એમના નૃનાધિક ગુણવત્તાવાળા લેખોમાં પોતાના વિષયને વચાસકિત ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આમાંના કેટલાક લેખો સરસ્વતીચંદ્રકારની બહુમુખી પ્રતિભાનું

અર્થાંશન કરવા-કરાવવામાં સંતોષજનક ગણાય તેવા છે. રા. શાંતિલાલ દાકરે લખેલી અધ્યાત્મજીવનની આઠેક પાનાંની પ્રસ્તાવનામાં એ કૃતિનું અર્થનિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ સારો થયો છે, પરંતુ એના કરતાં સમર્થ-તર પ્રયાસોની આવશ્યકતા રહે છે એમ પણ કહેવું જોઈએ.

પ્રા. ઉપેન્દ્ર છ પંડ્યા-સંપાદિત 'ગોવર્ધનરામશતાબ્દીગ્રંથ'માં અધ્યયનો અંજલિઓ સંસ્મરણો તથા ગોવર્ધનરામનું ચરિત્રમાં અપાયાં છે, આ છેલ્લું લખાણ તથા ડૉ. શાંતિલાલ છા. પંડ્યાના અગિયાર પાનાંના લેખ નામે 'મોટામામા' સિવાય બધાં લખાણો એટલે કે ત્રયોતો મોટો ભાગ અત્યાર પહેલાં છપાઈ ગયેલા પણ હવે ફુલબ બનેલા લેખોનો ઘણો ઉપયોગી સંગ્રહ છે.

બેમાંથી એકે ગ્રંથમાં સાક્ષરજીવન જેવા મહાન લઘુગ્રંથ વિશે સ્વાધ્યાય લેખ અપાયો નથી એટલું પણ હવેટ નોખ્યા વિના ચાલે તેમ નથી.

વિવેચન અને નિબંધો

'સાહિત્યનું ઘડતર' (જીતેન્દ્ર હ. દવે) અંગ્રેજી ભાષામાં સ્કોટ જેમ્સ જેવા સાહિત્યશાસ્ત્રી બીજા થોડાજ થયા હશે. એમનો 'ધ મેકિંગ ઓફ લિટરેચર' નો ભાવ રજૂ કરવાનો સદૃશ્ય લેખકે આર્નો ઓગ્રાથ-ત્રીસ પ્રકરણમાં કર્યો છે. આ વિષયના કોઈ પરિપક્વ વિદ્વાન પૂર્વપશ્ચિમની સાહિત્યગ્રીમાંસાના આજીવન અધ્યયન અધ્યાપન પરથી સ્વતંત્ર ગ્રંથ આપી શકે ત્યાંસુધીને માટે પાશ્ચાત્ય વિવેચનના ઉપર કહેલ પ્રશિષ્ટ ગ્રંથના આધારે એક જીવાન રસદષ્ટિમાન ગ્રાધ્યાપકે તૈયાર કરેલી આ કૃતિ વિદ્યા-ચીએને આશીર્વાદરૂપ તેમજ અન્ય વાચકોને હોશયી વાંચવી ગમે તેવી થઈ છે.

'ગુજરાતી પર અરબી ફારસીની અસર' ભાગ રજો (ડૉ. છાડુભાઈ ર. નાયક) નામથી સચવાતા વિષયનું આ પ્રમાણગૂત ગણાય તેવું પુસ્તક છે. એના છઠ્ઠા પ્રકરણ તથા પરિશિષ્ટોમાં પાણિયામા ફારસી શબ્દો, મુસાવરા, ભવાઈ, પારસી બોલી, પારસી લેખકો, અને હિંદુ મુસ્લિમ લેખકો સંબંધી વિશાળ અભ્યાસપૂર્વક લખાયું છે. 'સાહિત્યકથા' (ધનવંત એ.જી), એ દોઢસો પાનાંમાં કહી શકાય તેવી ગુજરાતી સાહિત્યની ઝડપી તથા રસીલી સચિત્ર કથા છે.

‘હારથ રસનાં આ બે પુસ્તકો મળ્યાં છે :— ‘સચરાચરમાં’ (બ્રહ્મ ત્રિપાડી), આમાં કર્તા જેને નિજ ધિક્કા કહે છે તેવી ત્રીશ રચનાઓ છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષથી આપણામાંથી ઘણાખરાને પરિચિત એવો ચિત્તને આરોગ્યપ્રદ વિનોદ, ‘કાંઈનું’ કાંઈ ખોવાય છે ‘લગ્નની બેટા’ ‘કુચેન્ડરોની’ ‘દુનિયામાં’ ‘આ રેડિયો છે’ ‘નિરાશાની પગોમાં’ ‘દિવાળી અંકો’ ‘છાપાનું’ ‘અદીશુ’ ‘અનુભવા ઓળખીતાઓ’ ‘ક્યું કૂલ લઉં’ ‘કઈ ખૂવ લઉં’ આવી વિવિધ વિષયોની રચનામાં અનુલવાય છે, ખીલું પુસ્તક મરાઠી પરથી છે. તેમાં પચીસ લઘુ નિબંધો રા. ગોપાળરાવ વિદ્વાંસની જાણીતી ભાષાંતરકલાના નમૂનારૂપે, રજૂ થયા છે. કર્તાએ આજન્મ શિક્ષક તેમજ વિચારકની રીતે અને તોપણ હળવી કવચે આવા વિષયો પર અહીં જે લખ્યું છે તે આનંદદાયક છે : ‘ગાળ’ ‘એક પૈમાની વાત’ ‘કુગાઓ’ ‘આંધુઓ’ ‘એક લાખનું ઇનામ’ ‘ખોટો અર્ધો’ ‘ખોવાયેલા પાનાં’ ‘સાડા નવ રૂપિયા’ અને ‘અર્ધજીવનિકા’

રા. શાંતિલાલ ઠાકરનું જીવન જીવનધારા નામ પરથી માત્ર ભાર-જન વિષયનું લાગે, પણ તેમાંના પચાસથીયે વધુ લેખોનાં મથાળામાંથી આ થોડી વાનગી પરથી સમજી શકાય છે કે એમાં તે તે વિષય પર રસિકતાથી અને વિચારપૂર્વક લખાયું છે. ‘કુ છું ગાયત્રી’ ‘કુ છું પ્રેમ’ ‘કુ છું સંન્યાસ’ ‘કુ છું ગોવર્ધનરામ ત્રિપાડી’ વગેરે અંતીર તોપણ રસમય અને પરાક્ષ બોધદાયક હોઈને આ કૃતિ પરમ વાચન પીરસે છે. ‘ભારતીય શિક્ષકજ્ઞા’ એટલે કલાચરુ અવનોન્દનાય ઠાકુર રચિત એ વિષયનો સચિત રસપૂર્ણ નિબંધ.

સંપાદન, ભાષાંતર

‘આ વિભાગમાં વિશેષ નોંધપાત્ર શામળકૃત પદ્યવાર્તા મદનમોહનાની બે આવૃત્તિઓ છે. અત્યાર પહેલાં, અનુપ્રાચીન કિંવા પ્રાચ્યઅર્ચીન (મધ્યકાલીન) કવિઓમાંથી મુખ્યત્વે પ્રેમાનંદ સંજ્ઞાથી થયેલું તેવું કાવ્ય હવે શામળ સંજ્ઞાથી થતા મોડયું છે એ ખુશ થવા જેવું ગણાય મદન-મોહનાની આ આવૃત્તિઓના સંપાદક, અનુક્રમે, પ્રા. અનંતરાય રાવળ તથા ડૉ. હરિવંશભાઈ બાયાણી છે પહેલીનું સંપાદન ઉપવંધ હસ્તલિખિત તેમજ મુદ્રિત પ્રતોને આધારે ઉપોદ્ધાત અને ટિપ્પણ સહિત કરાયું છે અને

ખીજમાં ભૂમિકા તથા કાવ સાથે સંપાદન થયું છે, “વિવિધ રસિક અને બોધક દષ્ટાંતોથી અલંકૃત” એ, સામળની કદાચ સૌથી સુંદર એ પ્રેમ-કથાત્મક પદ્યવાર્તાનું.

બીજા વિદ્વાનોએ ખરી કલંબનિષ્ટતાપૂર્વક પોતાનું કાર્ય કયું છે એટલું સ્વીકાર્યા પછી ઉમેરવું જોઈએ કે ડૉ. બાલાશ્ચીનું કાર્ય વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓ માટે તથા પ્રા. રાવળનું વિદ્યાર્થીઓ માટે છે.

ત્રણ બાષાંતરોમાંનું જે સરકૃતમા છે તે છે વાલ્મીકિ-રામાયણને ગ્રીકે એટલે ‘અરણ્ય કાંડ’ (હંસા મહેતા). આગલા બે કાંડની જેમ આમાં પણ બાષાંતર સમશ્લોકી છે અને બાષાતરકારે મૂળની સળંગ કથા સચવાય તેવી રીતે સારાંસાર વિવેકપૂર્વક વાલ્મીકિનું ધણું અવાંતર લખાણ તેમજ પ્રશિષ્ટ શ્લોકો છોડી દીધેલ છે. બાષાંતર સામાન્ય વાચક માટે સુગમ તેમજ રસ પડે તેવું બન્યું હોવાના પ્રમાણ તરીકે હેમંતવર્ણનના આ બે શ્લોકો બસ થશે :

“હિમખિન્દુ નિપાતેથી આદ્ર” કિંચિત્ થયાં તૃણ,
શોભતી વનની ભૂમિ, છાતાં તેરણ આતપે.
છે અતિ સીત સ્પર્શે જે, ખીતા સુખદ વારિને,
હસ્તી તૃષાત્ તોયે એ, જેની લે સીધ સંલને.

‘જુમખડુ’ની પ્રસ્તાવનામા પ્રા. ભૂપેન્દ્ર ત્રિવેદીએ કહ્યું છે તેમ બાષાતરકાર સ્વ. ડૉ. એમ. એ. સુરેયા શિક્ષણ તો મર્યાદિત પાઠ્યા હતા, પણ એમની સાહિત્યરુચિ અને વિવેકશક્તિ જે નૈસર્ગિક હતી તે એમણે નિવૃત્તિનિવાસમાં સ્વાશ્રયબળે ઘણી કેળવી અને ખીલવી હતી તેમની એ કાવ્યાભિમુખતાએ અગાઉ જેમ ટેનિસને વગેરેની સુંદર કૃતિઓનાં બાષાંતર અથવા રૂપાંતર આપ્યા હતા તેમ સમીક્ષાવર્ષમા વર્ડ્ઝવર્થ શેક્ષી તથા કીટ્સની ચાર મનોરમ રચનાઓ બાવવાહો શુજસતીમા ઉતારી છે. ‘ગીરીની સંધ્યા’એ “જૂનાનવાના અને પૂર્વપશ્ચિમની માન્યતાઓના મિશ્રણવાળી” રચના, સઘળા કીટ્સ પ્રેમીઓનું માનીતું કાવ્ય The Eve of St. Agnes છે. ‘જુમખડુ’મા શેલીનું The skylark, ‘ચંડાલને’ એ નામથી અને વર્ડ્ઝવર્થના ત્રણ To a Highland Girl, To the cuckoo અને A Perfect woman શુજસતીમા અનુક્રમે “ચિરિયાળાને” ‘ધાયલને’

અને “સિદ્ધત્રિયા” તે તે નામથી નવો બાપાવતાર પામે છે. ચારે કાવ્યો ગુજરાતીમાં પણ “સુરમ્ય પરિમલપૂર્ણ” કુસુમ” બન્યાં છે એમ કહેતાં આનંદ થાય છે.

વર્ષ દરમિયાન આપણને મળેલાં બે વધુ અગત્યનાં સંપાદનો એટલે (૧) પ્રાચીન ફાગુ-સમ્રાટ (ડૉ. ભોમીલાલ જ. સાહેસરા, સોમાભાઈ પારેખ) જેમાં વિદ્વાન સંપાદકોએ વિક્રમી ચૌદમાંથી અઢારમાં સૈકા સુધીનાં ગ્રાંથી-સેક ફાગુકાવ્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે અને. કાવ્યસ્વરૂપ ફાગુ વિશે તથા કૃતિ-પ્રતિપરિચય વિશે સ્વાધ્યાયલેખો આપના ઉપરાંત પચાસેક પાનાંનો વિસ્તૃત શબ્દકોશ પણ ઉમેર્યો છે. પ્રાગૂ-અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ખાસ ગ્રેમી હોય નહિ તેવા સુશિક્ષિત વાચકો પણ બે પોતાની તીવ્ર શુદ્ધિના તથા સમયનો થોડો ઉપયોગ અવારનવાર કરવામાં નાનમ સમજે નહિ તો આવા રસીલા ગ્રંથો ગ્રંથને ચરણે ધરનાર આપણા દેશના સમર્થ વિદ્વાનોની મહેનત હાલના કરતાં વધારે પ્રમાણમાં લેખે લાગે એમ કહેવાની સમીક્ષકની દરજ્જા ઘણું પડે છે.

(૨) બીજું સંપાદન જે અહીં નોંધીએ છીએ તે છે ‘કલાપીના કાવ્યકંલાપ’ (પ્રા. અનંતરાય મ. રાવળ). ઉપર હમણાં જ જે સુશિક્ષિત વાચકોને અનુલક્ષીને કહ્યું તે આ બીજીસ પાનાંના કાવ્યના જીવન-કવનને આવરી લેના સુવાચ્ય ઉપોદ્યાતવાળા તથા આશરે સો પાનાંના ‘રસદર્શી’ વિવરણવાળા સંપાદન સંબંધી તો વધારે ભારપૂર્વક કહેવું યોગ્ય લાગે છે. જેનો આપણામાંથી ઘણાને સુખદ પરિચય છે તે રસગાતાપૂર્વક પ્રા. અનંતરાયે કલાપીના મહાદ્વર કેકારવમાંથી એકોતરે સુંદર રચનાઓની કાવ્ય-પ્રસાદી વિદ્યાધીઓ તથા ધતર રસિકો માટે પીરસી છે.

છેલ્લે નોંધવાનો સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સહિતનો ચંડીપાઠ (શંકર-દત્ત પા. શાસ્ત્રી) છે, સ્વામી કેવલ્લાનંદકૃત શ્રી નિત્યાનંદ સ્તોત્ર છે અને ત્રીજું છે ‘કાવ્યસૌરભ’ ગદ્ય સદીના કાવ્યદોહનકારો પછીના સમર્થ સુમનમાલાકાર, કાવ્યમણિર્મ અર્ધ શતકથી સ્વનાર રાજેશ્રી દિગ્મતલાલ જ. અંબાગિયા-સંપાદિત ‘કાવ્યસૌરભ’. જુ વર્ષે બીજી આવૃત્તિ પામ્યું છે. એમાં આશરે સાઠગાર દસકાના અઘનન કેવિઓનાં કાવ્યો સહિતનાં પોણા બસોધીયે વધુ સુકાવ્યો પ્રા. ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદીએ લખેલ એકસો દમ પાનાંના ઉપયોગી ટિપ્પણસહિત બહુવિધ રસરંગ સુગંધપૂર્વક સોડે છે, મહેકે છે.

શિક્ષણ

આ વિષયના સમીક્ષકને મળેલાં બધાં પુસ્તકો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તથા નવજીવન સંસ્થાનાં છે. સર્વોદયની જીવનકળાએ સુવિખ્યાત ઇંગ્લિશ અધ્યાપક તથા લેખકની રચનાત્મક નાગરિક ધર્મ વિશેની કૃતિનું રા. ગોપાળદાસ જી. પટેલે કરેલું, તેમનાં આવશ્યક ટિપ્પણોને લીધે વધુ ઉપયોગી પુસ્તક છે. આ ખીજી આવૃત્તિ હોઈ ભાષાંતરકર્તાએ આમાં જરૂર લાગી ત્યાં પુનરીક્ષણ પણ કર્યું છે. વિષયની સમગ્ર વિચારણા આપણે ત્યાં નવી છે, તેવી પણ જાંડી દૃષ્ટિથી ચક્ર છે. મૂળ ગ્રંથ તથા એમાંના હિત્ત વિચારો ભાષાંતરકર્તાને લાંબા સમયથી પ્રિય તથા પરિચિત હોઈને તેમના ગયા હસકાઓના કાર્યની જેમ, પ્રવેશકલેખક રા. મગનભાઈ દેસાઈ જેને યોગ્ય રીતે 'કર્મયોગનું સામાજિક ભાષ્ય' કહે છે તેનું હિત્ત કોટીનું તેમનું કાર્ય બહોં પાને પાને થયેલું જોઈને એનો દરેક વાંચનાર સંતોષ અનુભવ્યા વિના રહેશે નહિ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી રા. ગોપાળદાસે જ રા. મુકુલભાઈ કલાથી* સાથે જ સંપાદિત કરેલા વિનય વાચનમાળાનાં ત્રણ પુસ્તકો, દરેકની સમગ્ર યોજના, વસ્તુપસંદગી બહુ વિશાળ અને વિવેક-મયું પક્ષપાત રહિત વાચન તથા ચિત્રો અને સુંદર મુદ્રણને લીધે આ પ્રકારનાં પ્રકાશનોના સુંદર નમૂના બન્યાં છે.

ગાંધીજીનો લેખસંગ્રહ 'ખરી કેળવણી' ૧૯૫૫માં સુધારેલી વધારેલી ખીજી આવૃત્તિ પામ્યો છે. મૂળમાં કેટલોક ઘટાડો પણ કરવામાં આવ્યો છે. એ મહાપુરુષના શિક્ષણવિષયક વિચારો જાણવા માટે આના જેવું સારું સાધન ખીજું નથી. એની જેમ નવજીવન કાર્યોલયે જ વિદ્યાપીઠ વાચનમાળામાં આપેલી 'આલજી ગાંધી' તથા 'સાતે ચોપડી'ઓ ઉપર વિનય વાચનમાળા માટે જે કહ્યું તેવા જ જિંયા ગુણે અંકિત છે.

વિજ્ઞાન

જે આયુર્વેદિક ભાષાન્તર

((૧) ભાવપ્રકાશ પૂર્વખંડ, (૨) ભાવપ્રકાશ-નિધંટુ : અનુવાદક શ્રી ગિરિનિશંકર મયાશંકર શાસ્ત્રી, (૩) શાંગિધરસંહિતા, અનુવાદક વૈદ્ય રસિકલાલ જેઠાલાલ પરીખ. ત્રણેય પુસ્તકોના પ્રકાશક. સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોલય, જદ્ર, અમદાવાદ)

સુકન્દરાય વિ. પારાશર્યના શબ્દોમાં “ ધિટિશ રાન્યનો અમલ બારતમાં સ્થાપિત થયા અગાઉ વૈદ્યના અભ્યાસક્રમમાં પ્રથમ લઘુત્રયી અને અને પછી ગુરુત્રયીથી ઝાળખાતા સંસ્કૃત ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરાવાતો. ગુરુત્રયીમાં ચરકસંહિતા, સુશ્રુતસંહિતા અને અષ્ટાંગહૃદય એ ત્રણ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આમાંથી સુશ્રુતસંહિતાનું પ્રમાણભૂત સુંદર લાપાંતર સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યોલ્લેખ પ્રકટ કર્યું છે. અષ્ટાંગહૃદયનું પણ તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. લઘુત્રયીમાં શાંગૈધર, માધવનિદાન અને ભાવપ્રકાશ એ ત્રણ ગ્રંથોનો સમાવેશ થાય છે. આમાંથી શાંગૈધરનું અને ભાવપ્રકાશ પૂર્વખંડનું ભાષાન્તર આ સંસ્થાએ પ્રકટ કર્યું છે. આયુર્વેદના અભ્યાસક્રમમાં આ બધા ગ્રંથો અગત્યના છે અને પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે તે વિદ્યાલયોમાં બણાવાય છે. સંસ્કૃતભાષાનો પરિચય પ્રતિદિન ઘટતો જતો હોવાથી આવા કઠિન ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદો આવશ્યક બને છે. આના પૂર્વે ગુજરાતી અનુવાદો થયેલા છે છતાં વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગી થાય તેવી માહિતી સહિત અને આ અગાઉ થયેલ અનુવાદો કરતાં કંઈક વિશેષ મૂલ્યવત્તાવાળા સમજીને આ નવા અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

“ભાવપ્રકાશ-પૂર્વખંડ : ભાવપ્રકાશ પૂર્વખંડમાં અન્તર્ગત નિર્ધટ્ટને જુદો તારવી વિદ્યાર્થીઓના તદ્દવિષયક અલગ અભ્યાસની ઉપયોગિતા લક્ષ્યમાં રાખીને ભાવપ્રકાશ-નિર્ધટ્ટ સ્વતંત્ર ગ્રંથરૂપે પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે એ સિવાય ભાવપ્રકાશ પૂર્વખંડમાં તેનો સમાવેશ થઈ જતો હોય તેની અલગ ચર્ચા જરૂરી નથી.

આજ દિવસ સુધી આપણે ત્યાં થયેલા અનુવાદોમાં ભાવપ્રકાશ પૂર્વખંડનો આ અનુવાદ સર્વોત્તમ છે. મૂળને વફાદાર રહેવાની ચોક્કસાઈ, સરળ શૈલી અને સંસ્કૃત શ્લોકો વિદ્યાર્થીઓથી સમજી શકાય તે માટે આપેલા અન્ય એ ત્રિવિધ ગુણોથી આ અનુવાદ ધણો આવકારવા યોગ્ય જણાય છે. પરંતુ નિર્ધટ્ટ બાળકમાં ઝાણધિના - દ્રવ્યના દરેક શબ્દોનો મૂઠ અર્થ દર્શાવવાના હેતુથી યોગ્યેલી વ્યુત્પત્તિઓમાં આવશ્યકતા કરતાં વિદ્વાનો સંલાર વિશેષ લાગી જાય તેવો સંભવ અમને જણાય છે. આવા અભ્યાસક્રમમાં લેવા યોગ્ય વૈદ્યગ્રંથમાં ૧૬૦ ઉપરાંત અશુદ્ધિઓ છે તે એદકારક છે. છાપખૂલ ન રહે એ જ આવા ગ્રંથની અને તેના પ્રકાશકોની શોભા ગણાય. એકંદરે ભાવપ્રકાશ પૂર્વખંડનો અનુવાદ સરળ, મૂળને પ્રામાણિકપણે વળગીને થયેલો અને અન્ય આપવાને કારણે અનુવાદકની વિદ્વાનતા

પ્રકટ કરતો અને સંસ્કૃતમાં લખાયેલ વૈદ્યક્રમંથોના અનુવાદોમાં સુભગ ઉમેરો કરનાર જણાય છે. અનુવાદકને હાથે બીજા કદિન ક્રમંથોના અનુવાદો થાય તો ઇચ્છવા જેવું છે.

"શાંગધિરસંહિતા : આપણે ત્યાં આ અગાઉ, આ ક્રમંથનાં બે સારાં ભાષાંતરો થઈ ગયાં છે. આ અનુવાદમાં અનુવાદકે 'ચિકિત્સામાં ઉપયોગી થાય એવું ધણું નવું જાણવાનું' પોતા થકી ઉમેરેલું છે. ક્રમંથાન્તે રોગ તથા દ્રવ્યો ઇત્યાદિના અકારાદિ અનુક્રમ આપી ક્રમંથનો ઉપયોગ કરનારને સરળતા કરી આપી છે. એની પાછળ અનુવાદકનો ઉત્સાહ, આયુર્વેદ પરત્વેની તેની ભક્તિ અને પરિશ્રમ રહ્યાં છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપતો આ અનુવાદનો ક્રમ છે.

"જે ક્રમંથનું અગાઉ સારું પ્રમાણુબૂત કહેવાય તેવું ભાષાંતર થઈ ગયું હોય તેમ છતાં જ્યારે નવું ભાષાંતર પ્રકટ થાય ત્યારે વાચકને સહેજે અપેક્ષા રહે કે તેના પુરોગામી ભાષાંતર કરતાં આ વિશેષ સારું હશે; પરંતુ આ અનુવાદ જોતાં એવી પ્રતીતિ થતો નથી. અનુવાદક પોતે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વેદ છે, આયુર્વેદ પાછળ એમણે બેખ લીધો છે એમ કહી શકાય એટલી તેમની એની ભક્તિ છે અને તપશ્ચર્મા પણ છે, એટલે તેમની પાસેથી આવતો અનુવાદ એ અવશ્યમેવ પ્રમાણુબૂત ગણાય એમ સામાન્ય વાચકોને સહજ રીતે થાય અને એક શ્રેય અનુવાદ તરીકે તે ક્રમંથનો સ્વીકાર થાય એ સ્વાભાવિક છે. વળી આ ક્રમંથ વૈદ્યક્રમે અંગે હોઈ, તેના થયેલ અનુવાદને પ્રમાણુબૂત ગણી તે પરથી ઔષધનિર્માણ કરી ચિકિત્સા પણ થાય એટલે આવા ક્રમંથોના અનુવાદોમાં જો કંઈકે ક્ષતિ રહી જતી હોય તો તેવું પરિણામ અનેક વ્યાધિમસ્ત માણસોને વેઠવું પડે છે એ બયસ્થાનોનાં આવા ક્રમંથના અનુવાદકે પૂરતો વિચાર કરવાનો છે. આ ક્રમંથમાં તેવી ક્ષતિ રહી ગયેલ છે એમ જણાવતાં અમને ખેદ થાય છે. અમારા કથનના સમર્થનમાં અમે સ્થળસંકોચને કારણે બે ત્રણ જ ઉદાહરણો આપીશું :

"(૧) પુર્વખંડ, અધ્યાય ૪ શ્લોક ૭ ના અનુવાદમાં "મલો અને આંતરડાંની દીવાલમાં ચોંટેલા અથવા નહિ ચોંટેલા" એમ કહી મૂળમાં નથી તે "આંતરડાંની દીવાલ"નો ઉમેરો કર્યો છે. આમ કરવાથી અર્થ મર્યાદિત બને છે જે મૂળ ક્રમંથકારને અભિપ્રેત છે?

“(૨) પૂર્વખંડ, અધ્યાય: ૪ શ્લોક ૨૦ :

“સન્ધિવન્ધાંસ્તુ શિથિલાન્યત્કરોતિ વિકાશિ તત્ ।
વિશ્લેષ્યોજ્ય ધાતુભ્યો યથા ક્રમુકકોદ્રવાઃ ॥

“જે ઓષધ ઘરીરની ધાતુઓથી જોજને જીવું પાડી સાધનાં બંધોને શિથિલ કરે છે તે વિકાસી છે; જેમકે પદાણી લોધર, કાદરા વગેરે.”

“આ શ્લોકમાં આવતા ‘ક્રમુક’ શબ્દને અર્થ ‘પદાણી લોધર’ ક્યો છે. અને નીચે કૂટનોટમાં લખ્યું છે. “ભાવપ્રકાશનિધંદુર્માં ઠરીતકપાદિવર્ગમાં શ્લોક ૨૦૧ માં ક્રમુકનો અર્થ લોધર પણ છે અને અહીં તે અર્થ લેવો ઉચિત જણાય છે.”

“શા માટે ‘લોધર’ ઉચિત જણાય છે તેનું કોઈ કારણ દર્શાવું નથી. એમ તો-એ જ નિધંદુર્માં આપ્તાદિ ક્ષવર્ગમાં શ્લોક ૬૦ માં ‘ક્રમુક’ નો અર્થ શેત્ર પથ થાય છે, તો લોધર શા માટે, શેત્ર કે સોપારી શા માટે નહીં, એનો ખુલાસો પાડી રહે છે. આ શ્લોકમાં ‘ક્રમુક’ એટલે ‘સોપારી’ એવો અર્થ લગલગ બધા જ ભાષાન્તરકારોએ ક્યો છે, ગુજરાતી મરાઠી તેમ હિંદી સંસ્કૃત ટીકાકારોએ પણ ‘લોધર’ એવો અર્થ આપ્યો નથી. પુરાણોમાં અને મહાભારતાદિ કાવ્યોમાં પણ ‘ક્રમુક’ શબ્દ બીજી વન-રૂપિ સાથે વર્ણવાય છે ત્યારે તેની સાથે જ ‘માલિકેર’ યોગ્ય છે એટલે ‘ક્રમુક’ નો અર્થ ‘સોપારી’ એવી સામાન્ય સમજ ‘શાંધર’ લખાયો ત્યારે હતી એમ સ્વીકારવું પડે છે.

“વળી આ વાતને બીજી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી જોવી જોઈએ. બધા નિધંદુર્માં સોપારી, લોધર અને શેત્રના ફરકના ગુણદોષો તપાસવા જોઈએ. મંથકારોએ તેઓને કયા કયા રોગો પર યોજેલ છે તે પણ જોવું જોઈએ. સોપારી જેવું એક ‘ઉદ્ભેગ’ એવું પણ નામ છે તે ભાવપ્રકાશ-નિધંદુર્માં આપ્તાદિ ક્ષવર્ગના ૪૮-૪૯ માં શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ “ભારે, ટાડું, રૂક્ષ તથા વૃક્ષ હોય કદ તથા પિત્તને મટાડનાર, મીઠો ચડાવનાર, લીલી સોપારી ભારે, અગ્નિ તથા નેત્રની શક્તિને ઢરનાર.” છે. લોધર “દલકું, દંડું, નેત્રને હિતકર અને વૃક્ષ હોવાથી કદપિત્તને ઢરનાર, રુધિરના રોગો, તાવ, અતીસાર અને સોજા મટાડનાર તરીકે ભાવપ્રકાશ-નિધંદુર્માં વર્ણિત છે. લોધર ચક્ષુષ્ય છે, સોપારી ચક્ષુના જોજને ઢરનાર છે, અને મૂળ શ્લોકમાં જોજસને ધડું પાડનાર ‘દ્રવ્ય’ની વાત છે. વળી ચરકચંદિતા સૂત્રચાન

અધ્યાય ૪, શ્લોક ૫ માં લોધરની સન્ધાનીય ઔષધમાં ગણના થય છે. જે સન્ધાનીય છે તેને વિકાસી દ્રવ્ય અનુવાદકે કઈ રીતે સ્વીકાર્યું છે તે સમજવું નથી. લોધર તદ્દન ખોટો અર્થ છે એમ આધાર નેતાં જણાય છે. આપણે જ્યારે પરંપરાયો આપ્યા આવતા અર્થનો અસ્વીકાર કરી બીજો અર્થ બેસાડ્યો હોય ત્યારે તેની પાછળ સમર્થનમાં સ્પષ્ટ કારણો દેવાં જ નોંધાયે. અમે ક્યું છીએ તેમ પરંપરાગત સ્વીકારાયેલ અર્થને વિના કારણ રહ્યાં હઈ સ્વેચ્છાથી આધાર વિના અર્થ કરવાની છૂટથી આયુર્વેદની કે જનતાની કાંઈની કસી જ સેવા થતી નથી, બિલકુલ અકલ્યાણ છે, અને તેથી આયુર્વેદના ભક્તને પાછળથી પરિણામ જોઈ જે અનંતરતાપ થાય તે ન થવા પામે તે માટે પ્રથમથી સાવચેત રહેવું તે વધુ હિતકારક અને અનુવાદકને માટે યશસ્કર છે.

“(૩) શાંખધરની અમે જોયેલી પ્રતોમાં ‘શોષણી ચ હરીતકી’ પાઠ છે. એ પાઠ ભૂલથી આવેલ છે અને મૂળ પાઠ ‘શોષણી ચ વિમ્બીતકી’ છે એ પ્રકારનું વિધાન કરી અનુવાદકે બીજો પાઠ સ્વીકારીને ફૂટનોટમાં હરીતકી-હરડેના અનેકવિધ ગુણો દર્શાવતાં અવતરણો ટાંક્યા છે. પરંતુ આ અવતરણોમાંથી એક પણ અવતરણ હરડે ‘વીર્યવૃદ્ધિ’ કરનાર છે એમ દર્શાવનારું નથી.

“વિમ્બીતકી’ પાઠ કઈ પ્રતના આધારે છે તે અનુવાદકે દર્શાવ્યું નથી. ‘હરીતકી’ જ હોવી જોઈએ એમ પુરવાર કરવા ગુણો ટાંક્યા છે, પણ હરડે કેને ન જ આપવી એ જે સલાહ આયુર્વેદાચાર્યોએ આપેલ છે તેના નામનિર્દેશ પણ નથી. ચરકસંહિતા, ચિકિત્સાસ્થાન, પ્રથમ અધ્યાય આખો રસાયન અંગે છે તેમાં હરીતકીના રસાયન તરીકેના ગુણો દર્શાવ્યા છે, પરંતુ દરેક રસાયન શુક્રપ્રદ વાજકરણુ નથી તેમ દરેક વાજકરણુ ઔષધ રસાયન નથી, એ બેદ ચિકિત્સકે જાણવો ન જોઈએ. રસાયનલક્ષણુ અને વાજકરણુ-લક્ષણુ ચરકસંહિતામાં સ્પષ્ટ રીતે જુદાં વર્ણવી ગતાવ્યાં છે, તેમાં હરીતકી રસાયન-દ્રવ્યોમાં ગણાવી છે, વાજકરણુમાં કે શુક્રદ્રવ્યોમાં નહિ. હરડે કેને ન દેવાય એની સાવચેતીનો શ્લોક આમ છે :

“અજીર્ણનો રુક્ષમુજઃ સ્ત્રીમપચિપકર્શિતાઃ ।
સેવેરન્નાખયામેતે ક્ષુપ્તપોષ્ણાદિતામ્ષ્વ ચે ॥

ચ. ચિ. અ. ૧, પા ૧. શ્લોક ૩૬

“જેને અજીજી રહેતું હોય, નિત્ય રક્ષ બોજન કરનાર હોય તેમજ જેઓ સ્ત્રીપ્રસંગથી, મદ્યથી અને વિપથી દુર્ગંજ થઈ ગયા હોય અને જેઓ શૂન્ય, તરસ તથા ગરમીથી પીડાયેલ હોય તેઓએ હરડેનું સેવન ન કરવું.”

“સ્ત્રીપ્રસંગથી ક્ષીણ થયેલને, શૂન્ય તરસથી પીડાયેલને અને વિપથી દુર્ગંજને હરડેનું સેવન શા માટે ન કરાવવું? આવા રોગીને બુંદણ અને શુક્ર સ્ત્રીપ્રસંગ દિતકારક હોવા છતાં દરદીને જ હરડે આપવાની સ્પષ્ટ મના કેમ કરવામાં આવી છે? આવી આશા ‘વિભીતકી’ને માટે શા માટે નથી આપી? આ બધા પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉત્તર જોઈએ ને ?

“બીજી વાત, હરડે નહીં પણ બહેડાં શોષણ કરનાર છે એમ અનુવાદક જણાવે છે એ સ્વીકારતાં વધી એ આવે છે કે બહેડાંનાં પણ ચરક-સંહિતામાં રસાયન તરીકે ઉપયોગ સેવા વર્ણન છે. રસાધ્યાયમાં ત્રિ-દહારસાયનના ૪ પ્રકાર વર્ણવ્યા છે, એટલે જે કારણો દરીતકીને તે કારણો બિભીતકીને લાગુ પડે છે. આમ અનુવાદકે સ્વીકારેલો પાઠ ટકી શકતો નથી. તેથી બ્યાંસુધી હસ્તલિખિત પુરાણી પ્રતો હાથ ન લાગે અને તેમાં વિભીતકી ન મળે ત્યાંસુધી ઉપલબ્ધ પાઠમાં ફેર કરવો એ પદ્ધતિસર નથી.

“ઉપરાંતમાં, આ અનુવાદકને ખબર છે કે ‘અવલેહ’નો ગુજરાતી અર્થ ‘આટણ’ થાય છે, છતાં મધ્યમ ખંડ ૮ માં અધ્યાયના સીધાં અવલેહ (સિરપ syrup) એમ શબ્દો થોડા દુર્લભનું પ્રદર્શન થવા લીધું છે. આવા મંથમાં આવું દુર્લભ કોઈ પણ વૈદ્યાનિક પદ્ધતિથી આવા વિષયને જોનાર અક્ષમ્ય ગણે તો આશ્ચર્યકારક ન ગણાય.

“આ લંબાણથી નોંધ એટલા માટે કરી છું કે આને પરિણામે વિદ્વાન અને આધુવેદલકત પોતાના નવા પ્રકટ કરાતા પ્રયોગમાં પ્રથમથી જ સાવધાની રાખી અક્ષમ્ય જૂલોને રહેવા ન દે અને પરિણામે ગુજરાતી ભાષાંતરોને તથા અનુવાદકને ઉચિત યથા મળી રહે.” (આધુવેદવિષયક ભાષાંતરોની સમીક્ષા અહીં પૂરી થાય છે.)

ઈતર વિજ્ઞાન

‘વિજ્ઞાનમંદિર’ ભા. ૨. (કાન્તિલાલ જી. પંડ્યા) વિજ્ઞાનક્ષેત્રની મહાવિભૂતિઓની પ્રેરક પ્રતિમાઓનાં દર્શન અને આરાધના કાળે, યાત્રીઓને ઘંટારવથી નિમંત્રી વિજ્ઞાનમંદિરના જે અનન્ય ઉપાસકે એ વિશ્વવંદ્ય મૂર્તિઓનાં યશોમાન આપણને પૂર્વે પ્રેમપૂર્વક સંજ્ઞાવાળાં હતાં, તેઓ

હવે પુનઃ એ જ મંદિરના જ્વળની છાયા નીચે ઓતા જનોને અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓના રહસ્યમય બોધપાઠોનું ધીર મંદીર શિક્ષણ આપી રહ્યા છે. ખગોળ જૂગોળ બૂસ્તર અને રસાયન વિદ્યાનો તેમજ મનુષ્ય-જીવનનાં કેટલાંક આકર્ષક અંગોને સ્પર્શતા આ પાઠોમાં કતાંએ 'વિશ્વનું કદ અને વિશ્વનું વય' 'મંગળનો મહ' 'ખગોળવિદ્યા' 'ખનીજ સંપત્તિ' 'સોનાની ખાણ' 'હીસિયમ' 'વીજળી' 'રસાયન શાસ્ત્ર' 'હોરમોન' 'આપણો આહાર' વગેરે વિષયો પરત્વે તેમની લાક્ષણિક હળવી શૈલીમાં અનેક રસપ્રદ હકીકતો કેટલાક અંગત પ્રસંગોને સાથે વણીને રજૂ કરી છે. ૧૯૨૪ થી ૧૯૫૪ સુધીનાં ત્રીસ વર્ષોમાં જુદે જુદે વખતે લખાયેલા આ લેખોમાંના ધણીમાં નવોન સંશોધનોને કારણે વધતે જાય છે અંશે કંઈક અને કંઈક ઉમેરવાનું કે સુધારવાનું રહે તે કુદરતી છે, છતાં તે સર્વમાંની માહિતી મહદ્ અંશે નિશ્ચય ધટનાઓ ઉપર મંડાયેલી હોઈ તેઓનું મૂલ્ય જળવાઈ રહે છે. પ્રત્યેક લેખનો સમય ધ્યાનમાં લઈ દૃષ્ટિ-કેણુને ગોઠવતાં સુમાહિતગાર વાચકને ખાસ મુશ્કેલી જણાય તેવું નથી; છતાં લાંબા સમયના અંતર પછી પુનઃપ્રવેશ અને પ્રકાશન પામતા લેખો ઉપર લેખકે અથવા પ્રકાશકે નવા આધારભૂત સાધનોની સહાયથી દરેક વિષયનાં ક્ષેત્રોને કંઈક નવો જોષ આપવાની તક મેળવી લીધી હોત તેો વિદ્યાનપ્રેમી વાચકને આ ન્યૂનતા ખૂંચત નહિ.

'રસાયણવિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતો' (નરસિંહ મૂ. શાહ). મહાશાળાના માધ્યમિક વર્ષ માટે લખાયેલું આ પુસ્તક ડૉ. શાહના પોતાના જ મૂળ અગ્રેજી પુસ્તક 'એલીમેન્ટરી કેમિકલ થિયરી અને પ્રોપ્લેમ્સ' નું ગુજરાતી સંસ્કરણ છે. લેખક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે દરેક પ્રકરણની શરૂઆતમાં મુખ્ય સિદ્ધાંતો સ્પષ્ટ અને સુઝાસર અહેવાલ રજૂ કર્યો છે. સાદી અને સહેલાઈથી સમજાય એવી નિરૂપણની રીતો વાપરવાથી એની વ્યાવહારિકતા યા તાકિંક ચોકસાઈમાં હિત નથી આવતી એ શિક્ષણના સાર્વત્રિક અનુભવ વડે ઘડાયેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે વર્તવા આ પુસ્તકમાં સતત પ્રયાસ કર્યો છે. કોઈપણ વિદ્યાનપ્રેમી પુસ્તક એકલા સિદ્ધાંતો જણાવવાથી સમજાવું નથી; એ સિદ્ધાંતો ઉપર આધારિત દાખલાઓ ગણનાં જ્યારે વિદ્યાર્થીને આવડે ત્યારે જ તે સિદ્ધાંતો ખરોખર મહત્ત્વ કરી શકાયા છે તેમ કહી શકાય. ડૉ. શાહના આ પુસ્તકમાં વિદ્યાનનો આ મુખ્ય હેતુ જાગૃતવાનો સારો પ્રયત્ન તેમણે લેવાઈરણ તરીકે

આપેલા દરેક પ્રકરણમાંના દાખલાઓ તથા 'વધારાના દાખલા' આપી ક્યાં છે, એ આ પુસ્તકની એક વિશેષતા ગણી શકાય. આપણી યુનિવર્સિટી-એ જ્યારે ગુજરાતીને બોધભાષા તરીકે સ્વીકારી છે ત્યારે એક અનુભવી પ્રાધ્યાપક પાસેથી મળેલું આ પુસ્તક આવકારપાત્ર છે.

બાળસાહિત્ય

'૫૫ ની સાલમાં બાળસાહિત્યનાં નાનાંમોટાં મળી આશરે નેવું પુસ્તકો સમીક્ષકને મળ્યાં છે. એના પર નજર ફેરવી જતાં તેને સૌથી પહેલો ખ્યાલ તો એ આવે છે કે પોને બાળક હતો ત્યારે, બાળથી અર્ધા સિકા પર, મુખ્યત્વે 'ઈગ્નિત', પરથી રચાયેલાં બાળકો મટેનાં બહુ થોડાં પુસ્તકો ક્યાં અને બાળની એની સમૃદ્ધિ ક્યાં ! 'ઈન્નિંગ્સ એટ હોમ' પરથી 'ગુજરાતી'કાર ઇચ્છારામે સુબોધ ગુજરાતીમાં રચેલું 'બાળકોનો આનંદ' તથા સસ્તું સાહિત્ય સંસ્થાનું 'સદ્ગુણી બાળકો' એ બંને પુસ્તકો અહીં યાદ આવે છે. એ જમાનાનું એ સરસ બાળસાહિત્ય હતું એ કહેવાની તો બાગ્યેજ જરૂર હોય, પણ એ વખતે એ ચોપડીઓ સુંદર સજ્જના સમ્રમ અર્થમાં સુંદર નહિ પણ સાદી હતી એટલે કે ચિત્રો એમાં અપાતાં નહિ. આ બાળકમાં જે સરખામણી જળપયે અજળપુયે થઈ જાય તે કરતાં કહેવું નેહ્યે કે હવે બાળસાહિત્યનું કામ પણ પુસ્તક બિન-ચિત્ર ભાગ્યે હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ એનાં પૂંઠાંથી માંડીને એનાં અંતરંગ સુધી દરેક પુસ્તકને જૂના જમાનામાં એ જેને પડિની વર્મનાં પ્રકાશનો કહેલાં તેવાં બનાવવાની હરીશાઈ બધકે જાણે થોડાંદોડની સરત પ્રકાશકો એકબીજા સાથે કરતા હોય છે.

એક બીજી સરખામણી કરવી પણ ચોખ્ખી લાગે છે. આ સમીક્ષકે જ 'બત્રીસનું' મંચરચ વાડુમય' લખ્યું તે વર્ષમાં 'બત્રીસનું' બાળસાહિત્ય' એ મયગાળા હેઠળ માત્ર ચાળીસ પુસ્તક હતાં અને સમીક્ષાવર્ષે એ સંખ્યા એવડાવા ક્ષિપ્રાંત એથીયે વધુ મોટી બની છે. બીજો મુખ્ય ભેદ એવો છે કે એ વખતે નટવર વીમાવાળા-ફૂત 'પ્રાણીપુરાણ' જેવા રડયોખડયો અપવાદ બાદ કરતાં બહુ બાળસાહિત્ય વારતા જ વારતા વડે બ્યાપક હતું; તેને બદલે ત્રયા એ અહીં દસગાયી, વિપવના આ સ્વરૂપમાં થયેલા પરિવર્તન અનુસાર સમીક્ષાવર્ષમાં પણ બાળવિદ્યાનમાં રૂપકદાં

પ્રકાશનો હશે, તો વધારે, પણ મને ૧૧ મળ્યા છે અને તે જોવા દેખવામાં મળના છે એમ કહેતા સતોષ થાય છે

આ વિષયના આપણા ઉત્સાહી લેખકો ઘરની મુસાફરીથી બાળકો પાસે શરૂઆત કરાવી એમને ઘડિયાળ જોતા શીખવી ધીમર પુરાણા બૌદ્ધકાળમાં પણ લઈ જઈ, વળી પાછા એમને પરમાણુ બોમ્બના યુગમાં પણ લારીને આગણના પખી તેમજ આગણની વનસ્પતિ રસપૂર્વક ચીંધી ખતાવે છે, વળી વનવનના વૃક્ષવેરીથી માડીને બગીચાની કે વનપડોશની સાક્રમાણની વાડી કૂચી તો સુદર છે એ દેખાડે છે, તેમજ પાદરની વનસ્પતિ પણ નિહાળાવી છેવટ, ૫૭-૫૮ સાલનું ભૂલૌતિક વર્ષ નજીક દોડતું આવતું હતું એના જાણે આગમના એ ધાણુ હોય, હીલરી તથા કૂકરે કૌલી દક્ષિણ દુનની સોષના સાદસો વિશે વાચવા મોટા નાના બૂલકાએને જાણે તૈયાર કરતા હોય તેમ ૧૯૫૫ ની સાલે દુનની સદરે નીકળી પડવાનો પરમ આકર્ષક અદેશ જુલ વર્નની મદદથી આપવા ઉત્સુક થયેલા જણાય છે.

‘ઘરની મુસાફરી’ (ચક્રલાલ શાહ) એ બાળસાહિત્યના સમર્થ રક્ષિત લેખક એમ ધલિતના પુસ્તક પરથી ગુજરાતીમાં હિતારવામાં આવ્યું છે લેખક ગિજુભાઈ જેવા ગુજરાતના મહાન શિક્ષક તથા બાળસાહિત્ય સ્વામીના પ્રિતિ છે તેમજ ‘સ્નેહરશ્મિ’ જેવા સમકાલીન શિક્ષણાચાર્યને આવકાર પામ્યા છે એ બે હકીકતો જ કૃતિની ગુણવત્તા માટે ખાતરી આપે છે અહીં તેમજ પાણીના નળથી શરૂઆત કરી પાણી દારૂગોળાથી પણ વધુ જોખમી કંઈ રીતે છે એ બતાવ્યું છે અને આગળ જતા મુસાફરીનું બીજું રોશન જે કપડાનું કપાટ તેની પરના અરીસાનો ઇતિહાસ આપવા ઉપરાંત મનુષ્ય કપડાથી ગરમી પામતો નથી પણ કપડાને ગરમી આપે છે એવું આશ્ચર્યકારક વિધાન કર્યું છે પુસ્તકમાં ત્રીજા રોશન તરીકે વાસણો વિશે રસિક માહિતી આપેલી છે એ જ લેખકે રસોડામાં ડોકિયું કરવાથી માડીને, દીનાસળી, મેશ જરી કાટાથી ખાવાનું વગેરે વિષયો સંબંધી રસોડાની મુસાફરી કરી કરાવી છે તેમજ કલા પ્રમાણે આ મુસાફરી અનન્ય છે અને ઇર્લ ને. ઇર્લ નવુ ગીખવે. તેથી છે વધુમાં આ પુસ્તક ‘પણુ સ્નેહ રશ્મિ’નો સત્કાર પામ્યું છે એ જ લેખકના ત્રીજા પુસ્તક કેટલા વાગ્યાં - ખાના ચિત્રો ઇચ્છીએ તેટલા સતોષકારક નથી, પણ માનવીએ કાળ જાણવું તથા માપવાનું કૂકડાના કૂકડે કૂકથી શરૂ કર્યું એ વાતથી માડીને ઘડિયાળો સંબંધી ઇતિહાસવિષયક તેમજ યત્રગમ સંબંધી માહિતી અચ્છી રીતે પૂરી પાડી છે.

બાળવિગ્નનાં બાકીનાં પુસ્તકોમાં ત્રણ પ્રાણીસૃષ્ટિનાં તથા ચાર વનસ્પતિઓ વિશેનાં, અનુક્રમે, આટલાં છે :

‘આંગણના પંખી’ (મનુભાઈ જોધાણી), જયલિખ્ત-કૃત ‘હિંદુ તથા ખૌદ્ધ ધર્મોની પ્રાણીકથાઓ’, ‘વૃક્ષ અને વેદી’ (જયંતીલાલ ઓઝા), મનુભાઈ જોધાણીકૃત ‘આંગણ તથા પાદરની વનસ્પતિ’ (ભા. ૨) વિશેનાં બે, અને ‘શાકભાજીની વાડી’ (માર્તંડ શિ. પડયા.) આ સાતે તે તે વિષયનાં સારાં પુસ્તકો મારૂંમ પડ્યાં છે. જીવે વર્ત-કૃત ‘કુવની સફરે’માં શરૂઆતમાં એના ભાષાંતરકાર વિજયગુપ્ત મૌયે’ એ સમયે ફેંચે સાહસકથાલેખકનેા વિગતે પરિચય આપીને સત્યાપીણ દ્વંકાં પ્રકરણમાં, બસો પાનાંમાં અને થોડાં ચિત્રો સાથે એ અદ્ભુત સાહસકથાને બાલપ્રિય બનાવી છે.

આ વિભાગનાં કાવ્યનાં પુસ્તકોમાં જે પાંચ છે તેમાંનું ‘ઝળૂક વીજળી ઝળૂક’ (મકરંદ દવે)એ બાળ ગીતોનો સુંદર ઇતીહાસ રજૂ થતો સંગ્રહ, એ સમયે કવિએ દર્શાવેલી ધ્વજા અનુસાર બાળ દોસ્તોને ધણે ગમી જાય તેવા થયો છે. બીજું પુસ્તક ‘ધર્મની બાળપોથી’માં (સતીદેવી દક્કર, નંદલાલ દક્કર) ત્રીજ ચિત્રો સાથે ગદ્ય અને પદ્ય ઉભય આપવામાં આવ્યાં છે. બાળકોને ઈશ્વરની શક્ય તેટલી સમજણ આ આગ્રીસ લખાણોમાં છે. એ પ્રાર્થનાઓ પહેલાં બાળપોથી તથા નિષ્ક્રોધનાં લખાણ છે. તે પુસ્તિકાનો હેતુ સફળપણે ખરે આણે તેવાં છે.

સર્વ બાળકો ઉપરાંત ઘણાં મોટાને પણ ગમશે તેવાં આ વિષયનાં બે વધુ પુસ્તકો એટલે ‘હસતાં કુલ્લડાં’ (મગનલાલ જોષી) અને હેલા અક્ષર ‘ણા’ ઉપર અનુસ્વાર જોષીએ તેના વિનાનું ‘ઉખાણા’ (અંદાસંકર જો. જોષી). આમાંના પહેલાની વિશેષતા એટલે એની આકર્ષક સચિત્રતા.

બાળસાહિત્યના લેખકો આપણા દેશનાં ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિમાંથી વસ્તુ પસંદગી કરે એ તો ઘણું સ્વાભાવિક છે. અને પહેલાં મુખ્યત્વે તેમ યતું. હવેનાં બાલપ્રકાશનોની વિશેષતા એ છે કે વિદેશોનાં જીવન તથા સાહિત્યમાંથી પણ વસ્તુ સારા પ્રમાણમાં લેવાય છે.

ભારતીય પ્રેરણા ચિત્તાકર્ષક પ્રમાણમાં ‘ઉપનિષદ કથાઓ’ (ધૂમોત્ત) તથા ‘ગૌતમ બુદ્ધ’ (અંદ્રમાર્ષ લદ્દ) એ જ તેમાં અધિક અંશ હોય અને છે એ ઘણું કંરેતી. આણું અન્ય પ્રકાશન એટલે આકર્ષકથી ‘શકુંતલા’ (રવિશંકર ન. પાઠક). આ છેલ્લાની જેમ સંસ્કૃત નાટક સાહિત્યની બાળકો

મોટેની પ્રસાદી એટલે સરળતાર્થે 'ઉત્તરદામચરિત' (શાસ્ત્રી જયનારાયણ
મદ) જેમ એ પુસ્તક તેમ આ તેર પશુ સસ્તુ સાહિત્ય વધારક કાર્યાલય-
માથી બાળકોને મળ્યા છે : 'બાન રામાયણ' (પ્રફુલ્લ ઠાકોર), 'કપિલ અને
દેવહૂતી' 'દેવપિ' નારદ' (કૃષ્ણપ્રસાદ મદ), 'એકનબ્ધ તથા બીજી બાલ
નાટિકાઓ' (પ્રાગજી ડોસા), 'મહાપિ' ક્ષીચિ' (દ. ચુ ત્રિવેદી), 'મહાસની
વન્દા', એ જ લેખકનું 'શ્રવણ અને દશરથ (તામ્રધન)', તરંગ લોલા' (કે.
મદ), 'ગોરખનાથ' (શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી), 'નામદેવ' (પ્ર ઠાકોર),
'લક્ષ્મીનાથ' (શિનમુ સુન્દરમુ), 'વાયો, વિચારો અને અનુસરો' (હ પોદાર)
પ્રત્યેકના નામ પરથી સૂચવાઈ જાય છે તેમ વસ્તુની સારી પસંદગી,
વિવેકપૂર્વક, ચીન, પ્રાચીન ગ્રીસ, પેલેસ્ટાઈન, મધ્યકાલીન તથા અર્વા-
ચીન સુરપ, ઇરાન અને આફ્રિકામયી, આ તેર પુસ્તકોના લેખકોએ કરી છે.

'ચીનના બાળકો' (નીરુભાઈ દેસાઈ), 'મહાન મુસાફર' જ્યોતેનસંગ' (રમણલાલ સોની), ચ દ્રમોદ ઠા મદ-કૃત 'સોફીસ્ટીસ અને એટો' 'સત
ધર્મ' તથા 'જુડીઆનો જુડાસ', 'જોન એલ આર્ક' (શિવમુ સુન્દરમુ),
સુભદ્રા ગાધીકૃત 'નાઈટિંગેલ, હેનન ડેલર, મેરી ક્યુરી', 'માર્કો પોલો'
(રમણલાલ સોની), રમણલાલ ના શાહ-કૃત 'સાદીની પ્રસાદી' (લા ૩ તથા
૪), 'કિંગ કોંગ' (અનુ લક્ષ્મીકાંત ઠાકોર)

ઉપર કરેલા વર્ગીકરણ સિવાયના સખ્યાબધ બાલપ્રકાશનો જે
પ્રકીર્ણ છે તેની નોંધ આપના સૌથી પહેલી એ વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી
છે એક જ પ્રકાશન મંદિર ગાડીવે 'ગાધીજીની વાતો' (હરગોવિંદ મોદી)
આ નામે બાપેની પાંચ પુસ્તિકાઓમાં એ વિષયની ઘણી વાતો નાલગમ્ય
ભાષામાં લખી છે અહીં સાથે જ પુરાતન ગુચ-કૃત બાળકોને પ્રોત્સાહક
એવી સોળ વાતો જેની બીજી આવૃત્તિ '૫૫ મા ચર્ચ છે તે 'ગાધીજી અને
બાળકો' ગણાવી જોઈએ.

ઉપર ગણાવી તેમાંની બીજી ધ્યાનપાત્ર હકીકત આ છે કે ધૂમકેતુ
જેવા સુપ્રતિષ્ઠિત, દીર્ઘાંતુલની સાહિત્યકારે પશુ આગવાની જેમ સમાક્ષા-
વર્તમા પશુ લોકસંસ્કારના શુભાસપથી આ ત્રણ પુસ્તકો આપ્યા છે એ
ધીરુભાઈ ઠાકરે સ મહિત 'તણુખા' વગેરે સ મરડોમાંની ઓગણત્રીસ વાર્તાઓની
સૌરમ પ્રસારણ એ ભાગ જેમાં વાર્તા અને વાર્તાકાર વિશેના દૂ કે ઉપયોગી
પ્રવેશ પશુ છે. એ જ વાર્તાકારની નામ પરથી સૂચનાતી એ વધુ નાની

મળની ચોપડીઓ એટલે 'ગાનકુજ' તથા 'જોધકયાઓ.' એમના અનુગામી વાર્તાકારોમાંથી ઈશ્વર પેટવીકરે 'સાધુ તો ચાલતા બધા' માં ગયા તથા ચાલુ દસકાઓના આ ચાર પ્રજાસેવાના ભેખધારીઓ વિશે પ્રજાગભરપૂર ચરિત્રકો લખ્યાં છે : રવિશંકર મહારાજ, મુનિ સંતબાલજી, હસર બાપા, સ્વામી આનંદ

ગુજરાતનાં પ્રકાશનમંદિરોમાં જેમ દસકાઓથી તેમ હજી પણ સુપ્રકાશનો આપનાર પ્રકાશનમંદિર એટલે ત્રિભુ અંબડાનંદની પ્રસાદી-રૂપ સસ્તું સાહિત્ય વર્ષક કાર્યવહ. એનાં પુસ્તકો લગભગ દરેક વિષયનાં હોય છે એ તો ખરું જ, પણ મૂલ્યના સસ્તાપણા અને ધૃયતા ઉપરાંત ગુણવત્તામાં પણ જિંવી કાટીનાં હોય છે. અગાઉ નોંધેલાં એનાં પુસ્તકોમાંનાં ધણાંખરાંની જેમ અહીં નોંધાય છે તે પણ પ્રૌઢશિક્ષણ તથા બાળકો માટેનાં છે. એમાંનાંજો સાત અહીં યાદ કરીએ છીએ તે આ પ્રમાણે છે : રાજગોપાલાચાર્યકૃત શ્રમજીવનની ટૂંકી આકર્ષક વાર્તા 'જીવેશુ ગાડુ,' નામ પરથી સ્વચાતાં જે 'દયાળુ બાળકો' તથા 'પ્રામાણિક બાળકો'. વાર્તાઓમાં 'સુભાષક કથાવાર્તાઓ' (વાસુદેવ મ. જોષી), જેમાં સિતર ત્રેરક દ્રષ્ટાંતો પૌરાણિક તથા બીજાં અપાયાં છે અને પંદર ધર્મવિષયક 'દિવ્ય વાર્તાઓ' (ક. માણેક). છેલ્લાં જે એટલે ગૃહજીવનના માંમદ્ય વિશેનું મરાઠો પરથી થયેલું ભાષાંતર નામે 'સુખી જીવનની પમડડી' (સશિન્દ્ર ઝોઝા) તથા જાણીતા ઉદ્યોગી સર્વસામાન્ય યાનના સંપ્રદાયર છોટાલાલ મા. કામદારની લખેલી 'પપ માં ત્રીજી આદૃતિ પામની માત્ર એંશી પાનાંમાં પુષ્કળ માહિતી ભરી દેતી પુસ્તિકા નામે 'વિશ્વની વિચિત્રતાઓ'.

ગુજરાત મંથરલ કાપોલયનાં જે બે છે તેમાં પંચવર્ષીય યોજનાની દ્વિભાગી વાર્તા 'જન્મભારતી' (ગુણવંતરાય અચાર્ય) છે અને લોકશિક્ષણ માટે જૂની વાતો પરથી નવેસર ટૂંકમાં લખાયેલી સાત વાતો 'ખીલેલાં કમળ' (ચંકરભાઈ પટેલ) છે.

ભારતી સાહિત્ય સંઘે સફળતા સાને ગુરુજીની ચીન વિશેની બીજી આદૃતિ 'કડુણા દેવી (જયંત પરમાર) અને સફળતા નિરંજન વર્મા તથા જયમલ પરમારે લખેલી આ ત્રણ પરિગ્રહાઓ છે "સોના પદમણી" "ચેતોલા રાણી" "દોલનપરી". સ્વાણી પ્રકાશન ગૃહે લોકધડતર મળામાં આ ચાર જહાર પડ્યાં છે : 'સંભારણા' (ચારદાનકેન મકેના), 'દેવને અજવાળે' (મણેશ વાસુદેવ માવળંકર), 'મોતી' (જયંતિ દલાલ), 'મહીના ઝોવારે' (પ્રકર

પંદરવાકર). છેલ્લાં આઠ જે બાકી તે પ્રકાશક વાર આ પ્રમાણે છે:

૧. આદર્શ પુસ્તક લેંડાર 'કૃષ્ણપ્રસાદ બદ્ધકૃત 'બદ્ધકૃત કમળ' તથા 'બોલતું' સિંહાસન.'

૨. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ચૌદ 'પ્રાચીન શીલકથાઓ' (સં. ગો. જી. પટેલ)

૩. યુગાન્તર કાર્યાલય: 'દ્વિરમ' લલરી ૧૩ મી માનવશિક્ષાઓ વિશેની 'રામાયણનાં કથાનકો' 'પુરુષવરોનાં કથાનકો' 'રાષ્ટ્રવિધાયકોના કથાનકો', ચારેના લેખક શારદાપ્રસાદ વર્મા.

૪. એતન પ્રકાશન ગૃહ. 'હિમાલય વીર તેનસિંગ' (રમણલાલ સોની)

પ્રકીર્ણ

સ્વીન્ડનાથ-કૃત મયોમાંથી કરેલી વિચારરત્નસંગ્રહ 'રત્નકંકણ' (મનુ દેસાઈ) છે. કવિશ્રીનું નામ જ આવું પુસ્તક મુંદર હોવાની પૂરતી સાબિતી છે. સૌન્દર્યરનેહ તથા લાવમુગ્ધ એ મથાળા હેઠળ અહીં આ વિષયો પરનાં વિચારરત્નો પ્રોત્સાહક ને જીવનવિધાયક બને તેવાં છે. સંસ્કારપ્રેમ સાહિત્યકળા માંધીજી વગેરે સરખાતમા રવિબાબુ વિશે અપાયેલા વાશ પાનાનો પ્રવેશક એ આ સંગ્રહની વિશેષતા છે. બાપાતરકારની શૈલી કાંઈ પણ સારા શુદ્ધ ગુજરાતી લેખકની કલમને જેમ આપે તેવી શુદ્ધ પ્રવાહી ગૌરવવતી છે. એ જ સંપાદકનો બીજો બાપાતરમંથ પણ આ પ્રકારનો છે. એ વી. સં. ખાડેકરનાં વિચારરત્નોનો સંગ્રહ 'સુવર્ણ-રેણુ' છે. આ પ્રજ્ઞળ ઉમેરાવાળી નવી મોટી આવૃત્તિ વર્ષના ગાળામાં જ થઈ એ પરથી એની લોકપ્રિયતા સ્વયંસિદ્ધ છે.

'લગ્નમંગલ' (ભૂપત વડોદરિયા)માં લગ્ન તથા દાપત્યજીવન સાથે સંબંધ ધરાવતી જવાબદારીભરી વિચારણા જીવાન લેખકને દાથે પંચાવન લેખોમાં થઈ છે. 'માત થનારને' (દેસાઈભાઈ પટેલ) એ લગ્ન, ગર્ભધાન, ગર્ભપાલન તથા બાળઉછેર વિશેનું નાનું પણ સાડું દસપ્રકરથી પુસ્તક છે. રા. રમણલાલ સં. ત્રિવેદી 'માતૃમાતાનું અધ્યાપન' એટલે પંદર પ્રકર-ગોમાં શિક્ષકો માટે બાપાશિક્ષણની અનુભવ પર આધારિત અને ટૂંકી ટૂંકી પણ બહુ ઉપયોગી માહિતી, પ્રસ્તુત ઉદાહરણો એની ઉપયોગિતા સારા પ્રમાણમાં વધારે છે. જરૂરજોગી આકૃતિઓ પણ આપી છે. પ્રવાસનાં આ બે પુસ્તક છે: 'એવરેસ્ટનું આરોહણ' (રમણલાલ શાહ), 'યુરોપની વાટેથી' (દાદુભાઈ પટેલ). આમાંનું પહેલું તો એવા મોટા વિષયને ઘટે છે તેમ ધણા મિત્રોનાં પણ છે. વિષય સંબંધી પૂરતા વાચન પછી લખાયેલી આ સારા કૃતિ છે. બીજું ભારતની દષ્ટિએ આલેખાયેલું રસિક તેમજ વ્યાવહારિક ઉપયોગનું સરળ પ્રવાસવર્ણન છે.

‘ગુજરાતી કહેવત સંગ્રહ અને પ્રાચીન દોહરાઓ અને માખીઓ’ સંમા. (૨૧ આશારામ દ. શાહ) પહેલી વાર ૧૯૧૧ માં પ્રગટ થયેલા ગ્રંથની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે એનાં મોટાં ચારસોથીયે વધુ પાનાંમાં પુષ્કળ કહેવત વગેરે કોઈ સ્થળે દૃષ્ટાતસહિત અપાયાં છે. એનું કાષ્ઠપણ પાનું ઉવાડતાં તમને જ્ઞાન સાથે ગમત મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

‘મોટાં માણસોનાં મન’ (મુકુલભાઈ કલાધી) એ સર્વ વાંચનારને હિચ્ચ જીવન જીવવા પ્રેરે તેવી પચાસ પાનાંવાળી ચોપડી છે. ‘ગાંધીજીના પાવક પ્રસંગો’ (લ. મુલાઈ મકનજી) એ તેના નામ ઉપરથી સૂચવાતી વિદ્યાથીઓ તથા પ્રૌઢ નવશિક્ષિતો માટેની ચરિત્ર ચોપડી છે.

પ્રકીર્ણ વિભાગનાં જ અને નામ પરથી સહેજે ઓળખાય તેવા ઉપયોગી છેત્કાં દસ પુસ્તકો એટલે ‘સર્વોદય સમાજની ઝાંખી’ (નરહરિ પરીખ), ‘સેવાધર્મ’ (અનુ. પાંકુરંગ દેવપાડે), ‘ગામડાની સહાર’ (ગાંધીજી) ‘ખાદી મૈયા’ (૨૧. માવજીભાઈ વેદ), ‘વધ્યાટપ્રવેશ’ (શિવાભાઈ ગો. પટેલ), ‘બ્યાયામ અને સૂર્યનમસ્કાર’ (ડૉ. જી. રત્નજી પી. ચોકસી), ‘કામદારોના કાયદા’ (પ્રમન્નદાસ દા. પટવારી), ‘વૈજ્ઞાનિક માનવવાદ’ (પ્ર. પટવારી), ‘ભારતનાં ટ્રેડ યુનિયનો અને ઔદ્યોગિક સંબંધો’ (પ્રસન્નદાસ દા. પટવારી), ‘વૈજ્ઞાનિક માનવવાદ’ (પ્ર. પટવારી), ‘ભારતનાં ટ્રેડ યુનિયનો અને ઔદ્યોગિક સંબંધો’ (પ્રકાશક ચક્રકાન્ત દરે), ‘દંતપુરાણ’ (ડૉ. કે. દો. જલ્લા).

આભારદર્શન

સને ૧૯૫૫ના અન્યરથ વાડુમય પર નંખાયેલો આ ત્વરિત, પરિચયાત્મક દષ્ટિપાત પૂરો કરતાં મારે એ ફરજ બજાવવાની છે: આ કાર્ય મને સોંપ્યા બદલ ગુજરાત સાહિત્યસલાહો ઉપકાર માનું છું: અને, જે સ્વજનો તથા મિત્રોના મોંઘાબ્યા દિવલયાં સહકારરૂપે મળેલા, જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણાતોના, (પેલા નાવિકોના!) વિવેચનક્ષેષ એ આ લખાણની મનદર શોભા વા ગૌ વયુક્ત રાતક બન્યા છે તેમજો કું ધજો ઋણી છું. એ કિંમતી સાથ-સહકાર મળ્યા છતાં મારાથી વિલંબ બહુ થઈ ગયો, એ બાબતમાં આપણી આ સંસ્થા જેવી સંસ્થાની ધીરજને મારા જેવા અદના આદમીએ હદ બહાર કસોટીએ ચકાવવાની ધૂષ્ટતા કરી એ માટે તથા આ સમીક્ષા-લેખની નાનીમેટી ખામીઓ માટે ફરીફરીને માફી માણું છું.

અમદાવાદ,
તા. ૧૭-૪-૫૮ }

વિજયરાય કે. વેદ

* પુ ર વ છી *

- (૧) વેરા ઠં. એ પ્રશસ્તિત 'ઉશનસ' - રચિત કાવ્યસંગ્રહ પ્રસન્ન (ક. ૨) જીવનનાં શિષ્યગામી મંજલ તસ્વોને મૂતું કરે છે.
 (૨) પ્રા. જ્યન્તકૃષ્ણ ઠં. દેવેએ માત્ર દોઢસો પાનાંમાં સાહિત્ય પરિપક્વની અર્ધશતાબ્દી અર્વાચીન સારસ્વત પ્રવાહને પછી સમાવી લઈ, મુવર્ણ મહોદસવામાં (૨. ૨) રૂડી રીતે જિજ્ઞાસી છે.
 મજુસ્વીકાર : નાટકોની સમીક્ષા માટે પ્રા. તખ્તસિંહ વ્હે. પરમારનો તથા ચરિત્ર-સમીક્ષા માટે પ્રા. જગદીશ જ., દેવેનો આભારી છું.

"ભગ્ન પાદુકા" પરંતુ જીવાન શિષ્ટ વાચકનું વિવેચન હશે પાને પૂડું થઇ જાય છે. પાને રૂપે "યોગ્ય નથી" ત્યાં પારાકર્ષનું લખાણ પૂડું થાય છે. એકાવનને પાને પહેલો જ શબ્દ "દ્વિભાગી" ભેદએ. આ સિવાયની બે કાંઈ મંભીર હાપભૂલ રહી હોય તો એ માટે ક્ષમાપ્રાર્થી છું.

—વિજયરાય ક. વેદ

ન વ લ ઠ થા

પુરકતનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત (પૃષ્ઠ)
૧. ભગ્ન પાદુકા	ક. મા. મુનશી	ભારતીય વિદ્યાભવન	૩૦૩	૧-૧૨-૦ (૨)
૨. ના છૂટકે	ચન્નાલાલ પટેલ	ભારતી સા. સંઘ	૫૧૧	૮-૧૨-૦ (૪)
૩. ત્રિશ કુ	રમણલાલ વ. દેસાઈ	આર. આર. રોડ	૩૦૧	૪-૦-૦ (૫)
૪. મમધપતિ	ધૂમકેતુ	મુબર૨ અં. ૨ કમીલય	૩૨૬	૪-૮-૦ (૬)
૫. મહાત્મમાતૃ આશુક્ય		" " "	૩૧૨	૪-૮-૦ (૬)
૬. સરી જતી રેતી લા. ૧ યશોધર મહેતા	જ્યુભાર્ષિ શુક્લ	ભારતી સા. સંઘ	૩૩૬	૫-૮-૦ (૭)
૭. અધૂરો આદર્શ		આર. આર. રોડ	૪૫૧	૬-૪-૦ (૭)
૮. અધૂરી વાત		" " "	૪૦૦	૫-૮-૦ (૭)
૯. વહી જતી નેલમ	યશોધર મહેતા	નવચેતન સા. મંદિર	૩૨૪	૫-૦-૦ (૮)

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત (રૂ.)
૧૦. સોહિયી સંધાર	ગુણનન્દરાવ આચાર્ય	ગુર્જર પ્ર. ર. કાર્યાલય	૪૪૨	૧-૮-૦ (૮)
૧૧. આકાશકુસુમ	સારંગ બારોટ	મન્દરાધન ગો. દવે	૪૧૩	૧-૮-૦ (૮)
૧૨. ગેધનાદ : ૧-૨	રતિલાલ ત્રિ. શાહ	ગુર્જર પ્ર. ર. કાર્યાલય	૧૧૨	૮-૦-૦ (૮)
૧૩. ગોકટર નરેન્દ્ર	કૃષ્ણપ્રસાદ બટ્ટ	ભારતી સા. સંપ	૧૭૬	૩-૦-૦ (૮)
૧૪. સ્વપ્ન કે સત્ય	"	આર્થ પુ. ભંડાર	૧૬૨	૩-૪-૦ (૮)
૧૫. ગેધલી રાતે	સુદાસી	ગ્રેતન પ્ર. ગ્રંથ	૨૫૨	૪-૪-૦ (૮)
૧૬. વનની વાટે	કાલાભાઈ પટેલ	ભારતી સા. સંપ	૨૮૩	૪-૮-૦ (૧૦)
૧૭. શુદ્ધ અને દાન્તિ ૩, ૪	જયન્તી દલાલ	રવાણી પ્ર. ગ્રંથ	૧૪૨૮	૨૧-૦-૦ (૧૦)
૧૮. બરો દેવળ	જયભિખુ	ગુર્જર પ્ર. ર. કાર્યાલય	૨૪૨	૩-૮-૦ (૧૧)
૧૯. કાળજનો ધા	સુનીલાલ વ. શાહ	ગાંધી સા. મન્દિર	૨૦૬	૩-૪-૦ (૧૧)
૨૦. ચાણક્ય અને ચન્દ્રગુપ્ત	" "	સરણ સા. વર્મક કાર્યાલય	૪૫૬	૩-૮-૦ (૧૨)
૨૧. અપહરણ	સત્યમ	ગ્રેતન પ્ર. ગ્રંથ	૧૬૨	૩-૪-૦ (૧૨)
૨૨. દારૂજનની શોધ	" "	આર. આર. શેઠ	૩૫૧	૫-૦-૦
૨૩. શ્રીકાન્ત ૧-૨	શ્રીકાન્ત ત્રિવેદી	રવાણી પ્ર. ગ્રંથ	૧૨૧	૧-૮-૦ (૧૩)
૨૪. ચન્દ્રનાથ	સુભદ્રા ગાંધી	ગુર્જર પ્ર. ર. કાર્યાલય	૨૪૪	૩-૮-૦ (૧૫)
૨૫. માનવીનાં ૩૫	રમણલાલ સોની	આર. આર. શેઠ	૩૩૦	૪-૮-૦ (૧૫)
૨૬. વિદ્યાસિની	ગોપાળરાવ વિદ્યાસિ	લક્ષ્મી પ્રસાદ ભંડાર	૨૭૪	૪-૦-૦ (૧૫)
૨૭. કાન્તા	નવનીત મદ્રાસી			
૨૮. ખોવાયેલી દુનિયા				

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	કિંમત	(પૃષ્ઠ)
૨૯. મોન	પન્નાલાલ પટેલ	ભારતી સા. સંઘ	૭-૦-૦	(૧૫)
૩૦. માનવીની ભવાસ	ધર્મિય	" "	૧-૦-૦	(૧૫)
૩૧. આરી હેવાસગી	જયન્તી દલાલ	આર. આર. શેઠ	૫-૮-૦	(૧૬)
૩૨. તીરથ	કિશનસિંહ આપડા	રવાણી	૩-૪-૦	(૧૬)
૩૩. ધરતીની પુત્રી	જયન્ત પદમાર	"	૨-૦-૦	(૧૬)
૩૪. વ્યાસ્તિક	"	ભારતી	૩-૦-૦	(૧૬)
૩૫. પુતજન્મ	"	"	૩-૦-૦	(૧૬)
૩૬. રવામતી મા	નટવરલાલ દલે	"	૪-૮-૦	(૧૬)
૩૭. કાન્તિ	ત્રાવિંદરાવ ભાગવત	"	૪-૮-૦	(૧૬)
૩૮. પૂર્ણિમા	રમણલાલ મ. દેસાઈ	આર. આર. શેઠ	૫-૦-૦	(૧૬)

ન વ લિ કા

૩૦૩	૪-૮-૦	(૧૬)
૨૬૬	૩-૮-૦	(૧૬)
૨૫૨	૪-૦-૦	(૧૬)
૨૫૨	૪-૦-૦	(૧૬)
૧૦૬	૧-૦-૦	(૧૭)
		(૧૭)

આર. આર. શેઠ
" ગાડીવ સા. મં.
" સચ્ચં સા.

૩૯. માનવદેવા	સારત્ર આરોહ	આર. આર. શેઠ	૪-૮-૦	(૧૬)
૪૦. છટાછેડા	પીતામર પટેલ	"	૩-૮-૦	(૧૬)
૪૧. વર્ષા અને બીજી વાતો	યુ. વ. શાહ	ગાડીવ સા. મં.	૪-૦-૦	(૧૬)
૪૨. કાળની કલમે	"	"	૪-૦-૦	(૧૬)
૪૩. દિવ્ય વાર્તાઓ	કરકનકાસ માલેક	સચ્ચં સા.	૧-૦-૦	(૧૭)
૪૪. રબનીગન્ધા	સિવકેમાર ભેષી			(૧૭)

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(૧૭)
૪૫. અધૃરા કોલ	મીરુળહેન પટેલ,	એન. એમ. ત્રિપાઠી	૨૩૭	૩-૦-૦	(૧૭)
૪૬. ભલેલી બીજ	અનામી (ર. પટેલ)	ગુજર મં. ર. કાર્યા.	૧૬૫	૩-૦-૦	(૧૭)
૪૭. ખડિત દર્પણ	ચંદર ભટ્ટ				
૪૮. ઇતિહાસની લેખ્યતિઓ ધૂમમેષુ		ગુજર	૨૨૪	૩-૦-૦	(૧૮)
૪૯. ગુલાબની ટેકરી	દાસુભાઈ તથા કુમુદ શુભ	"	૨૨૮	૩-૮-૦	(૧૮)
૫૦. સમાધાન (નાટક)	હુમેશ કવિ	મ. કર્તા ચેત	૫૪	—	(૧૮)
૫૧. સંવાદો	બ્યોએસચન્દ્ર પાઠક	ધુમાન્તર	૮૪	૧-૦-૦	(૧૮)
૫૨. માનવતાનાં ઝરણાં	દાદાસાહેબ ભાવળંકર				
૫૩. પ્રેમ પરવાણું નથી	ગુલાબદાસ ક્રોહર	ભારતી	૧૬૧	૩-૦-૦	(૧૯)
૫૪. અપ્રાસના તારા	કિશનચિંહ આવડા	સ્વાણી	૨૨૨	૩-૦-૦	(૧૯)
૫૫. સુખદુઃખનાં કારણી	ખનાલાલ પટેલ	ભારતી	૨૬૩	૪-૦-૦	(૧૯)
૫૬. લખચોરશી	ઈ. ચેટલીસ	શેઠ	૨૫૧	૩-૮-૦	(૧૯)
૫૭. પારસમણિ	ચુ. મહિયા	ભારતી	૨૪૩	૩-૮-૦	(૧૯)
૫૮. મક્ક	ધનસુખલાલ હ. મહેતા	શેઠ	૧૮૪	૩-૦-૦	(૧૯)
૫૯. હિંદો કાલ	ઓપાળરાવ વિદાસ	"	૨૬૬	૪-૮-૦	(૧૯)
૬૦. જાનકી	શ્રીધાન્ત ત્રિવેદી	સ્વાણી	૧૮૦	૨-૮-૦	(૧૯)
૬૧. કાશીનાથ	રમણલાલ સોની	ગુજર	૮૮	૧-૪-૦	(૧૯)
૬૨. પાંચવની વહુ					

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(૧૯૬૬)
૧૩. ઇલાસ	યુ. વ. ઠાકર	રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ	૪૭	૦-૪-૦	(૧૯)
૧૪. જીવલેણ ગાડું	"	સર્વ સા.	૪૭	૦-૪-૦	(૧૯)
૧૫. એક દસ નવલિખાઓ	(સ) તખ્તસિંહ ઝે. પરમાર	નવચેતન સા. મં.	૧૬૮	૩-૦-૦	(૧૯)

—ક વિતા—

ક્ર. નંબર	ક્ર. નેવાણી	ક્ર. વિ. પારાશર્ય	ક્ર. નંબર	ક્ર. નેવાણી	ક્ર. વિ. પારાશર્ય
૧૬. પુત્રવંદના	જા. બુ બોટાદકર	કુ. વિ. પારાશર્ય	૨૦૭	૩-૦-૦	(૧૯)
૧૭. શૈવલિની	ગોવિંદ હ. પટેલ	કુ. વિ. પારાશર્ય	૨૬	૧-૮-૦	(૧૯)
૧૮. શિવરાજ	(સ) સુરેશ દલાલ	કુ. વિ. પારાશર્ય	૪૦૪	૫-૦-૦	(૨૦)
૧૯. સવિતા ૧૯૫૫	મુકુન્દ પારાશર્ય	કુ. વિ. પારાશર્ય	૧૪	—	(૨૦)
૨૦. ફલ શાગધુના	ભાવમુકુન્દ દવે	કુ. વિ. પારાશર્ય	૧૧૨	૨-૦-૦	(૨૧)
૨૧. પરિક્ષા	રતિલાલ આનિલ	કુ. વિ. પારાશર્ય	૧૪૦	૨-૦-૦	(૨૨)
૨૨. કમરો અને દુલ્હની	ભારત વહેરા	કુ. વિ. પારાશર્ય	૧૦	૧-૮-૦	(૨૨)
૨૩. રૂપન્દત	વેળીભાઈ પુરોહિત	કુ. વિ. પારાશર્ય	૧૨૮	૨-૮-૦	(૨૨)
૨૪. સિંભરવ	ન્યોત્તરના શુક્લ	કુ. વિ. પારાશર્ય	૮૮	૦-૧૨-૦	(૨૨)
૨૫. રંગતાળી	બકુલ નેવીપુરા	કુ. વિ. પારાશર્ય	૫૪	૧-૦-૦	(૨૩)
૨૬. અશ્રુગાન	તનસુખ ભટ્ટ	કુ. વિ. પારાશર્ય	૧૦૦	૧-૮-૦	(૨૩)
૨૭. કાવ્યસહસ્રી	દિ. જરીવાળા	કુ. વિ. પારાશર્ય	૮૦	૧-૮-૦	(૨૩)
૨૮. અર્ચના		કુ. વિ. પારાશર્ય			

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(પૃષ્ઠ)
૭૯. પાંડી	ધનસ્યામ હાકર	વર્ધા પ્રકાશન	૧૩૬	૧-૪-૦	(૨૩)
૮૦. કમ્બો	લાભચંદર રાવળ	લા. રાવળ	૧૦૦	૧-૪-૦	(૨૩)
૮૧. ભજનામૃત પુરોત્તમમાસઠાલિદાસ'ભ. કવિ		કા. જા. કવિ	૨૭૫	૪-૮-૦	(૨૩)
૮૨. એકાદશી માહાત્મ્ય	છોટામ કવિ	સર્પુ' સા.	૨૦૪	૧-૮-૦	(૨૩)
૮૩. મહેનતનાં ગીત	નાથલાલ દવે	ભારતી	૧૬	૦-૨-૦	(૨૩)
૮૪. સોરઠી દુહાસંગ્રહ	(સ') કા. શ્રીધરજી	સર્પુ' સા.	૧૪૮	૦-૧૨-૦	(૨૩)
૮૫. પિંગલશ્ત્રી	ચિ. શિ. નિવેદી	ખડાવતા છુક રીયો	૬૮	૧-૪-૦	(૨૪)
૮૬. કુટુંબરિપગલ	રા. વિ. પાઠક	ભારતીય વિજ્ઞાનભવન	૭૨૮	૧૫-૦-૦	(૨૪)

ના ટૂંક

૮૭. મૃસિકાવતાર	મ. ન. દ્વિવેદી (સ') ધી રાકર ગુજર	૨૩૦	૩-૮-૦	(૩૧)
૮૮. હરિરથ યાસે	ખયુભાઈ શુકલ (હરિદાસ) (સા. એન-ટ)	૧૧૨	—	(૩૩)
૮૯. મંગલ મન્દિર	પ્રાગજી પોસા			
૯૦. એ—આવળે	ખાણુભાઈ પ્ર. વૈષ			
૯૧. બ્રહ્મન	જયમદન ચંદ્રમાર	૧૦૬	૧-૮-૦	(૩૪)
૯૨. માઝ મરાત		૧૫૭	૨-૦-૦	(૩૭)
૯૩. સોનાનાટા	ચન્દ્રવદન મહેતા	૬૬	૧-૪-૦	(૩૮)
૯૪. સુમંગલા	શિવકુમાર, ભેષી	૬૪	૧-૮-૦	(૩૮)
		૧૧૬	૧-૮-૦	(૪૦)

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	(કિ)મત	(૪૬)
૬૫. વારસદાર -	બ. હી. જુગુપ્તવાળા	ત્રિપાઠી	૧૪૪	૧-૦-૦	(૪૧)
૬૬. સતતા પારખાં	વલ્લભાઇ ટાંક				(૪૨)
૬૭. ત્રીજો પ્રવેશ	જયન્તી દયાલ	રવાણી	૨૨૩	૩-૮-૦	(૪૩)
૬૮. ત્રિવિમોચન	યુનીસાન મડિયા	વોરા	૨૦૮	૩-૮-૦	(૪૪)
૬૯. માનની સાધના	સિવકુમાર જોષી	ત્રિપાઠી	૩૮૩	૪-૦-૦	(૪૬)
૧૦૦. ચક્રમંત્ર	રંભાનકેન ગાધી	ભારતી	૨૩૯	૩-૦-૦	(૪૭)
૧૦૧. નવવન્ત અગ્નિ	ગુલાબદાસ ભોંર				(૪૮)
૧૦૨. રસિયો વાલમ અ. બી. જયભિખુ		ગુનંદ	૨૦૪	૩-૮-૦	(૪૯)
નાટકો					
૧૦૩. નરા યુગની સ્ત્રી	દારદાપ્રસાદ વર્મા	યુગાન્તર	૧૪૪	૧-૮-૦	(૫૦)
૧૦૪. મોટો થઈશ ત્યારે	" "	"			(૫૦)

કૃતિ હા સ

૧૦૫. મૈત્રકાલીન ગુજરાત	હસ્તિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	ગુજ. વિદ્યાસભા :	૮૧૦	૬-૦-૦	(૫૧)
૧૦૬. દક્ષિણ ભારતના	ધર્મસ્વાલ ર. દવે	સોરાષ્ટ્ર સં. મંડળ :	૨૧૨	૨-૧૨-૦	(૫૧)
	સોરાષ્ટ્રીઓ				
૧૦૭. પંચમહાલના આદિવાસીઓ	જ. મ. મલકાણુ	ગુજ. વિદ્યાપીઠ	૧૭૪	૨-૪-૦	(૫૨)
૧૦૮. લબ્ધ પ્રયોગ	કા.વા. ડોરેન	રવાણી	૧૫૬	૨-૮-૦	(૫૧)

અ રિત્રો

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત (૧૯૬)
૧૦૬. દસપતરામ : એક અધ્યયન	હસિત કે. ભુચ	મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય વડોદરા:	૩૧૨	૬-૪-૦ (૫૧)
૧૧૦. ગાંધીજી : પૂર્વોક્તિતારાધ અંબાલાલ ભેષી		ગુર્જર	૧૨૭૪	૨૦ ૦-૦ (૫૧)
૧૧૧. આત્મકથા, भा. ૧-૨ ઇન્દુલાલ યાચિંક		વાતક જે. વિદ્યાલય	૭૦૨	૬-૦-૦ (૫૨)
૧૧૨. દોરમ	વિદ્યાબહેન ર. નોલકંઠ	ગુર્જ. વિદ્યાસભા	૨૦૩	૧-૬-૦ (૫૨)
૧૧૩. બ્યક્તિચિત્રો	ભીના મંગળદાસ	એચસ પ્રકાશન	૧૫૬	૧-૬-૦ (૫૩)
૧૧૪. દક્ષરબાપા	કાન્તલાલ યાદ	ક. બા. સ્મા. સમિતિ	૪૪૮	૪-૦-૦ (૫૩)
૧૧૫. સાક્ષાત્કારને પથે તુકારામવા. મ. ભેષી		સરદુ' સ્મા.	૨૬૪	૨-૦-૦ (૫૪)
૧૧૬. સ્વામી વિવેકાનંદ	સ્વા. ચૈતન્યાનંદ	" "	૨૭૮	૧-૬-૦ (૫૪)
૧૧૭. છાંદ ગઢરિયા	અન્નદરુન મહેતા	ગાંધીવ	૨૦૬	૩-૦-૦ (૫૪)
૧૧૮. રમણમંજરી	રઘુનાથ બ્રહ્મભટ્ટ	ત્રિપાઠી	૩૮૪	૫-૦-૦ (૫૫)
૧૧૯. અખબારનવીસની આપવીતી	વિ. એ. બ્રહ્મભટ્ટ:	સ્વામી	૧૬૬	૨-૬-૦ (૫૫)
૧૨૦. સ્વામી નૌશરામ	અ. મો. બ્રહ્મભટ્ટ	ડા. ભા. બ્રહ્મભટ્ટ	૧૦૬	— (૫૫)
૧૨૧. શ્રીવલ્લભાર્ચના મહાપ્રભુજી	કે. ડા. ચાઓ	મ. સ. વિશ્વવિદ્યા. વડોદરા	૩૧૧	૬-૬-૦ (૫૫)

પુસ્તાનું નામ	લેખક	પડોશક સસ્તું સા.	કિંમત	(૫૬)
૧૨૨. એક વાર	ચુ. વ. શાહ	૧૩૭	૧-૦-૦	(૫૫)
૧૨૩. દી. બ. ફ. ગો. જવેરી				
લેખકગ્રંથ, બા. ૨.	ફ. મો. જવેરી	૨૭૪	૬-૦-૦	(૫૬)
૧૨૪. મ. દેવેન્દ્રનાથ મજુમદારજીવિની ચં. લાખિયા :	શ્રી રામકૃષ્ણ સે. સમિતિ	૮૮	૦-૧૨-૦	(૫૬)
૧૨૫. મુક્તિદાર માધવસિંહ સોલંકી	સ્વાણી	૧૨૬	૨-૦-૦	(૫૬)
ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન				
૧૨૬. મહારામા મળદાસ	કે. ર. સાયલાકર	૧૫૮	૧-૮-૦	(૫૬)
આખ્યાન				
૧૨૭. આનન્દધનજીનું દિ. બ. મ. મહેતા	ગુળ. પુસ્તક ભંડાર	૩૪૪	૧-૮-૦	(૫૬)
નિર, દર્શન				
૧૨૮. સદ્ભોધ-સરિતા	ગોપાળજી એલ. ઠક્કર	૧૧૫	૧-૮-૦	(૫૭)
૧૨૯. મહાવીર-વાણી	પં. બેચરદાસ દોશી.	૧૨૪	૦-૧૨-૦	(૫૭)
૧૩૦. વિચારદર્શન, બા. ૧	કેદારનાથ	૧૬૩	૧-૮-૦	(૫૭)
૧૩૧. સુસંવાદ (કેદારનાથ)	(સં.) ની ઈ. મણગવાળા	૪૫	૦-૫-૦	(૫૭)
૧૩૨. યુક્તિપ્રકાશ	વા. મ. બેળી	૧૬૬	૧-૮-૦	(૫૭)
૧૩૩. તત્ત્વનુમન્યાન	છોટાલાલ ચં. શાસ્ત્રી	૩૦૪	૩-૦-૦	(૫૭)

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(પૃષ્ઠ)
૧૩૪. ભારતીય તત્ત્વમાનની					
૩પરેખા (પૂર્વોર્ધ)	ચં. પ્રા. શુક્લ	ગુજ. વિદ્યાસભા	૨૫૮	૩-૦-૦	(૫૬)
૧૩૫. ગાંધીજીનું ગીતાશિક્ષણ: ન. દા. પરીખ	ચં. પ્રા. શુક્લ	ગુજ. વિદ્યાસભા	૩૭૩	૧-૮-૦	(૫૬)
૧૩૬. ગીતાકલ્પ	સાને ગુરુજી (અહ. ન. દવે):	ભારતી	૧૨૩	૧-૮-૦	(૫૬)
૧૩૭. તર્કવિમાન	અ. ક. ત્રિવેદી	ગુજર્	૧૧૬	૪-૪-૦	(૫૬)
૧૩૮. ચાર તપસ્થાઓ	શ્રી માતાજી,	શ્રી અરવિન્દ કાચી, (ચોડિ.)	૪૧	૦-૧૨-૦	(૬૦)
૧૩૯. પાતંજલ્યોગસૂત્ર	ન. બા. પંડ્યા	સચ્ચંદ્ર સા.	૧૮૩	૧-૦-૦	(૬૦)
૧૪૦. પરબોધવિદ્યા	વિ. દા. ઋષિ	ગુજર્	૧૬૨	૨-૦-૦	(૬૦)
૧૪૧. સ્વભાવદર્શન	કર્ણિદા પંડિત	ભારતી	૨૦૩	૩-૦-૦	(૬૦)
ગો. મા. ત્રિ.—જો સ્મારક અન્યો					
૧૪૨. શ્રીગોવર્ધનરામ					
સતાબ્દી રમા. મં.					
૧૪૩. ગોવર્ધન સતાબ્દી મન્ય (સં.) જીવેન્દ્રજી. પંડ્યા, ત્રિપાઠી	ગો. ય. મ. સમિતિ (નડિયાદ)		૨૨૩	—	(૬૦)
			૬૦૨	૬-૪-૦	(૬૦)
૧૪૪. સાહિત્યનું ધારતર	વિવેચન અ ને નિબંધો				
૧૪૫. ગુજ. પર અરબી—	જીવેન્દ્ર દવે	ખામણતા છ. ડી.	૧૮૦	૩-૪-૦	(૬૧)
—દારમી અસરભા. ૨ છો. ૨, નાવક	ગુજ. વિદ્યાસભા		૨૫૪	૨-૮-૦	(૬૧)

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(૨૫)
૧૪૬. સાહિત્યકથા	ધનનન્ત જોગા	સ્વાધી	૧૬૨	૨-૮-૦	(૬૧)
૧૪૭. સચરાચરમા	બકુલ ત્રિપાઠી	"	૨૨૪	૩-૮-૦	(૬૨)
૧૪૮. હરિયાણી (ખડિર)	જો ગ. નિહામ	શેઠ	૨૪૪	૩-૮-૦	(૬૨)
૧૪૯. છત્રનદાર	શા. સો ઠક્કર	કર્તા, નડિયાદ	૨૧૪	૨-૮-૦	(૬૨)
૧૫૦. ભારતીય શિલ્પકળા	શોકાન્ત ત્રિવેદી	સસ્તું સાહિત્ય	૩૬	૦-૬-૦	(૬૨)
સંપાદન ભાષાંતર					
૧૫૧. મહનગોહના (સામળ)	(સં) અર્નનરાય રાવળ	ગુજર	૨૦૪	૪-૦-૦	(૬૨)
૧૫૨. મહનગોહના	(સં) હરિવલ્લભ સુ ભાયાળી	"	-૧૮૭	૬-૦-૦	(૬૨)
૧૫૩. અરવકાંડ	હંસા મહેતા	ત્રિપાઠી	૧૭૦	૪-૦-૦	(૬૨)
૧૫૪. કુમખડું (વિવિધ કાવ્યો)	એમ. જો. સુરેશ	કર્તા, નેગેશરી	૩૬	૫-૦-૦	(૬૩)
૧૫૫. ગૌરીની સંધ્યા (કીરત્)	"	"	૫૪	૫-૦-૦	(૬૩)
૧૫૬. પ્રાચીન કાવ્યક્રમ	સાહેબરાને પારેખ વડોદરા	મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય	૩૬૨	૮-૦-૦	(૬૪)
(વિ. કાવ્યો)					
૧૫૭. કલાપીનો કાવ્યકલાપ	અ. મ. રાવળ	ગુજર	૨૮૮	૩-૦-૦	(૬૪)
૧૫૮. શ્રી ચંડીપાઠ	શ. પા. શાસ્ત્રી	સસ્તું સા.	૨૫૪	૧-૪-૦	(૬૪)
૧૫૯. શ્રી તિલ્પ નરસીન	કા. વી પંડ્યા	વિદ્યાકાસ પ્ર. મંડળ	૬૮	૦-૧-૦	(૬૪)
૧૬૦. કાવ્યસોરભ (વિ. કવિઓ)	હિ ગ અબરિયા	ત્રિપાઠી	૩૬૩	૩-૮-૦	(૬૪)

શિ ક્ષ ણ્ય

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(પૃષ્ઠ)
૧૬૧-૩. વિનય વાચનપ્રાણા ઓ. પટેલ : યુ. ક્ષાચી		શુભ. વિદ્યાપીઠ	૭૫૦	૬-૦-૦૦	(૬૫)
૧૬૪-૭૧. વિદ્યાપીઠ	ગિજુભાઈ વજેર	નવચૂવન	૮૬૮	૬-૮-૦૦	(૬૫)
૧૭૨. સ્વેદિયની જીવનકળા ઓ. જી. પટેલ		શુભ. વિદ્યાપીઠ	૩૦૪	૩-૦-૦૦	(૬૫)
૧૭૩. સેવાધર્મ	સી. યુ. પદ્મધર્મન	" "	૨૦૨	૨-૮-૦૦	(૬૫)
૧૭૪. ખરી ઊગવણી	મંધીજી	નવચૂવન	૩૩૬	૨-૮-૦૦	(૬૫)
૧૭૫. સર્વોદયસમાજની ઝાંખી નં. ૬૧. પરીખ		શુભ. વિદ્યાસભા	૧૩૭	૧-૪-૦૦	

વિ જ્ઞા ન

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(પૃષ્ઠ)
૧૭૬. આવપ્રકાશ ભા. ૧, ૨	મિ. મ. સાઓ	સર્વપ્ સા.			(૬૫)
૧૭૭. ચાકુર્મ્મવર સંહિતા	ર. જે. પરીખ	" "			(૬૫)
૧૭૮. વિદ્યાનમંદિર ભા. ૨. પ્રાન્તિકાલ જ. પડયા		પુસ્તકાલય સ. મ. મંડળ	૩૭૧	૩-૦-૦૦	(૭૦)
૧૭૯. રસાયણ વિદ્યાનના ન. મુ. સાહ		મુબંદર	૨૧૩	૨-૮-૦૦	(૭૧)

બાળ સાહિત્ય

(નાંધ, પૃ. ૭૨-૭૭ ઉપર)

૧૮૦. તરંગલેલા

૧૮૧. દેવલિ નારદ

સર્વપ્ સાહિત્ય

૭૨ ૦-૬-૦૦

૮૦ ૦-૫-૦૦

શિ ક્ષ યુ

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(૧૯૬)
૧૧૧-૩. વિનય વાચનમાળા ગો. પટેલ : મુ. ક્ષાવો		ગુજ. વિદ્યાપીઠ	૭૫૦	૧-૦-૦	(૬૫)
૧૧૪-૭૧. વિદ્યાપીઠ	મિલુભાઈ વગેરે	નવજીવન	૮૬૮	૧-૮-૦	(૬૫)
૧૭૨. સર્વોદયની જ્ઞાનકળા	ગો. જી. પટેલ	ગુજ. વિદ્યાપીઠ	૩૦૪	૩-૦-૦	(૬૫)
૧૭૩. સેવાધર્મ	સો. મુ. પદ્મવર્ધન	"	૨૦૨	૨-૮-૦	(૬૫)
૧૭૪. ખરી જીવલણી	આધીજી	નવજીવન	૩૩૬	૨-૮-૦	(૬૫)
૧૭૫. સર્વોદયસમાજની ઝાંખી ન. દા. પરીખ		ગુજ. વિદ્યાસભા	૧૩૭	૧-૪-૦	

વિ જ્ઞા ન

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(૧૯૬)
૧૭૬. ભાવપ્રકાશ ભા. ૧. ૨ ગિ. મ. યાત્રી		સચ્ચંદ્ર સા.			(૬૫)
૧૭૭. યાદુર્ભયર સહિતા	૨. જે. પરીખ	"			(૬૫)
૧૭૮. વિદ્યાનમ દિર ભા. ૨. કાન્તિલાલ જી. પડયા		પુસ્તકાલય સ. મ. મંડળ	૩૭૩	૩-૦-૦	(૭૦)
૧૭૯. રસાયણ વિદ્યાનના ન. મુ. યાદ	સિદ્ધિતા	ગુજ. ૨	૨૧૩	૨-૮-૦	(૭૧)

બાળ સાહિત્ય

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત	(૧૯૬)
૧૮૦. તરંગસોલા	કે. ભટ્ટ	ગુજ. વિદ્યાપીઠ	૭૨	૦-૬-૦	
૧૮૧. રેતવિ નારદ	"	"	૮૦	૦-૫-૦	

0-1-0	21
0-1-0	21
0-0-1	021
0-1-0	16
0-0-1-0	12
0-2-1-0	211
0-2-1-0	22
0-1-1	021
0-1-1	211
0-1-0	12
0-0-1	21
0-2-1-0	221
0-1-1	211
0-1-0	16
0-1-0	721
0-1-0	21

(301) 11th, 12th, 13th, 14th, 15th, 16th, 17th, 18th, 19th, 20th, 21st, 22nd, 23rd, 24th, 25th, 26th, 27th, 28th, 29th, 30th, 31st, 32nd, 33rd, 34th, 35th, 36th, 37th, 38th, 39th, 40th, 41st, 42nd, 43rd, 44th, 45th, 46th, 47th, 48th, 49th, 50th, 51st, 52nd, 53rd, 54th, 55th, 56th, 57th, 58th, 59th, 60th, 61st, 62nd, 63rd, 64th, 65th, 66th, 67th, 68th, 69th, 70th, 71st, 72nd, 73rd, 74th, 75th, 76th, 77th, 78th, 79th, 80th, 81st, 82nd, 83rd, 84th, 85th, 86th, 87th, 88th, 89th, 90th, 91st, 92nd, 93rd, 94th, 95th, 96th, 97th, 98th, 99th, 100th, 101st, 102nd, 103rd, 104th, 105th, 106th, 107th, 108th, 109th, 110th, 111th, 112th, 113th, 114th, 115th, 116th, 117th, 118th, 119th, 120th, 121st, 122nd, 123rd, 124th, 125th, 126th, 127th, 128th, 129th, 130th, 131st, 132nd, 133rd, 134th, 135th, 136th, 137th, 138th, 139th, 140th, 141st, 142nd, 143rd, 144th, 145th, 146th, 147th, 148th, 149th, 150th, 151st, 152nd, 153rd, 154th, 155th, 156th, 157th, 158th, 159th, 160th, 161st, 162nd, 163rd, 164th, 165th, 166th, 167th, 168th, 169th, 170th, 171st, 172nd, 173rd, 174th, 175th, 176th, 177th, 178th, 179th, 180th, 181st, 182nd, 183rd, 184th, 185th, 186th, 187th, 188th, 189th, 190th, 191st, 192nd, 193rd, 194th, 195th, 196th, 197th, 198th, 199th, 200th, 201st, 202nd, 203rd, 204th, 205th, 206th, 207th, 208th, 209th, 210th, 211st, 212nd, 213rd, 214th, 215th, 216th, 217th, 218th, 219th, 220th, 221st, 222nd, 223rd, 224th, 225th, 226th, 227th, 228th, 229th, 230th, 231st, 232nd, 233rd, 234th, 235th, 236th, 237th, 238th, 239th, 240th, 241st, 242nd, 243rd, 244th, 245th, 246th, 247th, 248th, 249th, 250th, 251st, 252nd, 253rd, 254th, 255th, 256th, 257th, 258th, 259th, 260th, 261st, 262nd, 263rd, 264th, 265th, 266th, 267th, 268th, 269th, 270th, 271st, 272nd, 273rd, 274th, 275th, 276th, 277th, 278th, 279th, 280th, 281st, 282nd, 283rd, 284th, 285th, 286th, 287th, 288th, 289th, 290th, 291st, 292nd, 293rd, 294th, 295th, 296th, 297th, 298th, 299th, 300th, 301st, 302nd, 303rd, 304th, 305th, 306th, 307th, 308th, 309th, 310th, 311st, 312nd, 313rd, 314th, 315th, 316th, 317th, 318th, 319th, 320th, 321st, 322nd, 323rd, 324th, 325th, 326th, 327th, 328th, 329th, 330th, 331st, 332nd, 333rd, 334th, 335th, 336th, 337th, 338th, 339th, 340th, 341st, 342nd, 343rd, 344th, 345th, 346th, 347th, 348th, 349th, 350th, 351st, 352nd, 353rd, 354th, 355th, 356th, 357th, 358th, 359th, 360th, 361st, 362nd, 363rd, 364th, 365th, 366th, 367th, 368th, 369th, 370th, 371st, 372nd, 373rd, 374th, 375th, 376th, 377th, 378th, 379th, 380th, 381st, 382nd, 383rd, 384th, 385th, 386th, 387th, 388th, 389th, 390th, 391st, 392nd, 393rd, 394th, 395th, 396th, 397th, 398th, 399th, 400th, 401st, 402nd, 403rd, 404th, 405th, 406th, 407th, 408th, 409th, 410th, 411st, 412nd, 413rd, 414th, 415th, 416th, 417th, 418th, 419th, 420th, 421st, 422nd, 423rd, 424th, 425th, 426th, 427th, 428th, 429th, 430th, 431st, 432nd, 433rd, 434th, 435th, 436th, 437th, 438th, 439th, 440th, 441st, 442nd, 443rd, 444th, 445th, 446th, 447th, 448th, 449th, 450th, 451st, 452nd, 453rd, 454th, 455th, 456th, 457th, 458th, 459th, 460th, 461st, 462nd, 463rd, 464th, 465th, 466th, 467th, 468th, 469th, 470th, 471st, 472nd, 473rd, 474th, 475th, 476th, 477th, 478th, 479th, 480th, 481st, 482nd, 483rd, 484th, 485th, 486th, 487th, 488th, 489th, 490th, 491st, 492nd, 493rd, 494th, 495th, 496th, 497th, 498th, 499th, 500th, 501st, 502nd, 503rd, 504th, 505th, 506th, 507th, 508th, 509th, 510th, 511st, 512nd, 513rd, 514th, 515th, 516th, 517th, 518th, 519th, 520th, 521st, 522nd, 523rd, 524th, 525th, 526th, 527th, 528th, 529th, 530th, 531st, 532nd, 533rd, 534th, 535th, 536th, 537th, 538th, 539th, 540th, 541st, 542nd, 543rd, 544th, 545th, 546th, 547th, 548th, 549th, 550th, 551st, 552nd, 553rd, 554th, 555th, 556th, 557th, 558th, 559th, 560th, 561st, 562nd, 563rd, 564th, 565th, 566th, 567th, 568th, 569th, 570th, 571st, 572nd, 573rd, 574th, 575th, 576th, 577th, 578th, 579th, 580th, 581st, 582nd, 583rd, 584th, 585th, 586th, 587th, 588th, 589th, 590th, 591st, 592nd, 593rd, 594th, 595th, 596th, 597th, 598th, 599th, 600th, 601st, 602nd, 603rd, 604th, 605th, 606th, 607th, 608th, 609th, 610th, 611st, 612nd, 613rd, 614th, 615th, 616th, 617th, 618th, 619th, 620th, 621st, 622nd, 623rd, 624th, 625th, 626th, 627th, 628th, 629th, 630th, 631st, 632nd, 633rd,

પ્રકાશક
સર્વ સાહિત્ય

પુસ્તકનું નામ	લેખક
૧૨૨. જાલ નાટિકાઓ	પ્રામજી ડોસા
૧૨૩. ઉખળાં	મ. ઓ. જોષી
૧૨૪. નામદેવ	પ્ર. પ્ર. દાહર
૧૨૫. ઉત્તરરામચરિત	શ. જ. ભટ્ટ
૧૨૬. સુભોધક કથાવાર્તાઓ	વા. મા. જોષી
૧૨૭. ભોન ઓફ આઈ	ચિ. મુર્શમ
૧૨૮. મંચમંદિર	પ્રામજી ડોસા
૧૨૯. મહાગિ' દ્યોયિ	દ. ચુ. ત્રિવેદી
૧૩૦. દર્શનસત્ક	વા. મ. જોષી
૧૩૧. ભોળાનંદ	ચિ. નેતલપુરા
૧૩૨. વાયોલિયારો અને અનુસંગીક પોદાર	
૧૩૩. લક્ષ્મીબાઈ	ચિ. સુંદરમ
૧૩૪. કપિલ અને રૂવહતિ	
૧૩૫. પ્રામાણિક બાળો	
૧૩૬. બાલરામાયણ	પ્ર. પ્ર. દાહર
૧૩૭. ગોરખનાથ	ક. મલ્લીક તથા
૧૩૮. દયાળી બાળો	

પુસ્તકનું નામ	લેખક	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત (પૃષ્ઠ)
૧૯૬. મહાસતી વૃંદા		સસ્તું સાહિત્ય	૭૬	૦-૧-૦૦
૨૦૦. વ્યાયામઅને સ્વૈનયમસ્થાન ડૉ. જી. પી. ચોક્સી		"	૧૩૭	૧-૦-૦૦
૨૦૧. વિષ્ણુની વિચિત્રતાઓ છો. મા. કામદાર		"	૭૬	૦-૮-૦૦
૨૦૨. સુખી છવનની પમદડી પ્રા. ય. જોડા		"	૧૩૮	૦-૧૨-૦૦
૨૦૩. ધર્મની આજ્ઞાપોથી શ્રીમતી સતીદેવી નં. દાકર		"	૧૬૦	૦-૧-૦૦
૨૦૪. ગુજરાતી કહેવતસંમ્મલ આ. દ. શાહ		"	૪૦૬	૪-૦-૦૦
૨૦૫. ખીસેનાં કમળ ચં. મો. ખટેલ		ગુજર્	૪૮	૦-૬-૦૦
૨૦૬. ખાદી ખેલ વી. એલ. મહેતા		"	૧૪૪	૧-૪-૦૦
૨૦૭. આંગણાનીવનસ્પતિભા.ર મ. જોધાણી		"	૮૬	૧-૦-૦૦
૨૦૮. દિંદુધર્મની ગ્રાણીકથાઓ જયભિખુ		"	૬૨	૧-૪-૦૦
૨૦૯. માતા યતારને દે. ના. ખટેલ		"	૧૦૬	૧-૪-૦૦
૨૧૦. પાદરની વનસ્પતિ ભા.ર મ. જોધાણી		"	૮૨	૧-૦-૦૦
૨૧૧. જય ભારતી ભા. ર યુ. આચાર્ય		"	૧૧૫	૧-૮-૦૦
૨૧૨. ધૂમ્રોતુ : ચર્તાસૌરભ ભા. ર. ર. ડો. ધી. દાકર		"	૨૮૮	૨-૪-૦૦
૨૧૩. પરીકથાઓ નિ. વર્મા, જ. પરમાર		ભારતી સાહિત્ય સંઘ	૮૮	૧-૪-૦૦
૨૧૪. યમકથાઓ સોનાપસણી નિ. વર્મા, જ. પરમાર		"	૬૬	૧-૪-૦૦
૨૧૫. મૃણાલિની જ. પરમાર		"	૮૮	૧-૦-૦૦
૨૧૬. પરીકથાઓ ચીબોલારાણી જ. પરમાર		"	૧૦૦	૧-૪-૦૦

પુસ્તકનું નામ	પ્રકાશક	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	કિંમત (રૂબ)
૨૧૭. ગાંધીજી અને બાળકો	પુ. મુલ	૪૮	૦-૧૦-૦
૨૧૮. આંધ્રજાનાં પંખી	મ. મેઘાણી	૭૮	૦-૧-૦
૨૧૯. વૃક્ષ અને વેણી	જ. ટ. જોડા	૧૪૨	૨-૦-૦
૨૨૦. ભોલધંભની પ્રાણીકથાઓ જયભિષ્મ	જ. ટ. જોડા	૧૦૬	૧-૪-૦
૨૨૧. તેનસી જ	ર. સોની	૩૭	૦-૮-૦
૨૨૨. હુએનસંગ	દી. જોડા	૪૦	૦-૮-૦
૨૨૩. માર્ગે પોલો	"	૪૦	૦-૮-૦
૨૨૪. ગીતમણિક	અં. ભટ્ટ.	૮૩	૧-૮-૦
૨૨૫. ભુડીઆનો જુગાસ	"	૬૨	૧-૮-૦
૨૨૬. ધુમની સફર	વિજય મોયં	૨૦૦	૩-૪-૦
૨૨૭. સોક્રેટીસ અને પ્લેટો	અં. ભટ્ટ	૭૬	૦-૪-૦
૨૨૮. બર્ફુઈ કમળ	કે. ભટ્ટ	૮૦	૧-૦-૦
૨૨૯. બોલનું સિંહાસન	"	૮૦	૧-૦-૦
૨૩૦. અબ્દુ વીજળી અબ્દુ મ. દવે.	ભારતીય સાહિત્ય મંદ	૧૦૭	૧-૪-૦
૨૩૧. ટાનકુંજ	"	૮૦	૧-૦-૦
૨૩૨. ચીનનાં બાળકો	"	૩૨	૦-૬-૦
૨૩૩. સાકુ તો ચલતા ભલા	"	૧૨૩	૧-૪-૦
૨૩૪. ભોલકથાઓ	"	૧૮૪	૧-૦-૦

BHAVAN'S LIBRARY

This book should be returned within a fortnight from the date
last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
10 JUN 1960			
29 NOV 1962			
15 JAN 1963			
12 JUL 1963			
4 DEC 1976			

૫. સ. ૧૯૦૯માં રાજકોટમાં મુજેલી
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
નો

અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ

સચિત્ર

ડાહી પ્રસિદ્ધ કરનાર
કારોબારી કમિટી

ચત્તારમૂલ તટપાસિતમ્બ

પ્રસ્તાવના.

આ અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહનું પુસ્તક ત્રીજી ગુજરાતી પરિષદને માટે આખા કાઠિયાવાડે નીમેલી કારોબારી કમિટી પોતાને સોંપવામાં આવેલા અધિકારથી પ્રકટ કરે છે અને એ પુસ્તકમાં ચિત્રોની તથા એના કેટલાક ભાગ છાપી આપવાની પરિષદના જે જે હિતેચ્છુઓએ મદદ કરેલી છે તે સર્વનો આ સ્થળે અંતઃકરણપૂર્વક આભાર લાગે છે. અનેક છાપખાનાઓમાં મળીને છપાએલાં આ મોટા પુસ્તકમાં કાગળ, છપાઈ, મદદ, આદિની એકરૂપતા જળવાઈ નથી, અને નહાના મોટા સુદ્રશ્નદોષ પણ રહી પા છે, તેને માટે, તેમજ પુસ્તક પ્રકટ કરતાં ધાર્યા કરતાં ઘણા વધારે વખત લાગે છે, તેને માટે ક્ષમા માગીને કમિટી પોતાથી આ જે કંઈ બન્યું તે પ્રજાની હિતમાં રજુ કરે છે. રાજકોટ, તા. '૩-૪-૧૯૧૧.

ભવંતરાય કલ્યાણગમ કાકોર
 નિર્મલપ્રભ નિર્મલપ્રભ મહેતા
 ભવંતરાય વજ્રેશંકર ડાયા
 મંત્રીઓ.

દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ
 પ્રમુખ.
 અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી
 ઉપપ્રમુખ.

૫. સ. ૧૯૦૯માં વડોદરામાં મરાઠી સાહિત્ય પરિષદના પાંચમા
સંમેલનની પરિસમાપ્તિમાં શ્રીમંત ને. ના. મહારાજ
સયાજીરાવ ગાયકવાડ એઓએ કરેલાં ભાષણમાંથી.

ભાષા અને વાઙમય એ પ્રજાની પ્રગતિ અને પ્રજાના વિચારોની તસવીર છે. ભાષા અને વાઙમય ઉપરથી કેટલાંક દેશની સ્થિતિ માપી શકાય છે. * * આ સંમેલન સરખા પ્રસંગ વારંવાર આવે અને ભાષા તથા વિચારો દ્વારા દેશની ઉન્નતિ થાઓ, એવી ભારી ધ્વજ છે. આપ સૌ હર વખત આ પ્રમાણે જ એકઠા થશો, અને આજ જ ઉત્સવ કરી કરીને રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ કરશો, એવી આશા છે. ભાષા તો સાધન માત્ર છે. ચારિત્ર્ય અને જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ થાય એ આપણું સાધ્ય છે. ખાલી શબ્દ પાંડિત્ય નથી જોઈતું. - * * દેશી ભાષાઓ દ્વારા ઉંચામાં ઉંચી ટેળાવણી સુદા અપાતી થવી જોઈએ, એવી રા. બ. વેદની સૂચના છે. માફ મત પણ એવું જ છે. દેશી ભાષાઓનો પ્રસાર કરવાં સંસ્કૃત ભાષાનો પરાજય કરવાનો કે તેને ઉતારી પાડવાની નથી. સંસ્કૃત ભાષાને પહેલું પદ આપવું જોઈએ, પણ હાલના સમયમાં તો સૌકોષ સમજી શકે એવી જ ભાષા જોઈએ. દેશી ભાષા સૌ સમજે છે. જુદી જુદી ભાષાઓમાંના સુંદર વિચારો સૌના જાણવામાં આવી શકે તે માટે દેશી ભાષાઓની ઉન્નતિ કરવી જોઈએ. * * * આ વખતે જેમ મરાઠીનું સંમેલન બધું, તેમ આવતી સાલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મેં અહીં બોલાવી છે. એ પ્રમુખે પણ આપ સૌ પધારશો. આ ભાષાઓનો પ્રશ્ન વિઠે છે. દેશી ભાષાઓ દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો આરંભ યુનિવર્સિટી જગરે કરવાની હોય ત્યારે કરે; પણ અમે શરૂઆત કરવાના છીએ. દેશી ભાષાઓ બધા સમજે એવી સુલભ છે માટે એ ભાષાઓ દ્વારાજ નીતિ અને ધર્મ એના વિચારો પ્રસારવા જોઈએ. ભાષાનો નિચાર આપ પ્રાંતિક દૃષ્ટિથી ન જ; રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ કરો. આખા રાષ્ટ્રના ઉદ્ધારને માટે દેશી ભાષાઓ જ સાધન હોય. આપ સર્વેનો ફરી આભાર માની ગ્ગા લઉં છું.

પરિપદના આવક અર્ચનું સરવેયું.

આવક.

અર્ચ.

(જુઓ અહેવાલ પ્રશ્ન ૯)

(જુઓ અહેવાલ પ્રશ્ન ૧૦)

૧૭૬૬ પરિપદ ફાળા ખાતે—

પરિપદ અર્ચ ખાતે ૧૫૦૪(૧૨)૪

૩૫૦૦) રૂ. ૧૦ અને તેથી વડ

ક મામાન્ય અર્ચ ૫૦૬(૧૦)૩

બરનારા ગૃહસ્થોના

છપામણી ૧૮૧(૧૧)૦

૨૫૬) રૂ. ૧૦ થી ઓછુ બરનારા

રોશનગી ૬૧(૧૦)૩

ગૃહસ્થોના

ગ્યાલુ અર્ચ ૧૧૪(૭)૬

૪૭૧) ટ્રિકિટ વેચાણના

નાર અર્ચ ૮(૧૮)૦

૪૦૦) મબામદ ટ્રિકિટના દર રૂ. ૨

નોકર અર્ચ ૨૭(૧૩)૧૦

લેખે

પગચુરણ ૧૦૨(૧)૮

૭૬) પ્રેક્ષક ટ્રિકિટના દર રૂ. ૧

લેખે

ન મામાર મિટિ અર્ચ ૩૮(૦)૧૦

ગ સરબરા અર્ચ ૭૨૪(૨)૨

થ માર્કેનપાર્ટિ અર્ચ ૨૫૪(૧૫)૧

૧૨૫)૮ પ્રદર્શન ફંડ ખાતે

૯૩)૬)૬ નિમધે છપામણીમા

મદદ

પ્રદર્શન અર્ચ ખાતે ૫૦૩(૩)૬

૧૦૦)૧૫)૬ નિમધે વેચાણના

નિમધે છપામણી ખાતે ૧૪૩(૧)૮

૬)૧૫)૮ જનસ વેચાણના

અહેવાલ છપામણી ખાતે ૧૮૭(૧)૪

રૂ. ૪૫૫૮ ૧૩-૮

૩૬૪૭(૬) ૦

ચિલ્લ ૮૨૧(૬)૧૦

મલ્લિરામર ઝાંરીશકર ભટ્ટ

મ ગંગાનમાદ દુર્ગાપ્રસાદ બુચ

લીબેરરો.

રૂ. ૪૫૫૮ ૧૩-૮

બલવતરાય કલ્યાણનાય હાકે

બાનુસખરામ નિર્મલનામ મહે

બલવતરાય વજેરામર હાકે

મંત્રીએ

આ સરવેયુ તપાસતા તથા હીસાબ નાથે મેળવતા બરાબર માનમ પડ્યુ છે

ગાંધી, તા ૧-૪-૧૯૧૩

અનુપરામ રામજી ભટ્ટ

ગૈશિંગમ નિમ્મલરામ મહેતા

ઓડિટરો.

ઈ. સ. ૧૯૦૯ની
ત્રીજી
ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદ.

અહેવાલ
મચિત્ર.

THE GANATHA P. WORKS
PUBLISHERS

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ.

પ્રકરણ ૧ હું.

કારોવારી કમિટિ.

૧. રાજકોટની પ્રાથમિક સભા.—પરિષદને 'અગે રાજકોટમાં કરવામાં આવેલી સર્વ પ્રવૃત્તિની સરખાત નીચેના કામગીરી યજ્ઞ.

અમદાવાદ તા. ૨૭ ફેબ્રુવારી, ૧૯૦૯.

રા. રા. શ્રી. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, ખી. એ.,

સુ. રાજકોટ.

વિ. વિ. કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની બીજી બેઠક સને ૧૯૦૭ના સપ્ટ-મ્બર માસમાં મુંબાઈમાં થઈ હતી, તે વખતે અમને હવે પછીની સાહિત્ય પરિષદ માટે જનરલ સેક્રેટરી નીમ્યા હતા તે આપના જણાવમાં છે.

હવે કાઠિયાવાડમાં પરિષદ ભરવાની અગત્ય છે, અને તેથી સાહિત્યની વૃદ્ધિને ધણી લાભ થશે એમ આશા રહે છે, તેથી આપને વિનતી કરવાની કે આ સંબંધી વિચાર કરવા જાહેર સભા બોલાવી જાહેર મત અનુકૂળ જણાય તો એક કમિટિ નીમશો અને અમને ખબર આપશો.

કાઠિયાવાડમાં પરિષદ ભરવાનું હરે તો તેની બધી વ્યવસ્થા ત્યાંની કમિટિ કરશે, રાજકોટ પરિષદ ભરવાના અને તેનો રિપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરવાના અર્થની બધી ગોઠવણ કમિટિ કરશે, એવી આશા છે.

વિ. સેવક,

(મહી) રમણભાઈ મહીપતરામ,

(મહી) ઠાકોરલાલ હનિલાલ દેસાઈ,

જનરલ સેક્રેટરીઓ, સાહિત્ય પરિષદ.

આ કામગીરી ઉપરથી રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, લાલુચંદ્રભાઈ નિગુણરામ મહેતા, રણુચંદ્રભાઈ વાવાભાઈ મહેતા વગેરેએ ૩૧ રા. પ્રભાસંકર દલ-પતગમ પદ્મણી, અણ્ણિકર ગૌરીસંકર ભટ્ટ વગેરે સાથે પરિષદ રાજકોટમાં ભરાય તો વધારે માટે કે ભાવનગરમાં એ વિષે કેટલાક વખત મુધી વિચાર કર્યો. અને તે

પરથી જ્યારે એમ સમજવામાં આવ્યું કે કાઠિયાવાડના મધ્ય સ્થળ તરીકે રાજકોટ વધારે સુગમ પડશે, તથા ભાવનગરની રાજકોટને પૂરેપૂરી મદદ રહેશે, હારે રાજકોટના સાહિત્યપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થોની એક સભા કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલના હોલમાં રવિવાર તા. ૨૧મી માર્ચની સવારે ભરવામાં આવી. રા. રા. કેવલરામ માવજી દવેની દરખાસ્તથી રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ સભાના પ્રમુખ નીમયા, અને આ રાજકોટની પ્રાથમિક સભા આગળ રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે ગુજરાતી પરિપક્વતા ઇતિહાસ, ઉદ્દેશો આદિ વિષે એક વ્યાખ્યાન કર્યું.† તે ઉપરથી સભામાં લાંબા, વખત, સુધી બહુ રમાકસી ભરેલી ચર્ચા થઈ અને છેવટે પરિપક્વને કાઠિયાવાડમાં આમંત્રણ આપવા વિષે વિચાર કરવાને આખા કાઠિયાવાડની એક પ્રાથમિક સભા ઇસ્તરના તહેવારોમાં રાજકોટ ખાતે બોલાવવાનો, એ સભા બાબતની વ્યવસ્થા કરવા માટેની કારોબારી કમિટિ અને તેના મંત્રીઓનો તથા કમિટિએ રા. ૫૦) સુધી ખર્ચવાની સત્તાનો, એમ ત્રણ હરાવ થયા.

૨. કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભા—એ કારોબારી કમિટિએ તા. ૨૭મી માર્ચ ૧૯૦૯ને રોજ એક વિગાપના પત્ર બહાર પાડી આખા કાઠિયાવાડના સાહિત્યપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થોને તા. ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૦૯ને રોજ રાજકોટ પધારી સાંજે સાડા પાંચ વાગે કાઠિયાવાડ હાઇસ્કૂલના હોલમાં મળનાર જાહેર સભામાં ભાગ લેવાને નહોતર્યા, તથા એ સભા આગળ સુકવાની દરખાસ્તોનો નીચે પ્રમાણેનો સુતસદો પોતાના વિગાપના પત્રની સાથેજ પ્રસિદ્ધ કર્યો.

સભામાં રજુ કરવાની દરખાસ્તો.

૧. કાઠિયાવાડની આ જાહેર સભા ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદને રાજકોટ સુકામે વિક્રમ સંવત ૧૯૬૫ ના ભાદ્રપદ—આશી એટલે રાષ્ટ્રીય-ઓરિડાખરમાં જે દિવસ અતુલજી જશ્વાય તે દિવસે આમન્ત્રણ કરવાનું હરાવે છે.

૨. આ સભા નીચેના સદ્ગૃહસ્થોની કારોબારી કમિટિ નીમો તેમને પોતાની સંખ્યામાં વધારે કરવાની સત્તા આપે છે.

ક. અધિકારીઓ.

૧. ખજાનચી—રા. રા. મણિસંકર ગૌરીસંકર ભટ્ટ.

૨. મંત્રીઓ—રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

રા. રા. બાલુસંપરામ નિર્મણરામ મહેતા.

૩. રા. બલવંતરાય વજ્રેસંકર છાયા.

૩. મંબાસદો—

સૂચના—કારોબારી કમિટિના સભાસદ તરીકે રાજકોટ અને બીજા સ્થળોમાંથી ટોને નીમવા, અને બીજા સ્થળોમાંથી

† આ વ્યાખ્યાન રા. રા. બલવંતરાયની “ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે વ્યાખ્યાનો” નામની ગ્રંથપીઠ પ્રતિષ્ઠા યજ્ઞ યજ્ઞ છે. ૧

મંત્રીઓ તરીકે કોને નીમવા તેમના નામ સભામાં નક્કી થશે.

ખ. સત્તા—૧. ત્રીજી પરિપદના ઉદ્દેશો પાર પાડવાને લગતો કુલ અખસાર આ કમિટિને છે.

૨. પેટા કમિટિ—૪૩૨ પડે તે પેટા કમિટિઓ પોતાનામાંથી તીરે.

૩. ખર્ચ—આ પરિપદના ખર્ચ માટે ફાળો એકઠો કરે, અને તેમાંથી યોગ્ય ખર્ચ કરે.

સૂચના—પરિપદનો ખર્ચ આશરે રૂ. ૧૫૦૦ થશે જેમ ધારવામાં આવે છે.

૪. પ્રતિનિધિ—પરિપદના દરેક પ્રતિનિધિ પાસેથી પહેલી અને બીજી પરિપદના વહીવટ અનુસાર રૂ. એની શી લે.

૫. ગ્રેક્ષકો—ગ્રેક્ષકો પાસેથી શી લેવી કે નહિ તેની સત્તા આ કમિટિને છે.

૬. સંભાવિત ગ્રેક્ષકો—સંભારિત ગ્રેક્ષકોને આમનનથી આપવાની મત્તા આ કમિટિને છે.

૭. આ સભા ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદની સ્વતંત્ર કમિટિ રિપે નીચે પ્રમાણે ઠરાવે છે.

ક. સભાસદો—

૧. દરખાસ્ત બીજીમાં નીચેથી કારોબારી કમિટિના સભાસદો.

૨. કારોબારી કમિટિ બસામણુ કરે તેવા કમિટિયાવાડના પ્રખ્યાત સાક્ષરો.

૩. ત્રીજી પરિપદના ૪૬માં રૂપિયા દશ અથવા તેથી વધારે ભરે તે સર્વ સદ્ગૃહસ્થો.

ખ. પ્રમુખોની સુદૃષ્ટી—પોતાના તેમજ પરિપદના પ્રમુખોની સુદૃષ્ટી આ કમિટિ કરે.

૪. પરિપદમાં આવવાના તમામ લેખો, વ્યાખ્યાનો, વગેરે જોતા, અને પરિપદનો/કો સમય વિચારતા,

(૧.) કયા લેખો વગેરે પરિપદની સમક્ષ વાચવા,

(૨.) અને તે આખી પરિપદમાં વાચવા, કે તેમની જુદા જુદા વિષય માં વહેંચણું કરી નાખીને, તથા પરિપદના પછી વિષય વિભાગો કરીને તે તે વિષયના લેખ તે તે પરિપદ વિભાગ આગળ વાચના,

તે નક્કી કરવાનું કામ કારોબારી કમિટિ સાક્ષરોની એક કમિટિ નીમા તેને

આ પ્રમાણે જોલાવેલી સભામાં આશરે દોઢસો સદ્ગૃહસ્થો હાજર થયા; ઉપરાંત ભાવનગર, જુનાગઢ, ચોરવાડ, કુતિયાણા, જામનગર, મોરબી, ગોંડળ, ઘોરાજી, ધાંગધા, ધ્રાણ, પાલીતાણા, વાંદનેર, વઢવાણ, અમરેલી, લીંમડી, માણાવદર, જેતપુર, વડિયા, ચૂડા, લીલિયા, માંગરાળ, તેમજ મુંબાઈ, અમદાવાદ, ભૂણાવાડા, નડિયાદ, વડોદરા, કપડવંજ, રત્નાગિરિ, અને ખીર્જ પછી કેટલાંક સ્થળોથી અનેક સાહિત્યપ્રેમી સદ્ગૃહસ્થોના હાજરો આવ્યા હતા. આમાં જામનગરનો એક હાજર ત્યાં સભા મળી હતી તેમાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાયા હતા તેમની સાથે સભાના પ્રમુખ કુમારશ્રી આનાર્સિહજીએ મોકલાવેલો હતો; તથા ખાળ હાજરોમાં અમદાવાદની સાહિત્ય સભાનો, અને રા. રા. શેઠ સાહેબ પુરપોતમ વિશ્રામ આવજી, જામનગર હરિલાલ પંડ્યા, હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટવાળા, નરસિંહરાવ જોશનાથ દીવડિયા, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, હાજીઆઈ ખીતાબરાઈ દેરાસરી, નર્મદા-શંકર દેવશંકર, આદિના મુખ્ય હતા. જેતપુરના રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખની દરખાસ્ત, અને જામનગરના રા. રા. અણિચકર ગોવિંદજી વૈદ્યશાસ્ત્રીના અનુમોદનથી રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લે પ્રમુખ સ્થાન લીધું, અને સભાનો ઉદ્દેશ તથા ગુજરાતી, સાહિત્ય પરિષદની બાબતમાં કાઠિયાવાડમાં સર્વત્ર જણાતા ઉત્સાહ વિશે એ રાખ્દો કહીને સભાનું કામ શરૂ કર્યું.

રા. રા. અમૃતલાલ રણજોડદાસ બક્ષીની દરખાસ્ત, ગોંડળના રા. રા. છોટાલાલ ચૂનીલાલ સૂતરીઆના અનુમોદન અને રા. રા. બલવંતરાય ઠાકોરના ટેકાથી પહેલો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે મુકવામાં આવ્યો:

૧ કાઠિયાવાડની આ જાહેર સભા ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદને રાજકોટ મુકામે વિ. સં ૧૯૬૫ના ભાદ્રપદ આશ્વિન-સપ્તેમ્બર એકાદશીના રોજ દિવસ પરિષદની કારોબારી કમિટીને અનુકૂળ જણાય તે દિવસે આમંત્રણ મળ્યાનું ઠરાવે છે. આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

ખીજો ઠરાવ રા. રા. રતિલાલ ઘેલાબાઈ મહેતા, રા. બા. દુર્લભજી ધરમશી વેદ, અને ગોંડળના રા. રા. પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર જોશીએ રજૂ કર્યો તે નીચે પ્રમાણે હતો.

૨. આ સભા નીચેના સદ્ગૃહસ્થોની કારોબારી કમિટી નીમી તેમને પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની તથા જે પોતાના અધિકારીઓની જગ્યા ખાલી પડે તે તે પૂરવાની સત્તા આપે છે.

અધિકારીઓ—પ્રમુખ, રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ.
 ઉપપ્રમુખ, રા. રા. અમૃતલાલ રણજોડદાસ બક્ષી.
 જામનગીઓ, રા. રા. અણિચકર ગોરીચકર ભટ્ટ.
 રા. રા. મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ.

મંત્રીઓ, રાજકોટના,

રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરામ ઠાકોર.

રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.

રા. રા. બલવંતરાય વંજેશંકર છાયા.

ભાવનગરના,

રા. રા. વિઠ્ઠલરાય મહીપતરાય મહેતા.

રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

ભુનાગઢના રા. રા. હરિલાલ આધવજી ભટ્ટ.

જામનગરના રા. રા. દ્વારકાંદાસ લાલજી સરૈયા.

મોરબીના રા. રા. પ્રાગજીભાઈ મયુરભાઈ પટેલ.

પોરબંદરના રા. રા. ગોવિંદજી ડાહ્યાભાઈ વઝીર.

*વડવાણના રા. રા. હરીલાલ નેમચંદ ગોસળીયા.

*ધ્રાંગધ્રાના રા. રા. ચુનીલાલ મોતીલાલ આદ.

અમરેલીના રા. રા. વિનોદરાય જયસુખરાય મજસુદાર.

જેતપુરના રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ.

લીંમડીના રા. રા. ગણેશજી જેઠાભાઈ.

ગોંડળના રા. રા. આણુશંકર ભવાનીશંકર જોશી.

સભાસદો—રાજકોટના ૨૪ સદગૃહસ્થો અને ભુનાગઢ, ભાવનગર, ૦

મોરબી, ગોંડળ આદિ રથળોના સભાસદોનાં નામ રથાનિક મંત્રીઓ જે

રજુ કરે તે સર્વે સદગૃહસ્થો.†

આ ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

ઉપર પ્રમાણે નીમાયેલી કારોબારીની કમિટિની સત્તા વિષેના ત્રીજા ઠરાવ દિવાન સાહેબ ખાન બહાદુર બેજનજી મેહેરવાનજી ડમરી, મોરબીના રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, અને રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદીએ નીચે પ્રમાણે રજુ કર્યા.

૩. (૧) ત્રીજી પરિવર્દના ઉદ્દેશો પાર પાડવાને લગતો કુલ અખતિયાર ઉપલી કારોબારી કમિટિને છે.

- (૨) કમિટિનું કોરમ (quorum) સાતનું ઠરાવવામાં આવે છે.

(૩) કમિટિ જરૂર પડે તે પેટા કમિટિઓ પોતાનામાંથી નીમે.

(૪) કમિટિ આ પરિવર્દના અર્થ માટે ફાળો એકઠો કરે અને તેમાંથી ચોખ્ખા અર્થ કરે.

(૫) કમિટિ પરિવર્દના દરેક પ્રતિનિધિ પાસેથી રૂપિયા ૨) ની શી લે.

(૬) પ્રેક્ષકો પાસેથી શી લેવી કે નહિ તેની સત્તા આ કમિટિને છે.

(૭) સભાવિત પ્રેક્ષકોને આમ-ત્રણ આપવાની સત્તા આ કમિટિને છે.

* રા. રા. હરિલાલ અને રા. રા. ચુનીલાલે આ પછી ચોટા વખતમાં જ મતીપદ સ્વીકાર-
ી ના પાડી હતી.

† કારોબારી કમિટિના સભાસદોને માટે ભુજો પ્રકરણ ૮: દિસાળ-અવક.

આ દરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

ચોથો દરાવ સત્કાર કમિટિ વિષેનો જીનાગઢના રા. રા. દોશિદાસ વિશ્વદરસામ મહેતા, મોરખીના રા. રા. પ્રાગજીભાઈ મયુરભાઈ પટેલ અને રા. રા. દેવજીરામ માવજી દ્વેએ નીચે પ્રમાણેનો રજુ કર્યો.

૪. આ સભા ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની સત્કાર કમિટિ વિષે નીચે પ્રમાણે દરાવે છે.

ક. સભાસદો—

(૧) દરાવ ડબમાં નીમેલા કારોબારી કમિટિના સભાસદો.

(૨) કારોબારી કમિટિ બક્ષામણુ કરે તેવા કાઠિયાવાડના મંભાવિત સદ્ ગૃહસ્થો અને સાક્ષરો

(૩) ત્રીજી પરિષદના કંડમાં રૂપીયા ૧૦ અથવા વધારે ભરે તે મંય સદ્ગૃહસ્થો.

ખ. પ્રમુખોની ચુંટણી—પોતાના તેમજ પરિષદના પ્રમુખોની ચુંટણી આ કમિટિ કરે.”

આ દરખાસ્તની કે (૧) અને કે (૩) માં મળીને જે અર્થે ગર્ભિત રહેશે હતો, કે કારોબારી કમિટિના દરેક સભાસદે પણ રૂપીયા ૧૦ ભરવા, એ રપટ કરવાના આશયથી મોરખીના રા. રા. કલ્યાણરામ જેઠાભાઈ બક્ષીએ એક સુધારો રજૂ કર્યો, અને તે ઉપરથી રા. રા. દેવગદ ઉત્તમચંદ પારેખ, રા. માધવરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, જામનગરના રા. દયાચંદર ભગવાનજી વકીલ અને રા. ભગવાનજી દેવજી વકીલ, જીનાગઢના રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ અને રાજકોટના રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લે ભાવજો કર્યો, અને એ મુજબ થયેલી ચર્ચાથી પોતાનો આશય સિદ્ધ થયો છે એમ ગણીને રા. રા. કલ્યાણરાયે પોતાનો સુધારો પાછો ખેંચી લીધો એટલે દરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો.

પાંચમો દરાવ સાક્ષર કમિટિ વિષેનો જામનગરના રા. રા. હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરિયા, રાજકોટના રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય, અને જીનાગઢના રા. ગા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટે નીચે પ્રમાણે રજુ કર્યો.

૫. પરિષદમાં આવવાના તમામ લેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે જોતાં અને પરિષદ-કેડા વખત વિચારતા,

(૧) કયા લેખો વગેરે પરિષદની સમક્ષ પાચવા,

(૨) અને તે આખી પરિષદમાં પાચવા કે તેમની જુદા જુદા ત્રિપચોમાં વહેંચણી કરી નાખીને, તથા પરિષદના પશુ વિષય વિભાગો કરીને તે તે વિષયના લેખ તે તે પરિષદવિભાગ આગળ પાંચવા, તે નક્કી કરવાનું કામ કારોબારી કમિટિ સાક્ષરોની એક કમિટિ નીમી તેને સોંપે.”

આ ઠરાવ ઉપર ચર્ચા દરમિયાન “કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ” “મુંબાઇ સમાચાર,” વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં “સલા” ની સહીથી એક એવી મતલબનો કાગળ પ્રસિદ્ધ થયો હતો કે પરિપક્વ ભરવા માટે રાજકોટ યોગ્ય સ્થળ નથી, એ વિષે ચર્ચા નીકળી; તેમાં દિવાન સાહેબ જોગનજી વગેરેએ જણાવ્યું કે એવાં નનામાં લખાણ ઉપર જરા પણ લક્ષ આપવું જોઈએ નહિ. તે પછી ઠરાવ વિરૂદ્ધ સાક્ષર કમિટિ નહિ જોઈએ. અગર તો એવી કમિટિ નીમવાની ખુદ પરિપક્વને જ સત્તા હોઈ શકે, એ મતલબની તા. રા. હરિશંકર નૃસિંહરામ પંજાએ ટીકા કરી તેથી પ્રમુખ રા. રા. શુક્લે એ, ટીકાની તરફથી જ સહગૃહસ્થો હોય તેમને પોતાની આંગળી ઉઘી કરવા વિનંતિ કરવાથી માત્ર છ વિરૂદ્ધ અને બાકીના તરફથી જણાયા, અને ઠરાવ બહુમતે પસાર થયો.

સભાનું કામ શરૂ થયા પછી મળેલ ભાવનગરથી રા. રા. પ્રભાશંકર ઠલપત-રામ પટ્ટણી અને મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટના તાર અને લીંમડીથી રા. રા. નરમે-રામ અનુપચંદ મહેતાનો તાર સભામાં વંચાયા, અને જુદા જુદા સ્થલોથી આટલી મોટી સંખ્યામાં પધારેલા સહગૃહસ્થોનો, હાજરફલના હોલને માટે હેડમાસ્તર સાહેબ-નો, અને પ્રમુખનો ઉપકાર બનાયા બાદ આ મોટી વગવાળી અને પછીના સર્વ કામ કાજની નિયામક સભા સમાપ્ત થઈ. સભાસદો ઉમંગની આપણે કરતા પોતપોતાનાં આસનેથી ઉઠ્યા લાંબ શ્રાવણો ભરવાનું કામ શરૂ થઈ ગયું, અને પરગામથી પધારેલા ગૃહસ્થો પાછા આગગાડીમાં બેઠા તે પહેલાં રા. પાંચસો ઉપરની રકમ ભરાઈ ગઈ.

૩. લેખકોને વિજ્ઞાપના—કાઠિયાવાડના ઉત્સાહને ડગલે ડગલે યોગ્ય અને કાર્યોપયક કૃતિઓથી સાકાર કરવાનો ભાર કારોબારી કમિટિને માથે આવ્યો.

એપ્રિલથી ઓક્ટોબરના અંત સુધીમાં કારોબારી કમિટિ સાત વાર મળી, તેમાં પહેલી બેઠકમાં ઉપર જણાવેલું શ્રાવણો ભરવાનું કામ ચર્ચા હતું. બીજી બેઠક તા. ૧૬-૪-૦૬ને રોજ થઈ તેની આગળ રા. રા. જલવંતરાય કેલ્યાણરાય ઠાકોર, રા. રા. રજીવજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા, રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા, રા. હરિલાલ ભાંધવજી ભટ્ટ, રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ, રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, રા. કૌશિકરામ વિમ્લદરરામ મહેતા, રા. હિમ્મતલાલ ગણેશજી અંબરીઆ વગેરેની મદદથી તૈયાર કરેલી લેખકોને વિજ્ઞાપના અને વિષયોની યાદી રજૂ કરવામાં આવી. તે ઉપર રા. રા. વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય, રા. જન્મશંકર મહાશંકર જુય, રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી અને કમિટિના બીજા સભાસદોએ ચર્ચા કરતાં તેમાં સુધારા વધારા થયા અને ૧૮ ઠગવ થયો કે

કમિટિ આગળ વાંચી મહાભારત સુત્રાદિ પ્રમાણે વિષયોની યાદી અને લેખકોને વિનંતી પત્ર-પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, અને મંત્રીઓની સહી સાથે નકલ રૂ. ૨૦૦૦ છાપીને બતતી ઝડપથી બધે બીટાં.

સંખ્યાબંધ વર્તમાન પત્રો અને મામિકાએ પણ એ નિશાપના અને નિયોગની યાદી જાપી ; એ અહીં આપી ઉતારવામાં આવે છે.

લેખકોને વિજ્ઞાપના.

૨૧૦ ૨૧૦

૨૧૦ વિ૦ કે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ માટે નીમાયવી કારોગારી કમિટિ તરફથી આ વિનંતિપત્ર આપને મોકલવામાં આવે છે.

૨. ગુજરાતી વાગમયને લગતા—યાદિમાં જણાવેલા કેળદાગના—કયા નિયોગ ઉપર આપ પરિષદ માટે નિર્મંધ લખના છુટ્ટો છો તે વેગાસગ જણાવી આજારી કરો.

૩. નિર્મંધ મોકલવા ઉપરાંત પણ પરિષદની અન્ય પ્રકારની કોઇ સેવા કરવાનું આપના ધ્યાનમાં આવે તો તે રિતે પણ લખનામાં સકાય ગખશે નદિ એવી આશા છે.

૪. પરિષદનું કાર્ય આખી પ્રજનું છે. આ પત્ર જોને મળે તેને જ પરિષદનું આમત્રણ છે એમ કઇ નથી. આપના મિત્રમણમાના સર્વ સાહિત્ય પ્રેમી સગજનોને આ પત્ર જતાવી તે દરેકને પરિષદની યથાસક્તિ સેવા કરવા આમારા તરફથી પ્રાર્થના આમંદ કરશે.

૫. પરિષદને માટે જે તારીખો નક્કી થશે તે હરે પછી વર્તમાનપત્ર દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૬. કે. લેખકોએ પોતાના લેખ મોકલના મોકલ તા ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૯ સુધીમાં મોકલવા મહેગ્ગાની કુવી, કેમકે એ તારીખ પાછી મળેલ લેખો આ પરિષદ આગળ રજુ કરવા અશક છે.

ખ. પરિષદના કામની સુગમતા ખાતર લેખકો પોતાના લેખની જે નકલો મોકલી આપશે તો મહેગ્ગાની થશે.

ગ. આ વખતે મોકલેલા લેખના વિષય ઉપર લેખકે પડેલા કોઇ વાર લખાણ કરેલ હોય તો તેની પ્રત તેમજો મોકલના, અગર જે નજો તે પ્રસિદ્ધ થયુ હોય તે જણાવના કૃપા કરવી, જેથી હાન મોકલેલા લેખમાં કેટલી નવીનતા છે તે જોવાનું બની શકે.

ઘ. પરિષદનો પોણા કલાકથી વધારે વખત રોડ એવો લાખો વિષય હોય તો લેખકે તેનો કુટે સાગ લખી મોકલવા અથવા તો તેમાના ખાસ અગત્યના ભાગ—પોણા કલાકમાં વાચી સકાય તેટલા— નિશાની કરી મોકલવા મહેગ્ગાની કુવી.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ.

નિયોગની યાદી

આ યાદી સંચના ૨૫ જ છે એમાં જણાવેલા દરેક વિષય ઉપર લેખ આવશે.

જ એમ માનવાતું નથી એથી ઉલટું એ ઉપગતના પણ ગુજરાતી વાડમયના ગમે તે વિષય ઉપર લખવાની સૌ કોઈને છુટ છે માત્ર એટલી આજ્ઞા રાખવામા આવે છે કે જે કોઈ વિષય મોકલવામા આવે, તે જગ જને તેમ સગીન મ્હડતી પડિતના કરવા તરફ લેખકો ધ્યાન આપશે, કેમકે પરિપૂર્ણ ઉદ્દેશોની સિદ્ધિનો આધાર લેખોની સખ્યા અને વિષયોની વિવિધતાના કરતા તેમના ગુણ અને વિદ્વત્તા ઉપર વધારે છે

૧ ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર

ક. સામાન્ય આ વિભાગમા ગુજરાતી બ્લાકરણ (લિપિ, જોડણી, વ્યુત્પત્તિ, વાક્યરચના, સમાસવિચાર વગેરે) ની હાલની સ્થિતિ કે તેના કોઈ પણ અસના ઇતિહાસનું શાસ્ત્રીય વિવેચન

ખ. પ્રાતિક અને કામ કામની બોલીઓ —

પ્રાતિક બોલીઓ—જેવી કે ઝાલાવાડી,

કામ કામની બોલીઓ—જેવી કે કાઠી, ચારણી, બીલી,

સરહદ ઉપરની બોલીઓ—જેવી કે ગજસ્થાની, મારવાડી, કચ્છી અને તેઓનો ગુજરાતી સાથે સખધ

ગ. ડાક્ટર ઓર્થર્સન, ઓર્થર્સ, હર્નેલ, આદિ વિદેશી ભાષા શાસ્ત્રીઓના ગુજરાતી ભાષા અને તેના ઇતિહાસ વિષેના વિચારોની ચર્ચા

ધ. અપભ્રંશ ભાષા અને સાહિત્ય

હ. ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રીઓ જેવા કે હેમચંદ્ર

ચ. નરસિંહ મહેતાની કે અન્ય કોઈ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખકની ભાષાનું ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ

છ. કાવ્ય, પરિભાષા, આદિ

જ. ભારતવર્ષ સાર એક ભાષા અને એક લિપિ

૨ સાહિત્ય —

ક. ઇતિહાસ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે ખડતું વિવેચન

સૌંદર્ય દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે ખડતું વિવેચન

ધર્મ અને ફિલસુફીની દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે ખડતું વિવેચન

ખ. જદ શાસ્ત્ર (મેટ્રિક્સ) ઉદાહરણ—દાળ, દેશીઓ, વગેરે જુના પ્રયોગો તેમ હાલ વપરાયમા આવતા નવા છાદસ પ્રયોગોની ચર્ચા.

ગ. અલકાર શાસ્ત્ર—સરૂત

„ —પાશાલ

ધ. સરૂત કાવ્યો, નાટ્યો, વગેરેના ભાષાતરોની સાહિત્ય ચર્ચા

૬. દેશજ સાહિત્ય : લોકગીત, લોકકથા, ગજનો.

અ. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર અસર.

છ. બંગાળી, મરાઠી, દિંદી, તામિલ, આદિ ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિ સાથે સુકામશે.

૩. કલા :

ક. સંગીત
ખ. ચિત્રકલા
ગ. શિલ્પ
ધ. સ્થાપત્ય
૬. નૃત્ય અને નાટ્ય

૧. એક કે વધારે કલાનું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨. એક કે વધારે કલાનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ
૩. એક કે વધારે કલાનો પ્રજાજીવન સાથે સંબંધ
૪. પાશ્ચાત્ય કલાઓની આપણી કલાઓ ઉપર અસર.

અ. ગૃહ કલાઓ.

૪. વિજ્ઞાન :

ક. ભૌતિક શાસ્ત્રો.
(નેચરલ સાયન્સ.)
ખ. માનસ શાસ્ત્રો.
(મેન્ટલ અને
બોરલ સાયન્સ.)

૧. એક કે વધારે શાસ્ત્ર (કે તેના અમુક અંગ, પ્રદેશ આદિ) નું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨. આપણાં કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને તેવાં પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર વચ્ચે સુકામશે.
૩. ભોટની (હૃદયનિર્ણય), બાયોલોજી, શ્રીક્ષિ-યોલોજી (ઈન્ડિયન વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર), માનસ શાસ્ત્ર (સાઇકોલોજી), નીતિ, રાજ્ય-નીતિ, અવલોકન શાસ્ત્ર (જ્યુરીસ્પ્રુડન્સ), આદિ ગુજરાતી વાઙ્મયમાં કેટલાં ખેતરો છે, અને કેમ વધારે ખેતરો વગેરે વિષયોની ચર્ચા.

૫. કેળવણી :

ક. સામાન્ય ચર્ચા ;

ખ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, સ્ત્રી, અલ્પજ્ઞ, ઔદ્યોગિક, ખેતીની અને ગામડી, દારૂતરી અને આરોગ્ય વિષયક, છળનેરી, વેપારી, નાવિક, નીતિ અને ધર્મની—વગેરે કેળવણીના વિવિધ વિભાગોની ચર્ચા.

ગ. કેળવણીમાં ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ વધારવાની ચર્ચા.

૬. ઇતિહાસ :

ક. પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર—જેવાં કે નિષ્કશાસ્ત્ર, હસ્તિલેખન વગેરે.

ખ. રાજકીય ઇતિહાસ અને જીયોગ :

ગ. સામાજિક ઇતિહાસ : નાતો, પંથો, ધર્મો, સંસ્થાઓ વગેરેના ઇતિહાસ.

૭. ધર્મ અને દ્વિલસુશી:

૬. હિંદના ધર્મો, દર્શનો, ધાર્મિક અને તાત્વિક સંસ્કૃતિ, એતું સામાન્ય કે એના કોઇ પણ એક અંશનું નિરીક્ષણ.
- ખ. પાશ્ચાત્ય ધર્મ અને શીલસુશીની આપણા ઉપર થતી અસર.
- ગ. ગુજરાતના ધર્મો, પંથો, સંપ્રદાયો, આદિના સિદ્ધાંતો, કર્મકાંડ, સાહિત્ય આદિનું નિરીક્ષણ.
- ઘ. આચાર્યો, સાધુઓ, ગોસ્વમીઓ, પીરો, ફકીરો વગેરેનાં જીવન અને વચનામૃત.
૮. ગુજરાતી વાડગયની પ્રગતિને અને પરિપક્વતા ઉદ્દેશને લગતા બ્યવહાર પ્રશ્નો.

પરિશિષ્ટ.

કાઠિયાવાડને લગતા વિષયોની ખાસ યાદી.

'ક.'

૧. શ્રી કૃષ્ણ અને દ્વારિકા.
૨. જીનેતાનાં મંદીરો ; ગિરનાર, શત્રુંગ્ય આદિ.
૩. કાઠિયાવાડના સાધુઓ, ભગતો, પીરો, આચાર્યો વગેરે.
૪. સદગજનદ સ્વામી.
૫. દયાનંદ સરસ્વતી.
૬. કાઠિયાવાડનું અદ્વૈત (રામાનંદિક) સાહિત્ય.
૭. કાઠી, ચારણી, હાલારી, ઝાલાવાડી, વગેરે ભાષાઓ અને બોલીઓ.
૮. કાઠિયાવાડમાં થયેલા સંસ્કૃત, ગરસી, લેખકોનાં ચરિત્રો, લખાણો વગેરે.
૯. નરસિંહ મેહતા, ભોજી ભગત, કાળીદાસ (વસાવડ), વગેરે.
૧૦. કાઠિયાવાડના રાજવંશી અથકર્તાઓ.

ખ.

૧. અશોક, રૂદ્રદામા વગેરેના લેખો.
૨. વલ્લભી સામ્રાજ્ય.
૩. મંગરોજી આદિ પ્રાચીન રચનાની ઇમારતો અને ખંડિયરો.
૪. મહમદ ગઝનવી અને સોમનાથ પટણ.
૫. કાઠિયાવાડનો રાજપૂત સમયનો, મુસલમાની સમયનો, મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ.
૬. કર્નલ વોલરના જમાનાનું કાઠિયાવાડ.

૩. દેશજન સાહિત્ય : લોકગીત, લોકકથા, ભજનો.

અ. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર અસર.

છ. બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, તામિલ, આદિ ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિ સાથે સુકાબસા.

૩. કલા :

ક. સંગીત
ખ. ચિત્રકલા
ગ. શિલ્પ
ઘ. સ્થાપત્ય
ડ. નૃત્ય અને નાટ્ય

૧. એક કે વધારે કલાતુર વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨. એક કે વધારે કલાનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ
૩. એક કે વધારે કલાનો પ્રભુત્વન સાથે સંબંધ
૪. પાશ્ચાત્ય કલાઓની આપણી કલાઓ ઉપર અસર.

અ. ગૃહ કલાઓ.

૪. વિજ્ઞાન :

ક. ભૌતિક શાસ્ત્રો.
(નેચરલ સાયન્સ.)
ખ. માનસ શાસ્ત્રો.
(મેન્ટલ અને મોરલ સાયન્સ.)

૧. એક કે વધારે શાસ્ત્ર (કે તેના અમુક અંગ, પ્રદેશ આદિ) નું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨. આપણાં કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને તેવાં પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર વચ્ચે સુકામલો.
૩. ખેતની (ઉદ્ભવ), ખાણશોધ, શીઝિંગ-શોધો (ઈન્ડિયન વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર), માનસ શાસ્ત્ર (સાઇકોલોજી), નીતિ, રાજ્ય-નીતિ, અવહાર શાસ્ત્ર (ગુરીસ્પ્રુ-ડન્સ), આદિ ગુજરાતી વાંડમયમા કેટલા ખેડાય છે, અને કેમ વધારે ખેડાય વગેરે વિષયોની ચર્ચા.

૫. કેળવણી.

ક. સામાન્ય ચર્ચા,
ખ. પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, સ્ત્રી, અત્યજ, ઔદ્યોગિક, ખેતીની અને ગામડી, દારૂતરી અને આરોગ્ય વિષયક, ઇજનેરી, વેપારી, નાવિક, નીતિ અને ધર્મની—વગેરે કેળવણીના વિવિધ વિભાગોની ચર્ચા.

ગ. કેળવણીમાં ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ વધારવાની ચર્ચા

૬. ઇતિહાસ :

ક. પુરાણવસ્તુશાસ્ત્ર-નોવાં કે નિષ્કશાસ્ત્ર, ઉન્નિવેષન વગેરે,
ખ. રાજકીય ઇતિહાસ અને જૂઓળ :
ગ. સામાજિક ઇતિહાસ : નાનો, પંચો, ધર્મો, અરથાઓ વગેરેના ઇતિહાસ.

૭. ધર્મ અને ફિલસુફી:

- ક. હિંદના ધર્મો, દર્શનો, ધાર્મિક અને તાત્વિક સંસ્કૃતિ, એનું સામાન્ય કે એના કોઇ પણ એક અંશનું નિરીક્ષણ.
- ખ. પાશ્ચાત્ય ધર્મ અને ફીલસુફીની આપણા ઉપર થતી અસર.
- ગ. શુદ્ધરાતના ધર્મો, પયો, સંપ્રદાયો, આદિના સિદ્ધાંતો, કર્મકાંડ, સાહિત્ય આદિનું નિરીક્ષણ.
- ઘ. આચાર્યો, સાધુઓ, ગોરજીઓ, પીરો, ફકીરો વગેરેનાં જીવન અને વચનામૃત.
૮. શુદ્ધરાતી વાડગયની પ્રગતિને અને પરિવર્દના ઉદ્દેશને લગતા બપવ-હાર પ્રશ્નો.

પરિશિષ્ટ,

કાઠિયાવાડને લગતા વિષયોની ખાસ યાદી.

ક.

૧. શ્રી કૃષ્ણ અને દ્વારિકા.
૨. જૈનોનાં મંદીરો ; ગિરનાર, શત્રુજય આદિ.
૩. કાઠિયાવાડના સાધુઓ, ભગતો, પીરો, આચાર્યો વગેરે.
૪. સદ્ગનનંદ સ્વામી.
૫. દયાનંદ સરસ્વતી.
૬. કાઠિયાવાડનું અદ્ભુત (રામાન્ટિક) સાહિત્ય.
૭. કાઠી, ચારણી, હાલારી, ઝાલાવાડી, વગેરે ભાષાઓ અને બોલીઓ.
૮. કાઠિયાવાડના થયેલા સંસ્કૃત, શરસી, લેખકોનાં ચરિત્રો, લખાણો વગેરે.
૯. નરસિંહ મેહતા, લોન્ને ભગત, કાળીદાસ (વસાવડ), વગેરે.
૧૦. કાઠિયાવાડના રાજવંશી અચકર્તાઓ.

ખ.

૧. અશોક, ઇન્દ્રદામા વગેરેના લેખો.
૨. વલ્લભી સામ્રાજ્ય.
૩. માંગરોજ આદિ પ્રાચીન રથજોની ઇમારતો અને ખંડિપરો.
૪. મહમદ ગઝનવી અને સોમનાથ ખટણ.
૫. કાઠિયાવાડનો રાજપૂત સમયનો, મુસલમાની સમયનો, મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ.
૬. કર્નેલ વોલરના જમાનાનું કાઠિયાવાડ.

ખીજા જરૂરી કામ વિષેના ઠરાવો કર્યા પછી “ગુજરાતી” પત્રમાં ચાલી રહેલી ચર્ચા વિષે પ્રમુખમાહેજે કમિટિને માહિત કરી, અને જણાવ્યું કે એ ચર્ચાએ જે રૂપ પકડ્યું છે તે જોતાં એઓએ “ગુજરાતી” પત્રને પોતાની પ્રમુખ તરીકેની સહીનો એક કાગળ યુધવાર તા ૨ જૂનને રોજ મોકલવાનું દુરસ્ત ધાર્યું હતું.*

કમિટિ આગળ એ કાગળ આપો વચાવે, અને કમિટિએ પોતાના પ્રમુખે ભરેલું એ ડગલું તદ્દન વાળખી અને વખતસરનું ગણ્યું એ કાગળ નીચે પ્રમાણે હતો —

રા. રા. “ગુજરાતી” ના તંત્રી માહેજ, મુંબાઈ.

વિ. રિ. કે આપના બહોળા ફેલાવાવાળા પત્રમાં ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની કારોબારી કમિટિના ભાવનગર ખાતેના એક સેક્રેટરિ રા રા રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ પત્રો લખ્યા છે અને તે ઉપરથી કેટલીક ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે તેના સંબંધમાં આપને અને પરિષદને માટે ઉત્સાહ ધરાવનારા ગુજરાતી બાઈઓને નીચે પ્રમાણે જણાવવા રજા લઉં છું

પરિષદ માટે વિષયોની યાદી ઘડવામાં રા રા રણજીતરામની સાથે રા. રા. બલવતરાય ક. કોકોર, રા રા ભાતુસુખરામ નિ. મહેતા, ગ રા હરજીવન ભ. શુક્લ, રા રા કૌશિકરામ વિ. મહેતા, રા રા હરિલાલ મા. ભટ્ટ, રા રા હિંમતલાલ ગ. અંબાજિયા વગેરેનો પણ હાથ હતો, તે ઉપરાંત તે માટે મેં પણ કેટલીક સૂચનાઓ કરેલી હતી, અને આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા મુસદ્દા ઉપર કારોબારી કમિટિની સભામાં ચર્ચા થઇને તેમાં સુધારો વધારો કરી તે મજૂર કરવામાં આવી હતી માટે એ યાદી માટે જવાબદારી ઉપના મૃદુરચોમાના કોઈ નહિ પરંતુ આખી કારોબારી કમિટી છે અને વળી એ યાદીની સફળતા એ યાદીમાં કેટલા વિષયો દર્શાવ્યા છે તે ઉપર નથી, પણ તેમાંના કોઈ પણ વિષયો અથવા તે ઉપરથી સંચિત થતા ખીજા કોઈ પણ ઉપયોગી વિષયપર આપણા જાણીતા વિદ્વાનો અને સાક્ષરો માનનીય લખાણો મોકલે તેમાં સમાવલું છે

પહેલી અને ખીજી પરિષદના પ્રમુખ અમક ધોરણે નુઠાયલા હતા, અને હવે ત્રીજાના પ્રમુખ પસંદ કરવામાં અમુક ધોરણે સ્તીમરણ એ મત રા રા રણજીતરામનો પોતાનો જ છે એમ એમણે પોતે સ્પષ્ટ લખેલું જ છે આ બાબતમાં કમિટિ હજી કંઈ પણ નિર્ણયપર આવેલી નથી પણ મારે કહેવું જોઈએ કે કમિટિ એ બાબતનું મહત્તન અને તે વિષેની પોતાની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે સમજે છે, અને તે સંબંધે અસાર સુધીમાં કમિટિએ જે કંઈ હિંમત ચાલ કરેલી છે તે ઉપરથી ખાત્રી થશે કમિટિ એકલા નવા વિચારના માણસો કે એકલા જૂના વિચારના માણસોની બનેલી નથી રા રા પદ્મજી હરિદત આચાર્ય જેવા વૃદ્ધ સાક્ષર પણ કમિટિમાં સામેલ છે, અને દુકામાં કમિટિના મેમ્બરોના નામ પ્રસિદ્ધ કરેલા હોવાથી પ્રજા જોઈ શકે એમ છે કે કોઈ પણ એક દેશી મતથી કમિટિ દોરવાઈ જાય એની ધારતી રાખનારું કંઈ કાન્યુ નથી

* આ કાગળ રવિવાર તા ૬ ના ગુજરાતી મા પ્રસિદ્ધ થયેલ હતો પણ એ અંક રાજકોટ પહોંચે તે પહેલાં એટલે તા ૬ ની સાંજે આ બેઠક મળી હતી

વિશેષમાં મારે ભાગ્યેજ જણાવવાની, જરૂર છે કે જે કંઈ સૂચનાઓ કમિટિ ઉપર મોકલવામાં આવશે તે ઉપર કમિટિ પૂરેપૂર્ણ ધ્યાન આપશે.

છેવટ પરિષદ જેવા આખી ગુજરાતી પ્રજાને લગતા જાહેર કામ વિષે વર્તમાન પત્રોમાં ચર્ચા થાય એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ એ વિષે ખાસ કરીને બે વાત પ્રજાની આગળ બાર મૂકીને કહેવાની જરૂર જણાય છે.

- (૧) કમિટિના કોઈ અધિકારી પ્રજા આગળ કંઈ પણ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકે તો તે જો તેના અધિકાર કે હોદ્દાની રૂએ લખાયેલું હોય તો જ કમિટિ તરફથી ગણવાતું છે, નહિતો તે તે લખનારના ખાનગી વિચારો જ છે, જેને માટે કમિટિ જવાબદાર ગણાવી જોઈએ નહિ.
- (૨) આવી ચર્ચામાં તેમાં ભાગ લેનારા વચ્ચે જે કાંઈ મતભેદ, વિરોધ આદિ જણાય તે ઉપરથી પ્રજાએ પરિષદ માટેનો ઉત્સાહ મંદ પડવા દેવો જોઈએ નહિ.

રાજકોટ તા. ૨-૬-૧૯૦૯.

હુ છું આપનો

દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,

પ્રમુખ ત્રીજી પરિષદની કારોબારી કમિટિ.

વળી ઉપલા કાગળના મધ્ય ભાગમાં પરિષદના પ્રમુખની પસંદગી વિષે જે ઇસારો કરેલો છે તેને વિષે બોલતાં રા. રા. શુક્લે કમિટિને જણાવ્યું કે “ ત્રીજી પરિષદના પ્રમુખને ચૂંટવાતું કામ આ વખતે કાઠિયાવાડનું અને કાઠિયાવાડીઓની બનેલી સત્કાર કમિટિનું છે. એ કામને હાથમાં આવેલી સત્તા રૂપ માનીએ કે માથે આવી પડેલી ફરજ રૂપ માનીએ, પણ એ કામ જોવું છે કે તે વિષે જેમ વધારે વિચાર કરીએ છીએ તેમ તે વધારે વિકટ જણાય છે. એટલે આ વખતે પ્રમુખ કોણ થાય તો ઉત્તમ એ વિષે આખા દેશમાના લાયક અગ્રણીઓની કંઈ સલાહ મળે તો વધારે સાઈં એમ મને લાગ્યું : અગર જો કે એવી સલાહ માત્ર સૂચના રૂપ જ ગણી શકાય, અને તેથી કરીને પસંદગીના સબબની સત્કાર કમિટિની જવાબદારી કોઈ રીતે ઓછી થાય નહીં. વ્યવહારમાં જેમ આપણે કોઈ સુરક્ષેલીમાં આવી પડતાં બેચાર શુભેચ્છકોની ખાનગી સલાહ લઈએ છીએ અને તેમ કરવાથી સલાહકારો કંઈ ત્રાહિત મંદીને મુખ્ય પુરુષ યથ જતા નથી કે આપણા ઉપરનો જુઓ કંઈ સરી જતો નથી, તેમ આ દેશકાર્યના વિષયમાં પણ જુદા જુદા સ્થલના, ઉમરના, પદવીના, પણ પ્રજામાં જાણીતા, વિદ્વાન, અને પરિષદને માટે સહાનુભૂતિવાળા અગ્રણીઓની ઉત્તમોત્તમ સલાહ મેળવવાના હેતુથી મેં ગુજરાત કાઠિયાવાડના જાણીતા વિદ્વાનોને કાગળો લખ્યા હતા, અને તેમનામાંથી ઘણાખરાના જવાબો ફરી વળ્યા હતા. ” કમિટિએ પ્રમુખના આ પગલાં બાબત પણ પોતાનો સતોષ જાહેર કર્યો.

૫. કારોબારી કમિટિની ચોથી બેઠક તા. ૨૯ અને ૩૦મી જુલાઈના દિવસે મળી તે પહેલાં રા. બલવતરાય કાકર મોરબી, લાવનગર, વૃંદાવન, ચૌરબંદર, અને ગોંડળ જઈ આવ્યા હતા, અને રાજો યચેલ વધ્યો હતો. એકલા ચૌરબંદરમાં

ખેતરો રાતમાં રા. રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ * અને રા. રા. કાનજી ત્રેમજી ડાડિયાના શ્રમથી રૂ. ૫૩૦ ભરાયા હતા અને ભાવનગરના રા. ૫૧૦, સુંબાઈના રા. ૧૧૦, અને બીજા સ્થળોના મળીને આ તારીખ સુધીનો સરવાળો રૂ. ૨૫૦૦ ઉપર ગયો હતો. આ ચોથી બેઠક પહેલાં સત્કાર કમિટિની બેઠક પણ તા. ૨૭. જુને થઇ ગઇ હતી જેને લગતો તમામ અહેવાલ બીજા પ્રકરણમાં છે. પણ એ બેઠકના અરસામાં ભાવનગર ખાતેના કેટલાક સત્કાર મહાજના સભાસદોએ પરિપક્વ અને સત્કાર મહાજના પ્રમુખપદને માટે બીજાં નામો જાહેરમાં મુક્યાં હતાં અને એ બનાવથી આરભાયેલી ચર્ચા વધી ગઇ હતી અને તેનું રૂપ ગભીર થઇ ગયું હતું. આનો એક ઉપાય કારોબારી કમિટિએ સત્કાર કમિટિની બેઠકનો સંપૂર્ણ અને સત્તાવાર અહેવાલ તત્કાળ છાપીને તથા ચારે તરફ ફેલાવી દઇને કર્યો હતો ; જેકે વર્તમાન પત્રો, તે વાંચનારાઓ, અને તેમાં નનામાં લખાણ ફગાવનારાઓની હાલની સ્થિતિમાં કારોબારી કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલા એ અહેવાલનું ફક્ત જેમ્મતી ત્વરાથી મળતું દેખાતું નહતું. પરંતુ જીલાઈના મધ્યમાં રા. રા. ઠાકોર અમદાવાદ ગયા ત્યારે પરિપક્વના કાર્યમાં ઇ. સ. ૧૯૦૫ થી જ સામેલ થઇ આજ સુધી એક સરખો ઉત્સાહ પ્રકટ કરી રહેલા અને જીજ્ઞાસી સાહિત્યમાં સર્વત્ર ઉચી પકિતમાં સુકાતા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ક્રુવ, રા. બ. લાલચંકર ઉમિયાચંકર ત્રવાડી, રા. રા. આનંદરાજ આપુભાઈ ક્રુવ, આદિ કેટલાક વિદ્વાનોએ કાઠિયાવાડની પરિપક્વની સંપૂર્ણ ફતેહને માટે પોતાથી બની શકે તેટલો વખતનો અને બીજો ભોગ આપવાની પોતાની ફરજ ઉત્સાહ પૂર્વક સ્વીકારી હતી. વળી રા. રા. નરસિંહરાવ જોગાનાથ દીવડિયાના પત્ર જ તા. ૨૫મી ના “જીજ્ઞાસી” મા પ્રકટ થઇ ગયા હતા. એટલે એકઠે કારોબારી કમિટિને થોડા વખતમાજ સૌ સાફ થઇ જશે એવી આશા રાખવાને સખલ કારણ હતા તેમજ પોતે પણ પોતાની હીલચાલોમા પુરતા આત્મ-વિશ્વાસ અને દૃઢતા પ્રકટ કરતી રહેશે તો ધાર્યો અર્થ મેળવવામા એની પણ અસર થયા વગર નહીં રહે એવી કમિટિને ખાત્રી હતી. અને વખત પણ ભરાઈ ગયો હતો. એટલે આ બેઠકમા કમિટિએ પોતાના વિશાળ કર્તવ્યને એકસામંદુ નિહાળી લઇને તેના દરેક અંગને માટે સગીન વ્યવસ્થા કરી. કમિટિ ઉપરા ઉપરી બે દિવસ સાડા પાચથી સંપૂર્ણ સુધી બેઠી, અને નવ ઠરાવો કર્યા તેમા પરિપક્વની તારીખ, પ્રદર્શન, સાક્ષર કમિટિ, સરભરા કમિટિ, સલાહકાર કમિટિ, અને પરિપક્વના દિવસોમાં

* ઓગસ્ટ માસમા જેતપુરમા ફાળો ભરાયો તેમા પણ રા. રા. દેવચંદ ધણી મદદ કરી હતી

† આ મુદતથી મંત્રીઓએ કમિટિની પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે વત્તા પ્રમાણમાં જાહેર કરવાનું કારણ રાખ્યું, અને વર્તમાન પત્રોએ મંત્રીઓ તરફથી મોકલાતું સર્વ ધણી ઉદ્દેશતાથી પ્રકટ કરીને પરિપક્વની માટી સેવા કરી

‡ આ પત્રો માટે જુઓ ૨જી પ્રકરણ + જુઓ પ્રકરણ ૩જી.

કાદિયાવાડના કેલવણીખાતાઓમાં રજા મેળવવા માટેના મુખ્ય હતા સાક્ષર કમિટી અને પ્રદર્શન વિષેના ઠરાવો એ બે અંગેને લગતી હકીકતના પ્રકરણોમાં * આપેલા છે.

સલાહકાર કમિટિ વિષેનો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો —ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય સંબંધી તેમજ પરિપક્વતા હિતને લગતી સૂચનાઓ વિષે વિચાર કરવાને માટે નીચેની સલાહકાર કમિટિ નીમવામાં આવે છે. રા રા દલપતગમ ભગવાનજી શુક્લ, ખા. બ. બેજનજી મેહેરવાનજી હમરી, રા રા અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી, રા કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી, રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, ગ હરજીવન ભગવાનભાઈ કોટક, રા હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ, ગ વલ્લભજી હરિદાસ આચાર્ય, રા મણિરામ ગૌરીચંદર ભટ્ટ, રા. માધવરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, ગ શુભાબરાય વજેચંદર છાયા, અને રા હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ પગલુ કારોબારી કમિટિની આ બેઠક વખતે આવી નિશાળ સત્તા ધરાવનારા નહાના મહાનગર જરૂર જણાય એવા જે કાંઈ કારણો હતા તે યોગ્ય સમયમાં દૂર થયાં, અને પરિપક્વતા દરેક અંગના કાર્ય તે તે અંગને લગતી કમિટિઓ દ્વારા એવી સરલતાથી થવા માંડ્યા કે આ કમિટિને નિમજ્જન તરફ ન પડી.

સરભરા કમિટિનો ઠરાવ રા બ દુર્લભજી ધરમશી વેદે મળુ કર્યો અને રા રા રતિલાલ ઘેવાભાઈ મહેતાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, એ ઠરાવ નીચે મુજબ હતો.

નીચે જણાવેલા ગૃહસ્થોની એક સરભરા કમિટિ નીમવામાં આવે છે, તેને પોતાની સમ્પ્રદાય વધારે રવાની સત્તા આપવામાં આવે છે. અને તેના કર્તવ્યો વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામાં આવે છે

સરભરા કમિટિ.

દી. સા બેજનજી મેગવાનજી હમરી	રા રા મોતીચંદ આધવજી શેઠ.
ગ. રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી	ગ રા હરજીવન ભગવાનભાઈ કોટક.
રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી	રા રા દુર્લભજી ધરમશી વેદ
રા. રા હરિજીવન નરસિંહરામ પડવા	રા. રા. અનુપરામ. રામજી ભટ્ટ.
રા. રા વેણીલાલ મળુદાસ બક્ષી	ગ. રા નગેશભાઈ અનોપચંદ મહેતા
રા રા હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ	રા. રા મણિરામ ગૌરીચંદર ભટ્ટ
મિ. શુભામગદમદ બાગમીયા યુનસી	રા રા કેવળરામ મારજી દવે
ગ. રા. વસંતભાઈ પીતાબર	ગ. રા ગોવિંદદાસ લાધાભાઈ.
રા. રા દાનંત રતિલાલ આર. બક્ષી	રા રા દાનંત નગેશભાઈ લક્ષ્મીગમ.
રા રા એસમાન બચવ	રા રા મગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ
રા રા બલવંતરાય ક હાકેલ	ના રા જિનાનુમુખગમ નિ મહેતા
રા. રા. બલવંતરાય વજેચંદર છાયા	

* પ્રદર્શનને માટે લુઓ પ્રકરણ ૪ મુ.

* † રા. રા. દલપતગમ ભગવાનજી શુક્લ, અને રા રા ગોવિંદદાસ માવજીને આ કમિટિમાં ખાળગી ઉમેરવામાં આવ્યા હતા

સરભરા કમિટિનાં કર્તવ્ય.

૧. ઉતારા અને પાગરણ.
૨. વાહન.
૩. વાસણકુસણ, શર્નિયર, રાયરચીલું.
૪. બત્તી.
૫. મોદીખાતું.
૬. રસોઇઆ અને નોકરો.
૭. ટપાલ, તાર, લેખન-સાહિત્ય વગેરે.
૮. ઓનરરી દાકતરો.
૯. દરેક ઉતારાના તમામ કામકાજ માટે એક સુપરિન્ટેન્ડન્ટને સુપ્રત.
૧૦. શમીઆણા ને તથુ.
૧૧. સ્ત્રી મહેમાનો માટે ખાસ વ્યવસ્થા.
૧૨. સફ્ટુબ રહેવા ઇચ્છતા હોય એવા મહેમાનોને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા.
૧૩. સીવાય જે વખતે જે જરૂર લાગે તે.
૧૪. કેટલા મહેમાનો થશે તે જણાતાં અક્ટોબરની શરૂઆતમાં સરભરા કમિટિએ બજેટ રજુ કરવું.

આ કમિટિ અનેક વાર મળી ; ઉતારાઓ, પાગરણ, વાહનો આદિ મેળવવાને માટે કાઠિયાવાડનાં રાજ્યો તથા કેટલાક ખાનગી ગૃહસ્થોને લખીને, તથા મોદીખાતું, રસોઇઆ વગેરેને માટે કબજા તકલીફ ઉઠાવીને બસોથી તથા મહેમાનોને માટે પુરતો બહોબસ્ત કર્યો ; અને પરિપૂર્ણ દિવસોમાં સર્વ મહેમાનોની દરેક જાતની સગવડની કાળજી રાખી. આ ત્રિપે પરિપદે પોતેજ ઉપકારનો કરાવ કરીને સરભરા કમિટિના કામને જશ આપ્યો છે, એટલે કારોબારી કમિટિના આ અંગતી હકીકત અહીંજ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.*

સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠકને માટે સપ્ટેમ્બરની મધ્યમાંના જૈન તહેવારો સિવાયના દિવસ શકત ન હતા, અને સાક્ષર કમિટિ મળી જાય તે પછી, પણ પરિપદ મળે તે પહેલા, અને તેટલા નિબંધો છાપી લેવાના હતા, કે પરિપદ વખતે સૌને સુગમતા થાય ; દસેરાનો સમય કાઠિયાવાડને અતુકૂળ ન હતો ; અને તેમાં આ નર્થ ને નામ જોડેણ ઠાકોર સાહેબ ગાદીનસીન યવાને પચીસ વર્ષ યવા હતાં, તેનો મહોત્સવ એજ અરસામા રાખવામા આવેલો હતો ; વડોદરાના મરાઠી સાહિત્ય સમેલનમાં કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતી સાક્ષરોને જવાનું હતું ; પ્રદર્શનનું કામ તો બહુ જ બાકી હતું ; અને કંઈ તારીખ રાખવી એ ત્રિપે બહારના અભિપ્રાયો મળેલા હતા તેમાં અમદાવાદ સિવાયનાં તમામ રથજોના “દસેરા અને દિવાળીની વચગાળે અતુકૂળ પડશે” એવા હતા.

આ સર્વ કારણો ધ્યાનમાં લઈને, તેમજ કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ બાંધી આપેલી મુદતમાં રહીને, પરિપદને માટે આશો શુદ્ધ પૂતેમનો સમય નક્કી કરવામાં

* આ કમિટિના કામનો બોલે ઉઠાવવામાં રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી, રા. હરજીવન લખાનલાઈ કોટક, અને રા. બલવતરાય વજ્રેશકર છાયા મુખ્ય હતા.

આપ્યો આ વિષેનો દરાવ ખા બ બેજનજી ડમરી અને રા ન મહિસકર ગૌરી સંકર ભટ્ટે નીચે મુજબ ગુણ કર્યો

આખા કાઠિયાવાડ તરફથી મળનારી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદને માટે તા ૨૮-૨૯-૩૦ ઓક્ટોબર ૧૯૦૯ ને રા. ૧૯૬૫ના આનો સુદ ૧૫, વદ ૧ અને ૨ ને ગુરુવાર, શુક્રવાર અને શનિવારના દિવસો નક્કી કરવામા આવે છે

આ દરાવ કમિટિએ સવાનુમતે સીઝર્યો

રા. ગ. ગોવિંદનદાસ લાધાભાઈની દગ્ગાસ્ત તથા રા. ઉમ્માન ધ્રુવચ માન્સરના ટેકાથી = કાઠિયાવાડના કેળવણી ખાતામા પરિષદના દિવસોની રજા પળાવના માટે એજન્સી અને કાઠિયાવાડના મળ્યોને વિનતી " કરનાનો દરાવ પણ મંજૂરનુમતે થયો. આ દરાવ ઉપરથી કારોબારી કમિટિના પ્રમુખે મૌ. કેળવણી ખાતાના વડાએ ને કાગળ લખ્યા અને કમિટિની વિનતી ઘણા રાજ્યોએ માન્ય રાખી, * એટલે કાઠિયાવાડમાંથી શિક્ષકો મોગી મળ્યામા પરિષદમા હાજર થઈ શકે

૬ કારોબારી કમિટિની પાંચમી બેઠક તા. ૧૪મી સપ્ટેમ્બરે થઈ તેમા મહેમાનો અને શ્રી વિષે નીચેના ફગન થયા

મહેમાનો વિષે ફગવ દરવામા આવે છે કે કાઠિયાવાડની બહારથી આવતા પરિષદના સભાસદો, અને રાજ્યોની બહારના સભ્ય કમિટિના સભાસદોને આ પરિષદના મહેમાનો ગણાઈ શકાશે, અને સગા કમિટિને એઓ તરફથી તા. ૧૫ ઓક્ટોબર પહેલા ખબર મળતા એઓની મહેમાનગીરી માટેનો બદોનસ્ત કરવામા આવશે

આ દરાવ વિષે એટલું કમૂન કરવું પડે છે કે પરિષદના દિવસોના ગડગમ્યામા કેટલાક કાઠિયાવાડી મહેમાનોને માટે ગોઠવણ કરવી ની ગઈ ઓક્ટોબર ૨૬ અને ૨૭ ના દિવસો દરમિયાન સરભરા કમિટિના મેમ્બરો નજરોગના ત્રણે રોજનો ઉપર આવતી દરેક ગાડી વખતે હાજર ગણા હતા તે બધા માણસોના મોગ મળવાને લીધે સરકાર કમિટિના કેટલાક સભાસદોને તેઓ તેમને માટે રાખેલા ઉતાવળોમા લઈ જઈ શક્યા નહિ, અને આ મહેમાનો પોતપોતાના મિત્રોને ત્યાં ઉતર્યા, તથા એએ કાઠિયાવાડી એટલે મહેમાનો ગેના ? ' એ પ્રશ્નની જ વૃત્તિ ગળી

(ફી) -

ત્રીજી પરિષદના પુરૂષ મહામદ માટેની શ્રી રા. (બે)ની ફગવવામા આવે છે, આનો મનીઓર્ડર મળતા બહીથી ટિકિટ બી વામા આવશે અથવા જોના તરફથી મનીએને ખબર આવવામા આવશે તેને સભાસદની ટિકિટ, સુગમતાની ખાતર વેસ્ટપેચેબનથી ખીડવામા આવશે પરિષદમા મહાસદ તરીકે ભાગ લેવા ૫

* કેટલેક રથજે રજા પળાઈ તે બી ન રથજોમા પરિષદમા આવવા ઇચ્છનાર શિશ્યોને આવવાની ટૂટ આવવામા આવી શિક્ષકોને પરિષદની ટિકિટ વિના મૂ. રે મોકલવા પહેલા ઉપરી અધિકારીનું પ્રમાણપત્ર તેમની પાસેથી મા. વાના આવ્યું કે શિક્ષક સિવાયના મોઠને આવી ટિકિટનો વાલ ન મળે દરક ટિકિટમા તેના મા. રકનું નામ લખીને તે બી વામા આવી અને દરેક ટિકિટ પ્રમુખની સહીવાળી આવવાના આવી એટલે બીજા ને પી કેતવન પરિષદમા આવનારાઓને ને એઓ દરનો લાન આવ્યો તે મેળવવાને સા. પરિષદની ટિકિટ સ્પરોને બતાવી, એ ઉપરાંત બીજી મધ્યાહ્ન લખાણ બતાવવાની જગ્યા ટી નહિ પણ આમા એટલે રથજે કંઈક જોગા થયો હતો એથી કેટલાક શિશ્યોને એછે બાડે આવવા જવાનો લ ન મળ્યો નહોતો પડી આના સવને ગિરંદ અપ્રાપ્તવાને કમિટિએ તખાલ્લુક થયા ૫. તે વ્યથ થયા

ધારવાની જે સત્રાહીઓની ધન્ય હજે તેઓ તરફથી મત્રીઓને ખબર મળતા તેમની ટિકિટ વગર શીએ ખીડવામા આવશે

કાઠિયાગડના ખાનગી, દેશી રાજ્યના, અને સગકારી કેળવણીખાતાઓમા, અને કેળવણીની સરથાઓમા કામ કરતા બધા સ્ત્રી પુરુષ શિક્ષકો પ્રેક્ષકો તરીકે વગર શી એ પરિપક્વનો લાભ લઇ શકશે ખીજા પ્રેક્ષકો માટે રૂ. ૧ (એક) ની શી રાખવામા આવે છે

મહેમાનો, સભાસદો, પ્રેક્ષકો આદિ પરિપક્વમા આવનારાઓને રેલવે તરફથી ઓછા દુગ્નો લાભ મળે એવા આશયથી રેલવેઓના અધિકારીઓને અરજી કરવાનું પણ આ બેઠક દરમિયાન ઠરું હતું અને ધીજી જે પી રેલવેએ આવો લાભ આપ્યો પણ ખરો. પરંતુ એ રેલવેના અધિકારીનો એ મુજબનો હુકમ બધા સ્ટેશને વખત સર શરી વળ્યો નહિ તેથી કરીને તથા એક બે ગ્યજે કમક સ્થાનિક ગફલતને લીધે પરિપક્વ માટે રાજીડ આવતા ટેલકાકને જ એ લાભ મળ્યો બધાને એક સરખો મળવો નેમ્મતો હતો તે ન મળ્યો

ફાળો રૂ. ૩૧૦૦ (એકત્રીશ સો) નો થયો હતો તેમા સભાસદો અને પ્રેક્ષકોની શીના આશરે રૂ. ૨૫૦ (અઢીસો) વધશે એમ ગણીને પરિપક્વનું ઢાચુ બજેટ આ બેઠક દરમિયાન નીચે પ્રમાણે કરવામા આવ્યું

જમા	ઉધાર
૩૧૦૦ ફાળામા ભરાયેલી ગ્કમ	૨૪૦ પ્રાથમિક ખર્ચ
૨૦૦ સભાસદોની શી	૨૦૦ સાક્ષર ઝમિટિ ખર્ચ માટે મજૂર
૫૦ પ્રેક્ષકોની શી	૩૫૦ પ્રદર્શન ખર્ચ માટે મજૂર
	૧૨૫૦ સરભરા ખર્ચ માટે મજૂર
૩૩૫૦	૨૦૪૦
	૧૩૧૦ વધ્યાતે રિપોર્ટ અને નિબધોની છપાવણી માટે મજૂર
	૩૩૫૦

આ વિષે બેઠકમા વલો વિવાદ થયો, અને રીપોર્ટ તથા નિબધોને માટે માત્ર રૂ. ૧૩૧૦) રહેઠે એ નેમ્મતે રા. જા. જન્મસગ્ મહારાજકુ છુચ આદી કેટલાકને અસતોષ પણ થયો પરંતુ આ અડસટા કરતા આવક અને ખર્ચ બંને ટેલકા વધારે. થયા, તે છેવટના હિસાબના પ્રક હો બતાવી આપેછે

શુજરાત વર્નાચુર સોસાયટી, અમદાવાદ સાહિત્ય સભા, સુંખાઇના ડાન પ્રસારક મડળી અને લેખક મ જો, આદિ બણીતી સાહિત્ય વિવચક સરથાઓને,

વૈષ્ણવ, જૈન આદિ ગુજરાત અને મુંબઈમાંની પરિષદોને, જાણીતાં પુસ્તકાલયોને, વર્તમાનપત્રોને, પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરો અને અગ્રણીઓને, તથા સમસ્ત પ્રજાને પ્રમુખ, ઉપ-પ્રમુખ, અને મંત્રીઓની સહીનાં નિમંત્રણપત્રો મોકલવાનું પણ આ બેઠકમાં હતું. પુસ્તકાલયોને પ્રતિનિધિ મોકલવાની વિનંતિ કરવાનું પગલું નડું હતું. અને પુસ્તકાલયો પ્રતિનિધિ મોકલવા જેવી સાહિત્ય ત્રિપથક સંસ્થાઓ ગણાયકે કેમ એ દેખીતી રીતે શંકા પડતું હતું. રાજકોટ લેંગ લાઇબ્રેરીની કાર્યકારણી કમિટિએ તો ન ગણાય એમ ઠરાવીને તેવો જવાબ દીધો. અને ઘણાં ખરાં પુસ્તકાલયોએ હા કે ના કંઈ જવાબ મોકલ્યો નહિ; તથાપિ કોઈ કોઈ પુસ્તકાલયે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું; અને પરિષદ વખતે બે એક પુસ્તકાલયના પ્રતિનિધિઓ હાજર પણ થયા. નિમંત્રણ પત્રો બીજા જેજે વર્ગો અને ગૃહસ્થોને મોકલવામાં આવ્યાં હતાં, તેના બહુ ઉત્સાહ ભર્યા જવાબો આવ્યા; અને કેટલીક સંસ્થાઓએ પોતાના સર્વ સભાસદોને પ્રતિનિધિ નીમવાની કૃપા પણ કરી.

૭. કમિટિની છઠી બેઠક તા. ૪ થી અક્ટોબરે થઇ જેમાં મુખ્ય બે ઠરાવો થયા. તે કોનાટ હોલ પરિષદની બેઠકને માટે મેળવવાને તથા કાઠિયાવાડના એન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર સાહેબની તહેનાતમાં કારોબારી કમિટિ તરફથી ડેપુ-ટેશન-મોકલવાને લગતા હતા. કોનાટ હોલ વાપરવાની પરવાનગી એનર્લિસ એન્જિ-નીયર એચ. એસ. ઉવીસ સાહેબ આગળથી મેળવવાની, તે વિષે વિનંતી કરવા કમિટિએ ડેપુટેશન નીમ્યું. પણ દિવસ અને વખત કયાં અનુકૂળ પડશે એ જાણવા મોકલેલી ચિઠ્ઠીના જવાબમાં જ ઉવીસ સાહેબે જણાવી દીધું કે “ડેપુટેશનને વળી મારા સુધી આવવાનો ધક્કો શા માટે? કોનાટ હોલ બેલાસક વાપરશે”. એ. જી. મહેરબાન સી. એચ. એ. હિલ સાહેબે ડેપુટેશનની પ્રદર્શન અને પરિષદ બંને ખોલવાની ક્રિયા કરવાની વિનંતી કૃપાવત થઇને સ્વીકારી, અને સાથે પરિષદના સાહિત્ય પોષક કાર્યને પોતે પણ કંઈક સ્વરૂપ મદદ કરવાનો ધરાવે રાખે છે એવો ઇસારો કર્યો; જે પાછળથી કાઠિયાવાડના અંગ્રેજ અધિકારીઓએ જ ફાળો કરીને સ્થાપેલા “ગુજરાતી સાહિત્ય ચંદ્રક” નામના બ્રોન્ઝ મેડલ (bronze medal) તું આતિ શુભ પરિણામ પામ્યો.”

૮. કમિટિની સાતમી બેઠક તા. ૧૫ મી અક્ટોબરે થઇ જેમાં અગલન ચાર ઠરાવ થયા.

એક પ્રદર્શન ખોલવાની તારીખને લગતો હતો.

બીજો પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગમાં એકઠા થતા આવતા પુસ્તક સંગ્રહને ચોથી પરિષદ મળાને એ વિષે વ્યવસ્થા કરેલાં સુધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સાચવ્યો, એવી તેને વિનંતી કરવાનો હતો. આ વિનંતી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કૃપાવંત થઇને સ્વીકારી. ત્રીજો ઠરાવ રાજકોટ મેટ્રોપોલિટન લેબોરેટરીના ઉદ્ધા

વર્ષના વિદ્યાર્થીઓને પરિપક્વમાં આવવાની રજા આપવા વિષેનો હતો. અને ચોથો દરજ્જા વ્યાખ્યાનમાલા વિષે હતો. પ્રદર્શનનું સાહસ દ્વાર પડ્યા પછી રા. રા. ઠાકોરે “વ્યાખ્યાન માલા †” ની વાત ઉપાડી હતી. ઇસવીસનની ઝોગણીરામી સદીના છેલ્લા ભાગમાં ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા આદિ પ્રગતિમાન દેશોની સુસંમૃદ્ધ શારદાપીઠો (યુનિવર્સિટી) એ જ્ઞાન અને શાસ્ત્રનો ખનતો લાભ પ્રજાનો મોટો ભાગ જે અપેક્ષિતજ હોય તેને પણ મળતો થાય, એવા લોકસેવા અને વિદ્યાના પ્રચારના આશયથી “યુનિવર્સિટી એક્સટેન્શન” લોકેચર્સ” ની યોજના અમલમાં મુકી, અને તેનાથી એટલો બધો લાભ જણાયો કે તેને ખનતો સુધી વધારી, અને એ દેશોની કેળવણી સંસ્થાઓમાં આ યોજનાએ અગત્યનું કાયમનું સ્થાન લીધું છે, એ સર્વ જાણીતી વાત છે. આ યોજના એવી છે કે કોઇ પણ વિષય કે શાસ્ત્રનો પારંગત પંડિત સરલ ભાષામાં અને સામાન્ય પ્રજા સમજી શકે એવી દાખલા દલીલો વાળા રીતે પોતાનો વિષય વ્યાખ્યાનોનાં આકર્ષક રૂપમાં લખે, અને એનાં વ્યાખ્યાનો સમાપ્ત થતાં, તે જોએ સાંભળ્યાં હોય તેમની એક નહાની સરખી પરીક્ષા લેવાય, તથા તે પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે પ્રમાણપત્રો આપાય: કેટલીક વાર વ્યાખ્યાતા પોતાના વ્યાખ્યાનો દરમિયાન વિષય ઉપરના સિદ્ધિ ગ્રંથોમાંથી અમુક અમુક ભાગ વાંચી જવાની ભલામણ

† આને વિષે પોણેસો એંશા વિદ્વાનોને લખવામાં આવેલો કાગળ અહીં ઉતારવામાં આવે છે:—

લોકોપયોગી વ્યાખ્યાનમાલા.

૧. આ માલામાં દરેક વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો યુનિવર્સિટી એક્સટેન્શન સીરીઝ એ નામની પ્રસિદ્ધ એપડીઓના નમૂનાનાં હોવાં જોઇએ. એટલે કે (૧) સરલ ભાષા, (૨) વિષયના વિવરણની પદ્ધતિ ગહન નહીં પણ સામાન્ય પ્રજા વર્ગે બ્રહ્મ કરી શકે એવી, અને તોપણ (૩) સિદ્ધાંતના કથન અને પ્રતિપાદનની શાસ્ત્રીય વિશુદ્ધિ, તથા (૪) જ્યાં જ્યાં જોઇએ ત્યાં ત્યાં સિદ્ધિ ગ્રંથો અને માનનીય કર્તાઓના આધાર, એ લક્ષણો તેમાં ખનતા સુધી હોવાં જોઇએ.

૨. દરેક વિષય ઉપર ઝાઝગ્યાં ઝાઝા ત્રણ અને વધારે વધારેમાં નવ વ્યાખ્યાનો જોઇએ. દરેક વ્યાખ્યાન પહેલેથી આખું લખેલું અને વાંચી સમજાયતાં લગભગ એક કલાક માટે તેટલું હોવું જોઇએ.

૩. આ વ્યાખ્યાનો કર્તાએ પોતે અથવા તેમના તરફથી કોઇએ એક કે વધારે સ્થલોમાં સાહિત્ય સભા કે એવી કોઇ જાહેર સભાઓ આગળ ચોથી સાહિત્ય પરિષદ ગમે તે પહેલાં વાંચવાં જોઇએ.

૪. જાહેર સભાઓ આગળ તે એક કે વધારે સ્થલોમાં વંચાઇ રહે તે પછી કર્તા તરફથી પુસ્તક રૂપે અથવા કોઇ માસિક દ્વારા તે પૂરેપૂરાં પ્રસિદ્ધિમાં મુકાવું જોઇએ.

કરે અને પરીક્ષામાં એકલાં વ્યાખ્યાનોમાથી નહીં પણ એ શિક્ષણક્રમ (syllabus) માથી પણ સવાલો પૂછાય વળી દરેક વ્યાખ્યાનના આગમમાં શ્રોતાઓને આપ્યા વ્યાખ્યાનની કે તેના સારની છાપેથી નકલ પણ મળે, જેનું શ્રોતાઓ પોતાના ઘરમંદના વખતમાં અધ્યયન કરે, તેમ શ્રોતાઓને એ વ્યાખ્યાનોનો લાભ લેવા માટે નદાની અમથી શી પણ આપવી પડે. અને વળી અમુક મહિના બે મહિનાના સમયમાં પાંચ સાત પરસ્પર મબદ્ધ વિષયોના વ્યાખ્યાનો એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે, કે તેથી શ્રોતાને પ્રાચીન ગ્રીસ, કે દુનિયાના ધર્મો, કે માનસ શાસ્ત્રો, કે ઉત્ક્રાંતિવાદ (theory of evolution), કે જ્ઞાન સંદેશો એવા ઘણાં મોટા એક વિભાગના અનેક અંગોનું શિક્ષણ એક વખતે અને દરેક અંગના જ્ઞાનનો પ્રકાશ બીજા સર્વ અંગો ઉપર પડે એ પ્રમાણેનું પ્રાપ્ત થઈ શકે આવી મોગી યોજનાનું સાંજોપામ અનુકરણ આપણા વિદ્યાલય, સાધનલય, જિજ્ઞાસાલય દેશમાં અત્યારે થયું અશક્ય છે, પરંતુ એ યોજનાનો મુદ્દાનો અર્થ—સંદેશો પોતાના વિષયો ઉપર અચાચીય નહીં એવા પણ સરસ અને સામાન્ય પ્રજાગણને ગમિકે લાગે એના વ્યાખ્યાનો કરે, તથા એ વ્યાખ્યાનો છપાય અને એ પ્રમાણે શુજગતમાં વિદ્યાનો પ્રસાર અને શુજગતી વાઙ્મયની વિશદિ ધીમેધીમે થતા આવે એટલે, પરિપદ જેવી પ્રમદીય મંથા ઉપાડી લે, અને નિદાનો દેશ સેનાના આ કાર્યને માટે જોઈતો ઉત્સાહ પ્રકટ કરે, તો

આપ ક્યો વિષય પસંદ કરો છો, તે આપ આશરે કેટલા વ્યાખ્યાનોમાં તૈયાર કરશો, તથા ઉપર જણાવેલી આશરે બે વર્ષની મુદતમાંથી આપના વ્યાખ્યાનો કયા મુધીમાં તૈયાર થવાનો સમય છે તે જણાવના કૃપા કરશો

આ વખતે છપામણી અર્થ માટેના યાગા નગર પણ આવી યોજના પ્રજનને કરી બતાવશે અને તે એક પ્રયોગ તરીકે ઉપયોગી નીવડશે, તો પછી આગળ ઉપર એવી કોઈ યોજના માટે જોઈતો ફાળો કરવાનું કંઈક સુગમ પડે ખરું, એવો મારો અધીન મત છે. તથાપિ આપનો મત એવો હોય કે જે કસાઓ પોતે પોતાના વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવાનો અર્થ વેઠવા માગ્ય ન હોય, તેમના વ્યાખ્યાનોના છપામણી અર્થ માટે કોઈ રીતની ગોઠવણ થઈ શકે છે કે કેમ તે જોડું જોઈએ, તો તે શુજગત લખી જણાવવા કૃપા કરશો જે જનાઓ મળશે તે ત્રીજી પરિપદની કારોગારી કમિટિના સલાહકાર મળને નિવેદન કરવામાં આવશે

અને જણાવતા નિદાનો આ યોજનામાં જોડાના તૈયાર થશે તો ત્રીજી પરિપદને વિનંતિ કરવામાં આવશે કે આખી માતાનું “ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદની લોગપયોગી વ્યાખ્યાનમાલા” એવું નામ પાડવાની પગવાનગી આપવા કૃપા કરશે

જુલાઈ તા. ૫ અગ્ટોબર મુધીમાં મળી જશે તો મોગી મહેરબાની થશે.
રાજકોટ તા. ૨૩-૮-૦૮

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

ના સલામ

દેશના સાહિત્ય જીવનમાં દાખલ થઇ શકે, અને ધીમે ધીમે વિદ્યાના અને વિદ્વાનોના અને પરિપક્વના સાધનોના વધારાની સાથે એ પણ વધતો જાય. વળી આપણા વાચક વર્ગનો મોટો ભાગ હજી ધણો પછાત છે. જુદા દેશકાળના વાચક વર્ગને માટે રચાયેલાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો, અગર નિબંધ શૈલી કે શાસ્ત્ર શૈલીમાં આપણા વિદ્વાનો સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખે તે, આપણા વાચક વર્ગને બહુ રુચિ કર ન શાય, ત્યારે વ્યાખ્યાનશૈલી તેમને વધારે સરલ અને આકર્ષક લાગવા સંભવ છે એટલે પ્રજામાં જ્ઞાન અને જિજ્ઞાસા અને વાંચવા વિચારવાની ટેવ વધારવાને માટે વર્તમાન સ્થિતિમાં શબ્દે શબ્દે શ્રોતાઓનો અધિકાર ધ્યાનમાં લઇને કર્તા રહે એવી વ્યાખ્યાનમાલાઓનું સાધન બહુ ઉચ્ચી પંક્તિનું ગણાતું જોઇએ. આવી ભાવના અને આ પ્રકારની આશાથી રા. રા. ઠાકોરે પ્રથમ કેટલાક મિત્રોની સાથે “વ્યાખ્યાનમાલા” ની વાત ચર્ચી, અને તેઓનો ઉત્સાહ જોતાં, પ્રજા આગળ મુકી. અને સાક્ષર કમિટીની પ્રથમ બેઠક થઇ તે વખતે મળેલા તથા તે પછીના સમયમાં મળેલા જવાબો જોતાં એવી આશા બંધાઇ, કે એથી પરિપક્વ ભરાયેલાં સુન્દીના બે વર્ષના ગાળામાં કેટલાક વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાન માલાઓ થશે ખરી. એટલે એમાંથી ગણિત અને વિજ્ઞાનના વિષયો ઉપરનાં વ્યાખ્યાનો પ્રસિદ્ધ કરવાને માટે કંઇક પણ મદદરૂપ થઇ પડે એટલું સાધન યોજવાનું કમિટિએ ફવીકાર્યું. અને તે વિષે આ બેઠકમાં ઠરાવ કર્યો; જે પરિપક્વ પોતાના એ વિષયના ઠરાવમાં આપેા ઉતારી લીધેલો હોવાથી અહીં આપવાની જરૂર નથી. અગ્રેાખર આખર સુધીમાં વ્યાખ્યાનોને માટે વિદ્વાનોનાં મળેલાં વચનોની યાદી નવેંબર માસમાં પરિપક્વના ઠરાવોની સાથે જ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી; તે અહીં આખી આખીને વ્યાખ્યાન માલાની બાબત સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વની વ્યાખ્યાનમાલા માટે નીચેના વિદ્વાનો તરફથી વ્યાખ્યાનો માટે વચનો આવેલાં છે.

નામ.	વિષયનું નામ.	વ્યાખ્યાનોની સંખ્યા.
શમશુભલમા	પારસીઓની પુરાણી તવારીખના	} ૩ થી વધારે.
જીવજીજી જમશેદજી મોદી....	ચોડા સરજા.	
રા. રા. નરભેશંકર પ્રાણશંકર દવે.	શેકસ્પીયર.	૫-૭
રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ.	વૉકરના જમાનાનું ક્રાડિયાવાડ.	૫
“	ઇટલીની ઐક્યસિદ્ધિ.	૩ કે વધારે.
રા. રા. જેઠાલાલ ગ્રીમનલાલ	ગણિતશાસ્ત્રો આર્ય અને	} ૬
સ્વામીનારાયણજી.	યુરોપીય.	
રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ દ્રુવ.	શક્તિ અને પદાર્થ.	૩-૪
“	કલા, પૌવાલ અને પ્રાચીન.	૩-૪
રા. રા. રમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ	ઉત્ક્રાંતિ.	■

પ્રકરણ ૨ જી.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સત્કાર કમિટિ.

૧. સત્કાર કમિટિનાં બધારણ અને સત્તા વિષે આખા કઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ કરેલો ઠરાવ આગલા પ્રકરણમાં આપેલો છે. બધારણના નિયમ પ્રમાણે બનેલી કમિટિની આખી યાદી પરિષદના શાળાની આવકના પ્રકરણ ■ માં માં આગળ જોવામાં આવશે. અને સત્કાર કમિટિને આપેલી સત્તા પ્રમાણે પરિષદના અને પોતાના પ્રમુખોની ચુટણી કરવાને માટે એ કમિટિની બેઠક કારોબારી કમિટિએ તા ૬ ઠી જૂનની પોતાની બેઠકમાં ઠરાવ કરીને તા ૨૭ મી જૂને સાંજે રાજકોટ મુકામે બરવાતું નક્કી કર્યું, તેના ખબર પ્રથમ મ્યાનિક મત્રીઓ માર્શલ અને પછી સત્કાર કમિટિના દરેક સભાસદને જુદા જુદા કાગળથી પહોંચાડવામાં આવ્યા. આ મુજબ રીતસર ઠરાવ અને નોટિસથી બોલાવેલી સત્કાર કમિટિની બેઠક તા. ૨૭ મી જૂને સાંજે રાજકોટમાં થઇ તેમાં પરિષદના પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈની અને સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ગોંડળનાં ને. ના. રાણી સાહેબ અ. સા. નંદકુવરબા સી આઇ. એએ શ્રીની ચુટણી સર્વાનુમતે થઇ. પણ બેજ દિવસ પહેલાં એટલે કે તા ૨૫મી ને શુક્રવારે ભાવનગરમાં સત્કાર કમિટિના કેટલાક * સભામદોની સભા મળી હતી તેમાં આ બે પદવીઓ માટે રા રા નરસિંહરાય

* પ્રોફેસર ખરજોરજી અરહેસર ઝેંટી, રા મણિશંકર રતનજી ભટ્ટ, રા રણજીતરામ વાવાભાઇ મહેતા, રા વિકુલરાય મહિપતરાય મહેતા, રા લક્ષ્મીપ્રસાદ ગિરિજાપ્રસાદ દેસાઈ, રા ભાનુશંકર ભવાનાથશંકર, ગ નરભેરામ પ્રાણુશંકર, દવે, રા. વિકુલદાસ ગિરિજાશંકર ત્રિવેદી, રા વિશ્વનાથ રણજીભાઈ, રા પૂંદાવનદાસ રંધુભાઈ, રા ત્રિજીવન પ્રેમશંકર કવિ, અને રા. હરગોવિંદ પ્રેમશંકર કવિ સભા મેળવવાનો વિચાર બહુ મોડો થયેલો જણાય છે, કેમકે તેની નોટિસ માત્ર એક દિવસ પહેલાં એટલે તા. ૨૪ મી એ કહાડવામાં આવી હતી. નોટિસમાં “તા ૨૭મી ઉપર ભાવનગરના પ્રતિનિધિ મોકલવાનું” કામ પણ દર્શાવવામાં આવેલું છે, પણ સભામાં એ વિષે ઠરાવ કરવો રહી ગયો પહેલો ઠરાવ પરિષદના પ્રમુખ વિષે હતો તેમાં રા રા નરસિંહરાય ભોળાનાથ દીવટિયા તરફ સાત અને દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ તરફ ત્રણ મત પડ્યા બીજો ઠરાવ સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ વિષે હતો તેમાં રા રા. મણિશંકર ભટ્ટ તરફ નવ અને રા રા ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ તરફ બે મત પડ્યા.

આ સભાના હેનાવો દૈનિક અને સાપ્તાહિક પત્રોમાં છપાયા તે બ્રમ ઉત્પન્ન કરે એવા હતા, એમ સભામાં દાખર રહેલા એકે રાજકોટ લખ્યું હતું સભાન પ્રમુખ પ્રોફેસર ઝેંટિએ રાજકોટ મિ. ડોક્ટરને લખી જણાવ્યું કે “I am very glad to know that my revered Head Master has been elected.” રા રા રણજીતરામે લખ્યું કે “રાજકોટની સભાનો રિપોર્ટ વાચતા જણાય છે? તે ધણીજ ગભીરતાથી અને ઉચ્ચ કર્તવ્યચીલતાથી ગ્રેસવલી હતી.”

લોગાનાથ દીપટિયા અને નામ અલ્પિગક રતનજી ભટ્ટના નામ સૂચવાયા હતા એ સમાચાર રાજકોટમાં ટપાન દ્વારા તા ૨૬ મી ની સાંજે પહોંચ્યા કારોબારી કે મિટિને લાગ્યું કે પ્રજા અને નર્તમાન પત્રોની હાલની સ્થિતિમાં આના બનાવથી ગોળ બંદોગ થશે અને કદાચ પરિપક્વતા કારણે પણ નહાનોમોટો ધમ્મ વાગશે એટલે સત્કાર કમિટિની મળા દરમિયાન જ તેનો મપૂર્ણ હોવાન લઈ લેવામાં આવ્યો, અને એ મપૂર્ણ સત્કાર આહેવાન બનતી તરગથી અને બનતા વિસ્તામાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો એ આહેવાન અહીં પાઠો અક્ષરે અક્ષર ઉતારી લેવાના આવે છે

ત્રીજી સાહિત્ય પરિપક્વની સત્કાર કમિટિની પહેલી મળાનો અહેવાલ.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિપક્વની સત્કાર કમિટિની પટેલી મળા રાજકોટમાં રૂપિનાં તા ૨૭ ૬ ૦૯ને રોજ ભગવામાં આવી તેમાં નીચેના ગૃહમ્યો હાજર હતા

મોરખીના ગ રા કૃષ્ણાણુગ્ય જેઠાભાઈ બક્ષી, ગોંડના ગ રા પ્રાણુચકર ભ જોશી અને ર રા છોગનાન ચુનિયાન સુતગિયા, કાઠિયાનાના બુદ્ધિશિષ્ય આ- સિરદટ રેન્ડોય સાહેબ, ગ રા દલપતગમ ભ શુક્લ, રા ગ. અમૃતનાન ર બક્ષી, ગ રા દિવાન સાહેબ બેજનજી એ હમરી, રા રા ગુનાનનાય વ છાયા, ગ ના દિવાન સાહેબ હુશન ભ કોટક, ગ ના ઉપુદિ સાહેબ કેશવલાન ગિ ત્રિવેદી, રા રા આધનનાય જે બક્ષી, ગ ના નર્મદાચકર લાધાભાઈ, રા બા દુર્ગભજી ધ વેદ, રા રા ગોરધનદાસ લાધાભાઈ, ગ ના નરભગમ અ મહેતા, રા ના વેણીનાન ર બક્ષી, ગ ગ અનુપરામ ગમજી ભટ્ટ, ગ રા ભગનાનજી અ મહેતા, ગ ગ વશરામ પીતાબર, રા રા જગન્નથક મ છુચ, ગ ગ આમનાન બચન, રા રા મંગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ, અને રા ના બનનાત ભ કે હાંગર, રા રા ભાનુસુખરામ નિ મહેતા, અને ના ગ બલવતગમ વ છાયા

આ ઉપરાંત રા રા અલ્પિગક ગૌ ભટ્ટ, ના રા દેવગરામ મા દેવે, ના રા શુભામ મહમદ બાવાખીઆ સુનશી, ગ રા દેવનદ ઉ પારેખ, રા ના હુન્નવન ભ શુક્લ, બદાર ગામ હોવાથી, રા ના ધીગજનામ વિ વ્યામ અને ના ગ વનભજી હુ આચાર્ય નાદુરસ્ત તમીચતને લીધે, તથા સી જૈન સાહેબ, જે દગ્ગ સાહેબ, રેવરન્ડ એફ ટીવીન્સન સાહેબ, રા ના મોતીચંદ આવવજી, રા ના પુરુષોત્તમ મા વકીલ, અને રા રા ખરમાનદ વ નભામ અનિવાર્ય કારણે લીધે હાજર થઈ શક્યા નહોતા

બરાબર છ વાગે દિવાન સાહેબ બેજનજીની દરખાસ્ત અને રા રા ગુનાનનાય વ છાયાના અનુમોદનથી રા રા દલપતભાઈ ભ શુ ને પ્રમુખગ્યાન લઈ સમાનુ કામ સાર કર્યું

પ્રથમ રા રા દલપતરામ ભ શુ ને નીચે પ્રમાણેની હકીકત જાહેર કીધી

“આ મળાના આમત્રણ તા ૬ જૂને મળેલી કારોબારી કમિટિની મળા પછી તત્કાલ કોઠિયાનાંના સર્વ સ્થાનિક મતીઓ મા ફત મોલનામાં આવ્યા હતા, અને

તે પછી તા. ૨૧મીએ બીજી વાર આખા કાઠિયાવાડમાં સત્કાર કમિટિના સર્વ સભા-સદોને આનંદપ્રણામો મોકલ્યાં હતાં.

“ગયા અઠવાડિયામાં ભાવનગરમાં સત્કાર કમિટિના કેટલાક મેમ્બરોની એક સભા મળી હતી. તેમાં સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ માટે રા. રા. મણિચંદ્ર ૨. ભટ્ટાચાર્ય નામ રજુ થયું હતું અને એ દરખાસ્તના સુધારા તરીકે રા. રા. જી.જી.જી.જી.જી. દ. કવિતું નામ રજુ થયું હતું. તેમાંથી રા. રા. મણિચંદ્રને સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવાની દરખાસ્ત એ સભાએ વધુ મતે મંજૂર કરી હતી.

“વળી પરિપક્વતા પ્રમુખ તરીકે એ સભામાં રા. રા. નરસિંહરાવ'ભા. દીવદિયા ને પસંદ કરવાની દરખાસ્ત વધુ મતે મંજૂર થઇ હતી. એ સભામાં કરવામાં આવેલાં ત્રણ ભાષણોની છાપેલી નકલો અહીં આવેલી છે તે આપ સહુને વહેંચવામાં આવેલી છે, તથા એ સભાના કાર્યક્રમની હકીકત, અને એમણે કરેલી વિનંતિ આપને વાંચી સંભળાવું છું.

“ ‘ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદની કાર્યકારિણી સભાના પ્રમુખ સાહેબ,

ભાવનગરના સત્કાર કમિટિના સ્થાનિક સભાસદોની સભાને હેવાલ આ સાથે આપના ઉપર રવાના કર્યો છે. સભાસદોએ જે ગૃહસ્થો માટે અભિપ્રાય આપ્યા છે તે અભિપ્રાય આપ રાજકોટમાં મળનારી સત્કાર કમિટિની સભાને રોશન કરશે, અને એ ગૃહસ્થો માટે દરખાસ્ત થાય તો જેમણે તરફેણમાં મત આપ્યા છે તેમના તરફેણમાં મત ગણવા, અને વિરુદ્ધના વિરુદ્ધમાં ગણવા વિનંતિ છે. એ ગૃહસ્થોનાં નામ ન સૂચવાય તો પણ ભાવનગરવાળા ગૃહસ્થોની દરખાસ્ત તરીકે તે નોંધશે, અને આ વિનંતિ ત્યાંની સભામાં જાહેરમાં વાંચશે એવી અહીંના સભાસદોની ઇચ્છા છે.

હી. હુકમથી રજુજીતરામ વાવાભાઇ. ’

“હવે ભાવનગરે બતાવેલા આ ઉત્સાહને માટે આપ સૌના તરફથી એમનો ઉપકાર મારે માનવો યોગ્ય લાગે છે. પરંતુ આ પ્રમાણે જુદે જુદે સ્થળે કટકે કટકે સભાઓ મળે અને તેમાં જુદી જુદી દરખાસ્તો મંજૂર થાય તો કામ કરવામાં કેટલો વિ-લંબ થાય અને કેવી મુશ્કેલીઓ આવે એ દેખીતું છે. તેની સાથે મારે ભાવનગરમાં મળેલી સભાનું પૂરેપૂરું માન જાળવી જણાવવું જોઈએ કે મારા પોતાના મત પ્રમાણે આવી રીતે કટકે કટકે થયેલું કામ નિયમસર પણ ગણાય નહિ. કારણ કે દરખાસ્તો આખી સભાએ વિચાર કર્યા પછી પસાર થવી જોઈએ. જે ભાવનગરની સભાના બધા કે થોડા ગૃહસ્થો પ્રતિનિધિ તરીકે અહીં આવી શક્યા હોત તો સત્કાર કમિટિ અને પરિપક્વતા પ્રમુખોની પસંદગી કરતાં અવશ્ય ગણવાં જોઈએ એવા બધાં નામ એમના આગળ આવત; અહીંના બીજા ગૃહસ્થોના મત અને તેમના કારણ એઓ અણી શકત, અને આપણે સૌ એક મતથી કામ કરી શકત. હું ફરીથી કહું છું કે ભાવનગરે બતાવેલા ઉત્સાહ માટે એમનો ઉપકાર જ માનવો ઘટે છે, અને આજની સભામાં આપણે

એમના મતને પૂરેપૂરું વજન આપીશું અને તે અપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં લઈ હમણાં ઉપર આવવા મારી આ સભાને વિનંતિ છે, ને આપ તેમ દરોડો એવી મારી ખાતરી છે માટે એમણે સ્વયંવેલા નામોની સાથે બીજા ચોક્કસ નાનો લઈ પરિપક્વ દિન સૌથી વધારે કોની પમદગી કરવાથી જળવાય એમ છે તેનો વિચાર અને નિર્ણય કરવાની ફરજ—આખા કોલિયાનાડની સામાન્ય સભાએ ગંજીયામાં પરિપક્વ મગાનું અને કા રાખારી કમિટિ મુખ્યત્વે કરીને રાજમટના જ ગૃહસ્થોની ગ્યવાનું ચોક્કસ ધાર્યું ત્યારથી—આપણે માથે પડી છે, તે આપણે આજે બજાવવાની છે ”

કરાવ પહેલો.

પ્રમુખ સાહેબે પોતા તરફથી દરખાસ્ત રજુ કરી કે—સ્વચ્છાન ગોંડલના નામદાર રાણી સાહેબ અખડ સૌભાગ્યવતા નંદકુવરના સાહેબ સી. આઈ. એએને આપણી સત્કાર કમિટિના એનરરી સભાસદ નીમવામાં આવે છે, જનમનગર ૥ શાસ્ત્રીજી હાથીભાઈ તથા મોરખીના શાસ્ત્રીજી ગંડરલાન મહેશ્વરને આપણી સત્કાર કમિટિના એનરરી સભાસદ નીમવામાં આવે છે, અને ભાવનગરના કનિ ત્રિભુવન ત્રિભસંગ, કવિ હરગોવિંદ ત્રિભસંગ અને કનિ પિંગળથી પાતાભાઈને ભાવનગરની બધામણથી આપણી સત્કાર કમિટિના સભાસદ નીમવામાં આવે છે

આ દરખાસ્ત સુકતા પ્રમુખ સાહેબે એમના દરેક નામ વિશે હુમમાં નિવેચન કર્યું અને અનુમોદનમાં ૩૨ રા મધ્યવર્ગ બંદીના બાણ પછી સભાએ તે સર્વાનુ મતે સ્વીકારી

કરાવ બીજો.

આવતી પરિપક્વની સત્કાર કમિટિનાં પ્રમુખ તરીકે સ્વચ્છાન ગોંડલનાં નામદાર રાણી સાહેબ અખડ સૌભાગ્યવતા નંદકુવરના સાહેબ સી. આઈ. એએને પસંદ કરવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત રજુ કરતા રા ૩ બધવતરાય ક કામરે નીચે પ્રમાણે કહ્યું

“આવી પરિપક્વના પ્રમુખસ્થાન માટે કેવા શુભ, કેવી પદવી અને કેવા પ્રકારનાં માણસ પસંદ કરના એ સારૂ આપણે ‘ઓરિયંટલ કોંગ્રેસ’ અને એવી બીજી મહાન સરથાઓના દાખલા જોઈએ તો તેમાંથી આપણને આજના કાર્યને માટે જોઈતી દિશા જડે એમ છે ઓરિયંટલ કોંગ્રેસનો આ જ કગ્તા આ વિષે મેક્સ-મુલર જેવા જગત્ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કરા યુ હતું કે જે સ્થાન અને જે દેશમાં કોંગ્રેસ બરાવાની હોય લાના મોટામાં મોટા સાહિત્યગતિક અને આપણા કામમાં સપૂર્ણ દિલસોજી ધરાવતા હોય એવા રાજ કે રાજકુમાર કે દિવાન કે મોટા આગેવાન પુરૂષને આપણે પસંદ કરવા જોઈએ આ પ્રકારના બીજી સરથાઓના દાખલા પણ જોટલા જોઈતા હોય તેટલા મળી શકે એમ છે, પણ હુકા સમયને

લીધે તે હું આપતો નથી તો એકલી આ વાત આપણે જોઈએ તોપણ આપણી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે નામદાર રાણી સાહેબ કરતા વધારે યોગ્ય નામ સ્વયંવર મુશ્કેલ છે અને રાણી સાહેબ, ગોડલ જેના પહેલી પકિતના રાજ્યના રાણી સાહેબ છે એટલીજ એમની યોગ્યતા નથી ઇ સ ૧૯૦૧-૦૨મા એમણે “ગોમ-ડલ પરિક્રમ” એ નામનું ચોતાના દુનિયાના પ્રવાસનું મોટું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરેલું છે તેની બાપા, તેની શેલી, તેમા દેખાઈ આવતી તુલનાચક્રિ અને પરિપક્વ જ્ઞાન એ સર્વ જે કોઈ જુવે તેને કબૂલ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી કે નામદાર રાણી સાહેબ આપણા વર્તમાન અથકારોમા બહુજ ઉચી પકિતના અથકાર છે આ અભિપ્રાય મેં હમણા આ પ્રસંગને માટે બાધેતો નથી એના પુગવામા મારે કહેવું જોઈએ કે એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયા પછી યોગ્ય વખતમા જ મેં તેનું અનલોકન ‘વસત’ ના પહેલા વર્ષના પાચમા અકમા (જ્યેષ્ઠ ૧૯૫૮ પૃષ્ઠ ૧૯૮-૨૦૦) કર્યું હતું, અને તેમા આજે એટલું ઉમેરવાને જગ લઉં છું કે તે પછી એ પુસ્તક મેં ફરી ફરીને જોયેલું છે, અને તે વિષેના મારો તે વખતનો બાધેલો અભિપ્રાય હજી સુધી ફર્યો નથી. એટલુંજ નહિ પણ ખાસ કરીને એની શેલીની સરલતા વિષે તો મને એમ લાગે છે કે હાલના સરકૃતમય અને કિલ્લે લખાણના જમાનામા એવી શેલીનો જોડો પણ મળવો મુશ્કેલ છે અને વળી નામદાર રાણી સાહેબનું નામ હું આપની આગળ મૂકું છું તેનું આથી પણ વધારે મહત્વનું કારણ તે એમનું પરિત્ર ધર્મિક ચારિત્ર છે આ વિષે ટુકામા એટલુંજ કહેવું બસ છે કે આપણે એમના ઉદાર ચરિત્રમા આપણી પ્રાચીન આર્ય સતીઓના શુભોની સાથે પશ્ચિમ દેશોની મિસ ફ્રેન્સોરેન્સ નાઈટિંગેલના જેવી સન્મારીઓના શુભોનું એક મધુર સમિશ્રણ જોઈએ છીએ તો આપણા ઉચામા ઉચા સહૃદયશી સિસોદિમા કુલની કુમારિકા તરીકે જન્મ ધરી શુભરાતથી કાઠિયાવાડમા આવી ગોંડલ જેવા પહેલી પકિતના રાજ્યના રાણી બની શુભરાત અને કાઠિયાવાડના એકધના જેઓ મૂર્તિ છે, રાણી છતાં અથકાર તરીકે જેઓએ બાપાની આવી ઉત્તમ સેના બજવી છે, અને જેઓને ગોંડલના રાજ્યમા તેમજ આખા કાઠિયાવાડમા સૌ માતા જેવા ગણે છે, એવા નામદાર નેદકુનરમા સાહેબને આપણી સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવાની આપની આગળ દરખાસ્ત રજુ કરું છું ”

આ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતા મોરબીના પરસનલ આસિસ્ટન્ટ રા. રા. કયાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષીએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું

“આ દરખાસ્ત સાબળીને મને અત્યંત આનંદ થાય છે એ પદ માટેના ખીજ બધા નામ મારા મનમાંથી અસ્તજ થઈ જાય છે એઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, પદ્મવૃદ્ધ અને કુલવૃદ્ધ પણ હોઈને આ માનને સર્વ પ્રકારે યોગ્ય છે એટલું જ નહિ પણ એઓ આપણી આ અભિલાષા સ્વીકારે તો એમના અનેક માન અકરામના ભડારમા આ એક વધાગનું માન બિલકુલ વિસાતમા નથી, ત્યારે એમના સ્વીકારથી આપણી પરિવહને ઓગ માન અને પ્રતિષ્ઠા મળશે, એનું મારું ચોક્કસ

માન્યું છે. દરખાસ્ત રજુ કરતાં બાધ બક્ષવંતરાયે એમનાં પવિત્ર ચારિત્ર વિશે જે કહ્યું તે અક્ષરે અક્ષર ખરું છે. હું ગોંડલ રાજ્યનો ત્રણ વર્ષ સુધી રોવક હતો, અને મને એમના ગુણોનો જાત અનુભવ છે. દુકાળ અને મરજીમાં એઓ પ્રજાને માટે કેટલી કેટલી તરદી વેઠે છે, તે આખી પ્રજા સારી રીતે જાણે છે. ખરેખર તેઓ એમની પ્રજાનાં માતા જ છે. વગી આવકાર ને સન્માનને માટે પુરૂષ કરતાં સ્ત્રી જાતે વધારે યોગ્ય છે તે દેખાતી વાત છે. માટે નામદાર રાણી સાહેબ નંદ-કુંવરબા આપણી દરખાસ્ત સ્વીકારે તો પરિપક્વનાં અહોભાગ્ય એટલું કહીને હું દરખાસ્તને અનુમોદન આપું છું ”

દરખાસ્તના ટેકામાં રા. બ. દુર્લભજી ધ. વેદે કહ્યું “કે આવા પ્રૌઢ દરજ્જાના પ્રમુખથી આપણી પરિપક્વના કાર્યને બીજી આડકતરી મદદ પણ ઘણી ઘણી મળશે. બહારથી આપણી સાહિત્ય રસિક ગૃહિણીઓ આપણી પરિપક્વનાં પધારવાને લક્ષ્યાંશો સ્ત્રી કેળવણીને પણ ઉત્તેજન મળશે. અને પરિપક્વ જેવી બાલક મંરથા જેને વગ અને પ્રતિષ્ઠાની ઘણી ઘણી જરૂર છે તે પણ તે પામશે; અને કુંકામાં હું મારા પહેલાં બોલી ગયેલા મારા બન્ને વિદ્વાન મિત્રો સાથે મંપૂર્ણ રીતે મળતો આવું છું.”

દરખાસ્ત સભા આગળ મુકતાં રા. રા. શુકલે પરિપક્વના જનરલ સેક્રેટરી રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠના કાગળ ઉપરથી બતાવ્યું કે એઓ પણ આ દરખાસ્તની તરફેણમાં છે, અને દરખાસ્ત સર્વાનુમતે મંજૂર થઈ.

કરાવ ત્રીજો.

સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નામદાર રાણી સાહેબને સત્કાર કમિટિનું પ્રમુખ પદ સ્વીકારવાની અરજ કરવા માટે એમ કરાવવામાં આવે છે કે રા. રા. દલપતરામ ભ. શુકલ, દિવાન સાહેબ બેજનજી મે. ડમરી, રા. રા. અમૃતલાલ ર. બક્ષી, રા. રા. હરજીવન ભ. કોટક અને રા. રા. બલવતરાય ક. ઠાકોર એઓએ આ સભા તરફથી નામદાર રાણી સાહેબની રૂબરૂ ગોંડલ જવું અને નામદાર રાણી સાહેબને અરજ કરવી.

આ દરખાસ્ત રા. રા. માધવરાય જે. બક્ષીએ રજુ કરીને તેને રા. રા. નરભેરામ અ. મહેતાએ અનુમોદન આપ્યું ને તે સર્વાનુમતે પસાર થઈ.

કરાવ ચોથો.

પરિપક્વના પ્રમુખ વિષેની દરખાસ્ત મુકાતા પહેલાં પ્રમુખ સાહેબ રા. રા. શુકલે કહ્યું.

“હવે આપણે આજનું મૌથી વધારે ગંભીર કામ કરવાનું છે કારણ કે તે બાબતમાં જુદા જુદા મત થાય એ સ્વાભાવિક છે. આવતી પરિષદ માટે આપણે પ્રમુખ તરીકે કેને પસંદ કરીશું? આ વાતનું મહત્ત્વ અને યોગ્ય પસંદગી કરવાની જેટલી આવશ્યકતા તેટલીજ મુશ્કેલી જોઈએ, આપ મૌએ મને કારોબારી કમિટિનું સરનશી-નપણું આપ્યું તે પછી મેં એ વિષે ગુજરાત કાઠિયાવાડના પ્રસિદ્ધ સાક્ષરો અને

વિદ્વાનોના મન મગાવ્યા હતા એમનામાના ઘણા ખગએ મને ઉત્તર મોકલ્યા તે માટે હું એ માનો આભારી છું એ ઉત્તરોની હકીકત દુકામા આપને જણાવું છું "

[અહીં રા રા શુકને દરેક કાગળ લખનાર વિદ્વાનનું નામ અને તેમણે આપેલા મત જણાવ્યા, અને આગળ ચાનતા હું —]

"સારાશ કે પ્રમુખ માટે દિનાન બહાદુર એમનાના સાકરલાલ, રા રા નગમિહ-રાન, રા બ હુગોનિદદાસ કાંટારાગા, રા રા રણકોડબાઇ ઉચ્ચગમ, રા ગ આ-નદરાકર દુન, રા ન રમણબાઇ નીનકઠ, રા ગ બલવતરાય ઠાકોર, રા રા કમળાશકર ત્રિવેદી, ગ રા છગનલાલ પંથ્યા, એટલા નામો મને મૂચનવામા આવ્યા હતા તેમા દિનાન બહાદુર માટે આઠ મત અને રા રા નરસિંહરાન માટે સાત મત મળ્યા હતા, બીજા દરેકને માટે ચાર કે તેથી ઓછા મત હતા આ પ્રમાણે વહેંચાઈ ગયેલા મતોમા મન મતની સખ્યા જોવા કરતા મત આપનારાઓના વિદ્વાન તરીકે અને પ્રજામા મોભા તરફ ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ એમ મને લાગે છે, અને એ પ્રમાણે મતોનું વજન (weight) જોઈને અને તેની બરાબર તુલના કરીને છેવટનો નિર્ણય કરવો એ આજે આપણું મોટામા મોટું કામ છે

"ગૃહસ્થો, હાનનગરમા મળેની સભાનો આ બાબતનો ઠગન હું આપને જણાવી ગયો છું અને એ ઠગન જીવરનારનું બાપણુ આપને વહેંચનામા આવેલું છે એ ધ્વાનમા લેતા મેં આપને ઉપલા જવાબો વિષે જે કંઈ કહ્યું તે ઉપર પણ સૌ સાહેબો વિચાર કરો પરિપક્વ હિત સૌથી સારી પદ્ધતી કરવામા છે, નહિ કે મતભેદ અને પોતપોતાના મતને માટેના આશયમા

રા ગ કયાણરાય બક્ષીએ નીચે પ્રમાણે બાપણુ કયું

"પરિપક્વતા પ્રમુખ માટે હું નામ આગળ કરવું એ બહુ જ મુશ્કેલ વાત છે મેં પોતે પ્રમુખ સાહેબના કાગળના જવાબમા રા રા છગનલાલ હુગિલાલ પંચાનું નામ આપેલું પરંતુ તે વખતે મારી સમજ એવી હતી કે પ્રમુખ કાઠિયાનાડમાથી મળી શકેલા સુધી બહાર જવું નહિ પરંતુ આ કાઠિયાનાડમા મળનારી પરિપક્વતા પણ આ પ્રમાણે દુકા હોનમા બધાઇ રહેનાની જરૂર નથી, એ જોઈને મને આનંદ થાય છે હવે ક્યા ક્યા ગુણો ઉપર ધ્યાન આપીને આપણે પસંદગી કરવી એ વિષે વિચાર કરતા મને લાગે છે કે સાહિલ પરિપક્વતા પ્રમુખમા ભાષાનું જ્ઞાન અને વિદ્વતા આનંદ છે ખરા, પરંતુ એમણે પ્રમુખ તરીકે કરવાના કાર્યને માટ બીજા ટેટલાક ગુણો પણ ઓછા મહત્વના નથી. એ ગુણો અને એ યોગ્યતા કેના પ્રમારના હોના જોઈએ એ ઉપર વધારે લક્ષ અપાય તો આ બાબતમા મતભેદને ચોડા જ અવકાશ ગહે એમ માફ માનવું છે હવે

"ગુજરાતી" વર્તમાનપત્રમા પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્ર બ્યવહાર અને બીજા ચિહ્નો ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે કે આ ત્રીજી પરિપક્વતા કામ પહેલી અને બીજી પરિપક્વતા કરતા વધારે મુશ્કેલ છે જુદા જુદા મત બધાયા છે તેને માટે વધતા ઓછા આશય જોવામા આવે છે અને ત્યાં વિદ્વાનો અને જુના વિદ્વાનોના દરિયાના જુદા જુદા

માલમ પડે છે. આવા જાહેર મેળાવાડાની બાબતમાં રાજકીય સવાલો સાથે સંબંધ ન હતાં જ્યાં ત્યાં કેન્ડ્રેસના અતુલ્યનો દાખલો લેવા ને દેવામાં આવે છે તો એજ દાખલો હું આપની આગળ મુકીશ. કેન્ડ્રેસમાં બે પક્ષ જણાવા માંડ્યા ત્યારે તેના કાર્ય-દક્ષ અગ્રણીઓને લોકમાન્ય દાદાભાઈ નવરોજી જેવાને પ્રમુખસ્થાન માટે ગોતવા પડ્યા હતા. આપણે પણ એવા કોઈને પ્રમુખપદને માટે ગોતવા કે જે ઉછરતા લેખકોને સાક્ષરોમાં પૂજ્ય અને આદરણીય મનાય ને તેની સાથે જેમનામાં વૃદ્ધ વિદ્વાનો અને સામાન્ય પ્રજાજન પણ ઝડપી મુકી શકે. તેમજ આપણા પ્રમુખ સાંસારિક સ્થિતિ, ઉચ્ચ પદવી, અગ્રણીપણું, પ્રભાવ આદિથી સૌ કોઈ ઉપર છાપ પાડી શકે તેવા જોઈએ, તથા ભિન્ન ભિન્ન વિચાર અને સ્થિતિના માણસોના પ્રેમભાવને પાત્ર હોવા જોઈએ. અને આવા શુભો જેમનામાં હોય તેમની કર્તા અને બાપા પડિત તરીકેની ખ્યાતિ કદાચ કંઈ અંશે ન્યૂન હોય તો પણ એ ન્યૂનતાને હૃદયી વધારે વજન આપવું જોઈએ નહિ.”

રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલે કહ્યું:—“રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈએ આપની આગળ જે સામાન્ય વિચારો મુક્યા છે તેને હું સંપૂર્ણ રીતે મળતો આવું છું. એક રાજકોટ જ આ કામ કરે છે એમ માનવાનું નથી. એવી રીતનો દેખાવ પણ બનતાં મુશ્કેલી ન થવા દેવો, અને પસંદગી કરવાનો હક્ક કાઢિયાવાડાના છતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો અને અગ્રણીઓના અભિપ્રાયનો પણ આવી ગંભીર બાબતમાં લાભ લેવો, એના હેતુથી જ આપને જે ઉત્તરોનો સાર કહી બતાવ્યો તે મેળવ્યા હતા. વળી પ્રમુખપદનો માટે આપણામાં અત્યારે એકથી વધારે જાણીતા વિદ્વાન લાયક છે એ આપણા મુભાગ્ય છે, તથા એમાંથી કોઈથી વધારે લાયક કોણ એ વિષે મતભેદ સ્વાભાવિક છે. તેમ સ્વતંત્ર વિચાર અને અનેકાનેક રચિત્વની એ નિશાની છે. પરંતુ આ સર્વ સારી વાતોમાંથી જ આપણે હકાલકંઈ આપણું સકટ ઉભું કરીએ એમાં શાણપણ નથી. અનેક લાયક છે, અને તેમાંથી એકને જ ચૂંટવા પડે છે એ કઠણાઈ છે. અને એક જ ટુંટી શકાય તેવી કરીને એકને ચૂંટીએ તે ઉપરથી બીજા બધાને એરડાસાર કરીએ છીએ. એવો અવજા અર્થ કરવાનો નથી.”

આટલી પ્રસ્તાવના પછી રાજકોટના દિવાન સાહેબ રા. રા. હરજીવન જીવાનભાઈ કોટક બી. એ. એલએલ બી. એઓએ દરખાસ્ત મૂકી કે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સા. દેસાઈને ત્રીજી પરિપદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવા. તેઓએ કહ્યું “રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈએ તથા પ્રમુખ સાહેબે જે વિવેચન કર્યું છે તે પછી સવાલ ગંભીર અને મહત્વનો છે તેટલો જ મુશ્કેલ છે, તેમ કેવા કેવા શુભો ઉપર ધ્યાન આપીને આપણે પસંદગી કરવી, એ વિષે મારે વિશેષ કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. એ શુભો મારા નમ્ર મત પ્રમાણે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સા. દેસાઈમાં સૌથી વધારે પ્રમાણમાં છે, અને જો આપણે ગુજરાત કાઢિયાવાડના ભણેલા અને વિદ્યામાં રસ લેનારા વર્ગના મત લઈ શકીએ તો તે મત ઘણા મોટા પ્રમાણમાં દિવાન બહાદુરનેજ પસંદ કરે એમ

હું માનું છું. આપણી ભાષા ને સાહિત્યના બિંધનના ઉપયોગી અને ઉચ્ચગામી ભાગો " માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મહિમા મહોત્સવ વખતે દિવાન બહાદુર જે અમૂલ્ય સર્વગ્રાહી, સચોટ અને પરિપક્વ અનુભવનું ભાષણ કરેલું છે, તેમાં ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષા માટેની એમની અત્યંત ભક્તિ ઉભરાઈ જાય છે. વળી " સરસ્વતી દેવી અને શ્રી લક્ષ્મીજી " બંને એમના ઉપર પ્રસન્ન છે ; બંનેના એ " માનીતા " છે, અને એમની વ્યવહાર શુદ્ધિ, એમની નીડરતા ને એમનો પ્રભાવ, એમની સત્ય ભક્તિ અને એમનું ચારિત્ર આખો ધલાકો જાણે છે. એઓ આપણા પહેલા એમ. એ. છે. વડોદરામાં એઓ પરિષદ ન્યાયાધિકારી હતા, તે વખતે વડોદરા રાજ્યના કાયદા ઇંગ્રેજી, મરાઠી, અને ગુજરાતી ત્રણે ભાષાઓમાં રચાયા ત્યારે ગુજરાતી કાયદા તે મૂળ કાયદા અને ઇંગ્રેજી તથા મરાઠી તે એ મૂળના તરજૂમા એવા નિર્ણય માટે ગુજરાત, ગુજરાતી ભાષા અને વડોદરા રાજ્યની વસ્તી એમને આભારી છે. એમનું અર્થશાસ્ત્ર, એમનો કોષ તથા પેનશન લીધા પછીની એમની જાહેર જીવગી, તથા સ્થલે સ્થલે એમણે ગુજરાતી તથા ઇંગ્રેજીમાં આપેલાં ભાષણો સુપ્રસિદ્ધ છે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પ્રમુખ તરીકે પણ એમણે ભાષા અને સાહિત્યની ઉમદા સેવા બજાવી છે. આ પરિપક્વ આખી પ્રજાની મર્યાબદ્ધ અને ઉત્તરોત્તર ચઢતી કળા પામે તેને માટે સહકાર કમિટિના પ્રમુખ તરીકે નામદાર રાણી સાહેબની પસંદગી જેટલે દરજ્જે ઉત્તમોત્તમ છે તેટલે દરજ્જે પરિપક્વ પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર સાહેબની પસંદગી ઉત્તમોત્તમ છે એ મારો મત આપ સૌ સ્વીકારશો એવી આશા રાખું છું."

રા. રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદીએ દરખાસ્તને અનુમોદન આપતાં કહ્યું કે " રા. રા. કલ્યાણરાવભાઈએ પ્રમુખ માટેના ગુણોનું અને આપણે આવતી પરિપક્વતા સુસ્થેષ્ઠ પ્રસંગે જોઈતા નરરત્ન એવું વર્ણન કર્યું છે કે જાણે એમની સમસ્યાને અંતે નામજ સુકવાતુ બાકી રહે, અને તે સમસ્યા એક જ નામથી પૂરી થાય. દિવાન બહાદુરના શુભ, તેમની કાર્તિ, તેમના ચારિત્રથી કોણ અજાણ્યું છે? ધર્મદે એમને સરસ્વતી અને લક્ષ્મીની સાથે લાલુ આલુષ્ય, તનુદસ્ત શરીર અને પ્રવૃત્તિમય પ્રકૃતિ પણ બક્ષ્યાં છે. પ્રમુખપદને માટે વર્તમાન પત્રોમાં, આપણા આજના પ્રમુખ સાહેબ શુકલે કહી બતાવેલા ઉત્તરોમાં, અને વિદ્વાન મિત્રોના સમાગમમાં જે નામો ઉચ્ચારાય છે તેમાંના એક એ નામો બાદ કરીએ તો બાકીના સર્વ દિવાન બહાદુરના એલાઓ છે. કેટલાકે તો એમના એલાઓના પુત્ર અથવા એલાના એલા છે. એટલે એઓ અત્યારે ગુજરાતમાં આપણા ગુરુનામ્ ગુરુ છે ; ને એમને માટે એટલું બધું માન છે કે જે બીજા નામો એમના હરીફ તરીકે કે એમના મુકાબલામાં મુકવામાં આવે છે તે ગૃહસ્થો જ અત્યારે અહીં હાજર હોય તો તેઓ પોતે પણ દિવાન બહાદુર સાહેબને માટે જ અનુમતિ આપે. વળી શ્રી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને એક રીતે ગુર્જર ભાષાનું મહિયર માળીએ અથવા તે સમયને ગુર્જર ભાષાના

સાક્ષરોનું મુખ માનીએ તો શ્રીમાન્ અંબાલાલભાઈની પાછલાં ધણાં વર્ષથી તે સંસ્થાના અધ્યક્ષ તરીકે સ્થાપના થઇ છે, તેથી જ તેમની અસારે યોજનામાં આવે છે તે જગ્યાને માટે યોગ્યતા તે યોગ્ય વર્ગથી માન્ય થઇ ચૂકી છે. જે એઓ સાહેબને અમદાવાદમાં ધણી મોટી સભાઓમાં પ્રમુખ તરીકે બિરાજેલા જોવા છે, ને તેમાં મતાગ્રહ ને રસાકરનીના પ્રસંગોમાં એમની પ્રમુખ તરીકેની કાર્યદક્ષતા એવી દીપી આવેલી છે કે ગુજરાતમાં પ્રમુખ તો એ જ એમ સર્વ ક્ષેત્ર અને વિવેકી માણસોમાં એકે અવાજે સ્વીકારાય છે. હું અમદાવાદ હતો તે દરમિયાન મેં એમના ધણાં ભાષણો સાંભળ્યાં છે. એ ભાષણોનું અર્થ ગૌરવ, એમના વિચારની પરિપૂર્વતા, એમની સલાહ ને સૂચનાનું સંગીનપણું, એમની ભાષાની સરલતા, સરસતા અને શિષ્ટતા જે એમને જાતે સાંભળે તે જ જાણી શકે. આપણી ભાષાના વ્યાખ્યાનોને માટે, શોર્ટ હૅન્ડ રિપોર્ટીંગના જેવી કલા હજી યોગ્યપણી નથી એ ખાતરી છે. એમના ભાષણોના રાખ્દસ: ઉતારા લઇ શકાતા હોત તો તેમના સંગ્રહનું પુસ્તક આપણા સાહિત્યને દીપાવે એવું અને જોડણી બોધક તેટલું જ શોકપ્રિય થઇ પડત. સ્વ. ગોવર્ધનભાઈના મૃત્યુ વખતે અમદાવાદમાં જે સભા મળી હતી તે પ્રસંગના એમના હૃદયવેધક વચનો હજી મને યાદ છે. દિવાન બહાદુર આ પરિવર્ણન પ્રમુખપર સ્વીકારશે તો એટલાથી જ આપણી પરિષદ વિજયી બનવાની એવી મારી ખાતરી છે.”

રા. રા. અમૃતલાલ ર. બક્ષીએ દરખાસ્તને ટેકા આપતાં કહ્યું : “આપણા આજના પ્રમુખ સાહેબે ગુજરાત કાઠિયાવાડના જાણીતા વિદ્વાનોના મત ખાતરી રીતે એજળ્યા તે અવશ્ય કર્તવ્ય હતું. પ્રમુખપદને માટે એક કરતાં વધારે નામે ગણી શકીએ છીએ એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. તેમ આ વખતે એકને પસંદ કરવાના છે એ આપણી મુશ્કેલી છે. એ માંહેના દરેક વારા શરતી પ્રમુખ થાય એવી આપણે આશા રાખીશું. હવે રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈએ જે અનેક ગુણોની આવશ્યકતા બતાવી તેમાં પસંદ કરનારને પચતવમાંની પેલી વાર્તાના જેવું થાય છે કે પિતા ગુણવંતમ્ તો માતા ધનવંતમ્ અને કન્યા પોતે રૂપવંતમ્ એવા વરને ઇચ્છે છે. છતાં એક વર પસંદ થાય છે, તે પછી પિતા, માતા, કન્યા, ભાઈ, ભાડું, સગાં સબંધી સર્વે તેને સ્વીકારે છે, અને લગ્ન કાર્ય ધામધુમથી અને આનંદોત્સવમાં અને સૌ સૌની યથા શક્તિ મદદ વડે સિદ્ધ થાય છે તો આ તો દિવાન બહાદુર જેવા સર્વે ગુણુ સપન્ન પ્રમુખ પસંદ કરીએ છીએ.”

દરખાસ્તને જોડણના રા. રા. સુતરીઆએ ટેકા આપ્યો તે પછી પ્રમુખ શુકલ સાહેબે ફરીથી કહ્યું :—“સવાલ ગભીર છે. જે કોઇ સભાસદને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવાની તેને સંપૂર્ણ છુટ છે. હજી સમય છે. દરાર થઇ ગયા પછી નથી. સૌના મત જાણીને પાકા વિચાર પછી જ દરાર કરવો એ જ આ સભા ઇચ્છે છે, અને રા. રા. કલ્યાણરાયભાઈ જેવાએ પણ મને મોરબીથી એક નામ આપ્યા પછી અહીં આવીને સૌના વિચાર જાણી ચોતાનો મત ફેરવ્યો છે, એવા પરસ્પર વિશ્વાસ અને સદ્ભાવથી

જ આવા મોટા કાર્ય થઇ શકે કાઠિયાવાડ જેવા દેશમાં અને આપણી મોની સત્કાર કમિટિની મખ્યાના માણસોમાં બેશક કેટલાક ગૃહસ્થો એના વિચારના હોવા જોઇએ કે તેઓના મતમાં બીજી કોઇ એક નહિ તો બીજી રીતે વધારે લાયક વસે પગલુ શુ કોઇ પણ એના વિચારના હોઇ શકે કે દિવાન બહાદુર લાયકજ નથી । એ અ-સંભવિત માત્રું છુ બહુ મત એમને મેંથી વધારે લાયક જ માનશે, અને બીજા બાકીના ગૃહસ્થોથી પણ એઓની લાયકી નથી એવુ તો નહિજ કહેનાય તો પરિપક્વના હિતને પ્રથમ સ્થાન આપી નિર્ણયપગ આનરો એવી મારી વિનંતિ છે ”

આવતી પરિપક્વના પ્રમુખ તરીકે દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકર-લાલ દેસાઇ એમ. એ, એલએલ. બી., એઓને પસંદ કરવામાં આવે છે.

આ દરખાસ્ત સર્વાનુગતે પસાર થયા પછી રા રા. દલપતરામ શુક્લની સમ્મના-થી પરિપક્વના શાગાની આજ તારીખ સુધીની હકીકત રા રા બુલવતરાય ક. ઠાકોરે જણાવી કે તારીખ ૬ જૂને થયેલી કારોબારી કમિટિની સભામાં કુલ ફાળો રૂ ૧૧૧૨ નો થઇ ચૂકેલો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તે પછી પૈરબદરમાં રૂ ૫૩૦) ભરાયા છે, લાવનગરમાં રૂ ૪૦૦) ભરાયા છે, અને ગોંડલમાં રૂ ૧૦૦) ભરાયા છે એમાં પરચુરણ થોડા ઉમેરતા આજ તારીખ સુધી ભરાયેલા શાગાની કુલ રકમ આશરે રૂ ૨૧૭૫) સુધીની છે કાઠિયાવાડ ચોક્કસ માને છે કે લાવનગર વધારે ભરી શકે એમ છે ને વધારે ભરશેજ ગોંડલમાં ફાળાનું કામ હજી ચાલે છે. જામનગરમાં તે રૂ ૩ થઇ ચૂક્યું છે, અને મેરખી, જુનાગઢ વગેરે સ્થળોમાં પણ સારો ફાળો થવા સંભવ છે આ આખા કાઠિયાવાડની પરિપક્વને માટે કાઠિયાવાડના તમામ મુખ્ય શહેરો યથા-શક્તિ મદદ કરશે જ એવી આશા રાખીએ છીએ

છવટે રા રા કેશવલાલ ત્રિવેદીની દરખાસ્ત અને રા રા આધવરાય બક્ષીના અનુમોદનથી પ્રમુખ સાહેબનો ઉપનાર મનાયા બાદ સભા વિસર્જન થઇ

૩. ઉપલી ચુંટણીનો સ્વીકાર. રા રા અંબાલાલભાઇ તથા રાણી સાહેબ શ્રીને સત્કાર કમિટિની સુટણી વિષે તા ૨૮ મી જૂને નિવેદન કરવામાં આવ્યું તા ૨ જી જુલાઇએ રાણી સાહેબના કામદારનો જવાબ આવ્યો કે ઉપરોક્તને અનુકૂળ પડે તે દિવસે અગાઉથી જણાવીને વધારવું અંબાલાલભાઇએ તા પમીએ તાર કર્યો કે Very thankfully accept nomination, letter follows

ઉપરોક્ત ગોંડલ સ્થિતિ તા ૪ થીએ ગયું અને ને ના ઠામર સાહેબ તથા રાણીસાહેબ તરફથી સંબંધોગ્ય સત્કાર પામ્યું રા રા નરસિંહરાવ લોળાનાથ દીવટિયાએ રત્નાગિરિથી ના ૮ મી જુલાઇએ કારોબારી કમિટિના પ્રમુખને સત્કાર કમિટિની બેઠકના હેવાલની પહોંચ સ્વીકારતા કાગળ લખ્યો એ કાગળ ટપાલમાં ગુમ થયો પણ પાછળથી એમણે “ગુજરાતી” ના તા ૨૫ જુલાઇના અકમાં

પોતાની સહીથી એક ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું તેની સાથે ઉપવા દાગળની નકલ પણ પ્રસિદ્ધ કરી. એ જાને અહીં ઉતારીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરવામા આવે છે.

ગ. રા. “ગુજરાતી” પત્રના તત્વી.

“આપના ૧૫-૭-૦૯ ના અકાંના સાહિત્ય પત્રિય્હ વિષેનાં ચર્ચાપત્રો તરફ એક મિત્રે માર્કે ધ્યાન ગણ કાલ અંચુ સારેજ જાણ્યું કે ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ વિષે અકારણ ખગભગાટ થયો છે. ગ. મણિસકરના જે ચર્ચાપત્ર વિષે આ પત્રોમાં ઉલ્લેખ છે તે મારા જોવામા હજી સુધી આવ્યું નથી. તેથી તેના શુભ દોષ વિષે કશો અભિપ્રાય બાધી શકાય તેમ નથી પરંતુ એટલું તો આપનાં ચર્ચાપત્રો ઉપરથી જણાય છે કે આ સરલ વિષયમા નિરર્થક કટુતાને પ્રવેશ મળી ગયો છે. અન્ય ક્ષેત્રોની પેઠે સાહિત્યના નિર્વિકાર ક્ષેત્રમા આ કટુતાને સ્થાન મળે એ અનિષ્ઠ અને શોકજનક છે.

અરજુ. આ બાબતમાં માર્કે નામ ચર્ચાના વખતમા ઘસડાયું જોઇ એક રીતે ખેદ ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે આ વૃત્તાતનો ઇતિહાસ જોતા મારે મપર્ક અસ્પાદ્ય છે. ઇતિહાસ યોગમાં યોગ શબ્દોથી જણાવ્યાથી સ્પષ્ટતા થશે. ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાન માટેની નામ ગણનામા માર્કે નામ ગણાયેલ હતું એમ કંટલાક તટસ્થ લોકો તરફથી બે ત્રણ માસ ઉપર મારા સાંભળનામા આવ્યું હતું. તે વાત મારા લક્ષમાથી લુપ્ત થઇ ગઇ હતી, એટલામા યોગા ફ્રિસ ઉપર રા. મણિસકરે ભાવનગરમા કરેલી મારે વિષેની દરખાસ્તની છાપેલી પ્રત મને મળી. એ વિષે આસપાસની કશી હકીકત હું જાણતો નહોતો, તેથી તેના પૂર્ણ ઐતિહાસિક સમ્બંધ હું સમજી શક્યો નહિ તે પછી ત્રીજે દિવસે રાજકોટથી રા દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ તરફથી રાજકોટની મીટિંગના હેતુઓની છાપેલી પ્રત મને મળી તેથી સર્વ સ્થિતિ મારી આગળ પ્રકટ થઇ. ભાવનગરની મીટિંગ, તેનો રાજકોટની મીટિંગ સાથે સમ્બંધ, સર્વ પ્રસક્ત થયું. તેજ દિવસે રા શુક્લ ઉપર મેં પત્ર લખ્યો તેની નકલ નીચે ઉતારી મોકલું છું, તે ઉપરથી આ વિષયમા મારી મનની વૃત્તિ આપોઆપ પ્રગટ થશે. હુંકામાં એટલું જ કે હિ બ અંબાલાલભાઇનો મારા ઉપર ગુરૂ તરીકે એટલો ઉપકારનો બોજો છે કે તેનો બદલો માત્ર તેમની તરફ નમાનયુક્ત ભક્તિથીજ વાળી શકાય તો બસ છે. મારા સ્વભાવ જ્ઞાન અને બુદ્ધિ ઉપર મસ્કાર બેસાડનામા જે ગણતર સદ્ગુરુઓ છે તેમા કાલક્રમે તેઓ પ્રથમ છે, અને શુણ્કમે બીજાની જોડે સમાનરૂપે અમૂલ્ય કીમતના છે.

“બીજી પણ ઉમેરવાનું કે રા. મણિસકરને મેં એમની તરફના અધ્યાત્મિક સત્કારને માટે ઉપકારનો પત્ર પહોંચી લખ્યો હતો, તેમા પણ રા રા. અંબાલાલ-ભાઇની પસંદગી માટે સકારણુ આનંદ બતાવ્યો હતો

પરંતુ રા મણિસકરને ન્યાય ખાતર એકે શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર છે. એઓ

ઉત્સાહના પૂરમાં તણાઇને અનેક વાર કેટલીક શિષ્ટ સંપ્રદાયથી સ્વીકારાયેલી મર્યાદાઓનું અતિક્રમણ કરી જાય છે, પરંતુ તેમાં ઉદ્ધત વૃત્તિનો-ધરાણ સાથેની ઉદ્ધત વૃત્તિનો-સ્પર્શ હોતો નથી. માત્ર જગતના વ્યવહારને યોગ્ય વિવેકનું વિસ્મરણ ઉત્સાહ અને આત્મબ્રહ્માના જોરને લીધે થઇ જાય છે. આ પ્રકાર એમના પ્રસ્તુત ચર્ચાપત્રમાં થયો છે કે કેમ તે એ ચર્ચાપત્ર મારા જોવામાં આવ્યું ન હોવાથી કહી શકાતું નથી. પરંતુ એમનાં ચર્ચાપત્ર વિષે જે જે ચર્ચાપત્રો આપના પ્રસ્તુત અંકમાં આવ્યાં છે એમાં કંઇક ગંભીર ઔજન્યની જનતા જોઇને ખેદ થાય છે. પરંતુ સર્વ લોકો પોતા પોતાને રૂચતાં સાધનો વાપરવાને સુખતિયાર છે. રત્નાગિરિ તા. ૧૬-૭-૦૯.

આપનો

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

નકલ.

રત્નાગિરિ તા. ૮-૭-૦૯.

રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,

પી.એ., બારિ.-એટ-લો.,

ત્રીજી સાહિલ પરિષદની કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ.

સાહેબ,

વિ. વિ. ત્રીજી સાહિલ પરિષદની સત્કાર કમિટિની પ્રથમ મીટિંગના હેવાલની નકલ આપના તરફથી આજ મળી તે માટે અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

એ હેવાલમાં જે વાતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચવાની સાથે મને વિશેષ આનંદ આપે છે. એક તો સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ સ્થાને આધુનિક ઇતિહાસમાં પ્રથમ જ એક સન્નારીને સ્થાન અપાયું છે તે, અને તે સન્નારી સર્વ સામાન્ય વર્ગને પોતાના જ્ઞાનથી તેમજ અભિપ્રાયને અમલમાં આણવાની હિંમતથી ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવનાર અને તે રાજમંડળમાંથી મળી આવ્યાં છે, તે જોઇ અસાધારણ આનંદ થઇ આપણુ સર્વેને અભિનંદન અપવા લાયક વાત છે.

પીજી વાત એ છે કે મારા સમાન્ય ગુરુ દિ. બ. અંબાલાલભાઈને હું જ સચવાવાને ઇચ્છતો હતો, તેમને પરિષદના પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. આ માટે પરિષદને સર્વથા અભિનંદન આપું છું. વિદ્વતા, દૃઢતા, કાર્યદક્ષતા, વગેરે ગુણોને લીધે આ સ્થાનને તેઓ પરિપૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે. એમના નાવિકપણા નીચે પરિષદનું ના સરલ માર્ગે જઇ ઇષ્ટ કિનારે પહોંચે એમ બંધો છે. એજ વિનંતી.

નરસિંહરાવ લોળાનાથના

નમસ્કાર.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની સાક્ષર કમિટિ.

૧. સાક્ષર કમિટિની નીમણુક. આખા કાઠિયાવાડની પ્રાથમિક સભાએ તા ૧૧ મી એપ્રિલે કરેલ છેલ્લા ઠરાવમા જરૂર પડે તો “સાક્ષરોની એક કમિટિ” નીમવાની સત્તા કારોબારી કમિટિને આપેલી હતી કારોબારી કમિટિની ચોથી બેઠકમા તા. ૨૯ મી જુલાઈએ આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો. રા ગ બલવતરાય ઠાકોરની દરખાસ્ત અને રા રા ગુલાબરાય વજ્રેશકર છાયાના અનુમોદનથી સર્વાનુમતે ઠરાવ થયો કે ઉપલી સત્તાની રૂએ નીચે પ્રમાણેની સાક્ષર કમિટિ નીમવામા આવે છે તેના કાર્તવ્ય વિષે નીચે પ્રમાણે ઠરાવવામા આવે છે, તથા તેના ખર્ચને માટે રૂ ૨૦૦ (બસો) મળૂં કરવામા આવે છે

૨. પ્રથમ નીમવામાં આવેલા સભાસદો:

રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુંન	
ગ. રા. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ કુંન	
રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરાય નીલકંઠ	
રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાબરદાસ ઢેગસરી.	
રા. ગ. કૃષ્ણરાવ ભોજાનાથ દીવડિયા	
રા. રા. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ	
રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી	
રા. રા. જેઠિસનદાસ જેઠાભાઈ કણિયા	
રા. રા. રણુજીતગમ વાનાભાઈ મહેતા	
રા. રા. જગનલાલ હરિતાન પંચા	
રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ	
રા. રા. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ	
રા. રા. કૌશિકરામ વિમલદરામ મહેતા	
રા. રા. હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રી	
રા. રા. હિમ્મતનાથ ગણેશજી અન્નરિયા	
રા. રા. કલ્યાણગાય જેઠાલાલ બક્ષી	
રા. રા. મનસુખ કીરતચંદ મહેતા	
રા. રા. ગુલાબરાય વજ્રેશકર છાયા	
રા. રા. કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી	
રા. રા. બલવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર	} મત્રીઓ
રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ણયુક્તરામ મહેતા	
રા. રા. બલવતરાય વજ્રેશકર છાયા	

૩. સાક્ષર કમિટિનાં કર્તવ્યની કારોબારી કમિટિએ નીચે પ્રમાણેની યાદી મળૂં કરી, જે દરેક મેમ્બરને ગોઠવવામા આવી

ખાનગી.

સાક્ષર કમિટિનાં કર્તવ્ય.

૧ આ સાક્ષર કમિટિએ આવેલા બધા નિબંધો વગેરે તપાસીને નીચે પ્રમાણે ત્રી વિગતનો કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ અને મત્રીઓ મારફત પ્રમુખ સાહેબ દિ આ અખાલાલ સાકરલાન દેસાઈને રિપોર્ટ કરવો

૨ લેખકોને વિજ્ઞાપના સાથે પ્રગટ કરેલી યાદીમા આઠ વિષય વિભાગ છે , આવેલા નિબંધો વગેરે એ આઠ વિભાગોમા ગોઠવવા

૩ દરેક નિબંધ કેટલો લાખો છે, તે વચ્ચાતા કેટલો વખત લેશે એ નોંધવું દરેક લાખો નિબંધ-બનતા સુધી વિષયને હાનિ વગર-ટુકો થઈ શકે છે કે કેમ તે તપાસવું, અને ટુકો કરવા માટેની બલામણો રિપોર્ટમા દાખલ કરવી

૪ (ક) નિબંધમા કોઈપણ બ્યક્તિ, ગ્રામ, પથ, ધર્મ, આદિની લાગણી દુ ખાપ એવું કાંઈ લખાણુ માલૂમ પડે તો નિબંધનો તેટલો ભાગ રદ કરવો (ખ) વર્તમાન રાજકીય બાબતો વિશે સીધી કે આડકતરી રીતે ચર્ચા, આક્ષેપ કે એવું કંઈ હોય તે પણ રદ કરવું (ગ) રદ કરનાના વિગતવાર કારણો જણાવવા નહીં

૫ કલમ ૩ કે ૪ રૂએ નિબંધ સળધીતો આ કમિટિએ ઠરાવ કર્યો હશે તો તે લેખકને જણાવતા તેમને જે માન્ય હશે તો તેમનો નિબંધ પરિષદ આગળ મુકવામા આવશે

૬ વિષયોની સખ્યા અને તે બધા વાચી જવાને માટે એકદમ કેટલા કલાક જોઈએ તેનો વિચાર કરીને (ક) પરિષદ એક સ્થલે એકઠી બેસે, કે બે કે વધારે સ્થલોમા વહેંચાઈને બેસે, (ખ) અને એકથી વધારે સ્થલોમા વહેંચાઈને બેસે તો દરેક દરેક સ્થલમા કયા કયા વિષય વિભાગો લેવા અને દરેક વિભાગમા કયા કયા નિબંધો કયા અનુક્રમમા વાચના એ વિશે કમિટિએ સ્પષ્ટ બલામણુ કરવી આ વિષે કમિટિ એક મત ન થઈ શકે તો કમિટિની બેઠકની આ સળધી વિગતવાર હકીમત રિપોર્ટમા જણાવવી

૭ કોઈ નિબંધ ઉપર પત્રિવિદ્યા ચર્ચાની જરૂર જણાય તો તે વિષે રિપોર્ટ કરવો, અને ચર્ચાને માટે કેટલો વખત રાખવો તેની બલામણુ કરવી

૮ આ સિવાય પણ પરિષદના હિતો માટે જે કાંઈ ઉપયોગી જણાય તે કમિટિએ રિપોર્ટમા સરખવું

૯ કમિટિના સભાસદોની રાજકોટમા ચર્ચેની બેઠકને જ નિયમિત બેઠક . ગણવી રિપોર્ટ એવી બેઠકમા નહીં કરવો અને રાજકોટમા હાજર થઈ શકના ન હોય એના સભાસદોની સહીને આપસ્ય ન ગણવી, પરંતુ તેમના અભિપ્રાય વગેરે કાગળ દ્વારા આપ્યા હોય તે બેઠકમા વાચીને પઠી નહીં ઠરાવ કરવો

૧૦ કમિટિને પોતાની સખ્યામા વધારો કરવાની સત્તા આપવામા આવે છે

આ સાક્ષર કમિટિ વિષે પણ વર્તમાન પત્રોમાં ચર્ચા થઇ, અને તે ઉપરાંત મુંબાઇ, મુગત, વડોદરાથી પરિવર્ધના હિન્દુઓના પત્રો આવ્યા, જે ઉપરથી તે સૌને ખાનગી જવામાં લખવા પડ્યા, અને મરવને માગાન્ય એવો એક ખાનગી કાગળ દરેક સ્થળે મોકલવાની જરૂર પડી એ કામગીરી અહીં પ્રકટ કરામાં આવે છે

સાક્ષર કમિટિ વિષે,

૧ બીજી પરિષદે ૩૮ નિમણ હતા તેમાં પણ સાક્ષર કમિટિ જેવી યોજના વગર અવ્યવસ્થા થઈ હતી આ વખતે ૬૦ કે એટલા નિમણો આવવા દરેક સભ્ય છે, એટલે સાક્ષર કમિટિ વગર છૂટકે જ નહીં એમ ગણીને યોજાવી પડી છે

૨ સાક્ષર કમિટિને પોતાનું કામ રાજકોટ મુકામે કરવાનું છે એટલે જે સભાસદ થયા સ્વીકારે તેને આ કમિટિ માટે આવડું, પાણું પિપદ માટે આવડું એમ આજમાં આજ એ ફેગ, વખત આદિનો જેવડો ભોગ પરિવર્ધને માટે જેઓ મપૂર્ણ અને ખરેખર ઉત્સાહી હોય તેમનામાંથીજ આવી તસ્દી આપી શકાય

૩ ભાવનગર અને અમદાવાદથી વધારે દૂરના વિદ્વાનોને કમિટિમાં સભાસદ થવા માટે વિનંતિ કરવી impracticable જણાઇ આવતા એટલા પ્રદેશમાંથી જ મહાસદો ગોતના પડ્યા છે

૪ બાવીશની કમિટિ પણ મોગી છે, એથી વધારે મોગી, જરવાના કામનું સ્વક્રમ જોતા અગ્ર-ય કમિટિને પોતાની મપ્પામાં વધારવાની સત્તા આપેલી છે, પણ તેનો હેતુ જુદો છે, પરંતુ પ્રેક્ષીક જાળવતા જેમ જેમ મિલ થતી આવે તેમ તેમ જ ઉચ્ચારી શકાય

૫ સાક્ષર કમિટિમાં નીમવામાં માન આપનારો કે પ્રતિનિધિ મદદ કરી બતાવવાનો કે એવો પ્રાઇ પણ મનસ્સે હોતો નહીં, છે નહીં, હેય નહીં કમિટિના સભાસદો પાસેથી સાહિત્ય પ્રીત્યર્થ મેવા લેનારો જ ધરાવે છે

૬ સાક્ષર કમિટિને પરીક્ષક કમિટિ કહેવામાં તેને માથે ખોટું આગ મહાનાય છે એ પરીક્ષક કમિટિ નથી એને કંઈ પણ ફેરફાર કરનાના નથી અને કમિટિએ વિષયવિભાગ અને ક્રમમાં નિમણોની ગોચરણ કરવાની તે પરીક્ષક તરીકેની સમજવાની નથી જેમ પ્રાઇ ગસિક અને અનેકદેલી વિદ્વાન ભાવ, કાનિદાસ, બાણ, પાણિની, મુન્તાનનિ, ભાગ રાગ્ય, ગીતા, ભાગવત, રાજત ગિદ્ધી, રામાયણ, યોગસૂત્ર, ધર્મપદ, વેદ, મનુ આદિને પોતાના ટાઇમ ટેબલમાં ગોઠવે તેવું કંઈક સાક્ષર કમિટિને કરવાનું છે

૭ કમિટિનું કર્તવ્ય વ્યવસ્થાનું, પરિવર્ધનું-politics મા anti-governmen-ism, anti-Britishism, terrorist anarchical fanaticism થી, અને સામાન્ય રીતે શિષ્ટાચાર વિરુદ્ધ personal, sectarian, આદિ દુર્મલાવાળા લખાણથી રક્ષણ કરવાનું કારિયાવાળા non regulated પ્રાનમાં રાજ્યો, ગણીઓ, ઇંગ્લેન્ડ, અમદાવાદ, સગરી નોકરો આદિએ આવી લીધાનામાં ભાગ લીધો છે તેમને પ્રાઇ બેજવાબદાર એકાદ માણસના લેખિનીયાપત્યથી નિમ્મસણનો વખત ન આવે તે તપા

સવાનું ; અને પરિપક્વતા અતિ ટુકા સમયનો ઉત્તમોત્તમ લાભ લેવાનો રસ્તો બતાવવાનું છે. આ કારણો માટે પણ સાક્ષર કમિટિ indispensable છે.

૮ કમિટિ લેખકોના લખાણો જોશે તે મિત્રભાવે જોશે વળી મોટામાં મોટા લેખક કરતા પણ પરિપક્વ હિત વધારે મોટું, તેમ ન્હાનામાં ન્હાનો લેખક પણ આપણા સાહિત્યની આશાનો એક અંગ, એવી દૃષ્ટિ રાખશે.

૪. પહેલી બેઠક. તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરની કારોબારી કમિટિની બેઠક (પાચમી) માં સાક્ષર કમિટિના પ્રેવીશસુ પ્રિન્સિપાલ સંજ્ઞનાનું નામ ઉમેરવામાં આવ્યું દરમિયાન સાક્ષર કમિટિના મેમ્બરો સાથે પત્ર વ્યવહારથી કમિટિની પહેલી બેઠકના દિવસો નહીં કરવામાં આવ્યા હતા અને ઑગસ્ટ આખરથી કમિટિના બહાર ગામના મેમ્બરોને પરિપક્વ માટે આવેલા નિબંધો મોકલના માગ્યા હતા. આ પ્રમાણે કુલ ૨૬ નિબંધ અમદાવાદ, ૩૫ જૂનાગઢ, અને ૨૫ ભાવનગર મોકલી શકાયા હતા ; જૂનાગઢ, મોગળી અને જામનગરના સભાસદોએ લાના નિબંધો વાચીને મોકલેલા હતા, અને રાજકોટ નિવાસી મેમ્બરોમાંતો આવતા જતા નિબંધો વાચવા માટે ફેવવાનું કાર્ય સાક્ષર કમિટિ નીમણ તે દિવસથીજ શરૂ કરનામાં આવેલું હતું કેટલાક નિબંધોની બે નકલો કર્તાઓએ (વિનંતિપત્રને માન આપીને) મોકલવા કૃપા કરેલી હોવાથી જ કુલ નિબંધોમાંનો આટલો મોટો ભાગ આ પ્રમાણે બેઠક મળતા આગમ્ય ઘણાખરા મેમ્બરોના વાચવામાં આવી શક્યો હતો મેમ્બરો તા. ૧૬ મી સપ્ટેમ્બરની સાંજે રાજકોટ આવી ગયા અને સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠક પાલીતાણાના કુમાર શ્રી વિજયસિંહજીએ કૃપા કરીને એમનો ઉતારો નાપરવાની પગાનગી આપેલી હતી, તે ઉતારાની નિશાળ મેડીમાં તા. ૧૭ મી એ અને ૧૮ મી એ થઈ બેઠકમાંથી ફાજલ પડતા વખત દરમિયાન મેમ્બરોએ જે કાંઈ નિબંધો નહોતા વાચ્યા તે તેઓ વાચી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી નીમેયે વખતે તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ને શુક્રવારે કમિટિની પહેલી બેઠક શરૂ થઈ, અને બીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય શ્રીને આ બેઠકનું પ્રમુખગદ્યાન આપવામાં આવ્યું કમિટિમાં ચોવીશમાં રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લને ઉમેરવામાં આવ્યા.

રા. રા. બલવતરામ ઠાકરે પરિપક્વ નહીં નિભાગમાં બેસે, એટલે કે એકજ વખતે ત્રણ જુદા જુદા સ્થળોમાં નિબંધો વચાવ તેમાં એક સ્થળે પ્રમુખ સાહેબ બિરાજે, પણ બીજે બે સ્થળે એમના પમદ કરેલા ઉપપ્રમુખો બિરાજે, અને ત્રીજામાંથી ત્રણ સાથે લાગટ વચાતા નિબંધોમાંથી જોને જે સાબળવો હોય તે તે સ્થળે બેસે, એવી સૂચના મળી કરી. પણ તે કાંઈને રૂચી નહિ એટલે ગ ઠાકરે સ્ત્રી વિભાગ તો આ વખતે એના માં એના એક દિવસને માટે જુદો પાડવો જોઈએ એવો આગ્રહ દર્શાવ્યો અને તેના ટેકામાં પ્રમુખ બે કાંઈ જુલુલવા. એક કાંઈ એ હતું કે કાર્ડિયાનાડમાં હજી કંઈક પડાનો રિવાજ ચાલતો હોવાથી સ્ત્રી વિભાગ જો જુદો પાડવામાં આવે તો જ રાજકોટની સ્ત્રીઓ મોટી મજામાં પરિપક્વનો લાભ મેળવી શકે. અને બીજી કાંઈ આ બીજી પરિપક્વને માટે સ્ત્રી લેખકોના નિબંધોને માટે જે વિશેષ પ્રયાસ કરવામાં આવે.

વેના હતા તે હવે એપિલ મામમા ગ ઠાકોર આ મો વિદ્યાર્થીની નીવડક અને આ મો શાસ્ત્રાર્થીની મહેતાને મળ્યા હતા, સાન્થી આ પ્રયામ શરૂ થયા હતા, મહાત્મા ગાંધિના પ્રમુખ તરીકે ગોંડલના નામદાર રાણી સાહેબ મુલાયા સાન્થી પત્રિકાના કાર્યના આ વિભાગ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપનામા આનુ હવે, અને તા ૨૨મી જુલાઈએ કમિટી તન્દ્રથી આ મો વિદ્યાર્થીની નીવડક એક જાપેલી વિજ્ઞાપના ગુજરાત કાલિયાસાની આગળે પોતોમો સ્ત્રી લેખકો અને કેળાવણી સજારીઓને મો કહેવી હતી * સ્ત્રી લેખો આવ્યા હતા પણ મારી મખ્યાયા, અને જો કે તેમા પરિપક્વ આગમ મુદ્રી થનાય એવા ઉચ્ચ પ્રકારના ચોડા ન હતા, તો પણ ગ બનતરતાયે જણાવ્યું કે સ્ત્રી કેળાવણીની હાતની ગિતિમા આ સ્ત્રી લેખકોથી જે કંઈ બની શક્યુ તે નેમણે પત્રિકા પ્રતિના બના ઉગળકથી મોકનારેજુ છે, માટે તેનો ચોગ સત્કાર થવો જોઈએ, નહિ તો પત્રિકા વખતે બહાર ગામથી બહુજ ચોડી સ્ત્રીઓ આવશે, એટલુંજ નહિ પણ આ પત્રીની પત્રિકામા સ્ત્રી લેખો કેટલા આવશે એનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ પત્ર કમિટી પત્રિકાના વિભાગ પાડરાના પગનાની સામે દંદ થઈ એટલે એ બાબત પડતી સુધી પડી

જે દિનસની બેઠકમા કમિટીએ અનુક્રમે અભ્યાસી નિવધોનો વિચાર કર્યો તેમા કમિટીના વર્તમાન જ્ઞાની રજો શક્ષ પડે અને પરિવહને માટે ગદ કરવું પડે એવું લખાણ ત્રણજ નિબધોમા જણાવ્યું તેમાથી એક આખો “ના કમૂલ” ર્યો, બીજામાથી અમુક લીગીઓ ન અને ત્રીજામાથી અમુક દુગ્ગતો ગદ વગરમા આવ્યા અને બીજા એક કે બે ન નિબધોમા કાંઈ નાં વાચન વિરે કમિટીના કાંઈ કાંઈ સભાસદને આ

* આ વિજ્ઞાપના નીચે પ્રમાણે હતી

પ્રિય બહેન,

રાજકોશમા આ વર્ષે ગળનારી ત્રીજી સાહીલ પત્રિકાની સત્કાર કમિટીના પ્રમુખ અધ્યાપન ગોડલના નણી સાહેબ અખડ સૌભાગ્યનતા નંદુરજા સી આઈ એઓ સાહેબની હજી છે કે પત્રિકામા સ્ત્રીઓની સારી સખ્યા સામેલ થાય અને ઘણી સ્ત્રીલેખકોના લેખ જી થાય તેથી, આપને વિનંતિ ગરાની કે આપ પત્રિકામા પધાર્થો અને પત્રિકા વાચના સારે ગુજનતી લેખ તથા કરી મોકલશે.

પત્રિકાની બેઠકના દિવસો હવે પછી નને થશે અને વર્તમાનપત્રોમા તેની બ બર આપનામા આવશે

લેખની બે નડો નોકલવી જોઈએ અને તા ૧ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ સુધીમા તે પત્રિકા સેક્રેટરી ટ્રો બાગરતગય કયાબુગય ઠાકોરને રાજકોશ પહોચવી જોઈએ લેખ પોણા કલાકમા ગયાન ગ્હે તવો હોવો જોઈએ

કાંઈ સ્ત્રીલેખકને પોતાનો લેખ મને મોકનાવાનુ અનુરૂ હજો તો હુ તે રાજકોશ મોખ્વાવીશ

કાંઈ બીજા સજારીઓને આ પત્ર મોકલવાનુ આપ નને સૂચવતા હો તો મને તે વિષે લખશે

લિ.

સૌ. વિદ્યા રમણલાલ.

પ્રકાશની શક્તિ ઉત્પન્ન થયેલી પણ તે નાખો કમિટીએ નિર્દોષ ગણા પ્રેક્ષક હિન્દી-લાલ માધવજી ભટ્ટ અને રા રા ચંદ્રશંકર નર્મદાગકા પડ્યાના નિબંધો ઉપરથી “નવી વાચનમાલા” અને ‘યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન’ એ બે બધવારૂં વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો થના દેના, કે તે નક્કી થા રતો કહાડવો, એ વિષે કમિટીમાં પ્રથમથી મતભેદ જણાવ્યો અને લાખી તથા આગ્રહી ચર્ચાઓ થઇ એક પક્ષ પરિપક્વ જેવી પ્રગટીય સભા સન્મુખ આગળથી નક્કી કરામાં આવેલા ઠરાવો પ્રમુખ રજુ કરે, અને તે સંબંધિત સ્વીકારાય, એ પદ્ધતિમાં લેરા પણ દેશર કરવામાં સમાવલા જોખમથી બચાવો હતો, મીત્રે પક્ષ આના પ્રગટીય સંબંધોને પોતાના ઠરી લઇ, પ્રગમતને કેળવી, તે ઉપગની પુખ્ત વિચારથી ઘડનામ. આવેલી પ્રગતી માગણીઓ જાહેરમાં સત્તાનાર રીતે ઉચ્ચારવાનું મુખ પરિપક્વ ન બની શકે, તો એ-કથી નિમ્નવાચનસમજાજ જેવી પરિપક્વ દેરાને શો મોગે લાભ થઇ શકે, એ પ્રશ્ન ઉઠાવતો હતો આ ગમીય વિચારવિષય કમિટીના સભાસદોએ રાજકોટમાં પગ મુક્યો તારથીજ દરેકના ચિંતનમાં દાખલ થયો, અને નિબંધો જોરા વગેરેના કામ દરમિયાન પણ ઘણા સભાસદને એનીજ લગની લાગેલી હતી આખરે બીજો દિવસે સૌ એકમત થયા અને નિર્ણય ઉપર આવ્યા, જે આ પછીની કલમમાં આપેલા પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની આઠમી પેટા કલમમાં આપેલો છે આ ઉપરથી પ્રેક્ષક ભટ્ટ અને રા રા ચંદ્રશંકરના નિબંધો પ્રથમ છપાની તેની નકલો વિદ્વાનોને પરિપક્વ બરાય તે પહેલા પહોચાડવાનું આનર્યક થયું

બેઠકનું કામ થઇ રહેતા બીજો દિવસે પાઠને પહેરે રા રા દલપતરામ ભગ વાનજી શુદ્ધે સૌને ઘડાપાણી માટે નિમગ્ના તા વાર્તા વિનોદ વગેરેનો આનંદ થયો મત્રીઓએ કમિટીએ સોપેલું કામ પૂર કરેલું હતું અને રિપોર્ટ તૈયાર હતો એટલે સહીઓ લાજ થઇ “વ્યાખ્યાનમાલા” ની યોજના થઇ શ-રો ખરી એવો વિશ્વાસ પણ પ્રથમ આ સમેતન દરમિયાન ઉત્પન્ન થયો અને સાજે રાજકોટની નવી રથ ધખથી “સાહિત્ય સભા” આ રા ન ઠકોરનું સ્ત્રી ગેજરણી ઉપર વ્યાખ્યાન હતું તેમાં મૈત્રે પધારીને ન રા કેશરલાને પ્રમુખતા આસનથી અને રા ન રમણભાઇ, ડાહ્યાભાઇ આદિએ વ્યાખ્યાન પછીની ચર્ચામાં ભાગ લીને રાજકોટની પ્રગતને પોત-પોતાના વર્તુલનો પ્રસાદ આપ્યો

૫. પહેલી બેઠકના રિપોર્ટ.

દિનાન મહાદુર અંબાવાન સાકરલાલ દેસાઇ, જોમ એ, એનએવ બી,
ત્રીજી ગુજનની માહિત્ય પરિપક્વ પ્રમુખ, ઈત્યાદિ, ઇત્યાદિ,
અમદાવાદ

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ,

ત્રીજી સાહિત્ય પરિપક્વની કારોબારી કમિટીની તા ૨૯ અને ૩૦મી ઑગસ્ટ ની બેઠકમાં થયેલા ઠના પ માની રૂએ અમે સાક્ષર કમિટીના નીચે સહી કરનારા સભાસદો, સાક્ષર કમિટીની સપ્ટેમ્બર તા ૧૭-૧૮ ની બેઠકમાં થયેલા કામનો રિપોર્ટ

આપને મોકલવાની રજા લઇએ છીએ રાજકોટ તા ૧૮-૬-૧૯૦૯.

કેશવલાલ હર્ષદગય ધ્રુવ

પ્રમુખ, માક્ષ કમિટિ.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીવડે

કૃષ્ણગર લોગાનાથ દીવડીઆ

હાલ્લાભાઈ પીતાબગદાસ દેરામરી

ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી

કલ્યાણગય જેઠા બટ્ટી.

મન સુખ વિ. કીર્તિચંદ મહેતા.

સાંકલચંદ જેઠાલાલ શાહ

રણછતગમ વાવાભાઈ

કૌશિકનામ વિ. મહેતા

હનિયાવ મા ભટ્ટ

કેશવલાલ ગી ત્રિવેદી.

દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ.

શુભામરાય વજેસકર છાયા.

બલવતરાય કલ્યાણગય ઠાકોર

ભાનુસુખનામ નિર્ગુણરામ મહેતા

બલવતરાય વજેસકર છાયા

} મત્રીઓ.

રિપોર્ટ.

સાક્ષર કમિટિની બેઠક શુક્રવાર તા ૧૭-૬-૦૯ તથા રાનિવાર તા. ૧૮-૬-૦૯ ને રાજ મળી તેની અદર થયેન કાગડાંજની વિગત

૧ ગ. ગ રમણભાઈ મ નીવડે દગખાસ્ત કરી અને રા ગ કલ્યાણરાય જેઠા બટ્ટીએ તથા ના ગ કૌશિકનામ વિદ્યારામ મહેતાએ ટેકા આપ્યો કે રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદગય ધ્રુવને આ કમિટિના પ્રમુખ નીમવા દગખાસ્ત સર્વાનુમતે પસાડ થતા રા ગ કેશવલાલભાઈએ પ્રમુખ સ્થાન લીધું

૨. રા ના કેશવલાલ ગિ ત્રિવેદીએ દગખાસ્ત કરી અને ગ ગ કલ્યાણરાય જેઠા બટ્ટીએ ટેકા આપ્યો કે સાક્ષર કમિટિના કર્તવ્યોની કલમ (૧૦) પ્રમાણે ના ગ દલપતરામ ભ શુક્લને સાક્ષર કમિટિના મેમ્બર તરીકે ચુરી કાઢવા. તે દગખાસ્ત પણ સર્વાનુમતે પસાડ થતા ના ગ દલપતરામને પોતાની બેઠક લીધી હતી

૩ આપણા નુમીઆ મળેવા તથા સાક્ષર કમિટિના ફરવેલા નિમધો સખધી સાક્ષર કમિટિનો અભિપ્રાય પૂર્વવર્ણી જ મા આપેલો છે

૪ નિમધોને પચિવડની બેઠક દગખાસ્ત વાગરા મળધમા કમિટિ નીચેની બધામળો કરે છે

૧ વિભાગ બીજામા પદર નિમધો છે તેના નજી પેટાવિભાગ મત્રીઓએ કરવા.

૨ વિભાગ પાચમામા અગિયાર નિમધો છે તેના બે પેટાવિભાગો મત્રીઓએ કરવા.

૩. દરેક વિભાગોની અગ્ના નિમધોનો ક્રમ મત્રીઓએ નીચે આપેલી મુયનાઓ ધ્યાનમા રાખીને ગોઠવે

૪. વિભાગોનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે :—

પહેલો દિવસ બપોર—૩ કલાક—

વિભાગ ૧ ૧૦૦ મિનિટ.

વિભાગ ૨ પેટાવિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો આ પેટાવિભાગમાં લેવા) ૭૦ મિનિટ.

બીજો દિવસ સવાર,—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૨—૮૦ મિનિટ.

વિભાગ ૫ પેટા વિભાગ ૧ (સ્ત્રી લેખો ન લેવા) ૮૦ મિનિટ.

બીજો દિવસ બપોર—૩ કલાક.

વિભાગ ૫ પેટાવિભાગ ૨—૬૫(+૧૫) મિનિટ.

વિભાગ ૬ ૮૫(+૨૦) મિનિટ.

વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

ત્રીજો દિવસ સવાર—૩ કલાક.

વિભાગ ૨ પેટા વિભાગ ૩—૮૫ (+૩૫) મિનિટ.

વિભાગ ૪ ૩૦ મિનિટ.

વિભાગ ૭ ૪૫ મિનિટ.

ત્રીજો દિવસ બપોર.

વિભાગ ૮ (જુઓ કલમ ૮), અને ઉપસંહાર.

૫. વાંચવાના ૪૨ નિબંધોમાંથી કર્તવ્ય ૪ ની રૂએ જે નિબંધ મળીએને વધારે વિચારવા જેવા લાગે તે રા. ક. જી. બક્ષીને વાંચવાને માટે દેવા, અને એ બાબતમાં એમનો અભિપ્રાય પ્રમુખ સાહેબને નિવેદન કરવો.

૬. વખત બચાવવાને જરૂર પડે તો ઉપલા એતાળીશ નિબંધોમાંથી પ્રથમ રા. ગણપતલાલ દુયારાદર મહેતા, રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ, રા. નરસિંહરાય (ત્રેમાનદનો નિબંધ), રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ, અને રા. શિવદત્તરાય ત્રીકમરોયના નિબંધોને કે તેમાંથી ગમે તેને કમી કરવા.

૭. હવે પછી અક્ટોબર તા ૯મી સુધી આવનારા નિબંધો સાક્ષર કમિટિના રાજકોટમાં હાજર હોય તે મંબરો તપાસે ; તેમાંથી સારા નિબંધો માટે સામાન્ય નિયમ કરવામાં આવે છે કે તેમને વાંચેલા ગણી લેવા ; પરંતુ અપવાદ તરીકે બહુ સારા નિબંધ માટે આ મંબરોને કમિટિમાં સાથે મળીને પ્રમુખ સાહેબને યોગ્ય બલામણુ કરવા સત્તા છે.

૮. “ નવી ગુજરાતી વાચનમાળા ” અને “ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન ” એ બે વિષયો પરિષદની આ બેઠકમાં વિચાર કરવા જેવા છે, માટે આ બે વિષયોપર પાંચ મિનિટ સુધીમાં વાંચી ચકાવ એવા લખેલાં બાપણુ મંગાવવાં. એ ચર્ચા કરવા જેમની ઇચ્છા હોય તેમણે તા. ૧૮ મી અક્ટોબર સુધીમાં એ ત્રિપય પરનાં પોતાનાં લેખો બાપણુ મંત્રીઓને મોકલવાં. અને એ બાપણુ પ્રમુખ સાહેબ, અને સાક્ષર કમિટિ તપાસી જોશે અને તેમાંનાં કયાં પરિષદ આગળ રજુ કરવાં તે નક્કી કરશે ; અને પરિષદ આગળ સુકવાના ઠરાવ ઘડી મુકશે.

૯. રા. રા. છગનલાલ હ. પંડ્યા, રા. રા. વલ્લભદાસ ઉ. પારેખ, પ્રિન્સિપાલ
 ૬૧. જી. સંગ્રણા, રા. રા. જેડીસનદાસ જે. કણીઆ, રા. રા. હિમતલાલ ગ. અંબરીઆ
 અને રા. રા. આનંદચંદ્ર બા. કુવ અનિવાર્ય કારણે લીધે હાજર થઇ શક્યા ન
 હતા. એમનામાંથી રા. રા. છગનલાલ પંડ્યા,* રા. વલ્લભદાસ પારેખ, પ્રિ. સંગ્રણા,
 તથા રા. કણીઆ તરફથી તેમણે એથેલા નિબંધો વિષેના અભિપ્રાયો આ સાથે
 ઠાંક્યા છે.

*એ ચાર અભિપ્રાયો અહીં છાપવાની જરૂર નથી તથાપિ તેમાંનો એક કાદંબરી-
 ના જણીતા ભાષાંતરકારનો ત્રીજી પરિષદની એઓ આટલી સેવા કરી શક્યા તેની
 તોંધ દાખલ અહીં આપતાં આનંદ થાય છે. રાજકોટમાં પરિષદની હીલચાલ શરૂ
 થઇ સારથી જ સોની દૃષ્ટિ એમના તરફ વળી હતી. આખા કાદંબરીના પ્રાથમિક
 સમાના પ્રમુખનું પદ લઇ શકે એવી એમને ખાનગી ચિનંતીનો પત્ર લખાવવામાં
 આવ્યો હતો, પરંતુ તેનો એમનો જવાબ એવો આવ્યો, કે પરિષદનાં કાર્યમાં એમની
 પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ હતી, તથાપિ નોકરીનાં કાર્યમાંથી જરાપણ દુરસદ ધારેલે વખતે
 મેળવવાની એમની પૂરેપૂરી અશક્તિ હતી. એમણે લખ્યું “સાહિત્યની સેવા કરવા
 દિલમાં ઘણી આકાંક્ષા છતાં રાજસેવામાં અદર્નિશ રોકાતું થવાથી તે ઇચ્છા રૂળીભૂત
 થતી નથી...અવશ્ય મારે આવી યથાશક્તિ ભાગ લેવો જોઇએ એ હું મારી ફરજ
 સમજું છું, પરંતુ એવો નિરૂપાય છું કે જીનાગઢ છોડીને એક પગલું પણ ભરી શકું
 એમ નથી”.....સાક્ષર કમિટિ વખતે પણ એઓ ન આવી શક્યા પણ એમણે
 નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય લખી મોકલ્યા.

“મને વાંચવા મોકલેલા નિબંધો મંજૂરી અભિપ્રાય.

“કાવ્ય અને કલ્પના” ટુંકો છે અને સારી રીતે લખાયેલો છે.

“અંધારલોકન કળા”

”

“પુત્ર પ્રત્યે માતા પિતાની ફરજ” ટુંકો છે; પણ લખનારની વિદ્વતા જણાતી
 નથી.

“હિંદુ ધર્મનો ઉદય” જરા લખાણથી લખાયેલો છે પણ કેટલાક ભાગમાં સારા
 વિચાર અસરકારક રીતે દર્શાવેલા છે.

“શ્રીકૃષ્ણવણી માટે સાહિત્યની અગત્ય” — મારો છે.

“સાહિત્યમાં દુંદ્રી વાર્તા” ઘણીજ સારી રીતે લખાયેલો છે.

“ગુજરાતી શ્રી કવિઓ” સારી રીતે લખાયેલો છે.

“બાપાની ઉત્પત્તિ” ટુંકો છે. વિચારમાં કંઈ ખટું નવો પ્રકાશ પડે એમ નથી.

“કાન્દહરે પ્રમંથ” જરા લાંબો છે. ઐતિહાસિક ભાગ વધારે છે. છેવટના
 ભાગમાં સાહિત્યને લગતું વર્ણન છે, તે ઠીક છે.

ક્રમાંક	નિબંધ	અવસ્થા	રીત	
૧	કે. ર. નાનજીઆણી	નાકબુન	૧	
૨	કે. ભો. દીવીયા	૧૦ મિનિટ		
૩	કે. રા. જી. રા. ગ	નાકબુન		
૪	ગણેશજી જેઠાભાઈ	વાગ્દેવો ગણી લેવો		
૫	છ. વિ. રા. રા. જી.			
૬	મદ. રા. રા. રા. જી.	નાકબુન		
૭	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		
૮	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		
૯	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		
૧૦	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		
૧૧	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		
૧૨	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		
૧૩	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		
૧૪	મદ. રા. રા. રા. જી.	૧૫ મિનિટ		

વિભાગ ૨.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	ટીકા.	
૧૫. અ. ક. ત્રિવેદી.	... ભાષાસૌક્ષી	૩૦ મિનિટ.	દર્શાવે અને તેમના તરજુમાં બંને ન વાંચ્યા.	૬.
૧૬. જ. મ. ભુગ.	... કાઠિયાવાડના લેખકોનાં	૨૦ " વાંચેલો ગણી લેવો.	અવતરણો કુંકા કરવા.	૭.
૧૭. જ. પુ. ભોશીપરા.	... મધિરાસર કીકાણીનું જીવન.	૧૫ મિનિટ.		૮.
૧૮. કાલાભાઈ બ્રહ્મકૃષ્ણ.	... કાળ્ય અને કલ્પના.	" " વાંચેલો ગણી લેવો.		૯.
૧૯. કાલાભાઈ લક્ષ્મણ.	... સાહિત્યમાં હુકી વાંસો.	૧૫ મિનિટ.	ગૃંથાર વિભાગના ઉદાહરણ ન વાંચ્યા	૧૦.
૨૦. કે. વી. ભટ્ટ.	... શીઘ્ર કવિ જગન્નાથ*	વાંચેલો ગણી લેવો.	"હવે ધર્મક્ષેત્રમાંથી... પ્રકાશવાની નધી." —આટલું છોડી દેવા કેસો રાજ હોયતો બાકીનું વાંચવાને માટે.	૧૧.
૨૧. ન. મું. શુક્ર.	... રસનિર્ણય.	૩૦ મિનિટ.		૧૨.
૨૨. ન. પ્રા. દત્તે.	... શૈક્ષણિકરની જીવન કથા.	વાંચેલો ગણી લેવો.		૧૩.
૨૩. વ. ભ. વિભાકર.	... દુર્લભ ગુજરાતને	૩૦ મિનિટ.		૧૪.
૨૪. ન. ભા. દવે.	... નવલકથા લખનારાઓને	૫ "		૧૫.
૨૫. પી. કે. શાહ.	... જેન ગુજરાતી સાહિત્ય.	૧૫ "		
૨૬. ભવાનીશંકર ન. કવિ	... ગુજરાતી જુનાં ગીતો.	૧૦ "		
૨૭. મો. પા. દવે.	... ગ્રંથાવલોકનકલા.	૨૦ "		

* રતંગભાઈ આદિના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ નહીં પણ એક નિયક્ષુ પ્રયોગ નામર, ગયા સેકમાં કાઠિયાવાડમાં થઈ ગયેલા.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૨૮. સૌ. વિધાગૌરી.	... ગુજરાતી સ્ત્રી કવિઓ.	૨૦ મિનિટ.	૧૬.
૨૯. રેવ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન.	આધ્યાત્મિકતા ગુજરાતી તરજુમાં	૧૫ "	૧૭.
૩૦. હ. ભ. ધ્રુવ.	... હિંદુ માળાનો લેખક	૧૫ "	૧૮.
૩૧. ન. ભો. દીપટિયા.	... પ્રેમાનંદનાં નાટકો	૨૦ "	૧૯.
૩૨. ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગુજરાતી	સ્ત્રી કેળવણી માટે	૧૫ "	૨૦.
૩૩. ગં. સ્વ. બાણગૌરી.	... વિધવાઓ માટે સાહિત્ય.	વાચેલો ગણી લેવો	
૩૪. છ. ભ. ધ્રુવ.	... પૂર્વેત મહેતો.	નાકબૂલ.	

વિભાગ ૩.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૩૫. ભાણશંકર કે.	... કોહિયાવાડની નાટક કંપનીઓ.	નાકબૂલ.	
૩૬. વ. કે. ધ્રુવ.	... ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પ	૩૦ મિનિટ.	૨૧.

વિભાગ ૪.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૩૭. કુંવરજી ખં. દેસાઈ.	... એન્જિનીયર.	૩૦ મિનિટ.	૨૨.
૩૮. ગણપતલાલ કે. મહેતા.	... ગીતાવા તરીકે વાપરવામાં	૩૦ "	૨૩.
૩૯. ગંગાશંકર મ. વૈષ્ણવ.	... હિંદુઓનું વૈષ્ણવ, રમાયન શાસ્ત્ર	વાચેલો ગણી લેવો.	
૪૦. મદદાકર નાગર.	... રેલવિધાતુ સાહિત્ય.	નાકબૂલ.	
૪૧. હરિહર કા. શાસ્ત્રી.	... કુદરતની સંગ્રહના ચુકાદો	"	
૪૨. મોતીલાલ જે. મહેતા	... નાણાન્ય શાસ્ત્ર.	"	
૪૩. મોતીલાલ ત્રિ. અવશિયા	... આરોગ્યતા	"	

વિભાગ ૬

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૪૪. આપમાય મોદી	ગુજરાતી ભાષાગા મુદ્ધારો	નામ્બૂન	
૪૫ એ ન પેડ્યા	યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી	૧૫ મિનિટ	૨૮
૪૬ શિ ત્રિ મોંડ	કેળવણીની સામાન્ય વચ્ચે	૧૫ "	૩૫
૪૭ કા પ્રા ઉપાધ્યાય	શ્રી મંત્રન	નામ્બૂન	
૪૮. છગનલાલ ગુ કોજી	માલ શિક્ષણ	૧૫ મિનિટ	૨૬
૪૯ પિત્રાકી મ. કેસાડ	મુખ્ય સાહિત્ય અને કેળવણી	૩૦ મિનિટ	૨૭
૫૦ અ. સૌ રમીનાગૌરી	માળાઓને કેળવણી	ના કબૂલ	
૫૧ હુ મા. ભટ્ટ	નવી ગુજરાતી વાચનમાળા	સાચેનો ગણી લેવો	
૫૨. કો વિ. મહેતા	શિક્ષણ અને શિક્ષક	૨૫ મિનિટ	૨૧
૫૩ ગ રવ ન્યાનકુમી	મનની કેળવણી	નામ્બૂન	
૫૪ કુમારી શ્રી હરીલાખા	શ્રી કેળવણી અને યોજનાપદો	૧૦ મિનિટ	
૫૫. પુતળીભાઈ કાંબરજી	શ્રી શિક્ષકની ખોટ	નામ્બૂન	૨૮
૫૬ હાથીભાઈ હુ ચાંચી	શ્રી કેળવણીમાં માહિત્ય	૧૦ મિનિટ	૩૦
૫૭ ગ રવ ચંદ્રભાગા	શ્રી કેળવણી	૩૦ "	૩૧
૫૮. મિસિસ જ કેદારવાગા	શ્રી જાતિનો ધર્મ	૧૦ "	૩૨
૫૯ મૂ હ શાંચી	કેળવણીનું ખર્ચ સાહિત્ય	સાચેનો ગણી લેવો	
૬૦ અ. સૌ વિન્યાનકુમી	આધુનિક કેળવણી	નાકબૂલ	
ત્રિવેદી			
૬૧ અ મો ધુમતી	શ્રી કેળવણી		
૬૨ મિસ મેકારી.	ગુનાડમાં અપાતી કન્યા કેળવણી	૧૦ મિનિટ	૩૩
૬૩ કે. વી ભટ્ટ	મૃતુ સ્વચ્છશિક્ષણ	,	૩૪

વિભાગ ૬

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૬૪ નનામો	જવણીની વાંતો	નામ્બૂન	
૬૫. મ દલપતગમ ખખખર	મુદ્દ ૭ માદાગ		
૬૬ રેન દા જ્યો પી ટેવ	મુસનમાની પહેનાના સિન	૨૫ મિનિટ	૩૫
૬૭ હી. ત્ર. પારેખ	ગુજરાતના દનિદાનમાં સિ	૨૦ "	૩૬

કર્તા	નિમંધ	વ્યવસ્થા.	
૬૮. વ. પો. શેડ	.. સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણિ	૨૫ મિનિટ.	૩૭.
૬૯. હ. ઝવેરી,	.. સ્ટાપ સાહિત્ય	ના કબૂલ.	
૭૦. ન. કે. દેસાઇ	.. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિ- હાસ	૧૫ મિનિટ.	૩૮.
૭૧. દા. હી. જગડ	.. મીયાણા સભ્યી	વાચેલો ગણી લેવો	
૭૨ કરીમ મહમદ ખાસ્તર	.. શેખ સાદીનુ મોમનાથનુ વર્ણન	ના કબૂલ.	
૭૩. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરામરી	.. કંઠાનડદે પ્રબધ	૨૦ મિનિટ.	૩૯.
૭૪. ખરબેરજી અ. એન્ડી.	.. મોપનાથ વગેરે	વાચેલો ગણી લેવો	
૭૫ દુર્ગાશંકર હ.	.. મહુવાનુ ગદ્યપદ્યાત્મક વર્ણન	ના કબૂલ.	

વિભાગ ૭.

કર્તા	નિમંધ	વ્યવસ્થા.	
૭૬. જ. શં. દેસાઇ	ધર્મનું રહસ્ય.	ના કબૂલ.	
૭૭ મહાડાકર નાગર	ધર્મ અને શિલ્પસુદ્ધ	"	
૭૮ ને શ્રી એડનવાલા	શિલ્પસુદ્ધિનો દિબાચો	"	
૭૯ ગ. મ. મુખેચના દેસાઇ	સ્ત્રી ધર્મ	૧૦ મિનિટ.	૪૦.
૮૦ અમરત જયરામ	સ્ત્રી ધર્મ	ના કબૂલ.	
૮૧. દુર્ગાશંકર કેનલગમ	.. નવસહિતાની પ્રથમ નવ્યનુ રિવરણ	૨૫ મિનિટ	૪૧.
૮૨ મણિશંકર લીમજી	આપણી ધર્મ	ના કબૂલ.	
૮૩ ના બ લલુભાઈ પ્રાણી વલ્લભદાસ	યુદ્ધાદેવ સિદ્ધાંત	વાચેલો ગણી લેવો	
૮૪. અ સૌ સુરીલા દેસાઇ	પુત્રી પ્રતિ માતા	ના કબૂલ.	
૮૫ નારણજી કેશવજી	.. સિન નિષ્ણનો અભેદ	"	
૮૬ અ સૌ માનિની	.. સ્ત્રીઓનો ધર્મ	"	
૮૭ અ સૌ હરિસુખગૌરી મહેતા	હિંદુ ધર્મનો ઉદય	"	
૮૮ શં શિ મહેતા	.. ગોત્રી પૂજા	૧૦ મિનિટ.	૪૨.

— ૬. બીજી બેઠક—સાક્ષર કમિટિની બીજી બેઠક તા ૨૪ અગસ્ટના રવિવારે થઇ તેમાં રા. રા. કેશવનાથ ત્રિવેદી, ગુનામગન વજ્રેશકર છાયા, પ્રેમકેસર હુગિલાય ભટ્ટ, અને ત્રણ મત્રીઓ હાજર હતા તેમણે નવા આવેલા એંગ્લો-ઇન્ડિય નિબંધો વિષે વિચાર કરી કુલ ૧૦૭ નિમનોમાથી (૪૨-૨૫૭-૨૨) ૪૫ પંચિક આગળ વાચવાના ઠગવી તેમના વખત અને અનુક્રમને માટે વ્યવસ્થા કરી, જે તેમણે પ્રમુખ સાહેબને પોતાની બેઠકનો રિપોર્ટ મોકલીને જણાવી

સાક્ષર કમિટિની બીજી બેઠકનો રિપોર્ટ.

દિવાન બહાદુર અંમલાલ સાકરલાલ કેમાઇ,

એમ એ, એતએવ બી,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પંચિકના પ્રમુખ, હતા, હતાદિ,

અમદાવાદ

મેહેરખાન સાહેબ,

સપ્ટેમ્બર તા ૧૭-૧૮ મીની સાક્ષર કમિટિની બેઠકના કરાર ૭ ની રૂએ તા ૬ મી અગસ્ટના સુધી અને તે પછી પછુ આવેલા નિમનોમાં તપાસ કરી તે નમધે નીચે પ્રમાણે સૂચવીએ છીએ

વિભાગ ૧.

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૮૯ રમણભાઇ મ નીનક	ગુજરાતી ભાષાનો આગમ	૧૫ મિનિટ	૪૩
૯૦. ગણપતગમ અ ત્રાસી	ભાષા અને વિચાર	૧૦ ,,	૪૪

વિભાગ ૨.

કર્તા	નિબંધ	વ્યવસ્થા	
૯૧. કવિ પીંગળદી, ધુમ્ભાચકર ધોળકિયા કેશવજી જયરામ, કવિ વાતજી	જૂની -નાગજી કવિતા *	માએતો ગણી લેવેલ	

*આ ચાર પાનેથી જુદી જુદી આવેલી ચાણી કવિતા મુગમતાની ખાતર એક સ્થિતિ તરીકે ગણનામાં આવી હતી

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૨. મેહનલાલ ક. ગાંધી. ...	ગુજરાતી ભાષા વિષે કંઈ વિચાર	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૩. જામસંકર મ. છુય. ...	કાઠિયાવાડના રાજવંશી ગ્રંથ-કર્તાઓ.	૧૦ મિનિટ.	૪૫.
૯૪. શામસુલઉશ્મા છ. જ. મોદી.	લોખંડે ભગત.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૫. ફેરીરચંદ ક. લાલન. ...	ગુજરાતી ભાષા વિકાસ મણી સચના	"	

વિભાગ ૩.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૬. ગણપત ગો. બર્વે. ...	પિંગળ અને સંગીત ઉપરના ગ્રંથમાંથી પ્રકરણો.	ના કબૂલ.	
૯૭. ગંગારામ હી. આચરેકર	સંગીતની આવશ્યકતા.	૧૫ મિનિટ.	૪૬.

વિભાગ ૪.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૯૮. વજીરામ મોતીરામ ...	ખાતર.	વાંચેલો ગણી લેવો.	
૯૯. હગનલાલ વિ. રાવળ. ...	વનસ્પતિ શાસ્ત્ર.	"	

વિભાગ ૫.

કર્તા.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૧૦૦. સી. મેહન. ...	બોર્ડિંગ સ્કૂલો.	૫ મિનિટ.	૪૭.
૧૦૧. મિસિસ આણેકબાઈ ધડિયાળી. ...	સંગ્રહ રાહરશમો.	ના કબૂલ.	

વિભાગ ૬.

ક્રમાં.	નિબંધ.	વ્યવસ્થા.	
૧૦૨. પુરુષોત્તમ વિ. માવજી.	આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્ય.	૧૫ મિનિટ.	૪૮.
૧૦૩. શમ્સુલહકમા છ. જ.	} પારસી સ્મૃતિ*	સંમેલો ગણી લેવો.	
મોદી.			
પ્રો. અરજેરજી એ. એન્ડી.			
૧૦૪. શમ્સુલહકમા છ. જ.	ઇરાનના હુખીમીનિયન.	૧૫ મિનિટ.	૪૯.
મોદી.	મિવાડના રાણાઓ, વલભી રાજાઓ, અને વડનગરા નાગરો.	સંમેલો ગણી લેવો.	
૧૦૫. દેવદત્ત રા. ભાંડારકર.			
૧૦૬. ભવાનીશંકર ઈ. શુક્લ	દ્વારિકા અને શંકરાચાર્ય.	ના કબૂલ.	
૧૦૭. દિનશ પે. ધડિયાગી ...	મારી આંખોએ ઈંગ્લાંડ.		

૨. રા. રા. નથુરામ સુંદરજી શુક્લે સાક્ષર કમિટિ એ એમને આપેલો વખત ઝાઝો ગણી પોતાનો નિબંધ પાછો ખેંચી લીધો અને રાજકુમારી શ્રી લીલાબા એ પોતાને મળેલો વખત ખુશીથી છોડી દીધો એટલે પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની કલમ ૬ હીમાં ગણુલેલા પાંચ નિબંધોમાંથી માત્ર બેને બાદ કરીને કમિટિ નવા આવેલા નિબંધોમાંથી સાતનો સમાવેશ કરી શકી છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ અ.) † રાજકોટ તા. ૨૪-૧૦-૦૯.

લી. સેવકો,

કેશવલાલ વિ. ત્રિવેદી.

હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

ભાનુસુખરામ નિર્મલરામ મહેતા.

બલવંતરાય વજ્રેચંકર છાયા.

* એ બે પાસેથી જુદી જુદી આવેલી સુગમતાની ખાતર એક વિષય તરીકે ગણવામાં આવી હતી.

† રા. રા. ગુલાબરાય વ. છાયા કમિટિની બેઠકમાં હાજર હતા પણ ખીજે દિવસે તેઓ જામનગર ગયા તેથી તેમની સહી લઇ શકાય નથી. આ પરિશિષ્ટ

૭. ત્રીજી અને ચોથી બેઠકો. સાક્ષર કમિટિની ત્રીજી બેઠક તા. ૨૭ અક્ટોબરની સાંજે પ્રમુખ સાહેબના નિવાસસ્થાનમાં એટલે કે ભાવનગરને ઉતારે મળી તેમાં રા. રા. ચણ્ડીભાઈ ઉદયરાયજી, ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી, રા. બા. બાળશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી, ચમસુલઉલ્લા જીવણજી જમશેદજી મોદી, રા. રા. પુરોષોત્તમ વિદ્યામ માવજી, રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, મિ. શુભામહન-મ્મદ બાવામીયાં મુનશી, મિ. અલ્હારખિયા શિવજી, અને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહન-

પ્રમાણ પરિપક્વતા કાર્યક્રમ છાપવામાં આવ્યો હતો. અને પરિપક્વ વખતે સૌને વહેંચ્યો હતો. પણ પછી ભીમ ત્રણ નિબંધ આવ્યા. (૧૦૮) પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ, (૧૦૯) રા. રા. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા, અને (૧૧૦) મિ. રૂસ્તમજી પી. કરકરિયાના; રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ કુવ, અને રેવરંડ ડાક્ટર દેલર પરિપક્વતાં આવી ન શક્યા એટલે તેમના નિબંધો “વાંચેલા ગણી સેવા” માં આવ્યા; અને ‘નવી વાંચનમાળા’ તથા “યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી” ના વિષયોની ચર્ચા ઉડી જતાં કાર્યક્રમમાં બાળ ફેરફારો પણ આવરવક થયા. એટલે અહીં એ ન છાપતાં જ કાર્યક્રમ પરિપક્વતાં પળાયો તે પરિપક્વતાં પ્રકરણમાં આપેલો છે.

આ નિબંધોમાંથી આંક ૯૨-૯૫-૧૧૧ અને ૧૦૭ ના નિબંધો વિલાયતથી આવ્યા હતા. એ વિષે જુઓ પરિપક્વ પ્રકરણ. રા. રા. ગણપતરામ મહેતાનો “બી આવા” ઉપરનો નિબંધ પણ વિલાયતથી આવ્યો હતો. પરંતુ તેના કરતાં પોતે પરિપક્વ મળતાં સુધીમાં અહીં પાછા ફર્યા હતા અને પરિપક્વતાં પણ હાજર હતા. સાક્ષર કમિટિના કર્તવ્ય ૪ ની રૂએ આ બેઠક વખતે એક રા. રા. દેવદત્ત ભાંડારકરના નિબંધ વિષેજ વિચાર કરવો પડ્યો હતો. છ સભાસદોમાંથી બે સભાસદોને એ અમુક કોમની લાગણી દુઃખાવે એવો લાગ્યો હતો; પણ તે પરિપક્વ આગળ વંચાય અને પરિપક્વતાં નિબંધ સમ્રહમાં આપવામાં ન આવે તો તેને “ના કબૂલ” કરવાની જરૂર નથી, એમ જ એ સભાસદો એકમત થઈ શક્યા હતા.

પહેલી બેઠકના રિપોર્ટની કલમ ૪ માં મત્રીઓ તથા રા. રા. કલ્યાણરાય જોશી-ભાઈ બક્ષી ઉપર નાબેલી ફરજ વિષે મત્રીઓએ આજ તારીખે પ્રમુખ સાહેબને કાગળ લખ્યો હતો, તે નીચે સુજળ—

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ,
એમ. એ., એલ.એલ. બી.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતાં પ્રમુખ, ઇત્યાદિ, ઇત્યાદિ.

અમદાવાદ.

મેહેરબાન સાહેબ,

સપ્ટેમ્બર તા. ૧૭-૧૮ મીએ મળેલી સાક્ષર કમિટિના રિપોર્ટની કલમ ૪

લાલ ઝવેરીને કમિટિમાં ઉમેરવામાં આવ્યા, અને દિ. જ. અંગાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ પ્રમુખસ્થાન લીધું એટલે ત્રીજીની સાક્ષર કમિટિમાંથી વધીને એ “સમ્પ્રેક્ષક કમિટિ” જેવી થઈ રહી.† અને આ એક બેઠકમાં કામ પૂરું ન થઈ શકવાથી ત્રીજી વાર તા. ૩૦ મી અક્ટોબરે બપોરે મળી. આ બેઠકમાં બે કામ થયાં. પરિપદ આગળ રજુ કરવાની દરખાસ્તો ઘડવામાં આવી. અને તેમાંની દરેકને રજુ કરનાર, અનુમોદન આપનાર, અને ટેકા આપનાર પસંદ કરવામાં આવ્યા. ખીલું સાક્ષર કમિટિની પહેલી બેઠકમાં “નવી વાંચન માળા” અને યુનિવર્સિટિના “અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન” એ બે વ્યવહાર વિષયો માટે જે વ્યવસ્થા ઘણી ચર્ચા પછી થઈ ચકી હતી તે ઉપર નોંધાઈ ગયેલી છે. એ વ્યવસ્થા પ્રસિદ્ધ થઈ ચુકેલી હતી, તથા એ પ્રમાણેનાં પાંચ પાંચ મિનિટ લે એવાં કેટલાંક બાપણો ખંને વિષયો ઉપર આવેલાં હતાં. વળી તેમાંથી પહેલો વિષય પરિપદ આગળ રજુ કરવાની પ્રો. ભટ્ટને વિનંતિ કરવામાં આવેલી હતી જે તેમણે સ્વીકારેલી હતી; ખીજો વિષય પરિપદ આગળ રજુ કરવાને માટે પ્રિન્સિપાલ સંજ્ઞના, પ્રિન્સિપાલ ફકમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી, અને ધિ ઑનરેબલ ચિમનલાલ હરિલાલ સેતાલવાડને

પ્રમાણે પરિપદના નિબંધોનો ક્રમ પરિશિષ્ટ બ મેં બતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવવાની અમે સૂચના કરીએ છીએ.

૨. કલમ ૫ મીના હુકમ અનુસાર બધા નિબંધોનો અમે ફરી વિચાર કરી નેધો છું પણ રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠા બક્ષીને તરફી આપવાની અમને જરૂર જણાઈ નથી.

રાજકોટ, તા, ૨૪-૧૦-૦૯.

વિ. સેવકે,

બળવતરાય કં. ઠાકોર,
ભાનુસખરામ નિ. મહેતા,
બળવતરાય વજીરશંકર છાયા,
મંત્રીઓ.

† જુઓ ઉપર ત્રીજી કલમમાં છાપેલા “સાક્ષર કમિટિ વિષે” ના કાગળની પેટા કલમ ૪. સાક્ષર કમિટિ પોતાની સખ્યામાં વધારો કરી શકે અને પરિપદ વખતે જરૂર પડતું મોટું રૂપ—સમ્પ્રેક્ષક કમિટિનું કે જુદા જુદા વિષયોને માટે તે તે વિષયોના વિદ્વાનોની સમ્પ્રકમિટિઓ એમાંથી રચી શકાય એવું—મારજુ કરી શકે એવો હુકમ મૂક્યો હતો.

† જવાબમાં પ્રિન્સિપાલ સંજ્ઞનાએ કરેલી સૂચનાઓ નોંધવા જેવી છે, જે માટે જુઓ પ્રકરણને અને પૂરવણી.

અનુક્રમે વિનંતિ કરામા આવી હતી , પણ ખીજા કર્તવ્યોની રોકણને લીધે એ ત્રણમાથી એકે વિનંતિ સ્વીકારી શક્યા નહિ. પ્રોફેસર આનંદશંકર આપુભાઈ કુનર પણ પરિપદ્માં આવી શકશે કે નહિ, એ છેક છેલ્લી વડી સુધી અનિશ્ચિત હતું પણ તેઓ આવી શક્યા અને ગજગજમા પગ મુક્યો કે તરત જ એ વિધવની દ્રાહલની સાથે એ વિધવ એમને સોપનામા આપ્યો હતો. પરંતુ સમ્બન્ધકર્તા કમિટિમા આપો વિધવ ઉપસ્થિત થતા પાછા એ પક્ષજણાયા અને છેવટે ઘડીએ એમજ ઠર્યું કે વાચનમાળા માટે પરિપદ્ એક કમિટિ નીમે તથા બને બામતના ઠરાવ પ્રમુખ પાતે રજુ કરે.

૮. સાક્ષર કમિટિની આવશ્યકતા. સાક્ષર કમિટિ વિષેની હકીકત આ પ્રમાણે વિસ્તારથી આપનામા આવેલી છે, તેનો એ હેતુ છે કે એવી કમિટિની આવશ્યકતા વિષે પ્રજાને મત બાધનાને માટે તકરિતકેને બદલે બનેલી હકીકતોનું સાવન મળે. એકસો દશ નિબંધની પ્રજા સ્વીકારે એવી વ્યવસ્થા એવી કમિટિ વગર માત્ર સ્થાનિક નિહાનોથી શી રીતે થઈ શકે ? સાહિત્યવિષયક મોટા પ્રજાકીય બપહાર પ્રશ્નોમા કંઈ દિશામા દેના ડગલા બરવા તેનો નિકાલ એવી કમિટિ શિવાય કાણુ કર મારી શકે ? આ વખતની સાક્ષર કમિટિ પરિપદ્વિભાગની વિરૂદ્ધ ગંધ અને દિ બા અબાલાને પરિપદ્ના આરંભમા કંગેલા બાપણમા પરિપદ્વિભાગ કરના કે કેમ તે વિષે તટસ્થતા દેખાડી, તથાપિ પરિપદ્ના ત્રણ દિવસના અનુભવને અંતે પોતાના પરિસમાપ્તિના બાપણમા એમણે પોતે ભવિષ્યમા પરિપદ્વિભાગ કરવા જ જોઈએ એ મતનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કર્યો. સારે હવે એથી કે પછીની કોઈ પરિપદ્મા આ બાબતનો નિષ્કર્ષ આવી કમિટિ નિર્ણય પીછા કંઈ રીતે થઈ શકે કે પરિપદ્ના હિતેચ્છુઓએ આના સવાનો ઉપર પુખ્ત વિચાર કરવાનો છે. બેશક, જુદા જુદા સ્થળોના આગેવાન નિહાનોની કમિટિ નીમવામા મુશ્કેલી છે , આવી કમિટિને પોતાનું કામ કરનામા પણ મુશ્કેલીઓ આવે છે અને નિહાતાની હાલની સ્થિતિમા એવી કમિટિ નીમતા જ એના વિષે અનેક ચર્ચા-કુચર્ચાની છાપાઓ વાલી રહે છે. તથાપિ એકઠરે કારોબારી કમિટિ માને છે કે સાક્ષરકમિટિ નીમવાથી આ પરિપદ્ને મોટો લાભ થયો એમ અનુભવે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે અને એ કમિટિના પ્રથમથી થયેલા સભાસદોમાંથી બહાર ગામના રા રા કેશનના જુવદરાય કુનર, આનંદશંકર આપુભાઈ કુનર, રમણભાઈ મહીપતરામ નીનકક, રાલાભાઈ ખીતાબરદાસ દેરાસરી કૃષ્ણરામ સોળાનાથ દીનદિયા સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ, ઉત્તમગાલ કેશનલાલ ત્રિવેદી, જેડિસનદાસ જેઠાભાઈ કણિયા રણજીતરામ વાનાભાઈ મરેતા, છગનલાલ હરિલાલ પડયા, હરિનાથ માધવજી લાટ વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેજ, કૌશિન્દરામ વિગ્રહરગમ મહેતા, હાથીનજી હરિશં ર શાસ્ત્રી, હિમતનાથ ગણેશજી અબ્જરીઆ, કલ્યાણગય જેઠાભાઈ બક્ષી, મનસુખ દીરતચંદ મહેતા, અને પ્રિન્સીપાલ સંભાળાએ સાક્ષર કમિટિનું કામ જે ઉત્સાહ અને આત્મબોગથી કરેલું છે તેને માટે કારોબારી કમિટિ તેમનો અંત અનુષ્ઠાન આભાર માને છે.

પૂરવણી.

“ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીના સ્થાન વિષે ટ્રિનિસપાન
સંબંધના અભિપ્રાય ”

I had not read that portion of your વ્યાખ્યાન [પરિચય] dealing with the subject of further recognition of the Vernaculars by the University. I find I am in general agreement with your views. As to my own particular ideas on the subject I may mention that the following change might be introduced without any conceivable objection being urged by enthusiasts for any other subjects or ideas viz, two optional papers (at the B A) in Gujarati Marathi and Kanarese to take the place of two optional papers in any of the present recognized Second Language. This would amount to driving in the wedge a little further at the M A end. And the plan seems quite practicable and possible. Some of the books prescribed for the M A, the more typical and easier ones might be brought down to the B A, thus leaving scope for greater specialisation in the higher examination. We might for instance have three subjects to form the basis of the papers viz grammar and history, a classical poem and a little modern prose. As you know Macdonell's (or Monier Williams's) Sanskrit Literature is prescribed at the B A and Crutwell's History of Roman Literature has been recommended for the Latin language at the same examination. Again the મગધદ્રોણ used to be prescribed as a text book in the optional, it has now been altered to Shankar's or Ramanuj's Bhāṣya. I have no knowledge of classical Gujarati poetry. But I am quite sure that a work equivalent to these could be easily found and that its study besides helping the language study, would give a good basis for general morality as well as for the peculiar doctrines of the Hindu faith. In Marathi, at any rate the old poets Shridhara and Mukteshvara have some Vedantic poems, and Vaman has a સમજીવી translation of the Gita. Lastly we may have something in prose to replace say વાણ in Sanskrit or Tacitus in Latin. Generally students taking up Sanskrit (in which subject they have the compulsory paper) will take up these languages. But we need not place any restriction. A Gujarati Hindu or Parsi taking up Persian or even French may be allowed to appear in Gujarati for his voluntary second language papers with profit to himself and great gain to the study and extension of use of our language.

In the examinations we may possibly begin by having composition papers in the Vernaculars. But the courses at the P. E. and Inter, are so lengthy and the subjects so numerous, that this would become a great burden unless some compensating course of study were taken off. Otherwise, your scheme of having an Essay as an extra subject, carrying a separate certificate, is a good one.

પ્રકરણ ૪ થું.

પ્રદર્શન: સામાન્ય હેવાલ.

૧. પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટી—ઇડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસની કલકત્તામાં યથેથી હોય તેટલું દરમિયાન ઉદ્યોગધંધા અને કૃષિને લગતું પ્રદર્શન ભરવામાં આવેલું હતું તેના કેળવણીવિભાગમાં અંગ્રાજીની નજીવી અંગ્રીય સાહિત્ય પરિષદે ભાગ લઇને ઇતિહાસ અને સાહિત્યને લગતી વસ્તુઓનું એક રમણીય પ્રદર્શન ભર્યું હતું. આપણી બીજી સાહિત્ય પરિષદ સુબાઇમાં ભરાઇ તે પ્રસંગે રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવે પરિષદના પ્રમુખસ્થાનથી જે અતેકાનેક કર્તવ્યો ઉપાડી લેવાની સૂચના કરી હતી તેમાં વિદ્યાવિપયક પ્રદર્શનો ભરવાની સૂચના પણ હતી; અને એ વખતે કેટલાક અંચકારો અને અંચપ્રસિદ્ધકોનાં પુસ્તકોનું એક નહાતું પ્રદર્શન પણ ભરવામાં આવેલું હતું. વડોદરામાં મળેલી જૈન પરિષદમાં કેટલાક પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા હતા. જૂન ૧૯૦૯ માં ભાવનગરમાં ભાંની શ્રી જૈન ધર્મપ્રસારક સમાના પ્રમુખ રા. રા. કુંવરજી આણંદજી શાહ સાથે વાતચિત કરતાં અને તે પછી સુબાઇના રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતા સાથે કાગળપત્રો ઉપરથી કારોબારી કમિટીના સંયુક્ત મંત્રી રા. રા. બલવંતરાય દેશાણુરાય ઠાકોરને કઈક વિશ્વાસ હતોય થયો હતો કે ત્રીજી પરિષદને અંગે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન ભરવાનું માથે લેવામાં આવે તો જૈન પરિષદ અને જૈન સંઘોના આજેવાનોની પ્રાચીન તાલપત્રો અને ગ્રંથો મેળવવામાં મદદ મળી શકે ખરી. રામસુલઉલ્લા જીવણજી જમશેદજી મોદીના ગ્રંથો અને તેમની સાથે કાગળપત્રો ઉપરથી માલુમ પડ્યું હતું કે પારસી કોમના ઇતિહાસને લગતાં ધણાં પ્રાચીન સાધનો સુબ્યવસ્થિત રિચિતિમાં નવસારી અને સુબાઇનાં જુદાં જુદાં ખાતા-ઓમાં જળવાયેલાં હતાં. રાજકોટમાં વૈદ્યસન મ્યુઝીયમમાં સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતી પ્રાચીન વસ્તુઓનો એક સારો સંગ્રહ વિદ્યામાન જ હતો, અને કાઠિયાવાડનાં જુનાગઢ, ભાવનગર આદિ કેટલાક રાજ્યોમાં પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહ એવા તૈયાર હતા, જેમાંથી થોડી થોડી યોગ્ય વસ્તુઓ મેળવવાને માટે રાજ સાહે-

ખોના આશ્રય અને સહાનુભૂતિની જ અપેક્ષા હતી. વળી વર્તમાનપત્રોમાં ચાલી રહેલી ચર્ચાને લીધે આ ત્રીજી પરિષદ દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જાણીતી થવા પામી હતી, એટલે પ્રદર્શન ભરવાની વાત જાહેરમાં મુકાતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો, ગ્રંથકર્તાઓ, જાહેર સંસ્થાઓ આદિ પોતાની મેજે ચઢે આવી પોતા પાસેની ચીજો પ્રદર્શિત કરવા આપે એવો પણ સંભવ હતો. અને પૂનાની ડેકન કાલેજના પુસ્તકાલયમાં તથા મુંબાઈના રોક સાહેબ રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી પાસે પ્રાચીન પુસ્તકો અને ઐતિહાસિક વસ્તુઓના મોટા અને કિમતી સંગ્રહો હતા, જે મેળવવામાં બહુ મુશ્કેલી નડવાનો સંભવ નહોતો. એટલે કારોબારી કમિટિની ચોથી બેઠકને બીજા દિવસે એટલે કે શનિવાર તા. ૩૦-૭-૧૯૦૯ ને રાજ રા. બલવંતરાય ઠાકોરે પરિષદની સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું એક પ્રદર્શન ભરવાનો સલાહ ઉપરિચિત થયો. એ વિષે મતબેદ અને વિવાદ થતાં કારોબારી કમિટિએ ઠરાવ કર્યો કે—

પરિષદની સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન ભરવાનું ઠરાવતાં પહેલાં કદ કદ ચીજો કયાં કયાંથી મળી શકે એમ છે એ નક્કી કરી, પ્રદર્શનનો શા ખર્ચ થશે તેના અડસડા સાથે, પ્રદર્શન ભરવું કે કેમ તે વિષે તા. ૧-૮-૧૯૦૯ સુધીમાં રિપોર્ટ કરવાને માટે

રા. રા. દલપરામ ભગવાનજી શુક્લ

રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય

રા. બ. દુલ્લભજી ધરમભી વેદ

રા. રા. વેણીલાલ રણછોડાદાસ બક્ષી

અને રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી,

એઓની પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિ નીમવામાં આવે છે.

૨. પ્રાથમિક કમિટિનો કાગળ—આ પ્રાથમિક કમિટિ તરફથી તા. ૧૨-૮-૧૯૦૯ નો લખેલો એક અગ્રેજી કાગળ કાઠિયાવાડ ગુજરાતના દેશી રાજ્યોના દિવાન સાહેબો, અને ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં પુત્તકાલયો, વિદ્વાનો, કર્તાઓ, કર્તાઓના વારસો, સાહિત્યરસિક સંસ્થાઓ અને જૈનભંડારો તથા સંઘોના આગેવાનો આદિ મળીને આશરે સો સરનામે મોકલવામાં આવ્યો. આ કાગળનો ગુજરાતી તરજુમો નીચે પ્રમાણે—

“ સાહેબ,

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ત્રીજી બેઠક રાજકોટમાં ઇ. સ. ૧૯૦૯ ના અ-ક્ટોબરની તા. ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ થી એ ભગવાની છે. એ બેઠકના પ્રમુખ તરીકે વેંડોદરા રાજ્યના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારી ચંદ્રને વાનપ્રસ્થ થયેલા દિવાન બહાદુર મુંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, એમ.એ., એલ.એલ.બી. એઓને મુન્ડી રહીસવામાં આવ્યા

છે. અને પરિપત્તના સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે ગોંડળનાં ને. ના. રાણી સાહેબને ચુંટી કહાડવામાં આવેલાં છે.

“આ પરિપત્તની સાથે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અને પ્રાચીનકાળને લગતી વસ્તુઓ જેવી કે પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો, દસ્તાવેજો, મુદ્રાઓ, સિક્કાઓ, તામ્રપત્રો, શિલા-લેખો, વગેરેનું પ્રદર્શન બરું શક્ય છે કે કેમ એ વિષે કારોબારી કમિટિ વિચારમાં છે. અને નિર્ણય કરતાં પહેલાં કમિટિ ઇચ્છે છે કે ઉપર જણાવેલી કેટલી અને કેવી ઉચ્ચ પ્રતિનિધી વસ્તુઓ મળવા સંભવ છે, તથા એ રાજકોટ આવે અને પાછી માલેકોને પહોંચાડાય તેનો આશરે કેટલો ખર્ચ લાગે એમ છે, એ વિષેની ચોક્કસ માહિતી કમિટિને મળી શકે તો સારું. પ્રદર્શન આશરે તા. ૧૫ મી અક્ટોબરથી ખોલી આશરે તા. ૫ મી નવેમ્બરે બંધ કરવા વિચાર છે. એટલે આપ જે વસ્તુઓ મોકલવા ધારો તે અહીં મોકલમાં મોકી તા. ૫ મી અક્ટોબર સુધીમાં અમને મળી જવી જોઈએ. જો કદાપિ કારોબારી કમિટિ આવાં પ્રદર્શનનું કામ માથે લેશે તો આવા જાહેર લોકો-પયોગી હેતુને માટે તેમને સોંપવામાં આવેલી આપની વિરલ અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓને ઠેકાણે રાખવાને તથા તેમનાં સાચવણુ અને સંરક્ષણ (housing, preservation and protection) ને માટે પૂરેપૂરી સતોષકારક વ્યવસ્થા કરવાનું તે વચન આપે છે.

“આ સર્વ હકીકત ધ્યાનમાં લેવા કૃપા કરશો અને નીચેની વસ્તુઓમાંથી આપની પાસે કંઈ કંઈ છે, અને ઉપર લખેલી મુદતને માટે એમાંની કંઈ કંઈ અમને કૃપા કરી સોંપશો તેનો જવાબ તાકીદે મોકલવાવા મહેરબાની કરશો.

૧ (ક) હસ્તલિખિત ગ્રંથો (સંસ્કૃત, ફારસી, પ્રાકૃત, ગુજરાતી) લખ્યા સાલ અંદર દર્શાવેલી હોય એવા અને વિ. સં. ૧૮૦૦ થી જૂના.

(ખ) કાગળો વિ. સં ૧૮૦૦ થી જૂના.

(ગ) રાજ્યનાં કે કુટુંબનાં દસ્તાવેજો—ઈજ્લિશ, ગાયકવાડી, પેશવાઈ, મોગલાઈ, હસાદિ.

(ધ) તામ્રપત્રો, મુદ્રાઓ; રાજાઓ, રાણીઓ, દિવાનો, સેનાપતિઓ, કર્તાઓ અને નામાંકિત પુરુષોના હસ્તાક્ષરો.

(ચ) શિલા લેખોની પ્રતિકૃતિઓ (rubbings) કે છબીઓ.

“આમાંથી આપની પાસેની જે કંઈ વસ્તુઓ આપ મોકલવાને રાજી હો, તેમનું યાદી, એ દરેક વસ્તુની ખરી સાલ સાથે, જવાબમાં મોકલવા મહેરબાની કરશો.

૨. આપના તોરાણાનાં/સંગ્રહમાંના જુના સિક્કા, જેના આપની પાસે એકથ વધારે નમૂના હોય તેવા.

આપ જે સિદ્ધાઓ મોકના રાજ દો, તેની બને બાતુની છાપ મોકલવા કૃપા કરશે. આપની પામે એક નમનો દોષ એના નિષ્ઠા મગાવનાનો જુઓ. લેવાની કમિટિ હિમત ધરતી નથી.

૩. જે વસ્તુઓ આપ અહીં મોકનારા દરેકો તે ક્ષેત્રીને મોકલવાનું પમદ કરશે, તથા એ કીને આશય કેટલો ખર્ચ લાગશે, તે પશુ લખી જણાવવા કૃપા કરશે. વળી, જે એમાની માછપા વસ્તુ આપ એવી મૂલ્યમાન ગણના પે, કે તેને આપની ખસદગીના માણુમેની માથે-૧ મોકનામા મનામની ધાગે, તો એ મુજબ રપટ જણાવનાની મદેરમાની કમોગી.

૩ પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિનો રિપોર્ટ. પ્રાથમિક પ્રદર્શન કમિટિએ ઉપલા કાગળના જવાબો લેયા, ગાજમેટ વોટસન મ્યુઝિયમ કમિટિની પરવાનગી મેળવીને પ્રદર્શન એ મ્યુઝિયમના મકાનમા જ ભગવાનું દુન્નત ધાર્યું ખર્ચેનો અડસદો કર્યો, અને તા ૧૩ ૮ ૧૮૦૮ ને રોજ નીચેનો રિપોર્ટ મળ્યો હતો.

મહેગબાન કારોબારી કમિટિના પ્રમુખ સાહેબ અને સભાસદો જોગ વિ. વિ કે આપના તા ૩૦ ૭ ૧૮૦૮ ના હરાવ અનુમાર અમે નીચે પ્રમાણે જણાવવા રજા લખીએ છીએ આ રિપોર્ટ તૈયાર કરવામા અનિવાર્ય કાણુને લખને વિલખ થયો છે તેને માટે ક્ષમા માગીએ છીએ.

૨ આપના હરાવ પછી જુદે જુદે રથે પત્રો લખવામા આપના હતા, અને તેમાના ધણખરાના જવાબ આવી ગયા છે તે જોતા સાઈ પ્રદર્શન ભરી સકાય તેમ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

૩ પ્રદર્શન ભરવા સાઈ વોટસન મ્યુઝિયમ અને તેમાથી આપણને જોઇએ તેટલી કેસો (cases) મળી શકે તેમ છે આથી પ્રદર્શનને માટે પૂરી સુગમતા થશે, અને એ સુગમતાને લીધે જ પ્રદર્શનની યોજના પાર પાડી શકાય તેમ છે, એ અમારે વોટસન મ્યુઝિયમ કમિટિનો પૂરેપૂરો આભાર માનતા જણાવવું જોઇએ.

૪ ઉપલી સુગમતા મળનાથી પ્રદર્શનના ખર્ચ માટે મોગી રકમ નહિ જોઇએ એમ અમે માનીએ છીએ પ્રદર્શનનું ખર્ચ રૂ. ૭૦૦) સાતસો જેટલું થશે, એમ અમે ધારીએ છીએ, પણ જો આપ પરિવહના ફંડમાથી પ્રદર્શનને માટે રૂ. ૩૫૦) સાડાત્રણસો આપશે તો બસ થશે કેમકે

મિ એચ ડી જેન્ડાલ સાહેબે રૂ. ૫૦)

રા રા દલપતરામ ભગવાનજી શુક્રે રૂ. ૫૦)

અને રા રા કલ્યાણરાય જોડાબાઈ બક્ષીએ રૂ. ૨૫)

પ્રદર્શન માટે આપવા જણાવ્યું છે, અને આ ઉપરાંત બીજા ગૃહસ્થો તરફથી પણ રકમે ભરાશે, એમ અમે આશા રાખીએ છીએ અને તેથી આપ જો પરિવહ ૪૦૦ માથી માત્ર રૂ. ૩૫૦) સાડાત્રણસો આપશે તો સાઈ પ્રદર્શન ભરવામા હરકત આપશે નહીં, એવો અમારો મત છે.

૫ આ પ્રદર્શનને માટે આપ ખાસ કમિટિ નીમીને કમિટિને પૂર્ણ સત્તા આપશે તો અમારી ખાત્રી છે કે પ્રદર્શન વખતસર સારા પાયાપર ગોઠવાઈ જશે

૬ અને છેવટે, આ વિષયમાં મિ રેન્ડોન સાહેબે આદિથી અત સુધી જે ભાગ લીધો છે, મદદ કરી છે, અને સલાહ આપી છે, તે માટે અમે તેઓ સાહેબનો પૂરો આભાર માનીએ છીએ

૪. પ્રદર્શન કમિટિ—તા ૧૪-૮-૧૯૦૮ ની કારોબારી કમિટિની (પાચમી) બેઠકમાં ઉપલો રિપોર્ટ રજુ થતા તે ઉપર ધુબળ ચર્ચા થઈ, અને અતે નિર્ણય થયો કે—

આ રિપોર્ટ મજૂર કરી પરિપક્વ અને પ્રદર્શન જગ્યાનું ઠરાવવામાં આવે છે; પ્રદર્શન માટે પરિપક્વ કાળામાંથી રૂ. ૩૫૦) સાગતજીસે દેવાનું ઠરાવવામાં આવે છે, પ્રદર્શનના અર્થ માટે તે ઉપરાંત જોઈતી રકમ ખાસ કાળાથી ઉઘરાવવાનું ઠરાવવામાં આવે છે, અને પ્રદર્શન માટેની કુલ સત્તા નીચેની કમિટિને આપવામાં આવે છે

એચ ડી રેન્ડોલ એગ્રવાયર, આઈસીએસ, પ્રમુખ

રેવરેડ જે એસ સ્ટીવન્સન,

રા રા દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,

રા રા વલ્લભજી હરિદત આચાર્ય

રા રા કેશવલાલ ગિરિધરલાલ ત્રિવેદી,

રા રા વેણીલાલ રજુછાડલાન બક્ષી,

ગ રા ઇન્દ્રકર લક્ષ્મીચંદર બક્ષી,

રા રા હંભીલાલ માધવજી ભટ્ટ,

ગ રા હાનુસુખરામ નિગુજીરામ મહેતા,

અને રા રા બનવતરાય કલ્યાણરાય ઠાકર—મંત્રી

૫ પ્રદર્શન કમિટિનું જાહેર વિનંતિપત્ર.—તા ૧૨-૮-૦૮ ના કાગળથી શરૂ થયેલો પત્રવ્યવહાર ચાલુજ હતો કેટલાક રાજ્યો અને ખીજા નહાના મોટા પ્રદર્શનના વચનો આપી ગયેના હતા ખીજાઓના આવવામાં હતા, કાગળોમાં અનેકાનેક સવાલો પણ આવતા અને અનનવી સૂચનાઓએ મળતી હતી જેમાંની કેટલીક તો સાહિત્ય અને ઇતિહાસવિષયક પ્રદર્શનમાં સ્વીકારી લેવાય એવી પણ ન હતી પ્રદર્શન જેવા મોટા કાર્યને માટે જોઈએ તો કંતા સમય પણ બહુ ટુકડા રહ્યો હતો, અને પ્રદર્શનને જેમ બને તેમ વ્યાપક તેમજ સુદૃઢ રૂપ આપવાની તથા એ મુજબ એના નક્કી નિર્ધારિત દરેક અંગ વિશે પુરતી માહિતી આપી વળમાં એકદમ પ્રસરાવવાની આવશ્યકતા હતી આ કારણથી કમિટિએ તા ૨૮-૮-૦૮ ને રોજ નીચેનું વિનંતિપત્ર જાહેરમાં અને અંગ્રેજી બંનેમાં બંધીને જાહેરમાં મુદ્રિત દેસના વર્તમાનપત્રોએ પણ

એ વિનંતિપત્ર પ્રકટ કરીને તથા એના તરફ ધ્યાન ખેંચીને પ્રદર્શનના કાર્યને સારી મદદ કરી.

૧. “ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રદર્શન.

“ ૧. ત્રીજી પરિષદને અગે ઇતિહાસ અને સાહિત્યના વિષયોને લગતું પ્રદર્શન બરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે.

“ ૨. પ્રદર્શનના ત્રણ વિભાગ કરવા નિયત છે.

“ પહેલો વિભાગ.

“ ૩. પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રલેખો, મુદ્રાઓ, સિક્કાઓ, અને તેનાં રબિંગ, ફોટોગ્રાફો વગેરે.

“ બીજો વિભાગ.

“ પ્રાચીન દસ્તાવેજો, શરમાનો, ચોપડા, કાગળો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો, કુખ્યાપ્ય થયેલા છાપેલા ગુજરાતી ગ્રંથો અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડના કર્તાઓ અને નામાકિત સ્ત્રી-પુરુષોના હસ્તાક્ષરો તથા બીજા સ્મારકો.

“ આ બંને વિભાગમાં પ્રદર્શિત થવા સોપાયલી વસ્તુઓની પૂરેપૂરી સભાળ લેવામાં આવશે, તથા પ્રદર્શન પૂરું થતા તે માલિકોને સહીસલામત પાછી પહોંચાડવામાં આવશે.

“ ૪. પ્રદર્શન વિષેનો ઇચ્છેજ સગવડર કાગળ જોઈને ગયે મહિને મોકલેલો હોતો તેઓને તથા બીજા જે સદગૃહસ્થો પાસે ઉપર દર્શાવેલી વસ્તુઓમાંથી કંઈ હોય તે સર્વેને આ ઉપરથી નમ્ર નિનતિ કરવામાં આવે છે કે તેઓ પ્રજાસેવાના આ કાર્યમાં બનતી મદદ કરશે, અને પોતા પાત્રેની વસ્તુઓ નિ રાકપલે મોકલશે.

“ ત્રીજો વિભાગ.

“ ૫. છાપેલા ગુજરાતી પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિની પૂરી કાંઈકે કાંઈકે.

“ વિવિધ કર્તાઓ, મહાન કર્તાઓના વારસો; વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિના માલિકો; પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ કાર્ય દેશહિતાર્થે કરનાર રાજ્યો, સંસ્થાઓ અને મંડળો, કે નહિ પ્રસિદ્ધિ કાર્ય ધધાર્યે કરનાર કંપનીઓ અને છાપખાનાઓ. —સર્વેને આ ઉપરથી નમ્ર નિનતિ કરવામાં આવે છે કે તેઓ પોતાપોતાના પુસ્તક, વર્તમાનપત્ર આદિની એક નકલ પ્રજાસેવાના આ કાર્ય નિમિત્તે ભેટ મોકલવા કૃપા કરશે. આ પ્રમાણે થઈ થયેલો મગદ.

“ પરિષદનું પુસ્તકાલય

“ એ નામે અલગ સંખ્યામાં આવશે અને પરિષદ તેની બરાબર વ્યવસ્થા કરી શકે ત્યાં સુધી (પ્રદર્શન પૂરું થતા) એ કોઈ બહાર સરથા કે લાઇબ્રેરીને પરિષદના ટ્રસ્ટી

તરીકે સોપવામાં આવશે. આતું જાહેર પુસ્તકાલય શરૂ કરવાને માટે બેટા માગવી અથોગ્ય નહિ ગણાય એન આતા રાખવામા આવે છે. અને દરેક બેટ મોકલનારને સુગમતાની ખાતર પોતાના પેકેટ ઉપર “ પરિપક્વને બેટની નકલો ” એટલુ લખવા વિનતિ કરવામાં આવે છે.

“ ૬. પ્રદર્શનના ત્રણે વિભાગની વસ્તુઓ આજથી પંદર દિવસની અંદર મળી જાય તો જ પ્રદર્શનના કામની સુગમતા થશે. માટે સાને પોતપોતાની વસ્તુઓ ખનતી ત્વરાએ રવાના કરવા નમ્ર પ્રાર્થના કરવામા આવે છે.

“ ૭. આ યાદી પ્રજાની જાણને માટે પૂરી છાપવા દરેક વર્તમાનપત્રને વિનતિ છે,

૬. તા. ૨૮-૯-૦૯થી તા. ૨૩-૧૦-૦૯. તા. ૪-૧૦-૦૯ની કારોબારી કમિટિની (હૂઠી) બેઠકમા આવું પ્રદર્શન પ્રજાકીય કેલવણીનાં એક ઉચ્ચ સાધન રૂપ હોવાથી તે જોવા આવનારાઓ પાસેથી મિલકતુ શી ન લેવાનો ઠરાવ થયો. વળી પ્રદર્શનને પંદરેક દિવસ ખુલ્લું રાખવાનું ઠરાવવામા આવ્યું, તથા તેને ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા કરવા માટે કાઠિયાવાડના એજન્ટ ડુ ધિ ગવર્નર સાહેબને વિનંતી કરવા સાથે તેમજ તેઓને પરિપક્વ વિધેની સર્વે માહિતી આપવા માટે એક નહાતું ડેપ્યુટેશન નીમવામાં આવ્યું. તા. ૭-૧૦-૦૯ ના કાગળ (ઇ.સ. ૧૯૦૯-૧૦ ના આંક ૩૮) થી ડૉટસન મ્યૂઝીયમ કમિટિએ મહેરબાની કરીને મ્યૂઝીયમના મકાનમાં પ્રદર્શન ભરવા દેવાની તથા જોઈતી કેસો (cases) વાપરવા દેવાની પરવાનગી આપી. અને તા. ૧૧-૧૦-૦૯ ને રાજ મહેરબાન એજન્ટ ડુ ધિ ગવર્નર સાહેબે ડેપ્યુટેશનની હકીકતથી વાકેફ થઈને પરિપક્વ તેમજ પ્રદર્શન પ્રતિ પોતાની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા કૃપા કરી. એટલે તા. ૧૫-૧૦-૦૯ ની (સાતમી) બેઠકમા કારોબારી કમિટિએ ઠરાવ કર્યો કે મહેરબાન એજન્ટ ડુ ધિ ગવર્નર સાહેબે સાહિત્ય પરિપક્વ તથા તેને લગતું પ્રદર્શન જોલવાનું કૃપા કરીને સ્વીકાર્યું છે, તેને માટે આ કમિટિ તેઓ સાહેબને પૂરે પૂરે આભાર માનેછે, અને તે વિધેનો પત્ર આ ઠરાવની નકલ સાથે પ્રમુખની સહીથી તેમના પર મોકલવાનું ઠરાવે છે.

પ્રદર્શન જોલવાની તારીખ વિધેનો ઠરાવ પછુ કમિટિની આ બેઠકમા કરવામાં આવ્યો.

૭. ડૉટસન મ્યૂઝીયમમાં પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા—પ્રદર્શનને માટે ડૉટસન મ્યૂઝીયમના મકાનની મેડી પસંદ કરવામા આવી. આ મેડી મ્યૂઝીયમની અંદર તેની આરે દિવાલોને લગતા એક ફરતા સળંગ વિશાળ છત્તા (gallery) ના આકારની છે, તેમાંથી પૂર્વ અને દક્ષિણનો મળીને અર્ધથી વધારે ભાગ પ્રદર્શનને માટે ખાલી કરવામાં

આઓ. પ્રદર્શનની વસ્તુઓ જેમ જેમ આવતી ગઇ, તેમ તેમ નદાની મોટી દરેકની રૂપરૂ નોંધ લઇને તથા તેની પરોંચ આપીને તેને આ સ્થળે ગોઠવવામાં આવી. વસ્તુઓ પશુ ટપાલ અને આગમોડી મારફત, તેમજ અમલદારો, કારકુનો કે સિપાઇઓની સાથે, કે પરિપદમાં કે રાજકોટ આવતા ગૃહસ્થોની સાથે સંખ્યાબંધ આવવા લાગી; એટલે તેમને ગોઠવવાના કામમાં આઠ દશ દિવસ ક્યાં ગયા તે જણાયા પશુ નહિ. વૉટસન મ્યુઝીયમનાં માગી લેવામાં આવેલાં કેસો પશુ પુસ્તકો ન થયાં એટલે (૧) 'પરિપદપુસ્તકાલય વિભાગ' નીમેળે ઉપર, (૨) વિરલ છાપેલાં પુસ્તકો, કર્તાઓના હસ્તાક્ષરની નોટ બુકો, વગેરેની મોટાં કાચનાં કમાડનાં કળાટોમાં, અને (૩) ફોસિલ (fossils) વગેરેની ખુણામાં ગોઠવણ કરવી પડી. પ્રદર્શિત વસ્તુઓની એક જેવી તેવીએ યાદી પ્રથમથી છાપવા વિચાર હતો, કે તેથી જોનારાઓને સુગમ પડે; પરંતુ તેને માટે વખત જ ન રહ્યો. દરેક ધ્યાનથી જોવા લાયક વસ્તુ આગળ નેનું હુંક વર્ણન લખીને મુકવા ઇચ્છા હતી, અને એવી ઘણીખરી વસ્તુઓનાં વર્ણનપત્રો (cards) મુકવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ એ કામ પશુ જેવું જોઇએ એવું અને સંપૂર્ણ કરી શકાયું નહિ. હુંકા વખતમાં અને બહુ થોડા સદાયકોની મદદથી જે કંઈ થઇ શક્યું તે સર્વ કમિટીએ કર્યું, અને તેમાં ડેકન કોલેજના રા. રા. શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકરની વિદ્વત્તા, અનુભવ, અને અચાક શ્રમને લીધે જ કમિટી વિજય મેળવી શકી. જુદા જુદા વર્ગની વિરલ અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓની મોટી સંખ્યા એકઠી કરવામાં પ્રદર્શન જોવા પ્રયાસની કાયમની સફળતા છે, અને તે વત્તા ઓછા અધિકારના દલાઓ વતી ઓછી બારિકાથી જોઇ શકે એ પ્રમાણે ખુશી તથાપિ પૂરે પૂરી જળવાય એ પ્રમાણે ચોક્કસાઇથી ગોઠવવામાં વ્યવસ્થાકૌશલ છે, તો આખા સંગ્રહની રચના રસિક પ્રેક્ષકોને રજા કરે એ પ્રમાણે કરવામાં એવા પ્રયાસની તાત્કાલિક લોકપ્રિયતા પશુ છે. આ રચના પશુ મોટે ભાગે રા. રા. બેલવેલકર, હલપત-રામ શુક્લ, અને પ્રેક્ષક ભટ્ટના મન પ્રમાણે કરવામાં આવી. દાદર મહાતાં મહાતાં પ્રેક્ષકની નજર સામે પૂર્વ તરફની દિવાલે શિલાલેખોની પ્રતિકૃતિઓ અને દક્ષિણ (કોનોટ હોલ) તરફની દિવાલે ગાયકવાડ અને પેશ્વાના વશટક્ષો તથા પૃથ્વીનો જૈન કલ્પના પ્રમાણેનો નકશો આવી રહ્યા હતાં. દાદર પૂરે થતા પ્રેક્ષક ઉત્તરભિમુખ થતો અને તેના જમણા હાથપરની દિવાલ તથા ડાબા હાથપરની કમાનોમાની કેસો (cases) જુદી જુદી આકર્ષક વસ્તુઓથી ભરપૂર હતી સૌમનાથની લગાઇ (ઇ. સ. ૧૦૨૪) ની છેવટની એક કાણુનું કલ્પિત ઐતિહાસિક ચિત્ર, પરિત ભગવાનવાલની છબી, દિલીશાહ હાથીદાંત ઉપરની લઘુ પ્રતિમાઓ (miniatures) ઉપરથી કરેલી રાજપૂત વીરપુરૂષો અને મોગલ સુલતાનોની છબીઓ, તાલપત્ર અને જૂર્નપત્ર ઉપર લખેલા પ્રાચીન ગ્રંથોની મુશોભિત કેસો (cases), સિકાઓ, જામનગરની ગાદીએ ચઢ ગયેલા સત્તર જામ સાહેબો, ને. ના. મોરખી ઠાકોર સાહેબે ચોક્કસે જૂનો ચોપડો, ને. ના. રાજકોટ

કાકેર સાહેબની 'પ્રવીણસાગર'ની પ્રત, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવની વિ. સં. ૧૫૦૭ ની 'વસંતવિલાસ'ની સચિત્ર પ્રત, ઇલાદિ જમણા હાથ ઉપર ગોડવેલાં હતાં; ડાબા હાથ ઉપર પહેલી કેસમાં જૂનાગઢ રાજ્યે મોડલેલાં બુદ્ધનાં અવશેષની પેટી, વડોદરા રાજ્યે મોડલેલાં સચિત્ર મહાભારત, હાગવત અને ગીતા, અને રા. રા. પુર-
યોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ મોડલેલાં શિવાજીના હસ્તાક્ષર તથા નાના ફડનવીસના પાઠની ચોપડી હતાં. બીજી અને ત્રીજી કેસમાં ગુજરાતી અને જૈન પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો હતા; ચોથી કેસમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત અંશુક ગ્રંથો હતા; કેસો વચ્ચેની કમાનોના સ્તંભો ઉપર અને તે સ્તંભો સરસી નહાની કેસો ઉપર બીજી પરિપદની છબી, ચાંદબીબી, ઉમર ખાતમ, ત્રિશલાદેવી, જૂના હસ્તાવેળે, રાગ રાગણીઓનાં શાસ્ત્ર અને પ્રણાલિકાને વશ વર્તી કલ્પનાએ ઉપમલેલાં ચિત્રો, હારપ્રબંધોના તખ્તા, કેકન કોલેજથી આવેલો ચંત્રરાજ, આદિ હતાં. અને કેસનાં હેઠલાં પાટિયાં ઉપર તામ્રલેખોનાં ફલકો ગોડવેલાં હતાં. આ બન્ને દ્વાર વચ્ચે થઇને ઉત્તર છેડે સામે કખાટોમાં બાઇબલના વિરલ ગુજરાતી તરજુમાઓ (છપેલા), દિવાન રણછોડજી, કાવ્યગ્રંથો દલપતરામ, પરિત ભગવાનલાલ, ભક્ત ભોળાનાથ, સુધારક મહીપતરામ, શુરુવર નવલરામ, અને શ્રીયુત મનઃસુખરામના હસ્તાક્ષરો, જૂના કાગળો અને તેમની પ્રતિકૃતિઓ, તથા રા. રા. પુરયોત્તમ વિશ્રામ માવજી તરફથી આવેલાં પૈશાઠ વસ્ત્રો આદિ હતાં. સાંધી સંસ્કૃત કેસ આગળ થઇને વળતાં ઉત્તરના ખૂણામાં ફોસિલો (fossils) શિક્ષાલેખોની પ્રતિકૃતિઓ, મોડી આવતી વસ્તુઓ વગેરે મુકેલાં હતાં. અને પાછાં ફરતાં જમણા હાથે કકેરા ઉપર એક છેડાથી બીજા છેડા મધ્યે ઉદેપુરના સંસ્કૃત ઇતિહાસની પ્રતિકૃતિનાં પાનાં જડી લીધેલાં જણાતાં હતા, તે ડાબા હાથની કમાનોની દિવાલો ઉપર છબીઓ, હારપ્રબંધો, પ્રતિકૃતિઓ, ઐતિહાસિક કાગળોની છબીઓ, હસ્તાવેળે આદિ હતા, તથા સામે કખણાદી ભીતિ પરિપદપુસ્તકાલયનાં મેજો આવી રહ્યાં હતાં, જે ઉપરનાં સાતસો આઠસો પુસ્તકો યથાવકાશ જોઇને પ્રેક્ષક દાદરથી પાછો વળતો હતો. આ પુસ્તકોની વ્યવસ્થા અને યાદી રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા, કેશવરાવ બાબારાવ નીપરિયા, અને દામોદર જાવલકર આસપાસે કર્યાં હતાં. ખંડો કેસો અને કખાટોને તાળીં રહેતાં, કેટલાંકને સીલબંધ રાખવામાં આવતાં, અને ઉપર કેવળ નજર રાખવાને માટે બે માથુસ તથા નીચે દાદર પાસે એક કાયમ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. પ્રદર્શન તા. ૨૩-૧૦-૦૮ થી તા. ૩-૧૧-૦૮ સુધી ખુલ્લું રહ્યું, તેમાં પરિપદના ત્રણ દિવસ બાદ કરતાં બધો વખત જોનારાઓની મારી પેઢે બીડ રહેતી હતી. પરિપદના દિવસોમાં પણ ઘણા મનાસદો જુદે જુદે વખતે પ્રદર્શન વત્તુ ઓછું જોઇ આવ્યા હતા. અને ત્રણેક વખત પ્રદર્શન પુરવ વર્ગને માટે બંધ કરીને સ્ત્રીઓને પણ જતાવવામાં આવ્યું હતું. પ્રેક્ષકોને જુદી જુદી વસ્તુઓ વિગે માહિતી આપવાને માટે બહાઉદીન કોલેજ અને બીજી કોલેજોના તથા રાજકોટ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના છેલ્લા વર્ષના કેટલાક વિદ્યાર્થી

મંત્રી (જમણે પ્રદર્શન ગોઠવવામા પણ ઘણી મહેનત લીધી હતી તેઓ) વાગદરતી હાજર રહેતા, અને એને વિનયથી ખુલાખા કરતા હતા

૮ રા. રા. શુકલેતું ભાષણ.—તા. ૨૩-૧૦-૦૯ અને વિજયાદશમીને દિવસે-પરિપક્વા પહેલા પ્રમુખ ગોવર્દનરામની જયંતીને દિવસે-ચાર વાગે પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકનાની ક્રિયા કરનામા આની આ પ્રમુખ મહેરમાન એન્ટ માહેબને પ્રદર્શન ખુલ્લુ જાહેર કરવાની વિનંતિ કરનાતું ભાષણ પ્રદર્શન કમિટીના પ્રમુખ મિ એચ ડી. રેન્ડોલ સાહેબે કરતું જોઈતું હતું. પરંતુ આ પ્રદર્શનનું કાર્ય પ્રત્યક્ષ છે અને તેમા અમલદારો ભાગ લે છે, તે અમનદાર તરીકે નહિ, પણ એ કાર્ય માટેની પોતાની સહાનુભૂતિને લીધે કેવળ ખાનગી ગૃહગ્યો તરીકે ભાગ લે છે એ હમીઅત પોતે ભાષણ કરે તો રખેને કંઈ દમાઈ જાય, એની ગકાયી રેન્ડોલ સાહેબે એ કામ રા રા શુકલેતે સોંપ્યું અને તેઓએ એમનો શુભ માથે ચક્રાનીને નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું

Mr Hill, Your Highness, Ladies and Gentlemen

It gives me very great pleasure, to request you Sir, to declare this Exhibition open. It is a duty which would have been much better undertaken by Mr Rendall, President of our Exhibition Committee but it was his wish that I should do so, and I had no choice but to submit to his ruling, though in this instance it was certainly extra-judicial and could very well have been opposed.

The idea of holding this Exhibition originated with our energetic, I may say, enthusiastic Secretary, Mr B K. Thakore, who thought that it would greatly advance the cause of literature if some at least of the valuable manuscripts enshrined in the Bhandar and other collections in Gujarat and Kathiawad were brought out and exhibited in one place, and he therefore made the proposal before our Committee that we should hold an Exhibition in connection with the Third Gujarati Sahitya Parishad. But there were many difficulties and we do not know that but for the keen interest and valuable assistance of Mr Rendall and the sympathetic and prompt response which we received from several quarters we should have been able to hold the Exhibition at all.

One essential requirement for the success of our undertaking was the proper housing of the valuable objects sent for the Exhibition. We could never have obtained the objects unless we had been able to convince the owners that the Exhibits would be properly taken care of. This assurance

we were able to give because of the extremely generous way in which the Watson Museum authorities came to our help, for which I take this opportunity to thank them sincerely

Our Exhibition is in no way a spectacular one. It is purely literary and meant for the student not for the mere sight-seer. We wish it had been larger and we had been able to tap several rich sources and to collect manuscripts, paintings, documents, coins, copper plates, inscriptions, rubbings etc on such an extensive scale as to fully represent the history, antiquities and literature of Gujarat. But we began very late. An exhibition of this kind is a difficult matter in any country. It is more difficult in India on account of the conservative ways and habits of those in whose possession exhibits appropriate to such an Exhibition are principally to be found. We have not therefore been able to make an ambitious collection. In some subjects, we must confess, the collection is very poor. For instance, not only have we been unable to obtain any memorials of the Gujarati authors of the earlier centuries, but we have got none even of authors who were alive until very recently, except a portion of the manuscripts of the late Kavi Dalpatram Dahyabhai, a part of Mr Mahipatram Rupram's ઇતિહાસ ધ્રુવ, a few pages in the handwriting of the late Mr Navlatram and one or two others. We have received one valuable exhibit in this class, which though not a work in Gujarati, belongs properly to the literature of Gujarat. It is the manuscript of the celebrated Pivun Sagar and we have to thank for it the Thakore Sahib of Rajkot, in whose family it is a precious heirloom. In the coins section we have done well and might have done better, but we hesitated to accept many rare old coins which were generously offered to us because we had no numismatist to decipher them, and we did not like to risk the risk of such priceless objects being lost in transit. In the section of old manuscripts we have received some very valuable exhibits and also a larger number than we could have expected considering the short time at our disposal. For the success of this Exhibition we are indebted to the liberal help we have received from H H the Maharaja Gwalwar, H H the Rao Sahib of Cutch, H H the Maharaja Sahib of Bhavnagar, H H the Thakore Sahib of Morvi, the Sheikh Sahib of Mangrol, the Honourable the Director of Public Instruction, the Jain Sanghas and conferences of various places, Mr Parshotam,

Vishram Majji of Bombay, Mr Ranehbodhbhai Uderam the doyen of living Gujarati authors Mr Jhaveri of Broach, Mr Keshavlal H. Dhruva, the Gujarat Vernacular Society, and others-

Our sincere thanks are due to them all not only for sending the exhibits but also for sending them at such short notice. I must here tender our special thanks to the Hon ble the Director of Public Instruction for allowing us the help of such an expert as Mr Belvelker, Assistant Professor of Sanskrit at the Deccan College. We have also received valuable contributions to our third section, though the notice given to the authors, editors and proprietor of Gujarati papers and public library bodies was very short.

We have received in all about ૨ thousand books which I believe is not a bad nucleus for a Parishad Library. We wish that in time the Parishad Library will be representative of the whole field of Gujarati Literature and that every Gujarati work ancient and modern, every newspaper, every pamphlet, every magazine, will find a place in it. May I suggest on this occasion that all publishers and author, proprietors of newspapers, magazines and printing presses will show public spirit and enrich the Parishad Library by sending one copy of whatever may be published by them hereafter.

As I said before, Sir, our Exhibition is a modest one, but we hope it will be viewed as an earnest of larger and more representative Exhibitions of this kind in future. Ours is a mere beginning. If we have directed the attention of Gujarati scholars to the wealth of materials which lie now scattered in different places if we have in this Exhibition brought to light some valuable manuscripts and historical objects of earlier centuries, if we have shown that the Government Educational Department, princes, great religious bodies, and public and private libraries, on being properly approached, are prepared to give generous assistance, we think we have not done badly, though our Exhibition may not be a great one. We hope our successors will have more time at their disposal and will profit by our experience. We hope that they will be able to collect better and richer materials from more sources than we have been able to approach, and that by focussing them in one place will be the means of inspiring our scholars and helping the growth of our literature.

In conclusion, allow me to thank you, Sir, on behalf our of Committee, for evincing such sympathetic interest in our humble efforts. We are sure your presence here this evening will greatly assist the objects we have in view and for the furtherance of which we have held this Exhibition. I only wish that our successors will obtain the same sympathy and help from high Government Officials of their Province as we have been fortunate in obtaining here.

Ladies and Gentlemen, before I sit down I have great pleasure in announcing that we have just received from the State of Junagadh an exhibit which I am sure will be found generally interesting. It is the stupa relics of Buddha, similar to those recently discovered near Peshawar. We are much obliged to H. H. the Nawab Saheb for sending them to our Exhibition.

I have now, Sir, to request to you declare this Exhibition open

(રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લના અગ્રેજી આપણુનો તરજુમો)

મહેરબાન હિલ સાહેબ, ઠાકોર સાહેબો, બાપુઓ અને ગૃહસ્થો,

આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુજવાની, મહેરબાન હિલ સાહેબ, આપને વિનંતી કરનાં મને ધણો આનંદ થાય છે. અમારી પ્રદર્શન કમિટિના પ્રમુખ મહેરબાન રેન્ડોલ સાહેબ આ વિનંતી કરત તો વધારે યોગ્ય થાત, પરંતુ તેઓ સાહેબે મને ફરમાવ્યું, અને મારે એમના ચુકાદા (ruling)ને આલિન થવું પડ્યું, અમર જો કે આ ચુકાદા ના વિષયને કાયદાની સાથે નિસબત હતી નહિ, તેમ એ વિષે સામી દલીલ કરવામા to oppose) જગથે મુસ્તલી પણ પડત નહિ.

આ પ્રદર્શનનો પ્રથમ વિચાર આપણા બાહોશ બલદે ઉત્સાહી મંત્રી મિ બી કે. ઠાકોરને થયો. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના જીવંત જીવદા ભારો અને સમઢોમ, દાબી રાખનામા આવેલા પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથો, યોડા ધણા પણ બહાર અજવાળામા મુકાપ અને એક સ્થળે પ્રદર્શિત થાન તો તેથી વિધા અને સાહિત્યને ધણો લાભ થાય એવું હોનાથી એમણે ત્રીજી ગુજગતી સાહિત્ય પુનિપદને અંગે આતુ પ્રદર્શન ભરવાની સૂચના અમારી ધરોબાગી કમિટિમા ગજૂ કરી. પણ કમિટિને એ કામ ઉપાડયામા ધણી મુસ્તલીઓ જોનામા આવી. અને જો કદાચ મિ રેન્ડોલે એ બાબતમા અતિ ગસ લઇને જે કીમતી ગદદ આપી, તેમજ પ્રદર્શનની યોજનાને કેટલીક દિશામાથી જે તરિત સહાનુષ્ટિથી વવાવી લેનામા આવી, તેમાતું કશું ન બન્યું હોત તો અમે આ પ્રદર્શન ભરી જ શકત કે કેમ તે હ કહી શકાતું નથી.

અમાન પ્રયાસના વિજય માટેનું એક જરૂરી માધન પ્રદર્શનની કીમતી વસ્તુ એને સહિસલામતીથી રાખવાના યોગ્ય સ્થાનનું હવે આવી વસ્તુઓની પૂરેપૂરી સભાગ રાખવાની અમારી શક્તિ વિષે માનેકાની ખાત્રી કરવાને અમે અસમર્થ હોઈ તે આવી વસ્તુઓ અમને કદાપિ સોંપાત નહિ પણ આ બાબતમાં અમે પૂરેપૂરી ખાત્રી આપી શક્યા તે વૉનમન મ્યુઝીયમ કમિટિની અસાવારણ ઉદાગતાને કીલે જ, આને માટે આ પ્રમંથે હું એ કમિટિનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અમારૂં પ્રદર્શન ઉપર ઉપરના બબકાનું નથી એ સાહિત્યનિપયક દોષ વિધારસિક પ્રેક્ષકોને કામનું છે, માત્ર નવતર જોના ઇચ્છના ના કામનું નથી એ છે તે કરતા વધારે મોટું જે અમે કરી શકત, જે કેટલાક મોટા સમ્રહોભાથી અમને વસ્તુઓ મળી શકત, અને ગુજરાતના કનિદાસ સાહિત્ય અને પુરાતત્ત્વ કાળનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી જાય એટલી મોટી સમ્પત્તિ હસ્તનિખિત પુસ્તકો, ચિત્રો, દસ્તાવેજો, સિક્કાઓ, તામ્રતેજો, શિનાતેજો, પ્રતિકૃતિઓ, ત્રગેરે અમે મેળવી શકત, તે બેશક અમને ઘણા આનંદ થાત પણ અમે અમારો પ્રયામ બહુ જ મોટો આગળ્યો વળી આવા પ્રમંથનું પ્રદર્શન ભરવાનું કામ કેમ પણ દેશમાં સહેલું નથી, અને આપણા હિંદુસ્તાનમાં તે એવું કામ બીજા દેશોના કરતા ઘણું વધારે મુશ્કેલ પડે છે કેમકે આપણા દેશમાં જે વર્ગના માનેકાના હાથમાં આના પ્રદર્શનને લાવકની વસ્તુઓ મોટે ભાગે હોય છે, તેઓ અત્યંત અગતિમાન (conservative) પ્રકૃતિના હોય છે એથી અમે કંઈ મોટા (ambitious) મંત્રક શ્રી શર્યા નથી બનકે કેટલાક વિભાગોમાં અમારો સમ્રહ વક (pool) જ છે દાખલા તરીકે આગના એકાઓના ગુજરાતી કર્તાઓના સ્મારકો અમે યથા મેળવી શક્યા નથી, એટલું જ નહિ પણ જે કર્તાઓ છેક થોડા વખત ઉપર વિધમાન હતા તેમનામાંથી પણ અમને ૨૧ કરિ દલપત રામ ડાહ્યાભાઈના, સ્વ મહીપત રામ રૂપગમના ઇગ્નાકના પ્રયાસના થોડા પાના, સ્વ નરસરામના, અને એક બે બીજા એટલા જ હગ્નાકરો મળેલા છે આ વિભાગમાં અમને એક કીમતી ગ્રંથ મળ્યો છે, તે જે કે ગુજરાતી ભાષાનો નથી તેપણુ ગુજરાતના જ સાહિત્યનો છે એ ગ્રંથ તે ને ના રાજકોટ કાંચર સાહેબને વાંસામાં મળેલી રાજકોટ સ્ટેટની ‘પ્રવીણસાગર’ નામના વિખ્યાત ગ્રંથની પ્રત છે, અને આ પ્રદર્શનને માટે દાગ સાહેમે એ પ્રત અમને આપી તે માટે અમે એમના આ બારી છીએ અમે સિક્કાઓનો સાગે સમ્રહ કરી શક્યા છીએ, અને આથી વધારે સારો પણ કરી શકત પણ જૂના સિક્કાઓ ઉત્તરનાર કેમ નિષ્કરણીની મદદ અમને મળી શકી નહિ અને એવી બેમૂની વસ્તુઓ જતાઆનતા કદાચ તેમાંથી કેમ ખોનાવાનું લેખક, એટલે જૂના સિક્કાઓ અમને મોમ્લવાને તેવાં મળેલા કેટલાક માનેકાની ઉદાતાને લાભ લેતામે અમે અંથાયા જૂના દસ્તાવેજીય ગ્રંથોના વિભાગમાં અમને કેટલાક કીમતી ગ્રંથો નજ્યા છે, અને અમે જે અદ્ય સમયમાં

કામ કર્યું છે તે દિસાએ ગ્રંથોની સંખ્યા પણ ધાર્યા કરતાં સારી આવી છે. આ પ્રદર્શનનો વિનય ને ના. મહારાજ ગાયકવાડ સરકાર, ને. ના. કચ્છના રાવ સાહેબ, ને. ના. ભાવનગર મહારાજ સાહેબ, ને. ના. મોરબી ઠાકોર સાહેબ, માંગરોળના શેખ સાહેબ, સરકારી કેળવણી ખાતાના મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ, જેન સધો અને પરિષદો, અમદાવાદની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, શુભાષના રા. રા. પુરષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, ગુજરાતી ગ્રંથકરોના સૌના વડીલ રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, ભરચના વૃદ્ધ સુધારક રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુર, અને ધીજીઓનો જે ઉદાર આશ્રય અમને મળેલો છે, તેને આભારી છે. એ સૌએ અમને વસ્તુઓ મોકલી એટલું જ નહિ, પણ આટલા સ્વલ્પ સમયમાં મોકલી આપી, તે માટે તેમને અત્ત કરણપૂર્વક ધન્યવાદ ઘટે છે. અને કેળવણીખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબનો પ્રદર્શનને ખામ ઉપકાર માનવાનો છે, કેમકે એઓ સાહેબની પગવાનગીથી જ રૂઝા કાવેજના મિ બેલવેલકર જેવા પંડિતની કીમતી મદદ અમને મળી શકી છે.

પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગને માટે પણ સારી સંખ્યામાં પુસ્તકો આવ્યાં છે. અગર જે કે કર્તાઓ, તંત્રીઓ, વર્તમાનપત્રોના માલિકો, વિદ્યાવિપયક જાહેર સંસ્થાઓ, આદિને અમારી નિનતી બહુ જ મોડી મોકલી ચકાઈ હતી આ વિભાગમાં આશરે હજાર પુસ્તકો થશે, એવી આશા રાખીએ છીએ એ સંખ્યા પરિપક્વપુસ્તકાલયની પહેલવહેલી શરૂઆતને માટે મને ઓછી લાગતી નથી. પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે પરિપક્વપુસ્તકાલયમાં વખત જતા ગુજરાતી વાંચકમંડળ બધા અગ પૂરેપૂરાં એકત્ર થાય. દરેક ગુજરાતી ચોપડી, જૂની અને નવી, દરેક વર્તમાનપત્ર, દરેક ચોપાનિયુ, દરેક માસિક એ પુસ્તકાલયમાં જોઈએ આ પ્રસંગે હું બધા પુસ્તકપ્રકાશકો (publishers), કર્તાઓ, વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને છાપખાનાઓના માલિકોને સંમત કરવા રજા લઉં છું કે પોતે પ્રસિદ્ધ કરે તે દરેક વસ્તુની એક નકલ તેઓએ રેશમેલા (registered copy) ની આતર 'પરિપક્વપુસ્તકાલયને' અર્પણે જોઈએ.

હું કહી ગયો, સાહેબ, તેમ આ પ્રદર્શન તો નહાતું અમથું છે પરંતુ અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ પ્રદર્શનનો દાખલો લેવાશે, અને લવિષ્યમાં આના પ્રદર્શનો મોટાં અને નમૂનેદાર કદના બરાશે. અમે તો ફક્ત પહેલ કરી છે પરંતુ જો અમે આગલા સૈકાની થોડીએક ઐતિહાસિક વસ્તુઓ, થોડાએક જૂના કીમતી ગ્રંથો, પ્રકાશના લાંબા હોઈએ, જો હાલ જુદા જુદા સ્થળોમાં જે સાહિત્યના દગ વિખરાયલા પડ્યા છે તે તરફ અમે ગુજરાતના વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચી શક્યા હોઈએ, અને વળી સરકારી કેળવણીખાતું, રાજ્યો, ધાર્મિક પરિષદો અને સંઘો, ખાનગી અને જાહેર પુસ્તકાલયો, વગેરે યોગ્ય રીતે લિખનતી કરતાં (on being properly approached) ઉદારતાથી મદદ કરે છે, એટલું

ને અમે બતાવી શક્યા હોઈએ, તો અગર બે - અમારૂં પ્રદર્શન મોટું કે બન્યું નથી થઈ શક્ય, તોપણ અમારો પ્રયામ અફળ નથી, એમ માનીએ છીએ અમારા પછી આપ મમ ઉપાડનારાઓને પુરતો વખત મળશે, અમારા અનુમનનો લાભ પણ મળશે, અને તેઓ વધારે ઉચી પ્રતિની વસ્તુઓ ઘણા ઘણા રચનાથી અને ઘણી મોટી મંથ્યામા એવી કરીને પોતાના વધારે સફળ પ્રયામથી નિહાળીને વધાર ઉત્તરિત કરી શકશે, તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યની વધારે અભિવૃદ્ધિ થી શકશે, એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

છેવટ અમારા ૨- (humble) પ્રયાસમા આપ રમ અને સહાનુભૂતિ દર્શાવો છો તે માટે કમિટી તરફથી આપ સાહેબનો ઉપગ્ર મનનાની રમ લઈ છું. જે હેતુઓની ખાતર અમે આ પ્રદર્શન બરવાડુ માથે લીડુ છે તે હેતુઓને અસારની આપની હાજરીથી નિમશય ઘણો મોટો ટેકો મળશે અહીં આ પ્રાતમા અમે આપની સહાનુભૂતિ અને મદદ મેળવના લાભ્યશાળી થયા છીએ એવા લાભ્યશાળી અમારા અતુ માથીએ (success) પણ નીવડે એ પ્રાર્થના છે

; બાતુઓ અને ગૃહસ્થો, ૯ પાછો મેમી જાઉં તે પહેલાં માને જણાવતા ઘણો આનંદ થાય છે કે હમણા જ જુનાગઢ રાજ્ય તરફથી એક એવી વસ્તુ આવી છે કે તે જોવાની સૌને ખાસ સ્વાભાવિક રીતે થાય જ એ વસ્તુ તે જુનાગઢ પાસેના પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપના ટીંબામાંથી વર્ષો પહેલાં મળી આવેલા જુદાના સ્મારકો છે થોડા વખત ઉપર પેશાનર આગળથી જેવા સ્મારકો મળી આવ્યા છે તેના જ આ છે આની એમણી વસ્તુ આ પ્રદર્શનને માટે મોટી તે માટે અમે ને ના જવાબ સાદેમનો અંત કરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ

અને હવે, મહેરબાન સાહેબ, હું આપને આ પ્રદર્શન ખુબ સુકવાની વિનંતી કરું છું

હ. મે હિલ સાહેબનો અગ્રેજી જવાબ

Your Highness, Ladies and Gentlemen

For many reasons, some of which I must reserve for four or five days, it affords me very great pleasure to have the privilege of declaring open this Exhibition which is an adjunct of the *SAHITA PARI-SHAD*. One of the objects of this Gujarati Literary Conference was stated in Mr Ramanbhai's inaugural speech at the first Conference at Ahmedabad to be the rescue of ancient literature from the destruction that was rapidly overtaking it in the changed conditions of modern life and that object is directly connected with to day's function. This Exhibition, of which I have had the advantage of a prior view directly a year

that aim of the Conference. The main difficulty which has assailed every kind of Literary Society, is to coordinate something in its programme which will appeal by ocular demonstration to persons who might otherwise not be very warmly drawn to what they regard as a periodical Debating Society. In this Exhibition, which you will shortly be privileged to view, the collection of MSS, coins, and documents is something tangible, which will not only bring home to our minds the historical value of Conferences such as those organized under the *aegis* of the SAHITYA PARISHAD, but which will arouse a real interest in the past traditions of this part of India.

Your Committee are deeply indebted to those Chiefs, Societies and individuals who have so generously and with so much promptitude responded to your invitation for the loan of manuscripts, coins, etc., of historical and other interest more especially, I understand, to H H the Gaekwar, H H the the Rao of Cutch, H H the Nawab Saheb of Junagadh, H H the Maharaja of Bhavnagar, H H the Thakor Saheb of Morvi, H H the Thakore Saheb of Rajkot, the Director of Public Instruction, the Deccan College, etc.

The collection though modest on this occasion, amply repays the efforts of those of your Committee who in the face of doubts and difficulties, determined upon the venture of such an Exhibition. I am told that they were quite rightly of two minds as to whether to organize this Exhibition or not. On the one hand, it would have been a great mistake to attempt it unless there was some hope of getting together a really interesting collection. On the other hand, they realized strongly that as an adjunct to the debates which will take place for the two or three days during which the Conference meets some tangible results or demonstrations of the kind of work which the SAHITYA PARISHAD might do, would be of great value in securing perpetuity to the Society and a regular recurrence of their meetings. Not only are we all glad that those councils prevailed which involved the risk of failure, inasmuch as they have not failed but I am personally gratified to think that it is in no small measure due to the energetic assistance of one of the Agency Officers namely Mr Rendall, that success has been achieved. It is always gratifying to find some justification for the existence of the Agency and especially so here in that it testifies to,

the value of cordial co-operation between us officials of Kathiawar and you gentlemen of Gujerat, even in the preservation of a matter so emphatically indigenous as your own literature. If I were to attempt to recite the names of those whose labours have resulted in this Exhibition I should keep you here much too long, and I know you are anxious to satisfy yourselves as to the results without delay, but I think you will hold me to be neglecting my functions if I do not express what I know must be your appreciation of the special efforts of Messrs Shukla, Thakore, Belvelkar, and other

This is the first occasion on which anything in the nature of an Exhibition has been arranged in conjunction with the proceedings of the Sahitya Parishad, and I cannot help feeling glad that this development should be initiated in Rajot, which, as the geographical centre of the province of Kathiawar, is entitled to regard itself as of importance in Gujerat. Kathiawar has been able to produce many men eminent in the literature of Gujerat, and probably possesses historical documents as noteworthy as any throughout the Gujerati speaking districts, and since the Chiefs of Kathiawar have played almost the most important part of any in the history of Gujerat, some of the documents extant here, must be of inestimable value to the historian also. I sincerely hope that whatever the future developments may be of the Sahitya Parishad, they will long continue to draw attention, by means of Exhibitions such as this, or by other cognate means to the existence of the literature which has such value, as some of those manuscripts which are now on view here.

One word of caution I should like to offer. Mr Shukla has said that you hope that in time every Gujerati work, every newspaper, pamphlet, magazine, etc., published, may be sent to the Library which the Sahitya Parishad hopes to establish. This aspiration is laudable but suggests this drawback, that you will be flooded and swamped by a mass of ephemeral writing much of which possesses neither literary nor historical nor any other kind of value, and space for documents and books of real importance will be restricted. I am sure that is not a result you wish for. Why not apply some scrutiny to the contributions offered to your library and decide to retain only such as really further the Society's objects? Among the permanent officers of the Parishad, why not have one or two specially appointed to scrutinize what is sent in?

Not only should your library of a resort be the scholar but it should also be a repository of books to which the admission of their writings should be an honour to the authors. I venture to think that by some such device you will be applying the test of quality instead of quantity, and will keep a higher standard in view than by the indiscriminate accumulation of valueless printed matter.

I am greatly obliged to Mr. Shukla for his kind reference to myself, and I wish every success to this Exhibition, of which I trust the Rajkot public will take every advantage.

(હિલ સાહેબના અંગ્રેજી જવાબનો તરજુમો.)

નેકે નામદાર દાકોર સાહેબો, બાનુઓ અને ગૃહસ્થો,

આ પ્રદર્શન, જે સાહિત્ય પરિષદનું એક અંગ છે, તેને ખુદ્દુ જાહેર કરવાની માનભરી ક્રિયા કરતાં મને અતિ ધણો આનંદ થાય છે. તેનાં ધણાં કારણો છે. એમાંનાં કેટલાંક તો (હાલ જણાવવાને બદલે) ચાર પાંચ દિવસ પછી (ના પ્રસંગ) ને માટે મારે મુલતવી રાખવાં પડે છે. આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો એક હેતુ જે પહેલી પરિષદ અમદાવાદમાં મળી ભારે મિ. રમણભાઈનાં પ્રથમ પહેલાં બાધણમાં દર્શાવવામાં આવ્યો હતો, તે આ કે વર્તમાન જીવનની ફરી ગયેલી પરિસ્થિતિમાં પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો જે અપાટનબંધ વિનાશ થતો જાય છે તેમાંથી તેને ઉગારવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ હેતુનો અને આજનાં કાર્યનો સંબંધ દેખાતો છે. આ પ્રદર્શન જેને આગળથી જોઈ લેવાનો લાભ મને મળ્યો છે, તે પરિષદના એ હેતુ (ને પાર પાડવા) માં સીધી રીતે મદદકરતા છે. દરેક જાતના સાહિત્યવિષયક મંડળને મોટી સુફલો એવી નડે કે લોકો તેને એક યુદ્ધતિયું વાદવિવાદ મંડળ જ ગણે છે. અને તેની તરફ ઉત્સાહથી આકર્ષાતા નથી. એવા લોકોને આકર્ષવાને માટે આવાં મંડળોએ પોતાના કાર્યક્રમમાં ઉડીને આખે વળગે એવું કંઈક તત્વ દાખલ કરવું જોઈએ. આ પ્રદર્શન જે તમને ધડીકમાં જ જોવાનો લાભ મળશે તેમાં જીવતાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો, સિક્કાઓ અને દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, તે આવી પરિષદોની ઐતિહાસિક (વિદ્યાઓને પોષક હોવાની) કીમત આપણા મગજોમાં પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી દર્શાવે છે, એટલું જ નહિ, પણ હિંદના આ પ્રાંતના ગતકાળના હાલહેવાલ, રીતરિવાજ આદિને વિષે સચેત જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવાને પણ સમર્થ છે.

હસ્તલિખિત ગ્રંથો, સિક્કાઓ વગેરે ઇતિહાસ અને સાહિત્યવિષયક વસ્તુઓ, મોક્ષલા વિષેની તમારી વિનંતી જે જે રાજ્યો, સંસ્થાઓ અને ગૃહસ્થોએ આંટલી ઉદારતા અને આટલી જાળી ત્વરથી માન્ય રાખી, તે સર્વનો તમારી કમિટિએ ધણું

ધણે ઉપકાર માનવાનો છે. અને ગારા જાણવા પ્રમાણે ખાસ કરીને ને. ના. મહારાજ ગાયકવાડનો, ને. ના. કચ્છના રાજ સાહેબનો, ને. ના. જીનાગઢના નવાજ સાહેબનો, ને. ના. લાલનગર મહારાજ સાહેબનો, ને. ના. મેરણી ઠાકોર સાહેબનો, ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબનો, ના. કેળવણીખાતાના હિરેકરનો, કેકન કોલેજનો ઇલાદિ.

જે કે આ વખતનો સંગ્રહ નહાનો (modest) છે તોપણ એ તમારી કમિટિના જે સભાસદોએ શંકાઓ અને મુશ્કેલીઓના સાખા થઇને માદસ કરવાનું કરાવ્યું, તેમના પ્રયાસનો જલ્દી સારી રીતે વાળા આપે એવો થયો છે. મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે આવું પ્રદર્શન યોજવું કે નહિ, એ વિષે તમારી કમિટિમાં મતભેદ થયો હતો અને એવો મતભેદ કુદરતી છે. એક તરફથી ખરેખર સારો સંગ્રહ કરવાની પુરતી આશા પડે એમ ન હોય અને ઉપાડ કરવામાં આવે તો મોટી ભૂલ થઇ જાય, સારે બીજી તરફથી એ પણ ખરૂં છે કે જે ત્રણ દિવસના વાદવિવાદના જેવી સાહિત્ય પરિષદના સંસ્થા કાયમ ટકી રહે અને નિયમિત અંતરે મળ્યા કરે, તેને માટે એનાં ત્રિવિધેને લગતા પ્રત્યક્ષ પુરાવા અને દૃશ્ય પરિણામો વત્તાઓછા રજૂ કરી ચકાતા હોય તો તેથી ઘણો લાભ થવા પામે. (પ્રદર્શનની બાબતમાં) હાર (જીત) નું જેખમ ખેડવું તો ખરૂં એ મત કમિટિમાં ફાવ્યો, અને (કમિટિની) હાર નથી થઇ એ જોઇને આપણને ક્ષાને આનંદ થાય છે; અને તેમાં મને પોતાને આનંદ થવાનું ખાસ કારણ પણ છે, તે એ કે આ પ્રદર્શનનો વિજય મોટે ભાગે આ એજન્સીના જ એક અમલદાર મિ. ફ્રેન્ડોલની બાહોશ મદદને આભારી છે. વાર, આ એજન્સી હયાતીમાં છે, તો તેનાથી કંઇ ને કંઇ લાભ થતો માલુમ પડતાં આનંદ થાય એ કુદરતી છે, અને વિશેષ કરીને આવા દાખલામાં. કારણકે તમારું પોતાનું સાહિત્ય એથી વધારે તલ-પઠી તમારી બીજી કંઇ વસ્તુ હોઇ શકે? પરંતુ એના સંગ્રહણમાં પણ તમે ખાનગી ગૃહગ્રંથો અને અમે અમલદારોની ઉમંગભરી સહકારિતા કેવી કૌમતી છે તે આ દાખલો બતાવી આપે છે. હવે આ પ્રદર્શન જે ગૃહસ્થોના પ્રયત્નોનું પરિણામ છે તે સર્વનાં નામ હું ગણાવવા જાઉં તો તમારે અહીં ઘણા વખત ખેંચી રહેવું પડે, અને હું જાણું છું કે એ પરિણામ કેવું આવ્યું છે તેની હવે વગર વિલંબે નજરે જોઇને તમે સૌ ખાતરી કરવાને ઇતેજાર છો, તથાપિ આપને રા. રા. શુક્લ, ઠાકોર, બેલવેલકર આદિના ખાસ પરિશ્રમેની કદર છે, એટલું ન જણાવું તો મને લાગે કે તમે મને દોષ દઇ શકો કે મારા આજના કર્તવ્યો હું બરાબર બજાવતો નથી.

સાહિત્ય પરિષદના કાર્યક્રમની સાથે પ્રદર્શન જેવી બાબતની યોજના આ વખતે પહેલી વાર જ કરવામાં આવી છે, અને આ રૂપનું આગળ કંઈ ભરવામાં રાજકોટ પહેલ કરી છે એથી મને આનંદ થવા વગર રહેતો નથી, કેમકે રાજકોટ કાઠિયાવાડ પ્રાંતનું મધ્યમિન્દુ હોવાથી પોતે આખા ગુજરાતમાં પણ એક અગત્યનું સ્થળ છે એવો

દાવો કરી શકે છે. કાઠિયાવાડે ગુજરાતી સાહિત્યમાં નામીયા એવા ઘણા માણસો પેદા કરેલા છે, અને કાઠિયાવાડમાં ઘણું કરીને ગુજરાતના શુદ્ધાઓમાં હશે તેટલાં (કે તેથી વધારે) કિમતી ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો (આદિ સાધનો) હશે, અને વળી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઘણુંખરું સાચી મહત્વનો હિસ્સો કાઠિયાવાડના રાજકર્તાઓનો જણાય છે, એટલે આ પ્રાંતમાં કેટલાંક એવાં સાધનો મોજીદ હોવાં જોઈએ કે ઇતિહાસકર્તા તે આંકડાં ન શકાય એટલાં ભારે સુલ્કનાં લાગે. માટે હું ખરા અંતઃકરણથી આશા રાખું છું કે સાહિત્ય પરિષદની ભાવિ પ્રગતિ ભલે મને તેવી યાઓ, પણ તે આ પ્રદર્શનનાં જોવાં કે તેને મળતાં સાધનોવડે અહીં આવ્યા છે તેવા કિમતી પ્રાચીન ગ્રંથો, અને ખીજાં સાહિત્ય તરફ લાંબા વખત સુધી પ્રજાનું ધ્યાન આકર્ષ્યાં કરશે.

સાહિત્ય પરિષદ જે પુસ્તકાલય સ્થાપવાની આશા રાખે છે તેને અંગે રા. રા. શુકલે કહ્યું કે તમે એવી આશા રાખો છો કે એ પુસ્તકાલયને વખત જતાં ગુજરાતી ધાડમયની દરેક વસ્તુ, પ્રસિદ્ધ થતી દરેક ચોપડી, વર્તમાનપત્ર, ચોપાનિયું, માસિક ઇલાકિ મોકલવામાં આવે. આ અભિલાષા વખાણવા લાયક છે; પણ ચેતવણીનો એક શબ્દ ઉમેરું તો—એમાં આ ખામી જણાય-છે: કે ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક જે બીજી કાંઈપણ રીતે લેશ પણ કિમતનાં નહિ એવાં કાણુખંચુર લખાણની રેલની રેલ તમારા (પુસ્તકાલય) ઉપર શરી વળશે; અને દસ્તાવેજો અને ખરા મહત્વની ચોપડીઓ માટેની જગા પુરતી રહેશે નહિ. અને ખાતરી છે કે તમે આવું પરિણામ ઇચ્છતા નથી. તમારાં પુસ્તકાલયને મળતી બેટા (સ્વીકારતાં અગાઉ) તમારે શામાટે ન તપાસવી, અને પરિષદના હેતુઓની ખરેખરી પોષક હોય એટલી જ સ્વીકારવાનું તમારે શામાટે ન ઠરાવવું? પરિષદના કાયમના અધિકારીઓમાં એક કે બેની આ પ્રેમાણુ બેટાની તપાસ કરવા ઉપર શા માટે નીમણુંક ન કરવી? તમારું પુસ્તકાલય વિદ્વાનોનું એક પ્રિય સ્થાન (resort) બનવું જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ એ એવાં પુસ્તકોનો કાયમનો સંગ્રહ બનવું જોઈએ. કે એવા સંગ્રહમાં પોતાનાં પુસ્તકો સ્વીકારાયા પામે એને કર્તાઓ પોતાને એક બાતનું માન મળે છે એમ ગણી શકે. માટે મને તો લાગે છે કે પુસ્તક તપાસણીની કોઈક તદ્દખીર રચશે તો છેક નકામી છાપેલી વસ્તુઓનો બિલકુલ તારવણી વગર ઢગ રચવો એના કરતાં તમારાં પુસ્તકાલયને માટે વધારે ઉચું ધોગણ બંધાશે, અને તે (ની વૃદ્ધિ) ને માટે કેવળ સંખ્યાના કરતાં તમે ગુણની કસોટી ઉપયોગમાં લઈ શકશો.

મિ. શુકલે મારે વિષે જે માયાળુ વચન વાપર્યાં છે તે માટે તેમનો ધણો ધણો આભાર માનું છું, અને આ પ્રદર્શનની દરેક ફત્તેહ ઇચ્છી સાથે આશા રાખું છું, કે રાજકોઠની પ્રજા તેનો હરેક લાભ લેશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

પરિપદ્પુસ્તકાલય.

પરિપદ્ના પ્રદર્શનને અંગે "પરિપદ્પુસ્તકાલય" ની સંસ્થા કેવી રીતે ઉદ્ભવી તે આગલા પ્રકરણમાં જણાવેલું છે. એ પુસ્તકાલયના પુસ્તકોને માટે પરિપદ્ બીજી વ્યવસ્થા કરી શકે ત્યાં સુધી તે સાચવવાની કારોબારી કમિટિએ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને વિનંતિ કરી, જે એ સોકાપયોગી સંસ્થાએ સ્વીકારી. એટલે નીચેની યાદીઓમાંથી યાદી ૩ જી માંના જે પુસ્તકો આગળ † આવી નિશાની કરેલી છે તે હજી રા. રા. બલવંતરાય કસ્યાણુરાય ઠાકોરની પાસે છે, પરંતુ તે સિવાયનાં બીજાં બધાં પુસ્તકો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પહોંચાડવામાં આવ્યાં છે. કારોબારી કમિટિ આ માટે સોસાયટીનો તેમજ પુસ્તકાલયને પુસ્તકો બેટ મોકલનારા દરેકનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે. નીચેની યાદીઓમાં જે જે પુસ્તકને માટે * આતું ચિહ્ન કરવામાં આવેલું છે તે તે પુસ્તક બેટ આપનાર તેના કર્તા પોતે છે.

૧

[* આ નિશાનીનો અર્થ એ કે એ પુસ્તક કર્તાએ પોતે બેટ આપ્યું છે.]

x આ નિશાનીવાળાં પુસ્તકો કેવળ ગુજરાતી ભાષાનાં નથી.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
વિદ્યાભોદક ગ્રંથ.	૧૮૬૫ રા. મનમોહનદાસ રણુ- છાડદાસ ઝવેરી.	*
દેશી રાજ્ય અને મનુસ્મૃતિમાંનો રાજ્યવિચાર.	૧૮૬૮ રા. મનઃસુખરામ સુરરામ ત્રિપાઠી.	રા. તનસુખરામ મનઃસુ- ખરામ.
વિદ્યાભોધ.	" કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
ક્રીમીયાગર ચરિત્ર.	૧૮૬૯ અનેક વિદ્વાન.	"
ઉત્સર્ગમાળા.	૧૮૭૦ ચાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદાસ.	"
કવિતાવિલાસ.	" કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	"
જૂત નિબંધ.	" "	"
સૂતકનિર્ણય.	" રા. મણીચંદર જટાચંદર કીકાણી.	રા. ઉલ્લાસચંદર શિવપ્રસાદ નાણાવટી.
ધર્મમાળા (પ્રથમ ભાગ) ૧૮૭૧	"	"
માનવી ભાષા વિષે નિબંધ.	"	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
બરજેરનામું.	૧૮૭૨ શેઠ નાનાભાઈ રસ્તમજી રાણીના.	મુંબઈસમાચારના માલેકો.
મિસ્તર એન્ડીનું મૃત્યુ અને તેની જીંદગીનો હુંકાર. ૧૮૭૩	મુંબઈસમાચારના માલેકો.	"
જમણવાર વિષે નિબંધ.	" રા. મોહનલાલ કલ્યાણજી.	શુ. વ. સોસાયટી.
લક્ષ્મીનાટક.	૧૮૭૪ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	"
ભિક્ષુક વિષે નિબંધ.	" રા. મોરેશ્વર ગોપાળ દેસમુખ	"
અર્થશાસ્ત્ર.	૧૮૭૫ દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાહરલાલ દેસાઈ.	"
બરજેરનામું દક્ષતર ૮ મું.	" ...	મુંબઈસમાચારના માલેકો.
કાવિક, વાચિક અને માન-સિક પુન.	" રા. મણીશંકર જટારાંકર કીકાણી.	રા. હેલશંકર શિવપ્રસાદ નાણાવરી.
છોટી બહેનની પાઠાવળી (ધર્મમાળાનો ભાગ).	"	"
બાળકોનો નિલપાક.	"	"
દાઉદકૃત ગીતોનું ભાષાંતર. ૧૮૭૬	રા. વાલજી બેચર.	મીશન પ્રેસ સુરત.
ગજલસ્તાન પુસ્તક ૩મું. ૧૮૭૭	...	મુંબઈસમાચારના માલેકો.
" " ૪મું. "	...	"
બરજેરનામું પુસ્તક ૧૪મું. "	...	"
ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાના સાધન વિષે નિબંધ. ૧૮૭૮	રા. વિઠ્ઠલદાસ, ધનજીભાઈ લાખાવાડીઆ.	શુ. વ. સોસાયટી.
ગજલસ્તાન પુસ્તક ૫ મું. "	...	મુંબઈસમાચારના માલેકો.
મુંબઈ સમાચારની ગુજરાતી હીરેક્ટરી. ૧૮૭૯	...	"
મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામ ચરિત્ર.	રા. સા. મહીપતરામ રૂપ-રામ નીલકંઠે.	રા. રમણભાઈ મહીપતરામ અને ભાઈઓ.
બાળોદય પુસ્તક ૧ હું. "	...	મુંબઈસમાચારના માલેકો.
" ૨ હું. "	...	"
સુદામા નાટક.	" રા. ભાઈશંકર નાનાભાઈ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા રાજ્ય
ઈદ્રસભા. ૧૮૮૦	ઉસ્તાદ અમાનતઅલી.	મુંબઈસમાચારના માલેકો.
બાળોદય પુસ્તક ૩ હું. "	શેઠ માણેકજી બરજેરજી.	"
કમ્પીરમતદર્શક ગ્રંથ. ૧૮૮૧	રા. વાલજી બેચર.	મીશન પ્રેસ સુરત.
ગરબા સંગ્રહ.	"	મુંબઈસમાચારના માલેકો.

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ.	લેટ આપનારનું નામ.
૧ જરતોસ્તી ધર્મની મૂળ મતલબ વિષે બાપણુ. ૧૮૮૨	કર્નલ ઓલકોટ.	મુંબઈસભાચારના માલિકો.
બદવાસ્થળી. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
જુહીનને પેટનાંઓને પારસી ધર્મમાં લેવાને લગતો બનાવ. "	...	મુંબઈસભાચારના માલિકો.
કથનાવલી. ૧૮૮૩	રા. મગનલાલ વખતચંદ.	શુ. વ. સોસાયટી.
બાળવિવાહ નિબંધ. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	"
કષ્ટ કષ્ટ ન્યાતો કન્યાની અછ- તથા ન્હાની થતી જાયછે. ૧૮૮૪	રા. મયારામ શંભુનાથ.	"
ગરબાસંમ્રદ પુસ્તક ૨ જી. "	...	મુંબઈસભાચારના માલિકો.
દુકાળ વિષે નિબંધ. "	એલજી જમશેદજી ખેરી.	શુ. વ. સોસાયટી.
રીપન ગીતાવળી. "	શેઠ માણેકજી બરબેરજી.	મુંબઈસભાચારના માલિકો.
લોહ રીપનનાં કામો, વચનો અને હીલચાલો. "	...	"
સેવિંગ બેંકની અગત્ય વિષે નિબંધ. "	રા. મયારામ શંભુનાથ.	શુ. વ. સોસાયટી.
સરજેસ કંઈચસનનાં કામો ૧૮૮૫	...	મુંબઈસભાચારના માલિકો.
ખ્રીસ્તી મંડળાનો ઇતિહાસ. "	મિ. જી. વી. એસ. રેલર.	સુરત મીશન પ્રેસ.
૪ જરતોસ્તીસંમ્રદ (સંસ્કૃત). "	શાસ્ત્રી ચંકરલાલ મહેશ્વર.	*
આબના હિંદુસ્તાન વિષે કેટ- લોક વિવેચન. ૧૮૮૬	...	મુંબઈસભાચારના માલિકો.
બૌદ્ધગ્રંથ તથા તેના મોટા લક્ષરની પાપમાહી. "	ડૉક્ટર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. હટર	"
ગાયનસમુદાય. "	...	"
તંદુરસ્તીની સંભાળ. "	...	"
પીકચર બુક (સચિત્ર) "	...	"
રશીયન રાજ્યની કેટલીક દ્રષ્ટાંત. "	...	"
વર્ણના. "	મદેજીભાઈ પાલનજીભાઈ	"
રથાનિક સ્વરાજ્ય. "	રા. દેશરલાલ મોતીલાલ	શુ. વ. સોસાયટી.
દોરીસમુદાય. "	...	મુંબઈસભાચારના માલિકો.
બરકાવાના હવાર કુટા. "	...	

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
ઇદ્રજીતવધ કાવ્ય. ૧૮૮૭	રા. દોલતરામ કૃપારામ પંચા	*
ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મુ- ળજી ચરિત્ર. "	રા. સા. મહીપતરામ રૂપ- રામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
ખોદેલ અવસ્થા. "	મહેરજીભાઈ પાલનજી માદન	મુખ્ય સમાચારના માલિકો.
ગરબાવળી ભાગ ૧ લો. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
* જરતોરત એન્ડ હીઝ એધજ (અગ્રેજી). "	ડોક્ટર યુજન વીલહોલ્મ.	મુખ્ય સમાચારના માલિકો.
દરદીની માવજત વિષે સુ- ચના. ૧૮૮૭	...	"
દાતરડું બેટાવળી. "	...	"
પારસીધર્મ વિષે ભાષણ. "	પ્રેફિસર જેમ્સ હાર્નેસ્ટર.	"
મક્તિ નીતિ વૈરાગ્યબોધક કવિતાઓ. "	...	"
મુઆપાછળ જીવતાંની જેમત. "	...	"
વેણીસંહાર નાટક. "	રા. બળવંતરામ મહાદેવરા- મ મહેતા.	શુ. વ. સોસાયટી.
સ્ત્રી સંભાષણ. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	"
* હિંદુ દેવતાઓની ચિત્રમાળા (સચિત્ર). "	...	મુખ્ય સમાચારના માલિકો
ચાતિ નિબંધ. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
હોકરાઓને કળવણી આપ- વા વિષે સૂચના. ૧૮૮૮	...	મુખ્ય સમાચારના માલિકો
બોળાનાથ સારાભાઈનું જીવન ચરિત્ર. "	રા. રા. કૃષ્ણારાવ બોળાનાથ દીવડીઆ.	"
લોર્ડ ડફરીનનાં કામો. "	...	મુખ્ય સમાચારના માલિકો
* સપ્તશત્રુ(મરાઠી)અંક ૨જો. "	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વિશ્વાસનામું. "	મી. જે. વી. એસ. ટેલર.	સુરત મીસન પ્રેસ.
હાલની જોડણી વિષે વિચાર. "	રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવડીઆ.	*
ગામડેનો બડો હુશીઆર કુ- મશે. ૧૮૮૯	...	મુખ્ય સમાચારના માલિકો
* ચોંડુ ડાંડુયા ખેળ (કીકટો) (મરાઠી). "	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	સેટ આપનારનું નામ.
✖ ઝેળ ચેંડુઆ ખેળ (સેન્ટેનીસ) (મરાઠી). "	રા. સા. આયવલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
✖ કુબ્જી ચેંડુ અથવા ડાંગ ચેંડુ (ગોદધ) (મરાઠી). "	...	"
ખરદેશી માલ આપણા દેશમાં થવા શા ઉપાય યોજવા. "	રા. ભવાનીચંકર રામેશ્વર જોશી.	શુ. વ. સોસાયટી.
પવિત્ર ગાથાવાણી. "	મહેરજીભાઈ પાલનજી માદન	મુંબઈ સમાચારના માલિકો.
✖ પાટનાવાયા ધત્ત્યાંચા ખેળ (ખીઝીક) (મરાઠી). "	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
✖ શ્રીમુદ્રા પરિવર્તન અથવા ઉલટા પાલટીયા ખેળ (મરાઠી). "	...	"
સન્ધ્યાસી ઉપર વિવેચન. "	રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવડીયા.	"
✖ સપ શાસ્ત્ર અંક ૧ ભાગ ૧ ભાગ ૧ (મરાઠી). "	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જીંગ્સાડનો ઇતિહાસ. ૧૮૯૦	રા. સા. મહીપતરામ રૂપ-રામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
ગૌમુતનો ઉપયોગ વિષે. "	ડૉક્ટર યુજન બ્હીલહીમ.	મુંબઈ સમાચારના માલિકો.
ઝવેરચંદ ને શુભ્યસુંદરી નાટક-નાં ગાયનો. "	નારાયણ દયાળજી દિવેદી.	જસવંતસિંહજી પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
બાળલક્ષ્મી થતી હાની. "	રા. ગણપતરામ રામરામ	શુ. વ. સોસાયટી
પાર્વતીકુવર ચરિત્ર. "	"	"
બાળલક્ષ્મીના સંબંધમાં આ-પેણું કહેવ્ય. "	શાસ્ત્રી નાગેશ્વર જ્યેષ્ઠરામ.	"
સાસુવહુની લડાઈ. "	રા. સા. મહીપતરામ રૂપ-રામ નીલકંઠ.	તેમના પુત્રો.
મુરત માંડવીનું દેશી રાજ્ય. "	...	શુ. વ. સોસાયટી.
✖ સપ શાસ્ત્ર અંક ૧ ભાગ ૨ ભાગ ૨ ભાગ ૨ (મરાઠી). "	બળવંતરાવ રામચંદ્ર મરાઠે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
✖ સપ શાસ્ત્ર અંક ૩ ભાગ ૧ ભાગ ૧ (મરાઠી). "	"	"
✖ સપ શાસ્ત્ર અંક ૩ ભાગ ૨ ભાગ ૨ (મરાઠી). "	"	"
✖ જનરત મુસાપેગંબર (હિંદી) "	સરીકુદીન વલદે હકીમ મોલવી ખાન સાહેબ.	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ	બેઠા આપનારનું નામ.
એક અતિ સુગુણ કારસનાં ગાયનો. ૧૮૯૧	શુભવંતલાલ ખીહારીલાલ મહેતા.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
અભિમન્યુ ચક્રવાતના ગાયનો „	હરે ભગવાનદાસ દેવશી.	„
✕ ઔરંગ ગોરખાંઆ ખેળ (ખીલીપડ) (મરાઠી). „	રા. રામકૃષ્ણ સખારામ. આયવસે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રાણી સંસ્કૃત્ય. „	અમૃતલાલ દામજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
✕ અષ્ટક નાંવાયા પત્યાંઆ ખેળ. (મરાઠી) ૧૮૯૨	ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
✕ અમરદશતક સંસ્કૃત અને ગુજરાતી. „	રા. દેશવ હર્ષદ ધ્રુવ.	„
✕ છતાણી રૂપમા (મરાઠી) „	ગોવિંદ સખારામ સરદેશાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેક નિષેધક. „	વેદ દુલભદાસ શામજી	શુ. વ. સોસાયટી.
જગત પ્રવાસ (સચિત્ર) „	રા. સા મહાપતરામ રૂપ રામ નીલકંઠ	તેમના પુત્રો.
દયા, ક્ષમા અને શાંતિ. „	રા નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટીઆ	„
દાઢ અને તેથી ચતી મન ઉપર અસર. „	રા નીલકંઠરાવ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
કારખસ ચિરક. „	કેવિ દક્ષપતરામ ડાહ્યાભાઈ	„
ભક્તિ અને નીતિ. „	રા નરસિંહરાવ બોળાનાથ દીવેટીઆ	„
✕ નિચાર રત્નાકર (મરાઠી). „	વાસુદેવ નરદર ઉપાધ્યાય	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વિરાજ મોહન. „	રા કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ દીવેટીઆ	„
✕ શ્રીમત ચક્રપ્રભા ચરિત્રમ્ (સંસ્કૃત) „	શાસ્ત્રી શકરલાલ માહેશ્વર	„
અનેક વિદ્યા મૂળતત્વ સંગ્રહ ૧૮૯૩	રા બળવતરામ મહાદેવરામ મહેતા	શુ. વ. સોસાયટી.
અનાદિ કાળથી ચાલતી આ વેલી પ્રાણીન સંદિ „	મણીપતરાવ ગોપાળરાવ	„
પ્રજાપ્ત. „	રા મણીશંકર રત્નજી ભટ્ટ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ધર્મ (મરાઠી). „	શ કર વિષ્ણુ પુરાણીક.	„

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
× યુગાંકદેશના વિસ્તાર (મરાઠી), હથવકત રામાયણ	ગોવિંદ સખારામ સરદેસાઈ. રાવ બા. હરભાઈ દાસ દારદાસ કોટવાળા.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા. શુ. વ. સોસાયટી.
હયોગી પુરુષો.	નારાયણ હેમચંદ્ર.	"
× કાર્યેજ (મરાઠી).	નાગેશ આબાજી કાયવટે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
× ગ્રામ સંસ્થા (મરાઠી).	મહાદેવ રામરામ બોડસ.	"
શ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ.	ગ. મા. મહીપતરામ રૂપ- ગમ નીલકંઠે.	શુ. વ. સોસાયટી.
જીવાત્માને પરમાત્માનો સંબંધ	મનમોહનદાસ રણછોડદાસ	બલવંતરાય ક. દાકોર.
× તુર્કસ્થાન (મરાઠી).	રાવજી બવાનરાવ પાવગી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ધાર્મિક પુરુષો.	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સોસાયટી.
નળ દમયંતી નાટક.	રણછોડભાઈ ઉદયરામ.	*
× પાંચમાત્ર પાંચશત્ર ભાગ ૧ ભા. (મરાઠી).	ભાતુ કેશવ ગાંગ નાયક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પુનર્વિવાહ પદ્ધતી કળેતી.	રામકૃષ્ણ ભટ.	શુ. વ. સોસાયટી.
× ક્રાન્સ આ ગુના ઇતિહાસ (મરાઠી).	કૃષ્ણ અર્જુન કેળુસ્કર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ખાલ ધર્મ.	મનમોહનદાસ રણછોડદાસ	*
બોલન વ્યવહાર ત્યાં કન્યા વ્યવહાર.	કેશવલાલ મોતીવાલ.	શુ. વ. સોમાયટી.
માને શીખામણ.	ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ	"
× માર્કસ આરેલીય બાદશાહ આ બોધવચન (મરાઠી)	સીમીયન બેબમીન.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
મુંબઈમાં થએલાં મોટાં કુલ- ડનો હેવાલ.	..	મુંબઈ સમાચારના માલિકો.
લંકાનો ઇતિહાસ.	પરમાનંદ ભોળાભાઈ.	"
વિધવાવપન અનાચાર.	ચુનીલાલ બાપુજી મોદી.	શુ. વ. સોમાયટી.
વિવાહતત્વ સિધ્ધ.	નારાયણ હેમચંદ્ર.	"
શ્રી સદ્બોધ પારીજાતક પ્ર- થમ પદ્ય.	શ્રીમન્ નરસિંહાચાર્ય.	છોટાવાલ જીવણલાલ.
શુદ્ધ ચંદા.	સંઘવી કેશવલાલ છગન- લાલ.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
૪૨પાનીય મૂર લોક (મરાઠી). ૩	રામકૃષ્ણ સખારામ આયવલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ. ૩	જગજીવનદાસ બવાનીશંકર કાપડીઆ.	શુ. વ. સો.
૪આસીરીઆ (મરાઠી). ૧૮૯૪	સીતારામ રામચંદ્ર ગાયકવાડ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
અંગ ઉધારનો ઝગડો. ૩	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સો.
૪ગૃહિણી શંકાનિરસન (મરાઠી). ૩	કેશવ બાલકૃષ્ણ પરાંજપે	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેરબાનની લહીલાઈ. ૩	...	મુબમ્મ સમાચારના માલેકો.
૪જમની (મરાઠી). ૩	હરિ સદાશીવ બેલવેલકર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જીવજંતુ અને વનસ્પતીની અભ્યયબીજો. ૩	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સો.
દશન શાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા. ૩	"	"
ધર્મ નીતિ. ૩	"	"
પ્રખ્યાત સ્ત્રીઓનાં ગુણ કીર્તન. ૩	"	"
બવાઈ સંમદ. ૩	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
માનું કર્તવ્ય. ૩	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સો.
મોનાજીતો. ૩	...	મુબમ્મ સમાચારના માલેકો.
રાજ્યવિદ્યાભ્યાસ. ૩	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સો.
૪રોમ વ કાર્યજ (મરાઠી). ૩	ગણેશ અનંત લેલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વચન વિવેક બાવની. ૩	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સો.સાપટિ.
વિક્ટોરિયા. ૩	"	"
૪દા. વિષ્ણુ-ચરિત્ર નાટકનાં ગાયનો. ૩	કરસનજી જગજીવન પંડ્યા.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સ્ત્રીઓ. ૩	રતનચંદ કરમચંદ.	શુરત મીશન પ્રેસ.
અબલાયુ. ૧૮૯૫	રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ.	"
કર્તવ્ય. ૩	રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર	શુ. વ. સો.સાપટિ.
કિસન બાવની. ૩	પ્રાણજીવન મોરારજી ત્રિપાઠી	દયાશંકર શામજી ત્રિપાઠી
કેશી વસ્ત્રનું વર્ણન. ૩	રા. વિકૃલદાસ ધનજીભાઈ.	શુ. વ. સો.સાપટિ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
ખ્રીસ્તી ધર્મ વિષયો વિષે બોધ બાપલુ નિરૂપણ. ૧૮૯૫	રેવ. જી. વી. એસ. ટેલર	શુરત મીશન પ્રેસ.
૪૫૨ આલિ ત્યાયા બોવ તાલમી જાગા (મરાઠી). "	રા. બાનુ દેશવ ગાંગનાયક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રેસિડેન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર. "	રા. મણિચંદર રત્નજી બટ.	"
પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા. "	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સોસાયટી.
૪૫૩ સાની નુરસલાનીન (ઉર્દુ). "	...	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
માઉન્ટ રુટ્વર્ટ એલિફન્ટન. "	યુનીલાલ માલોદલાલ ગાંધી	શુ. વ. સોસાયટી.
યાત્રાકારી (પિશ્વોન્સ પ્રોગ્રે- સનો તરજૂમો). "	પાદરી વિલિયમ ડુલાવર.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
૪૫૪ રેખાત્મક યથાદર્શન પુસ્તક ૧૬૬ (મરાઠી). "	મળનન ભારકર વેદ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
રેખાત્મક યથાદર્શન પુસ્તક બીજું (ગુજરાતી તરજૂમો). "	"	"
રેખાત્મક યથાદર્શન (આકૃતિ). "	"	"
લલિતા દુઃખદર્શક નાટક. "	રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ.	*
લોર્ડ લોરેન્સ. "	રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વેદ.	*
સદ્બોધ કાવ્ય. "	બાઈ એસીર ખીમચંદ.	...
સંતમતનું નિરૂપણ. "	ગુજરાતી પુસ્તક પ્રચારક મંડળી.	*
મહિશાસુનો અભ્યાસક્રમ. "	રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
આપણો ઉદય કેમ થાય ? ૧૮૯૬	બટ પ્રાણચંદર પ્રેમચંદર.	*
કૃષિ કર્મોત્તેજક નિબંધ. "	મણીચંદર કલ્યાણજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ક્રિયાત્મક રસાયનશાસ્ત્ર. "	શિવરામ ગંગાધર સંત.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
કેળવણી. "	રા. ભુવાખીદાસ ગંગાદાસ	શુ. વ. સોસાયટી.
૪૫૫ નોનકૃત પદાર્થ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રાચી મૂળતત્વે. "	બાળાજી પ્રભાકર મોડક.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જીવ્ય આત્મજ્ઞાન ચરિત્ર. "	રા. ત્રીભોવન નારણજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
દલપત કાવ્ય ક્ષામ ૧ લો. "	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.

પુસ્તકનું નામ.	દર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
દીર્ઘાણુથી શી રીતે થવાય. „	રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા. „
દેવલદેવી. „	રા. ભીમગવ ભોજાનાથ.	ભીમરાવ ભોજાનાથતાપુત્રો.
દુનિયાની બાસ્થાવસ્થા. „	રા. મણિલાલ દલપતરામ	શુ. વ. સોસાયટી.
નીતિ મહિર. „	રા. ભળવંતરામ મહાદેવરામ	„ „
× ન્યાયશાસ્ત્ર (મરાઠી). „	રા. મોરો કેસવ દામલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા. „
પ્રકૃતિશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ. „	રા. મણિશંકર હરગોવિંદ	„ „
બ્રાહ્મણોના સોળ સંસ્કાર. „	રા. જમીયતરામ ગૌરીશંકર સાસ્ત્રી	શુ. વ. સોસાયટી. „
બોધક ચરિત્ર. „	નારાયણ હેમચંદ્ર.	„ „
ચેતનશાસ્ત્ર. „	રા. મણિલાલ નમ્બુભાઈ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા. „
રેષા ઉપર રંગ નિર્ણય. „	રા. ત્રીભોવનદાસ કલ્યાણદાસ ગઢડર.	„ „
× રાષ્ટ્ર (મરાઠી). „	વિનાયક કોડદેવ ઝોક.	„ „
× વિપન્નિત્રં પત્રમ્ અથવા વિપત્તિ વેળાનો મિત્ર (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી). „	કવિ શંકરલાલ માહેશ્વર.	„ „
શ્રી કલ્યાણી વાણી. „	મહં વૈજનાથ મોતીરામ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી ત્રિભુવન વિજયી ખડ્ગ. „	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય.	રા. હોટાલાલ જીવજીલાલ
શ્રી પંચવરૂદ્ધ વૃત્તાંત. „	„	„ „
શ્રી યશવંત જીવન ચરિત્ર. „	રા. વસનજી રાધવજી જોશી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
સદ્વર્તન. „	રા. ગણપતરામ અનુપરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
મધરાત્રસંગ. „	ગસા મહીપતરામ રૂપરામ	મ. ર. નીલકંઠના પુત્રો.
સરલ પદ્યથે વિજ્ઞાન. „	રા. ડાહ્યાભાઈ ખીતાબદાસ.	શુ. વ. સોસાયટી.
મુખોષ ચિતામણી. „	રા. વલ્લભદાસ પોપટ શેઠ.	„ „
હૃદયવીણા. „	રા. નરસિંહરાવ ભોજાનાથ	„ „
મૂળોળવિદ્યા આખા કાઠિયાવાડની. ૧૮૯૭	પી. પી. અને જોસ.	પોપટલાલ કે. શાહ. „
ઈંગ્લાંડની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ. „	રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર	શુ. વ. સોસાયટી.
× શુન્હા વ ત્યાંચી કારણે (મરાઠી). „	રા. રામચંદ્ર દરિ ગોખલે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
જાવજી દાદાજી ચોધરીનું જીવનચરિત્ર „	જીવનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	„ „

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠા આપનારનું નામ.
હુંકી કહાણીઓ ભાગ ૨ જો.	પુતળીબાઈ ધનજીભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
દક્ષપતકાબ્ય ભાગ ૨ જો.	કવિ દક્ષપતરામ ગણાભાઈ.	"
નારીનેહ નિર્વેદ.	સરધારવાસી જોન.	પોપટલાલ કેવળચંદ સાહ.
ન્યાયશાસ્ત્ર.	મણિલાલ નશુભાઈ દિવેદી	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પ્રતિનિધિ રાજ્ય વિશે વિવેચન.	જગજીવનદાસ ભવાનીચંદર	શુ. વ. સોસાયટી.
મોહસિનીનાં નીતિવચનો.	કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી	"
યુવાનોને બોધવચન.	વિદુલરાય ગોવર્ધનપ્રસાદ.	"
રઘુવંશકાબ્ય.	હરિલાલ નરસિંહરામ વ્યાસ	"
વર્તમાન ચોવીશીનાં પંચ	વીરચંદ મુળજી મુપ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કલ્યાણકર્તાં સ્તવનો.	"	"
આપારી ભૂગોળ (મરાઠી).	રા. ધનુધારી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રી દેવી મહાત્મ્ય.	વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દિવેદી	*
શ્રી ભામિનીશૂણ્ય પ્રથમ અલંકાર.	શ્રીમન્તસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રી ભામિનીશૂણ્ય તૃતીય અલંકાર.	"	"
વર્તમાન વિનોદ.	કવિ હરદાન બેચર.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી હિંદ સ્થિતિ અને હિંદોદય.	"	"
સતી સુવર્ણા.	શ્રીમન્તસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
સાધારણ પદાર્થોનું રસાયણ.	રા. નીલકંઠરાય ગણાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુખાર્થે સદુપદેશ.	શ્રીમન્તસિંહાચાર્ય.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.
સુધાઓતસ્વિની.	રા. છોટાલાલ જીવણલાલ.	"
અમરસિંહ રસીક્ષી નાટકનાં ગાયનો.	દક્ષર માધવજી નાનજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
આરોગ્યતા અને સ્વચ્છતા.	ત્રિભોવનદાસ મોલીચંદ.	શુ. વ. સોસાયટી.
ઉત્પત્તિનું પુસ્તક.	મુળજી સતસાસ્ત્ર પચ્ચારક મંડળ.	...
ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ	રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ.	શુ. વ. સો.
ચંદા.	નરભેશંકર પ્રાણજીવન દવે.	"
અંકુ વિરહ.	આનંદજી લવજી.	ચાસ્ત્રી સદરજાલ માહેશ્વર.
"	ગુણાનુરાગી મંડળ.	"
ડિમોસ્ટનિસનું ચરિત્ર.	પરમાનંદદાસ લોળાભાઈ.	શુ. વ. સો.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠે આપનારનું નામ.
દાર ને તેની અમર.	હરિચંદ્રાદ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
નશીબ ને હુદોગ વિષે નિબંધ.	હારકાદાસ મોતીલાલ અને ભગુભાઈ કૃષ્ણદાસ.	"
નીતિ સિદ્ધાંત.	રેવારાકર અબ્દુલમલિક.	"
પદ્ય ઇતિહાસ ચરિત્ર.	હમનલાલ વિદ્યારામ રાવળ	"
પાર્વતીકુંવર આખ્યાન.	રા.સા. મહિપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
પ્રાચીન ભારત.	લક્ષ્મીચંદ્ર મોરારજી ભટ્ટ	શુ. વ. સો.
પ્રેમપ્રીયા નાટકનાં ગાયનો.	એ. પી. ડાકર તથા રામજી	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ફાર્બીસ જીવનચરિત્ર અને વિરહ	મનસુખરામ સૂર્યરામ અને કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
ખર્ચિયરનો પ્રવાસ.	મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ.	"
બધેકોશ.	છોટાલાલ જીવજીલાલ	"
બોધવચન.	રા.સા. મહિપતરામ રૂપરામ	તેમના પુત્રો.
ભીમજીમ નિવારણ.	સ્વામી શંકરાનંદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
માર્કોપોલોનો પ્રવાસ.	બાલાશંકર ઉત્તરાસરામ.	શુ. વ. સો.
રૂઢી પ્રયોગ કોશ.	ભોગીલાલ ભીખાભાઈ ગાધી	"
શિક્ષણ સૂત્ર.	નારાયણ હરિ.	"
શ્રી ભામિની ભૂપણ ૪ થો અલકાર	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય.	છોટાલાલ જીવજીલાલ.
સ્વાતંત્ર્ય.	મહાર ભીકાજી બેલસરે.	શુ. વ. સોસાયટી
હોંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.	બળવંતરામ મહાદેવરામ.	"
હિંદુસ્તાનના પ્રાણીઓ આચળવાળાં (સમીક્ષા).	ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ.	"
જાનપ્રચારક વિષયો	ચૈતન્યજી જમશેદજી.	"
અનલા સજીવન	૧૮૯૯ દેવશંકર મોતીરામ વ્યાસ.	શુ. વ. સોસાયટી.
આર્થ ઔપધાના અનુભવની સક્ષિત નોંધ.	મહારામ સાહેબ ભાવનગર	"
"	"	"
આનંદી પ્રીયા.	એ. પુ. જેની કપની	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કૃષ્ણચંદ્ર વિદ્યાસાગરનું જીવન ચરિત્ર	કૃષ્ણાકર દોલતરામ ત્રાકી	શુ. વ. સોસાયટી.
x ઉપનિષદ (મસકી)	કૃષ્ણરાવ અમરુત	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
સહાસિક અંગ્રેજ.	૧૯૦૩ દેશભક્તના અધિપતિ.	અંબાઇદાસ બાબરભાઇ.
સિદ્ધાંત રત્નમાળા.	” રતનચંદ કરમચંદ શાહ.	મીરાન પ્રેસ સુરત.
સીમેન્ટ બનાવવાનો હુન્નર.	” ત્રિકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
બોધપર બોધ (ભાગ ૧-૨).	” ધર્મપુસ્તક પ્રસારક મંડળ.	મીરાન પ્રેસ સુરત.
નવાનગરની ભુગોળ.	” મોહનલાલ જીર્મીંગભાઇ.	પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.
લતા કુમારી.	” નરસિંહભાઇ ધર્મરાજ.	અંબાઇદાસ બાબરભાઇપટેલ
કુશુભાંગલી.	” ભીમરાવ બોળાનાથ.	સત્યેંદ્ર ભીમરાવ.
ગ્રહસ્તે ક્રમાવ.	” મેમણુ ઇઆહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
× હોરેશિયસ (૨ નકલ)	” ભાવનગર મહારાજ સાહેબ.	ભાવનગર રેટ અને શ્રી- મત મહારાજ સાહેબ.
ઇસલામની ખુબીયો.	૧૯૦૪ મેમણુ ઇઆહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
કવિતા અને સાહિત્ય	” રમણુભાઇ મહીપતરામ.	*
કૌતુકમાળા.	” ગણેશજી જીદાભાઇ.	*
ગોર્વીદજી ઠાકરસી સુલજી (૨ નકલ)	” કહાનજી ધર્મસિંહ.	*
ગીતસંગીત.	” જન્મચંકર મ. ધુમ.	૬
નવી કોપી છુક.	” મિ. એમ. એફ. મારકર.	૮
નીતી નિપુણ નૌતમલાલ.	” હિરાચંદ ધનજી વેદ.	૯
પવિત્ર લેખ ઉપરથી કરેલા સુદતાનો.	” ડૉ. બાર્થ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
પદ્માલયા.	” નરસિંહભાઇ ઇ. પટેલ.	અંબાઇદાસ બાબરભાઇ પ.
બાલકોને કેવી રીતે કેળવવા	” છોટાલાલ જીવજીલાલ.	*
સુવાચરથાનો શિક્ષક.	” જટાશંકર લીલાધર.	*
રસીક ગાયન તથા મહીન સ્તુતિ.	” પુરપોત્તમ વીરચંદ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
× લક્ષ્મિવિધિય સોહલે (મરાઠી)	” નારાયણ કેશવ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
સુર સાગરની સુદરી.	” પુરપોત્તમ વિશ્રામ.	*
પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.	” બાનુસખરામ નિર્ગુણરામ.	*
વિવાહ વિધિ.	” રમણુભાઇ મહીપતરામ.	*
વેન ચરિત્ર.	” દલપતરામ ડાલાભાઇ.	શુ. વ. સોસાયટી
શ્રી કામનાથ કીર્તીસંઘ.	” મગનલાલ શંકર પટેલ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
શતવર્ષ બાવ કુંડળીયા.	” દેવજી ઉડા મકવાણા.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ. આપનારનું નામ.
સાઠ સંવત્સરી કુંડળીયા. „	દેવજી ઉકા મઠવાણા.	*
સંગીત બાલોપદેશ (૨ નકલ). „	ભાવનગર મહારાજ સાહેબ	ભાવનગર સ્ટેટ.
અથ પ્રયોગરત્ન. ૧૯૦૫	શાસ્ત્રીબદરીનાથ ત્રંબકનાથ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
અસ્તોદય. „	મનઃસુખરામ સુરેરામ.	તનસુખરામ મનસુખરામ.
ઈંગ્લાંડની મુસાફરીનું વર્ણન. „	મહીપતરામ રૂપરામ.	રમણભાઈ મહીપતરામ.
ધર્મરત્ની ભક્તી મનુષ્યોએ શા માટે કરવી. „	છોટાલાલ જીવણલાલ.	*
એક અમીરનો ઓકરો. „	મેમણુ ધણાહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કાબ્યપ્રણય. „	રેવ. જ. વ. સ. ટેલર.	મીક્સન પ્રેસ સુરત.
જોડણી. „	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	*
ત્રીજૂવન વિરહ. „	નથુરામ સુંદરજી શુક્લ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
તેજાળ. „	ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી
દેશાનામું. „	છગનલાલ લ. શાહ.	*
નહુંદ કે બેન. ૧૯૦૫	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
નારીશિક્ષા ૨ જો ભાગ. „	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.	શુ. વ. સોસાયટી.
નિબંધ કરમાળા. „	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
* નેટીવ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ જીનીયસ એન્ડ નાઈનટીન્થ સેન્યરી (અંગ્રેજી). „	રા. પુરષોત્તમ વિશ્રામ.	*
* મહારાણી જામનાબાઈનું ચરિત્ર (મરાઠી). „	રા. સુખારામ ગણેશ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
મોઢાની માવજત. „	ડો. નીલકંઠરાવ ડાલાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
રોમ ટાળવાના ઉપાય. „	રા. છોટાલાલ જીવનલાલ.	*
વનરાજ આવડો. „	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ	રમણભાઈ મહીપતરામ.
વાનિશ. „	રા. ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
વિચારસમિતિ. „	નવનીતરાવ નારાયણભાઈ.	*
વિધવાવિવાહ. „	રા. લાલશંકર ઉમીયાશંકર.	*
વિદ્યાનશતક. „	નંદલાલ લક્ષ્મણભાઈ (જગજીવન કાલીદાસ).	*
વોટ લીટરેચર ડું વી વોન્ટ (અંગ્રેજી). „	રા. પુરષોત્તમ વિશ્રામ.	*
શિશુશિક્ષણસૈલી. „	રા. વિહારાવ મગેશ્વર.	*

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
આપધિ-દેવ.	ચમનરાય સિવચંદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
કવિરત્ન દયારામની જીવનકથા.	ત્રીભુવન જમનાદાસ રોડ.	એન. એમ. ત્રીપાડીની કં.
કચ્છ ગરબાવળી.	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સો.
કુસુમાવલી.	દોલતરામ કૃપારામ પંચા.	*
ચડતી પડતી ને પ્રભુપ્રાર્થના.	પરશોતમ કામેશ્વર ત્રવાડી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
છોકરાની આરોગ્યતા.	દોલતરામ કાશીરામ પંચા.	શુ. વ. સોસાયટી.
છોટાસાલ આવની.	છોટાસાલ સેવકલાલ.	"
જીવતત્વ.	નારાયણ દેવચંદ્ર.	"
નારીશિક્ષા ભાગ ૧ લો.	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.	"
ફાન્સિસ બેકનનું જીવનચરિત્ર.	ભોતિલાલ છોટાસાલ દેસાઈ	"
પ્રાણધર્મ (અંગ્રેજી).	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	*
બોતિસંહાર નાટક.	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.	શુ. વ. સોસાયટી.
મધુકાવ્ય સંગ્રહ.	સંઘવી લક્ષ્મીભાઈ ત્રીકમસાલ	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
૪ તરફીએ હસ્તામ (ઉર્દુ).	અલાદીન ગુલામહુસેન.	"
૪ દલક ચંદ્રિકા (મરાઠી).	કૃષ્ણચાંભી યજ્ઞેશ્વર ચાંભી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
રત્ન રાહુભા વિલાપ.	દેવે મોહનલાલ જગન્નાથ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
રાગ રામમોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર.	કૃપાચંદર દોલતરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
રાસમાળા ભાગ ૧ લો.	રણુછોડલાલ ઉદયરામ.	"
" ભાગ ૨ લો.	"	"
શ્રી જૈન વિવિધ ગાન.	પોપટલાલ કેવળચંદ.	*
રોડ હરિવલ્લભદાસ બાળગોવિંદ દાસનું જીવનચરિત્ર.	મનઃસુખરામ સૂર્યરામ	શુ. વ. સોસાયટી.
સંગીતમાળા પ્રથમ ગુચ્છ.	મદારામ સાહેબ ભાવનગર.	*
"	"	*
" બીજો ગુચ્છ.	"	"
"	"	"
" તૃતીય ગુચ્છ.	"	"
"	"	"
સદુપદેશ શ્રેણી.	શ્રીમન્ ગૃસિંહાચાર્ય	છોટાસાલ જીવલુલાલ.
સુમન ગુચ્છ.	દોલતરામ કૃપારામ પંચા.	*
સ્ત્રી બોધ.	વિકુલ મદાદેવ ત્રવાડી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
હિંદુસ્તાનમાં આરોગ્યતાનો સુધારો.	દા. જોસ૨ બેન્જમીન.	શુ. વ. સોસાયટી.
હૃદય પ્રકાશ.	લલ્લુભાઈ દામોદરદાસ.	"
અકસ્માત વખતે મદદ અને ઇલાજ.	ડા. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
અર્ધશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો.	ચીમનલાલ હરિલાલ સે.	"
આર્યેન્સાંચે સામ્રાજ્ય (મરાઠી.)	સાન્નેકૃષ્ણ ધોડ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા ;
કળિકાળનું ચિત્ર.	જોશી વનમણી ગાંડાભાઈ.	"
ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.	શાસ્ત્રી વૃન્દલાલ કાળીદાસ.	શુ. વ. સોસાયટી.
છપ્પનીયા કાળની ઉત્પત્તિ.	દવે કશ્યાયંકર કાળીદાસ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
જરથોસ્તી ધર્મની ખૂબી.	...	મુબઈ સમાચારના માલેક.
તત્ત્વવિવેચન પુસ્તક.	મજાસંકર તથા વનમણી લક્ષ્મીસંકર જોશી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
તરકીના કુલતાનની સિલ્કર જ્યુબીલીનો હેવાલ.	...	મુબઈ સમાચારના માલેક.
નામાંકીત નારીઓ.	મહેરબાનુ કાવસજી દાવર વગેરે.	...
નિર્ણયસિંધુ પરિચ્છેદ ૧મો.	અમૃતરાય નારાયણ શાસ્ત્રી.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
" " ૨જો.	"	"
પદાર્થવિજ્ઞાન-ઉપજ્ઞતા.	ભાનુસંખરામ નિર્ગુણરામ	"
પરોપકાર.	રેવાસંકર અબ્બારામ બટ્ટ.	શુ. વ. સોસાયટી.
પ્રાણીવર્ણન ભાગત્રણ(સચિત્ર).	બળવતરામ મહાદેવરામ.	"
મિટિય રાજ્યની બલીહારી.	ઉમીવાસંકર ખુસાલરાય.	દેવસંકર ધેકુંદજી જોશી.
બેન્જમીન ફ્રેડરિકનું જીવન ચરિત્ર.	ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દે.	શુ. વ. સોસાયટી.
માધવરાવમ સ્મારિકા.	ગોવર્ધનરામ તથા નરહરી માધવરામ.	એન. એમ. ત્રીપાડીની કં.
મેઘ માટે પ્રભુ પ્રાર્થના.	કવિ ચકરલાલ માહેશ્વર.	"
રશિયા.	કૃપાસંકર દોલતરામ ત્રવાડી	શુ. વ. સોસાયટી.
વખત બાવની.	બાલાસંકર જગજીવન બટ્ટ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
બ્યવહારોપયોગી નિબંધ સમૂહ.	ગોદાનલાલ જેસીંગભાઈ	"
સામળ સતયાઈ.	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	જોડ આપનારનું નામ.
x Short notes on Arya medicines (અંગ્રેજી). "	શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ બાવનગર.	*
સંગીતનાં મૂળતત્ત્વો બામ ૧ લો. "	ડાહ્યાભાઈ શિવરામ.	બાવનગર મહારાજસાહેબ.
સામાજિક પ્રોત્સાહન. "	નરસિંહભાઈ ધર્મરામ.	અંબાઈદાસ બાબરભાઈ પ.
મહરિવિક્રમ ચરિત્ર (મરાઠી). "	વાસુદેવ નરહર ઉપાધ્યાય.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
શ્રીગીતસંગ્રહ. "	કદાનજી ધર્મસિંહ.	*
વનસ્પતિ તત્ત્વશાસ્ત્ર. "	નારાયણ હેમચંદ્ર.	શુ. વ. સોસાયટી.
x અભિનય દર્પણ (મરાઠી). ૧૯૦૧	કેશવ ભગવંત પૂલેકર.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
ગુજરાતના બીખારીઓ. "	વિઠ્ઠલદાસ ધનજીભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
છપ્પનીયાનો ભયંકર દેખાવ. "	ભગવાનદાસ દેવશી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
છોટી બેનની પાઠ્યપુણી. "	મજમુદાર મણીચંકર ડી.	છેલસંકર શીવપ્રસાદ ના.
જૈન આરટ્ટ સિક્ષાપત્રી. "	સંઘવી જીવણલાલ હમ- નલાલ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
જૈન બાળ વિદ્યા વિલાસી ગાયનો. "	મગનલાલ મોરારજી.	"
ગુનાગઢની ભૂગોળ. "	ભૂપતરાય ત્રિકમજી.	*
ઢોરનું ખાતર. "	મોહનલાલ કામેશ્વર પંડ્યા.	શુ. વ. સોસાયટી.
દ્રષ્ટાંત વચન. "	મુળજી સત્તશાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
નવરાશના વખતમાં ગાયન અને રાગ. "	ડો. નીલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
પ્રબોધ ભારત બા. ૧ લો. "	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ આવજી.	*
મોર્કની સુવાર્તા. "	મુળજી સત્તશાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
મિથ્યા અભિમાન નાટક. "	દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
રજપુતાનાના દેશી રાજ્ય. "	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ.	*
x રોઆચી શુશ્રુષા (મરાઠી). "	ગગાધર બાલકૃષ્ણ પ્રાંજળે.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
૨૮ વર્ષનું પંચાંગ. "	દયારામ ગણેશજી દુલબ.	ગણેશજી જેઠાભાઈ.
વિવાદ તાલવ. "	મણીલાલ નબુભાઈ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા
શ્રીગાહેલ ગુણમાલા. "	ઉમીયાશકર ખુશાલરાય.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
x શ્રીમંત ગુણપ્રકાશ (૨ નકલ). "	બાવશકર જગજીવન ભટ્ટ.	"
x શ્રી રસરાજ (હિંદી અને ગુજરાતી) "	દયાશંકર શામજી ત્રીપાઠી.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	લેટ આપનારનું નામ.
પુરુષ અને સ્ત્રી	કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
૫ સાવિત્રી ચરિત્ર (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	શંકરલાલ માહેશ્વર.	"
કેસુમ માલા.	૧૯૦૨ નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	"
સેત્રી ફોસેટનું જીવન ચરિત્ર	જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
અમરસત્ર નાટક.	દોલતરામ કૃપારામ.	"
જહરલાલ નામકાયદ (૩ નકલો)	મેમણુ ઇચ્છાદીન દાઉદ.	મશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
૫ છાયા નાટક મં. (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	શંકરલાલ માહેશ્વર.	"
નીતિ જીવણ.	મનમોહનદાસ રણછોડદાસ.	"
પદાર્થ વિજ્ઞાન	ભાનુસુખરામ નિર્મળુરામ.	"
યોગેન્દ્ર નાટક.	લખુભાઈ નારણજી દેશાઈ.	એન. એમ. ત્રીપાડી.
રણુ પિંગલ ભાગ ૧ સો ૨ જો.	રણુજીભાઈ ઉદયરામ.	" [રામસાહેબ.
૫ વનસ્પતિ શુદ્ધાદર્શ (૨ નકલ)	મહારામ સાહેબ ભાવનગર.	ભાવનગર સ્ટેટ અને મહા-
સત્સંગ વિષે નિબંધ.	મણીશંકર પ્રભુરામ પડીત.	શુ. વ. સોસાયટી.
સદુપદેશ શ્રેણી સાતમો ઉપદેશ.	શ્રેય: સાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
સહકારી વિચાર બળ.	છોટાલાલ જીવનલાલ.	"
સિદ્ધાંત સિંધુ.	શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય.	"
જુરુ ગોકુળજી જાલા.	મન.સુખરામ સુર્યરામ.	તનસુખરામ મન:સુખરામ.
ધર્મદર્શન પ્લેટોગેનો હુનર.	૧૯૦૩ ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
કિરાતાજીનીય કાવ્ય.	હરીલાલ નરસિંહરામ.	"
હીકેટના કાવ્યા.	ઐરિશ મિશન પ્રેસ.	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
૫ ગીત ગોવિંદ (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી)	કેશવલાલ હર્ષદરાય.	"
ગુજરાતનો વાર્તાશિષ ઇતિહાસ.	જાલાભાઈ પ્રભુરામ દવે.	મશવંત પ્રીન્ટિંગ પ્રેસ.
મવો કરાર.	બોમ્બે એપ્રીલીયરી બાઇબલ સોસાયટી.	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન.	સુનીલાય બાપુજી મોદી.	શુ. વ. સોસાયટી.
મહાન ઓલ્ફેડનું ચરિત્ર.	"	"
૫ વધુવર પરીક્ષા (મરાઠી).	"	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
પરમાર્થ સાર.	પુરુષોત્તમ વિદ્યાન.	"
૫ શીવાજીનું સ્વરાજ્ય (ઇંગ્રેજી)	"	" [રામસાહેબ.
સંગીત નીતી ભવોદ.	મહારામ સાહેબ ભાવનગર.	ભાવનગર સ્ટેટ અને મહા-
" ગાપનની નોટ	"	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	જેટ આપનારનું નામ.
સહાસિક અગ્નિ.	૧૯૦૩ દેશબક્તના અધિષ્ઠિત.	અંબાઈદાસ બાબરભાઈ.
સિદ્ધાંત રત્નમાળા.	” રતનચંદ કરમચંદ શાહ.	મીચન પ્રેસ મુરત.
સીમેન્ટ બનાવવાનો હુકમ.	” ત્રિકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
બોધપર બોધ (ભાગ ૧-૨).	” ધર્મપુસ્તક પ્રસારક મંડળ.	મીચન પ્રેસ મુરત.
નવાનગરની જુગોળ.	” મોહનલાલ જોસીભાઈ.	પોપટલાલ દેવળચંદ શાહ.
લતા કુમારી.	” નરસિંહભાઈ ઇશ્વરલાલ.	અંબાઈદાસ બાબરભાઈપટેલ
કુશુભાંગલી.	” ભીમરાવ ભોળાનાથ.	સત્યંદ્ર ભીમરાવ.
શુદ્ધસ્તે રૂમાવ.	” મેમણુ ઇચ્છાદીપ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ઋહોરેશિયસ (૨ નકલ)	” બાવનગર મહારાજ સાહેબ.	બાવનગર રેટ ઓફેસરી મંત મહારાજ સાહેબ.
ઇસલામની ખુબીઓ.	૧૯૦૪ મેમણુ ઇચ્છાદીપ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કવિતા અને સાહિત્ય.	” રમણુભાઈ મહીપતરામ.	*
કીતકમાળા.	” મણેશજી જોશીભાઈ.	*
ગોર્વિંદજી દાકરસી મુલજી (૨ નકલ)	” કદાનજી ધર્મસિંહ.	*
ગીતસંગીત.	” જન્મશંકર મ. જી.	*
નવી કોપી છુક.	” મિ. એચ. એફ. આરકર.	*
નીતી નિપુણ નૌતમલાલ.	” હિરાચંદ ધનજી વેદ.	*
પવિત્ર લેખ ઉપરથી કરેલા મુદ્રતાંત્રી.	” ડૉ. બાર્થ.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
પદ્માલયા.	” નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ.	અંબાઈદાસ બાબરભાઈ પ.
બાલકોને કેવી રીતે કેળવવા	” હોટાલાલ જીવણલાલ.	*
સુવાવરવાનો શિક્ષક.	” જટાશંકર લીલાધર.	*
રસીક ગાયન તથા મહીન રંગીત.	” પુરપોતમ વીરચંદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ઋક્સમિલિત સોહલે (મરાઠી)	” નારાયણ કેશવ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
સુર સાગરની સુંદરી.	” પુરપોતમ વિશ્રામ.	*
પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.	” બાનુસુખરામ નિર્મલુરામ.	*
વિવાહ વિધિ.	” રમણુભાઈ મહીપતરામ.	*
વેન ચરિત્ર.	” દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી
શ્રી કામનાથ કીર્તિચંદ.	” મગનલાલ શંકર પટેલ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
સતવર્ષ બાવ કુંડળીયા.	” દેવજી ઉકા મકવાણા.	

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	ખેટ, આપનારનું નામ.
સાઠ સંવત્સરી કુંડળીયા. "	દેવજી ઉકા મકવાણા.	*
સંગીત બાલોપદેશ (૨ નકલ), "	ભાવનગર મહારાજ સાહેબ	ભાવનગર રટેટ.
અથ પ્રયોગરત્ન. ૧૯૦૫	ચાચીબદરીનાથ ત્રંબકનાથ	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
અસ્તોદય. "	મનઃસુખરામ સુર્યરામ.	તનસુખરામ મનસુખરામ.
ઈન્દ્રાંકની સુસાધરીનું વર્ણન. "	મહીપતરામ રૂપરામ.	રમણભાઈ મહીપતરામ.
ધર્મરત્ની ભક્તી મનુષ્યોએ શા માટે કરવી. "	છોટાલાલ જીવણલાલ.	"
એક અમીરનો છોકરો. "	મેમણુ ધ્યાહીમ દાઉદ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
કાવ્યાપેષુ. "	રેવ. જ. વ. સ. ટેલર.	મીરાન પ્રેસ સુરત.
જેડણી. "	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	*
ત્રીજૂવન વિરહ. "	નંદુરામ સુંદરજી શુક્લ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
તેજખ. "	ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી
દેશીનામું. "	છગનલાલ લ. સાહ.	*
નણું કે બેન. ૧૯૦૫	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
નારીશિક્ષા ૨ જો ભાગ. "	કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ.	શુ. વ. સોસાયટી.
નિગંધ કરમાળા. "	કરીમઅલી રહીમઅલી.	*
x નેદીવ એડમીનીસ્ટ્રેટીવ જીનીયસ એન્ડ નાઈનટીન્થ સેન્યરી (અંગ્રેજી). "	રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	"
x મહારાણી જમનાબાઈનું ચરિત્ર (મરાઠી). "	રા. સુખારામ ગણેશ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
માંદાની માવજત. "	ડો. નીલકંઠરાવ ડાહ્યાભાઈ	શુ. વ. સોસાયટી.
રોગ દાળવાના ઉપાય. "	રા. છોટાલાલ જીવનલાલ.	*
વનરાજ આવડો. "	રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામ	રમણભાઈ મહીપતરામ.
વાર્નિશ. "	રા. ત્રીકમલાલ દામોદર.	શુ. વ. સોસાયટી.
વિચારચક્રિત. "	નવનીતરાવ નારાયણભાઈ.	"
વિધવાવિવાહ. "	રા. લાલચંદર ઉમીયાચંદર.	*
વિગ્નાનસતક. "	નંદલાલ લક્ષ્મણભાઈ (જગજીવન કાલીદાસ).	*
વોટ લીટરેચર ડું વી વોન્ટ (અંગ્રેજી). "	રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ.	*
શિશુશિક્ષકૃતી. "	રા. વિદ્યારાવ યજ્ઞેશ્વર.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
સર્જન તે સર્જન.	રા. હમનલાલ વિધારામ.	૧
સતી સીમંતિની નાટક.	સા. હરિસુખ ગૌરી.	૭
સ્ત્રીજાતીનાં કર્તવ્યો.	રા. હરજોવિંદદાસ કાંઠાવાળા.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
સ્ત્રીનીતિ ધર્મ.	રા. વિઠલદાસ ધનજીભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
શરીર સંરક્ષણ શાસ્ત્રોક્ત શિખામણુ.	ડૉ. શેવકલાલ ભાણેકલાલ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
વ્યાયામ કળાશાસ્ત્ર.	હમનલાલ મ. શાહ.	૫
શુદ્ધ પ્રસુદ્ધ.	રેવ. જ. વ. સ. ટેલર.	સુરત મીથન પ્રેસ.
હિંદના હાકેમ, રણુજીતસિંહ.	દાદાભાઈ પી. દેરાશરી.	શુ. વ. સોસાયટી.
હિંદુસ્થાનના મુખ્ય ધર્મો.	ભીખાજી દાદાભાઈ.	૭
છકાછના બોલ તથા પાંત્રીશ બોલનો પોકડો.	એક જૈન.	પોપટલાલ કે.
સદુપદેશ શ્રેણી ૧૩ સદુપદેશ.	શ્રેય: સાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રીમદ રાજચંદ્ર.	એક આત્માર્થી.	મન:સુખલાલ રવજી મહેતા
સદુપદેશ શ્રેણી ૪ સદુપદેશ. ૧૯૦૬	શ્રેય: માધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
આર્ય કર્તવ્ય.	આત્માનંદજી.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
અભિજ્ઞાન શકુતલા.	બળવંતરાય કે. ઠાકોર.	૭
ધર્મિજાભેય રાણીનો સમય.	જીવાભાઈ રેવાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
કચ્છી દેશી હિસાબભાગ ૧ લો.	ઉસમાન અમલ.	૫
કિન્ડર ગાર્ટન પદ્ધતિ.	૭	૭
કુંવારી કન્યા.	બવાનીસંકર નરસિંહરામ.	રા. જીવણલાલ અમરશી.
ગર્ભપોષણ અને સ્તપાવડ.	ધનજીભાઈ હોરમસજી.	શુ વ સોસાયટી. [પ્રિન્ટર.
ગુજરાતી છટ્ટી.	વર્નાક્યુલર ટેક્સબુક કમિટી	મે. ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક
કલકત્તાની કાળ કોટડી.	મોહનલાલ અમરશી.	૫
જુનાગઢની સંક્ષિપ્ત જૂગેળ.	જીવંતરાય ત્રિકમજી.	૫
જૈન ધર્મ નિરૂપણ.	પોપટલાલ કેવળચંદ.	૫
પ્રવેશક બોધ.	સ્વર્ડ જી. પી. ટેલર.	૫
પ્રબોધ ભારત ભા. ૨ જ્ઞે.	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માનજી.	૫
પ્રાચીન પુગણોની બાળબોધક વાર્તા	સા. ચારદા.	૫
પ્લુટાર્કનાં જીવન ચરિત્ર.	બળવંતરાય કે. ઠાકોર અને હરિલાલ મા. બટ.	૫

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
પ્લેગથી બચવાનો ઉપાય. „	છોટાલાલ શુવણલાલ.	*
શ્રદ્ધાચર્ય. „	„	„
બાવનગરની ભૂગોળ. „	દેવશંકર વૈકુંઠજી.	„
મનુનાં નીતિ વચન. „	છગનલાલ વિદ્યારામ.	*
મદ્યપાન નિષેધ. „	નારાયણ ગીરધર ઠાકર,	શુ. વ. સોસાયટી.
માનવધર્મ માળા. „	પુરુષોત્તમ વિશ્રામ.	*
સુસલમાનોનો ઇતિહાસ. „	મહેશુલભીયાં હમામજલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
રત્નમાળ. „	દક્ષપતરામ ડાહ્યાભાઈ.	„
રામવિરોધ. „	લક્ષ્મુભાઈ નારાયણ દેશાઈ.	એન. એમ. ત્રીપાઠી.
લુકની વાર્તા. „	મુંબઈ સત્ શાસ્ત્ર પ્રસારક મંડળી.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
વડનગરા કણુખીની ઉત્પત્તિ. „	ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણ.	*
વિક્રમોર્વશી નાટક. „	કેશવલાલ હર્ષદરાય.	*
વિવિધ સંગીત રત્નમાળા. „	લક્ષ્મીચંદ ડોસાભાઈ.	યશવંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
૨ નકલ. „	„	„
× શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી) „	શુવરામ લક્ષ્મુભાઈ.	સસ્તું સાહિત્ય મંડલ.
× શ્રીમંત યોરહે સયાજીરાવ (મગહી). „	અનંત નારાયણ ભાગવત	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
■ શ્રીમંત યોરહે સયાજીરાવ બા. ૨ જો (મરાઠી). „	„	„
શ્રી જૈન હિતોપદેશ. „	કર્પૂરવિજયજી.	વનીચંદ સુરચંદ શાહ.
સતીધર્મ-પતિસેવા. „	છગનલાલ વિશ્વનાથ.	*
સદુપદેશ શ્રેણી ૧૪ મો ઉપદેશ. „	ત્રેયસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ શુવણલાલ.
સાર્વજનિક આરોગ્ય. „	નારાયણ ગીરધર ઠાકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુધા હાસિની. „	સા. વિદ્યા અને સા. શરદા	*
સોનાનો દોરા. „	નોર્મન મેકલીઓડ.	સુરત મીશન પ્રેસ.
ગાનપ્રસારક વિષયો બે ભાગો „	એરવદ શુવણજી મોદી.	*
અય શ્રી વસિષ્ઠસારગીતા. „	ગ. છગનલાલ કેવળગમ.	વિદ્યાધિકારી વડોદરા.
અરોહ. ૧૯૦૭ „	છલનલાલ અમરશી.	„
સાગમસાર. „	મોહનલાલ અમરશી.	„

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
ઉરલાખનો ભરતી ઓટ.	નાનામિયાં રસુલમિયા.	શુ. વ. સોસાયટી
કથાવિનોદ.	ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ.	*
મંગા લહરી (૨ નકલ).	લાલજી વિરેશ્વર.	*
ખગોળ સંબંધી વ્યાખ્યાન.	આત્મારામ મોતીરામ દી.	શુ. વ. સોસાયટી.
મધસંગ્રહ.	મિત્રમંડળ પેટલાદ.	*
ગુજરાતી સાતમી.	નર્નાસુલર ટેકરટણુક કમિટી	મે. અપરેશ્વર ઓધ પ. ઇ.
પાંચમી.	"	"
શુદ્ધ વ્યવસ્થા અને આરોગ્ય.	ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ	શુ. વ. સોસાયટી.
જીવનનો આદર્શ.	જીવાભાઈ રેવાભાઈ.	"
ધર્મગુપ્ત.	અ. સો. હરસુખગૌરી.	"
ધાત્રી શિક્ષા.	વેદ જટાશંકર લીલાધર.	"
પશુવધ નિષેધ.	જૈન ચેતાંબર કોનર-સ.	"
પદાર્થપાઠ ધોરણ ૧ કું.	ઉસમાન અચલ.	*
" ૫ અં.	"	*
પ્રવેશક બોધ.	રેવ. જી. વી. ટેલર.	"
બાળસમ.	વેદ જટાશંકર લીલાધર.	*
બાળવર્ગના પદાર્થપાઠ.	ઉસમાન અચલ	*
બીજી ઔદ્યોગિક પરિષદ.	જીવનલાલ અમરશી.	*
બૃજોળ ભાગ ૧ લે. ૧૯૦૭	દીનશાહ કુવરજી.	*
" ૨ જો.	"	*
x મેમરી ટ્રાંકગ (અંગ્રેજી).	ઉસમાન અચલ.	*
મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરનારા	છોટાલાલ જીવજીલાલ.	*
રોગ નિવારણ વિદ્યા.	વેદ જટાશંકર લીલાધર.	*
વાજકરણ કલ્પતરૂ	"	*
વિદ્યનો ભાવ.	મદડાકર નાગર.	*
વિશ્વવિલાસ ભાગ ૨ જો.	અશ્વત્થાલ જટાશંકર.	*
જૈનચેતાંબર મંદિરાવળીભા ૧,	જૈન ચેતાંબર કોનર-સ.	*
શ્રી ક્ષણકલ્પ શાંકર બાબુ	કમળાશંકર પ્રાણશંકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
ભા. ૧	"	"
શ્રીમન્સિંહ વાણી વિલાસ.	શ્રીમન્સિંહચાર્.	છોટાલાલ જીવજીલાલ.
શ્રીમદ્ વલ્લભ ચરિત્ર.	લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
ત્રેવ:સાધક વર્ગે એ શું છે ?	છોટાલાલ જીવણલાલ.	*
x સંગીત ધલિયડ (બે નકલ)	માહારાજસાહેબ બાપનગર.	*
સર્ગ ૧ લો.	"	*
" " સર્ગ ૨ લો.	"	*
સદુપદેશ એણી ૧૫ મો ઉપદેશ.	ત્રેવ:સાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
" " ૧૭ મો.	"	"
સમાધિ ચતક.	મોહનલાલ અમરશી.	"
સિતા દમયંતીના આખ્યાન	નાગેશ્વર જોશીરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
x સંસારમાં જિની પદવી (બે નકલ)	ઠાણાભાઈ લક્ષ્મણ.	"
સુલભ સમાધિ	પોપટલાલ કેવળચંદ.	*
જી પોદાર.	પડિતા જમનાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
જી ખોધક સતી ચરિત્ર.	સો. સચ્ચા બાલુસુખરામ.	"
x સુમત્ર માળા. ભાગ ૧લો (અગ્રિય અને ગુજરાતી).	પી. જોન. હામર.	*
હિંદની ઉદ્યોગ સ્થિતિ.	કેશવલાલ મોતીલાલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
હુનરખાનની ચલાઈ.	દલપતરામ ઠાણાભાઈ.	"
હૃદય રંગ.	ભાઈશંકર કુબેરજી શુકલ.	"
અકબર ચરિત્ર. ૧૮૭૮	રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
x અધ્યાત્મ રતનાવળી (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી).	શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર.	*
આરોગ્યતાનાં મૂળતત્ત્વો.	ડા. નીલકંઠરાય ઠાણાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
ઈન્દ્રિયવિજ્ઞાનસાત્રનાં મૂળતત્ત્વો.	રા. માહાશંકર જમનલાલ.	*
x ઇંગ્લીશ ગુજરાતી ડિક્શનેરી.	નાનાભાઈ રસ્તમજીરાણીના	*
એકાદશ રકષ.	અચંદાનંદ.	સર્વ સાહિત્ય મંડળ.
દયારામનો અક્ષરદેહ.	ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી.	જોન. જોન. કુંવની.
કામરૂદેશની કામલતા.	રા. મહાશંકર લલુભાઈ.	*
કોન્ડર ગાર્ડન અને પદાર્થપાઠ.	રા. ત્રેમચંદ કરમચંદ.	*
x પ્રાંતિ કોમુડી (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી).	રા. વલ્લભજી હરિદાસ.	*
કુંવરજી કાર્તન સંચેહ.	રા. અમૃતલાલ કુંવરજી.	*
કૃષ્ણ ચરિત્ર.	રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ.	*

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ.	બેટ આપનારનું નામ.
×દેશીયત્વ અને યાદીઝ(મરાઠી),	રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ	•
ગીત મંચદ	મા કુંદનગૌરી	નવનીધગાય નારણુભાઈ.
ગુજરાતી પદ્યો ચોપડી	વર્ના ટેક્સ બુક કમિટી.	મે. ડીરેક્ટર ઓફ પ. ઇ.
„ ખીજી	„	„
„ ત્રીજી	„	„
„ ચોથી	„	„
ધરમા વપરાતી આલેખનું રસાયન,	ડા. નીલકંઠરાવ ડાહ્યાભાઈ.	ગુ. વ. સોસાયટી.
આરશીલા	ગ. ઉદ્ધવજી તુલસીદાસ.	•
ઝોરાશી વર્ણન પંચાગ.	રા. દયારામ ગણેશજી.	ગણેશજી નેહાભાઈ.
કુંકી કાઠાણીઓ	સૌ શૃંગાર.	રા. સા. મહીપતરામના પૂત્રો
તિલક કેસ.	ડૉ. એમ. એમ. રાયજી.	•
દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો	રા. નવનીતરાય નારણુભાઈ	•
ઇતિહાસ (બે નંબર)	„	•
દેશહિતાર્થ અને સુધામનો	ગ. ગોકળ દાનજી	•
રિપોર્ટ.	„	•
દેશીનામની પદ્ધતિ	રા. પ્રેમચંદ કરમચંદ	•
દ્રવ્યશુદ્ધિ પર્યાયનો ગસ	રા. મોહનલાલ અમરશી	•
નરસિંહ મહેતો	રા. જયસુખરાય પી	•
નવીન વ્યાકરણ	ન. પોપટનાથ કેનળચંદ.	•
ધાત્રી શિક્ષા	વેલ જટારકર લીલાધર	•
નૃસિંહ વાણી નિનામ	શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી	છોટાલાલ જીવણલાલ
પદાર્થ વિજ્ઞાન	ગ. ગાશકર મણીશકર	ગુ. વ. સોસાયટી.
પરિન શાસ્ત્ર	બોમ્બે બાઇબલ સોસાયટી	રેવ સ્ટીવનસન.
પ્રતિમા	મહારાજકર લક્ષુભાઈ	• [ધન્વંતરી]
બાળ પોથી	વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટબુક કમીટી	ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લીક
ભૂગોળ તથા અગોળનો ઉપયોગ,	હસમાન બચ્ચા	•
બોજપ્રબંધ બાલાન્ત	વિશ્વનાથ ગોર્દાજી.	જમનલાલ વિશ્વનાથ
મર્ફ નિયે બાપજી	દો. ધનજીભાઈ હોરમસજી	ગુ. વ. સોસાયટી.
મરાઠી મતાનો ઉદય	કરીમચવી રહીમચવી	„
માતૃપીનાની મેરા	જમનલાલ વિશ્વનાથ	•
માર્ગપ્રમ ગનો માર્ગ	લક્ષુભાઈ ગ્રાણુવલભદ્રાસ	•

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠે આપનારનું નામ.
મીસ શ્લોરેન્સ નાઈન્ડીગલ. „	સૌ. શારદા મહેતા.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુકુલ મર્દન. „	કૃષ્ણરાવ ભો. દીવેટીઆ.	„
x મુદ્રારાક્ષસ નાટક. (સં- સ્કૃત અને ગુજરાતી) „	કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.	„
મેધ દૂત. „	વિહારી.	બેચરલાલ ત્રીકમજી.
મેમરી ડ્રોઈંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ. „	ઉસમાન બચલ.	„
મહેરે આજ્ઞાહ. „	દીનસાહ કુંવરજી ભાગલીયા	„
મોટી ઉમરની હિંદુ સ્ત્રીની કેળવણી. „	જગજીવન દયાલજી મોદી	શુ. વ. સોસાયટી.
યમુના ગુણદર્શ. „	મહાડાકર નાગર.	„
રાસ્ત ગોશ્તાર વો. ૫૭ મુ. „	રાસ્ત ગોશ્તાર પ્રેસ.	„
ચોહાનની લખેલી સુવાર્તા. „	સત્ ચાત્ર પ્રસારક મંડળી	„
લલિત કાવ્યમાળા. „	રે. કહાનજી માધવજી.	„
લિપિ. „	નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ.	„
લોકોપયોગી શારીર વિદ્યા. „	નિલકંઠરાય ડાહ્યાભાઈ.	શુ. વ. સોસાયટી.
વશિકરણ યાને મોહીની. „	સૌ. દિવાળી નાયાલાલ.	મોહનલાલ અમરશી શેઠ.
વાગમદ સ્તુત્યાન. „	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	„
વાંચ્ય પૃથક્કરણ અને સંકલન „	ઉસમાન બચલ.	„
વ્યાખ્યાન સંગ્રહ. „	મોહનલાલ અમરશી.	„
વીરસ. „	વિહારી.	„
શિશુપાલવધ પુર્વાર્ધ. „	હરિલાલ નૃસિંહરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
શ્રીકૃષ્ણ. „	કહાન ચક્ર ગાંધી.	„
વાનપ્રસ્થ. „	મહેજીભાઈ ખાલેકજી.	„
જૈન દિત ખોધ. „	જૈન શ્રેયકર મંડળ.	વનીચંદ સુરચંદ.
શ્રી ભાગિનીબૂલણ પદ્યસંગ્રહ. „	શ્રેયસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
શ્રી યોગશાસ્ત્ર. „	મુનીશ્રીકેશરિજીજી.	જૈનધર્મપ્રસારકમળાભાવન
સામાયક શુભ. „	મોહનલાલ અમરશી.	„ [ગર.
શ્રુતિસ્વર સિદ્ધાંત. „	નૃસિંહરાવ ભોળાનાથ.	„
સદુપદેશ શ્રેણી ૧૮ મોહપદેશ „	શ્રેયસાધક વર્ગ.	છોટાલાલ જીવણલાલ.
„ ૧૯ મોહપદેશ „	„	„
સદ્ગુણી સ્ત્રીઓ. „	સૌ. સુમતી.	શુ. વ. સોસાયટી.
x સંગીત ધલીપડ ભા. ૩ બે (૨ નકલ) „	ભાવનગર મહાગામ સાહેબ	ભાવનગર સ્ટેટ અને મહા- રાજ સાહેબ.

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
સાર્વવૈદિક સંધ્યા.	ન. પુ. સંઘવી.	છોટાલાલ જીવજીલાલ.
સુંદર સોદાગર.	મગનલાલ દલપતરામ ખ.	" *
સુબોધ ગરબાવળી.	રે. કદાનજી માધવજી.	" *
સુમતિચંદ્ર ભા. ૧લે. ૨જો.	મોહનલાલ અમરસી.	" *
શ્રીઓની પરાધીનતા.	જીવાભાઈ-દેવાભાઈ પટેલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
કુટુંબનું અભિમાન.	હારકાદાસ મોતીલાલ.	"
કુમારી કારપેન્ટરનું ચરિત્ર.	દેવરામ શિવરામ.	"
ગાયન તરંગ.	...	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ગૃહીણી કર્તવ્ય દિપીકા.	કૃપાસંકર દોલતરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
જૈન નવ તત્વ.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ.	જગન્નાથ પ્રભાસંકર.	...
દુઃસંગ વિદ્યાન.	ગોસ્વામી અનિરુદ્ધાચાર્યજી.	લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ.
ગોપીચંદ ચરિત્રના ગાયનો.	પુરુષોત્તમ મગાભાઈ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
શ્રી મહાવીર ચરિત્ર.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
સર વિલીયમ વોલેસ.	જગજીવન ભવાનીચંકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુદામા ચરિત્ર.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
સ્વદેશી.	જીવનલાલ અમરસી.	"
શ્રીમહાવિષ્ણુમંહાભિષેકપદ્ધતિ.	સ્માર્ત વૈષ્ણવ મંડળ.	"
દંપતી સત્ર.	ડો. વિભાકર બંધસી.	"
સહબોધ અવંતી.	શ્રેયસ્સાધક અધિકાર મંડળ	સ. છોટાલાલ જીવજીલાલ.
ધરસાધન સમારંભ.	"	"
સદુપદેશ મેણી (૩જો ઉપદેશ).	"	"
અદ્વૈત સાધન સમારંભ.	"	"
રહેત મી. રાજુલ.	પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.	"
શ્રી જૈન ધર્મદર્શન.	"	"
x ધી ધન્ડીયન નેચનલ ૧૮૮૬	બરબોરજી નવરોજજી.	હાંદી પંચ ઓશીસ.
કોન્ગ્રેસ કારકુન્સ ફ્રેમ ધી	"	"
હાંદી પંચ (અંગ્રેજ ૧૯૦૨	"	"
અને ગુજરાતી). એક અંથ	"	"
" ૧૯૦૩	"	"
" ૧૯૦૪	"	"
" ૧૯૦૫	"	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
સાર્વવૈદિક સંધ્યા.	ન. યુ. સંઘવી.	છોટાલાલ જીવજીલાલ.
સુંદર સોદાગર.	મગનલાલ દલપતરામ ખ.	"
સુખોદ ગરબાવળી.	રે. કહાનજી માધવજી.	"
સુમતિયંત્ર ભા. ૧ભે. ૨ભે.	મોહનલાલ અમરશી.	"
સ્ત્રીઓની પરાધીનતા.	જીવાભાઈ-દેવાભાઈ પટેલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
કુટુંબનું અભિમાન.	દારકાદાસ મોતીલાલ.	"
કુમારી કારપેન્ટરનું ચરિત્ર.	દેવરામ ચિવરામ.	"
ગાયન તરંગ.	...	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ગૃહીણી કર્તવ્ય દિપીકા.	કૃપાચંકર દોલતરામ.	શુ. વ. સોસાયટી.
જૈન નવ તત્વ.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ.	જગજાય પ્રભાચંકર.	...
દુઃસંગ વિગ્નાન.	ગોસ્વામી અનિરુધ્ધાચાર્યજી.	લક્ષ્મીભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ.
ગોપીચંદ ચરિત્રના ગાયનો.	પુરુષોત્તમ મગાભાઈ.	યશવંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.
ધી મહાવીર ચરિત્ર.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
સર વિલીયમ વોલેસ.	જગજીવન ભવાનીચંકર.	શુ. વ. સોસાયટી.
સુદામા ચરિત્ર.	પોપટલાલ કે. શાહ.	"
સ્વદેશી.	જીવનલાલ અમરશી.	"
શ્રીમહાવિશ્ણુમંહાભિષેકપદ્ધતિ.	સ્માર્ત વૈષ્ણવ મંડળ.	"
દંપતી સૂત્ર.	ડો. ત્રિભાકર બધસં.	"
સહજોદિ સર્વતી.	ત્રેપરસાધક અધિકાર મંડળ.	રા. છોટાલાલ જીવજીલાલ.
ધર્મસાધન સમારંભ.	"	"
સદુપદેશ એણી (ડબ્લે ઉપદેશ).	"	"
અદ્યત્ત સાધન સમારંભ.	"	"
રહેત મી. રાણુલ.	પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.	"
શ્રી જૈન ધર્મદર્શન.	"	"
ધી ઇન્ડિયન નેશનલ ૧૮૮૬	બરજેરજી નવરોજજી.	હાંદી પંચ ઝોરીસ.
કોન્ગ્રેસ કારકુન્સ ફોર્મ ધી	"	"
હાંદી પંચ (અંગ્રેજી ૧૯૦૨	"	"
અને ગુજરાતી). એક અંચ	"	"
" ૧૯૦૩	"	"
" ૧૯૦૪	"	"
" ૧૯૦૫	"	"

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
પ્રમાનંદકૃત માર્કેડેય પુરાણ ૧૮૯૦- બા. ૪ થો. ૯૧	"	"
રત્નેશ્વર કૃત, કવિતા. "	"	"
પ્રેમાનંદ કૃત માર્કેડેય પુરાણ બા. ૧ લો. "	"	"
" " બા. ૨જો. "	"	"
" " બા. ૩જો. "	"	"
" " બા. ૫મો. "	"	"
વલ્લભકૃત યક્ષ પ્રશ્નોત્તર. ૧૮૯૧-૯૨	"	"
નરભોરામકૃત કવિતા. "	"	"
ધીરામકૃતકૃત સ્વરૂપ. "	"	"
નિરાંતભકૃતકૃત કવિતા. "	"	"
વલ્લભકૃત કૃતિ પ્રસન્નાખ્યાન. "	"	"
વલ્લભકૃત યુધિષ્ઠિરકૃત વક્રોદર સંવાદખ્યાન. "	"	"
વલ્લભકૃત મિત્રધર્માખ્યાન. "	"	"
નરહરિકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્- ગીતા. ૧૮૯૪-૯૫	"	"
પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુ આ- ખ્યાન તથા સુધન્યાખ્યાન. "	"	"

(૩)

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
મચ્છર અને મેલેરિયા. * ૧૮૦૬	પ્રાણચંદ્ર ભવાનીચંદ્ર.	*
સદુપદેશ કે.ણી. ૧૯૦૮	જે.પી.સાધક અધિકારી વર્ગ	*
૨ ને સદુપદેશ (જીજ્ઞ આરાત). "		
દાંબ મંજરી. "	જીવાભાઈ અમીચંદ પટેલ	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠ આપનારનું નામ.
કીર્તન માલા.	દુર્ગાશંકર હરીશંકર વ્યાસ.	* [કરાંચી.
જીવન માર્ગ.	ભાણુજી ભાષ્યદંડ કોઠારી.	વિદ્યા વિનોદી મિત્ર મંડળ
એટ્રેન્ડી ઓફ એમ્પાયર (અંગ્રેજી) ૧૯૦૯	હેન્નિ એસ. પોલક.	...
† અદ્વૈતાનંદિનિ કાવ્ય.	અ. સૌ. ગોદાવરીબાઇ.	*
† એલિંગવાઈલ્ડકાફોર ઇડિયા (અંગ્રેજી)	નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.	*
† આરોગ્ય રહેવાના ઉપાય.	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	*
† આર્ય પંચામૃત.	કદાન ચક્ર ગાંધી.	* [સાણા.
† ઉપદેશમાલા પ્રકરણ.	મુનિ કર્પૂરવિજયજી.	જેન શ્રેયશંકર મંડલ, મહે-
કચ્છી દેશનામું.	ભારતર ઉસમાન બચલ.	*
„ „ હિસાબ ભાગ ૨ જો.	„	*
† કાઠિયાવાડને કપકો	જીવણુદાસ લક્ષ્મીદાસ.	*
† કુગને શરીર માહેલા જવા- હિરો.	ક. ર. નાનજીઆણી.	*
† શ્રીકૃષ્ણ જીવન.	જીવનલાલ અ. મહેતા.	*
† શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત.	લક્ષ્મીબાઇ પ્રાણુવલ્લભદાસ.	*
ક્ષયની પ્રશ્નોત્તરી.	સેવાસદન.	*
ખેડૂતના કાપદાનો ખુલાસો.	નાનાભાઇ લાલભાઇ વકીલ	*
ખેતર, વાડી, અને બગીચાની ઉપજ વધારવાનાં પાતર.	દુલેરાય છોટાલાલ.	શુ. વ. સોસાયટી.
ખેતીવાડીના સુધારા વિષે.	બાપાલાલ ભાઈશંકર ભટ્ટ.	„
ખ્રિસ્તાબ્ધાન.	કદાનજી માધવજીરત્નગાંધી	રેવ. સ્ટીવન્સન.
† દિવ્ય જ્યોતિર્ દર્શન.	ફત્તેહચંદ કર્પૂરચંદ લાલન.	કાલકાદેવી પ્રિ. ગ્રે.
ગીતનું પુસ્તક.	સત્સાત્ત્વ પ્રસારક મંડળી	રેવ. સ્ટીવન્સન.
ગુજરાતમાં દોર ઉઠેલા વિષે.	મહાશંકર હગનલાલ જોશી	*
ગુજરાતી દુકાશરી પ્રાધમર.	માધુભાઇ બાબારાવ દીવ	*
† ગુજરાતી પિંગળ.	કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ.	શુ. વ. સોસાયટી.
† શ્રી ગોવિંદ ગુણમાળા.	કર્મિતપ્રસાદ શં. વોરા	*
† શ્રી ગાતમરવામીનો રાસ.	...	કંવરજી આણુદંજી.
† ધરવૈદ્ય.	વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર.	*
† છપી પોલીસ અંધમાળા	મહાશંકર લક્ષ્મીભાઇ ભટ્ટ.	*
અર્થાંક ૩. ૪, ૫, ૬.		

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	બેઠા આપનારનું નામ.
† જીવંતીનો ઉપગ્રોહ.	જગનલાલ દાકોરદાસ મોદી	ગુ. વ. સોસાયટી.
† જીવંત પ્રભાત (સ્પેશિયલ દર્શા કરતું.)	નરસિંહભાઈ મધ્વદેભાઈ પ.	મિત્ર મંડળ, પેટલાદ.
† જૈન તત્ત્વપ્રવેશિકા.	મુનિ કપૂરવિજયજી.	જૈનગ્રંથસંસ્કરમંડળ, મહેસાણા
† જૈન રાસમાળા.	જૈન શ્વેતાંબર કોન્કરન્સ.	*
† જૈન શ્વેતાંબર ડિરેક્ટરી ભાગ ૧, ૨.	"	*
† શ્રીજૈન હિતોપદેશ ભા. ૨, ૩.	મુનિ કપૂરવિજયજી.	જૈ. ગ્રં. મં. મહેસાણા.
શ્રી જ્ઞાનપ્રસન્ન.	નટવરલાલ કનૈયાલાલ વે.	*
† દક્ષિણમૈત્ર.	ધીમતરામ ન. પંડિત.	*
† દક્ષિણમાત્રા.	સૌ. સુમતિ.	*
† દશમ સાધન મમારબ.	ગ્રેય:સાધક અધિકારી વર્ગ	*
† શ્રી ભાગવત દશમ સ્કંધ.	...	સસ્તું સાહિત્ય વ. મં. ધુ.
† દુનપાઈ દોર.	મહેરવાનજી મં. બળજી.	*
વિદ્યાન્સવાલ દૂબલ (અંગ્રેજી)	હેન્રી એસ. પોલક.	...
† ધર્મી જોડાંની ગેબી ફોટો.	બ. ફરામરૌઝ.	*
નવા કરારના હસ્તક્ષેપો તથા ભાષાંતરોને લગતો પ્રવેશક એક	રેવ. જી. પી. ટેલર.	રેવ. સ્ટીવન્સન.
નવો કરાર.	...	"
† નવું ગુજરાતી બાળઆકરણ	પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ.	*
† નદીબ ફેરવવાની કુંચી.	અમૃતલાલ મું. પંડિત.	*
† શ્રીનીતિ ભક્તિગીત ગંગાધર એચ.	મણિશંકર પુ. રાવળ.	*
† નિબંધશિક્ષણ.	હરગોવિંદ હા. બારોડ.	*
† પદ્યપ્રવાહ, ધોરણ ૨જી, ૩જી, ૪ થું.	હસમાન બચ્ચા અને મહોબતસિદ્દ મો. રાણા.	*
પવિત્ર લેખની વાર્તા ઉપરથી સુરત્તાનો ભાગ ૨ જો (બાઈ કરતું).	પુસ્તક પ્રચારક મંડળી	રેવ. સ્ટીવન્સન.
પિરોલી.	હસમાન બચ્ચા.	*
† પુત્ર અને પુત્રવધૂના ધર્મ.	બહેચરલાલ નટવરજી ત્રિ.	ગુ. વ. સોસાયટી.
† પુરુષવલણ પરીક્ષા.	વિશ્વનાથ ગોવિંદજી દિવેદી.	*

પુસ્તકનું નામ.	કર્તાનું નામ.	નોટ. આપનારનું ના
† પ્રજોધ ચિંતામણિ.	જૈનધર્મપ્રસારક સભા.	કુવેરજી આણંદજી.
† પ્રભુપ્રસાદી પ્રાર્થના પદ.	સૌ. સુમતિ.	*
† પ્રેસિડન્ટ મહાવીર ગાર્દીસ.	નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ.	મિત્રમંડળ પેટલાદ.
બળદની પરીક્ષા.	મહારાજકર છ. જોશી.	*
† બાગે દિલપુરા.	જરબાનુ મેહ્તાવાનજી કોશ.	*
† બાળકોની વાતો.	અમૃતલાલ સું. પઢિયાર.	*
બ્રહ્મચર્ય.	જટારાકર લીલાધર ત્રિવેદી.	*
† શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (સંસ્કૃત અને ગુજરાતી) બે નકલ.	...	સ. સા. વ. મં. મુંબઈ.
† મહાદેવ ગોવિંદ રાનકેરું (જીવન ચરિત્ર.)	સુર્યરામ સો. દેવાશ્રમી.	*
માતાકરજી.	નટવરલાલ ક. વૈષ્ણવ.	*
માઠક પદાર્થોના સેવનથી થતી હાનિ.	હરિપ્રસાદ ડા. છત્રપતિ.	શુ. વ. સોસાયટી.
માથીની લખેલી સુવાર્તા.	...	રેવરન્ડ સ્ટીવન્સન.
† રસાયન શાસ્ત્ર.	ગંગાશંકર મ. વૈષ્ણવ.	*
† રસિકચંદ્ર ભાગ ૧ લો.	લલ્લુભાઈ કે. કન્ટ્રાકટર.	*
રાજતોત્સવસ્તોત્ર.	વિહારી.	*
† રાજ બોધ.	લખમરાની મેશરી અને પુનશી મેશરી.	કાલબાદેવી પ્રિ. વૈ. મુંબઈ.
† લક્ષ્મ, ઉપવિત આદિનાં ગીતો.	અ. સૌ. હરિસુખગૌરી.	*
* વતનપત્રે, નિવાહપત્રે, વગેરે (મરાઠી).	પુરુષોત્તમ વિ. માવજી.	*
† શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્ય.	લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ.	*
† વસંત કુમારી.	ઉદ્ધવજી વૃલસીદાસ ઠંકુર.	*
† વિશ્વવિલાસ ભાગ ૨ જો.	અમૃતલાલ જ. ધ્રુવ.	*
† શ્રીરામ અને સુમતી પ્રકરણ (યોગના વસિષ્ઠ).	...	સ. સા. વ. મં. મું.
† વ્યાકરણ શિક્ષણગ્રાળા અંક ૨ જો.	પ્રેમચંદ ક. શાહ.	*
† શમતાન કે વલા.	દિનશાહ કુ. ભાગવિયા.	*
† શરલોક હોમ્સ.	ધનસુખલાલ કૃ. મહેતા.	*

પ્રકરણ ૬.

પ્રદર્શન : હસ્તલિખિત ગ્રંથો.

૧. કર્ત્તા.—પ્રદર્શનમાં આવેલા હસ્તલિખિત ગ્રંથોની આ હુંકા નોંધ કેન કે-
લેજના રા. રા. શ્રીપાદ કૃષ્ણ બેલવેલકર અને પ્રોફેસર હરિલાલ માધવજી ભટ્ટે એક
ખીમથી સ્વતંત્ર રીતે કરેલી યાદીઓ ઉપરથી ઉપજાવવામાં આવેલી છે.

૨. આ વિભાગમાંની ઉત્તમ વસ્તુઓ.

(૧.) જૂનપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથો—લખવા માટે ઉપયોગમાં લેતાં પહેલાં જૂન
પત્રોને અમુક કલાઓથી તૈયાર કરવાં પડતાં. એ કલાઓ તેમ જ જૂનપત્ર, ઉપર
લખવા માટેની શાહી બનાવવાની કલા આપણા દેશમાં સૈદ્ધાંતો સુધી હતી તે ત્રણસો
સાડા ત્રણસો વર્ષ થયાં તાલપત્ર અને પાછળથી કાગળનો વધતો જતો ઉપયોગ અને
ખીમ્માં કારણોને કીધે હુમ્મ થઇ ગયેલી કહેવાય છે. અને એ ગમે તેમ હો પણ વિદ્વાનો
એક મતે સ્વીકારે છે કે હાલ સુધી જે જે જૂનપત્ર ગ્રંથો મળી આવેલા છે તેમાંનો
એક પણ આશરે વિ. સં. ૧૬૦૦ પછીનો લખેલો નથી જ. કાલિદાસના સમયમાં
લખવા માટે જૂનપત્રનો ઉપયોગ સામાન્ય હતો. આજ સુધીમાં જે જુનામાં, જુનું
હસ્તલિખિત સંસ્કૃત પુસ્તક મળી આવેલું છે, અને જે ‘ધિ બાવર મેનસ્ક્રિપ્ટ’ ને
નામે જાણીતું છે તે જૂનપત્ર ઉપર લખેલું છે. x જૂનપત્ર કદલીપત્ર જેવાં પણ વધારે
પાતળાં હોય છે. હિમાલય અને તેની તળેટીઓનાં જંગલોમાં આજે પણ એ જૂનપત્રો
જાડો અસંખ્ય છે. પત્રની એક બાજુએ જ લખવામાં આવતું, પછી બે પત્રો ચોટાડી
દેવામાં આવતાં, અને એવાં થોડાં થોડાં પત્રોની ચોકડી શીવીને જેટલી ચોકડીઓ
ચાય તેટલીતું પુસ્તક બાંધવામાં આવતો. એ પુસ્તકોમાં વાપરેલી લિપિ ‘શારદા
લિપિ’ ને નામે ઓળખાય છે, જે હાલ પણ કશ્મીરમાં ચાલે છે, અને જે આપણી
દેવનાગરી લિપિની માતા હતી એમ માનવામાં આવે છે.

પ્રદર્શનમાં જૂનપત્ર પુસ્તકોનો એક જ ગ્રંથ—કેન કેલેજ પુસ્તકાલયમાંથી—
આવેલો હતો. તેમાં નીચેનાં પાંચ સંસ્કૃત પુસ્તકો સાથે બાંધેલાં હતાં.

વેર પદ્ધિ કૃત કયાકોતુક ;

૧.

મહાલ કૃત મોજપ્રવંધ ;

૨.

x જુનામાં જુનું હસ્તલિખિત સંસ્કૃત પુસ્તક. આ વિષે અને હિંદમાં લેખન
કલાના આરંભ અને ઇતિહાસની હુંકી અને સરલ હકીકતને માટે જુઓ હિસ ડેવિ-
ડસ કૃત ‘બુદ્ધિસ્ટ ઇન્ડિયા’ (ધિ સ્ટોરિ ઓફ ધિ નેશન-સ નામક ગ્રંથમાલા) પ્રકરણ
૭ અને ૮.

કર્તાના નામ વગરની ચેત્તાલપંચવિંશતિ ;	૩.
કેમંદ કૃત સમયમાતૃકા ;	૪.
કર્તાના નામ વગરની સિદ્ધાસનદ્વાવિંશતિ ;	૫.

= (૨.) તાલપત્ર ઉપર લખેલા ગ્રંથોનાં પાનાં.

અહીંથી શરૂ થતી ચાલીઓમાં દરેક પુસ્તકને માટે ધર્મખર્ચ એક જ પકિત આપવામાં આવી છે, અને એ એક જ પકિતમાં તે પુસ્તક વિષેની પાંચ ખાખતો અનુક્રમે આપવામાં આવી છે: પહેલી પુસ્તક, કોણે પ્રદર્શિત કર્યું તે. બીજી, પુસ્તકની લખ્યા સંવત: આપણા દેશમાં પ્રાચીન પુસ્તકોને અતિ પ્રત કોણે ક્યારે ક્યાં કોને માટે લખી તે નોંધી રાખવાનો રિવાજ ઘણો જુનો છે; પ્રદર્શનમાં આવેલા જે ગ્રંથમાં આ લખ્યા સંવત જોવામાં આવી તેની તે સાલ આ બીજા આસનમાં આપી છે. ત્રીજી, રચ્યા સંવત: ઘણાં પુસ્તકોમાં કર્તા પોતે પુસ્તક ક્યારે રચ્યું તેનું વર્ષ આંકડામાં કે શબ્દોમાં કે જાણીતી સાંકેતિક સંજ્ઞાઓ વડે જણાવે છે, અથવા તો દીકાકાર કે નકલ લખનાર મૂલ પુસ્તકની રચ્યા સંવત-પોતાની માહિતી પ્રમાણે જણાવે છે; પ્રદર્શનમાં આવેલાં જે પુસ્તકોમાં આ રચ્યા સંવત જોવામાં આવી તેની તે સંવત આ ત્રીજા આસનમાં આપેલી છે. બધાં જ પુસ્તકોમાં વિક્રમ સંવત આપેલી હોતી નથી; પણ બીજા જે જે શકેલાં વર્ષ જોવામાં આવ્યાં તે દરેક ઉપરથી તેના વિક્રમ સંવતનાં વર્ષ ઉપજાવીને આ બીજા અને ત્રીજા આસનમાં (જ્યાં જ્યાં સાલ આપી શકાય છે ત્યાં ત્યાં) વિક્રમ સંવતની સામે જ આપવામાં આવી છે. ચોથા આસનમાં કર્તાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. બીજા, ત્રીજા, કે ચોથા આસનની માહિતી જે ગ્રંથમાં જોવામાં ન આવી તેની પકિતમાં તે તે આસન ખાલી રાખીને ત્યાં આડી લીટી—છાપવામાં આવી છે. અને પાંચમા આસનમાં પુસ્તકનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. પહેલાં આસનમાંનાં પ્રદર્શકોનાં નામ-જગ્યા ઉગારવાના તેમ એક પકિતમાં એક જ દરિયાપાટથી બહુ જોઈ લેવાય એ સુગમતા કરી આપવાના હેતુથી એક એક અક્ષરની સંજ્ઞા વડે સ્વયંવચમાં આવ્યાં છે. એ સંજ્ઞાઓનો ખુલત્તો-કક્ષાવારીમાં—આ પ્રમાણે છે:

(ક.)—જુજની મોડી અને નહાની પોસાગોમાંથી મોકલનાર કચ્છ રાજ્ય.

(કે.)—રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવ,

(ગ.)—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

(ઘ.)—રા. રા. હનનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.

(ઙ.)—રા. રા. જયસુખલાલ દુલેરાય મજમુદાર.

(ચે.)—રા. રા. જયસુખરામ પુરપોત્તમરાય જોશીપુરા.

(ઞ.)—રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી.

(ડ.)—ડેકન કોલેજ લાઈબ્રેરી, પૂના.

- (દિ.)—ભાવનગર જૈન દિગંબર સંઘ.
 (દે.)—રા. રા. દેવસંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.
 (ન.)—રા. રા. નરસિંહરામ કરસનજી પંચા.
 (પ.)—શેઠ સાહેબ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.
 (પા.)—રા. રા. જગજીવન કાલિદાસ પાટક.
 (પે.)—પોરબંદર રાજ્ય.
 (બ.)—વડોદરા રાજ્ય.
 (ભા.)—પાર્ટન મ્યુઝીયમ, ભાવનગર.
 (ભ.)—રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
 (ભા.)—ભાવનગર જૈન શ્વેતાંબર સંઘ.
 (મ.)—રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા.
 (મા.)—શેઠ સાહેબ માણેકચંદ હીરાચંદ, મુંબાઈ જૈન શ્વેતાંબર સંઘ.
 (માં.)—માંગરોળ રોટ્ટ.
 (મે.)—મોરબી જૈન સંઘ.
 (લા.)—ગોરજી લાધાભાઈ.
 (લી.)—લીંબડી જૈન સંઘ પાસેથી મેક્લનાર લીંબડી રાજ્ય.
 (વ.)—વડવાણ રાજ્ય.
 (વા.)—કવિ વદાલજી રણુમણજી.
 (શ.)—રા. રા. જમિયતરામ શંભુરામ.
 (હ.)—રા. રા. હીરાલાલ ધન્યાલાલ મજમુદાર.

પરંતુ આ ઉપરથી પ્રદર્શનમાં ત્રીશક પ્રદર્શકોની વસ્તુઓ હતી એમ સમજવાનું નથી: શાસ્ત્રીજી શંકરલાલ માહેશ્વર, રા. રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામજી, અને ખીન્ન પ્રદર્શકોના નીચેની યાદીઓમાં આખ્યાં નામ આપી શકાયેલાં હોવાથી એ નામોની સંજ્ઞાઓ કરી નથી. અને સિક્કાઓ તથા પ્રાચીન અંચોને માટે પ્રદર્શકોનાં નામ નોંધવાની જોરથી અગત્ય તેટલી (દાખલા તરીકે) હસ્તાક્ષરોના જેવી વસ્તુઓના પ્રદર્શકોનાં નામ નોંધવાની અગત્ય ન હોવાથી, એવી કેટલાક વર્ગોની વસ્તુઓના પ્રદર્શકોનાં નામ આખ્યાં પણ નથી. આટલા ખુલાસા સાથે હસ્તલિખિત પુસ્તકોના ઉત્તમ વિભાગમાં તાલપત્ર પુસ્તકોનો પેટા વિભાગ શરૂ કરવામાં આવે છે.

ક. કેકન કોલેજ પુસ્તકાલયના આવેલા તાલપત્ર અંચોનાં પાનાં.
 (લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને અંચનાં નામ.)

૧૧૪૫-૬— જિનદાસ ગણિ કૃત નિશ્ચયસૂત્ર માધ્ય અને ચૂર્ણ,

મહારાજાધિરાજ શ્રી કર્નદેવરાજ્યે.

૧૧૭૯ — શ્વેતપટાચાર્ય ગોવિંદગણિ કૃત કર્મસત્વ ટીકા. ૭

શ્રીમદ્વટપદ્રકે લિખિતમિદ ॥ શ્રી જયસિંઘદેવરાજ્યે.

૧૨૬૪ } — ગુણપાલ કૃત રિસિદત્તા ચરિત. ૮

૩ } ૧૨૮૮ ની સાત પાછળથી સુધારીને લખેલી જણાય છે, એની

૧૨૮૮ } નીચે મૂલ લખેલી ૧૨૬૪ ની સાલ સ્પષ્ટ વંચાય છે. ભાષા પ્રાકૃત.

છેવટના લખાણમાં શ્રીમદ્ગણિલપાટકે શ્રીમોમદેવરાજ્યે એમ છે.

૧૩૦૦, ૧૧૭૬ જિનવત્તમગણિ કૃત પિઠ્ઠવિશુદ્ધિ યશોદેવસૂરિ કૃત ટીકા સહિત. ૯

૨મ્મા સંવત કર્ત્તાએ પદ્માર્જાદુહિમાશુ એ પદવડે નોધી છે.

૧૩૧૫ — હેમચંદ્ર કૃત શબ્દાનુસાસન લઘુચિત્તિ. ૧૦

ચૈત્ર વાદે ૪ સુપવારે સ્તંભતીર્થે પ૦ શાંભભદ્રેણ દશર્ણમ્ભદ્રસ્વ યોગ્યા લિખિતા.

૧૩૪૦ — દુર્ગસિંહ કૃત કાતનચિત્તિ ઉપરની પ૦ મહાદેવ કૃત શબ્દસિદ્ધિ નામની ટીકા. ૧૧

જ્યેષ્ઠ શુદ્ધિ ૫ રવિ શ્રી દર્માવત્સ્યા લિખિતા.

છેવટ બીજા કોષના અક્ષરથી લખેલું છે કે આ પુસ્તક સં.

૧૩૯૩ માં :સાં વિજયભલ અને સાં કર્મસિંહ જેના પુત્ર,

સાં જયસિંહ જેનો પૌત્ર, એવા સાં કિરતા એમણે શુરુ

શ્રી જિનપદ્મચરિના ઉપદેશથી ખરીદ્યું.

સ.—બીજા પ્રદર્શકોના તાલપત્ર અથો.

(લખ્યા સં.) (૨મ્મા સ.) (કર્ત્તા અને અથનાં નામ.)

(શ.) ૧૨૮૯ — ઉરિયા લિપિમાં લખેલો અથ ૧૨

(મા.) ૧૨૮૯ — વર્દમાન સૂરિ કૃત ઋષમદેવ ચરિત. ૧૩

ભાષા પ્રાકૃત. શ્રી પ્રહ્લાદનપુરે શ્રી સોમદેવક-યાગીવિજયગજ્યે.

(મા.) ૧૪૫૮. ૧૨૪૧ સોમપ્રમ કૃત કુમારપાલ પ્રતિબોધ ૧૪

(મા.) — — — અલ્લ દેશની લિપિમાં લખેલો અથ. ૧૫

(ગ.) — — — તેણુજ ભાષાના બે અંથ ૧૬-૧૭

(બા.) — — — શ્રી રામાયણના પાનાં ૧૮

(બા.) — — — બીજા ત્રણ અથોના પાના. ૧૯-૨૦-૨૧

(પ.) — — — સૂતસહિતાયા નોતાદિમહોદય શ્રી પુરપોત્તમ માહાત્મ્યં. ૨૨

(ઝ.) — — — મોનેરી અને રૂપેરી અક્ષરોએ લખેલા તા. અને દાથી

દાતના અનિ સુદર પાના.

૨૩-૨૪-૨૫

તાલપત્ર ટકાઉ હોતાં નથી. તે લાંબા કાળ સુધી ટકે એટલા માટે તેને લખો-
ટવામાં આવે છે. અને એવાં લખોટલાં પત્રો ઉપર એક કે વધારે રંગની સુંદર વેલો
પાડી શકાય છે અને સોનેરી કે રૂપેરી અક્ષરો લખી શકાય છે. રા. રા. મનમોહનદાસ
ઝવેરીનું કહેવું એવું હતું કે આ પાનાં ચીનથી આવેલાં છે. પરંતુ લંકા, સિયામ,
બ્રહ્મદેશ, અને ટિબેટમાં વર્ષો સુધી બૌદ્ધ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરનારા જાણીતા બૌદ્ધ
પંડિત રા. રા. ધર્માનંદ કોસાંબેને એ પાનાં બતાવવામાં આવતાં તેઓએ એ વાંચ્યાં,
અને તેમાંનું એક બ્રહ્મદેશની જુની લિપિમાં તથા બીજાં સર્વ બ્રહ્મદેશની હાલની
લિપિમાં લખેલાં જણાવ્યાં. પાનાઓમાંના વિષય તથા એવાં પાનાં હિંદમાં કેવી રીતે
આવ્યાં તેના ઇતિહાસ વિષે એમણે જણાવ્યું કે એ લખાણ દીક્ષા લેતી વખતે બૌદ્ધ
સાધુઓને જે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડે છે તેમાંના ભાગ છે. એટલે એવાં પાનાં બૌદ્ધ
દેશોમાં અને ખાસ કરીને બ્રહ્મદેશમાં રચેને રચેને જોવામાં આવે છે, તથા બ્રહ્મદેશ
સાથેના પહેલાં વિષદ દરમિયાન ત્યાંના બૌદ્ધ મંદિરો લૂટાયેલાં તેમાંથી આવ્યાં બહુ
પાનાં હિંદમાં આવેલાં છે. રા. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ બાહારકરે એવાં પાનાં મુંબાઈ અને
રોજપુતાનામાં જોયેલાં તથા એ પંડિત કોસાંબે પાસે જ વંચાવેલાં, તે વિવેતી વિગત
એમણે આર્કિઓલોજિકલ સર્વે આવ ઇંડિયા, વૅસ્ટર્ન સર્કલ, ના ઇ. સ. ૧૯૦૮-૦૯
ના રિપોર્ટમાં કલમ ૨૯ મીમાં ૪૭ મે પાને આપેલી છે.

(૩). ઉત્તર હિંદની લેખનકલા અને ચિત્રકલાના શોભીતા નમૂના.

ને. ના. મહારાજ ગાયકવાડ તરફથી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, શ્રીમદ્ ભાગવત,
અને શ્રીમન્ મહાભારતની અચિત્ર પ્રતો આવી હતી. દરેક જન્મોત્તી કે ટીપણના
જેવી સળંગ લખેલી હતી. ભગવદ્ગીતાની બે પ્રતો એકઠી લખેલી હતી, તે એવી
રીતે કે અઢી તમ્બુની પહોળાઈના કાગળમાં સવા સવા તમ્બુમાં એક એક પ્રત લખેલી
હતી, એટલે કાગળને વચ્ચેથી કાતરવામાં આવે તો બે જુદી પ્રત થઈ જાય. આ
પ્રત કાળી ભોંય ઉપર સોનેરી શાદીવડે અત્યંત ઝીણા અક્ષરો લખેલી હતી. શ્રીમદ્
ભાગવતની બે નકલો હતી, એક મ. ૧૯૦૩માં લખેલી અને બીજી સં. ૧૯૧૧
માં. મહાભારતની પ્રત પહોળાઈમાં આઠતમ્બુ તમ્બુની હતી. ચારે પુસ્તકમાં સંખ્યાબંધ
મનોહર ચિત્રો હતાં. આ ચારે પહેલી વાર આ પ્રદર્શનમાં જ પ્રદર્શિત થયાં
હતાં.

૨૬ થી ૨૯

૩. લખ્યા સાલ વિક્રમ સંવત ૧૭૫૦ પહેલાંના ગુજરાતી ગ્રંથો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અગ્રે કરેલાં પ્રદર્શનના (એક દૃષ્ટિએ ફરીથી વધારે
મહત્વનો ગણી શકાય એવા) આ વિભાગમાં (૧૯૪૦+૬૨=) ૧૧૯ ગ્રંથો આપ્યા
હતા. આમાં (અને આ પછીની કલમોમાં નોંધેલા ગુજરાતી ગ્રંથોમાં) જેન ક્રમાંકોની

કૃતિઓ અને જૈન વિષયો ઉપરનાં પુસ્તકોનું પ્રમાણ મોટું છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ જૈન ગુજરાતી સાહિત્યને કેટલું મહત્ત્વ આપવું અને કેટલું ઉપયોગી ગણવું એ પ્રશ્નો વિદ્વાનોએ વિચારવાના છે. જૈન રાસો, ચરિત્રો, પ્રબંધો, આદિમાં એક તરફથી જૈન ધર્મ અને નીતિનો બોધ અને ત્રીજી તરફથી વાર્તાસ્ત્ર કે શુદ્ધ સાહિત્ય એ બેનાં પ્રમાણ નિશ્ચિત ન હોઈ શકે એ દેખીતું છે: કાંઈ કર્તા બોધને અતિ ગૌણ રાખી સાહિત્યની જ ગંભીરી ભેદને એવી કૃતિ રચે, તો કાંઈ સાહિત્યના અનુપાનમાં જૈન તત્ત્વોની જ શુદ્ધિ પાવા પ્રયત્ન કરે. વળી પોતાના સમયના કરતાં જૂની ભાષા વાપરવાનું પાંડિત્ય (?) જૈન કર્તાઓમાં વિશેષ ભેદમાં આવે છે એવો મત કેટલાક વિદ્વાનોનો છે; એ મત ખરો હોય તેટલે અંશે જૈન ગ્રંથોની રચના સાંભળે સમયે એવી ગુજરાતી ભાષા પ્રચલિત હતી કે કેમ એ સવાલના નિરાકરણમાં એ ગ્રંથોનો પુરાવો ઓછો વળનદાર ગણવો પડે. અને ત્રીજું, જૂના જૈન લલિયા લખ્યાં / સાલ આપતા નહીં, અગર ખોટી લખતા, અગર રચ્યા સાલ અને લખ્યા સાલનો ભેદ ગણકારતા નહીં, એવો આરોપ પણ સાંભળવામાં આવે છે; અને જૂના જૈન લલિયાની લખેલી સંકેતો બધાકે હજારો જૂની પ્રતો છે, તે તપાસતાં આરોપ ખરો કરે, તો તેટલા અંશમાં પણ જૈન ગ્રંથોનો પુરાવો હલકો પડે એ દેખીતું છે. પરંતુ જૈનો વિરુદ્ધના ઉપલા મતો ખરા છે કે ખોટા તે તપાસવાનો—એ વિષયના તમામ પુરાવા નિષ્પક્ષપણે જોવાનો—સમય હજી હવે શરૂ થાય છે, હાં એ મતને ખરાજ સ્વીકારી લઈને જૈન સાહિત્યને તથા જૈન ગ્રંથોની જૂની હસ્તલિખિત પ્રતોને નકામાં જવાં ગણી, લેવામાં શુદ્ધ ઇતિહાસદષ્ટિ નથી. એથી ઉલટું, જૈન વિદ્વાનો પોતાને પ્રિય વસ્તુઓની વખીલાતમાં અતિશયોક્તિ વાપરે છે, તેટલે અંશે બ્યવહારકૌશલને ખાટે પકાયેલી વણિક કોમોના તેઓ ખરા પ્રતિનિધિ નથી, એ પણ ઉમેરવું પડે છે. અતિશયોક્તિથી સામે પક્ષ ઉરકેરાય અને દુરાગ્રહી થાય એ અનુભવસિદ્ધ નિયમ ધ્યાનમાં રાખીને જૈન વખીલો અનેક રીતે કરી જોયેલા સળંગ પુરાવાથી જોયે સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેટલો જ-કે તેથી પણ કંઈક ઓછો-દાવો કરે, એમાં જ એમની વધીલાતની શોભા છે. અને ભાષા અને ઇતિહાસ જેવા શાસ્ત્રીય વિષયોમાં પક્ષાપક્ષિ હાનિકારક અને સર્વથા ત્યાગ્ય છે.

વિક્રમ સંવત ૧૬૦૦ સુધીના ૧૭.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ગ.) ૧૪૯૦ — મુઘાવબોધમૌલિક અને ધાતુપારાયણ.

૩૦

મૂલગ્રંથ સંસ્કૃત; દીક્ષા અતિ જૂની ગુજરાતી.

(ડ.) ૧૫૧૭ — તપાગચ્છનાયક સોમસુદરસૂરિ કૃત નવતત્ત્વસૂત્ર નાટ્યવબોધ. ૩૧

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ડ.)	૧૫૨૧	—	સ્વયંભૂદેવ કૃત રામાયણપુરાણ.	૩૨
(કે.)	૧૫૪૯	—	જૈનસ્તવનો.	૩૩
(મ.)	૧૫૫૩	—	જયસોમકીર્તિ કૃત પાર્શ્વનાથસ્તોત્ર.	૩૪
(છ.)	૧૫૫૭	—	સુવનદીપક.	૩૫
(લી.)	૧૫૬૧	—	શ્રીવત્સ કૃત મૃગાંકલેષા ચરિત્ર.	૩૬
(ભા.)	—	આ જ પુસ્તકની બે જૂની પ્રત.	૩૭, ૩૮	
(ડ.)	૧૫૬૫	—	હીરાણંદ કૃત વિद्याવિલાસનરીંદ પવાહો.	૩૯
(ક.)	—	આ જ પુસ્તકની બે જૂની પ્રત.	૪૦, ૪૧	
(મે.)	૧૫૭૫	—	વિજયમદ્રસૂરિ કૃત હંસવજ્ર રાસ.	૪૨
(દિ.)	૧૫૮૨	—	વજ્ર કૃત સારચ્છદ્રમૃગાંકલેષા રાસ.	૪૩
(દિ.)	—	સાલ વગરની પાંચ જૂની બીજી નકલ.	૪૪	
(લા.)	૧૫૯૭	—	ક્ષેત્રસમાસ પ્રકરણ.	૪૫
(મા.)	૧૫૯૮	—	દયામેષ વાચક કૃત મંગદસાગરવાલ ચરિત્ર.	૪૬
વિક્રમ સંવત ૧૬૦૦ થી ૧૭૦૦ સુધીના ૪૦.				
(ડ.)	૧૬૦૬. ૧૫૧૨	—	પદ્માનભ કૃત વહાનદ્વે પ્રવંચ.	૪૭
(ડ.)	—	—	બીજી નકલ.	૪૮
(ડ.)	૧૬૦૮	—	માવસુનિ કૃત હરિશ્ચંદ્ર રાસ.	૪૯
(ડ.)	૧૬૦૯	—	શુભવર્ચન કૃત વર્દમાન દેશના ઇત્યાદિ.	૫૦
(લા.)	૧૬૦૯	—	રત્નકલશમણિ કૃત સમ્યક્કૌમુદી બાલાવબોધ.	૫૧
(મા.)	૧૬૧૩	—	શ્રોણિકરાજ રાસ.	૫૨
કર્તા—સકલકીર્તિનો કોઇ શિષ્ય.				
(મ.)	૧૬૧૩	—	સમરચંદ્ર કૃત મહાવીર જિનસ્તોત્ર.	૫૩
(ક.)	૧૬૨૦-૨૯	—	યોગશતવધ.	૫૪
(લા.)	૧૬૨૦-૨૯	—	વૈદ્યક, મંત્રશાસ્ત્ર અને શકુનશાસ્ત્રની કેટલીક નહાની ચોપડીઓ; જૂના આંકના પાણ; અને બે સંસ્કૃત ચોપડીઓ એ બધી એક જ ચોપડામાં લખેલી છે; તેમાં ૧૬૨૦ થી ૧૬૨૯ સુધીની સાલો લખ્યાસાલ તરીકે આપી છે.	૫૫
(ડ.)	૧૬૨૩	—	ચશોધર કૃત પનારયાન.	૫૬
(ડ.)	૧૬૩૦	—	નલદમયંતી રાસ.	૫૭
(કે.)	૧૬૩૬. ૧૫૭૬	—	હીરકલ્પ કૃત સિદ્ધાસન દ્વાવિંદ્યતિ,	૫૮
(મ.)	૧૬૩૯	—	શ્રી મદ્ધા કૃત અટાર પાપસ્યાન.	૫૯

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને અંથનાં નામ.)

(ભા.) ૧૬૪૨ ૧૫૫૦	મુનિપતિગજપિં ચરિત્ર.	૬૦
(ભા.) ——— ———	આની જ એક બીજી જૂની નકલ.	૬૧
(ભા.) ૧૬૪૪ ———	રતનચૂડ રાસ.	૬૨
(ભા.) ૧૬૪૬. ૧૫૪૩	લાવણ્યસમય કૃત સિદ્ધાંત ચૌપદ.	૬૩

આમાં હિંમચંદ્રના આશ્રયદાતાની હકીકત આપેલી છે.

(ભા.) ——— ———	આની જ એક બીજી જૂની નકલ.	૬૪
(ક.) ૧૬૫૨ ———	મહાવીર ૨૭ મવસ્તવન.	૬૫
(લા.) ૧૬૬૪ ———	વિનયસમુદ્ર કૃત પુણ્યકુમારચરિત્ર.	૬૬
(લા.) ૧૬૬૫. ૧૫૮૨	સહજસુંદર કૃત ધીરત્નસાર રાસ.	૬૭
(ડ.) ૧૬૬૫ ———	ધીરવ્યાસ કૃત રણમસ્લહદ.	૬૮
(મ.) ૧૬૬૬. ૧૫૮૩	શ્રીમારાધના.	૬૯
(લા.) ૧૬૬૬ ———	શાવકાચાર.	૭૦
(ક.) ૧૬૬૮ ———	દેવવિજય કૃત ધારમત ટીપ.	૭૧
(મ.) ૧૬૭૦ ———	લાવણ્યસમય કૃત વિમલમનિ રાસ.	૭૨
(ડ.) ૧૬૭૧ ———	સહજકુશલ કૃત હુદી અથવા શ્રુતવિચાર.	૭૩

મૂલ પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.

(લા.) ૧૬૭૨ ———	સાધુવંદના.	૭૪
(ભા.) ૧૬૭૨ ———	વાસવદ કૃત મહાવીર ૨૬ ગર્મિતિસ્તવન.	૭૫
(મ.) ——— ———	આની જ એક જૂની નકલ.	૭૬
(ક.) ૧૬૭૨ ———	માલગ કૃત વાળકાદવરીનો તરણુબો.	૭૭

પહેલાં પાંચ પૃષ્ઠ નથી.

(મ.) ૧૬૭૪ ———	નવતત્વસાવાલાવબોધ.	૭૮
(ડ.) ૧૬૭૭ ———	સમયસુદર કૃત નલદમયતી રાસ.	૭૯
(ક.) ૧૬૭૮ ———	હીરાણંદ કૃત વિદ્યાવિલાસ રાસ.	૮૦
(મ.) ૧૬૮૫. ૧૫૩૯	મીમ કૃત હરિજીલા.	૮૧
(લા.) ૧૬૮૫. ૧૫૭૧	રત્નસૂરિ કૃત ધીરત્નચૂડ રાસ.	૮૨
(ડ.) ૧૬૮૫ ———	અસદ્વાદ સત્તરી.	૮૩
(મ.) ——— ———	આની જ એક જૂની નકલ.	૮૪
(ડ.) ૧૬૮૭ ———	નયસુદર કૃત નલચરિત્ર.	૮૫
(લા.) ૧૬૮૮. ૧૬૪૩	અયવત કૃત ઋષિદત્તા રાસ.	૮૬

વિ. સં. ૧૭૦૦ થી ૧૭૫૦ સુધીના અને બીજા જૂના ગ્રંથો ૬૨.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને પુસ્તકનાં નામ.)

(લા.)	૧૭૦૧. ૧૬૭૮	જિનસિંહસૂરિ કૃત શાલિમ્બ્રચતુષ્પદી.	૮૭
(ક.)	૧૭૦૨ —	પટાવડ્યક ચાલાવવોધ સદ્.	૮૮
(મ.)	૧૭૦૩. ૧૬૬૫	નયસુદરવાચક કૃત નલાહ્યાન.	૮૯
(ગ.)	૧૭૦૪. ૧૬૬૦	દેવદાસ કૃત ઋક્ષિમણિહરણ.	૯૦
(લા.)	૧૭૦૫ —	લીલાવતીનો રાસ.	૯૧
(દે.)	૧૭૦૮ —	વિષ્ણુદાસ કૃત શુકદેવાહ્યાન.	૯૨
(દે.)	૧૭૦૮ —	એ જ કર્તા કૃત સ્વકુચાહ્યાન.	૯૩

આ બંને એક ચોપડામાં.

(મ.)	૧૭૦૮ —	હર્પરાજ કૃત સૂરસેનકુમાર રાસ.	૯૪
(મ.)	— —	આની જ બીજી નકલ.	૯૫
(કે.)	૧૭૧૦ —	કુશલાનુબધિ અશ્વત્થય.	૯૬

મૂલ પ્રાકૃત; ટીકા ગુજરાતી.

(લા.)	૧૭૧૮ —	રોઢલા રાસ.	૯૭
(ક.)	૧૭૨૨ —	મહુલી વાંકય.	૯૮
(લા.)	૧૭૨૩. ૧૬૭૬	જ્ઞાનમેઠ કૃત ગુણાવલી ચૌપદ.	૯૯
(ડ.)	૧૭૨૩. ૧૬૬૫	નયસુદર કૃત નલાયન.	૧૦૦

સોળ પ્રસ્તાવના.

(લી.)	૧૭૨૫. ૧૬૬૪	કુશલસૂરિ કૃત પ્રત્યેકધુદ રાસ.	૧૦૧
(લા.)	૧૭૨૫ —	જિનરાજ કૃત ગજકુમાર પ્રવધ.	૧૦૨
(કે.)	૧૭૩૨. ૧૫૧૨	નરસિંહ મહેતા કૃત હાર સમેના પદ.	૧૦૩

૨૫. અમનરાય હરરાયજીની પ્રત.

(લા.)	૧૭૩૩ —	ધર્મસમુદ્રવાચક કૃત રાત્રિભોજન રાસ.	૧૦૪
(લા.)	૧૭૩૩ —	વિજયદેવસૂરિ કૃત શિયલનો રાસ.	૧૦૫
(ડ.)	— —	એ જ પુસ્તકની બીજી પ્રત.	૧૦૬
(મ.)	— —	એ જ પુસ્તકની ત્રીજી પ્રત	૧૦૭
(ડ.)	૧૭૩૪. ૧૬૭૩	સમયસુદર કૃત નલદમયતી ચૌપદ.	૧૦૮
(કે.)	— —	એ જ પુસ્તકની બીજી નકલ.	૧૦૯
(મ.)	૧૭૩૬. ૧૫૫૪	ઋષભદાસ કૃત દોરવિજયસૂરિ રાસ.	૧૧૦

(ડ.)	૧૭૩૬ —	સિંહરત્નશેષર કૃત ગ્રીવાલ ચૌપદ.	૧૧૧
(ક.)	૧૭૩૭ —	માધવાચાર્ય કૃત માધવનિદાન.	૧૧૨
મૂલ સંસ્કૃત; અર્થિત ગુજરાતી ટીકા.			
(લા.)	૧૭૪૬. ૧૫૧૩	રાજરત્નવચનિકા..	૧૧૩
(લા.)	૧૭૪૭ —	ઉત્તરાધ્યયન ૨૬ સત્તાય.	૧૧૪
(ડ.)	} — — —	અને રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ પાસેથી	૧૧૫ થી ૧૧૮
(વ.)		ખીજ નકલે.	
(મ.)		— — — —	
(ક.)	૧૭૪૮ —	કેશવદાસ કૃત કવિત્રિયા.	૧૧૯

મૂલ હિંદી; અને ગુજરાતી તરજુમો.

ઉપલી યાદીઓમાં નલકમયંતીની વાર્તાને લગતાં પાંચ, રત્નચૂડામણિની વાર્તાને સમતાં ત્રણ, શ્રીયલની વાર્તાને લગતાં ત્રણ, વિદ્યાવિદ્યાસ, મૃગાંકશેખા, અને ઋષિદત્તાની વાર્તાઓમાંથી દરેકને લગતાં બે, સિંહાસન હાનિંચતિ બે એમ પુસ્તકો નોંધવામાં છે. એક કર્તાના એકથી વધારે પુસ્તકના દાખલા પણ આવેલા છે. અને કર્તાઓ વચ્ચે શરણિખના, શરણાખના, અને ખીજ સંબંધી પણ જોવામાં આવે છે. આ અને ખીજ ધ્યાનમાં લેવા જેવી વિગતો નોંધવા માટે યાદીઓ કરતી વખતે પ્રથમ એક હાથે આસન ઉમેરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એમાં વિસ્તાર અને શુદ્ધિવશ્ય થઈ જવાથી તે છોડી દેવામાં આવ્યું છે.

ઉપલી લખ્યાસાશે વિશ્વસનીય મનાય તેટલે દરજે ઉપલા ગુજરાતી ગ્રંથો અને કર્તાઓ વિ. સં. ૧૭૫૦થી જૂના એ દેખીતું છે. અને આ કારણથી એ ગ્રંથો કે કર્તાઓમાંના કોઈની સાથે પ્રથમ દર્શને સમકાલીન જણાયા એવા ખીજ ગ્રંથોની યાદી અહીંજ મુકવામાં આવે છે, અગર જો કે એ ગ્રંથો લખ્યાસાલ વગરના અથવા મોડી લખ્યાસાલ વાળા છે.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(મ.)	— — —	પાસચંદ્ર કૃત જાગમઝગીરી.	૧૨૦
(ડ.)	— — —	” ” ધર્મનાયસ્તવન.	૧૨૧
(મ.)	— — —	” ” સમોસરેજ સ્તોત્ર.	૧૨૨
(ડ.)	— — —	” ” સાધુમનોરથ.	૧૨૩
(મા.)	— ૧૬૦૦	” ” સદક ક્રપિ ચરિત્ર.	૧૨૪
(ક.)	૧૭૭૮ —	” ” પ્રાર્થનાય સ્તવન.	૧૨૫

ચોવીશ દડકમા

(લખ્યા સ) (રચ્યા સ) (કર્તા અને પુસ્તકના નામ)

(ક) ૧૯૪૯ ———	પાસચંદ દ્વૃત ધીરાસ	૧૨૬
(મ) ૧૯૪૯ ———	„ „ વિધિરાસ	૧૨૭
(મ) ૧૯૪૯ ———	„ „ નેમિનાથ સ્તવન	૧૨૮

મૂલ પ્રાદૃત, ટીકા ગુજરાતી

(મ) ૧૯૫૫ ———	પાસચંદ દ્વૃત નાની આરાધના	૧૨૯
(મ) ——— ———	„ „ ૨૪ જિનનમસ્કાર	૧૩૦
(મ) ——— ———	આદીશ્વર અને શાતિનાથ વિગ્ગસિ	૧૩૧
(ડ) ——— ૧૬૦૬	પાસચંદ શિષ્ય સમરચંદ દ્વૃત ચતુર્થયમઢન	૧૩૨
(મ) ——— ———	આની જ ખીજી નહલ	૧૩૩
(ડ) ——— ૧૬૦૯	પાસચંદ શિષ્ય સમરચંદ દ્વૃત સ્તવનો	૧૩૪
(મ) ——— ———	„ „ „ „ આદિનાથસ્તવન	૧૩૫, ૧૩૬
	એ નહલ	
(ડ) ——— ———	„ „ „ „ ચતુર્દશી સ્તવન	૧૩૭
(મ) ——— ———	„ „ „ „ ૨૪ જિન સ્તવન.	૧૩૮
(મ) ——— ———	„ „ „ „ ૨૪ જિન નમસ્કાર	૧૩૯

સંસ્કૃત અને ગુજરાતી.

(મ) ——— ———	સમરચંદ દ્વૃત જિનોક્ત સદ્દહણક્રિયા સક્ષાય	૧૪૦
(ડ) ——— ———	પાસચંદ શિષ્ય સમરચંદ દ્વૃત ગીતાર્થપચાવયોધ	૧૪૧
(મ) ——— ———	આની જ ખીજી નહલ	૧૪૨
(મ) ——— ———	પાસચંદ શિષ્ય વિનયદેવસૂરિ દ્વૃત અનતનાથ સ્તવન	૧૪૩
(લા) — - ૧૫૮૨	સહજસુદર દ્વૃત ધારત્નરાસ	૧૪૪
(લા) ૧૭૫૧. ૧૫૨૦	„ „ રનકુમાર રાસ	૧૪૫
(બા) ૧૭૮૪ — -	„ „ ચૂલિમદ્રગુણરત્નાવર છદ	૧૪૬
(વ) ૧૭૬૨ ની નહલ	ઉપરથી નહલ—ચૂલમદ્રચરિત	૧૪૭

મૂલ સંસ્કૃત, ટીકા ગુજરાતી

(મા) ૧૮૩૭ — -	ઉદયરત્ન દ્વૃત સ્વૃત્તિમદ્વ્યાસ	૧૪૮
-----------------	--------------------------------	-----

૪. ખીજી ગુજરાતી અથો આ દનમમા વ-કીમતી અથો, રાનદપ્તિ સાન

વિ.સં. ૧૭૫૦ પછીના યુગ, અને ગ-લખ્યા સાલ વગરના યુગ, એમ પેટા કરીને ત્રણ યાદીઓ આપવામાં આવે છે. યાદીઓની ગ્યતા ઉપથી કલમ પ્રમાણે જ કરેલી છે તેમાં ક-કીમતી યુગ, એ પેટામાં ખરીદી તે ચ-કે ગ-માં મુકના બેઠાએ એવા યુગમાંથી જે કેટલાક વિશેષ મહત્વના જણાયા, તે વીણીને જુદા મુકેલા છે અને એમાંના કેટલાક તો ઉપલી કલમમાંના ઉત્તમોત્તમ યુગની હારમાં મુકવા જેવા છે, માત્ર તેમની મળી આવેલી પ્રત મોડી લખાવણી હોવાથી, અગર લખ્યા માનના નિર્દેશ વગરની હોવાથી, અગરતો ગ્રંથ જ વિ.સં. ૧૭૫૦ પછી રચાયેલો હોવાથી, ઉપલી કલમને માટે સ્વીકારેલી મર્યાદામાં તે આવી શક્યા નથી વળી ઉપલી કલમમાંના કલમ જ ગ્રંથ એક સરખી કીમતના, કે અનુક્રમે અનુસરતી કીમતના ગણવાના નથી, એટલું જ નહીં પણ એમાં કેટલાક તો નકામાં જેવા પણ— લખ્યા સાન વિ.સં. ૧૭૫૦થી વહેલી હોવાને લીધે દાખલ કરવા પડેલા છે એથી ઉલટું આ કલમના જ અને ગ પેટા ભાગમાં આવેલા યુગમાંથી કેટલાક ખરેખરા કીમતી છે. મતલબ કે ગુજરાતી યુગને મહત્વ આપતું, અને તેમાં પણ લખ્યા સાનના નિર્દેશને વળગીને ખર્ચતા સુધી તેના અનુક્રમમાં યુગને ગોઠવના, તથા સમગ્ર ગુજરાતી વાકમયમાં શુદ્ધ સાહિત્ય, જૈન સાહિત્ય, વૈદ્યક, જ્યોતિષ આદિનું સાહિત્ય, ઇલાદિ વર્ગોના વત્તાઓના મહત્વ વિષેના મતભેદ અને વાદવિવાદથી આ પ્રદર્શન અને તેમાં આવેલા આ યુગની યાદીઓને અસ્પર્શ જ રાખવા, એ ધોરણ પ્રમાણે રચવામાં આવેલી આ યાદીઓને— અને તેમાંના ક્રમને—હદથી વધારે મહત્વ આપનારું નથી ઇતિહાસ દ્રષ્ટિએ ઉત્તમોત્તમ પ્રાચીન વસ્તુની કિંમત પણ અપરિમિત નથી, તેમ ગમે તેટલી તુરંત પણ પ્રાચીન વસ્તુ છેક નકામી નથી, એ જાણીતું છે.

ક—કીમતી યુગ

આ વર્ગમાં મુકાય એના નહાના મો. ૧૧૪ ગ્રંથ આ-આ હતા

(લખ્યા સ) (રચ્યા મ) (કર્તા અને યુસ્તના નામ)

(મી)	— ૧૩૨૭ —	સપ્તલેખ રાસ	૧૪૮
— ૧૪૧૨ —	ઉદયવત કૃત મોતમસ્વામિનો રાસ આની (દિ.), (ભા.),		
	(મ) (મા), અને (મી) ની મળીને સાત પ્રત આની		
	હતી		૧૫૦-૧૫૬
(મલ)	— ૧૪૨૩ —	જ્ઞાનપદ્યમી	૧૫૭
(ર)	— ૧૫૦૮ —	રત્નાકર કૃત વસતવિગત સચિત્ર	૧૫૮
(ક)	— ૧૫૪૪ —	છક્રમો બોણા	૧૫૮
(મા)	૧૮૪૫ ૧૫૫૭	હવિષ્ણુગરસુરિ કૃત પૃથ્વીચંદ ચરિત્ર	૧૬૦
(નલ)	— ૧૫૮૨ —	જ્ઞાનમંદી	૧૬૧

(૧મ્યા સં.) (૨મ્યા સં.) (કૃત્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ગ.)	૧૭૫૫. ૧૬૧૬	માલણ કૃત દશમસ્કંધ.	૧૬૨.
(ક.)	૧૭૭૦	— — — શ્રીહારીરાજ કૃત માધવાનલ ચૌપદ. સચિત્ર.	૧૬૩
(ડ.)	૧૮૧૮. ૧૬૧૯	પ્રમોદશીલ કૃત વેત્તાલપચાશિના.	૧૬૪.
(ઘ.)	— — — ૧૬૨૦	રત્નસુંદર „ ધર્મદત્ત રાસ.	૧૬૫.
	— — — ૧૬૧૭	વિષ્ણુદાસ „ સમાપર્વાચાન.	૧૬૬
	— — — ૧૬૨૪	વસ્તા „ શુકદેવાચાન.	૧૬૭
		અને એક એપાગ્રામા.	
(ખ.)	— — — ૧૬૪૪	કવિ સુંદર કૃત મુરસુદરી ચૌપદ.	૧૬૮
(ભ.)	— — — — —	નયસુદર „ મુરસુદરી ચરિત્ર.	૧૬૯
(મ.)	— — — ૧૬૪૮	ચંદ્રકલાસાગરસિદ્ધિ કૃત સરસ્વતી ભગવતી અડચલ છંદ અને ખીબા સ્તોત્ર.	૧૭૦
(ક.)	૧૮૮૩. ૧૬૬૯	મુનિદામોદર કૃત મુનિનરીદ્ર રાસ.	૧૭૧
(મી.)	— — — ૧૭૧૭	હર્ષરાષિ કૃત શ્રીચંદરાજ રાસ.	૧૭૨
(દિ.)	— — — ૧૭૨૨	ચંદ્રનાથ કૃત પ્રભુમ્નપ્રવચ.	૧૭૩
(ડ.)	૧૮૧૧. ૧૭૨૩	લામવર્દન „ વિદ્યમાદિલ રાસ.	૧૭૪
(ક.)	૧૭૮૩. ૧૭૨૪	પરમસાગર „ વિક્રમચેત્ર ચતુષ્પદી.	૧૭૫
(ડ.)	૧૭૯૨ — — —	નરપતિ „ વિક્રમાદિલ ચૌપદ	૧૭૬
(મી.)	— — — — —	ખીબા નકલ.	૧૭૭
ક.)	૧૭૯૫ — — —	મહારાજાધિરાજ જસવતસિંધ કૃત માપા મૂવળ.	૧૭૮.
(ઘ.)	— — — ૧૭૨૪	જ્ઞાનસાગર કૃત આપાદમૂર્તિ રાસ.	૧૭૯
(ઘ.)	— — — — —	„ „ નદિપેળરિમિ ચૌપદ	૧૮૦
(ઘ.)	— — — ૧૭૨૯	„ „ હલાપુત્ર રાસ.	૧૮૧,
(મી.)	૧૮૮૨. ૧૭૩૭	યશોવિજય „ શ્રીપાલ રાસ.	૧૮૨
	— — — — —	જૈમિન્યશ્વમેધ.	૧૮૩

આદિ અતના પાના વગરનો જૂનો ગ્રંથ.

(ક.)	૧૮૬૬ — — — — —	દોહ માસની વાર્તા સચિત્ર.	૧૮૪
(વા.)	— — — — —	„ „ „	૧૮૫.
(ન.)	— — — — —	ચારણી કવિતાનો ચોપડો.	૧૮૬
(ડ.)	— — — — —	દોહત વિજય કૃત હુમાણરાસ સચિત્ર. અપૂર્ણ.	૧૮૭
(દિ.)	૧૭૭૭ — — — — —	મહીચંદ્રસિંધુજયસાગર કૃત સૌતાહરણ.	૧૮૮

(લખ્યા સં.) (રચ્યા મં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

- (૫.) ૧૭૫૮ એક ચોપડામાં પ્રેમાનંદ કૃત
સુરેલાહરણ ૧૮૯. સ્વપ્નશામ્યાન ૧૯૦. નળાભ્યાન ૧૯૧.
કર્તાના નામ વગરનાં શિવરાત્રી વધા ૧૯૨. નંદરાય (?) નું આશ્યાન ૧૯૩
- (૬.) ૧૭૭૫ — સામઝમઝ કૃત સિંહાસનદ્વાનિશાતિ. ૧૯૪
- (૬.) " " વેતાર્પચરિતા. ૧૯૫
- (૫) ૧૭૮૦ — પ્રેમાનંદ કૃત મામેરું ૧૯૬, હુઢી. ૧૯૭
- (૫.) ૧૮૧૧ — પ્રેમાનંદ શિષ્ય રત્નેશ્વર કૃત પાડવાશ્વેધ. ૧૯૮
- (૫.) ૧૮૧૯ — વીરજી કૃત સુરેલાહરણ ૨૪ કડવાં ૧૯૯
- (૫.) ૧૮૩૧ — એક ચોપડામાં પ્રેમાનંદ કૃત મોસાલુ ૨૦૦
દશમલીલા ૨૦૧. જોગેશ્વર કૃત ગરવીઓ ઇલાદિ. ૨૦૨
કર્તાના નામ વગરની સંસ્કૃત પિંગલ રાગમાલા. ૨૦૩
- (૫.) ૧૮૪૯. ૫૨ — એક ચોપડામાં પ્રેમાનંદ કૃત હુઢી ૨૦૪ બ્રમર પંચીશી. ૨૦૫
મોસાલું ૨૦૬. સુરમઝ કૃત સ્વર્ગારોહિણી ૨૦૭. ધનદાસ કૃત.
અર્જુનચીતા ૨૦૮. મેગલ કૃત ધ્રુવાશ્યાન ૨૦૯.
- (૫.) ૧૮૬૭ — એક ચોપડામાં સામઝમઝ કૃત પંચદહની વાતો ૨૧૦
હસની વાતો ૨૧૧ કમલની વાતો ૨૧૨ ત્રિયારાગ્ય ૨૧૩
સમુદ્રની કથા ૨૧૪ કાઠના ઘોડાની વાત ૨૧૫
- (૫.) ૧૮૬૮ — એક ચોપડામાં
ગિરધર કૃત આઠ ભુજગી ૨૧૬, કાનદાસ કૃત પવો ૨૧૭, શાહુલિયા કૃત એકાદશી
માહાત્મ્ય ૨૧૮. શાહુલિયા કૃત નરસંગના મંજન ૨૧૯, કર્તાના નામ વગરના છદ્
માતાના ૨૨૦.
- (૫.) ૧૮૬૯-૭૨ — એક ચોપડામાં
પ્રેમાનંદ કૃત ઉપાહરણ ૨૨૧, સામઝમઝ કૃત સીંચરિત ૨૨૨, અને વસ્ત્રરશ્મિ
(કટકહરણ) પૂતળીની વાતો ૨૨૩.
- (૫) ૧૮૭૦-૭૪ — એક ચોપડામાં
અલા કૃત અક્ષય ગીતા ૨૨૪, ચિત્તવિચાર ૨૨૫, પંચીરૂણ ૨૨૬, ત્રણલીલા ૨૨૭,
વિચારમાલ ૨૨૮
- (૫) ૧૮૭૫ — એક ચોપડામાં
પ્રેમાનંદ કૃત મદાલસા આશ્યાન ૨૨૯, દાણલીલા ૨૩૦, સુરેલાહરણ ૨૩૧, કર્તાના
નામ વગરની નંદ્યસીધી ૨૩૨, કર્તાના નામ વગરની નરસિંહનો રામ ૨૩૩.

(લખ્યા સં.) (રચ્યા સં.) (કર્તા અને ગ્રંથનાં નામ.)

(ગ) ૧૮૮૭ — નરહરદાસ કૃત યોગવાસિટ્સાર. ૨૩૪

(ગ.) ૧૮૮૭ અક્ષય કૃમે અક્ષયગીતા ૨૩૫

(પ.) ૧૯૦૪ — એક ચોપડામા

પ્રેમાનંદ કૃત જ્ઞાનગીતા ૨૩૬, વિધામ ૨૩૭, અશ્વા કૃત છપ્પા ૫૧ ૨૩૮, અક્ષયગીતા ૪૦ ૬૩૫ ૨૩૯. કુવેરદાસ કૃત પ્રમાતિયા ૨૪૦, તિથિઓ ૨૪૧, અવિના(!)શી ૨૪૨, હસતાલવ ઘ્રષ ૨૪૩, શાકર કૃત ગરવા ૨૪૪, પ્રીતમ કૃત પદો ૨૪૫, કવીર કૃત મગલ ૨૪૬. ઇત્યાદિ.

(પ.) ૧૯૦૪ — એક ચોપડામા

હરિદાસ કૃત સામઝશહાનો વિવાહ ૨૪૭, પ્રેમાનંદ કૃત નઝાલ્યાન ૨૪૮.

(પ.) — એક ચોપડામા

પ્રેમાનંદ કૃત અભિમન્યુ આહ્યાન ૨૪૯, સુદામાચરિત ૨૫૦.

(પ.) — — એક ચોપડામા

પ્રેમાનંદ કૃત અભિમન્યુ આહ્યાન ૨૫૧, સુદામા ચરિત ૨૫૨.

(પ) — — પ્રેમાનંદ કૃત રાક્ષિણી હરણ ૨૫૩.

(પ.) — — એક ચોપડામાં

કુદાયનદાસ કૃત હરિનામાવલિ ૨૫૪, મજનસાર ૨૫૫, પદો ૨૫૬. કૃષ્ણાદાસ કૃત પદો ૨૫૭ કવિનંદદાસ કૃત પદો ૨૫૮. સુરદાસ કૃત પદો ૨૫૯, વર્ણાક્રતુપદ ૨૬૦. ગગ કૃત પદો ૨૬૧. સુદરદાસ કૃત મજનપદો ૨૬૨.

સ—લખ્યા સાલ વિક્રમ સવત ૧૭૫૦ પછીના ગ્રંથો ૫૬.

(ક.) ૧૭૫૫ — — સાઠી સવત્સરી. ૨૬૩

(રા) ૧૭૫૬ — — જાતકસાર સંકૃત, તરણુમે મુજા. ૨૬૪

(ક.) ૧૭૪૭ થી ૧૭૮૧ નો એક ચોપડો-તેમા

વિજયવાચક કૃત ૩૬ સજ્ઞાય ૨૬૫, માનકુશલ કૃત સિદ્ધચક્ર સ્તવન ૨૬૬, યશઃ સોમ કૃત વારહમાન સજ્ઞાય ૨૬૭, ઉદયવિજય કૃત રાજગીતા ૨૬૮, માળિકસાગરસુરિ કૃત મહાવીર સ્તવને ૨૪ ગરવી ૨૬૯, હીરવિજય કૃત મહાવીર સ્તવન ૨૪ ગરવી ૨૭૦, જિનરાજ કૃત નદીપેજસજ્ઞાય ૨૭૧, લઘિવિજયગણિ કૃત દિલાઈમુનિસજ્ઞાય ૨૭૨, સમય-સુંદર કૃત પદાવતી ૨૭૩, ઉદયરત્ન કૃત સ્કૂલમદ્રહપીકેશસજ્ઞાય ૨૭૪, ચતુર્વિંશતિજિન સ્તવન ૨૭૫, ગૌતમપૃચ્છા ૨૭૬, સાધ્વાચાર સજ્ઞાય ૨૭૭, ચેલણાસતી સજ્ઞાય ૨૭૮, નવતત્ત્વચિંતાર ચૌપદ ૨૭૯, સ્વામી દાદ્ગીવી સાહી અને સ્તવનો ૨૮૦.

(સપ્તમી સં.) (રમ્યા સ.) (કૃત્તાં અને અંથનાં નામ.)

- (ક.) ૧૭૬૨ ———— શ્રીધર „ શ્રીધરસાગર. ૨૮૧
- (ખા.) ૧૭૬૭ ———— મદ્મજિનદાસ „ યશોધરરાસ. ૨૮૨
- (ક.) ૧૭૭૦ ———— રાલવિજય „ મગીપુરાણ. ૨૮૩
- „ „ ચંદાનમંદરાજીય રાસ દેવ્યાદિ. ૨૮૪
- (વ.) ૧૭૭૦ ———— ———— જંવૂતમારસમ્ભાવ. ૨૮૫
- (ક.) ૧૭૭૧ ———— ———— ઉપવાસગદમાસૂત્ર પ્રાકૃત; દીકા ગુજરાતી. ૨૮૬
- (ક.) ૧૭૭૨ ———— વિક્રમસુત દેવેન્દ્ર કૃત યશોધરમહારાજચરિત્ર. ૨૮૭
- (ખા.) ૧૭૭૩ ———— તુલસીદાસ કૃત મળિરત્નમાલા મહિન ૨૮૮
- એની જગજીવત કૃત ટીકા ગુજરાતીમાં.
- ૧૭૭૭ ———— નારચંદ્રગ્યોત્તિય ચાર. ૨૮૯
- (ક.) ૧૭૭૮ ———— સુનિરાજધી મહારાજાપુત્રપાદ કૃત શુભાવાલે. ૨૯૦
- (ક.) ૧૭૮૧ ———— ઘરાહમિહિરસુતપ્રયુગશ્ચ કૃત યદ્યપચાલિકા ૨૯૧
- યાલાયયોષસહિતા મંરકૃત, ૫જી સાથે ઉક્ત એ પ્રશ્નને
- તરજુમે ગુજરાતી.
- ૧૭૮૨ ———— ———— રચનીમોજન સમ્ભાવ. ૨૯૨,
- (ક.) ૧૭૮૪ ૨. સં. ૧૭૦૭ ઉદયધર્મ કૃત વામ્યપ્રકાશટપ્યાસહ. ૨૯૩
- દીકા ન ગુજરાતી. ઉદયધર્મ રત્નસિંહસુરિનો ગિધ. ૨૯૩
- (ખા.) ૧૭૮૪ ———— ———— સમાચારી ચત્પસૂત પ્રાકૃત; દીકા ગુજરાતી. ૨૯૪
- (ખા.) ૧૭૮૭ ———— જેમિચદ કૃત દક્ષપટિસતપ્રકરણ પ્રાકૃત; દીકા ગુજરાતી. ૨૯૫
- (લા.) ૧૭૮૯ ———— ———— ગુણાવલિસતીનો રાસ. ૨૯૬
- (ખા.) ૧૭૯૩ ૨. સં. ૧૭૯૩ વજ્રમકુચલ કૃત હેમગણિરાસ આ અંથના નામક હેમ- ૨૯૭
- ગણિને જીવનદન અને જીવાવાહનેા પુત્ર કલો છે. ૨૯૭
- (ખા.) ૧૮૦૩ ૨. સં. ૧૭૯૭ માવપ્રમસૂરિ કૃત સુમદ્રારાસ. ૨૯૮
- (દિ.) ૧૮૦૫ ૨. સં. ૧૭૭૦ ———— ત્રેલોક્યસારદર્શન. ૨૯૯
- (ખા.) ૧૮૧૦ ૨. સં. ૧૬૯૬ માવવિજય કૃત પ્યાનસમ્ભાવ. ૩૦૦
- (વ.) ૧૮૧૭ ૨. સં. ૧૬૬૦ કે ૧૬૨૬ આનંદચંદ કૃત જિનપૂજા અને જિનસ્તુતિ. ૩૦૧-૨
- (ક.) ૧૮૧૮ ———— ગરુડ પુરાણ મ., દીકા ગુજ. ૩૦૩
- (ખા.) ૧૮૨૧ ૨. સં. ૧૭૯૭ જ્ઞાનસાગર કૃત ગુણવર્મ તૃપચરિત્ર. ૩૦૪
- (ક.) ૧૮૫૪ ———— બ્રહ્મધર્મ કૃત સુકુમાલસ્વામિનો રાસ. ૩૦૫
- (ક.) ૧૮૫૭ ૨. સં. ૧૫૨૪ પાટક રાવવજ્રમ કૃત ચિત્રસેન પંચાવતી ચરિત્ર ૩૦૬
- સં.; દીકા ગુજ. ૩૦૬
- (ખા.) પાત્રેથી બીજી નકલ. ૩૦૭

(૧૫મી સં.) (૨મી સં.) (૩મી અને ૪મી નામ.)

(ગા.) ૧૮૧૦ —	જિનમહનોવાધ્યાય કૃત કુમારપાલ પ્રબંધ.	૩૦૮
(બા.) (ગા.) પાસેથી સં. અને ગુજરાતી ખીજી નકલ.		૩૦૯, ૩૧૦
(બ.) ૧૮૭૦ ૨. સં. ૧૬૫૫ સૌભાગ્યપંચમી કથા સં.; ટીકા ગુજ.		૩૧૧
(મા.) ૧૮૭૨ ૨. સં. ૧૭૭૨ હરિમદ્રસૂરિ કૃત મુનિપતિ ચરિત્ર પ્રા. અને ગુજ.		૩૧૨
(પા.) ૧૮૯૩ —	નંદદાસ કૃત નામમજરી.	૩૧૩
(મ.) ૧૮૩૯ —	બ્રહ્મચર્યદર્શસમાધિસ્થાનકુલ.	૩૧૪
(લી.) ૧૮૪૪ —	જિનપ્રતિમાસ્થાપન સત્તાય.	૩૧૫
(મા.) ૧૮૪૭ —	પદ્મચંદ્રસૂરિ કૃત સ્તવનો.	૩૧૬
(મ.) ૧૮૫૭ —	સાધુરુપ કૃત મુધર્માગઠપરીધા ચૌપાઈ.	૩૧૭
(મ.) ૧૮૫૯ —	વિજયદેવે કૃત પંચાશ્રવસત્તાય,	૩૧૮

ગ—૧૫મી સાલ વગરના ગ્રંથો ૪૭.

(જ.)	ત્રીકમદાસ વૈદ્યવ્ર કૃત કૃષ્ણલીલા ચંદ્રાવલ્કા.	૩૧૯
(જ.)	રેવાશંકર ત્રીકમદાસ „ ત્રીકમદાસ પ્રશંસા.	૩૨૦
(બા.)	સહજાનંદ „ નિષ્કામશુદ્ધિ સં.; અને નિત્યાનંદ કૃત તરણુભો ગુજ. ૪૨૧	
(બા.)	સહજાનંદ „ ઉન્મત્ત ગંગા માહારમ્ય સં.;	
	અને નિત્યાનંદ „ તરણુભો ગુજ.	૩૨૨
(બા.)	— — — શિક્ષાપત્રી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી.	૩૨૩
(બા.)	— — — ગણેશચતુર્થીની હવીયત.	૩૨૪
(મ.)	— — — ઉપાદરણ.	૩૨૫
(મ.)	— — — અભિમન્યુ આશ્વાન.	૩૨૬
(જ.)	— — — શ્રૌપદી આશ્વાન.	૩૨૭
(જ.)	— — — શ્લોકમણિ વિવાદ.	૩૨૮
(પ.)	— — — લક્ષ્મીપાર્વતીનો સંવાદ.	૩૨૯
(જ.)	— — — હારમાલ્લા પ્રવંધ.	૩૩૦
(પા.)	— — — ચોવીસે અવતાર.	૩૩૧
(લી.)	— — — દમયતીનીકથા.	૩૩૨
(પા.)	— — — તુલસીદાસ કૃત દોહા હિંદી; ટીકા ગુજરાતી.	૩૩૩
(ક.)	— — — વૈયમ્યક્ષતક પ્રાકૃત; અને ટીકા ગુજરાતી.	૩૩૪
(પ.)	— — — લાકોરલીલા પ્રકરણ.	૩૩૫
(લાં.)	— — — જવુદ્રીપ પ્રજ્ઞાસિ સંસ્કૃત ટીકા ગુજ.	૩૩૬
(મા.)	— — — ખીજી નકલ.	૩૩૭

(લખ્યા સ.) (રચ્યા સ.) (કર્તા અને અથનાં નામ.)

(દિ.)	જવ્વચરિત્ર પ્રાકૃત, અંચિત્ત ગુજૃ ટીકા.	૩૩૮
(વ.)	વિ. સં. ૧૭૨૫ ની નકલ ઉપરથી નકલ	
	શ્રીતિલકાચાર્ય કૃત પ્રત્યેક જુદ્વચરિત્ર,	૩૩૯
(મા.)	— ૧૭૫૧ મોહનવિજય " માનતુગમાનવતો ચરિત્ર.	૩૪૦
(મા.)	— ૧૭૭૨ મહિમાસાગર " અર્ધપ્રક્ર ઋષિ રાસ.	૩૪૧
(ક.)	— જયમુદર " સારાશિષ્યામણ રાસ.	૩૪૨
(મે.)	રત્નસિંહ સૂરે શિષ્ય આનંદસિંહ સૂરે કૃત ઉપદેશમાલા કથાનક.	૩૪૩
(મે.)	" " " પદો.	૩૪૪
(ક.)	સમરસિંધ " ચીરં વિજ્ઞાસિકા.	૩૪૫
(મ.)	અમૃતગુર " સદ્ગુરુ ગીત.	૩૪૬
(મ.)	મેઘરાજ " તેર વાઢિયાણની રાજાચ.	૩૪૭
(લા.)	પુષ્પકુશલ " અમરસેન બેરસેનચતુષ્પદિના.	૩૪૮
(મા.)	— સાગરદત્ત રાસ શુની ગુજૃ	૩૪૯
(દિ.)	જયસેનાપતિ મુરોચનારાણી રાસ.	૩૫૦
(બા.)	રત્નસંચય પ્રાકૃત; ટીકા ગુજૃ	૩૫૧
(ક.)	કેશવદાસ સુત નયનમુગ્ધ કૃત ચૈત્યમતોત્સવ.	૩૫૨
(ક.)	મેઘમાલા શાલ્ભ સં.; તરંગુમે ગુજૃ	૩૫૩
(ક.)	વાર રાશીફલ.	૩૫૪
(મા.)	— ૧૭૧૨ વાચકવદ્ધ કૃત દ્વાદશ અગ સજ્ઞાચ	૩૫૫
(વ.)	— શુભશીલગુણિ " મરહેસરવાહ્યલિ નિરૂપિત.	૩૫૬

મૂલ પ્રાકૃત, ટીકા ગુજરાતી

(મે.)	— સોમમુદરસૂરિ કૃત મેમિનાથ નવરસ સ્તવન.	૩૫૭
(મ.)	— મેઘરાજ " આદીશ્વર સ્તવન.	૩૫૮
(ક.)	— સુમતિકૌતિ " ધર્મપરીક્ષા રાસ.	૩૫૯
	. આમાં હિંદુ દેવોના દોષ બતાવ્યા છે.	
(ક.)	— વિજયદેવસૂરિ કૃત અનુયોગદ્વાર સૂનાર્થ.	૩૬૦
(ક.)	ગચ્છાચાર.	૩૬૧
(મ.)	બીજી નકલ.	૩૬૨
(બા.)	કપસૂત્રસવાલાવબોધ. મૂલ સંસ્કૃત, ટીકા ગુજરાતી.	૩૬૩
(ક.)	ઉપદેશ રહેસ્ય સજ્ઞાચ.	૩૬૪
(વ.)	જિનપૂજા, ગયાગતિ સ્તોત્ર, કોષપરિહાર, પ્રત્યાદિ એક એપીપીમાં. ૩૬૫	

આ પ્રમાણે આ પ્રદર્શનમાં નહાતા મોટા મળીને ૩૩૬ મુજરાતી હસ્તલિખિત ગ્રંથ આવ્યા હતા. તેમાંથી આ પ્રદર્શનને લીધે જ પ્રથમ પ્રકાશમાં આવેલ ગ્રંથો—અયકા-રા—જૂનામાં જૂની પ્રતો, અને તમામ ગ્રંથોની જુદા જુદા વિષયોમાં વહેંચણુ, તેમ તેમનાં જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિંદુથી વર્ગીકરણ અને અવલોકન—એ સર્વ જાતનાં તારણુ ઉપર આપેલી યાદીઓમાંથી શાસ્ત્રીય અભ્યાસીઓ પોતપોતાનાં જ્ઞાન, ઉપયોગ, રૂચિ આદિ પ્રમાણે પોતાની મેળે કરી લે એ જ ઉત્તમ વાત હોવાથી, એતું એકે તારણુ અહીં આપવામાં આવતું નથી.

૫. ખીજી ભાષાઓના હસ્તલિખિત ગ્રંથો. ખીજી ભાષાઓના એકંદરે ૩૦૯ હસ્તલિખિત ગ્રંથ પ્રદર્શનમાં આવ્યા હતા. એ સર્વનાં નામ વગેરે વિગતની ઉપલા નમૂનાની યાદી તૈયાર કરવામાં આવી છે, પણ તે છાપતાં આ અહેવાલનો વિસ્તાર અને ખર્ચ વધી જાય, તેમ તે છાપવાથીએ કંઈ ખાસ લાભ નહીં, એટલે આ પ્રકરણના આરંભમાં જ એમાંના ૨૯ વર્ણવેલા છે, અને બાકીનાને વિષે નીચે પ્રમાણે સંક્ષેપમાં જ હકીકત નોંધીને સંતોષ માનવામાં આવે છે.

૧—વેદ—૧૪.

સંસ્કૃત હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાંથી ૧૪ વેદને લગતા આવ્યા હતા; ૮ ઋગ્વેદસહિતાના જુદા જુદા ભાગની નકલો, ૧ યજુર્વેદસહિતાપૂર્વાદ્વેતી, ૧ સાલ્વાયન વ્રાહ્મણની (લ. સં. ૧૭૪૮), ૨ હરજપતી, અને ૨ કર્મકાન્ડના ગ્રંથોની.

૨. પુરાણ, ઇતિહાસ, આદિ ૧૧.

આ વિભાગમાં ૧૧ સંસ્કૃત ગ્રંથ આવ્યા હતા; ૨ા. બ. લલ્યુભાષ્ટ પ્રાણવલ્લભ-દાસ પારખે મોકલેલાં શ્રીમુનોધિનીજીનાં પાનાં (લ. સં. ૧૬૬૯), વડોદરા રાજ્યે મોકલેલી હરિવંશની પ્રત (લ. સં. ૧૫૮૭), ક્ષેમેદ ઉર્ફે વ્યાસદાસ કૃત મહાભારતમંજરી (લ. સં. ૧૬૫૧), અને ખીજા ૮. આમાં શાસ્ત્રીજી શકરલાલ માહેશ્વર પાસેથી આવેલી મહા-ભારતના છેવટના ભાગની એક પ્રતમાં અતે “ સુરારિ શિવદાસ કનોજી બ્રાહ્મણે ગઢવી શાહક પાસેથી થોડી આપીને લીધું ” એ પ્રમાણે નોંધ છે. પ્રતની લખ્યા સંવત ૧૬૫૧.

૩. કાવ્યગ્રંથો—૧૪.

સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો, ટીકાઓ આદિના વર્ગમાં ૧૪ ગ્રંથ આવ્યા હતા, જેમાંના નીચેના ૫ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચે એવા હતા :—

અકબર અને ગઝસિદ્દના સમકાલીન ગુણરંગ કૃત રણવંશની ટીકા—લ. સં. ૧૭૩૭
૨. સં. ૧૬૪૬. (ક) ક્ષેપનારાયણસિંધ્ય ક્ષેપરામચંદ્ર કૃત નૈવધની ટીકા—લ. સં. ૧૭૧૯;

કવિ રામચંદ્ર કૃત નિર્ભયપાર્થવિજય નાટક—લ. સં. ૧૪૯૮; મોહાદિલ કૃત મીમંવિક્ષમ નાટક—લ. સં. ૧૫૦૮, ૨. સં. ૧૩૮૫; સાગણસુત વિન્નમ કૃત સમસ્યાનેમિદ્ધ કાવ્ય—લ. સં. ૧૫૦૮. આ છેઃશે અંચ ૧૨૫ શ્લોકનો છે, તે દરેકની છેઃલી પંક્તિ માટે સેષદત્તના એ જ સંખ્યાના શ્લોકની છેઃલી પંક્તિ લેવામાં આવી છે; એટલે કર્તાએ ૧૨૫ સમસ્યાપૂર્તિ અને એક નવાં કાવ્યની ગ્રંથના એ બંને કામ એક સાથે કરેલાં છે.

૮. શાસ્ત્રીય પ્રયોગ—૨૮.

આ વર્ગમાં ૪ વ્યાકરણના, ૧ છંદઃશાસ્ત્રનો, ૭ જ્યોતિષના, ૮ વેદકના, ૧ અક્ષર શાસ્ત્રનો, ૧ ગણિતનો, ૨ યોગના, અને ૪ દર્શનોના સંસ્કૃત ગ્રંથો આપ્યા હતા; જેમાંથી નીચેના નોધવા જેવા છે :—

જ્યોતિષમાં વરાહમિહિર કૃત નઙ્ગજાતકાખ્યાય (લ. સં. ૧૭૩૧), વેદકમાં ચોપદેવ કૃત દાતશ્લોકી ની બે નકલ એક, ૧૫૫૨, અને ખીજી ૧૭૮૬ ની લખેલી (જેમાં ચોપદેવને કરદાદશતોય કહ્યો છે), સુપેનર્વચક ની એક નકલ (લ. સં. ૧૭૫૩), અને ધન્વતરિ કૃત બાલમિષિત્સાકાલજ્ઞાન ની એક નકલ (લ. સં. ૧૬૨૦-૨૧); યોગમાં મોજ કૃત રાજમાર્તંડ ની એક નકલ (લ. સં. ૧૬૫૮), અને વેદાંતમાં શંકરાચાર્ય કૃત વાજસનેયિ સહિતોપનિષદ્વાપ્ય (લ. સ. ૧૭૬૭).

૫—પ્રબંધો—૧૮.

સંસ્કૃત સ્તોત્રો, વ્રતો, માહાત્મ્યો આદિના બનેલા આ વિભાગમાં શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ આવજીએ મરાઠાઓના કીર્તિકાલના ઇતિહાસમાં છેલ્લા મહાપુરુષ તરીકે પ્રસિદ્ધ નાના કુંડનવિસના નિત્ય પાડેના ગોકલેશે શુટકો સુખ્ય હતો. આ શુટકમાં સ્વાત્માનુભવાદર્શ, આદિત્યહૃદય, મોહસુદ્ધર, જીવનમૈક્યાનુચિતન, દ્વાદશશ્લોકી, નામતરવાનુસધાન, નિર્વાણપદ્ક, હસ્તામલક, વિષ્ણુમુજગપ્રવાત, બ્રહ્માસાક્ષ્યેક્યસ્તોત્ર, શુરોરઘક, સોપાન પંચક, મનીપાપચક ચર્પટપજરિકા, શુક્રાઘક, અષ્ટાવકસ્તોત્ર, આત્મરહસ્યસ્તોત્ર, સ્ફટનાશન અને કોશ પ્રતિજ્ઞા એટલા વચનાશ્રુતો ઉતારેલાં હતાં.

૬—જૈન પ્રયોગ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત—૧૬૭.

આમાં સૂત્રાગમ ગ્રંથો ૫૫, પુરાણોતિહાસાદિગ્રંથો ૮૭, કાવ્યગ્રંથો ૩૭, શાસ્ત્રીય ગ્રંથો ૪૬ અને પ્રકીર્ણ ૨૧ એમ આપ્યા હતા. આમાંના લખ્યા સંવત અગિયાર-બારમાંથી સોળમાં સૈકા સુધીના પ્રાકૃત ગ્રંથો અને સુભાષિત સમ્રાટો કેાઇ સારા પ્રાકૃત પડિત પાસે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસશોધકની દૃષ્ટિએ તપાસનવા ઇચ્છા હતી ; પરંતુ પ્રદર્શનના સામાન્ય અહેવાલમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રદર્શનનું કાર્ય એટલું મોડું આદગયું, પ્રદર્શન એટલી ઝડપથી એકઠું કરવું અને ગોઠવવું પડયું, અને આવેલી વસ્તુઓને એટલી ઝડપથી—કહો કે વીજળીને વેગે જ-પાછી વાળવી પડી, કે પ્રદર્શનના અગતી ઘણીઘણી સેવા કરવાની ઇચ્છાઓને ચિદાકાશમાં ઉત્તર થતા

સાથે જ શમાવી દેવી પડી; અને તેમાંની આ એક અત્ર નોંધાય છે તે માત્ર એવી બુદ્ધિથી કે વિદ્વાનોનું ધ્યાન આ દિશા તરફ આકર્ષવાથી ભાવિ લાભનો સંભવ છે. જૈન સાહિત્ય અને પ્રાકૃત સાહિત્યનાં પ્રદર્શનો ભરવાં, તેમાંથી અભ્યાસના શુદ્ધ શુદ્ધ વિષયો તારવવા, અને દરેકની પાછળ મંડવું, એ કાર્યો ખાસ કરીને જૈન પરિષદો અને જૈન વિદ્વાનોનાં છે. જૈન વિદ્વાનો ઉત્સાહી છે, અને જૈન પરિષદો મહોંભાગ્યાં સાધન મેળવી શકે એમ છે અને વળી આ પ્રકારના હસ્તલિખિત ગ્રંથો—સેંકડો બેઠકે હજારો—ધણું ખર્ચે એવાં સ્થળોમાં અને એવા માણસોના કબજામાં પડેલા છે, કે તેમને મેળવવાને તથા પ્રકાશમાં આણવાને માટે જૈન સાધુઓ, જૈન પંડિતો, જૈન પરિષદો, અને જૈન સંઘોનો વગવસીલો બીજા સૌ ઉપાયો કરતાં વધારે યશસ્વી નીવડે એમ છે તો આ એક સુચના ચોખ્ખા લાગે તો ઉપાડી લેવાની આપણા જૈન સહોદરોને નમ્ર પિનંતિ છે.

૭—અન્ય માપાભોના પ્રયોગ—૨૮.

ભરૂચના રા. રા. જમિયનરામ શંભુરામ દેસાઈએ લેખલા મન્વંતની એક સુંદર પશુ શૃષ્ટિ અને ત્રુટી પ્રત પ્રદર્શિત કરી હતી. પ્રદર્શનમાં આ—અને પ્રકરણ ૭ માંનાં નોંધેલી દિવાન રણુછોડણની રાજનિશી—તથા એમની જ તારીખે સોરઠ સિવાય બીજી એકે દ્વારસી ચોપડી આવેલી ન હતી. શુજરાતના નવાબી અને મોગલાઈ સમયના સ્મારકો તરીકે કેટલીક સુંદર દ્વારસી કિતાબો અને અનેકાનેક દ્વારસી ધરમાંનો અને હસ્તાવેળે શુજરાત કાઢિયાવાડમાં છે, એમાંથી કેટલાક સારા નમૂના મેળવવાને કમિટિએ પ્રયત્ન કર્યા તે વ્યર્થ ગયા. વળી આપણા પારસી બિરાદરો શુજરાતમાં આવ્યા તે પછીના તેમના ઇતિહાસને* લગતાં કેટલાંક દ્વારસી, જંદ, અને બીજાં સાધનો અને સ્મારકો સંશોધીને એકઠાં કરેલાં મોટે ભાગે નવસારી અને ખુંબાઈમાં સારી રીતે ભળવી રાખેલાં છે. તેમાંથી થોડાક નમૂના મેળવવાના પ્રયાસ પણ વ્યર્થ ગયા. પ્રદર્શનમાં હિંદી ભાષાના ૨૫ ગ્રંથ આવ્યા હતા, તેમાંથી નીચેના મુખ્ય હતા.

- ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ લાખાશરાજની પ્રવીનસાગર ની પ્રત ; વનારસીદાસ કૃત સમયસાર નાટક (નાટક નહીં પણ જૈન શિલ્પસુશ્રી ઉપરનો હિંદી કાવ્ય ગ્રંથ), ટ્રીકમદાસ કૃત દ્રૌપદી આચાર્ય, નરહારી કૃત જ્ઞાનરમણી અને આત્મવિવેક, મહારાણા મુલતાનસિંહ કૃત કાવ્યપ્રકાશ, અને કર્ત્તાના નામ વગરનો ચિત્તવિચારસંવાદ

* પારસી ધર્મે પરિષદોને અગે એ કામના ઇતિહાસ અને સાહિત્યને લગતાં ખાસ પ્રદર્શન ભરવામાં આવે તો વધારે ખર્ચ અને નવાબી તથા મોગલાઈ સ્મારકોનું પ્રદર્શન ભરવાનું કામ મોસ્લેમ એન્થ્રોપોલોજીકલ કોન્ફરન્સ હરસાથ મળે છે તેની શુજરાતમાં પાછી એક હોય તે વખતે તેને અંગે થાય તો વધારે સાચું.

પ્રદર્શન—ખીજ વસ્તુઓ.

૧. ડ્રાસિલો—લાનનગર તાલુકાના બાર્ડન મ્યુઝીયમમાંથી બાગ શંસિલ આબા હતા હાથીની દાનું, હરણની બોપરી અને સીંગડાનું, પાદડાનું, લાકડાના કકડાનું, ઇલાદિ

૨. ગૌતમ બુદ્ધના અવશેષ.—જુનાગઢ રોડ મ્યુઝીયમમાંથી ગૌતમ બુદ્ધના અવશેષની એક પેગી આપી હતી આ અંગેના ગિરનાર પર્વતની નૈઋત્ય દિશા પર લાખામેડી નામના ટીલામાંથી નીચેના પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્તૂપમાંથી મળી આવેલા હતા જ સ ૧૮૮૮ માં પ્રથમ ત્રિ જે એમ કેએન (મુળાઈ ગેઝેટીયરના ખર્તા અને પડિત હમગાનવાન હાજીના મિત્ર) સાહેબનું ધ્યાન એ સ્થાન પર દોરાયુ મથાળે બૌદ્ધ મમયના જેવી મોટી ૧૮"×૧૫"×૩" ના માપની ઇટેલું ચણતર જોઇને લા ખોદકામ કરવાની તેમણે સૂચના આપી અને એ સૂચના પ્રમાણે ખોદકામ કરતા મથાળેથી ૩૯ ફીટની નીચાઈએ એક નાની પેગી મળી આવી જુના વખતના સફાઈદાર માગીકામની એક ડબી મળી આવી, તેમાં નીચે વાળના અંકારની ડાબી અને ઉપર પકડવાને ટોચકા વાળુ ઢાકણુ હતુ આ માગીની ડબીમાં એ જ આકારની પણ જરા નાની ત્રાનાની ડબી હતી એ ત્રાનાની ડબીમાં એવા જ આકારની પણ એથી જરા નાની સ્વચ્છ ચાદીની ડાબી હતી અને એ ચાદીની ડબીમાં એથી નાની શુદ્ધ સુવર્ણની ડાબી હતી આ સુવર્ણની ડબીની અદર પાચ ૦૦ એક ન્હાનો અમ્મિનો ખડ અને એક ન્હાનો ડાળીનો ખડ એટલા વાના હતા રત્નમાં એક ખાણેક ધુપેનીયા રંગનું છે, જેનો વ્યાસ ૩/૧૬ ઇંચ જેટલો છે, એક લીલા રંગનો પારો છે જે ત્રણ ખુણાવાળો છે અને તેને વચ્ચે આરપાર માણુ પાડેલું છે, એક ઘેરા વાળી રંગનો દંતીન મણિ (sapphire) જે ઉપરના ખે કરતા ન્હાનો છે અને સાથી ન્હાલુ એક લીલમ (emerald) છે ઉપરની ડબીઓમાંથી માગીની ડબીનું ઢાકણુ એમણે તો સજડ બધે થઇ ગયેલું હતું કે તે ડબી ઉઘાડતા ભાગી ગઇ પણ તેના બધા કડમ હજી સાચી રાખવામાં આવ્યા છે અને તે પરથી તે વખતમાં કેવું સફાઈદાર માગીનું કામ થતુ તે જોઇ શકાય છે ત્રાનાની ડબીમાં કાઢને લીધે એક કાણુ પડ્યું છે પણ માગીની ડબીઓ અને અદરના સાત રત્ન સ્તૂપમાં અઢી હજાર વર્ષ ઉપર જેવા મુખવામાં આવ્યા હતા તેના ને તેના જ છે

૩. સિક્કા—કચ્છ રાજ્ય તરફથી ૨૦૨, વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૧૩૮, લા વનગર રાજ્ય તરફથી ૭૫, અને રા રા ગણુહોડભાઈ ઉદયરામજી, અંગેરાળ રાજ્ય, રા બ હરગોવિદ્યાસ કાંટાવાળા મોગળી રાજ્ય, દરબાર શ્રી વાળસગવાળા, રોડ હાજી હસમાહન ઝવેરી, અને ખીજ પ્રદર્શન તરફથી મળીને ત્રણસો ઉપર, એમ કુલ આશરે

સવા સાતસો સિક્કા પ્રદર્શનમાં આવ્યા હતા. તેમાં ગ્રીક સમયના ૧૮, ક્ષત્રપો અને ગુપ્તોના સમયના ૫૦, વલ્લ્હી ૨૫, વલ્લ્હી એક માટીની મુદ્રા, પ્રાચીન ઇરાનના ગ્રીકોના ધાટના ૩૫ નાણાંનો એક નમૂનો, પ્રાચીન અરબસ્તાનના ચૂડી ધાટના ૩૫ નાણાંનો એક નમૂનો, અનેક ગધૈયા, નવાળી અને મોગલાઈ સમયના અનેક, કચ્છના રાજ્યના સિક્કાઓનો આખો સટ, વગેરે આવ્યા હતા. આજ સુધી ઉકેલવામાં ન આવેલા એવા ૬૯ સોનાના સિક્કા આવેલા હતા તે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન સૌથી વધારે ખેંચતા હતા વળી પરિપક્વના એક હિતેચ્છુ, પોતાના તોશાખાનામાં હજારથી વધારે જુના સિક્કા છે, તે પ્રદર્શનમાં મોકલવાને તૈયાર હતા. પરંતુ કમિટીએ એક બે જાણીતા નિષ્કશાસ્ત્રીઓને રાજકોટ બોલાવવાના પ્રયત્ન કર્યા તે-એઓને એ અરસામાં જોઈતી કુરસદ ન મળી શકવાથી સફળ ન થયા. એટલે ઉપલા સિક્કાઓને માટે સાબાર ના પાડવામાં આવી, અને આ જટલા આવ્યા હતા તેની પણ સ્વતંત્ર યાદી થઈ શકી નહીં.

૪. તામ્રપત્રો—પ્રદર્શનમાં વડોદરા રાજ્ય તરફથી ૯, પાલીતાણા રાજ્ય તરફથી ૭, ભાવનગર રાજ્ય તરફથી ૭, જુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ૨, અને પૌરબંદર રાજ્ય, મોરબી રાજ્ય, અને રાજકોટના ૨. મનસુખ બહેચર પારેખ તરફથી એક એક, એમ ૨૮ તામ્રપત્રો આવ્યા હતાં. વડોદરાનાં તામ્રપત્રો ઉકેલવાને માટે વખત મળ્યો નહીં. ખીનના ૧૩ વલ્લ્હી રાજાઓના દાનપત્રો, અને ૧ લાટેચર ચાલુક્ય ત્રિલોચનપાલનું દાનપત્ર, અને ૨ છેક અર્વાચીન હતા. પાલીતાણાના સાત તામ્રપત્રો વિષે નાસિકના ગરુડમ કલેક્ટર એ. એમ. ટી. જેક્સને એડમિનિસ્ટ્રેટરને હુકી હકીકત લખી મોકલી હતી, અને તે એઓ સાહેબે પ્રદર્શન કમિટીને મોકલવા કૃપા કરી હતી. તેમાંથી એક દાનપત્ર ગાર્લક નામના કોઈ અશ્રુતપૂર્વ રાજવંશ વિષે મહિતી આપતું હોવાથી અત્યત મહત્વનું હતું, અને તેને લગતી જેક્સન જેવા વિખ્યાત ઇતિહાસી નોંધ અહીં ઉતારતા બેઠા થયા વિના રહેતો નથી કે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉકેલવામાં મિ. જેક્સને કરેલી અનેકાનેક સેવાઓનો-આપણા દેશના એક ખુનીને હાથે નીપજાઈ એમનાં અકાલમૃત્યુને લીધે આ છેક નહાતી સેવાથી જ અણધાર્યો અંત આવી ગયો છે.

Account of a collection of Copper Plates belonging to
PALITANA STATE.

Early this year I received from W. C. Tudor Owen Esq, I C. S., Administrator of Palitana, a collection of twelve copper plates and a seal, as to which Mr. Tudor Owen writes "I am told that the twelve plates were found fastened together by it (the seal) and suspended by it

from the roof of a small underground chamber adjoining a tank in the city (Palitana) under-neath a large stone. They were found some forty years ago, but kept secretly in the palace here. It is said an old Brahman told the Chief of their existence and that he dug them up."

The twelve plates make up five complete grants and the first halves of two others. The most interesting is the grant numbered First below, which belongs to a hitherto unknown dynasty, the Garulakas. All the rest, including the two fragments, belong to the Valabhi dynasty, and all but one of them (the fragment marked seventh) follow the earlier form of Valabhi grants in which the geneology is given in full. In the later grants of this family (from Siladitya I downwards) all the successions between Bhataraka and Gubasena are omitted.

The standard forms are printed as Nos. 38 and 39 of Fleet's *Gupta Inscriptions*.

I hope to publish elsewhere* the full text of No. I, together with a collation of the others with the standard Valabhi grants. The chief points of interest as regards each grant are noted below :—

No. I. Two plates 7½'x9 7/8' carefully engraved on one side only in sixth century characters of the southern type, measuring about 3/16. Each plate bears 14 lines of writing. Dated in figures the year 255 of an unspecified era (doubtless the Valabhi and =573-4 A. D.) on the 13th day of the bright half of Asvayuja. The thing granted is the field Bhondaka Badhira Kutumbi with a well in Darbhachara village. The recipient is the Brahman Bāppasvami, a śāntayana śāmaśāsthi or śānta śāntaśāstha Gotra, and a resident of the village of Vatapadra. The grantor is Samantā (i. e. Feudatory)-Maharaja Simhaditya, son of Samanta-Maharaja Varahadasa, who was younger brother of Samanta-Maharaja Bhattisura, who was son of Senapati Varahadasa of the warlike Garulaka family. The grant is made from Phankapa [?—ra] Suvarna, and there is no *dutala*. The general scheme and phraseology are very similar to those of Valabhi grants, and no definite historical information is given, except as to Varahadasa II, who is compared to Krishna in that he attacked with irresistible

valour the lord of Dwarka, and is described as a great builder. There is no seal or ring.

(Sd.) A. M. T. JACKSON.

તરજુમો.

(પાલીતાણા રાજ્યની માલિકીનાં તામ્રપત્રો વિષે.)

આ વર્ષ (ઇ. સ. ૧૯૦૬) ના આરંભમાં મને , પાલીતાણા અંતિમનિરૂપર ઉપરંદયુ. સી. ટયૂડર ઓવન એસ્કવાયર, આઈ.સી.એસ. એઓ તરફથી બાર તામ્રપત્રો અને એક મુદ્રા મોકલવામાં આવ્યાં; જે વિષે મિ. ટયૂડર ઓવન લખે છે :—“પાલી-તાણા શહેરમાંના એક તળાવ પાસેના એક ન્હાનાં ભોંયરામાંથી આ તામ્રપત્રો, સાથેની મુદ્રામાં સાંકળેલાં, અને એ મુદ્રાની કડીવડે ભોંયરાની છતમાંની એક શિલામાંથી કાઢવાની રાખેલાં, આગામી વર્ષ પહેલાં જ્યાં હતાં કહે છે કે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે મરહુમ દાકર સાહેબને એ તામ્રપત્રોની ભાળ આપેલી, જે ઉપરથી તે બોલી કહાડવામાં આવ્યાં, અને પછી રાજમહેલમાં શુભ રાખી મુકવામાં આવ્યાં.”

આ બાર તામ્રપત્રોમાં પાંચ જોડ છે તે પાંચ પૂરાં દાનપત્ર છે, અને બાકીનાં બે બે બીજાં દાનપત્રોના પૂવાદો છે. એમાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનું નીચે મેં પહેલે નંબરે વર્ણવ્યું છે તે છે, કેમકે એ આજ સુધી જાણવામાં ન આવેલા એવા કાંઈ ગારલક નામના રાજવંશનું કરેલાં દાનપત્ર છે. બીજાં પૂર્ણ અને અપૂર્ણ છે તે સર્વ, વલભીવશનાં કરેલાં દાનપત્રો છે, અને તેમાંના એક (નંબર ૭ મા) સિવાયના બધામાં વધારે જુનાં વલભી દાનપત્રો—જેમાં એ વંશનું આખું વૃક્ષ આપવામાં આવેલું હોય છે તે—ત્રી ઇબ્રાહીમ માયુમ ખડે છે. વલભી વશના પાછલા સમયના દાનપત્રોમાં—એટલે શિલાદિલ પહેલાનાં અને તેના પછીનાં દાનપત્રોમાં ભટ્ટાકથી શુદ્ધસેન સુધીની પહેડીઓ લખવામાં આવતી ન હતી.

ફ્લીટ કૃત “શુભ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ” (નામની અર્જેન્ટ એપીમાં) છાપેલા આક ૩૮ અને ૩૯ વલભી દાનપત્રોની ઇબ્રાહીમના નમૂના (standard) છે.

નંબર ૧ લાનું દાનપત્ર અક્ષરશઃ અને બીજાં દાનપત્રોની વલભી દાનપત્રોના નમૂના (standard) એ સાથેની સરખામણી હું અન્ય સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરવાની આશા રાખું છું. એ દરેક દાનપત્રમાંની અગત્યની બાબતો નીચે મુજબ છે. —

નંબર ૧.—એ ફલક (plates); $7\frac{3}{4} \times 4\frac{3}{4}$, એક જ બાજુએ કોતરેલાં ; લિપિ ૬ દા સૈકાની, દક્ષિણી નમૂનાની ; દરેક અક્ષરનું માપ આશરે $\frac{3}{16}$; દરેક

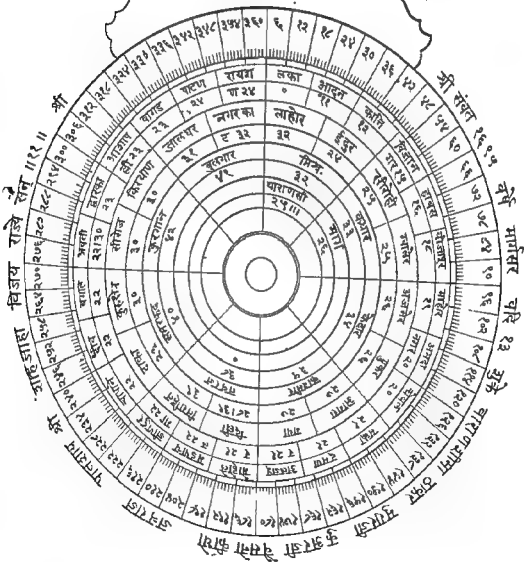
ફલકમાં પંક્તિ ૧૪. વર્ષ આંકડામાં લખ્યું છે તે ૨૫૫ છે; આ વર્ષ કયા સનનું ; જણાવેલું નથી—(પણ બેશક વલ્લભી સનનું એટલે=ધર્મવી સન ૫૭૩-૭૪); તિગિ અમ્બયુજની શુદ્ધ ૧૩. દાન ખેતરનું કરેલું છે તે દર્ભાચાર, ગામમાંનું, કુવાવાળું, અન્ધોન્ધક અધીર કુકુમ્બી નામનું ખેતર. આ દાન વટપદ ગામના, કૃષ્ણાત્રેય, ગોત્રનું અપ્પસ્વામી નામના, એક મૈત્રાયણીય બ્રહ્મચારીને કરેલું છે. દાતા સામન્ત (=અંડણી ભરનાર ન્હાનો રાજા)—મહારાજ સિંહાદિત્ય, જેનો પિતા સામન્તમહારાજ વેરાહદાસ, જેનો મોટો ભાઈ સામન્તમહારાજ ભદ્રિચાર, જેનો પિતા લડવૈયા ગારફલક ૧૧૨નો સેનાપતિ વેરાહદાસ—એ છે. દાન ફેન્કપુ [-૨૧] સુવર્ણ નામે સ્થલથી કરવામાં આવેલું છે. ફતકનું નામ જણાવેલું નથી. દાનપત્રની રચના અને ધ્યારત વલ્લભી દાનપત્રને ઘણી મળતી છે, અને તેમાં વેરાહદાસ પીળને વિષે તે એક મહાન બાંધનારો (boulder) હતો, અને તે દ્વારિકાપતિ સામે વિજયી વિક્રમથી હુમલો કરનાર શ્રીકૃષ્ણ સમાન હતો, એ પ્રમાણે લખ્યું છે, તે ઉપરાંત બીજી સ્ફુટ ઐતિહાસિક માહિતી લેઈ પણ આપેલી નથી. શુદ્ધ કે કડી નથી.

(સહી) એ. એમ. ડી. જેક્સન.

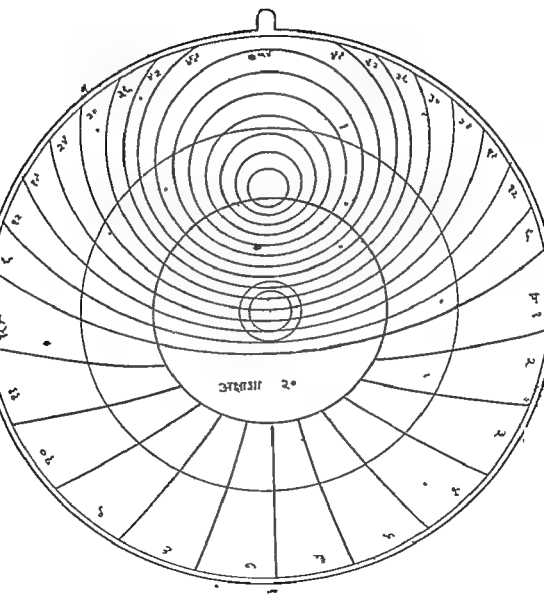
૫. પ્રતિકૃતિઓ, છબીઓ, વસ્ત્રો, ચિત્રકાવ્યોના તંખ્તા આદિ:—
પ્રાચીન શિલાલેખોની કુચ્છ રોજ્ય, લોવનગર રોજ્ય, અને ગુજરાત વનોક્યુલર સો-સાયટી (નડિયાદની વાવનો લેખ સં. ૧૫૭૨) તરફથી આશરે સંપૂર્ણ પ્રતિકૃતિઓ (rubblings) આપી હતી ; ઉપરાંત વોટસન ચ્યૂચીયમમાંની અરોહના સુવિખ્યાત લેખની, એ જ શિલા ઉપરના રેદ્રદામા અને સ્કંદગુપ્તના લેખોની પ્રતિકૃતિ, ક્ષેત્રે સન ૧૦૩ (ઇ. સં. ૧૭૬-૧૮૩) નો “ ગુદાના લેખ ” તરીકે પ્રસિદ્ધ લેખ એની શિલા અને પ્રતિકૃતિ, એ જ સમયના “ આવા ખારના લોચગના લેખ ” ની શિલા અને પ્રતિકૃતિ, અને બીજી અનેક પ્રતિકૃતિઓ પ્રદર્શનમાં આવનાં જતાં એ વિષયના વિદ્વાનો નુરત નજર પડે એ પ્રમાણે રાખવામાં આવેલ હોવાથી—સથી જોઈ શકતા હતા. શેઠ માહેબ રા. રા. પુરષોત્તમ વિશ્રોભ આવજીએ આશરે દોઢસો પ્રતિકૃતિઓ મોકલી હતી ; તેમાં ઉદેપુરના રાજસાગર આગળ મળેલું મણસુદન મદ પુત્ર રણજોડ કૃત રાજવ્રજાસ્તિ નામનું મહાકાવ્ય (વિ. સં. ૧૭૩૨) આખું પચીસ કાગળોમા સંપૂર્ણ ; શિવાજીના સમયથી માંડીને મરાઠા ઇતિહાસના જુદા જુદા મોટા પુરષોના શરસી અને મરાઠી કાગળોની પ્રતિકૃતિઓ સો ઉપર ; શિવાજીનું એટલે લોંસલે “ ધરાણા ” (રાજવંસ) નું વંશવૃક્ષ ; ગાયકવાડોનું વંશ વૃક્ષ ; ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના સમયના કાગળોની પ્રતિ-

* ઠિક્કા બાંધનારો ? ઘાટ મદિર આદિ બાંધનારો ? નગરો બાંધનારો ?

जोसी हरनाथ बाळ
डा बुडुसन परीना यंत्रराज

કૃતિઓ વગેરે હતાં. ગુજરાત વનોખુલર સોસાયટી તરફથી જન કલ્પના પ્રમાણેના એક જુનો પૃથ્વીનો નકશો પણ આવ્યો હતો.

હાથીઓ અને ચિત્રોમાં ગુપ્ત નીચેનાં હતાં: પોરબંદર રાજ્યે મોકલેલાં રામરાગણીઓનાં હાથીશ ચિત્ર (આનો ચિત્રકાર કોણ અને આ તેની સ્વતંત્ર કૃતિ કે ઉત્પત્તિ દેનાં કોણનાં ચિત્રોની નકલો તે કંઈ જણવામાં નથી); વૉટસન મ્યૂઝીયમનું જામનગરના સત્તર જામ સાહેબોની હાથીઓ; શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરપોત્તમ વિશ્વામભાવજીએ મોકલેલાં ઉમર ખામમ, સોમનાથની લગાઇની એક દાણું, અને ગુજરાત સાહિત્યનો સર્વાસ્ત, એ ચિત્રો, અને પૃથ્વીરાજ અહુઆણ, મેવાડનો જયમહા, મેવાડનો પ્રતાપ, આંદખીખી, દોડરમલ, માનસિંહ, જસવંતસિંહ-દોડેડ; મીરજી રા. જયસિંહ, સવોઇ જયસિંહ, રાજ-કૃષ્ણચિકહેવ રાજ (મહેસર), અલિ, બહાદર, સાદતખાન, અને મોગલાઇ મયૂરાસન તથા દીપુ સુલતાનનાં તખ્ત અને તેની તલવાર અને બીજાં આયુધોની હાથીઓ; જૂનાગઢ રાજ્યે મોકલેલી પડિત ભગવાનલાલ ધંદજીની હાથી; અને રા. રા. મહાદેવ ગોવિંદ-કાનિદકરે મોકલેલાં ત્રિશલાદેવી, અને મહાવીર સ્વામી તથા ધંદ, એ ચિત્રો.

વસ્ત્રો આદિ શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરપોત્તમ વિશ્વામભાવજીએ મોકલેલાં હતાં. શિવાજીના સુપ્રસિદ્ધ વાંધનખની એક નકલ; શાહુ મહારાજનું સેલું અને એમના દરબારનો ગાંધીચો અને પંદડા; નાનારાડનવિસનો દોઝા મહામલનો જામો (ધેરાવ પચાસ કુટ, વંજન પચાસ તોલા); સતારાનાં રાણીની જરીની સાંડી; અને સિંધુની છેલા અમીરનો જરીનો ડગલો; એટલી એમના બાદશાહી સંગ્રહમાંની વાનગીઓ એ પ્રાચીન વસ્તુઓના શોખીન શેઠ સાહેબે રાજકોટ સુધી મોકલેલી કમિટિ ઉપર મોટા ઉપકાર કર્યા હતા.

ચિત્રકાવ્યો ભરચના જદ સુધારક અને કવિ રા. રા. મનમોહનદાસ રણછોડદાસ જવેરી, શાસ્ત્રી નારાયણ અને ભરચના રા. રા. જમિયતરામ, શંશુરામ દેસાઇનાં આવ્યાં હતાં. આ બધાં મળીને અગિયાર તખ્ત હતા.

૬. દસ્તાવેજો, કાગળો, ચોપડા.—જુના ચોપડા મેળવવાને કંઈક પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો તે નિષ્ફળ ગયો. પ્રદર્શનમાં માત્ર એક ચોપડો—મોરબી રાજ્યનો. મોકલેલો—મુકી શકાયો હતો.

જુના કાગળો માત્ર એકારે મળ્યા શક્યા—મોરબી રાજ્યે મોકલેલા બાર, વિ. સં. ૧૭૨૭ થી ૧૮૧૮ સુધીના, અને મોરબી મહાજનના છ.

જુના દસ્તાવેજો ત્રીજા આબ્યા હતા :—

(ગ.) બીજા લીમનું બક્ષીસપત્ર; (કે.) વિ. સં. ૧૬૫૧, ૧૬૮૪, ૧૭૦૬, ૧૭૨૮, ૧૭૮૮, ૧૮૨૪, ૧૮૩૩, અને ૧૮૪૫ ના દસ્તાવેજો; (દિ.) વિ. સં. ૧૬૮૪ નો દસ્તાવેજ; (ર. રા. રેવાશંકર અંબારામ ભટ્ટ) વિ. સં. ૧૭૮૯ નો દસ્તાવેજ; (હ.) ફારસી દસ્તાવેજો ઇ. સ. ૧૭૪૬, ૧૭૬૪, ૧૭૭૫, ૧૭૯૦ અને ૧૭૯૪ નાં; (માં.) વિ. સં. ૧૭૨૧, ૧૭૨૪, ૧૭૨૬ અને ૧૭૨૯ નાં ફારસી અને ગુજરાતી દસ્તાવેજ; વગેરે.

૭. યંત્રરાજ.—આ પ્રદર્શનની સૌથી વધારે જોવા જેવી વસ્તુઓમાં કેકન કોલેજથી આવેલો, ખગોળવિદ્યાને લગતાં રાષ્ટ્રીય અવલોકનોને માટે પ્રાચીન હિંદની ગાણિતિક પ્રતિભાએ ઉત્પન્ન કરેલાં યંત્રોમાં મુખ્ય, અને તેથી કરીને યંત્રરાજનું માનનીય નામ પ્રાપ્તેલો, યંત્ર અતિ ઉચ્ચ સ્થાનને લાયક છે. એ યંત્ર વિ. સં. ૧૬૯૫ માં કાશી નગરીમાં દાકર સુરારજી નામના કોઇ યંત્રશિષ્ટીએ હરનાથ નામના કોઇ જોશીને માટે બનાવેલો હતો. એવું તેના ઉપર જ લખાણ છે. આ લખાણ આગળ વર્ણનમાં આપેલું છે તે પ્રમાણે જ અક્ષરે અક્ષર છે અને તેની ભાષા ગુજરાતી હોવાથી અતુમાન કરી શકાય છે કે જેને જોશી હરનાથે જ તે પોતાને માટે બનાવાવેલો હોય તો યંત્રશિષ્ટી અને એ જોશી અને અથવા તો એ જોશી તો ચોક્કસ ગુજરાતી હોવા જોઇએ.

આપણા દેશમાં બનેલો આ યંત્ર એશિયા યુરોપના ઘણા ભાગમાં પ્રસરી ગયો હતો એમ જાનવાને પણ પુરાવો છે. કેમકે ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના વિલાપતની રાયસ એગ્રિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં (પૃ. ૫૩-૬૬) એક આવા જ પણ તેની અંદરનાં નોંધો આદિ આરબી જપાનમાં લખેલાં એવા એક યંત્રનું વર્ણન છે, જે યંત્ર ઇ. સ. ૧૯૦૩ માં હજિમતની રાજધાની ફેરેમા ખરીદવામાં આવ્યો હતો પરંતુ ઇ. સ. ૧૪૫૦ ના અરસામાં બનાવેલો હતો, અને અવલોકનને માટે આપણા યંત્રમાં જેમ ઉજ્જવિની ના અંશને તેમ એ યંત્રમાં કેતેડાના અંશને મુખ્ય ગણેલો છે. એ યંત્રમાં અને આમાં એટલું બધું મળતાપણું જોવામાં આવે છે કે તેનું જ વર્ણન આને સારી રીતે બેસતું આવે છે, એટલે આ યંત્રનું અહીં જે વર્ણન આપવામાં આવે છે તે એ રાયસ, એશિયાટીક સોસાયટીના જર્નલમાંના વર્ણન ઉપરથી રા. રા. શ્રીપાદકૃષ્ણ બેલવેલકરે ઉપખલેલું છે. તેમાંના પારિભાષિક શબ્દોના સંસ્કૃત શબ્દો મિ. બેલવેલકરે કેકન કોલેજ લાઇબ્રેરી માં યંત્રરાજના વર્ણનના એ સંસ્કૃત દસ્તાવિજિત ગ્રંથો છે તે પ્રમાણે આપેલા છે.

1. This planispheric astrolabe is made up of the following parts:—

1) Brass disc 2) View finder 3-4) Screw & nut 5-14) Ten circular plates 15) The skeleton plate. The essential parts are 1, 2, 15, while the number of plates is not fixed

2 The main part of the instrument is the *disc of brass* one side of which is flat, while the other contains a depression to hold the plates. Around this depression is a rim which is circular except for a triangular or wedgelike projection at one side to which are attached two brass rings by means of which the instrument can be suspended when in use. The suspension secures the correct vertical axis.

3 On the flat side of the disc which is the back side of the instrument, are engraved three concentric circles which are divided by two cross lines into four quadrants. The line which falls directly from the projection is the South North line, the South end being at the projection. The other line at right angles to it is the East West line. The upper half of the South North axis is divided into 30 equal parts by means of straight lines drawn parallel to the horizontal axis, but limited only to the South east quadrant, so that the other three quadrants are quite blank except for the word *वाति* in the north west & the letter *य* in the northeast quadrants.

4 The upper halves of the two circular patches between the three concentric circles give the number of degrees beginning from zero which is at the east & west points to the number 90 which is just under the projection. The patch between the outermost & the middle circle ($\frac{3}{8}$ th of an inch in breadth) contains notches for every sixth degree is thus 6 12-18, 90-then again from 90 to 84-78 to zero in the other quadrant. The patch between the middle & the innermost circles ($\frac{1}{4}$ th of an inch) marks off each degree separately by short straight lines, like the marks of the minutes in a clock dial.

5 The lower halves of the two circular patches however show other figures. Both the smaller (or inner) & the larger (or the outer) semicircular patches are divided into 30 segments but while the north eastern portion (containing the word *वाति*) of the smaller patch contains the figures from 6 90 by sixes zero being at the eastern & 90 at the northern point, the north western portion (containing the letter *य*) places its zero at the northern point & 90 at the western point, although giving the same figures from six to 90 by sixes. The outer patch in the north eastern quadrant contains, beginning from the eastern point, the following numbers in each of the 10 segments in order—

२॥, ५, ७, ८, ११॥, १३॥, १५॥, १७॥, १८, २०॥, २१॥, २३॥, २३, २३॥, २३॥;

while in the north-western quadrant we have beginning from the northern point the following १५ figures in the Segments—१२॥, २५, ३७, ४८, ५०, ७०, ८०, ८८, ८७, १०४, ११०, ११४, ११८, ११८, १२०.

6 Comparing this instrument with the one described in the J R A B (1904, pp 53-66) it is probable that this first side of the disc wants some more circles & some more particulars, such as the zodiacal signs, their names, the degrees of each etc. It does not follow however that the instrument is therefore incomplete, as to judge from the appearance of the instrument itself, it must have been frequently made use of.

7. The disc is about half an inch in thickness, & around the edge are given the names of the maker & the date of its production—

श्री सप्त १६९५ वर्षे मार्गश्रुति वदि १३ शुक्ले चाराणशीमा ठाकर सुरारजी कुमरजी
बैसनी कीषी यन्त्रराज पातझाह श्री साहजाहा विजय राज्ये सन ॥ ११ ॥ श्री

8 The triangular projection gives on the front side the name of the owner for whose use probably the instrument was made—

जोसी हरनाथ बाछडा पुढुरान परीनो यन्त्रराज

9 On the front side around the depression there is a run (5/12 the of an inch in breadth) divided into 2 circles, the outer & the larger is divided into 60 Segments of 6 degrees each the segments being numbered continuously from 6 to 360, the zero being just below the projection. The inner circle contains notches for separate degrees.

10 In the circular hollow which is 4/10 the of an inch in depression fit in 10 thin concentric brass plates, each having a central hole corresponding with the one in the centre of the brass disc. The inner side of the depression contains twelve concentric circles, divided diametrically into 8 parts, corresponding to the points of the compass. Between the circles are carved various names of places arranged roughly according to their direction or importance or perhaps the personal knowledge of the maker of the instrument. Underneath each name of the place is given what appears to be probably the degree of latitude.

11 The plates as above said are not less than ten & each side of each plate is to be used probably for a different असास so that we have

at least 20 possible adjustments of the instrument due to this circumstance alone. The अक्षांश for which a plate is to be used is marked on the plate itself. Thus we have one plate marked for 99 on one side and २१ on the other; & the other plates are for—

१८—१८; २०—२२; २३—२४; २५—२६; २७—२८/३६; ३०—३१;
३२—३३; ३४—३५; ३६—३७, ३८, ३९, ४०, ४१, ४२, ४३, ४४, ४५, ४६, ४७, ४८.

It would hence be seen that the same plate & the same side of it may be used for different & in fact for almost all अक्षांश. All that would be necessary is the additional mathematical calculation involved. Hence the number of plates is more or less a matter of convenience. The instrument described in the J. R. A. S., e. g., contains only three. This being the case, the description of any one plate can equally apply to the others with slight modifications. We select the last of the above list.

12. The plates are engraved on both sides, & the side of this particular plate which represents अ० ३६ is in about all respects similar to any other side of any other plate. We have, to begin with, the perpendicular & the horizontal diameters crossing each other at the central hole. The perpendicular line is the line in the midst of heaven, the horizontal being the east-west or level line. Next we have on each plate three concentric circles, representing the tropics of cancer & capricorn & between them the equinoctial line. Each plate is further divided by a curved or oblique horizon separating the heaven above the earth from that beneath, & we have apparently at least 5 or 6 of these curved horizons, each presumably restricted to a particular अक्षांश.

13. Above this, are from 8-10 concentric circles of altitude numbered alternately by sixes from 90, which is the zenith & is in the inmost circle, downwards, in the case of this particular plate, to 36. There are also a number of other radiating axes, which are probably those of azimuth. They are all numbered from 1 to 12.

14. The segmental space between the cancer & the oblique horizon is in each case occupied by an inscription, as before pointed out, denoting the latitude at which the plate may be used, the latitudes corresponding to particular places being given in the hollow of the disc itself as already mentioned.

15. The other side of this plate presents a network of a number of equal circles, the centres of which are at definite distances marked off on both the vertical & the horizontal axes, & all of them consequently passing through the four points at which the equinoctial line intersects the two axes. The exact function of these circles cannot be ascertained. The figures from 37-48, representing the latitudes for which the plate can be used are inscribed around the central hole.

16. Above the 10 plates is another skeleton plate very decorative in appearance, which is made to fit into the depression. This plate represents a plano projection of the heavens, & is cut away so as to show an inner ring, which is the ecliptic circle marked with the zodiac signs & degrees, & an outer one which is the tropic of capricorn. Within both circles are about 15 pointers (they ought to have been 28 really, but probably the less important ones are omitted), each marked with the name of a star, the position of which is actually indicated by its point. As this skeleton plate can be turned about, it is possible on any particular (day or) night to make the actual position of the star in the heavens correspond with the position as indicated by the pointers. The circular movement of the plate necessary for this can be effected by means of a knob, with which it can be turned. This plate also has a central hole like the others.

17. To find out the actual position of the stars we have a rule or a pointer, which is a quite unornamental piece of brass ($5\frac{1}{2}$ inches by $\frac{3}{8}$ ths of an inch), having a hole in the middle to correspond to the central hole of the instrument. At the ends are two fixed upright tiles having one hole in each opposite to each other and not two as is usually the case.

18. Lastly we have a brass screw which passes through all the several parts of the instrument, being itself secured by means of a square nut.

19. Some of the technical names of the parts with their definitions, &c., are as under.

यन्त्रराज किरीटसक रज्जु अवलम्बनरज्जु प्रोच्यते ।

तदाधारीभूतधातुमय कुंडल कुंडल शब्देनोच्यते ।

यन्त्रराज किरीट सिंहासन शब्देनोच्यते ।

यन्त्रराज पत्रागारभूत पत्रं आगार शब्देनोच्यते । Hollow.

अक्षाशपत्र पत्रमातृ शब्देनोच्यते ।

भपत्र ऊर्णनाभिजाल शब्देनोच्यते । Skeleton plate

परिखाकारदृते ३६० विभागा सति । Ridge round hollow.

भपत्रे द्वादश राज्यवित्त यत्सपूर्णं वृत्तमस्ति तरनातिवृत्ताभिधान ।

तत्रात नक्षत्राभिधानाकित नक्षत्रचक्र सति । Pointers

यत्र मध्यस्थपत्रावल्या उत्कीर्णप्रोतोय कील स मेरुकीलाभिध भुवकीलश्च ।

यत्र पृष्ठे तत्कीलप्रोत—सच्छिद्रकर्णद्वययुक्ता उन्नताशवेधार्थं या पट्टिका अस्ति सा भुजपट्टी (alms वेद्यपट्टी) त्युच्यते ।

कर्णौ च दृष्टकशकली अप्युच्येते ।

The crew arrangement is modern In its stead there was a " तिर्यक्कील called अश्वमुखकीलाद्योस्ति । अस्मै चान्वयं नाम ॥

भपत्रे कस्मिंश्चित्स्थले उन्मुख तदासक्त एव लघुकीलोस्ति स भपत्र आमककील शब्दे नोच्यते—The small vertical projection on the skeleton whereby it is turned round

सर्वदेशीयपत्र is that which gives the names of the various places with them अस्त

These are extracts from one of the manuscripts in the Deccan College Library The manuscript goes on to name the various circles and the way they are drawn by means of a कंकटक (compasses)—but ordinary reader could not well follow it The different uses of the instrument as indicated by the headings of the various अध्यायसु of the manuscript

(1) सूर्य नक्षत्राणा उन्नताशानयनप्रकार --

अवलवरज्जु दक्षिणकरे गृहीत्वा, यत्रराजस्य पृष्ठ विभागं स्व सन्मुखे कृत्वा, यत्रपृष्ठस्य उपरितनखद्वयोर्मध्ये एक राड सूर्यसन्मुख कृत्वा भुजस्तथा आ-
मणीय यथा उपरितनखार्तगतसूयतेन द्वितीयकर्णरामार्गेण बहिर्गत स्यात् ।)

In cloudy weather & it might अक्ष्णा भुजच्छिद्रसल्ल नक्षत्र विलोक्य भुजपट्टी चतुसल्लमा तस्य नक्षत्रस्योन्नताशा स्यु

(2) ઉપજ્ઞાનં ; (3) દૃષ્ટકાલાનયનં, વિષમસમહોરયોઃ પ્રમાણં નયનં ચ, (4) દિનમાના નયનં, (5) દૃષ્ટનક્ષત્રં રાશીં વદા ઉદેષ્યતીતિ ગપનં

(રાશી હા દૃષ્ટનક્ષત્રચંચુ તપસાગ્નિદેવતાંચે ધૃત્વા સૂર્ય સ્થાનં વસ્યાં હોરોયાં સત્તમમિતિ દ્રષ્ટવ્યં । एवं पाथिमक्षितिजात् यस्यां होरायां संतमं तत्तं-
न्यायाः गताः होराः स्युः ॥)

(6) હંધોદયસાપ્તનં (7) સૂર્યોદયાતપ્રાગેય ચિયતા કાલેન આકાશઘવલતા (Twilight) ભવતિ અસ્તાદનેતરંચ ચિયતા કાલપર્યંતં ભવતીતિ પ્રતિપાદયતે । (8) ઉપજ્ઞાનંચેભ્યઃ છાયા (Shadow) જ્ઞાનં છાયાત ઉપજ્ઞાનજ્ઞાન નિરુપ્યતે । (9) જ્ઞાતૈક્યપરંતમાત્ ભ્રમિભવર્થાં નયનં (10) અધાંશજ્ઞાનં (11) પર્વતદૃશાણુચતાજ્ઞાનં નદીપ્રવાહાદિદૈર્ઘ્યજ્ઞાનં (12) સર્વદેશીય ક્ષિતિજપત્રવિચારઃ ।

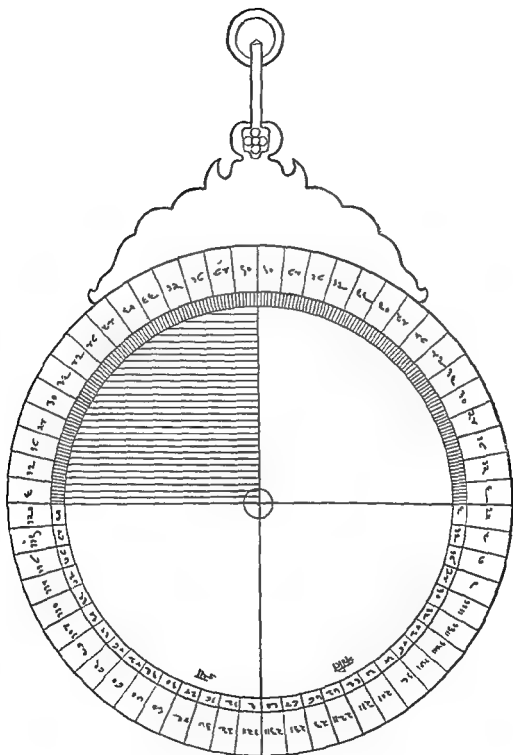
(તત્ર યસ્ય દેશસ્ય પત્ર નમયતિ તસ્ય દેશસ્ય &c. Showing that the plates are to be used for particular places.)

The manuscript then goes into various illustrations, & other technical points as to the correctness or otherwise of the instrument. Altogether this manuscript (179 of A. 1883-84.) & another (180 of A. 1883-84) dealing with the same subject in the Library form a necessary accompaniment to the study of the astrolabe.*

૮. હસ્તાક્ષરો અને વિરલ છાપેલાં પુસ્તકો.—જેમના હસ્તાક્ષરો આપ્યા હતા તે કર્તાઓની યાદી પ્રદર્શનના સામાન્ય પ્રકરણમાં અપાઇ ગઇ છે. ઉપરાંત રા. રા. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણુદાસ ગાંગુર, સ્વ. ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠીના હસ્તાક્ષરની ચોપડીઓ રાજકોટ મોકલવાનો હુકમ કરી ચુક્યા હતા, પરંતુ એ હુકમનો અમલ થવો રહી ગયો. મહીપતરામજીના હસ્તાક્ષરમાં “ઈચ્છાંડના પ્રવાસ” ની એક ચોપડી, જોગાનાથજીના હસ્તાક્ષરમાં અમંગલાલાનાં શતક એક, બે અને ત્રણ ઉપરાંત “વિધવાવિવાહ સંસાર કે અસાર” નો નિબંધ ઇત્યાદિ, ચંડિત ભગવાનલાલના હસ્તાક્ષરમાં જેમના બે કાગળ, અને દિવાન રણછોડજીના હસ્તાક્ષરમાં એમની ફારસી અને ગુજરાતી રોજનીશી હતી.

વિરલ થયેલાં છાપેલાં પુસ્તકોમાં ગુજરાત ધર્નાચુદર સોસાયટીએ “ગાનપ્રકાશ” ના.ખ. સ. ૧૮૫૦ ના અકોનો સંગ્રહ મોકલ્યો હતો અને આ વિભાગમાંની બીજી બધી ચોપડીઓ રાજકોટના રેવરંડ મિ. સ્ટીવન્સને ખાસ પ્રયાસથી એકઠી કરીને મોકલેલી—

* * ચોપડી બાંધનારે ચંત્રરાજના ચિત્રોના બે પાનાંમાંજ પહેલું આ ફરમાના આરંભમાં અને બીજું આ ફરમાને અંતે એમ ચુકવાં.

ખાઈમનના જુનામા જુના ૩ ત્રણી તરજુમા અને ખિસ્તી ધર્મને લગતી જુનામા જુની ગુજરાતી ચોપડીઓ હતી ઇ મ ૧૮૨૧ માં ઝાપેનો નામ કરારનો તરજુમો, ઇ સ ૧૮૩૭ (મ ૧૮૮૩) માં સુરતની મોગી આગને સમગ્રે ધરનામા આવેલું પ્રવચન (sermon), જેન વિલ્સને પિતા અને પુત્ર વચ્ચે મવાદના રૂપમાં પાંચીતાણાના નેત્રે લખેનો પૃ ૬ સ ૧૮૪૪ નો બનિયા કૃત 'પિત્રિઅમ્મ પ્રોગ્રેમ' નો તરજુમો ૮ મ ૧૮૫૭ માં ગુજરાતની પુસ્તક પ્રસારક મંળીને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી 'પટેરી ચોપડી,' અને ઇ સ ૧૮૬૪ નો પાગસીઓને માટે ખાસ પારમી-ગુજરાતીમાં લખાયેનો 'નવો બંદોમસ્ત'—જે એમણે પ્રદર્શિત શ્રેણી પુસ્તક અને સમગ્રોમાં ખાસ જોવા જેવા હતા.

૯ આ પ્રકરણોની અનેક ન્યુનતા—ગુજરાતમાં ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષયોને લગતા થયેના આ પટેન-ટેના પ્રદર્શનનો આ હેતુન મધ્ય કદ વાતે અપૂર્ણ છે, તે એના લગભગ દરેક પેગ વિભાગની યાદીઓ અને બીજી વર્ણન આપતા સ્પષ્ટ જણાવનામા આન્યુ છે શાસ્ત્રીય હેતુનમાં જોઈએ એટલી નિગત આપતા એક મોટો અથ થઈ જત, અને જુદા જુદા પેટા વિભાગનો એવો દેનાય તૈયાર કરવાનું કામ દરેક વિભાગના ખાસ પરિતને સોંપતુ પડત આ હેતુનમાં તે પ્રદર્શનમાં આવેલી વસ્તુઓમાં થી જે તૃતીયાશથી વધારેના તે નામ પણ આપનામા આવેલા નથી જોટલીના નામ આપેના છે તે વસ્તુઓને લગતી નામ ઉપરાતની જૂજ માંડિની જ આપી શકાય છે, અને વળી એ પણ ઉમેરતુ પડે છે કે રા રા એનનેનડર અને પ્રોફેસર ભટ્ટે બનતી ચીન રાખી હતી, તથાપિ જે કદ આપી શકાય છે તેમાં પણ જુલો થયેલી હોની જોઈએ તેની તે પણ જાણે શાસ્ત્રીય અનુલક્ષિ અને ચોખ્ખાઈ (scientific accuracy and precision) તે શું એનો જોએને ખવાન છે અને વસ્તુઓ લાખો વખત પામે તે પાસે રાખીને પરિતો નીરાતે તેમાં રે એની આના વિરયોની વર્ણનાત્મક યાદીઓ (descriptive catalogues) માં પણ ટલી જૂનો દાન છે તે જોએ જાણે છે, તે આ પ્રણામોની જૂનોની ચકિત થને નહીં ઉલટું જે સ્થિતિમાં, જે સમયમાં જે ખાસ પરિતોની મલ્લા અભાનમાં આ યાદીઓ તૈયાર થઈ છે તે જોતા, એમાં જૂનો નથી એવો દાવો રવામાં આવે તો જ તેઓ ચકિત થાય કાગેબારી કમિટિ પ્રદર્શનની મોનનાને એક મોગ નાહસ જેવી ગણનામાં જરાએ જૂલ કરતી ન હતી અને એ સાહસ પણ ઉમનવામાં આવશે તો તે આખરુબર પાર ઉતારી શકશે અને આ માટેનો ખર્ચ ગજા ઉપરાતનો નહીં નીનડ એ જે મુદ્દાઓ વિષે કમિટિએ પોતાની ખાતરી ડી લેવામાં વાર લગાડી એ પણ અગોચ્ર ન હતું તથાપિ એ વિનબને લીધે જ પ્રદર્શનનું કામ વધારે મુશ્કેલ બન્યું અને પ્રદર્શનને ખુલ્લું રાખવાને માટે એટલા યોગ્ય જ દિનસ રહ્યા—જે દિનમાં પણ પરિવર્તના બીજા એટલા જ મહત્વના અંગોને લગતા કાગજથી ભરેલા દાના—અને વળી મિ જેનોન સાહેબ, રાગજો, શેફ

સાદેખ પુરુષોત્તમ, જૈન મઘો અને વિદ્વાનો આદિના ઉમગ અને ખરા અત ડગ્ગુની મદદ થી પ્રદર્શન એટલું મોટું, નાર, અને વિવિધતાઓથી ભરેલું નીવડ્યું, કે એટલા ગણતર દિવસોમાં એના રાષ્ટ્રીય નણના મ- દેના માટે પુગની નોર લાઇ લેવાનું મમ લગભગ અશક્ય થઇ ગયું અસ્તુ આ પ્રદર્શન અને તેના દેનાના આ પ્ર. છો એક કુવ નહીં તે કુવની પાખડી એ મ વ પ્રયોગ નહીં તે એ પ્રયોગ-દેના પ્રયોગ તરીકે આસા જનક—ગણાય, એમો જ પ્રદર્શન કમિટિનો દામો છે અને પ્રદર્શન ખુરુ મુ-સાની કિયાના આરભમાં મિ શુભે પોતાના ભાણના અત ભાગમાં જે દખાન્ત વાપરી હતી તેનું અનુપરણુ કરીને પ્રદર્શન કમિટિ જણાવના મ લે છે, કે જે આ પ્રદર્શનનો દાખનો લેવાગે, અને ખામ ગીને જે એમાં રહી ગયેલી ખામીઓના ન-લો વિચારીને તે ઉપ રથી ધડો લેનામાં આમગે—જે ભવિષ્યના પ્રદર્શનોના મર્ચવાલોએ એના નર્થને માટે જોઇતા વખત અને જોઇતા વિદ્વાનોની પહેરેયો જોગણુ રાખવે, અને આખા પ્રદર્શનનો શાસ્ત્રીય વર્ણના મ- દેના નમિદ્ ગાની ધગી યોજના ઉપરાંત, એની થયેલી વસ્તુ એ ઉપરથી સ્પષ્ટિ થના જુલ જુલ વિરોધોથી જની રોકે તેના પમદ કરી તેને લગતા ખામ અભ્યાસને માટે અને તેના પરિણામ પ્રમિદ્ ગાને માટે પણ પ્રથમથી યોજના રાખવો ઉદાહરણ તરીકે, જુની ગુજરાતીના લાખા અને વિવિધસનીય નમૂનાનો સાવવાર મગદ, કે લાખણ, લીમ, અખો, પ્રેમાનદ કે સામળના લાઇ મથની જુનામાં જુની માગી પ્રતની પ્રતિક્રિા કે જુનામાં જુના ગુજરાતી ગચના નમના, કે અમુક મમયના અમુક તરહના દત્તાને જેની પ્રતિક્રિા કે અમુક ના અને અમુક પ્રદેશના મોપગઓમાંથી કે ગ, કે અમુક નાના મિદ્ધાઓની છબીઓ, કે એના બીજા શાસ્ત્રીય વિષયમાંથી જે જની ન- તેનો જની રોક તેમજ અત લાખ વિદ્વાનોને મોપી એ પ્રમાણે જે તૈયા થઇ રહ તે મથ મથો પ્રમિદ્ ગાની યોજના પ્રથમથી જ રાખશે—તો કમિટિએ વાનેતુ આ પ્રયોગની આરી ગીને ઉગી ની નુ એમ કમિટિ માનશે માક પ્રદર્શન જનનાની મુર ની એમી જવી છે જે એ નાહમ જોરલુ તો એમાંથી આ પ્રમાણેના સ્થાથી લાખ ના રોકે એની યાજના પણ પ્રથમથી રાખની જોઇએ પ્રગતી નમુતિ અને તેના મપરપ પ્રતિક્રિા એ જાનેની વિરુદ્ધિ એક બી નને ઉપમરક અને એવો નિયમ છે જ્ઞાન નધનુ ના તેમ તેમ વવારે જ્ઞાનની ધજા— જિજ્ઞાસા—તીવ્રતર થતી નય અને વધારે જન મેળવવાની પ્રતિક્રિા ઉત્પન્ન કરીને પોતાના મરણની વિરુદ્ધિનું પુ અને જ્ઞ થતા આવે તેમ તેમ ઉત્તમ, નિત્ય નિદા, શક્તિ, સહકારિતા (co operation) આદિ ખીલતા આવે, જેથી કરીને દરિદ્રમથાદની જુની દિવાનો ઓળગી જવાય, અને વનાર મોગ મથ વધારે સારી ને પાગી રામય લાયક કાયવાલોએ અને લાયક પરિસ્થિતિ અ-ચો-ન્ય અનુકૂળ—અ-ચો-ન્ય ઉપકાર— જીવનમાં વણાતા અને ખીલતા આવે એનું નમ જ ઉત્તમોત્તમ વાની જતી મળગ પ્રગતિ આવી પ્રગતિ ગુજરાતી પ્ર નના ભાના ડગનમાં સધ પ્રવર્તો

પ્રકરણ ૮ મું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

૧. કોષે (જાપાન) અને લન્ડનની સભાઓ. પરિષદ મળવાની તારીખો નક્કી થયા પછી ઓગસ્ટ મામમાં દિંદની બહારના દુનિયાના પ્રદેશોમાં કાયમ કે યોગ્ય વખતને માટે વસતા ગુજરાતીઓને અને ગુજરાતી બાપા તથા સાહિત્યના અનુયાયીઓને ખબર પહોંચાડવાના હેતુથી રંગૂન, સિંગાપોર, હોંગકોંગ, સયામ, શેન્ગહાય, જાપાન, મન્ચૂરિયા, કેનડા, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, ઇંગ્લાંડ, આફ્રિકા, મેરીશિપ્સ, એડન, બમ્બે, વગેરે સ્થળે એક અગ્રેજી વિનંતીપત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો. આના પરિણામમાં પરિષદની પેટા સભાઓ જેવી એક સભા જાપાનના કોષેમાં અને બીજી ઇંગ્લાંડમાં થઈ. જાનેના હેવાલ પરિષદની તારીખો પહેલાં અહીં પહોંચી શક્યા. કોષેની સભાનો કાગળ નીચે મુજબ આવ્યો :—

કોષે તા. ૨ જી અક્ટોબર સને ૧૯૦૯.

મિ. બી. કે. કાકેર,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઓ. મેકેટરી, રાજકોટ.

આપની તા. ૧૯ મી ઓગસ્ટ અને ૧૯૦૯ ને રોજ લખેલી આમંત્રણપત્રિકા મળી અને તે માટે અત્રે વરના ગૂજરાતી બાપા બોલનારાઓની એક સભા તા. ૧ લી અક્ટોબર સને ૧૯૦૯ ને રોજ “ધી ઓરીએન્ટલ” ક્લબના મકાનમાં મળી હતી જેમાં નીચે પ્રમાણે ડેરાય કરવામાં આવ્યો છે :—

“આ મતમાં હાજર રહેલા ગૂજરાતી બાપાઓ ‘ત્રીજી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ ને રાજકોટ મૂકામે મળનારી છે તે જાણી ધણા ખુશી થયા છીએ. અને એ પરિષદના કામને દરેક જણ કુતોહલ ધ્રુવે છે. તેમજ એ પરિષદને ઉભા કરનાર તથા ચલાવનારને ધન્યવાદ આપીએ છીએ.”

લી. સેવક,

અમરજી કાનજી જોશી,

પ્રેસિડન્ટ.

લન્ડનમાં તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે એક હિંદુ, એક પારસી, અને એક સુસલ-માન એમ ત્રણ ગૃહસ્થોની સહીથી નીચેની વિજ્ઞાપના વિલાયતમાંના ગુજરાતીઓને કરવામાં આવી :—

સાહેબ,

17th September, 1909.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ત્રીજી કાઠિયાવાડમાં રાજકોટમાં અક્ટોબરની તા. ૨૮, ૨૯, ૩૦ મીએ મળશે. તેમા ગોળગના ગણીત્રી ના. નંદકુંવરના સાહેબ રિસેપ-શન કમિટીના પ્રમુખ છે. દિવાન બહાદુર અંનાવાલ સાકરલાલ દેસાઈ પરિષદની પ્રમુખ નીમણે.

પરિપક્વતા 'સેક્રેટરી' રા. રા. બંજવંતરાય કટ્યાણરાય ઠાકોર તરફથી કાગળ આગ્યો છે તેમાં પરિપક્વતા ઉત્તેજન મળવાની માગણી કરે છે આ કામમાં વિલાયતમાં રહેનારા હિંદુ, મુસલમાન, પારસી બધા મળી એક દરાવ પસાર કરે તો હીક એમ કટલાકનો મતે-છે. તેથી વેસ્ટ મિનિસ્ટર પેલેસ હોટેલમાં (૪ વીક્ટોરીયા સ્ટ્રીટ) અક્ટોબરની ૫ મી તારીખે સાંજના ૪ વાગતે ગુજરાતીઓની બહેર સભા ભરવાની છે, તેમાં સર મંચેરજી ભાવનગરી સાહેબે પ્રમુખપદ લેવાનું સ્વીકાર્યું છે, માર્ચે ગુજરાતી આ વેળા હાજર થશે એવી ઉમેદ છે.

એક ગુજરાતી મંડળ નામીકને સાર સ્થાપવાની ખબર યોજના કરવામાં આવશે. આ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવેલા 'ડેપ્યુટેશન' નાં 'મેમ્બર' હાજર હશે એવો સંભવ છે.

'મીટીંગ'નું કામ થઈ રહ્યા પછી ચાહ વિ. મળી શકે એવો બદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે.

બધા ગુજરાતીઓના ડેકાણાની વ્યવસ્થાપકોને ખબર ન હોવાથી કોઇને આમંત્રણ મોકલવાનું રહી ગયું હતો તેથી જોઓને આ પત્ર મળે તે પોતાના બાઇબધોને બતાવશે અને સાથે લાવશે એવી ઉમેદ છે.

લી. રૂસ્તમ દેસાઈ,

, હુસન દાઉદ મહમદ,

, જેઠ લાલ ભોતીલાલ પરીખ.

આ વિજ્ઞાપના ઉપરથી તા. ૫ મી અક્ટોબરે વેસ્ટ મિનિસ્ટર પેલેસ હોટેલમાં સર મંચેરજી ભાવનગરી, રા. રા. મોદનલાલ કુ. ગાંધી, જેઠાલાલ ભોતીલાલ પરીખ, ફતેહચંદ કંપૂરચંદ લાલન, લેફ્ટેનન્ટ કુમાર શ્રી જોરાવરસિંદજી હરિસિંદજી, હાકતર દિનયા પેસ્તનજી ધડીઆલી, મિસિસ માણેકબાઈ ધડીઆલી, મિ. નસરવાનજી માણેકજી કુપર, મિ. એલજી જમશેદજી ખેરી, મિ. બહેરામજી બરજેરજી ધરાની મે. હોમી અરદેસર વઝીલ, મિ. હાજી હુસીબ, મિ. મહમદ અ. તમ આંગલીયા, મે. હુસેન દાઉદ મહમદ, રા. રા. રતીલાલ શેલાભાઈ મુનશી, કેવજી મધુભાઈ ચંદુઆણ, ચંદુલાલ માણેકલાલ દેસાઈ, જયકૃષ્ણ હીરાલાલ મજમુદાર, નટવરલાલ ચંદુલાલ ઠાકોર, રમણીકરાય બાદરાય ઠાકોર, સુનીલાલ લીમબાઈ વઝીલ, ગોકલભાઈ કીલાભાઈ દલાલ, પુરુષોત્તમદાસ તુલસીભાઈ પટેલ, બિદારીલાલ નાગર, બાણુલાલ જીવણુલાલ દેસાઈ, છોટાલાલ ઇશ્વરદાસ પારેખ, નગીનલાલ હરિલાલ સેતલવડ, અને બે ત્રણ બીજાઓ મળ્યામાં હાજર થયા મળ્યાનું કામ ચાર વાગે શરૂ થઈ સાંજ ૬ થી ચાલ્યું. સર મંચેરજી ભાવનગરીએ પ્રમુખરથાન લઈને નીચે પ્રમાણે બાણુ કહ્યું :—

આ મેલાવડામાં પ્રમુખસ્થાને કોઇ હિંદુ ગૃહસ્થ ખીરાજતે તો વધારે શોભત. પણ જ્યારે મી. પરીખે મને તે પદ લેવા સૂચવ્યું ત્યારે મેં ને કબુલ કર્યું. તેમ કરવા મને કેટલાંક કારણો હતાં. હું જ્યારે નાની ઉમરનો હતો ત્યારે મને ગુજરાતી ભાષાનો શોખ હતો. મેં મહારાણી વિક્ટોરીયાના પ્રવાસનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું તે મારા બડોળમાંથી આવ્યે મને મળી આવ્યું. મને ગુજરાતી ભાષા કંઈક આવડે છે તેનો એ પુરાવો છે. આથી મેં પ્રમુખપદ કબુલ કર્યું.

ચોડાં વર્ષ થયાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એ નામનું મંડળ થયું છે. આ મંડળના કામમાં રાજપ્રકરણી તત્ત્વ દાખલ થતું નથી. તેમાં મુખ્ય હેતુ એ સમાયલો છે કે ગુજરાતી ભાષાને જાળવવી અને ખીલવવી. આમ કરવાનું શું કારણ છે એમ કોઇ પૂછે તો તેનો જવાબ એ છે કે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓ કંઈ ધારતીમાં આવી પડી છે તે કંઈ દુશ્મતના હુમલાને લીધે નથી, પણ એવો સમય આવી ગયો છે કે આપણી ભાષાઓ તથા ખીજી દેશી વસ્તુઓ તરફ બેદરકારી જોવામાં આવે છે. સર્વ મરદો અને ઓરતો અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા લાગ્યાં છે, અને તે બ્યાજખી છે. જે ભાષામાં રાજ્યકારભાર ચાલે છે, જે ભાષામાં વેપાર ચાલે છે તે ભાષા શીખવાની લોકોને ઉલટ થાય છે, ને થવી જોઈએ. પણ તેથી કંઈ પોતીકી ભાષા છોડી દેવાની ન હોય. આપણામાંના ઘણા ફ્રેન્ચ, જર્મન પણ શીખીયે છીયે, ત્યારે જે ભાષા આપણી કુદરતી છે તે કેમ છોડી દેવાય ? તે ભાષાની હાંસી કરવી એ કોઇ રીતે વાજખી નહીં કહેવાય. છતાં કોઇ ના પાડશે નહીં કે એવી બેદરકારી હિંદમાં ચાલી છે. મને યાદ છે કે જ્યારે હું બાળક હતો ત્યારે કેટલાક નવજવાનો પોતાના ઘરમાં પણ ગુજરાતી ભાષા બોલવા નહિ આપતા. તેમાંના કેટલાકનાં નામ હું આપી શકું છું. કેટલાક વળી અંગ્રેજોની નકલ એટલે દરજ્જે કરતા કે આપા પણ હિંદુસ્તાની રાખતા કે જ્યાં છોકરાંઓ અંગ્રેજની માફક માત્ર જરૂર પડતું હિંદુસ્તાની જ બોલે. આ બધું અધુરી કેળવણીને લીધે થતું હતું. હવે એવા દાખવા ચોડા જોવામાં આવે છે. હું ઘણા વર્ષથી અહિં જ (વિલાયતમાં) વસું છું, છતાં પોતીકી ભાષાનો મહાવરો મેં છોડ્યો નથી. મને કોઇ ગુજરાતીમા કાગળ લખે તેને જવાબ ગુજરાતીમાં જ આપું છું.

હું જોઈ છું કે જે કાગળ મી. પરીખ ઉપર આવ્યો છે તે અંગ્રેજીમાં છે આતું કાગળ એમ હશે કે “સેક્રેટરી”એ ધારી લીધું હશે કે ગુજરાતી કાગળ સમજવા વાંચતામ વખતે આપણને અડચણ આવે પણ તેટલે સુધી તો આપણી દશા નથી આની પડી એ સંતોષની વાત છે. (પછી અંગ્રેજી કાગળ સર અંગ્રેજીએ વાંચી સંભળાવ્યો. તેમાં જ્યારે ગોંડલનાં રાણી સાહેબ તથા દિ. બા. અમ્બાલાલ દેસાઈનાં નામ આવ્યાં ત્યારે તાળીઓના અવાજ થયા) આ કાગળમા બે દરખાસ્ત છે. એક તો એ કે આપણે અહિંથી કંઈ લખાણો મોકલવાં. ખીજી એ કે પરિષદને ઉમેજન મળે તેવા ઠરાવ પસાર કરી મોકલવા મને ઉમેદ છે કે વખત ચોડે છે છતાં કોઇ ગુજરાતી ગૃહસ્થ લખાણ મોકલી શકશે. બે ઠરાવો પસાર કરવાના છે તે તમારી આગળ રજુ થશે.

મને બહુ સારું લાગે છે કે માન જુના મિત્ર અને દેશાભિમાની દિ. બા. અ'બાવાય સાહેબાલ દેસાઈ પરિપદના પ્રમુખ થવાના છે. તેમની સાગ્રમાણસાઈ વિષે હું ઊંચો અભિપ્રાય ધરાવું છું વળી “ગિરેપચન કમિટી”ના પ્રમુખ ગોંડલના રાણી સાહેબ છે, એ પણ બહુ મગ્ન વાત છે “ગિરેપચન કમિટી” એ શબ્દ વાપરતા મને વિચાર થાય છે કે તેને મારે આપણી પાસે ગુજરાતી શબ્દ હોવો જોઈએ. પણ પરિપદના ધારા વગેરેનો જે ખરડો આવ્યો છે તેમા પણ એઓએ અંગ્રેજી શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે હું પણ તે જ વાપરું છું આ બનાવે છે કે આપણી ભાષા ઉપરથી આપણો કાબુ હરી ગયો છે

કાઠિયાવાડ અને ભાવનગર સાથે મારે ઘણો મળધ હતો તેથી જ હું તમારી મામે આજે ગુજરાતીમા ભાષણ કરી શક્યો છું હવે વધારે વખત નહિ શકતા મારો કબાઈને હું તેમનો લેખ વાંચી સંભળાવવાનું કહીશ આપણા મેલાવડામા એક બાતુ છે ને તેઓ આપણને લેખ વાંચી મળાવશે, એ ખુશી થવા જેવું છે. (તાળીઓના અનાજ)

મિસિસ ધડિયાળી પોતાનો દુકા નિબધ (આગળ પ્રકરણમા દર્શાવેલો ૧૦૧ મો નિબધ “ઈંગ્રેજી રાહગશો” વિષેનો) વાંચી ગયા ને પછી મિ મોહનદાસ કુમ્ભારે ગાંધીએ દરખાસ્ત ગ્રહી લી કે “ત્રીજી ગુજરાતી માહિત્ય પરિપદ જે રાજકોટમા આ માસમા મળનારી છે તેને આ નમા સુચારુકાની આપે છે અને તેની ફોલો ઇવે છે”

આ દરખાસ્ત ગ્રહી કરતા મિ. ગાંધીએ નીચે પ્રમાણે ભાષણ કર્યું —

ગુજરાતી ભાષા વિષે કંઈક વિચાર

હિંદુસ્તાનમા આજકાલ નવો પનન ચાલી રહ્યો છે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, એ બધા “મારો દેશ” અથવા “આપણો દેશ” એમ જખના કરી રહ્યા છે. આ બાબત આપણે રાજ્યપ્રકરણી પદ્ધતિએ વિચારવાનું હાન નહિ કરીએ ભાષાની પદ્ધતિ એ નિચારતા આપણને મહેજે માનમ પડી આવે છે કે “આપણો દેશ” એમ આપણે અતરનો પોઠાર કરી રાકીએ ને પહેલા ભાષાનું અભિમાન આપણને આનંદ જ ધરશે મને તો લાગે છે કે હિંદુસ્તાનમા મોટા નાના સહુ પોતપોતાની ભાષા મળાવતા થઈ ગયા છે એ મતોપકારક પગલું છે હિંદી પ્રજા માત્ર એક ભાષા વાંચી શકે એના ઉદ્દેશ્યે જોવામા આવે છે, તેમ આગળ ઉપર બંને પણ ખરે તે ભાષા હિંદની જ ટોળી જોઈએ, એ મો કલુષ કરી લેશે પણ એ પગથિયું આગળ આવી શકે છે હું હિંદુસ્તાની છું એવો કારો મને આવે તેના પેટામા ‘હું ગુજરાતી છું’ એવો કારો આવવો જોઈએ તેમ ન થાય તે “નહિ તેરમા ને નહિ તેપનમા” એવું થવા જશે દરેક પ્રાતના અંગ્રેમજે બીજા પ્રાતની ભાષાઓ બખે છુટકા છે ગુજરાતીને બગાળી, મગાળી, તામીય, હિંદી વ. ભાષા મહેલના આપડે એ કંઈ સુરક્ષીની નાન નથી જેટલી માયાદત ને જેટલો પ્રયાસ આપણે કેટલાક વિચારોને લઈને ફોર્મ અંગ્રેજી ભાષા બચવામા કરીએ છીએ તેથી અહીં પ્રયાસ આપણે હિંદુસ્તાનની ભાષાઓને વિરે કરીએ તો એરજ ગમ આવે. તેમાં હિંદુસ્તાનના ઉદ્ધારનો સમામ બહુ અને થાય છે. લોડે મેકાલેના હિંદુસ્તાનની દેશ,

વણીના વિચારો ઉપર હું મોહાએલા હતો. ખીજા પણ મોહાએલા છે. મારો મોહ ભાગ્યેજી. ખીજાનો ભાગે એવું ઇચ્છું. આ બાબત ઉપર બહુ કહેવા વિચારવાનો આ પ્રસંગ નથી. જો ઉપલી દલીલ બરાબર હોય તો આપણે આગળ વધી ગુજરાતી ભાષા વિષે આંગત વિચાર કરી શકીએ છીએ. ગુજરાતીઓ એક ખીજાની વચ્ચે અગ્રેજી બોલે એ અધમ દશા સૂચવે છે એમ કહ્યા વિના રહેવાનું નથી. તેમ થવાથી માતૃભાષા ક'ગણ થઇ ગઇ છે. આપણે જ તેનું અપમાન કરીએ છીએ. એટલે આપણે દીન બની જઇએ છીએ. હું મારા વિચારો ગુજરાતીમાં બરાબર ન બતાવી શકું અને ઇંગ્રેજીમાં બતાવી શકું એ વિચાર કંઈ હું સારે મને ક'પારી છુટે છે. જેણે પોતાની ભાષાનો અનાદર કર્યો છે, તે પોતાના દેશનું શું બહું કરશે? ગુજરાતની મહાન પ્રજા કાંઈ કાંજે ગુજરાતી ભૂખી બીજી ભાષાનો અંગીકાર કરે એમ સ્વપ્ને પણ નથી સંભવી શકતું; અને જો તેવો સંભવ ન હોય તો જોઓ તે ભાષાને પડતી મૂકે છે, તેઓ દેશના એટલે પોતાની પ્રજાના કોહી છે એમ કહેવું અતિશયોક્તિમો નહિ બપે. ભાષામાં પ્રજાની હખી પડે છે એ વાક્ય અનુચિત નથી. આમ છે તો ગુજરાતી, જ'ગણી, ઉરડુ, મરાઠી પરિપક્વ થવા લાગી છે એ બહુ સરસ નિશાની છે. બહાર જતા હિંદીઓને આ હકીકત બહુ વિચારવા જેવી છે. તેઓની જવાબદારી મેટી છે. તેઓ પ્રજાને દોરનાર થવાના છે, તેઓ જ પોતાની ભાષા ભૂખી જશે તો પાપના અધિકારી થશે. કેટલાક બહુ ઇંગ્રેજી ભણેલાનાં લખાણમાં મેં વાંચ્યું છે, કેટલાકને બોલતાં સાંભળ્યા છે, કે તેઓ ગુજરાતી કરતાં ઇંગ્રેજી વધારે જાણે છે. આ વાત આપણને સરમ ઉપજાવનારી છે. હકીકતમાં ખરી નથી. એવું લખનાર બોલનાર ઇંગ્રેજી ભાષા શુદ્ધ લખતા બોલતા નથી, એમ કહેતાં આંચકો નથી ખાતો. એમ જ હોવું જોઈએ. કેટલાક વિચારો અગ્રેજી ભાષામાં સહેલાઈથી બતાવાય એ માનું છું ને તે પણ આપણને સરમાવાનું કારણ છે. પણ અગ્રેજી ભાષાનાં રૂઢી અને વ્યાકરણ આપણે બરાબર જાણીએ છીએ એમ સાધારણ રીતે ન કહી શકાય. ગુજરાતી ભાષાનાં વ્યાકરણ ને રૂઢી તો સાધારણ રીતે બધા હિંદી અસહ્ય જ ઠીક જાણશે. જૂતકાળને બન્ને વર્તમાનકાળ ગુજરાતીમાં આપણે નહિ વાપરીએ. પણ કાળ ખોટો વપરાયશે આપણે બહુ ઇંગ્રેજી ભણેલા હિંદીના લખાણમાં પણ જોઈ શકીશું રૂઢીકાળનો તો પાર નથી. આપણે ગુજરાતી ઉચ્ચાર બરાબર ન કરીએ, જોડાક્ષર ન બોલીએ એ બંને છે, તે દોષ સંહજ કહાડી શકાય તેવો છે. પણ તેથી કંઈ આપણે ગુજરાતી ઓછું જાણીએ છીએ એમ નહિ કહેવાય. વળી એમ પણ સાંભળું કે અગ્રેજી ભણવાને આવનાર વિદ્યાર્થીએ અગ્રેજીનો મહાવરો પાડવાનો રહેા તેમાં ગુજરાતીની ફૂટ ક્યા કરે? આ વહેમ ન કહી શકાય? ગુજરાતી ભેળા થાય સારે ગુજરાતી બોલશે તેથી અગ્રેજી જ્ઞાન ઘટવાનું નથી, વધવાનો સંભવ છે. કેમકે તેમ કરવાથી આપણા સાંભળવામા માત્ર અગ્રેજી જ અગ્રેજી આવશે તેથી કાન તેજ યશે ને બોલું અગ્રેજી દુરત પારખી શકશે. વળી વિદ્યાલયમાં વસતા હિંદી વિદ્યાર્થી કંઈ પોતાના અભ્યાસમાં એટલા ગિરજતાર નથી રહેતા કે થોડાક વખત પણ ગુજરાતી પુસ્તકો ન વાંચી શકે. છેવટમા તેને જો દેશની સેવા કરવી છે, સાવેનનિક કામ કરવાં છે, તો માતૃભાષાને સારૂ તો વખત કહાડવો જ પડશે. જો માતૃભાષાને રખડાવીને અગ્રેજી શીખવાનું હોય તો અગ્રેજી શીખવાનો હેતુ જો દેશકલ્યાણ છે તે જોતે

રહેશે તેમ થાય તો અગ્રેજી શીખવાની જરૂર નથી એમ સિદ્ધ થવા જશે કાપડૂપ કરતા દરદીનું મોત થવું હોય તો કાપડૂપ ન કરવી એમ હુકમો માર્યા હશે વળી ગુજરાતી ભાષા ઘણી નાખી દેના જેવી નથી જેમા નગરી મેતો, અખો ભગત, દયાનંદ આદિ કવિ થઈ ગયા છે તે ભાષાને ખીનવી શકાય એમ છે જે ભાષા એવાનારા દુનિયાના ત્રણ મોટા ધર્મ હિંદુ, ખ્રિસ્તી અને જરથુસ્ત્રી પાળનારા છે તે ભાષાની ચઢતી ઝીંઝા બાધી શકાતી નથી એક જ વિચાર ગુજરાતી ભાષામા ત્રણ પ્રકારે બનાવી શકાય છે એ પાત્રી જેને ખુદા, મુસલમાન જેને અલ્લાહોતગ્યાલા, હિંદુ જેને ધર્મર કહેશે તેને અગ્રેજી ભાષા માન ગોંડ એ જ નામથી પોકારશે મુસલમાન જે ગુજરાતી લખશે તેની આદર અરબીની અને શેખ સાદીના ફારસીની હાથ પડશે પારસીના ગુજરાતીમા જરથુસ્ત્રના જંદની ઝાયા પડશે હિંદુના ગુજરાતીમા સરકૃતની હાથ પડશે હિંદુ મુસલમાન તો હિંદુનાની બધી ભાષાને સાદ છે પણ પાગસીને તો ગુજરાતીને જ માફ કેમ જાણે ખુદાએ ધરાનથી ન મોડ્યા હોય ? તેઓના ઉત્સાહી સ્વભાવને લીધે ગુજરાતી ભાષાને અત્યંત ફાયદો થઈ શકે છે પણ ગુજરાતી છાપાઓ તેના હાથમા છે, એટલે ગુજરાતીનું ભવિષ્ય તેઓએ બહુ જનનથી માયનવું ઘટે છે. તેઓને એક જ વિનંતી કરવા જેવું છે જે હવે તમારી માફરી જમાન થઈ છે, જે ભાષા તમે હવે છો ? શબ્દો નથી તેવું ખૂન ન કરો પારસી લેખકો સરસ વિચાર સરસ ગુજરાતીમા મુકે છે, પણ ભાષાના ઉચ્ચાર ને જોડણીની સામે કેમ જાણે જાણી જોધને વેર જ બાધ્યુ હોય એમ કહે છે આ વાત ખેદકારક છે, બધા ગુજરાતીએ વિચારવા લાયક છે એનો ઉઠો વિચાર કરતા એમ જૂન કરવું પડશે કે હિંદુ, મુસલમાન અને પાગસી એ ત્રણેના પથ નારા છે એ ત્રણે આપ આપકી સમાને તેવું કરી બેઠા જણાય છે મુસલમાને હજુ કેળવણીમા ઉઠો હાથ નથી ધાડ્યો એટલે તેઓએ ગુજરાતી ભાષાની ઉપર હજુ દેખાઈ આવે એવી છાપ નથી પા ? પણ હવે તેઓ કેળવણી લે છે તેઓને લેખનવામા હિંદુ અને પારસી એમણે મોટું સાહસ કરવું ઘટે છે તેમ થાન તો તેમની તરફથી ગુજરાતી ભાષાને બહુ મોટો ટેકો મળે, રાજકોટમા બેસનારી પરિષદને હું તો દીન વિનંતી કરીશ કે તેના આગેવાનોએ ભાષાના જાણનાર હિંદુ, મુસલમાન અને પારસીની એક જાથક “કમિટી” નીમવી અને તે કમિટીનું કામ ગુજરાતી ભાષાની ઉપર ત્રણે કોમના લખાણો ઉપર દેખાઈ જાયવાનું તથા લેખકોને સનાહ આપવાનું નાખવું વિચારશીન લેખકો પોતાના લેખો આ “કમિટી” ની આગળ વગર પૈસે મુદ્રાવી શકે એમ પણ જનવું જોઈએ વિનાયત આ વસતા હિંદીને હું એટલું કહું છું કે વિનાયતમા આવી બાપુની ભાષા આપણે જૂનવાની નથી, પણ તે ભાષાની ઉપર અગ્રેજો દાખલો લઈ વધારે પ્રીતિ મળવાની છે અને જો તેઓ માહોમાહે બાપુકી બાણતો જ લખનામા કે જોતવામા ઉપયોગ કરશે તો ભાષાનો વહેનો ઉદ્ધાર થશે હિંદુ તેથી ચંદશે ને તેઓએ પોતાની એક શ્રેષ્ઠ બનાવી ગણાશે આ કામ જરા વિચારથી સહેલમા થવા જેવું છે *

* આગળ પ્રકરણમા સાક્ષર કમિટીની ત્રીજી બેઠકના રિપોર્ટમા જેને ૫૨ મા નિબંધ તરીકે નોંધનામા આવેલ છે તે જ આ ભાષણ

મિ. ગાંધીને ટેકા આપતા મિ. નમરનાનજ કુપર મોલ્યા —

ઉપરના ઠરાવને હું ખુશથી ટેકા આપું છું. પહેલો ગુજરાતી પત્ર કહાડનાર પારસી હતો, યાનપ્રકાશ પાન્સીએ કહાડેલું આમોઘના કહાડતાર મિ. દાબરાજ તે પારસી હતા દાસ્તરસના લખાણ શરૂ કરનાર તે પણ પારસી હતા, કૌતુક સંગ્રહ પણ પારસીએ કહાડ્યો, ઘણા અંગ્રેજી પુસ્તકોના તરજુમા પણ પારસીઓએ કર્યા બેકનના નિબંધનો તરજુમા કરનાર પણ પારસી જ હતા ગુજરાતી વ્યાકરણ રચનાર મિ. મંચેરયા તં પાન્સી હતા પહેલો શબ્દકોષ પણ પારસીએ રચ્યો, ગુજરાતી નાટકો પણ પારસીઓએ દાખલ કર્યા આમ આપણી ભાષાને પારસીઓ તરફથી ઉત્તેજન તો સરમ મળ્યું કહેનાય પણ દિવગીરી એ છે કે હાલ તેટલી મહેનત પારસીઓ નથી કરતા.

આ ઠરાવને મિ. સેતતવાડે ટેકા આપ્યો.

પછી મિ. કૃતેહચંદ લાલને ટેકો આપતા કેટલીક સૂચનાઓ કરી તે પ્રમુખ સાહેબની સલાહથી તેમણે લખી મોકલવા કહ્યું ન કર્યું.*

મિ. રૂસ્તમજી પેગ્તનજી કરકરિયાના (ઉપલા પ્રકરણમાં ૧૧૦ માં ગણેલા) હુકા નિબંધમાં બે સૂચનાઓ મુખ્ય હતી એક મિ. ગાંધીના માપણમાં આવી ગઇ તેને મળતી હિંદુ, પારસી અને મુસલમાન ગુજરાતી લેખકોની એક જાથુની સમાજ થવી જોઇએ એ પ્રકારની, અને બીજી (જે મિ. લાલને પણ કરેલી છે તે) એકે એક ગુજરાતી થેસોરસ રચાવો જોઇએ.

તે પછી ઉપલો ઠરાવ એક મતે પસાર થયો.

ઠરાવ બીજો

મિ. એદલજી ખેરીએ બીજો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે મુક્યો —

હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓની ચડતી થવાના ઇરાજો લેનાના જે જે પ્રયાસ થાય છે તે સર્વ આ સભા પસંદ કરે છે અને માને છે કે સમસ્ત હિંદુસ્તાનના ભવાગો આધાર આની જાતના પ્રયાસો ઉપર રહે છે.

* ૨૧ ૨૧ ફાલગુણ ૧૯૨૨ના દિવસે લાલને મોકલેલી આ સૂચનાઓનો નિબંધ ઉપલા પ્રકરણમાં ૮૫ માં નિબંધ તરીકે નોંધાયેલો છે. મિ. લાલને એમાં ગુજરાતી ભાષાના વિકાસને માટે (૧) અંગ્રેજી ભાષાના થેસોરસ જેવો ગુજરાતી અર્થકોષ રચાવો જોઇએ (૨) સંસ્કૃત ભાષાના મેઢનીકા જેવો ગુજરાતી કોશ, કે જેમાં શબ્દોના તેમના અર્થ લક્ષણ પ્રમાણે ગોઠવેલા હોય એવો રચવો જોઇએ (૩) ગુજરાતી પુસ્તકો છાપવામાં હિંદી એટલે કે દેવનાગરી નિર્ણય પછાડે ૧૫૧૨માં લખેલો જોઇએ, (૪) ચોપડીઓ ગઝલો અને મદદરમ નિયમિતને માટે સસ્તી થવી જોઇએ, (૫) વિજ્ઞાન વિષયોના પાઠ્યપાઠ્યિક કોશ થવા જોઇએ (૬) જુના સાહિત્યો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ, (૭) લેખન અને વર્તમાનને સારા પાઠ્યપાઠ્ય રચાવી ખીનતા જોઇએ, વગેરે સૂચનાઓ કરી હતી.

આ ઠરાવ ઉપર વિવેચન કરતાં મિ. ખેરી કે જે નાની વયથી ગુજરાતી લેખક તરીકે પંકાયલા છે તે બોલ્યા :—

ખરૂં પૂછીએ તો ગુજરાતી એ પારસીઓની માતૃભાષા છે. જ્યારે પારસી નાસ્તીને આખ્યા, સારે હિંદુઓએ મદદ કરી. આપણે તેઓના ઘણા રીવાજો દાખલ કર્યા છે. પણ આપણે કમનસીબે હિંદુઓના પ્રસંગમાં થોડા આખ્યા છીએ. ગામડાંઓના પારસી સ્થરના પારસીઓ કરતાં સરસ ગુજરાતી બોલે છે. પારસી લખાણ રંગીલું છે, પણ તેઓ હિંદુઓના જેવું શુદ્ધ નથી લખતા. જ્યારે હું કોલેજમાં હતો સારે મેં એરેબીયન નામ્લસનો તરજુમો કરેલો. સાર પછી વીરોક નાટકો લખ્યાં. બીજાં પણ ઘણાં પુસ્તકો મેં લખ્યાં છે, તે ઉપરથી હું જોઈ શક્યો છું કે આપણે ગુજરાતી ભાષાને ખીલવી શકીએ છીએ. માણેકબાદ પારસી છતાં તેમણે જે વાંચી સંબળાવ્યું તે સ્પષ્ટ છે. તેમનો દાખલો પારસીઓ લેશે તો સાફ.

આ ઠરાવ ઉપર ભાવનગરના કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી, દક્ષિણ આફ્રિકાના મિ. હાજી હબીબ, મિ. આંગલિયા વગેરે બોલ્યા.

મિ. હાજી હબીબે કહ્યું કે :—આપણી માદરી જાણને બચાવવાનો ઉપાય આશે છે તે સરસ છે, ને તેથી હું ખુશી થાઉં છું. જે દાગળ અંગ્રેજીમાં આવ્યો તે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીમાં આવ્યો હતો વધારે ઠીક ગણાત. પારસી ભાષાએ ગુજરાતી બોલતાં બહુ અંગ્રેજી લગ્ગ વાપરે છે, તે ન વાપરે તો કેવું સાફ કહેવાય !

મિ. આંગલિયા બોલ્યા :—મારા રક્તિ કહી ગયા તેને હું મળતો છું. હું ગુજરાતમાં જન્મ્યો તેથી મગરર છું. જ્યારે હું એક વીસીમાં જન્મવા ગયો સારે ત્યાં ઘણા હિંદી હતા, તેઓ અંગ્રેજી બોલતા હતા. મેં કહ્યું કે, દેશીઓ પોતપોતામાં અંગ્રેજી બોલે એ તો શરમ ભરેલું ગણાય. તેથી તેઓને શરમ ઉપજ ને હિંદુસ્તાની બોલવું શરૂ કર્યું.

ઇડિયન સ્પેશી બેંકના મેનેજર મિ. હોદાલાલ, મિ. ચંદુલાલ દેસાઈ, તથા મિ. ગોકુળ દલાલ પણ ટેકા આપતાં થોડું બોલ્યા, અને બીજો ઠરાવ એકમતે પસાર થયો.

પછી દાક્તર ધરિયાળાએ પોતાનો લેખ વાંચી સંબળાવ્યો. *

ત્રીજો ઠરાવ.

દાક્તર ધરિયાળાએ ત્રીજો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે રજૂ કર્યો :—

જેવું દરેક દામ ગુજરાતીમાં આવે, તથા જેથી ગુજરાતી ભાષાની ખીલવણી થાય એવું મંડળ અહીં ઇચ્છામાં સ્થાપવામાં આવે તો હાજર રહેલા ગુજરાતીઓ તેમાં દાખલ થવા રાજી છે.

આ ઠરાવની સામે વધુ જણ હતા તેથી તે વડુમને પસાર થયો.

* આ ઉપલા પ્રકરણમાં નોંધેલ ૧૦૭ મો “મારી આંખોએ ઇચ્છા” એ નામનો નિબંધ.

પછી મિ. પરીજે પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત કરી તે પસાર થઇ ને સભા ૬-૩૦ વાગે બરખાસ્ત થઇ.

પહેલો દિવસ.

૨. આરંભ—ઉપરના અહેવાલો તા. ૨૩ મીને દસેરાને દિવસે આપ્યા. પ્રદર્શન પણ તે જ દિવસે ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું: પ્રદર્શન, સરભરા, સાક્ષર કમિટી, પરિપક્વની ટિકિટો, કોનૉટ હૉલની વ્યવસ્થા, છાપખાનાં, અને પ્રગટકીય બનવા પામેલી સંસ્થાઓ પત્રવ્યવહાર, એ સર્વને સમાલવામાં પરિપક્વની ઓફિસ (છાપતરનો ઉતારો) અખંડ ઉધાડી રહેવા લાગી, અને તા. ૨૬ મી થઇ સાં તે સભાસદોની પધરામણી થવા લાગી રા. રા. રણછોડભાઇ ઉદયરામજી, અને હરિકૃષ્ણ લાલસાંકર દવે ગોંડલનો મહોત્સવ પૂરો થતાં આવ્યા, પ્રમુખ સાહેબ અને અમલવાદ, મુંબઇનાં મંડળ તા. ૨૭ મી એ સવારમાં આવ્યા, અને રાત્રે થતાં મુખ્ય આવનારા હતા તેમાં ફક્ત રા. રા. ગણપુત્રરામ અતુપરામ ત્રવાડી બાકી રહ્યા. પૂર્ણિમાને દિવસે બરાબર અગિયાર વાગે ત્રીજી પરિપક્વની બેઠક શરૂ થઇ. હૉલમાં ખેસતાં છેલ્લી હારોમાં શિક્ષકો, તેમની ઉપર પ્રેક્ષકો, તેમની ઉપર શ્રીશિક્ષકો અને આગળ ચાલતાં સભાસદો, તથા અમ બાજે એક તરફ સત્કાર મંડળ અને બીજી તરફ કાર્કિયાવાડ બહારના પ્રતિનિધિઓ અને આગેવાન વિદ્વાનો એ પ્રભાણેની પુરશીઓની વ્યવસ્થા હતી. વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને માટે રાજકુમાર કોલેજનાં પુરશી-ટેબલવાળાં સંયુક્ત આસનો હતાં. મહારાણી વિઠેટારિયાની પ્રતિમાની આસપાસના ઉચ્ચાસન (ટૉર્સ) ઉપર મધ્ય ભાગે પ્રમુખની ટેબલ અને તેની બંને બાજુએ પુરશીઓની હારમાં એજન્ટનીના અમલદારો અને તેમનાં બાતુઓ, રામજી, રાણીજી અને કુંવરીજી બીરાજ્યાં હતાં. પહેલી હારમાં જમણી બાજુ પર મિસિસ હિલ, શ્રીમતી રાણી સાહેબ નંદકુંવરબા, સી.આઇ., મી. હિલ, એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર, ને. ના. લાખાજીરાજ, રાજકોટ કાકોર સાહેબ, દરબાર શ્રી બાવાવાળા, વડીયા, મિ. સી. મેદન, ને. ના. દેવતત્તિસંહજી, લીમડી. કાકોર સાહેબ, મી. એચ. ડી. રેન્ડોલ્ફ, મિસિસ. રેન્ડોલ્ફ; ડાબી બાજુપર, કુંવરી શ્રી લીલાબા, કુંવરી શ્રી બાકુંવરબા, ગોંડલનાં સૌ. સુવરાઈ, કુમાર શ્રી ભોજરાંજજી, કુમાર શ્રી દિગ્વિજયસિંહજી, રા. રા. મણિલાલ ગોવિન્દલાલ, હરજીવન બવાનભાઈ કોટક; બીજી હારમાં જમણી બાજુ પર મી. સિતારામ પડિત, ને. ના. ભગવતસિંહજી, ગોંડલ કાકોર સાહેબ, દરબાર શ્રી વાજસુરવાળા, જડેજા બાલસિંહજી, રેવ. સ્ટીવન્સન, કુમાર શ્રી મુર્તિજીઆનજી, રા. રા. પ્રભાસાંકર દલપતરામ પટ્ટણી, સી.આઇ.ઇ., અને ડાબી બાજુપર દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ, ખાન બહાદુર બેજનજી મેરવાનજી ડમરી, ગંગાસ્વરૂપ શિવગૌરી ગજ્જર, સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, સૌ. શારદાગૌરી મેહેતા, મિસિસ ઝવેરી, મિસિસ કાકોર, મિસિસ માકર, મિસ મેકારી; પ્રમુખ સાહેબના ટેબલની પાછળની હારમાં શમસુલ ઉલ્મા જીવજી મોદી, રા. રા.

ગમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, લાયસકર ઉમીવાસકર ત્રાસડી, રણુડોડભાઈ ઉદયરામ ડાલાભાઈ પિતામરદાસ દેરામરી, કેશવલાલ હર્ષરાય ધ્રુવ, નગીનદામ ત્રિ. માસ્તર, ઉત્તમનાથ કેશવનાન ત્રિવેદી, દલપતગમ ભગવાનજી શુભવ, કલ્યાણરાય જ્ઞેશભાઈ બક્ષી, અમૃતલાલ રણુડોડદાસ બક્ષી, ગુલામ મહમદ બાવા મિયા મુનલી, કેશવનાન ગિરિધર-લાલ ત્રિવેદી, રણુડોડદાસ વૃદાવનદાસ પટવારી દેવચંદ ઉત્તમચંદ પાદેખ, ગુલામરાય વજેશકર છાયા, હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, મત્રીઓ, વગેરે હતા.

મગ આર્સ ઓબીન્ટે કોનૉટ હાઇ બંધાવ્યો, તે પછી એમા ન્હાના મોગ અનેક દરમાર ભરાયા છે, અને ઘણી સભાઓ થઇ છે, પરંતુ એમાના મોઢ પ્રમગે આટલી મોગી સભા ભરાયલી નહિ, અને તેમા કાઠિયાવાડ બહાગના પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોની આટલી સંખ્યા તો હોય જ ક્યારી? વગી વયને માન અપવનુ કાઠિયાવાડુ એમ ખામ લક્ષણુ હોવાથી કારોમારી કમિટી આ પરિષદ વિરોધીજી પણ એક વાત આનંદથી નોધે છે તે એ કે પહેલી અને બીજી પરિષદના કરતા આ ત્રીજી પરિષદમા ગુજરાત કાઠિયા ડંના વૃદ્ધ વિદ્વાનોની મખ્યા તરી આવે એટલી વધારે હતી.

પ્રમુખ અને રાણી માહેમના ભારણુ તથા ગ બ લદગુભાઈ પ્રાણુવલ્લભદામ પારેખ ગ રા. કૃષ્ણલાલ મોહનનાથ ઝવેરી, આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, રૂપરાકર ઉદયશંકર ઓઝા, મનસુખલાલ રવજી મહેતા, મનસુખ કિરતચંદ મહેતા અને પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના નિમધો છાપેના તૈયાર હતા તે મર્ચારિભ પહેલા વહેચવામા આવ્યા બીજા છઠ્ઠીસ નિમધો * છાપેના હતા, તેની નમ્નો જુજ દીમને મળી સડે એવી ગોણણુ કંગેલી હતી.

એ છઠ્ઠીસ નિમધોની યાદી નીચે પ્રમાણે —

નિમધો.

૧. ગ. નગનિહગમ ભોગાનાથ દિવટિયા ભગતખડ માટે એમ ભારા	. ૦-૩-૦
૨. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ નરી ગુજરાતી વાચનમાળાનું અવરોડન	૦-૨-૦
૩. રા. અતિસુખસંકર કમળાગકર ત્રિવેદી ભારા યતિ	.. ૦-૧-૦
૪. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ ગુજરાતી ભારાનો આ બ	૦-૧-૦
૫. સા. શારદાગી મહેતા બારાની જિવંતિ	... ૦-૦-૬
૬. ક. શ્રી લીલાના સ્ત્રીકેળવણી અને ઓઝા પડદા	.. ૦-૦-૬
૭. મિમ મેરેશી દગરાડા અપાની કન્યાગેવળી	.. ૦-૦-૬
૮. સા. વિદ્યા નીલકંઠ ગુજરાતની સ્ત્રી મિત્રા	.. ૦-૧-૦
૯. મ. રવ. સુભાષના સ્ત્રી મિત્ર	.. ૦-૦-
૧૦. મ. રવ. ચંદ્રભાષા સ્ત્રી કેળવણી	.. ૦-૧-૦

મોરખીના વૃદ્ધ શીઘ્ર કવિ શાંકરલાલ આહેશ્વરે પરિપદને આશીર્વાદના શ્લોક રચ્યા હતા, તે પણ વહેંચવામાં આવ્યા. એ શ્લોક નીચે મુજબ :—

॥ શ્રી રાજરાજેશ્વરો જયતિ ॥

॥ વદે શ્રી રાજરાજેશી રાજરાજેશ્વરી ચિત્તૌ ॥ ગુહ્ય વરુણામૂર્તી થી કેશવમેહેશ્વરી ॥ ૧ ॥
 ॥ થી મદ્ગુર્જરસાહિત્યપરિપત્કલ્પવહ્ની ॥ શ્રી રાજદુર્ગનગરાલવાલેડતિમનોહરે ॥ ૨ ॥
 ॥ સંરોપિતા ચા વિલુપ્તઃસર્વલોકીહૈતિપિભિઃ ॥ શ્રી ગોંડલપુરેંદ્રથીભગવત્સિદ્ધ વર્મણઃ ॥ ૩ ॥
 ॥ ધર્મપત્ન્યા કુલવતીશિરોમણિસમાનયા ॥ શ્રીમન્નદકુમાર્યા ચા પ્રેમપીયૂષપોષિતા ॥ ૪ ॥
 ॥ મહાસમ્યસુશાસ્ત્રાટયા પ્રેક્ષકોત્તમપદ્મવા ॥ અનેકનવિશાલજ્ઞસદ્ગૃહસ્થસુપુષ્પિતા ॥ ૫ ॥
 ॥ ચા સંતયચાનૃતીચાપ્યદ્વિતીયેવ વિરાજતે ॥ સામીષ્ટફલદા મૂયાદ્ દયાદાષ્ટિસુશ્રુષ્ટિભિઃ ॥ ૬ ॥
 ॥ કૃપાપીયૂષપાપોદપ્રવરશ્રીમદેશિતુ ॥ મેહારાજપ્રી રવાજિપાઠશાલકશાસ્ત્રિણઃ ॥ ૭ ॥
 ॥ શ્રીમત્કેશશિષ્યસ્ય મહેશ્વરતનુજને ॥ રિતિ શાફરલાલસ્ય પ્રાર્થનાપ્રતિ શંકરમ્ ॥ ૮ ॥

॥ સાહિત્યપ્રીતિપતો વૃધનૃપમળયઃ સંતુ સાહિત્યતત્ત્વ—

॥ જ્ઞાતાર.સંતુ સર્વે સરસસરલસરસાવ્યક્તાર આશુ ।

॥ મૌર્જિય્યાં દેવવાણીપ્રથમતનુજયા સદ્ગિરા સાધુવદૈ

॥ મૈવ્યેઃ કાવ્યૈઃ પ્રતુષ્ટાઃ પરશિવદવયા સંતુનાવ્યોં નરાશ્વ ॥ ૯ ॥

-
૧૧. મિસિસ જરખાલુ કોઠાવાળાં. સ્ત્રી જાતિનો ધર્મ. ...	...	...	૦-૦-૬
૧૨. રા. કુંવરજી ખડુભાઈ. ઓગ્નિનીયર. ...	...	...	૦-૧-૦
૧૩. રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા. યુનિવર્સિટીમાં મુજરાતીને સ્થાન. ...	...	...	૦-૧-૦
૧૪. રા. ગણાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી કાન્હડાદે પ્રબધ. ..	...	...	૦-૧-૦
૧૫. રા. વિજયભાઈ કનેયાલાલ ધ્રુવ મુજરાતમાં સ્થાપત્ય અને શિ'પકળા. ...	...	...	૦-૧-૦
૧૬. રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ દવે. ઋક્ સહિતાની પ્રથમ ઋચ. ...	...	...	૦-૧-૦
૧૭. રા. ગણપતલાલ દયાશંકર મહેતા. બીલાવા તરીકે વાપરવામાં આવતા દાણુ. ...	...	...	૦-૧-૦
૧૮. રા. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ. મુજરાતના ઇતિહાસમાં સિક્કાની સાક્ષી. ...	...	...	૦-૧-૦
૧૯. રેવરંડ સ્વીવન્સન. બાઇબલના મુજરાતી ભાષાના તરજુમાર્તું એતિ- હાસિક વર્ણન. ...	...	...	૦-૧-૦
૨૦. રેવરંડ ડા. ટેલર. મુસલમાની સમય પહેલાંના મુજરાતી સિક્કા ...	...	...	૦-૧-૦
૨૧. રા. નરહરિ કરણરામ દેસાઈ. મુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ. ...	...	...	૦-૧-૦
૨૨. રા. નરસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિભાકર. નૂતન મુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે. ...	...	...	૦-૧-૦
૨૩. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવડિયા. હિંદુસ્તાન માટે એકે ભાષા. ...	...	...	૦-૧-૧
૨૪. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. ગ્રંથાવલોકન કલા. ...	...	...	૦-૧-૦
૨૫. રા. ગણપતદાસ અનુપરામ ત્રવાડી. ભાષા અને વિચાર. ...	...	...	૦-૦-૬
૨૬. રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ. સમાજ, સાહિત્ય ને કળવણીનો પરસ્પર અંબધ. ...	...	...	૦-૦-૧

શ્રી ગુર્જર સાહિત્ય પરિષદ્‌રૂપ કલ્પલતા કે જે શ્રી રાજકોટરૂપ કંવારામાં લોક દિતેન્દ્રુ વિદ્વાન લોકોએ રોપી છે: શ્રી ગાંડલના મહારાજાને નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ શ્રી ભગવતસિંહજીના ધર્મપત્ની અખંડ સૌભાગ્યવંતા બાથી નંદકુંવરબાએ કે જે કુલવતી સ્ત્રીઓના શીરોમણી સદૃશ છે તેણે પ્રેમામૃતથી જેનું પોષણ કરેલ છે: મહા સભ્ય રૂપી જેની ચાખાઓ છે: પ્રેક્ષકો રૂપી જેના પક્ષો છે: અનેક કવિઓ શાસ્ત્રીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થ રૂપ જેનાં પુષ્પો છે અને જે સખ્યાથી ત્રીજી છતાં અદ્વિતિય જેવી શોભે છે: તે સાહિત્ય પરિષદ્‌ રૂપ કલ્પલતા કૃપારૂપી અમૃતના મહા મેઘ સ્વરૂપ શ્રી મહેશ્વરની દયા દ્રષ્ટિ રૂપી વૃષ્ટિથી ઇચ્છેલાં ફળોને આપનાર થાઓ, એવી શ્રી રાંકર પામે ગારી પ્રાર્થના છે.

શ્રી પરમ શિવની દયાથી સાહિત્યમાં પ્રીતિવાળા રાજાઓ અને વિદ્વાનો રૂપી મણિઓ સાહિત્યનું ખડું સ્વરૂપ બનેલો, સર્વ લોકો સરસ અને સરળ કાવ્યના કર્તાઓ થાઓ અને દેવવાણીની પ્રથમ પુત્રી રૂપ ગુર્જર ગિરાએ બંધાએલાં બધા કાવ્યો વડે સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો હૃદયપુષ્ટ થાઓ.

૩. સંગીત—મંગલા ચરણમાં ત્રણ ચીજો સંભળાવવામાં આવી: નરસિંહ મહેતાજીનું “અખિલ બ્રહ્માંડમાં એક તું મી હરિ” એ પદ, રા. રા. જન્મસંકર મહાસંકર છુએ (“લલિતે”) ખાસ આ પરિષદને માટે દાકિયાવાડી એક લોક પ્રિય રાઢમાં રચેલું “અમે તો દાકિયાવાડી” નામનું ગીત, અને નર્મદકૃત “જય જય ગરવી ગુજરાત”.

* નર્મદની આ કવિતાને માટે રા. રા. બિ. બિ. આચરેકરે જે સંગીત યોજ્યું હતું તે સંગીતશાસ્ત્રીઓને, મંગીતભોગીઓને તેમ જ સામાન્ય પ્રજાને અત્યંત પસંદ પડેલું હોવાથી અહીં આપવામાં આવે છે. નર્મદની આ ઘેર ઘેર જાણીતી કૃતિનું આવું સર્વમાન્ય મંગીત પરિષદ રાજકોટમાં આવતાં એક દક્ષિણી સંગીતશાસ્ત્રીએ યોજ્યું એ પણ એક નોંધી રાખવા લાયક બીના છે.

રાગ સોરઠ. તાલ—ત્રિવટ. માત્રા—૧૬.

[સાંકેતિક ચિહ્નો—મધ્ય, તાર એ ત્રણ સપ્તક માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા શુદ્ધ, કોમલ, એ સ્વર માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—સા સા સુખ, સાધારણ, ખાલી એ ત્રણ તાલ માટે ચિહ્નો અનુક્રમે—જ જ જ.

મૂક માત્રાઓમાટે ૦. પહેલી કડી પ્રમાણે જ બધી કડીઓ ગાવાની હોવાથી એક જ કડી આપી છે.]

૧. જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત
/ / / /
સા સા સા સા ર ર મ મ પ પ ની ની સા સા સા

આમાંથી “અમે તો કાઠિયાવાડી” ની ગઝલ આ પરિવહને પ્રસંગે કાઠિયાવાડની ગુજરાતને આવકાર આપવાની ઉત્સાહ ભરી લાગણી માંથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી અત્ર આપવી ઘટે છે:-

અમે તો કાઠિયાવાડી.

૧.

(ગઝલ.)

અમે તો કાઠિયાવાડી, સરલ સૌરાષ્ટ્રવાસી :
ભૂખ્યા ઉર-ભાવના પ્રભુભક્તની ભૂમી અમારી !

(બએત.)

અમ ડેલિયે આવો સજન,
પધરાવિયે દિલ-ડાયરે :

૨. જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત
ની ધ પ ધ મૂ મૂ પ પ ની ધ પ મૂ ગ રે ગ સા

૩. ૦ ૦ દી ૦ પે ૦ અ રૂ છૂં ૦ પ ર ભા ૦ ૦ ત
ટુકે ૧ પ્રભાણે.

૪. જ ય જ ય ગ ર વી ૦ ૦ ૦ ગુ જ રા ૦ ૦ ત ૦ ૦ ૦ ૦
ની ધ પ ધ મૂ મૂ પ પ ની ધ પ મૂ ગ રે ગ સા

૫. ધ્ય જ પ્ર કા ૦ શ શે ૦ ઝ ળ ળ ક સુ મૂ બી ૦ પ્રે ૦ મ શૌ ૦ ય
અ ૦ કી ૦ ૦ ૦ ૦ ત

મૂ મૂ મૂ પ પ પ ની ની સા સા સા સા ની ની સા સા ની ની ની ની સા સા
ની સા રે સા ની ધ પ પ

૬. તું ૦ ભ છુ વ ભ છુ વ નિ જ સ નૂ ત તિ સ ઉ ને ૦ પ્રે ૦ મ ભ ર
તિ ની ૦ રી ૦ ૦ ત

ગ મૂ પ ધ ધ ધ ધ ની પ ધ ની ની સા સા ની ધ પ પ મૂ મૂ મૂ મૂ પ
ધ પ મૂ ગ રે રે રે

૭. ૦ ૦ હાં ૦ ચી ૦ તું જ સુ નૂ દ ર મ ૦ ૦ ત—ટુકે ૧ પ્રભાણે.

૮. જય જય ગરવી ગુજરાત—ટુકે ૨ પ્રભાણે.

રેલી કંતુખ્યલ રંગ નયને,
એતના જ જગાવિયે !

૨.

(ગઝલ)

અમારે ડોલતે હુગર ઝુલે હો ! દેવવાડી
વમે ત્યા ધર્મવીર પ્રેરક પ્રચારક સન્ત જાતિ !

(બએત)

નગમિહ ભીગ ને સુદામા
ત્યમ શ્રીકૃષ્ણ અરોહને
વાત્મસ્થબર પગલે પનોતે—
પ્રાણ પાથ અમ ધરે ?

૩

(ગઝલ)

ઝઝૂમે ઝુલ ઝાડી સોરઠા ફદા ગભવી
ધૂમે ત્યા રાત્રી ગફક સદાયક મિહ જાતિ !

(બએત)

રણધીરને પગલે પળા
અમ જાત સ્વસ્થ બનાવિયે :
રાજ પ્રજાની દિલબરી—
અવધાન જુલવે ઝીલિયે !

૪

(ગઝલ)

અમારે આગણે ફગતો જ સાધર કંઈ તને
નીતગતે નીઝ ધગતો દહાણ મોતીની ઉમંગે !

(બએત)

પશ્ચિમને બારે ઝિઝિશ—
ને—હિન્દુન—સામ્રાજ્યનો—
બાહુ અરમ ગુજરાત-બન્ધુ :
પ્રાન્ત અમ પ્રગતિ ધરે !

૪. પરિષદ ખોલવાની ક્રિયા :—પ્રસ્તાવનામાં કાઠિયાવાડના વાસાસાન
એન'ટ હુ ધિ ગવર્નર મહેબ્બાન હિન્દ સાહેમે નીચેનું નિતાક્ષર બાપલુ કર્યું.

In one respect it is, I fear, of questionable propriety that I should stand
here to address this assemblage at all but precisely because of that doubt
I claim a double degree of indulgence and sympathy at your hands, inas-

much as circumstances have required me to divide into two portions the remarks I have to make in connection with subject of which though I fully appreciate its high importance, I cannot sum any special knowledge. From another point of view, it is a peculiar pleasure to me to have been given the opportunity by your committee to express, on behalf of all classes in Rajkot and Kathiawar, the welcome which all desire to extend to the Sahitya Parishad here enabled.

As you have heard, the Gujarati Literary Conference opens here to day its third sitting, the two previous conferences having been held at Ahmedabad and Bombay. The prime mover in organizing these meetings is the son of a distinguished educational officer of Government, whom it was my privilege to know and respect 22 years ago when I first came to India, and the movement thus organized shows that the son is a worthy successor to his father. Mr. Ramanbhai's opening speech at the first conference at Ahmedabad defined the scope and object of the Sahitya Parishad as he projected it, and its proceedings have followed the lines which he then sketched out. Hitherto, it is true, the conferences have lived rather precariously, depending upon the spasmodic energies of the founder and a few zealous friends, and the Society, as such, has lacked the guarantee of a continuous existence. I am glad to learn that the conference of this year contemplates taking steps to place matters upon a sounder and more permanent footing, and that it is intended to draw up what may be called a constitution, with (as the legislators express it) a "statement of objects and reasons." There is no question of the wisdom of this step. The appointment, from year to year, of officers, the establishment of a central office, and a definition of the aim and scope of the association, are all essential to the permanent life of a movement of this kind and ignorant as I fear I am of Gujarati literary works and history I know that certain secure foundations are necessary for "any" structure designed to be of more than ephemeral use.

And may I say a few words without presumption, of advice? I have had the advantage of reading a short resume of the proceedings of your Society, supplied to me by the kindness of your committee, and I notice that, with a view to securing that the papers to be read shall conform to the objects of the conference your committee, have, very wisely, notified to contributors to your debates that all papers will be scrutinized by a sub-committee appointed for the purpose. Now, since I understand that this very reasonable procedure has given rise to remonstrances from some quarters I should like to say that such a course is an entirely usual one and is recognized as necessary in all societies such as yours. It may be indeed an essential one. Some of you may

have read of the break-up of "Our Society on the Stam-lan," as described by Bret Harte. Well, it is not that missiles of granite are likely to dissipate the literary conferences of Gujarat, but there is a very real danger and especially here in India—to all societies with a special object in view that, if they spread their nets too wide, or admit to their debates subjects not within the four corners of their programme, they may find that the innovators grow in strength until they oust the society from the sphere of usefulness aimed at by its parents. I do not think I need indicate more precisely here the special dangers confronting this conference, since they are present to the minds of all of you and have indeed been foreshadowed to the committee in some of the contributions scrutinized. But what I want to suggest to you, the conference of this year, is that as embled as you are in the midst of the incipient aristocracy of India, an aristocracy which, however, has shown, in a very marked degree, its capacity to adapt itself to modern conditions, and which extends to this conference its hospitality and patronage, you have a unique opportunity for marking out your lines of advance for the future in a spirit truly consonant with your avowed aims. Literature and historical research—these were the objects to pursue which you were founded. Do not permit yourselves to be diverted from the wide field of usefulness which the objects open out for you.

I have already had the pleasure of declaring open the Exhibition which is attached to this conference and of viewing the in some cases, priceless exhibits. These alone, accumulated through the exertions of the Committee appointed by the Sahitya Parishad, would justify the latter's existence, and I need not say more about them. I notice from the information which has been supplied to me that a very wise ruling was passed at, I think, the second meeting of the conference namely, that no speeches should be made in connection with the papers read but that the discussions should be by reasoned papers prepared carefully beforehand. That I think, though there may be exceptional occasions requiring a departure from it, was an essential and wise procedure to establish. I notice too that there has been a progressive advance certainly in the number of papers submitted to you and, I gather, also in their quality, and I hope that it will be duly recorded after this session that the third conference attained to an even higher level than the second.

In welcoming you here at the capital of the province of Kathiawar, I want to ask the conference whether they could kindly arrange to accept the foundation of a bronze medal or something of that kind to mark excellence in some way on each periodical meeting of the Sahitya Parishad. I have ascertained that several European officers of the Agency, and others also, would gladly assist me in such a foundation, and I shall be glad,

therefore, if your conference will consider the matter I am not yet prepared to suggest the precise nature of the essays for which the prize medal should be awarded, but perhaps if you see your way to accepting the suggestion, you would be so good as to submit to me and the other subscribers, for consideration, your proposals in this matter. So far as my ideas have at present travelled I am inclined to think that the best essay on some subjects such as "Moral Education in schools" would be an appropriate one provided always that the Saltya Parishad would consider that to be a subject affiliated to their aims.

I do not wish to detain you longer from your proceedings and from listening to the address of welcome which will be delivered to you by the distinguished lady who has kindly accepted the post of President of the Reception Committee. There is no other part of India in which your Conference will be welcomed in more graceful fashion than here where the Rani Sahib of one of our larger States is prepared to express to you on behalf of the Committee, the welcome which all desire to extend to you. As you are aware it is only a day or two since Her Highness and His Highness the Thakor Sahib of Gondal have celebrated the 25th anniversary of the commencement of their rule at Gondal and if any circumstance could add lustre and enthusiasm to her presence here, it would be a coincidence such as this which is a subject of such cordial and genuine congratulation throughout the province. The President of your committee is also a most distinguished man whom it would be presumption on my part to introduce to you since you will now know him by repute, and it thus only remains for me on behalf of those in Kathiawar who will consent to regard me as their representative once more to welcome this gathering here to Rajkot and to wish every possible success to its proceedings this year and to the future career of the Saltya Parishad.

એ બાપલુને શુભસાતી તરજુમે ૨૧ ના ચલુદોભાલ ઉદયગમે નીચે પ્રમાણે સંભળાવ્યો.
(તરજુમે)

આ મેળાનડા આગળ હુ બાપલુ કરના ઉઠુ એ જ એક રીતે જોતા, મને દહે શત ગહે છે કે, સનાન પાની વાલ લાગે એમ છે પણ આસ ને ઠારલુથી મારે આપની બેનડી ઉદારતા અને સહાનુભૂતિ માગી જોઇએ આપના વિષયોનું મને કંઈ ખાસ યાત છે એવો દાવો પણ હું કરી શકુ એમ નથી અને વળી એ વિષયો પરત્વે મારે જ કંઈ કહેવાનું છે તે સંજોગોને વશ થઇને મારે બે પ્રસંગોમા વહેલી નાખતુ પડતા અર્ધ મે પ્રત્યન ખુબુ મુનાની ક્રિયા વખતે ખલુ હલુ અને અર્ધ આજે કહીશ, એ પણ મારી ચુસ્કેની છે પણ એ વિષયોનું ઉચ્ચ પ્રતિનું મહત્ત્વ હું પૂરી રીતે સ્વીકાર છુ અને જાજી રીતે જોતા, આ ફેરે આ સ્થગે મળેલી શુભસાતી

સાહિત્ય પરિષદને રાજકોટ અને કાઠિયાવાડની સર્વ વર્ગની પ્રજા જે આવકાર આપવા હજી છે તે તેમના વતી મારી ઢાગ આપવામાં કંઈક ઐચિત્ય પણ છે, અને આપની કમિટિએ મને એ આવકાર આપવાની આ તક આપી છે તેથી મને ખરેખર આનંદ થાય છે.

આપ જાણો છો કે આજે અહીં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન શરૂ થયેલું છે. આ પહેલાં બે અધિવેશનો અમદાવાદ અને મુંબઈમાં થઈ ચુકેલા છે. આ અધિવેશનોની હીલચાલમાં જે મુખ્ય અગ્રેય છે તેમના પિતા મરકારના કેળવણી ખાતાના એક વિખ્યાત અમલદાર હતા હું આજથી બારીસ વર્ષ ઉપર હિંદમાં પ્રથમ આવ્યો ત્યારે એ માનનીય અમલદાર—શ્રી મહીપતગમ—ની ઝોળખાણ કરવાનો લાભ મને મળ્યો હતો અને આ પરિષદની હીલચાલ બતાવી આપે છે કે મિ. રમણભાઈ એમના પિતાના લાયક અનુયાયી છે મિ. રમણભાઈએ અમદાવાદની પ્રથમ પરિષદનો આરંભ કરતા કરેલા બાપણમાં પરિષદને પોતે જે પ્રકારની યોજી હતી તે પ્રમાણેની તેના હેતુ અને પ્રદેશની મર્યાદા બાધી અને એઓએ તે પ્રસંગે જે રેખાઓ છાંટી તેની અદર પરિષદનો આજ સુધીનો કાર્યક્રમ મમાઈ ગયેલો છે એ ખરું છે કે પરિષદનો આધાર આજ સુધી તો તેના આદ્ય પ્રવર્તન અને કેટલાક ઉત્સાહી મિત્રો (સેવકો) ઉપર ગ્રેહો છે, એ મર્યાદાના આતુ ટકાવની પાકી ખાતરીના સાધન હજી સુધી યોજી શકાયો નથી પણ હું જાણીને ખુશી થયો છું કે આ અધિવેશન દરમિયાન પરિષદને વધારે ટકાઉ અને પાકા પાયાનું રૂપ આપવાનો વિચાર થવાનો છે, તેમ કાયદા ધડનારાઓની ભાષામાં બોલીએ તો “હેતુઓ અને ઉદ્દેશોની વ્યાખ્યા” સાથેનું અને બધારણ કહી શકાય એવું પણ કંઈક ધડનારો ધરાવે છે આતુ પગલું ડહાપણ બરેલું છે એમાં કંઈ શંક નથી વર્ષો વર્ષો અધિકારીઓની નીમણૂક, એક કેન્દ્રસ્થ* કાર્યાલય, અને મર્યાદાના હેતુઓ અને ઉદ્દેશોની વ્યાખ્યા, એ મર્વ આ પ્રકારની હીલચાલને દીર્ઘાયુથી બતાવવાને માટે અગત્યનાં છે અને ગુજરાતી સાહિત્ય તથા તેનાં ઇતિહાસથી હું જો કે અજાણ છું તોપણ આટલું તો જાણું છું કે માત્ર ક્ષણિકના કરતા કંઈ પણ નિગ્રેષ ઉપયોગની “ઝાંઝા” ઇમારતને માટે કેટલુંક પાકું ચણતર આવશ્યક છે.

અને યોગ્યક સલાહના શરૂ થઈ તે અવિરત તો નહીં મણો? આપની કમિટિએ કૃપા કરીને પરિષદના આજ સુધીના ઇતિહાસનો મારે મારે તૈયાર કરેલો ટુકો અહેવાલ વાચવાનો લાભ મને મળેલો છે, અને તેથી માન જાણવામાં આવ્યું છે કે પરિષદને મોકલવામાં આવતા નિમંત્રણમાં કંઈ પણ નિબંધથી પરિષદના હેતુઓની મર્યાદાને ધક્કો ન વાગે એ મમાનવાના ઇરાદાથી આપની કમિટિએ જાહેર કર્યું હતું કે

* કેન્દ્ર=મધ્યબિંદુ, centre, કેન્દ્રસ્થ=central, બધાથી બધું નીસરે અને જેમાં બધું આવે તે. ‘મધ્ય’ અને ‘મધ્યસ્થ’ શબ્દો (૧) જૂમિભાગ વચ્ચે અને (૨) અપક્ષતા વચ્ચે થઈ ચુકેલા છે એટલે એ મિલાયના આ અગત્યના અર્થને માટે આ નવી યોજના કંઈ પડે છે.

સર્વે નિબંધો એક પેટાકમિટિ તપાસશે. આપની કમિટિનું આ ડગલું ધણું ઉદાપણ-બરેલું હતું. પણ કેટલેક સ્થળેથી આ ડગલાં વિશે વાંધો ઉઠાવવામાં આવેલા છે એ નોંધને મારે કહેવું નોંધએ કે આપની પરિષદના નેવાં દરેક મંડળને માટે આવી પદ્ધતિ આવશ્યક તરીકે સ્વીકારાયેલી છે અને તે એક તદ્દન સાધારણ નિયમ તરીકે સર્વત્ર પળાય છે; બલકે કોઇ કોઇ સંજોગોમાં એનો અભાવ વિધાતક થઇ પડે એટલું બહુ એનું મહત્ત્વ છે. “અવર સોસાયટિ ઓન ધિ સ્ટેનિસેઅસ” કેમ ભાંગી તેનું વર્ણન એટ હુઝેની નવલકથામાં આપમાંના કેટલાકના વાંચવામાં આવ્યું હતો. ગુજરાતની સાહિત્ય પરિષદનાં અધિવેશનોમાં અડદિયા પત્રોથી ભગાણુ પડે એ તો બેશક સંભવિત જ નથી. પણ અમુક ઉદ્દેશવાળી દરેક સંસ્થાને માટે—અને ખાસ કરીને હિંદમાં—એક મોટો ભય એ રહે છે, કે જો તેઓ વત્તા ને વત્તા વિસ્તારમાં પ્રવૃત્તિ કરવા જાય અને પોતાના ઉદ્દેશોની ચતુઃસીમા બહારના વિષયોને પણ પોતાના અધિવેશનોમાં સમાસ આપતી જાય, તો નવી નવી પ્રવૃત્તિમાં સંસ્થાને ઝાંકાવનારાઓનું બલ વધી એવો પણ વખત આવે કે ઉપયોગિતાના જે પ્રદેશને માટે સંસ્થાની મૂલ રચના હતી, તે પ્રદેશ તો એક કોરેજ રહી જાય. આ પરિપદને કેવા પ્રકારનાં જોખમોમાંથી જવાબી લેવાની છે તેનું કંઈ વધારે વર્ણન કરવાની જરૂર નેતો નથી, કેમ કે એ જોખમો આપ સર્વના ધ્યાનમાં જ છે, અને વળી પેટા કમિટિએ નિબંધો તપાસી જોયા તેમાંના કોઇ કોઇમાં એ જોખમોની કમિટિને ઝાંખી પણ થઇ ચુકેલી છે. પણ હું એક સૂચના કરવા માગું છું, અને તે એ છે કે આ વખતે જ્યારે કાઠિયાવાડ જેવા પ્રાચીન રાજ્યકુલો અને અમીરી કુળોના પ્રાંતમાં આપનું અધિવેશન થાય છે, અને રાજરજવાડાઓએ જ્યારે વર્તમાન સમયની પ્રગતિને અતુલ લાભ પોતાની શક્તિ બહુ અછી રીતે દેખાડી આપેલી છે, તેમ આપની સંસ્થાને પોતાની મેઘાનગિર અને પોતાના આશ્રયનો લાભ આપ્યો છે, ત્યારે આપ જોશો કે આ એક એવો અનન્ય સંજોગ આપને પ્રાપ્ત થયો છે, કે તેનો લાભ લઇને આપના જે ઉદ્દેશો પ્રકટ કરવામાં આવેલા છે તે ઉદ્દેશોને અતુલ આપની ભાવિ પ્રવૃત્તિની રેખાઓ આપે સ્પર્શતાંથી નક્કી કરી લેવી નોંધએ. સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક શોધઓ—પરિષદની સ્થાપના આ બેના પોષણને માટે હતી. આ બે વિષયોનું બનેલું કર્તવ્યક્ષેત્ર વિશાળ તેમ ઉપયોગી છે. તે બાજુએ પ્રવૃત્તિ રહી જાય, અને કોઇ ખાંજ જ ક્ષેત્રમાં આપ પ્રવર્તો એવો પ્રસંગ બનવા દેશો નહીં.

આ પરિપદને અંગે કરવામાં આવેલાં પ્રદર્શનને ખુલ્લું સુકવાની આનંદદાયક ક્રિયા હું કરી ચુકેલો છું અને એમાંની વસ્તુઓના અવલોકનનો આનંદ પણ મને મળેલો છે. એ વસ્તુઓમાંની કેટલીક તો અમૂલ્ય છે. અને પ્રદર્શન કમિટિના પ્રયાસથી આ જે સંગ્રહ થઇ ચકેલો છે તેજ પરિષદના આ અધિવેશનની સફલતા સિદ્ધ કરવાને માટે પુરતો છે. મને આપવામાં આવેલા વૃત્તાંતમાં એક વાત એ પણ હતી કે પરિષદના (હું ધારું છું કે) ખાંજ અધિવેશનમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે નિબંધો ઉપર ચર્ચાના બાપણોની રીત રાખવી નહીં, જે કંઈ ચર્ચા પરિપદ આગળ લાવવાતી હોય તે આગમ્યથી અને પૂરી સંભાળથી લખી કઢાડવામાં આવેલાં નિબંધોના રૂપમાં જ સ્વીકારવી. આ નિર્ણય બહુ ઉદાપણ બરેલો હતો. આવું ધારણ એક ધારણ તરીકે

આવશ્યક અને હકાપણ બરેલું છે; એકે એવા અપવાદરૂપ સંજોગો પણ સંભવે છે કે જ્યારે એને પડતું મુકતું પડે. (નવે આપવામાં આવેલા વૃત્તાંત ઉપરથી) મારા જ્ઞેવામાં એ પણ આવ્યું છે કે બીજી પરિપદને વખતે પહેલીના કરતાં નિબંધોની બાબતમાં પ્રગતિ માત્રમ પડેલી છે, નિબંધોની સંખ્યામાં તો યોક્ષસ, અને, હું ધારું છું કે, નિબંધોની સંરસાઈમાં પણ. અને હું આશા રાખું છું કે આ ત્રીજી અધિવેશનમાં (નિબંધોની સંખ્યા તેમ જ સંરસાઈની) પ્રગતિનું પ્રમાણ એ કરતાં પણ વિશેષ હતું એમ નોંધી શકાશે.

કાલિયાવાડ પ્રાંતની ગુજધાનિ રાજકોટ ખાતે આપને આવકાર આપતાં મારા તરફથી આપને એક વિનંતિ છે. પરિપદનાં દરેક અધિવેશન વખતે કોઈ વિષય ઉપરના નિબંધને તેની ઉત્તમતાની છાપ તરીકે આપવાના એક કાંસાના (bronze) ચંદ્ર-કની સ્થાપના કરવામાં આવે તો તે આપ સ્વીકારશો. આ એનન્સીના અગ્રેજ અમલદારો અને બીજા મળીને કેટલાક આવી કંઈ યોજનામાં મને આનંદથી મદદ કરવાને તત્પર છે. અને તેટલા માટે આ પરિષદ આ બાબતને વિચાર કરશે એવી આશા રાખું છું. આવા ચંદ્રકને માટે નિબંધના વિષયો કયા રાખવા તે વિષે હજી હું યોક્ષસ સૂચના કરવાની સ્થિતિમાં નથી. પણ જો આપ આ વિનંતિ સ્વીકારશો, તો કદાચ એ બાબતને લગતી આપની દરખાસ્તો મને અને આવી સ્થાપનામાં મારી સાથે સામેલ થનારાઓને જણાવવાની કૃપા કરશો. આ વિષે અત્યા રે મને જે વિચાર સ્ફુરે છે તે પ્રમાણે તો “શાળાઓમાં નૈતિક કેળવણી” જેવા વિષય-પરિપદના હેતુઓની મર્યાદામાં આવી શકતા હોય તો-આવા ચંદ્રકની દરીશ્વરને માટે યોગ્ય જણાય છે.

આપને આપના કાર્યક્રમમાં વધારે મોડું કરવા, તેમ સત્કાર મંડળનું પ્રમુખપદ કૃપાવંત થઈને જેમણે સ્વીકાર્યું છે તે મોટી પદવીનાં બાનુનું બાપણ સાંભળવામાં આપને વધારે વિશ્વંસ કરાવવા ઇચ્છતો નથી. હિંદને બીજે એક ભાગ એવો નથી કે જ્યાં આપની પરિપદ અહીંના કંતાં વધારે લાલિત્યમય રીતે (more gracefully) આવકાર પામે; કેમકે અહીં આ પ્રાંતમાં આપનું સ્વાગત કરવાની મૈ કોઈની જે ઇચ્છા છે તે કમિટિના વતી પ્રકટ કરવાને આશામાં એક મોટાં રાજ્યનાં રાણી સાહેબ જાતે જ તત્પર છે. આપને વિદિત છે કે ગોડસનનાં ને. ના. રાણી સાહેબ અને કોકર સાહેબે પોતાને. માદી મળ્યાની પત્નીશ્રી સાહેબરેલનો મહોત્સવ આજથી એક બે દિવસ ઉપર જ ઉજવેલો છે, અને રાણી સાહેબની અહીંની હાજરીની શોભા અને ઉત્સાહકનામા કશાથી ચે વૃદ્ધિ થઈ શકતી હોય તો તે આ સંજોગ એમના મહોત્સવ જેવા આમા પ્રાંત તરફથી ખરે ખરી અને ઉભરાઈ જતી મુબારકબાદના શુભ પ્રસંગે આવેલે એ બીના છે. આ અધિવેશનના પ્રમુખ પણ એવાં તો નામાંકિત પુરુષ છે કે તેઓની આપને ઓગળ આપવા જતાં હું જ ટીકા પાત્ર બનું. આપ માને એઓ પોતાની કીર્તિથી જાણીતા છે, એટલે ઉવટમાં હું આપને શ્રીથી આવકાર દઉં છું—કાલિયાવાડના જે મર્વ મને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે સ્વીકારવા રાજ હોય તે સર્વના તરફથી પરિપદને આ રાજકોટ મુકામે આવકાર આપું છું, અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં આ વર્ષનાં કામકાજની, તેમ પરિપદની બિંધ્ય કારકીર્દીની દર એક શ્લોક ઇચ્છું છું.

૫. સત્કાર કમિટિના પ્રમુખનું લાપણ એમની આજ્ઞાથી રા. કોકરે વાંચ્યું.

સાહિત્ય પરિષદના સભ્ય પ્રતિનિધિઓ,

આપને અહીં આવકાર દેવાનું હામ સ્વાગત મંડળે મને સોંપ્યું છે. આ કામને માટે भारी યોગ્યતા ને શક્તિની ખરી કસોટી એ મંડળે કરી હોત તો બેશક કોઇ બીજા કુશળ ને વિદ્વાનને એ માનવંતા કામને માટે પસંદ કરત, ને તેથી કરીને આપ લોકના કાનને વધારે રસદાર, સંગીન ને યુદ્ધિકર ખોરાક મળત. પણ માણસ સ્વભાવથી બ્રાંતિને વશ થવા પાત્ર છે. જે ગુણ કે શક્તિ જ્યાં ન હોય ત્યાં તેનો આરોપ કરવો એજ બ્રાંતિ છે. આનું પરિણામ આપ લોકને નિરાંસા ઉત્પન્ન કરનારું થશે એમ માફ તો ચોક્કસ માનવું છે, તોપણ મારે ખાત્રીપૂર્વક જણાવવું જોઇએ કે આપને સન્માન આપવામાં અને અત્યંત આનંદ થાય છે. કેમકે આપ સહુ સાક્ષર છો. ગુણીને આવકાર તેના ગુણને લઇનેજ છે. તેથી આ વિદ્વાન મંડળને સ્વાગત આપવામાં હું સરસ્વતીનુંજ હિમંગથી આવાહન કરું છું એમ માનું છું.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં તેમજ જાવા, સ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જપાન, એડન, ઇંગ્લાંડ, ફ્રાંસ આફ્રિકા, અમેરિકા, મોરિશસ આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં ધંધા રોજગાર કે અભ્યાસના નિમિત્તને લઇને વસતા ગુજરાતી બાઇઓમાંના કેટલાક તરફથી આજના સમારભ માટે સહાનુભૂતિના તાર આવ્યા છે. એ તાર મૂકનારા દેશાંતર નિવાસી બંધુઓ પોતાના સ્થૂળ શરીરમાં અહીં આવી શક્યા નથી, તોપણ હૃદયમાં આવે છે કે જ્યાં રામાયણ વંચાય છે ત્યાં હનુમાનજી અદૃશ્યરૂપે રામચરિત્ર સાંભળવા આવે છે, અને જ્યાં ભારતનું ત્રવણ થાય છે ત્યાં વીરપરાક્રમ સાંભળવા અત્યંતમામ સૂક્ષ્મરૂપે હાજર હોય છે તેમ તાર મૂકનારા બંધુઓના સત્તામાં અહીં વિદ્યમાન છે એમ માની તેમને પણ भारी તરફનું સ્વાગત અગીકૃત હો એમ મનવું છું.

સત્તારીઓ અને સદગૃહસ્થો, આ દુનિયામાં લોક નાના પ્રકારનાં ઉદ્યોગ ને કોશીસ કરતા જણાય છે. તેમાં સહુથી વખાણવા જોગ ને જરૂરના ઉદ્યોગમાંનો એક સ્વભાષા ખીલવવાનો ને તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવાનો છે. એજ ખરી માતૃપૂજા છે. માતા વિશેષે કરીને ત્રણ પ્રકારની છે. એક તો જોજો આપણને જન્મ આપ્યો છે તે આપણી બક્તિ, સેવા ને પ્રેમની સર્વ પ્રકારે દાવાદાર છે. એ પાતને નાનાં મોટાં સહુ સ્વીકારે છે. કેમકે માણસમાં સ્વભાવના શીલપણની ઉત્પાદક એજ છે. ને એજ આપણા આ લોક પરલોકના સુખનું ખીજ છે. ખીજ, માતા જે ભૂમિમાં સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, રિપતિ કરે છે, તે કાપ પામે છે તે, માટેજ આપણી જન્મભૂમિનો આપણાં પ્રેમ ને બક્તિ ઉપર પૂરો

હક છે. સ્પદેશાભિમાનનું ખીજ અહીં છે. ત્રીજી માતા પોતાની બા-
આખું બ્રહ્માંડ વાણીથી, અર્થાત્ બાપાથી. ઉત્પન્ન થયું છે, ને એ
આપણા મૂળાક્ષરો 'માતૃકા'ના નામથી ઝોળખાય છે. એની યથાર્થ સમ-
પદ બોધનું ખીજ છે એમ વિશ્વતત્વનો નિર્ણય કરનારા કહે છે એ રીતે
સહુ વાણી એટલે બાપાથી ઉત્પન્ન હોઇ બાપા આપણી માતા છે એમ
સમજી શકીએ.

હવે દુનિયામાં સપૂત થઇને પોતાની માતાને ચીયરે હાલ, આટલી બેવાઃ
કોણ ઇચ્છે? કોઇજ નહીં. ભાગિની ભૂપણના મોળ મણુગારગાના પગના સણુગારને
ઠેકાણે બાપાદેવીનું આભૂષણ ધર્મ છે. ધર્મ એટલે કર્તવ્ય બાધી મુક્તની આપણી
છંદગી છે. તેમાં આપણે શુ કામ કરવાનું છે, એ પ્રથમ જાણવું જોઇએ. એ
સવાલનો જવાબ મહાત્મા નારદ મુનિએ એક પ્રશ્નને એમ આપ્યો છે કે પોતાના
સર્જનદાર માલિકને સંતોષવો એ મનુષ્યનું મુખ્ય કામ છે તે કેમ સંતોષ પામે તેનું
સંવિસ્તર કથન પોતપોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં કીધું છે. માટે માતૃભાષામાં મુખ્ય સાહિત્ય
ધર્મજ્ઞાનને લગતું જોઇએ. એટલે તેવા પુસ્તકો અનુભવી અને ગમ્મચ લેખકોને હાથે
લખાવવાં જોઇએ. જે ભાષામાં ધર્મજ્ઞાનના સાધન પૂરતા નથી તે ભાષા કેવળ
શાભા વિનાની છે. ધર્મને કઇ નવેસરથી પેદા કરવાનો નથી. અનાદિ કાળનો મિદ
છે. માત્ર મૂળ ભંડારમાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિઠ જુદિને પોત પોતાના લાયક
પૃષ્ઠિવ્ય મેળવી તેને ફેલાવવાનું કામ કરવાનું છે.

હાથના સૌભાગ્યચિન્હને ઠેકાણે બાપા દેવીને અર્ચરૂપ પુરુષાર્થનું સાહિત્ય
જોઇએ. હાપ એ અનેક પ્રકારના ઉદોગનું સાધન છે, ને એથી આજીવિકા સધાય
છે, માટે જે જે ધંધા રોજગાર દેશમાં પ્રચલિત છે તેનું જ્ઞાન લોકને સુવબ રીતે
મળે, તેમજ ખીજ દેશોની ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ, જેનું પ્રવર્તન આ દેશની હોલતમાં
વધારો કરવાની આશા આપતું હોય તેની આપણા લોકને માહિતગારી ગળે એવું
સાહિત્ય ભાષામાં બહોળું જોઇએ. આ સધળું અર્થ માર્ગના અગમ્ય છે એમાં
ખેતીવાડી, વેપાર રોજગાર, વિવિધ દુકાનો, યાત્રિક કળા, તથા વ્યવહારપયોગી
અનેક શાસ્ત્રોનો સમાસ થાય છે. કેળવણીનો અનુસૂતમ વિષય પણ એક રીતે
અર્થનું જ અંગ છે એમાં જાળકને જાળકના લાયકનું, જીવાનને તેના બરનું, વૃદ્ધને
વૃદ્ધ લાયકનું, સ્ત્રીને અનુકૂળ પદનું સ્ત્રીને માટે, ને પુરુષને અનુકૂળ પદનું પુરુષને
માટે, એવાં વિવિધ શિક્ષણને લગતું સાહિત્ય બાપાનું આમરજી છે. કેળવણીના
પેટામાં શારીરિક કેળવણી આવી જાય છે તેથી જાળક તથા જીવાને માટે
જાતજાતની કસરત તથા રમતગમતના પુસ્તકો તેની રીતિ તથા ચિત્રો સાથે
ઠેકઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થવા જોઇએ કે જેથી તેઓ શરીરે જળવાન થાય ને બહારી,
હિમ્મત તથા નિઠરતાના શુભો સપાદન કરે. સામાન્ય કેળવણી સમંધી એટલું
અવસરોગ કરવાની જરૂર છે કે તે સર્વથા પારકાની નકલ ન જોઇએ. આપણા

સારી, રીવાજ તથા પરંપરાને માફક આવે એવી કેળવણીની આપણે જરૂર છે. કારે આપણું આર્યત્વ સચવાય ને તેને કોઈ રીતનો વિકાર ન આવે એવાં પુરૂષ સાહિત્યની ખોટ પૂરવામાં સાક્ષરોએ ઉદ્યમ કરવો ઘટે છે. એ પૂરવામાં અઠવાત લક્ષમાં ગણવા જેવી એ છે કે આ દુનિયામાં જોવા જાણવાની વસ્તુ એટલી છે કે કોટી જન્મ તેનો અભ્યાસ કરતાં રહીએ તોપણ તેનો પાર આવે એમ નથી. તેથી જે કેળવણીથી આપણી ખાસ ગરજ સરે તેટલીજ સારી રીતે આપવાની વ્યવસ્થા આવકારદાયી છે જેમા વખત ને મહેનતનો વ્યય ધણો ને ફળ યોગ્ય તે જાતના શિક્ષણને જાહેરે જેમા થોડા શ્રમથી ને થોડા વખતમાં ફળ વધારે થાય એ ઉદ્દેશથી શિક્ષણનું સાહિત્ય યોજાય તોજ સુખપ્રદ નિવડે એમ માફ માનવું છે.

માયા દેવીના દૈયાના દારને રથાને કામરૂપ પુરુષાર્થનું સાહિત્ય શોખનું જોઈએ. હૈયું એ વાસનાનું નિવાસસ્થાન છે. હરેકના હૃદયમાં એવી કામના રહે છે કે, મારો સંસાર સુખરૂપ નીવડે; હું યશસ્વી થાઉં, સંભાવિત લોકની પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર ગણાઉં; મરીખ લોકની દુવા મેળવું; પુત્ર પરિવારનો દહાવો લઉં; સદ્ગુણથી-શોભું; જાહેર કામમાં ભાગ લઈ લોક કલ્યાણને અર્થે પ્રયત્ન કરું. આ સઘળી સંસાર; બવહારને લગતી બાબતો છે. માટે લોકોનો વ્યવહાર ક્ષેમકર કેમ થાય; માણસનો પોતાની જાત તરફ, સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર તરફ, ભાઈ બાંધુ, સગા સંબંધી તથા માતિ બંધુ તરફ, તેમજ સ્વદેશી તરફ, વિદેશી તરફ, રાજ્ય તરફ, રંક તરફ, શેઠ તરફ, આકર તરફ, મિત્ર તથા શત્રુ તરફ, શો ધર્મ છે, -પ્રાણિમાત્ર તરફ પોતાની શી ફરજ છે, એ સઘળી બાબતના સાહિત્યો આવીન અર્વાચીન દર્શાવે સહિત જન મંડળના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ રાખીને લખાવવાં જોઈએ. આપણા સંસારી રીત રીવાજો જે હાનિકારક માલમ પડે તેમા ધટતા સુધારા કરવાનો વિષય પણ આ પેટા ભાગમાં આવે છે તેજ પ્રમાણે આપણી રાષ્ટ્રીય સભાઓ, સામાજિક મંડળો, નીતિ-શાસ્ત્ર અને રાજ્ય પ્રકરણ એ તમામનો એમાજ સમાસ થાય છે. માટે એ વિષયો નિપુણ ને જ્ઞાનવૃદ્ધ વિકાસોને હાથે લખાયા તો બાપાની સારી સેવા થઈ કહેવાય.

બાપાના નાકનું આજુપણ મુક્તિ છે. મુક્તિ એટલે સંસાર બંધનથી છૂટી; અશેષ દુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમ સુખની પ્રાપ્તિરૂપ એક દશા છે. એ રિયતિનો અનુભવ એજ મનુષ્ય માત્રનો પરમ પુરુષાર્થ છે. સઘળા પુરુષાર્થનું એ નાક છે. માણસ આકાશ પાતાળના બેઠોની માહેતગારી મેળવે, મહાસાગરની ઉડાઈ માપે, તરેહ તરેહની શોધ ખોળ કરે, પુસ્તકશાળાના અનેક ગ્રંથોના અભિપ્રાયથી મગજને હસોહસ ભરે, પરંતુ જ્યાં સુધી પોતે કોણ છે તે જાણતો નથી તો તેણે શું જાણ્યું? તમામ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ અસ્થિર છે, કાળાધીન છે, તો રિયર ને કાળાતીત વસ્તુ કંઈ છે તેની શોધ કરવી ધણી જરૂરની છે. પ્રાણી માત્ર સુખની ઇચ્છા રાખે છે. વિષયના ભોગથી સુખ મળતું લાગે છે. પણ પરિણામે તે દુઃખનો હેતુજ સમજામાં આવે

છે. તેના યોગથી સુખ, તેના વિયોગથી દુઃખ, એ-વાત કેને અગણી છે? તે એવાં મિશ્રિત સુખને ઠેકાણે કેવળ શુદ્ધ સુખની પ્રાપ્તિની અભિલાષા સહુને હોવી નોંધએ. એ સુખ શાંતિ સારેજ મળે, -સારેજ સુખરૂપ થવાય, -કે જ્યારે આ જગતનું મધાર્ય સ્વરૂપ સમજ્યામાં આવે. જીવ ચેતનનો ને ઇશ્વર-ચેતનનો શો સંબંધ છે; માણસનું શરીર પણ પછી તેના જીવ ચેતનની શી દશા થાય છે; પુનર્જન્મ છે કે નહિ; અનાદિ કાળથી આસતા આવેલા સંસારનો અંત છે કે નહિ; છે તો શી રીતે; એવા એવા સવાસોનું બુદ્ધિ કમ્બુલ કરે એનું સમાધાન જેમાં કીધું હોય એવાં મોક્ષ સાત્ત્વ સંબંધી સાહિત્યથી બાપા મુખ્યત્વે ઠરીને સુશોભિત થવી નોંધએ. આ અપૂર્વ ને અધ્યાત્મિક વિષય ઉપર પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ નોંધતું અજવાળું પાડ્યું છે. ભરતખંડની આ ભારતી વિદ્યા આપણને ખાસ વારસામાં મળેલી કીમતી ખૂંટ છે. માટે બાપાંતર રૂપે તથા સ્વતંત્ર લેખ દ્વારા તેની પ્રસિદ્ધિ બાપા સાહિત્યની ચક્રવર્તી કરનારી છે એમ હું માનું છું.

કહેવાનો સારાંશ એ છે જે બાપાનું સાહિત્ય ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થના ખાસ ઉપર રચાય તોજ સફળ કહેવાય. સાહિત્ય પરિપક્વની છેલ્લી બે બેઠકોમાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા હતા તથા આ પરિપક્વની કાર્યકારી મંડળીએ ચર્ચાવવા માયક જે જે વિષયોની સૂચનારૂપે ઘાટી કીધી છે તે તમામ વિષયો ઉપ-યોગના છે, ને તેનું વર્ગીકરણ આ ચાર પુરુષાર્થની વ્યવસ્થામાં સુધટ છે. જે બાપામાં એ ચાર, કે એમાંના કોઇ, પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનાં સાહિત્યનો અભાવ હોય તે બાપા નથી પણ કેવળ જડજડાટ છે, ને જે શિક્ષણ એ ચાર પુરુષાર્થ કે એમાંના એકાદનું પણ સંપાદક નથી તે શિક્ષણ નથી, પણ તૃથા કાળક્ષેપ ને તૃથા પરિશ્રમ છે.

સેવા થઈ કહેવાય, તથા તેથી જોડણી સંબંધી કચાટ ભરેલા સવાલનો પણ ઘણું અંશે નિકાલ થઈ શકે. એવા સંગ્રહમાં કાઠિયાવાડ પણ શબ્દનો મોટો હિસ્સો આપી શકશે એમ માફ ધારણ છે. આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ કે ચાર ગુજરાતીઓ કોઈ વિષય ઉપર વાત કરતા હોય તો દરેક ત્રીજો 'શબ્દ ઇંગ્રેજીનો સાંભળવામાં આવે છે! કદાચ બોલનારને યોગ્ય ગુજરાતી શબ્દો નહીં જડવાથી આવી સંકરતા કરવી પડતી હોય, તો સારો કોષ થવાથી આ ખામી દૂર થવાનો સંભવ છે. જાહેરવક્તાઓ અને ઉંચા દરજ્જાનાં વર્તમાનપત્રોના નેતાઓના શ્રમથી પણ આ ખામી ટળી શકે.

આપડી ગુજરાતીની આવી રિયતિ છે હિંદી, મરાઠી, બંગાળી એવી બીજી પ્રાકૃત ભાષા કરતાં આપણું ભાષા-સાહિત્ય ઉતરતું છે. માટે આપણી ગુજરાતીને ઉત્કર્ષ કરવાને દરેક સાક્ષરે ઉત્તમથી તૈયાર થવું જોઈએ, અને જેનાથી જેટલું અને તે કરી તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવો જોઈએ. પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના લોક ઉપર 'પ્રારંભશૂરા'નો અપવાદ મૂકતો આવ્યો છે, તેને મોટો કરાવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્યારે થવાનું હશે ત્યારે યશ એમ કાળ ઉપર આધાર રાખી સ્વભાષા તરફ ખેદરહીત રહેવાથી આપણે ધણા પાછળ પડી ગયા છીએ. કાળ દ્વિત પોતાના ઉત્સાહની રિયતિ છે. સાક્ષર લોક આજસમાં ઉઘે એ કસિયુગ છે, ઉધમાંથી જાગે એ હાપર છે; જાગીને ઉભા થાય એ ત્રેતા છે; ને ઉડીને પોતાના કર્તવ્યમાં ચાલતા થાય એ સતયુગ છે. આપ સહુ ઉલટથી માત્ર ભાષાના સાહિત્યને પોષવાના ઉદ્દેશથી અહીં દૂર દૂરથી આવી એકઠા થયા છો તેથી હું એમ સમજું છું કે આ વેળા સતયુગજ પ્રવર્તે છે. આપ સહુને હું અંતઃકરણ પૂર્વક આવકાર દઉં છું અને ખાતરી કરવા માગું છું કે એ આવકાર કેવળ ભારી જાત તરફથી જ નથી, પરંતુ જે દેશને ગીતાના વક્તા જ્ઞાનમૌલી યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું નિવાસ સ્થાન પસંદ કરી ગૃહસ્થાશ્રમનું ખાલન કીધું છે; જ્યાં ગૌતમ, અવનાદિ મહર્ષિઓનાં તપોભુમિનાં સ્થળો છે; જ્યાં આદિ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય શારદા એટલે વિદ્યાદેવીની પીઠ સ્થાપી છે; જેની ગુહા કુદરોએ ગોરક્ષાદિ સિદ્ધ યાનિઓને એકાંત વાસ પૂરા પાડ્યા છે; જ્યાં દાનશ્વર જળીરાજએ પોતાના દેહ સહિત સર્વસ્વ ધન્યાર્પણ કીધું છે; જેના વિજ્ઞાન વનને ભારત પ્રસિદ્ધ અદ્ભુત વીર ઘટોતકચે પોતાનું કીડા સ્થાન કીધેલું છે; જ્યાંના ભીમક રાજાની કન્યા અહલવિદ્યારૂપ રૂકિમણીએ પ્રતાપી શ્રીકૃષ્ણની પટ્ટરાણીનું માન મેળવ્યું છે; જેના અસખ્ય રાજાઓનાં મહાન પરાક્રમે ભાટ ચારણોના કવનમાં અને રાસલયોમાં અમર રહ્યાં છે; જ્યાંના ગુજરાતી આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ પોતાનાં પદોથી લોકને બક્ષિત રસમાં ભીંજવી નાખ્યા છે; જ્યાં ભોળે ભગત કબકાળ વસીને પોતાના આજખાથી લોકને ચેતવી રહ્યા છે; તેમજ મનંદર સ્વામિ, કાળીદાસ, મીઠો, કુદ્યાલુ, તુળશીદાસ, બ્રહ્માનંદ, નિંબુજાનંદ આદિ કવિઓ અને અનંત ભક્તરાજો પોતાનાં કાવ્ય અને

મજનોથી લોકને સ્વરૂપમાં જાગૃત કરે છે; જ્યાંના કેટલાક રાજકર્તાઓએ પણ પદ્મતરમાં રહી સાદિસને મેળ્યું છે; જે જૂમિમાં મેવાડના રજપુતાણી મીરાંબાઈએ પોતાની છંદગીતો છેલ્લે બાગ પોતાના હૃદય 'પ્રભુ ગિરધર નાગર'નાં રસ ભર્યા પદ ગરબી રચી પોતે તેમાં લીન થઈ જીજ્ઞાસે લીન થીયાં છે; જ્યાં જન્મીને તાજેતરમાં પ્રગયજી ગદુલાલાએ પંડિત કવિ તરીકે પોતાની જ્ઞાતિનાં કિરણો માર્તંડની પેઠે મહારતમાં ફેલાવ્યાં છે, અને તેવીજ રીતે નાના મોટા સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા કવિ દલપતરામે પોતાની પ્રાસાદિક કવિતાથી જનમંડળના ચિત્તમાં જુદિપ્રકાશ વિસ્તારવાનો સ્તુલ પ્રયાસ કર્યો છે; જેના કથાનંદ સ્વામિ સરખા એક પુત્રના છટાદાર બાપણે ને અસરકારક જોષે લગભગ આખા પંજાબને સામાજિક તંત્રથી વરા કર્યો છે અને જે મુસકની રસિક સોરઠ રામણી રાગરંગના રસિકને જ્ઞાનંદ થી રંગે છે એવા અંતિદાસિક આખા સારાટ્ટ તરફથી હું આપ સહુને આવકાર આપું છું; અને હમ્મું છું કે આપના સ્તુલ કામમાં આપ યશ મેળવો, આપનો પરિશ્રમ સફળ થાઓ, અને આપનાથી શુભરાતી આપાનું ઝીરવ ગાજતું રહે.

૬. પ્રમુખ વિવેની દરખાસ્ત રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ રજુ કરી, મિ. ગુલામ મહમ્મદ મુનશીએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને શમ્સુલ ઉલ્લાહ જયજીજી જમશેદજી મોદી તથા મિ. એચ. ડી. મેન્ડોલે ટેકા આપ્યો.

રા. રા. કૃષ્ણલાલનું ભાષણ—

ખાનુઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

મારે ભાગ જે દરખાસ્ત આપની સમક્ષ રજુ કરવાની આવી છે તે એ છે કે આપણી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રમુખપદ દિ. બ અબાલાલ સાકરલાલ રવીકારે.

દિ. બ. ની એવજાણ આપને સોને આપવાની જરૂર નથી અને તેથી મારે મુભાગ્યે મારે લાચુ ભાષણ કરવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ ગુજરાત કે કાઠિયાવાડમાં હાલ એવું કોણ હશે કે જે દિવાન બહાદુરના નામથી અગમ્ય હશે ?

મહૂમ મિ. જરૂરીસ રાનાડે આપણા ઇલાકામાં prince of graduates કહેવાતા દિવાન બહાદુરને તેજ માફક આપણે ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના prince of graduates નામ આપીએ તો કંઈ વાધો નથી. મહૂમ મિ. રાનાડે અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં એમ્ના હતા. દિવાન બહાદુર પણ તેવી જ રીતે એ શાસ્ત્રના મોટા અભ્યાસી છે. કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ યતા માસિક ચોપાનીઆ the Modern Reviewમાં વારંવાર એ વિષયપર આવતા એમના આર્ટિકલો જેમણે વાચ્યા હશે તેમને મારા કહેવાતું ખરાપણું તરત જણાઇ આવશે. અબાલાલભાઈની કારકીર્દી પહેલ વહેલી કેળવણી ખાતામાંથી શરૂ થઇ, અને ત્યાં તેમણે પોતાના શિષ્યોના મનપર કેવી ઉમદા છાપ બેસાડી છે, તેનું એક જ ઉદાહરણ બસ છે. ગ રા નરસિંહરાવ દીવટિયા જેવા ઉત્તમ સાહિત્યપ્રેમી જન એમના શિષ્ય છે. ગુજગતી સાહિત્ય સળધે એનની સેવામાં ખાસ એક ન વર્ણુનવી બસ છે. અબાલાલની ડીક્ષનેરી એ આજે એક ઘરગથુ શબ્દ થઇ પડ્યો છે. વડોદરાની શિક્ષકસમાજ સમક્ષનું એમનું ભાષણ તેમની સરલ, સાદી અને હસારતી ભાષા વાંચીને કોણ કહેશે કે એઓ પોતે એક સાહિત્યપ્રેમી જન નથી ? બિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મહોત્સવ વખતે એમણે કરેલું વિચારપૂર્ણ ભાષણ શું બતાવે છે ? ઉમરે, શિક્ષણમાં, અનુભવમાં દરેક રીતે એઓ સાહેબ આપણા પ્રમુખ ક્ષવા લાયક છે. બાકી તો અંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે the taste of the pudding lies in the eating. માલ વેચનાર કહેશે કે માવ વાપરી તેનું મૂલ નમે કરજો તે માફક મારી પણ એ જ વિનતિ છે કે એઓના પ્રમુખ તરીકે અનુભવ લઇને પંડી આપ કહેજો કે એમનું પ્રમુખ નીમવામાં આપણે ભૂલ કરી છું કે ખાટગ છીએ. મારી તો ખાત્રી છે કે આપ સૌ એમ જ કહેશો કે આપણે ખાટગ છીએ.

મિ. ગુલામ મહમ્મદ મુનશીનું બાપણ.

બાનુઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

દિવાન બહાદુર અંબાલાલને પ્રમુખસ્થાને બીરાજવાની દરખાસ્ત જે મિ. ઝવેરીએ કરી છે તેને ટેકા આપવાનું કામ મને સોંપવામાં આવેલ છે. આ કામ માટે આ સભા માં મારા કરતાં વધારે લાયક ગૃહસ્થો છે છતાં તે કામ મને સોંપ્યું તે કાંઈ કારણસર હેતુ જોઈએ, મને લાગે છે કે હું મુસલમાન છું તેથી મુસલમાન તરીકે તે કામ માટે મને પસંદ ફરવામાં આવેલ છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથે મુસલમાનને નિકટ સંબંધ છે. જે કે અમે અમારા ઘરોમાં ઉર્દૂ બાપામાં વાતચિત્ત કરીએ છીએ તોપણ દુનિયાના બીજાં વહેવારોમાં અમને ગુજરાતીની જરૂર પડે છે અને તેથી અમે ગુજરાતી શીખીએ છીએ. હિંદુસ્તાન તથા પંજાબમાં હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે ઉર્દૂ તથા હિંદી અને ઉર્દૂ તથા પંજાબી ભાષાઓના સંબંધમાં મતભેદ છે. પણ મારા ધારવા તથા માનવા મુજબ તેવો મતભેદ ગુજરાત તથા કાઠિયાવાડના હિંદુ મુસલમાનો વચ્ચે નથી. જેથી મુસલમાન તરીકે આ પરિપદ્ધમાં મેં ખુશીથી ભાગ લીધો છે. દિવાન બહાદુર અંબાલાલની પ્રમુખ તરીકેની યોગ્યતાના સંબંધમાં આજે અહીંયાં વધારે કહેવાની કંઈ જ જરૂર નેતો નથી જેથી હું તે દરખાસ્તને ખુશીથી ટેકા આપું છું. અને આશા રાખું છું કે આપ સાહેબો તે દરખાસ્તને મંજૂર કરશો.

મિ. જીવણજી જી. મોદીએ પારસી કોમ તરફથી દરખાસ્તને ટેકા આપતાં જણાવ્યું કે પરિષદોના આવા જાહેર મેલાવડામાં હિંદુઓ અને પારસીઓ ભાઈચારાથી વર્તવું લાગ્યા છે એ ઘણી ખુશીની વાત છે. અને બાપાને લખતી બોલવા લખવાની તમામ ક્રિયાઓમાં એ ભાઈચારો વધે—પારસીઓ ગુજરાતી ભાષાની શુદ્ધિને માટે કાળજી રાખે અને હિંદુઓ પારસીઓની આફક અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂમાંથી ઉપયોગી તત્વોને આવકાર દેતા થાય તો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય અને હિંદુ પારસી ભાઈચારાનું બલિષ્ઠ કેવું સોનેરી બને?

મિ. રેન્ડાલે કાઠિયાવાડના અંગ્રેજ અમલદારો તરફથી અને આખી અંગ્રેજ કોમ તરફથી દરખાસ્તને ટેકા આપ્યો.

૭. પ્રમુખ સાહેબનું ભાષણ.—આટલા કાર્યક્રમ પછી દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ પ્રમુખસ્થાને બીરાજીને નીચે પ્રમાણે બાપણ કર્યું.

શ્રીમતી મહારાણી સાહેબ, ગાંધીના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ સર ભગ-
વતસિંહજી, લીંબડીના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ દાસત-
સિંહજી, રાજકોટના નેક નામદાર ઠાકોર સાહેબ લાખા-
જીરાજ, અને પરિષદનાં સત્તારીયો ને સદ્ગૃહસ્થો,

આપ જેવાં ગુર્જરખંડનાં મહા શિષ્ટ ને સંસ્કારી સ્ત્રી પુરુષોનાં દર્શનથી મારા મનને
અપૂર્વ હર્ષ થાય છે. આવા મહા વિદ્વન્મંડળનાં દરેક કરી ચોડા સમય તેમના સન્નિધિ
તથા સંગમાં કાઢવો એ લહાવો આ જીવનના જે મોટા ને અનુપમ લાહવાઓ છે, તેમાંનો
છે. આવા પ્રકારના મોટા સમાજની સેવામાં એક અંગ તરીકે સામેલ રહેવું એ પણ મોટું
માન છે. તેમાં વળી પ્રયુખના આસન ઉપર રહી એ સેવા બજાવવી એ ઘણી અસાધારણ
પ્રતિષ્ઠા છે. તમે સર્વે શિષ્ટ સજ્જનોએ એ પ્રતિષ્ઠા મને આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું માટે હું
સર્વેનો મારા અંતરથી આભાર માનું છું. એ આસન લેવાની તમારી ખુશી છે કે નહિ,
એમ મને અવકાશથી પૂછવામાં આવ્યું હોત તો હું શો ઉત્તર દેત તે કહેવાને હાલ અસ-
મર્થ છું. પણ એટલું જ કહેવું બસ છે કે દેશ સમસ્તનાં કાર્યોમાં નિમંત્રણ થાય એ જ
દેશની આરા સમાન છે. એ નિમંત્રણ માથે ચક્રાવવામાં આનાકાની કરવાની મારા જેવાની
મગફૂર નથી. હવે આ સામાન્ય આરાને તાબે થતાં માત્ર એક કૃપા માગી લઉં છું, તે એ
કે જેવી ઉદાર વૃત્તિથી આ આસનનું કાર્ય ઉપાડવાનું મને સોંપવામાં આવે છે, તેવી જ
વૃત્તિથી મને અંત લગી આપ સર્વ સહાય થઇ નિભાવી લેશો.

સાહિત્ય પરિષદની લાવના.

આવા પ્રકારે સાહિત્યની પરિષદો ભરવાના લાભાલાભ વિષે કોઇ કંઇ શંકા ઉઠાવે
તો તેથી કોઇ રીતની અવગણના થઈ એમ સમજવું દુરસ્ત નથી. હરકોઇ નવીન સંસ્થા
વિષે એવો સવાલ ઉભો થવો સાહજિક છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રેરકો હવે આ
પ્રશ્નનો ઉત્તર અનેક રીતે આપી શકે છે. મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાનોએ આજ અરસામાં એવી પ-
રિષદ વીરક્ષેત્રમાં આ વર્ષે ભરી છે, ને બંગાળમાં પણ ન્યાયમૂર્તિ શારદાચરણ મિત્રની
અધ્યક્ષતા નીચે બંગાળી પરિષદ ભરાઈ હતી. આ ઉપરથી વિનય સાથે એટલું તો
કહી શકાય કે ગુજરાતે આનું મંડળ એકઠું કરવામાં કંઇ અઘોષિક પગલું ભર્યું નથી.

ગયાં ચાર વર્ષના અનુભવનો આધાર લેઇને ઉઠાવેલી શંકાનું કેટલેક અંશે સમાધાન
કરી શકાય છે. આ પરિષદના કારણથી ગુજરાતના સર્વ જાતના તથા ઇતર પ્રાંતોના સ-
દ્ગૃહસ્થો જેમાંના ઘણાએક વિદ્વાત્તાથી, સાક્ષરતાથી, શિષ્ટતાથી, જ્ઞાનથી, હૃદયશુદ્ધિ, વિવે-
કથી, જગતના અનુભવથી, ને શુદ્ધ જીવનથી સર્વજન પંકાયલા છે, તે એક સ્થળે ભેગા
થાય છે, એ કંઈ નાનોસોનો લાભ નથી. મહાકવિ ભવભૂતિ કહે છે કે—

સત્તાં સદ્ગિઃ સંગઃ કથમપિ હિ પુણ્યેન મવતિ.

સન્તનો સન્ત જોડે સમાગમ ખરા પુણ્યના યોગથી થાય છે. વળી એવા સમાગમથી લેખકોમાં સાહિત્ય પ્રત્યે હિતસાહ અને પ્રેમ ખીલે છે, સાહિત્યની જુગ વધતી જાય છે, ને સાહિત્યરૂપી દીપકનું તેજ વૃદ્ધિ પામે છે. પરિપક્વતા પ્રાપ્તગિઃ લાભમાંના આ લાભ છે. આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થિવાળા, મુદ્દમ વિચારવાળા, ઉડી મનભાવનાવાળા મંથો, નિબંધો, કાવ્યો, કવનો આ પરિપક્વને લીધે જ લખાયાં છે, ને તેથી આપણી ભાષાના સાહિત્યમાં અમુક વધારો થયો છે. વળી આપણી ભાષાના ઇતિહાસ અને ઉત્પત્તિ વિષે આ પરિપક્વને લીધે જ કંઈ નવો પ્રકાશ પડ્યો છે. એમ કહેવામાં આવે કે પરિપક્વ ન બરાતી હોત તો પણ આમાંના કેટલાક પ્રબંધ લખાયા વગર રહેત નહિ, તો તે તદ્દશર માત્ર થોડે અંશે ખરી છે. કેટલાક તો પરિપક્વની પ્રેરણાથી જ લખાયા છે, ને પરિપક્વ ન હોત તો ભાગ્યે જ લખાત. આ પ્રમાણે આ પરિપક્વનો મેળાવડો વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા રૂપ થઈ ગયો છે એ પણ પરિપક્વનો સાકાર લાભ છે.

આ પ્રમાણે આવતા બધા નિબંધ સાંભળવાનો બધાને લાભ મળતો નથી, એવો દોષ કાંઈક અંશે પરિપક્વના કાર્યવિધ ઉપર મુકી શકાય. અન્ય દેશોમાં કામ ચલાવવાની સુગમતા સારૂ પરિપક્વના વિષયવાર ખંટ પાડી જુદા જુદા વિષય જુદા જુદા સ્થળોમાં વંચાવવામાં આવે છે, ને તેથી જોને જોનો પ્રેમ તે તે ખંડમાં ભેગો, છે, ને એકંદર નિબંધો ધણા લઈ શકાય છે. વળી એક કરતાં વધારે વિષયના શોખીનોની સંગવડ સાચવવાને સારૂ જુદા જુદા ખંડોના ક્રમમાં આગળ પાછળ કેરશર કરી ધણાનું મન સાચવી શકાય છે. આવો વિધિ ગ્રહણ કરવાનો સમય અત્રે આવ્યો છે કે નહીં, તે જાણવા હું સમર્થ નથી. પણ ધણા મૃદસ્થોની મરજી થાય તો તેને દાખલ કરવાનો માર્ગ ગમે ત્યારે લઈ શકાય.

ઉત્તમ મંથોને આવકાર અને ઉત્તેજન આપવાનું આ પરિપક્વ મોટું સ્થળ થાય, અને ઉત્તમ અન્યકારોને આ પરિપક્વનું અભિનંદન લેવાની વાંછના થાય, તો બેચક આપણા સાહિત્યને ધણું જ ઉત્તેજન મળે. કાળાન્તરે પરિપક્વ આવું સ્વરૂપ પામે, એવી આપણે ઉમેદ રાખીએ તો તે અપરિહીત નથી.

ઉપર જે લાભ ખતાવ્યા છે, તે જોકે ખરેખરા છે, તેપણુ આવા મહા સમારંભને પૂર્ણ રીતે ઘટે તેવા તે વિપુલ, વિસ્તીર્ણ, ને સ્થાયી નથી. આવી સમિતિઓના વારત્તવિક ફાયદા તો ચિરકાળ ટકે તેવા, તથા પ્રજા મમસ્તના ભીતરભાગને અસર કરે તેવા થવા જોઈએ. તેવા લાભ સાધવાને આપણે શું શું કરવું જોઈએ, તે નક્કી કર્યા પહેલાં સાહિત્ય એટલે શું તે આપણે એકવાર આપણા એકે વિચારથી નક્કી કરવું જરૂરી છે. હવે વિદ્યાર્થીઓ ધીતર દેશોમાં એવું ગ્રહણ કર્યું છે કે “માણસના મનોમત સર્વે પ્રકારના વ્યાપારની વાણી” એટલે સાહિત્ય સમજવું. ત્રીજી પરિપક્વના વિદ્વાન પ્રમુખે સાહિત્યનું લક્ષણ આપ્યું છે, તે ઉપરની વ્યાખ્યાને ધણું મળવું છે, પણ તે વધારે ચોક્કસ છે; તે એવું છે કે “મનસ્કારી-સ્થાયી ભાષામાં લેખકોત્તર લેખ કે કથન” એ જ સાહિત્ય. આ બે લક્ષણ ધણાં વ્યા-

પક છે, એ ઉધાડું છે. આ અર્થથી જુદો ને કંઈક અંશે સંકુચિત અર્થ સાહિત્યનો ધ-
ણીવાર કરવામાં આવે છે. કાવ્યો, નાટકો, સંવાદો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, રૂપકો, નિબંધો
અને બીજા એવા લેખો; એટલાને આ બીજા અર્થમાં સાહિત્યના કુંડાળામાં દાખલ કરવામાં
આવે છે, એટલે આ બીજા અર્થની મર્યાદામાં તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે અનેક
જાતનાં ગૌરવવાળાં સાહિત્યનો સમાવેશ થતો નથી. કોઈ પ્રસંગે ક્રિયા અર્થમાં સાહિત્ય
શબ્દ વાપરવો એ લખનારની મરજી ઉપર છે. પણ વિષયનો અર્થ સંદિગ્ધ રહેવાથી ઘણી
બ્રાન્તિ, અને બ્રાન્તિને લઈને ઘણા નકામા વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મંડળ 'સાહિત્ય' નો
વિપુલ ને વ્યાપક અર્થ લઈ ને પોતાનો ઉદ્યોગ આદરે છે, એટલું જ કહેવું બસ છે. બીજી
પરિપદ્ધતિ વિદ્વાન પ્રમુખે કહ્યું છે, તે પ્રમાણે જુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય એટલે જુજરાતી
વાક્ય સમજવાનું છે.

આ પ્રમાણે લક્ષણમંથી કર્યા પછી, આવી પરિપદ્ધતિ કરવાનાં કર્તવ્યો શાં તેની સી-
માનું ડોળિઉં કરવું સુગમ પડે છે. પ્રથમ તો હાલનું એટલે આપણા પૂર્વજોએ તથા આપણે
પેદા કરેલું સાહિત્ય ધન શું છે, તે કેવા પ્રકારનું ને કેવી કીમતનું છે, તેનું આપણે ખરેખર
ને પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ ધણું અગત્યનું છે. જુજરાતી જુના સાહિત્યનો ઘણો ભાગ હજી
ખૂણે ખોચરે પડ્યો પડ્યો ઉધાડનું પોપણુ કરે છે. માટે તેવું જીર્ણુ ને જીર્ણુ સાહિત્ય ફેટલું
છે, તેની પ્રથમ નોંધ કરાવવી જોઈએ. પછી તે હાલના પ્રગટ થએલા સાહિત્યની બાબતે
એક સ્થળે આપણને સ્વાધીન રહે, ને તેનો લાભ આપણા સાક્ષરોને મળે તેમ કરવું જો-
ઈએ. ઘણો ખર્ચ કરતાં પણ આ પ્રયાસને સફળ થતાં ફેટલોક લાંબો કાળ લાગશે. લગભગ
૩૫-૪૦ વર્ષ થયાં, પણ હજી સંસ્કૃત જીર્ણુ પુસ્તકોની શોધ ખોળ પુરી થઈ નથી. આ
પ્રમાણે એક દિશાએ ઉદ્યોગને ચાલતો કરી બીજી દિશાએ તેના જેવો પણ તેથી વધારે
કંઈક ઉદ્યોગ છે, તે મહણુ કરવો જરૂરનો છે. હજી વાર્તાઓ, રાસકાઓ, રાસો, ગાનો,
કવિત, લોકકથાઓ, લોકગીત, ઇત્યાદિ રૂપે જુજરાતી ધણું સાહિત્ય માણસના સ્મરણ
રૂપી નાશવન્ત આધારે રહેલું દિન પર દિન ક્ષય પામતું જાય છે. તેને કાગળ ઉપર ને અ-
ક્ષર રૂપમાં લાવવું એ આવી પરિપદ્ધતિ બીજું કર્તવ્ય છે. સ્વર્ગવાસી હરામજી બમનજી
માસ્તરે એકવાર આવો પ્રયાસ કર્યો હતો. તેમની રચેલી જુજરાત ને કાઠિયાવાડની વાર્તાઓ
ઉપરથી આવું સાહિત્ય ફેટલું બધું મૂલ્યવાન છે, તેનો ખ્યાલ થાય છે. આ પણ લાંબા
પ્રયાસ અને મોટા ખર્ચનું કામ છે. આની સાથે જુના તામ્રલેખ, સિલાલેખ, પાળીઆ,
શિક્કા અને હરેક જાતની જુની વસ્તુનો શોધ કરી આપણા પૂર્વજો અને પૂર્વ ઇતિહાસનું
જ્ઞાન દહાડે દહાડે પૂર્ણ કરવાનો અમ લેવો, એ પણ આ પરિપદ્ધતિનાં કર્તવ્ય પૈકી એક
છે. આ પ્રયાસોમાં આપણા જન બંધુઓના એજ દિશાના પ્રયાસથી આપણને ઘણી સહાય
મળવાની આશા છે. આપણાં સાધન અને આપણા કાર્ય કરનારા યોદ્ધા છે, માટે દેશની
બીજી આવા જ લક્ષણો સંસ્થાઓ જોડે એકાધિતા કરી પ્રયાસ કરવાથી સર્વને સુગમતા
અને લાભ છે.

આ પ્રયાસો આરંભવાને સાઝ તથા તે સતત જીવતા રાખવાને તથા સફળ કરવાને

સારૂ એક બે મંત્રી તથા કાયમ કમિટિની સંસ્થા રચવી જરૂરી છે. એટલું જ નહિ પશુ તેને નાણાંરૂપી પૂર્ણ સવડ ગુર્જર સાહિત્યના ત્રેમીઓએ કરી આપવી આવશ્યક છે, આ પ્રથમ પાયો રચ્યા વગર દર્શાવેલું ક્ષણ મળવાનો ધણો થોડો ભેગ છે.

પરિપદે પોતાનાં કર્તવ્ય સાધવાને આવી સ્થાપી ઘટના રચ્યા ઉપરાંત પશુ બીજી દિશાઓએ પોતાની નજર સતત રાખવી પડશે. ને તે બધી પશુ શ્રમનો વ્યય નિરંતર કરવો પડશે. આવી પરિપદના પ્રમુખની યોજના બે વર્ષ કે બે વર્ષ અગાઉથી કરવાનું બનતું હોય, તો તે પ્રમુખના આસન અને મુખથી અથવા બીજા શિષ્ટજનના મુખથી ગુજરાતી સાહિત્યની બધી વર્તમાન સ્થિતિનું એક સમગ્ર પટદર્શન થોડે થોડે કાળાંતરે આપણને મળી શકે. વળી જગતના સંસ્કારી દેશોમાંના એકાદનું સાહિત્ય લેઈ તેની બેડે સરખામણી કરવાથી આપણાં ગુજરાતી સાહિત્યના ક્રિયા ક્રિયા પ્રદેશ સારા ખેડાયા છે, ક્રિયા હજી સમૂળગા ઉઠાડ છે, ક્રિયામાં થોડો કે ઘણો આપણે પ્રવેશ કર્યો છે, ને ક્રિયાને આપણે હાથ પશુ અડકાડ્યો નથી, એ વગેરેનું સમગ્ર દર્શન આપણા સાક્ષરોના મુખથી પરિપદ આગળ આવી શકે, અને તેથી પશુ ઘણો અમૂલ્ય લાભ આપણા સાહિત્યને મળી શકે. વળી આપણા ભરતખંડવાસી બંધુઓના સાહિત્ય બેડે સરખામણી કરવાથી પશુ સારો લાભ આપણને મળી શકે, માટે દરેક પરિપદના કર્તવ્ય પૈકીનું આ કર્તવ્ય છે, એમ ગણના થવાની જરૂર છે.

આ પ્રમાણે સમર્થ પુરૂષોના હસ્તે કાળે કાળે ગુજરાતી સાહિત્યનું સમગ્ર દર્શન થવાથી સાહિત્યની ખીલવણી તથા વૃદ્ધિ સારૂ સાર્વજનિક ઉપાય શા કરવા, તે વિષે આપણને માર્ગ સૂઝશે. એમ માલમ પડવાનો સંભવ છે કે કેટલાક પ્રદેશો જે હાલ પડતર ભૂમિ જેવા છે, તે આપણા કેટલાક બંધુઓ પોત પોતાની મેળે જ ખેડવા ઉપાડી લેશે, અને તેમાં મંડળીના મેલનથી કરવાનું કંઈ નથી. કેટલાક બધી આપણા બાધઓનું માત્ર લક્ષ દોરવાને થોડો પ્રયત્ન કરવો પડશે, કેટલાક પ્રદેશો તો નૈસર્ગિક પ્રેરણાવાળા અસૌકંદિક જનો મળશે તોજ ક્ષણદ્રુપ થશે; અને વિદેશી જ્ઞાનરૂપી ખાતરની જે પ્રદેશોમાં અપેક્ષા છે, તે પ્રદેશોમાં આવી સાહિત્ય પરિપદે ઉપાડવાનો ભાર વિશેષ માલમ પડશે. આ રીતે ગુર્જર સાહિત્યને પોષક અને મનોરંજક ક્ષેત્ર અને વાડી બનાવવાનો પ્રયત્ન હરેક ગુર્જર કરશે એવી આપણી સંપૂર્ણ ઉમેદ છે. તેમાં વિશેષ કરીને આપણા વિદ્વાન અને મંસ્કારી પુરૂષો પોતાના ભાગનો ભાર અથવા તે કરતાં પશુ વધારે ભાર ઉપાડવાને આનાકાની નહિ કરે એમ માગવાનો આપણો હક્ક છે. જ્યારે આપણા વિદ્વાન ને મંસ્કારી પુરૂષો હાલ કમ્તા વધારે વધારે સંખ્યામાં ને ઘણી હેંશથી આ કામમાં મંડશે, ત્યારે ગુર્જર ભાષાનો રથ કડકડાટ દોડશે. આ કર્તવ્યો કાયમની સંસ્થા વગર બનવાં અશક્ય છે. ગમે તે રીતનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે, તો પશુ એક વાત સ્મરણમાં રાખવાની અતિશય જરૂર છે, તે એ કે નૈસર્ગિક કે મૂળ સ્વતંત્ર ગ્રંથો ગુજરાતીમાં રચાય, તોજ આપણું શ્રેય થશે. જગતનું સર્વ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન ભાષાંતર દ્વારા કે એવીજ રીતે આપણે આપણા દેશમાં વસાવવું એ

ધણું ઉપયોગી છે. પણ જ્યારે આપણો અન્તરનો આત્મા જન્યત થઇ પોતાના મમત્વનો વિકાસ કરી બહારનું જાણું જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વિચાર પોતાના કોણમાં ઉતારી તે જ્ઞાન અને લાગણીને પોતાના રૂપ કરી, પોતાની અન્તરની વાણી વડે તે ગતારી શકશે, ત્યારે જ આપણા સાહિત્યનો તેમજ આપણા જનસમૂહનો ઉદ્દય થયો સમજાશે. અનુકરણથી કોઈ પ્રજા મહત્વને પામી નથી, ને પામનાર નથી.

ભરતખંડની એક ભાષા.

આપણા વિસ્તીર્ણ ભરતખંડમાં એક ભાષા થતી ઇતિ ને સંકેત છે કે નહિ, ને તે થવાનો હાલ સંભવ છે કે નહિ, તે વિષે મેં મારા વિચાર અન્ય સ્થળે જણાવ્યા છે. એ વાતને હા માસ વીતી ગયા છે, પણ વચગાળામાં એ અભિપ્રાયમાં ફેરફાર કરવા જેવું કંઈ સ્પષ્ટ કારણ મને મળ્યું નથી. કાળાંતરે શું થશે તે માખવાની મારામાં શક્તિ નથી; પણ ફરી ફરીને મનન કરતાં મારો એ વિચાર દૃઢ થતો જાય છે. આપણું ૮૦૦ વર્ષનું સાહિત્ય જે આપણા આજ લગીના જીવનનો આદર્શ છે, જેનું બળ ને અબળ આપણી રંગરંગમાં વ્યાપી રહ્યું છે, જે સાહિત્ય આપણા પૂર્વજોના નિરંતર વ્યાપારથી ધડાયું છે, જે સાહિત્ય અક્ષત જળવવા અને વધારવાના સંકટપથી આપણા વૃદ્ધોએ આપણને વારસામાં આપ્યું છે, તેને ભરતખંડના ઐક્યની ભાવનારૂપી વેદી પર હાલ તરત અર્પી દેવાની માફ મન હા પાડી શકતું નથી. જે ઐક્ય ઉપર દેટલાકતું મન હાવ મોહી જાય છે, તે મારે સર્વથા માન્ય છે પણ ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, તૈલંગી, તામીલ વગેરે બધી વર્તમાન ભાષાઓના સાહિત્યના દેહોનો ભોગ આપ્યા સિવાય એ મેળવવાનો ખીજો માર્ગ છે કે નહીં તે કંડા મગજથી વિચારવાનું છે. મારા નમ્ર વિચાર પ્રમાણે હાલની સ્થિતિ જોતાં સામ્રાજ્યરૂપી ઐક્ય સાધવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે જ યોગ્ય ને કળાદાયક માર્ગ છે. તે સામ્રાજ્યની સાધારણ ભાષા હિંદી કે અંગ્રેજી કરવામાં હરકત નથી, પણ હાલ આપણી ભાષા અને સાહિત્ય છે તેવાં રાખવાથી ઐક્ય સાધવામાં હરકત કે દીલ થાય છે, એમ મને લાગતું નથી. જ્યારે એકતાની ભાવના અતિ પ્રબળ થઇ સર્વત્ર હિંદીનો કે ખીજી સામાન્ય ભાષાનો પ્રચાર વધશે, તે વખતે સર્વ વૈભાગિક સાહિત્ય કદાચ એની મેળે તજવામાં આવશે, પરંતુ એ કાળ હજી ધણો દૂર લાગે છે.

એક લીપી: દર્વનાગર ને હિંદી ભાષા.

હિંદુસ્થાનમાં એક ભાષા હાલ થતી અશક્ય હોય, તોપણ એક લીપી થવાથી પ્રાંત પ્રાંતના વસનારને એક ખીજતુ સાહિત્ય સમજવામાં થોડી ધણી સુગમતા થાય, એ પક્ષમાં ધણી તકરારની જગ્યા નથી. એક લીપી કરતી તો તે કઈ કરતી તે વિષે મતભેદ પડ્યો છે. બનારસની નાગરી પ્રચારિણી સભા અને બંગાળની એક લીપી વિસ્તારક સભાએ દેવનાગરી એટલે બાળગ્રામ લીપીને પસંદ કરી છે, અને તેનો પ્રચાર કરવાને શ્રમ અને ખર્ચ વેડે છે. એમનો અતિમ ઉદ્દેશ ધણો સ્તુત્ય છે, એ વિષે બહુ વાદ નથી. પરંતુ ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં ફારશી એટલે ઉરદુ લીપીનો ધણો વાપર છે તેથી, તથા ઉરદુવાળાને નાગરી

લીપી સામાન્ય થવાથી પોતાનો રોજગાર જવાની ધાત્તી પેડી છે, તેવી મરુક્ત પ્રાતોમા એ વિશે ધણી તકનર ઉઠી છે. મહારાષ્ટ્રને એ વાત અનુકૂળ છે, અને દ્રવિડ પ્રાતોનું મન હજી આપણને સમજાયું નથી આપણે અહીં ધણી કાળથી બેઠે લીપી ચાલે છે, અને તે કે ગુજરાતીનો સામાન્ય પ્રચાર છે, તેપણુ ટેટવાક કિમતી પુસ્તકો બાગમોથ એટલે નાગ-રીમા છપાયા છે એ લીપી છાપવાનું ખર્ચ કમીક વિશેષ થાય છે તેથી મરુક્ત નૈઋતિક સાહિત્યમા બાગમોથ વાપર્યાથી તે મોધુ થવાની નડતર આવે છે, ને આપણે અહીં પણ સામાન્ય લોકોને તે ઉપર ભાવ દીસતો નથી. વળી મગ નિશાનનું બાન હજી ધણી થોડાને જ થયું છે એટલે હાન એકદમ પગઉપાડો થઇ શકે એમ દીમતું નથી માત્ર ધર્મના ને વિજ્ઞાનના પુસ્તક તેમા છાપવાનો પ્રચાર વધે તો તે હટ કે આ ઉપરાંત આ વિષય સર્વત્રી નજર આગળ હમેશ રાખી સાહિત્ય વિશે કર્તવ્યની જે મીપ થાય તેમા તેને સામેન રાખવો ઘટે છે.

હિંદી ભાષા.

આમા ભરતખંડની રાજકીય એન્ટા થવા સાર તથા હિંદુ ધર્મનું સાહાત્મ્ય વધારવા સાક હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન પ્રમારવાની છટતા દર્શાવવામા આવે છે, તે દિગ્વિજયના પરિવર્તના ઉદ્દેશની સીમામા ભાગ્યે જ આવી શકે, પરંતુ આપણા શિષ્ટ જનોએ મનના વિકાસ તથા વિદ્યા ને સાહિત્યની વૃદ્ધિના અર્થ હાનની રદ ભાગ્યોમાથી એક બે કે તેથી અધિક જેટલી બને તેટલી બહુની યુગ છે હિંદી બહુવાથી તુલસીકૃત રામાયણ જેવા સાહિત્યના મહા ગ્રંથોનું જ્ઞાન થાય એટલું જ નહિ પણ તે ભાષા બહુનારાને પ્રવાસ ને વ્યાપારમા તેમજ માર્વજનિકે ગ્રામોમા ધણી અનુકૂળતા ને લાભ થાય એમા મશરૂ નથી. યુરોપના વેપારીઓ બીજી ભાષાઓ વ્યાપાર આગળ વધારવા નીખે છે ઉત્તર હિંદુસ્થાન જેડે ગુજરાતનો વેપાર હાન ધરો છે, ને વિવેકે વિવેકે વરગે, સગમ હિંદી ઉપર આપણા દેશી ભાષાઓએ વિશેષ લક્ષ આપવું ધરાવત કે ગુજરાતીનું જીવન સાહિત્ય ગ્રંથક હિંદીની શાખા જે વળ છે તે ઉપરથી ધડાયું છે, એટલે ગુજરાતીના ભાષાપ્રકારને હિંદીનું સાક જ્ઞાન સંપાદન કરવું અગત્યનું છે

જનસમૂહની કેળવણી.

જનસમૂહને શિક્ષણ આપવાથી આપણા સાહિત્યના ઉત્કર્ષને જેટલી પુત્રી મગવાનો નેગ છે, એટલે બીજા મોઢ પણુ એક ઉપાયથી મગવાનો નથી છેક ગરીબમા ગરીબ બી કે પુરૂષને પણ લેખન, વાચન ને ગણિતના મરમર તથા સામાન્ય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મગવું આવશ્યક છે. જ્યારે લોક સમસ્ત વચવાના શોખી થગે, ત્યારે લેખનને અપૂર્વ ઉત્તેજન મગશે, ને સાહિત્યના સત્વમા ધરો ઉત્કર્ષ થશે વળી એવું પણ જનશે કે એ ગરીબમાથી કેટલાક સરકાર પાછી સાહિત્યમા નવું જગ પ્રેરશે ગુજરાતના ટેટવાક સ્વદેશી રાજ્યોમા આવી કેળવણી મક્ત આપવાનો મોખમરક માગે ઉઠાડો થઇ ગયો છે, તેના પ્રથમ જય શ્રીમત મહારાજ રથાગવ ગાયકવાડને તથા ગમિયાવાડમા ગોડવ, લીંમડી વગેરે સરકારી

રાજ્યોને ધટે છે. હું ધારું છું કે અત્રે પધારેલા સદ્ગૃહસ્થોની કામના એવી છે કે આ પ્રાંતનાં સર્વ નાનાં મોટાં રાજ્યોમાં એજ ધોરણે સાર્વજનિક કેળવણીનું સત્ર થોડા વખતમાં હાખલ થાય. માત્ર આ સંબંધમાં એક જ સૂચના કરવી પડે છે, તે એ કે સામાન્ય કેળવણીનો પૂર્ણ લાભ મેળવવો હોય તો તેની રચના એવા હેતુથી કરવી જોઈએ કે એથી લેખન, વાંચન વગેરેના સંસ્કાર ઉપરાંત જન જનના ચરિત્રનો વિકાસ થાય, તેમનાં તન અને મનનું આંતરંગીય વૃદ્ધિ પામે, અને દેશભિમાન, દેશભક્તિ, સ્વાર્પણ વગેરે ઉચ્ચ લાગણીઓની અભિવૃદ્ધિ થાય, અને તેની જોડે નિર્વાહનો કસગ હરગીજ શીખે. આથી જુદી કેળવણી બહુ ફળદાયી ભાગ્યે જ થાય.

જનસમૂહની કેળવણીનું પ્રેરણાકર કેળવણી સારૂ ખીજ એક વાત અત્રે સૂચવવાની છુટ લેઉં છું. તે એ કે પ્રાથમિક કેળવણીનો લાભ પામેલાને શાળા છોડ્યા પછી વાંચવા લા-
યક પુસ્તકો રચાવવાં જોઈએ. શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજે આ વાત ઉપર ખાંડે લક્ષ્ય
ખેંચ્યું હતું અને આ પરિપક્વ નિયામકોની પક્ષે એ દિશાએ નજર ગએલી હોય છે. માત્ર
કંઈક સૂચના કરવી ઉચિત હોય, તો તે એટલી જ છે કે ગરીબને વાસ્તે રચાએલાં ચોપા-
નીઆં કે પુસ્તકોની ભાષા કેવળ સરળ, તરત સમજાય એવી અને નકામા સંસ્કૃત શબ્દોના
આડંબરથી મુક્ત હોવી જોઈએ. વિષય અને તેનું વર્ણન પણ તેમના જ્ઞાન અને કેળવ-
ણીના ગતિ ઉપરાંત હોવું ન જોઈએ. તેનું સાહિત્ય સસ્તું જોઈએ, એ વિષે તો વાદ જ નથી.

શ્રીકેળવણી.

સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ સાધવાનો એક ધણો ફળદાયક માર્ગ શ્રીકેળવણીનો પ્રચાર કરવાનો છે.
તે શ્રી કેળવણીનો થોડો ધણો પ્રારંભ સર્વત્ર થયો છે, પણ તે બસ નથી. હાલ શિક્ષણનો
લાભ માત્ર કાચી વયની કન્યાઓ લે છે. તેથી વધારે વયની કન્યાઓને બહોળા કેળવણી
આપવાનો આ સૂચનાનો આશય છે. આવું ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ આપણી સ્ત્રીઓને ગુજ-
રાતી ભાષા દ્વારા આપવું જોઈએ, ને તેવું આપવાને સ્ત્રીઓ સારૂ ઉચ્ચ શાળાઓ (High
Schools) સ્થાપવી જોઈએ. તેની શાળાઓમાં આગળ જતાં ગુજરાતીમાં વિદ્યાનનું શિ-
ક્ષણ આપી છેક ખી. એ. ના ક્રમની કેળવણી આપી શકાશે. હાલ તુરત આ બધું બનવું
દુર્લભ દોષ છે, તોપણ તેમાં આજકાલની કન્યાશાળાઓ કરતાં ધણા સારા સંસ્કાર આપી
શકાશે, એમાં શક નથી. જે થોડી સ્ત્રીઓથી બને તેઓ અંગ્રેજી ભણી પુરોણની બરોબરી
કરી તેઓના જેવી પદ્ધતિઓ મેળવે, તેમાં કંઈ પણ હરકત દીસતી નથી, પણ તેનો લાભ
લવાનું ધણી થોડીથી જ બનશે. સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓને અધિકચૂં અંગ્રેજી જ્ઞાન આપ-
વાથી કંઈ પણ વિશેષ ફળ નથી. માટે તે ભણવાનો કાળ ઉગારી તેને બદલે ખીજું વિ-
જ્ઞાન ને સાગ સંસ્કાર આપણી ભાષા દ્વારા આપણી બહેન દીકરીઓને આપવાનું આપ
સર્વને લાભદારી જણાશે. આ અર્થે સ્થાપેલી સ્ત્રીઓની ઉચ્ચ શાળાઓનો લાભ આપણા
સંસારના રીવાજોને લીધે ધણી સ્ત્રીઓ તુરતમાં લેઈ શકશે નહીં, તોપણ કન્યાશાળાનો અ-
વ્યાસક્રમ થોડે થોડે વધારી તે માર્ગે માર્ગે આલી ઉચ્ચ શિક્ષણનો આરંભ કરવાનું હાલ

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

બની શકે એમ દીક્ષે છે. શિક્ષકોની ખોટ ને શીખનારની અછત હાલ પણ નડે છે ને હજી કેટલાક કાળ લગી નડશે; પણ ધીમે ધીમે તે ઘટતી જશે. અને સ્ત્રીઓ વાંચકવર્ગમાં દાખલ થશે, ત્યારે લેખકના લેખોના સત્ત્વમાં સુધારો થશે, એટલું જ નહીં પણ ભાષાની શુદ્ધિ ને સરળતા પણ વૃદ્ધિ પામશે, ને લેખકોને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. વળી સ્ત્રીઓ પોતે પણ સાહિત્યના સમૃદ્ધમાં કીમતી વધારો કરશે, ને પાછી મીરાંખાઇ, ગાગી, મૈત્રેયી જેવી અસાધિક નારીઓ આ દેશમાં અવતરી સર્વથા સદ્ગુણ, દેશભક્તિ, પાતિવ્રત, ધર્મ અને સુતાની કાન્તિ પ્રસારશે.

ગુજરાતી દ્વારા શિક્ષણ.

અંગ્રેજી શાળાઓમાં અપાતું અંગ્રેજી ભાષા સિવાયનું સર્વ જ્ઞાન ગુજરાતી ભાષા દ્વારા આપવાની અમત્ય વિષે મેં મારા વિચાર અનેક વાર દર્શાવ્યા છે. પચીસ વરસ પૂર્વે સર વુલ્ફિયમ હન્ટરના શિક્ષણ કમિશન આગળ મેં તે નિવેદન કર્યા હતા, ને ત્યાર પછી પ્રસંગે પ્રસંગે તેમ કરવાની તક આવી ત્યારે તે પ્રગટ કરવાને ચૂક્યો નથી. પણ હજી તેનું કંઈ પણ ફળ થયું નથી અથવા ફલાશા બંધાય એવાં ચિન્હ પણ દીસતાં નથી. હવે જો એ વાત માત્ર વગરની કે સામાન્ય ગૌરવની હોત તો કદાચ તે હું મુકી પણ દેત. પણ જેમ જેમ કાળ જાય છે, તેમ તેમ તેનું મહત્ત્વ અને વધારે વધારે લાગતું જાય છે, માટે આપ સર્વની રખત વિનયથી પણ આગ્રહપૂર્વક ફરીને તે હું મુકું છું. હાલના પ્રચારથી આપણા યુવાનોને તનની, મનની અને તેની જોડે ધનની ભારે હાનિ થાય છે, માટે એ વાત મુકી હજી તો દેશસેવાના અંગની મારી કર્તવ્યતામાં ધણો ભ્રંશ થાય. જગતમાં કોઇ પણ રથજો સામાન્ય જ્ઞાન પરભાષામાં આપવાનો આપણા દેશના જેવો વિપરીત શિક્ષણક્રમ નહિ હોય; વળી આગળ જ્યારે અંગ્રેજી કેળવણી બાલ્યાવસ્થામાં હતી, ત્યારે અંગ્રેજી શાળામાં ઘણું શિક્ષણ આપણી ભાષાદ્વારા અપાતું હતું, તે વખતના રજા જોડે વર્તમાન પ્રચારનાં ફળ સરખાવ્યાથી પણ મારી પ્રતીતિ દૃઢ થઈ છે. આલતા શિક્ષણમાં શીખેલા પુરોનો કૃતિ, વિચાર, હોંશ, ઇત્યાદિમાં સામાન્ય રીતે જે મન્દતા અને નિર્માથ્યપણું કેટલીક વાર નજરે પડે છે, તેનાં કારણોમાંનું એક મૂળભૂત કારણ આ હાનિકારક પદ્ધતિ છે. એ પદ્ધતિ જેમ અને તેમ વહેલી પડતી મુકી અકંગ્કિત, બીજંગ્કિત, બૌમિતિ, પદાર્થવિજ્ઞાન, ખગોળ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સંસ્કૃત—સારાંચ કે અંગ્રેજી સિવાયના બધા વિષય માતૃભાષા દ્વારા શીખવવામાં આવે, તો વિદ્યાર્થીને પડતો શ્રમ કમી થઈ શાળાઓમાં ભણના દરેક યુવાનના આવરદાનાં કમીમાં કમી બે ચાર અમૂલ્ય વર્ષ ઉમરે એટલું જ નહિ પણ આપણા બાળકોના તનની, મનની ને હૃદયની ચક્તિઓનો ઉકેલ ધણો સારો થાય. કેળવણીનો ખર્ચ પણ કમી થાય. ગુજરાતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છનારાઓની આ મહા સમાજ સમક્ષ એ સૂચના ઘણી આશાભર હું મૂકું છું. વળી ગુજરાતનું રાજ્યસ્થાન જે કાઠિયાવાડ, તેના ધોરી રથજમાં એ સૂચના મૂકવાથી તે વિષે વ્યવહાર પગલાં લેવાઈ અનુભવ મેળવવાની પણ સુગમતા વધારે થવા જોગ છે. આ નિયમ ઉપર શાન્તતાથી લક્ષ પડેાંચાડવાની સર્વને મારી ખાસ વિનંતી છે. વ્યવહાર રીત મદલ કરીને આ સૂચનાને મેં નિયમિત કરી અંગ્રેજી ઉચ્ચ

શાળાઓના ક્રમ વિશે દાખલ કરી છે, તેમાં પુસ્તકોની ખોટરૂપી અડચણ આવવાનો સંભવ હવે રહ્યો નથી, ને શિક્ષકો પણ મળી રહે છે આ આરબથી આગળ વધતા વધતા અન્તિમ નિશાન આપણી માતૃભાષા હાગ સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન આપનારું છે તે સાધવાનો માર્ગ બેશક વધારે વિકટ છે અને પુસ્તકો તથા શિક્ષકો તેમજ પરિભાષા વગેરેની અડચણો હાન તો ઘણી દુર્ગમ દીસે છે, પરંતુ અડચણો જોઈ જોઈને હિંમત રહેવાથી અડચણો દૂર થતી નથી તેમના મન્મુખ જવાથી તે ઓછી થાય છે. સર્વ જ્ઞાનનું દ્વાર માતૃભાષાને ઓટલે ગુર્જરખંડમાં ગુજરાતીને આપણે ખનાવવી છે અને એમ થઈ શકશે ત્યારે જ આપણા સાહિત્યમાં ખરો જીવાતીનો છવ અને ઉત્સાહ આવશે એ વાત નિઃસંશય છે.

અભિવૃદ્ધિ; સંસ્કાર અને રાજ્યનો વ્યવહાર.

સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો રાજ્ય કારભારના વ્યવહારની જોડે નિહટ સંબંધ છે એ મિત્ર વાત છે હિંદુઓના ખ્રિસ્તી ભાગમાં અનેક કારણોથી અંગ્રેજી વિદ્યાની કેળવણી લેવાના તથા તેમાં હિંદુ જ્ઞાન ને શક્તિ મેળવવાના કાયદા ઓટલા પ્રમિત્ર થયા છે, તેથી તે કેળવણી પાછળ આપણા ગુર્જર દેશના લોક પણ ટોળાબધ વળ્યા છે વળી દેશી રાજ્યોમાં પણ તે કેળવણીને પ્રમુખવશાત ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યું છે તો પણ તે રાજ્યોનો બધો કારભાર, દફતર આદિ ગુજરાતી ભાષામાં ચાલે છે, ને ન્યાયના ફેસલા પણ તેમાં લખાયા છે. આ રિવાજ સાહિત્યના હિતમાં ધણો લાભકારી છે, માટે તેને દૃઢ કરી તેનો પ્રસાર કરવાની આપણા ગુર્જર ખંડના સ્વદેશી રાજકર્તાઓની પાસે સાહિત્ય સેવકો માગણી કરે તો તે અરથાને નથી વડોદરામાં ઇનસાફના અગત્યના રેસના દેશી ભાષાઓમાં લખવાનું કાર્ય પછી ગુજરાતી ભાષાની શૈલી અને શુદ્ધતામાં ધણો સુધારો થયો છે, ઓટલું જ નહિ, પણ શબ્દાર્થ પણ નિર્ણયિત અને ચોક્કસ થયા છે કાઠિયાવાડ એ ગુજરાતનું રાજસ્થાન છે. તેમાં એજ નિયમ મૂકણું કાર્ય એ કરતા પણ વધારે લાભ થાય એમાં શક નથી.

શુદ્ધ ભાષા.

શુદ્ધ ભાષા તે શુ, ને કેવા શબ્દરૂપને તથા વાચનપ્રયોગને શુદ્ધ ગણવા, અને કેવાને અશુદ્ધ ગણવા એ વિષય ઉપર આપણા વિદ્વાનોનું લક્ષ દોરાયેલું છે, એ સતોતરી વાત છે. પણ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કળતા પહેલાં શુદ્ધશુદ્ધ પોરણ પ્રથમ નક્કી કરવું અનસ્ય છે શુદ્ધ એટલે શુ, ને અશુદ્ધ એટલે શુ ને એમાં વાદ પડે, તો ક્રિયા સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે વર્તવું, એનો પ્રથમ નિર્ણય થવો જોઈએ એવા નિયમ ન થાય ત્યાં લગી, ધણું મતાતર, અને શબ્દશુદ્ધતા ઝગડા થવાનો સંભવ છે જે શબ્દરૂપ કે વાક્યપ્રયોગના વિષે સામાન્ય રીતે એક જ મત હોય તે રૂપ અને પ્રયોગ તે મત પ્રમાણે જ થવા જોઈએ, ને તેથી ભિન્ન થાય તો તે અશુદ્ધ ગણાય, આટલે લગી મત ફેરનો માર્ગ નથી વળી સામાન્ય રીતે શબ્દ ને વાચનના અર્થ ચોક્કસ ને નિશ્ચિત વાસિવાળા જોઈએ, એ વિષે પણ વાદ થવાનો

સભવ નથી. પણ એટલેથી આમળ વરતા નમ્હનુદ્દિનો નિર્ણય કરવાનો એક તરફથી એવો માર્ગ પકડવાનું વનજી દીએ છે, કે મસ્તૂત મૂળ રૂપ મગ્ગો ને સમ્મ દોષ તેને નુદ્ધ સમ્મ સમન્તો, અને ને તેથી આગે ગયો તેમ તેને અશુદ્ધ ગણવા એટલા માટે ધણાનું વિનય સાથે કહેવાની ૧૮૨૨ છે કે, આ નિયમમા મતદેરનો ધણો અવમથ રહે છે મસ્તૂત ઉપ રથી શુન્નરાતીનો સખ્દમમુદ્ધ તથા વામરચના નીકળ્યા છે, એ વાત ખરી છે બેનક શુન્ન રાતી બાપા એ મસ્તૂતની પુત્રી છે. પણ માની આગળી પમ્મી ચાનનાગ બાગપુત્રી તે નથી તેણે પોતાનો વ્યવહાર ધણા મેકા થયા પોતાને માથે ઉપાડી લીધો છે એ કડો વર્તની ગન્ધાન્તિ ઓ, વ્યવહારકાલિઓ, ધર્મકાલિઓ વગેરે મોગી આફતોમા તેણે પોતાનું અન્તિત્વ અને જીવન જાળ્યું છે કાળને નમીને પોતાના ચનજીવલણુતે જાનતી ગઈ છે દુઃખમા કહીએ તો તે મત્ત ન બાપાના પાને પામી છે, તેથી ખીજી સ્વતત્ર બાપાના મમાન જ પોતાની નજીના થવાનો હક્ક તે માગી શકે છે. હવે ફરે સ્વતત્ર બાપામા તે બાપાની ગ્યાપિત થયેલી સમ્મદિ અને વાનગદિ જ મર્યાદા પ્રમળ ગણાય છે. તે કદિ મૂળ બાપાથી જુદો હોય તોપણ તે નુદ્ધ ગણાય છે, ને તેવો પ્રચાર હાન જગતની સર્વ બાપા વિરે છે. અંગ્રેજી બાપા એન્ગો મેક્સન (Anglo Saxon) ઉપરથી નીકળી છે, અને ફ્રેન્ચ બાપા લેટિન ઉપરથી નીકળી છે, તોપણ હાન જે બાપા ઓમા વપરાતા મેડિઅમ્મ સમ્મ કે વામનો પ્રયોગ મૂળથી જુદો હોય માટે તે અનુદ્ધ ગણાનો નથી તેમ જ શુન્નરાતીમા માર્ધિઅમ્મ સમ્મ કે વાનપ્રયોગ મૂળ મસ્તૂતના વા પારથી અર્થમા કે જોડણીમા જુદો કે ઉત્તરો હોય, તેમજ જાગણથી તેને અશુદ્ધ ગણવો એ ઘટિત નથી જ્યાં ચાનતી આવેલી કદિ નક્કી થઈ હોય ત્યાં શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા શ્દિવડે જ જ માન નક્કી થઈ શકે ગ્યાપિત શ્દિ એ જ શુદ્ધતા ને અશુદ્ધતાનું સર્વસ્વીકૃત માન છે આ વિષે મારા જુના મિત્રશ્રી દોગમજી એન્ગી ગીમી, ને આ પ્રદેશમા કેલક કાળ વિદ્યાગુરૂને સ્થાને બિરાજતા હતા, તેમજ બાપા ઉત્પત્તિ વિરે એક નકાનું પણ ધણી વિદ્વાતાવાગુ ચોપાનિજી રચ્યું છે, તે ઉપર વિજ્ઞાનોનું લક્ષ જતું થયું છે તે એમ નમે છે કે “સસ્તૂત પ્રમાણે શુન્નરાતીમા લખણુ જોઈએ એ હીન ખોગી છે, માંધ પણ સમ્મ બાપામા બદનાતો બદલાતો આજ ને સ્વરૂપમા કાનમ થયો હોય તે જ તેનું ખરૂં સ્વરૂપ માનવું જોઈએ” સમ્મશુદ્ધિ વિરે આ નિરમ સ્વીકારવામા આવશે, તો ધણી તરારો તથા ચર્ચાના પ્રસંગ રેરો નહીં આ સબધે વિચારમા બિનતા, પ્રાતિ કે દોન ને જોવામા આવે છે, તે ધારણુ નક્કી નથી તેને લીધે છે એક બાપા ખીજી બાપામાથી જન્મ પામી હોય, માટે તેણે તેની માતાનું જ મર્મ નીમણું જોઈએ, એવો ગર્ભિત સિદ્ધાંત કેટલાક મન્નનોએ માન્ય કર્યો છે, તે જ આ મતબેદનું મૂળ છે એ સિદ્ધાંત જો સર્વથા અદલ્લુ રવામા આવે, તો સસ્તૂત ને લેટિન આ બાપાઓને સુખને પણ તેમની માતૃભાષા ને મૂળ આર્યભાષા તેના લગી જવાની અવગ્યા નામ થાય ગમે તેમ હોય તોપણ હાલની જીવતી બાપાઓ એ પ્રમાણે રવાને કે પોતાની માતૃભાષા ઉપર જ આધાર રાખી બેસી રહેવાને કણુ નહિ જ થાય

આ વિષયમા કેલોક નમ્મો સુચવાડા અપખશ” શબ્દના પ્રયોગથી થયો છે અપખશ એટલે મૂળથી જનાયેનો સમ્મ એમ દુ સમજાતું છુ પણ સાધારણ રીતે એમ

સમજ હોય છે કે મૂળથી બદલાઈને બગડેલું રૂપ, તે અપભ્રંશ. પરંતુ ખરો પ્રકાર આ પ્ર-
માણે નથી. મૂળથી બદલાઈને નવાં ઘણેલાં ફેટલાંક રૂપ તો એવાં સૂચક, મર્મવાળાં, ને અ-
ર્થવાન હોય છે કે તેમનો અર્થ ને પૂરું ભાવ મૂળ રૂપમાં હોતો નથી. આથી ઠરીને એની
બ્રાન્તિ થઈ છે કે અપભ્રંશ તે અશુદ્ધ હોય. ઉદાહરણ તરીકે રાજની 'આણુ' કે દેવની
'આણુ' એ પ્રયોગમાં ને અર્થ છે, તે અર્થ રાજ આણુ કે દેવ આણુમાં આવતો જ નથી;
તેમ સાસર વાસા યોગ્ય કન્યાને ને આણું કરવામાં આવે, તેનો અર્થ આમન્ત્રણ કે આ-
સ્થાપનમાં આવતો નથી, તૃણ શબ્દમાં નાચતું સામર્થ્ય નથી; કોઇ તવંગરનો ભરમ એ
ભ્રમ નથી; કંથનો અર્થ કાન્તમાં નથી, મહાંતનો મહાનમાં નથી; હાલવાનો અર્થ લાભમાં
નથી. સખળ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દનું મહાત્મ્ય વધારવાથી, અથવા તેને પાછા લાવવાથી ભા-
ષાની શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ થવાનો ભ્રમ નથી. ભાષા શુદ્ધિને સાર તથા તેની ખીલવણી સાર
આપણા મહાકવિ પ્રેમાનંદ, સામળ, દયારામ વગેરેના અંધોનો ધણો બહોળો અભ્યાસ
થવો જરૂરનો છે.

ફારસી ને દેશી શબ્દો.

ફારસી શબ્દોને શુદ્ધ ગુજરાતી લખાણમાં રાખવા કે નહીં, એ પણ ઉપરના પ્રશ્નના
ફાંટા રૂપ પ્રશ્ન છે. લગભગ સાતસો વર્ષથી એવા શબ્દો દાખલ થતા આવ્યા છે, ને એ-
માંના કેટલાક તો છેક ભાષાના અન્તર્ભાગમાં પેશી ગયા છે ને તે કદી કાઢી શકાય એવા
નથી. કળ્પને, કાયદો, કદ, મેઝ, ખુરશી વગેરે કેટલાક ખોલ તો એવા છે કે, તે કાઢવાનું
મન ઠરીએ, તો તેની જગાએ એવા સાર્થક શબ્દ તરત ધડવાનું બને નહિ ને કોઈ મ-
નસ્વી રીતે ધડે તોપણ, તેમાં જુનાનો અર્થ આવી ચકતાં કેટલાક કાળના કાળ જાય. પણ
ને સવાલ પુછવાની છુટ હોય તો આપણે પુછીએ કે ફારસી શબ્દો રાજવાનો વિચાર શા
માટે કરવો જોઈએ ? ગુજરાતના ઐતિહાસિક બનાવોના બળથી જેમ સંસ્કૃત શબ્દો ને
દેશી શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા છે, તેમ ફારસી પણ ભળી ગયા છે, ને તેમ જ હાલ
અંગ્રેજી શબ્દો ભળતા જાય છે. જ્યાં ભાષાનો નિભાવ આપણા ચાલુ શબ્દોથી થતો હોય,
ત્યાં માત્ર ગૃહસ્થતી કે શુદ્ધતાના અનાદરથી કે ખીજાં એવાં જ કારણથી પરભાષાના શબ્દ
વાપરવા, એ કોઇ પણ સંસ્કારવાળા જનને ગમે નહિ. પણ રૂઢ થઈ ગયેલા સાધારણ
શબ્દો, પછી તે ફારસી કે ખીજા હોય તેનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા શા માટે કરવી ? એકાદ
જણ પોતે પોતાના ઘરને જુલું બેસી ફારસી શબ્દ વર્જીને બધા સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિવાળા
શબ્દ વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તે તેના તુરંગની વાત છે, પણ વિચારવંત પુરુષો તર-
ફથી તેને ભાગ્યે જ ઉત્તેજન મળશે.

આ સંબંધમાં ખીજે એક વિચાર મને સુએ છે, તે આ મંડળ આગળ મૂકી આ
પ્રકરણ સમેટવા ધાડું છું. આપણુ સર્વેની ઇચ્છા એવી છે કે આપણા ઇતિહાસી બુદ્ધિઓ
આપણી જોડે સામેલ રહી ગુર્જરી ભાષાની ખીલવણી ને કાળવણીમાં સહાયક થાય. હવે

હુનિયાદારીના અવહારકુશળ પુરૂષો દાખલ આપણે વીચારવાનું એટલું છે કે દારસી શબ્દ કેવળ વર્ણવાથી આ હેતુ સિદ્ધિએ જશે કે નહિ ? આપણા ઇસ્લામી બંધુઓ અનેક કારણોથી એવા શબ્દો આપણા કરતાં અનેકગણા વાપરે છે, તેમને આથી સારું લાગશે ખરું ? તેઓ આપણા સંસ્કૃતમય પુસ્તકો હાલ પણ વાંચી ચકતા નથી સારાંશ કે દારસી શબ્દો યાજવાની વાત વધારે પ્રસારશે, તો ગુજરાતમાં બે જાતના સાહિત્ય યાત્રવાનો પ્રસંગ આવશે (૧) મુસલમાન બાઇઓ અને સામાન્ય લોકો સમજે તેવું; અને (૨) બીજું સંસ્કૃત ભણેલા લોકો જે સમજી શકે તેવું. આવું પરિણામ સાહિત્ય પ્રેમીઓને ઇષ્ટ નહિ જ હોય.

ઉર્દૂ વિષે.

ઉર્દૂ ભાષા વિષે આવાં મંડળ સમક્ષ બે બોલ બોલવા અનુચિત નહિ ગણાય. ગુજરાતમાં લગભગ એકા ભાગની વસતિ આપણા ઇસ્લામી બંધુઓની છે. તેઓમાંનો એક ભાગ મૂળ હિંદુઓ હતા, ને હજુ પહેરવેશ હિંદુઓના જેવો પહેરે છે, ને ધરમાં પણ ગુજરાતી બોલી બોલે છે. આટલે લગી તો એ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બધી સ્થિતિ મનમાનતી છે, પણ તે સિવાયનો બીજો ભાગ જે સંખ્યામાં તાહનો છે, તે ધરમાં તેમ જ અવહારમાં ઉર્દૂ કે હિંદુસ્તાનીનો ઉપયોગ કરે છે. આ બીજા ભાગ તરફથી એવી માગણી થાય છે કે ઇસ્લામી બાઇઓનું બધું શિક્ષણ ઉર્દૂ દ્વારા થવું જોઈએ. ગુજરાતનું ઐક્ય, ને ગુજરાતી સાહિત્યનો દિન પર દિન ઉત્કર્ષ ઇચ્છનારે આ માગણી ઉપર જરૂર વિચાર કરવો પડે છે. સર્વ મુસલમાન બાઇ ઉર્દૂ બોલી અને દારસીની લીધી શીખે, ને તેમાં લખેલાં પુસ્તકો સહેલથી વાંચવાને ચક્તિવાન થાય, ને વળી તેમનું પવિત્ર ધર્મપુસ્તક કુરાને શરીફ પણ પઢી શકે, એટલું બેશક તેમને માટે અવશ્યનું છે. પણ આ અર્થ સાધવા સાર બધું શિક્ષણ જુદું રાખવાની અગત્ય છે કે નહિ ? આપણા પારસી બાઇઓ દેશ સમસ્તની સામાન્ય શાળાઓમાં શિક્ષણ લઈ પોતાનાં ધર્મપુસ્તક વાંચવા અને સમજવા પુરતો જુદો બંદોબસ્ત કરી શકે છે; જેનો પણ કરે છે; તો તેમ ઇસ્લામી બાઇઓ પણ સહેલાઈથી કરી શકે. નાગપુરમાં આપણા ગુર્જર બાઇઓએ હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી સર્વેએ મળી એક ગુજરાતી શાળા કાઢી છે, તેમાં હિસાબ, વાંચન વગેરે પ્રાથમિક કેળવણી બધી જાતના છોકરાઓને એક હારે આપવામાં આવે છે, ને તે સિવાય ત્યાંના દાઉદી હોરાઓએ પોતાનાં છોકરાંને કુરાન વાંચતાં શીખવવાનો જુદો ઇલાજ લીધો છે. હવે નાગપુરમાં બન્યું છે, તે બીજાં સ્થળે પણ બની શકે તેવું છે. આ સૂચના કેવળ મિત્રભાવથી આગળ કરવામાં આવે છે.

હિંદુ મુસલમાન એ હિંદની ડાબા જમણી આંખો છે. ઇશ્વરે પોતાની અકલ માયાને વાપરી ખેડ પાતું ભેડું નાખ્યું છે, તે હવે ન નાખ્યું થાય તેવું નથી. બંને હિંદને પોતાનો દેશ ને માતૃભૂમિ ગણે છે, ને સંસારના બધા વ્યાપાર મેજગારમાં ને બીજા અગત્યના અવહારમાં ખેડ ભેડા ને ભેડા જ રૂઢી સાથે કાર્ય કરે છે. આ પ્રમાણે એકતા વધારવાથી બેને લાભ થાય છે, એ ઉચ્ચાર છે. બેના હિતમાં ઘણી ખરી વાતોમાં લગાર પણ વિરોધ નથી.

જેમાં તેવો સંભવ હોય ત્યાં દરેક પોત પોતાનું કામ સંભાળી લે એ ઉચિત છે. પણ ગુર્જરખંડની ગુર્જરી ભાષાની ખીલવણી કરવામાં બેઠેલો સરખો સ્વાર્થ રહેલો છે, એ મહા-મદીય વિદ્વાનો પણ ઉડો વિચાર કરતાં કમુલ કરશે. આપણા ધરવામી બંધુઓ ધણા ઉદાર મનના ને ઝીણી આકલવાળા ને કળાકૌશલમાં કસબી છે. તેઓનાં સાહસ અને કસબથી ગુર્જરખંડને ઘણો લાભ થયો છે, ને હજુ પણ થશે. એ લાભનું વહેણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં હજુ વળ્યું નથી. તે દિનપર દિન વર્ધમાન વેગમાં વળે અને ગુર્જર સાહિત્યનો ઓધ, વેગ, અને સરવ વધારવામાં ધરવામી બંધુઓ મોટા ભાગ લે, એવી આપણા સર્વની વાંછના છે, માટે આ ઇચ્છારો કરવાની છૂટ લીધી છે.

બેઠણી.

ગુજરાતી ભાષાના શબ્દોની બેઠણી એક સરખી કરવી ઇષ્ટ છે, એ વિષે બે મત નથી. પણ તે એકતા શી રીતે સાધવી, એ હજી આપણને જરોબર સમજતું નથી. એ પ્રશ્ન ઉપર આપણા શિષ્ટ મંડળમાંના અનેક વિખ્યાત પુરુષોએ લક્ષ આપ્યું છે, ને પોત પોતાના અભિપ્રાય દર્શાવ્યા છે. શ્રી નવલરામ, મણીલાલ, આધવલાલ, નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામ, કમળાશંકર, વગેરેએ, આ વિષય ઉપર ઘણી ઝીણી નજરે વિચાર કરી પોત પોતાના મત બાંધ્યા છે. પણ હજુ નિર્ણયનું સ્થળ પાસે આવ્યું હોય એવાં ચિન્હ દીસતાં નથી. વસ્તુ રિથિતિ એવી છે કે દરેકનું ધોરણ કંઈ કંઈ અંશે જુદું છે. ને એક ધોરણ વગર એકતા થાય નહિં. હવે એકતા સાધવાના માર્ગ માત્ર બે દીસે છે. (૧) કાં તો વાઢવિવાઢ કયાં પછી એક ધોરણ નક્કી થાય તો તે માર્ગ, અથવા તો (૨) એક જ ધોરણ રાખવાનો પ્રયાસ મુઠ્ઠી દેઈ બાંધજોડ કરી, કંઈ બ્યવહાર માર્ગ કાઢવો. શબ્દોના ઉચ્ચાર પ્રમાણે લેખન થાય એ વિષે મતફેર જણાતો નથી, પણ ભાગ ભાગના ઉચ્ચાર સરખા નથી; તેથી શુદ્ધ ઉચ્ચાર કિયો લેખને ચાલવું, એ પ્રશ્ન પાછળ બધી કટાકટી મચી રહી છે. તેથી મુરકેલી ને ગુંચવણ પણ વધ્યાં છે. કેટલાક વિકલ્પજનો શબ્દની વ્યુત્પત્તિની સહાય લેઈ ઉગ્રસ કાઢવા માગે છે, ને કેટલાક વ્યુત્પત્તિની દરકાર રાખતા નથી. આ રીતની રિથિતિ છે. ખીજી પરિષદમાં આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા એક કમિટિ નીમી હતી. તે બેશક બધી બાજુનો વિચાર કરી નિકાલ કાઢશે. હાલ સૂચના કરવી ધટીત હોય તો તે એટલી જ છે કે, સામાન્ય રીતે જોતાં ભાષાના શબ્દની ધટના એક જ ધોરણ ઉપર ગતકાળમાં થઈ નથી, ને હાલ પણ થતી નથી. ને શબ્દ ઘણાં બિન્ન બિન્ન બળોને વશ રહીને થાય છે, ને ફરે છે. માટે એક ધોરણ ઉપર જ બધું બેઠણીનું તંત્ર રચવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં બાંધજોડ કરી ઉચ્ચાર, રૂઢિ, સરલતા, વ્યુત્પત્તિ વગેરે સર્વ જુદાં જુદાં બળોને યોગ્ય વળન આપવાથી આ જુના પ્રશ્નનો નિકાલ થયો જોઈએ છે. પરંતુ હાલ તુરતમાં આપણે એવા નિકાલ ઉપર આવી શકીએ એવો ચોડો જ જોગ દીસે છે.

પદાર્થ વિજ્ઞાનની પરિભાષા.

પદાર્થ વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાં પ્રથમ પ્રશ્ન તેની પરિભાષાનો આવે છે. એવા શબ્દ હાલ કે આપણા જુના શાસ્ત્રમાં અસ્તિત્વમાં નથી. તેની ખોટ શી રીતે પુરતી? કેટલાકનું

મત એવું છે કે મસ્કૃત કે ક્ષારસીની મદદથી નવા શબ્દ રચવા અને કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે અમલ અંગ્રેજીમાં છે તે જ અદલ કરવા. પ્રથમનો મત ભાષા શુદ્ધિના અભિમાનને પુષ્ટિકારક છે, એ વાત ખરી. પણ તે સર્વજ્ઞ આલ્મ થઈ શકે એવો નથી. મહા પ્રયત્ન કરતાં પણ નવીન પદાર્થોની સંજ્ઞા આપણી પ્રાચીન ભાષાવડે ઘડી મળે નથી. શ્રીકાશીજ્ઞેનની નાગરી પ્ર-આરિણી સભાએ આ કામ ઉપાડી લેઈ વૈજ્ઞાનિક કોશ તૈયાર કરાવ્યા છે, તેમાં પણ પદ-અર્થનાં નામ તો અંગ્રેજીમાં જ જેવાં ને તેવા કેટલેક ભાગે રાખ્યાં છે, અને ક્રિયા તથા વિ-ધિદર્શક શબ્દો કેટલાક સસ્કૃત ઉપરથી તો કેટલાક ક્ષારસી ઉપરથી નવીન રચ્યા છે. આપણે પણ એવો જ રસ્તો પકડવો પડશે, એમ મને લાગે છે.

કોશ અને વ્યાકરણ.

આપણાં મહત્ત્વનાં કાર્યો મધ્યે ગુજરાતી ભાષાનો કોશ રચાવવાનું કામ છે. તે પરિ-પક્ષે કે એવી કોઈ મંથાએ ઉપાડી લેવા લાયક છે. તેવો કોશ શુદ્ધ ને પૂર્ણ હોવો જ જો-ઈએ. તેમાં પ્રત્યેક શબ્દના બધા અર્થ કાગ પ્રમાણે ગોઠવવા, તેના અર્થનાં દર્શાવો અને આધાર રૂપ અન્યકારોના ઉત્તમ આપવા, વગેરે આપણા વિદ્વાન્ મનિએ જે જે સૂચનાઓ કરી છે, તે લક્ષમાં લેવા લાયક છે. ગુજરાત વર્નાચ્યુલર મોસાયટિએ વૈભાગિક યોજનાથી કોશ કરાવવાનો આરંભ કર્યો છે. કાયમની મંથા તથા પુરતાં નાણાં અને અનુભવી મા-ક્ષરોની સહાયતા વગર એ કાર્ય પાર જાય નહિ, માટે એ તથા ઉત્પન્ન કરવા ઉપર પ્રથમ પ્રયત્ન થવો ઇષ્ટ દીસે છે.

ગુજરાતી ભાષાનું એક મર્મરૂઢ વ્યાકરણ ઘડવાનું કામ તેટલું ભયંકર નથી, પણ તેમાં ગુજરાતી સાહિત્ય તથા ગુર્જરી ભાષાના મપૂર્ણ રીતે વાકેદગાર અને તેની જોડે સસ્કૃત ક્ષારસીમાં પ્રતીકૃત ને મામાન્ય ભાનાશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા પુરૂષ વગર આપણી કામના મિદ્ધ થતી કંઈક છે. એવી યોગ્યતાવાળા પુરૂષ ઘણા નથી ને જે યોગ્ય છે તે ખીજા વ્યવહારમાં રોકાએલા છે. એટલે હાલ સુગમ રસ્તો નજરે પડતો નથી. પરંતુ આને અથ પણ કાય-મનુ ફંડ ને કાયમની મર્યાદાની આવશ્યકતા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કઈ રીતે માધી રાજ્ય તેનો ઇચ્છારો ઉપર હું કરી ગયો છું, તેનો ઉપમહાર કરી આપનો વખત વેવો દુરમ્ત નથી. પણ એ સર્વોત્તમ સામાન્ય આધાર ને માર્ગ એ છે કે, તે અર્થને હૃદયની આપણે એક સમર્પક ને કાયમ મર્યાદા બનાવવી. એવી વ્યાપક મંથાને સાર દ્રવ્ય જોઈશે તે વિષે મને કંઈ ચિંતા નથી, કેમકે હું એમ માનું છું કે દ્રવ્ય તો કર્તવ્યપરાયણ ને દોષીલા કાર્ય કરનારને મોકુ વટેલું મળ્યા વગર રહેતું નથી. જે જે મારાં કાર્મ અટકી રહે છે, તે દ્રવ્ય વગર નહિ, પણ તે ઉપાડવાને મર્મરૂઢ નથી હતા, તેથી

અટકે છે. વળી સર્વ એકઠા થઈને કામ કરવાની શક્તિ આપણામાં ધણી અછૂં છે, અને મારા મનથી સર્વ શુભ કાર્યમાં મોટી અડચણ તે એ જ છે. જન જનની સુજનતા તથા શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ જીવન સિવાય એ નિર્જનતા દૂર થવાની નથી. માટે તેની સુજનતા, શુદ્ધ મનન, ને શુદ્ધ વર્તન પ્રસારવા તરફ વર્તમાન સાહિત્યનું વલણ થાય, તો આપણને અમૂલ્ય લાભ થાય, કારણકે શુદ્ધ જીવન ને સુજનતા એ જ વ્યક્ત પુરુષ તથા જનસમાજની સમૃદ્ધિનું મૂળ છે. એ વગર કોઈ પણ પ્રકારના સામાજિક ઉદ્યમની આશા રાખવી બર્થ છે.

અમદાવાદ—પ્રજાજીવ પ્રીન્સીપલ વર્કમાં ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોરે છાપ્યું.

૮. કાગળો અને તારો—પરિપદના પ્રમુખ, કરોળારી કમિટીના પ્રમુખ, અને મનીઓ ઉપર આવેલા કાગળો અને તારોની વિગત રા. રા. દ્વલપતરામ ભગવાનજી શુભે દુકાણુમા જણાવી.*

હાજર ન થઇ શકાય તેની દિલગીરીના કાગલો ને. ના મહારાજ ગાયકવાડ, ભાવનગર મહારાજ, મહાગણી, કુંવરીસાહેબ, મેરણી ઠાકોર સાહેબ, અને કુમારશ્રી લખધીરજી, કાગધા રાજસાહેબ, વાંકાનેર રાજસાહેબ, દ્રોણ ઠાકોર સાહેબ, કોટડા સાંગાણી ઠાકોર સાહેબ, આંગરોળ શેખ સાહેબ, કચ્છના કુમારશ્રી વિજયગજજી, સાવધાના કુમારશ્રી મદારસિંહજી, પાલીતાણાના કુમારશ્રી વિજયસિંહજી, કુમારશ્રી હરભમજી, મિ. શેખેશચંદ્ર દત્ત, મેજર હેન્ડોક, મેજર અને મિસિસ કેમ્પ્લે, મેજર અને મિસિસ બર્થોલ્ડ, ડેપુટી સ્ટ્રોંગ, મિ. અને મિસિસ કેલિ, મિ. અને મિસિસ સ્ક્રિપ્પ, મિ. ટ્રોટર, રા. રા. સુનીવાલ સારાભાઈ, અમરજી આણંદજી કચ્છી, હંગોવિદ્યાસ હાટાવાવા, ધિ. આનંદજી હરિ સીતારામ દીક્ષિત, રા. રા. નરસિંહરાવ દીવટિયા, મિ. મયબારી, મિ. આદરજી મરનોસજી મસાની, રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ, અને બીજા ઘણાના આવેલા હતા. આમાથી એક રા. ગ. નગસિંહ રાવનોજ પત્ર આવીને સતોષ માનવો પડે છે

રત્નાગિરિ. તા. ૨૫-૧૦-૦૮.

દિનાન બહાજ અંબાલાય સાકરવાલ દેસાઈ,

ત્રીજી શુભગતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ

સાહેબ,

વિ. નિ. કે-આ પરિપદની બેઠક વખતે હાજર રહી માફ કર્તવ્ય બજાવવાનો આનંદ મને નહિ મળી શકે તે માટે અતઃકરણથી દિલગીરજી સગ્રહારી નોકરીના અનિવાર્ય શ્રેણીને લીધેજ આ મારી અશક્તિ છે, ગુરુજી સાહિત્યની સેના તરફ અથના આ પરિપદ પ્રતિ કર્તવ્ય રિપે ઉપેક્ષાને લીધે નહિ આ કારણથી હું સવિશેષ નિરાશ થાઉં છું મારી ગેરહાજરીથી હાનિ પરિપદને નહિ પણ મને જ છે. વિશેષ

ના તારોમા પરિપદનો વિજય કચ્છના ‘હાર્ટ’ ‘ઓલ’, ‘એવરિ’ ‘કચ્છી’, ‘કનિન્યુઅલ’, ‘સ્પેન્ડિંગ’, ‘બિલિયન્ટ’, ‘અન્પ્રીસિડન્ટ’ વગેરે વિશેષણો વપરાયાં હતા તાર મોખ્યનારાઓની યાદી—રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા, વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય, હમનલાલ દાકોરવાસ મોદી, દાકોરલાલ હરિવાલ દેસાઈ, ધિ. આનંદજી જિમનનાન સેતવઝાડ, મિસ ગિરીનજીબાઈ ઝામરાજી, મિ. નાનજીઆણી, મિ. હાજી મદમ્મદ અવારખિયા શિવજી, મિ. પી. મી. તાગપોર, લેફ્ટનન્ટ કુમાર શ્રી નેરાવરસિંહજી, રા. રા. માધવલાલ દિવેદી, મોહનલાલ પાર્વતીરાકર દવે, નિજલલાલ ઝંઝાલાલ મુલ, ભોળાનાથ, બાપાલાલ કથારિયા, મનસુખલાલ રત્ન મહેતા, સાકરચંદ્ર આણંદચંદ, હીરાલાલ ત્રિ. પારેખ, નરસીદામ નયુભાઈ, અને મેકેટરી વ્રહ્મશનિય એમોન્સિએસન, અમદાવાદ.

એટલા માટે કે આ વખતનો સમારંભ મારા પાયા ઉપર અને અપૂર્વ ઉત્સાહથી આદરાયો છે.

દૂર રહીને માત્ર માગ મનોન્યાપાર દ્વારા બળવાય તેટલી સેવા કરીને બે મહત્વના વિષયો ઉપર લેખ મે મોકલ્યા છે, તે તરફ, વિષયના અન્તર્ગુણને આદર આપીને, પરિષદનું ચિંતન દોરાશે તો કૃતાર્થતા હું માનીશ અને આ પરિષદનો સમારંભ છેવટ સુધી નિર્વિધને પાગ પડે, અને ગુર્જર સાહિત્યની ભાવિ વિશાળ ધમારત બાધવાના કાર્યના એક ક્રમ આગલ વધાય એમ ઇચ્છી સમાપ્ત કરું.

નિ. નરસિંહરાવ ભોળાનાથના

આદ્યપૂર્વક યથાયોગ્ય સ્વીકારશો.

રા. શુક્લનું નિવેદન પૂરે થતા બીજી પરિષદની સત્કાર કમિટિના પ્રમુખ શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ આવજીએ બીજી પરિષદના રિપોર્ટની એક નકલ ત્રીજી પરિષદના પ્રમુખને યોગ્ય સંબોધના અર્પણ કરી અને સહવારનો કાર્યક્રમ પૂરો થયો.

૯. નિમંધોનું વાંચન.—એ વાગ્યાથી નિમંધો શરૂ થયા સામાન્ય કલાકમાં તેર વાગ્યા, તેમા રા. મનસુખલાલ સ્વયં મહેતાનો એમની એરહાજરીમા રા. હનુમંતરાવે વાંચ્યો, અને રા. નરસિંહરાવનો રા. ઠાકોરે વાંચ્યો દરેક નિમંધને અપાયથી મિનિટો પૂરી થતા પ્રમુખ સાહેબની ઘટડી વાગતી, અને વાચનારને તરત બેસી જવું પડતું. એ નિમંધો નીચેના ક્રમમા વાંચ્યા

૧. અ. સૌ શારદાગૌરી મહેતા —ભાષાની ઉત્પત્તિ.
૨. રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ કૃત —ગુજરાતનું મસ્કૃત સાહિત્ય.
૩. રા. રા. ચૌપટલાલ કેવળચંદ શાહ —જૈન માહિત્ય
૪. રા. રા. મનસુખલાલ સ્વયંભાઈ મહેતા —ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈની-એથી હોના મબલ છે?
૫. રા. રા. મનસુખલાલ કીર્તિચંદ મહેતા —જૈન સાહિત્ય.
૬. રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીવકંદ —ગુજરાતી ભાષાનો આરબ
૭. રા. રા. કૃષ્ણગવ ભોળાનાથ દીવટિયા —હિન્દુસ્તાન માટે એક ભાષા
૮. રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા —ભગતપંડ માટે એક ભાષા.
૯. અ. સૌ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ —ગુજરાતની સ્ત્રી કવિઓ
૧૦. રા. રા. અતિમુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી —ભાષાશી
૧૧. રેવડ બે. એસ. સ્ટીવન્સન —બાઈબલના ગુજરાતી તરજુમાનું હુક એનિ-હામિડ વર્ણન.

૧૨. ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગજગર.—શ્રીકેળવણી માટે સાહિત્યની અગત્ય.

૧૩. રા. રા. ડાહ્યાભાષા બાલકૃષ્ણ.—કાવ્ય અને કલ્પના.

વીજો દિવસ.

૧૦. નિખંધોનું વાંચન.—બીજો દિવસે પરિપક્વ સાગર કલાક બેઠી : સ્કેવારે સાગરઆઠથી ત્રણ કલાક અને પાછલે પહોરે સાગરત્રણ કલાક. રા. નરસિંહરાવનો નિખંધ રા. હિંમતલાલ અંબરિયાએ, રા. કુંવરજી દેસાઈને રા. બલવંતરાય છાયાએ, મિસ્ત્રિ કોશવાળાનો મિસ્ત્રિ માર્કેર, ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગાનો અ. સૌ. વિદ્યાગૌરીએ, અને ગં. સ્વ. સુલોચનાનો ગં. સ્વ. શિવગૌરી ગજગરે વાંચ્યો. આખા દિવસમાં એક-વીસ વંચાયા. તેનો ક્રમ નીચે મુજબ.

૧૪. રા. રા. ડાહ્યાભાષા લક્ષ્મણ.—સાહિત્યમાં કુંડી વાર્તા.

૧૫. રા. રા. ન. જ. વિભાકર—નૂતન ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

૧૬. રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દ્વીવટિયા.—પ્રેમાનંદનાં નાટકો.

૧૭. રા. રા. જન્મશંકર મહારાજકર જીવ્ય.—કાઠિયાવાડી લેખકોનાં ચરિત્ર ઇત્યાદિ.

૧૮. રા. રા. હાથીભાષા હરિશંકર શાસ્ત્રી.—શ્રીકેળવણીમાં સાહિત્ય.

૧૯. રા. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટ.—ભૂત સ્વર શિક્ષણ.

૨૦. રા. રા. પિનાકીપ્રસાદ મ. દેસાઈ.—સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી ઇત્યાદિ.

૨૧. રા. રા. છગનલાલ શુભાષદાસ કાશ.—ભાષાશિક્ષણ.

૨૨. રા. રા. કૌશિકરામ વિમલદરરામ મહેતા.—શિક્ષણ અને શિક્ષક.

૨૩. રા. રા. નવલશંકર હાથીભાષા દવે.—નવલકથા લખનારાને બે બોલ.

૨૪. રા. રા. ગણપતલાલ દ. મહેતા.—બીયાવા તરીકે વાપરવામાં આવતા દાણા.

૨૫. રા. રા. કુંવરજી ખંડુભાષા દેસાઈ.—એન્જનીયર.

૨૬. મિસ ફ્રાન્સીસ મેકારી—ઇંગ્લાંડમાં અપાતી કન્યા કેળવણી.

૨૭. મિસિસ જરબાનુ કોશવાળા.—શ્રી જાતિનો ધર્મ.

૨૮. ગં. સ્વ. ચંદ્રભાગા.—શ્રીકેળવણી.

૨૯. રા. રા. જન્મશંકર મહારાજકર જીવ્ય.—કાઠિયાવાડના રાજવંશી અન્યકથાઓ.

૩૦. શ. જીવજીજી. મોદી.—ધરણના દુષ્ટીમીનીયત વંશના જમાનાનું હિંદુસ્તાન.

૩૧. રા. રા. ચંદ્રશંકર ન. પંખા.—યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને સ્થાન.

૩૨. રા. રા. ડાહ્યાભાષા પીતાંબરદાસ દેરાસરી.—કાન્હડદે પ્રબંધ.

૩૩. રા. રા. પુરુષોત્તમ વિ. માવજી.—આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ ઇત્યાદિ.

૩૪. ગં. સ્વ. સુલોચના દેસાઈ.—શ્રી ધર્મ.

ત્રીજો દિવસ.

૧૧. નિખંધોનું વાંચન.—ત્રીજો દિવસે સ્કેવારે ત્રણ કલાકમાં બીજા દય.

નિખયો વચાયા ગ હુરિયાનો રા જ્યમુખના જોનીપુરાએ, રા મોહનલાલનો રા
અતિમુખશરે, ગ નરહરિનો ગ કાંતિનાન પંજાએ, અને રા શંભુપ્રમાનો ગ
કાળીદાસ ગાતે વાનો

- ૩૫ રા ગ ગણપતરામ અ ત્રવાડી—આવા અને વિચાર
૩૬ પ્રિ ભવાનીરાજ નગમંદરામ—ગુજરાતી જૂના ગીતે
૩૭ મિ સી મેદન—ગોર્ધમ મુનો
૩૮ ન રા હરિરાય ભગવતગય છુચ—રા માળાનો રેખા રાખ
૩૯ રા રા મોહનલાલ પાતિસંર દને—અથાવગેશ્વર ના
૪૦ રા ન ગંગાગમ લીમાગ આચરે—મગીતની આવશ્યકતા
૪૧ ગા ન વમળદાસ પોપા ગે—મૌજા નિતામગે
૪૨ રા ગ નરહરિ કદણા ભ દેસાઈ—ગુજરાતી સાહિત્ય અને દતિહાસ
૪૩ રા રા શંભુપ્રસાદ શિવપ્રમાદ મહેતા—ગીતીપૂન
૪૪ રા રા હુગારા કેવળરામ દવે—સાહિત્યની પ્રથમ કચનુ વિવરણ

૧૨ આ ત્રીજી દિવસના કામકાજમાના મનોમાનું મહત્વનું એક પરિપદ
બંડોળની સ્થાપનાનું હવે સ્વવારમા જ ને ના લીમડી દામો સાહેબ દોવતસિંહજી
નો પ્રમુખ દિ બ આજનાન સ્મારકલાન દેસાઈ ઉપર મગળ આઓ જે તેઓએ
પરિપદને વાચી સમજાવ્યો એ કામગ અહીં ઉત્તરવામા આવે છે

‘રાજકો’ તા ૩૦ ૧૦ ૦૮

‘દિવાન બહાદુર અબ્બાસ આઝાદના દેવાઈ એમ એ એનએન બા,

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના પ્રમુખ

‘સાહેબ

‘આપની પરિપદના પવિત્ર ઉદ્દેશ તરફ મારી પૂરેપૂરી લાગણી છે તેથી આ
પરિપદ આગળ ઉપર ધણીજ કીમતી અને ઉપયોગી મર્યાદા યાવ એમ હું જોવા
છું છું, તે માટે એક સારા બંડોળ (૪૦) ની મને જરૂર જણાતા મે એ બંડોળની
સરખાત તરીકે, માત્ર પૂજ્ય બાપુ સાહેબ મગદુમ દામો સાહેબ મર જસવતસિંહજી
—જે સાહિત્યના પૂર્ણ ગોખીન હતા અને પોતે પણ સાક્ષર મહી શકાય તેવા હતા
તે આપથી અનુપ્રયુ નથી તેઓ સાહેબના નામમા એ સો (૧૦૦) ગીતી (મોહોર)
આપવા વિચાર કર્યો છે તો તે રમ્ય પરિપદના હિત અર્થ શુભ મારગે વપરાય તેવી
ચોખ્ખા કરશે

‘તે રકમની શુ વ્યવસ્થા કરવી તે પરિપદ અથવા તે તરફથી કામ કમિટી
નીમાય તેના હસ્તે રાખુ છું

૧૦. “જો પરિપક્વ બડોળ બરાબર થાય નહીં તો સર જસવતસિંહજીની યાદગીરીમાં કોઇ પણ પ્રકારનું ઇનામ અથવા આદર (મેડલ) આ રકમમાંથી સ્થાપવા યોજના દરરો.

“ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વિતીય બેઠકે ઉપયોગી સંસ્થા થાય એમ હું ઇચ્છું છું.
શ્રી. દાલતસિંહજીના ધટિત.” +

૧૩. ઠરાવો. પરિષદ ત્રણ વાગે પાછી મળી, અને સળંગેકટ કમિટિએ પ્રોક્ષા નીચેના સત્તર ઠરાવો કરવામાં આવ્યા.

ઠરાવ ૧ લો.

ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે સાહિત્ય પરિષદના અધિપાય પ્રમાણે નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા સામાન્ય રીતે સંતોષકારક છે, પણ એ વાંચનમાળામાં બાળપોથી અને પહેલી ચોપડીની બાંધણી વધારે મજબૂત કરવાની જરૂર છે, તથા તેની કીંમતમાં ઘટાડો કરવાની જરૂર છે, માટે તે વિષે ઉપાય લેવા સરકારને વિનંતિ કરવી.

૧૪. નવી વાંચનમાળા સંબંધે ઠહેવામાં આવે છે કે તેમાં

(૧) કેટલેક ઠેકાણે બ્વાકરણ અન્વય વગેરેના દોષ છે;

(૨) કેટલેક ઠેકાણે કાવ્યો બદલવા જેવાં છે;

(૩) કેટલેક ઠેકાણે વધારે સાદાં ચિત્રો મુકવા જેવાં છે; તો આ સંબંધે વસ્તુ રિથિતિ થી છે, તે માટે શું કરવા જેવું છે, તેની નિગતવાર બહામણો સાથે રિપોર્ટ કરવા માટે નીચેના ગૃહસ્થાની કમિટિ નીમવામાં આવે છે:—

રા. બ. લાલશંકર ઉમિયાશંકર ત્રવાડી,

રા. બ. હરગોવિંદદાસ દારકાંદાસ કાટાયાળા,

રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી,

મિ. કરીમઅલી રહીમ નાનજીઆણી,

રા. રા. જલભાઈ દોરાબજી ભરડા,

રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,

રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ,

રા. રા. કૃષ્ણલાલ ગોહનલાલ ઝવેરી,

રા. રા. ઉત્તમલાલ દેશવલાલ ત્રિવેદી,

રા. રા. સાકળચંદ નેઠાલાલ શાહ,

રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ—મંત્રી.

* બપોરે પરિષદ બડોળ કમિટિ વિષેનો ઠરાવ રજુ થતાં ને. ના. રાજકોટ ઠાકોર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજ તરફથી બડોળમાં રા. ઉપજી ભરવામાં આવ્યા. પછી ત્રીજે જ દિવસે એટલે તા. ૧ નવેમ્બર ૧૯૦૯ને રોજ ને. ના. જમ સાહેબ શ્રી રણજીતસિંહજીએ બડોળમાં રા. ૨૦૦૦ બરો અને ઇ. સ. ૧૯૧૦ દરમિયાનથી રકમો ભરાયેલી છે. એ વગેરેનો અહેવાલ પરિષદ બડોળ કમિટિએ પ્રસિદ્ધ કરેલો હોવાથી અહીં આપ્યો નથી.

આ રિપોર્ટ કમિટિ તરફથી આવેલી પ્રમુખ સાહેબે કેળવણી ખાતાના નામદાર ડિરેક્ટર સાહેબને મોકલવો.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૨ જો.

મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની મેટ્રીક્યુલેશન તથા એમ. એ. ની પરિક્ષાઓમાં ગુજરાતીને અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવામાં આવી છે, તે ઉપરાંત બીજી પરીક્ષાઓમાં પણ ગુજરાતીને સ્થાન આપવાની જરૂર છે, એમ આ પરિષદ આગ્રહપૂર્વક બહામણ કરે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૩ જો.

જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ જોતાં જણાય છે કે એ કમિટિ ચાલુ રાખવી ઇષ્ટ છે, તેથી આવતી પરિષદ મળતાં સુધી રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય કુવ, રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવટિયા, રા. રા. આનંદરાંકર બાપુભાઈ કુવ, રા. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠે, —એ ગ્રહરચોની કમિટિ બીજી પરિષદના ઠરાવ પ્રમાણે જોડણીની ચોજના તૈયાર કરવા સાથે ફરી નીમવામાં આવે છે, અને તેમાં

“ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનું નામ ઉમેરવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ રા. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠે રજૂ કર્યો, અને રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય કુવે અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૪ જો.

કારોબારી કમિટિએ પ્રદર્શનના ત્રીજા વિભાગમાં કરેલો પુસ્તકસંગ્રહ જોઈને આ પરિષદ ઠરાવે છે કે .—

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી ગુજરાતી બાળમાં છપાયેલાં પુસ્તકો, માસિકો, વગેરેનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ કરવો ઇષ્ટ હોવાથી તેને માટે અથકારો આદિને પોતાપોતાનાં પુસ્તકો વગેરેની એક એક નકલ ભેટ મોકલવાની વિનંતી કરવી, અને એ સંગ્રહ માટે આ વખતે આવેલાં તથા હવે પછી આવતા પુસ્તકો, —પરિષદ એ સંબંધે નિર્ણય કરી શકે ત્યાં સુધી—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિને સોંપવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૫ જો.

કારોબારી કમિટિની છેલ્લી બેઠકમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો :—

“ ‘વ્યાખ્યાનમાલા’ વિષે ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે એને ‘ત્રીજી ગુજરાતી

સાહિત્ય પરિષદની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની આ કમિટી તરફથી પરિષદને વિનંતિ કરવી; અને આ પરિષદનું તમામ ખર્ચ-કાળા તેમ જ રીપોર્ટ, નિબંધસંગ્રહ, આદિના વેચાણથી જે રકમ ઉત્પન્ન થાય તેમાંથી પતાવ્યા પછી, જે કંઈ રકમ બાકી રહે તો તે રકમ વિસ્તાર, અણિત વગેરે વિષયોના વ્યાખ્યાનોની છપામણી માટે, તથા એવાં વ્યાખ્યાનોમાં જોષ્ઠતાં ચિત્રો માટે વાપરવી. તે રકમમાંથી કયા વિષયો માટે કેટલા પૈસા આપવા તેની વ્યવસ્થા પરિષદ એક કમિટી નીમીને તેને સોપે."

કારોબારી કમિટિની આ ઠરાવની નોંધ લઇને પરિષદ આ યોજના પ્રમાણેનાં વ્યાખ્યાનોને 'ત્રીજી શુન્નરાત્રી સાહિત્ય પરિષદની વ્યાખ્યાનમાલા' નું નામ આપવાની પરવાનગી આપે છે; અને તેમાં યોગ્ય વ્યાખ્યાનો પસંદ કરવા સાર તથા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની જે રકમ બચત રહે તેની આ વ્યાખ્યાનમાલાને અંગે વ્યવસ્થા કરવા સાર નીચલી કમિટિની નિમણૂક કરે છે.

- રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ,
- રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,
- રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ,
- રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ,
- રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર—મંત્રી,

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ફોર.

શુન્નરાત્રી સાહિત્યપરિષદનું અંધારણુ ધડી ખરડો આવતી પરિષદમાં રજૂ કરવા રીયેની કમિટી નીમવામાં આવે છે—

- દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ,
- રા. બ. લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડી,
- રા. રા. પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
- રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય ધ્રુવ,
- રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,
- રા. રા. ઉત્તમલાલ કેશવલાલ ત્રિવેદી,
- રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
- રા. રા. હિ મતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,
- રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ—મંત્રી,
- રા. રા. રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતા—મંત્રી.

આ ઠરાવ રા. રા. રણજીભાઈ વાવડવાનદાસ પટવારીએ રજૂ કર્યો, અને રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૭ મો.

પરિષદના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે રા. રા. રમણુભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ, અને રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોરને નીમવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૮ મો.

કાઠિયાવાડના વાલાસાન એજન્ટ હુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિલ સાહેબે પોતાના બાપણમાં આંદ વિષે જે સચન કરેલું તે જાખત વિચાર કરી ચોજના ધડવાને માટે

મિ. એચ. ડી. રેન્ડોલ,

રા. રા. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, સી. આઇ. ઇ.

ખા. બ. બેજનજી મેરવાનજી ડમરી,

રા. રા. કલ્યાણુરાય જેઠાભાઈ બક્ષી,

અને રા. રા. દલપતરામ બગવાનજી શુક્લની કમિટી નીમવામાં આવે છે.*

આ ઠરાવ રા. રા. હરજીવન બગવાનજી શુક્લે રજૂ કર્યો, રા. રા. ગુલાબરાય વળેશંકર છાયાએ તેને અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૯ મો.

ભીમડીના ને. ના ઠાકોર સાહેબ શ્રી દોલનસિંહજીએ તથા રાજગોઠના ને. ના. ઠાકોર સાહેબ શ્રી લાખાજીરાજે કૃપાવંત યથ પરિષદના બડોળને માટે (અનુક્રમે) એકસો ગિનિ અને પચાસ ગિનિની ઉદાર બક્ષીસ કરી છે તે આ પરિષદ હર્ષથી સ્વીકારીને તે માટે ખરા અત કરણુપૂર્વક આભાર માને છે. અને આ રકમથી બડોળનો આરબ કરી તે મોટું કંવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની નીચેના ગૃહસ્થોની કમિટિને સલા આપે છે, તથા તેમને જરૂર પડે તે કમિટિમાં મળીને ગૃહસ્થોને ઉમેરવાની સલા આપે છે

દિ. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ,

રા. રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામજી,

ગ. રા. પુરપોત્તમ વિશ્રામ માવજી,

ખા. બ. બેજનજી મેરવાનજી ડમરી,

રા. રા. મનુભાઈ નદશંકર મહેતા,

* આ કમિટિએ ઘડેલા નિયમોને તથા એ નિયમોને અન્વયે ૧૯૧૧ ના નિર્ણયને માટે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલા વિષયને માટે જુઓ આ પ્રકરણને અંતે પરિશિષ્ટ.

મિ. ગુલામમહમદ બાનામીયા મુનશી,
 રા રા દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ,
 ગ રા અમૃતનાથ રણછોડદાસ બક્ષી,
 રા રા રણછોડદાસ વ્રદાનદાસ પટવારી,
 રા રા કેશવગાય હર્ષદરાય કુન,
 ગ રા રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ,
 રા રા આનંદશંકર બાપુભાઈ કુન,
 ગ રા દક્ષપતરામ ભગવાનજી શુક્લ,
 રા ગ. બલરામરાય કલનાથરાય ઠાકર,
 રા રા પ્રભાસજી દનપતરામ પટ્ટણી સી આઈ ઇ—તીબેર

આ કાવ્ય પ્રમુખ સાહેબે જૂઝૂ કર્યો, અને પરિષદે તે સર્નાનુમતે સ્વીકાર્યો

કંચ ૧૦ મે,

આ પરિષદનું ઐતિહાસિક અને સાહિત્યપ્રિયક પ્રદર્શન આવું સારૂ થઈ શક્યું
 તે માટે

વડોદરાના શ્રીમત્ત ગાયકવાડ સરકાર,
 કચ્છના ને ના રાવ સાહેબ,
 જૂનાગઢના ને ના નવાબ સાહેબ,
 બાનનગરના ને ના મહાગણ સાહેબ,
 મુમ્બઈ ઇનાકના ડેપુટી ખાતાના ના ડિરેક્ટર સાહેબ,
 જુદા જુદા સરથાનના જૈન સંઘો,
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
 શેઠ સાહેબ પુરુષોત્તમ નિત્રામ માનજી,
 ગ રા રણછોડભાઈ ઉદયરામ,
 રા રા મનમોહનદાસ રણછોડદાસ ઝવેરી,
 ગોરજી લાધાભાઈ,
 રા રા કેશવગાય હર્ષદરાય કુન
 રા ગ મનમુખલાલ રાજભાઈ મલતા,
 રા રા માલેકચંદ દીરાચંદ ઝવેરી,

અને ખીજા પ્રદર્શકો —

તેમજ પ્રદર્શનમાનો છાપેના પુસ્તકોના મગફ (એ માટે પરિષદ ખીજી બી
 વસ્થા કરેલા સુધી) પરિવહને માટે આવનારું ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ
 માથે લીધું તે માટે તે સોસાયટીને —

પારિતોષ ઉપકાર માને છે

આ દરમિયાન પ્રમુખ સાહેબે જૂઝૂ કર્યો અને પરિષદે તે સર્નાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૧ મા.

કારોબારી કમિટીએ બહુ કામકાજ ફોલોઅપથી કરેલું છે અને મહેમાનોની સરભરા ઘણી સંતોષકારક રીતે કરી છે તેને માટે આભાર માનવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે રજૂ કર્યો, રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીએ અનુમોદન આપ્યું, અને પ્રમુખ સાહેબે ટેકા આપ્યો તથા પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૨ મા.

આ પરિષદની બેઠકમાં રાજકોટ રોડ અને કાઠિયાવાડનાં બીજાં રોડો તરફથી જે અનેક પ્રકારની મદદ મળી છે તેને લીધે જ સંતોષકારક ગોઠવણ થઈ શકી છે, અને તેટલા માટે રાજકોટ રોડ અને કાઠિયાવાડનાં બીજાં રોડોનો આ પરિષદ ઉપકાર માને છે.

આ ઠરાવ રા. રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદીએ રજૂ કર્યો, તેને રા. રા. બળવંતરાય વળેશંકર ડાયાએ અનુમોદન આપ્યું, અને પરિષદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૩ મા.

કોનૉટ હોલના બેઠકમાં પડોએ કૃપા કરીને દોહલો ઉપયોગ આ પરિષદને માટે કરવા દીધો છે તે બદલ તેઓનો પરિષદ આભાર માને છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૪ મા.

એન્ટ્રી પોલીસ ખાતા તરફથી પરિષદ સભા સારો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે. તે માટે તે ખાતાનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૫ મા.

વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી સાહેબના દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ ઉપરના અંગ્રેજી કામગીરી ઉપરથી શ્રીમંત મરકાર ગાયકવાડ મહારાજની હજીર આવતી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વડોદરામાં મળે એવી જણાય છે. માટે ઠરાવવામાં આવે છે કે

આવતી પરિષદ વડોદરા મળશે.

આ ઠરાવ પ્રમુખ સાહેબે રજૂ કર્યો તે પરિષદે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

ઠરાવ ૧૬ મા.

શ્રીમતી અર્પણ કૌભાગ્યવંતાં રાણી સાહેબ થી નંદકુંવરબાએ કૃપાવંત મળે

સત્કાર કમિટિના પ્રમુખનું પદ સ્વીકાર્યું તથા પરિપદમાં પદાર્થો તે માટે તેઓ સાહેબનો આ પરિપદ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે.

આ હરાવ રા. બહાદુર લાલશંકર ઉમીયાશંકર ત્રવાડીએ રજૂ કર્યો. રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામજીએ તેને ટેકા આપ્યો, અને પરિપદે તે મર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

હરાવ ૧૭ એ.

દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈએ આ પરિપદનું પ્રમુખ પદ સ્વીકારી તેનું કામ સંગોપાંગ અને એક નિયમન સાથે પાર ઉતાર્યું. તથા પોતાના બાપણમાં દેશને બાપા અને સદિસનો ઉન્નતિ બાબત વ્યાવહારિક બોધ કર્યો, તે માટે પરિપદ એઓ સાહેબનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે.

આ હરાવ રા. રા. કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષીએ રજૂ કર્યો, રા. ગ. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટણીએ તેને ટેકા આપ્યો, અને પરિપદે તે સર્વાનુમતે સ્વીકાર્યો.

૧૩. જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ-ત્રીજો હરાવ રજૂ કરતાં રા. રમણભાઈએ જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ વાંચી બતાવ્યો, તે અહીં આપવામાં આવે છે.

બીજી સાહિત્ય પરિપદ વખતે નિમાયેલી જોડણી કમિટિનો રિપોર્ટ:

આ કમિટિ તા. ૩૦-૧૨-૦૮ના રોજ મળેલી તે વખતે નીચે પ્રમાણે હરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

“ રા. રા. નરસિંહરાવે જોડણીના પુસ્તકમાં પૃ. ૩૮-૩૯માં નોંધેલી વિપ્રતિપત્તિઓ ઉપર વિચાર કરીને સિદ્ધાન્તસૂત્રો રચના; અને ગણુ તૈયાર કરાવવાની આવતી પરિપદને ભલામણ કરવી; અને એ ગણુને અનુસરીને સૂત્રો ઉપર જે વાર્તિક રચવાં થોડાં લાગે તે રચી શકાશે. ”

હાર પછી મળેલી કમિટિઓમાં પરસ્પર ચર્ચા કરી જોઈ; પરંતુ, સિદ્ધાન્તસૂત્રો પહેલાં ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે એકમતથી થઈ શકે એમ લાગ્યું નહિ, અને કોઈનો પણ મત જુદો નોંધાય એ અમને ધ્રુવ લાગ્યું નહિ. એથી અમે આ કામમાં આગળ વધી શક્યા નથી એ પ્રમાણે ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદને લખી મોકલ્યું.

અમદાવાદ,

તા. ૧૭ અક્ટોબર, ૧૯૦૯.

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

આનંદચંદર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

પોઝાઆ તારીખ ૨૩-૧૦-૦૯

હું અત્યંત દિલગીર છું કે આ માથેના રિપોર્ટની નીચે હું સહી કરી શકતો નથી.

૨. જોડણી કમિટિની કક્ષા એ મીટિંગો થઈ હતી; એક તા. ૩૦-૧૨-૦૮ને

રેશન, અને ખીજી તા ૨૫-૧૦-૦૯ને રેશન એટલી જે જોડકમાં આ મદદના કાર્યને નિકાલ થાય જ નહિ, અને એટલા ઉપરથી 'એકમતથી' નિકાલ નહિ થાય એમ નિરાસ થવાને માટે આધાર નથી.

૩. ત્રીજી પરિષદ ઇ. મ. ૧૯૧૦માં મળવાનું ખીજી પરિષદ વખત દર્શાવેલું હતું, પરંતુ એક વર્ષ બેઠેલી જોડક યઠં, એટલે એથી કરીને પણ જોડણી કમિટિને પોતાના કાર્ય માટે એક વર્ષ ખતી થઇ ગયું અર્થાત્ પૂરે અવકાશ મળ્યો નહિ. આમ છે તો એકમત થવા બાબત નિગમ થવાનું કાળ નથી, અને હમારે ચાર જણુ વચ્ચે મિત્રભાવથી ઠીકાપોલ થઇ યોગ્ય વ્યવહારનુકૂળ વચનો માર્ગ સાધી સહાયો અશક્ય નથી.

૪. તેથી જો આ હમારી કમિટિનું આયુષ્ય હજી ચોથી પરિષદ સુધી લગાવાશે તો આ કર્તવ્યના ઝણુમાંથી કમિટિ મતોદારક રીતે મુક્ત થઇ મહરી એમ કહે શાનું છે.

રત્નાગિરિ તા ૨૩-૧૦-૦૯

ન-મિહરાવ ભોળાનાથ

૧૪. વડોદરાનું આમત્રણ-પદરમે હાવ -જી કરતા પ્રમુખ સાહેબે પોતા ઉપર આવેશે નીચેનો અગ્રેજી હામ વાચ્યો

26th October 1909.

My dear Ambalalbhai

This will reach you when you are busy with your deliberations of the Gujarati Parishad

I am sorry I could not get away from my work here to attend the Parishad I wish it all success May it fully reach all the expectations formed by its organisers

His Highness the Maharajah Sahab will be glad to see the next Gujarati Parishad meet in Baroda May I therefore request you to ask the permanent Secretary to decide the place of next meeting of the Parishad in Baroda

I understand that the Parishad meets every two or three years, so the next meeting may be settled for Baroda

I shall thank you to arrange this before you leave Rajkot after finishing your work

With best wishes and kindest regards

Yours sincerely,

A M Masani

૧૫. સમાપ્તિ. ઉપલા સત્તરગાથી દશ ઠરાવ પ્રમુખને હાથે રજુ થયા તે દરેક વખતના એએના નહાના, નહાના, નિયોજિત અને અસંગતક બાપણોથી શ્રોતાઓ વધારે વધારે પ્રમત્ર થતા ગયા છે. એમનો ઉપકાર માનનાનો ઠરાવ થયો, તેના પ્રત્યુત્તરમાં એએ ને વીશેષ ગિનિટ પણ જુસ્સાદાર ડિમિએના વચન બોધ્યા તેથી હદ આવી રહી સૌને એમ થયું કે ગુજરાતીમાં આવું બાપણ—ગુજરાતમાં આવું ગ્રૌહ અને તેની સાથે વિદ્વાનથી અગ્ર સુધી સર્વના ચિત્તમાં ઉત્તમ બાવોની પૂરેપૂરી છાપ પાડી શકે એવું વક્તવ્ય એ એક અપૂર્વ બનાવ હતો. આ બાપણ અક્ષરે અક્ષર સાચાવું જોઈતું હતું પણ તેમ બની શક્યું નથી એ ત્રણ શ્રોતાઓએ માત્ર કોઈ કોઈ શબ્દ ટપકારી લીધેલા, તે ઉપરથી આટલી મુદતે તેનો કેવલ ત્રુટિત અને છેકળ જાણો ખયાલ આપી શકાય છે. પોતાની જે પ્રસંગ કરનામાં આપી તે નિષે એમણે કહ્યું કે “એ જો હું ખરી માનું તો ‘સાક્ષીને શુદ્ધિ નહી’ એ કહેવતનું ઉદાહરણ હું જ બનું અને વળી જો એ પ્રસંગ ખરી માનું તો એ ઈવી દિવગીરીની—દેશના હતભાગ્યની—વાત કહેવાય. દેશના આ ચળકતા જુનાનો અને પાકેલા માક્ષરોના મારાથી નિધામાં, જ્ઞાનમાં, શક્તિઓમાં સાક્ષાત મોગ આવ્યું પણ અને છે, અને વધતા આવે છે. એ આ મોહુ માનપ્રદ પદ સ્વીકાર્યું તે મારી યોગ્યોગ્યતાના વિચારથી નહિ, એક કેવળ દેશસેવાનો પ્રસંગ મને છે એના વિચારથી બાળી અમે તો હવે ધરડા થયા તે તમારે હવે નભાવી લેવાના તમે સૌએ મારી નભાવણી કરી છે એ માટે હું તમારે જોડો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે અને આ વિશાળ દરમાર હોનમાની આ મોગી સભા—મે આથી પણ મોગી સભાઓ જોઈ નથી એમ નથી, પણ તથ્ય કહું છું કે—આત્મસંયમ માનિયમમાં, વિવેકમાં, આની બરોમરી પ્રે એવી સભા મે તો આજ દિન સુધીમાં એકે દીઠી નથી મારૂં માત્ર * પ્રમુખનું કર્તવ્ય—ઘટ્ટી વગાડવાનું વિધેયોનો પૂરો સાર લેવા ન દેવાનું વિચારમાં રમ પડના માટે ડ તુરત તેને અટકાવવું એના કામ આપ સૌની ધન્યતા વિરૂદ્ધ બની જ કેમ શકે માટે હવે પગીની પરિપતોમાં એ રજૂ આપનારી ઘટ્ટીન પોતાને જ રજૂ આપનામાં આવે, પરિપત્તના જુદા જુદા વિભાગો પાડવામાં આવે તો વધારે સાર * પરિપત્ત હવે કંઈ વ્યવસ્થામાં આવશે—૧૪શે—ખીનશે—એવી તમારા સૌના ઉત્સાહ અને કામ જોતા આશા પડના માટે છે કાઠિયાનાડ એક વખત અજ્ઞાન હતો તેને જીવવાને માટે ગુજરાતે ધણુ ધણુ ધ્યું છે પોતાના એક પછી એક નરરત્નો આપ્યા છે દુર્ગારામ મહેતાજી એની વીશીનો એ એ જ પુરૂષ ભોગીનાલ માસ્તર—વિશુદ્ધ વનનો નમ્રનો હરગોવિંદદાસ ગોપાળજી મુરબાઈ નવનરામ એ આદિને ગુજરાતે કાઠિયાનાડની સેનાને અથ અર્પ્યા તો તેનું ફળ આવ્યું પામવાનો સમય આવ્યો છે આજે એ જ કાઠિયાનાડ ગુજરાતને તેના ઉપકારનો બદલો વાળી આપે છે ભાદાનદિ વિસર્ગાય સતા વારિયુચામિવ આ સાહિત્યના કામમાં આજો દેશ મામેન થયો છે મોએ પોતપોતાના ગમ પ્રમાણે મેના કરી છે બો મોગી મોગી પ રીના સી પુર

ધોએ—કુવરીઓ, રાણીઓ, રામ્મઓ, મહારામ્મઓએ—પરિપદને નવાજી છે. માહિત્ય પોપણના ઉદયનો દિવસ ઠીક છે. મદત કેળવણી અને સ્ત્રીકેળવણીના પ્રસારની સાથે પરિપદ જેવી મંરથાઓને ઉત્પાદ બધું ઉત્તેજન મળવા માણું છે. પ્રગ્નના ઉદયનાં એ આશામયો ચિદનો નિદાનતાં મારો આત્મા આનંદ પામે છે, પ્રયુક્ત અને છે. અહીં પધારેલા રામ, મહારામ્મઓને બાપાનો ઉદાર અને વિદ્યાના પ્રમારના દેશમેવાનાં કાર્યોની સુપરત કંઈ હું. એઓ અમણી પુરુષો છે. રાજા કાલસ્ય કારણમ્. ઉદય દાગ આગ્રે. રાણીધીએ પોનાના બાપણમાં ક્યેલા કૃતયુગને પ્રવર્ત્તોવો.”

૧૬. સંમેલન.—સાંજે કાઠિયાવાડ જિમખાનાના મેગનમાં ગાર્ડન પાર્ટિ થઈ. ગુજરાતીઓ અને કાઠિયાવાડીઓ સેગમેળ થઈ ગયા, અનેક નવી ઓળખાણો થઈ, વિનોદચર્યાના કષ્ટકષ્ટ વિષયો નીકળ્યા, અને મોગાનમાં વિખરાયલાં ન્હાનાં ન્હાનાં શુદ્ધોમાં એકમાંથી છુટી બીજામાં પડેવાતા ગસિકોના વાર્તાલાપના મૃદુ ગુન્ગરવમાં સાહિત્ય પ્રતિ બધુતા અને દેશમેવાના માનવિક બાવો મર્વોપરિ થયા

‘ભાવનગરના કવિ પિંગાશીએ વચ્ચે વચ્ચે કવિતો, દુદાઓ, અને બીજા ચારણી હદો લલકારીને કાઠિયાવાડની એ અનુપમ વાની પણ ચખાડી. અને મિ પંડિત, રા. રા. પંડેશી, અને લાલસાંકરભાઈ જેવા હિતમાધક પ્રવૃત્તિઓ તરફ વધારે લક્ષણવાળા સદ્ગૃહસ્થોની હાજરીથી ચર્ચામાં દેવનાગરી લિપિનો પ્રયોગ, હિંદી બાપાનો પ્રચાર, સંસારસુધારો, એવા એવા વિષયો પણ સ્થાન પામી ચક્યા. પરિપદના દિવસોમાં જ એરવદ જીવણજીએ શાહનામાના કેટલાક અતિ કરણ અને બોધક સર્ગોનું વાંચન એક ન્હાના મેળાવડાને મબગાચું હતું, લાગે રા બ. લાલસાંકર, રા. રા. રમણભાઈ આદિએ સમારસુધારાને લગતી કંઈક જાહેર પ્રવૃત્તિ કરી હતી, અને મિ. પંડિતે “કાઠિયાવાડ ટાઇમ્સ” ને પત્રો લખીને હિંદુસ્તાનમાં હિંદી બાપા અને દેવનાગરી લિપિનો ફેલાવો વધારવાનો પક્ષ લીધો હતો, અને ચર્ચા ઉપજ કરી હતી, જેમાં દેવરક સ્કીવન્સન, પ્રિન્સિપાલ સંજના, રા. ગ. નરસિંહરાવ, પ્રાગજીભાઈ મથુરભાઈ પટેલ, આદિએ ભાગ લીધો હતો રાજકોટ સાહિત્ય સભાની સ્થાપના પણ પરિપદની પ્રવૃત્તિઓને યોગે અનુકૂળ થયેથી વૃત્તિઓને લીધે થઈ હતી. મતવબ કે રાજકોટ જેવા ન્હાનકડા અને પ્રગ્નજીવનના ધોરી ગાંઠોથી દૂર આવેલા સ્થલમાં પરિપદનો પ્રવાહ આઓ, અને સાક્ષર ક્રમિટિની પ્રથમ બેઠકથી ગણતા દોઢ માસ પર્વત એ પ્રવાહે એને (કષ્ટક અતિશયોકિતથી કહી શકાય કે) માનસિક પ્રવૃત્તિઓના એક મથક જેવું—કોઈ શારદાપીડના ધાગ (university town) જેવું બનાવી દીધું. અસ્તુ. આજે એક સ્થળે એક વાગ જન્યુ તે અને તેથી ઉત્તરોત્તર વિશેષ બીજાં સ્થળોમાં અને વાગવાર પણ ના કેમ બને ? એ પ્રકારનો સદાચક્ર ભવિષ્યની પરિપદોને અગે પ્રવર્ત્તો, અને આપણી મૈયાના તન, મન, વાણી અને પ્રાણની દિન પર દિન મહત્તી કલા યાઓ.

પરિશિષ્ટ.

THE GUJRATI SAHITYA MEDAL.

ગુજરાતી સાહિત્ય એકક.

With regard to the bronze medal which the Agent to the Governor in Kathiawar Mr HILL mentioned in his speech on the opening of the Third Gujarati Sahitya Parishad and which the European Officers of the Kathiawar Agency have joined him in founding, the Committee appointed by the Parishad, after consideration of the subject, proposes the following Rules —

- 1 The Medal shall be called —

“ THE GUJARATI SAHITYA MEDAL ”

- 1 It shall be awarded biennially at a meeting of the Sahitya Parishad in accordance with the subjoined conditions
- 2 Any person of either sex whether resident in or outside Gujarat shall be eligible to compete for the said medal
- 3 Competitive essays shall be written in the Gujarati language on the subject appointed for the year, and shall be sent to the Secretaries of the Parishad on the 1st June 1911 and on the same date in every subsequent alternate year and shall be accompanied by a declaration containing the name, age, caste, occupation, and residence of the competitor, and a statement that the essay submitted is the bona fide composition of the competitor
- 4 The subject of the essay shall be —
  - (1) Some question connected with the Moral Education of boys and girls in schools and colleges, or
  - (2) Some question connected with the social, moral, and economic development of Gujarat
- 5 The subject for competition shall be selected by the Secretaries of the Parishad and shall be notified by them not less than twelve months before the date fixed for sending in essays

7. The Judges shall be three in number and shall be nominated by the Parishad. Their decision shall be announced on the opening day of the meeting of the Parishad, and the medal shall be presented to the successful candidate by the President of the Parishad.
8. The medal shall not be awarded to any essay which in the opinion of the Judges would not if printed, be creditable to the Parishad.
9. The writer of the essay to which the medal has been awarded must obtain the permission of the Secretaries of the Parishad to the printing of it as a Parishad Prize Essay.
10. Whenever a year passes without the medal being awarded, the interest of the Endowment may be utilized to meet any other expenses connected with the Medal.

H. D. 6-12-09

D. B. S. 10-12-09.

B. M. 14-12-09.

P. D P. 14-12-09

K. J. B 16-12-09.

Mr Hill has seen and approved the above Draft Rules.

H. D, 11-1-10. Rajkot.

(તત્ત્વગો)

(૧) કમિટિએ ઘટેલા નિયમો.—કાઠિયાવાડના વાયામાન એજન્ટ હુ ધિ ગવર્નર મહેરબાન હિલ સાહેબે ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ખુશી સુકતી વખતે પોતાના બાપણુમા જે કામાના આદ નિમે હસારે કર્યો હતો, અને જે રચાવવામાં કાઠિયાવાડ એજન્ટનીના યુરોપીયન અમલદારો તેમની સાથે જોડાયા છે, તે આદની ખાબતમા પરિષદે નીમેથી કમિટિ વિષયનુ રૂપ ધ્યાનમા લઇને નીમેના નિયમો કરાવે છે.

૧. આ આદનુ નામ “ ગુજરાતી સાહિત્ય ચદ્રક ” ખાડુ

૨. આ આદનુ ધનામ સાહિત્ય પરિષદની બે બે વર્ષને અંતરે થતી બેઠકમાં નીચેની શરતોને અનુસરીને આપનુ.

૩. ગુજરાતમા કે ગુજરાતની બહાર વસનાર કોઇ પણ પુરુષ કે સ્ત્રીને આ ચદ્રકને માટે હરીફાઇ કરવા દેવાની છુટ ગણી.

૪. એ હરિદ્વારના નિબંધો—ગુજરાતી ભાષામાં લખેલા નોંધો; પરિપક્વતા મંત્રીઓને તા. ૧ જુન ૧૯૧૧ ને રોજ, અને એ સાલ પછી દર એકાંતરિયા વર્ષમાં એ જ તારીખે મોકલાવા નોંધો; નિબંધ સાથે કર્તાએ પોતાનું નામ, ઉમર, નાત, ધર્મ અને નિવાસસ્થાન જણાવનાર એક હકીકત પત્ર અને મોકલેલો નિબંધ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક (bona fide) પોતાનો જ રહેલો છે એવું જાત્રીપત્ર (declaration) મોકલવાં નોંધો

૫. નિબંધના વિષયને માટે

(૧.) નિશાળો અને શારદાપીઠ (university) ની પાઠશાળાઓમાંના છોકરાઓ અને છોકરીઓની નીતિ કેળવણી (moral education) ને લગતો કોઈ પ્રશ્ન, કે

(૨.) ગુજરાતની સામાજિક, નૈતિક, અને આર્થિક પ્રગતિને લગતો કોઈ પ્રશ્ન નીમવો.

૬. નિબંધનો વિષય મંત્રીઓએ પસંદ કરી, તે મોકલવાને ઠરાવેલી તારીખ પહેલાં ઓછામાં ઓછા બાર માસ અગાઉથી જાહેર કરવો.

૭. આવેલા નિબંધો પરિપક્વ નીમેલા ત્રણ પરીક્ષકોએ તપાસવા અને તેમણે પરિપક્વને પ્રથમ દિવસે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરવો; એ નિર્ણય પ્રમાણે ઉત્તમ ઠરેલા નિબંધકારને આ ચંદ્રક ઇનામ સાહેબ પાસે ઇનામત કરાવવો.

૮. આવેલા નિબંધોમાંથી ઉત્તમ નિબંધ વિષે પણ પરીક્ષકોનો એવો અભિપ્રાય થાય કે તે (પરિપક્વતા ઇનામી નિબંધ તરીકે) છપાવવા યોગ્યતાવાળો નથી (it would not, if printed, be creditable to the Parishad) તો એ નિબંધને આ ચંદ્રક ઇનામત કરવાનો નથી.

૯. જે નિબંધને ચંદ્રક ઇનામત કરવામાં આવે તેને પરિપક્વતા ઇનામી નિબંધ તરીકે છાપતાં પહેલાં તેના કર્તાએ પરિપક્વતા મંત્રીઓની પરવાનગી મેળવવી નોંધો.

૧૦. ચંદ્રક ઇનામત ન થાય તે ફેરાનુ બ્યાન આ સ્થાપનાના અંગના બીજા કોઈ પણ ઉપયોગમાં વાપરવું.

(ઉપલા નિયમો) જોયા અને પાસ કર્યા.

એચ. ડી. રેન્ડોલ્ફ. (૬-૧૨-૦૯)

દલપતરામ ભ. શુક્લ. (૯-૧૨-૦૯)

બેજનજી એ. ડમરી. (૧૦-૧૨-૦૯)

પ્રભાશંકર દ. પટેલ. (૧૪-૧૨-૦૯)

કલ્યાણરાય જે. બટી. (૧૬-૧૨-૦૯)

મે. હિલ સાહેબે ઉપલા નિયમો જોયા છે અને પસંદ કર્યા છે.

એચ. ડી. રેન્ડોલ્ફ. (૧૧-૧-૧૦)

(૨.) આ ચંદ્રક માટેનો પહેલો વિષય.—ઉપલા નિયમે પ્રમાણે ચંદ્રકની હરીફાઈને સારૂ પરિપદના મંત્રીઓએ ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની સાલને માટે નીચેનો વિષય પસંદ કર્યો છે:—

બ્રિટિશ સમયના ગુજરાતનો આર્થિક પ્રતિહાસ: વિશેષ કરીને
મુંબાઈ, સુરત, અમદાવાદ આદિ શહેરોને લગતો.

આ વિષયને લગતી જાહેરખબર ગુજરાતી દૈનિક, સાપ્તાહિક, અને માસિક પત્રો દ્વારા સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ના આરંભમાં આપવામાં આવી એટલે નિયંધો મંત્રીઓને મળવાની છેલ્લી તારીખ જુન ૧ લીને બદલે ઇ. સ. ૧૯૧૧ ની ૧૮ મી સપ્ટેમ્બર હાથવામાં આવી છે. અને આ પહેલી વખતની હરીફાઈને માટે ગોંડલ ઠાકોર સાહેબ ને. ના. સર ભગવતસિંહજી કૃપાવંત યમને પોતા તરફથી રૂ. ૨૦૦ (બસો) નું ધનામ આપવાના છે, તે વિષેની જાહેરખબર પણ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૦ ની શરૂવાતમાં ગુજરાતી પત્રોમાં અપાઈ ગયેલી છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હિસાબ:—આવક.

સમયના.—આ નામાવલિ સત્કાર કમિટીના સભાસદોની છે પણ તેમાં જેના નામ ઉપર તારક ચિહ્ન મુકવામાં આવેલું છે તે કારોબારી કમિટીના પણ સભાસદો છે.

યાદીમાંના આર ખાનાં અનુક્રમે રકમ ભરનારનું નામ, સામાન્ય જ્ઞાણમાં ભરેલી રકમ, પ્રદર્શન જ્ઞાણમાં ભરેલી રકમ, અને છપામણીમાં મદદ, એ મુજબનાં છે.

(નામ.) (સામાન્ય જ્ઞાણ.) (પ્રદર્શન ફંડ.) (છપામણીમાં મદદ.)

રાજકોટ.

* રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુક્લ.	...	૭૫	—	૫૦
રોડ ઉરમાન જમાલ.	...	...	...	૧૦૦
* રા. અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી.	...	૫૦		
* મિ. એચ. ડી. રેન્ડાલ.	..	...	—	૫૦
* ખા. બા. બેજનજી મેરવાનજી...	...	૨૫		
* રા. મોતીચંદ એશ્વરજી રોડ.	...	૨૫		
* રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ.	...	૨૫		
* રા. કેવળરામ માવજી દવે.	...	૨૫		
* રા. કેશવલાલ ગિરધરલાલ ત્રિવેદી.	...	૨૦		
* રા. ગુલાબરાય વજેશંકર છાયા.	...	૨૦		
* રા. મણિરાંકર ગૌરીશંકર ભટ.	...	૧૫		

(નામ.)

(સામાન્ય જ્ઞાણ) (પ્રદર્શન ફંડ.) (છપામણીમાં મદદ.)

* રા. હરજીવન ભવાનભાઈ કોટક. ...	૧૫
* રા. અક્ષવંતરાય કલ્યાણુરાય દાકોર. ...	૧૫
* રા. માધવરાય જોશાભાઈ બક્ષી. ...	૧૫
* રા. ધીરજીરામ વિશ્વનાથ બ્યાસ. ...	૧૫
* રા. બ. દુર્લભજી ધરમશી વેદ. ...	૧૫
* રા. માણેકલાલ ધારણજી નાણાવડી. ...	૧૫
રા. વૃજલાલ વર્ધમાન મોદી. ...	૧૫
મિસ મેકાશી સાહેબ. ...	૧૦
રા. બ. વિઠ્ઠલરાય હિમતરામ દવે. ...	૧૦
* મિ. શુક્લામ મહમદ બાવામીયાં સુનશી. ...	૧૦
* મિ. સ્ટીવન્સન સાહેબ. ...	૧૦
કુમાર શ્રી રાવત આચર. ...	૧૦
રા. બ. લાધાભાઈ હરજી પરમાર. ...	૧૦
* અક્ષવંતરાય વજેશકર છાયા ...	૧૦
* રા. વેણીલાલ રણછોડદાસ બક્ષી. ...	૧૦
મિ. જહાંગીર એસ. વેવાઈ. ...	૧૦
* રા. રતીલાલ ઘેલાભાઈ મહેતા ...	૧૦
* રા. નરભેરામ અનુપચંદ મહેતા. ...	૧૦
રા. વતેચંદ અવેરચંદ મોદી. ...	૧૦
* રા. ભગવાનજી અનુપચંદ મહેતા. ...	૧૦
* રા. પુરષોત્તમ માવજી વઙ્ગીલ. ...	૧૦
* રા. ગોવરધનદાસ લાધાભાઈ. ..	૧૦
* રા. ગોવરધનદાસ માવજી. ...	૧૦
* રા. અક્ષવંતરાય હરીશકર જુચ. ...	૧૦
* રા. મગળપ્રસાદ દુર્ગાપ્રસાદ. ...	૧૦
* રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા	૧૦
* રા ઉસમાન અમલ ખુડખુડીઆ. ...	૧૦
રા. મહેન્દ્રરાય વિઠ્ઠલરાય પારથી. ...	૧૦
રા. કેશવરાવ બાબારાવ દીવડિઆ. ...	૧૦
* રા. વશરામ પીતાંબર. ...	૧૦
રા. લક્ષ્મીશકર દુર્લભજી સવાદીયા. ...	૧૦
શેઠ મહેરવાનજી મચેરજી. ...	૧૦

(નામ)

(સામાન્ય રાજો) (પ્રદર્શન ૩૬૧) (છપામણીમાં મદદ)

આ મા રસ્તમજી ધનજીભાઈ પટેલ	૧૦
રા નર્મદાગકર લાધાનાઈ ...	૧૦
રા પરનાનદ વલભગમ	૧૦
* રા ગ્રાણુજીન નાગવણુ દાન્ટર	૧૦
કુમાર શ્રી નિન્નમિહજી (લાગી)	૧૦
રા આણુદશવ દિ મતરામ દવે	૧૦
કુમાર શ્રી શિવમિહજી (દોનગ)	૧૦
રા હરિશકર નરસીગમ પળા	૧૦
ગેક ગતનતા પેસ્તનજી ડમરી .	૧૦
રા નન્મિહભાઈ હજીન દને	૧૦
રા બેયરનાન ધીરપાળ પાગેખ	૧
ગ. ધનસ્વામ નારાયણ પડિત	૧૦
* રા અનુપરામ માનજી ભા ઝોનરી †	
* મિ રી મેદન સાહેમ	„
* મિ જે ટરનર સાહેમ	„
* રા છેનશમ્દ લક્ષ્મીશક ગદ્દી ,	
* ગ જન્મશમ્દ મદાગમ જીયુય „	

† ગ. અનુપરામે ફાળા ફડમા ફ પાય બરેલા છે, તે આ પ્રમરણુમા આગળ
 “ રૂપિયા દતાની બદલ બરાવતી રકમ નો એકદર આકડો આપ્યો છે તેમા આવી ગયા છે
 * રા વનભજી હરિદત આચાર્ય „

ભાવનગર

રા પ્રભાશકર દલપતરામ પટણી	૧૦૦
લેફ્ટેનન્ટ કુમાર શ્રી જોનવર્સીહજી	૫૦
રા વિઠ્ઠલદાસ શામળદાસ મહેતા	૫૦
રા લલુભાઈ શામલદામ મહેતા	૫૦
ભાવનગર લેન્સર્સ કુમાર શ્રી જોગનર-	
સિહજી મારથત	૪૮
કુમાર શ્રી કાળુભા કલ્યાણસિહજી	૨૫
રા ત્રિલુવનદાસ કાગીતાસ	૨૫
રા લક્ષ્મીપ્રમાદ હરિનસાદ દેશાઈ	૨૫
રા પ્રભાશકર વેણીશક	૨૫

(નામ.)

(સામાન્ય ક્ષાભો.) (પ્રદર્શન ક્રંદ.) (છપામણીમાં મદદ.)

રા. પ્રભુદાસ ભગવાનદાસ. ...	...	૨૫
રા. મોરારજી આણંદજી ટના....	...	૨૦
રા. ચમનલાલ ભુધરભાઈ. ...	...	૨૦
પ્રો. કાવસજી સંજીવણી... ..	...	૨૦
રા. પ્રાણજીવન ઓધવજી ઠક્કર. ...	...	૨૦
રા. વિશ્વનાથ રણુછોડજી. ...	...	૧૫
રા. શિવનાથ રામનાથ દાકતર. ...	...	૧૫
રા. રતિલાલ છોટાલાલ દેસાઈ. ...	...	૧૫
રા. મનસુખરામ પ્રાણજીવન. ...	...	૧૦
* રા. રણુજીતરામ વાવાભાઈ. ...	...	૧૦
રા. ભાનુશંકર ભવાનીશંકર. ...	...	૧૦
રા. વૃંદાવનદાસ રઘુભાઈ. ...	...	૧૦
રા. શુભાબરાય ગોવિંદરાય. ...	...	૧૦
રા. કુંવરજી આણંદજી....	...	૧૦
રા. નરભોશંકર પ્રાણજીવન દવે. ...	...	૧૦
શેઠ ખરબેરજી એંદી. ...	...	૧૦
શેઠ એદલજી ઉમરીગર. ...	...	૧૦
મિ. ઉમરીગર. ...	...	૧૦
રા. ત્રિભુવનદાસ ભાણુજી. ...	...	૧૦
રા. જગજીવનદાસ અમરચંદ....	...	૧૦
રા. મોહનલાલ કેશવલાલ દવે....	...	૧૦
રા. મથુરાદાસ લીલાધર. ...	...	૧૦
રા. વિઠ્ઠલદાસ ગિરજાશંકર. ...	...	૧૦
* રા. વિઠ્ઠલરાય મહિપતરામ. ...	...	૧૦
રા. મુકુંદરાય પ્રભાશંકર. ...	...	૧૦
રા. મણિશંકર રાનજી ભટ્ટ. ...	...	૧૦
રા. હરગોવિંદ પ્રેમચંદ્ર કવિ....	...	અંતરગી
રા. ત્રિભુવન પ્રેમચંદ્ર કવિ. ...	...	„
રા. પીંગળશી કવિ. ...	...	„
રા. ગોવિંદ ગીલાભાઈ કવિ....	...	„
પોરબંદર.		
રા. વીરજી કાનજી નગરશેઠ. ...	...	૧૦૦

(નામ.)	(સામાન્ય કાગો.)	(પ્રદર્શન ફંડ.)	(ઉપામર્શીમાં મદદ.)
રા. પ્રેમજી મોનજી. ...	...	...	૪૦
કુમાર શ્રી બાલસિંદજી. ...	...	...	૪૦
રા. મયુરાદાસ કલ્યાણદાસ. ...	...	...	૪૦
વોરા તાન્નબાઈ જીરાજી. ...	...	...	૪૦
દાજી મદમદ દાજી હળીબ. ...	...	...	૪૫
રા. સુદરજી પ્રેમજી. ...	...	...	૩૦
રા. કાનજી પ્રેમજી ડોડીઆ. ...	...	...	૩૦
રા. કલ્યાણરાય હળીવદાસ. ...	...	...	૨૫
રા. ગોવિંદજી લાલાબાઈ વઘીવ. ...	...	...	૨૫
રા. જ્ઞાનસામ રજુડોડદાસ. ...	...	...	૧૫
રા. સુદરજી પ્રામજી. ...	...	...	૧૫
રા. નરભેયકર જીવજીરામ. ...	...	...	૧૫
રા. ગોરધનદાસ પરમાણ્વંદ. ...	...	...	૧૦
શેઠ ઉમર દાજી કાસમ. ...	...	...	૧૦
મિ. ચેરકરેનદાસ. ...	...	...	૧૦
રા. શામસજી વળેયકર. ...	...	...	૧૦
રા. ગણુપતરામ નાનાબાઈ. ...	...	...	૧૦
શેઠ દાજી મદમદ દાજી દાદા. ...	...	...	૧૦
રા. ગોપાલદાસ વીરપાલ. ...	...	...	૧૦
રા. ત્રિજીવનદાસ. ...	...	...	૧૦
સાત્રી હરિશંકર કાળીદાસ ઓનરરી.			

જેતપુર.

રા. દેવચંદ ઉત્તમચંદ પારેખ....	...	...	૫૦
રા. શામસજી ખોડાબાઈ. ...	...	...	૫૦
રા. અનુપચંદ જમજીવન મોદી. ...	...	...	૨૫
શેઠ રતનજી પેસ્તનજી શ્રીન. ...	...	...	૨૦
રા. જીવજીલાલ હરજીવનદાસ....	...	...	૨૦
રા. જન્મશંકર રમણશંકર. ...	...	...	૨૦
રા. મણિશંકર જેતશી....	...	...	૧૫
રા. નૌતમલાલ ભગવાનજી. ...	...	...	૧૫
સુનશી મદમદ દુસેન પંચાશી. ...	...	...	૧૫
શેઠ દિનશા બરબેરજી દાકતર. ...	...	...	૧૫

(નામ.)

(સામાન્ય શાખા.) (પ્રદર્શન કંડ.) (છપામણીમાં મદદ.)

રા. શામળજી નાનજી. ...	...	...	૧૦
રા. ઉત્તમચંદ રૂપશી. ...	...	...	૧૦
રા. નરભોરામ કરમચંદ...	...	...	૧૦
રા. જ્યેંદ રધનાથ દેશાઈ. ...	...	...	૧૦
શેઠ અહમદ અબ્દલ્લા....	...	...	૧૦
શેઠ સુભેમાન બનમહમદ. ...	...	...	૧૦
શેઠ અહમદ હાજી ઇબ્રાહીમ. ...	...	...	૧૦
રા. અમીચંદ કાળીદાસ....	...	...	૧૦
રા. કાળીદાસ કાનજી. ...	...	...	૧૦
૨. લીમજી વૈજનાથ. ...	...	...	૧૦

જુનાગઢ.

* રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ. ...	...	...	૧૫	— ૫૦
રા. છોટાલાલ મથુરાદાસ બક્ષી. ...	...	...	૨૫	
રા. હગનલાલ હરિલાલ પંડ્યા. ...	...	...	૨૦	
રા. બાપુભાઈ જ્વલવરાય. ...	...	...	૨૦	
રા. અમરજી આણુદજી કુચી. ...	...	...	૧૫	
રા. નરસિંહદાસ ત્રીકમજી. ...	...	...	૧૫	
* રા. કૌશિકરામ વિમ્લહરરામ મહેતા. ...	...	...	૧૫	
રા. વલ્લભદાસ ઉત્તમચંદ પારેખ. ...	...	...	૧૫	
રા. કપુરચંદ નાથા ચોકશી. ...	...	...	૧૫	
રા. કાનજી લવા....	...	...	૧૫	
રા. રામપ્રસાદ નરસિંહપ્રસાદ. ...	...	...	૧૦	
* રા. ગિરધરલાલ માધવરાય. ...	...	...	૧૦	
મિ. એમ. એ. તરખાડ. ...	...	...	૧૦	
* રા. નરસિંહપ્રસાદ હરિપ્રસાદ ...	...	...	૧૦	
શેઠ હડીસીંગ ઝવેરચંદ. ...	...	...	૧૦	
રા. માધવજી લક્ષ્મીદાસ. ...	...	...	૧૦	
રા. પ્રભાશંકર રામરામ. ...	...	...	૧૦	
કુમાર શ્રી મુર્તિજીપાન....	...	...	૧૦	
રા. મુગશંકર દયારામ. ...	...	...	૧૦	

ભાવનગર.

કુમાર શ્રી જોરાવરસિંહજી. ...	...	...	૧૫
------------------------------	-----	-----	----

(નામ.)

(સામાન્ય શબ્દો.) (પ્રદર્શન ૬૮.) (છપામણીમાં મદદ.)

૨૮. ખંડુભાઈ ઈશ્વર દેશાઈ. ... ૧૫

૨૯. મણિશંકર ગોવિંદજી વેંચશાસ્ત્રી.... ૧૫

૩૦. દિગ્મનલાલ મણેશજી અંબરીયા. ૧૫

૩૧. દયારાંકર ભગવાનજી. ... ૧૫

૩૨. રામચંદ્ર ઇન્દુરામ વ્યાસ. ... ૧૦

૩૩. વરાસામ કરસનજી.... ૧૦

કુમાર શ્રી બાપુભા રાવગદા. ... ૧૦

૩૪. વજ્રેચંકર શામગજી. ... ૧૦

૩૫. નસરવાનજી બેગનજી. ... ૧૦

૩૬. જગજીવન મુળજી બનીયા. ... ૧૦

૩૭. વેણીશંકર હરીશંકર. ... ૧૦

૩૮. મણિશંકર અંબારામ. ... ૧૦

૩૯. હારકાદાસ લાલજી સરેયા.... ૧૦

૪૦. કુલચંદ્ર ડાહ્યાભાઈ પારેખ... ૧૦

૪૧. ભગવાનજી દેવજી.'... ૧૦

૪૨. નવલશંકર સુરજશંકર. ... ૧૦

૪૩. ત્રીકમલાલ કશ્યાપશંકર. ... ૧૦

૪૪. દેશવલાલ મણિશંકર. ... ૧૦

શાસ્ત્રી હાથીભાઈ હરિશંકર. ઓનરરી.

શાસ્ત્રી નારણજી મુળજી. „

મુખાઈ.

૪૫. શેઠ મુરુગોત્તમ વિશ્રામ આવજી. ... ૧૦૦ — ૧૪-૮-૦

શેઠ ખીમજી આસર ધીરજી. ... ૫૭

૪૬. નગીનદાસ ટી. ભારતર. ... ૧૦

૪૭. આવજી ગોવિંદજી શેઠ ... ૧૦

૪૮. રેવાશંકર જગજીવન. ... ૧૦

૪૯. મયારાંકર મ. ત્રીવેદી. ... ૧૦

રાસ્ત ગોફતાર ઓશીસ. ... — ૦-૮-૦

૫૦. પ્રાણજીવન હરિહર શાસ્ત્રી. ઓનરરી.

ગોંઠલ.

નેક નામદાર રાણી સાહેબ. „

૫૧. મણિલાલ ગોવિંદરામ. ... ૨૫

(નામ.)

(સામાન્ય ફંડ.) (પ્રદાન ફંડ.) છપામણીમાં મદદ.)

કુમારશ્રી નટવરસિંહજી (ગણેદ)	...	૨૦
* રા. પ્રાણશંકર બવાનીશંકર જોશી.	...	૧૫
રા. છોટાલાલ સુનીલાલ સુતરીઆ	...	૧૫
રા. બાળાભાઈ ગુલાબચંદ.	...	૧૦
રા. લક્ષ્મીશંકર કચરા શુકલ	...	૧૦
રા. પ્રભુલાલ આત્મારામ.	...	૧૦
રા. ગણેશરામ દુલેરામ.	...	૧૦
શ્રી પીરોજશા માણેકજી	...	૧૦
ધોરાજી મુનસફ સાહેબ.	...	૧૦

મોરબી.

* રા. કલ્યાણરાય જીહાભાઈ	...	૨૫	— ૨૫
રા. ગોકમદાસ રાજપાળ.	...	૧૫	
વૈદરાજ વિશ્વનાથ વિઠ્ઠલજી.	...	૧૫	
* રા. પ્રાગજીભાઈ મથુરભાઈ.	...	૧૫	
રા. મગનલાલ ગુલાબચંદ.	...	૧૫	
શાસ્ત્રી શંકરલાલ માહેશ્વર.	...	ઓનરરી.	

પાલનપુર.

‘શા’ રેણુછોડલાલ વૃંદાવનદાસ પટવારી ૫૦

લીંબડી.

* રા. ગણેશજી જીહાભાઈ.	...	૧૦
રા. કાળીદાસ નાગરદાસ શાહ....	...	૧૦
રા. મોહોબતસિંહજી મોતીલાલ રાણા	...	૧૦

વાંકાનેર.

રા. નાયાભાઈ અવીચળદાસ.	...	૧૫
રા. અમેચંદ ગોવિંદજી દેસાઈ.	...	૧૦
કવિ નયુરામ સુંદરજી.	...	ઓનરરી.

મોંગરોલ.

રા. છોટાલાલ ત્રેમજી શેઠ.	...	૧૦
રા. દવિરાંકર ગણેશજી અંબરીયા.	...	૧૦

વડવાણ.

રા. શંકરલાલ કે. વંચ.	...	૧૦
----------------------	-----	----

(નામ.)

(સામાન્ય ફંડ.) (પ્રદર્શન ફંડ.) (છપામણીમાં મદદ.)

અમરેલી.

* રા. વિનોદરાય લઘુસુખરાય મજમુદાર. ૧૦

ભાયાવદર.

રા. રણછોડદાસ લખમીચંદ. ... ૧૦

મુરત.

રા. ગણપતરામ અણુપરામ ત્રવાડી. ૧૦

સત્કાર મંડલની યાદી સમાપ્ત.

રા. કુંવરજી ખંડુભાઈ દેસાઈ ... — — ૨૦

રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દોવેડીઆ,

(રત્નાગિરિ)... — — ૮-૧૪-૬

રૂપિઆ દશની અંદર ભરાયથી રકમ. ૨૬૬

ટિકિટ વેચાણના સભાસદના રૂપિઆ ૨ લેખે ... ૪૦૦

પ્રેક્ષકના રૂપિઆ ૧ લેખે ... ૭૬

(શિક્ષક પ્રેક્ષકોને, સત્કાર કમિટિના ઝોનરરી સભ્યોને, વર્તમાન પત્રોને, અને
બીજી કોમ્પ્લિમેન્ટરી મળીને બીજી ૯૧૫થી વધારે ટિકિટો વહેંચાઈ હતી.)

નિબંધ વેચાણના જમા ... ૧૦૦-૧૫-૩

ડોરટોક વેચાણના જમા. ... ૬-૧૫-૮

શેઠ સાહેબ રા. રા. પુરુષોત્તમ ત્રિશામ આવજી તરફથી પ્રદર્શનના રિપોર્ટમાં
મૂકવાને મંત્રરાજનાં ચાર ચિત્રો ભેટ.

સ્વસ્થાન ગોંડલનાં નેકનામદાર રાણી સાહેબ અ. સૌ. નંદકુંવરબા સાહેબ તરફથી
પોતાનાં બાપણની ૧૦૦૦ નકલ ભેટ.

આવકનો એકંદર સરવાળો રૂ. ૪૫૬૮-૧૩-૮.

પ્રકરણ ૧૦ ચું.

પરિષદ હિસાબ : અર્ચ.

પરિષદ અર્ચ ખાતે.

ક. સામાન્ય અર્ચ.

૧ છપામણી.

પ્રાથમિક છપામણી. ૬-૧૨-૦

લેખકોને વિજ્ઞાપના. ૨૨-૦-૦

સત્કાર કમિટિ આમંત્રણ પત્રિકા. ૨-૪-૦

સત્કાર કમિટિ રિપોર્ટ. ૧૩-૦-૦

પેન્સિયરર ફાંચો. ૨-૩-૦

લેખકોને કાર્ડો.	૧-૬-૦
આમત્રણ પત્રિકા.	૧-૮-૦
સ્ત્રીઓને આમત્રણપત્ર.	૪-૧૨-૦
પ્રમુખનું બાવણુ, પરિવહનો. કાર્યક્રમ, ટિકિટો, કાર્ડો છત્યાદિ.	૧૩૭-૧૪-૦

૧૯૧-૧૧-૦

૨. રેશનરી (કાગડી) ખર્ચ. કાગળ, નોટપેપર, કવર, સાષકભેરટાઇલકાગળ, શાહી છત્યાદિ.	૬૧-૧૦-૩
૩. ટપાલખર્ચ.	૧૧૪-૭-૬
૪. તારખર્ચ.	૮-૧૪-૦
૫. નોકરખર્ચ.	૨૭-૧૩-૧૦
૬. પરચુરણ.	૧૦૨-૧-૮
	<u>૫૦૬-૧૦-૩</u>

સ્વ. સાક્ષર કમિટી ખર્ચ.

છપામણી	૧-૮-૦
કાગડીખર્ચ.	૧-૧૪-૬
ટપાલ.	૭-૧૨-૭
સરભરાખર્ચ.	૧૫-૧૦-૩
પરચુરણ.	૧૨-૭-૬

૩૬-૦ ૧૦

ગ. સરભરા ખર્ચ.

તાર.	૨-૬-૦
ખોરાકી.	૬૩૫-૧૦-૩
ગાડીભાડું વગેરે પરચુરણ.	૮૬-૧-૧૧

૭૨૪-૨-૨

ઘ. ગાર્ડન પાર્ટીખર્ચ.

૨૫૪-૧૫-૧

૧૫૨૪-૧૨-૪

૨. પ્રદર્શન ખર્ચ ખાતે.

પ્રાથમિક છપામણી.	૨૯-૮-૦
રેશનરી.	૩૬-૦-૬
ટપાલ.	૧૦-૦-૦
તાર.	૭-૧૩-૬

પરચુરણ.

૨૯૮-૧૩-૬

અહેવાલ હપામણી (પ્રકરણ ૪-૫-૬-૭) ૧૨.૧-૦-૦

૫૦૩-૩-૧

૩. નિમ્ન હપામણી અર્થ.

૧. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો ભરતખંડ માટે એક બાપા. ૮૧-૪-૦
૨. અ. સૌ. ચારદાશીનો બાપાની હપત્તિ. ૧૨-૮-૦
૩. રા. કુંવરજી ખંડુભાઈ દેસાઈનો એન્જિનિયર. ૨૫-૦-૦
૪. રાજકુમારી લીલાબાનો સ્ત્રીકેળવણીને ઓગ્રહ પડદો. ૬-૪-૦
૫. મિસ ક્રાન્સીસ મેકાશીનો ઇંગ્લાંડમાં અપાતી કેળવણી. ૧૨-૮-૦
૬. રા. અતિસુખચંદર કમળાચંદરનો બાપાચીલી. ૨૮-૨-૦
૭. રા. ચંદ્રચંદર પંડ્યાનો યુનવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન ૧૮-૧૨-૦
૮. રા. ડાહ્યાભાઈ ખીતાબરાદાસનો કહાનડદે પ્રબધ. ૧૮-૧૨-૦
૯. રા વિજયલાલ કનૈયાલાલનો સ્થાપત્ય અને સિંપકલા. ૩૭-૮-૦
૧૦. રા. દુર્ગાચંદર કેવળરામનો ઝકસંહિતાની પ્રથમ ઋચ. ૩૭-૮-૦
૧૧. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસનો ગુજરાતમાં સિક્કાની સાક્ષી. ૨૨-૦-૦
૧૨. રા. ગણપતલાલ મહેતાનો ખીયાત તરીકે વાપરવામાં આવતાદાણા. ૩૭-૮-૦
૧૩. અ. સૌ. વિદ્યાગારી નીલકંઠનો સ્ત્રીકવિઓ. ૧૨-૮-૦
૧૪. રા. રમણભાઈ ગુજરાતી બાપાનો આરંભ. ૨૮-૨-૦
૧૫. રેવ. જી. એસ રતીવંસનનો બાઈબલના ગુજરાતી ભાષાના તરજૂમાનું કુંક વર્ણન. ૨૫-૦-૦
૧૬. રા. પિનાકીપ્રસાદ સમાજ, સાહિત્યને કેળવણીનો સબધ. ૨૮-૨-૦
૧૭. રેવ. જ્યોર્જ ટેલરનો મુસલમાની રાજ્ય પહેલાના સિક્કા. ૨૫-૦-૦
૧૮. રા. કૃષ્ણસવ ભોળાનાથનો હિંદુસ્તાનમાં એક બાપા. ૬-૪-૦
૧૯. રા. શેક પુરુષોત્તમ વિશ્રામ ભાવજીનો ઐતિહાસીક સાહિત્યનું સ્વરૂપ. ૨૫-૦-૦
૨૦. ગં. રવ. ચંદ્રભાગા જોવિંદલાલનો સ્ત્રીકેળવણી. ૧૩-૧૨-૦
૨૧. ગં. રવ. સુલોચના દેસાઈનો સ્ત્રી ધર્મ. ૧૩-૧૨-૦
૨૨. મિસિસ જરળાનુ કોશવાળાનો સ્ત્રીજાતિનો ધર્મ. ૮-૪-૦
૨૩. રા. નરહરિ કરણરામ દેસાઈનો સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ૨૭-૮-૦
૨૪. રા. મોહનલાલ પાર્વતીચંદરનો ત્રંચાવલોકનકલા. ૧૯-૪-૦
૨૫. રા. હમનલાલ વિદ્યારંભ રાવળનો મરઠનીભીલી બોલીનું વ્યાકરણ. ૪૪-૦-૦
૨૬. રા. નૃસિંહદાસનો વૃત્ત ગુજરાતને કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે. ૨૧-૪-૦
૨૭. રા. મનસુખ હીરવચંદનો જૈન સાહિત્ય. ૭૧-૮-૦

૨૮. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો કેટલાક શાસી સબ્જો.	૧૧-૦-૦	
૨૯. રા. કૌશિકરામ વિશ્વદરરામનો શિક્ષણ અને શિક્ષક.	૧૩-૧૨-૦	
૩૦. એરવદ જીવણજી મોદીનો ધરાનના હાથમની પાદશાહ વખતનું હિંદુસ્તાન.	૩૮-૮-૦	
૩૧. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથનો પ્રેમાનંદના નાટકો.	૧૨૫-૧૦-૦	૧૨
૩૨. રા. દેવશંકર વૈકુંઠજી ભટ્ટનો જીવનું સ્વરશિક્ષણ	૧૩-૧૫-૦	
૩૩. રા. હરિલાલ માધવજીભટ્ટનોનવી શુજરાતી વાંચનમાળાનું અવલોકન.	૫૦-૦-૦	
પ્રમુખ સાહેબનું બાપણ, અને ૩૪ રા. મનસુખલાલ રવજીનો, ૩૫ રા. ડાહ્યા ભાઈ લક્ષ્મણનો, અને ૩૬ રા. ગણપતરામ અનુપરામનો એ નિબંધોના.	૮૦-૮-૦	
૩૭. રા. આણંદશંકર બાપુભાઈ અને ૩૮ રા. રૂપશંકર ઉદયશંકરના નિબંધોના.	૯૨-૭-૦	
૩૯. ગણપતરાલ દયાશંકરના નિબંધના ફોટોના ખર્ચના.	૭૩-૮-૦	
ફોટો અને સાહિત્ય વિભાગ વગેરેનાં મુખ્યગૃહ છપાવતાં વગેરે.	૨૭-૧૪-૦	
પરિષદ વખતે વેચવા નિબંધો વધારે છપાવ્યા હતા તેની છપામણી.	૧૯૭-૯-૦	

૧૪૩૧-૯-૦

અહેવાલ છપામણી ખર્ચ.

પરિષદના કુપના ફોટોગ્રાફરને તથા તેની છપામણી વગેરે ખર્ચના.

અહેવાલની નકલ કરામણીના.

૩-૦-૦

અહેવાલનાં પ્રકરણ ૧,૨,૩,૮ની છપામણી.

૧૪૩-૦-૦

૧૮૭-૧૪-૦

૩૬૪૭-૬-૧૦

શિલક ૯૨૧-૬-૧૦*

૪૫૬૮-૧૩-૮

૪ આ શિલકની તથા પુસ્તક વેચાણની આવકની વ્યવસ્થાને માટે જીઓ પ્રકરણ ૧૧. આવક ખર્ચના આ હિસાબનું સરવૈયું અહેવાલના આરંભમાં જ આપેલ છે

અક્ટરબુ ૧૧.

દારોબારી કમિટિની છેવટની બેઠકો.

૧. બ્યાઠમી બેઠક. ત્રીજી પરિપદ થઇ ગયા પછી દારોબારી કમિટિ શુક્રવાર-તા. ૧૯ નવેમ્બર ૧૯૭૬ને રોજ મળી તેમાં બે અમલના દસવ કરવામાં આવ્યા ગાર્ડન પાર્ટિને અંગે થયેલા આશરે રા. ૨૬૭ના ખર્ચ વિશે રા. બ. દુલમજી ધરમશી વેદે દરખાસ્ત મુદ્દી, અને મિ. શુભામમહમ્મદ મુનશીએ તેને ટેકો આપ્યો, કે એ પાર્ટિ પરિપદનું એક અમલનું, કામ કારક, અને આનંદદાયક અંગે હતું, અને એ પાર્ટિ કરવાને વિશે જે જે મલાસરોને તે દિવસે પુછી ચકાસું હતું તે સાથે હા પાડી હતી, એટલે તેનું ખર્ચ પરિપદ રૂકમાંથી આપવું. કમિટિએ આ દરખાસ્ત સંવાનુમતે સ્વીકારી.

બીજી દસવ નિબંધોની હપતમણીને વિશે થયો રા. બ. દુલમજી ધરમશી વેદે દરખાસ્ત મુદ્દી અને રા. રા. હુરજીવન ભગવાનજી શુકસે તેને ટેકો આપ્યો કે બીજા નિબંધો હાપવાનું કામ હાથમાં લેતાં પહેલાં પરિપદનો આજ મુધીમાં થયેલો તમામ ખર્ચ અપાઇ જવો જોઇએ, અને તે ઉપરાંત અદસનનો અહેવાલ અને પરિપદનો અહેવાલ પણ હપાઇ તૈયાર થઇ જવો જોઇએ, તથા તેનો ખર્ચ અપાઇ જવો જોઇએ, કમિટિએ આ દરખાસ્ત સંવાનુમતે સ્વીકારી.

૨. નવમી બેઠક દારોબારી કમિટિની નવમી બેઠક છુધવાર તા. ૨૮ ડિસેમ્બર ૧૯૭૦ને રોજ થઇ તેમાં પરિપદ અને અદસનનો અહેવાલ જોઇને તે વિશે એક જ દસવ કરવામાં આવ્યો, કે આ અહેવાલ હાપવા મોકલવાને મંત્રીઓને પરવાનગી આપવામાં આવેલે, પરંતુ હાપવાનો ઓર્ડર એક અહેવાલમાં મુધી આપવો નહીં, અને તે દરમિયાન કોઇપણ સભાસદને વાંચવા જોઇતો હોય તો તે રા. કાકોરને ત્યાં રાખ્યો છે, અને તેમાં કોઇને સૂચના કરવી હોય તો તેમ કરવાની છૂટ છે: એ મુદ્દત દરમિયાન એ અહેવાલ સળધી કોઇ તરફથી સૂચના ન આવે, તો તે મંજૂર થયેલો ગણી લેવો. આ દસવ બીજી દિવસે ટપાલ મારફત બહાર ગામનાં સભાસદોને મોકલવામાં આવ્યો હતો.

૩. છલ્લી બેઠક રવિવાર તા. ૧૨ માર્ચ ૧૯૭૧ને રોજ થઇ તેમાં રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકસ, ખા. બ. બેજનજી મહેરવાનજી કમરી, મિ. શુભામ-મહમ્મદ મુનશી, મિ. ઉસ્માન ખયચ, રા. રા. કલ્યાણરાય બેઠાભાઇ બક્ષી, અમૃત-લાલ રણછોડદાસ બક્ષી, શુભામરાય વજેશંકર છાયા, કેવળરામ માવજી દવે, અશ્વિયંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ, નરબેરામ અનોપચંદ મહેતા, કૌશિકરામ વિપ્લવરામ મહેતા, છેલ્લાંકર લક્ષ્મીશંકર બક્ષી, હુરજીવન ભગવાનજી શુકસ, જન્મશંકર મહાશંકર છુચ, ભાનુચંદ્રરામ નિર્મલરામ મહેતા, અને બલવંતરાય કાકોર હાજર

હતા. હાજર થવાની અશક્તિને માટે દિલગીરીના કાગળ મિ. સ્ટીવન્સન, રા. રા. હુરિલાલ માધવજી ભટ્ટ, દ્વારકાંદાસ લાલજી સરૈયા, પ્રાગજીભાઈ મથુરભાઈ પટેલ અને પ્રાણશંકર ભવાનીશંકર જ્ઞેશીના આબ્યા હતા. આ બેઠકમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ સર્વાનુમતે થયા.

૧. રા. રા. મણિશંકર ગૌરીશંકર ભટ્ટ અને કેવળરામ માવજી દવેની દરખાસ્તથી રા. રા. વેણીલાલ રણછોડદાસ બક્ષીને બદલે રા. રા. કૌશિકરામ વિદ્યન-હરરામ મહેતાને ઓડિટર નીમવામાં આબ્યા.

૨. રા. રા. હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ અને કલ્યાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષીની દરખાસ્તથી ઠરાવ થયો કે પરિપક્વના હિસાબનું બેલેન્સ શીટ અને ઓડિટરનો રિપોર્ટ મંત્રીઓએ છાપી કારોબારી કમિટિના સભાસદોમાં બહેંચવો અને પછી દસ દિવસ સુધીમાં એ સંબંધી કંઈપણ દરખાસ્ત ન આવે તો તે બંને મંજૂર થયેલ સમજવાં.

૩. રા. રા. ગુલામરાય વજ્રેશંકર છાયા અને અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષીની દરખાસ્તથી ઠરાવ થયો કે પ્રદર્શન ખાતે આગળ મંજૂર કરવામાં આવેલી રકમ ઉપરાંત થયેલો ખર્ચ પરિપક્વ પ્રકારથી અપાયેલો છે તે મંજૂર કરવામાં આવેલો.

૪. વિશેષ નિબંધો છાપવાની ચર્ચા નીકળતાં રા. રા. બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોરે જાહેર કર્યું કે ૧૧૦ નિબંધોમાંથી સાક્ષર કમિટિની બે બેઠકમાં મળીને ૧૦૭નો વિચાર થયો હતો, તેમાં ૩૭ નિબંધોને “ના કબુલ” કરવામાં આબ્યા હતા અને ૭૦ ને વાંચવાનો અગર “વાંચેલા ગણી લેવાનો” તોડ કહાડવામાં આબ્યો હતો; છેક મોડા ત્રણ નિબંધો આબ્યા હતા તેમાંથી બે વંચાયા હતા. અને એક “વાંચેલા ગણી લેવા” ના વર્ગમાં મુકાયો હતો; અને છેક છેલ્લી ધડિએ રેવ. દા. ટેલર અને રા. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ પરિપક્વમાં ન આબ્યા એટલે તેમના નિબંધ “વાંચેલો ગણી લેવા” ના વર્ગમાં ગયા હતા, તો નવી વાચનમાળાને લગતી ચર્ચા પરિપક્વમાં થવા હેવાનું સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠકમાં હતું હતું તે બીજી બેઠકમાં ઉડી જતાં રા. રા. હુરિલાલ માધવજી ભટ્ટનો નિબંધ પરિપક્વ આગળ વંચાયો હતો. આ સર્વ હકીકત અને સાક્ષર કમિટિની પ્રથમ બેઠકના રિપોર્ટમાંની કલમ ૬ અને ૭ જોતાં તેમજ એ કમિટિની બીજી બેઠકના રિપોર્ટમાંથી કલમ ૨ જોતા, “વાંચવો” અને “વાંચેલો ગણી લેવો” એ બે વર્ગો વચ્ચે સાક્ષર કમિટિએ શો બેદ રાખ્યો હતો, અગર કંઈ પણ બેદ રાખવાની કમિટિની ઇચ્છા હતી કે નહીં, તેમજ બે કંઈપણ બેદ આરંભમાં રાખવામાં આવેલો હતો તો તેને છેક છેવટ સુધી દંદતાથી પગગી રહેવામાં આબ્યું હતું કે શી રીતે, એ વિષે નિર્ણયાત્મક અભિપ્રાય આપવાનું કામ સહેલું હતું નહીં: સાક્ષરકમિટિના જુદા જુદા મજબોના મન ઉપર આ વિષય સંબંધે જુદી જુદી છાપ પડેલી જણાતી હતી, એ હકીકત ઉપર વર્ણવેલી મુશ્કેલીનું સમર્થન કરતી હતી, એટલુંજ નહીં પણ એ મુશ્કેલીનો ઉપાય કરવામાં આડે આવતી હતી. વળી

બધાજ હાપવા અસક્ય તેમજ બિનજરૂરી અને પરિપદની નામના વધારનાર ન હોવાથી કયા છોડી દેવા એ વિષે સાક્ષરકમિટિમાંના તેમજ બીજા જેની જેની સલાહ મારગમા આવી તે દરેકે એવી જુમેદારી પોતાને માથે બોળવાની ના કહી. વગેરે કારણથી પરિપદ આગળ વચાચેલા અને વાચેલા ગણી લેનાયલા એ જાને વર્ગના મળીને ૭૨ નિબંધોમાંથી હાપવા માટેની પસંદગી કરવાનું મુકદ્દમ અને દરના ચવાનું કામ જેને માથે પડ્યું, તેણે ૩૮ પસંદ કર્યા, જે પૂર્ણ હાપનામા આવ્યા છે, અને બીજા બેનો અતિ ટુકો સાર આપવામા આવ્યો છે આ એકતાળીશમાંથી ૨૮ પરિપદ આગળ વચાચેલા જામાના છે, અને ૧૨ પરિપદ આગળ “વાચેલા ગણી લીધેલા” ૨૮ માંના છે. નવા લેખમાં ઉત્તેજન આપવાની ખાતર એમના (સાક્ષરકમિટિએ સ્વીકારેલા) નિબંધો તો હાપના જોઇએ એ દલીલ પણ વળનદાર નથી, કેમકે સાક્ષરકમિટિના રિપોર્ટ અહેવાલના ત્રીજા પ્રકરણમાં પૂરે પૂર્ણ હાપચેલા છે, એટલે સાક્ષરકમિટિની પસંદગીની હાપ એ પ્રકરણ દ્વારા કાપમને માટે પ્રસિદ્ધ થતા એવું ઉત્તેજન પૂરેપૂરે મળી રહેછે સારાશકે આપણી પાસે અસારે કેટલી સિયક છે, અને એમાંથી હજી બીજા શાશા ખર્ચ આવશ્યક છે એ સર્વ ધ્યાનમાં લઈને તેના એક પેટા ભાગ તરીકે જ રહી ગયેલા ૩૦ નિબંધોમાંથી હાપનાને માટે કયા પસંદ કરવા તેનો નિચાર કરવાનો છે.

૨. ૨ બંધવંતતાયની આ હકીકત ઉપરથી સભામા જુગ્મ્સાળધ વાદવિવાદ થયો. તેમા ૨૧ ૨ જુલાબરાય વજેશંકર હાયા, કંવાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી, દયપતરાય ભગવાનજી શુક્લ, કૌશિકરામ વિંધનહરરામ મહેતા, એ સાક્ષરકમિટિના સભ્યોએ, તેમજ ૨૨ ૨ હજીન ભગવાનજી શુક્લ, અમૃતરાય રણછોડદાસ બક્ષી, જનમરાકર મહાશકર ધ્રુવ, વગેરે એ ભાગ લીધો, અને છેવટે નીચે પ્રમાણે બે ઠરાવ થયા

૨૧ ૨ કંવાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી અને કૈનજરામ આનંદ દેવની દરખાસ્ત ઉપરથી સર્વાનુમતે ઠરાવ કરવામા આવ્યો કે પરિપદ આગળ વાંચનામા આવેલા નિબંધોમાંથી જે ૧૫ નિબંધો હાપવા નથી તેમાંથી કયા નિબંધો હાપવા અને કયા છોડી દેવા તેનો નિકાલ કરવાનું કામ ૨૨ ૨ બંધવંતરાય કંવાણરાય ઠાકોર, ૨૩ ૨ હરજીવન ભગવાનજી શુક્લ અને ૨૪ ૨ કૌશિકરામ વિંધનહરરામ મહેતાને સોંપનામા આવેછે

૫ અને ૨૧ ૨ કંવાણરાય જેઠાભાઈ બક્ષી અને મિ ગુનામમહમ્મદ મુનશીની દરખાસ્ત સર્વાનુમતે સ્વીકારવામા આવી કે “વાચેલ ગણી લેના” એ વર્ગના નિબંધોમાંથી ૧૬ હાપવા નથી, તેમાંથી એક પણ હવે હાપવા જરૂર નથી

૬. “અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ”ના પુસ્તકની હાપાગણી, બધામણીચિત્ર વગેરેના ખર્ચનો એકકર સરવાલો રૂ. ૨૪૦૦૭ સુધી થવા જશે એ હકીકત ૨૧ બંધવંતરાય ઠાકોરે રજુ કરી તે ઉપરથી ૨૨ ૨ અમૃતરાય રણછોડદાસ બક્ષી અને કૌશિકરામ વિંધનહરરામ મહેતાની દરખાસ્ત ઉપરથી પુસ્તકની કીમત ચર્ચાનુમતે રૂ. ૨૫ની રકમવામા આવી

૭. ગ. ના બંધનતરારે હકીકત ગ્જુ કરી કે સત્કારમંડલના સભ્યો, સ્વીકારાયેલ નિબંધોના કર્તાઓ, સાક્ષર કમિટિના સભ્યો, પ્રદર્શનમા વસ્તુ મોકલનાર રાજ્યો અને બીજા પ્રદર્શકો, પરિપક્વ ભરોળ કમિટિના આશ્રયદાતાઓ અને સભ્યો, ત્રીજી પરિપક્વ કમિટિઓના સભ્યો, સાહિત્યસભાઓ અને સાહિત્યવિષયક સંસ્થાઓ, અને વર્તમાનપત્રો એ સર્વનો એક એક નકલ કારગારી મંદ્ય પામેથી ભેટ તરીકે મેળવવાનો હક્ક છે, એમ સ્વીકારીએ, અને કોઈને પણ એકથી વધારે નકલ ભેટ ન આપવી, એવો નિયમ કરીએ, તો ભેટની ઓછામાં ઓછી ચાખ્યો નકલો પહોંચાડવી જોઈશે. આ ઉપરથી ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે કોઈને પણ એકથી વધારે વ્રત ભેટ ન મોકલવી અને એક દર ૪૦૦ નકલ ભેટની મોકલવી.

૮. આવું વજનદાર પુસ્તક પહોંચાડતા ખર્ચ થશે તેનો વિચાર કરી રા. રા. અમૃતલાલ રણુગોડાસ બક્ષી અને કે. ના. ના. માનવ દેનેની દરખાસ્ત ઉપરથી એ માટે રા. ૧૦૦ ૧૦-૬ ની રકમ સંપાત્રિત મળૂં કરવામાં આવી.

૯. ગ. ના અમૃતલાલ રણુગોડાસ બક્ષીએ બાકીની છસો નકલ સાચવવાનું માથે લીધું અને મિ. ઉસમાન બચવે મુકસેલેરા અને બ. હોમસ્ટ કરા વગેરેનું માથે લીધું, તે ઉપરથી એ બંનેનો ઉપકાર માનીને સંપાત્રિતને હાગ થયો કે પ્રતો રા. રા. બક્ષી સાચવે, અને મિ. ઉસમાન વેચાણની ગોઠવણ કે તથા જંગત આસતી જય તેમ તેમ રા. રા. બક્ષીને ત્યાં ભરે.

૧૦. મંત્રીઓની દરખાસ્ત ઉપરથી હાન કરવામાં આવ્યો કે પરિપક્વો હિમામ રાખ્યા બદલ તથા તેને અંગે કરેલા કામકાજ બદલ રા. રા. મલિસકર ગૌરીસકર બંદના ભાવનગર સ્ટેટના કારકુન મિ. ગિગ્ગિનશ કરને રા. ૧૫૫ અને એમના બે માણસને રા. ૬૫ની બક્ષીસ આપવાનું મળૂં કરવામાં આવે.

૧૧. રા. કોકારની દરખાસ્ત ઉપરથી સંપાત્રિતને હાગ થયો કે "અહેવાલ અને નિબંધમથલ" માં દિસાબના પ્રકલ્પ, કારોમારી કમિટિની છોઈ બેઠકોનું પ્રકરણ, શુદ્ધિપત્રકો, મુખપૃષ્ઠો આદિ થઈને આઠ રૂબાં છાપના માટે રા. ૮૮ અને કપડાની ખંધામણી માટે રા. ૨૦૦ મળૂં કરવામાં આવે.

૧૨. અનેક સભ્યોની સચના ઉપરથી સંપાત્રિતને હાગ થયો કે રા. બલવતરાય કથાણુરાય હાકોને કારોમારી કમિટિ તરફથી- "કુલ નહીં તો કુલની પાખડી" એ ધોરણ-સોનાનું એક નદાનું ધરિયાલ અને છોડા-યોગ્ય લેખ કોતરીને ભેટ આપવાને માટે રા. ૨૦૦ બસો મળૂં કરવામાં આવે.

૧૩. અને એજ મુજબ સંપાત્રિતને હાન થયો કે રા. ભાનુસંખરામ નિર્જીણરામ. મહેતા અને બંધનતરાર વગેરેના છાપાને રા. ખયાસ ખયાસની રૂપાની અડાળાઓ

ચોખ્ખા લેખો તત્કાલે જોઈ આપનારો મારે રૂ. ૧૦૦૦ નો મણુ-ક નાખા આવે છે

૧૪. કોઈની સચના ઉપથી મર્યાદાને હંગમ થયો - કાગળાથી જે કંઈ બચે અને વેચાણમાંથી જે મંદ નોકરી આપવા આવે તે મંદ નકમ ત્રીજી પરિષદ કરેલા પાયા હંગમ પ્રમાણે અમલ કરવાને મારે. ૧. અમલનાય મણુ-ક નામ બધીએ તથા બનનારના કાંઈ ત્રીજી પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ ના મંદ મણુ-ક નામ, આનંદશક અને કામગીરી ત્રીજી પરિષદ આપેલી લેખોના કમિટિને મોકલી આપવી

આ પ્રમાણે મંદ કામગીરી વ્યવસ્થા રીતે, તથા તા. ૧૧ એપ્રિલ ૧૯૦૮ થી આ પરિષદની પરિપત્રના અને કારોબારી કમિટિના સ્તંભ મંદ મંદ / મંદગારી કમિટિના પ્રમુખ તરીકે ઉત્તરોત્તર રીતે પાઠ ઉતાર્યા તે મારે. ૨. દરપત્રના ભગવાનજી ગુપ્તને પાઠો થયો ઉપકાર માનીને, કારોબારી કમિટિના પરિષદના પરિષદમાંથી સાથે પોતાના બધાં પરિષદની ઉપરિષદ કરતી નિમજ્જન થઈ કમિટિ, પેટાકમિટિઓ, અને અધિકારીઓના જે કાર્યોમાં સહકાર આપવાનામાં વર્તેલા છે તેથી વાચના સતોત અને આનંદ પામો અને એવો મંદ આપના મારે કરવાની વધતી અને ખાવતી નવી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્તરોત્તર શ્રદ્ધા પામો

પરિણિષ્ઠ

ક

ઉપરના કામ ૧૨ અને ૧૩ વિષે—રૂ. ૩૦૦૦ નણુ-ક પરિષદ બહોળા કમિટિને હસ્તપ્રત બહોળામાં જમા રાખી મંત્રીઓના વિનંતિ

૧૯૦૮ તા. ૧૫ ૩ ૧૧

૧. દરપત્રના ભગવાનજી ગુપ્ત

૩જી ગુજાની સાહિત્ય પરિષદની રીતોમાં કમિટિના પ્રમુખ,
ગાંધી

મહેરબાન સાહેબ

મારાબારી કમિટિએ અમને નહાની નહાની મુદત બેટ ચોખ્ખા લેખ સાથે આપનાના કામ કરા તેને મારે અમારી પાસે મિટિંગ ઉપકાર માનવાને પૂરતા રાખે નથી

કમિટિના અને આપના સમુદાય વિશ્વાસ વગર, તેમજ મંદ મિટિઓ, અધિકારીઓ, મંદો આદિ સવના ઉમંગભર મહામર વગર આપના કારિયાસાહે ઉપાડેલુ આ મેહ કામ પાઠ નજ ઉતરત એ દેખીતુ જ છે એટલે મંત્રીઓને મિટિંગે જે માન આપ્યું છે તે અમારા એવાની કામગીરીને મારે નહીં પણ તમામ કામ તમામ મરનાગ્યો દ્વારા સારી રીતે પાઠ ઉતર્યું તેના મતોની ગેર બહેન નિગાની દાખલ જ મણુવાનું છે

વળી કમિટિનો ઠરાવ અહેવાલમાં હાથમને માટે જાણે એટલે એ ગાન અમને પૂરે પૂરું મળી જનારું અને ભેટા વસ્તુઓ સ્વીકાર્યાથી કંઈ જ વધારે નથી આપણા દેશની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ હજી બાકીનાવ્યામાં છે, અને તેમને માટે જોઈતા નાણાં મળી રહેતા નથી એ જાણીતું છે, તો એના ફાળામાંથી આ જાતના ખર્ચને વિશે-આપણો ફાળો ભગવાન આપ્યા કાંઈવાનાડના ગૃહવ્યયોમાં તેમ જ બહારની દુનિયામાં-એ મત થાય એમાં શંક નથી કમિટિએ નવેમ્બર ૧૯૦૮થી આ વાતનો વિચાર કરના માણે તારથીજ એની વિરૂદ્ધ અમે મૂલીએ દંડતાથી ચલા છીએ હજી પણ અમારો એજ મત છે અને અમે ત્રણેયે પરિપક્વના ફાળા વિશે એની વૃત્તિ ગણી છે, તથા એ વૃત્તિનું વર્ણન એના શબ્દોમાં અનેકવાર કરેલું છે, કે એ ફાળામાંથી અમારે કંઈપણ સ્વીકારવું કે નહીં અશક્ય છે

આ સર્વ વાગ્યું બાનમાં લેરો અને કમિટિનું પૂરેપૂરું માન જાળવીને અમે અધીન વિનંતી રીએ છીએ ને સ્વીકારના રૂપા કંગો કે આ રૂા ૩૦૦૦ ત્રણસોની મુકમ ખર્ચિદ બહોળ કમિટિના ફાળામાં જમા ના મોકલાવી દેશોછ હાય એજ વિનંતી

બલવંતરાય કંટયાણુરાય ઠાકોર,
ભાનુમુખરામ નિર્મણુરામ મહેતા,
બલવંતરાય વજ્રેશંકર છાયા,
મંત્રીઓ.

ખ

ઉપરના ઠરાવ ૪થી નીમાયલી પેટાકમિટિના રિપોર્ટ.

૧ અમારે તપાસી જોવાના ૧૫ નિબંધોમાંથી એકને વિશે એમ કહેવામાં આવે છે કે એ નિબંધ તેના કસ્ટો અને મંત્રીઓમાંના બે એ ત્રણની રચ્ચે ગેરવહે પડ્યો છે

૨ બાકીના ૧૪ વિબંધો અમે વાંચી ગયા છીએ અને ત્રીજી પરિપક્વ આ “અહેવાલ અને નિબંધમંદ્ર” નું પુસ્તક પ્રકટ કરવામાં વિલગ થવો ન જોઈએ એ કારણથી અમે એ નિબંધોમાંથી નીચેના વીણી દાદેના પાંચ પરિચ્છેદો હાપવાનું ઠરાવીએ ઊંચે

ગમડે

તા ૨૦ માર્ચ ૧૯૧૧

હરજીવન ભગવાનજી મુકલ
દૌશિકરામ વિમ્લહરરામ મહેતા
બલવંતરાય કંટયાણુરાય ઠાકોર

(૧)

“હારમાળાનો લેખક”—એમાંથી—

(લેખક—શ. રા. હરિરાય ભગવંતરાય જીવ)

આ ઉપરથી મ્હારું કહેવું એવું નથી કે હારમાળાનું કાવ્ય યથાર્થિત પ્રેમાનન્દનું એકલાનું લખેલું છે. હાય જેટલી પ્રતો બહાર આવી છે તે તમામ સંશયભક્ છે અને તે ઉપરથી કાવ્યના એ પ્રકારના વિભાગ થઇ શકે તેમ છે. (૧) ભક્તિ અંગ; (૨) સવાદ અંગ કૃષ્ણગતનના પદો જે હાર પ્રાપ્તિ સમયે પ્રાર્થનારે નાયકના મુખમાં ચોભાયેલા છે તે પદોમાના ટેટલાક મહેતાનુકૃત હેય તેમાં છે. એટલે કે મહેતાનું ભક્તિમય આત્મા માથે યોના જોને તદ્દપ હવા ભક્તિ અંગમાં ગહેતાનું રમેલા અથવા મહેતાનું પદોનું અનુક્રમણ કરી તદ્દવત દેખાતાં પ્રેમાનન્દ કે કોઈ અન્ય કવિઓનાં બતાવેલા પદો એ કાવ્યના ધુમી ગયાં હોય તો તે તદ્દન અસંભવિત નથી. પરંતુ આ કાવ્યનું મુખ્ય અંગ સવાદ છે, અને કાવ્યના લેખની અર્થમા તે ખામ ઉપયોગી છે. હારમાળાના કાવ્યમાથી સવાદ ભાગ કાઢી નાંખવામાં આવે તો તે કાવ્ય કેટલું લોકપ્રિય નહે અને તેની શુ િધિન યાપ તે વાચકને અવાનુભવથીજ કહી શકાશે. એ સવાદ અંગ પરત્વે બોધતાં આપણે કહેવું જોઈએ કે તેમા કવિ શિરોમણિ બડ પ્રેમાનન્દનાજ હાથ અડેલા છે. તે અંગમાં જે સોન્દર્યકે લાલિત્ય છે તે કવિ પ્રેમાનન્દનુંજ છે. અને તેમા જે જે હોય કે ખામી દેખાય છે તેપણ કવિ પ્રેમાનન્દનાજ છે. એટલે તે કાવ્યના એ મુખ્ય અંગના કર્તાનું માન એકલા પ્રેમાનન્દનેજ આપવું પડતું હોઈ, આનોય રહેલા કાવ્યના ભાગ માટે અગ્રણ્ય રહેલા માનના ગમે તેટલા વિભાગ લઈએય તેપણ તે કાવ્યના મુખ્ય લેખક અને કર્તા તરીકેનું મુખ્ય માન તો કવિ પ્રેમાનન્દનેજ થઈ છે.

(૨)

“ગુજરાતી જુના ગીતો”—એમાંથી—

(લેખક—શ. રા. કવિ ભવાનીશકર નરમિહરામ)

લીંબડીના કવિ મીઠા હાડી કૃત રાસ.

સામળ મેયર વાતડી, ઉત્તમ આરો માન,	
રાન્દ પુનમની ગનરી, નદ્ર ચડ્યો આકાશ	૧
એવે મમે હરિ આરીઆ, વંદાનને ચોડ,	
ગોગ્ગીમા વેદ વગાડીઆ, તે મુહૂઆ ત્રિલોક,	૨
અજટકુવ પરંત ડોલીઆ, ડોલીઆ નર હવ નામ,	
મો જપેયા બોલીઆ, સાબગતા તે ગમ	૩

જાતાં વળતાં થંભીઆં, નદિઓ કેરાં નીર;	
વચ્ચને બાળ વિદ્યંગીઆ, પીતાં પીતાં ખીર.	૪
ખગ, મૃગ અવણુ કરી રહ્યાં, તણુ ન વઢે ગાય;	
ઠારો ઠાર કરી ગયાં, તણુ આરા મુખમાંય.	૫
પવન રહ્યા મુરછામને, મુનિવર મુઝવા ધ્યાન;	
વળી રહ્યા વિદ્યંગામને, વન ઊપર વૈમાન.	૬
વાન વળ્યો વન વેલનો, પ્રકટ થયાં રણ કુલ;	
લોહ દલ્યો રંગરેલનો, આનંદ અતિ અનુકુળ.	૭
એ મોરલીના તાનમાં, બ્યાકુળ થઇ ત્રજનાર;	
એકેકની સાનમાં, હોડીઓ હારો હાર.	૮
અવળાં આમ્રણુ પેરીઆં, અવળાં ઝોદયાં ચીર;	
અવળાં ઝોદયાં લેહેરીઆં, છુલ્યાં સર્વ શરીર.	૯
એકેક આંછ આંખડી, એક એક મન મગન;	
ધરી હરિ ઊપર ધાંખડી, કરી રહી મળવા મન.	૧૦
મેલ્યા પિયુ સુત જ્ઞાતને, મેલ્યા તે માતને તાત;	
મેલી નાતને જાતને, જોતા ઉન્મત્ત વાત.	૧૧
મેલ્યાં મદિર માળીઆં, મેલ્યાં રાખ્યને પાટ;	
મેલ્યાં જોખને જાળીઆં, લીધી વનની વાટ.	૧૨
વન આવી વનિતા મળી, લાગી હરિને પાપ;	
"જાઓ જાઓ પાછી વળી", એમ બોલ્યા મદુરાય.	૧૩
"પીયુ સેવો પોતા તણા, જે દીધા જમદાધાર";	
"એ તમને સોદામણા", જે પતિવ્રતા નાર	૧૪

* * * * *

અલમેલીતુ એટલે, અગ થયું ઉલ્લાસ;	
તત્પર થઇને તેટલે, રમવા રચીઓ રાસ.	૧૫
વેગે પત્રવટ વાળીઆ, મોરલી રાખી કર માંય;	
તાન ઊપર લઇ તાળીઓ, બળીએ ઝાલી બાંય.	૧૬
જણુ જણુ સાથી જૂજવા, બહાલે ધરીઆ વેપ;	
ત્રજ વરસાણા ગામની, એક એકને મલે બેશ.	૧૭
શરતો ફેર ધણો કર્યો, જાણે કનકનો કેટ;	
મોર મુકટ માયે ધર્યો, લટકે લોટને પોટ.	૧૮

ધરણીનું પડ ધમધમે, હેડે સળકે ગય,	
કુરમનું અંગ કમકમે, નાચે નાચ નરેશ.	૧૯
ચાર ઝોડીને ચુંદડી, આમણ પહેરી અનપ;	
ફરે ફરે ને લે પુદડી, ગોપીને પ્રજાભૂપ.	૨૦
કાંખી કલ્કાં કમકમે, ધુવરાનો ધમકાર;	
પાયે નેપૂર ખમખમે, બેડી તણે ઝણકાર.	૨૧
ફુંદબી વાગે દેના, પુષ્પ તણે વગ્ગાદ;	
પય, માકર, ખૂંત સેવના, જમે થઈ રણિયાત.	૨૨
વાજાંત્ર દેગ વાજા, ચરણાણુ નો સેર;	
તાવ, પખાજ, રવાજમા, જાંત્ર તણે ધનધોર.	૨૩
રાત ફરી ખટ માસની, મોની પૂરી આશ;	
કહે મીઠો એ ગમની, વાત વદી ગ્યા વ્યામ.	૨૪

(એક પ્રાચીન લોક ગીત.)

“ વેણુલાં બલાં વાયાં રે. ”

સુગલ ઉગ્યોરે, મરોવરીઆની પાળે કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 બમરા ઉડેરે, કેવડીઆની ડાગે કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 મેના કાપકરે, બોલે સરોવર ડાગે કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 નાચે ફૂદેરે, હગ્ગા ઉઝી ફાળે કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 સુતા ઉડેરે, લક્ષ્મીજીના કંથ કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 શુભ શબ્દોરે, બોલેઝે માધુ સત કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 લેન્ને લેન્નેરે, શ્રી રામના નામ કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 દેન્ને દેન્નેરે, દીન જનને દાન કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 કરન્ને કરન્નેરે, કાંઈ મંગળ કામ કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 ગાળે ગાળેરે, હગ્ગિના ગુણુ ગાન કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 લેન્ને લેન્નેરે, દાતણુની ઝારી કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 ન્હાળે ન્હાળેરે, નગ્ને સૌ નારી કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 મુખ હુળેરે, નગ્ને નૌ નારી કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 મુખ હુળેરે, પામરીયુને છેડે કે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.
 બેસન્ને બેસન્નેરે, દગ્ગારને ડેલે રે, વેણુલાં બલાં વાયાં રે.

મકત મૂળદાસ અમરેલીના રહેવાશી સાધુ અને સ્વામિનારાયણ સપ્ર-
 દાયના માધુ મુકતાનંદના મામા હતા. તેઓએ અમરેલીમાં સમાધિ લીધી
 હતી. તેમની રચેલી “ અનુષ્ઠ મ ચુંદડી. ”

(૫૬.)

પ્રીતમ વરની ચુંદડી રે, મહાસંત ઝોદવાને મળીયા,
 જોલે ઝોડીને અમર થઇને, અકળ કળામા ભરીઆ (ટક)

- બ્રહ્મ સ્વરૂપે મેહુલા છુટવા, વરસે વૈરાગ્ય વાદળીયું; પ્રિતમ. ૧
- ગગન ગરબ્જે ઘોરમ કરે, યો-દિહ ચમકે વિભળીયું રે. ,
- ધર્મના ઘોરીય રે લઘ કરી, હરિનામ હજે જોતરીઆ; પ્રિતમ. ૨
- ખમીસાનીર ધરણી ખોદી કરી, રણકાર રાંપડીયું રે.
- વિવેક રૂપી વણુ વાવીઆં, પાને કુલે યધ રળીઆ; પ્રિતમ. ૩
- આનંદ સ્વરૂપે હગી રજા, મનનો માહિના ગળીઆરે.
- વિચાર કરીને વણુ વીણીઆરે, શ્રીનામ ચરખે લઘ ચઢીઆ; પ્રિતમ. ૪
- કુતુહિં કપાસીઆ કોરે કર્યા, પ્રવૃત્તિની મુણીયું વણીયું રે.
- નિર્મળ નિર્મળ કાંતીઆ, સુખમણાડ તાણે લઘ લાણીઆ; પ્રિતમ. ૫
- ત્રિગુણી માયાનું રે પાણુ કર્યું, નરત-સૂરત નદિયું બગણી રે
- સોનરી રંગ ચઢાવીઓ રે, સત નામ દોરો લઘ વણીઓરે. પ્રિતમ. ૬
- શુભ જ્ઞાન બુદ્ધિના બુદ્ધા ભર્યા, નિત્યરંગ સવાયો ચઢીયો રે. પ્રિતમ. ૬
- સૂધરે સતગુરના નામની, સતનામ દોરો ભરીઓરે;
- સતદૃષ્ટિએ ખીચી ચુંદડી, જોનો વણુનારો બુદ્ધિનો બળીઓરે. પ્રિતમ. ૭,
- માયાનો રે માંડવો બાંધ્યો, ગીત ગાય સાહેલીયું રે;
- મમતાનો રે માણેક રતંબ રોપીઓ, ખમીસાની ખારેકો વહેંચાણી રે. પ્રિતમ. ૮
- શિવને બ્રહ્માજી આલ્યા જનમાં, નરત-સૂરત જનડીયું રે;
- પરણાબ્યા પરિબ્રહ્મને નારદે, જ વેદ લઘને ભણીઆરે. પ્રિતમ. ૯
- ઓખણુખ વોંખણુ રવાઝોડો, ત્રાક, સરાડીનેજ તીર;
- ગોરે આપી કન્યાદાનમાં, રિદ્ધિ સિદ્ધિ દોલુ ગાયડીયું રે.
- ગોત્રીજ દેવ આબ્યા સ્થાપનાબ્જે, શિખ માગેરે સાહેલીયુ રે. પ્રિતમ. ૧૦
- હરદમ સ્વરૂપી રથ જોતયાં, મનતો મુનિવરના મળીઆ;
- મૂળદાસ ગુર પ્રતાપથી, રથે અવિનાશી ચઢીયારે. પ્રિતમ. ૧૧

૩.

“હિંદુસ્તાનમાં અપાતી કેળવણી વિષે સામાન્ય અર્થા”-એમાંથી.

(લેખક:—૨૧. ૨૧. શિવદત્તરાય ત્રીકમલાલ માંકડ.)

સરકાર તેમજ પ્રજાજનો તરફથી એવી પણ ફરિયાદ થવા કરે છે કે હાલ વિદ્યાર્થીઓમાં નીતિના સંસ્કારો ઓછા જોવામાં આવે છે. નીતિની કેળવણી વિ

(૧) બ્રહ્મ. (૨) કામા (૩) સુપ્રમણા. (૪) નાર જ્ઞાન દ્વાતીતિ નરદ: (૫) લાકડાંના નાના ઘાટના મુચલ. (૬) વહાણોનો વાંસ. (૭) જુવાર બાજરીના કણુસ નો ઢાંડો.

શિષ્ટ મત એવો છે કે નીતિપુસ્તકો કરતાં, શિક્ષકોનાં આચરણુ મિથ્યોમાં નીતિના સંસ્કારો વધારે સારી રીતે પાડી શકે છે. એજ મત આપણી સરકારે પણ માન્ય રાખ્યો છે; તેથી જો શિષ્યોની નીતિની કેળવણીમાં કંઈ ખામી જણાતી હોય, તો તે માટે શિક્ષકોની પસંદગી જ દોષવાળી ગણાવી જોઈએ.

ધર્મના શિક્ષણુ વિના નીતિનું શિક્ષણુ ખાંગળું રહે છે, અને આપણા ધર્મનિષ્ઠ પ્રજા-જનોની મુખ્ય દરિયાદ એવી છે કે હાલની કેળવણી લીધેલા હોકરાઓ ધર્મશ્રદ્ધ યથા જાય છે. આ આક્ષેપ ધણો ગંભીર છે. હાલ અપાતી કેળવણીમાં અધર્મ તરફ પ્રેરનારું તત્ત્વ સમાએલું છે એમ સિદ્ધ થાય તો સરકારની કેળવણીની રાજનીતિમાં હતાકલે ફેરફાર થવો પડે છે; પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં આ આક્ષેપમાં બહુ વજ્રુદ દેખાશે નહિ. સને ૧૮૫૪ના કલકત્તા યુનિવર્સિટીના ફાન્સેકેશનના બાપણુમાં, મિયનરી ડૉ. ડહના મરણુ સંબંધી બેસતાં, સર હે સ. એમને જણાવ્યું હતું કે “હું જાણું છું તેમ, વિજ્ઞેતા અથવા ધર્માચાર્યો એ એ વર્ગના પુરો સિવાય ધર્મનો કદિ બહોળો ફેલાવો થઈ શક્યે નથી. હિંદુસ્તાનની ખ્રિસ્તિય સરકારે, ઇચ્છાપૂર્વક (અને એથક ઉદ્દાપણુપૂર્વક) પોતાના ભૌતિક બળને લીધે તેમ કરવાની જે સક્તિ પોતાને પ્રાપ્ત થઈ હતી તેનો ઉપયોગ નહિ કરવા પૂરતો મનોનિઘ્રહ કર્યો છે, અને રાજધર્મ આ દેશ કદી સ્વીકારશે, તો તે કાર્ય બીજા વર્ગની, અર્થાત ડૉ. ડહ જેવા ધર્માચાર્યોની, અસરથી થઈ શકશે.” મુસ-લમાન કાળમાં, અકબર સિવાય અન્ય મુસલમાન રાજાઓએ તાબાની હિંદુ પ્રજાને રાજબળથી વટલાવવા માટે જે પ્રયાસો કર્યા હતા, તેનું ફળ આતે એ થયું કે પંજાબમાં સીખો તથા દક્ષિણમાં મરાઠાઓ જાગૃત થયા, અને મુસલમાન રાજ્ય પડી જાગ્યું. આ ઇતિહાસ ખ્રિસ્તિય રાજ્યાધિકારીઓના મનમાં નાજેજા હતો. વળી ખ્રિસ્તિય શેઠોને તો તાબાની મુસલમાન પ્રજાની પણ ગણના કરવાની હતી. એટલે કાર્યક્ષેત્ર ખ્રિસ્તિય રાજ્યાધિકારીઓ રાજબળથી પ્રજાને વટલાવવાનો વિચાર માત્ર પણ ન કરે એ સહજ સમજ શકાય તેવું છે. દયાળુ સરકાર, આડકતરી રીતે તાબાની પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીઓ તરફ કેવો આદરભાવ બતાવે છે તે યોગ્યથી અજણું હશે. ત્રીશક વર્ષ ઉપર જ્યારે મદ્રાસના ક્રિશ્ચિયન ધર્માચાર્યો, સને ૧૮૫૪ના પ્રખ્યાત ડિરેક્ટને આગળ કરી, સરકારી પાઠશાળાઓ તથા હાઈસ્કૂલો કાઢી નાખી, તેમને ખાનગી સાહસ ઉપર છોડી દેવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા, ત્યારે સરકારે તેમની માગણી ન સ્વીકારતાં, એવો જ આશ્રય લેવો પડશે, અથવા તો તેવી કેળવણી લેના તેઓ જંધ થઈ જશે, જે બંને પરિણામો અનિષ્ટ છે; અર્થાત સરકાર સમજતી હતી કે સરકારી શાળાઓ કાઢી નાંખવાનું સરકારનું પગલું દેશીઓમાં એવો વસવસો ઉત્પન્ન કરશે, કે દેશીઓને પાઠશીની શાળાઓમાં જવાની ફરજ પાડી, તેમને વટલાવવા સરકાર તૈયાર થઈ જશે. એ રીતે સરકાર તાબાની પ્રજાને વટલાવવામાં જેમ પોતાનું બળ વાપરતી નથી, તેમ તે પાઠશીઓની કળને પણ વસા યતી નથી. માટે ઇંગ્રેજ કેળવણીમાં સરકારે આપણા ધર્મ વિરુદ્ધનું તત્ત્વ દાખલ

ધર્માનુ નાની એસતુ એ યોગ્ય નથી હા, ઈંગ્લેન્ડે એ આ દેશમા આપી વિદ્યા (સાય-
ન્સ) નો પ્રચાર કર્યો છે ખરો, અને દુઃક સુધરેલા દેશમા વિદ્યાના પ્રચારથી ધર્મ-
નિ પુરો જાગ્રમણી ઉઠ્યા છે, વિદ્યા અને ધર્મ વચ્ચેના નિરોધ નિધે સ હે
મ મેદનના શરો મનનીય છે સને ૧૮૬૪ના કલકત્તા યુનિવર્સિટિના ડૉન્વોડશનન
ભાણુમા, નેણે, જે ડક્કની સ્તુતિ કરતા, પુત્ર હવુ, કે ડોઇ નિના (સાયન્સ) ના
નિપયને અધર્મ તર પ્રેરનારો કહીને તેનુ શિક્ષણ નહિ આપના તેણે ડહો આચલ
કર્યો નહોતો, ઘરણુ કે તે એમ મમજતો હતો કે પોતાનો ધર્મ સલ ઉપર રચા
એકો છે, અને બીજી કોઇપણ દિશાએથી આનતા સલનો તે મહાસલ સાયે સમનન
યઇ શકે છે આપણા ધર્મનુ મૂળ મલ ઉપર ગ્યાયુ નથી એમ કહેનાની ધૃષ્ટતા ના
કરી શકશે નહિ, તો પછી બીજી દિશાએથી મગતા સલનો તે સાયે પણ સમનન
યઇ શકે છે તેમ છતા પાશ્ચાલ ડેળવણી લીધેલા સુધારકોએ ઓગણીસમા સંકાના
પાશ્ચા ભાગમા જે દેખાવો કર્યા હતા, તેથી તે કંઠનણી વિષે ધર્મનિદ પુરુષો શકા-
શીલ થઇ ગયા છે ઝીસના ઇતિહાસ ઉપગના એક નિબંધમા આનોડ લખે છે, કે
ઝીસમા જ્ઞતિના ભેદો એ ઘણાજ અગલના-ખગ ધાર્મિક અને નૈતિક-ભેદો સમજ-
વામા આનતા હતા એવી “ બિન્ન બિન્ન જ્ઞતિના લેગેતુ એક જ રાજનમા સમેલન
થાય, લારે જે તેમના પેઢી એક જ્ઞતિનું સંપૂર્ણ સર્વોપરીપણુ ન થાય, તો મનુષ્ય
જીવનના મર્મ સબધો, તથા મનુષ્યોના સલાસલના સર્વ નિચાગેમા ઘોઠાગો થના
પામે, અથના પ્રજાબધુઓ તરીકે નિકટ સબધમા ગ્હી, મનુષ્યજીવનના મુખ્ય ઉદેશ
નિષેના મતભેદોને, મતાતરક્ષમાથી, ચલાની લેનાની એવા મનુષ્યોને ફરજ પાડનામા
આવે, તો તેથી સામાન્ય પ્રમાદ અને સંદેહની ઉત્પત્તિ થાન, અને મલાસલતુ અ-
ગિતન હવ નિયત નથી, પગતુ મનુષ્યની કે પનામાતથી જ ઉત્પત થયેલ છે, એવા
નિચાગે ઉત્તેજન મગે ” આર્યપ્રજનો ઇતિહાસ જોતા આના બહુ સમેલનો થયેલા
જોનામા આવે છે મહાભાગત યુદ્ધના પલ કાગમા જેને અનાર્ય ગણનામા આનતા
હતા, એવા માગવોએ, ઇ મ પૂ યોથા સકામા જૂના આર્યરાજ્યો ઉપર
નિજમ મેગરી પોતાની ગજનસત્તા સ્થાપી, અને તે રાજકીય વિશ્લવ સાયે, યુદ્ધધર્મનો
તે નાજઓને હાયે દેલાવો થયો તે પછી હિદુસ્થાન ઉપર અનેક અનાર્યજ્ઞતિના
હુમલા થયા, ચો જ્યારે ઇ સ ના માતમા ઝેકામા અરબસ્થાનમા મહમદ પેગબને
સુસલમાન ધર્મને ગતિ આપી, અને તે ધર્મના અતુયાવીઓ, પૂર તથા પત્રિમમા,
પગ જોસગી ઇસ્લામી ધર્મ પ્રવર્તાનના લાગ્યા લારે, જે કે પત્રિમના બહાદુર જર્મનોએ
પૂરોપને બચાવ્યો, પગતુ પર્વમાં રજયતો હાયા અને ઇસ્લામધર્મનો નિજમ થયો.
સુસલમાનનાગમા ગજનગથી ઇસ્લામધર્મનો પ્રચાર કરના ઘણો પ્રયાગ થયો હતો. તેમ
છના આર્યાનની આર્યપ્રજ પોતાના આચાગ નિચાગ બુધા દકાની ગખી શકી છે.

તેથી તે ટકાવ કરનાર કોઈ બહુસંસ્કૃત હોય જોઈએ એમ સદાજ નમનનય છે. આથી વિવેકાનંદ જેના પંડાઓના ફિલસૂફી એક નમયે જણાવ્યું હતું. “ આચાર્ય જ્ઞાતિનું બંધારણ બાધવામાં એકલા હિંદુઓએ વિનય મેળવ્યો છે, અને બીજી પ્રજાઓએ અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાં હજી વિનય મેળવ્યો નથી. + + + બેસઃ આ બંધારણ અનેક કારણોથી સર્પૂર્ણ નથી, તે છતાં જો એ બંધારણ ન હોત તો + + + + + મજબુત હંડાઓ સામે હિંદુઓને નક્કી મળત નહિ ” મામાન્ય ધર્મનિરૂપણો આર્યપ્રજાના ટકાવના સમર્થક તરીકે આપનિપદ જ્ઞાન તથા વર્ણાશ્રમધર્મ પ્રભાણના આચારને આમળ ધરે છે, બ્રિટિશ મન્યની યાપના થયા પછી ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રસારક મંડળીઓ પોતપોતાનું કાર્ય કરે જાય છે, એના મંથોગેમા આર્યપ્રજાના કાવ કરનાર તરફને તોડી પાડવાનો પ્રયામ થાય તે નામાન્ય પ્રજા સાખી શકે નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. સુધારકો એ તરફને તોડનાર તરીકે હંમેશા કૃણવણીને આજીવાણે છે, તેથી ધર્મનિરૂપણો હંમેશા કૃણવણીને દોષ દેવાની ઉતાવળ કરી એસે તેમા શું આશ્ચર્ય છે ? ખરું જોતા એ કૃણવણી દોષાર્થી નથી ખરી વાત તો એજ છે કે આપણા સુધારકો ઉપર આપણા ધર્મના સરકારો વિધિપૂર્વક નહિ પડવાને લીધેજ તેઓ, પરધર્મીઓના સગતિ સરકારોથી દોષવાદ જઈ, આપણા ધર્મ તથા ધાર્મિક સંઘાઓને નિંદવા તથા તોડવા તૈયાર થઈ ગયા હતા સુધારના પૂર જોમના સમયમા જે કરિ નર્મદાશંકરે આપણા ધર્મ તથા ધાર્મિક સંઘાઓ ઉપર પ્રબળ આક્ષેપો કર્યા હતા તે જ દેવિએ, મિશેષ જ્ઞાન થયે, પોતાના વિચારો ફેરી નાખ્યા હતા એ હકીકત ઉપસા અભિપ્રાયને પુટિ આપે છે ત્યારે કરિત એ થાય છે ૬ હાલના રિવાજો જમાનામા અવશરૂપે ટકી શકે તેમ નથી, તેથી જો આપણા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ધર્મના સરકારો પાડવાની સભાગ લેવામા નહિ આવે તે તેમને આપણા ધર્મ ઉપર અશરૂકા થઈ જશે જાહેર શાળામા જન્મે તાજાની કેમોના ધર્મોના અનેક ફાટાઓને સતોય આપી શકે તેવું ધર્મનું શિક્ષણ દાખન થઈ શકે તેમ નહિ હોવાથી, નરમરે એવી કૃણવણીથી જે રહેવાની રાજનીતિનો સ્વીકાર કર્યો છે, તેથી પ્રાથમિક શાળાના છેક ઉપસા ધોણોના, અને માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ શાળાઓના, વિદ્યાર્થીઓને આપણા ધર્મનું વિશિષ્ટ શિક્ષણ આપવા માટે પ્રજા તરફથી કંઈ યોજના થવી જોઈએ. તેવા વિશિષ્ટ શિક્ષણના પાયા તરીકે બાળકોની ધર્મશક્તિનો મામાન્ય રિક્કસ પ્રાથમિક શાળાઓના યોગ્ય ધોણોમા થઈ શકે તેમ છે અને થવો જોઈએ પદાર્થમાન બનાવના માટે કર્તા અને સાહિત્ય આદ્યક છે, એમ પ્રસક્ષ પ્રજાણથી નિશ્ચ કરાવી, આ અખિલ સદ્ગુણનો પણ કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ, અને તે કર્તા એજ ઇશ્વર છે, એવા સરકારો પાડવાને શિક્ષકોને ઘણા પ્રસંગો મળે છે, જેનો ઉપયોગ તેમણે કરવો જોઈએ. વળી તે જગતકર્તાની અગ્રાવ શક્તિ, હડાપણ, ન્યાય, અને પરમકૃપાળુપણ સદ્ગુણની રચનામા ક્ષણે ક્ષણે પ્રતીત થાય છે, તે પ્રસક્ષ કરનાના પ્રસંગો પડા

રૂપાદોના શિક્ષણ વખતે મળી શકે તેમ છે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી તે ધર્મરત્ની બ-
ક્તિ માટે પ્રેરણાઓ કરી શકાય છે. એ રીતે પુસ્તકપાઠ કરતાં પ્રકૃતિપાઠ કેવો કાર્ય-
સાધક થઈ પડે છે તે નીચેના દૃષ્ટાંતથી જણાશે.

જર્મનિની શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણનું વર્ણન કરતાં એક અમેરિકન બાઈ લખે
છે કે ગામ બહારની એક ટેકરીના શિખર ઉપર બધા છોકરાઓને એકઠા કરી શિક્ષક,
આસપાસની ઐતિહાસિક જગ્યાઓ બતાવી ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપતો હતો, તેવામાં
“ સ્થાસ્તિનો સમય થયો તેથી બધા છોકરાઓ હારબંધ બેસા; શિક્ષકે ટોપી ઉતારી
અને બધા છોકરાઓએ માથાં નમાવ્યાં, પછી બધાએ સાંજના વખતનું ધર્મસ્મૃતિનું
ગીત માથે ગાયું. આ દેખાવ ઘણો અસરકારક હતો. ” આ જાતના શિક્ષણથી છોકરાઓને
“ નાનપણથી જ ધર્મર અને ધર્મરી શક્તિઓનું બાન થાય છે. ” આપણાં નવાં
પ્રાથમિક ધોરણોના છોકરાઓ ઉપર પણ શિક્ષકે આવા સરકારોપાદી શકે તેમ છે.

આ વિચારો આપણા મૈત્રિક પ્રજાજનોની ફરિયાદનું સ્મરણ કરાવે છે તેઓ કહે
છે કે હાલમાં બુદ્ધિની ખિલવણી થાય છે, પણ રસવૃત્તિઓ યથાયોગ્ય ફેળવાતી
નથી. આ ફરિયાદ અસલ છે એમ કોઈ વિચારવંત પુરુષ કહી શકશે નહિ. “ * *
અત્રે આપણા દેશભક્ત પુરુષોની ફરિયાદનું મહજ બાન થઈ આવે છે તેઓ કહે છે
કે આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં સામાન્ય રીતે દેશભિમાન નોવામાં આવતું નથી. આ ફ-
રિયાદ છેક ખોટી નથી. દેશપ્રીતિનાં બીજો મનુષ્ય માત્રમાં હોય જ છે, અને તે વિ-
કાસની જ વાટ જીએ છે. કિંથ લખે છે કે “ આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં આપણા દેશ
માટે પ્રીતિ અને ઉચ્ચ ભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે તેમને શિખવવાની જરૂર બૂલવી
નહિ જોઈએ. ” તે શિક્ષણ આપવા માટે ઇતિહાસ યોગ્ય વિષય છે. પ્રોફેસર ફ્રેડ-
રિક સ્પેન્સર લખે છે કે “ હઠાપણયુક્ત, પણ ઉત્સાહવાની, દેશભક્તિ ખિલવવી એ
એક મોટી, કઠાય મોટામાં મોટી, સેવા ઇતિહાસ બજાવે છે. ” હિંદુસ્થાનની શાળા-
ઓમાં અપાતા ઇતિહાસના શિક્ષણ વિષે હંટર સાહેબ લખે છે કે “ ઇંગ્લેન્ડે એ લખેલા
હિંદના ટૂંકા ઇતિહાસો ઘણું કરીને પહેલા બે હજાર વર્ષોની વાત થોડા પાનામાં
પતાવી દઈ, એકદમ હિંદનું જીતાએલા દેશ તરીકે દર્શન કરાવે છે. યુરોપીઅનો
માટે તેમજ દેશીઓ માટે આવી રચના સારી નથી, અને તે બનેલા બનાવોને અનુ-
સરતી પણ નથી હિંદના જીવનની આજોને હિંદના ઇતિહાસમાં કુસંપ અને પરાધીન-
પણાના ખેદજનક વર્ણન માત્ર આપવામાં આવશે, ત્યાં સુધી ઇંગ્લેન્ડ રાજ્યે સ્થાપેલી
આપણી નિશાળો, સ્વભાન ધારણ કરનારી પ્રજા તૈયાર કરનારાં મ્યાન બનશે નહિ. ” આ
ઉત્તમ વિચારો ધ્યાનમાં લઈ, આપણી શાળાઓમાં અપાતા ઇતિહાસના શિક્ષણમાં યો-
ગ્ય સુધારો થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણા દેશભક્ત પુરુષોની ફરિયાદ દૂર થશે નહિ.

આ વિચારો ઉપરથી આ દેશની પ્રાચીન વિદ્યાનો દિનપ્રતિદિન જે લોપ થતો
જાય છે તેનો દંષ્ટ્ર હાથ દરવાના વિચારો રાખાવિક રીતે બચાવે છે. આપણા

પૂર્વજો જંગલી અને શોષકજીવિ વિનાના હતા એવી કલ્પના આપણી બલિષ્ઠની પ્રજાતા મનમાં ઠરી જાય એ શું ચલાવી લઈ શકાય એવું છે ? એમ ચલાવી શું આપણા દેશ તરફ આપણી બલિષ્ઠની પ્રજાની પ્રીત ઉત્પન્ન થશે ? એ શક નહિ. એ પ્રાચીન વિદ્યાઓનો લોભ યવા નહિ દેતાં, તેમનું શિક્ષણ કામચલાઉ એમ તો મર્દ દેશાભિમાની પુરુષોને માન્ય છે. પરંતુ તે કેવી રીતે કામચલાઉ એ વિશે જ મતભેદ છે. *

(૪)

“સૌરાષ્ટ્ર ચિંતામણિ” — એમાંથી —

(લેખક — રા. રા. વલ્લભદાસ પોપટ)

કાઠિયાવાડના મુધારા વધારામાં આરંભથી મધ્યકાળ સુધીમાં માનસિક પત્રોએ ધણો અગત્યનો ભાગ લીધો છે. કેળવણીના આ નવા યુગમાં ધણાં ચોપાનીયાં ઉત્પન્ન થયા તે નાશ પામ્યાં છે. તે બધાં ગણાવી જવા કરતાં મુખ્ય મુખ્યની કર્તવ્યતા બતાવીશું એટલે હેતુ પાઠ પડશે દીર્ઘ જીવી માનસિક ચોપાનીયામાં રાજકોટમાંથી વિજ્ઞાન વિલાસ તથા શુન્દરાત શાળાપત્ર અને જુનામટમાંથી સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ નીકળતાં હતાં તે ગણાવી શકાય. આશરે વીસ વરસ સુધી તો એ ચોપાનીયાં આપુ રહીને ધણાં પ્રખ્યાત થયાં હતાં.

વિજ્ઞાન વિલાસ તથા શાળાપત્રના અધિપતિઓ કાઠિયાવાડી નહોતા. મુરત અને નડીયાદ તરફના હતા. પરંતુ કાઠિયાવાડના ધણા લેખકો તેમાં લેખ મોકલતા હતા એ બંને માનસિક શુન્દરાતની ધણી નિશાળોના આપવામાં આવતાં હતાં તેથી દરેક ગામના મહેતાજીઓ તેમાં માથુ મારતા હતા. ગામડામાં લણેયો કે કાલો માણસ મહેતાજી ગણાતો હતો. લેખો વાચવાથી મહેતાજીઓને થયેલી અમર ગામડામાં પ્રસાદ પામતી હતી. વિજ્ઞાન વિલાસ અને સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ તથા શાળાપત્રના કાઠિયાવાડી ઉછરતા લેખકોની કવિતા આવતી હતી. તે ધણી ખરી દલપતશેલીની હતી આવી છુટક કવિતાઓ હવે વખણાતી નથી, પણ તેથી તે કાળમાં તે ઓછી અગત્યની નહોતી. એવા મધ્યમકક્ષી લેખોથી તો નવી પ્રજાની ભાવના બધાણી હતી. પ્રવીણ માગ, શ્રવણાખ્યાન વગેરે હિંદી ભાષાના કાવ્યોનો અભ્યાસ કરનામાં આવતો હતો તેથી ચિત્રકાવ્યો, પાદપૂર્તિઓ, પ્રતોષગ્રંથની કવિતાઓ રચાતી હતી. રાઠોડ દુર્ગાદાસ તથા મેવાડની બહોળલાલીના લેખક વિકૃલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ કેળવણી ખાતામાં રાજકોટ ખાતે નોકર હોઈ વિજ્ઞાન વિલાસનું તંત્રીપણું કરતા હતા. રાજકોટની વિદ્યાર્થી પ્રકાશક સભા ઝવેરી સાહીરામ શંકરદાસની મદદથી તે ચોપાનીયું છપાવી બહાર પાડતી હતી વિજ્ઞાન વિલાસમાં વેદાંતના શાસ્ત્રીય વિષયો તથા ભાષાની ચર્ચા મદૂમ વિજ્ઞાન મહિરશંકર જીરામ કાકાજી રચાવતા હતા. દલપત શાળાની મરજતાને લઈ જમર અંત દોઢો

ગામે ગામના મહેતાશ્રીઓ વગેરે જોડકણાં જોડ્યા મંડ્યા હતા, તે નવલરામભાઈના સખત ચાપૂકે પડ્યા છતાંએ બધ પડતા નહોતા. નગાલાં પુસ્તકો વધવા માંડ્યાં ત્યારે નવલરામ ભાઈએ તેવા ચેપીરાગને ઝાચારીઓ દડકવા નામ આપ્યું હતું. શાળાપત્રના ગ્રંથ વિવેચનમાં ક્ષુદ્ર પ્રવૃત્તિને ઉઘાડી જ દેતા. બધકે સારા સારા વિદ્વાનોને પણ ચીમકીઓ લગાવી અંકુશમાં રાખતા હતા. છતાંએ હલકી કવિતાઓનો પ્રવાહ સતત વર્ષાજ કરતો હતો. ગામે ગામ કરિઓ વધી પડ્યા હતા. સાધારણ વાતો કવિતામાં કરતા, તેમ કામગીર પત્રો પણ કવિતામાં લખતા હતા. સભામાં શીઘ્ર કવિતાઓ માગવામાં આવતી તેવી કવિઓ જોડી આપતા હતા. વકીલોનો પરિક્ષામાં એક અભ્યાસીએ કાપદાના સવાલોના જવાબો પણ કવિતામાં લખ્યા હતા. કવિતા આટલી બધી સરતી થઈ પડી હતી. બૂગેળ, ઇતિહાસને વૈદકના ગ્રંથો કરિતામાં થવા હતા. ભાવનગરમાં યોડી મુદત મનોરંજક ગ્લ નામે સારૂ માસિક નીકળ્યું હતું. તેમાં સુગદ્દશી બેગ “માઉન્ટન ટોપ” ઉપરથી લખતા હતા. મુળકમાં કાઠિયાવાદી લેખકને હાથે હંદસ ચક્ષુ માનિક નીકળતું, જે પાછળથી આર્ય ધર્મ પ્રકાશ થયું છે. મુળકના સ્વદેશવત્સલ ચોપાની-યાતું તંત્રીત્વ શુન્નરાત્રી વિદ્વાન પામે હતું. પણ તેમાં ભગનગર તરફના વિદ્વાનો લખતા હતા મહૂમ કરિ બીમરામ ભોળાનાથના મેગ્ઝીન ભાષાન્તરની ચર્ચા ઉઘાવનારા શાસ્ત્રી કાળીદામ જોશિદેશ કાઠિયાવાદી હતા. બુદ્ધિ પ્રકાશના મમથ લેખ સામે સ્વદેશ વત્સલે આથ બોડી હતી. ભારતાર્થ પ્રકાશથી આદરીને અનેક પુરાણોનાં ભાષાન્તરો માસિક ચોપાનીયાને રૂપે મુળકમાં બહાર પડેલાં તે કાઠિયાવાદી પેરબદરના શાસ્ત્રીઓ ભગવાનજી વગેરેની મદદથી બહાર પડતાં હતાં. માસિકસાર સગ્રહ અને ત્રિમાસિક ટીકાકાર લીમકી-માંથી નીકળતાં હતા. અને પ્રથમ જામનગરથી માનવધર્મ ચોપાનીયુ નીકળ્યા બાદ વૈદકના માસિકોનો તો ત્રાથી વરમાદજ થવા લાગ્યો હતો. ઉદિત્ય હિતેચ્છુ અને બીજી નાત નતને લગતા ચીમાળી શુભેચ્છક જેવા તે ધણા માસિકો નીકળતાં હતાં. પારસી માસિકોમાં વિશેષતઃ નવલકથાઓનાં ભાષાતરો આવેછે, તેમ આ માસિકોમાં વાર્તાઓ તો કવચિતજ આવતી. પણ નિમધે ચર્ચાઓ તથા છુટક છુટક કવિતાઓ આવતી હતી હરિશ્ચંદ્ર હર્ષદરામ ક્રુષે સુરતમાંથી ચક્રનામે માનિક કાઢવા માંડ્યું હતું, તે છેવટે આ લેખકના ગામવાળા જટિલ નામક જીવણુરામ દવેના તત્રીપણામાં આવ્યું હતું. તેમાં સારા વિવેચનો લખાઈ જટિલ વિદ્વાનોમાં પ્રખ્યાત થવા હતા. જટિલના મરણ પછી ચક્ર કંઈક ચાલી છેનટ બધ પડ્યું હતું વિગ્નાન વિગ્નામ શાળાપત્ર સ્વદેશ વત્સલ આર્યધર્મપ્રકાશ તથા બુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકોમાં કાઠિયાવાદીઓ ગદ્ય લેખો લખતા તેમ કવિતાઓ પણ લખતા હતા. બધા માસિકોમાં શાળાપત્ર અગ્રવદ ભોગવતું હતું, તે માસિક આખા શુન્નરાત્રીમાં અપાતું, અને તંત્રી સુરતી હતા, તોય તે રાજકોટમાં પ્રગટ થતું રોથી, કાઠિયાવાદી જોડે તેને ધણો સબધ હતો. પુસ્તકો ઉપર વિવેચનો (રિવ્યુ) લખી ભાષાને ચર્ચાર્થ સ્વરૂપમાં ગમવા એ માનિકને બારે આગ્રહ હતો. તેના

વિદ્વાન તંત્રી નવસરામભાઈ શી ટીકા કરેછે તે ઉપર ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી ધ્યાન અપાતું હતું. એવો વખત હતો. ક્વીથર દલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમાં જન તથા અંધર સખ્દો મળી જનાવર સખ્દ થયેલ છે અને તે સંસ્કૃત છે એમ લખતાંજ શાળાપત્રે તેની ધૂળ કાઢી નાંખી હતી. હરિ હર્ષદ ધ્રુવે કાવ્યમાં બાપા સંસ્કૃતમય ક્લિષ્ટ લખેલી તથા ઘણું આશ્ચર્ય ચિદનો વાપરેલાં તેની ખાસ ટીકા શાળાપત્રમાં યદ્ય હતી. સાક્ષર મણિલાલ નજીબાઈના કાન્તા નાટક ઉપર અને મી. ઠાંટાવાળાના અધિરી નગરીના ગંધર્વસેન ઉપર મોટાં વિવેચન લખ્યાં, તેમાં આખ્યતા માટે સખ્ત ઝાટકણી કાઢી હતી. *

(૫)

“બાળશિક્ષણ” — એમાંથી —

(લેખક—રા. રા. હગનલાલ ગુલાબદાસ ઠાણ)

* * ઉપર જે કહેવામાં આવ્યું તે ઉપરથી આપને જણાશે કે શરૂઆતમાં બાળકની રમણ શક્તિ ખીલવવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. તે પછી લાગણી, નીતિ સામાન્ય ધર્મવિચાર—પણ તે અમુક નીતિ અથવા લાગણી સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તેવા—એ ખીલવવાનો પ્રયત્ન જોઈએ, અને છેવટ મનશક્તિ એટલે વિચાર, તર્ક, વિચાર અથવા વસ્તુનું રહસ્ય, વગેરે અદલ્ય કરવાની મનશક્તિ ખીલવવી જોઈએ. અને એ ત્રણ સાધન કેળવવાં એટલે મનુષ્યની કેળવણી પૂરી થયે, તે સાધન મેળવી વ્યવહારમાં મનુષ્યે તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે, અને જે આ પ્રમાણે લક્ષ્ય રાખવામાં આવે તો જીદી જીદી શક્તિ ખીલવવા પુરતાજ વિષયો બન્યે થશે. અને વિષયમાંથી અમુક વિદ્યાર્થી કેટલું કાળજી પર લખી જાય છે તે નહિ, પણ તે વિષયની સદાચતાથી બાળકે અથવા વિદ્યાર્થીએ કેટલે અંશે પોતાની અમુક શક્તિ ખીલવેલી છે, એ શિક્ષકે તેમજ પરીક્ષકે જોવાનું છે. અને એવી રીતે અમુક સાધન ખીલવવાના ઉપાય તરીકે અમુક વિષયની યોજના થવી જોઈએ એ સમજાય તેવું છે. સુધરેલા અને કેળવણીમાં આગળ વધેલા કેટલાક દેશોમાં પરીક્ષામાં જે ધોરણ રાખેલું જણાય છે તે પણ આ વિચારને પ્રુષ્ટિ આપે છે. ઇંગ્લાંડ વગેરે સુધરેલાદેશોમાં પરીક્ષામાં અમુક વિષયમાં વિદ્યાર્થી પસાર થાય છે તો ફરીથી પરીક્ષા આપવા જતાં તે વિષયમાંથી તેને મુક્ત કરવામાં આવે છે કેમકે તે વિષયથી જે શક્તિ ખીલવવાની હતી તે શક્તિ ખીલી છે, એટલું પરીક્ષક જોઈ શકે તો પછી તે વિદ્યાર્થીને તે વિષય પર કાળ વ્યતીત કરાવવો એ નિરર્થક છે; કેાંઈ વિષયની અમુક બાજત વીસરી જાય પણ શક્તિ જે વિકાસ પામી હોય તે તો વિકાસ પામેલીજ રહેશે. અને તેથી જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે વિષય અદલ્ય કરવો હશે તો કરી લેશે; એટલે પરીક્ષા માત્ર વિષયના ભારરૂપ દગલાની નહિ પણ સુખ્યત્વે કરીને શક્તિના વિકાસની હોવી જોઈએ. *

હ. ભ. શુક્લ

કાં. વિ. મહેતા

બ. ક. ઠાકોર

શુદ્ધિ પત્ર.

—

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૨૨	કારોગ્યારીની	કારોગ્યારી
૧૩	૨૩	સમાયક્ષું	સમાયક્ષી
૧૯	૧	સન્નાહીઓની	સન્નારીઓની
૨૧	૨૫	વધારે વધારેમાં	વધારેમાં વધારે
૨૩	ઉપાંત્ય	પૌવાલ અને પ્રાશ્વાલ	પૌવાલ અને પાશ્વાલ
૨૪	૧૯	સાંકળપ્રસાદ	સાંકળચંદ
૨૬	૮	ત્રીજી સાહિત્ય ૦	૨. ત્રીજી સાહિત્ય ૦
૪૫	૧૨	૩ કલાક	૩ કે ૩૧ કલાક
૪૫	પ્રક્રિત	૧૩ અને ૧૪ વચ્ચે એક લીટી	વધારવી.

વિભાગ ૩

૩૦ મિનિટ

૪૮	૧૩	૨૩. વ. ભ. વિભાકર	૨૩ વ. ભ. વિભાકર
૫૦	૧૩-૧૪	છેલ્લા ખાનામાં આંક ૨૯ છે તે નિબંધ	૫૫ માં નહીં પણ ૫૪ માં છે.
૫૫	૧૫	૧૧૧	૧૦૧
૫૫	૨૧	આગળ વંચાય	આગળ ન વંચાય
૫૭	૨૩	નીમાતાં	નીમાતાં
૫૮	૧૧	of the	of the two
૬૬	૭	નીમેજે	ત્રી મેજે
૬૮-૭૪	૧૨-૨૨	Highness	Highnesses
૭૦	૧૦	liberary	literary
૭૧	૧૧	relics	relics
૭૧	૨૯	ઉપાડવામાં	ઉપાડવામા
૭૩	૮	ધ્રુવ, અને	ધ્રુવ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી,
૭૭	૧	of a resort be	be a resort of
૮૬	૨૩	આરેલીય	આરીસિયસ
૮૮	૨૦	બાઇ એસીર	બાઇ એસ્થર
૮૮	૨૬	ક્રિયાત્મક ૦	ક્રિયાત્મક ૦
૯૦	૧૨	૦ વ્યાપારી ૦	૦ વ્યાપારી ૦
૯૨	૧૨	આલ્લ ધર્મ	* આલ્લધર્મ ૦

પૃ.	પં.	અગ્રુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૯૫	૩	ચારિત્ર્ય	ચરિત્ર
૯૬	૯	ક્રમાવ	ક્રમાવ
૯૭	૨૮-૩૦	એ બે ચોપડીઓના નામ આગળ	૨ ચિહ્ન ઉમેરી લેવું
૯૯	૧૪	એ	"
૧૦૩	૧૩	એ ચોપડી બેટ આપનાર	ગેવ - રીવ-મન
૧૦૪	૧૯	એ ચોપડીના નામ આગળ	૨ ચિહ્ન ઉમેરી લેવું
૧૦૫	૧૨	બગી	બગીચ
૧૦૬	૧૫-૧૬	સુવિદિર કૃત જકોદર મવાદખ્યાન	સુવિદિર જકોદર મવાદખ્યાન
૧૦૭	૪-૭	એ ચોપડીઓના નામ આગળ	* ચિહ્ન ઉમેરી લેવું
૧૦૮-૯	૧૬-૯	"	"
૧૦૯	૨૯	યોગના વચિત	યોગવાચિત
૧૧૪	૨	કર્મમંથ	કર્મસ્તવ
૧૧૬	૧/	તપામતા આરોપ	તપાસતા આ આરોપ
૧૧૮	૨૩	નવતત્ત્વમાવાલ	નવતત્ત્વસવાલ
૧૨૩	૭-૮	પ્રથમ ખાનુ ખાતી છે તેમા (સ)	ઉમેરી લેવું
૧૩૦	૨૪	૧૬૭	૨૪૬
૧૩૨	૧૩	આપી, શુના	આપી, તેમાથી શુના
૧૩૬	૨૦	લેખની, એ ન	લેખની, અને એ ન
૧૪૩	૮	વેચપટ્ટી	વેચપટ્ટી
૧૪૩	૧૦	સર્વ	સર્વ
૧૫૩	૧૪ થી ૧૮	એ સ્થળેથી છેકી નાખી પાનાને અંતે દિપ્પણને છેડે લેવી.	
૧૫૮	૪	શિરોમણી મદરૂપ	શિરોમણી મદરૂપ
૧૫૮	૨૫	એ ત્રણ મપત્ત ૧ ન સા ના, એ મપત્ત ૨ ન ૨ સા મા'	
૧૫૯	દિપ્પણમા	અં ૦ કી ૦૦૦૦૦૦	અં ૦ કી ૦૦૦૦૦૦
૧૬૦	૧૧	ધરે ?	ધરે ?
૧૭૭	૫	દેશવસાવ	દેશવસાવ
૧૮૮	૧૮ થી ૧૮	એ સ્થળેથી છેકી નાખી પાનાને અંતે દિપ્પણ તરીકે લેવી.	
૧૯૧	૯	અર્ધચંદ્ર	અર્ધચંદ્ર
૨૦૦	૧૫	૩૦	૩૧
૨૦૬	૧૭	મરોદર	તરવર
૨૦૬	છેલ્લી	બરીઆ	બગીચા
૨૦૮	૨૭	અહો બે લીટીઓ છાપવી રહી ગઇ છે.	

ॐ नमो भगवते
श्रीः
सुखराजस्य
श्रीः

निर्भय संग्रह

પૃ.	પં.	અનુક્ર.	સુદ્ધ.
દ ૧૪	૨૬	ગ્રોટે	નોટે
દ ૧૪	૨૯	સોધ	સાધ
દ ૧૬	૪-૫	būc bēc	būc bēc
દ ૧૭	૭	નકામું તે	નકામું છે
દ ૧૭	૧૦	ખીલવવા	ખીલવી,
દ ૧૭	૧૯	વાતો	ધાતો
દ ૧૭	૩૦	દેશીઓની	દેશોની
સ ૨	૨૨	પિંક	પરક
	૨	૧૭	ચકાય
	૧૧	૧૦	દિઆઉએન
	૧૭	૧૦	બતાવ્યો
	૨૩	૧૦	દેશમાં
ફ ૧	૨૮	અંશો જોવામાં	અંશો સામાન્ય જોવામાં
ફ ૪	ઉપાંત્ય	ઉત્તિ પ્રયાસ	ઉત્તિના પ્રયાસ
ક ૧૦	૧ થી ૯	આ લીટીઓ આગલા પાનાના દિખ્યજુમાં લેવી.	
ક ૧૦	૨૭	તર્કબેજ	તર્કબેજ
ક ૧૩	૧૨	ચક્ષને	ચક્ષનેતે
ક ૧૭	૮	મુખત્યારકાર પૂરો	મુખત્યાર કારકૂન પૂરો
ક ૧૮	ટિપ્પ-	અંગ્રેજીના જાણનારા	અંગ્રેજી નાજાણનારા
	જુમાં ૪		
ક ૨૨	ઉપાંત્ય	જ્યાં એ વર્ગ	જ્યાં એ વર્ગ
ક ૨૪	૧	૧૨	૨૬
ક ૨૪	૨૦	હેમા	હેમા
ક ૨૫	૨૩	એ કારણે જ	એ કારણમાં જ
ક ૨૬	૧૪-૧૫	હિન્દીના જાણનારા તરીકે	હિન્દી નાજાણનારા તરીકે
		ઓક્તનારા	ના ઓક્તનારા
ક ૨૬	૨૮-૨૯	હિન્દી જ્ઞાનના પજુ હિન્દી-	આ સંખેડો છે ત્યાંથી છેડા
		જાણનારા	૭,૧૬,૦૦૦ના આંકડા પછી
			ઉમેરી લેવા
ક ૨૭	૨૯	કાગમાં ગયેલા	કાગમાં ચપ ગયેલા
ક ૨૮	૨૬	હિન્દીભાષાથી	હિન્દી તેમજ અંગ્રેજી ભાષાથી

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ક ૨૮	૨૭	તેમને માટે દિન્દી જ્ઞાનના પ્રકાસ માટે	તેમને જ્ઞાનના પ્રકાસને માટે દિન્દી
ક ૨૯	૩૧	proved	found
ક ૩૨	૨૬	ભાષા છે	ભાષા નથી
ક ૩૩	૫	ઉદેશી તે	ઉદેશીને
ક ૩૪	૨૫	પ્રાન્તને નહિ	પ્રાન્તને એટલુંજ નહિ
ક ૩૬	૧૫	તેમાં	તેમાં
ક ૩૮	૧૧	અસ્પષ્ટપણે	અસ્પષ્ટ પણ ને
ક ૩૯	૧૩	અસમ્બંધવાળું	અસમ્બંધવત્
ક ૪૦	૧૯	ખાધેલી	ખાધેલી
ચ ૪	૩૫૦	નર્મદા, ચોદ (બગદ), ચદે	નર્મદા, ચદે
ચ ૫	૨	નર્મદા, બગદ, ઇત્યાદિ	નર્મદા, ઇત્યાદિ
ચ ૬	૨૧	વાજ	હાજ
ચ ૧૨	૧૧	કનાર, કનની	કનાર, કયાન, કનની
ચ ૧૫	૨	બેંસ	બસ
ચ ૨૨	૧૭	તે દોડી	તેણીએ દોડી કાઢી
ચ ૨૩	૫	માપ છે	સમાપ છે

સાહિત્ય વિભાગ.

ક ૩	૧૩	ધી મહાવીર	શ્રી મહાવીર
ક ૨૨	૬૬	કેશી કાથો	કાથો
ક ૨૩	૯	કંઠ બરણ	કંઠબરણ
ક ૨૪	૧૫	ચનો	ચનો
ક ૨૫	૨૪	લેન	લેનમત
ક ૩૬	૨૨	અનુમાનની	અનુમાની
ક ૪૪	૩૧	તે	છે
છ ૨	૪	સાહિત્ય ન એટલે	સાહિત્ય એટલે
છ ૪	૪	hace	pace
છ ૮	૨૫	તત્ત્વરૂપ	તત્ત્વરૂપ
છ ૧૭	૧૬	બોડે	બો કે
મ ૧	૮	કામમાં	કાળમાં
મ ૯	૧	આ જ્ઞાન	અજ્ઞાન

શુદ્ધિ પત્રક.

માત્ર ગદ્યની અશુદ્ધિઓનું.

ભાષા વિભાગ.

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	૭	દરેક વસ્તુ દર્શકધ્વનિ	દરેક વસ્તુ માટે દર્શકધ્વનિ
૪	૧૦	આવે છે, તે	આવે છે, તે વિશે
૬	૧	એરીઝોન્ટલ વ્યાખ્યા આપણે	એરિઝોન્ટલની નામની વ્યાખ્યા એવી છે કે તે
૬	૨	સંગા એક ધ્વનિ છે તે	સંગા છે જે એક ધ્વનિ છે ને
૬	૭	અને	અને
૬	૧૬	સાહિત્યપરથી નિર્ણય	સાહિત્યપરથી એકસ નિર્ણય
૬	૨૪	અપભ્રંશ અસ્માગુચુ	અપભ્રંશમાં અસ્માગુચુ
૬	૩	દોષ ને અપભ્રંશમાં	દોષ તો અપભ્રંશમાં
૬	૯	આવના શિલાભેખોની	આવતા અસોલના શિલાભેખોની
૬	૨૨	પ્રવર્તી	પ્રવર્તતી
૬	૨૫	આખ્યા	આખ્યા
૬	૨૪	હલવલદ્	હલવલદ્
૬	૨૭	વાધદ્	વાધદ્
૬	૩૨	વિભક્તિને	વિભક્તિયુ
૬	૩૪	અપભ્રંશને તે	અપભ્રંશ તે
૬	૪	અર્વાચીન હદ	અર્વાચીનની હદ
૬	૮	ભાષાનો શુદ્ધિદર્શક	ભાષાનો સાથી જૂનો લેખક શુદ્ધિ- દર્શક
૬	૧૪	પોતાનો	પોતાને
૬	૭	રાટની	ગરની
૬	૧૪	જુલું	જુલું
૬	૧૦	ગીતોમાં	ગીતોમાં અને કાઠિયાવાડમાં
૬	૨૬	ધિરિયુ	ધિરિયુ
૬	૨૦	આપાતાલ	આપાતાલ
૬	૨૮	લખનાર	લખનાર

પ્ર.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૪	૨૬	ત્રોટે	ત્રોટે
૧૪	૨૯	સોષ	સાષ
૧૬	૪-૫	bōc bée	bōc béc
૧૭	૧૭	નકણું તે	નકણું છે
૧૭	૧૦	ખીલવવા	ખીલવી,
૧૭	૧૯	વાનો	ધાનો
૧૭	૩૦	દેશીઓની	દેશોની
૨	૨૨	પિંક	પડક
૨	૧૭	ચકાચ	ચકાચ
૧૧	૧૦	દિઆહચેન	દિઆહચેન
૧૭	૧૦	બતાવ્યો	બતાવ્યો
૨૩	૧૦	દેશના	દેશમાં
૫	૨૮	અંશો જોવામાં	અંશો સામાન્ય જોવામાં
૪	ઉપાંત્ય	ઉત્તિ પ્રવાસ	ઉત્તિના પ્રવાસ
૧૦	૧ થી ૩	આ હીટીઓ આગલા થાનાના ટિપ્પણમાં લેવી.	
૧૦	૨૭	તકેબેજ	તકેબેજ
૧૩	૧૨	ચલને	ચલનેને
૧૭	૮	મુખત્યારકાર પૂરો	મુખત્યાર કારકૂન પૂરો
૧૮	ટિપ્પ-	અંગ્રેજીના જાણનારા	અંગ્રેજી નાજાણનારા
	ણમાં ૪		
૨૨	ઉપાંત્ય	બ્યાં એ વર્ગ	બ્યાં એ વર્ગ
૨૪	૧	૧૨	૨૬
૨૪	૨૦	હેમા	હેમાં
૨૫	૨૩	એ કારણે જ	એ કારણમાં જ
૨૬	૧૪-૧૫	હિન્દીના જાણનારા તરીકે	હિન્દી નાજાણનારા તરીકે
		બોલનારા	ના બોલનારા
૨૬	૨૮-૨૯	હિન્દી બહારના પછુ હિન્દી-જાણનારા	આ શબ્દો છે ત્યાંથી ઉપ ૭,૧૬,૦૦૦ના આંકડા પછ ઉમેરી લેવા
૨૭	૨૯	કાગમાં ગયેલા	કાગમાં ચડ ગયેલા
૨૮	૨૬	હિન્દીભાષાથી	હિન્દી તેમજ અંગ્રેજી બાપાથ

પ્ર.	પ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ક ૨૮	૨૭	તેમને માટે હિન્દી જ્ઞાનના પ્રકાશ માટે	તેમને જ્ઞાનના પ્રકાશને માટે હિન્દી
ક ૨૯	૩૧	proved	found
ક ૩૨	૨૬	સાધા છે	‘સાધા નથી’
ક ૩૩	૫	ઉદ્દેશી તે	ઉદ્દેશીને
ક ૩૪	૨૫	પ્રાન્તને નહિ	પ્રાન્તને એટલુંજ નહિ
ક ૩૬	૧૫	તેમાં	તેવાં
ક ૩૮	૧૧	અસ્પષ્ટબુને	અસ્પષ્ટ બુને
ક ૩૮	૧૩	અશક્યવાન	અશક્યવાત
ક ૪૦	૧૯	બાધેલી	બાધેલી
ચ ૪	ઉપાંત્ય	નર્મદા, બોદ (બગદ), વદે	નર્મદા, વદે
ચ ૫	૨	નર્મદા, બગદ, હત્યાદિ	નર્મદા, હત્યાદિ
ચ ૬	૨૧	વાહુ	હાહુ
ચ ૧૨	૧૧	કનાર, કતની	કનાર, કયાન, કતની
ચ ૧૫	૨	ભેંસ	ભસ
ચ ૨૨	૧૭	તે દોડી	તેણીએ હડી હાડી
ચ ૨૩	૫	માપ છે	સમાપ છે

સાહિત્ય વિભાગ.

ક ૩	૧૩	ધી મહાવીર	શ્રી મહાવીર
ક ૨૨	છેલ્લી ટાયો	કાદયો	
ક ૨૩	૯	કેં બરણુ	કેંબરણુ
ક ૨૪	૧૫	થયો	થયો
ક ૨૫	૨૪	જેન	જેનમત
ક ૩૬	૨૨	અનુમાનની	અનુમાની
ક ૪૪	૩૧	તે	છે
છ ૨	૪	સાહિત્ય ના એટલે	સાહિત્ય એટલે
છ ૪	૪	hace	pace
છ ૮	૨૫	તત્તરવરૂપ	તત્તરવ
છ ૧૭	૧૬	જોડે	જોડે
ગ ૧	૮	કાગમાં	કાગમાં
મ ૯	૧	આ જ્ઞાન	અજ્ઞાન

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
મ ૧૫	૨૯	પેડે	પેડે એ
મ ૧૧	૪	ઝમઝમાટ	ઝમઝમાટ
મ ૧૧	૧૪	આપી તેજ	આપીને જ
ળ ૧	૧૧	અને આખા મંત્રદંભાં ન્યાં ન્યાં ત્યા ત્યાં ઇશ્વર	ત્યા ત્યાં ઇશ્વર
ળ ૩	૨૨	એ સ્ત્રીના	એક સ્ત્રીના
ળ ૪	છેલ્લી	શુભગનીમાં વેદાંતી કવિ	શુભગની વેદાંતી કવિમાં
જ ૨	૨૪	વેરીને	વેરને
જ ૩	૩	અ આગિન્યા	આગિન્યા
જ ૩	૧૦	વડુ સુવદન	વડુ સુવદન
જ ૫	૧૪	અશ્ચરિયા	અશ્ચરિયા
જ ૬	૨૬	અરણ્ય	અરણ્ય
જ ૬	૨૭	સાગતળી	સાગતળી
ર ૫	૧૦	છે અંધકારોને	છે એવા અંધકારોને
ર ૬	૨૮	હિંદુસ્તાન શુભવંશ	હિંદુસ્તાનના શુભવંશીય
લ ૧	૧૯	વિશ્વના બ્રહ્માના	વિશ્વ ના બ્રહ્મા ના
લ ૪	૧૧	જગ શુ	જગશુ
લ ૭	૪	પ્રામાદિક	પ્રામાદિક
લ ૭	૨૩	અને	અને
લ ૮	૧૫-૧૬	ખેળામાં શુદ્ધે	ખેળામાં લઇને શુદ્ધે
લ ૧૨	૪	feel	feel ?
લ ૧૨	૫	desotiny ?	destiny
લ ૧૩	૨	Scene	Scene 1
લ ૧૫	છેલ્લી	આપણે	આપણે
લ ૨૩	૨૫	દત્તાત્રિ માટે તો	દત્તાત્રિ નો
લ ૨૪	૨૫	આશા-તેવા	આશા-તેના
લ ૩૦	૧૮	વીર વેગદા	વીર વેગદા
લ ૩૧	૨૩	વિવિધપાન	વિવિધપાન
લ ૪૧	૧૭	મખા ભાવમય	સખાભાવ મય
લ ૪૨	૫	અનંતા	અનંતા
લ ૪૨	૧૧	મોતડી	મોતડી

પૃ.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ક ૪૭	૨૦	કાજ	ગાજ
" કવિ પ્રેમાનંદના નાટકો " એ નિબંધનું 'શુદ્ધિપત્ર' એની સાથે જ છે.			
જ ૯	૨૭	ઐતિહાસિક	ઐતિહાસિક
જ ૧૩	૨૮	હૃદયકારક	હૃદય હારક
જ ૧૫	૭	આપજ	આપણું
જ ૧૫	૨૩	ideals	ideals

કલા વિભાગ.

જ ૧	૧૨	જે કલા તે	જે કલા વપરાય છે તે
જ ૩	૮	કામની	કામની
જ ૩	૧૫	(પાટણ)	(પટણા)
જ ૩	૧૯	કુદ્	ચુદ્
જ ૧૦	૭	શિખનું	શિનું
જ ૧૦	૧૪	વનરાજના આપોતકટ	વનરાજ આપોતકટના
જ ૧૩	૧૯	તે લસકરી	જે લસકરી
જ ૧૩	૨૪	સ્થિતિમાં તો	સ્થિતિમાં છે તો
જ ૧૩	૨૫	સ્થિતિ હાલ	સ્થિતિમાં હાલ
જ ૨૦	૧૧	એક એક	એકમાં એક
જ ૨૨	૭	ઉપર ચડતા	ઉપર એક ચડતા
જ ૨૩	૧૧	તેને ભિન્ન સ્વરૂપ	તેમને ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ
જ ૨૩	૨	તે વખતના	તે તે વખતના

વિજ્ઞાન વિભાગ.

ક ૪	૨૫	જો કે	અને જો કે
ક ૫	૨૨	વેચાતા	વળી વેચાતા
ક ૬	૨૦	તે નિદામણ	તે ખેતર નીદામણ
ક ૭	૨૮	દાણા ભણીતા	દાણા ભણીતા
ક ૮	૨૪	છોડવા દેના	છોડવાનાં
ક ૧૩	૨૦	જો	પણ જો
ક ૧૫	૧૬	અને ઉગવાને	અને તેથી દાણા ઉગવાને
ક ૧૯	૨૭-૨૮	૪૬-૪૭	૫૦-૫૦
ક ૨૦	૯	૪૬	૫૬
ક ૨૦	૧૬	નોંધ લેવી	નોંધ ખજૂ લેવી

પ્ર.

પં.

અશુદ્ધ.

શુદ્ધ.

'કેળવણી વિભાગ.

દ	૭	૫	પ્રજા આવી જાય	પ્રજા એવી જ થાય
મ	૧	૧૦	તીસીર	તારીર
મ	૪	૧૫	મુકીને બેટવા	મુકીને જમતીને બેટવા
મ	૬	૪	બની લાવતી	બજા લાવતી
મ	૬	૧૬	મામે લગાઈમાં પનરી	મામે લગાઈમાં ઉનરી
જ	૩	૨-૩	પુરૂષની આતર સહિ	પુરૂષની આંતરસહિ બાલ ૨૪૩૫ છે જેમ એ આંતર
જ	૩	૧૫	માનપત્ર	માન પાત્ર
જ	૧૨	૬	મંગીત	સંગીત
ગ	૧૨	૨	સમાજની	સમાજની
ગ	૨૦	૧	આરાની	મારાની
ગ	૨૬	૧૭	બતાવું	બતાવ્યું
ગ	૨૬	૩૦	ખામેાથી	ખામેાથી
ગ	૨૮	૩-૫	દાખલા તરીકે ટાકેલું વાક્ય ડાપલું રહી મધું હોવાથી આ ભાગ અશુદ્ધ થઈ ગયો છે.	
ગ	૩૦	૧૦	એ સર્વ નામને	એ સર્વનામ કયા નામને
ગ	૩૩	૧૧	વાક્યોને	કાવ્યોને
ગ	૩૩	૧૮	તે જ પ્રમાણે	તો એથી ઉલટું
ગ	૩૩	૩	અદમાત્ર	અસમાત્ર
ગ	૩૭	૪	પ્રશ્નથી વ્યવહાર અર્થાત્	પ્રશ્નની વ્યવહાર અર્થાત્
ન	૨	૧૧	સંજ્ઞાજના	સમાજના
ન	૩	૧૭	જેમાં	જેમ
ન	૪	૩	સમાજગુણી	સમાજોપગુણી
ન	૪	૧૧	વ્યક્તિમા	વ્યક્તિના
ન	૪	૨૧	અનુભવી	અનુભવી
ન	■	૧૫	તે વિભાગ છે. જેઓ	જે વિભાગ છે. જે પુસ્તકો
ન	૭	૧૬	હેતુથી જે પુસ્તકો લખાયા	હેતુથી જ લખાયા
ન	૧૦	૬	yearn	yearning
ન	૧૦	૨૫	માધી	બાધી
ન	૧૨	૯-૧૧-૧૨	સમાજ	સમૂહ

પ્ર.	પં.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
ન ૧૨	છેલ્લી	ભાવે અને ઇચ્છા	ભાવેની અને ઇચ્છાની
ન ૧૩	૨૦	time	true
ન ૧૪	૨૨	સમજવાને	સમાજને
ધતિહાસ વિભાગ.			
ઠ ૧	૧૧	કારસોસર	કારણોમર
ઠ ૧	૨૯	companions	campaigns
ઘ ૩	૨	કળા કેસર્યા કુશળ અધ્યયું	કળાકુશલ અધ્યયું
ઘ ૫	૨૭	તેઓ: તેમનાં	તેમનાં
ઘ ૭	ઉપાંત્ય	સમજ	બુદ્ધિઆલ
ઘ ૯	૫	coin	Cain
ઘ ૧૧	૬	બનેનો	બીજેનો
ઘ ૧૩	૯	દેહમાં	દેશમાં
ઘ ૧૪	૧૪	If we can leave	If we cannot leave
ઘ ૧૪	૨૬	બકિત પોપનારી બીના હિંદી	બકિત હિંદી
ઘ ૧૬	૧૩	રાજ્યસત્તા સંબંધ	રાજ્યસત્તા સાથે સંબંધ
ઘ ૧૬	ઉપાંત્ય	સમાજ સામાન્ય	સમાજનું સામાન્ય
ઘ ૨૦	૩-૮	જણાવે છે કે તે પ્રમાણે	જણાવે છે તે પ્રમાણે
ઘ ૧	૧૫	આપમાં	આપ્યાં
ઘ ૩	૨૫	યજ્ઞરને આપણે	યજ્ઞરનેમા આપણે
ઘ ૩	૨૮	પાહાડી	પાહાડે
ઘ ૭	૨૮	૫૨૧ થી ૪૮૫	૫૨૧ થી ૪૮૫
ઘ ૯	૧૯	હોત	હતો
ઘ ૧૧	૧૮	ખેટીની	ખેટિયાની
ઘ ૧૯	૨૩	અમાનગાર	ત્રિપાંકાર
ઘ ૨૬	૨૪	Baledgan	Bibakanto
ઘ ૧	છેલ્લી	રખ	ફળ
ઘ ૮	૫	અને ઘણે સ્થળે ફૂલ	ફૂલ
પ ૧૧	૨૯	ખામી	ખાતરી
પ ૮	૧૫	મેનાદેરનદેમી	મેનાદેગના દેમી
પ ૮	૨૩	બીડેલી પાંખનાળા	બીડેલી પાંખવાળા
પ ૧૦	૩	સડેર પાંખું	

ઇ. સ. ૧૯૦૬ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

ભાષા વિભાગ

ભાષાની ઉત્પત્તિ.

(અ. સૌ. શારદાગૌરી મહતા. બી. એ.)

ઐગણીસમી સદીના મધ્ય સમય સુધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષય માટે અનેક મતભેદ હતા. આપણા શાસ્ત્રોના મત પ્રમાણે એમ માનવામાં આવે છે, કે બ્રહ્માએ પોતાની નાભિમાધી એક ઇંડું ઉત્પન્ન કર્યું, અને તેમાંથી સમસ્ત વિશ્વ સૂળાયું. ક્રિશ્ચિએનીટી પ્રમાણે એમ મનાય છે કે ઇશ્વરે માત્ર વિચાર કર્યો તેથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ, અને તેની જ ઇચ્છાથી મનુષ્યનું પ્રથમ નર-માદાનું યુગલ સહસા ઉત્પન્ન થયું. કદાપિ આ બન્ને Allegory હોય, પરંતુ તે કેવા પ્રકારની Allegory છે તે પ્રથમ બરાબર સમજાવવામાં આવ્યું નહોતું.

ઐગણીસમી સદીના મધ્ય ભાગમાં ઇંગ્લાંડમાં મહાન વિજ્ઞાનવેત્તા (Scientist) ડાર્વિન તથા વૉલેસ, તથા જર્મનીમાં તેના જ સમકક્ષિત હુકલ, વિગેરે વિદ્વાનોએ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (Evolution) નો નિયમ શોધી કહાડ્યો. તે એ અપૂર્વ મતથી વિજ્ઞાનનું ચક્ર ફેરવી નાંખ્યું.

સૃષ્ટિના ઉદ્ભવ માટે અર્વાચીન સમયમાં ઝાઝો મતભેદ રજો નથી. સર્વ કોષ્ટ ધૂલ કરે છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (Evolution) થી થઈ. પ્રાણીમાત્ર હાલ જે સ્થિતિમાં છે તે સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર તેઓએ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી, સૃષ્ટિક્રમ હાલ જે રીતે ચાલે છે તે સ્થિતિ શી રીતે થઈ તેનો સવિસ્તાર હેવાલ તેને Evolutionનું સામાન્ય નામ આપવામાં આવ્યું છે.

હવે એ મત પ્રમાણે એમ મનાય છે કે અનેક પ્રકારના પ્રયોગ સૃષ્ટિક્રમમાં થયા હાર પછી જ વર્તમાન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પૃથ્વીપરની હવા તથા પાણી સહન કરી શકે એવાં પ્રાણી એકી વખતે ઉત્પન્ન થયાં નહિ. પરંતુ પ્રથમ Proto-plasma (માત્ર હાલી ચાલી શકે એવો માંસનો ન્હાનો સમુદાય) સૂળ્યો. તેમાંથી કાળક્રમે ફેરફાર થતાં વિવિધ પ્રકારની માછલીઓ ઉત્પન્ન થઈ. તે પ્રકારમાં જેટલાં પ્રાણી હવા-પાણી સહન કરી શક્યાં તેટલાંની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થઈ, અને બાકીનાં નાશ પામ્યાં. જે જે નવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં તેમનામાં પ્રથમના પ્રાણીના અંશ ઉપરાંત કાંઈક નવીનતા આવતી ગઈ, અને એ નવીનતાને લીધે પ્રથમના પ્રાણી ને તેમની વચ્ચે ભિન્નતા આવતી ગઈ.

માછલીઓના વર્ગ પછી માત્ર જમીન ઉપર રહી શકે એવાં પ્રાણી ઉત્પન્ન થયાં. તેમનાં અંગ અવયવોમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ અને ભિન્નતા આવતાં ગયાં. સૃષ્ટિક્રમને

જેમ જેમ ઉત્કર્ષ થતો ગયો, તેમ તેમાં રહેનારાં પ્રાણીઓની રહેણી ઠરણીમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો, અને તે સર્વને અનુકૂળ પ્રાણીઓનાં અવયવ થતાં ગયાં. એમ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ થતાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ. મનુષ્યનાં અવયવો સદૃશ રીતે તપાસ્યાથી વિજ્ઞાનવેત્તાઓને માલૂમ પડ્યું છે કે તેમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલાં દરેક પ્રાણીનો સદૃશ-તર પણ અંશ છે ખરો.

સર્વ પ્રાણીઓમાં મનુષ્ય એક છે એનું કારણ એ છે કે મનુષ્યમાં બુદ્ધિશક્તિ છે. અન્ય પ્રાણીઓમાં સ્વરક્ષણની પ્રેરણાશક્તિ તો હોય છે; પરંતુ મનુષ્યમાં પ્રેરણા-શક્તિ ઉપરાંત બુદ્ધિશક્તિ છે, અને તેને જ લીધે તે એક ગણાય છે. મનુષ્યમાં બુદ્ધિ-શક્તિની વૃદ્ધિ વાચાને લીધે જ થઈ છે. મનુષ્યની પ્રથમ જ્યારે ઉત્પત્તિ થઈ હશે, ત્યારે બાપાનું અસ્તિત્વ હોવાનો કાંઈ પણ પુરાવો નથી. જેમ જેમ મનુષ્યની જરૂર પડતી ગઈ તેમ તેમ બાપાનો ઉદય થતો ગયો.

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષથી થઈ હોય તો વાચા પણ તે જ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલી હોવી જોઈએ. એ કાંઈ ઇશ્વરી બક્ષિસ હોઈ શકે નહિ. મનુષ્યના મગ-જમાં ફોનોબ્રાઇની માફક શબ્દનો સંચય ભવિષ્યના ઉપયોગ માટે કરી મૂક્યો હોય એ કેવળ અસંભવિત વાત છે. એક એવો પણ કાળ હશે કે જો વખતે મનુષ્યથી એક શબ્દનો પણ ઉચ્ચાર નહિ કરી શકાતો હોય. પ્રથમ મૌનસંચાલી, હાંકારાલી, ઇલાદિ પ્રયોગથી વ્યવહાર શરૂ થયો હશે, ને ધીમે ધીમે તેમાં ફેરફાર ને વૃદ્ધિ થતાં બાપાનો ઉદ્ભવ થયો હશે એમ સંભવિત છે.

બાપાની ઉત્પત્તિ સહસ્રા આકાશવાણીથી થઈ એ મત સાયન્સ આગળ ૮/૧ શકે એમ નથી. આખી સૃષ્ટિ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષના નિયમને અનુસરીને ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ હદ રીતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે, તો બાપાને માટે જુદો નિયમ હોય એમ માનવાને કાંઈ પણ કારણ નથી. તેમ જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તેમાં કાંઈ બાકી રાખી નથી, અને તેના પુરાવા પણ શોધી કઢાયા છે. સદૃશ રીતે જોઈશું તો આપણને પણ શબ્દના ક્રિતિકાસ ઉપરથી જૂતકાળનો સંબંધ ખરોખર માલૂમ પડશે.

હવે પ્રથમ શબ્દોનો સમૂહ કેવી રીતે થયો, અને કાલાન્તરે જનસમૂહ સાથેના વ્યવહારમાં બાપાની વૃદ્ધિ કેવી રીતે થઈ તે જોઈએ; અને તે જોવા માટે મનુષ્યનો પ્રથમ જ્યારે અરણ્યમાં વાસ હતો ત્યારે તેની સ્થિતિ, તેના વ્યવહાર કેવો હતો તે તપાસવું પડશે.

મનુષ્યના ઉત્કર્ષમાં પ્રથમ પગથીઈ તે Co-operation એટલે સંયુક્તવ્યવહાર છે. આત્મરક્ષણને માટે જાતિ કે કુળની સંસ્થાની શરૂઆત થઈ તે પહેલાં એક ટોળાંમાં રહેવાની રીત હોવી જોઈએ. કેમકે એવી રીતે એકત્ર જળથી કુર પ્રાણી વિગેરે સામે ટક્કર ઝીલવાનું સુગમ થાય. પ્રાણીવર્ગમાં તે જ પદ્ધતિ છે. વનમાં મૃગ ટોળાં થઈને જ ફરે છે. વાંદરાં, વર, પક્ષી, કીડી સર્વ દુકડીઓ બંધાઈને જ પોતાનું

રક્ષણ કરે છે આ પદ્ધતિનો મુખ્ય લાભ શારીરિક બળની સમગ્રતા છે, તે ઉપરાંત માનસિક બળ પણ તેથી વધે છે એક મનુષ્યને કાષ્ઠપણ બધી સૂચના થાય તો તે આખા રોળાને બચાવી શકે એમ દરેક જણ સાવચેત રહે તો બધનો અનકાશ જ ના રહે કારણ પ્રસંગ પડે મર્વ એકદા યદને રક્ષણ કરી શકે

આમા એક વાત લક્ષમા રાખવાની છે મધુકત દુકડીનો લાભ ક્યારે મળે કે દરેક વ્યક્તિ પોતાના વિચાર બીજાને કાષ્ઠપણ પ્રકારે દર્શાવી શકે તો જ બધ સૂચક ચિહ્ન માલૂમ પડતા દુકડીના મર્વ મનુષ્યને તે દર્શાવી શકે તો જ બચાવ થઈ શકે જો એમ ના થઈ શકે તો સમુક્ત રહ્યાનું પ્રયોજન વ્યર્થ જાય પરંતુ રોળામાનું મર્વ માથુ કે કાંતો હાથ, આખ કે પગ હવાવીને અથવા ગમે તે પ્રકારની સજા કે અવાજકરીને બીજાને બધ પ્રદર્શિત કરે તો સમુક્ત બળનો ઉપયોગ થઈ શકે આવી રીતે એક દુકડીને સૂચકચિહ્ન જડે તો અન્ય છૂટક વ્યક્તિ કરતા તે નધારે બળવાન થાય, અને હેન્ટ તે ટકી શકે, અને કાગકમે તેની શક્તિ અને ઉત્કર્ષ થાય આ પ્રમાણે સજા કે સૂચક ચિહ્નની ઉત્પત્તિ થઈ જેમ જેમ વ્યવહાર વધતો જાય તેમ તેમ આવા સૂચક ચિહ્ન વધતા જાય આ સૂચક ચિહ્ન તે બાપાનું પ્રથમ પગથીઈ છે વાસ્તવિક રીતે એ બાપા જ છે બાપાની વ્યાખ્યા શી છે ? જે પ્રયોગવડે મનુષ્યના પ્રિયારનું અનુપરસ બાન કરાવાય તે બાપા બ્યાનથી પ્રાણીમાત્ર સમુક્ત થઈને વમવા લાગ્યા ત્યારથી જ બાપાની શરૂઆત થઈ

સર્વ પ્રાણીની બાપા કેવી છે તે હજી જણવામા આવ્યું નથી, પણ કાષ્ઠ પ્રકારની છે એ તો નિ સરાય છે ફૂતરાનું બસતુ, ઘોડાનો ખુખારો, ઘેટાની બરાડ સર્વમા કાષ્ઠક અર્થનો સમાવેશ હોયછે અને તે માહોમાહે પોતાના ભાવ દર્શાવી શકેછે આવા અવાજ તે સામાન્ય ઉક્ત શબ્દો જેવી જ બાપા છે આના અવાજમાથી મનુષ્યનો શબ્દદોશ રચાયો છે

બાપાની ઉત્પત્તિનું આ બીજું પગથીઈ છે ઉપર બતાવ્યું તેમ એ પ્રકારની બાપા થઈ પ્રાણી પણ અગ્રજાનો આજ્ઞા—મચ્છા, અને ક્રોડપણ પ્રકારનો કાળિ. વર્તમાન કાળમા આ બેનો જ ઉપયોગ કરવામા આવેછે બાપાના આ બે જ અંશ છે આ ઉપરથી એમ લાગશે કે આવી શરૂઆત તો બાપા જેવા ગહન વિષય માટે બહુ ક્ષુદ્રક છે પરંતુ સ્પષ્ટિકરમા દરેક નના બનાવની શરૂઆત ક્ષુદ્રક વિષયમાથી જ થાય છે એક protoplasm માથી પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ થઈછે ઉત્કર્ષ ધીમે ધીમે થાયછે, અને એકદમ આપણને માલૂમ પણ પડતો નથી

આપણે જોયું કે મનુષ્યની પ્રથમ બાપા કાષ્ઠ અગવિશેષ કે સગાની હતી તેની સાથે જ કાષ્ઠ પણ પ્રકારની ધ્વનિની શરૂઆત પણ હોવી જોઈએ બેનેનો સાથે જ ઉદ્ભવ થઈ શકે હવે આ સિદ્ધાંત સિદ્ધ કરવા માટે થોડા ઘણા પુરાવા અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય

જન્મથી જો માણુમ બહેરો ને મૂળે હોય તેનું દૃષ્ટાંત લઈએ જો જન્મથી બહેરો હશે ને રનાભાષિ રીને જ મૂળે હશે તેજ મિદ્ધ કરી આપેછે કે સાચાશક્તિ ધૃષ્ટિરી બક્ષિમ નથી તેમ હોય નો બહેરો મૂળે ગ્દે એમ થવાનું કાષ જ કારણ નથી એને વાચના અવધન તો સપૂર્ણ દોષછે જો તે એક શબ્દ પણ માબગી શકે તો ને તરતજ બોરી શકે એકના માબગે તો જ અનુકરણ કરી શકે (આ પ્રમાણે જોતા ભાષા એ અનુકરણનો જ વિષય છે) એનાથી શબ્દોચ્ચાર કરી સમજતો નથી, તેથી તેને ભાષાના પડેલા પગથીઆનું શ્રદ્ધણ કરતું પડેછે અમ વિશ્લેષ—નિશાનીઓ, કરીને પોતાના વિચાર દર્શાવે છે અને એ જ ભાષા પરિપૂર્ણ રીતે કેળવે છે આ પ્રમાણે જોતાં ભાષા માટે શબ્દોચ્ચારની યોગી અગત્ય નથી કારણકે મૂળ મનુષ્ય પોતાનો મર્મ વ્યવહાર નિશાનીઓથી ધણી મનગતાથી ચલાવી શકે છે

ત્રીજી દૃષ્ટાંત જગતી પ્રજાનું લઈએ જગતી લોક પોતાનો ધરોખરો વ્યવહાર હાથના હાનભાવથી જ કે મો, આખના ચાગાથી જ ચલાવેછે તેમનો શબ્દ પ્રથમ ધરો જ પરિમિત હોયછે તેથી હાથના કે મોના ચાગા કરીને જ અરબપગમ વાત કરેછે મામાન્ય વ્યવહાર હાવભાવથી કે ધણુ થાય તો કાષક ધ્વનિથી જ ચલાવે છે અને તેજ કારણને લીધે તેમનો શબ્દમંદ્ર બહુ અલ્પ દોષછે ત્રીજી દૃષ્ટાંત ન્હાના બાળકનું લઈએ બાળકનામા બ્યાગથી મહેજ સહેજ મમજણ આવના માડેછે ત્યારથી નિશાનીઓ કરવા માડે છે પોતાને જો કાષ જોઈએ છે તે આગગીથી બતાવે છે અને હુમરાથી બધું મમજનવાનો પ્રયત્ન કરેછે શબ્દોચ્ચાર આવડ્યા પહેલાં સર્વ વ્યવહાર એજ પ્રમાણે ચલાવેછે પ્રાભાવિક રીને જ તે આ પ્રમાણે કરતા શીખે છે શબ્દોચ્ચાર—નકતૂત એ તો એ જાતની કળા છે, એટલે એ તો એને શીખવવી પડેછે પરંતુ મનુષ્યની કુદરતી જો મૂળભાષા છે તે તો એ આપોઆપ શીખે છે શબ્દ બનાવવી છે પરંતુ નિશાનીઓ અને ધ્વનિ એ તો રાસભાષિક છે બાળકની ભાષા બેઠા જ જનરોના નાદ છે, અને જગલી પ્રજાની ભાષા પણ તે જ પ્રકારની છે

બાળકો પોતાની જાણ અને ભાવસારથી જ ધરો ભાગ બતાવે છે મુખથી ઉચ્ચાર કંવચિત્ જ કરે છે શબ્દોચ્ચાર આવડતા એને બહુ વખત લાગેછે શબ્દો તો શિક્ષણથી જ આવડે છે પોતાને કાષ સમજતું દોષ છે ત્યારે પણ માતા પિતા મુખ ના અણુસારથી જ સમજે છે, અને તેની જરૂરીઆતો પણ અણુમારાથી જ બતાવી શકે છે

મનુષ્યની ભાષાની શરૂઆત આવા પ્રકારની સરોમાથી જ થઈ એમા હવે કાષ સદેહ રહ્યો નથી દરેક શબ્દના મૂળ આવી નિશાનીમાથી નીકળી શકશે નહિ કહેવાનો ભાવાર્થ એટલો જ છે કે ભાષાની પ્રથમ શરૂઆત આ પ્રમાણે થઈ, પછી જેમ જેમ મનુષ્યના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ વિવિધ પ્રકારના મૂળવાળા અ નેક નવા શબ્દો ઉમેરાતા ગયા હાથ, મોના હાવભાવમાથી અનેક જાતની નિશાનીઓ થઈ હશે, અનેક પ્રકારના ધ્વનિ થયા હશે, એ ધ્વનિમાથી શબ્દની ઉત્પત્તિ થઈ હશે, આ જ પ્રમાણે ભાષાનો ઉત્પત્તિ સમવિત છે

મનુષ્યના વ્યવહારમાં જેમ વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ એને સહાથી મમ જીવવાનું મુશ્કેલ થતું જાય એક મનુષ્ય જગલને એક છેડે હોય, અને બીજો બીજો છેડે હોય તો બેશક નિશાની કેવળ નિરૂપયોગી જ થઈ પડે તે વખતે ખૂબ જ પાડવી પડે, અને તે ખૂબો પણ જીવ જીવ ભાવ દર્શાવવાને જીવ જીવ પ્રકારની હોવી જોઈએ અધિકારમાં પણ નિશાનીઓનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ, તે માટે નીચે સ્વરે અવાજ કહાડવો પડે, એમ કરતા કરતા વ્યવહાર એટલો વધી ગયો કે દરેક વસ્તુ નિશાનીથી બતાવ્યા કરતા તે વસ્તુના અનાજનું અનુકરણ કર્યાથી તેને સગળતા પડવા માઠી એમ પોતાની આસપાસની દરેક વસ્તુ દર્શકધ્વનિની શરૂઆત થઈ આ પ્રયોગનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાન્ત બાલકોની ભાષા પરથી મળશે

બાલકને કાને જોઈશું પડે તેજી બોલવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ કાંઈ પણ વસ્તુના અવાજ કે દેખાવ ઉપરથી પોતાની મેળે શબ્દ સુઝે તો તે શબ્દનો તરત તે ઉપયોગ કરે છે ચકલીને બદલે ચકચક, બિલાડીને બદલે મ્યાઉ ધડીઆલને બદલે ટિકટિક, રેલવે ટ્રેનને મદલે બબબબ, વાદરાને બદલે હુક, આ પ્રમાણે ધ્વનિસૂચક શબ્દો બાલકે વાપરે છે આપણી વપરાતી ભાષામાં ઘણા શબ્દો એવા છે કે જે મૂળ તે શબ્દસૂચક વસ્તુના ધ્વનિપરથી ઉત્પન્ન થએલા છે તે ઉપરથી જ ભાષા આ પ્રકારે ઉત્પન્ન થઈ હશે, વર્તમાન ભાષાનો ઉદ્ભવ એજ રીતે થયો હશે એમ સિદ્ધ કરી શકાય છે આવા શબ્દોના અનેક દૃષ્ટાન્ત મેળવી શકીશું ઉભરો, ધડાકો, રણકાર, ચીરડું, તાડન, સરવું, થુક, સસણી, સુસવાટ, ગર્જના, ગડગડાટ, ગળડડું, દદ્દર, ધમ ધમાટ, ચીસ, નીસરણી ઇત્યાદિ ધ્વનિસૂચક શબ્દોના દૃષ્ટાન્ત છે અનેક મિત્રણ તથા કાળક્ષેપને લીધે મૂળ કદાપિ વિસ્મૃત થયા હશે, પણ તપાસ કરીએ તો સમ્યા-બધ એવા ધાતુ જડશે

દરેક શબ્દના મૂળ આ પ્રમાણે ધ્વનિમાથી જડી શકશે નહિ કારણ કે શબ્દ અમખ્ય છે, અને ધ્વનિ યોગ્ય છે, અને તે ઉપરાત ધ્વનિસૂચક વસ્તુ હોય તે છતાં તેનું નામ જીવ આપનામાં આવે ધડીઆળ ટિકટિક કરે છે છતાં એ યન ધડી બતાવે છે તે ઉપરથી તેનું નામ ધટિકા, કે ધડીઆળ આપવામાં આવ્યું છે

સાપ્રત કાગમાં ઘણા શબ્દો અર્થ સૂચક હશે, કારણ કે એ સર્વ બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થઈ ત્યાર પછી ઉત્પન્ન થએલા છે

નામીન મમયનાએ કેટલાક શબ્દો ધ્વનિસૂચક ન હોય એમ પણ બને, તેનું કાગ્ય માત્ર એટલું આપી શકાય કે તેના મૂળ કાષ્ઠક મિચિન હશે અને મૂળ સાધેનો સમય નાબૂદ થઈ ગયો હશે શબ્દો તો કૃત્રિમ જ હોય છે શબ્દ રચવાનો હક્ક સર્વને છે, એટલે દરેક બાકિત પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શબ્દ બનાવી શકે એટલે શબ્દના મૂળ શોધવાનું કામ ઘણું વિકટ છે એ કાષ્ઠ સદ્મદર્શકયત્રથી શોધી શકાય એવી ચીજ નથી આજ કારણને લીધે દુનિયાના દરેક દેશમાં જીવ જીવ બાષાનો પ્રચાર છે તે છતાં

બિન બિન ભાષાની સરખામણી કરતાં વિદ્વાન વર્ગે દરેક ભાષાનો મૂળ પાથો એક જ છે એ સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરી આપ્યો છે.

પ્રેક્ષિતર મેકરમ્બુલરે ધણી જ ઝીણવટથી આ વિષયનું અધ્યયન કરીને બતાવ્યું છે કે સંસ્કૃત શબ્દોનો સાર કદાડતાં માત્ર (૧૨૧) એકસો ને એકવીસ ધાતુ રહે છે. એટલે સંસ્કૃત ભાષાનો મૂળ શબ્દકોશ એકમો ને એકવીસ ધાતુનો હોવો જોઈએ. આ એકસો ને એકવીસ ધાતુમાં આપણી ઇચ્છા, ભાવના, વિચાર સર્વનો સમાવેશ થએલો હોવો જોઈએ.

હવે આ એકસોએકવીસે ધાતુ રી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે યથાર્થ રીતે તો આપણે જાણી શકીએ જ નહિ. પરંતુ તેમાંના ધણા ધાતુ સંગ્રાવાચક, કે ધ્વનિસૂચક છે. અને જે શબ્દોનો જૂનાકાળ સાથેનો સંબન્ધ ભાવૂંમ પડી આવે છે, તો સિદ્ધ કરી શકાય છે કે તે ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષેના નિયમને અનુસરીને જ ઉત્પન્ન થયા છે ઉપરના વિવેચન ઉપરથી ભાવૂંમ પડશે કે ભાષા સદિક્રમની માફક Evolution ના નિયમથી ઉત્પન્ન થઈ છે ભાષાની શરૂઆત ક્ષુદ્ધક વિષયોથી થઈ છે, અને કાલાન્તરે આટલો ઉત્કર્ષ થયો છે.

ભાષા અને વિચાર.

(લેખક—રા. રા. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી.)

‘ભાષા’ને તેના સામાન્યતઃ સ્વીકારાએલા અર્થ પ્રમાણે લઈએ, તો એ શરીરના અવ-
યવોના ગતિવર્તે આપણા વિચારો જણાવવાની એક રીત છે, એ પ્રમાણે તેને વર્ણવી શ-
કાય. એ વ્યાખ્યા પ્રમાણે મુખ્યતઃ ઉચ્ચારાતા શબ્દો, ખૂબ, અને ચીસ, તથા મનની લા-
ગણીને પ્રકટ કરનાર એની મેળે થઈ જતા ચાળા, એ સર્વે ‘ભાષા’ માં ગણાય; એટલું જ
નહિ, પણ ચિત્રો તથા ધાતુ અને પાપાણની મૂર્તિઓ સુદ્ધાં ‘ભાષા’ માં લેખી શકાય; ‘વળી,
તે ઉપરાંત જ્યાં ‘ભાષા’ નો ઉપયોગ જ ન થઈ શકે એમ હોય, ત્યાં તેને બદલે વીજળીનો
તાર, રણુશિંગ ચિન્હો તથા પ્રાચીન મિસરના ‘હાયરોગ્લિફિક’ ની સંકેત-પ્રતિમાઓ વા-
પરવામાં આવે, તે પણ ‘ભાષા’નું જ કામ કરે છે. પરંતુ આપણા પ્રસ્તુત વિષય સંબંધે
તો એનો એટલેજ મર્યાદિત અર્થ કરીશું કે “અંદર આશ્રિત વિચારની ક્રિયાને બહાર જ-
ણાવવાને અર્થે અમુક અમુક સ્થાનોવડે ઠરાવેલા ચોક્કસ શબ્દોની પદ્ધતિ ” તે ‘ભાષા.’

‘ભાષા’ વડે એક મન બીજા મનને પોતાના વિચારો પ્રકટ કરી શકે છે. અને તેના
સાથી સામાન્ય વ્યવહાર સર્વેને વિદિત છે. ખરી વાત છે કે, કેટલાએક પ્રસંગોમાં આપણે
‘ભાષા’ વિના પણ ગાંડું ગળાડાવી શકીએ, અને તેને ઠેકાણે મુખમુદ્રાના અને શરીરના બીજા
અવયવોના હાવભાવવડે કામ ચલાવી શકીએ; જેમકે ઉદાહરણ—આપણા મ્હેં આગળ
કોઈ પદાર્થ પડેલો હોય; તેના ઉપર આપણો ભાવ કે અભાવ આપણા હાથ કે આંખ કે
બંનેવડે આપણે દેખાડી શકીએ; તેમજ પેટ ઉપર હાથ મૂકીને અથવા હાથનાં આંગળાં
કોળીઓ લેતી વખતના જેવાં એકાં કરીને મ્હેં આગળ જવાથી ભૂખ લાગી છે, એમ
દેખાડાય; અથવા વળી, ઉંઘ આવતી હોય અથવા ઉંઘવાની તરજી હોય, તો આંખ બંધ
કરીને હાથથી નિશાની કરીને તે વાત પણ સમજાવાય; હરખ અને શોક, સુખ અને દુઃખ
પણ અમુક રીતનાં અમુક ચિન્હો કરીને બીજાને જણાવી શકાય. પણ એ મૂળો વ્યાપાર
બહુજ સંકુચિત પ્રદેશમાં કરી શકાય, બધાજ મનોવિકારો સર્વાંશે સંપૂર્ણ રીતે બતાવી શ-
કાય નહિ, એ સ્પષ્ટ છે. જે માણસ આપણા આગળ હાજર નથી, તેના સંબંધી અથવા
કોઈ આદિની વસ્તુ વિશે આપણે આપણી પ્રતિજ્ઞા જણાવતી હોય, અથવા તો આપણા મ-
નની સ્થિતિ અથવા ભાવના અમુક ભૂતકાળની કે આવેની બક્તિ પરત્વે કે અંતર્ગત ઉ-
દ્ભવેલા વિષય પરત્વે પ્રકટ કરવી હોય, તો આપણી પાસે એટલા માણસના મન આગળ
કેવળ શરીરના અંગોની ક્રિયાથી આપણે આપણી ધ્રુષ્ટા, માનસિક સ્થિતિ અથવા મનો-
ભાવ ચોક્કમ રીતે બારીકાથી અસ્પષ્ટિત સમજાવી શકીશું નહિ. તેથી ‘આવશ્યકતા એ
શોધની માતા છે’—એ સૂત્રવચનાનુસાર અથવા સાદા બોલોમાં બોલીએ તો, જરૂર પડે ત્યાં
ઝટ રસ્તો નીકળે તે પ્રમાણે, પ્રત્યેક પદાર્થ કે વસ્તુને ઓળખવાને માટે તેનું અમુક નામ
અથવા સંજ્ઞા ઠરાવવાની જરૂર પડે છે; અને તે વસ્તુના ગ્રાપક તરીકે જનમંડળ તે શ-
બ્દનો સ્વીકાર કરે છે. અને પછી વ્યારે વ્યારે ને મંજા વાપરવામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે
તે સંચિત પ્રાણી કે પદાર્થ આપણા માનસિક ચક્ષુ આગળ ખડો થાય. છે એવી સંજ્ઞા તે

નામ કહેવાય છે. પ્રાચીન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞ એરીસ્ટોટલની વ્યાખ્યા આપણે માણ્યોએ પ્રાણી પદાર્થોને જોળખવાને દર્શાવેલી સંજ્ઞા એક ધ્વનિ છે તે અમુક અર્થને દર્શાવે છે, પણ કાળને નક્કી કરતો નથી.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાણી તથા પદાર્થોને જોળખવાને માટે જે મંડાઓ દર્શાવવામાં આવી અને જનમંડળમાં પ્રચલિત થઈ, તે 'નામ' કહેવાય. પણ તે પ્રાણી પદાર્થો જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં ટોચ અને તે સ્થિતિ કે ગતિ જૂદે જૂદે કાળે જૂદી જૂદી રીતે ભોગવતા હોય, તે તે પ્રાણી પદાર્થોની સ્થિતિ, ગતિ, રીતિ દર્શાવવા માટે જે શબ્દો વપરાવા લાગ્યા, તે વિશેષણ-ક્રિયાપદ-અવ્યય વગેરે સંજ્ઞાથી જોળખાવા લાગ્યા. અમુક સમયે કોઈ પ્રાણી કે પદાર્થ ચી હાલતમાં છે, તે શું કરે છે, અથવા શું ભોગવે છે, તે નક્કી કરવાની સત્તા ક્રિયાપદમાં રહેલી છે; તેમજ શબ્દોના જૂદા જૂદા સંબંધ એક બીજાની માથે બતાવવાને જે શબ્દો કાળે કરીને પ્રચલિત થવા લાગ્યા, તે 'અવ્યય' એવી સંજ્ઞાથી જોળખાવા લાગ્યા; તથા પદાર્થોના અંતર્ગત લક્ષણો તથા ગુણો સમજાવવાને જે શબ્દો જનસમુદાયે ચલણી સિકાની પેઠે કમૂલ કરી લાંબા, તે 'વિશેષણ' સંજ્ઞાથી જોળખાવા લાગ્યા; અને એવી રીતે 'ભાષા'એ વ્યાકરણને જન્મ આપ્યો.

ભાષા ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ, કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ અથવા તે કેવી રીતે બની, એ સંધાના કૃત પ્રશ્નો છે, અને તે પ્રત્યેક માટે પંડિત એકમત નથી. બિન ભિન્ન કાળના બિન્ન ભિન્ન દેશના બિન્ન ભિન્ન પંડિતોના બિન્ન ભિન્ન મનોનુ દિગ્દર્શન ઝગવવા જતાં એક મોટો અંધ થઈ જાય એમ છે, અને તેનો પ્રયત્ન પરિણમે કોઈ નિશ્ચિત ફળને નીપજાવે, એમ નક્કી નથી. તેથી તથા એ વિષય રસપૂર્ણ હોવા છતાં અત્ર તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અધ્યાને ગણાય, એમ માનીને તેનો અત્ર માત્ર ઇસારો કરી આટલું જોગ્ય ગણ્યું છે. ઉપરના પ્રશ્નો સંબંધી ગમે તે કષ્ટનાઓ આજ સુધી વિદ્વાનોએ કરી હોય, અથવા નવનવી શોધખોળના પ્રકાશની સહાયથી હવે પછી ગમે તે કષ્ટનાઓ ઉઠ્ઠીએ, તથાપિ આટલું તો ચોક્કસ છે, કે કોઈ પણ મમયે કોઈ માનવ-મંડળે કે જન-સમુદાયે એકલા મળીને અમુક પ્રાણીને ઘોડો કહેવો કે અમુક વસ્તુને થાળી કહેવી કે અમુક પદાર્થને ખારો, ખાટો કે ગળ્યો કહેવો, કે અમુક રંગને લાલ કે રાતો કહેવો, અને અમુકને લીલો કહેવો એમ દર્શાવ્યું હોય, એ બનવાજોગ વાત નથી. પણ બનવાજોગ અને સંભવિત વાત તો એ છે કે, કોઈએ અમુક પ્રાણી કે પદાર્થને માટે અમુક બોલ વાપર્યો તે બોલ બીજાઓએ સાંભળ્યો અને તેમણે તે બીલી લીધો, અને તેમણે પણ તે વાપર્યો અને એમ આખા મંડળમાં તે પછીથી સાધારણ રીતે વપરાવા લાગ્યો. અને આવીજ રીતે નવા નવા શબ્દો જરૂર હોવાથી ઝડપી લેવા લાગ્યા અને એ રીતે ભાષા-વૃક્ષ વધવા લાગ્યો અને વિસ્તાર પામવા લાગ્યો. એક બીજા કસદાર જમીનમાં રોપાય અને તેને પોપણ મગે એવું ખાતર આપવામાં આવે તથા યોગ્ય રીતે જળ-સિંચન કરવામાં આવે, તો તેનાં સહઅષ્ટ અને લક્ષપટ નવાં ફળ અને બીજ થાય છે; તેવીજ રીતે મૂલ્ય આર્થપ્રજ્ઞની સરકાર પામેલી દેવભાષાને માટે સર્વમાન્ય સિદ્ધ થએલી વાત છે. પણ હાલમાં છેક તેરમી સદીથી કાંઈક ઘાટમાં આવતી, જતી અંગ્રેજી ભાષા ઉપર લક્ષ આપીએ, તો જગતમાં બોલાતી સઘળી ભાષાઓનાજ મૂળ ધાતુ ૪૦૦ થી ૫૦૦ સુધી છે, એમ સ્વ. પ્રોફેસર મેક્સમૂલર કહે છે; છતાં સહા-

સિક સ્વભાવના અને આગ્રહી અંગ્રેજ વિદ્વાનોની શોધખોળના પરિણામે આજ સાતસે વર્ષના અરમામાં અંગ્રેજ બાપા-વૃક્ષને એવો નવપક્ષવ કરી દીધો છે અને એવો વિસ્તારી દીધો છે, કે તેના હાલ ૫૦,૦૦૦ શબ્દોરૂપી ફળ તેના ઉપરથી ઉતર્યા છે અને શિષ્ટ લેખોમાં તે ચક્રણી થઇ ગયાં છે.

આપણા શરીરની રચના સમજવાથી પણ જણાશે કે આપણો આંતરસ્થ વિચાર-વ્યાપાર અમુક શબ્દો વડેજ ચાલે છે. આપણે સર્વેએ કોઇ કોઇ વખત જોયું હશે કે માણસ રસ્તામાં એકલો ચાલ્યો જતો હોય, તેના હોઠના ફફડવાથી અને હાથના ચાળાથી તે મોઢેથી બોલીને પોતાની સાથે વિચાર ચલાવતો જણાય છે. તેમજ માણસ એકલો ખેડો પોતાના મન સાથે વિચાર કરતો હોય છે, તે તેનાં ઝીણા બબડવાથી અને હાથ તથા આંખની ચેટાથી આપણે સમજી શકીએ છીએ. તે ઉપરથી એમ કહેવાની મતલબ નથી કે સઘળાં મનુષ્યોને ઉપર જણાવ્યું તેમ સંભળાય તેમ બોલીને તથા શરીરના અંગોના અભિનય કરીને વિચાર કરવાની જરૂર પડે છે. કહેવાની મતલબ માત્ર એટલી છે કે, મનમાં જે મોઢેથી શબ્દો બોલીનેજ માણસની વિચાર-ક્રિયા ચાલે છે. આપણે શબ્દો મોઢેથી ન બોલીએ, તોપણ વિચાર કરતી વેળા આપણે શબ્દો વાપર્યા વિના રહેતા નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એવું નથી કે—જો ભોગજોગે આપણી પાસેથી વાગેલી પલાયન કરી જાય, તોપણ તે કારણથી વિચારની ક્રિયા પણ હમેશને માટે બંધ પડી જવાની. કોઇ કોઇ વેળાએ આંગળી ખેંચી અથવા બહારના અસાધારણ અવનવા પ્રસંગથી બોલવાનું બળ જતું રહે છે. જણે તેનું મોં સીધાં જોયું હોય એમ લાગે છે. માણસના ઉપર કોઇ જળરા બ્યાધનો હુમલો થવાથી, તેનામાંથી વાણીની દેવતા અતર્ધાન થઇ ગઇ હોય છે, તે તેવે સમયે પણ તેનામાં બોલવાની શક્તિ હોય અને બોલીને તે જેટલો બવહાર ચલાવે, તેટલીજ સરળતાથી પેલો ખોડવાળો માણસ તથા પેલો રોગી મનુષ્ય પણ મહાવરાથી પોતાના મનોભાવ હાવ-ભાવથી પ્રકટ કરી શકે છે. સુધરેલા જન-મંડળે બહેરા મૂગા ઉપર કંચા કરી શ્રમ, સમય તથા બુદ્ધિનો બચ કરીને તેમને માટે કરપક્ષવી બાપા બોલવી કાઢી છે, તેના યોગથી તેઓ હાથની તથા આંગળાની મદદથી ઉચ્ચારાતા અક્ષરોને રચાને અમુક સંકેત ચિહ્નો કે આકૃતિઓ કરતાં શીખે છે; અને તે વડે તેઓ બીજાઓની સાથે વાત-વિચાર ચલાવે છે. અને જેઓ બહેરા-અંધારા હોય છે, તેમને મરળત્ર કરી આપવા માટે પગેપકારી પુરોષોએ એવાં ખોડીલાં માણસો માટે સહાય લાગણીભરેલી અનુકંપાથી શ્રેયણને તેમને માટે ઉપસાવેલા અક્ષરોની આકૃતિઓ રચી છે, તે ઉપર આંગળાં ફેરવી ફેરવીને માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિયની વિશેષ અને વખાણવા લાયક કેળવણીથી પ્રાણી પદાર્થોનાં નામ તે અંધ મનુષ્યો જાણી શકે છે. એટલુંજ નહિ પણ તે વડે તેઓ વાત કરી શકે છે અને પોતાના વિચારો અન્યને જણાવી શકે છે. તારના યંત્ર-લાગણે વિદ્યુત-બળને ઉપયોગમાં આણીને અમુક ચોળના ધડી કાઢીને અક્ષરોને રચાને સંકેત કરેલા ટકારા મોકલાય છે અને આગ-ગાડીના રસ્તા ઉપર નિર્ણુત સંકેત પ્રમાણે જૂઠા જૂઠા રંગના વાવડા બતાવાય છે. એ પણ એક જાતની બાપા જાણ છે. વિચાર પ્રકટ કરવાનું એક સાધન છે.

એ ખરું કે વિચાર-બળ જો હણાઇ જાય, તો બાપા અટકી પડે. બીજાને કંઈ નિર્વેચન કરવાનું ન રહે, તો કદાચ બાપા અગપાઇ જાય. પણ દેવોએ બાપાનાં હાર અંધ

યદ્ય જાય, તોપણ તે સખમથી વિચાર નામૂદ નહિ થાય. ભાષા મિલાયનાં ગ્રામ ખીજા જ મિલ્નો માણુમ શોધી કાઢે અને તેની મદદથી તે આગળ વધતા જ રહેશે. આવી રીતે વિચારની સાદી ક્રિયાઓ હાથ કે આખના ચાગથી ચાલી શકે ખરી, છુ મુદતના ઉપર પડિત શોધક પુરુષોએ જે મહાભારત ક્ષેત્રે મેળવી છે અને તેથી મનુષ્યના મુખની ગણાવી શકાય નહિ એટલી બધી સાધન-સામગ્રી રચીને તેમના ઉપર અનવાધ ઉપાર કર્યો છે, તે વિદ્યા અને શાસ્ત્રના પ્રતાપથી જ, અને વિદ્યાએ અને શરૂ થયે પ્રકૃતિના ગુણ બંડાગે પ્રસિદ્ધિમાં મૂક્યા છે અને અગાધ વિચારો અને દૃષ્ટનાઓએ-આ ન પહોંચે રહિ ત્યાં પહોંચે કવિ-એ માન્ય વચનોને ખરા હારી આપ્યા છે તે મરૂ બડાગ-પ્રાકટ્ય તથા વિચારો અને કૃપનાનો વેગ ભાષાને આધીન છે. ભાષા જ ન હોય તો વિચાર આગળ ગતિ કરી શકે જ નહિ. આટલા ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે માણુમ ભાષા વિના પાર્યોનું અવલોકન ન કરી શકે, પોતાના મનમાં અવલોકિયા પાર્યોનું વર્ગીકરણ ન કરી શકે, કે તેમનામાં રહેલા ગુણો અને લક્ષણોનું તોનન ન કરી શકે, અને તે તોનન ઉપરથી કોઈ મિલ્લત ઉપર ન આવી શકે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ભાષા વિના વિચારનું વહન અને વેગ નિર્ભય અને અપૂર્ણ રહેશે, પણ ભાષા વિના માણુસ વિચાર જ ન કરી શકે, એમ કહી શકાતું નથી.

ભાષાની ઉત્પત્તિના મંબધમાં વિચારક અને ગોધક પુરુષોના જે વિચારો ચાલે છે, તેના ત્રણ વર્ગ નીચે દર્શાવ્યા પ્રમાણે પાડી શકાય—

ક. મનુષ્યને તેની ઉત્પત્તિની સાથે જ મપૂર્ણ અને બેચેન વિચારવાળા ભાષા મળી હતી, અને અનુભવ તથા અવલોકન જેમ જેમ વધતા ગયા, તેમ તેમ તેની આત્મચક્તિ ઓતો વધુ વધુ વિકાસ થતો ગયો, અને તેમ થતા જ જે ચિત્રચિત્ર પદાર્થો તેના આવામાં આવતા ગયા, તે તે પદાર્થોને ભાષામાં નામ મળતા ગયા આટલી વાત ઉપર નજર રાખીને પ્રેત્યાકએક મમર્થ પડિતો એવા નિશ્ચય ઉપર આ પા છે કે, માણુસ પોતે વિચારની કોટિમાં હશે, તે અવન તેને ભાષાની બક્ષીય મળેલી હોવી જોઈએ

જ. ખીજો મત એવો છે કે જૂદા જૂદા મનુષ્ય-મહાને જેમ જરૂર પડતી ગઈ, તેમ તેમ પોતાના ભાવ ખીજાને બતાવવાને તેઓ નામ ગોઠવવા લાગ્યા, અને તે મહાના બધા માણુસો તે સ્વીકારતા ગયા. આ મત પ્રમાણે ભાષા માણુસે ગોધી એટલે કે પોતાની સગવડ માટે તેને બનાવી કાઢી, એમ કહી શકાય. જૂ. જૂ. મહાનાની અને જૂ. જૂ. દેશોની ભાષાઓ જૂદી જૂદી છે, એ સર્વેને જાણીતી વાત છે, અને એ વાત આ મતના ટેકામાં રજુ કરવામાં આવે છે. વળી, વિશેષ એમ પણ ધારવામાં આવે છે કે, આ મતે ભાષા અને વિચાર બંને જૂદી બાબતો છે અને વિચાર-મગ પ્રેત્યુક આગળ વધ્યું હશે, તે પછી ભાષા તેની સાથે જોડાઈ હશે.

ગ. ત્રીજો મત એવો છે કે જગતકર્તાએ માણુસને પેદા કર્યા, તે વેળાએ તેને 'જ્ઞાન' આપેલું નહિ, પણ શીખવાની તથા જાણવાની શક્તિ બક્ષેલી, એમ વિચારવાય પુરુષોને ભાસે છે. જેમ 'જ્ઞાન' ની સામગ્રી બક્ષીય કરેલી નહિ, પણ તે સપાલન કરવાની શક્તિની

બક્ષીશ કરેલી, તેવીજ રીતે ધર્મચરે માણસને ભાષાની સામગ્રી બક્ષીશ કરેલી નહિ, પણ સંજ્ઞા વડે પ્રાણી-પદાર્થ જોગબવાની અને સંજ્ઞા વડે તે પ્રાણી-પદાર્થનું બયાન કરવાની તેને શક્તિ બક્ષેલી, એમ વિચાર કરતાં તથા અવલોકન કરતાં સમજાય છે.

ઉપર દર્શાવેલા મતો ઉપર ચર્ચા કરવા જતાં આ લેખનો ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય, માટે તેમ કરવા મનમાં વેગ થઈ આવતાં છતાં મનને વારવું પડે છે; તોપણ હવે પછી જે લખવામાં આવશે, તે લક્ષ્યપૂર્વક વિચારવાથી એ વિવાદવાળા મતોનું આપોઆપ નિરાકરણ થઈ જશે, એમ દૃઢ આશા રાખવામાં આવે છે. સાહજિક વિચારથી સમજાશે કે, જેમ જાડમાં ગર વૃદ્ધિ પામતો જાય છે, તેમ તેના ઉપરની છાલ પણ ગરની સાથે જ આગળ વધતી જાય છે; એ જેમ પ્રતિ દિવસના પ્રલક્ષ અનુભવ અને અવલોકનની વાત છે, તેવી જ રીતે મનુષ્ય-પ્રાણીને જે બુદ્ધિની બક્ષીશ મળી છે, તેથી કરીને બીજામાંથી વૃક્ષ ઉગે છે તેના જેમ વિચારરૂપ ગર બનતો અને ફેલાતો જાય છે, અને તેમ તેમ તેના ઉપર ભાષા રૂપ છાલ ચોટેલી હોવાથી તે સાથે સાથે જ પોષણ પામતી જાય છે અને ફેલાતી જાય છે. માણસને અનેક શક્તિઓ પ્રકૃતિથી ધર્મચરે બક્ષેલી છે, તેમ ભાષાશક્તિ પણ તેના સંપૂર્ણ અર્થમાં ધર્મચરે બક્ષીશ છે. જેમ બીજી શક્તિઓ બીજા રૂપે આપણામાં મૂકવામાં આવી છે, અને તેનો વિકાસ માણસના હાથમાં તેના પુરુષપ્રયત્નને આધીન છે, તેવી જ રીતે ભાષાની બીજા રૂપે શક્તિ આપણામાં મૂકાએલી છે, તેનું ઉદ્ઘાટન અને વિકાસ મનુષ્યના પુરુષાર્થને આધીન છે. પુનરુક્તિ દોષને માથે ખેંચી લઇને અર્થને દૃઢ અને સ્પષ્ટ કરવાના ઉત્તુથી જણાવવાનું કે, જેમ એક બીજામાં મોટા વૃક્ષની અંતર્ગત શક્તિ કુદરતથી જ રહેલી હોય છે, જે શક્તિવડે જ પૂરતી મામમી પ્રાપ્ત થતાં કબીરવડ જેવો મહાવૃક્ષ બની રહે છે, તેમ જ ભાષાને માટે સમજવું. વિચાર તથા ભાષાનો વ્યાપાર તથા વિકાસ સાથે સાથે જ આવેશે, એમ માનવું સકારણ લાગે છે. મનના ગર્ભાશયમાં વિચાર જન્મે છે, તે અન્યને સમજાવવા માટે માણસ તેને અમુક સંજ્ઞા આપે છે; અને તે સંજ્ઞાના સ્મરણથી પોતાને અને ઉચ્ચારણથી શ્રોતાને તે વિચારનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જેમ જેમ જ્ઞાન-ક્ષેત્રની મર્યાદા વધતી ગઈ, તેમ તેમ ભાષાનો જંડાર પણ તેની સાથે જ વધતો ગયો આ કલ્પના સંભવિત અને બુદ્ધિમાણ લાગે છે, તેને છોડીને આપણે કોઈ એવી કલ્પના ઉઠાવીએ કે બંને ભાષા અને વિચાર સ્વતંત્ર અને પૃથક્ પૃથક્ સ્થિતિમાં રહેલાં છે અને એમ અડાવવામાં આવે કે ભાષા પ્રથમ અને વિચાર તે પછી અથવા તેથી ઉલટું, વિચાર પ્રથમ અને ભાષા તે પછી, તો તેથી આપણે અનેક જાણના શુભવાક્યામાં રસાયા પિતા રહીશું નહિ અને દોષ નિર્ણય ઉપર આપણે આવી શકીશું નહિ.

ભાષાનો વિકાસ કેવી રીતે કે કેવે ક્રમે થયો, તે શોધી કાઢવું અને નક્કી કરવું બની શકે એમ નથી; પણ આપણે કોઈ આદિ-ભાષા કલ્પિએ, તો તેના ઘણા ખરા ધાતુઓ જગતમાં જે પ્રાણી પદાર્થો છે, તેમના તરેહ તરેહના અવાજની પહેલ વહેલી નક્ક કરવા જતાં ઉદ્ભવેલા છે, એમ બહુ કરીને અનુમાનાય છે કોઈ પક્ષી કે પ્રાણી જેવો સાદ કાઢવું કે અવાજ કરવું, તે ઉપરથી તેને મળવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. માણસને કોઈ એક જાણવાનું કે તીવ્ર લાગણી થતાં, તેના મોઝામાંથી જે ચીસ કે ઉદ્ગાર આપો-

આપ સાદુક નીકળી પડતાં, તે જ ઉદ્ધાર કે ચીસ એવો જ ફરી પ્રસંગ બનતાં તેને સાંભરી આવે, અને તેથી તે તેવો જ પોકાર ફરીથી જાણીને કરવાનો. અને તેમ થતાં તે પછીથી શબ્દ કે સંકેતિક ચિહ્નનું રૂપ લે છે. ત્યારબાદ વખતના વહેવા સાથે બાપા જેમ જેમ વધારે બાબતોથી બગેલી ચતી જાય અને વધારે કેળવાતી જાય, તેમ તેમ ઉપર જ-ણાવેલાં આદિ-ધાતુનાં મૂળ વધારે પ્રચારથી અને વધારે વાપરથી ધસાતાં જાય છે: અને જેમ જેમ નવનવા હુન્નર અને નવનવી કળા વૃદ્ધિ પામતાં જાય, તેમ તેમ નવનવાં નામો અમે નવનવી સંજ્ઞાઓ નક્ક કરવાના ધોરણ ઉપર, અથવા મળતાપણાના ધોરણ ઉપર અથવા કેવળ સંકેત સમજાવવાના ધોરણ ઉપર, આપવામાં આવે છે.

ઉપર જે ચર્ચા ચલાવવામાં આવી છે, તે ઉપરથી બાપા એ માણસની કૃતિ છે, એ મત તર્ક બાપાશાસ્ત્રીઓ દબ્યા છે. મુખ-મુદ્રા તથા અવયવોની ચેષ્ટાથી જ્યારે કામ સર્જી નહિ, ત્યારે માણસે પોતાના વિચારો બીજાને સમજાવવાને બાપા શોધી કાઢી લાગે છે; અને જે બાપા વેદના મંત્રોમાં, ગ્રીક તથા લાટિન કવિઓનાં કાવ્યોમાં, બાઇબલમાં તથા કુરાનમાં આપણે જોઈએ છીએ, તેવી પૂર્ણ સ્થિતિમાં ધીમે ધીમે લાંબે કાળે પેદીધર પેદીના વાપર પછી આવી હોવી જોઈએ, એમ ધારવામાં આવે છે. લૅક, ઍડમ સ્મિથ અને ડ્યુ-ગલ્ડ સ્ટુઅર્ટના મત પ્રમાણે તો માણસ આરંભકાળમાં તો ફેટલીએક સુદત મુઠ્ઠી મીનાવ-સ્થામાં રહ્યું હશે, અને માત્ર આંખ તથા અહેરાના ફેરફાર વડે અને શરીરનાં બીજાં અંગોના હા-વબાવથી તેમ કુદરતી ઉદ્ગારોથી, પોતાનો જૂજ વ્યવહાર ચલાવતું હશે, એમ લાગે છે. પછી જ્યારે વિચારો સમય જતાં વધવા લાગ્યા અને તે ઉપર જણાવેલી હુંડી સામગ્રીથીજ સમજાવવાનું બની શક્યું નહિ, ત્યારે તે મંડળે માંદોમાંદે સમજીને અમુક અર્થ જણાવવાને અમુક કૃત્રિમ ચિહ્નો તથા સંજ્ઞાઓ શોધવાની તેમને જરૂર પડી. આડમસ્મિથ ધારે છે કે પહેલાં ક્રિયાપદ વાપ-રવામાં આવ્યાં હશે અને ડ્યુગલ્ડ સ્ટુઅર્ટ માને છે કે, પ્રથમ નામ વાપરવામાં આવ્યાં હશે અને તેમની તે કક્ષપનાનાં તે તત્ત્વવિચારકો પોતપોતાનાં કારણો આપે છે. તેમાં સ્થળમં-જ્ઞાને લીધે અહીં ઉત્તરવાનું બંધુ નથી.

વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓ એક પુખ્તને સર્વાંશે પૂર્ણ સ્થિતિમાં જુએ છે, તે પહેલેથી જ તેવી રીતે ઉગતું અને ખીલતું આવ્યું છે, એમ આપણે સૌ માનીએ છીએ. તેવી જ રીતે પ્રાણી-વર્ણને જે અંગ-જાત પ્રેક્ષેથી જ મળેલું જ કોષ્ટ છે. તેથી જ સ્થિતિમાં તે આજ પણુ છે. દાખલા તરીકે, મધમાખી પોતાને રહેવાને માટે જે છ ખુણીઆ ધરનો મધપુડો બનાવે છે, તે જેવો જૂતકાળમાં સેંકડો વર્ષ ઉપર રચાનો, તેવાને તેવો જ, કાંઈ પણ મુદ્દારા વધારા વિના આજ પણુ તે રચે છે. તેમ જ કોયલ, તેના ઉત્પત્તિના સમયમાં સેંકડો બહે હજારો વર્ષો ઉપર જેવો ટાંકો કરતી અને મેનાં જેવું ગાયન લલકારતી, તેવાને તેવો જ ટાંકો કો-યલનો અને તેવું ને તેવું જ ગાયન મેનાનું, કાંઈ પણ રૂપાંતર વિના, ચાલ્યું આવે છે પણ આપણી સંસ્કૃત ભાષાનાં તો આજ સેંકડો રૂપાંતર થઈ ગયાં છે, તે ન્યૂનાધિક અંશે સર્વેને જાણવામાં હશે એમ માનીને, લાટિનમાંથી ધટાલિયન, સ્પાનિશ, પોર્ચુગીઝ, ગ્રેવાંસલ, ફ્રેંચ, વાલાચન, અને રમાન્સ ભાષાઓ વિકૃતિ પામીને ચમ છે, તેની હુંક નોંધ અહીં લેવામાં આવે છે. આટલા ઉપરથી વગર કહે સમજશે કે મધમાખ અને માણસની શક્તિમાં

અનાદિ કાળથી અગત્યન અને યુક્તિનો જે ચોક્કસ ભેદ ચાલ્યો આપે છે, તેથી મધમાખ તથા અન્ય પ્રાણીઓ તેમની ગ્થિતિ રીતિમા જેવા ભૂતકાળમા હતા, તેવાજ આજ છે, અને એથી ઉલટુ માણસને વિક્રમ પામે એવી બીજ રૂપે શક્તિઓ મળેલી હોવાથી સજોગ સાપડવા પ્રમાણે અને પુરુષાર્થજળથી દરેક જાનતમા તે આગળ વધતો જ જાય છે, અને તેજ નિયમાનુસાર તે અનેક ભાષાઓનો કર્તા તથા સ્વામી થઇ પડ્યો છે અને તેને પ-રિણામે જૂદા જૂદા ખડેના જૂના જૂદા દેશોમા બોલાતી ભાષાઓના ભાષાશાસ્ત્રીઓએ સ-ખધ નેઈ તપાસીને ત્રણ મોટા જથ્થા પાડ્યા છે. તેમા એક જથ્થાનુ નામ ઇંડો-યુરોપી-અન અથવા આર્ય ભાષાભડાર, તેમા ઉપર જણાવેલી સસ્કૃત તથા લાટિન સાથે ગ્રીક, ક્રેટિક, ટ્યુટોનિ- અને સ્લાવોનિક, તેમની શાખાપ્રશાખા સાથે ગણાય છે ઝંદ પહેલ્વી ફારસી, પુસ્તુ વગેરે પણ એ જથ્થામાજ સમજવી પાશ્ચાત્ય પડિતો ધારે છે કે એ સર્વે ભાષાની જનેતા તે સર્વની પહેલાની હોવી જોઈએ, અને તે મૂળ ભાષાનો પત્તો હજુ સુધી હાથ લાગ્યો નથી સેમિટિક નામના બીજા જથ્થામા માહુદી, અરબ્બી તથા સીરિયાક અને તેમની અનેક વેલીઓ આવે છે. એ સર્વે સેમિટિક જોત્રની છે, એમ તેમનો અભ્યાસ ક-રવાથી પરસ્પરનો સબધ જોતા કહી શકાય છે મધ્ય અને ઉત્તર એશિયાની ભટકતી જ તોમા બોવાતી જહી જૂદી બોલીઓને તુરાનિયન નામના રીજા જથ્થામા ગણવામા આવે છે એ ત્રણ જગી પ્રવાહો પણ કોઇ એક સામાન્ય મૂળમાથી ઉદ્ભવેલા ભાસમાન થાય છે. અને મનુષ્યના ઇન્ડો-બજના તથા કાગ-બજના સયોગથી એ ભાષાઓના ગર્ભ ઉપર ક-દાચ નહિ, તોપણ તેના બિન્ન બિન્ન રૂપો ઉપર તેમની ઐતિહાસિક વશાવલિની છાપો પડેલી અભ્યાસીને પ્રતીત થાય છે.

બાનાના ઐતિહાસિક રૂપાતરો ધીમા હોય તેમ ઉતાવળા પણ હોય, પણ તે ફેરફારો સઘળા દેશોમા તથા મધ્યમા કાગમા થયાજ કરે છે, અને એ રૂપાતર થવાના અનિવાર્ય નિયમને પ્રતાપેજ વેદના સમર્ભ અને મખળ મત્રોની ભાષા બદલાતા બદલાતા ઉતરી જ-ઇને સિપાઇની નિર્માથ્ય અને મકર સ્થિતિમા તે ઉતરી પડી વળી, એજ રૂપાતરના નિ-યમને પ્રતાપે ઝંદ-અવરતાની તથા બેહીમત્તના પહાડ ઉપરના ખીના રોકા અક્ષરોની ભાષા બદલાઇને તેણે ફિર્કીની અને હાનના ઇરાની લોકોની ભાષાનુ રૂપ ધર્યું ઉપરના જે દ-હાતો આપ્યા છે તે કરતા પણ જગલી જતોની બોલીઓ તો બહુ ત્વરાથી અને ધણા વેગથી ફરી જાય છે, એમ માનવાને કારણ છે સાઇબીરિયા, સિયામ અને આફ્રિકાના વ-નવાસી નિરક્ષર લોકોની બોલીઓનુ તમામ રૂપજ એ ત્રણ જમાનાના અરસામા બદલાઇ ગએહુ એમ બારીકાથી શોધ અને તપાસ કરનાર વિદ્વાનોને જણાયુ છે, પણ અત્યત સુ-ધારા ઉપર આવેલી પ્રજાની ભાષાઓ તો વધારે સુસ્થિર અને અચળ જણાએલી છે, અને વખતે તો તેનામા ફેરફારની શક્તિજ સમૂગી નાશ પામેલી લાગે છે.

એકદરે જેવા જોઈએ તો ભાષામા જો કે નિરંતર ફેરફાર થયા કરે છે, તોપણ તે ફેરફાર કરવાને કે તે ફેરફાર થનો અગ્રહાવવાને કોઇ પણ માણુમમા સત્તા નથી આપણા શરીરમા જે નિરંતરે વશ વર્તિને રૂંધરાલિસગણ થયા કરે છે, તેમા ફેરફાર કરવાની આ-પણામા સત્તા નથી, અથવા આપણી હયાઈમા એક ઈચ જોટતો પણ વધારો કરવાની આ-

પણમાં તાકત નથી; તેવીજ રીતે આપણા મનમાં આવે તેમ ભાષાના નિયમ બદલવાની કે નવા શબ્દો શોધી કાઢવાની આપણામાં સત્તા નથી. કુદરતનાં ધોરણો માણસ બન્યો અને બાળ્યને તેને અનુસરે, તેજ તેઓ ભાષા ઉપર ધણીપણું ભોમરી રહે. આ પ્રસંગે એક અલ્પ વિગતિ આધુનિક લેખકે આગળ તેમના પ્રતિ ઘણા માન સાથે નિવેદનીય સમગ્ર છે. તે એ કે ગુર્જર ભાષાને જંગલી, હિંદી તથા મરાઠીની પેઠે સૂઝન, શ્રીમંત અને દ્રોહ કરવાનો તેમનો ઉત્સાહ અને પ્રયત્ન પ્રશંસનીય છે; ને પ્રયત્ન અને ઉત્સાહ જરી રાખવાની સાથે જો તેઓ ભાષાના અચ્ચત્ત નિયમોને તાજે ઘડને પોતાના ઉચ્ચ કાર્યમાં નિહિત પ્રવૃત્તિ કરતા રહેશે, અને ઉપર જણાવેલી ભાષાઓ તથા પશ્ચિમની અંગ્રેજી તથા જર્મનાદિ ભાષાઓ કેવી રીતે ઉચ્ચ રથાને હાલ વિરાજવા સક્તિમાન થઈ છે, તેના દૃષ્ટિકોણ ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ વર્તશે, તો તેમનું દેશહિતનું તેમજ ભાષાહિતનું અતીવ કયાણકારી કામ તેઓ પાર મેલશે અને ભારી ગુર્જર પ્રજાનો તેઓ આશીર્વાદ મેળવશે, એ નિસંદેહ છે; પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રના અગ્નાન અને અનાદરવાળાથી આવી સેવા યત્નિયત પણ બનવી કે-વલ અશક્ય છે.

મુખ્ય વિષયની સાથે ઉપરની વિગતિ જો કે નિકટ સંબંધ રાખતી નથી; તોપણ ભાષા ફલવતી શી રીતે કરી શકાય, તેની સાથે તેના સંબંધ હોવાથી સહજ અધિક આ-લોચના કરવાનું સાહસ શુભ ઉદ્દેશ્યે કરવામાં આવે છે. લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, માણસ પોતાની રૂચિ પ્રમાણે કે પોતાના મનના તરંગ પ્રમાણે કે પોતાની સમજ પ્રમાણે ભાષાને ધરી શકતો નથી, તેમ તેમાં ફેરફાર પણ કરી શકતો નથી. તોપણ જો જો ફેરફારો કોઈ પણ ભાષામાં થાય છે, તે માણસથી જ-માણસ દ્વારાજે જ થાય છે. એક દોરેસ કવિના કાળથી એટલે જો હજાર વર્ષથી યુરોપમાં ભાષાને વૃદ્ધની સાથે સરખાવવામાં આવે છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જાડને ઉગવાનાં ખરું કારણો વિષે આપણે શું સમજીએ છીએ? વાસ્તવિક રીતે તેના ઉગવાનાં કારણો સંબંધી આપણે કશું સમજતા નથી તો પછી ભાષા જેવા અગ્નાત વિષયને તેના કરતાં એ વધારે અગ્રેય અને અગમ્ય-વૃદ્ધ જેની વસ્તુ સાથે મલો કરવાથી શો લાભ? જો ભાષાને વૃદ્ધની સાથે સરખાવવી જ હોય, તો તે માત્ર એ જ બાબતમાં સરખાવાય એમ છે; અને તે એક જાડ તેમજ ભાષા, પોતાની મેળેજ કેવળ આપોઆપ રહી શકે કે વધી શકે નહિ. જાડ જેમ જમીન અને દવા અજવાળા વગર જીવી શકે નહિ, તેમ ભાષા પણ પોતાની મેળે રહી શકે કે જીવી શકે નહિ. તેને રહેવાને અને વૃદ્ધિ પામવાને મનુષ્ય આત્મારૂપી આશ્રય-ભૂમિની અપેક્ષા રહે છે.

બોલાતી ભાષા લખાતી થઈ અને લિપિદ્વારા મોટું સાહિત્ય રચાયું, એ તો એક અ-કસ્માત યોગ બાળ્યે. પૃથ્વી ઉપરની ભાષાઓનો ઘણો ભાગ તો હજુ લેખનમાં ઉતર્યો જ નથી; અને જ્યારે તે લખાતી જ નથી, ત્યારે તેમાં સાહિત્ય તો રચાય જ ક્યાંથી? મધ્ય અશિયા, આફ્રિકા, અમેરિકા અને પાશ્ચિમીશિયાની અસંખ્ય જાતોમાં ભાષા હજી તેની પ્રાકૃતિક રચિતિમાં છે; અને માનવ-ભાષા લેખન-શૈલિમાં ઉતરી, તે પહેલાં તે કેવી રીતે ઉગે છે અને વધે છે તે ત્યાં જાણે તે લોકોમાં કંઈક વસવાટ કરવાથી સમજવામાં આવી શકે ગેમિયલ મેગાર્ડ નામનો એક ફ્રેંચ ધર્મોપદેશક ઇ. સ. ૧૬૨૬ માં અમેરિકાના જૂરાન જાતના લોકોમાં ગયો

હતો તેણે પારિસમાં આવ્યાને ઇ સ ૧૬૩૧ માં પોતાના મહા પ્રવાસનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું તેમાં તે એક ઠેકાણે જણાવે છે કે, ઉત્તર અમેરિકાની જૂની જૂદી જાતોમાં ગામેગામની બોલી જૂદી હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ એક જ ગામમાં બે ઘરમાં રહેતા માણસોની બોલી પણ એક બીજા સાથે બધી વાતે મળતી નથી આવતી, અને વળી વધારે અગત્યની વાત તે એ જણાવે છે કે તેમની બોલી રોજ રોજ ફરતી રહે છે, તેથી તે એટલી બધી બદલાઈ ગઈ છે કે નવી જૂરોન બોલી જૂની જૂરોનથી તદ્દન જૂદી છે મધ્ય અમેરિકાના ધર્મોપદેશકાએ એ જગલી જાતોનો શબ્દકોષ રચવા માડ્યો અને બહુ કાળજી રાખીને તે પૂરાં કર્યો પછી દશ વર્ષે તેઓએ એ લોકોમાં પાછા આવીને જોયું, તો તેમને જણાયું કે લાંબા શબ્દો બદલાઈ જવાથી તેમનો કાપ નકામો થઈ પડ્યો હતો આપણા હિંદુસ્તાન ભણ્ણી નજર કરીએ, તો અણ્ણિપુરના પાડોશમાં જ બાર બોલી બોલાતી હતી, એમ કેપ્ટન ગોર્ડનને માલમ પડ્યું ત્રીસ કે ચાલીસ ઘરના માણસો એક બોલી બોલતા અને બીજા ઘરોના માણસો બીજી બોલી બોલતા અને તે બોલીઓ વળી એની કે એક બીજાથી સમજાય નહિ એની વેળાએ બાપની બોલી તે આખા કુટુંબની બોલી થઈ પડતી, અને તે તેના આખા કુળની બોલી બની રહેતી એક બાઈ ૮૩ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામી તેના સબધમાં હાર્મિ જણાવે છે કે, તેને ૧૬ છોકરા થયા, તેમાં ૧૧ પરણ્યા તેમને વળી ૧૧૪ છોકરા થયા, અને તેમને પેટે ૨૨૮ છોકરા થયા તેમનો પરિવાર વધીને ૮૦૦ નો થયો હવે એ ડોશી ૧૭ વર્ષની ઉંમરે પરણી હશે, એમ ધારીએ, તો ૭૬ વર્ષમાં તેની આજ્ઞાના ૧૨૫૮ છોકરા હતા તેના એક ગામ કે કુળમાં એક, તેમ એવા બીજામાં બીજી બોલી હોઈ શકે

એ પ્રમાણે આ ભૂગોળ ઉપર એકવાર બોલાતી પણ હવે બોલાતી બધે પડેલી એની સંસ્કૃત તથા જઠ અને લાટિન તથા ગ્રીક ભાષાઓ વિષે, તેમજ નીકેલો અને કોલેક શાખા પ્રશાખા વિષે મનુષ્યના વિચાર સાથે તેના સબધ અને વૃદ્ધિ વિષે ભાષા અને વિચાર મબધી પડિતોના જૂદા જૂદા મત વિષે, જગલી બોલીઓના ત્વરિત રૂપાંતરો અને સુધ રેલી ભાષાના સ્થાયી ભાવ વિષે, પૃથ્વી ઉપરની સઘળી ભાષાઓના વર્ગીકરણ વિષે, તથા તે સર્વેની સોપાઈ ગએલી ખૂળ ભાષા વિષે, અને તેમને લગતી બાબતો વિષે સંક્ષેપમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે

હવે ઉપસહારમાં કહેવાનું કે પરમજ્ઞાણ જગન્નિયતાએ માણસને એક સપૂર્ણ સ્થિતિની ભાષાની બક્ષીસ કરી હોત, તેના કરતા તેણે તેનામાં એની માનસ શક્તિઓની બક્ષીસ કરી છે કે તેમાં પ્રભાવ પડે જગલમાં ઉડતા પક્ષીઓની ચીસો ઉપરથી અરણ્યમાં વસતા પશુઓની ગર્જના ઉપરથી, જાણબધ વહેતા જળપ્રવાહના મણ્ણાણાટ ઉપરથી, પવનની નરમ લહેરીઓના નાળુક વહન ઉપરથી, અને પોતાના વેગવાળા મનોદ્વાર ઉપરથી, એક એવું આધારિક સામર્થ્યનું દિવ્ય યત્ર રચાયું છે, કે તેના ઉત્તમ પ્રકારના ઉપયોગથી ભગવાન વેદ વ્યાસ, બાણ અને ઝલિદામ, ડીમાન્થિનીડ અને સિમરો, ઍરિસ્ટોટલ, પ્લેટો અને ઍક્રેગીસ, શેન્ગ્પીઅર અને ગેટ, સાદી અને હાફિઝ પોતાના નામ અમર કરી ગયા છે, એટલું જ નહિ પણ જે જે ભાષાઓમાં તેઓ પોતાના સુન્દર અને પ્રૌઢ વિચારો મૂકી ગયા છે, તે ભાષાઓને તથા તેમાં પ્રકાશ કરેલા વિચારોને પણ અમર કરી ગયા છે એવું અકથનીય છે ગૌરવ તથા માહાત્મ્ય ભાષા બળમાં અને વિચાર બળમાં એ ઉભય વડેજ માણસ માણસ છે, અને તે પૃથ્વી ઉપર મરસાઈ ભોગવે છે, અને પૃથ્વીને સુખી અને સ્વર્ગે મની કરી શકે તે દિવિ શિવમ

ગુજરાતી ભાષાનો આરંભ.

રમણભાઈ મહીપતરામ નીવડકં ખી, એ , એલ એલ, ખી)

બદલાઈ કાઢી પણ ભાષાનો આરંભ હવે ચોક્કસપણે નક્કી કરવો એ અશક્ય છે એવો
કરીએ કરનાના ઐતિહાસિક માધનો હોતા નથી એટલું જ નહિ પણ ભાષા કંઈ એક
પદ્ધતિ માટે એક વર્ષમા બધાતી નથી અનેક ધારણા અને બનાવોના આવી મળવાથી
ખીજી ધીમે ધીમે ઉદ્ભવ થાય છે અને ઉદ્ભવ થતો જાય છે તેમ તેમ ભાષાના
વેગાજ પણ થતો જાય છે અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોલાતી બધ થતા તેમા ફેરફાર થતા
બોલી છે તેમના ઉત્પત્તિ કાલ જોવો કેવળ અશક્ય છે તેવો વર્તમાન સમયમા બો
છે કે અને બદલાતી ભાષાઓના ઉત્પત્તિ કાલ છેક અગમ્ય નથી, પરંતુ વર્તમાન ભા
ષાનું અમુક ૨૨૩૫ ક્યારે થયું એ નક્કી કરવું બહુ અઘરું છે અન્યો, લખાણો
ઉપર વર્તમાનપત્રોના હાલના જોવા ભારે સાધનરૂપ જાયો હોય ત્યાં એ સુરક્ષી પડે
ક, પણ વર્તમાન સુકી ભૂતકાળમા જેમ જમએ છીએ તેમ એ જાયો ઓછો મળે છે
પણી ભાષાનું અમુક ૨૨૩૫ બધાય તેજ વખતથી તેનું સાહિત્ય રચાય એમ બનતું નથી,
અને લેખી સાહિત્ય તો તેથી પણ મોડું થાય છે આ રીતે ભાષાનો ઉદ્ભવ થયા
પછી ઘણે કાળે તેનું લેખી સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે અતિ પ્રાચીન ભાષાઓને લેખન
સામગ્રી મોડી પ્રાપ્ત થઈ એ અન્તરાય તે પછીની ભાષાઓને નડ્યો નથી પરંતુ એ
અતિ પ્રાચીન ભાષાઓ બોનાતી બધ થયા પછી પણ તેની તરફની ભક્તિ ઘણા કાળ
સુધી એવી ટકી ગઈ હતી કે અન્યો અને લખાણો બોનાતી ભાષાઓમા નહિ પણ
પ્રાચીન ભાષાઓમા થતા હતા યુરોપમા તેમજ આ દેશમા આવી સ્થિતિ પ્રવર્તેલી
હતી, અને તેથી અમુક ભાષાનું જુનામા જુનું સાહિત્ય જે સમયનું મળી આવે તે
સમયે તે ભાષાનો આરંભ થયો ગણી શકાતો નથી પણ તે પહેલા ઘણા સમયથી એ
ભાષા સારી રીતે રૂઢ થએલી હોવી જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે આ દેશમા
પણી એવી વિશેષ સ્થિતિ છે કે સરકૃતને બદલે પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રચાર થયા પછી અને
પ્રાકૃતમાંથી પ્રાન્તીય ભાષાઓ થયા પછી પણ ઘણા કાળ સુધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ
અન્યો અને લખાણો માટે વપરાતી નહોતી જોઈએ પોતાના ધર્મ અન્ય પક્ષીમા લખ્યા
તથા જોનોએ પોતાના ધર્મઅન્ય માગધીમા લખ્યા અને ધર્મ સાહિત્યની ભાષાઓ થ
નાથી એ ભાષાઓ એ ધર્મમહત્તોમા સરકૃત જેટલીજ પદવી પામી જોઈએ તો પાલીને
સરકૃતના પણ પહેલાની અને મુનિની ઉત્પત્તિ મમયની 'મૂળ માતા' કહી આ
રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓ પણ તેમનામાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભાષાઓના સાહિત્યને રોકનારી
થઈ શકેલો તો પ્રાકૃત ભાષાઓને હવડીજ ગણવા હતા પ્રાકૃતને સિદ્ધ ભાષા તરીકે

તેઓ કયુન રાખતા નહિ ' હે અરયો હે અરય ' ને બદલે ' હેડલવો હેલવ ' બોલનાર અમુરોનો તિરસ્કાર કરી ' ચતપથ બ્રાહ્મણ મા કયુ છે કે ' તેડુસુરા આત્તવ ચસો હેડલવો હેલવ કિતિ વદન્ત પરાવભૂવુ ' (૩ પ્ર પા ૧-૫ ૧૧ અધ્યાય ૨ ૨-૧-૨૩) અશુદ્ધ ભાષા બોલનારનો આ રીતે પગભવન થાય માટે નિરોધ કર્યો છે કે —

उपजिज्ञासा सल्लेच्छस्तस्मान् ब्राह्मणो स्लेच्छेत् ।

(૩ પ્ર પા ૧ ૬ ૧૧-૩ અમ્યા. ૨-૧-૨૪)

અહીં ' સ્લેચ્છ નો અર્થ અપબ્રહ્મ થએલી ભાષા છે *

બ્રાહ્મણોના અર્થો મનુકૃત ભાષામાં જ લખાયા. નાટકમાં પણ તેમણે વિધિ કયો હતો કે શિષ્ટ પાત્રો પાસે મનુકૃત ભાષા બોલાવવી

આ સર્વ કારણોએ પ્રાન્તીય ભાષાઓમાં સાહિત્ય ગયાત્રી અઠકાંચુ એ અન્તગમ દૂર થયા પછી કેટલાક કાન સુધી હિંદી અને વ્રજ ભાષાએ રાજકીય આશ્રયથી બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ ઉપર સામ્રાજ્ય ચલાવ્યું અને શુદ્ધ શુદ્ધ પ્રાન્તના વિદ્વાનોનો પ્રવાસ થોડા તરફ ખેંચ્યો

આ બધા બળ નરમ પડ્યા ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યનો આરભ થયો ગુજરાતી ભાષાનો આરભ મ્યારે થયો તેનો એ સાહિત્યપરથી નિર્ણય કરવાનું બની શકે તેમ નથી

જુના અન્યો અને લખાણો મળી આવે તે વડે નિર્ણય કરવા જતા બીજો પ્રશ્ન એ ઉત્પત્તિ થાય છે કે કયી ભાષાને ગુજરાતી કે જુની ગુજરાતી કહેવી ? સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચે ભેદ કરવામાં બીનકુલ સુસ્તની નવી કેમકે સંસ્કૃત ભાષાનું સ્પષ્ટ મર્યાદાથી માથેલું સ્વરૂપ છે અને તેમાંથી મ્હેન પણ ફેરફાર તરફ થયો ત્યાંથી પ્રાકૃત શરૂ થાય છે પરંતુ પ્રાકૃત અને ગુજરાતી મરારી બમાળી હિંદી વગેરે વર્તમાન પ્રાન્તીય ભાષાઓ વચ્ચે એવી સ્પષ્ટ સુરેખ સીમા બાધી સમાતી નથી. પ્રાકૃતમાં કાળે કાળે ફેરફાર થયા છે, અને તે છતાં પ્રાકૃત નામ મુખ્ય ગયું છે સંસ્કૃત નાટકમાં લખેલી પ્રાકૃત ભાષા

* બાઇબલ ના ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ મા પણ આવા પ્રકારની કથા છે કે, બશ્ત્ર માથી નામતા ઇફ્રામાઇલ લોકો જોર ન નહી ઓળંગવા બાબત ત્યારે તેમના રાત્રી ગિરી અગ્રષ્ઠ તોમિએ તેમને ગેમ્યા પુજતા જે એમ કહે કે હુ ઇફ્રામાઇલ છુ તેને ગિરી અગ્રષ્ઠ કહેતા કે સિમોતેય એવો ઉચ્ચાર ૨૨ ઇફ્રામાઇલ લોકોને ચ મોનતા નહોતો અપવડતો નેથી તેઓ સિમોતેય બોલ્યા અને એ રીતે ૫૫ ૧૪ વનય તેને ગિરીઅગ્રષ્ઠ તોમિ મ્તન કરતા એ રીતે ૪૨,૦૦૦ ઇફ્રામાઇલ તોમિ તે સમયે જોનનને પ્રીતારે મારી ગયા બાબિલ્સ ૫ ૧૭

પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં આવેલા નિયમોથી જુદી પડે છે. વરરચિ અને ચંડ સરખા ધણા જુના પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમો હેમચંદ્ર સરખા પાછળના. પ્રાકૃત વૈયાકરણોના નિયમોથી કેટલેક અંશે જુદા પડે છે હેમચંદ્રના પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણના આરંભમાં **बहुलम्** ('ધણું ખરું') એવું સૂત્ર મુકી કહ્યું છે કે એ સૂત્રનો અધિકાર આખા પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઉપર છે, અર્થાત્ એ વ્યાકરણમાં આવેલા બધા નિયમો 'ધણું ખરું' પ્રવર્તે છે એમ સમજવાતું છે. સંસ્કૃત પેઢે વ્યાકરણમાં આવેલા જ નિયમો સર્વત્ર પ્રવર્તે અને તેથી ઉલટું તે હમેશ ખોટું જ એમ બનતું નથી. વળી હેમચંદ્ર કહે છે કે **आर्षम्** એટલે ઋષિઓનું જુનું પ્રાકૃત છે તેમાં બધા નિયમો વિકલ્પે (optionally) થાય છે, તે નિયમો પ્રમાણે થાય પણ ખરું અને ન પણ થાય. હેમચંદ્રે પોતે પણ ધણા વિકલ્પે યતા નિયમો આપ્યા છે, અને તેમાં જુદા જુદા પ્રાન્તોની બાષાનાં મૂળ પણ નહીં કહી કહી નજરે પડે છે. ઉદાહરણાર્થ, **स्वप्** ધાતુમાંના પહેલા અ નો ઓ પણ થાય અને ડ પણ થાય, અને એ રીતે **स्वपिति** ને ઠેકાણે **सोवइ** અને **सुवइ** એવાં બે રૂપ થાય તે હિદાં સોવે અને ગુજરાતી સુવેનાં મૂળ છે. કત્તા પરથી 'કાઠણ' અને 'કરિય' થાય છે. તેમાં મરાઠી **कल्लन** અને ગુજરાતી કરીને ના આકારનાં મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે ધાતુઓના વિકલ્પે યતા આદેશ (અહલે યતાં રૂપ) હેમચંદ્રે આપ્યા છે તે શી રીતે યથા તે દર્શાવ્યું નથી તેમ જ શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી ઉદાહરણાર્થ સંસ્કૃત **कम्** ઉપરથી **वज्जर**, **पज्जर**, **उम्पाल**, **पितुण**, **सड**, **बोह्ल**, **चव**, **चम्प**, **सौस** અને **साह** એવાં રૂપાન્તર વાગ્યાપારના નિયમો બેતાં શી રીતે થાય, અક્ષરોચ્ચાર અશુદ્ધિથી કરતાં **कम्** ઉપરથી શી રીતે થાય તે સમજાતું નથી. પરંતુ એમાંના **सड** ઉપરથી મરાઠી 'સાંગળે' અને **बोह्ल** ઉપરથી ગુજરાતી 'બોલવું' થયાં છે એવાં ધાતુમૂળ માલમ પડે છે. આવા ધાતુઓ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી થયેલા નથી પણ દેશમાં બોલાતા દેશ શબ્દો છે એમાં શક નથી. તેમ વળી પ્રાકૃતના અને અપભ્રંશના કેટલાક નિયમો ગુજરાતી બાષાનું મૂળ શોધવામાં કામે લાગતા નથી. પ્રાકૃતમાં **कृपा**નું **किपा** થાય તે ગુજરાતી 'કિરપા'નું મૂળ નથી. અપભ્રંશ **अम्मास्तु** **अम्हास्तु** થાય તે ગુજરાતી 'અમારામાં'નું મૂળ નથી. આ રીતે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ બાષાઓ કેટલે સુધી ધણેધણી હતી ત્યારે તેમાંથી ગુજરાતી બાષા ઉદ્ભવ પામી અને ગુજરાતી બાષા એ બાષાઓમાંથી પૌપણ્ય લેતી ત્યારે બંધ પડી એ નક્કી કરવું બહુ કઠણ છે. તેમ જ વળી બધા તદ્ભવ શબ્દો એટલે સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી રૂપાન્તર પામી ઉત્પન્ન થયેલા તમામ ગુજરાતી શબ્દો પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ વ્યાકરણોમાં આવેલા નિયમો પ્રમાણે જ કે તેમાં આવેલાં રૂપો ઉપરથી જ વ્યુત્પન્ન થયા છે એવો સાર્વત્રિક સિદ્ધાન્ત યદ્ય શકશે નહિ. પ્રાકૃત વ્યા-

૧. સિદ્ધ હેમચંદ્ર : ૮૧૧૨. ૨. સિદ્ધ હેમચંદ્ર : ૮૧૧૩.

૩. " ૮૧૧૬૪. ૪. " ૮૧૧૨૭.

૫. સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૮૧૧૨. ૬. સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૮૧૧૨૮, ૭. સિ. હે. ૮૧૧૩૮૧

કચ્છ પ્રમાણે મસ્કૃત વિયોગ ઉપગ્રથી પ્રાકૃત વિઓઓ^૧ થાય, પણ ગુજરાતીમાં એ ચન્દ્ર આઓ નથી અને 'વિયોગ' એવું તદ્દભવ રૂપ થયું છે મસ્કૃત ધૈર્યનું પ્રાકૃતમાં ધૌર કે ધૌગ્ગ^૨ થાન પણ ગુજરાતીમાં 'ધૌગ્ગ' એવું ત્રીજું જ રૂપ થયું છે કર્મ ઉપરથી પ્રાકૃત કમ્મ^૩ થાય પણ ગુજરાતીમાં 'કમ્મ' એવું રૂપ થયું છે^૪ આ રૂપ પ્રાકૃત ઉપરથી આવ્યા હોય એમ કહી શકાય નહિ.

આ રીતે આ દેશમાં પહેલવહેલી ક્યા અમયમાં અને ક્યા રૂપમાં બોલાતી ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી એ નક્કી કરવાના કાંઈક વિષયમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે "અપભ્રંશ" ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે નહિ. અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી એવો ચોખ્ખો પુરાવો મળી આવ્યો નથી, પણ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ભાષાને ઘણી મળતી છે અને તેથી ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશ ઉપરથી થઈ છે એમ નિદાનોનું માનવું છે શાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદાસ ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસમાં કહે છે કે, "પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી અપભ્રંશ ભાષા થઈ અને અપભ્રંશ ઉપરથી જૂની ગુજરાતી ભાષા થઈ છે જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણ આપે ઘણું મળતું છે" ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ ઉપરથી આપણા વિદ્વાન ગ. રા. કેશવલાલ હર્ષદનાથ કુંભે કહ્યું છે કે, "હેમાચાર્યની અદ્વાઈયાયીતિ અપભ્રંશ તે ગુજરાતી જ છે." અન્યતઃ કેટલાકને મત એવો પણ છે કે અપભ્રંશ તે આબીરો વગેરેની ભાષા હતી, અને શૌરમેની ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઈ છે (નર્મગદની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષા વિશેની પ્રસ્તાવનામાં ઉતારેલા વચન) વળી નાટકમાં નાચેના પાત્રોના મુખમાં અપભ્રંશ ભાષા મુકવાની કહી છે.

શકરામીર ચાળદાલશવર કાવિહોડના ।

હીના વનેચરણા ચ વિભાષા સસ કીર્તિતા ॥

પરંતુ શૌરમેની અને ગુજરાતી વચ્ચે ઘણું મળતાપણું નથી પ્રાકૃતપરથી થએલી ભાષાઓમાં અપભ્રંશ સાથે જ ગુજરાતીને સંકુથી વધારે મળતાપણું છે એ શાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદાસે ઘણી સારી રીતે બતાવ્યું છે વળી અપભ્રંશ એ પ્રાકૃતનું સંકુથી છેલ્લું રૂપાન્તર છે એમ જણાય છે વરુચિના 'પ્રાકૃત પ્રકાશ' માં સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો પછી પૈશાચી માગધી અને શૌરમેની એ ત્રણ ભાષાના નિયમો દેવા છે, અને પૈશાચી તથા માગધીને શૌરમેની પરથી નીકળેલી મ્હી છે, તથા શૌરમેનીને સમ્ભૂતપરથી નીકળેલી કહી છે વળી શૌરમેનીના કેટલાક નિયમો આખી ચોપ મહારાષ્ટ્રીવત્ એમ કહ્યું છે, અર્થાત્ સામાન્ય પ્રાકૃત તે મહારાષ્ટ્રી છે અને શૌરમેનીનું ઘણુંખૂં બધારણ તેના જેવું છે એમ કહ્યું છે વરુચિએ અપભ્રંશના નિયમ દર્શાવ્યા નથી તેથી તેના

૧. સિં. હેં. ૮૧૧.૧૭૭, ૨ સિં. હેં. ૮૧૧.૧૬૪ ૩ સિં. હેં. ૮૧૧.૭૯

૪ 'કમ્મ' એવું પણ રૂપ છે પણ તેનો અર્થ 'કરમ' થી જુદો છે

૬ પ્રાકૃત પ્રકાશ ૧૨૧૨.

સમયમાં અપભ્રંશ ભાષા થઇ નહિ હોય એમ અનુમાન થાય છે. ચંડના 'પ્રાકૃત લક્ષણ' માં અપભ્રંશનું નામ છે. તે ગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે, જોડાક્ષરમાં છેવટનો 'ર' હોય તે અપભ્રંશમાં તેનો લોપ ન થાય.^૧ હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં એવા 'ર' નો લોપ વિકલ્પે થાય છે એમ કહ્યું છે.^૨ એ રીતે ચંડના અને હેમચંદ્રના વખત વચ્ચે થએલા ફેર માલમ પડે છે, અને પ્રિય ઉપરથી પ્રિય થાય તેમ પિલ પણ થાય. ગ્રામ ઉપરથી 'ગ્રામ' પણ થાય અને 'ગામ' પણ થાય. એ હેમચંદ્રનો નિયમ અપભ્રંશને ગુજરાતીની વધારે સમીપ આણતો પ્રકટ થાય છે ચંડના એ વ્યાકરણની પ્રસ્તાવનામાં ડોકટર હોર્નેલે પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સ્થલ વિભાગનો નકશો આપી દર્શાવ્યું છે કે જુદાં જુદાં સ્થળોએ મળી આવતા શિલાલેખોની ભાષા ઉપરથી માલમ પડે છે કે હાલના સંયુક્ત પ્રાન્તો ખિહાર, બંગાળા, ઓરિસ્સા અને મધ્યહિંદમાંના ઇરાન તરફના ભાગમાં ભાગધી ભાષા બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે સંસ્કૃત 'ર' નો તેમાં 'લ' થાય છે. મધ્યહિંદમાંના નૈર્ઋત્ય તરફના ભાગમાં, પશ્ચિમહિંદમાં અને દક્ષિણહિંદમાંના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત બોલાતી હતી. અપભ્રંશ ભાષા સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલા ઉત્તર હિંદમાં બોલાતી હતી, અને તે ભાષાની વિશેષતા એ છે કે જોડાક્ષરમાં પાછળે 'ર' તેમાં કાયમ રહે છે. ચંડે કહેલા નિયમ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રાકૃતમાં પહેલી વિભક્તિના એકવચનમાં છેડે 'ઓ' પણ આવે અને 'એ' પણ આવે. એટલે સં. દેવઃ તું દેવો પણે થાય અને દેવે પણે થાય. હોર્નેલ કહે છે કે આમાંનાં 'એ' કારાન્ત રૂપ મધ્યહિંદની જોડાજોડ તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશ વિભાગના શિલાલેખોમાં માલમ પડે છે, અને એ ભાગની ભાષા પાછળથી અર્ધ ભાગધી કહેવાઇ; અને ગિરનાર વગેરે સ્થળના શિલાલેખોમાં 'ઓ' કારાન્ત રૂપ માલમ પડે છે, અને તે તરફની ભાષા પાછળથી મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની કહેવાઇ. આ રીતે મહારાષ્ટ્રી અને શૌરસેની એક કાળે ગુજરાત તરફ પ્રવર્તી હશે ખરી. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોની અસલ ભાષા લાંબીઆઓએ પાછળથી બહુ બદલી નાખ્યા છતાં તેમાં હજી ચૌ અને ચા એવા છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યય માલમ પડે છે તે આ જુની મહારાષ્ટ્રીની શાખ પુરે છે. અને હેમચંદ્રે અપભ્રંશના નિયમો આપ્યા પછી કહ્યું છે કે અપભ્રંશની ઘણીખરી રચના શૌરસેની પ્રમાણે છે તે અપભ્રંશના પાયામાં રહેલી શૌરસેની દર્શાવે છે. પરંતુ ગુજરાતની હાલની વરતી પખખ તરફથી આવેલી છે અને પખખમાં હજી 'ગુજરાત' નામે જગા છે એ દાકતર 'યુલ્ડર'ની શોધ ધ્યાનમાં લેતાં અપખખા ભાષા દાકતર હોર્નેલે ઉપર બતાવેલા પ્રદેશમાંથી ગુજરાતમાં આવી એ સંભવિત જણાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના વ્યાકરણને છેડે અપખખાના નિયમો કલા છે અને તે સાથે એ ભાષાનાં ઘણાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે, પરંતુ એટલા જ પરથી હેમચંદ્રના વખતમાં ગુજરાતમાં અપખખા ભાષા બોલાતી હતી એમ કહી શકાતું નથી. અપખખા ભાષા કયા દેશની ભાષા છે અને પ્રથમ બોલાતી

૧ પ્રાકૃત લક્ષણ ૩૧૩૭. ૨ સિદ્ધ હે. ૮૧૪૩૯૮.

૩ સિદ્ધ હેમચંદ્ર ૦. ૮. ૪. ૪૪૬.

કે હાલ-બોલાય છે એ વિશે હેમચન્દ્રે કાંઈ કહ્યું નથી. અલબત્ત, શૌરસેની, માગધી, પિરાગી અને ચૂલિકા પિશાચીના નિયમો તેમણે આપ્યા છે તેના કરતાં અપભ્રંશના ઘણા વધારે નિયમો આપ્યા છે અને અપભ્રંશના ઉદાહરણ માટે કાવ્યઅન્યોમાંથી અનેક ઉતારા કર્યા છે. પણ ઉપર કહેલી ત્રણ ભાષા માટે તેમ ન કરતાં એકજ ઠેકાણે ચૂલિકા પિશાચી માટે એવો ઉતારો કર્યો છે અને પ્રાકૃત માટે પણ ગુજ ઉતારા કર્યા છે. તેથી, અપભ્રંશ હેમચન્દ્રના ચિત્ર મમક્ષ ઘણી નજીક હતી એમ તો જણાય છે. તેમજ વહિલ (વહેલો), વિદ્યાલ (વડાળ), કોલ (કોડ, શોખ), કોર (કુમે-સ-અધ દર્શક), તળ (તણો-અંજધ દર્શક), વગેરે અપભ્રંશના ખાસ શબ્દો હેમચન્દ્રે આપ્યા છે, તે દર્શાવે છે કે અપભ્રંશ ગુજરાતમાં બોલાતી હોવી જોઈએ. તેમજ ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં ઉપર કહેલા ભાષણમાં રા. ન. કેશવલાલભાઈએ દર્શાવ્યું છે તેમ અમદાવાદમાં સંવત ૧૫૦૮ માં રચાયેલા વસંત વિલાસ નામે કાવ્યમાં 'ખેવવાને' એવા (તુમ્ infinitive of purposeના) અર્થમાં ચેલન ૩૫ વપરાયેલું છે અને 'મંડનમાટે' એવા (તાદર્થ્યના અર્થમાં મંડનરોસિ ૩૫ વપરાયેલું છે. એ રૂપો હાલની ગુજરાતીમાં નથી પણ હેમચન્દ્રે અપભ્રંશના એવાં રૂપ બતાવ્યાં છે. તે હકીકત પણ ગુજરાતમાં અપભ્રંશ ભાષા બોલાતી હતી એમ દર્શાવી આપે છે. હેમચન્દ્રે પોતાનો અન્ય સંવત ૧૧૬૮ માં મિહિરાજ જયસિંહના વખતમાં લખ્યો છે તેથી અપભ્રંશ ભાષા તે મમય પહેલાંથી પ્રવર્તમાન હતી એટલું તો જણાય છે. અલબત્ત, અપભ્રંશ બોધામાં ફેરફાર થઈ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી ભાષા બોવાવા માંડ્યા પછી પણ શિષ્ટ ભાષા તરીકે અપભ્રંશ ભાષા કાવ્યોમાં વપરાતી હોય અને તેથી તે કાવ્યો રચાયાં તે સમયે અપભ્રંશ પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ. પણ એ માત્ર કાલનિર્ણયનો જ પ્રશ્ન છે, સ્થાનનિર્ણયનો પ્રશ્ન નથી. અપભ્રંશ ભાષાના કાવ્યોનાં ઉદાહરણ સેતાં સ્થાનનિર્ણયમાં શંકા રહેતી નથી.

કાતી કરવત કાપતા વહિલડ આવડ |છદ |

નારી વિધ્યા હલવલડ જાનીવહ તા |દહ ||

‘કાતે અને કરવતે કાપેલાનો વહેલો છોડો આવે છે, નારીએ વિધેલા જ્યાં મુધી જીવે ત્યાં મુધી તેમનો દેહ ટળવળે છે’

આગે દાઘા પાલવડ |છદ્યા | પાધે વૃસ |

નારે હુતાશનિ જાલિયા છાર સહલોચયા લસ ||

‘આગે દાઝેલાં વૃક્ષ પાલવે (તેને ફરી પલ્લવ આવે), અને છેરેલાં વૃક્ષ વધે, (પણ) નારી હુતાશનથી બાળેલા લાખો રાખ થઈ ઉડે છે’

અદ્યૌતરસુ બુદ્ધઠી રાવણતણદ કપાલિ ।

एकू बुद्धि न सांपडी लंका मंजण कालि ॥

રાવણને કપાળે અદ્યૌતરસે બુદ્ધિ (હતી, પણ) લંકા ભાંગી તે કાળે એકે બુદ્ધિ સાંપડી નહિ. ^૧

‘ગુજરાતી’માંના આ દુહાની અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી ભાષાની એટલી બધી નજીક છે કે એ ભાષા ગુજરાતમાં હતી એમાં સંદેહ રહેતો નથી નરસિંહ મહેતાએ ‘સુરતસંઆમ’માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘અપભ્રંશગિરા’ કહી છે, પણ તેજ સમયમાં થયેલા પદ્યનાં ‘કાન્દુદે પ્રબંધ’માં પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘પ્રાકૃત’ કહી છે, અને તે પછી ઘણે કાળે થયેલા અખ્યાએ પોતાની ગુજરાતી ભાષાને ‘પ્રાકૃત’ કહી છે, તેથી, એ ઠેકણે ‘અપભ્રંશ’ અને ‘પ્રાકૃત’ એ શબ્દો માત્ર ‘સંસ્કૃતથી ઉતરતી ભાષા’ એવા અર્થમાં વપરાયેલા છે. ગુજરાતી તે જ અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત એવો અર્થ ત્યાં ઉદિષ્ટ નથી.

અપભ્રંશ ભાષાને ગુજરાતી ભાષા કહેવી કે ગુજરાતી ભાષાની માતા કહેવી એ સંબંધમાં રા. રા. કેશવલાલભાઈએ ઉપર કહેલા ભાષણમાં કહ્યું છે કે ગુજરાતી ભાષાના ત્રણ યુગ પાડવા : (૧) પહેલો યુગ તે ઇ. સ. ના દસમા અગિયારમા શતકથી ચૌદમા શતક સુધીનો ; અને તે યુગની ગુજરાતીને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન ગુજરાતી નામ આપવું ઘટે છે. (૨) બીજો યુગ તે પંદરમા શતકથી સત્તરમા શતક સુધીનો ; અને તે યુગની ગુજરાતી ને જુની ગુજરાતી કહેવાય છે તેને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહેવી યોગ્ય છે. (૩) ત્રીજો યુગ તે સત્તરમા શતક પછીનો ; અને તે યુગની ગુજરાતી તે અર્વાચીન ગુજરાતી છે એ નિર્ણય છે. ઇંગ્લિશ ભાષાના પણ આ પ્રમાણે આંગ્લ સાક્સન (Anglo Saxon) અર્થે સાક્સન (Semi Saxon), પ્રાચીન ઇંગ્લિશ (Old English), મધ્યકાલીન ઇંગ્લિશ (Middle English) અને અર્વાચીન ઇંગ્લિશ (Modern English) એવા ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે. ‘આંગ્લ સાક્સન’ નામ કહાડી નાખી તે ભાષાને અને તે પછીની ઉપર કહેલી બધી ભાષાઓને ફક્ત “ઇંગ્લિશ” જ કહેવી એમ કેટલા ઇંગ્લિશ વિદ્વાનોનો મત છે. કેટલાકનો તેથી ઉલટો મત છે કે જુદા જુદા નામથી ઓળખાતા આવતા ભાષાવિભાગને આ રીતે એક વર્ગમાં મુકવાથી અગવડ પડશે, અને જે વસ્તુઓ વચાર્થ રીતે જુદી છે તેને એક કહેવાથી ગુંચવાડો થશે, કારણ કે અર્વાચીન ઇંગ્લિશ તે આંગ્લ સાક્સનના પાયા ઉપર રચાયેલ છે, અને તેમાંથી જ ઉદ્ભવ પામી છે, તોપણ એ બે વચ્ચે એટલો જથો ફેર છે કે એ બેમાંથી એકનું સંપૂર્ણગાન હોય તો માત્ર તેટલાથી એમાંની બીજી આંખથી કે કાનથી સમજાય નહિ. ^૨ અપભ્રંશ ભાષાને

૧ શાસ્ત્રી મનલાલ કાળીદાસકૃત “ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.”

૨ History of English Literature by T. B. Shaw. (ડી. બી. શૉવ કૃત ઇંગ્લિશ સાહિત્યનો ઇતિહાસ.)

ગુજરાતી કહેવી કે નહિ તે બાબત આ પાછલા દિલ્હિનિબંધથી વિચાર કરીએ તો એટલું તો કહેવું પડે કે જેને અર્વાચીન ગુજરાતીનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અપભ્રંશ શીખીને અર્વાચીન ગુજરાતી સમજી શકે નહિ, અને જેને અપભ્રંશનું જ્ઞાન ન હોય તે માત્ર અર્વાચીન ગુજરાતી શીખીને અપભ્રંશ સમજી શકે નહિ અલબત્ત, ફર છે તેમ સરખા પણ પછી છે, અને આવા સળધમા હેલમનો અભિપ્રાય લક્ષ્મી લેવા યોગ્ય છે ઇંગ્રેજી ભાષાનો આરંભ નકી ડગ્ગે એના કરતા કંઈ વધારે મુશ્કેલ હોઈ શકે નહિ અહીંથી સીમા બાધવાની અમારી મરજી છે એમ કોઈ કારણ જણાવ્યા વિના ૨૪૭૬ રીતે કહીએ તોજ એ કાર્ય થઈ શકે યુરોપખંડની બીજી ભાષાઓમા આ નિર્ણય માટે સાધનોની ખામી છે એવું ઇંગ્રેજી માટે કારણ નથી, પણ તેથી ઉત્કુ કારણ છે, અને તે એ કે શબ્દો બહુ ધીમે ધીમે ક્રમમા ઉદ્ભવ પામતા આવ્યા છે, અને તેને પરિણામે હાલના ૩૫ થયા છે એમ બતાવી શકાય તેવું છે કારણકે તેરમા સૈકાની જુનામા જુની ઇંગ્રેજી ભાષાને બારમા સૈકાની આગળ-સાંકસન ભાષા સાથે સરખાવીએ તો ઇંગ્રેજીને જુદી ભાષા સામાટે કહેવી અને આગળ-સાંકસન ઉપરથી રૂપાંતર થયેલી કે સાદી થયેલી ભાષા સામાટે ન કહેવી એનો ઉત્તર દઈ શકાતો નથી પરંતુ ચાલતો આવેલો વહીવટ કાયમ રાખવો જોઈએ અને એમ કહેવું જોઈએ કે આગળ-સાંકસન બદલાઈને ઇંગ્રેજી થઈ અને તે એ પ્રમાણે કે (૧) શબ્દોના ઉચ્ચાર અને જોડણી ટુકા થયા અથવા બીજી રીતે રૂપાંતર પામ્યા, (૨) વિભક્તિના ઘણા ૩૫, વિશેષ કરીને નામના ૩૫, મુકી દેવામા આવ્યા અને તેથી ઉદ્દેશક ઉપસર્ગો (articles) અને સાહાયકારક અન્યથોના વધારે ઉપયોગ થયો (૩) ક્રેત્ય ઉપરથી ઉપજેલા ૩૫ દાખલ થયા આમાનો માત્ર બીજો પ્રકાર જ નહીં રૂપની ભાષા દર્શાવવા સમર્થ છે એમ હું ધારીશું, અને આ ફર એવો ધીમે ધીમે થયો છે કે કેટલાક ભેખને માનાતું છે કે બાલક ગણવું કે પુત્રીની પ્રજોત્પાદકતાના આરંભચિહ્નો ગણવા એ આપણી મુશ્કેલી ઝાઝી દૂર થતી નથી વિભક્તિઓના ૩૫ જતા રહે ત્યારે ભાષા બદલાયેલી ગણવી એ હેવામનો નિયમ લઈએ તો અપભ્રંશમા મસ્કૃત વિભક્તિઓના પ્રત્યય ફેરફાર સાથે પણ રહેલા છે, અને ગુજરાતીમા એ મર્વ પ્રત્યય જતા રહેવા છે ગુજરાતીમા વાસ્તવિક રીતે પ્રત્યયદ્વાગ વિભક્તિઓના રૂપાખ્યાન છે જ નહિ, માત્ર આહાત્યકારી અન્યથોથી વિભક્તિઓ મરખા અર્થ દર્શાવવામા આવે છે અને પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓમા તો શબ્દનું પ્રત્યય કે અન્યથ વગરનું મૂલ્ય ૩૫ જ વપરાય છે અપભ્રંશમા પણ પહેલી અને બીજી વિભક્તિઓના પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, અને છઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો ઘણું ખરૂં લોપ થાય છે,^૧ અને અપભ્રંશમા પ્રાકૃત કરતા પણ વધારે ઠેમણે વિભક્તિના પ્રત્યયના આદેશ (નિયમ વગરના બદલે મુકાતા શબ્દ) થાય છે એ ખરૂં છે તોપણ અપભ્રંશમા નહેળ (ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન) લક્ષ્મી (ત્રીજી વિભક્તિને બહુવચન) ગિરિસિદ્ધ (પાચમીનું બહુવચન) પરસ્તુ (છઠીનું એકવચન) તળહ (ઠીનું બહુવચન) એ ત્રણે પ્રત્યય વગર રૂપાખ્યાન થાય છે તેથી એવા અશમા અપભ્રંશને તે ગુજરાતીથી જુદી ભાષા જણાય

છે અલગત હેલામ કહે છે તેમ આવા ફેરફાર બહુ ધીમે ધીમે થાય છે અને અર્વાચીન ભાષાના રૂપની ઉત્પત્તિ જોગતા જોગતા સૂતકણના ઇતિહાસમા જઈએ તો ક્રમે ક્રમે મૂળભૂત પ્રાચીન ભાષા તન્દ્ર જઈ પહોંચીએ છીએ, અને અહીંની પ્રાચીન ભાષાની હદ પુરી થઈ અને અહીંથી અર્વાચીન હદ શરૂ થઈ એવો સુરેખ વિભાગ થઈ શકતો નથી તેથી, અપભ્રંશનું નામ વિદ્યુષે જુની ગુજરાતી કહીએ તો તેમા અવધાર્યતા નથી, માત્ર જણીતી થએલી વિભાગ પદ્ધતિનો તાગ થાય છે એ અપભ્રંશ કે જુની ગુજરાતી ઇસ્વી સનતા દમમા સૈકા કરતા રધારે જુની નહિ હોય એમ લાગે છે અલગત, ચોક્કસ નિર્ણય કરવાના સાધન નથી મરાઠી ભાષાનો સુકુન્દરાજ પણુ છ સ ૮૭૮ માં થયેા છે

સાધારણરીતે જે જુની ગુજરાતી કહેવાય છે અને રા રા કેશવલાલભાઈના વિભાગ પ્રમાણે જે ‘મધ્યકાલિન ગુજરાતી’ કહેવાન તે ભાષામા લખાયેલુ જુનામા જુનુ પુસ્તક હાય લાગુ છે તે “ સુધાવમોષ મૈકિતક નામે છે એ પુસ્તક સનત ૧૪૫૦મા રચા યેલું છે, અને તેમા ગુજરાતી ભાષામા સરકૃત બાકરણના નિયમો સમજાયા છે અન્યકારે પોતાનુ નામ આપ્યુ નથી પણ તે પોતાનો ‘દેવ સુન્દર ગુરુના પગની રજ’ કહે છે, અને રા રા કેશવનાન ભાષાએ દર્શાવ્યુ છે તેમ તે જૈન હોવો જોઈએ એ પુસ્તકની ભાષા અપભ્રંશથી જુદી પડે છે, તોપણ હાનની ગુજરાતી ભાષામા નથી એવા અપભ્રંશના અશ તેમા નજરે પડે છે ‘ જેહ તઝ હુતઝ થઝ થકઝ ઇત્યાદિ બોલિ વઝ જેહ વસ્તુ નઝ પરિવાગ સૂચીઈ અપાદાન ” “ એહનઝ તળઝ એહરહઝ કિહિ ઇત્યાદિ બોલિવઝ ડક્તિમાહિ જેહ વસ્તુ રહઝ કારકસિઝ અયવા સવંધ સિઝ સ્વસ્વામિત્વાદિક સવધ સૂચી પઝ । અનઝ જેહરઝ ક્રિયા હેતુપળઝ ન હુઝ તે સવધ તિહા વઝી હુઝ ’ અહીં કહેલો પાચમી વિભક્તિનો હુતઝ તત્ત્વ પ્રાકૃતમા હિંતો અને સુતો રૂપે માલમ પડે છે અને અપભ્રંશમા તેને વધારે મળતુ રૂપ કહન્તિહુ (ક્યાથી) છે પણ હાલની ગુજરાતીમા તે રહ્યો નથી થઝ, થકઝ હાલની ગુજરાતીમા થી થઝી રૂપે છે, પણ (પ્રાકૃત ક) અપભ્રંશમા તે નથી છઠી વિભક્તિના -રેના એહનઝનુ હાલતુ ગુજરાતી રૂપ એનો છે પણ અપભ્રંશમા તે નથી તળઝ અપભ્રંશમા છે અને ગુજરાતીમા પણ તણુ, તણી, તણું રૂપે છે તહરહઝ એવુ છઠીનુ રૂપ અપભ્રંશમા નથી તેમ હાનની ગુજરાતીમા પણ ડઠીના પ્રત્યયમા મારૂ તારૂ અમારૂ, તમારૂ સોનેરી રૂપેરી, અનેરો, અને ધણેરો એ આઠ શબ્દ મિવાય ‘ ં નથી અને તેમાના પણ છે વા એ દવે દક્ષ કનિનામા વપરાય ॥ પરંતુ રા રા કેશવનાનભાષાએ દર્શાવ્યુ છે કે પદ્મનાભના કહાનડરે પ્રબધ ‘મા, બાનણની ‘ કાન્નગરી મા, રત્નામગના ‘ વસત નિનાસ મા અને ગઢ ‘ વૈતલ પચવીશી ’મા કળયરો (=કનકની), પારશોકર (=પારસીના), ચાલમરહઝ (=વહાવમનુ, વહાનાનુ) માતારિ (=માનુ), એવા રૂપ નજરે પડે છે મારવાડીમા ધારો (=તારો) ચાપરો (=બાપનો) અને બમાળીમા આમાર (=આમાર)

અને રામેર (=રામનું) એવા 'ક'નાવાળા છઠ્ઠીના પ્રત્યય દ્વાલ પણ છે દ્વિતીયા મેર, હમેરા, તેરા, તુમ્હેરા એવા મર્નામના છઠ્ઠીના ૩પમા 'ગ' છે પણ તે મિવાય છઠ્ઠીને પ્રત્યય કો છે

આ પુસ્તકની સાન પહેના માણ છેમે વર્ષ ઉપર લખાયેલું જણાવું એમ ગુજરાતી વામ્ય દામર દરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવને પાઠ્યુમા એક પ્રતિમા નીચેના લેખમા મળી આવ્યું છે શ્રી વળરાજ રાઠની અણહિલવાઢ પાટાણ સમામહેશ્વર સ્થાપના છઢ દિ મ ૮૦૨ એવુ એ વાચ્ય છે પરંતુ રાઠની એવુ છઠ્ઠી વિમલિતવુ રૂપ અને છઢ એવુ અર્થનુ રૂપ એ સમયે પ્રવર્તમાન હોય એમ લાગવું નથી, કેમકે તે પછી ધણા મગ સુધી એના રૂપ વપરાયા નથી અને સવત્ ૮૦૨મા ઉમા મહેશ્વરની સ્થાપના થયેની એ વાત ધણા વર્ષો પછી એ સ્થળે લખેલી છે એમ જ ધ્યાન છે

'મુખાવલોધ ઓકિતક' પછી આગળ ચાનતા જમ્એ છીએ તેમ ગુજરાતી ભાષા લાપના સ્વરૂપ તરફ વધારે બધાતી બેધએ છીએ અને તે હકીકત કવિતા કરતા ગદ્યમા વધારે સ્પષ્ટતાથી જણાય છે 'શુભવોહોત્પરી' નામે પુસ્તક 'મૌકિતક' પછી થયેલું છે તેમાથી ઘોડા વામ્ય ઉતારીએ

કુઢિન નગરિ મૂધર વણિકપુત્ર । તેહનિ પુણ્યના ક્ષવતુ ધનનુ કાપ હૌઢ । ધનના અવતુ સગે સહૃદ છાઢવુ । ગતમાન હૌઢ । પોતિ ધણા દિવસની લોહતુલા હ્તી । ત અનૈરાનિ ઘરિ મુકીનિ દેશાતરિગ્ય । કેતલે દિવાસિ વલી ધન ઉપાજી આવ્યુ ।

મગે સહુએ 'એ વચન આજ પણ પ્રચલિત છે 'હતી' એ રૂપ હજી સુધી મુરત તરફ છે અને 'અ' ને મળવું કાઠીઆવાડી રૂપ 'એ' છે

આ પછી સવત ૧૫૦૮મા રચાયેલા 'વસત વિવાસ' માના બે દુહા લખએ

નાહુ નિઠિછિ ગામટિ સામટિ મયણઅજાણિ ।

મયણ મહામઢ અસહિદ સહી હિરહ હણદ વાણિ ॥

ઈણ પારિ કોઢલિ કૂજદ પૂનદ જુવતિ મળોર ।

વિધુર વિયોગિની ધૂનદ કૂજદ મયણ કિશોર ॥

નાહુ પરથી થયેલા નાહુલો, 'નાવલો' હજી પ્રવર્તમાન છે ગામાટિ પરથી જાલતુ ગામડી ગામડીએ રૂપ થયેલા છે સામાટિ રૂપ મુલમ છે, અજાણિ હવે નર જાતિ વાચ્ય નથી પણ એ મૂળ રહ્યું છે રૂણ પારિ પરથી જાનવું 'એણીપેગ' થયેલું છે

આ પછી મળી આવતો અથ તે 'કહાનડે પ્રમથ' છે તે સવત ૧૫૧૨ મા રચાયેલો છે તેનો મર્તા પદ્મનાભ વીસનગરો નાગ હતો અને આસ્વાડમા ઝાલોરનો

રાજ કવિ હતો. તેનું કાવ્ય બહુ ઉચ્ચી શક્તિ પ્રદર્શિત કરે છે. તેમાંથી એક બે કડીઓ લઈએ.

તિણિ અવસરિ ગૂજરધર રાય, કરણદેવ નામિ ચોલાય ।

તિણિ અવગણિડ માધવ વંમ, તાંહિ લગઈ વિગ્રહ આરંભ ॥

રીસાયુ મૂલગુ પરધાન, કરી પ્રતિજ્ઞા નીચું ધાન ।

ગૂજરાતિનું ભોજન કરું, જુ તરકાણું આણું અરું ॥

આ કાવ્ય 'વસંત વિલાસ' ના સમયગુજ હોવા છતાં તેની ભાષા હાલની શુન્નરાત્રીને ઘણી વધારે મળતી છે. 'વસંત વિલાસ' કાંઈક વધારે ગુના કાળમાં શિષ્ટ ગણાતી કાવ્ય ભાષામાં લખાયેલું છે એમ લાગે છે. ઉપરની બે કડીમાંના વંમ (ખાલસુ) અને અરું (અહીં, આ તરફ) શબ્દ હવે પ્રવર્તમાન નથી, પણ ગીતોમાં 'ઓરો ઓરો' રૂપે ખાલમ પડે છે. અવગણિડ, રિસાયુ, મૂલગુ એનાં અવગણિયો, રીસાયો, મૂળગો એવાં ઓકારાન્ત રૂપ, અને અવસરિ, નામિ એનાં અવસરે, નામે એવાં ઓકારાન્તરૂપ એ કાળ પછી થયાં છે. એવા એવા ફર સિવાય બીજી રીતે આ ભાષા હાલની શુન્નરાત્રીની બહુ નજીક છે.

નરસિંહ મહેતા, મીરાં, બાલણ, ભીમ, એ કવિઓ આ સમયના જ છે, પણ તેમની મૂળ ભાષા લઘીઆઓએ એટલી બધી બદલી નાખી છે કે તેમના લખાણ આ સંબંધમાં કામ આવે તેમ નથી. કદાચ બાલણની 'કદમ્બરી' પ્રસિદ્ધ થશે ત્યારે તેની અસલભાષા હાથ લાગશે. "અપ્રસિદ્ધ શુન્નરાત્રી પુસ્તક" ની માસિક ગ્રન્થાવલીમાં ગદ્ય રામાયણ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તે પુસ્તકના કર્તાનું નામ જણાયુ નથી પણ તેની મૂળ ભાષા જળવાયેલી લાગે છે. એ પુસ્તક નરસિંહ મહેતાના વખતનું છે એમ શાસ્ત્રી મન્નલાલ દાળીદાસનું માનવું હતું, અને ભાષા પણ તેવી જ જણાય છે. થોડા ઉતારા કરીશું.

"એકવાર વાલ્મીકિની આશ્રમિ નારદ આબ્યા હિ, વાલ્મીકિ ધણી પૂજા કરીનિ પૂજ્યું, આજ અહો કૃતાર્ય કિધા હે સ્વામી અહ્યાનિ કહોનિ એહવો ત્રેલોક્યમાંહિ માનુભવ પુરૂષ કો હિ. . . . તે તમસાનિ તિરનિ વિધિ વાલ્મીકિ વિધાર્ય સહિત તિહાં આબ્યા, તે ઉત્તર તીર્થ દીડું તિહાં વિધાર્ય સાથિ ધિરિયુ વદકલ અણ્યાનું તે તીર્થમાંહિ રહ્યા. . . . એહવો શબ્દ સુખમાંહિથી નીસર્યું, ત્યાર પહિલુ પ્રથિવીમાંહી શ્લોક નથી, કાવ્ય શ્લોક છંદ વાંણી કાંઈ નથી. તે માટે વાલ્મિક તથા વિધાર્ય વિચારવા

૧. આ સર્વ ઉતારા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદસય દુવે પ્રસિદ્ધ કરેલાં ગુના શુન્નરાત્રી પુસ્તકો ઉપરથી લીધા છે ; અને એ પુસ્તકોમાંના તેમજ 'સુધાવબોધ મૌકિતક' ઉપરના તેમના વિદ્વાત્ત બરેલા વિવેચનની આ નિબંધમાં સહાયતા લીધી છે.

લાગ્યા જે એ મહાવાક્ય સજ્જ હનું ને શું હનું. કાંઈ એક પદબંધ દીસિછિ એમ વિચારતાં યિકાં તિર્થાવમાદન કરી પોતાની આશ્રમિ આગ્યા, આનનિભિદ્ધા ધ્યાન કરવા લાગ્યાં. "

અહીં 'આશ્રમિ,' 'છિ,' 'તિકાં.' 'ધિન્નિયું.' 'હેનું,' વિચારતાં યિકાં, એવાં ૩૫ શ્લોક હાલની ગુજરાતી ભાષાનારથી પણ સમગ્ર ત્રેવાં છે.

સંવત ૧૫૬૮માં રચાયેલા 'વિમલરાસ' નામે જૈન ગ્રંથની ભાષા પણ આજ પ્રકારની છે. તેમાંથી બે કડીઓ ઉતારીશું.

દિનિ દિનિ વાઘડ વિમલકુમાર
અહનિસિ ઓંગે વિમલાચાર ।
હરલી માતા હૂલાવતી
વિમલવાણિ બોલડ માવતી ॥
વિમલકુંવર પુતડડ પાલણડ
માં હિંડોલડ ઝલ્લડ ઘણડ ।
હારલડે હૂલાવડ બાલ
લિણિ લિણિ આવી કરડ સંભાલ ॥

અહીં પુતડડ ઉપરથી હાલનું 'પોડે,' અને આમાંના લિણિ લિણિને ટેકણે હાલ પાણું કણે કણે ગુજરાતીમાં લખાય થયું છે. રમાંથી થયેલા વર્તમાન ૯ વિશે આગળ કહ્યું છે. આ સિવાય આ કડીઓમાંની બાકીની ભાષા તે હાલની ગુજરાતી જ છે.

શિષ્ટ ગ્રંથોની ભાષા જોવા પછી સાધારણ વ્યવહારના લખાણોની ભાષા પર દૃષ્ટિ કરીએ. આ માટે કેટલાક દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરીશું. "

સંવત ૧૫૮૩માં અમદાવાદ પાસે રાજપુરમાં થયેલું વેચાણ ખત છે. તેમાં દસ્તુર પ્રમાણે આરબમાં પાદશાહ, કાશ, દીવાન વગેરેનાં નામ સંસ્કૃતમાં આપ્યાં છે અને પછી વેચાણનો વ્યવહાર ગુજરાતીમાં લખ્યો છે વેચનાર અને લેનાર (પ્રાહક) નાં નામ કહ્યાં પછી લખ્યું છે કે—

" આપણી ભૂમિ સાહ સામલના પાઠા મધ્યે હૂતો તે ભૂમિ રાજ્યટકા ૮૦૪ આંક આઠસડ ચિરોત્તર માટડ વેચાતી પરી. આસારવા વિણૂ જાદવ લાસા સારણનડ આપો સહી । તે ભૂમિ પરી. આસડ રવાડ વિણૂ જાદવડ લાસડ સારણડ આપણડ કબજિ

૧ આ દસ્તાવેજે રા. રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે કૃપા કરી અને વાંચવા આપ્યા છે તે માટે હું તેમનો આભારી છું.

કરો દ્રામ એક મૂઠિ ગિણી આપ્યા સહી । તે દ્રામ સોં લઈ લાડણઈ સંઘઈ કાશીઈ
આપણઈ જમણઈ હાથિ સંભાલી લીધા સહી । પૂર્વ પાશ્વમ શ્રેં કસા અવા વનાના
કહર લગઈ ગજ ૧૬ । તથા ઉત્તર દક્ષણ દાલીયા લાડણ જીવા (ગાંગા) મહિરાજ
એકદાલી પંછીતથો વાટ સૂધા ગજ ૨૫ । એવમ જમણઈ સર્વ યે ગજ ૫૬૦ એકે
પાંચસદ સાઠિ પૂરા । અથાઘાટઃ । પૂર્વ શ્રે. કસા અવા વનાનું ફલીહ । દક્ષણ દાલી-
યા લાડણ જીવા ગાંગા મહિરાજ । પશ્ચમ પરી. દમા આસા સૂદાનું ફલીહ । ઉત્તર
હીડવાનુ માર્ગ શેરીનુ । તથા એવં વિધા ભૂમિઃ પરી. આસારવા વિળ્હુ જાદવ લાલા
સારણ આચંશર્ક મોક્તવ્યા । લહૂઆ લાડલ શંઘા કાશીદાસ સંવંધો નાસ્તિ । એ ભૂમિ
નઈ કિધઈ કો દાવુ કરઈ તેહ નઈ લહૂઆ લાડલ શંઘા કાશી પ્રીછવઈ ।

હાલના દસ્તાવેજોમાં આમાંની ભૂમિનું 'ભોમ' દ્રામનું 'દ્રામ' અને આઘાટ
નું 'ખુંટ' થયું છે. એક મૂઠિ ગિણી આપ્યા નહિ રહ્યું છે અને હવે તે 'રોકડા મુખ્ય-
ગરા ગણી આપ્યા છે' એ વાચ્ય દાખલ દાખલ થયું છે. પ્રીછવઈને ટેકણે હવે 'મન મનાવે'
વપરાય છે. કહરનો 'કરો' જમણનું 'જુમણે' ફલીહનું 'ફળીહ' એ ફેરફાર પણ
થયો છે. પણ તે ફક્ત દસ્તાવેજોની જ ભાષાના નથી, પણ સામાન્ય ભાષાના છે.
ચિરોત્તરનું 'ચિદ્દેશોતર' હજી આંકે ગોખતાં બોલાય છે. જમણઈ હાથિ સંભાલી લીધા
એ વાચ્ય હવે દસ્તાવેજોમાંથી નહિ રહ્યું છે અને ભૂમિનઈ કીધઈ કો દાવુ કરઈ માંનું
કીધઈ નહિ રહ્યું છે, અને એ અર્થમાં 'ઉપર' શબ્દ હવે વપરાય છે.

સંવત ૧૫૯૯ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા ગ્રહણક પત્ર (ધરાણીઆ દસ્તાવેજ)
માં કેટલુંક અશુદ્ધ સંસ્કૃત છે પણ ગુજરાતી ભાષા સંબંધી નિશ્ચવાનોગ નીચે
પ્રમાણ છે.

હુદીજ ૧ નવું ટંકા ૬ લેખઈ એકે છ લેખઈ । ઘરગ્રહણે । ઘર લઢકીબદ્ધ
મધ્ય ઉપવર્ગ ૨ ગોશ્ચાર ૨ પટસાલિ પ્રાંગણ સહિત સન્મુખ છાપરં પક્ષેટ વલી-લાપ
નલીઆ-વારત-કમાડ સહિત લઢકીબદ્ધ ગ્રહણે મૂક્યા । * * * પાર્શ્વ
ઉત્તરઈ મોદી ધના સુતા સમધર સાયરનાં ઘર । પાર્શ્વ પૂર્વે * * * । એવં
૪ લૂટ । એ ઘર પઢઈ આલહઈ રાજકિ દૈવાકિ લાગે તે તથા નલીઆ લોટિ ધણો
છોડવતાં સર્વ વરતી આપઈ । સચરામણો વસનાહારની । જાંલગઈ ટકા આઠ સહિશ્ર
ચિડોત્તર આપઈ । તિન્હારઈ લૂટઈ * * * વધો અવાધે વારિય ૫ ની ।
* * * ઘરમાહુ નહીં । દ્રામ વ્યાજ નહીં । લાલ-પરનાલ-નીછાર-વાટિક
પૂર્વા મિત્તિ સંવંધ । ”

અદી આઘાટનું ' ખુટ ' થઇ ગયેલું છે પાર્શ્વ પૂર્વે વગેરેને બદલે દહે ' પુરવ પામા' વગેરે સખાય છે રાત્રિકિ દૈવકિનું દહે ' રાત્રદ દૈનદ થયુ છે વરતી આપડનું દહે તાગી આપે થયુ છે ' નગન દાખીઆ' શબ્દમા વરતીની હાથા દધારે નીકે મરાઠી પરત તેને મગતું છે નાગીઆ અને સયનમખીની ગરતો દશ પખુ એની જ થાય છે પખુ સચરામણે વસ નાહારની ને બદે ' મયગમખી તમારે શી છે ' એવી વાક્ય ગ્યના દહે પ્રચલિત થઇ છે વધીનું દહે ' આણી થયુ છે તિન્હારદનું તેમજ થયુ છે ઘરમાદુ નહિ દ્રામ વ્યાજ નહિ એ સગતો કાયમ ની છે, પખુ ' ધનું બાઝ નહિ ને કપીઆનું વ્યાજ નહિ ' એવી વાક્યગ્યના થઇ છે પૂર્વા રીતે સવચ ને બદે દહે ' અમલ દહ મુન્ય સખાય છે ' દમ નો મગ અર્થ ઈંગ્રેજ per cent જેવો નહોતો પખુ ટકા ને આનું નાણુ નેવાયાં મો ટકાએ અમુક મગ વેખે વ્યાજ સખાતું એ આ દસ્તાવેજ કપચી મમતમે ખીજા દસ્તાવેજોમાથી વાક્યો ન કિતાગતા શબ્દો અને પદો જ લખ્યુ

સવત ૧૬૧૮મા સખાયેલા ' વિમિષી ' (વર્દમણી) ના દસ્તાવેજમા હાનના ' તે નેકેલો ' તી ' છે ' ખુશીયા ' નેકેલો ' પ્રીછી છે ' જુલ થયા નેકેલો ' મૂનૂઆ થયા છે, ' મેઇ જાનનું સદીઆક નહિ ' નેકેલો ' તનાપિ પાણી સદીઆરો નહી છે ' મૂમ ' ને બદે એમા ' બોમ ' લખેલું છે

સવત ૧૬૫૧ મા અમદાવાદમા થયેલા વેચાણખતમા ' ઘરવિક્રોત ' લખ્યુ છે, ને બદે દહે વકરીત વેચાણુ ધગ એવુ લખાય છે પ્રથમના ટંકાને બદલે એ ખતમા ' રૂપહમિ શબ્દ આપ્યો છે અને ને ' અમદાવાદના ટકશાલના રોકડા ' છે એકમુદ્રા નિ દક્તાનિ એ વાક્ય નમા કાયમ છે હાનના ઓગટા બે ને તેમા ડરડા વિ છે હા બના ' આકાશથી તે ખાતાગ મુધી નવે નિધે અષ્ટમાભિધ તે તેમા ' આપાતાલી' વર નાપેન મવનિધિ સહિત છે જુના લેલકી વદ્ધ અને હાનના ' ખડકીબધ ને ઠેકાણે એમા ' ખડકીબધ ' છે ' વારસ ને ઠેકાણે એમા વિરશો છે ' ખુટ ' શબ્દ એમા વપરાયો છે, અને હાલના કુલ અબરામ ન દહે ને ઠેકાણે એમા અમારાના દાવે એ પદ છે આ લખા ' મુતુ ને ઠેકાણે મુતુ કાપલ કાપ છે ખત લખતાર કદી મત લખે છે પ્રજા સહી કરનાર તો મતુ જ લખે છે

સવત ૧૬૮૪ મા અમદાવાદમા થયેલા વહેચણીના દસ્તાવેજમા ત્રોટે એકમતા થઇને એવુ પદ છે વીગત ને ઠેકાણે વ્યગત છે ડરડો નથી ગણુ ઓરડો ' છે ' ખુણા' ના અર્થમા મરાઠી કોપરા શબ્દ વાપર્યો છે આપ્યો છે ને ઠેકાણે આવાઠિ ' સહિઆરા ને ઠેકાણે સોધ છે ' વચ્ચે ને ઠેકાણે વ્યવિ છે ગમે જોટલા માળ કરે કગવે'ના અર્થમા એક મૂમ દ્વીમૂમ ત્રીમૂમ કરી કરાવે લખ્યુ છે આ લગી ને ઠેકાણે તાહારલમિ પદ વાપરેલું છે, જે હજી સુરત તરફ વપરાય છે

૧ કાઠિયાવાડમા હજી ' વરતી આપે વપરાય છે ૫૫

સંવત ૧૭૫૬ માં થયેલા વેચાણખતમાં હાલના ' પારસાત ' ને ઠેકાણે પારસનાત (સં. પાર્શ્વાત્ = પાસેથી) છે. ' ઘરાણું ' ને ઠેકાણે મરહિણિ છે. હાલના ' અઘાટ વેચાણ ' ને ઠેકાણે અટ્ટ વેચાણ છે, હાલના ' ભાગલાગ નયા ' ને ઠેકાણે લાગો ભાગો નાસ્તિ છે. હાલના ' કુલ અબરામન દાવે ' ને ઠેકાણે કુલ અમિરામ ન દાવે છે. અમદાવાદની ટંકશાળના રૂપીઆ આકરા કોરા કલા છે.

સંવત ૧૭૨૮માં " શ્રી સુખસેનાપ્પાદ શ્રી વેગનપુર " માં થયેલા વેચાણખતની ભાષા અને જોડણી બધી રીતે હાલની ગુજરાતી જ છે. માત્ર તેમાં ' જગજીવનદાસ ' ને બદલે સર્વત્ર યગજીવનદાસ લખ્યું છે ' કોઇ જાતનો સંબંધ રહ્યો નથી ' ના અર્થમાં ' તલાવ્ય પાળો સહોયારો નહીં એ જીતુ વાક્ય એમાં પણ વપરાયું છે. ' વારસ ' ની જોડણી વારસ છે. રૂપીઆને આકરા કોરાને બદલે સરાસોરા કલા છે.

સંવત ૧૭૮૮ માં વૈદિરામપુર (બહેરામપુર) માં થયેલા ધરાણીયા ખતમાં મહેળે સિવાય બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની જ છે. રૂપીઆને કોરા આકરા કલા છે.

સંવત ૧૮૨૪ માં અમદાવાદમાં લખાયેલા ખતમાં ' જોગ ' ને ઠેકાણે યોગ્ય છે. હાલના ' નરબેરામ ' ને ઠેકાણે નીરબેરામ છે, અને પ્રીછવે શબ્દ કાયમ છે. બીજી બધી ભાષા અને જોડણી હાલની છે

આ પ્રમાણે આપણે ગુજરાતી ભાષાના આરંભનો ઇતિહાસ કાંઇક જોયો, અને તે ભાષાનું હાલનું સ્વરૂપ બંધાતા સુધી તેના ઉદ્ભવનો ક્રમ પણ કાંઇક જોયો. અલખત, અહીં ફક્ત ડિગ્રેશન કરવામાં આવ્યું છે અને આ વિષય ધણી વધારે વિસ્તાર કરવા જોગ છે, અને એ વિસ્તાર કરતાં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર વિશે વ્યાકરણમાં આપેલા નિયમોથી જ બધી ઇતિહાસ અને બધી ક્રમ જડતો નથી. એ નિયમો સાર્વત્રિક નથી, અને માત્ર ધણુખર પ્રવર્તે છે એ ઉપર કહ્યું છે પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં આપેલા નિયમો ઉપરાંત જુદી રીતે પણ શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર કે અપભ્રંશ થયેલા છે. અને એવા ફેરફાર કે અપભ્રંશ એ વ્યાકરણો થયા પહેલાના પણ છે અને પછીના પણ છે. તેમજ વળી અર્વાચીન ભાષાઓના બધારણુમાં શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર સિવાય બીજાં કારણો પણ પ્રવર્તે છે એ લક્ષમાંથી ખસી જવું ન જોઇએ. પ્રેડિસર સીવસે કહેછે કે, અર્વાચીન ભાષાઓના બધારણુમાં પ્રવર્તતાં એ મુખ્ય કારણો છે. " શબ્દોચ્ચારમાં મતા ફેરફાર (phonetic variation) અને સામ્યથી બંધાતાં રૂપ (formation by analogy). આ કારણો સાધારણુ રીતે વારાફરતી પ્રવર્તે છે અને ઘણીવાર એક બીજાને વિરોધી પ્રવર્તે છે ; એમાંના પહેલા કારણથી ઘણીવાર મૂળના એક રૂપમાં બિનતા થઇ અનેક રૂપ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એમાંના બીજા કારણથી જુનાં બિન રૂપનો ભેદ રદ થાય છે અને શબ્દોચ્ચારથી એક રૂપતામાં ફેરફાર થયો હોય તે બદલી નાખી પાછી એકરૂપતા આણવામાં આવે છે. "

પ્રેરિત સીવસ દર્શાવે છે કે શબ્દોચ્ચારનું બળ આખી ભાષામાં એક સરખું પ્રવર્તે છે, અને તેમાં અપનાદ હોતા નથી પણ સામ્યથી ચતા ફેરફાર માત્ર અમુક શબ્દોને કે અમુક જાતના શબ્દોને જ લાગુ પડે છે અને તેથી તે અનિયમિત તથા અન્ય-ઈદી હોય છે ઉદાહરણાર્થ પ્રાચીન ઇંગ્રેજીમાં foot (પગ) અને boe (ચોપડી) એવા શબ્દ હતા, અને તેનાં બહુવચન fite અને boe અના હતા અર્ચાતીન ઇંગ્રેજીમાં footનું foot થયું છે અને boeનું book થયું છે પરંતુ અર્ચાતીન ઇંગ્રેજીમાં એ મે શબ્દોનાં બહુ વચન feet અને books એમ અનુક્રમે થયા છે આ રીતે foot, feet અને book એ ત્રણે રૂપ શબ્દોચ્ચાર ફેરફાર (phonetic change)ના નિયમસર થયા છે પણ તે પ્રમાણે beechનું beech થયું જોઈતું હતું તે ન ચતા (armનું arms એવા) ખીજા બહુવચનના રૂપના સામ્ય પ્રમાણે books થયું છે આ રીતે ભાષાનો ઇતિહાસ અને ઉદ્ભવ તથાસતતા આ બંને નિયમ લક્ષમાં લેવા જોઈએ શકત શબ્દોચ્ચારના ફેરફારને સ્વાભાવિક નિયમ કહી સ્વીકારવો અને સામ્યથી ચતા બધારણને ખોટ સામ્ય (false analogy) કહી નેતી અવગણના કરવી એ જૂન છે ^૧

વળી ખીજ એક હખીત લક્ષમાં સમજી જોઈએ કે ગુજરાતી ભાષામાં સાહિત્ય થવા માડ્યું તેની સાથે વિદ્વાનોની વિદ્વતા ભરેલી ભાષા સાહિત્યમાં દાખલ થતા માડી ગુજરાતના વિદ્વાનો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત કે હિંદીમાં ગ્રન્થો લખતા ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા ઉપર તેમની વિદ્વતાની અસર થઈ નહોતી પણ તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ગ્રન્થ કરવા માડ્યા તેની સાથે તેમની ભાષા અને તેમની શૈલી ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થવા માડી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ શબ્દોને બદલે તેમણે સંસ્કૃત શબ્દો નાપરવા માડ્યા અને તેમના પુસ્તકો દેશમાં વચાતા અને લેખનિય થતા એ સંસ્કૃત શબ્દો પણ લોકોમાં રૂઢ થયા આ રીતે સિરિમન્ત, સિંધ, કળા, વયળ, મળોરહ સરખા પ્રાકૃત રૂપો જતા રહી પાછા શ્રીમન્ત, સિંહ, કન્યા, વચન, મનોરય વગેરે શુદ્ધ સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયા છે અને કેટલીકવાર એવા સંસ્કૃત રૂપ દાખલ થયા પછી ખીજ વાર ખીજ રીતે અપભ્રંશ થયો છે ધનનું પાછું ધર્મ થઈ વળી ધરમ થયું છે કિવિણનું પાછું રૂપણ થઈ પછી 'કરપીણ' થયું છે ગુજરાતમાં કેટલાક ભાગમાં સંસ્કૃત શબ્દો પાછા દાખલ થયા પછી આ પ્રમાણે અપભ્રંશ થયો નથી પણ સંસ્કૃત રૂપો જ કાયમ રહ્યા છે આ મારણથી પણ એકલા પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહેલા શબ્દોચ્ચારના ફેરફાર (phonetic change)ના નિયમો પરથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને કંઈ ઉપજવી શકાય નહિ, પણ તે સાથે જુના ગ્રન્થો અને લખાણોના અભ્યાસની આવશ્યકતા છે

‘મદન કાતીન ગુજરાતી ભાષાના લેખકોએ ઉપર કહ્યું તેમ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતનું પોષણ કયું તે ગુજરાતીમાં ઉપરછ લુ ગ્લુ નથી પણ તેના મૂળ ઉગ્ર ઉતરી સંસ્કૃત

૧ એનસાઇકલો પીડિયા ટ્રિટાનિમ કાઇનોનોજ પ્રિસે લેખ —ખીજે ભાગ નવમી આવૃત્તિ

યથા છે અને તે ઉપરથી અનેક પ્રકારે ભાષામા વિકાસ અને ઉલ્લાસ થયો છે પ્રેમા નન્દ મગ્ગા અન્યકારોએ ગ્રંથભાષાના અભિમાનથી ‘મધુરી ગુજરીની મીઠાશ મોલી ધણી માખીત ક’વા સાર મૃતપ્રાય સસ્કૃતને સ્થાને આખા આર્યવર્તમા બધા પ્રાન્તોની ભાષા એમા ગુજરાતીને એક પદે સ્થાપના સાર તેને મહારાષ્ટ્રી સરખુ ‘મહાગુજરી’ નામ આ પત્રા સાર, તેને ‘પાદે પાદ ગ્સાળ બૂલબુલવતી મનાવરામાર, તેમા સસ્કૃતનું પોપણુ કયું અને આખા મરખા અન્યકારોએ એવી કવિત્વમય દૃષ્ટિથી નહિ પણ યાનીના દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર આગળ ભાષાનું ગ્રંથપ નકામુ તે એવી જતિથી,

‘ભાષાને શુ વળગે શૂર, જે રણમા જીતે તે શૂર

સસ્કૃત બોલે તે શુ યથુ, કાષ્ઠ પ્રાકૃતમાયાં નાશી ગયુ ?

એવી સસ્કૃત તરફની અનાદરબુદ્ધિથી ગુજરાતી ભાષાને ખીલવવા અને વેદાન્તના વિચારો પ્રકટ કરવા અનેક સસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમા દાખલ કર્યા આ ગીતે જુદા જુદા વ લણુથી પ્રયામ કરતા ગુજરાતી અન્યકારોએ ગુજરાતી ભાષામા સસ્કૃત ભાષાનું અને સસ્કૃત સાહિત્યના ગૌરવનું પોપણુ કયું છે અને સ્વારપછી મુસલમાની રાજ્યના સમયમા ફારસી અને અરબી શબ્દો દેશમા દાખલ થઇ ભાષાના મૂળમા ઉતર્યા છે, અને બા પાશ્વક્ષના જુદા જુદા અગતી પ્રદુલ્લતામા સામીલ થયા છે એ સર્વ ઇતિહાસ અને બધારણુ હવે રદ થઇ શકે તેમ નથી હવે તો ઉદ્ભવ પામતો આવેલો કેમ ઉપાડી લઇ ભાષાને વધારે અર્થવાહક—વધારે સમર્થ કેમ કરવી અને સાહિત્યને વધારે વિ સ્તારી—વધારે ઉત્તમ કેમ કરવું એ ઉદ્દેશ લક્ષમા રાખી પ્રયાસ કરવાનો છે ફક્ત વા તાંઓ, કહેવતો શીખામણુની વાતો અને બાળોપયોગી અન્યો પ્રકટ થઇ શકે એટલુ જ ભાષાનું ગજુ રહે એવો બધ તાણીને બાધી શકારો નહિ, પણ બબ્બમા બબ્બ અને સુન્દરમા સુન્દર કલ્પનાઓ પ્રકટ થઇ શકે, ઉચ્ચમા ઉચ્ચ અને ગહનમા ગહન વિચારો પ્રકટ થઇ શકે, ઝીણામા ઝીણા અને અદ્ભુતમા અદ્ભુત પદાર્થધર્મો પ્રકટ થઇ શકે દૂરમાની દૂર અને વિચિત્રમાની વિચિત્ર જૂમિઓના વર્ણન અને તેમની સાધેના વ્યાપાર અને વ્યવહાર પ્રકટ થઇ શકે, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, તત્વજ્ઞાન, નીતિમીમાસા સહિવિજ્ઞાન અર્થશાસ્ત્ર, રાજ્યશાસનશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, ભાષાશાસ્ત્ર ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોના ઉડામા ઉડા વિચારો પ્રકટ થઇ શકે એવુ ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય બધાનું જોઇએ એ સર્વ સામર્થ્ય સાધારણુ વ્યવહાર અને વાતચિત માટે આનસ્યક નથી, તેમ જ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા નાણુદ કરી તેને લગભગ સસ્કૃત કે ફારસી આકારની કૃત્રિમ ભાષા બનાવી દેવી એવુ પણ એ સામર્થ્યનું સ્વરૂપ નથી પરંતુ જીવિતમા આગળ વધેલા સર્વ દેશીઓની પેઠે આ દેશમા પણ માનસિક પ્રગતિને જીરવી શકે, પ્રેરણા કરી શકે, અને અગાડી વધારી શકે એવુ સામર્થ્ય ભાષામા આવવું જોઇએ એ ભાષા સર્વ પ્રકારના લેખમા વાપરી શકારો નહિ એ ખરૂ છે પણ ઉપર કહેલા વિષયોમા દેશને બળવાન તથા મુજુવાન કરવા એ ભાષા આનસ્યક છે એ ઉત્કર્ષના પ્રયાસ સફળ થાઓ એવી પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીશુ

કેટલાક ફારસી શબ્દો

(રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, એમ. એ., એલ. એલ. બી.)

મહંમ જરૂરીસ મહારેન ગોરિદ રાનાડેએ લખતોની સોસીયલ કનવેન્શન્સમાં બાવણ કરતાં મુસલમાની રાજ્ય અને મુમનમાની અમલને લીધે હિંદુઓપર શી શી અસર થઈ હતી તે બાબતપર વિવેચન કર્યું હતું અને નેમા મુખ્ય ત્રાન એ જણાવી હતી કે આપણા મુસલમાન ભાઈઓ પામેથી આપણે—Refinement of life—આપણી હંમેશાની જિંદગીને કેટલીક રીતે ગોલીતી બનાવતા શીખ્યા છીએ ગુજરાતી બાપામા જે કેટલાક ફારસી શબ્દો રૂઢ થઈ ગયા છે, તે શબ્દોનો ઇતિહાસ યા હેતુ સ્થાન જોતાં એ અભિપ્રાય આપણે સબધે પણ પૂરેપૂરો લાગુ પડતો જણાવ છે ગુજરાતીમા વપરાતા કેટલાક—માન કેટલાક—ફારસી શબ્દો લઈએ તોપણ આપણને સહજ જણાશે કે, સારો પોશાક, સારો ખોગડ, મોજમજા મગમગત, મૂઢ મબધે સુવવસ્થા, તેમજ રોજ કામની જોડે સબવ ગખતા નિરયો, જેના કે ઇન્સાફની અદાલત, વગેરે બાબતોમા ફારસી શબ્દોજ આપણા મ્હોડામા પગોટાઈ ગયા છે હોમાના કેટલાક તો એની જડ બાલી બેઠા છે કે સન્નૂત શબ્દો વાપરવાની હિમાયત કરનારા શખ્સો ગમે તેટલો ભગિચ્છ પ્રત્યક્ષ કરે તો પણ બાગ્યેજ તેના શબ્દોને ઉજોડી શકે યા હોમની બાપામા કહીએ તો મ્થાનભ્રષ્ટ કરી શકે

ઉપર જણાવેલા કેટલાક શબ્દોની યાદી અગ્રે ખુરામા સાથે આપી છે, એના વિચારથી કે હોમાથી કાઢક નવું જણાવાડ મળે

પોશાક.

મોજાં અસલ ફારસીમા એક જાતના કપડાના જોડાને કહે છે, અને મોજડીઓ જે કે વરને વગણતી વખતે પહેરાવે છે તે કપડાનીજ બનાવે છે

ડગલો તથા પહેરણ (ઝમો) બને ફારસી છે ડગલો, એટલે એક જામા પૂરું ધીંટના જેવું ઝાપેણ વાપ

રૂમાલ એટલે મ્હોડું, મ્હેરો (ર) લુખાવું (માન) સાધન તે

મુરવાળ એટલે લેધો, મગમા શૂલવાર છે

જામો એટલે મોટો ઝમો, ને પગનો ઝમો, મજાગ, તે પાયજામો

માથાપર લીંટાગાનો તે સરપેચ પડો, (પડો) તે ઉપરથી પરહેપોશી, પડદાપોશી, ખુરખો જોડનાર, એટલે સ્ત્રી, મોઢ માણસને પાવળી યા મેનામા લાકડાને લઈ જાય તેને પડદાપોશી ની લઈ ગયા કહેવાય છે

તાફ્તો (તારત, વણવું) એ એક જાતનું રણેણ રેશમી કાપડ છે

રેન્જો એટલે કડકો, તે રીઝેલ, પડી ગએલ, ટુચ્છ, તે ઉપરથી છે,

તંગીઓ એ તંગ, એટલે માંદડું તે ઉપરથી માંદડું, બંધબેસતુ આવતું વચ્ચે, ચડી.
દરજી એ શરસી સબ્દ છે. દર્જ એટલે બળીઓ, ટાપી.

ઝરી એટલે મોનાનું, તે ઉપરથી જરી કામ, એટલે સોના રૂપાનું બરતકામ.

કીસે એટલે કાચળા, તે ઉપરથી, ખીનું, મજનું.

કીરમજી મૂળમાં, કરમજી છે, કિરમિજ, એટલે કિરમિજ નામના કીનામાંથી
પેદા થએલું તે. ખમીમ, મૂળ, કચીસ છે.

કીનખાળ, મૂળમાં કમખાળ. કમ, એટલે યોડું, અને ખાળ, એટલે રૂંવાટાં
આથવા છૂંછાવાળા કાપડપર આપણે કહ્યેલા દાઘ ફેંચીએ છીએ તે વખતે છૂંછા અ-
થવા રૂંવાટાં ઉપરથી આવે છે તે. જે કાપડમાં એવી રીતે યોડા રૂંવાટાં ઉપરથી આવે
તે, કમખાળ.

રમત ગમત, મોજમજા.

બાજી એટલે ગમત, તે ઉપરથી આજે મોકલા, પાસા વગેરેથી રમતી રમ-
તને બાજી કહીએ છીએ.

શૈતરંજ, પ્યાડું (પ્યારેક) અને માત એ પણ શરસી સબ્દોત્ત છે.

બાગ એ પણ શરસીજ છે. બગીચો એટલે (બાગચે) ન્હાનો બાગ.

મજા, શરસી છે.

હવાદાર, હકીમું, શરીરના ભાગ.

બાણુ (બાજૂ), બહન (શરીર), રગ (નસ), તળીયત, બલગમ, બગલ,
એ શરસી છે.

બગલ બચ્ચો, એટલે વહાલો, (Favorite) ફેવરિટ કહે છે કે યુસલમાનો
સરકારના બગલ બચ્ચો છે.

પલકારો આખનો, એ શરસી પિલક એટલે આખનું પોપચું એના પરથી
આવેલો છે.

અરમ આખ ઉપરથી આખનું નક્કું કન્ટા, અરમા

ગણું મૂળમાં ગુલુ છે પેટમાના ફરમ લેતું યુગ કાત્રી કિર્મ છે.

ખોરાક.

ખીરંજ એટલે ધીમા ખાડ સાથે ગધેલા ચાખા, એ મૂળ શરસી ખિરંજ
એટલે ચોખા પરથી છે.

હલવા એક જાતનો ખોરાક, મીઠાઇ, તે ઉપરથી બદામનો હલવો, દુધીનો
હલવો, વગેરે.

કાવો, ઉકાળો, મૂળ કંહુવેહ, કાશીનો ઉકાળો

બદામ, પસ્તાં, બજે ફાગમી છે, આલુ, અને જરદાલુ (ઝંદાલુ), ખીજર.
સેબ, અને અન્નાસ (અયન-ઉત-નામ, લોકોની આખ) પણ એજ બાપાંના છે.

જય, ખાવાનું ધાન્ય, શરૂની છે

ખરબુચું (ખરબુજે), તકબુચ, અને 'ન રંગી (નારંગ) એ પણ ફારસી છે જેના ફળ તેના કેટલાક ફળ પણ અમલ ફારસી છે ગુલદાવદી (ગુલદાઉદી) ગુલબાસ (ગુલે અમ્બાસ), વગેરે. માજમ (કેશી પદાર્થ) તે મૂળ માજૂન છે, તે કુદનો, તે પૂદીને છે

ગુલકંદ ફારસી છે, અને જુલાબનું મૂળ રૂપ ગુલાબ (ગુલાબનાં પાતરાં (પાખડી) ખાનાથી બાકો સાર થાય છે તે વાત જાણીતી છે)

ખરફ, મૂળ ખર્ફ છે જર, મૂળ ઝીરફ, ફારસી છે

સખજીપાણી, બાગ, સખજ, લીલુ, સખઝી, લીનાચ, બાગના પાદડા લીલાં હોય છે લીલુપાણી

ગાજર, મૂળ ગાઝર છે એ અમલ મુસલમાન લોકોનો ખોરાક હોવો જોઈએ. હવે હિંદુ વર્ગમાં ખવાતા નહિ હોય, કાણુ ગુજરાતમાં કહેવત છે કે, “ ગાજર ગરીબા, ગાજર ખાય તરકના હોય ”

ગુલાશુભ પ્રસંગ.

શબ્દગતનો અર્થ મૂળ ફારસીમાં એવો થાય છે કે રાત્રે ફરનાર, આ ઉપરથી આપણે ગુજગતીમાં વરકન્યાનો લગ્નનો વરધોડો જે રાત્રે ફરવા નીચે છે, તેને સરધસ કહીએ છીએ.

આતશખાઝી, આતસમાજ એ ફારસી છે

નગારું, તારું આ મરખામ એ ત્રણે ફારસી શબ્દો છે, તેમજ સંવાર અને સવારી પણ ફારસી છે

મકાન.

દાહાબ એટલે બહારીલ

ખાલું એ મૂળ ખાને, ઘર, ઉપગ્રથી છે

તાકું, એટલે બંધારીલ, એ તાકચે ઉપરથી છે તાકચે એટલે જાખસો

પેચ અને પેચીલ, એટલે પેચનાના રફ વહના, એસાડનાં હથીઆર તે પણ પેચ ઉપગ્રથી છે

મેખ, ખીની મૂળમાં લાકડાની ખીલીને મીખ કહે છે

ગાલીચો નાની રોતરંજ, મૂળમાં કાલીચે છે

પાચો તથા કિલ્લો અને છુરજ પણ ફારસી છે ભર્યના એક ભાગને

વાંદરા ભર્ય કહે છે જે મૂળમાં બહાદુર છુરજ હતો

પાંજરે એટલે જાગીવાળી બારી તે ઉપરથી પક્ષીનું, કેદીનું પિંજર, સાક્ષી.

યા શાહેદીનું પિંજર

તકીચો એટલે અદેનનાની જગા તે ઉપગ્રથી પછી રૂનો તકીચો થએલો

હોદ્દી એ મળ હોદ્દીએ એટલે Portals ના અર્થમાં છે.
તથેલો તે તથેલો.

ન્યાય.

મુનસદ્ એટલે જનજી બે વિભાગ, અઝી-અઝી નિરુદ્ધ એટલે અઝી—
કરનાર માનુષ અને મુનસદ્ એટલે અઝી અઝી કંડુ તે

ગુનેદગાર, ખુની (એટલે એવી (ખુની) મેદનાર) અને મુદા (મુદા) તથા
સાજ એ પણ જાણી છે

તાકીદ આપી એટલે મનાજ દુખ (Impunction) આપેલ; તાકીદ
એટલે કાંઈ બાળનનો આમદ કંડુ તે

દરખાસ્ત એટલે, દરખા, નરજી, વિનવી, તે ઉપરથી દુકમનામું બનવવાની
આજી.

દાદ એટલે ફરીયાદ કંડી

પારસલો મદદી કાજ વાપરે છે, મદદીને ફાતલું થયું, ને મૂળ મુદ્દા એટલે
દાવો કરનાર, દાદમાગનાર ઉપરથી સાગે છે

જાખતે એટલે કાપડો, કાપડ (Hale), ને ઉપરથી જપત, અને જખી.

અદાલત એટલે હામાર, તે ઉપરથી કનમાક કરવાની જગા, કોર્ટ, એ
અર્થમાં આપજો વાપરીએ છીએ.

વકીલ, વકાલત જાણી છે.

વાસમુ.

તારા એટલે કથરાટ એ ફાસી (તિર) છે.

આખખોડો, પાળી પીવાનું સામણ, અમલ આન (પાળી) અને ખોરેદ
(પીવાનું) છે.

સરપોશી, મળ અર્થ માથા દ કણ છે, તે ઉપરથી આપજો તપેનીનું ઢાકણું થા
છીયું એ અર્થમાં વાપરીએ છીએ

દેગ એટલે દાડો, અને દેગડી એટલે ન્દાનો દાડો એ પણ જાણી છે દેગડીનું
મળ રૂપ દેગડી (ન્દાનો દેગ) છે

શીશો એટલે કાચ, તે ઉપરથી કાચના વામણ, બાટલી. મારે શીશો અને
શીશી, સીસો ને સીમી કહીએ છીએ

મ્યાલો, જેને મુજબમાં અશુદ્ધ રીતે પાલો કહે છે તે અને જામ બને શુદ્ધ
ફારમી શબ્દો છે

વેપાર.

મારફત, એનો મૂળ અર્થ જોગખતુ એવો છે, જે એક ખીજની વચ્ચે પડી
જોગખાણ કરાવી આપે તે મારફતીઓ.

હકસાઈ એ ત્રણ શબ્દનો બનેલો છે હક-ઉત્તમ-સાઈ (મહેનત), મહેનતનો બદલો, મહેનતાણુ તે હકસાઈ.

જમ ખરચ ફાન્સી છે

ખુદો એટલે છુટુ નાણુ, આની, બેઆની, પાવળી વગેરે ખુદો એટલે ન્હાનો કટકો હિસ્સો, હિસ્સેદાર, (ભાગીદાર) પણ ફાન્સી છે

પરચુરણ

ગોદી એટલે કે જે ખાગમા પાણી ભરી રાખી વહાણને સહીસલામત લાગરવામા આવે છે, તે શબ્દ પણ ફારમી (ગોદ) કે રહેનો અથવા ફારસીમા ખાડો યા ખોદી કાઢેલુ એવો થાવ છે

મબલગ આપણે પુસ્તક એવા વિશેષણના અર્થમા વાપરીએ છીએ, પણ શરસીમા એનો મૂળ અર્થ પૈસાની રકમ એવો થાય છે

ઝહાવરો એ પણ ફારમી શબ્દ (મોહાવરત) છે, અને અમાનતતુ ખર્ચ ૨૧ ૨૫ ફેવી નાખી આપણે અનામત કહીએ છીએ

નજળો એ એક જાતનો રોગ છે, જે એક જાતનો રસ ઉત્તરવાથી થાય છે ફારસીમા નઝલે (ઉત્તરુ તે) ઉપરથી એ શબ્દ બન્યો છે

કેફ એટલે મૂળમા 'મજા' તે ઉપરથી આપણે દાઝની "કેફ એટલે નીશાના (ફારસી) અર્થમા વાપરીએ છીએ

તાણુ એટલે મહેલ એનો મૂળ અર્થ, ભાનાની અણી એવો છે, મતલબ કે જે ભાનાની અણી જેવુ ખૂંચે તે મહેલ અથવા તાણુ

લાલ, એટલે માખે તે ઉપરથી માગે ના નગરાણુ નવુ

મુખી, એટલે તરુ, તે ઉપરથી માનવગની મુખી, ગારા

શુજરાતમા કોઈ બાઈ જરા વિશેષ એક આગા ગતી ચાલતી જતી હોય છે તો રહેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે જુઓ જુઓ તાયફે ચારપો અહીં તાયફો વેસવાના અથવા વપગમ તાયફે શુજીમા અથવા માનારીને પણ કહે છે પણ ફારસીમા તાયફે એટલે મેમ, અથવા તો અમુક જાત યા કુદુ, બગ છોકરા સાથે આ કુદુ યા કોમ હમેશ ભટક ભટકે છે, અગમજાનની દરેક જાત મારુ, તેથી વખતે આ અર્થમા (ભટકનારના) વપરાતો હોય

પેશવા એ શુજરાતી નહિ પણ મરાઠીમાંથી આવેલો શબ્દ છે પેશવા એટલે આગળ યા મોખ્ખે રહેનાર

ચકમક, મૂળ ચકમાક એટલે દેવતા પેદા થાનો પરચ છે

હમેસદાર જોરત અંતે હમાવ એ જાને એન્જ શબ્દના જુ. જુ. ૩૫ છે મહક ચીજ લઈ જવી અથવા ઉઠાડી ચાલુ તેનું નામ હમાવ. હમાત બોલે ઉપાડે છે, ને મગભા સ્ત્રી બાગ ઉપાડી ચાલે છે

કોઇના ગીલ્લા કરવા, ગીળત કરવી અથવા આડી ચુગટી કરવી, એ ત્રણે દારસી શબ્દો છે. ગીલ્લે એટલે ફરીયાદ, ગીળત એટલે ગેરહાજરી, મતલબ કોઇની સામે ફરીઆદ કરવી તે ગીલા, અને તેની ગેરહાજરીમાં તેને વિશે (જુદું) બોલવું તે ગીળત. આપણે કહીએ છીએ કે મ્હારે ફલાણા માણસની તમા (દરકાર, પરવા) નથી, તે મૂળમાં તમે એટલે લોભ, એવા અર્થનો શબ્દ છે.

સાહેબ એટલે સોજતી, સાથે રતનાર, સોહબત રાખનાર, પરંતુ આપણે ત્હને ઉપરીના અર્થમાં વાપરીએ છીએ.

‘બેટ સોગાદ, એમાં સૌકાત એ દારસી છે.

મ્હોટા રસ્તાને, રાજમાર્ગને આપણે સરીઆમ રસ્તો કહીએ છીએ, તે અસલ શારેઆમ છે. શારે એટલે રસ્તો, આમ એટલે સાધારણ લોક, માટે સરીઆમ રસ્તામાં રસ્તો એ શબ્દનો વપરાશ નિરર્થક છે.

ખિસ્તરો, તે ખિસ્તર છે.

ખિચારો અને લાચાર, એ બન્ને મૂળમાં જેના હાથ હેઠા પડ્યા હોય, જેની પાસ કંઈ ઉપાય (ચારો) ન હોય તેવા અર્થમાં વપરાતા. હાલ આપણે ગરીબ એ અર્થમાં વાપરીએ છીએ. ગરીબનો મૂળ અર્થ અભવ્યો, અભવ્યા માણસને કંઈ રસ્તો સહે નહિ તેથી તે ગુચવાય, અને હાંફેલો શરૂલો થઇ જાય, તેમ પૈસા વિનાનો પણ થાય, તેથી એ અર્થમાં વપરાય છે. લાચાર શબ્દમાં લા એ અરબી છે, ને ચાર દારસી છે. ગુજરાતીમાં પણ એવા શબ્દો મળી આવે છે. જેમકે, બે ધડક, જેમાં બે દારસી છે, ને ધડક ગુજરાતી છે.

પરવસી કરવી, એ મૂળ પરવરેશ (કોઇને પાળવું તે) ઉપરથી.

ગુજરાતી બેરાંઓ, કોઇ સ્ત્રી બહુ હાડન, હરામખોર (આ બંને દારસી છે)

‘યા હુચ્ચી હોય ત્હને ગાળ દે છે કે “રાટ, પાટી પરેસાન છે.” અહીં પરેશાન નો મૂળ અર્થ ગુચવાયલું છે, અને નહિ કે હુચ્ચુ.

‘હેલુ એટલે બાજુ (Side) તે ઉપરથી પહેલ પાડવી. એક બાજુ પર કામ કરવું, બાજુ ધસી નાંખવી.

ખરદારત એટલે ઉચ્ચકતું, તે ઉપરથી કોઇની બરદાશ કરવી એટલે ત્હેની કાળજી રાખી ત્હને સંભાળવો. ખરખાસ્ત, ઉભા થવું તે, મલા ખરખાસ્ત થઇ, એટલે સૌ ઉભા થયા.

ફલાણો (એ શબ્દ પણ દારસી છે) માણસ તો અતરારાપી છે, એમ આપણે કહીએ છીએ એટલે કે પારકો છે. આ શબ્દ અતરારફ એટલે શહેર બહારનો પ્રદેશ—(તરફવું બહુ વચન અતરારફ)—એવો થાય છે. આસપાસનો મુલક એટલે કે તમ શહેરનો નહી, બહારનો.

ઝાડુ એટલે બાડખ, જમાને સાફ કરનાર, યા વાળનાર.

જાન એટલે જીવ, જાનવર એટલે જીવવાળું, જેમ કે હથ (જીવ, જીવંતી)

વાન, ઉપરથી હેવાન, હેવાતન, (ઝીવું) મૌભાગ્ય આ ઉપરથી છે.

જંગલ એ દ્રારસી છે.

મુર્ગ એટલે પક્ષી, તે ઉપરથી મગધી, એક જાતનું પક્ષી

હરીફ એટલે સોળતી, મૂળમાં જેને Rival સરસા સરસી કરનાર કહે છે તે નહિ.

હરકત એટલે પ્રગતિ, હાલચાલ કરવું તે, આપણે ત્હેનો અડચણ, અટકાવના

અર્થમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ

ફાણાણાને ખાતર એ આખું દ્રારસી Idiom મૂળજ આપણે વાપરીએ છીએ.

ખખાતરે ફાણા.

ખિલકુંડ, આ શબ્દ રામ મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતાના “સનાતન જૈન” ના ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૯ ના અંકમાં જૂના ગુજરાતી ગદ્યનો નમૂનો આપ્યો છે, તેમાં સંવત ૧૭૭૧ ની સાલના “આગમસાર” ના મ્હારા જોવામાં આવ્યો છે. “જૂઠું વચન ખિલકુંડ ખોલતું નહિ.” એ એટલે જૂનો છે.

ધોડાનું છત એ દ્રારસી ઝીન છે, અને લગભગ પણ દ્રારસી છે. તેમ જરા એટલે સહજ, યોડું તે દ્રારસી, ઝરેરેહ રજકણ, and atom છે.

તકલીદી માય એટલે નમજો માલ, એનો મૂળ અર્થ તકલીદી એટલે બનાવટી, imitated, નકલી છે. તે ઉપરથી તકલીદી જવાન, એટલે નમણી તખીયતનો માણસ; એવાને આપણે કાગદી જવાન પણ કહીએ છીએ. જેની તખીયત કાગળના પડ જેવી પાતળી, નમણી હોય તે.

મોઘમ એ મૂળમાં મુબહુમ, નહિ જણાએહ, દલાએહ, છે.

મોબહલો એ મૂળમાં મુબાહેલત એટલે એક બીજા જોડે અદવબદલ કરવું તે, તે ઉપરથી રેવીન્યુના ગ્રજીટરમાં એકના નામપરથી બીજાના નામપર જમીન ચલાવવી તે.

મુકાબલો પણ એજ ધોગણપર છે મુકાબેલત એટલે એક બીજાનો મ્હેરો જોય તેવી રિયતિમાં આણવું

હુનો ફવાણાથી આજેઝ થયો, એટલે થાકેલો, આજેઝ મૂળમાં એતાકત, નબળું, એવા અર્થનો શબ્દ છે

ઇલાયદું, મૂળ ઇલાહદેહું, રોફ, અથવા રોપ, મૂળ, રૂમખ, ડરાવવું છે.

અવેઝ, એટલે આપણે પૈસાના અર્થમાં વાપરીએ છીએ અવેઝ એટલે બદલો, તે ઉપરથી ઘર વેચાણ લઈ તેના બદલામાં નાણું આપે તે અવેજ, અવેજ મને પહોંચ્યો છે.

ઓપ્પો, મૂળ ઓહદેહુ એટલે જનામદારી છે

ગનીમત મૂળમાં હૂંટ, તે ઉપરથી ફાયદો એ અર્થમાં ગુજગતીમાં વપરાય છે.

કાયમ એ ઉજૂ, અને મકામ (મુકામ) ઉભા રહેવાની જગ્યા.

કસબ એટલે કપ વીજ મેળવવી, તે ઉપરથી કસબ ધધો અને કિસબી એટલે દુધીઆ.

મજ્જર, મજ્જર, મુજ્જર મુજ્જર એને મહેનતાણું, બદો, વર, વાગો, તે ઉપરથી પૈમા લખ કામ કરનારો

મરકરી, એ મજ્જા મરખરગી છે

નજર નજગણ, અને નજર, એટલે જોતું એ જે જુદા જુદા શબ્દો છે નજર, એટલે માનતા લેતી તે, અને જે કામ માટે માનતા લીધી હોય તેમા ફતેહ મળવાથી માનતા ચકાવતી તે તેને લીધે નજરનો અર્થ નજગણ એવો થયો છે નજર, જોતું, તે ઉપરથી મજ્જર, મજ્જર એ શબ્દ આવ્યો છે તે તદ્દન જુદીજ જોડણી અને અર્થનાનો શબ્દ છે

નહર, નેહર, એ ફાતી છે

વાસ્તે, એટલે વચ્ચમાં નાખીને ગાઇ કરતું તે

વરક, અટને ચોપડીતું પાત, પાત તે ઉપરથી પાતગ જેવું પાતળું તે, તે ઉપરથી સોના રૂપાનો વસ્ત્ર (વરખ)

હુલાહી, એટલે નાશ કરો તે મનને હનાફી, શરીરને હનાફી, એટલે ધણો શ્રમ પડે તે

મિસ્તરી, એટલે મિસ્તર વાપરના, મિસ્તર એ મતર એને લીધે ઉપરથી છે લખતી વખતે કાગળપર સીધી લીધે લખાવ તે માટે લીધે દોરનાવ, એક જાતનું સાધન, એ હથીઆ વાપરના તે મિસ્તરી, એટલે મકાન બાધના

નખરાં એ શરમી છે, નખરેહ.

ચરતુ, ફાતી ચરીદન.

ગુજગુ } માંસી ગુજદન, ગુજારદન, એ ક્રિયાપદો આખા ને આખા
ગુજગુ } ગુ ગતીમા લખ લીધા છે

વિલાયત, એટલે વધી, કાઠમ, સમાના હાથ નીચેનો પ્રદેશ, નહિ કે ઇન્દાઝ અમુક હાકેમ પોતાના વિલાયત એટલે પ્રદેશમા ગયો તે ઉપરથી અંગ્રેજો પોતાને દેશ (વિલાયત) જતા દહેનાય છે મોજ (મવજે), ૭ ૧, (ઝિહ્લો), અને મોહલો (મહલે-હલ વાની જગા) એ ૫ ૩ છે

કુલ્લ એટલે એક, જુમલે, અને બાદબાકી (પછી જે બાકી રહે તે) એ પણ ફાતી છે સહી, એ મૂળ, સહીહ, ખરે તમારી વાત સહી છે એટલે ખરી છે દસ્કત, એ દસ્તખત, હાથનું લખાણ છે

શુમારે ફાતી છે તકનાર, એકને એક વાત કરી કરી કહ્યા કરતી તે તકનાર તાલીમખાજ, એટલે ભણે, તઆતીમ (જલમ) પામેલો આપણે અખાગમા લીખેના કુસ્તીગાજ માણસ માટે ૧ પરીએ છીએ

આ યાદી સમૃદ્ધ (Lichrature) નથી, માન એક નમૂના રૂપે છે

મુમધ, તા ૨૮ મી જુનાઈ ૧૮૦૮

દુષ્ટનાન મોહનલાલ ઝવેરી.

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

(કર્તા—મનમુખવાય મવજ્ઞાઇ મહેતા.)

આપની મનમુખ ગુજરાતી માહિતીના પ્રશ્નન મળધીના જૂદા જૂદા પ્રકારનાં અનેક મહત્વના નિર્ણયો કર્યાંના છે. આ અનેક મહત્વના વિષયોમાં ગુજરાતી ભાષાના જન્મને મર્યાદી અગ્ર પન્ મનાયો ગયો છે. ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિના મળધમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોના જુદા જુદા અભિપ્રાયો હોય. એ અભિપ્રાયો વ્યારે પ્રદાશમાં આવી તે ઉપર યોગ્ય ચર્ચા થશે, સારેજ એ અગત્યના પ્રશ્ન પરત્વે કોઈ પ્રકારના નિશ્ચય-કરાવ-પર આવી શકશે. વ્યા સુધી તેમ નહીં આય ત્યાં સુધી એ અભિપ્રાયો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના અનુમાનોરૂપ રહેશે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિના સળધમાં મે પણ ચચાશક્તિ યોડો ધણો વિચાર કર્યો છે, અને મારાથી બની તેટલી તજ્જનીએ પણ કરી છે. આ નિર્ણવ પ્રચામને પરિણામે એવા અભિપ્રાય ઉપર આવવું થયું છે કે, ગુજરાતી ભાષાના જન્મને જૈનિયોની માથે ધણો નિકટનો મળધ છે. એક જૈન કુળમાં જન્મેન અને ઉરેય પ્રાણીને જૈનના વકીર (advocate) તરીકે આ વિષય હાથ ધરનાર તરીકે નહીં ગણતા માહિત્યદાત્રિના ઉપામક તરીકે ગણી આ વિષય આપ નિચાગ્યો, તો આ મહત્વના પ્રશ્નના સળધમાં યોડુ ધણુ પણ નવું જાણવાનું કદાચ મળા આવશે આપને હું ખાતી આપુ છું કે, જૈન પ્રત્યેના મોહના કારણે ગુજરાતી ભાષાના જન્મની માથે જૈનિયોનો નિશ્ચ સળધ બતાવવા હું તૈયાર થયો નથી. આપ ને માત્ર આ કથન ંકીકાર્યો, તો આપ મનમુખના અતઃકરણમાં વિશ્વાસ મૂકવાનું ન્પાયી અને પવિત્ર કાર્ય કરતા હું મમજ્જશ. ગુજરાતી ભાષાના જૈનિયો ઉત્પાદક હોય અથવા ન હોય તેથી મને તેમજ જે કુળમપ્રદાયને નિરે હું ગણાઉ છું તે જૈન સપ્રદાયને કાઠપણુ વાન્તવિન્ લાભ કે હાનિ નથી, એમ હું અતઃકરણથી માનુ છું આ વિષય હાથ ધરવામાં નવન એન્જ લક્ષ્ય રાખ્યો છે, અને તે એ કે વસ્તુસ્થિતિ ઉપર પ્રાચીન શોધખોળ શુ પ્રદાશ પાડી શકે છે, તે બને તેજુ બતાવવું, અને બીજાઓ બતાવે તે સરળ બુદ્ધિએ અપણુ કરું.

“ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?” એવો પ્રશ્ન ઉપવક રીતે (મારા તરફથી હમણાજ બહાર પડેલ અને વિદ્વાનો તથા જાહેર વર્તમાન પત્રોની દૃષ્ટિએ ચડેલ) “રાયચંડ જૈનકાવ્યમાળા”માં ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાચીન જૈન કવિઓની કૃતિઓનો મગ્ગ કરી ‘ગુજરાતી’ પ્રેસના ‘કાવ્ય દોહનતી’ પદ્ધતિપર પણ સમ્પત્તિ મિતે પ્રચાર કરવાની ઇચ્છાએ જૈન કાવ્યમાના નામની ગ્રેણી (Series) સ શોધવા અને પ્રકટાનવાની ચચાશક્તિ મારા તરફથી શરૂઆત થઈ છે. આલુ ગાર્ય કરવામાં મને અન્યકા પ્રેરણા મારા સ્વર્ગસ્થ ભાષ શ્રીમાન્ રાયચંદ્રની હોવાથી આ ગ્રેણીની સાથે તેઓનું નામ જોડવામાં આયુ છે આ ગ્રેણીની પ્રથમ ગુરૂક બહાર પડતાં તેમાં ઉપવક રીતે ઉપસ્થિત કરવામાં આવેલા આ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિને લગતા પ્રશ્નના સળધમાં જાહેર

વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

આ નિયમાનુસાર થયેલી નવી ભાષાને પ્રગ્નજન, તેઓની ભાષા અને તેઓના લેખકો એ પ્રધાન ગૌણ કારણો છે, અને તેથીજ ભાષાની ઉત્પત્તિ નક્કી કરવા માટે એ પ્રધાન ગૌણ કારણોનો ઇતિહાસ તપાસવાની આવશ્યકતા છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિનાં પ્રધાન ગૌણ કારણોનો ક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ જ્ઞેષ્ઠ છે. ગુજરાતી ભાષા એ લોકભાષા ગણાય છે. દરે આ નવી લોકભાષા ગણનામાં આવી તે પહેલાં પ્રગ્નજનની ભાષા અને તેના લેખકોની શું સ્થિતિ હતી તે જ્ઞેષ્ઠ પડશે. પ્રગ્નજનની ભાષા કઈ હતી તેની લંગાણુ ચર્ચામાં ન ઉતરવા માટે ગુજરાતી ભાષા કઈ ભાષાપરથી થઈ એટલુ જ તપાસીશું, તો જાણ થશે, કેમકે એ તપાસમાં પ્રગ્નજનની ભાષાનો સવાલ અંતર્ગત થાય છે.

ગુજરાતીભાષા કઈ ભાષા પરથી થઈ એ સવાલનો નિર્ણય કરવા માટે બીજી શકે તેટલા પ્રાચીન શૌધભોગ કરનારાઓના અભિપ્રાયો તપાસતાં એમ માલમ પડ્યું હતું કે, ગુજરાતીભાષા પ્રાકૃત ભાષા પરથી થઈ છે, પરંતુ આ વિષય લખાતો હતો ત્યાં ઉપર જણાવવામાં આવેલ “રાયચંદ્ર જૈનકાવ્યમાળા” ના પ્રથમ ગુચ્છકોનો રિંચુ જાણીના ‘ગુજરાતી’ પદમાં આવતા એ પદકાર મહાશયનો અભિપ્રાય એમ જોવામાં આવ્યો કે “ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ જૈની પ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નહિ, પણ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી થયેલો છે.” જૈનીપ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીના ઉદ્ભવની વાત આ ક્ષેત્રે જાગ્રુએ રાખી ‘ગુજરાતી’ પદકારે બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ બતાવ્યો તે મ બધી વિચારકર્તવ્ય છે. ‘ગુજરાતી’ પદકારે પોતાનો આ અભિપ્રાય જો કાંઈ પણ પુરાણી શૌધભોજને આધારે બતાવ્યો હોત, તો તેઓનો મોટો ઉપકાર થાત, પરંતુ તેઓએ તેમ નહીં કરેલું હોવાથી માત્ર એની માનીનતા ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકતાં પ્રાચીન શૌધભોજને આધારે બંધાવેલા અભિપ્રાય ઉપર આપણે આધાર રાખી ચાલીએ એજ સહીસમામત છે. યુનિવર્સિટીમાં જોએ એ ભાષા અને સાહિત્યનો વિષય લીવો હોય છે તેઓને માટે ટેન્ડરશુક તરીકે આંકસાફરતા પ્રેક્ષિત આરથર એ. મેક્ડોનેલ એમ. એ., પી એચ. ડી. નો લખેલો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (History of Sanskrit Literature) ચાલે છે; એટલે આ પુસ્તક એક સત્તા (authority) તરીકે સ્વીકારેલું ગણાય આ પુસ્તકમાં ડૉક્ટર મેક્ડોનેલ ગુજરાતી ભાષા પ્રાકૃત ઉપરથી થવાનું કહે છે. ૧

1. Between the beginning of our era and about 1000 A. D. Mediaval Prakrit, which is still synthetic in character, is divided into four chief dialects. In the west we find *apabhraṃsa* ('decadent') in the valley of the Indus, and, *Canasani* in the Doab, with Mathura as its centre. Subdivisions of the latter were *Gaurjari* (Gujerati), *Ajanti* (Western Rajputani) and *Maharashtri* (Eastern Rajputani).

“૧—ખ્રિસ્તી સવતરા આરમથી માફીને ઈ સ ૧૦૦૦ સુધીના સમયમા મધ્યકાલીન પ્રાકૃત, સમસ્ત રૂપની રહી તથાપિ આર જુદી જુદી બોલીઓમા બહેચાઈ ગઈ. પશ્ચિમમા સિંધુ નદની ખીણમા અપભ્રંશ ઉદ્ભવી, મધુરા જેવુ મધ્યગિહુ છે એવા દોઆખના પ્રદેશમા શૌરસેની ઉદ્ભવી જે શૌરસેની ના ગૌર્જરી (ગુજરાતી) અવન્તી (પશ્ચિમ રાજપુતાની), અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વરાજપુતાની) એવા ત્રણ રૂપ ગયા.

વર્તમાન પત્રોમાં ચર્ચા ચાલતી શરૂ થઈ છે. 'મુંબઈ સમાચાર' પત્રમાં આ વિષયના મુંબઈમાં જુદા જુદા સ્વરૂપે કેટલાંક અંકવાડિયાં ચર્ચા નિયમિત રીતે ચર્ચા ચાલે છે. બીજા વર્તમાન પત્રોએ પણ આ પ્રશ્નને પોતપોતાની દૃષ્ટિ અનુસાર ચર્ચા આપી છે. જે ઉત્સાહ વડે આ ચર્ચા ચાલે છે તે જ્ઞેતાં એમ જણાયું કે, આ ઉપરિચિત કરવામાં આવેલા પ્રશ્નમાં ઠાંક મહાવનર્યું છે;—અને એક લખનારે તો આ પ્રશ્નમાં દોરવામાં આવેલા અનુમાનને સારા તર્ક (good theory) તરીકે પણ સ્વીકારેલ છે. જાહેરમાં આ પ્રકારે આ પ્રશ્ન પ્રત્યે ધ્યાન અપાય તેવી ચર્ચા થવાથી મને એક પ્રકારનું ઉત્તેજન મળતાં આ વિદ્વાનોના ભવ્ય મીલાવડા સમીપ આ વિચારો ચક્રવાતી તક લેવાની લાલચ થઈ છે. એની આશા રાખવી યોગ્ય છે કે, અહીં દર્શાવવામાં આવેલા વિચારોને અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ નિર્ણયપર લઈ જતાં પહેલાં તેને આપ સર્વે રૂપા કરી સાહિત્ય પ્રેમીનીજ દૃષ્ટિએ વિચારશો. 'ચાંચક માંકક જૂને જતિ તે માર્યાનુ પાપજ નથી; અથવા હસ્તિના તાડચમાનોડપિ ન ગજહેડ્ડેન મંદિરે આદિ જૈન પ્રત્યેના ઉપેક્ષા ભાવોની શક્તિ ધીમે ધીમે પણ મક્કમ રીતે નાશ થતી શરૂ થઈ છે. બ્રાહ્મણો અને જૈનિયોની વચ્ચે સેંકડો વર્ષો થયાં ધર્મના કારણે પ્રતિસ્પર્ધા ચાલી આવતી હોવાથી આ ઉપેક્ષાભાવનો વારસો (Inheritance) એકદમ જવો જો કે મુશ્કેલ છે, છતાં સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈ, સમર્થ ભાપાશાસ્ત્રી ડેશવલાલભાઈ અને આપના જેવા નિષ્પક્ષપાત સાહિત્યનાયકોએ આ ઉપેક્ષા ભાવોને નિર્મૂળતા આપવા માટે જે શુભ અને પવિત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે, તેથી ભરૂંસો રાખી શકાય છે કે, થોડા સમયમાં એ નુકશાનકારક પ્રતિસ્પર્ધા અસ્ત થઈ જશે.

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી એટલે શું ? શું ગુજરાતી ભાષા જૈનિયોએ બનાવી ? પૃથ્વીપર જેટલી ભાષાઓ વિદ્યમાનતા ધરાવે છે તેટલી ભાષાઓમાંથી કોઈ પણ ભાષા કોઈ ચોક્કસ વર્ગ ભાષા બનાવવાનો ઇરાદો રાખી બનાવી છે એમ કહેવું એ યોગ્ય નથી; અને જો યોગ્ય નથી તો ગુજરાતી ભાષાને ઇરાદાપૂર્વક જૈનિયોએ બનાવી એમ કહેવાનો હેતુજ કેમ હોય ? જો જૈનપરિભાષામાં દ્રવ્યક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ કહેવામાં આવે છે તેને અનુસરી ભાષા બંધાય છે, અને તેજ નિયમાનુસાર ગુજરાતી ભાષા બંધાઈ છે. શાસ્ત્રકારો કોઈ પણ કાર્ય થવામાં બે કારણો કહે છે. ઉપાદાન અથવા મૂળ કારણ અને નિમિત્ત અર્થાત્ ઉત્તર કારણ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ એ ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિનું ઉપાદાન કારણ છે; અને દ્રવ્યાદિ ઉપાદાન કારણમાં જેટલે અંશે જૈનિયો નિમિત્ત થયા હશે તે તેઓનું નિમિત્ત કારણ છે. આ નિમિત્ત કારણની અપેક્ષાએ જૈનિયોથી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ કહી શકાય છે.

એક વિદ્વાન નવી ભાષા કેમ કહેવાય છે તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે:—A language both by use and by misuse changes and develops according to laws of philology, i. e. the science of languages, and when the change reaches a certain point, we say, it is a new language ઉપયોગ અને ગેરઉપયોગ બંને દ્વારા ભાષા ફરતી જાય છે અને બીજી બની જાય છે—ભાષા શાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે; અને ત્યારે મૂળ ભાષાનો ફેરફાર અમુક હદ સુધીનો થઈ જાય છે, ત્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે આ તો નવી ભાષા શરૂ થઈ.

વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે !

આ નિયમાનુસાર ચયેલી નવી ભાષાને પ્રબળજન, તેઓની ભાષા અને તેઓના લેખકો એ પ્રધાન ગૌણ કારણો છે, અને તેથીજ ભાષાની ઉત્પત્તિ નક્કી કરવા માટે એ પ્રધાન ગૌણ કારણોનો ઇતિહાસ તપાસવાની આવશ્યકતા છે.

ભાષાની ઉત્પત્તિનાં પ્રધાન ગૌણ કારણોનો ક્રમ ધ્યાનમાં લેતાં, ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ જ્ઞેષ્ઠએ. ગુજરાતી ભાષા એ લોકભાષા ગણાય છે. હવે આ નવી લોકભાષા ગણનામાં આવી તે પહેલાં પ્રબળજનની ભાષા અને તેના લેખકોની શું સ્થિતિ હતી તે જ્ઞેષ્ઠ પકશે. પ્રબળજનની ભાષા કઈ હતી તેની લખાણ ચર્ચામાં ન ઉતરવા માટે ગુજરાતી ભાષા કઈ ભાષાપરથી થઈ એટલું જ તપાસીશું, તો બસ ઘશે, કેમકે એ તપાસમાં પ્રબળજનની ભાષાનો સવાલ અંતર્ગત થાય છે.

ગુજરાતીભાષા કઇ ભાષા પરથી થઇ એ સવાલનો નિર્ણય કરવા માટે બની શકે તેટલા પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓના અભિપ્રાયો તપાસતાં એમ માલમ પડ્યું હતું કે, ગુજરાતીભાષા પ્રાકૃત ભાષા પરથી થઇ છે; પરંતુ આ વિષય લખાતો હતો ત્યાં ઉપર જણાવવામાં આવેલ “ રાયચંદ્ર જૈનકાવ્યમાળા ” ના પ્રથમ ગુચ્છકનો રિંબુ જાણીના ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં આવતાં એ પત્રકાર મહાશયનો અભિપ્રાય એમ જોવામાં આવ્યો કે “ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ જૈની પ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નહિ, પણ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી થએલો છે. ” જૈનીપ્રાકૃત-ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ગુજરાતીના ઉદ્ભવની વાત આ ક્ષણે બાબુએ રાખી ‘ગુજરાતી’ પત્રકારે બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ બતાવ્યો તે સંબંધી વિચારકર્તાવ્ય છે. ‘ગુજરાતી’ પત્રકારે પોતાનો આ અભિપ્રાય જ્ઞે કોઇ પણ પુરાણી શોધખોળને આધારે બતાવ્યો હોત, તો તેઓનો મોટો ઉપકાર થાત; પરંતુ તેઓએ તેમ નહીં કરેલું હોવાથી માત્ર એની માનીનતા ઉપર વિશ્વાસ ન મૂકતાં પ્રાચીન શોધખોળને આધારે બંધાએલા અભિપ્રાય ઉપર આપણે આધાર રાખી ચાલીએ એજ સહીસક્ષામત છે. યુનિવર્સિટીમાં જોએએ ભાષા અને સાહિત્યનો વિષય લીધો હોય છે તેઓને માટે ટેકસ્ટબુક તરીકે ઑક્સફર્ડના પ્રેફિસર આરથર એ. મેકડોનલ એમ. એ., પી એચ. ડી. નો લખેલો સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ (History of Sanskrit Literature) આવે છે; એટલે આ પુસ્તક એક સત્તા (authority) તરીકે સ્વીકારેલું ગણાય. આ પુસ્તકમાં ડૉક્ટર મેકડોનલ ગુજરાતી ભાષા પ્રાકૃત ઉપરથી થયાનું કહે છે. ૧

1. Between the beginning of our era and about 1000 A. D. Mediaeval Prakrit, which is still synthetic in character, is divided into four chief dialects. In the west we find *apabhraṃsa* (‘decadent’) in the valley of the Indus, and, *Cauaseni* in the Doab, with Mathura as its centre. Subdivisions of the latter were *Gaurjari* (Gujerati), *Aranti* (Western Rajputani) and *Maharashtri* (Eastern Rajputani)

“ ૧—ખ્રિસ્તી સવત્તના આરંભથી માંડીને ઈ. સ. ૧૦૦૦ સુધીના સમયમાં મધ્યકાલીન પ્રાકૃત, સમસ્ત રૂપની રહી તથાપિ ચાર લુપ્તી લુપ્તી બોલીઓમાં વહેવાઇ ગઇ. પશ્ચિમમાં સિંધુ નદની ખીણમાં અપભ્રંશ ઉદ્ભવ્યો, અથવા જેનું મધ્યબિંદુ છે એવા દોગ્યાબના પ્રદેશમાં શૌરસેની ઉદ્ભવ્યો જે શૌરસેની ના ગૌર્જરી (ગુજરાતી) અવન્તી (પશ્ચિમ રાજપુતાની), અને મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વરાજપુતાની) એનાં ત્રણ પેટા રૂપ થયાં.

પ્રાકૃતપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ એ સબલભા પ્રાચીન ગોષ્ઠિમાં અભિપ્રાય બે-
નથી જાણાતો, પરંતુ પ્રાકૃતની કઇ શાખા ઉપરથી ગુજરાતી બા.સ થઈ એ મબધીના અ-
ભિપ્રાયો જરા સુચવાકામાં નાખે છે. ડૉક્ટર નેકડોનન પ્રાકૃતની શૌરમેની નામની શાખા
પરથી ગુજરાતી થયેલી કહે છે. ^૧ કેવલવાનભાષ્ય માહિત્ય પરિષદના મુળભૂત અધ્યયનના
પ્રમુખપદેથી હેમાચાર્યજીના અટાધ્યાયીના અપભ્રંશને ગુજરાતી કહે છે. ^૨ હેમાચાર્યજી ૬૦
સ. ના ૧૦-૧૧ માં એમના વિદ્યમાન હતા એ આ વખતના તેઓશ્રીના અભ્યાસારી
અપભ્રંશ તે ગુજરાતી હોય, તો ડૉક્ટર નેકડોનન જે એમ ૨૬ છે કે, ૪૦ મ. ના ૧૦
મા શતકમાં પ્રાકૃત ભાષા ચાર મુખ્ય શાખાઓમાં વહેવાતા તેમાંની એક અપભ્રંશ બા.સ
છે કે, જે ઉપરથી સીધી, પશ્ચિમ પંજાબી અને કાશ્મીરી ભાષાઓ થઇ છે, તો તે (ડૉ-
ક્ટર નેકડોનને કહેલી) અપભ્રંશ બા.સ કઇ? ડૉ. નેકડોનન કહે છે તે અપભ્રંશ બા.સ
મને તે હોય, પરંતુ આટલું તો ચોક્કસ છે કે, હેમાચાર્યજીના મગધમાં એવી બે ભાષાઓ
હોવાત હતી કે જે ભાષાઓના અપભ્રંશ અને શૌરમેની નામ હતા, અને તે બંને ભાષા
ઓને પરસ્પર અત્યંત નિકટ મબધ હોવા, કારણ કે હેમાચાર્યજીએ લખેલા 'અનુધ્યાય'
નામના વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, માગધી, પૈશાચી, ચૂષિ, પૈશાચી, શૌરમેની અને અપભ્રંશ ભા-
ષાઓના મબધમાં વિવેચન કરતા કહ્યું છે કે,

अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।

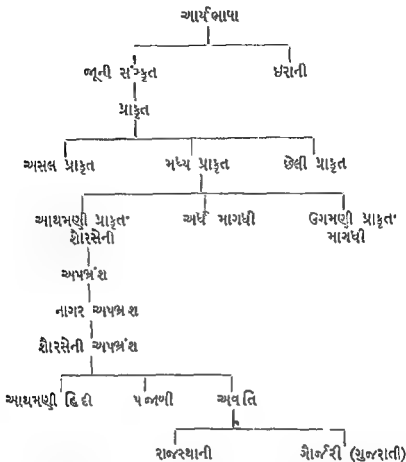
અર્થાત્ " અપભ્રંશમાં વધુ કરીને શૌરમેની બા.સ પ્રમાણે મરં જાર થાય છે. '
ડૉક્ટર નેકડોનન શૌરમેની ઉપરથી ગુજરાતી થવાનું કહે છે. હેમાચાર્યજીએ અપભ્રંશ અને
શૌરમેનીનો આ પ્રમાણે નિકટ સબધ બતાવ્યો છે, અને કેવલવાનભાષ્ય હેમાચાર્યજીના અ-
ટાધ્યાયીના અપભ્રંશને ગુજરાતી કહે છે તે ઉપરથી આપણે એમ કહીએ કે, પ્રાકૃત ઉપ-
રથી ફેરફાર (Changes) અને ખીનવણીઓ (Developments) પામી થયેલી એક
ચોક્કસ બા.સ ઉપરથી ગુજરાતી ભાષા થઇ છે, પણ તે હેમાચાર્યજીના કહેલા પ્રમાણે ૫
૨૨૨ નિકટ સબધ ધરાવતી શૌરમેની હોય કે અપભ્રંશ હોય તો તે ખોટું નહીં જેવાનું

'રાસ્ટ ગોક્ષતાર' ના અધિપતિ શ્રી. પાનજીજી દેશાઈએ 'પારગી પેખર મહાન'
તરફથી ગુજરાતી ભાષાના જન્મ સબધી એક ભાષણ આપ્યું હતું. તેમાં તેઓએ પણ
પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી ગુજરાતી થવાનું બતાવ્યું હતું. પરંતુ તેમ મરતા તેઓએ જે અ-
નુક્રમ આપ્યો હતો તે વળી સરેજ બૃહ કહે છે તેઓએ આપેલો અનુક્રમ તેઓના આ
પેલાજ વક્ત્રમાં અહીં આપવામાં આવ્યો છે.

૧ From the Apabhraṃsa are derived S ill; Western Panjab and
Kashmir અપભ્રંશ ઉપરથી સિન્ધી, પશ્ચિમ પંજાબી, અને કાશ્મીરી થઇ છે

૨ જેવી રીતે આપણા આ આદિ કવિ (નગસિંહ મહેતા) ના ઉત્તમ કાવ્યની ભાષા અપ-
ભ્રંશ નામે જાળખાવ્યા છતાં ગુજરાતીજ છે તેવી રીતે હેમાચાર્યજીના અનુધ્યાયીનો અપભ્રંશ
ગુજરાતીજ છે "

આર્યભાષાપરથી આ વૃક્ષમાં આપેલી ભાષાઓનો અનુક્રમ થયેલો છેવટનો ગણવો કે નહીં, અથવા મસ્કૃત પરથી પ્રાકૃત થઈ છે કે કેમ એ વગેરે બાબતોની ચર્ચામાં ઉત્તરવાનું કોઈ અત્રે પ્રયોજન નથી. અહીં તો ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ મટિજ વિચાર કર્તવ્ય છે. મીં દેશાઈ જેમ આ વૃક્ષમાં બતાવે છે તેમ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે કે “અવતિ નામની ભાષા તેની { ગુજરાતીની } માતા છે,” અવતિ ભાષા ગુજરાતીની માતા શી રીતે તે સમજ સકાતુ નથી. હેમાચાર્યજીએ “અધ્યાધ્યાય” એથ ખુદ અવતિનગર અર્થાત ઉલ્લનમાં લખ્યો જણાય છે, છતાં તે એથમાં સાત આઠ પ્રાકૃત ભાષાઓના વ્યાકરણના નિયમો બતાવ્યા છતાં અવતિ ભાષાનું નામ ક્યાય દેખાતુ નથી. તે હેમાચાર્યજીના સમયમાં અવતિ ભાષા હોય તો ખુદ જે શહેરમાં અનેક ભાષાઓના વ્યાકરણનિયમો બતાવનારો એથ

૧-કેમકે જે તેમ કરવામાં આવે તો વર્ષોના વર્ષો વ્યતીત થાય છતાં નિષ્ણ આજે તેમ નથી એમાં તકરારી બાબતો પણ છે દાખવા તરીકે અત્યાર સુધીની બહુધા એવી માનીનતા છે કે, સસ્કૃતપરથી પ્રાકૃત થયેલ છે, પરંતુ મારા સ્વર્ગસ્થ ભાઈ ગ્રીમાન રાયચંડ, કે જેઓને પ્રાકૃત ભાષાઓનો બહુ સારો પરિચય હતો, તેઓએ મને એક વખત કહેલું સ્મૃતિમાં છે કે, તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે પ્રાકૃત એ પ્રકૃતિ ઉપરથી થયેલી ભાષા છે, અને સસ્કૃત એ સરકાર પામેલી ભાષા છે, અને એ ન્યાયે પ્રાકૃત ઉપરથી સરકાર પામતા પામતા સસ્કૃત થઈ છે આ સબંધમાં હું કાંઈ પણ ચર્ચા કરવાની સ્થિતિમાં નથી આ વાત અહીં પ્રસંગવશાત્ કહી છે

હેમાચાર્યજીએ લખ્યો છે તે સહેર ઉપરથી ઝોળખાવા યોગ્ય અવંતિ બાપાનું તેમાં કંઈ પણ વિવેચન ન દે ? વળી, હેમાચાર્યજીના અપભ્રંશને તો કેસવલાલભાઈ ગુજરાતી તરીકે ઝોળખાવે છે ત્યારે જે અવંતિ બાપા ઉપરથી મી. દેસાઈ ગુજરાતી બાપા યથાનુ દે છે તે અવંતિ બાપા શું હેમાચાર્યજીની પહેલાંની ગણુડી ? અને જો તેમ ગણુડીએ, તો તે ગુજરાતીના કેસવલાલભાઈવાળા અપભ્રંશરૂપી સ્વરૂપ પહેલાંનું ગુજરાતીનું સ્વરૂપ ન ગણાય ? અને જો ગણાય, તો હેમાચાર્યજી અપભ્રંશના આ અવતિરૂપ મળ સ્વરૂપને શા માટે અપ્રાધ્યાયમાં સ્થાન ન આપે ? મી. દેસાઈના આ કહેવાના સર્વધર્મો તેઓ તરફથી વિશેષ ખુલાસાની આશા રાખી આપણે ઉવટે એવા અભિપ્રાય ઉપર આનીએ કે, પ્રાકૃત ઉપરથી અનેક જુદી જુદી શાખાઓ થવા પામી; અને એ શાખાઓમાંથી એક શાખા ગુજરાતી પણ છે તો તે મદીમવાચત ગણુડું જોઈએ, કેમકે પ્રાકૃત ઉપરથી કેવા અનુક્રમે ગુજરાતી થઈ તે મંબધી નિર્ણય કરતાં ઉપર જોઈ ગયા તેમ કેટલીક સુઝવણી ઉભી થાય તેમ છે.

પ્રાકૃત ઉપરથી ગુજરાતી બાપા થઈ એમ આપણે પ્રાચીન ગ્રાંથોના અભિપ્રાય અનુસાર જોયું. હવે જોવાનું એ રહે છે કે, ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ પહેલાં પ્રાકૃતનું મહાત્મ્ય કોની દષ્ટિમાં હતું ? જૈનિયોની કે બ્રાહ્મણોની ? આ વાત નક્કી કરવાથી ગુજરાતી બાપા, જે પ્રાકૃતપરથી થઈ છે તે બાપાની અંદર ગુજરાતી નામની નહીં બાપા થવા માટેના ફેરફારો (changes) અને ખીલવણીઓ (developments) થવામાં જૈનિયો નિમિત્ત ગણાય કે નહીં તે જોઈ શકાશે. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ આપણે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શૈકાથી લઈશું તો આપણા ઉપયોગને માટે અમ યશો. આપણે પ્રથમ પ્રાચીન ગ્રાંથોના ફરનારાઓના અભિપ્રાયો આ બાબતના જોઈએ, અને ત્યાર બાદ જૈનશાસ્ત્રો અને જૈન-સાહિત્યના આધારે જોઈએ. ડૉક્ટર મેકડોનેલ ઇ. મ ની પૂર્વે છઠ્ઠા શૈકામાં સંસ્કૃત ભાષાની સ્થિતિ બતાવ્યા બાદ ઇ. સ. ના ખ્રીસ્ત શૈકામાં તો સંસ્કૃત ભાષા બ્રાહ્મણોમાં જ નહીં પણ અન્ય જાતિઓમાં પણ બોલાતી બાપા (colloquial language) થઈ ગયાનું જોઈ છે. ¹

I There is, indeed, no doubt that in the second century B C Sanskrit was actually spoken in the whole country called by Sanskrit writers Aryavarta or "Land of the Aryans", which lies between the Himalaya and the Vindhya range. But who spoke it there? Brahmins certainly did, for Patanjali speaks of them as the instructed (Cishta), the employers of correct speech. Its use however extended beyond the Brahmins; for we read in Patanjali about a head groom disputing with a grammarian as to the etymology of the Sanskrit word for "Charioteer" (Duta), this agrees with the distribution of the dialects in the Indian drama, a distribution doubtless based on a tradition much older than the plays themselves. Here the king and those of superior rank speak Sanskrit, while the various forms of the popular dialect are assigned to women, and to men of the people. The dramas also show that whoever did not speak Sanskrit at any rate understood it, for, Sanskrit is there employed

બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોથી સન્દૃત ભાષામાં લખાએલા નાટકોમાં પ્રાકૃત ભાષા હલકા પાત્રના મુખમાં મૂલ્યામાં આવેલી આપણે જોઈએ છીએ, અને ડૉક્ટર મેકડોનેલ પણ તેજ પ્રસંગને અનુમતે છે બ્રાહ્મણ અને તેને અનુસરનારી બીજી જાતિઓમાં સંસ્કૃતનો વિશેષ લક્ષ્ય અને પ્રાકૃત પ્રત્યે અમહાત્મ્ય મુદ્દિ આ પ્રમાણે જોઈએ છીએ ^૧ આથી ઉનડુ બૌદ્ધ અને જૈનના સબધમાં જોવામાં આવે છે ઈ સ પૂર્વે ઝૂંડા સકામાં બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક શ્રી ગાતમ બુદ્ધ અને જૈન ધર્મના હેલા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામી તે વખતે મગધ દેશમાં જોનાતી પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપદેશ કરતા હતા ડૉક્ટર મેકડોનેલ કહે છે કે, The older tradition of both the Buddhist and the Jain religions, in fact, ignored Sanskrit entirely, using only the popular dialects for all purposes ^૨ પ્રાકૃત તરફ જૈનિયોનું મહાત્મ્ય હતું તે તે વખતના તેના શિનાલેખો ઉપરથી જણાય છે ડૉક્ટર બુદ્ધવરે મયુરામાંથી શોધી કાઢેલા શિલાલેખોપરથી જણાય છે કે ઈ સ પૂર્વે બીજા સૈામાં જૈનના શિલાલેખો શુદ્ધ (Pure)-સન્દૃતના મિશ્રણ વિનાના—પ્રાકૃતમાં લખાતા હતા

in conversation with speakers of Prakrit. The theatrical public, and that before which as we know from frequent references in the literature, the epics were recited must also have understood Sanskrit. Thus though classical Sanskrit was from the beginning a literary and in a sense an artificial dialect, it would be erroneous to deny to it altogether the character of a colloquial language

૧—વિદ્યાવ્યસ અને દ્વિમાસની વચ્ચાએ આવેલા પ્રદેશમાં સર્વદ ઈ પૂ બીજા સૈકામાં સન્દૃત એક બોલાતી ભાષા હતી એ વિષે જરાયે સંકેત અવકાશ નથી પણ એ દેશમાં એ ભાષા બોલનારા કોણ ? નાણાં? તે બરાબર, કેમકે પતંજલિ બ્રાહ્મણોને ‘શિષ્ટ’ અને શુદ્ધ ભાષા બોલનારા કહે છે પણ નાણાં ઉપરાંત બીજાઓ પણ તે સમયમાં એ પ્રદેશમાં સન્દૃત બોલતા હતા કેમકે પતંજલિમાં ‘સૂત’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિષે એક વૈચારણ્ય અને એ સૂત વચ્ચેના વિવાદનો ઉલ્લેખ છે સન્દૃત નાટકોમાં પણ જુદા જુદા વર્ગના પાત્રો એ જુની જુદી ભાષાઓ બોલે છે એ ભાષાની વહેચણી ઉપરથી આને મળતુંજ અનુમાન થઈ શકે છે અને એ વહેચણી બરાબર નાટકો રચાયા તે વહેવાના સમયમાં પણ એ મુજબની પ્રવૃત્તિ હોતી જોઈએ આ વહેચણી પ્રમાણે રાજાઓ અને ઉચ્ચ દરજ્જાના પાત્રો સન્દૃત બોલે છે, અને સ્ત્રીઓ અને પ્રાકૃત વર્ગના માણસો લોકોમાંની પ્રચલિત બોલીના જુદા જુદા રૂપ વાપરે છે વળી એ નાટકો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે જો એ પ્રતે સન્દૃત બોલતા નથી તે પણ સન્દૃત બરાબર સમજતા હતા એ નાટકોના કાતાઓ જેમની આગળ તે લખવાતા હતા તેઓ પણ સન્દૃત સમજતા હોવા જોઈએ અને સન્દૃતસાહિત્યમાં રામાયણ અને મહાભારતના મહાકાવ્યોના પાસાયણના અનેક ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે, તે એ લોકસમુદાય એ પાસાયણ સાલળવા એકઠો થતો તે પણ સન્દૃત સમજી શકે એવો હોવા જોઈએ એટલે અમર જો કે શિષ્ટ સન્દૃત આરભથીજ એક શિષ્ટ અને કૃત્રિમ ભાષા હતી તે, પણ તે એક સામાન્ય પ્રચારમાં આવેલી બોલી જેવી નહોતી એમ ખાસીએ તો જૂલ થાય

૧ જુઓ ‘નર્મચ’ માં ગુજરાતીઓની સ્થિતિ વિષેનો નિબંધ

૨ ‘બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોની જૂની (આરભની) પ્રણાલિકામાં સર્વ બાબતમાં પ્રાકૃતનો ઉપયોગ—સન્દૃતનો સ પૂર્ણ અનાદર—જણાય છે

પ્રાચીન સોધકાના અભિપ્રાય અનુસાર પ્રાકૃત તરફ જૈનોની મહાત્મ્યમુદ્ધિ જતાની હશે ખુદ જૈનોની જૈન દૃષ્ટિ આધારે તેના પ્રકારની પ્રગતિ જતાનીએ. જૈનિયોનાં ૧૫ સૂત્રો અથવા આગમ (Sacred books of the Jains) અર્થ માર્ગની (જે પશુ એક જાતની પ્રાકૃત છે) મા લખાયા છે. જૈનની અદર ધર્મનામ ગણિ નામના એક આચાર્ય થઈ ગયા છે. તેઓએ 'ઉપદેશ માયા' નામનો એક પ્રાકૃત ગ્રંથ લખ્યો છે, તે ગ્રંથ ઉપર ૧૭૨૦ ના વિક્રમ સવત્માં રામવિજયજી નામના જૈનાચાર્યે મીઠા લખી છે. તેમા તેઓએ શ્રી ધર્મદામજીને શ્રી મહારીંગના હસ્તદીક્ષિત નિપ્પ દેવાનું જણાવ્યું છે, અર્થાત્ ધર્મદામજી ગણિનું લખેલું લગભગ ૨,૪૦૦ વર્ષ ઉપરનું જૈન પુસ્તક પ્રાકૃતમા છે. આની મીઠા વિક્રમ સવત્ પટેલાં જૈનોનું માહિત્ય પ્રાકૃતમા લખાયાના પુરાવા છે, હતા તે ઉપરથી એમ સંગત લેવાનું નથી કે જૈનિયો તે મમયે મન્દૂત બાપાથી અજ્ઞાન હતા; કેમકે આ ૮૫ સૂત્ર કે જે મહારીર સ્વામીના હસ્થાએલા ગણાય છે, અને જેમાના કેટલાકની બાબ ૨,૨૦૦ વર્ષની તો ગ્રેફિમર હર્મન જેકોબી સ્વીકારે છે તેમાંના એક સૂત્ર નામે અનુચોગદ્વારજી માં આવેલ પાક છે.

સક્રયા પાયયાચેઘ મણિદ્વંશો ।

અર્થાત્ "ભાષા એ કહી છે, મન્દૂત અને પ્રાકૃત." આ પ્રમગ શ્રી મહારીરે સ્વ-રમડળનો વિગ્તાર કરતા એક ધર્મોપદેશકને માટે રચી આવશ્યકતાઓ છે તે જતાવતા સન્દૃષ્ટ અને પ્રાકૃત ભાગના જ્ઞાનની જરૂર દહી છે તેને લખેલો છે. એક ધર્મોપદેશક જે યોગ્યતા મેળવવા માટે આવશ્યકતાઓ મેળવવાની છે તેમા મન્દૂત ભાષાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા પશુ ગણવામા આવી છે. એટલે જૈનિ ઉપદેશકો પ્રથમથીજ મન્દૂતથી જ્ઞાત હતા, એ વાત મરગતાપૂર્વક સ્વીકારની જોઈએ, અને તેની માથે મન્દૂત બાપા જણનારા એના ધર્મોપદેશકોએ પ્રાકૃત ભાષામા પોતાના શાસ્ત્રોની રચના કરી તે એમ જતાવે છે કે, જૈનિયોનું પ્રાકૃત તરફ લક્ષ્ય અને તેને લઈને માહાત્મ્ય પ્રથમથી હતું, અને તેનું કારણ લોકો-પકાર કરવાની જુદી હતી, કેમકે લોકભાષામાં ઉપદેશ કરનાથી તે લોકસમુદાય મહેવાઈથી મહણ કરી શકે.

વિક્રમ સવત્ પટેલાની જૈનિયોની પ્રાકૃત તરફની માહાત્મ્યમુદ્ધિ જોઈ. હવે વિક્રમ સવત્ પછીની જોઈએ આમ કરતા એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર લાગે છે. જૈનોનું પ્રાકૃત માહિત્ય વિક્રમ સવત્ના પટેલાનું તેના આગમોદ્ધાર પુષ્કળ મળે છે, અને વિક્રમ સવત્ની સરસ્વાતનું પશુ તેનું પ્રાકૃત અને સરસ્વત સાહિત્ય અત્યારે મોટા જથ્થામા વિદ્યમાન છે, હતા "ગુજરાતી" પત્રકાર જે છે કે "જૈન સાહિત્યને વિક્રમના મન્દૂત સુધી ખેંચી લઈ જવામા આવ્યું છે કે જે માનવ કે નહિ તે હાન મોટામા મોટા વિવાદનો વિષય છે," રસગવશાત્ આ બાબત કહી હવે વિક્રમ સવત્ પછીથી જૈનિયોની પ્રાકૃત તરફ કેવી મહાત્મ્યમુદ્ધિ હતી તેના ચોક્કસ ઐતિહાસિક દાખવા આપીએ. વિક્રમ સવત્ની સરસ્વાતમા મિદ્ધસેન દિવાકર નામના જૈનાચાર્ય થયા છે. તેઓ સરસ્વત ભાષાના પ્રમુખ અભ્યાસી હોઈ તેમજ તેઓના સમયથી પ્રજાજનનું વલણ મન્દૂત તરફ વળેલું જોઈતેઓએ ૪૫ સૂત્રો અથવા જૈનાગમ અર્થમાગધી પ્રાકૃતમાથી મન્દૂતમા ફેરવવાની ઇચ્છા કરી. પોતાની ઇચ્છા પોતાના શરને જણાવવા તો તેઓએ તેવી ઇચ્છા કરવા માટે તેને પારાયિત પ્રામશ્ચિત (બાર વર્ષ તપ મહિત તીર્થ યાત્રા)

વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

અને એક રાજને પ્રતિભાષવા રૂપ પ્રાયશ્ચિત આપ્યું. આ વાત મેરુગાચાર્યના સંવત ૧૩૬૦ માં લખાએલ, પ્રબંધ ચિંતામણિ ગ્રંથમાં છે. બીજા ગ્રંથો નામે જિનપ્રભસરિનો 'તીર્થકલ્પ' રાજશેખરસરિનો 'પ્રબંધકોષ' તથા 'પ્રભાવિક ચરિત', હેમાચાર્યનું 'પરિશિષ્ટ પર્વ' અને હરિભદ્રસરિ (વિ. સં. ૫૩૫ માં થયા છે) ની 'આવશ્યક બૃહદ્વૃત્તિ'માં પણ આ પ્રસંગ છે. કોષમાં તેઓને બાર વર્ષ સુધી સંધ બહાર કર્યાનું જણાવવામાં આવ્યું છે. પ્રાકૃત પ્રતિ માહાત્મ્ય-સુદ્ધિના બીજા ચોટાક દાખલાઓ અહીં આપવા યોગ્ય થઈ પડશે. ગંધહસ્તિ આચાર્યશ્રી કે જેઓ વીરસંવત ૮૬૪ (વિ. સં. ૩૯૪) માં થયા તેઓએ, તથા હરિભદ્રસરિશ્રી કે જેઓ સંવત ૫૩૫ ની લગભગમાં થયા તેઓએ અને શીલાંકચાર્ય કે જેઓ સંવત ૭૦૦ ની લગભગમાં થયા તેઓએ અર્ધ-ભાગથી પ્રાકૃતમાં લખાએલા જૈનાગમ ઉપર હજારો શ્લોકોની ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં લખી છે. શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કે જેઓ વિ. સં. ૪૯ માં થયા તેઓએ અષ્ટ પાકુક, પંચાસ્તિકાવ, જૈનનો વેદાંત ગ્રંથ 'સમયસાર નાટક' આદિ ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં લખ્યા છે. તેઓના આ પ્રાકૃત ગ્રંથો ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખાએલી છે. આ આચાર્યશ્રીના 'સમયસાર નાટક' ઉપર અમૃતચંદ્રાચાર્ય નામના જૈનાચાર્યે ૯૬૦ ની લગભગમાં સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. ગોમકુસાર, લખિંધસાર, ક્ષપણસાર, ત્રૈલોક્યસાર આદિ પ્રાકૃત ગ્રંથો નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતચક્રવર્તિ નામના સમર્થ મહાત્મા કે જેઓ સંવત ૭૦૦ માં થયા છે, તેઓએ લખ્યા છે; અને તેના ઉપર હજારો શ્લોકોની સંસ્કૃત ટીકાઓ લખાઈ છે. પદ્મપુરાણ નામથી ઓળખાતો ગ્રંથ કે જે જૈની રામાયણ છે, તે પણ પ્રાકૃતમાં હોય તે સંસ્કૃતમાં સંવત ૭૯૫ માં રવિસેનાચાર્ય નામના જૈન મહાત્માએ લખ્યો છે. હરિવંશ પુરાણ નામના પૌરાણિક ગ્રંથની પેઠે જૈનનું પણ હરિવંશપુરાણ છે, તે પણ પ્રાકૃતમાં લખાએલ છે અને ત્યાર બાદ તેનું સંસ્કૃત થયેલ છે. આ બન્ને પ્રાકૃત ગ્રંથો ધણું કરી ચોથા સદ્કામાં લખાયા છે. આવા અનેક અનેક દાખલાઓ છે, પરંતુ તે આપવા બેસીએ તો એક મોટું ટિપ્પણ (Catalogue) થાય તેમ છે. પ્રાકૃત કે જે બ્રાહ્મણોએ હલકાં પાત્રોને માટે ગણેલી છે, અને શિષ્ટોને માટે સંસ્કૃત ગણી છે તે પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃત ટીકાઓ લખવાનું જૈનિયોએ કેમ, એ વાત જૈનિયોની પ્રાકૃત પ્રતિની માહાત્મ્ય સુદ્ધિર્થક નથી ?

અશોક રાજ (૪૦ પૂ. ૦ ત્રીજે સદ્કા) ની પછી બ્રાહ્મણો વિદ્વાનોની પેઠે ધોમે ધોમે ભોલો અને જૈનિયોનો લક્ષ્ય સંસ્કૃતમાં સાહિત્ય લખવા તરફ દોરાયો એમ ડૉક્ટર મેકડોનેલ કહે છે. આ વાત જૈનના સાહિત્યને આધારે સિદ્ધ થાય છે. વિક્રમ સંવત્ની આસપાસથી જૈનિયોથી લખાએલું સંસ્કૃત સાહિત્ય આજે પણ મળે છે. ઉમાસ્વામિ નામના જૈનાચાર્ય થયા છે. આ આચાર્ય શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર જૈન બન્નેને માન્ય છે; પરંતુ તેઓ શ્વેતામ્બરના કહેવા પ્રમાણે વિક્રમ સંવત્ની શરૂઆતમાં થયા છે, અને દિગમ્બરોના કહેવા પ્રમાણે વિક્રમ સંવત ૧૦૧ માં થયા છે. તેઓના લખેલા સંસ્કૃત ગ્રંથો નામે તત્ત્વાર્થસૂત્ર, તત્ત્વાર્થવિગમ ભાષ્ય, પ્રશ્નમરતિ, આવક પ્રશ્નિ, આદિ આજે મળે છે, અને જે હમણાં છપાઈ પણ ચૂક્યા છે. આપણે સિદ્ધસેન દિવાકરના સંસ્કૃત રાત્રિ માટે ઉપર જોયું છે. તેઓનું લખેલું સંસ્કૃત સાહિત્ય અત્યારે પણ વિદ્યમાન છે. 'કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર' એ તેઓની એક કૃતિ છે. સ્વારળાદ ગંધહસ્તિ સરિએ સૂત્રો ઉપર

વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનયોથી હોવા સંભવ છે ?

“હિંદના એ અ-આદ્ય ધર્મો પ્રાકૃતો વાપરતા હતા તે ધીમે ધીમે સંસ્કૃત વાપરતા થયા એ શિલાલેખો વાંચતાં જણાઈ આવે છે. મયુરાના જૈન શિલાલેખો ઇ. સ. ના પહેલાં સૈકા સુધી શુદ્ધ પ્રાકૃતમાં છે. તે પછીના લેખોની પ્રાકૃત ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો અને પ્રયોગો વધારે વધારે દાખલ થતા આવે છે અને આખરે લેખો છેક સંસ્કૃત ભાષાનાજ બની જાય છે. બૌદ્ધ શિલાલેખોનો ભાષા-ઇતિહાસ પણ આને મળતો છે. શુદ્ધ પ્રાકૃતમાંથી પ્રાકૃત—સંસ્કૃતની મિશ્ર ભાષા અને આખરે એકલી સંસ્કૃત જોવામાં આવે છે. છઠ્ઠા સૈકા પછીના શિલાલેખો—કેટલાક જૈન શિલાલેખોને અપવાદ તરીકે ગણીએ તો—તમામ સંસ્કૃતમાંજ લખાયા છે, જે કે એ સંસ્કૃતમાં કેટલાક પ્રાકૃત શબ્દો અને પ્રયોગો જોવામાં આવે છે ખરા. બૌદ્ધ સાહિત્યમાં પણ પ્રાકૃત-સંસ્કૃતની મિશ્ર ભાષા ધીમે ધીમે બદલાઈને શુદ્ધ સંસ્કૃત થઈ જાય છે. ચિનાઈ જત્રાણ હિઆઉસેન ટ્સેન્ગ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધો પોતાના ધાર્મિક વિવાદોમાં સંસ્કૃત ભાષા વાપરતા. જૈનો પણ આખરે એમજ કરતાં થયા, અગર જે કે તેમણે પ્રાકૃતને કદાપિ તદ્દન છોડી દીધું નહીં. એટલે હિંદનો મુસલમાનોએ વિજય કર્યો તે સમય સુધીમાં લખવાની ભાષા તો એકલી સંસ્કૃત એ પ્રમાણેનો સંસ્કૃતનો દિગ્વિજય થઈ ગયો હોતો.”

ડૉક્ટર મેકડોનેલના આ વિચારો ઉપરથી આટલી વાત જૈનિઓ માટે નીકળે છે. ઇ. મ. ના પહેલા સૈકા સુધી જૈનથી લખાએલા શિલાલેખો (Inscriptions) માં શુદ્ધ પ્રાકૃત વપરાતી હતી. છઠ્ઠા સૈકા પછી જૈન શિવાય બીજાઓમાં કેવળ સંસ્કૃત કવચિત્ પ્રાકૃતના નિયંત્રણવાળી વપરાતી હતી. જૈનિઓએ પણ બીજાઓની પેઠે સંસ્કૃતનો ઉપયોગ કર્યો હતો; છતાં તેઓએ પ્રાકૃત સર્વથા તથા દીધું નહોતું. મુસલમાન ચઢાઈએ સુધી તો પ્રાકૃત સાચેનો જૈનિયોનો સંબંધ આથી સ્પષ્ટ જણાય છે. આ સમયમાં લખાએલા પ્રાકૃત ગ્રંથો ઘણા વિદ્યમાન છે. પરંતુ તેનાં નામ વિસ્તારભયથી ન આપતાં શ્વેતામ્બર કોનવેન્શન તરફથી જુદા જુદા બંડારોમાં બંડારાયેલા ગ્રંથોના લીસ્ટ (Catalogue) નામે ‘જૈનગ્રંથાવળી’ થી જોવા વિનંતિ છે. હુંકામાં બ્યારે પ્રાકૃત ભાષા તરફ આપું હિંદ લગભગ ઉપેક્ષિત થવા પામ્યું હતું ત્યારે જેમાં પ્રાકૃતના ખાણિની શ્રી હેમાચાર્યજી ઉત્પન્ન થયા છે એવા જૈનિયોનો પ્રાકૃત સાચેનો નિકટ મંબંધ દેખાય છે.

બીજા બંધાં કરતાં-બૌદ્ધો કરતાં પણ વધારે લાંબો અને નિકટનો પરિચય હિંદમાં પ્રાકૃતની સાથે જૈનિયોનો જોયો. હવે પ્રાકૃતપરથી જૈનિયોદ્ધાર ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ કેમ થયો હોતો સંભવિત છે એ જોઈએ. ‘ગુજરાતી’ પત્રકારનો અભિપ્રાય આપણે ઉપર જોયો કે, ‘પ્રારંભમાં પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ જૈન પ્રાકૃત ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નહિ પણ બ્રાહ્મણોના મંદિર પૌરાણિક ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નીકળ્યો છે.’ છતાં તે અભિપ્રાય ઉપર આપણે પ્રાચીન શોધખોળના અનુભવને આધારે લક્ષ્ય નહીં આપી શકીએ. કેમકે પ્રાચીન શોધખોળને આધારે આટલું હવે નિર્વિવાદિત સિદ્ધ થયું છે, કે ગુજરાતી પ્રાકૃતપરથી થયેલ છે. આમ હોવાથી આપણે તપાસવાનું એ રહે છે કે, પ્રાકૃત પરથી ગુજરાતી થવામાં જૈનિયો શી રીતે કારણભૂત છે. ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવમાં જૈનિયો પહેલા અને પ્રસક્ષ એ બે રીતે કારણભૂત છે. પ્રારંભમાં કદી જવામાં આવ્યું છે, અને ફરી સ્મૃતિની ખાતર અહીં જણાવવું

બ્રાહ્મણો સર્વોત્તમ ગણાતી એવી સંસ્કૃત ભાષાના બોજે, પોતાની નજરમાં જે પ્રથમથીજ ન્યૂનત્વવાળી ભાષા હતી^૧ તે પ્રાકૃત ભાષાની હજી ગર્ભમાં આવતી એક શાખાની સહાયતાએ ગયા હોય એ સકથ લાગે છે ? અથવા તેઓને તેવો કંઈ પ્રલોભન (Inducement) હોય એમ સંભવે છે ? કવિ નર્મદાશંકર પણ આજ રીતે પ્રશ્ન કરે છે કે, શાસ્ત્રીઓ આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા ચાલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય ? આ રીતે જો બ્રાહ્મણોને ગુજરાતીના ગર્ભની સ્થિતિએ તેની સહાયતાએ જવાનો કોઈ પ્રલોભન ન હોય, તો ગુજરાતી ભાષાને વ્યવસ્થાવાળી દશાએ લાવવામાં તેઓ પ્રત્યક્ષ કારણભૂત ગણાય ખરા ? અને જો ન ગણાય તો પછી તેના લગભગ પ્રારંભથી જેના હાથથી લખાએલું તેનું (ગુજરાતી ભાષાનું) સાહિત્ય મળે છે એવા જૈનિયોને તેને (ગુજરાતી ભાષાને) વ્યવસ્થામાં ચૂકવાનાં પ્રત્યક્ષ કારણભૂત ન ગણી શકાય ? ભાષાના લગભગ પ્રારંભમાં જેઓએ સાહિત્ય લખેલું હોય તેઓ તેની વ્યવસ્થાના પ્રત્યક્ષ કારણભૂત ગણાવા જોઈએ, કેમકે ખોલાતી ભાષા નિયમમાં-વ્યવસ્થામાં ખરેખરી ક્યારે ચૂકી શકાય કે ન્યારે તેનું સાહિત્ય લખાનું શરૂ થાય ત્યારે, જેમ આ પ્રારંભ પામતી ભાષાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરવા માટે બ્રાહ્મણોને કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રલોભન નહોતો;—જો કે આ સમયમાં કવિ નર્મદાશંકરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તો “પ્રભવર્ગમાં જૈન સાધુ સિવાય બીજા કોઈ જાઝો વિદ્યાભ્યાસ કરતા નહીં.” આથી બરાબર ઉલટું જૈનિયોને માટે હતું. જૈનિયો પ્રથમથીજ લોકભાષામાં સાહિત્ય તૈયાર કરવાને ટેવાએલા હતા; વળી આ ઉદ્ભવ પામતી ગુજરાતી ભાષા તેઓની અંગત મિલકત જેવી જે પ્રાકૃત ભાષા હતી તેની એક શાખા હોઈ તેનું સાહિત્ય તૈયાર કરવાને લલચાય એ પણ સ્વાભાવિક ગણાય. આ ઉપરાંત એક કારણ એ સંભવે છે કે, જો કે વિક્રમ સંવત્ પછી જૈનિયોએ પણ પોતાનો લગભગ લક્ષ્ય સંસ્કૃત તરફ ઝેર્યો હતો, (ડૉક્ટર મેકડોનલ્ડનો અભિપ્રાય ઉપર ખતાવવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે તેમજ જૈનિયોએ સંસ્કૃતનું મોટું સાહિત્ય લખેલું સિદ્ધ છે તે પ્રમાણે) છતાં જૈનિયોની નજરમાં બ્રાહ્મણોની પેઠે માત્ર સંસ્કૃતનું જ માહાત્મ્ય નહોતું; પણ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને તેને અનુકૂળ હતી એટલે બ્રાહ્મણોને સંસ્કૃતના બોજે પ્રાકૃતનો ઉત્કર્ષ કરવાનો પ્રલોભન નહોતો, તેમ જૈનિયોને ન હોવાનું કારણ નથી; કેમકે પ્રાકૃત લોકભાષા હોવા છતાં તેમાં સાહિત્ય ખેડવામાં તેઓએ પડેલેથીજ ન્યૂનત્વ માન્યું નહોતું; ઉલટું તેઓના મૂળ શાસ્ત્રો પ્રાકૃતમાં હોઈ તેના રક્ષણમાં તેઓએ પોતાનો સ્વાર્થ માન્યો હતો. આ સ્થળે એમ કહેવામાં આવે કે, ગુજરાતી ભાષા અને પ્રાકૃત ભાષામાં ઘણો મોટો તફાવત પડતો હોવાથી, જૈનિયોને પ્રાકૃત તરફ આકર્ષણ હોય છતાં ગુજરાતીને માટે શા સાર કાળજી હોય ? આના ઉત્તરમાં એટલુંજ જણાવવું ખસ ધરો કે, ગુજરાતી ભાષાની અને પ્રાકૃતની વચ્ચે જે મોટો તફાવત અત્યારે આપણને લાગે છે, તેવો તફાવત શરૂઆતના ગુજરાતીમાં અને પ્રાકૃતમાં નહીં લાગે; અને તેનો દાખલો પણ મોટું છે. કેશવલાલભાઈ હેમાચાર્યજીના અધ્યાધ્યાયીના અપભ્રંશને ગુજરાતી તરીકે સ્વીકારે છે, આ અપભ્રંશ અને પ્રાકૃતની એક શાખા સૌરમેનીને નિકટનો સંબંધ છે એમ પ્રારં-

૧. કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે “ જો કે સંસ્કૃત બ્રાહ્મણો બહુતા નહોતા, તોપણ તેઓ સંસ્કૃતના નામ ઉપર વારી નહીં પ્રાકૃતને ધિક્કારતા. ”

યોગ્ય છે, કે, ઇ. સ. ની પૂર્વે બીજા સૈકામાં સંસ્કૃત ભાષા હિંદમાં એક બોલાતી ભાષા (colloquial language) હતી; અને ત્યારબાદ સુસક્ષ્મતાન યદાધ્યા સુધીમાં એની સ્થિતિ આવેલી કે, સંસ્કૃત ભાષા હિંદની લગભગ એકલી જ લખાતી (almost the only written language) ભાષા થઈ ગઈ હતી. આ સમયે સંસ્કૃતના બોલે પ્રાકૃતનું રક્ષણ બ્રાહ્મણોથી થતું સંભવિત છે ? જો એ સંભવિત ન ગણાય તેમ બીજી તરફથી ઐતિહાસિક પ્રમાણ છે, કે, પ્રથમ બૌદ્ધ અને જૈન અને પછી એકલા જૈન ધર્મે પ્રાકૃતનું રક્ષણ કર્યું હતું; કેમકે તેઓએ સંસ્કૃતના સમયમાં પણ તે વાપરવી ચાલુ રાખી હતી. એમ કહેવામાં આવે કે જ્યારે બ્રાહ્મણોનો લક્ષ્ય એકાંત સંસ્કૃત પ્રતિ હતો ત્યારે પણ લોકભાષા તો પ્રાકૃત હતી, અર્થાત્ તે લોકોના બોલવાના વ્યવહારમાં લેવામાં આવતી હતી. ભલે આમ હોય, પરંતુ આપણે વિચાર એટલેજ કરવો ઘટે છે કે, પ્રાકૃત ભાષાની સ્થિતિ, જે પ્રથમથીજ, બૌદ્ધોએ અને જૈનિયોએ સંભળવાયનાં તેનો ઉપયોગ ન કર્યો હોત, અને પાછો ચાલુ ન રાખ્યો હોત, તો, ટકી શકત ખરી કે ? આ ઉપરાંત જૈનિયોનો પ્રાકૃત ભાષા ટકાવી રાખવામાં એક જળસે સ્વાર્થ પણ હતો, અને તે સ્વાર્થ એ કે, તેઓના શાસ્ત્રો પ્રાકૃતમાં મૂળ લખાયા હોવાથી તે ભાષા ચિરંજીવ રહે, તો તેના શાસ્ત્રોની શક્તિ ટકી શકે. જૈનિયો પ્રાકૃતના રક્ષણ માટે કેવા આતુર હતા તેનો એક ઐતિહાસિક દાખસો આપીએ. વિક્રમના ચોથા સૈકામાં જ્યારે સંસ્કૃત ભાષા જૈનિયોએ પણ ઉત્સાહપૂર્વક ગ્રહણ કરી હતી ત્યારે પણ વલ્લભિપુર-વળા-માં જૈનના મહાન આચાર્યોએ પરિપદ ભરી જૈન સૂત્રો મોઢે હતા તે લખાણમાં મૂક્યા હતા. આ રીતે પ્રાકૃતની સ્થિતિ ટકાવવામાં જૈનિયો કારણભૂત હતા, અને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતી થયેલ છે એવો પ્રાચીન શોધબોલોનો અનુભવ છે, એટલે આપણે એવા સાર ઉપર આવીએ કે, ગુજરાતી ભાષાની માતાને ટકાવી રાખવામાં જૈનિયો કારણભૂત હોઈ ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવના પરેક્ષ-અવ્યક્ત-કારણભૂત હતા; તો તેમાં કાંઈ ખોટું ગણાય ? આ રીતે જૈનિયોને અવ્યક્ત કારણભૂત ક્યાં સુધી ગણવા ? જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા વ્યવસ્થા વિનાની દશા (Informal Stage) માં હતી ત્યાં સુધી. આ રીતે આ વ્યવસ્થા વિનાની દશા સુધી તો જૈનેતર પ્રજાને પણ કેટલેક દરજ્જે-ભલે જૈનીયોના જેટલા દરજ્જે નહીં, કેમકે તેઓ પ્રાકૃતના રક્ષણભૂત વિશેષે હતા, -માનવી નોંધએ, કેમકે પ્રાકૃત ભાષા એ લોકભાષા હોઈ, તેઓ વ્યવહારમાં તે ભાષાનો ઉપયોગ કરતા હતા. તાત્પર્ય કે, આ રીતે ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવમાં જૈન કે જૈનેતર પ્રજા વત્તા એકા પ્રમાણમાં કારણભૂત હોય તે કાંઈ અસંભવિત નથી; ગુજરાતી ભાષા જ્યારે વ્યવસ્થા વિનાના સ્વરૂપે હતી ત્યારે જોણે તેને જીવી લઈ, પાલણ કરવાનું કર્યું હોય તેઓ તેના ઉદ્ભવના ખરા કારણભૂત અહીં તો ગણવાના છે. ગુજરાતી ભાષા જ્યારે વ્યવસ્થા વિનાના સ્વરૂપે હતી ત્યારે તેની સહાયતાએ બ્રાહ્મણો ગયા હોવા એકાએક જૈનિયો ? ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવનો સમય શ્રીયુત કેશવદાસભાઈ ૮ મા અને ૧૦ મા શતકની વચ્ચેનો ગણે છે, કેમકે તેઓ કહે છે કે “૬૨ની સનના પંદરમા શતકની મર્યાદા જે બંધાએલી છે તે ચારમે પાચમે અથવા કદા તેથી પણ એ એક સદી વધારે પાછી હાવાની પડશે.” ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ જે સમયે થાય છે તે સમયે ઉપર નોંધ ગયા તેમ સંસ્કૃત ભાષા લગભગ હિંદની એકલી જ લખાતી ભાષા હોઈ, તેના ખાસ ઉપાસકો

છીએ, અને તે એ કે, પારસીઓએ બ્યારે જોયું કે, વ્યાપારમાં આગળ વધવા માટે તેમજ રાજકાળમાં પડવા માટે પણ અંગ્રેજ ભાષા બીજી બધી ભાષાઓ કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે, ત્યારે તેઓને અંગ્રેજ તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું છે. આ રીતે આપણે જો ગુજરાતીના ઉદ્ભવ પહેલાંના સમય માટે પણ લોકોનો મોટો સમૂહ વ્યાપારી વર્ગની અને રાજસત્તાની ભાષાને અનુસર્યો હોય એમ કહીએ, તો કાંઈ ખોટું ગણાય ? વ્યાપારી વર્ગની ભાષા કંઈ હોવી જોઈએ ? વ્યાપારી વર્ગ કંઈ જાતીનો બનેલો હતો તે જોઈએ. વ્યાપારી વર્ગમાં બ્રાહ્મણો તો નહોતાજ; તેમ નહોતો ખેડૂત વર્ગ; કે નહોતો શુદ્રો. કેટલાક શોધકોનું એમ કહેવું છે કે, આ સમયે વ્યાપારી વર્ગ કેટલાક ક્ષત્રિયોનો અને વૈશ્યોનો બનેલો હતો. વૈશ્યમાં મુખ્યપણે કોણ હતા ? જૈન વણિકો. આજે પણ એક નાના ગામડામાં જુઓ, તો એક જૈન વણિક ગામના શેઠ તરીકે હોય, અને મોટા શહેરોમાં તો જૈન વણિકોનાજ હાથમાં લગભગ વેપાર હતો. અંગ્રેજ રાજ્ય પછી વ્યાપાર દરેક વર્ગના લોકો ધનધોરણ કરતાં થયાં છે; તે છતાં તેમાં જૈનિયોનો હજી પણ ઘણો મોટો હાથ છે; તો પૂર્વે તો ત્યારે ચાર વર્ષો સૌ સૌ પોતાના કામ માટે નિયત હતા ત્યારે વણિકોના હાથમાંજ વ્યાપાર હોવો જોઈએ. એમ કહી શકાય નહીં કે, વણિકો હોય તેટલા બધા જૈનિયોજ હોવા જોઈએ; બીજા ધર્મને અનુસરનારા વણિકો પણ હોય; તથાપિ પૂર્વના સમયથી જૈન વણિકો સધન ગણાતા આવ્યા છે, અને પૂર્વનાં તીર્થો મંદિરો વગેરેમાં કરોડો રૂપીઆ ખર્ચી જૈન વણિકોએ પોતાના ધર્મનો પ્રભાવ કર્યો છે એમ એમ બતાવે છે કે, બીજા બધા કરતાં પૂર્વે જૈન વણિકોના હાથમાં વ્યાપારની લગભગ વધારે હતી. અને એ જૈન વણિકોની ભાષા કંઈ હતી ? સંસ્કૃત તો નહીંજ, કેમકે જેમ તે વ્યવહારના ઉપયોગ માટે મુશ્કેલ ભાષા છે; તેમ વણિકોને અને સંસ્કૃત ભાષાને કોઈ દહાડો મેળ ખાધો હોય એવું જણાતું નથી. આ વાત અત્યારે તેનો વારસો જોઈએ, તો પણ જણાઈ રહે તેની છે. સંસ્કૃત ભાષા અત્યારે પણ વણિક બાળકો બીજી ભાષા—Second language—તરીકે લેવા કેટલા લલચાય છે ? અને લલચાય છે, તો તેમાં કેટલા સફળ થાય છે ? આ વાત જો ઐતિહાસિક (historically) અને શાસ્ત્રીય (scientifically) રીતે તપાસવામાં આવે, તો જણાય કે, સંસ્કૃતને અને વણિકોને પહેલેથીજ કોઈ વખતે મેળ ખેડોજ નહોતો; અને જો મેળ ન ખેડો હોય, તો તેની ભાષા કંઈ ગણુરી ? પ્રાકૃત કે નહીં ? હવે ક્ષત્રિય વ્યાપારીઓ માટે વિચાર કરીએ. આ વાત ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થયેલ છે કે, જૈનમાં અત્યારે ઝોશવળા નામની વણિક ન્યાતિ છે તેઓ મૂળ ક્ષત્રિયો હતા, અને ધીમે ધીમે તેઓ ધર્મ કારણે વણિકોમાં મેળાયા હતા. આ વણિકોએ અને આ ક્ષત્રિયોએ પ્રાકૃત ભાષા કયા મૂળ (Source) માંથી લીધી હોવી જોઈએ ? તેઓના ધર્મ ગુરુઓ અને તેઓદ્ધારા તેઓના ધર્મ સાહિત્યમાંથી કે નહીં ?

હવે રાજભાષાનો વિચાર કરીએ. આટલું તો ચોક્કસ છે કે, હાલના સમયમાં રાજ્ય-વહિવટમાં જેવું લખાપટ્ટીનું કામ ચાલે છે તેવું પૂર્વના સમયમાં નહોતું ચાલતું, એટલે રાજભાષાએ તે સમયમાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો ન ગણાય; તેમ છતાં રાજભાષાનો સવાલ કોઈ રીતે ઉપયોગી છે એટલે તે સંબંધી વિચાર કરવો યોગ્ય છે. રાજભાષા ઘણું કરી લોકભાષાને

બમાંજ આપણે શ્રી હેમાચાર્યજીના અષ્ટાધ્યાયમાંના અપભ્રંશે પ્રાયઃ સૌરસેનીવત્ કાર્ય-
મ્ભવતિ । એ પાઠથી જોઈ ગયા છીએ.

આ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ જૈનયોથી સંભવી શકે કે નહીં તે જોતાં,
ખીજ તરફથી જે એમ કહેવામાં આવે છે કે, “મોટાં લોકસમૂહ હોય તેજ પોતાની ભાષા
બતાવે છે, અને નાનો વર્ગ તેને અનુસરે છે, એટલે જૈન લોકોના કરતાં જૈનેતર બ્રાહ્મણ
વિદ્યાની પાછળ ચાલનારા લોકોની સંખ્યા આજ અને પૂર્વે પણ લોકસમૂહમાં એંસી ટકા
ઉપરાંત જેટલી મોટી હોવાથી લોકભાષા જૈન લોકોની પ્રાકૃત ભાષામાંથી નીકળે એ સંભ-
વિતજ નથી; માટે પ્રારંભમાં પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ભવ પ્રાકૃત જૈની-ધાર્મિક સાહિ-
ત્યમાંથી નહીં, પણ બ્રાહ્મણોના સંસ્કૃત પૌરાણિક સાહિત્યમાંથી થયેલો છે,” એ તપા-
સીએ. ગુજરાતી ભાષા તેના ઉદ્ભવ માટે બ્રાહ્મણ સાહિત્યને આભારી હોય તો જૈનને
તેમાં કંઈ દુઃખ લાગે તેમ છેજ નહીં; અને લાગવાનું કંઈ કારણ પણ નથી, કેમકે ભાષા
અમે તેનાથી થઈ હોય એમાં લાભ કે હાનિ જેવું શું છે ? પરંતુ જ્યારે આપણે સાહિત્ય
બુદ્ધિએ અહીં વિચાર કરવા બેઠા છીએ એટલે તેજ બુદ્ધિને અનુસરી કહેવું પડે છે કે,
તે વાત સંભવિત લાગતી નથી; કેમકે ગુજરાતી પ્રાકૃતમાંથી થયેલ છે એ વાત તો હવે
પ્રાચીન શોધખોળોના અનુભવે સિદ્ધ થયેલ છે. મોટા સમૂહ હોય તેજ પોતાની ભાષા બતાવે
છે એ એક વાત અને જૈનના પ્રાકૃત ઉપરથી ગુજરાતી થયેલ છે કે નહીં એ ખીજ
વાત તપાસવાની જરૂર છે. આ વાત તપાસતાં બ્રાહ્મણ વર્ગ માટે વિરૂદ્ધતાદર્શક કંઈ
કહેવાય તો તે માટે ક્ષમા આપી ચોગ્ય છે, કેમકે વિરૂદ્ધ કહી લાગણી દુઃખાવવાનો ઇ-
રાદો એક રામમાં પણ છે નહીં, પરંતુ સાહિત્યમેવા અંગે મત્યાસત્ય શોધવાનોજ ઇરાદો
છે. બ્રાહ્મણવિદ્યાની પાછળ ચાલનારા લોકોની સંખ્યા પ્રથમથીજ એંસી ટકા જેટલી જૈનો
કરતાં વધારે હોય તેથી બ્રાહ્મણોદ્ધાર તો મોટા સમૂહે ભાષા બનાવી હોય એમ એકાંતે
કેમ કહી શકાય ? લોકભાષા કંઈ એકલા ધર્મ સાહિત્યદ્વારાજ ઉદ્ભવ પામતી નથી. તે તો
લોકના સામાજિક વ્યવહાર ઉપર વિશેષ આધાર રાખે છે. બાપાએ સામાજિક વ્યવહાર
માટે કોના ઉપર આધાર રાખવો પડે છે ? રાજસભા ઉપર અને વ્યાપારી વર્ગ ઉપર. રા-
જ્યમાં જે ભાષા રાજ્યવહિવટના કારણે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેના ઉપર અને વ્યા-
પારી વર્ગમાં જે ભાષા વપરાય છે તેના ઉપર લોકભાષાનો આધાર રહે છે. વ્યાપારી વર્ગની
ભાષા ઉપર લોકોએ કેટલો આધાર રાખવો પડે છે તે આપણે અગ્રેજ ભાષાના વ્યાપારના
કારણે આખી પૃથ્વીપર થયેલા પ્રચારના કારણથી જોઈ શકીએ છીએ; અને રાજભાષા
ઉપર લોકોની ભાષાનો કેટલો આધાર રહે છે તે હિંદમાં અગ્રેજ ભાષાના ચતા જતા બ-
હોળા પ્રચાર ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. મંસ્કૃત એ હિંદના મોટા સમૂહના ધર્મની ભાષા
હોવા છતાં અત્યારે તે લોકભાષા થઈ શકી નથી, અને થઈ શકવાની પણ નહીં, જ્યારે અગ્રેજ
ભાષા દિનપ્રતિદિન વધારે પામતીજ જવાની; કેમકે તે રાજની અને વ્યાપારી વર્ગની ભાષા
છે. પારસીઓ ગુજરાતી ભાષા ત્યાગી અગ્રેજ ભાષા બાલપણથીજ શીખવવાનો વિચાર કરે
છે તે વાત જો કે આપણને પસંદ નથી; પરંતુ આપણે તે વિચારમાંથી એ વાત શીખી શકીએ

છીએ, અને તે એ કે, પારસીઓએ બ્યાગે જોયું કે, વ્યાપારમાં આગળ વધવા માટે તેમજ રાજકીયમાં પડવા માટે પણ અંગ્રેજ ભાષા બીજી બધી ભાષાઓ કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ છે, ત્યારે તેઓને અંગ્રેજી તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ થયું. આ રીતે આપણે જો ગુજરાતીના ઉદ્ભવ પહેલાંના સમય માટે પણ લોકોનો મોટો સમૂહ વ્યાપારી વર્ગની અને રાજસત્તાની ભાષાને અનુસર્યો હોય એમ કહીએ, તો કાંઈ ખોટું ગણાય ? વ્યાપારી વર્ગની ભાષા કઈ હોવી જોઈએ ? વ્યાપારી વર્ગ કઈ જાતીનો બનેલો હતો તે જોઈએ. વ્યાપારી વર્ગમાં બ્રાહ્મણો તો નહોતાજ, તેમ નહોતો ખેડૂત વર્ગ, કે નહોતો શુદ્રો. કેટલાક શોધકોનું એમ કહેવું છે કે, આ સમયે વ્યાપારી વર્ગ કેટલાક ક્ષત્રિયોનો અને વૈશ્યોનો બનેલો હતો. વૈશ્યમાં મુખ્યપણે કોણુ હતા ? જૈન વણિકો. આજે પણ એક નાના ગામડામાં જુઓ, તો એક જૈન વણિક ગામના ગેઃ તરીકે હોય, અને મોટા શહેરોમાં તો જૈન વણિકોનાજ હાથમાં લગભગ વેપાર હતો. અંગ્રેજ રાજ્ય પછી વ્યાપાર દરેક વર્ગના લોકો ધમધોડાર કરતા થયા છે, તે છતાં તેમાં જૈનિયોનો હજી પણ ધણો મોટો હાથ છે, તો પૂરું તો ત્યારે ચાર વર્ષો સૌ સૌ પોતાના કામ માટે નિયત હતા ત્યારે વણિકોના હાથમાંજ વ્યાપાર હોવા જોઈએ. એમ કહી શકાય નહીં કે, વણિકો હોય તેટલા બધા જૈનિયોજ હોવા જોઈએ, બીજા ધર્મને અનુસરનારા વણિકો પણ હોય, તથાપિ પૂર્વના સમયથી જૈન વણિકો સંધન ગણાતા આવ્યા છે, અને પૂર્વનાં તીર્થો મંદિરો વગેરેમાં કરોડો રૂપિયા ખર્ચી જૈન વણિકોએ પોતાના ધર્મને પ્રભાવ કર્યો છે એજ એમ બતાવ છે કે, બીજા બધા કરતા પૂરું જૈન વણિકોના દાસમાં વ્યાપારની લગભગ વધારે હતી. અને એ જૈન વણિકોની ભાષા જી હતી ? સંસ્કૃત તો નહીંજ, કેમકે જૈન તે વ્યવહારના ઉપયોગ માટે મુશ્કેલ ભાષા છે, તેમ વણિકોને અને સંસ્કૃત ભાષાને કોઈ જાડો મેળ ખાધો હોય એવું જણાતું નથી. આ વાત અત્યારે તેના વારસો જોઈએ, તો પણ જણાઈ રહે તેની છે. સંસ્કૃત ભાષા અત્યારે પણ વણિક બાગકો બીજી ભાષા-Second language-તરીકે સેવા કેટલા લક્ષ્યાય છે ? અને લવચાચ છે, તો તેમાં કેટલા સફળ થાય છે ? આ વાત જો ઐતિહાસિક (historically) અને શાસ્ત્રીય (scientifically) રીતે તપાસવામાં આવે, તો જણાય કે, સંસ્કૃતને અને વણિકોને પહેલેથીજ ડોઢ વખતે મેળ ખેડોજ નહોતો, અને જો મેળ ન ખેડો હોય, તો તેની ભાષા કઈ ગણવી ? પ્રાકૃત કે નહીં ? હવે ક્ષત્રિય વ્યાપારીઓ માટે વિચાર કરીએ. આ વાત ઐતિહાસિક નજાણથી સિદ્ધ થયેલ છે કે, જૈનમાં અત્યારે ઓશવાળ નામની વણિક ન્યાતિ છે તેઓ મૂળ ક્ષત્રિયો હતા, અને ધીમે ધીમે તેઓ ધર્મ કારણે વણિકોમાં ભેળાયા હતા. આ વણિકોએ અને આ ક્ષત્રિયોએ પ્રાકૃત ભાષા કયા મૂળ (Source) માંથી લીધી હોવી જોઈએ ? તેઓના ધર્મ ગુરૂઓ અને તેઓનારા તેઓના ધર્મ સાહિત્યમાંથી કે નહીં ?

હવે રાજભાષાનો વિચાર કરીએ આટલું તો ચોક્કસ છે કે, હાલના સમયમાં રાજ્ય-વહિવટમાં જેવું લખાપટ્ટીનું કામ ચાલે છે તેવું પૂર્વના સમયમાં નહોતું ચાલતું, એટલે રાજભાષાએ તે સમયમાં બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો ન ગણાય, તેમ છતાં રાજભાષાનો સવાલ કોઈ રીતે ઉપયોગી છે એટલે તે સબધી વિચાર કરવો યોગ્ય છે. રાજભાષા ઘણું કરી લોકભાષાને

અનુસરી રહે છે. અત્યારે અંગ્રેજી રાજ્ય પરદેશી રાજ્ય હોઈ તેઓની અંગ્રેજી ભાષા મુખ્ય પહેલે રાજ્યભાષા વપરાય છે, છતાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, જિલ્લાઓમાં તેઓને પણ લેડભાષા અદાનતની ભાષા તરીકે અને ખીજા રાજકાર્યો માટે ઉપયોગમાં લીધા વિના ચાલતું નથી, એટલે માધ્યમ રીતે હમેશા રાજ્યભાષા એ લોકભાષા હોય છે, અને આ રીતે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ થયો તે વખતે પણ રાજ્યભાષા એ લોકભાષા હોવી જોઈએ આપણે ઉપર જોયું કે, લાંબાને લાંબાની બામતમાં વ્યાપારી વર્ગની ભાષાને અનુમરણ પડ્યું હોય જોઈએ, કે જે વ્યાપારી વર્ગમાં મુખ્યપણે-ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જૈનિયો હતા, અને તે જૈન ક્ષત્રિયો અને વણિકોની ભાષા તેઓના ધર્મગુરુઓ અને તેઓના ધર્મમાહિત્યને અવનિર્મિત રોવી જોઈએ. લોકભાષા જૈન ક્ષત્રિય અને વણિકોની ભાષાને અનુમરી જેમ થઈ હોય તેમ તે ભાષા રાજ્યવહિવગ્માં અને પ્રજાકીય વહિવટમાં પણ જૈનિયોને અનુસરી હોય એમ સભવે છે, કેમકે ગુજરાતી ભાષાના પ્રારંભથી જે ત્રણમે વર્ષો તેમાં જૈનિયોનું જોર રાજ્યભાષામાં અને તેને લઈને પ્રજાકીય બામતમાં પણ વિશેષ હતું. આ બાબત માટે આપણે ઇતિહાસ તરફ નજર કરી પડશે જિનગીરીની વાત છે કે, ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખ્યત્વે જૈન જૈનના સાહિત્યને આધારે અસાધે તથા કરવામાં આવ્યો છે, છતાં તેની અદરજ જૈનિયોના ગુજરાતની અદરના પ્રમજતાવાળા પણ આર શતકની હકીકત ઉપર વિશેષ અજવાળું પાડવામાં આવ્યું નથી એટલું જ નહીં પણ તેઓને કાંઈ માટે તરફથી ગેરધનસાદ પણ આપવામાં આવ્યો છે. જૈનિયોનું ગુજરાતમાં અને ગુજરાતની રાજસત્તામાં કેટલું જોર હતું તેના દાખલાઓ આપતા પહેલાં ખાસ એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાય જૈનિયોના ગુજરાતની અદરના જોરનો ખ્યાલ આવી શકશે આ કહી જવામાં આવ્યું, અને તે ઇતિહાસકાગે તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે કે, અત્યારે તૈયાર કરેલા ગુજરાતનો ઇતિહાસ મુખ્યપણે જૈનના પુસ્તકોને આધારે લખવામાં આવ્યો છે. જે જૈન મુનિઓ સમારભાગ કરી પોતાની પામે એકે બોગી પાર્લ જેટલું પણ દ્રવ્ય રાખી શકતા નહીં તે જૈન આયોને તે વખતના ગુજરાતના રાજાઓના ઇતિહાસ લખવાનું કારણ શું હતું ? શ્રી ચારિત્રમુંદરજીત ગુજરાતના ઇતિહાસપર અભેદ નરસિંહ 'મહિપાળ ચરિત્ર', શ્રી જનહર્ષગણિ કૃત 'વસ્તુપાન ચરિત્ર', શ્રી રાજશેખર ચરિત્ર કૃત 'પ્રબંધ ચતુર્વિંશતિ નબંધ', મેરજુગાચાર્યકૃત 'પ્રબંધ ચિંતામણિ', સમયમુંદરચાર્યકૃત 'વસ્તુપાન તેજપાન રામ' એ આદિ પુસ્તકોથી ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રતિ બોગે નકાશ પડે છે આ નિરૂપણપરથી પુરોષોએ જો જૈનિયોનું બળ રાજસત્તામાં ન હોય તો ઐતિહાસિક બામતો સ્થિર કરનારા પુસ્તકો શા માટે લખ્યા ? જૈનિયોની પેઠે જૈનેતર નિહાનોએ કેમ ન લખ્યા ? જૈનના કેટલાક ગ્રંથોની પૂર્ણાકૃતિએ રચનાર પોતાની પરપરા બતાવતા રાજ્યકર્તાની પણ પરપરા આપે છે દાખલા તરીકે હેમાચાર્યજીના અટાધ્યાયમાં રાજકર્તાઓની વચાવગી આપવામાં આવી છે જનમડોનાધ્યાયના 'કુમારપાન પ્રમથમાં અને મેરજુગાચાર્યની ચેરાવગીઓમાં ગુજરાતના રાજાઓની ઐતિહાસિક હકીકતો આપવાનું શું કારણ ? જો જૈનિયોને રાજ્યની માથે કાંઈ નીરખન ન હોત, તો આમ ચવાનું કાંઈ કારણ ગણાય ?

હવે જૈનિયોનું પ્રબળ બતાવનારા કેટલાક દાખલાઓ આપીએ આમ કરતા એક વાત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કે, જૈનના ધર્મગુરુઓની એવી માનીનતા જોવામાં

વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

આવે છે કે, રાજકર્તાઓના પરિવ્રજ્યામાં આવવાથી ધર્મનો પ્રભાવ વધારે ઠીક રીતે ચર્ચ શકે છે. વિક્રમ સંવત્ ૪ થાની પહેલાં જૈનિયોનું જોર કેટલું હતું તે બાબત ઉપર અહીં અર્થા કરવાનું કારણ નથી. વનરાજ આવડાની પહેલાં વલ્લભિપુરના શિલાદિત્ય રાજના વખતથી જૈનિયોનું ગુજરાતમાં જોર સારી રીતે જોવામાં આવે છે. ઉપર કહી જવામાં આવ્યું છે કે વિક્રમ સંવત્ ૪૧૦ માં વલ્લભિપુરમાં જૈનસત્રો લખાણમાં મૂકવા માટે જૈનાચાર્યોની એક પરિપદ બરાબ હતી. જૈનસત્રો તો મગધ દેશમાંના ગણાય, છતાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતના એક શહેરમાં શા માટે પરિપદ બરાબ ? આનું કારણ એટલુંજ હતું કે, શિલાદિત્ય રાજ જૈની થયો હતો. જૈન ઇતિહાસથી એમ જણાય છે કે શિલાદિત્ય રાજની સભામાં શ્વેતાશ્વર જૈનો અને ભૌદ્ધોની વચ્ચે ધર્મવિવાદ થયો હતો, અને તેમાં જય મેળવી શિલાદિત્યને જૈની બતાવ્યો હતો. “ચતુર્જય માહાત્મ્યના” કર્તા ધનેશ્વર સરિની શિલાદિત્ય ઉપર ઘણી પ્રભા હતી. વનરાજ આવડો જૈન ધર્મ પ્રત્યે પરમ ભક્તિ ધરાવતો હતો, છતાં શીલગુણસરિના પ્રસંગને બહુજ નાનું રૂપ આપી, એટલુંજ નહીં પણ શીલગુણસરિનું નહીં ઇચ્છવા યોગ્ય હાસ્ય કરી વનરાજના વખતમાં જૈનિયોનું બળ નહોતું એમ બતાવવાની તજનીજ કરવામાં આવી છે. પ્રાચીન જોયકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે આવડો વંશના વખતમાં ગુજરાતની અંદર આવડાઓનું જોર જોટલું હતું તેના કરતાં સોલંકીવંશ રાજગાદી ઉપર આવ્યા બાદ ગુજરાતમાં ઘણું જોર સોલંકીઓ વધારી શક્યા હતા. અને સોલંકીઓના વખતમાં જૈનિયોનું ધર્મ બળ ઘણું હતું એટલુંજ નહીં પણ રાજસત્તામાં તેઓનું બળ એટલું બધું હતું કે રાજાઓને મોટો ભાગ જૈન હતો. તેઓના પ્રધાનો અને બીજા કારભારીઓ તથા સેનાપતિઓ પણ બહુધા જૈન હતા.

આમુંડે રાજ વીરગણિ નામના જૈનાચાર્યનો ભક્ત હતો. ભોજરાજ પાસે અભયદેવ સરિનું ઘણું માન હતું. ભીમદેવના વખતમાં વિમળશાહે આશુ ઉપર અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચી જે જન મંદિરો બંધાવ્યાં છે તે જૈનિયોની ભીમદેવના વખતમાં ઉત્પત્તિ બતાવે છે. હેગાચાર્યેષ પ્રત્યે સિદ્ધરાજનું માન હતું તે બતાવવા માટે તેઓના લખેલ સિદ્ધ હેમવ્યાકરણને સિદ્ધરાજે હાથીની અંબાડીએ ચઢાવ્યું હતું તેજ દાખલો બમ છે. મલ્લધારી અભયદેવસરિની અનેક રાજાઓ પ્રત્યે પ્રભા હતી. ગુજરાતનો રાજ કરણ તેઓ તરફ ઘણું માન ધરાવતો હોઈ તેણે તેઓને મલ્લધારીનું નિરૂદ આપ્યું હતું. સૌરાષ્ટ્રનો રાજ રાખેગાર તેઓ પ્રત્યે બહુજ પૂજ્ય પુદ્ધિ રાખતો. આજ આચાર્ય મહારાજની ઇચ્છાથી બુવનપાળ રાજાએ જૈનમંદિરો ઉપરનો કર માફ કર્યો હતો. અજમેરના રાજ જયસિંહે આ આચાર્યેષની માંગણીથી વર્ષમાં કેટલાક દહાડા હિંસાનો પ્રતિબંધ કર્યો હતો. શાકંબરીનો રાજ

૧ કવિ નર્મદાસાંકર કહે છે કે “રાજાઓ ધર્મવિષયમાં નિરુદ્ધ અથવા કોઈ શીવમત તરફના અથવા કોઈ જૈનમત તરફના વલણના, ને પ્રધાનો જૈનમતના, પ્રજા મધ્યે કેટલાએક રીત ને કેટલાક જૈન, એવી જણાય છે કે તે વેળા ન્યાયને માટે માત્ર આજ્ઞાઓનાજ કરેલા મતુરમુત્યાદિક અર્થો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ અર્થો નહિ હોય, પરંતુ કંઈ આમાંનું, ને કાંઈ તેમાંનું એમ દરો.”

પૃથ્વીરાજ પણ આ આચાર્યજીનો ભક્ત હતો. કુમારપાળ જૈન દોષ જૈનિયોનું કેમકે બળ હતું તે મર્વ મર્ધ જાણે છે. કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો એ બે મિત્રાચ મર્યા રાજ જૈનમતના હતા. વસ્તુપાળ તેજપાળની કીર્તિથી આ મર્ધ જાત છે. પાત્રીતાણામાં શ મુજબ ઉપર આવેલી આદીશ્વરની દુકનો મવત ૧૦૦૮ માં જન્મવસા નામના શ્રેણીએ ૧૦ મી વાગ ઉદ્ધાર કરવામાં લાખો પીઆ ખર્ચ્યા હતા.

જૈનિયોનું બળ સર્વ શિશ્વોમાં ગુનગતી ભાષાના પ્રારભ કાળમાં મૈત્રી વિશેષ હતું એ જાણવા માટે આટલી વાત ધ્યાનમાં ગણવી બમ થશે. રાજમતામાં જૈનિયોનું બળ સૌથી વધારે હતું તે કેટલાક રાજઓ, પ્રવાનો અને ટેનાઝ મેનાધપતિઓ જૈન હતા તેથી જાણી શકાય કે બ્રાહ્મણોએ તો ગર્જવહિવટમાં ભાગ્ય લીધો નહોતો એમ જણાય છે, કારણ કે 'વિ નર્મદાશકર' હે છે કે, "જ્યારથી મુમનમાનોએ ગુનગત લીધું ત્યાંથી ગર્જપૂત ક્ષત્રી વર્ગનો તો તોપ થયો, એટલે પછી રાજદગ્ગાગ મેવતુ કાઠ હોમન શાનું? બ્રાહ્મણોનું જોર તો હતુંજ નહીં ને જૈન લોકોનું જોર હતું તે તુટી ગયું." મમાજ ઉપર જૈનિયોના વિચારોની અમર ટૂલી હતી તે આપણે એ ઉપરથી જાણી શકીએ કે ધણા લાખ કાળ થયા ન્યાયને માટે મનુસ્મૃતિવાદિકે વેદિક મયોનોજ આધાર નેવાનું આયુ આવતું હતું, તેને બદલે આ અરમાં બૈદિક મયોની માથે જૈન મયોનો પણ આધાર લેવાતો થયો હતો. 'ધર્મ સબધમાં જૈનિયોનું ટકુ બળ હતું તે તમદાશકર કવિના શ બદોમાં જોઈએ 'ભોળા ભીમની વખતમાં જૈનનું જોર એટલું હતું કે, ધણાએ આવક શ હમ્મે આનુપગ શિવદૃષ્ટિના દરેશ ખમેડીને ત્યા પાર્શ્વનાથના દરેશ બધાન્યા હતા.' તેઓ વળી કહે છે કે 'કુમારપાળે જૈનમત સ્વીકાર્યો એક બે મિત્રાચ મર્યા રાજ જૈન મતના હતા. રાજઓનો ધર્મમત બળવાયાથી પ્રજામાંના ટનાએકે લેવો જૈન થયા, પણ એમાં બ્રાહ્મણોની મળ્યા જૂજ હતી. કુમારપાળ પછીના વખતમાં બ્રાહ્મણોનું જોર ડેક ન રમ ડડી ગયું હતું." વિશેષ આગળ આવતા આજ વિત્તજ હે છે, જ્યાં લા લોખને જન કરવાનો ઉવો આનું હતો- હે છે તે વખતે એ લાખ જૈન માધુ હતા." જૈનિયોનું વ્યાપારવિષયક બળ શુ હતું તે ઉપર બતાવવામાં આયુ છે, જૈનિયોએ પોતાના ધર્મ કાર્યોમાં-તીર્થો મંદિરો વગેરેમાં અગણિત ડા વાપર્યું છે એ તેઓની વ્યાપાર સબધીની આપાદી બતાવવા માટે બમ છે. વિદ્યા વિગતમાં માત્ર બ્રાહ્મણો અને જૈનિયો પ્રથમથીજ હતા પણ આ વખતે જૈનિયો બીજા દિશાઓમાં બળવાન દોવાથી પ્રમજનને તેઓની તરફ વધારે બેચાવાનું કારણ હતું. મુમનમાની ગર્જ પછી તો બ્રાહ્મણોનો લક્ષ્ય મસ્કૃત તરફ પણ નહોતો રહ્યો એમ કવિ નર્મદાશકર કહે છે.

૧ કવિ નર્મદાશકર આમ કહે છે. ન્યાયને માટે માત્ર બ્રાહ્મણોનાજ કરેલા મનુસ્મૃતિવાદિકે મયો અથવા માત્ર જૈન આચાર્યોનાજ મયો નહીં હોય પરંતુ કાંઈ આમાંનું કાંઈ તેમાંનું એમ દરો.'

૨ આ વાત કુ માની શકતો નથી જૈનના કાઠ પણ પુરતકમાં આવી દબીડત આવતીજ નથી. કવિ નર્મદાશકરે આ વાત રા આધારે કહી તે જાણુ શુ નથી આ વખતમાં જૈનિયોનું જોર ધણું હોય જોઈએ પણ તેઓ આટલી દદ મુધી થયા હોય તે માની શકાતું નથી મંરંબે.

આ સંજોગોમાં શું એમ ન ઠીક શકાય કે, જે સમયે ગુજરાતમાં જૈનિયો એક સત્તા મનાય હતા ત્યારે તેઓની ભાષાનું અનુસરણ લોકસમૂહે કર્યું હોય ? અને જો તેમ કર્યું હોય તો મોટા લોકસમૂહ હોય તેજ પોતાની ભાષા બનાવે છે, અને નાનો વર્ગ તેને અનુસરે છે એ દલીલ ટકી શકે છે ? મોટા લોકસમૂહ ભાષા બનાવી શકે છે અને નાનો તેને અનુસરે છે એમ કહેવા કરતાં જે સમૂહ મત્તામા હોય છે તે બધે નાનો હોય કે મોટા હોય તેને ભાષાની બાબતમાં અનુમતિ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી ? જેની રીતે અગ્રજોનો નાનો મમ્મલ હતો મોટા સમૂહ તેને અનુસરે છે તેની રીતે.

પ્રારંભમાં કહી જવામાં આવ્યું છે કે, ભાષાનો ઉદ્ભવ પ્રજનન, તેની ભાષા અને તેના લેખકો ઉપર પ્રધાન ગૌણપણે આધાર રાખે છે. ગુજરાતી ભાષાના પ્રજનનના સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં કેટલીક તરફથી એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે, ગુર્જર લોકો આ પ્રદેશમાં આવ્યા ત્યારથી તેની ભાષાનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. આ અનુમાન “ગુર્જર” શબ્દ ઉપરથી કાઢવામાં આવ્યું છે. પણ શબ્દ ઉપરથી કાઢેલું અનુમાન હમેશાં સત્ય ફરીકારી લેવું ન જોઈએ. વળી “ગુર્જર” શબ્દનો હજી ખરો અર્થ પણ નક્કી થઈ શક્યો નથી, જુદી જુદી તરફથી માત્ર અનુમાનો દોરવામાં આવ્યા છે. જો ગુર્જરોની ભાષા એ ગુજરાતની ભાષા થઈ હોય, તો સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે, બંગાળી ભાષા જે કોઈ અંશે જૂની ગુજરાતી ભાષાને મળતી જણાવવામાં આવે છે તે બંગાળી ભાષાની સાથે ક્યાં ગુર્જરોનો સંબંધ હતો ?

વખતે આમ બનવું સંભવિત ગણાય કે, જો ગુજરાતનું નામ અપાયું છે તે પ્રદેશમાં વપરાતી પ્રાકૃતભાષાની આદર, તે સમયે જૂદા જૂદા પ્રકારના લોકોના ધાડાઓ ને ધાડાઓ આવતા તેને લઈને તેઓની ભાષાઓનું મિશ્રણ થતા થતા તેણે એકસ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય, અને તેને પાઠગથી ગોર્જરી-ગુજરાતી ભાષાનું નામ મળ્યું હોય. પરંતુ આવા પ્રકારે થયેલા ભાષા તોજ ટકી શકે કે, જો તે ભાષા માત્ર બોલાતીજ નહીં, પણ લખાતી બાના થાય. જે ભાષાઓ માત્ર બોલાતીજ ભાષા હોય છે, અને ક્યારેય પણ તે લખાતી ભાષા થતી નથી તો તે કાળે ફરી નાશ પામે છે. જેને આપણે હાલમાં ગુજરાતીના નામથી ઓળખીએ છીએ તે ભાષા જો ક્યારેય પણ લખાતી ભાષા ન થઈ હોત, તો તે અત્યારે જોઈએ છીએ તે સ્વરૂપ કદાચજ લઈ રહત ત્યારે ગુજરાતી ભાષા પ્રથમ લખાતી થવામાં કોણ નિમિત્ત થયા હોવા જોઈએ ? આજણોનો લક્ષ્ય તો સંસ્કૃત તરફ હતો એ વારંવાર કહેવાઈ ગયું છે, તેમ આજણોને ઉઘમ લગભગ વિદ્યાભ્યાસનો હોષ તેઓને સંસ્કૃત સાથેજ દામ હતું. કદાચ બધાને લખાપત્રી વિના ચાલી શકે, પરંતુ વ્યાપારી વર્ગને નામુ દામ, સ્ત્રીપત્રી એ વગેરે કાર્યો કરવાના હોવાથી તેને લખાપત્રી વિના ચાલી શકે નહીં તો આ વ્યાપારી વર્ગ કઈ ભાષામાં લખાપત્રી કરવાનું સાધારણ રીતે રાખે છે ? જે ભાષા સરળ અને લોકમા વારસતી હોય તેમાં કે નહીં ? અને જો આમ હોય તો સંસ્કૃતમાં નહીં પણ તે વખતે લોકોપયોગના લેવાતી ભાષામાંજ લખવાનું રાખ્યું હોતું જોઈએ કે નહીં ? ઉપર કહી જવામાં આવ્યું છે કે, એ મમયમાં વ્યાપારી વર્ગમાં મુખ્યત્વે કેટલાક ક્ષત્રિય અને

વણિક જૈનિયોનું બળ હતું. આ વ્યાપારી વર્ગે પોતાનું નામું ઠામું વગેરે લોકભાષામાં લખવાનું શાખ્યું હોયું જોઈએ, અને કમે કમે જેમ જેમ જૈનિયોનું બળ રાજમત્તા આદિ સર્વ દિશાઓમાં વધતું ગયું તેમ તેમ વ્યાપારી વર્ગથી લખાતી આ બાપા વિશેષ પ્રચાર પામતી ગઈ હોવી જોઈએ. જે વખતે આ બાપા બહુ પ્રચાર પામી હશે ત્યારે પછી તેની અંદર ભાટચારણાદિ માંગણ લોગે રાજઓની કીર્તિ આદિ દર્શક દોહા આદિ કાવ્યો, કરવા બોલવા અને કદાચ લખવા પણ મંડ્યા હોવા જોઈએ. બાપા ત્યારે આ હરે પહેલેલી હશે ત્યારે તેને કીર્તી લઈ તેને વ્યવસ્થામાં મુકવામાં નિમિત્ત કાણુ થયા હોવા જોઈએ ? કવિ નર્મદાશંકર કહે છે કે “બ્રાહ્મણને જૈન માધુ શિવાય વાણિયા તથા બીજી યોડીક નાતમાં નામું ઠામું સારી રીતે લખવું ને વ્યવહાર ઉપયોગી હિસાબ જણવા એટલું જ જણતર હતું.” આ સ્થિતિમાં બાપાના વ્યાકરણાદિ નિપત્રો દર્શક વ્યવસ્થા કરવાનું કાણુ કમું હોય ? બ્રાહ્મણોએ તો નહોં જ, કેમકે કવિ નર્મદાશંકરનો અભિપ્રાય આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, “શાસ્ત્રીઓ આજ પણ પ્રાકૃતને ધિક્કારે છે, તો તે વેળાના બ્રાહ્મણોએ તે વેળા આલતી પ્રાકૃતમાં કેમ લખ્યું હોય ? ને જેમ હાલ વાણિયા વગેરે લખી શકે છે તેમ તે વખતના વાણિયાઓએ ગોરજ થયા વિના પુસ્તક લખ્યાં હોય એમ સંભવતું જ નથી.” અર્થાત્ તેઓના અભિપ્રાયે જૈન ગોરજો (આ જગ્યાએ ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય છે કે, હાલમાં શિ-થિલાચારી નામ અને વેશધારી જૈન ગોરજો કરતા જોવામાં આવે છે તેવા ગોરજો ધારી લેવાના નથી. અત્યારે જે ગોરજ શબ્દ વપરાય છે તે શબ્દ તે વખતે બહુધા નહોતો. યતિ શબ્દ હતો, કે જોનો અર્થ તેના પવિત્ર આશયમાં મર્વસંગ પરિત્યાગી એવો સાધુ-ધાય છે) એ પુસ્તકો લખ્યાં હોય એમ જણાય છે. ભાટ ચારણોના કેટલાક અપભ્રંશમાં દોહાઓ છે) એ પુસ્તકો લખ્યાં હોય એમ જણાય છે. ભાટ ચારણોના કેટલાક અપભ્રંશમાં દોહાઓ વગેરે મળે છે, તે છતાં તેઓ બાપાને વ્યવસ્થામાં મુકી શકે એવી વિદ્વતા ધરાવનારા હતા, એવું ક્યાંથી માલમ પડે. છે ? તે સમયની જૈનની વિદ્વતા અને બળ જોતાં ભાટ ચારણો જૈનને અનુસરનારા ગણાય, પણ જૈન ભાટ ચારણને અનુસરનારા ન ગણાય. અપભ્રંશ બાપાના નિપત્રો તેની માતા પ્રાકૃત અને પ્રાકૃતની સાથે નિકટનો મંબંધ ધરાવતી મંસૂતને અનુમરતા છે. આ બન્ને બાપાઓનું જ્ઞાન જૈની વિદ્વાનોને હતું (બ્રાહ્મણોનો તો વિચાર જ કરવાનો નથી રહેતો, કેમકે પ્રાકૃત તરફ તેઓ ઉદાસીન હતા). પ્રાકૃત બાપાઓનાં વ્યાકરણો હેમાચાર્યજી પૂર્વે હતાં, પરંતુ હેમાચાર્યજીના સમયમાં જે સ્વરૂપે અપભ્રંશ બાપા હતી તેનું વ્યાકરણ હે-માચાર્યજીના પહેલાનું કાંઈ ખાસ હોય તેમ જણાય નથી. હેમાચાર્યજીએ પોતાના અષ્ટા-ધ્યાયમાં ભાટ ચારણો વગેરેથી વપરાતી અપભ્રંશ બાપાના કેટલાક નમુનાઓ આપેલા છે, તેમ કરવામાં તેમનો ઉદ્દેશ શું હતો ? ચારે દિશાએથી અપભ્રંશના જુદા જુદા આકારો એ-કા કરી બાપાના ચોક્કસ નિપત્રોની ચોક્કસ વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનો કે નહોં ?

આવા આવા અનેક પ્રશ્નો છે કે જે ઉપરથી જૈનિયો ગુજરાતી બાપાની વ્યવસ્થા-વાળી દશાના જન્મના નિમિત્તભૂત ગણાય.

પ્રમળજન અને તેની બાપા સંબંધી આટલી ચર્ચા કર્યા બાદ હવે તેના સાહિત્ય લે-ખણના સંબંધમાં વિચાર કરીએ. ૧૫૧૨ માં જૈનેતર પ્રમળથી લખાએલો એક ગ્રંથ મળે છે, અને તે કહાનકડે પ્રબંધ છે. જૈનેતર પ્રમળથી લખાએલો આ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ ગ-

જાય છે. હવે જૈનચોથી લખાએલ સાહિત્ય સંબંધી તપાસ કરતાં જણાય છે કે હેમાચાર્યજી વિક્રમ સંવત ૧૨૨૯ માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા; અને તેઓનું લખેલું ગુજરાતી વિદ્યામાન છે, ક્રમકે તેઓના અષ્ટાધ્યાયનું અપભ્રંશ તે ગુજરાતીજ છે; એમ કૃષ્ણવજ્રાસભાષીને અભિપ્રાય છે. અષ્ટાધ્યાયીની અદર જૂની ગુજરાતી કહેતાં અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણના નિયમો આપેલા છે. કોઈ પણ ભાષાનું વ્યાકરણ રચાય તે પહેલાં તે (ભાષા) કેટલેક દરજ્જે ખેડાએલી અને વપરાએલી થતી જોઈએ, ક્રમકે તેમ થયા બાદજ વ્યાકરણના નિયમો નક્કી થઈ શકે છે; એટલે હેમાચાર્યજી પહેલાં અપભ્રંશ નામ ધરાવતી એવી ગુજરાતી ભાષા કીકરીતે વપરાયેલી અને ખેડાએલી હોવી જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ જોતાં અત્યારે કદાચ હેમાચાર્યજીની પહેલાંનું લખાણ જુની ગુજરાતી કહેતાં અપભ્રંશમાં હોય, પરંતુ તેનું અને પ્રાકૃતનું પૃથક્કરણ કરી અપભ્રંશમાં લખાણ વિદ્યામાન છે કે નહીં તે નક્કી કરવામાં ન આવ્યું હોય તેથી એમ ન કહેવાય કે, હેમાચાર્યજી પહેલાં અપભ્રંશનું સાહિત્ય નહીં હોય; જેમ રાવ બહાદુર હરગોવીંદાસ કાંટાવાળા કહે છે કે, “જૈન લેખકોનું પ્રાકૃત અને પડિમાત્રામાં લખાણ એ જુની ગુજરાતીનું અનુમાન કરવાને કારણજૂત થાય છે,” તેમ જો જૈનચોનું પ્રાકૃત અને પડિમાત્રના લખાણનું ભાષાસાસ્ત્રની (Philology) રૂએ પૃથક્કરણ કરી જોવામાં આવે, તો તે હેમાચાર્યજીની અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતી કરી તેમ ન કરે એમ ન કહેવાય. આ સંબંધમાં પ્રાચીન શોધખોળ કરનારાઓ ભવિષ્યમાં નિરાકરણ કરે તે ઉપર છોડી આપણે જૈનેતર લેખકોની અને જૈન લેખકોની પ્રારંભની ગુજરાતી સાહિત્ય સેવા સંબંધી વિચાર કરીએ, ક્રમકે જેઓની પ્રારંભની સેવા હોય તેઓ ભાષાના ઉદ્ભવના એક કારણજૂત જેવા છે. કહાનકડે પ્રબંધ અને હેમાચાર્યજીની વચ્ચે લગભગ ૩૦૦ વર્ષનો અંતર છે. આ ત્રણસે વર્ષનો અંતર એ કાંઈ નાની વાત નથી. જૈનેતર લેખકો જે ભાષામાં ૧૫૧૦ ની શાસની લગભગમાં સાહિત્ય લખતા જણાયા છે તે ભાષામાં જૈન લેખકો ૧૨૦૦ ની શાસ પહેલાં લખતા થયા હતા એ જૈનચોની ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની ઘણી મોટી સેવા કહેવાય; અને તેઓની આ સેવા ભાષાનો ઉદ્ભવ કોના હારા થયો તે વિચારવામાં ઉપયોગી નથી ? ૨. હીમતલાલ અંગરીઆ કહે છે કે “અત્યાર સુધી ગુજરાતી ભાષામાં સૌથી જૂનામાં જૂનો અંથ પદ્મનાભ કહાનકડે પ્રબંધ પદ્ય સંવત ૧૫૧૨ માં લખાયેલો ગણાતો હતો; જો કે બાલણમાં જૂની ગુજરાતીના પ્રયોગો પુષ્કળ માલમ પડે છે તોપણ તેનાથી જૂની ગુજરાતીના ઇતિહાસની સાંકળી જોડી શકાય તેવું નથી. જૂની ગુજરાતી માટે પદ્મનાભ, બાલણ, બીમ, અને નરહરિ એ ચાર શિવાય બીજા ઉપયોગી થઈ શકે તેવા યોગ્ય હાથ લાગ્યા છે. જૈનેતર સાહિત્યમાં જ્યારે આવી સ્થિતિ છે ત્યારે જૈન સાહિત્યમાં તેવું નથી. તેમાં તો લગભગ ૪૦ સં ૨૦ એક હજારમાં લખેલાં પુસ્તકો મળી આવે છે, અને ત્યાર પછી પુસ્તકોની સાંકળી તૂટી જતી નથી, પણ તે વખતથી ને આજ સુધી એક પછી એક પુસ્તકો લખાતાંજ રહ્યા છે; એવું આપણા જોવામાં આવે છે.” ૩. અંગરીઆએ કહ્યું છે તેજ પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ છે. હેમાચાર્યજી પછી જૈનચોના મેરુતુંગાચાર્ય કે જેઓએ વિં ૨૦ ૧૩૬૭ માં વઢવાણમાં રહી “પ્રબંધ ચિંતામણિ” અંથ લખ્યો હતો તેઓના લખેલી ભાષાને કેશવલાલભાઈ ગુજરાતી ગણે છે. હવે આપણે વિક્રમના ૧૪ માં સૈકામાં દાખલ થયા અને જૈનચોનું સંસ્કાર પામેલું ગુજરાતી આ સૈકામાં

મળે છે. શ્રી વિજયભદ્ર નામના જૈનાચાર્યે એક હંમરાગ-વચ્છરાજ રાસ સંવત ૧૪૧૧ માં લખેલો છે, અને જાનને ગૌતમરાસ ૧૪૧૨ માં લખેલો છે. આ બેય રાસ અત્યારે પણ મળે છે. શ્રીરમુનિ નામના જૈન સાધુજીએ ૧૪૧૩ માં મયણુરેલા (મદનરેખા) નામનો રાસ કડી ગામમાં લખ્યો છે. આ બે લેખકોની કવિત જોના નમુના અહીં મુકવા યોગ્ય ધર્મપડશે.

જિમ સહકારે ક્રોધલ ટહુકે,
જિમ કુસુમા વને પરિમલ મહકે,
જિમ ચંદન સુગંધનિધિ;
જિમ ગંગાજલ લહેરે લહેકે,
જિમ કમળાચલ તેજે ઝનકે,
તિમ ગોયમ સોભાગ્ય નિધ;
જિમ માન સરોવર નિવમે હંસા,
જિમ મુરવર સિરિ કયણે વતંભા.
જિમ મહુયર રાહપદની,
જિમ રચણાચર રપણે વિદસે.
જિમ અંબર તારામણ વિદસે,
તિમ ગોયમ ગુણ કેલિવની;
પુનિમનિશિ જિમ સસિયર સોહે,
મુરતર મહિમા જિમ જગ મોહે;
પુરવ વિસિ જિમ સહસકર:
પંચાયણ જિમ ગિરિવર રાજે;
નરવર ધરજિમ મયગલ ગાજે,
તિમ જિનશાસન મુનિપવર.

—શ્રી વિજયભદ્ર-ગૌતમરાસ.

ગામ કુકડીયે કર્યો ચોભામો, સંવત ચૌદા તેરોમાંયો;
કથા કારણ આ રાસજ કીવો; હર સેવક ચિત લાયો.
સાધાં રે તમે મુળ સાંભળજ્યો ચરિત મયણુ રેહારો.
તિણુ ઉપરી કાંઈ અધિકા હોહો; મિચ્છા દુક્ક મારો.

—હરમુનિ-મયણુરેલા.

સંવત ૧૪૫૫ માં શ્રી મુનિમુંદરચરિએ “સાંતરાસ” નામનો રાસો ગદ્ય-પદ્યાત્મક લખ્યો છે. કેશવલાલભાઈ કહે છે કે “સર્વ બાપામાં કાવ્ય સાહિત્યજ પહેલ વહેલું ખેડાય છે, તે પ્રમાણે આપણી ભાષામાં પ્રથમ કવિતા બહુધા લખાએલી મળી આવે છે.” આ નિયમે જોઈએ, તોપણ જૈનિયો ગુજરાતી સાહિત્ય ખેડવામાં આગળ વધી ગય છે, કેમકે જૈમ ૧૪૫૦ નું તેઓને હાથે લખાએલું ગદ્ય મળે છે, તેમ ૧૫૬૭ માં તો જૈનના દેટલાક ક્ષેત્રોના ગુજરાતીનાં અનુવાદ થઈ ચૂક્યા છે. ૧૫૬૭ માં પાર્શ્વચંદ્ર નામના જૈનાચાર્ય થયા તેઓએ આ ભાષાંતરો કર્યા છે. ચૌદમા શતકમાં જૈનિયોએ એકલાએજ સાહિત્યધારા દ-

વિભાગ.] ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનિયોથી હોવા સંભવ છે ?

કાચી રખી હતી એવો એક બીજો અભિપ્રાય સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામબાઈનો છે. તેઓ કહે છે કે = દૈદ્યમા શતકમાં ગુજરાતમાં તેજસિંહના એક અંધ વિનાના સર્વઅંધો માન જૈન સાધુઓના રચેલા છે. ગુજરાતી સાહિત્યનું મૂળ પ્રથમ રોષાયું તે વેળા દિલ્હીના બાદશાહો, ગુજરાતના સુબાઓ અને અન્ય નાના મોટા સરદારનો વિગ્રહ આ યુગના આરંભથી ૧૩૫૦ સુધી આસ્યો અને તેનો ક્ષોભ...ઝાઝાવાડના ગામોમાં અને બાકીના ગુજરાતમાં ચાલી રહ્યો હતો. તેવામાં જૈન ગચ્છોના ચાર પાંચ સાધુઓ ફક્ત ગુજરાતી સાહિત્યના એકલા આધારભૂત હતા. તે પછીના પચીસેક વર્ષમાં.....પણ બીજા પાંચેક જૈન સાધુઓ એવા આધારભૂત હતા. જૈન સાધુઓ જેટલી સાહિત્યધારા ટકાવી રાખ્યા તેનો કાંઈ અંશ પણ અન્ય વિદ્વાનોમાં કેમ ન દેખાયો ? એઓ ક્યાં ભરાઈ પેઠા હતા ? જૈન અંધકારોની ભાષા તેમના અસંગજીવનના બળે શુદ્ધ અને સરળરૂપે તેમના સાહિત્યમાં ચુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન બીજા આદિ અનાર્થ જાતિઓ, અને સંજ્ઞાતી મુસલમાન વર્ગ એ ઉભયના સંસર્ગથી જ્ઞાણ, વાણીઆઓની નથી ભાષા કેવી રીતે ધાવણ ધારી બંધાઈ એ પણ તેમના (જ્ઞાણધારી મંસારીઓના) આ ભ્રમણના ઇતિહાસથી સમજાશે. એ સાધુઓની અને આ મંસારીઓની ઉભયની ગુજરાતી ભાષા આમ જુદે જુદે રૂપે બંધાવા પામી. ” ગોવર્ધનરામબાઈ કહે છે, તેમ ગુજરાતી ભાષા ૧૫૦૦ ની શાલ પછી જૈનેતર વિદ્વાનોથી લખાવા માંડી તેમાં અને જૈનની ભાષામાં ફેર પડવા લાગ્યો જણાય છે અને તેનું કારણ એ લાગે છે કે, પંદરમા શતક પછી જૈનિયોનું બળ બીજા સમુદાયો ઉપરથી ઘટવા લાગેલું હોવા સંભવ છે; કેમકે ઇતિહાસ જોતા પણ વસ્તુપાળ તેજપાળના સમય પછી દિનપ્રતિદિન જૈનિયોનું જોર સંજ્ઞાતામાંથી ઓછું થયેલું જણાય છે. આમ છતાં જૈન લેખકોએ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા આ શતક પછી પણ ઘણી મોટી બજારી છે. પંદરમા શતકથી માંડી ૧૮ મા શતક સુધીના લગભગ ૩૫૦-૪૦૦ સારો અત્યારે મળે છે. તેની સાથે તેઓના હાથે લખાયેલું ગદ્ય સાહિત્ય પણ ઘણું મળી શકે છે.

વિષયે ચર્ચા માટે નિરૂપાયતાથી ઘણું લંબાણ કરાવ્યું છે; એ કારણથી તેમજ હાકોક્તો (Foot) આપની રૂબરૂમાં મુકવામાં આવી છે એટલે લંબાણ ઉપસંહારની જરૂર નથી. ઉપસંહારમાં આટલીજ વિર્નિત છે કે, આ પ્રશ્નો વિચાર કરતાં જૈનિયોની તરફના આટલા પ્રશ્નો ધ્યાનમાં લેશો.

(૧) જે પ્રાકૃત પરથી થયેલ અપભ્રંશ તે ગુજરાતી હોય, (૨) જે પ્રાકૃતનો પરિચય સર્વ કરતાં જૈનિયોને વિશેષ હોય, (૩) જે જૈનિયોનું ગુજરાતમાં બળ વધ્યું ત્યારે ભાષાની બાબતમાં જૈનેતર સમુદાયો જૈનને અનુસર્યા હોવાનો સંભવ હોય, (૪) જે જૈનિયોથી અપભ્રંશનું ખેડાણ બીજા કરતાં વધારે થયું હોય, (૫) જે અપભ્રંશ આદિ પ્રાકૃત ભાષાઓના પાણિની જૈને ઉત્પન્ન કર્યા હોય, (૬) જે જૂનામાં જૂનું ગુજરાતી લખાણ જૈનિયોનું મળતું હોય, (૭) જે ગુજરાતીના ખેડાણ સમયમાં જૈનોનું ગુજરાતી ગદ્ય તથા પદ્ય મળતું હોય, (૮) જે એકંદરે સત્તર અઢારમા શતક સુધી જૈનિયોનું ગુજરાતી સાહિત્ય લખાયેલું વિશેષ મળતું હોય, તો ગુજરાતીના ઉદ્ભવને માટે જૈનિયો અન્યકત-અન્યકત નિમિત્ત ગણાય ખરા કે નહીં ?

વિષયમાં કરવામાં આવેલી ચર્ચા અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય પામવાનો પૂર્ણ સંભવ છે. આ નૈનિયોનો દાવો સ્વીકાર પામવોજ નોંધએ એમ કાંઈ નથી. આ એક અનુમાન (Theory) છે. તેમજ તે અનુમાન સચવાત્મક (satisfactory) છે. કાંઈ નિર્ણયાત્મક નથી. તે જેમ વિચાર કરવા જેવો તર્ક છે; તેમ તે તર્ક ખોટા ન હોય એવું કાંઈ નથી. આમાં આપવામાં આવેલી દલીલો કરતાં પણ જૈનેતર વર્ગ માટે વધારે બળવાન દલીલો ન હોઈ શકે એમ કાંઈ નથી. બાકી ખડું ખોટું તો ત્યારે સિદ્ધ થઈ શકે એવું છે કે ત્યારે પૂર્ણ શોધખોળો થઈ જેવો મંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ લખાયો છે તેવો ગુજરાતીનો લખાય ત્યારે.

અંતમાં બે બાબત ઉપર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. જૈનનો દાવો આગળ ધરતાં કેટલેક કોષણે બ્રાહ્મણોને પ્રતિકૂળ વાતો કહેતી પડી છે. આને માટે ખાસ અરજ છે કે, કોષપણ પ્રકારે તેઓએ તેથી ખોટું લેવાનું નથી. તેઓની જરા પણ લાગણી દુઃખાવાને સ્વપ્નેય ધરાવો છેજ નહીં. વસ્તુસ્થિતિ નહીં કરવા માટે માત્ર સાહિત્ય દૃષ્ટિએ તેઓને પ્રતિકૂળ કહેવું પડ્યું હશે. બ્રાહ્મણોથી ગુજરાતી ભાષા થઈ હોય અથવા નૈનિયોથી થઈ હોય એમાં બે-ત્રણી એકેને કાંઈ લાભ કે હાનિ નથીજ. આ તો સાહિત્યવિષયક Literary સવાલ હોઈ ચર્ચા કરી છે. નથી આમાં નૈનિયોને કાંઈ મળી જવાનું કે, નથી બ્રાહ્મણોને ખોવાનું.

ત્રીજી બાબત એ છે કે નૈનિયોનો પ્રાકૃત સાયેનો સંબંધ બહુ નિકટપણે બતાવતાં એવી અસર લાગવાનો ભય રાખી શકાય કે, કેમ જાણે સંસ્કૃત તરફ નૈનિયોનો લક્ષ્યજ ન હોય. વસ્તુસ્થિતિ તેની છેજ નહીં. શ્રી મહાવીર પોતે જૈન ઉપદેશકને માટે સંસ્કૃત ભાષા આવશ્યક ગણી છે; અને તેને લખેજ નૈનમાં એકેકો મંસ્કૃત વિદ્વાનો થયા છે. હમણાંજ જૈનના કેટલાક બંડારોના અંધોનું ટિપ્પણ કરી સ્વેતામ્બર ટ્રાન્સલેશન તરફથી છપાવવામાં આવ્યું છે. આ ટિપ્પણ જોતાં સ્પષ્ટ થશે કે, અત્યારે વિષમાન બંડારોની અંદર ૭૦૦ થી ૮૦૦ જૈન અંધકારોનાં લખેલાં સંસ્કૃત અંધો હયાતિ ધરાવે છે. આ ૭૦૦-૮૦૦ જૈન વિદ્વાનોમાં તો કેટલાક સમર્થ મહાત્માઓ પણ છે. દાખલા તરીકે હરિભદ્રસૂરિજ તેઓના ૧૪૪૦ અંધો લખાએલા કહેવાય છે. હેમાચાર્યજીના લખેલા સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકો લેખાય છે. યશોવિજયજીના ૧૦૦ અંધો ગણાય છે. તાત્પર્ય કે, આ ૭૦૦-૮૦૦ વિદ્વાનોમાં કોઈએ એકથી માંડી પાંચ-દશ-પંદર કે તેથી ઘણી મોટી સંખ્યાના સંસ્કૃત અંધો લખ્યા છે. આ ટિપ્પણ જૈનના સ્વેતામ્બર સંપ્રદાયનું છે. જૈનના દિગમ્બર સંપ્રદાયના ૫૦૦ લેખકોના અંધોનું ટિપ્પણ પણ તૈયાર છે. આ રીતે નૈનિયોએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કે ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા બજાવી છે તેમ નથી, તેઓએ તામ્રીલ, કેનેરીઝ, કણ્ઠાટકી, તેલચુ, હિંદિ વિગેરે ભાષામાં પણ ઘણું સાહિત્ય લખ્યું છે, હિંદિ ભાષાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષાના કરતાં ઘડી જાય તેમ નથી તામ્રીલાદિ ભાષાઓની અંદર જૈન વિદ્વાનોથી લખાએલા ૧૦૦ અંધોની નોંધ હમણાંજ આ લેખકને મળી છે.

આપ સર્વેનો આભાર માની આ વિષય પૂરો કરું છું. દોષ હોય તે માટે ક્ષમા યાચીને સુધારવા વિનંતિ કરું છું.

હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષા.

(૨૧. ૨૧. કૃષ્ણરાવ ભોજાનાથ દીવરિયા, બેરિસ્ટર એટ લૉ.)

આ વિષયના એ વિભાગ થઇ શકે એમ છે પ્રથમ ૧ આખા હિંદુસ્થાન માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા છે કે કેમ ? અને ૨. જો તે આવશ્યકતા છે તો કેમ ભાષા આખા દેશને માટે સામાન્ય રીતે ચાલે તેમ છે ?

પ્રથમના પ્રશ્નનો ઉત્તર ઘણા લોક તરફથી એજ મળશે કે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા હાલના મમયમાં ખાસ કરીને છે તેનું મુખ્ય કારણ એજ છે કે હાલના મમયમાં આખો ભરતખંડ એકજ રાજ કર્તાની હકુમતમાં છે તેમ ના હોય તો આખા દેશની એક ભાષાની આવશ્યકતા ઓછી ઘણાંય યુરોપના જૂઠાં જૂઠાં દેશો જે ભરતખંડ કરતાં ઘણા ન્હાના છે તે સર્વેમાં જૂઠી જૂઠી ભાષા વપરાય છે ; તે પ્રદેશોમાં જૂઠાં જૂઠાં પોત પોતાનાં રાજ્યો છે. તેવી રીતે ભરતખંડ જે વહેચાઇ ગયો હોય તો આખાખંડ માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા ઓછી થાય ; વળી ખીન્નું કાગણું હાલને પ્રસંગે એ ગણાય છે કે આખા દેશની પ્રજામાં એકતા કરવા માટે એક ભાષાની આવશ્યકતા છે આ ખીન્નું કારણ આપવામાં આવે છે એ કારણથી એકતા કરવાનો હેતુ કેટલેકે અશી સફળ થાય ખરો, પરંતુ એ એકીકરણમાં ખીજ કેટલીકે એટલી બધી વિઘ્નકારક રિયતિ છે કે એક ભાષાથી થતું એકીકરણ ખીજ કારણો દ્વારા થવા વગર સંભવ અને કામચ રહે તેવું થઇ શકવું કઠણ છે તો પણ એકતા કરવાના હેતુથી ભરતખંડમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સ્વીકારવાને કાંઈ પણ હરકત નથી.

૨. હવે બ્યારે આ આવશ્યકતા સ્વીકારી તો પછી કેમ ભાષા આખા દેશ માટે સામાન્ય થઇ શકે તેમ છે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો જ જોઇએ આખા દેશમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સ્વીકારવામાજ દેશમાં અનેક ભાષાનું અસ્તિત્વ પ્રથમથીજ સ્વીકારવું પડે છે તો આ દેશમાં ચાલતી અનેક ભાષાઓમાંથી એકાદ ભાષાને સામાન્ય કરી સકાય તેમ છે કે કોઇ નવી ભાષા બનાવી તેને સામાન્ય કરવી યોગ્ય છે એ એ પેટા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે ભરતખંડમાં બધી જાણીને આશરે ૨૦ થી ૨૫ જૂઠી જૂઠી ભાષાઓ વપરાય છે—તેમાંની ઘણી ખરી સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઇ છે ; કેટલીકે કારસીમાંથી છે અને કેટલીકે સ્વતન્ત્ર છે. સર્વેમાં સંસ્કૃત અને કારસીના શબ્દો, શબ્દનાં રૂપ, વગેરે ઘણા અશો જોવામાં આવે છે તેમજ હાલમાં તો ઇંગ્લેન્ડની હાથા પણ ઘણી ખરી ભાષામાં પડેલી જણાય છે. આ સર્વ ભાષામાંથી એકાદ પસંદ કરીને તેને સામાન્ય ભાષા બનાવી સકાય તેમ છે કે કેમ ? હાલમાં ચાલતી સર્વ ભાષામાંથી ઉર્દુ, હિંદી, અથવા હિંદુસ્થાની ભાષા સાધારણ રીતે ઘણાખરા પ્રદેશોમાં સમજાય છે. અલગત આસામ, પૂર્વ બંગાળ, બ્રહ્મદેશ, અને મદાસ તરફ એ ત્રણમાંથી એકે બોલી સમજનારા ઘણા યોદાં માણ- મો મળી આવશે. તેમજ શુન્દરગઢ, મહારાષ્ટ્ર વગેરે પ્રદેશોમાં પણ ઉર્દુ કે હિંદી બગે- ખર બોલી સમજી શકે એવા સિદ્ધિત વર્ગમાંથીજ માત્ર મળી આવશે ; બાકી સામાન્ય

દુકાનદારો, દસાસો, વેપારીઓ વગેરે દશ શબ્દ ગુજરાતી સાથે એક ભાગોતુડો દિંદુ-
સ્થાની મૂકીનેજ કામ ચલાવે છે. તોપણ એકંદર રીતે દિંદી ભાષા સાધારણ રીતે
સમજનારા ધણા મળી આવશે. તો એ ભાષાને આખા દેશને માટે સામાન્ય ભાષા
કરવાને શો વાંધો છે—એમ આ ભાષાના હિમાયતીયો કહે છે; અને તેમ કરવું હોય
તો પછી ગુજરાતી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓને ઉત્તેજન આપવું એ દિંદીને સામાન્ય
ભાષા કરવામાં વિમ્મકારક થાય છે એવો પણ મત કેટલેક સ્થળે પ્રસર્યો છે એ મતનું
ખંડન મંડન કરતા પહેલાં દિંદી સામાન્ય ભાષા થઈ શકે એમ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન
વિશે વિચાર કરીશું. સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતાનું પ્રથમ કારણ એ છે કે આખો
દેશ એકજ રાજ હવે નીચે છે. આવી સ્થિતિમાં એક ભાષાની આવશ્યકતા સદૃજ
ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સદૃજ નિયમથી રાજકર્તાની ભાષા ને સામાન્ય ભાષા થાય છે.
મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ઉર્દુ ભાષા ધણાખરા પ્રદેશોમાં પસરી. ન્યાં ન્યાં ગુજ-
રાતી, બંગાળી, મરાઠી, વગેરે પ્રાન્ત ભાષા વપરાતી ત્યાં પણ કચેરીયો વગેરેમાં ફારસી,
ઉર્દુ વગેરેની જરૂર પડી અને તેજ ભાષા આપણા પૂર્વજો શીખ્યા; હાલ જે રીતે
આપણે ઇંગ્લેન્ડમાં વાતચીત કરીએ છીએ, કાગળો લખીએ છીએ તેજ રીતે આજથી
શો વર્ષ ઉપર મુત્સરી વર્ગના લોકો ઉર્દુમાં કે ફારસીમાં પત્ર વ્યવહાર, વાતચીત, અને
ખીજાં લખાણો કરતા. હિંદુસ્થાનમાં જે ભાગમાં મુસલમાનના રાજની અસર ઓછી
હશે ત્યાં ઉર્દુ હિંદુસ્થાની સમજનારા ઓછા હશે. પરંતુ ખીજા પ્રાન્તોમાં ઉર્દુની અસર
ધણી થઈ છે; ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, વગેરેમાં અનેક ફારસી શબ્દો દાખલ થઈ
કાયમ થઈ ગયા છે; ઉર્દુ અને હિંદુસ્થાની તો પંજાબ, સંયુક્ત પ્રાન્ત વગેરે પ્રદેશોની
પ્રાન્ત ભાષા થઈ ગઈ છે; અને સિધી માટે તો લિપિ પણ ઉર્દુ દાખલ થઈ ગઈ.
હવે, હાલના ઇંગ્લેન્ડ રાજકર્તાના સમય તરફ દૃષ્ટિ કર્યાથી જણાશે કે એજ પ્રચારનો
હાલ પણ આરંભ થઈ ચૂક્યો છે. રાજના આરંભમાં નોકરી લેવાની ઇચ્છાથી અને હાલ કેટલેક
અંશે જ્ઞાનની ઇચ્છાથી અને ધણે અંશે જરૂર પડવાથી ઇંગ્લેન્ડ ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવા સર્વ
જાદ પ્રયાસ કરે છે. એટલે તે પ્રયાસના ફળરૂપે અનેક લોક ઇંગ્લેન્ડ જળુનારા થયા છે તે
એટલે સુધી કે વાતચીત કાગળપત્ર સર્વ ઇંગ્લેન્ડમાં જ ચાલે છે કેટલેક અંશે વિચાર પણ
ઇંગ્લેન્ડમાં થાય છે એમ પણ કહી સકાય ખરું. શાળા મારફતે ઇંગ્લેન્ડ ન શીખનાર, એવાં
લોકની ખોલીમાં પણ અનેક ઇંગ્લેન્ડ શબ્દો દાખલ થઈ ગયા છે; રહેલે, મિલો અને એવા
ખીજા ધંધાદારીઓમાં ઇંગ્લેન્ડ શબ્દો ધણા પસરી ગયા છે. એટલે એકંદર જોતાં ઇંગ્લેન્ડ
ભાષા આખા દેશમાં સામાન્ય ભાષા તરીકે વપરાય છે એ નિર્વિવાદ છે. આપણી જ
કોંગ્રેસો અને કોનવેન્સિયોમાં પણ ઇંગ્લેન્ડ જ વપરાય છે; કારણ કે જૂદા જૂદા પ્રાન્તના
જે લોકો ભેગા થાય છે તે સર્વે ઇંગ્લેન્ડ જળુનારા હોય છે; તેમજ જે જે વિષયો ચર્ચાય
છે તે તે, વિષયો ઉપર ખોલનારને ઇંગ્લેન્ડમાં જેટલી સરજતા મળે છે તેટલી ખીજા એક
ભાષામાં મળતી નથી. આમ જે સ્થળે ઇંગ્લેન્ડ છે તે સ્થળે હિન્દીને સ્થાપવી એમ
આપણા દેશભંજીનું કેહેવું છે, અને તેમ કરવાનું મુખ્ય કારણ આખા દેશની પ્રજાનું
એકીકરણ. આ એકીકરણનો હેતુ સ્તુત્ય છે પરંતુ એ એકીકરણ સામાટે કરવાનું
અને જે હેતુથી એ એકીકરણ કરવાનું છે તે હિન્દીથી યશ કે કેમ એ વિશે વિચાર

કરવાનો છે. એ એકીકરણ કરવાનું કારણ એમ જણાય છે કે હિંદુસ્થાન દેશની પ્રજા આખી પૃથ્વી ઉપરની પ્રજાઓમાંની એક જૂદી પ્રજા ગણાઈ સર્વથા ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરે એવો ઉચ્ચારો હેતુ આ એકીકરણનો છે. આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે એકીકરણ કરવાનું હોય અને તે એકીકરણ માટે હિન્દીને સાધનભૂત કરવાની હોય તો મહારા નમ્ર મત પ્રમાણે એ સાધનદાર એ હેતુ સિદ્ધ થવો અશક્ય છે. અલગત જો પ્રગતિ એકીકરણ માત્ર લક્ષ સીમેતના જમણવાર, બારમાતેરમાના વરા, કે આદિ, આવણ માસના બાહ્યો જ જમાડવા માટે કરવાનું હોય તો, તો હિંદીદાર એકીકરણ કરવું ઘટ છે અને શક્ય પણ ખરૂં તે કરતાં પણ જો વધારે કાંઈ કરવું હોય—કવિતા લખી વાંચી, સાંભળી સંભળાવી આનંદ પામવો હોય, પુસ્તકો રચી દેશમાં પસરાવવાં હોય, બાપણો કરી સંતોષ બતાવવો હોય, અથવા નાટકો સંગીતો જોઈ સાંભળી ખુશ થવું હોય તોપણ હિન્દીને સામાન્ય ભાષા કરવી યોગ્ય છે. પરંતુ આપણો ઉદ્દેશ એટલો ટુંકો નથી; આપણો હેતુ જગતની બીજી પ્રજાઓ સાથે સર્વથા હરીફાઈમાં ઉતરવાનો છે. તે હેતુ હિંદીથી સિદ્ધ થવો અશક્ય છે—તેમજ હાલમાં ચાલતી બીજી એકે ભાષા તે કાર્ય કરી શકે તેમ લાગતું નથી.

ત્યારે બીજી નવી ભાષા બનાવી તેને સામાન્ય ભાષા કરવી ઉચિત અથવા શક્ય છે? જેમ યુરોપમાં હાલ Esperanto નો પ્રવાસ ચાલે છે તે પદ્ધતિ ઉપર કોઈ નવી ભાષા બનાવી તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે? પ્રથમ તો ભાષા બનાવી શકાય કે કેમ એ વિશે જ અને તો સંશ્લેષ છે; અને તેવી રીતે બનાવેલી ભાષા પ્રચાર પામે કે કેમ તે પણ સંશ્લેષ વાત છે. ભાષાની ઉત્પત્તિ અનેક ધારણાથી છે. આસપાસની સર્વ રિચતિને અનુસરીને ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેમાં અનેક પ્રકારનાં રૂપાંતર થાય છે. Esperantoની પ્રમાણે કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ભાષા સામાન્ય ભાષા તરીકે આપણા દેશમાં સ્વીકારાય એ અને તો અશક્ય લાગે છે; અને તેમ થાય તો પણ એવી ભાષાથી સામાન્ય ભાષા કરવાનો હેતુ સપૂર્ણ થવો ધણો મુશ્કેલ છે; ને વાંધો હિન્દીને કે બીજી કોઈ પણ ચાલતી ભાષાને. આવેલે તેજ વાંધો આવી નવીન ઉત્પન્ન કરેલી ભાષાને આવશે. આમ હિન્દી કે બીજી કોઈ હિંદુસ્થાની ભાષા હેતુ સિદ્ધ કરવાને અશક્ય છે, તો પછી ઇંગ્લેન્ડનું જ મહણ કર્યા વગર છુટકો નથી. પ્રગતિ એકીકરણ કરીને આખી પૃથ્વી ઉપરની બીજી સર્વ પ્રજાઓ સાથે હરીફાઈ કરવાની હોય, દેશની રાજકીય અને આર્થિક ઉન્નતિ માટે સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતા હોય તો ઇંગ્લેશ ભાષાજ તે કાર્ય સિદ્ધ કરે એમ હાલના સમયમાં જણાય છે. સામાન્ય ભાષા કરીને માત્ર સિદ્ધિ અને મદાસ, બંગાળ અને મારવાડ, પંજાબ અને ગુજરાત, માળવા અને અયોધ્યા, કે વરાહ અને કચ્છ વચ્ચે જ વ્યવહાર વધારવાથી દેશની ઉન્નતિ થઈ શકશે નહિ; પરંતુ પૃથ્વી ઉપરની જૂદી જૂદી પ્રજાઓ સાથે વેપાર રોજ-ગારનો સંબંધ વધે, તેમની પાસેથી જે કાંઈ શીખવાનું હોય તે શીખાય, દેશ પરદેશ દૂરીને સર્વ સ્થળેથી ઉદ્યોગ શક્તિનાં સાધન મેળવાય, આ વગેરે કૃત્યો ઇંગ્લેશ ભાષા-દારાજ થવાં શક્ય છે, કારણ કે હાલ ઇંગ્લેશ ભાષા આખી પૃથ્વીપર જોલાય છે. યુરોપમાં

ફ્રેંચ બાપા સામાન્ય ગણાય છે ખરી તો પણ ઇંગ્લેન્ડનો ઉપયોગ ધણો છે. ઉત્તર અમેરિકા આખો ઇંગ્લેન્ડનો ઉપયોગ કરે છે ; ત્યાંથી વેપાર રોજગારનું ધારું માન મળે તેમ છે ; ઓસ્ટ્રેલીયા આખો ઇંગ્લેન્ડ જલો છે, અને વાપરે છે ; આફ્રિકામાં ધણો ભાગ ઇંગ્લેન્ડ જોલો છે. ચીન જનપાન પણ ધણે અંશે ઇંગ્લેન્ડદ્વારા કામ કરે છે. એશિયાના પણ બીજા દેશોમાં ઇંગ્લેન્ડ ચાલે છે, સર્વ સ્થળે ઇંગ્લેન્ડ બાપાથી કાર્ય ચાલે છે. અને મોટું સામ્રાજ્ય થાય ત્યાં આ પરિણામ થાય જ એમાં આશ્ચર્ય નથી. રોમન સામ્રાજ્યના વખતમાં લેટિન બાપા ધણે પસરી ગયું ; મુસલમાન સામ્રાજ્યને લીધે આરબીક ધણે ચાલી. લેટિન હાલ બોલાતી નથી—તેના સંસ્કાર માત્ર યુરોપની બીજી સર્વ બાપાઓમાં પેસી ગયા છે. પરંતુ આરબી બાપાનો હાલ પણ ધણો પ્રચાર છે ; અરબસ્તાન ઇસ્લામ અને આફ્રિકાની આખી ઉત્તર પટ્ટી—આફ્રિકાના વગેરે ભાગમાં આરબી બાપા બોલાય છે. તેજ પ્રભાણે હાલ ઇંગ્લેન્ડ સામ્રાજ્યને લીધે—જલકે એ કરતાં પણ વધારે વિસ્તાર પામેલી બાપા તે હાલ ઇંગ્લેન્ડ છે. અને ઇંગ્લેન્ડદ્વારા લાલને સમયે નવું હેતુ મિલક થવાનો સંભવ છે. અલખત કોઇ કાળ બળને લીધે આ સ્થિતિનું રૂપાંતર થાય નો શું ધાય તે કહી સકાય નહિ, પરંતુ તેજ રૂપાંતરનો સંભવ જણાતો નથી. એટલે આ સમયમાં ઇંગ્લેન્ડને સામાન્ય બાપા થવા દેવી, અને થવાની પણ તેજ છે. એજ ઇચ્છે. અને દરેક પ્રાંતે પોતાપોતાની બાપાને કવિતા, નાટકો, સામાન્ય વ્યવહાર વગેરેને લાયક કરવા, તેની ઉન્નતિ કરવા તેને સંસ્કાર આપવા પ્રયત્ન કરવામાં કાંઈ પણ હરકત નથી.

ઇંગ્લેન્ડને સામાન્ય બાપા કરવી હોય તો પછી આવી સાહિત્ય પરિષદ માને જે વાંધો લેવાય છે તે ધણે દરજે દૂર થાય છે. પરંતુ હિન્દીને સામાન્ય બાપા કરવી હોય તો પણ એ વાંધો કાંઈ બહુ સખળ નથી. ઇંગ્લેન્ડ બાપાનોજ ઇતિહાસ જોઇશું તો જણાશે કે ઇંગ્લાંડ, સ્કોટલાંડ, અને આયર્લેંડ એ ત્રણે દેશમાં ઇંગ્લેન્ડ બાપા સામાન્ય રીતે પ્રચલિત છે ; તેમ છતાં સ્કોટલાંડમાં ગેલિક, આયર્લેંડમાં આઇરીશ, અને ઇંગ્લાંડમાં પણ વેલ્શ—બાપાનું સાહિત્ય ધણું છે, અને તેનો ઉપયોગ અને ઉદ્ધાર થયે જાય છે. ગેલિક, આઇરીશ, અને વેલ્શ બાપાનાં સાહિત્યો સાચવી રાખી તેની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસને લીધે ઇંગ્લેન્ડને કાંઈ પણ હાની થઇ નથી તેજ રીતે હિન્દી કે બંગાળી કે મરાઠીને હિન્દુસ્થાનની સામાન્ય બાપા કરવાના કાર્યમાં ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિના પ્રયત્ન કે મરાઠીની ઉન્નતિ પ્રયાસ, વિદ્યકારી થવાના નથી. તેમજ ઇંગ્લેન્ડને પણ સામાન્ય કરવાના કૃત્યમાં પણ આવી પરિષદો વિદ્યકારક થવાની નથી.

ભરતખંડ માટે એક ભાષા. *

(રા. રા. નરસિંહરાવ જોળાનાથ બી. એ.)

આ વિષય નવીન નથી ૩૫-૪૦ વર્ષ ઉપર આ બાબત જનમૃતિ ઉત્પન્ન થયેલી સ્મરણમાં છે, અને ભરતખંડમાં એક ભાષાની ઇષ્ટતા મનાઇ કેટલાક ઉત્સાહી લોકો નિત્ય વ્યવહારમાં પણ હિન્દીનો ઉપયોગ કરતા હતા આ પ્રયાસ પાછળથી, શિથિલ ઉત્સાહને લીધે, કે એ મહાન સાધ્યની અસાધ્યતાને લીધે, કે ગમે તે કારણથી, બહુ સફળ થયો જણાયો નથી હમણાં હમણાંમાં એ પ્રશ્ન પાછો કંઈક વિશેષ આગ્રહથી વિચારક વર્ગની સમક્ષ મૂકવામાં આવતો જણાય છે. તેથી એ વિશે કેટલાક વિચાર સુઘ જતોનું ધ્યાન ખેંચાય એમ પ્રગટ કરવા અકાળે કે અસ્થાને નહિ* ગણાય.

આ પ્રશ્નનું ખુરુ સ્વરૂપ પ્રથમ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે. એક ભાષા ભરતખંડ માટે માગતારાઓની માગણીનો ખરો અર્થ શો છે ? આ પ્રશ્નના એ પ્રકારે ઉત્તર સંભવે :—

(ક) હાલની પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓ—ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, સિંધી, પંજાબી, હિન્દી, કાનડી વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓ, વગેરે સર્વે-તે તે પ્રાન્ત માટે પૂર્વવત્ જ વ્યવહારવિષય રાખીને સર્વ પ્રાન્તના લોકો એક ખીજના વિચાર એક ખીજને દર્શાવી સકે તે માટે સર્વ ભરતખંડમાં સમાન ભાષા કોઈ એક રાખવી જોઈએ;

અથવા તો—

(લ) પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓનો અનાદર જ કરીને, તે તે પ્રાન્તમાં પણ આ ભરતખંડ માટેની એક ભાષાનો જ પ્રચાર પ્રાન્તના અન્તર્ગત વ્યવહારમાં પણ કરાવવો જોઈએ

આ બેમાંથી એક ઉદ્દેશ આ નવીન સચલનનો સભવી સકે છે

હામાનો પ્રથમ (ક) નિશાનીવાળો ઉદ્દેશ પ્રથમદર્જને નિર્દોષ લાગે છે, અને કોઈ પણ એ વાતને વિશેષ વાધો બતાવે એમ લાગતું નથી. પરંતુ જરાક જાડી પરીક્ષા કરિયે. જૂન મહિનાના ઇંગ્લિશ રેવ્યુમાં *Lingua Franca of Future India** એ વિશે લેખ આવેલો છે, તેમાં *Lingua Franca* નું લક્ષણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

*પરિષદના વિષયોની યાદીમાં “એક ભાષા અને એક લિપિ” એમ વિષય સૂચવાયો છે. હેમાંથી ‘લિપિ’ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા હું અન્ય પ્રસંગે કરી ચૂક્યો છું (આર્યધર્મ પ્રકાશ, સં. ૧૯૬૪ના વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ અને આષાઢના અંક શ્રુતો) તેથી ‘એક ભાષા’ ના વિષયનું જ ગ્રહણ કર્યું છે.

“ *Lingua franca*, i.e., free language, does not mean a language that is daily spoken by any body, but it is the one language in a country with several languages which the majority of the inhabitants, or at least the educated is (sic ?) supposed to know ’

અર્થ —“ *Lingua franca* એટલે મર્વમાન્ય ભાષાનો અર્થ એ નથી કે બધા રોજ બોલે તે ભાષા, પણ અનેક ભાષાઓના પ્રયાગસાગા દેશમાં જે એક ભાષા હોવી હોય કે તે હેમાના ઘણા લોકો અથવા કાંઈ નહિ તો કેળવણીના લોકો બોલતા હોય તે ભાષા ”

હવે આ અર્થમાં ભારતખંડ માટે એક ભાષાની માગણી ખરું જોતા થાય છે ખરી ? યસ્તુચ્ચિતિ થી છે ? પણ લોકો મનઝે અથવા પ્રયાગના સમજે એ ઉદ્દેશ તો છે જ નહિ એક ભાષાપદ્ધતિઓનો તો થઈ ઉદ્દેશ દેશનું એક સાધવાનો જ છે , અને તેથી આખા દેશમાં એક ભાષા (હિન્દીને તેમ માની છે તેથી હિન્દી) નિત્ય વ્યવહારમાં આવે એજ હેતુ લક્ષ્ય છે અને તે માટે જ એ પક્ષના બંડતો નિત્ય-વ્યવહારમાં હિન્દી બોલવાનો આગ્રહ રાખે છે એ વાત મનુ સ્પષ્ટ છે

તેમ જ એક ભાષાની ઇષ્ટતાની પુષ્ટિમાં અગ્રેજ ભાષાનો દાખલો હોવી રીતે આપવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડમાં પ્રગણાઓની ભાષાઓ તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન હતા, ઇંગ્લિશ ભાષા-શિક્ષક ઇંગ્લિશ ભાષા-તો એ જ છે અર્થાત્, ગુજરાતી, બંગાળી વગેરે સર્વ ભાષાઓનો વિલય ભારતખંડ માટે એક ભાષા સ્થપાય ત્હેમ કરી નાખવે. આ પ્રગણાની ભાષાઓનો દાખલો ખરું જોતા વાજળી નથી કેમકે અગ્રેજ પ્રગણાની ભાષા આ તે કાંઈ માહિત્યબધારણવાળી સ્વતન્ત્ર ભાષાઓ નથી અને ગુજરાતી, બંગાળી મરાઠી વગેરે તો સ્વતન્ત્ર સાહિત્યવાળી અને સરકારી ભાષાઓ છે તે વાત તો જુદી રહી પરંતુ આ દલીલ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભારતખંડ માટે એક ભાષા સાધવી એમ વહેનારાઓનો ઉદ્દેશ (ક) પક્ષમાં બતાવેલો નથી, પરંતુ (સ્) પક્ષમાં ઉપર બતાવેલો તે જ છે

તો (સ્) વાળો પક્ષ તપાસિયે ગુજરાતી મરાઠી, બંગાળી, ઇત્યાદિ પ્રાન્ત પ્રાન્તની ભાષાઓનો અનાદર જ કરીને ભારતખંડ માટેની એક ભાષાને જ ખીલવવી, એ આ પક્ષમાં ઇષ્ટ લક્ષ્ય ગણાય છે હવે આ મિદ્ધિ ખરું જોતા

(૧) શમ્ય છે ?

અને શમ્ય છે, નો

*A Lecture delivered on the 28th March 1909 at Madras by Dr Friedrich Otto Schrader, Ph D, M R A S Director of the Adyar Library

(૨) ઇષ્ટ છે ?

એ મહત્તરના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાય છે

મહારી અલ્પ મતિ પ્રમાણે તો, પ્રથમ તો આ રીતે એક ભાષા પ્રચરની અશક્ય નહિ તો અશક્યવત્ છે ભારતખંડ તે એક દેશ નથી, પણ ખંડ છે, હેમા બુદ્ધ બુદ્ધ પ્રાન્ત તે અક્રેક દેશ છે, અને પ્રાન્ત પ્રાન્તની જ એક ભાષા એમ નથી, પણ અક્રેક પ્રાન્તમા પણ અનેક ભાષાઓ સિદ્ધ, સમકારી ભાષાઓ, પ્રાચીન સાહિત્યવાળી ભાષાઓ-અવત રૂપે રહેલી છે આમ ગિચિતિ છે ત્હા એક ભાષા બધા પ્રાન્તો કદી સ્વીકારશે ? હુ તો ધાનુષ્ય હેતો ઉત્તર નકાર પક્ષનો જ સભવશે

કદી ક્ષણભર મલવ માનિયે કે એક ભાષા-સમાન ભાષા તરીકે-સ્વીકારાય તો કેઈ ભાષા સ્વીકારશે ? એ પ્રશ્ન વિકટ જણાય છે ના પ્રશ્નનો નિચા કરતે ઉપર અનુલક્ષણ કરેલા ઈડિયન રેવ્યુમાના લેખમાના કેટલાક વિચાર જોવા લાયક છે એ લેખમા ડોક્ટર આડર કહેછે તેમ એક ભાષા સમાનભાષા (*lingua franca*) તરીકે થવામા નીચેમાનો એક પ્રકાર સભવનીય છે —

(૧) One of the rivalling languages acquires the supremacy over the other ,

or (૨) The two strongest languages mingle in a more or less natural way, occasionally with the result that the mixture alone survives ,

or (૩) An artificial language, of uniform or mixed origin, is introduced,

એટલે—

(૧) અનેક પરસ્પર સ્પર્ધા કરનારી ભાષાઓમાની એક બીજી બધીના ઉપર સર્વોપરિ થાય છે ,

અથવા(૨) બધી ભાષાઓમાની બલત્તર બે બુદ્ધા રસભાષિક રીતે મિશ્ર થાયછે, અને હેતુ મચિત્ પરિણામ એ આવેછે કે એ મિશ્ર ભાષા જ હયાત રહેછે ,

અથવા(૩) કાંઈ કૃત્રિમ ભાષા એકજ અથવા મિશ્ર મૂળની, દાખલ થાયછે

આ સર્વ પ્રકારની સવિસ્તર ચર્ચા માટે સ્થાન કે પ્રયોજન નથી માત્ર દૂકામા નજર ફેરવી નંદુશુ ઉલટા ક્રમ લઈ, પ્રથમ (૩) નકવાળા પ્રકાર જોઈએ એ વિદ્વાન લેખક આ પ્રકારમા કેટલાક ઉદાહરણો યુરોપ ખંડમાના આપેછે, હેમા મધ્ય કાળીન લેટિન, અને કોસ્મોસ (Kosmos), એસ્પેરંટો (Esperanto) વોલપુક (Volapuk) વગેરે કેવળ કૃત્રિમ ભાષાના પ્રવર્તનોની ગણના કરેછે એઓ પોતે જ કમૂલ કરેછે કે કોસ્મોસ, વોલપુક, વગેરે પ્રવર્તો નિષ્ફળ નીડયા છે એ જ

બવિષ્ય એસ્પેરેન્ડોનું પણ જોઇ સકાયછે મધ્યકાલીન લેટિન વિશે વધારે એક વાત છે કે પ્રાચીન લેટિનને જોમ અને તેમ સાદુ રૂપ આપવાનો પ્રયાસ હેમા હતો

કાંઈક એ જ પ્રકારે, ડોક્ટર આડર ભરતખડ માટે સસ્કૃતને સરલ બનાવી નવી સસ્કૃત બાપજવી, ત્હને મહાનભાષા તરીકે સ્વીકારાવવાની કક્ષના ઉપસ્થિત કરેછે પરંતુ મહારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ વૃથા પ્રયામ છે હેવી કૃત્રિમ ભાષામા સાહિત્ય ઉત્પન્ન થવાની વાત તો દૂર જ ગઈ, પણ નિત્ય-વ્યવહાર માટે અથવા તો પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર માટે કૃત્રિમ ભાષા-અને તે વળી મસ્કૃત જેવી કંઠશુ ભાષા, સાદી કર્યા છતાં પણ હેમા પૂર્વનું કંઠશુપણ આવવાનું જ તે વગેરે કાન્થુથી-સ્વીમ-રાય એ વાત જ અસંભવ છે સાહિત્ય માટે તો વળી એક તત્વ સર્વથા આરમ્ભક છે, તે એ કે તે ભાષા તે પ્રજ્ઞના જીવન જોડે જોતજોત જોઇએ નજનું તે ભાષા જીવન જ હોય, તે ભાષા આસોન્ધવાસની સાથે લોભે ગ્રહણ કરતા હોય માતાના કંથ સાથે ધાવતા હોય, ત્હારે જ તે ભાષામા સાહિત્ય પ્રગટે, ટકે, અને બવિષ્યમા વા રસાની પેઠે જીતરે મનોભાષાર, લાગણીઓ, વિચાર, ધન્યાદિતા સદ્ગમ મેદો ભાષામા પ્રગટ કરના તે વાસ્તવિક, સ્વાભાવિક ભાષાને લેઇ જ સમજે, અને તે માતૃભાષાને વિશે વિશેષ માનવજાતિની ભાષાની મૂળ ઉત્પત્તિ ગમે તે રીતે હો, પરંતુ હવે તો ભાષાઓ, કવિયોની પેઠે, સ્વાભાવિક જન્મના નિયમને વશ છે, બનાવી સકાતી નથી કૃત્રિમ ભાષા એ નામ અન્તર્વિરોધવાળું છે માટે કૃત્રિમ ભાષાઓ-પછી તે વોવાપુ-કૌસ્મોસ, એસ્પેરેન્ડો, કે સરલ સસ્કૃત કે ગમે તે હો-સર્વ નિષ્ફળ થઈ લુપ્ત થવાને જ પ્રગટ થાયછે

(૨) અકવાળા પ્રકાર માટે ડોક્ટર આડર ઉર્દુનું દૃષ્ટાન્ત ગજૂ કરેછે હિન્દી ભાષાથી આ ભાષાનો ભેદ એઓ સારી રીતે બતાવેછે ઉર્દુ અને હિન્દુસ્તાની એમ વળી બે જુદા ઝીણા ભેદ બતાવ્યા છે આ બે ભાષાઓ હેમની પૂર્વે અસ્તિત્વમા રહેલી હિન્દી ઉપર શરસી ભાષાના સસ્કાર, મિશ્રણ વગેરેથી તૈમુરના વખતથી ઉત્પન્ન થયેલી છે* શરસીનો અથ વધારે જોમા તે ઉર્દુ અને ઓછો તે હિન્દુસ્તાની પરંતુ શરસી અને હિન્દી એ બેના મિશ્રણથી ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઈ હિન્દીના સદરબજારમા હેનો જન્મ થયો, માટે ઉર્દુ (ઉર્દુ=જાવણી, Camp તે ઉપરથી) નામ પડ્યું પરંતુ એ પ્ધાનમા ગખવાનું છે કે શરસીનો કાનકમે વ્યવહારમાથી લોપ થયો, પણ હિન્દી તો અઘાપિ ઉર્દુની સાથે મમાન્તરે કાયમ રહેલી છે અને હવે હિન્દી તે બીજી પ્રાન્તીય ભાષાઓ જોડે સમકાલીન સમનવ, થઈને ગઈછે, અને એ મર્વમાથી સ્પર્ધામા મોઢ ભાષા સર્વોપરિ થઈ સમાન ભાષા (*lingua franca*)નો હક મેળવી સકેછે કે કેમ તે જોવાતું છે

*આ ભાષા વિભાગ સ્કૂલ રીતે ચાલશે હિન્દી અને ઉર્દુ એ બે હિન્દુસ્તાનીના વિભાગ તરીકે ડોક્ટર ઝીઅર્સને બતાવી છે તે વિશે સવિસ્તાર ચર્ચા આગળ ઉપર આવશે

આ રીતે આપણે (૧) અકવાળા પ્રકાર ઉપર આવિયે છિયે, અર્થાત્, બીજી ભાષાઓને કેવળ દાખી દઇ હુમ કર્યા વિના સર્વોપરિ એક ભાષા સ્પર્ધામાં આગળ પડીને આવે છે તે પ્રકાર આ વર્ષ માટે જૂના વખતમાં ગ્રીક, હાલ મલયભાષા, હાલની અરબીભાષા-ઉદાહરણ રૂપે ડોક્ટર આડર આપે છે તેમાં ભિતરવાતુ પ્રયોજન અહિં નથી માત્ર હવે આપણા આ લેખના મુખ્ય પ્રશ્નની, અત્યાર સુધીની ચર્ચાના અને અન્ય તત્ત્વોના પ્રકાશમાં, પરીક્ષા કરીશું.

તો પ્રથમ પ્રશ્ન—ભરતખંડ માટે એક ભાષા શક્ય છે ? એ માટે એક શરૂ કરી બતાવી ચૂકાઇ છે તે પછી આગળ વધિયે શક્યતા એ આપણા માનુષ્ય ઇતિહાસને માટે સભવનીયતા જોડે સમાનાર્થ ગણવાની છે બાકી અશક્ય તો જગતમાં કશું નથી પરંતુ માનવવ્યવહારમાં સભવાસભવ વડે જ સંસ્થાશક્યતાની કલના કરી સકાય છે તો આ બાબતમાં સભવ શો જણાય છે ? નવી ભાષા ઉત્પન્ન કરવી એ તો ઉપર કહ્યું તેમ અસભવનીય જ છે હેથી ભાષાઓનો ઇતિહાસ જોતા એ ટકવી જ કંઈક છે તેમાં ડોક્ટર આડરની સાદી સરકૃત તો કેવળ સભવની પાર જ રહેનારી છે હેમની એ સાદી સરકૃતના લાભમાં એઓ દેટલીક દલીલો લાવે છે, તે જરા ઝડપથી તપાસી જઈએ.

(૧) અકવાળા પ્રકાર સભાવે કે નહિ તે પરીક્ષા કરતા એઓ હાલની હિન્દુસ્તાનની દેશી ભાષાઓમાંથી કેઇ સર્વોપરિ થઇ સકે તે તપાસ કરે છે, અને ઠરાવે છે કે ટ્રાઇ દ્રાવિડ ભાષાનો વિજયી નહિ થાય, બાકીનો હિન્દુસ્તાનનો ભાગ એ દ્રાવિડ શબ્દસમૂહ સ્વીકારશે જ નહિ હેમને મતે, જે કોઇ ભાષાને માટે વિશેષ સભવ હોય તો, મરાઠી, હિન્દી કે બંગાળી હેમાંથી એક માટે સભવ છે અને હિન્દી માટે આ ત્રણેમાંથી વિશેષ દાવો કરવામાં આવ્યો છે, એ ભાષા મરાઠી તથા બંગાળી કરતા વધારે વિગ્તીર્ણ પ્રદેશમાં બોલાય છે, પરંતુ, કહે છે, માતૃભાષા તરીકે બોનનારની સંખ્યા ગણતા બંગાળીથી બીજો નબરે હિન્દી આવશે (આ હેમનું વચન જરાક શકોને સ્થાન આપનાડુ છે હિન્દી બોલનારની સંખ્યા ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ છે, ત્યારે બંગાળી બોલનારા ૪,૪૬,૨૪,૦૪૮ છે*) હિન્દી સરકૃતની સમીપ બીજી ભાષાઓ કરતા વિશેષ છે, એમ એઓ માને છે (એકે હેમાં તથ્યાશ બહુ નથી), અને એ ભાષા મહેલી અને સુન્દર છે આમ છે તોપણ હિન્દીનો વિજય એઓ અસંભવિત માને છે, અને તે માટે કાંઈક વિચારપૂર્ણ કારણ બતાવે છે, તે એકે (૧) અકવાળા પ્રકારમાં સર્વત્ર જોવામાં આવે છે કે જે લોકો સર્વોપરિ અને અગ્રણી હોય છે હેમની ભાષા સર્વોપરિ થાય છે, અને આ સિધ્ધિ હિન્દીને નથી.

ત્યારે અગ્રેજી કેમ ? એ સમાન ભાષા ના અને ? આ પ્રશ્નનો નમર પદમાં એઓ ઉત્તર આપે છે કાગણો બે બતાવે છે —

*Census of India 1901 Vol I, India Part I Report pp 346 367 પૂર્વહિન્દી અને પશ્ચિમહિન્દી બે મળીને આકડો ઉપરનો ચૂક્યો છે. રિપોર્ટના એ પત્રકમાં બહુ બહુ બતાવ્યા છે.

(૧) અંગ્રેજોનો વિનય થાતો તો હિન્દુઓને પોતાનું જ્ઞાનિત્ય, પ્રજાત્ય, તત્ત્વ પડે, અને તેમ તેઓ પ્રદી કરે નહિ.

(પ્રમગસાત્ અર્થે દલીલ ૩ આ દલીલમાં સમાનમાં (*lingua franca*)નું સ્વરૂપ માત્ર અસદા- માટે મિત્ર મિત્ર પ્રાન્તોને માધ્યમની ભાષા એ દક્ષામાંથી અંગ્રેજીને તલેક પ્રાન્તના મરં તોડેની નિત્યઅન્યાન્યાની- માનનામાં જેવી જ-ભાષા એ અર્થમાં મૂળે દેશની ભૂત્ય માયડે)

(૨) અંગ્રેજ ભાષા યુગપિરોને રહેલી પડે એમ છે, પણ હિન્દુઓ માટે એવી નથી -ને હિન્દુના માનમિત્ત રાખી રિચાન્તે અનુકૂળ નથી

(આ દલીલમાં પણ સાચાઈ નથી , અંગ્રેજ ભાષા હિન્દુઓ કેટલી નજા રીતે વાપરી મટેછે, તેના મમથં રાનાઓ તથા લેખક એ ભાષામાં હિન્દુ-ઓમાંથી થયાં છે તે રિચાગીયુ તો એ દલીલનું ત્રણ ધર્મી નમે તેમ ત્રણ *lingua franca*-સમાન ભાષા-ના મધ્યિન અર્થ અને હેતુને માટે અંગ્રેજના હાવા મુદ્દમ રસપ ઉપ- કામૂ મેગસવાની આવસ્થકતા પણ ઉત્પન્ન નથી થતી)

ત્હાર હું ?—તેપણ નહિ, એમ ડોક્ટર આડ- દાવેડે એ ભાષાથી જનનિને બદલે અધોગતિ પ્રજાની થતો બધ છે , અને દવે આ (૨) અકનો પ્રકાર આ થો, તો ત્હમાં એમ તત્ત્વ પ્રવર્તે છે કે દેશમાં પ્રવર્તમાન એ ભાષાઓનું મિશ્રણ થાય છે અને હું અધરા તો તેનું ઓછું કાગસી સ્વરૂપ હિન્દુમાની તે આખા હિન્દુમાનમાં પ્રચલિત નથી જે એ ભાષાઓનો સકર થઈ નથી ભાષા થવી મમથે, તે આર્થ અને દ્રારિડ એમ બેના મિશ્રણથી થાય અને આર્થ તે જીતનારી પ્રજા અને દ્રારિડ તે જીતાવની પ્રજા હોવાથી, ભાષાના નિઘસના દનિદાસ પ્રમાણે વ્યાકરણસ્વરૂપ દ્રારિડ અને શબ્દભગનો ભાગ આર્થ હોવો જોઈએ હાવી કાંઈ ભાષા ભગતખડમાં છે ? માત્ર એક ભાષા બહુ ભાગે હેવી છે,—તેનુય , હેમાં વ્યાકરણ દ્રારિડ છે અને શબ્દ સમૂહ વરો ભાગે સસ્કૃત છે આ ઉપગત, દ્રારિડ ભાષાઓમાં તેનુય બોનનારની મખ્યા મર્વથી વધારે છે એ કરોડ લોકો એ ભાષા બોનનાગ છે (આમ ડો. આડો કહેડે તે ઠીક , પરંતુ ભરતખડમાં એ ઠી ગણતરીમાં ? છ કરોડ હિન્દી બોનનાન, લગભગ ૪૬ કરોડ બગાળી બોનનાગ, ત્હા એ શા હિસામમાં ? અને માત્ર બોનના રની સખ્યા એ ઘેરણ મરોશો ઉપયોગી નથી) તેનુય મધુર ભાષા છે હિન્દુસ્તાનની ઇટાલિયન એમ હેને નામ મળ્યું છે માટે સસ્કૃત શબ્દસમૂહ વધારે અને વ્યાકરણ વધારે સાદુ હેવી બનાવેલી તેનુય સમ્માનભાષા ભરતખડ માટે મમથે—આમ કાગ્લો સાથે કંપના મૂકીને પોતે એ નિશે પણ હિન્દી જેવી જ સુસ્થલી બતાવે છે,—બોન નારી પ્રજાના સર્વોપરિપણનો અભાવ, એ અડચણ નડે છે

આ કાગ્લોથી (૩) અકના પ્રમર ઉપર આવી એ વિદ્વાન ડોક્ટર પોતે એક નવી સસ્કૃત ઊપખાનવાની સૂચના કરે છે એ માદી સસ્કૃતનું સ્વરૂપ દ્દશમાં એટલું જ છે કે—

(૧) એક અર્થના અનેક શબ્દોમાંથી એક જ શબ્દ સ્વીકારવો,—યોગ્ય લાગતો , જેમકે, નવન, નેત્ર, ચક્ષુસ્, વગેરેમાંથી માત્ર નેત્ર ; સૂર્ય, રવિ, હરિ, ઇત્યાદિ અનેક પર્યાયોમાંથી માત્ર સૂર્ય; શ્વાદ્, અદ્, મસ્, જસ્, ઇત્યાદિમાંથી માત્ર મસ્;—ઇત્યાદિ અને—

(૨) જેમ અને તેમ જુદા જુદા કાળ, જુદા જુદા વિભક્તિયો માટેના પ્રાતિપદિક શબ્દોના વર્ગ તે ઓછા જરી નાખના ઉદા—હૂમ્વ ઇક્ષરાન્ત નરગતિના તથા નાન્યતરગતિના શબ્દો બધા તજવા , અગ્નિ ને બદલે અગ્નલ શબ્દથી ચલવવું , વારિ ને બદલે જલ ; વિધિ ને બદલે વિધાન, સસ્કાર, રીતિ ;

તેમ જ, હૂસ્ન ઉકાગન્ત સર્વ શબ્દો તજવા , જાનુ, રિપુ, ને બદલે જૈરી વાપરવો તે જ પ્રમાણે બીજા નિયમો બનાવી, ગરીયાન્ ને બદલે ગુસ્તર, યવોયાન્ ને બદલે મયોડધર ઇત્યાદિ સ્વીકારવા,—ઇ. ઇ

એજ પ્રમાણે વિભક્તિ અને ધાતુ રૂપો વિશે કેટલીક યોજનાઓ બતાવી છે, તેમાં ઊત્તરવાની જરૂર નથી પરંતુ આ હેતુની સરલ કરેલી સરકૃતના લાભ તથા સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે એઓ બતાવેછે તે તરફ નજર દરિયે —

(૧) આ સરલ બનાવેલી સરકૃત ભાષા ધણી મહેલી અને બાષાજ્ઞાનની ખામીવાળાઓને પણ આવડી જાય હેવી છે ,

(૨) આ ભાષા વિદેશીય નહિ તેમ ચાલુ દેશી ભાષાઓમાંની પણ નહિ, પણ મ સકૃત હોવાથી, હિન્દુસ્તાનના સર્વ લોકો વગર વિશેષ સ્વીકારશે ,

(૩) આ ભાષા સ્વીકારનામા એ કારણોથી સરલતા થશે , એક તો, મર્વ ભારતવાસીઓની પાસે સરકૃત શબ્દોનું યોગ્ય ધણુ ભડાળ હોયછે, અને બીજું, ગ્રીક તથા લેટિન જેમ બોલવામા વપરાતી નથી તેમ સરકૃતનું નથી , સરકૃત બાષા હિન્દુસ્તાનમા હજી સુધી બોલાતી આવીછે, સાધારણ જનસમૂહમા તો નહિ જ તે ખરું ,

(૪) આ સરલ સરકૃતદ્વારા પ્રાચીન સરકૃતનું જ્ઞાન આપોઆપ સુગમ થવાનો માગ બિઘડશે , તેથી ભારતવાસીઓ, જે મનુ જીનન સરકૃત સાહિત્યથી જ ઓત ઓત છે તેઓ, જ્ઞાનમા વધારે બળવાન થશે , અને ભરતખંડમા રહેનારા પરદેશીઓ એ સરલ સરકૃતદ્વારા આ દેશની સાથે વધારે સમલાન અને નિકટ સખન્ધમા આવશે અને હિન્દુસ્તાનના ગૃહ સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવશે ,

(૫) આ સાદી સરકૃત શીખવાને એક વર્ષથી વધારે વખત નહિ લાગે

આ બધા લાભ, ખારીડીથી તપાસતા, સારહીન જણાય છે

(૧) ડોક્ટર થાડર ધારે છે તેમ એ નવી ભાષા યાદ પણ રીતે સ્તેની નથી સરકૂત કરતાં સ્હેલી એટલું જ છે ; પરંતુ ભગતખડના મામાન્ય વર્ગને તેમજ શિક્ષિતામાંથી ધણા ભાગને સ્હેલી નથી જ થવાની વાસ્તવિક મગ્ય વખતે થશે પરંતુ વ્યાકરણ તો મર્યાદા કઠણ જ ગટેવાનું સરલ કર્યા પછી પણ જે અર્થ આ નવી ભાષામાં રહે છે તે આખરે તો સરકૂત કબજી કમિતાવાળા અને શ્રમસાધ્ય જ રહે છે, અને આજ દેશી ભાષાઓની સગવડાથી તો અતિ દૂર જ રહેનારો છે સરકૂત ભાષામાંના વિષય સ્વરૂપને આભાવિક રીતે ઘસારા પેઠાવાડી વગેરે અનેક પ્રકારે મુગમતાને પ્રવેશ આપનારા જે જાણે એ પ્રાકૃતભાષાઓ તથા હાલની દેશી ભાષાઓ ઉત્પન્ન કરી છે, તે જાણતી ગતિની સ્થાને જવાની કૃતિ જ આ નવીન યોજનામાં થાય છે ; કેમકે એકદમ દૂરકો મારીને પાછો સરકૂત પદ્ધતિનો આશ્રય લગવો પડે છે

જરાક સ્પષ્ટતા કમિયે મમૂત ભાષાનું સ્વરૂપ Synthetic—સમસ્તપદ્ધતિનું—હવું, અર્થાત્ હેમાં પ્રકૃતિની માથે જોડનાર પ્રત્યય મૂળ પૂર્ણ અર્થના શબ્દ હોય ઘસારા જમ નત્યમ રૂપે મલમ થઇ જાય છે આથી વિપરીત વ્યાપાર analytic—વ્યસ્તપદ્ધતિ નો છે અસવ જે ભાગને મધ્યદેશ હોતા હતા ત્યાં પ્રવર્તતી હાલની દેશી ભાષાઓ તે આંતરમંડળની ભાષાઓ, અને હેની આસપાસના અમુક પ્રદેશની દેશી ભાષાઓ તે બાહ્યમંડળની ભાષાઓ, એમ વિભાગ પાડીને ડોક્ટર ગ્રીન્સ્ટન* બતાવે છે કે આંતરમંડળની ભાષાઓ વ્યસ્તપદ્ધતિ ગ્રામરનારી છે, અને (ગુજરાતી શિવાય ખાડીની) બાહ્યમંડળની ભાષાઓ સમસ્તપદ્ધતિ આદરનારી છે હેમાં નળી મૂળ સમસ્ત પદ્ધતિની હોય પછી વ્યસ્તપદ્ધતિમાં સક્રમણ કરી વળી પાછી સમસ્તપદ્ધતિમાં પ્રવેશ કરનારી ટ્રેલીક છે તે એટલે સૂધી કે ક્રિયાપદોના રૂપોમાં તો પુરુષ વાચક સર્વનામો enclitic દશા એટલે સમ્મિલિત દશા પામીને વિલીન થઇ જાય છે અને ક્રિયા પદના રૂપોનો પુરુષ સ્વયંનારા ચિહ્ન થઇને જ રહે છે હવે આ સર્વ ક્રમમાં ધ્યાન રાખવા જેવી વાત એ છે કે સમસ્તપદ્ધતિમાં જતા પણ પ્રત્યયોના ક્ષીણ રૂપમાં શબ્દો જાય છે તે ક્ષીણ રૂપો તે શબ્દો નવા જ ઉત્પન્ન થયેલા છે, મૂળ સરકૂત વગેરે માથી પ્રાપ્ત થયેલા ખરા, પણ સરકૂતમાં તે પ્રત્યયને માટે વપરાનારા નહિ, તેથી તે રીતનો નિયમ પ્રાપ્તનારા પણ નહિ આ રીતે હાલની દેશી ભાષામાં સ્વરૂપ બધારણું

*Census of India 1901 Vol I—India Part I Report, Chap VII Language, p 299 paras 490-493

†Enclitic=Attached to and dependent on = preceding word in stress and accent as *ge* in Greek and *que* in Latin Such words give up their own accent and generally change that of the word to which they are attached આ અક્ષરે ને માટે છે તે અક્ષરે પ્રત્યયના અર્થના ગાણપણને હેતુને શબ્દ વપરાયો છે

સ્વાભાવિક નિયમને અનુસરીને અને ભાષાના જીવનતત્ત્વને અનુકૂળ રીતે આ પદ્ધતિયો સ્વીકાર્યે ગઇ છે તે પ્રકારને હોબ પમાડીને, ભાષાની પ્રકૃતિની રહામે ગતિ કરીને, ડો. આડગની યોજના એકદમ ફલંગ મારીને મૂળ સસ્કૃતની જ સમસ્તપદ્ધતિ ઉપર રચના રચેછે તે ચાલુ દેશીભાષાથી પરિચિત લોકોને અનુકૂળ ના હોઇ કઠણપણે આમ ઉત્પન્ન થાયછે અર્થાત્ આ નવીન ભાષા સ્વાભાવિક ઉત્ક્રાન્તિ (natural evolution) ના તત્ત્વને અનુસરતી નથી, કેમકે એક રીતે કૃત્રિમ રચના જ આવેછે.

આ કઠણપણામા ઉમેરો વળી એ થાયછે કે વ્યાકરણના નિયમો શીખી રૂપો સાધવાનો માર્ગ આ યોજનામા નથી રાખ્યો, પણ કેવળ તૈયાર રૂપો ગોખી કાઢવાં એમ રાખ્યું છે, કેમકે ૫૦ નિયમિત રૂપના ક્રિયાપદો માટે તો ધાતુ અને પ્રત્યયની સકલના નિયમ પ્રમાણે કરવાની આ પદ્ધતિમા છે, પણ બાકી ૨૦૦ અનિયમિત રૂપના ક્રિયાપદોના આઠ આઠ રૂપ—એટલે ૧૬૦૦ રૂપ એકદર—માત્ર ગોખી કાઢવાના છે એ વિદ્વાન કહેછે અગ્રેજીમા ૨૨૦ અનિયમિત રૂપના ક્રિયાપદોના જુદા જુદા રૂપો ગોખીને શીખાય છે તો આ શામાટે ના થાય ? પરંતુ આ હેમનું વચન કાંઈક આશ્ચર્ય મૂક આપણને બતાવનારુ છે અગ્રેજી શીખનામા આ સ્થિતિ અને આ ક્રમનું સેવન આપણે તો હજી સૂધી કર્યું નથી ડોક્ટર આડર જર્મન જણાય છે, અને પોતે જર્મન લોકોની અભ્યાસ પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ જ જોતા હોય એમ લાગેછે પરંતુ જર્મન ઉધોગીપણાને જે સુસાધ્ય છે તે હિન્દુસ્તાનના લોકોને, અને તે સમાન ભાષાને માટે અપેક્ષિત સાધારણ વર્ગના લોકોને તો, અસાધ્યજ બનશે

(૨) સસ્કૃત ભાષા આ દેશની હોનાથી ભરતખંડના લોકો વગર વિશેષ આ સરલ સસ્કૃત સ્વીકારશે એ આશા રાખનામા, પારસી, મુસલમાન, ઇત્યાદિ વર્ગનું કેવળ વિસ્મરણ થાયછે એ લોકોને મન સસ્કૃત તે કેવળ વિદેશી ભાષા જ છે તેમ જ એ લોકો કને સસ્કૃત શખ્તનું બડોળ છે એ લાભ પણ એ વર્ગ માટે લાગૂ નહિ પડે વળી હિન્દુઓમા પણ મ્હાડું મંડળ સસ્કૃતથી અસ્પૃશ્ય જ છે તે ભૂલુ ના જોઇયે

(૩) સસ્કૃત ભાષા હિન્દુસ્તાનમા હજી બોલાય છે—એ ફલીલ બહુ યક ભરેલી છે શાસ્ત્રી લોકો, બનારસમા પણ પડિત વર્ગ, અને મદરાસમા કાંઈક વિશેષ ભાગે, આ ભાષા બોલાવ છે એ ખરું, પરંતુ એ જીવત ભાષાને રૂપે નહિ જ, મૃત ભાષા જ છે, એ વાત બૂલી જવાતી જણાય છે

(ક) ઇ સ ૧૮૦૧ના વસતિ પત્રકમા આમા ભરતખંડમા ૭૧૬ જણ સસ્કૃત (પોતાની ભાષા તરીકે) બોલનારાની નોંધ થયેલી છે,*—તે સ્થિતિથી આ મદારાચનને બાધ આવે એમ નથી કેમકે એ કેવળ અપવાદરૂપ સ્થિતિ છે અને ૨૯ કરોડ ઉપગતની વસતિમા ૭૧૬ જણ તે મહાસાગરમા બિન્દુ સમાન છે તેમજ એ બોલનારા વિશે વધારે માહિતી મળે તો કાંઈ પ્રકાર જુદો પડે તોપણ આટલા ઉપરથી સસ્કૃતભાષા જીવતભાષા તો નહિ જ જણાય

*Census of India 1901 Vol I—A Part II—Tables, Table X Part III p 174—

ત્યાં આ પ્રમાણે સ્થાન વિસ્તાર છે :—

વિભાગ.	પુરુષ.	સ્ત્રી.	કુલ.
બલુચિસ્તાન.	૨	૦	૨
મદરાસ.	૩૧૫	૨૨૬	૫૪૧
કાશ્મીર.	૯	૦	૯
મદરાસ સંસ્થાનો (ત્રાવણકોર).	૯	૬	૧૫
મહિસર.	૧૦૫	૪૪	૧૪૯
કુલ.	૪૪૦	૨૭૬	૭૧૬

મદરાસ અને મહિસરમાં જ મુખ્ય સંખ્યા છે એ આ ઉપરથી જણાશે.

'(૪)-(૫). આ કારણોથી આ ભાષા અસંભવિત લાગે છે એટલે નં. ૪ વાળો લાભ નિરાધાર જ થાય છે ; અને નં. ૫ વાળો લાભ પણ નિષ્ફળ બનશે. તેમ આ સરલ સંસ્કૃતમાં શબ્દસમૂહના વૃક્ષના ડાળાં પાંદડાં કાપી નાંખ્યાથી તેમ જ વ્યાકરણનાં રૂપાન્તરોની કાપકૂપ કર્યાથી આ નવી ભાષાના શુદ્ધ વૃક્ષ ઉપર સાહિત્યનાં ફળોનું તો કદી પણ દર્શન ના થવાનું.

આમ આ નવી ભાષાનો અસંભવ જોયો. અને એકદમ કહી જ દઇશું કે કોઇ પણ કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કરેલી ભાષા સજીવન રૂપે પ્રયત્ને એ વાતની સ્વરૂપાસિદ્ધતાને લીધે એ પ્રકારના પ્રયાસમાં કાલ અને શ્રમનો વૃથા હ્રય કરવો એ અનિષ્ટ જ છે.

સમાન ભાષાની ઉત્પત્તિના ત્રણ પ્રકારમાંથી (૩) અંકવાળો પ્રકાર જેમ અસંભવિત છે, તેમ (૨) અંકવાળો પ્રકાર ચિન્તકોના દર્શનથી અતીત છે. ચાલુ ભાષાઓમાંથી કેઈ બેનો સંયોગ થશે અને તે ઉપરથી કેઈ ભાષા ઉત્પન્ન થશે એ ભવિષ્ય જોડું મનુષ્ય શક્તિથી જેમ ખંદાર છે, તેમ આ પ્રકારની ચર્ચા માટે નિષ્પ્રયોજન છે. આ સંબન્ધે કદી તર્કને છૂટ આપી ભવિષ્યની કલ્પના કરાય, પરંતુ ભરતખંડ માટે સમાન ભાષાનો પ્રશ્ન, તર્કની કક્ષાની ખંદાર હોઈ, વ્યવહાર યોજનાના સભ્યમાં દાખલ કરવાનો અર્થિ' તો પ્રયાસ છે.

માટે (૧) અંકવાળો પ્રકાર જ બાકી રહ્યો. અલખત, હામાં પણ સ્પર્ધા કરનારી અનેક ભાષાઓમાંથી એક વિજય મેળવી મમાનભાષા થાય એ સ્વાભાવિક બળોને અધીન વાત જ છે, આપણી કૃતિને તાજે નથી, અને એટલે અંશે તર્ક મેળ ભવિષ્ય જોવાનો પ્રકાર જ થાય છે. પરંતુ અહિં (૨) અંકવાળો પ્રકાર કરતાં કાંઈક વધારે દૃઢ ભૂમિ ઉપર આપણે પગ છે. પેલામાં જે ભાષાઓના સંયોગનો સંભવ, અને તેથી ફલિત થતી નવી ભાષાની અગ્રાતતા, એ અંશોથી અત્યન્ત અનિશ્ચિતતાના કળણમાં બિનરી પડાય એમ ભય છે, અહિં તો જમાનાનાં ચિહ્ન વગેરે ઉપર લક્ષ મૂકી એક જ ભાષા માટે સંભવપરીક્ષા કરવાની છે તેથી કાંઈક સ્થિર પાયા ઉપર ધમારત ચલવા

જેવું છે ખરું આ સર્વ વાત ધ્યાનમાં લેતા હિન્દી અને અંગ્રેજી એ મે ભાષાઓ વચ્ચે પ્રથમ આવીને રોકાઈ રહેશે એમ લાગે છે, —પણ જો પ્રથમ એ વાત ખરી હોય કે આખા ભરતખંડ માટે એક ભાષા શક્ય છે તો માટે આ પ્રથમ હાલ કાણુવાર મુલ તરી રાખી એ શક્યતાને અગે ખીજી સ્થિતિયોના પિચાર કરિય એક સ્થિતિ તો પ્રથમ જ આપણે જોઈ ચૂક્યા છિયે, તે એ કે ભરતખંડ તે દેશ નહિ પણ અનેક દેશો—બિન્ન બિન્ન જનત, સાહિત્યચેતન્યની સ્ફુર્તિવાળી ભાષાઓવાળા દેશો—નો સમૂહ છે આ સ્થિતિ આ કાળમાં જ છે એમ નથી અતિ નાચીન સમપથી ભરત ખંડની સ્થિતિ—રાજકીય તેમજ ભાષા વ્યવહાર, ઇત્યાદિ સંબંધે—આ નદરની જ હતી સસ્કૃત ભાષા બોલનારા આર્યોએ આવીને સસ્કૃતને નવેસ પમાડ્યો તે કાળમાં પણ સસ્કૃત સર્વવ્યાપિની ના થઈ સફી, અને સસ્કૃત ભાષા તે બોલાતી જનત ભાષા તરીકે પ્રબળ રીતે વ્યાપી હતી તે સમયે પણ તેની સાથે સાથે જ બિન્ન બિન્ન નાકૃતો પણ પૂર જોગમાં પ્રચરિત હતી આ મામ્મથી જોતા હાલના કાળમાં પણ ગમે તે એક ભાષા સર્વોપરિ ખનશે તો પણ હેનું કાર્ય નિયન્ત્રિત નદેશમાં સમાપ્ત રહીને નાન્ત પ્રાન્તની સ્વતન્ત્ર ભાષાઓ પોતપોતાની ખીનવણીમાં પ્રગટ જ રહેશે એમ જણાય છે આ કારણથી પણ ભરતખંડ માટે એક ભાષા હોવાને ઐતિહાસિક અસંભવનો બાધ જણાય છે

[1] બા અબાલાલભાઈએ આ પ્રથમ વિશે પ્રસંગવચ્ચાત વિચારે જણાવ્યા છે તે બહુજ ધ્યાન આપવા લાયક અને ગમ્બીર ચિન્તનનું ફળ હોય હેવા જણાય છે શુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના હીરક મહોતસવ નસગે એઓએ પ્રમુખ સ્થાનથી આપેલા બહુ વિચારપૂર્ણ અને ઉપયોગી, બાપણુ તરફ વળતા નીચેના વચનો નજરે પડે છે —

“ હાલ ફટલાક હેલુ માનેછે કે દેશનું ઐક્ય વધારવાના અર્થે એક જ ભાષા કરવી જોઈયે હવે જો એક જ ભાષા થાય તો કા તો અંગ્રેજી થાય કે હિન્દી થાય પણ શુજરાતીને કાઈ આશા નથી કદાપિ એમ કહેવામાં આવશે કે આપણે તો કરિયે છિયે તે કર્યા કરો પછી જે થાય તે ખરું, પણ હાલ મન રાખવું ઘટારત નથી જો એ વાત નક્કી જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની જ નથી તો પછી બર્થ કાળ ને શ્રમ શુ કામ ખરચવું ? હવે મહારી જાતના નામ વિચાર આપના આગળ આ સળન્ધમાં મૂકવું હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય થાય એ મહારા મનનો ઊડો મનોરથ છે તેમ ખીજને પણ હશે જ પણ એ ઐક્ય સામ્રાજ્ય સ્વરૂપનું (federal union) થવું જોઈએ ને તેવું જ થવું ઇછે છે, ને તેવું જ થવું શક્ય છે એમ હું ધારુ છું બધો દેશ સર્વ રીતે ગોક થાય એમ સૈકા કે બે સૈકામાં બને એમ હું ધારતો નથી જે ઐક્ય યશે તે સામ્રાજ્યસ્વરૂપનું યશે એટલે જગાળ હિન્દુસ્તાન, શુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તૈલગ વગેરે જુદા જુદા ખડો એક સપથી જોડશે હાવી

સ્થિતિ થાય તો દરેક મુખ્ય ભાષા ને તેનું સાહિત્ય અવિકલ રહેશે એ વાત ખરી છે કે જેમ જેમ સંપ ને એકતા વધશે તેમ તેમ દેશની બધી ભાષાઓ પાસે પાસે આવતી જશે. પ્રત્યેક ભાગના જે લોક છે તેમના ગુણ લક્ષણ ધીમે ધીમે મળતાં જશે. પણ લાંબામાં લાંબી નજર કરતાં પણ ગુજરાતી, પંજાબી, દક્ષણી, બંગાળી, હિન્દુસ્તાની, તૈલંગી, એ બધા સર્વ રીતે એક થાય હોવો ઇચ્છા નો આવવાનો હશે તો તે ઘણા દૂર છે એમ હું માનું છું. હાલ અમેરિકામાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુદી જુદી ભાષાવાળી પ્રજાઓ ભેગી રહેછે તેમ અન્ને બનવું વધારે સંભવિત છે. ”

આ ગમ્भीર ચિન્તાન કરી જીવનવેલા વિચારોમાં વખતે કાંઈ ગૌણ વાતોમાં મત ભેદને સ્થાન હશે. પરંતુ હામાં સમાવલા સમગ્ર દર્શન સ્થાને વાંધા ભાગ્યે લખ સકાશે. હામાંના રાજકીય બિબિધદર્શન વિશે ખાતરીથી બોલતાં વિચાર પડે છે ; પરંતુ ભરતખંડ માટે એક ભાષાનો અસંભવ આ વિચારોમાં અર્ક રૂપે બતાવી દીધો છે તે ઉપર સુરોએ મનન કરવાની જરૂર છે

સંભવ પરીક્ષાનું બીજી રીતે તોલન કરિયે. હાલ યુરોપખંડમાં ભાષાઓના જીવનનું વલણ શી રીતનું છે તે ઉપર નજર નાંખિયે. એ ૧૯૦૯ના Fortnightly Review માં એક લેખ આવેલો છે તેમાંથી નીચેનો ઉતારો આપણને કાંઈક વિચાર કરાવે છે :—

dumb centuries has become a power in European literature, to Russia Europe owes its greatest school of modern fiction”*

આ ઉતારા ઉપરથી જણાશે કે યુરોપખંડમાં એક સૈકાથી દેશ દેશની ભાષાનું સ્વતંત્ર સાહિત્યમય બધારણુ થવાનું વલણ શરૂ થયેલું છે અને હેતુ પ્રાપ્ત્ય ચાલુ છે. અલખત એટલા જ ઉપરથી એમ અવશ્ય દર્શિત ના થાય કે સર્વત્ર તે જ પ્રકારનું પરિણામ ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ આ શુભ હેતુ છે કે પૃથ્વીના દૂર દૂરના ભાગ અન્યોન્ય સાથે નિકટ સંબંધમાં જોવામાં આવે છે, અને તેથી બહેપાર, ઝાનપ્રતીક બળો સાંસારિક ઇતિહાસ ઉપર અસર કરનારા તરવો, તેમ જ ભાષા તથા સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ, એ સર્વ પ્રદેશમાં અન્યોન્ય ઉપર સંબળ અસર થવાના સમય વધે જાય છે. વચમાં આવેલી જડ જમીનથી એક બીજાથી છૂટા પડેલા અરોવરોમાં એકના જગ્ય પ્રવાહના સમ્બલનો ખીજાના સમ્બલને કશી અસર ના કરી શકે પરંતુ જુઓળ ઉપર એક ધારા રીતે પથરાઈ રહેવા સાગરના અભિન્ન પ્રવાહમાં એક ભાગમાં ચતા પ્રવાહોનું બળ અન્ય ભાગ ઉપર ઝડપથી તે જ પ્રકારની ગતિ આપ્યા રિના ના રહેવાનું એ જ પ્રકારનો મૂલનિયમ ભાષાના વિકાસ નેના સર્વ પ્રકારોમાં પ્રવર્તે એ સમવનીય છે. આ કારણથી ભરતખંડમાં પણ ઉપર વર્ણવેલી યુરોપખંડની સ્થિતિ ભાષા વિકાસને સંબંધે પ્રગટ થાય એ જ વધારે સુસંભવિત છે. માત્ર એટલું જ કે ત્યાં સો વરસ ઉપર તો આદિ ૨૫—૪૦ વરસ ઉપરથી હેવો ક્રમ શરૂ થયો હોય અને ચારે બાજુ નજર કરીશું તો સ્થિતિ કાંઈક હેવી જ જણાશે. શુભરાત, મહારાષ્ટ્ર બંગાળ, છત્તાદિ સર્વ ઠેકાણે પોતપોતાના સાહિત્યની ખિલવણી વધારવાના પ્રયાસો જોસજોર કહારનાએ શરૂ થયા છે, સાહિત્ય પરિપક્વ પોતપોતાની ભરવા લાગ્યા છે, પોતાના સાહિત્યમાં પાશ્ચાત્ય સાહિત્યના નવા રૂઝ પ્રવાહે અપૂર્વ ઉજાગા પ્રગટ કર્યા છે. આમ સર્વત્ર સ્થિતિ છે ત્યાં બધી ભાષાઓના સ્વતંત્ર સ્વરૂપને દાખી નાખનારી આખા ખંડ માટે એક ભાષાની પ્રવૃત્તિ કેવળ વર્તમાન કાળના બળોની સાથે વિરોધમાં જ આવે.

વખતે શરૂ કરેલ ઉત્પન્ન થશે કે પાછલા સો વર્ષથી યુરોપખંડમાં આ ભાષાઓના સંબંધમાં વ્યક્તિનિકાસ (Individualism) પ્રગટ થયો છે, છતાં Volapuk અને Esperanto (વોલાપુક અને એસ્પેરેન્ટો) જેવી સમાનભાષાના પ્રયાસ એ જ સમયમાં કેમ થયા? અને ઠેકઠેર આડર ઉપર કહેલા ભાષણમાં કહે છે, એસ્પેરેન્ટો પશ્ચિમ જુઓળમાં જોરથી વિસ્તાર પામવા લાગી છે અને ભવિષ્યમાં મધ્યકાલીન લાટિનના જેવો વિસ્તાર મેળવશે, ત્યારે કેમ? આ વિરોધનું સમાધાન કાઢ છે—છે પ્રથમ તો એ જ કે એસ્પેરેન્ટો માટે જોયેલું ભવિષ્ય આ બલે હો, પણ મ્હારી આપ મતિ પ્રમાણે ભાષાની કૃત્રિમતા તે જ ભાષાના સ્થાયિત્વને વિરોધી જીજ્ઞાસાનંતરે રાખે છે, અને જે દેશ વોલાપુક વગેરે કૃત્રિમ ભાષાઓની ચર્ચા તે એસ્પેરેન્ટોની થવાની આ સાહસ જેવા

*“ Our Insularism ”—Address delivered to the Modern Languages Association in Oxford, in January 1909, by H. A. L. Fisher.

વચન માટે કારણો દૂધમાં જતાનવાં પડશે કોઈ પણ નહીં ભાષા બરોબર રીખવા માટે તે ભાષા બોલનારી પ્રજામાં વામ કર્ણથી સુગમતા વિશેષ થાય છે, જે માત્ર પુસ્તકોના કે ગુરુમુખના સાધનથી બનવું કઠણ છે તેમ જ કોઈ પણ ભાષાનો મારો વિકાસ થતા માટે તે ભાષા બોલનારી પ્રજા પ્રથમ પાયા ઉપેક્ષે તેના હોને ખીલવવાના પ્રયાસ થઈ સકશે. આમ ભાષાના જીવન માટે આ બોલનારી-જીવનન્યસહારમાં બોલનારી-પ્રજા, એ પ્રથમ આવશ્યક વસ્તુ છે અને વોલાપુક, એસ્પેરેન્ટો, વગેરે જેવી બનાવગી ભાષામાં તે એ પાથો જ અસ્તિત્વમાં નથી, હેમાં તે પ્રથમ ભાષા અને પછી ભાષા બોલનારો મદદ નવું ક્રિપત્ત કરવાનું (સામાજિક પ્રજા નહિ પણ કૃત્રિમ મદદ) - એમ putting the cart before the horse (આગળ ગાડું અને પાછળ બગલ જોડવા) જેવું થાય છે આ કારણથી બનાવગી ભાષાઓ વિકાસ પામતી નથી અને જીવનધર્મ બળવતી નથી, અને તેથી અને મરણ પામે છે જીવન અને વિકાસનું અવરૂપ જ એ છે કે જેવું જીવન અને વિકાસ થાય છે તેને પોપણ અને ઉછેરની જરૂર છે કોઈ છોડને પાણી, ખાતર, વગેરેનું પોપણ અને ખેતીને લાવકની સમાજની ઉછેર મળે છે ત્યારે કાલક્રમે એ વિકાસ પામે છે ને શૂલ કળ આપનારુ વક્ષ બને છે, નહિ તો તે છોડ સુ કાષ્ટ જઈ મરી જાય છે ગ્રાણીવર્ગમાં પણ બોગક અને ઉછેરની મહાગ હોય તો જ બાળકના અગો વિકાસ પામી સખળ મનુષ્ય થાય છે, નહિ તો ક્ષીણ થઈ મરણ પામે છે આ નિયમ ભાષા-એતનમય ભાષા-ને પણ લાગૂ છે * ભાષાના પોપણ અને ઉછેરને માટે સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓ અને હેવા બીજા બુદ્ધિવ્યાપારના મચલનો આવશ્યક છે, અને તે જીવન વ્યાપારમાં વપરાતી ભાષાને વિશે જ શક્ય છે, બનાવગી ભાષામાં એ સંભવે નહિ * સાહિત્યના પોપણાદિકથી જ ભાષાનું જીવન અને વિકાસ સધાય છે કૃત્રિમ ભાષાઓનું અન્ત સ્વરૂપ જ આ વ્યાપારને વિરોધી છે, અને તેથી એ ભાષાઓની કૃત્રિમતામાં જ નાશના બીજ અન્તર્ગત રહેવા છે એમ મહારુ માનવું છે

પરંતુ આ વાદમ્બરત બવિષ્યદર્શન બાજુ ઉપર મુક્ત પણ ઉપર દેખાડેલો વિરોધ તે વિરોધાભાસ છે વોલાપુક, એસ્પેરેન્ટો, ઇત્યાદિ બનાવગી ભાષાઓનું પ્રયોજન વિચારીશું તો ઘણું સકુચિત છે, જુદી જુદી ભાષા બોલનારી પ્રજાઓમાં બહેપાર વગેરે મબન્ધને સરલ બનાવવા માટે એક બીજાથી સમગ્ર્ય હેની સમાન બોલી (ભાષા નહિ પણ બોલી) ઉત્પન્ન કરવી એ જ હેવા પ્રયાગોનો પ્રવૃત્તિહેતુ છે સાહિત્યનું જીવન પ્રેરનાર સધિરપ્રવાહ એ પ્રયાસોના ઉદ્દેશ અને સામર્થ્યની બહાર જ છે† અને હમણાં કે

* કચ્છી, કોકણી ઇત્યાદિ માત્ર બજાર અને ઘરના વ્યવહારની બોલીઓ આ કારણથી જ સાહિત્યજીવનને સખન્ધે મરણ પામેલા જેવી જ છે આમ બોલાતી ભાષાને વિશે છે તો બનાવગી ભાષાને વિશે તો સવિશેષ આ નિયમનું બળ અસર કરવાનું હેમાં તે એ ભાષાના અસ્તિત્વને જ ધક્કો લાગવાનો

† એસ્પેરેન્ટોમાં કાલ્ય કરવાના પ્રયત્ન કવચિત્ જણ્યામાં થયા છે પરંતુ એ તદ્દન પિરલ હોઈ સાહિત્યના સ્થાયી જીવનની કોટિમાં નહિ જ આવે તેમ જ એ પ્રયાસ સફળ થયા બાબત સંશય છે.

હેલા ભાષાઓના વ્યક્તિવિકાસના વ્યાપારમાં તે સહિત્યના જીવનથી જીવત ભાષાઓનો પ્રવેશ છે અર્થાત્ આ વ્યક્તિવિકાસથી અસ્પૃશ્ઠ રહી, અને હેને સ્પર્શ ન કરીને જ, વોલાયુક, એસ્પેરેન્ટો વગેરે જેવા પવનો ધર્મા કરેછે

આ સ્વરૂપનું જરાક વધારે જિંદુ દર્શન કરતા જણાશે કે આ વિષયમાં બધા ભ્રમ-નું મૂળ એક જ છે, સમાનભાષા (lingua franca) અને એકભાષા એ બે ભિન્ન અર્થ અને પ્રયોજનના વચનો વચ્ચે ગેરવાજબી એકતા કરી નાખ્યાથી બધો ઝઘડો ઉત્પન્ન થયો છે, અને બધા અનર્થનું મૂળ ત્યાં જ છે એ ભ્રમને લીધે જ હિન્દી ને ભરતખંડની એક ભાષા બનાવવાના મોહને વશ થઈ, હું આરંભમાં ઇશારા કરી ગયો છું તેમ, કેટલાક આ બાબતના અતિભક્તો નિત્યવ્યવહારમાં, ઘરમાં, મિત્રો જોડે સમાવણીમાં, સર્વત્ર સર્વદા હિન્દીજ બોલવાનો ક્રમ કરતા જાણ્યા છે, અથવા તેમ ક-રવાની હકતા અને આગ્રહ તો તેઓ બતાવે જ છે દેશમાં સંજ્ઞીય હેતુથી ઐશ્વ્ય કરવું એ ઉદ્દેશ ઉપર લક્ષ રાખીને જ આ રીતની આ વિષયમાં પ્રવૃત્તિ છે અને તે સમાન ભાષાથી નહિ પણ એક ભાષાથી જ સુસાધ્ય છે એમ એ લોકોનો હેતુ સ્પષ્ટ છે આ પ્રશ્ન તરફ આ લોકોની આ પ્રકારની વૃત્તિ છે એ મ્હારી કલ્પના જ છે એમ નથી ઘણા લોકોનો અનુભવ આ મ્હારા અવલોકનને પુષ્ટિ આપશે દિ બ અ-બાલાલભાઈનો અનુભવ પણ એમ જ છે એ હેમના પાછળ ઉતારેલા વચનોમાં સ્પષ્ટ જણાય છે “ દેશનું ઐશ્વ્ય વધારવા માટે *એક જ ભાષા કન્વી જોઈએ” - એમ કેટલાક માને છે, એમ હેમણે તે સ્થળે કહ્યું છે અને એ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું હોય, “એ વાત નક્કી જ હોય કે આ (શુજરાતી) ભાષા રહેવાની જ નથીતો પછી બીજા કાળ ને શ્રમ શુ કામ ખરચવું? એ વિચારથી એઓ પ્રશ્ન ઉભો કરે છે કે શુજરાત વર્તિકુલર સોસા-ઈની જેવા મડળોએ પોતાનો શ્રમ હવે બધ કરવો કે જરી રાખવો આ સર્વ ઇશારા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે સમાન ભાષા નહિ પણ એક ભાષાની જ સિદ્ધિ ઉપર કહેલા ભોગે લક્ષ્યરૂપ ગણે છે એમ દિ બ અંબાવાલભાઈના અવલોકનમાં પણ આ યુ છે પોતાનો મત તો અલગત હોવો નથી જ

એટલું જ નહિ ‘પણ પાછળ કહેલા કે આરંભમાં ખાલસુમાં ‘પણ સમાનભાષા માટેની જ અર્થા ભાષણનો વિષય હતા, એ વિદ્વાન પણ આ પ્રકારના ભ્રમમાં પડી ગયાછે. Lingua franca નું લક્ષણ એઓએ યથાર્થ આપ્યું છે કે-દરેક જણ રોજ બોલે તે ભાષા નહિ, પરંતુ અનેક ભાષાઓવાળા દેશમાં ઘણા લોકોએ અથવા તો શિક્ષિત લોકોએ જે ભાષા જાણવી જોઈએ તે ભાષા આ માત્ર સમાન ભાષાનું લક્ષણ છે, -જેથી પોતપોતાની ભાષાઓ કષ્ટમ રહી પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે વ્યવહાર સાધવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય આમ છતાં, પાછળ હું ઉતારો કરી ગયો છું તેમ, અંગ્રેજ સમાન ભાષા થવી સમયે કે નહિ એ રાજનો વિચાર કરતા એ વાતની શક્યતા વિરુદ્ધ કારણ આપતા એ વિદ્વાનથી બોલાઈ જાય છે કે — ‘ First because it would mean that the Hindus have resolved to renounce their national

*આ શબ્દો મ્હોટા ટાઇપમાં મ્હેં ધ્યાન ખેંચવાને મૂક્યા છે

lity ; and that they are not likely to ever do. " પરંતુ આ સંભવ સમાન ભાષા તરીકે અંગ્રેજીને સ્વીકારવાથી આવે ન નહિ ; વસ્તુસ્થિતિ ન જુલો, — હાલ અંગ્રેજી ભાષા હિન્દુઓમાં જોડાઈને પ્રચલિત થતાં પોતાનું પ્રભુત્વ, હિન્દુ સ્વરૂપ, કાંઈ તમયું નથી. એ સંભવ તો સમાન ભાષા તરીકે નહિ, પણ એક ભાષા તરીકે નિત્ય જીવનની, સંસારની, ભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં ન સમાયશે છે. આ સ્થળે આ એક ભાષાના પ્રયાસનું સ્વરૂપ પકડાઈ જાય છે. ડૉ. આડરના ભાષણમાં આ સમાન ભાષાના હેતુ અને મર્યાદાનું વિસ્તરણ બીજા એક બે સ્થળમાં પણ થયેલું જણાય છે. સમાન ભાષા તરીકે અંગ્રેજી તથા હિન્દુસ્તાનીની સંભવપરીક્ષા કરતાં અંગ્રેજી માટે એવો કહે છે, — એ ભાષાની સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપાર, વિચાર, લાગણી વગેરે દર્શાવવાની શક્તિ હિન્દુઓને અસાધ્ય છે ; — પરંતુ આ શબ્દ *lingua franca* માટે જોડાઈ ન નહિ. હિન્દુસ્તાની સ્વીકાર્યાથી ઉત્પત્તિ નહિ પણ અધોગતિ દેશની યશો એમ બધ એવો બતાવે છે. પણ સંકુચિત હેતુવાળી સમાન ભાષા માટે એ સાધકતાનો પ્રશ્ન ન શું કામ ઉત્પન્ન થાય ? સમાનભાષાને એકભાષાની જોડે ગૂંચવી દેવાથી ન આ બ્રમ થયા છે.

આમ સ્ફારે, એક ભાષા એ તો ભરતખંડ માટે સંભવ અને શક્યતાની બહારની ન વાત છે તો પાછળ જે તપાસ આપણે કરવાની પડતી મૂકી — અંગ્રેજી ને હિન્દી બેમાંની કેમ ભાષા ભરતખંડની એક ભાષા થશે, — તે અન્વેષણ કરવાની — એક ભાષા માટે તો — જરૂર ન રહેતી નથી. પરંતુ સમાનભાષા, *lingua franca*, તરીકે કેમ ભાષા સંભવિત છે અને લેવી એ સ્વરૂપમાં પ્રશ્નને ફરવી નાંખીએ તો વિચાર ચલવવાને બાધ નથી. પાછળ કહ્યું તેમ એ સ્વરૂપે પણ અંગ્રેજી કે હિન્દી એ બેમાંથી એકને વિશે સંભવ વધારે મદદ કરે એમ લાગે છે એક ભાષા તરીકે પણ સંભવ આ બે ભાષા વચ્ચે ન હિ. બ. અંબાલાલભાઈએ પણ (પાછળના ઉત્તરમાં) બતાવ્યો છે. તો સમાનભાષા માટે તો સવિશેષ એમ બનશે. કારણે ઉદાહરણ ન છે. આ બે ભાષાઓ ભરતખંડમાં બીજી ભાષાઓ કરતાં વધારે પ્રદેશમાં, અને હિન્દી વધારે લોકોમાં, બોલાય છે અને સમજાય છે, — એ કારણ બંનેને સમાન છે પરંતુ આ બેમાંથી કેઈ વિજેતી નીવડશે — સમાન ભાષા થવામાં — એ પ્રશ્ન જોવા જેવો છે. તો આ દૃષ્ટિએ એ બે ભાષાના લાભની અને વિરુદ્ધ દલીલો ગણી તપાસી જાયે.

અંગ્રેજીના લાભમાં અને હિન્દીની રહાએ એમ કહી સકાશે કે વસ્તુસ્થિતિમાં એ ભાષા ભરતખંડમાં દેશ દેશ વચ્ચે વ્યવહાર માટે પ્રચાર પામી ન ચૂકી છે ; રાજકીય કોંગ્રેસ જેવી સાંવેદનિક સંસ્થાઓનાં કાર્યો અંગ્રેજીમાં ન ચાલે છે, ચાલી સકે, ને ચાલશે ; આખા દેશમાં સરકારી દસ્તાવેજો ને પત્રવ્યવહારનો મહત્વનો ભાગ અંગ્રેજીમાં ન હોય છે, — મદરાસ હવાકામાં તો લગભગ પૂર્ણ અંગ્રેજી ; અંગ્રેજી જોડે તેમજ પ્રાન્તીય ભાષા થી અજાણ્યા સર્વ લોકો જોડે, વહેપાર રોજગારમાં, અન્ય વ્યવહાર કાર્યમાં, પત્રવ્યવહાર અંગ્રેજીમાં ન ચાલે છે, અને ભવિષ્ય પણ શક્યતાને આધારે તે દિશા ન દર્શાવે ; આ પ્રવાહ અટકાવી સકાશે નહિ ; અને આ સર્વ વ્યવહાર હિન્દીમાં થવો હર્ષભ છે ; કેમકે આખરે હિન્દી પ્રાન્તીય ભાષા ન છે. વળી શાળાઓમાં શિક્ષણ અંગ્રેજીમાં અન્ય

ભાષા તરીકે, અને ઉપલી દક્ષામાં તો મુખ્ય ભાષા તરીકે, સર્વત્ર અપામ છે,— હિન્દીનું નહિ;—તેથી પણ અંગ્રેજીનો વિસ્તાર થવાનો સંભવ, સાધનો, તૈયાર ન, અને કાર્યમાં ચાલુ હોવાને લીધે, વિશેષ છે. ભરતખંડના સર્વ ભાગમાં અંગ્રેજી જોડે ટેકાણે બોલાય છે સમગ્રાય છે તેટલે ટેકાણે હિન્દીને પ્રવેશ નથી; સિન્ધના ઘણા ભાગમાં, મુસલમાન વર્ગમાં પણ,—જનસમૂહમાં તો ખાસ કરીને, સિન્ધી સિવાય ખીજી ભાષા કોઈ બોલી સમજી સકતું નથી; એ *અત્ય સ્થળે દાખલો આપ્યો છે કે એક અમલદારને હિન્દુસ્તાની બોલનારો પટાવાળો તહેનાતમાં જોઈતો હતો, તે કોઈ મુખત્યારકાર પૂરો પાડી સક્યા નહોતા; એ જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં હિન્દી કાંઈક બોલી વ્યાપેલી છે, અને એથી દક્ષિણમાં જેમ જેમ જઈશું,— અર્થાત્ તળ મદરાસ ઇલાકામાં પ્રવેશ કરીશું,—તો હિન્દી સમજનારા અત્યંત વિરલ મળશે. આ જાળતમાં મુસાફરી કરનારામાં મતભેદ જેવું જણાય છે. કેટલાક કહે છે હિન્દીથી ત્યાં પણ કામ ચાલી સકે છે; અને ખીજાઓનો અનુભવ જુદો છે; પરંતુ ઉપરની સ્થિતિ સામાન્યરૂપે ખરી જ છે; વિરલતા વધતી જાય છે. આથી ઉલટું મદરાસ અને બંગાળમાં અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રવેશ ધણે જ થયેલો છે;—મોટાં શહેરોમાં (મદરાસ ઇલાકામાં) નોકરો, ગાડીવાળા, ઇત્યાદિ વર્ગે પણ બગાડેલું અંગ્રેજી બોલે છે. બંગાળમાં વચલા વર્ગમાં અને ઉપલ્યા વર્ગમાં અંગ્રેજી જાણનારની સંખ્યા વધારે મળશે. એક વિચારશીલ મદરાસી મિત્રને પૂછ્યાથી ઉપર મદરાસ વિશેના મહારા વચનને પુષ્ટિ મળે છે. એ નીચેના મતલબનું લખે છે:—

“ હિન્દુસ્તાની ભાષા દક્ષિણમાં સમાનભાષા નથી. ચાર વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાન સરકારનો કરાવ કેળવણી જાળતનો નીકળ્યો હતો તેમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે મદરાસ ઇલાકામાં અંગ્રેજી તે સમાનભાષા છે અને તે કારણથી દેશી ભાષાનાં ચાર ધોરણ પૂરાં કર્યા પહેલાં અંગ્રેજીનો અભ્યાસ છોકરાંએ શરૂ ના કરવો એ નિયમમાંથી મદરાસ ઇલાકાને બાતલ કરેલો છે. પરંતુ આ માત્ર આડકતરું પ્રમાણ છે. વસ્તુસ્થિતિ પણ તદ્દમે ધારો છો તેમ જ છે. દક્ષિણમાં મુસલમાનોની માતૃભાષા સ્થાનિક દેશીભાષાઓ જ છે; સામાન્ય રીતે એ લોકો હિન્દુસ્તાની જાણતા નથી. ”

પરંતુ કેવળ અટકળની અસ્થિર ભૂમિમાંથી નીકળીને અવલોકનનો દૃઢ પાયો મળે હેવા પ્રદેશમાં જાય છે. ઇ. સ. ૧૯૦૧ના વર્ષાતપત્રકનો હિન્દુસ્તાનનો રિપોર્ટ અને તેનાં પત્રકો તપાસતાં સ્થિતિ શી જણાય છે તે જોઈએ. એ ગણતરી પ્રમાણે ભરતખંડમાં મુખ્ય ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા નીચે પ્રમાણે જણાય છે:—

ભાષા.

બોલનારાની સંખ્યા.

૧ હિન્દી (પૂર્વ હિન્દી તથા પશ્ચિમ હિન્દી બે મળીને) ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭

* 'લિપિ' વિશેના મહારા લખાણના ૨ જા પૃષ્ઠમાં જુલો ('આર્યધર્મ પ્રકાશ' વૈશાખ સં. ૧૯૬૪ પૃ. ૧૫૯).

બાયા.	બોલનારની સંખ્યા.
૨. બંગાળી	૪,૪૬,૨૪,૦૪૮
૩. તેલુગુ અથવા આન્ધ્ર	૨,૦૬,૮૬,૮૭૨
૪. મરાઠી	૧,૮૨,૩૭,૮૮૮
૫. પંજાબી	૧,૭૦,૭૦,૮૬૧
૬. તામિલ	૧,૬૫,૨૫,૫૦૦
૭. રાજસ્થાની	૧,૦૮,૧૭,૭૧૨
૮. કાનડી	૧,૦૩,૬૫,૦૪૭
૯. ગુજરાતી	૮૮,૨૮,૫૦૧
૧૦. ઉરિયા	૮૬,૮૭,૪૨૮
૧૧. સિંધી	૩૦,૦૬,૩૮૫
૧૨. આસામી	૧૩,૫૦,૮૪૬
૧૩. અંગ્રેજી	૨,૫૨,૩૮૮

આ યાદીમાં સંખ્યાના ચઢતા ઊતરતાપણાના ક્રમમાં બાયાઓ ગોઠવી છે

આ ઉપરથી હિન્દીનું વ્યાપકસ્વરૂપ જણાય છે, અને અંગ્રેજીનો પ્રદેશ અત્યંત સંકુચિત જણાય છે. પરંતુ એ યાદ રાખવાનું છે કે અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યામાં હિન્દુસ્તાનના લોકો અંગ્રેજી બોલનારાની સંખ્યાનો સમાવેશ જ નથી કરાયો, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપિયનો તથા યુરેઝિયનોની જ સંખ્યા બતાવાઈ છે. અંગ્રેજી બોલનારા હિન્દુસ્તાનના લોકોની સંખ્યા વસતિપત્રકમાં જુદી ન આપેલી હોવાથી આડકતરી રીતે ગણી કાઢતાં *૮,૭૨,૮૪૩ થાય છે. માટે આપણી ચર્ચા માટે અંગ્રેજી જાણનાર યુરોપિયનોનું કામ નથી પણ દેશીનું કામ છે તેથી ૨,૫૨,૩૮૮ને બદલે ૮,૭૨,૮૪૩ એ સંખ્યા જ લેવાની છે, અને અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનો પરસ્પરવ્યવહાર માટે ગણતરીમાં ગણવા જોઈએ એમ લેતાં કુલ અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા ૧૧,૨૫,૨૩૧ એ લેવાશે.

*આ ગણતરી નીચે પ્રમાણે મૂક કરી છે :-

અંગ્રેજી જાણનારની સંખ્યા ૧૧,૨૫,૨૩૧ આપેલી છે. કિશ્નોની સંખ્યા ૨૮,૨૩,૨૪૧ છે, તેમાં-૨૬,૬૪,૩૧૩ દેશી કિશ્નો છે, અને બાકી રજા ૨,૫૮,૯૨૮ તે યુરેઝિયન, યુરોપિયન વગેરે છે. હેમાંના કેટલાક અંગ્રેજીના જાણનારા યુરોપિયનો (સ્વિસ, રશિયન વગેરે) હશે તેથી ૨,૫૨,૩૮૮ એ સંખ્યા અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનોની સંખ્યા છે. એટલે

૧૧,૨૫,૨૩૧ કુલ અંગ્રેજી જાણનારામાંથી

૨,૫૨,૩૮૮ અંગ્રેજી જાણનારા યુરોપિયનો બાદ જતાં

૮,૭૨,૮૪૩ અંગ્રેજી જાણનારા દેશીઓ એમ નીકળે.

આ ઉપરથી હિન્દીના પદ્ધતિ લાભમાં દલીલ નીકળી સકશે કે અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા છેક છેલ્લે આવે છે એટલું જ નહિં પણ હેનું પ્રમાણ ભરતખંડની કુલ વસતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬ની સાથે સરખાવતાં (યુરોપિયનોને અંદર ગણી ૧૧,૨૫,૨૩૧નો આંકડો લેતાં પણ) સેંકડે ૩૮ જેટલું (એક કરતાં પણ ઓછું) આવે છે ; ત્યારે હિન્દી બોલનારની સંખ્યા બધા કરતાં પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. એટલું જ નહિં પણ હેનું ભરતખંડની કુલ વસતિ સાથે સેંકડા પ્રમાણ ૨૦૫ આવે છે તેથી અંગ્રેજી આખા ભરતખંડની સમાનભાષા થવી અસંભવનીય છે, અને અંગ્રેજીથી અસ્પૃશ્ય મોટા જથ્થા રહ્યો હોય, તેમ જ અંગ્રેજી જાણનારામાં પણ, હિન્દીને જ સમાનભાષા તરીકે વિનય મળવાનો સંભવ છે વળી હિન્દી તે સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી એ સમાનસંબંધને લીધે સંસ્કૃતમાંથી જાપાનેઝી બીજી ભરતખંડની દેશી ભાષાઓ બોલનારને હિન્દી શીખવી અતિ સરલ પડવાની; અંગ્રેજી-એ પ્રકારનો સંબંધ ન હોવાને લીધે-કંઈ જ પડે. તેમ જ તે હિન્દી ભાષા રહેલી અને આકર્ષક છે.

આમ હિન્દીના લાભમાં દલીલો જડશે. પરંતુ જરાક ઊંડો વિચાર કરિયે. આ પ્રકારની સરખામણીમાં મુખ્ય એ ધોરણ લેવાં જોઈએ :

(૧) તે તે ભાષા બોલનારની સંખ્યા,

અને (૨) તે ભાષાની દેશમાં વ્યાપકતા.

હામાંથી સંખ્યાનું દર્શન માત્ર કરવાથી ઉપર પ્રમાણે ભાસ થાય છે. સંખ્યામાં હિન્દી અંગ્રેજી કરતાં લગભગ ૫૪ ગણી થાય છે. (અંગ્રેજી તથા દેશી બધાની એકઠી સંખ્યા અંગ્રેજી બોલનારની-૧૧,૨૫,૨૩૧-લેતાં).*

હવે વ્યાપકતા બંનેની સરખાવી જોઈએ. ઇ. સ. ૧૯૦૧ના વસતિપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે એ પત્રકોમાં આખા ભરતખંડના ૨૭ વિભાગ પાડ્યા છે તેમાંથી (બલુચિસ્તાન એન્ડ નેસ્તી બાદ કરતાં) ૨૬ વિભાગમાં અંગ્રેજી બોલનારની સંખ્યા જુદા જુદા પ્રમાણમાં છે; અને હિન્દી ભાષા બોલનારની સંખ્યા ૨૪ વિભાગમાં છે. (હિન્દી ભાષા બલુચિસ્તાન એન્ડ નેસ્તી, ખંડગાળા અને ખંડગાળાનાં સંસ્થાનો એ ત્રણ

* ૨૦૫૪૩૮=૫૪થી કાંઈક ઓછું થશે.

પ્રથમ દર્શને ખંડગાળા માટે આ વાત આશ્ચર્યજનક લાગશે. પરંતુ હેનો ખુલાસો વસતિ પત્રકનાં કોષ્ટકોમાંથી એક એ સ્થળેથી જડે છે. તે એ રીતે કે ખંડગાળામાં ૨,૬૧,૫૧,૭૬૧ જણ તથા ખંડગાળાનાં સંસ્થાનોમાં ૬,૨૮,૮૧૩ જણા હિન્દી બોલનારા એમ એક સ્થળે બતાવ્યા છે, પરંતુ હેમાં બિહારી ભાષા તથા બીજી બોલીઓનો સમાવેશ થયેલો છે, અને બિહારી ભાષા બોલનારી સંખ્યા (ખંડગાળામાં) એના એજ આંકડાથી બતાવી છે ; તેથી એ ભાષા બિહારી જ છે એમ નિશ્ચય થવાથી ખંડગાળા તથા ખંડગાળાનાં સંસ્થાનોમાં હિન્દીને નામે સ્થળ જ છે, એમ ક્ષલિત થાય છે.

. (Census of India Vol. I A, Part II—Tables ; Table X Parts

વિભાગમાં નથી દર્શન દેતી) આ રીતે જોતાં દિન્દી કરતાં અગ્રેજી વ્યાપકતાની બાબતમાં કાંઈક અગ્રે ચડેછે એમ લાગે છે.

વળી હિન્દુસ્તાનના વસતિપત્રકના રિપોર્ટ ઉપરથી દેશી ભેદામાં અગ્રેજી માનનો પ્રચાર જણાવનારા આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :—

(ન્દાના વિભાગ બાતલ કરી, મોટા વિભાગો જ સરખાવ્યા છે).

વસતિના દર ૧૦૦૦૦ પુરુષ અને ૧૦૦૦૦

સ્ત્રીમાં અગ્રેજી જાણનારની સંખ્યા.

વિભાગ.	પુ	સ્ત્રી.
મુંબાઈ . . .	૧૧૨	+ ૧૫ = ૧૨૭
મદરાસ	૫૦	+ ૧૦ = ૧૦૦
ખંડ ગાળા	૮૮	+ ૬ = ૯૪

(*તળ બંગાળા પ્રાન્તમાં તો ૧૩૮ પુ + ૯ સ્ત્રી = ૧૪૭ એમ સખ્યા છે, પરંતુ એ બલાકાના બીજા પેટા પ્રાન્તોમાં જોઈ સખ્યા હોવાને લીધે એકદર બલાકાની સરાસરી ઉપર પ્રમાણે ઘટતી આવે છે)

મદરાસમાં ઉપરની સખ્યા જરાક જોઈ જણાવા બાબત એ રિપોર્ટમાં કારણ બતાવ્યું છે, એ બલાકામાં સિક્ષણ પદ્ધતિમાં અગ્રેજીને સ્થાન વિશેષ મળેલું છે, અને મોટાં શહેરોમાં તો પ્રાથમિક શાળાઓમાં પણ અગ્રેજી શીખવાય છે; તેમજ નીચલા વર્ગના ભેદા અગ્રેજી બોલનારા વધતા જાય છે, આ બધી વાત ધ્યાનમાં ગમતા ઉપરના આંકડા ધણા જોઈ જણાય છે તેમ કહી કહ્યું છે કે—Enumerators—એટલે વસતિની ગણતરી નોંધનારાઓએ અગ્રેજી જ્ઞાન માટે કાંઈક વધારે જામુ ધોરણ સ્વીકાર્યું હોતું જોઈએ, તેમજ અગ્રેજી બોલી સંકનારામાંના ધણા જણ લખી વાચી જણનારા નથી તે પણ બાતલ કરેલા બંગાળા માટે તો ઉપર દીપમાં કારણ જુદું બતાવ્યું જ છે *

III, IV Pp 176 187 (and footnote), 194, તેમજ, Vol I India Part I—Report P 318, para 535 —“For these reasons, the language of Bihar has often been considered to be a form of the “ Hindi ” said to be spoken in the United Provinces but really nothing can be further from the fact In spite of the hostile feeling with which Biharis regard everything connected with Bengal, their language is a sister of Bengali, and only a distant cousin of the tongue spoken to its west Like Bengali and Oriya, it is the direct descendant of the old Māgadhī Apabhraṃśa It occupies the original seat of that language and still retains nearly all its characteristic features ”)

*Census of India 1901, Vol I—India, Part I—Report, P. 167, para 281, sub-para 2, and P 173 Para 292 sub-para 2.

પરંતુ—વ્યાપકતા પ્રદેશ પરત્વે જ જોવાની નથી, પ્રત્યેક પ્રદેશમાં તે તે ભાષા બોલનારની સંખ્યાના તત્વને પણ ગણનામાં લેવું જોઈએ—એમ વખતે વાદ કરી સકાય પણ સંખ્યાના તત્વને તો આપણે હમણાં જ વાપરી ચૂક્યા છિયે અને તેમાં હિન્દી અંગ્રેજ કરતાં લગભગ ૫૪ ગણું અધિકારું પ્રમાણે બતાવે છે. તો એ તત્વને બીજી વાર પ્રવેશ આપવો તે ખરી પરીક્ષાની પદ્ધતિ ના કહેવાય. એ ખરું છે કે પ્રદેશપરત્વે વ્યાપકતામાં પણ હિન્દી અંગ્રેજ કરતાં કંઈ બહુ પાછળ પડતી નથી. હિન્દીની વ્યાપકતાનું સચોટ જાન થવા માટે પ્રદેશવાર આંકડા જોવાની જરૂર છે. તે માટે ઇ. સ. ૧૯૦૧ના વસતિપત્રકના ગ્રંથમાંથી આંકડા તારવી કાઢીને પત્રક (ક) તૈયાર કરીને આ ક્ષેત્રને અંતે પરિશિષ્ટ રૂપે જોડ્યું છે, તે તરફ લક્ષ ખેંચ્યું. એ પત્રકમાં આપણી ચર્ચા માટે ભરતખંડ તરીકે વ્યવહારયોગ્ય વિભાગો જ લીધા છે. તે ૧૯ વિભાગ છે; બાકી (ખંગાળા તથા ખંગાળાનાં સંસ્થાનો તો હિન્દી વિનાના જ વિભાગ ગણેલા છે, એટલે) પાંચ વિભાગ બાજુ ઉપર મૂક્યા છે. આ પત્રક ઉપરથી ધ્યાન ખેંચનારી બાબતો નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) એ ૧૯ વિભાગમાં અર્થાત્ હિન્દી માટે વ્યવહારયોગ્ય ભરતખંડમાં, કુલ ૨૦,૧૪,૫૫,૪૪૨ માણસોની વસતિમાં ૬,૦૨,૦૪,૫૪૫ માણસો—અર્થાત્ સેંકડે ૩૦ માણસો—હિન્દી બોલનારાં છે ;
- (૨) પાંચ વિભાગ ઉપર સૂચવેલા યાદ કર્યા છે તે ઉમેરતાં, ૨૪ વિભાગમાં કુલ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા ૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ છે ; અર્થાત્ ભરતખંડની કુલ વસતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬ જોડે સરખાવતાં સેંકડે ૨૦ પડ હિન્દી બોલનારા છે ;
- (૩) હિન્દી ભાષાના ખાસ પ્રાન્તોમાં (અર્થાત્ જન્દાની તળપદી ભાષા જ હિન્દી છે ત્યાં—ઉદા. સયુક્ત પ્રાન્ત, સંયુક્ત પ્રાન્તનાં સંસ્થાનો, એ વિભાગોમાં) હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા તે તે પ્રાન્તોની કુલ વસતિના પ્રમાણમાં સેંકડે ૭૬·૫૨ વધારેમાં વધારે છે ;
- (૪) એથી બીજો દરજ્જો—એ વિભાગની પડોશમાં અસર પહોંચેલી ત્યાં—અર્થાત્ મધ્યહિન્દુસ્તાન એજન્સી, મધ્ય પ્રાન્તો, મધ્ય પ્રાન્તનાં સંસ્થાનો, અમર-મેર-મેરવાડ, રેન્પૂતાણા એજન્સી,—માં સેંકડા પ્રમાણે ૭૧૦૦થી માંડી ૨૩૭૧ સુધી આવે છે ;

પડોશના પંજાબમાં ૧૮૫ સુધી આવી ગય છે.

- (૫) એથી દૂર દક્ષિણ દિશામાં જઈએ છિયે તો વરાડ, હૈદરાબાદ માં ૧૦૦૦, ૧૦૭, સેંકડા પ્રમાણે ; મુંબાઈ ઇલાકામાં ૫૦૦; અને મહિસરમાં ૪૮૫; અને છેક દૂર દ્રાવિડ મદરાસમાં ૨૩૫ સેંકડા પ્રમાણે થાય છે.

પૂર્વમાં દૂર જતે આસામમાં ૫૬ છે.

અર્થાત્—હિન્દીના ખરા ભડમાં ૭૬૫૨ વધારેમાં વધારે હોય, એ બહુની પૂર્વ પશ્ચિમમાં પ્રમાણ પાતળું થઈ ૧૮૫ એક તરફ, ને બીજી તરફ ૫૬ થયું છે ; અને

દક્ષિણ દિશામાં કંઠે કંઠે ધટતે ધટતે રૂપ સંધી ધટી ગયું છે. (મદરાસ સંસ્થાનોમાં તો વળી તેથી પણ પાતળું થઈ ૪૪ થયું છે).

પરંતુ આ વ્યાપકતાની મોટી સંખ્યાથી અંગ્રજી જવાનું નથી. આ મોટા મોટા આંકડાની ખરી સૂચકતા શી છે ? માત્ર એટલી જ કે હિન્દી પોતાની માતૃભાષા તરીકે બોલનારા લોકો અમુક અમુક પ્રાન્તમાં આટલા આટલા છે; બસ એટલું જ. એટલા ઉપરથી હિન્દી જેની માતૃભાષા નથી એ વર્ગમાં હિન્દી કેટલે દરજ્જે બોલાય છે સમજાય છે એ ખરા મહત્ત્વના પ્રશ્ન ઉપર કશો પ્રકાશ પડતો નથી. એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે વસતિ પત્રકમાંથી કશી સામગ્રી મળી સકતી નથી. આ ઉપરથી હિન્દીના લાભમાં એમ દલીલ કાઢી આજે કે, પોતાની ભાષા તરીકે હિન્દી બોલનારાઓ આટલા બધા છે જ, અને તે બહારના વર્ગમાં તો વળી બોલનાર સમજનારની સંખ્યા પુષ્કળ હોવી જોઈએ ; અને આ રીતે હિન્દી ભાષાને પોતાના ફાલાવા માટે ધણો મોટો પ્રદેશ છે. પરંતુ આમ કેવળ મોઢમ કલ્પના આપણા હાથમાં નહિ આવે. આ પ્રશ્ન માટે આંકડાની ગણતરી મળવી અશક્ય છે ; પરંતુ તેટલા માટે કેવળ કલ્પનાના ધુમસ જેવા જાંખા પ્રદેશમાં પેશીયું તો જૂલા પડવાનો ભય છે. આ પ્રશ્ન ઉપર પ્રકાશ માટે આપણે તર્ક (અનુમાનના સુ-સ્થિત અર્થોમાં-તર્ક)—અનુભવ, અવલોકન પ્રત્યાદિ સાધનો ઉપર રચાયેલા તર્ક—નો આદર કરવો પડશે.

તો એ સાધનોથી અવલોકન કરિયે. હિન્દી પોતાની ભાષા નથી હેવા વર્ગમાં હિન્દી સમજાવી ના સમજાવી, અથવા વધારે ઓછી સમજાવી, તે વાતનો આધાર એ લોકો તથા હિન્દી બોલનાર લોકો એ બે વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ ઉપર વિશેષ છે. એ ખડું કે હિન્દી બોલનારની સંખ્યા જે પ્રદેશમાં વિશેષ ત્હાં બહારના વર્ગ ઉપર અસર પહોંચવાનો સંભવ વિશેષ હોય ; વધારે મોટો જ્યોતિ હોય તો હેનો આસપાસ ફાલાનારો પરિવેષ (halo) પણ વધારે વિસ્તીર્ણ હોય. પરંતુ આ તત્ત્વને બે ત્રણ મર્યાદાઓ છે ;

(૧) તે જ્યોતિમાં જાતે કાંઈ હેવો પ્રતાપ હોવો જોઈએ કે જે પોતાની બહાર પ્રભાવ વિસ્તારી સકે ; (૨) ઉપર કહેલી બે વર્ગના લોકોના સંપર્કની મર્યાદા ; અને (૩) બહારના પ્રદેશ અને જેમાંથી પ્રકાશ ત્હાં સંક્રાન્ત થવાનો છે તે બે વચ્ચે સ્વરૂપ બાબતનો સંબંધ. આ મર્યાદાઓ ઉલટા ક્રમમાં લખ્યો. (૩) બે પ્રદેશ વચ્ચે સ્વરૂપ સંબંધ ; એટલે જે ભાષાની અસર બહારના વર્ગને પહોંચવાની તે વર્ગની પોતાની ભાષાનો પેલી ભાષા જોડે ઉત્પત્તિ સંબંધ. આ બાબતમાં હિન્દીને અંગ્રેજી કરતાં વધારે સરલતા અને લાભ છે. કેમકે ભરતખંડની ખીજ આર્થે ભાષાઓ સાથે અંગ્રેજી કરતાં હિન્દીની સમાનતા વધારે જ છે ; બધીજે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી છે તેથી. પરંતુ, ખીજ બાજુ નજર કરીશું તો, ભરતખંડના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં જેતાં હિન્દીને ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગમાં, ખુદ દીપકલ્પમાં, દ્રાવિડ ભાષાઓના પ્રદેશોમાં હિન્દીની અસર પહોંચવામાં ખરી મુશ્કેલી છે.

(૨) બંને વર્ગના લોકો વચ્ચે સંપર્ક :— જ્ઞાં એ વર્ગ વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર, બંધુ ભાવ પ્રત્યાદિ વિશેષ ત્હાં એક વર્ગની ભાષા બીજા વર્ગની ભાષા ઉપર અસર તથા

અન્યોન્ય ભાષા સમજવાનો સંભવ, વિશેષ. તેમ જ જ્યાં એક વર્ગમાંથી ખીજમાં ધર્માન્તર વિશેષ થયા છે ત્યાં પણ હિન્દીને અન્યવર્ગમાં સમજાવવું નવું કાર ઉઘડ્યું છે. જ્યાં તેમ નથી ત્યાં હિન્દી સમજાવવાનો સંભવ તેટલે દરજ્જે ઓછો. દક્ષિણ અને તેથી વિશેષ મદરાસમાં ગાંધીની ભાવના એટલી મજબૂત અને જાડી છે કે ત્યાં ઉપર પ્રભાવોનો પરસ્પર વ્યવહાર જ બંધ છે તો બન્ધુતાની તો વાત જ શી ? અને તેથી ત્યાં હિન્દી સમજનારા બહારના વર્ગમાં ઓછા જડશે. આ તત્વના પ્રભાવને લીધે મદરાસમાં હિન્દીની પોતાના વર્ગની બહાર ગતિ અદ્વાપ્ત છે ; મદરાસમાં તેથી કાંઈક ઠીક સ્થિતિ છે ; અને તેથી પણ ઉત્તરમાં ગુજરાતમાં વિશેષ સારી છે ; ત્યાં હિન્દુ તથા મુસલમાનો વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહાર, બન્ધુભાવ, વગેરે વધારે છે, તેમજ ત્યાં મુસલમાન ધર્મમાં હિન્દુઓમાંથી ઘણા ગયેલા છે, અન્ય પ્રાંતો કરતાં વધારે. (બેંગલોર લોકો આ ધર્માન્તરને વશ થયેલા છે. તે ગુજરાતી જ બોલે છે એ ખરી વાત ; પરંતુ જેમ મદરાસમાં મોપલા લોકોની ભાષા હિન્દીથી તદ્દન અસ્પૃશ્ય અને પોતાની સ્વતંત્ર જ છે, તેમ આ લોકોને વિશે નથી. હિન્દુસ્તાની બોલી સમગ્રી સકનારા બેંગલોરમાં બધા મળશે). આ સ્થિતિ, ગુજરાતને સંબંધે ખાસ, હિન્દી ભાષાની સંખ્યાના સૈક્ય પ્રમાણુની અદ્યતા છતાં પ્રાપ્ત થશે તે વાત આ તત્વના સામર્થ્યને વિશેષ સળગા રૂપે બતાવે છે. ગુજરાતમાં હિન્દી તથા ગુજરાતી ભાષા બોલનારની સંખ્યા આ લેખને એટલે મૂકેલા પત્રક (જિ) માં સરખામણીથી તરત જણાવા માટે બતાવી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે (થાણા જિલ્લો બાદ કરતાં બાકી) તળ ગુજરાતમાં હિન્દી બોલનારની સંખ્યા વસતિના પ્રમાણમાં સૈકડે ૨૫ છે અને ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યાનું સૈક્ય પ્રમાણુ ૮૪૫૮ છે. (બાકીના ૩૨૩માં ઇતર ભાષાઓનો સમાવેશ થાય છે.)

૬ થાણા જિલ્લો ગુજરાતની અંદર ગણ્યો નથી. ડોક્ટર ગ્રીન્સને પણ Linguistic Survey of India ના ગુજરાતી ભાષાવાળા ગ્રંથમાં નકશો આપ્યો છે ત્યાં ગુજરાતી ભાષા માટે સરહદ દક્ષિણમાં કમણુ આગળ મૂકી છે, એટલે થાણા જિલ્લો બાતલ જ થયો. ગુજરાતી માટે ગુજરાત પ્રાંતમાં, અમદાવાદ, ભરૂચ, બેંગલોર, મુરત, એ જિલ્લાઓ, તથા ખંભાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મહીકાંડા, પાલણપુર, રેવાકાંડા, મુરત એજન્સી, અને વડોદરા સંસ્થાન, એટલાં દેશી સંસ્થાનો એ વિભાગોનો સંમૂલ કર્યો છે. એટલે ઉત્તરમાં દીસા સુધી સરહદ આવી રહે છે. આ થોડા મર્યાદાઓ છે).

આમ ગુજરાતમાં હિન્દુસ્તાની બોલનારનું પ્રમાણુ આટલું અદ્ય છતાં, તે ભાષા બોલનારની બહારના વર્ગમાં એ ભાષા બોલાતી સમજાતી વધારે હોવાના સંભવને આ પણ સર્વનો અનુભવ સાક્ષી પૂરશે.

હવે (૧) અંકવાળું તત્ત્વ જોઈએ ;— પોતાની બહાર પોતાનો પ્રભાવ વિસ્તારવાની સ્વરૂપગત શક્તિ. આ શક્તિની બાબતમાં હિન્દી કરતાં અંગ્રેજી ભાષા બહુજ અદ્યતી જણાઈ આવશે. અંગ્રેજી અને હિન્દી બંનેની વ્યાપકતા લગભગ સરખી જ છે ; ભરત

ખડના ૨૭ વિભાગોમાંથી અગ્રેજી ૧૦ વિભાગોમાં પ્રવર્તે છે અને હિન્દી ૨૪ વિભાગોમાં, એટલે દરેક અગ્રેજીની વ્યાપકતા વધારે છે એ આપણે ધ્યાન નેધ ગયા. આ વિશે એમ પૂર્વપક્ષ થાય કે અગ્રેજીની વ્યાપકતા જે આંદોલની આપણે નેધ તે અગ્રેજ તથા ખીજ યુરોપિયનોની સમ્પ્રદાયના આંદોલ છે. અગ્રેજી બોલનાર હિન્દુસ્તાનના દેશી લોકોની સમ્પ્રદાયથી સ્વયંવાતી નથી, અને હિન્દીની વ્યાપકતા તે હિન્દી બોલનારા દેશીની જ સમ્પ્રદાય ઉપર સ્થપાઈ છે, તેથી વ્યાપકતામાં હિન્દી જ ખરું જોતાં ચઢતી ગણાયે પરંતુ આ જાનનામાં જોવાનું ખરું તત્ત્વ જુદું છે અગ્રેજી બોલનાર અગ્રેજ તથા ખીજ યુરોપિયનોની સમ્પ્રદાયની વ્યાપકતાને પરિણામે જે દેશી પ્રજા ઉપર અગ્રેજીના જ્ઞાનની અસર થઈ છે તે કસોડી આ ઠેકણે વાપરવાની છે હિન્દીના પ્રમાણમાં હિન્દી બોલનાર વર્ગ ઉપર તેટલી અસર થઈ નથી એમ માનવાને કારણ જણાય છે. હિન્દી ભાષા દેશી ભાષા જ હોવાથી પોતાની સત્તા પોતાનાથી બોલનાર વર્ગ ઉપર બેભાડી સઙ્ગી નથી; દેશી ભાષા એટલું જ કારણ નથી, પરંતુ એ ભાષામાં પ્રભુત્વનું બળ નથી, જે અગ્રેજીમાં છે આ પ્રભુત્વના તત્ત્વ ઉપર હમણાં થોડીવારમાં જ આનીશુ હાલ અગ્રેજીની અમર વિશે જરાક તપાસ ચલાવિયે અગ્રેજ લોકે નહાં નહાં જાય છે ત્હાં ત્હાં સ્થાનિક ભાષાનો સરકાર પોતે લેવાના કરતાં સ્થાનિક લોકો ઉપર પોતાની ભાષાના સમ્પ્રદાય વધારે બેસાડે છે, આ એ બેટમાં વમનાર લોકના આત્મસંકોચી (insular) સ્વભાવને લીધે કાંઈક અશે છે, એ સ્વભાવને લીધે પારકી ભાષાઓ શીખવાની ઝડપ, સરલતા વગેરે હેમનામાં ઓછાં છે અને આપણા ભારતનાં જોનામાં અન્ય ભાષાઓ શીખી જવાની ચતુર્ગત તથા સરલતા વિશેષ છે. આ અને હેમા અનેક કારણોને લીધે અગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન દેશી લોકમાં વિરોધ પેસતું ગયું છે. અગ્રેજી ભાષાનો પ્રમાણ અલગત વસતિના પ્રમાણમાં અલ્પ સમ્પ્રદાયમાં છે પરંતુ એ પ્રસારની ગતિ, હેનો વેગ, ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નથી રહેતો ધ સ ૧૮૯૧ના વસતિ પત્રક વખત ભારતખડની કુલ વસતિ ૨૮,૭૩,૧૪,૬૭૧ હતી અને ૧૯૦૧ની સાલની ગણતરી વખત કુલ વસતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬ થઈ, અર્થાત્ વસતિમાં વધારો ૧૦૦ જણને બદલે ૧૦૨૪૪ એમ થયો ત્હારે ધ સ ૧૮૯૧માં અગ્રેજી ભાષા જાણનાં ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીની વસતિમાં ($\frac{35}{100} + \frac{4}{100} = \frac{39}{100}$) ૪૧ હતાં, તે ૧૯૦૧ ની ગણતરી વખત ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીમાં ($\frac{41}{100} + \frac{7}{100} = \frac{48}{100}$) ૭૫ થયા. અર્થાત્ ૧૦૦ને બદલે ૧૮૩ સમ્પ્રદાય થઈ આમ વસતિનો વધારો ૧૦૦નો ૧૦૨૪૪ હોના કરતાં ૪૦ ગણા કરતા વધારે વેગથી-૧૦૦ના ૧૮૩ એમ-અગ્રેજીનું જ્ઞાન ધારણ કરનારની સમ્પ્રદાય આગળ વધી છે આ પ્રકારનો વેગ હિન્દીને વિશે સભરતો જ નથી, એ માટે આકાંક્ષા મેળવવા શક્ય નથી, પરંતુ આપણે સહજ રીતે અનુમાન કરી સકીયે એમ છે.

પરંતુ જરાક યોગ્ય પડશે. ઉપરની ગણતરીમાં કાંઈક જુદું છે આ વધારાનું પ્રમાણ કાંઈક વાસ્તવિક રીતે ઓછું હોવાનો સંભવ છે ધ સ ૧૮૯૧ની ગણતરી વખત અગ્રેજીનું શિક્ષણ શાળામાં લેનારાની સમ્પ્રદાય અગ્રેજી જાણનારાના આકાંક્ષામાં દાખલ

નહોતી કરી, અને ૧૯૦૧ની ગણતરી વખત કરી હતી * તેથી આ સરખામણી કરતી વખત એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. તોપણ એ અસાધ્ય ધ્યાનમાં લેતાં પણ અગ્રેજી ભણનારની સંખ્યામાં વધારો સારા પ્રમાણમાં થયો છે એમ માનવાને કારણ છે. વસતિપત્રકનો રિપોર્ટ લખનાર એમ માને છે હેમાં શક નહિ. આંકડા સરખાવવાને માર્ગ નથી પરંતુ કાંઈક આમ અટકળ થઈ સકે, -

૧૧,૨૫,૨૩૧ કુલ અગ્રેજી ભણનારની સંખ્યા (ધ સ. ૧૯૦૧માં) ;

હેમાં—	૦—૧૦ વરસની ઉમરના	..	૩૭,૭૬૩
	૧૦—૧૫ " "	...	૧,૩૧,૭૩૫
	૧૫—૨૦ " "	..	૧,૮૪,૬૮૦

કુલ ૦—૨૦ વર્ષના ... ૩,૫૪,૧૭૮

દેખાડ્યા છે નીચે વર્ષ સંધીની ઉમરના તે શીખનારની સંખ્યાના એમ માનીને ચાલીશું (આ હદ સારી પેઠે લાખી છે) તો આ સંખ્યા કુલ સંખ્યાની ૧૬ થી ઓછી થાય છે અર્થાત્ અગ્રેજીના જ્ઞાનનો વધારો ૪૧ ના ૭૫ થયા એમ ઉપર ગણુ, હેને બદલે એ વધારાના ૭૫માથી ૬ ભાગ શીખનારાનો હશે એમ ગણી કાઢી નાખીએ તો ૭૫ માથી ૬૫ એટલે ૨૫ બાદ કરીશું તો પણ ૫૦ રહેશે એટલે અગ્રેજી જ્ઞાનનો વધારો (૧૦૦ એ ૫૦) તે વસતિના વધારા (૧૦૦ એ ૨૪૪) કરતાં ૨૦ ગણા કરતા વધારે થશે

આ ગણતરીનો તાબો ખીંચી રીતે પણ મળે છે ૨૦ વર્ષની ઉપરાંતના અગ્રેજી શિક્ષિતની સંખ્યા (૧૧,૨૫,૨૩૧—૩,૫૪,૧૭૮=) ૭,૭૧,૦૫૩ છે હવે કુલ વસતિ ૨૯,૩૪,૧૪,૮૦૬માં આ સંખ્યા દર ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને ૧૦,૦૦૦ સ્ત્રી એટલા જ્યાં માટે ૫૨૫ અર્થાત્ ૫૩૦ પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપરના ૫૦ કાન્તી ગણતરીનાની પાસેપાસે જ આ પ્રમાણ આવ્યું, અને એ વધારે ચોક્કસ પણ છે

આ સ્થિતિનું કારણ શું ? એ કારણ સમજા છે, અને એ કારણ જ હિન્દી ઉપર અગ્રેજીનો, પ્રમાણમાં, વિજય મળવાનો સબવ સમાવલો છે એ કારણ એ શબ્દોમાં જ કહી સગશે—ભાષાનું પ્રભુત્વ. આ કારણનું અનુલક્ષણ ડૉ. શ્રાડરે કરેલું છે તે આપણે પાછળ ભેંધ મથા ડિયે. ભરતખંડમાં પ્રભુત્વ અગ્રેજી ભાષાનું છે, હિન્દીનું નથી, —એ વસ્તુસ્થિતિ છે, અને ઐતિહાસિક અનુભવથી જણાય છે કે પ્રભુત્વ પામેલી

*Census of India 1901 Vol I India Part I Report, p 167 para 28 last sub para

કેટલાક પ્રદેશમાં શિક્ષિતઅશિક્ષિતની નોંધ થઈ નથી તે સ્થળની વસતિ ૯,૪૬,૧૫૦ છેડી દીધી હોવાથી ઉપરનો આંકડો કુલ વસતિનો ગણેલો છે ઉપરના બધા આંકડા એ વસતિપત્રકના Vol. 1. A. Part II Table VIII Part I. P. 105 માં જરૂર

ખડના ૨૭ વિભાગોમાંથી અગ્રેજી ૧૦ વિભાગોમાં પ્રવર્તે છે અને હિન્દી ૨૪ વિભાગોમાં, એટલે દર-એ અગ્રેજીની વ્યાપકતા વધારે છે એ આપણે પાછળ નોંધ ગયા આ વિશે એમ પૂર્વપક્ષ થાય કે અગ્રેજીની વ્યાપકતા ને આકલ્પથી આપણે નોંધ તે અગ્રેજ તથા બીજા યુરોપિયનોની મધ્યાના આકલ્પ છે અગ્રેજી બોલનાર હિન્દુસ્તાનના દેશી ભોક્તાની મધ્યા એથી સરવાળાતી નથી, અને હિન્દીની વ્યાપકતા તે હિન્દી બોલનારા દેશીની જ સખ્યા ઉપર સ્થપાઈ છે તેથી વ્યાપકતામાં હિન્દી જ ખરું જોતા ચડતી ગણાવે પરંતુ આ બાબતમાં જોવાનું ખરું તત્ત્વ શુદ્ધ છે અગ્રેજી બોલનાર અગ્રેજ તથા બીજા યુરોપિયનોની મધ્યાની વ્યાપકતાને પરિણામે જે દેશી પ્રજા ઉપર અગ્રેજીના જ્ઞાનની અસર થઈ છે તે કસોડી આ ઠેકાણે વાપરવાની છે હિન્દીના પ્રમાણમાં હિન્દી બોલના વર્ગ ઉપર તેટલી અસર થઈ નથી એમ માનવાને કારણ જણાય છે હિન્દી ભાષા દેશી ભાષા જ હોવાથી પોતાની સત્તા પોતાનાથી બોલના વર્ગ ઉપર જેમાડી સખી નથી, દેશી ભાષા એટલું જ કારણ નથી, પરંતુ એ ભાષામાં પ્રભુત્વનું બળ નથી, જે અગ્રેજીમાં છે આ પ્રભુત્વના તત્ત્વ ઉપર હમણા ચોડીનારમાં જ આવીશું હાન અગ્રેજીની અમર વિશે જરા- તપાસ ચનારિયે અગ્રેજી લોક જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં સ્થાનિક ભાષાનો સરકાર પોતે લેવાના કરતા સ્થાનિક ભોક્તા ઉપર પોતાની ભાષાના મસ્કાર વધારે જેમાડે છે, આ એ ખેટમાં વખતનાર ભોક્તા આત્મસંકોચી (insular) રૂબાવને લીધે કાઠક અશે છે એ સરખાને લીધે પારકા ભાષાઓ શીખનાની ઝડપ મરલતા વગેરે હેમનામાં ઝોછા છે અને આપણા ભારતવાસી જનોમાં અન્ય ભાષાઓ શીખી જવાની ચતુરાઈ તથા સરલતા વિશેષ છે આ અને હેમાં અનેક કારણોને લીધે અગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન દેશી ભોક્તામાં વિશેષ પેસતું ગયું છે અગ્રેજી ભાષાનો પ્રમાર અલખત વસતિના પ્રમાણમાં અત્થ સખ્યામાં છે પરંતુ એ પ્રસારની ગતિ, હેનો વેગ, ધ્યાન ખેંચ્યા વિના નથી રહેતો ઇ મ ૧૮૮૧ના વસતિ પત્રક વખત ભરતખડની કુલ વસતિ ૨૮,૭૩,૧૪,૬૭૧ હતી અને ૧૮૦૧ની સાલની ગણતરી વખત કુલ વસતિ ૨૮,૪૩,૬૧,૦૫૬ થઈ, અર્થાત્ વસતિમાં વધારો ૧૦૦ જણને બદલે ૧૦૨૪૪ એમ થયો ત્યારે ઇ સ ૧૮૮૧માં અગ્રેજી ભાષા જણનાં ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીની વસતિમાં ($36 + 4 =$) ૪૧ હતા, તે ૧૯૦૧ ની ગણતરી વખત ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને તેટલી સ્ત્રીમાં ($44 + 4 =$) ૭૫ થયા અર્થાત્ ૧૦૦ને બદલે ૧૮૩ સખ્યા થઈ આમ વસતિનો વધારો ૧૦૦નો ૧૦૨૪૪ હોના કરતા ૪૦ ગણા કરતા વધારે વેગથી ૧૦૦ના ૧૮૩ એમ-અગ્રેજીનું જ્ઞાન ધારણ કરનારની સખ્યા આગળ વધી છે આ પ્રકારનો વેગ હિન્દીને વિશે સભરતો જ નથી, એ માટે આકલ્પ ગ્રેગવવા શક્ય નથી, પરંતુ આપણે સહજ રીતે અનુમાન કરી સકીયે એમ છે

પરંતુ જરાક ચોખ્ખું પડશે ઉપરની ગણતરીમાં કાઠક જૂથ છે આ વધારાનું પ્રમાણ કાઠક વાસ્તવિક રીતે ઝોછું હોવાનો સભન છે ઇ સ ૧૮૮૧ની ગણતરી વખત અગ્રેજીનું શિક્ષણ શાળામાં લેનારાની સખ્યા અગ્રેજી જણનારાના આકલ્પમાં દાખલ

નહોતી કરી, અને ૧૮૦૧ની ગણતરી વખત કરી હતી * તેથી આ સરખામણી કરતી વખત એ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે તોપણ એ અસ ધ્યાનમાં લેતા પણ અગ્રેજી ગણનાગની સખ્યામાં વધારો મારા પ્રમાણમાં થયો છે એમ માનવાને કારણ છે વસતિપત્રકનો વિષેઈ લખનાર એમ માને છે હેમાં શક નહિ આકલ સરખાવવાને માર્ગ નથી પરંતુ કાંઈક આમ અટકળ થઈ સકે, -

૧૧,૨૫૨૩૧ કુલ અગ્રેજી ગણનારની સખ્યા (ઇ સ ૧૮૦૧માં),

હેમાં—	૦—૧૦ વરસની ઉમરના	૩૭,૭૬૩
	૧૦—૧૫ , ,	૧,૩૧,૭૩૫
	૧૫—૨૦ , ,	૧,૮૪,૬૮૦
	કુલ ૦—૨૦ વર્ષના	૩,૫૪,૧૭૮

હેમાંકલા છે વીસ વર્ષ સુધીની ઉમરના તે શીખનાગની સ્થિતિના એમ માનીને ચાલીશુ (આ હદ સારી પેઠ લાખી છે) તો આ સખ્યા કુલ સખ્યાની ૩ થી ઓછી થાય છે અર્થાત્ અગ્રેજીના મનનો વધારો ૪૧ ના ૭૫ થયા એમ ઉપર મણુ હેને બદલે એ વધારાના ૭૫માંથી ૩ ભાગ શીખનારાનો હશે એમ ગણી કાઢી નાખિયે તો ૭૫ માંથી ૭૨ એટલે ૨૫ બાદ કરીશુ તો પણ ૫૦ ગદશે એટલે અગ્રેજી માનનો વધારો (૧૦૦ એ ૫૦) તે વખતિના વધારા (૧૦૦ એ ૨૪૪) કરતા ૨૦ ગણા કરતા વધારે થશે

આ ગણતરીનો તાળો ખીજી રીતે પણ મલે છે ૨૦ વર્ષની ઉપરાતના અગ્રેજી શિક્ષિતની સખ્યા (૧૧૨૫૨૩૧—૩૫૪૧૭૮=) ૭૭૧૦૫૩ છે હવે કુલ વસતિ ૨૮૩૪,૧૪,૮૦૬માં આ સખ્યા દર ૧૦,૦૦૦ પુરુષ અને ૧૦,૦૦૦ સ્ત્રી એટલા જ્યાં માટે ૫૨૫ અર્થાત્ ૫૩૨ું પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે તે ઉપરના ૫૦ કાચી ગણતરી નાની પાસેપાસે જ આ પ્રમાણ આચુ અને એ વધારે ચોક્કસ પણ છે

આ સ્થિતિનું કારણ શુ ? એ મારણ સળળ છે અને એ કારણ જ હિન્દી ઉપર અગ્રેજીનો, પ્રમાણમાં વિજય મળવાનો સબલ સમાવસો છે એ કારણ બે શબ્દોમાં જ કહી સકાશે —ભાષાનુ પ્રભુત્વ આ કારણનું અનુલક્ષણ હો આડરે કરેલું છે તે આપણે પાછળ ભેઈ મયા છિયે ભરતખડમાં પ્રભુત્વ અગ્રેજી ભાષાનું છે, હિન્દીનું નથી, —એ વસ્તુસ્થિતિ છે, અને ઐતિહાસિક અનુભવથી જણાય છે કે પ્રભુત્વ પામેલી

*Census of India 1901 Vol I India Part I Report p 167 para 28 last sub para

કિંટલાક પ્રદેશમાં શિક્ષિતઅશિક્ષિતની નોધ થઈ નથી તે સ્થળની વસતિ ૮,૪૬,૧૫૦ હોડી દીધી હોવાથી ઉપરનો આકલ કુલ વસતિનો ગણેલો છે ઉપરના બધા આકલ એ વસતિપત્રકના Vol I A Part II Table VIII Part I P. 105 મા જડશે

ભાષા—સમાનભાષા તરીકે—વિન્યય મેળવવાને વધારે મમત્ત યાપ છે આ પ્રભુત્વ કદપ-
નાના જગતમાં છે એમ નથી ; હેની વાસ્તવિકતાની નિશાનિયો મર્વત નજરે પડે છે
પરંતુ એ માટે એક ગણતરીથી કમોટી મગે છે તે જોધયે અગ્રેજી ભાષા જાણનાર
દેશીઓની સંખ્યા, અને હિન્દી પોતાની માતૃભાષા નથી એ વર્ગમાં હિન્દી જાણનારની
સંખ્યા, એ બેની સરખામણીમાં આ કમોટી જરૂરે એ મરખામણી કયે —

(ક) ભગતખડી કુલ વમતિ ૨૯,૪૩,૬૧,૦૫૬

(લ) અગ્રેજી ભાષા (પોતાની ભાષા તરીકે)

બોલનારની સંખ્યા ... ૨,૫૨,૩૮૮

(ક) માથી (લ) બાદ જતા (ગ) ૨૯,૪૧,૦૮,૬૬૮

આ (ગ) માથી અગ્રેજી ભાષા જાણનારા દેવી (ઘ) . ૮,૭૨,૮૪૩

છે, એ આપણે પાછળ ગણી કાઢેલું છે

હવે હિન્દી ભાષા (પોતાની તરીકે) બોલનારાની સંખ્યા (ઙ) ૬,૮૩,૫૪,૧૩૭
છે. તે પણ આપણે નોંધેલું છે

તો (ક) માથી (ઙ) બાદ જતા (ચ) હિન્દીના

જાણનારા તથા પોતાની તરીકેના બોલનારાની કુલ સંખ્યા ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯
થશે.

આ ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯માંથી હિન્દી ભાષા પોતાની ભાષા ના છતાં બોલી મમત્રી સહ-
નારની સંખ્યા કોઈ રીતે જડે એમ નથી તેથી હિન્દીએ પોતાની ખ્દાગ્ના વર્ગમાં
પ્રભાવ ટેલે અશે બેમાડ્યો છે તે જણાવનાર આકડા મળશે નહિ પરંતુ અગ્રેજીનો
પ્રભાવ જટલો છે તેટલો હેનો હશે ખરો ? આ માટે માત્ર ત્રૈગણિક પ્રમાણના સા-
ધનથી તો—

૨૯,૪૧,૦૮,૬૬૮ ૨૩,૪૦,૦૬,૯૧૯ ૮,૭૨,૮૪૩ કો એમ મૂકાય, અથવા

આકડા દૂકાવતાં

૨૯૪૧ ૨૩૪૦ ૯ કો (અને ૨૯૪૧ ને બદલે ૨૯૪૦ લેતા)

૨૩૪૦ X ૯

કો = $\frac{2340 \times 9}{2941} = 7.16$ એમ આવે એટલે ૨૯,૪૧,૦૮,૬૬૮ દેશીઓમાં અગ્રેજી
૨૯૪૦

બોલનારા દેશીઓ ૮,૨૭ ૮૪૩ છે, તારે તેજ પ્રમાણ હિન્દી માટે હોય તો હિન્દી ખ્દારના
પણ હિન્દી જાણનારા ૨૩,૪૦,૦૬ ૯૧૯ હિન્દીથી અગ્રજી લોકોમાં ૭,૧૬,૦૦૦ હોવા
જોધયે. આટલી સંખ્યા તો શુ, પણ આથી પણ વધારે આખા ભરતખડમાંથી જ
માટેની મળી સકશે

પરંતુ અગ્રેજી અને હિન્દીના પ્રભુત્વની મરખામણી માટે આ કસોગી ખરી નથી.
ખરી કસોગી જેવા માટે તો નીચે પ્રમાણે પ્રમાણપરીક્ષા કરવી જોધયે, અને એ

રીતે પ્રાપ્ત થતા આકલઓમા અગ્રેજીનું પ્રભુત્વ બરોબર પ્રતિબિમ્બિત થતું નથી —
(લિ) સખ્યાવાળા અગ્રેજોની સાથે (પિ) સખ્યા જેટલા દેશીઓ અગ્રેજી જાણનારા પ્રાપ્ત થયા છે, તે (ડિ) મખ્યાવાળા હિન્દી બોલનારા સાથે પોતાની ખ્હારના કેટલા જણ હિન્દી બોલનારા તરીકે પ્રાપ્ત થના જોઈએ? આ ત્રૈસિક પ્રશ્નો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપશે —

$$(લિ) (ડિ) (પિ) કો એકે કો = \frac{(ડિ) \times (પિ)}{(લિ)}$$

અહિં આ ત્રણ અક્ષરોનાં સખ્યા પૂરતા—

$$કો = \frac{૬,૦૩,૫૪,૧૩૭ \times ૮,૭૨,૮૪૩}{૨૫૨,૩૮૮}$$

આવશે, હામાથી હજાર સૂધીના છેવટના નજી આઠ છોડી દેતા સરલતા થશે, એટલે,

$$કો = \frac{૬૦૩૫૪ \times ૮૭૩}{૨૫૨} = ૨,૦૮,૦૮૩૫, હાને પૂરા હજાર પાછા બનાવતા$$

કો = ૨૦,૮૦,૮૩,૫૦૦ આવશે અર્થાત્ (લિ) સખ્યા ૨૩,૪૦,૦૬,૮૧૮ હિન્દી ખ્હારની છે હોમાથી ૨૦૮૦૮૩૫૦૦ જણા ઉપર હિન્દીનો પ્રભાવ બેસે ત્હારે, એટલે ૨૩૪માથી ૨૦૮ જણા ઉપર એ પ્રભાવ બેસે ત્હારે, અગ્રેજીના પ્રભાવની બરાબરી હિન્દી કરી સડે આટલું બધું ભારે પ્રમાણુ વસ્તુસ્થિતિમા હોય એ કલ્પનામા જ ઊતરી સકતું નથી ઉપદુ એમ માનનાને કારણુ છે કે બહુમાં બહુ સંકડે પચાસ જણા ઉપર પ્રભાવ બેઠો હશે જુજરાત જેના હિન્દીનો સરકાર વિશેષ લેનાર પ્રાન્તમા પણ એટલું પ્રમાણુ નહિ સળવે તો મહારાટ મદરાસ, વગેરેની તો વાત જ શી? તેમજ હિન્દી ભાષાના બડા પણુ હિન્દી ખ્હારના વર્ગને આટલા પ્રમાણુમા અસર થવી અસંભવિત જ છે એટલે એમ્દ ભરતખંડની સખ્યામા તો ખતિ અલ્પ પ્રમાણુ જ અસરતું જણાશે એમ સળજ સળવ છે અર્થાત્ હિન્દી કરતા અગ્રેજીની અસર બહુ ગણી પ્રબળ છે અને એ અગ્રેજીના પ્રભુત્વનું એક સહજ સૂચક ચિહ્ન છે અલખત આ માત્ર એક કાગી કસોગી છે કેમકે હાન જે અગ્રેજીની સખ્યા છે હોમણે જ કાઈ અગ્રેજી જાણનારા દેશીની સખ્યાવાળા માણુસો ઉપર સરકાર ચલાવ્યા એમ નથી પૂર્વ કાળમા ગયેલા લોકોની કૃતિ વગેરેના ફળ તરીકે પણ હાલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે પરંતુ પરિણામની સ્થૂલ કસોગી માટે આ પદ્ધતિ ખોગી નથી અને હોની સૂચકતા બરોબર જણાય છે અગ્રેજી તે ભારતવાસીઓને વિદેશી ભાષા છે હિન્દી તેમ નથી, અગ્રેજી હિન્દી કરતા વધારે કઠણુ છે, વગેરે ખીજ બાબતો ધ્યાનમા રાખીશુ તો અગ્રેજીના આ પ્રકારના પ્રભુત્વની કલ્પના વધારે સળજ રીતે આવશે

આ પ્રભુત્વ તે ગૃહકીય પ્રભુત્વ છે એમ નથી રાજકીય, વ્યવહારતુ, તેમજ જ્ઞાનભળતુ એમ ત્રિવિધ પ્રભુત્વ અંગ્રેજી ભાષાતુ છે રાજ્ય દરનારી પ્રજાની ભાષા અંગ્રેજી છે, તેથી રાજકીય પ્રભુત્વ છે જ, અને એ ભાષા જાણવાની જરૂર પડે છે સરકારી દરબારી ભાષા તરીકે અંગ્રેજીતુ જ્ઞાન દિનપ્રતિદિન નધારે આવશ્યક થતુ જાય છે, દેશી ભાષામા સરકારી પત્રવ્યવહાર હજી અમુક અંશે ચાલે છે ખરો, પરંતુ જ્યાં અસહ દેશી ભાષાથી ચાલતુ ત્યાં પણ અંગ્રેજીમા પત્રવ્યવહાર વિશેષ પડે છે, અને અંગ્રેજી ના જાણનારા કારકૂનો વગેરેની સખ્યા ઘટી ચાલી છે, અને જે હેવા અંગ્રેજીથી અજાણ્યા રહેલા છે તે ધણે ભાગે જમાનાના પ્રવાહથી દોરા રહી ગયેલા રહે છે મદ-રાસ તરફ તો સરકારી પત્રવ્યવહાર લગભગ સર્વત્ર અંગ્રેજીમા જ છે

વ્યવહારમા પણ અંગ્રેજીતુ પ્રભુત્વ પ્રગટ છે બહેપાર—મોટા પાયા ઉપરનો બહેપાર—અંગ્રેજી તથા યુરોપિયન પેઢીઓના હાથમા છે, દેશી પેઢીઓના હાથમા છે, પેઢીઓનો સખન્ધ યુરોપ જોડે સતત અને મહત્વનો છે, બહેપારનો વિસ્તાર ભરતખડની બહાર સર્વત્ર છે, અને તે પ્રદેશો સાથે સખન્ધ અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા સુસાધ્ય છે ભરતખડમા પણ એક પ્રાન્તમાથી બીજા પ્રાન્તમા પ્રવાસ, વ્યવહાર, વગેરે માટે અંગ્રેજી ભાષા ઉત્તમ સાધન બને છે,—આમ વ્યવહારમા પણ અંગ્રેજીતુ પ્રભુત્વ છે

પરંતુ આથી પણ તીવ્રરૂપે—યોગ્ય વિસ્તારમા પણ તેથી કરીને વિશેષ તીવ્રરૂપે—જ્ઞાનના ક્ષેત્રમા અંગ્રેજીતુ પ્રભુત્વ મળે છે જિંયા પ્રકારના જ્ઞાન માટે માત્ર આ ભરતખડની પ્રાચીન ભાષાઓથી સતુષ્ટ થઇ બેઠી રહેવાનો આ જમાનો નથી આપણા પ્રાચીન જ્ઞાનભગરમા ધણા અમૂલ્ય રત્નો હતા અને તે અનાદરને પાત્ર નથી પરંતુ પૂર્વમાથી પશ્ચિમમા સમાન્ત થયેલા જ્ઞાનરવિનો પ્રકાશ આપણી ભૂમિમા વેગથી ફેલાવા લાગ્યો છે તે કોઇ રીતે અવગણના કરવા જોવા નથી અને તે પ્રકાશ આ આરમ્ભમા અંગ્રેજી ભાષાની મારફત જ મળી સકે એમ છે, એટલું જ નહિ પણ દેશી ભાષા દ્વારા જિંયા પ્રકારતુ જ્ઞાન ખોલાડવાનો વૃથાનોમ રાખ્યાથી અમૂલ્ય વખત ચાલ્યો જાય એમ છે, તેમ જ કેટલાક નિયમમા અંગ્રેજીથી જ માત્ર કાર્ય થાય એમ છે આ પ્રકારતુ જ્ઞાન અંગ્રેજી આપી સકશે, હિન્દી નહિ આપી સકે જે વર્ગ હિન્દી ભાષાથી અજાણ છે હોમાના જોઓને જિંયા જ્ઞાનની અપેક્ષા કે આવશ્યકતા નથી હોમને માટે હિન્દી જ્ઞાનના પ્રકાશ માટે ચાલશે એમ પણ નહિ કહેવાય, કેમકે હિન્દીમા હેવું નિશેષ જ્ઞાનપ્રકાશતુ વિશેષ ક્ષેત્ર નથી કે જે એ ભોમને પોતપોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યમાથી નહિ મળે. માત્ર વ્યવહારોપયોગી હિન્દીની વાત જુદી છે તે પ્રશ્ન આ ઠેકાણે અસખદ બને છે આ રીતે હિન્દીમા જ્યોતિનો હેવો પ્રભાવ અંગ્રેજીની સાથે સરખામણીમા નથી કે તે પોતાની આસપાસ વિશાળ તેજતુ ચક્ર-વિશાળ પગિવેષ (halo)-ફેલાવી એ આ રીતે અંગ્રેજીતુ પ્રભુત્વ ગૃહકીય, વ્યવહાર પરત્વે, અને જ્ઞાનભળની બાળનમા અમાધારણ અને દુનિદાસમા અપૂર્વ છે પ્રાચીન ગ્રીક, રોમન, ઇસલામી પ્રજાની ભાષાઓતુ તેમ અર્વાચીન શસ્ત્રીતુ ભરતખડમા પ્રવર્તેલું, પ્રભુત્વ આટલું વિસ્તારવાળું અથવા આટલું તીવ્ર હશે એમ લાગતુ નથી.

તોપણ અંગ્રેજીના લાભમાં આ સર્વ વાતો ગણીશું તે છતાં હજી ભરતખંડની વસતિનો મોટો ભાગ હેવો રહેશે જ કે જેમાં વ્યવહારોપયોગી સમાનભાષા તરીકે અંગ્રેજીનો સ્વીકાર તો ભાગ્યે જ થઈ શકે. આમ સ્થિતિ છે તો, મહારી અદ્ય નતિ પ્રમાણે, આ વિરોધનું નિરાકરણ એક રીતના વચલા માર્ગમાં જરૂરે. બંને પક્ષની માગણી યોગ્ય મર્યાદામાં આપીને વિરોધ સમાવવાનો વચલો માર્ગ સુવિદિત છે. અને આ વિષયમાં પ્રવર્તનારી ભવિષ્યનિયામક શક્તિ પણ આ અવલનો નિકાલ એ રીતે જ આણશે એમ લાગેછે ; અર્થાત્ અંગ્રેજ તેમ જ હિન્દી બંને ભાષાઓ ભરતખંડમાં સમાનભાષા તરીકે પ્રચાર પામશે ; -શિક્ષિત વર્ગમાં, અને રાજકીય, સામાજિક ધન્યાદિ ઉચ્ચ પ્રકારના ચલનવલનને સંબંધે સાર્વદેશિક વ્યવહારને પ્રસંગે, અંગ્રેજી વપરાશે ; અને જનસમૂહમાં અન્યોન્ય સામાન્યવ્યવહારને સંબંધે, હિન્દી વપરાશે. *Language financial*નું લક્ષણ ડોક્ટર આડરે આપેલું આપણે આરમ્ભમાં જોયું છે તેમાં સમાનભાષા બોલનાર બે વિભાગમાં મૂક્યા છે, (૧) જનસમૂહ અને (૨) શિક્ષિત વર્ગ. એ વિભાગ વૈકલ્પિક રૂપે એ લક્ષણમાં આપ્યાછે. પણ હું ધારૂં છું એ બે વિભાગને, આપણી બહેનશી માટે તો, સાથે લાગા સેવા ઠીક છે ; અને તેમ લઈને ઉપરની બંને ભાષાઓની વિષયવ્યવસ્થા સુવ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરનારી જણાય છે. મદરાસ ઇલાકામાં સાધારણ વર્ગમાં પણ હિન્દીને બદલે અંગ્રેજી સમાનભાષા હાલ છે તે પાછળ જોઈ ગયા છિયે, તેથી એટલે અંશે આ વ્યવસ્થાને વિશિષ્ટ કરવી જોઈશે.

અંગ્રેજીની આપણા દેશમાં આ સ્થિતિ વિશેના મહારા ઉપરના વચનને પુષ્ટિ આપનાર ખીલ મત પણ છે. નાગરીપ્રચારિણી સભાના ઉપાધ્યક્ષ રેવરંડ એડિવન ઝીન્સે એક પ્રસંગે નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગાર કર્યાછે* :—

“ Whether all India is to have one language, and, if so, what that language is to be, I dare not venture to prophesy ; and it may that if, it is to be so, it may be brought about in ways that we are not striving for, as you, Sir, have pointed out.

“ Doctors sometimes meet to consult about treating a patient and while they are puzzling over the matter, the patient recovers by himself May this not prove to be the case in the present instance ? Is it not the fact that while we are talking over plans and theories here, the Indian National Congress has to a considerable extent settled the matter in a practical way ? It has proved a common language ”

*The Proceedings of a public meeting held on the 29th December 1905 under the auspices of the Nagari Pracharini Sabha ; P. 28

(આ ઉતારામાં આગમમાં એકભાષા—one language—એમ વચન છે અને અને સમાનભાષા—common language—નો નિર્ણય આપ્યો છે એ ઉપરથી મ્હે પાછળ કહેલો આ વિષયમાં એ બે વસ્તુનો ધોગગો સહજ સૂચવાય છે,—તે પ્રસંગવશાત્ નોધવા લાયક છે એક ભાષા—એ નામ સિધ્ધિ નીતે પણ સમાનભાષાના અર્થના ઉદ્દેશથી જ વાપર્યું છે એમ વખતે હજો પગલુ આ બાબતમાં વધુ જણા એ ‘એક ભાષા એટલે ‘અનન્ય એક ભાષા’ એમ જ ઇષ્ટ ગણનાગ જણ્યા છે તે પાછળ આપણે જોઈ ગયા દિયે તેથી અહિં પણ મથય રૂટે છે)

આમ આ રેવરડ ગૃહમંત્ર અગ્રેજી તે સમાનભાષા આપોઆપ થઈ છે અને થનાના ચિહ્ન છે એમ લગભગ મ્હેતાથી પણ જ્ઞીતે જ્ઞીતે કલા પત્રી જગત પોતાના હૃદયને સમજાવી દેવાને અને નાગરી પ્રચારના ઝંઝને કનક લાગતું મચાવવા માટે જરા પાછ વળી જાય છે, અને કહે છે —

‘ Now please do not understand that I am championing English as the universal language of India however many advantages it may offer Personally I love Hindi and think the Nagari character an excellent one and should gladly welcome Hindi as the one language for all India ’

(અહિં વળી “ the one language for all India તથા ‘ the universal language of India એમ એકબાણનો પક્ષ પકડાયો છે એકભાષા અને સમાનભાષા એ બેના તાત્ત્વિક સ્વરૂપ ધણા જલુને મનને ધ્રુમમમાં જ બહુધા વીંટાયલા લાગે છે)

આમ પાછરે બાયણેથી સટકી જવાનો પ્રયત્ન થ્યો છે, પણ હેની નિર્મળતા સ્પષ્ટ છે તાત્પર્ય એ છે કે અગ્રેજી તે સમાનભાષા આપોઆપ થઈ જવા લાગી છે એ અનેક જલુનું અવગમન છે ‘ નિષિ ’ વિશેના મ્હા. લેખમાં મિ નાગાયણુ ૧૮ના એક લેખમાંથી લાગે ઉતારો મ્હે આપ્યો હતો ત્હેમાં, પણ એજ સ્વરૂપદર્શન હતું હેમાંથી ચારેક પદ્ધતિયો જ અહિં ઉતારવી જમ થશે —

“ We have now been provided with a common language which has come to stay It will as surely be the language of the national gods when they begin to rule as it is certain that this land will be a part of the Federated British Empire, when the poet's dream is realized ”

* ‘ Problems of constructive Patriotism —An article in the ‘ Hear all sides ’ page of the Times of India Weekly 1st week of February 1907, by Mr H Narain Rao, B A, B L

આ ગમ્ભીર ચિન્તક common language—સમાનભાષા—એમ જ કહે છે , એક ભાષાની સમગ્ર કલ્પનામાં પડનાની જૂથ એ કરતા નથી એ ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી વાત છે

સમાનભાષા તરીકે શિક્ષિત વર્ગમાં અંગ્રેજીનો સ્વીકાર, અને અશિક્ષિત વર્ગમાં હિન્દીનો—આ વિષયવિભાગ કરવામાં ‘અશિક્ષિત’ શબ્દનો અર્થ કેવળ નિરક્ષર એમ નહિ પરંતુ અંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન જે વર્ગ સુધી પહોંચ્યું નથી અથવા પહોંચવું સંભવિત નથી તે વર્ગ—એ અર્થ લાઇને આ શબ્દની પ્રવૃત્તિ કરી છે આ પ્રકારના અશિક્ષિત વર્ગને હંચા પ્રકારની કેળવણી દેશી ભાષાઓમાં આપવી એ પક્ષને ઉપરના વિષય-વિભાગથી બાધ આવે એમ નથી કારણકે એ યોજના અમુક મર્યાદાથી આગળ સુસાધ્ય નથી આ કાર્ણક વિષયનાંતર જેવું છે તેથી દૂકામાં જ કારણો સ્વયંવદા બસ છે આપણા દેશમાં અંગ્રેજ કેળવણીએ હેતુ દૃઢ સ્થાન લીધું છે, જિંમી કેળવણીની સરચાઓ અંગ્રેજ ભાષાને આધારે હેવી જોડાય છે, કે અંગ્રેજીદ્વારા કેળવણી આપવાની યોજના નો ઉચ્છેદ તો હવે અશક્યવત્ છે, અને જેમ અશક્ય તેમ અનિષ્ટ પણ છે, તેમજ એ મહાપ્રવાહના ઓધને પાછો ધક્કેલવાની કૃતિમાં વૃથા શ્રમનો વ્યય કરવા જેવું છે તેમજ, ટેલકાક શાસ્ત્રીય વગેરે વિષયો અંગ્રેજીદ્વારા શીખવવા જેટલા સુમાધ્ય તેટલા દેશી ભાષાદ્વારા નથી જેમ અંગ્રેજીમાં તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થોની ખામીને લીધે ફ્રેન્ચ અને જર્મનનો આશ્રય આવશ્યક થાય છે, તેમ દેશી ભાષા અને અંગ્રેજ ભાષા વચ્ચે સ્થિતિ થવાનો સમય ધણે દરજ્જે અને ધણા પ્રદેશમાં છે અંગ્રેજીમાં અપાતું જ્ઞાન દેશી ભાષાદ્વારા આપવાની યોજના પૂર્ણરૂપે પ્રચારમાં આવવાને લાખો માળ જોઈશે, અને તે દરમિયાન અંગ્રેજ કેળવણી કોઇ રીતે બંધ રાખી નહિ સકાય તેથી અંગ્રેજ અને દેશી ભાષાઓ વચ્ચે અસમાનબળવાળું યુદ્ધ સ્પષ્ટ રીતે પ્રવર્તશે અને એ અસમાનતાનું પરિણામ દેશી ભાષાની વિરુદ્ધ જ જશે આત્ર એટલું બની સકશે કે અંગ્રેજીદ્વારા અને દેશી ભાષાદ્વારા જિંમી કેળવણી આપનાના પ્રયાસ બંને તેટલે અશી સાથે સાથે ચલાવી સકાશે પરંતુ તેથી અંગ્રેજ કેળવણીને મુદ્દા રીતે ઘોઠો પહોંચવાનો નથી એકલે સમાનભાષા તરીકે શિક્ષિત-વર્ગમાં અંગ્રેજીનો પ્રભાવ એ પ્રવાહના અગ્રણી અસ્પૃશ્વ જ રહેવાનો

આમ અંગ્રેજીનો સમાન ભાષા તરીકે વિચાર થયો હવે હિન્દી અશિક્ષિત વર્ગ માટે—લઘુ પ્રથમ એક પ્રશ્ન જોઈએ કેટલાક હિન્દીને બદલે ઉર્દૂની હિમાયત કરે છે પરંતુ એ બન્ને સ્પર્ધામાં—આપણા નજરને સબન્ધે—હિન્દીના લાભમાં જ વધારે સમય જાય છે હિન્દીનો પ્રચાર ઉર્દૂ કરતા વધારે વિસ્તારનો છે, ઉર્દૂમાં શરસી શબ્દો નો ભાર વિશેષ હોવાને લીધે સર્વ ભરતખડમાં પ્રચારને એ બાધક થાય છે તેમ વળી વિપિની મુશ્કેલી ઉમેરાશે ઉર્દૂ માટેની શરસી લિપિ દેવનાગરી કરતા બહુ જ અપરિચિત હોવાથી આખા ખડમાં તે અસ્વીકાર્ય થઇ નડતર રૂપ જ થાય એ નવી લિપિ શીખનાતું કામ ઉમેરાય તે બધાને સમત થાય એ જ મુદ્દા ગ્રાવિટ ભારા ના જાઓને તો હિન્દીની દેવનાગરી લિપિ માટે જ અગત્ય છે તો ખજી ઉર્દૂની લિપિ

માટે તો મવિશેષ વાધો નહોતો આમ લિપિનો પ્રશ્ન અહિં જગત્ વળગી જાય છે પરંતુ નાગરી પ્રચારનો પ્રશ્ન તો જુદો છે, તે તો ગુજરાતી, બંગાળી, સર્વ ભાષાઓ માટે નાગરી લિપિની માગણી કરે છે આમ સ્થિતિ છે ત્હાં આ લિપિના વિષયમાં વધારે ઊતરી અપ્રાસંગિકતામાં પડવાની જરૂર નથી *

ત્હારે અશિક્ષિત વર્ગ માટે હિન્દી જ વધારે સમર્પિત અને ઇષ્ટ જણાય છે, અવ્યવસ્થિત સમાનભાષા તરીકે જ દિ બ અમાલાવભાષના પાછળ ટાપ્પેલા અભિપ્રાયમાં

* એક ભાષા અને એક લિપિ એ બે જુદા જુદા પ્રચારપક્ષ છે એક ભાષા હિન્દી સ્વીકારાઈ તો ત્હેને નાગરી લિપિ માથે આવે જ તે વાત એક જુદી છે, અને હાલની બધી પ્રાન્તીય ભાષાઓ—ગુજરાતી, બંગાળી, ઇત્યાદિ—ને માટે નાગરી લિપિ દાખલ કરવી ને કેવળ જુદો પ્રશ્ન છે આ બે પ્રશ્નો વચ્ચે કદમી રીતે શોભેળ કરવાની જૂઠ્ઠા હાલ કેટલાક ચર્ચા કરનારાઓથી યદ જતી જોનામાં આવે છે ઉદાહરણ— મ ૧૯૬૫ના આપાદના ‘વચ્ચન્ત’માં ‘લિપિ’ વિષેના લેખમાં મિ કરીમ મહમદ આ પ્રકારનો ગૂચવાડો કરી નાખતા લાગે છે દેશમાં એક લિપિ થાય તો અગ્રેજ લિપિ થાય એમ પણ બતાવી એઓ કહે છે — “ આ સ્થાન અત્યાગ્ની વસ્તુસ્થિતિ તપાસતા અગ્રેજ લિપિ લે તેમ લાગે છે. આ રચનનું તાત્પર્ય શું છે ? ગુજરાતી, બંગાળી મરાઠી મર્વ ભાષાના વાચ્યો અગ્રેજ લિપિમાં લખવા, જેમકે ‘ગજ આવે છે’ એ વાક્ય Raja avechhe એમ લખવું ? આ ઉદેશ છે ? એમ હોય તો એ સૂચનાની વિચિત્રતા અને ઉધાડો અસભન તો બાજુ ઉપર રહ્યા, પણ એ મિદ્ધાન્તની પુટિમાં પોતે જરિટસ સંકળ નાખરના અને મિ નાગવલ્લરાવના મતો ટાપ્પે તે તો અગ્રેજ લિપિ વિષે નહિ પણ અગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાન વિશેના છે, તેથી જ મિ કરીમ મહમદની ગૂચવણ ઉધાડી પડી જાય છે

તેમજ પોતે આગળ વધી કહે છે “ અગ્રેજ એ હિન્દની એક ભાષા તરીકે જણ્યે અજણ્યે કંઠારનું એ સ્થાન લાઇ લીધું છે એ પણ ભાષા માટે જ વિચાર બતાવ્યો છે, લિપિ માટે નહિ છતાં વળી તરત કહે છે નાગરીનો સ્વીકાર કરવો હોય તો અગ્રેજ શી જોગી ? ” અર્થાત્ અહિં વળી લિપિની વાત કરી ? નાગરી લિપિ છે ભાષા છે તેથી એ જ અર્થ સમજવે છે

અને વળી તરત એઓ કહે છે— “ જો તેમ થાય તો (અર્થાત્, નાગરીને બદલે અગ્રેજ સ્વીકારના તો અગ્રેજના વિચાર મહિત્યનો ઉપયોગ કરી સકીશું નાગરિલિપિમાં તે લાભ મળશે ? ” આ વળી ભાષાની વાત આવી માત્ર અગ્રેજ લિપિથી અગ્રેજ ભાષા તો આપડી જાયજ નહિ આમ અદ્યુત ગૂચવાડો યદ ગયો છે

હેમણે Manual Geography માંથી આકલ આપ્યા છે ત્હેને મથાળે ‘લિપિ’ એમ મૂક્યું છે, પરંતુ એ જૂઠાળમાં તો તે તો ભાષા જોનારની સખ્યાના આકલ છે ‘ભાષા’ અને ‘લિપિ’ વચ્ચેનો એક જૂળી ગયાનું આ ન્હાની સરખી વાતમાં સમગ્ર સૂચન છે

તો વળી એટલે સુધી ધસારો જણાય છે કે ભરતખંડમાં સમાનભાષા તરીકે પણ એક અમુક ભાષા નહિં સંભવે. એઓ કહે છે :—

“ હાલ અમેરિકામાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુદી જુદી ભાષા વાળી પ્રજાઓ ભેગી રહી છે તેમ અત્રે બનવું વધારે સંભવિત છે. ”

આ વચનમાં ‘ એક ભાષા ’ના પ્રશ્નને ઉદ્દેશી તે મતપ્રદર્શન આ થયું હોય તો તે બાધરહિત છે ; બાકી સમાનભાષાના પ્રશ્ન માટે તો જરાક સંભવ અને વર્તમાન પરિસ્થિતિની સાથે વિરોધ આવે છે.

અંગ્રેજ અને હિન્દી આમ બંને સમાન ભાષા તરીકે પરસ્પર જોડે વિરોધ રાખ્યા વિના રહેશે એ સંભવદર્શન અને નિકાલ આ રીતે ત્હારે થઇ સકે એમ આપણે જોયું. પરંતુ જૂલું ના જોઇએ કે એ સમાનભાષા તરીકે એકબીજા તરીકે બંને જ નહિં ; તે તો બે ભાષા થઇ એટલે સંભવે જ નહિં, એ કહેવાની જરૂર નથી.

પરંતુ આ સમાનભાષા થવાની ક્રિયા પોતાની મેળે જ આપણા દેશમાં ચાલેલી જ છે ; હેમાં પ્રવર્તતા અનેક બળોના સ્વાભાવિક પરિણામ તરીકે એ ક્રિયા ચાલુ જ છે. અને હેનો ઉદ્દેશ પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચેના વ્યવહારની સરલતા એ જ છે. માટે આ બાબતમાં કાંઈ વિશેષ અને સંયુક્ત પગલાં મ્હોટા પાયા ઉપર ભરવાની જરૂર હોય એમ હું ધારતો નથી. હેને માટે કાંઈ કાષ્ઠો કે અમલદારી કુકુમ કે હેવા સાધનની જરૂર નથી, ને શક્યતા પણ નથી. એ ખરું કે પ્રવર્તમાન બળોનાં વલણનું અવસોકન કરી તે બળને અવિરોધિ દિશામાં દોરવાનું ધટિત કાર્ય કરી સકાય. અને તે દૃષ્ટિથી એટલું શક્ય છે કે શિક્ષણ ક્રમમાં અંગ્રેજી તો દાખલ છે જ, અને હિન્દીને પણ ધટતું સ્થાન અપાય. પરંતુ આમ કરીને બાળકો અને મ્હોટા વિદ્યાર્થીઓના ઉપર વધતા અને વધારાતા જતા બોળમાં ઉમેરો કરવો કેટલે દરજ્જે વાજબી છે તે પણ વિચારવાની જરૂર છે. અમુક ક્રમ ગયા પછી હિન્દીને વૈકલ્પિક ભાષા તરીકે સ્થાન આપવામાં બાધ ઓછો આવશે એમ મ્હને લાગે છે. તેમ જ બહેપાર સંબન્ધી કેળવણીનો ક્રમ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં દાખલ થવો ઇષ્ટ છે ને તે થાય તો ત્હેના હિન્દીનું જ્ઞાન અમુક મર્યાદામાં આવશ્યક રખાય, તો ભરતખંડમાં બધે સફળ રીતે મુસાફરી વગેરે કરવાને જવાન બહેપારીઓને લાભકારક બને. આથી વિશેષ કૃતિની જરૂર પણ નથી અને સંભવ પણ નથી. કેમકે આ વાત હેવી નથી કે કોઇ મજબૂ એ બાબત ઠરાવ કરીને અથવા હેવા સ્વેચ્છાનિર્મિત વ્યાપારથી ઇષ્ટ સિદ્ધિ સાક્ષાત્ મેળવી સકે આ રીતે પણ સમાનભાષાની અશક્યતા જણાઇ આવે છે. એ તો સ્વાભાવિક ક્રમને અધીન વાત ઘણે અંશે છે. તથાપિ આ સંકુચિત કાર્યક્રમને માટે થોડાંક સાધનો ઇષ્ટ છે તે થોડીવાર પછી હું સૂચવીશ.

પરંતુ સમાનભાષાનો અનન્ય હેતુ—પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે પરસ્પર વ્યવહારની સરલતા—જુદી જઇ ત્હેની પાર જઇ કાંઈ વધારે વ્યાપારમય કૃતિનું પરિણામ તો અનિષ્ટ જ થશે. સમાનભાષાના અભ્યાસને અતિશય પ્રાધાન્ય આપી હેમાંતા અદિત્યને અગાધાન

મહત્વ આપીશું, તો એ કૃતિ આત્મઘાતી નીવડશે. સાહિત્યના પ્રદેશમાં અન્યાયયુક્ત અતિક્રમણનું કૃષ્ણ આ સંબંધમાં હાનિકર ન છે.

આ રીતે ઇત્તાનો બીજો પ્રશ્ન પાછળ આ લેખના આરંભમાં મૂકેલો ઉપરિચિત થાય છે. ભરતખંડ માટે એક ભાષા ઇત્ત છે ?

આ પ્રશ્ન માટે તપાસ કરવામાં એક ભાષા એ ન હાલના પ્રયાસનો ઉદ્દેશ છે એમ લખેને ચાલીશું. તેમ ન સમાનભાષા એ ઉદ્દેશને હેના અતિસંકુચિત હેતુની પ્હાર અતિક્રમણ કરાવવાનું વલણ પણ જોવામાં આવે છે તેથી સમાનભાષાનો ઉદ્દેશ સ્વીકારીને પણ તેટલે અંશે એ ઉદ્દેશનો પણ સંયત્ન કરીશું. તો આ સ્વરૂપે જોતાં આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાની ભાષાનું અભિમાન રાખનાર સર્વે કોષ્ઠ માણસ એક ન રીસેનો આપશે;—‘અનિષ્ટ છે’. કારણ સ્પષ્ટ છે, માટે બહુ વિસ્તારની જરૂર નથી. એક ભાષા ભરતખંડમાં જો પ્રવર્તે તો અર્થાત્ પરિણામ એ થાય કે ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી ઇત્યાદિ સર્વે જુદી જુદી સ્વતન્ત્ર ભાષાઓનું સાહિત્ય લુપ્ત ન થાય—કાલક્રમે લુપ્ત થાય—અને તે તે ભાષાઓ બહુ તો માત્ર ધરના વ્યવહારની અને બજારના વ્યવહારની ભાષા ન બનીને રહે. એટલું ન નહિ પણ નવી ભાષાને એક ભાષા તરીકે સ્વીકારાશે ત્હેમાં નવું સાહિત્ય એ ભાષા પોતાની નહિ તે લોકોને હાથે ઉત્પન્ન થવું અશક્યવત્ થશે; કેમકે ઘણે ભાગે તે બધાને માતૃભાષા નહિ પણ સંપાદિત ભાષા હોવાથી હેતુ સાહિત્ય બિપજવવાની શક્તિ આપણામાં આવવી ઘણી ન કંકણ. એ પરભાષામાં કવિતા ઇત્યાદિ પ્રયાસ કરનારાની નિષ્ફળતા અને સંકેષ પ્રયાસની અતિ વિરલતાથી જણાઈ આવશે. હાલની આપણી પોતપોતાની માતૃભાષાઓમાં ન સાહિત્ય અનેક દિશાઓમાં ખીલવવા બાબતમાં આપણે ઘણા પગલે છિયે, તો આ નવી સંપાદિત ભાષામાં તો તે કરી સકવાની વાત ન શી ? નવી ભાષા માત્ર રાજકીય વ્યવહારમાં ઉપયોગી થશે, અને ત્હેમાં કદાચ પ્રભાવવાળી બને. આમ આપણે સાહિત્યની ખીલવણીની બાબતમાં—અર્થાત્ પાછળ હું કહી ગયો છું કે ભાષાનું જીવન સાહિત્ય વગેરે સાધનો વડે પેદાશ થવાથી ન ટકે છે તેથી,—ભાષાના ખુદ જીવનની બાબતમાં આપણે સર્વે અત્યંત અને તતોબ્રહ્મ થઈને રહીશું; અને એ રીતે પ્રત્યેક પ્રાન્તને નહિ પણ આખા દેશને હાનિ છે.

પ્રાન્તીય ભાષાની સ્વતન્ત્ર સાહિત્યને આ રીતે ઘોડો પ્હોચવાનો બય એ માત્ર કલ્પના છે એમ માનવાને કારણ નથી. આ પરિણામ સ્વાભાવિક નિયમેને અગે ન આવે છે. ભાષાઓના ઇતિહાસમાં અચુક સમયે તે પ્રગટ થયેલું જોવામાં આવે છે. હાલ ૧૦૦ વર્ષથી વલણે યુરોપમાં બદલાયું છે એમ પાછળ એક વિચારકનો મત બતાવ્યો છે, તે કાળની પૂર્વ સ્થિતિ ઇંગ્લાંડમાં જે હતી તે આ વાતનું દર્શન પૂરું પાડશે. અંગ્રેજી ભાષાના પ્રાધાન્યને ક્ષીધે આપલૅંડ, સ્કોટલૅંડ અને વેલ્સની ભાષાઓનું માનવિજ્ઞાન જીવન લામવત્ આપે હતું અથવા હેનો વિકાસ અટકી પડ્યો હતો. અને હેમાં

આશ્ચર્ય નથી. ખીજા વૃક્ષની છાયા નીચે આવેલા છોડની વૃદ્ધિ કેવળ કુંકિત થાય છે, અને ઘણી વાર તે છોડ સૂકાઈ જાય છે એ પ્રકાર સુવિદિત છે. ન્હાનાં બાળકોને મોટાં માણસોના સતત દબાણમાં રાખ્યાથી હેમનો પ્રજ્ઞ વિકાસ—ગાનમાં, શરીરમાં, સ્વ-ભાવબળમાં, સર્વ રીતે—કથળે છે. એ જગતનો નિયમ ભાષાના પ્રસંગમાં પણ સરખી રીતે પ્રવર્તે છે.

આ પરિણામ એક ભાષાનો સ્વીકાર અથવા પ્રવેશ (શક્ય હોય તો તે પ્રવેશ અને સ્વીકાર) થવાથી ઉત્પન્ન થવાનો ભય છે ; તે જ રીતે સમાનભાષા તરીકે કોઈ ભાષાનો પ્રવેશ થઈ તેને અયોગ્ય પ્રાધાન્ય આપવાથી પણ તેજ અનિષ્ટ રજ થવાનું. પ્રાન્તીય ભાષાઓ એ સમાનભાષાની છાયા નીચે આવી જઈ હેમના સાહિત્યજીવનને હાનિ, ઉપરના ધોરણે જ, પહોંચવાની. આમ ના થાય તો તો આનન્દની વાત. પણ એ બનવું કઠણ છે. સમાનભાષા તરફ ભક્તિના ઉત્સાહમાં ધરમાં પણ હિન્દી ભાષા બોલનારા જોધે હિંચે તે પ્રકારનાં દર્શનથી જણાય છે કે પોતાની માતૃભાષા તરફ અવગણનાની જ દૃષ્ટિ થવાની. આરમ્ભ કાળનો ઉત્સાહ રાખ્યા પછી બધું પોણું દેઠાણે આવશે એમ કદી કહેવાય. પરંતુ તે રીતે સરખી સપાટી ઉપર બધે પ્રવાહ આવી જતા સૂધી તો રેલના જોસમાં જે પ્રાન્તીય ભાષાના હજી સૂધી ઊછરતા છોડ ધસડાઈ જતે બચશે તેને ધસારો તો પહોંચી જ ચૂકશે, અથવા હેતુ સ્વરૂપ કંઈગી વક્તા પામી ગયું હશે.

ઉપર કહેલો વિશ્વનો નિયમ ભાષામાં પણ પ્રવર્તે છે તે ખરું ; અન્ય ભાષાની અયોગ્ય છાયા અને દબાણથી મૂળ ભાષાના જીવનને ઘેઠો પહોંચે, એ સ્વીકાર્ય છે ; પરંતુ હાલના પ્રશ્નમાં એમ વસ્તુતઃ થવાનો સંભવ છે ખરો ? અંગ્રેજી અથવા હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે રાખવામાં એ પ્રકારની છાયા અને દબાણનું પ્રાબલ્ય જરા વધારે ભયની દૃષ્ટિથી આપણે નકામા જોધે હિંચે ; એ યોગ્ય મર્યાદામાં જ રહેવાનો સંભવ વધારે છે, અને દેશી પ્રાન્તીય ભાષાનાં જીવન સમાનાન્તરે જ વિકાસ પામ્યા જશે જ ; આમ શરૂકા વખતે કોઈ કાઢે. પરંતુ આ માત્ર મતભેદની અને જમાનાનાં ફિહત્ત. તથા. પ્રવર્તમાત. બળોત્ત. વલણ. અને. નીશ્ચતા. એ. મર્લેની. પરીક્ષા. હસ્તમાં. સિન્-જતાની વાત છે. એ બાબતમાં કેઈ પરીક્ષા ખરી ગતિને પકડી સકે છે તે કહેવાની ધૃષ્ટતા કરવા કરતાં માત્ર નમ્રતાથી મ્હારી પરીક્ષા ને મ્હારો મત ઉપસ્થિત કરીને જ મૌન રાખવું વાજબી છે. મનુષ્યસ્વભાવનું સ્વરૂપ, વર્તમાન, ભાષાઓની સ્થિતિ, સમાનભાષાને વિશેષ પ્રાધાન્ય આપવામાં અન્તર્ગત રહેલો પ્રબલતાનો ભાગ, — એ સર્વ અંશે મ્હારી સંભવ પરીક્ષાને પુષ્ટિ આપે છે એમ મ્હારી અદ્ય મતિને લાગે છે.

માટે અંગ્રેજી તેમજ હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં હેના ઉદ્દેશ જેટલા સંકુચિત પ્રદેશમાં જ પ્રવૃત્તિ નિયંત્રિત કરવાની આવશ્યકતા—પ્રાન્તીય ભાષાના સ્વતંત્ર જીવનને અર્થ-વિશેષ રૂપે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વખતે કોઈ શરૂકા કાઢે કે—“ આમ

સમાનભાષાને સંકેતમાં પૂરી રાખવાથી ચીન અને એ તરફનાં બેપારનાં ઘડેરામાં અંગ્રેજી ભાષાની જે દશા થઇ છે તે આપણી સમાનભાષાની નહિં થાય ? એ પ્રદેશમાં જે બેપારના વ્યવહારને અર્થે ભાષાસંકર ઉત્પન્ન થયો છે, તેમાં ચીનાઇ, પોર્ટુગીઝ, અને મલે ભાષાના શબ્દો અંગ્રેજીભાષામાં રોગબેળ કરી ચીનાઇ ભાષાની રૂઢિમાં પ્રદર્શિત કરનારી ભાષા * 'પિદ્ગન-ઇંગ્લિશ' (Pidgin-English) ને નામે આજખાતી ખીચડિયા ભાષા ઉત્પન્ન થઇ. એ સમાનભાષામાં અંગ્રેજી ભાષાની અવદશા થઇ છે. આ પરિણામ આપણે અહિં પશુ નહિં થાય ?—હું નથી ધારતો કે એ અનિષ્ટ પરિણામ આપણા સંબંધમાં થાય. કારણ, અંગ્રેજીને સંબંધે એ બય નથી જ ; શાથી કે ભરતખંડમાં અંગ્રેજી સમાનભાષા તરીકે પ્રવર્તે છે અને પ્રવર્તશે તે ધણું મોટા ભાગે શિક્ષિત વર્ગમાં જ, એટલે એ વર્ગને હાથે અશિક્ષિત વર્ગના સંપર્કથી સંભવનો બગાડ થવાને માર્ગ જ નથી. (મદરાસ તરફ નીચલા વર્ગમાં અંગ્રેજીનો પ્રવેશ છે તે પ્રમાણમાં અર્ધપ રોઇ ગણનામાંથી બાતલ કરાગે). અને હિન્દીની એ દશા નહિં થાય, કેમકે એ ભાષા (દ્રાવિડ દેશ શિવાય) ખીમ પ્રાન્તોની ભાષા બોડે નિકટ સંબંધ રાખનારી છે, એ વિદેશીય ભાષા નથી. જે બોળના પરિણામે ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઇ તેમાં બોળતું સંમેલન હિન્દીના સંબંધમાં હવે થવાનું નથી. મૂળમાં ઉર્દુ તો લગભગ પિન્ગન—ઇંગ્લિશની પેઠે જ ઉત્પન્ન થઇ છે. પિન્ગન—ઇંગ્લિશ બેપારનાં મધ્યકોમાં ઉત્પન્ન થઇ, તો ઉર્દુ તે કારસી બોલનારા રાજ્યકર્તાઓની હાવણીના બળરોમાં પ્રગટ થઇ. ઉર્દુ શબ્દનો અર્થ જ 'હાવણી' એમ છે. હેતુ પૂરું નામ 'જખાન-એ-ઉર્દુ-એ-મખ્મલા'† એટલે રાજની હાવણીની ભાષા એમ હતું તે રૂંકાઇને 'ઉર્દુ' એમ રૂઢ થઇ ગયું. 'બાગોબહાર'ની પ્રસ્તાવનામાં મીર અમન કહે છે કે દિલ્લીના બળરમાં જે જુદી જુદી જાતના લોકો એકઠા થતા તેમની ભાષાઓનો ખીચડો થઇને ઉર્દુ ઉત્પન્ન થઇ. પરંતુ મર આર્સ લાયલે ઈ. મ. ૧૮૮૦માં મત બતાવ્યો, અને એ મત ડોક્ટર મીઅર્સન સ્વીકારે છે, કે દોઆબના ઉપર્યા ભાગની દેશી ભાષાને સંકારી રૂપ આપીને અને આખ્ય અંશે હેમાંથી કાઢી નાંખીને હિન્દુસ્તાની ભાષા ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ મતને ભરતખંડની ભાષાઓનું પર્ચાસાયન (Linguistic survey of India) થયું છે તેમાંથી પ્રમાણોની પુષ્ટિ મળે છે. તોપણ એટલું નો સિદ્ધ છે—અને એ વાતને આ હિન્દુસ્તાનીની ઉત્પત્તિ સાથે વિરોધ આવે એમ નથી—કે મૂળ દિલ્લીની બાદશાહી હાવણીના બળરમાં આ સમાનભાષા ઉત્પન્ન થઇ અને મુગલ રાજ્યના નાશબો ભરતખંડમાં જ્યાં જ્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં એ સમાનભાષા માથે લેતા ગયા, અને ત્યાં હેને રૂઢ સ્થાન મળ્યું. આ કારણથી ઉર્દુમાં 'પિન્ગન—ઇંગ્લિશ' જેવા

* Business (=બેપાર)—એ શબ્દનો ચીના લોકોનો ઉચ્ચાર—પિન્ગન—છે. તેથી આ નામ પડ્યું છે

† જખાન—જખ, —ભાષા; ઉર્દુ—હાવણી ; મખ્મલા (આલી=ઉચ્ચ, ઉપરથી) = મહાન પુરુષ, અર્થાત્ રાજા.

કેટલાક પ્રકાર ઉત્પત્તિ સમયમાં પ્રવેશ પામ્યા હશે. પરંતુ સાહિત્ય સંસ્કાર પાળીને ઉર્દુ તથા હિન્દી ભાષાઓ હવે ઉપસ્થિત થયેલી છે, અને તે બીજી બધી ખરાં પ્રાન્તીય ભાષાઓ જોડે સંસ્કૃતપ્રાકૃતદ્વારા સંબન્ધ રાખે છે, એટલે હેને એ પ્રકારનો બગાડ પમાડનારાં બળોનું અસ્તિત્વ જ હવે નથી.

તથાપિ છેક ઉત્તરથી દક્ષિણ સુધી આ સમાનભાષાને પ્રવેશ આપતાં કેટલાક કે સંસ્કાર મળે છે ને મળ્યા છે ; પણ હેમાંથી હિન્દીને બચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં, હિન્દીને સંસ્કારી રૂપમાં જ પ્રચરિત જોવાના લોભમાં, સમાનભાષાની મર્યાદાઓ ઓળંગીને સાહિત્યના વિષયમાં અતિક્રમણ થઈ જઈ, પ્રાન્તીય પોતપોતાની માતૃભાષાઓના સાહિત્યજીવનને જોખમ ના થવું જોઈએ એ સંભાળવાનું છે. પ્રાન્તીય માતૃભાષાઓ કાયમ રહે, હેમનો જીવનવિકાસ થાય, એ ઉદ્દેશનો દૃઢ પાયો લઈને જ આપણે આગળ કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવો જરૂરનો હોય તો કરવાનો છે. માટે જ સમાનભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં પણ હેની યોગ્ય મર્યાદાની ખ્યાલ જવામાં અનિષ્ટતા છે. પરંતુ આ પ્રકારની અશક્યતા પણ પાછળ હું સ્વયં ગણું, તો પછી અશક્યની અનિષ્ટતા શી ?

વખતે શરૂઆત નીકળે કે પાછળ કૃત્રિમ ભાષાને સંબન્ધે એક તત્ત્વ આપણે જોઈએ કે ભાષાજીવનમાટે સાહિત્યલેખની ખીલવણી અને ઉછેર આવશ્યક છે, નહિં તો તે ભાષા આપોઆપ લુપ્ત થાય છે, તો આ હિન્દીને માત્ર સમાનભાષાના સંકુચિત પ્રદેશમાં રોકવાથી અને હેના સાહિત્યના જીવનને વિકાસ ના આપ્યાથી એ તત્ત્વ અહિં પ્રવેશ પામી એ ભાષાને હાનિ નહિં પહોંચાડે ! આ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે એ તત્ત્વ કૃત્રિમ ભાષાઓ સમાનભાષા તરીકે ઉપજાવેલીને વિશે પ્રવર્તે છે ; જે જાતે જ જીવંત ભાષાઓ છે અને તે સમાનભાષા તરીકે કામમાં લેવાય છે હેના સાહિત્યજીવનને બાધ આવે એમ એ તત્ત્વ પ્રવર્તવું અશક્ય જ છે. સમાનભાષા તરીકેના હેની ભાષાના પ્રદેશમાં, અલબત્ત, એ તત્ત્વ એટલે અંશે પ્રવર્તે ખરું કે સાહિત્યના વિષયમાં એ સમાનભાષા વિકાસ ના પામવાની ; પરંતુ તે કારણથી તે ભાષાઓ મરણ પામી લુપ્ત થતી નથી, કેમકે પોતાના સ્વતંત્ર સાહિત્યરૂપ જીવન વિભાગમાંથી આ સમાનભાષાના જીવનવિભાગમાં જીવનબળ, જીવનના લોહીનો પ્રવાહ સંચાર પામે છે. અને એ પ્રકારની સમાનભાષાને પોતાના સાહિત્યનો વિકાસ થવા માટે ને ભાષા જેમની માતૃભાષા છે હેમાંથી સેવકો મળશે જ. એટલે બીજા પ્રાન્તીય ભાષાના પુત્રોને એ પારકા પ્રદેશમાં સાહિત્ય સેવા માટે શ્રમ ગુમાવવાની જરૂર પણ નથી અને ઇષ્ટતા પણ નથી. પોતપોતાની માતૃભાષાના સાહિત્યજીવન તરફ કર્તવ્યો ઓછાં નથી, એ કર્તવ્યો બળવવા માટે હજી પ્રયાસો પૂરા થયા નથી, અને એ કર્તવ્યોને માટે પ્રદેશ ઓછો વિસ્તીર્ણ નથી.

પરંતુ કેટલાકનું એમ માનવું છે કે પ્રાન્તીયભાષાઓનું જીવન લાંબું નથી ; ભરતખંડમાં અંગ્રેજ જ ભાષા વખત જતો સર્વવ્યાપિતી થશે, અને પ્રાન્તીય ભાષાઓ લુપ્ત

યશે, અથવા તો કચ્છી, કોકણી, બીજાં વચેરેની બોલીઓ, ઇલાહીની દશાને પ્હોચશે. આ પરિણામ કોઈ પણ વિચારી માણસને ઇષ્ટ તો જ નહિ જ લાગે. પોતાની માતૃભાષાઓ તરફ ખરી ભક્તિ જેને દશે તે એ પરિણામનો સંભવ દેખીને અન્તઃકરમથી નિગરા જ થશે. પરંતુ આ પરિણામ સંભવના પ્રદેશની બદાર જ છે. એક વિદ્વાન અંગ્રેજ સિવિલિયને તો ખદારી સાથે એક વખત વાત કરતે આ સંભવ દર રીતે માનેલો અને ઇષ્ટ ગણીને આનન્દથી એ બવિષ્યને અભિનન્દેલું. એ ગૃહસ્થને આ દેશ છોડીને વદાય થયે કેટલાંક વર્ષો થયાં છે. દરજી હેમનું બવિષ્ય ખરું પડ્યું નથી ; પરંતુ કેટલા જમાના જશે તો પણ સાચું પડશે એમ લાગતું નથી. આપણી પ્રાચીન ભાષાઓનો વર્તમાન અને પ્રાચીન ઇતિહાસ ના જાણવાને લીધે જ એ દૃષ્ટી દૃષ્ટિનું અવગ્રોહન થયેલું લાગે છે. એ ખરું કે દરજી આપણી દેશી ભાષાઓનાં સ્વતન્ત્ર સાહિત્ય પૂરાં ખીસ્ક્યાં નથી, અને દરજી બહુ બહુ કરવાનું બાકી છે ; તો પણ અસ્પષ્ટપણે વિકાસ થયો છે તે એટલો તો છે, અને એ પ્રેરતિનો પ્રવાહ દબે એટલી દરતાથી ચાલ્યો છે, કે અન્ય ભાષાના દબાણથી દબાઈ જતું તો અચકચકાતું છે ; અગત્ય, એ વિકાસને સ્વાભાવિક પ્રસંગ મળ્યે જવો જોઈએ. તેમજ આ અપૂર્ણ વિકાસની સ્થિતિ હેવી છે કે એ વિકાસની અપૂર્ણતા જ ઉપરના વિનાશના પરિણામની અનિષ્ટતા સ્થાપે છે. આપણી દેશી ભાષાનાં સાહિત્યો વિશે વધારે સમભાવથી અને ઊંડાણથી ચિન્તન કરનાર મુરોપિયનોનો મત પેલા ગૃહ-સ્થથી જુદા જ પ્રકારનો છે. ડોક્ટર ગ્રીમ્સનનું વચન આ માટે ઊતારવા લાયક છે :—

“ But the true India will never be known till the light of the West has been thrown on the hopes, the fears, the beliefs, of the two hundred and ninety four millions who have been counted at the present census. For this, an accurate knowledge of the vernaculars is necessary,—a knowledge not only of the colloquial languages, but also, when they exist, of the literatures too commonly decried as worthless, but which one who has studied them and loved them can confidently affirm to be no mean possession of no mean land. ”*

ભારતખંડની દેશી ભાષાઓનો આટલો બધો મહિમા ગવાયો છે, તો શું એ ભાષાઓનું વ્યક્તિજીવન, વ્યક્તિવિકાસ, એટલું જ નહિ પણ હેના શૂતકાળનાં સાહિત્યરત્નો, એ સર્વનું ભારતખંડ માટે એક ભાષા ના થયની વેદી આગળ બસિ-દાન આપવું એ ઇષ્ટ છે ? એક ગુપ્તાને બદલે સમાનસાધાનો પ્રકાર સ્વીકારવામાં પણ

*Census of India, 1901 Vol. I—India Part I—Report, Chap VII. Language, P. 342 Para 613, conclusion, sub para 3 Chapter written by Dr. G. A. Grierson, C I.E., Ph.D., D. Litt.

સમાનભાષાના સકુચિત ઉદ્દેશની બહાર જાયથી પણ એકભાષા જેવું જ પરિણામ આનશે માટે એ પક્ષને પણ ઉપરની દક્ષામાં શૂંકશું

ઉપર કહેલું પરિણામ સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થવાના સમવના કારણો પાછળ બતાવ્યા જ છે તો એ અનિષ્ટ પરિણામના મૂળ, ભરતખંડ માટે એક ભાષા, અથવા સમાનભાષા માટે અપેક્ષ્ય ઉત્સાહ અને અધિક પ્રવૃત્તિ રાખવાની જો દિમાયત કરીશું, તો પછી બગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી ભાષાઓ માટે તે તે પ્રાંતોમાં સાહિત્ય પરિષદો ભરાય છે તે પ્રયાસ વ્યર્થ શા માટે કરવા ? *શારદાપીઠ (યુનિવર્સિટી) માં દેશી ભાષાઓને સ્થાન અપાવવા માટે જે સ્તુત્ય મથનો થયાછે ને ચાલે તે પણ શા માટે કરવા ? આ પ્રકારના પ્રયાસ 'એક ભાષા'ના પ્રયાસ જોડે સ્વરૂપથી જ વિરોધી બનેછે અને આશ્ચર્યની વાત એ છે કે શારદાપીઠમાં દેશી ભાષાઓનો સ્વીકાર કરાવવા મથનાર લોકોમાંથી પણ 'ભરતખંડ માટે એક ભાષા' નો જડો ઊઠાવનારા જોવામાં આવે છે એ લોકો એ કૃતિમાં માતૃભાષાના ધાતુ પરિણામ જોઈ સકતા નથી એ જ આ પરસ્પર વિરોધી વર્તનનું કારણ હોવું જોઈએ શારદાપીઠમાં દેશી ભાષાના સ્વીકાર માટેના સમયનમાં ઉદ્દેશ જેમ અગ્રેજ ભાષાને લીધે દેશી ભાષાઓ દબાઈ ના જવા દેવી એમ છે, તે જ ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખી 'એક ભાષા'ના પ્રભાવમાં પ્રાંતીય ભાષાઓને દબાઈ જવા ના દેવી એ કર્તવ્ય એટલી જ સખળ રીતે ઉપસ્થિત થાયછે જો એક જ ભાષા માટે મથન છદ છે તો પછી બીજા સર્વ પ્રાંતીય ભાષાના વિકાસના પ્રયાસોની વ્યર્થતા વિ બ આલાલભાઈના સખળ શબ્દોમાં પ્રીતી દર્શાવીશું તો બસ છે —

“આ તથા બીજા હાવા મહોએ પોતાનો શ્રમ હવે બધ કરવો કે જરૂરી રાખવો? આ પ્રશ્ન કેટલાકને હસવા જેવો લાગશે પણ તે તહેવો નથી * * *

*

*

*

*

જો એ વાત નહીં જ હોય કે આ ભાષા રૂઢવાની નથી તો પછી વ્યર્થ કાળ અને શ્રમ શું કામ ખર્ચવું ?

અલબત્ત, એક ભાષાની અશક્યતા તરફ એઓએ દૂકમાં ઇશારો કરેલો આપણે જોઈ જ ગયા છીએ

કવિ વર્સ્વર્થે The Prelude નામના કાવ્યમાં એક સ્થળે એક સ્વપ્ન વર્ણવ્યું છે તહેમાં એક જણ ઊંટ ઉપર વેગથી આવતો દોઢો છે, અને પાછળ પ્રલયની મહા રેલ આવેછે તહેમાંથી જ્ઞાન અન્યોનો બચાવ કરવાને માટે હાથમાં બે અન્યો લીધા છે

*આ શબ્દ રા શિવલાલ દુવનો યોજેલો ઉત્તમ છે તે સ્વીકાર્યો છે 'વિશ્વવિદ્યાલય' અથવા સમસ્તજાલા એમ નામ યોજનારાઓ Universityની વ્યુત્પત્તિ universe (વિશ્વ) ઉપરથી છે એમ, અથવા universal એટલે સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ હેમાં અપાય છે એમ ભમથી કરતા હશે, તે universitas=society, મહળ, એ ઉપરથી ખરી વ્યુત્પત્તિ ભૂલી જવા હશે એમ લાગેછે

એમ વિન આપી, પછી ખેદ કરેછે કે આખર ગાનના મૂર્ત રૂપોનો આમ નાશ જ નિર્મિત છે. કાઠક હાંવા ખેદ આપણી પ્રાન્તીય ભાષાઓ માટે કગવો પડશે, —જે એક ભાષાના પ્રસયની રેલ રેલવા દધ્યુ તો

આમ એક ભાષા અથવા અધિક બગમા પ્રવર્તતી સમાનભાષાની અસરના અને અનિદના આપણે જોઈ અને દેખાથી માઝ એ નીચ્ચો કે સમાનભાષા ભગતખંડ માટે અનમત ઉપયોગી છે જ પરંતુ એ સમાનભાષા તે વ્યવહારની જરૂરિયાતોનું આપોઆપ પ્રગટતું પરિણામ છે, તેથી એ માટે વિગેર જામ અને કાગ ગુમાવના એ ઇષ્ટ નથી આપણે પ્રત્યક્ષ જોધ્યે દિયે કે અગ્રેજી અમુક કાર્ય વિભાગમા સમાન ભાષાનું કામ કગવા લાગી જ છે અને અન્ય વિભાગમા હિન્દીએ પણ પોતાનું સમાનભાષા તરીકેનું સ્થાન લીધેલું જ છે તો નીચ ભાષા સમાનભાષા તરીકે મોઢવા જતું એ તો ઘેની જ પ્રગતિ ગણાવે, પરંતુ અગ્રેજીને માટે વિગેર પ્રવાસની જરૂર જ નથી, પણ હિન્દી માટે પણ વિગેર કૃતિ કરવામા પ્રાન્તીય પ્રવૃત્તિયોનાં બગોનો દુરુપયોગ કરીયુ તો ચૂં જ થઈ ગણાવે પાગ જ કહી ગયો તેમ મુશ્કિલ પ્રયામ શાગાઓમા અમુક મર્બાદઓમા રોખીને હિન્દીને એવેશ આપવો એજી બમ થશે

પરંતુ એ પ્રવૃત્તિ આદરવામા પણ ટેલકા નજરે આપણા રહામા આવીને જોલા રહેશે હિન્દી ભાષા લખન કરવી તો ખરી, પણ હિન્દી કાઈ એક ભાષા નથી હિન્દુસ્તાનના ૧૮૦૧ની માવના વમતિપત્રકના રિપોર્ટમા ‘ભાષા વિગેર પ્રકરણ તપાસીને જોતા જણાશે કે હિન્દીના મુખ્ય બે વિભાગ—પૂર્વ હિન્દી અને પશ્ચિમ હિન્દી —ની અંદર, પૂર્વ હિન્દીમા, (૧) અવધી (૨) બાધેલી (૩) છત્તીસગઢી, અને પશ્ચિમ હિન્દીમા (૧) હિન્દુસ્તાની, (૨) જનભાષા (૩) ગુદેલી (૪) કનોજ અને બીજી ટેલકીક ભાષાઓનો મગાવેશ થાય છે. તુનસીદામનું પ્રખ્યાત ગમ્મણ અવધિભાષામા લખાયુ છે, ત્હારે આમાના અન્ધ મ્વિ સુન્દાસના કૃષ્ણચરિતાના અને કતર કાગ્ગે જનભાષામા ગ્યાલલા છે, છતાં આપણે મનતો તુનસીદામ અને સુરદાસ અને જણે એક જ ભાષાના કવિ હોય એમ જામુમ્મ ભાસ રહેનો છે. આ ભાષાઓનો ભેદ વ્યવહારને માટે નમ્મો છે એમ નથી ભાષાનો ઉપયોગ કરના જતે તરત સ્થિતિ જણાઈ આવશે. પૂર્વ હિન્દીમા મોરો, મેરો, તોરો, તેરો, કુળ્ળકો, રાધે તેરો મલ્લત્તન લવ્હો હૈ કલ્યાદિમા આમરાન્ત વિશેષણ તથા પધ્વી નિબંધિતાના પ્રત્યયો આવે છે, તો પશ્ચિમહિન્દીમા હેના પડોશની પગમીના પધ્વી પ્રત્યય દો માનો દમર તો ના લેવાયો પણ અન્ત્ય આ લધને મેરા, તેરા, કુળ્ળકા કલ્યાદિ આમરાન્ત રૂપોમા ભેદ નન્રે પડેછે પશ્ચિમ હિન્દીમા ‘હેલે માર્યો = મારા એમ થશે તો પૂર્વ હિન્દીમા (પડોશની નિહારી ભાષામા મારિલાસ ના સમર્ગગળે) મારિલાસ એમ છે પાછગ ભાષાઓના વિભાગ ડોકટર ગ્રીઅર્સને મેરલા કલા છે. તેમા નિહારી બાલમડગની ભાષા છે, તેની છાયા પૂર્વ હિન્દીએ આમ સમસ્ત (synthetic) પદ્ધતિનો અથ સ્વીકારીને લીધી છે. તેથી પશ્ચિમ હિન્દી આન્તરમડગની ભાષા અને પૂર્વ હિન્દી આન્તર અને બાલ બે મડગની વચલી

એમ પેઠા વિભાગ કરેલો છે. અર્થાત્ પૂર્વ અને પશ્ચિમ હિન્દી વચ્ચે સ્વરૂપગત ભેદ છે. પશ્ચિમ હિન્દીની અગ્રગણ્ય ભાષા બ્રજ ભાષા છે, અને પૂર્વ હિન્દીની અવધી ભાષા એમ સ્થિતિ છે.

પરંતુ આટલે જ વાત અટકતી નથી. પશ્ચિમ હિન્દીમાંની હિન્દુસ્તાની ભાષાનું સ્વરૂપ જરાક નેતું પડશે ભરતખંડમાં સમાનભાષા તરીકે જે હાલ પ્રચારમાં વસ્તુ સ્થિતિમાં પ્રવર્તે છે, તે અવધી નથી, બ્રજભાષા નથી, પણ હિન્દુસ્તાની જ છે, પરંતુ એ ભાષાને જે સ્વરૂપમાં અવલોકવી પડશે

(૧) ગંગા નદીના ઉપરના ભાગમાં આવેલા દોઆબનો ભાગ, રોહિલખંડ અને પંજાબના અંખાલા જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ, એટલામાં પ્રચાર પામેલી દેશી ભાષા તરીકે ;

અને (૨) ઉત્તર હિન્દુસ્તાનની સાક્ષરભાષા અને લગભગ આખા ભરતખંડની સમાન ભાષા તરીકે.*

આપણે આ (૨) વાળા સ્વરૂપનું જ કામ છે. એ રૂપમાં પણ—

(ક) ઉર્દૂ (લ) રેખતા, (ગ) દખણી, અને (ઘ) હિન્દી, એમ ચાર વિભાગ થાય છે. વિશેષ જોડા ઉતરવાનો પ્રસંગ નથી. ઝડપથી જ નોંધીશું તો બસ છે કે હામાંની ઉર્દૂ તે ફારસી શબ્દો વિશેષ વાપરનારી અને ફારસી લિપિમાં લખાતી હિન્દુસ્તાની છે. રેખતા—તે કવિતામાં વપરાતી ઉર્દૂ છે, હેમાં ફારસી શબ્દો કામ કામ વેરાપલા હોવાથી રેખતા=રેડું એ ઉપરથી નામ પડેલું છે. દખણી તે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાનો વાપરે છે તે હિન્દુસ્તાની. અને હિન્દી તે ફારસી શબ્દો ઓછ અને સંસ્કૃત શબ્દો કાંઈક વિશેષ વાપરનારી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દુઓની સાક્ષરભાષા છે, અને તે દેવનાગરીમાં લખાય છે. આ સ્થિતિમાં રેખતા અને દખણીને ઉર્દૂના પક્ષમાં જ શમાવી દેશું તો આશરે ; હેમાં ફરક ગૌણ પ્રકારનો છે. એટલે ઉર્દૂ અને હિન્દી, એ બે મુખ્ય વિભાગ વિચારવાના રહ્યા સમાનભાષા તરીકે આ બેમાંથી ઉર્દૂ તો, હેમાં ફારસીનો અંશ અતિ પ્રધાન હોવાથી તે સ્વરૂપમાં, ઉપયોગમાં ભાગ્યે આવે સકે. તેમ હિન્દીને સંખન્ધે એક જુદાજ પ્રકારની પ્રતિકૂલતા છે. આ હિન્દીનો ઇતિહાસ અને સ્વરૂપ થાદ રાખ્યાથી સમજાશે આ પ્રકારની હિન્દીની ઉત્પત્તિ માત્ર ઇ. સ. ના ૧૬મા સૈકાના આરંભમાં જ થઈ. ડોક્ટર ગિલ્ક્રિસ્ટની પ્રેરણાથી લલ્લુલાલે “ પ્રેમસાગર ” નામનો ગ્રંથ રચ્યો તહેમાં આ ભાષાએ પ્રથમ દર્શન દીધું. હેમાંનો ગદ્યભાગ ઉર્દૂમાં છે, પરંતુ ફારસી શબ્દોને બદલે હિન્દુસ્તાનની આર્યભાષાના શબ્દો દાખલ કર્યા છે ; અને એ રીતે ઉપલ્લા દોઆબની વાસ્તવિક દેશી ભાષાઓનો આપોઆપ પુનઃસ્વીકાર હેમાં થયો. આ ગ્રંથનો વિષય હિન્દુ પ્રબળને આકર્ષક હોઈ શૈલી મધુર અને તાલબદ્ધ જેવી હોવાથી કર્ણને પ્રિય થઈ. અને લોકોમાં જલુ પ્રચારવાળી હેની ભાષા તે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન

*આ બે વિભાગ ચક્રને જુદી ભાષાઓ બની છે એમ નથી ; એકજ ભાષાનાં બે જુદાં સ્વરૂપ જ બતાવ્યાં છે ; જો કે એટલું તો ખરું કે સમાનભાષાનું સ્વરૂપ લેતાં દોઆબ ક્ષત્રાદિની દેશીભાષાએ જુદા જુદા ભાગમાં કાંઈક રૂપાન્તર લીધેલાં છે.

ના હિન્દુઓમાં સમાનભાષાનું સ્થાન પામી. અત્યારસુધી ઉર્દુના લખનારા હિન્દુઓ ગદ્ય લખતા તો અવધી, બુંદેલી, જ્ઞાન, ઇલાદિ પોતપોતાની દેશી ભાષામાં લખતા. “ પ્રેમસાગર ” અન્યની પ્રસિદ્ધિ પછી હેની ભાષા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગદ્યભાષા તરીકે આદર્શરૂપ બની. અને હવે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દુ ગદ્ય લખે છે તો ઉર્દુમાં કે આ નવી હિન્દીમાં. પરંતુ આ નવી હિન્દી કવિતા માટે વપરાતી નથી. કવિતા તો છુલસીદાસની અવધી ભાષામાં અથવા મુરદાસની જ્ઞાનભાષામાં જ લખાય છે, નવીન હિન્દીમાં કવિતા રચવાના પ્રયાસો નિષ્ફળ અને દસનીય જ નીવડ્યા છે. પરંતુ લક્ષ્મીલાલના વખત પછી હિન્દીમાં શૈલીનાં કેટલાંક ખાસ સ્વરૂપ પ્રગટ થયાં છે; હેમાં વાક્યમાં શબ્દોની ક્રમરચનાની વિશેષતા એ મુખ્ય છે. આ પ્રકારથી ઉર્દુથી એ જુદી પડી આવે છે. પરંતુ આથી પણ વધારે આગળ જઈ પંડિતોને હાથે હિન્દી અત્યંત સંસ્કૃતમય થઈ ગઈ છે.

આ કારણથી નવીન હિન્દી તે ભરતખંડ માટે સમાનભાષા—પોતાના હાલના સ્વરૂપમાં—ભાગ્યે બની સકે. અને હાલ જે સમાનભાષા તરીકે જે હિન્દુસ્તાની લગભગ આખા ભરતખંડમાં પ્રચરિત છે તે તો સ્પષ્ટ રીતે જોટલી જ્ઞાનભાષાથી અને અવધીથી જુદી પડે છે તેટલીજ આ નવીન હિન્દીથી પણ દૂર રહેનારી છે. છતાં હાલ આપણા પ્રાન્તમાંના એક ભાષાના પક્ષવાળા તેમજ અન્ય પ્રાન્તના કેટલાક આર્યસમાજના પ્રચારકો વગેરે જે હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે તે કાંતો આ નવીન હિન્દી હોય છે અથવા તો જ્ઞાનભાષા કે અવધીભાષાની સમીપ જતી રચનાવાળી હોય છે અને એ ભાષાઓને જ સમાનભાષાના આદર્શ રૂપે આગળ ધરે છે.

આ રીતે જોતાં ઉર્દુ અને હિન્દી બેમાંથી એક પોતાના સ્વરૂપમાં આપણા આ પ્રશ્ન માટે કામથી નથી થતી આ બેના સ્વાભાવિક મિશ્રણથી જે હિન્દુસ્તાની હાલ ભરતખંડના ઘણા ભાગમાં, જુદા જુદા સ્થળમાં જુદા જુદા રંગ લઈને, પ્રચાર પામે છે, તેને જ ઉપયોગી ગણી સકારો પરંતુ આ રીતની સમાનભાષા નિશ્ચિત સ્વરૂપ પામીને શિક્ષિત વર્ગમાં મૂકવા લાયક હજી સુધી બનાવાઈ નથી અને પોતાની ભેળે ભાગ્યે જ બને. હેને સ્થાપિત કરવા માટે પ્રયાસ નવીન જ કરવો પડે. આ ભાષા જ બહુ અંશે બ્યવહારને ઉપયોગી ગણાય, તો પછી નવીન હિન્દી—સાક્ષરહિન્દી—ને શાળાની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં સ્થાન આપ્યાથી શો લાભ? આમ આ અને હાવા કંઈ પ્રશ્નો ઉપરિચિત થાય છે. હેનું નિરાકરણ કંઈક આ રીતે સંભવે :—

અંગ્રેજી ભાષા શિક્ષિત વર્ગ માટે આપણે રોકી ચૂક્યા છીએ; હવે અંગ્રેજીના પ્રદેશની બહાર રહેતા વર્ગ માટે—

હેમાં પણ શિક્ષિત વર્ગ માટે નવીન હિન્દી, અને સાધારણ વર્ગ માટે આ લૌકિક હિન્દુસ્તાની, આમ સમાનભાષા માટે વિષયવિભાગ પાડી સકાય. એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું તો છે જ કે નવીન હિન્દીનું પ્રબળ શિક્ષણ આપણા બ્યાવહારિક પ્રશ્ન માટે અસ્થાને જ છે; તેમ જ આર્યસમાજના પ્રચારકો વગેરેની સંસ્કૃતમય હિન્દી પણ—શિક્ષિત વર્ગ માટે પણ—ઉપયોગી નહિ બને.

આટલે અંશે અને આટલી મર્યાદામાં જ હિન્દીને સમાનભાષા તરીકે સફળ પ્રવૃત્તિ મેળવવાનો સંભવ અને ઇચ્છતા છે આ પ્રવૃત્તિને ચાલકબળ કાર્ષક સમુક્ત કૃતિથી આપણે એ પણ—પ્રાન્તીય ભાષાઓનું જીવન સચરાચ એ મુખ્ય લક્ષ્ય સાચવીને—કાંઈક કર્તવ્યના માર્ગમાં આવે એમ છે હું ધારું છું કે તે માટે નીચેની સૂચનાઓ આપણી આ પરિષદની આગળ મૂકવામાં બાધ નથી —

- (૧) ઉપર કહેલી મર્યાદામાં હિન્દીનું શિક્ષણ શાળાઓમાં દાખલ થવા માટે શાળા ખાતાના હાઇરેક્ટરને અથવા સરકારને આ પરિષદ તરફથી વિનંતિ કરવી,
- (૨) બંગાળ તથા મહારાષ્ટ્રમાં ભરાતી સાહિત્યપરિષદોના અધિકારીઓને આપણી પરિષદનો આ ઠરાવ મોકલી દેમની તરફથી પણ આ કાર્યમાં ભાગ લેવાય એમ સૂચના કરવી, કેમકે આપણા પ્રાન્તમાં જ પ્રવૃત્તિ કરીશું તેથી બીજા પ્રાન્તોને કરશે સ્પર્શ થશે નહિ, અને આ પ્રશ્ન પ્રાન્તીય નથી પણ આખા ભરતખંડને લગતો છે,
- (૩) સાધારણ વર્ગ માટે લૌકિક હિન્દુસ્તાની ભાષાને નિશ્ચિતરૂપે આપના માટે હિન્દી ભાષાનો સારો પરિચય ધારણ કરનારા વિદ્વાનોની કમિટી નીમી હેમની કને સરળ શિક્ષણપુસ્તકો રચાવવા અને તે પણ શાળાખાતામાં સ્વીકારાય એમ પ્રયાસ કરવો અથવા શાળાખાતા તરફથી હેવા પુસ્તકો રચાય એમ વિનંતિ કરવી આ કમિટીએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના હિન્દી સાક્ષરોની જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવી હેમની સહાયતા લેવી

પરંતુ આ સૂચનાઓ હું જે રજૂ કરું છું તે માત્ર સાધારણ પ્રયાસ માટે જ છે, હેના ઉપર વિશેષ મહત્વ, આગ્રહ, અમરપ્રભાહ, અપેક્ષાની જરૂર હું જોતાં નથી કેમકે સમાનભાષા બનાવી બનવાની નથી, આપોઆપ જ ભાષાના પ્રદેશમાં પ્રવર્તતા બોલોના પરિણામે એ તો પોતાનું સ્થાન પામી જ લે છે જેમકે, ફ્રેન્ચ ભાષાને યુરોપમાં સમાન ભાષા તરીકે કોઈએ ઠરાવ કરીને અથવા ખાસ પ્રયાસ પ્રવૃત્તિથી સ્થાપી નથી હેની મેં જ એ સ્થાન હેને મળ્યું છે આ ઉપરાંત આગળ રાખીને ભરતખંડ માટે એકભાષા " સ્થાપવી એ તો અશક્ય, અનિષ્ટ અને હસવા જેવી જ પ્રવૃત્તિ છે, એ સ્વપ્નનું પ્રલક્ષમાં દર્શન આપણને કરી થવાનું નથી અને થશે નહિ એટલી જ સ્કારી ઇશ્વરને પ્રાર્થના છે

ઉપસહાર.

આ જરાક લાંબી ચર્ચાનો ઉપસહાર કરીશું તો નીચે પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય નિર્ણયો તથા વિચારો ઉપસ્થિત થશે —

- (૧) ભરતખંડમાં એકભાષા અશક્ય તેમ જ અનિષ્ટ છે એક ભાષા વર્તતો પ્રાન્તીય ભાષાઓનું જીવન સર્વ કરમાઇ જઇ નાશ પામવાનું પરિણામ થાય અને તે સર્વ કોઈ માતૃભાષાઓના ભક્તોને અસહ્ય જ હોય
- (૨) એકભાષા નહિ, પણ સમાનભાષા ભરતખંડમાં સંભવે અને અમુક મર્યાદામાં ઇષ્ટ પણ છે,—એ મર્યાદાના વિશેષ તત્ત્વ એ કે—

(ક) પ્રાન્તીયભાષાઓના જીવનને હાનિ પહોંચે એ રીતે સમાન ભાષાને પ્રાધાન્ય ના આપવું

અને (સ) પ્રાન્ત પ્રાન્ત વચ્ચે વ્યવહાર સાધવો એ જ સમાનભાષાનો મકુચિત હેતુ ગણવો જોઈએ

- (૩) ‘સમાનભાષા’ અને ‘એકભાષા’ એ બે રચનો અને અર્થનો ભ્રમધુક્ત ગ્રંથો દ્વારા નાખનારી આ વિષયના મથનમાં મર્વ અનર્થ થયો છે, અને સમાનભાષા જોડેનો ઉદ્દેશ છતાં એ એકભાષા જોડેલા પ્રદેશમાં પ્રવાસની પ્રતિષ્ઠિત થવા માટે સૂચનાઓ અતિ બહુતો તરફથી ધામ્ય છે તે દોષ છે,
- (૪) સમાનભાષા ભરતખંડમાં મોટાં નવી કૃત્રિમભાષા બનાવીને પૂરી પાડવાની જરૂર નથી તેમ શક્ય પણ નથી, કૃત્રિમભાષા એ અંતર્વિરોધી વચન છે, કૃત્રિમભાષા પોતાના રચકમાં જ પોતાના નાશના બીજ ધાગણું ફેરવે છે
- (૫) ભરતખંડમાં અંગ્રેજી તથા હિન્દી એ બેને સમાનભાષા થવાનો મભવ છે, એ બેમાંથી કેમ વિજ્યની નીચડે એ સ્પર્ધાના પ્રશ્નની જરૂર નથી, અનેની વ્યાપકતા લગભગ મગ્ની છે, પણ અંગ્રેજીનું પ્રભુત્વ અતિ પ્રબળ છે રાજકીય, વ્યવહારિક, તેમજ જ્ઞાનમગ્ન પ્રભુત્વ અને ઐતિહાસિક રીતે પ્રભુત્વ નાગી ભાષાના વિજ્યના લાભમાં છે
- (૬) પરંતુ ભરતખંડની વિશિષ્ટ ગિતિને લીધે અંગ્રેજી તેમ હિન્દી અને સમાન ભાષા તરીકે પ્રવર્તે છે અને પ્રવર્તશે

શિક્ષિત વર્ગમાં—અંગ્રેજી,

અશિક્ષિત વર્ગમાં—હિન્દી,

- (૭) હિન્દીના ધણા વિભાગ છે, પરંતુ સમાનભાષાના પ્રસંગ માટે માત્ર પશ્ચિમ હિન્દીના વિભાગોમાંની (૧) ઉર્દુ, અને (૨) નવીન હિન્દી (‘ગ્રેમમાગર’ ગ્રંથે શરૂ કરેલી હિન્દી) એ બેને માટે ક્ષેત્ર ૩, તથાપિ એ બેનેમાં કાંઈ કાંઈ ક્ષતિયો વ્યવહારને માટે નડે છે

- (૮) સમાનભાષા તરીકે હિન્દીનો નિયમ વિભાગ,

(ક) શિક્ષિત વર્ગ માટે—નવીન હિન્દી

(સ) સાધારણ વર્ગ માટે—લૅકિક હિન્દુસ્તાની

એમ વ્યવહાર કાર્ય માટે પાડી સકાયે,

અને (૯) યોગ્ય મર્યાદામાં અર્થાત્ પ્રાન્ત પ્રાન્તનો વ્યવહાર સ્થાપવાના હેતુમાં જ રોકાઈને અને પ્રાન્તોની સ્થાનિક ભાષાઓના જીવન અને સાહિત્યને હોષ ના પહોંચે એ રીતે, આ છેલ્લી કહેલી નવીન હિન્દી અને લૅકિક હિન્દુસ્તાનીને શિક્ષણ ક્રમમાં મકુચિત પ્રવેશ આપના માટે કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત રવામાં આવે નથી અને છેવટની સૂચનાઓમાં દર્શાવી છે

• રત્નાગિરિ
તા ૧૮૮૦૮ }

• નરસિંહરાવ લોળાનાથ,

परिशिष्ट.

પત્રક (ક).

ધ. સ. ૧૯૦૨ ના વસતિપત્રક ઉપરથી હિન્દી ભાષા બોલનારાની સંખ્યા વગેરેની માહિતી.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
સંજ્ઞા	પ્રાન્તનું નામ.	પ્રાન્તની કુલ લોકસંખ્યા.	પૂર્વ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા.	પશ્ચિમ હિન્દી બોલનારાની સંખ્યા.	કોલકાતના ૪ તથા ૫ બંનેના ચરવાળા.	૭	વિશેષ હકીકત તથા ખુલાસો.
૧	વાયવ્ય સરહદનો પ્રાંત.	૨૧૨૫૪૮૦	શૂન્ય.	૧૬૮૧૭	૧૬૮૧૭	૧૮૫	(૧.) કોલકાત ૭ માં સેક્યુલરમાંથી
૨	પંજાબ.	૨૦૩૩૦૩૩૯	શૂન્ય.	૩૭૭૨૭૨૭	૩૭૭૨૭૨૭	૧૮૫	ની અણતરી કરી છે તે રચ્યલ રાજે
૩	પંજાબની સંસ્થાનો.	૪૪૨૪૩૯૮	શૂન્ય.	૩૮૧૬૪૬	૩૮૧૬૪૬	૧૮૫	કરી છે; કોલકાત ૩ તથા ૬ માંના આં-
૪	અનબેર મેરવાડ.	૪૭૬૯૧૨	શૂન્ય.	૧૩૨૧૦૪	૧૩૨૧૦૪	૨૭૬૭	કરને રચ્યલ રૂપ આપીને. ઉદાહરણ:-
૫	સંયુક્ત પ્રાન્તો (આમો તથા આઉલ).	૪૭૬૯૧૭૮૨	૧૪૯૦૫૧૮૭	૨૧૫૮૮૮૮૪	૩૬૪૮૪૧૭૧	૭૬૫૨	કુલ વીસ કરોડ ઉપરની રકમ છોડી
૬	સંયુક્ત પ્રાન્તોનાં સંસ્થાનો.	૮૦૨૦૯૭	૫૧	૫૩૪૮૯૭	૫૩૪૮૯૭	૬૬૭	દીધી છે (કોલકાત ૩ માં), અને કોલકા
૭	રજપૂતાણા ઓરિસ્સા.	૮૭૨૩૩૦૧	શૂન્ય.	૨૨૬૭૭૯૬	૨૨૬૭૭૯૬	૨૩૭૧	૬ માં કુલ ૬ કરોડ ઉપરની છોડી
૮	મધ્ય હિન્દુસ્તાન ઓરિસ્સા.	૮૬૨૮૭૮૧	૧૪૦૧૨૫૮	૪૭૨૭૦૬૨	૬૧૨૮૩૨૦	૭૧૦૦	દીધી છે; આટલે ૨૦ માં ૬ તો ૧૦૦
૯	મધ્ય પ્રાન્તો	૮૮૭૬૬૪૬	૩૬૭૯૮૮૧	૧૮૨૨૦૪૧	૫૬૦૨૦૨૨	૫૭૦૦	માં ૩૦ એમ આપ્યું છે.
૧૦	મધ્ય પ્રાન્તોનાં સંસ્થાનો.	૧૯૯૬૬૮૩	૬૫૬૯૦	૧૧૬૬૫	૬૬૮૮૨૫	૩૩૫	(૨) આ પત્રક આ રૂપમાં વ-
૧૧	આસામ.	૬૧૨૬૩૪૩	૩૩૪૨૬૫	૨૨૩૮૮	૩૫૬૬૫૪	૫૯	સતિપત્રમાં બતાવાયેલ નથી. મહે-
૧૨	વરાહ.	૨૭૪૪૦૧૬	૪૨૫૦	૨૭૩૦૦૩	૨૭૩૨૫૩	૧૦૦૦	મુળમાંથી આંકડા બુદ્ધે બુદ્ધે ઠેકાણેથી
૧૩	મુબાઈ.	૧૮૫૫૯૫૬૧	૨૭૪૯	૮૧૮૦૭૬	૮૨૧૮૨૫	૫૦૦૦	તારથી કાઢીને પત્રક તૈયાર કર્યું છે.
૧૪	મુબાઈ હલાખાનાં સંસ્થાનો.	૬૯૦૮૬૪૮	૩	૨૦૬૯૬૭	૨૦૬૯૬૭	૨૦૬	તેથી બહુ ચૂક વગેરેની જવાબદારી

પત્રક (સ).

ગુજરાત પ્રાન્તમાં હિન્દી તથા ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યાની તુલનાનું પત્રક.

૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮
ક્ર.સં.	નિહા અથવા સંસ્થાન.	કુલ લોકસંખ્યા.	હિન્દી બોલનારની સંખ્યા.	ગુજરાતી બોલનારની સંખ્યા.	કોષ્ટક ૪ ની સંખ્યા નોંડે સેકલ પ્રમાણ.	કોષ્ટક ૫ ની સંખ્યા નોંડે સેકલ પ્રમાણ.	વિશેષ હકીકત તથા પ્રુથાસો.
૧	અમદાવાદ.	૭૯૫૯૧૭	૩૪૧૮૯	૭૪૬૧૫૬			(૧.) કોષ્ટક ૬ તથા ૭ માં સેકલ પ્રમાણ સૂચવે રીતે ગણ્ય છે; ફરેક આંકડાના હિસાબ પ્રમાણે બહારનાં ગણ્ય થઈ શકે છે.
૨	ભરૂચ.	૨૯૧૭ ૩	૧૬૬૮૯	૨૭૨૧૮૩			(૨.) થાપા નિસ્સો ગુજરાતમાં નથી ગણ્યો. ડોહર ઓઅસને પણ Languange Survey નાં જાતિનાં ગણનારની ગુજરાતીના અંકમાં નહોતો આપ્યો છે તેમાં ગુજરાતી ભાષાની પ્રેરણાસીમા દર્શાવેલાં અંકો આગળ ન મૂકી છે.
૩	ખેડ.	૭૧૬૩૩૨	૨૩૪૮૬	૬૮૦૭૦૭			(૩.) એ અંકમાં ગુજરાતી બોલનારની કુલ સંખ્યા (આ તેર
૪	પંચમહાલ,	૨૬૧૦૨૦	૪૮૭૭	૨૫૩૫૧૬			
૫	સુરત	૬૩૭૦૧૭	૧૮૭૦૭	૬૦૮૩૬૦			
૬	ખંભાત.	૭૫૨૨૫	૫૧૮૪	૬૮૮૩૬			
૭	કચ્છ.	૪૮૮૦૨૨	૨૩૭૪	૪૮૨૭૧૦			

નિસ્વા તથા સંસ્થાનો માટેની) ૯૩૧૩૪૫૯ મુકા છે. પરંતુ બાણાઓના પવલિયન માટે માહિતી મેળવેલી તે પૂર્ણ ગ્રાહકપણાની નહિ. તેમ જ H. S. ૧૯૦૧ ની ગણતરી પછીની, તેથી આમ ફરક આવે મહે. ૧૯૦૧ ના વસતિપત્રકનો જ આશ્રય સર્વત્ર કર્યો છે તેથી અહીં પણ તેના જ આંકડા લીધા છે.

ક્ર	કાઠિયાવાડ	...	૨૩૨૯૧૯૬	૫૫૦૫૭	૨૨૫૯૪૪૯		
૯	મહીકાંઠા.	...	૩૬૧૫૫૫	૨૫૮૫	૩૪૬૧૪૧		
૧૦	પાલણપુર.	...	૪૬૭૨૭૩	૧૭૧૭૮	૪૩૬૧૫૨		
૧૧	દેવાકાંઠા.	..	૪૭૯૦૬૫	૯૧૨૮	૪૫૯૧૭૭		
૧૨	મુરત ઝિલ્લાની	...	૧૬૧૩૪૨	૨૫૨૦	૬૮૯૦૦		
૧૩	*વડોદરા સંસ્થાન.	...	૧૯૫૨૬૯૨	૧૬૯૧૧૦	૧૮૪૧૯૯		
	કુલ.	..	૯૦૧૬૪૫૭	૨૬૨૧૯૪	૮૫૩૭૨૫૬	૨'૫	૯૪'૬૮

*વડોદરા સંસ્થાન માટેના આંકડા Census of India, Vol. I - A India, Part II. Tables, P. ૧૧૪, Table X. માંથી લીધા છે; ગ્રાહક ૩ નો આંકડો એ જ અન્યથા P. ૭ Table II. માંથી લીધેલો છે;

બાણીના સર્વ આંકડા (આ પત્રકમાં) Census of India, Vol. IX - A, Bombay, Part II, Imperial Tables, P. ૧૫૦ Table X. માંથી લીધા છે. મુંબાઈનાં Imperial Tables માં અને Bombay Provincial Tables માં આંકડામાં કંઈક ફરક છે; પરંતુ Imperial Tables માંની સંખ્યા વધારે છે તે જ લીધી છે,

† પૂર્વ દિશા ૨૩ તથા પશ્ચિમ દિશા ૧૯૦૮૭ એ મળીને ૧૯૧૧૦ એકલ છે. બાણીના નિસ્વાઓમાં આ એક નથી. Imperial Tables માં એ એ એક છે.

ટીપ્પણી:—આ પત્રક પણ મહે. આંકડા વસતિપત્રકમાંથી તારવીને તૈયાર કર્યું છે; તેથી બૃહદ્ આંકડાની જગાલતરી મ્હારી જ છે.

(મરુત્ત)

લીલ લોકની બોલીનું વ્યાકરણ.

(રા. રા. હગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.)

વ્યાકરણ એટલે ચોગા યોન લેખના વિદ્યા. પાંચમા વ્યાકરણ ત્રીજા પાગ છન્ વ્યાકરણ એટલે શુદ્ધ બોલવાની તથા લખવાની વિદ્યા. બીલી બોલીના વ્યાકરણ ના ત્રણ ભાગ છે.

એક ક વધાર અક્ષર મીલીન વડ્ વી અર્થ હમજાહાય ત તીવાન્ શબ્દ કર્જા.

શબ્દ વિચાર એટલે નામ, સર્વનામ, અને વિશેષણાન્ વિભક્ત્યા લાગ્યાથી તીવાહ જીં રૂપ વતેન્ અને અવ્યય કેવ વપરાતેન ઓ વધાહા વિચાર.

એક કે વધારે અક્ષર મળ્યાથી કાંઈપણ અર્થ સમજાય તો તેને શબ્દ કહીએ. શબ્દ વિચાર એટલે નામ, સર્વનામ, અને વિશેષણને વિભક્તિ લાગ્યાથી તેનાં જે રૂપ થાય છે, અને અવ્યય કેમ વપરાય છે, એ સર્વનો વિચાર.

એક ક વધાર શબ્દથી વેળા પૂર વેળા અર્થ અધૂરા રહે ની ત તેવા વેળાન્ વાક્ય કતિન્. વાક્ય વિચાર એટલે વાક્યમાં ઘરાબર રીતે શબ્દ ગોઠવના રીત.

એક કે વધારે શબ્દથી થયેલા પૂરા વેળાનો અર્થ અધૂરો રહે નહિ, તો તેવા વેળાને વાક્ય કહેવું. વાક્ય વિચાર એટલે વાક્યમાં બરાબર રીતે શબ્દ ગોઠવવાની રીત.

---

૧. રાજપીપલા સંસ્થાનના જે ભાગને 'વાલીયા' તાલુકો કહે છે તેવું અને તેની આસપાસના ભાગનું આસલ નામ 'મરુ' દેશ છે. ત્યાંના આસલી આનાય-લીલ-લોકની બોલીનું આ વ્યાકરણ બનાવેલું છે. આર્ય લોક જેમ જેમ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વસતા ગયા તેમની બાબા બદલાતી ગઈ, તેમ આ આનાય લોકની બોલીનું ન થતાં તેમના જુદા જુદા પ્રદેશોની બોલી મૂળ રૂપમાં કાયમ રહેલી જણાય છે. સીમાડાના પ્રદેશના રહેતા આનાય-લીલ-લોકલા-ની બોલીમાં સરહદને લીધે જુદા તથાવત જણાય છે ખરો. છોટા ઉદેપુરના રાડવા-રાટવા-લોકની બોલી તદન જુદી છે. (યુ. યુ. ૩૪ અંક ૮ પૃ. ૨૪૩) તેમ આ રાજ્યના થવા પ્રજાણી બોલી જુદી છે.

નિગોપણ-ખીજી શબ્દનો શુભ, મખ્યા, વગેરે દેખાડે છે જેમકે લાલ, ભુડો, પાંચ, પાચમો, લાખો

વના, ચાનના, વના, પોગવના, ઘટ વદા શબ્દ ક્રિયાપદ છન્ ક્રિયાપદ રન વાતચીત, વર્ણન અને ઉક્ત વનામ આવડ અને પ્રશ્ન પુછનામ આવડ

કન્નુ, આલવું, ચલુ, બોગવું, એ વગેરે મતલબતા શબ્દ ક્રિયાપદ છે ક્રિયાપદે કરીને વાનચીત, વર્ણન, અને હુકમ કરવામા આવે છે, અને પ્રશ્ન પૂછવામા આવે છે

અધ્યય એટલે જય શબ્દના રૂપામ કહ વદકટ ની વતા, પોતા રૂપ રોજ રહતા. જેવ અને, વ, પળ, પાહ, વપ, અર, એઠ, અલવા, ધીમા, વાહ, હ, ના

અધ્યય એટલે જે શબ્દના રૂપમા વધાર ન થતા પોતાને રૂપે હમેશા મહે છે તે. જેમ, અને, કે. પણ, પાસે, ઉપર, અગે, નીચે, હાથે, ધીમુ, વાહ, હા, ના.

નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાપદા મસ રૂપાદા જાણ્યા, વિભક્તિ અને વચન વતેન.

નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, અને ક્રિયાપદના ધણા રૂપને જાતિ, વિભક્તિ અને વચન હોય છે

જાણ્યા વેન્ ઝન્ નર ન નારી

જાતિ એ છે નર ને નારી

જો શબ્દ નર પેઠ ઘોનાહાય, છટલ જીયાન્ કેવા લાગય, તો નરજાણ્યા જેવ--દેવ, રાજા, આધી, લાકવા, દોકટા, પોયરો, વોટ, ઝો ચાડ, રાત રીજે

જે શબ્દ નરની પેઠે જોવાય છે, એટલે જેને જવા લાગે છે, તે નરજાતિ જેમ--દેવ, રાજા, આધી, લાકવા દોકટો, છોકરો, બાદ, ધર, ઝાડ, ખેતર ઇલાદિ

જો શબ્દ ઘરે પેઠ ઘોનાહાડ, તો નારીજાણ્યા જેવ--વાન, વાદા, જુવ ચોપઝી, જલ, બિનાલી, ઓવટી, જીઝી, ટાક, ચાડ વીજે

જે શબ્દ નારીની પેઠે જોવાય છે, તે નારીજાતિ જેમ--વાત, વાધા, જુ, ચોપડી, જળો, નિવાડી, વહુ, માસી, રોટવો, બહેન, ઇલાદિ.

વિભક્તિ એટલે જ શબ્દા વાજા જાયે ક્રિયાપદાના રામદ વતાવનારા પ્રયયા દાયેના શબ્દના રૂપ જેવ--કુમાય, માહાન વાજે

નિબદ્ધિત એટલે એક શબ્દનો બીજા સાથે ક્રિયાપદનો સમ્બન્ધ દેખાડનારા પ્રલય સાથેના શબ્દનાં ૩૫. જેમ-ધરમાં, માણસને, ઇલાદિ.

વિમત્તા હાત છન્. પેલી, ચીર્જી, તીર્જી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી ૧ હાતમી.

નિબદ્ધિતઓ સાત છે. પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી. છઠ્ઠી અને માતમી.

કોઈ વગત યેન્ ક તીન્ વિમરન્યાદા પ્રલય એક શબ્દાન્ લાગડ. જેવ-આમા કુમારની, તૌયાથી, તૌયામરહ, વદે.

કોઈ વખતે જે ત્રણ નિબદ્ધિતના પ્રલય એક શબ્દને લાગે છે. જેમ-મારે, ધર-માંથી, તેનાથી, તેમાંનાએ, ઇલાદિ.

એવા વિમરલ્યા આવતેન્ તાંહાં એવ કમાદાય. છઠી હાથે તીર્જી, હાતમે હાથે પાંચમી, છઠી હાથે પાંચમી, હાતમે ન છટે હાથે તીર્જી.

એવી નિબદ્ધિતઓ આને ત્યાં એમ કહેવાય: ૬ઠ્ઠી સાથે ૩૭, ૭મી સાથે ૫મી, ૬ઠ્ઠી માથે ૫મી, ૭મી ને ૬ઠ્ઠી સાથે ૩૭.

વચન યેન્ છન્. એક વચન ન બોલ વચન.

વચન જે છે. એકવચન અને બહુવચન.

જય શબ્દાન્ એકપણો વહદ તર્ એક વચન. જેવ-મારહ, ગાયલો, બોદ. એક કરતાં વધારેપણો વહદ તર્ બોલ વચન. જેવ-ચાલે, આમન્યા, કોવે, ચાયલે, પોયર્યા.

જે શબ્દમાં એકપણું હોય તે એકવચન. જેમ-શાક, પગરખું, બજાર. એક કરતાં વધારેપણું હોય તે બહુવચન. જેમ-ઝાડાં, આંબલીઓ, ઘડાં, પગરખાં, હોશરા.

નામા ચાર પાગ છન્, સામાન્ય નામ, વિશેષ્ય નામ, ભાવવાચક નામ ન પદાર્થ વાચક નામ.

નામના ચાર ભાગ છે. સામાન્ય નામ, વિશેષ્યનામ, ભાવવાચકનામ અને પદાર્થ વાચક નામ.

અ-કહુ એક પ્રાણી ૧ પદાર્થ થીજા વતે હુદો ઓચાય. તો આ હુદો નામ પાડીનો છય તી. એટલ જય નામથી હાસ એક વતુ જાણી હકાય તર્ વિશેષ્યનામ છય. જેવ-ગમીર (હોશરાનું નામ છે) વટલાવ (ગામ છે) નર્મદા, બોદ, (બજાર) વદે.

કોઈ એક પ્રાણી ૨ પદાર્થ થીજાથી જુદો ઓજખનાને હેનું જુદું નામ પાડેવું

હોય છે તે. એટલે જે નામથી ખામ એક જ વસ્તુ જાણી શકાય તે વિશેષ્ય નામ છે. જેમકે—ગમીર, વટલાન, નર્મદા, બળદ. ઇત્યાદિ.

ચ—જય નામ વતે એક જ વસ્તુ કે જાતે વહે હરવે ગુણ વાલે અનેક પ્રાણી કે પદાર્થ જાણી શકાય તો સામાન્ય નામ હય જેવ—ટોંગ (હુગર-પર્વત)

જે નામથી એક જ વર્ગ કે જાતનાં અને અમુક સરખા ગુણવાળાં અનેક પ્રાણી કે પદાર્થ જાણી શકાય તે સામાન્ય નામ છે. જેમકે—પર્વત

ઢ—પદાર્થ હા નામે પદાર્થ વાચક છન્ તો વહે પદાર્થ ઓચાવ તેમ તદ્દ પદાર્થ થોડા પાગ કે વદાર પાગ તમ જ નામ વતે ઓચાહાદ જેવ—તેજ, કી, નોળો, મધ વહે

પદાર્થના નામે, પદાર્થ વાચક છે, તે અમુક પદાર્થ ઓળખાવેછે. તે પદાર્થનો થોડો ભાગ કે થણો ભાગ તે જ નામથી ઓળખાય છે. જેમકે—તેજ, કી, લોહું, મધ ઇત્યાદિ

ડ—ગુણ નામે કે ક્રિયા હા નામે પ્રલ્યા વતે આપો નજર પડતે નાહાન્, પણ તીચા માવા ઉપથી માલમ પડે તો પાવ વાચક નામ હય જેવ, ક—તીરજ, તુટો, હલેહલ્લી, પલા-પક્ષી, વહે

ગુણના નામે, તથા ક્રિયાના નામે, પ્રલક્ષ આપણી નજરે પડતા નથી, પણ હેના ભાવ ઉપરથી માલમ પડે છે તે ભાવવાચક નામ છે. જેમકે—ધીરજ, શુદ્ધ, દોઢાંચો, પડાપડી ઇત્યાદિ.

વિશેષ્ય નામના રૂપ

કો (ધર)

એકવચન

*કો ધર

બહુવચન.

*કો ધરો, ધરો

જીથી બોલીમા પહેલી વિભક્તિનો પ્રલય નથી જેમ કે કો (ધર) કોદ (બગદ) કા (બાપ) કાકા (બાપો) વગેરે. બીજી વિભક્તિનો પ્રલય આન્ છે જેમ કોદાન્, કોઆન્, ત્રીજી વિભક્તિના કોધ કોધ નામને વ પ્રલય લાગે છે જેમ, કોવ, તેમ કોધ કેકોલે નથી પણ લાગતો જેમ કોદ (બગદ) ચોથી વિભક્તિમા નજી જાતિના નામને હાદ પ્રલય લગાડતા પહેલાં આ પ્રલય મૂકવો પડે છે જેમ કોદ + આ + હાદ = કોદાહાદ. પાચમી વિભક્તિનો પ્રલય થી છે તે લાગતા પહેલા કેટલીક વખતે નામને આ પ્રલય લગાડવો પડે છે, ને કેટલીક વાર નથી પણ લાગતો. જેમ—કોદાષી, કોધો. છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રલય આ જણાય છે જેમ કોદા. વળી ટેલાક નામને ઊંડે આ ને જલ્લે

કોવાન્ ધરને
 કોવ ધરે
 કોવાહાર ધરને સાર
 કોવાથી ધરથી
 કોવા ધરનું
 કોવામ ધરમાં

કોવાહાન્ ધરને
 કોવહ ધરોએ
 કોવાહાં હાર ધરને સાર
 કોવહાંથી ધરોથી
 કોવાહાં ધરનું
 કોવાહામ ધરોમાં

ચોદ—બગદ

એકવચન
 ચોદ બગદ
 ચોદાન્ બગદને
 ચોદ બગદે
 ચોદા હાર બગદ સાર
 ચોદાથી બગદથી

બહુવચન
 ચોદહં બગદો
 ચોદાહાન્ બગદોને
 ચોદહ બગદોએ
 ચોદાહા હાર બગદો સાર
 ચોદાહાથી બગદોથી

યા પશુ લાગે છે. જેમકે કોવા. સાતમી વિભક્તિનો પ્રસય આમ છે, ને ધણું કરીને એ જ પ્રસય બધા નામને લાગે છે. જેમકે કોવામ, ચોદામ.

ઉપર પ્રમાણે વિભક્તિના એક વચનના પ્રસય કલા, હવે બહુવચનમાં કયા પ્રસય લાગે છે, તેનો વિચાર કરીએ

પહેલી વિભક્તિના બહુ વચનનો પ્રસય એ છે. તેમ કોઇ વાર ‘હ’ પશુ લાગે છે કોવે, ચોદહં. બીજી વિભક્તિનો પ્રસય ‘હાન્’ છે, પશુ તે લાગતા પહેલાં નામને આ પ્રસય જોડવા પડે છે. જેમ ચોદાહાન્. ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રસય હં જણાય છે, જેમ કોવહં, ચોદહ. ચોથીનો પ્રસય વાર છે, પશુ તે લગાડતા પહેલાં નામને હાં પ્રસય લાગેલો જણાય છે. જેમ કોવાહા હાર. પાંચમી વિભક્તિનો પ્રસય થી છે, પશુ તે લગાડતા પહેલાં કોઇક નામને છેડે વાહં અને કોઇ નામને છેડે આહા પ્રસય જોડવા પડે છે. જેમકે—કોવાહથી, ચોદાહથી. છઠ્ઠીનો પ્રસય આહા છે જેમ ચોદાહા. સાતમી વિભક્તિનો પ્રસય હામ છે. પશુ તે જોડતા પહેલાં આ લાગે છે. જેમ ચોદાહામ, કોવાહામ.

આ પ્રમાણે નરબળિ નામના એકવચન તથા બહુવચનના વિભક્તિઓના પ્રસય કલા, પશુ આ પ્રસય નારી જાતિને લાગુ પડતા જણાતા નથી. તેના પ્રસયે જુદા જણાય છે, ને આ બધાનું વિવેચન એટલું બધું છે, કે તે વિષે ને સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી વિચાર કરવા બેસીએ તો સંસ્કૃત વ્યાકરણ જેટલું લખાણ વિવેચન થઇ શકે. રચના સંક્રાંતિને લીધે તે હાલ તો બધું જાણ્યું છે.

વોદા બળદનુ
વોદામ્ બળદમાં

વોદારા બળદોનુ
• વોદાહામ્ બળદોમાં

ઓવઢી—વડુ

એક વચન
ઓવઢી—વડુ
ઓવઢીમ્—વડુને
ઓવઢે—વડુએ
ઓવઢે હારુ—વડુ સાર
ઓવઢેથી—વડુથી
ઓવઢે—વડુનો
ઓવઢીમ્—વડુમાં

બડુ વચન
ઓવઢેહે—વડુએ
ઓવઢેહેનુ—વડુઓને
ઓવઢેહે—વડુએએ
ઓવઢેહે હારુ—વડુએ સાર
ઓવઢેહેથી—વડુઓથી
ઓવઢેહે—વડુઓનો
ઓવઢીહીમ્—વડુએમાં

બાઈ—બહેન

બાઈ—બહેન
બાઈએ—બહેનને
,, બહેને
બાઈએહારુ—બહેન સાર
બાઈએથી—બહેનથી
બાઈએ—બહેનનું
બાઈમ્—બહેનમાં

બાયા—બહેનો
બાયેહે—બહેનોને
બાયેહે—બહેનોએ
બાઈએહેહારુ—બહેનો સાર
બાઈએહેથી—બહેનોથી
બાઈએહે બહેનોનું
બાઈહીમ્—બહેનોમાં

બા—બાપ

એક વચન
બા—બાપ
બાઆનુ—બાપને
બાઈએ—બાપે
બાઈસાહારુ—બાપ સાર
બાઈસાથી—બાપથી
બાઈસા—બાપનું
બાઈસામ્—બાપમાં

બડુ વચન
બડુ વચન થતું નથી

બાફા—બાપો

બાફા—બાપો

બડુ વચન થતું નથી.

ચાંપાન્—ઝાંપાને
 ચાકાપ—ઝાંપે, ઝાંપાએ
 ચાંકાહાદ—ઝાંપા સાડે
 ચાંકાર્યા—ઝાંપાર્યા
 ચાંકા—ઝાંપાનું
 ચાંકામ્—ઝાંપામાં

ગાળા—ગાડું.

ગાઠો—ગાડું	ગાઠે—ગાડું
ગાઠાન્—ગાડાને	ગાઠાહાન્—ગાડાને
ગાઠ—ગાડાએ, ગાડે	ગાઠાહું—ગાડાંએ
ગાઠા દાઠ—ગાડા સાડે	ગાઠાહાં દાર—ગાડાં સાડે
ગાઠામ્—ગાડાથી	ગાઠા હાંવને ગાડાંથી
ગાઠા—ગાડાનું	ગાઠાહાં—ગાડાંનું
ગાઠામ્—ગાડામાં	ગાઠાહામ્—ગાડાંમાં

ધાંપા—ધાંપાને પાપે, પાપાએ

ધાંપા—પાપાએ	ધાપ્યા—પાપ્યા
ધાંપાન્—પાપાને	ધાંપાહીન્—પાપાને
ધાપે પાપાએ	ધાપે હું—પાપાએ
ધાપેદાઠ—પાપા સાડે	ધાપેહું દાઠ—પાપા માટે
ધાપેવતે—પાપાથી	ધાપેહે વતે—પાપાવતી, પાપાથી
ધાપે—પાપાનું	ધાપેહે—પાપાનું
ધાંપામ્—પાપામાં	ધાંપાહીમ્—પાપામાં

કેટલેક નામે એક વચનમીઝ રતેન. જેવ—જી, યાતુ, તરયા, કપા, જીરો, ફગ, હુરત, ચદે
 કેટલાંક નામ એકવચનમા જ રહે છે, જેમ—ધી, માટી, ધરતી, કપાસ, છશ,
 હીંગ, મુરત ઇત્યાદિ.

કેટલેક નામે બોવ વચનમીઝ રતેન્. જેવ—ઘમ, તી, મરી, અઠદ ચદે.

કેટલાંક નામ બહુવચનમા જ રહે છે, જેમ—બહુ, તલ, મરી, અડદ, ઇત્યાદિ.

સર્વનામ.

શબ્દાન્ સર્વનામામ્ ગણેન્, જેવ—અર, તુ, તો, તી, હં, આપ, કહુ.

છ શબ્દોને મર્યાદામાં મળ્યા છે, જેમ. હું, તું, તે. એ આપણુ. દોણુ.

પહેલો પુરુષ અહ-હુ

એકવચન

આય—હુ

મન—મને

મયે—મે

માહાર—મારા સાથે

માર્થી—મારાથી

મા—મારું

મામરું—મારામાં

બહુવચન

અમે—અમે

આમાન્—અમાને

અમરું—અમારે, અમે

આમાહાર—અમારા માટે

આમાર્થી—અમારાથી

આમા—અમારું

આમામ્—અમારામાં

બીજો પુરુષ તુ, તો, -તું

તું—તું

તર્ની—તને

તે—તે

તોહાર—તારા માથે

તોર્થી—તારાથી

તો—તારું

તોમરું—તારામાં

તમે—તમે

તમોન્—તમોને

તમ—તમારે

તમાહાર—તમારા સાથે

તમાર્થી—તમારાથી

તમા—તમારું

તમામ્—તમારામાં

ત્રીજો પુરુષ. તી-તે

તી—તે

તીયાન્—તેને

તીયે—તેણે

તીયા—તેને માટે

તીયાર્થી—તેનાથી

તીયા—તેનો

તીયામ્—તેના

તી—તેઓ

તીયાન્—તેઓને

તીયહાર—તેઓએ

તીયાહાર—તેઓને માટે

તીયાર્થી—તેઓથી

તીયા—તેઓનું

તીયામ્—તેઓના

પહેલો પુરુષ વહુ વચન—આપ—આપણુ.

આપ—આપણુ

આપાન—આપણુને
 આપે—આપણે
 આપો—આપણે માટે
 આપોયા—આપણુથી
 આપો—આપણે
 આપામ—આપણામા

ત્રીજો પુન્ય એકચ્ચન, વચ્ચુ—કોણ

વચ્ચુ—કોણ
 વચ્ચાન્—એને, એને
 વચ્ચ—કોણે, કોણે
 વચ્ચા—કોના માટે, એના માટે
 વચ્ચાચા—કોનાથી, કોનાથી
 વચ્ચા—કોનો, કોનો
 વચ્ચામ—એનામા, એનામા

જય શબ્દા ગુણ, સમ્યા વદે વિશેષણયા વતાવતેન્ તમ શબ્દાન્ વિશેષ્ય વનેન જય—
 લાલ કોઢા, હયામ ‘લાલ’ હ વિશેષણ અન ‘કોઢા’ હ વિશેષ્ય છડ

જે શબ્દનો ગુણ, અપ્પા વગેરે વિશેષણથી બંધાય છે, તે શબ્દને વિશેષ
 કહે છે, જેમ—લાલ કોઢા એમા ‘લાલ’ એ વિશેષણ અને ‘કોઢા’ એ વિશેષ્ય છે

પીનમા કોનામ નામ વટે જરૂર જાતે શબ્દા ગુણ, વિશેષણ વતાવતેન્ જેવ—લાલ
 કોઢા, મેલા તો, કોવ હારા, અસ્લાવ ચાન કોટ રન

બીથી બેથીમા નામ વગેરે હજે બતના શબ્દનો ગુણ, વિશેષણ બતાવે છે. જેમ
 મેના કોઢા, પેતો તે, ઘણે સારા, ‘બીમા’ આન, ‘બી’ બહોને

વિશેષણ વન પ્રકારા ઉદ ૧ જિયા ઉઠ્ઠ જાત વતાવનાગ આ અન ‘ક’ વતેન
 જેવ—પુડા, પુડા

વિશેષણ એ પ્રકારનાના છે એને હંડે બનિ દેખાડનાન, ‘આ’ અને ‘પ’
 ટાય છે જેમ—બુડો, બુડો

જે વન્ જાનિહિમ વગવર ડન
 જે બે જાનિમા બરેમ છે

જદ મૂળા ઉપરથી ક્રિયાપદા જુદે જુદે રૂપે વેતેન્, તદ મૂળા નામ તાતુ પાડયો. જેવ-
અપાદ, આપતા, આપના, અપાયો, અદ વદાહાં તાતુ 'આપ'. અન લગ્નાવદ, લગ્નાવી. લગ્ના-
વાય, ડયા તાતુ 'લગાવ'.

જે મૂળ ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાયછે, તે મૂળતું નામ ધાતુ
પાડયું છે. જેમ-આપેછે, આપતો, આપતું, અપાય, અપાશે, એ સર્વનો ધાતુ 'આપ'
અને લખાવે છે, લખાવશે, લખાવાશે, એનો ધાતુ 'લખાવ'.

ક્રિયાપદા અર્થ પ્રમાણ ત્રીયા તાતુવા વેન પ્રકાર છન્. સકર્મક ફટલ જીયા કર્તા,
ક્રિયા થીજા માહા ક વસ્તુવે ઉપ લાગુ પડટ તદ. જેવ-લટ, ચોનાવ, વેચ, વહાવ, ફેરવ.
અકર્મક ફટલ જીયા કર્તા ક્રિયા કર્તાનીજ રન્ થીજા ઉપ લાગુ પડતી નાહા, જેવ-જ,
ચહ, પડ, હતા.

ક્રિયાપદના અર્થ પ્રમાણે તેમના ધાતુના એ પ્રકાર છે. સકર્મક, એટલે જેના
કર્તાની ક્રિયા, ખીજા માણુમ ટે વસ્તુ ઉપર લાગુ પડે છે તે જેમ-લખ, ખોલાવ,
વેચ, ખેસાડ, ફેરવ. અકર્મક, એટલે જેના કર્તાની ક્રિયા કર્તામાં જ રહીને ખીજા ઉપર
લાગુ પડતી નથી. જેમ-જા. જેમ, પડ, સંતા.

અકર્મક ક્રિયાપદનાં વામ્ય.

પોયમે ટાક રાહાય-છોકરો ગટવો ખાય છે.
વાવ ગાહન માહ-વાધે ગાય મારી.
થિનાલી દુધ પીહ-બિલાડી દુધ પીએ છે.
વોદ રાલ ચરડ-બગીચ ખડ ધામ ચરે છે.
ચીન્ને ગોચા કનન-પક્ષી માળા કરે છે.
પોયરા ચાવલી પળટ-છોકરો ચોપડી ભણે છે.
ચોદ્દે દર આવતેન-અંદરી દુધ આપે છે.
પીનમ વાટ વાળ્યો-બીલે માડ કાપ્યું.
મરવાર થીરા નેહાડ-મરકા વેરો લે છે.
ખાડ ઝાઝ તાળવ-ની હામ તાણે છે.

અકર્મક ક્રિયાપદના વાક્યો.

આડ રેતામ્ ગીયા-એનમ્મા ગયો.

ગાદ નાહા-ગાય નામે

કારમો તહર—ઝરખ દોડે છે.

તતેલે પહેન—ટીંગલું પડ્યુ.

દેઝક હતાહાહ—દેડકાં મંતાય છે.

વઘો વહડ—કદી ચાય છે.

પોયરી કુમાદ છડ—છોકરી ધરમાં છે.

પોયરો કરાચો મુદ ગાયો—છોકરો તાવધી મગી ગયો.

ચેનામયો માદ ઉડડ—ખેતરમાંથી ગાય ઉડે છે

વાદર ચાઝાપ ચઝ્યા—વાંદરો ઝાડે ચડ્યો.

તાતુવે ઉપ પ્રમય્ય આવીન કેટલાક શબ્દ વનેન્, તૈયા હાં નામ શુદંત પાઝ્યો. તૈયામહા
ચોય પોતા અર્થ પ્રમાણ નામ, વિશેષણ, અન ક્રિયાપદા ટેનાણ વપગઠાય. અન તૈયાન્ જાનિ,
વચન, લાગડ લેવ—કના, કયો, કનના, કદના, કનાગ, કનલી. વદે.

ધાનુ ઉપર પ્રત્યય આવીને કેટલાક શબ્દ થાય છે, તેમનું નામ કૃદંત પાડેનું છે
તેમાંના ધણા પોતાના અર્થ પ્રમાણે નામ, વિશેષણ અને ક્રિયાપદને કેકાણે વપરાય છે,
અને તેમને જાતિ વચન લાગે છે, જેમકે—કરેવો. કર્યો. કરતો, કરેયો, કરનાગ,
કર્યા. કરતી કર્યાદિ.

કેટલેક ક્રિયાપદે સીજા ક્રિયાપદા હાળે આગાન્ પેલગ અર્થાન્ કડ વધાર બનાવદ માટ
તૈયાહાન્ સહાયસારક ક્રિયાપદ વતેવ. એમ મહાયકારક ક્રિયાપદાહા અર્થાન્ કદ ફેર પઝદ, ન
કંદ ના પડતા. અન પોત જય ક્રિયાપદા હાળે આવદ, તૈયા શુદંત વપરાહાઠ. જેવ—લગના
માંડયો, વહતના વહીમ, જતા રાયાવદ, વદે. એવી રાંત ક્રિયાપદ આવન્ તાહા એક એક
જુદો નેત તૈયા પદગટેઢ વનો.

કેટલાંએક ક્રિયાપદ ખીજા ક્રિયાપદની જોડે આવીને પડેલાંના અર્થમાં કંઈ નવા
કે બદલાવે છે, માટે તેમને સહાયકારક ક્રિયાપદ કહેછે એવાં મહાયકારક ક્રિયાપદના
અર્થમાં કાંઈક ફેર પડે છે ને કાંઈક નથી પડતો અને પોતે જે ક્રિયાપદની જોડે
આવે છે તેનો કૃદંત વપરાય છે. જેમ—લખવા માડ્યુ. ખેમનો દનો, જતો રતો
દનો, વમેરે. એવી રીતે ક્રિયાપદ આવે ત્યારે એક એક વ્યુદ્ધ શેઠને નેનુ. પદગટેઢ કરું

ક્રિયાપદા વેદ, વાલ, પુરવ, જાનિ ન વચન વતેવ

ક્રિયાપદને બેઠ, કાળ, પુરવ, જાનિ અને વચન દેાય છે.

* એક જાનના પ્રકારનું કાળ છે

પેદ જેનું છન. મૂલ પેદ, ન શક્ય પેદ. જેવ—લસદ, વાંચી, રાત્રો, રૂં મૂલ પેદ. અન
લગાદ, વંચાડ, રૂં શક્ય પેદ.

બેદ બે છે. મૂળબેદ ને શક્યબેદ, જેમ—લખે છે, વાંચશે, ખાધું, એ મૂળબેદ
અને લખાય, વંચાશે, એ શક્યબેદ.

ગદ, અતો, ક વદ, એવ નવીં ચતાવદ, તો મૂલપેદ જાનો.

છે, હવું કે થગે, એવું નડી જતાવે છે, તે મૂળબેદ બાજુવો.

વદ, થયો, ક વદ એવો જા ચતાવદ, જા કર્મણી વાચ્ય છદ, તો શક્યપેદ જાનો.

થઇ શકે, થઇ શકું કે થઇ શકજે, એવું જે જતાવે છે અથવા જે કર્મણી
વાચ્ય છે તે શક્યબેદ બાજુવો.

મૂળબેદનાં વાક્ય.

અદ ટાક રાહુ—હુ રોટલો ખાઉ છું.

તુ મોદ આંક—તું બળદ દોંકે છે.

વિનાલી દૂધ પીરુ—બિનાડી દૂધ પીએ છે.

ફુતરો પોરુ—ફુતરો બને છે.

વધુતર ડહ—કધુતર ઉડે છે.

સુટી જાહાપ ચઢ—ખીસકોલી ઝાડે ચઢે છે.

જાટનામ માંકળ ફેઢ—ખાટલામાં માંકણ કરડે છે.

તોચી જુગલે તોવડ—ધોખી લુગડાં ધુએ છે.

વાપ વાલીમ્ ગીયા—વાપ ઝાડીમાં ગયો.

આવાપથી આંચે પહેન—આંબેથી ફેરીઓ પડી.

રજમુત નોક તાડી પીતેન—રજપૂત લોક તાડી પીએ છે.

પાનમા દાળા ચોરતેન—બીધ દાણા ચોરે છે.

વાપ ગાદન્ તીહાદ—વાપ ગાય પકડે છે.

શક્ય બેદના વાક્ય.

માથી ગામ જવાહાદ—માગથી ગામ જવાય છે.

તોચી પઢકો ચવાદ—તાગથી ધેંમ ખવાશે.

તીચાથી નાસ્કો વઢાડ—તેનાથી લાકડું વઢાશે.

તોથી રોત હ્યવાઈ—તારાથી ખેતર સચવાશે.
 તોયાથી વાઘ મવાઈ—તેનાથી વાઘ મરાશે.
 માથી વંચાઈ—મારાથી વંચાશે.
 માતગવો પોયરે પળાવાતેન્—માસ્તરથી છોડરા બહાવાય છે.
 પીનમાથી કો વદાદાઈ—બીલથી ઝુંપડી બધાય છે.
 ડંદરાથી પાંચ સોદાદાઈ—ઉદરથી ભીંત ખોદાય છે.

મુલ્ય કાલ ત્રીન છન્. વર્તમાન કાલ, પુતકાલ ન ભવિષ્ય કાલ.

મુખ્ય કાળ ત્રણ છે, વર્તમાનકાળ, ભૂતકાળ, અને ભવિષ્યકાળ.

ચાનતો જય વચન તો, વર્તમાન કાલ, મદ જય વચન તો પુતકાલ, અન આજ
 યગત તો ભવિષ્ય કાલ.

આવતો જે વખત તે વર્તમાનકાળ, ત્યો વખત તે ભૂતકાળ, અને આવતો જે
 વખત તે ભવિષ્યકાળ.

વર્તમાન કાલ ત્રીન પ્રકારા છન્, વર્તમાન, અનિયમિત વર્તમાન ન વિધિવર્તમાન.
 જેવ. લગુહુ, લગુ, લગવા.

વર્તમાન કાળ ત્રણ પ્રકારના છે. વર્તમાન, અનિયમિત વર્તમાન. અને વિનિ
 વર્તમાન જેમ---લખું છું, લખું. લખવું.

પુતકાલ ત્રીન્ પ્રકારા છન્. પુત, અનિયમિતપુત અન નિયતપુત.—જેવ—ગીવ્યો,
 ગીવતના, અન નીવત.

ભૂતકાળ ત્રણ પ્રકારના છે. ભૂત, અનિયમિતભૂત અને સંકેતભૂત જેમ---લીપો,
 લીપિતો. લીપત.

ભવિષ્યકાલ. જેવ—અંદ લગી. ભવિષ્ય કાળ જેમ, લુ લખીશ.

યચન વેન્ છન્. જદ યચન ન ચોવ યચન વચન બે છે, એક વચન ને બહુવચન.

વદ યચનાહમ્ પુરુષ ત્રીન છન્ પેલ, વીત્રા, ન તીત્રા. જેવ—અંદ કમ , નમે કા, તો
 ગીયેન. ક તો ગીયા.

બધા વચનમાં પુરુષ ત્રણ છે. પદેસો. બીજો, અને ત્રીજો. જેમ - ૧ ૪,
 તમે છો, તે ગયા.

દુઃખ—મુ—૧૦, ઝના—ઝા, ચલ—કાપ, ષણા—બજાડ, સંગ—બંધા, પોષ—
બેઠ, મોચ—ધી, ૫૭—૫૮, પાના—પી, તી—૫૬૬.

આ પાત્રનું સ્વાખ્યાયન, નમસ્કર

એક રસન

નરુ વચન

૧. પુ અઃ માંદુ—૬ આડ ૬

અમે માંડા—અમે આઇએ છીએ.

૨. પુ તુ માદા—તું આય છે

તમે માદા—તમે આઓ છો

૩. પુ તા માદા—તે આય છે

તા માદા—તેઓ આય છે.

અનિવર્તમાન કાળ

૧ પુ અઃ માંદુ—, આડ

અમે માંડા—અમે આઇએ.

૨. પુ તુ માદા—તું આય

તમે મા—તમે આઓ.

૩. પુ તા માદા—તે આય.

તા માદા—તેઓ આય.

વિવિધ રસમાનકાળ

નરુત્તિ માના—આંત.

માના—આંત.

નારીત્તિ માનો—આંતી.

માનો—આંતીઓ.

બીજા કાળ.

નરુત્તિ—માદા—આંત

માદા—આંત.

નારીત્તિ—માદો—આંતી

માદો—આંતીઓ

અનિવર્તમાન બીજા કાળ

૧ પુ અંઃ માનના—૬ આંત

અમે માનના—અમે આંત.

૨ પુ તુ માનના—તું આંત

તમે માનના—તમે આંત.

૩ પુ તા માનના—તે આંત

તા માનના—તેઓ આંત.

અકેત બીજા કાળ

૧ પુ અઃ માદા—૬ આંત

અમે માદા—અમે આંત.

૨. પુ તુ માદા—તું આંત

તમે માદા—તમે આંત.

૩. પુ તા માદા—તે આંત

તા માદા—તેઓ આંત.

અવિષ્કરણ

૧. પુ. અંદ સાહી—હું ખાઇશ.
૨. પુ. તુ સાજ—તું ખાઇશ.
૩. પુ. તાં સાહ—તે ખાશે.

- અમે સાહુ—અમે ખાઇશું.
તમે સાજા—તમે ખાશો.
તાં સાન્—તેઓ ખાશે.

તોવુ—ધોવું.

વર્તમાન કાળ.

૧. પુ. અંદ તોવુદુ—હું ધોઉ છું.
૨. પુ. તુ-તો-તોવહ—તું ધુએ છે.
૩. પુ. તાં તોવહદ—તે ધુએ છે.

- અમે તોવજા—અમે ધોઇએ છીએ.
તમે તોવા—તમે ધુઓ છો.
તાં તોવતેહેન—તેઓ ધુએ છે.

અનિયમિત વર્તમાન.

૧. પુ. અદ તોવુ—હું ધોઉ.
૨. પુ. તો તોવ—તું ધુએ.
૩. પુ. તાં તોવદ—તે ધુએ.

- અમે તોવજા—અમે ધોઇએ.
તમે તોવા—તમે ધુઓ.
તાં તોવન—તેઓ ધુએ.

વિધિવર્તમાન.

- નરજાતિ તોવા—ધોવો.
નારીજાતિ તોવો—ધોવી.

- તોવેન્—ધોવડ.
તોવ્યાન્—ધોવીએ.

જૂનકાળ.

- નરજાતિ તોવ્યો—ધોવો.
નારીજાતિ તોવો—ધોવો.

- તોવેન—ધોવા.
તોવ્યાન—ધોવો.

સંકેત જૂનકાળ.

૧. પુ. અદ તોવન—હું ધુઆત.
૨. પુ. તુ તોવત—તું ધુઆત.
૩. પુ. તાં તોવત—તે ધુઆત.

- અમે તોવત—અમે ધુઆત.
તમે તોવત—તમે ધુઆત.
તાં તોવત—તેઓ ધુઆત.

અવિષ્કરણ.

૧. પુ. અદ તોવજા—હું ધોઇશ.

- અમે તોવુદુ—અમે ધોઇશું.

૧ પુ તુ તોવજ—તું ધોજે	તમે તોવાહા—તમે ધોજો
૩ પુ તાં તોવા—તું ધોજે	તા તોવીન્—તેઓ ધોજે

૪—૬૩

પરંભાન ડાગ

૧ અહ વહુ = હું જુહુ	અમે વજાહા—અમે કરીએ છીએ
૨ તુ વહ—તુ કરેછે	તમે વયા—તમે કરેછે
૩ તા વહ—તે કરેછે	તા વતેન્—તેઓ કરેછે

અનિવચિત પરંભાન

૧. અહ વય — હું જુ	અમે વના—અમે કરીએ
૨ તા વહ—તુ કરે	તમે વા—તમે કરે
૩ તા વહ—તે કરે	તા વન—તેઓ કરે

ત્રિધિ પરંભાન

નગ્નતિ વના—કરે	વન્યા—કરે
નારીગ્નતિ વહ—કરી	વના—કરીએ

ભૂતકાગ

નગ્નતિ વયા—કયાં	વયાન્—કયાં
નારીગ્નતિ વહ—કરી	વાદયાન્—કરીએ

અનિવચિત ભૂત

૧ અહ વતા—હું કરતો	અમ વતાન્—અમે કરતા
૨ તા વતા—તુ કરતો	તમ વતાન્—તમે કરતા
૩ તા વના—તે કરતો	તા વતન્—તેઓ કરતા

સક્રેત ભૂતકાગ

૧ અહ વત—હું કરત	અમે વતનાન્—અમે કરત
૨ તા વત—તુ કરત	તમે વતનાન્—તમે કરત
૩ તા વત—તે કરત	તા વતનાન્—તેઓ કરત

મ ત બૂન

૧ અદ્દ વહત—૭ બેમત	અમે વન્ત—અમે મેસત
૨ તુ તા વહત—તુ બેસત	તમ વહત—તમે બેમત
૩ તા વન્ત—તે બેમત	તા વન્ત—તે બેમત

અરિષ્ટ ૧૧

૧ અદ્દ વહારી—૬ બેમીમ	અમ વહુડ—અમે બેમીશુ
૨ તુ તો વહહ વન્ત—તુ બેમીમ બેમને	તમ વન્તહા—તમે બેસશો— ૧ેસને
૩ તા વહા—તે બેમત	તા વહાન—તેઓ બેમને

શ ૧મે પ્રિયાપ ન ૦૫

૧ખ-ધાતુનુ ૩ સાખ્યા ૧૧ વર્તમાન ૧૧

૧ અદ્દ જ્ઞાત—૬ ૧ખા ૩	અમ જ્ઞાતી—અમે ૧ખાધએ ડીએ
૨ તુ તા જ્ઞાત—તુ ૧ખા ૩	તમ જ્ઞાતવા—તમે લખાઓડે
૩ તા જ્ઞાત—તે લખાય છે	તા જ્ઞાત—તેઓ લખાય છે

અધિગિત ૧૧માન

૧ અદ્દ જ્ઞાત—૬ લખાઉ	અમે જ્ઞાતવા—અમે લખાધએ
૨ તુ તો જ્ઞાત—તુ લખાય	તમ જ્ઞાતવા—તમે ૧ખાઓ
૩ તા જ્ઞાત—તે લખાય	તા જ્ઞાત—તેઓ લખાય

વિધિ ૧૧માન

૧ મતિ જ્ઞાતી—૧ખા ૪	જ્ઞાતવાન—૧ખા ૪
૨ મતિ જ્ઞાતી—૧ખા ૪	જ્ઞાતવાન—૧ખા ૪

૧૧ ૧૧

જ્ઞાત—૧ખા ૪	જ્ઞાતવાન—૧ખા ૪
જ્ઞાત—૧ ૪	જ્ઞાતવાન—૧ ૪

અનિયમિત ભૂત

૧ અડ લગત—હું લખાતો

અમે લખાતા—અમે લખાત.

૨ તુ, તો લગતા—તું લખાતો

તમે લખાતા—તમે લખાતા

૩ તા લગત—તે લખાતો

તા લખાતે—તેઓ લખાતા

અત્યંતભૂતમાત્ર

૧ અડ લગત—હું લખાત

અમે લગત—અમે લખાત

૨ તુ, તો લગત—તું લખાત

તમે લગત—તમે લખાત

૩ તા લગત—તે લખાત

તા લગત—તેઓ લખાત

અનિયમિત ભૂત

૧ અડ લગત—હું લખાત

અમે લગત—અમે લખાત

૨ તુ, તો લગત—તું લખાત

તમે લગત—તમે લખાત

૩ તા લગત—તે લખાત

તા લગત—તેઓ લખાત

અનિયમિત ભૂતમાત્ર મોટા પેદ ચાર કી નહાન — અનિયમિત માત્ર મોટા પેદ ચાર
છે — ૧ ઉભયાન્વયી અનિયમ ૨ દ્વિવચનોપયોગી ૩ શબ્દયોગી ૪ મિયાપિરોપણ અનિયમ

ઉભયાન્વયી અનિયમ એટલે વચ્ચેના શબ્દ ક વાક્યાન્વયો છોડનારા શબ્દ જેવ-અર ન તો તાહુ,
લીમલા ક રાયણી, વામણ તરાયા તોલી ઉઠાની

ઉભયાન્વયી અનિયમ એટલે એ શબ્દ કે નામને જોડનારા શબ્દ જેવ-અર ને તું
જાણુ, લીમલા ક નાણુ માણુ ધાણુ પણ ઉણુ તણુ

છણે રણે ઉભયાન્વયી અનિયમ એટલે એટલે, અનિયમ, ક જા, તોલી, તીક, ન

વણુ ખાન ઉભયાન્વયી અનિયમ એટલે એટલે, અનિયમ, ક જા, તોલી, તીક, ન
નીક, ને

વેવલપ્રયોગ અનિયમ એટલે મનમા હરક, શોક, ગમરાજ, નવાઈ વડે ઉપયાગી જા વોન
જા વોનારાદ તો જેવ-અર, ક, ડાના પાલન, અનિયમ, અલ ર, હાલે

કેવળપ્રયોગી અવ્યય એટલે મનમા હર્ષ, ગેહ, ગભગટ, નવાઇ વગેરે ઉપલ્યાધી ને બોલ છૂટો બોલાયછે તે જેમ-અરે, એ (હે) યુષ બે, બસ, રે, માયે.

શબ્દ યોગી અવ્યય એટલે જા અવ્યય શબ્દાન્ જોડાઈનો વહે અન જીય ક્રિયાપદા હાથે મવથ રાસદ તી જેવ—આગ, ચારમગ, ઉપ, વની, તલ, પાછ, મલે, હામો, હાદ, લીવ, મ્તા, વહે, હોત

શબ્દપ્રયોગી અવ્યય એટલે ને અવ્યય શબ્દને જોડાએવો હોય અને ને ક્રિયાપદ સાથે સંબધ રાખે છે તે જેમ—અગાડી, આસપાસ, ઉપર, કને, નીચે, પછવાડે, મેળે સાથુ, કાળે, લીવે, કગ્તા, વડે, સોત (સહિત)

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એટલે જા અવ્યય વચ્ચત, ટેકાણુ, રીત, ક્રિયા વદે વતાવતા છતા ક્રિયાપદા શુણ વતાવડ તી

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય એટલે ને અવ્યય વખત, ટેકાણુ રીત, ક્રિયા વગેરે બતાવતા છતા ક્રિયાપદનો શુણ બતાવે છે તે

વખત બતાવનારા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય —અમ આપારે, અંદલામ—એટલામા, કહ—મારે, જહ—તપારે, પોર—પહેર (આનતુ વર્ષ), અમ—દમણુ, ઓવા—ઓણુ (આ વર્ષ).

ટેકાણુ બતાવનારા ક્રિયા વિશેષણ અવ્યય —આથા—આમ આગ—આગળ, આયે—અહીંયા, ઉચ—કાંચે, ઉપ—ઉપર, કાક—ગા, જાય—ગયા. રાય—તયા, તલે—તળે, ઘડ—હેડળ, નીચે, વની—પાસે

રીત બતાવનારા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.—જાયા—આમ જેવ—જેમ, જેવ—જેમ, તેવ—તેમ, અલ્યા—હાથે

નકાગ દેખાડનારા ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય —તા—તહિ, ની—ના, નગ—ના

બીજા પરચુણુ અવ્યય —તેવ—જેમ થોટો—જાન, પોવ—મહુ અદવેચ—અધારથ

વાક્ય વન્ પ્રકારા વતેન એકાસી ક ગયુક્ત દ્વાની વાક્ય બદલ જાયામ વજ વર્તા, વ વજ ક્રિયાપદ નવો વય તા વર્થ વય ક ની વજ જેવ—રાત્રા વિરાજના દ્ય, વાળે વેવાર વાંદા

વાચ્ય એ પ્રકારનાં હોય છે, એકાદી તથા સંયુક્ત. એકાદી વાક્ય એટલે જેમાં એક કર્તા કે એક ક્રિયાપદ નકદી હોય છે તે. કર્મ હોય કે ન હોય, જેમ-રાત્રી ગિનજેણ છે, વાગિઆએ વેપાગ કીધો.

સંયુક્ત વાક્ય એટલે એટલી વધારે વાચ્ય મિલીન વગનો તો. જેમ-ઢાળોર કામ-માયાન રયો ૪ આપે વિરા ઓઢા કના સ્વિચાર રજો.

સંયુક્ત વાક્ય એટલે એકથી વધારે વાચ્ય મળીને થયેલું હોય તે જેમ-કામને કામવારીને કહ્યું કે આપણે વેગે ઓઢા કરવાનો વિચાર કરીએ.

જુદાની વાચ્યામ નાન મટા વાચ્ય વતેન. કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ. જેવ—તીચ ચોપડી લગા.

એકાદી વાક્યમા ગણુ મહોટા ભેદ છે, કર્તા, કર્મ અને ક્રિયાપદ. જેમ, તેણે ચોપડી લખી

કર્તા જટલ ક્રિયા કરનાર વ જો કાન્દ કરનારા પેટ ક્રિયાપદના રૂપ પોતા જાન વચન પુરુષ પ્રમાણ ફેરવદ ની. જેવ—તીચ ચોપડી લાચી. માચી ચોપડી લાચાટ, તીચ જડી લાચી, અમે લગાન .

કર્તા એટલે ક્રિયાનો કરનાર, અથવા જે શબ્દ કરનારની પે? ક્રિયાપદનાં ૩૫ પોતાની ભતિ. વચન, પુરુષ. પ્રમાણે ફેરવે છે તે જેમ—તેણે ચોપડી લાચી. માચી ચોપડી લાચાટ, તે લાચી. અમે જો.

કર્મ જટલ ક્રિયાયે સ્વમનાર, વ જટ તોજી વિભલિત્ત કરના વજટ તાજા જટ કાજા પ્રમાણ ક્રિયાપદના રૂપ ફીરવ તો જેવ—તીચ ચોપડા લાચા ગજ લોચા નીલા, તીચ લોગાન તાજા ટોચી

કર્મ એટલે ક્રિયાનો જમનાર, અથવા જાણે ત્રીજી વિભલિત્તમા નાં ૨૫ છે . તાણે જે ગજ પ્રમાણે ક્રિયાપદના ૩૫ ફેરવે છે તે જેમ—તેણે ચોપડી લાચી, માચી ચોપડી લાચાટ, તે લાચી. અમે જો.

બીલી.	ગુજરાતી.	બીલી.	ગુજરાતી.
હગના	નહાવું	પટ્ઝયો	બટથો
જન્ઝ	મળ્યું છે	પમ્ઝો	ભમ્મો
માઝયો	જોયું	હમાઝાઈ	માય છે
કઝ	કઝો	જોલ્ઝ	જોડે છે
ચાનગ	ચાનું છે	મઝઈ	ધડે છે
પામય	બાળે છે	ઓચો	વહેંચો, લીધો
મઝઈ	ઢહે છે	મઝ	મહેજો
તપ્પા	જાપે	હામલ્ઝ	માબળે છે.
જાઝાઝ	બાળે છે	કાઝયો	ઢાઢે
ઢાઢા	ઢાઢો	નેઝજના	લપ જવું
વાલ્ઝ	વાલ્ઢો, ઢાપરો	કાઢા	ખાહીન્યો
ચીઆઝાઝ	વાશે, જાણશે	પારઝ	ફરે છે
તરાયા	ધરાયા	કઢા	બેઢો
ચામઝ	જાગે છે	કાઢના	ખાવવું
નેઈ જાઢ	બધ જવું	મન	પૂસે છે
મયા	મયા	પેટપાન	બેટયા
કાની	નાની	ગાઢઝ	મળે છે
પલ્ઝ	પા' છે	ઈન્નેન	હાથે છે
પોટઝ	ખા' છે	ઢાઢઝ	દગે છે
જલ્ઝ	જીરે છે	કંઢઝ	ઢગડે છે
ઢમજઝ	સમજે છે	પુન્યા	ખૂંધો
ચોનના	ખોનવું	કુવઝ	દુહે છે
પજઝ	પેગ છે	મુલ્લા	મુતયા
પાલ્ઝયો	પાડયા	તોવ્યો	ધાધું
પોમવ્યો	બોમગધું	અમઝ	હમે છે
વતેલ	હોય છે	નેના	લેવું
તારઝ	ધારણ કરે છે	તાર્યો	ધાવું

બીજી.	ગુજરાતી.	બીજી.	ગુજરાતી.
વિદ્યામાન	લટયા	જતાવદ	સંતાડે છે
નીપતેન્	હીપે છે	ગોઆવદ	ખીલીયાવે છે
મીતયા	મળયા	દેસાયા	પ્રદાસ્થો
વહડ	વસે છે	રોઠાં	રાકશે
હીપી	શીખશે	ગોપદ	દીપે છે
પિદલાયો	ભોંંગાયું	વહદ	વહે છે
ઘહી	ખેસશે	વર્ધા	વધશે
તાહદ	પકડે છે	રામદ	ખમે છે
આક	હાંધ	હુતા	સુતો
પોહદ	ભસે છે	નાંચોવદ	નીચોવે છે
ચલદ	ચડે છે	ઠોકી	મારશે
તોવદ	ધુએ છે	માગદ	માગે છે
મવાદ	મગશે	છોડ્યા	છોડશે
પળાવાતેન	ભણાવાય છે	દમડ	દમે છે
પોકદ	ખૂંડે છે	બાલદ	બાળે છે
અહદ	હસે છે	રહતેન	રહે છે
વેપદ	દેખે છે	ટાંગાયા	લગાડશે
ગાતેન્	ગાય છે	વધદ	વધે છે

બીજી બોલીનો સંદર્ભ.

બીજી.	ગુજરાતી.	બીજી.	ગુજરાતી.
હદી	ઉધેધ	આગન્યા	આગળીઓ
હદેળ	હોદાણી	અગુટા	અંગુટો
દદ	ધસ	ઓની	હોનો
હપલે	હપલા	આમની	આગળી
અગરહો	અંગરખુ	આવલી	આવળ

બીલી	ગુજરાતી.	બીલી.	ગુજરાતી.
અલ	હા	કાગ	માગર ..
ઓરા	વહોગે	કાહલી	વાડકી
ઓબલી	પહુ	કલબી	કલુબી, કાળબી
અલદ	હાલદ	કો	કુંપડી, ધર
અત્તરા	અત્રા	કેટે	ધેકુ
ફારા	અંગારા	કોછા-કો	કસ (કાપડાની ક અંગરખાની)
આગ	દેવતા	કાદુ	ધૂળ
અમ	હમણા	કઠી	ધરી
આકલ	આકરો	કોઢ્યાં	કાડી, (દરિયામાં થાય છે તે. ચલ- ણમાં વપરાય છે તે)
હાડો	હંડુ	કોરા જના	કરજમાલ
લાદ	આ	કુલે	કુડા, કુસા (ધી ધાસવાના ચામડા)
લી	ધી	કોલા	ધોલો
કપા	કપામ	કયા	કચીઆ (કપાની દાવે પડેવાની જણુમ)
કાપડો	કાપડ	કટવા	કંતુ
કુલળ	કુલણ	કાલો	નાગુ (શાકે કરેવાનું)
કુટી	કુટી	ફલિગણો	ગડગુચ
કાડો	કાડ	કુમાર	કુઆર
કુલેલ	મખી	કામુંલ	ગીમેલ, કામ
કાગલ	કાગડા		અકોડ
નોદીના	કાચા	કામરા	ચારગે
જાગવ	કાચબો	ગાટો દુર	હડો
જાગ	કાકો	જાટના	ખાટનો
જાળી	જાલી		
જાળી	જાળી		
કાચી	ધાચી		
ફને	કા		
પલો	કંડ (કાચે પહોંવાનું)		
પલા	ધડો (પાણી ભરે- વાનો)		

ગ્રીકી	ગુજરાતી	ગ્રીકી	ગુજરાતી
રાત્રો	ખજો	સુગા	પીવા ૧ જીડી
સારચો રેવા	કાળી ચકલી	ચો-ચા	ચો-ચા
ચકલી		ચાદેજો	તાન,
ચાળા	ખાડો	ચીમ-ચીમલો	ચામચીડીયા
ચાના	જમનુ	ચોટનો	ચોટલી
ચાયડો	પગમનુ બેડો	ચારી	ચકલી
ચેત	ખેત	ચાળા	આપો
ચારેકિયા	ખાડક	ચાપલા	આપવી
ચોદડો	ચોદડી	ઝા	છામ
ચાટ	ચાપ	છીરે	ઝીડીયા
ચુદા	ચુદીનુ ઝાડ, ચુદી	ઝેલો	ધાવ
ચાલો	ચાલ	ઝાફાનો	છાકડો, દારૂ પીધેયો
ચુલ	ચોળ	છા	છાલુ
ચાલો	ચાલુ, ડોડ	છાજે	ચાલુ
ચુલી	ચળુ (ચિનેપલુ છે)	છેચા	છેડા
ચોળે	ચીથોડા, ટેકુ	જવ	જૂઆ-ના-ટોરને
ચોળોડા	ચોળોડા (દોરને)		ખાકે છે તે
ચોળોડા	ખાકે છે તે ચાલ	જુ	જૂ
ચોળોડા	ચોડ (ચ-ચીનો ચોળ)	જડ	જળો
ચોળોડા	ચાડાયા ઝાણ	જાહાન	જાહાન
ચમ	ચડ	જાલાયા	ચાન, ચાપ (દારો)
ચોવ	ચો	જારાન	જાન (ચિનેપલુ છે)
ચીલ	ચીલ, (છાડો)	જાલુલે	જાલુલે કાપનું નામ
ચાટ	ઝાડી, જમનુ, પન	જુવા	જુવાન
ચોટા	ચોટા	જાજા	માલી
ચુડા	ચુડી	જીજા	માસા
ચુના	ચુનો	જના	વર, જમાન
ચાટ	ઝાડ	જરજો	જરજો
ચા	ધામ	ટાવ	ટોટલો

ગોતી	શુ / તી	બીની	શુ / તી
નેવના	ગેપની	તાન	નશુ
દલા	>	તારા મુટગી	વોળી મુમળી
ટાંગા	ગંગો	હાગ	તુરેરો
ટાકળા	ગમ	ગાજવા	તાનુ
દેમઝ	તડુનજો ઝગમગો	તાતા	તતગ
ટાજ	દેન	ગાજ	તમીડ
ટાફરાયા	ગાર	તાર્ત	ગારી
ટાવા	શગર	તગનો	સિપાલ
હાગર	ગમના મીન	ગાગગ	ધીમ
ગાગા હાજનયા	ગા ગળીઓ	ધૂજ	થડ
ગાગ ગાગ	મ	દુવાયા	દુધીનુ શામ
હાગા	ડોળીનુ	બહ	મુજ
ટાલો	મગા	જા	દી
ગડ	પેટ	શારા	ગ
ગવા	ડો	બ	ખ ધીઆ
હામગ	ન મ મ	દાવા	દીના
હાગમ	મ	દગતરગ	દેનતરગો પક્ષી
હગર	ગ	દનુ	તશુ
તરચી	વગની જમીન	ગતજા	તતગડ
તરફગ	તા ના મી ગાલી	ગાજ	ગાટ
તી	તન	ના યા	ગોળીનુ
તતવા	દીમ ગાગ ઝ	ગાગ	લો
ગાગા	તી મ	ગાગગ	ગાગીસ
ગાગર	ગાજગ	ગા	લીલુ
ગાગ	વા	ગાગ	ના
ગાજ	ત	ગમ	નરિ
ગાજના	મગ	ગાજ	નથી
ગન	ન	ગાજ	નાથડી
ગાગા	ગે	ગા	લગ

બીજી	ગુજરાતી	બીજી	ગુજરાતી
નેત્રે	નેત્રા	પુન	પુન
નાસ્ત	નાસ્ત	જાણો	જાણીયુ ધોળીયુ
નહ	નેહુની	ફુએ પાવર	ફોળા છોડા
નાચ્યાં	નાચિએર	ફોળા	ફોળા
નાકા	ના ડી	નાના	નિનાડી
પન્કા	પરો	નીના	ખીયુ, ખીયીનું ફળ
પેંદ	બેંમ	ચોરીયા	ચોરીઓ
પૂત	બુત	ચગાદે	બગાડુ
પોચરા	છો રી	ચંપે	મંચુ
પોચરો	ડોડો	ચંચા	બંચુ
પાડા	બીંગા	ચોરે	બોર
પુલા	પૂરો	ચુની	ખીસડેની
પઝી	બઝી	વામળ જ્યંત	માપ બામણી
પાપાંગો	બાબ	બઢા	બ ડા પીંક
પારે	બાપે	ચુગ	તની યુ
પુવો	બૂવો	વા	વાલ
પગાયા	બગીયે	વાડ	બાલેન
પાઠ	પીંઠા	ગાઠ	બાલે
પઢરો	બેડડ	તનાડી	નિનાડી
પાપન્ડા	પાપડીઓ	ધાનવા	તીંગ સરીયુ, મગ
પાળેન	બાળેજ	નગ	ડો પોપટ જેતુપદી
પીલમા	બીન	ગૂયા	મૂગ
પુમલા	બગાળી	માતર	માસ્ટર
પાગ	પગેડો	મરથ	મનના (રી. 11)
પુલ	બૂખ	માગ્યા વાગર	માગીના ડોડા
પટેન	પટેન 1/1	માગ	માડ
પુર્યા	ફરીઓ	માગના	માડ
પુગ	બુડો	મટર	મટર
પગ	પગ	માગ	મા

બીલી	ગુજરાતી	બીલી	ગુજરાતી
મરચે	મગ્યુ	વડ હાહુડી	વડ સાસુ
મદા માસ	મધમાખ	સેબ્યા	મેવો
મોવડે	મહુડા	હુડી	મરેણી
મૂત	મૂતર	હોમ્યા	મીચો
યા	મા	દુકે	મુક
વહતી	વસતિ	હાકેર	માક
રોહ્યા	ગખોડી, વાની	હંગેવાને	મગા રહ્યાવા
રાયણી	રાયણી	હાહુડી	માસુ
લોમલ	લીખડો	હ્યા	હંપા, પક્ષી
વેના	વેસા	હાદા	મસખુ
ધાટી	ઠાને પહેરવાની વાળી	હાનેલ	માકળ
ધનીયેર	ધણીઆ	હાવલો	સીંગડું
ધાઢા	ધાડો	હાવળી	ખમ્બૂરી
વઢા	વહેયો	હાવળો	આસાતો નંછતુ
વહ્યા	વળીઓ		ઝાડ

સમ્બોની પૂર્ણી

ઝમેટો—ઉમરે	સોચે—પતાસા	નાનુડ—વાડ	વાગ—તવાડ
દાવેટ—દીની	ગોચે—હોડી, પનાઇ, ઝીવલો—છા	ગરમી—સાસખુ	સારો—ખાનાતુ મીઠું
કામ્બો—દીવેટ	ઘાની—એકલી	ગાદુ—દુધ	ગવાતી—લસણ
પાનુડી—પાપુ (વાસખુ) ડજલ—ઉજડ	વાયુ—ખારણુ	ગુલુ—તગતતુ દુધ	નારી—રહુ
ધાટી—સાવેણી	કાફા—તગમ	હાન્ટા—નગીઓ	નાગની—ખારટો
સાવડુ—ટોપાયે			સારા, મહ્યર—ખવાડ
છોવડી—હોડ			

બીલી ગીતના થોડાક નમૂના

પંપતી કલહ

છેતીઓ

પુષ્પ—તુ વાના રજનો પંચો રાટ તો વાના રજો પંચો ર લો

૧ નગસિલ મહેતાએ એવા મરઠાના અત ભાગમા પજુ 'વોય' સમ્બને ખાદે
'વો' સમ્બ તપચેલા જાણ્યે જે રમત માગિ-

વલીશ મહની તમા લાવી રાત બનીશ મહની તમા લાવી ર લો
 તો પંખા ચોળે લાવી રાત તો પંખા ચોળે લાવી ર લો
 વલીશ મહની મેની રાત, વલીશ મહની મેની ર લો
 આવતા ન ચાની ને દા રાત, આવતા ચાની ને દા ર લો
 નહિ તારું ઘરઘાર મોલુ રાત, નહિ તારું ઘરઘાર મોલુ ર લો
 મહાનર ઉતરી પડી રાત, મહાનર ઉતરી પડી ર લો
 ઓઢે વાલો ઓઢે દાપ માગડ રાત, ઓઢે વાલો ઓઢે દાપ માગડ ર લો.
 છેતીઓ.

ચોલ આપી માથો વાગ્યો રાત, ચોલ આપી માથો વાગ્યો ર લો
 પડે તો પાસેર છુટી રાત, પડે તો પાસેર છુટી ર લો
 પડ્યાની પડતો ન મેન્યો રાત, પડ્યાની પડતો ન મેન્યો ર લો
 નાતરીયાને લેતીન માટી રાત, નાતરીયાને લેતીન માટી ર લો
 નાતરી સોવને લાવી રાત, નાતરીયા સોવને લાવી ર લો
 આગલ તારી પડે ચોળી મેલી રાત, આગલ તારી પડે ચોળી મેલી ર લો
 ચોળી તોડીન આપો નેના તવ ચોળી તોડીન આપો નેના ર લો
 પડ્યા ત દાવા વાવડ રાત, પડ્યા ત દાવા વાવડ ર લો
 દાવા ચુકવતેની તવ દાવા ચુકવતેની ર લો.

છેતીઓ

નાની ઉતીને સેડો જાણ્યો રાત, નાની ઉતીને સેડો જાણ્યો ર લો
 વનવાસે જતે રજી રાત, વનવાસે જતે રજી ર લો
 વનમી પડી રાત, વનમી પડી રાત ર લો
 તો દાદ વનવાસ વેટી રાત, તો દાદ વનવાસ વેટી ર લો
 ઉજલ ગનમી પડી રાત, ઉજલ ગનમી પડી ર લો
 તાયથી નાટી છુટી રાત, તાયથી નાટી છુટી ર લો
 નવમારીમા રાત રહી ગઈ, નવમારીમા રાત રહી ર લો
 મરઘો બોલતા ચાલ રાત, મરઘો ચાલતા ચાલી ર લો
 દાના લાગી લાગ નેહીના નેહીના રાત, દાના લાગી લાગ નેહીના ર લો
 મરઘી તોડે વડે રાત, મરઘી તોડે વડે ર લો
 વચેરીમથી ઉડી ચાલી ગઈ, વચેરીમથી ઉડી ચાલી ર લો

ગીત—ગીત

હોળી ઉપર ગીત ગીત

પરેશ ગીતો છે, મનમને નીચા ગીતો રે

પરેશ ઉપર દીલે આપડે

પટેલ દહ દીહે^૧ આવછે,   ,,
 પટેલ આવછે ને આવ છે,   ,,
 પટેલેણુને ટેરી છપ^૨ રેગમા^૩,   ,,
 પટેલ આવછે ને કાળ છે,   ,,
 પટેલ હાધી ડોળો^૪ આવ છે,   ,,
 અમે ગાજ વધને^૫ લધછુ   ,,

લક્ષના ગીત.

ધ્યામ યો ગહ^૬ નેવેરે, ઝરમલીયા
 ધ્યામ પુનીયો ગહુ^૭ નેવેરે,   ,,
 કુંળા^૮ આખનો રે, ગમડી^૯ મુછનો રે, કાળે
 બેસીને આવે ર   ઝરમલીયા
 ધમને આટો^{૧૦} માના^{૧૧} તેડા રે,   ,,
 ચોપળે વાચતા ની આવળે રે,   ઝરમલીયા.

૨

બાઇ તન^{૧૨} ગરામીયા પછણાતુ, વ છોળા છલીયો^{૧૩} વા ગય
 બાઇ તન ગરામીયા પછણાતુ, વ છોળા છલીયો વા ગય.
 ઇત^{૧૪} ખાલપા પોયરો છય, વ બાઇ છોળા છલીયો વા ગય
 બાઇ તુત^{૧૫} રાજ બેટી વ છોળા છલીયો વા ગય
 બા તુત રાજ બેટી, વ,   ,,
 બાઇ તન ગરામીયા પછણાતુ વ,   ,,
 ઇત ડેબરો^{૧૬} પોયરો છય, વ બાઇ,   ,,
 ઇત ડેબરો પોયરો છય, વ બાઇ,   ,,
 બાઇ તન ગરામીયા પછણાતુ વ   ,,

અતારિઃ ગીત

૧૧૨ ૧

ગુરુ તપન મન્મી તીના ઝીણા ઝીણા પાના^૧ રે
 મને તાચાનો નગ લાગે, મને પીદાનો^૨ નગ લાગ્યો રે

૩

પુરે મેન્થો^૪ ગંગલો, ખોદીત^૫ કાળ્યો તગજુડો^૬

૧ દીવસ. ૨ ઘેરી ૩ હડા ૪ થોડા. ૫ થઇને ૬ ગય ૭ કરડી ૮ મરડી.

૯ હાક, માઁ ૧૦ મારી

૧ ૮૬ને ૨ એક જાનનુ હાથે પટેલના પિતૃનુ ધરણુ ૩ તે ૪ તુ. ૫ નોટા પેટનો.

૧ પાના. ૨ પીદાનો ૩ જોયે ૪ મેન્થુ ૫ ગંગલુ ૬ ખોદી. ૭ તગજુ ૮

પુત્રે મેન્થો મંગળો, ખોદીત કાન્થો તમમુઠો
ખમ મેન્થો મદના, ખોગીત કાન્થો તમમુઠો
ખમ મેન્થો મદના, ખોદીત કાન્થો તમમુઠો
પુત્રે મેન્થો મંગળો, ખોદીત કાન્થો તમમુઠો
ખમ મેન્થો મદના, ખોગીત કાન્થો તમમુઠો

૩

પાતો^૧ કુદી પાતો^૨ દો ગુજરી ગોઠુની
પાલામથી પાવી કાદવ કાન્થો દો ગુજરી ગોઠુની
જેઠુ^૩ પુખા^૪ ચાટકાન^૫ દો ગુજરી ગોઠુની
જેઠના ખાણીએ પુદ્યાન દો ગુજરી ગોઠુની
જેઠની ધરીએ દીયાન^૬ દો ગુજરી ગોઠુની
મોગા મોટા દીયાન દો ગુજરી ગોઠુની
ભાતો^૭ લાખને ચાલી દો ગુજરી ગોઠુની
મધ્યે બેન^૮ પાણી ચાપટયાન^૯ દો ગુજરી ગોઠુની
ઉભે બધે^{૧૦} વાયગા દો ગુજરી ગોઠુની
ઉભે સેજે^{૧૧} નાળી દો ગુજરી ગોઠુની
પાચ ગાંતેજે^{૧૨} કુદી દો ગુજરી ગોઠુની
ગતી ગતી ગેઠ આવી દો ગુજરી ગોઠુની

૪

ખાગી ગાતગ ગાયા ચરન તાય ચીમાવ^૧ ચીતા વાચ^૨ લો
ગાવે ગા ગોરીઆ ગોનારીએ પાડી લુમ રે લો
ગોઠા પાગ્યા^૩ દાગીઆ બીજ પાગ્યા આથ રે લો

૫

૧ જો કીકી મળે રે જનરીઈ
સાચુએ મોઢર ને એવે^૨ વધાધર
જો મુઠો મધ્યે^૩ રે જનરીઈ
જો ડોવા કાગે રે જનરીઈ
બાણુએ બેમી જો મોઢલ
જો મુઠો મધ્યે રે જનરીઈ

૮ પાણી, વામનું ચાથ છે ૯ પડી ૧૦ સુપડ ૧૧ ઝાઝ-વા ૧૨ દાયા ૧૩ ભાણ
૧૪ બે ૧૫ અપટયા, માથો ૧ બગડે ૧૭ છેડે, રત્તે ૧૮ કાતગ

૧ સતાયો ૨ વાચ ૩ ભાગ્યા

૧ એક ભતનો છોડ ૨ દણધી ૩ વહુએ ૪ મન્ડે

ઇ. સ. ૧૯૦૩ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

સાહિત્ય વિભાગ

જૈન સાહિત્ય

(રા. રા. મનઃસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતા)

માન્યવર પ્રમુખ સાહેબ, નામદાર મહારાજિ નંદકુંવરબા

તથા અન્ય સન્નારિયો અને સજ્જનો.

“જૈન સાહિત્ય”—એ અંગે કાંઈ નિવેદન કરવા આપ સમક્ષ ઉભો થયો છું. આ વિષયને એ ભાગમાં વેચી નાંખેલ છે; એક પ્રકરણમાં ગુજરાતી અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન સાહિત્યનું દિગ્દર્શન છે; સારે ખીજા પ્રકરણમાં “ભાષાવિવેક” મુખ્યતઃ છે.

જૈન સાહિત્યે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, તેલુગુ વગેરેને જાપરો આધાર આપ્યો છે, અને તે તે ભાષામાં એ સાહિત્ય ઘણું ખેડાયું છે, એ વિદ્વાનોને હવે સુપ્રતીત થયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યને જૈન સાહિત્યે કેવું સાફ પોપણ આપ્યું છે, તે અમે અમારા ખીજા પરિપદના નિબંધમાં જણાવ્યું હતું. સદ્ગત થી ગોવર્ધનરામ ત્રેપાઠી તથા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રૂવ આદિ નામાંકિત ગુર્જર વિદ્વાનોએ જૈન સાહિત્યે બ્રજવેશી ગુજરાતી સાહિત્યની તેમજ સામાન્ય સાહિત્યની સેવા પરમ પ્રમોદ ભાવે પીછાણી છે; એવા જૈન સાહિત્ય અંગે અત્રે કાંઈ નિવેદન કરું તે સાહિત્યરસિકોને લાભ-આનંદનું કારણ થશે. આપ કેવળ સાહિત્ય પ્રેમની ખાતર એ પર અમૃતદષ્ટિ ઠેરવશા એવી વિરુદ્ધિ પૂર્વક આ વિષય પ્રારંભું છું.

ક-ગુજરાતી વિભાગઃ—

ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે? આવો એક અસ્વાભાવિક પ્રશ્ન ચર્ચાતો ધૂત થાય છે. અમને આ પ્રશ્ન કેવળ અસ્વાભાવિક લાગે છે. એ પ્રશ્ન કેમ હિજ્જરે. એ મમજાતું નથી. એક ભાષાનો જન્મ તે ભાષાથી વ્યવહારનાથી છે, એ વાત સર્વે કોઈ કબૂલ કરશે. ભાષાથી વ્યવહારનારા જૈનો હોય, અને જૈનેતર ખીજાઓ પણ હોય. આ બંનેમાંથી કોઈ પણ એવો અકુદરતી દાવો ન કરી શકે, કે અમારાથીજ આ ભાષાનો જન્મ થયો. બંને પક્ષ એવો દાવો કરી શકે, કે આ પ્રકારે આ ભાષાને અમે યથાયોગ્ય પોપણ આપ્યું. એટલે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી છે, કે ખીજાઓથી એ કૃત્રિમ ચર્ચાને કારે રાખી, અત્રે અમે જૈન સાહિત્યે ગુજરાતી તથા તેના આધારસ્થ અન્ય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને કેવા પ્રકારે પોપણ આપ્યું, આધાર આપ્યો, વિકાસ-વૃદ્ધિ-શુદ્ધિમાં હિસ્સો આપ્યો એ નિર્પક્ષપણે બાવતરું

ખીજે એવો પ્રશ્ન હોય શકે, કે ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત જૈનોએ કરી કે બીજાઓએ? આનો યથાયોગ્ય આનુમાનિક નિર્ણય આપી શકાય, પણ તે નિર્ણય સંપૂર્ણ વજનોપ સ્વરૂપે તો નહિજ, કેમકે ભાવિજાને વિશેષ સમગ્ર યુગવા મળે, તો એ નિર્ણયને તિલાંજલિ દેવીજ પડે પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સમાધાનમાં કાળક્રમમાં કોણ સાહિત્ય પ્રથમ લખાયું, (chronologically) એ આપણે તપાસવું પડશે, અને એના ઉત્તરનો આપણો મદાર એ ઉપર રહેશે જો આપણને અચૂક એમ જણાય, કે ગુજરાતી લેખિત સાહિત્ય કાળક્રમમાં જૈનોનું પડેલું છે, તો ગુજરાતી લેખનાગમનું માન જૈનોને મળશે એમ છે કે નહિ એ આપણે આગળ તપાસવું

ત્રીજો પ્રશ્ન એ હોય શકે, કે જૈનોએ કે જૈનેતર બીજાઓએ લલે ગુજરાતી લેખનારંભ કર્યો; પણ એ ગુજરાતી લેખનમાં સાહિત્ય યોગ્ય લેખન અને સાહિત્યના એક અગ્ર કાવ્ય લેખનની આદિ કોનાથી થઈ? જૈનોથી કે બીજાથી? આ ત્રણે પ્રશ્નોની આપણે સમાલોચના કરીએ

પ્રશ્ન (૧) ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી છે? આ પ્રશ્ન નિરર્થક અસ્વાભાવિક હોઈ, એનો જવાબ આપી શકાય એમ નથી શરૂઆતમાં જ જણાવ્યું છે કે કોઈ સપ્રદાય એવો દાવો ન કરી શકે, કે આ ભાષાનો જન્મ અમારાથી જ થયો

પ્રશ્ન (૨) ગુજરાતી લેખનની શરૂઆત જૈનોએ કરી? આ પ્રશ્ન પણ એક દેશે કૃત્રિમ છે, તથાપિ તેનો આપણે સાધાર્ણ નિર્ણય શાધીએ ગુજરાતીમાં લખવાની શરૂઆત શ્રી કૃષ્ણના પન્નમશ્વર શ્રી નરસિંહ મહેતાથી થઈ એવી પ્રચલિત માનીતતા છે આ બક્ત કવિ વિં. સં. સોળમી સદીમાં થયા એવું મનાય છે આ કવિની પહેલા ગુજરાતીના લેખકો ન હોય એવું તો માની શકાય એમ નથી, હોવા જ જોઈએ, અને તે જૈનો દ્વારા અને જૈનેતર બીજાઓ પણ હોય જૈનેતર બીજાઓ છે કે નહિ એની અમને ખબર નથી પણ શ્રી નરસિંહ મહેતાની પૂર્વે એક સૈદ્ધા હગમગમ ગુજરાતી ભાષામાં લખનાર જૈન લેખકો થયા છે, એ તો સાધાર્ણ ક્લેશ શકાય એમ છે, જે આગળ બતાવીએ છીએ જો શ્રી નરસિંહ મહેતાની પહેલા જૈનેતર બીજા લેખકો ન હોય (જે માની શકાય એમ નથી) તો ગુજરાતી લેખનની આદિ જૈન લેખકોથી થઈ એમ માનવામાં વાધો નથી

પ્રશ્ન (૩) લલે જૈન લેખકોથી ગુજરાતી લેખનની કદાચ આદિ થઈ, પણ એ લેખન સાહિત્ય યોગ્ય વર્ગમાં આવી શકાય એવું છે? એ લેખનનાં કવનને કાવ્ય વર્ગમાં ગણી ગણાય એમ છે? આનો ઉત્તર વિચારીએ ગુજરાતી કાવ્યની સરજાગી ન સિદ્ધ મહેતાથી થોડી ગણાય છે અને

એનાં સુરસિક, ભક્તિરસ ભર્યાં, સહજ હૃદયમાંથી સ્ફુરી આવેલાં કાવ્યો જોતાં, તેમ જ આ કવિની પહેલાંનું ગુજરાતી કાવ્ય સાહિત્ય નહિ મળેલ હોવાથી આ કવિથી ગુજરાતી કાવ્યની સર્વસ્વતાની ગણના થઇ એ યથાર્થ જ છે. પણ આ ભક્ત કવિ પહેલાં પણ ગુજરાતી લેખકો થયા છે, એવું અમારું માનવું છે; જૈન લેખકો તો છે જ ; અને ખીજા પણ હોય, જે શાક્યોળથી પ્રસિદ્ધિમાં આવવા યોગ્ય છે. હવે આ જૈન લેખકોના લેખો સાહિત્યમાં અને તેમાં પણ કાવ્યસાહિત્યમાં ગણાવા યોગ્ય છે 'કે દમ એનો સમતોલ નિર્ણય શિષ્ટ મધ્યસ્થ સાક્ષરોએ કરવાનો છે. એ જૈન લેખકોનાં નામ, તેઓની પદાત્મક કૃતિ, કૃતિની મિતિ વગેરે આગળ જણાવીએ છીએ.

(૧) વિ. સં ૧૪૧૨ માં શ્રી હૃદયવંત (વિજયભદ્ર) નામના જૈન આચાર્ય શ્રી ગૌતમ સ્વામીનો રાસ રચ્યો છે. સુદ્રિત થયેલો આ રાસ નાનો છે; બાપા પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ગણવા યોગ્ય છે ; અને તે ગ્રાંથ, સરળ અને રસિક છે, જે જિજ્ઞાસુ વાંચનારને સહેજે પ્રતીત થાય એમ છે. એમાં જૈનોના ચરમ તીર્થનાથ શ્રી મહાવીરદેવે સર્વ વેદવિદ્ ગૌતમજોતીય શ્રી ઈંદ્રભૂતિ આદિને વેદપદોનો પરમાર્થ તથા પૂર્વાપર વિરોધ રહિત અર્થ સમજાવી પોતાના શિષ્યપદે સ્થાપ્યા આદિને અધિકાર છે. આને તથા આ અરસામાં રચાયેલા ખીજા રાસોને સાહિત્યકક્ષામાં ગણવા કે નહિ એ સાહિત્યનાં લક્ષણાદિ જાણનારા મધ્યસ્થ પરીક્ષકોનું કામ છે. અમે જૈન હોવાથી, (સંપ્રદાય ભેદે આ ભેદ વ્યવહાર હેતુએ દાખવ્યો છે, બાકી અમે અને આપણે એક જ છીએ ; એક્યતામાં જ આપણું ગૌરવ અને કલ્યાણ છે; સંપ્રદાય ભેદ પણ ન ધટે.) અને આ રાસોના લેખકો પણ જૈન હોવાથી દૃષ્ટિરામ કે દર્શન-મોહના દોષના ભયને લઇ અમારે કેવળ તટસ્થ રહેવું યોગ્ય છે.

(૨) ખીજો રાસ પણ એ જ અરસામાં એ જ લેખકે શ્રી હૃદય-વૃન્ધનો ઔપદેશિક ચરિત્રાત્મક લખેલો છે. ધણું કરી એ પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

(૩) ત્રીજો રાસ પણ એ જ અરસામાં એ જ લેખકે શ્રીલરાસ, એ નામે રચ્યો છે; આ પણ ધણું કરી પ્રસિદ્ધ નથી થયો. આમાં સત્શીલ, સદ્ગત્તન, પ્રહાર્યથાદિના મહિમાયુક્ત ભોધ છે.

(૪) ચોથો રાસ વિ. સં ૧૪૧૩ માં કકડીયા ગામમાં કોઇ શ્રી હૃદય-સેવક નામના જૈન સાધુએ ચાતુર્માસમાં લખેલો શ્રીમતી મદનરેખા (મયણરેહા) નો છે. આમાં કંઇ કંઇ મરજીમિની બાધાની છાયા આવે છે; પણ સામાન્ય વલણ ગુજરાતીનું છે. આ રાસ નાનો છે; સુદ્રિત થયો છે. એમાં દાન, શીલ, ભક્તિ આદિનાં સદુપદેશયુક્ત શ્રી મદનરેખાનું ચરિત્ર છે.

(૫) પાંચમો રાસ આરંધના રાસ એ નામે ત્રી મોમસુદ-સૂરિએ વિ મ ૧૪૫૦ ના અગસામા લખ્યો છે આ ગસમા મરણોન્મુખ છત્રને મળુમાળ સુધારી લેનાના, કુટુંબની આતોચનાપૂર્વક નિદા-ગદાના, સુ તની અનુમોદનાના, અમાત્ર પ્રતિ મેત્રીભાન રાખનાના, પ્રાણીભાન પ્રતિ અપગવ ક્ષમા-ક્ષમારનાના, મદદ-સદ્મ આદિના રાગુના-એ નગેના દસ અધિકારોનું ઔપદેશિક વધુન છે

(૬) છઠો ગસ શાંતગમ એ નામે વિ સ ૧૪૫૫ મા કે એ અગસામા ઉપર જણાવેના શ્રી સોમસુદગમ્વિના શિષ્ય શ્રી મુનિમુદ સૂરિએ લખ્યો છે આ મુનિ મહાસ્ત્રાવધાની હતા, સ્તભતીર્થ (અમત) ના નાના દરખાએ એમને વાદી-ગોકુલપદ એનું નામ આપ્યું હતું, અને દક્ષિણાલ રાગએ એમને કલિસગ્નપતિ એવું ખિરદ દીવ હતું એમણે શ્રી અધ્યાત્મકંપદ્રુમ નામે અધ્યાત્મમુખ્ય સંસ્કૃત નાન્ય એક મુદ્રિત થયું છે તેના અનુસંદર્ષ આ શાંતસ પોતે જ કરેલો છે આ રાસ ભાષામા પ્રાચીન છે એમા ગદ્ય ભાગ પણ છે નન નસ પૈખી નમો શાંતસ આમા પ્રધાનપદો છે

વિ સ. પદરમી સદીમા રચાયલા આપલા તમો મળી આ પા છે ગોધ જોગથી વિશેષ પણ કદાચ મળી આવે શ્રી નગસિંહ મહેતા વિ સ સોગમી સદીમા થયા, એટલે તેની પહેલા એક સૈકામા રચાયેલા આ ગમેની વાત થઈ, હાર પછી સોગમી સદીના પ્રારંભથી આનુ સદીના પ્રાગ્ભ નુધીમા ગુજગતીમા લખાયલા જૈન રાસો ઘણા દેખાશે એ રાસો ઉપરાત ચરિત્રો, આખ્યાયિકાઓ, ચતુષ્પાદિમા દાગો, આધ્યાત્મિકઔપદેશિક મંત્રાઓ (સ્વાધ્યાય), ભક્તિના પદો સ્તવનો વગેરે પણ કવિતારૂપે ઘણા છે જેની જૈનેતર ખીજ કવિઓના ભક્તિપદો, કીર્તનો, ચોષાદ્યો, છંદા, આધ્યાત્મિક ઔપદેશિક કવિતાઓ આદિની પેઠે સાહિત્યમા અને તેમા પણ કાવ્યસાહિત્યમા ગણના કરવી કે નહિ, એ મધ્યસ્થ સાહિત્યરેતાઓનું કામ છે લગ ભગ ઉગ્ર ગુજરાતી જૈન ગમેની એક યાદી નામ, કર્તાના નામ, અને ગ્યાયાની મિતિ સાથેની, -છાપેલી આ લેખના પ્રાંતે ટાકી છે, તે ગુજગતી નાન્ય માહિત્યના અભિનાપીને ઉપયોગી થશે આ યાદીમાના ગમેની કાંઈ કેાઈની ગ્યાયાની મિતિ મળી ચકી નથી, કાંઈ કોઈના કર્તાના નામ પણ નથી મળ્યા એ ગમેમાથી લગભગ ૪૫ રાસો ચારસો પાંચસો વરસના એટલે વિ સ ૧૪૦૦ થી ૧૫૭૦ સુધીમા ગ્યાયાના છે લગભગ ૮૦ મુદ્રિત થયા છે એ રાસોની પ્રથમ દ્રયને પ્રતીત થતી ઉપયોગિતા આદિ અત્રે ટાકતું ઉપયોગી થશે —

* આ યાદી આ મહદમા સામેન મગામા આવી નથી

મ નીચે

(૧) આ રાસોમાનો કેટલોક ભાગ, (અ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ નક્કી કરવામાં, (દાખલા તરીકે કુમારપાળ વસ્તુપાળ, જગદુ આદિના), (બ) ગુજરાતી ભાષાના અનુવાદ-વિકાસ-વૃદ્ધિના શોધનમાં, (ક) પ્રાચીન ગુજરાતીના નમુના માટે, (ડ) હાલની સંસ્કારી ગુજરાતી ભાષામાં અપરિચિત નવા પણ ઉપયોગી શબ્દોનું ભંડોળ વધારવામાં, અને (૩) ગુજરાતી ગદ્ય-પદ્ય લખવાની ચરુઆત જૈન લેખકોએ કે ખીજાએ કરી એ નક્કી કરવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે

(૨) શ્રી હીરવિજયસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ આદિના રાસોથી જૈન આચાર્યોના ચરિત્ર-ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડી શકે એમ છે

(૩) રાસોના મ્હોટા ભાગને છેડે પ્રચલિત આપેલી છે, તેમાં પ્રાય નજીક ચાર પેઢીના નામ છે, જેથી જૈન સાધુઓના વચ-વૃક્ષ નક્કી કરી શકાય એમ છે જુદા જુદા ગચ્છોની પદ્ધતિઓમાં તો શ્રી સુધર્માસ્વામીથી (વિ ૨૦ પૂર્વે ૪૭૦ વરસથી) પદ્ધતિ લખાઇ ત્યાં સુધીના તે તે ગચ્છના પદ્ધતિથી આચાર્યોનાજ નામ-તિથિ છે, ત્યારે આ રાસોની પ્રચલિત ઉપરથી ખીજા સાધુઓના નામ-તિથિ-વચ નક્કી થઇ શકે એમ છે, જે આ દિશાએ કામ કરનાર ઇતિહાસકારને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે

(૪) બધા રાસોનો અતિમ હેતુ (આત્મ રૂ હાર્દ) ધર્મ ઉપદેશનો છે, દાન-શીલ-તપ-ભાનુમ્ય વ્યવહારધર્મ ઉપદેશવાનો છે અમુક નાયકના ચરિત્રગુણનરૂપે દાખલા દર્શાવવામાં લેખકોએ એ ઉપદેશને બહુ ગમગમ અને આકર્ષક કર્યો છે

(૫) એ રાસોમાંથી સદ્બોધક દુચકા અને રસિક સુમોધયુક્ત કાવ્યકલ્પિકાઓ જુદા તારવી શકાય એમ છે, અને એના જુદા તારવી કાઢેલા કાવ્યકલ્પોને ગુજરાતી ભાષાના “રાસોસાહિત્ય” નામ પુસ્તકરૂપે યોગ્ય સકાય એમ છે

(૬) કેટલાક રાસોમાંથી લેખકોના જીવિતનું કાવ્યચરિત્ર અને અવધાર કુર્મનાથુ! જોઈ તેહદક નામકરે આનંદ નળે એમ છે

(૭) એ રાસો ઉપરથી એ રાસોના વસ્તુ-પાનને અનુસરી, એ રાસોનો શુદ્ધ ધર્મ ઉપદેશરૂપ અતિમ હેતુ લક્ષમાં રાખી, વર્તમાન સૈલીએ શુદ્ધ સંસ્કારી ભાષામાં કોઇ શિષ્ટ લેખક નવલકથા લખે, તો સદ્ધર્મની તથા ગુજરાતી ભાષાથી વ્યવહરનારની જાજરી સેવા બજાવાય એમ છે, મોગી નિર્જન તથા પુણ્યબંધન કારણુ

(૮) આ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે રાસોના લેખકોએ રાસો ગુજરાતી ભાષા અથવા કાવ્ય ચમત્કાર અર્થે નથી લખ્યા, પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ કરનારાઓને સદ્ધર્મ ઉપદેશવા અર્થે લખ્યા છે, એટલે કનચિત્ કનચિત્ ભાષાદ્વાર કે કાવ્ય-

અમૃતકૃતિ વિનાની સાદી ભાષા માલુમ પડે, તેથી ભણેલાઓએ (Pedants) મુખ્ય મત્કોડવાનું નથી; તેથી એ રાસોની કીમત કાંઈ ઓછી નથી થતી; સારસોધક સહૃદય વિદ્વાનોએ તો એ રાસોના આંતરુ હાર્દ ઉપર, અતિમ હેતુરૂપ સદુપદેશ ઉપર નજર ઠેરવવાની છે. કાવ્યઅમૃતકૃતિ વિનાની સાદી ભાષામાંથી પણ નિર્વાસુ ભાષા-શાસ્ત્રીને અવનવું શિખવાનું મળે એમ છે.

(૯) આ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે ભાષાની કીમત તે ભાષાનો ઉપયોગ કરનારાને લઈને છે; ભાષાનો ઉપયોગ કરનારા ન હોય તો તે ભાષા મૃતવત્ છે; અને મૃતવત્ ભાષામાં ગમે તેવા ભાષાડંબર-કાવ્યઅમૃતદાર હોય પણ તે સામાન્ય જન-સમૂહને તો નકામા પ્રાય છે. થી સિદ્ધસેન દિવાકરની સમયને નહિ છાજતી સંસ્કૃત ભાષા અને ધૃત્વપાદીની સમયોચિત્ત સરળ પ્રાકૃત (પ્રકૃતજનને man on the spot અનુસરતી) ભાષા,—આ બેમાંથી કઈ કારગત (વિજયી) થઈ એ વાર્તા સુપ્રસિદ્ધ છે. આ ઉપરથી કહેવાનું કે પ્રસ્તુત રાસો કોના અર્થે લખવામાં આવ્યા છે, તે ઉપર તથા તેમાંના ઉપદેશ ઉપર દૃષ્ટિ રાખવામાં આવે તો રાસોની કીમત અને ઉપયોગિતા એકદમ પ્રતીત થશે; ભલે પછી તે રાસોમાં વાગાડંબર કે કાવ્યાલંકાર ન હોય. ઘણા રાસોમાં રમણીય-મનોહ વાગવિલસ અને કાવ્યાલંકાર આદિ છે; તથાપિ બધામાં ન હોય તેથી તેમને ત્રિમાનન્દાદિનાં કાવ્યો સાથે રસાલંકાર-વાગવિલાસ આદિની સરખામણીમાં તરછોડી કાઢી તેની ગણના ન કરવામાં આવે એ અંગે આ લખવું છે.

(૧૦) આ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે, કે આ રાસોના લેખકો પ્રાયઃ સાધુ હતા; ધરબારત્યાગી સ્વપરહિત અર્થે ઉદ્ધમ કરનારા સાધુ હતા; અને એથી એ રાસો લખવાનો મુખ્ય હેતુ જનહિત તથા સહૃદય સેવા સાથે સ્વકર્મની નિર્જરનો હતો.

(૧૧) આ રાસોમાંનો કેટલોક ભાગ છપાઈ ગયો છે; પણ એ મુદ્રિત થએલામાંનો કેટલોક ભાગ એવો અશુદ્ધ અને ચિથરીઓ છે, કે તેને ફરી છપાવવાની જરૂર છે; માટે આ બધા રાસોનો સમૂહ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” અથવા “બૃહત્કાવ્યકોહન” ની શેક્ષીએ “પ્રાચીન જૈન કાવ્યમાળા” અથવા “જૈન કાવ્યકોહન” રૂપે છપાવવામાં આવે તો ગુજરાતી સાહિત્યનું ગૌરવ વધારનારા સંખ્યાબંધ ગ્રંથો (volumes) થઈ શકે એમ છે, એટલુંજ નહિ પણ તેથી સદર્શ સેવાનો, ગુજરાતી સાહિત્ય વૃદ્ધિનો, અને ગુજરાતી સાહિત્યનો લાભ લેનારા ઉપર ઉપકારનો અને પરિણામે નિર્જરનો મહાન્ લાભ છે.

(૧૨) જૈન લેખકો તથા અન્ય લેખકો વચ્ચે કેવી સ્પર્ધા ચાલતી, કેવાં અન્યોન્ય અનુકરણ થતાં, તથા કેવા લેખનર્મ (Plagiarism) અથવા વસ્તુચોરી થતાં એ પણ કોઈ કોઈ રાસો ઉપરથી સમજવા યોગ્ય છે.

(૧૩) કેટલાક રાસોં તો એકને એક વિષયના હોવા છતાં જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા લેખકોએ જુદા જુદા લખાવવા માલુમ પડશે.

(૧૪) આ રાસોની યાદી ઉપરથી ગુજરાતીના શતકવાર જૈન લેખકો સંબંધી ઉલ્લેખ કરવાની, નિબંધ લખવાની સરળતા થશે.

અસાર સુધી વાત રાસોની થઇ. એ ઉપરાંત પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત જૈન કાવ્યોદિ સાહિત્ય અંગના અયોના ગુજરાતી ભાષામાં જે અનુવાદ થયા છે, તેને પણ જો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગણવામા આવે, તો તે વિભાગ પણ ઘણો મોટો થવા જાય છે. થોડાં નામ-સાહિત્યનાં જુદા જુદા વર્ગોરૂપે, કર્ત્તાનાં નામ, રચના, મિતિ, શ્લોક-મંખ્યા, ભાષાંતરકારનાં નામ, પ્રસિદ્ધ કરનારનાં નામ, તથા તે ગ્રંથમાં શું છે એની હંક નોંધ એ અપરિચે આપશું.

(૧) ચરિત્રાત્મક ઐતિહાસિક વિભાગ:—(History)

(ક) ત્રિપદ્ધિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્ર:—આ મૂળ ગ્રન્થ વિ. મં. બારમી સદીમાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત કાવ્યરૂપે ૩૪૦૦૦ શ્લોક પુરે રચ્યો છે. તેમાં આ અવસર્પિણી કાળના ત્રીજા-ચોથા આરામાં થયેલા વર્તમાન યોગિશ્વ તીર્થંકરો, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ આદિ શલાકા પુરુષોનાં ચરિત્રો છે; જે જ્ઞાન સાથે આનંદપૂર્વક વાચવા યોગ્ય છે. આતુ ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ભાવનગર જૈન ધર્મપ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(લ) પાંડવ ચરિત્ર:—આ મૂળ ગ્રન્થ વિ. મં. ૧૦૦૦ શ્લોકમાં થયેલા મહાધારી શ્રી દેવપ્રભસૂરિએ ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર કાવ્યરૂપે સંસ્કૃતમાં રચ્યો છે. આ એક “જૈનીય મહાભારત” નો ગ્રન્થ છે તેનું ભાષાંતર પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(મ) રામાયણ:—આ “જૈન રામાયણ” રૂપે ઝોળખાતો (ક) નો એક ખંડ છે. આ ત્રણે (ક), (લ) (મ) થી શ્રીરામ પાંડવોદિ અગ્રેની માનીનતામાં જૈનો અને ખીજાઓમાં શું તફાવત છે, એ સારી રીતે સમજવા યોગ્ય છે.

(ઘ) દ્વાદશ:— આ દ્વિઅર્થી સંસ્કૃત કાવ્ય ૩૦૦૦ શ્લોકપુર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિ. મં. બારમી સદીમાં રચ્યું છે. એમાં એક અર્થ લેતા ગુર્જર નૃપ કુમારપાળ આદિનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રો અને ખીજો અર્થ લેતા વ્યાકરણ સૂત્રો સમજાય એવો એ દ્વિઅર્થી શ્લેષાત્મક ગ્રંથ હોવાથી એને દ્વાદશ એવું નામ આપ્યું છે. મરહુમ પ્રો. મણિભાઈએ આના ઐતિહાસિક અર્થનું કરેલું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. પણ આ ગ્રંથ ઉપર શ્રી અભયતિલકસૂરિએ વિ. સ ૧૩૩૨ માં ૧૮૦૦૦ શ્લોકપુર ટીકા રચેલી છે; તેનો હસ્તલેખ પાટણના બહારમાં મોજુદ છે, તેનું જો ભાષાંતર કરવામાં આવે તો આ મહા કાવ્યના બંને આશયો (અર્થો) સમજાય.

અમલદારિ વિનાની માદી બારા માન્ય પડે, તેની લગેવાઓએ (Pedants) મુખ મચકાડવાનું નથી, તેથી એ નમોડી દર્શિત કાલ મોડી નથી થતી માર્ગોદયક મહદય વિદ્વાનોએ તો એ નમોના આતરૂ પાદ ઉપર, અતિમ દેવરૂપ સદુપદેશ ઉપર નવર ઠેગવાની છે વાન્યવગત્વિ વિનાની માદી બાપામાથી પણ ગિરજાસુ બારા શાસ્ત્રીને આનંદુ શિખવાનું મગે એમ છે

(૮) આ પણ લક્ષ્ય રાખવાનું છે કે વાસની કીમત તે બાપાનો ઉપયોગ કરનારને લધને છે, બાપાનો ઉપયોગ કરનાર ન હોય તો તે બારા મૂતવત્ છે, અને મૂતવત્ બાપામા મમે તેમ બારાડળ - નાનચગત - હોય પણ તે સામાન્ય જન મમલને તો નવામા પ્રાય છે શી મિદ્ધએન દિવાકરની નમયને નહિ છાજતી મરૂત બારા અને વૃદ્ધવાદીની અમયોચિત મન્ય પ્રાપ્ત (પ્રકૃતજનને man on the spot અનુમરતી) બારા, — આ એમાથી ક્ષ કામત (વિનયી) થઇ એ વાર્તા મુપ્રમિદ્ધ છે આ ઉપરથી કહેવાનું કે પ્રમુત નમો યેના અર્થ લખનામા આન્યા છે, તે ઉપર તથા તેમાના ઉપદેશ ઉપર દૃષ્ટિ રાખનામા આવે તો નમોની કીમત અને ઉપયોગિતા એકદમ પ્રતીત થશે અને પછી તે મસોમ વાગાજ કે જા પાનકા ન હોય પણા મમેમા મમણીય-મનોહ વા પ્રિયન અને નાન્યાનકા આદિ છે, તથાપિ બધામા ન હોય તેથી તેમને પ્રમાણદાદિના ન થો સાથે નાનનાર-વાગ્વિવામ આદિની સગ્મા મણીમા તરજોડી કાઢી તેની ગણના ન કરનામા આવે એ અર્થે આ લખતુ છે

પુરુષો અને ૫૪ મહા સતીઓનાં [સીતા, દમયંતી, સુલસા આદિ] ચરિત્રો છે. રા. રા. મોતીચંદ ઓધવજી શહે અનુવાદિત કરેલો એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(૮) જગદુ (જગદ્દેવ શેઠ) ચરિત્ર :—૭ સર્ગવાળું ૩૮૮ શ્લોકયુક્ત આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી સર્વાનંદસુરિએ વિ. સં. ચૌદમા સૈકામાં લખ્યું છે. એમાં વિ. સં. ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ માં પડેલા વિકરાળ દુષ્કાળ વેળા લોકોને અનાદિ વડે ઇવિતદાન આપનાર જગદુશાનું તથા ગુજરાતના રાજા વીરધવળ આદિનું, કચ્છ-સિંધ આદિના રાજાઓનું પ્રાસંગિક ચરિત્ર છે. રા. રા. મગનલાલ દલપતરામ ખખ્ખરે કરેલું આનું ભાષાંતર મૂળ સાથે સુદ્રિત થયું છે.

(૯) જૈનકુમાર સંલવ :—૧૨૨૬ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી જયશેખરસુરિએ વિ. સં. ૧૪૬૨ માં લખ્યું છે; આમાં શ્રી ઋષભદેવ, બરત, બાહુબલી આદિના અધિકાર છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર ૫૦ હીરાલાલ હંસરાજે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૧૦) ગુર્વાવલી :—૭૬૦ શ્લોકપુર આ પદ્યાવલી સંસ્કૃતમાં કાવ્યરૂપે શ્રી મુનિ-સુંદરસુરિ, જેણે શાંતરસરાસ રમ્યાનું આપણે અગાઉ જણાવ્યું છે, તેણે [શ્રી સુધર્મા-સ્વામીથી (વિ. સં. ૪૭૦ પૂર્વે) પોતાના વખત સુધીના આચાર્યોની] રચી છે. આ ગુજરાતી ભાષાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

(૧૧) હરિવિક્રમ ચરિત્ર :—૫૩૫૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલકસુરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. તેનું મરાઠીમાં ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી અને ગુજરાતીમાં “જૈન” પત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૧૨) શુક્રત સંકીર્તન :—આ એક હજાર શ્લોકબદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્ય ગુજર જૈન મંત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળના ચરિત્રરૂપે વિ. સં. ૧૫૦૦ ના અરસામાં શ્રી અરિસિંહ અને અમરસિંહે લખ્યું છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. શ્રી ગુજર નૃપતિ વીરધવળના પુરોહિત મોમેશ્વરદેવે શ્રી વસ્તુપાળનાં પશોમાનરૂપ “કીર્તિ કૌમુદી” નામનું જે કાવ્ય લખ્યું છે અને જેનું ભાષાંતર રા. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે કર્યું છે, તેવો આ ગ્રંથ છે.

(૧૩) મુલસા ચરિત્ર :—૮૦૦ શ્લોકપુર આ કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલકસુરિએ વિ. સં. ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે. આમાં શ્રી મહાવીરદેવની પરમ ત્રાવિકા મુલસા ગીતું ચરિત્ર છે. પરાભક્તિનું સ્વરૂપ આ ચરિત્રથી સમજાય એમ છે. ગુજરાતી તર સાથે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે.....ઇત્યાદિ.

(ર) કુમારપાળ પ્રબંધ:—આ પદ્ય એક ઐતિહાસિક ૨૫૦૦ શ્લોકપુર કાવ્ય સંસ્કૃતમાં શ્રીનિત મંડનમણિએ વિ. સં. ૧૪૯૧ માં રચ્યું છે. એમાં કુમારપાળ રાજા આદિનાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંત ઉપરાંત બીજાં ઘણાં પ્રાસંગિક નજીવા જેવું છે. આનું ભાષાંતર રા. રા. મનમોહન ત્રિવેદીએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ચ) કુમારપાળ ચરિત્ર:—આ સંસ્કૃત કાવ્ય ૨૦૦૦ શ્લોકપુર શ્રી ચરિત્રમુદ્રે વિ. સં. ૧૫૦૦ માં રચેલું છે. એમાં પદ્ય ગુર્જર રાજા શ્રી કુમારપાળ આદિનાં ચરિત્રો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર મરહુમ પ્રો. મણિભાઈએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ઠ) પ્રબંધ કોષ:—આ ગ્રંથ પ્રાયઃ સંસ્કૃત પદ્યમાં છે; ૪૦૦૦ શ્લોક પુર છે; વિ. સં. ૧૪૦૫ માં શ્રી રાજશેખરસરિએ રચ્યો છે. ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ નામે જોગખાતા આ ગ્રંથમાં શ્રી ભદ્રબાહુ, બપ્પભટ્ટી, હરિભદ્ર આદિ આચાર્યો, શ્રીધર્મ, હરિહર આદિ કવિઓ, શ્રી વિક્રમ, સાતવાહનાદિ રાજાઓ, શ્રી વસ્તુપાળ આદિ મંત્રીઓ વગેરેના ચોવિંશ પ્રબંધ છે. મરહુમ પ્રો. મણિભાઈએ અનુવાદિત કરેલો આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

(જ) પ્રબંધ ચિંતામણિ:—આ સંસ્કૃત ગદ્ય-પદ્યાત્મક ગ્રંથ ૫૧૧૫ શ્લોકપુર છે. તે વિ. સં. ૧૩૬૧ માં શ્રી મેશ્વરસરિએ લલવાણમાં રચ્યો છે. તેમાં પદ્ય શ્રી વિક્રમ, શાલિવાહન, વનરાજ, કુમારપાલ, ભીમ, ભોજ, નયસિંહ, જગદેવ આદિનાં પ્રબંધો છે. આનું ભાષાંતર મરહુમ શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે કરેલું પ્રગટ થયેલું છે.

(ઝ) વિક્રમ ચરિત્ર:—૬૦૨૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી રામચંદ્ર-ગણિએ વિ. સં. ૧૪૯૦ માં રચ્યું છે. એમાં વિક્રમ પંચદંડની જુદી જુદી આખ્યા-પિકાઓ છે. તેનું ભાષાંતર પદ્ય પ્રો. મણિભાઈએ કરેલું પ્રગટ થયું છે.

(ઞ) રાત્રીનંદન આહાત્મ્ય:—૧૦૦૨૪ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય વિ. સં. ૪૭૭ માં શ્રી ધનેશ્વરસરિ (શિલાદિત્યના વારામાં-તેના પ્રતિબોધક) એ રચ્યું છે. આમાં શ્રી સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા રાત્રીનંદનના તીર્થ માહાત્મ્ય ઉપર શ્રી રાત્રીનંદનના માંડી આધુનિક કાળનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રો છે. આમાં રાત્રીનાં ભાવનર નિર્જરાનો મહાને પ્રસારક સભા તથા "નૈન" પત્ર બંને વર્તમાન નિર્જરાનો મહાને.

(ટ) ભરતેશ્વર બાહુબળી:—૧૫૯૦ શ્લોકપુર આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૫૯૦ માં શ્રી ભરતેશ્વર (Plagiarism) નામના શ્રી ભરત રાજા, તથા શ્રી કાલિકાચાર્ય, ભદ્રબાહુ ૬૬ મતા

પુરૂષો અને ૫૪ મહા સતીઓના [સીતા, દમયતી, મુલસા આદિ] ચરિત્રો છે
રા રા મોતીચંદ્ર ઓધવજી શહે અનુવાદિત કરેલો એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે

(૪) જગદુ (જગદ્દેવ શેઠ) ચરિત્ર :—૭ સર્ગવાળુ ૩૮૮ શ્લોકયુક્ત
આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી સર્વાનંદસૂરિએ વિ સં. ચૌદમા સૈકામા લખ્યું છે. એમા
વિ સં. ૧૩૧૩-૧૪-૧૫ માં મહેલા નિકરાળ દુષ્કાળ વેળા લોકોને અનાદિ વડે
જીવિતદાન આપનાર જગદુશાનું તથા ગુજરાતના સર્વ વીરધવળ આદિનું, કચ્છ-સિંધ
આદિના રાજાઓનું પ્રાસંગિક ચરિત્ર છે. રા રા મગનલાલ દલપતરામ ખખખરે કરેલું
આનું ભાષાતર મૂળ સાચે સુદિત થયું છે

(૫) જૈનકુમાર સંભવ —૧૨૨૬ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય શ્રી જયશે-
ખરસૂરિએ વિ સ. ૧૪૬૨ માં લખ્યું છે, આમા શ્રી ઋષભદેવ, ભરત, બાહુબલી
આદિના અધિકાર છે એનું ગુજરાતી ભાષાતર ૫ હીરાલાલ હસરાજે કરેલું પ્રસિદ્ધ
થયું છે

(૬) ગુર્વાવલી :—૭૬૦ શ્લોકપુર આ પદાવલી સંસ્કૃતમા કાવ્યરૂપે શ્રી મુનિ-
સુદરસૂરિ, જેણે શાંતરસરાસ રચ્યાનું આપણે અગાઉ જણાવ્યું છે, તેણે [શ્રી સુધર્મા-
સ્વામીથી (વિ સં ૪૭૦ પૂર્વે) પોતાના વખત સુધીના આચાર્યોની] રચી છે આ
ગુજરાતી ભાષાતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે

(૭) હરિવિક્રમ ચરિત્ર :—૫૩૫૦ શ્લોકપુર આ સંસ્કૃત કાવ્ય આગમિક શ્રી
જયતિલકસૂરિએ વિ સં ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે તેનું મરાઠીમા ભાષાતર શ્રી ગાયકવાડ
સરકાર તરફથી અને ગુજરાતીમાં “જૈન” પત્ર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે

(૮) સુકૃત સંકીર્તન —આ એક હજાર શ્લોકબદ્ધ સંસ્કૃત કાવ્ય ગુર્જર જૈન
મત્રી વસ્તુપાળ-તેજપાળના ચરિત્રરૂપે વિ સ ૧૫૦૦ ના અરસામા શ્રી અશિસિદ્ધ
અને અમરસિદ્ધે લખ્યું છે તેનું ગુજરાતી ભાષાતર શ્રી ગાયકવાડ સરકાર તરફથી
પ્રસિદ્ધ થયું છે શ્રી ગુર્જર નૃપતિ વીરધવળના પુરોહિત સોમેશ્વરદેવે શ્રી વસ્તુપાળના
યશોમાનરૂપ “કીર્તિ કૌમુદી” નામનું જે કાવ્ય લખ્યું છે અને જેનું ભાષાતર
ગ રા વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે કર્યું છે, તેવો આ ગ્રંથ છે

(૯) મુલસા ચરિત્ર —૮૦૦ શ્લોકપુર આ કાવ્ય આગમિક શ્રી જયતિલક-
સૂરિએ વિ સ ૧૪૩૬ માં રચ્યું છે આમા શ્રી મહાવીરદેવની પરમ શ્રાવિકા મુલસા
સતીનું ચરિત્ર છે પરામર્કિતનું સ્વરૂપ આ ચરિત્રથી સમજાય એમ છે. ગુજરાતી
ભાષાતર સાચે આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે ધણાદિ

(૨) ન્યાય, (Logic).

(ક) પદ્ધતિન સમુચ્ચય :—ન્યાય વિષયક આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથ માત્ર ૮૭ શ્લોકનો શ્રી હરિભદ્રચરિત્રે વિ. સં. ૭૬૧ સૈકામાં રચ્યો છે. તેના પર વિ. સં. ૧૪૬૦ ના અરમામાં શ્રી ગુણરત્નચરિત્રે ૪૫૦૦ શ્લોકપુર “તર્ક રહસ્ય દીપિકા” નામની વૃત્તિ રચી છે. આમાં છએ દર્શનનું ન્યાયયુક્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરી, સ્વાધ્યાદની સિદ્ધિ કરી છે. પ્રો. મણિભાઈએ ભાષાંતર કરેલો આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે.

(ગ) સ્વાધ્યાદ મંજરી :—આ મૂળ ગ્રંથ માત્ર ૩૨ સંસ્કૃત શ્લોકનો છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે “અન્ય યોગ વ્યવચ્છેદ” રૂપે શ્રી મહાવીરદેવની આ ૩૨ કાવ્યોવડે વિ. સં. બારમી સદીમાં રચિત કરી છે, તેના પર વિ. સં. ૧૩૪૯ માં શ્રી મણિગેણુ-ચરિત્રે સ્વાધ્યાદમંજરી નામની આ ટીકા લખી છે. આમાં પણ જુદાં જુદાં દર્શનોની પર્યાયોચનાપૂર્વક સ્વાધ્યાદની ન્યાયયુક્તિપૂર્વક સિદ્ધિ કરી છે. આ ગ્રંથ બી.એ. (B.A.) ના ઐચ્છિક વિષય તરીકે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ માન્ય કરી દાખલ કર્યો છે. આનું ભાષાંતર હિંદી તથા ગુજરાતીમાં થયું છે.

(ગ) અનેકાંત પાદપ્રવેશ :—૭૨૦ શ્લોકનો આ મંસ્કૃત ન્યાય વિષયનો ગ્રંથ શ્રીમદ્ હરિભદ્રચરિત્રે વિં મં ૭૬૧ સદીમાં લખ્યો છે. એમાં પણ ન્યાયપૂર્વક અનેકાંતવાદનું નિરૂપણ છે. આનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રો. મણિભાઈએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(વ) લોકતત્ત્વનિર્ણય :—

“ પક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષઃ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્વચનં યસ્ય કાર્યસ્તસ્ય પરિગ્રહઃ ॥ ”

આ પાદમાર સૂત્રો આ ગ્રંથમાં પ્રકાશનાર શ્રી હરિભદ્રચરિત્રે વિં મં ૭૬૧ સદીમાં ૧૭૦ શ્લોકપુર આ ગ્રંથ મંસ્કૃત દાખ્યરે પ્રદાસ્યે છે. તેનાપર એક સંવિસ્તર ટીકા થયેલી છે, તે નાથ પાત્રી હોય કે કેમ પણ તે હાથ આવતી નથી. આ મૂળ ગ્રંથમાં મૂળરૂપે ઋગ્-યજુર્ એ વેદ, તથા મનુસ્મૃતિ, ભગવદ્ગીતા આદિના શ્લોકો અવતારી તેનો પૂર્વાપર વિરોધ બનાવી ન્યાય પુરઃસર સદ્દેવનું નિરૂપણ કર્યું છે. આનું સમૂળ ભાષાંતર ભાવનગર જૈન ધં પ્રમારક સભાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. ઇત્યાદિ.

(૩) જૈન તત્ત્વજ્ઞાન. (Philosophy).

(ક) તત્ત્વોર્થાધિગમ :—આ મૂળ ગ્રંથ માત્ર ૨૨૫ શ્લોકપુર મંસ્કૃત સ્તારૂપે વિં મં ૭૬૧ સૈકા પૂર્વે (શ્રી વીસલ ચોથા સૈકામાં) શ્રી ઉમાસ્વામિ વાચકે

રચ્યોછે; તેપર બાબ્બ પણ પોતે ૨૧૪૨ શ્લોકપુર લખ્યું છે. એ સિવાય બીજી પણ અનેક વિસ્તૃત ટીકાઓ (એક તો ૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ) રચાઈ છે; જે જૈન સાહિત્યના મળી આવતા સસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથ વિભાગમાં નિવેદન કરશું. આ મૂળ સૂત્રો બાબ્બ સાથે બગાળાની રાચલ એશિયાટિક સોસાયટીની શાખા તરફથી મુદ્રિત થયાં છે. એનું બાપાંતર “શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મહાન-મુખ્ય” તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. જૈન તત્ત્વજ્ઞાન શું છે, એનું આ ગ્રંથથી બહુ સારી રીતે જ્ઞાન થાય એમ છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ એનાં સ્વરૂપ વિવિધ રીતે સૂક્ષ્મ રીતે આનુપગિક વિચારો સાથે બનાવ્યાં છે. આ ગ્રંથ, તેની સર્વાર્થ સિદ્ધિટીકા માથે એમ, એ, (M. A.) માં મુખ્ય યુનિવર્સિટીએ બાપાવિભાગમાં દાખલ કર્યો છે.

(વ) ગુણસ્થાન કંભારોહું—સસ્કૃત પદ્યાત્મક મૂળ ૧૩૪ શ્લોક પુર ૧૨૫૦ શ્લોકપુર ટીકા સાથે શ્રી રત્નશેખરમૂર્તીએ વિં સં ચૈદમી સદીમાં લખ્યો છે. એમા આત્મ-ગુણશ્રેણિના કમલક્ષણ-દશા આદિનું નિરૂપણ છે આત્મા કેટલી હદ સુધી નિર્મળતા - ઉજ્જ્વળતાને પામ્યો છે, તે લક્ષણ-દશા આદિ બતાવનારી આ ગુણશ્રેણિ છે. આનું ગુજરાતી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ગ) કર્મગ્રંથ:—આમાં ૧ કર્મવિપાક, ૨ બંધસ્તવ આદિ ૭ ગ્રંથો છે. બધા પ્રાકૃતમાં છે; ટીકા સસ્કૃતમાં છે. પહેલા પાંચ શ્રી દેવેન્દ્રસરિએ “કરમ પૃથ્વી (કર્મપ્રકૃતિ),” “પૃથ્વસંગ્રહ” આદિ વિં સં બીજા સૈકામાં રચાયેલા ગ્રંથને અનુસરી, તેમજ વિં સં નવમા સૈકામા શ્રીમર્ગપિંએ રચેલ પ્રાચીન કર્મગ્રંથને અનુસરી, વિં સ તેરમી સદીમા લખ્યા છે. એ પાંચની મૂળ પ્રાકૃત પરર ગાથા છે, તેપર પોતેજ ૧૧૦૦૦ શ્લોકપુર સસ્કૃતમા ટીકા રચી છે, જે ગુજરાતી બાપાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે આ ટીકાનું નહિ, પણ બીજી ટીકા શ્રી યશ સોમમૂર્તિએ વિ. સં સોળમા સૈકામા કરી છે અને જેનું પ્રમાણ એથી વિશેષ છે, તેનું થયું છે. હજી ગ્રંથ જે “સત્તરી” (સમતીકા ૭૦) ને નામે ઓળખાય છે તેમા મૂળ પ્રાકૃત ગાથા ૯૧ છે, અને તે શ્રી ચદ્રપિં મહત્તરે વિં સં દશમા સૈકામા રચેલ છે, તે સવિસ્તર ટીકાના બાપાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમા કર્મ એટલે શું? જીવ તે કેવા પ્રકારે કેવા કારણે બાધે છે? તેની પ્રકૃતિઓ શું? તે કેવા કેવા પ્રકારે ઉદય આવે? એ વગેરેનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે. જૈનોનો આ પગ્મ સારરૂપ તાત્ત્વિક ગ્રંથ છે. હીનકાળ યોગે એના અભ્યાસીઓ બહુ થોડા છે. છતાં.

(૪) દ્રવ્યવિચાર:—Metaphysic.

(ક) દ્રવ્યાનુયોગતર્કણા:—(ગુજરાતીમાંથી સંસ્કૃતમાં રચાયેલો ગ્રંથ). ગુજરાતી પદમાં “દ્રવ્યશુલ્ક પર્વાય” નો રાસ વિવરણ સાથે શ્રી યશોવિજયગણિએ વિં સં ૧૭૨૦ આસપાસમાં રચ્યો છે. એ ઉપરથી આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં ૨૦૦૦ શ્લોકપુર શ્રીભોજ પાંડિતે રચ્યો છે; આ ગુજરાતી વિવરણ સાથેનો રાસ તેમજ આ મૂળ ગ્રંથનું ભાષાંતર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. આ ગ્રંથમાં જગતમાં વસ્તુતઃ વસ્તુ (દ્રવ્ય પદાર્થ) શું છે? તથા તેનું તથા તે દ્રવ્યો જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, કાલ, અને આકાશ એના શુલ્ક, પર્વાય (વિવર્ત એ વગેરેનું સૂક્ષ્મ તિરપણ છે.

(લ) બૃહદ્ દ્રવ્યસંમલ:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ગાથામાં ૫૮ શ્લોકનો વિં સં આઠમી સદીમાં દિગંબર શ્રી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીએ રચ્યો છે; તેનાપર વિં સં પંદરમી સદીમાં શ્રી બ્રહ્મદેવે ૨૦૦૦ શ્લોકપુર સંસ્કૃત દીકા લખી છે. આ ગ્રંથ શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ-મુંબઈ તરફથી ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં દ્રવ્યોનું, તેના શુલ્ક પર્વાયનું, જ્ઞેય-હેય-ઉપાદેયનું વ્યવહાર-નિશ્ચય દષ્ટિએ નિરૂપણ કરેલું છે. આ ગ્રંથ જયપુરના મહારાજાએ જયપુર સંસ્કૃત યુનિવર્સિટીમાં ઉપાધ્યાય પદવીની પરીક્ષા માટે નિયત કર્યો છે.

(ગ) પંચાસ્તિકાય:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં શ્રી દિગંબરી કુંદકુદાચાર્યે વિં સં પહેલા સૈકામાં લખ્યો છે. તેનાપર શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ વિં સં દશમી સૈકામાં સંસ્કૃત દીકા લખી છે. આ ગ્રંથ પણ ભાષાંતર સમેત (લ) પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ થયો છે. આમાં પણ જગન્નિષ્ઠ મૂળ દ્રવ્યોનું, તેના શુલ્ક-સ્વભાવ, પર્વાયોનું નિરૂપણ છે. આ વર્ગમાં જણાવેલા આ ત્રણે ગ્રંથો ભિન્ન ભિન્ન રીતે પણ એકજ દષ્ટિબિંદુથી વસ્તુતત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે, જે તેના અબ્માસીઓને નિઃસીમ આનંદ આપે છે. હસાદિ.

(૫) અધ્યાત્મ યોગ:

(ક) અધ્યાત્મ સાર:—દંભલાગ, માનલાગ, વૈરાગ્યસ્વરૂપ, વૈરાગ્યસંભવ, સમતા આદિ અનેક અધિકાર યુક્ત આ ગ્રંથ આત્મહિતના અનન્ય કારણરૂપ છે. સંસ્કૃત પદાત્મક ૧૩૦૦ શ્લોકપુર શ્રીમાન્ યશોવિજયગણિએ એ ગ્રંથ વિં સં ૧૭૨૫ ના અરસામાં પ્રકાશ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(લ) યોગબિંદુ:—બૌદ્ધ, સાંખ્ય, વૈદિક યોગના સ્વરૂપની સ્વરૂપતઃ સમ્યક્તાની સંધિપૂર્વક યોગના અધ્યાત્માદિ શુદ્ધાં શુદ્ધાં અંગેનું નિરૂપણ કરનાર આ સંસ્કૃત

પદ્મ ૫૨૦ રોડપુર અથ શ્રી હર્ષિદ્રસુરિએ પોતેજ ગ્વેલી ૩૬૨૦ રોડપુર ટીકા સાથે વિ. સં. ૭૬૧ સદીમાં પ્રકાશ્યો છે મરુમ જો મણિભાઈએ કરેલુ તેનુ બા પાતર શ્રી ગાયકવાડ સગકા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયુ છે આ બાપાતર મૂળતુજ છે, ટીકાનુ નથી

(ગ) જ્ઞાનાર્ણવ:—૪૦૦૦ રોડપુર આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આત્માના અસ્તિત્વ, નિસત્વ આદિ, જડવસ્તુના અનિસત્વ-અસારત્વ આદિ, જ્ઞાન, મૈત્રી-પ્રેમાદ આદિ ભાવના-અનુપ્રેક્ષા, ધર્મ-શુદ્ધ ધ્યાનના રસરૂપ, તથા યોગના અધિકાર એ વગેરે આત્મહિતર વિષયોનુ વિવેચન છે. આ શુભચદ્રાચાર્યે એ ગ્રંથ વિ. સં. સતરમી સદીમાં ગ્રંથ્યો છે દિગંજ આખ્યાનો છે હિંદી ભાષાતર આખાનુ શ્રી પરમ શ્રુત પ્રભાનક મડગ-મુબઇ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયુ છે એમાંના જુદા જુદા ખડોનુ ગુજરાતી ભાષાતર મુમ મી વીરચંદ રાવવજ ગાધી વગેરે તરફથી થયેલુ પ્રસિદ્ધ થયુ છે

(ઘ) સમાધી શતક:—આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથમાં આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિ-અસ્ત સંસારમાં મુકાયલા જીવે સમાધિ, સામ્બાન, (Equilibrium of mind) કેમ રાખવા, દ્રષ્ટારે કેમ ગ્રહેનુ એ વગેરેનો અધિકાર છે શ્રી પ્રભાચદ્રપૂજ્યે એ ગ્રંથ વિ. સં. તેરમી સદીમાં લખ્યો છે એનુ ગુજરાતી ભાષાતર મુમ જો મણિભાઈએ કરેલુ, તેમજ મુનિ બુદ્ધિસાગરે કરેલુ બન્ને પ્રસિદ્ધ થયા છે

(ઙ) શાંત સુધારસ:—શ્રી નિત્ય નિજ્ય મણિએ સંસ્કૃત નિરિધ રાગરાગણી વાળી ઢાળોમાં વિ. સં. ૧૭૧૦ ના અરસામાં ૩૦૦ રોડપુર આ ગ્રંથ લખ્યો છે તેમાં જીવને સમતા-શાંતિ ઉપજાવે, સદ્વિચાર ટેકાવે એવી અનિસ્યાદિ બાગ અનુ પ્રેક્ષાનુ, મૈત્ર્યાદિ ચાર ભાવનાનુ વર્ણન છે ગુજરાતી ભાષાતર પ્રસિદ્ધ થયુ છે બીજુ વિસ્તાર યુક્ત વિવેચન પૂર્વેક અમાના તરફથી તૈયા થયુ છે

(ચ) અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ —શાંતરાસના કતા શ્રી મુનિસુદર સુરિએ આ સંસ્કૃત પદ્યાત્મક ગ્રંથ વિ. સં. ૧૪૫૦ માં લખ્યો છે તે પાચસો રોડપુર છે એનુ ગુજરાતી ભાષાતર પ્રગટ થયુ છે બીજુ સંસ્કૃત વિવેચન યુક્ત ભાષાતર ગ રા મોતીચંદ ગિરધરભાઈ કાપડીયા બી એ, એન એન બી, સોલિસિટર, (B A LL B, Solicitor) એમણે કરેલુ જપાન છે

(છ) અધ્યાત્મોપનિષદ્ અથવા યોગશાસ્ત્ર —માર પ્રકાશમાં સંસ્કૃત પદ્યામાં પોતેજ કરેલી ટીકા સાથે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે આ ગ્રંથ વિ. સં. બારમી સદીમાં ગ્રંથ્યો છે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રક્રિયા, ધ્યાન, યોગ, સમાધિ એ આદિનુ નિરૂપણ કરનાર પ્રાસંગિક યોગ-પુરૂષોત્તા ચરિત્રો સાથેનો આ ગ્રંથ સાહિત્યતત્ત્વ રસિક પુરૂષે આનંદપૂર્વક વાચના-વિચારવા જોવો છે આનુ ગુજરાતી ભાષાતર શ્રી કેશરવિજયગણિ આદિએ કરેલુ પ્રસિદ્ધ થયુ છે આ ગ્રંથ ૧૨૦૦ રોડપુર છે એની ટીકા ૧૨૦૦૦ રોડપુર છે, પણ એ બધાનુ ભાષાતર નથી થયુ

(ન) યોગદષ્ટિ મનુષ્ય — આ નજ સરૂત પદરૂપ અથ ૨૦૩ સ્તોકપુર
શ્રીદશાધિકારિએ વિં મં ૮૬૧ સત્ત્વમા લખ્યો છે એવો આત્મગુણની દ્રેવી દહે
પહોચ્યો છે, અમુક દવા-૧૬ યોગ્ય સુ સુ બાલ-અતઃ લલ્લો હોના બેઠાએ એ
વગેરે તત્ત્વનિગાણુ આ અથથી સમજી શકે એ છે, અર્થાત્ એ એક થર્મોમેટર
(Thermometer) રૂપ અથ છે એમા મિત્રા તા । આદિ યોગની આક દટિના
સ્વરૂપ, તથા દરેક દટિમા વર્તના છુના સુ સુ લક્ષણ-મોઘાદિ ટોપ એવું નિરૂપણ
છે યોગના અષ્ટ અંગ તથા જીવ એ વગેરે થી પાતન્નયોગ દર્શનનુ સ્મરણ કનવે
છે આપું ગુજરાતી દાગરૂ બાપાત થી યોગિનિન્યમગિતિએ વિં મં ૧૭૨૦ ના
અગ્રસામા જુ છે તે પ્રસિદ્ધ થયું છે બીનુ મગમથ કર્તાએન કરેલી ૩૦૦૦
સ્તોકપુર દીગ સાથેનું બાસાત થી મુખ્ય-પદમશ્રુત પ્રમાણ મદગ ત કથી યોગ્ય છે

(મ) જ્ઞાનસાર:—પૂર્વોટક, જ્ઞાનાટક તપાટક, નિરોમટક, મમતાટક આદિ
જુદા જુદા ૩૨ અટકોનો ૨૬૦ સ્તોકપુર આ સમૂહ પદરૂપ અથ થી યોગિનિન્ય
ગણિએ વિં સ ૧૭૨૫ ના અ મામા ન્યો છે તેનાપર ૫ દેવચદ્રાએ સનિસ્તર
દીક્ષા ની છે, પણ મુળનું ગુજરાતી બાપાત વિવેચન સાથે મુમ મીં દીપચદ્ર
છગનલાન રાહ બી એ, એમણે રેલુ પ્રસિદ્ધ થયું છે ઇલાહિ

(ક) લોક સ્વરૂપ અથવા વિશ્વવ્યવસ્થા — (Universe, Cosmos)

(ક) લોક પ્રેક્ષા — આ મુળ અથ નરૂતમા ૧૭૨૨ સ્તોકપુર શ્રી વિનય
નિન્યમગણિએ વિં સં ૧૭૦૮ મા રન્યો છે એમા વિશ્વવ્યવસ્થા, જાણીપ-
ભરતક્ષેન, સ્વર્ગ-નરક, ઉર્ધ્વ-અધો-તિર્થગુણ, વ્યેતિતિ, ખગોળ-ભૂગોળ એ આદિ
ગણિત વિચાર અગે જોનો સુ માનીનતા ધરાવે છે તેનું બારિક વર્ણન છે તેના પૂર્વ
બાગનું ગુજરાતી બાપાત ૫૦૦ દીરાતાલ દંસાને કરેલુ મળ સાથે પ્રસિદ્ધ થયું છે

(લ) જાણીપ સંગ્રહણી — આ મુળ અથ પ્રાકૃત ૩૧૩ ગાથાયુક્ત મહધારી
ચદ્રચરિએ વિં સં તેરમી સદીમા લખ્યો છે તેપર સરૂત દીગ ૩૫૦૦ સ્તોકપુર
તેજ અરસામા મહધારી દેવભદ્રચરિએ લખી છે આમા પણ (ક) ગુજળ વિપય છે
ગુજરાતી બાપાત પ્રસિદ્ધ થયું છે ઇલાહિ

(હ) નીતિ — (Rules of Society Court &c or Social Ethics)

(ઝ) અર્હંતનીતિ — હિંદુ ધર્મમા મિતાક્ષ । મનુષ્યતિ આલિના સૂત્રો છે, તેવ
નીતિના મૂલરૂપ આ અથ સમૂહ મળ્યરૂપે ૧૪૦૦ સ્તોકપુર શ્રીમદ્ દેવચદ્રચરિએ
વિં સ બારમા મેમમા લખ્યો કહેવાય છે તેનું બાસાતર ૫૦ દીગનાન હસરાજે
કરેલુ, તેમજ મીં મણિલાન નયુભાષ દોશી બી એ — એમણે કરેલુ બને પ્રસિદ્ધ
થયા છે આમા ૨૪ પ્ર ગણ છે, બને એ દરેક એકે તીર્થકરની તેમ એવિશે
એવિશે તીર્થગની સ્તુતિરૂપે છે, આમ આ સ્તુતિરૂપ અથમા આશ્વર્થમરક રીતે ઉપા
નીતિ દાખવી છે

(ત્ર) ધુદ્ધિસાગર —આ ગ્રંથ (ક) જેવો નથી, તથાપિ એમાં સાર્વજનિક ઉપયોગી ધર્મ, મામાન્ય નીતિ, ગૃહ રાજ્ય, વ્યવહાર આદિના સૂત્રો છે એ મૂળ સંસ્કૃતમાં ૪૦૦ શ્લોકપુર છે નિ સ ૧૫૨૦ માં માડવગદ (મડપહર્ગ) ના નવાબ મુન્શીખાના ખજાનગી સંગ્રામિંદ મેળી, જેણે ૩૬૦૦૦ સુવર્ણ મહોળ ખર્ચાં શ્રી ભગવતી સૂત્રની પ્રત લખાવી હતી, તેણે રચ્યો છે આનું ગુજરાતી ભાષાંતર ડૉ. મણિભાઈએ કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે ઇલાદિ

(૮) નાટકો.—

(ક) નિર્ભય ભીમવ્યાયોગ —આ નાટક શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના શિષ્ય રામચંદ્રસૂરિએ રચ્યું છે, એમાં અચ્યુતમ પદ્માન છે, બીજે કરેલી દ્રૌપદીની રક્ષા વગેરે વસ્તુ સંકલના છે. ગો. નારાયણભારથી યજ્ઞવત્કારથીએ નાટકરૂપે કરેલું આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે આ ગમચંદ્રસૂરિના ખીજા અનેક ગ્રંથો છે, તેમ નાટક પણ છે, જે સંસ્કૃતમાં હસ્તનેખરૂપે પાટલુ આદિના બહારમાં વિદ્યમાન છે.

થોડાં નામો:—(૧) કૌસુદી નાટક (પાટલુ બહાર) (૨) નલ વિલાસ નાટક (બૃ દી) (૩) પ્રબંધ ગેહિરુચ નાટક (પાટલુ) (૪) રઘુ વિલાસ નાટક (આ ધણું મોટું છે Dec College Library, Reported by Dr. Poterson) (૫) રાઘવાવ્યુદય નાટક (દશ અંક) (બૃહત્ દી.)

(ત્ર) કશ્ચણવજ્રાયુધ —આ નાટક સંસ્કૃતમાં ૫૦૦ શ્લોકપુર ખીજા હરિભદ્ર-સૂરિના શિષ્ય બાનચંદ્રસૂરિએ નિ મ તેરમી સદીમાં લખ્યું છે આમાં પણ કશ્ચણસ પ્રધાન છે જૈન મંત્રી વસ્તુપાનની પ્રેરણાથી લખાયા સ્વધારના મુખથી નાટકકાર જણાવે છે આનું પણ ગુજરાતી નાટકરૂપે ભાષાંતર (ક)ના ભાષાંતરકારે કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે આ તથા (ક) નામ તથા આ કતાના ખીજા નાટક પણ પાટલુ આદિના બહારમાં છે આ મિવાય જેનું ભાષાંતર નથી થયું એના ખીજા પ્રચલિત રૂપો અને ગ્રંથોના ઉપયોગમાં આવતા નાટક પણ જૈન લેખકોના એલા છે, જે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગમાં જણાવ્યું ઇલાદિ

(૯) જ્યોતિષ-કાળજ્ઞાન-નિમિત્ત આદિ:—(Astrology, Science &c)

(ક) ભદ્રબાહુ મહિતા —આ ગ્રંથ જૈનોનો અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ છે કહેવાય છે, કે આ ગ્રંથ ત્રીવીંગત ની ન સેમમાં (નિ સં પૂર્વ દોરસો વરમે) શ્રી ભદ્રબાહુ સ્નામીએ રચ્યો છે આ ભદ્રબાહુ વરાહસંહિતાથી આગળાતા વરાહમિહીરના સંસાર પદ્યે બાધ હતા. બને બાધઓએ જ્યોતિષની સંહિતાઓ નથી છે જેનું ગુજરાતી ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, તેને નામ તો ભદ્રબાહુ સંહિતા આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે તે દોષ એમ કયાતમ છે જૈનોનો એ અપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ મોટક દેશજોજ મો છે પ્રચુત ભાષાંતર તથા (૦)માં વિભાગના (ક) અર્હુત્રીતિના કર્તા અને પણ મહામંપા વાન છે

(જ) વિવેકવિલાસ:—બી. એ. (B. A.) માં બાળવિભાગમાં એન્ડ્રિય વિષય તરીકે મુખ્ય યુનિવર્સિટીએ નિયત કરેલો આ ગ્રંથ દાદા નાનથી જોગખાતા શ્રી જિત-દત્તસરિએ વિ. સં. અગ્રામાં સદીમાં લખ્યો છે. એમાં જુદા જુદા વિષયો પૈકી આ વિભાગનો વિષય પણ છે. ૧૪૦૦ શ્લોકપુર એ સંસ્કૃત પદ્યગ્રંથ છે. ગુજરાતી બાળ-તર પ્રસિદ્ધ થયું છે. એ ગ્રંથ ગ્રંથ ઉપર ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર ટીકા શ્રી બાનુચંદ્રગણિએ વિ. સં. ૧૯૭૧માં લખેલી પાટણ-અમદાવાદમાં મોજુદ છે. આ સિવાય આ કૃત્તિના મેઘમાળા વિચાર, શકુન વિચાર આદિ આ વિભાગના ગ્રંથ બાળાંતરરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે. મેઘમાળામાં ઝૂં-ચંદ્ર-નક્ષત્રાદિ કેવી સ્થિતિમાં હોય, મેઘનાં કેવાં ગર્જન-વર્ષા આદિ હોય, આકાશમાં કેવા રંગ આદિ હોય તો વરસાદ આવે, ન આવે એ વગેરેના જુદા જુદા બાળતોના વિચારો છે. સાચ-સત્ ગૌરવ જાણનારે આ વિષયને જોઈને ગણી કાઢી નાંખવા યોગ્ય નથી; પણ, સાત્ત્વીય રીતે પદાર્થ વિજ્ઞાનની સાત્ત્વીય રીતે એના ગુણ ભેદ-સંકેત-(Esoteric) શોધી કાઢવા મથવું જોઈએ છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનીય ગ્રંથો જેન બંધારણમાં છે, જેની “જૈન ગ્રંથાવલી” જેવાથી ખબર પડવા યોગ્ય છે. ઇત્યાદિ.

(૧૦) ઔપદેશિક.

(ક) ચતુ:શરણ તથા આતુરપ્રત્યાખ્યાન પ્રકરણ:—આ બંને પ્રાકૃતમાં છે; તેની અનુક્રમે ૬૪ અને ૮૪ ગાથા છે; શ્લોક ૮૭ અને ૧૦૦ છે. એ વિ. સં. પૂર્વે પાંચમા મૈકામાં શ્રી મહાવીરદેવના હસ્ત દિક્ષિત શિષ્ય શ્રી વીરભદ્રે રચેલા છે, એવું દીકાકાર જણાવે છે. આ ગ્રંથો જૈનાગમના “પચન્ના (પ્રગ્નના)” રૂપે જોગખાયા છે. આનાં બાળાંતર પ્રસિદ્ધ થયાં છે. એમાં મરણોન્મુખ જીવને શાંતિ મળવા, જીવન સાર્થક કરવા કેવી આંતરૂ વૃત્તિ રાખવી જોઈએ, શું શું સદ્વિચાર કરવા જોઈએ, તે તથા પાપની આશોચના પૂર્વક નિદા-ગર્હા, ક્ષમાયાચના સત્કૃતની અનુમોદના, સદ્-દેવ-સદ્બર્તુ યરણુ ગ્રહણુ, એ વગેરે તથા વાસ્તવિક રીતે, જે વસ્તુ પોતાની નથી, અને જે છોડા વિના છુટકો નથી એ વગેરે દેહાદિપરથી મોહભાવ ઉતારવા ૩૫ વિરતિનાં ઉપદેશ-વિધિ છે.

(જ) સંખ્યા સત્તરી (સત્તતિકા):—

“સેયંવરો આસંવરો વા બુદ્ધો અહવા અન્નો વા ।

સમભાવમાવી અપ્પા, લહઈ મુલ્લં ન સંદેહો” ॥

અર્થાત્ ગમે તો સ્વેતાંબર હોય, ગમે તો દ્વિગંબર હોય, ગમે તો બૌદ્ધ હોય અથવા ગમે તો અન્ય હોય, પણ જો તે આત્મા સમભાવી, સમદર્શી હોય તો તે મોક્ષ પામે એમાં સંદેહ નથી.—એ હૃદયમાં કોરી રાખવા યોગ્ય સત્તરી શરૂ થતો આ પ્રાકૃત ગ્રંથ વિ. સ. છઠી સદીમાં શ્રી હરિભદ્રસરિએ લખ્યો છે. માઈ એટલું

આપણું, સાચું એટલું આપણું, મતમતાંતરભળ, કદામદ, દુઃસમદ,—એ આપણું નહિ, સલની સિદ્ધિ અસલની નહિ જ, એવા રૂપે લખાયલા અથો ઉપકારી છે. આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ગ) ઉપદેશમાળા:—આ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં ૫૪૪ ગાથાનો છે; શ્રી ધર્મ-દાસગણિએ રચ્યો છે. પ્રચલિત માનીનતા એવી છે, કે એ :કર્તા પણ (ક) ના કર્તાની પેઠે શ્રી વીરભગવાનના હસ્તદિક્ષિત ચિષ્ય હતા. પણ મૂળ ગ્રંથમાં સચિત થતો ઐતિહાસિક ભાગ (Historical allusions) જોતાં એ માનીનતા અમને અસમંજસ લાગે છે; અને એથી એમ અનુમાનાય છે, કે વિં સં. ખીજ સૈકા પછી આ કર્તા થયા. આમાં ગૃહસ્થ તથા સાધુ યોગ્ય વિવિધ આત્મહિતકર બોધ છે. આ ગ્રંથ ઉપર વિં સં. નવમા સૈકાથી માંડી અઢારમા સૈકા સુધીમાંના જુદા જુદા સાધુઆચાર્યોએ રચેલ જુદી જુદી વૃત્તિ-ટીકા આદિ ઐદ ગ્રંથો જુદા જુદા ભંડારોમાં હસ્તલેખ રૂપે મળી આવે છે. એક તો સતાર્થિ એટલે એક ગાથાના સો અર્થ એવી છે. આ મૂળનું ભાષાંતર થયું છે; અને વિં સં. ૧૭૨૦ માં શ્રી રામ-વિજયગણિએ કરેલી ૭૬૦૦ શ્લોકપુર સંસ્કૃત ટીકા સાથે આ ગ્રંથનું ભાષાંતર ભાવનગર જૈન ધં. પ્રસારક સભા તરફથી છપાય છે.

(ઘ) વૈરાગ્યશતક:—સંસાર તાપથી અકળાયલા જીવને પરમ સાંતરસથી શીતળ કરનાર, સંસારાનિલતા ઉપદેશનાર આ શતક સો પ્રાકૃત ગાથાનું જૈન શાસ્ત્રો-માંથી ઉદ્ધરેલું ગુજરાતીમાં અનુવાદિત થઇ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

(ઙ) શૃંગારવૈરાગ્યતરંગિણી:—વિં સં. ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રી સોમ-પ્રભસૂરિએ આ સંસ્કૃત કાવ્ય લખ્યું છે. એકજ શ્લોકમાં શૃંગારની વાત કરી તેને ફરી તેજ શ્લોકમાં વૈરાગ્યરૂપે પરિણામવાની શૈલી આ ગ્રંથમાંના બધા શ્લોકમાં ધ્યાન ખેંચે એવી છે. જન્મથીજ વૈરાગ્યશિલ અથવા સત્સંગ-બોધ યોગે વૈરાગ્યશિલ થયેલને તો વૈરાગ્ય અનુકૂળ હોય જ; પણ શૃંગારમાં રાચી-માચી પશ્ચા હોય તેને આ શૃંગારતરંગિણી વાંચતાં વૈરાગ્યના તરંગો આવે એવો આ ગ્રંથ છે. આનું ભાષાંતર સુદ્રિત થયું છે.

(ચ) ઉપમિતિ લવ પ્રખંડ:—અનેક વખત જૈનમાં પલટી ગયેલા, છેવટે શ્રી હરિમદ્સૂત્રિની “લલિત વિસ્તર વૃત્તિ” (ગ્રંથ) થી બોધ પામેલા શ્રી સિદ્ધર્ષિએ વિ. સ. ૯૬૨ માં સંસ્કૃત કાવ્યાત્મક ૧૬૦૦૦ શ્લોકનો આ ગ્રંથ લખ્યો છે. રાંચલ એસિયાટિક સોસાયટીની બંગાળાની સાખાએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આનું ગુજ-રાતી ભાષાંતર સોલીસીટર રા. મોતીચંદ કાપડીયાએ કરેલું કટકે કટકે પ્રસિદ્ધ થતું જાય છે. આમાં બવપ્રખંડનું ઉપમારૂપે, નાટકરૂપે વર્ણન છે. બવ-સંસાર એ એક નાટક

છે ; તેમાં, જુદી જુદી, ગતિમાંથી આવેલા જુદા જુદા છવો મોહાદિના પ્રેયો નવનવા વેપ. બજવે છે ; એ આદિ આત્માર્થી-મુમુક્ષુઓને વાંચવા-વિચારવા ચોગ્ય આ ગ્રંથ છે.

(છ) પ્રબોધ ચિંતામણિ:—આ ગ્રંથ પણ (ચ) શૈલીનો છે. એમાં મોહ [આસુરી સંપત્તિ] અને વિવેક [દૈવી સંપત્તિ]નાં સ્વરૂપ, તેનાં પરસ્પર યુદ્ધ, અંતે મોહનો પરાજય, વિવેકનો વિજય એ આદિનાં કલ્પિત ચરિત્રાત્મક ઔપદેશિક નિરૂપણ છે. મૂળ ગ્રંથ સં. ૬૪૦માં ૨૦૩૨ સ્તોક બદ્ધ વિ. સં. ૧૪૬૨માં શ્રી જયશેખર સૂરિ, [૧] વિભાગના [૪] કુમાર સંભવના કર્તા, એમણે રચ્યો છે. એનું ગુજરાતી ઢાળરૂપે “મોહવિવેકનો રાસ”, એ નામે ભાષાંતર શ્રી ધર્મમંદિરગણિએ વિ. સં. ૧૭૪૧ માં કરેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. બીજું ભાષાંતર શ્રી કેશવવિજયગણિએ કરેલું પણ ભાવનગર જૈન ધ. પ્ર. સભા તરફથી હમણા પ્રકટ થયું છે.

[જ] સમરાદિત્ય ચરિત્ર:—પોતાના શિષ્યોને બોદેએ* મારી નાખેલ જાણી નિખિડ ક્રોધાવેશમાં આવી જઈ વિધાબળથી બોદેને હણી નાંખવા પ્રવર્તેલા, પણ ગુરૂની ઔપદેશિક ગાથાઓ સાંભળતાં ઉપસાંતક્રોધ થયેલ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ ક્રોધાવેશના, પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે એજ ઔપદેશિક ગાથાઓને અવલખી ૧૦૦૦૦ પ્રાકૃત ગાથા-બદ્ધ આ ચરિત્ર લખ્યું છે. એમાં વેગ, ક્રોધ, કપાલનાં કટુરણ આદિનું વર્ણન છે. આનું “સમરાદિત્ય રાસ” એ નામે ગુજરાતી વિવિધ ઢાળારૂપે ભાષાંતર શ્રીપદ્મવિજયગણિએ વિ. સં. ૧૮૪૨ માં રચેલું પ્રસિદ્ધ થયું છે. આવાં અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ચરિત્રોને ભાષાંતરરૂપે અથવા એ ચરિત્રોનો મૂળ ભાવ આવી જાય એવી છુટી શૈલિયે રાસોરૂપે છેલ્લી ચાર સદીમાં થયેલા જૈનસાધુઓએ ગુજરાતીમાં અવતાર્યા છે; જે “જૈન ગ્રન્થાવલી” ઉપરથી મૂળ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતરૂપે, અને આ ભેખના પ્રાંતે ટાંકેલી છાપેલી રાસોની યાદી+ ઉપરથી ગુજરાતી રૂપે જાળળી શકાય એમ છે. સ્વપરહિત માટે ઘરબાર સાગી નિઃશીમ પુરુષાર્થ કરનારા આ જૈન સાધુઓપ્રતિ આપણને અવસ્થ માન ધન્યવાદની લાગણી સ્ફુરશે. ઇલાદિ.

(૧૧) ધર્મવિશેષ; સામાન્ય ધર્મ:—

(ક) ધર્મખંડ:—આ મૂળ ગ્રન્થ સંસ્કૃત ચરિત્રરૂપે ૨૭૩ સ્તોકપુર શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિએ વિ. સં. ૭૬૬ સૌક્રમાં રચેલ છે. તેનાપર વિ. મ. બારમી સદીમાં થયેલા શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિએ ૩૦૦૦ સ્તોકપુર ટીકા રચી છે. આમાં આઠ અધ્યાય છે. પ્રથમ અધ્યાયમાં સર્વદર્શનસંમત સામાન્ય ધર્મનું નિરૂપણ છે; પછી આવક્રયોગ્ય વ્રતવિશેષાદિ વિશેષધર્મ, યતિધર્મ એ વગેરેનું નિરૂપણ છે. શાસ્ત્રી ગમચંદ્ર દીનાનાથે કરેલું આનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયું છે.

* આ વાત પણ આ ગ્રન્થમાં છે.

+ આ યાદી આ સંગ્રહમાં સામેલ કરવામાં આવી નથી.

(લ) પુરુષાર્થસિદ્ધિ ઉપાય અથવા જીનપ્રવચન રહસ્યકોશ:—આ મૂળ સંસ્કૃત પદ્યરૂપ ૩૦૨ શ્લોકનો અન્ય શ્રી અમૃતચંદ્રમૂરિએ વિ. સ. દશમા સૈકામાં રચ્યો છે. એમાં નિશ્ચયપૂર્વક વ્યવહારધર્મનું, પુરુષ એટલે શું? પુરુષનો અર્થ એટલે શું? એની સિદ્ધિ એટલે શું? અને એ પુરુષાર્થસિદ્ધિ કેમ થાય? એ આદિનું જૈનધર્મ-સ્વરૂપાનુસાર ઝીણી રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. અનુવાદિત આ અન્ય પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. આ અન્ય દિગંબર આશ્નાયનો છે.

(ગ) શ્રાવક પ્રજ્ઞાસિ:—આ મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ વિં સં ૫૦૦ ખીજી સૈકામાં થયેલા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક,—(૩) વિભાગના (ક) તત્ત્વાર્થાધિગમના કર્તા,—એમણે રચ્યો છે. આ મૂળનું ભાષાંતર સુદ્રિત થયું છે.

(વ) પ્રશમરતિ:—આ ગ્રંથ પણ (ગ) ના કર્તા શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકનો છે. મૂળ સંસ્કૃત ૩૧૩ શ્લોક છે. તેપર વિં સં ૧૧૮૫ માં ખીજી હરિભદ્રસૂરિએ વિવરણ લખ્યું છે. ગૌડલ એશિયાટિક સોસાયટીની બંગાળાની શાખા તરફથી આ ગ્રંથ સુદ્રિત થયો છે, જીવજીતી ભાષાંતર પણ મૂળનું પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(ઢ) ધર્મરત્ન પ્રકરણ:—આ મૂળ પ્રાકૃત ૧૮૧ ગાથાનો અન્ય, શ્રી શાંતિ-સૂરિએ વિં સં ૭૦૦ બાગી સદીમાં લખ્યો છે, તેનાપર ૧૦૦૦૦ શ્લોક પુર દીકા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ વિં સં ૮૦૦ તેમજ સદીમાં લખી છે. આમાં ન્યાયવિભવ (Honest Earnings) એ ધર્મ માર્ગનું પહેલું પગલું છે,--એવા માર્ગાનુસારીના ગુણ, દ્રૌપ (formal) તથા ભાવ (real) શ્રાવકના ગુણ, દ્રૌપ સાધુ તથા ભાવ સાધુના ગુણ એ વગેરેનું દૃષ્ટાંત સાથે વર્ણન છે. પાલીતાણા જૈન વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ તરફથી આનું ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ધલાદિ.

(૧૨) પ્રક્રિયા.—Rituals

(ક) શ્રાદ્ધવિધિ અથવા વિધિકૈમુદીવૃત્તિ—આ મૂળગ્રંથ માત્ર ૧૭ ગાથાનો પ્રાકૃતમાં છે. તેનાપર વિધિકૈમુદી નામની દીકા શ્રી રત્નજેખરમૂરિએ વિં સં ૧૫૦૬ મા ૬૭૬૧ શ્લોકપુર રચ્યો છે. આમાં ગૃહધર્મના આચાર, તેઓની દિવસસંબંધી, રાત્રિ-સંબંધી, પર્વસંબંધી, જન્મથી માંડી મરણપર્યંત સંબંધી શું અને કેવી રીતે કરવાં જોઈએ, તે તથા પોતપોતાના ધર્મમાં રહી આવશ્યક પદ્ધતિ (કર્મ) કેવી રીતે કરવાં જોઈએ, તેના તથા શુદ્ધ વ્યવહાર ધર્મનો ઝીણો ખેાલ છે. આનું ભાષાંતર “જૈન” પત્ર તરફથી તેમજ ખીજી એ રચયેલી પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(લ) આચાર પ્રતીપદ—આ ગ્રંથ પણ શ્રી રત્નજેખરમૂરિએ વિ. સં. ૧૫૧૬ મા ૪૦૦૦ શ્લોક પુર રચ્યો છે, સંસ્કૃતમાં છે, મૂળ તથા ભાષાંતર બંને પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ભાષાંતર (ઘણુંકરી) શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાયે કર્યું છે.

(ગ) આચાર દિનકર.—મૂળ ૧૨૫૦૦ શ્લોક પુર આ સંસ્કૃત ગ્રંથ વિ. સં. ચૌદમી સદીમાં શ્રી જ્ઞાનદસરિના શિષ્ય વર્દમાનસરિએ રચેલો છે. આમાં ગૃહધર્મના.

આચાર ધર્મનું વિગતે વર્ણન છે. જેમ હિંદુ ધર્મમાં (બ્રાહ્મણોમાં) જન્મથી માંડી મરણપર્યંતના ગર્ભ, સીમંત, જન્મ, અન્નપ્રાશન, ઉપવીત, વિવાહ આદિ સંસ્કરણ વિધિ છે, તેમ જૈનોમાં પણ તેવા સોળસંસ્કાર છે. જેનું વિધિઅનુદાન પૂર્વક વિગતે વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. આ ગ્રંથનો આ વિભાગ શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ વિ. સં. ૧૯૫૨ માં રચેલા “જૈન તત્ત્વ નિર્ણય પ્રાસાદ”માં ભાષાંતરરૂપે ઉદ્ધાર્યો છે. ઇલાદિ.

અત્રે ગુજરાતી વિભાગ ઉપસંહાર પામે છે. સાહિત્યના જુદા જુદા અંગભૂત વિષય ગણી, તે તે વિષયને લગતા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત જૈન ગ્રંથો, જે ભાષાંતરરૂપે ગુજરાતીમાં અવતરણ પામેલા છે, તેની ટુંક અને અપૂર્ણ નોંધ અત્રે લીધી છે. સાહિત્યના આ જુદા જુદા પ્રદેશના જૈનેતર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. આ નોંધમાં જણાવેલા ગ્રંથો ઐકી વખતે બધાને ઉપયોગી થઈ શકે એમ નથી; તથાપિ પ્રત્યેક જુદા જુદા વિષયના ગ્રંથો પ્રત્યેક જુદી જુદી પ્રકૃતિ-વૃત્તિ-દશાવાળા પુરુષોને ઉપયોગી થવા યોગ્ય છે. જૈન પરિભાષાથી અઝણુ વિદ્વાનને પણ કદાચ કંટાળો આવશે, એવો ભય રહે છે. પણ હાલ તરત નિરુપાયતા છે. જૈન પારિભાષિક શબ્દકોષ યોજવાનું કોઈ કરશે, તો મહદ્ ઉપકાર થશે. એવા પારિભાષિક શબ્દો ૫૫૦૦ ન સમજાયાથી પ્રો. મણિભાઈ વગેરે, જેઓએ કેટલાક જૈન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર કરી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશમાં આપ્યું છે, તેઓ પણ કંચિત્ કંચિત્ ન્યૂનાધિક, કે વિપરીત, કે અસમંજસ અર્થ કરવાની ભુલ કરી ગયા છે.

(લ)—સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વિભાગ:—

ગુજરાતી વિભાગ કરતાં આ વિભાગ ઘણા મોટા વિસ્તારવાળો છે; છતાં વિસ્તાર ભયથી કોઈ કોઈની ઉપલુકત નોંધ લઈ અવશિષ્ટ ભાગ ટુંકમાં પતાવશું. એ અવશિષ્ટ તથા સમગ્ર ભાગ માટે અમે “જૈન ગ્રંથાવલી” જેવાની આ વિષયના જિજ્ઞાસુને ભલામણ કરશું. આ ગ્રંથાવલી હમણાં જ જૈન સ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ તરફથી બહાર પડી છે. એમાં કોન્ફરન્સની શરૂઆતથી અસાર સુધીમાં શોધાયેલા ચાર-પાંચ ભંડારોમાંના જૈન ગ્રંથોની યાદી હાપી છે. એ યાદી માત્ર સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની છે. એમાં વિષયવાર વર્ગ કયાં છે,—ઉ. ત. (૧) આગમસૂત્રો, ટીકા આદિ સાથે. (૨) ન્યાય. (૩) વાદસ્થળ. (૪) પ્રક્રિયા. (૫) ઉપદેશ. (૬) તત્ત્વગાન. (૭) ચરિત્રો. (૮) કથાઓ. (૯) કાવ્ય. (૧૦) વ્યાકરણ. (૧૧) અલંકાર. (૧૨) વિગાન. ઇલાદી. અને પ્રત્યેક ગ્રંથ અંગે તેનું નામ, તેની પત્ર કે સ્લોકસંખ્યા, તેના કર્તાનું નામ, તે રચાયેલા વિ. સં. મિતિ અને તે હસ્તલેખ કયાં છે? તે તથા જરૂરિયાત પડતો લગભગ પાંચસો પાનાની આ ફેરીસ્ટ છે. અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વેથી આદરથી સદી સુધીમાં રચાયેલા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની આમાં નોંધ છે, છતાં એ નોંધ અપૂર્ણ છે. જુદા જુદા બધા ભંડારો શોધી શકાય, તો બીજા ઘણા ગ્રંથો પ્રકાશમાં આવવાનો સંભવ છે. જેસલમેર, પાટણ, અમદાવાદના જે ભંડાર, લોંબડી અને ખંભાતના યા. નગીનદાસના

બંડારોમાંના ગ્રન્થોનું આ લીસ્ટ મોટે ભાગે છે. આ સિવાય અમદાવાદમાં ખીજા બંડારો છે, તે વગેરે જે શોધવામાં આવશે, તો ખીજા ગ્રન્થો પણ પ્રકાશમાં આવવા સંભવ છે. મારવાડમાં મેડતા, જોધપુર આદિ સ્થળોએ પણ જળરો સમૃદ્ધ પુસ્તકોનો છે. ઠેક કાશ્મીરમાં જમ્મુમાં પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભવ્યબંડાર શ્રુત થયો છે. કર્ણાટકમાં કૌન્જેવરમ પાસે દિગંબરી જૈનોનો પ્રાચીન ગ્રન્થોનો જળરો બંડાર છે; સાંભળ્યું છે, કે ત્યાં ૩૬૦૦૦ તાડપત્રપર લખેલાં પુસ્તકો મોજુદ છે. પૂર્વકાળમાં યજ્ઞ ગયેલા એ લાગી મહાત્માઓનાં પુરુષાર્થબળ અને એકાગ્ર કાર્યધારા જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પ્રેમ-ભક્તિ સ્ફુરે છે. અમે આ લેખમાં જે ગ્રન્થોની નોંધ લીધી છે, તે પ્રાયઃ સ્વેતાંબર સંપ્રદાયનાં છે; તેમજ ઉપર જે “જૈન ગ્રન્થાવલી” ની સચના કરી છે, તેમાંના ગ્રન્થો ; પણ પ્રાયઃ એજ આશ્નાયના છે. દિગંબર સાધુઓએ પણ એવો અનુપમેય, અભિવંદનીય પુરુષાર્થ જુદી જુદી સ્વપર કલ્યાણકારી સાહિત્ય ધારા વરસાવવા, ટેકાવવારૂપે કર્યો છે. અત્રે તો એની ઉપકાર અને અભિવંદન માત્ર રૂપ નોંધ લેવાતું બને એમ છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના ગ્રન્થો જોવામાં નથી આવતા. દિગંબર આશ્નાયના શુજરાતીમાં કચિત્ જ હોય છે; નથી જ.

(૧) પ્રાચીન જૈન વ્યાકરણો.

પાણિનિવ્યાકરણ હાલ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણાય છે. પણ એથી પણ પ્રાચીન વ્યાકરણ છે, અને તે સુદ્રિત થયું છે, એ જાણી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોનાર સાહિત્ય પ્રેમીને આનંદ થશે. આ વ્યાકરણ મહર્ષિ શાકટાયનનું છે. આ શાકટાયન જૈન હતા, અને એઓ પાણિનિની પૂર્વે થયા છે, એવા પુરાવા આપણને મળે છે. પાણિનિ પોતાનાં વ્યાકરણ સૂત્રોમાં શાકટાયનના વ્યાકરણની શાખ આપે છે:—“ત્રિપ્રસુતિષુ જ્ઞા-
કટાયનસ્ય.” આમ જોતાં વ્યાકરણકાર શાકટાયન પાણિનિની પૂર્વે હતા. અને સોમદેવ ભટ્ટના કથાસરિત્સાગર, તથા પાણિનિના કૌમુદી વ્યાકરણપરની સરલા દીક્ષા (તાજનાથ તર્કવ્યાસરૂપતિ કૃત.), અને બાબુ શિવપ્રસાદ મી. આર્જ. ૫, કૃત ઇતિહાસતિભિરનાશક, આ ત્રણે અનુસાર પાણિનિ વિં ૦ સં ૦ પૂર્વે ખીજા સૈકામાં નવનંદના રાજ્યમાં થયા. આમ જોતા શાકટાયન તે અરસામાં અથવા તે પહેલાં થયા હોવા જોઈએ. એ ગમે તેમ હોય પણ આ ગણતરીએ ઓછામાં ઓછું બાવીસસો વર્ષ પહેલાંનું, પાણિનિના વ્યાકરણ પહેલાંનું જૈન શાકટાયન વ્યાકરણ મળી આવે છે.

પ્રશ્ન થશે કે શાકટાયન જૈન હતા એની શું ખાતરી? આના માટે ત્રણ પુરાવા છે:—

(ક) આ શાકટાયન વ્યાકરણ મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ પ્રોફેસર ગુરુત્વ ઓપરોં એમણે સંપાદિત કરી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; તેની પ્રસ્તાવના ઉપરથી.

પ્રાકૃત ત્રણ પ્રકારની છે.

(૧) સમસંસ્કૃત પ્રાકૃત.

(૨) તન્મય પ્રાકૃત : (મસંસ્કૃતપરથી થયેલી.)

(૩) દેશી પ્રાકૃત : શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની દેશીનામમાલા, શ્રી પાદલિપ્ત-સૂરિની દેશીનામમાલા, શ્રી તરંગચોલા એ વગેરે આ પ્રાકૃત.

(૩) “જૈન ગ્રંથાવલી” પરથી પ્રાકૃત—મસંસ્કૃત જૈન સાહિત્ય પ્રતીત થાય એમ છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય ધણું છે ; પણ પ્રાકૃત માહિત્ય તો તેથી પણ વિશેષ છે ; અને એ પણ જોનો વાંધો લેવામાં આવે અથવા જે ગૃહસ્થને નિષિદ્ધ છે, તે જૈન આગમ સૂત્રો નહિ ; પણ પ્રકીર્ણ ગ્રંથો કાવ્યો, ચરિત્રો, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન, વ્યાકરણાદિ : આમ છે તો એ ભવ્ય સાહિત્યના ઉદ્ધાર—પ્રચાર—પ્રકાશ ખાતર કેવળ સાહિત્યના ગ્રંથની ખાતર તેને સંસ્કૃતની પેઠે, અવસ્તા-પ્તેહવીની પેઠે, હાઇસ્કૂલ—કોલેજોમાં નિયત કરાવવા સાહિત્ય ગ્રંથો વિદ્વાનોએ “આખાપર” (માઈ તાઈ) છોડી છ’બહાર આવવાનો નિરીક્ષ પ્રયાસ કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે.

(૪) જૈન લેખકોનો પુરુષાર્થ ધર્મવિષયક લેખો લખવામાં પરિસ્થાપિત થતો નથી એ પણ એ ગ્રંથાવલી જોવાથી સમજાય એમ છે. જુદા જુદા સાર્વજનિક, આતુષંગિક વિષયો પણ તેઓએ હાથ ધર્યાં છે. થોડાં નામ જણાવી આ વિષય સમાપ્ત કરશું. સ્પષ્ટ કહેવાની જગર નથી, કે આ બધાં સાહિત્યે સીધી કે આડકંતરી રીતે થોડું કે ઝાઝું પોપણ ગુજરાતી માહિત્યને આપ્યું છે.

નાટકો—

જૈન લેખકો—

દળ—

અનર્ધ રાધવ
અથવા
સુરાસિ

} જિનહર્ષગણિ.

૩૩૫૫ શ્લોક.

નાગાનંદ નાટક.

હર્ષદેવગણિ.

રતનાવલી નાટક.

”

૨૦૦૦ શ્લોક.

પ્રયોધચંદ્રોદયવૃત્તિ.

રાજશેખરમુરિ.

૯૦૦ ”

વિદ્યશાલ ભંજકા.

રાજશેખરમુરિ.

૧૦૦૦ ”

હત્યાદિ નાટકો સુપ્રિત ; પ્રચલિત છે ; યાગા, મહાયાગામાં આવે છે ; એ

જૈન કવિઓની કૃતિઓ છે.

કાદંબરી ટીકા.

સિદ્ધિચંદ.

” દર્પણ.

મંડનમંત્રી.

કિરાતાચૂન ટીકા.

વનયવિજય (નિઃ મ. ૧૭૧૦) ૭૫૦૦ શ્લોક.

કુમારસંભવ ટીકા.

વિજયગણિ.

૩૦૦૦ ”

માધકાવ્ય ટીકા   વલ્લભદેવ.
શિશુપાલવધ ટીકા.   ચારિત્રવર્દન.
રઘુવંશ ટીકા.   ગુણવિજય.

પ્રત્યાદિ. વિશેષ માટે જિજ્ઞાસુ ઓતા-વાંચકને “ જૈન ગ્રંથાવલી ” (ફરીસ્ત)
જોવા વિનંતિ છે.

વિ.૦ સ.૦ પછી જુનામા જુનો મળી આવેલો ચરિત્રાત્મક ગ્રંથ શ્રી પંદ્ર-
ચરિત્ર (રામચરિત્ર) છે; તે શ્રી વિમલસુરિએ વિ.૦ સં. ૬૦ માં લખ્યો છે; ૬૭
પ્રાકૃત ગાથા ૧૦૦૦૦ નું છે. તે પાટણના બઝારમાં છે.

‘ છેવટે મુખ્યમાં મળેલી બીજી ગ્રં. સા.૦ પરિપદમાં અમે જણાવેલી એક વાતનું
પુનઃ સ્મરણ કરાવી આ વિષયને ઉપસહરીએ છીએ :—

“ It is *only in recent years* that the vast and intricate
literature of Jainism has been *partially* explored and there is
still much to be done in the way of translation and investigation,
before the History of the order can be written. The ignorance
of the real nature of its teachings is perhaps one cause of the
contempt, which the order has excited among some Western
Scholars. ”

(Imperial Gazetteer 1907 Edition Vol. I.)

અર્થાત્-જૈન ધર્મનું સાહિત્ય વિશાળ તેમ જ ગહન છે, અને તેની શોધ બહુ
થોડી થયેલી છે; અને તે પછી થોડુંક થયા, એટલે એ ધર્મ સબંધી ઇતિહાસ
ચોખ્ખા પૂર્વે બાધાતર અને શોધ ખોળ રૂપે હજી ઘણું કરવાનું છે. જૈન સાહિત્ય એક
તો વિશાળ રહ્યું, બીજું ગહન રહ્યું, અને એ અંગે જોષ્ટી શોધખોળો અધુરી;
એથી એના તરવેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે, એ સબંધી અજ્ઞાનતા રહે એ સ્વાભાવિક
છે; અને ‘વાલ્મીકિ-લિપ્તગોત્રી’ શુભ દામણી જૈન ન છતાં સહુ હોય તેમાં કદાચ
આ અજ્ઞાનતા એક કારણ ગણી શકાય.....૦ સાતિ

પ્રકરણ ૨ જી.

ભાષા વિવેક.

‘ ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે, અથવા તેઓનાથી થયો
હોવો સંભવ છે?—એ પ્રશ્નને કૃત્રિમ ગણી એની અમે આ વિષયના પહેલાં
પ્રકરણના પ્રારંભમાં ઉપેક્ષા કરી છે. અમને લાગે છે, કે આ પ્રશ્ન કેવળ અસ્વાભાવિક

(ત) આ શાકટાયન પોતાના ન્યાસમાં (ન્યાસ, શબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણ એ બધા એક અર્થના જુદા જુદા પર્યાયો છે એ વિદ્વાનોને સુવિદિત છે.) મંગલ પ્રારંભમાં જોનાના ચરમ તીર્થેકર શ્રી મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરે છે.—

“શ્રીવીરમમૃતજ્યોતિ નૃત્વાદિ સર્વવેદસામ્ ॥”

અર્થાત્ સર્વ જ્ઞાનમાં મુખ્ય, અમૃતજ્યોતિ (કેવલ જ્ઞાની) એવા શ્રી વીરને નમસ્કાર કરીને.

(ગ) શબ્દાનુશાસનકાર શાકટાયને “સ્રીમુક્તિ કેવલિભુક્તિ” એ અન્ય રમ્યો છે, એવું બૃહટ્તિપ્પનિકાકાર જણાવે છે. આ અન્ય દિગંબર-શ્વેતાંબર એ બંનેને—“સ્રીને મુક્તિ હોય કે નહિ ?” અને “કેવલજ્ઞાનિને આપણે કવલાહાર લઈએ છીએ એવો આહાર હોય કે નહિ ?”—એ ગતભેદરૂપ વિષયોના હોષ જોતો છે. આથી સમજાય છે, કે શાકટાયન જોન હતા, અને તે પાણિનિની પૂર્વે ચલા. આ શાકટાયન વ્યાકરણ હાલ મળી આવતાં વ્યાકરણોમાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે.

સાર પછી ઓગણીસમી સદી સુધીમાં અનેક સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વ્યાકરણો જુદા જુદા જોન સાધુઓએ રચ્યાં છે; તે જોનઅન્યાવધી જોવાથી મારૂમ પડશે. એમાંથી અમે વિ. સં. બારમી સદીમાં થયેલા સુપ્રસિદ્ધ શબ્દાનુશાસનકાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનાં તથા બીનાં બે વ્યાકરણની નોંધ લેશું. જૈનેન્દ્ર અને જુદ્ધિસાગર વ્યાકરણરૂં રમરણુ માધકવિ શિશુપાલવધકાવ્યના બીજા સર્ગના ૧૧૨ માં શ્લોકમાં કરે છે. આ જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ જેસલમેરના ભઠારમાં તેમજ એશિયાટિક સોસાયટીની મુબઇની લાયબ્રેરીમાં મોજુદ છે. આ અને શાકટાયન વ્યાકરણ બંને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન છે. કહેવાય છે કે જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ શાકટાયન વ્યાકરણ કરતાં પણ પ્રાચીન છે. આ બંને વ્યાકરણો ઉપર દિગંબર તથા શ્વેતાંબર બન્ને પક્ષના સાધુઓએ જુદી જુદી વિસ્તારપૂર્વક વૃત્તિઓ (ટીકાઓ) જુદેજુદે વખતે લખી છે, જેના હસ્તલેખો એ બંને સંપ્રદાયના ભંડારોમાં વિદ્યમાન છે.

“જુદ્ધિસાગર” વ્યાકરણ જુદ્ધિસાગરસૂરિએ ત્રિ. સં. અગ્યારમી સદીમાં, માધના શિશુપાલવધ લખાવાની પૂર્વે, ૭૦૦૦ શ્લોકપુર લખ્યું છે.

સિદ્ધદેવ વ્યાકરણ :—ગુજરાતના સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે આ વ્યાકરણ લખ્યું છે. તેનાં મૂળ ૧૧૦૦ શ્લોકપુર સુત્રો છે; તે મુબઇની રાવલ એશિયાટિક સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાં છે. આ મૂળ સુત્રોપર એક લાખ શ્લોકપુર વૃત્તિ પોતેજ રચી હતી, તેમાંની ૮૪૦૦૦ શ્લોકપુર બૃહદ્ વૃત્તિ ખંડ ખડ જુદે જુદે રચેલી મળી શકે છે. આખો સમગ્ર અન્ય કોષ ભઠારમાં નથી. પૂર્વે મહા પુરણો અખડ પુરપાર્ય લખવી ગયા; પણ તેઓની કૃતિઓ પણ કાગળકત્તા સપાટામાં દેશપરના જુદા જુદા વિખ્ખલોમાં તણાઇ ગઈ! વિચ્છેદ ગઈ! આ સિદ્ધદેવ વ્યાકરણ સાંભળી કોઇએ ઉદ્ધાર દેવો છે કે :—

“ઞ્રાતઃ સંવૃણુ પાણિનિપ્રલપિતં કાતંત્રકંથા દયા

“માકાર્પીઃ કદુશાકટાયનવચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાંદ્રેણ કિમ્ ।

“કઃ કંઠામરણાદિભિર્વઠરયત્યાત્માનમન્યૈરપિ

“શ્રૂયંતે યદિ તાવદર્થમધુરા શ્રીહેમચંદ્રોક્તયઃ ॥”

અર્થાત્—હે બાપ! આ અસંત મધુર અર્થવાળી શ્રી હેમચંદ્રની ઉક્તિ સંભળાય છે, તો હવે તો મને પાણિનિની ઉક્તિ પ્રલાપરૂપ લાગે છે; તે તું બંધ કર; કાતંત્ર વ્યાકરણુ તો વૃથા કંથા (જુની ગાદડી) જેવું લાગે છે; હવે શાકટાયનવ વચન કદુ લાગે છે; તે તું હવે બોલતો નહો; હવે તો ક્ષુદ્ર લાગતા એવા ચંદ્ર વ્યાકરણુથી સર્વ; તેમ કંઠામરણાદિ અન્ય વ્યાકરણુથી પણ હવે આત્માને શા માટે ખીડવો?

આપણને તો આ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણુનો અનુભવ નથી; પણ આ સિદ્ધહેમની પ્રશંસા યુક્ત ઉદ્દગાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવા છે.

(૨) પ્રાકૃત એટલે શું? અને તેના લેદ અંગે જૈનાચાર્યોનું શું કહેવું છે?

રુદ્રતો અલંકારનો અન્ય વિદ્વાનોને પરિચિત છે. તેનાપર વૃત્તિ ૪૦૦૦ શ્લોક-પુર કોઇ નમિચંદ્ર સાધુએ લખી છે. આ સુદ્રિત થઇ છે. એ ઉપર ટિપ્પન પણ કોઇ જૈનમિત્રએ ૧૦૦૦ શ્લોક પુર લખ્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે:—

“પ્રાકૃત સંસ્કૃત માગધપિશાચમાપાશ્ચરસેની ચ ।

“પટ્ટોડ્ર મૂરિમેદો દેશવિશેષાદપખંશઃ ॥ ૧૨ ॥”

(૧) પ્રાકૃત (૨) સંસ્કૃત (૩) માગધ (૪) પિશાચ (૫) ચૌરસેની અને દેશ-વિશેષને લઇ બહુભેદવાળી (૬) અપખંશ. ભાષાઓનો આ ક્રમ છે. આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં “પ્રાકૃત” નો અર્થ આ પ્રમાણે આપ્યો છે.

“સકલજગજ્જંતૂનાં વ્યાકરણાદિભિરનાહિતસંસ્કારઃ

સહજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ । તત્ર ભવં સૈવ પ્રાકૃત ॥”

અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના જેના ઉપર સંસ્કાર નથી થયા એવી જગત્તા જીવોની સહેજે થયેલી વચન પ્રવૃત્તિ તે પ્રકૃતિ; અને તે પ્રકૃતિને અનુસરતી તે પ્રાકૃત. આ પ્રાકૃત પછી વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામી સંસ્કૃત થઇ; તે પણ પાછી જુદા જુદા દેશની થતાં માગધી, પૈશાચિકી, ચૌરસેની થઇ; અને તેમાં પણ દેશવિશેષના સંસ્કાર થતાં બહુ ભેદવાળી અપખંશ થતાં અપખંશ ભાષા કહેવાય. જૈન આગમો પ્રાકૃતમાં રચાયાં તે “સહજ વચન વ્યાપાર” ને અનુસરીને; તેમ તેમાં ગદ્યન અર્થ સમાધિ શકતા હોવાથી; તેમજ બાલ, સ્ત્રી-મૂઢ-મૂર્ખ આદિની એ ભાષા હોવાથી અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર પામ્યા વિનાની એ બાળ આદિની ભાષા હોવાથી. પાણિનિ, વરરુચિ, તેમજ જૈનાચાર્યોએ એની સંધિ જોડવા પ્રાકૃત વ્યાકરણુની રચના કરી છે.

(absurd) છે. ભાષાનો જન્મ ભાષાના વ્યવહરનારાથી છે; ભાષાના વ્યવહરનારા જૈનો હોય અને બીજા પણ હોય. એટલે આ બંને પક્ષમાંથી કોઈ એવો અકુદરતી દાવો ન કરી શકે, કે આ ભાષાનો જન્મ અમારા જ આંગણેથી થયો. બંને પક્ષ એમ કહી શકે, કે અમે આ ભાષાનાં અવતરણ-વિકાસ આદિને આ આ પ્રકારે ઓર્ધ્વવધર્તુ પોષણ આપ્યું; અને એ ચર્ચા વાસ્તવિક પણ ગણાય. વસ્તુતઃ વાત આમ છે, છતાં જ્યારે આ પ્રશ્નની લંબાણ બરી ચર્ચા જાહેર છાપામાં ચાલી રહી છે, ત્યારે સાહિત્યના એક મુખ્ય અંગજૂત આ ભાષાવિષયક ચર્ચાનો ઊદ્ઘોષ કરવો ઉપયુક્ત થશે.

આ પ્રશ્નના ઉત્પાદક રા. રા. મનઃસુખભાઈ રવજીભાઈ મેહતા છે. તેઓએ સંપાદિત કરેલ “રામચંદ્ર જૈન કાવ્યભાણા-પ્રથમ ગુચ્છ”ની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રશ્ન અંગે “જો” “તો,” અર્થાત્ “જો આમ હોય તો આમ થાય,”-પ્રસાદિ પ્રકારે અનેક વિકલ્પો ઉઠાવ્યા છે. આ પ્રશ્ન તથા આ વિકલ્પોને રા. “મનુ” નામધારી “મુખ્ય સમાચાર” ના કોઈ લેખકે હાથ ધરી તેની લંબાણબરી ચર્ચા ચલાવવા માંડી છે. આ ચર્ચાનું સાધ્ય, “શુન્નરાતી ભાષાનો જન્મ જૈનોથી થયો છે, અથવા થયો એવો સંભવ છે?”-એ બતાવવા રૂપ છે. અમે પ્રારંભમાં જણાવ્યું છે, કે આ પ્રશ્ન કૃત્રિમ છે; અને કૃત્રિમ પ્રશ્નનું સાધ્ય સિદ્ધ થઈ શકે નહિ. છતાં જ્યારે એ સાધ્યસિદ્ધિહેતુક લાંબી ચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ છે, ત્યારે તેની કૃત્રિમતા પણ તેના પૂર્વાપર સંબંધની પર્ચાસેચનાપૂર્વક આપણે પ્રગટ કરશું. એ બધા વિકલ્પોની તોંધ અત્રે સેવી અપ્રસ્તુત છે; વળી આપણને એટલો અવકાશ પણ નથી. એ ચર્ચામાંનો એક જ વિકલ્પ આપણે તપાસિયે; આપણને પ્રથમ દર્શને જ એની કૃત્રિમતા જણાશે. તે વિકલ્પ આ છે:—

“જૈનો માથે જે પ્રાકૃત ભાષાનું પાલન કરવાનું આવી પડ્યું હતું તે પ્રાકૃત ભાષા “કદ” જે પ્રાકૃત ભાષા ઉપરથી શુન્નરાતી ભાષા થઈ છે, તે પ્રાકૃત ભાષા? જો તે “પ્રાકૃત ભાષા હોય તો તેનો પરિચય જૈનોને સૌથી વિશેષ હતો એવું સંપૂર્ણ રીતે “સાબીત કરી આપવાથી શી મનઃસુખલાલનો જૈનોથી શુન્નરાતી ભાષાનો જન્મ “હોવાનો સંભવ છે, એવો દાવો પુરવાર થઈ શકે.”

આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ ઉપર શં. મનઃસુખભાઈના પ્રશ્નની સિદ્ધિ છે; અને તેથી આ પ્રશ્નની સિદ્ધિ કરવા તેઓ તથા તેમના સાથી શં. “મનુ” કેટલીક પૂર્વાપર તુટતી વાતોનો આધાર લઈ મથી રહ્યા છે; જે આગળ બતાવિયે ઢિયે. અદિ પ્રથમ દર્શનિક કૃત્રિમતા “સૌથી વિશેષ” ચન્દથી જણાઈ આવે છે. શં. “મનુ” જે પ્રાકૃતમાંથી શુન્નરાતી ઉદ્ભવી, તે પ્રાકૃતનો સૌથી વિશેષ (સર્વથા નહિ હો.) પરિચય જો જૈનોને હોય, તો શુન્નરાતીનો જન્મ જૈનોને સ્વાંથી થયો હોવાના સંભવરૂપ દુઝો સ્વમનઃકલ્પિત ન્યાયાસનપર બિરાજ એકદમ જૈનોના લાભમાં આવી દે

છે રાં “મનુ” ના મનમાં વેદાય છે, કે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃતનો, તેના પરિચયનો એકાંત-સર્વથાસ્વાગ હવાલો જૈનોને અર્પાય એમ નથી, એઓના મનમાં એમ પણ ભાસતું લાગે છે, કે પ્રાકૃતનો પરિચય જૈનોને કદાચ સૌથી વિશેષ હોય; પણ સર્વથા તો નહિ; અર્થાત્ થોડો વિશેષ જૈન સિવાય બીજાઓને પણ હોય હવે, જ્યારે ગુજરાતીની જન્મદાતા ગણાતી પ્રાકૃત ભાષાનો પરિચય બંનેને, — જૈનો તેમ જ જૈનેતરને, બંને પછી જૈનોને પ્રમાણમાં વધારે હોય, — છે, સારે એ પ્રાકૃતમાં વ્યવહરનારા જૈનો તેમ જ જૈનેતર બંને થયા; એ પ્રાકૃત સામાજિક ભાષા થઈ, અને એ પ્રાકૃતમાંથી જો ગુજરાતી ઉદ્ભવી હોય, તો ગુજરાતીનો જન્મ એકાંત જૈનોને આગણેથી થયો છે, અથવા થયો એવો સભવ છે, એ દલીલ નકામી થશે, અને રાં “મનુ” નો ચુકાદો પણ એક તરફી ગણાશે આ પ્રથમદર્શનિક કૃત્રિમતા છે એમ કહેનામાં આવે કે એકાંત જૈનોથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો છે, અથવા થયો એવો સભવ છે, એમ અને ક્યા કહિયે છિયે? અને તો કહિયે છિયે, કે ગુજરાતીના જન્મમાં જૈનોએ વિશેષ હિસ્સો આપ્યો છે તો કાંઈ વાધો નથી પ્રશ્નનું મૂળ સ્વરૂપ આવું લેવામાં આવે, તો કૃત્રિમતા નહિ આવે. જૈનોનું એ વિશેષપણ એમાં પણ પુરવાર કરવું પડશે, તથાપિ એ પુરવાર કરવા માટે બહુ ક્ષાફા મારવા નહિ પડે, અથવા ચાલુ પ્રશ્ન સિદ્ધ કરવા માટે જેમ ત્રુટતી દલીલોને અવલબધ પડ્યું છે, તેમ ડગડગુ થતાં ટકાનો આધાર લેવો નહિ પડે.

રાં મન સુખભાઈ તથા રાં “મનુ” એ જે ત્રુટતી દલીલો લીધી છે, તેનો પૂર્વ-પર વિરોધ બતાવિયે, તે પહેલાં આ પ્રશ્ન અગે ખૂદ જૈન પૂર્વ લેખકોનું કાંઈ કહેવું હોય તો જોઈએ જૈન લેખકોએ કોઈએ આવો પ્રશ્ન નથી ઉઠાવ્યો; કોઈ લેખકે એમ નથી જણાવ્યું, કે ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ અમારા આગણેથી થયો, અથવા થયો એમ માનવાને અમને સાબતિક કારણો છે એક ગુજરાતી માટેજ નહિ, પણ હરકોઈ ભાષા માટે જૈન લેખકોએ આવો દાવો કર્યો નથી, આવો દાવો તેમનાથી થઈ શકે એમ નથી જો એવો દાવો એમના તરફથી રજૂ થાય, તો તેઓના ભાષાવિચાર સબધી કથનમાં વિરોધ આવે એમ છે આર્યસ્મૃતિના નામથી નિહાળુ વર્ગ સુપરિચિત છે એમનો આગળા પ્રકરણમાં ભાષાઓ વિષેનો સ્તોક ટાકેલો છે તેનો અવ ભાગ “દેશવિશેષાદ્ મૂરિમેદોષપ્રજ્ઞ” ભાષા માત્રને લાગુ પડે છે, અર્થાત્ દેશવિશેષને લઈ (દેશ વિશેષ એટલે દેશ આદિ, — દેશ, કાળ દ્રવ્ય, ભાન) બહુભેદવાળા તે અપ્રજ્ઞ આવી અપ્રજ્ઞ ભાષા સરજૂતની થાય, માગધીની થાય પ્રાકૃત, પૈશાચિયી આદિની થાય, વર્તમાન ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, ઇંગ્રેજી ઇલાદિની થાય અપ્રજ્ઞ એટલે બ્રહ્મા અર્થાત્ દેશદેર કાળદેર એ આદિને લઈ ભાષામાં થયેલો વિકાર, સુધારો, વધારો કે બીગાડો, એમ સમજવાનું છે ભાષાના નિયામક વ્યાકરણ સત્રાનું ઉત્પન્ન થવાથી ભાષાની અપ્રજ્ઞતા થાય છે, જે અનાદિ પ્રવાહરૂપે જોઈ શકાશે મૂળ ધારો કે “પ્રાકૃતભાષા”,

તેનો કાળાદિ કારણે કાળક્રમે અપભ્રંશ થયો; દેશદેરે અપભ્રંશ થયો; તે અપભ્રંશીય પ્રાકૃતનો પણ પાછો કાળાંતરે, દેશાંતરે પુનઃ અપભ્રંશ થયો; એ અપભ્રંશ અપભ્રંશ ભાષાનો પાછો પુનઃ તે તે કારણે પામી અપભ્રંશ થયો. આમ એક ભાષા મૂળરૂપમાંથી અપભ્રંશની કંઈ સ્થિતિએ પહોંચી અથવા પહોંચે એ દૃષ્ટાન્તાતીત છે. પ્રચલિત ઇતિહાસ અનુસાર પૂર્વે મધ્ય એશિયામાં વસતી જતોની એક આર્યભાષા કાળબેદે, દેશબેદે અપભ્રંશ પામી લેટીન, સેમેટિક, સંસ્કૃત, આદિરૂપે થઈ તે તે ભાષાનો પુનઃ અપભ્રંશ થઈ તેમાંથી હરેકમાંથી જુદી જુદી અનેક ભાષા થઈ. “દેશવિશેષાદ્ મૂરિમેદોઽપભ્રંશઃ” એ વાત આથી સારી રીતે સમજાય એમ છે. દેશવિશેષ માં દેશને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે સ્વાભાવિક છે, વાસ્તવિક છે; કેમકે ભાષાનું તરત દૃષ્ટિમાં આવી શકે એવું રૂપાંતર દેશદેરે એકદમ પ્રતીત થાય છે; કાલાદિ બેદ એમાં કાર્ય કરે છે, પણ તે અપ્રકટ પ્રણે; એ કાલાદિથી થયેલું રૂપાંતર કલાંતરે દેખાય છે; પણ દેશાંતરથી થયેલું રૂપાંતર તરત નજરે આવે છે. કહેવત છે, કે “બાર ગાઉએ બોલી બદલાય;” અર્થે બાર ગાઉ એ દેશ બેદને લઈ કહ્યું. કઠિયાવાડની પ્રાંતવાર બોલી શુન્નરાત્રી છતાં દરેક પ્રાંતની બોલીમાં કાંઈક વિલક્ષણતા દેખાશે:

હાલાર પ્રાંતમાં

“શું કામ?” એમ બોલાય છે, ત્યારે

સોરઠ પ્રાંતમાં

“હું કામ?”

” ” ” ”

“હું ગયો નથી” એવું જે આપણે બોલિયે છીએ, તે આગળ કાંઈ તરફ

“હું ગયો નય” એમ બોલાય છે, કઠિયાવાડના બીજા પ્રાંતમાં જેને “ધી” કહે છે, તેને કાલાવાડમાં “ઝી” કહે છે. કઠિયાવાડની પ્રાંતિક ભાષામાં અને તેની સીમા બાંધતાં વીરમગામ તાલુકાની ભાષામાં પણ વિલક્ષણપણું દેખાશે. વીરમગામ છોડી અમદાવાદ જઈએ, ત્યાં પણ ઉત્તરોત્તર, વિલક્ષણતા જણાશે. અમદાવાદ અને ચરોતર ઉત્તરમાં પાલણપુર, અને પેલી ચેર બરચ સુરત, કાળીપરજ આદિના લોકો એ બધાની ભાષામાં દેશવિશેષાદ્ મૂરિ (મૂરિ નહિ તો થોડો પંજુ) મેદો, વિલક્ષણ બેદ જણાશે; વ્યાકરણાદિના નિયમની અપેક્ષા ન રહી શકે તો કાળક્રમે આ અર્થ જણાતી વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામી ભાષાનું રૂપ ફેરવી નાંખશે; પૂર્વે આમ થયું છે, વર્તમાનમાં પ્રલક્ષ આમ થતું ચોડું પણ દેખિયે છીએ; અને ભવિષ્યમાં પણ એમ થવું જોઈએ, એ તર્ક વિરોધાત્મક નથી. લેટીન, ગ્રીક, હીબ્રુ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, આદિ ભાષાઓની પેઠે પોતપોતાના શબ્દાનુશાસન (વ્યાકરણ) ના શાસનમાં સુરક્ષિત રહી કાંઈ ભાષા ચિરકાલ ચાલી આવે, તેને આ તર્કથી વિરોધ નથી. [આ જેમ બોલીની વાત થઈ તેમ આપણે સાહિત્યની ભાષા જોઈએ. દૂર જવાની જરૂર નથી; ઇ. સ. ૧૮૬૦ માં લખાયેલ ગ્રંથો, ઇ. સ. ૧૮૭૩ નું નર્મગદ્ય, ત્યાર પછી રા. નવલરામ-ભાઈની મન્યાવલી, ત્યાર પછી ૧૮૮૭ નું શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈનું સરસ્વતીચંદ્ર-આ

આદિ જોઇએ, તો તેમાં પણ ભાષાની વિલક્ષણતા, પ્રતીત યશે. ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જો આ વિલક્ષણતા વૃદ્ધિ પામતી જાય, તો કાલાંતરે તે ભાષા અવસ્થા અપભ્રંશ પામવી જોઇએ; પણ ભાષા ઉપર રાજ્ય સલાવનાર વ્યાકરણના નિયમને અનુસરી દેશાંતરે કે કાળાંતરે પણ કોઇ કૃતિ તે ભાષામાં થાય, અને તેમાં શૈલી આદિ પરત્વે ગમે તેવી વિલક્ષણતા દેખાય, તો પણ ભાષા અપભ્રંશ પામવાનો ભય નથી. દરેક ભાષામાં ચાર ભેદ સાથેના સાથે રહેશે. (૧) એ ભાષાનું પ્રાકૃત અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કાર વિનાનું સ્વરૂપ (૨) સંસ્કૃત અર્થાત્ વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળું સ્વરૂપ (૩) સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ અને (૪) અપભ્રંશ સ્વરૂપ, અર્થાત્ દેશભેદ, કાળભેદે એ ભાષાનું ચતુર્નું પ્રકટ-અપ્રકટ વિકરણ, વિલક્ષણપણું; જ્યાં સુધી આ વિલક્ષણપણું કે વિકરણ ભાષાના વ્યાકરણની આદ્ય-મર્યાદામાં રહી યશે, ત્યાં સુધી આ અપભ્રંશ વ્યક્ત નહિ થાય; શક્તિરૂપે (latent) રહેશે; પણ જો એકવાર ભાષાને નિયમમાં રાખનાર વ્યાકરણની મર્યાદા ઉલ્લંઘાઇ, કે એ શક્તિરૂપ અપભ્રંશ વ્યક્ત થઇ ભાષાને અપભ્રંશ પમાડ્યા વિના નહિ રહે.

શુન્નરાતીમાં એ ભેદ દેખાડિયે—

(૧) બાળક જન્મ્યા પછી મોટું થઇ શાળામાં વ્યાકરણ ભણે છે, તે પહેલાં પણ કાલું-ખોખડું શુન્નરાતી બોલે છે; શુન્નરાતીનું આ પ્રાકૃત સ્વરૂપ.

(૨) શાળામાં વ્યાકરણાદિના સંસ્કારવાળું શુન્નરાતી શીખતાં લેખનાદિમાં જો શુન્નરાતી વાપરે છે, તે શુન્નરાતીનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ.

(૩) દેટલાક આશ્વજનોનું વ્યાકરણ આદિના સંસ્કારવિનાનું બોલવું થાય છે, તે શુન્નરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ; અથવા ગામડિયા, બાલકો, સ્ત્રીઓ, એ આદિ જે અભણ હોય, તે વ્યાકરણના સંસ્કાર ન જતાં પરિચયાદિના સંસ્કારથી ઓછું વધતું સંસ્કારી શુન્નરાતી વાપરે, તે શુન્નરાતીનું સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ.

(૪) પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત સ્વરૂપ જાનેમાં દેશવિશેષે જો ભેદ પડે તે અપભ્રંશ સ્વરૂપ. વ્યાકરણવિસિદ્ધ નહિ હોવાથી પ્રાકૃતનું અપભ્રંશ સહેલાઇથી થાય છે. પણ સંસ્કૃત સ્વરૂપ વ્યાકરણવિસિદ્ધ હોવાથી જ્યાં સુધી એ વ્યાકરણના નિયમને અનુસરી આલવામાં આવે ત્યાં સુધી દેશવિશેષે પણ અપભ્રંશ પામવાનો ભય નથી; દેશવિશેષ કારણે સંસ્કૃત સાથે તેનું અપભ્રંશ શક્તિરૂપે તો રહેલું છે. ઉદાહરણ લખ્યે :—

શુન્નરાતના એક પ્રાતનો આશ્વજન કહેશે :—“ તું ચ્યાં જ્યો? તો ?”

” બીજા ” ” ” :—“ તું ક્યાં જ્યો? તો ?”

” ત્રીજા ” ” ” :—“ તું ક્યાં જ્યો? તો ?”

” ચોથા ” ” ” :—“ તું ચ્યાં જ્યો? તો ?”

આ શુન્નરાતીનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ છે; અથવા એને સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ કહો; કેમકે તે

પાત્રોમાં તું એક વચનને 'એ' તો, 'બે' તો આદિ એક વચનના વ્યાકરણનો સંસ્કાર,—ખરે તે સંસ્કાર વ્યાકરણ બોધથી કે પરિચયવિશેષથી થયો હોય,—થયો છે. આને ગુજરાતીનું પ્રાકૃત કે સમસસ્કૃત સ્વરૂપ કહો, પણ ઉપલાં પ્રાંતવાર ઉદાહરણો જોતાં એમાં અપભ્રંશ સ્વરૂપે સાચે રહેલું છે. દેશવિશેષે બહુ ભેદ પડે તો અપભ્રંશ થયો જોઈએ.

(૫) તેથી રીતે સંસ્કૃત (સંસ્કાર પામેલી) ગુજરાતીનો અપભ્રંશ પણ દેશાદિ કારણે જાતિ આદિમાં પ્રતીત થાય છે. રોપારી ને કાંઈ નધુ'સકસિંગ આવે છે ; તો કાંઈ સ્ત્રીલિંગે જોઈએ છે ; આ બંને સંસ્કૃત સ્વરૂપ છતાં, દેશવિશેષે આ ભેદ છે. આવો બહુ ભેદ થાય તો અપભ્રંશ થયો જોઈએ. તેમજ :—

અપરોચ—અપરોપ—અદ્યોચ ; મણિમેન—મણીમેન ; વિરાજો છે—ખિરાજો છે ; સકે—સકે ; અમને આ જોઈશે—અમને આ જોઈશું ; કાચ—કાગ ; હવણા—હમણા—અહણા ; હવે—અવે ; તેમને—તેમને ; સારે—તંદારે ; કરિયે—કરીએ ; ઇલાદિ દેશવિશેષે, પ્રકૃતિવિશેષે સંસ્કારી ગુજરાતીનાં અપભ્રંશ પામતાં રૂપ છે. આ બધા ભેદો અસ્પષ્ટતા છે ; પણ બહુ બહુ ભેદ પડે તો અપભ્રંશ થયો જોઈએ. દેશાદિ કારણોમાં દેશ અને કાળ આ બંને આપણને મમળાય છે ; બાકી રજાં દ્રવ્ય અને ભાવ. ભાવમાં લેખકની પ્રકૃતિ—સંસ્કૃતા—રચિત્વનુસાર ભાષા, તેના શબ્દો વગેરે વલણ પકડે છે ; અને લેખકોનાં પ્રકૃતિ—સંસ્કૃતા—રચિત્વ આદિ બધાનાં એક સરખાં ન હોવાથી ભાષાપરત્વે ભેદ પડે એ સ્વાભાવિક છે ; આ ભેદ બહુ બહુ થાય અને વ્યાકરણની મર્યાદા પણ લગભગ ઉલ્લંઘાઈ જાય તો ભાષા અપભ્રંશ પામે. દ્રવ્ય કારણ હાલ આપણને વધારે સારી રીતે સમજાય એવાં કારણો જણ્યાં છે. કાપદાની, પદાર્થ વિજ્ઞાનની, રાજકોટની કીકેટ આદિ રમતની, નાટકાદિની, વર્તમાનપત્રોની, દેશાટણનાં સુલભ સાધનોની, વ્યાપારાદિની ભાષામાં વિચક્ષણતા નજરે પડે છે ; તેમાં પણ કુદકે ભુલકે આગળ વધતા સુધારા-વધારાના આ ધાધસીયા જમાનામાં ભાષામાં પણ એવી અવ્યક્ત વિલક્ષણતા વધતી જાય છે. કે કાંચે નહોતું એવું આજે સ્વરૂપ છે ; આજ નથી તેવું કાંચે થશે ; જે પરિણામે ભાષાને અપભ્રંશ, અવ્યક્ત અપભ્રંશ, નાં કારણરૂપ થશે. રેલ્વે, ટ્રામ્વે, સ્કીમર, ઍન્જીન, ડૉક્ટર, યુકે, ટીકીટ, કસેક્ટર, પ્રેસિડન્ટ, ટેબલ, એ આદિ નવા શબ્દો ઉમેરાઈ રહ્યાં ગયા છે, એ પણ અપભ્રંશમાં દ્રવ્ય—ભાવે સહાયક છે. વ્યાકરણના નિયમોને બાંધ ન આવે અને વ્યાકરણના નિયમોમાં રહી ભાષામાં વ્યવહાર ચાલે તો અપભ્રંશને સહાયક આ શબ્દો આદિનો ભય રાજવાનો નથી. એ ઉમેરતા રહ્યાં થતા નવા શબ્દો ભાષાનું ગૌરવ વધવામાં ઉપયોગી થાય એમ છે : ભાષામાં શબ્દોનું બડોળ વધારી ભાષાને સુમન, સમજવામાં સરળ કરે એમ છે.

આમ આપણે જોયું કે ગુજરાતીમાં એ ચારે સ્વરૂપ સંલક્ષ રહેલાં છે. (૧)

પ્રાકૃત (૨) મંસ્કૃત. (૩) સમસંસ્કૃત. (૪) અપભ્રંશ ... એક ભાષાનાં મૂળ-સ્વરૂપને, તેના વ્યાકરણના નિયમોનું ઉલ્લંઘન ન થાય એવી રીતે, -ભલે પછી તેમાં દેશકાળાદિ કારણે નવા શબ્દો, પારિભાષિક શબ્દો ઉમેર્યાં એ ભાષા ગૌરવ પામે, -કાયમ રાખવું, અથવા કાયમ રહે એવા સંજોગો આણવા તે તે ભાષાથી વ્યવહારનાર સાહિત્યપ્રેમીનું કામ છે. વ્યાકરણવિશિષ્ટ એવી ભાષા જે કાયમ રહે, તે તે ભાષામાંનાં સાહિત્યો ભાવિકાળે પણ તે વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષાના અભ્યાસિયોને લાભરૂપ થાય : નહિ તો નકામાં. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત (જે પ્રાકૃતમાં જૈન સૂત્ર-પ્રકરણો ગુંધાયાં છે તે) એવી વ્યાકરણવિશિષ્ટ ભાષા હોઇ અવિચ્છિન્ન પરંપરાએ હજી સુધી ચાલી આવી છે : અને એનાં વ્યાકરણ-કોષાદિનો નોંધ પામેલાં રસિકો એ ભાષાનાં સાહિત્યમૃતનું પાન કરી આજે પણ આનંદનિભગ્ન છે. એ ભાષામાં લખવાની શૈલી-રૂબા દેશ-કાળે ભેદ પડતો રહ્યો છે, તથાપિ એનાં અનુયાયક વ્યાકરણ સૂત્રો (લિંગ-શબ્દ-અનુયાયનો) તો એકજ છે. આ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વ પણ ગુજરાતી ભાષાનું લિંગશબ્દાનુયાયન, વ્યાકરણ, યથાયોગ્ય નિયત કરી એની અવિચ્છિન્ન ધારા રહે એવા ઉપાયો યોજે તો ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય ભાવિકાળે પણ લાભપ્રદ-ઉપકારપ્રદ થશે. સાહિત્ય પરિપક્વતા આ પણ એક મુખ્યતમ ઉદ્દેશ હોવો જોઇયે છે.

આ ભાષા ઉદ્દાપોહનું તાર્કિક એકે ભાષા દેશકાળાદિ ભેદે અપભ્રંશ પામી, એ અપભ્રંશનું પુનઃ અપભ્રંશ એમ આલ્પા કરે છે, પ્રવાહરૂપે ચાલ્યાં કરે છે ; એમાં દેશકાળાદિ વિશિષ્ટ કારણો હોઇ, કોઇ અમુક દેશ કે અમુક કાળ, કે અમુક સંપ્રદાય કે અમુક વ્યક્તિથી દાવો થઇ શકે એમ નથી કે આ ભાષાનો જન્મ તો અમારાં જ આંગણેથી થયો, અથવા થયો એવો સંભવ છે. અલંકારશાસ્ત્રના પ્રણેતા આર્યેન્દ્રદેવ ના ભાષાવિવેકમાના “ દેશવિશેષાદ્ મૂરિમેદો ડગ્ગ્રજ ” શબ્દનો વિવેક, જૈન કિલ્લની વ્યાખ્યા, અને એ વ્યાખ્યાની પર્યાયોચના પૂર્વક “ દેશવિશેષાદ્ ભેદ ” નો આ અર્થ થયો. કહેવાતું કે જૈન લેખકોએ એમ નથી કહ્યું, કે અમારે ઘેરથી આ ભાષા જન્મી અથવા એ જન્મી એમ માનવાના અમને કારણ છે. તેઓએ તો ભાષા કેમ અવતરે છે, કહી પામે છે, -એ વગેરે “ દેશવિશેષાદ્ મૂરિમેદો ડગ્ગ્રજ : ” મા સમજાવી દીધું. દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને લઇ આગલી ભાષામાંથી અપભ્રંશ-રૂપાંતર પામી અવતરેલી-ઉછરેલી ભાષામાં સમાજનો, સંપ્રદાય માત્રનો, હાથ છે : વ્યક્તિ માત્રનો, હાથ છે ; કોઇ વ્યક્તિ કે કોઇ સંપ્રદાય એ ભાષાનો જન્મ પોતાને ત્યાંથી સંભાવી ન શકે.

હવે આપણે ચર્ચામપત્ર પ્રશ્નની ત્રુટતી દલીલોની નોંધ લઇએ. ચર્ચામાં જૈનો-થી ગુજરાતી ભાષાનો જન્મ સંભાવનાની યુક્તિ ગણી છે. આ યુક્તિને ટેકાવવા:-

(૧) જૈનોનાં સત્-પ્રકરણાદિની પ્રાકૃત ભાષાનો સ્વાંગ હવાશે જૈનોને સોંપી, તે પ્રાકૃત પરથી જૈનોને ભગ્નલક્ષ (of divided mind) કરવા (વિં સં ૧લાથી) શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી એમ સંભાવી લીધું છે ; કરાવી દીધું છે ; અને ડાક્ટર મેંડોનેલના આધારે સાબીત કરી દીધું છે. આ સાબીતી આપતાં—સ્વીકારતાં એમ તો નક્કી કરી લીધું કે શ્રી સિદ્ધસેનસુરિ પહેલાં જૈનોને સંસ્કૃતનો પરિચય (મોહ ?) ન હોતો, અથવા બહુ ઓછો હતો.

(૨) શ્રી સિદ્ધસુરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગવાથી તેઓને પૂર્વ પરિચિત પ્રાકૃતને ધર્મણુ-ક્ષય લાગુ પડ્યો સંભાવી લીધો છે.

(૩) જૈનોની આ પ્રાકૃતને સંભાવેલા ક્ષયરોગની ઉત્તરોત્તર શું રિયતિ થઇ એ નહિ જાણાવતાં એકદમ વિં સં ૦ નવમા સૈકામાં આવી વનરાજ આવડાના વખતમાં જૈનોને રાજકારભાર સોંપી દઇ તેઓ રંકપર વિદ્યાગ્રાનની ઉપેક્ષાનો આરોપ સંભાળ્યો છે ; આ સંભાવેલા આરોપના પરિણામે જૈનોની ક્ષયગ્રસ્ત પ્રાકૃતના ક્ષયમાં વૃદ્ધિ સંભાવી લીધી છે ; અને આ ક્ષીણ પ્રાકૃતમાંથી અથવા તેની અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ સંભાવી લઇ એ કીર્તિવરમાળા જૈનોને કંઈ આરોપવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

પછી જૈનો આ કીર્તિથી રાજ થાય એમ નથી. જૈનો જાણે છે, કે પરાપૂર્વથી સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યને અડગ પુરુષાર્થપૂર્વક જૈન લેખકો અધ્યાપિ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ રક્ષતા-પોષતા આવ્યા છે. તેઓની પ્રાકૃત ધર્મણુ પામી નાચ પામી નથી. “ સાત સાંધે લાં તોર તુટે, ” એવી પૂર્વોક્ત દલીલોથી જૈનોની પ્રાકૃતને ધસાવી નાંખી, તેમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ સંભાવી તેની કીર્તિ જૈનોને આપવા જતાં જૈનોએ અધ્યાપિ પર્યંત અવિચ્છિન્ન ધારાએ ટેકાવી રાખી પોષેલી સંસ્કૃત-પ્રાકૃતની અનુપમ કીર્તિનો મોપ થાય છે.

એ દલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે.

(૧) શ્રી સિદ્ધસુરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગી, એમ એ કારણો આગળ કરી માની લીધું :—

(અ) શ્રી સિદ્ધસુરિએ પૂર્વે પ્રાકૃતમાં ગુંચાયલાં સત્રોને સંસ્કૃતમાં અવતારવાની ઇચ્છા કરી, પણ શ્રી સધે (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકાનો સમૂહ) તેમને તેમ કરતાં અટકાવી પ્રાયશ્ચિત આપ્યું. એ કારણ.

(આ) ઝાંઝસર્દની ક્રિસ્ટિ કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર મેંડોનેલના સંસ્કૃત

સાહિત્યના ઇતિહાસનો આધાર *કોડકર મંકડોનલનું એમ માનવું છે, કે સિદ્ધસેન દિવાકરની પહેલા જૈનોમા સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો, ન્થના સિદ્ધસૂત્રિના નખતથી જૈનોને સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો, આ કારણ

આ બંને કારણો (આધારોનો) સત્યાંશ વિચારિયે —

(અ) શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરે પ્રાકૃત સૂત્રોને સંસ્કૃતમા અનુવાદવાની ઇચ્છા કરી એ એઓના (૧) સંસ્કૃતપરના મોહને લખેને । અથવા (૨) પ્રાકૃતપરના અભાવને લખેને ? અથવા (૩) સંસ્કારી ભાષામા સૂત્રો હતાત્યા તો સારૂ, એવી માત્ર મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છાને લખેને ? (૧) (૨) પ્રથમ એ નિકલ્પો ઘટતા નથી, કેમકે શ્રી સિદ્ધસેન સૂત્રોને એકાત સંસ્કૃતનો મોહ અને પ્રાકૃતનો અભાવ હત તો, તેઓ પોતે જ શ્રી સુભક્તિ તર્ક સૂત્ર આદિ, જે જૈનોમા ન્યાય-તત્ત્વ આદિના પરમ તાર્કિક-પ્રમાણિક ગ્રંથો ગણાય છે, અને જૈનાપર પાછળ થયેલા શ્રી મલ્લવાદી પ્રમુખે સચિસ્તર વૃત્તિ લખી છે તે પ્રાકૃતમા ગુચિત નહિ

(૩) સારે સંસ્કૃતમા એ સૂત્રો લખાય તો સારૂ, એવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા માત્ર કરી વાર

(૨) જ્યારે આવી મધ્યસ્થ ભાવની ઇચ્છા જ હતી, તો શ્રી સદે એમને બાર વરસ મેન ધારવાનું પારાયિક પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે આપ્યું ? શું સધને (૧) સંસ્કૃતનો અભાવ હતો ? અથવા (૨) સધ સંસ્કૃતથી અગાત હતો ? અથવા (૩) સધને પ્રાકૃતની મોહિતી હતી ? આ નિકલ્પો પણ ટકે એમ નથી, કેમકે —

(ક) સધને સંસ્કૃતનો અભાવ હતો અથવા સધ સંસ્કૃતથી અગાત હતો, એમ બતાવવાને કાઠ પ્રમાણ નથી, હિન્દા એ વખતે તેમ એની પૂર્વ જૈનોમા સંસ્કૃતમા પ્રણીત થયેલા પુસ્તકો હતા, અને જૈનોમા સંસ્કૃતનો પ્રચાર હતો, જે આગળ બતાવિયે છિયે

(લ) સારે સધને એકાત પ્રાકૃતની મોહિતી હતી, માટે શ્રી સિદ્ધસૂત્રિને દૃઢ (પ્રાયશ્ચિત્ત) આપ્યો ? ના પ્રાકૃત પરના મોહને લખ એ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી આપ્યું, પણ જે હેતુએ પ્રાકૃતમા સૂત્રો ગુચિયા હતા, તે હેતુને તે સૂત્રોને પ્રાકૃતમાથી સંસ્કૃતમા અવતારતા મહાન્ બાધ આનતો હતો, અને તીર્થંકરોની આગાનો લોપ થતો હતો તે હેતુ આ છે —

* દાં મંકડોનલ પણ આમ માનવાને કદાચ (અ) કારણથી લલચાયા હોય, તો પછી (અ) અને (આ) બંને એક જ રહે છે અને દાં મંકડોનલનો આધાર નકામો થાય છે વળી દાં મંકડોનલને એમ માનવાનું બીજું કારણ પણ નથી લાગતું એટલે (અ) (આ) બંને એક જ છે પાશ્વલ વિદ્વાનોની સૈલી (treatment) અનુકરણ કરના જેવી છે, પણ તેઓના અપૂર્ણ આધારના અનુમાનો નો કેવળ ઉધે રસ્તે દોરનારાં છે, એમ હવે અત્રલ વિદ્વાનોને જણાવા લાગ્યું છે

“વાલ્મીકીમૃદમૂર્લાના નૃણા ચારિત્રકાશિનાં ।

“અનુગ્રહાર્યે તત્ત્વજ્ઞૈઃ મિદ્ધાતઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥” શ્રીમાન્ દલિભદ્રચરિત્ર—

અર્થાત્—ચારિત્રની (ગૃહસ્થાગ-મયમની) ઇચ્છાનાના બાગ-સ્રી-મૃદ કે મૂર્ખ જનોપર ઉપકાર અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનિઓએ સિદ્ધાંતને પ્રાકૃતમાં ગુપ્તમાં સંસ્કૃતમાં નિષ્કૃતમાં બુદ્ધિશાળી પુરુષને મસ્તમાં સ્થાપણા સુ-મિદ્ધાતો ઉપકાર કરે, પણ વ્યાકરણ વિશિષ્ટ સરકારથી બેગપલી સંસ્કૃત બાપાથી અનભિજ્ઞ એવા બાગ-સ્રી-મૃદ-મૂર્ખ જીવો કોઇ ચારિત્ર અંગીકાર કરવા ઉજ્જમાગ થાય તો તેઓને શુ અવસળન ? બુદ્ધિશાળી, જેને વ્યાકરણદિનો બોધ હોય, એના પુરુષો તો સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંને સમજે, જૈન શાસનમાં બાગ-સ્રી-મૃદ-મૂર્ખ એનાઓ । પણ ચારિત્રનો નિબેધ નથી કયો વ્યાગમ-પરિચદ રહિત એવી લગ-ચારિત્ર દશામાં નહેરાથી પૂરું કર્મ નિર્જરી શકે છે, માટે એ ચારિત્ર-સંયમ-ચલણની કદાચ કોઇ બાગ-સ્રી-મૃદ-મૂર્ખને ઇચ્છા થાય, તો તે ચારિત્રમાં કેમ વર્તેતુ એ વગેરેના બ્યવહાર તથા તત્ત્વ દેખાડનારા સૂત્રો ની તેઓને અવશ્ય જરૂર, માટે એઓના અનુચદ (ઉપકાર) અર્થે જ્ઞાનીઓએ સૂત્રો એઓ સમજી શકે એવી પ્રાકૃત બાપામાં ગુપ્તમાં શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિની આ સૂત્રોને પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કૃતમાં અનતાગવાની ઇચ્છાથી આ પગમ હેતુનો અને જ્ઞાનિની આજ્ઞાનો લોપ થતો હતો, માટે સધે તેમને તેમ કરતા વાર્યા, નહિ કે જૈનોમાં તે વખતે સંસ્કૃતનો પ્રચાર નહોતો, અથવા જૈનોને એ પ્રતિ અભાર હતો આમ જોતા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગવાની સાબિતીનો આ (અ) આધાર સ્ખલિત થાય છે

(અ) બીજો આધાર ઐક્ષદ્વંની કીરી કોદેજના સંસ્કૃતના ઉરનાદ દાં એક દોનલનો લાનવામાં આપ્યો છે *આ આધાર લેવાની જરૂર ન હતી એ આધાર સ્વીકારી લેવા પૂર્વે કોઇ નિદાન્ જૈન શ્રાદ્ધ શ્રમણને પુછ્યું હત કે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરની પૂર્વે પણ જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર (પ્રાકૃત જેટલો) હતો કે નહિ, તો સારો ખુલાસો થાત, તેમ જ દાં એકદોનલના ચબ્દો પૂર્ણપર સંબંધ પૂરક (partic ro-lative context) ટાંક્યા હતા તો વધારે માર્ગ હતું દાં એકદોનલ કદાચ એમ માનતા હોય, કે જૈનોને સંસ્કૃતનો પરિચય અથવા મોહ શ્રી સિદ્ધસેનના વખતથી થયો, અથવા તે પ્રથમ જૈનોમાં સંસ્કૃતનો પ્રચાર ન હોતો, તો તે માનીનતા કેવલ અસમજજસ, એક દેશીય અને અપૂર્ણ આધારની છે જૈનોમાં શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની પહેલા પણ પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃતનો પ્રચાર એક સરખી ધાગએ હતો જુઓ, —

* અર્થાત્ પોતે નિખાલસ દિવથી કબુત વગેરે કે “એકલ દાં એકદોનલ” મો આ આધાર છે અર્થાત્ બીજા કોઇ કહેતા હોય એવો આધાર મળતો નથી (આમ છે છતાં સાહસ શા માટે ?)

(૧) જૈન શાસ્ત્રકરોએ એકાત પ્રાકૃતની ઉપયોગિતા ગણી સંસ્કૃતનો નિષેધ કર્યો છે એમ નથી વ્યાખ્યાનિશિટ સંસ્કૃતના બોધની પરમ આવશ્યકતા જૈનોના તીર્થંકરોએ પ્રદર્શિત સત્રોમાં પ્રગટ દર્શાવી છે વ્યાખ્યાન કરવાને યોગ્ય સાધુએ શુ શુ જાણુ નોધ્યે, એ જૈનોના પ્રથમ અગ શ્રી આચાર્યારાંગસૂત્ર (છપેલ ૫ ૧૮૫) તથા શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્ર આદિમાં જણાવ્યું છે, તેમાં વ્યાખ્યા, સંસ્કૃતાદિ શિખ વાની જરૂર જણાવી છે શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિના વખતથી જૈનોમાં સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો હતો તે પહેલાં થયેલા તેઓના તીર્થનાથ સંસ્કૃતના અભ્યાસની આવશ્યકતા ઉપર આટલો ભાર ન મુકત

(૨) શ્રી સિદ્ધસેન સૂરિની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન આચાર્યોની સંસ્કૃત કૃતિઓ વિષયમાં છે —

(ક) શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિની પૂર્વે પાણિનિ ઋષિ દોઢ સૈક માં થયા છે તે પાણિનિની પૂર્વે શ્રી શાકટાયન જૈન મુનિ થયા છે એમણે સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચેલું હોવાનું વિષયમાં છે આ સમયમાં અમે આ લેખના પ્રથમ પ્રકરણમાં યથાયોગ્ય જણાવ્યું છે

(ઘ) શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે બસો વરસે થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુ શ્રુત ધ્વનિએ પણ સંસ્કૃત કૃતિઓ કરી છે તેઓનો “ભદ્રબાહુ સહિતા” નામનો આપૂર્વ જ્યોતિષનો ગ્રંથ, સંસ્કૃતમાં રચાયેલો વિષયમાં છે મરકુમ શતાવધાની કવિ શ્રીમાત્ રાજચંદ્રે આ ગ્રંથ જોયો હતો

(ગ) શ્રી ભદ્રબાહુ પછી પણ શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે સો-દોઢસો વરસે થયેલા શ્રી ઉમાસ્વામિ વાચકની સંસ્કૃત કૃતિઓ પ્રગટ થયેલી વિષયમાં છે (૧) તત્ત્વાર્થાધિગમ, (૨) તેપરત્વ તેઓનું કરેલું લાખ્ય (૩) પ્રશમરતિ, (૪) આવકપ્રજ્ઞાસિ, (૫) પુજાપ્રકરણ, (૬) જળદ્વીપ સમાસ એ વગેરે છે રાવલ એશિયાટિક સોસાયટીની બંગાળની શાખા તરફથી એ બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે

(ઘ) પ્રાચીન સિના લેખો શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખત પહેલાના વિષયમાં છે મધુરાની ની મહાવીર પ્રભુના મંદિરો (Vide General Cunningham's Archaeological Reports Vol VII Plates 13 and 14) મારવાડમાં એરીનપુરા (અરણ્યપુર) સ્ટેશનથી ૭ માઈ ફર કોટ (૧૨૮) પાસે શ્રી વીરપ્રભુનું બિંબ (Image) વીરપ્રભુથી ૭૦* વરસે (વિ. સં. ૪૦૦ પહેલાં) જૈનોના ત્રિશમાં તીર્થંકર શ્રી પાંચનાથના સત્તાનીય, તેઓ પછી છઠ્ઠી પાટે થયેલા શ્રી રત્નપ્રભસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલું વિષયમાં છે તેનો લેખ (શ્રીમદ્ આત્મારામજીના જૈન વિષયિક પ્રશ્નોત્તર, અજ્ઞાનાતિમિત્ત-લામ્કર અને જૈન તત્ત્વનિર્ણય પ્રાસાદ જીએ)

* શ્રીમદ્ આત્મારામજી વીગત ૭૦ ફીટ છે બાઈ પરમાગ ૨૨૨ ફીટ છે, વીરાત ૨૨૨ ફીટ તો પણ તે વખતે શ્રી સિદ્ધસૂરિ પહેલાં બસો વરસનો છે

“સિદ્ધ”થી † શરુ થતો એક શિક્ષા લેખ છે, જે નિઃસંશય જૈનોનો છે. ...

દા. બુદ્ધરે આ શિક્ષાલેખો શોધ્યા છે, અને શ્રીમદ્ આત્મારામજીએ ઉપર જણાવેલા અંશેમાં સવિસ્તર ઉતાર્યા છે. આ શિક્ષાલેખો સંસ્કૃતમાં છે. મથુરાનો પાલીમાં છે એમ દા. બુદ્ધલત્તું કહેતું છે. આમ હોય તો પણ શ્રીસિદ્ધસૂરિ પૂર્વે જૈનોમાં સંસ્કૃતના પ્રચારના ખીજ પુરાવા મોજુદ છે. જે હજાર વરસ પૂર્વેનું આટલું સાહિત્ય મળી આવે છે, એ સદ્ભાગ્યની વાત છે. રોષ નહિ મળી શકતું અથવા કાગધમં, સંયુ-પરણ-વિધ્યસરૂપ પૌદ્ગલિકધર્મ, અથવા દેશપરના જુદા જુદા મારી-મરફી અનાદૃષ્ટિ-અતિદૃષ્ટિ-દુર્ભિદ્ધ-પરચક-સંગ્રામ આદિ વિષ્ણુવોને લાઇ નાશ પામેલું સંસ્કૃત પ્રાકૃત સાહિત્ય ધણું હેતું જોઇએ, એવી કલ્પના ખોટી અથવા અસ્થાનીય નહિ ગણાય.

(૨) ખીજ દલીલ એ લાવવામાં આવે છે, કે શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોને સંસ્કૃતની મોહિની લાગવાથી તેઓનું મન પ્રાકૃતપરથી ઓછું થવા લાગ્યું; અર્થાત્ અસાર સુધી તો જૈનોને પ્રાકૃતનુંજ અવલંબન હતું; હવે સંસ્કૃતનો મોહ લાગ્યો. એટલે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાકૃતનું પોપણ ઓછું થતું હોતું જોઇએ; જે ધીમે ધીમે થતું ગયું. આવા આસયવાળી દલીલ પણ અપૂર્ણ આધારની છે. કેમકે:—

(૧) ઉપર જણાવી ગયા છીએ, તેમ શ્રી સિદ્ધસૂરિ સુધી પણ જૈનોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંનેને એક સરખો આધાર આપ્યો છે. એમાંથી એકેની ક્ષતિ થવા દીધી નથી; તેમ એ ક્ષતિ થવા ચોખ્ખ પ્રમાદ એમનાથી થઇ શકે એમ નહોતું, નથી; કેમકે તેઓના તીર્થકરેની તેમને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત બંને સિખવાની સ્પષ્ટ આગ છે.

(૨) “જે ધોડે ન ચડી શકાય” એ ન્યાયને અવલંબી, (ગણી લીધેલા) સંસ્કૃતપર થયેલા મોહને લાઇ જૈનોમાંથી શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક ધસારો લાગવો જોઇએ, એમ અનુમાનની લીધુ; પણ આ અનુમાન માટે કાંઇ પ્રમાણ નથી. ઉલટાં એ અનુમાનને બાધક પ્રમાણ છે. અર્થાત્ પ્રાકૃત (શ્રી સિદ્ધ-સૂરિના વારા પછી વિ. સં.ના આરંભ પછી પણ) ધસવાને બદલે ઉઠતી પોપાતી આવી છે. જે અસાર લગણુ યથાયોગ્ય અવિચ્છિન્નપણે પોપાતી આવી છે. અને શ્રી બનારસની યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળામાં કોઇ જઈને જુએ, તો સાં કોઇ કોઇ સુવકો જૈન પ્રકરણોની આ પ્રાકૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરી રહ્યા જોશે; કોઇ તો એમાં પદ પણ રચે છે. આ પ્રાકૃતમાં વિ. સં. અઠારમી સદીમાં વિદ્યમાન શ્રી યશો-વિજયગણુએ “યતિ લક્ષણુ સમુચ્ચય” આદિ રચેલા ત્રણે હમણાંજ “યશોવિજય

† ગિરનાનપરનો રૂદ્રામાનો લેખ પણ “સિદ્ધ”થી શરુ થાય છે. “સિદ્ધ” કે “સિદ્ધ” એ જૈનોનો પારિભાષિક શબ્દ “સિદ્ધને નમસ્કાર થાઓ !” એ છે; અને જૈનેતરમાં આ શબ્દ નથી જોવામાં આવતો તેથી જણાય છે કે પ્રસિદ્ધ થયેલો આ રૂદ્રામાનો લેખ જૈનોનો છે.

ગ્રંથમાળા” નામે શ્રી જ્ઞાનનગર જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા છે શ્રી સિદ્ધસૂરિની પૂર્વે તથા સાર પછી થયેલી પ્રાકૃત કૃતિઓ સાથે આ કૃતિઓને સરખાનતા પ્રતીત થશે, કે એ બધી કૃતિઓ એકજ જૈન સત્ર-પ્રકરણગત પ્રાકૃત ભાષાની છે. શ્રી સિદ્ધસૂરિ પૂર્વે તથા સાર પછી થયેલી (શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી જૈનોની પ્રાકૃત ધસાતી નથી ચાલી, પણ સંસ્કૃતની સાથેજ પોષાતી ચાલી છે, એ દેખાડવા) થોડાક પ્રાકૃત કૃતિઓ નામભાગરૂપે ઝાળક્રમવાગ આપવી ઉપયોગી થશે.—

(ક) સિદ્ધસૂરિ પહેલાની —(પ્રાકૃત કૃતિઓ)

(૧) શ્રી સુધર્માસ્વામીએ (નિં સં પૂર્વે પાચમો સૈકો) ગુણેશ આગમ સત્રો ઉપરાત શ્રી વીર પ્રભુના હસ્તદિક્ષિત શિષ્ય શ્રી વીરભદ્રગણિના “આતુરપ્રત્યાખ્યાન (આઉર પચ્ચકખાણુ)” “અતુ શરણુ (ચઉસરણુ)” આદિ (વિં સં પૂર્વે પાચમો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયા છે

(૨) શ્રી વીર પછી શ્રી સુધર્માસ્વામીની ચોથી પાઠે થયેલા શ્રી ત્રિપભવસૂરિતુ “દશવૈકલિક” (વિં સં પૂર્વે ચોથો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૩) શ્રી વીર પછી ત્રીજા સૈકામાં થયેલા શ્રી ભદ્રબાહુ આદ્યપૂર્વધરે રચેલ અગોપાગની નિર્ધુક્તિયો, તથા બીજી કૃતિઓ (નિં સં પૂર્વે ત્રીજો સૈકો) કોઈ કોઈ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, કોઈ કોઈ હસ્ત લેખ રૂપે છે; અને કેટલીક નાશ પામી છે

(૪) શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી પછી તરતમાં થયેલ શ્રી સ્થૂલભદ્રની બહેન યક્ષા-સાધ્વીને શ્રી સીમધરસ્વામિએ આપેલી ચૂલિકાઓ “દશવૈકલિક” આદિમાં પાછળથી નાખેલી વિદ્યમાન છે, પ્રસિદ્ધ થયેલી છે

(૫) શ્રી વીર પછી ચોથા સૈકામાં થયેલા શ્રી સ્વામસૂરિતુ “પન્નવણા (પ્રજાપના)” (વિં સં પૂર્વે બીજો સૈકો) પ્રસિદ્ધ થયું છે ઇલાદિ.

(જિ) સિદ્ધસૂરિના વખતનું તથા સાર પછીનું જૈન પ્રાકૃત સાહિત્ય થોડુંક જોઈએ, અને તેથી જણાવે, કે અર્યાગમૃત દલીન મુજબ પ્રાકૃત ધસાતું આલ્યુ નથી; પણ પોષાતું વૃદ્ધિ પામતું આલ્યુ છે —

(૧) શ્રી સિદ્ધસૂરિતુ “સમ્મતિ સૂત્ર” પ્રસિદ્ધ થયું છે.

(૨) શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી નિં સં ૬૦ માં શ્રી નિમવસૂરિએ રચેલું પ્રાકૃત ૧૦૦૦૦ ગાથાબદ્ધ શ્રી પદ્મચરિત્ર અથવા રામચરિત્ર.

(૩) સાર પછી નિં સં બીજા સૈકામાં અરસામાં થયેલા શ્રી સિદ્ધનાગાનુનના ગુર પાદલિપ્તસૂત્રિ, (પાયનિત્તસૂત્રિ, જેના નામથી નાગાનુને વૃદ્ધિપાવાડના રાત્રુબય પર્વતની તળેગીમાં પાયલિપ્તકાણુ, સંસ્કૃત પાદલિપ્તસ્થાન, અને હાતનું પાયલિ-તાન, પાડીતાણુ વસાવવાનો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ છે) એઓએ રચેલ (હાલ મળી આપતી તેમાં પહેલી) પ્રાકૃત દેશી નામભાગ (જે પાયલિપ્ત નામભાગમાં

રૂપે 'ઓળખાવ છે.)

(૪) ત્યાર પછી થયેલા શ્રી ધર્મદાસગણિએ રચેલી “ઉપદેશમાળા” પ્રસિદ્ધ થઇ છે. કહેવાય છે, કે આ ધર્મદાસગણિ શ્રી વીરપ્રભુના હસ્તદિક્ષિત સિષ્ય હતા ; પણ આ અન્યમાં વિં સં પહેલા સૈકામાં થયેલા શ્રી વજ્રસ્વામીના વારા સુધીનાં ઐતિહાસિક સચવનો દેખાતાં હોવાથી, અને એ પાછળથી પ્રદક્ષિત થયાં છે એવું નહિ દેખાતું હોવાથી, ખીન્ને સબળ આધાર ન મળે તો અનુમાન થાય છે, કે એ ધર્મદાસજી આ અરસામાં કે પછી થયા.

(૫) ત્યાર પછી વિં સં ત્રીજી-ચોથા મૈકાના અરસામાં થયેલા શ્રી શિવ-શર્માનાં કર્મભવિવાગ (કર્મવિપાક), કર્મપથડી (કર્મપ્રકૃતિ) આદિ પંચમંત્રક પ્રમુખ ગ્રંથો. આ પ્રસિદ્ધ નથી થયા ; પણ જન સાધુ આદિ આનો અભ્યાસ કરે છે ; અને સૌથી પ્રાચીન કર્મગ્રંથ પણ કહે છે. દિગંબરના “ગોમટમાર” અને સ્વેતાંબરના “કર્મગ્રંથ” આ ઉપરથી થયા છે. વિં સં પહેલા સૈકાથી છઠ્ઠા મૈકાના પ્રારંભ સુધીમાં જૈનોના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો અનેક થયા હોવા જોઈએ ; પણ કાળાદિ દોષને લાઘવે એ નાશ પામ્યા હોય અથવા મને તેમ હોય પણ આપણને બહુ જુજ મળે છે. પ્રાકૃત ગ્રંથો જેમ જુજ મળે છે તેમ સંસ્કૃત ગ્રંથો પણ જુજ મળે છે. વિં સં પાંચમા સૈકામાં થયેલા શ્રી ધનેશ્વરસુરિનો સંસ્કૃત શાનુંજય માહુતમ્ય પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો છે. તેમ જ એ અરસામાં થયેલા શ્રી મલ્લવાદી, (શિલાદિલના બાણેજ) એમણે “દ્વાદશાર નય ચક્રવાલ” જેન ન્યાયનો મહાત્ ગ્રંથ, તેમ જ બૌદ્ધગાર્થ ધર્માત્તરના “ન્યાયખિંદુ” ઉપર વૃત્તિ, અને શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરના “સમ્મતી-સૂત્ર” ઉપર ટીકા તથા “પદ્મચરિત્ર” (આ સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં એ ખબર નથી પણ ખીજ) સંસ્કૃતમાં લખ્યા છે. આમાંથી માત્ર “દ્વાદશાર નયચક્ર” (Wheel of Naya, having twelve radii) મળે છે ; બાકી તો માત્ર યાદી રૂપે પ્રાચીન ટિપ્પણિકામાં (catalogues) નામરૂપે રહ્યા છે ! કાળ દોષે તે ગ્રંથો અલભ્ય થઇ પડ્યા છે વિં સં સોળમા મૈકાની ફેરીસ્ત કરનારને પણ એ ગ્રંથો હાથ લાગ્યા નથી ; માત્ર નામરૂપે એણે જણાવ્યાં છે ! આમ વિં સં પહેલા સૈકા પછી પાંચમા મૈકા સુધીમા પ્રાકૃત ધસાતું આશું અને સંસ્કૃત પોપાતું આશું એ એકાંતે અથવા અનુમાને કહી શકાય એમ નથી. બને ભાષામાં ગ્રંથો રચાયા હોવા જોઈએ ; પણ બનેના ઉપર જણાવ્યા એટલા કે ખીજ કોઇ ગ્રંથો જ મળી શકે છે. આ ગ્રંથો બધા સ્વેતાંબર સંપ્રદાયના છે ; અને આ ઠેકણે નોંધ લેવી જરૂરની છે, કે આ અરસામાં દિગંબરઆશ્રયના ધણા ગ્રંથકારો થયા છે ; તેઓએ પણ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં ધણા ગ્રંથો રચ્યા છે ; અને એમાંના ધણા મળી આવે છે ; પ્રાકૃતની સંખ્યા વિશેષ છે. દિગંબર પ્રાકૃત અને સ્વેતાંબર પ્રાકૃતમાં શૈલી કે ધાવા પરત્વે સહજ વિલક્ષણતા દેખાય છે. પણ તે બને પ્રાકૃતનું નિયામક સખ્તાનુસાસન (વ્યાકરણ)

એકજ જાતનું છે, આત્માય ભેદ, દેશભેદ, કાળભેદ એ આદિ કારણે શેલી વૈલક્ષણ્ય સ્વાભાવિક છે, પણ તે બધાના નિવામક બાકરણ સત્રો એકજ છે, આ દિગંબર પ્રાકૃત ગ્રંથોના ધ્યાન ખેંચી રહેલા ગ્રંથો શ્રી સિદ્ધસૂરિ પછી વિં સં ખીજ સૈકામા થયેલા શ્રી પદ્મનંદિ અથવા હુંદહુંદ સ્નામીના (૧) સમયસાર (મુદ્રિત) (૨) ક્ષપકસાર (૩) ત્રિલોકસાર (૪) લઘિધસાર (૫) ગ્રંથાસ્તિકાથ (મુદ્રિત) (૬) અઘૃપાહુલા (અષ્ટ પ્રાણી) (૭) પ્રવચનસાર (મુદ્રિત) યુનિવર્સિટી તરફથી એમ એ, માટે નૈન સાહિત્યમા નિયત થયેલો એ આદિ છે આ સિવાય સાર પછી ત્રીજા ગ્રંથોમા સૈકાના અરસામા થયેલા શ્રી શિવાચાર્ય (શિવાચ્ય અથવા શિવકોટિ),— એમનો હમણાજ હિંદી અનુવાદ સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો “લગવતી આરાધના” ગ્રંથ છે, આનું પ્રાકૃત સ્વેતાબર આત્માયના પ્રાકૃત સાથે મળતું છે આ સિવાય સંસ્કૃતમા શ્રી સંમતભદ્રસૂરિ સ્વેતાબર, જે દિગંબરોને પણ માન્ય છે, તેઓના “આસંભિમાંસા” “રત્નકરંડઆવકાચાર” આદિ છે, બને પ્રસિદ્ધ થયા છે. વિં સં ખીજ સૈકાના અરસામા આ સૂરિ થયા છે આ ઉપરાંત વિં સં પાચમા સૈકાને છેડે થયેલા શ્રી માનદેવસૂરિ (સ્વેતાબર) “ઉપધાન પ્રકરણ” પ્રાકૃતમા છે, તથા માનહંગસૂરિ (ખાણમયુરના સમકાલિન) નું સંસ્કૃત લક્ષ્મીભરકાવ્ય (સ્તોત્ર) પ્રસિદ્ધ થયું છે આમ શ્રી સિદ્ધસૂરિથી માંડી છઠ્ઠા સૈકાના પ્રારંભ સુધીમા પણ નૈનોએ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતને સારી રીતે એક સરખી રીતે પોષ્યું છે, એ એઓના મળી આવતા કેટલાક પુસ્તકોની ઉપથી નોંધથી સમજાય એમ છે

(૬) હવે આપણે રિ સ છઠ્ઠા સૈકામા આરિયે આ સૈકાએ પ્રાકૃત ગ્રંથોને ઘણું પોષણ આપ્યું છે આ એક બાબત ખસુસ ધ્યાનમા રાખના જેવી છે, કે નૈન આગમ સત્રો અસાર સુધી કહાંએ રાખનામા આ યા હતા, ધવલપત્ર ઉપર આરેખાયા ન હતા શુરપર્વપગ્ગએ એ સત્રાદિ કેટલાં આત્યા આરતા દિગંબર આત્માયમા લખવાનો પ્રચાર હતો, સ્વેતાબરના અન્ય પ્રકરણો પ્રાચ લખાતા પણ તેઓના અંગોપા મદિ હજુ સુધી લખાયા ન હતા, આથી સ્વેતાબર-દિગંબરો બનેને બહુ શોષણ પડ્યું છે શ્રી બદ્રબાહુ સ્વામીના વારામા બધુંકર દુકાળ પડેલ, તેથી તેમ જ સાર પછી ખીજ સૈકામા પણ દુકાળ પડેન તેથી સત્રો નાશ પામે એવી સ્થિતિમા હતા, એથી શ્રી સ્કંદિલાચાર્ય આદિએ મથુરામા મળી ગ્રહેલા સત્રોનો યથાયોગ્ય બાધો કરી તેને જળના આ માથુરી વાચના કહેવાય છે સાર પછી સી ૧જ સ્વામીના વખતમા (રિ મ પ્રાગ્મ પછો) પણ દુર્ભિક્ષ બધ નડેલ, કાળ ઉગ્રસ્વરૂપે પ્રકાશતો હતો, સ્થિતિબંધ થતો જતો હતો હતા આગંબ દોષથી કરીને (નૈન સાધુઓને આગમ પોતા કે પારકા માટે મર્યાદા નિષિદ્ધ છે) લખવાનું કે લખાવવાનું કરી ન શક્યા લખના-લખાવના માટે સામગ્રીઓ મેળવતા-મેળાવતા નિ સશય આરબં કરવો-કરાવો પડે, જે તેઓ પોતાના કલ્પ (આચાર) પ્રમાણે ન કરી શક્યા આ

અરસા સુધીના જૈન પ્રાકૃત-સંસ્કૃત ગ્રંથો યોગ્ય મળતા હોય તેમાં આ પણ એક કારણ છે; ગ્રંથો રચાયા છતાં લખાયા ન હોય. જ્યુ સ્મૃતિગોચર રાખી ગુરુ શિષ્યને આપે એમ પરંપરા પૂર્વક ચાલતું. આવી સતેજ સ્મૃતિનો આપણને હાલ ખ્યાલ પણ કદાચ ન આવે; પણ માનસ શાસ્ત્ર (Science of Psychology) ના અભ્યાસીઓને આ સહેજ પ્રતીત થાય એમ છે. મન-વચન-ક્રિયાના વ્યભિચાર દોષથી પ્રાયઃદુષિત, શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય (મન-વચન-ક્રિયા ત્રણેનું) થી પ્રાયઃ વિમુખ, અને એવાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યના અભાવે કુંઠિત મન-મગજ-શરીરવાળા આ કાળના પામર જીવો, — એને આ વાત કદાચ કંઈપનાગોચર પણ ન થાય, અથવા એઓ આ વાતને બેઠમ કે અતિશયોક્તિ અથવા “જુનું એટલું સોનું” એવી ગણતરી ગણનારા રૂપે, અથવા આર્ય દેશના મોહરૂપે કદાચ ગણી કાઢે? પણ નહિ, આર્ય દેશે બુદ્ધિપ્રભા, સ્મૃતિપ્રાબલ્ય, શુદ્ધબ્રહ્મચર્ય, વિદ્યા જ્ઞાનશક્તિ એ અંગે પ્રભાવશાક્ષી, પ્રતિભાશાક્ષી પુરોષોને જન્મ આપ્યો છે; ઇતિહાસ એની ખાતરી આપે છે; વિ. સં. છઠ્ઠીથી બારમા તેરમા સૈકામાં થયેલા સાધુઓની લાખો શ્લોકોએ અંકાતી કૃતિઓ આપણને વિશ્વાસ અણાવે એમ છે. જૈન આગમ સૂત્રો શ્રી દેવર્દિગણિજ્ઞાનાશ્રમણ તથા ખીજા સાધુ-ઓએ વિ. સં. ૫૧૦ ના અરસામાં પુસ્તકારૂઢ કર્યા; તે પહેલાં શું રિયતિ હતી એનો વિગતે અહેવાલ શ્રી દેવર્દિસૂરિ શ્રી નંદીસૂત્રમાં આપે છે; સાર પછી તે સૈકાના પ્રાંતે થયેલા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેમણે “મહાનિશીથ” વિચ્છેદ જતું ઉદ્ધર્યું, તેઓ પણ તે સૂત્રમાં તથા દસવૈકલિકાદિ સૂત્રોની દીકામાં આ વાત જણાવે છે. તેમની પહેલાં થયેલા શ્રી જિનભદ્રગણિજ્ઞાનાશ્રમણ બૃહદ્દલાબ્ય અથવા વિશેષાવશ્યકમાં પણ આ વાત આપે છે; સાર પછી વિ. સં. આઠમા સૈકામાં થયેલા શ્રી રીલાંકસૂરિ પણ શ્રી આચારાંગની વૃત્તિમાં આ વાત આણે છે; તેમજ વિ. સં. બારમી સદીમાં થયેલા શ્રી અભયદેવસૂરિ, સાર પછી તરતમાં થયેલા શ્રી વાદિવેતાલસાંતિસૂરિ, શ્રી મહાધર્મિ-રિસૂરિ, શ્રી કોટયાચાર્ય (કોટિસૂરિ), શ્રી દ્રોણાચાર્ય, શ્રી મહાધારી હેમચંદ્રસૂરિ આદિ જેઓએ જુદાં જુદાં સૂત્રોની, અંગોપાંગની વૃત્તિઓ લખી છે, તેઓએ યથાયોગ્ય આ ઐતિહાસિક ખીના આપી છે. ધરનાર લાગી, આરંભ-પરિગ્રહથી રહિત સ્વદેહની એક સંયમને અર્થેજ રક્ષા કરવાવાળા, સ્વપર હિત માટે ઉચ્ચક્રાંત થયેલા પુરોષોને ખોદું, અસમજસ અથવા અતિશયોક્તિરૂપ લખવાનું શું કારણ હોય, એ સમજાતું નથી. આ સૈકાના પ્રારંભમાં શ્રી સૌરાષ્ટ્રનાં હાલ ખંડિયેરજીત વઘ્ણીપુરમાં (વળામાં) શ્રી દેવર્દિગણિજ્ઞાનાશ્રમણ આદિ સાધુઓએ મળી, અસાર સુધી ધનવળપત્રપર નહિં આશ્રે-ખાવલાં, રૂકત કંઠાએ રહેલાં, પણ કાળદોષ, સ્મૃતિપ્રેરણ આદિ દોષને લધ વિચ્છેદ જતાં સૂત્રોને પુસ્તકારૂઢ કર્યા; યથાયોગ્ય લખાવી લીધાં. આ પ્રાકૃત શ્લોકો લાખો યવા જાય છે. ત્યાર પછી તેઓએ પ્રાકૃતમાં “નંદિસૂત્ર” લખ્યું; આમાં પૂર્વાચાર્યોનો, તેઓની કૃતિઓનો, એ વગેરેનો ઇતિહાસ પણ છે. સાર પછી તેજ સૈકામાં શ્રી જીનભદ્રગણિઓ

શ્રી બૃહદ્ભાષ્ય અથવા વિશેષાવશ્યક સૂત્ર (પ્રાકૃત ૪૦૦૦ શ્લોકપુર) રચ્યું; તેમજ ખીજ “જ”બુદ્ધીપસંગ્રહણી” આદિ ગ્રંથો રચ્યા. સાર પછી આ સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સમરાદિત્ય ચરિત્ર પ્રાકૃતમાં ૧૦૦૦૦ શ્લોકપુર તથા નાણાધત (ગાનાદિત્ય) પ્રાકૃતમાં લખ્યાં; તથા શ્રી મહાનિશીથ સૂત્રને સમુદ્યુ; આ સિવાય ખીજ અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો એએએ લખ્યા છે. વિ. સં. છઠ્ઠા સૈકામાં આમ અનેક પ્રાકૃત ગ્રંથો લખાયા છે સંસ્કૃતમાં પણ ઘણા લખાયા છે; પણ અમારે અત્રે તો પ્રાકૃત સંગ્રહીજ ખાસ કહેવાનું છે.

(૭) વિં સં સાતમા આઠમા સૈકામાં થયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથોની માહિતી અમને નથી. “જૈનગ્રંથાવલી” આદિકૃતલગ્નો તથા બંડારો જોવામાં આવે તો અવર પ્રડે. આ સૈકામાં શ્રી દિગંબરી નેમિચંદ્ર સિદ્ધાંતીનાં પ્રાકૃતમાં રચાયેલાં શ્રી ગોમદસાર તથા બૃહદ્ દ્રવ્યસંગ્રહ આદિ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.

(૮) નવમા સૈકામાં પચસંગ્રહ આદિ જુના કર્મગ્રંથોને અતુસરી કર્મવિપાક આદિ જુના કર્મગ્રંથો શ્રી ગર્ગર્યિએ રચેલા મળી આવે છે. અત્રે મોરખીના બંડારમાં અમારા જોવામાં આ ગ્રંથો આવેલ છે; અને આ પરિપક્વના પ્રદર્શનમાં એ મુકેલ છે.

(૯) દશમા સૈકામાં સુપ્રસિદ્ધ ધનપાળ પંડિતે ખીજ દેશીનામમાળા (હાલ મળી આવતી પ્રાકૃતનામમાળામાં ખીજ) જે તરંગલોલા નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે રચી છે. તેજ અરસામાં કે કાંઈક પહેલાં શ્રી ચંદ્રપ્રભમહતરે સત્તરી (સમતિકા) નામનો છઠ્ઠા કર્મગ્રંથના નામે જોળખાતો ગ્રંથ રચેલો મુદ્રિત થયો છે.

(૧૦) સાર પછી ક્રમે ક્રમે શ્રી અભયદેવસૂરિ, શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી મલ્લધારી હેમચંદ્રસૂરિ, શ્રી ચંદ્રસૂરિ, આદિ થયા તેમજ પ્રત્યેકે પ્રાકૃત કૃતિઓ કરી છે. શ્રી ચંદ્રસૂરિની “સંગ્રહણી” જે મધ્યમ સંગ્રહણીના નામે જોળખાય છે, તે તથા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની ત્રીજી દેશીનામમાળા પ્રસિદ્ધ થયેલી વિખ્યાત છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વાગમાં ખીજ અનેક સાધુઓએ જુદા જુદા તીર્થંકરોનાં પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ હજારો શ્લોકપુર ચરિત્રો લખેલાં વિદ્યમાન છે. સંસ્કૃતમાં પણ એવાં ઘણાં ચરિત્રો લખાયાં છે. આ પ્રાકૃત ચરિત્રોનું સમગ્ર પુર લાખો શ્લોકો થયા બન્ય છે. આ પ્રત્યેક ગ્રંથનાં નામ, શ્લોક સંખ્યા, કર્તાનાં નામ, રચ્યાનો સંવત્ તથા એ ક્યાં મળી શકશે ?—એ બધી વિગતવાર તપસીલ “જૈનગ્રંથાવલી” ઉપરથી જોઈ શકાશે. સાર પછી તે અરસામાં શ્રી શાંતિસૂરિએ જીવવિચાર તથા ખીજ કોઈ આચાર્યે નવતંત્ર પ્રકરણ પ્રાકૃતમાં લખ્યાં છે; તે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ત્યાર પછી શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિએ પ્રવચન સારોદ્ધાર નામનો મહાન્ પ્રાકૃત ગ્રંથ રચેલો પ્રસિદ્ધ થયો છે. પણ ઉપર જણાવેલ “જીવવિચાર”ના કર્તા શ્રી શાંતિસૂરિએ “ધર્મરત્ન પ્રકરણ” પ્રાકૃતમાં લખ્યો છે, જે પણ ટીકા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે; આ ટીકા પણ ચૌદમી સદીમાં થયેલા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ થોડી પ્રાકૃતમાં અને થોડી અપભ્રંશીય પ્રાકૃતમાં લખી દેખાય

છે, બાકી ઉપર જે જે અથો જણાવ્યા તે બધાની પ્રાકૃત પ્રાય જૈનસૂત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃત છે ઉપર જણાવેલા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ આદ્યમા સૈકાના પ્રારબ્ધમા પ્રાકૃતમા “લાખ્યત્રયમ” તથા “નવ્યકર્મત્રયો” તથા “આદ્યરિધિ” મળ લખ્યા છે, જે બધા પ્રસિદ્ધ થયા છે. આગળ ચાલતા શ્રી કુલમહાનસૂત્રિ તથા પ્રવૃત્તસૂરિએ વિચારસાગ તથા વિચારામૃત એ આદિ અનુક્રમે પ્રાકૃત અથો ગ્યા છે તેમજ સ્વાર પછી પંદરમા સૈકામા શ્રી મુનિસુદરસૂરિએ શ્રી સતિકર સ્તનનાદિ પ્રાકૃતમા લખ્યા છે, જે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે આમ શ્રી સિદ્ધસેનસૂત્રિના વખતથી માડી છેવટ અદ્યારમા મૈકાસુધી, (શ્રી યશોવિજયજીના યતિલક્ષણસમુચ્ચયાદિ આ અદ્યારમા સૈકાના) જૈન લેખકોએ, પુરુષાર્થકલ્પ જૈન લેખકોએ, પ્રાકૃતને પોપવી ચાલુ ગખી છે, દિગંબર-સ્વેતાંબર બનેએ એ પોપવી ચાલુ રાખી છે, પ્રાકૃત ધસાઇ જરા નથી પામી, એ તો ઉછરતી ચાકી છે તેમ વળી એ લેખકો સાથે સાથે સંસ્કૃતને પણ વિસરી નથી ગયા આમ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમા અનેક કૃતિઓ થઇછે, જે બધાની વિગતે માહિતી “જૈન ગ્રંથાવલી,” દા. બાહારકર, પીટર્સન, બુદ્ધર આદિના રીપોર્ટો, તથા દિગંબર-સ્વેતાંબરના જુદા જુદા પુસ્તકે બહારોની દીપ જોવાથી મળે એમ છે આ બધી પ્રાકૃત કૃતિઓ એકજ પ્રાકૃતની છે કાગાદિ બેદને લઇ આ કૃતિઓની શૈલીમા સંજ્ઞતા-કઠિનતા-સંસ્કૃતા-કિલ્લતા આદિ વિલક્ષણ બેદો દેખાશે, પણ એ બધી કૃતિઓના નિયામક સિંગ-ચમ્પાદિ અનુશાસનના સૂત્રો તો એકજ, જેમ સંસ્કૃતમા (૧) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકના તત્ત્વાર્થાધ્યયન, પ્રશમરતિ, આદિ (૨) શ્રી સિદ્ધસેન દિવા કરના બત્રીશબત્રીશી, ન્યાયાવતાર, કલ્યાણમંદિર આદિ (૩) શ્રી ધનેશ્વરસૂરિના શત્રુજ્ઞ માહત્માદિ (૪) શ્રી સંમતભદ્રસૂરિના આપ્તમિત્રાસાદિ (૫) શ્રી મહારાદીના નયચક્રવાન આદિ (૬) શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ધર્મખંડ અષ્ટક, યોગખંડ, આદિ (૭) શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ આદિ (૮) શ્રી જ્યેષ્ઠેશ્વરસૂરિના કુમારસંભવ, પ્રજોષ યિતામણિ આદિ (૯) શ્રી મુનિસુદરસૂરિના અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ આદિ (૧૦) શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ચલાકાપુરુષચરિત્ર, પરિશિષ્ટપર્વ, દ્વાત્રય આદિ (૧૧) શ્રી વિનય વિજયના લોકપ્રકાશ, ચાતસુધારસ આદિ (૧૨) શ્રી યશોવિજયના જ્ઞાનસાગ, જ્ઞાનખંડ અધ્યાત્મોપનિષદ આદિ એ આદિ જુદા જુદા લેખકોની જુદે જુદે વખતે લખા યલી સંસ્કૃત કૃતિઓમા બાપા શૈલીમા કઠિનતા કે સરળતા પરત્વે વિલક્ષણ બેદ હોવા છતાં એ બધા અથો સંસ્કૃત વ્યાકરણને અનુસરી શુદ્ધ સંસ્કૃતમા લખાયા છે, અથવા જેમ જૈનેતર અથો

(૧) કલિદાસના રઘુવંશ, મેઘદૂત, કુમારસંભવ, શકુંતલ, વિક્રમોર્વશીય આદિ, (૨) ભવબૂતિના માલતીમાધવ, મહાવીરચરિત, ઉત્તરરામચરિતાદિ, (૩) બાણના કાદંબરી, (૪) માલકાવ્ય તથા શિશુપાલવધાદિ, (૫) શ્રી ચક્રા ચાર્યના પંચીકરણાદિ, (૬) શ્રી વ્યાસના મહાભારત, ગીતા આદિ, (૭) શ્રી વા

દિગ્ગજીવ રામાયણ, (૮) જગન્નાથ પડિતના લ્હામિની વિલાસ આદિ, (૯) ભર્તૃહરિના શતકચતુષ્ટયાદિ, એ જુદા જુદા લેખકોએ જુદે જુદે વખતે જુદે જુદે કાળે એકજ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં અથો લખ્યા છતાં દેશ-કાળ-લેખકની પ્રકૃતિ આદિ કારણે તે તે કૃતિઓમાં સરળતા-કડિનતા-રસિકતા-કિલ્લટતા આદિ શૈલી પરત્વે ભેદ દેખાય છે, તેમ ઉપર જણાવેલા તથા બીજા પ્રાકૃત અથો બધા પ્રાકૃતના નિયમને અનુસરી લખાયા છતાં તેમાં શૈલી પરત્વે વિલક્ષણતા ભાસે તો તે બનવા યોગ્ય છે બાકી એ બધા પ્રાકૃત અથો જૈનસૂત્ર-પ્રકરણની પ્રાકૃતના છે આ લાખી ચર્ચાનું તાત્પર્ય એ કે કહેવામાં અથવા અનુમાનમાં આવ્યું છે, તેમ શ્રી સિદ્ધસૂરિના વારા પછી જૈનોની આ પ્રાકૃત ધસાતી નથી ચાલી, પણ જુદા જુદા લેખકોએ એને સમ્મત પ્રકારે યોધીને અઘાપિ પર્યંત તો અવિચ્છિન્ન આણી છે ભાવિકાળે જે બને તે ખરૂં !

(૩) આ ચર્ચાસપજ પ્રશ્ન માટે આગળ કરવામાં આવેલી બે દલીલો આપણે જોઈ, હવે ત્રીજી જોઈએ આ ત્રીજી દલીલ એવા આશયની છે, કે શ્રી સિદ્ધસૂરિના વખતથી જૈનોમાં પ્રાકૃત સાથે સંસ્કૃત પણ સામેલ થવાથી પ્રાકૃતને સ્વાભાવિક રીતે હાનિ આવી અને એ હાનિ વધતા વધતા વનરાજ આવડાના વખતના જૈનો રાજ-કારભાર-વ્યાપારોદિમાં શુ યાતા તેઓએ વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી, જેથી જૈનોની પ્રાકૃત અપભ્રંશ થતી ચાલી, તે ઠેક એટલે સુધી કે તેમાંથી શુજરાતી થઈ, ચર્ચાના ઉત્પાદકના આ બધા અનુમાનો છે, એમ ચર્ચાગર સ્પષ્ટ જણાવે છે, અને એ અનુમાનોને નિર્ણયાત્મક ગણી તે પગ બાગ ન ચુકવાતું પણ સ્પષ્ટ છે. તથાપિ કહેવાતું કે જોને ઉડા ઉતરી વિચાર કરવાના શક્તિ-અવકાશ નથી એઓને આડે વસ્તે, એક તરફ દોરવનારા આવા આધાર વિનાના કૃત્રિમ અનુમાનો કરવાતું પ્રયોજન શુ ? એ અનુમાનો આધાર વિનાના કૃત્રિમ છે કે નહિ એ તપાસિયે —

(૧) વનરાજ આવડાના વખતના જૈનોને રાજકારભાર મળ્યો, એના સંગીત પુરાના વગા છે "

(૨) રાજકારભાર તથા વ્યાપારમાં શુ યાતા જૈનોએ વિદ્યા જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી, તો પ્રશ્ન થાય છે, કે જૈનો (ગૃહસ્થો) તે પહેલાં શી રીતે ઉદર પોષણ કરતા ? રાજકારભાર કે વ્યાપાર સિવાય બીજા કોઈ ધધો તેઓના હાથમાં હતો ? અથવા તેઓ શુ નિરવધી હતા, કે જ્ઞાન-વિદ્યાને આશ્રય આપી પ્રાકૃતને પોષતા રહ્યા અને પછી વનરાજના વખતમાં કારભાર મળતા ઉદયથી થયા અને તેથી વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરી ? ઉદર પોષણ હેતુએ ઉદય કરનારાઓને વિદ્યા-જ્ઞાનની ઉપેક્ષા કરવી પડે એવો કોઈ એકાતિક નિયમ છે ? આગળ કરનામાં આવેલી દલીલોની કૃત્રિમતાને લઈ આ પ્રશ્નો ઉઠ્યા છે

(૩) વાર જૈનોને રાજકારમાં ભાગ મળ્યો હોય તો તેઓ જ્ઞાનાદિને પોષવાનું કે કે તેને વિસારી મુકે ? ધનિદાસ આપણને સારી રીતે જણાવે છે કે જ્યાં જ્યાં

જૈનોને રાજકાજમાં પગ પેઠો છે, સાં સાં તેઓએ બીજી બાબતો ઉપરાંત બે બાબતોમાં લાગવગ ચલાવી ખાસ લક્ષ આપ્યું છે:—તે બે બાબતો આ:—(૧) નવાં જીવ મંદિરો કરાવવાં, બિંબ ભરાવવાં, પ્રતિષ્ઠા કરાવવી; જીવનાં મંદિરો સમરાવવાં; ધ્વજ બધાવવી; તીર્થયાત્રા અર્થે સંઘ કાઢવા; અને (૨) પુસ્તકો લખાવી તેના ભંડારો કરાવવા. ગૃહસ્થ વર્ગ આ રીતિને અનુસર્યો છે, એટલુંજ નહિ, પણ સાધુ-વર્ગે પણ યથાયોગ્ય હિત જોઈ આ માર્ગે ગ્રહણ કર્યો છે. વિમલ મંત્રી, વાગ્ભટ મંત્રી, વસ્તુપાળ-તેજપાળ, ઉદયનમંત્રી, આશ્રભટ, સંયામસિંહ સોની, માનસિંહ ભોજરાજ અને જગદુશાહ શેઠ આદિ ગૃહસ્થો અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ, દેવચંદ્રસૂરિ, હીરવિજયસૂરિ, વિજયતિલકસૂરિ, પદ્મસુંદરસૂરિ આદિ આચાર્યોનાં ચરિત્રાથી આ પ્રતીત યાય છે. વિક્રમના વખતમાં શ્રી સિદ્ધસૂરિ, શિલાદિલના વખતમાં શ્રી મલ્લાદી તથા ધનેશ્વરસૂરિ, વનરાજના વખતમાં શ્રી શિલગુણસૂરિ, તેજ અરસામાં શ્રી ગ્રાસીપર (ગોપગિરિ) ના રાજ આમના વખતમાં શ્રી બપ્પભટ્ટીસૂરિ, શ્રી સિદ્ધરાજ-કુમારપાળના વખતમાં શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ-દેવચંદ્રસૂરિ, તેજ અરસામાં મેદપાટના રાજ આદિહણદેવના વખતમાં શ્રી રામચંદ્રગણિ, શ્રીરાજશાહ તથાજામના વખતમાં શ્રી પદ્મસુંદરસૂરિ, અકબર ના વખતમાં શ્રી હીરવિજયસૂરિ, જહાંગીરના વખતમાં શ્રી વિજયતિલકસૂરિ એ આદિ આચાર્યો તથા શ્રી કુમારપાળના વખતમાં ઉદયન, વાગ્ભટ, આશ્રભટ આદિ મંત્રીઓ, તથા વીરધવળના વખતમાં વસ્તુપાળ-તેજપાળ તથા જગદુ શેઠ, મંડપદુર્ગના હાકેમ મુજશ્વરખાંના વખતમાં (પંદરમો સૈકો વિઠ સંઘ) સમગસિંહ સોની, તેમજ તેજ સૈકામાં ખંભાતના નવાબના વખતમાં શ્રી યુનિસુંદરસૂરિ એ આદિ તથા વિમલમંત્રી, ઝાંઝણ, સાજણ શેઠ એ આદિએ જૈનમંદિરો, જ્ઞાનભંડારો એ આદિ ધર્મક્ષેત્રને લાગવગ ચલાવી સારી રીતે પોષેલ છે, તે તેઓનાં ઐતિહાસિક ચરિત્રાથી સમજાય છે. અને એઓએ આમ કર્યું છે, તે સ્વાભાવિક છે. બધા સપ્રદાયવાળા પોતપોતાનો સમય આવ્યે પોતપોતાના સપ્રદાયને પોતપોતાની રીતિએ પોષે એમાં નવાઈ નથી. બૌદ્ધો, શાંકરાનુયાયીઓ, એ આદિએ એમ કર્યું છે. તે જો વનરાજના વખતમાં જૈનોને રાજકાજમાં પગપેસારો લાગવગ મળ્યાં હતાં તે તેઓ જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા ન કરતા, પણ તેને પોપણ આપતા. વળી વ્યાપારદિમા સુધાવાથી જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા થઈ હોય, તે તે પણ એકાતિક વાત નથી. વ્યાપારમા ધન રળી તેઓ મંદિર-જ્ઞાનાદિ ક્ષેત્રોને પોપતા. પૂર્વે થયેલા ધનાદ્ય જૈનો,—ચાહે તે તેઓ વેપારી હો અથવા રાજમંત્રી આદિ ઓધાવાળા હો,—પણ તેમણે પોતાના ધર્મના અંગભૂત મંદિર, જ્ઞાન, સાધુ—સાધ્વી આદિ ચાર ક્ષેત્ર એ આદિ સાતે ક્ષેત્રને રડી રીતે પોષ્યાંજ છે; નવા મંદિરો કરાવ્યાં તે, જીવનાં સમરાવ્યાં છે; થણા દુખી બાઈયોનુ વાસંદ્ય કર્યું છે, તીર્થયાત્રાએ સંઘ કાઢ્યા છે; જ્ઞાનભંડારો કરાવ્યા છે,—જે બધાનાં સ્મરણરૂપ કીર્તિસ્થંભો હાલ કાંઈ ન કરાવી શકે એવાં સર્વજન્ય, આપ્યુ, ગિરનાર

આદિનાં છનમદિરો, જેસલમેર—પાટણ—અમદાવાદ—મેડતા—જોધપુર—ખંભાત—લાંબડી આદિના જ્ઞાન ભડારો છનાલયના શિલાલેખો તથા તે તે પુરુષોનાં ચરિત્રરૂપે વિદ્યમાન છે. આમ જોતાં વનરાજના વખતમાં જૈનો રાજકોજ વ્યાપારદિમાં પડતાં તેઓએ જ્ઞાનાદિની ઉપેક્ષા કરી અને તેથી અગાઉથી ધસાતી આવતી પ્રાકૃત વિશેષ ધસાવા પામી એ વગેરે આશયની આનુમાનિક પણ કૃત્રિમ દલીલો નિરર્થક છે. આમ આ ત્રણ મુખ્ય કૃત્રિમ દલીલોનો ઉઠાપોહ થયો. હવે એ દલીલોની ઉપદલીલોપર યોગ્ય દૃષ્ટિપાત કરી ગુજરાતી ભાષા કઈ ભાષામાંથી અવતરી હોવા યોગ્ય છે ? તેમજ ગુજરાતી કેને કહેવી ? એના યોગ્ય વિચાર બતાવી આ વિષયને ઉપસહરશું.

અસાંપત્ત વિષયમાં ૨૦ મન સુખભાષની અથવા ૨૦ “મનુ”ની અથવા યથા-યોગ્ય બંનેની નોંધ લેવા યોગ્ય ત્રણ પેઠા દલીલો છે :—

(૧) જુદા જુદા વિદ્વાનોના આધારે બતાવ્યું છે, કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી શૌરસેની થયું ; અને શૌરસેનીમાંથી ગુજરાતી થયું.

(૨) પ્રાકૃતનું મહત્ત્વ જૈનોમાંજ હતું ; જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકાં પાત્રોને જ સોંપતા,—જેમ જૈનભાદ સિવાયનાં નાટકોમાં દેખાય છે, તેમ.

(૩) ૨૦ ૨૦ કેશવલાલ હર્ષદરાય મુવનો આધાર લઈ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને પ્રાકૃતના “ પાણિનિ ” ઠરાવ્યા છે.

આ પેઠાદલીલોનું નિરીક્ષણ કરિયે :—

(૧) “ મુતારતું મન બાવળિયે ”—તેમ આ દલીલનું ગુપ્ત રહસ્ય એ છે કે કોઈ વિદ્વાનના આધારે કહી શકાય એમ છે, કે

(જૈનોના) પ્રાકૃતમાંથી કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી કે તે અપભ્રંશ પ્રાકૃત પછીની એક પેઢીમાંથી ગુજરાતીનો જન્મ થયો અને એની કીર્તિ જૈનોને મળે ?—અમે અગાળ બતાવવાના છીએ, કે ગુજરાતીનો જન્મ અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી થયો છે ; પણ તે જૈનોની સૂત્ર—પ્રકરણની પ્રાકૃત ભાષા અપભ્રંશ થઈને તેમાંથી નહિ ; પણ દેશની પ્રચલિત સામાજિક પ્રાકૃત અપભ્રંશ થઈ તેમાંથી, કેમકે સામાજિક પ્રાકૃત એકલા જૈનોની સ્વાંગ માલિકીની ન હોતી. કોઈ કોઈ વિદ્વાનોના મતે અર્થાકાર કહે છે કે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાંથી શૌરસેની થઈ અને શૌરસેની-માંથી ગુજરાતી થઈ ; કોઈ વિદ્વાનો ભલે એમ કહેતા હોય પણ ગુજરાતી અને અપભ્રંશપ્રાકૃત વચ્ચે શૌરસેનીને રાખવાની જરૂર નથી. શૌરસેની અને અપભ્રંશ પ્રાકૃતના ફાખલા તપાસિયે તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે બંને ભાષા સ્પષ્ટ વિભિન્ન છે ; અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ઉતરી ન શકે છે, તેવી સરળતાથી શૌરસેનીમાંથી ઉતરી શકતું નથી. બંનેનાં એકેક ઉદાહરણ લઈએ :—

નિં ૨૦ સં ૦ ચીહમા મિશમાં થયેલા શ્રી છનપ્રભસરિએ જૈનોના આદ્ય તીર્થંકર

શ્રી ચક્રપ્રભુની મરુત—પ્રાત—રોરમેની—માગધી—પંચાગિત્રી—ચૂપાપેચાગિત્રી—
અપશ્રવ અને સમનરુદ્ધ એમ જુદી જુદી ભાષાઓમાં સ્તુતિ કરી છે, જે મૂળરૂપે
જગાઇ ગઇ છે, તેમાંથી આ બે ઉદાહરણ લીધા છે તેનો અર્થ પણ અમને બેસે છે
તેવો નીચે આપિયે છિયે ;

(૧) રોરમેનીનું ઉદાહરણ.

“વિગદદુહહેદુ મોહારિકેદ્દયં દલ્લિદ્ગુરુદ્દરિદ મેધ વિહિદ્કુમદસય ।

“નાથ તં નેમદિ જો સદતનદવત્સલ લેહદિ નિચં દિ” ગતિ સોહદં નિમ્મલ ॥”

આનો અન્ય અમને સમજાયો છે તેવો આપ્યો છે એ ક્રમમાં અર્થ ટાકિયે
છિયે :—(૧) અય=અથ મગળવાચિ (સં અય), (૨) વિગદદુહહેદુ=વિગતદુ ખહેતુ ,
દુઃખના કારણ (સંગદેપાર્દિ) જેના નાશ થયા છે એવા હે નાથ (સં વિગતદુ રહેતો) (૩)
નાથ=હે નાથ ! (સં નાથ), (૪) જો=જે, (સં), (૫) મોહારિકેદ્દય મોહરૂપી શત્રુને
કેતુના ઉદય સમાન, એવો જે તું, તેને, (મોહારિકેદ્દય) (૬) દલ્લિદ્ગુરુદ્દરિદમ્=
મહત્ત્વ પાપ જેણે ઢળી નાખ્યું છે, એવો તું, તેને (સં સ્તિત્ત્વરુચિરિત્ત્વ), (૭)
વિહિદ્કુમદસય=કુમતનો જેણે ક્ષય કર્યો છે, એવો તું, તેને (સં વિહિત્કુમતસય),
(૮) સદતનવત્સલ=તને હમેશા નમે છે, તારી આશા આગયે છે, તેનું વાતસ્ય
કરનાર એવો તું, તેને (સં સતતનવત્સલ), (૯) ત=તને, (સં ત્વામ), (૧૦) નમદિ
=નમે છે, પ્રણમે છે, આશામાં રહે છે, (સં નમતિ), (૧૧) દિ=તે, (સં સ),
(૧૨) નિચ=નિશ્ચ, શસ્ત્રવત, (સં નિત્યામ), (૧૩) સોદદ (?) સોહદ (?) સોહદ (?)
=(૧) સોહદ=શોભાવાળી (સં શોમદા) (૨) સોહદ=સુખ આપનારી (સં સૌહ્યદા),
(૧૪) નિમ્મલ=નિર્મલ, (સં નિર્મલા), (૧૫) ગતિ=ગતિ, (સં ગતિ) (૧૬) લેહદિ=નહે
છે; પામે છે; (સં લભતે)

(૨) અપશ્રવશ પ્રાકૃતનું ઉદાહરણ.

“સાસયસુહનિહાણુ નાહ ને દિઠો જોઈં તૈંડ ।

“પુન્નવિહ્ણુઝ જોણુ નિફલજમ્મુ તિહં નેરંપસુહ ॥”

આનો અન્ય પણ અમને સમજાયો છે, તેવો આપિયે છિયે (૧) સાસયસુહનિહાણુ=
શાસ્ત્રત મુખના નિધાન એના હે! નાહ ! (નાથ) (સં શાશ્વતસુહનિધાન) (૨) નાહ=
નાથ, (સં નાથ), (૩) જોઈં=જેણે (સં જેન) (૪) તૈંડ=તને (સં ત્વ) (૫) ન=નહિં
નથી (સં ન) (૬) દિઠો=તેણે (સં દટ્ટ), (૭) તિહ=તેણે (સં તે) (૮) પુન્ન
વિહ્ણુઝ=પુણ્ય વિહિન, પુણ્ય -હિત (સં પુણ્યવિહીન), (૯) નિફલજમ્મુ=નિષ્ફલ
જન્મવાળો, (સં નિષ્ફલજન્માનમ્) (૧૦) નરંપસુહ=નરપશુએવો, (સં નરંપશુ), (૧૧)
જાણુ=જાણો અથવા જાણુ છું (સં જાનિત્ત અથવા જાનાદિ અથવા જાનામિ)

આ બે ઉદાહરણ જોતાં કદાચ બાપા ગુજરાતીને વિશેષ મળતી છે, અને કદમાંથી ગુજરાતીનું અવતરણ થયું હોવા યોગ્ય છે, સીધું કે એકાદ પેઢી મુકીને, એ સમજી શકાય એમ છે. (૨) પ્રાકૃતનો સ્વાંગ હવાશે જૈનોને આપવા બીજી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે, કે પ્રાકૃતનું મહત્ત્વ જૈનોમાંજ હતું; જૈનેતર અન્ય પ્રાકૃતને હલકી ગણી હલકાં પાત્રોને સોંપતા; જેમ જૈન-બૌદ્ધ નાટકો સિવાયનાં બીજાં નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં દેખાય છે.

આ દલીલમાં પણ જખરી સમજ ફેર છે, તે જોધ્યે;—

(૧) પ્રાકૃત જો એકાંત જૈનોની માલિકીની હતી તો ત્યાં ચલાવનાર ૨૦ “મતુ” પતંજલિએ ૪૦ સં પૂર્વે ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું એમ કહેત નહિ; પાણિનિ અપર નામ પતંજલિએ વિં સં દોઢ સૈકા પૂર્વે નવનંદના રાજ્યમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણ લખ્યું છે; પાણિનિ જૈન ન હતા; અને જો પ્રાકૃતને એ હલકી બાપા સમજતા હતા, તો નિઃસંશય પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચતાં વિરમતા.

(૨) તેમજ જૈન ઇતિહાસ અને કથાસરિતમાગર અનુસાર પાણિનિના સમયમાં થયેલા વરચિ પંડિતે પ્રાકૃતપ્રકાશ લખ્યો છે, તે પણ તે ન લખત; કેમકે તે જૈન ન હોતા. કાલિદાસ પંડિતના જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ અનુસાર જો જોધ્યે તો આ વરચિ વિક્રમ નૃપના ધન્વતરી ક્ષણક આદિ પંડિતોમાંના એક હતા; એટલે એમ થવા જશે કે શ્રી સિદ્ધસેનસુરિના વખતમાં આ પ્રાકૃતપ્રકાશ લખાયું; અથવા હાલના વિદ્વાનો માને છે, તેમ જો વિં સં છઠ્ઠા સાતમા સૈકામાં વિક્રમ થવા હોય અને આ વરચિ તે વખતના હોય તો છઠ્ઠા-સાતમા સૈકામાં પ્રાકૃત જે ક્ષય પામતું સંભાવવામાં આવ્યું છે, અને જોને જૈનેતર અન્યે હલકું ગણ્યું સંભાવ્યું છે, તેનું વ્યાકરણ જૈનેતર વરચિએ રચી ઉલકું પોષ્યું દેખાશે.

(૩) તેમ જ જૈન-બૌદ્ધ નાટકોમાં હલકાં પાત્રોમાં પ્રાકૃત આ માટે મુકવામાં આવી છે, તેનો હેતુ જ સમજ્યા વિના જૈનેતરપર દોષ મુકાયો છે:—કેમકે,

(અ) જૈનેતર નાટકોથી બૌદ્ધ-જૈન નાટકોને આ વિલક્ષણ બેદમાંથી અલગ રાખવાની જરૂર નથી. જૈન-બૌદ્ધનાં નાટકોમાં પણ હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત મુકાયેલી છે:—

મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, પ્રબોધ અદોદય, } અન્યનાં કરેલાં પણ બૌદ્ધને લગતાં
માલતી માધવ—ઇત્યાદિ.... } નાટકો છે.

નલવિલાસ, રઘુવિલાપ, અનર્ધ્યરાઘવ, } જૈનોનાં કરેલાં નાટકો છે.
રત્નાવલી, કંઠાવજ્ર, નિર્ભયલીમ—ઇં }

વિક્રમોર્વશીય, શાકુંતલ, મહાવીર ચરિત } અન્યનાં રચેલાં બૌદ્ધ-જૈનેતર
ઉત્તર રામચરિત, વેણીસંહાર—ઇં ... } નાટકો છે.

* રા. રા. કુવના મત પ્રમાણે આ વાત અસમજસ છે.

આમાં હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત બાપા મુકાબ છે; એટલે જૈન-બૌદ્ધ અને ઇતર એવો બેદ પ્રાકૃત પરત્વે દાખવવાનું આદિ કારણ નથી.

(આ) સારે જૈન-બૌદ્ધેતર નાટકોમાં હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં પ્રાકૃત મુકવામાં આવી છે, તે પ્રાકૃતનું મહત્ત્વ એ નાટકકારોને ન હોતું એ કારણે નહિ; પણ નટ, વિટ, દાસી, ખાજ, સામાન્ય સ્ત્રી આદિની આ પ્રચલિત પ્રાકૃત બાપા છે એ દેખાડવા. નાટકકારો પોતાનાં નાટકમાં યથાયોગ્ય સહજ ભાવ લાવવા સુકતા નથી. બ્યાકરણ બોધથી અનભિજ્ઞ એક ગામડિયા ગમારના મુખમાં બ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કારી બાપા મુકવી; સહજ સ્વાભાવિક ગણાય ? નહિ જ ; અને તેથી નાટકકારો હલકાં પાત્રોનાં મુખમાં દેશની પ્રચલિત, સામાન્ય સમુદના વપરાયતી સામાજિક પ્રાકૃત બાપા મુકતા. તે તે નાટકોની રીકા લખનારાનું પણ આ આશયનું કથન છે ; અને તેથી એમ પુસ્તક થાય છે, કે સંસ્કૃત બાપા બ્યાકરણાદિ જાણનાર વિદ્વાનોની વિશેષ હતી ; અને પ્રાકૃત બાપા જનસમૂહની સામાન્ય હતી ; વિદ્વાનોને જાને બાપા શ્રાવ્ય હતી ; સામાન્ય જનસમૂહને પ્રાકૃત જ ગાણ હતી.

(ઇ) અને એમ હોતું જ જોઇએ. અમે અગાઉ જણાવી ગયા છીએ કે દરેક બાપા તેનાં ચાર સ્વરૂપની અનુસંધિ પૂર્વક રહે છે. (૧) તે બાપાનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ (૨) તેનું સંસ્કૃત સ્વરૂપ (૩) તેનું સમસંસ્કૃત સ્વરૂપ (૪) તેનું અપભ્રંશીય સ્વરૂપ. આપણે હાલ બ્યાકરણવિશિષ્ટ ઇંગ્રેજી ભણવા હોવાથી આપણે એ સંસ્કારી બાપામાં બોલિયે-લખિયે ; પણ ધારો કે આપણે વિલાયત જઈએ, તો ત્યાંના સામાન્ય જનસમૂહ પાસેથી એ બ્યાકરણવિશિષ્ટ બાપા સાંભ. જાણની આશા રાખશું ? નહિ. કેટલાંક ઇંગ્રેજ સ્ત્રી પુરુષો બાળકો ઇંગ્રેજનાં પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં એવી શુણ શુણ વાતો કરતાં હોય છે, કે આપણે ઇંગ્રેજી બ્યાકરણના ગમે તેવાં “ખાં” હોઇએ, પણ આપણને યોડો વખત એ પ્રાકૃત સ્વરૂપનો પરિચય-થતાં મુઠી તો મુંઝાઇ રહેતું પડેજ. આ ઉપરથી કહેવાનું કે નાટકોમાં પ્રાકૃત બાપા આણી છે, તે નટ, વિટ, આદિ સામાન્ય જનોની સહજ બાપા હોઇ તેઓનો વાણીઆપાર એ બાપામાં હોવો જોઇએ એવો અફૂંરિમ ભાવ આણવા માટે ; નહિ કે એ નાટકકારોને પોતાને પણ, ભલે લખવામાં બ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃત તેણે વાપરી હોય, પણ બોલવા આદિના વ્યવહારમાં તો બાપાનાં ઝોઝાં-વધતાં પ્રાકૃત સ્વરૂપને જ અવલંબનું પડેલ.

(૩) ત્રીજી પેટા દલીલ એવા આશયની લાવવામાં આવી છે કે રાં રાં કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવના કહેવા મુજબ શ્રી હેમચંદ્રાયાર્ય પ્રાકૃતના “ પાણિનિ ” છે ; અને તે વાતને લગભગ બંધા વિદ્વાનો કમ્બુલ કરે છે. રાં “ મનુ ” તરફથી એકાદ વિદ્વાનની સંભતિ ટાંકવામાં આવી હત તો સારું હતું. રાં કુવે કોઈ અભિપ્રાય વિશેષે એમ કહ્યું હશે ; કે જે અભિપ્રાય સમજ્યા વિના રાં “ મનુ ”

પોતે અગાઉ પતંજલિને ૪૦૬૦ પૂર્વે ૧૫૦ વરસે પ્રાકૃત વ્યાકરણના રચનાર જણાવ્યા જતાં પુનઃ પ્રાકૃતના પિતા તરિકે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ઝાળખાવે ! શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પણ પ્રાકૃતમાં, જૈનોની પ્રાકૃતમાં, વ્યાકરણ-નામમાળા લખાયાં છે. વિં સં૦ બીજા સદ્ધમાં થયેલા શ્રી પાદલિપ્તસરિની પ્રાકૃત (દેશી) નામમાળા, સાર પછી વિંસં૦ દશમી સદ્ધમાં થયેલા શ્રી ધનપાળ પંડિતની “ તરંગલોહા ” નામની દેશીનામમાળા આ બંને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે થયેલ છે. તેમ જ તે પહેલાંના જૈનેતર પાણિનિય તથા વરરચિનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો છે. જૈમ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પૂર્વે પાણિનિ, શાકટાયન, કાતંન, સિદ્ધાંતચંદ્રિકા, કંઠાભરણાદિ સંસ્કૃત વ્યાકરણો રચાયાં છે છતાં, શ્રી હેમચંદ્ર-સરિએ સિદ્ધહૈમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચ્યું, તેમ પાણિનિ, ધનપાળ આદિનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો છતાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચ્યું છે. સ્વાભિપ્રેત. સરળ— સુગમ—રસિક શૈલિએ ફરેક જુદા જુદા વિદ્વાનો, એકજ, આશયની જુદી જુદી કૃતિઓ જુદી જુદી રીતે, જુદાં જુદાં ક્ષેત્રે, જુદા જુદા સમયે કરે ? વાત આમ છે, હાં શ્રી હેમચંદ્રસરિને પ્રાકૃતના પાણિનિ ગણુવા આપ પ્રગટ કર્તાં કરાવવા અને એમ કરાવી જૈનોની પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીનો અવતાર સંભાવી ગુજ-રાતીના જન્મનું માન જૈનોને આપવાની યુક્તિ વિદ્વાનો તો કળા જશે. શ્રી હેમચંદ્રા-ચાર્યને અપબ્રજ પ્રાકૃતના પિતા તરિકે ઝાળખાવવામાં આવે તો તે ઠીક છે. ચર્ચા સંપત્ત પ્રશ્નની પૂર્વાપરવિરોધયુક્ત ત્રુટતી દલીલોનો વિવેક અન્ન સમાપ્ત થાય છે.

ગુજરાતી ભાષા શામાંથી અવતરી હશે !

ગુજરાતી ભાષા અપબ્રજ પ્રાકૃતમાંથી ઉતરી છે. અપબ્રજ પ્રાકૃતનો વિં સં૦ ચૌદમી સદ્ધીની સ્તુતિમાંનો દાખલો આપણે ઉપર ટાંચે છે. શ્રી હેમચંદ્રસરિની પહેલાં જ તરતમાં થયેલા શ્રી અભયદેવસરિનો “ આગમ અષ્ટોતરી ” અપબ્રજ પ્રાકૃતમાં છે; તે પ્રથમનું પણ અપબ્રજ પ્રાકૃત હોવું જોઈયે. શ્રી હેમચંદ્રસરિના વારાનું તથા સાર પછી એક સિકા પછી થયેલા શ્રી મેરુતુંગસરિનું તથા સાર પછી થયેલા શ્રી પલ્લનાભ આદિનું એમ અપબ્રજ પ્રાકૃતનાં ઉદાહરણો ૨૦ મુલે આપણને આ પરિપક્વની બીજા બેઠકના પ્રમુખ સ્થાનેથી સંજળાવ્યાં હતાં. આ અપબ્રજ પ્રાકૃત તે જૈનોને સ્વાંગ માલિકીની તેઓના સત્ર-પ્રકરણોની પ્રાકૃતમાંથી અપબ્રજ થયેલી પ્રાકૃત નહિ; જૈનોની એ પ્રાકૃત તો અવિચ્છિન્ન ધારાએ ચાલી આવી છે, એમ આપણે સવિસ્તર ઉપર જણાવ્યું છે. આ અપબ્રજ પ્રાકૃત તે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજિક વપરાશની પ્રાકૃતમાંથી અપ-બ્રજ પામેલ તે. ગુજરાતી ભાષાનું જમાંથી અવતરણ થયું, તે સામાજિક અપબ્રજ પ્રાકૃત. કોઈ કહેશે, કે પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યવહાર જૈનોમાંજ હતો; બ્રાહ્મણાદિ અન્યમાં તો શુદ્ધ સંસ્કૃતથી વ્યવહાર ચાલતો. આ માનીનતા એકપક્ષી છે. બસે બ્રાહ્મણાદિ લખવાનો વ્યવહાર સંસ્કૃતમાં કરતા હોય, બસે તેઓએ લખવામાં કદાચ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ ન કર્યો હોય, બસે જૈનોએ બોલવા-લખવામાં પ્રાકૃતથીજ વ્યવહાર કર્યો.

હોય, પણ એટલું તો નિઃસંસય માનવું પડશે કે સામાન્ય જનસમૂહની સામાજિક પ્રાકૃત બાબામાં તે બનેનો હાથ હતો; બનેનો વ્યવહાર ઓછો-વધારે પણ હતો. સામાન્ય જનસમૂહ જે વ્યાકરણવિશિષ્ટ સંસ્કૃતથી અગાત-અપરિચિત હશે, તેની સાથે વ્યાકરણાદિ સંસ્કૃતના જાણનાર આહુણે અવશ્ય પ્રાકૃતમાં વ્યવહાર કરવો પડ્યો હશે; અને આહુણે પ્રાકૃતપ્રતિ મુખ્ય મચ્છેડી સામાન્ય જનસમૂહ પાસે પણ સંસ્કૃતવાણી વ્યાપાર કરવાનો એકાંત આગ્રહ કર્યો હોય તો, ભદ્રંભદ્રંભાંના મુખ્યા-પુરી-આંટરોડ અભિરથાલયમૂલ્યપત્રિકા આપે ઈન્, -એમ કહેનાર પાત્રની સંસ્કૃત નહિ જાણનાર પારસી દીકરીમાસ્તરે જેવી ખજર લીધી, તેવી ખજર લેવાઈ જ હોય, કહેવાનો આશય એ કે, સામાજિક અપભ્રંષપ્રાકૃત બાબામાં જોનો આહુણે બધાનો હિસો હતો, અને એમાંથી ગુજરાતી અવતરવા પામી છે.

ગુજરાતી કેને અને ક્યારથી ગણવી ?

આ પ્રકરણનો આ છેલ્લો પ્રશ્ન છે. ગુજરાતી કેને અને ક્યારથી ગણવી? હાલ આપણે જોને ગુજરાતીરૂપે ઓળખિયે છિયે, તે ગુજરાતીને મળતી પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગુજરાતી જણાય અને જે મધ્યમવર્ગના વિદ્વાનને તરત સમજવામાં આવી શકે, એને ગણવી. અને તેવી ગુજરાતીના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જે ગ્રંથ મળી આવે, સારથી આ ગુજરાતીની શરૂઆત ગણવી; આવી ગુજરાતીમાં ગુજરાતીબાબાનાં નિયામક વ્યાકરણ સૂત્રોનાં જાતિ-વચન આદિની થોડી છુટ મુકવી પડશે; પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કવચિત્ કવચિત્ વચન-જાતિ હાલનાં વ્યાકરણને અનુસરતાં નહિ દેખાય, તથાપિ ગુજરાતી હોવાથી તેમાંનો બાવ તો બરાબર બધે બેસશે; આ ગુજરાતીને વિદ્વાને એક મત થાય તો એના મૂળ બાવ સ્પષ્ટિત ન થાય તેવી રીતે સંસ્કારી ગુજરાતીમાં અવતારવાની છુટ લેવી. શ્રી નરસિંહ મેહતાની પૂર્વ થયેલા જૈન આચાર્યોના ગુજરાતી બાબાનાં લેખો મળ્યા છે; એની કેટલાકની નોંધ અમે આ વિષયના પ્રથમ પ્રકરણમાં લીધી છે. એ પ્રથમ પ્રકરણ લખ્યા પછી અમને વિં સં ૧૪૦૫માં દિલ્હીમાં લખાવેલા “સમજેખર”ના “વસ્તુપાળના રાસ”ની માહિતી મળી છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ “ભરતબાહુબળીરાસ” “શ્રીમદ્દશ રાસ” ની નોંધ લેવી બુલી ગયા છિએ. આ સિવાય બીજું પણ સાહિત્ય જુદા જુદા ભંડારોમાં હોવું સંભવે છે. રા. રા. કેસવલાલ હર્ષદરાય મુવ તા. ૮-૯-૦૯ ના પત્રમાં અમને લખે છે, કે-“રાસોની યાદીની પ્રત માટે બહુ આભારી છું એ યાદીમાં નોંધાયેલા સાહિત્ય ઉપરાંત બહુ બીજું જૈન રાસાત્મક સાહિત્ય છે. એ પણ નોંધાય તો ઠીક ઇલાદિ.” આ ઉપરથી

* રા. રા. મુવ જણાવે છે કે હમણાં જ તેઓના જોનામાં એ રાસ આવ્યા છે; બને જોને છે; એક વિં સં ૧૨૨૫ કે ૧૨૪૫ નો અને બીજો વિં સં ૧૩૨૭ નો “સમજેખર” નામે છે. અપભ્રંષ પ્રાકૃત લાગે છે.

સમગ્ર છે, કે આ વિદ્વાન્ મુરખે ખીન્ન રાસો જોયા છે. રા. રા. * હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ પાસે પણ વિશેષ સમૃદ્ધ સાંભળ્યો છે. વળી રા. રા. જળવંતરાય કલ્યાણુરાય ઠાકોર પણ આ રાસોની યાદી જોઇ ખીન્ન પણ રાસો ડેકન † કોલેજ લાયબ્રેરીમાં જોયા હોવાનું અમને જણાવે છે. આમ જોતાં અનુમાન થાય છે, કે પંદરમા સૈકા પહેલાંનું પણ ગુજરાતી નૈન સાહિત્ય શોધખોળથી મળી આવે. એ ગમે તેમ થાય, પણ ગુજરાતી કયું અને કયારથી ગણવું એ અંગે અમને જે લાગે છે તે જણાવું છે. રા. ધ્રુવે શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યની અષ્ટાધ્યાયીના ફકરા, શ્રી મેરુતુંગસરિના સોરઠાનાં જેવાં પદો, વિવેકવિલાસના ફકરા, પદ્મનાભના કહાનડદે પ્રબંધના નમુના ટાંક્યા છે; એને ગુજરાતી કે અપભ્રંષ ભાષાનું નામ આપવું એ વાત વિચારવા જેવી છે; અમને તો એ ફકરા ખેસે છે, પણ તે ગુજરાતીના બોધને લઇને એમ તો નહિન. આપણે દાં બુદ્ધલેખનાં પુસ્તક ઉપરથી એકાદ બે ઉદાહરણ ટાંકીએ—

“અઘ્ય મૂઢ સહસ્તા વીસલરાયસત વાર હમ્મીરા ।

“દગવીસ સુરચાળ તર્દ દિના જગડુ દુઘ્નિક્સે ॥”

“દાનસાલ જગડુ તળી કેતી હૂર્દ સંસારિ ।

“નવકરવાલી મણિઅ જે તોર્દિ અગલ વિઆરિ ॥”

જગડુશા પર કોઇએ લખેલાં આ બંને અપભ્રંષ પ્રાકૃતનાં પદ છે; પહેલું જરા અપધ્ધ લાગે છે; ખીલું સરળ છે. જગડુશા યૌદ્ધા સૈકા (વિં સં) માં યદ્ધ ગયા; એટલે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ગણીએ તો પંદરમા સૈકાનું કવિત છે. એને આપણાથી ગુજરાતી તો કહી શકાય એમ નથી. પંદરમા સૈકામાં અપભ્રંષ પ્રાકૃત લખાયું હોય તેથી તે સૈકામાં ગુજરાતી ન લખાયું હોય એમ પણ આપણાથી કહી શકાય એમ નથી; કેમ કે આજે પણ ગુજરાતી પ્રચલિત છતાં રસિકો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત આદિ કૃતિઓ કરે છે. એટલે યૌદ્ધા સૈકામાં પણ ગુજરાતી લખાયું હોય એની શોધ ખોળ કરવા જેવી છે. વિં સં ૧૪૧૨માં લખાયેલો નૈન “ગૌતમ સ્વામીનો રાસ”-આમાં બે ભાષા છે, એક વધથુ (વસ્તુ supplementary substances) અર્થાત્ અવતરણરૂપે આગળ થું વિસ્તાર આવે છે, તેની સાર સમુચ્ચયરૂપ પ્રાકૃત બદ્ધ ગાથા અને ખીન્ને છંદવિલાગ. આ પ્રગટ ગુજરાતીમાં છે; નૈન પરિભાષાના અનુપલ્લાને લઇ કદાચ કંઈ ન મમગ્ર્ય તો તે જુદી વાત છે; તે પરિચય વિશેષે સમજી શકાય; બાકી ભાષા સરળ-રસિક ગુજરાતી છે; અલંકારિક છે.

* રા. રા. ઠાંટાવાળાના પત્રથી જણાય છે, કે તેઓના જોવામાં “મુરુપાળનો રાસ” આવ્યો છે; અને “રાણી રૂપસુંદરી” નો રાસ લખાયો છે, એવું તેમનું ધારવું છે.

† ડેકનકોલેજની લાયબ્રેરીમાં અમે યાદીમાં આપેલા રાસો સિવાય ખીન્ન પણ છે.

- “ જેમ સહકારે કોયલ ટહુ કે,
 “ જેમ કુસમવને પરિમલ વહે કે;
 “ જેમ ચંદન સુગંધ નિધિ
 “ જેમ ગંગાજલ લહેરે લહે કે,
 “ જેમ અંધર તારાગણ વિકસે,”

ઇત્યાદિ ભાગ જોતાં પ્રતીત થાય છે, કે ભાષા મીઠાશવાળી અલંકારીક છે. આ રાસના કર્તાનો ખીન્ને “ હંસ-વચ્ચ ” રાસ પણ મીઠાશવાળી અલંકારિક ભાષામાં છે. તેમાં પણ વચ્ચુ અને હંદ એવા બે વિભાગ છે. આ રાસ અમે આ પરિપદના પ્રદર્શનમાં મુક્યો છે. પ્રાચીનતમ ગુજરાતી જૈન સાહિત્ય મુદ્રિત થઇ હવે પ્રસિદ્ધિમાં આવશે, અને મતભેદરૂપ દૃષ્ટિ દૂર થશે. તથાસ્તુ! ઇતિ ચમ્.

મનઃસુખ વિં કીરત્યંદ મેહતા.

ભાષાશૈલી.

(અતિસુખરાંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી એમ, એ, એલએલ, બી.).

સાહિત્ય તે એક કળા છે, ને વધારામાં રસિકકળા છે. કવિતા, વાર્તા, સંવાદ, નિબંધ વગેરે સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે, તે દરેકને શોભાવનાર દરેકમાં રસિકતાનો ગુણ આણનાર કેટલાંક અગત્યનાં સાધનો આવશ્યક છે : ભાષા સરળ અને સુંદર જોઈએ, શૈલી ઉત્તમ અને અસરકારક જોઈએ, વિચારો નવા કે નવીન સ્વરૂપમાં મૂકાયલા અને પરસ્પર સમ્બંધ જોઈએ. વિચાર ને શૈલીનો સમ્બંધ, વસ્તુ ને આકારના સમ્બંધ જેવો છે. એક સુંદર લેખને એક સુંદર ચિત્ર સાથે સરખાવી શકાય. જેમ ચિતારો કોઈ અમુક વસ્તુ કે કોઈ અમુક મનુષ્યનું ધ્યાન રાખી તેનું ખોખું પ્રથમ તૈયાર કરે છે, અને પછી સપૂર્ણ આકાર આણવા ખાતર જો તે ચિત્ર માણસનું હોય તો તેના મોના બરાબર સ્વરૂપનું ઓળખાણ આપવાને ખાસ રંગ, કરચોળી વગેરેનો પ્રકાશ આપી શોભીતાં વસ્ત્ર પહેરાવે છે, અને જો તે ચિત્ર કોઈ બીજી, સજીવ વા નિર્જીવ વસ્તુનું હોય, તો તેમાં પણ રંગ વગેરેની ખૂબી બરાબર આણે છે, તેમ જ લેખક, વિચારોને શૈલીનાં વસ્ત્ર પહેરાવી વાચકવર્ગ સમક્ષ શોભીતા કરી આબેહૂય ખડા કરે છે. જે મનુષ્યનું કે જે વસ્તુનું ચિત્ર ચિતારો આપે તેની સુંદરતા ઘણીએ હોય પણ જ્યાંસુધી પોતાની ખીછીથી ચિત્રને તે દેખાવકુ ન કરે ત્યાંસુધી તેનો શ્રમ બ્યર્થ છે ; તેમ જ વિચાર ઘણાંએ સુંદર હોય, પણ જે કળાના ને જાહેર કરવામાં આવે તે બરાબર ન હોય તો તે ખોટું કરવામાં આવેલું કામ નિર્મૂલ્ય થાય છે.

હવે શૈલી તે શું ને શૈલીની આવશ્યકતા કેટલી છે તે જોવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. શૈલી તે ભાષા નથી, છતાં ભાષા સાથે એને ગાઢ સમ્બંધ છે શૈલી તે વાણીના અલકાર નથી, છતાં અલકાર સાથે એને નીસબત નથી એમ નથી. અમુક લેખમાં જે અમુક ભાષા., જે અમુક અલકારો., જે અમુક વાક્યરચનાઓ. ને. વિચારોવ્યવસ્થા., અને. જે અમુક માનસિક વલણો જોવામાં આવે તે સર્વથી ઉજુ થતું લેખનું એક વિશિષ્ટ ગુણ—તેને આપણે શૈલી કહીએ છીએ. અંગ્રેજીમાં એને Style કહે છે અને ‘મનમાં નેતું બહાર,’ એ નિયમાનુસાર Style is the physiognomy of the mind, and a safer index to character than the face.” (cf. Schopenhauer on ‘Style’). મતલબ કે રૂબી, તે મનનું બહિઃસ્વરૂપ છે, અને મુખાકૃતિના કરતાં પણ વધારે મારી રીતે લક્ષ્યનું સૂચક છે. કવિતા લે કે વાર્તા લે, નિબંધ રચો કે ભાષાન્તર કરો, નાટક લખો કે સંવાદ લખો, સાહિત્યનું ગમે તે અંગ આપણું ધ્યાન ખેંચે તેમાં ભાષા, અલકાર, વાક્યરચના ને વિચારવ્યવસ્થામાં સૌંદર્યની આવશ્યકતા નથી એમ કયો સાહિત્ય પ્રેમી પુરુષ કહી શકશે ? કોણ કહેશે કે શૈલી વિષે સાવધાન રહેવું

જરૂર નથી? ખરૂં જોતા ત્રીજી વિશે યોગ્ય ધ્યાન આપવાની ત્રિવિધ આવશ્યકતા છે, પ્રથમ, સાહિત્યદૃષ્ટિ, દ્વિતીય, સમાજદૃષ્ટિ, ને તૃતીય, કાષ્ઠ ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ. આ દરેકને વિશે જરા વિસ્તારથી બોલીએ

સાહિત્ય જ એટલે શું? ત્રીજીપર લક્ષ આપ્યા વગર ગ્યાયલા જાતજાતના લેખ સાહિત્યના નામને જ લાગે નથી. આપણે સાધારણ વાતચીત કરીએ છીએ તેમા ને સાહિત્યમા લખાયતી વાતચીતો—જે સવાદના નામથી ઓળખાય છે—તેમા ફેર શો? બન્નેમા જિદગીના રોજના વિષયોથી માડી ફીલસુફીના મહાનુ પ્રશ્નો આપણે ચર્ચા કરીએ, પરંતુ એકમા જ્યારે આપણે જે જે શબ્દો બોલીએ, તે તે શબ્દોની વાક્યગતનામા, અને તે તે વાક્યરચનાઓમા અન્તરની ભિન્નિયો દર્શાવવામા જરા બેદરકાર રહીએ છીએ, સારે ખીજમા તે તે સર્વે વીગતોમા વધારે ધ્યાન આપી આપણે બને તેટલી સુદૃઢ શૈલીમા જ મવાદ રચીએ છીએ આ દ્વિતીય, તે સાહિત્ય છે, અને પ્રથમ તો માત્ર વ્યાવહારિક જીવન છે. વગી સાહિત્યનું ખીજુ મેઘ અમ તપાસો—નિબંધ નિબંધ એટલે શું? ગુજરાતી સાહિત્યમા હજી સુધી ઉત્તમ નિબંધ લખાયા નથી, એ સર્વ વિદિત છે પણ અત્રેજ કેવળથી લેનાર દરેક મનુષ્ય જણે છે કે નિબંધનું સાહિત્ય અત્રે જમા ઉત્તમ રીતે ખેળાય છે વિચાર અને ગભીર વિચાર તો આપણે ધણાએ અગત્ય ના નિષ્કોષ કરીએ છીએ પણ તે વિચાર આપણને જેમ આવે તેમ કાગળપર દર્શાવીએ તો તેથી કાષ્ઠ નિબંધ નહિ તૈયાર થાય નિબંધને નાટે વિચારોમા 'Unity of design' અને 'Restraint in the essayist's use of irrelevancy and egotism' જોઈએ અર્થાત્ લેખની ઘટનામા એક જ જોઈએ—લેખમા પહેલેથી છેલ્લે સુધી એક ઉદ્દેશ જોઈએ, અને નિબંધમરે અસંબંધ અને અલભાન સમેત વાતોપર કાણુ ગમવો જોઈએ સાહિત્યનું ખીજુ કોઈ પણ વ્યગ લખશું તોએ માલુમ પડશે કે શૈલી વગર તે નમાતું છે નાટકોમા ને નવલકથાઓમા યોગ્ય શૈલી જોઈએ જ, અને કવિતામા ન જોઈએ એમ કહેનાર બહુ ઓછા મનુષ્ય નીકળશે કવિતાને 'આત્માનો આવિર્ભાવ' કહો કે 'ભાવનાઓનો સતત પ્રવાહ' કહો, પણ તેમ કહેવામા ભાવનાનું બળ કવિતામા વધારે જોઈએ એટલું જ આગ્રહથી સૂચવવામા આવે છે કવિતાનું લક્ષણ આપવા મેસીયુ સારે તો વાણી ને વિચાર બન્ને પર લક્ષ આપી છંદોબદ્ધ રચના કરી હશે તેને જ આપણે બહુધા કવિતા કહીશું આત્માનો આવિર્ભાવ અથવા ભાવનાનો સતત પ્રવાહ બિન્ન બિન્ન રીતે યથ શકે ઉદાહરણ તરીકે, ભારે દુખ આવી પડવાથી આપણે વારંવાર નિશ્વાસ કાઢીએ ને જીવનના અનુભવો દુખમય જ જોઈએ તો તેમા આત્માનો આવિર્ભાવ, ને મનોભાવના એક જ જાગતી હોવાથી તેનો સતત પ્રવાહ યશે, તેથી શું જે જે ઉદ્દગારો આપણે કાઢીશું તેને કવિતાનું નામ અપાશે? નહિ જ સુચાયતી ચર્ચાઓના દારૂ જોનવનો અન ખીનકુલ ઉદ્દેશ નથી, પણ માત્ર એટલું જ મચોર રીતે કહેવા ઇચ્છા છે કે જે મેઘ કટે છે તેમ કપના મેઘ કહે છે તેમ ભાવના ને કોઈ કહે છે તેમ કપના ને ભાવના બને કવિતાના ખીજ છે, તો ત્રીજી ને શબ્દગત્યના તે ખીજને પોણા આપી પ્રમશમા લાનનાર ભૂમિ છે ખીજ

કાગળનાં પડીકામાં રહે કે ખાલી કુંડામાં રહે તો છોડ થવા જ નથી પામતો, અને જમીન હોય પણ ખીજને અતુકૂલ ન હોય તો છોડ સુંદર, ને સંપૂર્ણ વિકાસ પામેલો નથી થતો. શૈલીની અગત્ય એટલી બધી છે કે દૈનિકપત્રોના લેખોને ઘણે ભાગે તેજ હેતુથી આપણે સાહિત્યના ક્ષેત્રમાંથી બહાર કાઢીશું ‘સાંજવર્તમાન.’ ‘સમીસાંજ’ કે ‘મુંબઈ મહાચાર’ જુઓ, તેમજ ‘એડવોકેટ’, ‘ગેઝેટ’ કે ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ પણ વાંચો, ને શું તેમાંના લેખોને સાહિત્યમાં સ્થાન આપવાનું તમને મને થશે ? સાહિત્ય એક કળા છે ; તે અર્થ માન્ય રાખીએ તો તે એ લેખો સાહિત્યમાં નહિ જ ગણાય. પછી વિચારો દર્શાવનાર એક સાધન, એવો અતિ વિસ્તીર્ણ અર્થ લખીએ તો બધાં જ લખાણ સાહિત્યમાં ગણી શકાય. પણ એમ તો વિજ્ઞાન ને ગણિતનું પણ સાહિત્ય છે એમ કહેવું પડશે ; છતાં શુદ્ધ સાહિત્યમા—સાહિત્ય એક કળા છે તે અર્થમાં એ બધું સાહિત્યમાં નથી જ આવતું. ભાષા, વિચારવ્યવસ્થા વગેરે જે ગુણો શૈલીમાં જોઈએ તે સાધારણ રીતે દૈનિકપત્રોમાં જોવામાં આવતા નથી અને વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે ન જ આવે, કારણ કે જાતજાતના વિષયોપર જાતજાતની દૃષ્ટિથી ઘણી ઉતાવળે એમાંના લેખો લખાય છે—તો પછી સાહિત્યના પવિત્ર મંદિરમાં એમાંના લેખોને સ્થાન નજ અપાય. આમા બલે અપવાદ હોય ; કેટલાક ઉત્તમ લેખો સાહિત્યમાં દીપી નીકળે એવા હોઈ શકે, છતાં તેથી કાંઈ નિયમને આંચ આવતી નથી.

પરંતુ કોઈ મનુષ્ય એવો જ નીકળે કે તે કહેશે કે શૈલીપર સાહિત્યદૃષ્ટિથી મને કાંઈ લક્ષ આપવાની જરૂર લાગતી નથી, તો તેને શું કરવું ? હા, તેને માટે આપણી પાસે કાંઈ કાયદો નથી એ કબૂલ કરીશું. પણ રાજ્યના કાયદા કરતા પણ સમાજના વધારે અગત્યના છે અને ખીજું કાંઈ નહિ તો સમાજદૃષ્ટિથી તો શૈલીપર આપણે ધ્યાન આપવું જ જોઈએ. જ્યાંસુધી માણસ સમાજમા રહે છે ત્યાંસુધી નગ્ના-વસ્થામાં ન ધરતાં ઘટતાં વસ્ત્રો પહેરીને જ એને બહાર નીકળવું પડે છે. તેમ ન કરે તેને કોઈ ગાંડો માણસ ધારશે. તેમજ છેલ્લ બટુકની પેઠે ફાંકડાઈ કરનાર પણ સમાજમાં ધિક્કારપાત્ર થાય છે જેમ પૂરતાં વસ્ત્ર ન પહેરવાં તે સમાજનો અનાદાર કર્યા સમાન છે તેમજ લેખમાં યોગ્ય શૈલી ન વાપરવી તે પણ એક રીતે વાચકને તુચ્છ-પ્રતી. પ્રતી. તેજો, અભાદર, છર્પા, અગ્રાહર છે. એટલું ખરિયાણું, એ, અપ્રેષ્ટિ કે વ્યત્ક્રમ, તેવી શૈલીવાળી ચોપડી આપી નાંખી દે છે. જાતજાતની પ્રતિસાધના આજના સમયમાં નિર્માલ્ય ને નહારી શૈલીવાળા લેખો વાંચવાને ભાગ્યે જ કોઈ ઉદમી પુરુષને વખત હોય છે કોઈ પણ માણસનો લેખ મારો છે કે નહારો તેની પહેલી દસોડી ઉપર ચોડીઆ નજર કરી તેની શૈલી જોવાથી થાય છે તેના રાષ્ટ્ર વિચાર છે તે જોતા પહેલાં તેણે કેવી રીતે વિચાર કર્યા છે તે જ જોવું બસ છે, અને આનો નિર્ણય માત્ર શૈલીપરથી કરી શકશે. Schopenhauer કહે છે. —“ A man's style shows the formal nature of all his thoughts—the formal nature which can never change, be the subjects or the character of his thoughts what it may : it is as it were the dough out of which all the con-

rents of his mind are kneaded. When Eulenspiegel was asked how long it would take to walk to the next village, he gave the seemingly incongruous answer : *Walk*. He wanted to find out by the man's pace the distance he would cover in a given time. In the same way, when I have read a few pages of an author, I know fairly well how far he can bring me." ("The art of literature" : "style")

“ભાણસની શૈલી, તે એના વિચારોનું બહિઃસ્વરૂપ દર્શાવે છે એ બહિઃસ્વરૂપ એના વિષય કે વિચારો ગમે તે પ્રકારના હોય તોપણ કદી બદલી શકતું નથી ; તે જાણે એક જાતની કલ્પેક છે અને તેમાંથી જે બધું ભરેલું હોય તેના લુવા કરી બહાર કાઢવામાં આવે છે, (અર્થાત્ શૈલી યોગ્ય પ્રમાણમાં વિચારોને પ્રકાશમાં આણે છે). જ્યારે સુક્ષ્મસ્પાદજેલને પૂછવામાં આવ્યું કે જેડેનાં ગામમાં જતાં કેટલો વખત લાગશે ત્યારે એણે દેખીતી રીતે ઉત્તર અવગચ્છ એવો આપ્યો કે : ‘આલો’ અમુક વખતમાં કેટલું અંતર ચાલી શકાશે તે, એને પગલાંપરથી શોધી કાઢવું હતું. તેવી જ રીતે એક લેખકનાં કેટલાંક પાનાં જે વાંચ્યાં હોયછે ત્યારે એ મને ક્યાંમુધી લઈ જશે તે હું સાધારણ રીતે જાણી શકું છું, (અર્થાત્ એના પુસ્તકથી મને લાભ થશે કે નહિ તે હું નક્કી કરી શકું છું”). વળી દરબી કે સાદી, ગુંચવણુ ભરેલી કે સ્પષ્ટ શૈલીપરથી વાચકો બીજાને એક નિર્ણય પણ કરેછે ; ને તે, સ્વાભાવિક રીતે વિષય સાધારણ હોય ને તેની ચર્ચા અતીવ ગંભીર શૈલીમાં કરવા જઈએ તો ભાષાં કરતાં પાલકી મોટી એવું થાય, એટલું જ નહિ પણ હાથે કરીને તેમ કર્યું હોય તો આપણે ડાળધાણુ ઠરીએ અને અજાણતાં તેમ થયું હોય તોપણ દૂષિત તો ઠરીએ ; અને એ સ્થિતિમાં વાચકને આપણા લેખ વાંચવા નહિ મળે, કદાચ વાંચશે તોપણ આપણા વિચારોની તેનાપર સારી અસર તો નહિ જ થાય. ગુંચવણુ ભરેલી રીતે મૂકાયલા વિચારો ઉત્પન્ન થયલા પણ ગુંચવણુમાં જ હોય છે એવું વાચક ધારે તો તે પણ ખોટું ન કહી શકાય. સ્પષ્ટ વિચારને બહુખંડે સ્પષ્ટ ભાષા જડી જ આવે છે. જે ભાણસ ગુંચવણુ ક્યાં વગર વિચારો કરી શકે તો તેવી જ રીતે તે કાગળપર પણ દર્શાવી શકે, અધરાં, કિશ્કે ને સંદિગ્ધાર્થ વાક્યો લખનારના મગજમાં ‘શું કહેવું છે’ તેવું જ જાન નથી એમ માની શકાય. છોકરોએ જ્યારે કોઈ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ન આવડે ત્યારે મુખ્ય માર્ગ છોડી દઈ તેની આસપાસ, આડ અવળા ભટકે છે, અને લાંબા ઉત્તર લખી આવ્યા એમ માની તેઓ સ્વતઃસંતુષ્ટ રહેછે. પરિણામ આવે છોકરો ગરીબ હોય તો કપાળે હાથ દઈ તે નથીજેના વાંક કાઢેછે, ને ઉદ્ધત હોય તો પરીક્ષકને દોષ કાઢેછે Know thyself એ Socratic સત્તાનુસાર આત્મનિરીક્ષણ તો ખીચાણને સૂઝતું જ નથી. આવી જ રીતે ગુંચવણુઆ લેખકો જાત જાતની વિચિત્ર શૈલીમાં લખી, વળી અંગ્રેજી જ્ઞાન હોય તો—Subjecture Style—આત્મલક્ષ્મી શૈલી તો નામ આપી જાતે હરખાય છે. આ વિષે વધારે, ખાસ આ

બાબતપર બોલતા આગળ કહેવામાં આવશે પણ અહીં એટલું કહેવું ઉચિત છે કે સાહિત્ય થયું એટલે તે સમાજને માટે સમજી જ લેવાનું, ત્યાં પછી Subjective ને Objective, આત્મવક્ષી ને પરલક્ષીના તફાવતથી એમ માનવું કે એ સમાજને માટે નથી તો તે એક મોટો અક્ષતત્વ હોય છે “ The style is the man ” શૈલી તે જ પુરુષ છે, એવું જે વાચનામાં આવે છે તેનો અર્થ એજ છે કે માણસની શૈલીપરથી તેના લેખમાના વિચારો અને તેના પોતાના સ્વભાવ વિષે નિર્ણય કરી શકાય છે શૈલી વિષે બેદરકાર માણસ વિચારમાં પણ બેદરકાર હોય છે, દબાવ્યા બરેલી ને માત્ર શબ્દાડખરવાળી શૈલીનાળા માણસ વર્તનમાં પણ દબી હોય છે, જોરસાદાર રીતે વિચાર દર્શાવનાર ધણુખર જાતે પણ પોતાના વિચારને વિષે આગ્રહી હોય છે ગમે તેવો શુભ જોવો માણસ હોય છે પણ તે ગુસ્સે થાય છે ત્યારે જાણે સુરેન્દ્રનાથ બેનજી જેવા મોટા મોટા વક્તાઓ પણ એના આગળ તુચ્છ છે ગુસ્સાની વખતે શબ્દોની જાણે ધાણી ફૂટે છે તેનું કારણ ગુસ્સાની વાત વિષે એની એકાગ્રતા છે ધૈરાવ્યો શોક કરે છે ને ફૂટે છે ત્યારે પણ શબ્દો એમને ઉપરા ઉપરી મળી આવે છે તેનું કારણ એજ છે તેમજ કવિઓના સુદરમાં સુંદર કાવ્યો કે વક્તાઓના સુદરમાં સુંદર ભાષણો પણ તેઓ ન્યારે અભિનિવેશ ને આગ્રહમાં હોય છે ત્યારે જ થાય છે હૃદયની ઊર્મિઓ બધા ઉભરાઈ જતી હોય ત્યાં ક્યાં કવિને શબ્દો શોધવા જવું પડે છે ? ક્યાં વક્તાને પણ શબ્દ કાપવું ધ્યાન ધરવું પડે છે ? અભ્યાસથી અને શબ્દો શોધવામાં લીધેલી મહેનતથી મૂળના કસતા પણ ચઢીઆતી કવિતા કે ચઢીઆતું ભાષણ તૈયાર કરાય, અને તેમ થાય છે જ તે નિર્વિવાદ છે પણ મૂળનો આધાર આગ્રહપર રહે છે વાચનાર આ બહુ સારી રીતે સમજે છે અને તેથી જ શૈલીની અગત્ય છે

હતા કાંઈ માણસ દુરાગ્રહી નીવડી કહે કે શૈલીની અગત્ય છે જ નહિ અથવા તો નહિ જેની છે, તો તેને માટે એક છેત્રો ઉપાય છે, ને તે એ છે કે કાંઈ ઉચ્ચ તર વિચારોથી પણ શૈલીપર લક્ષ આપવાની જરૂર છે સાચેત રહી માણસે યોગ્ય શૈલી વાપરવી એ તેણે પોતાને માન આપ્યા બરાબર છે જે માણસ લખવામાં બરાબર લક્ષ ન આપે તે પોતાના વિચારોની અગત્ય બરાબર મમજતો નથી એમ શુભ રીતે કહી શકે છે આમ વિચારતા શૈલીપર લક્ષ આપનારો માણસનો એક ‘કર્મ ચર્મ’ પડે છે એમ કહેવાય છે કે પ્લેટોએ પોતાના ‘રિપબ્લિક’ નો (“ પ્રજાસત્તાક ગત્ય નો) ઉપોદ્ધાત જુદી જુદી રીતે સાતવાર લખી ને પછી બહાર પાડ્યો હતો ખગમ રીતે લખવાની ટેવ પડવાથી વર્તનપર કેવી માઠી અસર થાય છે તેનું વિવેચન બોમિ જોરિટ્સુ ચંદાવારકરે Convocation Addressમાં બહુ મરસ રીતે કર્યું હતું પ્રખ્યાતી રચેલી શૈલીનું પણ તેમ જ છે જિંદગીની દરેક નાની વીગનમાં, મનુષ્યે પોતાની કાંઈ જરૂર છે એમ મમજતું જોઈએ, અને તેમ થયે જીવનની દરેક પ્રગતિમાં ગાંધીય વધી, લીધેના શ્રમ મક્ષણ થનાનો સળંગ સમય ગહેરો.

હવે શૈલીની કેટલીક જાતો વિષે બોલવાનું ગ્રામ થાય છે સાદી, સંક્ષિપ્ત, મધુર, ને સ્પષ્ટાર્થ શૈલી બધાને પસંદ પડે છે આ દરેક ગુણ ધણુંખર સાથે માથે

જ હોયછે જેની અદઃ નકામા શબ્દો, નમમા વિગેષણો, નકામા અન્યથોથી વાક્યો લાખા ન કરતા જેવી રીતે વિચાર આવે તેની જ રીતે કવચ કામ કરે ને વાચના મનમા તેની અસર કરાવે તે માટે સૈથી વિશેષણ કે અન્યથોના જોડા નકામા મૂખી અતિશયોક્તિ વાપરી અથવા ટાહેલાપણુ કરી ફેટવાક લેખકો એમ જાણેછે કે વાચનારના મનપર અસર વધારે થશે પણ સમય તો તેથી ઉલટુ જ થવાનો છે વે ખક કહેવા શુ માગે છે તે વિચારતા વાચકને નકામા શબ્દો મગજમાથી પ્રથમ દૂર કરવા પડે તો ત્યા મબલ એજ છે કે તે ગુચવઈ જઈ મુખ્ય ગાળત ન પડતા આડા અવગો ઉતરી જશે " To find where the point lies is the problem of style and the business of the critical faculty , for a word too much always defeats its purpose This is what Voltaire means when he says that the adjective is the enemy of the substantive ' સમ્યક્નો નકામો પોષાક પહેરાવતા, જેમ અવકાશના ભાગથી ગર્ભિણી સ્ત્રીની દશા થાય છે તેમ સૈલી જડ થઈ જઈ વિચાર દબાઈ જાયછે વાંટગ કહેછે કે વિશેષણ, તે નામનો શત્રુ છે તેનો અર્થ પણ એજ છે કે નમમા વિશેષણથી નામ દબાઈ જાયછે, અને નામપર તો વિચાર પ્રગટ થવાનો આધાર છે, એવે તેમ થવાથી હાનિ થાયછે આ સાદી સૈલીનો અર્થ—નિર્માત્ર કે જોસ્મા વગરની સૈલી, એવો કરવાનો નથી કગાની ભવંથા ત્યાજ્ય છે, તે વિરે મતભેદ થાય તેમ નથી છેક ઍંગિઝ્ટ્રાઈના વખતથી માન્ય થયેલો ને ઍરિઝ્ટ્રાઈને પ્રતિપાદન કરેલો golden mean—ઉત્તમ મધ્યમપંક્તિનો નિયમ ગ્રાણ કરી વચને ગસ્તે જરુ એજ શ્રેષ્ઠ પરંતુ ત્યા જ્ઞાન સંપાદન થયું કે "A little learning is a dangerous thing" &c. અને "યદા કિંચિત્તોડહ દ્વિપદ્મમદાન્થ સમભવમ્" આદિ દુક્કા પ્રમાણે માણસ ભભકદાર સૈલીની તરફેણમા વધારે થવાનો અને એ એમ મમજગે કે જ્ઞાન પ્રદર્શન કરવાનો અધરૂ સૈલી એ સહેલો ગતો છે તેથી તે અહણુ કચી એ એ ઉદ્ધ હ-ણુ અસ્થાને નહિ મણાય

- ૧ " સાધક અવસ્થામા જ એમની વૃત્તિ સ્વાપન્ના મિથ્યાભેદના વિનિવર્તનમા પ્રવણતાથી તથા દૈત્યકુમારોને મૃદુ હિતકર ઉપદેશ આપવાના પ્રસંગથી મિદ્ધ થવી તેમની પરાયર્થમાધકતાથી વ્યાપકતાને પામી હતી ' અદુપદેશ એણી' ઉપદેશ ૬૬૦, પાનું ૧૦૧ (Baroda Society of Salvationists)
- ૨ 'સિદ્ધાન્ત જેવી ગાનાની કુખે વિજ્યાદશમીને દિને જન્મેલો વામનકુમાર, સ્વાયંભુવને પુરુષાર્થમાધક પ્રસંગથી જનીને પોતાના સ્વાર્પણમા માફર જનનરૂપ મદ્યવતમા,— ' તપોમય જીવનની પ્રવલપરતા " રૂપ નિજવિષા ધર્મની પન્માર્થમગનાના દર્શન—પ્રશાન્તિ પ્રભોદ અને પ્રકાશને તણુ પગને જ કરાવના કરાવતા, સાધુ પિનાના એદમય વૈનગ્યને જાતે—એ વામન કુમા વધીને ત્રિશટસ્વરૂપ પામ્યો તે એવી રીતે કે ચારતરની ચાર વનની

લાનો મુરલીધર પ્રભુદત્ત સંસારમાં મુરખની મુરલી લલકારતાં રસસાગરને તીરે આવ્યો અને વાલુકેશ્વરમાં સાધુબધ્ધ પામ્યો ” (‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ પુ. ૧૧ અં. ર. ષ્. ૩૭.)

ગ્વાન બતાવવા સિવાય આ વાક્યો લખવામાં શા હેતુ હશે તે કળા શકાતુ નથી નિર્માણ શૈલી કરતાં કિલ્લ અને કઠિન શૈલીનો દોષ લેખકવર્ગમાં બેઠેલો ને વધારે દાખલ થવાનો સંભવ તેટલા જ માટે છે. કમનસીબે ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાલમાં એ દોષ પ્રચલિત છે, એટલે આપણું કર્તવ્ય બીજો દોષ ન જોતાં પ્રથમ દોષ જોવામાં ને તેને દૂર કરવામાં જ છે. જો કોઈ એમ કહે કે સાદાઈ તે તો દીનતા છે, જેને જો-રસાદાર લખતાં ન આવડતું હોય તે સાદુ લખે તો તે એક મોટું અભિનંદન વચન મળ્યું સમજવું. જો કોઈ પણ જાતની ખુમારી લેખક તરીકે માણસે રાખવી આવશ્યક છે તો તે પોતે સાદુ લખે છે એમ કહેવડાવવાની છે બલું કરી કૌશલેરિજને એવી ટેવ હતી કે પોતે જે લેખ લખે તે પોતાની નોકરડીને સંભળાવી, તે સમજે તો જ પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર કરતો ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ના પ્રથમ બે ભાગના વાચકોની સંખ્યા કટલી મોટી છે! તેમાં રસ જાણ્યો છે તે શું સાદાઈ વગર થાત? એવા ભાગમાં પણ કુલેરા ને કુસુમ સમ્બન્ધી પ્રકરણો ને ‘યોગીરાજ’ની કવિતા પ્રિય યદ્ય પડવાનું બીજું શું કારણ આપી શકાશે? રસ છે, પણ તે રસ સરળતાના ગુણ વગર જામત જ નહિ. જેણે Goldsmith’s ‘Vicar of Wakefield’ માં ‘The Hermit’—‘યોગી-રાજ’નો મૂળ લેખ જોયો હશે, તેને પણ તે કાવ્યની સરળતા ખાસ સાબરતી હશે ‘Vicar of Wakefield’ જ પ્રિય યદ્ય પડે છે તેનું કારણ તેમાના લખાણમાંના રસ ઉપરાંત સરળતા જ છે. Addison ને Steele નાં લખાણો આ હેતુથી જ શોકપ્રિય થયાં હતાં. Addison ની શૈલીને વિષે, શબ્દાંશર પસંદ કરનાર Dr Johnson નો પોતાનો એવો અભિપ્રાય હતો કે “Whoever wishes to attain an English Style, familiar but not coarse, and elegant but not ostentatious must give his days and nights to the volumes of Addison.” “જે કોઈ પરિચિત છતાં શિષ્ટ-સંસ્કારી, લાવણ્યમયી છતાં સરળ અંગ્રેજી શૈલી સંપાદન કરવા ઇચ્છતો હોય તેણે આડિસનની પુસ્તકો પાછળ રાત ને દહાડા કા-લવા જોઈએ.” જે પુરુષ જાતે બોલતો એક ભાષામાં ને લખતો બીજામાં, એવા ડો જોન્સન જેવા તત્ત્વજ્ઞ ને ટીકાકારના મુખમાંના આ શબ્દો ધણા ધ્યાન દેવા લાયક છે. નર્મદાશંકરના લેખોમાં, ‘કરણધેલા’માં, ‘કેશવકૃતિ’માં, કલાપીના ‘કેકારવ’માં સર-લતા વગરના વાક્યો શોધવાનું કામ અતીવ કઠિન યદ્ય પડશે. પણ કાંઈક પાણિડત્યપ્ર-દર્શનની ઇચ્છાથી તો કાંઈક પાણિડત્વાતિશયથી, કાંઈક રસહીનતાથી તો કાંઈક પરસ્પર ચેપથી શબ્દચમત્કારવાળી, સંસ્કૃતમયી ને માત્ર આડંબરવાળી ભાષા ગદ્યમાં તેમ જ પદ્યમાં બહુધા દાખલ થઈ ગઈ છે, અને તેનાં પરિણામ વિષે ગુજર સાહિત્યમાં માત્ર લેખકવર્ગ સિવાયનો વાચકવર્ગ જૂમો પાડી પાડી સમજાવે છે, પણ મમયની બલીદારી છે, દેખાદેખી દોષ છે, વખત હજી બરાબો નથી—બરાબો, અને બરાબો એટલે લેખકો

સમજશે કે ઓરડીમાં બેઠેલા એક ફીલસુફને માટે નહિ (not for the philosopher in his closet) પણ શેરીમાં ફરતા માણસને માટે સુધા (but also for the man in the street) લેખો લખાય છે, ને તેથી શૈલી વિષે સરળતાનો ગુણ સર્વોપરિ ગણાયવો જ જોઈએ અલ્પજ્ઞ માદાર વિષય પડતે છે, એક નવલકથા કે કાવ્યમાં જે સાદાઈ આપણે ઇચ્છીશું તે એક નિબંધમાં નહિ ઇચ્છીએ, અને તેમાં ઇચ્છીશું તેટલી એક તત્વજ્ઞાનના પુસ્તકમાં નહિ ઇચ્છીએ કવિતામાં પણ જાણે મન જવાનો અધિકાર જોઈએ એવી માન્યતાથી કાવ્યો લખાય તો તે અનિષ્ટ છે આ સમ્બંધમાં એક ફરેરો અમરકારક નીવડશે Prin Sharp એની “ Studies in Poetry and Philosophy ” નામની ચોપડીમાં (p 76) કહે છે કે “ while the language of prose receives new light and strength by adopting the idioms and phrases used in the present conversation of educated men that of poetry may go further, and borrow with advantage the language from cottage firesides Whoever has listened to a peasant father or mother describing the last illness of one of their own children or speaking of those who were gone, without having heard from their lips words which, for natural and expressive feeling were the very essence of poetry ! Poets may well adopt these for, if they trust to their own resources, they can write nothing equal to them ”

અર્થાત્ ગદ્યમાં એટલું ને જોરસો, ફળવાનલા માણસો જે ભાષા વાતચીતમાં હાલમાં વાપરે છે તે વાપરવાથી બ્યારે આવે છે ત્યારે એથી પણ આગળ વધી કવિતામાં, ખુપડીમાં વસતા કુટુંબોની ભાષા વધારે લાભદાયી રીતે લઈ શકાય પોતાના એકાદ છોકરાના છેલ્લા મદવાડ કે બીજાના મરણની વાત કરનાર એક ખેડૂત પિતા કે માતાને કોણે સાબળ્યા હશે અને તેનીજ માથે સ્વાભાવિક ને સચ્ચે આવેલી કવિતાના ખરા તત્વસ્વરૂપ શબ્દો એના ઓઝમાંથી નીકળતા નહિ માન્યા હોય ! કવિઓ આશબ્દો ને આ ભાષા બને શ્રદ્ધા કરે મીરા, નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, નર્મદ, દયાનંદ વગેરે કવિઓના વખતમાં આત્મલક્ષી કવિતા નહોતી અને તેથી અંગ્રેજીમાં Byron's ‘ Childe Harold ’ ને ગુજરાતીમાં કનાઈ વગેરેના સ્વાતંત્ર્યસિંહ કાવ્યો છે તેવા નહોતા, પણ તેમ એમ પણ ખરૂં કે આત્મલક્ષી હોવાના પડદા નીચે ગુચવણ ભરેલી ને કર્ણુ ત્રિપસરકૃત શબ્દોની યોગી ભક્તચાગી પણ શૈલી નહોતી નરસિંહ મહેતાના રામાતીઆ તુલસીકૃત ‘ ધૂનાખ્યાન ’ પ્રેમાનંદના ‘ અભિમન્યુ આખ્યાન ’ ને ‘ નરસિંહ મહેતાની દુહી ’ નર્મદના કેટલાક કાવ્યો એવા મળે છે કે વાચકથી યદ્યદેરી વિદર્શન સુધી સદુદ્દેષ સમજી તેમાં ચચાશ્મિ રસપાન કરી શકે ‘ પ્રેમરવ, ’ કેશવકૃતિ, ’ ને રા રા નરસિંહરાવના ગણ્યા ને ગાંધ્યા પ્રેટનાક કાવ્યોમાં એ ગુણ જોવામાં આવે છે, એટલે છેક હાનના વખતમાં પણ કાષ્ઠ નિરાત ચવાનું નથી પણ બદુધા એ ગુણ પ્રાચીન

કવિઓના જોવામાં આવે છે ખરૂં છે કે પ્રાચીન કવિઓની શૈલી પર અગ્રેજી કવિતાની શૈલીની છાપ પડી નહોતી તેથી શુ ? ઉચ્ચ વિષયો પર લખનારા ને વિદ્યાની ઉચ્ચ છાપ ધરાવનારા લેખકો છાપ વગરના માણસોના લેખો દખાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અથવા તો કહેવાતી નીચલી મર્યાદાના લેખો ઉત્તમ હોય તો પણ તેનો અનાદર કરે છે તે શુ યોગ્ય ? માન આપો કે ન આપો તો પણ *Survival of the Fittest*—ઝેબ્રાનું અતિ જીવન, અથવા યોગ્યમાં યોગ્ય વસ્તુના ટકી રહેવાના નિયમ પ્રમાણે જ ખરૂં ઉત્તમ હશે તેને કાળના ઝપાટા ઓછા જ લાગનાના ઉત્તમ, છતાં સાક્ષરોના લેખમાં નહિ, એવા કેટલા બધા સરસ હિંદુસ્થાની ગાયનો ઠેક ઠેકાણે સામાન્ય લોકો ગાતા સમજાય છે ! સાધારણ જન સમાજ વખાણે છે પણ સાક્ષરો અનાદર કરે છે, એવા રા કાલામાઈ ધોળશાના કેટલા ગાયનો છે તેનો ખ્યાલ ઉદાહરણથી આપવાની જરૂર નથી કેટલા બધા શ્રી કૃષ્ણ સન્નધી લોકગીતો સ્વીકૃતિમાં ગવાય છે, છતાં સાહિત્યમાં તે દાખલ થવા પામ્યા નથી ! પરંતુ વસ્તુતઃ, કાળગણ પર રહેતું ને અમર રહેતું કાંઈ એક જ નથી, લખાણો જોઈએ તેટલા દાગળો પર ને જોઈએ તેટલા પુસ્તકાલયોમાં હોય છતાં લોકપ્રિય થાય એવા ન હોય તો તે બધા De Foena અસરકારક શબ્દોમાં Dead, Dead Dead—મૃત મૃત, મૃત છે તેમજ પ્રસિદ્ધિમાં ન આવેલા છતાં સમાજને રસથી આકર્ષ કરનારા કાવ્યો ધણે દહાડે તેમના કર્તાના નામ સાથે જોડાતા પણ કદાચ બધ થશે, છતાં ખરૂં જોતાં એજ અમરપદ ભોગવે છે, કારણ કે નામ માત્ર અમર થયે શુ વધારે છે ? અમુક વિચાર ચિરસ્થાયી થાય એજ ખરૂં અમરત્વ છે

શૈલી સાદી જે માણસ લખે છે તે સંક્ષેપમાં લખવાનું પણ ઘણુંખરૂં પસંદ કરે ■ અધરૂં કામ, ટુંકામાં બોલના લખવાનું છે સંક્ષિપ્ત લેખનશૈલી જરા ધ્યાનથી રસિક રી હોય તો તેથી લેખ એક જાતની કવિતા જ થઈ જાય છે Carlyle કે Emerson ના લેખોમાં આ શુશુ બહુ નજરે પડે છે ને તેથી જ તે prose poetry (ગદ્ય માં કવિતા) કહેવાય છે એ શૈલી પર છૂટા છરાયા લેખો ગુજરાતીમાં કાંઈ ન જડે તેમ નથી, પણ એ શૈલી પર લખનાર ઓછા મોટા કર્તા હજી સુધી અસ્તિત્વમાં આવ્યો નથી સાવચેતી એટલી રાખવાની છે કે prose poetry (ગદ્યમાં કવિતા) ની શૈલી આણવા જતા prosaic poetry (નોરસ કવિતા) ન થઈ જાય પુનરુક્તિ દોષમાંથી મુક્ત રહેવું ધણું અગત્યનું છે સંક્ષેપમાં ન લખતા Dashi (આડી લીંચી) મૂઝી, જાણે કાંઈ અધરૂં મમજવવામાં આવતું હોય તે ઉદ્દેશથી લાખુ પીંજણ કરવાના દોષને ધણા લેખકો શરણે થાય છે ગુજરાતીમાં આમ થવાનું કારણ કાંઈક એવું છે કે અગ્રેજીમાં એ પદ્ધતિ કેટલીક વખત જોવામાં આવે છે એવું અનુકરણ કરવાથી શૈલી શોભશે એમ કેટલામનું માનવું થાય છે, પણ તેઓ જુની જાય છે કે અગ્રેજી લેખકો આમ વિસ્તાર કરવામાં ઘણી વાર મજા આણી ચક્ર છે ને પુનરુક્તિ આપણે જોઈએ છીએ તે માત્ર તેનો આભાસ જ હોય છે ખરેખર ટાલેલાપણું હોય તો અગ્રેજીમાં પણ શૈલી સારી નથી કહેવાતી એ રીતનું એમ અગ્રેજી સારૂં ઉદાહરણ લઈએ —

' A nation once the first among the nations pre eminent

in knowledge, pre eminent in military glory, the cradle of philosophy, of eloquence and of the fine arts, had been for ages bowed down under a foreign yoke All the vices which tyranny generates—the abject vices which it generates in those who submit to it,—the ferocious vices which it generates in those who struggle against it,—had deformed the character of that miserable race The valour which had won the great battle of human civilization—which had saved Europe, which had subjugated Asia, lingered only among pirates and robbers"—*Essays and Lays of Ancient Rome,* (Routledge) Macaulay on Moore's Life of Byron p 155

આમા પુનઃકલામામ છે, માન પુનઃકિત થાય તો તરત શૈલીપર આપણને કટાંગ આવે તેનું ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે —

“આ મધ્ય દર્શન કદાપિ ગણાય અને તે માન અનુમાન કરેલ એમ ધારી આગળ વધીએ તો લાગશે કે —મનીના અધઞ્ચર રૂપી તમોગુણનો નાશ કરનાર પ્રથમ પગને રાગધુમ્ત—રગ ચઢાવેલ—મુરાપાન જેવો ગતો—પ્રકાશ, તેમાથી પડી ખીલી નીકળેલ પીત—રમ્ત, અતિરમ્ત, અને છેલ્લે શુદ્ધ સત્વગુણપ્રકાશ ધસાદિ (૫ ૩૮૮, વસન્ત, ર્પ ૭, અક ૮)

સક્ષેપમા લખતા પ્રિદ્ધ એમ જીતે દોન થતો જેવામા આવેલે, અને તે અસબદ્ધપ્રકાપનો છે જાડે ભારણોમા અને માધારણ માગિએમા એ દોષ બહુધા પ્રચલિત છે, મોનતા કે લખતા કાંઈ મહાપુરુષનું નામ માત્ર ઉચ્ચારણ થયે તે વિષે જુદું જોવાનું પ્રાપ્ત ન થતું હોય તોએ પ્રવૃત્ત વિષયપત્તી ખમી, તેના સદ્ગુણો તેની નિદગી ને ક્રોધીક નખતે તેની નાની વીમતો વગેરે અપ્રસ્તુત વિરયોમા પણ જિનરી પડતા માણ્યો જોનામા આવેલે ખરૂં છે કે આ શૈલી કેટલીક વખત ચિત્તાકર્ષક નીપડે છે, પણ એને શરણે થતું એ એક જાતની મનની નમગાઈ છે જે આનુ તે બચડી નાખતું એ કાંઈ ચોખ્ખું ન કહેવાય આવી શૈલી જાનસિક શિથિલતાસૂચક છે એમ નીચેનું અગ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ સિદ્ધ કરી આપતો —

“But where could you hear it?” cried Miss Bates
‘Where could you possibly hear it, Mr Knightley? For it is not five minutes since I received Mrs Coles note—no, it cannot be more than five—or at best ten—for I had just got my bonnet, and spencer on just ready to come out—I was only gone down to speak to Patty again about the pork—Jane was standing in the passage

—were not you Jane?—for my mother was so afraid that we had not any salting pan large enough So I said I would go down and see, and Jane said “ Shall I go down instead ? for I think I have a little cold, and Patty has been watching the kitchen ” “ Oh, my dear, ” said I—well, and just then came the note A Miss Hawkins—that’s all I know—a Miss Hawkins, of Bath But Mr Knightley, how could you possibly have heard it ? for the very moment Mr Cole told Mrs Cole of it, she sat down and wrote to me A Miss Hawkins—, (Miss Bates in Miss Austen’s ‘ Emma ’)

મિસ્ બેટ્સે કહ્યું “ પણ તમે તે ક્યા સાબળી શક્યા ? ” મિ નાઇટલી, તમારે તે સાબળી શકવાનો કસ સબબ હતો ? કારણ કે મિસિસ કોલની ચિઠ્ઠી મને મળ્યાને હજી પાચ મિનિટ થઇ નથી—નારે, પાચથી વધારે લોઇ શકે એમ નથી—કે બહુ તો દશ—કારણકે હું બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં જ હતી, મેં તરત જ મારી ટોપી ને મારો કબજો પટેર્યાં હતા—પૅંગી સાથે શકરના માસ વિષે વાત કરવાને જ હું નીચે ગઇ હતી—જેન માર્ગમાં ઉભી હતી—કેમ હતી કે નહિ, જેન ?—કારણ કે મારી માને ઘણી ધારતી હતી કે મીડું મશાનો દઇ શકાય એટલું મોટું વાસણ અમારી પામે નહોતું તેથી મેં કહ્યું હું નીચે જઇશ ને તપાસ કરીશ, ને જેને કહ્યું “ તારે બદલે હું નીચે જઈ ? કારણ કે હું ધાર છું મને જરા શરદી થઇ જ ને પૅંગી ગ્સોડામાં દેખરેખ રાખે છે ” મેં કહ્યું ‘ અરે મારી બ્હાલી — ઠીક, એટલામાં તો પેલી ચિઠ્ઠી આવી કોઇ એક મિસ્ હ્લૉકિન્સ—હું માન એટલું જ જાણું છું—આપની કોઇ એક મિસ્ હ્લૉકિન્સ પણ મિ નાઇટલી તમે એ ક્યા સાબળી શકો તેમ હતું ? કારણકે મિ કોને મિસિસ કોલ સાથે એ વિષે વાત કરી કે તરત જ તે બેઠી ને તેણે મને લખ્યું કોઇ એક મિસ્ હ્લૉકિન્સ—

આ ઉદાહરણમાં સૂચવાય છે તેમ અમુક વાત જૂની જ્યાં હોઇએ ત્યારે જ આવી શૈલી ઉચિત છે, તેમ ન થાય તો એક વિચાર સાથે બીજો, તે સાથે ત્રીજો, એમ સા કળ બેડતા બેડતા અન્તે અતિ દૂર પ્રદેશમાં ઉતરી પડાય છે

હવે મધુર શૈલી વિષે કાષ્ઠક બોલવાનું આવે છે શૈલી મધુર લાગવાને શબ્દોની ચુટણી સરસ બોધએ વાકાંરચના સરમ બોધએ, પરિચ્છેદ (Divisions or Paragraphs) યોગ્ય રીતે પડયા બોધએ અને રસનો ઉપયોગ વસ્તુસ્થિતિને લાયક બોધએ ગુજરાતી શૈલીમાં શબ્દોની ચુટણી વિશે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે અને ત્યાં સુધી સરકૃત શબ્દો શોધવા ન જતું પડે તો સાફ, અને ત્યાં સુધી અગ્રેજી શબ્દો બાપામાં ન દાખલ કરવા પડે તો સાફ કબૂલ કરીશું કે ગુજરાતીની માતૃભાષા સરકૃત છે કબૂલ કરીશું કે સરકૃતમાં ગુજરાતી કરતા વધારે શબ્દો છે કબૂલ કરીશું કે બધા

અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી કે સંસ્કૃત શબ્દો નથી જડતા એ ખરૂં છે છતાં મસ્કૃત શબ્દો ઓછા ન વાપરવા અથવા અંગ્રેજી શબ્દો માટે સંસ્કૃત શબ્દો ન શોધના એમ કાંઈ કહી શકાય નહિ પ્રયત્ન વગર કંઈ બાપા સમૃદ્ધ થાય છે ? ગુજરાતીમાં પ્રયત્નથી કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દોને માટે સાગ શબ્દો થોડા કાઢવામાં આવ્યા છે , ઉદાહરણ ' પ્રગતિ ' for ' Progress ' ' શિષ્યવૃત્તિ ' for ' Scholarship ' વગેરે વાંચ્યમાં શબ્દો વાપરતા એટલું યાદ ગખવાનું છે કે ભારે ને હવે શબ્દો સાથે ન આવી જાય, તેમ થવાથી હસનું ઉત્પન્ન થાય છે અને રસક્ષિત પણ થાય છે ઉપમાને રૂપક અનકારનો ઉપયોગ કરવો, તે શૈલીમાં from the known to the unknown—ગાત પરથી અગાત પર જવાની પદ્ધતિનું અહણુ જ્યાં બરાબર છે Addison's Vision of Marza—મીરઝાનું અવનદર્શન એ રૂપકથી અંગ્રેજી સાહિત્યનો દરેક અભ્યાસી વાકેફ છે , તેમાં બિંદગીને એક હજાર ધમાનવાળા પૂવનું રૂપક આપી, હાલમાં માત્ર સીત્તેર ને તેમાં ટેટલીક ભાગેલી કમાનો ઉમેરતા એ જ નેનામાં આવે છે અર્થાત્ સીત્તેર કે કવચિત્ સો વર્ષે જીવન પહોંચે છે એમ સમજાતી આપી બીજા કેટલાક રૂપકોથી બિંદગી તે શુ છે તેનો અમરમગ્ન રીતે ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે આવી શૈલી કેટલીક વખત બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે, પણ નેના ઉપયોગ બહુ સાનચેતીથી કરવાનો છે ગુજરાતીમાં આવા સ્વપ્નો થોડા વખત પહેલાં કેટલાક લેખકોને આવ્યા હતા, અને તે, એક દૈનિકપત્રના ખામ અકમા અમિદ્ધ થયા હતા ઉપમા, રૂપક ને બીજા પણ અવકાશ વાપરતા સાનચેતી માત્ર એટલી વાપરવાની છે કે મિનક્તા ન આવી જાય એક પારસી લેખકને માન આવે એવું સંસ્કૃત ગાન દર્શાવનાર નાટક, " વાન પ્રસ્થ " —, તેમાં રસક્ષિત થવાનું મુખ્ય કારણ તેમાંના અલકારોની મિનક્તા છે ઉદાહરણ —

‘ દીર્ઘદષ્ટિ રૂપી દીપિકાના દીવેલમાં દોષરૂપી દર્બદીવેટને દૂબનવું તે દૂર થયે દિવ્ય જ્ઞાનની દીપ્તિ દિવ્યરૂપે પ્રદીપ્ત થશે દિવ્ય ચક્ષુરૂપી દર્પણમાં કુહિતા રૂપી દાતરડાનો ધસારો દૂર થયે દેવાધિદેવના દર્શન થશે દૈનિક દેવડીએ દૈહિક કુમ્હારૂપી દારપાનો દૂર થયે દેવલોકના દર્શનના દાર ખુલ્યા થયા ’—

૨ “ ઓળખાણના ઓસારને એક નિઝાથી ઓપવો —વગેરે

બીજા, અથવા ઉત્તમ લેખકો પણ એ દોષને શરણે નથી થતા એવું કાંઈ નથી ઉદાહરણ —

“ જીવાનીમાં પતિની સાથે એક જ ધુરીએ જોડાઈ પતિનો ભાર હલમે કરવા તેની સાથે દોડવામાં પાછળ ન પડવાના પતિનવ ઉત્સાહથી કુટુંબ જાળવેત ઉકલી જતા સુધી ગુણ સુધરી સરીરમાં, જુદીમાં અને સર્વ વાતમાં અને જ રહી રહી હતી ” (‘ સરસ્વતિ ચંદ્ર ’ ભાગ ૪, પાનું ૧૭ મુ)

એજ લખનાર સખગ સાક્ષી બીજા ઠેકાણે જુદીને એક બી સાથે મરખાવે છે, વિધાને અજ કહે છે, વિચારને બ્યાયામ ગણે છે, સ્વતંત્રતાને પ્રાણુપોથી વાયુનું રૂપક

આપે છે, અને ઉત્સાહને કીડાબૂમિ બનાવે છે આ બધું બારે ગુચવણ કરનાર છે અને લેખક જાતે જ આગળ જતા ગુચવાય છે કારણ કે એ કહે છે કે—

“ બુદ્ધિના અન્ન સાથે બાળકના બવિષ્ય પ્રયાણને યોગ્ય બાધુ બરડુ, અને તેની કીડાબૂમિમા સુખદુ ખોથી બરેલ સસારના ચિત્રો મુકવા ’—ઇત્યાદિ, (‘ સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪, પાનુ ૧૭૭)

કીડાબૂમિ તો ઉત્સાહને બનાવી હતી સસારના ચિત્રો શુ ઉત્સાહમા મૂકવાના છે ? તે કેમ સમજે ? અનકારના અતિ ઉપયોગથી ઉત્પન્ન થતા વખતમા સ્પષ્ટ વિચાર દબાઇ જવાનો આ એક નમૂનો છે અલકારશાસ્ત્ર સમ્પ્રદાયને બેટકુ ખેડાય છે એટલુ બાગ્યે જ ખીજી કોઇ બાપમા ખેડાય હશે , અને કાવ્યપ્રકાશ જેવી ચોપડીના અભ્યાસથી વિશ્વવિદ્યાલયની કેળવણી લેનારા વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાહિત્યમા રસિકતા આણવાને પૂરતી યોગ્યતા મળી છે એમ કહેવામા ભાગ નથી માત્ર એટલુ જ કે મહા જુશક્તિથી (Receptive Abilities) સર્જકશક્તિ (Creative Abilities) નીરાળી છે, તેથી અભ્યાસનું પરિણામ લેખોમા આપડું મુશ્કેલ છે વાનવરચનામાં કળાના ત્રયમ નિયમને લક્ષમા ગણવો જોઇએ , Unity in Diversity વૈવિધ્યમા સામ્ય જળવાવવુ જોઇએ વાક્યોમા અમુક ઢબની શબ્દોની ગોઠવણ ઉપરા ઉપરી વા પરવાથી મુખ્ય વિચારનું દહીકરણ થાય છે ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે આપી શકાય —

‘ એકનાર આપણો વિચાર એકદમ જાતિભેદ તાડી નાખવાનો હતો ને તહેને માટે તૈયારીપર આવી રહ્યા હતા એકવાર આપણે પુનર્નિનાહનો ચાલ ચલાવવાને આતુર થઇ જઇ તે અર્થે ઉદ્દેશ કરતા હતા , એકવાર આપણે વક્તવ્ય— મતને તોડી નાખવાને આપણીને મહત્ત્વા હતા એકવાર આપણે નવું મંદિર કહાડવાની તૈયારી કરતા હતા પણ તે દહાવ ક્યા ગયા ? આજકાલ તો આપણે પૈસાને જ પરમેશ્વર જાણી પૂજ્યા કરીએ છીએ દુકામા આજ કાલ આપણે માણસ નથી ’ (મદ દીસતા સુધારકોને બોધ, નર્મદાશંકર)

આ શૈલીનો ઉપયોગ કરી વિશેષની શૈલીની પણ સહાયતા લઇ વિચાર મચોટ રીતે કહેવાને રા રા ગ ગોવર્ધનરામભાઇએ બનાવેલુ ઉત્તમ વાક્ય ‘ સરસ્વતીચંદ્ર ’ વાંચનાર સહુ કોઇ જાણે છે —

“ પ્રિય વાચનાર ! પદર નર્વ આપણે સમાગમ હવે સમાપ્ત થાય છે તુ પુરૂષ હો કે સ્ત્રી હો, સાક્ષર હો કે પ્રાકૃતજન હો, રાજા હો કે પ્રજા હો, નીમાન હો કે રક હો, ત્યાગી હો કે ભોગી હો જીવના સપ્રદાયનો હો કે નવાનો હો—ટો તે ટો—તું સર્વથા જ હો તેને માટે યથાશક્તિ યથામતિ ચોડી ઘણી સામગ્રી આ આગ્ર મયોમયથી મળી આવે તો આપણી મિત્રતા ને ત્હારી સેવા કંઇક થઇ છે એમ સમજશે ’ (“ સરસ્વતીચંદ્ર, ” ભાગ ૪, પાનુ ૮૫૪)

શૈલી અસરકારક કરવાને ઉપલા સાધનો ધણા કામના છે પણ તેમ કરતા

mannerism અથવા અમુક લઢણનો દોષ થઇ ન જાય તેની સંભાળ રાખવાની છે. એકજ જાતની વાક્યરચના ફરી ફરી આવ્યા કરે તો આ દોષ થાયછે, અને તેથી વાંચનાર કેટલીકવાર કંટાળી જાયછે. મેકાલેનાં લખાણોમાં તુલના, વિરોધ (Balance and Antithesis)ને સુંદર શબ્દોથી વાક્યો સાધારણ રીતે એવાં મધુર, કૃત્રિમ લાગે છે કે તેની સખળ અસર થાય છે. છતાં એની શૈલીમાં પણ અમુક લઢણ પડવાનો દોષ છે ; પરંતુ એ, એ લેખકની મહત્તાને લીધે ટંકાઈ જાય છે. સાધારણ લેખકમાં એક લઢણ પડી જાય તો મોટો દોષ યથો ગણાય. મેકાલેના લેખોમાં પરિચ્છેદો સ્વાભાવિક ને ન્યાયરીતિએ જોડાયેલા આવેછે ; તે પણ એની શૈલીની ખૂબી છે. તે વિશે અનુકરણ કરનાર લેખકે સાવધાન રહેવું ઘટે છે.

રૂપરથવાળી શૈલીની ખાસ જરૂર છે. હવર્થા શબ્દો વાપરવાથી વાંચનારને હેરાનગતીમાં મૂકવાનું થાયછે. ધણીવાર વળી શૈલી એવી વાપરવામાં આવેછે કે છૂટા છૂટા શબ્દો ને વાક્યોનો અર્થ સમજાય, છતાં લેખકનો અભિપ્રાય શો હશે તે સમજી શકાતું નથી. પણ તેમ થતું ન જોઇએ ; લેખકે અને ત્યાંસુધી નિર્ણયાત્મક જ લખવું જોઇએ. ખરૂં છે કે ઘણા વિષયોમાં શકાતું હાર ખુલ્લું હોયછે ; સામાજિક ને ધાર્મિક વિષયોમાં અમુક મત ન દર્શાવવાનું કારણ એ હોય છે કે લેખક જીવંતજીવી માથે લેવી ઉચિત ધારતો નથી. આ કેટલીક વાર વધારે સલામતી ભરેલું હશે, પણ બચી જવાના ને છૂટી પડવાના રસ્તા રાખવા ખાતર ‘ મનનીય છે ’, ‘ સર્વાવત છે ’, ‘ અસંભવિત નથી ’ વગેરે શબ્દો વાપરી વાચકને એક ને બીજા મતની વચમાં હીચોળા ખાતો રાખવાની શૈલી કાંઈ છૂટ નથી. વળી હાસ્ય રસાત્મક લેખો લખવાની શૈલી હજી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જોઇતી હામલ થઇ નથી. અંગ્રેજીમાં Stiff નામના લેખકે Vindication of Isaac Bickerstaff (આખરે બિકરસ્ટાફનો ખયાલ) લખી એક માણસનું જીવતાં મરણ સિદ્ધ કર્યું હતું. આવા લેખો જેવા બીજા પણ લેખોથી હાસ્યરસાત્મકતાની શૈલીની પરિસીમાએ પહોંચેલાં અંગ્રેજી સાહિત્યનું ગુજરાતીમાં અનુકરણ કરવું ઉચિત ન કહેવાય. હાલની ચર્ચાઓમાં આપણાં સાહિત્યમાં ‘ વિદ્યાન મિત્ર ’, ‘ ભાષા શ્રી ’ વગેરે માનપ્રદ શબ્દો ઉચ્ચારી લેખકો વફોડિયા થઈ જાય છે. એ પોતાના મનમાં રાખે છે તે કાંઈ છૂપું રહી શકતું નથી, ઉલટું લેખકો એમ કરવાથી કેટલીક કટુતા ઉત્પન્ન કરે છે આવી શૈલીનો ઉપયોગ સાધારણ રીતે વક્તાઓ કરે છે ને તેમના કામને માટે એ ચોખ્ખું પણ છે. “ For Brutus is an honourable man ” (“ કારણ કે જુલિયસ તો એક માનવંત માણસ છે), એ શબ્દો “ Julius Caesar ”માં કેટલા કામના છે અને કેમ અસર કરવાના હેતુથી વાપરવામાં આવ્યા છે, તે અંગ્રેજી સાહિત્યના સર્વ અભ્યાસીઓ જાણે છે ન્યાયમંદિરોમાં ‘ learned friend ’ (‘ વિદ્યાન મિત્ર ’) કે એવા શબ્દો સામા વકીલો માટે વપરાય છે, પણ તે માત્ર બાહ્ય માન જળવવા ખાતર વપરાય છે. સાહિત્યક્ષેત્રમાં તેમ કરવાની આગ્રસ્યકતા નથી. સાહિત્યક્ષેત્ર કાંઈ ન્યાયમંદિર કે રાજ્યકક્ષા વાપરવાનું ક્ષેત્ર નથી. માટે સાહિત્યમાં સરળ ને પ્રામાણિક શૈલી જ સેવવી ઉચિત છે.

શૈલીમા અનુકરણ અનિષ્ટ અને ત્યાજ્ય છે, કારણકે તેમ કરવાથી શૈલી નીરસ બને છે અમુક શૈલી, જે અમુક વિચારો દર્શાવવામા આવ્યા હોય તેની સાથે એવી મલમ્મ હોય છે કે જુદા વિચારો સાથે જુદે વખતે બીજાને કોઇ માણસ તે શૈલીને જોડે તો તે ઉપહસનીય થવાનો મજબ રહે છે છતા, માણસ, એક નકવી પ્રાણી છે, એટલે કમનસીમે અનુકરણ એ કરવાનો જ નજીવતા કે અમજીવતા થયલા અનુકરણોને લીધે યયાર્ય હોય વા ન હોય તો પણ અગ્રેજ શૈલી ગુજરાતીમા ઘણીના ધુસી જાય છે ગુજરાતી સાક્ષરોમા જ્યારે સસ્કૃત શૈલી પ્રમાણે અને સસ્કૃત શબ્દોનાળી બાપામા લખવાનો દોષ આગળ પડતો જોવામા આવે છે સારે મુસલમાન અને ખામ કરી પારસી લેખકોમા અગ્રેજ શૈલી પ્રમાણે લખનાનો દોષ જોવામા આવેછે, એટલે સુધી કે તેઓ ગુજરાતી બાપાનું ખૂન કરે છે એમ તેમનાપર આક્ષેપ મૂકાય છે “એક હાથપર—ખીજા હાથપર, ” “સામગ્રી રીતે લેતા, ” “ખાણાને પૂરતો ઇનમાર આપ્યો ” વગેરે અગ્રેજ પરથી લખનાની ઢગ ગુર્જરસાહિતમા તો હાસ્યજનક જ છે ગુજરાતી લેખકો પણ એમાથી મુક્ત નથી ઉદાહરણો —

- (૧) “યોગ્ય માણસને ચોરસ ખાનામા મુકવો ને ગોળ માણસને ગોળ ખાનામા મુકવો, પાનુ ૩૨, ‘જીવન માફલ્લ, ’ લેખક રા રા લક્ષ્મીશંકર માધવજી શુક્લ,
- (૨) “ટોક અને ખાવાની વચમા ઘણા બચી જાય છે,” પાનુ ૩૪ એજ પુસ્તક,
- (૩) “આ દુનિયામા જેટલું મળી શકે તેટલું સધળું જેઓને હતું એમ આ પહે કહીએ છીએ તેમાના ઘણાએ આપણને કહેલું છે કે તેઓનું વળું મુખ પુસ્તકને લીધે હતું (ગુજરાતીમા નજરે નહિ પડતી ગુચવણી આ વાકાવચના) પાનુ ૧૧૮—એજ પુસ્તક
- (૪) “કુલીન વહુને સ્નાત્કાવિક લખાથી ઇત્યાદિ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો પાનુ ૧૭)
- (૫) “ટયૂડર રાજાઓને બળે મેઝા કાર્ટાવાળા બેરતો ભૂમી ભેગા થઇ ગયા હતા . ઇત્યાદિ (સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૪ થો, પાનુ ૭૩)
- (૬) “ચાર સ્વરોને હેમના શ્રુતિમહળમાં સ્થાન જડતું નથી” (વસન્ત, વર્ષ ૮, અંક ૬, પાનુ ૨૩૩)
- (૭) “એ હેવાલમા જે વાતો મુખ્યત્વે ધ્યાન ખેંચનાની સાથે મને વિશેષ આનંદ આપે છે એક તો સત્તાગ કમીનીના પ્રમુખસ્થાને, આધુનિક ઇતિહાસમા પ્રથમ જ એક સન્નારીને સ્થાન અપાયું છે તે, અને તે સન્નારી સર્વ સામાન્ય વર્ગને યોતાના જ્ઞાનથી તેમ જ અસ્થિ પ્રાયને અમલમા આણવાની હિંમતથી ઉત્તમ માર્ગ દર્શાવનાર

અને તે રાજમંડળમાંથી મળી આવ્યાં છે તે જોઈ અસાધારણ આનંદ થઈ આપણા સર્વેને અભિનંદન આપવા લાયક વાત છે.” (રા. રા. દલપતરામ પર લખેલા રા. રા. નરસિંહરાવના પત્રની નકલમાંથી, “ગુજરાતી” પાત્ર ૧૧૦૫, તા. ૨૫ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૬.)

આ ઉદાહરણોમાં કેટલાંકમાં માત્ર અંગ્રેજી શૈલીનું અનુકરણ છે ; ને કેટલાંકમાં સીધી રીતે નહિ તો આડકતરી રીતે ‘and’ ને ‘that’ થી વાળ્યો લંબાવવાની અંગ્રેજી શૈલીની છાયાથી કિંદટ વાસ્તવ્યના થઈ ગયેલી જોવામાં આવે છે.

છેલ્લો પ્રશ્ન એ છે કે ઉત્તમ શૈલી કેને કહેવી ? કોઈ પણ કળામાં કૃત્રિમતા જણાય તો તે સારી કહેવાતી નથી. The best art is that which looks like nature. શ્રમસાધિત શૈલી, તેથી જ કદાપિ ઉત્તમ નહિ ગણાય. મરણ ને સ્વાભાવિક છતાં જોસ્સાદાર શૈલી, તે જ ઉત્તમ શૈલી કહેવાશે ; અને તેની પરીક્ષા વાચકને કાંઈ સૂક્ષ્મ નિયમોથી નથી કરવી પડતી સારા નરસાની છાપ મનપર તરત પડી જાય છે. ઉત્તમતાનો નિર્ણય કરવાની કસોટી એક જ છે—લેખકને કાંઈ પણ કહેવાનું જોઈએ અને તે એણે સ્વાભાવિક રીતે છતાં અસરકારક થાય તેમ કહેવું જોઈએ. આ ‘સ્વાભાવિક’ શબ્દ, જરા સમજાવવો પડે છે. સ્વાભાવિક એટલે ક્યાં તો લેખકને પોતાને સ્વાભાવિક, કે ક્યાં તો જનમમાજને સાધારણ રીતે સ્વાભાવિક લાગે તે—આમ બે અર્થ થાય છે ; તેમાં દ્વિતીય અર્થ ગ્રહણ કરવો ઉચિત છે. નહિતર તો પછી ફરેક જાતની દૂષિત શૈલી સ્વાભાવિકમાં ઘુસાડી દેવાનું સુકર થઈ પડશે. “શૈલી સ્વાભાવિક જોઈએ,” એટલું માન્ય રાખી તેનો વિસ્તારથી અર્થ કરવામાં કેટલાક લેખકો “વિષય ને લેખકને પરિચિત” અને “સંસ્કારી” વગેરે શબ્દો વાપરી, ધીમેધીમે, સંસ્કૃતમય ને કડિન શૈલી પણ સ્વાભાવિક છે—એમ સસન્નવવાનો ધરાહો રાખે છે. આ વિરુદ્ધ ડૉ. જોન્સનનાં વાક્યો ઠાંકી જતાવી એટલું જ કહીશ કે એમાં વર્ણવેલી શૈલીને જ સ્વાભાવિક કહી શકાય, ડૉ. જોન્સન એડિસનની શૈલી વિષે કહે છે—

“His prose is the model of the middle style; on grave subjects not formal, on light occasions not grovelling ; pure without scrupulosity, and exact without apparent elaboration, always equable, and always easy, without glowing words or pointed sentences Addison never deviates from his track to snatch a grace ; he seeks no ambitious ornaments, and tries no hazardous innovations. His page is always luminous, but never blazes in unexpected splendour .....he is never feeble, and he did not wish to be energetic ; he is never rapid and he never stagnates. His sentences

have neither studied amplitude nor affected brevity, his periods though not diligently rounded, are voluble and easy' (pp 177 178 Vol II Dr Johnson's " Lives of the Poets " London, John Murray Albemarle Street 1854)

“ એનું મધ્ય મધ્યમ શૈલીનો નમૂનો છે ગંભીર નિયમોપર એ કૃત્રિમ નથી થતું તેમજ સાધારણ વિષયોપર ઘણી ઉતરતી પકૃતિ નથી થતું , હદ બહારની ચીકાસ રાખ્યા વગર એ શુદ્ધ છે ને શ્રમસાધિત જણાયા વગર યથાર્થ છે , આડખરવાળા શબ્દો કે ખાસ સચોટ કરવામાં આવેલા વાક્યો વગર એ હમેશા તુલનાનાળું ને હમેશા સ્હેલું છે બાપામાં જલદીથી લાગણ આણવા ખાતર એડિસન કદી મુખ્ય નિયમપરથી આડો ઉતરી જતો નથી , એ ભ્રમકાળા અનકારો શોધતો નથી, અને સાશયિક નવીનતા આણવા પ્રયાસ કરતો નથી એના પાનામાંથી હમેશા પ્રકાશ મળે છે, પણ તેમાં અણુધારી ઝનક કદી જોવામાં આવતી નથી . એની શૈલી કદી નિર્ભળ થતી નથી, તેમજ જોસ્સાદાર કરવાને એ હચ્છતો પણ નથી, એ કદી વેગવતી થતી નથી, તેમજ જડ પણ થતી નથી એના વાક્યોમાં અભ્યાસથી આણેલો વિસ્તાર પણ નથી, ને દબથી આણેલો સંકોચ પણ નથી એના વાક્યોમાં જોડે કર્ણપ્રિય રચના પાછળ શ્રમ લેવાયેલો નથી હોતો છતાં ગ્રહેલથી બોલી શકાયવાની ખૂબી હોય છે

સ્વાભાવિક શૈલીનો અર્થ આમ વિસ્તારથી આપણે જોયો શૈલી ઉત્તમ હોવાને માટે, તે અસરકારક પણ જોધએ એટલે સારાસમા, ‘ બાપાશુદ્ધિ ના બાપશુમા વાપરવામાં આવ્યા હતા તે શબ્દોમાં (‘ બાપા ને બદલે ‘ શૈલી ‘ મૂકી) કહી શકાય કે “ જે શૈલીનું સ્વરૂપ વિષય અને અધિકારીને ઉદ્દેશીને બદલાય, પ્રૌઢ ઘટે ત્યાં પ્રૌઢ અને સુગંધ ઘટે ત્યાં સુગંધ, તેજસ્વી જોધએ ત્યાં તેજસ્વી ને નમ્ર જોધએ ત્યાં નમ્ર, એમ જ્યાં જવા રસનો આધિભાવ હોય ત્યાં તેવા રસને વીપાવે એવી, પણ સર્વત્ર સરળ ગ્થનાવાળી, અસંદ્ધિ અને શુદ્ધ, પ્રયત્ન વિના કે કવચિત્ પ્રયત્ને સમગ્રાય એવી હોય તે ઉત્તમ શૈલી સમજવી ” (“ બાપા શુદ્ધિ ” નિષે કેટલાક વિચારો — એ નામનું રા ત કમળાશકરનું ભાષણ, ગુનરાતશાલ્કાપત્ર, અક ૬ ૭, પુ ૪૮, પાનુ ૧૭૮ મુ) અન્તમાં મારા આજના વિષય જોવા નિયમો માટે કેટલીક વખતે નિરર્થક કહેવામાં આવે છે કે એ માત્ર મુનક અને અર્ધશિક્ષિત ગર્જને જ લાનદાયી છે, ખીજાઓને રસપ્રકાશિત હોવાથી તેમ નથી — એ, અ? એવા ઉદ્ગારો મહા પુરુષોના પણ મુખમાંથી કદાતા જોધ આ લેખમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા વિચારો નિષે કહેતું આત્મચક્ર ધારી સચિનય બોલવાની ગળ લઉંશુ કે ઉપર દર્શાવ્યા ગયાણે સુપ્રસિદ્ધ લેખોમાં પણ કવચિત્ કિલ્લ રચના, અગ્રેજ શૈલી અવકારનો દુરુપયોગ વગેરે દ્રષ્ટા જોવામાં આવે છે તેથી અનેકધા ગુર્જરસાહિત્યને સમૃદ્ધ કરના મથતા સમર્થ સાક્ષરો સમક્ષ રજુ કરેલા સારી તેમજ નરસી શૈલી સમ્બન્ધી મારા અભિપ્રાયોને વિદ્વજ્ઞનો કદાચ આજી નહિ પણ માનનીય,

અને તેમ પણ નહિ તો મનનીય પણ માનશે, તો ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાંદડી, વધુ નહિ તો કાંઈ પણ યથામતિ સેવા આજની સાહિત્યપરિષદ અને તે દ્વારા આપણાં સાહિત્યની બળવાઈ પારી, તે માટે લેવાયલી મહેનત સફળ થઈ ગઈ આનંદ અને સંતોષ ઉત્પન્ન થશે ; એટલું જ નહિ, પણ ગુર્જરસાહિત્યનાં ભવિષ્યને માટે ધૂનતાં હૃદયોને કાંઈ આશ્વાસન મળશે, અને પારસી, મુસલમાન, ગુજરાતી—સર્વ ભાષાઓ એકજ જાતનાં સાહિત્યમાં રસ લે ને તેને માટે દ્રવ્ય, કાળ ને શ્રમનાં સ્વાર્પણ કરે, એવી આશાને પણ યોગ્ય પોષણ મળશે એટલી મારી નાખ પણ દૃઢ માન્યતા છે.

અતિસુખરાંકર, કમળારાંકર ત્રિવેદી,

અન્યાવલોકન કળા

(રા. રા. મોહનલાલ પાર્થીશંકર દવે)

‘અન્યાવલોકન’ એ ‘અન્ય’ અને ‘અવલોકન’ એ એ શબ્દોનો સમાસ છે. અન્યનું અવલોકન તે અન્યાવલોકન અન્ય એટલે ચોપડી, અને અવલોકન એટલે જોવું તે ચોપડી જોવી તેનું નામ અન્યાવલોકન ચોપડી લખવી કે ચોપડી વાચવી, તેના કરતા ચોપડી જોવી એ કામ વધારે રહેલું છે ચોપડી લખવી એ પણ એક કળા છે, અને એ કળા સંગીત કળા, અભિનય કળા, નૃત્ય કળા, ચિત્ર કળા, કાવ્ય કળા વગેરે જોડાઈને ઉપયોગી છે પણ એ કળાની હાલના કાલ્ય કામમાં ઝાંઝી કદર થતી નથી, એ કળાના ઉપાસકને લોકો બહુ લેખવતા નથી, અને એને જોઈએ તેની દ્રવ્ય પ્રાપ્તિ પણ થતી નથી છતાં ‘લેખક,’ ‘અન્યકાર,’ ‘કવિ’ એ મહોદ્દ નામ એને મળે છે, અને ગવેશાઓ, બનાયાઓ, વેસ્વાઓ, અને ચિતારાઓની જુદી જુદી કળાઓના કરતાં એની કળા વધારે આભરદાર ગણાય છે અન્યકારની કીર્તિ રહેલાઈથી મેળવી શકાય એ એ કળાનો મહોદ્દામાં મહોદ્દા ઉપયોગ છે એ કળા લખવી પણ અધરી નથી કદાચ કાવ્ય રચનાની કળા એથી પણ વધારે રહેલી હશે, પણ તેથી નિબન્ધ કે નાટક કે નવલકથા બનાવવાનું કામ અધરું ન કહી શકાય કવિતા બનાવવાનું કામ જો રહેલું છે તેનું તો બીજા કોઈ પ્રકારની ચોપડી બનાવવાનું કામ રહેલું નહીં હોય, કાવ્ય કે, કવિતામાં ઝાંઝી વિચાર કરવો પડતો નથી એક પંક્તિને છોડે ‘ખાસ’ શબ્દ આવ્યો કે સાર પછીની પંક્તિમાં બીજો શબ્દ ‘ખાસ’ ન જડી આવે છે, એક પંક્તિમાં ‘આરમ્ભ’ આવી કે બીજી પંક્તિમાં તેમાં યુગ જોના ‘પાછી’ તૈયાર જ હોય છે બીજા લેખ લખવામાં એવી રીતની શુભમતા નથી હોતી તોપણ તેને માટ બીજા સાધનો જોઈએ તેટલા છે જુના પુરાણા—વિસારે પડેલા—પુત્ર । લખને ઉદ્યોગ અને ખતથી તેની પાછળ મંડવામાં આવે તો એક ‘દળદાર’ પુસ્તક રહેલાઈથી તૈયાર થઈ શકે ઇતિહાસના લેખને નવલકથાનું રૂપ આપી શકાય, વાર્તાની ન્યનાને નાટકના રૂપમાં ફેરવી દેવાય, અને ત્રિલોકીના અન્યની ગદ્ય લખને એ ચાર છટાદાર અને નિહતા ભાગો નિબન્ધો લખી શકાય. વળી આધુનિક લેખકોમાંથી અધરી સૈદ્ધાંત લીધે જે પુસ્તકો વચ્ચે નથી તે એકઠા કરીને તેના ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એક વિચાર આમાંથી તો એક તેમાંથી લખને એક ‘અનુપમ’ કૃતિ બનાવી શકાય જે જરૂરનું છે તે ઉદ્યોગ અને ખર્ચ છે યુદ્ધિ અને પ્રતિભા તો મધકનામાં હોય છે તે જોનામાં હોય તેજ જો લખે તો આપણા સાહિત્યની ‘સમૃદ્ધિ’ મા વધારો કવી રીતે થાય અને અન્યકારની કીર્તિ.

ખીજીને મળી શકે કેવી રીતે? માટે ઉદ્દેશ અને ખર્ચ એજ વધારે જરૂરનાં છે. ઘોરિંગન અર્થે 'The Art of Book-Making' (ચોપડી બનાવવાની કળા) એ નામના નિબંધમાં એ વિષે વિસ્તારથી લખ્યું છે. બ્રિટિશ મ્યુઝીયમનાં પુસ્તકાલયમાં નિબંધકાર જાય છે તો સાં લેખકોને પ્રાચીન ગ્રંથકારોના મ્હોટા ગ્રંથોમાંથી જુદા જુદા વિચારો અને વાક્યો ચોરીને ગ્રંથ બનાવવાના કામમાં રોકાયેલા જોય છે. એકાએક એ ત્યાં ઉંઘમાં પડી જાય છે, અને સ્વપ્નમાં કાદ્યાં તૂટ્યાં વસ્ત્ર પહેરેલાં એવા રંગ લેખકોનું મ્હોટું ટાળું એ જોય છે. જે જે પુસ્તકને એ લોકો હાથ અડકાડે છે તે તે વસ્ત્રના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે, અને કાંઈની બહાંય તો કાંઈનો પટો, કાંઈની ઝૂલ તો કાંઈની ટોપી લઈને એ ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ પોતાની નગ્ન કાયા જેમ તેમ ઢાંકે છે. એવામાં એકાએક પુસ્તકાલયની દિવાલો પર ટાંગેલી પ્રાચીન ગ્રંથકારોની છબીમાં ચેતન આવે છે, અને તેઓ છબીનાં ઘરમાંથી બહાર નીકળીને પૂર જોશમાં 'ચોર,' 'ચોર' એમ બૂમ પાડતા પેલા લેખકો ઉપર તૂટી પડે છે અને ત્યાં જોવા જેવી મારામારી અને ન્હાસભાગ થઈ રહે છે. આ દેખાવ જોઈને નિબંધકારને એટલી તો રમુજ પડે છે કે તેનાથી ખડખડ હમી દેવાય છે, અને એ જનશત્રુ થઈને જોય છે તો એનાં અદૃશ્ય સિવાય બીજું જે કંઈ એણે જોયું તે કેવળ સ્વપ્ના હતું એમ એને જણાય છે. એ પુસ્તકાલયનાં પવિત્ર અને ગંભીર વાતાવરણમાં એવું હાસ્ય ત્યાં ખેડેલા પુસ્તક પ્રેમીઓને એટલું તો અપરિચિત હતું કે એ સાંભળીને તેઓને વીજળીનો આચકો આવતો હોય એવો અનુભવ થાય છે, અને પુસ્તકાલયનો રક્ષક નિબંધકારની પાસે આવીને પરવાનો માંગતાં તે એણે મેળવેલો ન હોવાથી એ ત્યાંથી ખસી જાય છે.

" ચોરોની પરિપદ " એ નામનો હાસ્ય પ્રચુર લેખ જ્ઞાનસુધાના ફેબ્રુઆરી માસના અંકમાં આવ્યો હતો. મૂળ લેખ મરાઠીમાં હતો તેનું એ ભાષાન્તર છે. એ લેખમાં ગ્રંથકર્તાઓનું કામ પણ અર્થ-ચાર્યનું હોવાથી તેઓને એ પરિપદમાં દાંખલ થવાનો હક આપવામાં આવ્યો છે. એ કલ્પનાનું બીજા અર્થિંગના ઉપલા નિબંધમાંથીજ મળી આવ્યું હશે એમ લાગે છે. એથી જો કોઈ પરિપદ હોય તો ચાર્યશાસ્ત્રમાં ગ્રંથકાર વધારે પ્રવીણ હોવાને લીધે અને ચાર્યકળામાં એ વધારે ખબરદાર હોવાને લીધે એ પરિપદના પ્રમુખનું સ્થાન તો એનેજ ધટે છે, અને એ સ્થાન જો એને ન આપવામાં આવે તો બારે કોલાહલ મચી રહે અને દૈનિક તથા સાપ્તાહિક પત્રોમાં એ વિષે લાંબાં ચર્ચાપત્રો આવ્યા વગર રહે નહીં એ નક્કી છે ; કારણ કે લેખકનું કામ લખવાનું છે અને ચર્ચાપત્રો લખીને પોતાના હૃદયના ઉત્તર શમાવવા એ એની હિંમતી લેખનકળાનું સ્વાભાવિક પરિણામ છે.

પણ ગ્રંથ લખવાનું કામ જો રહેલું હોય તો ગ્રંથ વાચવાનું કામ તો તેથી

પણ વધારે રહેલું છે, અને અંધાવલોકન-અંધ જોવાનું કામ તો વળી સૌથી રહેલું છે. એથીજ જે અંધકર્તાનું કામ ન કરી શકે તે અંધાવલોકનનું કામ કરવાને ઉત્સુક બને છે. જેમ વક્રીલાતના ધંધામાં જે ન યાવે તે વખત આવે ને ઉમર પહોંચતી હોય તો મુનસરની નોકરી લઈ લે છે તેમ જે લખવાના ધંધામાં ન ફાવે તે બીજાના લેખ ઉપર દીકા કરવાનું કામ માયે લે છે. ખુબી એ છે કે એ કામ અંધ લખવા કરતાં વધારે રહેલું હોવા છતાં તેટલુંજ, બદકે તેથી વધારે, આખરદાર ગણાય છે. આપણા દેશમાં, તેમજ અન્ય દેશોમાં, અંધકાર તરીકે ન ફારેલા એવા અનેક ‘વિદ્વાનો’ દીકાકાર તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી શક્યા છે, અને એ કામમાં તેઓએ જે ધમાક મચાવી મુકી તેને પરિણામે સાદિલનાં ક્ષેત્રમાં તેઓનું નામ હમેશાંને માટે અમર થયું છે. માટે એવો ઉચ્ચાભિલાષ જેના હૃદયમાં સ્ફુરી રહ્યો હોય તેવા ઉત્સાહી પુરૂષે અંધકારના જોખમ ભરેલા ધંધામાં પડવા કરતાં દીકાકારનો ધંધો લઈને બેસવું એજ વધારે ડહાપણુ બધું છે અને એજ વધારે લાભકારક છે. એમ કૈયાથી લેખકો તેની ખુશામત કરતા રહેશે અને વાચકો પણ તેના તરફ અત્યંત માનની લાગણીથી જોવા વિના રહેશે નહીં. એ ઉપરાંત, પોતાનું નામ અમર કરવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા તૃપ્ત થવાનો સંભવ રહેશે તે તો જુદો !

• દીકાકારનો ધંધો ઘણો ઉચો છે, અને એ ધંધો જેટલો ઉચો છે તેટલો રહેશે પણ છે. જેવી રીતે ન્યાય મંદિરોમાં ખાંજરામાંથી સાક્ષી જે જુલાની આપે છે તે એક દુભાષિયો ન્યાયાસન આગળ રજુ કરે છે તેવી રીતે અંધકર્તા પોતાનાં પુસ્તક વડે જે વિચાર પ્રકટ કરે છે તે દીકાકાર વાંચનારી આલમ આગળ રજુ કરે છે. પણ દુભાષિયો જે પોતાનાં કર્તવ્યમાં કંઈ ભૂલ કરે છે તો તેને ઉપરી અમલદારનો ઠપકો સાંભળવો પડે છે એટલુંજ નહીં, પણ તે અનેક પ્રકારની વિદંબનામાં આવી પડે છે અને તેને નોકરી ખોવાનો વખત પણ આવે છે. સારે નસીબે દીકાકારને શિર આવી કોઈ પણ પ્રકારની જોખમદારી નથી. અંધકર્તાના પુસ્તકને વાચક સમક્ષ મૂકતા જણ્યે અજણ્યે તે ગમે તેના મબીર દોષો કરે તોપણ તેને રોકનાર કોઈ નથી. જેના ઉપર દીકા કરવાની હોય તે પુસ્તકમાં દીકાકાર ગોથાં ખાય એમાં નવાઈ જેવું નથી, પણ ધણીનાર તો શુભાટ ખાવામાજ હોશિયારી ગણાય છે. વળી, વાચક અને લેખકનો યોગ કરાવી આપવા કરતા પોતાની આખર વધારતી, પોતાનું પાડિલ પ્રદર્શિત કરવું, પોતાની શુદ્ધિનો ઝગઝગાટ બતાવી આપવો એ તરફ સ્વાભાવિક રીતે એવું લક્ષ વધારે હોય છે. “વર મરો કે કન્યા મરો, ગોરતુ તરભાણું ભરો” એ જાણીતી કહેવત પ્રમાણેનું એવું વર્તન હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

• દીકાકારના કામને ગ્રેમપાશમાં બંધાવાને આતુર બનેલાં દંપતીની વચ્ચે સંદેશ લાવનાર લઈ જનાર દૂતીનાં કૃત્ય જોડે સરખાવી શકાય. પતિ અને પત્ની ઉભય એનાં

તરફ માનની નજરથી જોય છે, ઉભયનો એ આધાર છે, અને ઉભયની મીઠી પ્રેમ-કથાઓ સાંભળવાનો આનન્દ એને મળે છે. પણ ધણીવાર એવું પણ બને છે કે દ્વિતી પોતાનું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવવાને બદલે અણધારતી રીતે પુરુષનાં ચિત્તનું પોતાની તરફ આકર્ષણ કરે છે, અને એવી રીતે પુરુષને ખોટા મોહમાં ફસાવે છે અને જોણે એના ઉપર ભરોસો રાખેલો તેના દુસ્મનની ગરજ સારે છે. ટીકાકાર પણ ધણીવાર અન્યકર્તાની પિછાન કરાવવાનો પોતાનો ધર્મ ચૂકીને લાંબાં લાંબાં વચનોથી પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવા મંડી પડે છે અને અન્યકર્તાને પોતે જૂથી જાણે છે અને વાચકના ચિત્તથી પણ તેને દૂર રાખે છે. આતું વર્તન નીતિ બરેલું કહેવાય કે નહીં એ મોટો પ્રશ્ન છે. પણ સાહિત્યને નીતિ કે અનીતિના પ્રશ્નની સાથે શો સંબંધ છે? સદેશ બરાબર પહોંચાડવામાં ન આવે અથવા કંઈ કહાવવામાં આવ્યું હોય તેને બદલે કંઈ કહેવામાં આવે તો માર્ગે લીધેલું કામ બગાડે બગાડવાનું નથી એટલુંજ નહીં, પણ ઉભય પક્ષની વચ્ચે સ્ત્રી અને પુરુષ, લેખક અને વાચક એ બેઉની વચ્ચે ભારે ગેરસમજુતી થાય છે એ ખરૂં. પણ ગેરસમજુતી ઉપર તો આખા જગતનો આધાર છે. આ અસાર સંસારને ખરો માનવો એ પણ એક જાતની ગેર-સમજુતી જ ન દેની?

ધણી વાર કહેવામાં આવે છે કે “ ટીકાકારમાં અનેક માનસિક અને નૈતિક શુભાંતી સમૃદ્ધિ હોવી જોઈએ. તે સહૃદય હોવો જોઈએ. તેણે અનેક પ્રકારનાં પુસ્તકો વાંચેલાં હોવાં જોઈએ. તેણે જાત જાતનો અનુભવ મેળવેલો હોવો જોઈએ. વિવિધ વાંચન અને વિશાળ અનુભવને પરિણામે તેની વિચાર શક્તિ ખીલેલી હોવી જોઈએ. નવા લેખકની કિંમત પણ તરતથી આંખી શકે એવી તેની બુદ્ધિ ધડાધલી હોવી જોઈએ. અમુક રચના સારી છે કે નહારી છે એટલું જ નહીં, પણ તે સારી અથવા નહારી હોવાનાં કારણો શાં શાં છે, તે કેટલે અંશે સારી અથવા નહારી છે, અને તે જ નહારી હોય તો તે કેવી રીતે સુધારી શકાય એ સમજાવવાની શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ. કેવી રીતે અને કેટલા પ્રમાણમાં તેના તેજ વિચારો ખીળા લેખકને પણ આવેલા તે કહી શકાય એવી કેળવણી સ્મરણ શક્તિ તેની હોવી જોઈએ. તે વિચારો જો કવિતાના આકારમાં સુકાયા હોય તો એક રહેજ અમરચા ફેરફારથી એક કવિમાં જે વિચાર સાધારણ લાગે છે તે ખીળમાં અદ્ભુત ચમત્કાર વાળો કેવી રીતે બની જાય છે તે સમજાવવાનું મામત્ત્ય તેનામાં હોવું જોઈએ. સાહિત્યની પ્રવૃત્તિઓને પ્રસિદ્ધિમાં આણવા ઉપરાંત ઉત્સાહી અને બુદ્ધિમાન યુવકોની લેખનશક્તિને અયોગ્ય માર્ગે જતી રોકવાની અને સન્માર્ગમાં વાગવાની શક્તિ તેનામાં હોવી જોઈએ. એટલા બુદ્ધિબળની ઉપરાંત નીતિજગ પણ તેનામાં હોવું જોઈએ. કુદ્ર વિચારોને આડે આવવા ન દેનાં નિખાલમપણે નિર્ણય કરવા જેટલી પ્રામાણિકતા

તેનામાં હોવી જોઈએ, સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની ટેવ તેને હોવી જોઈએ, એ વિચારનાં સંગીનપણ્યાં ઉપર ભરોસો તેને હોવો જોઈએ, અહંતા મમતાનો સાગ તેણે કરેલો હોવો જોઈએ, અને લોકોમાં વાહ વાહ કહેવડાવવાના લોભથી તે મુક્ત હોવો જોઈએ ” વગેરે, વગેરે, વગેરે.

“ હોવો જોઈએ ” ને “ હોવી જોઈએ ” ને “ હોવું જોઈએ ” ની આ ટીપ વાંચીને ગભરાવાનું કે નાઉમેદ થવાનું કાંઈપણ કારણ નથી. એવો વાગ્વિસ્તાર કરવાની સુરસ્યતી અને તેના ઉપાસકોને ટેવજ હોય છે. પણ તેથી ટીકાકારની ઉંચી પદવીના ઉત્સાહી ઉમેદવારે ડરી જવાની બીજકુલ જરૂર નથી. એ વિચારોમાં ઝાઝું સરખ નથી. ધારો કે એ સહૃદયતા વગેરે ગુણો ટીકાકારને જરૂરના છે એમ આપણે તકરારને ખાતર સ્વીકારીએ. હું પૂછીશ કે કયા ટીકાકારમાં એ ગુણો નથી હોતા ? મહારામાં એ સઘળા ગુણો છે ’ એમ ટીકાકાર જાતે જાતી ઠોકરીને કહે છે, પુસ્તક વાંચવાની પણ ઝાઝી મહેનત લીધા વિના પાનાંનાં પાનાં ભરીને સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરચક અને કોષથી પણ ન સમજી શકાય એવું અવશોકન લખી કહાડે છે, અને એ પ્રમાણે પોતાનાં કહેવાની સત્યતા ચોકકસપણે સિદ્ધ કરી આપે છે, છતાં એનામાં એ ગુણો નથી એમ કહેવું એ સાદસ નહીં તો બીજું શું ? માણસ માત્રમાં અમુક ગુણો ધારે બહેલાજ હોય છે, તે કોષથી લઇ શકાતા નથી તે કોષને આપી શકાતા નથી, અને તેનો આહે તેવી રીતે ઉપયોગ કરવાને તે સ્વતંત્ર છે. માણસનામાં—ટીકાકારમાં સહૃદયતા હોવી જોઈએ એ ખરું હશે. પણ આ વિશ્વમાં કયો માણસ સહૃદય નથી ? કોને હૃદય નથી ? હૃદય વિના માણસનાં જીવનનો વ્યાપારજ કેવી રીતે ચાલી શકે ? ટીકાકારને લાગણી હોવી જોઈએ એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ કયા મનુષ્યમાં નથી હોતી ? આપણે આપણા મિત્રોને ચાહીએ છિયે, આપણું બહું કરનાર તરફ ઉપકાર વૃત્તિથી જોઈએ છિયે, આપણા શત્રુઓને ધિક્કારીએ છિયે આપણું જૂઠું કરનારની જૂઠાણ ધ્યાનમાં રાખીએ છિયે, અને વખત આવે તે સઘળાનો બદલો વાળવા ચૂકતા નથી. અવશોકનકાર તરીકે આપણા મિત્રોને આશ્વાન પર ચઢાવીએ છિયે, શત્રુઓને પાતાળમાં પેસાડીએ છિયે, અને સુરખીઓ તરફ—પ્રતિષ્ઠિત પુરશે તરફ માનની નજરથી જોઈએ છિયે, અને તેમની કૃતિઓનાં આંખ મીંચીને વખાણ કરીએ છિયે. એ તો મનુષ્યનો સ્વભાવિક ધર્મ છે. એમા એને યોગ્યતા મેળવવાની શી છે ?

અંધાવશોકન કરનારને જે જરૂરતું ■ તે તો એથી જુદું જ છે, અને એ વિશે આપણે હવે ટુંકામાં બોલીશું. અંધનું અવશોકન કરી શકાય તે માટે અંધતો ખાસ જરૂરનો છે. અંધનું નામ વાચ્યાથી અંધનો વિષય શો છે તે કેટલીકવાર સમજી શકાય છે, અને તે સમજ્યાથી અંધની પ્રશ્નસા કરવી હોય તો તે કેવી રીતે

હરી શકાય, નિન્દા કરવી હોય તો તે કેવી રીતે હરી શકાય,— એ સંધર્મોનો વિચાર કરવાનો પ્રસંગ રહે છે. અન્ય કર્તાનું નામ જાણ્યાથી તે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છે કે નહીં, તે નવા સંપ્રદાયનો છે કે જૂના સંપ્રદાયનો છે. તેના ઉપર આરોપ કરવા એ સલામતી બધું છે કે નહીં એ સંધર્મોનો નિર્ણય થઈ શકે છે. પૂરું, બાંધણી, ધાગળ, કિંમત એ વિશેની ટીકા પણ અન્યાર્થોક્તિમાં ઘણી જરૂરની છે. માટે એ સંધર્મ ટીકાકારે ખુબ બારીક નજરથી જોવું જોઈએ, અને ન જુમાય તેવી રીતે ભેંભમાં બરી રાખવું જાઈએ. એ વિશેનું જ્ઞાન યુસ્તક ઉપર અભિપ્રાય બાંધવામાં પણ જરૂર ઉપયોગી થઈ પડે છે. યુસ્તકનું નામ, લેખકનું નામ, પૂરું, બાંધણી ધાગળ, કિંમત, હાપખાનું વગેરે ઉપરથી જો કંઈ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર ન આવી શકાય તો યુસ્તકની પ્રતાવના વાંચી જોવી, અને એટલાથી પણ સંતોષ ન વળે તો યુસ્તકનાં કેટલાંક પાનાં ઉદ્ધારી જોવાં.

અન્ય મળ્યા પછી લેખકને ખીજ ને જરૂર છે તે શબ્દના ભરોશની છે. આ વિશ્વમાં શબ્દ એ એક મહત્ત્વની વસ્તુ છે, રે! સૌથી વધારે મહત્ત્વની છે. શબ્દ તેજ આ જગતનું આદિ કારણ છે, શબ્દથીજ આ જગતની ઉત્પત્તિ છે, શબ્દથીજ સકલ અર્થની પ્રાપ્તિ છે. શબ્દારણ્યમાં કહ્યું છે કે:—

“एन इति वै प्रजापतिर्देवान्यजन, अष्टममिति मनुष्यान्, इन्द्र इति पितॄन्, स्तिरः पावित्रमिति ब्रह्मन्, आद्यव इति स्तोत्रम्, विश्वानीति शस्त्रम्, अमिमीभजेत्यन्याः प्रजाः॥”

(અરેખર, ‘એતે’ એ શબ્દનું સ્મરણ હરી પ્રજાપતિએ દેવાને સંન્યા, ‘અષ્ટમમ્’ એ શબ્દ સ્મરી મનુષ્યોને, ‘ઇન્દ્રવઃ’ સ્મરી પિતૃઓને, ‘તિરઃપાવિત્રમ્’ સ્મરી બ્રહ્માને, ‘આદ્યવઃ’ સ્મરી સ્તોત્રને, ‘વિશ્વાતિ’ સ્મરી શસ્ત્રને, અને ‘અમિમી-મયા’ સ્મરી અન્ય પ્રજાને)

તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ માં કહ્યું છે કે:—

“समूचि इति व्याहरत् समूचिमसृजत्”

(તેણે ‘મૂઃ’ એ શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો, તેણે બ્રહ્મા બ્રહ્મ).

ખ્રિસ્તી ધર્મ પુસ્તકોમાં પણ લખ્યું છે કે:—

“In the begining was the Word, and the Word was with God, and the Word was God.”

(પ્રથમ શબ્દ હતો, અને શબ્દ તે પ્રભુની સાથે હતો, અને શબ્દ તેજ પ્રભુ હતો).

• એ શબ્દ રૂપી પ્રભુને ટીકાકારે અકોનિશ સેવવો જોઈએ. એ શબ્દ રૂપી દેવતાં

તેનીસ કરોડ રૂપમાંથી જેટલાની ઉપાસના સ્મરણાદિ વડે થઇ શકે તેટલાની ઉપાસના એણે કરવી જોઇએ. એક ન્હાનો સરખો વિચાર લાંબાવી લાંબાવીને તેના ઉપર પાંચ પચીસ પાનાં રહેલાઇથી ભરી શકાય એવો શબ્દ સંગ્રહ એની પાસે હોવો જોઇએ. કંઇ ન કહેવા છતાં ઘણું કહેતો હોય એવું બતાવવાની ટેવ એને હોવી જોઇએ. ‘પરંતુ’ ‘છતાં’ ‘ઘણું બાગે,’ કવચિત્ કવચિત્’ ‘કોઇ કોઇ વખત,’ ‘વિદ્વાન લેખક’ એવા એવા શબ્દોનો છુટથી પ્રયોગ કરતાં એને આવડવું જોઇએ. ન્યાય મંદિરોમાં વકીલ બારિસ્ટરો ‘my lord,’ ‘I submit,’ ‘my learned friend’ વગેરે શબ્દો જેવા ઉદાર દિલથી વાપરે છે તેવી રીતે આ શબ્દોનો એણે મોકળા મનથી ઉપયોગ કરવો જોઇએ. ઉદાહરણ તરીકે, અતિપ્રશંસા કે અતિ નિન્દા કર્યા વિના મધ્યમ વિચારવાળું ઠગેલ અવલોકન લખવું હોય તો તે કપક આવી રીતે શુદ્ધી શકાય : “આવી કૃતિ રચાઇ તે ઘણી સારી વાત છે, એવી કૃતિઓ રચાવવી જોઇએ, લેખકનો પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાત્ર છે પણ એ પ્રયત્ન જોઇએ તેવો સફળ નથી. તેમ અંદર કંઈજ ખુબી નથી એમ પણ કહેવાય નહીં, પણ હજી વધારે સંભાળ રાખીને લખાયું હોત તો વધારે સારું થાત, છતાં લેખકે જે પ્રયત્ન કર્યો તે મુતિને પાત્ર છે, એ પ્રયત્નને માટે તેને અભિનંદન થતે છે, પણ એથી વધારે પ્રયત્ન કરતા રહશે તો આમા જે ગદ્યની જુઓ રહી ગઇ છે તે સુધારી શકશે,” વગેરે વગેરે. આની આજ શૈલીમાં જેટલું બાંધું અવલોકન કરવું હોય તેટલું કરી શકાય.

લાગણી વિષે તો આપણે ઉપર બોલી ગયા છીએ એટલે તે વિષે ફરીથી વિવેચન કરવું અસ્થાને છે. મિત્રના તરફ સ્નેહ રાખીને તેની કૃતિને ઉત્તેજન આપવું અને શત્રુને જીતીને ડામી દેવો એ સામાન્ય યુદ્ધિનું સામાયિક કર્તવ્ય છે, અને એ કર્તવ્યમાં જે થૂંક તે યુદ્ધિનીજ કહેવાય એમા નવાઇ જેવું નથી.

એ ઉપરાંત, ટીકાકારને સુધરેલી ઢગમાં ગાલિપ્રદાન કરતાં આવડવું જોઇએ. કેટલીક વાર ટીકા કરતી વખતેજ “કેટલાક પંડિતમન્યો કહેશે કે,” “કેટલાક વિક્તાની ખોટી ખુમારી રાખનારાઓ બકશે કે,” “કેટલાક સહાયતાનાં પૂતળાંઓ મિથ્યાનાદ કરશે કે ?” એવી પુષ્પાન્વિધી કલ્પિત વિરોધીઓને વધાવતાં રહેવું જોઇએ કે ખરા વિરોધીઓ આપણા વિચારની સામે પડવાની હિમતજ ન કરી શકે. છતાં કોઈ સામે પડે તો તેને ચૂપ કરના માટે મ્હોટામાં મ્હોટો ઉપાય એજ કે તેના ઉપર જેમ અને તેમજી ખોટી અમત ટીકાઓ કરીને તેને જાહેરમાં હલકો પાડવો, અને એમ કરવા માટે “કર્ણદોષ,” “દષ્ટિ દોષ,” “વસ્તુસ્થિતિનું અસાધ્ય,” “સત્ય સ્વીકારવાની અનિચ્છા,” “મોહ” વગેરે સખ્ય શબ્દોનો છુટથી ઉપયોગ કરવો.

એ ગાંધિપ્રદાનમાં મંડયા રહેતાં આવડણું નેધએ, સામે લેખક પાછા જવાળ આપે તો તેને ફરી પાછો આપણી કરડી-મજબૂત-નેસદાર શૈલીમાં જવાળ આપ્યાં કરવે, અને તેજ યાદીને અટકે ત્યાં સુધી આપણે આપણાં કર્તવ્યમાં મચ્યા રહેવું. એમસેન કહે છે તે પ્રમાણે “ The characteristic of heroism is its persistency ” (અભિનિવેશ-ખંત-આગ્રહ, એજ વીરતાનું ખાસ લક્ષણ છે.)

આટલું છતાં પણ માણસની શક્તિને દબ હોય છે, અને વખતે વાદવિવાદમાં આપણું ટકું ન ચાલી શકે-તો આપણે છેક એકઝા ન પડી જઈએ તેટલા માટે આપણી એથે આવે એવા મિત્રોનું મહોલું મંડળ આપણે રાખવું નેધએ. જે મિત્રોનાં પુસ્તકોની પ્રશંસા કરીને તેની ખપત વધારી આપવાનો ઉદાર પ્રયત્ન આપણે કીધો હોય તેની તરફથી મદદની આપણે આશા રાખીએ તો તે વ્યર્થ ન જાય.

આટલી સાધન સંપત્તિ જેની પાસે હોય તેવા દીકાકારોની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિમાં ઘણી વિવિધતા હોય છે તે આપણે હવે તપાસીયું, અને તે કરવા માટે આપણે અન્યાયલોકન કર્તાઓના જુદા જુદા વિભાગ પાડીયું.

કેટલાકને પોતે જે કંઈ વાંચે તેમાં પ્રશંસા કરવાનું જ જરૂં છે. એવા પ્રશંસકોની નજરે હોય પડતાજ નથી. તેઓ જે કંઈ વાંચે તેથી ખુશજ થાય છે. “ વાહ! વાહ! ” “ શું સુંદર છે! ” એમજ તેઓને લાગે છે. જે પુસ્તક છેલ્લું તેઓના વાંચવામાં આવે તે તેઓને આગ્રહા સર્વ કરતાં મ્હડીવાનું લાગે છે, અને તે વિશે દીકા કરતાં તેઓને પ્રશંસાના વચનો શોધવાં પડતાં નથી.

નિન્દકો એથી ઉલટાજ સ્વભાવના હોય છે તેઓને સર્વ કંઈ હોય બધુંજ લાગે છે. ઉદા. આમાં શું છે? ” “ નો-સેન્સ,” “ રમિશ,” એ તેઓના સ્વાભાવિક ઉદ્ગાર હોય છે. આધુનિક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓથી તેઓ સર્વદા અસંતુષ્ટ રહે છે. અને તેઓ જ્યાં જ્યાં નજર ફેરે ત્યાં ત્યાં દંભ અને જડતાનાંજ દર્શન તેઓને થાય છે.

પ્રશંસા કે નિન્દા બેમાંથી ગમે તે જે કરવા માંડ્યું તે દબ બહાર કર્યાજ જાય એવી ઉદ્દામ વૃત્તિના દીકાકારો સાહિત્યમાં પણ હોય છે. તેઓને એક પુસ્તક ગમ્યું તો તેના લેખકને શેક્સપિયર કે ડેન્ડી સાથે, કાલિદાસ કે ભવભૂતિ સાથે તેઓ સરખાવવા મંડી પડે છે, અને કદાચ ન ગમ્યું તો તે છેકજ નિર્મોલ્ય અને તુચ્છ બની જાય છે. એવા અવલોકનકારો પોતાના વિચારમાં કંઈ પ્રમાણ જાળવવાની દરકાર રાખતા નથી, અને એવી છુદ્દ વસ્તુઓની દરકાર રાખવાની જરૂર પણ તેઓને જણાતી નથી. લાગણીના વેગમાં તેઓ એક તરફ કે બીજી તરફ ધસડાયા જાય છે. સ્નેહનાં ઉમત સિખર ઉપર વસનારા તેઓના પવિત્ર આત્મા જગતનાં કૃત્રિમ બુન્ધનોને લેખ-

વતા નથી. આ જ્ઞાન લોકો જેને 'ઠરેલપણું' કહે છે તે તેઓમાં હોતું નથી, અને સંસારીઓના જડ નયનો જેને વસ્તુ રિથતિનું ખરું સ્વરૂપ માને છે તેને કારે સુકાને કલ્પનાનાં બળવડે તેઓ કંઈક જુદોજ ચમત્કાર જાતે જોય છે અને બીજાને જોવાડાવે છે. એવા લોકો ઘણીવાર અન્યકાર ઉપર એક વાર સામટો પ્રહાર કરી લઈને સંતોષ પામતા નથી, પણ થોડી થોડીવારે ફરી ફરીને પ્રહાર કરવા નંડી પડે છે. લુહાર જેમ ફરી ફરીને હથોડા મારે છે, સોની જેમ કુંકી કુંકીને દેવતા સમઘાવે છે તેમ આવો દીકાકાર ઉપરાંત હાંપરી સપાટા લગાવ્યો જાય છે. પણ લુહાર, સોની વગેરેની પ્રવૃત્તિનું સ્પષ્ટ પ્રયોજન દેખાઈ આવે છે ત્યારે આ દીકાકારની પ્રવૃત્તિનું કારણ એકાએક સ્હમજી શકાતું નથી. અને એ ભેદનું કારણ ખુલ્લું જ છે. લુહાર, સોની વગેરેની - કળાઓ તે "ઉપયોગી કળાઓ" છે, ત્યારે દીકાકારની કળા તે "રસિક કળા" છે, અને એ કળાને હૃદય આનન્દ આપવાનો છે. લુહારને ફરી ફરી હથોડા મારવા પડે છે તે અમુક ઘાટ ધડવાને માટે, સોનીને ફરી ફરી કુંક મારવી પડે છે તે દેવતાને પ્રજ્વલિત કરવાને માટે, પણ દીકાકારને એક વખત પ્રહાર કર્યા પછી તખીજી વખત પ્રહાર કરવાનું મન થાય છે ને તો 'અંતઃક્ષોભ' ને લીધેજ થાય છે, અને એ અંતઃક્ષોભને પરીણામે જ સુંદર કૃતિ આ નિર્મિત થાય છે તેનાથી સર્વ કોઈને આનન્દજ થાય છે, તેથી એ દીકાકારની કળાને સુધાર કે લુહાર કે સોનીની કળાઓ જોડે સરખાવવા કરતાં સંગીત કળા કે અભિનય કળા કે નૃત્ય કળા જોડે સરખાવવી એજ વધારે બ્યાજખી છે અને એ સરખામણીને માટે આપણને ક્યાં આધા જવું પડે એમ છે? મરેલાને મારવાની આ રીત નાટકોમાં આપણે કેટલીએ વાર જોઈએ છીએ નાટકનું મુખ્ય પાત્ર મૃત્યુને આધીન થયા પછી પહોં પડવા માંડ્યો હોય તે "વનસ મોર" ના અવાજ થતાં પાછો ઉપાડી લઈને મરેલાને ફરીથી મારવામાં આવતો કાણે નહીં જોયો હોય? શય યદને પડેલા શત્રુ આગળ તેની મજાક કરવાના, તેના આળા પાડવાના, તેને ગાળો દેવાના અને તે શનપર ષટકા લગાવવાના હાસ્યજનક પ્રયોગો તો વળી એથી પણ વધારે પરિચિત છે. વૈરના અગ્નિથી ઉકળતો ભીમસેન દુઃશાસનને મારીને તેનાં શિરનું પાન કરવાને કેવો તલસતો હતો તે નાટકોના શોખીન સજ્જનોને સારી રીતે જાણીતું છે. આ દીકાકારના વીર હૃદયમાં પણ કંઈક એવો જ અગ્નિ ધમતો જણાય છે. લેખકને મારીને જ નહીં પણ તેનું લોહી પીને પોતાનો કોષાભિ રાખાવો એમ એનું વલણ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. કુશ્વેત્રમાં ધુમનાર પ્રતાપી ચોદાની પેઠે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં ધૂમે છે. ભીમસેનની વીરતાનું સ્મરણ કરાવનાર એ પ્રયત્ન ચોદાનું અનુકરણ કરવાનું ક્યા બહાદુર પુરુષને મન નહીં થાય?

પણ વખાણ કરવાનો અત્યારે અવકાશ નથી તેથી એ મીઠું કામ અધવચ છોડી દઈને આપણી ગણત્રીમાંજ આપણે તરિત ગતિથી આગળ ચાલીશું. જેને લેખ

કે પુસ્તકની બેઠ આપી હોય કે જોને નાટકને પ્રયોગ જોવાને આમંત્રણ કર્યું હોય કે બીજી કોઈ રીતે ઉપરૂત કર્યો હોય તેવા મિત્રો સ્વાભાવિક રીતે લેખકનાં બનાવેલાં પુસ્તકનાં કે તેણે રચેલાં નાટકનાં વખાણુ કરે છે, અને તેની કમાઈ વધારી આપવા માટે બનતી મદદ કરે છે. એ પ્રમાણે કરવામાં જ પોતાની વડાઈ છે એ સહનું તેઓને પૂરેપૂરું જ્ઞાન હોય છે.

એથી ઉલટું જ દેશીઓ હોય છે તે તો સ્વાભાવિક રીતે પુસ્તકમાંથી અનેક જ્ઞાના મ્હોટા દોષો કઢાડવામાં જ પોતાની કુશળતા વાપરે છે, એટલું જ નહીં પણ લેખકનાં જ્ઞાનગી જીવનની અનેક વાતો બહાર લાવીને તેને ફજેત કરવાની હડી લાગણી તેઓનાં અન્તરમાં ઉછળતી હોવાથી તેમ કરવાને તેઓ પ્રવૃત્ત થાય છે. વળી, બીજા કોઈ જુદા પ્રસંગ ઉપર બોલાવવા બોલને સંભારીને લેખકના હાલના વિચારો અને તે પ્રસંગ ઉપરના વિચારો વચ્ચેના વિરોધ તેઓ શોધી કઢાડે છે, અને એમ કરીને લેખકને હલકો પાડવાનો સળળ પ્રયત્ન કરે છે.

જેઓને લેખક તરફ એવી મિત્રતા કે શ્રુતા રાખવાનું કંઈપણ કારણ ન હોય તેવા તટસ્થ વિદ્વાનો માત્ર પોતાની ટીકાકાર તરીકેની આબરૂ જળવવાને અને પોતાની વિદ્વતા બતાવી આપવાને જ ઉત્સુક હોય છે. એમ કરતાં પ્રસંશા કરવાનું કાંઈ પડે તો તેમ, ને નિન્દા કરવાનું લાભકારક જણાય તો તેમ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. પણ મ્હોટે ભાગે બહુ વખાણુ નહીં ને બહુ નિન્દા નહીં એવી રીતનાં અવલોકનો લખવાનું તેઓ વધારે સલામતી ભર્યું ગણાય છે.

જેઓ પોતે પુસ્તકો રચતા હોય એવા લેખકોની દ્રષ્ટિ વળી જુદી જ હોય છે, તેઓના 'આત્માનો આવિર્ભાવ' જુદી રીતે જ થાય છે. પોતાના જ પ્રિય વિષયો હોય તે પર બીજા કોઈ ક્ષેત્રે નહીં તેની તેઓ ખાસ સંભાળ રાખે છે, અને એવો કોઈ આવે તો તેને બનતા પ્રયત્નથી તોડી પાડવાનો ધર્મ જાળવવાને તેઓ આતુર હોય છે. એ વિષય પર લખવાનો અધિકાર અને આવડત તો પોતાના એકલામાં જ હોય એવી ખુમારી તેઓનાં આત્મો દ્રેકવાળાં હૃદયમાં હમેશાં વાસ કરે છે, અને જગતની પાસે પોતાની એ માન્યતા સહ તરીકે સ્વીકારાવવાનું તેઓનાં સહ પરાયણ સ્વભાવને ધણું અતુક જ જણાય છે. વળી, લેખન પદ્ધતિ, જોડણી વગેરેના પોતે જ કંઈ ખાસ નિયમો પાળતા હોય તો તે બીજાની પાસે ગમે તેમ કરીને પણ સ્વીકારાવવાને તેઓ આતુર બને છે, અને એ આતુરતાને લીધે બીજાના લેખમાંથી ઉતારા આપતી વખતે પણ પોતાના વિચારને અતુક જ એવા ફેરફારો પોતાની મેળે કરી લેવા જેટલું સાવધપણું તેઓથી જૂવમાં રખાઈ જાય છે. એ લેખકોમાંના કેટલાક પોતાના પુસ્તકનું પોતે જાતે જ અવલોકન કરીને અથવા પોતાના મિત્રો પાસે કરાવીને જુદાં જુદાં પત્રોપર

મોકલાવે છે, અને એ પ્રમાણે એ અવલોકનો જાહેર ખજાનોની ગરજ સારે છે.

પૈસા લઇને જેઓ લખતા હોય તેઓતો મોટો ભાગે પોતાનો લેખ સ્વીકારાય, છાપેલાં પત્રનાં પાનાંઓ ભરાય, ને પરિણામે સારી અર્થ પ્રાપ્તિ થાય એવા વિચારે મોકલી આપવાનું જ શ્રેયસ્કર ધારે છે. પણ પૈસા આપવાના હોવાથી કંઈપણ અગ્રગાટ વગરની ટીકાઓ સ્વીકારતાં પત્રકારો સકોચ પામે એ સ્વાભાવિક છે ; તેને પરિણામે દ્રવ્યાર્થીઓ ની ટીકાતો સારીજ હોય એમાં નવાઈ જેવું નથી.

વ્યવહાર કુશળ પુરૂષો વળી પોતાના કોઈ સમ્બન્ધીના ઉપર ઉપકાર કરવાના બહા રિચારથીજ કલમ હાથમાં લે છે, અને તે જેથી ખુશ થાય, તેને જેથી શયદો થાય એવી રીતનું લખાણ લખી મોકલે છે.

સર્વ કાર્ય આહી યુદ્ધિવાળાઓ એમ વિચારે છે કે રાજકીય, સામાજિક, ધાર્મિક સર્વ વિષયોમાં માથું મારીએ સારે વળી સાહિત્યના મહત્ત્વના છતાં સ્હેલા વિષયને શા માટે બાજી રાખવો ? એવા સાહિત્યના સેવકોને જાતે લખવાનો અવકાશ ન હોવાથી ખીજી બાબતમાં તે પ્રમાણે આમાં પણ ખીજી વિષે પોતાના સંગીન અભિપ્રાયો વ્યાપી તેજ તેઓ સંતોષ માને છે, અને અભિપ્રાય કેવી રીતનો આપવો તે તો મંદયુદ્ધિવાળા આ લેખના વાચકો પણ સ્હેલાઈથી સમજી શકે અને શીખી શકે તેમ છે તો એના જેવી સર્વ આહી યુદ્ધિવાળાનેતો એમાં વિચારજ શેનો કરવો પડે ?

દેશ વતસલો ના ‘ભાવનો પ્રવાહ’ કંઈક જુદો માર્ગ લે છે. તેઓને તો દેશાભિમાન જગવે એવાં કાવ્યો, વાર્તા, કે નિબન્ધો લખાય તેજ કામનાં લાગે છે, અને તે સિવાયની સઘળી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ તેઓ અનુચિત અને બામિશના ભરેલી ગણે છે, દેશાભિમાન મહાન કર્તવ્ય આપણા શિર પર આવી પડ્યું છે તેવા કાળમાં ખીજી જુદા વસ્તુઓમાં કાળ ગુમાવવો તે વાસ્તવિક કોણ કહેશે ?

સૌથી છેલ્લાં, છતાં સૌથી વધારે મહત્ત્વનો વર્ગ આપણા અંગ્રેજી બજેલા-યુવાન-યુદ્ધિમાન-વિકાન-ગ્રેજ્યુએટોનો છે. એ કેળવણી લીધેલાં પ્રાણીઓ પોતાની માતૃભાષા તરફ ખીજી બજેલા લોકો જેમણે તેટલું લક્ષ નથી આપતા તે માટે અધસૌસ કરે છે; અંગ્રેજી સાહિત્ય ચર્ચાના નિયમો વાચી વિચારીને નિસ્તેજ બની ગયેલી આંખો ઉપર વિદેશી કાવ્યના અસ્મા ચ્હડાવીને તે વડે આપણાં સ્વદેશી પુસ્તકો તપાસે છે, અને કોઈ કોઈ વારતો ખીજી બાબતમાં તેમ સાહિત્યમાં પણ અંગ્રેજી માલના પ્રમાણમાં દેશી માલ કેવળ નકામો છે તેમ વિચારીને તેના તરફ ઘટતા તિરસ્કારની નજરથી જોય છે.

આ પ્રમાણે અન્યાવલોકન તે શું છે, અન્યાવલોકનનો ઉદ્દેશ શું છે, અન્યાવલોકનમાં શું શું અનાવશ્યક છે અને શું શું આવશ્યક છે, અન્યાવલોકન કેવી કેવી

દ્રષ્ટિથી થાય છે, તે સમજાનાં વિષે વિચેચન કર્યા પછી હવે કેટલીક વ્યવહારુ સુચનાઓ કરવાનીજ બાકી રહે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. નવા પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રન્થનું અવલોકન કરવાની ઉતાવળ કરવી નહીં. ખીન્નઓ શું કહે છે તે જોયા પછી પોતે લખવું, અને એવી રીતે લખાયેલા અવલોકનમાં કંઈક નવું ચોંકાવનારું ઉમેરવું.

૨. “હમે સાધારણ પુસ્તકોનાં અવલોકન કરતા નથી” એમ કહેવાનો નિયમ રાખવો, પણ એ નિયમ પાળવાની આવશ્યકતા નથી.

૩. પુસ્તક ભેટ તરીકે મળે તો જ તેનું અવલોકન કરવું.

૪. પુસ્તકના અવલોકનને માટે ગ્રન્થકાર કેટલો આતુર છે તે તપાસવું. આતુર હોય અને વિનંતી કરે ત્યાર પછી કરેલું અવલોકન તેના ઉપર મહેરબાની તરીકે કરાયેલું ગણાય, ઘણી વિનંતિ લાભો વખત સુધી કરવામાં આવે તો ચોપડી ખપતી નથી એવું પણ સમજી શકાય અને એ રીતે અવલોકનનાં કામમાં એવી માહિતી ઉપયોગની થઈ પડે.

૫. ગ્રન્થાવલોકન ઉપર અને સાહિત્ય ઉપર એકાદ અંગ્રેજ કે સંસ્કૃત પુસ્તક વાંચીને તેમાંના વિચાર આપણા પોતાના હોય તેવી રીતે પ્રદર્શિત કરવા.

૬. જેવાં અવલોકન આપણે કરતા હોઈએ તેવાં અવલોકનનું “આપણા સાહિત્ય માં એવી જરૂરીયાત છે” એમ કહીને સમર્થન કરવું.

૭. કઈક નવું કહેવું. કવિતાનું નવુંજ લક્ષણ આપવું, અને સાહિત્ય વિષે તેમજ જુદા જુદા કવિઓ વિષે કદી પણ ન સંભળાયેલા એવા વિચારો બહાર પાડવા.

૮. લેખકનાં જીવનની ખાનગી હકીકતથી વાકેફ રહેવું.

૯. અવલોકા અર્થ કરવાની ટેવ રાખવી; કારણકે વાદવિવાદમાં અવલોકા અર્થ કર્યા વિના હમેશાં ખોટી ચર્ચા થઈ, અને કસરતખાજની પેટ દીકાખાજે પણ દાવપેચ થીખવા જરૂરના છે.

૧૦. નિન્દા કરવા કરતાં પ્રશંસા કરવી એ વધારે સલામતી બધું છે, એથી આપણી વિરહાં ચર્ચા ઓછી થશે, અને આપણે જેમ અન્યનાં પુસ્તકોની પ્રશંસા કરીએ તેમ ખીજા આપણાં પુસ્તકોની પણ પ્રશંસા કરશે, અને એ પ્રમાણે આપણા પક્ષનું એક-મોહું મઠળ થશે.

૧૧. દીકાઘાર તરીકે જે આપણી ઘટતી કદર ન થાય તો સારા લેખોની ખેટ સંધારે સખ્યાબંધ લેખો લખીને પૂરવી.

૧૨. જ્ઞાન, અનુભવ, પ્રમાણિકતા, ઉદારતાની વાતો કહી કરવી, પણ કરવું તો આપણને શકે તેજ.

૧૩. ભેખ નીચે સહી કરવી એ હમેશાં જોખમ બરેલું છે.

છેવટે, એક અંગ્રેજ સાક્ષર અને દીકાકારના શબ્દોમાં આપણે એટલું જ કહીશું કે
 "There is not much more difficulty in forming our opinion about a book than there is in reading it, and...the profession of criticism is one in which it is delightfully easy to graduate. It requires neither learning nor knowledge, neither culture nor discipline. It is neither science nor art; it is the gift of nature, a sort of "lyric inspiration." With principles, with touchstones, with standards it has nothing whatever to do. Its business is to declaim, to coin phrases, to juggle with fancies, and to say good things."

ચોપડી વાંચવા કરતાં ચોપડી પર અભિપ્રાય આપવાનું કામ ઘણું અપડું નથી, અને...દીકાકારનો ધંધો એવો છે કે તેમાં માણસ ઘણીજ સહેલાઈથી ફાવી શકે. વિદ્વતા કે પઠિતાઈની, શિક્ષણ કે કેળવણીની એમાં કંઈ પણ જરૂર નથી. એ વિદ્યા પણ નથી અને કળા પણ નથી; એ કુદરતની બક્ષીસ છે, એ એક જાતની ધુમ્મરી પ્રેરણા છે. નિયમો સાથે, કસોટીઓ સાથે, ધોરણો સાથે એને કંઈજ નિસ્ખત નથી. બરાડા પાકીને વિસ્તારથી બોધવું, નવાં નવાં વાક્યો બનાવવાં, મનના દ્વારો શકે તેમ દોડાવવા, અને સાફ સાફ કહેવું એજ એનું કામ છે.

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.

શુજ્જર્નર જનસમાજમાં ટૂંકી વાર્તાના વાચન માટે ઉત્સુકતા વધતી જતી જોવામાં આવે છે એ બતાવી આપે છે કે સાહિત્યના તે વિભાગ પ્રત્યે લોકોની અપ્રાસ્તાવિક, ભિરુચિ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. ટૂંકી વાર્તા, હાલ, માસિક, સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રના એક આવશ્યક અને ઉપયોગી અંગ તથા અલંકાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. કેટલાક વાચકો, હાંપી નવલકથાના વાચન કરતાં ટૂંકી વાર્તાના વાચનને વધારે પસંદ કરે છે. જગતના હાલના સ્પર્ધાના, મારામારીના, દોડાદોડીના સમયમાં જનસમૂહનો સાહિત્ય પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિ ધરાવનાર વર્ગજ માત્ર હાંપી પુસ્તકો, ધ્યાનપૂર્વક વાચવા, અવલોકવા તકલીફ લે છે. તેઓજ માત્ર અમયુક્ત વાચન માટે ઘેરે શાખી રહે છે. કથાસાહિત્યમાં હાંપી નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તા વાંચવા તરફ, જેનું વાચન અધ્ધ સમયમાં પતી જાય તેવી વાર્તાઓ વાંચવા તરફ, લોકોની રચિ વધતી જતી હોવાથી તે લખવાના પ્રયાસ પણ જગતની લગભગ દરેક ભાષામાં વધતા જાય છે. યુરોપ, અમેરિકામાં ટૂંકી વાર્તાનું મહત્વ, તેનું ગૌરવ એટલું વધ્યું છે કે લેખનપ્રદેશના તે વિભાગે, એક ઉચ્ચ કલાવિધાન, એક કલા તરીકે સાહિત્યમાં અમરસ્થાન સંપાદન કર્યું છે એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. આ મહત્વના વિષય સંબંધે કાંઈક ઉપયોગી માહિતી શુજ્જર્નર સાહિત્યપ્રેમી સમાજ સમક્ષ રજુ કરાય તો ઠીક એ વિચારથી આ લેખ તૈયાર કરવા ઉચિત ધાર્યું છે.

નિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે “ નવલકથા વિષે ચર્ચા ” એ નામના નાના ગ્રન્થમાં, તેમ જ રણછતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ મહુમ નરસિંહરાવ ધ્રુવવાળા “ સાહિત્ય ” માસિકમાં ટૂંકી વાર્તા વિષે કેટલુંક સંક્ષિપ્ત પણ જાણવા જેવું વિવેચન કર્યું છે. નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વિષેના આપણા ખ્યાલનો ઉદ્ભવ, યુખ્યત્વે કરીને, તે પ્રકારના અંગ્રેજી સાહિત્ય પરથી થયેલો છે એટલે તે વિષેના ઉપર જણાવેલા બંને લેખકોના વિચારમાં તેમ આ લેખમાં કાંઈક સામ્ય દૃષ્ટિગોચર થવાનો સંભવ છે. પરંતુ “ ટૂંકી વાર્તા ” ની સાહિત્યમાં જે વાસ્તવિક ઉપયોગિતા છે, સાહિત્યના તે વિભાગને વિકાસની જે જરૂર છે તે જોતાં તે વિષય ઉપર જેમ બંને તેમ વધારે પ્રકાશ પડવાની આવશ્યકતા છે.

સાહિત્યના જે પ્રદેશપર સામાન્ય જનસમાજનું વિશેષ લક્ષ, સાહિત્યના જે વિભાગનું વાચન વધારે, તે સમાજનું હિત વા અહિત કરવાને વધારે વાર્તાના વાચનની લોકપ્રિયતા.

ચક્રિતમાનુ ચર્ચા થકે છે. નાટકની રચના નવલકથા કરતાં વધારે સમપૂર્ણ, વધારે દુર્લભ છતાં, નવલકથાની રચનામાં એવા લોક-પ્રિય અંશો રહેલા છે, કોઈપણ કાલના જનસમાજનું, મુનવ સ્વભાવનું, લોકોની મનોવૃત્તિઓનું, મનોવ્યાપારનું ચિત્ર-આપવા માટે કથાસાહિત્યમાં, નવ-

સકથા, વાર્તામાં એવી યોગ્યતા રહેલી છે કે સાહિત્યના કોષપણુ અન્ય અંગ કરતાં વાર્તાનું વાચન કોઠામાં ધણું વધી પડયું છે.

અનુભવ ઉપરથી, તેમ લાઘવેરીઓનાં રેઝસ્ટરો ઉપરથી માલુમ પડયું છે કે સાહિત્યની અન્ય કોષ શાખા કરતાં કથાનાં પુસ્તકો લોકોમાં વધારે વંચાય છે. નવલકથા અને વાર્તાનાં, ઉત્તમ આદર્શપૂર્ણ, પુસ્તકો લખાવા તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે તો તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડે, સોફ્ટ જીવનને ઉચ્ચ, અને ઉન્નત કરવામાં સાહાય્યભૂત થાય એ નિઃસંશય છે. ધણું લોકો નવલકથા અને વાર્તાના લેખનને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી. તેને હલકા પ્રકારનું સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે. તેનું તેમ નાટકોનું વાચન પણ હલકું ગણાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં સામાન્ય રીતે સારાં નાટક લખાયાં નથી, તેમ બજવાતાં નાટકની આસપાસ ફેટલાક એવા મલિન સંજોગો જોવામાં આવે છે કે નાટક નામ તિરસ્કારને પાત્ર થઈ પડયું છે, એ વાત ખરી છે પરંતુ ગુજરાતી કથાસાહિત્યના વાચન માટે થોડે અંશે પણ તિરસ્કાર જોવામાં આવતો હોય તો તે મારા ધારવા પ્રમાણે ફેટલીક હલકી અંગ્રેજી નવલકથાઓ અને તેના ભાષાન્તર વા અનુવાદને લીધે છે. વિક્ટર હ્યુગો, આર્થર્ હિન્સ અને સ્કોટના આ હિશાના પ્રયાસ, તેમની મહાન કૃતિઓ જેમના જોવામાં આવ્યાં હોય છે તેમનો આવે! અભિપ્રાય થતો નથી. કથાસાહિત્યનું વાચન ધણાને પ્રિય અને અનુકૂળ હોઈ તે અન્ય સર્વ કલાઓ કરતાં વધારે લોકપ્રિય કલા થવાનો સંભવ છે.

કોષ પણ પ્રકારના આપણા વિચારો અગર વૃત્તિઓનું પ્રાકટ્ય, કોષ પણ પ્રકારનું મૈાન્દર્ય અનુભવવાની આપણી શક્તિનું આકર્ષણ કરી શકતું નથી ત્યાં સુધી કેલાની તે પ્રાકટ્યમાં કલાની ન્યૂનતા છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. અમુક લાગણી આવશ્યકતા. અગર વિચાર પ્રમિદ કરવાની કોષ પણ પ્રકારની આપણી પદ્ધતિ, જ્યારે મૈાન્દર્યને અનુભવવાની આપણી મગજ અને હૃદયની શક્તિઓનું-રસગતાનું આકર્ષણ કરે છે ત્યારે જ તેમાં કલા છે એમ કહી શકાય છે. દૂંડી વાર્તાની રચનામાં પણ કલાની આવશ્યકતા છે. કારણકે જ્યાં સુધી તેનું લેખન વાચકવર્ગની રસગતા સમક્ષ, મૈાન્દર્ય પિંજાવવાની તેની શક્તિઓ મન્મુખ, સન્તોષજનક મામત્રી રચી કરી શકતું નથી ત્યાં સુધી તે લેખન હોપયુક્ત ગણવાનો હરેક સંભવ છે. કુદરતથી, સ્વભાવતઃ-પ્રાકૃતિક સ્વરૂપમાં-કોષ પણ વસ્તુ ગમે તેવી સુંદર હોય, પરંતુ તે જેવી હોય તેવી બતાવવા ઉપરાંત, તેનું અનુકરણ રચી કરવા ઉપરાંત, કપનાની મામત્રી હમેરી તેમાં રંગની પ્રતિ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે એક કલા તરીકે આકર્ષણ કરી શકે નહિ, વિનય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

હાલ જે સ્વરૂપમાં, દૂંડી વાર્તા માલુમ પડે છે, તેનો મળ મંબન્ધ મામાપક સાહિત્ય, દૈનિક, સાપ્તાહિક, તેમ માસિક પત્રો સાથે છે. એમ કહીએ તો પણ ફેટ-દૂંડી વાર્તાનું લોક અંગે જોડું નથી કે ઉચ્ચાંડ અને અમેરિકાની માફક અત્રે પણ તેનો સ્થાન. ઉચ્ચ માસિક, અઠવાડિક, અગર દૈનિક પત્રોની માથે થયો છે. દૂંડી વાર્તાઓના લેખનનો આરમ્બ, રૂડપાર્ડ કિપ્લીંગ અને ગ્રેમીસ જેવા લેખકોએ સામયિક પત્રોમાં કર્યો હતો તેમ આપણા ગુર્જર સાહિત્યની હાલના સ્વરૂપની દૂંડી વાર્તા

૧. ઓ લખવાનું પણ “મુંબઈ સમાચાર” જેવાં ખાસી વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં શરૂ થયું હતું.

દ્રૂંકી વાર્તાનો એક પુસ્તક તરીકેનો સંગ્રહ ઠીક છે પરંતુ દ્રૂંકી વાર્તાનું યોગ્ય અને મૂળ સ્થાન દૈનિક, સાપ્તાહિક અગર માસિક પત્ર છે. દ્રૂંકી વાર્તાઓનાં પુસ્તક, વાર્તાના સંગ્રહ વાંચી તેની કાંઈ અસર ગ્રહણ કરી હોય તો એકી સાથે તે વાર્તાઓ વાંચવી રસ ભરી અથવા લાભકારક થઈ પડતી નથી; કારણકે દ્રૂંકી વાર્તાના સંગ્રહમાં વિવિધ ભિન્ન-ભિન્ન લાંબા દ્રૂંકા તેમ જૂદી જૂદી અગત્યના હોય છે. આથી એક વાર્તા વાંચી સાથેને સાથે બીજી શરૂ કરવાથી પહેલીની અસર અને મહત્વમાં વિક્ષેપ આવે છે.

વાર્તા સંગ્રહની જૂદી જૂદી વાર્તાઓની સારી કદર થવા માટે તેના વાચનની ખારીકી અને મજા માટે, સમયને ફેરવેકે અન્તરે તે વાંચવી ઠીક થઈ પડે છે. આ રીતે, જોતાં અન્તરે અન્તરે, ઝુલતે પ્રકટ થતાં પત્રો, દ્રૂંકી વાર્તાઓ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્થાન છે એ બિના સિદ્ધ થાય છે.

બોલવું, વાતચિત કરવી, સંવાદ, વાર્તા કહેવી, વાર્તા સાંભળવી, એ માનવ સ્વભાવ, યુદ્ધિ અને વાણીના ઉદયકાલથી જોવામાં આવે છે. બાલવયમાં માત-કથાસાહિત્યનો પિતા કે વડીલ ભાઈ જુદેનના બોળામાં, વ્હાલથી, આનન્દથી ઉભરાતે ઇતિહાસ, હૃદયે, ઉમળકા અને ઉત્સાહ સહિત, “ચકલાચકલી” ની “સોન-ખાઈ,” ની “ચાંદાસરજ” આદિની વાર્તાઓ કાણે નથી સાં-ભળી? આ વય પછી છોકરાંને તેમની શાળાનાં પુસ્તકોની વાર્તાઓ, કહાણીઓ વાંચવાનો પ્રસંગ આવે છે. ધીરે ધીરે તેઓ “પંચોપાખ્યાન,” “અરવિન્દ નાઇટ્સ” આદિ કથાઓ વાંચતાં થાય છે. ઘેર પણ, સર્ગાવહાલાંને ત્યાં, રમત ગમતમાં પણ, ભાટચારણ, ભરથરીઓ, માણુભટ્ટો અને બીજાઓને મુખે કથા શ્રવણ કરવાના પ્રસંગ તેમને મળે છે. યુવાવસ્થામાં તેઓ ઘણે ભાગે પ્રેમકથાઓ અને ડિટેક્ટિવ વાર્તાઓનું વાચન પ્રસંદ કરે છે. પુખ્તવયે સ્કોટ, અગર લ્યુગોની, ફિલિડંગ અગર ડિકન્સની, વિદેહ સાક્ષર મણિલાલ નસુ-ભાઈની “ગુલાબસિંહ” જેવી કથાઓ વાંચવામાં તેમને રસ પડે છે. આપણી પ્રાચીન કથાઓ, ઉપકથાઓ, આખ્યાનો, ભાટચારણની વાતો, રાસા, રામકા, ગુજરાતી પ્રાચીન કવિ-તામાં રહેલી વાર્તાઓ, આખ્યાનો, અરિત્ર, ઇતિહાસ, નાટકો અને નૌવેશો, તે સાથે સાથે જ કલાથી લખાતી દ્રૂંકી વાર્તાઓ, વાર્તાનું દીર્ઘકાલનું અસ્તિત્વ, તેમ કથાસાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રકટ કરે છે.

હિન્દુસ્થાનના કથાસાહિત્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ યુરોપના તે પ્રકારના સાહિત્યના વિકાસને ઘણે ભાગે મળતો આવે છે. નવલકથાના ઉદ્ભવ પહેલાંના કથાસાહિત્યનો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીશું તો માલમ પડશે કે વેદમાં પણ દ્રૂંકાં દ્રૂંકાં આખ્યાન, વાર્તાના અંશ જોવામાં આવે છે. “રામાયણ” અને “મહાભારત,” કથા, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના મહાસાગર છે. “કથામરિત્સાગર,” “પંચતંત્ર,” આદિ વાર્તા-સંગ્રહો તો આપણા કથાસાહિત્યનો ઉદ્ભવ યુરોપના કથાસાહિત્ય કરતાં જૂનો

પછી લખાયો. ખરી વાત છે કે એ પછી પણ નવલકથાના અન્યો ધણા પ્રકટ થયા છે અને થાય છે પરંતુ ખંગાળી, મરાઠી અગર અંગ્રેજીના રૂપાન્તર સિવાય, આરબી માંડી અસર સૂધીના ૨૦-૨૫ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતના નવલકથાના લેખનમાં પાશ્ચાત્ય લેખકો જેવા કે સ્કોટ, ટિકન્સ, ફિલિંગ, ચેકરે, જેન ઓસ્ટિન, લુગો આદિની કલા આની શકી નથી. “સરસ્વતીચન્દ્ર”ને સમગ્ર રીતે જોઈએ તો નવલકથાના લેખન તરીકે તે નિષ્ફળતા માત્ર છે. સંસારચિત્ર, પાત્રાલેખન, જીવનના મહાન પ્રશ્નો વિષે ચર્ચા, મહાન વિચાર તેમાં છે. તે દૃષ્ટિએ, જોવાર્ધનરામની તે મહાન કૃતિ અતુલ્ય છે છતાં નવલકથાના જે આવશ્યક અંશ, વસ્તુસંવિધાન, વાર્તાનો રસિક, અવિનિષ્ઠ પ્રવાહ આદિ જોઈએ તે તેમાં નથી. એ દૃષ્ટિએ જેતાં નવલકથા તરીકે “વિક્રમની વીશમી સદી” તેના કરતાં વધારે ઉચી છે એમ કહાય કહીએ તો ખોટું નથી.

નવલકથાના અત્યાર સુધીના આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં, અંગ્રેજીની મુખ્ય છાપ છે, અને ખંગાળી ભાષાની તે પછી છે. ખંગાળી ઉપન્યાસ પણ અંગ્રેજીનું જ અનુકરણ છે છતાં તેની પોતાની જૂદી જ કાંઈક છાપ ગુજર્જર કથાલેખન ઉપર પડી છે. ખંગાળી કરતાં મહારાષ્ટ્ર સમીપ છતાં મરાઠી કાદમ્બરીની અસર, ગુજરાતી નવલકથાને થઈ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી, અસરથી, આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના જે કોઈ વિભાગનો પહેલો ઉદ્ભવ, વિકાસ થયો છે તો તે આપણા પારસી મિરાદરોવડે જ થયેલો છે. તેમને હાથે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા લગભગ સાથે લખાયાં છે પરંતુ સામાન્ય ગુજર્જર સાહિત્યમાં નવલકથા પછી કેટલેક સમયે, ટૂંકી વાર્તા લખાવા માંડી છે. “ગુજરાતની જૂની વાર્તાઓ” ધણા વખત પહેલાં લખાઈ છે. ટૂંકી વાર્તાની શરૂઆત વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે ધણા લાંબા વખત પહેલાં કરી હતી, પારસી માસિકામાં ટૂંકી વાર્તાઓ ધણા વખતથી પ્રકટ થાય છે છતાં તેનો સામાન્ય પ્રચાર “વાર્તાવારિધિ,” “સુન્દરી સુખોદ” અને “સાહિત્ય” માસિકાએ કર્યો છે.

પહેલી વાર્તા અને પછી નોવેલ એમ કથાસાહિત્યનો ઉત્પત્તિક્રમ છે. વાર્તા નવલકથાનું બાળક છે એમ નથી. વાર્તાનો વિકાસ, તેની અભિવૃદ્ધિ એ નવલકથા છે. છતાં કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો પ્રચાર, તેમ તે દિશાના પ્રયાસનો આરંભ નવલકથાની પછી થયો છે. કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાનો પ્રથમ પ્રાહુભાવ ફ્રાન્સમાં થયો. તે પછી ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની આદિ પ્રદેશોમાં થયો. ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાની આદ્ય ટૂંકી વાર્તાનું હાલનું ૧૯૨૫ પાશ્ચાત્ય છે અને ધણે ભાગે અંગ્રેજી અને ખંગાળીમાંથી, ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયું છે. ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન લેખકો પાત્રાલેખન, માનવ ચરિત્ર, મનોભાવ અને વૃત્તિઓનાં ચિત્ર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપે છે ત્યારે અંગ્રેજી વાર્તાના લેખકો પ્રસંગપર વધારે લક્ષ આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે રૂઝ્કાર્ડ કિપ્લીંગ, ઝેન્ગિલ અને સિલ્વનનનાં નામ સુપ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં જ્યાં ઇચ્છાંક કરતાં પણ ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો મહિમા વધતો જાય છે, જ્યાં તેના લેખનમાં ધણાં ઉપયોગી અને નવીન તત્ત્વો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે અને હજી પણ જ્યાં તેની સામગ્રી, તેનાં સાધન વધારવાના ચતન આજી છે ત્યાં એકગર એકન પો, હોથોર્ન અને જેટ હાર્ટને તે દિશાના પ્રયત્ન વિશિષ્ટ છે.

કાખાયો. ખરી વાત છે કે એ પછી પણ નવલકથાના અન્યો ઘણા પ્રકટ થયા છે. યાચ છે પરંતુ બંગાળી, મરાઠી અગર અંગ્રેજીના રૂપાન્તર સિવાય, આરમ્ભથી માંડી ૨ સુધીના ૨૦-૨૫ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતના નવલકથાના લેખનમાં પાશ્ચાત્ય લેખકો કે રકોટ, રિક્તેન્સ, ફ્રિલિંગ, ચેકરે, જેન ઓરિન, લુગો આદિની કલા આવી શકી નહીં. “સરસ્વતીચન્દ્ર”ને સમગ્ર રીતે જોઈએ તો નવલકથાના લેખન તરીકે તે નિષ્પ્રજ્ઞતા છે. સંસારચિત્ર, પાત્રાલેખન, જીવનના મહાન પ્રશ્નો વિશે ચર્ચા, મહાન વિચાર તેમાં તે દૃષ્ટિએ, ગોવર્ધનરામની તે મહાન કૃતિ અનુપમ છે છતાં નવલકથાના જે આવશ્યક ઘ, વસ્તુસંવિધાન, વાર્તાનો રસિક, અવિચ્છિન્ન પ્રવાહ આદિ જોઈએ તે તેમાં નથી. દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં નવલકથા તરીકે “વિક્રમની વીણમી સદી” તેના કરતાં વધારે ઉચી છે ન કહાય કહીએ તો ખોટું નથી.

નવલકથાના અત્યાર સુધીના આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં, અંગ્રેજીની મુખ્ય છાપ અને બંગાળી ભાષાની તે પછી છે. બંગાળી ઉપન્યાસ પણ અંગ્રેજીનું જ અનુ-લુ છે છતાં તેની પોતાની જૂની જ કાંઈક છાપ ગુજર્જર કથાલેખન ઉપર પડી બંગાળી કરતાં મહારાષ્ટ્ર સમીપ છતાં મરાઠી કાઠમ્બરીની અસર, ગુજરાતી નવ-કથાને થઈ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી, અસરથી, આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના જે કાંઈ ભાગનો પહેલો ઉદ્ભવ, વિકાસ થયો છે તે તે આપણા પારસી મિરાદરોવડે જ થયેલો. તેમને હાથે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા લગભગ સાથે લખાયાં છે પરંતુ સામાન્ય જર્જર સાહિત્યમાં નવલકથા પછી ફટલેક સમયે, ટૂંકી વાર્તા લખાવા માંડી છે. “ગુજ-રાતની જૂની વાર્તાઓ” ઘણા વખત પહેલાં લખાઈ છે. ટૂંકી વાર્તાની શરૂઆત વિઠેલ મારાણજી હેમચન્દ્રે ઘણા લાંબા વખત પહેલાં કરી હતી, પારસી માસિકામાં ટૂંકી વાર્તાઓ ણા વખતથી પ્રકટ થાય છે છતાં તેનો સામાન્ય પ્રચાર “વાર્તાવારિધિ,” “સુન્દરી પ્રબોધ” અને “સાહિત્ય” માસિકાએ કર્યો છે.

પહેલી વાર્તા અને પછી નોવેલ એમ કથાસાહિત્યનો ઉત્પત્તિક્રમ છે. વાર્તા નવલકથાનું પાળક છે એમ નથી. વાર્તાનો વિકાસ, તેની અભિવૃદ્ધિ એ નવલકથા છે. છતાં કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો પ્રચાર, તેમ તે દિશાના પ્રયામનો આરંભ નવલકથાની પછી થયો છે. કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ ફ્રાન્સમાં થયો. તે પછી ઇંગ્લાંડ, અમેરિકા, જર્મની આદિ પ્રદેશોમાં થયો. ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાની માફક ટૂંકી વાર્તાનું હાલનું સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય છે અને ઘણે ભાગે અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી, ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયું છે. કેન્થ અને અમેરિકન લેખકો પાત્રાલેખન, માનવ ચરિત્ર, મનોભાવ અને વૃત્તિ-ઓનાં ચિત્ર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપે છે ત્યારે અંગ્રેજી વાર્તાના લેખકો પ્રસંગપર વધારે લક્ષ આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે રડયાર્ડ કિપ્લીંગ, ઝેંગિવલ અને રિઠવન્સનનાં નામ મુપ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં જ્યાં ઇંગ્લાંડ કરતાં પણ ટૂંકી વાર્તાના લેખ-નનો મહિમા વધતો જાય છે, જ્યાં તેના લેખનમાં ઘણાં ઉપયોગી અને નવીન તત્ત્વો ઉમે-રવામાં આવ્યાં છે અને હજુ પણ જ્યાં તેની સામગ્રી, તેનાં સાધન વધારવાના યત્ન ન્યાય છે ત્યાં એકગર એકલ પો, હોયર્ન અને જેટ હાર્ટનાં તે દિશાના પ્રયત્ન વિસિદ્ધ છે.

માદી વાર્તા અને દ્રુત વાર્તામાં ફેર છે. સાદી વાર્તા મરલ હોય છે, તેમાં કોઈ ચરિત્ર અગર બનાવતું વર્ણન હોય છે, અમુક બનાવ આમ બન્યો તેટલું જ તેમાં હોય છે. દ્રુત વાર્તામાં કંઈક નવીન સંકલના, કંઈક નવીન અસર ઉપજાવે તેવું નાટકીય તત્વ હોય છે. એક અમુક લાઘવિય વસ્તુ સ્થિતિનો વિકાસ દ્રુત વાર્તા બતાવે છે.

નવલકથા અને દ્રુત વાર્તામાં રહેલા બેદ આપણે વિચારીશું તો માલમ પડશે કે નવલકથામાં બ્યારે ઘણા પ્રસંગો, ઘણી બાબતો, ઘણી વાનો હોય છે ત્યારે દ્રુત વાર્તામાં ઘણેબાજે એક પ્રસંગ, એકજ બાબત, એકજ વાર્તા, અને તેનો ઉદ્દેશ, પરિણામ, અસર પણ એક જ હોય છે. નવલકથામાં પ્રાચીનની જે વિદ્યાગતા, તેમ વિચિત્રતા હોય છે તે દ્રુત વાર્તામાં હોઈ શકતી નથી. નવલકથાનું ક્ષેત્ર વિદ્યાગ હોવાથી તેમાં કલાવિધાન, મુન્દરતા અને રસનો વધારે જમાવ થઈ શકે છે, કોઈ પણ પ્રસંગ તેમાં ઉપસ્થિત થઈ, તેની મહત્તર ચર્ચા, તેનું નિરાકરણ તે દ્વારા બની શકે છે એ વાર્તા ખરી છે પરંતુ વાચકવર્ગ ઉપર એકજ બાબતની તાત્કાલિક છતાં સમગ્ર છાપ લગાવવા માટે દ્રુત વાર્તા જેટલું તેનામાં બળ નથી. દ્રુતમાં પણ, સારી, દૃઢ અસર કરી એ બાબત, તેમ નવલકથા કરતાં દ્રુત વાર્તાના હોય વાચકને ઝટ માલમ પડી આવે છે એ બાબત એતાં, દ્રુત વાર્તાનું લેખન મુશ્કેલ છે. જીવનવ્યવહાર, મનુષ્યસ્વભાવ, જીવનની ઉત્તમ ભાવનાઓના આલેખન માટે, એકજ બનાવ, એકજ મિનાતું યથાર્થિત અને અસરકારક ચિત્ર રચી કરવા માટે, યોગ્ય અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે દ્રુત વાર્તાનું મૌન્ય, તેની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્ત્વ, તેનું મૂલ્ય હજી જોઈએ તેવું સમજાયું નથી.

દ્રુત વાર્તાના લક્ષણ, તેના સ્વરૂપના મંબન્ધમાં જે મત છે. એક મત એમ માને છે કે દ્રુત વાર્તાનો ઉદ્દેશ, એકજ પ્રસંગ, એકજ બનાવ, એકજ પાત્ર, એકજ મનોદૃષ્ટિ લેખકના હૃદયમાં જે તરંગ ઉપજા કરે છે તે વડે થાય છે. બીજો વર્ગ એમ માને છે કે દ્રુત વાર્તા એ નવલકથાનું, નાનું, સાદું, સ્વરૂપ છે. અમારું પોતાનું માનવું એમ છે કે દ્રુત વાર્તાનું વાસ્તવિક અને ઈષ્ટ સ્વરૂપ પહેલું બતાવવામાં આવ્યું છે તે છે અને દ્રુત વાર્તામાં વિશેષ કરીને, એકજ પાત્ર, એકજ પ્રસંગ, એકજ બનાવ, એકજ મનોદૃષ્ટિનું આલેખન હોય તો તે વધારે બળવાન થઈ શકે છે. છતાં દ્રુત વાર્તાનું તે સ્વરૂપ સાધારણ રીતે, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશો બ્યાં તેનો જન્મ છે, ત્યાં પણ, રહ્યું નથી. ક્રાન્સ અને રૂથિયાની નાની વાર્તાઓમાં એક કરતાં વધારે પ્રસંગ અને પાત્ર હોય છે છતાં તેને દ્રુત વાર્તા કહેવામાં આવે છે. કોન્સ્ટાન્સ પણ હાલ, ઘણી રીતે આ બાબતમાં ક્રાન્સનું અનુકરણ કરે છે, બંગાળી ભાષામાં પણ તે બનેલું અનુકરણ છે અને આપણું આ દિશાનું સાહિત્ય જુલુની નકલ છે એટલે આપણામાં એ બન્ને પદ્ધતિના મિશ્રણનો સ્વીકાર થયો છે.

તે અને નવલકથામાં કેટલુંક મળતાપણું એવું છે કે ઉપર જણાવેલા તેમ

ખીન્ન, તે બન્ને વચ્ચેના ભેદ, સમજવાની જરૂર છે. નવલકથાકાર વિગતમાં ઉતરે છે ત્યારે દૂંકી વાર્તાના લેખનનો ઉદ્દેશ માત્ર સૂચનાત્મક હોય છે. પસંદગી કરી, કેટલુંક બાદ કરવું, કેટલુંક દૂંકું કરવું એ દૂંકી વાર્તાના લેખકને માટે ઘણું અગત્યનું છે. વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે જણાવ્યું છે તેમ અગ્રેષ્ઠ સોનેટ અને મહાકાવ્ય એ બન્નેમાં જે ખૂબી છે છતાં તેમાં જે દેર છે તે ખૂબી તથા ભેદ નાની વાર્તા અને નવલકથામાં છે. નવલકથામાં, વર્ણન વિચાર, આદિ વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આવ્યાં હોય છે. ત્યારે દૂંકી વાર્તામાં કોઈ પણ વસ્તુની અનેકતા આવી શકતી નથી. સુંદર, સુંદર વૃત્તાન્ત અને પ્રસંગ, વિચાર અને ભાવની પસંદગી કરી, દૂંકામાં તેનું પ્રદર્શન કરવું એમાં દૂંકી વાર્તાની ખૂબી રહેલી છે. પસંદગી અને ઔચિત્ય એ દૂંકી વાર્તાનાં લક્ષણ છે. નવલકથામાં કેટલુંક નકામું પણ દાખલ થઈ શકે છે. દૂંકી વાર્તામાં ઉપયોગિતા, પસંદગી અને ઔચિત્ય પ્રત્યે વધારે લક્ષ આપવું પડે છે; તેથી જ દૂંકી વાર્તાનું લેખન મુશ્કેલ ગણાય છે.

જગતમાં, માનવજીવનમાં અનેક નાના મોટા બતાવ બને છે. નવલકથામાં આવા ઘણા પ્રસંગનાં ચિત્ર હોય છે. એકાદ અમુક બતાવની તાર્કાલિક અગર સ્થાયી અસર નવલકથા કરી શકતી નથી. દૂંકી વાર્તા ગમે તે દ્રષ્ટિ એક બતાવની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ વાચકવર્ગની આગળ રજૂ કરી તેને અસરકારક બનાવી શકે છે. ખાસ, નાની નાની બાબતો જેને નવલકથામાં યોગ્ય સ્થાન મળી શકતું નથી, તેનું મહત્વ દૂંકી વાર્તાની રચના અને કૌશલમાં વધારે તાદ્દશ બની શકે છે. દૂંકી વાર્તામાં બતાવ એક હોવાથી, તેનો અભ્યાસ, અભ્યાસનો વિષય એક હોવાથી, તે વધારે આકર્ષક અને અસરકારક કરી શકાય છે.

નવલકથાના અને દૂંકી વાર્તાના લેખકોમાં બે મત છે. એક મત જેવું હોય તેવું બતાવનારાઓનો છે. ખીન્ને, માત્ર ઉત્કૃષ્ટ જગત બતાવનારનો છે. પહેલા “ વાસ્તવિક ” મા દેખાડનાર છે. બીજા બાવના બતાવે છે. પહેલો વર્ગ લોકોની દુર્જિતિ અને પાપાચરણનાં ભયંકર, ત્રાસજનક ચિત્ર પણ રજૂ કરી પવિત્રતા અને નીતિ, તથા સત્કાર્યના પ્રભાવ પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. બીજા વર્ગના લોકો જગતની માત્ર સુંદરતા તરફ, માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા, પવિત્રતા, ઉત્તમ નીતિ પ્રત્યે વાચક વર્ગનું લક્ષ ખેંચે છે. બન્ને મતમાં જે કાંઈ ઉત્તમતા રહેલી છે તેનો ધીકાર થવા જોઈએ અને તેમ થાય તો બન્ને મત અગત્યના છે.

દૂંકી વાર્તાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેની સરલ અને કુશળ સંકેતનામાં રહેલી છે. વાર્તાનો પ્રવાહ તેમાં સતત વહે છે. તેના સર્વ વિભાગ સુસંબદ્ધ હોય છે. દૂંકી વાર્તાનું ચરિત્રાલેખન વધારે આગ્રેહુય જોઈએ. મમય, સ્થાન અને ઉદ્દેશ આખી વાર્તામાં ઘણે ભાગે એક જ રહેવાં જોઈએ. પાત્ર યોડ્યાં પણ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હોવાની જરૂર છે, નવલકથામાં એક મુખ્ય વિચાર હોય કે ન પણ હોય એમ બને છે. દૂંકી વાર્તામાં એક મુખ્ય વિચાર અવશ્ય હોવો જોઈએ, કારણ કે જીવનના કોઈ એક ઉપયોગી અગર સક્ષમ વિભાગ, અમુક સ્થિતિનું મજબૂત ચિત્ર આપી ગ્રોધ ધારી મુકેલો વિચાર અગર અસર રજૂ કરી તે દૂંકી વાર્તાના લેખનનો આશય હોય છે.

અમર ઉપનવવા માટે ખાસ પ્રયાસ તેમ એક અસુક વસ્તુસ્થિતિપર વિશેષ લક્ષ્ય, એકાગ્રતા એ બાબતમાં ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, આખ્યાન અને સાદી વાર્તાથી જૂદી પડે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બહુ વિભાગ હોવા નથી. નવલકથામાં મુખ્ય પાત્ર, પ્રાણ પાત્ર હોય છે તેવું ટૂંકી વાર્તામાં વિશેષે દરીને હોતું નથી, તેમ મુખ્ય સંકલ્પના અને બીજી આંતરસંકલ્પના એવું પણ તેમાં કાંઈ જોવામાં આવતું નથી.

પાત્ર અને પ્રસંગનું ઓછાપડું, સંવાદની પરાકાષ્ટા, કલા, પ્રસંગી એકાગ્રતા અને આબેદુજ ચિત્ર એ નાટકનાં લક્ષણો ટૂંકી વાર્તામાં પણ નજરે પડે છે. નાટકમાં એક અસુક વસ્તુસ્થિતિપર જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તેમ અમર માટે જે યોજના કરવામાં આવે છે તે ટૂંકી વાર્તા માટે અતિ આવશ્યક છે.

પ્રાચીન, અર્વાચીન સંસ્થાઓ, રીતરિવાજ, જગતની સાંસારિક, ધાર્મિક, રાજકારી પ્રવૃત્તિઓ, મનુષ્યસ્વભાવ, ભાવનાઓનાં રસિક અને અસરકારક ચિત્ર માટે ટૂંકી વાર્તા એક ઉત્તમ સાધન છે. જગતની રચનાનું વૈવિધ્ય, મનુષ્યસ્વભાવ આદિ જગતનાં અનેક ચિત્રોમાં રહેલી ભિન્નતાને લીધે, વાર્તામાં વસ્તુ, પ્રસંગ અને પાત્રની એક પડે તેમ નથી.

વાર્તાલેખનના આરંભકાળમાં “રાજ રાણી” નીજ વાર્તા લખાતી. ભાટચાર્યો અને ઓછા સંસ્કારવાળા લોકોની વાતોમાં “રાજરાણી” નાંજ જગત આવે છે. જનસંભાગના દરેક વિભાગની અગત્ય સમગ્રતા પછીજ, રાજથી રોક સુધીના દરેક વર્ગના જીવનની વાર્તાઓ લખાવા માંડી છે. અંગ્રેજીમાં આ નવીન યુગનો પ્રારંભ ફ્રિડિંગ અને ડિકન્સથી થયો છે. “ગુજરાતી જૂની વાર્તાઓ” વાંચતાં પણ આસમ પડશે કે તેમાં પણ રાજરાણી, પ્રધાન, રાજકુમાર, પ્રધાનપુત્ર એજ પાત્રો મુખ્ય અંશે આવે છે. આ શિવાય બીજાં પાત્રોને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોતું નથી. અંગ્રેજ અમલ દાખલ થયા પછીજ, અંગ્રેજ શિક્ષણ વડે જનસંભાજ વિષેના લોકોના વિચારનો વિકાસ થયા પછીજ ઉચ્ચ તેમ મધ્યવર્ગના લોકજીવનની વાર્તાઓ ગુજરાતી ભાષામાં લખાવા માંડી છે. હજુ પણ ગરીબ લોકોના જીવનને લગતી વાર્તા લખવાના પ્રયાસ બહુ થોડા છે.

લેખકને વાર્તાના વિષય, માનવજીવનમાં એટલા બધા મળી આવે છે કે ખાસ યોજનાના મત સિદ્ધ કરવાને કે વિરોધીઓપર કટાક્ષ કરવાને વાર્તાલેખન યોગ્ય કામ હોય એમ માની શકાય નહિ. માનવજીવનમાં પણ આપણે કેટલુંક એવું અદ્ભુત, માનવજીવનની વિલક્ષણતા, લોકોનાં ચરિત્ર, રહસ્ય, તેમની લાગણીઓ વિષે આપણે એટલું બધું જાણીએ છીએ કે, એ એટલાં બધાં આપણા અનુભવમાં આવે છે કે તે અનુભવ અને જ્ઞાન વાર્તા-દ્વારા લેખક વાચકવર્ગ આગળ રજુ કરવા ધારે તો વસ્તુ માટે બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં કહેવું જરૂરનું કે લેખનશક્તિનો ઉપયોગ, ઇર્ષ્યા અગર વૈરની તૃપ્તિ માટે થવો જોઈએ નહિ. પરન્તુ એટલું તો ખરું છે કે, માનવજીવન, માનવસ્વભાવ અને સુદૃષ્ટાન્તર્ય વિષે અનુભવ અને કલ્પનાથી જેટલું, તેમ જેટલું સરસ લખી શકાય, તેના બે વચ્ચે માત્ર કલ્પનાથી લખી શકાતું નથી.

કથાના લેખકે પોતાની સામગ્રીના સંગ્રહ માટે, અવલોકન કરવાની જરૂર છે. જગતમાં, હરતાં ફરતાં કોઇ પણ સ્થિતિમાં જે કાંઇ અસરકારક, ધ્યાન વાર્તાની સામગ્રી. જેણે તેવું, આશ્ચર્યજનક, આનન્દપ્રદ માલમ પડે તે તેણે નોંધી લેવું જોઇએ. બહારના જીવનની દૈનિક હકીકત અંતરમાંથી પેદા થઈ શકતી નથી. તે ઉત્પન્ન કરવાને લેખકે, અંગત લાગણીઓ કોરે મૂકી સમભાવ સાથે સ્ત્રી-પુરુષોનાં વચનો, કાર્યો, સમાજની જૂદી જૂદી સંસ્થાઓની ગતિનું અવલોકન, અભ્યાસ કરવો જોઇએ. કોઈ પણ વાર્તા રજૂ કરવા માટે, વિચારના પ્રતિપાદન માટે આ સંયત્ન જરૂરનું છે.

પરંતુ, માત્ર હકીકત એકઠી કરવામાં ફળ નથી. તેથીજ માત્ર વાર્તાની રચના થઈ શકતી નથી. કાંઈક નૈસર્ગિક કૃતિ, નવીનતા બતાવવી એ દૂંડી વાર્તાના લેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. વાર્તાની સામગ્રીમાં માત્ર ઉપર ઉપર હકીકત નહિ પણ તે હકીકતમાં મનુષ્યનો આત્મા, શરીર, શિષ્ટાચાર, હેતુ, પ્રસંગ અને ચરિત્ર આવવાં જોઇએ. ધડકતા, ઉજળતા માનવજીવનની માફક હકીકત જીવંત, ઉષ્માયુક્ત હોવી જોઇએ.

દૂંડી વાર્તાની ખરી કિંમત, તે જે બતાવે તેમાં, તેમ તે વડે થઈ આવતી સૂચના, અને અર્થમાં, રહેલી છે. કોઇ પણ આકર્ષક દેખાવ, ચરિત્ર અગર બતાવતું પોતાના વિચાર મુજબ મહત્ત્વ બતાવવું, તેમાં સર્વમાન્ય અને નિત્ય સાક્ષરતાના અંશ, ગૌરવ અર્પણ કરવાં તે કથાલેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. ઘણાં લોકો ઘણી સ્ત્રીને જૂદી જૂદી દ્રષ્ટિથી જુએ છે, ફરકને જૂદી જૂદી અસર પણ થાય છે. આ દેખાવ, આ અસર, આથી પ્રસંગ, લેખક વાર્તા દ્વારા દર્શાવી શકે છે.

શ્રી ન રાખવી ન તે

દૂંડી વાર્તામાં વર્ણનનો વિસ્તાર આવી શકે તેમ આવે તો રસિક થઈ પડે નહિ. વર્ણનમાં પણ જે કાંઈક વધારે આકર્ષક, મનોહર, સ્વચ્છ હોય તે જ આવવું જોઇએ. જીવનમાં દૈનિક સાધારણ બાબતો, નીરસ, નકામા પ્રસંગ, ઘણાં હોય છે તે કથામાં લાવવામાં કાંઈ ફળ નથી. દૂંડી વાર્તા, જીવનની નકલ માત્ર નહિ પણ જીવનની એક અમુક બાજુ અગર મુદ્દાનું સરલ આલેખન હોવું જોઇએ.

વાર્તામાં જ્યાં સૂચી લેખકને વ્યક્તિત્વ ન આવે ત્યાં સૂચી તે બહુ આકર્ષક થઈ પડતી નથી. વાર્તાલેખનમાં બીજાનો અનુભવ બિલકૂલ કામમાં આવી શકતો નથી. કોઇ પણ પ્રસંગ અગર આધારભૂત લેખકને પોતાને જે અનુભવ થયો હોય તેનું ચિત્ર તે સારી રીતે આપી શકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે લેખકની તેમાં અહંતા આવવી જોઇએ. અગત્યની વાત એટલી જ છે કે વાર્તાની સામગ્રી માટે, તેણે પોતાના અવલોકનનાં જાગ્રત રહેવું જોઇએ.

કોઇ પણ ત્રિનાયી પોતાને આનન્દ અગર સન્તોષ થવા જેટલી ઉષ્મા, તેટલી ચોગ્યતાનો પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યાં સૂચી લેખક પોતાનું લેખન બંધ રાખવું જોઇએ. જે પ્રસંગ કે ચરિત્રનું ચિત્ર તેને આપવું હોય તેના ઉદ્દેશમાં તેણે ઉતરવું જોઇએ.

હમેશાં સંકલના હોતી નથી. ખરી વાત છે કે માનવજીવનમાં ઘણા ખનાવ નીરસ હોય છે એ સઘળા વાર્તામાં આણવા એ પણ રસહીન થઈ પડે માટે જીવનમાં જે કંઈ અગત્યનું, ઉપયોગી હોય તે પસંદ કરી વાર્તાની વસ્તુસંકલના કળા વડે થતી જોઈએ.

દૂંડી વાર્તાની સંકલના યુગ્મવલુ ભરેલી નહિ પણ સરલ હોવી જોઈએ. સાદા સંકલના જ આભાવિક છે અને બળવાન હોઈ શકે છે. એક ઉદેશથી તે રચારી જોઈએ અને તેની અસરમાં એકતા જોઈએ. વાર્તા લખતી શરૂ કરતાં લેખકે પ્રથમ તેની મુખ્ય બાબત ઉપર અને પછી તેના અન્તિમ ભાગ ઉપર ખાસ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે.

રસની જમાવટ માટે વાર્તાનો પ્રવાહ જલદી અને અસ્ખલિત વહેવો જોઈએ. લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, સંવાદો અને શબ્દોની ભરતીથી આ પ્રવાહ અટકે છે. વર્ણનને શૈલી. બદલે સચનાથી, કુશળ પસંદગી અને હલાપણુ ભરેલી ડાપડપથી દૂંડાં દૂંડાં વાક્યો અને અસરકારક શબ્દો વડે પ્રવાહ આનન્દ સાથે આગળ વધે છે.

કેટલાક લેખકો પોતાના લેખમાં માત્ર શબ્દો જ ભરે છે. અર્થ અગર, વિચારના પ્રકાશન માટે જે આવશ્યક શબ્દો જોઈએ તે કરતાં વધારે શબ્દો તેઓ પોતાના લેખમાં ઠાંસે છે. આથી લેખ ભારે અને કંટાળો આપનાર થઈ પડે છે. શૈલીના આડઅર અને ભવ્યતા કરતાં, સુસજ્જો સરલતા અને સુન્દરતાને વધારે પસંદ કરે છે. ભાવ અને વિચાર પ્રદર્શન વિનાનાં ભાષા અને શૈલી વ્યર્થ છે. દૂંડી વાર્તામાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, લાંબાં લાંબાં સંવાદ, અને ઉપદેશાત્મક વચનોના ગણગણાટ કરતાં તેમાં સ્પષ્ટ અને દૃઢ સંભાષણ, દૂંડાં પણ મીઠા અસરકારક સંવાદ તથા ઉપદેશ સંક્ષિપ્ત અને પરાક્ષ હોવો જોઈએ. વસ્તુ મંકલના એવી દિલ્લ, એવી શુભવલુ ભરેલી ન રાખતી જેથી વાચકને તેનો ઉદ્દેશ સમજવાને, તેનું રહસ્ય જાણવાને મથાક પડે. વાર્તાના વાચનનો હેતુ, વિશ્વાન્તિ, આનંદ, શિક્ષણ, વિચાર, સચનાઓ. આપવાનો, કૃતુહલ જાગ્રત કરવાનો હોય છે અને જેટલે અંશે આ સામગ્રી, તેને અનુકૂળ સંકલના પૂરી પાડવામાં લેખક વિજયમાન થાય છે તેટલે અંગે તેનું લેખન લોકપ્રિય થઈ પડે છે. સંજોગો અને વર્ણન કરતાં પાત્રાલેખન તરફ નવલ કથા અને વાર્તાના લેખકે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ.

દૂંડી વાર્તામાં ચરિત્રાલેખનની અગત્ય કાંઈ ઓછી નથી. ચરિત્રાલેખન માટે નિરીક્ષણની ખામ આવશ્યકતા છે. જનરવબાવમાં વિચિત્ર અગર વિલક્ષણ પાત્રાલેખન. શું છે તેની તપાસ કરતી એ હમેશાં લેખકનો હેતુ હોવો જોઈએ નહિ. છતાં ચરિત્રાલેખન એવું અગત્યનું જોઈએ કે માનવ જાતિને તે મતત રસપૂર્ણ લાગે. અમુક ચરિત્રનું નિરીક્ષણ ક્યાં પછી પ્રથમ તો લેખકને પોતાને તે વિષે અભિપ્રાય બાંધવો પડે છે. આ કારણથી લેખકે પોતાનો સ્વભાવ, પોતાની પ્રતિભા, પોતાના આવિર્ભાવ સમજવાની આવશ્યકતા છે તે પોતે કાંઈ સમજતો હોય તો જ બીજાને મન-બલવાની ગોચરતા તે જતાતી શકે. અનુભવસિદ્ધ પાત્રાલેખન જ આકર્ષક થઈ શકે છે. સંમર્ગમાં આવતાં અમુક પાત્રના ચરિત્રનું અવલોકન ક્યાં બાદ તેને લેખમાં સ્થાન આપવા લેખકને ઈચ્છા થાય તો આસપાસના સંજોગોમાં તેણે એવો ફેરફાર જોઈએ કે તે ઓળખાઈ આવે નહિ.

નવલકથામાં કોઈ પાત્રના ચરિત્રનો ક્રમશઃવિકાસ બતાવી શકાય છે; એક પાત્રની ખીળ પાત્રપર શી અસર થાય છે તે જણાઈ આવે છે. પરંતુ ટૂંકી વાર્તામાં કોઈ પૂર્ણ પાત્ર અગર તેના જીવનનો મોટો ભાગ આવી શકતો નથી. કોઈપણ પાત્રના જીવનનો અગત્યનો, મુદ્દાનો વિભાગ જેવડે તેના જીવનની કાંઈક ગુણના થઈ શકે તે તેમાં આવે છે.

જીવનના નાના મોટા પ્રસંગ અગર બનાવોની ટૂંકી વાર્તામાં પસંદગી કરવામાં આવે છે. પાત્રના દેખાવનું સંપૂર્ણ ચિત્ર પણ સમસ્ત જીવન ચરિત્રમાં આવી શકે. એક અમુક પ્રસંગ કે કારણથી મનુષ્યના અપાયલા ચિત્રમાં દેખાવના વિસ્તારની અમલ નથી. ચરિત્રના પૃથક્કરણમાં પણ અમુક મુદ્દાનું, જીવનના અમુક અગત્યના વિભાગનું પૃથક્કરણ કરવું આવશ્યક છે. પાત્રનાં વચન, સંવાદ, તેમનાં કામકામનાં સચિત્તર વર્ણન કરતાં તેનું સંક્ષિપ્ત પણ રૂપક દિગ્દર્શન થવાની જરૂર છે.

પાત્રની વાતચિત ખરેખરી, સંભવિત હોતી જોઈએ, તેમ અમુક પાત્રને અનુસરતી હોતી જોઈએ. સંભાષણની પદ્ધતિ ઉપરથી પાત્ર ઝોળખાઈ આવે તેવી યોગ્ય સંભાષણ, જના થાય ત્યારે જ તે સફળ કહેવાય. વાતચિતમાં વાતચિત કરનારનું વ્યક્તિત્વ તેમ જિત્તિઓ આવવાં જોઈએ. વાતચિતમાં પણ કોઈ અમુક અગત્યના પ્રસંગ, વાંચવાની કે માંભળવાની ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન કરે તેવું કાંઈ હોય છે તો જ તે પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વાતચિત બહુ મજાની હોવી જોઈએ પણ તેમાં કૃત્રિમતા દાખલ ન થાય તેવી સંભાળ રખાવાની જરૂર છે. ભાવનાત્મક વાતચિત હોય ત્યાં જ સાધારણથી જૂઠી વાત સંભવી શકે.

વર્તમાન નાટ્યકારોની આદ્ય વાર્તાના કેટલાક લેખક એક બાબત બહુ મોટી ભૂલ કરે છે. વાર્તાના સમય અને સ્થાનને અનુકૂળ પરિધાન, રીતરિવાજ, કાલ અને સમયની મંભાષણ, આચારવિચાર અને જિત્તિઓની યોજના વાર્તાના વસ્તુ ગણનામાં ભ્રમ, અને પાત્રમાં થતી નથી તેથી વાર્તાની વાસ્તવિકતા બતાવવામાં લેખક નિષ્ફળ જાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે વિક્રમાદિત્યના મમયની વાર્તામાં, બૂટ, પાટલૂન, પોગ્ટ ઑફિસ, ઑગિપતલ, કંદારન્ટાઈન, ભંડેર મભાઓ જેવી આધુનિક બાબતો આલુવામાં આવે તો લેખનનો તે એક બહુ મોટો દોષ કહેવાય. વાર્તાને ઉદ્દેશ ગમે તેવો હોય એવો, તેનું વસ્તુ ગમે તેવું સુન્દર હોય પરંતુ સમય અને સ્થાનને અનુસરતા યોગ્ય સંયોગોની ઘટના કરવામાં ન આવે તો વાર્તાથી ધારવામાં આવેલી, ચિત્રની સુન્દરતા, સંપૂર્ણતા તેમ સાચકતા રજૂ થઈ શકે નહિ.

નવલકથામાં જેમ અત્યંત તત્વ રોય છે અને જેને લીધે તે અદ્ભુત કથા કહેવાય છે તેવી જ રીતે ટૂંકી વાર્તામાં પણ અદ્ભુત તત્વ આવી શકે. વાર્તામાં અદ્ભુત વાસ્તવિક માનવ જીવન ઉપર વધારે ધ્યાન આપનાર વિવેચકો વાર્તાના તત્વ, અત્યંત તત્વને પર્મક કરના નથી પરંતુ માનવ જન્મ, મનુષ્યનું જીવન, નેતી શુદ્ધિ, આત્મા એ મર્મમાં એવા અદ્ભુત અંશ રહેલા છે કે કેટ-

લાક અદ્ભુત અંશ વાર્તામાં આવવાથી વાર્તા કૃત્રિમ, કે અસંભવિત બનવાને બદલે, ઉડો વિચાર કરનારને સંભવિત, સ્વાભાવિક અને સુંદર લાગે છે.

ઉત્તમ કથાતું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે દિલસોજ વાચકના હૃદયમાં તે લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જે જે કથાઓમાં આ બળ વધારે લાગણીની અગત્ય. હોય છે તે સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પણ વાચક વર્ગને તે વધારે આકર્ષે છે. જે લેખકમાં વાચકવર્ગનાં હૃદય જાગ્રત કરવાની, હલોવવાની શક્તિ ન હોય તેણે પોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવથી તેના વિશ્લેષ કરવો જોઈએ છીએ અને ત્યાં સુધી વાર્તાલેખનની પ્રવૃત્તિમાં તેણે પકડું બેઠતું નથી.

હાલની ધણી કથાઓમાં, નાયક નાયિકાના, પતિ પત્નીના, ત્યાગ રહિત, સહેલા, ક્ષણિક, વિકારમુક્ત, નાજુક, તકલીદો પ્રેમનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે તેને બદલે જ્યાં સુધી તેમાં દૃઢતા, ગમ્ભીરતા અને પવિત્રતાના અંશ આવશે નહિ ત્યાં સુધી ખરી પ્રીતિ, રનેહ, ક્યા, પરોપકાર, નિર્ભંગતા, દૃઢતા, ત્યાગ અને વીરત્વ આ ઉચ્ચ સદ્ગુણો વાર્તામાં તેમ જ ગતમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. જગતમાં, 'યુવકયુતીઓમાં, પ્રેમના આવેગનું અસ્તિત્વ અગત્યનું છે પરંતુ કથાના લેખકને આ સાથે બહાદુરી, ધૈર્ય, જનક્યા, ન્યાય, પરોપકાર આદિ ઘણા વિષયો લેખન માટે મળી શકે છે. માત્ર અમુક છોકરી જોઈ, પ્રીતિ થઈ, તેની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા થઈ, પરંપરા અને મુખી થયાં એ પ્રકારનું જ વસ્તુ પસંદ નહિ કરતાં અન્ય ઉત્તમ વસ્તુ વાર્તાના લેખકે પસંદ કરવું જોઈએ.

અન્યની આપત્તિ જોઈ આપણને જે લાગણી, જે સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સાહાય્યભૂત થવાને આપણને જે વૃત્તિ થાય છે અને તેવી સહાહાર્ય અને કંઈક યતા કરતાં આપણને જે આનંદ થાય છે તેનું ચિત્ર કથાસાહિત્યમાં ધણી મજબૂત છાપ પાડી શકે છે. આપણે સર્વ એક જ પિતાનાં સંતાન છીએ, રાજા અને પ્રજાજન, ધનવાન, અને નિર્ધન જન્મથી સર્વ સમાન છે, તે આપણામાં રહેલી સહાનુભૂતિ, કરુણાની લાગણી ધણી સરસ રીતે સિદ્ધ કરે છે. જે વાર્તાઓ વાચકના હૃદયમાં, સહાનુભૂતિની, કરુણાની લાગણી, વિશેષ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પરિણામે જનસમાજને સ્નેહિત કરવામાં વધારે સાહાય્યભૂત થાય છે.

મનુષ્યશબ્દ હમેશાં આનંદ અને ઉદ્દેગથી મિશ્ર રહે છે એટલે જે વાર્તાઓમાં, જે કથાઓમાં, હાસ્ય અને કરુણાનાં તત્વોનું સુંદર મિશ્રણ હોય છે તે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આનંદ અને ઉદ્દેગ એ લાગણીઓમાં એવો સંબંધ છે કે કરુણાજનક પ્રસંગો વાચકને હર્ષેનાં પ્રિય ન લાગે તેમ કરુણ તત્વ વિનાનાં કેવળ આનંદજનક ચિત્ર પણ પ્રિયકર થઈ પડે નહિ. હાસ્યના, આનંદના તો કોઈ પ્રસંગ હોય, દુઃખના હોય. માનવશબ્દ તદ્દન ઉદ્દેગમય કે સર્વોર્થે આનંદમય હોઈ શકે નહિ. શબ્દમાં તેનું જેમ મિશ્રણ હોય છે તેમ વર્ણનાં હાસ્ય અને કરુણાનું મિશ્રણ વધારે સ્વાભાવિક અને આ-

કર્પક થઇ પડે છે. હાસ્યરસમાંથી અસ્વીકૃતતા અને હલકાઇનાં તત્વ હમેશાં દૂર રહેવાં જોઇએ. શિષ્ટતાયુક્ત હાસ્યરસ જ સન્માનપાત્ર હોઇ શકે છે.

આપણા કથાસાહિત્યમાં હજી હાસ્યરસની, આનન્દવૃત્તિની અભિવૃદ્ધિ હજી બરાબર થઇ નથી. હેતુ, ઉદ્દેશ, વાર્તામાં જરૂરનો જી પરંતુ વાર્તામાં તેને હૃદયહાર અગત્ય આપી, ગંભીર તત્વ હમેશાં વધારે દાખલ કરવાં, હાસ્યનાં તત્વોને નરમ પાડવાં તે જીવન, માત્ર, શ્રમપૂર્ણ, લુપ્ત, અને આનન્દ રહિત છે એવું બતાવવા જેવું થાય છે. જીવનનું આશા-જનક ચિત્ર જેને આપવું છે, મનુષ્ય હૃદયમાંથી જેને નિરાશા અને ખિન્નતા દૂર કરવાં છે, માનવજીવન જેને ઉન્નત આનન્દથી અજવાળવાં છે, તેણે જીંદગીના ઉદ્દેગ સાથે, જીવનનાં ગંભીર તત્વ સાથે, જીવનના આનન્દનું રસિક મિથળ કરવું જોઇએ છીએ. હાસ્ય-રસની ઉત્પત્તિ માટે કંઈ નિયમ હોઇ શકતા નથી. હાસ્યરસની જમાવટ કરનારે અમુક નિયમને અધીન રહેવું જોઇએ એવું કંઈ નથી. લેખક પોતે આનન્દ અનુભવે છે, અને તેનો આનન્દ વાચક વર્ગમાં વિસ્તરે છે કે કેમ તેજ આપણે જોવાનું છે.

એક મુન્દર ચિત્ર જોવાથી, એક મંત્રનું સંગીત શ્રવણ કરવાથી જે આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે, સદૃશ્યતાના જે ઉત્સાહ પ્રકટ થાય છે, તેજ આનન્દ અને ઉત્સાહ એક ઉત્તમ ટૂંકી વાર્તાનું વાચન ઉપજાવી શકે છે. ઘણા કાવ્યમાં તેનો પ્રસ્તાવ, તેનું આમંત્રણ, તેનું મંગલ જેમ આકર્ષક હોય છે તેમ વાર્તાનો આરંભ પણ ટૂંકા છતાં રસિક હોવો જોઇએ વાર્તાના આગળ વધવામાં કંઈ વિશેષ આવશે ન જોઇએ. સંકલ્પતા, મુન્દરતા અને સરસતા સાથે સંબંધપૂર્ણક આગળ વધવી જોઇએ. મૂર અને તાલની એકતાના સુનિયમના પાલનથી જેમ સંગીત મજા આપે છે તેમ ટૂંકી વાર્તામાં પાત્ર અને વિચારના આલેખનની એકતા વાચકને આનન્દ આપે છે. વાર્તાનો આરંભ, વાર્તામાં રહેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ, વાર્તાનો અન્ત એ સર્વની રચના, એવી સરસ, એવી મુન્દર, એવી ખુબી ભરેલી થવી જોઇએ કે વાચન પૂરું થતાં લેખક અને વાચક અત્યન્ત આનન્દ અને સન્તોષ સાથે છૂટા પડે.

કાલ્યાણાચલ લક્ષ્મણ પટેલ. (ખંડુસમાજ)

હાલ પરંતુ ન... ન... ન...
વાંથી ધારવામાં આવેલી, ચિત્રની

તે અર્થુત કથા કહે-
ર્થુત તત્વ આવી શકે.

અમદાવાદ—પ્રજાપતિ પ્રીન્ટીંગ વર્ક્સમાં કાર્ટરજીવ પર આપનાર વિવેચકો વાર્તાના
નવ જન્મ, મનુષ્યનું જીવન,
અમર ગરબા ૧૨૨૩.

ગુજરાતના જા કાવ્યના.

(અ. સૌ. વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, બી. એ)

સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ટીકાકાર મન્નરે કવિની સૃષ્ટિને વિદ્યાતાની સૃષ્ટિ કરતાં ચઢી-
યાતી કહી છે. એ તો કાંઈક અતિશયોક્તિ છે પોતાને પ્રિય વસ્તુનું નિરૂપણ કરવાના
આવેશમાં તેની હદ બહારની પ્રશંસા છે તથાપિ કવિની વાણી અલૌકિક છે, દિવ્ય છે
અને આ સૃષ્ટિમાં તેની સરખામણી કરવા સરખું મનુષ્યની અન્ય કૃતિઓમાં બાગ્યે જ
જડશે. અથવા મનુષ્ય કૃતિમાં કવિતા Sui generis છે એટલે તેનો મુકાબલો કરી
શકાય તેમ નથી, સૌન્દર્યોત્પાદક કલાઓમાં કવિતા આવે છે, અને ખાંજ કલાઓ સાથે
એ રીતે તેને સરખાવવામાં આવે છે, તથાપિ દરેક કલાની ખરી ઉત્તમતા તેમાં રહેલી
કવિતામાં જ રહેલી છે. એટલે દરેક કલામાં કાવ્યનો અંશ હોવો જ જોઈએ. ઉત્તમ
કવિનાં કાવ્યો તે ઇશ્વરના દૂત છે. ઇશ્વરી સંદેશ એવાં કાવ્યો દ્વારા આપણે મેળવી
શકીએ છીએ. ખરાં કાવ્ય મનુષ્યહૃદય પર જે અસર કરી શકે છે તે બીજા કશાથી
થતી નથી. શુદ્ધતા હોય છતાં રસ રેલાવવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે ; નિર્વેદ હોય ત્યાં
આનંદ પ્રસંગવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે ; જડતા હોય ત્યાં દિવ્યતા દર્શાવવી એ કાર્ય
કવિતા કરે છે ; અધમતા હોય ત્યાં ઉચ્ચ આત્મ દેખાડવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે.
આવી પ્રસાદમય કવિની વાણી છે. આ સંસારને દુઃખાવર્તથી બરેલો સાગર માન્યો છે
તો તેમાં કવિતા એ ક્વચિત્ આવતા આનંદ તરંગ રૂપ છે. કવિતા—ઉત્તમ કવિતાની
શક્તિ અમાપ છે

હતું માટે પદ રચનાં પદ્યાં એમ નથી. તેમના હૃદયમાં લાગણીઓ ઉભરાવાથી કાવ્ય બનાવ્યાં છે. લાગણીઓ રચનાં બહાર પડવા મથવાથી તેમને કાવ્ય રચવાની શક્તિ થઇ છે.

ઉપર ગણાવેલી કવિઓમાં મીરાંબાઈ સર્વાનુભવે પ્રથમ પકિતએ ગણાય છે એ મીરાંબાઈ મેવાડના કુબારાણી રાણી હતી અને મેઘતાના જેમલ રાઠોડની દીકરી થતી હતી. મીરાંબાઈની જીવનકથા ગુજરાતમાં એટલી સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેનાથી બાએ જ કોઈ અજ્ઞાણ દરે પોતે પિતાને ઘેરથી વૈષ્ણવ ધર્મની ચુસ્ત અનુયાયી હતી પતિનો ધર્મ જુદો હતો. સામરીઆંના ધણુ મમજાવવા છતાં મીરાંબાઈએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો નહિ સસાર તરફ તેને પ્રથમથી જ અરથિ હતી. પરંપરા પછી પણ મંસારનો મોહ તેને વળગી શક્યો નહિ, અને રાત દિવસ તે કૃષ્ણજનન કીર્તન કરતી તથા માધુમંતોનો સમાગમ ગખતી કુબોગઓ આપી ધણો નાગજ થયો અને એ સર્વ છોડી દેવા મીરાંબાઈને સમજાવ્યાં છાએ મીરાંબાઈએ તેને કન્યુ કે તમે કૃષ્ણની ભક્તિ કરનાં શીખો. રાણાએ તેને ધણુ સતાવવા માંડી તેથી તેનો દેશ છોડી ને ગુજરાતમાં દારકાં આવી ગઈ, અને કૃષ્ણભક્તિની કવિતા આઢીં આવ્યા પછી બતાવી. આવી એના જીવનની કથા મનાતી આલતી આવેલી છે કવિ દ્વાગમે પણ મીરાં ચરિત લખ્યું છે તેમાં પણ એ જ હકીકત છે. મીરાંબાઈના કાવ્યોમાં એક કાવ્ય ઉપલી હકીકતનું છે, પરંતુ ને મીરાંબાઈનું પોતાનું લખેલું દરે કે નહિ તે ચક્ર પડતું જણાય છે. તેમાં કોઈ બીજું માણસ મીરાંને ઉશીને લખતું હોય એવી રચના છે ગમે તેમ હોય એ પોતે મારવાડની રજપુતારાણી હતી તેથી ગુજરાતમાં વચ્ચા પછી નેજે ગુજરાતીમાં કવિતા લખવા માટેથી હોવી જોઈએ, એમાં કોઈ મોટું દિદી શબ્દો આવે છે અને ફટપાંક આવ્યાં દિંદી કાવ્યો છે પરંતુ મારવાડની ભાષાની હાથ જણાતી નથી. દિદી ભાષામાંથી ધસાઈને થયેલી હોય એવી પણ નથી આગળના ધણુ કવિઓનાં લખાણમાં દિંદી વાક્યો અને શબ્દો શુદ્ધ ગુજરાતીની વચ્ચે આવેલા દાહમાં આવે છે તેનું જ મીરાંબાઈમાં છે મીરાંબાઈની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ સિવાય બીજો હોય ? તેની સર્વ કવિતા કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિની છે કૃષ્ણપગની અનન્ય ભક્તિને વીરે મીરાંબાઈ ભક્ત તરીકે પણ પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે ગુજરાતમાં કવિઓનાં મીરાંબાઈના ભક્ત કવિઓનો છે, અને તેમાં પણ વિશેષે કૃષ્ણભક્તિ પ્રધાનપણે તેમના કાવ્યોમાં છે. પ્રેમભક્તિ સામળ અને અખો બાદ કરતા બીજા કવિઓમાંના ધણુ અમર પોતાના કાવ્યોનો વિષય કર્યો છે કૃષ્ણની બાળલીલા શૃંગાર તથા ભક્તિ એ ત્રણેમાં અધા કાવ્યોમાં નજરે પડે છે અને તેમાં એક બીજાનું અનુકરણ પણ મેળવે છે. કૃષ્ણ ઉતરતી પકિતના કવિઓની પોતાની હાથ તો તેમાં નહિ જેવી કવિતા છે. મીરાંબાઈની કવિતા માં તેનું પોતાનું એનું ધણુ છે જે તેના કાવ્યો વાચકને સુખ આપે છે. વળી તે પોતે સ્ત્રી છે એ વાત પણ તેના કાવ્યો દર્શાવી આવે છે. મીરાંબાઈની કવિતા અતિ પ્રિય થએલ મતમામાનું ડપણુ એ એલ જ કાવ્ય છે વળી તેના કાવ્યોમાં

ચીત માગા ચતુરભુજ ચુડનો, શીદ મોની ઘેર જઈએ રે મુજ
ઝાઝરીઆ જગજીવન કેરા, કૃષ્ણજી કલા ને કાળી રે
વિધુવા ધુધગ રામનારાયણના અણવટ અંતરજામી રે મુજ
પેગી ધણુ પુરુષોત્તમ ટ્રી ત્રીકમ નામનું તાણુ રે
કુચી કરાવ કંઠણાનદ કેરી, તેમા ધરેણુ માર ધાણુ મે મુજ
સાસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચુ રે
મીરાબાઈ કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર હરિને ચરણે જાયુ રે મુજ

આ કાવ્ય લખનાર ભક્ત મીરાબાઈ પોતાનું સ્ત્રીપણુ આમા સ્પષ્ટ રીતે બતાવે
છે સ્ત્રીની વચ્ચેની વાહા સસાગ છોડા પછી ઇશ્વર ધરેણુ છે, એમ દર્શાવી બતાવી
આપે છે ધરેણુ એ સ્ત્રીની પ્રિય વસ્તુ છે હવે બીજા ધરેણુ મીરાબાઈને નકામા છે,
તો ઇશ્વરરૂપી ધરેણુ બનાવ્યું અને પાછું તેને મનાળી પેગીમા મૂકી તાણુ કુચી વાસડુ
પણુ ભૂલી નથી !

૧૫૧—

સસારીનું મુખ કાચુ
પરણીને રડાવુ પાછુ
તેને ઘેર શિદ જઈએ રે મોહન ખારા
પરણું તો પ્રીતમ ખારો
અખડ સૌભાગ્ય ખારો
રાડવાનો બે ટાંચો રે મોહન ખારા

ગોપી રૂપે કૃષ્ણને વરવાની ઇચ્છા પુરુષ કવિઓના કાવ્યોમા પણ છે, પરંતુ
પરણીને રડાવતું, અને અખડ સૌભાગ્ય પ્રીતમ ખારો પરણી રાડવાનો ભય ટાંચો,
એ તો એ સ્ત્રીના જ હૃદયના વાક્ય હોઈ શકે પુરુષને રાડવાનો ભય હોતો જ નથી
સ્ત્રીની આ કંપના છે મીરાબાઈનું હૃદય સ્ત્રીનું જ હતું એ ઉપરના જવા ઉદાહરણોથી
જણાઈ આવે છે

કૃષ્ણ ભક્તિના કાવ્યોમા બધા કવિઓની પેઠે શૃંગારવર્ણન અને ગોપીઓ
માથેના નિલાસવર્ણન મીરાબાઈમા પણ છે કૃષ્ણ ગોપીના વિહાર જાવાથી જ કૃષ્ણ
પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવાય છે એવી માન્યતા હોવાથી ગુજરાતના સર્વ કૃષ્ણભક્ત કવિ
ઓએ તે ગાથા જ ભક્ત તે ગોપીરૂપ અને પ્રભુ તે કૃષ્ણરૂપ છે એમ માની એ લ
ખાએલા છે અને ગમે તેવા શૃંગારના વર્ણનમા પણ મીરાબાઈના કાવ્યોમા છેવટે
મીરા કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમગ ચિત લાગ્યું , ' મીરા કહે પ્રભુ
ગિરિધર નાગર, ચરણ કમગ બનિહારી રે ' ' ચરણ કમગ ચિત ધાતો રે એવા
ઉદ્દગારોથી એની શુદ્ધ ભક્તિ જણાઈ આવે છે ઇશ્વરપદ પૂર્ણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ
મીરાના જીવન વધા કાવ્યમા પ્રધાનપણે જણાતો ગુણ છે કૃષ્ણના મનુષ્ય તરીકેના
એના વર્ણન છતાં એ મર્મ કાવ્યોના અંતરમા રહેતો અર્થ બોધાયુ નો સર્વ શક્તિમાન
મય ચર સર્વશ અને ભક્તવત્સલ ભગવાનની જ તેણે ભક્તિ કરી છે એમ જણાઈ

આવેછે એનું શુદ્ધ જીવન આં દૈવ શ્રદ્ધા તથા મમારપરનો વિનમ્ર એ મનં જોતાં રાધાકૃષ્ણના વિરામના રર્ષુન રચના હતા તે કેવળ અતિષ્ઠ રદલી છે એમ બાન થયા વિના ગહેનું નાં એના રર્ષુન એથી પણ વધારે સૃગાન્મય વર્ણન નગસિદમદે તાના કા યોમા છે બીજા મતકાર્યોના કા યોમા પણ સૃગાન્મય કામ કામ છે

મીરામાઇની દરિતામા જે મધુન્તા આં આર્પે સ્થિતિ ગહેરી છે તેવી બીજી કાઇ સ્ત્રી મિત્રા નથી તેનું જીવન *romantic* અદ્ભુત કૌતુહલજન્ય બન્યું હતું અને તેની શૈલીમા જે ગોરન તથા સુદૃઢતા છે તેની બરોમર્ગ અન્ય સ્ત્રીવિઓથી થાય તેમ નથી વિચારની પરિપક્વતા એ પણ એના કાવ્યોનું લક્ષણ છે એને નામે ધણા કાવ્યો પ્રચલિત છે તથાનિ તે મનં એના હશે કે નહિ તે સશય પડતું છે પરતુ કેટલાકમાં તો ખાતરીપૂર્વક એની હાથ જણાઇ આવશે

આવતા આવેના મામાન્વ અનિપ્રાય રમાણે એ સવત ૧૪૯૮મા જન્મી સવત ૧૫૨૬મા મૃત્યુ પામી એ કાળમા બનેના બનાવોની નોંધ કાઇ ઠેમલે ગખવાનો રિવાજ ન હોવાથી મીરામાઇનો મમય અથવા બીજા કાઇ પ્રાચીન મંત્રિઓનો મમય નમ્રી કરવો એ મુશ્કેલ કામ છે તેઓના પોતાના લખાણોમા કાઇ સાદ કે લખીકત હોય તો કાળ નક્કી કરી શકાય મીરામાઇના કાવ્યોમા તેવું કાઇ માનમ પડતું નથી

કૃષ્ણાખાઇ વડનગરની નાગરજી હતી એવું માનમ પડેછે સીતાજીની કાચળી નામે જે એવું કાવ્ય છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે આઓમા રિશોરે કરીને તે જાણીતું છે સ્ત્રીના સ્વભાવ તથા આચારવિચારનું એમા આમેદુન રર્ષુન છે તે સિવાય એના કૃષ્ણના હાલરડા અને બીજા ગીતો છે એ બીજા જીવન કથા અપ્રસિદ્ધ છે મીરાખાઇ કરતા એની માન્ય શક્તિ ઉત્તમતા રમારની છે

૨૧વી ૧૧૪૭ તે ગીરપુર અથવા હુમરપુરમા સવત ૧૮૧૫મા નાગર સ્થિતિમા જન્મી હતી તેને પાંચ કે છ વર્ષની હમરે પરણાવી હતી અને લગ્ન પછી યોગ જ દિવસમા તેનો વર મૃત્યુ પામ્યો તે પછી ૫ મેશ્વર મારો ધણી છે એવી ભાવના તેનામાં ઉત્પન્ન થઇ પોતે બુદ્ધિમાન હતી તેથી વાચતા લખતા રીખી અને ભાગવત ગીતા વગેરે શ્રદ્ધા કરના માનના ઇશ્વર ભક્તિમા એવું ચિત્ત દિવસે દિવસે દૈવ થયું પોતાને સર્વ કાળ તે ઇશ્વર ભજનમા મગ્ની ધીમે ધીમે મત સમાગમથી એનામા જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વધ્યા લાગા મમય મુધી તે સમાધિ ચલ્લનીને હી શમ્તી એવું માનસિક બળ તેણે પ્રાપ્ત થયું હતું તે લાનજી બૂળ કરતી મમારપર તેને કાઇપણ મોહ નહોતો ગીરપુર તથા જુપુર તથા મલીના તે મમયના સગ્નઓ પણ તેના દર્શન કરવા આનતા હુમરપુરથી ને મશી જઇને વગી હતી અને ત્યા જ દેહત્યાગ કર્યો હતો

એના ૬૫૨ પદોની હસ્તલિખિત પ્રત છે પણ તેમાના જુદા છપાએવા છે કૃષ્ણમાળીના અને સિવગુપ્તિના પેટના છે અને ઘણા અલ્પજ્ઞાનના છે પ્રાચીન જ ગુજરાતીમા વેદાંતી કવિ અણે એક છે તેના કાવ્યો પેઠે જ ગવરીખાઇના અલ્પજ્ઞાનના

કાવ્યોનો અર્થ સંરળતાથી સમજી શકાય તેવો નથી. શુદ્ધ બ્રહ્મચારીનાં પદમાં કવિતાની ઉર્મિ કાંઈક ઓછી છે અદ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે અને ઉપદેશ પણ છે. બીજા કાવ્યોમાં તેમની કવિત્વશક્તિ જણાઈ આવે છે તેમની ભાષા સરકારી છે, અને કેટલાંક કવિતામય સુદર વાક્યો એવાં છે કે બીજી સ્ત્રી કવિઓમાં નજરે નથી પડતાં. ‘વનેશ્વર વિશ્વમાં વિલાસ્યા, જેમ કુલનમે’ આસ’, ‘ચંદમે’ તું ચૈતન્ય, સુરજમે’ તું તેજ’; ‘ગવરી ભેટી બ્રહ્મ સનાતન, જેમ સાગરમાં ગંગ’; વગેરે. એના કાવ્યનાં ઉદાહરણ તરીકે એક લખ્યું.

‘હરિ નામ બિના રે ઝોર ખોલના ક્યા,
હરિ ક્યા બિના ઝોર સુનના ક્યા.
સુખ સાગર સામલીઓ સાગી,
કુપ ઘણમે’ ડોચના ક્યા
ઘટ ગિરધર ગિરિધારી પાયા,
બાહેર દ્રોગ અળ ખોલના ક્યા.
આત્મા અખડ આવે ન જાવે,
જન્મ નહિ’ તો ફિર મરના ક્યા
ગવરી બ્રહ્મ સકલમે’ જાન્યા,
જાન્યા તો જદ ખોલના ક્યા’

બાલપણમાં વૈષ્ણવ પ્રાપ્ત થયું તથાપિ ગવરીમાઘએ પોતાનું જીવન એજે ન મા-
ળના તેનું સાર્યકંઠ કર્યું છે, અને પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે આ લેખમાં ગ-
ણાવેલી સ્ત્રીકવિઓમાં એ સર્વથી સરકારી હતી અને તેનું જ્ઞાન પણ સર્વથી ચઢી-
આતું હતું.

પુરીમાઘનું સીતા મગન પ્રસિદ્ધ છે અને તેના કેટલાંક ભાગ લખ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ
ગાય છે. તેના જે કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે તે પરથી તેની કવિત્વશક્તિ સામાન્ય હોય એવું
જણાય છે. તેની ભાષા ગૌરવશાળી છે તેના જીવનની હકીકત જણાએલી નથી.

દીવાળીમાઘને વિશે એવી હકીકત જણાએલી છે કે તેને બાપ ડોહાધનો બ્રાહ્મણ
હતો અને સનત ૧૮૪૭માં બ્યારે સુડતાળો કાળ પડ્યો ત્યારે દીવાળીના બાપથી પોતાનું
તથા પોતાની દોકરીનું પોષણ થઈ સમું નહિ તેથી એક જદ સાધુને તે છોડી સોપી
તીર્થયાત્રા નિમિત્તે કહાંક જતો રહ્યો જદ સાધુ રામ ભક્ત હતો તેથી તેણે દીવાળીને
વાચતા લખતા શીખવીને રામભક્તિ ઉપર દઢતા કરાવી તે સાધુને તુલસીકૃત રામાયણ
સાઢ આવડતું હતું તેથી તે પણ દીવાળીને બજાવ્યું દીવાળીમાઘ તુલસીકૃત રામાયણ
વાચતી અને રામ ભક્તિમાં નિરતર નિમગ્ન રહેતી સાધુની સાથે બે ત્રણ વાર અયોધ્યાજી
પણ જઈ આવી હતી એ બાઈ રૂબાવે સાલસ અને ગરીબ હતી. ડોહાધથી ગોરવા
ગામમાં આવીને વસી હતી અને ત્યાંથી વડોદરે આવી રહી હતી ત્યાં રામ અદિર
કોઈ શ્રદ્ધાળુ રામ ભક્તે તેને બધાવી આપ્યું હતું ત્યાં રહેતા પણ અનેક ઉપાધિયો

યતા તે માણુઓ માથે અયોધ્યા જતી નહીં અને ત્યાં જ મરણ પામી હશે એના જન્મ મનુષ્યની સાથે મળી નથી તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થએલું એવું તેના કાવ્યોમાં તેણે લખ્યું છે સાધુ પામે ગદ્યા પછી પરપુરી હોય એવું માણુમ પડતું નથી તેથી છેક જાળપણમાં વૈધવ્ય દશા પામેલી એમ અનુમાન થાય છે તેણે ગમાયણ સમઘી જ કરિતા ગવી છે નામજન્મ, ગમજાગવીના, રામવિનાદ અને રામ ગન્યાભિષેક એ ચાગ પ્રમગો માટે તેણે ગરબીઓ તથા ધોગ લખ્યાં છે વગભગ પાંચમું ગરબીઓ અને ધોગ એના ગમેલા છે તુલસીકૃત ગમાયણના ગ્રંથ તથા અભ્યાસપરથી એણે રામ ચરિત્ર નર્ણયુ કે પત્રુ એની કરિતામાં શુદ્ધ શુદ્ધ-ગતી બાપા છે પ્રાઇ પછુ દિદી શબ્દ કે વાક્ય ન્યના નથી એની કરિતા ઘણી જ મરજ હોઇ મર્ય કોઇ મમજી શકે તેવી છે માત્ર રામના શુણુ ગાના એ તેની કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે તેવું માન પછુ પશ્ચિમિત જણાય છે ગમનામ ગાવાની મનની વર્તિના પરિણામે તેણે કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો કે તેમાં ઉજ્જગતા મનોવેગ નથી, પરતુ હૃદયના શક્તિ ઘણી છે ગમાયણની કુદી કદીમતોને સ્વકલ્પનાથી વિસ્તારી વર્ણવી છે એ કંપના શમ્ભિ પખ મામાન્ય પકિતની છે, પત્રુ સર્વન છે

ગમના શુણુ ગાવાથી રામ ભક્તો તર્કા છે અને દીવાળીને પછુ રામચંદ્રે સહાયતા કરી છે એમ હામયમ એ લખે છે ગમને નીતિ નહાલી છે, 'એને જોઇએ નીતિવાન, મતો રામનારે 'એને જોઇએ નહિ નાત કે જાત સતો રામનારે, 'એને જોઇએ નહિ કુન પાન સતો રામનારે 'એને જોઇએ નહિ દખણા દાન સતો રામનારે, એને જોઇએ એમ બજન સતો રામનારે,' ગમ પગો એનો ભક્તિભાવ આના વાક્યો દર્શાવે છે ઉચ્ચ નીચ વિધના મધવા મો સગખા એને છે એને ધનતુ કામ નથી એવા નયન અનેમ કેમજો છે ઇશ્વરના ખરા ભક્તો પછી તેને કૃષ્ણ કે પે પૂજનાગ નરસિંહ મહેતા મગખા અથવા રામ રૂપે ભજન કે ઇશ્વરને આ મકન જમતનો જાતા માનનારે સર્વ ભક્તોનાની જે વૃત્તિ થાય છે તેવીજ આ દીવાળી બાહની વૃત્તિ છે ઇશ્વરને સકલ પ્રજા સરખી છે તે માત્ર ભક્તિનો બૂખ્યો છે એને બીજુ કાઇ જોઇતુ નથી અને ભક્તને પાગ ઉતા ગના છે એની બાનના શુદ્ધ ભક્તિમાનના હૃદયમાં સહજ ઉત્પન થાય છે એવા ભક્ત ગમના કે કૃષ્ણના ભક્ત નહિ પછુ તેની પાગ જનારા સાક્ષાત્ ઇશ્વરના શુણુને સમજનારા થઇ ગયા છે અને તેમના જીવન ધન્ય થયા છે એ સર્વને જાણીતી વાત છે સામાન્ય સમુદાયમાં પ્રચલિત કૃષ્ણ ભક્તિ કે ગમ ભક્તિથી આ ઉંચા પ્રકારની ભક્તિ છે એ નિ સદેહ છે ઇશ્વરપગની એની શ્રદ્ધા અપ્રતિમ છે તે કહે છે —

‘ મટે ભવાભવના દુ ખ, રામજી કહીએ
આજ તમ પામ્યા સુખ, રામજી કહીએ
યઇ વિધવા પામ્યા ભજન રામજી કહીએ
એવા વિધવા જુગો જુગ, રામજી કહીએ,
દીવાળી કરીએ તમારે ભજન, રામજી કહીએ.

વૈધવ્યમાં રામનામ ગાવાની અનુકૂળતા મળી ગઈ માટે ભલે એવું વિધવાપણું જનમેજનમ આવે તો શીકર નહીં. એ સ્થિતિમાં રામનું ભજન ગવાશે એથી મોટું સુખ શું એમ માનનારને પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સંતોષ ફેટલો હોવો જોઈએ નરસિંહમહેતાના ‘બહુ ચંચુ બાગી જંગળ સુખે ભજીશું શ્રી ગોપાળ’ એ વાક્ય જોવો જ આ હૃદયાર છે

સ્ત્રીના હૃદયની લાગણીઓ દીવાળીઆઈએ ક્ષમકામ વિશેષ કુશળતાથી ચીતરી છે. કવિ પોતે સ્ત્રી છે એ વાનનું વાંચનારને સ્પષ્ટતાથી જાન થાયછે તેણે સરસ્વતી પામે વિદ્યાર્પિ કાપડીની યાચના કરી છે, શુરૂએ વિદ્યા કાપડી આપીએ, ‘ પહેરી જાન કાપડી ’ એમ ઘણે દેહણે લખ્યું છે. રામનો ગત્યાભિષેક કરવાની ધારણા હતી તેની આગલી રાતે સીતાના મુખમાં કવિએ ઉકિત મુકી છે તે એક સ્ત્રીની જ કલ્પનામાં આવે. મીતા રામને કહે છે ‘ કાચે પેરે કેઈ સાડીરે ; અતિ આનંદ થાય ; ’ ‘ જુઓ કાળી ન પેરાયે, ’ મુને લાલ ન ગમે રાય, ત્યમ લીલી ના પેરાયે; મુને પીળી ના ગમે ગય રે, હું નો પે રીશ ગુલાબી સ્વામી, તમને કહું મુસ્તક નામી રે , પેઠે દાગીના જોઈ જોઈ, દીવાળી રે’વા દેહના કોઈ રે ’ તેમ રામ પશુ કેવો વાંધોને કેવી પાધ પહેગે ને પૂછી નેનો જવાબ મળે છે, ત્યારે સીતા જાપે છે એમ વર્ણવ્યું છે.

દીવાળી આઈની કવિતા માદી અને જીવનની શુદ્ધતાથી ભરેલી છે , એવું જ સાદુ શુદ્ધ અને સૌમ્ય જીવન કવિનું પોતાનું પશુ હતું

રાધાઆઈ વડોદરાની દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને કોઈ અવધૂતનાથ નામના સાધુની સાથે હમેશાં રહેતી. તેને પૂજ્ય શુરુ માની તેની સેવા કરતી અને પોતાના કાવ્યોમાં તેણે નામ હમેશ લખતી રાધાકૃષ્ણની અમલ ભક્તિ તે કરતી અવધૂતનાથ સાથે ઉત્તરમાં તેમજ દારકાની યાત્રા તેણે કરી હતી ગમનાથના મંદિરમાં તેનો વાસ હતો. તેના જીવનનો પૂર્વ જ્ઞાતાં જાણવામાં આવ્યો નથી સંવત ૧૮૯૦ માં અવધૂતનાથની એ શિષ્યા યદુ ત્યારથી એની હકીકત જણાએલી છે એને જોયેલી એવા ધણા મનુષ્યો વડોદરામાં છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રસિદ્ધકાર કહેછે શુરુ પાસે પુરાણ કથાઓ તેણે સાંભળેલી પોતે ભજન બનાવી સાજ સાથે સુંદર રીતે ગાતી ત્યારે લોક મોહ પામતા

એ બાઈની કવિતા શુન્નરાતી કહી શકાય તેવી નથી તેમાં હિંદી મરાઠી અને શુન્નરાતીનું એવું મિશ્રણ છે કે તે બધી બાપા આવડનાર જ સમજી શકે તેમ છે. બાગવતના પ્રસંગોપર તેની કવિતાઓ છે તે મિવાય ધણા નાભાકિત ભક્તોનાં ચરિત્ર પણ કાવ્યરૂપે તેણે વર્ણવ્યાં છે. વળી પોતે યાત્રાઓ કરેલી તે યાત્રાના આનંદે ઉદ્દેશીને પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ રીતે આ લેખમાં આવેલી કવિઓ કરતાં એનાં કાવ્યોમાં વિષયોની વિવિધતા વધારે છે એવું જાન વિશાળ અને કનિવશકિત સામાન્ય કન્યા ચઢીઆતી પ્રતની છે દીવાળીઆઈની પેઠે એના કાવ્યો વર્ણનાત્મક વધારે છે. બધી ગરબીઓની ચાલો શુન્નરાતમાં પ્રચલિત લીધી છે. એની કવિતામાં ભાષા કેવી મેળસ છે તેના ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ —

ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણા ચોરે,
સુણો જન્મ જન્મના સોરે,
દેવા કરે સેવા રાધીઆંરે,
માના યશોદા તણે કૃષ્ણસવારે,
જગમે કા હોય તેરા સા'વારે ;

આવી રીતે તમામ કાવ્યોમાં મિત્ર બાપા હોવાથી ગુજરાતી ચાંચનારને તેમજ બધી બાપા સમજનારને પણ રસમદલુ કરવામાં કંઈક ક્ષતિ થાય છે.

આ સર્વ સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો અને ચરિત્રા જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ગુજરાતના કવિઓનો મોટો ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે તેમ સ્ત્રી કવિઓ તો સર્વ ભક્ત જ છે. તેમનાં કાવ્યની પરીક્ષામાં તેમની કવિ તરીકેની નેમજ ભક્ત તરીકેની પરીક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ થાય. ભક્ત હોવાથી જ કવિ થઈ હતી માટે તેમની ભક્તિ જે તેમની કવિત્વ શક્તિના મૂળરૂપે છે તે ધ્યાનમાં લીધા વિના તેમની કવિતાનું મથાર્થ વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ પ્રેમાનંદ કે દયારામની બરોબરી કરવા સરખી ઉચ્ચ કાવ્ય શક્તિ એ કોઇનામાં નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તેમ ખીજ વર્ગના કવિઓ કરતાં કોઈ રીતે સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો ઉતરે તેમ નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેમની કવિતાનો વિષય પરમેશ્વર છે અને તે સર્વનો ભક્તિભાવ એવો માઠ છે કે એ બાવની અતિશયતાથી લાગણીઓ ઉભરાઈ કવિતાનું સ્વ ધારણું કરે છે. સાંસારિક ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનાં છતાં સર્વને સંમારનાં બધન નહોતાં અને સંસારથી વિમુખ થઈ આખું જીવન ભક્તિપરાયણતામાં કઢાડેલું એમ જેમનાં ચરિત્ર જણાયાં છે તે પરથી માલુમ પડે છે સંસાર હોડવાથી જ તેમને જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ અને સાધન મળેલાં. સંસારમાં રહેલી સ્ત્રીઓની કંઈપના શક્તિ કાવ્ય રચવા કરતાં નવલ કથાઓ લખવા તરફ પ્રેરાતી હશે એમ ઇંગ્લાંડની સ્ત્રી લેખકો જોતાં લાગે છે. આપણા દેશમાં તો તેનું જ્ઞાન અને સંસ્કાર સંસારીજીવનમાં શુદ્ધાએલી સ્ત્રીઓને બાળે જ પ્રાપ્ત થાય છે

પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સ્ત્રી કવિઓ વિશે વધારાશક્તિ ચર્ચા કરી છે. પ્રાચીન કાવ્ય માળા અને બૃહત્ કાવ્ય દોહન એ બે ગ્રંથોની સદાયતા છૂટથી આ લેખમાં લીધા છે. એ ગ્રંથો સિવાય અન્યત્ર સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો હશે તે જાણમાં નહિ હોવાથી તેનું વિવેચન થઈ શક્યું નથી. અર્વાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓની કવિતા કોઈક કોઈક સ્થળે નજરે પડે છે પણ બંગાળાની તરફવા દત્ત જેવી કે ઈંગ્લેન્ડમાં કાવ્ય લખનાર સરોજિની નંદકુ સરખી સખળ શક્તિધરાવનાર નવીન સ્ત્રી કવિ હજી ગુજરાતમાં થઈ નથી. તેમજ પ્રાચીન કવિઓની દળના પણ હાલની સ્ત્રીઓમાં કાવ્યો નથી તેથી તેમનાં કાવ્યોની પરીક્ષા પાઠજના જમાનાને સોંપવી ઉચિત છે. અંગ્રેજી અને સંસ્કૃત અભ્યાસના પરિણામે પુરુષ કવિઓનો નૂતન વર્ગ થયો છે તેવોજ કોઈ કાળે સ્ત્રી કવિઓનો થશે એવી આશા સાથે આ અલ્પ મતિ અનુસાર લખેલો લેખ સંપ્રાપ્ત કરું છું.

કાન્હડદેપ્રબંધ અને તેમાંથી મળતી ઐતિહાસિક બીના.

(રા. રા. ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી, એમ, આર, એ, એસ; એફ, આઈ, ઇન્ડિયન ઓફિસ, એસ; ઍરિસ્ટર-એટ-લો. એડવોકેટ હાઇકોર્ટ મુંબાઈ).

કુદરતની લીલી વાડી જેવી, વ્યાપારમાં મચી રહેલી પૈસેટકે ભરપૂર અને જૂનાં રજપૂત રાજ્યોથી અલંકૃત ધણેલી ગૂંજરાતને માથે ઇ.સ.ના તેરમા સૈકાના અંતમાં દુઃખનો દાવાનળ ચઢી આવ્યો હતો.

તે સમયે પોતાના પૂજ્ય અને પિતાતૃલ્ય કાકાનું ખૂન કરીને દિલ્લીની ગાદીએ અલ્લાહીન ખિલજ ચઢી બેઠો હતો. મોગળ શહેનશાહેની પૂર્વે ચમ ગયેલા સઘળા રાજ્યો કરતાં આ મુલ્તાન વધારે પ્રતાપવાન હતો. પોતાના કાકાના અમલમાં તેમજ પોતાની કારકીર્દીમાં લગભગ આખા હિંદુસ્થાનમાં એણે પોતાનું રાજ્ય ફેલાવ્યું હતું. ાળવા, ચંદેરી, માંડવ, સારંગપૂર, ચિતોડ, રણથંભોર, નાગોર, કાકપૂર, ડીસા, ભોજપૂર, ત્રાસાન, ઉચ, મુલ્તાન વગેરે એને વશ હતાં. દક્ષિણમાં પાંડવને ચોળ, બેદર, તિલંગ અને હારસમુદ્ર એને તાબે હતાં.

એના વખતમાં મુસલમાનોનું અર્ધચંદ્ર સહિત લીલું નિશાન છેક કાશ્મીરથી મેલખંધ રામેશ્વર સુધી ઉડી રહ્યું હતું. જાણે આખા દેશની દોલતને એક રથને લાપીને દેલીમાં વસાવવી હોય તેમ તેણે દેશ વિદેશમાં ચઢાઈઓ કરી અનરગળ દ્રવ્ય એકતું કર્યું હતું. એની કૂરતા જગજહોર હતી. અલ્લાહીન ખિલજ કરતાં અલ્લાહીન "ખૂની"ને નામે એ વધારે ઓળખાય છે. ઇ. સ.ના તેરમા સૈકાના અંતમાં અલ્લાહીને ગૂંજરાત ઉપર લશ્કર મોકલ્યું હતું. મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તા ફિરિસ્તાના કહેવા પ્રમાણે આ સ્વારી ઇ. સ. ૧૨૯૭માં મોકલાઈ હતી.

જે બનાવથી ગૂંજરાત જેવા રસાળ દેશને ગળે સર્વદાને માટે પરતંત્રતાની ઝૂંસરી મૂકાઈ, જેને લીધે દેશની બેસુમાર દોલત ધસડાઈ ગઈ, જે વિચલમાં દેશના શુદ્ધ રજપૂતોનાં લોહીની નદીઓ વહી અને જેમાં લાખો લોકો બાનો તરીકે પકડાઈ ગુલામગીરીની અધમ અવસ્થા પામ્યા તે બનાવનું વર્ણન થયેલું અને સચિત્તર વર્ણન આપણને મુસલમાન ઇતિહાસ કર્તાઓ પાસથી મળતું નથી. શિરિસ્તા આ મહાન બનાવને માત્ર થોડી લીટીઓમાં પતવી દે છે ગૂંજરાત છતાં પછી સોરઠી સોમનાથપર કરેલી ચઢાઈને સંબંધે તો એથી પણ થોડું લખાયલું છે.

આપણા સાહિત્યની પ્રગતિનો પ્રાયો નાંખનાર ને ગૂંજરાત અને ગૂંજરાતીઓને પ્રિય સ્વર્ગવાસી અલેક્ઝાન્ડર કિન્નોક ફોર્મ્સ આ ઇ.ખલિફા બનાવનું સહેજ વર્ણન

પોતાની મ્સીવી સમસ્યાઓ આપે છે ગુજરાતના સમગ્ર અને માખે એ નિર્માણ થઈ ગયા હોય એમ એઓ માટે કન્ટ્રીને મુમત્તાની વસ્ત્ર આપ્યા પડેલા પાટણ છોકરી જોતો ચિતર છે ગુજરાત ઉપર મ્સીવી થવાના કારણજૂન જનારના નો મત્તને માટે પણ એઓ સમસ્યાને કે આપા જૂન નદિ જેના ઐતિહાસિક માધનો અને સકાપદ લૌકિક દત્તકથાઓને આધારે ઉપગતની કાટેવી પોતાની “ કન્ટ્રીને નામની નવલકથામાં રન ગમિકન નદરકર આ જનારને મમવ કરી મૂખી, વિસ્તારી વાય નારની દિષ્ટિ આગળ એક મજાદનું ચિત્ર ખડુ કહે છે જા ગુજરાતની સ્વતંત્રતા, ધર્મ, આખર અને દબનો વિનાશ કન્ટ્રીને જગદ કન્ટ્રીને આ જનારનું મવિસ્તર અને વિશ્વાસનીય વર્ણન આપણને માન કન્ટ્રીને પ્રબંધ ’ નામના જૂની ગુજરાતીમાં લખા ગયા વીર કાન્યમાં જ મગે છે

કન્ટ્રીને પ્રબંધ કેવું કાન્ય છે, ક્યારે મલો અને કેમ લખ્યું છે, તેમજ એની ભાષા કેવી છે એ સમયે અગાડી દુકાણમાં કહીશું

ગુજરાતમાં તે કાગે અલ્પહિતવપૂરની ગાદીએ કન્ટ્રીને નામે નામ રાખ્યું કરતો હતો જતો એ વાધેતો હતો પણ લોકો એના લક્ષણ ઉપરથી એને “ ઘેતો ” એવું મિત્ર આપી ચૂક્યા હતા

“ તિણિ અવસિરિ ગૂજરધરરાય કરણદેવ નામિ નોલાય

તિણિ અવગણિઠ માધવ વમ તાહિ લગાઈ વિગ્રહ આરમ

રોસાવ્યુ મૂલગુ પ્રધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યુ ધાન

ગૂજરાતીનું મોજન કરુ જુ તરકાણુ આણુ અરુ

આ કૃષ્ણાગાર રામએ પોતાની અધમ વિપવત્ત્વજીને આધીન થઈને પોતાના પ્રધાનને દૂધ-ઓ પ્રધાનતા બાધ કેશનની સ્ત્રીને જળાત્કારે પકડીને રણવાસમાં દાખન કરી અને પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરતા કેશવ મરાયો

આના દેખીતા ક્ષુરક જનારનો પરીણામ ધણો જ દુખદ થયો મગે એવો નાનો માણસ હોય, મગે એવો પક્ષ વગરનો માણસ હોય પણ વેરીને આધીન થઈને વખતે કેવું મહાભારત કામ કરી શકે છે તે આ જનાવથી તેમજ નદના રાખ્યની સમાપ્તિથી આપણે જાણીએ છીએ વેર એ નહારો મનોભાવ છે સાધુ પુરુષો આપણને વેરનો તિરસ્કાર કરવાનું કહે છે, પણ મનુષ્ય પ્રાણીનું મન વિવક્ષણ પ્રકારનું છે વેર લેવાથી અમુક વ્યક્તિના મનને આનંદ ઉપજે છે પ્રધાન માધવ નાગર આલ્લજી હતો પોતાનો વેર અગ્નિ શાત કરવાને તે દિશી ગયો પોતાના ઉપર જૂનમ ગુજરાતનારને શાસન કરવાના જ માત્ર ઉદ્દેશો એણે લાખો નિરપગધી મનુષ્યોપર અસલ દુખ નાખ્યું પોતાની માતૃભૂમિમાં દેર વર્તાવ્યો અને તેને સદા સર્વદાને માટે પરવત જનાવી એના આ કૃત્યને માટે સ્વ નદરકર એને પશ્ચાત્તાપ કંતો ચિતરે છે સ્વર્ગવાસી નવલસમજ એને

“ પડ્યું પાટણ વરત્યો ત્રાજી ધિક્ક નાગર નુગરા ! ”

એ બોલોમા ઠપકો આપે છે કાન્હડેપ્રબધ રચનાર પછુ એને એમને એમ જવા દેતા નથી તે કહેછે કે —

" માધવ મહિતડ કયું અધર્મ નવિ છુટોડ જે અમાગિલ્યા કર્મ
જિહા પૂજોજડ શાલિગ્રામ જિહા જપોને હરિનુ નામ
જિણિ દેસિ સદૂ તિરથે જાડ સ્મૃતિપુરાણ નડ માનિડ ગાય
જિણિ દેસિ કરાયડ જાગ જિહા લટદર્શન દોજડ ત્યાગ
જિહા પોપલ તલસી પૂજીડ વેદ પુરાણ ધર્મ વૂજીડ
નવ લહે અપકીરતી રહી માધવે મ્લેઝ આણિયા સહી

માધવે દિક્ષી જમ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી સુલતાનને ગૂજરાતપર સ્વારી કરવાને વિનંબો

" વદુ મુકુદમ માધવ નામ પાતશાહની કરી સિલામ
જાણ્યુ પરદેશી પ્રધાન અસપતિ રાજા દોધુ માન
પૂછડ પાત પાતશાહ શિતિ ગૂજરાતિ તે કહીડ કિસી
કિસ્યુ લખાયત અળહલપૂર કિસ્યુ દોબગદ માગલહૂર
જાલાવાઢિ સુરઠ છિ કિસી એ રાસત સુણિડ સાહસી
ઈસ્યુ સામલી સરુડ સાદે માધવ વમ કરડ ફારિયાદિ
ક્ષિત્રીતણુ ધર્મ લોપોડ રાસ કર્ણ દે ગાહિલુ થયુ
એવુ અગતણુ અનુરાગ નિતુ નિતુ મ્લેઝ કરડ વઠનાગ
વિણ પઢિઆર પટુ કર વહડ ન કો અગરલ જમલુ રહડ
મરણ તાણિ મયિ મોજન વાર નાસી ચાટુઢ ધરડ સૂઆર
પાહિલુ રાયિહુ અવગણ્યુ માહરુ વધવ કેશવ હણ્યુ
તાસ ઘરુણી ઘરી રલાઈ એવડુ રાશ નહીઅઈ સમાઈ
ગૂજરાતિસ્યુ માહિસિ કલહુ માહારડ સાથડ કટક મોકલડ
હુડિ હિંદુ ઘાલુ રાનિ એક મારુ એક જાલુ નાનિ
પૂનકાર ! તુ સાચુ જાણિ ગૂજરાતિ લેડ આપુ પ્રાણિ

સુલતાને લશ્કરની તૈયારી કરી લશ્કરને પોતાના રાજ્યમાં લઈને જતા દેવા પશ્ચિમ મારવાડમાં આવેલા ઝોરના રાજા સોનગિંગ એવાણ કાન્હડેને પોતાક મોકલી પૂજાવ્યુ સુસલખાનોની સારીને અંગે ધર્મઅણતા અને જૂનમ જગમહેર હોવાથી કાન્હડેએ પોતાના સામંતોની મનાહ લઈને તેમ કરવાની સાફ ના કહી

ડંડાવ્ય લૂંટમાં, મેસાણા અને પાલણપૂરની વચ્ચેના પ્રદેશને ધાનદાર અને ડાંગરવા અને મેસાણાની વચ્ચેના પ્રદેશને તે કાળે ડંડાવ્ય કહેતા. આમ લૂંટશટ કરતા તેઓ પાટણ આવી પહોંચ્યા.

એમના આવ્યાની જૂઓ પાટણ ક્યારનીએ પહોંચી હતી. પાટણના દરવાજા વસાયા. મુસલમાનોએ જાંબને દરવાજા લખત દીધાં. તુમુલ યુદ્ધ થયું. શહેર બેળાયું. નાનું પણ શરૂ મૂજરાતનું લશ્કર કિલ્લામાં પેહું. મુસલમાનોએ કિલ્લો ઘેર્યો. તેમણે માધવને મોખરે કર્યો હતો. એણે કરણને કહાવ્યું કે વગર ખૂટયે શીદ મરેછે. નાશી જા છોડું પાડીને કરણ નાહો. એની રાણી અડવાણે પગે પાળા નાહી. એના ગયા પછી ગઢ પડ્યો. અલ્હખાને ત્યાં થાણું રાખ્યું. જ્યાં દેરાસર હતું ત્યાં બાંગો પૂકારાઈ અને દેવળની જગાએ મશીદ બનાવાઈ જે અધાપિ મેજાહ છે.

ત્યાં થાણું રાખીને તુરક લશ્કર અશાવળ તરફ ગયું. હાલના અમદાવાદની જગાએ કે પાસે જ અશાવળ હતું. એની યાદગીરી હજુ છે. અસારવા નામનું ગામ શહેરની મ્યુનિસિપલ હદમાંજ આવી ગયું છે. હાલના આસ્તોડિયા દરવાજાનું નામ "અસ્થુરિયા" નો દરવાજો એવું હતું. અશાવળ લૂંટ કરીને મુસલમાનો ધોળકે ગયા, ત્યાંથી ખંભાત ગયા, નર્મદા જોળંગીને સુરત અને રાંદેર લૂંટ્યાં. ધણાં બંદરો અને શહેરો લૂંટી બાળતી છેક દરીઆ કિનારો આવ્યો ત્યારે જ આ મુસલમાની સેના અટકી. તેમના ત્રાસથી ચાંપાનેર કંપ્યું. આ પ્રમાણે આખી મૂજરાતમાં લૂંટ, લાભ અને ખૂનરણ કરીને તેમજ લાખો માણસોને જાન પકડીને જીતના ડંકા દેતા તુરક લોકો સોરઠી સોમનાથ પર ઉતરી પડ્યા.

સોરઠમાં તેમણે ઉના, ઘઘા, મેમલપૂર, મહુઆ, દીવ વગેરે લૂંટ્યાં. સોરઠની રૂળદૂપતા જાહેર છે. મુસલમાન લશ્કરમાં દરાખ, શેરડી, ખારેકો, ખીજોરાં, આદુ, સુરણ, પંડોળાં, પાન વગેરે રોજ લૂંટાઈને આલ્યાં આવતાં. બિચારા લોકોને તો રાંખ્યાં ધાન ખાવાનું એ મળતું નહિ. બધાં મોટાં મોટાં શહેરો લૂંટીને અલ્હખાન છેવટે દેવપાટણ ગયો.

મુસલમાનોએ નગરની સમિપ જાંબને બાંગો પોકારીને પણ વ નાંખ્યો. પોતાના ઇશ્ટદેવનું રક્ષણ કરવાને ધણા રજપૂતો એકઠા થયા હતા. વાળા, વાળ, જોડવા, અને ચુડાસમાઓ ત્યાં મળ્યા હતા. તેઓ તુરકો સામે ધણા જૂસ્સાથી બીડ્યા. પણ તોફાની દરિયાનાં મોર્મ જવો સુલ્તાનની સેના આગળ શું ચાલે ? નગરનો દરવાજો પડ્યો. શહેર હાથ આવ્યું, ખાને લૂંટ ચલાવી. સઘળા વીર રજપૂતો મહાદેવના ચોર્પાસી માઢમાં એકઠા થયા. એમણે ગંગાજળે સ્નાન કરી માથે તુલસી ચઢાવી મરણ આદરીને હલ્લો કર્યો. મુસલમાનોને પાછાં હઠવું પડ્યું. ખીજો દિવસે સહુ અનર્થનું મૂળ માધવ મહેતાને હપ્પ્યો. આખરે પોતાના સ્વધર્મનું રક્ષણ કરતાં ધણા રાજવંશીઓ સોમનાથને પારે પહોંચ્યા. મંદિર પડ્યું. મુસલમાનોએ મોટા મોટા ધણવડે મૂર્તિ નામનો નાચ કર્યો. બે તરફ મોટી મોટી લોદાની સાંગ ધાલીને તેમણે હલહલ કરીને શ્રી મહાદેવના સિંગને

બાગીને ઉખાડ્યું તેના પાચ કડમ થયા તે દિલ્લી લઇ જઇને ચૂનો કરવાનું કહીને ગાડે ચઢાવ્યા પાછા ફરતા તેમણે ગિરનારપરનું જૂનાઘડ લૂટ્યું કચ્છની આ તરફ આવેલી બોય ચાપી, અને તેમના ત્રાસથી છેક દૂર આવેલા કથંગાટ, પારકર અને કઠ્ઠા થયરી ગયા.

એ પ્રમાણે ગૂજરાત અને સોરઠ બન્ને દેશ જીતનાથી અવગણ્યા ગયે બરાચો વળતી વખત ઝાંસોરને રસ્તે જવું અને સોનગિરી એ વાણુ કાન્હડદેએ વાટ ન આપી ને સુલતાનનું અપમાન કર્યાનું જણ એને ચખાવું એમ નક્કી કરી તે તરફ પ્રયાણ કર્યું.

“ અલુલાન આપણપુ દિઠઠ કીધુ ગરવ અપાર

વાટ પાઘરી મારુ વાકા નવિ ચિતઠ લગાર

આગઈ પાતશાહ અવગણિઠ વાટ કહાનડદે નાપી

તેહ રોષ હિઅમાહી આણી લીઠ સોનગિરી ચાપી

અલુલાનિ એહવુ નવિ જાણીઠ જે લાગા છઠ પાપ

દરિ દરિ નવિ ગોહ પ્રગટઈ કીહી નિસરઈ સાપ

મુસલમાની દળે સીંગણામા મુકામ કર્યો ઝાંસોરનો કાન્હડદે મુસલમાનો માથે લઢયો એણે સોમનાથના નિગને તેમજ લાખો બાનોને છોડ્યા તેમને લુગડા અને બાતા આપી પોતપોતાને દેશ નિધાય કર્યા શ્રી સોમનાથના પાચ કડકાઓની જૂદી જૂદી પાચ જગાએ પ્રતિષ્ઠા કરીને સ્થાપના કરી.

પોતાના લશ્કરની હાર સાબળીને અક્ષાઉદીન અબ્દયબ થયો દિલ્લીમા રડારોગ થઈ રહી પશ્ચિમ કવિ કહે છે કે —

“ જે જે તુરક નાસી ડવલ્યા એક ઠામિ જઈ જગલિ મિલ્યા

એક ઉઘાઢા વચ્ચ વિહીળ ભૂલઈ કરી એક યાદ લીળ

એક ઘૂમતા જાઈ ઘાય એક ઢોલિ ઉપાડ્યા જાય

એક તળઈ મુલ્ત ટોઈ નીર પાલ્યા પલઈ ડંબરા મીર

રામિ રલ્તા ધ્યા દિન ઘણા દોલ્હિનગર ગયા ડગળા

અલુલાન અધારુ કરી વચ્ચ એક મુલિ અતર ધરી

અરપુ વેશ નવિ ભાવઈ મલુ નગર માહી પડતુ એકલુ

સાગોતળી વાત ઇમ સુળિ ઠામઠામ રોઈ તુરકળી

ટોલે ટોલે પડઈ સ્વરાકિ નીર પ્રવાહ વહિ નિમ આલિ

એક ફાટઈ પહિરાળિ સુયળી પાઈ નેઝર માજઈ ઘળી

એક લાલઈ એકાઠલિ હાર એક ઉતારઈ સવિ સિળગાર

તાળડ વીળે વિછોડો દોર એક લૂસ્યા દોસડ વદોરિ
 એક નવિ રહડ પુહર નડ ઘડો એક આલોટડ આડો પડો
 ધ્યું વિલવાદ પાન નડ ફૂલ એક રોઆવિ મૂઠ્ઠી મૂલિ
 એક તળા બંધવ ભરતાર એક તળા ફૂટરા કુમાર
 જે જે હતા રણિ વાઝલા એક તળા માર્યા માઝલા
 અલુઆનની દિસવિસ્યાપ એક તળા માર્યા રણિ વાપ
 સાધવિ સાહણે પહોઆ વાટ નમરમાંદી દેવરાણાં હાટ
 એકાએકી સળોજી સળો ચાલી ઘાત પાતશાહ લગો
 આવ્યા જે જીવત નિદાનિ તે તેડી પૂછ્યા સૂતાણિ
 અલુઆન એવડુ મહવાય કિમ ચહુઆણે દિધડ દાહ
 બોલડ તુરક દયામણિ સાદિ આગલિ રહ્યા કરડ ફરિયાદિ
 વચન અવધાર અસપાતિ રાય જે જે વિતુ લશ્કર માહિ
 શોજા સોદા માર્યા શાનિ નવ લાલ છોડાવ્યા વાન
 મારી શોજા શાન લવાસ સૈદ મલણે લીધાં ઘાસ
 વાંદ ગુલામ સવે તિણિવાર સમરગણિ માર્યા સરદાર
 હળ્યા હવસિ શાંદાની ધાર મુગલવચા નવિ લાભડ પાર
 હાથિ સર્વ ડદાલિ લીયા તેજી તાલતી છંદાવેયા
 ડદાલી લીધાં હવિયાર શાનતળા લૂસ્યા મહાર
 જેહ ડપરિ શાહ મનિહેજ પાતશાહના વે માણેજ
 સાદલસિંહ મલિક જે હતા પ્રાણિવદો કર્યા જીવતા
 દોઠડ અસુ અહારે નેત્રિ સાદિ મલિક પહિડ રણસેત્રિ
 વાત વાત છેહ કરિ સલામ કેતા મલિક ન જાણુ નામ
 એક મના મારડ રજપૂત હિંદુનુ છોડાવુ મૂત
 સુણિ વાત રણિ કિધડ રોલ પાતશાહિ નાલિડ તનોલ

આ પ્રમાણે પાનસાહે દીલગીરી જણાવી મલિક નાહર અને બેજલો ખાડધર નામના બે બળવાન સેનાપતિને ઘણુ બળવાન લશ્કર આપીને ઝાશેર પર મોકલ્યા.

કાન્હડદેવે ભત્રિજે સાંતળસિંહ સમિયાણા ગઢમાં રાજ કરતો હતો. મુસલમાન લશ્કર પાછું આવ્યું જાણીને તે ફક્ડી ઉઠ્યો. પ્રથમ લઢાઇમાં સાંતળ હત્યો. તુરકોએ સમિયાણાને ઘેરે ઘાલ્યો. રાજા કાન્હડદે તેની બહાર ધાવ્યો. ગઢપરથી રતોવાઇએ ઉત-

રીને એક બાળુથી સાતજે અને બીજી બાળુથી કાન્હડેએ મુસલમાની દળને વચ્ચે લઇને ઉગ્ર યુદ્ધ કર્યું મુસલમાની દળ દળાઇ ગયું મલિક નાહર અને ભોજનો ખાણધર બન્ને રણક્ષેત્રે મરાયા

આ ખબર સામળીને સુસ્તાન ત્રાડી ઉઠ્યો

“ કયા બલાઈ ઠઠી તુરકાણઈ ઇમ બોલઈ સુસ્તાણ

૧ અમાદળ, ૨ નેબ ૩ કમાલુદ્દીન અને ૪ ખાનજહાન એ મુઘલોની સાથે મસલત કરીને તૈયારી કરી પાટણના સૂબાને બોલાવ્યો તે છડી રનારીએ ઝટપટ આવ્યો શાહને ભેટ કરવાને હાપન મણુ સોનાનું સિંહાસન લઇને એ આવ્યો હતો ખૂદ સુસ્તાન ચઢ્યો એના લશ્કર અને મુકામેનું વર્ણન પદ્મનાભ કવિ બહુ રસમયુ આપે છે પણ આપણે સમય સંક્રાંતિને લીધે સીધા સમિયાણે જઈ પહોંચીશું ફરી સમિયાણાને ઘેરો ધાલ્યો રજપૂતોએ સાત વર્ષ સુધી ટકાવ કર્યો બાધલી નામના પ્રધાને સુસ્તાનને ગઢ ઉપરનું સરોવર બદલ કરવાનું સ્વચ્છ ગાયો કાપીને તેના ડોકા બરેલી મૂણો યત્રોવડે સરોવરમાં નખાવી રજપૂતો લાચાર થઇ ગયા પાણી વગર ગઢ ટકે એ અસંભવિત હોવાથી સાતળસિંહની રાણીઓએ ઝમોઝ કરવાનું કહ્યું સઘળી વીરાગનાઓ—ગ્રેમ અને શૌર્યની મૂર્તિમાન દેવીઓ—જીવતી બળી મૂઢ, અને રજપૂતોએ તૂવસી આગાએ ધારણ કરી, ગોપીચંદન ચર્ચા કેસરીઆ કર્યા કિંદનો અલ્લાઉદ્દીનના હાથમાં આવ્યો

ત્યાંથી સુસ્તાન ઝાલોર તરફ ચાલ્યો લશ્કરે બાહડમેર મુકામ કર્યો રસ્તામાં પાસે આવેલુ શ્રીમાળી બાહલોનું પવિત્ર મૂળસ્થાન શ્રી બિન્નમાળ રાતોરાત લૂટી લઇ બાળી નાખ્યું આ ખબર સામળીને કાન્હડેએ જળ્લરી તૈયારી કરી તેનું દળ રેવંત ધાણુસા, વગેરે મુકામ કરતું ખૂડલી જઈ પહોંચ્યું ખૂડલીએ મલિક નેબવાળુ મુસલમાન લશ્કર પડ્યું હતું

રજપૂતો ગયા તે વખત મલિક નેબ શિકારે ગયો હતો હિંદુઓએ છાપે મારીને મુસલમાની લશ્કરનો ધાણુ કાઢી નાખ્યો જીત મેળવીને થોડું લશ્કર ઝાલોર કાન્હડે પાસે ગયું ને બાકીનું તે દિવસે અમાનાસ્થા હોવાથી ખૂડલીના સરોવરમાં નહાવા રહ્યું મલિક નેબે ખાહો ફરતા આ ગળ્લ બનાવ જોયો અને ખૂડલીએ નહાવામાં રોકાયલા રજપૂતો પર તૂની પડી એકેએકને કાપી નાખ્યા

સુસ્તાન બાહડમેરથી રડુદ્રી અને ગોતે યધને ઝાલોર પાસે આવી ‘ સુદર નામના સરોવરની પાસે છવણી નાખી પડ્યો કાન્હડે ખૂડલીની હકીકત જાણી પોતે લશ્કર લઇને નીચે ઉતર્યો પણ ગમે તે કારણથી સુસ્તાને છવણી ઉઠાવીને દિલ્લી તરફ પ્રયાણ કર્યું

કેટલીક સુદત વિત્યા બાદ સુસ્તાને ફરી ઘણું બળવાન લશ્કર જમાવીને ઝાલોર મોડલ્યુ તેમજે સોનગિરીની તળેગીમાં મુકામ કર્યો ઝાલોરને ઘેરા ધાલ્યો રજપૂતોએ ઘણા વર્ષ સુધી ટકાવ કર્યો મુસલમાની લશ્કરને ખૂબ રળાચ્યુ દિલ્લી કહાવતા પાત-

શાહે કહાવ્યું કે હિંદુથી બમણા મરે તોપણ ઘેરો ઉઠાવવો નહિ આ ફરમાનની સાથે જ એક લાખ તાબુ લસ્કર મોકલ્યું રજપૂતો ઘણી બહાદુરીથી લડ્યા પણ આખરે કુલ બાર તેર નર્વેનો વિગ્રહ ચલાવી કાન્હડે—કોઇ રજપૂતની નાફરમાનીને લીધે રણુમા પડ્યો એના પછી એનો કુવર વિરમદેવ ગાદીપર બેઠો તે પણ માત્ર ત્રણ ચાર દિવસ રાજ કરી રણુચેત્રે મરાયો પદ્મનાભ કવિના કહેવા પ્રમાણે

“ . સવત્તેર અડસઢી વાત
ઘાંટિ દિવસ માસ વૈશાલ ને ગુરુવાર રજાલિ પાલિ

આ દિનસે ઝાતોર પડ્યું બહોજલાલીએ ભરપૂર અને દુર્ગમ ઝાતોરના દુર્ગના ખડેરો જ માત્ર આપણા જોવામાં આવે છે સોનગિરા ચો વાણુનું ઝાતોરનું રાજ હાલ અસ્તિત્વમાં નથી જાણેર હાલ જોધપૂરના રાઠોડોના તાબાની જાગીર થઇ ગઇ છે આજ લગભગ છઠ્ઠે વર્ષ થઇ ગયા છે તો પણ ગદ પાડવાને મુસલમાનોએ જોહેલી સુરંગ હતું આ વાતની સાક્ષી પૂરવાને મોજૂદ છે

આ પ્રમાણે પોતાનો દેશ, ધર્મ, અને સ્વતંત્રતાને માટે બાર તેર વર્ષના રણયુગમાં પોતાના જાન, માલ અને સર્વસ્વની આહુતિએ આપીને સોનગિરા ચો વાણુએ અક્ષય કીર્તિ સપાદન કરી છે

આવી રીતે ઇતિહાસ વર્ણવતો ‘ કાન્હડે પ્રબંધ ’ આપણા સાહિત્યમાં જૂનામાં જૂનું વીરકાવ્ય છે જૂનરાતના કેળવણી આત્માના અને પ્રાચીન શોધથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા ૧૦ જુલર ઇ સ ૧૮૭૫-૭૬માં થરાદથી આ ગ્રંથ લાવ્યા હતા આ પ્રત કપભના પ્રસાદથી ડીસા નગરમાં કલ્યાણ વિજયજીના શિષ્ય મોતીચંદ તથા દયા વિજયજી એમણે વિ સ ૧૯૦૬માં લખેલી છે એમણે ત્યાં ચોમાસુ કર્યું હતું ઠર્તા અને પ્રબંધના નામ ઉપરથી એ કોઇ જૈન મહાત્મનો ગ્રંથ હશે એમ માની એને બડાગમાં બડારી મૂક્યો હતો ૨૦ જુલરે સ્વ નવલરામજીને શાળાપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા આપ્યો ખીજા વિષયોને અભાવે છપાતો હોય તેમ કંકડે કંકડે શાળાપત્રમાં સંશોધન થયા વગર જ છપાયો બહુ વ્યવસાય હોવાથી કિવા નિરક્ષર લેખક ઉપર ટ્રેવળ ભરોસો મૂકવો પડ્યો હોય તેથી, કિવા મુદ્રણકારની મૂર્ખતાને લીધે આ પ્રબંધ કેનજ બ્રહ્મ અને બ્રમ ઉત્પત્તિ કરે એમ છપાયો છે તેમજ સ્વ નવલરામજીએ કંકડું શબ્દના અર્થ અને વ્યાકરણ આપવાની ઉપોદ્ધાતમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા મને તે કારણથી પળાઇ નથી અને ખરેખાર મારા એક તરણુ મિત્રને પોતાના એમ એ ના અભ્યાસક્રમમાં વાચવો હોત નહિ તો તેમજ મારા વિદ્વાન મિત્ર રા રા કેશવલાલ પુને પુનાની ડેકન કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી આ પ્રબંધની મેળવેલી ખીજી પ્રતમાંથી મહાશ્રમે ઉતારેલા પાઠાન્તરો આપ્યા હોત નહિ તો હું પણ ‘ કાન્હડે પ્રબંધ ’ એટલું નામ જ માત્ર જાણીને સતોષ માનીને બેઠો હોત આધુનિક જૂનરાતીમાં આ કાવ્યનો અનુવાદ મેં કર્યો છે તે કરવા દહાડો આનંદ જ નહિ

જે મૈત્રાભા ગૂલગતમા પ્રથમ દહી ગયા તે રાજ ઉચ્ચપાયાય થઇ સાગ પછી દોઢમે વર્ષે એટલે પિ મ ૧૫૧૭મા અંગેગમા આ પ્રમુખ રચાયો છે તે વખત જા લોગની માદીએ કાન્દડેથી પાચમી પેદીએ અખેરાજ નામનો રાજ્ય નવ હગેતો હતો. હરિ પદનામ જાતે નિમનનગગ નાગર યાલણુ હતા અને અખેનગના રાજકવિ હતા. તેમના જ મોનમા પ્રમુખ આ, પ્રાણે ને કેમ ગ્યથો તે દહીશુ —

“ કાહ તણુ ઉત્તમ અતાર કલિયુગે પટ્ દર્શન દાતાર

તિણઈ વસિ વિરમદેનદ માલવદેવિ દોહ આનદ

સોનગિરી કુલ સાહસ ઘણુ અનુરજ મગલદે તણુ

પદનામ મતિ વોલઈ રસિ આવાતણુ પુત્ર સ્વેતસો

લક્ષ્મીવત સ્વેતસો તણુ અલ્પરાજ સોનગિરુ મણુ

*

*

*

*

*

*

*

*

*

જનમ લગઈ જયવતુ સુણુ પરનારી સહોદર મણુ

અલ્પરાજ ઉત્તમ અવતાર જેહના પુણ્ય ન લામઈ પાર

જિણિ કીરત કાહહદે તણી અલ્પરાજિ અનુઆલી ઘણી

વિસલનગરુ નાગર એક પદનામ કવિ પુણ્ય વિવેક

પદવુ વિરુદ આદરે અનિ લહી બુદ્ધિ કવિજન રજનિ

માય ભારતી તણઈ પસાય અક્ષરવધ બુદ્ધિરસ થાય

અલ્પરાજિ સીલામણ સરી પદનામ કીરતો વિસ્તરી

સામલતા શરીર હલસે ચૂપઈ વધ રસી સાતસઈ

ચ્યારિ લહ જસ્યા નવનીત દૂહા ચૂપઈ મધુરા ગીત

પવ તીજસુ પૂઠી વરીસ માસ માગશિર પૂનિમ દોત

સવત પનર બારોતરુ તિણઈ દિનિ સોમવાર વિસ્તરુ

જાલ્હુર ગઢ ઉત્તમ ઠાઠ રાઠલ કાહહ માલદે રાઠ

પદનામ મતિ આણઈ નવી તેહતણી કીરતો વિસ્તરી

એક ચિત્ત જે નર સામલઈ તેહ તણા સવિ દુ રુત ટલઈ

હાલ તરત તો પિને માટે વિશેષ હખીખત મણી આપતી નથી

સાધ્વી દુવિધાત્રી મીરાબાઈ આ જ અગસામા મેવાડમા થઇ ગયા છે એમની મધુર પ્રેમજ દદે તેમ જ મન્તીભરી વાણીનો આનંદ આપણે બધાએ લઈએ છીએ

નરસૈં મહેતા પણ આ જ સમયે પોતાની મધુર જ્ઞાતીએ વૈષ્ણવભક્તિ ગજવી રહ્યા હતા. મારવાડ અને મેવાડમાં તે અરસામાં આપણી માતૃભાષા પ્રચલિત હતી.

તે જ સમયના નરસૈંમહેતા અને મીરાંબાઈની ભાષા કરતાં આ પ્રબંધની ભાષા આપણને પ્રાચીન જણાય છે. વસ્તુતઃ એટલું જ છે કે આ પ્રબંધની ભાષાની પ્રાચીનતા જળવાઈ રહી છે. નરસૈંમહેતાનાં પદો અને મીરાંબાઈની ગરબીઓ જેવાં નાનાં નાનાં સંગીત કાવ્યો લોકો અને ખસખસ કરીને સ્ત્રીઓ મોઢે કરે છે એકની ખાસે બોલ લઈ ખીજી શીખે છે. આવી પરંપરા હોવાથી શ્રુષ્ઠપાઠ લેતાં તેમાં અનાયાસે ફેરફાર થયાં જ કરે છે; અને એમ થઈ થઈને જ એ કવિતાનું પ્રાચીનરૂપ ધસાઈ જઈને તેઓ હાલના રૂપમાં આપણને મળે છે. બાકી જો મીરાંબાઈના અગર નરસૈંમહેતાના સમયનું લખાણ હતું પુસ્તક આપણને મળ્યું હોત તો નિર્વિવાદ તેમની ભાષા પણ પદ્યનાભની ભાષા જેવી પ્રાચીન જ જણાત એટલે કાઠીઆવાડ અને મેવાડ તેમ જ કાઠીઆવાડ અને ઝાંઝોરના છેટાને લઈને રહેજ પ્રાન્તભેદ તો માલમ પડત.

કાન્હડદેપ્રબંધ નાના નાના સંગીત દૃકલ રૂપે ન હોતાં સતાં જૈન કાવ્ય ગણાઈ ધણી કાળ ભંડારમાં પડી રહેવાને લીધે પણ તેની પ્રાચીનતા સચવાઈ રહી છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી “કાન્હડદેપ્રબંધ”નું જૈન ભંડારમાં ભોગવેલું બંધન આપણને ઉપકારક નિવડ્યું છે.

પોણા કલાકમાં પૂરો કરવાના વિષયમાં કાળે કરીને ભાષા બદલાય છે એ સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરવાનો અવકાશ મળી શકતો નથી. નાગે આધીન મત એવો છે કે એ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે. આ જગ્યાએ માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે અક્ષર-ધામ નિવાસી કવીશ્વર દલપતરામજીએ “ચારસો વર્ષપર બોલાતી અને હાલ બોલાતી ભાષામાં કશો ફેર પડ્યો નથી” એવો પૂર્વપક્ષ મૂક્યો હતો તે ખરો નથી. તેમ જ દેશી કારીગરીને કિરોજન, ગર્ધવસેન અને પ્રાચીન કાવ્યમાલાવાળા વિદ્વાન હરગોવિંદદાસનું કહેવું અમને તદ્દન ખોટું જણાય છે. પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદમાં એમણે લખેલા લેખમાં એઓ લખે છે કે :—

“અન્ય પ્રાકૃત ભાષાઓ કરતાં ગૂજરાતીમાં મદ્યની અંદર ચમેલું જૂનું લખાણ વધારે મળી આવે છે અને તે ભાષાના સંબંધમાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. પ્રેમાનંદ અને વલ્લભનાં નાટકો, ભાલજીકૃત કાદંબરીનું ભાષાન્તર, જૈન લોકોના રાસા, અને વૈદ્ય વગેરે ઉપર ગદ્યમાં લખાયેલા ગ્રંથો ગૂજરાતીના બંધારણ ઉપર તથા શુદ્ધતા ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે એમ છે. આદિ કવિ નૃસિંહમહેતાની ભાષામાં અને હાલ ચાલતી ભાષામાં ઘણો યોગો તથાવત જણાય છે. કાન્હડદેપ્રબંધ વગેરે ગ્રંથો જોઈને તેના વખતમાં જૂની ગૂજરાતી ભાષા ચાલતી હતી એવું જો અનુમાન કરવામાં આવે છે તે આ કારણથી જૂન બરેલું લાગે છે. કાન્હડદેવે મારવાડી ગૂજરાતી અથવા ચારણી ગૂજરાતીમાં કવિતા કરી હોય એમ જણાય છે.”

એ વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થને માટે માનભરી લાગણી હોવા છતાં અમારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે એમણે આ પ્રબંધ સંબંધી કરેલી ટીકા તદ્દન ખોટી છે.

પોતાના નિબંધમાં એમણે ગૂજરાતીના મધ્ય ઐતિહાસિક ગણાવતાં ચૂક કરી છે. પરન્તુ તે વિષે તેમજ એ જ નિબંધમાં અગાડી જતાં પોને શામળની ભાષાના સંબંધમાં કહેછે તે વિષે આજના વિષય સાથે ખાસ સંબંધ ન હોવાથી બોલવાનું બંધ રાખ્યું છે. માત્ર કાન્દહદેપ્રબંધ સંબંધી એમની ટીકાના અને કાન્દહદેપ્રબંધની ભાષાને જૂની ગૂજરાતી કહેનારા ઉપર એમણે બચાવમાં કરેલા આક્ષેપના ઉત્તરમાં એટલું જ કહીશું કે એ વિદ્વાને કાન્દહદેપ્રબંધ તો રહ્યો પણ તેની શરવાતની દશ બાર લીટીઓ પણ વાંચી હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર અનુમાનથી જ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. જો એમણે એ પ્રબંધ અગર શરવાતની જ દશ પંદર લીટીઓ ઉપર મોટીઆ પણ વાંચી હોત તો આતું હાસ્યાસ્પદ લખાણ એવો કરત નહિ એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. છતાં એ વિદ્વાન પોતાના નિર્ણય ઉપર શા આધારે આવેલા છે તે વિશે ચર્ચા ઉઠાવશે તો તેથી આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ બધાને આનંદ થશે. વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વવૈદ્યઃ.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક વાતોનાં રસભર્યાં તાદ્રશ ચિત્ર આપતી અને દેશાભિમાન તેમજ ધર્માભિમાનનું પોષણ કરતી, વિસળનગરનાગરી નાતના આદ્ય કવિ પંડિત પદ્મનાભની પ્રાસાદિક બાની આજે સાડી ચારસો વર્ષો થઈ ગયાં છે તો પણ આપણને રસસ્વાદન કરાવીને આનંદમય કરી દે છે. એટલું જ નહિ પણ સંવત ૧૫૧૨માં બોલાતી ગૂજરીના ગ્રામીનપણાનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ આપણી નજર આગળ ખડું કરે છે.

આવા સુપર કવિનો તેમજ માતા ગૂજરીનો સર્વદા જય જય હો !

ડાહ્યાભાઈ પીતોબરદાસ દેરાસરી.

ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય:

એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન.

(રા. રા. પ્રો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, એમ. એ. એલ.એલ.બી.)

મહેરબાન પ્રમુખ માણેજ અને સાક્ષર બંધુઓ,

આ ત્રીજી સાહિત્યપરિપક્વની કારોબારી કમિટિના મેકેટરિ—મારા મિત્ર—રા. રા. બળ-વંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર અમદાવાદ આવ્યા હતા, ત્યારે અમે—સર્વેને નિમનપ્રભુ આપતાં એમણે કહ્યું હતું કે સરસ્વતીદેવીના આ સત્રમાં સર્વ બક્ષા જતોએ આવવું અને ખનતાં સુધી ખાલી હાથે ન આવવું. એ મિત્રની આજ્ઞાને, અને “ મિત્રવાણિર્ન મચ્છેત્ ” એ પ્રાચીન વાક્યને માન આપી, હું આપની સમક્ષ થોડાક ‘ શુભ તન્દુલ ’ ધરું છું—તે સ્વીકારવાની આપ કૃપા કરશે.

ગુજરાત જેવો વૈશ્વવૃત્તિનો દેશ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શો ભાગ લઈ શકે ?—એમ પ્રશ્ન થઈ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ મારો લેખ કદાચ કોઈને નિર્વિષય લાગશે. પણ વસ્તુરિથિતિમાં તેમ નથી. થયેપિ ગુજરાતે સંસ્કૃત વાઙ્મયમાં અન્ય પ્રાન્તો જેટલો ભાગ લીધો નથી, તથાપિ જેટલો લીધો છે તેટલો પરિમાણમાં છેક અલ્પ નથી; અને ગુણમાં તો તે આપણુ—ગુજરાતીઓના માનને અને અભિમાનને પાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક અન્યોએ તો અન્ય પ્રાન્તમાં અને પરિણામે આખા હિન્દુસ્થાનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. એમ હોવાથી મને મુશ્કેલી મારા વિષય માટે પૂરતું વસ્તુ મેળવવાની જણાઈ નથી; પણ હલકું એ વસ્તુનેા ટુંકા વખતમાં આપની આગળ કેવી રીતે વિન્યાસ કરવો એ વધારે દુષ્કર થઈ પડ્યું છે. આશ-બકાળથી આપણા પ્રાન્તના સંસ્કૃત લેખકો ક્રમવાર લેવા, તેમના જીવન વિષે જે જે દન્ત-કથાઓ અને પ્રમાણસિદ્ધ વાર્તાઓ મળે છે તે કથવી, તેમના અન્યોના પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનેા સાર સંગ્રહવો, અને તેની સારાસારતાની પરીક્ષા કરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું ક્યાં સ્થાન છે એ બતાવવું—એ પદ્ધતિ આવા વિષય માટે સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ફુરી આવે છે; પણ તે મહોટા પુસ્તકમાં ચાલે, ટુંકા સમયમાં આપનું તે તરફ લક્ષ જાયવા સાર તો તે અવલમ્બી શકાય તેવી નથી. તેમ વેદની ઋચાઓનાં ઋષિ-દેવતા—અને છન્દની અનુક્રમણિકા જેવી અત્યલ અન્ય-

એ વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થને માટે માનભરી લાગણી હોવા છતાં અમારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી કે એમણે આ પ્રબંધ સંબંધી કરેલી ટીકા તદ્દન ખોટી છે.

પોતાના નિબંધમાં એમણે ગૂજરાતીના ગદ્ય ગ્રંથો ગણાવતાં ચૂક કરી છે. પરંતુ તે વિષે તેમજ એ જ નિબંધમાં અગાડી જતાં મોટે શામળની ભાષાના સંબંધમાં કહેછે તે વિષે આજના વિષય સાથે ખાસ સંબંધ ન હોવાથી બોલવાનું બંધ રાખ્યું છે. માત્ર કાન્દુલદેપ્રબંધ સંબંધી એમની ટીકાના અને કાન્દુલદેપ્રબંધની ભાષાને જૂની ગૂજરાતી કહેનારા ઉપર એમણે બ્યંગમાં કરેલા આક્ષેપના ઉત્તરમાં એટલું જ કહીશું કે એ વિદ્વાને કાન્દુલદેપ્રબંધ તો રહ્યો પણ તેની શરૂવાતની દૃશ્ય બાર લીટીઓ પણ વાંચી હોય એમ લાગતું નથી. માત્ર અનુમાનથી જ પોતાનો અભિપ્રાય બાંધ્યો છે. જો એમણે એ પ્રબંધ અગર શરૂવાતની જ દૃશ્ય પંદર લીટીઓ ઉપરચોટીઆ પણ વાંચી હોત તો આલું હાસ્યાસ્પદ લખાણુ એઓ કરત નહિ એવો અમારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. છતાં એ વિદ્વાન પોતાના નિર્ણય ઉપર ચા આધારે આવેલા છે તે વિશે ચર્ચા ઉઠાવશે તો તેથી આ બાબત વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ બધાને આનંદ થશે. વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વવોધઃ.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના ઇતિહાસની કેટલીક વાતોનાં રસભર્યાં તાદૃશ ચિત્ર આપતી અને દેશાભિમાન તેમજ ધર્માભિમાનનું પોષણ કરતી, વિસળનગરાનાગરી નાતના આદ્ય કવિ પંડિત પદ્મનાભની પ્રાસાદિક બાની આજે સાડી ચારસો વર્ષો થઇ ગયાં છે તો પણ આપણને રસાસ્વાદન કગવીને આનંદમય કરી દે છે ; એટલું જ નહિ પણ સંવત્ ૧૫૧૨માં બોલાતી ગૂજરીના ગ્રામીનપણાનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ આપણી નજર આગળ ખડું કરે છે.

આવા સુવશ કવિનો તેમજ માતા ગૂજરીનો સર્વદા જય જય હો !

ગદ્યાબાધ પીતોબરદાસ દેરાસરી.

ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય:

એ વિષયનું ચોટુંક રેખાદર્શન.

(રા. રા. ડો. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ. એ. એલ.એલ.બી.)

મહેરવાન પ્રમુખ સાહેબ અને માક્ષર બન્ધુઓ,

આ ત્રીજી સાહિત્યપરિષદની કારોબારી કમિટિના સેક્રેટરિ—મારા મિત્ર-રા. રા. બળ-વંશરાય કલ્યાણરાય કાકોર અમદાવાદ આવ્યા હતા, ત્યારે અમે—સર્વેને નિમન્ત્રણ આપનાં એમણે કેલું હતું કે સરસ્વતીદેવીના આ સત્રમાં સર્વ ભક્ત જનોએ આવવું અને બનનાં સુધી ખાલી હાથે ન આવવું. એ મિત્રની આજ્ઞાને, અને “ રિક્તશબ્દિર્ન મરુદેત ” એ પ્રાચીન વાક્યને માન આપી, હું આપની સમક્ષ ચોટુંક ‘ જીલ્લું તન્દુલ ’ ધરું છું—તે સ્વીકારવાની આપ કૃપા કરશે.

ગુજરાત જેવો વૈસ્વવૃત્તિનો દેશ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શો ભાગ લઈ શકે ?—એમ પ્રશ્ન થઈ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ મારો લેખ કદાચ કોઈને નિર્વિષય લાગશે. પણ વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ નથી. વધારે ગુજરાતે સંસ્કૃત વાક્યમયમાં અન્ય પ્રાન્તો જેટલો ભાગ લીધો નથી, તથાપિ જેટલો લીધો છે તેટલો પરિમાણમાં છેક અલ્પ નથી; અને ગુણમાં તો તે આપણુ—ગુજરાતીઓના માનને અને અભિમાનને પાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક ગ્રંથોએ તો અન્ય પ્રાન્તમાં અને પરિણામે આખા હિન્દુસ્થાનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. એમ હોવાથી મને સુરકેલી મારા વિષય માટે પૂરતું વસ્તુ મેળવવાની જણાઈ નથી; પણ ઉલટું એ વસ્તુનો હુંકા વખતમાં આપની આજ્ઞા કેવી રીતે વિન્યાસ કરવો એ વધારે દુષ્કર થઈ પડ્યું છે. આજે-કાલે અને પ્રમાણસિદ્ધ વાર્તાઓ મળે છે તે કથવી, તેમના ગ્રંથોના પ્રતિપાદ્ય વસ્તુને સાર મંચદવો, અને તેની સારાસારતાની પરીક્ષા કરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું સ્થાન છે એ બતાવવું—એ પદ્ધતિ આવા વિષય માટે સ્વાભાવિક રીતે જ સ્ફુરેલી આવે છે, પણ તે મોટા પુસ્તકમાં ચાલે, હુંકા સમયમાં આપણું તે તરફ લક્ષ ખેંચવા સાફ તો તે અવસરથી શક્ય તેવી નથી. તેમ વેદની ઋચાઓનાં ઋષિ-દેવતા અને જાદવી અનુક્રમણિકા જેવી અત્યંત મન્ય

કારનાં નામ અન્ય અને અન્યના વિષયના અનુક્રમણિકા આપવી તે પણ હજી નથી; એવી અનુક્રમણિકા તો બ્રિટિશ મરકાર અને ગાયકવાડ મરકારની આજ્ઞાથી ઠી. બૂલર, કીલહર્ન, બાંડરકર, પીટર્સન અને રા. મણિલાલ વગેરે વિદ્વાનોએ ગુજરાતના પ્રાચીન બહારની જે ચાલીએ કહેલી છે તેમાં થોડે ઘણે અંગે વિચારના છે જ. મારે આ બંને પદ્ધતિઓનો કાંઈક કાંઈક અંશ સ્પષ્ટ, મૃદુ આપને ગુજરાતના સાહિત્યના કાલના ત્રણ ચાર યુગ પાડી, તેનું હુંકામાં રેખા-દર્શન જ કરાવીશ; વર્તમાન પ્રમંથ અને કાલમયોદ્ધા ધ્યાનમાં રાખી, હું ઘણુંક છોડી દઈશ, પણ માત્ર સંખ્યાને માત્ર એક દિશ્વદશક ' Sign-board ' જેવો ગણી આપ તે તે ખા-મીઓ દરમુજબ કરશે.

‘ ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય: ’ અર્થ ‘ સાહિત્ય ’ શબ્દ તો ‘ સ્પલક્ષ્યમેતત્ ’ એમ કહી શકાય; અર્થાત્ આપણી નવીન રૂઢિને અનુસરી, સમસ્ત વાક્યમયના વિશાળ લાક્ષણિક અર્થમાં એ સેવાશે. પણ ‘ ગુજરાત ’ માં આપણે કેટલી ભૂમિનો

વિષયમર્યાદા.

મર્યાદા કરીશું? — એ જરા વિકટ પ્રશ્ન છે. ગુજરાતના રાજ્યની સીમા હાલની ભૂગોળમાં આપણા પ્રાન્તની જે સીમા ખાંધી છે તેટલી જ

દર્શેશો રહી નથી. આ પ્રાન્તના રાજ્યોએ કેટલીક વાર રજપૂતાના અને માળવા ઉપર રાજ્ય વિસ્તાર્યું છે, અને ગુજરાતના રાજ્યને કેટલોક ભાગ દક્ષિણના રાજ્યોના તાબામાં ગયો છે. તેમ જ ‘ સુરત ’ નામ ‘ સીપીર ’ ઉપરથી આવ્યું છે એ મત સ્વીકારીએ તો ‘ સીપીર ’ જે હાલનું રજપૂતાના મનાય છે તેનો વિસ્તાર પણ એક વખત દક્ષિણ ગુજરાત સુધી થયોશે હોયો જોઈએ; અને સોસોમનનું ‘ ઓફીર ’ (Ophir) તે ‘ સો (મા) પીર ’ જ હોય, અને સીપીરની રાજ્યમાની તે હાલના ખારાધોડની સમીપે હતી અને તે ‘ વપામનું ’ નોડુ મથક હતું એમ જો માનીએ, તો ઉત્તર ગુજરાતનો ઘણો ખરો ભાગ દક્ષિણ સીપીરમાં ગયો, તે જ પ્રમાણે વળી હાલ આપણે જોને કાઠિયાવાડ કહીએ છીએ તે કેટલીક વાર ગાંધીના ગુજરાત સાથે ભળેલું છે અને કેટલીક વાર અળગું રહ્યું છે. વળી પૂર્વે માળવાના ગુજરાત કાંઈક બહુ નિકટ સંબંધ હતો અને તેથી મયૂર, મિહમેન દિવાકર, માનવ-કાંઈક અંશે અહીં અહીં મનમકારને આપણા વિષયમાં લેવા હોય તો લઈ શકાય એમ છે; તેમ જ ગુજરાતના પાશ્વરની બોજરાજની સભામાં માન પામ્યા હતા એ પણ સુપ્ર-સંસ્કૃત સંખ્યાને મારે ગુજરાતની કાંઈક પણ મર્યાદા નિશ્ચિતરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ, આપણી વર્તમાન મર્યાદા જેમાં ઉત્તર-દક્ષિણ ગુજરાત અને કચ્છ-કા-માગ ને તે સીમારેને આગળ ચાલીશું.

પ્રવૃત્તિ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ કપિલમુનિના નામ આવે જોડાએલું છે; પણ સરસ્વતીના સ્થાન વિષે અનેક મતભેદ જોવામાં આવે છે તેનો હેતુનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી કપિલમુનિ ઉપર આપણો હક મર્યાદા માન્ય થવો મુશ્કેલ છે.

તે જ પ્રમાણે, નકુલીસદર્શન યાને પાશુપત મત જેનું ચંકરાચાર્યના શારીરક બાધ્યમાં ખંડન થાંચીએ છીએ તે મતવાળાઓનું એક પશુપતિનું મંદિર વડોદરાની દક્ષિણે નર્મદા પાસે આવેલું છે: તથાપિ એ દર્શનના આવ આચાર્યની જ એ ગાદી હશે એમ સિદ્ધ કરનારું કાંઈ પ્રમાણ મળતું નથી. અરોહના મમથથી તે ઈ. સ. સાતમી સદી (જે હગભગ સમયથી ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ આપણે શરૂ કરી ચકીએ એમ છે) ત્યાં સુધીમાં શિલાલેખ વગેરે પ્રમાણો ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિશેષે કરી જૈન બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ (વિશેષે કરી શિવ અને આદિત્યની ઉપાસનાના) ધર્મનું તે વખતે આપણા પ્રાન્તમાં પ્રચલન થઈ રહ્યું હતું, અને તેથી આ અરસામાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને હગતા અનેક ગ્રન્થો રચાયા હશે, પાનુ કાલમહોદધિ એમાંનું ઘણું ખર્ચે ખર્ચે ગયો છે.

ઈ. સ. પાંચમા સદીના મધ્યમાં વલ્લભીપુરમાં જૈન સંઘ મળ્યો અને ત્યાં દેવધર્મિગણિ ક્ષમાશ્રમજ્ઞાનના આચાર્ય જૈન સિદ્ધાન્તોને પુસ્તકાગ્રહ કર્યા, અને તે મર્યાદા માન્ય થયા તેથી એ આચાર્યશ્રીની વિદ્વતા અને પ્રતિભાનું આપણને બાન થાય છે. પરંતુ એમના કે એમના નિષ્ણોના ગ્રન્થો ઉપલબ્ધ થતા નથી.

ઈ. સ. માત્રા ચતુર્થી પૂર્વાર્ધમાં પ્રખ્યાત ઝીનો યાત્રાળુ જુએન-ત્સંગ હિન્દુસ્થાનમાં ફર્યો તે સમયે એણે વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધ ધર્મની હીનમાન સાખાના હજારો મિશ્રિઓ જોયા હતા; અને શુદ્ધસેવના એક દાનલેખથી પણ જણાય છે કે હીનયાનના અરાહ પ્રભેદ ત્યાં પ્રવર્તતા હતા. વળી, જુએન-ત્સંગ વલ્લભીપુરમાં રહેતા મુગમતિ અને સ્થિરમતિ નામના બોધિસત્ત્વો-ઉદ્ભૂત બૌદ્ધ આધુઓ-નાં નામ કે છે: તેમાંના સ્થિરમતિએ પ્રખ્યાત બૌદ્ધ ગ્રન્થ-કાર વસુવન્ધુના ગ્રન્થ ઉપર ટીકા તથા મહાયાન પન્થના-યોગાચાર મતના-ખીજા સ્વતન્ત્ર લેખો પણ લખ્યા છે. એમાં પ્રતિપાદન કરેલા મિદ્ધાન્તોમાં શાંકરવેદાન્તને એટલું બહુ મળતું આવે છે કે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિદ્યાતવાદનો પરસ્પર સખન્ધ અને તેમનું પૌર્વાપર્ય વધારે સૂક્ષ્મતાથી તપાસવાની જરૂર છે. પરંતુ એ ચર્ચા અત્રે અગ્રાને હોઈ, એટલું કહેવું આજના વિષયમાં પ્રાસંગિક છે કે અસહ, વસુવન્ધુ અને સ્થિરમતિ એ યોગાચાર મતના જે ત્રણ મહોટાં શિખરો છે તેમાંના એક ઉપર ગુજરાત મઠાવ કરી શકે છે એ યોગ્ય નથી.

હવે આ સમયનાં કાવ્યો જણાવતા પહેલાં, સામ્પ્રજાતિકા નામના એક સન્દિગ્ધ કાળ અને કર્તૃત્વવાળા કાવ્ય વિષે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વની સ્તુતિરૂપે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર માધ્વ આ કાવ્ય રચેલું કહેવાય છે, અને તે શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર સામ્યે જ અરેખર રચેલું છે એમ માનીએ તો ગુજરાત એના ઉપર હક કરી શકે; પણ એ રીતે તો એ કાવ્ય ઈ. સ. ની બીજી પૂર્વે મરૂનું પડે, અને એટલી પ્રાચીનતા હાલનો કોઈ વિદ્વાન એ ગ્રન્થને આપી શકે એમ નથી.

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આ ઉપરાંત મહાકવિ રતનાકરની વક્રોક્તિપદ્યાદિકા તથા ધ્વનિગાયવદ્યાદિકા, ધ્વનપાલની ઋષમવદ્યાદિકા અને ખિલલથુની ચૌતપદ્યાદિકા પ્રસિદ્ધ છે. જેમાંનો પહેલો કવિ ઈ. સ. ૯ માં શતકમાં, બીજો ૧૦ મામાં અને ત્રીજો ૧૧ માં શતકમાં થયો છે. પરંતુ આ દાખલાઓથી સૂચવાય છે તેટલી અર્વાચીનતા પણ હામવદ્યાદિકાની જણાતી નથી. વરાહપુરાણમાં સામ્યે સૂર્યનું આરાધન કર્યાની વાત છે. પણ તે પુરાણના ઉદ્દેશને આધારે પાછળથી કોઈ કવિએ એ સ્તોત્ર રચ્યું હોય એ સંભવિત છે, તેમ એ સ્તોત્ર ઉપરથી પુરાણમાં એ ઉદ્દેશ દાખલ થયો હોય એ પણ બનવા લેગ છે. પણ આ કાવ્યની બાંધ પ્રતિપાદ વસ્તુ વચેરેનો સમગ્ર વિચાર કરતાં, ઘણું ફરી ઈ. સ. પાંચમા અને સાતમા સદીની વચમાં આ કાવ્ય રચાયું હશે એમ હું અનુમાન કરું છું. એમાં વેદાન્ત અને યોગનાં અતિ ઉત્તમ તત્ત્વો સમાવેલાં છે તથાપિ બાંધ પ્રાસાદિક અને સમામબન્ધ અદ્ય હોઈ તે મધુરના સૂર્યવતકનું નહિ પણ બવભૂતિના 'કલ્યાણનાં સ્વમતિ મહતા માત્રનં વિષ્ણુમૂર્તે ઇત્યાદિ શ્લોકનું સ્મરણ કરાવે છે. સામ્યની સ્તુતિના છેલ્લા શ્લોકમાં જરા કૃત્રિમ રીતે 'સેતુવન્ધ' નું નામ ગૂંચ્યું છે, અને તેથી સેતુવન્ધના કર્તા પ્રવરસેનનો મમય ડા. પીટર્સનના માનવા પ્રમાણે ઈ. મ. ૪૭૨ નો લાઇએ તો આ કાવ્ય ત્યાર પછીનું સિદ્ધ થાય છે. પણ એના કર્તાના ખરા નામનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી આ કાવ્ય વિષે ગુજરાતના સંસ્કૃત માહિત્યને અંગે અધિક ચર્ચા કરવી નહીં.

પ્રથમગુણ. (ઇ. સ. ૬-૮શતક.)

સંસ્કૃત માહિત્યના ઇતિહાસમાં ગુજરાતના આદ્ય કવિ તે માવ છે. એના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, પણ એની ભૂમિ ભિન્નભાલ યા ભિન્નભાલ (જેને લુએન્સંગ 'પિલો નિલો' કહે છે તે) હતી તે વિષે મત એકમત છે. આ વખતે ગુજરાતના બે વિભાગ હતા; ઉત્તર અને દક્ષિણ—તેમાં દક્ષિણ ગુજરાતની ગળધાની ભરમ હતી અને ઉત્તર ગુજરાતની ભિન્નભાળ હતી. ભિન્નભાળ એ ભારે જાહોજલાલીનું શહેર હતું, અને માધ કવિ પણ પુરુષ જાહવવાળા ગૃહસ્થ હતા. માધ નામના એક વૈશ્ય શેઠ પામેથી ધન લઈ એક ગરીબ બ્રાહ્મણ પોતાનું કાવ્ય એ વણિકને નામે અદાતી દીધું છે એવી એક દંતકથા છે, તેને અન્ય કોઈ પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળતી નથી.

પ્રાસાદકૃત મીઠાપ્રવચ્ચ જેમાં ભોજ ચળ અને માધ પરિતના અનેક રમિક પ્રમંગો વર્ણવ્યા છે તેનું પ્રમાણ સ્વીકારીએ તો માધ અને ભોજ એ સમકાલીન હતા.

શિશુપાલવધને અન્તે કવિવંશવર્ધનમાં કવિ કહે છે કે—શ્રી વર્મલનામે રાગના મર્વાધિ-કારી સુપ્રભદેવ, તેમના પુત્ર દત્તક, અને દત્તકના પુત્ર પોતે. સુપ્રભદેવ ગળને દમેશાં સારી અને દિનકારક મલાહ આપતા અને તે રાગ પુરીથી માનતા—“તથ્યમુદકંપ્ય તથાગત-સ્ત્રિય જનઃ સચેતાઃ”—જલો માણસ તથાગત(પુદ્)નો ઉપદેશ માને છે તેમ. આમ જોઈ ધર્મ મારે કવિ ઉદાર મન દાખવે છે પણ એમનો સ્વીકૃત ધર્મ બ્રાહ્મણ છે એ આ

મહાકાવ્યના વિષયથી તથા તેમાંનાં કૃષ્ણાદિકના સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. પણ આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે ગ્રાહ અને આહાણુ ધર્મના અવિરોધકાણું આ કાવ્ય છે.

આને તે જ પ્રમાણે મેરુતુંગાર્ય (ઈ. મ. ૧૩૦૫) ના પ્રચન્નચિત્તામણિમાં અને શ્રીપ્રભાચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૨૭૮) ના પ્રમાવકચરિતમાં પણ માધને ભોજસાગના સમર્થમાં મૂકે છે. વળી પ્રભાવકચરિતમાં સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તક અને શુભેકર, દત્તકનો માધ અને શુભેકરનો મિદ્ધર્પિ એમ કર્ણવત્તિવવપ્રવચના કર્તા સિદ્ધર્પિને અને મારને કાકાના છોકરા ભાઈ કહ્યા છે. સિદ્ધર્પિનો મમય ઈ. સ. ૯૦૬ ગણાય છે એટલે મ્હોટા ભાઈના પુત્ર માધને ઈ. સ. ના નવમા સતકના ઉત્તરાર્ધમાં મરવો એમ એક મત છે. પણ પૂર્વોક્ત ભોજપ્રાંચન્ધાદિક ગ્રન્થો બહુધા દત્તકથાથી જ બરેલા છે, અને સ્પષ્ટ રીતે જુદા જુદા સમયના સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા છે. ગ્રન્થકારોને એમાં ભોજસાગની સભામાં એકલા ક્યાં છે તેથી એનું પ્રમાણ વળનહાર નથી એમ પ્રમિદ્ધ જૈનશાસ્ત્રી ડૉક્ટર જેકાબીનો મત છે.

વામન પંડિતે કાવ્યપાલકાવ્યમાં માધનો સ્થોક ઉતાર્યો છે અને એ વામન ઈ. મ. નવમા સતકના મધ્ય ભાગમાં થએલા ઓનેર્દવર્ધનના પહેલાં થએલા એ મિદ્ધ છે, એટલે આનન્દવર્ધન પહેલાં વામન, અને વામન પહેલાં માધ એમ પાર્શ્વપર્ય ગોઠવતાં માધનો મમય પૂર્વોક્ત પ્રાચીનમાં બતાવેલા મમય કરતાં વધારે જૂનો દરે છે. પણ જેકાબી તો માધને બાબુ અને મુગન-ધુની પણ પહેલાં મૂકે છે અને ઈ. મ. છઠ્ઠા સદીના મધ્ય કરતાં એને વધારે અર્વાચીન ન માની શકાય એમ કહે છે. જેકાબીના મત આગે કેટલુંક વિચારવાનું રહે છે પણ તે ચર્ચા આગે વધારે પડતી થશે ધારી વિરમું છું. માધના કેટલાક સ્થોક જે સુમાપિતાવાલિમાં વધબદેવ ઉતાર્યા છે તે બેતાં શિશુપાલવચ ઉપરાંત એના બીજા ગ્રન્થો પણ હજે એમ લાગે છે. પણ અત્યારે તો શિશુપાલવચ જ ઉપલબ્ધ થાય છે. ' શિશુપાલવચ ' એ આ મુગના અનેક વધવિષયક કાવ્યમાંનું એક છે. પણ આ વર્ગનાં કાવ્યોમાં ગ્રાહએ પ્રાપ્ત ન કરેલી એવી અમાધારણુ પ્રતિષ્ઠા-પચમહાકાવ્યની જૂલતપીમાં એક મ્હોટું મ્યાન-આ કાવ્યે પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિષય ગુર્જરાતના કવિને ગોબતો-કારકાધીશ શ્રી કૃષ્ણના ચરોગાનનો—છે, અને એમાં મમુદ્ર પર્વત (દેવતડ-ગિરનાર) વગેરેનાં બહુ ભવ્ય વર્ણનો છે નીતિબોધ અને તરવ-જાનથી મહાકાવ્યને જે ગાંભીર્ય મળે છે તે પણ આને વિષયમાં છે. અને એકાદ માહિનીષ્ઠમાં જે પ્રભાતવર્ણન કર્યું છે તે અસાધ્યજી કવિવધી આશ્રયેલું છે. આસ લક્ષમાં રાખવા જેવું એ છે કે કવિએ કાવ્યના લક્ષણ ગુણ રમ વગેરે પોતાના વિચાર એક થયે લખ્ય કરી દીધા છે, અને એ જ આપણે એક નીચેનાં

* તેજ ક્ષમા ધાનિકાન્ત કાલજસ્ય મહીષતે !

નૈકમોજ પ્રસાદો વા રસમાવવિદ કવે ॥

નાલમ્બતે દેહિકતા ન નિષોદતિ પેરુપે !

શન્દાર્યો સત્કથિરિવ દ્વય ત્રિદ્વાનવેષ્ટે ॥

સ્વાયિનોડ્યે પ્રવર્તન્તે માવાઃ સચારિણો યથા.

રસસ્યેકસ્ય મૃગાસસ્તથા નેતુર્મહીમૃત ॥

વામન અને મમ્મદ જેઓ માધમાંથી ઉદાહરણો લે છે તેમના લેખમાં પણ નોંધાયે છે.

ઈ.સ.સાતમા સૈકાથી આપણા ઇતિહાસની ભૂમિ વધારે દૃઢ થાય છે. આ મમ્મદ ગુજરાતમાં જન્મી કાવ્ય જન વિહાર ધનેશ્વરસૂત્રિએ શીલાદિત્ય રાજના વખતમાં રચેલું શુદ્ધ ગદ્ય માહાત્મ્ય નામનું છે. પણ એ ચતકને દીપાવનાર કૃતિ તો મહાકવિ મદિની છે. એ કવિએ વક્ત્રીપુગ્ગા શ્રી ધર્મેન રાજના વખતમાં રાજગણ નામનું બાવીસ મર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે જે મદિકાવ્યને નામે સુપ્રસિદ્ધ છે. અન્યતો ઉદેશ પાણિનિનાં સૂત્રોનાં ઉદાહરણો આપવાનો છે, પણ તે ઉદાહરણો ગમ્યાણની કથામાં ગૂંથી કાવ્યના આનન્દ સાથે વ્યાકરણ શિક્ષણ જોડ્યું છે, અન્યને અન્તે કવિ કહે છે.

“દીપતુલ્યઃ પ્રવચ્છોડય સન્દલક્ષણચક્ષુષામ્ |

હસ્તાદર્શ (મર્પ) દ્વાન્ધ્વાના મનેઽ વ્યાકરણાદતે ||”

જેઓને સન્દલક્ષણની અર્થાત્ વ્યાકરણની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમને આ પ્રબન્ધ દીપા જેવો છે, અને વ્યાકરણ નજણવાથી જેઓ આધળા કહી શકાય તેમને માટે તો ‘આધળાના હાથમા આગમાં’ આપવા જેવું છે—હસ્તામર્પ (સં) પાઠ લખ્યે તો—હસ્તસ્પર્શથી આધળાને પકાર્યોનો પગિય કગવીએ છીએ, તેમ અગ્રે વ્યાકરણના તેજ વિના કાવ્યના અર્થ માત્રથી તે તે પકાર્યો પગિય કનવાય છે. પરંતુ આમ વ્યાકરણશિક્ષાને પ્રધાન ઉદેશ તરીકે બતાવી, કવિ પોતે જ પોતાના કાવ્યને અન્યાય કરે છે: કાવ્ય કે કેટલાક ભાગમાં કવિએ અને બિયકુલ કવિ પહેલાં આપા વિના બહુ સહેજ ગીતે વ્યાકરણના ઉદાહરણો ગોઠવી દીધાં છે, અને થોડાક મર્ગો અમ અને અવકારના ઉદાહરણથી પણ મનોહર અને સુશોભિત કર્યાં છે, તેમજ શત્રુ મન્દોદય મગેરના વર્ણનો તથા નીતિશાલના ઘણા મવાદો પ્રથમ પકિતના મન્દુત કવિઓમાં ભદિની મણના કગવે તેવા છે. છેલ્લા મર્ગમાં રામ અને મીના અયો’વા પાછા વળે છે એ વર્ણનમાં તેમ જ

‘તત્તેન તત્તસ્ય યથાવમો ન :

સન્ધિઃ પરેનાસ્તુ ત્રિમુચ્ચ સતિતમ્’

પકિતઓમાં આપણને કાલિદાસના બહુદાન મળ્યાપડે, અને એ ‘કવિકુમરસૂત્ર’ના સમય સુધીના ગુજરાતમાં પ્રવેશ કર્યો હશે, તથા ભદિના અને પ્રવચ્છેનના કાવ્યો એક છે અને બનેલું નામ રાજગણ છે એ જોતા પ્રવચ્છેનની કીર્તિ પણ ગુજરાતમાં ચુકી હશે એમ લાગે છે. આ વાન ઉપર બાગ મુકવામાં માત્ર તાત્પર્ય એમ બતાવેલું ગુજરાત અને પાનમ અને કાશ્મીર વચ્ચે આ મમ્મદમાં અને તેથી કાઈક પહેલા પુસ્તકમાં આપેલો, ઉત્તર હિન્દુસ્તાન ગુપ્તવંશ રાજાઓની આજુ ગુજરાત ઉપર પણ ફરી વળેલું અને ગુજરાત લોક પદ્ધતિમાંથી અને આવ્યા કહેવાય છે છતાંદિ અંતિ-

ન હસ્તાદર્શન મર્પે રોપ તો આપણી ‘આધળાના હાથમાં આરસી’ એ કહેવત ગુજરાતમાં જ જન્મી થઈ જાય છે.

“ અધ્વરવિધો પટીયાન્ આમટનામા તતોઽભવત્તનયઃ—”

હત્યાદિ તે જ સમયના ગુજરાતના એક બ્રાહ્મણકુટુંબની વંશાવળિના “આમટ” નામથી આપણે જાણીએ છીએ.

ઉપરના જ વખતના અને એમના જ ગામના યાદિવેદ નામે એક બોમ્બ વિદ્યાને ‘વિતિમજ્જરી’ નામે અન્ય ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં પૂરો કર્યો. આ અન્યમાં ‘વેદમાંની પ્રાચીન ઇતિહાસની કથાઓ નીતિ-ધર્મના ઉપદેશ અર્થે’ શ્લોકબદ્ધ કરીને વર્ણવી છે. * પૂર્વોક્તિ અને યાદિવેદ બંને વેદના જગપ્રસિદ્ધ બાષ્પકાર સાયણાચાર્યથી પ્રાચીન છે. અને સ. ધણોચાર્ય અને યાદિવેદના અન્યોમાં જે સર્માન ભાગ નજરે પડે છે તે યાદિવેદની પ્રતિષ્ઠા ત્રણસો વર્ષમાં ક્યાં સુધી પહોંચી હતી એનો પુરાવો છે. (ધણું કરીને આશ્વાખ્યાનમાંના) વિષ્ણુ નામે શાસ્ત્રાવનવક્ત્રિના કર્તાની વંશાવળિમાં એક જાણુવા નેમ હકીકત છે. જે એકર્તા કહે છે કે એના પૂર્વજે ધણા વિદ્વાન હતા, અને એમાંના એક વિદ્વાન વામન નામના તે દેશાન્તરથી ઘેર આવ્યા ત્યારે અદૃશ્ય રાત્ર પોતાનું આણુ કુટુંબ તાસ પામી ગયેલું જોયું. પોતે ૧૫ વર્ષના હતા છતાં વિદ્વંસી એક કન્યા પરણી લાગ્યા અને એમનો વેલો ચાલ્યો !

ઈ. સ. ૧૧ મા સતક ૧ ઉત્તરાર્ધથી પાછો લૌકિક વાઙ્મયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ હેમચન્દ્રના તેજથી દેદીખ્યાન છે. આ જૈન આચાર્યના દોષ વ્યાકરણ અલકાર ચરિત સ્તુતિ આદિ વિષયના અનેક અન્યો સુપ્રસિદ્ધ છે જેનું નિરૂપણ અવકાશને અભાવે આ રમણે છોડી દેવું પડશે. એટલું જ કહેવું બસ છે કે સંસ્કૃત જેવા અન્યો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનન્દ જેમ ગુજરાતી ભાષા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણ જેવા ભાષા અને સાહિત્યના અન્યોની જે ખોટ જાણાતી હતી તે પૂરી કરવા જગ્ગાનુશાસન, કાઘ્યાનુશાસન વગેરે રમ્યાં એ અન્યો જો કે અનુકરણની અભિલાષામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન અન્યોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પશુ એક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પશુ દ્વાર્ત્તિકા વગેરે એમના કેટલાક અન્યો છે, પરંતુ જૈન વાઙ્મયને એમની ચિરસ્થાયી સેવા તો આ વિષય કરતા ભાષા અને સાહિત્ય વિષયમાં વધારે થઈ છે—એમાં સંશય નથી. સંસ્કૃત ભાષા ઉપર એમનો હાથ કેવો સફાઈથી અને સરળતાથી

* “ વિલોક્ય સહિતામધ્યે રિતિહાસાન્ પુરાતનાન્ ।

કૃતા વૈ ધર્મસ્યુક્તા શ્લોકૈર્વદ્વા સુબુદ્ધિદા ॥

અધ્યેયા ચાર્યદા વિપ્રૈર્ધર્મિષ્ઠેઃ સત્યવાદિભિઃ ।

અભૂષણેન કૃતા યસ્માન્નિધેયનીયોરુણિભિઃ ॥

• વેદદૃષ્ટાન્તરૂપેયં યાદિવેદકૃતા શુભા ।

• નીતિધર્મપરા રમ્યા સેતિહાસકથાભિભા ॥ ”

દ્રવે, એમનું કવિત્વ કેવું મધુર હતું, એ ' ત્રિપટિશ્લોકાપુરુષચરિત્ર ' વગેરે ગ્રંથોની શૈલી અલંકારક'પના વગેરે જોતા જણાય છે એ વિદ્વાનના કુમારપાળ રાજા માયેના અને એની સભાના ખીજા બ્રાહ્મણ વિદ્વાનો સાથેના પ્રમગ્નો સુપ્રસિદ્ધ છે

હેમચન્દ્રાચાર્યની સાથે તેમ જ એમની આગળ પાછળ ખીજા જૈન વિદ્વાનો પણ થય છે અને એમણે જૈન ધર્મશાસ્ત્રમાં સારો શ્રમ કર્યો છે પરંતુ એ ચન્દ્રના તેજ આગળ તા રનાઓનું તેજ જાણુ પડી ગયું છે

હેમચન્દ્રના વખતમાં શરૂ થએલી સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ એમના પછી પણ ચાલુ રહી છે એમના પાંચાલીન વાગ્મટે અણુહિલપુરપાટણમાં વાગ્મટાલકાર લખ્યો છે હેમચન્દ્રાચાર્યના કાલમાં જ કન્તા એ નાનો ગ્રંથ છે, પણ તે પણ જલુધા કાયાલુશાસનની પેઠે કાવ્યપ્રકાશનને જ પદ્ધતિ અનુસરે છે એ જોતા આ વખતે કાશ્મીરી વિદ્વાન મમ્મટે ગુજરાતમાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હશે એનો પણ ખ્યાન આવે છે *

ઈ સ ૧૩ મો મૈકા એમેશ્વરદેવ, નાનાક પડિત, સુભજ, અરિસિદ્ધ, અમચન્દ્રસાર વગેરે મમ્મકાનીનું અવિઓના તેજથી ઉજ્જવળ દીપે છે આ યુગ સાહિત્યના વિનાસનો હતો કુમારપાળ, ભીમદેવ, લવણપ્રસાદ, વીરધવન, વીરગદેવ, વસુપાળ, તેજ પાળ વગેરે સાહિત્યના જોખીન ઉત્તરમે હતા જોન અને વિક્રમરાજની સભામાં જેમ કવિમંડળો મળતા તેમ આ સમયમાં ગુજરાતના રાજાઓની સભાઓ પણ વિવિધ દેશના કવિઓની ચાતુરી અતાવવાનું ધ્યાન હતું અને ન્દાના મ્હોટા કવિઓ ત્યાં એકઠા થતા, પ સ્વરૂપ ધાર્મિકતા, અને ન્યાય કવિતા અદ્દગત દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતી ત્યાં ' કા વચ્ચે ' નો પણ અભાવ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે આ મડળનો પ્રધાન - વિ સોમશ્વરદેવ પોતાને ' ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત ' એવું વિશેષણ લગાડે છે, અને પોતાના વતની હરીકેત ' સુરપાલ્લવ ' નામના પોતાના કાવ્યને અન્તે આપે છે

એમના ધ મા ગુજરાતજની પુરોહિતિ કેટલી પેઢીઓથી ચાલતી આવતી હતી વડ

* આ જ સમયના મૈમ નામના એ કાશ્મીરી અવિએ ભદિની ચાર એક વ્યાકરણ કાવ્ય ગ્રંથ છે ગ્રંથને અન્તે એ કવિનું સ્થાન કાશ્મીરમાં ' ચારતદેશાન્તર્ગત વલ્લ્લી ' જણાવ્યું છે કાશ્મીરમાં પણ તારણાખી અને વલ્લ્લી છે એ સામ્ય આશ્ચર્યજનક છે

૧ સ્તપ્રપાન કવિતાવિતાનૈર્માન્યા ન માયા કવયો લયોમિ ।
તેજોવિજ્ઞાન મળયોર્દ્ધજીયા મન્વન્તિ ન પ્રસ્તરવત્ પ્રથિસા ॥
પસ્ય કાવ્ય સ્વમિતિ મુચ્યતો વિજ્ઞાયતે ચૈદિ કાવ્યચૌરા
વિલાક્ય માનિક્યમયોગ્યહસ્તે પ્રયેતિ કો નામ વદેતદસ્ય ॥ "

નગરમાં ' શુલેયા ' * કુળમાં સોલશમાં નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે પ્રયાગમાં સોમયાગ કર્યો હતો અને મૂળરાજે એમને રાજ્યપુરોહિત સ્થાપ્યા હતા. એમના વંશજોએ વખતોવખત રાજ્યની લલાઈમાં, યજ્ઞમાં, તેમ જ મંત્રસ્થાને સેવા બજાવી હતી. સોમેશ્વરના પિતા કુમારે અજ્યયપાળ રાજાને રણક્ષેત્ર ઉપર મૂએલો જીવતો કર્યો કહેવાય છે. એ રાજાએ ગ્રહણ વખતે રત્નરાશિનું દાન આપવા માંડ્યું તે તેણે ન લીધું અને મૂળરાજના વખતમાં એક બારે દુકાળ પડેલો તે વખતે રેવતનો કર એણે માફ કરાવ્યો હતો. + એમનાં પત્નીનું નામ લક્ષ્મી અને ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ તે સોમેશ્વરદેવ. બીમદેવ વીરધવલ તથા વીસલ-દેવ રાજાના વખતમાં એ પુરોહિત સ્થાને હતા અને અડધા પ્રહરમાં એમણે એક નાટક રચી કાઢ્યું હતું એવી એમની શીલકવિત્વની શક્તિ હતી.

સુર્યોત્સવ કાવ્યનો વિષય માર્કંડેયપુરાણાન્તર્ગત પ્રસિદ્ધ ચંડી-આખ્યાનમાં લીધો છે; ય રાજાએ પોતાનું ખોએલું રાજપાટ દેવીની કૃપાથી કેવું પાછું મેળવ્યું એ આખ્યાનનો વિષય છે, અને તેને અંગે મહાકાવ્યમાં અવસ્થ ગણાતા સર્વજનું વસન્ત-ચત્રોદય-પર્વત (હિમાલય) વગેરેના વર્ણન પછી દાખલ કર્યા છે. ઉપમા ને ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારો મનોહર કહેવા છે, અને માત્ર ભાગવિ વગેરે પૂર્વ કવિઓને અનુમતી સપ્તલક્ષરના વિવિધ બન્ધો અને અલંકારો પછી દર્શાવ્યા છે.

આખ્યાનમાં કવિ વાલ્મીકિ વ્યાસ ગુણાદય સુખન્ધુ કાલિદાસ માધ અને મુરારિ એટલા પૂર્વ કવિઓની પ્રશંસા કરે છે, તેમાં કાલિદાસ માટે તો કહે છે કે —

“શ્રીકાલિદાસસ્ય વચો વિચાર્ય નૈવાન્યકાવ્યે રમતે મતિર્મે ।

કિં પારિજાતં પરિહસ્ય હન્ત મૃજ્જાલિરાનન્દાતિ સિન્ધુવારે” ॥

કાલિદાસની કવિતાની આ કદર એના પ્રસાદના અનુકન્થુથી માર્ધક અને છે. સોમેશ્વરદેવનું ખાનું કાવ્ય ‘ કાર્તિકૌમુદી ’ એ એના સમયના ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. એનું ગુજરાતી ભાષાન્તર શુ વ સોમપ્રહરિએ સાક્ષગ્રસ્તી વક્ત્રભશ દન્દિત આચાર્ય પાસે કરાવ્યું છે એટલે એ સખન્ધી અધિક વિસ્તરની જરૂર નથી માત્ર એના મગલાચરણમાં સુર્યોત્સવમાં જણાવેલા કવિઓ ઉપરાંત ભાશિવ બાણુ ધનપાલ બિહલણ હેમચંદ્રિ નીમકક પ્રહલાદન સુમટ હરિહર અને યશોવીરનાં નામ વિશેષ ગણાવ્યા છે, અને ગુણાદય સુખન્ધુ

* નાગરોના લગ્નપ્રસંગે વિદ્યાગીરી વખતે કરવામાં આવતા કુલોચારમાં આજે પણ આ ‘શુલેયા’ નામ આવે છે એ જણાવવા જેવું અને અધિક જિજ્ઞાસા પ્રેરે એવું છે.

+ “અરુન્ધતીવ કાન્તાસ્ય પત્યુરાહ્વામરુન્ધતી ।

અમૃદ્ભિષયા લક્ષ્મીઃ સાક્ષાલક્ષ્મીતેવ સિતો ॥

વિલોક્ય દુષ્કાલવશેન લોક કદ્દાલશય સવિશેષચોક” ।

શ્રીમૂલરાજ દલિતારિગમચોકરસ્તકમોચન ય” ॥”

અને મુશગ્નિનાં મૂકી દીધાં છે. સોમેશ્વરના પોતાના સમયમાં કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ આ માદી ઉપરથી જણાય છે. જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો ભેદ ભૂતાર્થ નર્થ હેમચન્દ્રની વાણી કેવી લોકપ્રિય થઈ હશે એ પણ એમના વિષેના શ્લોક થકી જણાય છે. વળી જૈન મંત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો એમ દેખાય છે.*

આ કાવ્યમાં રચેને રચેને ઘણાં મનોહર વર્ણનો છે. પરંતુ સૌથી રસિક અને અપૂર્વ કદમના તો લવણપ્રસાદનું સ્વપ્ન છે—જેમાં શ્વેત ચન્દ્ર જેવા મુખવાળા શુભરંગબલકમ્પી, શ્વેતચન્દન લગ્નવીને, શ્વેત વસ્ત્ર પહેરીને, શ્વેતગાળા હાથમાં ધરીને, રાગમંત્રીપ આલે છે અને ગંગાના પ્રશ્નના જવાબમાં—

“હે વીર વૈરેધ્વજિનીગજેન્દ્ર ગણ્ડસ્યલીમળ્હનસ્ખણ્ડચણ્ડ ।

પ્રસર્થિમાર્થેન કટ્ઠર્થ્યમાના જાનીહિ માં ગૂર્જરરાજ્યલક્ષ્મીમ્ ॥

દિવં ગતાસ્તે વત ગૂર્જરેન્દ્રાસ્તે કુજ્જરેન્દ્રાશ્ચ હતાઃ સપત્નૈઃ ।

યેપાં સમામૃદ્ધલનક્ષમેષુ ભુજેષુ દન્તેષુ ચ મે નિવાસઃ ” ॥

હત્યાદિ કમ્પ-વીર આદિ અનેક રસસભિન્ન ઉત્તર દે છે.

પ્રહલાદનદેવે શ્રી ભોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરુણગ્રસપ્રધાન કથા રચ્યાતુ સોમેશ્વર કહે છે, પણ તે કથા કે પ્રહલાદનદેવના ખીજા અન્યો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પદિત જે સોમેશ્વરના પિતાના શુરુ થાય તે અત્યંત પગપકાગપરાયણ પુરુષ હશે એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે.+ સોમેશ્વર જે મુમટકવિનો ઉવેખ હો છે. તેમનું એક શૂતાન્નદ નામે એક અતિ લઘુ નાટક વાચવા જેવું છે. દેવ શ્રીકૃષ્ણપાદદેવના મેળામાં મહાનાભધિગજ ત્રિભુવનપાવતી પંપિદ્વની આશાથી આ નાટક ભજવાય છે એમ આગમમાં સ્વત્રધાર જાહેર કરે છે. માત્ર એક જ અંકનું આ નાટક છે, અને તેમાં પણ રાજશેખર ભર્તૃહરિ આદિ પૂર્વના કવિઓમાંથી કાર્ષક કાર્ષક લીધું છે—છતાં આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કે—

“મુમટેન પદન્યાસઃ મ કોઽપિ સમિતૌ કૃતઃ ।

યેનાધુનાઽપિ ધીરાણાં રોમાજ્જ્વો નાપચીયતે ॥”

* નાનર્ચ મત્કિમામેમૌ નેમ્યાં શઙ્કાર્કેશશૌ ।

ઐનોઽપિ ય સવેદાના દાનામ્મઃ કુરુતે વરે ॥

+ વેદુષ્ય વિગતાશ્ચ ચિત્રવતિ શ્રોતેમચન્દ્રે દિવ ।

શ્રીપ્રહલાદનમન્તરેણ ચિત્રત વિશ્વોપકારવ્રતમ્ ॥

દૂતાન્નદમાંના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશસા લાગુ પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમ જ અન્ય પાંચ ‘કવિમંડપ’ માં એમની ગણના થઈ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતા કાંઈક વધારે મહત્વની કૃતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

તે જ સમયના બીજા એક ગુજર સંસ્કૃત કવિ નાનાકપદિત હતા વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિદલ ગોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. ઉપર સોમેશ્વરની નાતા લક્ષ્મી વિષે જોમ કહેવામાં આવ્યું તેમ એમના કુળમાં અને કુટુંબમાં અનેક સત્રારીઓ થઈ છે.* એ ‘કવિ પડિત’ જાતિએ નાગર, શ્રીમાન, અને વેદ રામાયણ ભાગત નાટક અલંકાર આદિ વિષયોમાં ધણા નિપુણ હતા એમનું એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી, પણ એમ કહેવાય છે કે વીસલદેવ રાજાની સભામાં જ્યારે અમરચન્દ્રસૂરિ આવ્યા તે વખતે ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, વામનસ્થલિના કવિ મોમાદિત્ય કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય, તથા વીસલનગરના નાનાકપડિત ખેડા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓએ અમરચન્દ્રને જે સમસ્યા પૂછી તેમાં નાનાકપડિતની—‘ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિશાસુ’ની પૂર્તિમાં અમરચન્દ્રે કહ્યું—

શ્રુત્વા ધ્વનેર્મધુરતાં સહસાવતીર્ણે ભૂયૌ મૃગે વિગતલાઞ્છન એવ ચન્દ્રઃ ।

માગાન્ મદીયવદનસ્ય તુલામતીવ ગીતં ન ગાયતિતરાં યુવતિર્નિશાસુ ।

તાત્પર્ય કે હું ગાઈશ તો આ ચન્દ્રમાનો મૃગ તે માભળવા નીચે ઉતરી આવશે, અને આમ મૃગલાઞ્છનથી મુક્ત થઈને ચન્દ્ર ખાતે મુખની બરાબરી કરી શકશે તેથી એ સ્ત્રી રાત્રે ગાતી નથી ।

આ પ્રસંગે અમરચન્દ્રસૂરિએ કુલ ૧૦૮ સમસ્યા પૂર્વાનું કહેવાય છે એ અણહિલપુર પાટણ પાસેના વાનટ થા વાપટ ગામના કવિ શ્રી નિનદત્તસૂરિ નામે જૈન આચાર્યના શિષ્ય હતા એમનો મુખ્ય અન્ય ચાલમારત નામે કાશ્મીર કવિ હેમેન્દ્રકૃત—મારતમજ્જરીની તરેહનો અન્ય છે આ ચાલમારતમાં રાજશેખરના એ જ નામના નાટક જેટલી અપૂર્વતા નથી, તેમ હેમેન્દ્રની કૃતિ સાથે બરાબરી કરી શક એટલું તે તેજસ્વી નથી

“ પ્રમેવ મહસા પત્યુજ્યાત્સ્નેવામૃતદીપિતે ” ।

તસ્યાસાદિતમન્તાપા સ્તીતેતિ સહચારિણી ॥

સજ્જનીતિશૃદ્ધિર્ણો શૃદ્ધામ્બુપેસ્તસ્ય મૂરિગુગરત્તમૂષણા ।

સર્વકાલમવલોકત સ્મ યા મર્તૃપાદમુખદર્પણે મુલમ્ ॥

લક્ષ્મીરમુખ્ય પત્ની દ્વિતિયમહા વહિશ્ચા પ્રાણા ।

વિમલકુલદ્વયમૂષા પ્રત્યૂષામ્બોનમઙ્ગમુલ્હી ” ॥

આ મર્થ નાગરી નાતની સત્રારીઓના—એમના પતિની સાથે સાથે થતા, પ્રેમ અને ગુણના વખાણ વાચી આ સર્વ પડિતો અને કવિઓના શૃદ્ધસસારના મુખનો પણ ખ્યાલ આવે છે.”

પણ કાવ્યકલ્પસતા, છંદોરત્નાવલી, કલાકલાપ વગેરે અનેક સાહિત્યગ્રન્થો કરીને એમણે પોતાના સમયમાં ધણી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી જણાય છે. કવિએ સરસ્વતીની ઉપામના કરી હતી અને એકવીસ દિવસના વ્રતને અન્તે મધ્ય રાત્રે આકાશમાં ચન્દ્રબિમ્બ પ્રકાશતું હતું તેમથી ભારતી પોતે ઉતરી આવ્યાં અને કરકમંદુભાંથી અમરને જળ પામું અને વરદાન આપું કે તું સિદ્ધ કવિ થા અને સર્વ નૃપતિથી માન મેળવ એવી કિંવદન્તી છે. બાલભારતમાં પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણીને કૃપાણુ (કમલદેવની તરવાર) સાથે સરખાવવાથી 'વેણીકૃપાણોડયરઃ' એવું બિરદા એમને મળ્યું છે. આ કવિ જૈનધર્મી હોઈ એમણે કેટલાક જૈન ગ્રન્થો પણ રચ્યા છે. ૫૨૬ બ્રહ્મણુ ધર્મ ઉપરનો એમનો નૈસર્ગિક ભાવ વાલમાર્ગના દરેક સર્ગના આરંભમાં કરેલી વ્યાસજીની સ્તુતિમાં સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.*

ઈ. સ. ૧૧૬૦ માં માળિકજયચન્દ્રે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સફેત નામે દીકા લખી, અને આ સમયને અન્તે (ઈ. સ. ૧૨૫૪), જયન્ત નામે એક વિદ્વાને જયન્તી નામે દીકા લખી છે. એ બંને દીકાની મહત્તા એ છે કે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર થેરે થેર દીકાઓ લખાઈ છે તેમાં સૌથી જૂનામાં જૂની દીકા સત્ત્વેત છે, અને ત્યારપછીની બીજી છોડીને ત્રીજી તે જયન્તી છે. સારસમુચ્ચય નામની દીકાનો લખનાર રત્નકંઠ સર્વ દીકાઓમાં આ જયન્તીને મુખ્યપદ આપે છે. વળી તે જ વખતનો બીજો એક પ્રખ્યાત ગ્રન્થ મણિપેણુસુતિની સ્વાદ્વાદમજ્જરી નામની હેમચન્દ્રાચાર્યની અન્યયોગદ્વારિણિકા ઉપર કરેલી દીકા છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રન્થ મણિપેણુ અનેક બ્રાહ્મણુ દર્શનોના ગ્રન્થો અવલોકીને લખ્યો છે. ગ્રન્થ બુદ્ધિવૈભવથી અંકિત છે

જૈન ગ્રન્થકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે: હગમગ પોતાના સમયના જોગ કુમારપાલ જેવા રાજાએ, વરતુપાલ તેજપાલ જગદુસા જેવા શીખંતો અને માય વગેરે કવિઓના ચરિત્રોમાં તેઓએ મારો રસ લીધો છે—અને હેમચન્દ્રાચાર્યના મનુષ્યથી ઉદ્ભવેલી આ પ્રતિષ્ઠા ઉદાહરણોમાં નિહા મેકાના 'પ્રવચાચિન્તામણિ' કાર મેરુ-તુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય.

ત્રીજો ગુગ (ઈ. સ. ૧૭-૧૮ શતક.)

આ સમય છોડીને ઈ. સ. ૧૭-૧૮ શતકે પહોંચતાં મુધી મચલ દ્વિવેરીના નિર્ણય-દીપક જેવા કે જૈન ધર્મશાસ્ત્રના છૂટા છવાયા લેખ સિવાય સરકૃત વાદ્યમ વધારવામાં ગુજરાતે કાંઈ શ્રમ લીધો જણાતો નથી. ઈ. સ. ૧૭ માં મેકાના આરંભ પછી ચએલા દેવગિમલગણ નામે જૈન પંડિતે હીરસીમાગ્ય નામે મત્તર મર્ગનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું છે. એ કાવ્ય હીરવિજયગણિની યાત્રા અને ધર્મપ્રવર્તન સળખી છે. હીરવિજયગણિએ ઈ. મ.

* ઔવામાં યઃ સદાયૈવવર્ણોષીચ્છયોમય ।

વ્યાસનિઃશ્ચસિતાન્ વેદાન્ પાયાદયત્મમુનિઃ ॥ નઃ ૪

૧૫૮૫ માં દેહ છોડ્યો એમ લખે છે તેથી ત્યાર પછીનું આ કાવ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ એની ચોકસ સાલ અત્યારે નક્કી કરી શકાતી નથી. મહાવીરસ્વામીની ૫૮૫૨ પરાના આચાર્યોનું એક સર્ગમાં વર્ણન આપ્યું છે, તથા જૈન ધર્મનાં વ્રત, દહેરાં વગેરેને લગતી ખીજ ધણી હકીકત અંદર સમાવી છે. પણ આ જમાનાના સામાન્ય વાચકને રસ ઉત્પન્નવનાર વસ્તુ તો હીરવિજયગ્રંથ એ અકબર પાદશાહની સભામાં મેળવેલું માન, એમના ઉપદેશથી ગુજરાતમાં જાણ્યા વેરાની કરવામાં આવેલી માફી, તથા એમની મુસાફરીમાં એમણે જોએલાં શહેરા-નદીઓ-કુંગરોનાં વર્ણનો તથા તે તે સ્થળોનાં સંસ્કૃત નામ વગેરે છે. આ જૈન આચાર્ય ઉત્તરે દિક્ષી અને કંદહાર સુધી, દક્ષિણે ખાનદેશ અને વરાહ સુધી અને કાઠીઆવાડમાં દીવ અને બીના સુધી ૧૪૦ હતા. ગુજરાતના વર્ણનમાં આ સ્વદેશાભિમાની કવિ કહે છે:—

તદાક્ષિણાર્ધે સુરગેહમર્વસર્વકપો ગૂર્જરનીવૃદાસ્તે ।
શ્રિયેવ રન્તું પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ વિલાસવેશ્મ ॥
અશેપદેશેષુ વિશેષિતશ્રીર્યો મંજિમાનં વહતે સ્મ દેશઃ ।
આક્રાન્તદિક્ષક્રમ્મ ઇવાશિલેષુ વસુન્વરામર્તૃષુ સાર્વભૌમઃ ॥

એમાં ‘ખાનદગુર’ ‘બૃહમ્મગર’=વડનગર, તાદગાનો કુંગર, આદિથી માંડીને વર્ણન આપે છે. એક સ્થળે ‘અંજુવાડા’ના સૂર્યદેવની પ્રતિમાનો ઉલ્લેખ આવે છે. સામ્રાજ્યની અને એના કાંઠાની ભૂમિના કુંગરો, કાંગરના ક્યારડાઓ, અને એમાં શોભતાં પક્ષીઓ-સારસો-ગાયો વગેરેનાં બહુ સુંદર વર્ણનો છે. ગુર્જર દેશનું ‘અહમ્મદાવાદ’ તે મુખ્ય અને મોટું પાટણ અને ખંભાત (‘સ્તંભતીર્થ’) તે કુંડલ એમ ઉપમા કદમ્બી છે.^૧ ‘રાજનગર’ (અમદાવાદ) થી અણુદિલપુર પાટણ જતાં રસ્તાની ‘કુજભૂમિ’ વિવિધ જન-હોનાં તમકારા વર્ણવી છે.^૨

રસ્તામાં ઝાડ ઉપર ઉડતાં પોપટનાં ટોળાંઓ પણ કવિના લક્ષ બહાર ગયાં નથી. ‘ભિક્ષુપક્ષી’માં કિરાતોનું મધ(કાદમ્બરી)પાન, બીલરાજ્ય અર્જુનજીને કરેલું જીવદયાનું નિયમદાન વગેરેના વર્ણન પછી આપ્યું અને એનાં દહેરાં આવે છે. અને એમ એક પછી એક સ્થાનમાં ધર્મ આગળ મુસાફરી આપે છે. દેર્વાવમલગણિએ વણેવેલાં સ્થળોમાંનાં થોડાંક જાણુવાળેગ સંસ્કૃત-ગુજરાતી નામો નીચે નોંધે છું:

-
- * શ્રીસ્તંભતીર્થે પુટમેદનં (વૃહત્પત્તનં) ચ શત્રોમયત્ર સ્ફુરતઃ પુરે દ્વે ।
અહમ્મદાવાદપુરાનનાવાઃ કિં કુણ્ડલે ગૂર્જરદેશલક્ષ્મ્યાઃ ।
૧ કુત્રચિદ્વાણિની સ્થિતિની શાલિની યત્ર લોકેષ્ણ ક્ષાપિ પાતોમિકા ।
હંસમાલા કાચિક્ષાપિ કન્યા મૃગી કુત્રચિન્માલતી પુષ્પિતાષા પુનઃ ॥
કાપિ શાર્દૂલચિકીઢિત દશ્યતે ક્ષાપિ દષ્ટદ્રુત્રગ્રપ્રયાતં પુનઃ ॥
સુરિચીતપુતેઃ સર્પતઃ પદ્મતી છન્દસા જાતિવત્કુજમૃમિઃ સ્મમ્ત્ ॥

મંરકૃત નામ. કવિએ ચોતે પોતાની ટીકામાં આપેલું બાવાનામ. હાલ આપણામાં પ્રસિદ્ધ નામ.

શ્રીરોહિણી	સીરાહી.	શિરાહી.
મેદિનીપુર	મેડતાપ્પનગર	મેડતા
વિક્રમનગર	વીકાનેર	
ગોપાલકૌલ	ગ્વાલેરગઢ	ગ્વાલિયર
*પાદલિપુર	પાલીતાણું	
દ્વીપપુર	દ્વીપખન્દિર	દીવખંદર
હમ્મતનગર		ઉના
હાન		ખાનદેશ
વિરાટ	વહરાડ	વરાડ
મહારાષ્ટ્ર	મહાડ	મરાઠા

પ્રાચીન ‘તક્ષશિલા’ જેને આપણે પેશાવર પાસે હતું એમ જાણીએ છીએ તેને આપણા કવિ ‘મક્ષા’ ધારે છે ।—આ બાદ કરતાં, કવિનાં મંરકૃત નામોની યોજના બગબગ લાગી છે. આ ઉપરાંત, ‘જેઝીયક’ (જહ્યાવેરો), ‘કુમાન’ (પરમાન) ‘હુમાડંસુડ’ (હુમાયુનો હોકરો અકબર), ‘મુદ્ગલેન્દ્ર’ (મોગલરાજ) ‘યોરાજ પાતિસાહ’ (પીરોજ પાદશાહ), ચતુરિકા (‘ચડરી’—ચોરી) આદિ શબ્દો પણ વાંચતાં ગૂંચળાવે છે.

આ યુગના બીજા મહાન ગ્રંથકાર તે યશોવિજયજી છે. તે ખંભાત વગેરે સ્થળે ગયા એમણે ન્યાયરહસ્ય ન્યાયાલોક લખ્ખનલાલ આદિ ધણા કુશાગ્રબુદ્ધિમતાથી રોબતા ગ્રંથો રચ્યા છે, અને એમની વિદ્વતાથી ચક્રિત થઈ કાશીના પંડિતોએ એમને ‘આચાર્ય’ પદ આપ્યું હતું. એમના ગ્રંથોમાં બ્રહ્મણ્ય ગ્રંથોનો અભ્યાસ પુષ્કળ પ્રતીત થાય છે. ન્યાય લખ્ખનલાલ નામ શ્રીહર્યના તેવા જ ગ્રંથનું સ્મરણ કરાવે છે, પરંતુ આ બે ગ્રંથ વચ્ચે નામ મિથ્યા બીજી યોડી જ મામ્મ છે. શ્રીહર્ય અનિર્વચનીયતાવાદ રસિત કરવા માટે લક્ષણ માત્રનું ખડન કરે છે, અને યશોવિજયજી તો આત્માના અસ્તિત્વાદિ સંબંધી મૌદ્દ નૈયાયિક વગેરેના મિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરીને સ્પષ્ટતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. એ શ્રીહર્ય અને યશોવિજય એ બેના ગ્રંથની પદ્ધતિ વચ્ચે ભેદ છે. લખ્ખનલાલની વાણી પ્રૌઢ અને મંરકારી છે, અને વિષય બહુ વેરાધથી ઉપરિચત કમો છે.

તારબાદ છેક અંગ્રાચીન સમયમાં—ઝોગણીસમાં થતકમાં—પણ વિજયલક્ષ્મીસૂત્રિ વગેરે કેટલાક જૈન આચાર્યોએ ઉપદેશપ્રાપ્ત વગેરે ગ્રંથ રચ્યા છે, અને અહીં તહીં કોઈ બ્રહ્મણ્ય ગ્રંથકાર પણ નજરે પડે છે. પણ આ મમયને એક યુગની પ્રતિષ્ઠા આપી શકાય એમ નથી.

* નાગાર્જુન નામના યોગીન્દ્રે પાદલિપ્પસરિના નામ ઉપરથી ગામ વસાવ્યું અને નામ પાડ્યું એમ કવિ કહે છે.

ઉપસંહાન.

સાક્ષરમનુષ્યો, આટલું નિરૂપણ કરી હું હવે મારો નિબંધ સમાપ્ત કરું છું. મેં મારા લેખના નામ સાથે જ જણાવ્યું છે તેમ આ કેવલ રેખાદર્શન છે દરેક અન્યકાર લેવાનો તથા તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો મેં લેખ ગમ્યો નથી, તેમ જ દલિઓ અને વિદ્વાનો લીધા છે તેમના પણ સર્વ અન્યનું કે એક પણ અન્યનું સર્વાંગે વિવેચન કર્યું નથી—કારણ કે એવું વિવેચન સંસ્કૃતસાક્ષરપરિપક્વ આગળ જ ઉચિત ગણાય. મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના જે ત્રણ યુગો અને પ્રતીત થાય છે તે તરફ આપનું લક્ષ્ય ખેંચવાનો, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતે શો ભાગ લીધો છે તે દર્શાવવાનો હતો. આ ભાગ અદ્ય નથી, બદલે અભિમાન કરવા યોગ્ય છે એ આપને જણાયું જ હશે. બૌદ્ધધર્મની મહાયા નશાખામાં ત્રણ મ્હોટા નામ તેમણે એક ગુજાતમાં જ, જૈન વિદ્વાનોમાં ‘કલિકાલ-મર્વણ’ નું ઉપપદ્ધ પામેના આચાર્યશ્રી તે ગુજરાતના જ, સાધુચાર્યશ્રી પણ પ્રાચીન વેદવેદાંગપારંગત બ્રાહ્મદિગ્વિજ્ઞાના પ્રણેતા તે ગુજરાતના જ સંસ્કૃત પંથ મહાકાવ્યમાંના એક મૌલ કાવ્યનો કર્તા તે ગુજરાતનો જ, વ્યાકરણ કાવ્યોનો સૌથી પહેલો ગ્રન્થકાર તે ગુજરાતનો જ, અને કાવ્યપ્રકાશની એક અતિ પ્રાચીન ટીકા લખનાર તે પણ ગુજરાતનો જ, ગીર્વાણ વાગદેવીની આ સેવા અદ્ય નથી અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલ ગણિના શબ્દોમાં સહજ ફેરફાર કરીને સામિમાન આનન્દપૂર્વક કહીશું કે આપણો દેશ તે—

“ગીર્વાણવાચઃ પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ વિલાસવેદમ ।”

==“જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વ છવાડેલીનું વિલાસલયન બનાવ્યો છે.”

કલાપીનું સાક્ષર-જીવન.

(રા. ગ. રૂપશંકર ઉદયશંકર ઓઝા.)

In these gay thoughts the loves and graces shine,
And all the writer lives in every line;
His easy Art may happy Nature seem,
Trifles themselves are elegant in him,
Sure to charm all was his peculiar fate,
Who without flattery pleased the fair and great.
Still with esteem no less conversed than read,
With wit well nature'd, and with books well bred
His heart, his mistress and his friend did share
His time the Muse, the witty, and the fair,
Thus wisely careless, innocently gay,
Cheerful he play'd the trifle, Life, away.
Till fate scarce felt his gentle breath suppress,
As smiling infants sport themselves to rest;

(SIR W. SCOTT)

+ + +

હું માનવી, હું વિશ્વના, હું જાણના, જ્ઞાની નહીં !

+ + +

નથી નથી મુજ તરવે વિશ્વથી મેળ લેતા,
હૃદય મમ ઘસાય અન્ય હો વિશ્વ માટે !
જગત સહ મળેછે ચર્મને હાડકાં આ,
રહી જગતણી અન્યી માત્ર આ સ્વર્ણ માથે !

+ + +

મળીશ નહિ હવે હું મિત્ર, સિ, બાલકોથી;
અવિશ બની શકે તો એકલાં પુસ્તકોથી.

+ + +

એ પુતળી કે છે ઘડી દિલમાં હજારો હોંશથી;
એ પુતળી જેને ગણી તેનો બન્ધો હું પહાવરો !!

+ + +

એ પુતળીના બહુને કો જાણનારૂં જાણશે,
ખામી નગર આવે નહિ, એ દેખનારો પહાવરો !!

+ + +

નહિ જાહોજલાલીના, નહિ કીર્તિ ન ઉદ્દત્તના,
હમે દોલી છીએ? ના, ના, હમારા રાહ ન્યારાછે!
હતાં મહેતો અને મીરાં ખરાં ઈશ્મી ખરાં શૂરાં,
હમારા કાફલામા એ મુસાફર બે હતાં પુરાં.
તમારા રાજ્ય દારોના પૂંની લપકા નથી ગમતા,
મતલબની મુરબત ત્યાં પ્રુશામદના ખાના ન્યાં !!

+ + +

હા ! લાખ રંગી ઇશ્કનું કો એક રંગી જામ છે !
મસ્તાનના મસ્તાન એવું જામ પીનારા હમે !!
એ તો હમારી માદરે પાથું હમેને જન્મતાં !
ને મોતની મીઠી પથારીમા ભર્યું એ એજ છે.

+ + +

પેદા થયોહું હુંદલા તુંને સ્તનમ !
ઉમર ગુજારી હુંદતાં, તુંને સ્તનમ !

+ + +

હું જાઉં છું, હું જાઉં છું ત્યાં આવશે કોઈ નહીં,
ઓ મો દિવાલો આંધતાં ત્યાં ફાવશે કોઈ નહીં !!

+ + +

તહેમે બહાલા, બહાલા ! મમજી મમ ઇચ્છા નવ શક્યા !
હવે ના રોવું તો ગુજ મરણ કાળે પ્રિય મખા ।

+ + +

રે ! મહેરબાન ! નકી મૃત્યુ ભલાનું વહેલુ
ને શુધ્ધને સળગવા બહુ કાળ લાભો.

+ + +

મેળો મીઠો અરર ! પણ આ એક, બે, ચાર દિ નો !
મીમા આવી ! બસ અટકવું, કોઈનો તાર તૂટ્યો !
તુટ્યો વા તે ઉતરીજ ગયો મેઝ પાછો મળે ના,
તાણો, ખેચો, પણ નવ ચડે ધૂન એવી મચે ના ! !

x x x

રે ! પખીડા, મધુપ શશિરે ! ફૂલડા બાપલા હા !
રે ! શુ રહેશે ! તમ હૃદય મૌ આમ આધિનતામા ?
રહેજો, રહેજો પણ હૃદય મૌ પૂર્ણ આધિન રહેજો,
રહાવો લેજો, દિલ સમગશે, તહાય આધિનતાનો ! !

(સ્લાપી)

કલાપીનું સાક્ષર-જીવન.

પ્રાપ્ય પુણ્ય કૃતોલ્લોકાનુપિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ !
યુચીનાં શ્રીયતાં ગેહે યોગ અષ્ટોઽભિજાયતે ! !

(ગ્રીમ્લ્ડ લગવર્લ્ડ ગીતા.)

Of Manners gentle, of Affection mild ;
In Wit, a man ; Simplicity a child !

. (SIR W. SCOTT)

કીર્તિને સુખ માનનાર સુખથી કીર્તિ ભલે મેળવે,
કીર્તિમાં સુજને ન કાંઈ સુખછે : ના લોભ કીર્તિ તણે,
પોણું છે જગ ને નકી જગતની પોલીજ કીર્તિ દીસે,
પોણુ આ જગ શું થતાં જગતની કીર્તિ સહેજે મળે ! !

x x x

અખમથી જે કરી રહેતાં વગર અખમે અખમ સહેતાં !
હમૈતો ખાઈને અખમો, ખૂબી ત્યાં માનનારાઓ ! !

x x x

કવિ આ ભોળો તો કુદરત તણો બાન્ધવ હોતો,
જનો તે શું બાણે ? જનપર રહો સ્વાર્થ લપટયો ! !

(કલાપી)

“ મવાંમોધે પોતે શરણ્યં વ્રજામ : ”

(કલાપીનું જીવન-સૂત્ર.)

શૃણુચ્ચો !

ઉપરતુ મપૂર્ણ અધિનતા સૂચક અને માર્મિક પદ જે જીવાત્માનું જીવન-સૂત્ર હતું; ગાન્યક્રુશ્મા નિઃશ્ચા છતાં એ પ્રાપ્ત્યનો જોને કટાણો હતો, ગાન્ય લક્ષ્મીમા ઉછર્યા છતાં જોને એ વૈભવનો મોહ ન હતો, અમલ છતાં નિઃશિખાની, લક્ષ્મી છતાં સાધુ, અને યોવન છતાં જો શાન્ત હતા; અને આ ત્રણે માથે હતા સર્વાત્મભાવ રૂપી અભેદ-શ્રદ્ધા, સનમની શોધમાં અને ભક્તિમાં જોઓ તકીન હતા; પચીસ વર્ષના અતિ દુઃખ આયુષ્યમાં ગુર્જર માહિત્યમા જોણે ઉત્તમ પ્રદાનો ઉમેરે કરી માહ્યગના હૃદય આકર્ષ્યા છે હતા કાઈ કંઈ નથી એમ જે માનતા હતા, અને પોતાનો હિમાળ વિધિ પામે ‘ જીવ્યો ’ અને ‘ મરીશ ’ એટલો દુઃખ જે ગણતા હતા, જેનું જીવન સ્વાર્પણની પ્રતિમા રૂપ હતું. ‘ તા ‘ કરી તે તુ શકે પ્રાણી આ અનન્ત અગાધમા ? ’ આમ ગાની માધુ વૃત્તિથી જે ગહેતા હતા, અને આપ સહુ સાક્ષના આજે ત્રણ વર્ષ થયા જે સદુદ્યમ કરી ન્હા છો તેવી પાનિપદની સ્થાપના ક-વાના પ્રથમ અંતુરો જોના હૃદયમા આજથી આશરે પદર વર્ષ પહેલા પ્રગતી નીકળ્યા હતા, ને ચોગ-જટ મહાત્મા-સ્વર્ગસ્થ કલાપીના માધ્યમ જીવન સમયે-મારી શક્તિ ન હતા, બાબા-દયા એ મોન આપ મમક્ષ ન્હુ કંઈ

કલાપી સાવેના મહાન અતી માદા અને લાભા પનિય વિષે માન શુભેચ્છક મિત્ર ગ. શ. દાંગે વાગે હોવાથી, તેમજ સ્વર્ગસ્થની અતી આદ, મોહક અને માર્મિક લેખિ નીથી લખાયેલ વિસ્તીર્ણ સાહિત્યનું મમેવન કરી સ્વર્ગસ્થના જીવનના દુક વૃતાન્ત સાથે પ્રસિદ્ધિમા મુકવાના મતમા હુ છઉં એમ એઓના જાણવામા હોવાથી, આ પનિપદમા કલાપી મખધે મ્હારે કાઈકે પશુ અવસ્ય કહેવું એમ લગભગ મહાન ઉપર દબાણ થવાથી, છેક છેવટની ધરીએ-મીછ ઉપાધિઓના અંતનાયને લીવે-આ માર્ય હુ હાયમા લેઈ શક્યો છઉં, અને એટલીજ તવાથી આ દુકો લેખ લખી નાખ્યો છે, જેથી જેવું હોવું જોઈએ તેવું અનુમધાન બની શક્ય નથી, અને એ માટે આપ મર્વ પાસે અત કચ્છ પૂર્વક ક્ષમા ચાહુછઉં

સ્વર્ગસ્થ કલાપી વિષે જહુ જહુ જાણવાન છે, અને તે કદાચ સમય આવે અત તતથી ઉપલબ્ધ થશે. પરંતુ એ મહાત્મા પામેથી જે કાઈ જાણવાનું છે, તે તો કોઇ મમર્થ વિદ્વાન પોતાના જીવનનો મ્હોટો બાગ એને અર્પણ કરશે ત્યારેજ બની શકશે, એમ હુ માનુ છઉં

કલાપીના ઉપનામથી અંકિત કરાયેલી વ્યક્તિની લૌકિક-સ્થિતિનો કાંઈક ખ્યાલ આપવો અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે. એક રીતે જોતાં તો તે કહે છે તેમ તેનું સ્થૂં-જીવન-વૃતાન્ત કાંઈ લાંબું નથી. વિક્રમ સંવત્ ૧૯૩૦ એટલે ઈ. સ. ૧૮૭૪ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૨૮ મી તારીખે કાઠીઆવાડ માહેલા ચોથા વર્ષના સંસ્થાન લાડીના રાજકર્તા તરીકે એમનો જન્મ થયો હતો. એમનું નામ કાકાર સાહેબશી સુરેશ્વર તખ્તસિંહ હતું. એઓ ગોહિલ રજપૂત ક્તા. અને સંસ્થાન બાવનગરના રાજ્યની સ્થાપના કરનાર મહાન પુરૂષના પૂર્વજ પ્રતાપી સેજકજી ગોહિલના વંશમાં એઓ અવતર્યા હતા. એમની માલ વયમાજ એમના માતા પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો. નવ વર્ષની વયે તેમને રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. નવ વર્ષ સુધી ત્યાં અભ્યાસ કર્યો. સત્તર અઠાર વર્ષની વયે કસ્ટોર અને હિંદનો પ્રવાસ કર્યો. ત્રણ ચાર વર્ષ રાજ્ય કાબજરનો અનુભવ લેવા માટે આપવામાં આવ્યા. ઈ. સ. ૧૮૯૫ ના જાન્યુઆરી માસમાં ગદીનશીન થયા, અને માત્ર પાંચ વર્ષ, ચાર માસ અને વીસ દિવસ રાજકર્તા કહેવાઈ, ઈ. સ. ૧૯૦૦ ના જુનની દશમી તારીખે ફક્ત એક સત્રી માંદગી ભોગવી વિદેહ થયા. પોતાની પાછલ ત્રણ બીઓ, બે પુત્રો અને એક પુત્રી મુકી ગયા છે. આમ એકજ પારિવારમાં તેનું સ્થૂં-જીવન લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. અને આપણને પણ દાલતો આપણા કાર્યપરતે એટલુંજ બસ છે. વિશેષ વિસ્તાર સમય આવે થઈ રહેશે.

અહારે તો હું આપને એમના સાક્ષર-જીવનની ચર્ચિત્ત જાંખી કરાવવા ઉદ્યુક્ત છું. સાહિત્ય પરતે એમનો પ્રેમ, સાહિત્યની સેવા અને ભક્તિ, એમનો અભ્યાસ, એમનો સ્વભાવ, એમની દિન-ચર્ચા, એમનું વાંચન, એમના મિત્રો, એમના હૃદયની બાવનાઓ તથા સિદ્ધાંતો, અને એમના આદ્ર હૃદયની તીવ્ર લાગણીઓ આદિ પ્રદેશે ઉપર, અને તેટલી ત્વરાથી આપણે નજર ફેંવી જઈએ. આ સર્વનો ખ્યાલ બની શકતાં સુધી તો હું આપને એમનાજ શબ્દોમાં આપીશ; કે જોથી કરી મહાસ શુષ્ક અને દુર્બળ શબ્દનું, તેમજ મહારા તર્ક કે અનુમાનનું મિશ્રણ એમની મધુર, રસિક, ગંભીર, અને ઉત્કૃષ્ટ ભાવના કે રોલીમાં ન થઈ જતાં, એમના શુદ્ધ સ્વરૂપનો આપને આનંદ મળે.

સંસ્થાન બાવનગરના માનવંત મહારાજ સાહેબના ઉદાર આશયથી, રા. રા. મણી-શંકર મલજી બહે ‘કલાપીનો કેસરવ’ એવે નામે સ્વર્ગસ્થનાં ઘણાં ખરાં કાવ્યો પ્રસિ.

દિમાં મૂકેલાં છે. આથી વિશેષ કલાપી વિરચિત દાદા ગુજર સાહિત્યને ઉપલબ્ધ નથી. એટલુંજ નહીં પણ આ કાવ્ય સિવાય કલાપીના અન્ય અપ્રસિદ્ધ ઘણા લેખો છે, એ વાત પણ ઘણા ખરાબોના જાણવામાં નહોતી એ સ્વભાવિક છે.

કલાપીના સંસ્કારી અને પ્રાસારિક લેખોમાં એમના પ્રથમ લેખ તરીકે ‘કૃત્તીરનેા પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન’ એ નામે એક ન્હાનું પુસ્તક ઘણા વર્ષ પહેલાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. ‘સ્વિકનર્માર્ગના ધર્મ વિચારો અને તે સંબંધે થોડી એક ચર્ચા’ એ નામે પણ એક લઘુ લેખે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. પરંતુ આ લેખોની માત્ર જીજ્ઞાસુ નકલો એમના મિત્રો તરફથી હાવાથી મિત્રોમાંજ વહેંચવામાં આવી હતી, એટલે એ પણ બહુજ થોડાના જાણવામાં છે. આ સિવાય સુદર્શન આદિ માસિકોમાં છૂટા છવાયા ઘણા લેખો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે. એમની છંદોગોના હેવટના ભાગમાં ‘હુમીરકાવ્ય’ નામનું એક ખડકાવ્ય એવો લખતા હતા, કે જે અધુરું રહેલું છે; તોપણ, તેના ત્રણ ચાર સંગો વિસ્તારથી લખાયા છે, જે અત્યુત્તમ છે. તેની નકલ રા. રા. મણીશંકર પાસે છે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે થોડા સમયમાં, એ બાકીની એ કાવ્ય હાવાથી બહાર મુકશે છેક વિદેહ થયા તે અરસામાં એમણે ચાર સંવાદો લખેલા છે, તે છાયા છે, અને થોડા સમયમાં મહારા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે એ લેખ એટલે બધો તો મોહક છે કે, અનેક વખત વાંચ્યા છતાં પણ પુનઃ પુનઃ વાંચવા બદલ આકર્ષાયાં કરે છે. એ લેખમાં પોતાના જીવન-પ્રવાહનું આબેશ્વર્ય ચિત્ર એ મહારાએ આપ્યું છે. આ સિવાય પોતાના મિત્રો ઉપર તેમજ સંબંધીઓ ઉપર લખેલાં હજારો પત્રો, પોતાના દાયે લખેલું પોતાના જીવન-વૃત્તાંત અને કેટલાંક અપ્રસિદ્ધ કાવ્યો વગેરે એટલી બધી તો સામગ્રી હતી અજવાળામાં આવવી બાકી છે કે, તેને પુરેપુરો ખ્યાલ નજરે જોયા વિના આવી શકે તેમ નથી. મહારા જીવનની કોઈ પણ આનંદની અને કૃતાર્થતાની પળો હોય તો તે સ્વર્ગસ્થ કલાપીના આ વિસ્તીર્ણ સાહિત્ય પ્રદેશમાં વિચરવાની છે. તેને તેવે પ્રમંથે મહારી શક્તિ અનુસાર અને અત્યુત્તમ લાગતાં ફૂલોને હું વીણી લઉં છું. મહારી પાસે આવેા એક સમૃદ્ધ છે. અને એ અમુલ્ય સમૃદ્ધમાંથી પણ માત્ર મુકીબર આ લઘુ લેખમાં બાગ્યેજ હું આપ સમક્ષ મુકી શકીશ. અને એમ છતાં પણ હું ઉપર વિદિત કરી ગયો તેમ કલાપીનાજ શબ્દોમાં કલાપીના સંસ્કાર-જીવનનો, આપ સર્વને ખ્યાલ આપવાના મહારા હેતુમાં જો હું ખાતરી પડીશ તો હું મને પોતાને કૃતકૃત્ય માનીશ

માતા પિતાનાં સુખ સ્વર્ગસ્થને લાગેા કાળ મળું નહિ એમ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. એમની બાલ્યાવસ્થામાંજ એ બન્નેનો સ્વર્ગ તાસ થયો. પ્રથમ પિતા અને પછી માતા. એમનામાં રહેલાં વૈરાગ્ય અને એકાન્તિકપણના બીજકોને આમ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ પોષણ શરૂ થયું. વધુ પડતા લાલન-પાલનથી વધી જતું ત્રિલાસીપણું અને ઉચ્છ્રાંબલપણું આમ મૂળમાંથીજ નિર્બીજ થયાં ઉદ્ભવું તેને બદલે આ સંસારની વિચિત્રતાનો અનુભવ બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેમને થવા લાગ્યો. માતાપિતાનોજ અભાવ માત્ર હતો એટલુંજ નહિ, પરંતુ કુટુંબમાં અન્યેકવર્ગમાં બાતા કે ભગિની કે કોઈ એવું નજીકનું સંબંધી પણ નહતું, કે જે આ બાલકની બાલચેષ્ટાને વાત્સલ્યયુક્ત ઉદાર પ્રેમભાવથી પોષણ આપે. બચપણમાં પોતાને ખમવી પડેલી આ જોટને પુરી પાડવાને તેઓ અન્ત સુધી મર્યા એમ તેમનાં શ્રેયો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એમની એ એકાન્તિક, તાર્કિક અને ગંહન બાલ-ચેષ્ટાનું વર્ણન એઓ પોતેજ ખડુ સારી રીતે આપે છે. એમના સ્વભાવના અંશશબ્દો શત્રુ તેમાં મધસ્થિત વર્ણન છે એમની છંદગીના અન્તસુધી એ લક્ષણોનું યથાર્થ દર્શન એમના પરિચિત જનોને થયા કયું હતું ગેાપીયકની બાલચેષ્ટા અને સ્વભાવ પરરવે મેનાવતીના મહોમાં મૂકેલા શબ્દો એજ એમની પણ બાલચેષ્ટા અને સ્વભાવનું સ્પષ્ટ છે.

મેનાવતી કહે છે કે:—“ જો, બાપુ તું છેક ધાવણો હતો ત્યારે એક દિવસ તને ખોળામાં શરૂકેને કહ્યું કે:—‘ આ બાલક અમારી જન્માતનો છે, તેની બહુ સંભાળ રાખજે.’ x x x નવાઈ નેવી વાત છે એ, ગેાપીયક । તું જન્મ્યો ત્યારે સ્તનપાન કરેનો ન હતો; અગે બધાં ગભરાયાં. જોશીએ કહ્યું કે: ‘ કાંઈ ચિંતા નહિ, બીજા કોઈ બાલકને ધવરાવો એટલે કુમાર ધાવશે ’ એમ અમે કયું અને તું ધાવવા લાગ્યો બાલકને સ્વભાવ તો એક સ્તન પોતાના હાથથી ઢાંકીને બીજને ધાવવાનો; તેમાં ત્હારી આ રીતીથી સૌને દૈાતુક થયું. તું મ્હોટો થયો ત્યારે જી અન્યને ખવરાવીને ખાતો, અન્યને રમકડાં આપીને રમતો, સૌ કહેતાં કે તું ચક્રવર્તી રાજા થશે. તું પછી બણવા બેઠો, ત્યારે ધણી વખત તારા શરૂઓ તને રિક્ષા કરતા અને મને કહેતા કે, તું બણવાનું બણતો નથી, અને બીજુંજ કાંઈ વાંચ્યા કરે છે. તું ધણી વખત મોટા માણસો પણ સમજી શકે નહિ તેવું સમજી શકતો, છતાં બાળકો સમજી શકે તેવું કેટલુંક સમજી શકતો નહિ. મેં પણ તને ધણીવાર પુસ્તક હાથમાં લઈને એકબે કોઈ વિચારમાં મગ્ન થઈ બેઠેલો જોયો છે. હું તને

પૂજીતી કે તું શું કરે છે? ઉઘમાંથી ઉઠતો હોય એમ તું કહેતો કે:—‘ મને સ્વપ્નાં આવે છે. તું સ્વપ્નામાં ચોગીઓની જમાતો અને જંગલો જોયા કરતો. કોઈ વખત વળી તું અપ્સરાઓ અને દિવ્ય મહેલો અને ભગીચા આનંદથી આકાશમાં આંખ ખોડી રાખી નિહાળતો; પૃથ્વી પર ન હોય એવા પદાર્થોનાં તને આમ જાગતાં અને નિદ્રામાં સ્વપ્નાં થયા કરતાં. x x x x તને ચિંતા, ફીકર, કે કોઈ કાર્યનો બોલો બીલકુલ ગમે નહિ; એવો તારો વિલાસી સ્વભાવ જોઈને મને બહુ દુઃખ થતું, અને તને સુધારવા બહુ યત્ન કરતી, પણ બહુ ફાકટ, બાઈ! આવતી કાલે તને અદ્વરસું વર્ષ પુરૂં થશે, પણ હજી સુધી એજ તારો વિલાસી સ્વભાવમાં કાંઈજ ફરક નમળે.” ઉપરની વાતના સમર્થનમાં હું અત્રે તેમના પત્રોમાંથી કેટલાક ફકરા આપીશ કે જેથી ઃકરી વિદ્યા તરફનો તેમનો પ્રેમ તેમન વિદ્યાર્થીજીવન અને સાહિત્ય-ભક્તિ કંઈક અંશે સમજી શકાશે.

દરરોજ એક કલાક કાપદાનો અભ્યાસ કર્યું; એક કલાક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચ્યું; હાલ સમાધાનનાં પુસ્તકો વાંચ્યાં; ત્રણ કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચ્યાં. હજી સુધી મેં ગુજરાતીજ વાંચ્યું છે. કોલેજ છોડ્યાં અને એક વર્ષ થયું ત્યાર બાદ ‘કચુડી’ નું પુસ્તક મેં હમણાંજ હાથમાં લીધું છે. અર્થાત્ મેં અંગ્રેજી વાંચવું હમણાંજ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ઘણાં પુસ્તકો વાંચી ગયેલાં. એટલાં વાંચ્યાં છે કે, ગુર્જરભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં એવું ભાગ્યેજ નીકળશે કે જોતું મેં મનન ન કર્યું હોય. પ્રેમ અને પર્યેષક પુસ્તકો અને અતિ પ્રિય છે. પ્રેમ વાંચવો એ આનંદ અને આસુ લાવે છે. દિલોસોદી એ અને મંબીર સુખ આપે છે.

ગુર્જરગિરાથી સતોષ ન થયો તેથી દિલોસોદી માટે અંગ્રેજી, અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે. સંસ્કૃત પ્રેમ માટે ક્રમકે સંસ્કૃત દિલોસોદી વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં મને જ્ઞાન મળી શકે કે નહીં તે સંકા બરેલું છે. ગુજરાતી વાંચન તો જારીજ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું રા. ગ. મણીલાલભાઈ કૃત ‘સિદ્ધાંતસાર’ વાંચ્યું. આપ જે જે વાંચવા અને સૂચવશો તે અવસ્ય વાંચીશ.

x

x

x

x

તા. ૧૧-૧-૯૪ ના પત્રમાં લખે છે કે:—

“વિદ્યાને માતાને સ્થાને રાખવા કરતાં સ્ત્રીને સ્થાને ગમવા એજ ઉત્તમ, અને માઈં આપું આપુષ્ય વિદ્યા પરાયણ રહે એજ હું ઈશ્વર પાસે માગું છું. આ રાજ્ય (કાઠિયાવાડી રાજ્ય) ખટખટમાં, ઉત્તમ મિત્ર, વિદ્યાજ છે, અને સુમાર્ગ બતાવનાર પણ, પુસ્તકો સિવાય બીજું ભાગ્યેજ મળી આવે છે.”

એક સ્થળે એમણે ગાયું છે કે:—

“નહિ બળીશ હવે હું મિત્ર, સ્ત્રી, બાળકોથી;
જીવીશ બની શકે તો એકલાં પુસ્તકોથી.”

આગળ ચાલતાં એજ પત્રમાં એઓ ઉમેરે છે કે —

‘શાન્તિ પર્વ’ મેં વાંચ્યું છે, અને ‘અનુશાસન પર્વ’ વાંચી નાંખીશ. કાપદામાં મેં ધર્મજ્ઞ યોહું વાંચ્યું છે. કાપદામાં તો હાલ બધા ચાલતા કાપદા વાંચવા વિચારે છે. આર્યાવર્ત પ્રવાસમાં જવાનું થયું અને વાંચવું બંધ રાખ્યું. સંસ્કૃત ભણવું એ મ્હારો નિશ્ચય છે.

સાહિત્યનાં પુસ્તકો હું મ્હારી મેજેજ વાંચું છું શિક્ષક કોઈ નથી.” x x

તા. ૩-૧૨-૯૫ના પત્રમાં પોતાની દિન-ચર્ચા હુંકામાં બતાવેલી છે, અને તેમાં વાંચવાના કલાકો આપેલા છે.

“ સવાના મસ્કૃત અને મહારાજ * * * નો સમાગમ જાણે વાંચુ. બધો પછી શેરજ અને સહીના કાગળો માળે જાય અને ગતે મુર્ધ જાયું. એ એક મંચા માફક હમણા તો ચા'યુ જાય છે ”

તા ૯-૧૧-૯૯ ના પત્રમા લખે છે કે —

“ હાલ હું રેલેટો વાચુ છું, એ પુસ્તકે વાચ્યા, અને ત્રીજી ‘ગિપ્લીકનુ’ લીધું છે. કવિતા પણ કોઈ વખતે લખુ છું એ ચિંતા નહીં નહીં કાલજી લખવાનું શરૂ કર્યું છે. એમાનુ કેટલુંક મુદ્રણમા કોઈ કોઈ વાગ્યા કરશે “ કનાપી ” ના નામથી તે આપ વાચશે + + + રેલેટો સાથે થોડું થિઓમોફીનુ પણ વાચુ છું

વળી તા. ૪-૨-૧૯૦૦ ના પત્રમા લખે છે કે —

“ * * * રિવિઝનખોર્મના સત્યો એમને એટલા જાણ કર્યા છે. આપ કદાચ તે લેખને જાણતા હશે. રેલેટો પૂરે કરી તેના થોડા પુસ્તકે વાચવા હું ધારુ તેની માથે કવિતાસના પુસ્તકે વાચવા જોઈએ એમ જાણુ વખતથી ધણાનું કહેવું છે થોડા સાન પુસ્તકેના નામ આપવા કૃપા કરશે ”

x

x

x

x

કેનેજ હોવાથી એમનું વિદ્યાર્થી-જીવન પૂ થયું હોવાય, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં એમ નહોતું એમને એ વ્યસન તો એમની જીવનમા અત્યંત મુખી હતું હોય હારી આપ્યા પછી એમણે પોતાના અભ્યાસ પાળી જાડું શ્રમ લેવા માગ્યો એમનો મનજો વખત ખરી નીતે દલીએ તો અભ્યાસ પાળી જાડો હતો હારી આવી તેમણે પશ્ચિમના મહાન કવિઓને અને તત્ત્વ-ચિંતકોને વાચવા માગ્યા, કિમતી પુસ્તકોનો એક પછી એ મમલ કરવા માગ્યો, મગ ત બારા ઉપર હતું તેમ એક મુગ રાત્રી નાખી જાણુ માગ્યા થોડા હોના પણ અભ્યાસ શરૂ કર્યો હતો માફકેના ગદ્ય-પદ્યમક લેખો ધ્યાનપૂર્વક વિચારવા લાગ્યા મેરફત જેવા જાન્ય કા પો જાણુ માગ્યા આમ સરકૃત, અગ્રેજી, તથા ગુજરાતી વાચવામા દિવસનો મોટો ભાગ ગ્રાહ્યો હતો આવી રીતે પૂર્વ તથા પશ્ચિમના વિખ્યાત સાહિત્ય-લેખમા તેમણે ખતથી પ્રવાસ કરવા માગ્યો એક પછી એક સ્વાનુભવરસિક કાવ્યો વાચવા માગ્યા કાવ્ય પ્રવાહ મતલ વહેવા લાગ્યો. કાવ્ય વાચવામા એમને જાણુ આનંદ આવતો, એમા એ તત્ત્વીન ચર્ચા જતા જોના જોના લેખો વાચવામા આવતા તેની તેની માથે પોતાથી રવત પત્ર વહેવા શરૂ કરવા માગ્યો. માસિકમા પોતાના કાવ્યો મોકલવા માગ્યા આમ સાક્ષરોના સીધા પરિચયમા આવવાનું શરૂ થયું. વાચવાની રીતે પરત્વે તેઓ એક સ્થળે લખે છે કે —

+

+

+

+

“ પરંતુ મહારા જેવો જે મહાત્માના વખાણ કરે તે કરતાં તેમાં જે કંઈ ન સમ-
જાયું હોય તે સમજવા ચત્ત કરે : એટલે પોતાને જે કંઈ એમાં ખુશ્તું હોય તે ખોસે એ
વધારે ઉપયોગનું છે. + + મને એ ખામી જતાવવાની હિંમત આવેછે કેમકે,
'કેમ વાચવું' એ હું યોદ્ધા સમયથી એમર્સન પાસેથી શીખ્યો છું. એ ક્રમિ ન્યાયાધી-
શની ગાદી વાંચનારને આપેછે, અને એ ગાદી સ્વીકારી લેવામાંજ લાભછે.”

જેમ જેમ દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ અભ્યાસમાં અને સાક્ષર પરિચયમાં વૃદ્ધિ
થતીજ આવી. આવેો વધારો એમની જીવનની અન્તસુધી શરૂજ રહ્યો. કાવ્યો અને લેખો
પણ એમના હૃદયમાંથી સરિતાના પ્રવાહ પેરે વહેવા લાગ્યાં. એમણે કેટલાં પુસ્તકો વાંચ્યા,
ક્યા ક્યા વિદ્વાનોના લેખોનો અભ્યાસ કર્યો એ કહેવું સહેલું નથી. કેમકે એવી કોઈપણ
નોંધ હજી સુધી હાથ આવી નથી. એમની લાયસેરી ખારીડાથી જોઈ જવામાં આવે તો
આ સંમંધી બહુ જણી શકાય તેમછે, પરંતુ મહારાથી એ કાર્ય હજી સુધી ખની શક્યું
નથી. એમનાં કેટલાંક પત્રો ઉપરથી, તેમજ જે લાંબો પરિચય એમની સાથે મને હતો તે
ઉપરથી, આપ સકુને કાંઈક ખ્યાલ આવે તેટલી હદાકત આપુંછું ઉપર કહેવામાં આવ્યું
તેમ ઇ. સ. ૧૮૯૨ સુધી તો એમણે માત્ર ગુજરાતી પુસ્તકોજ ખાસ કરી વાંચ્યાં હતાં :
કાદમ્બરી, સરસ્વતીચંદ્ર, નવલક્રંધાવલી, ઉત્તર રામચરિત્ર, સ્વર્ગસ્થ મણીલાલ તેમજ
સ્વર્ગસ્થ મનઃસુખરામભાઈના તમામ ગ્રન્થો અને લેખો, નસિહ, દયારામ, મીઠાં, એમાનંદ,
સામળ, ઇત્યાદિ પ્રાચિન કવિઓ, રામાયણ મહાભારતાદિ પુરાણ ગ્રન્થો, નર્મદ, દલપત,
કાન્ત ઇત્યાદિનાં કાવ્યો અને લેખો, તેમજ સંસ્કૃત કવિઓનાં બાપાંતરો વગેરે ગુજરાતી
સાહિત્ય બહુ ખડોળા વિસ્તારમાં એમણે વાંચ્યું હતું. તે સમયમાં પ્રસિદ્ધ થતાં લગભગ
બધાં માસિકો તે ધ્યાન પૂર્વક જોઈ જતા હતા ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો એમનો અભ્યસ પણ
બહુ વિશાળ હતો : ચૈકલપીયર, મિલ્ટન, ડેનિસન, બાયરન, કીટસ, બ્રાઉનિંગ, મેથ્યુઅર-
નોલ્ડ, વર્ડસ્વર્થ, શેલી, ગાય, કેન્ડી, ઇત્યાદિ કવિઓ, સ્પેન્સર, હક્સલો હાર્વિન, મિલ, શેલ-
પ્લેઝર, ઇત્યાદિ તત્ત્વ-ચિંતકો; એમર્સન, કામિલ્સન, રસ્કિન, પ્લેટો, રિવલ્નબોર્ગ ઇત્યાદિ
ધણા મહાન પંડિતોના લેખો એઓ વાંચી ગયા હતા. અને એમાના ઘણાખરાનો તો એમણે
બહુ મનનપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યને પણ વિસાડું ન હતું. એઓ જે
કંઈ વાંચતા તેમાં કેટલા તક્ષીન થતા તે નીચેના એક એ પ્રકાર ઉપરથી સમજાશે.

તા. ૨-૮-૯૪ ના એક પત્રમાં લખેછે કે:—

1

+

+

+

“ અંગ્રેજી કોઈપણ કવિના વિચારો લેઈ કાવ્ય કરતાં લક્ષમાં રાખવાનું એટલુંજ કે
તે કવિનું, તેના ઉગ્ર દૃઢ્ય ધ્વનિનું પૂરું અવલોકન કરી, તેમાં તન્મય જની, તેના ખાતાળનો
નાદ સમજી તેને ખીલવવું. તેને વધારે રસિક-વધારે સ્પષ્ટ કરવું.”

મહાત્મા મેધુઆરનોદ્—એક કવિ દીક્ષાર, વર્ત્તવર્થ સાથે બીજા કવિઓને સર-
ખાવતાં કહેછે:—આહા ! કેટલું સત્ય તેમાં છે !

"Others will strengthen us to bear
But who, ah! who will make us feel
The cloud of mortal destiny?
Others will front it fearlessly
But who, like him, will put it by? "

અહીં ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ જે વપરાયાં છે તે વિધાનક વર્ત્તવર્થ માટે છે: "જો"
"him", ઇત્યાદિ. એવી ખરો; પણ વર્ત્તવર્થ નહીં. વર્ત્તવર્થ તો વર્ત્તવર્થ. પણ વર્ત્તવર્થ શોધિ
નહીં થઈ શકે, હું તો બનેનો પૂજારી, હરિ હર બનેને મહાન પ્રેમથી પૂજું છું".

તા. ૯-૮-૧૮૯૪ના એક પત્રમાં લખેછે કે:—

+ + + +

"વળી "The Borderers" એ કાવ્યમાંથી હું ચોડાં પાનાં આપને વાંચવાને
સૂચવુંછું. તે કવિની બાહ્યાવસ્થામાં લખાયેલ છે એ વળી કવિને વિશેષ માન આપવા લેગછે.

આપ "The Borderers" એ વિષય (એ નાટક) નો "Act 3" ઉપાડજો.
ફરેક સીનનાં મથાળાં વાંચતાં વાંચતાં નીચેના મથાળાવાળા સીન સુધી પહોંચો.

"સીન (૧) The wood on the edge of the Moor. Marmaduke
(alone).

વાંચવું શરૂ કરો, અને મહા કવિનો ગંજીર આશ્વાસ શરૂ થતાં જોશો. હા !
કેવું ગંજીર !

Marmaduke:—

"Deep deep and vast, vast beyond human thought,
Yet calm: I could believe that there was here
The only quiet heart on earth. In terror,
Remembered terror there is peace and rest"

(Enter Oswald) ઇત્યાદિ.

અગાડી ચાલ્યા જાઓ-નીચેના વાંચ્યો આવે ત્યાં સુધી:—

Act IV.Scene:—

(nearly near the close of the scene.)

Oswald:—(to Marmaduke)

“Ay, we are coupled by a chain of adamant;
Let us be fellow labourers, then, to enlarge
Man’s intellectual empire. We subsist
In slavery; all is slavery. We receive
Laws, but we ask not whence these laws have come,
We need an inward sting to goad us on.”

શબ્દોની મીઠી રચના આ કવિમાં નથી. કારણકે તે સ્વર-શક્તિને સ્વીકારતો નથી. ઉદાહરણ એમતો નહિ, પણ ઉચ્ચારના અમુક ધોષથી અમુક અસર થાયછે તે વાત તે કલ્પલ કરેછે. પણ તે દુનિયાનાં અચ્ચાં માટે સમજી, માત્ર વિચારોની ગણના જાળવી રાખી પોતાનું હૃદય સમજાયું એટલે કામ પુરું થયું એમ સમજેછે. તોપણ તે એક જગાએ લખેછે:—

“There is a Power in sounds.”

તે કહેછે:—“ ખરીવાત, પણ મારું કામતો તે વિના ચાલશે, મહારામા તે ખામીછે ખરી, પણ મહાગ વિચારો તે ઢાકી શકશે.” તે ખરો મહાત્માછે. અને સુન્દર આલાપની દગ્ધાર ન ગાખી મુઝારહી આંસુકાં ખેંચી કરેછે. તેનો ખરો ભોગીજ તે ઝીલી શકશે. તેનું વાંચન શરૂ કરો ત્યારથી તે પુરું કરે ત્યાંસુધી અમુક જાતની સમાધિમાં લીન રહેવું પડશે. શેલી વાંચવો સહેલોછે. કેમકે તે સ્વરશક્તિનો પૂરો ભક્તછે. અને તેથી તેને વાંચતાં રસ ઉઠાળા મારેછે. પણ ઉડા-ઉડા-અને ઉડા ઉતરશો તો, શેલી એક બાળક અને વડઝવર્ય એક યુગરગ સાધુ દેખાશે. દરેક પથેપક કંકડો તપાસતા જાએ, અને તેમાં સંસાર અને વખતે તો આખા ધ્રુવોનું ઉંડું મીઠું અવલોકન જોશે. આટલા ઉપોદ્ધાત પછી આ કવિ આપ વાંચશો. એ કાંઈ સહેલું થશે.”

તા. ૧૯-૮-૧૮૯૪ના એક પત્રમાં લખેછે કે:—

x x x x

“વર્ડઝવર્થ પહેલા ભાગમાંથી આપ નીચેના કકડા વાંચશો:—

“ We are Seven ” એ આપણને રાવલ રીડરમાં ચાલી ગયું છે. પણ તેમાં પ્રથમની ચાર લીટી ન્હાના બચ્ચાને સમજાય નહિ તેથી મુકેલી નથી.

“ A simple child

That lightly draws its breath

And feels its life in every limb

What should it know of death ?”

એ પહેલો શ્લોક વાંચવા જેવો છે. આ મહા કવિ હમેશાં આવાંજ ચિત્રા આપ્યા કરે છે. બીજું “ Goody Blake & Harry Gill ”. બીજા વાંચનારને રસહીન—બીલ-કુલ, નમાઈ લાગશે. ઉડા વાચનારને જોકે આ કવિનું કાંઈ ઉત્તમ કાવ્ય નથી, તોપણ બહુ રસ આવશે. “ આંતરડીની-કડુવા લાગવી ” “ નિસાસો લાગવો ”, અરે ! એથી માણસ કેવું દુઃખી થાય છે ! Harry કેવો થડો થઈ જાય છે ! કુદરતને વર્ડઝવર્થ બહુજ નરમ,—નરમ-પણ કઠિનતા મક્કન ન કરી શકે તેવી ગણે છે. ન્હાની સરખી પણ અકૃપા કુદરત સહી શકતી નથી. અને Blake ના શાપથી Gill થડો થઈ જાય છે. કાપદો જેને શુન્હો નથી ગણતો તેને કુદરત મ્હોટો શુન્હો માને છે. આપણે કાપદો તો શુ—આપણી ઇડિવિડીથી પણ વર્ડઝવર્થની ઇડિવિડી બહુ ઉચી છે. અને તેથીજ તે કેટલાકને નીરસ લાગતો હશે. “ Lines written on early Spring ” જે પૃથ્વી મેં “ વનમાં હું ” લખ્યું છે તે વાંચો. મ્હારી કૃતિ કેવી લાગે છે તે કૃપા કરી જેવું હોય તેવું મને લખરો વિચારો લેવાની મ્હારી રીતિ આપને કાંઈ નવાઈ જેવી લાગશે ખરી.

“ To ,my Sister,” “ Expostulation and Reply, ” “ The Tables Turned ” એ વાંચી નાંખશો.

હું પસંદગીનાં કાવ્યો લખવા બહુ પ્યારું ? આપ છુટક છુટક ફકરા વાંચવા મુકી દેઈ, શેલી કે વર્ડઝવર્થ જે હાથમાં ઝાલો તે અથથી ઇતિ સુધી વાંચો. બહુજ ધીમે ધીમે. હતાવળ કરવી અથવા પાનાં જલદી ફેરવવાની ઇચ્છા રાખવી એ સૂઝ છે. જે લીટી આંખ નીચે છે તેનો પૂરો રસ પીધા પછીજ બીજી લીટી પર આંખ મૂકો. અને તેમ કરતા કરતા ચાલ્યા જાઓ. પછી

“ The Last of the Flock ” જોશો.—તે બહુ સારું છે.

" I sold n sheep, as they had said,
And brought my children bread,
And they were healthy with this food,
For me, it never did me good ! "

આમા કાઇ આર્થ હલ્યની પ્રેમભક્તિ નથી લાગતી ?

" Blake and Gill " મા તેવુજ હલ્ય નથી લાગતુ ? છેલ્લે " The old Cumberland Beggar " અને છેલ્લુ " Animal Tranquility and Decay " વાચ્યને, અને વર્ડઝવર્થ અને શેનિના હલ્યની સરખામણી કર્યો જ્યારે શેનિ સ્ટેટસમેનના માથા પર અને પાદરીઓ પર માછના ધોવેછે, સાચે ચાત કાકો સ્ટેટસમેનને કેવા નરમ ભાવથી બોધ આપેછે ! ખરેખાત વર્ડઝવર્થ કંપિ ગુપ્તે યથોજ નથી દુનીઆના કવિમહામા વર્ડઝવર્થ જેની ચતુર્તા મૂર્તિ પ્રાપ્ત નથી અને તેથીજ તે સ્ટેનાકને નીતસ લાગતો હતો, તે ગૂંટે કે તે હમેઠે, તે કુખી છે કે સુખી છે, તે જાણી શકતુ નથી ખસ

આપ આટલુ વાચશો હવે હુ ખીજા ભાગના આવા ફકરા આપને સૂચવીશ નહીં પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા આપ સર્જન વાંચો એવી રહ્યાં છે શૈલિ કેમ વાંચો છો ?

સૃષ્ટિ લીલા હપ્તનો તેમનો સ્વાભાવિક અગાધ પ્રેમ એમના તમામ લેખોમા ઝગડી નીકળે છે કુદરતની સાથે તેઓ વાતો કરતા એ જાણે તેને કંઈ કહેતી હોય તેમ એમાથી એમને અને સૂચનાઓ મળતી અને યોજનાઓ એમાથી એમના હલ્યમા ધરાતી. એક તરફ સૃષ્ટિ લીલાનો અનુભવ લેતા અને બીજી તરફ જન અભાવ અને લોપ-પ્રવૃત્તિનો અનુભવ લેતા મનુષ્યો સાથેની વાતચીતથી - તેના વર્તન અને ચારિત્રથી જેવો અનુભવ મેળવી નિર્બળ કાઢવામા આવેછે, તેવોજ એઓ સૃષ્ટિ લીલામા બગી જઈ કાઢતા હતા "મને પણ કુદરતી કૃતિપર લક્ષ આપી તેુ વર્ણન આપવામા આનંદ આવેછે " આમ તેઓ કહેતા.

કવિ-તત્ત્વજ્ઞના સરકાર એમનામા જન્મથીજ હતા, તેમને કશ્મીરના પ્રવાસથી બહુ ખુબ પોષણ મળ્યુ કશ્મીરના જળ્ય અને રમણીય દેખાવો જોતા દરેક સ્થળે પરમાત્માની અગાધ અનંત લીલામા તેઓ વિલીન થઈ જતા, અને દરેક સ્થળે પરમાત્માનુ જળ્ય દર્શન તેમને થયા કરતું કોઇને પ્રદી જનસ્થિતિને, સ્વભાવને, કે સંલવને તેઓ કુદરત સાથે જોડી દેતા. મતલબ પિન્ડ-બ્રહ્માડના સામ્ય અને ઐક્ય સ્વરૂપની તેમને જાખી થયા કરતી સૃષ્ટિ લીલાનુ અવલોકન પોતે કયા દષ્ટિ-બિન્દુથી કરતા તે તેનાજ શબ્દોમા આજે તપાસીએ,

કશ્મિરના પ્રવાસમાં લખે છે કે:— + + + “આ તરતી, ત્રિશંકુના જેવી, જમીનની અંદર, નાની કીસ્તીઓ આવી શકે તેવી ગલીઓ રાખેલી છે.”

+

+

+

“અરે જોતાં આ સ્વર્ગનો દરેક હુમર સોનાનોજ બનેલો છે. અથવા સુવર્ણની બીજી શુભ લંકા છે: પણ તેના ઉપર વિભિન્ન જોવા રાજા જોષ્ઠએ: જેથી રામની કૃપા થાય.”

+

+

+

“જેલમ માતાએ સંગાત હોડ્યો. અરે ! તેણે એક માની માફક શ્રીનગરમાં બને શ્રીનગરથી કોહાલા સુધી અમારી સંભાળ લીધી. તેના ખોળામાં અમને રમાડ્યા, તેના પય-થી અમારું પોપણ કીધું, હાલરડાં ગાઈ અમને આનંદ આપ્યો, ધુધરા વળડી રીઝવ્યા, નવનવી વસ્તુઓ દ્રષ્ટી આગળ ધરી તમ કીધા, આખરે સીતાની માફક, પૃથ્વીમાં સમાઈ ગઈ, તેના પ્રથમના ઇરાદા પ્રમાણે બહીરાજ પાસે ચાલી ગઈ, વજ્ર જેવા આ સ્વર્ગના પા-પાણને ફાડી દ્રષ્ટિગોચર થઇ હતી તે પર્વતોને આડા ધરી સંતાઈ ગઈ, કોણ જાણે ક્યાંએ દષ્ટિમર્યાદા બહાર દોડી ગઈ. ! ”

+

+

+

“કશ્મીરના છેલ્લા રમણીય દેખાવો જોતાં જોતાં આતુર મને અમે છતર આવી પ-હોંચ્યા. ત્યાં કશ્મીરની ઠંડી નથી, ત્યાં ડુંગર નથી, ત્યાં જરફ નથી, ત્યાં ઝાંડી નથી, ત્યાં કુંજો નથી, ત્યાં ઝરણુ નથી, ત્યાં અજખળીયાં નથી, ત્યાં નાળાં નથી, ત્યાં ખીણો નથી; નથી તે ખુબસુરતી, નથી તે રમણીયતા, નથી તે ભવ્યતા, નથી ત્યાં મનહરવેલી, કુંદરતી બગીચા, લીલી જમીન, કાળાં અને નવરંગી વાદળાં: તે તો હવે ગયાં ! હવે તે સ્વર્ગ હોયું ! હવે તે સુખ ખોયું ! હવે તે આનંદ ગયો ! તે ખુબી સ્વપ્નામાં જોવાના ! તે પક્ષીઓનાં તે મધુર ગીત તો હવે નિદ્રામાં જ કાને પડશે ! જેલમ નદીની તે ગર્જના હવે સ્વપ્નામાં સંભળાશે, સ્વપ્નામાં હવે તે ઘલ-લેક, તે તખ્તે સુલેમાન, તે પુલહ-લેક, તે નદી નાળાં, તે ફળ ફૂલ અને તે વનસ્પતિ દર્શન દેશે ! શેઠ તો પણ શું ! ”

એમના કાવ્યમાંથી પણ પિંડ-અલ્પાન્ડતું સગપણ તપાસીયે.

+

+

+

—“ ધ્રુવાન્ઠ આતો ગૃહ તાવતું છે,
આવાર સૌને સહુનો રહ્યો ન્યાં;
લેછે સહુ કે સહુને દઈ દે,
આવાર સૌનો સહુ ઉપરે છે.

+ + +

ગિહાત્માની મંજા કુદરત પ્રભુની પ્રતિકૃતિ,
અરીસો તેનો આ જન હૃદયની લાગણી વળી;
પ્રતિ સુદૃષ્ટીલા કરી જનસ્થિતિનો પ્રતિધ્વનિ,
મનુષ્યોની સાથે કુદરત બની અન્યત્ર નહી.

+ + +

અભિવ્યાપ્તિમાં આ પ્રતિ ઉર અને તે પ્રતિસ્થળે,
રુચે તે ઉકિતમાં પલજ પલ તેને કથો રહ્યાં;
કહે, મારી ભાષા પછી કયમ કવે ના નિજ રૂચું,
વિના કહેતાં કહેવા, અગર નવ કાં મૌનજ રહું ?

+ + +

દે સંસારી ! નિમિષ ભર તું ફેંકજે દૃષ્ટિ આંહી;
આ દૃષ્ટિનું અનુકરણ કેં રાખ સંસાર માંહી;
લોખા ! તહારી ઘડમથલમાં શાન્ત થા શાન્ત થા કે,
સ્થિતિની તું ઉપર ચઢી જો ત્યાગની દૃષ્ટિ આંહી.

+ + +

સુજ હૃદય મહી' છે દૂર દો મર્મ સ્થાન,
સુખ દુઃખ વિષુ તે તો છેક વૈશમ્યવાન.

+ + +

ન પીવાયું, ખોયું, પણ નવ મયું પૃથ્વી પરથી,
રહ્યાં તરવો મીઠાં ઉદયિ કડવામાં ભળી જઈ !

+ + +

મર્યું, ખોવાયું, વા ઢળી ગયું કહો, કે ઉડી ગયું,
ભળ્યા ભૂતે ભૂતો લય નથી થયું એ કણ્થવરૂં !

+ + +

અહા ! કેવા પંથે કુદરત કરે છે ગતિ, અને
અરે ! કેવા પંથે કુદરત તણાં બાલક બમે !
!વચારી વિચારી મમ દિલ બને ભરમ સળગી,
અરેરે ! જે રીતિ જનપ્રતિ ચલાવે જન અહીં !

+ + +

મર્યું છે સુદ્ધ બ્રહ્માન્ડે દેવ-દાનવનું સહા;
હલે છે કોઈ તો, કોઈ રક્ષાણુ કરનાર છે

+ + +

અહો ! કે ખેંચાણો તવ ઉદરમાં આયડી રહ્યાં,
વલોવાતા ગોળા મણતરી વિનાના ધુમી રહ્યા;
ક્યાં એ કે કોણો, અગણિત ફરીને લય થયે,
હતા જે રથાને ત્યાં ફરિ નવ અઠયા વા ન અઠયે !

+ + +

બાપું ! આ સૌ મુખ દુઃખ તણી વેઠ નાખી નથી કે,
આ તો બોલે કુદરતતણે ભાત્ર કલ્યાણકારી;
આ ખહાડો જે પથિક સહુને આવતા માર્ગમાં, ત્યાં
ચલ્લવાળાં શ્રમિત ન બને કિન્તુ સૌન્દર્ય ભેતાં.

+ + +

આ શુષ્ક લૂખી આલમે અપકારીઓના રાહને,
યઈ ઘાસ કર રસભર, અને એવું યતાં શું થું હરે !

+ + +

જે ઘાસ ઝરણા પાસનું જે પ્રેમ મી નીહું મન્યું,
તુજ પદ કને જે છે ઢળ્યું તે ના હરે ! તું શું કરે ?
એ નાપુકારે કોઈએ " અમ અંગ કચરાઈ મરે,
અમ યત્ન સૌ ધૂળે મળે, " તો ઉઠ ઉઠ તું શું કરે ? !

+ + +

તુજ અંગ તરણાં સૂકરો ચારાય ના તેનો થયો !
તે શું પડ્યો છે હહેરાતે ? ઉઝી ચારુતાત્યાં શું કરે !

+ + +

નથી તેને માટે મુજ મગજમાં નામ વહવા
અનાલાપી ગાણું, જગત ! પ્રણુ ! એ લાગણી બધું !
ધ્વનિ, નામો, ગાણાં, અવર સઘળાં ધુસ્ર સરખાં,
દ્યુતિ તેનીને સૌ મલિન તિમિરે ઝાંખપ ધરે.

+ + +

તારા ઉપર તારા તણાં, ઝૂમી રહ્યાં છે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને ઝેબી કચેરી આપની !

ઉપરનાં પદો માત્ર દૃશ્ય તરીકે આપેલાં છે. પરંતુ કુદરત અને મનુષ્ય, પાન્ય પ'ખીકું, આકાશને, નદીને સિન્ધુનું નિમન્નણ, સીમા, અધીનતા, મને જોઈને ઉડીજતાં પક્ષીઓને, ત્રણ, એક ઉદાસ દિવસ, મૂર્તિ પૂજક વિશ્વ, મનુષ્ય અને કુદરત, વૈરાગ્ય, બહાલીને નિમન્નણ, પ્રતાપ, સ્મૃતિ ચિન્ન, પેહાડી સાધુ. કોણ પરવારું ?, ભાવના અને વિશ્વ, અનાલાપી ગાન, નવો સૈકો, વગેરે વગેરે કાળો જે મનન પૂર્વક વાંચવામાં આવેતો, કલાપીના ભાવના-વિશ્વનું અતી ગંભીર-રહસ્ય, આનંદ આપ્યા વગર રહેશે નહીં એમ મને સંપૂર્ણ સ્વાનુભવસિદ્ધ ખાતરી છે.

'કરમીરનો પ્રવાસ અથવા સ્વર્ગનું સ્વપ્ન' એ, લેખક તરીકેનો કલાપીનો પ્રથમ પ્રવાસ હતો. અહીંથીજ સાક્ષર તરીકેનું એમનું જીવન શરૂ થાય છે. સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યનું વર્ણન, તેમના હૃદય ઉપર એ પ્રદેશો નિહાળવાથી થયેલી અસર અને પ્રસંગોપાત શિશુ બિજ વિષયો ઉપરના એમના પ્રાથમિક ઉદ્દેશો એ લઘુ લેખમાં સમાજેલા છે. કુદરતની અદ્ભૂત લીલાના એકતા તો એઓ જન્મથીજ હતા. એ સંસ્કારો આ પ્રવાસથી બહુ ઉદ્દીપન થયા. જેમ સામાન્ય રીતે જોવામાં આવે છે તેમ, કલાપીના દુકા જીવનમાં પણ આશા,

નિરાશા અને ખમ્બેનું સમત્વ અનુક્રમે દેખાઈ આવે છે. એમના શરૂઆતના ગદ્ય તેમજ પદ્ય લેખો આશાજનક પ્રેતસાહનથી વાંચનારને ગતિ કરવા આનંદથી પ્રેરે તેવા, અને લાગણી-ઓને સતેજ બતાવનારા છે.

કચ્છીરના પ્રવાસમાંથી તેવાં જે ચાર દર્શાવતો આપણે અહીંયાં લખ્યો:—

x

x

x

“ અલખત, મુસીબત વિના સ્વર્ગનાં દર્શન ક્યાંથી થાય ? x x x ગમે તે હોય તો પશુ મહને તો એમજ લાગ્યું કે, કોઈપણ સારી અથવા ખરાબ બાબતનો ભોગતા થયા પહેલાં જે વિચાર હોય છે તેમાં ભોક્તા થયા પછી ધણોજ ઘટારો થાય છે. + + + બૂખ અને તરસથી એટલા બધા ધાંધા થઈ ગયા કે પાણી ક્યાંઈ ગોતી શક્યા નહીં; + + + કેટલાકની આંખમાં પીલુડાં આવી ગયાં હતાં. આ કેવું ખોટું ! લાડાઈના વખત જે માયા ઉપર ગડગડી રહ્યા હતા, માંસ બાલાની અણી ઉપર રાખી મુઠ્ઠાની ચેહપર શેકી લઈ આવી જવું પડતું હતું, અરણ્યમાં પર્યટર પશુ મુખે સવાતું મળતું નહીં, ઘોડાપરથી પક્ષાણુ પશુ દૂર થતાં નહીં, લોહીમાં તરવારો હમેશાં બીની રહેતી, શરીરપર જખમ વિનાનાં કોઈ માણુઓ નજરે પડતાં નહીં, સંકટની મંથ્યા યદ્ય શકે તેમ નહોતી, એ સમય વિસરી જવાનો નથી. મુખ શાન્તીથી નપુંસક બની જવાતું નથી. મોજતું વ્યસન મુખ આપનાર નથી. સર્વોગ્ગવાળા પલગ અને ચાર ઘોડાની આડીમાં બેસી ચટપટ કરવી અને તેમાંજ મગ રહેલું, એ સુધારો, મુખ અથવા આનંદ નથી. છુટ, મોળં, નાળુક સોટી, ” (એઓ કોઈ દિવસ નાળુક સોટી હાથમાં ગખતા નહીં, પશુ ખડખડી અને લકુ ડાંગ રાખતા, જેને તેઓ ‘ ખાંગલું ’ કહેતા.) “ અને રેશમી રૂમાલ ગળવામાં રાખી કાંકડા બની આટા મારવા એજ સમ્પત્તિ અથવા મગ નથી. સોનાનાં ચરમા વગર કારણે ધાણી, સોનાનાં નાળુક ધડીયાળ, ” (એઓ સોનાતું નાળુક ધડીયાળ કદી રાખતા નહીં, પશુ મજબુત ગાંસકોપ અગર એવા બીજા કોઈ મેકરતું બદામ ભાંગે તેવું પસંદ કરતા અને રાખતા.) “ અને અછોડા છાતી પાસે લટકાવી, ટેબલપર ટાંટીયા ઉઘા ચડાવી ‘ વિસક્રી પંગ ’ ચડાવે એજ સુધારાના સાચીનાં લક્ષણ નથી. ધીરજ અને ધૈર્યથી અગાડી વધવું એજ સુધારો છે, એજ મુખ છે, એજ ધર્મ છે, અને એજ સમ્પત્તિ છે. “ ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર, અર નારી, આપત કાલ પરખીયે ચારી ” ખરેખાત, આવી સ્થિતિમાં જે કે ધીરજથી રહેવું, શાન્ત રહેવું જોઈએ, તોપણ આ બૂખ્યા માણુસોની એ વખતની સ્થિતિ જોઈ અમને ધણીજ દયા આવી. ” + + +

“ મુતાં મુતાં હું વિચાર કરતો હતો કે ખરેખાત, કચ્છીરમાંજ મધ્યરની રમણીય રચનાનો વર્ષાદ વરસી ગયો છે. વળી હિંદુસ્તાન આવાં સુંદર સ્થળોનો માસિક હોવાથી કેવો બાગ્યદાળો કહેવાય ! વિખ્યાટવીનો પ્રદેશ પણ કાંઈ ઝોઝી ખુબીવાલો નથી, અને દક્ષિણ

પણ રમણીયતામાં ઉતરે તેમ નથી. આણ, અવબૃત્તિ, કાલિદાસાદી કવિઓની અગાધ કલ્પના શક્તિનું પણ આજ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્ય મૂળ કારણ છે. પણ અતિશય થવાથી કંઈ વસ્તુ હાની કરતી નથી ? આ દેખાવો આનંદની સાથે દુઃખ દેનાર પણ ક્યાં ઓછા થયા છે ? આર્ષાવર્તમાં કુદરતની અતિશય ભવ્ય લીલાથી માણસોની કલ્પના શક્તિ અતિશય વધી ગઈ અને તેથી ખરી વિચાર શક્તિની ખામી રહી ગઈ, અને અસાની માણસો વહેમીલાં યઈ ગયાં. કાળીના બલિદાનાયે હજારો માણસોના જીવ ગયા છે, પિતૃ પીડા અને ભૂત-પલિતથી સેંકડો માણસો રીખાય છે, આવતા જન્મમાં સુખી થવા માટે કાશીમાં કરવત મેલાવી, ગિરનારપર ભેરવ-જપ ખાધ, હિમાલયમાં ગળી, કમળ પૂજ્યાઈ, અને એવા અનેક પ્રકારે કરોડો અગ્નિ અને વહેમી આર્થ બંધુઓએ કમકમાટી ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે આત્મ-ધાત કંચેલ છે. કુદરત સામે ખાચ ભીડવા શક્તિમાન નહોવાથી હજારો જડ વસ્તુઓને ધ્વસ્તરપદ આપેલ છે, દેવ બનાવેલ છે, અને પૂજેલ છે. પરબ્રહ્મની કૃપાથી તે ધૂન હવે મગઝમાંથી દૂર થવા લાગી છે. તોપણ દૃઢ આચરણી હિમ્મત રાખી એક કાર્ત્ત્વ્ય પાછળ મંડયા રહેવું, એ શ્રિદેવોની ખાસીયત હજી હિંદુ બ્રાહ્મણોથી ધણી દૂર રહેલી છે. અલબત્ત, ક્યાંઈ ક્યાંઈ આ ગુણ પણ અમકારો બતાવે છે. પણ તે મહા ગુણ સર્વવ્યાપક ક્યારે થશે ? હજી ધણીવાર છે. તેમા આર્થ બંધુઓનો દોષ નથી. જ્યારે જ્ઞાન વહેમને દૂર કરશે ત્યારે એની મેળે બધાં મારાંવાનો યશ. હવે તો વિદ્યાની સાથે ગાઢ ગ્રેમ બંધાવો જોઈએ. એ શત્રુ ક્યાંઈ છૂંતું ગંદે તેવું નથી. સૂર્ય ઉગ્યો એટલે અજવાળું થવાનું જ અને ધૂમ્રમસ ઉડી જવાનો + + +

“ હિંદુસ્તાનમાં એક વખતે રામ, ધર્મ, વિક્રમ, હરિશ્ચંદ્ર જેવા કુશળ, પ્રજાનું સુખ —દુઃખ તેજ પોતાનું સુખ-દુઃખ માનનારા, ધર્મનિષ્ઠ, નીતિવાન, અને નરપપતિ શબ્દને શૌભાવે તેવા શુભવાળા રાજ્ય ગજ કરતા હતા. તે આસા ગયા બોજ જેવા વિદ્વાન પરીક્ષક લય પામ્યા. વસુધરા, વિદ્યા અને કળા કૌશલ્ય રંગભૂમિ, કુસંપ સાથે અનેક અવિનયોને અને વિપત્તિને દેશમાં આવવાનો રસ્તો મળ્યો. તૈમુર, મહમદ, અલાઉદ્દીન અને ઝૈઅરંગજેબ જેવા, ધનના સોબી, સોહીના તરખા, ઝંટુની, ફર, સ્વાર્થા, મૂર્ખ, કપટી, બ્યસની આધકારીઓએ આર્ષાવર્તને લૂટ્યો, છૂંટ્યો, નીચોબ્યો, રમદોળ્યો. ‘ યથા રાજા તથા પ્રજા ’ એ યથાર્થ કહેવત પ્રમાણે આપણું ભુંડું ચુંડું, આપણું બગડ્યા, નીચે પડ્યા. અરે ! પણ આવા સત્તાધિશે આખા એમ કહેવું એ ખોટું છે. આપણેજ આપણા પગમાં કુકાડો માર્યો. આપણેજ તેઓને બોલાવ્યા, આપણેજ વિખનુ અધ્યત્ત માની સ્વેચ્છાએ આનંદથી પાન કીધું ! દીર્ઘદર્શી, ડાહ્યા, રાજનીતિમાં ધડાએલા, પ્રૌઢજનોનો આપણેજ અનાદર કીધો ! આપણા હાથથીજ આપણા બ્રાહ્મણો, દેશ રક્ષકો, શૂરા, ધીર-વીર પુરોહિતા પગમાં બેડી નાંખી, ગળાં કાપ્યાં, હણ્યા અને હણ્યાવ્યા ! અરસોસ ! અરસોસ ! આપણું કર્તવ્ય આપણે ચૂક્યા. આપણે ધર્મ આપણે ભૂલ્યા. આપણા શાસ્ત્રોને આપણેજ તિરસ્કાર્યાં. આપણેજ કૃતજ્ઞી થયા. ‘ સર્વે દેશ બ્રાહ્મણેભું ભુંડું કરતાં મહાદ્ બહુ ધરો નહિ ’ એ ભાનતો કાઢને રહ્યુંજ નહિ ! ‘ પરમાર્થ તેજ સ્વાર્થ છે ’ એ વેદ વાક્ય આપણે ભૂલી ગયા. તેથી આ દેશ હવે ગુસ્સે ધર્મને વાલ્મિક, વિશ્વામિત્ર, મનુ, વસિષ્ઠાદિ પ્રવિઓ.

અર્જુન, હરીમ, કૃષ્ણ, હંશધર, ભગીરથાદિ લાડવૈયા અને અન્ન્યાસ, ગારડાસ, બ્રહ્માસ્ત્રાદિ આયુધો હવે બીજા દેશોમાં જન્મ લે છે ! બીજા દેશોને જ શોભાવે છે ! બીજા દેશોને જ ઈચ્છા મળવે છે ! બીજા દેશોનું જ રક્ષણ કરે છે ! જે વિમાનો ભરતખંડની હવામાં ઉડતાં તે બીજા દેશોમાં ફરે છે ! જે હીરાઓ આદીની ખાણોમાંથી નીકળતા તે બીજા દેશોમાં પ્રકાશે છે ! આપણે જ આપણું સંભાળી ન શક્યા તો બીજાને ગો દોષ દેવો ! + + + અફસોસ ! આપણે જ્યાં આંખો છતાં અંધ થયા ! ધટિત અધટિત કાર્ય કંઈ વિચાર્યું નહિ ! મહાભારત જેવાં યુદ્ધ કરી બાઈઓ બાઈનું, કાકે ભત્રિજનું, ખાણે દીકરાનું લોહી પીધું ! અરે આર્થાવર્ત ! તે સુખદુઃખની પરિસીમા અનુભવી નેમ ! ત્હારા ઉપર સુખદુઃખના સમુદ્ર રેલી ગયા ! હવે વિશ્રાન્તિનો સમય આવ્યો છે. ત્હારી ખોવાઈ ગયેલી અમૂલ્ય વસ્તુઓ જોતી જોતી, ત્હાગ બાઈઓ અને મિત્રો, ત્હારા દાયમાં હવે આપવા લાગ્યા છે, તેનો યથાર્થ હવે ઉપયોગ કર. બ્રિટનનો સુધાગે વિચાર કરી તે યોગ્ય ભાગે તેમ ગ્રહણ કર. ”

x

x

x

“ ઉલોગ શું ન કરે ? પ્રયત્નથી પણ પક્ષિઓ પણ સાફ કામ કરે છે તો આ જંગલી કસ્તૂરીનાં માણસો આણું કામ કરે તેમાં શું નવાઈ ? રે ! હિંદુસ્તાન ! ત્હારી કારીગીરીને હું શા માટે ઉપેક્ષા નથી આપતો ? ત્હારા બચ્ચાંઓને હું કુશળ શા માટે નથી બતાવતો ? કુદરત તો ત્હારા ઉપર પૂર્ણ કૃપા વર્ષાવી રહી છે, તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો એ જ શીખવાનું બાકી છે + + + હવે આંખ ઉઘાડ, હોઠો ધા, કામ લાગ. ત્હારા જે બાઈઓ તને મદદ આપે છે તેનો આભાર માની તેની બરાબર થવા કૌશીય કર. બ્રહ્માન્ડ ચક્ર પણ એક નિયમ જોઈ છે. ચડતી પડતી ધટભાગની માફક થયાજ કરે છે. ત્હારા સોબતીઓમાં હું સર્વોત્તમ હતો, હવે નીચે પડ્યો છે તેથી આશ્ચર્ય પાડવાનું નથી. તેમ કરીશ તો વધારે નીચો જઈશ. ”

દળે, અને દરેક પથ્થર મનુષ્યના આત્મા સાથે વ્યાનંદની વાતો કરે છે, અને ગુરૂની માફક જુદા જુદા બોધ આપે છે. ‘જીવ્યા કરતાં બેયું બહુ,’ એ વાક્ય બીલકુલ સાચું છે. કયું સાફ કામ કહણુ નથી ? દેશ જીતવો એ સહેલું છે ? પરમાર્થી મરું એ સહેલું છે ? નીતિથી ચાલવું એ સહેલું છે ?”

x

x

x

“માણસો ઉત્તર મહાસાગરમાં રખડે છે, માણસો દરીયામાં જ વસે છે, માણસો ગાળીના વર્ષાદમાં ફરે છે. માણસો બાણશૈમાપર શયન કરે છે. માણસો શું નથી કરતાં ! કર્મીરમાં જઈ આવવું એ આની સાથે સરખાવતાં કંઈજ નથી. સુખની કીમત દુઃખથીજ થાય છે, અને સંપત્તિની કીમત વિપત્તિથીજ થાય છે. વિપત્તિ એજ માણસને માણસ બનાવે છે, અને વિપત્તિ એજ માણસની તુલના કરે છે. વિપત્તિથીજ મ્હોટા ન્હાતું થવાય છે, અને વિપત્તિથીજ ચડતી પડતી થાય છે. “સખસે ભલી વિપતડી બે યોરે દિન હોય” એમાં જરા પણ સંશય નથી. કર્મીરમાં જવું એમાં જરા વિપત્તિ પણ છે ખરી, પણ તે દુઃખનો બદલો વ્યાજ સુદાન્ત કુદરત આપી દે છે.” + + +

કલાપીની ઉમ્મર વીસ વર્ષની થઈ તેટલામાંતો એમના સંસ્કારો આમ ઝડપથી ખીલવા લાગ્યા. આટલા સમયમાં એમના જીવનની લાવનાઓમાંની બે લાવનાઓ પ્રધાન-પણે બહાર તરી આવી. સૃષ્ટિ-સૌંદર્યનું અવલોકન કરવાના સંસ્કારને પોષણ મળતાં કવિત્વ-શક્તિ; અને જગતની પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ કરવાના સંસ્કારને પોષણ મળતાં તોલન-શક્તિ ; આ બે પ્રકારી નિકળ્યાં. સૃષ્ટિ-સૌંદર્ય અવલોકવાનું વલણુજ બતાવે આપે છે કે તેઓ જન્મથીજ કવિ હતા, અને કવિ હતા મારેજ એમનો સ્વભાવ અદ્વાળુ હતો, અને ‘સત્ય-પ્રેમ’ એ એમના જીવનનું બીજક હતું. જગતની પ્રવૃત્તિના નિરીક્ષણ કરવાના વલણુને લીધે તેઓ બુદ્ધિશાળી હતા, અને તેથીજ સુમુક્ષુ યાને જીગ્રાસુ હતા. આમ અદ્વા અને જીગ્રાસા-અથવા વૈદાન્તની પારિભાષામાં કહીએ તો ભક્તિ અને જ્ઞાન, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો પ્રેમ અને સ્વાપેણુ-રૂપ ભાવનાઓનાં અંકુરો પ્રગટી નીકળ્યાં, આ બે અંકુરો કેવી રીતે નવપલ્લવિત થયાં, તેમાં પત્ર-પુષ્પાદિ કેવાં આવ્યાં, અને છેવટ સર્વના તારતમ્યરૂપ ફલ પ્રાપ્તિ રીતે થઈ, હતાદિ મારેતો કલાપીના સર્વ લેખોનું બહુજ ખારીકીથી મનન કરવામાં આવે ત્યારે, અને એમના જીવનનો વિવેક પૂર્વક નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવે ત્યારેજ સમજી શકાય તેમ છે.

હાલતો આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખી, કવિ અને કવિતાને લગતા એમના વિચારો આપણે તપાસીએ.

તા. ૨-૯-૧૯૯૪ના પત્રમાં એઓ લખે છે કે :—

“કવિતા” શું? “કવિ” શું ?

તા. ૨૦-૪-૯૬ ના પત્રમાંથી :—

“ વર્જવર્થ એમ માનતો લાગે છે કે કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની જીંદગીના એક બનાવની સારી ‘સીધી વાત કહી જવી’ એમાં કાવ્ય બની જાય છે. એજ રીતિથી એટલે વર્જવર્થની એ શૈલીને અનુસરી હજી સુધી ત્રણ જ કાવ્ય લખ્યાં છે. —

“ સારસી. શેઠડી અને વૃહદેવીઓ : બે કે એ ત્રણમાં કાગડો દસની ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું બને તેવું બનું છે.

“ વર્જવર્થ સાદાપ્રમાણી કાંઈ અદ્ભૂત ચમત્કાર ઉપજાવી શકે છે. એ શક્તિ બધા કવિઓમાં કેટલેક અંશે હોય છે. પણ હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા કે મંદતાથી કુદરતનું ચિત્ર આપતાં કાં ધસડાઈ જવાય છે, કે ‘હાં પાછળ રહી જવાય છે. શેઠડીને જોયું તો દરેક સ્થાને તે નાચમાના ફેલમાં ધસડાતો અને ધસડાતો માણસ પડે. વર્જવર્થ એક જ સ્થાને ઉઠ્યો રહેશે દેખાય છે, માથું નીચું નમાવીને ધોળાવાળમાં પડેલી ટાંપર લીરમો હાથ ફેરવતો દેખાય છે.

“ True to Nature : તો એ એક જ મહત્ત્વા છે. ‘કહેવાનું તે કહી જવું,’ એ નિર્ણયપર જ્યારે વર્જવર્થ આવે છે ત્યારે તે, કાંઈમાં નથી એવું પેદા કરી શકે છે.

“ મ્હારું લક્ષ્ય આ છે, પણ એ કાંઈ મ્હારા સ્વભાવને પ્રતિફલ લાગે છે કે કાંતો તે બહુ કઠિન કાર્ય છે, પણ એ રસ્તે ચાલતાં હજી સુધી મને સંતોષ નથી મળ્યો હજી અગાડી એવો યત્ન કરી જોઈશ, જોઈએ શું થાય છે ?

“ આમ છે માટે ‘વૃહદેવીઓ’ ને એક વખત બાંન’ કાવ્ય સાથે સરખાવી જોશો તે એક વખત ‘સારસી’ અને ‘શેઠડી’ સાથે સરખાવી જોશો.

“ નિમન્ત્રણ’ બે કે વધારે સાઈ’ છે પણ તે મ્હારો હમેશનો માર્ગ છે પણ ટેલીઆપર જરા તીખી દૃષ્ટિ રાખશો. નવા માર્ગમાં કેટલે અંગે અને શું ખામી રહે છે તે જાણવાની જરૂર છે. ”

તા. ૨૦-૬-૯૬ ના પત્રમાંથી :—

“ એમર્સન એક સો ન(?) જેવો આપ વાંચશો તો લાગશે. તેને માટે “આહાહાહાહાહા” એ ઉદ્ગાર શિવાય કાંઈ કહેવાય તેમ નથી, કોઈ વખતે “અહોહોહોહો” અને કોઈ વખતે “આહાહાહાહા” “અરેરે” કહેવાનું તેમાં જરૂર નથી એટલી જ માત્ર ખામી છે. ”

તા. ૨૦-૪-૯૬ ના પત્રમાંથી :—

“ ‘કૃતમિતા’ વાંચીને વિચારમાં પડી જશો નહિ. એ કોઈને સંબંધે લખાયેલ નથી, પણ કેટલીક વખત કેટલાક માણસો જે બધાં હોય છે તે એક છેડાથી બીજા છેડા પર ચાલ્યાં

નયણે કેર થઈ નયણે. એ બતાવવાનુંજ તેમાં વલ છે. જાનિમ (ફિક્ટરી)માં ચમદાઇ મરનારને “સાસો પછી મરી ગયો” એમ કહી હસનારમાં પણ આવેજ દેરફાર થાય એ નવાઇ જેવું નથી. અને એ કાવ્યનું લક્ષ્ય પણ કોઇ એવોજ માણસ-પણ એથી જરા વધારે કોમળ-છે. તે છેલ્લી લીટી કહેશે.”

તા. ૧૦-૨-૪૮ના પત્રમાંથી :—

“કવિતાને પોતાના હૃદય સિવાય કોઇ ઉત્તેજન આપી શકતું નથી. કેમકે એ પ્રવાહ જ્યારે જ્યારે અટકે છે ત્યારે કોઈપણ ખાલોતોજન તેને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી.”

તા. ૨૮-૨-૪૮ના પત્રમાંથી :—

“આપે કવિતાનો વિષય ચર્ચોછે. કવિતા કેવી હોવી જોઈએ તે હું પોતે ખુબ સમજતો નથી. પણ જોઓને હું માગ વિવેચકો માનુષ્યું તેમના મતવાસથી એટલું સમજવા શીખ્યો છું કે :—

કવિતા અવશ્ય હંસા સાથેજ હોય. તે હંસા હાલ અત્ર નથી. “કવિ” અને “કવિતા લખનાર” એ બે જુદાંજ પ્રાણીઓ છે. હૃદયના અશ્રુ સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્રછે. પરંતુ એ હૃદયના અશ્રુ જેટલાં વધારે ઉદર હોય તેટલા કવિતામાં ગણાવાને વિશેષ પાત્ર હોય એવો આપ જાણોછો. કવિ, કવિ છે કેમકે તે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી, કેમકે હાલ અહીં ઓદાર્ય નથી. હું આમ કહું છું ત્યારે આપ કદાચ ચમકશે પણ આપ જાણી શકશે કે કેન્ટી કે બેલ્ક હાલ અહીં જન્મતા નથી.

“આપણી હાલની સારામા સારી કવિતા શુ સંસ્કૃત કે યુરોપના કવિઓ જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે મુકી શકાય તેવી પણ છે ? કવિ તરફ આવી દૃષ્ટિથી જોનાર વિવેચક હાલની કવિતા માટે હલક મત બતાવે એ શુ સાચુંજ નથી ? પણ એમ થવાથી કેઈએ નાકમેદ થવાની જરૂર નથી. જે માણસ એક સારી લીટી લખી શક્યો છે તેને લખવાનો હક મળીજ ગયોછે. પત્રમાં કેટલું લખાય ?”

તા. ૧૪-૧૦-૪૮ના પત્રમાંથી :—

“હૃદય, કુખમાં પણ જ્યારે સ્થિતિનું સુખ હેતુ થાયછે ત્યારેજ કવિતા પણ રસ આપી શકેછે. ખેદની સ્થિતિમત્તો કાંઈજ થઈ શકતું નથી.”

x

x

x

x

“યુરોપી અને આર્ય કવિઓની કાવ્યધારાની નિર્મલતાને આપણે એક દાખલા તરીકે જોઈશું તો સૌદર્ભનો આનો ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઈ શકીશું; એમ કરવાથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દેશોના હૃદય પ્રવાહની નિર્મલતા પણ તપાસી શકીશું. અને સ્વીકૃતિપોર્ણતું વિશ્વ એટલું.

તા. ૩૦-૪-૯૬ ના પત્રમાંથી :—

“ વર્ણવર્ધ એમ માનતો લાગે છે કે કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની જીંદગીના એક બનાવની સારી 'સીધી' વાત કહી જવી એમાં કાવ્ય બની જાય છે. એ જ રીતિથી એટલે વર્ણવર્ધની એ શૈલીને અનુસરી હજુ સુધી ત્રણ જ કાવ્ય લખાયાં છે. —

“ સારસી, શેવડી અને વૃદ્ધટેલીઓ' ને કે એ ત્રણેમાં કમઠો હ'સની ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું બને તેવું બન્યું છે.

“ વર્ણવર્ધ સાદાપદમાંથી કાંઈ અદ્ભૂત ચમત્કાર ઉપજાવી શકે છે. એ શક્તિ બધા કવિઓમાં કેટલેક અંશે હોય છે. પણ હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા કે મંદતાથી કુદરતનું ચિત્ર આપતાં કાં ધસડાઈ જવાય છે, કે 'કાં પાછળ ગઈ જવાય છે. શૈલીને જોશું તો દરેક સ્થાને તે નાવચાના ફેલમાં ધસડાતો અને ધસડાતો માત્ર પડશે. વર્ણવર્ધ એક જ સ્થાને ઉઘો રહેલો દેખાય છે, માત્ર નીચું નમાવીને યોગાવાળમાં પડેલી ટાલપર લીરો દાઢ ફેરવતો દેખાય છે.

“ True to Nature : તો એ એક જ મહત્ત્વા છે. 'કહેવાનું તે કહી જવું,' એ નિર્ણયપર બ્યારે વર્ણવર્ધ આવે છે ત્યારે તે, કોઈમાં નથી એવું પેદા કરી શકે છે.

“ મહાર' લક્ષ્ય આ છે, પણ એ કાર્ય મહારા સ્વભાવને પ્રતિકૂલ લાગે છે કે કાતો તે બહુ કઠિન કાર્ય છે, પણ એ રસે ચાલતાં હજુ સુધી મને સંતોષ નથી મળ્યો હજુ અગાડી એવો યત્ન કરી જોઈશ, જોઈએ શું થાય છે ?

“ આમ છે માટે 'વૃદ્ધટેલીઓ' ને એક વખત બાળ' કાવ્ય સાથે મરખાવી જોશો ને એક વખત 'સારસી' અને 'શેવડી' સાથે સરખાવી જોશો.

“ નિમન્ત્રણ' ને કે વધારે સાર' છે પણ તે મહારો હમેશનો માર્ગ છે પણ ટેલીઆપ જરા તીખી દૃષ્ટિ નખશો. નવા માર્ગમાં કેટલે અંગે અને શું ખામી રહે છે તે જાણવાની જરૂર છે. ”

તા. ૨૦-૬-૯૬ના પત્રમાંથી :—

“ એમર્સન એક બો —(?) જેવો આપ વાચશો તો લાગશે. તેને મારે “આહાહાહાહા!” એ ઉદ્ગાર શિવાય કાંઈ કહેવાય તેમ નથી, કોઈ વખતે “અહોહોહોહો!” અને કોઈ વખતે “આહાહાહાહા!” “અરેરેરે” કહેવાનું તેમાં બહુ નથી એટલી જ માત્ર ખામી છે.”

તા. ૨૦-૪-૯૬ના પત્રમાંથી—

“ ‘કૃતમતા' વાચીને વિચારમાં પડી જશો નહિ. એ કોઈને સબંધે લખાયેલ નથી, પણ કેટલીક વખત કેટલાક માણસો જે બધાં હોય છે તે એક છોડી બીજા છોડાપર ચાલ્યા

નવજી કૂર થઈ નવજી. એ જાતાવવાનુંજ તેમાં ચલ છે. જાનિંગ (ફિક્ટરી)માં ચમદાઈ મરનારને “સામે પછી મરી ગયો” એમ કંઠી હસનારમાં પણ આવેજ ફેરફાર થાય એ નવાઈ જેવું નથી. અને એ કાવ્યનું લક્ષ્ય પણ કાષ્ટ એવોજ માણસ—પણ એથી જરા વધારે કામળ—છે. તે છેલ્લી લીટી કહેશે.”

તા. ૧૦-૨-૬૮ના પત્રમાંથી :—

“કવિતાને પોતાના હૃદય સિવાય કાષ્ટ ઉત્તેજન આપી શકતું નથી. કેમકે એ પ્રવાહ જ્યારે જ્યારે અટકે છે ત્યારે કાષ્ટપણ બાહ્યોત્તેજન તેને ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી.”

તા. ૨૮-૨-૬૮ના પત્રમાંથી :—

“આપે કવિતાનો વિષય ચર્ચ્યોછે. કવિતા કૃષી હોવી જોઈએ તે હું પોતે બહુ સમજતો નથી. પણ જોઓને હું સારા વિવેચકો માનું છું તેમના સહવાસથી એટલું સમજવા શીખ્યો છું કે :—

કવિતા અવશ્ય કલા સાથેજ હોય. તે કલા હાલ અત્ર નથી. “કવિ” અને “કવિતા સમનાર” એ બે જુદાંજ પ્રાણીઓ છે. હૃદયના અશુભ સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્ર છે. પરંતુ એ હૃદયના અશુભ જેટલાં વધારે ઉદર હોય તેટલાં કવિતામાં ગણવાને વિશેષ પાત્ર હોય એવો આપ જણાવો. કવિ, કવિ છે કેમકે તે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી, કેમકે હાલ અહીં આદર્શ નથી. હું આમ કહું છું ત્યારે આપ કદાચ ચમકશે પણ આપ જણી શકશે કે રેન્ડી કે બર્લેક હાલ અહીં જન્મતા નથી.

“આપણી હાલની સારામાં સારી કવિતા શુ સંસ્કૃત કે યુરોપના રિઝો જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે મુકી સકાય તેવી પણ છે ? કવિ તરફ આવી દૃષ્ટિથી જોનાર વિવેચક હાલની કવિતા માટે હલકું મત બતાવે એ શું સાચુંજ નથી ? પણ એમ થવાથી કેમકે નાકમેદ થવાની જરૂર નથી. જે માણસ એક સારી લીટી લખી શક્યો છે તેને લખવાનો હક મળીજ ગયોછે. પત્રમાં કેટલું લખાય ?”

તા. ૧૮-૩-૬૮ના પત્રમાંથી :—

“હૃદય, દુઃખમાં પણ જ્યારે સ્મૃતિનું સુખ હેતું થાયછે ત્યારેજ કવિતા પણ રસ આપી શકેછે. ખેડની સ્થિતિમત્તો કાંઈજ થઈ શકતું નથી.”

✖

✖

✖

✖

“યુરોપી અને આર્ષ કવિઓની કાવ્યધારાની નિર્મલતાને આપણે એક દાખલા તરીકે જોઈશું તો મોદર્યનો આગો ઉપયોગ શી રીતે છે તે જોઈ શકીશું; એમ કહેવાથી પૂર્વ-પશ્ચિમ દેશોના હૃદય પ્રવાહની નિર્મળતા પણ તપાસી શકીશું. અને સ્વીકૃતિઓનું વિશ્વ એટલું.

“આપ જોશો તો લાગશે કે કવિ એક આ, આ બીજા કવિથી સારો છે એમ કહેવાયજ નહિ. દરેક, દરેકના વિષયમાં ઉત્તમ છે. કાલીદાસ સારો કે શેકમપીયર સારો, શેલી સારો કે વર્ડઝવર્થ સારો એ કંઈજ કદી સકાય નહિ. બધાજ સાગ અને સરખા સાગ.

“આનું કાંઈ શું /

“કવિ-ખરો કવિ-એ એકાન્તિક છે. તે ઉત્તમ છે. દરેકનો વિષય જૂદો છે છતાં એક છે અને તે ઉત્તમજ છે. એટલે અમર રહેવાનો; તેમાં કાંઈ નવું છે. જેમાં કાંઈ નવું છે તેજ કવિ, જેમાં કાંઈ નવું છે તેજ કાવ્ય.

“દવે x x આપ કહેશો ‘મને કાલિદાસ અને ભવબ્રુતિ સાથે ક્યાં મૂક્યો?’ પણ તેમાં અડચણ નથી. ચાર ચાર લીટીનો અકેદો રસોડો લખનાર અમર પણ મોટો કવિ કહેવાય છે. લાંબુજ લખવું જોઈએ એ કાંઈ કવિતામાં નિયમ નથી. આપનાં બધાં કાવ્યો ઉત્તમ છે. કારણ કે તેમાં કાંઈ નવું છે.

“વિશ્વ નમાહું છે : આ વિચાર બીજકુલ જૂદો છે. ઇશ્વરને આ વિચારથી અપમાન અપાય છે.’

કુદરતની ન્દાનામાં ન્દાની કૃતિપણ નકામી-નમાલી નથી. કુદરતનું (કુદરતમાં જન ઉદય પણ આવી જશે) સૌન્દર્ય જોતાં સીખો. બ્દાલી અને ‘ન્દાનું બાળક મરણ બાદ પડ્યાં રહેવાનાં નથી. એ આપણું શર છે. અને ‘પ્રેમ’ અથવા ‘મોક્ષ’ ના બોમીયા છે. તે નકામી-નમાસાં નથી.

“આપનું ગરજ તપસો. ત્યાંપણ તે નિરાશા નેશિયિલત્ત લાગશે. દુનિઆનો અભાવ ત્યાંપણ હજી છે. મ્દારી ચાર લીટી જોજો :—

‘તમારા રાજ્યદ્વારના ખૂની ભપકા નથી ગમતા,
મતલબની સુરબત્ ત્યાં, ખુશામદના ખજાના ક્યાં’

“મ્દારો હેતુ એક આલું ખરાબ ચિત્ર આપી કાંઈક સુધારવાનો છે. તેમાં ખરાબ વસ્તુનો તિરસ્કાર છે પણ નિરાશા નથી.

“શેલીનું હૃદય જોજો. તે તિરસ્કારમય કેટલીક વખત તો દેખાશે. પણ આ બધા બહારના દેખાવ છે. ઉડી ઉડી તો આસા અતિ ઉજ્જવળ આસા-તેવા કાવ્યોમાં ચમકી રહી છે. અને જે તિરસ્કાર દેખાય છે તે માત્ર ‘માણસ બાધ છે અને તે ફૂર છે કે દુઃખી છે’ આ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુકંપાજ છે અથવા પ્રણયકોષ છે. શેલી જેવો મનુષ્ય જાતિને પિત્તારે કેમ ?

“આપ બ્યાંસુધી કવિતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જોતાં ‘શીખરો નહિ ત્યાંસુધી કવિનું ખરૂં સ્વરૂપ જોઈ શકશો નહિ.

“સંન્યાસી થાઓ તો શંકર જેવા ચળે. શંકર સંન્યાસી હતો પણ વિશ્વ-સૌન્દર્ય તે પી ગયો હતો, નહિ તો છુદ્ધને દેશ નિકાલ તે કદી કરી શકત નહિ.

“પ્રતિહીન મોક્ષને પણ હું નથી માનતો. પ્રેમહીન હોય તેજ પ્રતિહીન હોય પ્રેમહીન મોક્ષ હોયજ નહિ. નિરાશા એ જડતાનું બીજું નામ છે. પ્રેમહીન-પ્રતિહીન મોક્ષ હોય તો તે મોક્ષ નિરાશા છે-જડતા છે અને ઉત્તમ નહિ પણ અધમ સ્થિતિ છે.

“પ્રેમના અને પ્રતિના પૂરા ભક્ત બને અને પછી આપ અન્ય કામ કરી શકશે મદાર કરતાં તો આપ હજાર ગણું વધારે કરશો.

x   x   x   x   x   x

“શીઘ્રકાવ્ય’ એટલે શું ? કલ્પે અને તૂર્ત લખવું (જે ત્રણ મિનિટમાં) એટલીજ શીઘ્રકાવ્ય એ શબ્દની વ્યાખ્યા પુરી થતી નથી. ‘શીઘ્રકાવ્ય’ એટલે હૃદયના ઉંડા ના વિના કંઈ પણ લાગણી વિના-ટોટલીક લીટી જોડી કાઢવી એને ‘શીઘ્રકાવ્ય’ લોકો કહે છે હુંતો ‘શીઘ્રકાવ્ય’ ને કાવ્યજ કહેતો નથી. ‘લાગણી’ વિનાનું ‘કાવ્ય’ એ બને નહિ. લાગણી જેમાં નહિ તે કાવ્ય નહિ. ‘હૃદયપતરામ’ થણું કરીને એક શીઘ્રકવિ છે અને તેથીજ તે કવિજ નથી. આપ વિચારશો તો જાણશો કે દુનિયામાં જેટલા કા (કાલિદાસ કે શેખસપીય જેવા શેલી જેવા-) મરી ગયા તેથી થણા બીજા અગણ્ય મરી ગયા છે.

“હૃદયની કોમલતા એજ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમછે તેથી કેટલાએક કાલીદાસ કરતા ભવભૂતિને મોટો કવિ કહેછે—કેટલીક બાબતમાં ભવભૂતિના હૃદય જેવું દુનિયાન કોઈ કવિનું હૃદય કુમળું નથી. આપ અણુબાહનું ‘ઉત્તર ગમ’ નું ભાષાન્તર જરૂર વાંચશો એ ભાષાન્તર આપણી ભાષામાં એક ‘ઉત્તમ ભાષાન્તર’ ગણાયછે. આપણે તે અહિં સાં વાંચીશું, હુંક્રમે. આમછે તો ‘શીઘ્રકવિ’ ‘કવિ’ નહિ ને ‘શીઘ્રકવિતા’ ‘કવિતા’ નહિ.”

તા. ૨૩-૧૦-૮૪ ના પત્રમાંથી —

“ગઝલમાં થણું કરીને—ચાન્ત લાગણીઓ કરતાં ‘Outbursts of Heart’ બહુ સારા લાગેછે. શેલી વર્ડઝવર્થ કરતાં ગઝલ સારું ગાઇ શકે અને વર્ડઝવર્થ જૂનો સાર ગાઇ શકે તેમ કહેવાય x x x x ગઝલમતિ ‘ડીપ્પા’ એક ઉગમણો તો બીજો આથમણો એમ ઉડવાં એમજે.”

ન્યૂન મુંદર કેમ રહી ગયું તે પણ જોઇ શકીશું. યોગજન્ય અતિ મહાન નાદવિના યુરોપી કાવ્ય વીણામાંથી સ્વર્ગનાજ સ્વચ્છ ગીત આપણે સાંભળી શકતા નથી; તેમાં દુનિયાની યોડી ધણી ઠડવાય બનેલીજ હોય છે: ત્યારે આપણું કાવ્ય પૃથ્વીમાંથી પણ સ્વર્ગ ઉપગમી મેઘ સ્વર્ગનાજ ગીત આપણી પાસે ધરે છે અને આપણને નોતરી ગાય છે કે “તું જે તારી મધુરતા અત્યારે છે લાંબી તું તારીજ એક મધુરતર મધુરતામાં અત્ર આવ. આ સ્થાન પણ તારાંજ છે, તને એ રચશે, અહીં વધારે મળે છે.” અર્જુન જેવાને કૃષ્ણ વિશ્વને મારામારી કરતું શોકનનક (Tragedy) બતાવત તો તે એસી ગયેશે યુદ્ધમાં કદાચ ઉદ્ભવ નહિ. વિશ્વનું જે જેટલું વધારે સૌન્દર્ય બતાવી શકે તે ગુરૂ થવાને તેટલો વધારે યોગ્ય છે. ‘સ્વીડનબોર્ગ’નો ‘ક્રાઇસ્ટ’ ‘કૃષ્ણ’ જેવું સૌન્દર્ય બતાવી શકેલ નથી એ પણ જોવાશે. આપણાં નકારાં કાવ્યપાત્રો પણ સાધારણ માણસથી હમેશાં ઉંચાંજ રહે છે, ત્યારે યુરોપી કાવ્યપાત્રો કેટલાંક આપણા ઉચ્ચતમ શિખરનાં અને કેટલાંક દુનિવાદારીના અને અને કેટલાંક તો છેક પાતાળનાં હોય છે. શોકસપીયર સાથે કાલિદાસને અને આજ વાતની વધારે સ્પષ્ટતા માટે શેક્ષી સાથે ભવશ્રુતિને તમે પણ ધણી વખત સરખાવી જોયા હશે. રામાયણની દાનવ મૂર્તિ રાવણ પણ કેટલો બધો ધણી વખત તો પૂજાપાત્રલાગે છે! યુરોપમાંના યોગ્ય અપવાદ માંહેનો એક મિદ્લન પોર્તોગા સેતાનને જે કે રાવણ જેવો નહિ પણ માનદગ્નિ-કેટલીક વખત એવે તેવો બનાવી શકેલ છે. પરંતુ મિદ્લનનાં બધાં કાવ્યો વાંચતાં તે વાત તે પણ બીજે એવે પ્રસંગે જાગવી રાખી શકશે નથી એમ જોવાશે. શોકસપીયરની રંગમંચ પર જે ત્રાસદ, ખાતકી પાત્રો; સખ્ત પ્રહારદંડ જેવા, ખેલ ભગવે છે, તેમાંનું એક પણ પાત્ર આર્ય પદ્ધતી અંદર આવી શક્યું નથી. નવાઇ જેવું છે કે જે વાત યુરોપી ચિત્ર કળા અને શિલ્પ કળા બાણી શકી છે તે અત્યારસુધી કવિતા બાણી શકેલ નથી. સૌન્દર્યને દુઃખ કાલમાં પણ પૂરું એટલે ગમે ત્યારેએ મુલાખીને બદલે પીશું ચિતરવું એ ચિત્ર-કલામાં સૌન્દર્યને વ્યભિચારી કરી નાંખ્યાની બરાબર દેખાય છે. તે યોગ્યજ છે. ખરો રનેદ વિપ્રસંગમાં પણ મુંદરજ રહે છે, કેમકે સુખીજ રહે છે સુખ ત્યાંજ સૌન્દર્ય, અને સૌન્દર્ય ત્યાંજ સુખ હોય છે. ચિત્રને તન્દુરસ્તી આપવીજ જોઇએ. શિલ્પમાં પણ એની એજ વાત છે. એક મૂર્તિને સર્પદંશતા ઘડવામાં આવે તોપણ તે મૂર્તિનો મ્હેરો જડબાં ફાડીને ખુદશે મોંએ બરાડા પાડતો ઘડવામાં આવતો નથી. શિલ્પિ દર્દને ધરી બતાવવા માગતો નથી. પણ એની સહનશીલતાને ધરે છે. જે કોષપણ માનવીમાં હોય તો અમુક વખતે તેનું તે દુઃખ તેને આનંદરૂપ બની રહે. કોષપણ કલા આપણે દુઃખ અને બુરાઇ બતાવતી નથી કેમકે દુઃખ અને બુરાઇ અનન્તતામાં નથી. કલા સૌન્દર્યનેજ જોઇને બનાવે છે; કેમકે સૌન્દર્ય જ બધે છે. કાવ્ય કળામાં તે વાત નથી સમજાઇ એ ખરેખર આશ્ચર્યજ છે. કેમકે કવિતા એ રાખ્દમાં ઘડતર છે. બધી કલા એકજ કલા છે, અને કોષ એકજ મારૂકતું સૌન્દર્ય જોવાને અને અનુભવવાને છે. નાટકનું કોષ ધાતકી પાત્ર શું તે અનન્તતાના દર્યામાં એક ડાપ જેવું નથી? અભેદમાં બેઠું જેવું નથી? રનેદમાં વ્યભિચાર જેવું નથી? ચિત્ર અને શિલ્પની તન્દુરસ્તીની કાવ્યને પણ તેટલીજ અપેક્ષા છે. રોગ મટાડવાને જે ઔષધ પોતે તન્દુરસ્ત હોય એટલે પવિત્ર

હોય તેજ સારી અસર કરી શકે. આપણી મંદી સંસ્કૃત કવિતા પત્ની એટલી બધી ગૂંચ મુર્તિ છે કેમકે એટલી બધી સુંદર અને પવિત્ર બોળ્યા છે.”

+

+

+

+

આ શિવાય પણ કવિ અને કવિતા અંગે એમણે ઘણું લખેલું છે, પરંતુ વિસ્તાર ભયથી અહીં લીધેલું નથી. વર્ડઝવર્થ પોતાના એક પુસ્તકના ઉપોદ્ધાતમાં આને સંબંધે બહુ લખાણની લખેલું છે. એ ઉત્તમ કાવ્યમાંથી કલાપીએ કેટલાંક અતી રહસ્ય-યુક્ત કૃતિઓ તારવી કાઢેલા છે, જે બહુજ મનન કરવા જેવા છે.

કાવ્યનાં વિરલ લક્ષણો આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યને આધારે કેટલાએક પાંડિતોએ રચેલાં છે. જેમ પ્રાચીન અને અર્વાચીન પાંડિતે એ બિન્નબિન્ન લક્ષણો રચેનાં છે, તેમજ સાંપ્રત સમયમાં પણ બિન્નબિન્ન લક્ષણો રચાયાં છે અને ગ્યામ છે, તથાપિ હજી કોઇપણ લક્ષણ નિબાધ નિર્ણયિત થયું જણાતું નથી કવિ અને કાવ્ય એ સંબંધે વિચાર કરતાં તેનું યથાર્થ લક્ષણ મેળવવું એ દુર્લભ લાગે છે. કોઈ સહદય, અમુક કવિ કૃતિ જોઇને એમ કહી શકે ખરો કે આ ઉત્તમ કાવ્ય છે, પરંતુ તેનું લક્ષણ બાંધવું એ અતિ કઠિન કામ છે, આમ છતાં કાવ્ય-લક્ષણો અનેક રચાયા છે.

“શરીરં તાવદિદ્યાર્યં વ્યવચ્છિન્ના પદાવલી”

(હંડી.)

“તદ્દોષો શબ્દાર્યો સગુણાવનલંકૃતો પુનઃ કાવિ”

(અમ્મટ.)

“રમણીયાર્ય પ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્”

(જગન્નાથ)

“વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્”

(ભરત, મુદ્રોદ્ધતિ, વામન, વિદ્યનાથ વગેરે.)

આ અને એવાં બીજાં અનેક લક્ષણો બંધાયા છે. પરંતુ બધાં તાત્પર્ય પર્યવસાનમાં બહુધા એકજ છે. આ વિષય સાયન્સ ઓફ ઇમોશન (The Science of Imotion) નામના પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ચર્ચેલા છે, અને પુસ્તકનું નવમું પ્રકરણ ખાસ કરીને વાચવા જેવું છે કેવળ શબ્દ રચના કે છદોભક્તિ એ કાવ્ય નથી, પરંતુ કાવ્ય તો એવું નિર્માણ હોય કે જે અલૌકિક આલ્લાહ ઉત્પન્ન કરે અને સહદય હૃદયંગમ બને. કાવ્યને પોતાનું શરીર છે, આત્મા છે, પ્રાણ છે, જીવિત છે, ગુણ છે, દોષ છે, અવયવ સંરચા છે, અલંકૃતિ છે. મતલબ એક ચેતન-સૃષ્ટિને જોઈતું સંભવે તેટલું તેને પણ છે. કેમકે તે સજીવ સૃષ્ટિ છે. આ કાવ્યના પાઠનાં છે અને અતિ રહસ્યવાળાં છે.

આ સર્વ સંપૂર્ણ રીતે ધ્યાનમાં રાખી, કલાપીના કાવ્યોનું મનન કરવામાં આવશે તો નિઃસંદેહ એમ લાગશે કે "કેકારવ" એ ઉત્તમ કાવ્ય-સમૂહ-ગ્રંથ છે અને એ કાવ્યનો નિર્માતા કલાપી એક ઉત્તમ કવિ છે-હતો. હું કપર કહી ગયો તેમ 'હમીરજી ગોહિલ' નામે મહા કાવ્ય એમણે લખવા માંડ્યું હતું જોકે દેવયોગે અપૂર્ણ રહ્યું છે. પરંતુ કલાપીને એ પ્રયાસ એમને મહાકવિ કહેવરાવે તો પણ ખોટું નથી.

કલાપીનાં કાવ્યોમાંથી કાંઈ પણ ઉતારા અહીં આપવા એ નિરર્થક છે, કેમકે એ સર્વ પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે, એટલે નિરૂત્તરથી એ કાવ્યો વાંચવાથીજ એનો અલૌકિક આનંદ મેળવી શકાશે. અહીંઆ માત્ર નવિન પદ્ધતિનાં એક એ અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય, તથા થોડાં ચમત્કૃતિવાળાં છુટાં છવાયાં પદોજ બસ છે :—

સોરઠા.

અનર્તુન ! થોથાં ફેંક ! ત્હારા ભર ઉઠી ગયા
આતો ભડછે એક કિરાત બીજો-વેગડો !
અનર્તુન ! દેવત આજ ત્હાડું ના અજમાવજો
આતો શંભુનાથ કિરાત બીજો-વેગડો !
અનર્તુન જોડી હાથ યાકી પદ જેને પડે
તે હરનો તું હાથ જમણો ! સાવજ-વેગડા !
હરની ત્રીજી આંખ અનંગથી છે ઉઘડો
પણ ચારણનો વાંક શું છે ! વીરા-વેગડા !
શૂરાનાં હથિયાર ચારણને તલવાર આ
તેની સામે ધાડ ત્હારી હોય ન-વેગડા !
કોનાં ગાથું ગીત, ગીત કોણ ગવરાવશે,
જો હંસાની રીત હંસા મૂકે !-વેગડા !
ચારણ હરની જીભ તું તો હરની આંખડી
જૂઠાં અંગ શરીર ના, ના કરતું-વેગડા !
તુંમાં ઝાઝો માલ ઝંઝેલી જગ લે, ભલે
પણ હું ના મરનાર ત્હારો માર્યો-વેગડા !

(હમીર-કાવ્ય.)

+ + +
મે ની જોતાં વાટ જનાજો જોડી ગયો
પણ ના લીલી ભાત ત્હારી દેશું-વાજસુર !
બીજાંને મે આજ સચરાચર જાગી પડ્યો.
પણ ચાતકની જાત તરસી-મેઘલ વાજસુર !

રમાંતું એતે છીપ બીજો મે ખપનો નહીં
ખપનો એજ અદીઠ રાખીશ કાં તું ! વાજસુર !
અણખયીઆંની જાત જાઝી જગમાં સામટી
જેથી ઠરતી આંખ તે મે આઘો-વાજસુર !
હવન કરું કે હોમ ? ઉજેણી જોશું કરી
પણ તુજ સામે જોમ શું પામરનું ?—વાજસુર !
દેખાડીશ દુકાળ ! ઘેશું પીને જીવશું
જપશું ત્હારી માળ તો એ ! આપા-વાજસુર !
ના છે કાંઈ ખેડ મેઘલજી ! અમલોકની !
ત્હોયે ત્હારી મહેર લીલા લહેરજ—વાજસુર !
અખડીએ તું આવ આજ-કાલ કરમાં હવે
મન-ખેતર સોસાય તું વિણ મેઘલ—વાજસુર !
(તા. ૧૩-૫-૧૯૦૦ના એક પત્રમાંથી.)

+

+

+

જોને ! લાઘ તહીં રહી મલપતી તે મોહની કૂરતા,
તેમાં તે અતિ રમ્ય આકૃતિ રહી જેને કહી મેં “પ્રિયા;”
(વિપપાન.)

+

+

+

ઓહો ! મોહજ મોહનું જગત આ તેમાં હશે પ્રેમ કયાં !
આંહીં બીજ વવાય છે વિપયને મૌ સ્થાનમાં મોહનાં ;
કાંટાળાં તરૂં તે ઉગી હૃદય કંઈ ભોળાં ગિચારાં ચીરે,
કયાંહીં છે રૂધિરે ભર્યા ઉઝરકા, કયાંહીં ત્રણો ગાઠ છે.
(વિપયપાન.)

+

+

x

જીવનું જીવ લેધને આંહીં એવી દિસે રીતિ !
કોઈને દુઃખ દેવાથી તૃપ્તિ કેમ હશે થતી ! !
(સારસી.)

+

+

+

૧

આ મ્હોટાઇ જગતની મને કાંઇ બહાલી નથી, હો !
મ્હારાં વેલાં સુજ હૃદયને કાઢવાંથી વધુ, હો !

(વૃદ્ધ માતા.)

નિઃસ્વાસ આ હૃદયના સહુ આગ કૂંકી,
એ એકયનેજ જપતા સળગી વિસમ્યા ;
આ અશ્રુતુંય સહુ તેજ તહીં શુભાશ્રુતું,
એતો મળ્યું નવ મળ્યું, નવ બાણતો હું ?

(એરી ધુરી.)

x

x

x

હું માં તું માં અરર પણ આ કાંઇ બૂઝુંજ લાસે,
ત્હારા મ્હારા પથ મહી દિવે લિખતા એક ઊડી,
તું ચાલે છે સતત ગતિએ, કદતો ચાલેો હું
ધકકા માટે કુદરત મને, દોરતી માત્ર તુને ! !

(એક વેલીન.)

x

x

x

અહીં પ્રત્યેક દાણાપર છુપ્યાં ખાનારનાં નામે
મગર પરવા પરાઈથી આ રે રે ! કોણ પરવારું ?

(કોણ પરવારું)

x

x

x

પ્રભુ શું તે આંહી જગત પર છે કોણ કથવા ?
કહી છે જે તેનું સમજ સ્ફુટ નામે દર્શ શકે ?
'મને તેમાં શ્રદ્ધા', સમજ નિજ એ યોલ વદવા !
કહી ના જ્ઞાનીએ કદિ પણ હશે હિમ્મત કરી ?

(અનાલાયી ગાન.)

x

x

x

અ રે રે ! કેદખાનામાં મને આ ઇશ્ક સૂઝયો કયાં ?
ખૂદા એ નૃપ બતલાવી દિલે ચીનગી લગાડી કા !
ન જોયું કંઈ અગાડીનું ગયો ભૂલી પછાડીનું
અને ગાદેલાયે બહાર્યે વિના કે પાપ પસ્તાવું !

(વિના કે પાપ પસ્તાવું.)

જે સૌ ગયાં પ્રણયી એકજ પાક આપી,
તેનેજ પૂર્ણ શીખવી ગઇ તું ? કે—
“દાવા ન હોય જગમાં કરીએ કૃપાના,
“પ્રીતિ, દયા, ક્ષણિક એ સહુ મહેરબાની.”

(નિદ્રાને)

નિહાળી વિચારી મુજ દીલ બની કાષ્ટ મળએ,
અહીં આજે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન અરે !
નહી કા રોજિતો રૂધિર દિલનું હું નિરખીને,
અહીં આ જે રીતિ જન પ્રતિ ચલાવે જન, અરે !

(કુદરત અને મનુષ્ય.)

નહિ નહિં પણ એવી વિશ્વની આદ્ર વૃત્તિ,
ઘડમઘલ અહીં સૌ જીવનાર્યે મચેલી,
પ્રણય, રતિ, દયા, કે સ્નેહને શ્રાતૃભાવ,
અરર, નહિ સહુ એ સ્વાર્થના શુ વિભાગ ?

(વૈરાગ્ય.)

શુ જાણે કે પરવશ થઇ આંસુ છે બહારવાના !
શુ જાણે કે હૃદય ધરતાં ઘાબ છે લાગવાના !

(કન્યા અને કૌંચ.)

શયતાન લેવા ઇશ્કની ગેળી બદ્ધાનું કયા ચડ્યું !
કેં ખાતરી કીધા વિના એ આતમે હું કયા પડ્યો !
મેં કે જ શંકા ના કરી યા કંઈ તસ્સલી ના થઈ,
મળી માહિતી મુજને હવે “ખાતલ બહાથી હું થયો” !

(બેકેદરદાની.)

પ્રીતિ તણે નવ થયેા, નવ નીતિ રાખી !
આ પ્રેમ ના, પણ નકી નળળાઇ આવી !
તું ચેત, ચેત, નહિતો નકી “ચોર” ભાઇ !
પ્રીતિ નીતિ : ઉભય ભ્રષ્ટ રહી ગુમાવી !!

(દ્રઢ્ય ત્રિપુટી.)

પાસે જેવી ચરતી હતી આ, ગાય તેવોજ હું છું,
ના ના કોઈ તમ શરીરને કાંઈ હાનિ કરું હું.

(મને ભેધને ઉડીજતાં પક્ષીઓને.)

આહાહા, ઈંક આલમનો હજારો રંગનો ખ્યાલો !
જગર આ એક રંગીને, અરે, ફરીયાદ શાની છે ?

(ફરીયાદ શાનીછે ?)

ત્રેવીશ વર્ષ મહીં સ્વપ્ન અનેક વીત્યાં,
વીતી અનેક દુઃખનીય પરમ્પરા ત્યાં;
શું તેટલોજ ઇતિહાસ હશે અમારો ?
શું લ્હાણ કાલની મળી જસ એટલીજ !
મેં પ્રેમમાં તકરૂતાં મમ શાન્તિ ખોઇ,
આનન્દની મધુર પાંખ ન ક્યાંય ભેઠ;
‘હયુ’ કહે, જીવિત એમ જશેજ રોઇ,
શું લ્હાણ કાલ ધરશે જમ એટલીજ !
કે હું અનન્ત યુગનો તરનાર યોગી,
ભોનાર જે હજી અનન્ત યુગો ભરીને,
તે આમ આજ દુઃખને દિનને ગણન્તો,
આંહી પડયો, અરર, ચેતનહીન છેક ! !

(જન્મ દિવસ.)

અહો, ઘોળી પીધું મધુર વિષખ્યાલું પ્રિય સખા;
હવે: હું ભુલુછું જગત સઘળું તે લહરીમાં:
ધીમે ધીમે મૂર્છા સુજ મજબને સુખજન કરે,
અહા ! હું ગાતો તે અનુભવી શકું છું સુખ હવે.

(વિષ પાન.)

કૂટી ગયેલ ઘટની ઘટમાલ જેવાં
મહારાં કૃષ્ણાં વરસ : જીવન બાગ સુકયોઃ
એકેય બિન્દુ નવ ચોવીશ ચક્રમાંથી,
વા કોણએ ન ઘટમાલ સમારનારું.

(જીવન હાનિ.)

કિસ્મત કરાવે જૂલ તે જૂલો કરી નાંખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એજ યાદી આપની !

(આપની યાદી.)

માશૂક નથી મિસ્કીન છું : જુહાંગીર છું મને !
ખલ્લની તમા નથી : સુલતાન છું મને !

(એક પ્રેમ.)

માયિક પ્રેમ તરછોડી અનલ હટુંનો તું કર દાવો :
બન્ધુ રહે મસ્ત મસ્તાનું : મસ્તીનો તું લે લ્હાવો !

(મસ્ત ઈશ્ક.)

અવધૂતની માળા મહીં પારા ફરી લાખો ગયા :
આ એક પારો બિન્દગીનો ફેરવી તું શું કરે !
અવધૂત હું તેને બખીલી એક પારામાં નહીં :
લાખો કહે, લાખો દઉં : પણ મંત્ર વિણ તું શું કરે ? !

(ખાકે દિલ.)

રહે આબાદ તું દિલબર : અને ખંજર અને પ્યાલું !
અરે, પણ ઈશ્ક કરવાથી હમારે હાથ શું આવ્યું ! !

(દગો.)

મૂલી જવાતી છિ બધી લાખો કિતાબો સામટી;
જેથું ન જોયું છે અને ; જો એક યાદી આપની !

(આપની યાદી.)

એ પ્રેમ ક્યાં હૃદય ઉત્તમ લે જતાવે ?
ક્યાં છે અહીં વિસરનાર રતિ જ હાંમાં ? !
ક્યાં કોઈ છે પડ સહુય જતાવનાર ?
આનન્દથી હૃદયનું સહુ આપનાર ? !

(ઝેરી છુરી.)

કરે જો કાંઈ તો સુખથી કરજે ને સુખી થજે,
પરંતુ કાંઈ તું ઢ્યુપચુ રહીને કરીશ ના ;
કરેછે સાચું તું જરૂર સમજી એમ કરજે,
નહીં તો પસ્તાવો હુઃખમય અગાડી બહુ થયે,
ફરજ ને પ્રીતિને તું દોરજે એક માર્ગમાં :
ધર્મથી પ્રેમ ભૂદો ના, ફરજ એજ પ્રેમ છે.

(હૃદય ત્રિપુટી.)

મનુષ્ય બધથી બરેહું છે-અપૂર્ણ છે. સંપૂર્ણનો એક પરમાત્માજ છે બ્રહ્મદારા અનેક અનુભવો આપણને યા. છે અને તે અનુભવોનું તત્ત્વય મેળવી વૃદ્ધિ પામતાં જઈએ છીએ. પૂર્વના પ્રારબ્ધ-સંસ્કાર પ્રમાણે મનુષ્યને સ્થિતિ મંપાદન થાય છે. શરીર અને વૃત્તિ, સાધન અને સંજાતીઓ વગેરે સર્વ અનુભવનાં દાર છે, અને તેમાંથી પૂર્વના સંસ્કારાન્વય મનુષ્ય રસો કાઢે છે અને આગળ વધે છે. પ્રકૃતિને કબજે લેવા પુરૂષ પ્રયત્ન સતત મર્યાદા કરે છે. આવા વિચલને લઇનેજ મનુષ્યરહેલે કુર હોત એવું નામ આપેહું છે. વિચલનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી, અનુભવ કરી, તેમાંથી વિજયવાન થીંગેને યથાય એ જાણવું સરસ નથી. સામાન્ય મનુષ્યોને એકનો એક અનુભવ અનેક વખત થાય છે, પરંતુ તેમાંથી કાંઈ પણ સાર લઈ સકાતો નથી, તો પછી પોતાના અનુભવનો લાભ અન્યને આપવાનું તો ક્યાંથીજ બને ! પરંતુ સંસ્કારી મનુષ્યો પોતાના સત્ત્વ સ્વરૂપનો, કડવા પણ યોગ્ય અનુભવોથી અપરોક્ષ કરી લઈ, ફનિયાંના વહાણની દીવાલથી બને છે. પોતાને મહેલો અનુભવોને તે એવી તો સારીરીતે જતાવી શકે છે, કે તેમાંથી ધણા મન-સંસ્તાઓ ચોમળ છે. વળી એઓ જીવન-વ્યાપારમાંથી મહાન નિષ્કર્ષ કાઢી શકે છે, સૃષ્ટિ-લીલાનું સદૃશ અવલોકન કરી શકે છે, અને એ સર્વને મનુષ્ય જીવનના હેતુ પરત્વે યોગ્ય શકે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ એજ આપણાં ધુરધર શાઓ અને સાહિત્ય; અને આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ પરાયણ તેજ મહાત્માઓ, સુતો, મંત્ર-દંડાઓ અને કવિઓ વગેરે. એવાઓની આનસિક સૃષ્ટિ બહુ ઉત્તમ પ્રકારની હોય છે, કમકે એઓજ જન્મનો હેતુજ એ હોય છે. અને એથી એ પ્રવૃત્તિ એમનામાં પ્રધાન હોય છે એવાઓને ત્યારે કર્મના કોઈ મદન નિવમાનુસાર, તેનાં પૂર્વનાં વિચિત્ર કર્મનું ફળ ભોગવતાં આપણે જોયે છીએ ત્યારે તેને યોગ-અથ મહાત્મા કહીયે

છઠ્ઠાએ. અને તે વાર્તાત્મિક છે. કેમકે એમની માનસિક સ્થિતિ સાથે જ્યારે આપણે તેનું સ્થૂલ-જીવન સરખાવીએ છઠ્ઠાએ ત્યારે તેમની ઉચ્ચ ભાવના અને યોગ જોઈ શકાય છે.

કલાપીનું જીવન પણ કંઈક આતું હોય એવી મહારીનો દૃઢ માન્યતા છે. કલાપીના આતર-સંસ્કાર શિવાય કલાપીની વ્યવહારીક સ્થિતિ કોઈ રીતે અસાધારણ ન હતી. છતાં પચ્ચીસ વર્ષની ટુંકી વયમાં-અને તેમાં પણ બચપણનાં અને શાળાનાં અભ્યાસનાં સોળ-સત્તર વર્ષ બાદ કરતાં, માત્ર સાત આઠ વર્ષમાં એમણે લગભગ પંદર હજાર પંક્તિ ઉત્તમ પ્રકારના કાવ્યની અને તે શિવાય મોટા પ્રમાણમાં ગદ્ય-લેખો સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના પ્રેરે તેવા અને પ્રહ્લાન્ડના પરમ રહસ્યને રસિક અને આકર્ષક શૈલીથી બોધનારા લખ્યા, એ યોગી આશ્ચર્યની વાત નથી ! પરંતુ એથી પણ વિશેષ આશ્ચર્ય તો એ છે કે : આત્મ નિરીક્ષણની એક પણ તક જવા ન દેતાં, એને એ સત્ય-ભાવનાઓનો સ્વાતુભવ કરતાં કરતાં, છેવટ એવી સ્થિતિએ એ આવી પહોંચ્યા હતા કે, જો એઓ પોતાના નિર્ણયનો અમલ કરવાને વધારે વખત હયાત રહ્યા હત તો, એક અત્યુત્તમ દૃષ્ટાન્ત અને સિદ્ધાન્ત દુનિયાને આપી જત એમ હું તો ખાત્રી પૂર્વક માનું છું. એમનું સાધુ-જીવન મહારી દૃષ્ટિ આગળ તર્યાં કરે છે. મહારી માન્યતાને અનુમોદન મળે એવું લખું ઉપર કહેવાઈ ગયું છે, તોપણ પરિપાક કાલના ખાસ મનન કરવા યોગ્ય લેખોમાંથી થોડા પ્રકાર અહીં બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે.

+ + + +

“ અહો ! આ શરીરનો હૃદય એ તે કેવો ભગછે! કવિઓ કે ક્રિદાસોદારોએ તેને માટે કહીજી કહ્યું નથી—કહી શક્યા નથી—જોકે તેઓનું યત્ન તેનેજ પૂરું ખતાવી દેવાનું છે,—બધા જે જે વખણાય છે તે માત્ર વધારે ઓછા એ પ્રયત્નમાં નિષ્ફલતા માટેજ. ”

(તા. ૧૩-૫-૧૯૦૦નું પત્ર.)

x x x x

“ રતેહી સંસાર-વ્યવહારમાં મદદગાર ન થઈ શકે કદાચ-પણ આત્માને તો મદદગાર થઈજ શકે, અને તેથી દુનિઆદારીના મતભેદથી આત્માના રતેહને વિશ્લેષ ન થવો જોઈએ. ”

(તા. ૧૩-૫-૧૯૦૦નું પત્ર.)

+ + + +

“ સૌમાં-વૈભવમાં, પ્રભુના પ્રેમમાં-ઉંડું ઉંડું ઉતરી જવું : એ સૌનું રસપાન કરવું ; એ આ વખતે મને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યું છે. જ્યાં રહેવું અને સૌમાં પચીજવું એ શીખવું મને ગમે છે. પણ તેમાં પણ આ વખતે કંઈ નવું હું જોઈશું. ” * * *

(તા. ૩-૧૨-૯૫નું પત્ર.)

+ + +

“ ઉપયોગી થવું પણ આસક્ત ન થવું. ”

x

x

x

x

“ આ બ્રહ્માન્ડનું શરીર ઘડ્યું છે, પણ હવે કોઈ અન્ય બ્રહ્માન્ડને યોગ્ય ઘડાયું છે. ”

+

+

+

“ કવિતા અને ફિલસૂફી : એક શકાથી વિશેષ શું છે ? ”

+

+

+

“ આજે એક સારો કાપડો છે તે કાલે જંગલને બગાડનારો નીવડે છે. ”

+

+

+

“ કોઈને પણ કુદરતને નારાજ કર્યા શિવાય તિરસ્કારી શકાય નહિ. ”

+

+

+

“ કવિને પોતાના જન્મ કરતાં પોતાનું મૃત્યુ વધારે પ્રિય છે. ”

x

x

x

x

“ દુનિયાની હુઆઈ સમજનાર દેવ નથી ; હુઆઈની હુઆઈમાં પણ બવાઈ જોઈ જો છેતરાય છે તે દેવ છે. ”

“ ભૂકનો પૂરો અનુભવ લેવા માટે—ને હું ચાહતાં બસે છેતરાઈ. ”

“ ઇશ્વર પદ્મચાનો સંગ ત્યાગતો નથી પણ પદ્મચો ઇશ્વરનો સમાગમ ત્યાગે છે. ”

“ વ્યક્તિની દરકારથી સ્વર્ગતા રાખ્યો ત્યાગ કરી કૌશિક દુનિયાની ગાદી મેળવાય છે. ”

“ ફનેહિઓ ! હવે તમને શું કહું ? રાજ્યકાળમાં હજારો આપતો આવી પડે, વિપની કોશીશો થાય, ઘરણુ દુઃખ સહેવાં પડે, પણ તેથી આ શરીરના લોહીનું એક ટીપું પણ અવટાસો નહીં, પણ જવારે તમે આ મધુકરનો ત્યાગ કરસો ત્યારેજ તેનું મૃત્યુ છે. ”

(નોટ—પ્રકસમાંથી.)

મહારો એક ખવાસ રસોધો અને “ ટીટું ” કહે તે હું સહન કરી રહ્યો + +
+ મહારી સાથે રહેનાર — અને સર્વ એકજ મંડળ હવું. અને કોઈ સલાહ આપે તેમ

ન હતું, છતાં મેં યાન જાનીજ રાખ્યું હતું. સાત પુરાં વર્ષ હું " હાળ " માં- વાદળમાં ઘેરાયો રહ્યો. આજ જંગલમાં ઉડતા ચંદ્રજ જેવો સ્વર્ગ છું " હાળ " પરતંબ અવસ્થામાં પણ સુખી અને ખુશી રહેતો, આજ પણ તેવોજ છું. + + + હું દુઃખ ગણતો ન હતો પણ દુઃખપર દુઃખ પડતાં તેમ તેમ મનુષ્ય હૃદયની ચિકિત્સા જોનાર વૈદ્ય બની હસતો હતો. દુનિયાનાં દુઃખ મ્હારી હૃદય પાસે આવતાં નહોતાં, અને બાલાના ધા ફૂલ જેવા લાગતા. મને દુઃખ આપનાર બાલાના ધા માત્ર કોમળ પ્રેમ-સુષ્પતાજ ધા હતો, તે હું સહી શકતો ન હતો, અને તેજ દુઃખે આ શરીરને,—જે દિવસમાં ચઉદ શેર ઓછું થયું હતું ! "

(એક પત્રમાંથી.)

" હાલ કારકુન વર્ડઝવર્થમાંના લાલ લીટીવાળા કક્કડા ઉતારે છે. 'The Useful Ideas of Wordsworth' એ કે એવા કેઈ નામવાળું પુસ્તક છપાવવા વિચારે છે. જે જે લેખક પૂરા વંચાઈ રહે તેના ઉત્તમ વિચારો આ પ્રમાણે પુસ્તકના આકારમાં બહાર મુકવા વિચારે છે. એથી ઘણો લાભ છે. નિયમ એવો રાખવો જોઈએ કે પ્રુફ-શીટ્સ જાતેજ તપાસવાં. દરેક કક્કડો ઘણી વખત આમ થવાથી નજર નીચે નીકળી જાય, અને એ વિચારો કદી ન બુલાય તેમ હૈયામાં ચોટી જાય. વળી બીજાઓને પણ એવા વિચારો વાચવાથી લાભ છે.

" એમસંનતો આખો લાલ લીટીનો અનેસો લાગે છે ! ક્યાં લીટી તાણુવી એ મુઝતું નથી ! "

(તા. ૧૪-૬-૯૬નું પત્ર.)

આ કાર્ય મેં હાથમાં લીધું છે પરંતુ કલાપીની આ ઈચ્છા અને તે સાથે કલાપીના સાહિત્ય સંબંધે જે કાંઈ કરવા જેવું લાગે-મ્હારા વિચાર પ્રમાણે થવું કરવાનું છે-તે સર્વ આ સાહિત્ય પરિષદે ઉઠાવી લેવું એ પરિપક્વનો ધર્મ-કર્તવ્ય છે એમ હું માનું છું. આ લેખમાં આપવામાં આવેલ છે તે શિવામ પણ ખીજી ઘણી બાબતો આપવી રહી ગઈ છે, કેમકે આ લેખ લખવાનું અને છાપવાનું કાર્ય માત્ર એકજ અઠવાડિયામાં કરેલું છે અને તેથી બહુ તરા કરવી પડી છે, એટલે લાચારીએ થયું મૂકી દેવું પડ્યું છે.

સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ ગાટે લખે છે કે :—

" તે મ્હારો એક " વ્હાલો ભાઈ " ગયો. મણિભાઈ ગયા. હવે આપણે એમને અહીં મળીશું નહિ. આપને આ સમાચારથી શું થશે તે આપજા જાણશે અને મને શું થાય છે તે હુંજ જાણું છું. "

(તા. ૨-૧૦-૯૮નું પત્ર.)

“ મણીભાઈને પ્રસંગે મને જે લાગે છે તેને માટે મ્હારી પાસે કશી બાધા નથી. કવિતા તો ઓલવાઈ ગઈ છે. ”

(તા. ૧૯-૧૦-૯૮નું પત્ર.)

“ મણીભાઈ દિવેદીનો સ્વર્ગવાસ એ આ પત્રનું મૂળ છે.

“ પરંતુ મણિલાલ વિશેષ વ્યવસાય ન હોવાથી કે પ્રભુ જાણે સાથી: એઓ આ હૃદયની બહુજ પાસે આવ્યા હતા. હું એમને મિત્ર કરતાં ચાર વિશેષ ગણ્યો હતો + + હું મ્હારું હૃદય એમને કહી ચકચો હતો. અને એઓ દોરે ત્યાં થોડું ધણું દોરાઈ ચકચો હતો.”

(તા. ૧૧-૧૦-૯૮નું પત્ર)

તારીખ ૨૫-૨-૯૮ના પત્રમાં લખે છે કે—

“ પહેલી તારીખે હું વેણટેરીન અને ટીટાટલર થયો હઉંસ. શ્લાહારી અને દ્વાધાધારી થવા માટે પંદરેક દિવસ પછી વાત—

“ અરજી ૬૪ કેદી યનારો કેદખાને ફીક છે. ”

હવે આપણે કક્ષાપીના છેવટના એક જે અપ્રસિદ્ધ લેખો તપાસી જઈએ, કે જેથી એમની સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના અને એમનું આત્મ નિરીક્ષણ સ્પષ્ટ સમજાશે, અને તેની સાથે એમનો અંતિમ હેતુ સમજી શકારો. કેમકે ગોપીચંદ અને વિક્રમ, બહુ અંશે એમનું પોતાનું જ ચરિત્ર નિરૂપણ કરનારાં અને એમની પોતાની જ માનસિક સૃષ્ટિ બતાવનારા પાત્રો છે.

“ આ પુસ્તકે વાંચ્યા પછી મ્હારા અગાડીની માન્યતાને જ વધારે પ્રકારે મળતાં હું અત્યારે જે માનું છું તે પ્રમાણે આપણે માટે પ્રભુ એવું કાંઈ ભક્તિ અને જ્ઞાનથી જન્મું છે જ નહિ. ભક્તમાં કાંઈ નથી અને નથી કાંઈ ઇષ્ટમાં, પણ જે ચમત્કાર, રસ, પ્રકાશ, સિદ્ધિ કે કાંઈ છે, તે ભક્ત અને તેના ઇષ્ટ વચ્ચેના કે જ્ઞાની અને તેના લક્ષ્ય વચ્ચેના ભક્તિ અને જ્ઞાનના પ્રવાહમાં છે. આમ છે, કેમકે પ્રભુ એક સ્થાને નથી પણ જ્યાં જ્યાં જઈએ પ્રભુ જેવું ત્યાં ત્યાં તેટલો એ છે. ”

+

+

+

—“વિશ્વનો માર્ગ એ તૃપ્તિનો જ માર્ગ છે. માનવી વ્યવસ્થિત વ્યવસ્થિતી તૃપ્તિ (Satiety) પામતું પામતું સમષ્ટિમય ચતુર્ જાણે છે; પછી અહ્યાન્નમય થાય; અને તે પાત્ર પણ અતે છીછરું લાગતાં પોતાના જ સમાધ જાય. આત્મામાં એટલે પરમાત્માના પ્રત્યેક પ્રાણીનો છેવટનો વિહાર છે. ”—

x

x

x

—“સ્વિકરનબોર્ગ કુદ્ગતથી બુદ્ધ એવા પરમાત્માને ન માનનારા જડવાદી ફિલસૂફોને માટે નરકજ નક્કી કરી ગયે છે. બિચારા હબંટ રથે-સાની એ ગતિ થાય એમ મહાર્ હૃદય તો નથીજ માની શકતું પ્રજા એવો ધાતકી તો નહિજ હોય.” —

+

.

+

+

અત્યાર સુધી ધણા કાળથી હુંનો ગોપીનેજ લક્ષ્યમાં રાખી જીવ્યો છું; ગોપીજ બનવા યત્ન કર્યો છે અને તે જ્યારે જોટલું બનાયું ત્યારે તેટલું સુખ મળ્યું એમ, અને તે જ્યારે જોટલું બનાયું ત્યારે હું તેટલો પરમાત્માની શ્લાઘામાં આગ્યો એમ માનનો આગ્યો છું ‘ગોપી’ એ ભાવનાનો હું જેવો બકા હોઈ શકું તેવો અત્યાર સુધી રહ્યો છું ‘ગોપી’ એ ભાવનામાં રમતી, નિશાવતાતી, સ્વાર્પણતી, જે પૂર્ણતા સમજાઈ છે તે હજી સુધી તો મને સ્વિકરનબોર્ગના પાદરીપણામાં સમજાઈ નથી.”

x

+

+

“વિશ્વ સ્મૃતિમય નહિ પણ આશમય છે. સ્મૃતિમય તો હું જેવા કંગાલ પ્રાણી-જીવ રહે છે જેને જૂનું જોડી નવામાં જવાને ગમતું નથી. અથવા વધારે સાચું કહેતાં જેને ગતિજ ગમતી નથી. અને તેવાને પણ ઘસડાયા વિના ક્યાં આવે છે ? ”

“વળી ત્યાં અનેક પત્નીઓ અને અનેક પતિઓ એ દોષ નથી કેમકે સ્પૃશ્ય જાતી રહેલ નથી એટલે તમારે મણીઆઈ કે મકરંદ સાથે સંબંધ રાખવામાં પણ કશો બાધ આવશે નહિ. અરે ! હાંની તો વનસ્પતિ પણ એવાજ સખા બાવમય લગનમાં છે. ”

x

x

x

“પણ બોડતા જ્યારે યાચતો થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મ થાય છે. ત્યારે કૃષ્ણલીલાનું રહસ્ય સ્વાર્પણમાં છે અનેક પત્નીનું રહસ્ય પણ સ્વાર્પણમાંજ છે. ધર્મ માત્રનો અગિમ અને અંતિમ હેતુ સ્વાર્પણમાંજ હોવો જોઈએ.”

—“આંદીને પ્રમંડે પણ એક સ્ત્રીના ત્યાગ પછીજ અન્ય સ્ત્રીનું પાણિમંદણ થઈ શકે એવો સ્વિકરનબોર્ગનો આગ્યદી કાયદો મને તો યોગ્ય નથી લાગતો, પણ સ્વિકરનબોર્ગ દિનિવાને બહુ આગ્યે છે. માનવી અર્પણ કરવા જવા યાત્રાએ નીકળી લૂટ કરવા લાગી જાય છે, અને કાશીપુરીના તટ પર દાન કરવાને બદલે પવિત્ર ગંગાજીમાંથી ગરીબમાં માછલાં મારવા લાગી જાય છે ”—

x

+

+

—‘જે બોણું’ હૃદય મામ્ય મેળવવાને સ્ત્રીઓ ઉમેરે છે એનો શૂન્ય કરે છે, કેમકે આ માસના લેત્યા વાળા અસ્થિ-રૂધિ-મય શરીરમાંથી પોતાને યોગ્ય હૃદય શોધી કઢાડવું એ બહુ સંભવિત નથી.’

+

+

x

“વળી જે સ્ત્રીને આપણે પત્ની કરી શકીએ, જે સ્ત્રીને આપણે અનંતા સુધી સ્વીકારી શકીએ એવી એકપણ ભાગ્યેજ અહીં તો મળી આવે છે અને જેને એવી વણી મળી આવે એમ લાગે છે તે તો યુવાની રૂઢેરા અને તાજ ગતની પાઝા ભમનાર વ્યભિચારીજ છે હું આમ કહું છું કેમકે કૃષ્ણને છોડી હવે દુનિવાદનીમા આવવાની જરૂર છે, અને એ તન્ન દટિ ન જાય તો મ્હાન આ વિચારો અનેકને બચના તન્ન દોર્યો વિના નજ રહે કૃષ્ણવીક્ષારસનાજ કેટલાક પંથ જેમ હાલ એ લીનાને પોતાના સ્વાર્થમા દોરી જઇ બચ થાય છે એ અમૃત રસમા પોતાના હાથ ગદા કરી બેળવાથી જેમ એ ગસની આખી બરણીનેજ સોવડી નાખે છે તેમ બન્યા વિના નહીં મ્હારે જેકહેવાડું છે તેથી ઉત્કૃષ્ટ મમ્ભાયા વિના ન રહે એક સ્ત્રી ઉપર બીજને ઉમેરના માગે છે તેણે આ મવાન પોતાના હૃદયને પૂછોજ નોંધએ—‘હું એ જાના માટે મ્હારે શિર આપી દેવા તૈયાર છું ?’

એવું ઉત્તર હઠામાં મળે, અને તે મોહ નિવૃત્તિ સ્થિતિમાંથી મને તોજ અગાડી કાઢે પણ ગતિ કરવી યોગ્ય છે. અને એમ ન બને તો તો એ સ્ત્રીના બધી એક બહુભાવ શિવાય ની દટિ પણ નરકનીજ જનેતા છે સ્થળ વાઙ્મનાથી ઈર્ષ સ્ત્રી સામે જેવું એ તેની સાથે વ્યભિચાર કર્યા બરાબર છે, અને તેટલાથીજ તે મોહનો કાંડો નગ્નનો અધિકારી થઈ ચૂકે છે અને એવું તો બહુજ ધ્યાનમા ગખવા જેવું છે કે સર્વ સ્વાપણની તંપારીઓ ધણી વખત જેવી દેખાય છે તેવી ધણી વખત હોતી નથી વળી લગ્નનો હેતુ સ્થૂળેઝાઓની તૃપ્તિમા નથી પણ સદ્ગુણ બનવામા એટલે પરમાત્મા પાસે જવાના મત્તમા છે હું તો એટલે સુધી કહું છું કે એક દંપતી પણ સુલ વાતોને દૂર ફેંકી દેઈ સદ્ગુણ બાવનાઓનાજ ક્ષાણુ લેવું નહીં એ ઉત્તમમા ઉત્તમ છે’

+

+

+

“પરમાત્માની માગે વિરોધી હોય એવો અધકાર કે એવું મર્યાદા હોઈ શકે ? અર્થાત પ્રભુકૃતિમા એટલે વિશ્વમા બે બન મામ સામે હેઈ શકે ? વિશ્વમા બે પ્રવાહ હોઈ શકે ? હોય તોપણ સમાન બનના હોઈ શકે ? વિશ્વમા બે પ્રવાહ વેગી હોઈ શકે ? બે વૈરી સમાન બનના હોઈ શકે ? એક પ્રવાહ વિના બીજો પ્રવાહ નહી શકે ? વિશ્વ કેમ ચાલે છે ? પરમાત્માના પ્રવાહ સામે તે પ્રવાહથી છેક રહત એમ ધ્વંસ, દાનવ, અસત્ય, વ્યભિચાર, નર્ક, અધાર, રાત્રિ, સ્વરનેહ, સ્વાર્થ, ગંદકી હોઈ શકે ?’

+

+

+

“ વાત એવી છે કે દયામૂર્તિ કિશ્કિયાનિદિ માતા પોતાની દયામાજ દૃષ્ટિને એટલે દુર જવા હજી દેઈ શકી નથી, ત્યારે ન્યાયરૂપ વેદાત પિતા વધારે તટસ્થ હોતાં પાસેની વાતોમા વહેસો પરવારી સેઈ જરા વધારે ઉપર જઈ શક્યો છે. જેમાં વિહારથી પુણું વાપ્ત થઈ ગઈ તેનાં ગીત ગવાતાં નથી.

ભેદભાવના એ મીઠાશમા ખારાશ છે. આ બધામાં અત્યારે તો મહારે એટલુંજ કહેવાનું છે કે-બધું ! અત્યારે ગમે તે દેખાતું હોય પણ એવી સુંદર નિર્મળ ભાવના આર્યહૃદયમાં ઉઘા રોપી ગઈ છે જે બીજી કોઈપણ ભાવનામાં અત્યારે હું તો જોઈ શકતો નથી. ”

(સ્વિગ્નમોર્ગના ધર્મ વિચારો અને તે સંબંધી ચોડીએક ચર્ચા ‘ માંથી ’)

+

+

+

તોળણ—હુપુ રાખવાનું મન ઘાય એજ પાપ; એ પાપનો પહેલો દોસ્ત અને સૌથી મહોરા. પરંતુ જે વગર મહેનતો મળ્યું છે તેને ધણાં જાણી જોઈને જોઈ દે છે, અને મહેનત કરી ન મેળવવાનું મેળવે છે પાણીનું માંડણું પાણીમાં તરસથી ચરી જશે એ વાત તે ક્યારે સાંભળી છે ? પણ માંછડાંથી માણસ વધારે મુખે જની શકે છે. કરોડો બીચારા જોળાં એવી ગરલતમાં પડી જાય છે ! કાંઈ ત્યારે એકનોજ આ દોષ નથી. જેસળ, આ અહંકાર, આ સ્વાર્થ પરાયણતા, આ વ્યથિપ્રત્યેની આકાંક્ષાઓ તૂટવી જોઈએ. પછીનું પ્રશ્નતુજ બાળક છે અને પ્રશ્નના બધા વારસાનો હકદાર છે.

(જેસર અને તોળણ -૫-૧૨-૮૧.)

+

+

+

ગોપીચંદ—પણ મા, એ સંકટમય અમરત કરતા તો કોઈ બહાદુરને હાથે એકનો પ્યાલો પી મરી જવામા વધારે મઝા; અને એ અજસલ કરતાં હું હમેશાં બિમાર રહીને તમારી મારવાર જોયા કર એ વધારે મીઠું.

+

+

+

મિનાવરી—સુંદર ઓંઓ સુંદર બગીચા, સુંદર મહેલો અને જે કાંઈ ત્યારે શરીરને અત્યારે સુખ આપે છે તેની ખાતર કેમ ?

+

x

+

—રાજ્ય ખાતર કે પરાપકારની ખાતર નહિજ !-વિચારીને જિતર આપજો. !

+

+

+

—હું જાણતી હતી કે તું રાજ નથી. નહિતો મને આજેઆ વિચાર આવત નહિ. આવ-
તનો માત્ર તારા આ મુંદર શરીર ને અમર બનાવવાની ઈચ્છાથી; એમ હોત તો હું તેને
રૂઢીને વિનવત અને કદાચ તું તુરંતજ તૈયાર થઈ જાત.

+

+

+

—યોગી પ્રશ્નને માત્ર અનુસરે છે ત્યારે રાજ પ્રશ્નને અનુસરીને બીજાને અનુસરવે છે.
યોગી થયા પછી રાજ થવાય છે.

+

+

+

—બાપુ દુનિયાદાર વૈભવની દ્રષ્ટિથી જો નહિ, પણ દિતની દ્રષ્ટિથી જો. રાજ પોતાની
મારફત વહતું પરમાત્માનું તત્ત્વ અન્યને જોતો જાય છે અને પાતો જાય છે. યોગી તો
એક પુખ્ત જેમ અજાણતાં સુમધને વહાવે છે, તેમ તે તત્ત્વને વહાવે છે, પોતાથી શું
હિત અર્થું તે જોઈ શકે નહિ તો રાજ વિશેષ હિત સાધી શકતો નથી, ત્યારે યોગીને
એ જાણવાની અપેક્ષા નથી. રહેલુંછે તે તું કરો જો, એક વખ

+

+

+

—બાપુ, તું જ્ઞાનમાં જન્મ્યો, પણ રાજ રહેવાને નહિ. રાજમાં તારું લક્ષ નથી કે યશ
નહિ, અને 'અતો બ્રહ્મ તતો બ્રહ્મ' રહે એ બહુ મોટી હાલ છે. તારે માટે જે ઉત્તમ
છે તેને તું ચલાતાં શીખ.

+

+

+

—ત્યારે તને આ રોગ અપક્રમ યોગમાંથી લાગ્યો છે. હું કે તું એ જો જાણતાં નથી. પણ
ત્રીકાગર્હશિ દેવ જલધર જાણે છે. પેલા ઋષિ જે મે મરુને ક્રિયા કરતાં જોઈ યોગ-
માંથી અળી ગયા હતા તેના જેવીજ કાંઈ તારી પણ લકીકત છે. તેમાં કાઈજ શંકા
નથી. તું રુઝ-હડ લઈને આવ્યો નથી, પણ મત્ત બે વાત લઈ આવ્યો છું: એક
પેલી યોગીની જમાત અને બીજી તે સ્વપ્ન માંહિની અપ્સરાઓ. જે તને અહીં ખેંચી
લાગ્યુંછે તે અહીંથીજ શી રીતે જશે ?

+

+

+

—સારે તું બેટા, ઘણું પડ્યો છે. અને હવે અનુભવ અને તુમિની વાતોને ફર કર, એત
નહિતો એતવાનો સમય રહેશે નહિ. વળી વિચારી જો જરા, યોગ-બ્રહ્મ-આત્મા ! જે
અનુભવથી તું દિતની આશા રાખે છે તે શાનો અનુભવ ? બ્રહ્મનો નહિજ. પણ તારો
યોગ હજી જેવો તેવોજે પ્રકાશે છે તેના તણખામાંથી અજાણતાં પણ તારો ઉદ્ધારતું

શેષ છે. માત્ર બહુતાના અનુભવમાથી ઉદ્ધારની આશા કેવી? તું હેતરાય છે, એટલુંજ કાર્ય તૃપ્તિ તો કરે છે. તું અહીં જન્મ્યો એજ મોટો પાત છે.

+

+

+

—“શાન્તિ તો બાધ, તું બોધનેજ જન્મ્યો તે હું શી રીતે આપી શકું? તે બોધું તે તું મેળવજે, તુને શરૂ પસે મોકલી શકું અને શરૂ પછુજે મેળવવાનું છે તે માત્ર બતાવી શકે.

(ગાંધીચંદ અને મેનાવતી.—૧૦-૨-૧૯૦૦)

+

+

+

ભર્તૃહરિ— × × તાત, શરૂના આશ્રમમા ઉભય અને અધિકારની કામ જૂદીજ દિષ્ટિ છે, અને તેજ સાચી છે. હુંતો હજુ એક છેક ન્હાનો છાયાસુદ્ધ, કતાં માળવામાં હવે મહાત્મા માટે સુખ કરજ કે કામએ નથી.

+

+

+

—બાપુ, આ વનરૂપમા, કે દોષ દિવસ અનાયાસે ઠોકર લાગતા મળી આવતા સ્મરાનના લાડુમા જે સ્વાદ છે તે પિંગળાની રસોઈમા ન હતો.

+

+

+

—અરૂં કહું છું, વિક્રમ ! હું રાજ થવાને ચોખ્ખ ન હતો. પણ તેને માટે મને બહુ લાગતું નથી. હું ગજ થવાને જન્મ્યો ન હોતો, પણ વિક્રમ ! હું જેવો અને માનતો હતો તેવો મૌન્ય ને સ્નેહને સર્વસ્વ અર્પનાર પણ ન હતો. હું સ્નેહી થવાને ચોખ્ખજ ન હતો. જો હું ખરો ગાંધી થઈ શકું હોતતો. અત્યારે વિરાગી પણ થઈ શક્યો હોત શુરૂ દેવે અપાર સુધીમા અને અમ તત્વની આવી બતાવી હોત. વિક્રમ, કદાચ આ ધરનીની પણ અપેક્ષાજ રહી ન હોત. માળવ પિંગળ અને વિરાગ એ ત્રણમાથી ગમે તેણે અત્યાર સુધીમા અને અમ કુળ આપ્યું હોત.

+

+

+

—નહિ વિક્રમ હું જૂતકાળની વાત કરું છું તે જૂનીજ નહિ. અત્યારે તો હું જડ-ભરત યાત્રા ઇન્દ્રિય છું એ એક ક્ષણ હતી કે જોઈ હું જનક બની શક્યો હોત કે જે બનું છું તે બનવા આહી આપ્યો હોત. હવે હવે તો આ તરફ દબ્યું. હું તેને એમ દળવા રહ્યા બાપુ જનક ! અને જડભરતમાં એકજ રૂધિર હતું, એકજ જ્ઞાન હતું, એકજ હિત હતું. ત્હારી આશાનો આ વાત સાબળી બંગ થાય છે, ત્હારો અદેરો ફિકકો બની

ભય છે, પણ શાન્ત થા, તું ક્ષત્રિ છે. ત્હારા ભાષને જટલારૂત જનતાં ને કાગ જસે તે કરતાં બહુ ઓછો કાગ તને જન્મક બનતાં જશે. ભાષ. રાગ થા, અને સ્વાર્પણને સમજ, ને તું પણ અહીં રહીને તેમોજ ઉપાસક છું.

+

+

+

—તું મ્હારા જન્મથી મેળવેલા કાર્યમાજ પ્રવૃત્ત છું. સર્વને એ એકજ કાર્ય છે અને તેમાં સર્વ પ્રવૃત્ત છે. હિત તો પરમાત્મા કરશે. અમે આજસુ નથી, પણ ફનીઆ તેમ દેખે તો જેમ અમે તેના અહંકારની ધડમથલને ક્ષમા આપીએ છઈએ તેમ તે અમારી નિવૃત્તિની શાન્તિને ક્ષમા આપે એટલુંજ કહેવાતું છે. હવે તો રાજ્યની વાતને જવા દે. ત્હારો એ પ્રયાસ વ્યર્થ છે વિક્રમ

+

+

+

—શાખારા, ખેટા ! તું અર્ધ વાતતો સમજી ગયો. હવે રાગ થવાનો નિર્ણય દર અને ત્હારો ખેદ દર યશે મ્હાઈ નિર્માણ સ્વચ્છતામાં છે, ત્હાઈ નિર્માણ રાજ્યમાં બધેતું છેવટનું નિર્માણતો એકજ છે.

(ભાતુંદરિ અને વિક્રમ.—૯-૨-૧૯૦૦.)

+

+

+

જલંદર—ખેટા ! તું હજુ સુધી ન સમજ્યો કે શાન્તિ સંગ કે અમંગ, ભોમ કે ચોમ, એવા કોઈ પદાર્થમાં નથી પણ શાન્તિ વિવેકમાં છે.

+

+

+

—રાજ્ય અને વૈશ્ય ત્હારી પ્રકૃતિ હતી, વિરાગ મેનાવતીએ અપાળ્યો, પ્રભુએ આપ્યું હતું તેવું મેનાવતી ક્યાંથી અપાવી શકે ?

+

+

+

—અને એવો ભય પણ શા મટે? વમજ તું અહીં પણ શું નથી દેખતો? નિર્ભયન થવાય ત્યાં સુધી ચોમી ભયમાં રહે, પણ ભયને નિર્ભયતા કહી છેતગતુ દીક નથી વિવે. — કથી પ્રકૃતિને વશ જવામાં ભય નથી. ભય પ્રકૃતિનું પુન કરવામાં છે.

(જલંદર અને ગોપીચંદ.)

+

+

+

કુશાપીનો છેવટનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે હતો, પરંતુ દૈવ યોગે એનો અમલ ન થઈ શક્યો. નીચેનું પત્ર લખાવાની તારીખથી બરાબર એક માસ અને બાર દિવસે એઓ વિદેહ થયા.

+

+

+

“હું બધા રાજ્યો માટે કોઈનું કહી શકતો નથી. માત્ર મ્હારે માટે કહી શકું.”

“મ્હને મ્હારે પોતાને માટે એ વિચારમાં કયું પાપ હોય એમ લાગતું નથી. અને અધર્મ હોય એમ પણ લાગતું નથી.”

+

+

+

‘હાલ વેપારી થવો જોઈએ કે અન્ય કંઈ હોવો જોઈએ, તે રાજ્ય જન્મે છે, અને રાજ્ય થવાને યોગ્ય હોય તે અન્ય કંઈ હોય છે એવું મને લાગે છે. પ્રજાની ધમ્મહા હશે તેમ થશે.”

“હું અહીં રહીશ કે જમ્મશ તેથી કોઈનું મવાતું નથી, તોપણ એટલોજ વિચાર કરી ચાલ્યા જવું એ યોગ્ય નથી.”

+

+

+

“બધું જોતાં સરકારી રાજ્ય સારું છે, અને વસ્તી માટે અને રાજ્ય માટે મેનેજમેન્ટ જોડું નથી. ધણું રાજ્યોને તો સરકારી મેનેજમેન્ટ ચલાવી ખાસ જરૂર પણ છે અહીં પણ તેમજ છે એ હું કહેતો નથી, પણ એટલું તો મને લાગે છે કે મારી ગેરહાજરીથી કશી હાની નથી.”

‘જેતુ મન કાર્યમાં નથી, જે કાર્ય જોઈ શકતો નથી, જે કાર્ય જોવા ઇચ્છતો નથી એવા અન્ય રીતે મને તેટલા સારા રાજ્યના કાજ કરતાં સરકારી રાજ્ય આવે એ નહાનીજ હાનિ છે.”

“પ્રથમતો રાજ્ય હમેશા માટે જોડી દેવાની ધારણા હતી. આપનું પત્ર આવ્યા પછી એ વિચાર ફેરવ્યો છે. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય છોડવું. પછી એમ લાગે કે મને જંગલમાં વાંચવા લખવાનું તેમજ રાજ્યમાં રાજ્ય કરવાનું સરખુંજ સુખરૂપ છે તો પાછું આવવું એ લાગતું સહેલ નથી. અને એમ લાગવાની જરૂર પણ નથી.”

“હું ખીજ વાત કહીશ; મને એમ લાગે કે મ્હારો સ્વભાવ રાજ્ય-કર્તાને યોગ્ય થઈ શક્યો છે તો પાછું આવવું. આમ થવાથી પાછળ રહેલા “કાર્યભારી મેનેજર” સાથે તેમજ પ્રજા સાથે મ્હારો અચુક સંબંધ રહી શકશે, અને તેટલાં વર્ષ પછી ઇચ્છાજ પાછું આ-

વધાની યાપ તો પચાતાપ કંગ્વાનું ગ્હે નહિ જ્ને કે હમેશ માટે રાજ્ય છોડી દેતાએ મને મ્હારી પોતાની ખાતર ગજ્ય કરવા પાછું આવવાનું મન યરો એમ હુ ધાની સમ્તો નથી કોઈ હુ ખચી, કોઈ હાજુના વિચારથી હુ રાજ્ય છોડી જતો હોત તો એ ધારતી ન્હેત પ રંતુ એમ નથી. ”

‘મને કાઈ પણ વિચાર કરવાની સક્તિ ન હતી ત્યાગી આ ઇચ્છા છે, અને અનેક ઇચ્છાઓ-વિચારો ફરી ગયા છતાં તે તેરીને તેવીજ રહી છે, વધતી ગઇ છે, એટલે આ ધાગણા એક તોર જેવી નથી તો પણ અમુક સુદત પછી પાછું આવવું છે, એ વિચાર રાખીને જવું એ વધારે ઠીક છે. મ્હારી પ્રજા સુખી ન્હેશે, પછુ અવવાની જરૂ નહિ હાગે તો પ્રજુની કૃપા, નહિતો પાએ આવીશ તે કાળે આપ ન્હેશે તેમ કીશ એ પણ અત્યારથીજ ખાત્રી પૂર્વ કહા ચકુષું. અત્યારે આપ મ્હા વિચારથી ઉનટા વિચારના હશે તો અત્યારે પણ નાશી જવાનો નથી પ-તુ તેમા એક ભય છે મને માફ કરો પરંતુ મને હાગે કે તે ન્હીશ મને એ કહેતા મકોચ પણ યાપ છે, છતાં મ્હારે એ ન્હેતુ જ્ને-ઇએ. આપ મને ન્હેશે તો અહીં ન્હીશ. એ વિચારને કાંડી નાખવા પણ યત્ન કરીશ હાત એ વિચાર દૂર પણ થઇ શકશે ’

‘પરંતુ એ વિચાર ક્યારે ફરો આવશે, અને જ્યારે ફરી આવશે ત્યારે આટલો વિચાર કરવા હુ રાહા જોઈ સફીશ કે નહિ, એ હુ ખરેખર કહી શકનો નથી ઘણી વખત મને એવું પણ લાગી આવે છે કે, હુ એક વખત તો એજન્સીમા લખી નાખું. પછી મને કોઈ ગેકવાનું નથી. એનાદ વખત આસરે અઢીક વર્ષ પહેલાં હુ લખવા પણ એવો હતો. ”

+

+

+

કહાય હુનિઆ બહારની વાતોમા સાચોજ વિચાર કંતો હમશ (જે હુ તો નથી માનતો.) તોપણ તેથી હુ અમુક કાર્યપર રહી ચકું તેરી મ્હારામા યોગ્યતા માનવી એ ભૂવ છે. હુનિયાની વાતોમા પણ સાચુંજ વિચારવો હોઈ, તો તેથી પણ મર્થમા મ્હારી કશી યોગ્યતા માની લેવી એ ભૂલ છે ”

‘વિચાર કરનારા અને કાર્ય કરનારા માણસો એ બે જૂદીજ રૂતિના માણસો છે વિ-ચારનાતાના બધા વિચાર કાર્ય કરનારને અનુકૂળ નથી હોતા એકને દેશ-કાગ માથે બહુ યોગે સખ્ધ છે અન્યને પગલે પગલે દેશ કાગનો વિચાર કરવો પડે છે એ રૂતિના માનવીને અન્ય જ્ઞાતના કાર્યમા યોગવો એમાથીજ સહુથી ખગળ વર્ણુ—સંકંતાનો જન્મ છે, જે વર્ણુ—સંકટત્વ આત્મલુ છે ”

“એ બન્ને રૂતિના વિરોધને એક બનાવનાર જનક જેવા બધાજ થઇ શકે એ આશા બહુ માનવીમા અગ્યાને છે. ”

“હું રાજ્ય છોડીને બુદ્ધ જેવો નથી બની શકવાનો, તેમ હું રાજ્યમાં રહીને જનક જેવો નહીં બની શકું. મહારા જવાથી જે હાનિઓ લાગતી હોય તે મ્હોટી અને નિલ રહે તેવી ન હોય તો મને જવા દેવો એ ઠીક છે.”

+

+

+

“નિવૃત્ત થઇને હું સુંકરવા માણું છું તે તો—ઉપરના મહારા કાગળથી આપે બાપુ હશે.”

“હું એકાંતમાં રહી વાંચીશ લખીશ પ્રબુનો વિચાર કરીશ. ગરીબોમાં, દર્દીઓમાં—તનના અને મનના દર્દીઓમાં બળીશ અને તેઓને બની શકશે તો કાંઈ આરામ આપીશ નહિ તો તેઓમાંથી હું તો આરામ લેઇશ નિવૃત્ત થયેલાંની શાન્તિથી મળતી શુદ્ધ ભાવનાઓ પ્રબુ અને આપને તે લેઇશ.”

+

+

+

‘હાલ મ્હારે એકલા રહેવું જોઈએ, દુનિયાના સર્વ પાસથી દૂર થઇ જવું જોઈએ તો કોઈ કાળે પણ હું મળ્યપર કરી આવી આદિ રહીને નિવૃત્ત રહી શકું એવું બનવાનો સંભવ છે.”

“————જે કોઇપર શ્રદ્ધા ન રાખીને કરે છે તેનું તેજ હું ધણાપર સર્વપર શ્રદ્ધા રાખીને કરું છું. એ પ્રકૃતિ કાંઈ એકદમ બદલી જવાની નથી. પ્રકૃતિ એકદમ બદલવી એ મ્હારી શક્તિની વાત નથી. અને એની એજ પ્રકૃતિ મ્હારી કામ્ય હોય લાં સુધી હું રાજ્યમાં રહેવા માગતો નથી.—

(તા ૨૯-૪ - ૧૯૦૦નું પત્ર.)

ગૃહસ્થો ! મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ દેવ હોવામા નથી પરંતુ એના આત્મ- વિગ્રહમા સમા- એલું છે એ વિગ્રહ કલાપિએ કેટલા બધા ધૈર્યથી સહન કરી પોતાનું જીવન સ્વાર્પણમય બનાવી દીધું હતું તે જોવાનું છે. મનુષ્ય તરીકેની કોઈ પણ નમજાઈ અપવા જૂસો એમ- નામા આવી હોય તો તેનો એમણે પોતાપરતે અને અન્ય પરતે કેવો ઉપયોગ કર્યો છે, અને તેમાંથી કેટલું બધું ઉચ્ચ શિક્ષણ એઓ આપી ગયા છે એ એમના ભેગો મનન પૂર્વક વાંચી જવાથીસ્વતઃ સમજી શકાશે. એમનું જીવન એટલું બધું તો સહસ્ત્ર પ્રપૂર્ણ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કે એ વિશાળ દલિ-કેન્દ્રથી જોતાં એમાંથી બહુ શીખવાનું મળે છે. એમના આખા જીવનનો સમન્વય કરી જોવાથીજ એ સમજી શકાય તેમ છે. કલાપીના હૃદયમાં રહેલી ઉભા જન્મથીજ પ્રમટી નીકળી હતી અને સંસાર-વ્યવહારનો વિચિત્ર અ- નુભવ થતાં એનો યોગ-બ્રહ્મ-આત્મા તરફડીયાં મારવા લાગ્યો। એ તરફડાટ, એ ઉભા એ વિગ્રહને એજ કલાપિનું જીવન અને એજ એનું મૃત્યુ તેમજ ઉદ્ધાર ! કલાપી પોતેજ કહે છે કે—

આશાની ખીટા વીતી છે !

અશ્રુધારા ના વીતી છે !

કાલ સુએ- જાવા ગ્રીતી છે !

વીતી છે તે વીતી છે !

અને છેવટ મ્હારા હૃદયમાંથી મહાત્મા-કવિ પાપના શબ્દો વહે છે.—

Such were the notes thy once loved Poet sung,
Till death untimely stopped his tuneful tongue,
Oh! just beheld, and lost! admired and mourned!
With softest manners, gentlest Art adorned !
Blest in each science, blest in every strain !
Go ! fair Example of untainted youth,
Of modest wisdom, and pacific truth :
Compos'd in sufferings, and in joy sedate,
Good without noise, without pretension great,
Just of thy word, in every thought sincere,
Who knew no wish but what the world might hear;
Of softest manners, unaffected mind,
Lover of peace, and friend of human-kind.
Go, live ! for Heaven's Eternal Year is thine,
Go, and exalt thy Moral to Divine !

+

+

+

Go, then, where only Bliss sincere is known,
Go, where to Love and to Enjoy are One !

પ્રસ્તાવના.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના કાર્યભાર મંડળે તથા હેના પ્રમુખ રા. ગુરૂને અને તન્ત્રી ગ. બ. ક. કાપેરે આ નિબંધ લખવાનો મહેને પ્રસંગ આપ્યો તથા છાપવાની મુગમતા કરી આપી તે માટે આગ્રમમાં એજોનો ઉપકાર માનવો એ મહારુ કર્તવ્ય છે.

આ નિબંધ સમભગ હપાઈ રહેવા આપ્યો તે અરમામાં આ વિષય ઉપર એક બે જાણે પૂર્વે ચર્ચા કર્યાનું જણાઈ આવ્યું છે તેથી આ સ્થળે તે નોંધવું વાજબી છે. ઈ. સ. ૧૮૮૫ કે તે સુમારમાં 'સુદર્શન' માં શાસ્ત્રી રાજનાથ રામચંદ્રે પ્રેમાનંદના નાટકો વિશે આક્ષેપ કરનારો લેખ લખ્યો હતો, એમ માનવાયું છે એ લેખ નું પ્રાપ્ત કરી સક્યો નથી તેથી હેમાં મહેને પુષ્ટિ આપનાર અથવા નહીં દલીલો શી શી હશે તે જણાવનારું અસમર્થ છું.

તે શિવાય, ઈ. સ. ૧૮૮૭-૮૩ માં "ગુજરાતી" પત્રમાં "રોષદર્શિના સત્યભાષા-ખ્યાન" ના અવનોકનને પ્રમંથે ના હઠાગમ સૂર્યરામ દેસાઈએ પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ વિશે કાંઈક સકાય માપે મશયના દશાગ થોડે થોડે ઠેકાણે કર્યાં છે * હેમણે સસમનું કારણ એક એ જણાવ્યું છે કે પ્રેમાનંદના કાવ્યોની અનેક પ્રતો અનેક ગયો મળે છે અને આ નાટકની એક જ પ્રત મળી એ આશ્ચર્યની વાત છે તેમ જ, 'કહે બૂડી નવાબ, તો કે નવાબ,' એ કહેવત વિશે ગ. ઇન્દ્રગણે પણ મ્હારી પેડે સસાય જતા-યો છે ખુનું, જે મહેને જડી નહોતી તે એક મહરવની વાત ના ઇન્દ્રગણે (૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૩ ના બકમાં) બતાવી છે.

"સૂર્ય ચળે, પૃથ્વી ચળે મેરુ ચળે નભ ચળે પણ અમારુ વચન કદી ચળે નહિ,"—એ વાક્ય પ્રેમાનંદના નાટકમાં છે, તે

ચન્દ્ર ચલે, મેરુ ચલે, ચલે જગત વ્યવહાર

પં દદ શ્રી હરિચન્દકો ચલે ન સત્ય વિચાર.

એ ધ્વનાગસના પ્રખ્યાત લેખક હરિચન્દ્રના વચનની જોડે અદ્ભુત રીતે મળતુ આવે છે હરિચન્દ્રની આધુનિકતા વિચારતા આ ઉપરથી અનુમાન શુ કરેલુ તે કહેવાની જરૂર નથી પછી આ બંનેને માટે ગ્રંથ આધારભૂત મૂળ વચન પ્રાચીન સાહિત્યમાં હોય

* "ગુજરાતી" ના નીચેના બકો જુવો —

તા ૬ ફી નોવેમ્બર ૧૮૮૨
તા ૨૭ મી નોવેમ્બર ૧૮૮૨
તા ૨૨ મી જાન્યુઆરી ૧૮૮૩

તા ૧૨ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૩
તા ૨૬ મી માર્ચ ૧૮૮૩

§ રોષદર્શિના સત્યભાષાખ્યાન, પૃષ્ઠ ૧૧૩ (જોશીજીઆનુ વચન)

તો જુદી વાત. પરંતુ હરિચન્દ્રનું પ્રસ્તુત વચન કેઈ સાલનું છે તે જાણ્યા વિના નિશ્ચિત અનુમાન કર્યું થાય નહિં.

અને છેવટે, પ્રેમાનન્દે આ આખ્યાન રચવા માટે “ પ્રાકૃત પ્રભાકર ” નો આધાર લીધો છે એ સ્વધારના મુખના વચન વિશે ડૉ. ઇચ્છારામ કહે છે:—“ હેમાચાર્યે પ્રાકૃત પ્રભાકરમાં એ પ્રબન્ધ આખ્યાન સંબન્ધે શું લખ્યું છે તે જાણવામાં આવે નહિં ત્યાં સુધી આખ્યાન રચવાનું કવિને કેમ સજ્જ પડ્યું હોતો ખુલાસો થતો નથી. ”

‘ આખ્યાન ’ નામ માટે જ સ્વધારે તો પ્રમાણ બતાવ્યું છે; પણ ડૉ. ઇચ્છારામ તેથી વધારે અર્થ હેમાં જુદે છે તે તો સાધાર નથી. પરંતુ ‘ પ્રાકૃત પ્રભાકર ’ નામના ગ્રન્થ વિશે કેટલીક જિજ્ઞાસા રહેવાને કારણ છે, તે નોંધવું અસ્થાને નથી. સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગ્રન્થોની પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદીઓમાં એ નામ જણતું નથી. પરંતુ આ ગ્રન્થ કોઈ પણ ગૃહસ્થ પેદા કરી આપે તો કાંઈક પ્રકાશ મળે એમ આશા રાખીશું ?

ડૉ. ઇચ્છારામ તરફથી મળે એક ગ્રાહિતી મળી છે કે “ એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે ” એ અથવા એ અર્થનું કહેવત ઈ. સ. ૧૮૪૪ ના શુભારમાં સુરતના એક અંગ્રેજ મિશનરીના કોઈ પુસ્તકમાં (ભાષાન્તરરૂપે) જોવામાં આવ્યું છે. આ વાત આ કહેવત ઉપરની મ્હારી ટીકાને બહુ મદદ કરે હોવી જણાય છે.

ચોડા વખત ઉપર મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યું કે—પ્રેમાનન્દ અને વલ્લભનાં બીજાં ન છપાયેલાં કાવ્ય નાટક ચંપૂ વગેરેનાં નામની એક યાદી ડૉ. હરગોવિન્દરામ કારકાદાસ તરફની ૧૮૫૪ ના અગસ્ટમાંની ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાંથી નીકળી છે. આ યાદી પ્રકાશમાં આવ્યા પહેલાં કર્યું કહેવું ઉપયોગનું નથી. પરંતુ એટલું તો કહી સકાય કે એ યાદી માટે સંતોષકારક આધાર અને પ્રમાણની અપેક્ષા બીજી જ રૂહેશે; માત્ર આ રીતની યાદીથી કશું નિર્ણય થઈ શકે નહિં.

આ મ્હારા નિબન્ધમાં નાટક અને રંગભૂમિના ઇતિહાસને મંબન્ધે ચર્ચા પ્રસંગવશાત્ કરી છે તેમાં બે વાતો ઉમેરવા લાયક છે:—

(૧) અન્નમેરમાં શિક્ષાલેખમાં કોતરેલાં બે નાટકો—હલિતવિગ્રહરાજ અને દર-કલિરાજ નામનાં—છે, તે વિ. સં. ૧૨૧૦ માં રચાયેલાં છે.

(૨) જાણેદમાંના એક શિક્ષાલેખમાં સંવત ૧૨૬૮ માં નવા બધાયલા પ્રેક્ષામલ્ય-ગંધર્વ ઉપર સ્થાનો કળસ ચઢાવ્યાની વાત નોંધાઈ છે.

આ ઉપરથી પ્રેમાનન્દનાં નાટકને અંબે મ્હેં કરેલી દલીલને બાધ આવે એમ નથી.

સં. ૧૨૧૦ વાળા નાટક સંસ્કૃતમાં છે, તેમ જ ત્રિમાનન્દથી ૫૦૦ વર્ષ પૂર્વના છે, એટલે ગુજરાતીમાં નાટકસાહિત્ય નહોતું એ મતને કરો. હોબ પ્લેએ એમ નથી તેમ જ, પ્રેક્ષા-મધ્યમદર્શન નો અર્થ આધુનિક પ્રકારની રંગભૂમિ એમ કહેવાને પણ આધાર નથી પ્રાચીન કાળમાં પૌરાણિક આખ્યાનો વગેરે ભજવાતા, હેવા ખેલનું સ્થાન એ હોવાનો સમય વિશેષ છે એ દેવદત્ત ભાંડારકર પણ દાવા જ અનુમાન હવે આવેછે એમ હેમલો મ્હને પત્તાના જણાવ્યું છે

અન્તે આ નાટકો વિશેની મ્હારી સખળ અશ્રદ્ધા દર્શાવવામાં મ્હે જે જોખમ ખેડ્યું-છે અને જે સ્થિતિમાં હું પોતાની કૃતિથી આવ્યોછું તે વિશે જાન સ્ટુઅર્ટ મિલના શબ્દો હાારીને આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરુછું —

" In every respect the burthen is hard on those who attack an almost universal opinion. They must be very fortunate as well as universally capable if they obtain a hearing at all. They have more difficulty in obtaining a trial, than any other litigants have in getting a verdict. If they do extort a hearing, they are subjected to a set of logical requirements totally different from those exacted from other people. In all other cases the burthen of proof is supposed to lie with the affirmative.

* * * * * If there is a difference of opinion about the reality of any alleged historical event, in which the feelings of men in general are not much interested, as the Siege of Troy for example, those who maintain that the event took place are expected to produce their proofs, before those who take the other side can be required to say anything, and at no time are these required to do more than show that the evidence produced by the others is of no value * * * *

* * * * *

These would be thought good pleas in any case, but they will not be thought so in this instance. Before I could hope to make any impression, I should be expected not only to answer all that has ever been said by those who take the other side of the question, but to imagine all that could be said by them—to find them in reasons, as well as answer all I find and besides refuting all argument for the affirmative, I shall be called upon for invincible positive arguments to prove a negative. And even

if I could do all this, and leave the opposite party with a host of unanswered arguments against them, and not a single unfuted one on their side, I should be thought to have done little; for a cause supported on the one hand by universal usage, and on the other by so great a preponderance of popular sentiment, is supposed to have a presumption in its favor, superior to any conviction which an appeal to reason has power to produce in any intellects but those of a high class. "

(" The Subjection of Women " Chap. I para 3).

હતાં આટલી પ્રાર્થના સુત્ર વિદ્વાનો આગળ છે કે આ નિબંધ વાંચ્યા પછી આ વિષય-
માં કોઇનો પણ મત ફરે એમ પરિણામ થાય, તેા પ્રસિદ્ધ રીતે શુર્ગર પ્રજા આગળ તે વાત
જૂઠવાની કૃપા કરવી. એમ કરવામાં ગર્ભિત સ્ત્રીકાર થશે ખરો કે આટલો વખત આપણે
છેતરાયા હતા; અને "હું છેતરાયો" એમ કબૂલ કરતાં મનુષ્ય માનને સંકોચ ઉત્પન્ન થાય
એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ પ્રસંગે ખોટા આત્મચીત્તવનો આદર અનિષ્ટ છે; શુર્ગર ભાષા
તરફ કર્તવ્ય અને ન્યાયશક્તિ એ વસ્તુઓ તે કરતાં વધારે પૂજ્ય છે.

રાનાગિરિ જિલ્લો }
તા. ૧૨ મી એપ્રિલ ૧૯૧૦ }

નરાસંહરાવ ભોળાનાથ.

શુદ્ધિપત્ર.

(ભાત્ર મહત્વની જૂથોનાં)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૧૭	વર્ષ ઉપર એટલે	વર્ષ ઉપર રચાયાં; એટલે
૧૧	૧	છે તો તો પ્રશ્ન	છે. તો તો પ્રશ્ન
"	૩	લોકસંધને	લોકસંધને
"	૧૫	ચતુષ્પાદિકા	ચતુષ્પાદિકા
"	૧૭		
"	૧૮		
"	૨૧		
૧૭	૭	કાંઠ—	કાંઠ ?
૧૪	૭	ઉદ્દેશીને	ઉદ્દેશીને
"	૨૩	સાધ્ય સ્વીકારની	સાધ્યસ્વીકારની
૧૯	૨૪ ને ૨૫ વચ્ચે	<p>નીચે પ્રમાણે ઉમેરવું — ‘જેને બોલાવતી હશે તેનું તો ભાગ્ય ચાકતર ભૂમિના જન્મ જેવું જ માનવું જોઈએ.’</p> <p>(રેપર્ટરિંગ સત્યભાષાપ્તિ, પૃ. ૮૨)</p>	
૨૧	૨૬	લાગ્યો,	લાગ્યો;
૨૩	૧૫	‘દ્રાવિડીકરણ’ માં—પણ	દ્રાવિડીકરણમાં પણ
૨૭	અનિશાનીવાળી ફટનોટમાં	<p>Linguistic Surry of india VolVII, Introduction, p. 13—એમ આરંભમાં ઉમેરવું.</p>	
"	" પૃ. ૭	કીર્તિકર મંદને	કીર્તિકર તુકાગમ વિશે મંદને
૨૮	ફટનોટ ૨ છ પાંક્ત ૨ છ	<p>અંતરતા અંતરતા</p>	
૩૧	૧૦	‘વિષમ’ નું	‘વિષમ’ નો
"	છેલ્લી	ચથાસંભવ	ચથાસંભવ
૩૨	૮	૩	૬
૩૩	છેલ્લી થી બીજી	<p>‘એ વચ્ચે જ આધુનિક રૂઢિનું છે’—એ વાક્ય પછી તત્ત નીચેનું વાક્ય ઉમેરો:— હાલના સમયમાં પણ ‘અમુક વચ્ચે’ એમ પ્રચારિત કેટલેક પ્રમત્તે જોવામાં આવેછે, એ વાત બહુ અચક છે.</p>	

૪૩	૧૨	ધર્વ	ધર્વ
૪૪	૫	આસિરિયન.	આસિરિયન,
"	૧૭	ત્હાંથી	ત્યાંથી
૬૧ ૬૨	ફૂટનોટ.	૫. ૬૨ એ ફૂટનોટ છે તે ૬૧ માં ૫૪ને અંતે મૂકવી.	
૬૨		કરતાં—આ સપ્ત ન્દાના ટાઇપમાં જોઇયે.	
"	૧૭	સિ	સિદ્ધ
૬૩	૫	મપ્વાહ	મ-પ્વાહ
		(મની નીચે લીટી છે તે ના જોઇયે.)	
૭૭	૩	ધ્વનિદશન	ધ્વનિદર્શન
૮૦	૫	હેનાં	હેના
"	૧૮	સ્વીકાર્યોછે	સ્વીકાર્યાંછે
મસ્તાવના.			
૫.	૫.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫	૧૨	universally	unsually
"	૩૨	argument	arguments

કવિ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો:

આ રસિક કવિએ નાટકો લખ્યાં છે એ વાત આજથી ૨૦ વર્ષ પહેલાં કદી પ્રકાશમાં આવી નહોતી. ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં ' રાષ્ટ્રશિક્ષકાસત્યભાષાખ્યાન ' અને ' પાંચાલીપ્રસાન્નાખ્યાન ' એ બે નાટકો ' ગ્રામીન કાવ્યમાળા 'ના પ્રકાશકોએ ગુજરાતી સાહિત્યરસિકો આગળ નિવેદન કર્યાં, અને તે વખતે પ્રથમ આ નવીન વાત પ્રસિદ્ધિમાં આવી. ચન્દ્રને ચન્દનલેપથી ધોળો કરવાની જરૂર નથી પડતી; તથાપિ કવિ પ્રેમાનન્દની અમર કીર્તિને આ નાટકોની પ્રસિદ્ધિ પછી વિશેષ ઉજ્જવલતા મળી, અને સર્વત્ર એ કવિ નાટકકાર તરીકે નવીન સ્વરૂપે ઓળખાઈ સાક્ષર વર્ગમાં વિશેષ જાગૃતિ ઉત્પન્ન થઈ. આજ સૂધીમાં એ નાટકોએ પ્રેમાનન્દ વિશે ભક્તિ એટલી વધારી છે કે પ્રસંગે પ્રસંગે હેનાં મુતિમાનો સંભળાયાં છે; હેમાંથી ખાસ ગુર્જરગિરાની સ્તુતિના શ્લોકો એ નાટકના અન્તિમ પ્રાર્થનાવાણ; તો મર્વ ગુર્જર ભકતોના મોહન-મન્ત્રરૂપ થઈ ગયા છે.

હાવી સ્થિતિમાં કોઈ આવીને કહેશે કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ ન હોય, બધા આપણે છેતારાયા છિયે, તો એમ કહેનારને જગત તરફથી કેવા સત્કાર મળશે તે કલ્પનામાં સહજ આવે એમ છે. રાજભાદી ઉપર વર્ષો સૂધી સભ્ય કરનાર માદીપતિને વિશે કોઈ એકાએક કહેવા નીકળે કે એ રાજવંશી નથી, કોઈ બીજાનો પુત્ર ગુપ્ત રીતે આશુતો મૂકેલો છે,—તો તે માણસના કેવા હાલ થવાના? કાંઈક હાવી સ્થિતિ આ નાટકો વિશે આ પ્રકારનો આક્ષેપ કરનારની ધાય, તો આશ્ચર્ય નહિ: જનમંડળ બહુ ભ્રમિતથી જે ભૂતિની પૂજા કરતું હોય તેને વિશે ' આ દેવ નહોત, માદીતુ પૂતળું છે ' એમ કહેનાર નાસ્તિકોના શિરો-મણિ તરીકે નિન્દાશે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં હાવી જ કાંઈક નાસ્તિકતાનું જોખમ ખેડવાને આજ હું તત્પર થયો છું; એ મૂંઝતા માટે સુઘ સાક્ષરોને એટલી જ વિનંતિ છે કે આ લેખને છેવટ સૂધી જેતા સૂધી એકદમ મૂંઝે અપરાધી નહિ: કરાવે. Heretics—નાસ્તિકો—ને જે જૂના જમાનામાં, યુરોપમાં ખાસ, શાસન ચલાવેલા દેહાન્તદંડનો ભય તો હાલ ધર્મ સંબંધી નાસ્તિકતામાં પણ આ વીસમા સદીમાં નથી. વિદ્યાન વિષયના મતને લીધે ગેલિલિયોને ખમતું પડેલું હોતું પણ હવે ખમવાનો કાળ નથી. તોપણ આ સાહિત્યવિષયમાં નાસ્તિક વૃત્તિ માટે યશ:શરીરને ખમવાનો ભય છે,—છતાં એ જોખમ ખેડું છું. પરંતુ સુઘ વિદ્વાનોની ઉદાર આમરતિ ઉપરની શ્રદ્ધા આજ મૂંઝે ધૈર્ય આપે છે.

પ્રથમ એ કહેવું જોઈએ કે આ નાટકો પ્રેમાનન્દની કૃતિ નથી—એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધાન્ત કરવાને હું તત્પર થયો નથી. માત્ર એ નાટકોના ઉત્પાદક પ્રેમાનન્દ કવિ હશે કે કેમ તે પ્રશ્ન

તરફ હું સંશય-અશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિથી જોઈશું. (આ વૃત્તિમાં અને કેવળ નાસ્તિક વૃત્તિમાં અનંતર ધણું છે તે જૂલવાનું નથી. આ અશ્રદ્ધા મહારા અગ્નિનું પરિણામ હશે. પરંતુ મહારા અગ્નિ-પ્રાપ્તિની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાનો હક તો આ જમાનામાં કોઈ નહિ કરે એમ કહું તો પ્રગલ્ભ વચન બોલું એમ નહિ મનાય એમ આશા રાખું.) મહારી અશ્રદ્ધા માટેનાં કારણો સવિસ્તર બતાવવાના ઉદ્દેશથી આ લેખ આરંભ્યો છે.

હું જાણું કે આજ મહારો માર્ગ વિષમ છે, ઘણા કંટકથી ભરેલો છે. કેમકે માતૃભાષાના સાહિત્ય તરફ ભક્તિ ગુર્જરપ્રજામાં ફેલાઈ છે, અને તે ભક્તિના પૂરને જોસ આપવામાં આ નાટકોએ જે કાર્ય કર્યું છે, તે સ્થિતિનો વિચાર કરું છું,—એ ભક્તિને ક્ષોભ પમાડવાને હું તત્પર થયો છું તે સ્મરણમાં આણું છું,—તો મહારા સાહસને માટે મને પોતાને જ આશ્ચર્ય લાગે છે. જનમંડળની લાગણીઓ હમેશાં ન્યાયપુરઃસર તકેદારીથી નથી બંધાતી; એ લાગણીઓ દૃઢરૂપ પામ્યા પછી તેમની સ્થાને જવાનું કામ ધણું વિકટ છે. એ લાગણીઓને ક્ષોભ આપવો, હેવી લાગણીથી બંધાઈ ગયેલા મતના દહાડાને શિથિલ પથુ કરવાની આશા રાખવી; એ બહુ વિકટ કામ છે. આ સમયનું વાતાવરણ ત્રેમાનન્દમય છે; હેમનાં નાટકો તે હેમની જ કૃતિ છે એ બાન વાતાવરણમાં બંધું છે તેની વચમાં રહીને એ વ્યાપકતત્વનો લોપ કરવો વિષમ છે. સંગીતવેત્તાઓ જાણે છે તેમ અમુક રાગ ગવાઈ હેના વાતાવરણની છાયામાં રહીને ખીજે રાગ ગાવો કઠણ પડે છે. મહારી સ્થિતિ અત્યારે કાંઈક હેવી છે.

આમ છતાં હું વગર સંકેતે આજ મહારો આ “નાસ્તિક”તાનો વાવટો ખુલ્લો કરવાની હિમ્મત ધરું છું હેનું કારણ એક એ છે કે આ અશ્રદ્ધામાં હું એકલો નથી. કેટલાક મિત્રોએ એ પ્રકારની અશ્રદ્ધા ખાનગીમાં મહારી આગળ દર્શાવી છે. હેમાંથી કોઈ એકાદે મત ફેરવ્યો હશે,—પણ તે માટે પૂરું કારણો બતાવ્યાં નથી. પરંતુ મહારા આ સાહસને પ્રેરનારું આટલું અન્ય મતની સહાયતાનું બળ છે તેથી ધૈર્યને પુષ્ટિ મળે છે.

કોઈ કહેશે—આ નાટકો પ્રગટ થયાને આજ ૧૮ વર્ષ થઈ ગયાં અને હવે આજ ક્યાંથી જગ્યા ? આ પ્રશ્નનો નર ઉત્તર એક તો એ છે કે આ વિષયને સુદૃઢ કાયદો લાગૂ હોય એમ જણ્યું નથી. ખીજું એ કે આ અશ્રદ્ધા મહારી આજની નથી. એ નાટકો ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં મહે વાંચ્યાં તે વખતથી જ એ અશ્રદ્ધાએ મહારા હૃદયમાં વાસ કર્યો હતો. ખાનગીમાં ઘણા જણ આગળ તે અશ્રદ્ધા જણાવેલી પથુ હતી; જાહેરમાં તેમ કરવાના પ્રસંગની અને અનુકૂળતાની વાટચ જોતો હતો; એ પ્રસંગ ચાર વર્ષ ઉપર આવ્યો હતો, મહારે માત્ર ધ્યારો કરીને હું ચોર્યો હતો; કેમકે તે પ્રસંગ વધારે વિસ્તારને અનુકૂળ નહોતો. ઈ. સ. ૧૯૦૫ માં મહારા વિદ્યાન મિત્ર ગ. કેશવલાલ ધ્રુવે ત્રેમાનન્દ વિશે સમર્થ નિબંધ અમદાવાદમાં વાંચ્યો હતો તે વખતે પ્રમુખસ્થાનેથી જે મર્પાત્ર સાચવીને બોલાય તે મર્પાત્રની અંદર આ મહારી અશ્રદ્ધા બતાવી કારણો વિશે બહુ જ અલ્પ ધ્યારો મહે કર્યો હતો; અને અનુકૂળતાએ, સવિસ્તર ચર્ચા કરવાનું વચન તે વખતે મહે પ્રસિદ્ધ રીતે આપ્યું હતું. એ વચનનું આજ નિવેદન કરવાનો, પ્રસંગ આવ્યો છે એમ ધારું છું.

આટલા ઉપોદ્યાત પછી હવે આ કંટકપૂર્ણ વાદમાં ઊતરું છું, અને મહારી અથદ્વા માટે કારણો સાક્ષરબગત સમક્ષ ચૂકવાની રજા લઉં છું. આરમ્ભમાં એટલું કહી મૂકવું જોઈએ કે આ વિષયમાં કેટલીક શક્તિઓ હું બતાવીશ, તે તે પ્રત્યે વિશેષ કોઈ પણ રીતે નિશ્ચયાત્મક સિદ્ધાન્ત કરીને નહિ, પરંતુ તે દિશામાં વધારે અન્વેષણ કરવાની જરૂર છે એ નિર્દેશન કરવાના હેતુથી જ હું બતાવીશ. એ અન્વેષણ માટે પુરતો અવકાશ, સાધનો, અને સમગત જે સાક્ષરોને વિશેષ હશે તેમનું લક્ષ્ય ખેંચાઈ તેઓ એ માર્ગમાં અન્તઃકરણથી અને નિષ્પક્ષ બુદ્ધિથી પ્રયાસ કરશે તો આ કાંઈક તિગિરાટત વિષય ઉપર સારા પ્રકાશ પાડી સકશે, એમ આશા વ્યર્થ નહિ જાય.

ત્યારે હવે પરીક્ષા શરૂ કરીએ. આ પ્રશ્નની પરીક્ષા માટે બાહ્ય અને આંતર્યન્તર એમ બે પ્રકારનાં પ્રમાણોનો આશ્રય કરીશું. પ્રસ્તુત ગ્રંથોની અંદરનાં ખાસ વિશિષ્ટ અંગોથી—શબ્દ, રચના, પ્રયોગો, છંદાદિથી—એ ગ્રંથ વિશે અનુમાન જેનાથી મળે તે આંતર્યન્તર પ્રમાણોને પાછળથી જોવાનું રાખીશું; અને પ્રથમ તો એ સાહિત્યના ઇતિહાસ, એ ગ્રંથના સમયની સ્થિતિ, એ ગ્રંથ આપણી આજળ પ્રસિદ્ધિમાં આવવાને સંબંધે કેટલીક ખામ હકીકત,—એ વગેરે સાથે સંબંધ રાખનારાં બાહ્ય પ્રમાણો જોઈશું. આમ કરવામાં ટોચે ટોચે પ્રસંગે બાહ્ય અને આંતર્યન્તર બંને પ્રદેશોના સામરો સ્પર્શ કરનારાં પ્રમાણોનો પણ આશ્રય થશે. એ પ્રમાણો ઉભયસ્વરૂપી ગણીશું. આ પ્રમાણોની કસોટી વાપરવામાં નિરુપાયે કેટલીક સંભવકલ્પના કરવી પડશે તેથી આ નાટકોના પ્રકાશકોને માફું લગાડવાનું કારણ નથી. આ નાટકો પ્રેમાનન્દ કવિની કૃતિ નથી અથવા છે એમ માનવાને સળંગ શક્તિને રચના મળે છે, એ પક્ષમાં અર્થાત્ એક વાત એ સમાય છે કે એ ગ્રંથો કોઈના બનાવટી છે, અને તે બનાવટી રચના પ્રેમાનન્દની કરીને આ પ્રકાશક ગૃહસ્થોને કોઈ માણસે બૂલાવામાં નાંખ્યા છે. કલ્પના તરીકે આમ લેઈને વાસ્તવ વિના છૂટકો જ નવી. પ્રકાશકોના પ્રમાણિકપણા ઉપર કોઈ રીતેનો આક્ષેપ ઉદ્ધિષ્ટ નથી; અને જગતમાં છેતરાવું એ આશ્ચર્યની વાત નથી; હેમાં હમેશાં બુદ્ધિની જનતા આવતી નથી. આ કારણથી આ બાબતમાં આટલો ખુલાસો આપી અને પ્રકાશકોની ક્ષમા માગી હવે આગળ ચાલીશું.

બાહ્ય પ્રમાણો.

(૧)

પ્રથમ વાત એ છે કે આટલો સમય આ નાટકો કેવળ અન્વકારમાં કેમ રહ્યાં ? પ્રેમાનન્દનાં બીજાં આખ્યાનો વગેરે જેમ લોકમાં સર્વવિદિત છે તેમ આ નાટકો કેમ આજ સુધી નહોતાં ? લોકસંઘની બુદ્ધિમર્યાદાથી જાણી કક્ષામાં આ નાટકોની બાબા, શૈલી, કે રચના છે એમ પણ નથી. અતિ પાંડિત્યવાળા અને શાસ્ત્રીય વિષયને ચર્ચનારા ગ્રંથ વખતે લોકવિદિત ના હોય તે સંભવે; આ નાટકો સંબંધે તે સ્થિતિ નથી. દ્રૌપદીહરણમાં

કવિચરિત્રમાં પૃ. ૧૧-૧૨ એ પ્રકાશકોએ ત્રિમાનન્દના અચોની યાદી-નર્મદાસંકરે તથા નવ-
લરામે બતાવેલી, તેમજ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અચોની યાદી-આપી છે. હેમાં નાટકોનું નામ કે
પ્રકારો પણ નથી; નાટકો રચ્યાં હતાં એમ પણ ઉલ્લેખ નથી. આ સં. ૧૯૪૫ ની વાત.
અને તે પછી બે વર્ષે જ સં. ૧૯૪૭-૪૮ માં તો બે નાટકો ('દ્રૌપદીકાસત્યભામાખ્યાન'
અને 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન') એકાએક પ્રકાશમાં આવ્યાં. હાર્મા અન્તર્ગત અસંભવ
મ્હોટો નથી. પરંતુ આ નાટકોની શૈલી વગેરેને લીધે લોકપ્રિયતા અને લોકવિદિતાનો
સંભવ વિચારતાં આ વિશે જરાક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય ખરું. હેવો કાણુ સમર્થ લેખક હોય
કે બે વર્ષની અંદર આ નાટકો બનાવટી બિનાં કરી સક્યો હોય ? માટે બનાવટની વિરુદ્ધ
આ વાત જરો-એમ ક્ષણભર લાગશે. પરંતુ બનાવટની અને હેતરામણીની કલ્પના લઈને
જન્મદારે ચાલવાનું જ છે, તો પછી આ પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર સરલ જ છે;—એ માણુસ બનાવટ
કરી હેતરવાનું કાર્ય આદરે તે એટલી સાવચેતી સ્વાભાવિક રીતે રાખે જ કે ધણી વખતથી
બનાવી ચૂકેલી રચના ધીમે ધીમે અનુકૂળ વખતે આગળ કરે. માટે બે વર્ષની અંદર જ
આ બનાવટ થઈ એમ માનવાને કારણુ જ નથી.

વળા એમ હોય કે ત્રિમાનન્દે આ નાટકો લખ્યાં તે આરંભકાળમાં લખેલાં અને
જનસંધને અનુચિત હોવાથી તે પડતાં રહી અપ્રકાશમાં રહ્યાં, અને પછીનાં હાલમાં લખેલાં
બીજાં આખ્યાનો જનમંડળમાં જીવતાં રહ્યાં,—તેપણુ જુદી વાત. પરંતુ પ્રકાશકો કહેછે
તેમ આ નાટકો ૨૦૦ વર્ષે ઉપર એટલે, સં. ૧૯૪૭-૪૮ માં અન્યવિવેચન લખ્યુંછે તેથી
સં. ૧૭૪૭ માં "દ્રૌપદીકા સત્યભામાખ્યાન" લખ્યું એમ થાયછે; અને 'નળાખ્યાન' એ
કવિએ સં. ૧૭૪૨ માં પૂરું કર્યુંછે. * અર્થાત્ 'નળાખ્યાન' પછી પાંચ વર્ષે આ નાટક
લખાયું; છતાં આમ શુભ રહ્યું. આ જરાક વિચિત્ર લાગેછે.

વળા ત્રિમાનન્દે ૧૧ નાટકો રચ્યાંછે "એમ સાંભળિયે છિયે"—એમ પ્રકાશકો આપણને
કહેછે. ('દ્રૌપદીકા સત્યભામાખ્યાન', અન્યવિવેચન, પૃ. ૧); અને એમ પણ એઓ કહે-
છે કે હેમાંથી બે નાટકો પ્રાપ્ત થયાંછે. ('પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન', અન્યવિવેચન, પૃ. ૩૫).
આમ ૧૧ માંથી બે જ પ્રાપ્ત થયાં, (અને 'તપત્યાખ્યાન' પાઞ્ચગી મળ્યું તે મળાને
ત્રણ જ), અને બીજાં હજી લખ્ય નથી એ આશ્ચર્યજનક છે. સંભવ તો એમ જ છે કે
ત્રણ મળ્યાં તો બધાંએ મળવાં ભેદિતાં હતાં. બે વર્ષ પહેલાં એકપણુ નાટકની ખબર નહોતી
અને આમ એકાએક ખબર મળી એ અદ્ભુત વાત ! બનાવટ અને હેતરામણીની કલ્પના
સ્વીકારતાં આ રિયલિનો ખુલાસો સહજ મળી સકશેડું.

* 'દ્રૌપદીકાસત્ય'માં કવિચરિત્ર, પૃ. ૧૦ જુલે.

ડું રા. કેશવલાલ પણ આમ ત્રિમાનન્દનાં નાટકોની બહુ સંખ્યા માનતા જણાયછે.
"કાલિદાસ, ભવભૂતિ, વિશાખદત્ત, હર્ષદેવ, શૂદ્રક, અને નાટ્યપણે મળી એટલાં નાટકો લખ્યાં
છે તેટલાં ત્રિમાનન્દે એકલે લખ્યાં"—એમ એઓ ગણાવે છે. ('ત્રિમાનન્દ' વિશેનો નિબંધ,
૫૪ ર૧.) પરંતુ હેમાંથી "ત્રણ જ * * * મુદ્રાંકિત થવા પામ્યાંછે,"—એમ આ
વચન સાથે જ એઓ કહેછે તે ઉપરથી બાકીનાં નાટકોના દસ્તાવેજ તો પેદા થયાછે એમ

આ નાટકો 'નળાખ્યાન'—છત્વાદિ કાવ્યોની જેમ જાણીતાં નહોતાં તે ઉપરથી સંશયની તળેરે જોવું વાજબી નથી એમ દર્શાવવાને રા. કેશવલાલ ક્રુપ કહે છે :—

"જો સોકમાં અમુક કાવ્ય જાણીતું ન થયું માટે તે ચોક્કસ કવિની કલમથી લખાયેલું ન હોય, હેવી બ્યાપ્તિ બાંધી બેસિયે તો ગુજરાતીમાં 'કાદમ્બરી' રચવાનું માન ભાલણુ ખોઈ બેસશે, 'ગોવિન્દગમન' અને 'સુરતસંગમ' રચ્યાનું યશોધન નરસિંહ મહેતાનું હૂંદાર્થ જશે, અને સામળની પણ કાર્તિક કેટલીક હૂંદાર્થ જવાનો પ્રસંગ આવશે."

('પ્રેમાનન્દ' વિશેનો નિબંધ, પૃ. ૨૩)

આ વિશે એટલું જ કહેવું બસ છે કે રા. કેશવલાલ ધારે છે તેમ ઉપર પ્રમાણેની બ્યાપ્તિ બાંધી બેસવાની વાત જ નથી. માત્ર સંભવાસંભવની તુલના કરવાનો પ્રસંગ છે, અને અમુક સંભવને પોષક બીજ હકીકતો મળે તો તે સંભવ વધારે બળવાળો—એ માર્ગ જ હાવી બાબતમાં આદરી સકાય. તો આ નાટકોની બાબતમાં હકીકત શી છે? ભાલણુની 'કાદમ્બરી' વગેરે ગ્રંથોની વિશ્વસનીય પ્રતો જગતની પરીક્ષા માટે જેમ પ્રકાશમાં છે તેમ આ નાટકોની પ્રતો છે? તેમ જ ચાત ઉપરથી અચાતની પરીક્ષા કરી સકાય તે ધોરણે, પ્રેમાનન્દની ચાતકૃતિયોમાં અને આ અચાત નાટકોમાં અન્તર્ગત ભેદ શૈલી વગેરેના હેવા છે કે સંશયના પક્ષને ટેકો મળે, એ ભેદ માટે સમાધાનકારક ખુલાસો મળતો હોય તો જુદી વાત. તેમ નથી તે આભ્યન્તર પ્રમાણોની ચર્ચા વખત બતાવાશે. એકાદ દલાન્ત આખાથી સ્પષ્ટતા થશે. કોઈ મનુષ્યના હાથનો જૂનો કાગળ છે કરીને ઉપરિચિત થયો હોય, અને હેના ન્નણીતા અક્ષરો જેવા અક્ષર હેમાં ના હોય, તેમ તે ફરકનું સમાધાન વાજબી રીતનું મળતું ના હોય, તો સ્વાભાવિક રીતે સંશય મૂકાય કે આટલાં વર્ષો સુધી આ કાગળ નહોતોને આજ કહાંથી નીકળ્યો? અથવા તો અશોકના સમયનો અન્ય છાપખાનામાં છપેલો જડ્યો છે એમ કોઈ કહે તો અશ્વકાને આધાર મળે અને લખેલા માટે તેમ કારણ ઉત્પન્ન ના થાય. ભાલણુ વગેરેની અન્યકૃતિયો અને 'કાદમ્બરી' વગેરે નવા જણાયેલા ગ્રંથો વચ્ચે શૈલીનો ભેદ આ પ્રેમાનન્દના ગ્રંથોને મળ્યો છે હેવો નથી તે પણ એક ગણનામાં લેવાની વાત છે.

(૨)

આ નાટકો લોકપ્રિય થયાં હોવાનો અન્તર્ગત સંભવ છે,—પ્રેમાનન્દનાં લખેલાં હોય તો હેમના જ સમયમાં હેની લોકપ્રિયતા પૂર્ણ રીતે ચર્ચા હોય. તેમ છતાં આ નાટકોની એક કરતાં વધારે પ્રત મળી નથી સહી એ આશ્ચર્યની વાત છે. પ્રેમાનન્દનાં બીજાં કાવ્યોની અનેક પ્રતો મળે છે, એ વાતથી આ આશ્ચર્ય દ્વિગુણ થાય છે. 'પાંચલી પ્રસન્નાખ્યાન' પૃ. ૪૧-૪૨ મે એક સ્થોકની ટીકામાં લખ્યું છે :—

"ચોથી લંડીનો તેરમો અક્ષર અસલ લખેલી પ્રતમાં આશય હશે કે કેમ તે સમજાતું નથી. સ્પષ્ટતાર્થ એ બોલ્યા નથી અને રા. હરગોવિન્દદાસનું વચન તો લગભગ સ્પષ્ટ જ છે, એટલે ત્રણ સિવાય વધારે જડ્યાં નથી એ અનુમાન જ આપણને સાધાર લાગશે.

છેકાંઈ ગયેલો છે તેથી ખરેખર ખેસતો નથી.” આ ઉપરથી જણાય છે કે એકથી બીજી પ્રત સરખાવવા માટે પણ મળી નથી. પ્રેમાનંદનાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિ થવા સાથે એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ-પ્રેમાનંદના મિત્ર વર્ગમાંનો-પોતાને ખરચે કવિના ગ્રન્થોની નકલો કરાવી વહેંચતો. (દ્રૌપદી-હરણ, કવિચરિત્ર, પૃ. ૧૬). છતાં આમ નાટકોની એક જ પ્રત હોય એ આશ્ચર્યની વાત છે.

મૂળમાં આ એક પ્રત પણ ધણી મુશ્કેલીથી મળી જણાય છે. જે બાઈ કનેથી આ પ્રકાશકોને ગ્રન્થોના હસ્તલેખો મળ્યા છે તે કેટલી ગૂઢતા સાથે આ પુસ્તકો બેવા દેતી વગેરે હકીકત, વાંચિયે ઊંચે તો સંશયને કાંઈક પ્રવેશ મળે છે. x નાટકો પણ ‘દ્રૌપદીહરણ’ ની પેઠે આ બાઈ કનેથી મળ્યાં એમ ધારીને આપણે સાલવાનું છે. ક્યાંથી મળ્યાં તે પ્રકાશકોએ સ્પષ્ટ કહેલું નથી. અલબત્ત, આપણા લોકો હસ્તલેખો બીજાને ધીરવા માટે ધણા અનિચ્છુ હોય છે, એ જાણીતી વાત છે. તથાપિ આ બાઈની હકીકત અને આ બાબતમાં વર્તણૂક કાંઈક વિલક્ષણ લાગે છે. પ્રેમાનંદના કુટુંબ જોડે બહુ નિકટ સંબંધ બતાવવા એ બાઈ હેવો હાલો કરે છે કે પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભ તે એ બાઈના બાપનો ઇષ્ટ મિત્ર હતો. (દ્રૌપદીહરણ, અન્યવિવેચન, પૃ. ૨.) હવે વલ્લભનો જન્મ પ્રેમાનંદની ઉમરની ત્રીશીના સમયમાં થયો હતો. એટલે ૬૦ થી ૩૯ ની ઉમરમાંથી ૩૬ વર્ષની વયે પ્રેમાનંદને વલ્લભ પુત્ર થયો ગણિયે તો (પ્રેમાનંદનો જન્મ+ સંવત ૧૭૧૪ માં તેથી) વલ્લભનો જન્મ સં. ૧૭૫૦ માં ગણાય. (પ્રેમાનંદના જન્મની સાલ મોડામાં મોડી લાગે અને આ ગણતરી સર કટુંછું.) હવે આ બાઈની ઉમર સં. ૧૯૪૫ માં ૫૬-૬૦ ની પ્રકાશકોએ કહી છે. (દ્રૌપદીહરણ, અન્યવિવેચન, પૃ. ૨) તો પૂરી ૬૦ વર્ષની ગણિયે; એટલે બાઈનો જન્મ સં. ૧૮૮૫ માં તે વખતે હેના બાપની ઉમર ૬૦ હશે એમ ધારો* તો એ બાઈના બાપનો જન્મ સં. ૧૮૨૫ માં સંભવે; જે વખતે વલ્લભની ઉમર ૭૫ વર્ષની હોય; એટલે ૭૫ વર્ષના હોવા વલ્લભનો ઇષ્ટ મિત્ર

x દ્રૌપદીહરણ, અન્યવિવેચન, પૃ. ૨.

+ પ્રેમાનંદનું મરણ સં. ૧૭૯૦ માં, જન્મ સં. ૧૭૧૪ ના સુમારમાં. (દ્રૌપદીહરણ, કવિચરિત્ર, પૃ. ૧૮, તથા ૨). પ્રેમાનંદનું ચરિત્ર લખનાર ડાહ્યાબાઈ પંડિતે પ્રેમાનંદનો જન્મ સં. ૧૧૯૨ માં આપ્યો છે, અને એ વધારે સંભવિત છે એમ પ્રકાશકો બતાવે છે. (દ્રૌપદીહરણ, અન્યવિવેચન, પૃ. ૨-૩). તે સાલ લેતાં તો વલ્લભનો જન્મ સં. ૧૭૨૮ માં આવશે; અને તો તો એ બાઈના બાપના જન્મ વખત વલ્લભ ૯૭ વર્ષનો એમ થાય! અથવા તો વલ્લભની સાથે બાઈનો બાપ જન્મ્યો ગણિયે તો પોતાની ૧૫૭ વર્ષની ઉમરે એ બાઈના બાપને પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ એમ થાય! વલ્લભથી ૨૦ વર્ષ ન્હાનો ગણતાં ૧૩૭ વર્ષની ઉમરે હેને છોડી ચઈ! રા. કેસવલાલ પ્રેમાનંદનો જન્મ સં. ૧૬૯૫ માં અને વલ્લભનો જન્મ સં. ૧૭૧૫ માં ગણે છે. (‘પ્રેમાનંદ’ પૃષ્ઠ ૭-૮). તે રીતે જોઈશું તો તો વળી એ બાઈના જન્મ વખત બાઈનો બાપ ૧૭૦ વર્ષની ઉમરનો થશે;-(વલ્લભનો મમવપરક હેને ગણિયે તો).

* બાઈના બાપની ૪૦ વર્ષની ઉમરે છોડી ચઈ ગણીશું તો બાપનો જન્મ મં. ૧૮૪૫ માં, તે વખતે વલ્લભ ૯૫ વર્ષનો! વલ્લભનો જન્મ મં. ૧૭૨૮ માં લેતાં, તે વખતે વલ્લભ ૧૧૭ વર્ષનો!

પાપણામાં જૂલતો. અને ગોળથૂથી ગળતો ! મિત્રતા થઈ સકે એ ઉમર ૨૦ની ગણિયે, તો બાઈ-નો બાપ ૨૦ વર્ષનો ત્હારે વણજ છદ્દ મિત્ર ૬૫ વર્ષનો. હાલું મિત્રકળેદું કદી જાણ્યું નથી. હાલના જમાનામાં અસમાનવયના મિત્રો વખતે હોયછે, પરંતુ તે સમયની બાવનાઓ, જોતાં આટલી અસમાનતા તો કેવળ અસંભવિત છે.

ખીજી રીતે આની આ વાત દર્શાવિયે :—

વણજનો જન્મ સં. ૧૭૫૦ માં; તો સાધારણ રીતે હેનો છદ્દ મિત્ર હેની સરખી ઉમર-નો ગણતાં, એ પણ ત્હારે જ જન્મેસે. અને બાઈનો જન્મ સં. ૧૮૮૫ માં; એટલે ૧૩૫ વર્ષની ઉમરે એ બાપને એ છોકરી જન્મી ! દીર્ઘાયુષ્ય અને આટલી ઉમર પ્રજોત્પાદનશક્તિ આ અદ્ભુત જ ! વણજથી ૨૦ વર્ષે મોડો એ બાઈનો બાપ જન્મ્યો ગણતાં પણ ૧૧૫ વર્ષની ઉમરે હેને છોકરી થઈ ! આ ઉપરથી કવિના કુટુંબ જોડેના સંબંધનો આ બાઈનો હાલો નાસાખીત થાયછે, અને તેથી ખીજી બાબતમાં પણ હેના ઉપર સંશયની નગર રહે તો નવાઈ નહિ. *Falsus in uno falsus in omnibus* એ નિયમનું તત્વ આ પ્રસંગમાં લાગૂ પડી સકે.

(૩)

એક ખીજી ન્હાની સરખી વાત છે. વણજે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' લખ્યુંછે તે ઉપરથી પૂર્વ પક્ષના લાભમાં એક સાધારણ જોરવાળો તર્ક થઈ સકે કે હેના પિતાએ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' નાટક રચ્યું તે ઉપરથી પોતે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' એમ અનુકરણ કરીને નામ લીધું હોય. હું પરંતુ આ બહુ જ નબળા તર્ક ઉપર લટકતાં અનુમાન છે. પ્રથમ તો 'કુન્તી-પ્રસન્નાખ્યાન' એ નાટક નથી પણ કાવ્ય છે. જો વણજના જાણુવામાં 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' આવેલું હોત તો પોતાનું 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' પણ તે ધોરણ ઉપર નાટક કરીને જ રચત. તેમ જ ખીજો ઉત્તર એ છે કે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' એ નામ વણજના કાવ્યનું જોઈને જ આ નાટકોની બનાવટ કરનાર ગૃહ કવિએ 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' નામ જાણીને જ પાડ્યું હોય, તો તે કાંઈ ઓછી સંભવિત વાત નથી.

પણ ખીજી એક વાતમાં અભાવપક્ષનું પણ મહત્ત્વનું પ્રમાણ જડેછે. વણજે 'કુન્તી-પ્રસન્નાખ્યાન' ના આરંભમાં થઈ અને ત્રેમાનન્દની સરખામણી કરીને ત્રેમાનન્દની કૃતિયોની સરસાઈ બતાવીછે, તે સ્થળે, કે ખીજે કાંઈ ઠેકાણે, ત્રેમાનન્દે નાટકો રચ્યાં એમ ઇશારો પણ નથી કર્યો, એ શું ? નાટકોની રચના અપૂર્વ હતી, જો હેમણે કર્યાં હતાં તો; અને તેથી એ વાર્તા સરસાઈના ચિહ્નરૂપે વણજ બતાવ્યા વિના રહેત જ નહિ. આ નાટકોના પ્રમાણમાં હાલ પણ એ પક્ષને સાચો માનનારા કોઈયે પણ બતાવ્યું નથી કે વણજે (કે ખીજા કોઈયે પણ આજ

હું આ રીતની કલ્પના રા. કેશવલાલ દલગમે કરતા જણાયછે. 'ત્રેમાનન્દ'ના નિબંધને ૫૪ ૧૪ મે એઓ કહેછે કે વણજે એ નામ એ. ઉપરથી રાખ્યુંછે. આ દલ વચન માટે આ-ધારની અપેક્ષા રહેછે.

મધીમાં) પ્રેમાનન્દનાં નાટકો વિશે રચના કરી છે. કોઈ કહેશે ‘નળાખ્યાન,’ ‘ઝોખાહરણ,’ ઇત્યાદિક અનેક કાવ્યોનાં નામ પણ એ ઠેકાણે નથી આપ્યાં માટે ઉપરને ન્યાયે તો એ આખ્યાનો પણ પ્રેમાનન્દે કરેલાં નહિ એમ કહેશે; જ્યાં કાવ્યો ગણ્યાવવાનો પ્રસંગ એ રચેલો નથી, ચંદના ‘પૃથુરાજનાસા’ જોડે સરખામણી માટે જ પ્રસંગ હતો. હાનો ઉત્તર એ છે કે આ હમણાં કહેલા કારણથી જ ‘નળાખ્યાન’ વગેરેનું નામ ના દીકુ તે યોગ્ય જ છે. પરંતુ વિશિષ્ટતાને લીધે ખ્યાન બેચનારી રચનાઓ તો સરસાર્થ બતાવવા માટે આગળ કર્યા વિના રહે નહિ—અને નાટકો હેવી વિશિષ્ટતાવાળી રચના જ ગણાય. ચંદે પિંગળ રચ્યું તે વાતનો સ્પર્શ વધુને કર્યો છે; કેમકે પિંગળ એ વિશિષ્ટતાવાળી રચના મનાય. પ્રેમાનન્દે પિંગળ નથી રચ્યું તે માટે ચંદે પિંગળ રચ્યું તેમાં કવિત્વ શું?—એમ કહીને વધુને વડાઈ લીધી છે તે વાત જુદી છે. પણ પિંગળ કરતાં નાટકોની વિશિષ્ટતા ખાસ વધારે, તે વિશે પ્રેમાનન્દનું અત્યંત છે.

તેજ રીતે પ્રેમાનન્દની કે વલ્લભની કદર હેમના કાળમાં ના જાણવાથી શુભર લોકો ઉપર રોપનાં વચન ‘કુન્તી પ્રસન્નાખ્યાન’માં વલ્લભે કહ્યો છે, તેમાં પ્રેમાનન્દના છંદ, ફક્કા, પદ અને ચોપાઈની સરસાર્થ બતાવી છે, અને છંદમાં ચંદ કરતાં પદમાં સુરદાસ કરતાં, ફક્કામાં બિહારીદાસ કરતાં અને ચોપાઈમાં તુલસીદાસ કરતાં, એમ ચાર કવિ કરતાં પ્રેમાનન્દનું વિશેષ ગૌરવ સ્પષ્ટ છે.* ત્યાં પણ પ્રેમાનન્દનાં નાટકોનો ઇશારો સુઝાં નથી કર્યો, એ ઉપરથી પણ ઉપર પ્રમાણે જ સકારણ તર્ક થઈ સકે છે.

(૪)

હવે એક પ્રથમ દર્શને દૂર મેળવની પરંતુ સાહિત્યના ઇતિહાસનાં તત્ત્વોને આધારે મહત્ત્વની વાત છેલ્લું. સાહિત્યની સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ એક વિશેષ સ્વરૂપ એ છે કે નાટકોની ઉત્પત્તિ નાટકના અભિનયની સરઘાની અપેક્ષા ગમે છે; અભિનયની યોજનાઓની જ સમયમાં ઉત્પત્તિ જ ના હોય તે સમયમાં નાટકના અન્ય ઉત્પન્ન થવા સંભવતા નથી. રંગ-ભૂમિના વિના નાટકનું સાહિત્ય ઉદ્ભવે નહિ. આ સામાન્ય નિયમનો ભંગ કવિત્વ જ નહીં પડે; અને પડે ત્યાં વિશેષ રીતનાં અન્ય કારણોનો કોઈક પ્રવેશ મમેલો જણાશે. ઉદાહરણ તરીકે આધુનિક શુભદ્રાતી સાહિત્યમાં શાકુન્તલ નાટકનાં ભાષાન્તર આરંભકાળમાં થયાં, અને ‘જયકુમારી વિજય નાટક’ જેવાં એક બે નવીન યોજનાનાં નાટક રચાયાં, તે સમયે રંગભૂમિની સંસ્થા, એ નાટકોને અનુકૂળ સંસ્થા તો, શુભર પ્રભમાં નોતી જ. આ અપવાદનું સમાધાન કાંઈક મળે એમ છે. શાકુન્તલ નાટક વગેરે તો કેવળ ભાષાન્તર જ હોવાથી ઉપરના તત્ત્વને બાધ આવી સકે તો નથી. અને ‘જયકુમારી’ વગેરે અણતર નવીન નાટકોના રચ-

- * “છંદ પ્રેમતણા વણા, પદમાં તો રોની મણા;
ફક્કાને ચોપાઈ ઘણી, સાખખધ જોધયે.
ચાર જણે જઈ કર્યું, એક જણે કર્યું આતો;
એવું નવ જીવે કાંઈ, ખાતિ ખઈ ખોધયે.”

(‘પ્રેમાનન્દ’ના નિબંધમાં પૃ. ૨૦ એ રૂ. ઠેકવલાલે આ કવિત્વ આપું ઉતાવું છે.)

નારતી સમક્ષ ગુજરાતી નહિ' પણ ઇતર (અગ્રેજ વગેરે) રંગભૂમિ નમૂના માટે હાજર હતી, અને હેના અનુકરણ રૂપ થનારી ગુર્જર રંગભૂમિની કાંઈક પૂર્વોપેક્ષા કરીને જ એ નાટકો રચાયલાં. હવે પ્રેમાનન્દ કવિના સમયમાં રંગભૂમિની સંસ્થા હોવાનાં કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી, એટલું જ નહિ' પણ ન હોવાના સંભવ તરફ સખલતમ પ્રમાણ છે. ભવાઈ જેવી જૂની સંસ્થાએ પ્રેમાનન્દના મનમાં આ નાટકોની પ્રેરણા સ્પરાવી એમ તો કોઈ સુઘ માણસ ગંભીરતાથી કહશે નહિ'. તો રંગભૂમિને અભાવે આ પ્રકારનાં, શાસ્ત્રીય રંગભૂમિને ઉચિત, નાટકો પ્રેમાનન્દ કવિએ રચ્યાં એ વિશે આ ધોરણથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. એ ખરું કે પ્રેમાનન્દની આગળ પ્રાચીન સંસ્કૃત નાટકગ્રન્થો, માત્ર નમૂના રૂપે, મોજૂદ હતા; અને તે ઉપરથી આ નાટકોની રચના પ્રેરણા હોય—એમ ક્ષણભર વિચાર આવશે. પરંતુ આ વિષયમાં સંભવા-સંભવની તુલના કરવાની છે; અને માત્ર નાટકગ્રન્થોના નમૂનાથી આમ નવીન નાટકરચના-રંગભૂમિની સંસ્થાના અસ્તિત્વ વિના જ—ઉત્પન્ન થાય એ સાહિત્ય અને અભિનયકલાની ઉત્ક્રાન્તિના સ્વરૂપની કેવળ વિરુદ્ધ જ છે.

એ ખરું કે મૂળ અભિનયની ઉત્પત્તિ માટે નાટકગ્રન્થની પણ અપેક્ષા હોવી જોઈએ. પણ ઐતિહાસિક અન્વેષણથી જણાશે કે પ્રથમ દશમાં અભિનય માટે જે કાંચી રચનાઓથી પ્રજાને સંતોષ થયેલો તે પછી અભિનયની સંસ્થા વિશેષ જગી ને હેને મઠા પાકા સ્વરૂપના નાટકગ્રન્થોની રચના થયેલી. અને ઉત્પત્તિદશાના એ નિયમ પછી, પ્રગતિના કાળમાં તો, અભિનયની સંસ્થા હયાતીમાં હોઈ તે માટે જ નાટકગ્રન્થોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પછી અભિનય નહિ' હેવા નાટકગ્રન્થો કોઈ કોઈ રચાય છે, તે જુદી વાત છે; અને તે અભિનેય ગ્રન્થોની પછી ઉત્પન્ન થયા છે, પૂર્વે નહિ'. અભિનય સંસ્થાએ તૈયાર કરેલું ખીંધું તો પ્રથમ જ આવે, તે પછી હેમાં કાળવાના નાટક ગ્રન્થ ધરાય.

આ સંભવ પરીક્ષાને વળી વધારે બળ આપનારું બીજું એક સ્વરૂપ છે. એ પૂરું રીતે ખતાવવા માટે બીજી સાહિત્ય પરિપક્વ માટે લખેલા મ્હારા અભિનયકલાના પુસ્તકમાંથી ઉતારો જ આપું છું:—

“ એ તો સંશયગ્રસ્ત વાત નથી કે પ્રેમાનન્દના કાળમાં નાટકસાહિત્યનું વિશાળ પુનરુજ્જવન તો નહોતું જ થયું. પ્રેમાનન્દની પૂર્વે કે પછી વિસ્તીર્ણ નાટકસાહિત્ય જોવામાં આવતું નથી. તો માત્ર પ્રેમાનન્દ યોગેક નાટકો લખીને પછી અન્ધકારમાં ઝળુકેલી વીજળી લુપ્ત થઈ ગય—એ સાહિત્યના ઇતિહાસનાં તત્ત્વોને અનુરૂપ જણાતું નથી; જનસમાજના વિચારાદિકના ઇતિહાસનો સાહિત્ય જોડે જે સંબન્ધ જૂદરૂપનો છે તે વિચારમાં સંભવતું નથી. સાહિત્યનાં પુનરુજ્જવન પ્રજાજીવન જોડે અતિ અદ્યુક્ત સદ્ગતિનો સંબન્ધ રાખે છે; પ્રજાજીવનનું પ્રતિબિમ્બ હેવાં પુનરુજ્જવનમાં જણાય છે. આ તત્ત્વ જોતાં માત્ર એકાદ નાટકકાર ઉદ્ભવીને અટકી પડે, બીજા એ માર્ગ સ્વીકારનારા ના ઉદ્ભવે, એ સંભવિત નથી. સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ—કવિતા, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સર્વ કોઈ પ્રદેશ—એ જીવનનિષ્પન્ન વસા છે. તેથી એક ગ્રન્થકાર-મુગા આંકનાર ગ્રન્થકાર-ઉત્પન્ન થવાની સાથે સાથે અનેક હેના અનુકારક, હેની ભાવનાથી પ્રેરિત ભાવનાવાળા, વગેરે લેખકોની રચનાઓ પ્રગટ થાય છે; અને એથી કરીને હેવા

સર્વ લેખ અને ગુપ્ત લેખ પણ તે તે કાળની ભાવનાનું પ્રતિબિંબ બને છે. પ્રેમાનન્દનાં નાટક જે વારતવિક હેનાં હોય તો હેના સમયમાં આ પ્રકારના કાલભાવનાના પ્રતિબિંબની, અર્થાત્ વિસ્તીર્ણ નાટક પુનરુજ્જીવનની, અપેક્ષા રખાય. પરંતુ તેમ તો જણાતું નથી. આ કારણ પણ એ નાટકો તરફ સંશયનો કટાક્ષ નાંખવાની પ્રેરણા કરે એમ છે. આધુનિક ગુજરાતી નાટકોનો આરંભ ચતાં સાહિત્યમાં એ યુગનિર્માણ થયું જણાય છે; સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તરો, પછી સ્વકૃત નાટકો, વગેરે પરંપરા ઉદ્ભવ પામી. એ ખરું કે હાલ નાટકોના શિષ્યગ્રન્થ ગણતર જ છે. પરંતુ રંગભૂમિ ઉપર અનેક સારાં ખોટાં નાટકો ભજવાયા છે તે વસ્તુસ્થિતિ છે, તેથી નાટકસાહિત્યનો—એ નાટકો અસાર ગમે તો હોઈને પણ—પુનરુદ્ધ્ય આ પાછલાં આળીસ પચાસ વર્ષથી થયો ગણવાને બાધ આવે એમ નથી, પ્રેમાનન્દના કાળ વિશે એ રીતે કહી સકાય એમ નથી.”

પ્રેમાનન્દના સમય પૂર્વે ગુજરાતીમાં નાટકગ્રન્થો હતા એમ તો કાંઈ કહેતું નથી જ. ‘રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ના ગ્રન્થવિવેચનમાં પણ આરંભવચન પ્રકાશકોનું એ જ છે:—

“પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં નાટકનો આ પહેલો ગ્રન્થ છે. અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ જૂના કવિની શૈલી પ્રમાણે રચાયેલો નાટકનો આ પહેલો જ ગ્રન્થ છે એમ કહીશું તો પણ ચાલશે.”

(પ્રેમાનન્દની શૈલી પ્રમાણે આ નાટકો છે કે કેમ તે તો આગળ ઉપર જોઈશું; પરંતુ પ્રેમાનન્દની કૃતિ તરીકે પ્રગટ થયેલો છે એ વાત ખરી.)

અર્થાત્ પ્રેમાનન્દની પૂર્વે નાટકગ્રન્થ બાબત શૂન્યતા, અને હેના સમય પછી પણ શૂન્યતા;—આ સ્થિતિ અનિવાર્ય છે.

“રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન”ની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જણાય છે કે આ નાટક ગુજરાતીમાં નવીન જ હતું; ગ્રન્થ તરીકે તેમ જ ભજવવા માટે પણ. અર્થાત્ એ નાટક પહેલાં નાટક-ગ્રન્થ પણ નહોતા તેમ રંગભૂમિ પણ નહોતી. જે રંગભૂમિ હોય તો તો નાટક હોતું જ જોઈએ—માટે રંગભૂમિ જ નહોતી એમ હિતિ થાય. આ નાટકને સાચું સ્વીકારતાં પણ આ અનુમાન ફળે. પરંતુ ખરું માનવા વિરુદ્ધ પ્રમાણો છે એટલે આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થતો નથી.

ત્હારે નાટકગ્રન્થ અને રંગભૂમિના આ સંબંધની કસોટીથી પણ આ નાટકો વિશે સંશય અને અગ્રહાને પ્રુટિ મળે છે. રા. કેશવલાલ ક્રુવે બતાવ્યું છે કે ‘રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’માં હલકો સીકલક કૃષ્ણના અન્તરુરમાં રુકિમણી અને સત્યભામાની વચ્ચે વર્ણવ્યો છે તે સામાન્ય વર્ણના મનનું રંજન કરવા માટે, આ વચનનો હેતુ એમ હોય (અને સંભવે એ જ) કે એ નાટક ભજવાતાં જોઈ શોકસંધને રંજન કરવામાં આ આમ્મતા આણી

છે તો તો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે કે રંગભૂમિની સંસ્થા એ સમયમાં હતી જ કહ્યારે ?* હામાં નાટકો માટેની રંગભૂમિની સંસ્થા વિશે જ આ પ્રશ્ન છે. શેક્સ્પીયરની પેઠે પ્રેમાનન્દે પણ ભોક્ષકને માટે આમ્યતા સ્વીકારેલી એમ કાંઈક આશય હશે. તેથી ભજવવા સંબંધે જ રા. કેશવલાલનો ઉદ્દેશ જણાય છે. તેમ વળી પ્રેમાનન્દના સમયમાં ગ્રન્થો લોકસંઘમાં વ્યાપ્ય એ સ્થિતિ હતી જ નહિ, હેનાં કાવ્યો લોકસભ્ય તો સાંભળતો હતો એમ જ સંભવે છે; અને નાટકો વાંચી સંભળાવે એ લગભગ અશક્ય જ, એ સાબળ્યાથી અસર પણ ના થાય, અને વાચવાની કળાને પણ બહુ કંઠેણ કામ પડે. એટલે નાટક તો ભજવાય તો જ લોક-સંઘ સૂધી પહોંચે.

પરંતુ આ નાટકોના પ્રકાશકો આ ઐતિહાસિક સત્યને ભૂલી જ નહીંને પ્રેમાનન્દનાં આ નાટકોમાંથી રંગભૂમિને ઉચિતતાના ગુણો પણ જુવે છે અને તેની પ્રશંસા કરે છે. તે એટલે સૂધી કે હાલના નાટકોમાં ‘ગાયત્રી’ હોય છે માટે પ્રેમાનન્દના નાટકોમાંના પદોને ‘ગાયત્રી’ જ માની લેતા જણાય છે, અને પ્રેમાનન્દનું “નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતા ‘ગાયત્રી’ નું ગાન” * આ નાટકોથી સ્પષ્ટવાપ છે એમ બોલી જાય છે. વળતે છન્દ અને ગગ એ બે વસ્તુ સ્વરૂપ ત બિન્ન છે તે ના જણાવોને લીધે આ સ્પષ્ટતા થયું હશે તો કોણુજી ‘રેપર્ટરીકા સત્યભા-માખ્યાન’ની પ્રસ્તાવનામાં અતુષ્પાદિકા અને ‘પાચાલી પ્રમત્તાખ્યાન’ની પ્રસ્તાવનામાં દ્રુપદ, એમ બે ગાયત્રી નહીં ગાય છે, તેમ જ ‘રેપર્ટરીકા સત્યભામાખ્યાન’ને પૃષ્ઠ ૧૮૯ મે અતુ-ષ્પાદિકા છે તે, અને પૃ ૨૬૦ મે ‘શુભરી રાગ’ છે,—તે વિશે જ વખતે ઉલ્લેખ હશે, પણ હેમાં એટલી બધી સિદ્ધતા ગાયન તરીકે નથી, અને અતુષ્પાદિકા જાણે નાટ્યશાસ્ત્રોક્ત ગણાયે, પણ દ્રુપદ તથા ‘શુભરી’ માટે તેમ કશું વિશેષ નથી ‘તપત્યાખ્યાન’ મા પ્રસ્તાવનામાં નહીંતુ ગાયન ‘ધ્રુવતાલ’ના મથાગાનું છે, અને પૃ ૧૦૪ એ વારાહગાઓ અતુષ્પાદિકા ગાય છે હેમાં સ રિ ગ મ પ ધ નિ મુરેના નામ છે, ઇત્યાદિનો તો આદિ સંબન્ધ નથી. કેમકે પ્રેમાનન્દના “નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતા ગાયત્રી”ના ગાન વિશેનું પ્રકાશનું વચન ‘રેપર્ટરીકા સત્યભામાખ્યાન’ના ગ્રન્થવિવેચનમાં (પૃ. ૧૮ મે) છે તે વખતે તો ‘તપત્યાખ્યાન’ હેમને જડેલું પણ નહોતું. ‘તપત્યાખ્યાન’ના ગાયત્રી શામિલ કરતાં પણ ઉપરની દીકાને બાધ નહિ આવે.

પરંતુ વધારે અત્યંતર તો એ છે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં જાણે હાલના જેવી રંગ-

* મનાઈ કરતા ચદતા વર્ગની રંગભૂમિ તે કાળમાં નહોતી એમ રા. કેશવલાલ પણ માનતા હોય એમ લાગે છે. ‘તત્કાલીન જવાહરની આમ્યતાની છાપ,’ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો ઉપર પડ્યા વિશે એઓ કહે છે (પ્રેમાનન્દ-પૃ. ૨૬) હેમાંના ‘તત્કાલીન’ શબ્દ ઉપરથી આમ અટકળ સંભવે છે.

× સંગીત અને છન્દ એ બે વસ્તુઓ બેદ ભૂલી જવાનું ઉત્કટ દયાન્ત આગળ ઉપર આવશે. ઉપર કહેલા દ્રુપદ વિશે પ્રકાશકો દીકામાં લખે છે—“ભૈરવી કે કલ્યાણના દ્રુપદ તરીકે ગવાય છે.” † જાણે બીજા રાગમાં ના જ ગવાય † આ કરતા મૌન વધારે રોબ આપત.

ભૂમિની સંસ્થા હયાતીમાં હોય એમ આ નાટકોના અંદરના બધારણ તરફ આ પ્રકાશકો દર્શન કરેછે. 'રોપર્દસિકા સત્યભામાખ્યાન' ના અન્યવિવેચનને પૃ. ૧૯ મેં એ નાટકમાં રંગભૂમિમાં ગોઠવવાની શક્તિનાં અંગે કેવાં યથોચિત છે તે વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરી એમ સૂચવ્યું છે કે હાલની રંગભૂમિની સર્વ ગોઠવણમાં આ નાટક ગોઠવી સકાય હેવું આતુર્ય હેમાં છે.* એટલે સધી ઇશારો છે કે જે પ્રાચીનકાળની ભારતરંગભૂમિ ઉપર ચોળના-હોતી, અને જે આધુનિક પાશ્ચાત્ય રંગભૂમિના અનુકરણથી જ આપણે લીધી છે, તેવી Drop (Sic-Drop-scene) હેમને કહેવાની મતલબ છે તે) મહાજ્વલનિકાનું નામ દાખલ કરી જણાવે પડાઓની હાલના જેવી સંકુલ રચનાચોળના તે કાળમાં પણ હોય !

એ જ નાટકના પ્રથમ અંકમાં (પૃ. ૪૫ મેં) શ્રીકૃષ્ણે " કનકપ્રાસાદ નિરખી શાયતો અને વિચાર કરતો " પ્રવેશ કરેછે એમ વર્ણન છે, તે ઉપર પ્રકાશકોની ટીકા આ પ્રમાણે છે:—

" (કનકપ્રાસાદનું દર્શન અહિં ચિત્રપટકાત થવું લેખ્યે, જો રંગભૂમિ ઉપર તે બની સકે એમ હોત નહિં તો ટવિ હેવું વાંચ્ય લખત નહિં.) "

અર્થાત્ પ્રેમાનન્દના વખતમાં રંગભૂમિ આધુનિક જેવી હતી અને હેમાં ચિત્રપટો પણ હાલની પેઠે લટકાવાતા હતા એમ આ પ્રકાશકો દર્શાવેછે. આટલા સૂચન ઉપરથી હેમનું અનુમાન દક્ષિત થાયછે એમ માનતે શક પડે હેવું છે. ઇંગ્લાંડમાં ચૈત્તરૂપીઅરના સમયમાં દસ્ય સામગ્રીનો બહુ અંશે અભાવ વસ્તુસ્થિત હતો અને હેનાં નાટકોમાં હાવાં હાવાં વર્ણનો વગેરે માટે પ્રેક્ષક વર્ગે માત્ર કલ્પનાદ્વારા સ્થિતિ માની લેવાની હતી, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે અન્યત્ર સંભવે તો આશ્ચર્ય નહિં. પરંતુ સ્વતન્ત્ર રીતે આપણે ઐતિહાસિક સ્થિતિ જાણિયે છિયે કે રંગભૂમિ પૂર્ણ ચોળનાવાળી અને પડાઓ વગેરે સામગ્રી તે આધુનિક પ્રકાર જ છે.

'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' ના અન્યવિવેચનના ૨૬ માં પૃષ્ઠમાં આ પ્રકાશકો વળી વિશેષ તર્ક કરેછે:—

" આ પ્રવેશનું શ્વેત રસતો છે, તેથી હવે પછીના ત્રીજા પ્રવેશમાં યદુરાજાનો દેખાવ આપવાનો અવકાશ આપવા માટે જણે આન્ડાન (cover) ના આધુનિક હોય તેવું છે. "

આ પ્રકારની રંગભૂમિમાં પડા પાછળ ખીજ દસ્યની તૈયારી માટે સગવડ કરનારાં દસ્ય અને પ્રવેશો આણવાની ચતુરાઈ પ્રેમાનન્દની હતી એમ એઓ કહેછે; જો કે એમ તો કબૂલ

* 'રોપર્દસિકા' નાટિકા જોડે એ નાટકની સરખામણી કરતાં Unity of Place અને Unity of Timeનાં તરવોનો તત્તલ વિપરીત જ અર્થ અને ઉપયોગ કર્યો છે તે વિશે અહિં ચર્ચા કરવાનો પ્રસંગ નથી.

કરેછે કે પ્રેમાનન્દના વખતમાં હાલની રીતે નાટકો નહિં બજવાતાં હોય. પરંતુ "પ્રાચીન વખતમાં પણ્લેઓ (ચિત્રપટ) સહિત નાટકો બજવાતાં હતાં" એમ કહી "તેવી રીતે દેખાવ આપી બજવવાનો વિચાર મનમાં રાખી પ્રેમાનન્દે આ નાટક લખ્યું હોય તો પ્રેમાનન્દની ખુદી વિશે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાયછે."—એમ એઓ દર્શાવેછે.

વળી તે જ અન્યવિવેચનને પૃ. ૩૫ મે લખેછે:—

"કવિનું નાટ્યશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું જોઈયે; એટલું જ નહિં પણ્લે તેણે ધણું નાટકો બજવાતાં પણ્લે જોયાં હોવાં જોઈયે."

આ મ્હેં મ્હોટાં ટાઈપિમાં બતાવેલા વાક્ય ઉપરથી તો એમ થાય કે પ્રેમાનન્દના વખતમાં નાટકો હાલની પેઠે બજવાતાં હતાં, એટલું જ નહિં પણ્લે ધણું બજવાતાં હશે—અર્થાત્ એ સંસ્થા પૂર્ણ વિકાસમાં હતી. છતાં અભિનયકલાના ઇતિહાસનું અવલોકન તો એમ દેખાડેછે કે શુદ્ધ સાહિત્યમાં રંગભૂમિની સંસ્થા આધુનિક જ છે.

જરાક સંકોચના રાખ્લે આ પ્રકારકો વાપરેછે ખરા:—

"તે વખતમાં આજના જેવાં નાટકો બજવાતાં હશે કે કેમ એ વાતનો વિચાર કરી તત્ત્વનિર્ણય કરવો એ તો વિદ્વાનોને આધીન છે, તથાપિ તેના આ નાટક ઉપરથી હમણું જ સહેતુક અનુમાન થયુંછે તે જ હમે બતાવ્યુછે."

અર્થાત્, હેમણે તો એમ નિર્ણય કર્યો જ છે કે તે સમયમાં હાલના જેવાં નાટકો બજવાતાં હશે. આ માટે ઐતિહાસિક આધાર સ્વતન્ત્ર અન્વેષણની વિરુદ્ધ જ છે. અભિનયકલાના મ્હારા પુસ્તકમાં સવિત્તર ચર્ચા છે, અને અહિં લખાણ કરવું અસ્થાને છે.

તો રંગભૂમિની સંસ્થાને અભાવે નાટકઅન્યનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો તે સંશયને પાત્ર વાત થાયછે એ તત્ત્વ મ્હને તો સખજ લાગેછે.

આ ચર્ચા કરતે કરતે આપણે આખ્યન્તર પ્રમાણના પ્રદેશમાં અણુધાર્યો પગ મૂકી દીધાછે. આરમ્ભમાં પ્રમાણના આ બે વિભાગ વિશે બોલતાં સૂચવેલો બાલ અન્ને આખ્યન્તર પ્રમાણનો મિશ્ર પ્રદેશ આ છે. તો હવે હમણું ચર્ચેલા મુદ્દાઓનું જરાક સમગ્ર અન્ને આખ્યન્તર પ્રમાણના સ્વરૂપથી દર્શન કરીને આખ્યન્તર પ્રમાણના વિભાગમાં સાક્ષાત્ પ્રવેશ કરીશું.

આખ્યન્તર પ્રમાણો.

આ વિભાગમાં વિવિધ પ્રકાર આવશે; તેણું અવલોકન કરતા મ્હેલાં હમણું જ કહેલાં મહત્ત્વનાં આખ્યન્તર પ્રમાણો જોઈ લઈ તે ઉપર જરાક વિચાર કરીયે, ત્હારે આ નાટકોમાં નીચે પ્રમાણે સ્થિતિનું દર્શન થાયછે:—

(૧) શ્રીકામો કનકપ્રાસાદ નિરખતો પ્રવેશ કરતો બતાવ્યો છે તે ઉપરથી, પ્રકાશકોનું અનુમાન ખરું હોય તો, હાલના જેવો પટ્ટો રંગભૂમિ ઉપર હોવો ઉદ્દિષ્ટ છે;

(૨) 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' ના પૃ. ૫૧ એ શ્રીકામો બોલે છે:—

“નાટકી લોક નાટક કરતા હતા ત્હને દેવીની સખીએ પકડી આણ્યા.”

(આશ્ચર્યની વાત છે કે આ વચન તરફ પ્રકાશકોનું લક્ષ્ય ખેંચાયું નહિ.)

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે નાટક ભજવનાર નટ (ભવૈયા નહિં પણ નટ) ની કલ્પના અહિં છે. અને અર્થાત્ અભિનયની સંસ્થાને ઉદ્ભવેલીને આ વચન છે. તેમ આ નાટકોમાં અભિનેયતાના અંશો પાછળ બતાવ્યા તે પણ રંગભૂમિની સંસ્થાનું અસ્તિત્વ કલ્પે છે. અને આપણે સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક દર્શનથી જાણીએ છીએ કે અભિનયની સંસ્થા-નાટ-કના અભિનયની સંસ્થા—ગુજરાતમાં આધુનિક જ છે, એટલે પાછલાં ચાળીસ વર્ષની પૂર્વે હેતુ અસ્તિત્વ નહોતું. તો અર્થાત્ જ આ મહત્વનાં આભ્યન્તર પ્રમાણથી અનુમાન વાજળી એ જ નીકળે કે આ નાટકગ્રન્થો આધુનિક કાળના હોવા જોઈએ, પ્રેમાનન્દના સંભવે નહિં.

પરંતુ આ નાટકોના પ્રકાશકો અને ખીજ કેટલાક વિદ્વાનો આથી વિપરીત ક્રમ આદરે છે અને આ પ્રકાશનાં આભ્યન્તર પ્રમાણ ઉપરથી પ્રેમાનન્દના કાળમાં જે સ્થિતિ નહોતી-અભિનયકલા, રંગભૂમિ, સામગ્રી વગેરેની-તેનું અસ્તિત્વ કરાવે છે. આ ક્રમમાં સાધ્ય વસ્તુને આરમ્ભથી જ સ્વીકાર કરી લેવાનો હોય આવે છે. આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે કે નહિં એ વસ્તુ જ પ્રથમ આપણે સાખીત કરવાની છે, તો પ્રેમાનન્દનાં છે એમ પ્રથમથી જ માની લઈને પછી અંદગની વાતો ઉપરથી વિવિધ અનુમાન હેના સમય માટે કરવાં એ તર્કચણી ઉપર પ્રમાણે દ્વિપિત છે. આ દીકા આગળ ઉપર આભ્યન્તર પ્રમાણોના ખીજ પ્રકાર આપીશું ત્હને પણ સામાન્ય રીતે લાગૂ પડશે. આ નાટકોમાં અસુક પ્રકારની ચૈલી, શખ્તો, વચનો વગેરે છે તે પ્રેમાનન્દના કૃતૃત્વ વિરહ જાય છે ત્હના ઉત્તરમાં અન્ય સમાધાનો હેવી રીતે આપવાં કે પ્રેમાનન્દની કૃતિ છે તે તો માની જ લેવું—હેમાં અન્યોન્માથય હોય ઉપાડો છે. હાલ પરીક્ષામાં a priori પદ્ધતિ (સાધ્ય સ્વીકારની પદ્ધતિ) વાજળી નહિં ગણાય. ઉદાહરણ:—આ નાટકમાં બાપા હાલના જેવી કેમ છે? ઉત્તર—પ્રેમાનન્દના વખતમાં હેવી જ બાપા હતી—કેમકે આ નાટકમાં એ બાપા છે તેથી જ સાખીત થાય છે,—કેમકે એ નાટક પ્રેમાનન્દનાં છે! આમ આ પદ્ધતિનું દ્વિપણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

આ પદ્ધતિ સ્વીકારીશું તો તો અન્યથ્રદા આપણને કહિંની કહિં વિચિત્ર માર્ગમાં ખેંચી જરો. ઉદાહરણ—ધારો કે 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' માં એમ હોત કે સત્યભામાના ઉપર કૃષ્ણનો તાર આવ્યો એમ બતાવ મૂક્યો હોત. તોપણ આપણે એમ માનવું કે પ્રેમાનન્દના વખતમાં વીજળીની શક્તિથી સંદેશ મોકલવાની યોજના હતી? અથવા ધારો કે આ નાટકોમાં કોખીજ ને બટાટાનું શાક રોષ પ્રસંગમાં કહ્યું હોય; તોપણ એમ માનવું કે

પ્રેમાનન્દના વખતમાં બટાટા અને કોખીજ ગુજરાતમાં દાખલ થઈ ચૂક્યાં હતાં? §—વધારે ન્યાયયુક્ત અનુમાન તો એ જ સંભવે કે આ નાટક તારની ચોળના આ દેશમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, બટાટા અને કોખીજ દાખલ થયાં, તે પછી કંઈક લખ્યાંછે. આ બાણીને ઉત્કટ પ્રકારનાં ઉદાહરણ આપ્યાંછે, જેથી હાલ આ નાટકમાં નજરે પડતા આધુનિક અંશો સૂક્ષ્મ રૂપના છે તે સખળ રીતે ઉપસ્થિત થાય. મતલબ કહેવાની એ છે કે એ સૂક્ષ્મ આધુનિક અંશોનું મિશ્રણ જે કરનારે બાણીને કર્યું નથી જ પણ સાવચેતી રાખ્યા હતાં થઈ ગયુંછે, તે ઓળખવા માટે ઉપરનાં ઉત્કટ ઉદાહરણો માટે નોંધતી શક્તિથી ભિન્ન સૂક્ષ્મ અને તીવ્ર પરીક્ષણશક્તિની અપેક્ષા રહેછે. ગાયનમાં સ્વરપરીક્ષા જેની તીવ્ર હોય તે અમુક રાગમાં વર્ણસ્વર તે રાગ ગાતાં આવે તો જેમ પકડી કાઢેછે તેમ કાંઈક અહિં અનુભવ થાયછે. અથવા, શાટલીના લોટમાં કરમર, ચાવીને પરીક્ષા કરનાર તરત શોધી કાઢશે, ત્યારે એમને એમ અધકચરું ગળી જનારને હેની ખજાર પણ નહિ પડે,—હેવો આ પ્રકાર છે.

ઉપરનાં ઉત્કટ ઉદાહરણો જેવું હોત તો એ અંશો શ્લેષક છે એમ પણ સમાધાન કરી નખાત. પણ હાલ જે સૂક્ષ્મ મિશ્રણ છે તે હેવાં સૂક્ષ્મ તેમ જ આ નાટકોના અન્યોના સ્વરૂપમાં વ્યાપક રીતે ઓતપ્રોત છે કે શ્લેષકનું સમાધાન ફાવે એમ નથી.

હવે ખીન આભ્યન્તરે પ્રમાણો નોંધ્યે. આ પ્રમાણોના બે વિભાગ કરીશું:—

(ક) સામાન્ય સ્વરૂપનાં; (લ) વિશેષ સ્વરૂપનાં.

પ્રથમ (ક) લઈયે. આ વિભાગમાં આ નાટકોના સ્વરૂપમાંથી છૂટી ના સકે હેવા વ્યાપક અંશોનો સમાવેશ થશે, જેમ કે બાપા, શૈલી, ઇન્દુત્તો. તો પ્રથમ

(૧)

બાપા લઈયે. આ ટેકાણે બાપાને સામાન્ય રૂપમાં વિચારીશું; છૂટક સંબોધના રૂપમાં નહિ લઈયે. બાપાના બેગી બેગી શૈલી પણ વિચારીશું. કોષ પણ વિચારથીલ વાચકને આ નાટકોને તરત જણાશે કે હેની બાપા તેમ જ શૈલી આધુનિક છે, તેમ જ પ્રેમાનન્દનાં આપ્યાનોની ખીજ રચનાઓથી તદ્દન જુદી પડતી છે. આ ટીકામાં બે પ્રશ્નો સમાયાછે.

(૧) આ નાટકોની બાપા તથા શૈલી પ્રેમાનન્દની બાપા તથા શૈલીથી ભિન્ન છે;

(૨) આ નાટકોની બાપા જ આધુનિક છે.

§ બટાટા ગુજરાતમાં દાખલ થયે ૧૦૦ વર્ષ થયાં હશે. અને કોખીજનું તો ૬૦ વર્ષ પહેલાં નામ પણ નહોતું. હિન્દુસ્તાનમાં બટાટા દાખલ થયે તો ૩૦૦ વર્ષ થયાં હોય એમ કહ્યું છે. (Watts's Dictionary of Economic Products of India). પરંતુ બંગાળા વગેરેમાં આરંભ થયેલો, અને ઝુબાઈધલાકામાં બટાટા સર જોન માલકમના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૮૦૦ પછી લગભગ ૧૮૩૦ ના અરસામાં) દાખલ થયાતું Douglas' Bombay (p. 187) ઉપરથી જણાયછે. કોખીજનો તો સ્પષ્ટ રીતે તે પછી પ્રવેશ છે. Watts ની ડિક્શનરીમાં સમય નથી આપ્યો, માત્ર યૂરોપિયનોએ આણ્યાતું લખ્યુંછે.

એટલે (૧) નો સંબંધ લેખકની પોતાની ખાસ ભાષા તથા શૈલીની પદ્ધતિ જોડે છે, અને (૨) નો સંબંધ તે તે સમયની લોકભાષા પ્રચરતી હોય તે સાથે છે.

આ બંને પક્ષમાં આ નાટકો આધુનિક જ જણાય છે. પ્રથમ (૧) પક્ષ લાઇએ. ઉપર કહ્યું તેમ એ ભાષા તથા શૈલી કેવળ અત્રેમાનન્દીય જ સ્પષ્ટ રીતે છે. એમ પણ નહિં. કહેવાય કે ત્રેમાનન્દની આ રચના અને બીજી રચનાઓ વચ્ચે કાળનું અંતર હોવાથી આ ભેદ આવ્યો છે. ‘નળાખ્યાન’ ત્રેમાનન્દે સં. ૧૭૪૨ માં પૂર્ણ કર્યું જણાય છે. અને ૧૭૪૭-૪૮ માં અથવા તે અરસામાં ‘રોપદર્શિકા’ નાટક રચ્યું એમ હેના પ્રકાશકોનાં વચનોથી દ્વિત થાય છે. * તો આમ એ પાસે પાસેને સમયે લખાયલા અન્યોમાં ભાષા તથા શૈલીનો આટલો બધો ફેર પડે એ અત્યંત અસંભવિત છે. એક ‘મહા કાવ્ય’ છે અને બીજું નાટક છે તે કારણથી આ ભેદનું સમાધાન નહિં મળે. નાટકના પરલક્ષી સ્વરૂપને લીધે જે પાત્રભેદને અનુસરીને ભાષાભેદ અવસ્ય આવે તે અંશ બાદ કરતાં પણ નાટકકારની પોતાની ભાષા અને શૈલી એ હેવો ગૂઢ સ્વરૂપનો પદાર્થ છે કે તે હેવી પરલક્ષી રચનામાં પણ પ્રવિષ્ટ થયા વિના રહે નહિં અને વિચારીને વાંચનારને હાથે પકડાયા વિના રૂઢે નહિં. તો આ નાટકોમાં ત્રેમાનન્દની ભાષા તથા શૈલી સંજ્ઞાની વ્યક્તિતા તદ્દન શુભ છે, તે કાષ્ઠ, સમર્થમાં સમર્થ પરલક્ષી કવિની શક્તિની પણ પ્દાર વાત છે. મહાકવિ કાલિદાસનું ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ નાટક હેનાં અન્ય નાટકોથી જુદું પડે છે, — એ પ્રથમ કૃતિ હોવાથી, એમ મનાય છે, તોપણ હેમાં પણ કાલિદાસનું વ્યક્તિસ્વરૂપ શૈલીમાં પકડાઈ આવે છે. પ્રસ્તુત નાટકોમાં સમર્થમાં સમર્થ સાહિત્યવિપયનો શુભ શોધક (Detective) ત્રેમાનન્દને પકડી શકી સકે એમ લાગતું નથી. આ પ્રકારની ગૂઢ શોધકતાની શક્તિ સારી રીતે ધારણ કરનારા મહારા મિત્ર ગ. કેશવલાલ ધ્રુવને પણ બીજા પ્રકારના સમાધાનનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. ત્રેમાનન્દે કૃત્રિમ શૈલી આ નાટકોમાં બુદ્ધિપુરસ્કર સ્વીકારી છે એ કલ્પનાનું રક્ષણ એઓને લેવું પડ્યું છે. ‘ત્રેમાનન્દ’ ના હેમના નિબંધને પૃ. ૨૫ એ એઓ કહે છે:—

“ અહિં કહેવું જોઇએ કે ત્રેમાનન્દને પ્રિય તો સરલ શૈલી જ જણાય છે. હેના ધણાખરા અન્યોમાં એ શૈલીનો જ લહેણ ઉપયોગ કર્યો છે. નાટક અને કાવ્યની શૈલી તો ભારતીયતાના રસિયા પંડિતજનને સંતોષવા અને ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ માં નઠી કહે છે તેમ ‘ગુર્જરાણાં મુક્તં અષ્ટ’ એ પદ લખનારા મુખમાં ધૂળ્ય નાંખવા’ ત્રેમાનન્દે ખાસ કરીને કહ્યું અને પ્રાદ કરી છે. કરી છે કહેવાનું હારદ એ છે કે એ કૃત્રિમ છે. ”

આ કૃત્રિમતાની કલ્પનાને વિશેષ પુષ્ટિ આપવા માટે શ્રીદામાના મુખમાં આહીરી અને અન્ય હલકાં પાત્રોના મુખમાં રાક્ષસી બોલી મૂકી છે તે કાષ્ઠ પણ અપભ્રંશ ભાષામાંની ના હોઈ કેવળ નવી જ ધડી કાઢેલી છે તે વાત ઉપસ્થિત કરી છે. પરંતુ આ કૃત્રિમતા અને ગ્રીટ સિદ્ધાન્તોમાં સંભવતી કૃત્રિમતા એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે. આ આહીરી રાક્ષસી કેવળ બનાવટી જ છે એ સહુ કાળને જણાય એમ છે. પરંતુ કૃષ્ણાદિક પાત્રના મુખમાં

* ‘રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ અન્યવિવેચન, પૃ. ૧૯ પં. ૭ માં એ નાટક ૨૦૦ વર્ષ ઉપર લખેલું ગણ્યું છે. (સં. ૧૬૪૭-૪૮ થી ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે સં. ૧૭૪૭-૪૮ માં),

શિષ્યભાષા મૂમર્છે છે તેમાં કોઇ પણ રીતની કૃત્રિમતા તો જણાતી નથી પ્રાકૃતિક વિશેષ ઉત્કટ સ્વરૂપ મૂમના ઉદાહરણ તરીકે રા. કેશવલાલ કૃષ્ણના મુખમાં મૂકેલા ‘ અતિથિ-સત્કારશૃદ્ધ ’ શબ્દ આગળ ધરીને પૂછે છે —

“ તે ગત સરકૃતયુગમાં કોઇયે વાપર્યો છે કે આગામી સંસ્કૃતયુગમાં બોધારો ? ”

આ શબ્દ વિશે આગળ ઉપર જુદી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનો છે તે વાતનો હાલ સ્પર્શ નહિ કરું પરંતુ આ પ્રકારની પ્રૌઢિના ઉદાહરણો વિરલ છે એટલું જ નહિ, પણ જે બાકી જેલા અશમાં પ્રાકૃત ભાષા છે તે તો કૃત્રિમ છે એમ કહેતા વિચાર પડશે.

પણ એક મહત્વની ચડકા છે ‘ અતિથિસત્કારશૃદ્ધ ’ એ શબ્દ આ નાટકમાં છે એમ રા. કેશવલાલની ખાતરી છે ? મહે બહુ સોધ્યો પણ એ શબ્દ જડ્યો નથી મહારી સગત-ચૂં થતી હશે. પરંતુ એ નાટકના ૨૦૬ ઠૂા પૃષ્ઠમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન ’ એમ વચન છે, તે બે રા. કેશવલાલના મનમાં હોય અને માત્ર ખોટું સ્મરણ રહી જઈને ‘ અતિથિસત્કારશૃદ્ધ ’ એ શબ્દ ધાર્યો હોય, તો તો હેમની એ શબ્દ ઉપર રચેલી દલીલ બાગી પડશે.

પરંતુ કૃત્રિમતાથી માત્ર આ વિષયનું સમાધાન થઈ શકે એમ નથી. ‘ પાયાલી પ્રસન્ના-ખ્યાન ’ માંના નટીના જે વચનની વાત મરી છે તે આટલું જ છે —

“ આર્યપુત્ર ! આપની આગ્રહસાર સર્વ સાહિત્ય સજ કરી ડુગુર્જનાનાં મુખ પ્રદક્ષ્ય એ પદ લખનારના મુખમાં ધૂળ નાખવા એકે પદે થઈ રહીશુ ”

આ ઉપરથી સૂચના અને અનુમાન એટલું જ વાળ્યો રીતે ચાલ કે આ નાટક બંધ વધાનું છે તેમાં અશુદ્ધ ગુજરાતી, બ્રહ્મ ગુજરાતી, નહિ પણ શિષ્ટ ગુજરાતી વાપરેલી નજરે પડે માટે તે કૃત્રિમ શિષ્ટતા એમ તો અનુમાન ના ચાલ શિષ્ટ ગુજરાતી માટેના આટલા વચન ઉપરથી કૃત્રિમ ગુજરાતીના ઉદ્દેશના અનુમાન ઉપર એકદમ આવવામાં મોટી ફક્કા મારવી પડે એમ છે વળી બાકીની રાક્ષસીની કૃત્રિમતા તે મોડીવાર ઉપર કહેલા પાત્રબેદે ભાષા-બેદના ન્યાયથી વ્યત્રયન બને છે પરંતુ બાકીની આ નાટકોની એકદર ભાષાનું સ્વરૂપ અ-કૃત્રિમ હોઈ હેમ પ્રેમાનન્દની વ્યક્તિતાનું દર્શન થતું જ નથી. હેની આખ્યાનોની ભાષાશૈલી અને આ નાટકોની શૈલી વચ્ચે એટલો બધો સ્વરૂપનો મૂલ્યત્વ ભેદ છે કે બેના વચ્ચેના એક હોય એમ માનતે વિચાર પડે છે કૃત્રિમ શૈલી જણી બોધને સ્વીકારી છે તેથી એ ભેદ ઉત્કટ રૂપે આગ્યો છે એ ઉત્તરથી સમાધાન થશે નહિ, — કૃત્રિમ છે એમ માનીશું તોપણ ક્રમકે શૈલી એ હેવું સક્કમસ્વરૂપનું તત્ત્વ છે કે ગમે તેવો સમયે કવિ કે લેખક હોય તે પોતાની શૈલીની પહાર નીકળી શકે નહિ ત્યજનાઓમાં રૂપાન્તર આપતાં પણ હેની શૈલીથી એ પકડાઈ જાય (Versatility) બહુરૂપતા અથવા પરિવર્તનશક્તિના ખુલાસાથી પણ આ

§ આ પદ ઉપરથી પ્રક્ષિત થતું ખીલુ અનુમાન આગળ ઉપર બતાવવાનું છે.

એટલે (૧) નો સંબન્ધ લેખકની પોતાની ખાસ ભાષા તથા શૈલીની પદ્ધતિ જોડે છે, અને (૨) નો સંબન્ધ તે તે સમયની લોકભાષા પ્રચરતી હોય તે સાથે છે.

આ બંને પક્ષમાં આ નાટકો આધુનિક જ જણાય છે. પ્રથમ (૧) પક્ષ લઇએ. ઉપર કહ્યું તેમ એ ભાષા તથા શૈલી કેવળ અત્રેમાનન્દીય જ સ્પષ્ટ રીતે છે. એમ પણ નહિં. કહેવાય કે ત્રેમાનન્દની આ રચના અને ખીજી રચનાઓ વચ્ચે ટાણતું અંતર હોવાથી આ ભેદ આવ્યો છે. 'નળાખ્યાન' ત્રેમાનન્દે સં. ૧૭૪૨ માં પૂર્ણ કર્યું જણાય છે. અને ૧૭૪૭-૪૮ માં અથવા તે અરસામાં 'રોપદર્શિકા' નાટક રચ્યું એમ હેના પ્રકાશકોનાં વચનોથી દ્વિત થાય છે. * તો આમ એ પાસે પાસેને સમયે લખાયેલા અન્યોમાં ભાષા તથા શૈલીની આટલો ભેદ ફેર પડે એ અત્યન્ત અસંભવિત છે. એક 'મહા કાવ્ય' છે અને ખીજું નાટક છે તે કારણથી આ ભેદનું સમાધાન નહિં મળે. નાટકના પરલક્ષી સ્વરૂપને લીધે જે પાત્રભેદને અનુસરીને ભાષાભેદ અવશ્ય આવે તે અંશ બાદ કરતાં પણ નાટકકારની પોતાની ભાષા અને શૈલી એ હેવો મૂઠ સ્વરૂપનો પદાર્થ છે કે તે હેવી પરલક્ષી રચનામાં પણ પ્રવિષ્ટ થયા વિના રહે નહિં અને વિચારીને વાંચનારને હાથે પકડયા વિના રૂહે નહિં. તો આ નાટકોમાં ત્રેમાનન્દની ભાષા તથા શૈલી સંબન્ધેની બ્યક્તિતા તદ્દન શુભ છે, તે કોઇ, સમર્થમાં સમર્થ પરલક્ષી કવિની શક્તિની પણ ખ્બાર વાત છે. મહાકવિ કાલિદાસનું 'માલવિકાગ્નિમિત્ર' નાટક હેનાં અન્ય નાટકોથી જુદું પડે છે,—એ પ્રથમ કૃતિ હોવાથી, એમ મનાય છે, તોપણ હેમાં પણ કાલિદાસનું બ્યક્તિસ્વરૂપ શૈલીમાં પકડાઈ આવે છે. પ્રસ્તુત નાટકોમાં સમર્થમાં સમર્થ સાહિત્યવિષયનો શુભ શોધક (Detective) ત્રેમાનન્દને પકડી કાઢી સકે એમ લાગતું નથી. આ પ્રકારની મૂઠ શોધકતાની શક્તિ સારી રીતે ધારણ કરનારા મહારા મિત્ર રા. કેશવલાલ ધ્રુવને પણ ખીજા પ્રકારના સમાધાનનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે. ત્રેમાનન્દે કૃત્રિમ શૈલી આ નાટકોમાં બુદ્ધિપુરઃસર સ્વીકારી છે એ કલ્પનાનું રક્ષણ એઓને લેવું પડ્યું છે. 'ત્રેમાનન્દ' ના હેમના નિબન્ધને પૃ. ૨૫ એ એઓ કહે છે:—

“ અહિં કહેવું જોઇએ કે ત્રેમાનન્દને પ્રિય તો સરલ શૈલી જ જણાય છે. તેનાં ઘણાંમરો અન્યોમાં એ શૈલીનો જ લેવો ઉપયોગ કર્યો છે. નાટક અને કાવ્યની શૈલી તો ભારતીયત્તિના રસિયા પંડિતજનને સંતોષવા અને 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' માં નઠી કહે છે તેમ 'ગુર્જરાણાં મુલં સ્વદસ' એ પદ લખનારા મુખમાં કૂલ્ય નાંખવા' ત્રેમાનન્દે ખાસ કરીને દક્ષિણ અને પ્રૌઢ કરી છે. કરી છે કહેવાતું હારદ એ છી કે એ કૃત્રિમ છે.”

આ કૃત્રિમતાની કલ્પનાને વિશેષ ધુટિ આપવા માટે શ્રીદામાના મુખમાં આહીરી અને અન્ય દલકાં પાત્રોના મુખમાં રાક્ષસી બોલી મૂકી છે તે કોઇ પણ અપભ્રંશ ભાષામાંની ના હોઈ કેવળ નવી જ ધડી કાઢેલી છે તે વાત ઉપસ્થિત કરી છે. પરંતુ આ કૃત્રિમતા અને પ્રૌઢ શિલ્પભાષામાં સંભવતી કૃત્રિમતા એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ છે. આ આહીરી રાક્ષસી કેવળ બનાવટી જ છે એ સદુ કોઇને જણાય એમ છે. પરંતુ કૃષ્ણાદિક પાત્રના મુખમાં

* 'રોપદર્શિકા સત્તભાષાખ્યાન,' અન્વયવિવેચન, પૃ. ૧૯ પં. ૭ માં એ નાટક ૨૦૦ વર્ષ ઉપર લખેલું ગણ્યું છે. (સં. ૧૯૪૭-૪૮ થી ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે એટલે સં. ૧૭૪૭-૪૮માં),

શિષ્ટભાષા મૂકાઈ છે તેમાં કોઈ પણ રીતની કૃત્રિમતા તો જણાતી નથી. પ્રાંટતામાં વિશેષ ઉત્કટ સ્વરૂપ મૂક્યાના ઉદાહરણ તરીકે રા. કેશવલાલ કૃષ્ણના મુખમાં મૂકેલો ' અતિથિ-સત્કારગૃહ ' શબ્દ આગળ ધરીને પૂછેછે:—

“ તે ગત સંસ્કૃતયુગમાં કોઈએ વાપર્યોછે કે આગામી સંસ્કૃતયુગમાં બોલારો ? ”

આ શબ્દ વિશે આગળ ઉપર જુદી દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાનોછે તે વાતનો હાલ સ્પર્શ નહિં કરું. પરંતુ આ પ્રકારની પ્રૌદિનાં ઉદાહરણો વિસ્તર છે એટલું જ નહિં, પણ જે બાકી રહેલા અંશમાં પ્રાંટ ભાષા છે તે તો કૃત્રિમ છે એમ કહેતાં વિચાર પડશે.

પણ એક મહત્ત્વની શરૂઆત છે. ‘ અતિથિસત્કારગૃહ ’ એ શબ્દ આ નાટકમાં છે એમ રા. કેશવલાલની ખાતરી છે ? મ્હેં બહુ સોધ્યો પણ એ શબ્દ જડયો નથી. મ્હારી સરત-ચૂક થતી હતો. પરંતુ એ નાટકના ૨૦૬ ક્રી પૃષ્ઠમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ‘ અતિથિતું વિશ્રામસ્થાન ’ એમ વચન છે, તે જો રા. કેશવલાલના મનમાં હોય અને માત્ર બોલું સ્મરણ રહી જઈને ‘ અતિથિસત્કારગૃહ ’ એ શબ્દ ધાર્યો હોય, તો તો હેમની એ શબ્દ ઉપર રચેલી ફલીલ ભાંગી પડશે.

પરંતુ કૃત્રિમતાથી માત્ર આ વિષયનું સમાધાન થઈ શકે: એમ નથી. ‘ પાંચાલી પ્રસન્ના-ખ્યાન ’ મંત્રા નંદીના જે વચનની વાત કરીછે તે આટલું જ છે:—

“ આર્ધપુત્ર ! આપની આજ્ઞાનુસાર સર્વ સાહિત્ય સજ કરી ડુગુર્જરણાં મુક્તં અદ્યમ એ પદ લખનારના મુખમાં ધ્રુવ્ય નાંખવા એકે પદે થઈ રહીશું. ”

આ ઉપરથી સ્વચ્છ અને અનુમાન એટલું જ વાજબી રીતે થાય કે આ નાટક બજાવવાનું છે તેમાં અશુદ્ધ શુન્નરાતી, બદ શુન્નરાતી, નહિં પણ શિષ્ટ શુન્નરાતી વાપરેલી નજરે પડશે. માટે તે કૃત્રિમ શિષ્ટતા એમ તો અનુમાન ના થાય. શિષ્ટ શુન્નરાતી માટેના આટલા વચન ઉપરથી કૃત્રિમ શુન્નરાતીના ઉદ્દેશના અનુમાન ઉપર એકદમ આવવામાં મ્હોટી ફલગ મારવી પડે એમ છે. વળા આહીરી રાક્ષસીની કૃત્રિમતા તેથીકાર ઉપર કહેલા પાત્રબેદે ભાષા-બેદના ન્યાયથી પચારવાન બનેછે. પરંતુ બાકીની આ નાટકોની એકંદરે ભાષાનું સ્વરૂપ અ-કૃત્રિમ હોઈ હેમાં પ્રેમાનન્દની વ્યક્તિતાનું દર્શન થતું જ નથી. હેની આખ્યાનોની ભાષાશૈલી અને આ નાટકોની શૈલી વચ્ચે એટલો બધો સ્વરૂપનો મૂલગત બેદ છે કે બેનો સ્વચ્છ એક હોય એમ માનતે વિચાર પડેછે. કૃત્રિમ શૈલી જાણી જોઈને સ્વીકારીછે તેથી એ બેદ ઉત્કટ રૂપે આવ્યોછે એ ઉત્તરથી સમાધાન થશે નહિં,—કૃત્રિમ છે એમ માનીશું તોપણ, કેમકે શૈલી એ હેવું સફારસ્વરૂપનું તત્ત્વ છે કે ગમે તેવો સમર્થ કવિ કે લેખક હોય તે પોતાની શૈલીની ખંદાર નીકળી શકે નહિં. સ્વચ્છતામાં રૂપાન્તર આપતાં પણ હેની શૈલીથી એ પકડાઈ નય. (Versatility) બહુરૂપતા અથવા પરિવર્તનશક્તિના ખુલાસાથી પણ આ

ફ આ પદ ઉપરથી ફલિત થતું બીજું અનુમાન આગળ ઉપર જતાવવાનું છે.

સુસ્ત્રેલીલું સમાધાન થતું નથી. કેમકે શૈલીની બહાર જવું જ કઠણ છે—અશક્ય છે. શૈક્ષર્યાંચર જેવા પરિવર્તનશક્તિવાળા સમર્થ કવિ પણ પોતાની સર્વ રચનામાં પોતાની શૈલીથી સ્વતન્ત્ર રહેશે જણાતો નથી. તેમ, ખરું જોતાં, પરિવર્તનશક્તિ ભાષાશૈલીમાં પ્રવર્તતી નથી, પણ અભ્યાસાદિત્ત વિષય, જ્ઞાન વગેરેમાં જ હોને ખરો અવકાશ છે, એ વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે.

પરંતુ રા.: કેશવલાલને જે ભાષા (આ નાટકોમાંની સિદ્ધ ભાષા) કૃત્રિમ લાગે છે તે જ ભાષા વિશે એ નાટકોના પ્રકાશકોને હાલની ભાષા સાથે સામ્ય જણાય છે. અને તેટલે દરજ્જે એ પ્રકાશકોની પરીક્ષા—સામ્યની પરીક્ષા—બહાર નહિ મતે વાજબી જણાય છે. પણ એ સામ્ય ઉપરથી અનુમાન કાઢવામાં મહારી અને એઓની દૃષ્ટિ એક છેડેથી બીજા છેડા જેટલી જુદી છે. આ રીતે ઉપરના બીજા પ્રશ્ન ઉપર અવલોક—

(૨) આ નાટકોની ભાષા જ આધુનિક છે. એ ઉપરથી હું આ નાટક ત્રિમાનન્દની કૃતિ હોવા બાબત સંશય રાખું છું. આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાનો પ્રયત્ન એ પ્રકાશકો—હમણાં જ સચચું તેમ—એ રીતે કરે છે કે ત્રિમાનન્દના સમયમાં પણ ભાષા હાલના જેવી જ હતી.

એ વિદ્વાનો કહે છે:—

“સર્વદેશી વિદ્યાવર્ધ ત્રિમાનન્દની ભાષા ઉત્તમ ગણી સકાય. કૃષ્ણ જેવા સુપાત્રને મુખે જે ભાષા ત્રિમાનન્દે બોલાવી છે, તે હાંચી જાતની ગુજરાતી છે. ત્રિમાનન્દના વખતમાં હાંચી વર્ણની ધરગથુ અને હલકા વર્ણની બોલી કેવી હશે તે આ નાટક જતાવી આપે છે. એથી એમ પણ જણાય છે કે તે વખતની ભાષા હાલ આલતી ગુજરાતીને મળતી છે.”

(‘રોષદર્શિકા સત્ત્વભાષામ્યાન,’ અન્યવિવેચન, પૃ. ૨૦.)

પરંતુ ૨૦૦ વર્ષના અન્તરમાં ભાષામાં કાંઈ પણ ફરક ના પડે એ કેટલું અસંભવિત છે ! ગુજરાતી ભાષામાં પાછલાં ૨૦૦ વર્ષમાં રૂપાન્તરો થયેલાં અન્ય માર્ગથી જણાઈ આવે એમ લાગે છે. તો તે વસ્તુસ્થિતિને જુલી જઈને ઉપરનું બોલું અનુમાન કાઢવું એ કેવળ ત્રિમાનન્દનું કર્તૃત્વ પ્રથમથી માની લેવાને લીધે જ થાય છે એમ લાગે છે. અને તેથી જ કરીને એ ૨૦૦ વર્ષમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ મનમાં ખટકીને, હેતુ આપ્યેથીઆમણું સમાધાન આ પ્રકાશકો કરવા જાય છે તે નીચેનાં વચનોમાં જણાઈ આવે છે:—

“વાતચીતમાં વપરાતી ભાષા ખાસ કરીને નાટક જેવા અન્ય વડે માલમ પડી જાય છે. ખસે વર્ષની અંદર ગુજરાતી ભાષા કાંઈ ફેર પામી નથી એ આશ્ચર્ય જેવું છે. હેની પહેલાંની ૨૦૦ વર્ષની ભાષામાં જે મોટો અંતર જતાવવામાં આવે છે તે આથી શક્ય પડતો લાગે છે.”

(‘રોષદર્શિકા સત્ત્વભાષામ્યાન, અન્યવિવેચન, પૃ. ૨૧.)

આમ આશ્ચર્ય લાગે છે, છતાં ૨૦૦ વર્ષમાં પણ ફરક પડ્યો નથી એમ જ પકડી લઈને

સંતોષ નથી માન્યો, પરંતુ એ દરક ન પડવાની કલ્પિત સ્થિતિને પૂર્વનાં ૨૦૦ વર્ષની સ્થિતિ સાથે વિશેષ આવેછે—ત્રિમાનન્દ પહેલાં ૨૦૦ વર્ષ ઉપરની ભાષા કેવળ જુદી હતી એ વસ્તુ સ્થિત વાત છે—તેથી તે માટે પણ એક વળી નવું સમાધાન ઊપજાવી કાઢ્યું છે !

“જૈન લોકોની લેખનપદ્ધતિ કે મારવાડી કિંવા જૂની ગુજરાતી કિંવા પ્રાકૃતની ભાષા વડે તે વખતમાં લખાવલાં પુસ્તકોની ભાષા ઘણી દરકવાળી થઈ હશે.”

(ઉપરનું જ અન્યવિવેચન, ૫. તે જ.)

અર્થાત્ લલિયાઓએ ‘મારવાડી ભાષા’ ના સંસ્કાર બેસાડેલાં અને જૈન લોકોની લેખનપદ્ધતિયે દરક પેદા કરેલો ! ભાષાના વિકાસક્રમનું ઐતિહાસિક સ્વરૂપ જૂલી જર્મને જ આ અદ્ભુત વચનો ઉત્પન્ન થયાં લાગેછે. અને તેથી જ એ પ્રકાશકો નીચે પ્રમાણે ઊંધો નિર્ણય કરેછે:—

“પરંતુ તે વખતે (અર્થાત્, ત્રિમાનન્દની ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ) લોકોમાં જોક્ષાતી લખાતી ભાષા તદ્દવી નહિં હશે એમ અનુમાન થાય.”

(ઉપરનું જ અન્યવિવેચન તથા ૫૪ તેજ.)

આ વિપરીત અનુમાનપરંપરાનું ખીજ ત્રિમાનન્દની કૃતિ આ નાટક છે એ આદ્ય સ્વીકારના પાયા ઉપર જ બધી રચના કરવામાં સ્પષ્ટ રીતે જણાયછે. અન્ધશ્રદ્ધા આથી વધારે આગળ જઈ સંકે ખરી?

(ક)—૧—(અ)

ત્રિમાનન્દની ભાષા હાલના જેવી જ છે એ પ્રશ્નના ઉપરથી; એક ખીજ પ્રશ્ન ઉપર આવાયછે. ત્રિમાનન્દની ગુર્જર ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિશે બહુ સ્તુતિ થાયછે, અને તદ્દેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારંવાર ઉપસ્થિત કરાયછે. વસ્તુસ્થિતિ શી હશે તે પ્રશ્ન જણે; પણ એક સદ્ધા ઉત્પન્ન થાયછે કે ત્રિમાનન્દ તો વડોદરાનો જ વતની હતો, તે ગુજરાત તરફ ભક્તિ દર્શાવે તે સંભવે, પણ—

“જેવો આ ગુજરાત દેશ સહુમાં શ્રેષ્ઠતા પામી રહ્યો,

તે મધ્યે અતિ શ્રેષ્ઠ ચારુતર છે, અહો ન જાણે દહો”

એમ કહીને ચરેતર (ચારુતર) નો મહિમા વિશેષ રૂપે તદ્દે જા માટે ગાયો હશે ? વડોદરાં

ડું ‘તપસ્યાખ્યાન’ નો ઉપરનો શ્લોક. (સહેજ કહીશું કે આ શ્લોકની ભાષા તો બહુ જ આધુનિક છે એ છાપ મન ઉપર પડ્યા વિના નથી રહેતી, ‘જાણે’ એ પ્રયોગ પણ આ સમયનો છે એમ લાગેછે.)

તો ચરોતરની ખંડાર જ ગણાયછે, લૌકિક રીતે તેમ જ સરકારી રીતે. કેમ્પબેલના ગેઝિટી-અર્માં ચરોતરને મહી અને વાત્રક નદીની વચ્ચે પ્રદેશ કરીને બતાવ્યુંછે; અને તેમાં ખોરસદ, આશુંદ, નડિયાદ, મહેમદાવાદ, માતર, અને પેટલાદ, એટલા તાલુકાનો સમાવેશ કર્યોછે.†

પ્રેમાનન્દ ચરોતરી હશે—એ આ નાટકો હેમનાં હશે તો; અથવા તો આ નાટક લખનારે ગૂઢ પુરુષ ચરોતરી હશે. ‘તપત્યાપ્પ્યાન’ માં ‘ધરાઈશ’ ને ઠેકાણે ‘ધરઈશ,’ (પૃ. ૧૮૬,) અને ‘જઈછું’ ને બદલે ‘જઈછું’ (પૃ. ૧૮૭,) તેમ જ ‘રાપદર્શિકા સત્ય-ભાષાપ્પ્યાન’ માં (પૃ. ૨૧૮) ‘રાઈ’ ને બદલે ‘રઈ,’—એ રૂપો ચરોતરી બોલીનાં છે તે વાતની સ્પષ્ટતા આ સંબંધે યથાસંભવ જોવાની છે.

તે જ પ્રમાણે ‘તપત્યાપ્પ્યાન’ પૃ. ૧૯ મામાં ‘ચતુ’ તે બદલે ‘હતુ’ છે તે શબ્દ પણ ચરોતરી પ્રયોગ જણાયછે; પછી સામાન્ય રીતે ગામડિયા લોકો અથવા કોળી લોકો જેવા વર્ગનો શબ્દ એ હોય તો જુદી વાત.

(ક)—૨.

આ નાટકોની કૃત્રિમ પ્રાકૃતના આશ્યન્તર પ્રમાણથી શું સ્પષ્ટ થાયછે? તે જોઈએ. વધારે વિસ્તારની જરૂર નથી. આહીરી અને રાક્ષસી બોલીઓ કોઈ પણ પ્રાકૃત ભાષામાં હયાત હોય એવી નથી—પણ કેવળ કપોલકલ્પિત ઘડી કાઢેલીછે એ રા. કેશવલાલે આપણને બતાવ્યું જ છે. પરંતુ હાથી પણ પ્રાકૃત ઘડી કાઢવામાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પ્રવર્તતા નિયમો વગેરેના જ્ઞાનની અપેક્ષા છે એ આ કૃત્રિમ પ્રાકૃતોનાં સ્વરૂપ ઉપરથી જણાઈ આવેછે. સંસ્કૃત નાટકોમાં આવેલી પ્રાકૃતોના કેવળ અવલોકનથી આમ ઘડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત ના થાય. તો આ પ્રકારનું પ્રાકૃતનું જ્ઞાન પ્રેમાનન્દમાં હોવાનો સંભવ છે કે કેમ? આપણે હાલના સમયમાં જોઈએ છિયે કે પાછલાં ૫૦-૬૦ વર્ષમાં તો આપણા શાસ્ત્રી પુરાણી વર્ગમાં તેમ ઇતર વિદ્વાનોમાં પણ પ્રાકૃતનું પરિચીનન—સ્વ. મજલાલ શાસ્ત્રી જેવા અપવાદ શિવાય ખીજાઓનામાં તો—કોઈનું પણ ભાગ્યે નજરે આવશે. તે એટલે સુધી કે સંસ્કૃત નાટકોમાં આવેલાં પ્રાકૃત વચનોનો કેવળ અનાદર કરીને સંસ્કૃત છાયા વડે જ શાસ્ત્રી લોકો કાર્યનિર્વાહ કરી લેતા હતા અને લેછે. આ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. શાસ્ત્રીવર્ગની આ પ્રાકૃત તરફની ઉપેક્ષા સંપ્રદાયલબ્ધ હોવાનો સંભવ છે; અને આપણા સંપ્રદાયો દરમિયાન ઘણે ભાગે હોયછે, તે વર્ષોનાં વર્ષોથી ચાલ્યા આવેછે; આ વાતો ધ્યાનમાં લેતાં એમ સંભવ વિશેષ લાગેછે કે પ્રેમાનન્દના સમયમાં પણ પ્રાકૃતો તરફ હેવો જ અનાદર હોવો જોઈએ. તો પ્રેમાનન્દને પ્રાકૃતનું હેવું આભાસજ્ઞાન થી રીતે થયું હશે કે જ્યાં હેવું અનુકરણ કરનારી કૃત્રિમ પ્રાકૃત ઘડી કાઢવાનું સવિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હોય? મને તો આ વાત સળંગ સંશય ઉત્પન્ન કરનારી લાગેછે.

(ક) —૩.

પ્રેમાનન્દે આ નાટકોમાં સંસ્કૃત છન્દઃશાસ્ત્ર વગેરેમાં સ્વીકારાયેલાં શુદ્ધ વૃત્તો તથા છન્દો વાપર્યાં છે તેથી વળી આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે સંશયમાં ચચાબળ ઉભેરો થાય છે. ‘નળાખ્યાન,’ ‘ઓખાહરણ’ ઇત્યાદિ સર્વ આખ્યાનોમાં દેશીઓ વગેરે છે, અને આ નાટકોમાં શુદ્ધ વૃત્તો ક્યાંથી? આ નાટક સંસ્કૃત નાટકોના નમૂના ઉપર રચેલાં છે એમ સમાધાન બતાવાય. પરંતુ રચ્યાં છે કોણે?—એ જ તપાસનો વિષય છે, એટલે એ સમાધાનમાં પૂર્ણ બળ નથી આવતું. આ પ્રકારનાં વૃત્તો રચનારો ઇતર પ્રમાણથી જાણ્યો હોય તો એ સમાધાન કાંઈક કામ આવે. એટલું જ નહિ, પણ પોતાનાં આખ્યાનોમાં જ્યાં જ્યાં છન્દ જેવું વિરલ પ્રસંગે આપ્યું છે ત્યાં છન્દરચના સિધ્ધિ હોઈ શુદ્ધતાનો દાવો પણ નથી કર્યો,—અને અમુક છન્દની ચાલ એમ જ મૂક્યું છે. આ મથાળાં અમુક ‘છન્દની ચાલ’—એમ કોણે મૂક્યાં હશે? પ્રેમાનન્દે પોતે? કે કવિ દલપતરામે પ્રતિજ્ઞ કરતાં મૂકેલાં? જૂનામાં જૂના હસ્તલેખ એ કાગ્યોના લેયાથી આ વિશે કહી સકાય. પરંતુ ખીજ દેશીઓનાં નામ વગેરે તો પ્રેમાનન્દે જ મૂકેલાં સંભવે છે, તેથી આ ‘છન્દની ચાલ’ પણ હેણે મૂકવાનો સંભવ છે. તો આ નાટકોમાં હાવાં સુસ્થિત નિર્દોષ વૃત્તો ક્યાંથી? ‘નળાખ્યાન’ માં શુદ્ધ વૃત્ત માત્ર એક અપવાદ રૂપે છે. જ્ઞાતવે ધૃતિમત્તા સહચર્યા ઇત્યાદિ શ્લોક બાહુક રોજ સતા પ્હેલાં બોલતો હતો એમ કહ્યું છે ત્યાં એ શ્લોકનું બાપાન્તર

“જે ચક્રવાક દિવસે વહૂ સાથ ગયે,
તે સગ રંગ રમતાં રવિતાપ સાંજે;
ગતે વિયોગ થઈ અન્નપ્રકાશ ખૂવે,
જો હોય દુઃખ દિવમાં કશું જો ન રહે.”

એમ શુદ્ધ વસન્તતિલકામાં છે. એ શું? આ અપવાદરૂપ સ્થિતિથી જ મ્હારા મનમાં શક ઉત્પન્ન થયો હતો; તે સાથે આ શ્લોકમાંની બાપામાં પણ પ્રેમાનન્દથી બિન્ન આધુનિક કવિની બાપાનો રણકાર જણાયો; અને હેલા ચરણમાં ‘દિલ’ શબ્દ ક્ષરસી હતો (જો કે પ્રેમાનન્દમાં કવચિત્ ક્ષરસી શબ્દો જણાય છે, પણ તે બહુ વિરલ અને આ હેનો ના હોય એમ લાગ્યું.) અને એ શબ્દમા કવિ દલપતરામે પોતાનું નામ ગૂઢ રીતે સંચળ્યું હોય એમ સંભવ લાગ્યો, તેથી ઈ. સ. ૧૮૮૭ કે તે શુભારમાં કવિ દલપતરામને મ્હેં ચોલાપુરથી કાગળ લખી આ વિશે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, તેના ઉત્તરમાં એઓએ લખ્યું હતું કે હસ્તલેખમાં એ શ્લોકનું બાપાન્તર મૂકેલું નહોતું તેથી મ્હારા મનમાં ચયું કે બાપાન્તર પણ મૂક્યું હોય તો હીક, એમ કરીને એ વસન્તતિલકા મ્હેં રચીને મૂક્યો છે.

તો પ્રશ્ન એ કાયમ રહે છે કે નિર્દોષ સુસ્થિત વૃત્તો આ નાટકોમાં પ્રેમાનન્દનાં સંભવે ખરાં?

આ શરૂાતું સમાધાન કાંઈક જોરથી બતાવાય એમ લાગે છે. ‘અખચર્યાખ્યાન’, ‘અટાવકાખ્યાન’ અને ‘દ્રૌપદીહરણ’ માં શુદ્ધ છન્દ વૃત્તોનો આદર પુષ્કળ પ્રમાણમાં થયેલો છે. ઉપરની શરૂાતને દૂર કરવાને એ બસ છે—એમ કહેવામાં આવે છે. તો જરાક એ તપાસાયે;—

(૧) ઋષ્યશૃંગાખ્યાન—હામાં ૬૪૫ આર ૬૬૫નાં જ છંદમાં રચેલાં નજરે પડે છે. ૬૬૫ ૪ યં “રાગ માર્ગની ચોપાઈ”,—પણ તે તો ‘ઝોખાદરણ’ ના નામથી મુપસિદ્ધ થયેલી નણ્ણતાલી ચોપાઈ છે, અને તેથી વિશેષ કંઈ લાભ થાય એમ નથી.

૬૬૫ ૧૧ યં—ત્રિભંગી છંદ લાગે છે; જો કે હેને કહો છે “રાગ ત્રિતત્તો,” અને ‘ત્રિભંગી’ નામ તો કાઠસમાં છે. તે પ્રકાશકોએ મૂક્યું હશે એમ સંભવે છે. તેમ વળી આ ત્રિભંગી છંદનો મૂળ આદર્શ બ્રહ્મતાલનાં દેટલાંક ગીતમાં છે, તે ઉપરથી માત્ર રચના—છંદનું નામ અથવા સ્વરૂપ ના જોઈને પણ—ચવી અસંભવિત નથી.

૬૬૫ ૧૨ યં—હેમાં ‘રાગ દોહરા’ લખ્યું છે; અને દોહરા જેવા તે દાગમાં પણ પરિચિત અને સરળ છંદમાં પદ્યરચના સિધ્ધિ અન્યવાળી દામદાર છે. (લલિયાના દોપથી સમોધાન કરાય તેમ પણ નથી, હેવી સિધ્ધિલા છે.) વિસ્તારબધે એક જ ઉદાહરણ મૂક્યું:—

“ વિભાંડકવન વામા આવી ચતુરા ચપળાકાર,
દોણ રોડે ઉમાલક્ષ્મી તેમ ચયું અવિધાર. ”

અહિં ‘હોલું અને ત્રીજું ચરણ દોહરા છંદના માપમાં બેસવાની આશા જ વ્યર્થ છે, હાનાં ઉદાહરણ અનેક છે.

ચોથો છંદ—ભુજંગી—૬૬૫ ૧૮ માં છે. હેમાં પણ છંદોભંગ હમણે હમણે નજરે પડે છે.

આ છંદો ત્રેમાનન્દનાં બીજાં દેશીબદ્ધ કાવ્યોની બદલના નથી, તેમ જ વિશિષ્ટ સંસ્કૃત જાત્યનાં પણ નથી. પ્રકાશકો ‘ઋષ્યશૃંગાખ્યાન’ ની પ્રસ્તાવનામાં આ અન્યમાં “ત્રિભંગી, ભુજંગી, દોહરા, ચોપાઈ,—વગેરે” શુદ્ધ છંદો બતાવી ચમત્કારની વૃત્તિ વાચકના મનમાં ‘હરાણે ત્રેરવાતું કરે છે. પરંતુ છંદો શુદ્ધ નથી, અપરિચિત નથી, અને આટલા જ છે તો “વગેરે” શબ્દમાં શેનો સમાવેશ કરવાને ઇચ્છતા હશે તે અગમ્ય છે.

(૨) અષ્ટાવકાખ્યાન } આ બેનાં સ્થાપત વધારે સખળ બાસે છે. હેમાં
(૩) દ્રૌપદીહરણ }

શુદ્ધ વૃત્તો, સંસ્કૃત જાત્યનાં, અને એ આખ્યાનોમાં વ્યાપકરૂપે નજરે પડે છે. તોપણ એ બે કાવ્યો વિશે દેટલીક શૃદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

‘અષ્ટાવકાખ્યાન’ માં સંસ્કૃત વૃત્તો માટે ‘શ્લોક’ એટલું જ લખ્યું છે, તે તો જાણે સમગ્રી સકાય એમ છે; પરંતુ ૬૬૫નાં છંદોનાં નામ નથી આપ્યાં તો નથી આપ્યાં, પણ હેને દેશીઓ કહી અમુક રાગોનાં નામ જ મથાળે આપ્યાં છે; તે એટલે સધી કે ઇતર આખ્યાનોમાં પરિચિત ‘દાળ’ તે પણ કોઈક વાર તે દાળ જેવા તાલવાળો નથી પણ ‘ચોપાયા’ છંદના બાંધોનો છે. (૬૬૫ ૯ યં. પૃ. ૧૩૭ જુવો.) બીજાં આખ્યાનોમાંના

‘ઢાળ’માં હરિગીતમાં અન્તર્ગત કંપા તાલ હોય છે, અને હામાં—ગોપાયામાં—માત્ર એક-તાલનો જ પ્રવેશ છે:—

(૧) “આબ્બો ધન કાળે મુનિ આજે તેને તે” શું માર્યો”

(અણ્ણવક્ષાખ્યાન પૃ. ૧૩૭)

(૨) “વેલ જાણે હેમની ને અવેલ ફૂલે ફૂલી” (‘નળાખ્યાન’)

આ બે સરખાવો; (૧) માં એકતાલ છે; (૨) માં કંપા તાલ છે, પ્રેમાનન્દનો અતિ પ્રિય ‘ઢાળ’ આટલું રૂપાન્તર પામે ?

વારું; છન્દોનાં નામ ના આપવાનું કાંઈ કારણ સમજાતું નથી. પરંતુ તે ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવાનો જરૂર નથી; જે કે તે બાબત કારણની કલ્પના આગળ ઉપર ક્ષે સંભવરૂપે સ્વયંવીશ.

‘અણ્ણવક્ષાખ્યાન’ ને પણ જરા સંશયમાં મૂકનારાં બીજાં એક બે આબ્યન્તર પ્રમાણ છે. છન્દના માપમાં વધારે પડતા પણ વાચ્યાર્થ માટે ખૂટતા સમ્પદો ઢેકઢેકાણે કાઢસમાં મૂકેલા નજરે પડે છે. આ વિશે નાટકોને સંખ્ધે બોલતાં અર્થાં થશે. તેમ જ પૃ. ૧૮૧ મેં ‘નિદ્ર’ સંખ્ધ છે તેની આધુનિકતા વિશે પણ નાટકને પ્રસંગે કહેવાશે; અને પૃ. ૧૮૪ શ્લો. ૨૯ માં ‘ઊભી (=ઊભા રહીને) એ સોરઠનો પ્રયોગ પણ વ્યોગ્ય રચણે અર્થાંશે.

‘દ્રૌપદીહરણ’માં—પણ છન્દ તથા વૃત્તોનાં નામ નથી આપ્યાં; તે ઉપરાંત શુદ્ધ સંસ્કૃત વૃત્તોને પણ નામ નહિં પણ રાગ આપ્યા છે. ઉદાહરણ—કડવું ૧૭ મું પ્રથમ શ્લોક મૂકીને પછી બધાં અગ્રધરા વૃત્ત છે તેને ‘રાગ પંચમ કાનડો’ એમ મથાળું આપ્યું છે. (આ વૃત્તમાં અનેક સ્થળે ચતિભંગ બહુ જ છે—તે વાત જુદી જ છે.) ઇતર આખ્યાનોમાં દેશીઓ છે. તેમાં પણ કાલમાનને લીધે છન્દનું સ્વરૂપ પ્રવિષ્ટ થાય છે તે જુદી જ વાત છે.

હું આ બાબતમાં પ્રકાસકોની કલ્પનાં કાંઈ અદ્વિત જ છે:—

“આ રાગ કંહારથી ને શી રીતે ઉત્પન્ન થયા હશે, અને તેમાં કાંઈ પણ માપ કે ઢંગધડો હશે કે નહિં એ તળખીજ કરવા સરખું છે.”

(દ્રૌપદીહરણ, ‘કવિચરિત્ર’, પૃ. ૨૧.) અહિં ‘રાગ’ સંખ્ધ કડવાંના છન્દસ્વરૂપ બંધા-રણને માટે ખોરી રીતે વાપર્યો છે.

“ધણાં ખરાં નામ ઉપરથી તેમની ઉત્પત્તિ ગ્રામ્યમાંથી થઈ હશે એમ લાગે છે. રાગનું નામ આપી તેની પાછળ દેશી કે ચાલ ઉમેરવાથી અસલ ગામનના રાગની ધાટીમાં ફેરફાર કર્યો હશે એમ જણાય છે.”

(ઉપરનું જ કવિચરિત્ર, તથા જદ તે જ)

‘રાગની દેશી કે ચાલ’—એમ તો પ્રસંગ જ ના આવે; અને રાગની ધાટીમાં ફેરફાર શી રીતે સંભવે ? ગીતના બાંધની વાત જુદી છે.

‘દ્રૌપદીહરણુ’ માં કડવામાં દેસીઓના રાગ બતાવ્યાછે, પણ અંદર બંધારણમાં જન્દો છે તે વિશે પ્રકાશકો કહેછે—

‘દ્રૌપદીહરણુમાં કવિએ દરેક ઠેકાણે અમુક રાગ કે દેસીનું નામ પણ આપ્યુંછે; પરંતુ તે પિંગળાનો અમુક છે. અને તે તાલ માપમાં શુદ્ધ છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ સકેછે કે કવિએ દેસીઓ અમુક તાલ માપથી જ કરેલી હોવી જોઈએ.’

(‘દ્રૌપદીહરણુ,’ કવિચરિત્ર, પૃ. ૨૨.)

એટલે ? ત્યારે હેમા જન્દ વૃત્ત છે તે ધ્રુવપૂર્વક જન્દ વૃત્ત ઓળખીને રચેલા નહિ ? અકસ્માત્ યોગ આવી ગયેલો ? ના. કેસવલાલ તો જુદો જ હક કરેછે કે એ કવિએ સંસ્કૃત પિંગળના તેમ જ પ્રાકૃત પિંગળના વૃત્ત જન્દો બણીને જ રચેલાછે.

“દરેક ગગના તાલ રોપછે, અને તે બહુ કરીને નિયમિત રીતે પડેછે.” (અનિયમિત પદ્યારો તાલ કેવો રોપ ? શબ્દ વિરોધ જ આવે !). “તાલ જો નિયમિત હોય તો કવિતામાં માપ હોવું જ જોઈએ, કેમકે તાલની ગણતરી માત્રા વડે ચાલે. * * * * * પિંગળના જન્દ અને ગાયનના રાગ એ તાલ માત્રાને મંબન્ધે એક જ છે, એમ કહી સકાય. એટલે પિંગળના અમુક જન્દ ગાયનના અમુક ગગના ગવાઈ સકાયછે અથવા ગાયનનો અમુક ગગ એ પિંગળનો અમુક જન્દ થઈ પડેછે. પિંગળના ને ગાયનના પ્રસ્તાવનદિકથી આ વાત માખીત કરી મકાયછે.”

(ઉપરનું જ કવિચરિત્ર ૫૪ તે જ.)

સંગીતશાસ્ત્ર અને જન્દ શાસ્ત્ર સંબન્ધે હામા જો પારિત્ય દેખાયછે તે કટક્ષ લૂછે તે ‘ગગ’ અને ‘જન્દ’ વચ્ચેનો ચૂલગત ભેદ જાણનારને સ્પષ્ટ જ છે. અને આ વચનોથી તે ભેદને હસવું આવે તો સ્વાભાવિક છે અમુક જન્દ અમુક જ રાગમાં ગવાય એમ નથી, કોઈ પણ ગગમાં ગવાય, તેમ જ અમુક રાગ તે અમુક જન્દ બને એ ચત્તર હજી સૂધી તો સ્પષ્ટિત બન્યો નથી. નગરુ ઉપાધ્યાય સ્વર છે, અને જન્દનું ઉપાધ્યાય કાવ્યમાન, માત્રા, છે, એ ભેદથી રાગ અને જન્દ અન્યોન્યનિરપેક્ષ બનેછે. માત્રાસ્તારને સ્વરસંગીત જોડે મંબન્ધ નથી. સંગીતના તાન તે રાગનું ઉપધ્યાયનકાન્ત નથી, રાગમાં જન્દ થી ઉમેરાતો જુદો જ અંશ તાન છે. આ બાબત મ્હે કવિતા અને સંગીત (‘સુદર્શન’ પુ ૧૪ અંક ૪-૫ વગેરે. મા) વગેરે સ્થળે અને છેવટે ‘કવિતાપ્રવેશ’ ના અવલોકનમાં (‘વસન્ત’ આવાદ સંવત્ ૧૯૬૫ પ. ૧૮૦-૧૮૪ મા) સવિસ્તર ચર્ચા કરીછે.

સંગીતનું ખડું સ્વરૂપ ના જાણવાથી ઉપર બતાવેલો હાસ્યજનક ભ્રમ થાયછે. સંગીતનું શિક્ષણ આપણા દેશમાં હાવના સમયમાં દરેક ગૃહમાં ને શાળામાં આવરવકે તે સંમગાય નથી, એ શિક્ષણ વિના કોઈ પણ સંજ્ઞન કે મનગીરીની કેળવણી પૂર્ણ ન ગણાય, એમ સ્મિતિ નથી,—તેનું આ પશ્ચાત્ત છે.

પરંતુ મોટી શરૂઆત એક એ છે કે આ પ્રકારના છંદોને લીધે જ નહિ પણ ખીન્ન અન્તર્ગત પ્રમાણોથી આ ‘દ્રૌપદીહરણ્ય’ વગેરે ‘કાવ્યો’ને વિશે જ સશય ઉત્પન્ન થતો નથી? એક તો જે બાઈ વિશે પાછળ વાત કરીએ ત્હેની કનેથી જ આ ‘દ્રૌપદીહરણ્ય’ નો હસ્તલેખ મળેલો જણાય છે. એ બાઈની ગૂઢ પદ્ધતિ વિશે, તેમ જ વલ્લભનો સમકાલીન હોવો ખાપ હોવો અસંભવિત છે તે વિશે, પાછળ કહ્યું છે તેથી પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી પણ આ કાવ્યનું અન્તસ્વરૂપ જ એટલું તો અપ્રેમાનન્દીય લાગે છે કે હોતો સ્વીકાર કરતા સંકોચ ઉત્પન્ન થાય છે આઠ જ દિવસમાં આવડુ મહેલુ કાવ્ય લખ્યું તે ચમત્કાર તરીકે પ્રકાશકો તથા ગ કેશવલાલ બતાવે છે. અને ખરે એ ચમત્કાર હોવો છે કે એ કાવ્ય સખન્ધી હકીકત જ ગળે ભિતરવી કહ્યું પડે છે એટલો જયો તો જાણે વખતે અદ્ભુત ઉદ્ગમવાળો કવિ લખી સકે પરંતુ હેમા જે ફૂટકાવ્યો વગેરેનો જયો છે તે જોતા તો એ શક્તિને ચમત્કારના વર્ગમાં જ મૂકવી પડે છે. તેમ જ ફૂટકાવ્યો પ્રેમાનન્દ જેવો કવિ કરે એ પણ અત્યન્ત અસંભવિત લાગે છે. અન્તર્સાપિકાઓ ચિત્રખન્ધો, એકાક્ષરી શબ્દોનો શ્લોક વગેરે એટલો તો કૃત્રિમ ફૂટકવિતાનો ભાર આ કાવ્યમાં છે કે હેમા પ્રેમાનન્દની મૂર્તિ આપણે જોઈ નથી સકતા પરિતોને માટે હેમની રીતવું કાવ્ય જાણીને લખ્યું—એ સમાધાન સ્વીકાનય એમ નથી લાગતું પ્રેમાનન્દના વ્યક્તિત્વના અભાવ વિશે જે પાછળ નાટકોને સખન્ધે કહ્યું છે તે આ કાવ્યને પણ સર્વથા લાગૂ પડે છે કવિ દલપતરામે તથા નર્મદ કવિએ ચિત્રખન્ધો વગેરે ફૂટકાવ્યો સંગ્રહાણને અનુસરીને કર્યા છે, પણ ત્હેમાં હેમની ભાષા પન્ખાઈ આવે એમ બહુધા છે. ‘તપત્યાખ્યાન’ ના ચિત્રખન્ધોમાં ‘દ્રૌપદીહરણ્ય’ માના જેવી કિલકત નથી એ ખરું, પણ હેમા એ શૈલીબદ્ધ તો છે જ, અને મુદો તે જ છે વિન્તાર માટે પ્રસંગ કે અવકાશ નથી પણ પેલો એકાક્ષરી શ્લોક અહિં બતાવવા જેવો છે —

“હિ આ મ આ ઠ હુ ટ રે, મ વૈ ન જી ખ હૈ વ રે,
અ ગો ઠ હી મ જ્યા જુ રે, વ મા વિ વૈ ઢ ની ઉ રે ”

(દ્રૌપદીહરણ્ય કડવું ૧૭ સુ, પ ૧૦૩)

પ્રકાશકોને આ કાવ્યનો ટીકા લખતે જમ્હા જમ્હા મુર્ખેલિયો નહીં તમ્હા પેલી બાઈએ “મનપતીજ પુલાસા કરી આખા હતા” એટલી એ પ્રેમાનન્દના કાવ્યોની સમજનારી હતી પરંતુ આ એકાક્ષરી શ્લોક આગળ તો બાઈનું પણ કાંઈ આશ્ચર્ય જણાતું નથી પણ ટીકાકારોના સદ્બાઈએ એ બાઈ કને શ્લોકનો અર્થ એક જુદા કાગળ ઉપર લખેલો હતો. ટીકાકાર લખે છે કે સૌભરીકૃત એકાક્ષરી કોશ પ્રમાણે એ શબ્દોના અર્થ મળતા આવે છે એ કોશની મદદ હેમને હતી તો પછી આ કાગળિયાની બહુ જરૂર નહોતી તોપણ એ શ્લોકનો અર્થ બતાવ્યો છે તે જોતા એકલા કોશથી કામ ચાપ એમ નથી લાગતું એ ટીકામાં અર્થ બતાવ્યો છે ત્હેમાં શબ્દોનો વાક્યની અંજ પરપર સખન્ધ આણવાને બહારથી એટલા તો શબ્દો, ક્રિયાપદો, વિભક્તિના પ્રત્યયો, વગેરે આણવા પડ્યા છે, તે શબ્દોનો ક્રમ પણ હોવો વાકોચૂકા કરેલો પડ્યો છે,—કે આ અર્થ શી રીતે કદી પણ નીકળી સકે તે અતકર્ષ વાત લાગે છે. પરંતુ તાત્પર્ય એ છે કે હાલો શ્લોક લખનારો પ્રેમાનન્દ અને ‘તપત્યાખ્યાન’

ધત્વાદિ લખનારો પ્રેમાનન્દ એ જે એક હોય એમ કોઈ પણ માની સકરો નહિ. નાનારપતી, પડિતચૈવી,—વગેરે ખુલાખા વ્યર્થ જ ગણાગે.

વધારે બોલવાની જરૂર નથી. પરંતુ પ્રકાશકોને એક પ્રશ્ન પૂછવાનો ઉત્પન્ન થાય છે,— અને હેમણે હસ્તલેખ અને છપાયેલા ગ્રંથમા વિગતચિહ્નો, ગોઠવણ વગેરે બાબતમા છૂટચથી બેદ આપ્યો છે તેથી પ્રશ્ન અસ્થાને નથી. તે એ કે અન્તર્વાપિક્ષ, ચિત્રબન્ધ વગેરે આ કાવ્યમા છે તેમા એકા પાડીને તથા બાવબોધ અક્ષરવડે, જે અન્તર્ગત લાપિત વાક્યો વગેરે બતાવ્યા છે તે હસ્તલેખ ઉપરથી નક્કે નહીં છે, કે એ નિશ્ચિત રૂપમા માટે પેલી ખાઈની વિહતાની અથવા તો કોઈ છૂટા કાગળિયાની મદદ લેવી પડી હતી ?

સંસ્કૃત વૃત્તો વિશે આમ સ્થિતિ છે. એ પ્રેમાનન્દને સંબંધે જૂતકાગના સાહિત્યનું અંગ હતુ, તથાનિ ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જોતા સંસ્કૃત વૃત્તોનો નવો ઉદય આધુનિક કવિતામા જ—પાછલા પચાસ વર્ષની અદર—થયો છે, તે દૃષ્ટિએ પ્રેમાનન્દની અનામા સંસ્કૃત વૃત્તોનું ઈર્ષ્ય તે એમને હોવા પડીના સમયના અવરૂપનો જ પ્રવેશ થયો દેખાડે છે, અને એ પ્રકારનો કાવ્યવિશેષ મશયને માર્ગ આપે છે પરંતુ આ જરૂરતા વધારે સમગ્ર રીતે જૂતકાગનું સાહિત્યવશ પડતા ભાવિકાગના સ્વરૂપના પ્રવેશનું જ ઈર્ષ્ય કાવનાર મરાઠી જન્મ-અનગ-માં આપણે કાવ્યવિશેષ દેખીએ છીએ પ્રેમાનન્દે તુના ભાના અભગ જન્મને પણ ગુજરાતીમા ઊતાર્યા એમ કંઈને રા કેસવનાથ ઠાંગે તે ખાતે ગૌ વતુ ખીજ જીવે છે. સંસ્કૃત વૃત્તો માટે વામન પડિતના વૃત્તો ઊતાર્યા એમ એઓ કહે છે, તેની જરૂર ખરૂ જોતા જણાતી નથી,—કેમકે પ્રેમાનન્દનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સ્વીકારાયું છે તો એ વૃત્તોનું જ્ઞાન સંસ્કૃત સાહિત્યમાથી જ હોને સાક્ષાત્ મન્યુ એમ કહેવાને કરી બાધ નથી * પરંતુ આ અભગ માટે તો તુના ભની કવિતાનો અને મનાઠી સાહિત્યનો મપકે પ્રેમાનન્દને ઘણો હોય તો જ ‘દ્રૌપદીકન્ધ’ માના અભગ જન્મનું સમાધાન થઈ સર. આ સંપર્ક થયો હોવાનો સંભવ જોને તો અસ્પષ્ટ લાગે છે,—ખરૂ, અન્યથા જ લાગે છે. એ સમયના ઇતિહાસને આધારે અને સાહિત્યના પ્રચારને આવશ્યક કાન્ધ સામગ્રીના અભાવનો વિચાર કરીને, આ અભગ જન્મ મળ્યા માનુષ્ય કા જો દ્રૌપદી સમયથી.

તુકારામનો જન્મ ઈ. સ. ૧૬૦૮ મા અને મન્યુ ઈ. સ. ૧૬૪૯ મા થયું + પ્રેમાનન્દનો જન્મ સ. ૧૭૧૪ મા એટલે ઈ. મ. ૧૬૫૮ મા, અર્થાત્ તુકારામના મન્યુ પછી

* વામન પડિત તુકારામનો સમકાલીન હતો એટલે એકના અભગ અને ખીજનાં વૃત્ત ઊતાર્યા એમ કલ્પનામા ચમત્કાર જણાતો હશે, એટલું જ લાગે છે તુકારામ અને વામન પડિતના કાવ્યો પ્રેમાનન્દના જોવામા આના હતા કે કેમ એ બાબત સાક્ષાત્ લેખી પ્રમાણ હોય તો તો ઉચ્ચ વિશ્વસનીય પ્રમાણ જોઈએ.

+ Linguistic Survey of India, Vol. VII, Introduction p 13; તેમ જ, રાંદેર પાંડુરંગ પડિતની ‘તુકારામના અભગની માધા’ માં હોવા અવનચરિતનું પ. ૨ જુ.

નવ વર્ષે સં ૧૬૮૨ માં પ્રેમાનન્દનો જન્મ વધારે સંભવિત ગણાયેલો ('દ્રૌપદીહરણ્ય' કવિચરિત્ર, પૃ ૨-૩), તો તે લેતા ઈ સ ૧૬૩૬ આ લઘ્યે તો તુકારામના મતલુ વખત પ્રેમાનન્દની ઉંમર ૧૩ વર્ષની 'દ્રૌપદીહરણ્ય' રચ્યાની સાલ એ કાવ્યને અતે ૧૭૪૫ ની આપીછે, એટલે ઈ. સ ૧૬૮૮ મા અર્થાત્ તુકારામના મતલુ પછી ૪૦ વર્ષે એ રચાયુ અભગ એ કાવ્યમા જ નોંધ્યે છિયે તો એમ થયુ કે તુકારામે અભગ લોકપરિચિત્ કયાં હેના પચાસ વર્ષની અંદર ગુજરાત સુધી હેનો પ્રભાવ પ્હોચી ગયો તુકારામની પૂર્વ અભગ મરાઠી કવિતામા હતા ખા, પરંતુ 'અભગ' ને સપૂર્ણ રૂપમા લાવનાર અને લોકપરિચિત્ કરનાર તુકારામ જ હતો x અર્થાત્, સંભવ હોય તો એ તુકારામના વખત પછી ગુજરાત-મા અભગ પેસે તા કેશવનાન પછુ તુકારામના અભગ પ્રેમાનન્દે ઊતાર્યા એમ માનેછે ('પ્રેમાનન્દ'-પૃ ૨૦) હવે ગુજરાતમા મરાઠાઓનો પ્રવેશ પુરસત્તામા તો ઈ સ ૧૭૨૦ મા શરૂ થયો; પરંતુ વડોદરામા ગાયકવાડની કાયમ સ્થાપના ઈ. સ ૧૭૩૪ મા શરૂ થઈ* તે પહેલાં મરેઠાઓનો પ્રવેશ તમ ગુજરાતમા ઓઠો હતો, ને જે હતો તે આખા જા, જૂંટ-જા, જોરવસૂત-નો હતો પ્રેમાનન્દના મરણની સાન (સ ૧૭૮૦=ઈ સ ૧૭૩૪) અને ગાયકવાડની વડોદરામા કાયમ સ્થાપનાની સાન તે એક જ યાપછે અર્થાત્, પ્રેમાનન્દના સમય મા તો મરાઠાઓનો પ્રવેશ વડોદરામા લાખા વખત આટો નહોતો થયો તો પ્રેમાનન્દને આ અભગને પરિચય મળવાનો પ્રસંગ શી રીતે મળવે ? 'દ્રૌપદીહરણ્ય' ઈ સ ૧૮૮૮ મા રચાયુ તે વખતે તો વડોદરામા મરાઠાઓનો પ્રવેશ પછુ નહોતો થયો. ગુજરાતમા પછુ, ગિવાજીએ સુરત ઉપા ૧૬૬૪ થી ૧૬૭૫ સુધી જુદી જુદી વાર ચડાઇઓ કરી હતી તે ઉપાત મરાઠાઓનો પ્રવેશ નહોતો તો ઈ સ ૧૬૮૮ મા પ્રેમાનન્દને અભગનો નમૂનો મળ્યો કદાચી ?

x 'દ્રૌપદીહરણ્ય' કવિ ૮ મુ જે અભગમા છે તે ચાઝ અણી અભગ અને સુસ્થિત આધાવાળા છે તે જુનહુ ના નોંધ્યે

કર્નન કીર્તિકર, આપ એમ એસ મરાઠી ભાષાના પ્રવીણ સાક્ષર છે, હેમને મહે* પત્રથી પૂછતા એઓ ડોક્ટર ઓર્થોડોક્સના મતથી જુદા પડેછે, કહેછે કે તુકારામના વખત પહેલાં અભગ પૂર્ણરૂપમા આખ્યા હતા તુકારામની પૂર્વે નામદેવ વગેરેએ અભગ પુષ્કળ લખ્યાછે એમ એઓ મહેને લખેછે તે વાતની ના નથી પરંતુ માત્ર અભગની સખ્યા એ જ કસોળી નથી કર્નન કીર્તિકર મહેને લખેછે —

" He touched however the heart of the populace by the easy flow of his language and forcefulness of reason and religious vigour "

તો આ સાધનોની મારફત જ પોતાના અભગ અને તેથી તે જન્દને લોકપરિચિત્ વધારે કર્યા એમ કહેવાને બાધ નથી

ફિ આ શુભારમા શાહુ રાજને ગુજરાતના અમુક ભાગમા ચોથ તથા સરદેશમુખી વસન કરવાનો હક દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી મળ્યો (એલજી ડાસાભાઈ કૃત History of Gujrat, p 163-164).

* એલજી ડાસાભાઈ કૃત History of Gujrat, p 174

ખાનદેશમાં નંદુરખારમાં પ્રેમાનન્દ કેટલોક વખત વસ્યા હતા. અને 'દ્રૌપદીહરણુ' ત્યાં જ લખ્યું હતું એમ જણાય છે, તો ત્યાંથી મરાઠી અભંગના સંસ્કાર લીધા હશે એમ કલ્પના કોઈ બતાવે. પરંતુ ખાનદેશમાં મરાઠાઓનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી સ્થાપિત થયો. (ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ જુઓ). અલગત તે પહેલાં પણ વસતિ તો મરાઠાઓની હતી. અને ભાષાનો આધાર તો તળ મુલકમાં વસનારા લોકો ઉપર હોય. તેથી મરાઠી ભાષા જ પ્રવર્તતી હોવી જોઈએ—એમ ઉત્તર મળી સકે. પરંતુ, વાત ખરી એ છે જેમ હાલ સ્પષ્ટ છે તેમ તે કાળે પણ ખાનદેશમાં—અને ખાસ નંદુરખાર વગેરે શુભરાતની નજીકના ભાગમાં મરાઠી ભાષા નહિ પણ ખાનદેશી ભાષા પ્રચલિત છે અને હતી. ખાનદેશીમાં મરાઠી ભાષાના સખ્દો છે ખરા, પરંતુ હેતુ ચરીરખંધારણુ શુભરાતીને મળતું છે. જે પ્રાકૃતમાંથી શુભરાતી ઉત્પન્ન થઈ તે ઉપરથી જ ખાનદેશી થઈ છે; મરાઠીનો પાયો જુદો પ્રાકૃત ઉપર છે. આ પ્રકારનાં કારણોથી એકદર ઓછાંસને ખાનદેશીને મરાઠીથી જુદી, તેમ

× નંદુરખારમાં શા માટે પ્રેમાનન્દ રહેલા તે વિશે ખાતરી લાયક માહિતી નથી, એમ પ્રકાશકો કહે છે. ત્યાંના રાજાનો આશ્રય હેમને હતો એ મરહૂમ નવલરામભાઈની કલ્પના પ્રકાશકો સ્વીકારતા નથી; અને વખતે કથા કરી ખાતા હશે, કે કોઈની પેદીના શુભારતા હશે, વગેરે કેવળ તર્ક કરે છે. છતાં એઓ જ કહે છે વસ્તુમના લખવાથી જણાય છે કે કવિ કશે ધધિ રાજગાર કરતા નહિ, નંદુરખારના રાજા સાથે કવિને મિત્રાચારી હતી, ને તે રાજા પોતાને ત્યાં હેમને ધણીવાર બોલાવતા. ('દ્રૌપદીહરણુ', કવિચરિત્ર, પૃ. ૧૫-૧૬.); ત્યારે રા. કેશવલાલ કવિને એ રાજાના મિત્ર તથા રાજગુરુ કહે છે;—તે માટે આધાર હશે જ એમ ધારું છું. ('પ્રેમાનન્દ' પૃ. ૨૫). રા. કેશવલાલ કહે છે એ રાજાની પ્રસન્નતાને અર્થે 'દ્રૌપદીહરણુ' રચ્યું હતું. 'દ્રૌપદીહરણુ' માં કવિ પોતે કહે છે :—

“ ઉદર દાજ વશી દિન આઠમાં
કવન આ કવિયું ધરી પાઠમાં. ”

તે રાજાએ એ કાવ્ય માટે ધન આપેલું એમ હાનો અર્થ સમજવો ? કે પ્રકાશકો ધારે છે તેમ, રાજાનો આશ્રય લીધેલો નહિ પણ કથા કરી આઈને પેટ ભરેલું ? ત્યાં વસીને ?—તે ઉપરની પંક્તિમાં કે ત્યાંની આસપાસ નથી કહ્યું. નંદુરખાર એમ માની લેવાનું છે.

નંદુરખારના રાજાનું નામ કેણે આપ્યું જણાવતું નથી. 'દ્રૌપદીહરણુ' રચ્યાની સાલ સં. ૧૭૪૫-૪૬ ઈ. સ. ૧૯૮૯-માં તો નંદુરખારમાં મુસલમાન રાજ્યનો પ્રભાવ હતો; મરાઠાનો પ્રભાવ ઈ. સ. ૧૭૬૦ થી ખાનદેશમાં ચરૂ થયો. કોઈ મુસલમાન રાજ્યનો સૂરો હશે તે નંદુરખારનો રાજા કહ્યો હશે ? પણ મુસલમાન સૂરોનો 'રાજગુરુ' પ્રેમાનન્દ થી રીતે હોય ? કોઈ હિન્દુ સૂરો હશે ? ખાનદેશના ગેઝિટીઅર પૃ. ૨૫૨ ઉપરથી જણાય છે કે ૧૭૬૦ સુધી મુસલમાનોના તાબામાં ખાનદેશ હતો. ૧૭૬૦ માં અસીરગઢનો ટિલો મરાઠાઓએ લીધા પછી ખાનદેશમાં મરાઠાનો પ્રભાવ સ્થાપિત થયો.

* ખાનદેશ ગેઝિટીઅર પૃ. ૪૫૭-૪૫૮ ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. ૧૭૪૨ માં Ibn Batuta (ઇબ્નબટુતા) નંદુરખાર ગયેલો તે કહે છે—ત્યાં મરાઠાની વસતિ છે. પરંતુ આ માત્ર જાતિપરત્વે જ, ભાષાપરત્વે નહિ,—એ સ્પષ્ટ છે.

ગુજરાતીથી પણ જુદી થઈ છે.* અને ભાષાની જ રીતિ આમ છે, તો મરાઠી સાહિત્યમાંથી અભંગનો પ્રવેશ ગુજરાતીમાં થવો વિશેષ અસંભવનીય થાય છે. મરાઠી સાહિત્યની સ્પર્ધા તરીકે અભંગ પ્રેમાનન્દે ઉતાર્યા એમ ત્રા. કેશવલાલનો આશય છે; તો હેવી સ્પર્ધાને માટે જોઈતો સંપર્ક એ બે ભાષાના સાહિત્યનો થયેલો તો નથી જ સંભવતો. છુકારામના અભંગ સાહિત્યનું જ આગવું ધન નથી; ભક્તવર્જના ભક્તિના પ્રચારને લીધે લોકસમુદાયની મિલકત છે; અને તે માર્ગે અભંગનો પરિચય સંભવે એમ પણ જતાવારો. પરંતુ તે સમયમાં નંદુરનાર સૂધી એ પ્રકારે પણ અભંગ એટલા વ્યાપક રૂપે પેદા હોય એમ લાગતું નથી;—સાહિત્યમાં સ્પર્ધા માટે આકર્ષણ થાય એટલો પ્રવેશ તો નહિ જ. પણ વધારે સંભવતુલનાઓની જરૂર શી છે? નંદુરનારના રાગને માટે અથવા ત્યાં ઉદર ભરવા માટે, કવિએ ‘દ્રૌપદી-હરણ’ રચ્યું એમ તો સ્પષ્ટ કહેવાય છે; તો નંદુરનારની ભાષા મરાઠી હોત; તો ગુજરાતી કાવ્યનો અને કવિનો પગપેસારો પણ અશક્ય હતો. ખાનદેશી ભાષા ગુજરાતીને વધારે સમીપ હોવાને પરિણામે જ ગુજરાતી કવિનું ત્યાં ઉદરપોષણ શક્ય બને. ‘દ્રૌપદીહરણ’નું કૃતૃત્વ આ ઉપરથી પ્રેમાનન્દનું રહે’ સ્વીકાર્યું એમ કહિત નથી થતું. કેમકે નંદુરનારમાં રૂઢીને ખીજી કવિતા હેમજુ દરેલી છે. આ તો માત્ર નંદુરનારની ભાષા કેઈ તે માટે પૂર્વ-પક્ષનાં જ વચનોમાંથી નીકળતું અનુમાન ઉપસ્થિત કરું છું.

મરાઠી સાહિત્યની અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર પ્રેમાનન્દના સમયમાં પડવાનો અસંભવ ત્રા. કેશવલાલના ઇતિહાસદર્શન ઉપરથી સચિત થાય છે. હેમના ‘પ્રેમાનન્દ’ના નિબંધને પૃ. ૧૭-૧૮ મે પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષાના ઇતિહાસની રીતિ તૂટકમાં પણ સમજી રીતે હેમજોઈ જતાવી છે, ત્યાં (પૃ. ૧૮ મે) એઓ કહે છે.—

“તે સમયના રાગરજવાડામાં, કવિકોવિદમાં અને સાધુસંતમાં માત્ર પામતી ભાષા જોઈયે તો હિંદુસ્તાની જ હતી. સ્વારાજ્યના પ્રતાપે મરાઠી મહારાષ્ટ્રમાં પૂજા પામતી થઈ હતી, પરંતુ હિંદુસ્તાનીની બરાબર તે પણ થઈ સફી નહતી.”

આ રીતિમાં પ્રેમાનન્દે ગુર્જર કવિતાને દીપાવવનો આશય રહેશે. અર્થાત્ તે સમયમાં મરાઠી ભાષાને પાતાના પ્રદેશમાં જ અને પૂજા પામવાનો આરમ્ભ જ થયો હતો. તો પછી ગુજરાતમાં હેના સાહિત્યની છાયા પડવાની આશા શી?

સારાંશ એ કે—એક ભાષાના સાહિત્યની અસર ખીજી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર પડવા માટે, માત્ર સમકાલીનતા એ બસ કારણ નથી; અને પ્રેમાનન્દના સમયમાં અને તે પૂર્વના

* “It (i. e. Khandeshi) contains a large admixture of Marathi, but the inner form of the language differs, and its base is a Prakrit dialect more closely related to Sauraseni than to Maharashtri which latter Prakrit is derived from the same base as the modern Marathi.” (Linguistic Survey of India Vol. VII. Marathi, Introduction p. 2, para 1.)

એ ગ્રંથમાંના નકશામાં પણ ખાનદેશીને મરાઠીની બહાર મૂકી છે.

તથા પછીના તરતના સમયમાં જે રાજકીય અસ્થિરતા હતી તે આ પ્રકારની અસરને બાધક અંશ ન છે. અંગ્રેજી ભાષાની અસર પણ શાન્તિની સ્થાપના પછી જ થયેલી લાગેછે; તેમ દ્વારસી ભાષાનો પ્રવેશ ગુજરાતી ભાષામાં થતે કેટલા જમાના લાગ્યાછે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. આ પ્રકારની અસર માટે તો રાજકીય શાન્તિ; દેશદેશ વચ્ચે ઝડપથી મુસાદરીનાં સાધન,—જેવાં કે રેલવે; પુસ્તકોના ફેલાવાનાં સાધન, જેવાં કે છાપખાનાં; હેવી હેવી સંસ્થાઓની સહાયતા આવશ્યક છે; તે ઉપરાંત બંને સાહિત્યની પ્રજ્વળાનો ધરપર સંપર્ક પૂર્ણરૂપે સ્થપાવો જોઈએ છિયે. આ કારણોની પ્રબલતા હાલના સમયમાં છે ત્યારે કે બંગાળી સાહિત્યનો સંપર્ક ગુજરાતી જોડે થયોછે; અને મરાઠીમાંથી ‘અન્નનીગીત’, ઉત્પલ થવાના થોડા જ અંતરમાં, રા. મણિયંકર ભટ્ટને હાથે પ્રવેશ પામ્યુંછે, તેમ જ અબંગા દિગ્ગીની ઉત્પત્તિ પછી અનેક વર્ષે ‘પ્રાર્થનામાળા’ ના ભક્તકવિને હાથે એ અબંગે તથા દિગ્ગીએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ દર્શન દીધુંછે. મરાઠી ચાલની લાવણીનો પ્રવેશ પણ વડોદરા તથા ગુજરાતના ખીલ ભાગમાં મરાઠાનો અમલ સુરચાપિત થયા પછી જ છે.

‘ભાષા’ ના સાહિત્યની સ્થિતિ જુદી તરેહની છે. હેની અસર ઘણા વખતથી પેઠી હતી તેથી ગુજરાતના કવિઓને તે સ્વીકારતે વાર ના લાગી; અને ગુજરાતી ને ‘ભાષા’ એ બંને શૈક્ષણિકની પુત્રીઓ જેવી જ હોવાથી એ બેના સંબંધે આ બનાવને વિશેષ ઉત્તેજ આપ્યું, હાના વિરોધમાં જોઈશું તો શુદ્ધ દ્વારસી પિંગળના સંસ્કાર છેક આધુનિક સમયમાં જ—ગઝલ વગેરેના નમૂના લઈને—પ્રવેશ પામ્યાછે. દલપતરામ અને નર્મદ કવિયે ગઝલો નથી રચી. મ. ન. દ્વિવેદી, બાળાસંકર, વગેરેના વખતથી ગઝલનું દર્શન છે,—અર્થાત્ પાછલાં પચીસ ત્રીસ વર્ષથી જ. હેમાં વળી વિશેષ કારણ છે;—તે સાહિત્યનો સમજાવ સાથે સંસર્ગ, એ પણ એક સુખ્ય કારણ છે.

આ સર્વ કારણોમાંથી એક પણ પ્રેમાનન્દના સમયમાં અસ્તિત્વમાં નહોતાં, એ ઐતિહાસિક સત્યના પ્રકારથી જોતાં અબંગને સ્વીકારનારા ‘દ્રૌપદીદરજી’ ઉપર પણ અચ્છા થાય તો અકારણ તો નહિં જ ગણાય. આ એકલું જ કારણ છે એમ નથી તે પાછળ આવેલી ચર્ચાથી જણાશે જ.

આ ‘દ્રૌપદીદરજી’ માં અબંગ છે (કહવા ૮ મામાં) તેનું સ્વરૂપ પણ આધુનિક છે. તુકારામના સમયના અબંગનો બાંધો અક્ષરસંખ્યા વગેરેને સંબંધે શિથિલ હતો; અમુક કાળના માપમાં ગમે તે રીતે વધારે ઓછા, હસ્તહીર્ષ, અક્ષરો સમાય તો નેથી સંતોષ પામી જન્નું પિંગળબન્ધન તુકારામે સ્વેચ્છાપૂર્વક અનાદરપાત્ર જ ગણ્યુંછે; અથવા, વધારે ચોક્કસ રીતે બોલતાં,—એ પ્રકારનું પિંગળ બન્ધન હેના સમયમાં ઉત્પન્ન જ નહોતું થયું. તેમ જ પ્રથમ ત્રણ ચરણમાં એકધારો યમક જોઈયે જ એમ અવિચલ નિયમ પણ તુકારામે સ્વીકારેલો નથી. આ પ્રકારનું સુસ્થિત બધારણ તો અબંગ માટે આધુનિક મરાઠી સાહિત્યમાં જ ઉત્પન્ન થયેલુંછે. અને ‘દ્રૌપદીદરજી’ ના આ અબંગ (બહુ દરી સર્વોદે) આ સુસ્થિત સ્વરૂપના જ છે, ઉદાહરણ દ્વંદ્વામાં આપ્યાથી પણ સ્પષ્ટતા થશે:—

મુનિ વટે સય, સુણો સુખદાય,
પાણ્ડવની સાથ, હરિ કરે. ૨.

ગયાંતા મૃગયા, દુષ્ટદત્તનયા,
વેણુ તેથી કણાં, કાટિકારય. ૩.

* * *

ધૃતરાષ્ટ્ર બીખ, હરિ નકતુ ઝીખ,
જે થે પડે વિખ, સત્ય સગા. ૨૫.

ધ્યાદિ ધ્યાદિ.

આ 'દ્રૌપદીહરણ' ના અભંગમાં ૭, ૭, ૭, ચાર એમ અક્ષરસંખ્યા અવિચલિત રાખેલી છે; અને યમકના નિયમને પણ વળગી રહેવા માટે 'બીખ', 'ઝીખ' સાથે 'વિખ' મૂકી 'વિપમ' નું 'વિખ' જેવો વિકૃતિવાળો અષ્ટભંગ પણ કર્યો છે. તુકારામ હાલે સ્થળે 'વિપમ' જ રહેવા દેત, અને યમકનું યથાભિગ્ન પ્રતિભિગ્ન સાધવાની હરકાર ના રાખત. આ સાથે તુકારામના અભંગ એક બે સરખાવિયે:—

(૧) લયોતે ફુલવિલેં રવિ પુઢેં દુંગ ।

જાણી તથ જગ સમયતાં ॥ ૧ ॥

છાજાર તાકાચેં મસે તેં માર્જારેં ।

આપખેચિ અધીર કલ્લેં વેતેં ॥ ૨ ॥

(તુકારામના અભંગની ગાથા: શાંકર પાંડુરંગ પંડિતે પ્રગટ કરેલી. અભંગ ૩૭૭૧ મેા અન્ધ ૨ ને પૃ. ૪૪૪.)

(૨) માખવિલયા ઢાંગા નવગુણી કાઠી ।

વૈસોનિયા વાંટી ગાઢિયા ગલી ॥ ૧ ॥

(તે જ પુસ્તક; અભંગ ૩૪ મેા; અન્ધ ૨ ને પૃ. ૧૮૮)

(૩) લગલા સશીર પાતિત પાવના ।

વિસરોનિ વચના મેલાસિ યા ॥

(તે જ પુસ્તક; અન્ધ ૧ મેા પૃ. ૧૯૯ અભંગ ૫૩૨ મેા)

અહિં 'ફુલવિલેં', 'આપખેં', 'ગાઢિયા', અને 'વિસરોનિ' એ સર્વેમાં અલેક શ્રુતિ ઓછી થાય તો ચરણમાં ૭ અને ચાર અક્ષર (યથાશબ્દ) નો નિયમ સચવાય; પરંતુ લ, વ, જ

એ ત્રણમાંનો અક્ષર દૃતતર બોલાઈને, તેમ જ ગદિયામાં કાવ્યાત્મક અક્ષરો સામેટવાથી સચવાઈને, જન્મેના બાંધો સધાવશે.

આ તો અકેક શ્રુતિ વધી જવાનાં ઉદાહરણ છે. પરંતુ બખ્ખે તથા ત્રણ ત્રણ વધી જવાનાં પણ ઉદાહરણો છે:—

જલ્લો માસી એસી બુદ્ધિ મન ઘાલી તુનમધીં ।

આવઢી હે વિધી નિપેધીં ચિં ચાંગલી ॥

(અન્ય ૧ ભો—અભંગ ૯૯૭ ભો)

અહિં ૧, ૧, ૧, ૪ એમ શ્રુતિસંખ્યાને બદલે ૮, ૮, ૧, ૭ એમ છે.

તુકારામના અભંગમાં હાવા પ્રકાર અનેકાનેક સ્થળે જડે છે. અભંગ હેને એટલો તો પરિચિત થઈ ગયો હતો કે લગભગ વાતો પણ અભંગમાં એ કરતો એમ કહેવાય છે. હેનાં ભજનો વખતે એ તાત્કાલિક અભંગ રચતો હતો; એ સર્વનો સંગ્રહ થયો જ નથી. જે રચાયી રાખવા જેવા હતા તે અભંગ પોતે સિંધો કને ઊતરાવતો હતો. એ સંગ્રહમાંથી જ ઉપર પ્રમાણે પ્રકારો પુષ્કળ જડે છે, તો તાત્કાલિક અભંગોમાં તો એથી પણ વિશેષ સંભવશે.

આ અભંગ અને ‘દ્રૌપદીહરણ’ માંના શુદ્ધ માપમાં ઘડેલા અભંગ સરખાવતાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે કે ‘દ્રૌપદીહરણ’ ના અભંગ આધુનિક નમૂનાના છે; જે નમૂનો તો ત્રેમાનન્દને અનુભવગોચર જ ના થયેલો.

એમ પણ નહિં કહી સકાય કે, ત્રેમાનન્દને તુકારામના અભંગનું જ્ઞાન ઉપરનાં ઐતિહાસિક કારણથી સંભવતું નથી એ કમૂલ છે પરંતુ, ‘દ્રૌપદીહરણ’ માં કડવું ૮ મું અભંગમાં છે ખરું પણ હેને અભંગનું નામ કવિએ ના આપતાં ‘રાગ કેદારો’ એમ જ મથાણું મૂક્યું છે; અભંગના માપમાં બેસે છે તે માત્ર અણુધાર્યો સંગ્રહ જ છે, કવિએ ‘અભંગ’ એમ ધારીને રચના નથી કરી; અભંગનાં જ અભંગ રચાઈ ગયા જેવું થયું છે; જેમ કવિ હપારામભાઈની “આત્મ વહેલી અલ્લખેલી ખાલી રાધે” એ ગરબીમાં મુખ્ય ચરણોમાં અણુધાર્યું જ દિંદીનું માપ પ્રગટ થઈ જાય છે તેમ; અને તેથી અભંગના આ દર્શનથી કાઢી રીતે વિરુદ્ધ અનુમાન

§ શાંકર પાંડુરંગ પંડિત દ્વારા તુકારામનું જીવનચરિત્ર, પૃ. ૯; (‘તુકારામના અભંગની ગાથા’ માં.)

જ તુકારામે અભંગ પરિપૂર્ણ રૂપમાં આપ્યો એમ પાછળ જે Linguistic Survey of Indiaને આધારે કહ્યું તે તુકારામની પૂર્વના સમયની સરખામણીમાં જ, એમ સમજવાનું છે. તેથી આ અસ્થિત બંધની ચર્ચા માટે વિરોધ નથી આવતો. નામદેવના અભંગમાં પણ બંધબંધ જણાય છે. નામદેવ તુકારામની પૂર્વે રચી ગયો. સારાંશ, એ બધા પ્રાચીન સમયમાં સ્થિત અભંગ આવશ્યક ન્હોતો.

બાધવાનું કારણ નથી. કેમકે આ કાવ્યમા સર્વન એમ છે. સંસ્કૃત વૃત્તોના પણ નામ નથી મૂક્યા અને મથાણે તો સંગોના નામ આપ્યાં છે, એ વૃત્તો એટલા શાસ્ત્રીય છે કે હેને વિશે આકસ્મિક સંયોગનું સમાધાન ચાલશે નહિ, અને કવિએ વૃત્તોનું જ્ઞાન હોઈને જ રચના કરી છે એમ થાય છે. તે જ પ્રમાણે આ અભંગને વિશે પણ હોવું જોઈએ; અપવાદ ફક્ત એટલા માટે હોય નહિ. અને આ કલ્પનામા વધારે ઊતરવાની જરૂર પણ નથી. ખુદ રા. કેશવલાલે એમ જ દાવો કર્યો છે કે પ્રેમાનન્દે તુકારામના અભંગ પોતાની ગ્યનામાં ઊતાર્યા, એટલે એથી જ આ શુદ્ધ દૂર થાય છે પરંતુ પ્રકાશકોએ—“અભંગની ધાટીએ ગવાય છે,” એમ ટીપ (પૃ. ૪૧ મે) આ વિશે મૂકી છે તે ઉપરથી વખતે ઉપરનો બચાવ ઉત્પત્ત થાય, માટે જ આ દલીલ ઉપરિચિત્ત કરી છે.

એક જગત પ્રશ્ન ઉત્પત્ત થાય છે કે રા. કેશવલાલ ધારે છે તેમ તુકારામની—અથવા મગદી કવિતાની—સ્પર્ધાને લીધે પ્રેમાનન્દે અભંગ ઉતાર્યા, એમ સ્પર્ધાનું જો પ્રેરક બળ હતું તો ‘અભંગ’ નું નામ મથાળા ઉપર દેમ નથી કવિએ મૂક્યું? આ પ્રશ્નથી મહારી કલ્પના જોડે વિરોધ નથી આવતો પ્રેમાનન્દની કૃતિ આ ‘દ્રૌપદી હન્યુ’ નથી, પરંતુ કોઈ જૂદ રીતે હેને નામે ચઢાવેલું કાવ્ય છે એ કલ્પના આપણે સ્વીકારીશું, તો પછી અભંગ નામ ના મૂકવાનો હેતુ કલ્પવો અશક્ય નથી, અને બધું એસે હેવો જડે એમ છે. કાવિવિરોધથી પકડાઈ ના જવાય, એ અથવા હેવા અનેક હેતુથી આમ કહું હોય.

આ સંશયને મથાસંભવ અને મથાબળ પ્રુદ્ધિ આપનારો એક ન્હાનો સરખો શબ્દમયોગ છે.

‘સતરસે’ પિમતાળીસ સાયમા
હન્યુ દ્રૌપદી મેં કિધ વાલમા’

(‘દ્રૌપદીહન્યુ’, પ. ૨૬૩ શ્લો. ૨૪)

એમ ‘દ્રૌપદીહન્યુ’ ના સમાપન શ્લોકમા—‘સાલ’ શબ્દ શરસી વાપયો છે તે પ્રેમાનન્દને વિશે અસંભવિત લાગે છે. શરસી જન્મે હેમા યજ્ઞતમા પ્રવેશ ન્હોતા ‘વાલ્મ્યા’ અથવા હેજી કદી પણ વાપર્યા નથી એમ આશય નથી. પરંતુ સવત્સર દર્શાવવા માટેનો આ શબ્દ શબ્દરાત્રીમા પ્રવેશ બહુ મોટો પામેલો સંભવે છે. સવત્ અથુક વગેરે જ કહેવાનો પ્રચાર મધારે અપેક્ષિત છે એથી મહારાજના પંચાગ જોડે નિકટ સબન્ધ રાખનાર શબ્દ શરસી માથી એટલો ન્હેલો ઊતરે નહિ, હાલ પણ ઇતિહાસના શિક્ષણના પ્રસંગથી રાજાખાતાની સ્થાપના પછી ‘સાલ’ શબ્દ પેઠા છે, તે પ્હેલાં મહેસલ ખાતાના વહીવટના સબન્ધમા એ નિયન્ત્રિત હોવાનો દદ સંભવ છે. અને ‘વાલમા’ એ યમક સધાય છે, પણ અર્થસંપત્તિ બહુ નિર્બળ એ શબ્દથી વાક્યમા પૂરાય છે,—તે સ્થિતિ બધી ટાળીને, પ્રેમાનન્દે લખ્યું હોય તો તો—‘વર્ષમા’ અને બીજા ચરણને અતે ‘હર્ષમા’ કે એ રીતે ઘટના કરત. આ સહેજ તર્ક છે, પણ તે નિરાધાર છેક નથી. ‘દ્રુલાણી સાલમા’ એ વચન જ આધુનિક રૂઢિનું છે. પ્રેમાનન્દને ‘સાલ’ શબ્દ સહે જ નહિ, પ્રથમથી જ ‘વર્ષ’ જેવો શબ્દ સહે, અને ત્હેને માટે ‘હર્ષ’ યમક જડતે કાણની પણ વાર ન લાગે.

એટલે આઠ દિવસમાં આ કાવ્ય કર્યું તેથી આ ખામી આવી એમ ખુલાસો પણ નહિં થાય. અને જે પંડિતરચના આ કાવ્યમાં કરેલી છે, તેથી રચના રચનારને ‘વર્ધ’ અને ‘હર્ષ’ શબ્દો વિષમ અથવા જલદીથી ના સુએ હેવા તો ગણાય જ નહિં.

(ક) — ૪

ત્રેમાનન્દના છંદોના આ પ્રકરણમાં બતાવેલા સ્વરૂપનું એક ખીબું દર્શન જોતાં, વળી આપણા સંશયને પુષ્ટિ મળે છે, અથવા તો એ દિશામાં અન્વેષણ કરવાની જરૂર સાબીત થાય છે. સંસ્કૃત જ્ઞોત્સુનાં એક દષ્ટિએ ભાવિકાળના પ્રકારના સ્વીકારનું સ્વરૂપ છે તેથી વિશેષ અભંગનું તહેવું સ્વરૂપ જોયું; પણ એ બેથી પણ વિશેષ રૂપે હેવી સ્થિતિ કેટલાક ખીબા છંદોની જણાય છે. એ છંદોમાંના કેટલાક હેવા હોવાનો સંભવ છે કે જે છંદરચના આધુનિક પિંગળમાં જ ઉત્પન્ન થઈ ગણનામાં આવેલી હશે એમ લાગે છે. વિસ્તાર થઈ ન્યાય માટે ગણતર જ ઉદાહરણો લઈએ:—

અષ્ટાવકાખ્યાન કલ્પું ૧૨ મું શ્લો. ૧—‘અક્ષરમેળ શ્રૂણુ’ છંદમાં છે એમ પ્રકાશકાંતી ટીકામાં બતાવેલું છે;—

“સ્થુનન્દને વિપિને જતાં શુભજેન્દ્ર સાથ ધર્મ જ”.

દલપતરામના પિંગળમાં આ અક્ષરમેળ છંદ બતાવેલો છે.

‘સજ્જભરે સહુથી સદા શુભ વામ્યાર્ધિ’ મિત્રાશ

(શુભરાત્રી પિંગળ પૃ. ૪૧)

સંસ્કૃત છંદ:શાસ્ત્રમાં કૃતિ નામના વર્ગમાંનો ડુગીતિકા છંદ છે તેમાં અક્ષરમેળ શ્રૂણુમાં છેવટે એક ગુરુ અક્ષર ઉમેર્યાથી રચના બને તે આવે છે; હેમાં હરિગીત છંદનો તાલનો બાધો સમાયશે હોઈ લઘુગુરુના અનુક્રમના નિયંત્રિતપણાથી વિશેષ રૂપ થાય છે. પણ આ અક્ષરમેળ શ્રૂણુ પ્રાચીન છંદ:શાસ્ત્રમાં આ રીતનો સ્વરૂપમાં એ જણાતો નથી અને નામ તો સ્પષ્ટ જ શુભરાત્રી છે. પ્રાકૃતકાળના સમયના કવિતાસાહિત્યમાં પણ આ છંદ હોવાનો સંભવ લાગતો નથી. દલપતરામ કવિએ જ પોતાના પિંગળમાં ઊપજાવ્યો હોય તો આશ્ચર્યની વાત નથી. ‘ભાખા’ ના પિંગળમાં આ છંદ છે કે કેમ તે જોવાની જરૂર છે.

વક્ષ્યે પિંગળનો અર્થ[†] રચ્યો કહેવાય છે.† તે લખ્ય હોય અને હેમાં આ છંદ ના હોય તો આ વિશે સંશય રાખવાને આધાર મળે, કવિ ત્રેમાનન્દે માત્ર પોતાની કલ્પનાથી

‡ આપ્ટેના સંસ્કૃત અગ્રણ્ય કોશને અન્તે છંદ:શાસ્ત્ર અંખ્યું છે તેમાં પ્રજ ૧૧૮૬મે જુલો.

† “દ્રોપદીહરણ” કવિચરિત્ર, પૃ. ૬.

આ સ્વતંત્ર છન્દ રચ્યો હોય તેમ અને ખરું,—પણ સંભવ અઘ્ય છે. વક્ષમે પિંગળ રચ્યું કહેવાયછે ખરું; પણ તેમ ને હોત તો—અંદ અને ગ્રેમાનન્દની સરખામણી ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ માં કરીછે ત્યાં અંદ પિંગળ કર્યું હોતી સ્થાને ગ્રેમાનન્દની રચના નથી બતાવાઈ, પણ પોતાનું રચેલું પિંગળ તો આગળ કરી સકાત, ને પોતે રચ્યું હોતતો; અને હોતે બદલે—

“કર્યું લાંબું” પિંગળ અમંગળની પ્રાત જેમાં

એમાં કવિત્વ કર્યું છે ?”

એમ કહીને જ સંતોષ માન્યોછે, તેમ ના કરત. ‘કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન’ના આ વચન પછી પિંગળ વક્ષમે રચીને આ પોતાના વચનને ખોટું પાડ્યું હોય એમ પણ બને નહિં.

ઉપરનો અક્ષરમેળ બૂલણા ગ્રેમાનન્દના ‘દાળ’ નેડે સરખાવાય ખરો; પરંતુ પ્રત્યેક લઘુ ગુરુને નિયમિત સ્થાન આપનારી અક્ષરમેળ રચના હામાં છે તેથી એ બે વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ થાયછે; અને સ્વચ્છન્દ દળતો ‘દાળ’ હાવા સંજ્ઞા બંધનમાં સતત બંધાયેલો રહે એ સંભવતું નથી.

‘પાંચાક્ષી પ્રસન્નાખ્યાન’ માં—

પૃ. ૪૦ શ્લો. ૧૧ મામાંનો મરહટ્ટા છન્દ; પૃ. ૪૧ શ્લો. ૧૮ મામાંનો વાયેશ્વરી છન્દ; પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૦ મામાંનો ચામર છન્દ; પૃ. ૭૭ શ્લો. ૧૫ મામાંનો ચન્દ્રક્રીડા છન્દ,—વગેરે ઘણા છન્દો વિશે આ દિશામાં તપાસ કરવાની જરૂર છે. એ અન્વેષણ પછી આ મુદ્દા ઉપર અનુમાન રચાય. મ્હને એમ તો લાગેછે કે એ અન્વેષણમાં થોડાએક છન્દ તો હોવા નીકળશે જ કે જે ગ્રેમાનન્દના સમય પછી જ કવિતાસાહિત્યના આદ્યશમાં પ્રથમ ઉદય પામ્યા હોય. પરંતુ આ બાબત કેવળ તર્કના પ્રદેશમાં પ્રવેશ નહિં કરુ.

છન્દના પ્રકરણને છોડતા પહેલાં એક પ્રાસાંગિક અને ગૌણ વિષય તરફ ધ્યાન ખેંચવું હિયત લાગેછે. ‘ઋધ્યશૂદ્ધાખ્યાન’ મા ૧૨ મા કડવાને મથાળે—‘સગ દોહરો’ એમ છે; ‘રાવદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ માં પ્રસ્તાવના પૃ. ૨ ને ‘દોહરો’ એમ મથાળું છે; અને પૃ. ૯૧ ને ‘સગ પાધને પારખું’ ઇત્યાદિ વાળા દોહરાને માત્ર ‘શ્લોક’ એમ સંસ્કૃતનું નામ આપી દીધુછે. આ વિચિત્રતાનો શો ખુલાસો હશે ?

પરંતુ પ્રસ્તુત ચર્ચાની સાથે આ વાતને સાક્ષાત્ સંબન્ધ થોડો જ છે. માટે બસ.

છવટે છન્દોનાં નામ કોઈ પણ રચણે મથાળે મૂક્યાં નથી (ખાસ “દ્રૌપદીહરણ” માં) તે એમ તો નહિં હોય કે આધુનિક છન્દનું નામ આખ્યાયી કાલવિરોધ પ્રગટ થઈ બનાવટ પકડાઈ ગય ? પરંતુ આ અતિતર્કની જરૂર બહુ નથી.

(સ)

હવે વિશેષ સ્વરૂપનાં આશ્યન્તર પ્રભાણો લેખ્યે. એ પ્રભાણોમાંથી ઘણાં એક ઉપર દહેલાં સામાન્ય સ્વરૂપનાં પ્રભાણોનાં પોષક તથા સ્વરૂપસાધક જણાયે. પણ હેમનું આ જુદા વિભાગમાં દર્શન કરવું અનુકૂળ જણાયછે. આ પ્રભાણોનાં દર્શનનો આ તથા નાટકોનાં મળીને ૧૦૦ અથવા તેથી વધારે થાય એમ છે. હેમના વર્ગ પાડતે પણ પુષ્કળ વર્ગ, ૧૫-૧૬ આશરે પડે એમ છે. બધા વિશે વિગતવાર ચર્ચા કરતાં લ'બાકુ થઈ જાય એમ છે, તેથી હેમાંથી મહત્વનાં વિશે જ ચર્ચા કરી, બાકીનાની માત્ર નામગણના જ થઈ સકશે.

(સ્વ)—૧

આ નાટકોમાં એક એ ટેકાણે આધુનિક સંસ્કૃતમય ગુજરાતીની અતિભક્ષિતમાં ઉત્પન્ન થયેલા કૃત્રિમ પ્રયોગો જણાઈ આવેછે—

(૧) “આરુતર” — (‘શાષ્ઠશિકાસત્યભાષ્યાન-પૃ. ૮૨’ કું‘તપત્યાખ્યાન’-છેલ્લો શ્લોક)

ગુજરાતમાં એકા જલ્લામાનો મ્હોટો ભાગ તથા પેટલાદ મળીને અમુક તાલુકાઓથી થતો પ્રદેશ લૌકિક રીતે ‘ચરોતર’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. હેની વ્યુત્પત્તિ હજી સ્પષ્ટી થાઈને જડી નથી. હેની કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ ‘આરુતર’ અને ‘આરતર’ એમ મગ્દૂમ મન સુખરામ સૂર્યરામ તથા જલ્લામાં જોડાયેલાઓએ આજથી કેટલાંક વર્ષ ઉપર પ્લેયપ્રથમ ઉપસ્થિત કરી હતી, તેની કૃત્રિમતા જ હેના ખરાબણા વિરુદ્ધ જતી હતી. x તે વાન જુદી છે. પરંતુ એ ઉપરથી સ્પષ્ટ લાગેછે કે એ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ પ્રગટ થયા પછી ગ્યાવલી, હેને સ્વીકારનાર દાષ અદાત કવિની, આ નાટકરચના છે, ત્રેમાનન્દની નહિ. ત્રેમાનન્દના સમયનો આ શબ્દ છે જ નહિ એ આ ઇતિહાસથી જણાઈ આવે. મન સુખરામભાઈએ અને જોડાયેલાઓએ જેમ

કું આ ‘ભરતવાક્ય’ સવળ રાજના સુખમાં જ નાટકમાં છે. છતાં ગ. કેશવલાલ હેને ‘નટની પ્રાર્થના’ શા માટે કહેછે ? (‘ત્રેમાનન્દ’, પૃ. ૨૨)

એથી પણ વધારે અગમ્ય એ છે કે “પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન”નું ભરતવાક્ય સુધિષ્ટિના સુખમાં છે છતાં, એ જ રથળે, ગ. કેશવલાલ કહેછે—“નટ પ્રાર્થે છે કે—ભાપા ગુર્જરી આર્યવર્ત અખિલે-છ.”

નાટક સમાપ્ત થતાં લગભગ સર્વ પાત્રજન રંગભૂમિ ઉપર આવીને સાથે મળીને મમામિનું ગાયન ગાયછે એ કેવળ આધુનિક પ્રકાર તન ઉપર છપાઈ જઈને આમ અમયુક્ત કલ્પના થઈ હશે કે શુ ?

x આ વ્યુત્પત્તિની કૃત્રિમતા અને ‘ચરોતર’ ની વ્યુત્પત્તિની અદ્યપિ અજ્ઞેયતા ગ. કેશવલાલને પણ જણાઈ જ છે. ચરોતરમાં મ્હોટો ભાગે ‘ચર’—‘ગાચર’ જમીન છે માટે ‘ચરોતર’ એવી કલ્પના એઓ સૂચવીને, તત્કાળ છોડી દેછે. (‘ત્રેમાનન્દ’-પૃ. ૨૩ પાનિ

આ વ્યુત્પત્તિ કદાપી કાઢી તેમ પ્રેમાનંદને પણ સ્વતંત્ર રીતે સ્ક્રુણા થઈને આ નામ હેણે યોજ્યું હશે એમ શા માટે ના હોય ? એ બચાવને સ્થાન જ નથી. આમ બસે વર્ષને અન્તરે જુદા જુદા જણાને એક જ પ્રકારની અને કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિ સ્ક્રુરી આવે એ આ-કસ્મિક યોગમાં અસંભવનો ભાર અત્યન્ત ભરેલો છે તે વાત તો જુદી જ.

(૨) 'અતિથિસત્કારગૃહ'—રા. કેશવલાલે આ શબ્દ "રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન"-માં કૃષ્ણના વચનમાં લેયો છે, ને તેથી પ્રેમાનંદે કૃત્રિમ ભાષા આદરી છે એમ સંતોષ માન્યો છે, પરંતુ પ્રેમાનંદે ગમે એટલી સંસ્કૃતમય ભાષા લખવા ખાતર જ લખી હોય, તોપણ આ 'અતિથિસત્કારગૃહ' જેવી ભાષા કદાપનારું વાતાવરણ તો આધુનિક સમયમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. મનઃસુખરામભાઈના સમયથી અને હેમની પદ્ધતિની જે શબ્દ-યોજનાઓનો ઉદ્ભવ થયો હતો તે નમૂનાનો જ આ શબ્દ છે. 'લેખનીતૃત્યાલય' શબ્દ વાપરવો પ્રેમાનંદને બાકી રહ્યો લાગે છે ! * પરંતુ, પાછળ (પૃ. ૧૭ મામાં) હું કહી ગયો છું તેમ, 'અતિથિનું વિશ્રામસ્થાન' એ વચનને બદલે બ્રાન્તિથી જ 'અતિથિસત્કારગૃહ' શબ્દ નાટકમાં છે એમ રા. કેશવલાલે માન્યું છે એ ખરું હોય, તો તો આ શબ્દ વિશેની આટલી ટીકા ખાતલ જ કરવાની છે.

(૩) 'મહાશય'—('તપત્યાખ્યાન' પૃ. ૩૦.)

"સુલેચના—(વસંતક સાગે વાંકી નજરે જોઈ) આર્યપુત્ર ! આ મહાશય વગર અહીં આવવાનો આપને માર્ગ નહોતો જડતો કે શું ? "

(-૪). ચરોતરમાં ગોચરભૂમિ વિશેષ છે એ વસ્તુસ્થિતિ પણ નથી; ચરોતર જેવી ફલ-સતી ભૂમિમાંના આગાયત વગેરે ખેતીનો ભરાવ એટલો છે કે પડતર જમીન ગોચરની પ્રધાન-માર્ગે હોય એમ બને જ નહિ. તે ઉપરાંત આ વ્યુત્પત્તિની કૃત્રિમતા સ્વતઃસિદ્ધ છે; અને રા. કેશવલાલે પણ માત્ર તર્કલીલાનો જ આશ્રય કર્યો લાગે છે, તે પોતાના ગર્ભિત સ્વીકાર-થી જણાઈ આવે છે. વખતે રા. કેશવલાલે પોતાના તર્કને માટે મુંબાઈના ગેઝિટીઅરમાં સચવાયેલી વ્યુત્પત્તિ ઉપર આશ્રય રાખ્યો હશે. એ મન્યમાં ચરો=ગોચર જમીન એ ઉપર-થી વ્યુત્પત્તિ સાધારણ રીતે મનાય છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ એ વ્યુત્પત્તિ ઉપર શંકા હોય એમ એ લખનારનું વચન જણાતું નથી; તેમ જ ચરોતર=Kambis pleasant land—કણ્ણીની રમણીય ભૂમિ, એમ પણ અર્થ તે જ ઠેકણે બતાવ્યો છે ત્હેમાં 'રમણીય' શબ્દ 'ચારુતર'વાળી વ્યુત્પત્તિ સાંભળી હોઈને મૂક્યો હશે એમ કદાપના થાય છે. ગેઝિટીઅરનો આ વિભાગ, ઈ. સ. ૧૯૦૧ માં પ્રગટ થયો છે. હેમાં લખનારાઓને 'ચારુતર' તેમજ 'ચરો'વાળી વ્યુત્પત્તિ આધુનિક કદાપનામાંથી જ મળેલી જણાય છે. Campbell's Gazetteer Vol. IX Part I p. 155 foot-note and text).

* મનઃસુખરામભાઈની કૃત્રિમ સંસ્કૃતમય શૈલીની મસ્કરી કરવા માટે 'મેજ'નો અર્થ બતાવવા માટે આ શબ્દ લોકોએ યોજ્યો હતો, તે હેમના સમયમાં બધાને જાણીતી વાત હતી.

(પસંતકના અટકચાળા વિદૂષકવેદના વચનથી ચીદાર્દ્રને સુસોયના ઉપર પ્રભાશે બોલેલી છે.)

અહિં ‘મહાશય’ શબ્દ હાસ્યમાં હાસ્યમાં જે આપણા ગુર્જર ભેખડો વગેરેમાં બહુ રૂઢ થઈ જવા લાગ્યો છે તે જ છે. ‘Sir’, ‘સાહેબ,’—એ અર્થમાં હેતી રૂઢતા બંગાળી-માં છે; મૂળ સંસ્કૃતમાં તેવી રૂઢતા છે જ નહિ. તેમાં તો ‘ઉચ્ચ આશય, એટલે, મનોરથ, ambition, ઉદ્દેશ, લક્ષ્ય—વાગો’—કે હેવો જ અર્થ થાય. ડું આ બંગાળીમાં રૂઢ થયેલા અર્થમાં ‘મહાશય’ શબ્દ પ્હેલપ્હેલો સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્રે ગુજરાતી સાહિત્યમાં (અને નિત્ય વાર્તાલાપમાં) દાખલ કર્યો; તેને આશરે ૨૫ (પચીસ) વર્ષથી વધારે સમય નથી થયો. એ પછી દેખાદેખી વગેરે કારણોથી ‘મહાશય’ એ ‘સાહેબ’ના અર્થમાં ઘણા લોકો વાપરવા લાગ્યા અને લાગ્યા છે. પરંતુ મ્હારી સંપૂર્ણ અને અચલ ખાતરી છે કે એ પાછલાં આશરે પચીસ વર્ષની પૂર્વે આ શબ્દ આ અર્થમાં કદી વપરાયેલો નથી; અને ત્રિમાનન્દના આ નાટકમાં આ શબ્દનો ઉપયોગ—જે બંગાળી સાહિત્યમાંથી જ હાસ્યમાં આવેલો છે તે—તો અત્યન્ત અત્યન્ત કાલવિરોધી અને આ ગ્રન્થની આધુનિક બનાવટને ઉઘાડી પાડનારી વાત છે. ત્રિમાનન્દના સમયમાં આ પ્રકારનો શબ્દ આ અર્થમાં નહોતો જ એમ કહેવાને હિમ્મત કરી સકાયો. આ ‘તપત્યાખ્યાન’ ઈ. સ. ૧૮૯૪-૯૫ માં અર્થાત્ નારાયણ હેમચન્દ્રના શબ્દપ્રયોગ પછી ૧૦-૧૧ વર્ષે પ્રથમ જણાયું.

હાસના ‘સાહેબ’ જેવા અર્થમાં નહિ, પણ પ્રાચીન સંસ્કૃત અર્થમાં (ઉદાર ચિત્ત-વાગો—એ અમરકોશમાં બતાવેલા અર્થમાં) જ અહિં ‘મહાશય’ શબ્દ વપરાયો છે એમ બચાવ કરવા કોઈ જરો. પરંતુ વાક્યસદર્ભ અને એકંદર સ્વરૂપ ઉપરથી “આ સાહેબ વગર—ઇ.” હેવો જ અર્થ સુસોયનાના વચનમાં ઉદ્દિષ્ટ જણાય છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ ‘મહાશય’ શબ્દ સામાન્ય રીતે ‘ઉદારચિત્ત’ના અર્થમાં કે કોઈ રીતે વાપરેલો જોવામાં નથી આવ્યો. પછી ત્રિમાનન્દની કૃત્રિમ શૈલીનું આ પણ એક સ્વરૂપ છે, એ સમાધાનના પાછલા હારથી સટકી જવાને માટે તો સુખ્તપારી સર્વે દાહની છે. પરંતુ એ પાછલું હાર બંધ જ છે તે હું પાછળ બતાવી ગયો છું. અને સંભવતુકના તો મ્હારી કલ્પનાને જ ટેકો આપે એમ છે.

(૪) કાર્પક હાવા જ પ્રકારનો એક બીજો શબ્દ છે;—‘ધન્યવાદ.’ ‘તપત્યાખ્યાન’ પૃ. ૧૨૬ એ સુસોયના પોતાની સખીઓને કહે છે:—“તમને જેટલો ધન્યવાદ આપું

ડું આપ્ટે સંસ્કૃત અગ્રિણ દ્રાક્ષમાં આમ અર્થ આપે છે:—મહા + માનય (મહા-નય) = “High-souled, noble-minded, magnanimous, noble.” દિવ્ય-ગર્ભો મહાશય: (દિવ્યોપદેશ). આશય = “meaning; intention; mind; heart.” એમ આપે છે.

અમરકોશમાં મહેષ્વસ્તુ મહાનયઃ । ડદાર વિત્તંભસ્ય તસ્ય, દયાલોઃ એમ અર્થ આપ્યો છે. (તૃતીયઃ ૧૬ સ્થો. ૭; પ્રમેયપચ્ચન્દ આશયઃ (સંપ્રીણવર્ગ સ્થો. ૨૦).

તેટલો ઓછો છે.” તેમ જ ‘પાંચાલીપ્રસન્નાપ્યાન’માં ૫૪ ૯ મે નટી કહેછે:—“મારી કુશલતાને ધન્યવાદ આપ્યા કરતાં—૪૦”.

અહિં ‘ધન્યવાદ’ શબ્દનો અર્થ—‘શાખાશી અથવા’ ‘thanks’ એમ સ્પષ્ટ છે. હવે સંસ્કૃતમાં ‘ધન્ય’નો અર્થ ‘ભાગ્યશાળી’ એમ છે. તે ઉપરથી ઉપકાર અથવા શાખાશીનો અર્થ નીકળવો કઠણ છે. આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ધન્યવાદ શબ્દ ઉપકારપ્રદર્શનના અર્થમાં પેડોછે; પરંતુ તે પણ ખંગાળી સાહિત્યમાંથી જ; ખંગાળીથી સ્વતન્ત્ર રીતે આવ્યો હશે તોપણ તે આધુનિક પ્રયોગ છે. ‘ધન્ય છે ત્હને’—એમ ‘શાખાશી છે ત્હને’ ના અર્થમાં પ્રયોગ ગુજરાતીમાં ૩૬ છે ખરો; પરંતુ ‘ધન્યવાદ’ શબ્દ તે ક્રમમાં થઈને આવ્યો લાગતો નથી. આપ્ટે પોતાના સંસ્કૃત અંગ્રેજી કોશમાં ‘ધન્યવાદ’નો અર્થ thanks એમ ખતાવેછે એ ખરું; પરંતુ હેમણે આધુનિક પ્રયોગ ઉપર લક્ષ રાખીને એ અર્થ આપ્યો લાગેછે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ‘ધન્યવાદ’ શબ્દનું ઉદાહરણ હેમણે આપ્યું નથી; બાકી સાહિત્યમાં ૩૬ થયેલા શબ્દોનાં ઉદાહરણો એ સ્થળે સ્થળે આપેછે. અમરકોશમાં ધન્ય = પુરુષવાન, હેવો અર્થ છે, પણ ધન્યવાદ શબ્દ નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દ શાખાશી અથવા ઉપકારપ્રદર્શનના અર્થમાં વપરાયેલો જડે તો જુદી વાત છે. પણ હાલ તો આ શબ્દ ઉપરથી સંસય ઉત્પન્ન થાયછે. આ પ્રમાણુ ઉપર હું વિશેષ ભાર, દાહની કાંઈક સંદિગ્ધ રિયતિમાં, નહિં જૂકું; બાકી સંદિગ્ધતા એક આની નેટલી જ ગણું છું.

(સ)—૨

ઐતિહાસિક કાલવિરોધ.

આ મથાળામાં બહુધા પણાંખરાં ઉદાહરણો આવે; પાછળ કહી મળેલાં પણ આવે. પણ મુખ્ય રૂપે આ તરવ વિશેષ અંશે ધારણ કરનારાં કેટલાંક ઉદાહરણો જડેછે, તે આ મથાળા નીચે મૂકું છું:—

- (૧) “પારિખર્ચક—સંક્ષેપમાં કહિયે કે પેલો મજવાસી અને ખંગવાસી આરબેલા આ પ્રયોગનું ઉપહાસ કર્યા કરેછે, તે અમારાથી દેખી ખખાતું નથી.

x x x x

“એ એમ કહી મને ચીડવેછે કે ગુર્જરગિરા અને ગુર્જરદેશ આપ્યાન ભજવવાને યોગ્ય નથી.”

(તપત્યાપ્યાન, પ્રસ્તાવના, ૫. ૫-૬.)

૨. કેશવલાલે ‘ખંગવાસી’ એ બ્રહ્ પાઠ માન્યેછે, અને તે સ્થળે ‘મહારાષ્ટ્રી’ એમ પાઠ પોતે સ્વીકાર્યોછે. પરંતુ ‘મહારાષ્ટ્રી’ હેવો પાઠાન્તર કોઈ પણ સ્થળે છે ખરો? તે ખખર નથી પડતી. આ નાટકના હસ્તલેખની પ્રત એક કરતાં વધારે મળ્યાનો, કે કેટલી પ્રતો

મળી રહેનો પણ, ઇશારો પ્રકાશકોએ કર્યો જડતો નથી. તેથી એક જ પ્રતનો સમવ લાગે છે. તો પાદાન્તર થી રીતે હોય ? બંગાળી સાહિત્યમા નાટક તે વખતે નહોતા, અથવા તો બંગાળી સાહિત્ય જોડે ગુજરાતને સંબન્ધ તે સમયમા નહોતો—એ ગણ્યુથી ‘મહારાષ્ટ્રી’ એમ પાઠ બદલ્યો હોય તો કોણ જાણે. પણ એમ અન્યોના હસ્તક્ષેપ જોડે આપણાથી છૂટ લેવાય ખરી ?—તથાપિ ‘મહારાષ્ટ્રી’ એ કલ્પિત પાઠનો પણ વિચાર કરીશું.

આ પાગ્ગિપાર્શ્વકના વચન ઉપગ્રી એમ સૂચવાય છે કે પ્રજ્ઞાનામા અને બંગાળીમા (અથવા મગદીમાં) પ્રેમાનન્દના સમયમા નાટકોનું મહિત્ય હતું અને ગુજરાતીમા નહોતું—જેથી ગુજરાતી ભાષા અને દેશનો ઉપહાસ કરાયો છે *

અને નાટકનો અર્થ જૂના રૂપના-ભવાઈ જેવા-એવ નહિ પણ સંસ્કૃત રૂપના જ નાટકો ઉદ્દિષ્ટ અહિ છે તે સ્પષ્ટ છે, કેમકે આ ત્રણ નાટકો તે રૂપના જ છે, અને ગુર્જર-ગિતાની તે રૂપની યોગ્યતા સ્થાપવાને જ યોગ્ય છે એમ કલ્પના છે. તેમ જ ‘આખ્યાન’ શબ્દ ઉપરના વાક્યમા છે તે પણ નાટકના અર્થમા જ છે, માત્ર પ્રાકૃત ભાષામા નાટકને ‘આખ્યાન’ નામ આપવું જોઈએ એમ હેતુ—પ્રાકૃતપ્રભાકરના ૮૫ માં સૂત્રનો આધાર ‘શિષ્ય-દર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ની પ્રતાપનામા (પ. ૧૬ મે) બતાવ્યાથી—સૂચિત થાય છે.

આ પ્રકાશકો તો સ્પષ્ટ રીતે દહેછ કે ગુજરાતી મિવાય બીજી પ્રાકૃતોમા તે સમયમાં નાટકો હતા જ નહિ—

“ભદારે બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓવાળા પોતાના જૂના કવિઓના દસ્ય કાવ્ય રજૂ નથી કરી શકતા ત્હારે આપણે સંસ્કૃત કવિઓને માથે પણ ટકા મારે હેવા ગુજરાતી નાટકો આપણી સ્વભાષામા જેવાને સંકિતમાન થયા હિયે મહાકવિ પ્રેમાનન્દને આ રહેના પ્રયાસ માટે કાંઈ ઓછો ધન્યવાદ ધરતો નથી”

(‘તપત્યાખ્યાન,’ અન્યવિવેચન, પ ૧)

આ ગૌરવને માટે તો આવાગ ગુજરાતીને સંબન્ધે ખરો નથી તે આ નાટકો વિશેની મ્હારી પરીક્ષાથી જણાય છે તે વાત જુદી છે, પરંતુ બીજી દેલી ભાષાઓના સાહિત્ય

* ૨૮ કેશવલાય આ ઉપરથી એમ અનુમાન આવે છે કે “સસદીનાના નસિયા પ્રજ્ઞ-વાસીએ તથા આખ્યાનના પેખણાનો પરિચય ધરાવતા મહારાષ્ટ્રીએ”—પ્રેમાનન્દના આ નાટકોના “મહાન આગમનું ઉપહાસ કરવા માડ્યું” હશે.

પ્રજ્ઞાની અને વિશેષે મહારાષ્ટ્રીઓને પ્રેમાનન્દના નાટકો જેવાનો પ્રમગ આટલો બધો તે વખતે આન્યો હતો એ કલ્પનામા ઐતિહાસિક અમભવ કારક છે તે વાત બાજુએ ગણતા પણ, પોતાની ભાષામા નાટકો નહિ અને ગુજરાતીમા નાટકો રચાય બજવાય રહેના ઉપહાસ કરે એ જગત અજુગતુ લાગે છે પોતાના સાહિત્યમા નાટકો હોય તો જ એ પ્રકારનો ઉપહાસ કરવાનો હક પ્રાપ્ત થાય. નાટકોની યોગ્યતા તો સંસ્કૃતને જ છે એમ કરીને ઉપહાસ કરવો ઉદ્દિષ્ટ છે—એમ આશય બતાવાય, પરંતુ એમ અર્થ જુડ સમર્પિત નથી લાગતો.

વિશે વસ્તુસ્થિતિ તો અહિં દલીલે જ છે. યહિન્દી, બંગાળી, ને મરાઠીમાં તે સમયમાં નાટકનું સાહિત્ય (આ પ્રકારનાં નાટકનું સાહિત્ય) હતું જ નહિં એ ઐતિહાસિક સત્ય છે. ‘અભિનયકલા’ના મહારા નિબંધમાં એ વિશે અન્વેષણ કરવા માટે જુદી જુદી ભાષાના નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિ વિશે પ્રશ્નભાષા તે તે ભાષાના પ્રવીણોને મોકલી નિશ્ચય મહેં કર્યો હતો. અને તે ઉપરથી ફલિત થયું હતું કે સંસ્કૃત રૂપનાં નાટકનું સાહિત્ય આધુનિક કાળમાં જ ઉત્પન્ન થયેલું છે. પ્રથમ બંગાળી નાટક ઈ. સ. ૧૮૨૧ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. પૂર્વે કાળમાં બંગાળીમાં ‘જાત્રા’ નામના ખેલ થતા હતા તે આપણી ભવાઈની સંરચના જેવા કાંઈક હતા. પ્રથમ મરાઠીમાં તે સર્વના બાણુવામાં જ કે સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તર પરશુરામપંત જોડાઓએ ૫૦ (પચાસ) વર્ષ ઉપર કંઈ ત્યહારથી નાટકસાહિત્યની શરૂઆત થઈ. તે પૂર્વે જ મરાઠી મંડળીઓ પૌરાણિક કથાઓ ભજવતી હોતું સ્વરૂપ જુદું જ હતું. હિન્દી માટે પણ સ્થિતિ જુદી નહિં જણાય.

આમ છે તો ઉપરના પારિપાચકના વચનમાં યજ્ઞવાસી અને બંગવાસી (અથવા મહારાષ્ટ્રી) વિશે જે કટાક્ષ છે તે કેવળ વિરોધજનક જ બને છે. તેમ જ પ્રેમાનંદના સમયમાં બંગાળી સાહિત્યનો સંપર્ક શુજરાતને હતો જ નહિં, અને એ સાહિત્યની ઉત્પત્તિ ઈ. સ. ના ૧૫ મા સૈકાથી* એટલે પ્રેમાનંદની પૂર્વે ૧૦૦—૧૫૦ વરસથી છે ખરી, પરંતુ એ મુદતમાં શુજરાતમાં હોના પ્રવેશ થયાનાં પ્રમાણ કાંઈ નથી. આ નાટકના બનાવનારને પોતે આ માર્ગથી પકડાઈ જશે એ માટે સાવચેતી રાખવાનું સૂત્રયું જ નહિં હોય એમ જણાય છે.

(૨) અહિં આધુનિક કવિત્વકલ્પનાનાં ઉદાહરણ એક એ બતાવું છું.—

(a) “અંદ્રિકા પરભવવા અલ્લે અખિંજળ સદાય સંતાપ,
યુવતિ! અવલોકી તે, નિરખી શસિને ત્વરા વડે સાંચે.”

(રૈાપદ્મશિક્ષા સલભામાખ્યાન, પ. ૪૧ શ્લો. ૭)

“ સન્દ્રી ચન્દ્ર નિહાળે, ત્યાગે સવિતા વદા પડે કડે.”

(તે જ પુસ્તક, પ. ૮૨ શ્લો. ૧૦)

* રા. કેશવલાલ પણ સ્વીકારે છે કે તે સમયમાં “ હિન્દુસ્તાની કે મરાઠીમાં નાટક મૂળમાં લખામાં જ નહતાં.”

(‘પ્રેમાનંદ’—પૃષ્ઠ ૨૧.)

* Census of India 1910, Vol I India Part I Report Chap. VII Language, P. 323 Para 549.

આ બંને દેકારો ચન્દ્ર અને ચન્દ્રિકા એ બે કાન્ત અને કાન્તા રૂપે દર્શાવે છે. આ પ્રકારની દર્શના આધુનિક કવિતામાં કાલેડ પાશ્ચાત્ય કવિતાની છાયાએ, જેવામાં આવે છે. તેથી સંઘર્ષ ઉત્પન્ન થાય એમ છે.

(b) પણ આ કન્તા વધારે તીવ્ર મન્ય ઉત્પન્ન કરનારું ઉદાહરણ ‘તપસ્યાખ્યાન’માં બેઠે છે. એ નાટકમાં પ્રૃષ્ઠ ૧૯૮-૧૯૯ એ બેઠે છે ઊંચે કે તપતી અને હેની સખીઓ દેવકન્યાઓ છે તેથી હેમને પાખોવાળી, બીડાગી એમ કહી છે. આ અર્મિટિંગ શબ્દોમાં કહેલું છે. પરંતુ આપણા ભાવનત્વના પુરાણાદિકમાં એક પણ દિવ્ય પુરુષ કે સ્ત્રીને—અપ્સરા, ગન્ધર્વ, દેવો કોઈને પણ—પાખોવાળા કહ્યા કદી પણ જણ્યા નથી માત્ર નાટકમાં શાન્તવાને દુષ્યન્તે ના સ્ત્રીકારી તે વખતે ગન્ધર્વદેવથી પાછી વળી ત્યાં હેને સ્ત્રીના આદર્શવાળો દોષ જ્યોતિ ઉપાડીને લઈ ગયો—અર્થાત્તેના જ્યોતિરેક જગમ—એમ વર્ણન છે. જગમ ગયો એટલું જ છે, બીડી ગયાનું નામ નથી, અને બીડી લઈ ગયાનું લખ્યું છે તેથી આદર્શ તક લઈ ગયાનો બળ છે ખરો, તોપણ એ લઈ જનારને પાખોની કંપના નથી. યી યુદ્ધમાં આનુભવી અપ્સરાને પ્રવેશ પ્રવિશવાકાશવાને કહીને કન્યાઓ છે. આકાશવાનનો અર્થ ‘વિમાન’ અથવા તો ‘આમાશમાર્ગ’ એમ આપ્ટેના કોશમાં છે બે અપ્સરાઓને પાખો હોય તો આકાશગળ-વિમાનની સી જરૂર આકાશમાં એટલે જ અર્થ લેતા પણ બીડેને આવવાની વાત નથી ‘વિક્રમોર્વશીય’માં પણ બીડવાની કંપના નથી બતાવી, અંક ૧ લાના શ્લોકો ૧૩ માં ચિત્રરથ ગન્ધર્વને ગગનાદશરોહિત શેષાએ એમ ગમનમાંથી બિતરતો કહે છે, અંક ૩ જ્યાં મા (શ્લોક ૫૭) ઉર્વશીને આકાશવાને પ્રવેશ કરતી સૂચવી છે, માત્ર બે શ્લોકો વચ્ચેના શ્લોકો વાંચીએ, અંક ૧ માં ચિત્રરથ સહિત અપ્સરાઓ નિષ્ક્રમ્ય કરે છે તેનું આકાશોપતન દર્શવન્તિ એમ સૂચન છે, અને અંક ૪ શ્લોકો ૨ જ્યાં મા ઉર્વશી ગુપ્ત થઈ તે વિશે સ્વર્ગોપતિતા મનેદ એમ પુરુષનો તક બતાવ્યો છે. પરંતુ વચ્ચેના બીડવાનો અર્થ જાણ્યો છે, મુખ્ય અર્થ તો to rise to command, to leap (ઉંચે ચડવું, દૂડવું) એમ છે ઉત્પત્તન માટે પાખોની આવશ્યકતા જ છે એમ નથી ‘મેઘદૂત’માં મેઘને યક્ષ કહે છે—અપતોદદમુલ જમ ત્વં મેઘને પાખો અર્પા જ નથી

પ્રાથમિક અંગે આપણામાં દેવવર્ન માટે પાખોની દર્શના છે જ નહિ. આકાશ-માર્ગમાં આવવું જવું કા તો વિમાનથી અથવા તો લઘિમાસિદ્ધિ (levitation) જેવી કોઈ શક્તિથી માનેલું જણાય છે. પણ એટલું તો સિદ્ધ જ છે કે આપણા પુણ્યોમાં દેવાદિકને પાખોની દર્શના તો નથી જ કરી (પર્વતોને પાખો હતી તે જુદી વાત છે; એ દેવવર્નની વાત નથી) Moore's Hindu Pantheon નામના પ્રમાણભૂત પુસ્તકમાં ભગવાનના દેવાવર્ગો, નૃકાઓ, વગેરે અંગેના દેવાદિકના સિદ્ધાંતો કોતરેલા રૂપોની છબિઓ છે. હેમાં પણ પ્રાથમિક અંગે પાખોનું દર્શન નથી

ગાંડ તથા હેનો મોટો બાઈ અમરણ એ બે તો પક્ષી જ છે, વધારે દેવરૂપે માનવ સારી કંપાય છે, તથાપિ પક્ષીપણું પણ હેમનું ગાયમ છે, એટલે હેમને પાખો હોય તે આ રથો બાઈ નહિં આણે. જટાયુ અમરણનો પુત્ર હોઈ એ પણ પક્ષી જ છે,

અર્થવેદ ૪-૩૪-૩ માં આ વચન જડેછે:—

વિષ્ટારિણમોદનં યે પચન્તિ નૈનાન્યમઃ પરિમુષ્ણાતિ રેતઃ ।

રથીહમૂત્વા રથયાને ડ્યાતે પક્ષીહમૂત્વા ડતિદિવઃ સમેતિ ॥*

અહિં વિષ્ટારિ બલિ સંધનારનું પુરુષત્વ યમ નથી હરી લેતો અને હેવો માણસ રથનો ધણી થઈ રથમાં ચડેછે અને પાંખોવાળો જની આકાશની પાર જાયછે—એ વચનમાં હાંચે જનાર મનુષ્યને પાંખોનું અર્પણ થયેલું જોવામાં આવેછે. પરંતુ આ એકલી કદપના અને દેવ, અપ્સરા, વગેરેને પાંખોવાળાં ખનાવનારી યોજના—એ એ વચ્ચે બહુ અન્તર છે. Muir's Sanskrit Texts Vol. I માં તપાસતાં એ કદપનાનો ઉલ્લેખ કહિં જણાતો નથી.

ત્રેમાનન્દે મહાભારતમાંથી તપત્યાપ્ધ્યાનની વાર્તા લઈ તે ઉપર પોતાનું નાટક રચ્યું એમ કહેવાયછે. તો મૂળ મહાભારતમાંનું તપત્યાપ્ધ્યાન તપાસિયે. હેમાં નીચેનાં વચનો તપતીના આકાશમાં જવા આવવા સંબન્ધી જડેછે:—

(૧) एवमुक्त्वा ततस्तूर्णं जगामोर्ध्वमनिन्दिता ।

तपती तपतीत्येव विललापातुरोનृपा ॥

§ (આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૯ શ્લો. ૧)

(૨) रुहचं साधिकं सुभ्रूपापतन्ती नमस्तलाद् ।

सौदामनीष विभ्रष्टा द्योतयन्ती दिक्षस्त्रिधा ॥

(આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૯ શ્લો. ૩૬)

અહિં (૧) માં ऊर्ध्वं જગામ—હાંચે ગઈ—એટલું જડેછે; અને (૨) માં नमस्तलाद् આપતગ્તી—આકાશ ઉપરથી પડતી,—એમ છે, વિભ્રષ્ટ (પડતી) વીજળી જેડે સરખાવીછે એટલે એકદમ હાંચેથી નીચે પડતી એમ જ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

અહિં જડીને જવાનું કે આવવાનું નામ પણ નથી; અને આખા આપ્ધ્યાનમાં પાંખો કે જડવા વિશે કંઈ પણ ઇશારો નથી. એ જ અધ્યાયના ૧૯ માં શ્લોકમાં વસિષ્ઠ નાપિ એક ક્ષણમાં નિયુત (= લાખ અથવા દસલાખ, અથવા દસ હજાર કોટિ) યોજન વટાવી

* Muir's Sanskrit Texts, Vol V. p 307.

§ પ્રકાશકોએ અધ્યાય ૧૭૩-૧૭૫ માં આ કથા છે એમ લખ્યુંછે. (તપત્યાપ્ધ્યાન ગ્રન્થવિવેચન, ૫. ૧૫). પરંતુ મૂળે મળેલી આદિપર્વની પ્રતમાં એ અધ્યાયોમાં તો બકાસુરની કથા છે. અધ્યાય ૧૮૭-૧૮૯ માં તપતીની કથા છે.

સર્વ પાસે જઈને જિભા એમ કહ્યું છે તે પણ પાંખોથી જડીને તો નથી જ; પોતાની અદ્ભુત ઇચ્છાશક્તિથી જ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જઈને જિભા એમ અર્થ છે. સારાંશ, તપત્યાખ્યાન નાટક લખનારે પાંખોની કલ્પના પોતાની જ શુદ્ધિથી કરેલી છે. આ કલ્પના પ્રેમાનન્દને હાથે થાય ખરી ?

દેવવર્ગને પાંખો હોવાની કલ્પના તો બેબિલોનિયન, આસિરિયન. અને તે ઉપરથી ચાહુદી, અને હેમના ઉપરથી મુસલમાન એ ધર્મોમાં જ જોવામાં આવે છે; પ્રાચીન ગ્રીક દેવોમાંથી કેટલાકને પાંખો હતી. જરથોસ્તીમાં પણ હેવી કલ્પના કવચિત્ છે. પરંતુ આપણાં વેદપુરાણાદિકમાં તો તે કદી જાણી નથી.

આ હાસ્યમાં પ્રેમાનન્દ તપતી વગેરેને માટે પાંખોની કલ્પના કરે એ દેવળ અસંભવિત છે. મુસલમાનો કનેથી પરીએ પાંખોવાળાનું જ્ઞાન હેને થયું હોય, પરંતુ કવિની કલ્પના કરવાની સ્વતંત્રતા પણ આ ઠેકાણે નહિં પ્રવર્તે; અને પુગલુમાંથી લીધેલી આ નાટકની વાર્તામાં આ પ્રકારની વિદેશીય અને અલેચ્છ કલ્પના પ્રેમાનન્દ મ્હોટાડે એ તદ્દન ન માનવા જેવી વાત છે. તો આ કલ્પના આધુનિક જ જણાય છે.

(૩) એક ખીજું બહુ મ્હત્તક ઉદાહરણ ઐતિહાસિક વિરોધનું ‘તપત્યાખ્યાન’ માં જરૂર છે:-

ચેણિકા નામની ગાનારી બે નૂતન બાળાઓ પોતે આણેલી તે બાળત ખુલામો આપતાં બોલે છે —

“મહારાજ ! આ તો હું દક્ષિણ દેશ બણી ગઈ હતી, ત્યાંથી રાજધિરાજનું અને આપ મર્વનું મન રંજન કરવાને આમને સાથે તેડતી આવી છું. મહારાજ ! આપણા દેશ કરતાં એણી પાના સ્થાને ગાયનકળામાં વધારે પ્રવીણ હોય એમ મને લાગ્યું, તે પરથી એમને ભેટી આવી.”

અહિં “દક્ષિણ દેશ”=મહારાષ્ટ્ર એમ જ હું ધારું છું. સંવરણ રાજના રાજ્યની દક્ષિણ તો આજ હરિદ્વસ સુધી જ.

એ ખરું કે સંવરણના સમયના વૃત્તાન્તમાં મહારાષ્ટ્રને વિશે પાત્ર કેને બોલાવે છે તે કાલવિરોધ (anachronism) છે. પરંતુ એથી વધારે ઉત્કટ કાલવિરોધ ત્રણે નાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં છે; ત્યાં તો કૃષ્ણ, શુધિશિર અને સંવરણ, હેમની પાસે, જે બાપા હેમના પ્રત્યેકના સમયથી જમાનાના જમાના વડે છૂટી પડેલી છે તે, ગુર્જરગિરાના ઉત્કર્ષની પ્રાર્થના કરાવી છે.

* મહારાષ્ટ્ર આગળ ગુર્જરભૂમિને આ બાળતમાં કવિયે નમતું આપ્યું એ પોતાની ભૂમિના અભિમાનની વિરુદ્ધ કયું એ જરાક આશ્ચર્યની વાત છે. પ્રેમાનન્દના ગુર્જરભૂમિ સંબંધે અભિમાન વિશે આટલું બધું કહેવાય છે તેથી જરાક આ નોંધુ.

પરંતુ અહિં ખતાવવાનો કાલવિરોધ આ પ્રકારનો નથી; નાટકના વૃત્તાન્તના સમયથી પછી થયેલા વૃત્તાન્તનું હેમાં વર્ણન કરાવનારો કાલવિરોધ તે તો સર્વને પરિચિત હોય છે અને અમુક કારણોથી ક્ષમ્ય થાય છે. હેમાં રહેલું અસત્ય તે જાણીજોઈને સ્વીકારાયું હોય છે; અને હેમાં તો એક પ્રકારનો સાહિત્યવિષયક કૃત્રિમ સ્વીકાર (literary fiction) કદપાય છે. પણ જે કાલવિરોધ દ્વયરૂપ બને છે, કપટરૂપ બને છે, તે અન્યમાં દર્શાવેલી વાતો અન્યના કહેવાતા કર્તાના સમયની પછીના સમયમાં જ હયાતીમાં હોય એ પ્રકારને વિશે અહિં ચર્ચા છે. એ કપટ રૂપ બને છે એમ કહેવામાં ભૂલ્ય ચર્ચ; ખતાવટના કપટને પકડવાની કૃત્તિરૂપ બને છે એમ કહેવું જોઈએ.

તો ઉપરના વેણિકાના વચનમાં મહારાષ્ટ્રના લોકોની સંગીતકુશલતા બળનાકારા શુભરાત કરતાં ચરિયાતી કહી છે. તે ત્રેમાનન્દના સમયની સ્થિતિ હશે તો તે અગ્રાત છે, પરંતુ હશે તો એ ત્રેમાનન્દના અનુભવની બહાર જ હોવાનો સંભવ છે. ત્રેમાનન્દનો મરાઠી સંસ્થાઓ જોડે સંબંધ ના હોવાનાં ઐતિહાસિક કારણો પાછળ ચર્ચા ચૂકાયાં છે. હાલના સમયમાં સર્વના અનુભવની વાત છે કે શુભરાત કરતાં મહારાષ્ટ્રના લોકો સંગીતકલામાં ચઢતા છે; અને તે અનુભવના યોગે જ આ વેણિકાના વચનમાં એ વિશે ઉચ્ચાર થયેલો છે; અને હેમાં આ નાટકનો કર્તા આધુનિક તરીકે પકડાઈ જાય છે. એ રચનારે પોતાના ખરા નામથી નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું હોત તો આ વેણિકાના વચનમાંનો કાલવિરોધ (anachronism) દ્વયરૂપ ન થતાં રજૂ તરીકે ઇષ્ટ થાત; પરંતુ ત્રેમાનન્દને નામે નાટક ચલાવ્યાથી જુદા પ્રકારનો કાલવિરોધ બની જઈ દ્વયરૂપ બને છે.

આ બાબતમાં ફરીથી ચેતવવાની જરૂર નથી કે ત્રેમાનન્દના મરાઠી સંસ્થાઓ જોડે સંબંધની સાબીતી આ વેણિકાના વચનમાંથી કાઢવાની નથી. આ આપણી તપાસમાં સર્વ અન્વેષણના મૂળ નિયમો પ્રમાણે જ ચલાશે. એક મૂળ નિયમ હેવો છે કે જ્ઞાત ઉપરથી અજ્ઞાત ઉપર જવાય; અજ્ઞાત ઉપરથી જ્ઞાત ઉપર ના જવાય; અથવા અજ્ઞાતને જ્ઞાતવત્ બાની લઈ જ્ઞાત જોડે વિરોધ આવતો હોય તો જ્ઞાતને ખોટું ના કરાવાય. અહિં આ નાટકોનું ત્રેમાનન્દનું કર્તૃત્વ તે અજ્ઞાત વસ્તુ છે, અને ત્રેમાનન્દના સમયમાં મરાઠી સંસ્થાઓની છાપ શુભરાત ઉપર પડી નહોતી એ—ઈતિહાસાદિકથી સિદ્ધ હોવાને લીધે—જ્ઞાત છે. અને તેથી ત્રેમાનન્દને મહારાષ્ટ્રના લોકોની ગાયનકલાની પ્રવીણતા વિશે માહિતી હોવાનો સંભવ નથી. એ નંદુરબારમાં રહ્યાં તો એ ખરું; પણ નંદુરબાર તે આ સંબંધે મહારાષ્ટ્ર નથી એ પાછળ ખતાવેલું છે.

ફૂ પરંતુ એ પ્રકારનો કાલવિરોધ પણ ભરતવાડોગમાં ત્રેમાનન્દ આણે એ સંભવતું નથી. પ્રસ્તાવનાઓની વાત જુદી છે. હેમાં તો કવિના સમયમાં જ સ્પષ્ટધારાદિક બોલે છે એમ કદપના હોય છે. પણ ભરતવાડોગમાં તો પાત્ર જનનાં વચનો હોય છે. હેમાં હાવા કાલ વિરોધ કરવાની રીત્ય શેક્ષપીયર વગેરેના નમૂના ઉપરની હોઈ ત્રેમાનન્દને પરિચિત હોવાનો સંભવ નથી. અને એ પ્રકાર અત્રેમાનન્દીય લાગે છે.

(સ)—૩

હવે પ્રેમાનંદની રસિકતાને વિરોધી એક પ્રકારનું દર્શન થાય છે તે બતાવું છું. 'તપસ્યા-ખ્યાન' પૃષ્ઠ ૧૮૯-૧૯૦ માં તથા પૃષ્ઠ ૧૯૩ મેં તપતી તરફ સંવરણની અને કટલીક હેવી તો આમ્ય શૂંગારચેષ્ટાઓ કરાવી છે કે ઉચ્ચ રસિકતાને મ્હોટો ક્ષોભ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચેષ્ટાઓ પ્રયોજનહીન અને અનાગારિક છે. ન. કેશવલાલે લખ્યું છે—“પ્રેમાનંદે મંદુરના ઉત્તમ આદર્શના પરિચયને લીધે ભવાઈની અશ્લીલતાને ત્યાગ કર્યો તેની સાથે તેની આમ્યતાનો પણ ત્યાગ કર્યો હોત તો તેનાં નાટકોનું મ્હોટું ક્ષયકંદૂર થાત.” (‘પ્રેમાનંદ’-૧. ૨૬). અહિં આમ્યતા રુઢિમણી સત્યભાગા વચ્ચે હલકા હલકા વગેરેની જ ઉદ્દિષ્ટ છે. પરંતુ ઉપરની શૂંગારચેષ્ટાઓ આમ્ય કરતાં પણ આગળ વધી અશ્લીલની કક્ષામાં જ જાય છે, અને ભવાઈની અશ્લીલતાનો ત્યાગ એ કેશવે તો જણાતો નથી. આ અશ્લીલતાની સાથે કાલિદાસની નાગરિક મર્યાદા મરખાવી જવાય છે. સુખ્યન જેવા રસિકતાનો ભંગ ના કરનારા ઉપચારમાં પણ—કથમપ્યુષ્મિતં ન ચુન્વિતં તુ એમ શકુન્તલાને મં-બન્ધે દુષ્યન્તના સુખ્યનની અસિદ્ધ સ્થિતિ જ પ્રેક્ષક વર્ગ આગળ રાખીને પડેલો પાટી દેવામાં કાલિદાસની સૂક્ષ્મ રસિકતા મરખાઈ છે. અને અહિં સંવરણની ચેષ્ટાઓનું નામ પણ આ સ્થળે દેનાં સકાર્ય થાય છે.

કહેશે કે એ જ પ્રેમાનંદે ‘અધ્યશૂદ્ધાખ્યાન’ માં તેમ જ કાલિદાસે ‘મેઘદૂત’ ના કટલાક ભાગમાં અને ‘કુમારમંભવ’ ના ૮ મા સર્ગમાં નિર્લજ્જ શૂંગાર વર્ણવ્યો જ છે તો. પરંતુ એ શૂંગારની નિર્લજ્જતાનો ખ્યાવ કરવાનો હેતુ ન સમજીને તારતમ્ય બતાવવાનું એ છે કે એ વર્ણનાત્મક કાવ્યમાંનાં શૂંગારવર્ણનો હીપકે છતાં અશ્લીલતાની કાટિમાં નથી આવતાં, અનાગરિક નથી બનતાં; અને નાટકમાં સંવરણની ચેષ્ટાઓ એથી ઓછી ઉત્કટતાવાળી હતાં, નાટકના દૃશ્યસ્વરૂપને લીધે, બજવતી વખતે આમ્યતા પ્રત્યક્ષ થવાથી અશ્લીલતા ઉત્પન્ન થાય જ; પણ એ દૃશ્ય કાવ્ય વાચતાં પણ હેતુ દૃશ્યત્વ કાવ્ય રહીને પાત્રજનની કૃતિયો પ્રત્યક્ષવત્ થવાથી લગભગ એટલી જ અશ્લીલતા ઉપરિચિત થાય છે. આ એ અશ્લીલતાનું સ્વરૂપપરીક્ષણ છે.*

* અશ્લીલતાનું આ સ્વરૂપપરીક્ષણ હાલ ઇંગ્લાંડના એક પ્રખ્યાત એપિરા લખનારે પણ કરેલું છે તે તરફ મ્હોટું ધ્યાન આ વિચારો નોંધ્યા પછી અણુધાર્યું ખેંચાયું. “The Sketch” નામના સાપ્તાહિક સચિત્ર પત્રમાં (તા. ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૦૯ ના અંકમાં) Motley Notesના મથાળાના છૂટક પેરોડોમાં આરંભમાં જ એ આવે છે. કર્નલ લોક-વુડે એમ ચૂકા ઉત્પન્ન કરી હશે કે વાર્તાના અંચો ઉપર censor (સરકારી અન્યપરી-ક્ષક) નો અધિકાર નથી, તો પછી નાટક ઉપર શા માટે જોખમે ? વાર્તામાં અને નાટકમાં ફર શો છે ? તે ઉપર સર હબ્સ. એમ. ગિલ્બર્ટ (એપિરાલેખક) કહે છે:—

“ There is a very wide distinction. In a novel, when you read that Eliza slipped off her dressing gown and stepped into a bath, there is no objection to it, but if that were represented on the stage it would be a very different thing.”

પરંતુ આ સર્વ પરીક્ષાનું તાત્પર્ય એ છે કે પ્રેમાનન્દ જેવો સુખડ રસિક કવિ હાવી અશ્લીલતામાં પડે એ સંભવતું નથી. માટે આ કારણથી પણ આ નાટકના હેતુ કર્તાવ વિશે શક પડેછે.

(સ્ત) — ૪

હવે વિદેશીય કહેવતોનું દર્શન કરિયે —

(૧) “એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે.”

(‘રોપર્શિકા સત્યભામાખ્યાન’ પૃષ્ઠ ૧૬૧)

એ પેરેઆફ લખનાર કહેછે:—“Here you have the whole case in a nut-shell.”

આ ભેદનું ઉંડું કારણ એક એ છે કે કાવ્ય, વાર્તા, વગેરેમાંના વર્ણનના વૃત્તાન્ત વાચકની આગળ પ્રત્યક્ષ ના હોઈ હેમાંની સ્થિતિનું દર્શન કલ્પનાશક્તિના સૂક્ષ્મ પડદાની દ્વારા થાયછે; એ કલ્પનાનું અન્તરપટ અગમ્ય રીતે સનિષ્ઠાદક બનેછે, અમર્યાદ અંશને આળી કાઢેછે, મલાઓ સાચવેછે, અને ચારતા ઉત્પન્ન કરેછે. વચ્ચીન સુન્દરતાનું દર્શન અને આજી પણ વચ્ચી ઠંકાયલી સુન્દરતાનું દર્શન એ બેમાં જે ફરક છે તે પ્રકાશનો ફરક અહિં છે. કલ્પનાનું અન્તરપટ આવીને દરમ વસ્તુને ભાવનામય બનાવી દેછે અને વાસ્તવિકતાની અશ્લીલતામાંથી બહાર કાઢેછે.

નાટકમાંની સ્થિતિ પ્રેક્ષકની નજર આગળ પ્રત્યક્ષ હોવાથી આ કલ્પનાનો પડદો ખરી બંધછે, ભાવનાનો ઢોળ મઠતો નથી, અને અશ્લીલતાનું પરિણામ ઉત્પન્ન થાયછે.

ચિત્રમાં તેમ જ સિંધમાં સ્થિતિ કાંઈક પ્રત્યક્ષને મળતી છે ખરી, પરંતુ હેમાં સૂક્ષ્મ ભેદ છે; ચિત્રમાં ને સિંધમાં વર્ણનવિષય વસ્તુ નાટકમાં અભિનય થતી વસ્તુ જેટલી અને જેવી પ્રત્યક્ષ નથી. હેમાં કલ્પના વ્યાપારને, કાવ્યવાર્તા કરતાં ઓછે ફરકને પરંતુ નાટક કરતાં વિશેષ અંશે, માર્ગ મળેછે, એ વ્યાપાર આવશ્યક છે. યુરોપ અમેરિકામાં Living Picturesનાં દર્શનોમાં જે અશ્લીલતા અથવા મર્વાંશભંગ ઉત્પન્ન થાયછે તે ચિત્રસિંધમાં નથી થતાં. કાવ્યવાર્તાનાં વર્ણનો અને નાટકનાં દર્શનો વચ્ચે જે ભેદ છે તે રીત્યનો જ ભેદ ચિત્ર-સિંધ અને Living Picturesની વચ્ચે છે.

વળી નાટક અન્ય અને નાટકનો અભિનય એ બે વચ્ચે પણ કોઈક અશ્લીલતામાં અંશરૂપે ભેદ આવશે, પરંતુ તે અતિ અલ્પ જ, અને નાટક અભિનય જ હોવાથી અન્યમાં અશ્લીલતા લગભગ અભિનય જેવી જ આવશે. મર્યાદી પરાકાષ્ઠા અશ્લીલતાની નાટકના અભિનયની પણ પાર નહીં વાસ્તવિક જીવન વૃત્તાન્તમાં આવશે. આમ—

આ વિશે ફૂનોટમાં પ્રકાશકો લખે છે —

“હાની સાથે ઇંગ્રેજ કહેવત સરખાવવી ધટે છે. “To kill two birds at one stroke” (અર્થ બેતાં to kill two birds with one stone’ એમ અંગ્રેજ કહેવત છે.)

આમ હેમણે સૂચ્યું ના હોત તોપણ આ મામ્મ એટલું તો ઉત્કટ છે કે આપોઆપ તે તરી આવત.

આ સામ્યથી મહારી શક્તિ સખા ૩૫ ધારણ કરે છે. અનેક કારણો છે. આ પ્રકારનું કહેવત ગુજરાતીમાં આજ સુધી બળ્યું નથી, અને પ્રાચીન વખતમાં હોવાનો સંભવ

(૧) કાવ્યવાર્તા વગેરે, (૨) ચિત્ર તથા ચિત્ર, (૩) Living Pictures, (૪) નાટક ગ્રન્થ, (૫) નાટકનો અભિનય, અને છેવટે (૬) વાસ્તવિક જીવન,—એમ ઉત્તરોત્તર ચઢતે ક્રમે અસ્વીકૃતતાનો સંગ્રહ કરે છે, અને મર્યાદાભંગથી વિરુદ્ધ રીતે એ છ સંસ્થાઓમાં એ સંબંધી ચારતાનો અંશ વિપરીત ક્રમે પ્રવર્તે છે.

નાટકો માટે Censorની જગા કાઢી નાખવી કે કેમ તે પ્રશ્ન માટે ઇંગ્લાંડમાં થોડી મુદત ઉપર નીમાયવી કમિટીના ગ્રિપોટમાં નીચે પ્રમાણે અભિપ્રાય એક બતાવાયો છે —

“The existence of an audience, moved by the same emotions, its members conscious of one another's presence, intensifies the influence of what is done and spoken on the stage”

(અર્થ—“નાટક માટે પ્રેક્ષક મંડળ હાજર હોય છે, એ મંડળમાં સર્વ ઉપર એકસ-બી હાગણીઓની અસર થાય છે, અને એ મંડળના જનોને એક બીજાની હાજરીનું જ્ઞાન રહે છે, આ સર્વ કારણથી રંગભૂમિ ઉપર બોલાય છે અને કૃતિ થાય છે તેની અમરવધારે તીવ્ર થાય છે”)

આ પરીક્ષા મત્ત છે, પણ અસ્વીકૃતતાના ઉદ્ધ મળનો અર્થ કરનારી નથી. એ અસર તો જા માટે થાય છે? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો મ્હં હમણા બતાવેલા અનીક્ષણમાં મળશે. તે ઉપરાંત,—અહિં કહેલું પ્રેક્ષકજનોનું અન્યેન્યની સમક્ષતાનું જ્ઞાન પ્રથમદર્શને લગ્ન ઉત્પન્ન કરના નીવડવું બેઠયે, પરંતુ—લગ્ન ઉત્પન્ન કરનારા પ્રકારો જાણવાયે જ જવાથી અને બધા સાથે સપડાઈ એ પ્રકારથી પરિચિત થઈ જવાથી—એ જ જ્ઞાન લોકોની મર્યાદાબુદ્ધિને જડ બનાવી દે છે, એ પણ અનિષ્ટ પરિણામ થાય છે.

પરંતુ આપણી પરીક્ષામાં આ પરિણામ અપ્રસ્તુત છે. પ્રસ્તુત વાત તો એ જ છે કે એ જડતા થઈ જવાની પૂર્વે, એ મંડળના સામીપ્યનું જ્ઞાન અસ્વીકૃતતાનું જ્ઞાન વિગેય તીવ્ર કરનારું બને છે. (ઉપર કહેલી કથનાની શક્તિ (વાર્તાઓને મળ-ધે) કેવળ અધમ સામ્ય વર્ણનને તો સરકાર નહિ જ આપી સકે, એ કહેવાની જરૂર નથી.)

નથી જણાતો. આ કહેવતમાં સમાવેલો વિચાર આપણે તો “એક પંથ દો કાજ” એ હિન્દુ કહેવતથી જ દર્શાવતા આવ્યા છિયે, અને એ રૂઢતા ધ્યાન ખેંચનારી છે. શિષ્ટ-વર્ગમાં ગુજરાતમાં શિકારનો પરિચય હોવો નથી,—એ પરિચય હુમ થયે જમાના થઈ ગયાછે,—કે જેથી કહેવતના રૂપમાં રૂઢ સ્થિતિ પામીને આ પ્રકારનો વિચાર સ્થૂલ રૂપમાં બંધાય. કહેવતો તે પ્રજાના રીતરિવાજ, સંસ્કારો, જીવન, ઇત્યાદિનું પ્રતિબિમ્બ હોયછે. અને પ્રસ્તુત કહેવત રૂપ પ્રતિબિમ્બ માટે ગુર્જર પ્રજાના—શિષ્ટ પ્રજાના—જીવનાદિકમાં મૂળબિમ્બ જડતું નથી.

આ શરૂકાના ઉત્તરમાં રા. કેશવલાલ કહેછે કે એ “પ્રેમાનન્દનાં ખીજ” કાવ્યો ન વાંચ્યાનો પરિણામ છે. દ્રૌપદીહરણમાં શિકારનું સામાન્ય વર્ણન આપ્યુંછે તે કારે રાખતાં અષ્ટાવકાખ્યાનમાં જનક વિદેહની મૃગયાના વર્ણનનું પ્રકરણ કોઈ જોશે તો સહેજ તહેના જણવામાં આવશે કે એ વિશે મૃગચારસિકે મરાઠા મુસલમાન અને રજપૂતના સમયમાં થયેલો પ્રેમાનન્દ નંદરખારના રાજના સમાગમમાં શિકારની સારી માહિતી ધરાવતો હતો.”

(‘પ્રેમાનન્દ’, પૃષ્ઠ ૨૩)

આ છેલ્લા વાક્યમાંના વચન માટે કાંઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ હશે ? કે માત્ર ‘દ્રૌપદી-હરણ’ અને ‘અષ્ટાવકાખ્યાન’માંના શિકાર સંબન્ધી ભાગ ઉપર જ એટલું બધું તદ્દપ સ્થિતિનું અનુમાન રચાયું હશે ? કેમકે માત્ર મરાઠા, મુસલમાન, અને રજપૂતના સમયમાં થયું એટલાથી સિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ તે લોકો જોડે ગાદો સહવાસ, હેમની સાથે શિકારે જવા આવવાની ટેવ, ઇત્યાદિ હોય તો શિકારનાં વચનો જોડે પરિચિતતા ઉત્પન્ન થવી સંભવે. નંદરખારના રાજ સાથે મમાગમ પ્રેમાનન્દનો શો, કેટલો, કેવો હતો તે વિશે ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તની અપેક્ષા રહેછે.

પરંતુ આ બે અન્યોમાં શિકાર સંબન્ધી વર્ણન શુ છે તે જોઈએ. ‘દ્રૌપદીહરણ’માં શિકારનું સામાન્ય વર્ણન છે એમ રા. કેશવલાલ પોતે જ કહેછે. એ સામાન્ય વર્ણનથી આપણા પ્રશ્ન ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડે એમ નથી. તેમ જ એ વર્ણન ઉપરથી એ લખનારને પ્રત્યક્ષ મૃગયાનો અનુભવ હોય એમ નિઃસંશય કહિત થતું નથી.

‘અષ્ટાવકાખ્યાન’માં મૃગયાનું વર્ણન ૧૨ મા કડવામાં સ્લોક ૨૫ થી ૩૫ સુધીમાં આવ્યુંછે, તેમાં વિશિષ્ટતા એટલી જ છે કે શિકારમાં ઉપયોગમાં આવતાં તથા શિકારમાં મરાતાં જાનવરોનાં નામ, તેમ જ મૃગયાના જુદા જુદા પ્રકારનાં નામ તથા સ્વરૂપ હેમાં આપ્યાંછે. જેમકે,—ખાજ, ઝુરરી, બેરી, ઝંઘર, લગરા, તુરમચી, કુહી, વાસ, સાગોપ, રાની બિડાલ, ચિત્રો, શિકારી કૂતરા; તથા—ઘેર, ગાડ, ડોર, કંદ, મૂળ, ડાઘ, પશુ, પક્ષી, ઘંટાવળી, વેગ, એ નામની મૃગયાઓ. આ ઉપરથી એમ તો કંઈ ના કહેવાય કે શિકારનો સ્વતઃ પરિચય આ કવિને હશે. શિકાર સંબન્ધી શબ્દો તે લોકો કનેથી નેંધી લેઈને તેમ જ કેટલાંક પુસ્તકો ઉપરથી ટાંકી લઈને, આ રચના થવી બિલકુલ અશક્ય નથી. આ મૃગયાના પ્રકારોમાં મૂળ, પશુ, પક્ષી, ઘંટાવળી અને વેગ, એ નામો તો સંસ્કૃત જોવાં જ .

સ્પષ્ટ છે, અને તે શિકારી બીલ વગેરેની બાબતો નથી; એટલે ખાસ શિકારી વર્ગ કનેધી પ્રાપ્ત થયાં હોય એ તદ્દન અસંભવિત છે. અસ્તુ,—પરંતુ હામાંથી કોઈ સ્થળે શિકારી લોકોનાં ખાસ કહેવતો તો નજરે પડતાં નથી જ. આ એ સ્થળોમાંનાં શિકારનાં વર્ણનોથી બહુમાં બહુ એ જ તર્ક યદ્ય સકે કે આ કવિએ શિકારના શબ્દોની અને સ્વરૂપની માહિતી કેટલીક મેળવી હતી. પણ શિકારી તરીકેના જીવનથી જે કહેવત રૂપી ભાષાશરીર બધાય તે માટે ખુલાસો મળવો હજી બાકી રહેશે.

ખાસ એટલા માટે કે આ કહેવત—“એક કાંકરે અનેક પક્ષી પડે” તે—કોઈ બીલ કે હેવા વર્ગની બાબતું નથી. શિષ્ટ યુજ્જરાતી ભાષામાં દેખા દે છે. ‘અનેક’, ‘પક્ષી’ એ શબ્દો શિષ્ટ ભાષાના છે. ‘ધણી’ ‘પંછી’ કે હેવા શબ્દોની આશા શિકારી વર્ગના કહેવતમાં રખાય. પ્રેમાનન્દે દેને સંસ્કાર આપીને કહેવત શિષ્ટ ભાષાનું બનાવ્યું હેવી કલ્પના જરાક દુર્ઘટ અને તાણી તૂટીને આણેલી બનશે. તેમ રૂઝિમણી જેવા પાત્રના મુખમાં એ કહેવત મૂકેલું છે, તે સ્ત્રી-પાત્ર છે તો ‘પંખી’ એમ તો શબ્દ વાપરે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે આ શિષ્ટ ભાષાનું કહેવત શિષ્ટવર્ગના જીવનનું પ્રતિબિંબ જ બની સકે; અને તે વર્ગમાં શિકારનો પરિચય હતો નહિ અને હજી પણ નથી. રજપૂત જેવામાં હોય એમ સંભવે,—તો પ્રેમાનન્દને રજપૂતો જોડે ગાદ સહવાસ હતો એમ માનવાને કલ્પના શિવસ બીજો આધાર નથી. અને જો એમ શિષ્ટરૂપમાં કહેવત હતું તો હવે રજપૂત વગેરે વર્ગમાંથી હાથ કેમ થયું? આ સમજા શરૂ છે. વગી, ઊંડું તપાસતાં જણાશે કે આ કહેવત શિકારી જીવનના અંગનું એટલું નથી. ઇંગ્લાંડના બાલકોના ખુટ્ટી હવામાં ફરીને પથુ પક્ષી તરફ સ્વચ્છન્દ વર્તનનની સાથે જોડાયેલું આ કહેવત વિશેષ લાગે છે. તે જીવન આપણા દેશમાં નથી જ.

આથી પણ વિશેષ સ્વરૂપ આ પ્રકારની કહેવતનું એક જોવાનું છે. માત્ર શિકારનો જ સંબંધ નહિ, માત્ર પથુપક્ષી સાથેના સ્વચ્છન્દ વર્તનના અભાવનો સંબંધ નહિ, પણ આ અને હેવી કહેવતોમાં એ મારેલાં પક્ષી આદિક ખાવાના પદાર્થ તરીકે શિકારનો વિષય બનેલાં હોય છે. આ પ્રકારનો આદાર એના પરિચયમાં નહિ હેવા વર્ગના પ્રેમાનન્દ કવિને આ કહેવતનો પરિચય પણ ના મળે. જે સમયમાં—બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રભાવ પ્રવર્તીને પાછો અસ્ત થયો હતો તેથી કે ગમે તે કારણથી—આ પ્રકારના આદારથી આદાણાદિ વર્ગે હજી તદ્દન છૂટ્યો નહોતો, તે સમયના સાહિત્યમન્યોમાં હાવી કહેવતો દર્શન દે છે.

ઉદા—

વરં તક્કાજેવનદા તિત્તિરી ણ રણ દિઅહંતારિદા મોરી ।

(વરં તક્કાજેવનતા તિત્તિરી ન પુનર્દિવસાન્તરિતા મયૂરી)

(વિદ્યાસભાષિણ, અ. ૧)

(અર્થ,—તત્કાળ મળેલી તીતરી બધી, પણ એક દિવસ પછી મળવાની દેલ [કામ-ની] નહિં.)

આ કહેવતનું આથી પણ પ્રાચીન સ્વરૂપ વાત્સ્યામનની ‘કામસૂત્ર’માં છે—**ચરમચ કપોતઃ શ્વોમયૂરાત્.** (અર્થ—કામ્ય મળનાર મોટા કરતા આજ મળેલું કમૂતર મહત્ત્વ.)

પરંતુ આ વિશે વિશેષ તર્ક વિતર્કની જરૂર નથી. પ્રમદ ખરું તત્ત્વ તો જુદું છે. શિકાર સળખી અતુલ્ય, સંપર્ક વચ્ચે પ્રેમાનન્દને હતા કે નહિ તે એક રીતે ગૌણ પ્રશ્ન છે. મુખ્ય વાત તો એ છે કે અગ્રેજ કહેવતોને મળતી આપણી કહેવતો ઘણી વાર જડે છે, પરંતુ કાંઈ ને કાંઈ હેમાં વિશિષ્ટતા જણાવનાર ફરક હોય છે, પણ આ કહેવતમાં તો અગ્રેજની સાથે (અને—અને two એટલો નહીં ફરક પાડે કરતા) અસરશક્તિ સામ્યવાળું કહેવત શુભનાતિમાં થી રીતે પ્રગટ થયું? એ કલ્પનાત્મક યોગનો પ્રસંગ અત્યંત અમૂલ્ય છે.

અગ્રેજ જોડે મળતા હતા બિનતાનું લક્ષણ હોઈ જાતીય સ્વતંત્રતાવાળી કહેવતના દાખલા માટે દૂર મોઢવા જવું નહિ પડે ઉપર જ કહે-ની કહેવતો—**ચરમચકપોત શ્વોમયૂરાત્** અને **ચર તત્કાલોપનતા તિચ્છિયે ન પુનર્દિવસા તરિતામયૂરો** તે અગ્રેજ કહેવત—**‘A bird in the hand is worth two in the bush’** ની સાથે જોડેલી મળતી છે તેટલી જ પોતાનું સ્વતંત્ર અગ્નિતત્ત્વ આપનાર વિશિષ્ટ લક્ષણવાળી પણ છે,—જે સ્વરૂપ “એક કાગડો અનેક પક્ષી પડે” એ કહેવતમાં નજરે નથી પડતું.

અગ્રેજને મળતું બીજું એક કહેવત **રા. કેશવલાલ** બતાવે છે,—“કાગડો કામઠીને ધીરે હેવો નથી” આ કહેવત ‘તપસ્યાખ્યાત’માં પૃ. ૧૩૧ મેં જોડે છે “કાગડો કામઠીને ન ધીરે”—એમ ત્વં છે આ કહેવતને મળતું અગ્રેજ કહેવત ક્રિયુ હશે તે મ્હને સમજાય પતી નથી મુલોચનાની સખીઓએ વસતત કનેથી વપટ કરીને સંવળણી શુભ વાત ઠરાવી લીધી તે વિશે મુલોચના કહે છે—

“કાગડો કામઠીને ન ધીરે તેને તમે પાશમાં પકડી લીધો”

હાતા બે અર્થ સંભવે—

(૧) તીર ચઢાવ્યા બિનાની કામઠી પણ ઊંચી કરતા વાત કાગડો ઊડીને જતો રહે,—હેવો સાવધ,

(૨) તીર સહિત કામઠી ઊંચી કરે તેવામાં, તો ઊડી જાય,—હેવો ચતુર,

(૧) માં ભયનો સંભવ પણ ના હતા વેળાસર સાવધપણું વાપરે,

(૨) માં એમ કે શીધે રસ્તે ના હાથ આવે—નિશાન તાકીને—ત્હેને આડેગરતે પાશમાં પકડ્યો.

આ રીતે અર્થ એક સામાન્યરૂપનો એ સંભવે કે કાગડાની નજર આગળ કામઠી

વગેરે સાધન વાપરે, તો તે સટકી જાય, માટે આડકતરી રીતે હેનાથી શુભ ઉપાય વાપરીને પકડાય આટલા સામાન્ય તત્વના ઝીણા તન્તુ ઉપર મામ્યનો આધાર ગખનારુ માત્ર એક અગ્રેજ કહેવત બાધબલના એક વચનમા જડેછે —

“ In vain is the net spread in sight of any bird. ”

પરંતુ એ સામ્ય ખડુ નથી. કામગાવાળા કહેવતનો ઉદ્દેશ તો જુદો જ છે. તે એ જ કે શીધા નિશાનથી ના પકડાય તે પાસના આડકતરા ઉપાયથી પકડાયો અથવા, ચાલાકમા ચાલાકને શુકિતથી પકડયો. એટલે આ કહેવતમા અગ્રેજ કહેવતનુ સામ્ય જડતુ તો નથી આ કહેવતને મહે અગ્રેજમાથી આણેલું કદી કહેલું નથી અને ઉપર કહ્યું તેમ શિકારના વચનના પગિચાનો પ્રશ્ન મુખ્ય નથી પરંતુ અગ્રેજ કહેવત જોડે તદ્દપતાથી ઉત્પન્ન થતા સંશયનો છે.

“ એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે ” એ શિવાય બીજાં પણ એક બે અગ્રેજ ઉપરથી જ ધણપણા કહેવતો નજરે પડેછે તેથી વળી સંશય વિશેષ બગવાન થાયછે,—

(૨) “ વાટ જોનાંને વેળા લાગી થાય, ”

(‘ રૌલ્ફર્સિકા સત્યભાષાપ્રાન, ’ પૃ. ૨૨૭)

શુભરાતીમા આ કહેવત પગિચિત નથી. અગ્રેજમા—“ Time seems long to those that wait. ”—એ વચન રૂઢ છે, તહેનુ જ આ ભાષાન્તર જેવુ જણાયછે. આ માટે વધારે દીકાની જરૂર જ નથી આ બે વચનો મહામરદમા ધર્મી એટલે હેમા સર્વ દીકા આપોઆપ આવી જશે

(૩) “ માગવો ઊંઘ અને ખોદવો કુગર. ”

(‘ પાપ્યાલી પ્રસન્નાપ્રાન ’, ૫૪ ૧૧૩)

“ A mountain in labour and a mouse out of it ”—એ કહેવતનો પ્રતિધ્વનિ હામા સબળાયછે એમ મહેને લાગેછે ઈસપની વાર્તા ઉપરથી આ કંપના ઉત્પન્ન થયેલી, અને ઈસપની વાર્તાઓ તે એક દેશની આગવી મિલકત નથી, પરંતુ મનુષ્ય પ્રભતી મહિયારી મતા છે, એ ખરુ, તોપણ શુભરાતીમા તો એ વાર્તાઓનો પ્રચાર અગ્રેજ ઉપરથી ભાષાન્તર થયા પછી જ છે, અને તે ઉપરથી આ કહેવતની ઉત્પત્તિ ગણિયે તો પણ પ્રેમાનન્દના કાળ પછીની વાત થશે. આ કહેવતની પ્રમાણ તરીકેની કીમત હવે ઉપ નાત કરવાનો આગ્રહ હું નહિં રાખુ, પરંતુ ઉપરના બેની સાથે આ ત્રીજુ મળીને બગ વધેછે.

(સ્વ)—૬

આ વિદેશીય કહેવતોના આશ્ચર્ય પ્રમાણની મદદમા અગ્રેજ ટપના વચનો, શબ્દો, વગેરે કેટલાક આ નાટકમા જડેછે —

(૧) “ પારિપાર્શ્વક—* * * ગમે તેમ થાઓ, પરંતુ કહો કે તમે ઉત્તમ પાત્રની જે દેવગિરા તેનો તો ગોટા વાળો તેને હામે શુર્નગિરા વાપરશો, પણ સામાન્ય પાત્રની ખાલભાખા વિશે શું બોલોછો ? ”

(‘ રોપર્દસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃષ્ઠ ૧૫)

અહિં ‘ ગમે તેમ થાઓ ’ એ વચન આધુનિક અને અંગ્રેજી દબ્બનું છે તે વિશે ખતમેદ યાચ તો તે વાત બાળૂ ઉપર રાખીશું. પણ ‘ કહો કે ’ એ વચન તો અંગ્રેજી “ say ” અથવા “ let us say ” એમ વાક્યમાં વચમાં બોલાય છે તે રીતનું જ છે અને શુર્નગિરા રૂઢિની વિરુદ્ધ જ છે. આ રીતનો ‘ કહો કે ’નો પ્રયોગ (let us grant હેવા અર્થમાં) સુબાઈના ‘ શુર્નગિરા ’ પત્રે ધણું વર્ગ ઉપર શરૂ કરેલો અને યાદ છે, તે પૂર્વે એ અંગ્રેજી દબ્બ વર્તમાનપત્રની ઉપભાષામાં પણ ઉત્પન્ન થઈ યાદ નથી.

અહિં—“ કહો કે—ખાલભાખા વિશે શું બોલો છો ? ” એમ ‘ કહો કે ’નો સંબન્ધ છેવટના પેટાવાક્ય નેડે છે, અને તેથી ‘ say ’ના અર્થમાં એ વચન નથી (અર્થાત્, ‘ શુર્નગિરા વાપરશો ’ એ વાક્ય નેડે સંબન્ધ નથી,)—એમ પણ બચાવ નહિં થાય; કેમકે ‘ શુર્નગિરા વાપરશો ’ એમ વાક્ય પૂરું થઈ, પછી ‘ પણ ’ શબ્દથી ઉપરનું વાક્ય શરૂ થાયછે; ‘ પણ ’ શબ્દ વચમાં આવી એ સંબન્ધ અસમ્યક્ બનાવેછે.

(૨) “ કૃષ્ણદેવ—વચસ્ય ! તારી વાતમાં મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે. ”

(‘ રોપર્દસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃષ્ઠ ૧૬૪)

‘ વાતમાં વિશ્વાસ ’ એમ સમગ્ર વિભક્તિ શુર્નગિરા રૂઢિની વિરુદ્ધ છે,—શુર્નગિરામાં તો ‘ તારી વાત ઉપર વિશ્વાસ છે ’ એમ જ કહેવાય. અંગ્રેજી I have faith in your words ’ની હાયા આ ટેકાણે પડીછે. સંસ્કૃતમાં તથ્યવચને વિશ્વસિમિ કહેવાયછે એ ખરું; પરંતુ શુર્નગિરામાં એ શ્દિ લુપ્ત થઈને ‘ ઉપર વિશ્વાસ ’ એમ શ્દિ થઈ, એટલે સંસ્કૃતનો આધાર ખરી નયછે. પ્રેમાનન્દે સંસ્કૃત શ્દિનો પુનરાશ્રય કર્યો એમ બચાવ કરાય. પરંતુ અન્ય આશ્ચર્યનંતર પ્રમાણેનું બળ મહારી શરૂકા તરફ જ નયછે, તેથી અહિં પણ અંગ્રેજીની હાયાની કલ્પના વધારે સમજ બનેછે.

(૩) “ શ્રીદામો—મહારાજ ! એ તો તમારા જેવા ચતુર નર માટે છે. અમારા જેવાને એમાંનું શું લાગુ પડે ? ”

(‘ રોપર્દસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃષ્ઠ ૯૨.)

લાગુ પડે—એ અંગ્રેજી ‘ to apply ’ ના તરજૂમાનું વચન હાલના જમાનામાં જ શુર્નગિરામાં ધડી કઢાયલુંછે, આ સ્પષ્ટ રીતે આધુનિક શબ્દ છે. “ હમને બેસતું આવે ”

કે હેવા વચનથી જ નિર્વાહ પૂર્વકાગ્રમાં ચતો દોવો લેછયે. પરંતુ “ લાગૂ પડતું ” એ તો અંગ્રેજી ઢબની જ છાયા છે, તે ભાષાને મળતા આવવા માટે રચેલું વચન છે.*

(૪) “ સદાને માટે વનદેવતાપણું જ મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થશે. ”

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૩૫)

સદાને માટે—એ અંગ્રેજી ‘ for ever ’ ઉપરથી ગુજરાતીમાં દાખતા વખતમાં દ્રષિત રૂઢિ અશિષ્ટ રીતે પેહીછે એ નિઃસંદેહ છે. શુદ્ધ ગુજરાતીમાં એ કદી પણ બોલાશે નહિ; હેમાં તો ‘ સદાયતું ’ અથવા ‘ સદાતું ’ એમ જ કહેવાશે. પ્રેમાનન્દે આ અંગ્રેજી રૂઢિ કપ્પારે રચીકારી તે આપણે જાણતા નથી.

અતિ પરિચયને કીધે કેટલાક ભોકો દાખતા જમાનામાં કબૂલ નહિ કરે કે ‘ સદાને માટે ’ એ વચન અશુદ્ધ છે. પરંતુ એ શુદ્ધ ગુજરાતી તરફ એવટ ના રાખવાનું અને અશુદ્ધ જોડે અતિ પરિચયનું જ ફગ છે. ‘ કેમ છે ? ’ ને બદલે અંગ્રેજી ‘ How are you ? ’ ઉપરથી પારસીઓએ અને બુઝાર્મગરાઓએ ‘ કેમ છો ? ’ એ વચન પ્રચારમાં આપ્યુંછે તે કેટલાક બાપાશુદ્ધિ માટે એવટ ના રાખનારાઓ વાપરેછે; એ વચન કાળે દરીને અતિ પરિચિત થઈગય તો હોને વિશે પણ એમ જ બચાવ કરાય એમ ભવિષ્ય જણાયછે.

(ય) — ૬

મધમાં અન્તર્ધમક આ નાટકોમાં રથલે રથલે જોવામાં આવેછે; હેનાં ઉદાહરણ:—

(૧) “ નારદ—(સખેદ) શિવ ! શિવ ! આવાનિસંપ પણ માયામાં ભેપાયા ! ! સોળ સહજ રાજકન્યા એ કટબન્યા જ રહેવાની ! તેમ તેની ઘટિકા થન્યા, એ પણ ક્યાં ! ”

(‘ ગણર્થસિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃ. ૬૫)

(૨) “ કૃષ્ણદેવ—* * * પણ જો જો એ પચસુખી નાગની ફૂણા જોવા કે અણા વગરના દર વડે કોને બોલાવેછે ? ”

(તે જ નાટક, પૃ. ૮૨)

(૩) “ શ્રીકામો—* * * જો બૂલી ગયા હો તો કરો મને શુરુ એટલે કાંઈ રહેશે નહિં અધૂરું. ”

(તે જ નાટક પૃ. ૮૪)

* આગળ ૮ મો વર્ગ ‘ આધુનિક ઘડતરના પ્રયોગો ’ નો છે જેમાં વખતે આ ઉદાહરણ આવી સકે. પરંતુ અંગ્રેજી જોડે સંબન્ધ હોવાથી અહિં દાખલ કર્યુંછે.

(૪) “ સૂતધાર—પ્રાણપ્રિયા ! સુખજન્યા ! ધન્યા ! ”

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃષ્ઠ ૮)

(૫) “ ભીમ—અહા ! ક્ષમાની તમા ! ”

(તે જ નાટક, પૃ. ૧૨૯)

(૬) “ વક્રવલ્લિ—* * * જો જોની એકાદ ગદાનો ઝપાટો લાગી ગયો તો સદાને માટે વનદેવતાપણું મૂકવા વારો પ્રાપ્ત થશે. ”

(તે જ નાટક, પૃ. ૧૩૫)

(૭) “ કોકનદેશ્વર — + + + નીકર હવડા ચક્ષેશ્વર માટે આશુખ્યા આવી કામુકા કે’શે કે લાવે. ”

(તે જ નાટક, પૃ. ૧૭૮)

(૮) “ ચોરને ઝગી ચોર મારી ”

(‘ રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૧૨૮)

(૯) “ અરે પ્રિયા ! કોપક્રિયા— ”

(તે જ નાટક, પૃષ્ઠ ૧૪૬)

(૧૦) “ વાગીનો બાકી રહેલો સંબન્ધ બાગીને પૂરો કર્ય. ■ ■ ■ ■ x અસત્ય ત્યાગી વાગીનો સંબન્ધ તો પૂરો કરવો જ જોઈએ. ”

(‘ તપત્યાખ્યાન,’ પૃ. ૨૦)

આ કાંઈકે આમ જોવી સચિવાળી યમકરચના તદ્દન આધુનિક છે. પ્રથમ પારસી શુજરાતી નાટકો આરમ્ભ કાળનાંમાં એ પ્રગટ થયેલી સાંભરે છે. તે પછી મુંબાઈની રંગભૂમિ ઉપર શુજરાતી નાટકોમાંથી કેટલાંકે એ દાખલ કરી. ત્રેમાનન્દનો આદર્શ તો સંસ્કૃત નાટકોનો સંભવે, હેમાં ગદ્યમાં હાવા અત્યંત યમક જણાયા નથી. ગદ્યમાં યમક જુદી રીતના કોઈ વાર આવે છે; આ રીતના નહિ. એ જુદી તરેહના યમકનું તો એક જ ઉદાહરણ રડયું ખડયું આ નાટકોમાં જડી આવ્યું છે:—

“ સંવરણ—* * * * માતકને મૃપા તૃપાતુર રાખનારને [ડાંચાં કે’વાં જોઈયે કે ગાંડાં ? ”

(‘ તપત્યાખ્યાન,’ પૃષ્ઠ ૧૪૩)

આ અને પેલાં દસ ઉદાહરણો સરખાવતાં બેદ અક્ષમ પણ સાચો જણાઈ આવશે, અને રસિકે અવધુ ઉપર બેની જુદી અસર—એકની ગ્રામ્ય અને જીમ્મની રસિક, એમ—કેમ થાય છે તે સમજાસે. ‘મૃયા તૃપાતુર’ જેવા પ્રકારમાં યમકિત વર્ણો અન્ય યમકનું કાર્ય કરતા નથી; ‘મૃયા’ એ શબ્દના આરમ્ભમાં નથી તે ખરું, પરંતુ ત્યાં યોગવાનું પણ નથી તેથી અન્તમાં હોય એમ રિયતિ નથી. અને પેલાં દસ ઉદાહરણોમાં તો ગદ્યમાં તે તે યમકિત શબ્દ આગળ વાક્યના કકડ પાડવા છદ દોષ તેમ અન્ય યમક—જે પદમાં જ શોભે તે—સાધવાનો લોભ જણાય છે. કવિ તે યમક ઉપર ચોભાવીને યમકને જ મહત્ત્વ આપવા વાક્યનું ધ્યાન ખેંચે છે; એથી કલામાં ખામી આવે છે, રચિની અધમતા જણાય છે. બહુમાં બહુ તો, હાસ્યરસમાં કદાચ આ પ્રકાર ક્ષમ્ય થાય; જો કે હેમાં પણ ગ્રામ્યતાની સરહદ ઉપર જ આવી રહેવાશે. પરંતુ ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં (૩) અને કાંઈક જ અંશે (૮) અંકવાળા સિવાય બાકીનાં મર્વે હાસ્યરસથી ભિન્ન જ પ્રકારનાં છે. એકાદમાં તો ખેદના વચનમાં આ અન્તર્યમક આવીને વિશેષ વિરોધી બને છે. ગમ્ભીર શિષ્ટ પાત્રોના મુખમાં અને રસને અનુચિત આ યમકો આવવાથી, એ યમકનું પ્રધાનકાર્ય હાસ્યરસપોષણનું હોવાથી, રસિકતાને ક્ષતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

પરંતુ આ તો રસિકતાની વાત થઈ. પણ ઉપર બતાવેલો ઐતિહાસિક કાલવિરોધ જ નહે છે તે આ નાટકો વિશે સંશયને પુષ્ટિ આપે છે.

(ત્ર) — ૭

પદમાં વાક્યાર્થ માટે આવશ્યક પણ જન્દના માપ માટે વધારા પડતા હેવા કાલતુ શબ્દો કાંઈકમાં મૂંઝાનાં આ નાટકોમાં અનેક ઉદાહરણો છે—

- (૧) જ્યોત્સના જે જડી લેઈ દેડે, (છે) શિતળતા એવું કહું (હરિગીત)
(‘ રોપદર્શિકા સત્યભાષ્યાન ’, પૃ. ૧૩૨, શ્લો. ૧૧)
- (૨) સંયોગ સુન્દરતા સ્વીકારું (ભંમ) હૃદયમેધની દામિની
(એ જ નાટક, પૃષ્ઠ વગેરે તે જ.)
- (૩) (હું) માત્રિક માનિનિ ! તે ચર્કો મેં નવ પાડવ અભ્યર્ચી દષ્ટિ નિવારી
(ઇન્દ્રવિજય હંદ)
(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાપ્યાન ’, પૃ. ૧૨, શ્લોક ૬)
- (૪) (વળી) પ્રબળ જગત માને ધન્ય તેની કમાઈ (માલિની વૃત્ત)
(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાપ્યાન ’, પૃ. ૧૪૫, શ્લો. ૩)

(અહિં તો ‘વળી’ શબ્દની વાક્યસંબન્ધ માટે અપેક્ષા પણ નથી; અન્યત્ર હશે, પણ અહિં નથી.)

(૫) (૫૯) શિવા મિત્યાભાષી, સસિકુળ વિશે કોણુ પરખે ? (શિખરિણી વ્રત)
(' તપત્યાખ્યાન ' , પૃ. ૧૯૨ શ્લો. ૩)

આ આધુનિક પ્રકાર તો છે જ; પણ તે વિશે નીચેના પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થાયછે:—

- (૧) મૂળ હસ્તલેખમાં આ રીતે કહિસ હશે ? સંભવતું નથી. કાર્ત્તસ એ નવીન પદ્ધતિ છે; અને ઉદ્દગારચિહ્નનો વગેરે નવીન પ્રકારો આ નાટકોમાં પ્રકાશકોએ જ ઉમેર્યા જણાયછે.
- (૨) પરંતુ કાર્ત્તસ શિવાય, એ શાલતુ શબ્દો એ હસ્તલેખમાં હશે ખરા કની ? કે તે પણ પ્રકાશકોએ વાક્યાર્થ સમજાવા માટે ઉમેરેલાછે ? (પ્રાચીન હસ્તલેખો જોડે આટલી બધી છૂટ લેવી તે તો પ્રાચીન ગ્રન્થોના વિવેચકસંપ્રદાયની વિરુદ્ધ છે.)
- (૩) હસ્તલેખમાં શાલતુ શબ્દો હોય તો તે છન્દોભંગ ઉત્પન્ન કરે જ છે,—વધારાના હોવાથી; અને આ નાટકોની છન્દરચના હેવા જંગ વિનાની બધે નજરે પડે છે;—તો આ શબ્દો માટે શો ખુલાસો મળશે ?

આ પ્રશ્નો પૂછીને જ મૈત્ર રાખવું ઉચિત-છે; બાકી મ્હારો સંસય ખરા હોય તો તો આ પ્રકારનો ખુલાસો રહેલો છે; બનાવટ કરનાર આધુનિક પદ્ધતિમાં જુલ્યથી સપડાઈ ગયોછે; “ કાગડો કામડીને ન ધીરે તે પાશમાં ” આખોઆપ પકડાઈ ગયોછે.

(છ)—૮

આ નાટકોમાં કેટલાક આધુનિક ઘડતરના શબ્દો દેખા દેછે:—

- (૧) ચન્દ્રી ચન્દ્ર નિહાળે (' રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, ' પૃ. ૮૨ શ્લો. ૧૦)
- (૨) શગ્દ વરદ ચન્દ્રી સુખ આ આપનારિ
(નાટક તે જ, પૃ. ૨૭૮, શ્લો. ૬)

- (૩) એવી રીતે નીડરપણે ઉભેલા,—ધ.
(નાટક તે જ, પૃષ્ઠ ૧૬૭)
- (૪) નીડરપણે ચાલ્યો જાયછે. (' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ' પૃ. ૧૩૫)
- (૫) એવું નીડરપણું તને ઠર નથી લેખજવતું ?
(' પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન, ' પૃ. ૫૦)
- (૬) આ કુમાર કેટલો નીડર છે !
(' તપત્યાખ્યાન, ' પૃ. ૨૦૩)

(૭) મનુષ્યહરણ (' રોષદર્શિઃ સત્યભામાખ્યાન ', પૃ. ૯૯)

અહિં 'ચન્દ્રી' શબ્દ ચન્દ્રિકાના અર્થમાં છે એ ખરું, એ અર્થમાં તો પ્રાચીન કે નવીન સાહિત્યમાં આ શબ્દ પરિચિત નથી જ. પરંતુ બીજા અર્થમાં પણ 'ચન્દ્રી' એ અનુચિત ધડતર ધડાયેલું હમણું હમણું જ જોઈએ છે. તે તો અત્યંત આધુનિક છે. પરંતુ ૨૦-૨૫ વર્ષની અંદરનું પણ આ નવીન ધડતર જ ગણાય હેતુ છે. પ્રેમાનંદના સમયમાં શબ્દ-ખંડાર ચાલુ બાપા તથા સાહિત્યમાં જોઈએ તેટલો હતો. " નૃપર્જીમહત્તમયા ૩૫ ખનયા" જેવામાં 'ખનયા' હેવા શબ્દની નવીન ધટના જુદા જ સ્વરૂપની હતી; યમકલોભથી પ્રેરાયેલી અને તે કાળના નમૂનાની એ હતી. નવીન-આ જમાનાના-વિચારાદિક માટેનું ધડતર જુદું છે. તે તે વખતે ન્હોતું. અને તે સમયમાં બાપા જોડે છૂટ લેવાતી તે શબ્દોને વ્યંગ, વિકલ્પ, કરીને મચડીને બંગ કરવામાં જ; નવીન શબ્દયોજનામાં નરિં.

'નિર' શબ્દ આધુનિક જ છે. નર્મદ કવિએ (જળપ્રવામાં), અને હ. હ. દુવે આ શબ્દ પ્રથમ ધરી કાઢી યોગ્યે એ નિઃસંદેહ છે. હવે એ શબ્દ પરિચિત થવાથી ભ્રમ થઈને જૂના કાળનો જ છે એમ ખોટું અનુમાન કરતે સાવધ રહેવાનું છે. આ પ્રકારની મનો-ભ્રમણાથી વર્તમાનકાળના જનાવની છાયા જૂતકાળમાં પાછી નાંખવાના પ્રકાર માનસશાસ્ત્રમાં જાણીતા છે. માટે જ આટલી ચેતવણી આવશ્યક છે. સંસ્કૃત દર=મય, એમ છે; અને દ નો દ (સિદ્ધ હેમચન્દ્ર ૮-૧-૧૨૭ સૂત્ર પ્રમાણે વિકર્યે) યાયછે; તેથી 'નિર' શબ્દ શુન્દરાતીમાં થયો તે ખરું. પરંતુ નિ નો અર્થ નકાર, અભાવવાચક, નથી; નિરનો છે. નિર્દેશ શબ્દ પણ પરિચિત નથી. પરંતુ નિર એ તો ભયહીનતા અર્થમાં સંસ્કૃત શબ્દ નથી જ. અર્થાત્ નિર શબ્દ લઈને પછીથી શુન્દરાતીમાં 'નિર' એમ અયોગ્ય ધડતર થયું છે. અને તે આધુનિક છે હેમાં શક નથી. કવિ નર્મદે એ શબ્દ યોગ્યતા વિશે ખાતરી નથી, પરંતુ હ. હ. દુવે એ યોગ્યતાનું નિઃસંશય છે; અને તે યોગ્યતાની અયોગ્યતા એ નવીન ધડતર ધડાયું ત્હારથી જ મદને લાગી હતી. સપ્રમાણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં આ નિર શબ્દ જરૂરે તો આ ફલીલ છોડી દેવાને હું તૈયાર છું.

'મનુષ્યહરણ'—એ શબ્દ Kidnapping નો અર્થ દર્શાવવા માટે (સીતાહરણ, સુભદ્રાહરણ, દલાદિ શબ્દોનો નમૂનો લઈને) હાલના કાયદામાં વપરાતો શબ્દ નવીન ધટનાનો જ છે; અને સંસ્કૃત શબ્દોનો જન્મોછે તેથી કંઈ હેની આધુનિકતા મટશે નહિં.

(સ્વ)—૯

આ ત્રણે નાટકોમાં ભરતવાડ્યોમાંથી એક સદમ કૃત્તી જડેછે,—અને તે નાટક રચનારનું નામ દર્શાવવાને અંગ છે. એ ભરતવાડ્યોનાં છેલ્લાં ચરણો આ પ્રમાણે છે:—

(૧) અર્પો તો વિશુ એ જ અર્પણ કરો એ આશા પ્રેમીતણી.

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.)

(૨) યામે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી એ આશ પૂરી હરિ.

(રોપદર્શિકા સસભામાખ્યાન.)

(૩) વાધો તે સુરસે કસે શુભ ગણે, ને પ્રિય વાંછે હરિ.

(તપસાખ્યાન.)

અહિં દ્રુપદ 'પાંચાક્ષી પ્રસન્નાખ્યાન'માં જ અન્તે પ્રેમાનન્દે પોતાનું નામ ગૂઢ રીતે 'પ્રેમી' શબ્દમાં ભતાવ્યું છે એમ કહેવાને માર્ગ રૂઢે છે. બાકીના બેમાં તો જરા પણ પ્રેમાનન્દના નામસૂચનનો પાસ નથી. હવે ત્રણે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં પ્રેમાનન્દનું નામ સ્પષ્ટ રીતે ઉપસ્થિત કરાવણું છે તો પછી આમ ત્રણમાંના માત્ર એક નાટકમાં જ પોતાનું નામ, અને તે ગૂઢ રીતે, સૂચવવાની શી જરૂર? વળી પ્રેમાનન્દ પોતાનું નામ સર્વત્ર સ્પષ્ટ રીતે લખતા, તો આમ 'પ્રેમી' જેવા સંદિગ્ધ શબ્દમાં સત્તાવાનું પ્રચોજન શું? આ પદ્ધતિ જ આધુનિક અને અપ્રેમાનન્દીય લાગે છે. આખ્યાનોમાં નામ સ્પષ્ટ આવી સકે પણ નાટકમાં અન્તે સ્પષ્ટ ના બતાવાય એ સ્મરણમાં ગમ્યા છતાં કહીશું કે આ યુક્તિ પ્રેમાનન્દના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ લાગી કર્યુંમાં ખૂંચે છે.

આ ઉપરાંત, ભરતવાક્યની ગ્રેરણા, પ્રત્યેક નાટકમાં 'હું તહારું શું અધિક પ્રિય કડુ?' એ પ્રકારના પ્રશ્નથી થયેલી છે, અને તે પ્રશ્ન પૂજનાર, યથાક્રમ, લોભચ, નારદ, અને કુશપતિ છે; તો એ લોકોને 'વિભુ' અને 'હરિ' એ સંસાર સંભવતી કે શોભતી નથી; તેથી વળી એમ જણાય કે નામ સૂચનાયે 'હરિ' શબ્દ એ નાટકોમાં મૂર્યો હોય એમ તો નહિં હોય? આ ત્રણે નાટકો રચનારો કોઈ પ્રેમાનન્દથી બિન્ન હોવાની મ્હારી કલ્પના ખરી હોય તો, એમ સમજે છે કે એકમાં 'પ્રેમી' એમ કહીને પ્રેમાનન્દના નામનો દેખાવ રોપ્યો, અને બાકીનાં બેમાં ના રાખતાં 'હરિ' શબ્દમાં પોતાનું નામ નિગૂઢ રાખવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ હરિ નામનો પુરુષ તો નહિં હોય? એ પુરુષ ચરોતરી હોવાનો સંભવ પણ વિશેષ છે, તે 'ચારુતર' જમિની પ્રશંસા (ખાસ ભરતવાક્યમાં, પ્રધાનપણે) કરવાથી તથા અન્ય પ્રભાણેથી જણાય છે તે પાછળ કહેલું જ છે. પરંતુ આ કલ્પનાને વિશેષ તર્કમાં પ્રવેશ કરાવવામાં અર્થ નથી.

(સ્વ)—૨૦

આ નાટકોમાં મરાઠી ભાષાના સંસ્કાર છે તે જોઇએ.—

(૧) જોશીબુઆ—('રોપદર્શિકા સસભામાખ્યાન,' ૪. ૧૦૯ ઇસાદિ.)

બુઆ—એ શબ્દ શુભરાતી નથી, પરંતુ મરાઠી જ છે એ નિઃસંશય છે.

(૨) આરોપી લઇએ—(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૩૫)

આરોપવું—એ પણ મરાડી છે.

(૩) મહારા સંસ્કૃતમાં નહિં (‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૧૪૮.)

(૪) કમળ તોડવાના સંસ્કૃતવાળો નિદાળી (‘ તપસ્યાખ્યાન,’ પૃ. ૧૮૬.)

(૫) મહારી જાતના શપથ ખાઈ કહુંછું. (‘ રાવદર્શિકા સસન્નાખ્યાન’ પૃ. ૨૧૮)

સંસ્કૃત = ધ્યાન, અને સંસ્કૃત = ધ્યાન જે વસ્તુ ઉપર છે તે; એ બેઠે બૂલી જઈને ‘સંસ્કૃત’ના અર્થમાં ‘સંસ્કૃત’ વાપરવાનો પ્રચાર હાલનાં મરાડી લખાણોમાં સ્થળે સ્થળે જણાય છે,—ગુજરાતીમાં તેમ નથી, અને ગુજરાતીમાં લખનારા હશે તો તે આ મરાડીની નકલ કરનારા જ. આ નાટકોના પ્રકાશકોએ પોતા વડોદરામાં મરાડી સંસ્કાર લીધેલા તેથી ‘સંસ્કૃત’ એમ પ્રયોગ પોતાની ભેળે મૂક્યો હશે, એમ નહિં હોય, અને મૂળ હસ્તલેખના શબ્દો જ પચાવત્ ઉતાર્યા હશે એમ માનીને જ આ ટીકા કરીછે.

‘શપથ’—શબ્દ સંસ્કૃત છે ખરો; પરંતુ મરાડીમાં તો ગામડાના કણખી સુદાંમાં એ રહે છે; તેથી મરાડી સંસ્કાર અહિં હોવાનો બ્હેમ પડેછે.

પરંતુ આ બધાથી પણ વિશેષ ધ્યાન ખેંચનારા મરાડી પ્રયોગનું ઉદાહરણ વળી એક છે:—

(૬) “ તે કમળ મનુષ્ય પ્રાણીને દુર્મિલ છે.”

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ પૃ. ૧૧૬)

‘દુર્મિલ’ શબ્દ ગુજરાતી બાપાનો નથી. મરાડી બાપાનો જ છે; મરાડીમાં દુર્મિલ શબ્દ છે તે ઉપરથી સંસ્કાર લેઈને ગુજરાતી લોકો કદી વાપરે તો તે ગુજરાતી શબ્દ નહિં ગણાય. મરાડી જોડે સંપર્ક રાખનારાઓને હેવી રીતે મરાડી શબ્દો વાપરવાની રેવ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ નાટકોના પ્રકાશકોએ જ (‘ રાવદર્શિકા હરણુ’ના અન્યવિવેચનને પૃ. ૨ જે) ‘દુર્મિલ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે વડોદરામાં ભેળવેલા મરાડી સંપર્કનું જ ફળ છે.

દુઃસહ, દુર્લભ, ઇલાહિની પેઠે સંસ્કૃતમાંથી આ શબ્દ આપ્યોછે એમ પણ નથી. સંસ્કૃતમાં મિલ્ = to assemble, to meet; to embrace એમ છે. (આપ્ટે to find એમ છેક છેવટે અર્થ આપેછે ખરા; પણ તે માટે આધાર જણાતો નથી. ‘દેવદત્તો ધનં મિલતિ એમ કદી કહેવાશે નહિં. આપ્ટે બહુધા કાવ્યાદિમાંથી ઉદાહરણો આપેછે; પણ to find ના અર્થ માટે ઉદાહરણ નથી આપ્યું; મિલ્ ના ખીજ અર્થો માટે ઉદાહરણો આપ્યાંછે.) મિલ્દેશને એમ ધાતુપાઠ (પાણિનીય) માં છે. નાગરિક:

કિમુ મિલિત હેમા મિલિત = મળ્યો એમ છે, પણ 'ભેળો થયો' એ અર્થમાં, પ્રાપ્ત થયો એ અર્થ નથી. પરંતુ, કાંઈક આ અર્થના ક્રમમાં થઈને પછીથી મિલ્ નો મૂળ અર્થ ગુજરાતીમાં તેમ જ મરાઠીમાં રૂપાન્તર પામી, to be obtained, પ્રાપ્ત થયું એમ થયો; તે પછી (ગુજરાતીમાં નહિ, પણ) મરાઠીમાં મિલળે ને દુર્ પૂર્વે લગાડી દુર્લભ ઇલાદિના નમૂના ઉપર દુર્મિલ્લ શબ્દ (કૌર્મિક (hybrid) બાપાસકર જેવો) ધરી કાઢ્યો જણાય છે.

આધુનિક ગુજરાતીમાં દુર્મિલ્લ શબ્દ નથી, પરંતુ પ્રાચીનમાં હશે એમ તર્ક વ્યર્થ છે. એ શબ્દ મરાઠી ધડતરનો જ છે અને પ્રાચીન ગુજરાતીમાં હોય તો મરાઠી સાહિત્યના અને બાપાના સંપર્કથી આવી સકે મરાઠી સાહિત્યમાં એ શબ્દ વામન પડિતે વાપરેલો છે ખરોડું (વામન પડિત ઈ. સ ૧૬૭૭ માં ગુજરી ગયો), પરંતુ, પાછળ બતાવી ગયો છું તેમ, પ્રેમાનન્દને મરાઠી સાહિત્યના કે બાપાના સરકાર મળવાની અસંત અસંભવિતતા હતી (ઐતિહાસિક વિરોધ જ આવે, એ સરકાર માનિયે તો) જે પ્રકારનો આધુનિક સંપર્ક આ નાટકોના પ્રકાશકને હોવાથી હેમણે (હમણાજ કહ્યું તેમ) 'દુર્મિલ્લ' શબ્દ 'દ્રૌપદી હરણ'ના અન્યવિવેચનમાં વાપર્યો છે*, તે પ્રકારના સંપર્કવાળો આ નાટકનો રચનાર હોવો જોઈએ. તે પ્રેમાનન્દને વિશે નથી જ સંભવતો. અર્થાત્, મર્ડ આધુનિક રચનારો હોવો જોઈએ.

પ્રાચીન ગુજરાતીમાં 'પરિમટ' (=ધીબી, મરાઠી પરીટ), 'લખાડ,' વગેરે જેવા કેટલાક શબ્દો નજરે પડે છે તે પ્રમાણે 'દુર્મિલ્લ' પણ કેમ ના હોય ? આ શબ્દો વ્યર્થ છે. પરિમટ, લખાડ, વગેરે શબ્દો મરાઠીના આગવા નથી, પ્રાચીન ગુજરાતી તેમ જ મરાઠી બંનેને સહિવારો શબ્દો એ છે, એ દેશ બાપામાંથી આવેલા છે.

ખાનદેશી બાપાનો તો પરિચય પ્રેમાનન્દને જ દુરખાનમાં થયો હતો, અને ખાનદેશીમાં શબ્દભંડોળ મરાઠીનું પણ છે તો તે માગે 'દુર્મિલ્લ' શબ્દ આવ્યો હશે તો ? — સંભવ નથી ખાનદેશીમાં મરાઠી શબ્દો છે તે દુર્મિલ્લ જેવા શિષ્ટ મરાઠીના નથી, જુદા જ પ્રકારના સામાન્ય શબ્દો છે.

'દ્રૌપદીશિક્ષા સસભામાખ્યાન' પૃ. ૧૫૧ એ ચલા ચલા એ મરાઠી વચન છે તે તરફ શ કૈશવલાન આપણુ લક્ષ્ય ખેંચે છે, અને પ્રેમાનન્દે મરાઠીનું વિસ્મરણ નથી કહ્યું એમ અનુમાન કાઢે છે † પરંતુ પ્રેમાનન્દના સમયમાં મરાઠાઓના અસ્થાયી પ્રવેશ વખતે પણ આ પ્રકારના શબ્દો પેસવા અસંભવિત નથી, અને 'દુર્મિલ્લ' જેવા તો અસંભવિત છે મગાડા.

‡ આ માહિતી કર્નલ કીર્તિકર જે મરાઠી બાપામાં અતિ પ્રવીણ છે તેમની કૃતેથી મળે મળી છે.

* પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન 'માં આ શબ્દ વપરાયેલો જોઈને પ્રકાશકોએ વાપર્યો એમ સંભવતું નથી કેમકે 'દ્રૌપદીહરણ' પ્રગટ કર્યું તે વખતે આ નાટકો હેમને પ્રાપ્ત પણ થયા નહોતા. 'દ્રૌપદીહરણ'માં કવિચરિત્રમાં પ્રેમાનન્દના અન્યોની ગણનામાં નાટકો વિશે ઇશારો પણ નથી આ વિશે પાછળ હું કહી ગયેલો છું.

દારકરના પ્રવેશની સાથે સુસાદરીના અને નિત્ય વ્યવહારના શબ્દો, લોકોમાં સામાન્ય વાત-
ચીતના શબ્દો ચલા ચલા જેવા, સહેલાઈથી ઘેરો ઉપાડી લે. મગદાઓના ચિદ્વનજીત ન
પલા, વણા, ફકરે, તિકરે, ઇલાદિ શબ્દો ગણાય, અને લોકો વાપરે. સ્વર્ગસ્થ નવલરામભાઈએ

“શા પેશવાઈને દાર દૂનેથી સંચરતાં
બદ્ધ ચકરાં જાવમજો ઇકક તિકટ કરતાં

(‘પ્રતિદામની આરસી,’ નવલ ગઢાવળી,)

એમ ‘ચકરાં’ના ચિદ્વનજીત શબ્દો ફકરે તિકરે પકડી લીધાછે, તે જાણે તે કાળ-
ની ન રિપતિ (ભાષાની) સંભવરૂપે બતાવેછે. ‘ચકરાં’ શબ્દથી પેશવાઈ વખતના દક્ષણી
ખાસજો ઉદ્દિષ્ટ છે; અને ગાયકવાડની સાથે માથે પથ્થુ જરાક મોડો પેશવાનો ગુજરાતમાં
પ્રવેશ હતો એ માદ ગણવું જોઈએ. તોપણ ચલા ચલા જેવા શબ્દ પ્રેમાનન્દના સમયમાં પથ્થુ
જાણવામાં આવે એ અસંભવિત નથી.”

પરંતુ આ ઉપરથી ઉપરું અનુમાન કંચાલું નથી. આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં છે કે નહિ
તે નિર્ણય વાત છે, નિર્ણયિત નથી એ જૂલવું ના જોઈએ. અન્ય પ્રમાણોથી આ નાટકો
અન્યની આધુનિક બનાવટ છે એમ સંભવેછે, તો પછી ચલા ચલા જેવા શબ્દો એ બના-
વટ કરનારને સુસાધ્ય ન હોય, અને તે પ્રયોગ ઉપરથી પ્રેમાનન્દના લાભમાં અનુમાન
કરું થઈ શકે નહિ. ક્ષણબર રવીન્દર ચલા ચલા વિશે કરીને ન ઉપગની ચર્ચા છે. અને
દુર્મિલ શબ્દ તો તથાપિ અશક્ય છે એમ ન સિદ્ધ થાયછે.

(સ્વ)—??

આ નાટકોમાં દારસી શબ્દો છે, તે બધા વિશે ચર્ચા મારે અવકાશ નથી. દારસી
શબ્દો કેવળ અસંભવિત એમ નથી; જો કે પ્રેમાનન્દનાં ખીમ્મ જાણીતાં આપ્પાનોમા
દારસીનું મિશ્રણ હેલું નજરે નથી પરંતુ જરસિંહ મહેતાના ‘સુરત સંભાગ’માં ‘દારકર’
ઇલાદિ દારસી શબ્દો નજરે પડેછે, તે વાતથી અહિં સમાધાન નહિં થાય. કેમકે પ્રેમા-
નન્દની પોતાની ભાષામાં દારસીનું મિશ્રણ અપરિચિત છે એ રિપતિ ટળી સકતી નથી.
માત્ર કેટલાક ઉત્કટ અથવા સ્વચ્છ ઉદાહરણો ન લઉં છું:—

(૧) “બંદાએ મેં પોતે x x x એવો ઘાટ કર્યો ”

(‘રોષદર્શિકા સસભાગાપ્પાન’ પૃ. ૧૮૭).

† ‘તપસાપ્પાન’ના ભરતવાઘ્યમા ગુર્જર ભાષાને ‘મહાગુર્જરી’ કહીછે તે શબ્દ-
ચોજનામા પ્રેમાનન્દે ‘મહા-ગુર્જરી’નું સ્પર્ધાસિદ્ધિત અનુસ્મરણ કરેછું ગ. કેશવલાલને
જણાવ્યો. પરંતુ એ જરાક અતિશય ખેંચતાણવાળી કલ્પના નથી લાગતી.

આ ‘બદો’ શબ્દ ઝહને તો આધુનિક ગુજરાતીમાં દાખલ થયેલો લાગેછે.

(૨) “ ખામુખા આવી ”—

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃષ્ઠ ૧૭૮)

આ શબ્દ ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં આવીને અર્થાન્તર વિચિત્ર પામ્યોછે. “ ખવાહું-મંખવાહું ” એટલે ‘ તહમે ઇન્છો કે ના ઇન્છો તોપણ; ’ લેટિન *volens volens* છે તે જ અર્થ. પછી તે ઉપરથી “ બહુ બોધીને ” એમ વચમાં કેટલાક ક્રમ જઈને લક્ષણ અને ભ્રમ બંને કારણથી અર્થ થઈ ગયોછે. આ ફેરફાર થવાને લાંબા કાળનો અવધિ નેધરે. અને પ્રેમાનન્દનો વખત વટાવીને કેટલેક કાળ એ ફારસી શબ્દ આમ નવીન રૂઢતા પામેલો એમ મંભવ કરીશુ.

બાકીના શબ્દોની રૂઢતા યાદી જ મૂકી દઉં છું:—

રોપશ્ચરિકા સસભાખ્યાન.

પૃ. ૧૭ તૈયાર.	પૃ. ૭૯ અકલ.	પૃ. ૧૧૮ *રવાને થાયછે.
પૃ. ૬૪ ગરક.	પૃ. ૮૩ કમાન.	પૃ. ૨૨૩ મસ્ત.
પૃ. ૭૧ દગો.	પૃ. ૧૧૭ શીશી.	પૃ. ૨૩૧ કાનત.
પૃ. ૧૨૫ દગાખાણ.	પૃ. ૧૧૮ પોશાક.	પૃ. ૨૭૮ દરદ.
		„ „ મગ્દ.

(* સંસ્કૃત નમૂનાતુ નાટક છે, તો ‘ નિષ્ક્રમણું કરેછે ’ કે હેવા શબ્દોની અપેક્ષા રખાય; ‘ રવાને થાયછે ’ ના હેવા. રંગભૂમિના સ્વચ્છશબ્દ તરીકે આ વચન છે.)

પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન.

પૃષ્ઠ ૧૭ રારમ.	પૃ. ૧૨૧ મસ્કરી.	પૃ. ૧૫૮ પરવા.
પૃ. ૪૧ ક્યાસ.	પૃ. ૧૫૪ જરગ.	

(સ્વ)—૧૨

હાવની ગુંબાઈગરી ગુજરાતીના નમૂના —

(૧) “ કાંઠા કાઢી ભય ”	(રોપશ્ચરિકા સસભાખ્યાન, પૃ. ૫૬)
(૨) “ કાંઠા કાંઠવાના નથી. ”	(“ “ “ પૃ. ૧૨૬)

(૩) " બેસવા કરેછે "	(" " " પૃ. ૧૨૧)
(૪) " કરવા કહેસો "	(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન. પૃ. ૧૧૮)
(૫) " લેવા ઇચ્છે છે "	(" " " પૃ. ૧૮૩)
(૬) " કરવા દરેછે "	(તપત્યાખ્યાન. " પૃ. ૬)

આદિ ' બેસવાનું કરેછે, ' ' કરવાનું ' કહેસો, ' લેવાને ઇચ્છેછે, ' ' કરવાનું કરેછે, '—એ શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયોગો છે તે જ પ્રેમાનન્દ વાપરે. આ સુંબાધગત પ્રયોગ હેના સ્વખ્યામાં પણ ના હોય. આંક (૫) ' લેવા ઇચ્છેછે ' એ હજી વખતે શુદ્ધ સંભવે, પણ બાકીના તો નહિં જ.

(૭) ' શંકા ધગવતું નથી. ' (' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ' પૃ. ૧૫)

(' ધગવતું ' તે તો ' દેવને ધગવતું '—ત્યાં વપરાયછે.)

(ત્ર)—૧૩

આધુનિક હા, સંસ્કાર, વગેરેના નમૂના:—

(૧) ગભી શકાય.	(' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન ' પૃ. ૧૪૩)
(૨) કહી શકાય.	(' તપત્યાખ્યાન, ' પૃ. ૩૧)

આ ' સકતું ' ક્રિયાપદ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં વિશેષ કરીને વપરાયછે. પૂર્વકાળની ગુજરાતીમાં મુખ્ય ક્રિયાપદના સહબેદથી જ આ શક્યાર્થ બતાવાતો હતો. ' કહેવાય, ' ' કરાય, ' ઇલાદિ રૂપથી કાર્પનિર્વાહ થતો. અથવા તો " કહું નય " એ તરેહનું રૂપ વપરાતું. પ્રેમાનન્દ હાવાં જ રૂપ વાપરે.

" હાવી રીતિ ત્રણે ભાઈની મ્હેં તો નવ રહેવાય. " (નળાખ્યાન.)

એ સરખાવો.

(' સકતું ' ના આ સ્વરૂપ વિશે ઈ. સ. ૧૮૮૮ ના મહારા ' જોડણી 'ના નિબંધમાં પૃષ્ઠ ૮ મે ફૂટનોટ જુવો.)

(૩) જામકે	(' પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ' પૃ. ૧૩૮)
(૪) "	(" " " પૃ. ૧૪૫)
(૫) "	(" " " પૃ. ૧૫૮)

‘જેમકે’—એ આધુનિક અંગ્રેજી ભાષાના સંસ્કાર પેઠા પછી રૂઢ થયેલો શબ્દ છે. સંસ્કૃત તથા, ઘણાં વગેરે પ્રયોગ આથી બિન છે.

(૬) “તે પરથી એમને લેતી આવી.” (તે ઉપરથી)

(‘તપત્યાખ્યાન’ પૃ. ૧૦૩)

અહિં ‘ઉપર’ને બદલે ‘પર’ એ આધુનિક છે. તેમ જ ‘તે ઉપરથી’ એ વચન પણ આધુનિક છે. “તેથી કરીને એમને લેતી આવી” એમ પ્રેમાનન્દ લખે.

(૭) ‘તપત્યાખ્યાન’માં મુલોચનાનો કુંવર, હેને બીજા મારેછે એમ પોતે જ ઠરાવીને, બૂમો પાડેછે—“હું તો રે, કહું છું રે, એની રે.”

(પૃષ્ઠ ૨૦૪—૨૦૫.)

આ તરેહની બાણલી બૂમ પાડવાની,—‘તો રે’ શબ્દો શબ્દે શબ્દે મૂકીને રાવાની—રીલ હાલના સમયમાં છોકરીઓ—કેટલાક વર્ગમાં—વાપરેછે; તે પ્રેમાનન્દ જેટલી પ્રાચીન રીલ હશે? સંશય પડેછે.

(૮) ‘રોપકર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૧૫૧ એ ‘જોઈયે હિયે’ ને બદલે ‘જોઈયે છે’ એમ છે તે આધુનિક જ છે. આ શબ્દ વિશે અન્યત્ર મ્હેં ચર્ચા કરી છે. પરંતુ આ રૂપ અહિં છે તે ઉપરથી કશું ખાતરીથી કહેવાય એમ નથી; કેમકે ‘તપત્યાખ્યાન’ માં પૃષ્ઠ ૧૯૬ એ ‘જોઈયે હિયે’ એમ બે વાર આવેલું છે. એટલે આ પ્રકરણકોના લખાણુત પરિણામ હશે કે કેમ તે જણાતુ નથી.

(૯) પિતાશ્રી (‘રોપકર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૧૨૧)

(૧૦) પિતાશ્રી (‘તપત્યાખ્યાન,’ પૃષ્ઠ ૧૮૧)

(૧૧) પિતાશ્રી (“ ” ૧૮૫)

(૧૨) પિતાશ્રી (‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૧૮૬ પં. ૪)

આમ ‘શ્રી’ જોડી રીતે લગાડવાનો રિવાજ તો હમણાં હમણાંમાં એટલે ૨૦—૨૫ વર્ષ કે તે શુભારમાં જ પડેલો લાગેછે. “બાઈ શ્રી કલાણુ” —એમ અસલ લેખાવળાના નમૂના ઉપરથી, ‘શ્રી’ પછીના શબ્દનો વિરોધક હતો તે બૂલી જઈને પૂર્વના શબ્દની જોડે જોડી દેવાની બૂલ્ય હેમાં કરાઈ છે. સંસ્કૃતમાં પિતૃશ્રી, માતૃશ્રી વગેરે હોયછે તે સમાસ જુદી રીતે હોયછે. આ પ્રકારને—“એઓશ્રી” જેવે હસવા જેટલે ફરજતે પણ હાલ કેટલાક લઈ જાયછે.

(૧૩) પૂછાઈ જવાયું.

('તપત્યાખ્યાન,' પૃ. ૧૫૨)

આ 'પૂછી જવાયું' અથવા 'પૂછાઈ અયું' ને જદ્દે એવટા સમ્પાર્યં જતાવનારો પ્રયોગ આધુનિક જ છે. લોકોમાં જોવાયછે,—અને સિદ્ધ મન્યમાં એ દ્વિપિતૃપને સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનભાઈએ રચાત આપેલું જોયુંછે. પ્રેમાનન્દે આ પ્રકારની જૂલ્મ કરેલી કદિ' જાણી નથી.

(૧૪) "તોખરો ચઢ્યો." (મ્હેા ગંજીર અયું—એ અર્થમાં)

('રોપદર્શિકા સત્વભાષાખ્યાન,' પૃષ્ઠ ૨૪૮)

આ વચન આધુનિક બાસેછે. પ્રાચીનતા વિશે કાંઈક સંશય પડેછે.

(૧૫) 'સિધારવું'—(તપત્યાખ્યાન પૃ. ૧૮ તથા રોપદર્શિકા સત્વભાષાખ્યાન પૃ. ૨૦૮ પૃ. ૨-૩)—સિધારવુંને જદ્દે ચંચેલું આ અશુદ્ધ રૂપ આધુનિક દરો એમ લાગેછે. પથ્થુ ખાતરીથી ના કહેવાય.

(૧૬) 'કેધે ભરાવવા જેવું કંઈ નથી.'—(તપત્યાખ્યાન, પૃ. ૧૮)

ભરાવા—એ સલભોલું રૂપ ઉદિષ્ટ છે ત્હાં ભરાવવા—એ પ્રેરકભોલું રૂપ અયોગ્ય છે. આ જૂલ્મ આધુનિક લખાણોમાં જણાયછે. પ્રેમાનન્દે આ જૂલ્મ કરે એ સંભવતું નથી.

(૧૭)

"સુત હું શે" થયો ઉત્પલ ?
નવ જાનની કની જ પ્રમલ"

(પાંચાક્ષી પ્રસન્નાખ્યાન, પૃ. ૧૮૬ સ્તો. ૧૦)

અહિં બીજા અરજીમાં જકાર છે તે નિશ્ચયાર્થના ઉદ્દેશનો નથી જ. માત્ર પાદપૂરણાર્થ, અર્થહીન, છે. આ પદ્ધતિ આધુનિક જ લાગેછે. પ્રેમાનન્દનાં આખ્યાનાદિકમાં હેતુ દર્શન થયેલું સ્મરણમાં નથી આવતું. અને તે સંભવ નથી; કેમકે આખ્યાનોનાં દેશી વગેરેની પદ્ય-રચના શિથિલ અને સ્વાતન્ત્ર્યવાળી હોવાથી હેમા આ પ્રકારના ટેકાનો ખપ પડે નહિ. છન્દ જ્વળના ૬૬ નિયમોને પરિણામે હાવા પાદપૂરણ એકાક્ષરી સખ્દોનો આશ્રય લેવાનો પ્રસંગ આવે. છે. આધુનિક કાળમાં હેવાં જ્વોત્તોનો પ્રચાર વધ્યો તે સાથે હાવા સખ્દો વિશેષ પેલા. "દ્રાપદી-હરણુ" માં જ્વોત્તોના આદરની સાથે આ અંશ પેલાનું નજરે પડેછે ખરું.

"વાહાવડે જ તરવા નિધિ આપ ધારે;"

(કણ્ઠ ૧૧ મું સ્તો. ૧ ચરણ ૨)

"(વળી) પ્રાતર જોજન માટે તો મૃગ પંચાશ જ અલ્પ અમિતે"

(કણ્ઠ ૧૧ મું સ્તો. ૧૫, પ. ૨)

પરંતુ ‘દ્રૌપદીહરણુ’ સંબન્ધે પણ અન્ય કારણોથી મ્હારો વિચાર બુદ્ધો જ છે તે હું કહી ચૂક્યો છું. ત્હેમાં આ ઉદાહરણથી ઉમેરો જ થશે.

આ પાદપૂરણના પ્રયોગથી મળતા પ્રમાણને હું અયોગ્ય મહત્ત્વ આપવાને ઇચ્છતો નથી, માત્ર એક અંશ રૂપે અને હેને ધટતી જ કીમત આંકવાની છે.

(૧૮) ‘ખુશી’—

“ મારી સખી * * * ખુશી થઈ છે ”

(રોપર્ટશ્ચેકા સત્યભામાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૮)

‘ખુશ’ (= આનન્દયુક્ત) એ વિશેષણના અર્થમાં ‘ખુશી’ (= આનન્દ) એ નામવાચક ખોટો પ્રયોગ આધુનિક જ છે. દ્વારસીના આરગ્જગ્ગમાંથી આ પ્રકારની અશુદ્ધિ પ્રવેશ ના પામે.

(૧૯) ‘વિદિત’

“ ગુર્જરગિરના સંદેશથી મને વિદિત કરશે. ”

(રોપર્ટશ્ચેકા સત્યભામાખ્યાન, પ્રસ્તાવના, પૃષ્ઠ ૧૮)

“ તે વડે દેવને વિદિત કરવા ઉચિત છે. ”

(રોપર્ટશ્ચેકા સત્યભામાખ્યાન, પૃષ્ઠ ૧૪)

“ સચિવોના વિચારથી તમને વિદિત કરીશ. ”

(રોપર્ટશ્ચેકા સત્યભામાખ્યાન, પૃષ્ઠ ૨૨૭)

વિદિત=વાત વસ્તુ; તે જાન પ્રાપ્ત કરનારને ઉદ્દેશીને વાપરવાનો અશુદ્ધ પ્રયોગ આધુનિક જ છે. પ્રેમાનન્દ જેવા સંસ્કૃત જાણનારને હાથે એ અશુદ્ધિ સંભવે નહિ.

કેટલેક રચણે આ સપ્દ શુદ્ધ, અને કેટલેક રચણે સંસ્કૃત શુદ્ધિવાળો પણ જોવામાં આવે છે:—

“ હું આવું છું એમ સત્વર વિદિત કર્ય. ”

(રોપર્ટશ્ચેકા સત્યભામાખ્યાન, પ. ૧૮૬)

આ શુદ્ધ છે.

(૨) તથા (૧) વાળાં કહેવનો તો—

“ દ્રુધનો દામ્રયો ધ્રુવ કુંડીને પીએ, ” તથા “ અન ત્હેવું ધ્રુવ નંધનારનો ધૂમાડો, ” એ ગુજરાતી કહેવતો ઉપરથી સંસ્કૃત ધડી કાઢેલાં સ્પષ્ટ રીતે લાગે છે. આ હેમાંની સંસ્કૃત બાપા ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તેમ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ આકારમાં એ જણાવવાં નથી. આધુનિક શાસ્ત્રીઓની દબ હામાં જણાઈ આવે છે. ‘ ધ્રુવ ’ ને બદલે ‘ દદિ ’ (દાષિ) એ દેરદારથી કાંઈ સુધારો થયો નથી; દ્રુધ અને ધ્રુવ બેનાં પ્રથમ દર્શને સ્વરૂપ સરખાં હોય; પણ દદિ તો તરત જુદું જણાઈ આવે; તો દદિ ને કુંડવાની મૂર્ખાઈ તો કોઈ પણ કરે નહિં. અને દદિ તો પીવાય પણ નહિં. જે રૂપમાં કહેવત મૂક્યું છે તે ઉપર જ આ ટીકા છે. પરંતુ આ ટીકા તો પ્રસંગવશાત્ સહેજ કરી. નાન્દના મુખમાં (૧) વાળું કહેવત મૂક્યું છે તે અગ્રુદ સંસ્કૃત બાપાવાળું જોઈ આશ્ચર્ય લાગે છે. (ધ્રુમકઃ ને બદલે ધ્રુમક તે તો હાપખાનાની ભૂલ્ય હશે.) રત્નકાર શબ્દ મંદિગ્ધ શુદ્ધિવાળો છે. રત્નનં = રાધવું છે. પણ રત્નકાર એ રૂપની શુદ્ધિ વિશે સંદેહ છે. §

પરંતુ વધારે સ્વચ્છ વાત તો એ છે કે સ્વર્ગસ્થ શાસ્ત્રી મંજલાલ કાળીદાસની ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં પ્રગટ થયેલી ‘ ઉત્સર્ગમાળા ’ માં છેવટે ગુજરાતી ઉપાણ્યાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત રૂપ સાથે આપ્યાં છે તેમાં આ બંને ઉપાણ્યાંનાં સંસ્કૃત રૂપ અક્ષરરશઃ આ પ્રકારનાં જ જડે છે. (એ નિબંધનાં પૃ. ૧૧૮ તથા ૧૧૯ જુવો.) એ ઉપાણ્યાં બધાં જોવાથી જણાશે કે મૂળમાં સંસ્કૃતમાં એ બધાં હતાં અને તે ઉપરથી ગુજરાતીમાં આવ્યાં એમ સંભવ નથી; માત્ર એ પ્રત્યેક સંસ્કૃત રૂપમાં મૂકી સંકાય—એટલું જ તાત્પર્ય સમજવાતું છે; જો કે મંજલાલ શાસ્ત્રીએ તો (પૃ. ૧૧૭ એ) નીચેના વચનમાં જરાક અદ્યુત કલ્પના કરી છે:—

“ ગૂર્જર બાપામાં સવળાં વાક્ય સંસ્કૃત વાક્ય વિકૃત થઈને થયાં છે. તે જણાવવાને ગૂર્જર બાપામાં જે ઉપાણ્યા આવે છે તેમાંનાં થોડા ઉદાહરણ નીચે લખ્યાં છે. ”

પરંતુ હેમનો ઉદ્દેશ આ વાક્યનો શબ્દસઃ અર્થ થાય ત્હેવો નહિં જ હોય; નહિં તો તો આપણે હાલ કોઈ પણ વાક્ય બોલિયે તે સંસ્કૃતમાં અસલ હતું એમ વિચિત્ર કલ્પના કરવી પડે.

આ કહેવતો આ રૂપમાં મૂળ સંસ્કૃતમાં હશે, અથવા તો શાસ્ત્રીઓએ કલ્પેલાં, તે પણ મંજલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રાચીન સંપ્રદાયથી પૂર્વજો કનેથી મેળવેલાં, અને તેથી પ્રેમાનન્દના વખતમાં પણ એ રૂપમાં કહેવતો હશે, —એ કલ્પના બહુ જ અસંભવનીય લાગે છે. તેમ જ પ્રેમાનન્દને (અથવા હેમના કાળના શાસ્ત્રીવર્ગને) અને મંજલાલ શાસ્ત્રીને બંનેને એક જ પ્રકારની રચના કરવાની ટ્રેસા જોઈ એ પણ સંભોગ વિશેષ અસંભવવાળો છે.

હિતોપદેશ—(૪—૧૦૩) માં—

§ ‘ નાર ’ પ્રલયવાળા રૂપની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે રત્નનકાર મંભવે.

‡ બાલ: પાયસદગ્ધો દધ્યાપિ ફૂલ્કૃત્ય મક્ષયતિ ॥

એમ વચન કહ્યુંછે, તે ઉપરથી મહારા પ્રસ્તુત કહેવતો ઉપરથી જિપજેલા સંશયને બાધ નથી આવતો. એ વચન ભલે પ્રાચીન છે; પણ જે રૂપમાં પ્રસ્તુત કહેવત મૂકાયુંછે, તે તો સ્પષ્ટ નવીન અને હિતોપદેશનાથી ભિન્ન છે. હિતોપદેશમાંના વચનમાં દિહિં ‘પીવાતું’ નહિં પણ ‘ખાવાતું’ કહ્યુંછે; તેમ જ દૂધ નહિં પણ ‘દૂધપાક’ કહ્યોછે, જેથી દિહિંતું સામ્ય એ ઘટ પદાર્થ જોડે સંભવી બ્રાન્તિતું કારણ થાય. પ્રસ્તુત કહેવતમાં ‘દૂધ’ અને ‘પીવાતું’ એ બે ચાલુ શુન્દરાતી કહેવતનાં લઈને સંસ્કૃત બનાવી દીધુંછે, અને ઊશને બદલે દિહિં રાખ્યાથી દોષ ઉમેરાયોછે; અને તે મનલાલ શાસ્ત્રીની ધટના જણાયછે. શુન્દરાતી ઉખાણાનાં તદ્દપ સંસ્કૃત પ્રતિબિમ્બ મનલાલ શાસ્ત્રીની બનાવટનાં સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવેછે.

દૂંકામાં ઉત્સર્ગભાળામાં આપેલાં ઉદાહરણોનું અન્ત-સ્વરૂપ, મનલાલ શાસ્ત્રીની શુન્દરાતી ઉપરથી સંસ્કૃત બનાવવાની પદ્ધતિ. આ કહેવતો જે આકારમાં આપ્યાંછે તે આકારની આધુનિકતા, પ્રસ્તુત બે સંસ્કૃત આકારમાં મૂકેલાં કહેવતોના આ નાટકમાં આપેલા સ્વરૂપનું ઉત્સર્ગભાળામાંના સ્વરૂપ સાથે અક્ષરેઅક્ષર મળતાપણું (દ્વયણમાં પણ મળતાપણું,)† વગેરે સર્વ વિચારનાં, આ નાટકો લખનારે મનલાલ શાસ્ત્રીની ઉત્સર્ગભાળા જોયેલી હોવાનો સંભવ બહુ સખળ લાગેછે. પ્રેમાનંદે જોઈ હોય એ તો અસંધ જ છે, મનલાલ શાસ્ત્રીએ પ્રખુત નાટકોના બ્ર-ચો જોયા હશે એમ પણ નથી; આ નાટકો પ્રકાશમાં જ ઉત્સર્ગભાળા પછી ૨૧-૨૨ વર્ષે આવ્યાં.

‡ હાલના સમયની કેટલીક કહેવતો અતિ પ્રાચીનકાળથી આવેલીછે તે આ ઉપરથી જણાશે. હિતોપદેશ રચાયોને તો જાણે આશરે ૮૦૦ વર્ષ થયા; પણ એથી પણ ૨૦૦ વર્ષ પૂર્વે રચાયેલા રાજશેખરના ‘કર્પૂરમંજરી’ નાટક (સટક) માં (પ્રથમ જવનિકાન્તરમાં) હૃત્યે કંકર્ણ કિં દવ્વણેજ એ કહેવતમાં “હાય કાંકણને આરસી” શું કામ?—એ હાલની કહેવતનું પૂર્વસ્વરૂપ જોઈએ છિયે. પરંતુ કહેવતોની સંભવનીય પ્રાચીનતા એ જુદી વાત છે; અને પ્રસ્તુત સ્થળે અમુક કહેવતના ખાસ સ્વરૂપથી પકડાઈ આવતી આધુનિકતા તે જુદી વાત છે.

† દ્વયણ નહિં પણ હેતુ પુર સર આવેલી વિશેષતામાં પણ મળતાપણું અતિશય સ્પષ્ટ છે—‘પણ’નું સંસ્કૃત પ્રતિબિમ્બ સાધવા પુનઃ શબ્દ મૂક્યોછે અને ‘ચી’નું પ્રતિબિમ્બ બતાવવા વુગ્ધતઃ માં તઃ પ્રત્યય મૂક્યોછે. તે મનલાલ શાસ્ત્રીએ આરંભમાં રચાયેલી પ્રતિજ્ઞાની સાષીતી બતાવવાના હેતુથી જ; અને તેથી દુગ્ધેન અને અપિ શબ્દ નથી મૂક્યા. અને એ તઃ પ્રત્યય અને પુનઃ શબ્દ જ આ નાટકમાંના કહેવતમાં આવ્યાંછે. આ આકસ્મિક સંયોગ નથી જણાતો.

ખાસ વળા નોંધવાનું છે કે અપિના અર્થમાં પુનઃ શબ્દ સંસ્કૃતમાં જણાતો નથી. શુન્દરાતીમાં ‘પણ’ નો અર્થ અપિ જોવો થાય છે તે બન્ને માટે પુનઃ શબ્દનો આ ખોટો પ્રયોગ મનલાલ શાસ્ત્રીનો જ છે.

“ રથ તૈયાર કરી મને વિદિત કર્યું. ”

(રોપદશિકા સત્યભામાખ્યાન, પૃ. ૨૦૫)

અહિં સંદિગ્ધતા છે.

(જી)—૧૪

કેટલાક સોરઠી અને સુરતી પ્રયોગો આ નાટકોમાં જડે છે, જે ત્રિમાનન્દના હોવા સ્પષ્ટ રીતે અસંભવિત છે. ત્રિમાનન્દના વખતમાં સોરઠ જોડે સંબન્ધ નહોતો એમ માનવાને કારણ છે. અને સુરતમાં ત્રિમાનન્દ રચા હતા કહેવાય છે, અને ત્રિમાનન્દ સાવંદેશિક હતા એમ બચાવ કરી સકાય એમ નથી. કેમકે ત્રિમાનન્દનું સાવંદેશિકપણું હેમની તળપદી યજ્ઞરાત્રી બાપાની શુદ્ધ ઉપર છાપ પાડનારું નહોતું. એ શુદ્ધ હેમણે તો બહુ સારી રીતે તળવેલી છે.

ઉદાહરણો—

(૧) ‘ ઊભી શકાય. ’

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૪૩)

(ઊભું—એ સં. કર્ણવ વિશેષણ ઉપરથી પ્રાકૃત ઉચ્ચ મારફત આવ્યું છે. સોરઠમાં જૂતકૂદ્દત લાગ્યું, વાગ્યું, ધલાદિ જેવાને બદલે ‘ લાગું ’, ‘ વાગું ’, ધલાદિ બોલાય છે, તેના સામ્યથી જમને લીધે ‘ ઊભું ’ તે પછી જૂતકૂદ્દત મનાઈ જઈ, ‘ ઊભવું ’ ક્રિયાપદ સોરઠમાં જ પ્રચરિત છે.)

(૧) જા. મીઠડી, (‘ તપસ્યાખ્યાન, ’ પૃ. ૨૦); આ કાઠિયાવાડી પ્રયોગ છે.

(૨) ખીપેલા—

(‘ રોપદશિકા સત્યભામાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૦૯)

(આ સુરતી પ્રયોગ છે; કરણાલી તરફ વખતે બોલાતો હશે; તથાપિ ત્રિમાનન્દની ભાષા હેવી સ્થાનિકવાથી મુકેત હતી.)

(૩) લો—(‘ હો ’ ને બદલે).

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન, ’ પૃ. ૧૧૦)

આ સુરતી પ્રયોગ જ છે.

(૪) ‘ કરતી ના. ’—(‘ તું ’ ના કરીય—ને બદલે). (‘ તપસ્યાખ્યાન, ’ પૃ. ૨૦૧)

આ સ્પષ્ટ સુરતી પ્રયોગ છે.

‘ ધરધસિ, ’ ‘ જઈયું ’ વગેરે ચરોતરી પ્રયોગ કરનારો માણસ જ આમ સુરતી પ્રયોગ પછી કરે છે. તે ઉપરથી ત્રિમાનન્દની સાવંદેશિકતા સ્થાપવાનો પ્રમલ વ્યર્થ જશે.

કારણ ઉપર બતાવ્યું જ છે. આ નાટકોનો ગૂઢ બનાવનાર ચરોતરી હશે એમ કહી શકાય. મહે મૂકી છે ત્હેની સાથે પણ વિરોધ આવતો નથી; કેમકે આ બનાવનાર આધુનિક છે એ સંશયનો પાયો જ છે, અને હાલના ઘણા લોકો આમ જુદા જુદા સ્થાનિક સંસ્કાર લેતા આપણને અનુભવગોચર છે.

(લ)-૧૬

આધુનિક તથા પરકીય કહેવતો તથા વચનો જરાક જોઇયે. (અંગ્રેજી કહેવતો વિશે તો પાછળ ઘોલી જ ચૂક્યો છું):—

(૧) “ કહે લૂંડી નવાળ, તો કે નવાળ ”. (‘ શૈવદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૧૦૩)

(૨) દુઃખતો દગ્યો વાલો દધિ પુનઃ ફુલ્લય પિત્રતિ

(‘ શૈવદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૨૫૮)

(૩) ગુર્જરાણાં મુલં જાટમ્

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૫)

(૪) સદાધર્મિણી તો દાય કાદતો નથી.

(‘ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન,’ પૃ. ૧૮૫)

(૫) ધોળકું ધોળી બાબો.

(‘ શૈવદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૧૨૫)

(૬) યસ્ય ગર્જં તસ્ય પુનઃ રન્ધકારસ્ય ધૂમક

(‘ શૈવદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન,’ પૃ. ૨૫૯)

(૭) “ આખરની ખાલોડી તે સાકરનો સવાદ શી રીતે જાણે ? ”

(‘ તપત્યાખ્યાન,’ પૃ. ૨૧૦)

આ સાતમાંથી (૧), (૪), અને (૫) નો રજૂકારો આધુનિક લાગે છે; પણ તે માટે અન્વેષણની જરૂર છે.

(૩) આ વચન વધારે મહત્વનું છે;—આપણી પરીક્ષા માટે ખાસ મહત્વનું છે. પ્રકાશકેએ આખો શ્લોક કૂટનોટમાં ચૂંચ્યો છે તે જરાક અશુદ્ધ છે, પરંતુ તાત્પર્ય જ્યાં ત્યાં પતાવે છે. એ વચન ઉપરથી અર્થાત્ જ દ્રશિત થાય છે કે મહારાષ્ટ્રના પંડિતોએ ગુર્જર ભાષાની બ્રહ્મતાનો ઉપહાસ કર્યો છે, એટલે મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાત વચ્ચે ભાષા વગેરે બાબતમાં સ્પર્ધા ઉત્પન્ન થઈ તે સમયનું આ વચન હોવું જોઈએ. આ વચનનો કર્તા કે સમય જડે એમ નથી. પરંતુ ઉપરનું અનુમાન કરવામાં બાધ નહિ આવે. આ સ્પર્ધા પ્રેમાનન્દના સમયમાં ઉત્પન્ન થવી ઐતિહાસિક રીતે અસંભવિત જ છે. મરાઠીનો પ્રવેશ જ તે વખતે પહોંચે શકે થયેલો, ખરું જોતાં થયેલો નહિ, એમ આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ, તો તે વખતે આ સ્પર્ધા તો હોય જ ક્યાંથી? આ નાટકમાં આ વચન છે માટે સ્પર્ધા પ્રેમાનન્દના સમયમાં શક્ય થઈ હતી એમ વિપરીત અનુમાનમાં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે તે માટે તો અનેકવાર ચેતવણી હું આપી ચૂંચો છું.

તો આધુનિક સમયમાં, એટલે આજની પૂર્વે ૫૦ થી ૧૦૦ વર્ષની અંદર એ સ્પર્ધા શક્ય થઈ સંભવે; તે સમયનું આ વચન હોય. પ્રેમાનન્દે તો આ વચન જણ્યું હોય જ નહિ. આ પ્રકારનાં વચનો કેટલી ઝડપથી ધડી કાઢવામાં આવે છે તે મહારાષ્ટ્ર ભાષાને સંબંધે, ઉપરના વચનના ઉત્તર તરીકેનું, એક વચન કાશ્યપ સં. ૧૯૬૫ ના “આર્ય ધર્મ-પ્રકાશ”માં રા. નર્મદાશંકર બાગાશંકરના “યોગક મરાઠી શબ્દો” વિશેના લેખમાં આપેલું જોવાથી જણાશે:—

વરો નવરતાં પ્રાપ્તઃ રાગો જાતસ્તુ ક્રોધતામ્ ।

મહારાષ્ટ્રમુલ્લેગત્વા રાગો રાગાત્વમાગતઃ ॥

આ શ્લોકમાંનાં છંદોર્ભગ, બ્યાકરણદોષ, વગેરે આ વચનની કેવળ નવીનતા બતાવી આપે છે. રામો રામાત્વ મામતઃ એમ વખતે હશે? ગુર્જરાણા મુલ્લંઘનં વાલો શ્લોક છેક આટલો નવીન નથી, એટલું જ. બાકી પ્રેમાનન્દના સમયને સંબંધે તો આધુનિક જ છે.

(૭) આ કહેવત વિશે જુદી જ દીક્ષા ઉદ્ભવે છે. આ કહેવતમાં કાંઈ કાલવિરોધાદિક સંચકતા નથી. પ્રેમાનન્દના સમકાલીન સામળ ભટે “આખરે કેરી ખાંસોળી અગાદ । સ્વાદ શું જણે સાકરનો ?” એ પ્રખ્યાત પંક્તિમાં આ કહેવત વાપરી છે. પરંતુ તેથી જ જરાક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી સામળે વાપરેલી કહેવતનો આમ ઉપયોગ પ્રેમાનન્દ કરે ખરો? એમ કરવામાં અપૂર્વતાના ગૌરવનો ભંગ જ થાય. રા. કેશવલાલ માને છે કે—“પ્રેમાનન્દનાં સર્વ નાટકોમાં કહેવતોનો જોગો ઉપયોગ છે તે સામળના ‘રાવણ-મંદોદરીસંવાદ’ ની સરસાર્ધમાં કહ્યો હોય.” (“પ્રેમાનન્દ”-૫. ૧૫ કૂટનોટ). આ કલ્પના સુપ્રતિત માનિયે તો પણ જણાશે કે નાટકોમાંની કહેવતો સામળની વાપરેલી નહિ પણ નવીન જ (નવી ધડી કાઢેલી નહિ, પણ જનમંડળના વ્યવહારમાંથી પોતે સંગ્રહ કરેલી) કહેવતો છે, તે સ્વરૂપે અપૂર્વતાની સરસાર્ધ હાલિ છે એમ કહેવું પડશે. તે સરસાર્ધ પ્રતિ-સ્પર્ધાની વાપરેલી કહેવત વાપરવાથી જતી રહે. રમણેશી વિવેકની મર્યાદાવાળો, પણ આખરે

વિરોધનો, ઝઘડો જ પ્રેમાનન્દ અને સામળની વચ્ચે હતો. એટલે સામળની વાપરેલી કહેવત ના સ્વીકારવા નેટહું આત્મગૌરવ તો પ્રેમાનન્દ રાખે જ.

(સ્વ)—૧૬

પ્રાચીન, પણ સરખામણીમાં ઓછાં જાણીતાં, નાટકોમાંના કેટલાક અંશોનું અનુકરણ; આ કાંઈક અરપ-રીતે સચક પ્રકાર છે. એ અનુકરણોના દાખલા:—

(૧) હમણાં જ કહેલો કહેવતોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનો શોખ;

આ પ્રકારને યા. કેશવલાલ સામળ નેડે સરસાર્થ કરવાની ઇચ્છાનું ફળ ગણીએ, તે સંભવનીય નથી તે હમણાં જ હું કહી ગયો. આ રીતનો કહેવતોનો ઉપયોગ કરનાર એક પ્રાચીન કવિ રાજશેખર જણાયે છે. કપૂરમંજરી, વિદ્યાલાલજનિકા, વગેરેમાં હેની, એ રીતે જણાઈ આવે છે. આટલે પોતાના નિબંધમાં (પૃષ્ઠ ૪૫ મે) હેમાંની ઘણી કહેવતોનો સંગ્રહ કરેલો છે એમ જણાય છે.

તો આ રાજશેખરનું અનુકરણ કેમ ના હોય ?

(૨) નાટક સંસ્કૃતમાં ના રચતાં પ્રાકૃતમાં શા માટે કર્યું?—એ ચર્ચા.

જેમ રોપદર્શક સત્યભામાખ્યાનમાં આ પ્રથમ પ્રસ્તાવનામાં સત્પદાર અને પારિપાચક વચ્ચે ચર્ચાઓ છે, કાંઈક તે જ રીતે રાજશેખર કવિના ‘કપૂરમંજરી’ સદૃશ પ્રસ્તાવનામાં સ્થાપક અને પારિપાચક વચ્ચે સંવાદ નજરે પડે છે. ત્યાં માત્ર સંસ્કૃત રચના કઠોર અને પ્રાકૃત સુકુમાર એમ કારણ, તથા કાવ્યનું કાવ્યત્વ હોય તો બસ, બાપા ગમે તે હો એમ દલીલ, ઉપસ્થિત થયેલા છે; ત્યારે રોપદર્શક સત્યભામાખ્યાનમાં—‘નવીનારમ્બ દોવાથી રસિક પ્રેક્ષક જન રોપદર્શી થશે નહિ’—એમ સમાધાન કરાવ્યું છે. પાંચાલી પ્રસંગાખ્યાન તથા તપ-ત્યાખ્યાનમાં પણ ‘એ પ્રકારની ચર્ચા છે.

તો આ પણ રાજશેખરનું અનુકરણ નહિં હોય ?

(૩) ‘તપત્યાખ્યાન’માં સળ સંવરણનો મિત્ર વસન્તક છે. વિદ્યુત્કનાં અનેક નામોમાં વસન્તક ડું(અથવા વસન્તક) પણ એક છે; પરંતુ તે સંસ્કૃત નાટકોમાં બહુ પરિચિત નથી. માત્ર ‘રેલાવલી’ નાટકો (હુષ્કે અથવા આણ્વી કરેલી) માં વસન્તક આ રીતે જોવામાં આવે છે.

§ કુસુમવસન્તાયમિષઃ કર્મવૃષ્ટિવૈજયાધાયૈઃ ।

કાલ્પકરઃ કલહરતિ વિદ્યુત્કઃ સ્યાત્વં સ્વકર્મકઃ ॥

(સાહિત્યદર્પણ-૭૯)

તો આ વસંતકે નામનો સ્વીકાર 'રત્નાવલી' ના અનુકરણમાં નહિં હોય ?

આ રીતે જો ઉપરના પ્રકારો રાજશેખર, બાણ અથવા હર્ષનાં નાટકોનાં અનુકરણ છે એ કલ્પના સ્વીકારિએ, તો પ્રજા ઉત્પત્ત યાચ છે કે એ પ્રમાણમાં અગ્રાત નાટકોથી પ્રેમાનંદ પરિચિત હોય એ સંભવે છે ખરું? મ્હને તો સંશય રહે છે. પ્રેમાનંદ સંસ્કૃત જાણનારો પંડિત હતો એ ખરું; પરંતુ એ પંડિતતા, આપણા અર્ધા સૈકાના શાસ્ત્રી વર્ગની પંડિતતાની પેઠેજ, પંચમહાકાવ્ય અને કાલિદાસ ભવશૂતિ જેવાનાં પ્રખ્યાત નાટકો તથા પુરાણાદિક સાહિત્યમાં સમાપ્ત થનારી હોવાનો સંભવ વિશેષ લાગે છે. તેથી સંભવ તો એમ જણાય છે કે આ જમાનામાં આ નાટકો અન્ધકારમાંથી બહાર પડ્યા પછી તેથી પરિચિત કોઈ આધુનિક આ નાટકોનો રચનાર હશે. રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાનની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસ ભવશૂતિની સાથે બાણ, સૌમિલ્લ (? સૌમિલ) અને જયદેવનાં નામ પણ નાટકકાર તરીકે દર્શાવે છે, એ ખરું. પણ એથી તો ઉપરની શરૂઆતે ઉલટી વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે.

(સ)—૧૭

છેવટે એક જગત્તે અસંભવનો બીજો પ્રકાર નેહું છું.—આ નાટકોમાં પ્રેમાનંદ આહીરી અને આસુરી ભાષાઓ નવીન ધડી કાઢી વગેરેનો મહિમા ગવાય છે. પરંતુ, હેની અતિ કૃત્રિમતાની વાત તો બાજૂ ઉપર રાખતાં, 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' (પૃ. ૧૭૨—૧૭૩) માં ઘટાસુરના મુખમાં જે કૃત્રિમ ભાષા મૂકી છે તેવું સમાધાન કંઈતે સ્વૈચ્છિક કૃત્રિમતાથી પૂર્ણ થતું નથી. 'દેવી' ને રચે 'દિવ્યાય;' મયા મોદ ભવતિ (= મ્હને આનંદ થાય છે); 'વનદેવ્યા' (સંબોધન); મયા પ્રાણુગત્વા (= મમપ્રાણાગત્તા);—એ વિચિત્ર વચનો વડે ઘટાસુરનું સંસ્કૃત બોલવા જતે અશુદ્ધ સંસ્કૃત કરનારું અગ્રાત દેખાડવાનો હેતુ જણાતો નથી. એ ભાષા નથી પ્રાકૃત, નથી પ્રાકૃતની નકલ, નથી સંસ્કૃત, નથી કાંઈ. હાવી રચના સંસ્કૃતના પંડિત પ્રેમાનંદને હાથે થવાનું કારણ જણાતું નથી. તેથી અસંભવ જ સૂચવાય છે. પણ આ વાત ઉપર બહુ બાર મૂકવાનું કારણ નથી.

(સ)—૧૮

શિલ્પદર્શ્ય પદોની અગમ્યતા.—

'દ્રોપદીહરણ' માં જે પ્રકારની શિલ્પતા છે તેવી આ નાટકોમાં અલભત નથી જ. પણ કોઈ છૂટક શ્લોક હોવા હોય તો તે વિશે એક શરૂકા ઉત્પન્ન થાય ખરી. 'રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન' પૃષ્ઠ ૨૦૪ એ રાધાના લખેલા પત્રમાં આ શ્લોક છે:—

ઐતક.

વિદરભ દેથી ભઈ આદખર લઈ આવિયા;
રહઈ અંતખર રાઈકિમઈ અસઈ નવિ તિ ત્રિયા.

આ શ્લોકમાંથી 'રાધી'ના પ્રથમ અક્ષર રા = લક્ષ્મી તે અર્થાત્, સુકિમણીને વિદ્યર્થે લાવ્યા, પણ હેના અન્યાક્ષર ધી = બુદ્ધિ કેમ તદમે લેતા નથી? એ અર્થ કિલ્લતાથી નીકળે છે તે તો બલે, પણ 'રાધી' નામ ઉપર એ અર્થની રચના છે, ને તે તો આ શ્લોકમાં છે નહિ. (રાધી = નો 'રાય' એમ અર્થ દીકામાં આપ્યો છે); તો આ કિલ્લ અર્થની ગુમ કુંઝી કુંઠાંથી મળી? 'દ્રૌપદીહરણ્ય' માંના એકાક્ષરી શ્લોક માટે તો પેલી ખાઈ કનેથી હેની કુંઝીનું કાગળિયું જુડું મળ્યું હતું. તેવું હાને માટે મળેલું જણાવ્યું નથી, તેથી આ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સર્વ આભ્યન્તર પ્રમાણો ત્રિમાનન્દના કર્તૃત્વની વિરુદ્ધ જતાં છે; તો ત્રિમાનન્દના કર્તૃત્વને કઈક પોષક આભ્યન્તર પ્રમાણો રા. કેશવલાલે પ્રસંગવશાત્ બતાવ્યાં છે તેની પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે. ત્રિમાનન્દ વિશેના નિબંધના પૃષ્ઠ ૯-૧૦ માં એ પ્રમાણો દર્શાવેલાં છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

(૧) "વલ્લભ પ્રાણ યદી પથ્ય વલ્લભ"—છ. વાળો શ્લોક, પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન પૃ. ૧૩૯ એ (અંક ૪ શ્લોક ૨ બો.)

(૨) મુત હું શે' થયો ઉત્પન્ન,
નવ જનની કરી જ પ્રસન્ન,
જનકે જાણિયો ના શર,
જન કે ગુમાવ્યું સૌ નર,

(એ જ નાટક, અંક ૫ શ્લોક ૧૦ પૃ. ૧૮૬)

(૩) શે કાળ કરતા જ કાળ સાંધ
માગે કહો જ કિયે ઉપાધ ?
જો કાળ તે તણી સાધ થાય,
કો' કયમ કરી તે કરતા મનાય ?

(એ જ નાટક અં. ૫ શ્લોક ૧૧ પૃ. ૧૮૬-૭)

(૪) "આ તે લલિત સુમન મધુકરણ્ય સુભે શકે" છ. વાળો શ્લોક.

(તે જ નાટક, પ્રસ્તાવના, શ્લોક ૩, પૃ. ૬-૭)

આ ચાર શ્લોકોમાંથી નં. ૧ વાળો શ્લોકમાં ત્રિમાનન્દની પોતાના પુત્ર વલ્લભ પ્રત્યે પ્રસન્નતાના ધ્વનિ રા. કેશવલાલ સાંભળે છે. આ કેટલે અંશે સાધાર છે? આ ધ્વનિનું સ્ત્રવન ત્રિમાનન્દ તરફથી અથવા કોઈ પણ હેના સમકાલીન દીકાકારાદિક તરફથી મળ્યું હોત તો તો તે સ્વીકારવું પડત. પરંતુ એ પ્રકારના પ્રકાશને અમાને માત્ર તટસ્થ વાચકને ધ્વનિનું શ્રવણ થવા માટે આ વચનમાં 'વલ્લભ' એ સખ્ત સિવાય કશો પણ આધાર મળે તો જણાવતો નથી. આ શ્લોકમાં વાચકેવની પોતાના પુત્ર-લીન-તરફની પ્રીતિ વગેરે બાવનું જ દર્શન છે. સ્પષ્ટાર્થ માટે તો કોઈ સંશ્કા નહિ આણે. માત્ર હેમાં કવિનું પુત્ર વલ્લભને વિશે

પણ સૂચને છે એ કેવળ કલ્પના જ છે. એ ધ્વનિ માત્ર 'વલ્લભ' એ શબ્દના આકર્ષિતક પ્રયોગ ઉપરથી કરાવેલો એ જરાક તાણીતૂથીને આલેહું લાગે છે. આ નાટકની દીકા લખનારાઓએ પણ આ ધ્વનિનો નિર્દેશ કર્યો નથી.

નંબર (૨) તથા (૩) વાળા શ્લોકમાં “વલ્લભની પિતા પ્રેમાનન્દ પ્રત્યેની અને મૈયા શુર્નરીગિરા પ્રત્યેની આત્મન્ત ભક્તિ” નું ‘સ્કુટ પ્રદર્શન’ રા. કેશવલાલને મતે થાય છે. પરંતુ આ એ શ્લોકમાં નંબર (૧) વાળા શ્લોક કરતાં પણ ઘણું આણું જ જાતીય સૂચન સંભવે એમ છે—તો પ્રથમનામાં ધ્વનિ અને હામાં સ્કુટ પ્રદર્શન જોયું છે તે આશ્ચર્યજનક છે. એ વચનો ધટોતકચના સુખનાં છે; અને હેમાં છીમ પિતા તરફ તથા પોતાની જનની તરફના જ ભાવ દર્શાવ્યા છે. હેમાં વલ્લભની પિતૃભક્તિ અને બાપાભક્તિ જોવી એ તો, ખરે, આત્મન્ત વિલસ કલ્પના થાય છે. ‘જનની’ શબ્દમાં મૈયા ‘શુર્નરગિરા’ નું સૂચન જોવા માટે તો વળી દશો પણ આધાર નથી. આ પ્રેમાનન્દની કૃતિ છે એમ માની લઈને તે પાયો સ્થાપી, તે ઉપર આ કેવળ કલ્પનાનો ઉમેરો સપ્રમાણ મૂકે તે જણાતો નથી. નં. (૩) વાળા શ્લોકમાં તો દૂરતમ પણ સંપર્ક વલ્લભની વિશેષ વાતનો જણાતો નથી.

પરંતુ આથી પણ આગળ વધી નં. (૪) વાળા શ્લોકમાંથી તો રા. કેશવલાલે જે ધ્વનિ જાપળવ્યા છે તે આતુર્યમૂલક જ ગણીશું: હેને માટે આધાર કરી પણ જણાતો નથી. જરાક સંવિશેષ દીકાની જરૂર છે. એ આખો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

આ તે લલિત સુખન મધુકણુ સ્વે શકે;
વા મધુરી શુર્નરીની મીઠાશ મોઢી ઘણી.
કિંશુક કુસુમ રક્ત પીત વર્ણ વાસ વનું;
અનુદિન આ સુલાખ શુર્નરી મહામણિ.
ઉપવન કુસુમિત જોઈ મત ભૂંગ શુન્ને;
અકલ પરભૂત આ વાણી કો પ્રેમી તણી.
સુરભિએ સહકાર પ્રકૃષ્ટિત મૂર્છા કર્યા;
પ્રમુદિત રિજગિરા મુગ્ધિ મોહામણી.

આ શ્લોકમાં એક પક્ષે વસન્તઋતુનું અને બીજે પક્ષે શુર્નરગિરાનું—એમ વર્ણન કરી વસન્ત કરતાં શુર્નરગિરાની સરસાઈ જતાવી છે.—એ સ્પષ્ટ રીતે મૂકતા પહેલાં રા. કેશવલાલે હામાં કલ્પેલા ધ્વનિ જોધયે. હેમને મતે—

વાસ વર્ણ કિંશુક—તે—રસની ખામીવાળો વીરજ;
મણિ—તે—રતનેશ્વર;
મતભૂંગ—તે—નિરંકુશ વલ્લભ;
પરભૂત—તે—પ્રસાદ પોષિત—દ્વારકાદાસ;
સહકાર—સહકારી;
દિન—તે—પ્રેમાનન્દ પોતે.

આ ધ્વનિમાંથી દિગ્ગ્રેમાનન્દ એ શિવાયના બાકીના ધ્વનિ નાટકોની ટીકા લખનારા-
એએ જોયા જણાવ્યા નથી. રા. કેશવલાલનું જ એ અપૂર્વ દર્શન છે.

આ પ્રકારના ધ્વનિદશન માટે પાછળ જ કરેલી ટીકાની પુનરુક્તિ કરી કહેવું પડે છે કે હામાં જાતીય સ્વયંનેતું દર્શન થવાને એ કાવ્ય લખનાર તરફથી અથવા હેનાં વખતથી પ્રાપ્ત થયેલી વિશેષ જાતીય માહિતી હોય તો જ એ પ્રકારના ધ્વનિ જડે. હેવી માહિતી કાંણે આ પ્રસંગે આપી છે? એ માહિતીને અભાવે આ ધ્વનિનું શ્રવણ કેવળ આભાસ રૂપ જ ગણવું પડશે.

છતાં એ ધ્વનિની પરીક્ષા કરિયે, તે માટે એ શ્લોકમાં જે બે પક્ષનું વર્ણન છે તે વિભાગ જોઈયે. ચાર ચરણમાંથી પ્રત્યેક પ્રથમ અર્ધચરણમાં વસન્તના પક્ષનું વર્ણન અને ઉત્તર અર્ધચરણમાં શુર્જરગિરાના પક્ષનું વર્ણન-એમ વિભાગ સ્પષ્ટ રીતે છે; તે નીચે પ્રમાણે:—

વસન્તનો પક્ષ.

૧. લલિત સુમન (ફૂલ) મધુકણ્ઠ સવે (છે);
૨. વાસ વિનાનું કિંશુક કુસુમ;
૩. કુસુમિત ઉપવન જોઈ મત્તભૂંગ શુન્ને (છે);
૪. સુગમિયે (= વસન્તે) સહકાર (=આખા) પ્રદુષિત કર્યા;

શુર્જરગિરાનો પક્ષ.

૧. મધુરી શુર્જરીની મીઠાસ;
૨. શુર્જરીરૂપી મહામણિ (તે) આ અનુદિન (રાજનું, અર્થાત્ આરંભાસી) શુભાખ (છે);
૩. કો ગ્રેમી પરભૂતનો અકલવાણી (છે);
૪. પ્રમુદિત દિગ્ગિરા સુરભિસુહામણી (વસન્ત કરતાં વધારે સુહામણી).

અહિં પ્રથમ ચરણમાં વસન્તનાં ચિહ્ન અને શુર્જરી વાણી એ બે વચ્ચે સંદેહની કલ્પના કરીને અને વચ્ચે સામ્યનું તોલ સરખું રાખ્યું છે; અને બાકીનાં ત્રણ ચરણમાં વસન્ત કરતાં શુર્જરગિરાની શુભની અધિકતા અને સરસાઈ ખતાવી અલંકાર બદલ્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમના સામ્ય અને પછીની અધિકતા એ બે પરસ્પરવિરોધી તત્વનો સંકર ક્યાંથી હોય ઉત્પન્ન થયો છે. સંદેહાલંકાર અને વ્યતિરેકાલંકાર આમ સાથે આવી ના સંકેડ પરંતુ તે માટે આપણો ઉપાય નથી. પણ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે વસન્ત અને શુર્જરગિરા એ બેના પક્ષવિભાગ અહિં જુદા જુદા થઈ પડ્યા છે.

હવે રા. કેશવલાલે ખતાવેલા ધ્વનિ જોઈયે:—

વાસ વિનાનું કિંશુક—તે—રસની આમીવાળો વીરજી;

મહામણિ—તે—રત્નેશ્વર;

મત્તભૂંગ—તે—નિરંકુશ વક્ત્રબ;

પરભૂત—તે—પ્રસાદે ચોષિત દ્વારકાદાસ;

ડું પ્રકાશકાએ વ્યતિરેકને બદલે અધિકાલંકાર કહ્યો છે. અમ્મટ તથા જગન્નાથ પંડિતને મતે તો અધિકાલંકાર જુદી જ વસ્તુ છે. હેમાં આધારોધિય સંબન્ધ ઉપર રચના છે; વ્યતિરેકમાં ઉપમાનોપમેય સંબન્ધનો વાત છે.

સહકાર = સહકારી, મદદ કરનાર;

દિગ્ગ = પ્રેમાનન્દ.

આ ધ્વનિમાંથી દિગ્ગ તે પ્રેમાનન્દ એ તો સ્પષ્ટ જ છે; દીકામાં પ્રકાશકોએ પણ તે ખતાવ્યો છે; અને પ્રસ્તાવનામાં સૂત્રધારને મુખે પ્રેમાનન્દને જ કર્તા તરીકે આગળ કહ્યો છે. પગેરે દારણથી એ અર્થ સ્પષ્ટ જ થાય; પરંતુ હેમાં કોઈ પ્રેમાનન્દના કર્તૃત્વનું નવું પ્રમાણ મળી ના જ સકે. પ્રેમાનન્દની કૃતિ એમ વારંવાર કહેવાથી કોઈ પુષ્ટિ ના મળે. તેમ એ ધ્વનિરૂપ છે પણ નહિ. મુખ્યાર્થ જ છે.

ખાદીના ધ્વનિ પ્રકાશકોએ પણ દીકામાં ખતાવ્યા નથી. પાછળ કહ્યું તેમ આ ધ્વનિ જો ખરેખરા ઉદ્દિષ્ટ જ હોય, તો તેનું સ્વરૂપ જ હેવું છે કે પ્રેમાનન્દ તરફથી અથવા કોઈ હેના સાક્ષાત્ ભોમિયા તરફથી જ હેવું જ્ઞાન મળી સકે. તેમ મળ્યું હોવાનો તો દાવો કોઈએ હજી લગી સાધાર કહ્યો નથી. આ સ્વરૂપ આ ધ્વનિમાંથી 'મતભૂંગ' અને 'પરભૂત' એ બેને વિશે તો વિશેષ એ પ્રકારનું છે. કેમકે વક્ષમ તથા દ્વારકાદાસ એ બેની વ્યંજના હેમાંથી ત્રાહિતને કોઈ કહે જરૂર જ નહિ; અને હેમાં ને ત્રાહિતનો દાવ નહિ. વક્ષમ નિરંકુશ કવિ હતો તે બલે; પરંતુ 'ભૂંગ' માંથી એ ધ્વનિ શી રીતે નીકળ્યો ? એ મમજાતું નથી. આથી પણ વિશેષ કિંમત તર્ક દ્વારકાદાસ બાબતનો છે. પચાસ વર્ષની ઉંમરે પ્રેમાનન્દનો શિષ્ય જનીને એ કવિતા કરવા લાગ્યો માટે હેમના પ્રસાદથી ઉછેરાયલો,—પરભૂત, પારકાથી ભૂત-ઉછેરાયલો,—એ અર્થમાં અતિચાતુર્યથી ઉત્પત્તિ સિવાય બીજો વિશેષ દાવો થઈ સકે એમ લાગતું નથી.

પરંતુ આટલું જ નથી; ઉપર વસન્ત અને ગુર્જરગિરા એમ બેના પક્ષ એ કવિતમાં ખતાવ્યા, તે માથે આ ધ્વનિયોને સરખાવી બેતાં જણાશે કે હેમાં એક પક્ષનું બીજા પક્ષમાં અયોગ્ય અતિક્રમણ થાય છે. જેમકે,—'કિંશુક કુસુમ' અને 'મતભૂંગ' તેમ જ 'સહકાર' એ વસન્તના પક્ષનાં અંગ છે; તો હેમાંથી ગુર્જરગિરાના પક્ષનાં અંગભૂત વીરજી, વક્ષમ, અને સહકારી કવિગણ વિશે ધ્વનિ ઉપજાવવામાં વિષમતા આવે છે, કેમકે ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે પક્ષવ્યવસ્થા સુષ્ટિત જણાય છે. એ ધ્વનિ ગુર્જરગિરાના પક્ષમાંથી પ્રાપ્ત કરવા બેઠતા હતા.

વળી વીરજીની ખાખીને ગુર્જરગિરાની સરસાઈ ખતાવવાના પ્રસંગમાં વાસ વિનાના કિંશુક બેડે સરખાવીને આગળ કરવામાં પણ અનૌચિત્ય જ આવે છે.

ગુર્જરગિરાના પક્ષમાંથી 'દિગ્ગ' વિશે તો પ્રથમ જ આપણે જોઈ ગયા; માત્ર 'મણિ' અને 'પરભૂત' એ બે રહ્યા. હેમાંથી 'અનુદિન આ ગુલાબ ગુર્જરી મહામણિ' એ વાક્યમાં 'મણિ' નો વ્યહાર્થ 'રત્નોશ્વર' એમ માની પઠિત કવિ રત્નોશ્વરને ગુલાબ કહેવામાં ઔચિત્ય આવતું નથી. તેમ જ 'અકલ પરભૂત આ વાણી કો પ્રેમી તણી'—હેમાં દ્વારકાદાસનો અર્થ વાક્યસંદર્ભમાં ખરેખર બેસતો નથી, તે વાત જુદી; પણ 'પ્રેમી' શબ્દથી 'પ્રેમાનન્દ' નો

ઉદ્દેશ હોય તો તે સાથે તે જ વાક્યમાં દ્વારકાદાસ પણ જોડી નહિં સકાય; ‘પ્રેમી’ નો અર્થ પ્રેમાનન્દ માટેનો નથી એમ ગણતાં પણ દ્વારકાદાસ જેવા માત્ર પર-ભૂતને એટલું ગૌરવ આપ્યું હોય એ સંભવતું નથી. તેમ જ ‘પરભૂત’ નો વિભંકિતસંબંધ પણ નહિં બેસે. આ કારણથી આ બધા ધ્વનિનો અસંભવ જણાય છે.

એકંદરે જોતાં આ સર્વ ધ્વનિ અતિ કટકાધિત, અસંભવિત, અને નિરાધાર જણાય છે. અને આખરે જોવા જતાં આ નાટકોની બનાવટ કરનાર બીજો જ કોઈ મૂળ પાથેથી હોય તો ત્હેને આ પ્રકારની ધટના—ધ્વનિ ખરા જેવા બતાવવાની કૃતિ જાણી જોઈને બંધબેસતા રચીને—કરવાને બાધ કે મુશ્કેલી પણ શી હતી? આ પ્રકારની દલીલમાં અતિ દૂરદશિતાનો દોષ કોઈ જોશે. પરંતુ આ ઉપરાંત બીજાં પ્રમાણો તથા ઉપરની દલીલોનું બળ એટલાં છે કે આ કલ્પના કેવળ તર્કના વર્ગમાં નહિં ચૂકાય.

કવિઓની રચનાઓમાંનાં વચનોનું જાણી જોઈને જ રસિક પરિવર્તન કરીને શુભા-દિકાનાં ચિહ્ન વગેરે એ વચનો વડે બતાવવાની અથવા સૂચવવાની વિવેચનકલાની એક પદ્ધતિ હોય છે. તે રીતનો ઉપયોગ આ કવિતોનાં ક્યાં હોત તો જુદી વાત હતી. બાકી વારતવિક રીતે ષષ્ઠમાદિક કવિગણનું અનુલક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ માનીને ધ્વનિદર્શન કરવાને તો આધાર નથી.

હમણાં જ—આ નિબંધ પૂરો થતાં—મ્હારા સાંજળવામાં આવ્યું કે “પ્રેમાનન્દ”નાં નાટકોમાંના એકનો હસ્તલેખ આજથી ૧૦૦ વર્ષ ઉપર લખાયેલો રા. કેશવલાલને હાથ લાગ્યો-છે. આ વિશે પૂછું માહિતી મળ્યા પ્હેલાં, તેમજ એ હસ્તલેખને સારી રીતે તપાસ્યા વિના, હાલ* વિશેષ કહી સકાશે નહિં. માત્ર એટલું તો નિર્ભય રીતે કહેવાને બાધ નથી કે આ નિબંધમાં દર્શાવેલાં અને ચર્ચેલાં પ્રમાણો સ્વતન્ત્ર રીતે જ પોતાના અન્તર્ગત શુભદોષ ઉપર આધાર રાખે છે, ત્હેને હસ્તલેખોની શોધ માત્રથી સ્પર્શ નહિં થાય. ઉલટું, એ સ્વતન્ત્ર પ્રમાણોના બળની સ્થાને ટકવા માટે, તેમ જ આપખળથી નબળા માટે, આ નવીન જડેલા હસ્તલેખની પ્રુટિમાં અત્યન્ત સખળ, વિશ્વસનીય, અને દૂરપણીન પ્રમાણની અને ઐતિહાસિક સ્વીકાર્યતાની સામગ્રીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

મ્હારી પરીક્ષાના કૃપા મત્તવથી આ વચન નથી નીકળતાં. વારતવિક રીતે શાસ્ત્રીય ધોરણ આ પ્રકારની વૃત્તિ અને સામગ્રીને આજી જ લે છે. હાલના જ્ઞાનની પ્રગતિના સમયમાં સર્વ સુધરેલી પ્રજામાં એ જ સ્થિતિ છે કે ગમે ત્હેવો સર્વમાન્ય પડિત વિજ્ઞાનમાં, કે વિધાના કોઈ પણ પ્રદેશમાં, કોઈ નવી શોધ કરે, નવું તત્ત્વ પ્રગટ કરે, તો પંડિતવર્ગ ત્હેને એકદમ સત્ય તરીકે સ્વીકારતા પ્હેલાં ઘણી ઘણી સ્વતન્ત્ર અને શાસ્ત્રીય કસોટીઓ વડે તપાસે છે; જ્ઞાનનાં જિયાં તત્ત્વોની સાચવણી આ પ્રકારની અસહિષ્ણુ સાવચેતીથી કરવાની આવશ્યકતા છે. અને આ પ્રકારની શાસ્ત્રીય અગ્રદાથી કોઈ પણ સમર્થ પંડિતને અપમાન લાગતું નથી. એ પ્રકારની શાસ્ત્રીય અગ્રદાની વૃત્તિ આ નાટકો પ્રગટ થયાં ત્હારે જ સાક્ષર વર્ગમાં આદરાર્પ હોત, તો અત્યારે મ્હારો માર્ગ વિશેષ સરળ થયો હોત. આ નવીન જડેલા હસ્તલેખ તરફ પણ સાક્ષર વર્ગે એ વૃત્તિ રાખીને પરીક્ષા કરવી એ કર્તવ્ય છે. ઐતિહાસિક સત્યનો દાવો. બીજા દાવાઓ કરતાં સર્વોપરિ છે.

સંભાષન.

આ આભ્યન્તર પ્રભાણો ઉપર બ્યાપક દષ્ટિ ફેરવી ગયા પછી શું લાગે છે?—એ જ કે જેમ બાહ્ય પ્રભાણોથી આ નાટકોના કર્તૃત્વ વિશે સંશય સમજા રહે છે, તેમ જ આભ્યન્તર પ્રભાણોનો ભાર પણ પ્રેમાનન્દે એ નાટક કર્યાની વિરુદ્ધ જ નમે છે. હું કબૂલ કરું છું કે એ આભ્યન્તર પ્રભાણો બધાં સરખાં બળનાં નથી. તેનાં ત્રણ વિભાગ થઈ શકશે;—

(૧) નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં;

(૨) ધણે-ભાગે નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરનારાં;

અને (૩) કાંઈક સંદિગ્ધ.

આ પ્રભાણોમાંથી કોઈકનું છૂટક છૂટક બળ વધતું જોણું હશે જ. પરંતુ તેવાને માટે પણ તે સર્વેનું સમગ્ર બળ એકઠું થઈને મ્હારી કલ્પનાને પ્રુટિ મળશે એમ માનું છું.

આ સર્વ પ્રભાણોમાંથી પ્રથમ વર્ગનાં પ્રભાણોથી સિદ્ધાન્ત જેવું જ અતુમાન સંભવે; અને છેલ્લા વર્ગના ઉપરથી મ્હારી કલ્પનાને બાધ તો નથી જ થતો; પણ આ પ્રશ્નને વિશે વધારે આગળ તપાસ કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. આ લેખના આરમ્ભમાં કહ્યું છે તેમ એકંદરે બાહ્ય તેમ જ આભ્યન્તર પ્રભાણો દર્શાવીને આ બાબત અન્વેષણ ચલાવવાની દિશા બતાવવાનો મ્હારો હેતુ છે; કેમકે ઐતિહાસિક વગેરે અનેક પ્રકારે વિવેચક દષ્ટિથી તપાસ કરવાની બહુ જરૂર છે. ખાસ એટલા માટે કે આ અન્યોને પ્રગટ કરવામાં તેમ જ હેનો સ્વીકાર થવામાં ખરાં વિવેચનનાં તત્ત્વોનો આદર થયો જણાતો નથી. પ્રાચીન અન્યો સંખ્યા જે વિવેચનના સંપ્રદાયો સંસ્કૃત અન્યો પ્રગટ કરનારા આધુનિક પંડિતોએ સ્વીકાર્યો છે તે ઉપર લક્ષ અપાતું નથી. હરતલેખની કેટલી પ્રતો મળી છે? એક જ મળી છે, તો વિશ્વાસ રાખવાને મરજી છે કે નહિ? પ્રતો મળી તે ક્યાંથી મળી? એ લેખનાં ખાસ સ્વરૂપ શાં છે? વગેરે કશી પણ માહિતી પ્રકાશકોએ આપી નથી. એ નાટકો પ્રથમ પ્રાપ્ત થયાં, તે શી રીતે? તે વિશે કશો ખુલાસો આપ્યો નથી. એટલું જ નહિ, પણ પ્રથમ એ જ નાટકોનાં નામ જાણ્યાં હતાં, ને ઈ. સ. ૧૮૯૧-૯૨ માં પ્રગટ કર્યાં; અને તે પછી ત્રણ વર્ષ ઈ. સ. ૧૮૯૪-૯૫ માં ત્રીજું ‘તપત્યાખ્યાન’ એકાએક ક્યાંથી નીકળી આવ્યું? આ વિશે વિધારસિક વર્ગને અન્ધકારમાં જ રાખ્યો છે. પ્રેમાનન્દે ૧૧ નાટકો કર્યા કહેવાય છે—એટલું સાંભળીને આપણને સંતોષ થતો નથી. પણ એ કહેવા માટે આધાર શો છે તે જાણવાની ઉત્કણ રહે છે. જે બાઈકનેથી ‘દ્રોપદીહરણ’ મળ્યું, તે વણમના ઇષ્ટ મિત્રની પુત્રી થાય એ વાત આખ્ય ખાચીને જ પ્રકાશકોએ સ્વીકારી લીધી છે, પરંતુ હેનો અસંભવ મ્હેં બતાવ્યો છે તે પ્રકાશકોએ સુમધુભાવથી વિચારમાં જ લીધો નથી જણાતો. બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં નાટકો નથી ત્હારે આપણી સુજ્ઞાતીમાં ૨૦૦ વર્ષ ઉપર સંસ્કૃત નાટકોને પણ ટકર,

મારે હેવાં નાટકો હતાં,*—એમ સ્વભાષાના અભિમાનને વિવેકની ભૂમિકા ઓળંગીને જવા દેઈ ખરી પરીક્ષાની કસોટીઓ વાપરવાનો વિચાર પણ ઉત્પન્ન થયો નથી. આ પ્રકારના અભિમાનથી ચતા સંતોષને છીનવી લેવાને આ વળી કોણ તૈયાર થયો? એમ કોઈ લોકો વખતે મ્હારે વિશે કહેશે. પરંતુ હાવી બાબતમાં શાન્ત ચિત્તથી પરીક્ષા કરવી એ સ્વભાષાનું ખરું અભિમાન રાખનારનું જ કર્તવ્ય છે. મિ. વિન્સેન્ટ સિંમથના હિન્દુ-સ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશેના અવલોકનમાં છેવટના પેરેગ્રાફમાં ડોક્ટર લાંડારકરે જે તર્કો સૂચવ્યાં છે, તે તર્કોનો આશ્રય આ નાટકોને રજૂ કરનારાઓએ અણમાન પણ કર્યો નથી. અને તેથી પરીક્ષા કરીને વાંચનારને સાધનની સામગ્રી ના મળવાથી ખાંધેલાં હાથે કામ કરવા જેવું થાય છે. વધુને પિંગળ ક્યું છે કહેવાય છે—આમ બોલીને પ્રકાશકો સંતુષ્ટ રહે છે; પણ એ બાબત પ્રમાણસામગ્રી ઉપસ્થિત કરતા જ નથી. આ વળી એક બીજું ઉદાહરણ આ અસાક્ષીય પદ્ધતિનું છે.

આ પ્રકારના સાધનસામગ્રીના અભાવની કંઠણ સ્થિતિમાં રહીને ઉપરનો નિબંધ લખાયો છે, તેથી હેમાની કેટલીક ન્હાની—અને કવચિત્ મોટી—વિગતોના સ્વરૂપમાં ફેરફાર વધારે પ્રકાશ મળ્યેથી થાય તો આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ મ્હારાથી અને તેટલી અન્વેષણ-સામગ્રી મેં પેદા કરીને પરીક્ષા કરી છે. અને તેથી શ્લિષ્ટ થતા અનુમાનની પુષ્ટિમાં જે જે મુદ્દા મેં વાપર્યાં છે તેમાંથી કોઈ ખોટા પડશે તો તેથી મુખ્ય પ્રશ્નને બાધ ભાગ્યે આવશે; હેમાંના એક જ મુદ્દા મહત્વનો હોઈ અબાધ રહેશે તો મ્હારું અનુમાન ટકેલું જ રહેશે. એ અનુમાન ખરું ઠરે તો આ નાટકો પ્રેમાનન્દનાં નહિ, પણ કોઈ આધુનિક વિદ્વાન્તા હાથનાં છે એમ જ માનવું પડશે. શાસ્ત્રીવર્ગની પદ્ધતિના જ્ઞાનવાળો, તેમ જ પાશ્ચાત્ય સંસ્કારવાળો એ લેખક હોવો જોઈએ હેમાં સંશય નથી. આ કલ્પના ખોટી માનીશું, તો એમ જ માનવું પડશે કે કોઈ અલૌકિક અભત્કારશક્તિ વડે પ્રેમાનન્દે હાલતા જમાનાના અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કારો ૨૦૦—૨૨૫ વર્ષ પૂર્વેથી જ પોતાના આત્મામાં ચઢાવીને આ અનુપમ રચના તે સમયમાં ઉત્પન્ન કરી. પરંતુ હેવા અભત્કારનો યુગ તો દૂર દૂર આંધ્યો ગયો છે. માટે આપણે તો લૌકિક કલ્પનામાં જ ઊતરવું પડશે, અને આ નાટકોને આધુનિક બનાવટ તરીકે જ ગણવાં પડશે.

કોઈ કહેશે એ બનાવટી લેખકને પોતાને મળવાની કીર્તિનો લોભ ખોઈને, પ્રેમાનન્દને નામે આ નાટકો ચઢાવી દેવામાં શો લાભ? હેવો કોઈ સૂર્ય હોય ખરો કે એમ કહે? તો ઉત્તર એ જ છે કે હેવા લોકો વસ્તુતઃ જોવામાં આવે છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યમાં આ પ્રકારની બનાવટો કેટલીક મુવિહિત તે બાળ ઉપર રાખતાં, આપણા જ્ઞાતવર્ષમાં હાવી બનાવટો પ્રાચીન કાળથી પ્રખ્યાત કવિ વગેરેને નામે કરવાના હાખલા અનેક જાણવામાં આવેલા છે. હેનાં કારણ જનસ્વભાવમાં તેમ જ સાહિત્યની સ્થિતિમાં જડે એમ છે.

* ‘તપત્યાખ્યાન,’ અન્યવિવેચન, પૃ. ૧ પેરેગ્રાફ ૧ નાં છેલ્લાં બે વાક્ય જુઓ.

પોતાને નામે પ્રગટ કર્યાથી, પોતાની કીર્તિ સ્થાપિત ના હોવાને લીધે, એ રચનાનો સત્કાર વખતે ના પણ થાય એમ બધે સ્વાભાવિક રીતે રહે; અને તેથી પોતાની કૃતિ તરીકે પ્રગટ કરવાની હિમ્મત ના આવે; વગી પ્રસિદ્ધ લેખકને નામે ચદાવ્યાથી જે સત્કાર થાય તેથી જાણે પોતાને જ માન મળ્યું—ખીજ ના જાણે છતાં—એમ પોતાના મનમાં મનમાં ખુશ થઈને પોતે પોતાને માન આપવાની જાણની હેતુરમણી હેવા બનાવટ કરનારા કરે-છે. ઓગસ્ટ ૧૯૦૯ ના ખુદ્દિપ્રકાશમાં સુરદાસ વિશેના લેખમાં ‘બકુલે’ વાત લખીછે કે હિન્દીના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રીયુત રાધાકૃષ્ણદાસ કહેછે કે—સુદાસનું નામ છેવટે લગાડી દઈને પોતે ન્હાનપણમાં પદ રચેલું અને ‘સુરસ્યામ’ એમ નામ ત્યાં મૂકેલું જોઈ પોતાને કૃતકુલ એ માનતા હતા. રા. કેશવલાલે પણ ‘પ્રેમાનન્દ’ વિશેના નિબંધને પૃ. ૨૪ મે તથા પૃ. ૨૭ મે અનુલેખમાં પ્રેમાનન્દને નામે એક બે ગ્રન્થો ચદાવેલાનાં ઉદાહરણ આપ્યાંછે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘ભોજગ્રન્થ’ ની રિયતિ સુપ્રસિદ્ધ છે. ખીજને નામે પોતાની કૃતિ ચદાવવામાં એક ખીજ પ્રકારનો પણ સંતોષ બનાવટ કરનારને થાયછે. ખોટાં નાણાં બનાવનાર અને ચલાવનાર ધનલાભથી પ્રવૃત્ત થાયછે એ તો ખું જ, પરંતુ તે સિવાય એક રીતનો મૂઠ્ઠા હેતુ જગવડે હેતુરવામાં રહેલા સાદસ, પરાક્રમ વગેરેથી થતા આનન્દમાં પણ રહેલોછે. એ જ રીતે બનાવટી ગ્રન્થથી બધા લોકો કે’વા હંગાયા—એમ પોતાના મનને પરાક્રમ સાથે સંતોષ ઉત્પન્ન થાયછે; એ પણ પ્રવર્તક બળ આ પ્રકારોમાં હોયછે.

છેવટે એટલું અતઃકરણપૂર્વક કહું છું કે આ નાટકો વિશેની મહારી અગ્રદા યોગ્ય પ્રમાણથી ખોટી ઠરશે, તો મહારા જેટલો આનન્દ ખીજ કોઈને નહિં થાય. કેમકે અર્વાચીન તેમ જ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય તથા ગુર્જર ભાષા તરફની ભક્તિમાં હું કોઈને નમતું આપું એમ નથી. પરંતુ હાલ તો એ ભક્તિને ન્યાયદષ્ટિની આડે આવવા દઈ સકારો નહિં. ખાડી આ નાટકો પ્રેમાનન્દના છે એમ ન્યાયથી સાબીત થાય તો આપણી ભાષા તથા સાહિત્યને અપૂર્વ ગૌરવનું ઉત્તમેષ્ઠ કારણ મળે એમ છે. કેમકે, તામિલ ભાષામાં ઐતિહાસિક કાળની પૂર્વે નાટકગ્રન્થો હતા એમ માનવાને આધાર છે તે વાત બાદ કરતાં, ખીજ દેશી ભાષાઓમાં નાટકગ્રન્થો એટલા પ્રાચીન સમયમાં હતા નહિં, અને આપણી ભાષા તે બાબતમાં અપવાદરૂપ થઈ ઝળઝી નીકળે એથી વધારે આનન્દની ખીજ થી વાત હોય ? એટલું જ કે એ આનન્દ માટે સયુક્તિક પ્રમાણની અપેક્ષા છે. માટે રદામાં પક્ષને પણ એટલી વિનંતિ છે કે મહારી કલ્પના ખરી કરે, અને પરીક્ષાનાં ખરાં તત્ત્વોના શુદ્ધ પ્રકાશને બળે આ સ્વભાષાભક્તિના તેજ વડે રચાયેલી ગન્ધર્વનગરીની રચના વિખરી જઈ લુપ્ત થાય, તો એ વિદ્વાન વર્ગે પણ શોક કરવાનું કારણ ના માનવું.

સમાપ્ત.

નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

(૨૧. ૨૧. તૃતીયદાસ લગવાનદાસ વિલાકર, બી. એ.)

દરેક પ્રજાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ બહુધા પોતપોતાની જીવનપ્રવૃત્તિના પ્રતિબિંબરૂપ હોય છે એ વાત ઘણે આગે માન્ય કરવા જેવી છે. જેમ જેમ જીવન જીવતા દેશના સાહિત્યકર્તાઓ ઇતિહાસ ઉકેલવા આપણે યત્ન કરીશું તેમ તેમ આ સલ વધારે વધારે દૃઢીભૂત થશે. પ્રત્યેક નવીન સ્કુલ, પ્રત્યેક નવીન વિચાર, પ્રથમ તો કોઈ વિરક્ત મગજના ઉદ્ભવે છે, પછી તે જનમગજના અમનદાર મનુષ્યોમાં સંક્રાંત થાય છે, સાથી લોકસમૂહમાં ફેલાય છે ત્યાર બાદ સમગ્ર પ્રજાના જીવનમાં ગુપ્તમાં જાય છે, અને છેવટે તે ગુપ્તથીના નયના સાહિત્યદ્વારા ઉતારામાં આવે છે. પરંતુ જ્યારે તે નવીન વિચાર તેની પગકાઠાએ પહોંચે છે ત્યારે તેનો અધ પાત પણ શરૂ થાય છે. જે પરિસ્થિતિમાં તે વિચારની સ્થિતિ હતી તે પરિસ્થિતિ ક્રમશઃ રૂપાંતર પામે છે, અને પછી નવીન પરિસ્થિતિ નવીન વિચારને જન્મ આપે છે. આ સમયે જીવન અને નવીન વિચારનું તુલ્ય યુદ્ધ જામે છે. પૂર્વના વિચારનું જોણાણું હજી ઉપયોગી અને નવધોવન છે એમ માની લેનારાઓનો મોટો સમૂહ એક બાજુ ઉભે છે, ત્યારે તે જોણાણું નિરૂપયોગી અને જીર્ણશીર્ણ થઈ ગયું છે એમ સમજનાર વિરક્તાઓનો ન્હાનો સમૂહ બીજી બાજુ ઉભે છે પોતાને થયેલ નવીન સ્કુલથી પ્રતીતિ પોતાના શ્રદ્ધાળુ, અગ્રાણ બાઈઓને કરાવવાનો મહાભારત ધર્મ આ ન્હાના સમુદાયને આ સમયે પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંજોગમાં પણ સાહિત્યના અંકુરો ડુટે છે, અને અતે સાહિત્યના સતત દારૂગોળાથીજ આ ન્હાનું લશ્કર વિજય મેળવે છે.

તાત્પર્ય એ છે કે જેટલે આગે સાહિત્ય લોકોના જીવનપ્રવાહને અનુસરે છે તેટલેજ આગે લોકોનું જીવન પણ સાહિત્યથી ધમ્મય છે, પોષાય છે, અને વ્યવસ્થિત બને છે. દેશકાલ, જાતિસ્વભાવ, જૂતદશા, અને વારસામાં મળેલી ભારનાઓ, સાહિત્યને રંગનારા તત્ત્વો છે, ત્યારે સાહિત્ય એ જૂતદશાની પશ્ચાદ્ભૂતિપર ઝાંખા થઈ ગયેલા મગજને પ્રકાશિત કરનારી, વર્તમાન પડદા પર નવીન નજી પૂરનારી, અને ભવિષ્યની આછી આછી રૂપરેખા દોરનારી પિછી છે સંક્ષેપમાં એક પક્ષે સાહિત્ય પ્રજાના જીવનક્રાંતિને ઝીવનાર પાત્ર છે, તો બીજા પક્ષે પ્રજાને જીવન અર્પનાર પાત્ર પણ સાહિત્ય જ છે એટલેજ નહિ પરંતુ ચંક્ર નાંડો તેથી પણ આગળ જઈને કહે છે કે સાહિત્યપર જીવનની અસર કયા સાહિત્યની જીવનપર અતિશય વધારે અસર છે. તે લખે છે કે, "What are the mutual relations which subsist between life and fiction ?.....Which is the pattern? Which is

the imitation?...In my mind the answer to this question can be given without a moment's hesitation The effect of polite literature upon life is incomparably greater than that of life upon polite literature ”* મેંસ નોઈને એ આ સિદ્ધાંત અરૂપ અશક્ય પણ સ્વીકારવામાં આવે તો આ લઘુ લેખની થોડી પણ સાર્યકતા સિદ્ધ થઈ, એમ માનવું અતિ પ્રગલ્ભ નહિ ગણાય એવી આશા છે , કાગળ કે ઉચ્ચ માહિત્યથી ગુજરાતનું જીવન ઉત્તર બનાવી શકાશે એવી સંભાવના આ આખા નિબંધનું સૂત્ર છે

આનંદની વાત છે કે ચાર પાંચ દશકા પહેલાં ગુર્જર સાહિત્યની જે શોકજનક સ્થિતિ હતી તે હાન ધણે અંશે બદલાઈ છે ગુજરાતની વધતી જતી ગરીબાઈ, ગ્રાણ્ય ધારણ અર્થે લોકોના મોટા સમુદાયને ગ્યવે પડતો આજીવનિકાસંગ્રામ, પાશ્વેશિક રાજ્યબંધવસ્થા, અતિ રોચનીય સાંસાગિક સ્થિતિ, ઝગઝગ કેળવણીનો ઉપ કાગ, રાજવંશી પુરુષોના ઉત્તેજનની ખામી, અંગ્રેજી વિદ્યા અને ભાષાનો ઠગામો મારનો પ્રચાર અને જનસમાજ તથા સ્ત્રીપુરુષની સાહિત્ય પ્રતિ અનભિરૂચિ,—આ સર્વ વિદ્વાનોની પરંપરાને ભેદીને ગુર્જર સાહિત્ય થોડું પણ પ્રકાસ્યુ એ ખરેખર ગુજરાતના સાક્ષરોને અને સાહિત્યપ્રિય વર્ગને ખામ અભિનંદનનું કાગળ છે ગુજરાતી સાહિત્યના આટલા ઉદ્ધાસ માટે જે સતોષ થવો જોઈએ તે સતોષ જાહેર જનતા બાહ્યસતોષની ભૂમિમાં સહજ પ્રવેશ કરીશું

પ્રથમ તો જગત ઉપરની મહાન ઉદયલસાયલના આ સમયે ગુજરાતના સાક્ષર અને શિક્ષિત વર્ગના હૃદયોને કેના કેવા વિચારો, કેવી કેવી કલ્પનાઓ, કેવી કેવી ભાવનાઓ, દોહાયમાન કરી મહેલ છે તેનો અધુરો ખ્યાલ પણ કંઈક ઉપયોગી થઈ પડશે અને ગુજરાતીઓની વાસનાઓ અને મહેન્દાઓ જે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જ સર્વાંશે સંક્રાંત થઈ હોય તો તો તે સાહિત્ય ઉપર જ દરિયાઈ કરવાથી આપણે જાણવાનું જાણી લઈશું પરંતુ કલ્પા વિના ચાલતું નથી કે આ પરીક્ષા તલન અપૂર્ણ છે એટલું જ નહિ પરંતુ ગુજરાતના વિદ્વાનોને અતિશય અન્યાય આપનારી છે કાગળ કે, ક્યા દેશોનતિ અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ વિચારપ્રદેશમાં વિહરતા, મ સામુદાયારાની રસભર ઉત્સાહક વાતો કરતા, અને ચશ્ચિમની અનેક વિદ્યાઓની પ્રમાદીરાગી, કેળવાએલા ગુજરાતી બાઈઓ,—અને ક્યા સ્મૃતિઝગંગાઓથી રમાયેતું, અર્થદંડિત વર્તમાયી પોષાયેલું, સંકટાનું, દુઃખાનું, ચગદાનું, લીલું, ગુજરાતી સાહિત્ય ! ક્યા જીવનમુખિ, કંમ્યેયોગ અને મનુષ્યકરજના મલ મિદ્ધાતોના પિછાણનાતઓ,—અને ક્યા ગાયા, શાની દુનિઆ,

* “ જીવન અને સાહિત્ય વચ્ચે અ સ્પર્શ મો સંબધ છે ” એ ભેમા આ-દર્શ કયો અને નરૂલ કઈ ? આ ર સ્વચર ખાસે એક પણ ક્ષણ પોખ્યા વિના આ પ્રશ્નો ઉત્તર આપી શકાય તેમ છે સરકારી સાહિત્યપરજીવનની અસર કરતા જીવનપર સરકારી સાહિત્યની અસર અપ્રતિમ અધિકતર છે ”

વિભાગ] નૂતન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

વિધાતા અને જપતપમા મસ્ત બનેલુ સાહિત્ય ! કેમ સ્વાભાવિકતા અને સૌંદર્ય સાથે સંગીનતા અને ઉપયોગિતાના ચાહકો—અને કેમ કૃત્રિમ, બેડોળ, છીછરા, નિરર્થક જોડકણા ! આ ઉપરથી એટલું તો પ્રતીત થશે કે જે મહાન અભિવાધો ગુજરાતના આત્માનું મથન કરી રહેલ છે, અને જે નવીન ચેતન ગુજરાતની ઉછરતી પ્રજામા વ્યાપી રહેલ છે, તે અભિવાધો અને તે ચેતનની સંક્રાંતિ હજી ગુર્જર સાહિત્યમા યવા પામી નથી સાથે સાથે એટલું પણ સ્મરણમા રાખવાનું કે જે વિચારો અને ભાવનાઓએ નિશ્ચિત સ્વરૂપ લીધેલુ હોતું નથી તો તે હૃદયના મર્મભાગમા પ્રવેશી ચક્રતા નથી જ્યાં સુધી મનની વાછનાઓ મનના ગર્ભમાથી નીકળી સ્થાયીભાવનાત્મક થતી નથી, જ્યાં સુધી હૃદયની ઊર્મિઓ હૃદયના ઉડાણુમાંથી નીકળી આખા દેહને હલન-લાવી મૂકતી નથી, ત્યાં સુધી વાણીદારા કે લેખનદારા બહાર નીકળી અન્યમા કપ ઉત્પન્ન કરવાનો વેગ તેમા આવી ચક્રતા નથી ત્યારે શું છીછરી લાગણીઓ અને ઉપલક્ષ્ય વિચારોને સંગીન અને તવસ્પર્શિ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો નથી ? શું અંતરના ઉદાત્ત ભાવોને અન્ય જનોની સેવાઅર્થે પ્રકાશિત કરવાનો પ્રસંગ સમીપ આગ્યો નથી ? શું આપણા અંગ્રેસો અને વિચારકોના હૃદયોમા પ્રકટેલા સ્ફુલિંગ વડે સમસ્ત ગુજરાતના જીવનને જનલત કરવાનો અનિવાર્ય ધર્મ એમને પ્રાપ્ત થયો નથી ?

અન્યતઃ, ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણીમા અનેક સુસ્કેલીઓ આડી આવી છે અને આવે છે, પણ તે સુસ્કેલીઓ છતાં ગુર્જર સાહિત્યમા જે કાંઈ લખાયું છે અને લખાય છે તેથી શું વધારે ઉપયોગી, વધારે મજીર, વધારે વ્યાપક અને પરિ-સ્થિતિને વધારે અનુકૂળ લખાણુ સમર્પિત નહોતું અને નથી ? જમતને વિકાસક્રમ અમુક અનિવાર્ય નિયમોને અનુસરે છે તે સત્ય કબૂલ છે, તોપણ આપણે સર્વ સૌથી સરલ, સૌથી સુદર, અને સૌથી હ્રસ્વ માર્ગેજ આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ, અને તેથી ઉચ્ચતર સ્થિતિએ આવી નજર ચક્રત, એમ તો કોઈ પણ સુઝ કમૂલ કરી ચક્રશે નહિ જ્યારે આપણે આપણા માર્ગમા હોએલા અસંખ્ય અવારણો મણાવવા ઉદ્યત થઈએ છીએ, ત્યારે આપણને મળી આવેલા અસંખ્ય અનુકૂલ પ્રસંગોનું પણ સ્મરણ શા માટે ન કરત ? હકીકત એવી છે કે વિદ્નેતુ સ્મરણુ જેટલું તીવ્ર હોમ છે તેટલું અનુકૂલ પ્રસંગોનું હોતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ પ્રાપ્ત થયેલા સર્વ અનુ-કૂલ પ્રસંગો જાણવાનો ઘણી વાર સજન પણ ઝોછા તેથી આપણે કાંઈ પણ જૂતો કરી નથી અથવા કાંઈ પણ સુદર તકો ગુમાવી નથી એવું ખોટું ગુમાન રાખી રાકારો નહિ ઇંગ્લંડના મહાન ગજવનીતિજ લૉર્ડ મેરલી પોતાના ‘કૉમ્પ્રોમાઇસ’ (‘Com promise’) નામના અતિ મનનીય અને સુદગ્ર ગ્રંથમા આ સબંધી સંગીન વિચારો દર્શાવે છે તે, આશા છે કે, અત્ર અસ્થાને નહિ મણાય તે લખે છે કે, “To me at any rate the history of mankind is a prodigious waste ful experiment, from which a certain number of precious re

sults have been extracted, but which is not now a final measure of all the possibilities of the time. It is not to deny the great law that society has a certain order of progress ; but only to urge that within that, the only possible order, there is always room for all kinds and degrees of invention, improvement and happy or unhappy accident.”* આગળ ચાલતાં તે લખે છે કે, “But it is midsummer madness of philosophic complacency to think that we have come by the shortest and easiest of all imaginable routes to our present point in the march ; to suppose that we have wasted nothing, lost nothing, cruelly destroyed nothing, on the road.”x સમગ્ર મનુષ્યસમાજ સંબંધી નીકળેલા આ ઉદ્દગારો ગુજરાતને કાંઈ ઓછા પ્રમાણમાં લાગુ પડતા નથી. જૂતકાલમાં થયેલાં સત્કાર્યની નોંધ લેવી, તેને માટે મમરર થયું અને તેના કર્તાઓ પ્રતિ ઉપકારની લાગણીથી જોતું તે, જરૂર, સૌજન્ય અને હડાપણનું શુભ ચિહ્ન છે, તેવીજ રીતે આગળના જમાનામાં થયેલા દોષો સ્મરણમાં રાખી, તે દોષો માટે રાદણા નહિ રડતાં, ભવિષ્યમાં તેવા દોષોથી મુક્ત થવા પ્રયત્નશીલ થયું એ પણ એક ઉચ્ચ પ્રકારનું શાણપણ છે. એજ ન્યાયે ગુજરાતે આગળ જે તકો ગુમાવી છે, જે જૂનપાપો ખાધી છે, જે દોષો કર્યા છે, તે સર્વનું પ્રાયશ્ચિત કરવા ગુજરાતના વર્તમાન અને ભવિષ્યના સાક્ષરોએ કટિબદ્ધ થઈ પોતાને શિર આવેલા અતિ ઉમદા ધર્મમાં આનંદપૂર્વક યોગ્યું જોઇએ.

વળી આપણી આગલી પરિસ્થિતિમાં અનેક ફેરફારો થવા માંડ્યા છે. ચોમેર નવીન ચેતન સ્ફુરવા માંડ્યું છે, ગુજરાતના ક્ષિતિજ ઉપર નવીન રંગો દેખાવા લાગ્યા

* “ગમે તેમ પણે મને તો માનવ જાતિનો ઇતિહાસ એક જખ્ખર નિષ્ફલ પ્રયોગ બાસે છે. આ પ્રયોગમાંથી અમુક કિમતી પરિણામો નિષ્કર્ષ રૂપે તારવી લેવામાં છે ખરાં, પરંતુ તેથી અત્યારે તે નિષ્કર્ષને સર્વ શક્ય—સંપાદ્ય વસ્તુનું એક અંતિમ પ્રમાણ ગણવાનું નથી. આમ કહેવામાં જનસમાજની પ્રગતિનો કંમ નિશ્ચિત છે એ મદાન સરનો અનાદર થયો નથી, પરંતુ માત્ર આ જાણત ઉપર બાર મુકવાનો આશય છે કે તે એકજ શક્ય કમની અર્પાદાની અદર પણ દરેક પ્રમાણમાં સર્વ પ્રકારની શોધ ખોળ, સુધારણા, અને મપતિ કે આપતિ માટે અવકાશ છે.”

x “પરંતુ આપણા પ્રમાણમાં આપણે જે સ્થિતિએ પહોંચ્યા છીએ તે સ્થિતિ આપણાથી દરેકી શક્ય તેવા સર્વ માર્ગોમાના સૌથી ઢુક અને સગ્ગ માર્ગે આપણે પ્રાપ્ત કરી છે એમ માનવું, (અથવા તો) રસ્તામાં આપણે કાંઈ પણ પ્રકારનો વ્યય દયો નથી, કાંઈ પણ ગુમાવ્યું નથી, કાંઈ પણ નિષ્કાર રીતે નષ્ટ કર્યું નથી, એમ ધારવું એ એક વિસ્ત્ર (તરવડ) ના સંતોષ જેવી દેખાતી ચોખ્ખી ધેસજાજ છે.”

[વિભાગ ૧]   નવન શુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

છે, અને સ્થળે સ્થળે નવી નવી જરૂરીઆતો ઉત્પન્ન થતી જાય છે. આપણી ગૃહિણી માનના બદલાઈ છે, આપણો ગૃહસંસાર બદલાયો છે, આપણા આચાર-ચાર બદલાયા છે, આપણા મનોરથો બદલાયા છે. આવે સમયે જો શુજરાતના નવા અવતારને અનુકૂળ સાહિત્ય આપમે ત્યાં ઉભું ન થયું, જો ક્યારેક ભરતો આપણા પ્રજાજીવનમાં નવા યુગનું ચૈતન્ય ન રેડાયું, તો અમરણી રાખતું કે શુજરાતના ઉત્કર્ષ માટે આપણા બાયોડીયા નિષ્ફળ છે એટલું જ નહિ પરંતુ સમસ્ત યુગનું પ્રજા થોડા સમયમાં સંમત બની જાય તો પણ આશ્ચર્ય નથી.

ત્યારે શુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં શું શું કરનારું છે એ મહાનશ્વર પુરતજ ઉપ-સ્થિત યાય છે. પરંતુ આ ન્હાનો લેખ એ મહા નશ્વર નિગદરણ કરવા પ્રેમ પણ રીતે સમર્થ નથી. માત્ર આપણા સાહિત્યના થોડાએક મુખ્ય અંગો સંબંધી થોડી થોડી સૂચનાઓ ઉપરાંત વધારે દાવો આ રુકો નિમજ કરી શકે તેમ નથી. અને તે સૂચનાઓ પણ આ વિશાળ વિષય ઉપર નવીન અજવાળું પાડવા કે અમરકાર ઉત્પન્ન કરવા માટે કરનારા આવી છે એમ માનવાનું નથી. સુશિક્ષિત વિદ્વાનો સમક્ષ આ સૂચનાઓ મૂકવી એ પણ હાથરસની એક વાનીજ છે એમ આ લેખક સારી પેઠે સમજે છે. તે પણ હાન થોડો સમય થયા અમારો વિદ્યાર્થીવર્ગ અનેક કાગળોને લીધે આગળ આગળ આવ્યો છે—ધડેલાયો છે, તથા જગત્તી, અને જગત્ નહિ તો પોતાને જગત્ માનનારાઓની આખે ચઢ્યો છે, આ ઇષ્ટાપતિનો લાભ લઈ, કદાચ એક વિદ્યાર્થીના થોડા વિચારો આપણા અનિષ્ટનું સુકાન ચલાવનાનાઓના હાથમાં ઉપ-થોગી થઈ પડે અને ઉપથોગી નહિ તો સૂચનારૂપ અને મૂલ્યનારૂપ નહિ તો બને તે અનગણ્યના પાત્ર હોઈને પણ કદાચ ચેતનશૂન્ય થઈ પડે,—એના કંઈક ઉડા, કંઈક ઉપલક્ષ, કંઈક મિત્ર આશયથી આટલી હિંમત ધરી છે.

શરુઆતમાં, જે વિષય સમગ્ર હિન્દુસમાજનું જીવિત છે, આખા વિશ્વને પોષક છે વ્યક્તિમાત્રની શાંતિનો ઝરો છે, અને સમાજમાત્રના ઝંડાઓનું કેન્દ્ર તે, તે પ્રતિ આપણા યુગ્મર સાહિત્યની શી નૃત્તિ છે અને શી પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ તે અતિ સહેલામાં વિચારી જઈશું. શુજરાતી સાહિત્યના પિતામહ નૃસિંહ મહેતાથી માંડીને ઠેક આજ પયંત ધર્મના ક્ષેત્રમાં આપણને ત્યાં જેટલું લખાયું છે તેટલું ભાગ્યેજ અન્ય પ્રાંત વિષયમાં આપણું સાહિત્ય વિચર્યું હશે. દેશકાનને લઈને આમ થયું એ વાત દીના જેવી સ્પષ્ટ છે અને એટલું તો માન્ય રાખનારા કોઈને પણ બાધ નહિ હોય કે પ્રાંત પણ પ્રજાનું જીવન વિશુદ્ધ તેજસ્વી અને આર્પણશીલ કરનારા ધર્મનું પુનઃસ્થાપન જેટલું રતોહમદ, નીરડે છે, તેટલી બીજી પ્રાંત પણ સસ્થા—ગમે તો તે ન્યાયમંદિર હો કે ડિસ્ટ્રિક્ટને ડિપાર્ટમેન્ટ હો તો પણ—રતોહમદ નહિજ નીવડે. સંદેશ વત્સલ શ્રીયુત રાનડેના સુદર વચ્ચેના શબ્દ આવે છે કે, “One deliberate con-

viction has grown upon us with every effort, that it is only a religious revival that can furnish sufficient moral strength to work out the complex social problems which demand our attention. Only a religious revival, not of forms, but of sincere earnestness which constitutes true religion, can effect the desired end.” † ગુજરાતી સમાજનાં છે કે શીયુત ગનકે અર્થગદિન બાલાયાર કે ક્રિયાકાંડના પુનરુત્થાનને આજ નથી આપતા, પણ મનુષ્યના આત્મગતિને વિશુદ્ધ, સમૃદ્ધ અને કર્તવ્યપરાયણ બનાવનાર ધર્મનોજ સત્કાર કરે છે. આપણું ગુર્જર સાહિત્ય ભક્તિરસથી છનખે છે, દેવકથાથી ઉભરાય છે, અને હરિલીલાથી રસબંધે છે. ખરેખર, આ અતિ આનંદનું કારણ છે પરંતુ ભરિખ્યના લેખકોને એક નમ્ર સચના કરવાની કૃષ્ણતા કરીય કે સામાન્ય માનુષી પ્રુદ્ધિ આત્મકારિક ભાષામાં વર્ણવેલી રૂપકમય હરિલીલાને ભેદીને દેવરહસ્ય સમજવા જેટલી શક્તિ ધરાવતી નથી. પરિણામ એ આવેલ છે કે ખરો ધર્મ, ખરું કર્તવ્ય, ખરું દેવરહસ્ય, ખરું અધ્યાત્મબળ, સર્વ વીસરી જાહેને લોકસમૂહ બાહ્ય ક્રિયાકાંડમાં ધ્રુવે છે, ધર્મધેતુઓમાં મરત બને છે, અને ધર્મને બહાને ગૃહસસાર તથા સમાજનું સલામત વાળે છે. ગુજરાતની ધાર્મિક સ્થિતિ ઉપર વિવેચન કરવાનું આ સ્થળ નથી, તથાપિ ગુજરાતી સ્ત્રીવર્ગ અને અમલુ વર્ગમાં ધર્મનું જે છીછરાણું પ્રવેશ્યું છે, દબની જે જ્વાનાઓ સહાયોને બાળી રહી છે, અને પરિણામમાં જે કર્તવ્યચિન્મયતા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેની નોંધ લીધા વિના ચાલતું નથી. હરિલીલાના શુદ્ધ, સત્ત્વ ગાનો ગ્રંથ પણ રીતે અનિષ્ટ નથી, —નાસ્તિકતા અને જડવાદ ગ્રંથ પણ રીતે ધ્રુવ નથી. પરંતુ હવેના લેખકોને એટલીજ વિનિતિ કરવાની કે હરિલીલાની સાથે દેવરહસ્ય અને અધ્યાત્મવિષયની રમણીય કૃષ્ણશયણી જૂની જવી ન જોઈએ, અને એ કૃષ્ણશયણીનો લાભ માત્ર હિમાનયના ઉત્તુગ ચિખરપર વિરાજેના વિદ્વાનોજ લઈ શકે એમ કરવાનું નથી. પરંતુ ગંગાજીમાં કુબાળી મારતા આપણા નિગ્રહર બાધાહેનો પણ એ પ્રસાદી મેળવી શકે એવી વ્યવસ્થા કરવાની છે.

આપણે આ ધર્મની અનેક શાખાઓ ગુર્જર સાહિત્યની સેવા કરવા માગી છે. તેમણે યોગ્ય અપવાદ સિવાય, એક બીજાનું ખડન કરવામાં જેટલો ઉત્સાહ આ ધાર્મિક સંસ્થાઓમાં જોવામાં આવે છે તેટલોજ ઉત્સાહ ધર્મના ખરા ગૃહસ્થ લોકોને

† “વિચારપૂર્વક કરેલો આત્મો નિષ્ઠા દરેક પ્રવલ્ન સમયે વધારેને વધારે દીપ્ત થશે છે કે જે ગુચ્છવિષય સામાજિક પ્રશ્નો આપણું ધ્યાન ખેંચે છે, તે પ્રશ્નો ઉકેલવામાં જોઈતું નૈતિક સામર્થ્ય આપણું ધાર્મિક સંજ્ઞનજ આપણને અપી શકશે. બાલાયારના પુનરાવર્તનથી નહિ, પણ ખરો-આમલી-અતરનો અભિનિવેશ કે જે સહ ધર્મના આત્મારૂપ છે તેના સચુત્થાનથીજ ધ્રુવ રલ પ્રાપ્ત થઈ શકે.”

વિભાગ]   નતન ગુજરાતને હવે કેના સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

સરલ ભાષામાં સરલ રીતે સમજાવવામાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી આપણા લેખકોએ સમજવું જોઈએ કે હવે કટાક્ષ અને લેખિનીયુક્ત સાહિત્ય પૂરતું છે ; રાગદ્વેષરહિત, મહાત્મક સાહિત્યનીજ અધુના અપેક્ષા છે આપણા દેશમાં હાલ ઉછળતા સામારિક અને પ્રવ્રજિત બળોને આ અનેક સસ્થાઓમાંથી જીવન અને પોષણ મળશે તોજ તે સસ્થાઓ સાર્થક અને સફળ થશે, અન્યથા ગુજરાતમાં જે કાંઈ થોડું સત્ત્વ રહ્યું છે તે સત્ત્વને ચૂસી લેનારી જળોનીજ ગરજ તેઓ સારશે તેટલા માટે ઘણા કાળ થયાં જડ થઈ ગએલા ધર્મપથોને ચૈતન્યયુક્ત કરવામાં ભવિષ્યના ધર્મસાહિત્યસેવકોએ જુમવાનું છે આચાર્યોની કેળવણી, દેવમંદિરોની દોલતનો સુવ્યય, ક્રિયાકાંડનો ધર્મ સાથે સબધ, અધર્મદ્વાને રિવેકલ્યુશનમાં પલટાવવાના સાધન, ધર્મનું શુદ્ધમાં તેમજ સંસારમાં સ્થાન,—આ સર્વ સબધી સચોટ, સ્વતંત્ર, નિડર સાહિત્યની હજી અતિ-શય ખોટ છે ભગવદ્ગીતાનો વધારે ને વધારે પ્રચાર થતો જાય છે એ સતોષની વાત છે અનેક દૃષ્ટિબિંદુથી ભગવદ્ગીતાના ભાષાતરો એકદરે ઇષ્ટ છે તદ્દપિ સંસારના મહાપ્રશ્નો ઉકેલવામાં ભગવદ્ગીતા ટ્રેલી સહાયશ્રૂત છે, કર્તવ્યપરાયણતાના—કેવા દિવ્ય પાઠો તે ભણાવે છે, ધર્મ અને કર્તવ્યનું એકીકરણ તેમાં શી રીતે કરવામાં આવ્યું છે, વગેરે અતિ મહત્ત્વના રહસ્ય સમસ્ત ગુજરાતના જીવનમાં હજી વણાઈ ગયા નથી સત્ત્વ ધર્મના મર્મભાગ પોતાના હૃદયના ગર્ભમાં ઉતાર્યા પછી અન્યના હૃદયમાં તેનું પ્રેમપૂર્વક વહન કરનાથીજ ખરી સિદ્ધિ થવાની સારેજ દંભ અને અગ્નિ ઉપર શૈલ અને ગ્વાનનો સૂર્ય પ્રકાશશે, સારેજ આતર શુદ્ધિના ઉપાસકો ઉભરાશે, સારેજ સદ્વિચારોની આચારમાં સંક્રાંતિ થશે, સારેજ નિર્મલ યુદ્ધિ અને હૃદય ઉપર વળેલા અધિકાર અને નિઠ્ઠિતાના પુરાણા રાક્ષાઓ દેદાઈ સેકડો વર્ષ થયા હાથથી ગએલા અમૂલ્ય રત્નો પુનઃ પ્રાપ્ત થશે

×

×

×

×

કેળવણીના પ્રદેશમાં પણ આપણા સાહિત્યનો વિકાસ હજી અદ્યતન છે બાળ-શિક્ષણ, સાંસ્કૃતિક આરોગ્ય, સ્ત્રીશાસ્ત્રનાશ, આદિ નિપયોમાં આપણે લા બહુ ઉપયોગી સાહિત્યની અપેક્ષા છે પશ્ચિમમાં દિવસે દિવસે નવી ઉદ્ભવતી અનેક સુદર યોજનાઓનો સચારે આપણા સાહિત્યમાં કરવાનો ઉત્સાહ આપણા પદોધારીઓમાં કેણું જણે કરારે જાગશે ? ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાને વિદ્યાવિલાસી કરવા । મહાભારત ધર્મ ગુજરાતના સુશિક્ષિત વર્ગને શિર છે એ એમણે જૂની જવાનું નથી. કહેવાની જરૂર નથી કે જે મનુષ્યો પેતાની આજીવિકા અર્થે સખ્ત મજૂરીમાંથી ઉચ્ચ માથું કરી શકતા નથી, જેમને ઇશ્વરે વિદ્યાની પ્રસાદી બક્ષી નથી, અને જેઓની જીવનપ્રવૃત્તિ, હૃદય અને યુદ્ધિના સુદર છોડોને છેદી નાખનારી શુષ્ક હાડમારીમાં સમાપ્ત થાય છે, તેઓના જીવનમાં થોડો પણ રસ રહે તેવું, તેઓની મજૂરીનો થોડો પણ શ્રમ ઉતારે તેવું, તેઓની નિરાશાના થોડો પણ આશા બેળને તેવું,

ધર્મનું સંગ્રહ, સંગ્રહ, તમિલ, બોલપત્ર માહિતી ખુબ હતું તે ખરેખર અનેક છગના આધીર્વાદો કમાના જેવું છે આ ક્ષેત્રમાં આ પ્રથમ સ્વંય ઉપગત ખીનું ધણું ધણું કંવાનું છે, પરંતુ તે સર્વની નોંધ લેના જેટલો અત્ર અવકાશ નથી. માત્ર થોડી મુખ્ય બાબતો સહજ અવલોકન જાહેર સતોર માનશું.

આપણે બાલકોની જરૂરીયાતો પ્રથમ નિયામનું એમને બિચારાઓને સુદ વાચનમાળાની જરૂર છે, એમને મરવમચિત્ર મામિત્રની અોક્ષા છે એમને પૂર્વનું, પશ્ચિમનું, નવું અને જૂનું સમપૂર્વક જાણવું છે એમને માગાહી યધ, સંગીતમાથી, વાર્તામાથી, પદાર્થપદ્ધતિમાથી, નીતિઅથમાથી, સર્વમાથી, આનંદ લૂપ્તા રીખવું છે એમને વિનોદમાથી બોધ કાઢી લેના પ્રયત્નથીય થવું છે એમને આરોગ્યના પાઠ હૃદયમાં ઉતારના છે, “ગુણવતી ગુજરાત” ના ગીતો ગાવા છે, મમચર અને સીતાના ચરિતો સાબળના છે, પોતાના બાનનેહીઓને નહાયણૂત થવું છે, પોતાના કુટુંબ જનને વહાવા અને ઉપયોગી થવું છે, પોતાના વડીલોને નાન આપી ચત્રતંત્ર જીવિમા નિહરવું છે,—એમને ધણું ધણું હવું છે, બાલકના મનોગ્ધો બહુ ખેડા છે—આપણને યમાયે તેવા છે વળી ઉત્સાહ જવતત છે, અને યુદ્ધિ આપના જવી છે પરંતુ એમનો પનારો એવા વડીલો માયે પડ્યો છે કે જેઓમા બીરતા, નિરસાહ, અને કર્તવ્યનિમુખતાના ચર ઉપર ચર જામી ગયા છે અને જામતા જાય છે. આપણે એટલુંજ ઇચ્છીશું કે જગદીશ્વર એ બાલકોની પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લઈ ગુજરાતી ભાષાઓના આતર પડા બોલે, અને કાર્તિનેજ સાહિત્યપ્રદર્શિતું એક પ્રેરક તત્વ માની લેનારાઓમા મંથુકલની ભાવના પ્રકટ કરે, અથવા તો, એમનામા એમના સ્વાર્થની ખરી મમજણ ઉતારે.

શ્રીઓના આપણે બોલ સહી નથી એમના અભ્યાસક્રમ માટે, એમના વિનોદ માટે, એમના બોલાયે, જેવું અને જેટલું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે તેવું અને તેટલું આપણે પૂર પામવું છે કે એમને અથગતુ, કુટાતું નિર્ભય માસિક ઉભું હવું, કે એ આર પુસ્તકાલય માધનીઓની ધિ પિલિક દયાઓ જહાપ પાડી, અથવા તો “પતિવ્રતા” તથા “પતિવ્રત” નો પુરપદ્ધિની ચયેતો મુખ્ય બોલ ભાષણનાને મૂકે વહેંચે, એટલે શ્રી પ્રતિ કર્તવ્ય સમાજ થયું એવે જગ હાન તો લેનામા બાલે છે ત્રીજા વર્ગની, અને ચોથો વર્ગ ચર ચયે હોય તો તે વર્ગની, વાર્તાઓ અને નવલ કથાઓ એમાસાની મોડીઓની પેરે જાતા માડી છે પરંતુ એમા માહિત્યનો તો દુષ્કાળ જ છે કે જેથી આપણી શ્રીઓમા -સિમ્તા, વિદ્યાલુગ અને મહત્વાકાંક્ષા ઉત્પન્ન થાય, જેથી એમનામા જીવનના અને સમાના મર્મ સમજવાની ચક્તિ આવે, જેથી તેઓ પાશ્ચાત્ય વીજગિક જઘ્નજાટ સાથે બાલોની મંબીરતા મિલાવી શકે, અને જેથી ધણે સમય થવાં જડ થાવી રહેથી નિઘ વાસનાઓની કિંદેજદી તોડી તેઓ હૃદય ભાવનાઓના ઉદાનમાં વિહરી શકે.

ઐઠલું તો સુવિદિત છે કે દરેક સ્થળે નવાં ચાણાં નાખવાની જરૂર નથી. કેટલાંક ભૂતો ખડેરો સંભાળ પૂર્વક સાચવવામાં આવશે તો મનમાનતો લાભ ચોક્કસ મળી શકશે. દષ્ટાંત તરીકે, આપણી પ્રાચીન કથાશ્રવણની અત્યુત્તમ પદ્ધતિ હજી પણ આપણામાં પ્રચલિત છે. ધર્મના રંગથી રંગાયેલું આ સાહિત્ય યોગ્ય સાંસારિક જનો પવાથી અને સમયબલને અતુટ્ત જીભ ફેરફારો કરવાથી આ સંસ્થા ઘણી બંધવતી, લાભપ્રદ અને રસપૂર્ણ કરી શકાય તેવી છે. હરિકીર્તનમાંથી પણ અતુપમ ખુબીઓ નીકળી શકે તેમ છે. સંક્ષેપમાં આ સંસ્થાઓમાંથી પૌરાણિક જરૂતા ગાળી નાંખી તેમાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં આવે તો, નિઃશંક, સ્ફુલ્લ અને કોલેજના શિક્ષણની ન્યૂનતા ઘણે અંશે પૂરાઈ જાય, અને જેઓને તે શિક્ષણની પ્રસાદી ન મળી હોય તેઓને તેની બહુ અપેક્ષા પણ ન રહે.

આ સર્વનો નિષ્કર્ષ ઐઠલોજ કે ઓઝોની સુકુમાર કળાઓને ખીલવવાને, એમની તીવ્રતા પુદ્ધિ વિકસાવવાને, અને એમના હૃદયના મૃદુ ભાવોને દીપાવવાને, ગુર્જર સાહિત્યને પુદ્ધિ અને હૃદયના અનેક વિષયોથી બહલાવો અને વિલસાવો.

હવે ઇતિહાસ, કાવ્ય, નાટક, આદિનો સંજુમેળો અવલોકીશું. પ્રથમ તો આપણે સાં અંતિહાસિક દૃષ્ટિનો વિકાસ ઘણાજ અસ્પષ્ટ થયો છે એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ઇતિહાસ એ લોકોમાં રાષ્ટ્રિય ભાવના ઉત્પન્ન કરનારું, એમના મતેલા મંત્રકારોને ભગૃત કરનારું, અને સામાજિક તથા રાજકીય સંકટો અને વિઠંબનાઓ સહન કરવા જેટલું સામર્થ્ય અર્પનારું, સાહિત્યનું એક અતિ પ્રબલ અંગ છે. પરંતુ આપણે સાં તો ઇતિહાસના નામને યોગ્ય ઇતિહાસ કોઈ સાક્ષરના મનોરાજ્યમાં હોય તો કોણ જાણે ? ગુર્જરાતનો ઇતિહાસજ નવાં અપૂર્ણ, શુષ્ક અને નિર્માત્મક હોય સાં આપણી બાપામાં અન્ય દેશોના ઇતિહાસની વાતજ શી કરવી ? નિશાળોમાં નિયત થયેલા ઇતિહાસો કયા દૃષ્ટિબિંદુથી લખાયા છે તેની બરાબર સમજણ પડતી નથી. પરંતુ આ સંબંધમાં ગુર્જર સાહિત્યને બહુ હોય દેવા જેવું નથી. સંસ્કૃત સાહિત્ય કે જે ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, નાટક, આદિ અનેક વિષયોથી રસબસ થઈ રહ્યું છે તેમાં પણ ઇતિહાસનું ક્ષેત્ર તો તદ્દન વેરાન બિશાબાન જેવુંજ દીસે છે. ઇતિહાસની ખીલવણીમાં નડેલાં અનેક આવચ્છોને લીધે આખા હિન્દુસ્તાનની લગભગ આવીજ સ્થિતિ છે. સારે આપણી ભૂત અને વર્તમાન દશાનું ઐતિહાસિક ચિત્ર આપણી સ્વ-બાપામાં આપણો સુરિક્ષિત વર્ગ નહિ આવેએ તો પછી એ મહાન કાર્ય ખીનું કોણ કરી આપરો ? માત્ર વશાવળી અને લડાઈઓની નોંધથીજ સંતોષ ન માનતાં આપણા વિદ્વાનોએ હવે ઇતિહાસદ્વારા આપણી પ્રજાને પ્રબોધવાની ભાવના રાખવી જોઈએ ; તેમજ પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક કૃતિનું પણ વહન આપણા સાહિત્યમાં થવું, જોઈએ ; અને આપણા પ્રગતકીય મહાપ્રયોગનું તારતમ્ય ઇતિહાસદ્વારા લોકોના હૃદયમાં ઉતારવાના પ્રયત્નો પણ આદરવા જોઈએ.

‘ ‘મનુષ્યના જીવનનો સર્વથી મધુર આવાપ ” જે કાવ્ય, તે સંબંધી બે બોલ બોલી લઇએ. આપણા કાવ્યપ્રદેશમાં વિચરેલા સર્વ લેખકોની કૃતિતું સદ્ભાવલોકન કરવાનું આ સ્થળ નથી, પરંતુ ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યમાં જે અનિદિત તરવો પ્રવેશવા મંડ્યાં છે તે સંબંધી એક બે સૂચના કરીનેજ સંતોષ પામશું.

એટલું તો કમુલ કરવું પડશે કે આપણા સાહિત્યનાં બીજાં અંગો કરતાં સ્વાભાવિક રીતે આપણા કાવ્યપ્રદેશ હીક ખેડાયો છે. સાચે સાચે એટલું પણ કમુલ કરી સેવા જેવું છે, કે બીજા વિષયો કરતાં આ વિષય ઉપર સાત નરસા લગભગ બધા લેખકોની લેખિની વધારે નિરંકુશ ચાલી રહી છે. હાલ સમય એવો આવ્યો છે કે જોનાથી કાંઇ પણ સંગીત કાર્ય બની ન શકે તે છેવટે ‘કવિ’ ની પદવી શોધે છે. ગમે તે થોડું પણ ‘બહેલ’ ગુજરાતી પુરુષ કે સ્ત્રીનું આપું જીવન તપાસી જાણું તો તેમાં થોડો પણ સમય મળી આવશે કે બ્યારે તેણે જાણ્યે અજાણ્યે, ગુપ્ત કે જાહેર રીતે, ‘કવિ’ની માનપદ પદવી ભોગવીજ હશે.

અલબત્ત, મનુષ્યમાત્ર પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં વિહરવાને સ્વતંત્ર છે. હૃદયમાત્ર ‘કવિ’ ની સુખદ ઘેલછામાં મસ્ત બનવાને નિરંકુશ છે. તથાપિ આંતર ભાવો બહાર પ્રકટતી વખતે બ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર જનસમાજ જે હિતકર અંકુશો મુકે છે તેનું વિરમરણ થવું ન જોઇએ, બીજી સૂચના એ કરવાની કે કિલ્લટ, નિર્માત્મ્ય કૃત્રિમ જોડકાંથી ગુર્જર સાહિત્યની સેવા થવાની નથી. દિલ્લગીરી અને આશ્ચર્યની વાત છે કે આપણી નાટક કંપનીઓ, આપણાં માસિકો, અને વર્તમાનપત્રો આ કમરને ઉત્તેજિત કરવામાં જરા પણ પાછી પાની ભરતાં નથી. આજકાલ મઘમાં કહેવાની દરેક વસ્તુનો પદ્યમાં સંચાર કરી મઘને છેવટની તિલાંજલિ આવવાનો પ્રયત્ન થઇ રહ્યો છે. ભય રહે છે કે હવે કદાચ ખેતીવાડી, રસાધણશાસ્ત્ર, રાજ્યનીતિ, શિક્ષણશાસ્ત્ર અશ્વિત, ભૂમિતિ આદિ સર્વ પદ્યમાંજ ઉતારવામાં આવે, અને ભવિષ્યની સાહિત્ય-પરિપદ પદ્યમાંજ ચર્ચા કરે તો બહુ વિરમય પામવા જેવું નથી.

સ્વાભિમાન સંતોષવાનો આ સમય નથી એમ કહેવાની જરૂર નથી. તથાપિ મહાભૂમિમાં વૃષ્ટિની માફક બર્ષ દેખાતી કૃતિઓ જોઇને હૃદય ડબે તો તે સ્વાભાવિક છે. કવિઓનું સ્વાત્મરસિકત્વ સર્વથા આદરણીય છે, તો પણ લોકોના અને પોતાના હૃદયના રણકાર એકસર અને એકતાન કરવાને અભિગ્રાપ રાખનારને તો સર્વાનુભવ-રસિકત્વનાજ ઉપાગક થવાનું છે. શોકસપિષર, મિશ્ટન, ટેનિસન, આદિની પ્રસાદી હળુ આપણા કાવ્યસાહિત્યમાં અપેક્ષિત છે. જેમની રંગરમમાં કવિત્વ વ્યાપી રહેલું તેમના ઉદગારો સર્વથી ઇષ્ટજ છે. જાલકો અર્થે સરલ, બોધાત્મક કવિતાઓ અને સ્ત્રી-વર્ગ અર્થે વિવિધ પ્રસંગોને અનુકૂલ સુંદર ગીતો અને મદ્યમો માટે જેટલી જલ્દમ ઉદાવાય તેટલી જરૂર છે. માનુષ્યમિત્રી કે પ્રજામિત્રી પ્રજાતાનાં યશોમાન લાભ-પ્રદાન છે. અને આંતમાં હૃદયના ઉચ્ચગામી પ્રદેશમાં લઇ જતા જે ઉમંગકાઓ

[વિભાગ]   નવન ગુજરાતને હવે કેવા સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

કોઇક વિરલ ક્ષણે કોઇક વિરલ હૃદયમા આવી જાય છે, તે ઉમળકાઓ બન્ને કહેવાતા કવિના ન હોય તો પણ તે ક્ષણના કવિહૃદયમાથી તે ઉદ્ભવતા હોવાથી સર્વથા સત્કારનેજ પાત્ર છે.

નવલકથાઓનો દિવસે દિવસે વિસ્તાર પામતો પ્રચાર આપણું લક્ષ્ય ખેંચ્યા વિના રહેશે નહિ. અગ્રેજી સાહિત્યનો આ નમુનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રબળ સત્તા ધરાવતો જાય છે. ગુજર સાહિત્ય ઉપર અખંડ જ્યોતિ પાડનારી સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામભાઈની કૃતિથી ગુજરાતમા નવલકથાઓને અપૂર્વ ચેતન મળ્યું છે. માસિકો અને વર્તમાનપત્રો ની બેટોના પુસ્તકો પણ નવલકથાના ખાસ પ્રેરક તત્વો થઈ પડ્યા છે. વિશેષમાં બાપતરોથી પણ આપણા કથાસાહિત્યમા મુદર ઉમેરો થતો જાય છે. પરંતુ દિલ-ગીરી સાથે કમુલ કરવું પડશે કે વાચકને નવગણનો મમય મળવાતું સાધન આપવું અને તેનું મનરંજન કરવું એના કરતા ગુરતર લક્ષ્ય આપણી વાર્તાઓ અને નવલ-કથાઓના ધણા મ્હોટા ભાગમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓની ઉપયોગિતાનું શોચનીય નિરૂપણ જ્યાં ત્યાં જોવામાં આવે છે. નવલકથાઓનો મ્હોટો સમુદાય મદન અને સ્ત્રીવિષયક વસ્તુથીજ રંગાયેલો દેખાય છે. પરિણામમાં છીછરાં ચિત્ત નિર્મૂલ અને નિર્વિધિ બને, સરકારી સાહિત્ય માટે અલુગમો અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય, અને નવલકથાનું શુદ્ધ હાઈ હમેશને માટે અગોચર અને અગમ્ય રહે તો શુ આશ્ચર્ય? જડબવહારમાજ નિચરતા લેખકોએ ચૈતન્યના સ્થાનોમાં સચારણુ કરવાને હવે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ. નવલકથાઓનું લહાણું કરનારાઓએ જાણવું જોઈએ કે પોતાના આપવાના દહાણામા વાર્તાના આકર્ષક મિષ્ટ પકવાન સાથે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું મધુર અન્નપાચન પણ એમણે આપવાનું છે, અને રસિકતાની મોહમયી વસ્તુ સાથે સહજોષની હિતકર સામગ્રી પણ યોજવાની છે

વળી આક્ષેપમા સર્વને માટે એકજ પ્રકારનો કચરો ઉત્પન્ન થવા માડ્યો છે તે સરવાળે નિરર્થકજ છે બાગકો, તરણો ને વૃંધો, સ્ત્રી અને પુરૂષો, અબણુ અને શિક્ષિત, સર્વને સાર એકજ પકિતવું સહિલ બેહુકુજ ગણાય, આપણા મજૂર વર્ગ માટે, આપણા બાપારી વર્ગ માટે, આપણા બાળકો માટે, આપણી સ્ત્રીઓ માટે, આપણા તરણો માટે, વિવિધ પ્રકારની વાનાંઓ અને નવલકથાઓની અપેક્ષા છે.

હાલ ઐતિહાસિક અને સાસારિક તત્વો આપણી નવલકથાઓમાં ખાસ સ્થાન રોકે છે, અને તેથી બેશક ઘણા વાલ થવા સભ્ય છે પરંતુ વર્તમાન સંક્રાંતિકાળનો થોડો પણ મર્મ સમજનારને એટલું તો જણાયા વિના રહેશે નહિ કે જ્યાંસંથી આપણી ધાર્મિક, સાસારિક, ઔદ્યોગિક, રાષ્ટ્રિય અને સાહિત્યવિષયક બાવનાઓ એક સરખી પ્રકુલ નહિ થાય, અને જ્યાં સંધી સંસાગ્રાસની તેમજ નીતિશાસ્ત્રની, સ્વાર્થી તેમજ પારમાર્થિક, રાજકીય તેમજ પ્રજાકીય, દારીદ્ર્યની તેમજ કવિની, સર્વદેશીય દૃષ્ટિથી ગુજર પ્રજાને સ્પૂલ તેમજ સંસ્કૃત સૃષ્ટિના દર્શન નહિ કરાવાય, ત્યાંસંધી આ-

પ્રભું પ્રભુજીવન અનેકવિધ વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ અનુભવજે નહિ, ત્યાસુધી આપણી અસં-
ખ્ય અસખ શક્તિઓ લખ થઇ શકજે નહિ, અને ત્યાસુધી આ યુગના અને હવે પછી
આવતા યુગના સર્વ ધર્મ અને મર્મ મમજવાનું તથા રક્ષવાનું મામરું કે શાશ્વત્તુ
આપણામા આવી શકશે નહિ

નવલકથામાથી નાટકમા પ્રવેશ સ્વાભાવિક છે આપણુ નાટક સાહિત્ય હાલ
પૂર જોસમા છે બાહુતી નાટકકારોની સંખ્યા બદલાવે તેટલી જગ્યા થતી જાય છે,
નાટકો અને નાટકકારોની સંખ્યાના પ્રમાણમા આપણુ નાટક સાહિત્ય નિમરવ છે
એમ કહેવુંજ જોઇએ. પિંડ કલાસની રચિને સતોપવાનું લલ્લુ પામણુ પદ્માનું કાંદી જે
બવાજીઓ બજવાય છે તે ખરેખર ગુજર્ સાહિત્યને લાઇનરૂપ છે જૂન અપવાદો
બાદ કરીએ તો નિકૃષ્ટ ગુંગારરસની જમાવટ કરવી, ગંભીરમા ગંભીર પ્રસંગે પણ શાઈ
પણુ રસ્તે હાસ્ય ઉપજાવવું, નિરક્ષર પાત્રોના સુખમાથી હાપણુ બરેલાં ટાહેલાં ઓ-
કાવવાં, છીછરા ભક્તિસંધી ધર્મધેવજા ઉત્પન્ન કરવી, અથવા તો શેક્સપિયરના
બાપાતરનો કે બાદશાહ અને ખીરબહાની વાર્તાનો સ્થાને અસ્થાને ઉપયોગ કરી લેવો,
એમાંજ આપણાં આધુનિક નાટકોની સાર્થકતા, આપણા 'કનિષ્ઠાને' ની ખુબી અને
આપણા નાટ્યશાસ્ત્રની સિદ્ધિ સમાપ્ત થાય છે. સૃષ્ટિવીવાના આમેદૂળ ચિત્ર, હૃદયના
અકૃત્રિમ ભાવોનો ચિત્તાકર્ષક વિલાસ, તથા સપતિની જ્યોતિમા, આપત્તિના અધકા-
રમાં, અને બળ્તેની મિશ્ર છાયામા અધઘટા મનુષ્યોની આરાઓ અને નિગરાઓ તથા
એમનાં અધ.પતન અને બેઠે-ગગનનું હૃદયકાગક આલેખન, આપણા કેટલાક નાટકકા-
રોની સ્વપ્નસૃષ્ટિમા પણ ન મળે, તો પછી એમની કૃતિમા તો કદાચીજ સભવે ?
જ્યા નાટકો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ અર્થેજ લખાતા અને બજવાતા હોય, અને પોતે જે નાટક
મંડળી સાથે જોડાયેલા હોય તે મંડળીની સૃષ્ટિમાજ લેખકોના અભ્યાસ તેમજ અન-
લોકન સમાપ્ત થતા હોય, લા નાટકોનું ખરૂં હાઈ નટ પામે, પ્રેક્ષકોની અભિરચિ અધમ
બને, અને વસ્તુસંકલના, પાત્રોની યોગ્યપોષતા, ભાવદર્શન, કથારિધાન, સંગીત, અ-
ભિનય, રસિકતા કે સહુમેધનો મંપૂર્ણ અભાર દૃષ્ટિગોચર થાય તો શુ આશ્ચર્ય ? કહે-
વાની જરૂર નથી કે શૂલ્યસમયે, આશ્વત્તમયે, સુદ્ધમયે કે કોધમયે, નળવદનપારમા
કારટમા કે કેદખાનામાં ન્યાયાધીશ, યોગદા કે મેનાપતિના સુખમાથી, પ્રાસાત્મક
રાગદા દલાવવામાજ ધણે સ્થળે સંગીત, ગમ્પ્રતિપાદન ને ભારદર્શનનો અવધિ આવી
જાય છે

આવી સૌચનીય નાટક અને રગજૂમિની ગિયતિ સુધાગ્વાની અતિશય આવ-
શ્યકતા છે. અને જ્યાસુધી જીનકેળવાએલ લેખકો ઉગ્ગ નાટકસાહિત્યનો સર્વ બાર
ગખવામા આવશે ત્યાસુધી આ અતિ ઉપયોગી સંસ્થા નિર્ઝન નેને એટલુંજ નહિ
પણુ અનેક અનર્થોને જન્મ આપનારી થશે માગ લેખકોને ન્યાય આપવાની ખાનગી
એટલું કશુજ કંઠુ પડે કે એમની કૃતિ ઉપર નાટક મંડળીના માલેકે તન્દ્રથી અ-

વિભાગ]   નવન ગુજરાતને હવે કેના સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

કુચ મુકાતો હોવાથી, અને તે કૃતિ નિરક્ષ પાત્રોથી બજવાતી હોવાથી આ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આપણી રંગભૂમિ ઉત્તત કરવાનું કાર્ય સાહિત્યમિત્ર શિક્ષિત વર્ગનું જ છે. તેઓના હાથથી ઉચ્ચ પ્રકારના નાટકો લખાતાં જોઈએ એટલું જ નહિ પરંતુ ચતુર્હતતા પ્રમાણે સરખાતમાં ખાનગી બજવાવા પણ જોઈએ.

જમાનાને અનુકૂળ આન્ય નાટકોની સંપૂર્ણ ખોટ છે. પરંતુ તે ખોટ નવ-લક્ષ્યાઓથી ધણે અશે પૂરાય છે. તથાપિ આ અગ તરફ તદ્દન અલક્ષ કરવું યોગ્ય ભાગતું નથી.

રંગભૂમિ એ એક ધણીજ હૃદયકાન્ધ શિક્ષણશાળા છે,—સંસારસાગરમાં ખાથોડીયા ભાગતા માનવીને ઉદ્દૃષ્ટ ભૂમિમાં લઇ જતારી સરલ નીસગણી છે. પૃથ્વી-પરના મનુષ્યોના મનિન વિકારોને નિર્મલ કરવા, એમનામાં વિદ્યા, સંસ્કાર તથા સ્વાતંત્ર્યની વિભૂતિની સંકાતિ કરવી, સહૃદયતા, ભૂતોકને દેનલોક બનાવવો, એ નાટકોનું પરમ સાધ્ય છે, અને તે કૃત્રિમ જડ બ્યવહારમાજ પલોટાયેલા અને રચ્યાં પચ્યાં રહેલાં ચિત્તોથી સિદ્ધ થવાનું નથી.

નવલક્ષ્યાઓ, નાટકો તેમજ આપણા સાહિત્યનાં ખીનાં અગ્રો સંબંધી એક સામાન્ય સૂચના અત્ર કરવાની છે ગુર્જર સાહિત્યમાં લેખકવર્ગ વધતો જાય છે તે પરમ સતોષનું કારણ છે અને સામાન્ય વાચકવર્ગની અભિરૂચિ ઉચ્ચ પ્રકારની કે હલકી કરવી, અર્થાત્ એમની સન્મુખ પરિવ્રતાના, સદ્બુદ્ધિના અને સ્વતંત્રતાના ઉચ્ચ આદર્શ મૂકના કે વિકારો, જડતા અને પરતંત્રતાની ક્ષુદ્ર સામગ્રી પૂરી પાડવી, એ સર્વ હાય તો આપણા લેખક વર્ગનાજ હાથમાં રહેલું છે. અને લેખકવર્ગને કાંઈ પૂઠનાઈ ન હોય તો સાહિત્યની અવનતિ સતત આવે એમાં શક નથી આ અનિષ્ટ પરિણામ ન આવે અને “ટકે શેર બાછ ટકે શેર ખાન્ના” ની સ્થિતિ ઉપસ્થિત ન થાય એટલા માટે આપણે ત્યાં એક વિવેચક વર્ગની ખાસ અપેક્ષા છે. પરંતુ એટલું સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે મને તેના હાથથી અવલોકનો લખાવાનું ફલ અવલોકનકાર વર્ગના સદતઃ અભાવ કરતા પણ વધારે અનિષ્ટ છે. સરકારી હેઝોને ઉત્તેજન મળે, તેમાં દૃષ્ટિગોચર થતી ખામીઓની ચેતવણી અપાય, અધમ પક્ષિતની કૃતિઓની યોગ્ય ઝાટકણી, થાય, લેખક અને વાચકની અભિરૂચિ ઉત્તત બને, અને સરનાળે સાહિત્યઉદ્યાનમાં ઝેરી છાડવાએ નિર્મૂલ થઇ આરોગ્યને વધારનારી સુંદર ફલવાડીનું રક્ષણ થાય, આવી મોટી જોખમદારી વિવેચકવર્ગને શિર છે તે અવલોકનો લખનારાઓએ ભૂલી જવું ન જોઈએ.

આ સર્વ ઉપરાંત ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉદ્યોગ, અર્થસાત્ત્વ, વૈદક, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, આદિ અનેક પ્રકારની પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સામગ્રી નવી વસાવવાની છે, તેમજ ખીલવવાની છે પ્રમુખમહાસુધના સખ્દોમાં કહીએ તો પારકી ભાષાની દલાલી સાથે આપણી ભાષાની સ્વતંત્ર દુકાનો પણ ખોલવાની છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રના મુખ્ય મામાન્ય સિદ્ધાંતો પ્રત્યેક રહેલી અને ગામડિયાના નિત્ય વ્યવહારમાં વણાઈ જાય એવું સાહિત્ય બહુ અપેક્ષિત છે. કારણ કે આપણા ગ્રેન્ડ-એરો પણ આરોગ્યના સાધારણ નિયમોથી મર્યાબે અજ્ઞાન હોય તો પછી ખીજાઓ તો પૂછુંજ શું? શરીરબલ તે મનોમલ અને આત્મબળનું અવલબન છે તે આપણે વીસરી જવું ન જોઈએ. શરીરમાત્ર સત્ત્વ ધર્મનાવનમ્—આ અતિ ઉપયોગી મૂલ્ય વિસ્મરણ થઈ જાયથી આપણી આધુનિક પ્રજા અસપ્ત્ય દુઃખમાં મડે છે એ વાત જગપ્રસિદ્ધ છે, છતાં આપણા ડાક્ટરો અને વૈદ્યો ગુજર સાહિત્યમાં પોતાનો દિગ્ગેષો આપવા ઉદ્યત થતા નથી તે ખરેખર શોચનીય છે.

માસિકો, વર્તમાનપત્રો, આદિનું આપણું માહિત્ય નથી વિસ્તૃત તેમ નથી સગીન. પાગરી ભાઈઓએ આ ક્ષેત્રમાં બહુ સારી મદદ કરી છે, તથાપિ આપણા સાહિત્યનું આ અંગ સતોષકારક રીતે ખેડાયું છે એમ તો નહિ જ કહી શકાય. કેટલાક પેપરોવાળા હવે જોડાક્ષરના ટાઇપ વધારે નાખ્યે તો ગુજરાતી ભાષા ઉપર પગ ઉપકાર કયો? કહેવાશે માસિકોમાં લેખકોની કેટલી અજ્ઞા છે તેનો માસિકોના તત્ત્વોએ વધારે સારો અનુભવ હશે કોણ પણ ઉપાયે પાતા ચીતરી કાઢ્યા એ માસિકોનું અને વર્તમાન પત્રોનું સાધ્ય છે એવી પ્રાતિ થઈ જવાનો કેટલીકવાર સભર છે. હજી આપણે ત્યાં સંખ્યામાં વધારે માસિકોની અને પત્રોની અપેક્ષા છે, અને તે વધારે સગીન અને સાર્યક હોવા જોઈએ એમ કહેવાની જરૂર પડેલી નથી વર્તમાન પત્રો અને માસિકો પોતાના આદર્શ ઉચ્ચ ગાળને ત્યારેજ આ સાહિત્યની ખરી ખીલવણી થશે.

ઉદ્યોગ અને વેપારની મહાન ઉદયલપાથકમાં આપણે જયવા પામવું હોય તો આપણા વેપારીઓ અને કારીમરોને ઔદ્યોગિક તેમજ આર્થિક જ્ઞાન આપવું જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ પશ્ચિમનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પણ આપણી સ્વભાષામાં ઉતાવળા આપણે તૈયાર થવું જોઈએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી આત્મિક ઉન્નતિ થાય છે એ વાત સત્ય છે ; પરંતુ જડવાદના દાવાનગમાં બળીને બગ્મભાવ થતા શરીરમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનું વિચારો કેવા સ્ફુરી શકે તે વિચારવા જેવું છે જુએ પેટ દર્દિગ્રસ્તની કહે-જત કેવી આવે તે અનુભવવા જેવું છે તાત્પર્ય એટલુંજ કે ધનપ્રાપ્તિ મુક્તિ મેળવવામાં વિપ્રશય નથી, પરંતુ મર્યાદા સહાયજીવન છે તે પ્રાપ્તિનો દુરુપયોગ આવશ્યક છે, સદુપયોગ નહિ.

ઉત્પત્તિ એ બોલ બોલી, દોહાઈ પાઠી જેવી લઘુ, મા-માલી બની, જેના ઉપર અનુલુપ્ત પણ આક્ષેપ થયો હોય તેની ક્ષમા માગી, હવે વિન્મીડુ આ વિદ્યાગ વિષય ઉપર ધણુ ધણુ કહી શકાય ખજી કષ્ટક સ્થવના સંગ્રહથી, કષ્ટક અનુદયતા ના અભાવે, અને કષ્ટક સ્મિતની ખામીને લીધે, આટલા સિદ્ધાંતોનથી-જ મંતોય માનવો પડ્યો છે. આપણા સાહિત્યમાં માત્ર ખામીઓનુંજ અધૂરું દિગ્દંડન કરાવવા

[વિભાગ]   નવન ગુજરાતને હવે કેના સાહિત્યની અપેક્ષા છે ?

અત્ર ને પ્રયત્ન થયો છે તેથી આપણે સા ને રસસામગ્રી હાલ છે તેની ઉપેક્ષા કરનાનો, કે આપણા લેખક-ગં ગુજરાત ઉપા કરેલા ઉપકારોની અવગણના કરવાનો આશય નથીજ, જે કાંઈ સત્કાર્ય થયું હોય તેને નિંદુ તે અહંકાર અને પ્રાગલ્ભ્યજ ગણાય , ઉપકારોનો સાનંદ સ્વીકાર ન કરવો તે તો કૃતઘ્નીનેજ શોભે આ લઘુ લેખદ્વારા તો, દીર્ઘકાગ થયા જડ નાખી રૂઢ થયેલા આપણા પ્રાચીન આચારનિચાર અને સમુદાયરગ જેવા ઉઝાળા મારતા આધુનિક પાશ્વલ્ય લોકચારના પરસ્પર સંઘર્ષના આ સમયે આપણું વ્યવસ્થિતવન, આપણ ગૃહજનન, આપણું પ્રજાજનન, આપણા પોતાનાજ સાહિત્યથી રક્ષાય, પોષાય અને ઉદ્ધાસ પામે, આપણી આધુનિક કુટુંબ-જનનમા શુભગાંધ જતા અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષો આપણા પોતાનાજ સાહિત્યસિંચનથી દુશિયાર બને, છતાં પારદેશિક ગૃહસંસારની રસશુષ્કતા એમનામા ન પ્રવેશે, સંક્ષેપમા વર્તમાન સંક્રાંતિકાળમા આપણી પૂર્વની રક્ષક અને પરિચયમની વિકાસક શક્તિઓ આપણા પોતાનાજ સાહિત્યદ્વારા ગુજર પ્રજામા સંગ્રહિત થાય,—આમા મનોરથો આપણા નિદાન વર્ગમા અધુના ઉદયમાન થતા જાય છે, તેથી તે મનોરથો ક્ષયિત કરવાને આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમા ધુમનારાઓએ આપણે ત્યાં શી શી ખામીઓ પૂરવાની છે અને કયા કયા નવીન પ્રદેશ વસાવવાના છે, તેનું અભ્યસરિચત, અધરૂ, રંગ પૂરો વિનાનું એક નહાડું ચિત્ર આપ મમક્ષ રજુ કર્યું છે અતમા આ ગુજરાતી નિબંધને એક અગ્રેજ અનંતરણથી સંલગ્ન

“ Great literature has to be created in each of the vernaculars. The literature must voice the past, translate the present, forecast the future. The science and the imagination of Europe have to be brought through the vernaculars to every door. India cannot afford to imitate foreign institutions, neither can she afford to remain ignorant of foreign deeds.

SISTER NIVEDITA,

“ હિંદની પ્રત્યેક ભાષામા ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું છે આ સાહિત્યે ભૂતકાલના રણકાર સંજગાવના જોડએ વર્તમાન પરિસ્થિતિ સમજાવવી જોઈએ, ભવિષ્યની રૂપરેખા દોરવી જોઈએ માતૃભાષા દ્વારા પશ્ચિમના શાસ્ત્રથી અને પશ્ચિમની કલ્પનાથી પ્રત્યેક દેહી ગૃહન વાગ્દૂ કરવાનું છે એક પક્ષે હિંદી પ્રજાએ પારદેશિક સરચાઓની નકલ કરવી એ ઇષ્ટ નથી, તો બીજે પક્ષે પારદેશિક ભાવનાઓથી અજાન રહેવું એ પણ ઇષ્ટ નથી

સિસ્ટર નિવેદિતા.

ઈ. સ. ૧૯૦૯ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

❀
કલા વિભાગ
❀

ગુજરાતમાં સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલા.

(સ. રા. વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ)

ઉપોદ્ધાત.

ગુજરાતમાં કલાત્મક કાર્યમાં બ્યારે મનુષ્ય, માત્ર ઉપયોગતાની સંકુચિત દૃષ્ટિ છોડી દઈ તે કાર્યમાં આનંદ દેખાડે ભાવના પ્રેરે છે ત્યારે તેના કાર્યને કલાત્મક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે કલાનો અંતિમ હેતુ ઉપયોગતા કરતાં આનંદ ઉત્પન્ન કરવામાં સમાયેલો છે. કલાત્મક કાર્ય આ આનંદને સુરસિક કરી સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવાનું છે; અને તેનું સ્પષ્ટ રહસ્ય આ તેની બાહ્ય રસિકતાની ભાવનામાંથી ઉચ્ચ નીતિ તત્ત્વ દર્શાવવામાં સમાયેલું છે.

સ્થાપત્ય અને બીજી કલાઓનો પરસ્પર સંબંધ.

અનેક ઉપયોગો માટે જે મકાનો મનુષ્ય બાંધે છે તેમને શયનગૃહોમાં જે કલા તે સ્થાપત્યની કલા ઉચ્ચ કલાઓમાંની એક છે. મનુષ્યની અનેક કલાઓએ જુદા જુદા સ્થલકાલમાં મનુષ્યની બિન્ન બિન્ન ભાવનાઓથી બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપ ધારણ કરેલાં અને આ કલાઓનો પ્રત્યેક દેશ અને કાલવાર અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્યની કદ કદ ભાવનાઓ કલામાં સુરસિકતા વધારી કે ઘટાડી શકે છે તેના ખ્યાલ આપણને આવી શકે છે અને તે જ ભાવનાઓ તેની પ્રત્યેક કલામાં અસર કરતી જણાય છે આવી રીતે કોઈ પણ દેશની કલાનો અભ્યાસ કર્યાથી તે દેશના પ્રજાજીવનની માહિતિ આપણને મળે છે અને તે ઉપરથી બીજી કોઈ પણ કલાનો અભ્યાસ કરવો સુતર થઈ પડે છે. અનેક કલાઓ આ પ્રમાણે પરસ્પર સંબંધી છે.

ગુજરાતના સ્થાપત્યનું રેખાદર્શન કરાવવાનો ઉદ્દેશ.

ગુજરાતના આ ત્રીજા સાહિત્ય પરિષદ સમયે ગુજરાતની પ્રત્યેક કાળની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન સાક્ષરોમાં ચાલી રહ્યું છે ત્યારે ગુજરાતની પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇમારતોમાં નજરે પડી આવતી સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલાની રેખાઓનું સ્વલ્પ દર્શન કરાવવાનો આ લેખનો ઉદ્દેશ છે. ગુજરાતના જુદા જુદા કાળની પ્રજાઓની ભાવનાઓની જાંખી આ રેખાદર્શનથી થવાનો સંભવ હોવાથી તે તે ભાવનાઓનું પ્રતિબિંબ કેવા પ્રકારનું જુદી જુદી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં પડેલું છે તે તેના અભ્યાસક સાક્ષરો સહજ જોઈ શકશે એમ સમજી આ વિષયને સાહિત્ય પરિષદમાં યોગ્ય સ્થાન મળશે એવી આશા છે.

પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાની મુશ્કેલી.

સ્થાપત્યના ઉંચા પ્રકાર દર્શાવનારાં પ્રાચીન મકાનોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તે કાળનો ઇતિહાસ જાણવો આવશ્યક છે. ગૂજરાતનો જ નહિ પણ આખા હિંદુસ્તાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એટલો બધો અંધકારમય અને ગુંચવાડાવાળો છે કે તેની પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંકલિત અવલોકન બાંધે જ થઈ શકે. તેમ જ વળી હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક ભાગમાં જુદે જુદે કાળે મનુષ્યની જુદી જુદી જાતિઓનું પ્રાબલ્ય થયું હતું તેથી તેની કલાઓમાં જુદા જુદા પ્રકારની છાયાઓ આવેલી છે અને પ્રત્યેક છાયાનું પૃથક્કરણ કરવું વખતે વખતે અતિશય મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આટલી મુશ્કેલીઓ છતાં જ કંઈ થોડું ધણું આપણે પ્રાચીન કાળના ગૂજરાત વિષે જાણીએ છીએ સાંથી માંડી ગૂજરાતના સ્થાપત્ય અને શિલ્પ કળાનું અવલોકન શરૂ કરીશું.

ગૂજરાતની સીમા.

ગૂજરાતના પ્રદેશમાં તેની પશ્ચિમે આવેલા દીપકલ્પ સૌરાષ્ટ્ર (કાઠીયાવાડ)નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

ગૂજરાતની દક્ષિણ મર્યાદા લગભગ દમણ સુધી ગણાય છે. વિંધ્યા ને અરવલ્લી પર્વતોની હારને જોડનારી ટેકરીઓ આ પ્રદેશની પૂર્વ સીમા છે. ઉત્તરમાં આબુ પર્વત અને ઉત્તર-પશ્ચિમમાં રચ્છ અને રચ્છનું રણ આવેલું છે અને પશ્ચિમમાં અરબી સમુદ્ર અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ખંભાતનો અખાત આ પ્રદેશ પર છાંયો માર્યા કરે છે.

પ્રાચીન કાળનું સ્થાપત્ય.

જૂનાગઢ પાસેના પ્રાચીન લેખો.

આ પ્રમાણે મર્યાદિત થયેલા ગૂજરાત પ્રાંતનો આદિ ઇતિહાસ આલેખવાને કોઈ અતિ પ્રાચીન લેખ કે ચિહ્ન મળી શક્યું હોય તો સૌરાષ્ટ્રના લગભગ મધ્યમાં આવેલા ગિરનાર પર્વત પાસેના શિલા લેખ છે. આ પર્વતની તલેટીમાં આવેલા જૂનાગઢના શહેરની બહાર અશોકના વિખ્યાત લેખોમાંનો એક લેખ આવેલો છે. અશોકના સર્વ શિલા લેખોમાંનો આ મુખ્ય લેખ છે. આ લેખની તારીખ ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ની આડવામાં આવી છે. આ શિલા લેખનું મહત્વ તે ઉપર ખીજી રાજ્યોએ કોતરાવેલા લેખને તુલ્ય વિશેષ છે. આ શિલા ઉપર ઈ. સ. ૧૫૧ માં સૌરાષ્ટ્રના શાહ રાજ મહાક્ષત્રપ રદ્રદામે એક લેખ કોતર્યો છે અને તેમાં તેણે દક્ષિણના રાજ સત્તકણી ઉપર દિગ્વિજય કર્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અને મગધ દેશના મૌર્ય રાજ વિખ્યાત અશોકના બધાં લેખોની દુરસ્તી કર્યા વિષે લખેલું છે. એમ જણાય છે કે ત્યાં બાંધેલા સુદર્શન તળાવની પાળ શાંતી જઈ પૂર્વ તરફ પડ્યો હતો અને ગુપ્તવંશના હેલ્લા રાજ સ્કન્દે ઈ. સ. ૪૫૭-૫૮માં ફરી પૂર્ણ કર્યો હતો. આ હકીકત સ્કન્દ ગુપ્તે કોતરાવેલા લેખ ઉપરથી માલૂમ પડે છે.

આ લેખ ઉપરથી થતું
પ્રાચીન સ્થાપત્યનું દર્શન.

આ પ્રમાણે એક જ જગ્યાએ તથા મહાન રાજ
આગે પોતાના શામન અને કીર્તિનો લેખ કરાવ્યો હો
વાથી આ સ્થલ પ્રાચીન કાળના મોટા મોટા શહેર હોવું
જોઈએ પણ તે વિશે વિશેષ માહિતિ મેળવવાને આ લેખ શિવાય બીજું કંઈ સાધન
નથી આ પુરાણી શહેરનું કંઈ પણ નામ કે નિશાન નથી કોઈ મંદિર કે છાત્રાલય ખડેર
આ લેખના કામનું જોનારો આવતું નથી પરંતુ નાત્ર લેખના ઉપરથી એટલું અનુ
માન તો સહજ થઈ શકે છે કે આ પ્રાચીન કાળના જે રાજાઓએ મોટા તળાવ તથા પૂનો
બાધી તે મનની ચત્રકલાભિય નિધાનો ઉપયોગ કર્યો છે તેમણે મોટા મંદિરો અને
પ્રાસાદો બંધાવેલા હોવા જોઈએ અને તે મકાનોના મોટા સ્થપતિઓએ પોતાની કલા
બતાવી હોવી જોઈએ આટલા તર્ક શિવાય તે પ્રાચીન કાળની સ્થાપત્ય કે શિલ્પ
કલાનો બીજો કંઈ પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી

મહાન અશોક અને
બુદ્ધ ધર્મનો ફેલાવ.

ગિરનારના લેખ લખનારા તથા રાજાઓ દિલ્હીસ્તાનના
અતિ વિસ્તાર પામેલા ગૂજરાત ઉપર અમલ ચલાવ
નારા રાજાઓના વશના છે મહાન અશોકે પોતાના
વશની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણ)ને આખા ભરતખંડનું મુખ્ય સ્થળ બનાવ્યું
હતું અને મૌર્ય વંશની કીર્તિ દેશદેશનારના પ્રસારી દીધી હતી તે સુપ્રસિદ્ધ જ છે તેણે
બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને આ નવા ધર્મના સિદ્ધાંતો ચોપાસ ફેલાવવામાં તેણે
અતિશય ખર્ચ બતાવી હતી ધર્મ કાર્યમાં અગ્રણીય થઈ પડેલા બ્રાહ્મણોના બીજા વર્ણ
પરના અને મુખ્યત્વે ક્ષત્રિય વર્ણપરના અધિકારથી અંધ બની કરેલા બુદ્ધધર્મને લઈ
ગૌતમ બુદ્ધે ભરતખંડના મૂળ વેદ ધર્મમાં મલાનુસાર ફેરફાર કરી ઉદાર બુદ્ધ ધર્મનો
ઉપદેશ કર્યો હતો આ નવા ધર્મની અસર સ્વાભાવિક રીતે જ જાણતી પામવા લાગી
અને તે ધર્મનો સ્વીકાર ભરતખંડના સર્વવર્તી રાજા અશોકે કર્યો તેને લઈને આ
ધર્મનો વિસ્તાર દિલ્હીસ્તાનમાં અહોકાંડે થઈ રહ્યો હતો

પ્રાચીન બુદ્ધોના લોક-
કાવ્ય સ્થાપત્ય; પાછળથી
થયેલું પાથરના ધરાની
સ્થાપત્યનું અનુકરણ.

અશોકના વખત પહેલા આર્યો પોતાના મનને
લાકડાના બનાવતા હતા અને પાથરનો ઉપયોગ બહુ
સમજીલા નહોતા એનું અનુમાન કરવાનું કારણ એમ છે
કે અશોકના વખત પહેલાનું કાંઈપણ પ્રાચીન મકાન
મળી આવતું નથી આ લોકના મકાનો કાતર કામના
ધણી જ હોયી નકશીના હોવા જોઈએ પણ લોકો વિનાશીય વસ્તુ હોવાથી તેનું નામ
નિશાન અત્યાર સુધી રહી શક્યું નથી અજોજ વિદ્વાનોનું એનું માનવું છે કે બૌદ્ધ
ધર્મનો પશ્ચિમ તરફ પ્રસાર થવાથી અને સિન્ધર બાદશાહની દિલ્હીસ્તાનની સમીપ
પછી દિલ્હીસ્તાનનો સમગ્ર ધરાનું જોડે વિશેષ થયો ધરાનના ઇસ પૂર્વે પાંચમી છઠ્ઠી
સદીના રાજાઓએ પવંતની ભેખડમાં મસાહિ (ધર્મમંદિર) કાતરી કાઢી તેને પાથર
રના ચામલા બારણા વિગેરે કર્યા હતા આ ધરાની સ્થાપત્યનું અનુકરણ બૌદ્ધ પ્રવા

સીઓના વર્ણન ઉપરથી હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થયું અને તેમ તે પછી અગોકના વખત પછી જ પત્થરની ગુફાઓ અને મંદિરો દિંદુસ્તાનમાં મળી આવે છે

પત્થરમાં મોતરી કાટેલી ગુફાઓ દિંદુસ્તાનમાં

બૌદ્ધ ગુફાઓ.

અને મથકે મળી આવે છે અને તે ઘણાં જ બુદ્ધ શેઠોએ પોતાની ધર્મ સભાઓ તથા ધર્માધિકારીઓને રહેવા માટે

મરે સારૂં ઢેક ઢેકાણે મોતરી કાટેલી છે આ ધર્મ સભાઓ “ ચૈત્ય ”ના નામથી ઓળખાય છે આની રચના સ્તંભોની દ્વારથી દેખાવી ગયેલા મોટા ખડની છે તેના પ્રવેશ મુખની બાજુએ પ્રાથમિક પથ્થર ઘણું જ બારીક શિલ્પમય દરવાખા આવેલું હોય છે ધર્માધિકારીઓના મકાના વિદ્યાર્થીઓના રચના લગભગ ચૈત્યના જેવી જ હોય છે પણ તેનું માપ નાનું હોય છે આવા પ્રકારની ગુફાઓ ગુજરાતમાં થોડી જોવામાં આવે છે

સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારા પર જૈનોના મુખસિદ્ધ થયું

તળાખાની ગુફા.

જ્યાં પરંપરાથી નીકળતી યુગીન નદીને કિનારે આવેલી એક સુંદર રમણિય ટેકરીની નજીકમાં તળાખા નામનું

ગામ છે આ ટેકરીની ઉત્તર અને પશ્ચિમ બાજુએ બૌદ્ધ ગુફાઓના જેવી ગુફાઓ મોતરી કાટેલી છે આમાંની એક ગુફા મોટા ચોન્સખની છે અને તેનો આગળો ભાગ ચાર મોટા ચોરસ ધાબવાથી ટેકવેનો ટોચ એમ લાગે છે આ ધાબવાઓ હાલ હવાત નથી આ ધાબલા પરના પત્થરના પાટાઓ ઉપર ચોરસ ચોક્કડીઓ પાડી તે ઉપર નાની કમાનો મારી એક પ્રકારની શોભા આપેલી છે આવા પ્રકારની ગોઠવણ પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્થપતિઓને બહુ જ પસંદ હતી આ ગુફાઓ કયા કાળની અને બૌદ્ધ કે જૈન ધર્મની છે એ વિષે અને સંકાઓ થાય છે

બૌદ્ધ ધર્મના જેવા જ ઉદ્દેશનો અને બૌદ્ધ ધર્મના

બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મની સમાનતા

જેવાજ મિહાત પ્રતિપાદન કરતો જૈનધર્મ બૌદ્ધ ધર્મની બરાબર હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતો આવ્યો છે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મની આટલી બધી સમાનતા હોવાથી ઘણા વિદ્વાનો

જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મની શાખા તરીકે ગણે છે, પણ જૈન સાહિત્ય ઉપરથી એટલું સાબીત થયું છે કે જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મથી સ્વતંત્ર છે અને બન્ને તે બૌદ્ધધર્મ કરતાં પણ નાચીન હોય એમ સમજે છે જૈનોએ બૌદ્ધોની જેમજ પોતાના ધર્મમર્ષાએ મકાનો બાંધવામાં અતિ શ્રમ અને ઉત્સાહ બતાવ્યો છે અને તેમની ધર્મમંદિરો માટે પ્રીતિ કાળે કરી એટલી બધી વધી પડી કે ધીમે ધીમે તેઓ મંદિરોની સ્વયંકલ્પ સ્થાપત્યથી યોજના કરના લાગ્યા અને તેમની સ્થાપત્ય સરણિ (ધારી) હિંદુસ્તાનમાં વિખ્યાત થઈ પડી છે જૈનધર્મની ખાસ સરણીના પહેલવહેલા જે મંદિરો આપણી દૃષ્ટિએ પડે છે તે મકાનો લગભગ ઇસુ ખ્રીસ્તના અગ્યારમાં સૈમના છે અને તે મકાનોનું સ્થાપત્ય એટલું બધું તો સર્વોચ્ચ અને ઉત્તમ છે કે તે ઘણા અનુભવ અને સતત અભ્યાસના કલા વિકાસનું પરિણામ હોય જોઈએ

પ્રાચીન બૌદ્ધ અને
જૈનમંદિરો વચ્ચેનો ત-
ફાવત બાણવાની મુશ્કેલી.

આ ઉચ્ચ અવસ્થા પહેલાનો ઇતિહાસ ન્યારે આ
પહે તપાસીયે છીયે સારે આપણને જૈન મકાનોનો ધણો
જ યોડો શોધ હાથ લાગે છે પણ એટલા ઉપરથી એમ
તો ન જ કહી શકાય કે જૈનોએ તે પહેલા મંદિરો કર્યો

જ નહોતા જૈનના આ પ્રથમ કામના મકાનો બધું જ યોડા મળી આવે છે એનું એક
એ પણ કારણ હોઈ શકે કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ ધણા સમાન હોવાથી તેમની સ્થાપત્ય
કળાનો ઉત્કર્ષ એક સરખો થયો હોવો જોઈએ અને તેને લખને જૈન અને બૌદ્ધ મંદિરો
વચ્ચે બહુ તફાવત ન પડવાથી જ આદિ મકાનો નજરે પડે છે તે સર્વ બૌદ્ધધર્મના
છે એમ માની સતોષ પામવો પડે છે પુરાણુસ્તુશાસ્ત્રીના અભ્યાસ માટે બૌદ્ધ અને
જૈનના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો તફાવત એ મોટું ક્ષેત્ર છે અને તે દિશામાં આપણે અભ્યાસ
વધારવાનો શોખ રાખ્યાથી સાહિત્યની એક ઉંચા પ્રકારની સેવા થવાનો સંભવ છે આ
પ્રમાણની વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી તળાવની ગુફાઓ બૌદ્ધ છે કે જૈન તે કહેવું એ હાલ
માટે નો અતિ વિકટ પ્રશ્ન છે સાધારણ અનુમાન એવું થાય છે કે આ ગુફાઓ શુભ
નશના રાજ્યો પાસેથી રાજ્યાધિગર લઈ લેનાર ગૂજરાતના મુખ્યસિદ્ધ પ્રાચીન વલ્લભી
વંશના રાજ્યોના વખતની છે

ગિરનારના શિલાલેખ ઉપરનો છેલ્લો લેખ લખનાર
વલ્લભીનો ઇતિહાસ.

સ્કન્દ શુભવર્ણનો છેલ્લો રાજા હતો અને શુભરાજ્યોનો
પ્રદેશ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બહુ જ વધેલો હતો અને ગૂ-
જરાત તેમને કબ્જે હતું વલ્લભીનો પહેલો રાજા બદ્ધર્ક સેનાપતિ શુભરાજ્યોનો સેના-
પતિ હતો, અને તેણે લગભગ ૯ સ હજારમાં શુભરાજની પત્ની સમયે ગૂજરાત
સહિત સર્વ પશ્ચિમનો મુલક કબ્જે કરી લીધો હતો અને તેના વશજેની કારકીર્દી લ-
ગભગ બે સૈકા સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં બહુ ઉચ્ચ અને તેજોમય હતી શુભરાજ્યો
બૌદ્ધધર્મના અનુયાયી હતા અને તેમ જ વલ્લભીઓએ પણ બૌદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યો હતો વલ્લભી
રાજ્યોના વખતમાં જૈનોનો પ્રભાવ થયો હતો અને વલ્લભીરાજ્યના નરપારમાં બૌદ્ધ
અને જૈન ધર્મગુરુઓ વચ્ચે દરીદ્રાઈ થયાનો જૈન ગ્રન્થોમાં વારંવાર ઉલ્લેખ છે આ
વંશના છેલ્લા શિલાલિલ રાજ્યો બૌદ્ધધર્મ તથા જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તેણે બૌદ્ધોને
પોતાની હદમાંથી પાર કરી જૈનયાત્રાના સ્થળોમાં દુરરતી કરી નવા દેરાશ્રયો બાધ્યા
વિષે આ ગ્રન્થોમાં લખેલું છે

જુનાગઢના ઉપરકોટ-
ની ગુફાઓ

જૈનધર્મના પ્રસાર વિષે આટલો ટુક હેવાલ લીધા
પછી આપણે બૌદ્ધગુફાઓ જેવી ગિરનાર પાસે જુનાગ-
ઢના ઉપરકોટમાંની ગુફાઓ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ આ ગુ-
ફાઓ અતિ પ્રાચીન હોય એમ જણાય છે અને તેમની રચના બૌદ્ધ ગુફાઓને બહુ જ
મળતી આવે છે પરંતુ તેના મગ વિષે હજી નિર્ણય થયો નથી આ ગુફાઓ સામાન્ય
લોકોમાં આપરા-મંડીયાની ગુફાઓના નામથી ઓળખાય છે અને દત્તકથા તેમને પછી

થયેલા હિદુગમ્યોના ઇતિહાસ જોડે જોડી દે છે આવી જ સ્થિતિ તળાખની ગુફા
ઓની છે તે ગુફાઓ ધ્રમલ કે ઉભય રાખના વખતની છે એમ લોકોનું માનવું છે, અને
આમાની એક ગુફામા ખોડીયાર માતાની મૂર્તિ મૂકેલી છે

જૈન સ્થાપત્ય.

શત્રુજય પરના જૈન મંદિરે
આસ જૈન સરણિના મકાનો ગૂજરાતમા અનેક
મંદિરે મળી આવે છે, અને તેમા શત્રુજયના જૈન દેરા

સરમાના કેટલાએક અતિ પ્રાચીન અને અતિ વિખ્યાત

છે વિખ્યા પર્વતની હાર નર્મદાના દક્ષિણ કિનારાપર પથરાઈ ખખાતના અખાતમા થઈ
કાઠિયાવાડમા પૂવ પશ્ચિમ પ્રસરી રહેલી છે આ હારની પ્રથમ ટેકરીઓ પૂર્વમા પીરમ
ખેટની દક્ષિણે આવેલી ખોકરાની ટેકરીઓ છે અને ત્યાર પછી શીહોરની આસપાસ
આવેલી ટેકરીઓ છે અને તેની પશ્ચિમે મથાળા ઉપર પ્રાસાદોની પણ હરીફાઈ કરે
એવા સુદર દેરાસરોથી અલકૃત થયેલો શત્રુજયનો પર્વત આવેલો છે આ પર્વતનું શિખર
સમુદ્ર સપાટીથી લગભગ ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચું છે આની તળેગીને પાલીતાણાનું નાનું પણ
રમણિય શહેર તેના વટજો સહિત શોભા આપે છે જૈન યાત્રાળુ પર્વત ઉપર બંને
બાજુએ આવેલા કુવા અને કુડોનાગા વિશ્રામસ્થાનવાગા માર્ગ ઉપર વિશ્રાન્તિ લેતો લેતો
ખે તથા માધન સુધી ઉંચે પર્વત ઉપર ચઢો જાય છે આ વિશ્રાન્તિસ્થાન ઉપર નાના
નાના સુદર દેરાઓ આવેલા છે, અને તેમા જૈનતીર્થંકરોના પમલા મૂકેલા હોય છે
પર્વતની ટોચ ઉપર સપાટ જમી આવી રહેલી છે જેના પથરો ઘણા સુવર્ણના રંગના
છે આવા રમણિય પ્રદેશ ઉપર જૈનધર્મના સુદર દેરાસરો બધાયેલા છે આ પ્રદેશની
આસપાસ એક કિલ્લો ચણી લઈ કિલ્લામા બીજા નાના કિલ્લાઓ કરેલા છે આ નાના
કિલ્લાઓમા મુખ્ય દેરાસરમાનું એકેક આવેલું છે દક્ષિણ બાજુએ મધ્ય કાળના દહેરા
આવેના છે, જે કુમારપાળ અને વિમળશાએ બધાવેના કહેવાય છે આ દહેરાઓ પાસે
ઋષભદેવની એક મોટી પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ, પગ પાસે એક પોહીઆ સહિત એક મોટા પથર
માથી કાતરી કાઢેલી છે ઉત્તર દિશામા એક મોટું અને અતિ પ્રાચીન દહેર આવેલું
છે શત્રુજય ઉપર પ્રાચીન દહેરા જે ચોડા ઘણા છે તે ઉપર પાછળથી એટલું બધું
સમારકામ કરવામા આવેલું છે કે તેના પ્રાચીન ચિહ્નો કંઈ માલૂમ પડતા નથી

આ જૈન મંદિરોની દત્ત કથા અને હેવાલ શત્રુજય

શત્રુજય મહાત્મ્ય
કે તેનો ઇતિહાસ.

મહાત્મ્ય નામના પુસ્તકમાથી મળી આવે છે આ પુસ્તક

શિવાદિત્યના દુકમથી વદનબીપુરના પ્રસિદ્ધ જૈન કવિ

શ્રી ધનેશ્વર સુરીએ લખેલું છે આ ગ્રન્થ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે અયોદ્યામા
ઋષભદેવનો પુત્ર ભરતરાજ રાજ્ય કરતો હતો અને તે યનશત્રુઓ જોડે લડતો લડતો
ઠેક શત્રુજયની ઉત્તર સુધી આવી પહોંચ્યો હતો તેણે આ યવનોને સિંધુને પેને પાર હાકી
મુખ્યા હતા. આ ભરતના ભાઈ અને પ્રધાને સૌરાષ્ટ્રમા બહુજ દીર્ઘિ મેળવી હતી

અને તેમણે ઋષભદેવનું દેવાલય ચણાવ્યું હતું. ભરતનો એક સગો શક્તિસિંહ પછી સૌરાષ્ટ્રનો ધણી થયો હતો અને તેણે આદિનાથ અને ઉરિષ્ઠનેમીના મંદિરો ચણાવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે શત્રુંજય પર્વત જોનોના તીર્થંકર આદિનાથને માટે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. વળી તે દેવાલયો પાછળથી વવનોએ ખંડિત કર્યાં હતાં, અને ઘણા વખત આ પર્વત ઉપર હિન્ન ભિન્ન અવસ્થા ચાલી રહી હતી. શત્રુંજયના ખંડિત દેરામરોનો છૂર્ણોદ્ધાર કાણે કર્યો એ વિષે મહાત્મ્યમાં એક આખ્યાયિકા આપેલી છે, અને તે પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યની નોકરીમાંનો એક જૈન ચાણુક સ્વાર ભાવડ નામનો હતો. તે અશ્વવિદ્યામાં ઘણો હુશીયાર હોઇ વિક્રમાદિત્યે તેને સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલી મધુનાવતી (મહુવા) નગરી વક્ષીસ આપેલી હતી, અને આ ભાવડનો પુત્ર જવડ ઘણો જ શુરવીર હતો. તેણે મુગશે એ કહેલા હુમલા પાછા પાડ્યા હતા, પણ આ મુગશે તેને કેદ પકડી ગયા હતા ત્યાં તેણે પોતાનો ધર્મ બહુ જ ચુસ્ત રીતે પાળ્યો હતો, અને છેવટે માંડમાંડ મધુનાવતી આવી શક્યો હતો. અહીંયા તેણે શત્રુંજય ઉપર કેટલા યક્ષો જૈનો ઉપર જુલમ મચાવી જૈન ધર્મનો વિનાશ કરે છે એમ સાંભળ્યું ત્યારે તેનું લક્ષ શત્રુંજય તરફ વળ્યું અને અનેક પ્રયત્નો કર્યા પછી છેવટે મહાસુનિ વીરસ્વામીની મદદથી તે શત્રુંજયના કુવડયક્ષને વશ કરી શક્યો. પણ જ્યારે શત્રુંજયપર તે ગયો ત્યારે યક્ષો આગળ નેનું કંઇ આશ્રમું નહિ. આ પ્રમાણે જવડ પોતાના સર્વ પ્રયત્નોમાં નિષ્ફળ ગયો. જવડના મૃત્યુ પછી ઘણું વર્ષ બીહોનું પ્રાણલ્પ સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભી રામપર ધયું હતું અને બીહોએ શત્રુંજય અને બીજા પવિત્ર જગ્યાનો કબજો લીધો હતો. આખરે ધનેશ્વર સુરી થયો કે જેણે શિલાદિત્ય રામને જૈન ધર્મમાં આણ્યો, અને તેણે યાત્રાસ્થાનનાં દેવાલયોનો છૂર્ણોદ્ધાર કર્યો, અને બીજાં કેટલાંએક નવાં દેવાલયો પણ બંધાવ્યાં.

શત્રુંજય પરનાં જૈનમંદિરોનો ઇતિહાસ આટલે

શત્રુંજય ઉપરનાં અ- પાંચીન જૈન મંદિરો. સુધી આવ્યા પછી ગૂજરાતમાં ધીમે ધીમે જૈનોનું પ્રાણલ્પ વધતું ગયું. અને એક પછી એક ધનાઢય યાત્રાળુ જુના કામની દુરસ્તી કરતો ગયો. અને નવાનો ઉમેરો પણ કરતો ગયો. જૈનોની ધર્મભાવનામાં મોક્ષ સાધનમાટે મંદિરની સ્થાપનાને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને આને લઈને જ બીજા ધર્મેના મંદિરો કરતાં જૈનમંદિરો સ્થાપત્યની ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલાં છે. સોમાંથી નવાણું જૈનમંદિરો કાંઇ ધનાઢય વ્યાપારીનાં સ્થાપિત હોવાથી જો કે તે મંદિરો વિશાળતામાં બળવતાએ પહોંચેલાં નથી પણ મંદિરોના પ્રત્યેક ભાગ સંપૂર્ણ રીતે અલકૃત કરાયેલા છે આ જૈનમંદિરોનું સામાન્ય લક્ષણ શત્રુંજયપરના દેરાસરોનું અવલોકન કરવાથી સહજ માલુમ પડી આવેછે. જે જે પરિસ્થિતિમાં જૈન સ્થાપત્યની ઉત્ક્રાન્તિ થયેલી છે તે તે પરિસ્થિતિની પ્રત્યેક અવસ્થાનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ અહીં કરી શકાય છે. આપણે ઉપર કહી ગયા તેમ આ જુનાં મંદિરોમાંનાં થોડાં જ છે અને મોટી સંખ્યા અર્વાચીન હોઇ કેટલાંક તો છેલ્લી સદીમાંજ ઉભાં થયેલા છે. આ આધુનિક જૈનમંદિરો પ્રાચીન મંદિરોથી ઉતરે તેવા નથી જો કે તે ઉપરનું શિલ્પ હલકા પ્રકારનું છે ખરું.

ગીરનાર ઉપનાં
જૈન મંદિરો

ઔગપ્પૂના દક્ષિણ દિનાગ નજીક ગિરનાર પર્વત ઉપર જૈનનું શત્રુજય નેટલું પરિત્ર ધામ છે, પણ તે પરનાં મંદિરો શત્રુજય નેટલું ગોબાલમાન નથી તેની ઉપર શત્રુજયની પેઠે પ્રત્યેક કાળના જુદી તહેવારનાં બલકાનર દેવાવયો નથી વળી ગિરનારના દરેરાંઓ પર્વતની આગુએ આવેલાં રંગવાયા તેની આગુએ પાછળ વિચિત્ર રચનાથી નીકળી આવતા સિખરો માથે તનો મુકાનતો ધણો હવકો પડી જાય તેની ભવ્યતા કમી થઈ જાય છે. આ મંદિરોમાં સૌથી મોટું અને પ્રાચીન મંદિર નેમનાથનું છે એની ઉપરના ચેખ ઉપરથી એમ માન્ય પડે છે કે તેની દુરસ્તી ઇ. સ. ૧૦૭૮માં કાવામાં આવી હતી અને ત્યાર પછીના દુરસ્ત કાનારે એટલો બધો તો ફેફફાડ કરી મૂક્યો છે કે પહેલાં નેનો દેખાવ કેવો હતો તે જાણવું બહુ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે જૈન મંદિરોમાં આનું ઘણીસાં જની આવે છે હિંદુ દેવાનય કે મુમવમાની મમલને એકવાર ખડિત થઈ જાય છે તો પછી કોઈ નેનું બાવ પુરું નથી, અને નેનો સરસામાન ખીજ કોઈ નરા દેવાવય કે મમલજી બધાવવામાં વપરાય છે, પણ જૈનોમાં તેનું નથી જો કોઈ માણસ નું દેરાસર બધાંએ એટલો પમાદા ન હોય તો પછી તે કોઈ જીર્ણમંદિરનો ઉદ્ધાર કરે છે, અને આ જીર્ણોદ્ધારમાં સુનાતો તો એટલો બધો ઉપયોગ કરે છે કે જુના કામની સર્વ રેખાઓ આ નરા જાણ થઈ દેખાય જાય છે, અને પ્રથમ મકાનની શી ખુખી હતી તે જાણે જણાઈ ચકું નથી જે કઈ પ્રાચીન રચાપત્યનો ખ્યાલ આવી શકે છે તે માન તે મકાનની વ્યવસ્થા ઉપરથી કઈક જણાય છે

ગિરનાર ઉપર નેમનાથનું દહેર અતિ પ્રાચીન છે

નેમનાથનું દહેર

તેનો ચોક ૧૮૫ શીટ લાંબો અને ૧૩૦ શીટ પહોળો છે તેને બે મંડપો છે એક મહામંડપ અને બીજો અર્ધ

મંડપ એવા તેના દેશી રચાપત્યમાં નામ આપેલા છે ચોકની ચારે બાજુએ નાની નાની સિત્તેરેક કોટડીયો છે, અને તે કોટડીયો ફરતી એક એમરી આવેલી છે આ કોટડી-ઓમાં પત્થરમાંથી આખી ધડી કાઢેલી કે પત્થરમાં ઉપર ઉપર કોતરેલી જૈનતીર્થક-રોની પલાંગી વાળેલી મૂર્તિઓ છે જૈનરચાપત્યમાં આ અનેક મૂર્તિની વ્યવસ્થાવાળી કોટડીઓ, એ, એટ ખાસ લક્ષણ છે.

નેમનાથના મંદિરની પાછળ વસ્તુપાળ તેજપાળના

વસ્તુપાળ તેજપાળનાં
દહેરાં.

બધાવેલ ત્રણ દહેરાની ત્રિપુટિ છે આ પ્રમાણે ત્રણ દહેરાનું એક દહેર જનાવવાની વ્યવસ્થા ઘણી રમણિય અને પ્રકાશ અધારાની બહુજ ઉત્તમ રસિક હાપ પાડનારી

આકર્ષક વ્યવસ્થા જે આનો ઉપયોગ દક્ષિણમાં ઘણું ફેલાયેલો જાયેલો આવે છે આ ત્રિપુટિમાંના મધ્ય દહેરામાં ૧૮માં તીર્થંકર મહિનાથની મૂર્તિ બેસાડી છે, અને આગુના દહેરામાં મનોસન, મેર કે મુમેર અને મમેતશિખરના પર્વતો દર્શાવનારા ચણતરના નિશિસ્તજ કરેલા છે આ નિશિસ્તજ પમથીઆઓની ચકતી હાના ધીમે ધીમે ઉપરના કુમટ સુધી ગયેલા છે અને તે ઉપર ન્હાના દહેરામાં મૂર્તિઓ બેસાડી

છે આમ જેનો માત્ર મૂર્તિને જ પવિત્ર માનતા નથી, પણ જે પર્વત આ મૂર્તિને ધાગણુ કરેછે તે પર્વતને પણ પૂજ્ય માની તેની પર્વત મહિત મૂર્તિ ઠેક ઠેકાણે કરી તેની પૂજા કરેછે આ ઉપરાંત ખીજા અનેક દહેરા ગિન્નાગ ઉપર છે, અને તે પ્રત્યેક દહેરાને તેની કંઈને કંઈ કથા કે ઇતિહાસ છે જેનો પૂર્ણ હેતુ આપણે અચ્છિ-કર લાગે

પ્રભાસ પાટણુ

ગિરનાગની દક્ષિણ-પશ્ચિમે સમુદ્ર કિનારે આવેલા હાય વેગવળ બર્ડની દક્ષિણ બાજુએ સમુદ્રમા ધમી જતા ભૂમીપ્રદેશપર મોખાએની સતત ઊંઝાથી ધોવાતી સૂર્ય રેતીનાગા સુંદર વાકમા આવેલા કિનારા ઉપર ગૂજરાતના ઇતિહાસમા મુપ્રસિદ્ધ થયેલુ પ્રભાસ કે દેવપાટણુનુ ગંગિયામણુ ખડેર શહેર આવેલુ છે જે મોટા દરવાજા અને ખીજા અનેક ચોગસ બુજોથી રક્ષિત થયેલો મોટા પત્થરનો એમનો એમ બાધેનો મજબૂત કિલ્લો લગભગ જે માધનના ઘેગવનો આ શહેરની આમપાસ ઘાટનાયેલો છે આ કિનારાની આસપાસ ખાંધ ચણી લીધેની છે કે જેમા મગજ પડે ત્યારે સમુદ્રનુ પાણી લઇ શકાય આ શહેરમા મળી આનતી ખડિત મૂર્તિઓ મસીદો અને ખાનગી મકાનો ઉપરથી જણાઇ આનતી શિપકારીગરી નિજેરે ઉપરથી અસલ હિંદુ ગમનુ આ એક મહાક્ષેન હોનુ નોંધએ એવો સદજ ખ્યાલ આવી શકેછે

સોમનાથનું દહેરું

આ કિનારાની નૈર્ઋત્ય બજુએ જગ વિખ્યાત સોમનાથનુ દહેરું સમુદ્ર બજાર પડતા એક વિશાળ પત્થર પર આવેલુ છે અને હાલ તેની દિવાનો ઉમર સમુદ્રની ઊંઝા વાગેછે તેની મૂળ રચના અને તેના સ્થાપત્યની બન્યતા નિચેનો ખ્યાલ આજ આપણે તેના ખડેર ઉપરથી કરી શકીએ છીએ કુટલે સુધીનો મંદિરની આસપાસ મોગ મોટા સ્તંભોની હારને હાગ જેવામા આવેછે ટાઇ કોઇ ઠેકાણે શિલ્પકળાથી શણગારાએલા પત્થરો અને ખીજા અનેક ચિહ્નો ત્યાં મળી આવેછે આ મંદિરનુ માપ તો કંઈ એવુ મોટુ નથી, પણ તેના મધ્યમડપ ઉપરનો ધુમટ તેત્રીસ ફીટના વ્યાસનો છે, અને આવડો મોટો ધુમટ તે વખતના કામમા કાંઈ ઠેકાણે જેવામા આનતો નથી આસપાસ મળી આનતા સ્તંભો ઉપરથી તેમજ મુસલમાનોના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે મુખ્ય મંદિરની ફરતો મોટો ચોક હતો, અને તેની શોભા ધણી જ હોવી નોંધએ કારણકે ઉપર કહેલા સ્તંભો ઉપર ધણુ જ અદ્ભૂત સિંધ કરેલુ જેવામા આવેછે આટલી બધી શોભાનાજો ચોક મુસલમાનોએ સોમનાથ લૂટ્યુ ત્યારે હતો કે નહિ એ નિષે પ્રાચીન શોધશાસ્ત્રીઓમા વાદ છે પણ ચોક તો પહેલેથી હોવો નોંધએ માત્ર પછીથી હિંદુરાજાઓએ દુરસ્તી કરી હશે

આ મંદિર જૈન છે કે શૈવ ?

આ મંદિર જૈન લોકોનુ હતુ કે હિંદુ શિવ માર્ગીઓનુ હતુ એ પણ એક વિવાદસ્પત વિષય છે આ મંદિરની સર્વ રચનાની શૈલિ જુવો તો ઉપર વર્ણવેલા જૈન

મંદિરોને આબેદુજ મળતી આવે છે. પણ એ જ કાંઈ જૈન મંદિર છે એમ કહેવાને બસ નથી. કારણ કે જે કંઈ દેરોંઓ આ મમયમાં બંધાવા લાગ્યાં હતાં તે સર્વ જૈન દેરોંઓનું અનુકરણ હતું અને પાર્શ્વિક દત્તિદામ પણ એમ જ કહે છે કે ત્યારે હિંદુ ધર્મનો પુનરોદ્ધાર થયો ત્યાર પછી હિંદુઓમાં ભૂતિને દેરોમાં એમાડીને પૂજવાનો પ્રચાર થયો હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ આ દેરોંઓ જૈન અને બૌદ્ધ દેરોંઓનું અનુકરણ જ હોઈ શકે. વળી સુમલમાન તવારીખમાં આનું નામ મોમેશ્વર આપ્યું છે એટલે તે શિખનું મંદિર હોતું જોઈએ પણ તેમના વર્ણન પ્રમાણે તેમાં સિંગની ભૂતિ ન હોતાં રત્ન જડિત આંખો અને હાથ પગવાળી ભૂતિનો ઉદ્દેશ કયો છે, તેથી જ કંઈ જરા શક પડે છે કે તે કદાચ જૈન ભૂતિ હોય.

હિંદુસ્થાપત્ય.

વસ્ત્રભીના વિનાશ પછી પંચાસરનું રાજ્ય અને અણહિલપુરનું રાજ્ય ત્યાર પછી ગુપ્તદિલવાડનું રાજ્ય ગૂજરાતમાં પ્રાપ્ત્ય પામ્યું એ હકીકત તો સુવિદિત જ છે. અણહિલવાડના મુખ્ય સ્થાપક વનરાજના આપોકટ (આવડ) વસન્તે અને ત્યાર પછી મૂળરાજના ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશજોએ ગૂજરાતનું રાજ્ય ધણી વર્ષો સુધી પૂર્ણ સત્તાથી અને ધણીજ આબાદાનીમાં ઠેર્યું હતું. આ કારકીર્દિમાં આ સર્વ રાજ્યોએ અનેક મહેલો, મંદિરો, સરોવરો વિગેરે ધણાથે સુંદર મકાનો બંધાવ્યાં હતાં, પણ આ ઝાઝોઝલાલી વાળા કાળનું કાલ થોડું જ નામ નિશાન રહ્યું છે.

અણહિલવાડનું ખંડેર આણહિલવાડનું ખંડેર હાલ ગૂજરાતના ઉત્તર ભાગમાં આવેલા પાટણ શહેરની આમપાસ આવેલા મેદાનમાં પડેલું છે. તેની સ્થિતિ વસ્ત્રભીના જેવી જ થઈ રહી છે. જે કંઈ પ્રાચીન વસ્તુ ત્યાં મળી આવે છે તે ખોદવા સિવાય જડતી નથી. સુંદર કારિગરીથી કોતરી કાઢેલા આરસ પહાણના પત્થરો ત્યાં ત્યાં નજરે પડે છે. અને તે પત્થરો આગમુર પર્વતના હોય એમ જણાય છે. પહેલા બીમદેવની રાણીએ બંધાવેલી વાવ તથા સિદ્ધરાજ જયમિહના બંધાવેલા સુંદર તળાવની જગા હાલ ત્યાં આવેલા મુસલમાનોના એક અષ્ટકોણી હજીરાથી દૂર થકેર બહાર દેખાઈ આવે છે. આ સિવાયનું બીજું કંઈ મુસલમાની તોડફાડ પછીના સૈદ્ધાંત પછી મળતું મુશ્કેલ છે.

આ જમાનાનાં મકાનોનો કંઈ ખ્યાલ કોણે હોય સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ. તો સિદ્ધપુરનો રુદ્રમાળ જે હાલ કંઈ પડીબાંગી સ્થિતિમાં મોજૂદ છે તે આપણે માટે બમ કહી શકાશે. આ એક અતિસય વિશાળ તથા મજલાનું મન્થ મંદિર હતું. તેનો આગળનો મંડપ બહારથી ચોરસ દેખાઈ આવતો હતો, અને અંદર ચાંબલાઓની એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવેલી કે માલથી અષ્ટકોણી દેખાવ આવે. આ મંડપની ત્રણ બાજુએ ઉપર એ મજલાની રવેશો

ઝુકી રહેતી હતી જેને રૂપચોરીઓનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું, અને ચોથી બાજુએ ત્રણમા એક મોટા સ્થૂલ મિનારો બહાર નીકળી આવતો હતો, અને તેની ઉપર એક ઉચ્ચ શિખર ચણી લીધેલું હતું ઉપરની ચોરસ ઠની હડી ગયેલી એવી બે રૂપચોરી અને બાગ્યો તૂટ્યો મિનારાનો આગ્યો ભાગ હાલ હયાત છે આ મંદિરની બંને બાજુએ કીર્તિસ્તંભો ચણી લીધેના હતા જેમાંનો હાલ એક લગભગ પૂર્ણ સ્થિતિમાં છે આ કીર્તિસ્તંભ બે સુંદર ત્રિતરકાંમનાળા સ્તંભો ઉપર આડ નાખી દીધેના પાટડાનો બનેલો છે, અને તે પાટડા ઉપર તરેહવાર કારિગરી કરી ઉપર એક સુંદર પથર શીખા ખાતર ગોઠવેલો છે થાભલાઓની લગભગ મધ્ય ઉંચાઇએથી બે ટેકાઓ બહાર નીકળી તેનો આખર સમુદ્રના રક્ષસી પ્રાણીના મહેનો કરેલો છે આ ટેકાઓ ઉપર બહુ બારીક નકશીયા કુલ વિગેરે કોતરી તોગણુના રૂપમાં એક સુંદર કમાન ઠેક પાટડાઓ સુધી ઝુકી રહી છે આ પાત્રીસ શીટ ઉંચાઇના કીર્તિસ્તંભ ઉપરનું શિલ્પ ધણુ જ સક્ષમ અને રસિક છે આ રૂદ્રમાળનું મંદિર સરસ્વતીના કિનારા ઉપર એક મોટા ચોકમાં આવેલું છે આ ચોખ્ખે ત્રણ દરવાજા છે અને નદી કિનારાપરના દરવાજા આગળના સુંદર ઓટલા ઉપરથી પગથીયાની ગમણિય હારવાળો ઓનારો પવિત્ર સરસ્વતી નદીને જઈને ઠેક પહોંચે છે ચોખ્ખી દિવાલમાં વચ્ચે રચ્ચે ન્હાના દહેરાઓ નાણુક ધુમટ સહિત શીખા આપી રહેતા હતા અને આમાંના ત્રણ પાછલી બાજુના દહેરાઓની મુસલમાનોએ મસીદ કરેલી છે

આ શિનાપ સોલકી ગળાઓની સ્થાપત્યની રસિક મોઢેરાનું સૂર્યનારાયણનું તા દર્શાવનાર બીજું ચિત્ર મોઢેરામાં આવેલા સૂર્યનારાયણના મંદિર. યજુના મંદિરનું છે અને તેની વળી જુદી જ ખુબી છે તે એક જ માળનું મંદિર છે અને તેના મધ્ય ભાગની આસપાસ એક બધ મડપ છે અને બીજો ઉધાડો મડપ બહારની બાજુએ છે તેનું શિખર તૂટી પડેલું છે અને હુ મોટો તો હયાત જ નથી બાકી બીજો બધો ભાગ લગભગ હાલ ઉભો છે થાભલાઓ વચ્ચે કોચી કઠાયેલા છે જે મુસલમાનોએ ખડિત કરેલા છે એમ લોકોનું માનવું છે તેની બંને બાજુએ સિદ્ધપુરના જેવી જ કીર્તિસ્તંભની મ્ખાનોના ખડેરા છે અને કીર્તિ સ્તંભ ઉપરથી એક ઓનારા મોટા કુડમાં જઈને પડે છે ઓનારા ઉપર નાની નાની દહેરીઓ છે આ કુડને રામકુડ કહે છે અો બહારના ઉધાજ મડપને સીતાની ચોરી કહે છે

આ મોઢેરાના જેના જ કુડ બીજો ધણો ટેકાણે બીજા કુડો અને તળાવો. દક્ષિણે પડે છે શિલ્હોરના કુડ આ વર્ગના છે રામકુડની માફક જ આ કુડની પાસે મંદિરો બાવેના હશે પણ ધણુખરે ટેકાણે આ મંદિરોનો મિનાશ થઇ ગયો છે મોઢેરાની પાસે આવેલા લોટશ્વરમાં આવા આ કુડ ચારે બાજુએ અને વચ્ચે એક સુંદર ગોળ કુવો એવી આખરે રચના છે બીજી જાતના કુડો ઘણાખંચ ગોળ કે ઘણા ખુણાવાળી સમાકૃતિના હોય છે આના કુડ ઝીંઝુવાળા, સાવલા મુજપુર વિગેરે રથજે છે તેમાંના કેટલાએમનો બ્યાસ

૭૦૦ વાગ નેટલો છે અણુદિવ્યપુગ્ન મહત્ત્વિગ્ન તમામ પશુ આનુજ છે અને તેનો ઘેગર ધણો હોય એમ માન્ય પડે છે તેને મિનારે ધાળે ડોળીએ ચણી લીધેલી છે, અને આ ડોળીએ તેના નામ પ્રમાણે દમગ ટોચ એ માન મખરિત છે ધોધા પામેનું સોનારીયુ તમામ મિદ્ધગજો બાધેયુ એવી લોકમાન્યતા છે ધોધમ (ધવલગદ)નું મનાવ અને નિરમગામનું મન્મર તમામ સિદ્ધરાગની મા મીનગદેવીએ પોતાની કારમીમાં વખાવી પોતાના વખતની આપલ પ્રત્યેની અનિશ્ચી દર્શાવી છે

વિરમગામનું મન્મર
તળાવ.

વિરમગામના મન્મર તળાવની આકૃતિ આડીઅરળી છે, અને લાકમાન્યતા એવી છે - તેનો આગમ શખના નેવો બનાવવામાં આવ્યો છે ચારે મેઝ ધાગ આવેલા

છે, અને તેને મિનારે ચર્પના ૩૬૦ દહાના ૩૬૦ દહેરા ચણેના દતા આ તળાવમાં ચામેરની જમીનનું પાણી પહેલવહેના એક અટકાણી કુડમાં આવે છે, અને અહીંયા પાણીનો કાપ ઠરી ગયે છે આ કુડની પામે મજબૂત પથ્થરથી જડી લીધેલી છે અને તેની પ્રત્યેક બાજુના ગોખનામાં એક સુદર આકૃતિ બહાર ડાચી કાટેલી છે આ કુડનું પાણી એક ચણી લીધેલી નહેરને વાટે એક ગડનામાં થઈ મન્મર તળાવમાં જાય છે ગરનામાં ત્રણ ભુગા છે, અને આ ભુગાઓ ઉપર એક મોગમ ઉંચા ધુમ્પવાળો મંડપ છે જેમાં પાઠગની બહુચગણી મૂર્તિ બેસાડવામાં આવી છે

કુવા અને વાવો

કુડો ઉપરાંત બીજા જળાશયના સાધનોમાં આખા ગુજરાતમાં કુના અને વાવો તો ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે આના જળાશયો ચોખ્ખી ટાટી જતના પશુ પક્ષી એની તૃપા શાન્ત કરવાના ધાર્મિક ઉદ્દેશથી બધાવેના ટોચ છે બધા પાણીની ધણી જ લાભારી હોય છે એવે ઠેકાણે આવું જળાશય બાધવાનું થયું જ પુન્ય દિવસોમાં માનેલું છે ગજાઓ શહેરની બાસપાસ કોઈ મોડા મોડા પશુ એક જળાશય બાધવામાં રહાઈ મગરૂરી માને છે આ મર્વ જળાશયો વલ્લુ ખડ કૃષ્ણાર્પણ મેલા હોય છે એટલે આ માત્ર ધાર્મિક લાગણીથી જ મોડામાં આવેના હોય છે કુવાઓ મોટા બધા સના ગોગ આમ ના ટોચ છે, અને ઠેક તળાવેથી ઉપર સુધી પાકા ચણત ના ચણી લીધેના હોય છે અને વચ્ચે વચ્ચે કોઈ કુવામાં ઝરખા પશુ મેલા હોય છે

વાવની રચના.

કુવા મરતા પશુ વાવમાં સ્થાપલનો વિશેષ ઉપયોગ કરી તેને એક શણગારૂપ સુદર અને ભવ્યમ્યાન કરેલી હોય છે બહારથી જો વાવનો દેખાવ જુવો તો જમીન મપાટી ઉપર મરખે અતરે ચોરસ આકૃતિના ચાર-પાચ ઉંચા મડપ દેખાય છે અને કેટલેક ઠેકાણે આ મડપો અઘથી અઘમણી હોય છે આ મડપ ઉપરનું આચ્છાદન દિવુ દેખાવની માફક જ ચોરસ ઉંચા ધુમ્પનું હોય છે આગળના મંડપથી વાવમાં પ્રવેશ થાય છે અને અહીંથી એક સુદર મોટી પગથીઆની નીસરણીએથી બીજા મડપમાં ઉતરાય છે અને લા નિસામે આવે છે અને તેનો ધુમ્પ જામે ઉપરાઉપરી

સ્તંભોની હાઠ ઉપર ઝુમી રહેતો હોય છે આ વિસામાં ખેસવાને માટે સુદૃઢ કારિગરીવાળા ગોખો હોય છે એની પછીના મહત્તમ જવાને માટે ઉપર જેની જ નીસરણી હોય છે, અને તે ત્રીજો મહત્તમ તથા સ્તંભોની હાર ઉપર બાધેતો હોય છે આવી રીતે એક પછી એક મહત્તમ જવાય છે અને નીચેના મહત્તમમાં સ્તંભોની એક ઉપર એક બીજી હાઠ રધતી જઈ ઘણો જમણિય દેખાત નજરે પડે છે આ પ્રમાણે છેલ્લા મહત્તમમાં આના પછી એક મોટો અષ્ટકોણી મહત્તમ આવે છે તે જેટલા બહારના મહત્તમ હોય છે તેટલા માળનો ઉંચો હોય છે અને પ્રત્યેક માળે એક ફરતો સુદૃઢ રવેશ કાઢેતો હોય છે, અને આ મહત્તમ ઉપરનો ધુમ્મસ ઘણો જ શણગારેતો હોય છે આ મહત્તમ પછી એક મોટો ડુબો ઘણુખર ગોળાકાગનો વાગે અને એક હોય છે આવી વાવો ઘણો ઠંડાણે ગૂજરાતમાં તેમ જ સૌરાષ્ટ્રમાં ભાગી તૂટી અનેક સ્થિતિમાં જોવામાં આવે છે આની એક મોટી નાન અમદાવાદ પાસે અડધજની છે, જે લગભગ સિદ્ધરાજના વખતની હોય એમ જણાય છે હાલ જે દાદાહરિની વાગે નામે જોળખાય છે, તે અમદાવાદની નજીકમાં આવેલી વાન ઉપરની અડધજ વાગે મુસલમાનના વખતમાં પડેલું અનુકૂળ છે એમ સંદેહ નેની રચના ઉપરથી જણાઈ આવે છે

કિલ્લાઓ.

અણહિલનાડના ગભગભના વખતમાં દેવાનથો, કુંડો, વાવો ત્રિગેરના સ્થાપત્ય ઉપરથી તેમની સમૃદ્ધિનો અંગે તેને અંગે તેઓમાં આવેલ કલારસિકતાનો કંઈ ખ્યાલ

ઉપરના મકાનોના વર્ણન ઉપરથી આપણને આવી શકે છે પણ આ સર્વના કરતા પણ તે લશ્કરી પ્રમે તેમણે સરહદના રક્ષણ માટે કરેના છે તેમાં તથા જ ઉચ્ચ પ્રકારના સ્થાપત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે અને તેનું થોડું ઘણું વર્ણન અત્યારે આપણે જ છે હાલમાં હયાતી ભોગવતા તે વખતના કિલ્લાઓમાં ઉત્તરમાં ત્રિજુગાળનો અને દક્ષિણમાં હોમોઈ (હર્માવતી) નો કિલ્લો છે તેઓની રચના તેમજ વિસ્તાર લગભગ સરખા છે ત્રિજુગાળના કિલ્લા હાલ બહુ જીર્ણ સ્થિતિમાં છે અને હોમોઈનો કિલ્લો જો ૩ લગભગ એની જ સ્થિતિમાં તો પણ તેમાં પાછળથી મુસલમાનોના વખતમાં મમારકામ થનાથી તેની સ્થિતિ હાલ જો કે ઘણા જ મોટા દેખીતા દેરફારો છતાં તેનું મૂળ સ્વરૂપ કેટલેક અંશે જાગવી પડે છે

કિલ્લો હોમોઈ.

આ કિલ્લાનો આકાર લગભગ ચોરસ છે તેની પ્રે બાજુઓ બીજી બે બાજુઓ કરતા વધારે લાંબી હોઈ સાકડા ખુણામાં મળે છે ટુકડી બાજુ લગભગ ૮૦૦વાર લાંબી છે, અને બીજી બાજુ ૧૦૦૦વાર છે કિલ્લાની દિવાલ પાસે આવેલા સોનગીરના મોટા બરાબર ચોરસ કાપેલા રેતીના પથ્થરથી મજબૂત ચણી લીધેની છે કિલ્લાની દરેક બાજુએ વચમાં અંગ્રેજો સુદૃઢ દરવાજો આવેતો છે આ દરવાજા ઉપરનું પથ્થરનું આશ્ચર્ય તેની બાજુ ઉપરથી નીકળતા ફાસડાઓની હારથી ટેકવેલું છે હિંદુ સ્થાપત્યમાં કમાનને બદલે આ ફાસડાની રચનાનો ઉપયોગ કરેતો હોય છે અને શાસકો ઉપરનું ગ્રોતમકામ ઘણું જ ચારીક અને ઉચ્ચ પ્રકારનું જવામાં આવ્યું છે હોમોઈના કિલ્લામાં

સૌથી વિશેષ સુદર દરવાજો પૂર્વ દિશાનો હિરા ભાગોળને નામે ઝાળખાય છે અને તેના ઉપરનું શિખરકામ ઘણું જ ઉત્તમ છે એમ જોતા વાર જ આપણાથી દહેવાધ જાય છે. આ દરવાજા પાસે કાઠીમાતાનું દહેરૂ આવેલું છે અને તે ઉપર જેટલું બની શકે તેટલું શિલ્પ કરેલું છે હિંદુ પુગણુમા આવતા સર્વ દેવોની તેમ જ જાત જાતના પશુપ્રાણીઓની મૂર્તિઓ પથ્થર ઉપર પ્રતરી ઝાઢી છે વચ્ચે વચ્ચે તો આખી કથાનો ઇતિહાસ પથ્થર ઉપર કાઢેલો છે એક ઢેઝણે પરિક્ષિત રાજાના શાપનો ચિતાર છે તો બીજો ઢેઝણે સમુદ્રમન્થનનો દેખાવ આપેલો છે આ પ્રમાણે અસલ હિંદુ શિલ્પ કલાનો ઉપયોગ આ દિશા ઉપર કરવામા આવેલો છે બીજી ભાગોળો જે કે હિરા ભાગોળ કરતા નાની છે પણ તેમની રચના ઘણું ઉત્તમ નથી પશ્ચિમ તરફની વડોદરી ભાગોળ લગભગ જેવીને તેની છે તે ઉપરથી તેનો પૂર્ણ ખ્યાલ લઈ શકાય છે આ ભાગોળોને બધ્ધે દરવાજા છે એક દરવાજાને કિનારાથી નીકળતા આવે છે તે કે જેમા ઉંચા પ્રકારનું રથાપત્ત કરવામા આવેલું છે અને બીજાને દરવાજો કિનારાથી નીકળી તેની કાટખુણે મુખ્ય દરવાજાની પાસે યોગસ ચણી લીધેલી દિવાનોમા છે આ દરવાજા નાના અને સાધારણ છે, પણ મોટાના ગણણુ માટે યોગ્ય હોય એમ જાણે છે અહિ કલાની ઉત્તમ રસિકતાનો એ ઉપરથી જણાય છે કે નાના તથા કનિષ્ઠ ભાગોપર કંઈ પણ ખોટો આડબર કર્યા વિના મુખ્ય દરવાજાના ફાસડાઓ અને તે ઉપરના આશ્ચર્યનના પથ્થરોપર સંપૂર્ણ શિખર કરેલું છે અને અદરના ફાસડાઓ જે કે દિશિમા ન આવે એના છે તો પણ તે ઉપર બહારના ફાસડાઓ જેવું જ બારીક શિલ્પકામ કરી કાઢ પણ રીતે છેતરવાની વૃત્તિ નહિ દર્શાવી કલાની ધણી જ ઉત્તમ રસિકતા દર્શાવેલી છે કિસ્સાને દરેક ખુણે મોટા બુગ્ગ ચણી લીધેલા છે આ બુગ્ગની રચના અદ્વકાણી હોઈ તેની દિવાનો અદ્વ પડતી કરેલી છે તેમજ દરવાજા અને છેતરના બુગ્ગ વચ્ચે દરેક દિવાલ ઉપર નાના નાના બુગ્ગો છે જે બધા મળી પગ છે કિસ્સાની દિવાલની અદરની બાજુએ થાભાઓની લાખી ને લાખી હાર ઉપર પથ્થરના આશ્ચર્યન ટેલી રાખતી હતી જેથી તેની નીચે એક મોની મેના ને મેનાનો સમાવેશ થઈ શકે છે આના ચારેમેર પથ્થરના મડપનો થોડા ઘણા અવશેષ વડોદરી ભાગોળ પાસે તેમ જ વચ્ચે વચ્ચે જોવામા આવે છે કિસ્સાની અદર એક મોટું પથ્થરથી ચણી લીધેલું તળાવ છે (ને ચોમેર ફરતો સુંદર ઘાટ છે) અને કિનારે દેનારો તથા ગહેવાના મોટા મકાનો પથ્થરથી ચણી લીધેના છે

જિજ્ઞાસુઓ કિંતો પણ લગભગ આના જ જોવો છે, અને તે પણ રોમાંષના કિસ્સાની સાથે બધાધેતો હોય એમ લાગે છે મિહરાજ જ્યમિદના વખતમા આ બે કિસ્સાઓ મરહુદનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલા હોય એમ લાગે છે જે કે દગડયા ઉપરથી તો વ્યાઘ્રપત્નીય (વાવેના) વંશના વીરવદેવે આ કિસ્સો બધાઓ એમ પ્રચલિત છે ખરૂં જોતા વીરવદેવનો આ રચાનમા જન્મ થયેનો હોવાથી તે ઉપર અતિશય પ્રીતિને લીધે તેણે પોતાનું રચાન કયું હતું અને જુના કિનારનું પોતાની ઇચ્છાનુસાર સમગ્ર કામ કયું હોય એમ લાગે છે તે કિસ્સામા જન મદિર પણ છે જે વસ્તુપાત્ર તેમજાને બધાધેતો છે એમ દહેવાધ છે

આપુ પર્વતપરનાં
દહેરાંઓ.

ઐલુક્ય વંશના ભીમદેવના વખતમાં મહામદ ગીજ-
નવીના સોમનાથના ધેરાની અસર હજી બુસાઈ ન
બુસાઈ એટલામાં તે આસપાસ અને આપુ પર્વતપર
નવા મુંદર દહેરાંઓની તૈયારી ચાલી રહી હતી. દેલવા-
ડાપર અતિ મુંદર દહેરાંઓ ચણાવવા માટે પ્રસિદ્ધી પામેલા વીરધવલ વ્યાધપલ્લીયાના
મંત્રીઓ વસ્તુપાળ ને તેજપાળ અણહિલવાડમાં ધણી પેઠીથી રહેતા જૈનધર્મના
પ્રાગનાટ વાણીયાઓ હતા. ગૂજરાતની ઉત્તરે મારવાડના રણભાથી સમુદ્રના ટાપુની જેમ
એકદમ ઉંચે આવતા આપુપર્વતનાં પડખાં જમીનથી પાંચ છ હજાર ફીટ નહિ
ચઢેલી શકાય એવી ઉંચાઈના છે. અને આ ઉપર જવાનો રસ્તો માત્ર પાણીના ધોધથી
થયેલી દરીમાંથી જે થઈ શકે તે સિવાય બીજો નથી. મથાળા ઉપર છ સાત માઇલ
લાંબી અને બે ત્રણ માઇલ પહોળી એવી એક અતિ રમણિય ખીણ આવેલી છે.
ત્યાં વચ્ચે વચ્ચે અદ્ભુત આકારની મોટા ઝેનાછટ પત્થરોની બેખડો આવેલી છે,
અને તેની વચ્ચેની જગ્યા ઉપર અતિ સમૃદ્ધ વનસ્પતિ વૃક્ષો ઉગી નીકળેલાં છે. આ
સપાટ જમી ઉપર એક અતિ મુંદર લતાપત્રોથી અલંકૃત નખી તળાવ આવેલું છે,
અને તેની પાસે આવેલી દેલવાડાની જગ્યા ઉપર જૈનલોકોએ પોતાના દેવોને સ્થાન
આપવાનું ઉચિત ધાર્મ્ય છે. આ જગ્યા ધણી દૂર અને વિકટ હોવાથી ગિરનાર શત્રુજય
જેવું દેવસ્થાનોનું શહેર અહીં થઈ શક્ય નથી, પણ જૈન લોકોની હિંદુરાજઓના વ-
ખતમાંની સમૃદ્ધિને લઈ આ રમણિય જગ્યા ઉપર તેઓએ જે ઘોડાં ધણાં દેવાલયો
બંધાવ્યાં છે તેની ઉત્તમતા એટલી બધી છે કે જોના સ્થાપત્ય અને શિલ્પસાથે હિંદુ-
સ્તાનમાં વળી ઘોડાં જ મકાનો ફરીશાઈ કરી શકે. આ મંદિરો તદ્દન આરસપહાણના
બાંધેલાં છે. અને આ જગ્યાથી ૩૦૦ માઇલ સુધીમાં કાંઈ મોટી એવી આરસની ખાણ
નજરે પડતી નથી; જે ઉપરથી સહજ અનુમાન થઈ શકશે કે તેઓએ માત્ર આ
મંદિરોનો સામાન લાવવામાં જ કેટલું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હશે. અહિંના મુખ્ય દહેરાંઓમાં
એક વિમલશાનું અને બીજું વસ્તુપાળ તેજપાળનું છે. વિમળશાએ પહેલવહેલું આ
જમીન પર ઇ.સ. ૧૦૩૧ માં મંદિર બંધાવ્યું

વિમળશાહ તથા વસ્તુ-
પાળનાં દહેરાં.

આ દહેરાંઓનો બાહ્ય દેખાવ કે આકાર એટલો
બધો આકર્ષક નથી, પણ અંદરથી એટલી બધી મહત્વની
શોભા કરેલી છે કે જાણે સોનીએ સુવર્ણને શણગારવામાં
સક્તિ યતુરાઈ વાપરી હોય. એક દરવાજાવાળું મધ્ય
મંદિર જેમાં પારસનાથની પલાંડીવાળેલી મૂર્તિ બેસાડવામાં આવી છે તે મુખ્ય સ્થાન
છે. આ મધ્ય મંદિર ઉપર ચોરસ અણીદાર ઉંચું શિખર કરેલું છે. જૈન તથા હિંદુ
સ્થાપત્યમાં આવું શિખર બહુ પ્રચલિત છે. આ મધ્ય મંદિર પાસે સામાન્ય રીતે બધે
કરાય છે તેમ એક મંડપ કરેલો છે. આ મંડપમાં ૪૮ સ્તંભ છે, અને આ મંદિરને
મંડપની આસપાસ લાંબો ચોક છે જેને આસપાસ બન્ને નાનાં સ્તંભોની દ્વાર કરી લઈ
૪૫ નાની કોટડીઓની ફરતી ઓસરી કરી લીધેલી છે. આમાંની દરેક કોટડીમાં

પારસનાથની નાની મૂર્તિ મૂકેલી છે આ પ્રમાણે જૈનધર્મમાં એક દેવની અનેક મૂર્તિઓ કરીને પૂજવાનો મહિમા પણ જ પ્રચલિત છે

આ મદિગના મહાપત્ની રચના ઘણી સુદર છે તેના સ્તંભો બહારની ઓસરીના સ્તંભો જેવા જ હોય છે, અને તેની ઉપર ચારેબેર ટેકાવાળી કુખીયો મૂકેલી છે, અને આ પ્રત્યેક કુખી ઉપર નાનો સ્તંભ ગોઠવેલો છે આ નાના સ્તંભની ઉપર મોટા પથર ના પાટડાઓ મૂકેલા છે અને તેની ઉપર હુમટ આવેલો છે પાટડાઓ લાખા હોઈ તેમને ટેકા આપવાને ટેકાવાળી કુખી ઉપરથી આડા ધોળા આરસના ટેકાઓ મૂકેલા છે આ રચના લાકડાના મકાનોની અનુકૂળિ છે અને આવી રચના પથરના મકાનમાં થી રીતે દાખન થઈ તે આસપાસના મકાનોની રચના જેવાથી કદાચ માલૂમ પડે ખરૂં આ પ્રમાણે સ્તંભો અને પાટડાઓની ઘણી અદ્યતન આકૃતિ ઉપરથી હુમટ શરૂ થાય છે આ આકૃતિના દરેક ખુણા ઉપર અડકા એવો પથર ગોઠવેલો છે કે જ્યાં હુમટતો ગોળ આકાર થાય આ પથર ઉપરથી મોળ પથરની બેઠકો બહાર આવે છે, અને તેમની ઉપર સોળ સુદર પુતળીઓ ઢગલી બેસાડેલી છે હુમટની વચ્ચેમાં એક અનુપમ સુદર નાનું કુડાગાકાર લોચક ઝુમી રહ્યું છે આ લોચક સદેહ આરસનું હોઈ તેની ઉપર જે બારીક સિંપથી શણગાર કરનામાં આવેલો છે તેથી તેની ટોચ કોઈ ઠેકાણે મળી શકતી નથી ફરગુસન આના વખાણમાં લખે છે, 'આવા લોચકની સૂક્ષ્મતા અને સુદરતા પાશ્ચાત્યના અતિરસિક ગૌણિક સ્થાપલમાં પણ કદી ક'પવામાં આવી નથી આ લોચક એક મોટા આરસ પહાણના જડપથર કરતા એક તેજની સ્ફાટિકના બિંદુની જેમ સૂક્ષ્મ રીતે લટકી રહેલ છે " અહીંયાના સિંપમાં માત્ર નિર્જન પદાર્થોની જ આકૃતિ કરેલ નથી પણ ગૃહસસારના નૌકા, વ્યાપાર અને લગ્નમના અનેક દેખાવો ક્રોતરેલ છે કે જેને અજ્ઞાત મધ્ય કાળના ગૂજરાતની થી સ્થિતિ હતી તે જાણવાને અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે

આખું પર્વત એટલો બધો વ્યવહાર જગતથી બહાર છે કે તેની પાસે કોઈ મોટું શહેર હોય એમ માલૂમ પડતું નથી, પણ તેની દક્ષિણે થોડે છેડે એક કોઈ મોટા શહેરના ખડેરા હોય એમ લાગે છે આ નગરી ચંદ્રાવતીની હતી એમ મનાય છે, અને અહીં આખું પર્વતના સમકાલિન જૈન મદિરો જોવામાં આવે છે પણ આ નગરીનો નાશ મુસલમાનોએ ૧૪ મા સૈકામાં કર્યો સાર પછી આ જગ્યા સાવ ઉજ્જવડ છે, વળી અહીંના મદિરોનો સામાન ચારે બાજુએ જેને હીક પડે એમ લઈ જવાથી આ નગરીનું ખરૂં સ્વરૂપ માલૂમ પડી શકતું નથી

મુસલમાની સ્થાપત્ય.

આરબ અને તાતારી લોકો ને તેમનું સ્થાપત્ય

હુનિયાના ઇનિલાસના આદિ કાળથી માંડીને જ બૃમ્હન સમુદ્ર અને મિથુ નદી નચેના મધ્ય એશિયા ખંડમાં મુજબી જ સુરક્ષિત પ્રજા વસતી આવી છે આ

પ્રદેશમાં રહેનારા આરબો ઇ. સ. ના ૭ મા સૈકામાં પોતાની હદ છોડી સીરિયા, ઇરાન, ઇજિપ્ત અને ઉત્તર આફ્રિકામાં પોતાનો ફેલાવ કરતા ગયા હતા. તેઓએ સ્પેન પણ જીતી લીધેલું હતું, અને હિંદુસ્તાન પર પણ હુમલાઓ જારી રાખ્યા હતા. આ આરબોને બલ્ચ મકાનો બાંધવાનો શોખ એટલો બધો હતો નહિ, પણ ૧૨ મા સૈકામાં ઉત્તર એશિયા ખંડમાં દેરો ચરાવી ખાનાર તાર્તાર લોકોનું ધીમે ધીમે પ્રાબલ્ય થયું હતું, અને તેઓએ આરબોનો મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેઓ મસીદો અને કબરો બનાવવા લાગ્યા હતાં બંધાવતા ગયા. અને આ પ્રમાણે પોતાના વૈભવનો દાખલો સર્વ ઠેકાણે બેસાડતા ગયા. આરબ લોકોની જીતનું મથક મક્કા શહેરમાં હતું, અને તેઓ સાંધી ઠેક પૂર્વમાં સિંધુ સુધી અને પશ્ચિમમાં સ્પેન સુધી વિજયી થયા હતા, પણ આટલા પ્રદેશમાં બાગે ખાસ મોટું મકાન તેમનું સ્થાપત્ય દર્શાવનારું મળી આવે છે. પરંતુ તાર્તાર લોકોએ જે પ્રદેશ ઇસ્તંબુલથી માંડીને કટક સુધી સર કર્યો હતો, ત્યાં સર્વત્ર તેઓ પોતાની ખાસ સ્થાપત્યના નમુનાની મસીદો અને કબરો રાખી ગયા છે.

આ મુસલમાની સ્થાપત્ય જે સાધારણ રીતે સારસે-
સારસેનિક સ્થાપત્ય. નિક સ્થાપત્ય તરીકે ઓળખાય છે, તેમાં જે જે દેશોમાં તેઓ ગયા તે તે દેશની સ્થાપત્ય શૈલીનો ઘોડો ધણો ઉપયોગ કરી તેમણે તેમના સ્થાપત્યને બિજા બિજા સ્વરૂપ આપ્યા છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં આવેલા મુસલમાની સ્થાપત્યના ઓછામાં ઓછા બાર-ચૌદ પ્રકાર છે. સારસેનિક સ્થાપત્ય ઉપર પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જે જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કર્યા છે તેમાંનું ગૂજરાતનું સ્વરૂપ ધણું સુશોભિત, સાદું અને સર્વ કરતાં ખાસ લક્ષણવાળું છે. બીજા કોઈ પણ સ્વરૂપમાં હિંદુભાવ આટલો બધો આવતો નથી.

ગૂજરાત ઉપર મુસલ-
માની અમલ.

મુસલમાનોએ હીન્દીના પહેલા સૈકામાં સિંધ અને ગૂજરાત ઉપર હુમલા કર્યા હતા, પણ આ દેશના લોકો એટલા બધા સુશિક્ષિત અને આગળ વધેલા હતા કે આ પરદેશીઓનો ત્યાં કંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. ત્યાર પછી મહમદ ગીજનવીએ ગૂજરાત પર મોટી ચડાઈ કરી, પણ તે કંઈ કામનું નામ નિશાન ચૂકી ગયો નહિ. દિલ્હીના છેલ્લા રજપુત રાજા પ્રથુરાજ ચહુઆણની દાર પછી (ઇ સ ૧૧૯૦) પણ ગૂજરાતમાં બે સૈકા સુધી સ્વાતંત્ર્ય રહ્યું, અને ત્યાર પછી મુસલમાનો અને હિંદુઓ વચ્ચે લગભગ બે સૈકા સુધી મુદ્દા ચાલ્યા કર્યું બહાદુરશાહના ઇ સ. ૧૫૮૯ માં થયેલા મૃત્યુ સુધી મુસલમાનોનું અરૂં પ્રાબલ્ય ગૂજરાતમાં થવા પામ્યું નહોતું અને આને પરિણામે મુસલમાનોની અસર જે કંઈ થઈ તે તેમની રાજ્યધાનીમાં જ થઈ શકી, અને બીજા સર્વત્ર હિંદુઓનો જુનો ધર્મ ચાલુ રહ્યો, અને તેઓએ પોતાના રૂઢી રિવાજ પ્રમાણે દેવાલયો બંધાવ્યા કર્યા. ખંભાત (સ્તભતીર્ય) અને ભરૂચ (ભૂગપુર) જેવાં મોટાં શહેરોમાં મુસલમાનોએ મસીદો બાંધી હતી, પણ તેમણે આ ધર્મારતો હિંદુ મકાનોના સ્તંભો લઈ લઈ બંધાવેલી હતી.

હિંદુ સ્થાપત્યનું મુમલ-
માનોપર પ્રાપ્ત્ય.

મુમલમાની રાજ્યધાની અદમદાવાદમાં પણ સર્વ મુસલમાની ઇમારતોમાં હિંદુ સ્થાપત્યની અમર યદ્ય હતી બધી મઠાદિની આધુની હિંદુ કે જૈન શૈલીની છે જે કદ આસ ફેફાર માવૂઠ પડે છે તે મા. અદિ તદિ કમાન ખેંચી દારેલી હોય છે તે જ. આ કમાનો કદ મકાનની મજબુતી માટે ચણેલી છે એવું નથી, પણ માન મુમલમાનો કમાનને આદની આકૃતિ માની ધાર્મિક લાગણીથી જુવે છે તેથી જ. તેમની કબરો તથા મહેલોમાં તો કમાન સરખીએ જોવામાં આવતી નથી. આ મર્વનું કારણ એ છે કે મુમલમાનોએ જીતી લીધેલી પ્રજા ગ્યાપત્યની કાળમાં એટલી બધી તો તે વખતે આગળ વધેલી હત કે આ વિષયમાં તેમની જીતેલી પ્રજાથી કાઠ થઈ હતી, અને હિંદુઓએ તેમને જીતી લેનાર મુસલમાનોને તેમની શૈલી અને શણગાર તેમના મકાનોમાં દાખલ કરવાની આડકતરી રીતે ફરજ પાડી હતી અને આનું પરિણામ એ આજુ કે મુમલમાનોએ જૈન કે હિંદુ કલાની સુંદરતાને હિંદુઓથી અજાણી મુમલમાની વિશાળતા સાથે જોડી એક અતિ ગમિક ગ્યાપત્યની શૈલી દાખલ કરી

અમદાવાદની મુસલ-
માની ઇમારતો.

મુસલમાની મતાનુ ગુજરાતમાં પહેલું સ્થાન હિંદુ ગજાઓની ગજ્યધાની અણુદિવસડ હતુ આ સુગોમિત નગરીમાં તેમજો મુમલમાની ઇમારતો ચણી દશે, પણ એ રમણિય નગરીનું હાલ કદ નામ નિશાન નથી બીજા મુસલમાન બાદશાહ અદમદ શાહે સાબરમતી નદીને કિનારે આવેલી કર્ણાવતી નગરીની પામે પોતાની ગજ્યધાની કરી તેનું નામ “અદમદાવાદ” આપ્યું અને તે રાજ્યધાનીને રમણિય ઇમારતોથી શણગારવા લાગ્યો

જુમા મસીદ.

આ ઇમારતોમાં જુમા મસીદ મુખ્ય છે અને તે પૂર્વમાં આવેલી મર્વ મસીદોમાં ઉત્તમ છે આ મસીદનું તેના ચોક સહિતનું માપ ૩૮૨ ફીટ અને ૨૫૮ ફીટનું છે જ્યારે મસીદનું માપ ૨૧૦ ફીટ અને ૯૫ ફીટનું છે મસીદની અદર લગભગ ૨૬૦ સ્તંભો છે અને આગળથી સ્તંભોપર કમાનો મારેલી છે અને આ સ્તંભો ઉપર ૧૫ ધુમટ છે વચલા ત્રણ ધુમટ બીજા કરતા મોટા અને ઉંચા છે મોખરામાં બે ઉંચા મીનારા હતા આ મીનારા ૪ સ ૧૮૧૮ના ધરતીકંપમાં જડુજ ડગમગી ગયા અને તે કેટલો વખત સુધી ઝુનતા મીનારા તરીકે સુપસિદ્ધ હતા, પણ પાછળથી જનમાયની સહિસવામતિને માટે આ મીનારાઓ ઉતારી લેવામાં આવી છે આવા મીનારા કે તોડા અમદાવાદમાં ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે અને તે ઉપરથી જુમામસીદના મીનારાનો કેવો દેખાવ હશે નેનો સહજ સહજ ખ્યાલ આપણે લઈ શકીએ છીએ શહેર બહાર નૃસિંહજીના મંદિરથી થોડે છેટે એક મસીદ છે જ્યાંનો ઉત્તર તરફનો તોડો પણ આજ ધરતીકંપમાં ડગમગી ગયેલો છે, અને હજી પણ તે ઝુનતા કરે છે

જુમામસીદની સ્થલ રચના અને પડખાઓની કૃતિ કદ નવાઈ મરેલી જ છે ત્રણ વચલા ધુમટ બાર સ્તંભ ઉપર ચણેલા છે, અને તેમને વચ્ચેથી ઉંચા લઈ અદર

મસીદમા પ્રકાશ આવના માટે ઉપરનો ભાગ ખુલ્લો મૂક્યો છે આ પ્રમાણે વચલા ધુમટના સ્તંભો બાજુના ધુમટના સ્તંભો કરતા બમણા ઉંચા છે અને મધ્યના મથાળાની સપાટીએ આવના બાજુના મથાળા ઉપર નાના સ્તંભો ગોઠવેલા છે આ પ્રમાણે જેમ બાઇજેન્ટાઇન (તુર્કી) સ્થાપત્યમા ધુમટના નીચેના ભાગમા નાની કમાન વાળી બારીઓ મુકી પ્રકાશ લેવામા આવે છે તેવીજ રીતે આ મસીદમા વધારે રસિક રીતેથી પ્રકાશની ગોઠવણ કરી છે સૂર્યનો પ્રકાશ નીચેની જમીન ઉપર તેમ જ તે ઉપર ઉભેલાઓમાના કાંઠાની ઉપર સીધો પડી ચકતો નથી, પણ તે માત્ર ધુમટમા જ પરાવર્તન પામી નીચે સધળે પ્રસરી રહે છે અને હવે પણ આથી અદર ચોખી રહે છે પ્રકાશનો ચળકાટ બહુ જ તેજ ન મારે તેટલા માટે ઉપરના બહારના સ્તંભો નચે પથરની સુંદર નકશીનાળી પડદાઓ નાખી દીધેલી છે

જુમા મસીદના જેવીજ રચનાની બીજી બે ચાર સરખેજનો રોજો. મસીદો અમદાવાદમા છે, અને જેમ જેમ આ મસીદની શૈલી કાળમા આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેને હિંદુ

સ્વરૂપ વિશેષ પ્રાપ્ત થતું ગયું આગળની કમાનો ધીમે ધીમે નીકળી ગઈ એકલી સ્તંભોનીહાર બહાર દેખાવા લાગી અને છેવટે ખુલ્લાપર તોડાઓ રાખનામા આવ્યા આ પ્રમાણેની રચનાનો શહેરની બહાર પાચેક માઇલ ઉપર આવેલા સરખેજમા નિસ્તા રચી ઉપયોગ થયો હતો ઇ સ ૧૪૪૫ મા મહમદશાહે પોતાના પિતા અહમદશાહના દોસ્ત અને સલાહકાર શેખ અહમદ ખટાઉતી યાદગીરીમા તેની કબર અહિં સરખેજમા બાધવી શરૂ કરી હતી આની શૈલી ઘણી સાદી અને સુંદર છે પૂર્વેને દરવાજો દાખલ થતા જમણા હાથ ઉપર આ કબર ચણેલી છે ગૂજરાતમા આ સૌથી મોટામા મોગી કબર છે તેની બાજુએ બહારથી પથરનું જળીકામ કરી લીધેલું છે અને અદરથી કબરની આસપાસ લોખંડી જળી કરી લીધેલી છે જે કામ એટલું તો ભવ્ય અને નકશીદાર છે કે તે વખતના લોકો ધાતુ કામમા આટલા બધા આગળ વધેલા હતા એ જોઈ આપણે આશ્ચર્ય પામીએ છીએ આ કબરની સામે એક પથરનો સોળ સ્તંભનો મડપ છે જેની ઉપર નવ નાના ધુમટ મૂકેલા છે સ્તંભો ઘણા જ સાદા હોઈ માત્ર તેમની કોર જરા કોચી લીધેલી છે તેમની બેઠક ઉંચી અને ચોરસ છે અને તેમની ઉપર જરા આગળ આવતા ટેકાઓ નાખી કુબીઓ મૂકેલી છે આ કબરની પશ્ચિમે એક મોગી મસીદ છે જે ઇ સ ૧૪૫૧મા પુરી થઈ હતી તેની ચારે પાસ સ્તંભોની હાર વાળી ઓસરી છે અને પશ્ચિમમા આવેલી મસીદ જુમામસીદ કરતા રહેજ નાની છે તેને એક હાગમા પાચેક ધુમટ છે આની સાદી શોખા તો ચોટલી બધી છે કે દરમુસન એમ લખે છે કે માત્ર આગ્રાની મોતીમસજિદ હિંદુસ્તાનમા આ મસીદને ટીપી શકે એવી છે મહમદ બેગડાએ શેખ મહમદની કબર મામે દક્ષિણમા પોતાની તથા પોતાની સ્ત્રીની કબર ચણેલી છે, અને તેણે આ સુંદર મકાનોની પાસે એક મોટું તળાવ બોદેલું છે જેની ચારે બાજુએ પથરના પગથીઆ કરેલા છે, અને તેની દક્ષિણ પશ્ચિમ બાજુએ એક સુંદર મહેલ ચણી લઈ પોતાનો સુકામ ઘણો વખત મુઠી અહીં

જ ગમ્યો હતો. આ પ્રમાણે તળાવ, મસીદ કબરો અને મહેલ આ સ્થાપત્યના હેતુ ગિદ્દો ઘણ રજાં છે તેમની સુંદરતા અને ઉત્તમતા ઘણી જ આગળ પડતી છે આ મકાનોમા ન્યાં ત્યાં દિંદુ અસર જ માન્ય પડે છે, અને મુમયમાની બાવનોઓનો બહુ જ જાઓ ખ્યાલ આવે છે આટલા બધા મકાનોમાં માત્ર ત્રણ કમાનો દાખવ થતાં પૂરું તરફના ફરવાગમમાં આવે છે, તે અને એક કમાન મહેલમા છે તે આ શિવાય બધુ સ્થાપત્ય દિંદુ બાવનાનું જ છે.

શાહઆલમનો મેન્ડે મહમદ બેગમએ પોતાના ધર્મ શાહઆલમનો રોજો. ગુરુ શાહઆલમની યાદગરતમાં શહેરના દક્ષિણ ભાગમાં બાંધ્યો છે અહીં એક કબર મસીદ અને મોટો મંડપ એટલાં વાનાનો એક ચોમેર ફરતી દિવાલોવાળા મોટા મંડપમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ ચોક એક કુડ છે, અને વચમાં શાહઆલમની કબર છે તેની ગચ્છતા ઘણી સુંદર છે. ઉપરના ધુમટમાં મોનાનું અને દીમતી પત્થરોનું જડીન કામ છે મસીદને તળાવે ઘોળા અને કાળા આરસની લાદી જડેલી છે મહેલ આરમના સુંદર નક્શીદાર આરસાખોમાં પીતળના કોતરકામવાળા મોટાં આરણ્યાં છે કબરની પશ્ચિમે બે તોડવાળી મસીદ છે

આ મોટી મગીદો ઉપસંત બીજી ઘણી નાની મસીદો બીજી મસીદો. છે જેમાંની મુદારીજખાનની અને ગણી સીપ્રીની મસીદો મુખ્ય છે મુદારીજખાનની મગીદના તોડા હજી હયાત છે, અને તેનો નીચલો ભાગ ચોખુ દિંદુસ્થાપત્ય દર્શાવી આપે છે દિંદુસ્થાપત્યમાં ન્યાં મૂર્તિ માટે ગોખ કરવામા આવે છે તેને બદલે મુસલમાનોએ કોતરકામવાળી પત્થરની જાળીઓ મૂકી દીધી હોય છે આ પ્રમાણે નક્શીદારકામમા મુસલમાનો એટલા બધા આગળ વધ્યા હતા કે તેના જેવી નક્શી આખી દુનિયામા કોઈ ભાગપર બાંધે જેવામાં આવે છે

બદ્રમા આવેલી સીદી સૈયદની મસીદમાં આ પ્રમાણે ત્રણ કમાનોમા નક્શીદાર પત્થરની જાળીઓ ગોઠવેલી છે, અને તેમા જુલોના નમુના એટલા તો આવેહુખ કોતરેલા છે કે મી ફરગ્યુમન લખે છે “ આ શિલ્પકામ મનુષ્યમાના કોઈ શિલ્પીએ કર્યું હોય તેના કરતા કુદરતના કામને નિરોધ મળતું આવે છે ” જે બુદ્ધિથી વનસ્પતિનો આકાર પોતાને જોઈએ તેટલી જગ્યામા બરાબર ગોઠવે છે તે બુદ્ધિના આતુર્ય કરતા વિશેષ આતુર્ય બતાવવુ તદન અશકત જ છે ત્રણ સામાન્ય ઝાડો અને ચાર તાડના ઝાડોને બરાબર ગોઠવી આખી જાળીમા તેના પત્રો વીખેરી સર્વ કામ સપૂર્ણ રીતે બરી દેવું એ કદ જોઈ હુશીયારીનું કામ નથી

શિલ્પકામની નવી કૃતિ જુમામસીદ સામે રાણીના રાણીના હજરો. હજરામા આવેલી અહમદશાહની બેગમની આરસની કબર ઉપર સીપનું મીનાર કામ છે. આ સુશોભિત કામ

પાછળથી અકબર અને શાહજહાનના વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પાછળથી બહુ જ વપરાયું હતું.

કબરો. કબરોની રચના આપણે સરખેજની કબર ઉપરથી જોઈ શક્યા છીએ. આપુ તુરાબની કબરનો ધ્રુમટ આઠ ચામલા ઉપર ચણેલો છે, અને બીજા ચાર બહારના

ચામલા સહિત એક ચોરસ થાય છે આ ધ્રુમટ ચણવાની સાદામાં સાદી રીત જૈનોનું અનુકરણ છે મુસલમાનો ચામલાઓની સંખ્યા ચોરસમાં જ વધારતા જવાથી બહુ ચામલાઓનો દેખાવ જરા અણુધડ લાગે છે, જ્યારે જૈનો તેમના ચામલા ખુણા ઉપરથી વધારી ચામલાઓની ગોઠવણ સુદર સુરસિક બનાવે છે. ઇ.સ. ૧૪૬૦ માં મહમદબેગ-દાએ બાંધેલી સૈયદ ઓસમાનની કબરનો ધ્રુમટ બાર ચામલા ઉપર છે, અને બમે ચારચાર ચામલાઓને એકત્ર કરી ચામલાઓની રચના કંઈક રસિક કરેલી છે

મહેમદાવાદ તથા બ-ટવાની કબરો. મુસલમાનોએ છેવટના ભાગમાં કમાનો ફાખલ કરવા માંડી. આનો સુદર દાખલો મહેમદાવાદમાં મહમદ બેગદાએ મુબારક સૈયદમાટે ચણાવેલી કબરનો છે. આ કબરમાટે એમ કહેવાય છે કે તે હિંદુસ્તાનમાં પહેલવહેલી કમાનવાળી હોઈ સુંદરમા સુંદર છે. આવી જ બીજી કબર કુતુબ ઉલ્લુખની બટવામાં છે પરંતુ ગૂજરાતના સ્થપતિઓ કમાનના કામમાં અત્યંત હોઈ હોશીયારી વાપરી શક્યા નથી, અને કમાનની મજબુતી થોડી રહેવાથી હાલ આમાંના ઘણી કમાનો ટૂટી પડી છે.

બીજાં મુસલમાની મકાનો. બીજા બહારના મુસલમાની મકાનોમા ખંભાતની જુમામસિદ મુખસિદ છે. આ મસીદનો ઘણાખરો સામાન સ્તલો વિગેરે જુના જૈનમંદિરમાંના લઇને વાપર્યો છે. ધોળકામાં એ મસીદ છે, તે એક જ જાતની હોઈ તે ઉપર પાંચ ધ્રુમટ અને સુંદર જાળી છે. આ શિવાય બીજા ઘણાં ઠેકાણાં મુસલમાની મકાનો જેવામાં આવે છે, જેનો સામાન્ય પ્રકાર ઉપરના ચર્ચનો કરતાં ભાગ્યે જ ભિન્ન તરેહનો હોય છે.

અર્વાચીન મકાનો.

શેઠ હડીસિંહજી જૈન મંદિર. મુસલમાનોની કારકીર્દી પછી ગૂજરાતમાં નવી ધર્મા-સ્તોનો આગળ જોટલો ભરાવો થયો નથી. અને માત્ર વચ્ચે વચ્ચે કોઈ ધનાઢ્યે એકાદ મંદિર કે સંસ્થાનીકે પોતાને માટે એકાદ મહેલ ચણાવ્યો છે. અર્વાચીન કાળના મકાનોમા મુખ્ય કામ અમદાવાદના કોટની બહાર હડીમિંહજી જૈન મંદિર છે.

આ મહાન ઇ.સ. ૧૮૪૮ માં પુરૂં થયું હતું, અને લગભગ દરેક લાખ રૂપિયાનું કામ છે. આમાં જૈનના પંદરમા તીર્થંકર ધર્મનાથની મૂર્તિ છે. બહારના દરવાજા ઉપર એ ગોળ મીનારા છે, અને દરવાજા અંદરથી બહુ જ ઉત્તમ અને બારીકોટી સમગ્રારેલો છે. અને આ દરવાજાની બન્ને બાજુએ શરતી મોળ મોળ દહેરીઓની દાર બહારના ચોકમાં પડે છે. ચોકની વચ્ચે મુખ્ય મંદિર છે. પહેલ વહેલા વીસ ચાંબલાની ધુમટવાળો મંડપ છે, અને તેની રચના આજુના દહેરાં જેવી જ મુદર છે. ત્યાર પછી તરત જ બાવીસ ચાંબલાનો એ માળવાળો મંડપ આવે છે, અને તેનું આગ્રહાદન એક ઉપર ચડતા નાના નાના ધુમટાનું એક નવી જ પદ્ધતિનું કરેલું છે. ત્યાર પછી ત્રણ સાથે સાથે મંદિરના ખંડો આવે છે, અને તે ત્રણે ઉપર ત્રણ ઉંચાં શિખરો કરેલાં છે. આ મંદિરની પછવાડે ફરતો ચોક છે. આ ચોકની શરતી વચ્ચે એક મોટી દહેરી અને તેની બાજુએ આઠ આઠ દહેરી છે, અને છેવટે એ પાછી મોટી દહેરીઓ બહારના ચોકની દહેરીઓ સાથે મળી જાય છે. આ પ્રમાણે તે રચના જૈનશૈલી પ્રમાણે અને સંપૂર્ણ છે, અને અર્વાચીન કાળમાં જીવંત રચાયેલ વિસ્તારાયું નથી એ ઉપાડું જણાઈ આવે છે. જેમ જેમ મંદિર પાસે આવતા જઈએ છીએ તેમ તેમ દરેક ભાગ વધતો જઈ વિશેષ શોભા આપતો જાય છે, અને આ રચના કંઈ પણ ગોટાળો કયાં શિવાય ભિન્નતા બતાવે જાય છે.

ત્યાર પછી અમદાવાદમાં ઇ.સ. ૧૮૫૦ માં સ્વામીનારાયણનું મંદિર મીનારાયણનું મોટું મંદિર ચણાવવામાં આવ્યું. આ મહાન ધર્મ જ વિશાળ હોઈ બહુ લાગે છે, પણ તેમાં રચના સાદી હોઈ ઉંચા સ્થાપત્યનો ઉપયોગ થયો નથી. તેને ફરતો મહેલ અને મઠ પણ વિશાળ હોઈ બહુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

સંસ્થાનિકો ઉત્તમ રસિક મહાનો કરાવવામાં હજી જીનાગઢના મુકરબા. પણ દ્રવ્યખર્ચ કરે છે ખરા. જીનાગઢના મુકરબા અર્વાચીન મુસલમાની સ્થાપત્યના નમુના છે. તેની રચના હિંદુસ્તાનમાં છેવટમાં છેવટે મુસલમાની સ્થાપત્યે પકડેલા સ્વરૂપની છે તેનું શિષ્ટ ધર્મ સૂક્ષ્મ હોઈ બારીકોટી કરેલું કામ છે. પણ આટલું બારીક શિષ્ટ પત્થરને લાયક નથી, પણ એકાદ પલંગના પાયાને કે લાકડાની બારીના ચાંબલાને ચોખ્ખો છે. તેને ફરતો નાના મીનારા જેવાં શિખરો સ્થાપત્યની રચના કરતાં માત્ર શોભા કરવાને માટે ગોઠવ્યાં હોય એમ લાગે છે. આ પ્રમાણે આનું સ્થાપત્ય એકદરે ધણી શોભાવાળું છે, તોપણ ઉતરતા પ્રકારનું થઈ જાય છે.

વડોદરાની ઇમારતો—
લક્ષ્મીવિલાસ મહેલ.

વડોદરાનાં રાજકીય મહાનો પણ અર્વાચીન કાળના નમુના તરીકે લઈ શકાય. લક્ષ્મીવિલાસ રાજ્યમહેલની રચના અગ્રેજ સ્થપતિએ રજપૂતાનાના મોટા મહેલોના નમુનાનો થોડો બાલ દેખાવ આપી અંદરથી આધુનિક કાળની પાશ્ચાત્ય જરૂરીયાતો પૂરી

પડે તેવી કરેલી છે રજપૂતાનાના મહેલો ધણા વિશાળ હોઇ તેને બિજ સ્વરૂપ જુદે જુદે કાળે અપાયેલા અને તે વખતના પ્રચલિત હિંદુસ્થાપત્યનો કટકે કટકે ઉપયોગ કરેલો હોઇ એક સ્થાપત્યનું સ્વરૂપ આવી શક્ય નથી. તેથી તેનું અનુકરણ આ ગાયક-વાડી રાજ્ય મહેલને બિજ રચના આપ્યા છતાં પણ અગવડ ન લાગતાં રસિક દેખાવ દૃષ્ટિએ આપે છે.

અંગ્રેજી પાઠશાળા તથા ન્યાયમંદિરનાં મકાનોમાં

બીજી ઇમારતો.

તુર્કી, મુસલમાની, હિંદુ અને ગૌધિક સ્થાપત્ય સંમિશ્રણ કરેલું હોવાથી એક બાજુએ દેખાવ શૈભાયમાન લાગે છે

તો બીજી બાજુએથી ધણા જ બેડોળ દેખાવ દૃષ્ટિએ પડે છે. આ પ્રમાણે આધુનિક પાશ્ચાત્ય શૈલકાની અનુકરણ પદ્ધતિ કલાત્મક સુરસિકત્વ ધણે અંશે બગાડી નાંખે છે. બીજાં ધણાં ખર્ચાં મકાનો તો અંગ્રેજી ગૌધિક પદ્ધતિનાં છે. હાલમાં માર્કેટનું થયેલું નવું મકાન જૈન મંદિરનાં માત્ર બે મોટાં શિખરો અને વચ્ચે ચોક્કસ ધણું હિંદુસ્થાપત્ય બતાવી અંદરથી સાવ પોકળ છે. બીજા સંસ્થાનિકો પણ પોતપોતાની રુચિ પ્રમાણે અનેક મહેલો તેમ જ જાહેર મકાનો બંધાવે છે, અને તેની રચનામાં ધણે અંશે ઉપર વર્ણવેલી વડોદરાની ઇમારતો માફક જ જુદાં જુદાં સ્થાપત્યનો ગમે તેમ ખીચડો કરેલો હોય છે જેથી કદાચ ભાગ્ય થોડે જ સારું રસિક સ્વરૂપ આવી શકે છે.

સ્થાપત્યની આધુનિક સ્થિતિ.

આ પ્રમાણે છેક અર્વાચીન કાળમાં આપણા દેશના શુદ્ધ સ્થાપત્યનો બહુ જ થોડો બધકે મુદ્દલ જ ઉપયોગ થતો નથી અંગ્રેજોનો અમલ આપા હિંદુસ્તાનના વિશાળ

પ્રદેશમાં હોઇ તેમને કોઇ એવા મોટા સ્થાપત્યના કામ માટે ગૂજરાતમાં નાના પ્રદેશમાં ઝાઝું દ્રવ્ય ખર્ચતુ ઉચિત લાગતું નથી, અને જો થોડું ધણું તેઓ ખર્ચે છે તે માત્ર ઉપરના જુના સ્થાપત્યના નમુનાઓને સંભાળથી જાળવી રાખવા તેમના સમારકામમાં વપરાય છે. અલબત્ત આ વખતમાં પણ નવા મોટાં જાહેર મકાનો ઉભાં કરવામાં આવે છે, પણ તેમાં જોઇએ તેટલો સ્વદેશી સ્થાપત્યનો ઉપયોગ આ મકાનોની બિજ પ્રકારની ઉપયોગિતા હોઇ કટકે અંશે કરી શકાતો નથી, અને કટકેક અંશે અંગ્રેજ સ્થપતિકે અંગ્રેજી વિદ્યા શીખેલો સ્થપતિ અંગ્રેજોના પ્રચલિત અર્વાચીન સ્થાપત્યનો આ દેશમાં સમજે અણસમજે ઉપયોગ કરે છે. આપણા જુના ઉત્તમ રસિક સ્થાપત્યનો સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ આપણા યુવક વિદ્વાનોથી કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, અને તેઓએ પોતાના અભ્યાસથી પોતાની જ કલા માત્ર રસિક છે એમ માનનારા ધણા વિદેશી સ્થપતિઓને આપણી કલાની ઉત્તમતા દર્શાવવાની ધણી જરૂર છે. આ પ્રયાસમાં જ્યારે આપણે સફળ થઇશું ત્યારે જ માત્ર કંઈ આપણે નવા થતા મકાનોમાં આપણા જ જુના સ્થાપત્યનો થોડો ધણો ઉપયોગ કરી શકીશું, અને આપણા જુની પદ્ધતિના કારીગરને આવી રીતે ઉત્તેજન આપી તેમની છુપી રહેલી રસિક ભાવના ખીલવી આપણા સ્થાપત્યનો ઉત્કર્ષ કરી શકીશું.

વિષયાનુસંધાનનાં પુસ્તકોની નોંધ.

- ૧ જેમ્સ ફરગુસનનો દિંદી અને પૌર્વાત્ય સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ.
- ૨ એલેક્ઝાંડર કીનલૉક ફ્રાન્સની રાસમાલા કે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ.
- ૩ ને. બરઝેસ. સત્સંસ્કૃતનાં દર્શનશાસ્ત્ર.
- ૪ " સોમનાથ ગિરનાર વગેરેની મુલાકાત.
- ૫ " અમદાવાદનું મુસલમાની સ્થાપત્ય.
- ૬ ને. એમ. હૉસેન્સ અને બરઝેસ. દિશ્વે રબોઈના પુરાતન કામો.
- ૭ " ઉત્તર ગુજરાતના પુરાણ સ્થાપત્ય કામો.
- ૮ ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર ઓફ ઇન્ડિયામાંનો ને બરઝેસનો દિંદુ સ્થાપત્ય ઉપરનો લેખ.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

ઇ. સ. ૧૯૦૬ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રત્ન થયેલા નિબંધો :

*

વિજ્ઞાન વિભાગ

એન્જનીયર.

(રા. રા. કુંવરજી ખંડુલાઇ દેસાઇ. બી. એસ સી., એલ્. સી. ઇ.)

જ્યારે મનુષ્ય જંગલી અવસ્થા ભોગવતો હતો, જ્યારે કંદમૂળ ખાઇ અથવા શિકાર કરી તે જીવન ગુજારતો હતો ત્યારે તે પોતે જ પોતાનો એન્જનીયર હતો. તેને મોટી માલમત્તા સંચવવાની નહોતી, પરંતુ જંગલી પ્રાણીઓ સામે બચાવ કરવાનો હતો. એવા પ્રસંગોમાં બનતાં સુધી શુદ્ધ જડે તો તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો. પોતે એન્જનીયર બની તેને અંદરથી વધારે સગવડવાળા પશુ કરતો. આવી શુદ્ધાઓ નહિ જડે તો જંગલમાંથી ઝાડની ડાળીઓ કાપી લાવી તેની ઝુંપડી બનાવતો. ધીમેધીમે પથ્થર-મટ્ટાકાંતી બીજાનો ઉપયોગ કરવા માડ્યો. જંગલ છોડી મેદાનમાં વસવાટ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં જ તેણે નવીનવી શોધો કરવા માંડી અને કારીગરવર્ગ ઉત્પન્ન થયો.

૨. કુખારે નળીયાં ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યાં. જે વખતે લોખંડની શોધ થઇ નહોતી, જે વખતે તાંબાની શોધ થઇ નહોતી, જે વખતે પથ્થરનાં અને હાડકાનાં હથિયારો વપરાતાં હતાં, તેવી વખતે પશુ શોધો ઉપરથી જન્મ્યા છે કે કુખારે પોતાનો ધંધો શરૂ કર્યો હતો. તે નળીયાં તેમજ માટલાં બનાવતો હતો. સુધાર અને હુદાર લોખંડની શોધ થયા બાદ કારીગરી કરવા લાગેલા જન્મ્યા છે.

૩. અગર જે એન્જનીયરને ઉપરના કારીગરો સાથે ધાડો સંબંધ છે, અગર જે તે ધંધાઓમાં જ તેનું મૂળ બીજ છે, તોપણ હાલ જે અર્થમાં એન્જનીયર શબ્દ વપરાય છે તે અર્થ જેતાં અસલના જમાનામાં એન્જનીયરો હસતી ધરાવતા નહોતા. જેમ જેમ ખેતી, ઉદ્યોગ, વ્યાપાર વધતો ગયો, તેમ તેમ જરૂરીયાતો પશુ વધતી ગઇ. અને જંગલી અવસ્થામાં તેમ જ મનુરવર્ગમાં જ્યારે પોતે જ પોતાનો એન્જનીયર બની બન્યો છે, ત્યારે સામાન્ય વર્ગો કારીગરોને બોલાવી તેમને એન્જનીયર બનાવે છે. વળી હાથકારીગરો વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા નહીં હોવાથી તેમ જ તે તે ત્રિપ્પના તત્વો અને કાનુનોનું જ્ઞાન ધરાવતા નહિ હોવાથી શ્રેષ્ઠ વર્ગને તેમનાથી સતોષ મળ્યો નહિ. તેમની ઉચી કલ્પનાઓને યોગ્ય આકાર આપી કૃત્રીબૂત કરવાને ખાસ જ્ઞાનવાળા એન્જનીયરોની જરૂર પડી, અને ધીમેધીમે તે વર્ગ આગળ આવ્યો.

૪. જુદા જુદા વિષયોનું અધ્યયન કરવાથી તે તે વર્ગ જુદો પડ્યો જેથી હાલ એન્જનીયરોની પશુ ઘણી શાખા પડી ગઇ છે.

- ૧ મેકેનિકલ એન્જનીયર—જે સાચાકામ વિગેરે સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૨ ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જનીયર—જે વિદ્યુત અને તેના સાચાઓ સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૩ નેવલ એન્જનીયર—નૌકાશાસ્ત્રી—જે વહાણો અને તેના સાચા સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૪ મરીન એન્જનીયર— જે ડાક્ટ વિગેરે સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૫ રાયલ એન્જનીયર—જે લશ્કરી અસખાખ બનાવવાનું તેમ જ રણક્ષેત્ર સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૬ રેલવે એન્જનીયર—જે રેલવે સગથી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૭ માઇનીંગ એન્જનીયર—જે ખનીજશાસ્ત્ર અને ખાણોના સાચા કામ સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૮ સેનીટરી એન્જનીયર—જે સેનીટેશન (સામાજિક આરોગ્ય) સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૯ ઇરીગેશન એન્જનીયર—જે નહેરો વિગેરે સગથી જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૧૦ સીવીલ એન્જનીયર—જે ઘર માથના સગથી તથા રસ્તા, પૂલો સગથી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે
- ૧૧ આર્કિટેક્ટ (Architect) —મિત્રાર—જે શિલ્પશાસ્ત્ર સગથી અને આર્કિટેક્ચર (Architecture) સગથી ખાસ જ્ઞાન ધરાવે છે

ઉપર બતાવેલી શાખાઓમાંથી એક બીજને સગધ ધરાવનારી શાખાઓનો અભ્યાસ કયા શિવાય સાફ જ્ઞાન સપાદન થતું નથી, અને તે પ્રમાણે જ હાલ સિખવવામાં આવે છે

૫. જુના જમાનામાં આવું શિક્ષણ આપવામાં આવેલું હોય એવું જણાતું નથી, અને ધીમેધીમે ફરેક દિશામાં કેવી રીતે નિવર્તન થયું, અને વળી હિંદુસ્થાનની એ વિષયોમાં કેની સ્થિતિ હતી તે વિષે શોધખોળ થાય તો ઘણો જ લાભ થાય

૬. મેકેનિકલ એન્જનીયર—મનુષ્ય જ્યારે જગલી અવસ્થામાં હતો ત્યારે પ્રથમ ઓખા તેના નખ અને દાંત દ્વારા ધીમેધીમે આગળ ચાલતા હાડકાના ઓખાને બનાવ્યા કેટલાક ધારવાળા અને કેટલાક ભોક્કાને માટે સોયા જેવા ઓખાને બનાવ્યા ધીમેધીમે વધારે નજર પહોંચાડતા પથમ ઉપર પથનને ધસીને તીક્ષ્ણ ધાર કાઢતા શીખ્યા અને પથમના કુવાળ બનાવના માઝાં આવા કુવાળના નમુના કેનાખા છલામાંથી મળી આવે છે તાણુ અને લોખડની શોધ થતા ઓખાનેમાં ઘણો વધારો થયો ઋગ્વેદના સમય પહેલાં લોખડના ઓખાને દસ્તી ધરાવતા હતા ધીમેધીમે સુથાર~પુઠારના સાધારણ ઓખાને પણ નીકળ્યા તે સગથી પણ ઋગ્વેદમાં ઇસારા છે ધીમેધીમે હાથના માવા નિખ્યા વણનાના માચા મળથી ઋગ્વેદમાં લખાણો મળે છે

પશ્ચિમ પ્રજા કાંઈ પાછળ પડતી નહોતી, અને કોલસાની ખાણો હાથ લાગતાં જ સાંચાકામો મોટા પાયા ઉપર નિકળવા માંડ્યાં. આર્કિમીડીઝ પમ્પ, સ્ક્રૂ વિગેરે હજી પ્રખ્યાત છે. ગ્રીસ અને રોમની ચઢતીના સમયમાં ઘણી શોધો થયેલી માલમ પડે છે. લોખંડ અને સ્ટીલનાં મોટાં બારકસો બ્યારથી બંધાવવા માંડ્યાં સારથી સાચાકામને ઘણી જ તેજ આવી. દર્નિંગ લેધ વિગેરેની શોધ થઈ ૧૮૩૨મા પ્રથમ આગગાડી ચાલુ થઈ ત્યારથી સાંચા કામને વિશેષ તેજ મળી. હવે સ્ટીમપાવરથી સાંચાકામો ચાલુ થયાં. કંપડાં વણવાને મોટી મોટી મીસો બધાઈ. મોટા બોલ ઉપાડવાને વરાળથી ચાલતા સાંચાઓ બનાવવામાં આબ્યા. પાણી કાઢવાના પમ્પો પણ વરાળથી ચાલતા થયા. ખોદવાને માટે સાંચા, પથ્થર કોરવાને સાંચા, જમીન ખેડવાને સાંચા, લાકડાં કાપવાને સાચા વિગેરે સઘળી દિશામાં સાંચાકામો પોતાનો પ્રસાર ચલાવ્યો તેમ જ છેવટની ૫૦ વર્ષની વિદ્યુતશક્તિ વિગેરેની શોધોથી સાંચાકામોમાં જે સુધારો વધારો થયો છે તેનું વર્ણન કરવું પણ મુશ્કેલ છે. હાલનાં જીન, પ્રેસ મશીન અને મીસોથી કોઈ પણ શુજરાતમાં અમળ્યું નથી. આમેક્સિન જેવાં સાંચાકામ ઉત્પન્ન કરનારને ધન્યવાદ ધરે છે. એક ધડીયાળ અને ટાઈપ-સાઈટર પણ સાચા કામનો ઉપયોગ પ્રદર્શિત કરે છે કંપની ફેક્ટરી જેમાં તોપો બનાવાય છે તેમાં ૨૮ માઇલની રેલવે છે. સઘળા ઉદ્યોગોમાં મેકેનિકલ એન્જનીયરની જરૂરીયાત પડવા માંડી છે, તેમ છતાં મેકેનિકલ એન્જનીયરીંગનું સાહિત્ય જોતાં શુજરાતી ભાષામાં ફક્ત એકાદ બે ચોપડીઓ જ લખાયેલી જણાય છે જે પ્રમાણમાં સાહિત્ય વધે તે પ્રમાણમાં લોકોનું વળણ તે તરફ દોરાય એ બાબત ધ્યાનમાં રાખી એ સમયે વિશેષ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. શુજરાતી મેકેનિકલ એન્જનીયરો ધણા છે, તેમણે એ વિષય હાથ ધરવો જોઈએ.

■ ઇલેક્ટ્રિકલ એન્જનીયર—વિદ્યુતને મનુષ્યના ઉપયોગમાં લેવાને ધણા પ્રયત્નો જુના વખતમાં પણ થયા હતા, પરંતુ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ સાંચા કામ ઓટોવોલ્ટેન ગેરીક નામના સખસે ૧૭૯૬માં બનાવ્યું હતું ૧૪માં સૈકામાં પારા-સેલ્સસ જેવા વિદ્વાનને પણ એ શક્તિ હાથ આવી નહોતી કીમીયાના અભ્યાસીઓને તેમજ રૈાગ્રી ફુશીયન્સને પણ એ શક્તિ જડી નહોતી. ગ્રીસ અને રોમની ચઢતીના વખતમાં પણ એ દિશામાં કશું થયેલું જણાયું નથી એક દેશથી બીજા દેશ તાર પહોંચાડવાની શોધ તો ૧૮૪૦-૪૫માં થયેલી જણાય છે. લન્ડનથી પેડિંગ્ટન સુધી ૧૮૪૫માં પ્રથમ તારના દોરડા નાંખ્યાં હતા ૧૩ વર્ષ પછી આયર્લેન્ડથી ન્યુ શાઉન્ડલાન્ડના ટ્રાન્સ આટલાન્ટિક દોરડા નખાયા. વગર દોરડાંએ તાર મોકલવાનું સાચાકામ આર્કોની નામના ૨૨ વર્ષના સુવાને ૧૯૦૧માં શોધી કાઢ્યું ટેલિગ્રાફનું ખાતું ચાલુ થયા બાદ ટેલિફોનની શોધ કાંઈ મુશ્કેલ નહોતી ૧૮૯૩ના સાલમાં બ્યુડા પેસ્થમાં એક ન્યુસપેપર ટેલિફોન પર ચાલુ થયું હતું ૧૯૦૧ના સાલમાં નેશનલ ટેલિફોન કંપનિએ ૮૦,૭૦ લાખ ખર્ચે ટેલિફોન માર્ફેટ મોકલી હતી બ્યારે ફક્ત ૮,૯૦ લાખ ખર્ચે પોસ્ટ ઓફિસના તાર માર્ફેટ મોકલવામાં આવી હતી.

હાલમાં તો દરેક મોટા શહેરમાં વિદ્યુત શક્તિના સાચાકામો જેવામાં આવે

છે. વિજળીની ધંટડી, વિજળીના દીવા, વિજળીના પંખા એ તો જેવા સામાન્ય ચદ પડ્યા છે.

વિજળીથી આખી મીસે આવે છે, તેની મહદ્દશકિત વિષે કાંઈ ખ્યાલ નેહતો હોય તો માઇસોરમાં આવેલા કાવેરી ફાક્સ વડે ઉત્પન્ન થતી વીજળી, તેનાં સાંચાકામ અને તે વડે ચાલતાં કોલારની સોનાની ખાણોમાંના સાંચાકામ જેવાં. પશ્ચિમ દેશોમાં એનાથી પણ મોટાં કામો ચાલુ છે, જેવાં કે અમેરિકામાં આવેલાં નિયાગાર ફાક્સ ઉપરનાં કામો.

ગુજરાતી સાહિત્યને એ દિશામાં હજી શરૂઆત કરવાની છે. જાપાનની અંદર ગયા ૨૫ વર્ષમાં થયેલા મહદ્ ફેરફારના એક કારણ તરીકે તેનું સાહિત્ય પણ ગણાય છે. પશ્ચિમ દેશો સાથે મેળાપ થતા જ તેણે પોતાની બાષામાં સારાં સારાં પુસ્તકોના તરજુમા કરાવ્યા. ઉદ્યોગ, હુન્નર, અને વિગાનશાસ્ત્રોની ચોપડીઓને ઉચ્ચી મૂકવામાં આવી નહોતી, પરંતુ ખરો વધારો તો એ દિશામાં જ કરવામાં આવ્યો કે જેથી લોકો હમેશાં ઉદ્યોગ, હુન્નર, અને વિગાન શાસ્ત્રોનાં પુસ્તકો વાંચતા રહે તો ધીમે ધીમે તેમનું વળણ તે દિશામાં દોરવાય અને દેશને લાભ થાય

૮. નેવલ (Naval) નૌકા એન્જનીયર—વહાણોનો ધંધો જુના જમાનાનો છે. બાઇબલ પ્રમાણે ડેલ્યુજ વખતે હોડી હતી. હિંદુશાસ્ત્ર પણ પ્રથમ મનુના વાતમાં હોડી હતી એમ ખતાવે છે. ઋગ્વેદમાં પણ હોડી સંજયે ધરારા મળે છે નદીમાં જુના જમાનાથી હોડીઓ ફરે છે. સુધાર, કારીગર એ ધંધો કરતા હતા. તેને વિશેષ જ્ઞાન ધરાવતા નહોતા. ફક્ત જુના નયુના જેમ નવા વહાણો બાંધતા. બહાબહા વિચાર, ઝડપથી પાણી કાપવાના કાનુનો વિગેરેનો ખાસ અભ્યાસ તેમણે કર્યો નહોતો. હાલ પણ હિંદુસ્થાનમાં તો એ ધંધો સુધારો જ ચલાવે છે જુના જમાનાના ફિની શિયન્સ મોટાં વહાણો બનાવતા હતા. ગ્રીક અને રોમનોના વહાણો પણ કાંઈ નહાનાં નહોતાં. હીરો નામના રાજાને માટે આર્કિમીડીઝે જે વહાણ બનાવ્યું હતું તે હાલના બાદશાહી વહાણોને ટક્કર મારે તેવું હતું. ૫૦ લશ્કરી બાકેસો બધાય એટલું લાકડું વપરાયું હતું. અંદર દરબારી ખાણને માટે મોટા ઓરડાઓ હતા મીઠા પાણીની માછલીઓ નાખી મૂકવાને ટાંકીઓ હતી. તબેલાઓ, નહાવાના ઓરડાઓ, સુવાબેમવાના, પોતાને તેમજ દરબારીઓ માટે વિશાળ ઓરડા હતા, તેમજ વીનસ દેવને અર્પણ કરેલું દેવળ પણ હતું. ઇલિપડમાંની સીનરીઓ તુતકો ઉપર ઇનલેડ (Inlaid) કામથી ખતાવેલી હતી. બાષારી વર્ગ પણ ૩૦૦૦ ટન સુધીનાં વહાણો બાંધતા હતા.

આ વખતે ધણું ખરાં વહાણો ફિનારે ફિનારે જતાં કમ્પાસની શોધ થયા બાદ ભરદરિયે વહાણો જતાં થયાં

બીજે મહદ્ ફેરફાર ૧૮૩૭માં જે વર્ષ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીઆ માદીએ બેઠાં તે વર્ષે થયો. લોહકાની કંપનીએ પ્રથમ લોખંડી બાકેસ બનાવી બહાર પાડ્યું. આ

વખતથી સુધાર કારીગરને માથે ઉપરી તરીકે એન્જનીયર આવ્યો હતો એ વાતને પ્રકટ ૭૨ વર્ષ થયા છે એટલામા જે ફેરફારો થયા છે તે દર્શાવવાને ડ્રેડનોટ્સ નામ લેતુ જ બસ થશે તેના સળધી ચર્ચા જે હાલ આવી રહી છે તેથી કોઈ પણ અગત્યુ નહીં હોય

હિંદી વહાણો સળધી નીચેના આકડા વિચારના જેવા છે

	૧૮૫૭		૧૮૫૮-૬૧	
	સંખ્યા	ટનેજ	સંખ્યા	ટનેજ
હિંદી વહાણો	૩૪૨૮૬	૧૦૧૮૮૫૮	૨,૩૦૨	૧૩૩૦૩૩
બ્રિટીશ અને પરદેશી	૫૮૪૪૧	૨૪૭૫૪૭૨	૭૩૮૪	૮૮૮૨૬૧૩

ઉપરના આકડા ખુલ્લુ દર્શાવે છે કે વસણશક્તિ અને લોખંડનો ઉપયોગ કરી પશ્ચિમ પ્રજાએ જે મહદ ફેરફાર કર્યો તેતુ અતુકરણુ પણ કરનાને હિંદુસ્થાન શક્તિ વાન થયુ નહિ જેના પરિણામે હિંદુસ્થાનને ઘણો ધોક્ક પહોંચ્યો અને આખા ધધાની પાયમાલી થઇ આવી નખતે જો એ સળધે સાહિલ હોત, જો એન્જનીયરો વિદ્યાન શાસ્ત્રો શિખેના હોત તો તેઓ નવી શોધોને જલદીથી લાખન કરી શકત અને ધધાની પાયમાલીના વખત આનત નહિ

૮ મરીન એન્જીનાયર—નાની હોડીઓ લાગી શકે એવા ડક્ક ફિનીશિયન્સ ના વખતમા પણ બાધવામા આવતા હતા એમ જણાય છે હિંદુસ્થાનમા મુસલમાની સંખ્ય વખત તેમ જ શિનાણના સંખ્ય વખતે કોમ્પ્યુમા ફેટલાક ડક્ક બધાયા જણાય છે કદાચ પોર્ચુગીઝ ા મદદવડે બધાયલા હોય એવો સંભવ દેખાય છે નહીં ઉપર ધાટ બાધનાનો રિવાજ જુના જમાનાથી અત્રે ચાલુ છે અને ડક્કાઓ પણ તેને જ અમુસરીને બાધનામા આનતા હતા મુખ્યાલના રિક્ટેરીયા ડેક્સની તરાહના ડક્ક ૧૮મા સેકા પેહેલા બધાયલા હોય એમ જણાવુ નથી ઈંગ્લાડમા એ મિસલનો પ્રથમ ડક્ક ૧૭૮૩મા લિનરપૂલમા બાધવામા આવ્યો હતો લડનના ડક્ક ૧૮૦૦ અને સ્વાર પછી બધાએલા છે કોઈ પૂછશે કે એ ડક્કનો શો ઉપયોગ ? એમા મુ છે ? એના કરતા એમ પૂછનામા આવે કે એમા મુ નથી તે વધારે સ્હેલાઈથી જવાબ આપી શકાય

લડનના ડક્કાઓતુ બ્યાન આપતા ટ્રાયમ્ફસ એન્જ મોર્ડન એન્જનીયરિંગમા લખ્યુ છે કે અદર દરરોજ ૬૦૦૦ સ્ટીમરો લાધી શકે છે ૧૦૦૦ એમરનો એનો વિસ્તાર છે કપાસ, ઉન વિગેરેની હજારો ગાસડીઓ ડક્ક ઉપર ખડેલી જોવામા આવે

છે તમ્બાકુ, ચા, કાફી વિગેરેની દુકાને પેગ પડેલી છે હીરા, માસિક, મોતી વિગેરે ઝંઝરાતની પેટીઓ પણ હાજર છે ઘઉં, સાકર વિગેરેની ગુણે હાજર છે દૂધાણા આખી દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં ઉત્પન્ન થતા આવનો નમુનો લાંબા રોકમાંથી જરૂર મળશે જ કોઈ પણ વ્યારાને સુધારવાનું કામ તેમ જ ઝડપ બનાવવાનું કામ સાધારણ સુધાર-કડીઆથી થઈ શકે એમ નથી એ સમયે ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર એન્જનીયર જ યોગ્ય સનાદ આપી શકે, અને યોગ્ય ગ્યના બનાવી શકે મુએઝની નેહો અને દાલમાં બધાંતી પનામાંની નેહર સાધારણ કડીઆના ખ્યાલમાં પણ આવી શકે ?

ગુજરાતી સાહિત્યએ આ બાબતમાં પણ હજી પ્રથમ પગલું ભરવાનું છે

૧૦ રોયલ એન્જનીયર—હથિયાર સબધી ઇશાગ ઝગવેદમાં પણ આવે છે (દત્ત કૃત એન્જિન્ટ ઇન્ડિઆ પાનુ ૫૦ મુ) પરંતુ તેનું ખાસ જ્ઞાન ધરાવનારા શક્ત એ જ ધધે કરતા હતા કે કેમ એ ચંકા ભરેલું છે સ્થાપત્ય શીખનારને એ મરૂં ધધા શીખવા પડતા હોય એમ જણાય છે રાજવલ્લભ તેમ જ બીજા અધોમાં પણ ધર બાધવાનું તેમ જ હથિયાર બનાવવાનું કામ એક જ કારીગરનું હોય તેવી રીતના લખાણો જણાય છે રશીયા જાપાનની લગાઈ પ્રસંગે જે ઉચ્ચ જ્ઞાન બન્ને બાજુના એન્જનીયરોએ દર્શાવ્યું છે તેનું જ્ઞાન આગવા જમાનામાં જણાતું નથી નેપોલિયનના વખતમાં પશ્ચિમ પ્રજા એન્જનીયરો રાખતી હતી હિંદુસ્થાનમાં ઔરંગઝેબ અગર સિ વાજના વખતમાં પણ રોયલ એન્જનીયર હસ્તી ધરાવતા હોય એમ જણાતું નથી તે વખતના એન્જનીયરોનું કામ શક્ત કિલાઓ બાધવાનું જણાય છે જે ધણુ ખરૂં પ્રખ્યાત કડીઆને હાથે થતું હતું

૧૧ રેલવે એન્જનીયર—૧૮૭૨ માં પ્રથમ રેલવે થઈ સારથી જ રેલવે એન્જનીયર અને તેના શાસ્ત્રની શરૂઆત થાય છે દુનિયાની અંદર થતી નવી નવી શોધો હિંદુસ્થાનના સાહિત્યમાં તે જ વખતે દાખલ કરવામાં આવી નહિ જેના પરિણામે બીજા દેશો માંથી મરખાવતા અત્રેના રહેનારા પાછળને પાછળ પડતા ગયા ભવ્ય રટે શનો, મોટી ટનેતો અને પુલોથી ટ્રેલુ અમલ થયું છે ?

૧૨ માઇનિંગ એન્જનીયર—સોન, રૂપ, લોખંડ વિગેરેનો ઉપયોગ ઝગવેદ વખતે માલમ હતો, પરંતુ તેને ખોદી કાઢવાની તથા સ્વચ્છ કરવાની ક્રિયા વિશે કાંઈ પણ લખાણ જણાતું નથી પુરાણોમાં હિમાવનમાંથી હીરા જડતા હતા તેમજ સોનું જડતું હતું એવા લખાણો મળે છે ઓરલેન્ડની ખાણો જુના વખતથી પ્રખ્યાત હું એનમગ જે ઇ સ ૬૨૮ થી ૬૪૫ સુધી હિંદુસ્થાનમાં હતો તેના બ્યાનમાં પણ હીરાની ખાણો સબધી ઇસારો છે પોર્ચુગીઝ અત્રે આત્યા તે વખતે હીરાની ખાણો જે હાલ બધે થઈ ગઈ છે, તે પૂર જાહેજલાલીમાં હતી એમ જ જણાય છે

તપાસ કરતા માલમ પડે છે કે અમલની ખાણો ઉડી નહોતી ૧૦૦ ફુટથી ઉડી જવલ્લે મળી શકે હાલના વખતમાં જેમ ૨૦૦૦ ને ૪૦૦૦ ફુટ ઉડી ખાણો

ખોદવામા આવેછે તેવી ખાણો તે વખતે નહોતી ખાણોમાથી પાણી કાઢી નાખવાને ઐરનીયા અને જર્મનીમા ૧૦-૧૨ માઇલની લાંબી ટનેલો ખોદવામા આવી છે તેવી યુક્તિ તે વખતના કામ કરનારાઓને જડી નહોતી, તેમ હાલના જેવા મોટા પમ્પો પણ તેમની પાસે નહોતા હાલના જમાનામા એ શાસ્ત્ર કેટલું આગળ વધ્યું છે એનો કાંઈક ખ્યાલ આણવો હોય તો વરોરાની કોળસાની ખાણો અગર કાલારની સોનાની ખાણો અગર ખર્માની ધાસતેલની ખાણોની એક મુલાકાત લેવી સાહિત્યની અદર વિં શાન શાસ્ત્રોના અભાવથી દેશને કેટલું નુકસાન જાયછે તેનો આ એક ધ્યાન આપવા હાયક નમુનો છે ખનીજ શાસ્ત્રનો સાહિત્યમા અભાવ હોવાથી એ બાબતુર લોકોનું લક્ષ કયાથી દોરવાય ? એન્જનીયરો કયાથી ઉત્પન્ન થાય ? પરિણામે પરદેશીઓને હાથ હિન્દુસ્થાનની ખનીજ દોલત જાય તો વાક કોનો ?

૧૩. સેનિટરી એન્જનીયર — જ્યાસુધી લોકો છુટાછવાયા રહેતા હતા અથવા નાના નાના જગ્યામા રહેતા હતા ત્યાસુધી તો તેમને પાણી સબધી કિંવા શે હેરમાથી ગદ્દકી કાઢી નાખવા સબધી વિગેરે કશી અડચણ પડી નહીં પરંતુ બ્યા પારને લીધે જેમ જેમ ગામડા શહેરો વસતા ગયા તેમ તેમ અડચણો વધતી ગઈ મોટા જગ્યાને દૂરથી પાણી લઈ આવી પૂર પાડવાની ફરજ પડી, એટલે તે વિષે ખાસ શાન સંપાદન કંપાની જરૂર પડી

જાનર, ગલીયપાણી વિગેરેની વ્યવસ્થા એ પણ એક ખાસ વિષય થઈ પડ્યો એમ કહેવાય છે કે આગ્રા શહેરને પાણી પૂર પાડવા શાહજહાને જમના નદીથી નેહેર ખોદાવી હતી જે હજી પણ ચાલુ છે

કુવા તળાવ વિગેરેની વ્યવસ્થા તો જુના જમાનાથી દેખાય છે ઋગ્વેદમા પણ કુવા સબધી ઇશ્વારા છે (એન્શન્ટ ઇન્ડીઆ પાનુ ૪૦, ૪૧) બુદ્ધધર્મના ફેલાવાના વખતના કુવા, તળાવો હજી હસ્તિ ધરાવેછે વાસ્તુસાર વિગેરેની અદર પણ એ સ બધે ખાસ માહિતી છે પરંતુ હાલમા મોટી નેહેરોવડે અને નજીવડે જેમ પાણી આ ણુવામા આવેછે તેવું કામ તો પ્રથમ શાહજહાને હાથ લીધું જણાય છે અહમદનગર જીલ્લામા ઐરગઝેબના વખતમા પાણીના બાધકામો થયલા પ્રેહવાય છે બીજાપુરમા પણ આસરે એજ વખતે પાણીના બાધકામો થયલા છે શાહજહાન ઇસ્તાનિયન એન્જની યરો રાખતો હતો અને તેમની મદદથી આ વિષય તેણે હાથ ધર્યો હશે પુણાના જુના બાધકામો ચેશ્વાઈના વખતમા થયલા છે

જાનરને માટે તો ખાળકુવો વાપરવાનો રિવાજ હજી પણ ચાલુ છે ભગી ઐ રાખી સાફ કરાવવાનો રિવાજ કચારથી પડ્યો એ કાંઈ સમજાવતું નથી અસલ કેદીઓ પાસે અગર ગુલામો પાસે મેલુ કઢાવવાનો રિવાજ હતો

જાપાનમા સોનખતની દર્શિત એટલી છે કે ખેડૂતો પોતાના ખેતરમા ખાસ સંડસો બાધેછે અને વટેમાર્ગેઓને લલચાવી કહેછે કે હમારા સડસમા આવી જાઓ

તે ઘણો-નુ સુગમતાવાળો છે. શીવાજીના રાયગદના દિલ્લામાં કેટલાક ખડીયેરોના પા-
યખાના નીચે ખાગડુવા જણાતા નથી. જેપૂના જુના મેહેનના પાયખાનાની નીચે
પણ ખાગડુના જણાતા નથી. એ વખતે બગીચા પાસે સાફ કરાવવાની રીતિ ચાતુ
થયલી હોવી જોઈએ. આગાના મેહેનના કેટલાક પાયખાનાની નીચે જમના નદી
વહેછે એટલે ત્યાં કદાચ બગીચીની જગત પડી નહીં હોય.

હરદાનથી મઠ સુધી સધળા ભાગેના ધરની અગાસી ઉપર સડાસો કંગાનો
પ્રચાર પડ્યો છે. અત્રે બગીચો વિના ચાલે, એમ નથી. આ રિવાજ ક્યારથી પડ્યો
એની શોધ બેશક જણવા લાયક નીવડશે. પોતાની મેળે પાણીવડે માફ થઈ જાય
એવા પાયખાના બંધન અથવા ઔરંગઝેબ બાદશાહને પણ વાપરવાના જડ્યા નથી.

દાનસાનું જંગી તળાવ મુમ્તાઝ શેહેરને પાણી પુર પાડેછે તે મુમ્તાઝથી ૫૦
માઇન દૂર છે. પંખોવડે માનરમતી નદીમાંથી પાણી ઉઠે ચઢાવી અમદાવાદ મેહેરને તે
પુર પાડવામાં આવેછે. આવા આવા મોગ કામોને માટે ખાસ જ્ઞાન ધરાવનાર એન્જી-
નીયર જોઈએ જ અને તેવા ખાસ જ્ઞાન મળ્યા વિવેચન દરેક સાહિત્યમાં જોઈએ.

૧૪ ઇંગ્લેન્ડના એન્જીનીયર પણ હાલના જમાનામાં જ પોતાનો દેખાવ દે છે. ધર્મ
ચક્ર અથવા રૂઢેટ જુના જમાનાથી હસ્તી ધરાવે છે. ઋગ્વેદમાં તે મનવી ઇશ્વાર મ
લે છે (એન્ડ્રીય ઇન્ડીઆ પાનુ ૪૦ અને ૪૧)

વગી મેહેરો મનથી અને ચામડાના કામો સમથી પણ ઋગ્વેદમાં લખાણો
મળે છે. ખુદ ધર્મની ચક્રતીના વખતમાં પણ એ વિષય ઉપર ખાસ ધ્યાન અપાયું
જણાતું નથી. ઇ.સ. ૧૮૫૮ દેશમાં નાબૂદ નદીના પાણી મેહેરો વડે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા
હતા તે મનથી ઇશ્વાર મોઝીમના વખતથી મળે છે. પરંતુ એ મળે બારીમાથથી
અભ્યાસ કરવાનું પ્રથમ માન ઇંગ્લીશ દેશને ધટે છે. હિન્દુસ્થાનમાં મોઝી મેહેરો પ્રથમ
શાહજહાને કાઢેલી જણાય છે. ઔરંગઝેબના વખતમાં મોટા દુષ્કાળમાં ઘણા
લોકોને તેલો મેહેરો ખોદવા કામે લગાડ્યા હતા. નાસિ જાનામાં બધામાં બાધી નાની
નાની મેહેરો ઔરંગઝેબના વખતમાં મકાનામાં આવી હતી. બિઝપૂર જિલ્લામાં પણ
કુચનાથના વખતમાં મોઝી તરફથી કાઢેલો, કેટલાક તરફથી બધા જગ્યાએ
અને કેટલાકમાંથી પાણી મળી જાય છે, જે ખુલ્લું દેખાયે છે. તે મળે ચોક્કસ જ્ઞાન
ધરાવનારની ગેરહાજરી હતી. વધા તું પાણી જવાને કેટલો માર્ગ રાખવો એની ચોક્કસ
ગણતરી કરવામાં આવેલી જણાતી નથી. એ માર્ગ ઘણો જ સાકરો સખવાથી આખો
બધો ધોનાઈ જવાના દાખના જોઈએ તેટલા છે. વળી રેતીવાળા ચગમાંથી પાણી ઝગી
જાય એટલા સાત જ્ઞાનો પણ ઉપયોગ થયેલો જણાતો નથી. મટાપનો દગનો કરી
પાગ બાધી પાણીનો મનસુબ કરવો એટલું દુક જ્ઞાન એ કાઈ નેહ કામના સાહિત્યનું
જ્ઞાન ધરાવતું મેહેરો નહિ. જેમ બીજા દેશો આગળ વધતા ગયા તેમ તેમનું અનુ
કરણ કરીને તે એ આપણું સાહિત્ય આગળ વધ્યું હોત તે લોકો માગ વખતમાં
હમરો નાનામોટા તળાવો બધામાં વિગેરે બાધી લેત જોઈ દુષ્કાળના માગ પ્રસંગો

ભોગવવાનો તેમને વખત આવતું નહીં. ધરીગેશનના શયદા વિષે જે મત છે જ નહીં, અને એ સંબંધનું સાહિત્ય લોકોમાં જેમ ફેલાવો પામે તેમ વિશેષ જલદી લાભ થાય. .

૧૫ સિવિલ એન્જનીયર :—ઋગ્વેદમાં રથ, ઘોડા, હજી, ગાડાં વિગેરે સંબંધી ઇશ્વારા જોષ્ટએ તેટલા છે, પરંતુ સડકો તથા ગાડાં જાય એવા પુલો સંબંધી કાંઈ પણ ઇશ્વારા જણાતા નથી. લોકોમાં પોતાની સેના ઉતારવાને શ્રી રામચંદ્રજીએ પથરા તેરવી સેતુ બાંધ્યો હતો. એ જુનામાં જુનો દાખલો જણાય છે. એ પુલ હતો કે બંધારો હતો તે હાલ કહી શકાતું નથી. પ્રથમ આર્ય પ્રજા મંદાકિની અને અલકનંદાની ખીણોમાં વસતી હતી. એના દાખલા હજી મળે છે. કેટલાકનું કેહેવું એવું છે કે તેઓ સતલજની ખીણમાંથી પ્રથમ આવ્યા હતા. કદાચ એકાદ ટોળી તેમથી પણ આવી હશે પરંતુ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહાદેવ વિગેરેને અનુસરનાર પ્રજા મંદાકિની અને અલકનંદાની ખીણમાંથી જ આવી હશે એમ લાગે છે. હિરણ્યકશિપુ તેમના પ્રથમ દુશ્મન રૂપે પ્રગટ થાય છે જેને નૃસિંહ અવતાર લઈ મારવામાં આવે છે. દાનવો અત્રેના મૂળ વતની અથવા દેવોના પેહેલાંના આવેલા ટોળામાંના હોવા જોઈએ. અને તેઓ ઉપરના હમેશાના બરફવાળા ભાગ છોડી દઈ હરદ્વારના મેદાનો સુધી પોતાનું રાજ્ય ભોગવતા હતા, અને દેવોના ટોળાંને આગળ વધતાં તેઓએ અટકાવ્યા.

જેશામઠ જ્યાં આગળ બદ્રિનાથના પુત્રરીઓ શિયાળો કાઢે છે, જ્યાંથી નીતિની ખીણ દુકત ઇપમાઇલ દૂર છે, તે જગ્યાએ નૃસિંહલગવાને હિરણ્યકશિપુને માર્યો હતો. એ જગ્યા અલકનંદા અને વિષ્ણુગંગાના સંગમ ઉપર છે. અલકનંદાની ખીણની ખૂબ જાણુએ જુદા જુદા દેવોના સ્થાનકો છે. વિષ્ણુ, ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, ભૈરવ, પાસો વિગેરે સર્વેનાં સ્થાનકો એજ ખીણની આજુબાજુએ છે બદ્રિનાથથી આઠ દિવસનો રસ્તો કાપતાં સત્યવતી અથવા સતલજની ખીણમાં ઉતરાય છે. અને એ રસ્તે વિષ્ણુ, ઈંદ્ર અને તેના અનુયાયીઓ આવેલા જણાય છે. શિવ મંદાકિની ખીણમાં ઉતરી પડ્યા જણાય છે. દંતકથા એવી ચાલે છે કે બદ્રિનાથ અને કેદારનાથનો અસલ પુત્રરી એક હતો. મતલબ બદ્રિનાથથી કેદારનાથ જવાનો અસલ સીધો રસ્તો હશે. વળી સત્યપથ માર્ગ પણ ટીબેટ તરફ જાય છે. હાલમાં એશિયર્સ (Jiōōōōō) બરફના ખસતા પહાડો વડે એ રસ્તો હાલ બંધ થઈ ગયો છે. પરંતુ તેના નામ ઉપરથી એમ જણાય છે. કે એ રસ્તેથી અસલ આવ્યા હશે. ગમે તે ખીણમાંથી આવ્યા હોય તો પણ પ્રથમ બદ્રિનાથ આગળ ઉતર્યા હોય એમ જણાય છે. અને ત્યાર બાદ સધળાઓએ જુદી જુદી ખીણો વેહેંચી લીધેલી જણાય છે. મંદાકિનીની ખીણના નીચલા ભાગમાં બાણાસુરનું ઘર અથવા બળીરામનું મૂળ સ્થાનક હજી જતાવવામાં આવે છે. સામે કિનારે ઉખીમઠ છે જ્યાં ઓખામંદિર છે. શિવના ટોળાંને પણ હરદ્વાર તરફ જતાં દાનવોએ અટકાવ નાખેલો જણાય છે. દેવદાનવોની સધળી લડાઈઓ અત્રે જ લડાયેલી જણાય છે. સતલજ, ઝીલમ વિગેરેની કાંઈ પણ ખીણોમાં દેવના રહેવાનાં સ્થાનો વિગેરે કાંઈ મળતું નથી. ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે આર્ય પ્રજાના મુખ્ય ટોળાં અલકનંદા અને મંદાકિનીની ખીણોમાંથી જ આવ્યાં હોવાં જોઈએ.

આ પ્રદેશમાં જુના વખતની સડકોનું નામ નિશાન પણ નથી. તેમજ પુલોનું પણ નામ નિશાન નથી. કદાચ તેઓએ લાકડાનાં પૂલો બાંધ્યા હશે. ઝુઝાઓ તો હજી પણ દેખાય છે, જે કદાચ જુનામાં જુના પૂલનો નમુનો હશે. આ નદીઓમાં પ્રવાહ એટલો જોરમાં વહે છે કે નાની હોડી વડે પણ એક કિનારેથી બીજે કિનારે જવાની હિમ્મત કરી શકાય નહિ. પાણી બરફ જેવા ટાંઠાં હોવાથી તરીને જતું પણ ફાવે એમ નથી ; જે ઉપરથી જણાય છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે પૂલો નાખેલા હોવાનું જોઈએ. એ પહાડોમાં હજી પણ ગાડાં જોવામાં આવતાં નથી. અને ત્યાં ગાડાં ચાલી શકે એમ પણ નથી. જેથી ફક્ત મનુષ્યને જ અને બહુ ઘાય તો દોરને ચાલી જવા જેવા પૂલો બંધાયેલા હશે. પથ્થરના પૂલો અસલ બાંધેલા હોય એમ જણાતું નથી. ઇ. સ. ૧૫૧માં રૂદ્રદામાએ મૌર્ય અશોકનો બાંધેલો પૂલ સમાર્યો હતો એવો એક લેખ ગીરનારમાં મળે છે. સંગીન પૂલો બાંધવાનું પ્રથમ માન રોમન લોકોને ઘટે છે. મૂરલોકો પણ પૂલો બાંધવામાં હોશીઆર હતા. ૩૪ ગાળાવાળો ટ્રેન્ટ નદીપરનો પૂલ ૧૨માં સૈકામાં બાંધવામાં આવ્યો હતો. લન્ડનનો જુનો પૂલ ૧૧૭૬માં બાંધવા માંડ્યો હતો. હિંદુ-સ્થાનમાં હુમાયુના વખતથી પૂલો બાંધવાનું કામ શરૂ થયું જણાય છે. અકબર બાદ-શાહે આગ્રા શહેરમાં પ્રથમ ૧૨સી કરાવી સડકો બનાવવાનું બીજા રોપ્પું કહેવાય છે.

શિવાજીના વખતમાં રત્નાગીરી અને અને કોલાબા જીલ્લામાં રસ્તા કરાવેલા છે. તેઓ મુખ્ય બાજે ૬થી ૧૦ ફુટ પહોળા છે, અને ઢોળાવ વિશેષ હોય ત્યાં ફરસી અને પગથીયાં કરવામાં આવેલાં છે પરિણામે એ સડકો ગાડાંને નહીં પરંતુ છુટાં જના-વરોને જ ઉપયોગી હતી. રસ્તા અને પૂલોની બાબતમાં કેટલો સુધારો વધારો થયો છે તે બતાવવાને ફક્ત બે ઉદાહરણ બસ થશે.

૧૬ ઓગસ્ટ ૧૯૧૧ ઉપરના પૂલ બાંધવાનું કામ ૧૮૮૩માં શરૂ થયું, અને ૧૮૯૦માં તેને ખુલ્લો મુકવામાં આવ્યો. પૂલની કિંમત ૬,૦૦,૦૦,૦૦૦ (છ કરોડ) રૂપિયા થઈ હતી તેમાં બે માળા ૧૭૦૦ ફુટ લંબાઈના છે. અને એકદર લંબાઈ ૮૩૦૦ ફુટ છે. ૮૮ ફુટ ઊંડા પાયા નાખ્યા છે, અને પાણીની સપાટીથી ૧૫૦ ફુટ ઊંચાઈપર પૂલ આવેલો છે. લંડન શહેરની સડકો પ્રખ્યાત છે. મુમ્બાઈ શહેરની સડકો પણ તેને ટક્કર મારે એમ નથી. બોરધાટ, અમ્યાધાટ અમ્બોલીધાટ વિગેરે ધાટમાં બાંધેલી સડકો ચોમાસામાં રમણીય દેખાવ આપે છે

૧૬. ધર બાંધવાનું ખાસ જ્ઞાન પણ એટલું વધ્યું છે કે તે પણ હાલના વખતમાં એક ખાસ વિષય થઈ પડ્યો છે. ઝગ્ગેદમાં ૧૦૦૦ ચાંબલા ના મહેલ સંબંધી ધશારા છે (એન્સન્ટ ઇન્ડિયા પાનુ ૫૦ મુ). અધ્યયન કર્યા પછી નિશા-બીઆએ ઘેર જતું અને જો ધર ન હોય તો બાંધતું એમ પણ કહ્યું છે. (એન્સન્ટ ઇન્ડિયા પાનુ ૨૯૭) અને તે સંબંધે કરવાની ક્રિયાઓ પણ દર્શાવેલી છે. બુદ્ધ ધર્મના ફેલાવા વખતે એ સંબંધે વિશેષ આગળ પડેલા જણાય છે. આસરે ૧૩મા સૈકામાં મણ્ડન નામના સિદ્ધાંતે (ગાંધિનો આલણ હતો) વાસ્તુસાર, વાસ્તુમંડન, આયતત્વ, પ્રાસાદમંડન વિગેરે ચોપડીઓ લખી એન્જીનીયરિંગના સાહિત્યમાં વધારો કર્યો હતો.

પરંતુ એ ચોપડીઓ જોશીને અગર શિલાટને ખપ લાગે એવીજ હતી. તેની અંદર દરેક ભાગના બલાબલનો વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. પેઢીમાં, તુળાઈ વિગેરે અમુક ગાળાને માટે કેવડાં જોઈએ અને તે કેટલું વજન ખમી શકે વિગેરે સંબંધી ચર્ચા ખીલકૂલ જોવામાં આવતી નથી. તેમજ ધર્મની સાથે વહેમોને અંદર દાખલ થવાનો સારો પ્રસંગ મળ્યો. અમુક દિશામાં બારણું મૂકવું સારું, અમુક લાભદાયક, અમુકથી પુત્રલાભ વિગેરે બતાવવામાં આવ્યું. સઘળી ગોઠવણી થાંભલાપર હતી. ખીન થાંભલાની હાલની ગોઠવણી જવલ્લે જ દેખાતે છે, તેમજ એકાદ માળથી વધારેને માટે કાંઈ પણ લખાણો જણાતાં નથી. રાજ મહેલની ભીંતો તથા કિલ્લાની ભીંતો વિશે લખાણોનો અભાવ જણાય છે. બારણાં હાલની સરખામણીમાં નાનાં પણ મજબૂત જણાય છે. બારીઓ વિશે અભાવ જણાય છે. નકશી અને કોતરકામ ઉપર જેટલું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે તેને સોમે હિસ્સે પણ ઓરણઓની સવડતા તરફ આપવામાં આવ્યું નથી.

અમુક રાશીના માણસને અમુક દિવસ વધારે લાભદાયક છે. અમુક લક્ષ્મીના માણસને વાસ્તુ કરવાને અમુક દિવસ વધારે સારો છે એવી રીતનાં જોશીશાસ્ત્રપર લખાણ, વિવેચનો અને લખાણો છે. શિલાટને એ જ્ઞાન હોય નહિ એટલે ઘર બાંધનારને એ સલાહકારની જરૂર પડી; એક ગજગર અગર શિલાટ અને બીજો જોશી. ઘરમાં ઓરણ કેટલા જોઈએ, તેની કેવી રીતે સગવડ થાય એમ ગોઠવણી કરવી વિગેરે માટે તો ઘર બાંધનાર પોતે જ એન્જનીયર. જોશી મૂરત શોધી આપે, અને બ્રહ્મચોજનનો દિવસ નક્કી કરે આવી દશામાં જે એક વિગ્નાનશાસ્ત્ર તરીકે આગળ પડ્યું જોઈતું હતું તે આજે પણ ૧૩મા સદીની સ્થિતિ ભોગવે છે. વિશેષ પુરાવો જુની બાંધણીનાં ઘરો જોવાથી માલમ પડશે. આજથી ત્રણસે વર્ષપરના મોટા જગીરદારોના મહેલો કેટલાક હજી ઉભા છે. આજુબાજુના કોટ અને દરવાજાને ઓળંગી જઈ અદર પેસતાં જણાશે કે મુમ્તાઝના શેડીઆઓનાં હાલનાં મકાનો સાથે સરખાવતાં તેઓ ફક્ત છુપડાં જેવા છે. લાકડાંના આર્કા ઉપર કોઈ કોઈ જગ્યાએ કોતરકામ દેખાશે તે શિવાય એકંદર દેખાવ દયાજનક છે. પેશાઈ મહેલો પણ સાધારણ બેરેક્સ જેવા છે. નાના ફાન-વીસનો વાડો વિગેરે જેતાં તે વખતનાં મકાનો બ્રહ્મા જ જાણી પડતી સ્થિતિ કશીયે છે. ટર્કીના સુલતાન અબ્દુલ હમીદ જેને યોગ્ય સમયપર પદચઢ કરવામાં આવ્યો છે તેના ચેલડીઝના મહેલનું બ્યાન એક નજરે જોનાર નીચે પ્રમાણે આપે છે :—

‘ઓરણઓ ધણાખરા નાના નાના છે અને તેનાં બારણાંઓ સાંકડાં છે એક માણસ જેમ તેમ પેસી શકે એવડાં જ છે. બેગમોને રહેવાની જગ્યા નીચી, સિપાઈઓને રહેવાની બેરેક્સના જેવી, લાંબી, બેડોળ, અને સળાયાથી જડેલી બારીઓવાળી છે.’

શિવાજીના વખતનાં તેનાં અને તેના દરબારીઓનાં રહેવાનાં મકાનોનાં ખંડીયરો રાષ્ટ્રગદમાં છે. ઓરણઓ નાના નાના અને બારીઓ નામની જ. જયપુરના જુના મહેલના રાણીઓના ઓરણ જેતાં માલમ પડે છે કે જો એક મોટા પલંગ મૂક્યો હોય તો પેડીઓ અને કપાટો મૂકવાની બાગ્યે જગ્યા જડે. પલંગ નાના હોય તો જ

એ સમાય. ધ્યાનમાં ગ્રખતું કે સરંજામ મૂકવાને પાસે ડેસિંગ રૂમ નથી. ખુદ આગ્રાના મહેલમાં પણ બેગમેના તો એજ હાલ દેખાય છે. અને તો ઝોરડઝોને બારણાં મૂકેલાં જણાતાં નથી ; પડદાથી જ ચલાવી લેવાનો રીવાજ જણાય છે.

જુના વખતમાં સગવડના કાનુનને ઉંચે જ મૂકેલો જણાય છે. બીજો કાનુન બલાબલનો વિચાર—એ સંબંધે શાસ્ત્ર આગળ વધેલું જણાતું નથી, શરૂઆત પણ કંરેલી જણાતી નથી. કેટલાક બાગે નાહક જાડ કરવામાં આવેલા જણાય છે, અને કેટલાક જોઈએ તે કરતાં પણ નાજુક છે, જેના પરિણામે ઘણાં મકાનો જમીનદોસ્ત ઘણાં છે. આગ્રાના તાજમહેલમાં પણ એ જૂઝ ચયલી છે જેના પરિણામે મોટી ચીર પડેલી છે.

ત્રીજો કાનુન કરકસર—એને તો ઉંચો જ મૂકેલો છે. આગમચથી ગોઠવણ નહિ કરી નકશાઓ તૈયાર કરી તેની કિમ્મતનો તપસીલવાર અડસટો કાઢી, તેમાં માલ મસાલો કેટલો જોઈશે તેનો અડસટો કાઢી, પછીથી કામ હાથ ધરવામાં આવે તો ધર બાંધનાર કાંઈ પણ કાણુ રાખી શકે. પરંતુ એ સઘળી ખટપટ કરવાનો રિવાજ નહોતો ; અને હજી પણ મોટાં શહેરો શિવાય બીજી જગ્યાએ એવા નકશા તૈયાર કરવાનો રિવાજ ક્યાં છે ?

ચોથો કાનુન—ભવ્ય દેખાવ અને જોઈતી સગવડ સાધારણ મકાનોમાં આ કાનુન લાગુ પાડેલો જણાતો નથી. ભવ્ય દેખાવ આણુવો કાંઈ રહેલ નથી, એનો ખાસ અભ્યાસ જોઈએ તો જ ચોખ્ખો ગોઠવણી કરી સુરોભિત મકાનની રચના નકશા ઉપર બતાવી શકે.

પાંચમો કાનુન—આરોગ્ય (Sanitation) સંબંધી. એ બાબતમાં હાલના જમાનાના વિચારથી તે વખતનો વિચાર જુદો જણાય છે. તે વખતે ‘બ્રહ્મ સો નમ્હા’ એ કાનુનપર કામ લીધેલું જણાય છે, અથવા તો ગુજરાતી કેહેવન પ્રમાણે ‘હું ખાય ઉપારે સુવે તેની નાડ વેદ ના જુએ.’ ધર બાંધવા સંબંધી જુદા જુદા કાનુનો તથા બલાબલનો અસલ ખાસ અભ્યાસ કરવામાં આવતો નહોતો. અસલનું સાહિત્ય એવી દોષ પણ ચોપડી ધરાવતું નથી. કારીગરો પોતાના અનુભવથી ધરો બાંધ્યા જતા હતા.

ધરની બાંધણીમાં દેશકાળની અસર ચોખ્ખી જણાય છે. બ્યારે લુટારાનો ભય હતો તેવે સમયે બાધી દિવાલો બાંધતા, અને તેમાં નાનાં અને મજબૂત બારણાંઓ મૂકવામાં આવતાં. બારીને જદલે સળીયાથી જડેલાં નાનાં બાકેરાં ગ્રખતા. ખાન-દેશ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાન તરફ જ્યાં વરસાદ થોડો અને તાપ ઘણો પડે છે તેવી જગ્યાએ નળીયાનાં છપરાંને જદલે મટોડાનાં ધાગાં કરવામાં આવતાં. વળી જે એક તરેહનો જ્યાં પ્રચાર પડ્યો તે જ તરેહનાં સઘળાં ધરો બાંધતાં. આવી સ્થિતિનું મુખ્ય કારણ એ જ કે અશિક્ષિત કારીગરો જે એક અનુભવ મેળવ્યો હોય તે પ્રમાણે તે

ધર બાધ્યો જતો કોઈ વધારે પૈસા ખર્ચ કરવા તૈયાર થાય તો નાના ધરને બદલે મોટું ધર તે જ દબતું ઉભું કરતો દુકાણુમાં કહીએ તો હાલના હમારા મિત્રી, ગજજરો, કીચા જે સ્થિતિ ભોગવે છે તે જ સ્થિતિ તેઓ ભોગવતા હતા નિયમ તથા તત્વોનું (Theoretical) જ્ઞાન તેઓ ખીલકુલ ધરાવતા નહોતા તેમ જ જુદી જુદી તરેહનો પણ તેઓએ અભ્યાસ કર્યો નહોતો.

ધર બાધણીનું શાસ્ત્ર હાલમાં ધણું જ આગળ વધી ગયું છે મુખ્યાત્વના ધરો તથા અગ્રેજ સાહિત્ય જેવાથી એ બાબતમાં કોઈ પણ આનાકાની કરશે નહિ પશ્ચિમ દેશોમાં કેટલા આગળ વધ્યા તેનો એક જ દાખલો બસ યશો ચિકાગો શહેરમાં ૭૨ મળલાનું એક ધર બધાય છે જેની અદર હોટેલો તથા બેંકો ભાડે રહેશે થોડોક ભાગ ગરીબ લોકોને જુજ ભાડાથી આપનામાં આવશે એકદર ઉંચાઈ ૧૦૦૦ ફુટ ઉપર યશો મનુષ્યની રહેણી જ બદલાયલી દેખાય છે અને તેની જરૂરીયાતો પણ વધી છે અસલ એક ખડની ખુપડીથી ચાલતું સારી સ્થિતિનો હોય તો મોટી ખુપડી ને ગરીબની નાની ધીમે ધીમે સ્વીકારે અને પુરુષવર્ગને સાફ જુદા ખડો હોય તો સાફ એમ વિચાર થયો અને તે અમલમાં મૂકાયો પછીથી રસોઇનો ખડ જુદો હોય તો સાફ એવો વિચાર થવાથી એક પેન્નરી ઉમેરાઈ દાણા વિગેરેના સચયને માટે ઓરડીની જરૂર જણાવાથી અદર એક ખંડ આતરી લેવામાં આવ્યો અદર દેવધર, બહાર બેસવા ઓટલો વિગેરેની જરૂર જણાવાથી ધરબાધણીમાં તે પ્રમાણે સુધારા વધારા થયા હિંદુસ્થાનમાં સામાન્ય વર્ગના ધરો હજી પણ એ જ સ્થિતિમાં છે.

મોટા લોકોમાં છોકરાઓને અલાયદો ઓરડો પાડી આવ્યો ધીમે ધીમે ઓરડાઓના કદ પણ વધ્યા આગળની ઓટલી મદલાઈ ઉપર નક્શીદાર છજી ચઢ્યું એક માળ હતો તેના બે ત્રણ મળલા થયા, આગળ રવેશ કાઢવામાં આવ્યા, પાછળ પે જરૂરીઓ ઉમેરાઈ, પડખામાં ખુલતી ગેલરી કરનામાં આવી, આગલી બાજુએ ગાડીને માટે પોર્ચ વધારવામાં આવ્યો પાછળ નહાવાની ઓરડી, ચાકરોની ઓરડી વિગેરે કાઢવામાં આવી મટોડાની બોય હતી તે ફરસનધી થઈ, ધાબાના જાપરાને બદલે ચુના ગરમી કરવામાં આવી, અને મટોડાની પાળને બદલે પોરમદરના કાગરીવાળા કંઠરા થયા નાના બાકોરા વધીને કાચની મોટી બારીઓ થઈ બારણાનું કદ વધ્યું ઓરડે ઓરડે સીલિંગ (છત) થઈ, સાદુ છાપડ જઈ નક્શીદાર છાપડ આવ્યું વળી આગળ વધતા જમવાનો ઓરડો, દિવાનખાનું, પુસ્તકાલય વિગેરે ઉમેરાયા અત્રે રહેનારી પશ્ચિમાસ પ્રજાએ વળી એક જાણવા જેવો સુધારો કર્યો દરેક સુનાના ઓરડાની ઓડમાં ડ્રેમિંગ રૂમ અને બાથ રૂમ ઉમેર્યા જે જરૂરીયાતો ખુદ જહાગીર અને નૂરજહાન જેવા રોખીનોને લાગી નહોતી, તેવી જરૂરીયાતો હાલના સમયમાં સાધારણ બગલામાં પૂરી પાડવામાં આવે છે.

બ્યારે જરૂરીયાતો આવી રીને વધી છે ત્યારે એ સબધનું સાહિત્ય પણ વધતું જ જોઈએ પશ્ચિમ દેશમાં તો બેશક સાહિત્ય પણ વધ્યું જાય છે, પરંતુ ગુજરાતી

સાહિત્ય તો જ્યાંનું ત્યાં જ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં પણ ૧૩ મા સૈકા પછી વધારે જણાતો નથી. ગુજરાતીમાં રાજવંશ અને ખીજા એકાદ બે જુના ગ્રંથોના તરજુમા છે તે શિવાય ખીજું કંઈ જણાતું નથી. એના કરતાં ગંગાળી સાહિત્ય પણ ઊંચી પદવી ધરાવે છે. તેમાં ૧૦-૧૨ ગ્રંથ ચમલા કહેવાય છે. કેટલાકમાં હાલની નવી શોધો પણ દાખલ કરવામાં આવી છે.

‘ગુજરાતી’ ના તા. ૮ મીના લીડરમાં સાહિત્ય પરિષદના ખાસ હેતુ નવ દર્શાવ્યા છે. તેની અંદર હાલના જમાનાનાં વિગ્નાનશાસ્ત્રોનો સાહિત્યમાં વધારો કરવાની વાત જ સૂક્ષ્મ જવામાં આવી છે. કદાચ તેમને એ સંબંધે જરૂરીયાત જણાતી નહોતી, પરંતુ હાલનો સમય જોતાં સાહિત્યને અપ-ટુ-ડેટ (Up-to-date) બનાવવું એ જ ખાસ પ્રયાસ હોવો જાઈએ, કાબ્યરસાભિચો કહેશે કે એવું લુપ્ત સાહિત્ય વાંચવાથી શું આનંદ થવાનો છે? ધર બાંધનારને બસે ઉપયોગી હોય, સામાન્ય લોકોને શું ઉપયોગ? અત્રે કહેવું જોઈએ કે પશ્ચિમપ્રજા તેમને પણ ખુશ કરવામાં સુકી નથી. તરેહ તરેહની આનંદ પમાડે એવી કવિતાઓ પણ તેઓ બનાવે છે. થોડા દિવસ ઉપર એક નામાંકિત પેટીએ ૨૦૦ પેટી બનાવવાતું ટેન્ડર નીચે પ્રમાણે કવિતામાં આપ્યું હતું.

Two hundred boxes firm and strong,
Five inches wide seven inches long,
With screwed on handles, and felt inside,
The hole cut square, and wood well dried,
Machinery cut and nailed by men—
Two hundred boxes—eight pounds ten.

W. S. MASON.

ગુજરાતી કોપ શોધવાથી માલમ પડશે કે એન્જનીયરિંગના સંબંધના બોલો ત્યાં જવલ્લે જ દેખાવ દે છે આવી સ્થિતિ આવી પડવાનું કારણ ઉપરના લખાણોથી સ્પષ્ટ થયું હશે. સિલાટોને વામતાં લખતાં પણ જવલ્લે જ આવડે એટલે તે સુધારા ક્યાંથી કરે? જોશીજીને વાંચતાં આવડે ખરૂં, પણ કામની માહિતી નહીં એટલે વિગ્નાનશાસ્ત્રના રૂપમાં એ વિષય કદી આગળ પડવા પામ્યો જ નહીં તો પછી સુધારા વધારા ક્યાંથી થાય? કહેવાની જરૂર નથી કે જો એ દિશામાં હિંદુસ્થાનને આગળ વધવું હોય, ગુજરાતને શિરોમણી થવું હોય, તો તેનું સાહિત્ય એ દિશામાં આગળ વધવું જ જોઈએ.

૧૭. એન્જનીયરિંગના વિષયો ઉપર લખનારને સુરકેલી તો ઘણી નડતી હશે, પરંતુ તે સુરકેલીઓ દરેક વિગ્નાનશાસ્ત્રને માટે એક સરખી જ છે, અને તે પે-હેલ કરનારને હમેશાં વિશેષ નડે જ. મુખ્ય વાંધો પરબાપાના શબ્દો આપણી ભાષામાં કેમ ઉતારવા એજ છે. સંસ્કૃત ઉપરથી નવા શબ્દો શોધી કાઢવા કેટલાકો જણાવે છે

પરંતુ તેઓ જુલો જાય છે કે એન્જનીયરે સસ્કૃતનો અભ્યાસ કરેલો કયાથી હોય ? અને હોય તો જુનું હોય વળી સસ્કૃત શબ્દો દરેક રીતે સ્હેલા મીવડે એમ પણ ખાતરીથી કહેવાય નહીં અને દરેક શબ્દને માટે સસ્કૃત બોલ મેળવવો અશક્ય છે એ એન્જનીયરિંગના પુસ્તકો જલદી બહાર પાડવા હોય તો સ્હેલો રસ્તો એ જ છે કે જ્યાં યોગ્ય શબ્દ નહીં જડે ત્યાં અંગ્રેજી શબ્દ વાપરવો જેમ ઉર્દૂ અને પર્શિયન ભાષાના શબ્દો પ્રચારથી ગુજરાતીમાં સામાન્ય વપરાસમાં આવી ગયા છે તેમ અંગ્રેજી શબ્દો પણ સામાન્ય થઈ જશે.

૧૮ વિજ્ઞાન શાસ્ત્રો તેમજ ખાસ ધધાના શબ્દો સબધી જે કોય તૈયાર કરવામાં આવે તો આ અડચણ ધણે અશે દૂર થાય પ્રથમ એન્જનીયરિંગની અંગ્રેજી ચોપડીઓના તરજુમાં કરવા એજ સુગમ થઈ પડશે.

૧૯ એન્જનીયરિંગનું જ્ઞાન ધરાવનારાઓએ એક ચોપડી બહાર પાડી નથી તેનું કારણ એનું જણાય છે કે તેવી ચોપડીઓનો જોઈતો ખર્ચ થવાનો સભવ આવે છે વાર્તાઓની ચોપડી ખરીદનાર હજારો મળે છે પરંતુ ખાસ જ્ઞાનની ચોપડી ઓ ખરીદનારની સંખ્યા ઘોડી એનું મૂળ કારણ પ્રાથમિક (Primary) કળવણી લેનારની સંખ્યા ઘોડી સાહિત્યની વૃદ્ધિ કરવાને સ્થપાયેલી મડળાઓ તરફથી ધનામના રૂપમાં અગર બીજા કોઈ રૂપમાં મદદ થાય તો સાદું ધરબાધણી સબધી ચોપડીઓની જરૂરીયાત ધણી છે સુધાર મિત્રી કડીયા વિગેરે કારીગરો જેઓ અંગ્રેજી જણતા નથી પરંતુ ગુજરાતી વાચી શકે છે તેઓને ધણી ઉપયોગી પડે એટલું જ નહીં પરંતુ ધર બાધનારને પણ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે હાલમાં ધણા ધરો એવા નિકળશે કે જેના જે મજલા છતાં ખરા કામ આવે એવા ચાર ચોરડા જગતને જ મળશે ચોરડામાં રહેલા દાદરને લીધે એક ચોરડો ૨૬ પડેલો તો બીજા અધારાને લીધે ૨૬ થયેલો વળી એક ચોરડામાં થયેને જ બીજા ચોરડામાં જવાતું હોનાથી તે ચાલુ જેવા બન્યો અમુક પૈસામાં અમુક જગ્યાની અદર અમુક સગવડ કરી આપવી અને ધરને સુશોભિત બનાવવું એ કાંઈ ખાસ અભ્યાસ વિના બને એમ નથી હાલ જેમ પાઠગથી પસ્તાવાનો વખત આવે છે તેમ બનવું નહીં જોઈએ.

૨૦ શિલ્પશાસ્ત્ર—શિ પ વિધા આપણામાં અસલથી એક કળા તરીકે લેખાય છે ઋગ્વેદમાં એ સબધે ખાસ ધધારા મ્હાલમ પડતા નથી શિલ્પશાસ્ત્રનો મુખ્ય ઉપયોગ દેવસ્થાનોમાં અથવા દેવજોમાં અને રાજમહેલોમાં કરવામાં આવ્યો છે કાંઈસ્તના જન્મ પહેલાં આર્યનો તેમજ દ્રાવિડો એ બાબત આગળ ચહેલા દેખાય છે.

સધળા આકારો સીધી લીની અને વાડી લીનીના પરિણામ રૂપ છે અને તુદ રતને અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન સર્વત્ર થાય છે આર્ય લોકોના જુના દેવજોમાં જા પાનના ચિત્રો જેવામાં આવતા નથી. દ્રાવિડોએ પણ એ વિષય ૧૦માં સૈમ પહેલાં દાય ધરેલો જણાતો નથી જુદા જુદા દેવોના ચિત્રો અથવા જન્મપરોના ચિત્રોથી

દેવળો શણગારવામાં આવેલાં છે. છત્રપટમાં એ ચિત્રો પણ બરાબર આકાર બતાવી શક્યાં નથી. ગ્રીસના શિલ્પિઓ એ નાબતમાં પ્રથમ પંક્તિએ છે.

બુદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓએ, ઝાડ, પાન વેલ વિગેરે પ્રથમ કોતરેલાં જણાય છે. હિંદુસ્થાનમાં જુના જમાનાના શિલ્પીઓનાં કામ એતાં તેમને ઘણું માન ધટે છે. સઘળું કોતરકામ ગ્રીસ તથા રોમના કોતરકામથી એટલું બધું જુદું પડે છે કે તે અત્રેના શિલ્પીઓની જ બનાવટ છે એમ કેહેવાને જરા પણ અડચણ નથી.

ફર્ગ્યુસન લખે છે કે મૂળ બુદ્ધ લોકોએ જ્યારે શરૂઆત કરી ત્યારે લાકડાંનું કોતરકામ કરતા અને ગુફાઓમાં પણ લાકડું વાપરતા. તેઓનાં પ્રથમ કામો ગુફાઓમાં જ છે. અશોકના વખત પછી દેવળોનાં કામો શરૂ થયાં હોય એમ જણાય છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે બુદ્ધ ધર્મના વિસ્તાર પૂર્વે પંથકરનાં કોતરકામ જવસ્તે જ હશે અને ને પંથકરનાં દેવળો હોય તોપણ તદ્દન સાદાં જ હશે છઠ્ઠા સૈકા પછીના દેવળો જોઈએ તેટલાં છે. જૈન લોકોનાં સારાં દેવળો સને ૧૦૦—૧૨૦૦ના અરસામાં બંધાયેલાં જણાય છે. ગીરનાર ઉપર જુનામાં જુનો લેખ અશોકનો મળે છે. જૈન પછી ૧૪મા સૈકામાં વિજયનગરનું રાજ્ય ચઢતી ઉપર આવ્યું. ત્યાંના ખંડીપરો જેવા જેવાં છે. ખ્રીષ્ઠ તરફ મુસલમાની રાજ્ય સાથે ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં મુસલમાની શિલ્પ શાસ્ત્રનો પણ ફેલાવો થયો. આ સઘણી બાંધણીઓ જેમ એક બીજાથી જુદી પડે છે તેમ તેઓ ગ્રીક, રોમન અને ગોથિક આર્કિટેકચરથી પણ તદ્દન જુદી જ છે. એ સંબંધનો ખાસ અભ્યાસ કર્યાં સિવાય શિલ્પશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મળવું મુશ્કેલ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય એ સંબંધે એક પણ ચોપડી ધરાવતું નથી. સાધારણ શિલાટ જે એકાદ તરેહતું કોતરકામ શિખ્યો હોય તે પ્રમાણે કયો જાણ પછી મુસલમાની કુમટ (Dome)ની નીચે મહાદેવનું કિંગ પધરાવવાને પણ હરકત નહીં.

૨૧. પુણાની એન્જનીયરિંગ કોલેજમાંથી એલ.સી.ઇ. પાસ થયેલા ગુજરાતીઓની સખ્યા કાંઈ યોડી નથી તેમાંથી કોઈપણ આગળ આવી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એન્જનીયરિંગનો વધારો કરી આપે એટલી જ વિચિત્ર.

કુવરજી ખંડુલાઇ દેસાઇ

બિયાવા તરીકે વાપરવામાં આવતા દાણા.

(રા. રા. ગણપતલાલ દયાશંકર મહેતા એલ. એલ (મુંબાઈ); એંગ. ડીપ.
અને બી એ. (કેમ્બ્રીજ); એન. ડી. એ.; એન. ડી ડી. વગેરે.)

ઉપોદ્ધાત.

ઇ. સ. ૧૯૦૮ના જીન માસમાં મુંબાઈ સરકારને કામે હિન્દુસ્તાનના સેક્રેટરી લૉર્ડ મોર્લી તરફથી મળે આવેલેલેલના બિયાવુ નાણી જોવાના ખાતામાં બિયાવાના દાણા કેવી રીતે નાણી જોવામાં આવેછે તે જોવા કમ્પ્લીન મોકલવામાં આવ્યો હતો. જે હુંક વખત હું કમ્પ્લીનમાં રહ્યો તેટલામાં મહે બિયાં નાણી જોવાનું જે કામ કર્યું હોતો હેવાલ મુંબાઈ સરકારને હિન્દુસ્તાનના સેક્રેટરી મારફતે ગયે વર્ષે મોકલી આપવામાં આવ્યો હતો.

બિયાવા તરીકે ફક્ત ચોખ્ખા અને નાણી જોયલા દાણા વાપરવાથી આવરલેલના ખેડુતોને છેલ્લાં ચાર પાંચ વરસમાં જે ફાયદો થયો છે, અને ત્યાંના ખેડુતોને બિયાવુ નાણી જોવાના ખાતાથી કેટલો બધો લાભ થાયછે, તથા ખેડુતો વરસે વરસે તે ખાતાનો કેવો વધારે અને વધારે ઉપયોગ કરેછે, તે સર્વે જોઈ મહારા મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ છે કે મુંબાઈ સરકારને મોકલેલા મહારા હેવાલમાંથી કેટલાક ફકરા અહિં ઉતારવા મળે જરૂરના લાગે છે. એથી અંગ્રેજ નહિ જાણનારા ગુજરાતી જમીન દાર તથા ખેડુત વર્ગ બિયાવાના દાણા કેવી તરેહના હોવા જોઈએ, વગેરે મુખ્ય મુખ્ય બાબતથી વાકેફ થઈ શકશે એવી હું આશા રાખું છું.

બિયાવાના દાણા નાણી જોવાનું કારણ.

બિયાવાના દાણા રોપતા મહેલાં રહેને નાણી જોવા જરૂરના છે ; કારણ કે બજારમાંથી વેચાતા લીધેલા સાધારણ દાણાના દરેક નમુનામાં ચોખ્ખા દાણા હોતા નથી ; વળી રહેમાંનો દરેક દાણો ઉગી નીકળે એવી રિથતિમાં હોતો નથી. આ કારણોથી વેચાતા લીધેલા દાણાનો કેટલોક ભાગ બિયાવા તરીકે નકામો થઈ પડે છે.

ખેતરની જમીનપર ગમે તેટલા પૈસા, મજૂરી વગેરે ખર્ચાને ખેડ ખાતર કરી હોય તો પણ જે બિયાવા તરીકે ચોખ્ખા દાણા વાપરવામાં ન આવે તો પાકની નીપજ દર વીધે સારી ઉતરતી નથી એ દરેક અનુભવી ખેડુને માલૂમ હોય છે. બિયાવા તરીકે નકારા હલકી જાતના દાણા વાપરવાથી બી જરાબર ઉગી નીકળતું નથી, અને ખેતરમાં ગાળ્યાં રહે છે. આ ગાળ્યાં ફરીથી પુરવાની જરૂર પડે છે. ગાળ્યાં પુરવા જે મહેનત અને ખર્ચ થાય તે ફાગટ છે વળી રોપણી કર્યા પછી બારે વરસાદ થયો હોય તો જમીન ઘણી બીની હોય છે, અને ગાળ્યાં પુરવાનું કામ ઘણાં દિવસ સુધી

મુનતવી રાખવું પડે છે જે ગામના આ પ્રમાણે વણા મોડા પુગવામાં આના હોય અને મોમમના હેનના ભાગમાં વગમાંની જે તાણુ પડે તો પાછોતર મેપેવા દાણા માથી બંગેનગ પાક કિતગી શકેતો નથી પાછોતર વરસાદની તાણુ આપણા ગુનરાતના ખેડુતને લગભગ છેના પાચ માત વર્ષથી ભોગનવી પડે છે જે પહેરેથી જ બિયાવા તરીકે સારા ચોખ્ખા દાણા વાપર્યા હોય તો ટેટલાક દાણા નહિ ઉગી નીકળવાથી પાકમાં થતું તુડસાન અગાવી થાય

ખગમ દાણા મિયાના તરીકે વાપરવાથી ઘણા મેન્દ્રાયદ થાય છે મેળમેળિયા હનકી જાતના દાણા ખેતગમાં ઓગાની પાક ઓછો ઉતરે છે ઓછું જ નહિ પણ ખેતગમાં તુમ્માનમગક નિદામણુ ઘણું ઉગી નીચે છે પાક વણી લીધા પછી આવા ખેતગની જમીન ધણી ખરામ ઝિચિએ પહેચેની માનૂમ પડે છે, જારણુ કે નિદામણુના છોડનાના બી એની મેળે ખેતરમાં દરેક જગ્યાએ રમરી ગયા હોય છે નિદામણુના છોડવા ખેતગમાં મુખ્ય પાકની આવે ઉગવામાં હરીફાઈ રે છે, અને ઘણા તુડસાનમગક નીવડે છે આવા તુમ્માનમગક નિદામણુના મિયા બજારમાંની ખરીદના મેળમેળિયા હનકી જાતના દાણામાં પુખ્ત હોય છે વળી ટેટલાક છોડના જે મુખ્ય પાકના દુશ્મન તરીકે વર્તનારા હોય છે તેના પણ બી ઉપર કહેના હનકી જાતના દાણામાં હાનુ હોય છે આના હનકી જાતના દાણા મિયાના તરીકે રપગમ છે અને તેથી વણુ વખત પાકમાં રોગ પડનાનું કાન્યુ થઈ પડે છે

મિયાના તરીકે સાગ ચોખ્ખા દાણા વાપગમાં આવે, કે નગમ મેળમેળિયા દાણા વાપરવામાં આવે તો પણ પાક લેવાને માગે ગગમાં આવતી ખેડ ખાતર તથા મહેનત મજુરીનું ખર્ચ તો લાગુ જ થાય છે વરસાદ પાણી, ખાતર વગેરે જે પાકને બનાવર પ્રમાણમાં મળ્યા હોય તો પાકની નીપજ મિયાનાના દાણાની જાત (quality) પર આધાર મળે છે જોમી જાતના દાણા અને હનકી જાતના દાણાની બન્ન કીમતમાં વચો ફેર હોતો નથી પણ માત્ર ચોખ્ખુ બી વાપરવાથી નીપજના પાક અને હનકી જાતનું બી વાપરવાથી કિતરેના પાકની જાત (quality) અને વજનમાં ઘણો ફેર પડે છે આ પ્રમાણે મિયાનાના દાણા વેચાતા લેતી વખતે આગ આક આનાની કમગ ગગથી હેવટે કિતરેના પાકમાં ફેર વીધે પાચ સાગ ગપિનાની ખોગ વેફવી એ તો મુખ્યાઈ ભરેલું જ છે સાગમાં માત્ર દાણા જગમમાં મળતા હોય તે બિયાવા તરીકે વાપગના દરેક ખેતુને ધ્યાનમાં લખુ જોઈએ, અને આગે દાટા અને દરવાગ ઉધાગ એ કહેવતના ભોગ નહિ થના સાવચેત રહેવું જોઈએ

બિયાનાના દાણા મોડા મળ્યા તેથી એમ નહિ માનવું કે તે હનકી જાતના છે પણ માધાન્ય ભાગે જગમમાં મોડા વેચાતા દાણા હમેશા મેળમેળિયા જ હોય છે ખેતીની અગ દાયદો તો નમમુ ખગ્ય મળી નાખવાથી જ થઈ શકે ખરામ મિયાવાનો ઉપયોગ જેમ બને તેમ કમી કરવા પ્રાન્ય રહે જોઈએ

આવનનના ખેતીસડીના ખાતા ત ફથી લાપેના એ સરગુનરમાં એમ જણા વવામાં આવ્યું છે કે તે દેશ માં ખેતીમાં નગમો પાક ઉતરવાનું કાન્યુ નમમ મેળમેળિયા

દાણાની ગિયાવા તરીકેની વપરાશ છે, એમ માનવાને મરકાર પાસે યુષ્કળ પુરાવો છે આ લખાણુ ને હિન્દુસ્તાનની ખેતીને વિશે લખનામાં આશ્ચર્ય હોત તો તે વધારે ચોક્કસ જગ્યાએ વાપરેલું ગણાય દર વીધે ઉત્તમતા પાકની નીપજમાં દર વરસે આપણા દેશમાં થતો ધટાડો અને પાકની જાતનું હલકાપણુ, ને આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો હલકા સેળભેગિયા દાણા ગિયાવા તરીકે વાપરવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે, તેની કષ્ટક કસપના થઈ શકે

હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ ખેડુત, ગિયાવા તરીકે વાપરવાના દાણા નાણી જોયા પછી વેચાતા લેવા જોઈએ તે, જાણુતો નથી આપણે એટલું કમ્યુન કરવું પડશે કે હિન્દુસ્તાનમાં જો ખેડુતે પોતે આવતા વરસમાં ગિયાવા સાથે પોતાના ખેતરમાં પડવેલા દાણા સઘરી નહિ રાખ્યા હોય તો તેને વિશ્વાસલાયક ચોખ્ખા દાણા ગિયાવા સાથે વેચાતા મળવા ધણા મુશ્કેલ છે, કારણ કે ચોખ્ખા, નાણી જોયેલા, ગરન્ડી સાથેના દાણા ગિયાવા સાથે વેચના એ હિન્દુસ્તાનના દાણાના વેપારીને માલૂમ નથી જો સરકાર તરફથી ચોખ્ખા દાણા વેચનારા વેપારીઓને ઉત્તેજન આપવામાં આવે અને ગિયાવાના દાણા નાણી જોનારું ખાતુ ઉગાડવામાં આવે તો નાણી જોયેલા ચોખ્ખા સારા દાણા મેળવવા ખેડુત લોકને હાલ પડતી મુશ્કેલીઓ દૂર થાય

ખેતીવાડીના શાસ્ત્રના જ્ઞાનનાગા માણસની મદદ લેઈ જો કેાઈ દાણાના વેપારીની પેઢી ગિયાવાના દાણા વેચાતા લેતા પહેલાં નાણી જુએ, અને ખેડુત લોકને સારા દાણા લણુના તથા ઉપણુવામાં શી શી કાગજી રાખતી જોઈએ તેની શીખામણુ આપે, અને ગિયાવાના દાણા તેની ઉગી નીકળનાની શક્તિની ગરગથી વેચવાનું શરૂ કરે તો આપણા દેશની ખેતીની ઉત્તિ થયા વિના રહે જ નહિ

અરામ સેળભેગિયા દાણા ગિયાવા તરીકે વાપરનાથી કેટલા ગેરફાયદા થાય છે, તથા જનરમાં વેચાતા દાણામાં સાધારણ શી શી કસર હોય છે, અને તે કયા પ્રકારની તથા કેટલા પ્રમાણમાં મુખ્ય પાકને નુકસાનકારક છે, વગેરે બાબતોની માહિતી હિન્દુસ્તાનના ખેડુતને, મહારા જાણુના પ્રમાણે, હજી કાંઈ પણ સ્થાનેથી પુરી ખાડનામાં આવી નથી વળી હિન્દુસ્તાનમાં સાધારણ ખેડાક વગેરે ઉપયોગમાં લેનાતા દાણા અને ગિયાવા તરીકે વપરાતા દાણા પકવવા તથા લણુવા ઉપણુવામાં કઈ ફેર કરનામાં આવતો નથી, જ્યાર પાશ્ચાત્ય દેશમાં બાહોળ ખેડુતો ફક્ત ગિયાવા તરીકે વાપરનાના દાણા પકવે છે અને સાધારણ વપરાશના દાણા પકવવાનું કામ બીજા ખેડુતોને માટે રહેવા દે છે આપણા દેશમાં પણ જો દરેક તાલુકામાં કેટલાક ખેડુતોને ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનાગા માણસો તરફથી ખાસ ગિયાવાને માટે દાણા કેમ પકવવા તથા લણુવા અને ઉપણુવા એ શિખવવામાં આવે તો સારા ચોખ્ખા દાણા મળવાની તગી કમી થાય સરકાર તરફથી આ બાબતમાં ઉત્તેજન મળે તો સુધારો થવો વધારે શક્ય છે જો કેટલાક આબરૂદાર દાણાના વેપારી એક મહાળ સ્થાપી આ બાબતપર વિચાર ચલાવે, અને સરકારી ખેતીવાડીના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનાગા અધિકારીઓની મદદ લેઈ

બિયાવાને સારૂ વેચવામાં આવતા દાણાની જાત (quality) ચઢતી પંક્તિની કરવા પ્રયત્ન કરે તો તે પ્રયત્નમાં ફતેહ મળવાનો સર્વ સંભવ છે.

સાધારણ ખેડુત તથા બાગ બગીચાવાળા પોતાને જોઈતા બિયાવાના દાણા ગમે તો પોતે જાતે પકવે છે કે પછી વેચાતા લે છે. બિયાવાના દાણા જો પોતાની જાતે પકવેલા હોય તો તે ખરાબ સેજબેગિયા હોવાની ધારતી કમી હોય છે. જાને પકવેલા દાણા નબળા હોવાનું કારણ ધણુવા, ઉપણુવા તથા સંધરી રાખવામાં ખેદરકારી હોય છે.

જો બિયાવાના દાણા વેચાતા લીધેલા હોય તો તે નબળા હોવાની વકી ધણી છે. સાધારણ રીતે ખેડુત જ્યાંથી સોંધામાં સોધા દાણા મળે ત્યાંથી પોતાનું બિયાવું વેચાતું લે છે. આવી રીતે તે પોતાના પૈસા કચરા માટીમાં નાંખી દે છે. બિયાવા માટે ખરીદેલા આવી તરેહના દાણામાં નિંદામણુનાં તથા ખીજા નુકસાનકારક હોવાનાં હજારો ખી હોય છે. વળી સોંધા મળતા દાણા ધણે બાગે ધણા જીન તથા બાગેલા અને ઉચી નીકળવાની શક્તિમાં ધણા નબળા પડી ગયેલા હોય છે. વધારામાં કાંકરા, માટી, તણખલાં, છાલાં વગેરે કસરનો પણ કંઈ ટોટો હોતો નથી.

બિયાવાના દાણા નાણી જોવામાં બે મુદ્દા હોવા જોઈએ:—

(૧.) દરેક નમુનામાં સારા ચોખ્ખા દાણા સિવાય ખીજા જાતના કેટલા કયા પ્રકારના દાણા છે અને વધારામાં ખીજા કાંકરા, માટી, તણખલાં વગેરેની કેટલી કસર છે.

(૨) નમુનાના ચોખ્ખા દાણામાંથી સંકડે કેટલા ટકા ઉગી નીકળવા શક્તિમાન છે.

પ્લેલી પરીક્ષાને “દાણાની ચોખ્ખાઈ નાણી જોવાં કરવામાં આવેલો પ્રયોગ” કહે છે, અને ખીજાને “દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવા કરવા કરવામાં આવેલો પ્રયોગ” કહે છે.

કેટલીક વખત બિયાવાના દાણાનો ખદારનો આકાર, રંગ, ચળકાટ, વાસ વગેરે ગુણ નાણી જોઈને તે કેટલે દરજ્જે સારા તથા ઉગી નીકળી શકે લેવા છે, લેતો આશરો બાંધવામાં આવે છે. જો કે આ તરેહની તપાસ હમેશા કરવી જરૂરની છે, તોપણ તે એકલીની જ મદદથી દાણાની જાત આંકી શકાય નહિ; કારણકે ધણી વખત જીનના હલકી જાતના દાણાને નવા જેવા ચળકતા કરવા સારૂ તેમ કે દિવેલનો હાથ દેવામાં આવે છે. આવી તરેહની ઉપર ઉપરના દેખાવની કરેલી પરીક્ષા ખાસ અનુભવી ખેડુત અને વેપારી સિવાય ખીજા કોઈને ઉપયોગી પડતી નથી. સાધારણ ખેડુત જો આવી પરીક્ષા ઉપર ભરોંસો રાખે તો ધણી વખત ખોટા બાગે દોરાઈ જવાનો ભય રહે છે.

બજારમાંથી વેચાતા લીધેલા દાણા ધણું ખર્ચ નીચેની ચાર પાંચ બાબતમાંથી એક કે વધારેની કસરવાળા હોય છે:—

- (૧.) દરેક નમુનામાંના દાણાની યોગ્યતા;
- (૨.) " " " ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ;
- (૩.) " " " ઉગી નીકળવાની ઝડપ;
- (૪.) " " દાણાનું વજન.

આ દરેક બાબતપર ખાસ ધ્યાન આપવું જરૂરનું છે; અને બિયાવાના દાણા ઉપરની કઇ બાબતમાં કસરવાળા છે તે નાણી જોવું જોઇએ.

નામ પ્રમાણે સચ્ચાઇ, (Genuineness)

“નામ પ્રમાણેની સચ્ચાઇ,” એટલે દરેક બિયાવાના દાણા જે નામથી વેચવામાં આવ્યા હોય તે જ હોવા જોઇએ; દાખલા તરીકે, ખેડૂત બિયાવા માટે જુઆર વેચાતી હોવા માગે તો તેને સાચી જુઆર જ મળવી જોઇએ, અને સેળમેળિયા જુઆર અને સુંડિયાના દાણા માથે મારેલા હોવા જોઇએ નહિ. જુઆર અને સુંડિયાના દાણામાં દેખીતો ફર માલૂમ પડતો નથી, પણ જ્યારે પાક લણવામાં આવે ત્યારે દર વીધે સેળમેળિયા બિયાવામાંથી જુઆર ધણી થોડી નીપજેલી માલૂમ પડે છે.

વળી અમુક દાણાની જુદી જુદી ભાત હોય છે અને દાણાના દેખાવ પરથી ભાત ઓળખવી ધણી મુશ્કેલ હોય છે. આવી તરેહના જુદી જુદી ભાતના દાણા વેચાતા લેવામાં વેચનાર વેપારીની આગરપર ભરોસો રાખવો પડે છે.

દરેક નમુનાના બીના દાણા જે નામથી વેચ્યા હોય તે સિવાય બીજી કોઇ પણ ભાતના દાણા તે નમુનામાં હોય તો તે નમુનો કસરવાળો ગણાય; દાખલા તરીકે ધર્લ વેચતા લીધા હોય અને ત્હેમાં સેંકડે પાંચ ટકા ચણાના દાણા હોય તો તે ધર્લ કસરવાળો ગણાય; કારણકે આવી તરેહના ધર્લ ખેતરમાં રોપવાથી સેંકડે પાંચ ટકા ચણાના ઊંડ ઉગી નીકળશે, અને તે ધર્લના પાકમાં નિંદામણુ તરીકે ગણાય. અને તેટલા પ્રમાણમાં દર વીધે ધર્લનો પાક ઓછો ઉતરે છે. વેચાતા લીધેલા બિયાવાના દાણામાં નુકસાનકારક નિંદામણુનાં બી હોવાં જોઇએ નહિ.

કસરવાળા દાણા વેચાતા લેવાથી ખરીદનારને ગેરફાયદો થાય છે; કારણકે ફેાગટના કસરના નકામા વજન માટે બિયાવાના દાણાની કીમત પ્રમાણે પૈસા આપવા પડે છે. ઉપરના ઘર્લમાં પાંચ ટકા ચણા હોવાથી બિયાવાના સેંકડે પાંચ ટકા ધર્લની કીમત ફેાગટની જ આપવામાં આવે છે. વળી જે ધર્લમાં સેંકડે એક બે ટકા કાંકરા, માટી, તણખલાં વગેરેની કસર હોય તો, તેટલા ધર્લની કીમતે કાંકરા, માટી છત્વાદિ વેચાતાં લેવામાં આવે છે. બિયાવાના દાણામાં વ્યાવહારિક યોગ્યતા હોવી જોઇએ, એટલે તે દાણા ત્હેના નામ પ્રમાણે સાચા હોવા જોઇએ એટલું જ નહિ પણ ત્હેમાં બીજી કોઇ પણ ભાતની ગણતરીમાં લેવા લાયક કસર હોવી જોઇએ નહિ.

કસર.

કમર મુખ્ય બે જાતની રાખ છે —

(૧) કાકા, માગી, તણખવા, જાલા, ગેતી, બાગી મડી ગયેલા દાણા વગેરે ચીજોને જેમાં જીવ દોતો નથી (Mechanical impurities) આ બધી ચીજોને બિયાણાના વજનમાં કમ વધારો કરે છે

(૨) બીજી કમર જીવવાળી જીવંતોની દોષ છે દાખલા તરીકે નિદામજી ના ઊડવાના બી તથા ખામ કરીને મુખ્ય પામને નુકસાનમારક ઊડવાના બી આવી તરેહની જીવંતોની કમર ધપી જ નુકસાનમારક છે

બિયાણાના દાણાની અદરની કમ-પર માધ્યમ રીતે ખેડુત જોડકું ધ્યાન આપે છે તે કમતા વધારે ધ્યાન આપીને, બિયાણામાં નિદામજીના તથા બીજા નુકસાનમારક ઊડવાના બી ન દોરા કાઢી તણખામાં આવે તો ખેતીની અદર ધરો વાગ થવા પામે દાણામાં જે કે દર મેકડે જીવ ટકા નિદામજીના ગી દોષ પણ તે રોપવાથી ખેતરમાં તો દર વીધે દરમિયાન નિદામજીના ઊડવા ઉગી નીપડે આ કાણુથી જ્યારે બિયાણાના દાણાનો નમુનો નાળી જેવામાં આવે ત્યારે કમ મેકડે કુલ કેટલા ટકા કસર છે એટલું જ તપાસીને અતોપ માનવો નહિ પણ કમ કયા પ્રમાણ છે તે તપાસવું જોઈએ દાખલા તરીકે અમુક નમુનાના દાણામાં કમગેનો મોટો ભાગ મકન માગી તણખવા વગેરે જીવ વિનાની વસ્તુઓ દોષ, જે બીજા નુકસાનમારક ઊડવાના તથા નિદામજીના બિયા વગેરે જીવંતોની ચીજોનો મોટો ભાગ હોય કેટલીક વખત દાણામાં જે જે કસર માન્ય પડે છે તે જે ખેતરમાં આવે વરમે આ દાણા પમ્વેના દોષ તે નિદામજી વગેરેના, મુખ્ય પામને નુકસાનમારક ઊડવાથી બરપૂર હોવાથી લજીલી વખતે જ સર્વ મેગનેગ થયેની દોષ છે વગી બગીની જગ્યા જ્યાં દાણા વધવા પડી ઉપજીના તથા ચોખ્ખા કરવામાં આવે છે તે, ચોખ્ખી નહિ દોષથી દરક જાતની કમર મુખ્ય પાકના દાણામાં બજે છે

આ સિવાય બજારમાંના બિયાણાના કેટલાં નમુના તો ખામ નાણી જોઈને વિરિધ કસરો સાથે બેગવેલા હોય છે દાખલા તરીકે ઘઉંમાં પાચ મશે એન્ડ તોલુ (દશ શેર) કામ્પ માગી બેગવવામાં આવે તો દેખીતો કમ ફેર માન્ય પડતો નથી પાચ મણુ ડાગરમાં દશ શેર ફેદ બેગવવામાં આવે તો કમ ફેર જણાય નહિ પાચ મણુ અડદમાં દશ શેર મગ બેગવવામાં આવે તો કમ ફેર પડે નહિ અને વધારે કીમતના અડદને બદલે સોધી કીમતના મગ માથે મારવામાં આવે છે

દાણાની ચોખ્ખાઈ નાણી જોવાની રીત.

બિયાણાના દાણાની ચોખ્ખાઈ રહેવાથી નાણી જોવાય છે દાણાની જાત પ્રમાણે મૂળ નમુનામાંથી નિરાળા નિરાળા વજનના ન્દાના નમુના જીવ કરવામાં આવે છે, અને ઉપર કહેલી બે જાતની કસર જીવ પાડવામાં આવે છે કસર જીવ પાડ્યા પછી

તેનું વજન કરવામા આવે છે કસર જુદી કેવી રીતે કરવામા આવે છે તે છેવટે આપેલી હાથી ન ર જોવાથી માલૂમ પડશે ન્હાના નમુનામાથી જુદી કરેલી કસરના વજન પરથી મૂળ નમુનાના દાણામા સેકડે કેટલા ટકા કસર છે તે નીચે પ્રમાણે ગણી કહાડવામા આવે છે દાખના તરીકે—

	શર અધોળ
મૂળ નમુનામાથી નાણી જોવા લીધેલા દાણાનું વજન	૧ — ૪
કુલ કસરનું વજન	૦ — ૧
ચોખ્ખા દાણાનું વજન . .	.. ૧ — ૩

મૂળ નમુનામાથી લીધેલા મવા શર દાણામા એક અધોળ કસર માલૂમ પડી એટલે કે વીસ અધોળ દાણામા એગણીસ અધોળ ચોખ્ખા દાણા છે, તેથી સેકડે પચાણુ ટકા ચોખ્ખા દાણા છે

$૧૪ \times ૫ = ૮૫$ ટકા ચોખ્ખા દાણા, અને પાચ ટકા કસર, જે બિયાવા સાથે આ તરેહના દસ મણુ ઘઉં લીધા હોય તો તહેમા અધમણુ કસરનું વજન છે અને બાકીના સાઠ નવ મણુ ચોખ્ખા ઘઉં છે આ અધ મણુ કસરની ઘઉં પ્રમાણે કીમત આપનામા આવી તે બરબાદ ગણ એટલું જ નહિ પણ ખેતરની અદર આવી જાતના ઘઉં રોપનાથી દરેક જાતના નિદામણુના અને ઘઉંના પાકને તુકસાનકારક છોડવા દા ખલ થના પામે છે નિદામણુના છોડવા ઘઉંના પાક સાથે ખેતરની જમીન પચાવી પડવામા હરીફાઈ કરે છે અને ઘઉંનો પાક ઓછો ઉતરે છે આ પ્રમાણે ખેડુ તુક સાન થાય છે

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે બિયાવાના દાણામા એકદર કેટલી કસર છે તેનું વજન નાણી જોવાય પણ કસર કયા પ્રકારની છે તે ખાસ કરીને નાણુનું નિરીક્ષણ જરૂર છે, અને કસરમાના નિદામણુના છોડવા સુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમા તુકસાન કર્તા છે તે જાણવું જોઈએ ખેતાના ચોખ્ખા ખેતરમા બહેમ પડતું બી રોપી તુકસાનકારક નિદા મણુના છોડ દાખન થવાનું જોખમ ખેડવાને બદને તહેવી જાતનું બી ખેડેથી જ રોપતું નહિ એ ડહાપણુ બરેહુ છે

સર્વ ખેડુત અને બાગ બગીચાવાળાઓએ ચોખ્ખુ બી હોય તે જ રોપવાને ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ બિયાવાને માટે ઘણા જાણીતા ખેતરમા પકવેલા હોય અને પાકને વર્ષે તે દાણાના પાકમા કોઈ રોગ નહિ પડેલો હોય એવી ખાતરી સાથેના દાણા મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

ખેડુત તથા દાણાના વેપારીના મઝળ તરફથી આવી તરેહના બિયાના માટે દાણા વેચવા દુકાન કહાડવામા આવે તથા ચોખ્ખાછની ગેરગી સાથે દાણા વેચવાની ખેલ કરવામા આવે તો બિયાનાના દાણામા ઘણો જ સુધારો થના પામે પાચાત્ય દેશોમા ઘણા ખેડુત શક્ત બિયાનાને માટે જ દાણા પકવે છે, અને આવી રીતે ખાસ

કાળજી રાખી પકવેલા દાણાની સાધારણ દાણા કરતાં વધારે કીમત ઉપજે છે. આપણા દેશમાં કેટલાક ખેડુતને આવી રીતે ખાસ બિયાવા સાર જ દાણા પકવવાને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

કેટલીક વખત બિયાવાના દાણામાં સેંકડે શુન ટકા, કસર હોય છે, પણ જે કસર હોય છે, તેમાં નિંદામણનાં બી ધણાં હોય છે, તેથી આ તરેહના દાણામાં જે કે કુલ કસર કમી છે, તેપણુ બિયાવા તરીકે વાપરવા નકામા થઈ પડે છે. કુલ કસર સેંકડે થોડા ટકા વધારે હોય, પણ કસરનો મોટો ભાગ કાંકરા, મારી, તણખલાં વગેરે જીવ વિનાની ચીજોનો હોય તો તેથી કસરવાળા દાણા બિયાવા તરીકે વાપરવા બહુ હરકત નથી. કારણ કે વીધે અર્ધાં મણુને બદલે પચ્ચીસ શેર દાણા ઓગવાથી જીવ વિનાની કસરની ખોટ પુરી પાડી સકાય છે. કસરમાંના નિંદામણનાં બીની જાત, અને તે નિંદામણ મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમાં હાનિકર્તા છે, વગેરે બાબતોની ખામ નોંધ લેવી જોઈએ.

દરેક જલ્સા તથા તાલુકાના ગામોમાં જુદી જુદી તરેહના બિયાવા માટે જે દાણા વેચવામાં આવતા હોય, તેમાં જીવવાળી તથા જીવ વિનાની કસર કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે, અને જીવવાળી કસરમાંના નિંદામણના દાણા કેવી તરેહના છે, અને નિંદામણના છોડવા મુખ્ય પાકને કેટલા પ્રમાણમાં નુકસાનકારક થઈ પડે એવા છે, વગેરે વગેરે બાબતોની સાધારણ ખેડુત વર્ગને માહિતી આપવાને પ્રયત્નો થવા જોઈએ. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સ્થાપેલાં ખેડુત અને દાણાના વેપારીનાં “સહાયકાગક મંડળો” (Co-operative Societies) જે પોતાના તાલુકામાં બિયાવા માટે વેચાતા દાણા, કોષ ખેતી-વાડીના શાસ્ત્રનાં જ્ઞાનવાળા માણસ ખાસે નાણી જોવરાવે, અને તે તપાસથી મળેલી માહિતી કોષ વર્તમાનપત્રમાં છપાવે, અથવા તાલુકાના મુખ્ય મુખ્ય ગામોમાં ખેડુત લોકોની સભા મરી તેમાં એ વિષે બાપણુ આપે, અને એ પ્રમાણે સર્વ ખેડુત લોકોને બિયાવાના દાણા વિષેની સર્વ હકીકતથી માહિત કરવામાં આવે, તો જરૂર આપણા દેશની ખેતીમાં થોડા વર્ષમાં મુધારો થયા વિના રહે નહિ.

બિયાવાના દાણામાં વનસ્પતિના રોગના ચેપની હાજરી.

બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઈની પરીક્ષા કરતી વખતે તેને કોષ જાતના રોગનો ચેપ (Fungus spores) લાગેલો છે કે નહિ, તેની ખાતરી કરવી જોઈએ. વનસ્પતિના કેટલાક રોગ એવી તરેહના હોય છે કે તે મરી ગયેલી એટલે સડી ગયેલી વનસ્પતિને જ લાગુ પડે છે ; ઉદા. saprophytic fungi અને જે વેચાતા લી-ધેલા દાણામાં આવી તરેહના રોગના ચેપ (spores) ની હાજરી માન્ય પડે તો નમ્રી જાણવું કે તે દાણા જુના અને સડી ગયેલા છે અને બિયાવા તરીકે વાપરવા નકામા છે.

બીજી તરેહના વનસ્પતિના રોગ એવા હોય છે કે તે જીવતા હોયને લાગુ પડે છે ; ઉદા Parasitic fungi. આવી તરેહના રોગના ચક્રમદર્શક છોડવા (mycelium)

અથવા તેનાં ચેપી ખી મુખ્ય દાણાની જાલના પડની અંદર બસાઈ રહે છે. બ્યારે આવી તરેહના રોગના ચેપવાળા દાણા રોપવામાં આવે, અને તેને ઉગી નીકળવાને સર્વ સગવડ કરી આપવામાં આવે, ત્યારે તે દાણાની જાલમાં બગાઈ રહેલા રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડવા તેનાં ચેપી ખી ઉગીને કુલી શકી નીકળે છે આ પ્રમાણે મુખ્ય પાકના છોડને છેક સરખાતથી જ રોગ લાગુ પડે છે

રોગના છોડ અને ચેપી ખી દાણાની જાલમાં બસાઈ રહેલા છે કે નહિ તે નીચે પ્રમાણે તપાસવામાં આવે છે બિયાવા ના દાણાના ઢગલામાંથી ચોડક દાણા એક શીશીમાં લેખને તે શીશીમાં થોડુ પાણી રેડવામાં આવે છે પછીથી તે શીશીને દાટો મારીને ખુબ જોરથી હલાવવી કોઈ કોઈ વખત શીશીને જોસબર હલાવવાને ધંત્રની મદદ લેવામાં આવે છે. હલાવ્યા પછી શીશીમાંતુ પાણી સાંત પડવા દેતુ પછી તેમાંતું એક ટ્રીયુ સૂક્ષ્મદર્શક ધત્રથી તપાસી જોયું. જો દાણામાં રોગનો ચેપ લાગેલો હશે તો રોગના છોડ તથા ખી સૂક્ષ્મદર્શક ધત્ર નીચે માલૂમ પડશે.

કોઈ વખત બિયાવાના દાણા બાગી મડી ગયેલા માલૂમ પડવાથી તેમાં રોગનો ચેપ લાગેલો હોવાનો જોખમ પડે છે. આવી તરેહના સડી ગયેલા એક દાણાને ધારવાળા અસ્ત્રાથી કાપીને પાતળી જાલ (sections) ઉતારવામાં આવે છે. અને તે જાલને સૂક્ષ્મદર્શક ધત્રથી તપાસવામાં આવે છે. જો તે દાણાને રોગનો ચેપ લાગેલો હશે તો રોગના સૂક્ષ્મદર્શક છોડ તથા ખી (mycelium and spores) નજરે પડશે.

આ તરેહની બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઈ નક્કી કરવા કરેલી પરીક્ષા ધણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. અને અમુક દાણા હલકી જાતના છે કે જંચી જાતના છે, અને બિયાવા તરીકે વાપરવા લાયક છે કે નહિ, વગેરેની એકદમ ખાતરી કરી શકાય છે.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ.

અમુક દાણા ચોખ્ખા છે, માટે તે બિયાવા તરીકે વાપરવાને લાયક છે, એમ કહી શકાય નહિ. કારણકે દાણામાં ખીજ કોઈ પશુ તરેહની કસર ન હોય તોપણ તે ધણા જુના હોઈ શકે અને ઉગી નીકળવાને અશક્તિવાન થઈ ગયેલા હોય તેથી ચોખ્ખાઈને માટે પરીક્ષા કર્યા પછી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં છે તે નક્કી કરવી જોઈએ. એકલી ઉગી નીકળવાની શક્તિની જ પરીક્ષા કરેલી હોય તો તે ધણી ઉપયોગી થઈ પડતી નથી. કારણકે તે પરીક્ષા સાફ ફક્ત ચોખ્ખા કરેલા દાણા વાપરવામાં આવે છે, અને મૂળ નમુનાના દાણા કેટલા પ્રમાણમાં ચોખ્ખા છે તે ખબર પડતી નથી. આ પ્રમાણે ચોખ્ખાઈ તથા ઉગી નીકળવાની શક્તિ એ બન્નેની પરીક્ષા કરવામાં આવી હોય ત્હેવા જ દાણા બિયાવા તરીકે વાપરી શકાય.

દાણાને ઉગી નીકળવા સાફ તેની અંદર જે અકુર (embryo) હોય છે તે જીવતો હોવો જોઈએ. કેટલાક દાણા રોપ્યા પછી ઉગી નીકળતા નથી તેનું કારણ એ હોય છે કે ધણતી વખતે તે પરિપક્વ થવા દીધેલા હોતા નથી. પરિપક્વ થયેલા દાણા

પણ યોગ્ય વર્ષ સંધરી રાખવાથી પોતાની ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં નબળા પડતા નથી છે.

અમુક નમુનાના દાણામાં આવી રીતે ઉગી નહિ શકે એવા કેટલા દાણા હોય તે ધણી જુદી જુદી બાબતો પર આધાર રાખે છે. દાખલા તરીકે,—

- (૧.) દાણાની જાત—બાજરી, ધઉ. ડાંગર વગેરે.
- (૨.) પાકની લણતી વખતે સ્થિતિ; એટલે કણસલામાંના દાણા પરિપક્વ થયેલા છે કે નહિ.
- (૩.) લણવા તથા ઉપણવામાં કેટલી કાળજી રાખેલી.
- (૪.) દાણા સંધરી રાખવામાં કેટલી કાળજી અપાયેલી; એટલે ભેજવાળી અથવા ગરમ જગ્યામાં દાણાના કોયળા રહેવા દેવામાં આવેલા કે જીવંત પડવાથી સડી ગયેલા.

ઉપર પ્રમાણેનાં સર્વ કારણોથી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ધણી કમી થઈ જાય છે, અને બિયાવા તરીકે વાપરવાને તે નકામા થઈ જાય છે. જુદી જુદી તરેહના દાણા ખેતરમાં રોપતા પહેલાં કેટલાં વર્ષ સુધી સંધરી રખાય, અને તેની બિયાવા તરીકે વાપરવાની ક્ષમતા ઓછી થવા માગે નહિ, એ દરેક દાણાની જાત (species) ઉપર આધાર રાખે છે. જુદી જુદી તરેહના દાણા જે કાળજી રાખી સંધરી રાખવામાં આવ્યા હોય તો સાધારણ રીતે નીચે કોષ્ટકમાં આપેલા વખત સુધી બિયાવા તરીકે વપરાવા સારા રહી શકે છે.

દાણાનું નામ.	વર્ષ.	દાણાનું નામ.	વર્ષ.
ધઉ.	૨	મગ, અડદ, વાલ. ...	૫
જુઆર, બાજરી.	૨—૩	શેરીઆં.	૨
જવ.	૧—૨	રાઇ.	૩—૪
બાવટો, કોદરા.	૨—૩	ગાજર, કોથમીર, જીરું, અજમો. ૩	
મકાઇ.	૧—૨	કોળીજ	૩
વટાણા, ચોળા, મઠ... ..	૪—૫		

નવા દાણામાં ધણી વખત જુના દાણા ભેળવવામાં આવ્યા હોય છે, અને તેથી ધણા દાણા ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં નબળા માલૂમ પડે છે.

ઉપર બતાવેલાં કારણોમાંથી ગમે તે કારણને લીધે અમુક દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નરમ થઈ ગયેલી હોય તે જાણવાની આપણને જરૂર નથી. ગમે તે દાણાની ઉગી નીકળવાની પરીક્ષા રહેલાઈથી કરી શકાય છે. અને બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઈ તથા ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કર્યા સિવાય તેમને ખેતરમાં ઓરવા જોઈએ નહિ.

દાણાને ઉગી નીકળવા સારૂ રૂચિ પડે ત્હેવી પરિસ્થિતિ.

અમુક દાણાને બરાબર ઉગાડવા સારૂ કેટલીક આગુબાગુની સ્થિતિ (environments) પર ધ્યાન આપવું પડે છે. દાખલા તરીકે—

- (૧.) પૂરતા ભેજવાળી તથા બરાબર ખેડખાતર કરેલી ક્યારાની જમીન ;
- (૨.) દરેક દાણાની ભત પ્રમાણે ત્હેને રૂચિ પડતી હવાની ગરમી (temperature) ;
- (૩) રોપેલા દાણાના ખીને તાજી ચોખ્ખી હવા પહોંચી શકવાની ગોઠવણ.
- (૪.) અધારૂં.

આપણે હવે એક પછી એક ઉપર જણાવેલી બાબતોને જરા ઝીણી નજરે તપાસીએ.

પૂરતા ભેજવાળી અને બરાબર ખેડખાતર કરેલી ક્યારાની જમીન.

જમીનમાં ખી રોપતા પહેલાં ત્હેને પાણીથી પલાળવાની કાંઈ જરૂર નથી. કોઈ કોઈ વખત ફાફા વાલના દાણા જેવાં ઘણા મ્હોટા કદનાં ખીને રોપતા પહેલાં પલાળવામાં આવે છે. ક્યારાની જમીનમાં ખીના દાણા એક બીજાને અડે નહિ તે પ્રમાણે રોપવામાં આવે છે. દાણાની ઉગી નીકળવાની ચકિતની પરીક્ષા કરવા સારૂ ત્હેમને હંમેશાં જમીનમાં જ રોપવામાં આવતા નથી. ઘણી વખત બીજાં જેવા જાડા શાહીચુસ કાગળના પડમાં ખી વાપરવામાં આવે છે, અથવા ગ્લેઝ કર્યા વગરની માટીની જુદી જુદી જાડાઈની રકાખીઓ (unglazed porcelain) એક પાણીથી ભરેલી કથરોટમાં મૂકવામાં આવે છે, અને ખીના દાણા રકાખીઓ પર એક એકને અડે નહિ તે પ્રમાણે વાપરવામાં આવે છે. શાહીચુસ કાગળ અને માટીની રકાખીઓ ઘણે ભાગે ઝીણાં ખીના દાણા ઉગાડવા સારૂ વાપરવામાં આવે છે. ઘઉં, બાજરી, કઠોળ, વગેરેના દાણાને ઉગાડવા ડુલના છોડ ઉગાડવાને માટે વાપરવામાં આવતાં માટીનાં ન્હાનાં કુડાંમાં બીની માટી કે રેતી ભરવામાં આવે છે, અને ખીના દાણા રોપ્યા પછી કુડાંને પાણીથી ભરેલી માટીની રકાખીમાં મુકવામાં આવે છે. માટીની રકાખીઓ અને કુડાંને એક વખત દાણા રોપ્યા પછી કોઈ વનસ્પતિના રોગનો ચેપ લાગતો અટકાવવાને સ્વચ્છ કેમ રખાય, તે આગળ બતાવવામાં આવશે.

ફક્ત હવાની અંદરના ભેજથી ખીના દાણા ઉગી શકે નહિ. ઉગવા સારૂ દાણાને કોઈ બીની વસ્તુપર વાપરવા પડે છે ; પણ જરૂરીઆત ભેજને સારૂ જે પાણી જોઈએ તે કરતાં વધારે પાણી હોય, એટલે કે ખીના દાણા પાણીમાં અર્ધા ડોકિયાં કરતી સ્થિતિમાં રોપવામાં આવ્યા હોય તો તે ઉગી શકે નહિ દરેક જાતના દાણા બીની વસ્તુપર મુકવાથી પાણી ચુસીને ડુબે છે. આ પ્રમાણે દાણાનું કદ મ્હોટું થવાનું કારણ ફક્ત ચુસેલું પાણી જ છે ; અને પાણીમાં નાખવાથી દાણો ફૂલી શકે છે, તેથી તે ઉગીને છોડ ઉત્પન્ન કરશે એમ કહી શકાય નહિ. ફક્ત બ્યારે ખીની અંદરનો અંકુર

(embryo) બાલની બહાર પુટી નીકળે ત્યારે જ તે દારણે ઉગી નીકળ્યો કહેવાય અને જેટલી ઝડપ અને જેટલા જોડથી અંકુર ઘણામાંથી પુટી નીકળે, તેના પ્રમાણમાં તે ઘણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ આંકમાં આવે છે.

ઘણાની જાત પ્રમાણે રૂચિ પડતી હવાની ગરમી. (temperature)

જુદી-જુદી જાતના ઘણાને બરાબર ઉગી નીકળવા સારૂ જુદા જુદા પ્રમાણમાં હવાની અંદર ગરમીની જરૂર પડે છે. દરેક જાતના ઘણા હવાની અંદરની ગરમીના જુદા જુદા પ્રમાણમાં યોગ્ય ધણા ઉગી નીકળે છે. પણ તેમને બગબગ ઉગી નીકળવા સારૂ તો અમુક પ્રમાણમાં જ હવાની ગરમીની જરૂર પડે છે. ઘાબલા તરીકે, ધઉના ઘણા બ્રેક હંડી, જેટલે પાણીનું બરફ થઇ જાય એવી હવાની ગરમી (temperature) માં પણ યોગ્ય ધણા ઉગી નીકળવા શક્તિમાન હોય છે; અને તે જ ઘણા, તાપની અંદર મુકેલા પાણીને હાથપર રેડીએ તો દઝાય એટલા પ્રમાણની હવાની ગરમીમાં પણ થોડે ધણે બાગે ઉગી શકે છે. તેથી જ રીને મકાઈના ઘણા પણ હવાની ગરમીના જુદા જુદા પ્રમાણમાં ઉગી શકે છે. પણ ધઉ તથા મકાઈના ઘણાને જો બરાબર રીતે ઉગાડવા હોય તો તાપમાં મુકેલું પાણી ડાકળવાયુ થઇ શકે તેટલા પ્રમાણમાં હવાની ગરમી હોવી જોઈએ (Temperature between, 25°—30° C or 77°—86° F.) આ તરેહની હવાની ગરમીના અમુક પ્રમાણ કરતાં જો હવા વધારે હંડી કે ગરમ હોય તો ઉગવા રોપેલા ઘણામાના ઘણા બગબગ ઉગી શકે નહિ; અને સઘળા-ઘણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ અને જોડમાં ધણું મંદપણું માલૂમ પડે છે. બિયાવાના ઘણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા સારૂ ડોઢ પણ નમુનાના ઘણા રોપવામાં આવ્યા હોય તો તેની આજુ બાજુની હવાની ગરમીનું પ્રમાણ હમેશા એક જ રાખવું જોઈએ. ઉદા. જો તે ઘણાને એક દિવસ રૂંડુ બરફ જેવું પાણી ઊંઠવામાં આવે, અને આજુબાજુની હવા પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં હંડી રાખવામાં આવે અને બીજે દિવસે હાથ દાઝે તેવું ઉતુ પાણી ઊંઠવામાં આવે અને હવા પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં ગરમ રાખવામાં આવે તો આવી રીતે આજુબાજુની હવાની અંદરની ગરમી એકંદર ફેરબદલ થવાને લીધે રોપેલા ઘણા બરાબર ઉગી શકતા નથી; અને બિયાવાના ઘણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની આવી તરેહની પરીક્ષા કરવાથી તેની ખરી કીમત ઠરી શકાય નહિ.

(૨) તાજી ચોખ્ખી હવા.

સાધારણ રીતે બિયાવાના ઘણા જે જગ્યામાં રોપવામાં આવે છે ત્યાંની હવાની અંદર ફેરબદલી થઇ શકવાની હમેશા ગોઠવણ ટોચ છે અને રોપેલા ઘણાને શ્વાસ-શ્વાસ લેવા હમેશા તાજી હવા મળી શકે છે ખીજા ઘણા પાણીમાં અર્ધા ડોઢિયાં ઠરે એવી રિયતિમાં રોપેલા હોય તો તેમને તાજી હવા પહોંચી શકે નહિ. અને તેઓ ઉગી શકે નહિ. ઝેરી હવા અથવા જુદી જુદી રસાયણિક વસ્તુઓ જેમાંથી ઝેરી હવા પેદા થઇ શકે, વગેરે ઉગવા રોપેલા ઘણા પર ધણી જ નુકસાનકારક અસર કરે છે.

(૪) અંધારું.

દાણાને ખરાબર ઉગી નીકળવાને અંધારું વધારે રૂચિ કર પડે છે કે નહિ તેની હજી ખરાબર ખાત્રી થઇ નથી. કેટલાક પ્રોફેસરોનો અનુભવ એવો છે કે કેટલીક તરે-હના દાણા અંધારા કગતાં અજવાળામાં વધારે સારી રીતે અને જલદીથી ઉગી નીકળે છે; અને કેટલાક દાણા ઉગી નીકળવા સારૂ અંધારા કે અજવાળાના ખેદરકાર છે. અમેરિકાના પ્રોફેસરોનો અનુભવ એવો છે કે ઉગી નીકળવા સારૂ દાણાને અંધારું વધારે રૂચિ કર છે જ્યારે ઉગવા સારૂ દાણાને જમીનમાં રોપવામાં આવે છે ત્યારે સાધારણ રીતે જમીનની અંદર અંધારું હોય છે. તેથી દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા તેમને અંધારામાં ઉગાડવા એ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે.

દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવાની રીત.

સાધારણ રીતે પાશ્ચાત્ય દેશોના દાણાના વેપારી તથા કાબેલ ખેડુત અને બાગ ખગીઆવાળા વેચાતા લીધેલા બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા નીચે પ્રમાણે કરે છે :—

એક ઢાંકણ સિવાયની પેટીમાં ખેતરની જમીન કે રેતી ભરવામાં આવે છે. અને પાણી છાંટી જમીનની માટી કે રેતીને ભીંજવવામાં આવે છે પછી એક મુઠીભર બિયાવાના દાણા પેટીમાં રોપવામાં આવે છે, અને હમેશા જોઇએ તે પ્રમાણે પાણી છાંટવામાં આવે છે, પેટીની અંદર જેટલા દાણા ઉગી નીકળે તેના દેખાવ ઉપરથી બિયાવાના નમુનાના દાણા કેવી જાતના (quality) છે તે વિશે આશરો બાંધવામાં આવે છે આવી રીતે ઉપર ઉપરની પરીક્ષા કરવી તે બિલકુલ પરીક્ષા નહિ કરવા કરતાં વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. જો બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિનો ખાત્રી સાથે આશરો કઠાડવો હોય તો મુજ રોપેલા તથા ઉગી નીકળેલા દાણા ગણેલા હોવા જોઇએ, અને મુજ રોપેલા દાણામાંથી સંકડે કેટલા ટકા ઉગી નીકળે છે તેની પણ ગણતરી કરવી જોઇએ.

ઉપર પ્રમાણે વળી કેટલાક ખેડુત રેતીની અંદર એક નીક ખોદી દર વીધે ખેતરમાં જેટલા દાણા ઓરવામાં આવતા હોય તેના પ્રમાણમાં તે નીકમાં નાણી જોવાના બિયાવાના દાણા રોપે છે અને રેતી પર હમેશા ગરમ પાણી છાંટે છે. નીકમાં રોપેલા દાણા જલદીથી ઉગી નીકળે છે અને ઉગી નીકળેલા છોડવાના દેખાવ ઉપરથી બિયાવાના દાણાની યુજ કરવામાં આવે છે. નીકમાં રોપેલા દાણા ગણેલા હોતા નથી અને જે છોડ ઉગી નીકળે છે તેની પણ ગણતરી કરવામાં આવતી નથી. તેથી કદાચ નીકમાં ઉગી નીકળેલા છોડના ઉપરના દેખાવથી બિયાવાના દાણાની ખાત્રી પૂર્વક યુજ કરી શકાય નહિ.

કેટલાક લોક એમ ધારે છે કે જો બિયાવાના દાણા પાણીમાં નાખવામાં આવે તો સારા દાણા ડુબી જશે અને ખરાબ ઉગી નહિ. શકે એવા દાણા પાણી. ઉપર

તરતા રહેશે આ પ્રયોગ કરવા સારૂં ઘણાના નમુનામાંથી એક મુઠીભર ઘણા પાણીમાં નાખવાથી તેની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરી સકાય પણ આ ધારણા ખોટી છે તે અમેરિકાના ખેતીવાડીના ખાતા તરફથી કંઘામાં આવેલા પ્રયોગોથી પૂરવાર કંઘામાં આવ્યું છે કેટલાક ઘણાની છાલ પર ઝીણી રવાગી હોય છે આ રવા દીની અદર હવા બગાડ રહેવાથી બ્યારે તે ઘણા પાણીમાં નાખવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ પાણી ઉપર તરે છે અમેરિકાના ખેતીવાડીના ખાતાના પ્રયોગોમાં ઘઉંના ઘણા પાણીમાં નાખવામાં આવ્યા હતા જેટલા ઘણા પાણીમાં ડુબી ગયા તેમને રોપવામાં આવ્યા. તેમાંના એકે કુલ ૧૮૩ ટકા ઉગી નીકળ્યા જેટલા ઘણા પાણી ઉપર તરતા રહ્યા તેમને રોપવામાં આવ્યા ત્યારે તેમાંના એકે ૭૨ ટકા ઉગી નીકળ્યા આ પ્રયોગમાંના પાણી પર તરતા રહેલા ઘણા, ડુબી ગયેલા ઘણાના કરતાં વધારે સારી રીતે ઉગી નીકળ્યા અને ઘઉં સિવાય બીજી જાતના (species) ઘણાનો પણ ઉપર વર્ણવેલા પ્રયોગ કરવાથી કાંઈ પણ નક્કી કહી સકાય નહિ એવા પરિણામ આવ્યા છે

બિયાવાના ઘણાની ખાત્રી પૂર્વક ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા બીજી વધારે ગુણવત્થુ ભરેલી રીતો કંઈ કંઈ વાપરવામાં આવે છે તે જો કોઈ જગ્યાસુને જાણવાની ઇચ્છા થાય તો મુંબાઈ સરકારને “ બિયાવાના ઘણા નાણી જોવાની રીતો તથા વાપરવાના ઓળખ ” વિશે સને ૧૯૦૮ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં મોકલેલા મ્હારા રિપોર્ટ વાચવાથી ઘણી ઉપયોગી માહિતી મળી શકશે

વધારે અટપટા ઓળખોની મદદ વગર કોઈ ખેડુતને ખાનગી રીતે પોતાના બિયાવાના ઘણા નાણી જોવાની મરજી થાય તો તે નાએ પ્રમાણે ધણી રહેતાઈથી નાણી જોવાય

એક સ્વચ્છ મક્કમલ કે ફલાવીનના કપડાના કકડાને પાણીમાં પનાળી પાણી નીકળતું મૂકે નહિ તે પ્રમાણમાં ભીનો રાખવો (કપડાને બદલે ઘણે ભાગે જાડા બ્લોટિંગ વાપરવામાં આવે છે) કપડું વાપરવામાં આવે તો તેમાં રંગ હોવો ભેદભેદ નહિ આવી રીતે બોજવેલા કપડા કે બ્લોટિંગની એક વખત ગડી વાળીને એક મા દીની રકાખી ઉપર પાથરવું નાણી જોવાના બિયાવાના ઘણામાંથી બસે બસે ઘણા ના બે નમુના જુદા કંઘા અને તેમને ઉપર કલા પ્રમાણે બોજવીને રકાખી ઉપર પાથરેલા બે જુદા જુદા બ્લોટિંગ કે કપડાના કકડા ઉપર, એક ઘણો ખીળને અડકે નહિ તે પ્રમાણે પાથરવા, પછીથી ખીળ બે બોજવેલા બ્લોટિંગ કે કપડાના કકડાથી બન્ને નમુનાના ઘણાને ઢાકવા આવી ગીતે તૈયાર કરેલી રકાખીઓ ઉપર બીજી રકાખી ઓ ૩ કાયના કકડા ઢાકવા, જેથી કરીને કપડા કે બ્લોટિંગનો ભેગ જલદીથી સુકાઈ જાય નહિ પછી આ રકાખીઓ રસોડામાં ૩ બીજી કોઈ સાધારણ ગરમ હવાવાગી જગ્યામાં મુકવી, જેથી બિયાવાના ઘણા જલદી ઉગી નીકળે ઢાકણા તરીકે ઢાકેલી રકાખીઓ દિવસમાં એક બે વખત ઉઘાડવી, જેથી બિયાવાના ઘણાથી ભરેલી રકાખી-

માં એકઠી થયેલી ઝેરી હવા બહાર નીકળી શકે અને સારી તાજી હવા ઉગતા દાણાને પ્લેમી શકે.

દર સાંજે રકાખીઓમાં કેટલા દાણા ઉગી નીકળ્યા છે તેની તપાસ કરવી ; અને ઉગી નીકળેલા દાણાને જુદા કરી, તેને ગણવા અને તેની નોંધ કરવી. આ પ્રમાણે દશ દિવસની અંદર જેટલા દાણા ઉગી નીકળે તેનો સરવાળો કરી ઉગવા મુકેલા બસે દાણામાંથી કેટલા ઉગી નીકળ્યા તેની તપાસ કરવી અને દાણાના મુળ નમુનાની સેકડે ઉગી નીકળવાની શક્તિના ટકાની ગણતરી કરવી.

રકાખીઓ તથા કપડાં સ્વચ્છ રાખવા કાળજી.

જે રકાખીઓ તથા કપડાં એક વખત બિયાવાના દાણા ઉઘાડી જોવા વાપરવામાં આવ્યાં હોય તેમને પરીક્ષા પૂરી થયા પછી ઉકળતા પાણીમાં સ્વચ્છ ઘાંધ નાખવાં જોઈએ અને ખીજ વખત તેમની અંદર દાણા ઉગાડવા મુકતા પહેલાં, એક વખત ફરી, તેમને ઉકળતા પાણીથી સ્વચ્છ કરવાં જોઈએ. આવી રીતે કાળજી રાખવામાં આવે નહિ તો એક વખત વાપરેલાં કપડાં તથા રકાખીઓ ઉપર જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગના સૂક્ષ્મદર્શક જોડ (moulds and funga) ઉગી નીકળે છે અને ખીજ વખત બ્યારે એ રકાખીઓ તથા કપડાંમાં દાણા ઉગવા મુકવામાં આવે ત્યારે તેમને રોગ લાગ્ય પડે છે, અને ઉગવાને અશક્તિમાન નીવડે છે.

દાણા ઉગાડવાના કુડામાં ભીની માટી કે રેતી ભરવાને બદલે કેટલાક લોક લાકડાના બેરનો ઉપયોગ કરવા કહે છે. પણ લાકડાના બેરમાં કેટલીક રસાયણિક વસ્તુઓ હોય છે, જે દાણાને ઉગવામાં હાનિકારક હોય છે.

ઉગવા મુકેલા દાણાને કેટલા દિવસ મુધી ઉગવા દેવા.

જુદી જુદી તરેહના દાણાને બરાબર ઉગી નીકળવા નિરાળી નિરાળી મુદત લાગે છે. ધણે ભાગે દરેક મુખ્ય ખીના દાણા નાણી જોવાના સ્ટેશનમાં ધણાખરા દાણાને ઉગાડી જોવાને સાર દશ દિવસની મુદત રાખવામાં આવે છે ઉદા. ગાજર, વરીયાળી, ભાંગ, તંબાકુ, અને કેટલાંક ધાસનાં ખી બરાબર ઉગી નીકળવા દશને બદલે ચૌદ દિવસ લે છે. કેરીના ગોટલા, અને બોર, રાંધણાં વગેરે ફળના ફળિયાને બરાબર ઉગી નીકળવા સાર બેતાળીસ દિવસ લાગે છે.

આ પ્રમાણે દશ દિવસની અંદર ઉગવા મુકેલા બસે દાણામાંથી જેટલા ઉગી નીકળે તેનો સરવાળો કરી બિયાવાના દાણાના નમુનામાં સેકડે ઉગી શકે એવા દાણાના કેટલા ટકા છે તેની ગણતરી કરવામાં આવે છે. બાકીના દશ દિવસની અંદર નહિ ઉગી શકેલા દાણા ગમે તો ધણા જુના હોવાથી કે કાંઈ હરકત થવાથી ઉગી નીકળવાને લાયક નથી એમ માનવામાં આવે છે ; અને બિયાવાના નમુનાની અંદર સેકડે આવા ન ઉગી શકે એવા દાણાના કેટલા ટકા છે તે નોંધવામાં આવે છે.

ઉપર પ્રમાણે બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવામાં આવે છે.

બિયાવાના દાણાની જાત (species) પ્રમાણે સેંકડે કેટલા
ટકા ઉગવા જોઈએ.

બિયાવાના દાણાના નમુનામાંથી દરેક દાણો ઉગી નીકળવો જોઈએ, એમ ધારતું વાજ્યાની નથી જુદા જુદા નમુનાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઉપર બતાવી ગયા પ્રમાણે ધણું જુદાં જુદાં કારણોને લીધે નબળી પડી ચયેલી હોય છે નીચેના કોષ્ટકમાં સાધારણ પાકના દાણાના નમુનામાં સેંકડે કેટલા ટકા ઉગી નીકળે એવા દાણા હોવા જોઈએ તેની યાદી આપવામાં આવી છે. વેચાતા લીધેલા ધણા ખરા દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ આ યાદીમાં આપેલા પ્રમાણ કરતાં ઓછી માત્રમ પડવાનો સંભવ છે. પણ ધણો દરક પડતો હોય તો નહીં જાણતું કે વેચાતા લીધેલા દાણા હલકી જાતના છે.

દાણાનું નામ.	સેંકડે ઉગી શકે એવા ટકા.	દાણાનું નામ.	સેંકડે ઉગી શકે એવા ટકા.
વાલ, મગ, અડદ. ...	૯૫	ધઉં.	૯૫
શેરીઆં. ...	૯૨	ખાજરી.	૯૫
કોખીજ.	૯૫	જવ	૯૫
મકાઈ (ખેતર). ...	૯૫	જુઆર, ખાવટો	૯૫
„ (ખાગ). ...	૯૨	પટાણા, ચોળા	૯૮
કાકડી, ગલકાં, કોળાં..	૯૨	મકં, તુવેર.	૯૫
વેંગણ	૮૫	મુળા.	૯૫
ભોપળાં, કુટ	૯૨	ટોંખેટા	૯૦
કુંગળી	૮૫	તંબાકુ.	૮૮
		કપાસ.	૯૦

આપણે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દાણાની જે જાતની પરીક્ષા કરી : (૧) ચોખ્ખા-
પની પરીક્ષા ; (૨) ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા. અને ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે

કે આ બેમાથી કોઈ પણ એકલી એક જ પરીક્ષા કરવાથી ગિયાવાના દાણાની જાત (quality) ની ખાતરીથી ખુબ કરી શકાય નહિ દાણાની ખરેખરી ખુબ તો બંને પરીક્ષા કરવામા આવે ત્યારે જ યાચ

પરીક્ષાનાં પરિણામ નોંધવાની નીત.

ઉપર કહેલી બંને પરીક્ષાના પરિણામ નીચે પ્રમાણે નોંધવામા આવે છે — બે

અ = સેકડે ચોખ્ખાઈના ટકા ,

ઉ = સેકડે ઉગી નીકળવાની શક્તિના ટકા

ખ ક = ગિયાવા તરીકે ખરી કીમત ,

આ પ્રમાણે ધારવામા આવે તો ગિયાવાના દાણાના કોઈ પણ નમુનાની ખરી કીમત નીચેના નિયમથી ગણી શકાય —

અ × ઉ

———— = ખ ક

૧૦૦

દાખલા તરીકે ધારો કે ગિયાવાના દાણાનો મેષ નમુનો સેકડે ૯૦ ટકા ચોખ્ખા ધવાળો હોય અને તેની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ૮૦ ટકા હોય તો તે નમુનાના દાણાની ગિયાવા તરીકે ખરી કીમત ૭૨ ટકા છે આપણા નિયમ પ્રમાણે અ=૯૦, ઉ=૮૦ અને

૯૦ × ૮૦

———— = ૭૨ તેથી ખ—ક = ૭૨

૧૦૦

આવી તરેહના બે ૨૫ મણુ દાણા વેચાતા લીધા હોય તો તેમાંના ફક્ત ૧૮ મણુ સારા ઉગી નીકળે તેવા છે, અને બાકીના ૭ મણુ ગિયાવા તરીકે નકામા છે

ઉપર પ્રમાણે અચુક નમુનાના દાણાની ગિયાવા તરીકે શી કીમત છે તે ગણી કઢાડવામા આવે છે તે પ્રમાણેના ખરી કીમતના આકલ પરથી ગિયાવા માટે બતાવવામા આવેલા દાણાના બે નમુનામાંથી ખરેખર સોધા અને સારા દાણા કયા નમુનામા છે તે ખાતરીથી કહી શકાય પહેલા નમુનાના દાણા ધારો કે ખીજા નમુનાના દાણા કરતા કુલ ઓછી કસરવાળા અને સોના છે પણ જો તે ખીજા નમુનાના દાણા કરતા ઉગી નીકળવાની શક્તિમા હલકી જાતના હોય તો ઘણી વખત પહેલા નમુનાના દાણા ખીજા નમુનાના દાણા કરતા અતે મોધા પડે છે વળી જો દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ ઘણી નબળી હોય તો તેમાંને ખેતરમા રોખ્યાથી ઘણા નાશુક અને નબળા છોડ ઉગે છે અને તે લાળો વખત જીરી શકતા નથી આવા નબળા છોડવા જો જીરી શકે તો જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગ (parasitic fungi) ના કે ઇનકારક જીવજતુઓના ભોગ થઈ પડે છે

ગિયાવા તરીકે ખેતરમા ફરેક વીધે કેટલા દાણા ચોરવા તે દાણાની ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની ખરી કીમતના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે ઉદા. જો અચુક નમુનાના દાણાની ગિયાવા તરીકે સેકડે ૮૬ ટકા ખરી કીમત હોય અને તે જ દાણા ના ખીજા નમુનાની ખરી કીમત સેકડે ૪૮ ટકા હોય તો પહેલા નમુનામાંના એક

શેર દાણા ખીજા નમુનામાંના બશેર દાણાના બિયાવા તરીકે સાદું વાળે છે. આ બાબત ઉપર ઘણી વખત બિલકુલ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી.

ઘણી વખતે દર વીધે જરૂર કરતાં ઘણાજ વધારે વજનમાં બિયાવાના દાણા રોપવામાં આવે છે દાણાની જાત (quality) આ કારણને લીધે થોડી ઘણી ઢંકાય છે પણ આવી રીતનો બિયાવાના દાણાનો ગેરઉપયોગી ખર્ચ ફોગટ જાય છે.

સારા દાણા બિયાવા તરીકે વાપરવાની જરૂર.

ખીના દાણા ખેતીના ધંધાના મુળ પદાર્થ (raw material) તરીકે ગણાય છે. આ મુળ પદાર્થ પર દરેક ખેડુત પોતાના પૈસા, વખત, અકકલ, ખેડખાતર, મજૂરી, ઓળંગ, વગેરેનો ખર્ચ કરે છે. જો મુળ પદાર્થ જ હલકી જાતનો હોય તો તે પર ગમે એટલું ખર્ચ કરવામાં આવે તોપણ ફાયદો થોડોજ થાય. વળી ઘણી વખતે હલકી જાતના મુળ પદાર્થ ઉપર, સારી જાતના મુળ પદાર્થ કરતાં, પાછળનું ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણેનું ખર્ચ વધારે કરવું પડે છે. પણ સારા અને નફાશ દાણા રોપવાથી જે જે પાક ઉતરે તે બેની અંદર સરખામણી કરવા જેવું કંઈ હોતું જ નથી. જે પાકમાંથી ગયેલી ઉપજમાંના ફરકને મુળ રોપેલા બન્ને જાતના દાણાની કીમતમાંના ફરક સાથે સરખાવવામાં આવે તો નફાજે બી વાપરવાથી ખેતીમાં ઘણી ખોટ ગયેલી માણૂંમ પડી આવે છે. જો દરેક ખેડુત બિયાવાના દાણાની ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણેની ખરી કીમતથી માહિતગાર હોય તો તે દાણા ખેતરમાં રોપતા પહેલાં તે ઉપાય લે અને પાકની ઉપજમાં ખોટ આવતી કેટલાક પ્રમાણમાં અટકાવી શકે.

દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ

અમુક નમુનામાંના દાણા જો કે ચોખ્ખા હોય અને ઉગી નીકળવાની શક્તિ પણ ઉંચા પ્રમાણમાં ધરાવતા હોય, એટલે કે ઉપર જતાવ્યા પ્રમાણેની લેની બિયાવા તરીકે વાપરવાની ખરી કીમત ઘણા ઉંચા પ્રમાણમાં આંકવામાં આવી હોય, તો પણ તે દાણા હલકી જાતના હોવાનો સંભવ છે. કેટલીક વખત દાણા ઉગી શકે એવા હોય પણ રહેને ઉગવાને માટે ઘણા દિવસ લાગે છે; કારણ કે દરેક દાણામાંનો અંકુર ધણો નબળો પડી ગયેલો હોય છે અને રહેને દાણાની છાલમાંથી કુટી નીકળવાને ધણો વખત લાગે છે. આવા દાણાઓથી ઉમેશા છોડવા ઘણા નબળા હોય છે, અને ઉપર કલા પ્રમાણે આવા છોડવાને રોગ તથા જીવજંતુના ભોગ થઈ પડવાનો ધણો સંભવ છે. આ તરેહના દાણાને બિયાવા તરીકે વાપરવાને હલકી જાતના મણુવામાં આવે છે. આવા કારણને લીધે બિયાવાના દાણા ચોખ્ખા, તથા ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ ઉંચા પ્રમાણમાં ધરાવતા હોવા જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ તે દાણા સર્વ મરખી (uniform) ઝડપ અને જોસથી ઉગી નીકળે એવા જોઈએ. એક જ જાતના (species) જુદા જુદા નમુનામાંના દાણાને, આજુ બાજુની હવા, ભેજ, ગરમી વગેરે પરિસ્થિતિ રૂચિર પ્રમાણમાં હમેશા જાગવી રાખીને, ઉગી નીકળવા સારૂ રોપવામાં આવ્યા હોય તો નમુના વાર લેખની ઉગી નીકળવાની ઝડપમાં હમેશા ફરક પડે છે. આ પ્રમાણે ફરક પડવાનાં ધણાં કારણ છે :—

- (૧) દાણાની અંદરના અંકુરની પ્રાકૃતિક ટેવ (inherent peculiarity).
- (૨) દાણાની છાલના પડની જાડાઈ.
- (૩) દાણા સંધરી રાખ્યાનો વખત.
- (૪) દાણાની વખતે દાણા પરિપક્વ થયેલા કે અધકચરા સ્થિતિમાં લણેલા.

ધણે ભાગે પરિપક્વ થયેલા દાણા અધકચરા દાણા કરતાં વધારે જલદીથી ઉગી નીકળે છે. પણ કેટલીક જાતના દાણા જે લણ્યા અને ઉપણ્યા પછી તરત જ રોપવામાં આવે તો તેમાંના અધકચરા દાણા પરિપક્વ થયેલા દાણાના કરતાં વધારે ઝડપથી ઉગી નીકળે છે, પણ અધકચરા દાણા જે લાંબી મુદત સુધી સંધરી રાખવામાં આવે તો તેમની અંદરનો અંકુર નબળો પડી જાય છે. અને તેમની ઉગી નીકળવાની શક્તિ કમી થાય છે. વળી ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે અધકચરા બીમાંથી જે છોડ ઉગી નીકળે છે તે ધણા નબળા હોય છે, અને તેઓ રોગ તથા જીવજંતુના ભોગ થઈ પડે છે. નીચેના કોષ્ટકમાંના જે જાતના વટાણાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ તથા ઉગી નીકળવાની ઝડપની મ્હેં ડબ્લીનમાં પરીક્ષા કરી હતી અને આવેલા પરિણામની નોંધ નીચે ખતાવવામાં આવી છે :—

દાણાનું નામ અને નમુનાનો નંબર.	ઉમાડવાને રોપેલા દાણાનો કુલ નંબર અને રોપ્યાની તારીખ.	કેટલા દાણા ઉગી નીકળ્યા.												કુલ કેટલા દાણા ઉગ્યા.
		તારીખ.												
		૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪	૨૫	૨૬	૨૭	૨૮	૨૯	
વટાણા નં. ૪૬૧	૧૦૦ ૧૭-૬-૧૯૦૮	૦	૨	૫	૨૧	૧૦	૧૮	૮	૩	૩	૭	૧	૦	૮૬
વટાણા નં. ૨૫૧	૧૦૦ ૧૭-૬-૧૯૦૮	૦	૭	૨	૨૦	૦	૦	૨	૧	૧	૨	૦	૦	૮૮

ખેલા ચાર દિવસમાં કેટલા ઉગ્યા.	કઠણ દાણાના* અડધનો નંબર	ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ.
૪૬	*	૮૬
૮૧	૦	૮૮

*કઠોળની અંદર કેટલાક દાણા સારા પરિપક્વ હોવા છતાં ઉગી શકતા નથી. આવા દાણાને 'કઠણ દાણા' કહેવામાં આવે છે. વધારે સમજુતી માટે જુઓ પાનું, ૨૪.

આ બન્ને નમુનાના વટાણા રોપ્યા પછી ત્રીજો દિવસે જેવા માલૂમ પડ્યા તેનો ફોટોગ્રાફ લેવામાં આવ્યો હતો અને તે ફોટોગ્રાફ પાછળ આપેલી છબી નં. ૩ માં દેખાડવામાં આવ્યો છે.

ઉપરના કોષ્ટકમાં નોંધેલા આંકડા ઉપરથી ખુલ્લું દેખાઇ આવે છે કે આનુ-બાનુની હવા, બેજ, ગરમી વગેરે સરખી સ્થિતિમાં ઉપરના વટાણાના બે નમુનાની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ લગભગ સરખી છે. પણ જો આપણે જરા વધારે ઝીણી નજરે તપાસ કરીએ તો બે નમુનાની અંદર ધણો ફેર નજરે પડે છે. જો આપણે પહેલા ચાર દિવસમાં ઉગી નીકળેલા દાણાની ગણતરી કરીએ તો નં ૪૬૧ ના નમુનામાંથી ફક્ત ૪૬ દાણા ઉગી નીકળેલા છે, પણ નં ૩૫૧ ના નમુનામાંથી તેટલી જ મુદતમાં ૯૨ દાણા ઉગી નીકળેલા છે. આટલે બે નમુનાની પહેલા ચાર દિવસમાં ઉગી નીકળવાની ઝડપનો મુકાબલો કરવામાં આવે તો નં ૩૫૨ ની ઝડપ નં ૪૬૧ ની ઝડપ કરતાં બેવડી છે. જો ૧૦ દિવસની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિ એકલીના જ આંકડા તપાસીને ઉપરના વટાણાના નમુનાની બિયાવા તરીકે ખરી કિંમત આંકવામાં આવી હોય તો બૂલ ભરેલું પગિણામ આવે. તેમાં કંઈ નવાઈ નથી તેથી દરેક નમુનાના દાણાની ઉગી નીકળવાની કુલ શક્તિની સાથે તેમની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તથા જોડની નોંધ લેવી જોઈએ.

તરતના ઉગેલા છોડવાનું કોમળપણું.

ગમે તેટલી ઉંચી જાતના દાણા રોપવામાં આવ્યા હોય તોપણ તેમની અંદરથી જે છોડ ઉગી નીકળે તે બચપણમાં ઘણા કોમળ અને નાનુક હોય છે. પણ ઉંચી જાતના દાણામાંથી ઉગેલા છોડ જલદીથી ટુટી ફાળી નીકળે છે અને કોઈ અચાનક અકસ્માત ખમી શકવાને શક્તિમાન થાય છે. જો મુજ રોપેલા દાણા હલકી જાતના હોય, એટલે તેમની અંદરનો અકુર નબળો પડી ગયેલો હોય તો તેમાંથી ઉગેલા છોડવા બચપણમાં ઘણા નાનુક અને નબળા હોય છે. અને લાંબી મુદત સુધી ફાલી શકતા નથી. આવી નાનુક સ્થિતિમાં છોડવા લાંબો વખત રહેવાથી તેઓ જુદા જુદા વનસ્પતિના રોગ તથા વનસ્પતિને ધ્મ કરનારાં જીવજનુઓનો ભોગ થઈ પડે છે. વળી હવામાં વાવાઝોડું હીમ વગેરે તુકસાનકારક અકસ્માત થવાથી, કે વરસાદની તાણને લીધે જમીન કોરી પડી જવાથી આવી તરેહના નાનુક છોડવા સુકાઈને ખરી જાય છે.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ નાણી જોવાની મુદત.

બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપની પરીક્ષા કરવાને જુદી જુદી જાતના (species) દાણાને આટે જુદી જુદી મુદત નીચવામાં આવે છે. નીચેના કોષ્ટકમાં કેટલાક સાધારણ પાકના દાણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તપાસવાની મુદત આપવામાં આવી છે.

ઘણાનુંનામ.

દિવસ.

માધારણ અનાજ (ધઉં, બાજરી, જવ, જુઆર, આવટો, બટી)	...	૨
કઠોળ (વાલ, વટાણા, તુવેર, કાકડી, પુટ, ગલકા, ભોપનાં) .	...	૨—૩
લુમ્બનાસ, મગ, મઠ, અડદ, ચોળા મકાઈ, ટોમેટા, વેગણ.	..	૩
શાકનાલ, શેરીયાં, સર્યંપુલ, ડુગળી કોળું, ...	...	૪
ગાજર, ધાણા, છૂર, તખાકુ, વરીયાળી, ભાંગ, કપાસ,	...	૬
અજમે, કોથમીર...	..	૧૦

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી જાતના (species) ઘણાની ઉગી નીકળવાની ઝડપમાં ધણો તફાવત મળૂં પડે છે ઉદા કેટલાક ઘણાને સત્તી રચિતર સ્થિતિમાં રાખનાના આવ્યા હોય તોપણ ૧૫—૨૦ દિવસ સુધી ઉગી નીકળતા નથી. બીજી જાતના ઘણા એવી તરેહના હોય છે કે રચિતર સ્થિતિમાં મુક્યા કે થોડા કલાકમાં જોમની અંદરનો અતુર હાલની અંદરથી પુટીને બહાર નીકળે છે આ તફાવત ઘણાની પ્રાકૃતિક જાત (specific nature) ઉપર આધાર રાખે છે વળી જો કોઈ રસાયણિક વસ્તુ રોપેલા ઘણાની પકોરામાં હોય તો જોમની ઉગી નીકળવાની શક્તિમાં ધણો ફરક પડે છે આ ઉપરાંત કેટલાક ઘણાની હાલના પડ ધણા જાડા અને મીણ જેવા ચીકણા પદાર્થથી લેપ થયેલા હોય છે આ તરેહના ઘણાને બીની જમીનમાં રોપવા છતાં જોમની અંદરના અકુરને પાણી પહોંચી શકતું નથી અને રોપેલા બીનું કદ બીજા બીની માફક પાણી ચુસીને મોટું થતું નથી આ તરેહના ઘણા ધણી વખત સાધારણ કઠોળના ઘણામાં મળૂં પડે છે અને જોમને “કઠણ ઘણા” (hard seeds) ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે બીના ઘણા ઉગી નીકળવાની શક્તિની પરીક્ષા કરતી વખતે આ તરેહના ઘણા સારા દેખાવા છતાં પાણી ચુસીને પુલી નહિ શકવાથી એકદમ ઓળખાય છે જો જોમને બીની જમીનમાં લાગા વખત સુધી રહેવા દેવામાં આવે તો તેઓ ઉગી શકે, તેથી જોમને બિયાવા તરીકે તદ્દન નકામા ગણવામાં આવતા નથી અમુક ઘણાના નમુનાની અંદર આ તરેહના કઠણ ઘણા સેકડે જોટલા ટકા મળૂં પડે જોગાના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગના બરાબર ઉગી નીકળેલા ઘણા તરીકે ગણવામાં આવે છે, અને દશ દિવસમાં ઉગી નીકળેલા ઘણાની નોંધમાં આના કઠણ ઘણામાંના અર્ધા કે ત્રીજા ભાગના ઉમેરવામાં આવે છે (પાને ૧૬ મે આપેલું કોષ્ટક જુઓ) સારા પાકના વર્ષમાં જ્યારે કઠોળનો પાક લણતા પહેલાં બરાબર પરિપકવ થયેલો હોય છે ત્યારે પાકના ઘણાની અંદર ઉપર જણાવેલા કઠણ ઘણાના સેકડે વધારે ટકા મળૂં પડે છે, કોષ્ટક પછી ઘણાના નમુનામાં કઠણ ઘણાના સેકડે વધારે ટકા મળૂં પડે તો એમ જણવું કે તે ઘણાનો પાક સારો ઉતરેલો હતો, અને ઘણા લણતા પહેલાં પરિપકવ થયેલા હતા કેટલાક ઘણાના વેપારી આ તરેહના કઠણ ઘણાને બીજા ઘણાની માફક ઝડપથી ઉગી નીકળી શકે એવા બનાવવા જુદા જુદા યંત્રોનો ઉપયોગ કરે છે, પણ હજી સુધી કોષ્ટક પછી ખાત્રી સાચેનો ઉપાય બહાર પાડવામાં આવ્યો નથી.

ગિયાવાના દાણાનું વજન.

એક જ જાતના (species) દાણાને એક એક પાલી (આશરે પાંચ રોર) દાણા જુદા કરીને ત્રેનું વજન ઠાડવામાં આવે, તો જે નમુનામાંના દાણાનું વજન વધારે થાય તે નમુનાના દાણા ખીજ નમુનાના દાણા કરતાં ઉંચી જાતના (quality) છે એમ સાધારણ રીતે ગણવામાં આવે છે.

દાણાનું વજન ત્રણ રીતે કરવામાં આવે છે :—

(૧) અમુક માપમાં જેટલા દાણા સમાય ત્રેનું વજન કરી તે જ માપમાં જેટલું પાણી સમાય ત્રેનું વજન કરવામાં આવે છે. દાણાના વજનને પાણીના વજનથી ભાગવાથી દાણાની પાણી સાથે વજનની સરખામણી કરવામાં આવે છે. આ તરેહની વજનની સરખામણીને દાણાનું “ જાત વજન ” (specific gravity) કહેવામાં આવે છે.

(૨) અમુક નમુનાના દાણામાંથી સો કે હજાર દાણા ગણીને જુદા કરવામાં આવે છે અને ત્રેમનું વજન કરવામાં આવે છે આવી તરેહના વજનને ‘ અરેખફ વજન ’ (absolute weight) કહેવામાં આવે છે.

(૩) અમુક માપમાં દાણા ભરીને તે માપની અંદર જેટલા દાણા સમાય તેટલા દાણાનું વજન કરવામાં આવે છે ; આ તરેહના વજનને ‘ માપ વજન ’ (volume weight) કહેવામાં આવે છે.

૧. જાત વજન

સાધારણ રીતે દાણાના વજનની પરીક્ષાની અંદર, ત્રેમના ‘ જાત વજન ’ની પરીક્ષા કરવામાં આવતી નથી ; કારણ કે તે પરીક્ષા કરવામાં ઘણી કાળજી રાખવી પડે છે અને જુદી જુદી તરેહની ભુલો થવાનો સંભવ રહે છે.

૨. અરેખફ વજન.

દાણાનું ‘ અરેખફ વજન ’ (absolute weight) આંકવા માટે અમુક નમુનામાંથી એક હજાર દાણા, મોટા કે નાના ખાસ પસંદ કર્યાં સિવાય, જુદા કરવામાં આવે છે, અને ત્રેમનું વજન કરવામાં આવે છે કેાઠ કેાઠ જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણેના નમુનામાંથી બસે બસે દાણાના ત્રણ જુદા જુદા જથ્થા ગણી કઠાડવામાં આવે છે અને ત્રણે જથ્થાનું જુદું જુદું વજન કરવામાં આવે છે. પછીથી ત્રણે જથ્થાના વજનનો સરવાળો કરી ત્રેનો ત્રીજો ભાગ કરવામાં આવે છે અને આ પ્રમાણે ગણી કઠાડેલા ત્રીજા ભાગના વજનને પાંચથી ગુણવાથી તે નમુનામાંના હજાર દાણાનું ‘ અરેખફ વજન ’ મળી આવે છે.

૩. માપ વજન.

અમુક દાણાના માપમાં જેટલા દાણા સમાય ત્રેનું વજન માપી જોવાનો ચાલ દરેક દેશમાં ઘણા જુના વખતથી પ્રચલિત છે. એક જ જાતના (species) દાણાના જુદા જુદા નમુનાની કીમત આંકવાને આવી તરેહનું ‘ માપ વજન ’ કરવાનો ચાલ

હાલ પણ દરેક દેશમાં જોવામાં આવે છે. અમુક જાતના દાણાનું માપ વજન તે દાણાની ઘણી ઘણી જુદી ખાસિયતોપર આધાર રાખે છે. ઉદા.

- (૧) નમુનામાંના દાણાનું કદ.
- (૨) નમુનામાંના દાણાની પ્રકૃતિ (specific nature)
- (૩) નમુનામાંના દાણાનું 'જાત વજન' (specific gravity).

અમુક નમુનામાંના ઘઉં કે જવના દાણા કઠણ અને ચળકતા હોય (hard flinty grains) તે તે દાણાનું 'માપ વજન' ખીજ પોચા અને ઝાંખા (soft and mealy) ઘઉં કે જવના દાણાના 'માપ વજન' કરતાં વધારે થશે અને દાણાના કદ ઉપર કંઈ આધાર રખાતો નથી.

દાણાની અંદરના ભેજથી 'માપ વજન' માં ફરક પડે છે. તેથી તરતના લણેલા અને ઉપણેલા દાણા, કેટલાક વખતથી સંઘરી રાખેલા દાણાના કરતાં 'માપ વજન' માં હલકા માલૂમ પડે છે. અધિક્યર દાણાનું પણ 'માપ વજન' ઘણું હલકું માલૂમ પડે છે.

(૪) માપમાં દાણા ભરવામાં જે ચાલાકી વાપરવામાં આવે તે ઉપર પણ દાણાનું 'માપ વજન' ઘણું દરજ્જે આધાર રાખે છે. માપ ભરવામાં ચાલાકી, દાણાનું કદ, તેનો ઘાટ, અને તેની જાત (size, shape, and nature) તથા દાણાની હાલના પડની જાડાઈ તથા તે ઉપરની રૂવાંટી વગેરે ઉપર આધાર રાખે છે. આ ઉપરાંત નમુનાની અંદર દાણા ઉપરાંત કાકરા, માટી, છાલાં, તણખલાં વગેરે જુદી જુદી જાતની કસર હોય તે પણ 'માપ વજન' પર ઘણી અસર કરે છે.

ચોખ્ખા તથા નાણી જોયેલા દાણા મળવાનાં સાધન.

ઉપરના ટુંકા નિબંધમાં યથામતિ મહે સારી ખેતીને માટે ચોખ્ખા અને નાણી જોયેલા બિયાવાના દાણાની અમલ્ય જતાવી છે. પણ આ તરેહના ચોખ્ખા નાણી જોયેલા દાણા મળવાનાં સાધન આપણા દેશના ગરીબ ખેડુતને મળવા મુશ્કેલ છે.

પ્રથમ બિયાવા સાથે આવી તરેહના ચોખ્ખા અને નાણી જોયેલા દાણા વેચનાર વેપારીને જ આપણા દેશમાં ટોટા છે. સાધારણ દાણાને ચોખ્ખા કરવા તથા નાણી જોવા વેપારીને થોડું ખર્ચ કરવું પડે અને તેથી આવી તરેહના દાણાની ખર્ચામાંના સાધારણ દાણા કરતા જરા વધારે કીમત પડે તે આપણા દેશના ગરીબ ખેડુતની શક્તિની અંદર છે કે નહિ એ સંશય ભરેલું છે. આ દરેક અડચણ દૂર કરવાનો સહેલો ઉપાય મ્હારી નજરમાં એક જ આવે છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે. દરેક મ્હોટા ગામના કે તાલુકાના સર્વ ખેડુતોએ એકત્ર થઈને 'સાહાયકારક મંડળ' (Co-operative Societies) સ્થાપવાં. અને આ તરેહનાં મંડળ તેના દરેક સભ્યને જોડતા બિયાવાના દાણા, ખાતર, ઓજાર, વગેરે વસ્તુઓ મ્હોટી અને આખરદાર પેઢીઓમાંથી સામઠી ખરીદ કરી શકે અને વચલા ન્હાના ન્હાના વેપારી (middlemen) ની દલાલી દ્વારા દરેક ખેડુતને આપવી પડે છે તે નીકળી જશે.

તે જ પ્રમાણે તે મંડળના દરેક સભ્ય પોતાના ખેતરની નીપજ, દાખલા તરીકે અનાજ, કડળ, દૂધ, ધી, ઢોર વગેરે જે જે વેચવાની હોય તે વચલા માણસને દલાવી આપ્યા સિવાય મંડળની આરકતે ખરી કીમતે વેચી શકે અને દરેક ખેડુત પોતાના માલની ખરી કીમત મેળવી શકે. વળી ઉપર જણાવેલાં મંડળ પોતાની નોકરીમાં ખેતી-વાડીના શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ માણસોને રાખી શકે અને દરેક સભ્ય જુજ શી આપવાથી પોતાના બિયાવા માટે વેચાતા લીધેલા દાણા કે ખાતર કે દૂધ, ધી વગેરે વગેરેની પરીક્ષા કરાવી શકે. વળી ઉપર જણાવેલો ખેતીવાડીના જ્ઞાનવાળો માણસ દરેક સભ્યના ખેતરમાં કે ઘેર જઈને અમુક પાક કેમ લેવો, તથા ખેડ ખાતર કેમ કરવાં, તથા દૂધમાંથી સોંધી, સસ્તી અને સ્વચ્છ રીતે ધી કેમ બનાવવું વગેરે બાબત ઉપર હોને માહિતી આપી શકે, આ ઉપરાંત, ઉપરનું મંડળ પોતાના સભ્યનાં હોકરાંને ખેતીવાડીની કૃત્રવ-ણીનું ઉત્તેજન આપવાને પગલાં લેઈ શકે, તથા પોતાના ગામ તથા તાલુકાનાં ઢોર તથા ખેતી સુધારવાને મેળા અને બજાર ભરીને સર્વથી ઐદ ઉમેદવારને ઇનામ આપીને દેશની ખેતીમાં ધણા સુધારો કરી શકે. દાણા કે ખેતીનાં ઓળરના વેપારી ઉપરના મંડળની માગણીઓ પૂરી પાડવા ના કહે તો તે મંડળ પોતાના તરફથી ચોખ્ખા દાણાની અને ઓળરની દુકાન ઠહાડી શકે અને પોતાના સભ્યની માગણીઓ પૂરી પાડી શકે. વધારામાં ઉપરનાં મંડળ તરફથી સર્વોપયોગી નાણાવટની પેટીઓ ઉઘાડવામાં આવે અને દરેક ગરીબ સભ્યને મોસમના વખતમાં જોઈતી રકમ જુજ બ્યાજે ધીરી શકે. આ પ્રમાણે ગરીબ ખેડુત વર્ગ મોસમની અંદર મખખીયુસ સાહુકારના ભોગ થઈ પડે છે તે અટકાવી શકાય. આ પ્રમાણે દરેક ગામ તથા તાલુકાના ખેડુત લોક એકત્ર થઈને સર્વોપયોગી, મંડળ સ્થાપશે અને દરેક સભ્ય પોતાને જોઈતો માલ મંડળની આરકત ખરીદશે તથા ખેતીની ઉપજનો માલ મંડળ આરકત વેચશે ત્યારે જ આપણા દેશની ખેતીમાં સુધારો થવા પામશે.

પરિશિષ્ટ.

નિબંધમાં જણાવેલી છખીઓની વિગત :—

નંબર (૧) આધરક્ષેન્ડના ખેતીવાડીના બિયાવાના દાણા નાણી જોવાના રેડેશનના મુખ્ય ઓરડાનો દેખાવ.

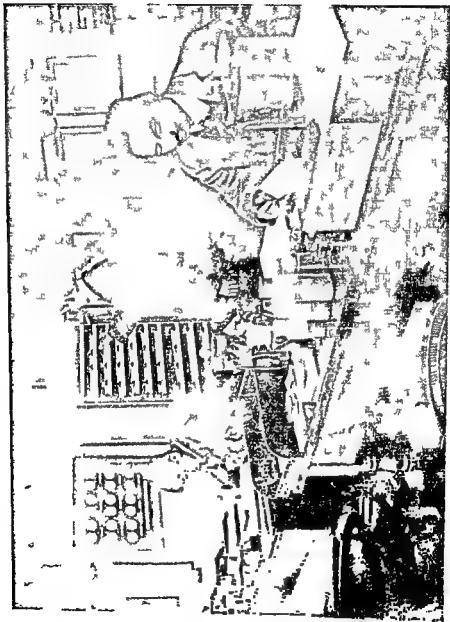
(૨) બિયાવાના દાણાની ચોખ્ખાઈ નાણી જોવાના પ્રયોગનો દેખાવ.

(૩) ઐ અને વ.

વટાણાના બે નમુનાની ઉગી નીકળવાની ઝડપ તથા કુલ ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવા કરેલી પરીક્ષા વખતનો ત્રીજા દિવસનો દેખાવ. નં. ૨૫૧; વ. નં. ૪૬૧.

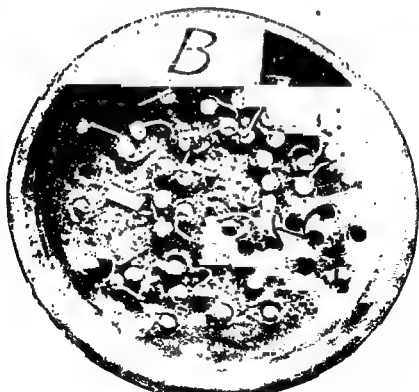
(૪) બિયાવાના દાણાની ઉગી નીકળવાની શક્તિ નાણી જોવાની પરીક્ષાની અંદર દર સાંજે ઉગી નીકળેલા દાણા જુદા કરવાની તપાસ ગણવાના પ્રયોગનો દેખાવ.

■ ગણપતજીલ દયાશંકર મહુતા.

Writer of this Essay

ધ. સ. ૧૬૦૬ની

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આગળ

રજી થયેલા નિબંધો :

કેળવણી વિભાગ

જાય છે. ૧૧૫ વાગે થોડું દૂધ પીવાને માટે બધાને ૧ કલાકની રજા મળે છે. નાની બાળાઓને ખવરાવ્યા પછી ચોકમાં રમાડવાનું કામ ચાલે છે. આમ કર્યા પછી બધાં ફરીથી સૌસૌને કામે વળગી જાય છે. ૧૫ વાગ્યા સુધી વર્ગનું કામ ચાલે છે. ૧૫ વાગે નિશાળનું કામ છોડ્યા પછી બાળાઓને પાછું કામ ઉપર આવવું પડતું નથી. આમ નિયમિત રીતે કામ ચલાવ્યાથી બાળાઓ નિયમસર કામ કરતાં તથા સારી રીતભાત આચરતાં નાનપણથી જ શીખે છે. નિશાળના મકાનમાં એક ચોકસ ઠેકાણે દફતર, છત્રી તથા ફંદા દેશને લીધે ઉપર પહેરેલા બહારનો કોટ વગેરે કપડાં કેવી રીતે બ્યવસ્થાપૂર્વક મૂકવાં તે પણ તેમને પ્રથમ જતાવવામાં આવે છે. આથી તેઓ સર્વ ચીજો સુધ્ધતાથી બ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાને સારી રીતે ટેવાય છે એ ટેવ તેમને મોટપણે બહુ કામની યદ્ય પડે છે. વરસાદ પડતો હોય ને તેમાં કોઈ બાળા બીજાને આવી હોય તો તેને બીનાં કપડાં પહેરી બેસી રહેવા દેવામાં આવતી નથી. સૌ બાળાને બહારનો કોટ નિશાળમાં આવીને ઉતારવો પડે છે, ને નિશાળમાં અમુક ઠેકાણે હમેશાં દરેક બાળા માટે એક વધારાની બૂટની જોડ રખાય છે તે તેને રોજ બદલવાં પડે છે. આ બંદોબસ્ત રાખવાની વિલાયત જેવા અનિયમિત ઋતુવાળા દેશમાં ખાસ આવશ્યકતા છે.

નિશાળમાં રમતોના વખત રાખવો કે નહિ તે બાબતમાં આપણા આ દેશમાં કેટલીક કન્યાના વાલીઓ વિરુદ્ધ હશે તો તેઓને એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે રમતોના વખત રાખવાથી બાળાઓ વચ્ચે સંપ ધણો વધે છે, મિત્રાચારી બંધાય છે અને રમતોના વખત યદ્ય રહે કે તરત જ વર્ગમાં જવાની સખતાઈ રાખ્યાથી બધું કાર્ય વખતસર કરવાની ટેવ પડી જાય છે.

ઇંગ્લાંડમાં બાળશાળામાં દર કારતાં વધારે વર્ષની બાળા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. શાળાના ઉપલા વર્ગમાં (શિશુશાળા કરતાં ચડીયાતી કન્યાશાળામાં) ૧૦ થી ૧૮ વર્ષ સુધીની ઉંમરની કન્યાઓ ધણું કરીને બને છે. કોઈ કન્યા ૨૦ વર્ષની ઉંમર સુધીની, કોઈ ઉંમર પરીક્ષા માટે કેળવણી લઈ શકે છે; પણ એવા થોડા જ દાખલા જોવામાં આવે છે.

મોટી વયની કન્યાઓ બને છે તેને માટે પણ સગવડતાવાળી ગોઠવણ કરવામાં આવેલી હોય છે, તે ગોઠવણ શું છે તે હવે પછીના લખાણથી જણવામાં આવશે. મોટી વયની બાળાવાળા ધણીખરી શાળાઓની સાથે જોડિંગો હોય છે. તેથી જેનાં માબાપ ગ્રામડામાં રહેતાં હોય તેઓ પોતાની કન્યાઓને ત્યાં રાખી શકે છે. આવી જોડિંગો શાળાના મકાનની પાસે હોય છે ને તે કોઈ સારી અનુભવી ને કેળવાયેલી સ્ત્રીના પ્રાયતજે મૂકાયેલી હોય છે.

સવારથી તે ઠંડ સાંજ સુધી શાળામાં કેવી રીતે કામ ચાલે છે તે સંબંધી મારા લેવામાં જે આવ્યું છે તે હવે જણાવું છું. સવારમાં ૭ વાગે ચાકરડી સવાની ઓડીનું બારણું ઠેકાને ઓરડીમાં ઘખલ થતી ને આસની બત્તી સળગાવતી. (કારણ કે

વરસના ધણાખરા ભાગમાં ઇર્ષ્યાંડમાં તે વેળાએ બરાબર અજવાળું થતું નથી.) આઠ વાગે જમવું પડતું. તે પહેલાં નાહી ધોઈને સાફસુફ થઈને દહાડાનું કામ કરવાને તૈયાર થવું પડતું. જમતાં પહેલાં બોર્ડિંગની સર્વે કન્યાઓ પરમેશ્વરનું નામ લઈને ટુંકી પ્રાર્થના કરતી. સાર પછી નવ વાગ્યા પહેલાં કન્યાઓ ફરવા નીકળતી. અરધા કલાક ફરી આવીને બરાબર છ વાગે નિશાળમાં દાખલ થતી. તે જ વખતે નિશાળનો ઘંટ વાગતો ને બધી કન્યાઓને નિશાળના મોટા હોલમાં ભેગી કરીને કામ શરૂ કરવામાં આવતું. પ્રથમ પરમેશ્વરની સ્તુતિ ગવરાવવામાં આવતી. છ વાગ્યામાં તો બધી બાળાઓ સૌસૌને કામે વળગી જતી ને ૧૧ વાગ્યા સુધી વર્ગો ચાલતા. પછી ૭ કલાકની રજા મળતી. તે વખતમાં દરેકને થોડું દૂધ પીવું પડતું. સાર પછી બાળાઓ ફરીવાર ભણવા મંડી પડતી તે ઠેક ૧૧ વાગ્યા સુધી કામમાં મચી રહેતી. ૧૧ વાગે રજા પડતી ને સૌને જમવાનો વખત મળતો. અઢીવાગ્યા પછી જે કન્યાઓ જે કોઈ અમુક વિષયમાં તેના શિક્ષકોને ઘણી કાચી લાગતી તે કન્યાઓને તે વિષયમાં વધારે શિક્ષણ લેવા સાફ નિશાળમાં ફરીવાર આવવું પડતું. વળી જે કન્યાઓને વાણંત, ચિત્રકળા, રંગવાની કળા કે શરીરની કાચપત સંબંધી ખાસ શિક્ષણ લેવું હોય તેને અમુક વખત માટે હાજર રહેવું પડતું. જેઓને નિશાળમાં ફરીવાર આવ્યાં કારણેને લીધે જવું પડતું નહિ, તેઓને તે વખત દરમ્યાન બીજા દિવસ માટે ઘેરથી તૈયાર કરવાને જે અભ્યાસ આપ્યો હોય તે તૈયાર કરવાનું કામ કરવું પડતું. તે અભ્યાસ તૈયાર કરતી વખતે તે કામ માટે નિમાયેલા શિક્ષક હાજર રહેતા હતા. ચાર વાગે દરેક કન્યા લૂગડાં બદલી સ્વચ્છ અને સુધડતા બરેલી ટાપડીપ કરીને સૌ સાથે ફરવા જતી અથવા તો રમત રમવામાં પા વાગ્યા સુધીનો વખત ગાળતી. રમતોમાં ટેનિસ કે કોઈ પણ દોડવાની રમત થતી ને તે વેળાએ પણ એક શિક્ષકના સ્વાધીનમાં કન્યાઓને સોંપવામાં આવતી. હમેશાં બહાર રસ્તાપર જનાર લોકો રમનારાને ન જોઈ શકે એવે સ્થળે રમત થતી. સાર પછી આ પીવાનો વખત થતો ને છ વાગ્યાથી ૮ વાગ્યા સુધી ફરીથી અભ્યાસ કરવાનો વખત મળતો. તે વખતે નાની વયની બાળાઓને સમ્ર જવું પડતું. જેઓ મોટી ઉંમરની હોય નેઓને નવ વાગ્યા સુધી રમત કરવાનો તથા વાતચીત કરવાનો વખત મળતો. નવ વાગે બધી બાળાઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં જતી ને શાંતિથી રહેતી. સારે તેમને શાંતિથી પરમેશ્વરનું ભજન કરવાનો વખત મળતો. ૧૦ વાગે દોવા ઓલવી નાંખવામાં આવતા. તે પછી ચારે ગમ શાંતિ જ બાપી રહેતી હતી. ને કોઈના તરફથી જરા પણ અવાજ આવતો નહિ.

મેં આ જે વર્ણન કર્યું છે તે શકત દહાડાના કામ કરવાના તથા રમતના કલાકોનું છે. દરેક વખતે હુકમ પાળવો તથા કંઈ પણ અનિયમિત કામ ન કરવું એવું દરેક બાળાના મનમાં રમ્યા કરતું હતું. કોઈ પણ રીતે નિશાળમાં ઠપકો આવો ન પડે એવો પ્રયત્ન ઘણે ભાગે બધી કન્યાઓ કરતી હતી. જે વર્ગની એકંદર ઓછી ખામી કાઢવામાં આવી હોય તે વર્ગને માસ આખરે આખી નિશાળની રૂબરૂમાં શાખાશી આપવામાં આવતી. શુક્રવારે સાંજે કામથી પરવારવાનો કાંઈક આરામ મળતો

ધૃગ્લાંડમાં અપાતી કન્યાકેળવણી.

(મિસ. ફાન્સિસ મેકાફી.)

સાધારણ વર્ગની અંગ્રેજ કન્યાને ક્યા પાયા ઉપર કેળવણી અપાય છે તે વિષે નિબંધ લખવાનું મારે બાગે આપ્યું છે. તે કામ સોંપીને આપે મને જે માન આપ્યું છે તે માટે હું અહીં આપનો આભાર પ્રદર્શિત કરું છું.

અંગ્રેજ કન્યા બચુતરમાં વધારે વર્ષો કાઢી શકે છે, પણ આ દેશની રૂઢી પ્રમાણે હિંદુકન્યાથી એટલાં વર્ષો બચુતરમાં કાઢી શકતાં નથી. તેમ જ ઘણી શાળાઓ એવી થોડી રીતે ચાલતી નથી કે જેથી કન્યાના વાલીની એમ ખાત્રી થાય કે મારી કન્યા ત્યાં સારી રીતે કેળવણી લઈ શકશે અને તેની સારી રીતે સંભાળ પણ લેવાશે.

કેટલીક અંગ્રેજ બાળાઓ ત્રણ વર્ષની ઉંમરે કિંડરગાર્ટનશાળામાં દાખલ થાય છે, અને તેઓ સત્તર અઠાર વર્ષની ઉંમર સુધી કન્યાશાળામાં કેળવણી લેવા સારૂ રહે છે. ત્યાં તેમને ગમે તેવી બધી યોજના કરેલી હોય છે.

આપણી શાળાઓ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં બાળાઓના વાલીને એમ ન લાગે કે મારી બાળકીને શરીરશિક્ષા ખમવી પડશે કે લાગલાગટ આપો દ-હાડો ભારે યોગ્યરૂપ કામ તેની ખાસેથી લેવામાં આવશે એ નાની બાળાની માતા પોતાની બાળાને નિશાળે મૂકે ત્યારે તેને એમ લાગવું જોઈએ કે શિક્ષક તેની બાળાને સારી રીતે શીખવશે અને સાચવશે. આવો વિચાર શિક્ષક બાળાઓના વાલીઓના મન પર ઠસાવવો જોઈએ તેમ જ બાળાના મનમાં પણ નિશાળ તરફ પ્રેમ ઉપજે તેમ કરવું જોઈએ. અંગ્રેજ બાળશાળાઓ ઘણે બાગે સારૂ શિક્ષણ આપનારી તથા બરાબર થોડી સમજણવાળી સ્ત્રીઓના હાથમાં હોય છે તેને બદલે અહીં તો સૌથી હલકા શિક્ષકને બાળવર્ગનું કામ ઘણે બાગે સોંપાયેલું જોવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડમાં તો બરાબર કિંડરગાર્ટન પદ્ધતિથી માહિતગાર થયેલી સ્ત્રીને જ તે કામ સોંપવામાં આવે છે, વળી કામના કલાકોથી બાળકોને કટાણા ન આવે એવી સંભાળ લેવામાં આવે છે.

બાળશાળાઓ ઘણે બાગે સવારના છા થી ૧ વાગ્યા સુધી ચલાવવામાં આવે છે તે તે ગા કલાકમાં પણ વચગાળે બાળકોને અમુક વખત રમવાનો મજા છે જે ખૂબ ઠીક હોય તો તેઓને માટે રમવાના રાખેલા ચોક્કસ મેકામાં આવે તેમ દોડદોડ કરી શકે છે. નિશાળનું કામ ચરૂ કરતા પહેલાં હમેશાં પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. જેથી બાળકોને એમ લાગે કે દલાયતું કામ શીખત કરવા માટે પરમેશ્વરની સહાયતા અવશ્ય માગવી જ જોઈએ પછી સૌ પોતપોતાને કામે વળગી

નય છે. ૧૧૫ વાગે ચોડું દૂધ પીવાને માટે બધાને ૧ કલાકની રજા મળે છે. નાની બાળાઓને ખવરાવ્યા પછી ચોકમાં રમાડવાનું કામ ચાલે છે. આમ કર્યા પછી બધાં ફરીથી સૌસૌને કામે વળગી નય છે. ૧૫ વાગ્યા સુધી વર્ગનું કામ ચાલે છે. ૧૫ વાગે નિશાળનું કામ હોજા પછી બાળાઓને પાછું કામ ઉપર આવવું પડતું નથી. આમ નિયમિત રીતે કામ ચલાવ્યાથી બાળાઓ નિયમસર કામ કરતાં તથા સારી રીતભાત આચરતાં નાનપણથી જ શીખે છે. નિશાળના મકાનમાં એક ચોકસ ઠેકાણે દફતર, છત્રી તથા ઠંડા દેશને લીધે ઉપર પહેરેલો બહારનો કોટ વગેરે કપડાં કેવી રીતે બ્યવસ્થાપૂર્વક મૂકવાં તે પણ તેમને પ્રથમ જતાવવામાં આવેછે. આથી તેઓ સર્વ સ્ત્રીને સુધડતાથી બ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાને સારી રીતે ટેવાય છે એ ટેવ તેમને મોટપણે બહુ કામની થઇ પડે છે. વરસાદ પડતો હોય ને તેમાં કોઇ બાળા બીજાને આવી હોય તો તેને બીનાં કપડાં પહેરી બેસી રહેવા દેવામાં આવતી નથી. સૌ બાળાને બહારનો કોટ નિશાળમાં આવીને ઉતારવો પડે છે, ને નિશાળમાં અમુક ઠેકાણે હમેશાં દરેક બાળા માટે એક વધારાની બૂટની જોડ રખાય છે તે તેને રોજ બદલવાં પડે છે. આ બંદોબસ્ત રાખવાની વિલાયત જેવા અનિયમિત ઋતુચળા દેશમાં ખાસ આવશ્યકતા છે.

નિશાળમાં રમતનો વખત રાખવો કે નહિ તે બાબતમાં આપણા આ દેશમાં કેટલીક કન્યાના વાલીઓ વિરુદ્ધ હશે તો તેઓને એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે રમતનો વખત રાખવાથી બાળાઓ વચ્ચે સંપં બહો વધે છે, મિત્રાચારી બંધાય છે અને રમતનો વખત થઇ રહે કે તરત જ વર્ગમાં જવાની સખ્તાઇ રાખ્યાથી બહુ કાર્ય વખતસર કરવાની ટેવ પડી નય છે.

ઇંગ્લાંડમાં બાળશાળામાં દશ કરતાં વધારે વર્ષની બાળા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. શાળાના ઉપલા વર્ગમાં (સિથુશાળા કરતાં ચડીયાતી કન્યાશાળામાં) ૧૦ થી ૧૮ વર્ષ સુધીની ઉમ્મરની કન્યાઓ ધણું કરીને બણેછે. કોઇ કન્યા ૨૦ વર્ષની ઉમ્મર સુધીની, કોઇ ઉંચી પરીક્ષા માટે કેળવણી લઇ શકેછે; પણ એવા યોગ જ હાખલા જોવામાં આવે છે.

મોટી વયની કન્યાઓ બણે છે તેને માટે પણ સમવડતાવાળી ગોઠવણ કરવામાં આવેલી હોય છે, તે ગોઠવણ શું છે તે હવે પછીના લખાણથી જાણવામાં આવશે. મોટી વયની બાળાવાળા ધણીખરી શાળાઓની સાથે બોર્ડિંગો હોય છે. તેથી જેનાં માબાપ ગામડામાં રહેતાં હોય તેઓ પોતાની કન્યાઓને ત્યાં રાખી શકે છે. આવી બોર્ડિંગો શાળાના મકાનની પાસે હોયછે ને તે કોઇ સારી અનુભવી ને કેળવણેલી સ્ત્રીના હાથતળે મૂકાયેલી હોય છે.

સવારથી તે ઠેક સાંજ સુધી શાળામાં કેવી રીતે કામ ચાલેછે તે સંબંધી મારા જોવામાં જે આવ્યું છે તે હવે જણાવું છું. સવારમાં ૭ વાગે ચાકરડી સવાની ઓરડીનું બારણું ઠેકીને ઓરડીમાં દાખલ થતી ને આસની ખતી સળગાવતી. (કારણકે

વરસના ઘણાખરા ભાગમાં ઇચ્છાડમા તે વેળાએ બરાબર અનવાળુ થતું નથી) આઠ વાગે જન્મવું પડતું તે પહેલા નાહી ધોઈને સાફસુફ થઈને દહાડાનું કામ કરવાને તૈયાર થવું પડતું જન્મતા પહેલા મોઝીંગની સર્વે કન્યાઓ પરમેશ્વરનું નામ લઈને ટુંકી પ્રાર્થના કરતી સાર પછી નવ વાગ્યા પહેલા કન્યાઓ ફરવા નીકળતી અરધા કલાક ફરી આવીને બરાબર ૮ વાગે નિશાળમાં દાખલ થતી તે જ વખતે નિશાળનો ઘટ વાગતો ને બધી કન્યાઓને નિશાળના મોટા હાલમાં ભેગી કરીને કામ શરૂ કરવામાં આવતું પ્રથમ પરમેશ્વરની સ્તુતિ ગવરાવવામાં આવતી ૮ વાગ્યામાં તો બધી બાળાઓ સૌસૌને કામે વળગી જતી ને ૧૧ વાગ્યા સુધી વર્ગો ચાલતા પછી ૦ કલાકની રજા મળતી તે વખતમાં દરેકને થોડું દૂધ પીવું પડતું સાર પછી બાળાઓ ફરીવાર ભણવા મડી પડતી તે ઠેક ૧૧ વાગ્યા સુધી કામમાં મચી રહેતી ૧૧ વાગે રજા પડતી ને સૌને જન્મવાનો વખત મળતો અઢીવાગ્યા પછી જે કન્યાઓ જે કોષ અમુક રિપ્પમાં તેના શિક્ષકને ઘણી કાચી લાગતી તે કન્યાઓને તે વિષયમાં પધારે શિક્ષણ લેવા સાફ નિશાળમાં ફરીવાર આવવું પડતું વળી જે કન્યાઓને વાજીત્ર, ચિત્રકળા, રંગવાની કળા કે શરીરની કાચત સબધી ખાસ શિક્ષણ લેવું હોય તેને અમુક વખત માટે હાજર રહેવું પડતું જેઓને નિશાળમાં ફરીવાર આવા કારણોને લીધે જવું પડતું નહિ, તેઓને તે વખત દરમ્યાન ખીજા દિવસ માટે ઘેરથી તૈયાર કરવાને જે અભ્યાસ આપ્યો હોય તે તૈયાર કરવાનું કામ કરવું પડતું તે અભ્યાસ તૈયાર કરતી વખતે તે કામ માટે નિમાયેલા શિક્ષક હાજર રહેતા હતા ચાર વાગે દરેક કન્યા લૂગડા બદલી સ્વચ્છ અને સુધડતા બરેલી ટાપગીપ કરીને સૌ સાથે ફરવા જતી અથવા તો રમત રમવામાં પણ વાગ્યા સુધીનો વખત ગાળતી રમતોમાં ટેનિસ કે કોષ્ટ પથુ હોડવાની રમત થતી ને તે વેળાએ પણ એક શિક્ષકના સ્વાધીનમાં કન્યાઓને સોંપવામાં આવતી હમેશા બહાર રસ્તાપર જનાર લોકો રમનારાને ન બેઠ શકે એવે સ્થળે રમત થતી સાર પછી આ પીવાનો વખત થતો ને ૭ વાગ્યાથી ૮ વાગ્યા સુધી ફરીથી અભ્યાસ કરવાનો વખત મળતો તે વખતે નાની વયની બાળાઓને સ્નહ જવું પડતું જેઓ મોગી ઉમ્મરની હોય તેઓને નવ વાગ્યા સુધી રમત કરવાનો તથા વાતચીત કરવાનો વખત મળતો નવ વાગે બધી બાળાઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં જતી ને શાંતિથી રહેતી સારે તેમને શાંતિથી પરમેશ્વરનું બજન કરવાનો વખત મળતો ૧૦ વાગે દીવા ઓલવી નાખવામાં આવતા તે પછી ચારે મમ શાંતિ જ બ્યાપી રહેતી હતી ને કોઈના તરફથી જરા પણ અવાજ આવતો નહિ

મેં આ જે વર્ણન કર્યું છે તે શક્ત દહાડાના કામ કરવાના તથા રમતના કલાકેનું છે દરેક વખતે હુકમ પાળવો તથા કંઈ પણ અનિયમિત કામ ન કરવું એવું દરેક બાળાના મનમાં રમ્યા કરવું હતું કોષ્ટ પથુ રીતે નિશાળમાં કંપકો ખાવો ન પડે એવો પ્રયત્ન થયું બાગે બધી કન્યાઓ કરતી હતી જે વર્ગની એકદર ઓછી ખામી કાઢવામાં આવી હોય તે વર્ગને માસ આખરે આખી નિશાળની રૂબરૂમાં શાખાથી આપવામાં આવતી શુક્રવારે સાંજે કામથી પરવારવાનો કાષ્ટક આરામ મળતો

હતો ને તે વેળાએ સોયનો ઉપયોગ વધારે કરવામાં આવતો હતો. (ધીવણકામ વધારે કરવામાં આવતું.) સૌને પોતપોતાનાં લૂગડાં કોષ્ટ પણ રીતે જરા પણ ફાટયાં હોય તો તે સમાં કરવાં પડતાં.

ગરીબને માટે વરસો વરસ કન્યાઓ પાસે એક એક પહેરવાનું કપડું ધીવણ-વવામાં આવતું હતું. નાતાલ પહેલાં પુષ્કળ ટાટ પડતાંવેત જ કપડાં વગેરેથી ભરેલી મોટી પેટીઓ ગરીબોને મોકલાવી દેવાને માટે તૈયાર થતી મેં મારી નજરે જોયું છે. તે પેટીમાંની દરેક ચીજ શાળાની કન્યાઓએ ગરીબોને મફત આપવાને માટે પોતાને ખર્ચે બનાવેલી હોય છે. આથી દરેક વિદ્યાર્થીને પરોપકારી થવાનો રસ્તો દેખાડવામાં આવતો. એક અંગ્રેજી કહેવત છે કે “ It is better to give than to receive ” એટલે પોતે મેળવવું તેના કરતાં બીજાને આપવું એ વધારે સારું છે. એ નિયમ અહીં પૂરેપૂરો અમલમાં ચૂકવામાં આવતો હતો. વળી નિશાળ તરફ પ્રીતિભાવની લાગણી વધારવાને માટે દરેક વિદ્યાર્થીને હાથે એક બે ભરતની ચીજો તૈયાર થતી ને તેના પૈસા પણ પોતાના ગર્જના ખર્ચમાંથી આપવામાં આવતા ; એટલે ભરત ભરવાની મહેનત તથા વખત ઉપરાંત કન્યાઓને પોતાનાં નાણાં પણ આપવા પડતાં. એ ભરત ધીવણને એકડું કરીને “ Founder's day ” એટલે નિશાળ સ્થાપાયાની સંવત્સરીને દહાડે ધનામનો મેળાવડો થઈ રહ્યા પછી વેચી નાંખવામાં આવતું હતું. તેની ઉપજ નિશાળના ખર્ચના ફંડમાં જતી. આથી દરેક વિદ્યાર્થીને એમ લાગતું કે હું મારી નિશાળના ભારે ખર્ચમાં કાંઈ ભાગ આપું છું. દરેક અઠવાડીઆમાં અર્ધા કલાક સુધી હેડ મિસ્ટ્રેસ કે બીજા કોઈ ઉત્સાહી ગૃહસ્થ જેઓ વિદ્યાર્થીઓનું ભણું ઇચ્છતા હોય તેઓ, અમુક વર્ગોને ભેગા કરીને ભાષણ આપતા હતા. તે ભાષણો ફક્ત નીતિના જ વિષયો પર નહોતાં ; પણ ભાષણકર્તાએ કોઈ વેળા કોઈપણ બીજા દેશમાં મુસાફરી કરી હોય તો તે તેનું વર્ણન આપતા અથવા તો કોઈ વાંચવા લાયક ચોપડીનો હેવાલ આપતા ને તે વાંચવાને બલામણુ પણ કરતા હતા. આવાં ભાષણો માંભજવાની તક ફરી જલદી આવે એવી અમને બધાંને જિજ્ઞાસા રહ્યાં કરતી.

શનિવારનો દિવસ બહુ આનંદમાં પસાર થતો. કારણકે બપોર પછી અમને કોઈપણ જોવા લાયક સ્થળે અથવા તો કોઈ સંગ્રહસ્થાનમાં અથવા તો બપોરે કોઈ નાટક થતું હોય તેવી જગ્યામાં લઈ જવામાં આવતાં. (વિલાયતમાં યુધ ને શનિવારને દહાડે હમેશાં બપોરે ૧ થી ૫ વાગ્યા સુધી ઘણીખરી નાટકશાળામાં ખેલ કરવામાં આવે છે.) નાટકથી અમને ગ્લાન મળતું અને તેની સાથે આનંદ પણ ધણો થતો. વિલાયતમાં શનિવારનો આખો દહાડો રમનો હોય છે એટલે સવારે સૌને પોતપોતાનાં કપડાંની પેટી સમી કરવી પડતી. ત્યારપછી બે ત્રણ કલાકે સવારમાં જમ્યા પછી લેસનની તૈયારી કરવી પડતી ને તે પછી અમને ઉપર કલા પ્રમાણે આનંદનો વખત મળતો હતો. “ All work and no play makes Jack a dull boy ” આ કહેવત આ દેશની કન્યા કેળવણીમાં ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે. તેનો અર્થ એ છે કે આખો વખત કામ કરે તો છોકરું ઉદાસી બની જાય છે.

રવિવારને દિવસે અમને લેસન કરવા દેતા નહોતા, કારણકે અમારા ધર્મ પ્રમાણે તે દિવસ આરામનો ગણાય છે. તે દિવસે સવારે દેવળમાંથી આવ્યા પછી વાર્તાઓની ચોપડીઓ વાંચવાની છુટ મળતી. તે ચોપડીઓ કેવા પ્રકારની છે તે હમેશા અમુક શિક્ષકને જ્ઞેવી પડતી. સાંજે ફરીને અમે બધાં દેવળમાં જતાં. આ પ્રમાણે તે દિવસ અમારો હમેશાં આનંદમાં જતો.

વેકેશનમાં વિદ્યાર્થીઓને એમ લાગેછે કે અમારે કંઈ કામ કરવાનું નથી તેટલા માટે તે વખતે શિક્ષકો કન્યાઓને અમુક વિષયોપર નિબંધ લખી લાવવાનું કહેતા તથા જે પ્રદેશમાં વિદ્યાર્થીઓ વખત ગાળવાના હોય તે પ્રદેશમાં કોઈપણ અસાધારણ ઝાડ કે છાડવાના નમુના જે જેવામાં આવે તો તેનું વર્ણન અથવા તો કોઈ ઐતિહાસિક જગા જેમ્મ હોય તો તેનું વર્ણન લખી લાવવાનું કહેવામાં આવતું અથવા તો ભૂતળ સબધી કાંઈ જ્ઞાન મળી શકે એવો પ્રદેશ જેવો હોય તો તે વિષેની હકીકત સહિત નિબંધો લખાવી મગાવવામાં આવતા રજામાં કરેલા એ કામપર ઇનામ પણ આપવામાં આવતું તેથી વેકેશનમાં પણ કામ કરવાનો સૌને ઉત્સાહ રહેતો.

ઇગ્લાંડમાં ચાલતી ધણી રૂઢીઓ આપણા આ દેશમાં લાગુ પાડી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી કારણકે અહીંના રીતરીવાજ તથા પરિસ્થિતિને અનુસરીને સર્વેને ચાલવું પડેછે. તોપણ ઊંચ કેળવણીના હિમાયતીઓ અને શિક્ષકો ધારે તો દેશને બધે જોડે તેવી યોજનાઓ ધડી શકે ખરા, અને રાજ મહારાજાઓ તથા વ્યવસ્થાપકો ધારે તો એવી યોજનાને અમલમાં પણ મૂકી શકે ખરા.

નિશાળના વ્યવસ્થાપકો ધારે તો નીચે જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં અમલ કરી શકે તેવું છે.

૧. કન્યાઓને ભણવાના કલાક વધારે છે તે જોઈ કરવા

૨. બાળાઓ નિશાળમાં રમવાના વખતમાં રમતી હોય ત્યારે શિક્ષકો ત્યાં હાજર રહે તેમ થવું જેમ્મ એથી શિક્ષકો અને બાળકો વચ્ચે પ્રેમભાવ વધશે, તેમજ બાળાઓને રમતમાં કશું જોડાવવાની કે ગાળો દેવાની ખરાબ ટેવ પડશે નહિ વળી જેમ નીચલા વર્ગો તેમ શિક્ષકો વધારે સારા અને વધારે માયાળુ હોવા જેમ્મ

૩. તહેવારોને દિવસે કોઈ કોઈ વેળાએ શિક્ષકો પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કોઈ જેવા લાયક રથે લઈ જાય તો તેથી બાળકોને કેળવણી લેવાની ધણી હોસ વધે તે અવલોકન શક્તિની જેવામાં આવતી ખામી દૂર થાય તેમજ વિદ્યાર્થીની વર્તણૂક વિષે કંઈ માહિતી ચર્ચા થતી હોય તો તે પણ બધ પડે. સારા શિક્ષક નિશાળ બહાર પણ સ્વાભાવિક રીતે પોતાના શિષ્યોના મન ઉપર ધણી સારી અસર કરી શકેછે

૪. સારા કેળવણેલા નીતિમાન અને કર્તવ્યપરાયણ માણસો શિક્ષકનું કામ કરવા લલચાય તેવા સારા પગાર શિક્ષકોના હોય તો ધણુ સારુ

૫ શાળામાં સમજાવ્યા પછી શાળાના વખત બહાર કરી લાવવા માટે જે લેસન બાળકોને આપવામાં આવ્યાં હોય તે ગોચર રીતે તૈયાર કરવામાં શિક્ષકો તથા માળાપો સહાયભૂત થાય ને કાળજી રાખે તેમ થાય તો સારું. બાળકો અપૂર્ણ અને અચોક્કસ રીતે જે લેસનો લખી લાવે છે કે મ્હોડે કરી લાવે છે તેમાં આવી ગોઠવણથી સુધારો થશે.

ટુંકામાં આટલું કહ્યા પછી શિક્ષકો પોતાનો ખાનગી વખત શાળાપ્રયોગી પુસ્તકો વાંચવા, વિચારવા કે લખવામાં રોકે અને પરોપકારનાં કાર્યોમાં સારી રીતે ભાગ લે તો ઠીક એટલું શિક્ષકોના લાભની ખાતર કહ્યા વગર આ નિબંધ પૂરો કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. શિક્ષકો જે ખરા અંતઃકરણથી પોતાના ખાનગી વખતનો લાભ બીજાઓને આપતા હોય તો તેઓને પણ વધારે સુખ અને સંતોષ મળે. કેમકે બીજાને મદદ કરવાથી મદદ લેનાર સામે માણસ સુખી થાય છે, અને મદદ કરનારને પણ સુખ મળે ॥ એવો કુદરતનો કાનુન છે.

ગૃહસ્થો! હવે હું આપનો વિશેષ વખત નહિ રોકું. મારા આ ટુંકા લખાણ ઉપરથી અહીંની કન્યાકેળવણીના સંબંધમાં જે કંઈ પણ સુધારો થશે અથવા શિક્ષકો અને માળાપો પોતાની શું દરજ્જા છે તે સારી રીતે સમજશે તો હું મારો આ અમ સરળ ધ્યેયો માનીશ.

FRANCES McAFEE.

શ્રીકેળવણી અને ઓઝલપડદો.

(રાજકુમારી લીલાબા, ગાંડલ.)

શ્રી એ પુરુષનું અર્ધું અંગ છે. જ્યાં સુધી શ્રીઓ કેળવાયલી નથી, તેમને સગીન કેળવણીનો લાભ અપાતો નથી, હાં સુધી સંસાર સુખમય, આનંદમય, શાંતિ-મય કે રસમય બનવાનો નથી એવા વિચારો હવે સ્થળે સ્થળે ઉદ્ભવે છે, એવા ઉ-દ્ગારો અનેક સ્થાને કર્ણગોચર થાય છે. શ્રીકેળવણીની જરૂર નથી એવી માન્યતા હવે જુજ અસાન વર્ગમાં જ રહી છે. શ્રીકેળવણી શબ્દની નવીનતા હવે દૂર થઇ છે; કારણકે વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં મર્વત શ્રીકેળવણી પ્રસરી રહી છે; પરંતુ દિલગીરીની વાત એ છે કે શ્રીકેળવણી હજી યથાર્થ રૂપમાં પ્રકાશતી અનુભવાતી નથી, અને તેથી જ જનસમાજમાં હાલ જે ભેદ, જે વિરક્તિ રહી છે તે માત્ર શ્રીકેળવણીની પદ્ધતિ વિષે જ છે. તે પદ્ધતિ કેવી રાખવાથી આપણા આર્યસંસારને ફળપ્રદ ને પથ્ય નિવડે? એ એક ગંભીર તેમ જ મુશ્કેલ પ્રશ્ન છે. છતાં તે સંપૂર્ણ અશે જાણવાની જરૂર છે; પણ હાલ તો આપણે એ વિષયને બાજુપર રાખી પ્રસ્તુત વિષયપર વળીશું.

શ્રીકેળવણીમાં વિદ્યાર્થે અનેક કારણો છે. તેમાં ઓઝલપડદો એ એક મુખ્ય ને સખળ કારણ છે. આપણા દેશમાં આસીયા ને મુસલમાન કોમના મોટા ભાગની શ્રીઓ પડદેનશીન છે; પરંતુ મારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે ઓઝલપડદોનો અર્થ હાલ જે સંકુચિત રીતે કરવામાં આવે છે તે કરતાં કદાચ વધારે વિશાળ છે, એટલે પડદેનશીન બાનુઓ સાથે તુલનાકર્તા રહીપ્રધાની સાંકળમાં બંધાઇ રહેલી શ્રીઓ, અને ધુમટામાં ગુંચવાઈ રહેલી કુલવધૂઓનો સમાવેશ પડદેનશીન બાનુઓના વર્ગમાં કરી શકાય ખરો.

પ્રાચીન સમય.—ઓઝલપડદાના ઇતિહાસનું અવલોકન કરીશું તો આપણા પ-વિત્ર શાસ્ત્રો, પ્રાચીન સમયનાં બ્યાવહારિક પુસ્તકો, અને દત્તકથાઓ પરથી જણાય છે કે તે સમયમાં ઓઝલપડદાનો રિવાજ નહોતો. શ્રીઓને સગીન કેળવણીનો લાભ સં-પૂર્ણ મળતો અને તેને પરિણામે શ્રીઓની ઉન્નતિ હતી. શ્રીઓની ઉન્નતિ હોવાથી પ્રજા પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં હતી, કારણકે શ્રીઓની ઉન્નતિ સાથે પ્રજાની ઉન્નતિ સંકળાયેલી હોય છે, અતિ નિકટનો સંબંધ ધરાવે છે. ઉપર પ્રમાણે શ્રીઓની ઉચ્ચ સ્થિતિ હોવા-થી તેઓ પિતા, બન્ધુ કે પતિ સાથે જાહેર મેળાવાડાઓમાં, યજ્ઞદિક પવિત્ર ક્રિયાઓમાં સખ્યતાથી ભાગ લેતી, દેશાટન કરતી અને પ્રસંગોપાત વિદ્વાનો સાથે શાસ્ત્રોના વિવાદ-માં પણ ઉતરતી.

આ જગાએ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે તે સમયમાં શ્રીઓનાં મનોબળ અતિ દૃઢ હતાં, નીતિના નિયમો ઉમદા હતા, કેળવણીમાં ધર્મનીતિની કેળવણીને પ્રાધાન્ય

અપાતું, અને બુદ્ધિની શક્તિઓ કેળવવા ઉપરાંત હૃદયની શક્તિઓ અને શુભ વૃત્તિઓ કેળવવા ખાસ પ્રયાસો થતા આ પ્રાચીન સમયનું મહાભારતમાંથી એક રમણીય ચિત્ર અહીં આલેખનું ઉચિત ધાર્ણું.

વિદેહી મહાત્મા જનકરાવના નામથી કોણ અચાન છે? તેમની સભામાં એક સમયે મુલબા નામની નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી રાજાગાનું આવતું થયું. જનક મહાત્માએ પ્રશ્ન કર્યો કે “હે વિદુષી, આપ કોણ છો?” મુલબાએ જવાબ આપ્યો કે “હું ક્ષત્રિયકુળ અર્થાત્ રાજ્યકુળમાં ઉત્પન્ન થઈ છું અને ગુરુઓથી વિદ્યા શ્રદ્ધા કરી બ્રહ્મચર્યાવસ્થાની સમાપ્તિ પછી મને યોગ્ય વિદ્યાયુક્ત જેવો જોઈએ તેવો પતિ ન મળતાં મેં સન્યસ્ત ગ્રહણ કર્યું છે.”

જે સમયે ઉપરના ચિત્ર અનુસાર સ્ત્રીઓ પણ સંપૂર્ણપણે બ્રહ્મચર્ય પાળી યુવાવસ્થામાં આવતાં યોગ્ય પતિ શોધી ઇચ્છાવર વરતી હશે અને તેથી પણ ઉચ્ચતર ભૂમિકા કે જ્યાં યોગ્ય પતિને અભાવે સન્યસ્ત ગ્રહણ કરી જગતમાં પરોપકારમાં જીવન અર્પણ કરતી હશે તે સમયનું વિશુદ્ધ ચિત્ર કેવું રમણીય હશે!

મતલબ કે પ્રાચીન સમયમાં ઐઋષ્યપદ્ધતો રિવાજ નહોતો; તેથી જ આવાં રમણી રત્નો પ્રકાશી નીકળતાં.

મુસલમાનનો સમય.—પ્રાચીન સુંદર સોનાનો સમય ચાલ્યો ગયો અને મુસલમાનનો સમય આપ્યો. આશરે ઇ. સ. ૧૪૦૦થી મુસલમાન લોકોના હુમલા માતૃભૂમિ પર થવા લાગ્યા, તે સમયથી જ સ્ત્રીઓની અવસ્થા ઘટી ગઈ. તે સમયના ઐતિહાસિક પુસ્તકો પરથી જણાય છે કે તે વખતે હિન્દુ મુસલમાનો વચ્ચે હાલ આલતો બાઇબારનો સંબંધ હજી બંધાયો નહોતો. આવનાર લોકોમાં ઉદ્ભતાઈ વગેરે દુર્ગુણો વિશેષ હશે; સુકેળવણીની ખામી હશે. પરાક્રમી, યુદ્ધવીર, શાણા અને સમયસુચકતાવાળા નિપુણ રાજ્યકર્તાને અભાવે હિન્દમાં સર્વત્ર મારામારી, લૂટફાટ, ખુનરેણ વગેરે અધાધુની ફેલાઈ રહી. આવા ખારીક સમયમાં પ્રજાને પોતાની કોષપશુ જાતની સલામતીનો વિશ્વાસ ન રહે એ સ્વાભાવિક જ છે. આ સર્વને પરિણામે જાળજામ અને ખાસ કરીને ઐઋષ્યપદ્ધતો અનિષ્ટ રિવાજ જનસમાજમાં ફેલાઈ ગયો. સ્ત્રીઓ પદ્ધતિમાં કેદ થઈ, તેમને સંગીન કેળવણીનો મળતો લાભ બંધ થયો, અને સુવિદ્યાની ખામીએ સ્ત્રીવર્ગની અવસ્થા યતાં તેની અસર સમાજપર પણ થવા લાગી.

ઉપર પ્રમાણે હવે છતાં પણ જરૂરને સમયે રજપુત વીરાંગનાઓ વગર ઐઋષ્યે મુદ્દમાં ઉતરતી એવું આપણે તે સમયનાં પુસ્તકો પરથી જાણી શકીએ છીએ.

ઈંગ્લેન્ડનો સમય.—ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે ઈંગ્લેન્ડનો અમલ શરૂ થયો. તે રાજ્ય સલાહકારીતિમય જણાય છે. તો હવે સ્ત્રીઓને ઐઋષ્યપદ્ધતિમાંથી બહાર કાઢ-

વાની જરૂર છે. મારો આશય એવો નથી કે સર્વ રીતે પશ્ચિમ દેશનું અનુકરણ કરી તેમની સ્ત્રીઓ જેટલી આપણી સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા આપો ; પરંતુ એટલું જ કે તેમને સમ્ય મેળાવડાઓમાં, ઉચ્ચાભિલાષથી મળતી સમાજોમાં ભાગ લેવા ધો. તનદુરસ્તીની ખાતર ખુલ્લી ને સ્વચ્છ હવાનો લાભ લઈ શકે અને સંગીન કેળવણી લઈ શકે એટલી હટ મૂકવાની, એટલી સ્વતંત્રતા આપવાની, ખાસ આવશ્યકતા છે અને તે સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયને જળદાયક છે.

પડદેનશીન બાનુઓની વાસ્તવિક સ્થિતિનું યથાયોગ્ય રૂપમા વિવેચન કરવું કઠિન છે ; કારણકે ધણેભાગે તેમની માફક તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિ પણ પડદામાં જ રહેલી હોય છે.

તેમની માનસિક ઉન્નતિનો વિષય લઈશું તો જણાશે કે બહાર દરવાધી, કુદ-રતાના વિવિધ ચમત્કારો નીહાળવાથી બિન્નબિન્ન પ્રકૃતિના મનુષ્યોના સહવાસથી, જે જ્ઞાન, બુદ્ધિને અનુભવનો વિકાસ થઈ શકે છે, તેવા લાભ પડદેનશીન બાનુઓને મળી શકતો નથી. ધણે ભાગે સંગીન કેળવણીનો લાભ તેમને મળી શકતો જ નથી, ને કદાચ મળે છે તો તે પ્રમાણમાં ધણો જ જુજ આવી અજ્ઞાનતાથી તેવી સ્ત્રીઓના હાથમાં પ્રસંગોપાત આવતી લક્ષ્મી અને સત્તા ધણી વખત અનર્થના કારણ જ થઈ પડે છે. દાખલા તરીકે રાજ્ય ખટપટનો પાયો ધણુંકરીને રજવાસમાં જ નખાય છે. આ જગ્યાએ જણાવવાની જરૂર જોઈ છે કે વાંચતાં લખતાં આવડવાથી જ સંપૂર્ણ કેળવણી ગણી શકાય નહીં. સંપૂર્ણ ને સંગીન કેળવણીમાં તો બુદ્ધિની કેળવણી, ધર્મનીતિની કેળવણી, શારીરિક કેળવણી અને તે સાથે જ તેમાં ડહાપણ અને ઉમદા સદૃશ્યોના સંમેલનની ખાસ આવશ્યકતા છે. સ્ત્રીઓની અવદશા યવાનું અને તેને પરિણામે પ્રજાની પણ અવદશા યવાનું મુખ્ય ને સખળ કારણ સ્ત્રીઓમાં સુવિદ્યાની ખામી જ છે અને તે ખામી આવવાનું કારણ ઓઝલપડદોનો અનિષ્ટ રિવાજ જ છે.

તેમની શારીરિક ઉન્નતિનો વિષય તપાસીશું તો ખુલ્લી હવા ને પૂરતા અજ-વાળાને અભાવે તેઓ હમેશા કિચક ચહેરાવાળી, નિસ્તેજ ને નબળી જ હોય છે. અને તેની મોઢામાં મોટી ને ખરાબમાં ખરાબ અસર તેમની પ્રજા સંતતિપર થતાં તે પણ તેવી જ નબળી ઉત્પન્ન થાય છે. આવી જંતુ જેવી પામર નિર્માલ્ય પ્રજામાં પ્રતિજ્ઞાના સુચકાથી અમર થઈ ગયેલા ભીષ્મ, અને સત્યવ્રતનાં યથાયોગ્ય પાલનથી પકાઈ ગયેલા રાજા યુધિષ્ઠિર જેવા માનસિક બળવાળા મહાત્માઓ, ભીમ, અર્જુન, ઈર્ષ્ય, હનુમાન, વિક્રમ અને પ્રતાપ સમાન ચરવીરો, તથા એવા કીર્તિમાન પુત્રોને જન્મ આપનારી કુન્તા ને વિદુલા સમાન વીરમાતાઓ, તેમજ ઉત્તરા, સરદારબા ને રાણકદેવી સમાન વીરાંગનાઓ ઉત્પન્ન થવાનું સંભવ જ ક્યાથી ?

તેમનાં હમેશનાં ધરખુણીયાં રહેઠાણ પ્રમાણે તેમની બુદ્ધિ ને જ્ઞાન પણ વિશા-ળતા વિનાનું જ રહે છે. તેમના હમેશના એકાંતવાસથી તેમનું મન સંકુચિત થઈ જાય છે ; તેમની સ્વાભાવિક બુદ્ધિ કટાપ છે, અનુભવ ઓછો થાય છે, આજસ વધે છે, દુર્ગુણ દાખલ

થાય છે, નિષ્પક્ષપાતમાં ખામી આવે છે, “ ભાતુભાવ ” એટલે સર્વ એકજ પિતાની પ્રજા છીએ એ સુદૃષ્ટિ નષ્ટ થાય છે.

ગ્રોઝક્ષપડદાનો રિવાજ આપણી તથા આપણી બંધિયની પ્રજાની શારીરિક, માનસિક, તેમજ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિમાં વિગ્નરૂપ છે. આપણી આત્મિક, સામાજિક ને રાજકીય ક્ષેત્રોને યથાર્થ રીતે બળવવામાં અડચણ કર્તા છે. તે આવા અનિષ્ટ રિવાજને માટે સર્વ વિચારશીલ મનુષ્યોએ પોતાનાં હાર સંજ્ઞક રીતે બંધ રાખી વિના વિલંબે તેનો બહિષ્કાર કરવો એ જરૂરનું તેમ જ હિતકર છે.

છેલ્લે આવા અનિષ્ટ સાંસારિક રિવાજોમાંથી આર્ય પ્રજા અને ખાસ કરીને આર્ય રમણીઓ મુક્ત થાય અને તે મુક્તતાથી પોતાનાં કુટુંબનાં, સમાજનાં ને દેશનાં કલ્યાણકારી પરોપકારનાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાય, એવો સુસમય પરમાત્મા સત્વર આપે એજ ભીષ્મસહ પશુ અદ્યપણ શક્તિહીન હૃદયની મહેચ્છા તથાસ્તુ.

શ્રી કેળવણી.

(ગં. સ્વ. ચંદ્રસાગર ગોવિંદલાલ.)

સર્વ પ્રાણી માનના હૃદયમાં વાસ કરનાર પરમ કૃપાળુ શ્રી પરમાત્માને વારંવાર
હું પ્રણામ કરું છું.

સુઘ બહેનો,

આજે તમેએ અત્રે પધારવા તરફી લીધી છે તેથી હું આપ સર્વનો ઉપકાર માનું છું.

બહેનો, કેળવણીના કોષપણ પ્રકારના વિભાગ કરતાં પહેલાં આપણે તેની આપ-
શ્યકતા તરફ નજર નાંખીએ. બહેનો, કેટલાંક કહે છે કે સ્ત્રીઓએ બહુવું ન જોઈએ.
સારે આપણે પ્રથમ વિચારીશું તો શું એકલા પુરુષોજ કેળવણીને યોગ્ય છે, અને
સ્ત્રી નથી, સ્ત્રીઓ શું ધ્યેય રચિત માનવ સૃષ્ટિનું પ્રાણી નથી, વળી જોકે પુરુષોનેજ
કેળવાવાના હક છે એમ ગણાય તો સ્ત્રીઓને કેમ નહિ, સ્ત્રીઓ શું પશુ છે, ઢોર છે,
કે અધમ છે, અને જો તેમ ન હોય તો જોવી રીતે પુરુષોને પોતાની જાદગી કેળ-
વણીની સહાયતાથી ક્ષમત કરવાનો અધિકાર છે તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓને પણ છે. વળી
કોષ એમ કહેશે કે જુના વખતમાં સ્ત્રીઓ ક્યારે બહુલી હતી તો તેના જવાબમાં
પણ આપણે ઠીક શક્યું કે પ્રાચીન કાળમાં મેત્રીય, સુલભા, માર્ગી ત્રિગેરે અનેક
વિદુષી અને પ્રહલાદિની સ્ત્રીઓ હતી, અને તે પછી પણ ઘણી વિદુષી સ્ત્રીઓ થઈ
હતી એમ ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે, તો હાલમાં પણ સ્ત્રીઓને શામાટે કેળવણી
ન આપવી જોઈએ ? વળી કોષ એમ કહેશે કે કેળવણી વિના સ્ત્રીઓની જાદગી શું
નથી જતી ? વળી અત્યાર સુધી સ્ત્રીઓ ક્યારે બહુલી હતી ? તેમ છતાં શું તેમની
જાદગી ન ગઈ ? તે વાત ખરી. પરંતુ કેળવણી તે આ સંસાર રૂપી સાગરમાં
દીવાદાંડી રૂપ છે. આપણુ જાદગી રૂપી નાવ અનીતિના ખરાબે અથડાતાં કેળવણી
રૂપી સુકાની શિવાય નીતિ રૂપી દેશ તરફ લાગ્યેજ વળી શકે. કેળવણી સુખમાં લાભ
પ્રદ અને દુઃખમાં ખરા સાથી છે. વળી કેળવણીથી મનુષ્ય નીતિ, અને ધર્મના સત્ત્વ
સિદ્ધાંતોને સમજી જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી શકે છે, કેળવણીથી બુદ્ધિ વિશાળ થાય છે.
ચોતુર્થ વધે છે, દષ્ટિ દીર્ઘ થાય છે, તથા તે, મનુષ્યની અધોગતિનો અટકાવ પણ
કરે છે. વળી કેળવણી વિનાનાં મનુષ્યો પોતાનુ જીવન વ્યર્થમાત્ર કુશળાકાંક્ષામાં તથા
કુચલી કરવામાં ગાળે છે, તેના કરતાં કેળવાએલા મનુષ્યો દિશ્વતામય જીવન ગાળે છે.
વળી જુના વખતની સ્ત્રીઓના સંસાર સારા હશે તેમ માનીએ તેમ છતાં પણ
કેળવાએલી સ્ત્રીઓના વધારે સારા થશે.

બહેનો, હવે આપણે કેળવણી આપવી તો કેવી રીતની આપવી, તે સંબંધી કહીએ તો પહેલા પ્રશ્ન એ થાય છે કે સ્ત્રીઓને પુરુષોની માફક બી.એ., એમ.એ.ની પરીક્ષાઓ અપાવવી તે ઠીક છે કે તેઓ સંસારને સુખી બનાવી શકે તેવી કોઈ સંગીન કેળવણી આપવી. હવે જો કે કોઈ એમ કહેશે કે તેમને બી.એ., એમ.એ.ની કેળવણી આપવી, તો તે વાત ઠીક છે, પરંતુ બી.એ., એમ.એ. થવાનું શું કારણ ! જો કે કેળવણીની ખોતરેજ કેળવણી આપવાની જરૂર હોય તો કીમ્બી મળે, વા ન મળે તે બન્ને સરખા જ છે. વળી જો કે બી.એ., એમ.એ.ની કેળવણી આપવી ધારીએ તો સ્ત્રીઓને પુરુષ વર્ગમાં બેસી અભ્યાસ કરવો તે આપણા હિંદુ સંસારની પદ્ધતિ પ્રમાણે જોતાં અનુગતું છે. તેમ વળી સ્ત્રીઓ માટે કાંઈ અલગ કોલેજો નથી કે જ્યાં એકલી સ્ત્રીઓ અભ્યાસ કરી શકે, જ્યારે આવી અસમવડ છે તો તેવા વખતમાં સંસાર સુખરૂપ બને, પોતાનું, પતિનું, તથા અન્ય સર્વનું શ્રેય થઈ શકે તેવી રીતની કોઈપણ જાતની કેળવણી આપવી એમ માફ તો ધારવું છે. કેમકે કીમ્બીની કેળવણી કરતાં આવી કેળવણી વધારે કલ્યાણકારક નિવડશે.

બહેનો હવે ઉપર દેલા પ્રશ્નો કોઈપણ જાતની કેળવણી આપવી તો તેના સંબંધમાં હું ત્રણ પ્રકાર કહું છું.

૧. પહેલા પ્રકાર એ કે, સ્ત્રીઓને વાંચતાં, લખતાં શીખવવું.
૨. બીજો પ્રકાર એ કે, તેમને બ્યવહારિક કેળવણીની સાથે, મનની તનની તથા ધાર્મિક કેળવણી આપવી.
૩. ત્રીજો પ્રકાર એ કે, તેમને શીવતાં, ભરતાં, તથા શુદ્ધતાં શીખવવું.

પ્રિય બહેનો, હવે હું પહેલા પ્રકારની કેળવણી જે વાંચતાં, લખતાં, શીખવવું તેના સંબંધમાં જણાવું છું કે સ્ત્રીઓને એકલું કંઈક શીખવી વાંચતાં, લખતાં શીખવ્યું એટલે તેમાં કેળવણીનો સમાવેશ થાય છે એમ માનવું તે મારા ધારવા પ્રમાણે ખૂબ છે, કારણ કે તેથી તેમને ફક્ત વાંચવા, લખવાનું જ જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ બીજા કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન તેમનામાં આવતું નથી. વળી જેવી રીતે બહુવાચની જરૂર છે તેવીજ રીતે રાંધતાં, ધરની બ્યવસ્થા કરતાં શીખવાની પણ જરૂર છે. વળી સ્ત્રીઓને બહુવાચી યોગ્ય કેળવણી આપવાથી તેમને, તેમના પતિને, તથા તેમની બવિબ્ધમાં થનારી પ્રગતિને ધણો લાભ થાય છે. નેપોલીઅને પણ કહ્યું છે કે:—

કહે નેપોલીઅન દેરને, કરવા આજ્ઞાદાન;

સરસ રીત તો એજ છે, ઘો માતાને જ્ઞાન.

આ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે સ્ત્રીઓને કેળવવાથી તેમની, તેમના પ્રતિની, કે

તેમની સંતતિની આબાદી થાય છે એમ નથી, પરંતુ સાચે આખા દેશની પણ આબાદી થાય છે, ખેડેને બ્યારે બપોળની સ્ત્રીઓ પૂર્ણ કેળવણી પામી, કેળવણીનું ખર્ચ રહસ્ય સમજી લ્યારે તેમના દેશની પણ કેવી ચઢતી દશા છે. જો કે આ શબ્દો કોઈને અચોક્કસ લાગે તો તે ભૂલ છે, કારણ કે કેળવણીથી માતા નાનપણથીજ પોતાનાં બાળકો ઉપર જે સારી છાપ પાડે છે તે મોટી ઉમર થયે પણ જી સાતી નથી, ખેડેને સારી યા નરસી છાપ પડનારું કાગળ એટલુંજ કે તેઓનું હૃદય ધણું કુમળું હોય છે, અને તેથી કરીને તેના મનપર સારી યા નરસી અમર ઝટ ચઢ જાય છે, વળી તેઓ ધણો ખરો વખત પિતા પાસે ન રહેતાં માતાના હાથ તળે રહે છે અને તેમનીજ વર્તણૂંકનું અનુકરણ કરી શકે છે. વળી સાધારણ રીતે જોતાં માતા પિતાને જીદું મોલવાની, માલો દેવાની, નજીવી બાબતમાં કંઈક કંકાસ કરવાની, ચોરી કરવાની, તેમજ પહોર દિવસ સૂધી સુષ્ક રહેવાની એવી એવી અનેક જોખમી ટેવો હોય છે તો તેવી કુટેવો તેમનાં બાળકોમાં પણ આવતી જણાય છે, માટે બાળકોને સદાચરણી બનાવવા સારૂ તેમની માતાઓએ પ્રથમ સદાચરણનું પાલન કરવું જોઈએ, મહાભારતમાં પણ—

“ ગુરુણા ચૈવ સર્વેષાં, માતા પરમકો ગુરુઃ ”

એવું વાંચે છે. વળી જ્યોર્જ હરબટે પણ કહ્યું છે કે “ એક કેળવાયેલી માતા સો શિક્ષકની બરાબર છે ” તો આ ઉપરથી જણાય છે કે કેળવાયેલી માતા પોતાની પ્રજાનું બિવિધ સુધારી શકે છે. જો આવી રીતે દરેક માતાઓ ગુરૂપદને યોગ્ય યજ્ઞ દેદીપ્તમાન થાય એમાં નવાઈ નથી અને આથીજ નેપોલીઅનનું વાગ્ધ અક્ષરે અક્ષરે સસ લાગે છે. વળી આપણા ક્રેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓને બહુવિધ વાન કહેવામાં આવે છે તો તુરતજ તેમના માન્ય એમ કહેશે કે સ્ત્રીઓને કયા નોકરી કરવી છે તે બહુથીએ. તે વાત ખરી ? પરંતુ નોકરી કરવી નથી માટે ન બહુવિધ, તે મારા વિચાર પ્રમાણે ખોટું છે, કારણ કે બહુવાનો હેતુ કાંઈ નોકરી કરવી તેમ નથી, જોકે તેમ હોય તો જે શ્રીમંત પુરૂષો છે, અને જોઈને નોકરી, ચાકરી કરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી તેઓ શું કામ બણે છે ? જો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નોકરીને માટેજ બહુવિધ જોઈએ તેમ માનીએ, તો તેમણે નજ બહુવિધ જોઈએ, પરંતુ નોકરી ચાકરીની ખાતર ન બહુવિધ કેળવણીની ખાતરજ બહુવિધ જોઈએ, કેમકે નોકરીને માટેજ બહુવિધવાથી તેઓને પોપટીઈ જ્ઞાન થાય છે, પણ તેઓમાં કેળવણીનો અંશ પણ હોતો નથી. માટે પૈમા કમાનાની ખાતરજ બહુવિધ તે વિચાર મનમાંથી નાણુદ કરવો જોઈએ, વળી એકલા પુત્રને બહુવિધવાથી એકલો પુત્રજ બહુલો થશે, પરંતુ પુત્ર અને પુત્રી બન્નેને બહુવિધવાથી આણું કુટુંબ, અને પછી આજો દેશ વિદ્વાન અને બહુલો થશે, વળી કેળવાયેલી સ્ત્રી બિવિધની પ્રજાને ઉધારે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતાના પતિની

છાંદશી, સુધારી, દુઃખને વખતે સહાયક થઈ, આનંદમય દિવસો માળે છે જેમકે સતી સીતાએ વનવાસમાં, દમયંતીએ અરણ્યમાં, અને સતી દ્રૌપદીએ પાણ્ડવોની દુર્દશાના વખતમાં, અનેક સંકટો વેડી, વનવાસ ભોગવી, પતિસુખ માટે જે જે કયું હતું તે આપ સર્વ ખહેનોના બાળુવામાં છે એટલે વધારે લાંબાવવાની જરૂર જેવું મને લાગતું નથી.

ખહેનો, હવે ગૃહબ્યવસ્થાના સંબંધમાં કહેવાતું કે ભણેલી સ્ત્રીઓ ગૃહ ચલાવવામાં પણ અનેક લાભ મેળવે છે. કેમકે જો તેઓ ભણેલાં હોય તોજ પોતાના ઘરની આર્થિક જાવકનો દિસાંખ રાખી આવકની અંદરજ ખર્ચ કરે છે. ગૃહની બરોબર બ્યવસ્થા કરે છે, પોતાના બાળકોને ઘણીજ અગત્યની કેળવણી આપી શકે છે અને પરિનિર્દેશમાં વખત ન ગાળતાં વખતનો સફળયોગ કરે છે. ખહેનો, માઈ કહેવું એમ નથી કે સ્ત્રીઓએ બહુને હાથમાં ઝોપડી લઈને બેસી રહેવું. અને બીજા કશા પર લક્ષ આપવુંજ નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી તો ઉલટું કેળવણીને દોષ લાગે છે, વળી કેટલીક કેળવાએલી ખહેનોના સંબંધમાં પણ વખતે સામજીવામાં આવે છે કે તેઓને દેવતા સજાગવતાં કે આ કરતાં આવડતી નથી તો પછી બીજા કામની વાતજ શી ? ખહેનો, જ્યારે બીજાને મોઢેથી આગ શખ્દો નીકળે ત્યારે કેળવાએલી, અને કેળવણી નહિ પામેલી અભણ સ્ત્રીઓમાં શો ફેર ? વળી કેટલેક ઠેકણે ગૃહકામ માટે નોકરજ જોઈએ, તેમ અનાજ વિગેરે ઝાટકતાં નથી આવડતું માટે જોડીને બોધાવવીજ જોઈએ. ખહેનો, નથી આવડતું એ શખ્દો તો કેળવણીને કલહિત કરે છે, પરમાત્માએ સંપત્તિ આપી હોય તો નોકરો પાસે કામ ન લેવું એમ માઈ કહેવું નથી, પરંતુ અચૂક વસ્તુ નથી આવડતી. માટે નોકર ચાકર, કે અન્ય માણસો પાસે કરાવો, એવું જે કહેવું તે કેળવાએલી ખહેનોને યોગ્ય નથી, વળી કેટલીક ખહેનો પોતાના પતિને અન્યની ગંધેલી રસોઇ જમાડે છે તેના કરતા જે ખહેનો પોતાને હાથેજ ઉત્તમ અને સ્વાદિષ્ટ રસોઇ કરી પોતાના પતિના આત્માને સંતુષ્ટ કરે છે તેના ઉપર અજ દેવતા પણ પ્રસન્ન થાય છે. માટે જેમ બને તેમ પોતાને હાથેજ રસોઇ કરવી તેજ અતિ ઉત્તમ છે. વળી કેટલીક ખહેનો પોતાના મનની નબળાઈને લીધે, અથવા તો પોતાના અજ્ઞાનપણાને લીધે પોતાના પતિને વશ કરવા સારૂ ધન્ટર મન્ટર કગવવા માટે સાધુ, ગોંસાઈ કે દુધાર પાસે જાય છે, વહેમમાં કુટાય છે, સાઈ શેષતા નેઓને ધુઈ ફળ મળે છે, વખતે અર્થનો અનર્થ પણ કરે છે. અને આખરે પરતાવું પણ પડે છે. ખહેનો, સાધુ, ગોંસાંઈ, દુધાર વિગેરે સ્વાર્થ લોકો પોતાના પેટને અર્થે ભોળી સ્ત્રીઓની કમ આકર્ષનો લાભ મેળવે છે, અને પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરી લે છે. ખહેનો પતિ કાંઈ ધન્ટર મન્ટરથી વશ થતા નથી તે તો તમારાં સદાચરણ જોઈનેજ વશ થશે. વળી મહાબારતમાં સત્યભામાને દ્રૌપદીએ પૂછ્યું છે કે તમે તમારા પતિ પાણ્ડવોને શી રીતે વશ કર્યા ? તેના જવાબમાં

દ્રાપદીએ જે કહેલું છે તે પ્રત્યેક સ્ત્રીઓને અનુકરણ કરવા લાયક છે તેથી આ સ્થળે હું ફક્ત કહું છું

અહંકારાદિક પરિપુને તજીને હું હમેશા પાંડવોની સેવા કરજી, દેવ, મનુષ્ય, જીવાન, દ્રવ્યવાન, અથવા તો અગ્નિ રૂપવાન હોય તો પણ તેઓને હું મારા ભાઈ તથા પિતા સમાન ગણું છું, પતિના જન્મા પછી જમુકું, મારા પતિ ઉભા હોય તે વખતે હું પણ ઉભી રહું છું વળી નેઓ ગણસેત્રમાથી, વનમાથી કે પરગામથી ઘેર આવે સારે હું જાતેજ ઉઠીને તેમનું સન્માન કરજું, વળી ગિષ્ટ અન્ન રાધું છું, વર્ષાત-સર બોળન કરાવું છું, ધાન્યનું સંરક્ષણ કરું છું, અને ઘરને સ્વચ્છ રાખું છું, વળી હે સસભામા! મધુર ભાષણ કરી તેમને પ્રસન્ન કરજું, નકારી સ્ત્રીઓની સંગત ન કરતા હમેશ તેમને અનુકૂળ વર્તન કરજી, તેમ કદી પણ મોટેથી હસતી નથી, કોઈ વખતે આળસ કરતી નથી, વારંવાર છાનમા કે બારીએ ઉભી રહેતી નથી, તેમ કોઈ ઉત્પન્ન થાય તેવું કાન કરતી નથી, સસમા, અને સ્વામીની સેવામાં આમકત રહું છું, વળી જ્યારે મારા પતિ પ્રવાસમા જાય છે સારે પુષ્પ, ચદન વિગેરેનો લાગ કરી વ્રત આચરું છું, વળી હે સસભામા, મારા સાસુએ જે જે ધર્મો બતાવેલા છે તે સધળા ધર્મો સ્વામીનું પ્રિય, અને હિત કન્યા છે તેથી આજમ તજીને પાશું છું. વળી દયા વાળા, સસ સ્વભાવ વાળા, કોપેતા હોય સારે સર્પ જેના દેખાતા મારા પતિની સેવા ઉઠાવું છું, પતિનો આશ્રય એજ સ્ત્રીઓનો સનાતન ધર્મ છે, વળી પતિ તે જેની ગતિ છે એવા પતિથી ઉલટી દ્રાણ વર્તે ? હે સુભાગા સસભામા, વધારે અહંકાર પિંહેરવાનું કદી પણ મનમા ધારતી નથી, અને સાસુ માથે કદી પણ લકતી નથી, વળી હમેશા હું જાતેજ એ સસશીલ વીરમાતા આર્ય કુંતીની સેવા કરું છું. આવી રીતે સાવધ રહેવાથી, વડીલોની સેવા કરવાથી, તથા આ પ્રમાણે વર્તવાથી મારા પતિ પાડવો મને તન, મન, અને ધનથી વશ થયા છે માટે હે સદ્ગુણી સસભામા, મારી શિખામણ એટલીજ છે કે તમે સદા નિચારવત ગ્રેમી પત્ની રહો અને પરસ્પર પ્રેમ વધારી આ પ્રમાણે વર્તો અને જો આ પ્રમાણે વર્તશો તો તનારા પતિ તમને અસંત આહરો, અને કોઈ દિવસ તમારી અવગણના કરશે નહિ. હે મારી બોળી બહેનો, આ ઉપરથી સમજવું કે કોઈ દિવસ ધનંતર મન્તરથી પતિ વશ થતા નથી. પરંતુ તેમ કરવાથી તો ઉલટું, વાન જીવી થયે અનિશ્ચાસ આવે છે. અને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે આનેજ પતિ વશ કરવાનો વશીકરણ મન્ત્ર સમજવો. કારણ કે ધનંતર મન્તર, દેવના આદી, તે કાંઈ મન્ત્ર નથી, પરંતુ તે તો દેગી લોકોનો પેટ ભરવાનો ઉદ્યોગ છે, માટે તેવે મન્ત્રે જતા અટકશો, અને સદ્ગુણનો સંગ્રહ કરશો. વળી મનની નમજાણને લીધે જીજ્ઞાસા આપ અને મકટોમા આવી પડે છે. બહેનો, જ્યારે મનની નમજાણ હોય છે તે વખતે મનને સર્જક ધરો લાગે છે. અને તેને

હીધે વખતે મૂંઝા, હિરટિયા, વિગેરે રોગ લાગુ પણુ પડી જાય છે, અને વખતે જીંદગીનું જોખમ પણુ થઇ જાય છે, માટે મનને કેળવવાને તથા દૃઢ કરવાને સહન-શીલતાની જરૂર છે. તેમજ આવી પડેલી આફતમાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો શોધવાની પણુ જરૂર પડે છે, માટે મનને કેળવવું તે ધણું અગત્યનું છે.

પ્રિય બહેનો, હવે જેવી રીતે મનને કેળવવાને તથા સુદૃઢ બનાવવાને કેળવણીની જરૂર છે તેવીજ રીતે તનને કેળવવાને કસરતની પણુ જરૂર છે, બહેનો, આપણે કસરત કરીને કાંઇ પુરોષના જેવાં કાર્ય કરવાનાં નથી. પરંતુ કસરતનો અર્થ એવો છે કે શરીરના બધા અવયવોને કમવા, જેથી રૂધિરનું હલનું ફરવું સારી રીતે થાય છે, વળી ફેફસાં જેઓનું કામ, શરીરમાંના બગડેલા ભોહીને સાફ કરવાનું છે તે મોઢાં, અને મજબુત થશે, બૂખ લાગશે, પાચન શક્તિ સારી થશે અને ધણે ખરે બાજે રોગથી દૂર રહેવાશે. વળી શરીરને કમરત નહિ આપવાથી " જેવી રીતે એક ધડીપાત્ર હોય અને તેને કુંચી ન આપતાં નાંખી મૂક્યું હોય, અને પછી તેને કેટલેક દિવસે જોઇયું તો તેના ઉપર કાટ ચડેલો હોય છે, અને ચંત્ર બગડેલું હોય છે, પરંતુ તેને ધડીઆળી પાસે સાફ કરાવ્યું હોય તો સ્વચ્છ જેવું હતું તેવું થઇ શકે છે. તેવીજ આ શરીર રૂપી ધડીઆળ છે, તેને કસરત રૂપી કુંચી ન આપતા બેમારી મૂક્યું હોય તો તેના ઉપર આળસ રૂપી કાટ ચડે છે, અને શરીર રૂપી ચંત્ર બગડેલું હોય છે, પરંતુ તેને પણુ તન્દુરસ્ત ખોરાક રૂપી ધડીઆળી પાસે સાફ કરાવ્યું હોય તો તે પણુ સચક્ત થશે, માટે બેસી રહેવું તે શરીરને તથા મનને તુલ્યનાકારક છે. વળ આપણા નિવાજ પ્રમાણે જોતાં રાંધણું, પાણી બરણું વાળકાંડ કરવી ઇત્યાદિ સધણું કામકામ સ્ત્રીઓને કરવું પડે છે. તેમજ વળી દેવદર્શન માટે જવાથી, નદીએ નહાવા જવાથી તથા સર્ગા સંબંધીઓને મલવા જવાથી પણુ એક જાતની કસરત મળે છે. આ રીતે ધરનાં તથા બહાર જવા આવવાનાં કામ કરીને, અથવા તો ખીજી રીતે કામ કરીને પણુ કસરત મેળવવી જોઇએ, વળી કસરતની સાથે ખુલ્લી હવામાં હરવું, ફરવું તે પણુ તન્દુરસ્તીને માટે ધણું ફાયદાકારક છે, કારણ કે ખુલ્લી હવામાં હરવા, ફરવાથી શરીર તેમજ મન પ્રકૃષ્ઠિત થાય છે, " જેમ કોઇ એક છોડ લાવીને તેને અંધારામાં રાખીયું તો તે છોડ નહિ ખીલતાં ઉલટા કરમાઇ જશે, " તેવીજ રીતે સ્ત્રીઓમાં જે સ્વભાવિક રીતે પ્રકૃષ્ઠિતપણું છે, તે પણુ ખુલ્લી હવામાં ન ફરતાં ઘરમાંને ઘરમાં ગોંધાઇ રહેવાથી જતું રહે છે, માટે દરેક પ્રાણી પદાર્થને ખુલ્લી તાજી હવાની જરૂર છે. વળી હાસમાં આપણે જોઇએ છીએ તો તન્દુરસ્ત સ્ત્રીઓ જાલ્દેજ દેખાય છે, તેનું કારણ પણુ જોઇતી કસરત ન મળવાથી છે, કારણ કે હાસમાં માધારણ ગ્રિતિનાં કુટુંબોમાં પણુ ચાકર, રસોઇયા રાખવાનો નિવાજ હોય છે, તેમજ વળી દેવદર્શન માટે, અથવા તો નહાવા જતું તે નિવાજ કેટલેક અંગે નાચુદ થયો છે. નાચુદ થયેલો નિવાજ મારા

વિચાર પ્રમાણે સારો તો છેજ, પરંતુ તેથી કરીને સ્ત્રીઓને જે કસરત મળતી તે મળતી બંધ થઇ છે. અને કસરત નહિ મળવાને લીધે સ્ત્રીઓનાં શરીર નિર્માણ, અને રોગીષ્ટ આપણી નજરે પડે છે, તેઓ રોગીષ્ટ હોય છે તેથી કરીને તેમની પ્રજા પણ તેવીજ થાય છે, અને તેઓ પોતાની નિર્માણતાને લીધે પોતાના જીવનની સફળતા કરી શકતા નથી. બહેનો જ્યારે નિર્માણ સ્ત્રીઓની પ્રજા આવી જાય છે ત્યારે તન્દુરસ્તીવાળી સશક્ત માતા જે બાળકને જન્મ આપે છે, તે પણ મજબુત અને શક્તિવાન નિવડે છે. અને તેઓ પોતાની સશક્તતાને લીધે પોતાના જીવનની સફળતા કરી શકે છે, બહેનો જ્યારે સ્ત્રીઓ સશક્ત હોય છે ત્યારે તેમની પ્રજા પણ તેવીજ થાય છે પ્રજા તેવી થવાથી કુટુંબ પણ તેવુંજ થાય છે, અને કુટુંબ થવાથી પછી આખો દેશ પણ તેવોજ શક્તિવાન થશે. વળી નાની નાની છોકરીઓથી રમાતી આપણી જુની રમતો પણ સારી છે, પરંતુ તે રમતો નિરાશમાં વધતા વિષયોથી છોકરીઓથી રમાતી બંધ થઇ છે, બહેનો કેળવણીનો અર્થ કાંઈ એવો નથી કે તેઓએ નિરાશ જવું અને આખો દિવસ બેઠાજા કરવું, કારણ કે તેમ કરવાથી તો મગજમાં, હરેક વાન મહણ કરનાર જે જ્ઞાનતંત્રીઓ છે તે નળણ પડી જાય છે. વળી એકલા મનને કેળવવાથી તથા શરીરના બીજા ભાગોને કસરત નહિ આપવાથી એક રીતે જોતાં શરીર ક્ષીણ થાય છે, માટે શરીરના બધા અવયવોને કસરત મળે તેવી રમતો ઉપર, પોતાનાં બાળકોને તન્દુરસ્ત, અને સુખી જોવા ઇચ્છનાર માતૃ પિતાએ ખામ કરીને ખ્યાન આપવું જોઇએ.

બહેનો, જેવી રીતે મનની, અને તનની કેળવણીની જરૂર છે, તેવીજ રીતે ધાર્મિક કેળવણીની જરૂર છે. કેમકે ધર્મ વિના મૃત્યુને સમે બીજો કોઈ સાચો રતેલી નથી, અને જે ધન, પુત્રાદિક છે તે તો તમારી હયાતી સૂધી પણ સાચે રહેવાને બધાએલાં નથી, પરંતુ ધર્મ તે. એક ખરા બંધુ તરીકેની ફરજ સ્વીકારી સાચેજ રહેછે, માટે સંતાનોને ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાને ધાર્મિક કેળવણીની આવશ્યકતા છે. બહેનો, હવે ધર્મ પ્રવૃત્તિમાં નજર નાંખશું. તો કેટલીક સ્ત્રીઓ ધાર્મિક કેળવણીના અર્થેનો અનર્થ કરી પતિની આજ્ઞા શિવાય ભજનમાં જઈ તાળીઓ કુટવા મંડી જાય છે, પરંતુ ભજન એટલે શું? તથા ભજન થતું હોય ત્યાં કેવી વૃત્તિઓ રાખવી જોઇએ તેનું પણ તેમને ખ્યાન હોતું નથી. વળી કેટલીક બહેનો ગ્રામ્ય માસ, અન્નિક માસ, અથવા તો અન્ય પર્વણોના દિવસોમાં નદીએ નહાવા જાય છે, પરંતુ માર્ગમાં જતાં વૃત્તિઓને પરમ કૃપાળુ શ્રી પરમાત્માના નામ સ્મરણમાં નહિ લગાડતાં કોઇક બીજાજ વિષયોમાં યોગ્ય છે અને વખતે અન્યની નિંદા કરવા પણ ચૂકતાં નથી. વળી કેટલીક બહેનો બાવિક થઇને કથા સાંભળવા જાય છે, પરંતુ કથા સમાપ્ત થવા પછી અજણ કરેલા વિષયોનું મનન નહિ કરતાં ઉલટું રાગદ્વેષવાળા વિષયોનું મનન કરે છે, વળી કેટલીક બહેનો

દર્શનને માટે જુદા જુદા દેવમંદિરોમાં દોડમ દોડા કરે છે, અને મૂર્તિને જોઈ ન જોઈ કરી પાછાં ફરે છે, અને પોતાના ઘરની તથા કર્મની કથા અન્યના આગળ વખતે પ્રકટ કરે છે, પરંતુ દર્શન કરતી વખતે હૃદયની સ્થિરતા કેવી રીતની જોઈએ તે પણ પૂરેપૂરું સમજતાં નથી બહેનો, દર્શન કરવાં બજન કરવું તથા માંબજનું તે સાફ તો છે પરંતુ તે સર્વ સમજીને થાય તેજ લાભકર્તા છે, વળી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયા વિના મનમાં અનેક તર્ક ચિત્તકે હતા હોય તે વખતે બજન કરવાથી અથવા તો દર્શન કરવાથી લેશ પણ ફાયદો થતો નથી. બહેનો, જ્યાં બજન થતું હોય ત્યાં જવામાં કાંઈ પણ હોય નથી, પરંતુ જ્યાં બજન થતું હોય છે ત્યાં, અનેક સ્ત્રી પુરુષો એકત્ર થએલ હોય છે, તેમાં દરેકની વૃત્તિ કાંઈ એક સરખી હોતી નથી. વળી જે ટેકાસે બજન સાંભળવાના નિમિત્તે સ્ત્રીઓ અયોગ્ય વિચારોને ફળીયુત કરવા જતી હોય, અને પુરુષો પણ તેજ કાર્ય માટે તીર્થની જગ્યાએ જતા હોય તો તેવી જગ્યાએ જવું જોઈએ નહિ, કારણ કે ગીતાશ્રમાં પણ કહ્યું છે કે—

“સગાત્ સજાયતે કામઃ, કામાર્થે ક્રોધોઽભિજાયતે,

માટે થોડાક સમયના સંગદોષથી પણ વખતે નુકસાન થાય છે, પરંતુ કોઈ પ્રકારનો ફાયદો થતો નથી. માટે સર્વ દોષએ સત્સંગ કરવો જોઈએ, અને અનીતિના શિખર ચડવા ફેપી દુઃસંગ તજવો જોઈએ. વળી જ્યાં શ્રી પરમાત્માના નામના પરિત્ર સંબોના પ્રતાપથી હૃદયમાં જે દુષ્ટ વિકારો એકત્ર થયા હોય તેનો નાશ થતો હોય તેવે ટેકાસે જવું જોઈએ. અને બજન થઈ રહ્યા પછી મનન પણ કરવું જોઈએ. વળી અઠવાડીઆમાં એક દિવસે બજન કરવાથી બજન કરનાર મોક્ષ પદને પામે છે એમ પણ સમજવાતું નથી, કારણ કે અઠવાડીઆમાં એક દિવસ બજન કરવાથી બજન કરનારનું અંત કરણ શુદ્ધ અને પવિત્ર થાય એમ માની શકાતું નથી. તોપણ કદાચિત્ એમ ધારીએ કે એક દિવસની શુદ્ધ વૃત્તિથી પણ થોડાક સારા સંસ્કાર પડે, પરંતુ તે થોડાક સારા સંસ્કારો ખીજ સાત દિવસમાં છુછાઈ જાય, અન્ય મલિન સંસ્કારોનો વધારો કરે છે. માટે મર્ચ બહેનોએ હમેશાં ધ્રુવર સ્મરણ કરવું જોઈએ. વળી ધ્રુવર સ્મરણની સાથે પતિતુ બજન, પતિતુ પૂજન તથા પતિમાં ધ્રુવરનો માક્ષાત્કાર સમગ્ર દર્શન પણ કરવું જોઈએ તેમજ પતિની આજ્ઞા હિંચન ન કરતા તેમના કલા પ્રમાણેન વર્તવું જોઈએ, કેમકે પતિની આજ્ઞા સિવાય આપ ગમે તેવું મતકર્મ કરશે તો પણ તે વ્યર્થ થઈ જાય છે અને ફળદાતા થતું નથી. માટે બજન, કીર્તન પણ પતિની ઇચ્છાનુસાર કરવું જોઈએ. વળી જે સુગ બહેનો, બજન કરવું તેનો અર્થ એવો થાય છે કે જે પરમાત્મા નિર્મુખ નિનાશ છે અને જેનો આપણા હૃદયમાં તથા સર્વ પદાર્થમાં વાસ છે તે સૂક્ષ્મ વસ્તુની સ્મરણે બાવના કરી, અંતઃકરણ શુદ્ધ કરવું, અને પછી એક ચિત્તે વૃત્તિઓને લીન કરી એકાંતમાં બજન કરવું તો તેજ શ્રદ્ધાતા છે. જપ, તપ

કરનારનું અંતઃકરણ શીઘ્ર હોય છે એટલે તેમાં ધાર્મિક બળ હોય એમાં નવાઈ નહિ. વળી જે સત્યથી ચાલનાર છે તે તે પ્રાણીત પર્યંત પણ સત્યથી ચૂકતા નથી, દ્રષ્ટાંત તરીકે-લક્ષ્યું તો સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રે પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રાદિકને વેચી, દયાવાળા છતાં તેમની દયા મનમાં ન લાવતાં છેવટ સુધી સત્યને સાચવ્યું, એવાં એવાં અનેક દ્રષ્ટાંતો છે કે જેઓને સત્યને માટે અસંખ્ય સંકટો વેઠવાં પડ્યાં પરંતુ 'સત્યને છોડ્યું નહિ. બહેનો જે મનુષ્યો સત્યતાથી વર્તે છે તેઓના ઉપર ઇશ્વર પણ પ્રસન્ન રહે છે. બહેનો વળી જેવી રીતે "સમુદ્રની અંદર મુસાફરોને મુસાફરી કરવાને વહાણ હોય છે, અને તેને પેલી પાર લઈ જનાર મુકાની હોય છે ; તેવીજ રીતે આ સંસાર રૂપી સમુદ્ર છે, તેમાં મનુષ્યરૂપી મુસાફર છે, વહાણરૂપી ધાર્મિક બળ છે, અને પેલી પાર લઈ જનાર મુકાનીરૂપી શ્રી પરમાત્મા છે. માટે સર્વ બહેનોને આ સંસારરૂપી સમુદ્રની મુસાફરી કરવાની છે, અને તે મુસાફરી કરવાની છે, અને તે મુસાફરી સહેલથી થઈ શકે તેને માટે ધાર્મિક બળ રૂપી નૌકા તૈયાર કરવી જોઈએ, કારણ કે જેમ હરિયાના અગાધ જળમાં વહાણની સહાયતાથી મુસાફરી કરીએ છીએ ; પરંતુ જે વહાણની સહાયતા વિના મુસાફરી કરવા જઈએ તો નિમગ્ન થવાય છે. તેવીજ રીતે આ સંસારના અનીતિરૂપી અગાધ જળમાં ધાર્મિક બળરૂપી નૌકાની સહાયતાથી મુસાફરી કરવી કારણ કે ધાર્મિક બળરૂપી વહાણની સહાયતા વિના મુસાફરી કરીએ તો નિમગ્ન થવાય. માટે જેમ અને તેમ ધાર્મિકતાની સાથે સત્યતા રૂપી સદૃશ્ય બ્રહ્મ કરવો તેજ મનુષ્ય જીવનને માટે શ્રેયસ્કર છે.

બહેનો, હવે જે શીવતાં, ભરતાં, તથા ગુંથતાં શીખવવું એમ જે કહ્યું તે પણ સર્વ બહેનોને જરૂર છે. કેમકે શીવતાં, ભરતાં શીખવાથી તેમને, તેમના પતિને, તેમજ અન્ય સગા સજન ધીઓને પણ ધણો લાભ થાય છે. વળી કોઈ એમ કહેશે કે તે ન શીખ્યા તો શું થઈ ગયું ? તે વાત ખરી ; પણ તેમ નથી, કારણ કે શીવવા ભરવાથી પૈસાનો પણ ખચાવ થાય છે. વખતે તેમના કમનશીએ પતિની નિર્ધન દંડા હોય તો તેમને સહાય કરવાનું સાધન પણ થઈ શકે છે. વળી કોઈ એમ કહેશે કે પૈસા કમાવા તે કાંઈ સ્ત્રીઓનું કામ નથી, તે તો પુરૂષોનું કામ છે, તે વાત ખરી ; પરંતુ જે પતિને પૈસા પ્રાપ્તિ પૂર્ણ ન હોય અને ખર્ચ વિશેષ હોય તો ભરી, શીનીને એકઠું કરી, પતિને પૈસાની મદદ કરવી તે દરેક સ્ત્રીઓની ફરજ છે કારણ કે પતિના સુખે, સુખ અને પતિના દુઃખે, દુઃખ સમજવું તે આપ પ્રત્યેક સ્ત્રીઓની મોટામાં મોટી ફરજ છે, વળી ઉચ્ચ વર્ગની બહેનો પ્રારબ્ધ વશાત્ નિર્ધન સ્થિતિમાં આવી ગયેલી હોવાથી તેમનાથી કાંઈ લોકોના એકવાડ કાઢી, અગર તો પોટલાં ઉપાડી, કાંઈ પતિને પૈસાની મદદ કરી શકાશે નહિ, કારણ કે તે કામ અમર્યાદાવાળું હોવાથી વખતે કાંઈ પણ જાતનું કલંક આવતાં વાર લાગતી નથી, પરંતુ જે તેઓ ભરતાં શીવતાં વિગેરે

શીખ્યાં હશે તો વગર શરમે, વગર બહાર ગયે, નિષ્કલંકિતપણે, ઘરમાંને ઘરમાં બેસી પતિની આવકમાં મારો વધારો કરી શકશે. માટે સર્વ બહેનોને શીખવાની જરૂર છે. તેમજ વળી શ્રીમંત બહેનોને પણ શીખવું તે ઘણું લાભકર્તા છે. કાંઈ એમ કહેશે કે તેઓને પૈસાની શી ખોટ ? તે આખો તાણી મહેનત કરે ; તે તો બજારમાંથી તૈયાર લઈ લેશે. તે વાત ખરી ? પરંતુ તૈયાર લેવાથી પૈસા વધારે થાય છે અને ઘેર બધી ગુંથાથી ઝોાછી દોમતમાં પડે છે, અને નફો મળે છે, બહેનો તમને જે કાંઈ નફો મળેલો હોય તેને તમે સત્કર્મમાં વાપરશો તોપણ તમને લાભ થશે માટે શ્રીમંત યા નિર્ધન સર્વ બહેનોએ શીખવું જોઈએ, તેમજ વળી શ્રીમંત બહેનોને તો નોકર, આકરની સગવડને લીધે કામ કરવાનું હોતું નથી તેથી તેઓનો આખો દિવસ બેસી રહેવામાં, અથવા તો આજસમાં જમ્ય છે. પરંતુ જો તેઓ સીવતાં, બસ્તાં, મુંથતાં વિગેરે શીખેલાં હશે તો પૈતાની નવરાશનો તથા દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરશે અને પરિનિર્દામાંથી મુક્ત થશે.

બહેનો, ઉપસંહાર તરીકે કહેતાં જો સ્ત્રીઓ આવી રીતે કેળવાશે તો કુટુંબ સુધરશે, કુટુંબો સુધરશે તો સમાજ સુધરશે, સમાજ સુધરશે, ભવિષ્યની પ્રજા સુધરશે, અને પ્રજા સુધરશે તો દેશ સુધરશે, સ્ત્રી કેળવણી વિના દેશનો ઉદય અસંભવિત છે.

બહેનો છેવટે આપણા નવલ કથાના રચનાર સાક્ષર કવિ રા. રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના શબ્દો કહીએ તો, સ્ત્રીઓ કેળવણી પામી પડિત થાય, રસદ થાય, કુટુંબ પોષક થાય, સ્વસ્થ થાય, શરીરે બલવતી, રોગહીન, અને મુદર થાય, ચોખ્ખતાના પ્રમાણમાં તેઓ કુટુંબ બન્ધનમાંથી મુક્ત—સ્વતંત્ર થાય, અને તે મુક્તતાથી—સ્વતંત્રતાથી કુટુંબની મૂર્ખ છાંછાઓ, અને કંઠેશોમાંથી છુટી કુટુંબનાં ખરાં કલ્યાણ કરવા શક્તિમતી, અને ઉત્સાહિની અને, કુટુંબના બાળક વર્ગને પોષણ, અને શક્તિ આપે, વૃદ્ધ વર્ગની કલ્યાણ વાસના તૃપ્ત કરે, એજ આર્થ મુંદરીના જીવનની તેમજ તેમની ઉચ્ચ કેળવણીની સફળતા છે, હું પણ તેમની સાથે એટલું જણી મારો વિષય સમાપ્ત કરું છું.

શાંતિ : શાંતિ : શાંતિ :

અંદ્રલાલા ગોવિંદલાલ.

શ્રી જાતિનો ધર્મ.

(સખનાર—મોસીસ જરબાનુ મહેરવાનજી કોઠાવાલા, પાચર્મની)

પરમ દયાળુ પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિ હંપરની સર્વેથી એટલે પેદાયથ તે માનવી જન્મ છે; અને પૃથ્વીની વસ્તી કાયમ રાખવાના હમ્મરી નિયમનું મુખ્ય બધારણ શ્રીજાતિ છે. ઔરતજાત, માત્ર ધગ મોહવા કે દેશ નહીં, પરંતુ તમામ દુન્યાની વસાવનાર છે, અને હારે જે પરમેશ્વરે નાજુક શ્રીજાતિને સસારનું બધારણ ચાલુ રાખનાર દાખખ નેમી, બેદાહ નજરમા તેને હૈય દગજમે આપ્યો છે, તો તેણીને સારી નીતિમાન કેળવણી આપી પરમેશ્વર તરફથી સોપાએલા આ મોટાં કામને લાવકની કરવા પૂછાત પડતું જોઈએ નહીં, કાચુ કેળવણી અને માત્ર નીતિમાન કેળવણીજ એક, એવી બગવાન તીમીર છે કે જે માનવી જાતને પ્રોત્સાહ એ ચલાવી, હમ્મરને વધારે બુરાબુર પિછાનવાને સામર્થ્યવાન કરશે

એક સદ્ગુણી, દેગનાએલી, ધરની કરકસર કરી જાણનારી મીઠા સ્વભાવેની ઔરત, તેના પતિ માટે એક ખર્ચ દ્રવ્ય, અને બાગકો માટે માથા આશીર્વાદ સંમાન છે તેવી પત્નીથી એક કમાવ ઝુપડીમા ચાંતતા અને સંતોષનું સુખ શબ્દ ફરજી; જ્યારે શ્રીમતની હવેથીમા રરર્ગ જેવો આનંદ બાપી રહેશે તેવી સ્ત્રીની સંગાથેમાં તેણીનો ધણી પોતાના આખા દિવસની રંજ અને થાક પછીથી દિલને આરામ આપનારો મિઠાશ ચાખશે. પોતાની જિન્દગીનો કાળો બવભીત તુફાની વખત, યા તેન રગડીને સખત મહેનત કરવાની દલદેસરીનું દુખ, એ બધુ યોડી ધડી જુલી જશે; અને એવી એક સકોમલ નારના સુખને ખાતર, જગતીના કાયદા સામે, રફર્ગ મીઠી, કાગા દિવસોને દુર કરી સારો વખત લાવવા માટે ફરી અને ફરી ખંત પકડી હલક ધરી બહાર પડશે

આ પ્રમાણે એક ધરનું ખર્ચ સુખ એક બલી સમજદાર પત્નીને આધારે રહેલું છે, તો મદો, તમારી બહેનો, બેટીઓ અને બાપડીને સારી નીતિદર્ષક કેળવણી આપવાને ખન પકડો. તે વખત, તે જમાનો વહી ગયો છે કે જ્યારે ઔરતજાતને ધરનાં એક ઠોમવા જેવી કે મદનું દિલ રાજી રાખનાર એક રમકડાં જેવી ગણેવીમા આપની હતી તે વખતે કહેવામા આવતું કે શ્રી જાતની કેળવણી સારી રસોઇ કરામા, કે સાદા ચોળી શીવી જાણુમા પૂરું થતી, પણ હવેના જમાનામાં આપણે જોયુ છે કે શ્રી જાતને પુરૂપની સાથી કરના તેણીને સ્વતંત્ર કેળવણી આપવી જરૂરની છે. આપણને એમ નથી ધારનાવું કે મદો માણક ઔરત જાતે પુરૂપને

હાજરી ધંધાદારી કેળવણી લઈ તેમના માફક ધંધો કરવા બહાર પડવું. ના, નહીં, તેમ કરવાને સ્ત્રીજાતિને ધમ્મરે નિર્બંધ કરી નથી. જેમ મદદ અને ઓરત એ બન્નેની ખોટાઈ ધરની ધરજી જુદી છે, તેમ કેળવણીના રસ્તા પણ જુદા છે. સ્ત્રીએ જે કેળવણી લેવાની છે તે મુખ્ય ધર્મ સંબંધી છે. પોતાના પતિની, એક સાચી સલાહકાર દાખલ તેની મુજબન મટાડી શકે યા પોતાનાં બાળકોને નીતિમાન, તાબેદાર બંને પ્રતીષ્ઠા નોવડે એવાં ઉધારી શકે, યા જાહેર મેળાવડામાં પોતાના કેળવાએલાં ધંધોની બોલુ શોભી રહે તેવી મર્યાદાથી વાક્યાતુરીથી સર્વેમાં વાતો કરી શકે, જોઈએ હદની કેળવણી લેવી તેણીને ધરીત છે ; પણ જ્યારે તેણી આ કેળવણી લેતી હોય ત્યારે સાચોસાચમાં તેણીએ પોતાની મુખ્ય દરજ્જા અને ખાસ શિક્ષણ લેવાને કુલુંકું નેહતું નથી, અને તે ધર સંસારી તરખીયત છે. એક બાહોશ ધરધણીપણી ઉપર આખા કુટુંબનાં સુખનો આધાર છે ; તે માટે તેણીએ આરોગ્યતાના નિયમને અનુસરી રસોઈ બનાવવાની પૂર્ણ સમજ લેવી ધટે છે. ધરને સ્વચ્છ રાખવું, બાળકોને તાબેદાર અને ધમ્મરું સ્મરું કરે એવાં ઉધારવાથી તેણીની બાળકો પ્રત્યેની મોટી દરજ્જા પુરી થાય છે ; કારણ, બાળપણમાં પરમેશ્વર ઉપરની આસ્થા અને મા બાપ તરફની તાબેદારી એ કુમમાં મગજ માટે ખાસ શિક્ષણ છે. ખોટાનો ડર રાખીને હુમલાં બાળકો ખોટું કામ કરવાને કદી લલચાતાં નથી, અને જે પોતાનું માનસિકતાને તાબેદાર રહેવા શીખે છે. તે પોતાના પતિને પણ પોતાના માનેક જેવું માનસિકતા છે.

૫. છાત્રીઓને સ્વતંત્ર કેળવણી આપવાનો આ જમાનો છે, એ આપણે કમુલ કરીશું ; અને જે કે સ્ત્રી જાતિએ ધંધા અખલાર કરી મદદ માફક વેપાર કરવાને મદદરૂપતાની જરૂર નથી ; છતાં કવસે તેઓને ગુજરાતનાં સાધન માટે તન મન કંસવું પડે તો અર્થ જાતનાં કુજર આપણી નાજુક જાતિને બંધ બેસતા થઈ પડે. પેહેલે, હાઠરનો હુલસ છે, પુરેનાં આ મુલકમાં અસલના દિવાળેને ચિપટાઈથી જાલવી રોખનારા મેદાં મેદાં કે હિન્દુઓને લાં, હજી પણ પડદાનો કડગો ચાલ ચાલુ છે, અને જનાનાંમાં મહેલી એવી પ્રણીએક બાઈઓ, પુરૂષ પેદોની મદારત કમુલ રાખતી નથી ; અને કુટુંબીકવાર માત્ર સારી આવજતની અશક્તિને ખાતર, કુ.બ દરદ વેડી, કાકટના, મારું કાકટી નાંધ છે ; તેવી ઓરતો માટે ખાસ કરીને બાનુ કાકટોની ઘણી અગલ છે. વળી માંદાની આવજત કરવી એ પુન્ય કામ છે ; અને તેટલા માટે થોડીએક સ્ત્રીઓ એ કુટુંબમાં પડે તો તેમાં ખોટું નથી.

જાન્યારીને ધંધો શિક્ષકોને છે. કન્યાશાળા બહારવા માટે મદદ શિક્ષક નેમવા એ મેસક દરવા જોમ નથી ; કારણ ન્હાની વયની બાઈ છાત્રીઓને, પુરૂષની કોરતાં બંને સખ્તાઈ વચ્ચે, તાલીમ લેતી મુકવી તેના દરતાં બાળપણથી એક માતા જેવી

મમતાથી કે વડીલ જેદેન જેવી પ્રેમાળ મીઠા સ્વભાવની સ્ત્રીને હાથ, બાગકોનું શિક્ષણ; સોપાણ હોય તો વધારે સારું મતનજ કે સખ્તાઈથી ઉધારતા યુદ્ધિ ને ખાસ્તત જડ મારી ભાગે છે, જ્યારે પ્રેમ ને નરમાશથી આપેલા શિક્ષણની અમર તેવીજ માયારંતી ને મીઠી રહેશે વળી એક શ્રી શિક્ષક જેવી રીતે ન્હાની કે મોની છોડીએ ને નીતિની કેળવણી આપી શકે, તેવી રીતે પુરૂષથી થઈ શકે નહીં, નાટે ઉધરતી બાગાઓની કેળવણી, ઓરત ભત્રીના નાજુક હાથોમા સોપાણેથી હોય તો તેના વધારે સાત કળ તે શિખો પ્રાપ્ત કરશે

શ્રીઓ માટે ત્રીજો હુન્નર તે જાહેર લખાણના જિતરમા તેજ કદમથી નીતિમાન પુસ્તકોની વારણી કરવાની છે રિદ્દાનોએ કહ્યું છે તે ખરૂં છે કે "Pen is mightier than sword" પરંતુ આપણા હાથમા કલમ આવી અને તેનો ઉપયોગ કરતા આડયો, નો જાહેરના બલા માટે, શ્રી ભત્રીની કેળવણીની ઉત્તિ માટે, અને ખીજ એનાજ જાહેર ને બોધદાયક ને રૂજનતા થઈ પડે એના કાર્યમા તે વપગવી જોઈએ લખાણ કરીને કનાણી કરાવો ખાલ રાખવો એ આપણા પછાત પડેલા હિન્દુસ્તાનમા તો મિથ્યા જાણવું, પરંતુ આપણો હુમ્મનો વખત સારી રીતે પસાર કરવાની સાથોસાથમા, ખીજાઓ આપણા અગથી નીતિમાન સારા લખાણો વાંચવાને સમર્થન થાએ, એ જાહેરનું બહું કરવા જગજગ છે, માટે લેખક બાનુએ આપણા વચ્ચે માન પામે છે તે જાણખી છે

પોતાની કેળવણી લેતી છોડીએ, કે જાઓ આવતે દિવસે માતાની પવિત્ર પદ્ધતિ પામશે, તેણીઓ કાજુની સગાથમા ફરે છે તે ઉપર માતા પિતાએ ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. કારણ "સોભત તેવી અમર" એ કહેણી તદ્દન ખરી છે. અલમત, એક મા બાપના એ બચ્ચાઓમા પણ એક સરખો ખાસ રહેતો નથી. પરંતુ કહેતી છે તેમ 'માટી પહેલા એક ધુળનો ઢગલો હતો પણ તેમા મોલાબના ઝાડ રોપ્યાથી તે સુગંધી પુષ્પો પેદા કરવા લાગી' તેજ પ્રમાણે દરેક માતા પોતાના બાગકોમા જયપણથી નીતિનું બીજ નાવી, ખંત મામા અને મીઠાશનું પાણી ચાલુ પાછ કુમળું છોડ પુરતી ધીરજથી ઉછેરશે તો મોટપણે તેણી માગના ઢગમાથી સોહરમદાર કુલ મેળવવા પામશે

મદના સુખની લગામ હાથમા ધરી બેઠેલી, બાગકોની બરિખની છન્દગીનું સૂકાન ધગનનાર એક શ્રી માતાની ફરજો આ પૃથ્વીમા કાઠ થોડી નથી તેણી ફરજો માહેલી ધર્મ તરફની આસ્થા ત્વિ તરફની તામેદારી, બાગકો તરફની પ્રીતિ અને તેમને ન્હાનાથી મોગ પોતાને હાથે કરવાની જાનમદારી એ સુખ્ય છે

ધર્મ તરફની આસ્થાથી તેણી પરમેશ્વરની પ્યારી બની આ જગમા તેમજ

ખીજી અવનીમાં તેણી પોતા માટે સદાગ્રજ નભે એવું દ્રવ્ય ભેગું કરે છે. ખીજીને પોતાથી ચઢીપાતાં જોઈ મન બાળવું યા પોતા ઉપર પરમેશ્વરની ઝાઝી પ્રીતિ છે એમ મનમાં ધારી લઈ, જોદાનું સ્મરણ કરવાથી કોઈકો પછાત પડે છે; પણ બહેનો જે દુઃખ પૂર્વના સંસ્કારના પ્રભાવે આવી પડ્યું હોય તે ચાન્ત મનથી સહન કરી લીધું તો પછી દીર્ઘ કાળ પર્યંત સુખનોજ સમય છે. સંસારનો સાર એજ છે કે, પૂર્વના સંસ્કારથી જે વિપત્તિ આવી પડે ને મુજે મોઢે સંશુરીથી વેડવું, અને પોતા આસપાસનાંઓને પોતાની સહનશીલતાથી આનંદ આપવો તો પછી સદા સુખજ છે. તે વારંદુ.પર્યાં કે, હાડમારીથી ધાતીરા બની કળાપીત ઢગી મુકી પોતાને તેમજ આખા કુટુંબને સંતાપ સમાન થઈ પડવાનાં કરતા મન મોઢું રાખી વિચારવું કે આ આગલાં કૃત્યનાં ફળ છે, તો તે સહન કર્યા સિવાય છુટકોજ નહીં આપણે પેટ પુરવું અનાજ મેળવવા માટે ખેતરોને વાવી તન મન તોડી તેની પાછળ મથીએ, તોજ આપણે મુઠી અજ મેળવી શકીએ, છીએ, તો પછી ગયા બરમા કાંઈ વિશિષ્ટ વાવેતર આપણે કર્યું ન હોય, અને યુવેર રોપ્યા હશે તો આ બરમા તેના બદલામાં કાંટાજ મજે તો ! વૃક્ષને વળગેલું ફળ પાકી જતાં મૃત બની તે પોતાના પાકનદાર અને જન્મ આપનાર વૃક્ષને છોડી મુકીને બેઠવા બળ છે તો આ તેની બુદ્ધિ માનીતું ફળ, તે તુર્ત આપે છે. રસ્તે પસાર થતા રાહદારીને પગે કચડાઈને નાશ પામે છે કે કીડાથી ખવાઈને રદ થાય છે; તેજ પ્રમાણે ઇશ્વરને કે ધર્મને તજનાર અને આ જુગી જગની માવાનો મોહ કળાર એવોજ નતિજે પામે. પ્રત્યેક કાર્યમાં ત્રિભુવનનાથવું નામ હોઈ ઉપર રમવું ગખવાથી જુઓ કે તમામ દરેક કાર્યમાં તમે વિજયી થશો. શાસ્ત્રમાં લખાયું છે કે અસલના જમાનામાં મહાન્ ઋષિઓ ભગવાનના ચરણકેમળ વર્ષો સુધી સેવતા અને દિવસો કે મહીનાઓ સુધી ઇશ્વર સ્તવનમાં એટલા પ્રવર્તે રહેતા કે ખાતું પીયું પણ તણ દેતા, તેવા પ્રતાપી નરો પણ લેશ અહંકાર મનમાં ન આવવા દેતા કે હમાગથી જગતવું બહું થાય છે. તો તેટલી અંમીમાની જોદાને ગમતી નથી તો આપણુ માનવી જાત જે હમયે ને પગમે પેદા કરનારને આભારી હઈએ. તો આપણે લેશ માત્રઅહંકારખી ભગવાનની નમ્રમાં મહા પાપ રે છે.

દુન્યવી લાલચ, જેવાં કે શરીર શોભી રહે તેવાં ધરણા ગાઠા, યા શ્રીમંતમાં અપવા માટે પૈસાની રેલછેલ કે શરીર સુદર દીમે એટલા માટે ખુનમુગ્તીના ફોકટ ફાંફાં માટે કેટલીક વાર ઘણીએક નાદાન સ્ત્રીઓ, અનેક જનનાં શ્રમ ઉઠાવે છે, તો તે દાતા, જેની પ્રમંશા દરેક ધર્મના પુન્તકોમા કોટી બાવામા લખાયા છે, તેને પિછાણવા, અને તેની પ્રીતમાં આરામ યા માટે આપણે શ્રમ ન ઉઠાવવો ? દરેક સ્ત્રીની મુખ્ય ફજ છે કે ભગવાનને બજ, સુનીતિ અને સુમતિનુ દાન માગે અને તે જો મંજ્યું તો સ્ત્રીનું જીવન જગમાં સારજ સમજવુ.

સુખપ્રદ-છે રહેવાને હવેથી કે મહેન માગીયા અને પહેરવાને હિમ મોતીને થતીમ વસ્તી મળ્યાં, તેથી જિન્દગીનું સાર્યક થયું એમ સમજવું, એ મતિદીણુ ઓરતોનું કામ છે ગ્રેમ અને જનાહીરને સંગઘ શો? ગરીબાધમા સ્ત્રીને પોતાના મબધ સસાગની ફરજે શાન્નિથી બની લાવતી જોવાનું ઇશ્વરને વણુ આનંદદાયક લાગે, કારણુ સારેજ તેણીની પુરેપુરી કસોગી થાય છે માટે બહેનો, તમારી દોનત ઉપર સંતોષનો મોટો શુણુ અપ્સાર કરી, મુશ્કેલીમા મોજ માનવા શીખો, જ્યાં તમે પોતે તેમજ તમારી આસપાસનાઓને સુખ કરતા થઈ પડશો

સ્ત્રીની ત્રીજી ફરજ તે તેણીના બાળકે તરફની છે એક બાળકને જન્મ આપવા- આગમજ એક માતા તેના કેળવણી આપે છે વાને જન્મ આગમજ જેવા વિચારો તેણીનામા ઉત્પન્ન થશે, તેવી અમરો સાથે તેણીનું બાળક અવતરશે, માટે દરેક સ્ત્રીની ફરજ-છે કે પોતાના ફરજદને પ્રતાપી અને શુદ્ધિયાની ઉધારના માટે નિત્ય સાશ પુસ્તક, યા મહાન નરોના જિન્દગીના વૃત્તત વાચતા રહેવું કાન્સનો ચહેનલાહ નેપો લીધન બોનાપાર્ટની માતા, માત્ર એક મોલજરની બાધડી હતી, પરંતુ જનારે તેણી પોતાના ધણીને લશ્કરમા કસાયદ કરતો જોતી ત્યારે આ હિમ્મતવાન બાળુમા કાંઈ એવું ખમીર ઉભરી આવતું કે તેણીને જો એક મોગી સેના સોપાષ હોય, તો મુદ્દ ઇઓ સાસે લડાઈમા પતરી સાર ચહેર છતી લે આ તેણી એટલુતો મજશુતીથી મનમા ધારતી કે તેની અમર તેના ત્યારપછીથી અવતરેતા બાળકમા ઉતરી, અને તે અચ્ચુ તે મધજ નહીં, પણ, શીયાહ ઉપરથી શોહાનલાહ થયેલો, શેરવીર ચોધો, નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ હતો ધન છે એ માનતરને, કે પોતાના ઉચ ખ્યાતોથી, છતિ હાસમા અમર નાખના મેળવી ગયેતો નિરલો બેટો પેદા કરવા પામી અને ત્યારે રૂં તે અચલ બાળુને પગતે ચાલવાનો દરેક સ્ત્રી જાતીનો ધર્મ નથી? પોતાની આલ આલાદના બધા માટે, દરેક માતાએ દુન્યામા નામના મેળવે એવા ફરજ હો પેદા કરવા જોઈએ છે વળી ખગ તન મનથી આપણા બાળકોની બચપણથી બધી ઉઠવેક કરવાથી, બાહુતી દાવાઓ ઉપર ઉધગતા છોકરાઓ કરતાં, માતાની માનજત હેઠંગ રહેતા બચ્ચાઓ રૂદ્ધપુષ્પ તેમજ નીતિ અને સદશણના મોધ લાધને ઉધરે કે આપણા ફર જદો મોટા થઈ આપણને આશિરના આપે, એ ખોત્ત આશિરનાદ જેવા કિમતી છે જહેનો, તમે ઇશ્વર તેમજ પતિ અને બાળકે પ્રાપ્તેની તમારી આ જગતની તણુ મોગી તે મુખ્ય ફરજે બજા લાવો, અને તમારી જિન્દગીનું સાહિત્ય થએલું સમજાવો.

શિક્ષણ અને શિક્ષક: કેટલાક વિચારો.

(રા. રા. કૌશિકરામ (વપ્રહરરામ મહેતા, બી. એ.)

હલકાં પ્રાણીઓપતિ વિશેષ આદર, અને અદતાં પ્રાણીઓપતિ બેદરકારી થયે. પ્રસંગે પ્રેક્ષકના અંતઃકળ્પમાં સખેદ હાસ્યની લાગણી ઉપજાવે છે. મુંદર અને ચિત્રે- વિચિત્ર પક્ષીના પાગવામા, સિંહવાધવિગેરેને પાંજરામાં પૂરવામાં, અતંતના ઘોડા અને અતંતના કુતરા તંવાર કરવામા જ્યારે પૈસો પાણીના પૂરની પેડે રેલાવવામા આવે છે, પરંતુ સુખસંપત્તિના કારણરૂપ કેળવણીનો પાયો સગીન કરવાને વિષય નિકળતાં વાટવાની દોરી તંગ કરવામા આવે છે ત્યારે એ જ અતુમાન ઉપર આવયું પડે છે કે મનુષ્ય મનુષ્યને હજી સુધી ઝોળખી રાખે નથી, યજુર્મોહ તેને છૂટયો નથી, અને મનુષ્યની પ્રકૃતિનો કેટલો દિવ્ય વિકાસ થઈ શકે છે તેનો મનુષ્યને જ ખ્યાલ નથી.

આધુનિક “યુનિવર્સિટી” રૂપ દારકાની છાપ લઈને નીકળેલા દોષ દોષ યુવકો સંસારક્ષેત્રમાં નિષ્ફળ થતા જોવામાં આવે છે ત્યારે “યુનિવર્સિટી” ના શિક્ષણક્રમને, અને તે શિક્ષણક્રમને અમલમાં મુકનાર “કોલેજ” ને થયે પ્રસંગે દોષ દેવામાં આવે છે “કોલેજ” વાળા કહે છે કે અમે શું કરીએ? “હાઇસ્કૂલ” માંથી વિદ્યાર્થીઓ ઉતરતા આવે છે એટલે અમે નિરુપાય છીએ. આ જ ઉત્તર “હાઇસ્કૂલ” વાળાઓને નિરંતરતાની કઠગી રિપતિમાંથી બચારનાં થઈ પડે છે. તેઓ પોતાનો વારો આવતા કહે છે—પોતરાગમના છોકરાઓ અમને ગુજરાતી ધોરણમાંથી મળે છે એટલે અમે નબળા પાયા ઉપર તે કેટલી સળગી ઇમારત બાધી શકીએ? “ઉતરની” બહા બટને માથે” તેમ અપયશનો બોલો પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક ઉપર-આવી પડે છે. તે વિચારને મોઝે પાટા બાધેલા હોય છે. તેનાથી એમ કહી શકાતું નથી કે—અમે પણ શું કરીએ? માતાપિતા યોગ્ય પ્રજા અમને સોંપતાં નથી એટલે અમારો યે શો વાદ? આ પ્રકારનો જવાબ સત્ય હોય તોપણ સમ્ય ગણાનો નથી. તેથી કેળવણીની ખામીનું નિવાન શોધીએ તો એકડો છુટાવાનાર મહેતાજીને ધેર આપણને અટકતું પડે છે.

એ મહેતાજીને ધેર અટકી આપણે જના અંદર ડોકિયું કરી જોઈએ છીએ તો મીથરેલાલ છોકરા આપણી નજરે પડે છે, ગૃહિણી ઘરના વનરાઈથી નવરી થઈ

જેના ઉપર લાખો મનુષ્યોના જીવનના આનંદનો આધાર છે, તેનો અગ્રણી મોહ ઉતરી જાય, કારણ અજાણ એક જન્મની એક જ છે. નીચેની શરીરમાં એજની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને તેથી તેને અમાનસનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રહેતી નથી. અપૂર્ણ કેળવણીને લીધે મનુષ્યમાં અનેક ખામીઓ અને ભ્રાંતિઓ ની જન્મ છે, જેને લીધે નાનકડાંમાં તેનાથી નાની મોટી ભૂતો થઈ જાય છે એ જુલોની સુખાલુ નાનકડી અજાણજનો ઉદ્દેશ હોય છે જેમ શિક્ષક અર્થે તેમ કેળવણી મંજીન, જેમ કેળવણી મંજીન તેમ જ્ઞાતિ નૂન, જેમ જ્ઞાતિ નૂન તેમ જૂન યોડી, જેમ જૂન યોડી તેમ નાજીતર નાજી મતોપજાન, જેમ નાજીતર વધારે મતોપજાન તેમ નાજીય અજાણ એટલી મોહકાનક હોય છે આ તો આ નિશ્ચય સર્વભૂતાના જેવું થયું શિક્ષકની સુધ્ધિ એ અજાણજનુગતી જાગૃતિ, શિક્ષકની જાગૃતિ એ અજાણજનુગતી સુધ્ધિ. મહાત્મા એમર્સન કહે છે— 'The appearance of character makes the State unnecessary' —વાસ્તવમાં આપણને નિર્ધારક કહે છે. મનુષ્ય પોતે તથા પોતાનું નિયમન કહે છે તથા તેનું નિયમન કરનાર પદાર્થ સત્તાની તેને જરૂર પડેતી નથી. શિક્ષકનું શિક્ષણ મહાત્માના મગ થતો અટકાવે છે, શિક્ષકની અજાણજનો હેતુ થયલા રોગને દાવાનો હોય છે

ન્યાયમંદિરમાં આર આદરની રૂઢિનો પગાર ખાના-જોની આશુચિત્ત તથા પ્રતિષ્ઠા પણ એ આદરની રૂઢિનો પગાર ખાના શિક્ષકના શિક્ષણની સિધ્ધિતા ઉપર આધાર મળે છે આત્મમમાનની માત્રી લામણીનો જે લગભગ ઉદય થાય છે તેમાં પદમમાનની લામણીનો પણ માયેમાયે ઉદય થાય છે પદમમાનની લામણીનો ઉદય થતા કન્યાના આમાન-સાચિત્ત રીતે નમસ્કાર થાય છે, અને મમાપાનના માત્ર જનનું મંદાપન થાય છે મમાપાનના મિદ્ધતને અનુમરીને વ્યવહાર કરનારો અજાણ પડતા શિક્ષક પુરોના એ મા અને તામડનોમ મમાન-સાચિત્ત રીતે મનુષ્યનું વનનું થાય કે ન્યાયમંદિરના મોડા અને 'તિન દહાડે આની નેક' પ્રમાણે મતિ કરનાર વ્યાપક-કે આથી જે શિક્ષકનું શિક્ષણ આત્મમમાનની તીવ્ર લામણીના ઉદય કરનાર સમર્થ થાય છે તો ન્યાયમંદિરના કોમળા પડતા અજાણ એટલા થાય છે. એ જ આત્મમમાનની વૃત્તિનો પાયો પાડે થતા નિનું મદિર મમાપાની દહે સતરિતા તે પાયા ઉપર ચણી સકાર છે જેમ પ્રજાની નીતિ મમ તેમ જનન નિયમિત અને નિર્ધાર, અને અપદાના મમ્યામા ઘડાડો અપદાનોની મમ્યામા જેમ ઘડાડો તેમ જુગમા મિતે મોહકામ અપદાને જે સન્ય તો જુગમા ખાતી અને જુગમા અપદાને ભગમા ખાતાના શિક્ષકના શિક્ષણનું વનનું આ પ્રમાણે જુગમા જોના જોના અપદાનું નિશાળના જોડાઓના અજાણજનો ઉપર કરનાર ત-કે હોય છે

આ ચિત્ર કાષ્ઠનિક છે, પરંતુ મનુષ્યની ઉત્તરિમાં કલ્પનાનો પણ અમુક હિન્મે હોય છે તેથી એ ચિત્ર તિસ્કાર કરવા યોગ્ય નથી. પાઠ્યાલ કવિ હર્બર્ટ કહે છે “Keep thy projects high, thy behaviour low” તેમ શિક્ષકે પણ આ-શયની ઉચ્ચતા અને વર્તનની નમ્રતા ગમવાની છે. ગમનને એ તે તાકશે તો તેનું તીવ્ર તમને તો લાગશે. શિક્ષકનો ધર્મો અસ્ય દેવી છે, અને તેને દીપાવનો એ તેનું કર્તવ્ય છે. ધર્મો દેવી છે, તેમ તેમાં જોખમ પણ ગેરેલું છે જે ચિદ્રિત્ત્વ યોગ્ય ઉપચારથી રોગીને જીવનનું દાન કરે છે તે અયોગ્ય ઉપચારથી રોગીના પ્રાણનું દાન પણ કરે છે. જે માણી અમૃતપણીને દગાડી શકે છે તે વિપ્રશીને પણ દગાડી નકે છે જે દારીગર માયા ચિદ્ર પાડી શકે છે તે ખોટા ચિદ્ર પણ પાડી શકે છે. શિક્ષક પોતાના વિદ્યાર્થીઓની દેરસેના તેમ જ દાનચેના ગનાવી શકે છે પોતાના ધર્મગા દિવ્યતામાયે ગેરેલું આ પ્રકારનું જોખમ પણ શિક્ષકે ધ્યાનમાં ગમવાનું છે.

૨. નેત્રમહિમા નેતરમહિમા કરતાં વિશેષ છે.

મનુષ્યની પ્રકૃતિઅનુભા શિક્ષણપ્રકૃતિના એ મુખ્ય ભેદ પડે છે. એક ભવમૂલક અને બીજો પ્રેમમૂલક આ બે ભેદોના તારતમ્યરિયે સામાન્ય જનોમાં ભાગે બાતિ પ્રવર્તેલી નેવામાં આવે છે. “ભયરિના પ્રીત નદિ” એ સૂત્રમાં સામાન્ય લોકોને અદ્વિત વિશ્વામ દૃષ્ટિએ પડે છે. મનુષ્યપ્રકૃતિનું ઉપરચોટિયું અવલોકન કરનાર મેકડો શિક્ષક એ મુત્રને અસલખી પોતાનો શિક્ષણચારાગ ચલાવે છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક અન્ય પિતાઓ નેને કુટુંબમાં દાખલ કરી ટોટુનિક જીવનને રિયમય કરી શુદ્ધ છે જે યુગના મનુષ્યપ્રકૃતિ આચારાચારમાં રતી જે યુગમાં મનુષ્યને શિદારીની વૃત્તિને આશય કરી દે માનની સિદ્ધિ કરી પત્ની હતી એમ કહેવાર છે જે યુગમાં પત્યગની છર્ચરિગર એ એજરોધી મનુષ્યની સ્થવ મતિને મતોર માનવો પતો હતો. જે યુગમાં હૃદયના ઉદાશમાં નેલા ભાનો મનુષ્યને અદ્વર અને અતર હતો, તે યુગમાં ભયને કદાચ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે તો કદાચ રીક ગણાય પરંતુ જે યુગમાં મનુષ્યની મતિ પ્રશસ્તર પદુનાને પામી છે, જે યુગમાં મનુષ્ય પોતાના દેવી અતર બલનો અદાજ કરના સમર્થ થયો છે, જે યુગમાં અનેક આશ્ચર્યકારક ગોવોએ મનુષ્યના મગજનો મહિમા નિવિરાદપણે મિદ્ધ કર્યો છે, જે યુગમાં કદા પણ નતુ નતુ જોયા, સામાન્ય દે જાગ્યા રિના જકન પોતાની અજપાયનકિયા યોગ્ય પ્રકારે કરતુ નથી, તે યુગમાં જો ભયમૂલક શિક્ષણપ્રકૃતિના ગીત ગાવામાં આવે તો તો અસ્ય લભર્થ મગા જેનું છે અથાદિ હવકા પ્રાણીઓ ઉપર પણ જેમણે પ્રયોગ કરી જોયા છે તેઓ કહે છે એ ભયથી તેમના રીગીમાં લોભનો પ્રતીતિ થાય છે, અને પ્રેમથી

તેમના શરીરની પ્રશાંત સ્થિતિ જળવાઈ રહે છે. તોરણ તેમની પાસેથી બચતૂંક પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં કુશલ “ સર્કસ ” વાગાઓ કદાચ એ લુલાં કારણે રજુ કરી શકે કે મનુષ્યને દલકાં પ્રાણીઓ ઉપર વિશેષ હક છે, અને તે પ્રાણીઓ અજાન હોવાથી પ્રેમમૂલક શિક્ષણને સ્વીકારવા શક્તિમાન નથી. પરંતુ મનુષ્યપરતે એ એમાંથી એકે બાનું આવી શકે એમ નથી, કારણ કે મનુષ્ય અને મનુષ્ય એક જાતિના જ છવે છે, અને પ્રેમમૂલક શિક્ષણ અદ્ય કરવા જોરો મનુષ્યમનિનો વિદાય થયે છે. આમ હોવાથી બચતૂંક શિક્ષણના દિગ્ગામીઓ પોતાનો જુદો વિદાય જણાવતા નથી. શિક્ષણનો ધોરી સિદ્ધાંત એ છે કે જાગૃતના અંત કન્ધમાં જેમ અને તેમ ઉદા સંસ્કાર પાડવા બધા મસ્કાર પડે છે ખરા, પરંતુ તે પાયાની છુટી છરીથી કરવામાં આવતા હવ જોવા છે. જે કંઈ અમર થાય છે તે સપાટી ઉપર થાય છે, અને સામા માણસને ધક્કા લાગે છે તે તો જુદો. પ્રેમથી જે મસ્કાર પડે છે તે શસ્ત્રવેધના અતિતાદ્યુ જોગરથી કરાયેલા હવ જોવા છે. જોગર છેક બીતરમુધી પહોંચી જાય છે, અને સામા માણસને ખબર પડતી નથી કે આ શું થયું. બચ રથૂ પ તરવેને કંપાથી વિદ્યવલતા, બ્યાકુલતા અને સ્થેબના અશોને પ્રવર્તાવે છે તો પ્રેમ મુક્ત તરવેના આંદોલનદાન ગમિ, શાંતિ, વૃમિ અને પ્રસન્નતાનો ઉદય કરે છે. બધાથી સ્થિતિ સત્તા પ્રાપ્ત થાય છે તો પ્રેમથી સ્થાયી સામ્રાજ્યની સ્થાપના થાય છે. બચ તારકામિક અસર કરે છે પરંતુ તે અસરનું અજવાઈ જતું પણ તારકામિક હોય છે; પ્રેમ દીપે દીપે શિષ્યહૃદયસરોવરને ગંધથી ભરે છે. જન્મ ધરી જે જાળવાનું છે તેથી બચ શિષ્યને દૂર ને દૂર ગણે છે તો પ્રેમ શિષ્યને તેની નિકટ ને નિકટ સર્ધ જાય છે. બચ વાદકાપથી દંદીને સારો કન્ધ થયે છે તો પ્રેમ પ્રાણી અતર ઉપચારથી તેનું આરોગ્ય સાધવા પ્રયાસ કરે છે. બચનો જાગે મોટો વલેસો બચમા જ મળે છે તો પ્રેમનો રમણીય બદલો પ્રેમ જ છે. આ કેળવણી નિવરતા જાગવામાં એનું એક કુકુંજ છે કે જેમાં જાગરને દાની તેના કાંઈ સખત જાક જેવારી તેને કેળવણી આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિનો અદ્યુત પતિ જાન એ આજો છે કે પુત્ર મોટો થતા પિતા ઉપર સ્વાર થવા મારે છે. અને જાગવામાં પિતા પુત્ર બચથી કંપનું પડે છે. આ પ્રમાણે કેટલાક જાગવાનુંથી આ પાનીનો કંપન આવી આવે છે. અને જાગવાથી એ પદ્ધતિ દેવસમાં આવશે નહિ ન્ય મુધી આજો ને નિયમ છે. આથી ઉજરો પ્રેમથી પોષન જાગકવર્મ પિતાને અને શિષ્યવર્મ નિવરને. મગય જતાં, અદ્યુત રીને જાગવર્ધક અને નૃમિજનક થઈ પડે છે. આથી અદ્ય થાય છે કે “ બચ પિતા પ્રીત નહિ ” એ સ્ત જનરતા આવિકાવામાં મનુષ્યમાટે છે. અને “ પ્રીત પિતા બચ નહિ ” એ સ્ત મનુષ્યપદ્ધતિના રસના ગાતાએમાટે છે પાગરો બચથી વર

યતા નથી પરંતુ પ્રેમથી ત્યાય છે એ તો અકલ્પ્ય કથુબ કરે છે, પણ અન્ય મનુષ્યનો પ્રકૃતિમા દુરોન્તા અને દુષ્ટિતાના મંદકારોનો એટલો બધો ભાર હોય છે કે પરમેશ્વરના પક્ષે તે મુશ્કેલી પ્રેમમુલક બાવદાર કરા મગર થતો નથી. અને શુદ્ધ પ્રેમ વિગત વિચારી જ બગાડતો ગીતમા કરેલું પદ્યું છે કે સમન્નામિ યુગે યુગે, નહિ તો તેઓ જેમ ન હોય — સમન્નામિ દિન દિને સમન્નામિ શ્રુત મ્હે ?

પ્રેમસંસ્કાર સિલ્સિલા પ્રેમ માગરો આ પાખાળે ભાગ્યક શિક્ષકની નેતૃત્વ સામ્ય કંતા પ્રેમ સિદ્ધ થાય કે નિહાને પ્રાપ્તિને ઉપયોગ પણ વાતસલ્યપૂર્ણ નેત્રનો કંવાનો હાર કે પચીમ વિદ્યાર્થીઓના વચમા સામાન્ય રીતે યોદ્ધા વિદ્યાર્થીઓ થોડા ધણા મન્ય અને મીઠા હોય છે તેમના અત કંણુ નેત્રદીક્ષાથી વશ થઈ શકે એના હોય છે નિહાને નેત્રમા પ્રેમનું નતન જોઈ તેઓ ગારોક્ષા થઈ જાય છે, અને એમના કેટલાકમા તો શિક્ષકપ્રતિ દેવસમાન પૂજ્યભાવ બંધાય છે. એમાના કોઈ કોઈ વખતે શિક્ષકને ઉપાધિરૂપ થઈ પડે છે, પરંતુ તેમનું પણ ધણું ભાગે નેત્રના નિરિધિ બાવોથી નિયમન થઈ શકે છે. જે નેત્ર પ્રેમાળ ભાવ મૂલ્યે છે તે કંડો ભાવ પણ મુશ્કેલી શકે છે. જે નેત્ર અંતઃકરણનું દાન અને અંતઃકરણનું ચાચન મૂલ્યે છે તે નેત્ર પ્રેમચરિત્રો ઉચ્છેદ અને અંતઃકરણનો વિભેદ પણ મૂલ્યે છે. જે કંડ પોતાની શુદ્ધતાને લાધે મગીતમય ઉપદેશની ગરજ સારે છે તે જ કંડ શિષ્ય તરફથી વિવેકમર્યાદા તોય થતા ભીષ્મતાને ધાણ કરી શિષ્યોને ચરચર કપાવે છે અર્થાત્ જના મર્માનોપ શિક્ષાપાત્ર હોય છે સા પણ બહુ કરીને શિક્ષકની નેત્ર-અને-કંડ-મામરો પૂતી નેત્રમા આરે કે, અને બાવ સાધન નેત્રનું અવલંબન કરીને જાણી નથી પરંતુ તે માથે એટલું પગ કહેતું જોઈએ કે પચીમનો વિદ્યાર્થી હાલ નિહાને આપ હાર કે તોદાન કરી ગળતા માથા કોડનાર અને જોડણ જગમગા પણ મગીતમા એનો વિદ્યાર્થી ધણે પ્રમગે પ્રેમયોગને વશ થતો નથી અમાના લુ આ માલિક બાવણો શિક્ષક આ પચીમમાને પણ દોગમ જોવાની પાણીથી પાતળો કરા મગર હોય છે, પરંતુ અવા બાવણો શિક્ષક બ્યાસુધી મોગ જ્યામા પાં નહિ લ્યાસુધી તો સામાન્ય બાવણોપયોગી નિયમ એવા વિદ્યાર્થીઓને વેળાસદ બાવસ્યનથી વશ કરવાનો છે. સામ જમ એક ઉપાય છે તેમ કંડ પણ એક ઉપાય છે મામથી યોદ્ધા શિષ્યો વશ થાય અને પચીસમો શિષ્ય તે ઉપાયને પત ન કરે તો તેના પ્રતિ ચાદગા મલનો ઉપયોગ ન કંવો એવું કોઈ પ્રમાણ નથી. પરંતુ તે માથે શિક્ષક દાનમા રાખવાનું છે કે પચીસમા હોદ્દાને માટે જ એ બીજા પ્રયોગ કે આપણે વેર હા તમાકુ ખાતું ન હોય છતા આપણે પાન-દાનમા તમાકુની દામડી ગળતા દોડો તો તેનો અથ એ છે કે તે દામડીનો ઉપયોગ

અભ્યાગતને માટે છે. અભ્યાગત પણ કંઈ સરખા હોતા નથી. બધા તમાકુ ખાતા હોતા નથી. તેથી જે તે અભ્યાગતની પાનની બીડીમાં તમાકુની ચપટી ભભરાવવી એ આતિથ્ય નથી. તે પ્રમાણે શિક્ષક પોતે નેત્રદીક્ષા અથવા પ્રેમયોગનો સુસ્ત હિમાયતી રોપ તોપણ તેને વિદ્યાર્થીઓ માટે નેત્રદીક્ષા અથવા ભવયોગનું અવસર બનું પડે છે, અને તે દીક્ષા આંખ મીચીને જે તે વિદ્યાર્થીને આપવાની નથી પરંતુ તેના અધિકારી પચીમમા વિદ્યાર્થીને આપવાની છે. પ્રેમદીક્ષા જે ચોનીચ વિદ્યાર્થીઓને આપવાની છે તેમા પણ પ્રેમ જોવો હોવો ન જોએ કે શિષ્યો શિક્ષકના માથા ઉપર છાંયું થાયે. એનું નામ પ્રેમ નથી પણ શિશિલના છે. શિક્ષકશિષ્યનો પરસ્પર વાનિક પ્રેમ દોષ તે સાચે બનેવચ્ચે માનભય અને મર્યાદાયુક્ત છટ અંતર હોય એ બની ગયે એમ છે જા અને અગ્નિ પરસ્પર નિરોધી છતાં ઉના પાણીમા બને એકસાચે રહેલા છે. તે પ્રમાણે ચતુર શિક્ષક પ્રેમ અને મર્યાદાનો મધુર યોગ કરી શકે છે.

૩. ચૂનાથી ચેતો.

જીવાનીના જીભમાં જે કાર્યનો આરંભ કરવામાં આવે છે તેમાં તનમનનો સંપૂર્ણ પ્રવેશ થઈ શકે છે. યુવાવસ્થાનું લોહી પોતાના ઉલ્લસ વચ્ચે રંગથી પરિશિતિની સ્થાપનાનું નિવારણ કરે છે. યુવાવસ્થામાં વ્યવહાર મીઠો મીઠો લાગે છે. પ્રવૃત્તિ સ્વભાવસિદ્ધ હોય એમ અચિદ્દ લાગે છે, જે ડગલા ચાલવાનું હોય તો ચાર ડગલાં ચાલવાનું મન થાય છે, હથોડી ઢોળી જે કામ કરવાનું હોય છે તે કામ હથોડી ઢોળી કરવાનું સ્વયં ઉભરાનું સ્નાયુબલ કરે છે. વિપત્તિના આરથી અંતઃકર્ણ દબાનું નથી પરંતુ “રજર” ના દડાની પેઠે ઉછળી તે બાગને ધકેલી દે છે. શિક્ષકની નાડી બધારે ધરાવસ્થાના વેગવાળી દોષ છે જાતે તેને પણ બીજા ધંધાદારીઓની પેઠે પોતાના ધંધામા અનુપમ અને અભિનવ રસ પડે છે. પોતાના ધંધાના રસને તેને આવે છે; પોતાના ધંધાની પ્રેરતા ઇશ્વરનિર્મિત દાય એમ તેને બાન થાય છે પોતાના શિષ્યોનું હિત કરના તે તાપર દોષ છે. તેમના મગમા તેને આનંદ પ્રવર્તી રહે છે, દુકામા પોતાનો ધંધો દોષાવવાનો તેને પ્રશમનીય ઉત્સાહ હોય છે. પરંતુ ગોચનીય વાત એ છે કે ઘણા શિક્ષકોનો આ ઉત્સાહ ચિત્તસ્થાયી રહેતો નથી. જે ધંધો તેમને ઇશ્વરદત્ત લાગતો તે સમય જતા તેમને વેદજેવો લાગવા માટે છે. પ્રથમ પોતાના કર્તવ્યક્ષેત્રરૂપ નિશાળે જતાં તેમનાં ઉછળતાં પગલાં પડતાં હતાં તેને બદલે તેમના પગ ધસડાવા લાગે છે. કર્તવ્યપગવણતાના આવેશવાળો જે ઘાટે તેમનો પૂરો નિકળતો હતો તેને બદલે તેમને કેદમાનો ક્ષય થવાની ધાસ્તી રહે છે. જે વિદ્યાર્થીઓ તેમને સનકુમાર જેવા લાગતા તે તેમને શાખામૃતની જેમના જેવા લાગે છે. પૂરો કંઈ કંઈ નહું વાંચતું, લખતું, વિ-

* વાદ્યમની.

ચારતુ તેમને ગમતુ તેને બદલે તેમની છુદ્ધિ સક્રિય થતી જતી જોવામા આવે છે. પૂર્વ જે પ્રગામિતા+ તેમનામા જોવામા આવતી તેને બદલે ગમિયા બળદની બેઠેલ સ્થિતિ તેમને વિરોધ એ છે. પૂર્વ જે આસાનાદથી તેમના નેન પ્રવૃત્તિ ગ્રહેતા તેને બદલે નૈરાસનાદથી તેમની સિક્કવ વિરૂપ બનવા લાગે છે. પૂર્વ તેમનો જે ઇક વિદ્યાર્થીઓના વખાણુ ડરી સાર્યકતા માનતો તે કંઈ વર્ષો વીતના, શિષ્યસંબધી સદ્ગત ગુણમા બપાવત થાય છે એના શિક્ષકોનો એક પ્રિય સિદ્ધાંત એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ દિનમે દિનમે નબળા આવ છે આ સિદ્ધાંતમા ચેડું પણ સસ નહિ હોય એમ નથી, પરંતુ તેમા જેટલુ સસ છે તેથી ઓઝામા ઓછુ દશગણુ સસ શિક્ષક પોતે પાઠા પગલા ભરે છે એ વચનમા રહેલુ છે વિદ્યાર્થીઓની હીનતા વધતી જાય છે એ સ્વીકારી લેવા જેવું શિક્ષણકાર્યનું જોખમ લાગ્યે કોઈક જ હશે. વાસ્તવિક કાગણુ શિષ્યોની હીનતા નથી પરંતુ શિક્ષકની નાડીઓમા ભેગો થતો ચૂનો છે. શરીરમાહેલા કચરાને જે યોગ્ય ઉપાયોથી બહાર કાઢવામા આવતો નથી તો વય વધતા એ કચરો પણ વધે છે મનુષ્યની નાડીઓ સ્થિતિગ્રાપક હોય છે, અને તેની અદરની દીવાલ ઉપર એ ચૂનાનો ચળ જમતો જાય છે ચૂનાના પ્રિયેપ અસાણુ+ કોઈ કનાનુ પાણી “ રબર ” ની નળીમા આપણે લાગેા વખત ભરી રાખીશુ તો આપણને જણાશે કે ધીરે ધીરે નળીનો અદરનો ભાગ ચૂનાથી ખરાતો જાય છે, અને નળીની સ્થિતિગ્રાપકતામા વટાડો થાય છે એવો ચૂનો શિક્ષકની નાડીમા જ્યારથી ભરાના માડે છે સારથી તેરો ચેતનાનુ છે

વિદ્યાર્થીઓ પ્રતિદિન નબળા આવતા જાય છે એ સિદ્ધાંત આ ચૂનાના સંચયના પરિણામરૂપ શિક્ષકની ભ્રાંતિ છે મિલનુ સાચાકામ પ્રતિરૂપ ઘસાતું જાય છે એ સસ છે, પરંતુ તેનો પરિણામ શો આવે છે? એ ક આચરે વીસ વર્ષે એ સાચાકામ રદખાતલ જાય છે, અને નવીન માચાઓની સ્થાપના કરી પડે છે આ પ્રમાણે જે પ્રતિવર્તિ વિદ્યાર્થીઓના મગજરૂપ સાચા નિરૂટતાને પામતા રહે તો વીસ નહિ તો બસે વર્ષે પણ તે સાચાનિ માગ અને નિરર્થક થઈ જવાના પરંતુ આવેા અમલકાર કોઈ દેશમા બન્યો હોય એમ જણનામા નથી, તેમ અનેક મહર્ષિઓથી મહિત* આપણા દેશમા હવે બનરો એમ માનવાને પણ કાગણુ નથી કોઈ કોઈ વર્ષે વિદ્યાર્થીઓ નબળા આવે છે એ સસ છે પરંતુ પાછા ટ્રેલાક સમયપર્યંત સારા શિષ્યોની ટુકડીઓ આવતી જાય છે એટલે વિદ્યાર્થીઓની પરપરા પર્યતના ઝરણાની પેઠે અધોગતિના ક્રમમા જોવાયલી હોતી નથી, પરંતુ સમુદ્રની તરંગમાલાપેડે. આરોહઅવરોહક્રમમા બંધસ્થિત થયવી હોય છે શિક્ષણના કાર્યમા

+ આગળ વધવાનો સ્વભાવ (Progressiveness) * જણમારાયલા

ઉઠે પ્રવેશ કરનાર સર્વને સ્વાતુબવથી આ વાન વિદિત છે. કવિયુગપછી પાછો જેમ સસયુગ આવે છે તેમ નજગા વિદ્યાર્થીઓપાછળ સળગા વિદ્યાર્થીઓનું વૃથ ચાલ્યું આવે છે. કવિયુગ સદાકાળ ટકતો નથી તેમ નજગા વિદ્યાર્થીઓ સદાકાળ આવ્યા કરવાના નથી. જગત પશુ વસ્તુદષ્ટિથી જોતાં પરમાત્માની અગમ્ય લીલાથી પ્રતિજ્ઞા નહું અને નહું જ છે. જે બહું સારું હતું તે બૂતકાલમાં હતું, વર્તમાનકાલમાં તો બહું બગડતું જાય છે, અને બધિબકાલમાં તો નિસત્ત્વ ખોણું જ અવરોધ રહેનાર છે એમ માનવું એ બમણું છે. પહેલાંનું બહું ધોણું અને હાલનું તથા હવે પછીનું બહું કાણું એ કથન અજાનનો જ નિઃસસ છે. એમ માનવું કદાચ ખરું હોય તો પણ શિક્ષકને તે જાણવું જ નથી, પણ જાણના ડાવતી પેડે ફપણુરૂપ છે, અને નકલ કરવા ગોગ્ય નથી. શિક્ષકને જે પગાર મળે છે તે દુનિયાની દુર્દશાના રાજિયા ગાવામાટે મળતો નથી, પરંતુ આશાવાદના આચાર્યરૂપે તે વાદનો ધોય કરવા માટે મળે છે. નૈરાશ્વયનું અવલંબન શિક્ષકને કલંકરૂપ છે. કાળાં બલ્લક વાદળોમાં પણ તેણે રેણી અસ્તર જોવાનું છે અને જનતાને જણાવવાનું છે. ગસામા પરમાત્માના પ્રવેશથી વિશ્વ સદા તાજું જ છે, તે કદાપિ વાસી થતું નથી એ સિદ્ધાંતનો હુંદુભિનાદ તેણે કરવાનો છે. સ્ત્રીભાગ્યવતીને પોતાના જેવી થવાનો જેમ વિધવા આશીર્વાદ દે તેમ તેણે “મારી નાડીમાં જેવા ચૂનો જતર્યો છે તેવો ચૂનો તમારી નાડીમાં પણ જામજને” એવો આશીર્વાદ સિબ્ધગણને દેવાનો નથી. ઉત્સાહ, રુઝ્તિઆદિ શુભો પરમેશ્વર જેમનામાં અધિક અંશે સુક્યા છે એવાં બાલકોની તથા એવાં યુવકોની પરંપરાસાયે ગાઠ સંબંધમાં આવવાનો સુયોગ આપનાર પોતાના ધંધાપ્રતિ શિક્ષકે બહુમાનની દૃષ્ટિથી સર્વેદ જોવું જોઈએ. બાલકોને તથા યુવકોને ક્રીડાશ્રમમાં નાચતા કૂદતા જોઈ તો તેણે કસાણું મોં ન કરતાં હરખાવું જોઈએ. પોતે જો વિદ્યાર્થીએતતથી જંમેલિત થાય તો તેથી સુંદર ખીલું કંઈ નથી. તેમ ન બને તો તરચ રહી પોતાની અનુમતિથી તથા પોતાના આશીર્વાદથી તેણે વિદ્યાર્થીવગેઉપર અનુચલ કરવો જોઈએ, તેમ ન બને તો જણવું કે ચૂનાનો અમ અસાધ્ય થઈ પડ્યો છે, અને ધરણ ગલકાંનાં બીની પેડે પોતે માત્ર વાવવાના કામમાં આવી શકે એમ છે, આવના ઉપયોગમાં આવી શકે એમ નથી.

યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન.

(રા. રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, બી. એ.)

૧. આચુખ.

સાહિત્યપ્રેમી સન્નભો !

ભગવતી શ્રી સરસ્વતી દેવીના સેવકોનું આ સંગ્રહન જોઇ, હું બહુ આનન્દ પામું છું, અને આપણી માતૃભાષાની સેવાના આ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા હું ભાગ્યશાળી થયો તેથી કૃતાર્થ બનું છું. આપણી માતૃભાષા ગુજરાતી એ શ્રી સરસ્વતી દેવીનું એક સુંદર સ્વરૂપ છે. તેની સેવા માટે ભોગી ભક્તજનો પોતપોતાનાથી બનતી પૂજાસામગ્રી લઇ અહિંઆ એકઠા થયા છે. હું પણ મહારી શક્તિ પ્રમાણે કુલ નહિ તો કુલની પાંખડી જેવા આ લઘુ લેખનું ગુજરાતી માતાના પવિત્ર ચરણમાં સમર્પણ કરું છું. આશા છે કે તેનો યથાયોગ્ય અંગીકાર થશે. અસ્તુ.

હવે આપ સર્વનું શરૂઆતમાં જ ત્રણ બાબતો સંબંધી ધ્યાન ખેંચવાનું છે, જેથી આ લેખના દક્ષિણિન્દુની બાબતમાં કાંઈ પણ ગેરસમજ ન થાય. એક તો એ કે આ લઘુ લેખમાં કાંઈ પણ નવીન કે અપૂર્વ નથી. જેમનો એવો આગ્રહ હોય કે સાહિત્યપરિષદમાં તો કાંઈ પણ નવું જ્ઞાન આપે એવા અપૂર્વ કે વિદ્વાત્તમ લેખો જ સ્વીકારવા જોઈએ તેમને તો કદાચિત્ એમ લાગશે કે ચોત્રીસ "ચીથરાં" બેશું આ પાંત્રીસમુ ઉમેરાયુ. પરન્તુ જેઓની સમજ એવી હશે કે બારે મિષ્ટાન્ન સાથે કાંઈક રુચિકર હલકો ખોરાક પણ જોઈએ, તેમ જ પરિષદમાં જ્ઞાનના વિવિધ વિષયો વિષેના ચિદ્વાત્તમ લેખો ઉપરાંત પરિષદનાં કર્તવ્યોની સ્પષ્ટતા કરનાર લેખો પણ આવવા જોઈએ તેમને આ લેખ અપ્રસ્તુત નહિ લાગે. એકતા અને શાન્તિનો નાશ કરે એવી તકરારી બાબતો બાતલ કરતાં, જે યોગ્ય ઘણા વિષયો ઉપર પરિષદ લગભગ એકમતે ઠરાવ ઉપર આવી શકે એમ છે, અને જેના સંબંધમાં કાંઈ પણ તાત્કાલિક કામ કરી શકે એમ છે તેમાંનો આ વિષય એક છે, મહારાષ્ટ્રની સાહિત્ય પરિષદે આ વિષયને યોગ્ય રીતે પોતાની વિષયાવલીમાં પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. આપણી પરિષદે પણ આ વિષયની ચર્ચાને અગત્યનું સ્થાન આપવું જોઈએ એમ ધારી જૂના તો જૂના પણ ઘણા જરૂરના વિષય વિષે આ લઘુ લેખ લખી પરિષદ માટે મોકલવો ઉચિત ધાર્યો છે. આ લેખની સફલતાનું પ્રમાણ વિદ્વાત્તા કે અપૂર્વતા નથી, પરન્તુ તેના વિષયની ઉપયોગિતા છે. બાકી લેખની ખરેખરી સફલતા તો સારે જ કે બ્યારે પરિષદ આ મહાપ્રશ્નને ઉમગથી ઉપાડી લે, અને યુક્તિથી તથા ખંતથી તેનો બરાબર નિવેડો આણે.

અને ઉર્મિઓ ઉંચા પ્રકારનાં છે તે પ્રજાની ભાષા પણ ઉંચા પ્રકારની હોવી જ જોઈએ. સાહિત્યના સંબંધમાં પણ તેમ જ છે. સાહિત્ય એ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ મહાન પુરુષની આંતર સૃષ્ટિ ઉંચા પ્રકારની તેમ ત્હેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ ઉંચા પ્રકારનું ; જેમ ને આંતર સૃષ્ટિ હલકા પ્રકારની તેમ ત્હેનું બાહ્ય સ્વરૂપ પણ હલકા પ્રકારનું. હુંકામાં, સાહિત્ય એ પ્રજાની આંતર સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ છે. “ A nation's literature is the heart of the nation turned inside out. ” જ્યારે હકીકત આવી છે ત્યારે જ પ્રજાના પ્રતિનિધિરૂપ પુરુષ પોતાની માતૃભાષાના અને ત્હેના સાહિત્યના અભ્યાસથી વિમુખ રહે, અને બોલવા લખવાનો વ્યવહાર બીજી જ ભાષામાં કરે તે પ્રજાની ભાષા અને તે પ્રજાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ ક્યાંથી યાય ? વિદ્યાર્થી અવરથામાં અભ્યાસના અભાવને લીધે તેમ જ અન્ય કારણોથી, જેમને શિરે પોતાની માતૃભાષા અને ત્હેના સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવાનો ધર્મ છે તેઓ જ જ્યારે તે બનેનો અનાદર કરી બીજાનો અંગીકાર કરે ત્યારે તે ભાષાની કે સાહિત્યની ઉન્નતિની આશા ક્યાંથી રખાય ? રાજ્ય-હતાંઓની કે વિદ્વાનોની ભાષા સામાન્ય વ્યવહારની ભાષા કરતાં જુદી હોય છે ત્યારે વ્યવહારભાષાની દશા આવી ઘટ જાય છે, અને એક પ્રાન્તિક ભાષા અથવા “ બોલી ” —Dialect—કરતાં વધારે માનપત્ર સ્થિતિ ત્હેની હોતી નથી. ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે આખી દુનિયામાં હાલમાં સમૃદ્ધમાં સમૃદ્ધ ગણાતિ ભાષા અને ત્હેના સાહિત્યનો દાખલો લઇએ. લૅટિન અને ગ્રીક ભાષાઓ અને ત્હેમનાં સાહિત્ય જ્યાં સુધી ઈંગ્લાંડમાં સામ્રાજ્ય ભોગવતાં હતાં, જ્યાં સુધી ઈંગ્લાંડના પંડિતો સ્વભાષા વાપરતાં શરમાતા હતા, ત્યાં સુધી અંગ્રેજી ભાષા અને ત્હેના સાહિત્યે કાંઈ પણ સ્વતંત્ર કે માનનીય સ્થાન મેળવ્યું ન હતું. હવે જરા પાસે આવી ઘર તપાસીએ ને આપણી ગરવી પણ ગરીબડી ગુજરાતનો દાખલો લઇએ. પ્રાચીન ગુજરાત—પછી તે ગમે તેહું વ્યાપાર અને ખેતીમાં તલ્લીન હોય તો પણ—કાંઈ પંડિતો અને વિદ્વાનોથી વિહીન તો નહિ જ રહ્યું હોય. તો પણ ત્હેની ભાષા કે ત્હેનું સાહિત્ય બહુ ઉંચા પ્રકારની સ્થિતિએ નથી પહોંચ્યાં ત્હેનું એક કારણ એ પણ ન હોય કે ને વખતના પંડિતોએ તે સમયે માનપત્ર ગણાતી સંસ્કૃત ભાષા કે વ્રજભાષાનું જ સેવન કરવું ફીક ધાર્યું હોય ? નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, સામળ, અખો, દયારામ, વગેરે ભાષામંત્રો ન થયા હોત તો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય કેવું અને કેટલું હોત ? દુનિયાના ઇતિહાસમાં જેના જેવો બીજો દાખલો નથી એવી ઉંચ પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક માતૃભાષાની સેવા કરવાને બદલે જે ગુર્જર સાહિત્યના સર્વ પ્રેમાનંદે સંસ્કૃત ભાષાના પંડિત લેખાવાની પ્રતિજ્ઞાને વધારે માન આપ્યું હોત તો આપણી ગરીબડી ગુજરાતીની શી દશા થાત ? સ્મરણીય રહેશે ને માગલિક ક્ષણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં કે જ્યારે અપ્રતિમ ભાષામંત્ર પ્રેમાનંદે પણ લીધું કે “ હું પાંચડી ત્યારે જ પહેરીશ કે જ્યારે મ્હારી માતૃભાષાને બીજી ભાષાઓની સમોવડી અને બને તો મર્વોપરી હું બનાવીશ. ” ત્રીસમી સદીના પાશ્ચાત્ય સુધારાના ખેરખાઓ ! માતૃભાષાની અવગણના કરનાર ઍન્જ્યુએટો ! આપણને અભિમાન આપનાર આ વિરલ પ્રસંગ ધ્યાનમાં લેવાને તમને જરા સમય મળશે ખરો કે ? અસ્તુ !

વિવિધાન્તગ્રંથો બ્રાહ્મ ઉત્પત્તિ કરે એના આ સામાન્ય ભાગ ઉપરથી હવે વિશેષ
ભાગ ઉપર આપણે આવીએ, અને આપણો પ્રસ્તુત પ્રશ્ન દાઢયા લઈએ. ને પ્રશ્ન આ
છે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં જોડવું રચાન ન મળવાથી શી શી દાનિ
થઈ છે ? ખડુ વિસ્તારથી હું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા ઇચ્છતો નથી, પરંતુ
મદારા ઉત્તરનો મુદ્દો એટલો છે કે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં રચાન ન મળવાથી દાનિ
થઈ થઈ છે, અને વખતમાં ઉપાધ્યક્ષેશ્વરના નિર્દેશ આવે તો હજી પણ વધારે દાનિ
થશે ન્યાયમૂર્તિ મદારેવ એવિન્દ નનરે, ન્યાયમૂર્તિ ગુદામ બેનગજી, શ્રીયુત ગોવર્ધન
રામ માધવરામ ત્રિપાઠી, વગેરે વિદ્વાન્મનો અનિપ્રાય પણ આવે જ છે, અને આ
પણ માનના પ્રમુખ સાહેબ દિ. બા અબાલાભાઈએ ગુ. ર. મોમાઈની મજિમ
દોલતવ પ્રમગે ઉચ્ચારેલા દદ અને નિશ્ચયભક્ત શબ્દોના રણકા તો હજી પણ કાનમાં
વાગ્યા કરે છે આ અનિપ્રાયની અવતારના સળન્ધમાં રહેજ પણ સંકલ્પ હોય તો જુઓ
આપણા મૈન્યુએટ બાઈઓની સ્થિતિ, કે જોમની પાસેથી આપણી માનુષ્યાની અને
તેના સાહિત્યની સમૃદ્ધિની આશા પ્રધાનપણે રૂપી સમય ! તે વર્ગમાંથી કેટલાક
'રતન' તો એના મળી આવશે કે ગુજરાતી બાપા તથા સાહિત્યની અવગણના કર
વામાં જ જોએ મદાર મોટું માન મમજતા હોય આવા 'ગતો'ની સમ્યા સુરત
તથા મુખાઈ તરફ વધારે છે, અને તેમાં પણ ખામ કરીને પારસી બાઈઓમાં આ
તો આપણા ગુજરાતી મૈન્યુએટોનો વર્ગ 'નનગ વન' થયો. હવે વર્ગ નનર ખીજની
વાત કરીએ યુનિવર્સિટીમાં શીખ્યા ન હોય. બહુ દોષ તો ખીજ બાપા તરીકે " સાજી
સરજૂત તો અર્ધ છે ' કરીને શરમી લીધું હોય જે સરજૂત સેવાની દિગ્મત કરી હોય
તો પરીક્ષા વખતે મદારમુશિનતે તેમાં ત્રીસ માર્ક મેળવી પામ થયા હોય અને ફોલો
છોડ્યાની સાથે સરજૂતના અભ્યાસને પણ રમ જ આપી હોય પોતે ગુજરાતી ન
વાચતા હોય તે તો વસ્તુતઃ શરૂઆતથી અભ્યાસ ન પડવાને લીધે કે કા. ના દ.
બાણને લીધે, પણ ખડાનુ એ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈ દમ નથી, ને વગી
હાલના સેખકોનો મોટો ભાગ સરજૂતમય ગુજરાતી લખે છે જે વર્ગમાંથી અને
કુટુંબ જગમમાંથી અનકાશ મગે તો આમતેમ અગ્રેજ વાગે જ આમાન્ય બા
અરેબો આદિ ધરના ભેદ કે મેઘરે આદિ ન આત્યે ગુજરાતીમાં બિરે, ને તેમાં પણ
અગ્રેજ શબ્દો ન આવે તો ભાગ્ય ! કદાચિત્ત પ્રજના મદારપ્રશ્નો વિશે સેખ લખવા
જેટલી દેશભક્તિ હોય, અથવા સાહિત્ય વગેરેનો અભ્યાસ કરવા જેટલી વિદ્યાપ્રીતિ
હોય તો અગ્રેજનું વિશાળ સાહિત્ય કયા નથી ? કાષ્ઠક આવી વર્ગ નનર ખીજની
સ્થિતિ છે હવે વર્ગ નનર ત્રીજની વાત કરીએ આ વર્ગ પહેલા વર્ગની માફક ગુ
જરાતીનો તિરસ્કાર કરતો નથી તેમ ખીજ વર્ગની માફક ઉપેક્ષા પણ કરતો નથી
કામધધાને અગે ગુજરાતી શ્રતા અગ્રેજનો અપ વધારે પડે છે તો પણ અવકાશ મળ્યે
ગુજરાતી વાગે છે ગુજરાતી સાહિત્યને જનર્તુ ઉત્તેજન આપવું એવું કાષ્ઠક મનમાં ખરૂં,
જે કે તે માટે ખાસ ઘેર પુસ્તકશાળા વસાવવા જેટલો ઉત્સાહ નહિ સામાન્ય વ્યવહાર
રમાં તેમ જ કાષ્ઠક વખતે સભાઓમાં સાધારણ સરકારવાળું સાદુ ગુજરાતી બોલી શકે,

અને પહેલા વર્ગની માફક ગુજરાતી બોલતા તદ્દન અભણ પણ નહિ ને બીજા વર્ગની માફક ઢેડગુજરાતીનો પણ બહુ આશરો ન લેવો પડે ગુજરાતી પુસ્તકો તથા માસિકા વાચનાર ઍન્જ્યુએટો આ વર્ગમાંથી મળી આવે છે હવે, ચોથા વર્ગની વાત કરીએ આ વર્ગ મહુ ન્હાનો છે પણ આપણા સહભાગ્યે વધનો જાય છે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યની જનતી સેવા કરી હેમને સમૃદ્ધ બનાવવા એવી થોડી કે વધારે સ્પષ્ટતાવાળી અને કીર્તિની આશા સાથે થોડીઘણી મિશ્રિત કે તદ્દન અમિશ્રિત કર્તવ્ય ભાવનાથી પ્રેરાયલા ઍન્જ્યુએટોનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે “ અને ત્યાં સુધી (as far as possible) ” નહિ, પરંતુ ‘ નુકશાન વેહીને પણ (even at a sacrifice) ’ ભાષાની ભાવ્યતમા સંદેશી થનારા ઍન્જ્યુએટો આ વર્ગમાં આવે છે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવી એક પક્ષે હેમને માનનીય સ્તત્ત્વ સ્થાન અપાવવું અને બીજે પક્ષે જેમને અગ્રેજીના સસ્કાર ન હોય અથવા થોડા હોય હેમના હૃદયોમાં નવું ચેતન ઉતારવું એવો આ વર્ગમાં આવનાર ઍન્જ્યુએટોનો ઉચ્ચ આશય હોય છે ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્ય તરફના વલણની દૃષ્ટિથી જોતા ઍન્જ્યુએટોના ધીગધીંગતા નિર્જન રણમાં આ ચોથા વર્ગના ઍન્જ્યુએટો છુટા છનાયા લીલાઝમ કયારા જેવા હોય છે

આ વર્ગીકરણ તર્કશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી શુદ્ધ નથી, પરંતુ આપણા ઍન્જ્યુએટોની સ્થિતિનો સામાન્ય ખ્યાલ આપવા માટે ઉપયોગી છે ઉપરના વર્ગીકરણમાંથી ચોથો વર્ગ, જે બહુ ન્હાનો છે તે, બાતલ કરીએ તો આપણા ઍન્જ્યુએટોના મ્હોટા ભાગની આ કર્તવ્યવિમુખતા શુ શોચનીય નથી ? આ પરિણામ આનવામાં યુનિવર્સિટીએ ગુજરાતીને પોતાના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન નથી આપ્યું એ એક મુખ્ય કારણ છે, જે કે તે એકલુ જ કારણ છે એમ કહેનાનો આશય નથી હાવતી સ્થિતિમાં આપણી પ્રજાને માર્ગ દર્શાવનાર પડિતો મુખ્યત્વે યુનિવર્સિટીમાંથી પાકવા જોઈએ એમ ધારવું વધારે પડતું નથી, અને યુનિવર્સિટી હેમના શિક્ષણક્રમમાં હેમની માતૃભાષાને સ્થાન ન આપે તો ઍન્જ્યુએટોના મ્હોટો ભાગ પોતાની ભાષા તરફ બેદરકાર રહે એમાં શી નવાઈ ? અને તેઓ બેદરકાર રહે તો આપણી ભાષા અને આપણું સાહિત્ય એ બંનેની સમૃદ્ધિ જોઈએ તેવી ન થાય એમાં શુ આશ્ચર્ય ?

આપણા ઍન્જ્યુએટોને ગુજરાતીનું જ્ઞાન કેટલું હોય છે તે બતાવનાર એક રમુજી દુષ્યને મૂકી આપણે પ્રસ્તુત પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાપ્ત કરીશું અને બીજો પ્રશ્ન હાથમાં ધરીશું એક વખત એમ બન્યું કે આપણા એક નવીન લેખકને મ્હોંએ એક ઍન્જ્યુએટ ફરિયાદ કરી કે ‘ તમ્હે બધા નવા લેખકો બનુ અધરી ભાષા લખો છો અમ્હે ઍન્જ્યુએટો પણ ન સમજીએ એ તે ભાષા કહેનાય ? ’ તે લેખકે શાન્તિથી જવાબ વાળ્યો કે “ તમ્હારૂં કહેવું કેટલેક અંગે ખરૂં છે, પણ આપને એટલું પૂછુ છું કે આપ ઍન્જ્યુએટો તે અગ્રેજી ભાષાના કે ગુજરાતી ભાષાના ? માફ કરજો કે મ્હારે આપને પૂછતું પડે છે કે આપનું ગુજરાતીનું જ્ઞાન તે સાત ચોપડીઓનું કે વધારે ? જોતો આ બાબ તમ્હે અગ્રેજીનો કરો છો તેટલો ગુજરાતીનો કરો એવે તમ્હારી અડરી ભાષાની

ફરિઆદ કરવાની નહિ રહે તમ્હાઈ જ્ઞાન યોડુ માટે લેખકો પણ બધી વખત દલગી ન પાવરીનું લખાણ કાગલાં રાખે તો બાપા અને માહિત્ય સમૃદ્ધ કેવી રીતે થાય ?”

યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતીને સ્થાન ન મળવાથી શી હાનિ થઈ છે તે આપણે જોઈ લેવે આપણે બીજે પ્રશ્ન હાથમાં લઈએ તે પ્રશ્ન એ છે કે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવાથી શા શા લાભ થવાનો મહત્ત્વ છે જેટલી સફેદપણ બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતાથી ઉત્તર આપના પ્રયત્ન કર્યો છે

પ્રથમ લાભ આ થશે યુનિવર્સિટીમાં કોંતેજના બધા વર્ગમાં ગુજરાતી દાખલ કરવામાં આરો એવે જે જે વિભાગમાં ગુજરાતી બોનાનું હશે તે તે વિભાગની દરેક કોંતેજમાં ગુજરાતીને માટે પ્રોફેસર રાખશે પરંતુ એનો અર્થ એ કે જેટલી એવી કોંતેજો એટલા ગુજરાતીનો જ નિશ્ચિન્તપણે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થી અમુક વિષયમાં જ અવિભક્ત ધ્યાન આપી એકે થનારા વિદ્યાર્થી કેવું અને કેટલું બધું સગીન કામ કરી શકે છે તેના ઉદાહરણો પુરોષની કોંતેજમાં મોજુદ છે આને લીધે ગુજરાતી સાહિત્યને અણધારી ગતિ મળશે, ખામ કરીને વૃદ્ધનાત્મક અને વિવેચનાત્મક સાહિત્યને

બીજે લાભ આ થશે કોંતેજમાં શિક્ષણ લઈ નીવડેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી ગુજરાતીના સારા તેમ જ સામાન્ય અભ્યાસમાં તથા લેખકો નીકળશે કોંતેજોમાંથી નીકળી ધધામાં પણ પછી ગુજરાતી સાહિત્યનો કસો માડવાની હાલતી સ્થિતિ ઉત્તેજન આપે એવી નથી પરંતુ કોંતેજમાં ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યનો પરિચય થઈ ગયો હશે એટલે તે અભ્યાસ જારી રાખવાનું કે વધારવાનું કામ એટલું બધું મુશ્કેલ નહિ પડે કોંતેજમાં ભણવાથી ગુજરાતીનો એટલો તો પરિચય થઈ ગયો હશે કે જેથી જીવનમાં પણ પછી તે વાચના જેટલી શક્તિ અને અભિરચિ રહે કદાચિત્ આ આશા વધારે પડતી નીનડે તો યે એટલું તો થશે જ કે એક સુશિક્ષિત મનુષ્યે પોતાની ભાષા અને સાહિત્ય વિષે જેટલી માહિતી મેળવવી જોઈએ તેમાંથી યોડી ધણી તો કોંતેજમાં અભ્યાસ કર્યાથી મળી હશે આ કાંઈ એણે લાભ નથી

ત્રીજે લાભ એ થશે કે કોંતેજમાં અભ્યાસ કરી ન્હા હશે એવાઓમાંથી સારા લેખકોના પુસ્તકો વાચનાર અને મતજનાર વર્ગ ઉભો થશે આથી વિદ્યાનભોજ સાહિત્ય ઉભું થશે અને તેથી બીજી ભાષાઓના સાહિત્ય સાથે મરખામણી કરતા આપણે શરમાવાનું મહેશે નહિ જેમ જેમ કદર કરનાર વધશે તેમ તેમ ઉચ્ચ પ્રકારનું સાહિત્ય લખનારને પણ ઉત્તેજન મળશે આ ઉપરાંત એ લાભ પણ થશે કે ઉચ્ચ પ્રકારના વિદ્યાર્થી અને લોકો વચ્ચે જે મ્હોડું અન્તર રહે છે તે એ વચ્ચેનો સબન્ધ વધારનાર અને પડિતોના ઉત્તમ બોધોનો પ્રસાર કરનાર તથા તે લોકોના હૃદયોમાં ઉતારનાર વર્ગ ઉભો થશે દેશોદ્યમે માટે જ્ઞાનના વિશાળ પ્રસારની બહુ જરૂર છે અને તે કામને આથી બહુ મદદ મળશે

ચોથો લાભ એ થશે કે પુસ્તકોની ખપત વધશે આપણા લોકો કેળવણીની બાબતમાં એવા તો પાવત છે કે જેને અંગ્રેજીમાં “Intellectual interests”

કહે છે. એવા અથવા તો વાંચવાના શોખવાળા લોકો આપણામાં બહુ યોગ છે. આનું પરિણામ એ થાય છે કે શાળાપયોગી પુસ્તકો વગર ખીન્ન પુસ્તકો બહુ ખપતાં નથી. ન્યાં પુસ્તકો! ન ખપે અને ઉત્તેજન ન મળે કે કદર ન જુમય ત્યાં પછી લેખકોને નહું! નહું લખવાનો ઉમંગ ક્યાંથી રહે? આવી સ્થિતિમાં સાહિત્યસેવાને જ ઉપજીવિકાનું સાધન માનનાર વિદ્યાનિષ્ઠ લેખકો તો ક્યાંથી હોય? અને તેવા ન થાય ત્યાં સુધી, સાહિત્ય જોઈએ તેવું સમૃદ્ધ ક્યાંથી થાય? યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી દાખલ ક્યાંથી અભ્યાસનાં પુસ્તકોની તો ખપત વધશે જ તેમ જ તહેને અંગે ખીન્ન પુસ્તકો પણ વંચાશે અને વેચાશે. પોતાને ઘેર પુસ્તકશાળા વસાવવી એ તો એક આવશ્યકતા અને ભૂપણ છે એવું સમજનાર વર્ગ ઉભો થશે ત્યારે જ લેખકોને બરાબર ઉત્તેજન મળશે. ચોપડીઓ વેચવાની એક રીતે હલકી દેખાતી બાબત ઉપર સાહિત્યની સમૃદ્ધિનો કેટલો બધો આધાર છે તે અનુભવીઓ જ જાણે છે.

પાંચમો લાભ એ ધરો કે ગ્રાધ્યમિક શાળાઓમાં—Secondary Schoolsમાં શીખવવા માટે સારા શિક્ષકો તૈયાર થશે તેમ જ કંલેજોમાં પણ ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરવાનો હોવાથી શાળાઓમાં વધારે પાકો અભ્યાસ કરવાની વિદ્યાર્થીઓને લાલચ મળશે અને 'દરજ પડશે.

સંક્ષેપમાં એટલું જ કે આ બધા ઉપરથી આપ સર્વને સ્પષ્ટ થયું હશે કે ઉપર ઉપરનો વિચાર કર્યાથી જણાય છે તે કરતા ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન અપાયાથી ધણા લાભ થવા સંભવ છે. અરતુ.

૩ રહામા મક્કની ત્રણ દલીલોના જવાબ.

જેટલી સંપેક્ષમાં બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતા અને સંપૂર્ણતાથી, ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવાની શી અમત્ય છે એ આપણે જોઈએ. હવે, ગુજરાતીને એક ભાષા તરીકે ખીલવવાની રહામે તથા તહેને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરવાની રહામે જે ત્રણ દલીલો આપવામાં આવેછે તેમનો ક્રમવાર જવાબ આપવા આપણે યત્ન કરીશું.

(૧) “દેશાદ્યને માટે સમગ્ર દેશની એકભાષા હોવી જોઈએ. ગુજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, તેલંગી, બંગાળી એમ જુદી જુદી ભાષાઓની ખીલવણી સમગ્ર દેશની એક ભાષા કરવામાં બાધકારક છે. એટલે તે બધી ભાષાઓને જુદી જુદી ખીલવવાની જરૂર નથી અને તેથી જ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં પણ તેમને સ્થાન આપવાની જરૂર નથી.”

આપણા માનવંતા પ્રયુખ સાહેબ દિ. બા. અ'બાલાલભાઈએ શુ. વ. સોસાઇટીની ન્યુબિલી વખતના પોતાના સ્મરણીય અને મનનીય ભાષણમાં આ દલીલ અને.

તેનો જવાબ એવી સારી રીતે આપેલ છે કે આ બધી બાબત તહેમના શબ્દોમાં જ કહેવી એ મ્હને ઉત્તમ લાગેછે. તહેમનું કહેવું નીચે પ્રમાણે હતું :—

“ હાલ કેટલાક એવું માને છે કે દેશનું ઐક્ય વધારવાને અર્થે એક જ ભાષા કરવી જોઈએ. હવે જો એક જ ભાષા થાય તો કાં તો અંગ્રેજી થાય કે હિન્દી થાય. પણ ગુજરાતીને કાંઈ આશા નથી. કદાપિ એમ કહેવામાં આવશે કે આપણે તો કરીએ છીએ તે કંઈ કરે, પછી જ થાય તે ખરું પણ આવું મન રાખવું ઘટારત નથી જો એ વાત નક્કી જ હોય કે આ ભાષા રહેવાની જ નથી તો પછી બ્યર્થ કાળ અને શ્રમ શું કરવા ખરચવા ? હવે મ્હારી જાતના નમ્ર વિચાર આપના આગળ આ સંબંધમાં મૂકું છું. હિન્દુસ્તાનનું ઐક્ય થાય એ મ્હારા મનનો ઉડો મનોરથ છે, તેમ બીજાનો પણ હશે જ. પણ એ ઐક્ય સામ્રાજ્યના સ્વરૂપનું (federal union) થવું જોઈએ, અને તેવું જ થવું ઇચ્છ છે, અને તેવું જ થવું શક્ય છે એમ હું ધારું છું. બધા દેશ સર્વ રીતે એક થાય એમ સૈકા કે એ સૈકામાં બને એમ હું ધારતો નથી. જો ઐક્ય થશે તે સામ્રાજ્ય સ્વરૂપનું થશે, એટલે બંગાળ, હિન્દુસ્તાન, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, તૈલંગ વગેરે જુદા જુદા ખંડો એક સપાથી જોડાશે. આવી સ્થિતિ થાય તો દરેક મુખ્ય ભાષા અને તેનું સાહિત્ય અવિકલ રહેશે. એ વાત ખરી છે કે જમ જમ સંપ અને એકતા વધશે તેમ તેમ દેશની બધી ભાષાઓ પાસે પાસે આવતી જશે. પ્રત્યેક ભાગના જ લોક છે તહેમનાં ગુણલક્ષણ ધીમે ધીમે મળતાં જશે. પણ લાંબામાં લાંબી નજર કરતાં પણ ગુજરાતી, પંજાબી, દક્ષિણી, બંગાળી, હિન્દુસ્તાની, તૈલંગી એ બધા સર્વ રીતે એક થાય એવો કાળ જો આવવાનો હશે તો તે ધણો દૂર છે એમ હું માનું છું. હાલ અમેરિકામાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં જુદી જુદી ભાષાવાળા પ્રજાઓ એકઠી રહે છે તેમ અત્રે ખનવું વધારે સંભવિત છે. ”

દિ. બા. અંબાલાલભાઈના આ શબ્દો બહુ મનનીય છે, અને તેમાં કાંઈ વિશેષ ન ઉમેરતાં હું અત્રે એટલું જ કહીને સંતોષ માનીશ કે વજન પડે એવા કેટલાક માણસોએ આવો અભિપ્રાય જુદે જુદે પ્રસંગે જાહેર કરેલો છે. અસ્તુ.

(૨) “ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ ક્રમમાં એટલા બધા વિષયો ફોસોઈસ બરેલા છે કે હવે દેશી ભાષા કે તેના સાહિત્યને સ્થાન આપવાનો અવકાશ નથી. ”

આ દલીલમાં કેટલુંક સત્ય છે ખરું, પરંતુ તેથી ઉત્તરાધ જવા જેવું નથી. હાલના અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓ સ્થેલાષ્ઠી જીરવી શકે તે કરતાં એટલા બધા વધારે વિષયો છે કે તે વિષયો અર્ધઅર્ધ દશામાં એમ ને એમ ગળે ઉતારી દેવા પડેછે, અને પરિણામે માનસિક આરોગ્ય અને જાગરૂને સ્થાને માનસિક અજીર્ણ થાય છે. આ વાત મ્હોટે ભાગે ખરી છે, પરંતુ આ દશાનો ઉપાય એ નથી કે નવા વિષયોને તહેમની ઉપયોગિતા તરફ આંખઆંધ દાન કરી બાતલ કરવા, પરંતુ જૂના વિષયોમાંથી નવા વિષયોના પ્રમાણમાં ઓછા ઉપયોગી હોય તહેમને દૂર કરવા એ એનો ખરો ઉપાય છે. હાલના અભ્યાસ

ક્રમ રચવામાં અને તેનો નિર્વાહ કરવામાં જે ધોરણ સુખ્યત્વે દૃષ્ટિ આગળ રખાયું છે તે એ છે કે દરેક સુશિક્ષિત પુરુષે જ્ઞાનના વિવિધ વિષયોમાંથી અને તેટલાનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ સામાન્ય જ્ઞાન—General culture—એ ધોરણની મહાત્મા મહારે કાંઈ જાતનો વાધો નથી, ઉલટા હું તો એનો પક્ષવાદી છું, અને એમ માનું છું કે અમુકમાર્ગે અભ્યાસ કરતા પહેલાં દરેક સુશિક્ષિત મનુષ્યે જ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવું જ જોઈએ પરંતુ સામાન્ય જ્ઞાન અને કહેવું અને અનેક વિષયની અભ્યાસ ક્રમમાં વ્યવસ્થા કરતી વખતે સામાન્ય જ્ઞાનની મર્યાદા કેટલી દોરવી એ સમ્બંધમાં મતભેદ થતો જ હશે, ગુજરાતીને સ્થાન આપવા માટે હાલના અભ્યાસક્રમમાંથી કયા વિષયોને રજા આપવી જોઈએ એ વિષે સૂચના કરવાનું મને કહેવામાં આવે તો હું કૉલેજમાં શીખવાતા ગણિતશાસ્ત્રના વિભાગોને સ્વયં અલગત, સાયન્સ વગેરે વિષયોમાં તેની જરૂર પડે છે પરંતુ થોડા અમુકમાર્ગે અભ્યાસીઓને માટે તે વિષયો નકામો અભ્યાસ કરવાની વિઘ્નરૂપીઓના મોટા ભાગને જરૂર પાડવી એ વ્યાજબી નથી દરેક જણે ગણિતશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો તો જાણવા જોઈએ જ પરંતુ તે ઉપરાંત દરેક જણે ગણિતશાસ્ત્રના ઉચ્ચ વિભાગો શીખવા એ એટલું નહીં જરૂર નથી જે એટલું એ જરૂર છે કે દરેક જણે પોતાની માતૃભાષા શીખવી યુનિવર્સિટીને કૉલેજોનું ટાઇમટેબલ ગોઠવી આપવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી, એટલે અત્ર એટલું જ કહેવું બસ યશ કે સ્વ ભાષાના જ્ઞાનને દરેક સુશિક્ષિત પુરુષોના શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન મળવું જ જોઈએ

(ક) “દેશી ભાષાઓમાં જોઈએ તેવા પુસ્તકો નથી તેથી અભ્યાસક્રમમાં દેશી ભાષાને સ્થાન આપી શકાય તેમ નથી”

આ દલીલ ઉપર ઉપરથી જોનારના આગળ મહા મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ વિચાર કરનારને તેમાં બહુ થોડું વજન જણાય એમ છે પ્રથમ તો ધારો કે આ દલીલ સંપૂર્ણ રીતે ખરી હોય તો પણ થું થઈ ગયું બધું ધ્રુવ હોય છે ત્યાં માર્ગ જડે છે જ પુસ્તકો ન હોય તો તૈયાર કરાવવા જોઈએ પ્રાથમિક શિક્ષણને માટે ક્યારે નરસિંહમહેતા કે પ્રેમાનંદ પુસ્તકો લખી ગયા હતા? સરકારને જોઈતા હતા તેના પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા કદાચિત્ એમ કહેવામાં આવે કે પ્રાથમિક ક્રમને માટે પુસ્તકો તૈયાર કરવા એ અઘરું નથી, પરંતુ ઉંચા ક્રમ માટેનું સાહિત્ય કાંઈ હુમ્મથી તૈયાર કરાવવું નથી આ દલીલમાં સસ છે ખરું પરંતુ તેનો ઉત્તર એટલો જ કે અને તેટલો ઉત્તમ પ્રયાસ કરવો અને બ્યારે વધારે સારું સાહિત્ય કરનાર આવશે ત્યારે પહેલાના ક્રમમાં ચોખ્ખું ફેરફાર કરાશે પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે કૉલેજમાં અભ્યાસ કરાવવા ચોખ્ખું પુસ્તકો મોજુદ છે એનો એક ઉત્તમ પૂરાવો તો એ છે કે એમ એ માનીમવા માટે પુસ્તકોનો તોટો જણાયો હોય એવી અથવા તો એમ એને માટે નીમાયેલા પુસ્તકો બહુ સહેના છે એવી ફરિઆદ આવી હોય એમ જાણવામાં નથી ટુંકમાં, કદાચિત્ બધા વિષયો ગુજરાતીમાં શીખવાને માટે પુસ્તકો નહિ હોય, પરંતુ ભાષાજ્ઞાન અને સાહિત્યશિક્ષણને માટે જોઈતા પુસ્તકો નથી એમ કહેવું તો જરા વધારે પડતું છે અસ્તુ

૪. ગુજરાતીને શરૂઆતમાં કેવું સ્થાન આપવું ?

ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવા વિરુદ્ધ જે ત્રણ દલીલો સામાન્ય રીતે આપવામાં આવે છે તેમનો દુર્ગમ જવાબ આપી હવે આપણે ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન આપવાની શરૂઆત ક્યાંથી કરવી તે જોઈએ અવગત વિગતના અભ્યાસક્રમ નિર્ણય કરવાનો અત્ર ઉદ્દેશ નથી પરંતુ દુર્મથમાં દિશા બતાવવાનો જ હેતુ છે આ સમન્વય પ્રથમ તો એ જણાવવું જોઈએ કે કેટલાક વિચારમંત્રો અભિપ્રાય એવો છે કે અંગ્રેજીને માત્ર બીજી ભાષા તરીકે જ રાખવી જોઈએ અને મૂળ વિષયો ગુજરાતીમાં જ શીખવવા જોઈએ ન્યાયમૂર્તિ શુરુદાસ બેનરજી પોતાના *Thoughts on Education* એ નામના પુસ્તકમાં આવો વિચાર જણાવે છે ત્રીયુત ગોવર્ધન રામ મધવગમ ત્રિપાઠીએ પણ યુનિવર્સિટી પ્રશિક્ષન આગળ એવો જ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો ગુજરાત તેની ભાષા અને તેના લોકોના સંબંધમાં અભિનવ એ જેમની રજેરગમાં રહે છે એવા આપણા માનવના પ્રમુખ સાહેબ દિ બા અમાવાનભાઈએ પણ ગુ વ સોસાયટીના જ્યુમિની વખતના ભાષણમાં એ વાત ઉપર ખાસ ભાર આપ્યો હતો તેમણે મહુ હતું કે આપણા સાહિત્યની વૃદ્ધિનો સૌથી પહેલો ઉપાય એ છે કે ઉચ્ચ કેળવણી અને સર્વ જાતનું જ્ઞાન આપણી ભાષામાં—ગુજરાતીએને ગુજરાતી ભાષામાં—મળે એવા ઇલાજ આપણે યોજવા જોઈએ આ સંબંધે આપણી હાલની સ્થિતિ અસ્વાભાવિક છે જગતના મોટા પણ સ્વતંત્ર દેશમાં ઉચ્ચ ક્ષણવર્ણી પરભાષા દ્વારા અપાતી હોય એમ મહારા જણનામાં નથી જાપાને પશ્ચિમ દેશોનું બહુ જ્ઞાન પોતાની ભાષાદ્વારા આપનાનો જ માર્ગ લીધો ભારે જ તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે જ્યાં લગી ઉચ્ચ કેળવણી અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવાની રીત નહોતી ત્યાં લગી ઉચ્ચ સાહિત્યની બહુ વ્યાપાર રાખવી ફાઈટ છે હરકતો ધણી છે તેમ છતાં પણ મહાભારત મહેનત અને ખર્ચ વેળી બહુ જ્ઞાન સ્વભાષાદ્વારા આપનાનો ક્રમ શીરૂ કર્યા વગર આપણો ઉદ્ધાર નથી એમ મહારી પાટી ખાતરજમાં છે દિ બા અમાતાલભાઈના આ શબ્દોમાં ધણું જ અત્ય રહેલું છે તથાપિ એટલું કહી વગર ચાલવું નથી કે મૂળ જ્ઞાન આપણી ભાષામાં આપવાની જોગવાઈ થાય એ શુભ દિન હજી બહુ દૂર દેખાય છે મહારી નમ્ર સૂચના હાલના ક્રમમાં એટલો બધો ફેરફાર એકદમ કઠવાની નથી હાલ શરૂઆતમાં તો ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યનો પરિચય વિદ્યાર્થીઓને થાય એવો અભ્યાસક્રમ મંત્રેજના સર્વ વર્ગોમાં દાખન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે આજ સુધીમાં ન્યાયમૂર્તિ રાનડેના પ્રયામથી એમ એ મા તો ગુજરાતી વગેરે દેશી ભાષાઓ દાખન થઈ ચૂકી છે તેમ મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષામાં પણ ગુજરાતી લગભગ ૨૦૦૦થી વધુ ગયું છે હવે આ પદ્ધતિને વિસ્તારી પ્રીવીઅસ ઇન્ટરમિડિએટ અને બીએમાં પણ ગુજરાતી દાખન કરવાની મહારી નમ્ર સૂચના છે શરૂઆતમાં જો આટલું કઠવામાં આવશે તો ધીમે ધીમે વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન વધતું જશે અને તેથી પોતે જે મોટા વિષયના સારા અભ્યાસક હશે તે વિષયનું જ્ઞાન ગુજરાતીમાં ઉતારતા તેને બહુ મુશ્કેલી પડશે

નહિ. આમ કરને કરને સર્વ વિષયો ગુજરાતીમાં શીખવવાની જોગવાઈ કરી શકાય એવો દિન પણ આવશે. અસ્તુ.

૫. ઉપસંહાર.

સાહિત્યપ્રેમી સહુને! સંક્ષેપમાં જોટલી બની શકે તેટલી સંપૂર્ણતાથી અને સ્પષ્ટતાથી “ગુજરાતીને યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન” એ વિષય વિષે મહેન્દ્રાં વિચાર આપની સમક્ષ રજુ કર્યા છે. શરૂઆતમાં, યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમમાં ગુજરાતીને સ્થાન આપવાની બહુ જ અગત્ય છે એમ બતાવી, એની સહાએ સાધારણ રીતે અપાતી ત્રણ દલીલોના જગાળ આપવા યત્ન કર્યો છે. તે પછી બહુ સંક્ષેપમાં, ગુજરાતીને શરૂઆતમાં અભ્યાસક્રમમાં શું સ્થાન આપવું જોઈએ તેની દિશા બતાવી છે. આ પ્રમાણે મહારા વિચાર જણાવી, મહારે જે કહેવાનું છે તે સમાપ્ત કરતા પહેલાં સાહિત્ય પરિષદનો અને આપ સર્વનો આભાર માનું છું. આટલું કર્તવ્ય બજાવી મહારે અંતમાં આપ સર્વને જે આગ્રહ પૂર્વક વિરૂપિત કરવાની છે તે કરવાની રજા લઉં છું. આશા છે કે તે વિરૂપિત બર્થ નહિ બન્ય.

૧. મહારી માતૃભાષા બોલનાર બહેનો અને બાઈઓ! ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ દેશી ભાષાઓને યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન અપાવવા જે બગીરથ પ્રયત્નો કર્યા હતા તેવા બગીરથ પ્રયત્નો આપણી સાહિત્ય પરિષદે કરવા જોઈએ. આપ સર્વને પ્રારંભમાં જ હું કહી ગયો છું કે મહારાષ્ટ્રની સાહિત્ય પરિષદે આ વિષયની ચર્ચા ઉપાડી લીધી છે, બંને પરિષદોએ સાથે મળીને આ મહત્કાર્ય કરવાનું છે. યુનિવર્સિટીમાં દેશી ભાષાઓને સ્થાન મળતા સુધી આ કામમાં અંતથી મંડ્યા રહેવું એ બંને પરિષદોનું કર્તવ્ય છે. કારણ કે ભાષા અને સાહિત્યની વૃદ્ધિ એ પરિપક્વ સાધ્ય છે, અને એ સાધ્યની સિદ્ધિને માટે એક મુખ્ય સાધન એ કે અવિધ્યની પ્રજા બનનાર વિદ્યાર્થીઓને તેમની માતૃભાષાનું બરાબર શિક્ષણ મળે દેશી ભાષાની વૃદ્ધિ થવામાં યુનિવર્સિટીના ઉદ્દેશની સફલતા છે એવું બતાવનાર કેટલાક ઉતારા રા. રા. રમણભાઈ મહપતરામ નીલકંઠે તેમના “ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા” એ લેખની શરૂઆતમાં આપ્યા હતા. તેમાં પહેલી ઑન્વેકેશન વખતે સર બાર્ડેલ ફ્રેયરે આપેલા ભાષણમાંથી નીચેનો ઉતારો ટાંક્યો હતો:—

“But while I trust that we may henceforward look for profound scholars among the educated Hindus and Parsees, I trust, that one of your great objects will always be to enrich your own vernacular literature with the learning which you acquire in this University.”

અર્થાત્ “શિક્ષણ પામેલા હિન્દુઓ અને પારસીઓમાં પરમ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે એવી હું આશા રાખું છું તે સાથે હું એવી પણ આશા રાખું છું કે તમ્હારું એક

મોડાં લક્ષ્ય એ રહેશે કે આ યુનિવર્સિટીમાં તમ્હે જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરો છો તે વડે તમ્હારી સ્વભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધિમાન કરવું. ”

આવો બોધ યુનિવર્સિટીના એન્સેલરો તરફથી અપાયા છતાં આપણા ઍન્સુએટોનો મોટો ભાગ સ્વભાષાના સાહિત્યને માટે બેદરકાર રહે છે ત્હેનું મુખ્ય કારણ એ જ લાગે છે કે ત્હેમને વિદ્યાર્થી દશામાં ત્હેનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો નથી. નાસ્તિ મૂલં કુતઃશાસ્ત્રા ? માટે સ્વભાષાના સાહિત્યની સંગીત સમૃદ્ધિ એ આ પરિપક્વ લક્ષ્ય હોય તો તે ભાષાના અભ્યાસને યુનિવર્સિટીના શિક્ષણક્રમમાં ધ્યાન અપાવવા પરિપક્વ બનતા પ્રયત્નો કરવા બોધ્યે. ત્યારે જ સિદ્ધ થશે તે ભરતવાક્ય ભાષાભક્ત પ્રેમાનંદનું કે :—

“ સાંગોપાંગ સુરંગ બ્યંચ અતિશે ધારા ગિરા યુર્જરી !
પાદેપાદ રસાળ જૂષણવતી યાચ્છો સખી ઉપરી !
જે ગિર્વાણુ ગિરા ગણાય ગણતાં તે સ્થાન એ ત્યો વરી !
થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ, સખીજન યદી,—એ આશ પૂરો હરિ !

અન્દરાંકર નર્મદારાંકર પંડયા, બી.એ.

નવી ગુજરાતી વાંચન માલાનું અવલોકન.

(રા. રા. હરિલાલ આદેવજી ભટ્ટ એમ. એ.)

[૧ ગુજરાતી વાચન માલા • બાળપોથી, ગુજરાતી વાંચન માલા : પહેલી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા બીજી ચોપડી, ગુજરાતી વાંચન માલા • ત્રીજી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા : ચોથી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા પાંચમી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા ; છઠ્ઠી ચોપડી, ગુજરાતી વાચન માલા સાતમી ચોપડી.]

બનાવનાર વર્ના-
કચુલર ટેકસ્ટ બુક્સ
રિવિઝન કમિટી.

૨ મુળધ ઇલાકાની વાચન માલા વિષે રિપોર્ટ.

લેખક — જી. જી. કોવર્નરન હિંદુસ્તાનની કેળવણીના પ્રાસંગિક રિપોર્ટ નં. ૨.]

તક શાસ્ત્રના અભ્યાસને મનુષ્યની એક વ્યાખ્યા એવી બાધે છે કે તે એક એવું પ્રાણી છે કે જે સર્વદા અસંતુષ્ટ રહે છે, અને એ વ્યાખ્યાની વાસ્તવિકતા પ્રસ્તુત વિધવતા ઇતિહાસનું અવલોકન કરતા સ્પષ્ટ રીતે જણાઇ આવે છે. ઉક્તા ચાલીશ વર્ષથી ગુજરાતી વાચનારી આલમ હોમકૃત વાચન માલા વાપરતી આવી હતી. અને તેમાંનાં ઉક્તા દશ વર્ષમાત્રે એ વાચન માલાની અપૂર્ણતા સામે સખત દર્શાવવા લાગી હતી. મહેતાજીઓના મંડળમાં, વિદ્વાનોના વાદ વિવાદમાં, કેળવણીના વિષય પર વિચાર કરનાર સમ્યાઓમાં વાચન માલાની ખામી ઉપર બાર મુકીને વિવેચન કરવામાં આવતું કઠિયાવાદના દેશી રાજ્યોમાં કેળવણીના વિષયમાં ઉત્સાહ બધો ભાગ લેવાનો પવન યોડે વખત વાયો હતો. અને તેવા એક વેગ બધો આવેશમાં એક દેશી-સંસ્થાન તરફથી જે કોઇ વિદ્વાન મંડળ નવી વાચન માલા બનાવવાનું કામ ઉપાડી લે તેના ફલમાં રૂ. ૫૦૦૦ ની મદદ આપવાનું પણ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. વિદ્યારિલાસી મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડના કેળવણી ખાતા તરફથી પણ નવી વાચન માલા રચાવવાની તજવીજ લાબા વખત મુધી ચાલુ હતી, જેમાં સ્વર્ગ-સ્થ મણિલાલ દિવેદીનો મુખ્ય ભાગ હતો. પરંતુ જુદા જુદા કાન્સોને લઇને એ બધા વિચારો કિયામાં પચિયામાં પામ્યા નહિ. અને આખરે ડ. સ. ૧૯૦૫ માં સરકારે ગિ. કોવર્નરનના પ્રમુખપણા નીચે “ વર્નાક્યુલર ટેક્સ્ટ બુક્સ રિવિઝન કમિટી ” નીમી એ કમિટીએ અનેક વિદ્વાનોની સહાયથી નવી વાચન માલા લખાવી, એક પછી એક સાત ચોપડીઓ બહાર પાડી, તથા ચોદા વખતમાં કન્યાશાળા માટે લખાવેલી ત્રણ ચોપડીઓ બહાર પડે એમ જાહેર કર્યું.

વાંચન માધ્યમ થઈ રહ્યા પછી મિ. કોવર્નરને પોતાની પ્રમુખ તરીકેની ખાસ કામગીરી છોડતાં પહેલાં કમિટીના કામકાજની વિગતો, અને તેમની મુશ્કેલીઓ વગેરે સમજાવવાના હેતુથી દિંદની કેળવણીના પ્રાસંગિક રિપોર્ટોના બીજા મહત્ત્વ તરીકે એક રિપોર્ટ લખ્યો છે, અને તેમાં મુંબઈ હાલકાની કેળવણીના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન આપ્યું છે, તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

મિ. કોવર્નરને પોતાના રિપોર્ટની શરૂઆતમાં જુની વાંચન માધ્યમોના ઇતિહાસ આપે છે. અને તેમ કરતાં મુંબઈ હાલકાના કેળવણી ખાતાની ઉત્પત્તિનો પણ ટુંકા ઇતિહાસ આપે છે; એમ જણાય છે કે ઇ. સ. ૧૮૨૦ પૂર્વે દેશીઓની કેળવણી માટે કંઈજ પગલાં લેવાયાં ન હતાં. પૂનામાં ફક્ત એક દિંદુ કોલેજ હતી. અને તેનું કામ સંસ્કૃત વિદ્યા અને ધર્મ શાસ્ત્રો શીખેલા પડિતો (શાસ્ત્રીઓ) તેવાર કરવાનું હતું, કે તેઓ ન્યાય ખાતામાં ઉપયોગી થઈ પડે. આવીજ પ્રતિની કાઠીમાં દિંદુ કોલેજ હતી, અને ઇ. સ. ૧૮૧૧ માં નડીઆ અને તિરહતમાં પણ કોલેજ સ્થાપવામાં આવી હતી. પણ આવી સંસ્થાઓનો લાભ માત્ર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકતા. સાર્વજનિક શિક્ષણ માટેનું મહત્ત્વનું પ્રથમ પગલું ઇ. સ. ૧૮૨૦ માં 'નેટિવ સ્કૂલ બુક એન્ડ સ્કૂલ સોસાયટી' ની સ્થાપનાનું બરવામાં આવેલું. આ સોસાયટીએ ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં પોતાનું નામ બદલી 'ધિ બોમ્બે નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી' એવું નામ રાખ્યું અને ઇ. સ. ૧૮૪૦ સુધી પોતાની શાળાઓમાં કેળવણી આપવા વગેરેના પ્રયત્ન જારી રાખ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૦ માં બધી શાળાઓ નવી સ્થપાયેલી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના તાબામાં ગઈ.

ઉપર કહેલી ' નેટિવ સ્કૂલ બુક સોસાયટી ' સ્થાપવાની મૂળ સૂચના ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં રેવરંડ રોબર્ટ એ નામના એક મિશનરી મુદત્તે કલકત્તામાં કરી હતી. આ સંસ્થાઓની મૂળ નેમ શાળાઓ સ્થાપવી, અને દેશી બાળાઓમાં વાંચન માધ્યમો તેવાર કરાવવી, એ રાખવામાં આવી હતી. મુંબઈ હાલકામાં સાર્વજનિક કેળવણીનો પાયો નાંખવામાં ઉપલી સોસાયટીનો મોટો હાથ હતો. અને તે કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વ માઉન્ટરુઅર્ટ એલિફિન્સ્ટન જેવા ઉદારચરિત રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષ, જે તે વખત મુંબઈના ગવર્નર હતા, તેમને આપતું ભોધ્યે. એમ જણાય છે કે પ્રાથમિક કેળવણીના સંબંધે પણ તે વખતે અંગ્રેજ અને દેશી એવા બે પક્ષો પડી ગયા હતા. અને તેમાં પહેલા પક્ષનો મત સમગ્ર દિંદની સામાન્ય ભાષા અંગ્રેજી બનાવવા માટે પગલાં ભરવાં એવા હતા. આ મતની વિરુદ્ધ જઈ પ્રાથમિક શિક્ષણમાં અંગ્રેજીની ખાતર દેશી ભાષાઓને અન્યાય આપવાનો વિચાર એલિફિન્સ્ટને પહેલેથીજ નાપસંદ હતો. અને ઉપર કહેલી સોસાયટીના પ્રયત્ન દેશી ભાષામાંજ કેળવણી આપવા તરફ આજુ રાખવા મજબુત આગ્રહ કર્યો. આથી ગુજરાતી, મરાઠી, કનડી વગેરે

બાપાઓમાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં અને લિપિધારા, ગણિત, બોધવચન, તથા વાર્તાઓનાં પુસ્તક ઇ. સ. ૧૮૨૪માં તૈયાર કરવામાં આવ્યાં; તે ઉપરાંત બાળમિત્ર, મરાઠાનો ઇતિહાસ, બીજીગણિત, ભૂગોળ, ખગોળ, વગેરે પુસ્તકો અનુક્રમે બહાર પડતાં ગયાં. થોડા વખત પછી મુંબઈના ગવર્નર તરીકે સર જોન માલકમ આવ્યા; તેમનો મત એવો હતો કે અંગ્રેજ માત્ર થોડાક જ જાણે, તેઓ તે બાપામાંથી બાપાંતરો કરીને જનસમૂહના લાભ અર્થે પ્રગટ કરે, અને સાર્વજનિક કેળવણી માત્ર દેશી બાપામાં જ આપવી. આવી રીતે અંગ્રેજ ઉપરથી બાપાંતરોનો પ્રવાહ ચાલ્યો. રફતે રફતે એમ જણાવા લાગ્યું કે આ બાપાંતરો વાંચનમાલાને માટે યોગ્ય નથી. મૂળ પુસ્તકે જુદા દેશમાં જુદી પ્રજાને માટે લખાયેલ હોય, અને વળી કેટલેક અંશે ખાલકોને માટે ખાસ લખાયેલ ન હોય તેવાં પુસ્તકો વાંચનમાલા તરીકે ચાલી શકે નહિ. બાપાંતર કરનારાઓ પણ કેટલીક વખતે બાળકોની મુશ્કેલી શું હોઈ શકે તે સમજે એવાજ રોકવામાં નહોતા આવતા. તેમજ એ પુસ્તકોના વિષયોમાં કે બાપામાં ચડતા ઉતરતા ક્રમ ગોઠવવાનો પણ પ્રયત્ન નહોતો. આ બધી મુશ્કેલીઓમાંથી ધીમેધીમે સ્વતંત્ર વાંચનમાલા લખાવવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો અને પ્રથમ અંગ્રેજ મરાઠી ડિસ્ત્રીનીના કર્તા મેજર કેન્ડીને મરાઠી વાંચનમાલા તૈયાર કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. સરખાતમાં ત્રણ પુસ્તકો લખાવવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી, તેમાં પાઠકથી ઉમેરો કરી છ પુસ્તકો કરવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું. આજ અરસામાં જુની બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન નીકળી જઈ તેને બદલે સાર્વજનિક કેળવણી ખાતું (ડીપાર્ટમેન્ટ ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન) રચાયું. અને તેના પ્રથમ ડિરેક્ટર તરીકે મિ. ઇ. આઇ. હાવર્ડની નિમણુક થઈ. મિ. હાવર્ડની સચનાયીજ મરાઠી વાંચન માલાની ત્રણ ચોપડીઓમાંથી વધારીને છ કરવામાં આવી હતી. આ વાંચન માલા તૈયાર થતી હતી તેજ અરસામાં (ઇ. સ. ૧૮૫૭) ઉત્તર વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટર મિ. ટી. સી. હોપ ઉપર મિ. હાવર્ડે એક પત્ર લખી ગુજરાતીમાં નવી વાંચન માલા રચવા વિષે સચનાઓ માગી. મિ. હોપને શિક્ષણ શાસ્ત્રના અભ્યાસનો સારો જ્ઞાન હતો. તેઓ પેરટેલાઝીની શિક્ષણ પદ્ધતિથી વાકેફ હતા. અને પદાર્થ વાકની ઉપયોગિતા સારી રીતે સમજતા હતા. તેમણે ક્રમવાર સાત પુસ્તકોની વાંચન માલાની એક યોજના ઘડી કાઢી. એ યોજના મંજૂર થઈ તે પ્રમાણે વાંચન માલા બનાવવાનું હતું. સુખ્યત્વે કરીને નવી વાંચન માલા ગુજરાતી બાળકોને માટે ગુજરાતી લેખકોને હાથે' તૈયાર કરવાનું હતું. એવી રીતે દક્ષિણી બાળકો માટે લખાયેલી મરાઠી વાંચન માલાનું માત્ર બાપાંતર ન કરતાં ગુજરાતી નવીજ વાંચન માલા તૈયાર કરવાનું જાન મિ. (પછીથી સર. ટી. સી.) હોપને ધટે છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતી લખાણ છાપવા માટે બાળબોધ અથવા દેવનાગરી લિપિને બદલે ગુજરાતી લિપિનો ઉપયોગ કાયમ કરવાનું ઠરાવનાર પણ તેજ હતા. અને વળી ગુજરાતી લખાણની જોડણી માટે અમુક એકસ નિયમ કરી તે વખત સુધી

સાનતી અન્યથા મટાડના પળ તેમણે નીમેથી ગુસ્સો નિહાનેની કમિગી હતી વળી ઇ સ ૧૮૬૮મા જ્યારે હોપ સિન્ડ્રિને ઝીન્ડ્રિઆઇપમા છપાવવાનો રિવાજ થયો, ત્યારે ફરી પાછુ સમોષન કરાવનાના દંતુથી મનમરે મગ ટી. મી. હોપ, મન સાહેબ મોહનનાન રજુગાદાસ, ૧ સા મહિપતમ કેપરામ, તથા મગેથી નદરાંકર તુલનશકરની કમિગી નીમી હતી અને તે કમિગીએ મકેતાનુ દુગાગમ મંછારામ, કવિ નર્મદાસજર લાનશકર, કવિ દનપતરામ કાલાબામ, તથા શાસ્ત્રી ધુલતામ કાલિદાસ એ આગ મુદરવોને પોતાની માથે કામ કરા નિમગ્ના હતા

ગુજાની વાચન માના ૧૮૬૦ મા અને મનમી ૧૮૬૧ મા તેવાગ થઇ ઇ મ ૧૮૭૭ મા મનનમેન્ટ ઓફ ઇન્ડિઆએ મમમ હિદની વાગન માનાઓની પરીક્ષા માટે એક કમિગી નીમી હતી તેમણે હોપ સિન્ડ્રિના વખાણ કર્યા, અને જાન પ્રાતોમા વાચન માના તેવાગ કરારો એ મિરિજનો આધાર લેનાની બવામણુ કરી એ વાચન માનાની અંદર દોન ન હતા એડુ ન હવુ પણ એકંદર રીતે તેની ગચના એવી કમનાર સહેના નિયમોમાથી આવરા પર જરાની હતી, કે તેમા ફેન્ડગ સચવ વાનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઇ પડ્યુ, અને છે ના પિસ્તારીય વચની સમમ ગુજરાતી પ્રજા એ વાચન માલા ઉપગજ ઉછરી

ઇ સ ૧૮૦૧ મા લોડે કર્જનની સરમગે ડેગવણી ખાતાના અમનદારોતુ સંમેલન બર્ધુ હવુ તેમા પ્રાથમિક મનવણી સમધી થએલા ફરાવો અનુમાગ ઇ સ ૧૮૦૩-૦૫ ની વાચન માના સશોધન કમિગી નીમાઇ ઇ સ ૧૮૦૨ મા મુબઇ ઇલાકાના ઇન્સ્પેક્ટરોએ કેળવણીના ઝામમા ઉત્પાદ લેનારા મુદમ્યોના સમેનો અમદાવાદ પૂતા ઝરામીમા બર્ધો હતા, અને ત્યા પછુ વાચન માનાઓ ની ખામીઓ સબધી વિવેચનો થયા હતા તેમા ખામ કરી (૧) મ્યાઓરો માટે શુદ્ધી વાચન માલાઓ (૨) સાનતી વાચન માનાની અદર રમિત અને વધારે પ્રમાણુમા ચિત્રોની આવશ્યકતા અને (૩) ગુજરાતી જોણીની અનિશ્ચિતતા એ વિષયો ઉપગ ખાસ બાર મુખ્યામા આવ્યો હતો અને તે પરથી વર્નાક્યુલર ટેકસ્ટ બુક્સ રિવિઝન કમિગીની નિમજ્જક થઇ

હવે ત્યારે આપણે આ નવી નિમાયેન કમિટીના બધાગણુ ઉપગ આવીએ, કારણુ નવી વાચન માલા ની તુનના કરવામા એ બામત આપણુ ધ્યાન ખેચશે 'વાચન માલા સરમરની માનેકીની હોનાથી અને મુખ્યત્વે સરકારી શાલાઓના ઉપગ યોગ માટે હોવાથી એમ કરાવવામા આવ્યુ કે સશોધન કમિગી પણ સરમરી હોવી જોઇએ જે કે બહારના નિહાનેની મદદ જરૂર પડે ત્યારે લેનાનો અવકાશ રાખવો' કમિગીના પ્રમુખ તરીકે મિ કેપર્નટન જોઓએ અગ્રેજ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ગ્રેફેસ દાખલ એડિન્સ્ટન કોલેજમા ૧૫ ક્યુ હવુ તથા તે પછી ઉત્તર અને

મધ્ય વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટરના હુદા પર હતા, તેમને નીમવામાં આવ્યા અને બાકી ગુજરાતી, મરાઠી, કાનડી અને સિંધી ભાષાઓને માટે એકેક મેમ્બર નીમવામાં આવ્યા. આવી રીતે પાંચ મેમ્બરોની કમિટીને આખા મુખ્ય ધલાકા માટે એક સામાન્ય ધોરણ પર ચારે ભાષાની વાચન માધ્યમ રચવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. 'ગુજરાતી મેમ્બર ડગવણી ખાતામાં નીચલી પાંચરીથી ઉપર ચડેલ અમલદાર છે મહુમ માધવલાન હુરિનાન દેસાઇના તે શિષ્ય છે, પ્રાથમિક શાળાઓમાં દાખલ કરેલી નવી શિક્ષક પદ્ધતિને તેઓએ ખામ અભ્યાસ કર્યો છે અને અમદાવાદ શૃલાની શાળાઓમાં તે પદ્ધતિને ઉપયોગ દાખલ કરનામાં જે ફતેહ મળી છે તેનો મુખ્ય યશ તેમને ધટે છે.'

કમિટીના આ પ્રકારના બધારણથી ફાયદા અને ગેરફાયદા બંને થયા ફાયદામાં પ્રથમ તો એ જુની વાચન માધ્યમો એક બીજાની રચતત તૈયાર થયેલ હોવાથી તેઓ ચડતી ઉત્તી પ્રતિની થઇ હતી તેને બદલે એક સામાન્ય ધોરણ પર ધલાકાની ચારે ભાષામાં વાચન માધ્યમ એકજ કમિટીએ તૈયાર કરાવવાથી, કંઈ નહિ તો વિચોના મધ્યમાં એક સામાન્ય ધોરણ બધે દાખલ થયું સમ્પી (uniform) ડગવણી એ પણ પ્રબળી એકતા વધારનાર એ મહત્વનું અંગ છે એટલે આ પરિણામને આપણી રાષ્ટ્રીય માનના (national unity) ને પ્રબલ કરનાર સાધન તરીકે વધાવી લેવું જોઈએ વાચન માધ્યમ પાઠોની એકદર ચોળના તૈયાર કરનામાં મિ કેવનનનનો હાથ આપણે જોઈએ છીએ અને તેમાં તેમની ઉજ્જત વિચાર શ્રેણી, માનસ શાસ્ત્રનો તેમનો અભ્યાસ અને છેલા પચાસ વર્ષમાં માનસ શાસ્ત્રના અભ્યાસથી ડગવણીના વિષયમાં જે વિચારપરિવર્તન થયું છે તેનો માઠ પરિચય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે પાઠોની એકર ચોળના તૈયાર કર્યા ઉપરાંત કેટલાક પાઠો તેમજ પોતેજ અગ્રેજીમાં લખી તેનાં ભાષાત આજે ભાષામાં કરાવ્યા હશે એમ અનુમાન થાય છે વળી કેટલેક સ્થાને અમુક વિષય પર પાઠ લખ્યા વા હોય ત્યારે ચારે ભાષાના લેખકોના પાઠ તપાસી તેમાંથી સૌથી સારો હોય તે પસંદ કરી તેજ પાઠના ભાષાતર બીજી ભાષાઓની વાચન માધ્યમ કરાવ્યા છે એમ પણ મિ કેવનન જણાવે છે તુકસાન એ થયું કે ઘણા પાઠ માત્ર ભાષાતર રૂપ થયા અને એ પાઠની ભાષા વગેરે હલકી પ્રતિના થયા અમુક વિષય પર એક લેખક મનન કરી પોતાની ભાષામાં લેખ લખે, અને બીજો લેખક કાંઈ પર ભાષામાંથી ભાષાતર કરે તેમાં અસમાન જમીનનો ફેર પડી બંધ છે એમ સાહિત્યનો નમુનો પેદા કરે છે ત્યારે બીજો માત્ર પરદેશી વસ્તુ વેચનાર દુકાનદાર જેવો નજરે પડે છે અને આ ફેર નાચનારની નજરમાં તરત જણાઈ આવે છે નળી ચતન લેખ કરતા ભાષાતરનું કામ સતેલું ગણાય છે અને તેને લીધે ભાષાતરના કામ માટે સામાન્ય લેખકોની મદદ નેનાઈ હશે અને તેથી પણ કામ હલકી પ્રતિનું આવ્યું હોય તો બનવા ચોગ્ય છે ગમે તેમ હો પણ એટલું તો

નિર્ણય છે કે હોપકૃત વાંચન માધ્યમમાં શાળા ખાતામાં નોકર દોષ તેવાજ વિદ્વાનોને માથે કામ ન નાખતાં સારા સારા વિદ્વાનોને બેગા કરી તેમની પાસેથી કામ લેવામાં આવ્યું હતું. અને એ બધું કામ કમિટીની નજર હેઠળ થયું હતું, ત્યારે આ વખતે બધા કામનો મુખ્ય જુઓ મિ. કોર્નરટન વાળી કમિટી ઉપરજ રહો. અને એ કમિટીમાંથી માત્ર એકેક મેમ્બર પોતાની બાપાની વાંચન માધ્યમ માટે જોખમદાર રહો. આવાં મદત્તનાં કામો એક વિદ્વાનને ન સોંપતાં કમિટીઓને સોંપવામાં હતું એ હોય છે કે જુદાં જુદાં મસ્તકને જુદી જુદી બાબતો સુઝે છે. અને એકનો એક પાઠ આર પાંચ વિદ્વાનોની નજર તળેથી પસાર થાય તો તેમાં સામાન્ય જૂથો નજર રહે. જ્યારે એકજ માણસ હોય તો તે ગમે તેટલી સંભાળ રાખે તો પણ સામાન્ય જૂથો પણ કોઈ કોઈ વાર રહી જાય છે.

આથી સ્પષ્ટ છે કે ગુજરાતી વાંચન માધ્યમની બાપા વગેરેની હેઠી જવાબદારી ગુજરાતી મેમ્બર ઉપરજ રહી, વળી કમિટીને પોતાનું કામ આટોપવાને માત્ર અદાર માસની મુદત આપવામાં આવેલી હોવાથી એ કામ એટલું બધું ઝડપથી કરવું પડ્યું કે તેને લીધે પણ સરતચૂકના અને બીજાં ઘણાં દોષો રહી ગયા. જે ઉપર આગળ આશ્ચર્ય દર્શાવવાનું જોઈએ.

એકંદર તપાસ કરતાં આપણને જણાય છે કે નવી વાંચન માધ્યમ કેળવણીના સાધન તરીકે હોપ વાંચન માધ્યમ કરતાં ચડીયાતી થઈ છે. છતાં બાપા શુદ્ધિ અને લેખન પદ્ધતિમાંતો તેમાં ઘણાં દોષ રહી ગયા છે. આ મત સ્થાપિત કરવા માટે આપણે બંને વાંચન માધ્યમના જરા સવિસ્તર અવલોકનમાં ઉતરવું પડશે.

આપણે જોઈ ગયા કે હોપ વાંચન માધ્યમ ધ. સ. ૧૮૬૦-૬૧ માં તૈયાર થઈ હતી. તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે આપણે તે જમાનો સમજવો જરૂરનો છે. વિલાયતમાં એ જમાનામાં ફોર્મ-સરનો વ્યક્તિ રસાતંત્ર વાદ, મિલનો ખુદી રસાતંત્ર વાદ, વગેરે પ્રચલિત હતા; અને તેની અસર હિંદ પર પણ થઈ. શુદ્ધિ પ્રધાન સાહિત્યની કદર થવા લાગી, અને લાગણીઓ મનુષ્યને અગ્રણી રસ્તે દોરે છે માટે તેમનાથી નેટલું દૂર જવાય તેટલું વધારે સાઈ મનાવા લાગ્યું. આ મતને પરિણામે ધર્મ એ બહેમનો એક પ્રકાર બન્યો. કેળવણીના વિષયમાં પણ આ મતની અસર થઈ. બાળકોને હકીકતનું જ્ઞાન કરાવવું, સંલોચી તેમનાં મગજ ભરવાં એ કેળવણીનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજી નવલ કથાકાર ચાર્લ્સ ડિકન્સ પોતાના હાર્ડ ટાઇમ્સ નામક વાર્તામાં આ મતનુયાયીઓના સિદ્ધાંતોનો આગ્રેહુળ ચિતાર આપે છે. તે કહે છે;— “આલકોનાં

* ‘Now, what I want is, Facts. Teach these boys and girls nothing but Facts. Facts alone are wanted in life. Plant nothing else, and root

મગજ તે ખાલી ઘડા જેવા છે. ઘડામાં જેમ આપણે પાણી ભરીએ છીએ તેમ વા-
લકોના મગજમાં આપણે હકીકતો (facts) ભરવાની છે જ્યાં સુધી ઘડામાં પાણી
નથી હોતુ ત્યાં સુધી તે ખાલી દેહેવાય છે તેમજ જ્યાં સુધી મગજમાં અનુભવ નથી
ભરતા ત્યાં સુધી તે પણ ખાલી રહે છે, માટે કેવળીનો અર્થજ મગજનો ખાલી
ઘડો હકીકતોથી ભરવો એવો થાય છે” આ પ્રમાણે એ જમાનાનું યત્ન સુદ્ધિની

out every thing else You can only form the minds of reasoning animals
upon facts , nothing else will ever be of any service to them

In this life, we want nothing but facts, Sir, nothing but facts.

Thomas Gradgrind now presented himself to the little pitchers
before him who were to be filled so full of facts

‘ Now let me ask you, boys and guls, would you paper a room
with representations of horses ?

After a pause, one half of the children cried out in chorus ‘ Yes’
Sir’ Upon it, the other half, seeing in the gentleman’s face that “ Yes ”
was wrong, cried out in chorn — ‘ No, Sir, as the custom is, in the exa-
minations

Of course, no Why wouldn’t you

‘ I’ll explain to you, then said the gentleman, after a dismal
pause, ‘ why you wouldn’t paper a room with representations of horses
Do you ever see horses walling up and down the sides of a room in
reality,—in fact ? Do You ?

Yes, Sir,’ from one half ‘ No, Sir ’ from the other

‘ Ofcourse no,’ said the gentleman with an indignant look at the
wrong half ‘ Why, then, you are not to see anywhere what you haven’t
in fact , You are not to have anywhere, what you don’t have in fact
What is called taste is only another name for fact

‘ This is a new principle, a discovery,’ a great discovery said the
gentleman Now I’ll try you again Suppose you were going to carpet a
room Would you use a carpet having a representation of flowers upon it ?

કેળવણી હતી. તેમાં વધી દિદમાં અત્રેના બાપાના નવા રાને મહેલાઓના મનપર એટલે બધે મોઢ પાથરી દીધે હતો કે પશ્ચિમનુ બધુ મારું, અનુકરણીય અને આપણું જૂનું, એટલું વટેમ અને ગપોણથી ભરપૂર એમ મનાવા લાગ્યું હતું. કરમન-દાસ મૂલશ, કપિ નર્મદાચંકર, વગેરે તે મનમના સુધાગનો યુડો દેશમાં ફેરવતા હતા, મહામા ભારણો કરતા, અને આપણા જૂના વિજ્ઞાનેની વિરદ્ધ ચર્ચા ચલાવી

There being a general conviction that 'No Sir' was always the right answer to this gentleman, the chorus of No was very strong. Only a few stragglers said yes, among them Siny Jape

'Girl no 20' said the gentleman Smiling in the calm strength of knowledge every blue-bed and stood up

'So you would carpet your room * * with representatives of flowers, would you?' said the gentleman 'Why would you?' 'If you please, sir, I am very fond of flowers,' returned the girl

'And is that why you would put tables and chairs upon them and have people walking over them with heavy boots?'

'It wouldn't hurt them, sir They wouldn't crush or wither, if you please, Sir They would be pictures of what was very pretty and pleasant, and I would fancy—'

'Ay, Ay, Ay' But you must not fancy, cried the gentleman, quite elated by coming so happily to this point 'That's it You are never to fancy.'

* * * * *

'You are to be in all things regulated and governed by fact * * * You must discard the word fancy altogether You have nothing to do with it. You are not to have, in any object of use or ornament, what would be a contradiction in fact You don't walk upon flowers in fact, you cannot be allowed to walk upon flowers in carpet You don't find that foreign birds and butterflies come and perch upon your crockery, you cannot be permitted to paint foreign birds and butterflies upon your crockery You never meet with quadrupeds going up and down walls, you must not have quadrupeds represented on wall * * This is the new discovery This is fact This is taste

Dickens, Hard Time.

મહા હતા તે અરસામા ન્યાયલી ટોપકૃત વાચન માધ્યમ આ વિચાર શૈલીની અસર થયા વગર મહી નહિ પચાસ વપની કેળવણીના પરિણામ તપાસતા આજના વિચારકો હિંદની કેળવણીનો મોટો દોર એ બતાવે છે કે તે કેળવણીએ બુદ્ધિ અને હૃદયનો બેદ કરી બુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપી હૃદયને ગાણુ ગણ્યુ તેજ પ્રમાણે વાચન માધ્યમ પણ બુદ્ધિને પોપક સામગ્રી બધી પૂરી પાડવામા આવી બાળકની જ્ઞાન મર્યાદા વિસ્તૃત થાય તે હેતુથી તે વખત જણાયા હતા તેટલા પદાર્થ વિજ્ઞાન વગેરે શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો, ઝાઝવાના જળ વગેરે કિરણોના પરિવર્તનના નિયમથી થતા વિચિત્ર દેખાવો, જૂના બહેમો ટળે એવી વાતો ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, જન્મ-ચરિત્ર, સામાન્ય સહ-શુભો વગેરે વિષયો વાચન માધ્યમમાં ચર્ચાયા હતા પણ એ વાચન માધ્યમ ગુજરાતની પ્રજાને યોગ્ય ખાસ સામગ્રી નેમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, ધર્મ, આચાર, વિચાર, વગેરે બાબતો પર બિલકુલ સુપ્રસીદી જ અખસાર કરનામા આવી હતી હિંદનો ઇતિહાસ આપવામા આવ્યો હતો પણ તે સુખ્યત્વે ઐતિહાસિક સમયનો, એટલે કે મુસલમાની આવાગમન પછીનો જ ધર્મનો વિષયનો ખાસ સુખ્ય દેખામા આવ્યો હતો એટલે એકદમ રીતે હેતુકૃત વાચન માધ્યમ, જોગણીશમી સદીના મધ્યમા ઇસ્લામ કેળવણી વિષે જ વિચાર એણી પ્રચલિત હતી, તેના સત્રોનો ઉપયોગ કરવામા આવ્યો હતો તે પછી પિસ્તાલીશ વર્ષે સુધી એજ વાચન માધ્યમ પર શુબર બાલકોના નિજાન થયો છે કેળવણીના શાસ્ત્ર અને કલામા એ અર્ધી સદીમા મોટો ફેરફાર થઇ ગયો છે પણ એ ફેરફારનો લાભ આપણને એ પિસ્તાલીસ વર્ષના અરસામા ન મળ્યો બુદ્ધિ કરતા હૃદયનુ સ્થાન હુમ્મ છે કેળવણી એ માત્ર જ્ઞાન આપવા માટે નથી પણ ચરિત્ર ધડવા માટે પણ છે અને ચારિત્ર પર બુદ્ધિ કરતા હૃદયની અસર વધારે ઠઠ થાય છે અને વળી બુદ્ધિની કેળવણીનુ પણ હૃદયની મદદથી કામ લેવાથી વધારે સગીન પરિણામ આવે છે સ્વધર્મ, અદેશ, વગેરેને માટે બાળકોમા સહજ પ્રેમ હોય છે તે પ્રેમની મદદ લઇને કેળવણી યોજવામા આવે તો બાળકની રસવૃત્તિ તેની બુદ્ધિને વધારે સતેજ કરી શકે ઇતિહાસ, જીવનચરિત્રનો હેતુ મનુષ્યના કર્મો પરથી તેનના ચરિત્રો પર અજવાળું પાડી નીતિના નિષ્કર્ષ પર બાળકનુ ધ્યાન ખેંચવાનો હોય છે પણ મ-હુનિઆના રાજ્યના ઇતિહાસ કરતા અશોકના ઇતિહાસમા હિંદુ બાળકોને વધારે રસ પડે કે હિંદુઓના સાગના સમયના હિંદુ વર્ણન બાળકોને આનંદ આપે, અને એ આનંદથી એ બધી વિગતો તેમને સહેલાઈથી પાદ રહી શકે એ સમજનુ સુરકેલ નથી માનસ શાસ્ત્રના વધારે ગાઢ અભ્યાસને લીધે બાળકની કેળવણીમા તેની બુદ્ધિ સાથે તેનું હૃદય અને તેની કલ્પના શક્તિને એક સાથે પોપણુ મલે એવા માર્ગો યોજવા લાગ્યા અને બુદ્ધિને પણ સહેલા પરથી અધરા પર જવાના અને વસ્તુઓ પરથી શુણના જ્ઞાન પર જવાના ક્રમ યોજવા લાગ્યા વળી કેળવણી એ અમ સાધ્યજ છે અભ્યાસ અને રમત એ બે પરસ્પર

વિરોધી છે એ વિચાર જૂના જમાનામાં રદ થઇ ગયો હતો તે પણ રચના લાગ્યે જ વિષયમાં વિધાર્થીને રમ દોષ તેને જલદી અને મગજને બહુ શ્રમ વગર થાય છે દુષ્ટીઓ છોડી અભિયાન પણ દોષ છે રમતમાં આનંદ સાથે શિક્ષણના પણ ઉપયોગી અંગ દોષ છે અને એમંદર રમતથી બાળ નું મન પ્રકૃષ્ટિત અને તાજુ થાય છે અને તેથી તેની શિક્ષણ અહણ કરવાની શક્તિમાં વધારો થાય છે એ સૂત્રો પણ સમજના લાગ્યા આ પ્રમાણે વીશમી સદીની શરૂઆતમાં ટેન્- વણી સંબંધી વિચાર ભાવનાના જે પરિવર્તન થયા છે તેનું પ્રતિબિંબ આપણે નવી વાચન માનામાં જોઈએ છીએ હિંદુ ધર્મનું અસત્ત્વ અરૂપ મગજવવા માટે ચારે વર્ણો, ચાર આશ્રમો મહાન ઋષિઓ આચાર્યો માટે માન પેદા થાય માટે ગૌતમ, છુદ્ધ શકરાચાર્ય વગેરેના જીવન ચરિત્રો, સામાન્ય સદ્ગુણો દર્શાવના માટે વસિષ્ઠ ને વિશ્વામિત્ર, ગુરુ ભક્તિના ઉદાહરણ તરીકે કૃષ્ણ અને મુખાનો વિદ્યાભ્યાસ વગેરે પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ એવા એના વિષયો નવી વાચન માનામાં દાખલ કરવામાં આવેલા છે આપણા દેશના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો તરીકે ભાગ્યચક્રના અંગેના જ્ઞાન વિશે, ભૂવ ભૂતિ અને જ્ઞાનિદાસના કાવ્ય નાટ્યોમાંથી ઉત્તામ, ગુજરાતના મહાન લેખકો, અને કવિઓ તરીકે નગસિંહ મહેતા શામળ ભટ્ટ, દયારામ, ત્રેમાનંદ, નર્મદાશંકર, દલપતરામ અને મહીપતરામ એમને વિશે પાંચે આપવામાં આવ્યા છે તેમજ સામાન્ય જ્ઞાનમાં પણ એમંદર અને ધોરમ, પંતાની ગાંધી, મેગાર્થનિમના સમયનું હિંદુ, હિંદોલ્લસાગની હિંદની મુસાફરી વગેરે પાઠોથી ઐતિહાસિક છુદ્ધિને ઉત્તેજન મળે અને સાથે ચરિત્ર ઉપર પણ અમર થાય એના પાઠો યોજનામાં આવ્યા છે શરૂઆતની ચોપડીઓમાં પદાર્થ પાઠોની યોજના કે વામ આવી છે કે જ્યાં વસ્તુઓ દ્વારા તેમના ગુણોનું જ્ઞાન થાન વિધાર્થીઓની પંપના શક્તિ ખીતવવા માટે અહીં જૂન વાર્તાઓ (Fairy Tales) ના પાઠો ઉમેરવામાં આવ્યા છે અને છેલ્લે શરીરની બધી ક્રિયાઓ અને તનદુસ્તી સંબંધી જ્ઞાનમાં જે મોટો વધારો થયો છે, તે ઇન્દ્રિય વિજ્ઞાન (Physiology) અને આરોગ્ય વિજ્ઞાનના પાઠોમાં દર્શાવે છે, અને એમંદર રીતે પચાસ વર્ષના ટેન્વણીના આલ્ચ અને પદ્ધતિમાં થયેલો ફેર- શો હોપ વાચન માનાને આ નવી વાચન માલા સાથે સંગ્રહવામાંથી બેશક જોઈ શકાય છે

વળી ગુજરાતી વાચન માના ગુજરાતી ભાષા જોનાર બધા બાળકોને શીખ વવાની છે માટે તેમાં હિંદુ ઉપાત મુસનમાન અને પાગરીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે એટલા માટે મહમદ પેગળ નું જીવન ચરિત્ર હાતમ મિન તાઇ, પારમી ઓના ધર્મ, પાત્મીઓ ગુજરાતમાં આવી રૂમ વસ્યા વગેરે પાઠો આપવામાં આવ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ સામાન્ય પાઠોમાં પણ હિંદુ, મુસલમાન, અને પામી

ઓના નામની લગભગ સરખી સંખ્યા વાર્તાઓમાં દાખલ કરવામાં આવી છે.

આવી રીતે નવી વાંચન માહાત્મ્ય વિષયોમાં અને તે વિષયોની ચર્ચામાં અમુક અંશે વિચાર પૂર્વક સુધારાઓ દાખલ કરવામાં આવ્યા છે, તે નિર્વિવાદ છે. માન કેટલેક ટેકાણે યોગ્ય વિવેક સમવાયો નથી, એમ દેખાય છે. ઉપનિષદમાંથી ઉતારેલી ઘેટું લાઇ જનાર ખાલ્લુની કથા ત્રીજી ચોપડીમાં આપવામાં આવી છે. નવ દશ વર્ષની ઉમરનું હિંદુ બાલક ખાલ્લુ ઘેટું શામાટે લઇ જતો હતો તે સમજી શકે કે કેમ ? એ વિચારવાનું છે. તેમ શિક્ષક એ નંદાનાં બાળકોને એમ કહે કે તે વખતના ખાલ્લુ ભાંસાહારી હતા અને ઘેટાનો વધ કરી યજ્ઞ કરતા તો તે પણ બાળકના મનમાં બરાબર ઉતરશે કે કેમ ? એ સંકારપદ છે. એટલા માટે એ પાઠ સાંથી કાઢીને પાંચમી કે છઠ્ઠી ચોપડીમાં મુકવાને યોગ્ય છે. વળી ચોથી ચોપડીના ૮૮મા પાઠમાં માહલીની જુદી જુદી જાતનાં વર્ણનનો પાઠ છે. તેમા ગુણવંત નામનો છોકરો અહમદ નામના મુસલમાનના છોકરાને મલવા જાય છે. અહમદ રસ્તામાં મળે છે, સારે કહે છે કે મારા બાપાએ મને થોડી માહલી પકડવા મોકલ્યો હતો. સારે ગુણવંત કહે છે કે 'મને બતાવ જોઈએ.' આ જાતની વાતચિત હિંદુ અને મુસલમાન મિત્રો વચ્ચે કદિ સંભવે એમ અમને તો લાગતું નથી, એટલા માટે ગુણવંતને બદલે કોઈ બીજો મુસલમાન કે પારસી મિત્ર રાખ્યો હોય તો યોગ્યતાના બંધ ન થાય.

આજ પ્રમાણે છઠ્ઠી ચોપડીના પહેલા પાઠમાં અંગ્રેજી ઉપરથી બાપાંતર કરતાં વિવેક વાપર્યો જણાતો નથી. પાઠ માણસનાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્તવ્ય વિષે છે. અને તેમાં માણસનું પરમેશ્વર પ્રતિ કર્તવ્ય, પાડોશી પ્રતિ કર્તવ્ય, અને પોતા પ્રતિ કર્તવ્ય, એવા ત્રણ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. આ વિભાગ આપણા બાળકોના મગજમાં કે શિક્ષકોના મગજમાં બરાબર ઉતરી શકવો મુશ્કેલ છે. પોતાના પ્રતિ, અન્ય મનુષ્યના પ્રતિ, અને ઇશ્વર પ્રતિ, એમ જે ત્રણ ફરજે આપણે સમજીએ છીએ તેમાંની બીજી ફરજને બાઇબલમાં પાડોશી તરફની ફરજ તરીકે ગણાવી છે. જીસસ ક્રીસ્ટની સાથે પાડોશી કોને કહેવો એ વિષય પર એના અનુયાયીઓને ચર્ચા થયેલી અને તે વખતે પાડોશીની વ્યાખ્યા કરવા માટે (Parable of the good samaritan) એટલે બહા સમેરિયા વાસીની આખ્યાયિકા કહેવામાં આવેલી, જે યુરોપીય સાહિત્યમાં ઘણી મશહુર છે. અને એ આખ્યાયિકા પરથી અન્ય મનુષ્યો પરત્વેનો ધર્મ તે પાડોશી પ્રતિનો ધર્મ એ સૂચથી સમજાવવા લાગ્યો છે. પરંતુ એ સૂત્રનું સમ્પ્રદાય બાપાંતર ગુજરાતી વાંચકોને કેવી રીતે અર્થ જોષ કરી શકે ? તેટલા માટે બાપાંતર કારે પોતાના બાપાતરની ગુજરાતી પાઠ તરીકેની યોગ્યતા વિષે કાંઈ પણ વિચાર કર્યો હોય તેમ લાગતું નથી.

દરેક સમાજમાં પ્રચલિત વાર્તાઓનો સમૂહ હોય છે અને તે વાર્તાઓ તે તે સમાજની નીતિની આત્મા વગેરેના આદર્શરૂપ હોય છે. મામાન્ય જ્ઞાનના પાટામાં એવી વાર્તાઓમાંથી પસંદગી કરવામાં આવી હોય તો તે બાળકના મનમાં ઉડી અને દૃઢ અસર કરે છે એમ મનાય છે. અને તેટલા પગથી જીવનમાંને લોક વાર્તાના ઉત્તારામાંથી પણ દુચ્છા પસંદ કરવાનું હગ્ન્યુ લાગે છે.

આપણામાં આવી વાર્તાઓના સમૂહમાં અકબર અને બિંબલને નામે એક મોટા વાર્તાઓનો સમૂહ જણીતો છે તેમાંથી ગુજરાતી ભેજારે ધખા દાખલા લીધા છે પગંતુ વાચન માના બહુનામાં બાળક દિલ્લે દત્તિદાસ પણ બને છે અને તેમાં મુગલ રાજ્યના દત્તિદાસમાં અકબરની ઉચી રાજનીતિ, તેનું વિશાળ જ્ઞાન, તેની અસાધારણ પરધર્મ તિતિક્ષા વગેરેને માટે માન ધરાવનાર બાળક વાચન પોથીમાં વાચે કે અકબરે બિંબલને હુકમ આપ્યો કે બધા જમાઈને ચળી પગ ચડાવી દો ત્યારે તેને નેમજ લાગે કે દત્તિદાસમાં તો અકબરના મોઢાં બહુમાં કુંકયા છે, પણ ખરી રીતે તો તે ખૂબ અને ધાતકી હતો તેજ પ્રમાણે અકબર બાદશાહની નમર ચર્ચાને પાઠ પણ અંદર કાઢપણ ઉદ્દેશ વગરનો ખાલી દુચ્છાઓથીજ ભરેલો છે. બિંબલને શિક્ષાનો પાઠો ગુણને બદલે દુર્ગુણ શીખવે એવો ભય ગદે છે. અને ટપાની મુસાફરી, સૂર્ય પર ચડાઈ, તથા અકબરના પરાક્રમ જેવા પાઠમાં માત્ર ખૂબીઓની મસ્કરી સિવાય બીજી કંઈ હેતુ દેખાતો નથી.

બીજા પ્રશ્નને પગથી ઉતારા કરવામાં પણ કયાક કયાક યોગ્ય વિચારની ખામી જણાઈ આવે છે સાતમી સોપડીમાં બાળકણના કિલ્લાનો પાઠ કરણ ધેનામાંથી ઉતાર્યો છે આ પાઠમાં બે પાના બાળકણના કિલ્લાનું અને આસપાસના સુધી મોદર્યનું ઘણું અચ્છુ વર્ણન કરે છે અને તે વર્ણન પુરું થાય છે ત્યાજ પાઠનો અંત આવતો હોત તો યોગ્ય હતું પણ વર્ણન પુરું થતા એ કિલ્લાના એક ઝોરડામાં બે જણ વાત કરતા હતા એમ કહી પછીના પેરેગ્રાફમાં એ બે જણની ત્રમર, પહેરવેશ, દેખાવ, વગેરે સંબંધી લાણુ વર્ણન આવે છે અને વર્ણન પુરું થતા “આવી રીતિમાં ગુજરાતનો ઉદ્દેશો રજપૂત રાજ કરણ વાધેતો તેની તેર વર્ષની દીકરી દેવળદેવી સાથે તે ઝોરડામાં વાતો કરતો હતો” એ વાક્યથી પાઠ પૂરો થાય છે વાચનારને સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે કંઈ અને દેવળદેવી સંબંધી આગળ વાત ચલાવવી ન હતી તો પછી નેઓને પાઠમાં દાખલ શા માટે કર્યા? માત્ર અમુક લંબાઈનો પાઠ પસંદ કરવો એમ પ્રથમ ઠરાવીને પછી એ લંબાઈ પુરી થતા બીજો કશો વિચાર કર્યા વગર પાઠ પુરો કરી દીધો હોય તોજ આવી પસંદગી ચક્ર શકે.

પિદાગ “કાની”ના સેવક હતા અને તેઓ “કાલી”ની પ્રાર્થના કરી નેવેલ ધરાવતા વગેરે વાક્યોમાં કાનીને બદલે મળી અથવા મહાકાળી અથવા કાલિકા

શબ્દ વાપર્યો હોત તો બધા મદન સંગ શકત અગ્રેજ ઉપરથી ઉતારો કરતા દેશી વિશેષ નામને તેના દેશી ઉપમાજ રાખના એજ યોગ્ય છે, એ કાષ્ઠ કહેનાની જગ્યા નથી હતા કાળીમાતા અથવા કાવિના જેના તદ્દન પરિચિત નામોને પણ “કાવી” ના ઉપમા દેરની નાખનામા આવ્યા છે ત્યારે તે સામે વાવો ઉડાનવો એ દ્રવ્ય છે તેજ પ્રમાણે ધરાનીઓના પેગંબરનું નામ ઝરયોસ્ત આપનાને બદલે ઝારોસ્ત્ર આપનામા આવ્યું છે તે પણ ગુજરાતી વાચન માધ્યમ અભ્યાસને શ્રીક શોકો કહેતા તેમ ‘એન્ડોમિડસ’ કહેનામા આવે તેના જેવુંજ વિચિત્ર છે

આખા ઉપોદ્ધાત પછી આપણે નવી વાચન માધ્યમ અભ્યાસન ૫૦ આનીએ જૂની વાચન માધ્યમ પ્રથમ શબ્દો શીખવી પછી અક્ષરનું જ્ઞાન આપનાની પદ્ધતિ અમલમાં લગનામા આવી હતી દાખલા તરીકે પહેલી ચોપડીના પહેલાજ પાઠમા મા, મા, ડે એ શબ્દો શીખવવા, અને અને કાનો મા અને છ ને એક માત્ર છે એ જ્ઞાન પાડનાથી આપતુ, એ સૂચના આપનામા આવી હતી આ ‘લુક એન્ડ સે’ (look and say) નામની અગ્રેજ શિક્ષણ પદ્ધતિનું અનુકરણ માત્ર હતુ અને તે સરકુત બાપાના બનાવના પર રચાયેલી લેખન પદ્ધતિને અનુકૂળ ન હતું એમ મિ ટ્રાન્સલેશન કહે છે અને આપણે જાણીએ છીએ કે ગુજરાતી નિશાળોમા બાળ વયમા એન્ડા સાથે બાળકરી પણ છુટાનનામા જ્ઞાનતી ભતી અને પહેલી ચોપડી તે પછી શરૂ થતી આ માટે આપણા બાળકોને પ્રથમ અક્ષરનું જ્ઞાન આપતુ એ વધારે સલાહકારક ગણાયુ અને તે પરથીજ સુબધ વેદ ધર્મ સંભાએ ધણા વર્ષ પહેલા સચિત્ર બાળપોથી તૈયાર કરી છપાવી હતી, અને તેમા અક્ષરના જ્ઞાન માટે ચિત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો આજ પદ્ધતિ અનુસાર સુદરજ મુળજ શેઠે પોતાની પહેલી ચોપડી ૩મી અને તે સરજા તરફથી મળુર થઇ અને નવી બાળપોથીમા પણ એજ ધોરણ અમલમાં લગનામા આવેલુ આપણે જોઇએ છીએ હવે પડેનાજ પાઠમા મૂળાક્ષરના મુલ ખડ, અને જોડેલા ખડો શીખવી પછી મૂળાક્ષર શીખવવાની જે સૂચના આપવામા આવી છે તે મૂળાક્ષર શીખવવાનું કામ વધારે સહેલું બનાવનાને બદલે વધારે અનુસરનીક અને અધુર બનાવશે એવો બચ રહે એ કરતા નગારાનું ચિત્ર બતાવી તે ઉચ્ચાર માટે લખાતા શબ્દ પર ધ્યાન ખેંચી તેમાથી પરજારો ન’ શીખવવાની પદ્ધતિ વધારે સરેલી ભાસે ■ બાળપોથી તૈયાર કરી તેનો પ્રયોગ ટ્રેનિંગ કોલેજની ટ્રેકિટસિંગ સ્કૂલોમા કરી જોયો છે અને એ પ્રયોગને લઇ જે દેશજા યોગ્ય લાગ્યા તે તેમા દાખલ કર્યા છે એમ મિ ટ્રાન્સલેશન કહે છે એટલે એ વિષે કંઇ નિશેષ કહેવાનું રહેતુ યી બીજે પાનેથી ચિત્રો અને તેન નામ અને તેના પરથી તેના આજ અક્ષરના જ્ઞાન કળવી એજ અક્ષરો નાગા ઠીજ શબ્દો પણ આપ્યા છે આમા ત્રીજા પાના પર જ અક્ષરનાજા શબ્દોના ઉત્કલણમા ‘મગજ’ શબ્દ આપેલો છે અને તે સબ્દની નીચે કુટનોટમા “આવાનો” એમ આપેલ છે, તેનો

હેતુ સમજાતો નથી શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સમ્પદ વાચતા રીખતી પછી તેના અર્થનું જ્ઞાન કરાવે, અને તેમા અમુક સમ્પદના એકથી વિગેન અર્થ હોય તો તે પણ સમજાવે એવો ક્રમ હોય છે એજ પાનામા ઉપર ગણુ સમ્પદ છે તેને દ્વિધાપદ તરીકે અથવા 'ચક્રના અનુચર' તરીકે ગમે તે અર્થમા અથવા જન્ને અર્થમા શિક્ષક સમજતી શકે તેજ પ્રમાણે મગજ સમ્પદ પણ જન્ને અર્થમા જો શિક્ષક સમજાવી શકે તો તેણે આ માટે ન સમજાવવો એ કાષ્ટ સ્પષ્ટ નથી એમ કદાચ કહેનામા આવે કે 'મગજ' સમ્પદનો ખીજો અર્થ નાના બાળકે સમજી શકે નહીં માટે તેને 'ખાનાનો લાકડું' એ જ અર્થ શીખવવો પરંતુ અમને તો લાગે છે કે સમજાવના સમજાવનાની શક્તિમા ફેર હોય છે અને ટટલાક શિક્ષકે કેટલીક બાળકો જાણુ મારી રીતે નહાના વિદ્યાર્થીઓના મગજમા ઉતારી શકે છે તો પછી અમુક સમ્પદ એકજ અર્થમા રીખવવો એવી સૂચના તદ્દન નિરર્થક લાગે છે બાકી એકદર બાળકોથીના પહેલા બાગમા ધણુ અને સારા ચિત્રો આપેલા છે અને તેથી નહાના બાળકને મુજની સાથે જ્ઞાન આપવાનું ધણુ અમુક સાધન આપનામા આવ્યું છે એ નિર્ણય છે

બાળકોથીના ખીજ બાગના પહેલા પાકમા 'બા, બૂ પા' ને બદલે 'બા, ચા, પા' ધ્યાન બેસે છે તેમજ તે પાઠને મધ્યમે આપેલુ ચિત્ર પણ તેજુજ ધ્યાન બેસે છે મુખ્ય જવા મોટા શહેર મિનાષ મરીજ કુકુમેમા ચાનો પ્રચાર હજી એટલો બધો નથી થયો કે બાળકને અક્ષરજ્ઞાનની શરૂઆતમા "ચા" સમ્પદ શીખવનાની આવશ્યકતા હોય તેમજ શ્રી અને બાળકે ટેબલ ખુરશીએ બેસી મચના ખાવા રકાખીમા ચા પીએ એટલી સમૃદ્ધિ આપારે હિંદમા નથી અને તેથી એ ચિત્ર આપણા ગૃહ સંસારનું અવાસ્તવિક ચિત્ર આપે છે એવા અવાસ્તવિક ચિત્રોની અસર બાળકોના મન પર ખોળી થવાનો સંભવ છે પાઠોમા અને ચિત્રોમા બાળકને પરિચિત અને રસ પડે એવી સામગ્રિનો ઉપયોગ કરવાનું સૂત્ર એ નવી વાચન માતાનો જૂતી વાચન માલા પર સરસાઈ કરવાનો દાવો છે, ત્યાં બાળકના હાથમા પડનાના પુસ્તકને પહેલેજ પાને બા, ચા, પા, એ પાઠ અને ટેબલ ખુરશી પર મા છોકરી અને છોકરો તથા ચાના ખાણલુ ચિત્ર એ બન્ને રસાભાસ ઉત્પન્ન કરે છે બાકીના પાઠોમા છોકરાઓને રસ પડે એવી બિલાડી અને ઊંદરની, ગાયની, બાલકોને ફુલની સાથે કે પતંગની સાથે, કે દેડકાની સાથે રમવાની નહાની વાર્તાઓ આપવામા આવી છે આ મલ ત્યાલતા ઢોરના કાન પગ વગેરે પરથી સાદા આકાંડાનું જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન પણ ઠીક થયો છે છેવટે છ કવિતાઓ અપી છે તેમા પહેલો પાઠ 'પૂતમ આદની' ના પ્રખ્યાત દાળનો છે પણ તેનો રાગ છ સાત વર્ષના બાળકા ગલાની ખીલદુલ કેળવણી સિવાય કાઠી શકે કે કેમ તે શકસ્પદ છે સાદા જુજગી કે ત્રોટમ શીખવવામા પણ અમુક તરદી પડે છે એમ મહેતાજીઓને અનુભવ છે તો આવે મોટો રાગ

મંગલાચરણમાંજ મૂકવો એ કેમ સલાહ ભરેલું લાગ્યું હશે તે સમજવું જરા મુશ્કેલ છે. પછીની ચાંદાની અને તારાની કવિતાની અંદર કલ્પના છે અને તે સાથે બાળકના મુગ્ધ ભાવને અનુકૂળ હોવાથી ખામ યોગ્યતાવાળી છે. એકંદરે નવી વાંચન માહાત્મ્ય કવિતાનું ધોરણ ખામીવાળું છે. તેમાં બે આવી સારી કવિતાઓ જોઈ આનંદ થવો સહજ છે. પછીની ત્રણ કવિતા ઇશ્વર પ્રાર્થના, ગાય અને ચોપટની શીખામણની છે. અને એ બાળકોનાં વય અને સમજણને અનુકૂળ છે. એવી રીતે બાળપોથીની એકંદરે રચના સફળ છે એમ કહી શકતાં આનંદ થાય છે. બાળપોથી પછી આગલ ચાલતાં સાત ચોપડીઓમાં પહેલી ત્રણ અને પછીની ચાર એમ બે વિભાગ જુદા પડે છે. પહેલાં વિભાગમાં ભાષા સાદી, ધરમયુ, અને બાળકો વાપરે તેવી ચોજવામાં આવી છે, જ્યારે પછીની ચાર ચોપડીઓમાં વધારે સંસ્કારવાળા ગ્રાંથ ભાષા દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. વળી પહેલી ત્રણ ચોપડીઓ છોકરા અને છોકરીઓ બંનેની નિશાળમાં ચાલવાની હોવાથી બન્નેને ઉપયોગી થાય એવી પાઠની રચના કરવામાં આવી છે. જ્યારે ઉપરની ચોપડીઓમાં એવું કરવાની જરૂર રહી નથી. કારણ ઉપલા ધોરણમાં કન્યાશાળા માટે નવીજ ચોપડીઓ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે, એટલે આપણે પહેલી ત્રણ ચોપડીઓની એક સાથે તપાસ ચલાવીએ તો ખોટું નહિ ગણાય.

જૂની વાંચન માહાત્મ્ય ચિત્રોની ખામીપર ઘણા વિવેચકો એ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તે આક્ષેપ દૂર કરવાને નવી વાંચન માહાત્મ્ય ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, તે આપણે ઉપર જણાવી ગયા—પણ ચિત્રકારનું કામ, અને પાઠના લેખકનું કામ એકબીજાને અનુરૂપ ન હોય તો પરિણામ કદંબુ આવે છે. એ વાત કમિટીનાં ધ્યાન બહાર ગઈ લાગે છે. દાખલા તરીકે,—પહેલી ચોપડીના પહેલા ભાગનો ત્રીજો પાઠ નિશાળ સંબંધી છે, અને તેમાં આપણે ત્યાં નિશાળને માટે એક ઓશરીએ ઓરડાબંધ મકાન સાધારણ રીતે બંધાય છે તેવું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. પણ બાળક પાઠ વાંચવા માટે સારું શું વાંચે છે ? આ મારી નિશાળ છે, એને ફરતી બધે વાડ છે. આ દરવાજાપર પાટીલ છે. તે ઉપર નિશાળનું નામ લખેલું છે. ચંચળ બહેન માંહે આવ, તને બધું બતાવું. જે બહેન આ નાનો ભાગ છે. આ બધાં ફૂલ ગાડ છે * * * આ અમારી કસરત કરવાની જગા છે * * * આ નિશાળનો ઘંટ છે, તેને વગાડવાની પેલી મોગરી છે ” આટલું વર્ણન એ નિશાળના બહારના ભાગનું છે. અને તે પુરું કરી પછી વિદ્યાર્થી ‘ચંચલ બહેન’ને અંદર લઈ જઈ જુદા જુદા વર્ગ, તેમનાં બેસવાનાં પાટીઆં, ઘોડી, ચિત્રો વગેરે બતાવે છે. આ પાઠને અનુરૂપ ચિત્ર કરવાને માટે તેની વાડ અને દરવાજો, દરવાજાપર નિશાળના નામનું પાટીલ, અંદર ફૂલના ક્યારા, અને ઓશરીમાં અમુક ઠેકાણે ઘંટ અને મોગરી એટલાં વાનાં મૂકવાં જોઈએ અને ત્યારેજ એ ચિત્રમાં વાસ્તવિકતા આવે.

ચિત્રો પૃથ્વી આપણે પાઠના વિષયો પર હવે જુદાજુદા સામાન્ય જ્ઞાનના પાઠમાં બાળકોને રસ પડે તેના વિષયો આપનાની પદ્ધતિ અખણ કંઈવાર આવેલી આપણે જોઈએ છીએ નહીં નહીં હુમડા પહેરના મળે, સાફ સાફ ખાનાનું મળે વગેરે કારણોને લીધે તહેનાગના દિવસો નહાનપણમાં જુદા જુદા આનંદથી યાદ આવે છે માટે દીવાળીના દિવસના વર્ણનથી પહેલી ચોપડી શરૂ થાય છે અને પછી વગસગાઈ, ઉભણી મેળો, વગેરે એજ પ્રકારના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે વળી નહાના છોકરાને રમત બહુ વહાવી હોય છે અને તેથી કસરત સાથે આનંદ મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં બાલકોની જુદીને ખીલવાનો પણ સારો અનુકૂળ છે એ સૂત્ર હવે સાચી રીતે સમજવા લાગ્યું છે એટલા માટે હોડીની રમત, એન ઘેન ને ડાહીનો ઘોડો, ચક્ર બિરુદ વગેરે બધાઓની રમતના પાઠોએ પણ આનંદ દાયક ગણવા જોઈએ. સામાન્ય સહુજીવો સમજવા માટે હસપનીતિની વાર્તાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમાંની છોકરા અને દેડકાની, છોકરો અને વાઘ, ઝાગડાની ચતુરાઈ, કુતરો અને તેનો પક-છાયો, બળદ અને દેડકો વગેરે વાતો વાચન માલામાં લેવામાં આવી છે વળી બાળકોની કંપના ખીલવવા માટે અદ્ભુત વાર્તાઓ (fairy tales), તે ખસ ઉપયોગ કરનાર પાશ્વિમાલ શિક્ષણ શાસ્ત્રનું સૂત્ર અહીં જાળવવામાં આવ્યું છે અને તેથી શાહજાદો અને બિખારી, શાહજાદી અને પરીઓ, એક રાજાના કુંવરની વાત વગેરે પાઠો યોજાયા છે અને છેવટે કાપણી અને ખજાના, ખેતીવાડીના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે આજકાલ આપણી પ્રજા ગામડામાંથી નીકળી શહેરમાં આવી વસવા માડી છે અને તેમને ખેતીવાડીની માદી બાબતોનું પણ અજ્ઞાન હોય છે, તેટલા માટે નવી વાચન માલામાં ખેતીવાડીના લગભગ જુદા જુદા પાઠો આપવામાં આવ્યા છે તે પણ જમાનાની એક મોટી ખામી પૂરી પાડશે એમ અમારું અધીન મત છે

પહેલી ચોપડીના બે ભાગ પાઠમાં આવ્યા છે ૧ સામાન્ય વિષયના પાઠ અને ૨ સ્પષ્ટિજ્ઞાન વગેરેના ત્રીજા અને ત્રીજા ચોપડીઓમાં આ બે ઉપરાંત એક ત્રીજો ભાગ જૂગાણ વિધાના પાઠ સંબંધી ઉમેરવામાં આવેલ છે તેમાં દિશાઓ અને નિશાનના નકશાથી શરૂ કરી ગામ અને શહેરનો સંબંધ, તાલુકો અને તાલુકાના અધિકારીઓ, તેમના કામગીરી વગેરે સંબંધી ઉપયોગી માહિતી આપવામાં આવી છે અને તે ઉપરાંત ત્રીજા ચોપડીમાં હુગર, મેદાન, નદી, દરિયા-મહાસાગર વગેરે પૃથ્વીના મોટા વિભાગો સમજાવ્યા છે સ્પષ્ટિજ્ઞાનના પાઠમાં ટેકુ, માગી, પત્થર વગેરે પરિચિત વસ્તુઓથી શરૂ કરી ધાતુઓ, અને તેમાંથી બનતા પદાર્થો, વનસ્પતિના છોડ, જાડ અને વેસા, એવા ત્રણ મોટા ભેદો અને પ્રાણીમાં ગાય, બેંક, બચ્કું, ઘેડું, કુતરું, અને પંખીઓમાં પોપટ, ઝાગડો, વગેરેના વર્ણન આપવામાં આવેલા છે આવી રીતે સ્પષ્ટિજ્ઞાનમાં

નિર્જીવ અને સજીવ જગતના મુખ્ય ભાગનું નિરીક્ષણ બાળકોને કરાવવામાં આવ્યું છે. બીજી ચોપડીમાં હવા અને પવન તથા ચાક વિષે પદાર્થ પાઠ આપવામાં આવ્યા છે. ત્યાર પછી તાંબા પિત્તલનાં વાસણના બે પાઠ આપી ખેતીવાડીને લગતા પાઠ આવે છે, તેમાં ખેડુતને હળ, તથા જુદી જુદી જાતના ધાસના પાઠ આપવામાં આવ્યા છે અને તેમાં દાઢ, ઝીંઝવો, અને સરકટની જાત ઝોળખાવી તે પરથી પછી બાજરી જુવાર, અને ડાંગરને પણ ધાસની જાત તરીકે ઝોળખાવી છે. અને પછી ડાંગર અને શેરડી પર આખાં પાઠ આપેલા છે. ત્યાર પછી મધમાખી, જાતક મરઘાં, ચકલી, ઘોડો વગેરે વિશેષ પક્ષિઓ કે પ્રાણીઓના પાઠ આપી, આપણા શરીર પર ધ્યાન ખેંચી તેના ભાગ અને ઈંદ્રિયો સમજાવી છે. છેવટે જુદા જુદા રંગ બતાવવાનો પાઠ આપી જુદી જુદી જાતનાં કપડાંના પાઠથી બીજી ચોપડી પૂરી થાય છે. રંગના પાઠમાં રાખોડી અને ઝાંખો કુરો તપખીરીઓ અને ઘેરો તપખીરીઓ વગેરે બેઠો આપ્યા છે. તે જ ઉપરનાં બાળકો બીજી ચોપડી બંધે છે તે સમજી શકે કે નહિ? એ પ્રથમ નજરે શંકાસ્પદ લાગે છે. પણ જુદા જુદા રંગનાં પડીકાં લઈ તેમાંથી ઘોડો ઘોડો કાઢ વસ્તુને લગાડનાં જવું. અને તેથી રીતે બાળકોની આગળ પદાર્થ પાઠની પદ્ધતિએ જુદા જુદા બેઠ બાળકોના મન પર ઠસાવવા એ સુસ્કેલ લાગતું નથી.

ત્રીજી ચોપડીમાં પાણી, દેવતા, મીઠું, ગંધક, પહેલદાર વસ્તુઓ વગેરે પદાર્થ વિજ્ઞાનના પાઠો છે. અને તે દરરોજના વપરાશમાં આવતી વસ્તુઓની ઉપયોગી માહિતી આપે છે. ઝાડની ઈંદ્રિયો, ઝાડનો રસ અને પાંદડાંના ઘાટ એ વનસ્પતિ શાસ્ત્રની એટલીજ ઉપયોગી માહિતી આપે છે. સમડી, બિલાડી અને કુતરાનાં સર્ગાં, ખિસખોલી અને સસલાના પાઠ, પ્રાણીવિદ્યા શીખવે છે. બીજી ચોપડીમાં ઈંદ્રિયો અને શરીરના અવયવો શીખી ગયા પછી અહીં હાડકાં અને માંસનાં ભોજ્યા અને ચામડીના પાઠ ઈંદ્રિય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આગળ વધારે છે. અને તે ઉપરાંત ઉત્ત, ઘર, અને વખત જાણવાની જૂની અને નવી રીતના પાઠથી ત્રીજી ચોપડીનો અંત આવે છે.

ઉપર લખેલી ચક્રેષી પાઠ્ય ચોપડીઓમાં અર્થેશ દિવસોનું આપણું દિન દર્શાવ કરી મયા. અને તેમાં બાળકોની યુદ્ધિ ખીલવવા અને તેના જ્ઞાનનો વિસ્તાર કરવા સાથે તેને ઉપયોગી માહિતી આપવાને સખળ પ્રયત્ન થાય છે, એ આપણે જોઈ શક્યા છીએ. જુદા જુદા વિષયના પાઠો કેવા લખાયા છે, અને તેમાં કાંઈ કહેવા જેવું છે કે નહિ, એ વિષય આપણે હાથ નથી ધર્યો. કારણ એકજ બાબત જુદા જુદા લેખક જુદી જુદી રીતે દર્શાવી શકે, અને તેટલા માટે અમુક પાઠ જોઈએ તેવો સારો નથી થયો એ જાતની ટીકામાં બહુ ફળ નથી. એકંદરે ત્રણ ચોપડીઓ નહાનાં બાળકોને રસ પડે એવી રીતે અને સરલ ગુજરાતીમાં લખવામાં આવી છે, એ કબુલ કરવું પડે છે. વળી એ ત્રણ ચોપડીઓ પર “વસંત” માં સ. આનંદરાંકર

બાપુબાઈ ક્રુપે સંવિત્તર વિવેચન કરેલ છે એટલે વિગેવની અહીં જરૂર ધાગવામાં આવી નથી

ચોથા ધોરણ એ પ્રાથમિક શિક્ષણનું છે હા ધોરણ હોવાથી ચોથી ચોપડીની ગ્યના વધારે વિશાળ કરવામાં આવી છે ગરીબ બાળકોનો અભ્યાસ અહીંજ પૂરો થાય છે, અને જેઓ આગળ ચાલે છે તેમનો મોટો ભાગ અંગ્રેજી શીખવાને એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલમાં જોડાય છે અહીં તેમના શિક્ષણનો મુખ્ય વિષય અંગ્રેજી હોવાથી ગુજરાતી ઉપર જોષ્ટએ તેટલું લક્ષ અગત્ય નથી એ દિલગીર થવા જેવું છે

ચોથા ધોરણમાં ઇતિહાસનો વિષય શરૂ થાય છે એટલા માટે ચોથી ચોપડીમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના પાઠ આપ્યા છે અને તે ઉપરાંત સામાન્ય વિષયના પાઠોમાં પણ રાજકુમાર લીમસિંહનું ઉદારપણ, પંચાની રાજ સેના, અકબર બાદશાહની નગરચર્યા, પ્રતાપરાયો, નસિર મહેતાની ઉંના ગામના પદમગમણી, ગાંધી ભોજ, સોમનાથના દરબારના કમાડ લીમ પ્રતિગા વિશ્વામિત્ર અને વસિષ્ઠ વગેરે પાઠોમાં બાળકોને નીતિની સાથે ઐતિહાસિક અને પૌરાણિક સંસ્કારો બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે વગી તદુરસ્તીને લગતા ખોરામની જરૂર, પાણીના નળ અને પાણી તથા દૂધ ચોક્કસ ગળના વિરોધા ત્રણ પાઠ એક મહત્વના વિષયને સાદી અને સરલ ભાષામાં ચર્ચ છે ત્રીજી ચોપડીમાં શરીરનું હાલપિંજર અને સ્નાયુઓની રચનાના વર્ણન પછી આહી હૃદય, લોહીનું વહેવું, અને હોજરીની ક્રિયાઓ વિશેના પાઠો (Physiology) ગ્રંથિય વિજ્ઞાનનો વિષય ચર્ચ છે વનસ્પતિ શાસ્ત્રમાં પાદક, ખીજ, ફળ, અને ફૂલના સ્વરૂપ અનોખા સૂચવનારા પાઠ આપવામાં આવ્યા છે પ્રાણીઓમાં માછલી, સર્પ અને દેખના, આચળનાગ પ્રાણીઓમાં હાથીનો, અને જીવડામાં તીડ અને મચ્છર સંબંધી પાઠ છે જીવોળના પાઠો મુજબ ઇલામના સામાન્ય વિભાગો, તે પરના સત્તાધારી અધિમરીઓ જૂતા અને નવા યુસારીના માર્ગો મુજબ, અમદાવાદ, આંખાનેર જેવા શહેરો વગેરેનું વર્ણન કરે છે અને ઐતિહાસિક પાંચેમાં અંગ્રેજોકેના વખતથી ભોમલ સતતનતની સ્થાપના ગ્રંથીના અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી સિદ્ધાંત જવસિદ્ધ, કરણધેતો, અદમદશાહ અને મહમુદ બેગડાની કારકિર્દી આપવામાં આવેલ છે

પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીની ગ્યના તથા ભાષા વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની ગળવામાં આવી છે આ ચોપડીઓ જેઓ અંગ્રેજી કેંગ્રાણીથી વિમુખ ગ્યના માગતા હોય, અને માત્ર દેહી ભાષામાં જ ગ્રંથિય લઈ પછી દુનિયાના કામમાં પડનાના હોય તેઓને જેટલું બને તેટલું વિસ્તૃત ગાન આપવાના હેતુથી ચવામાં આવી છે અને તે સાથે માહિત્યના દષ્ટિ બિદુથી ગુજરાતી સાહિત્યના માનનીય અયોમાંથી ઉના । આપી તે સંબંધી નમ જનન કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે આ ત્રણ ચોપડીઓને

જુદી જુદી લઘુઅવલોકન કરતાં તેમનું એક સાથેજ તેમના વિષયો પરત્વે અવલોકન કરીએ તો વધારે સુગમ પડશે. વિષયોને મુખ્યત્વે કરી એ મોટા વિભાગમાં વહેંચી શકાશે. ૧, સાહિત્યના વિષયો. ૨ શાસ્ત્રીય વિષયો. સાહિત્ય (Literature) ના વિષયોની અંદર લેખકની મનોવૃત્તિનું પ્રાધાન્ય હોય છે. જ્યારે શાસ્ત્રીય (Science) લેખોમાં વસ્તુના યથાર્થ નિરૂપણ ઉપર ખાસ લક્ષ આપાય છે. સાહિત્ય જગતના જુદા જુદા પ્રસંગો અને પદાર્થોની પરીક્ષા જુદી જુદી મનોવૃત્તિ મારફત કરી તેમાંથી રસિક અને બોધક તત્વ શોધે છે; ત્યારે શાસ્ત્ર આપણને જગતના અનિવાર્ય નિયમોનું જ્ઞાન કરાવી તેને બને તેટલા આપણા ઉપયોગમાં લેવાનું કામ શીખવે છે. એકનું કામ આપણા અતુલ્યની દુનિયાની સીમા વિસ્તૃત કરવાનું છે ત્યારે બીજાનું કામ આપણા હૃદયને વધારે શુદ્ધ અને મંભીર કરવાનું છે.

ત્યારે પ્રથમ શાસ્ત્રીય વિષયોપર આવતાં આપણે જોઈએ છીએ કે વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ અને તેટલી વિસ્તૃત કરવા માટે સમગ્ર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. શાસ્ત્રીય શિક્ષણ ગુજરાતી દ્વારા જેટલે અંશે આપી શકાય તેટલે અંશે તેના સંસ્કાર બાળકના મનપર વધારે દૃઢ બેસે એવું હાથમાં મનાવા લાગ્યું છે. અને યુરોપ, અમેરિકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનાં સૂત્રો સમજાવી બાળકોનાં મનપર ઠસાવવાના ખાસ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. એટલા માટે નવી વાંચન માસામાં વિજ્ઞાન (Science) ના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં બાળકોને પરિચિત કરવા માટે જે વિષ વિષ સામગ્રિ ભેગી કરવામાં આવી છે તે માટે મિ. કેશવનંદન અને તેમની કમિટીને ધન્યવાદ ધટે છે. અને એ સામગ્રિનો પૂરતો ઉપયોગ કરી આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણને અગાઉ કરતાં વધારે સંગીન બનાવવાનો દૃઢ પ્રયત્ન કરવો એ કેળવણીના કામમાં લાગેલા દરેક જણની ફરજ છે. જ્ઞાનના સંસ્કાર બાળકના મન પર સારી રીતે પડે તેટલા માટે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવવામાં સહેલાપરથી વધારે અધરાપર જવાનો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો છે. અને તેથી બાળકોની જિજ્ઞાસા જાગૃત કરીને તે મારફત જ્ઞાન અપાવવાનો પ્રયત્ન થયે અંશે સફળ થયો છે. દાખલા તરીકે પ્રથમ આપણે છેક બીજી ચોપડીથી શરૂ થતા ભૂગોળનો વિષય લઘુએ. તેમાં પ્રથમ નિશાળનો નકશો કેમ ચિતરવો એ વિષય પર સાદો અને બાલકના મનને આકર્ષક એવો પાઠ છે. તે પરથી પછી બાળક રહેતું હોય તે ગામનો નકશો કેવી રીતે ચિતરી શકાય તે સમજાવવામાં આવ્યું છે. અને પછી ગામ બહાર તેડી જઈ મહેતાજી વિદ્યાર્થીઓને આંખા વાડી, તળાવ, ટેકરી, અને તે પર મહાદેવનું દર્શક બતાવે છે.

મહાદેવના દર્શક પરની ધમ્મ પંથી પવનની દિશા ઉપર પણ ધ્યાન ખેંચે છે. અને પછીના પાઠમાં પૃથ્વીની સપાટીપરનાં નદી, પર્વત, સપાટ જમીન, સમુદ્ર,

પાણીના આભી કિનારો પર અસર વગેરે પામે, જમીન અને પાણીના કુદરતી વિભાગો અને તેઓની એક બીજા પર અમરુ વર્તન કરે છે રાજકીય ભૂગોળના પાઠ (Political geography) એથી ચોપડીથી શરૂ થાય છે ઇલાકા, તેના ભાગ, અને અધિકારીઓ, ઇલાકાના મુખ્ય શહેર જેવા કે મુબઇ અને અમદાવાદના વર્ણન આપવામાં આવ્યા છે પાશ્ચીમી ચોપડીમાં ગુજરાત પશ્ચીમ ભૂગોળનું જ્ઞાન હિંદુસ્તાન પર લઈ જવામાં આવ્યું છે. અને તેને માટે હિંદુસ્તાનમાં વહેનારના માર્ગો અને પછી કનચીથી કોચી, અને કોચીથી રંગુન સુધીની દિગ્ગામ્ય મુસાફરી અને રસ્તે આવતા બદલાતું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે છેવટે હિંદુસ્તાનમાં ગળપ વહીવટના પાઠમાં બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતો, તેમનો કાન્ધાર ચલાવનાની વ્યવસ્થા અને તેમાં ઇલાકાદાર સરકાર, વાઇસરોયની કાઉન્સિલ અને એક્ટરી ઓફ સ્ટેટના પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે પછી છઠ્ઠી ચોપડીમાં હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચેના જૂના અને નવા માર્ગથી ગરુ જરી વિવાદની મુસાફરી, બ્રિટિશ બેટ, ફ્રાન્સ રશિયા અને એશિયામાંના તુર્કસ્તાન, ઇરાન, ચીન, અને જાપાન વિષે પાઠ આપવામાં આવ્યા છે અને છેવટે સાતમી ચોપડીમાં રંગુનથી સાનકાન્થિપરકો સુધીનો પ્રવાસ વર્ણવી બે પાઠમાં બ્રિટિશ મહાત્મ્યના વર્ણનથી નાજકીય ભૂગોળ પૂરી થાય છે તે ઉપરાંત વરાળ, વાદળો, હુમમ, વરમાદ, પૃથ્વીનો આકાર અને કદ, દવા માન અને મરોબ્ધતા વૃત્ત, ભરતી અને ઓટ, જ્વાલામુખીપર્વત, ધરતીકંપ અને ઉના પાણીના ઝરણુ વિષેના પાઠોમાં—ભૂતત્વ શાસ્ત્ર (Physical Geography) ના મતો સમજાવવામાં આવ્યા છે

ભૂગોળ અને ભૂતત્વ પછી ખગોળ શાસ્ત્રના પામે એથી ચોપડીમાં પૃથ્વીની દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિ અને તે ઉપરથી ઉદભવતા દિવસ રાત્રીના અને ઋતુઓના ફેરફારના પાઠોથી શરૂ થાય છે પાશ્ચીમીમાં સૂર્ય માના અને ગ્રહો તથા તારા અને નક્ષત્રો વિષે પાઠ છે પહેલા પાઠમાં સૂર્યમાલાના ગ્રહો સંબંધી કુદરી માહિતી આપવામાં આવી છે, અને બીજા પાઠમાં તારાના નક્ષત્રો માટે સમજણ આપી છે. તેમાં કવચિત અંગ્રેજી પરથી ભાષાંતર કરવામાં અપરિચિત પ્રયોગો કરવા પડ્યા છે, દાખલા તરીકે ઉત્તર ધ્રુવ પામેના બે પરિચિત નક્ષત્રો “નાર્થ રીંછ” અને “મેડુ રીંછ” કરી આગળખાવ્યું છે તે બે નામો માત્ર અંગ્રેજી Little Bear અને Great Bear ના ભાષાંતર છે ગુજરાતીમાં મેડા નક્ષત્રને સમર્પિ કહે છે અને તે નામ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે તેજ પ્રમાણે આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે સમર્પિને મામડીઆ લોકો માહુ અથવા વહાણ કહે છે આનો આવાર પણ અંગ્રેજી પંચીજ લેવામાં આવેલ ધારવામાં આવે છે કાન્ધુ અંગ્રેજીમાં તેને Charles' Wain એટલે ચાર્સનું માહુ એમ કહે છે આપણા લોકો તો તેને સમર્પિની માલવી એટલે

ખાટલાના આ પાયા અને એક પાયાને છેડે બીજા ત્રણ તારાનું પુછડું એવું રૂપજ સમજે છે તેજ પ્રમાણે પછીના પેઢેઆધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આખું છે કે પહેલા વર્ગના તારામાં અતિ તેજની તારો લુપ્ત કરીને છે. એ દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં બૃહત્ લુપ્ત કે મોટા કુતરો એ નામના નક્ષત્રમાં છે લુપ્તકનો અર્થ શિકારી થાય છે. અને એ નક્ષત્રને આપણા જ્યોતિષ પ્રમાણે લુપ્તક અથવા વ્યાધ એટલે શિકારી એ નામ આપાય છે. જ્યારે મોટા કુતરોએ એ નક્ષત્રના અગ્રેષ્ઠ નામ Canis Major નું આપાય છે. પણ ઉપરનું વાક્ય વાચતા લુપ્તકનો અર્થજ કુતરો થતો હશે. એવો ભ્રમ થાય છે. સાતમી ચોપડીમાં મગળ, જુહસ્પતિ, શનિ, ચુરનસ અને નેપચ્યુન વિશે ઉપયોગી ખબર આપી છે. તે નેપચ્યુન અથવા નિહારિકાના પ્રકાર અને તેમાંથી મોટા વજરે કેવી રીતે બન્યા હશે તે સંબંધી ખગોળ વેત્તાઓની વિચાર શ્રેણી સમજવી છે.

પદાર્થ વિજ્ઞાન અને રસાયણશાસ્ત્રના પાઠ નવી વાચન માધ્યમ ક્રમસર ગોઠવીને તેના સિદ્ધાંતોમાં જરા વધારે ઉત્તરનાનો પ્રયત્ન આપણુ ખાસ ધ્યાન જે મે છે

પાંચમી ચોપડીમાં હવા, વાયુ અને વગળ, પડધો, કાલમો, અને ગેસ, દુવારો, હવાનું દબાણ તથા બળો અને વાયુભારમાપક યંત્ર એ પાઠો પદાર્થ વિજ્ઞાનના સામાન્ય સિદ્ધાંતો અર્થે છે. તેમાંના દેહકાક પાઠ પ્રયોગ સિદ્ધાંત સમજાવવા સહાય તેમ નથી. દુવાગાથી પ્રવાહી એકજ સપાટી રાખના પ્રયત્ન કરે છે. તે તથા બંબાથી હવાના દબાણનું સૂત્ર સમજાવવા સહાય છે. અને પછી વાયુભારમાપક યંત્ર એ એ સૂત્ર ઉપરથી ઉપજાવવા કાઢેલ યંત્ર છે એ સમજાવવા સુરક્ષેલ નથી પણ નાના બાલકના મન પર એ સત્યો સમજાવવાને પ્રયોગોની જરૂર છે અને તેટલા માટે ચાળીસ ઇંચની નળી તથા કાચની પ્યાલી અને પારો એ દરેક નિશાળમાં પૂરા પાડના જોઈએ. અને પ્રથમ પરીક્ષક-અધિકારીએ એ પ્રયોગો ભારતરોને શીખવવા જોઈએ કે પછી વર્ગમાં મહેતાજીએ કરી શકે છેવટે ઉચ્ચાવન, ગરમી, અને રેટના પાઠ યાંત્રિક શક્તિના સિદ્ધાંત સમજાવે છે. ત્યાં પછુ એ શક્તિઓના નાના નમુના પૂરા પાડી અમુક વજન તેનાથી બમણુ અથવા વધારેમણુ વજન કેવી રીતે ઉપાડી શકે છે તે મહેતાજીએ પ્રત્યક્ષ દર્શનથી સમજાવવાનું છે આગળ આનંદા છૂટ્ટી ચોપડીમાં યાંત્રિક શક્તિઓમાં દાળ, ફાયર અને પેચના સિદ્ધાંત સમજાવવાની પદાર્થના રૂપ અને ગુણ વિશે સામાન્ય વિવેચન કરી પછી અનાજ, ગરમી, પ્રકાશનિદ્રા અને લોહચુબકના ગુણના વર્ણન આપે છે અને તે પરથી સાતમી ચોપડીમાં પ્રવાહી પદાર્થોમાં ચતુર્ સરખુ દબાણ, આર્કિમિડિસનો નિયમ વગેરે સમજાવવા પછી પદાર્થ વિજ્ઞાનના ચમત્કારો સંબંધી પાઠ આપનામાં આપ્યા છે તેના કેશકર્પણના ચમત્કાર, અનાજનો ચમત્કાર (ફેનો-મેટ) પ્રકાશના ચમત્કાર (મગ્નજન, રંગો, મેલ યનુબ્ધ) વિજળીના તારનું યંત્ર, ચમ-

કારિક શોધો જેવી કે માઈનિની તારનાં દોરણં વગર સદેશની મોકલવાની શોધ, ટેલીફોન, અવાજ સાથે મોકલનારની છત્રી પણ પદ્ધતિમાં દેખાય એવી શોધ, બલ્બ અને અર્વાચીન જાનનાની શોધ જેવી કે હવાઈ મનવાર, ટોર્પીડો અને રૅંગટનનાં ફિરોજો, એ બાબતો સંબંધી પાઠ આનવામાં આવ્યા છે. પદાર્થ વિજ્ઞાનના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપણા યુવાનોને જેમ વધારે દૃઢ થાય તેમ તેં લાભકારક છે. તેની ના નથી પણ તેજ સૂત્રને અવલંબીને ઘણી બાબતોનું અપૂર્ણ જ્ઞાન આપવા દરતાં થોડી બાબતો વધારે સ્પષ્ટ સમજવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો તે વધારે આદરણીય ગણવેા જોઈએ. રૅંગટનનાં ફિરોજો સમજવવાનો પ્રયત્ન જોતાં એવી મદન બાબતોમાં માત્ર પરિણામજ જણાવી બીજી સાદી બાબતોનું વધારે પાકું જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રયત્ન વધારે લાભકારક થાત એમ સદજ અનુમાન થાય છે. વળી પાંચમી ચોપડીના વાયુ બાર માપક યંત્ર સંબંધે અગાઉ કહ્યું તે પ્રમાણે ચોથી ચોપડીમાં પણ પ્રવાહી પદાર્થનું સરખું દબાણ અને આર્દ્રિમિટિનના નિયમોનો પાઠ યોગ્ય ઉપરકર વિના સમજવરો મુશ્કેલ છે. અને તેજ રીકા વિજ્ઞાનક તારના યંત્રના પાઠને લાગુ પડે છે. એ બધા પાઠ શીખવવામાં તેને માટે જોઈતો ઉપરકર (apparatus) પૂરો પાડવામાં ન આવે તો પછી એ પાઠનું સિદ્ધાંત માત્ર ચોપડીયું રહેવાનું એ નિઃસંદેહ છે. અને આજ પ્રમાણે પાણીમાંથી હાઈડ્રોજન છૂટે પાડવાને લગતા પ્રયોગને ઓક્સિજનન બનાવવાના પ્રયોગને અને એવા બીજા રસાયન શાસ્ત્રીને લગતા પ્રયોગોને પણ યોગ્ય ઉપરકરની જરૂર છે. આટલા માટે કેળવણીના વિષયમાં રસ લેનાર દરેક વિદ્વાનને વિનંતી છે કે, તેણે શાગા ખાતાનાં અમલદારો, મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડોની કેળવણી કમિટીના મેમ્બરો અને દેશી રાજ્યોના કેળવણીના ઉપરી અધિકારી સાહે-બોલું આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન એવી ભૌતિક શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો બાળકોને સમ-જવવાનો જે આદરણીય પ્રયત્ન મિ. કેપર્નટનની કમિટીએ કર્યો છે તેને યોગ્ય ઉપ-કરના અભાવે નિષ્ફળ જતો અટકાયવે.

વનસ્પતિ શાસ્ત્રના પાઠ જૂતી વાંચનમાલામાં નહોતા. પાંછળથી દશ બાર પાઠ ખાસ લખાવી સાતમી ચોપડીમાં ઉમેરવામાં આવ્યા હતા. અને ત્યાં પણ તે એટલા બધા અધરા લાગતા કે ઘણી શાગાઓમાં તે મૂકી દેવામાં આવતા એમ भारी પાદ દાસ્ત કહે છે. નવી વાંચનમાલામાં વનસ્પતિનાં મૂળ, યડ, પાંદડાં, ફુલ અને ફળ સંબંધી રસિક પાઠો સરલ ભાષામાં ત્રીજી ચોપડીથીજ આપવામાં આવ્યા છે. અને તે બીજી ચોપડીના જુદાં જુદાં ધાસ ધાન્ય વગેરેના પાઠ પછી ચર ચતા હોવાથી બાળકોનો વનસ્પતિ વિષે રસ તાજે રાખે છે. તેજ પ્રમાણે પરિચિત પ્રાણીઓ, કુતરાં, બિલાડીનાં વર્ણન પછી તેનાં સગાં, હાથી, થોડો વગેરેના પાઠ આપી, પછી, માણસ જાતનાં નજીકનાં સગાં, ઉપરનો પાઠ પ્રાણીઓના વર્ગીકરણમાં માણ-

મનુ સ્થાન બતાવે છે. અને પછી જંગલી પ્રાણીની સ્થિતિમાંથી ધીમે ધીમે કૃત્રી રીતે સુધારો થતો ગયો તે સમજાવવાને માણસના પ્રથમ સુધારાના પાઠમાં પત્થરનાં ઓ-જારોનો કાળ અને ધાતુનો કાળ (Metal Age) સમજાવ્યા છે. તે પછી ઐતિહાસિક સમયમાં આવી બાબિલન, મિસર, હિંદ, ગ્રીસ, અને રોમના સુધારા સંબંધી પાઠો આપવામાં આવ્યા છે. મનુષ્યની ચામડીના રંગ, ભાષા, માથાનો ઘાટ વગેરે પરથી મનુષ્યની મુખ્ય જાતો વહેંચી માનવ શાસ્ત્ર (Anthropology) નું પણ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

અર્થ શાસ્ત્રના પાઠ જૂની વાંચનમાલામાં હતા તેમાંથી કેટલાક જેમના તેમ ઉતારી લીધા છે. તે ઉપરાંત કેટલાક નવા લખાવેલા છે. આગણીશમી સદીના અંત-માથી અર્થ શાસ્ત્રની પદ્ધતિ કેવળ ગૃહાશ્રિતિક (abstract) ન રહેતાં ઐતિહાસિક અને વ્યવહારિક સ્વરૂપ પકડતી જાય છે એ આપણે આ પાઠોમાં પણ જોઈ શકીએ છીએ. દાખલા તરીકે વિનિમય અને નાણાના પાઠમાં વિનિમય માટે નાણાની જરૂર બતાવી, પછી જુદા જુદા કાળમાં જે જુદી જુદી વસ્તુઓ નાણા તરીકે વપરાય છે, તેનો ક્રમવાર ઇતિહાસ આપવામાં આવ્યો છે. તેમજ અર્થ શાસ્ત્રના સામાન્ય સિદ્ધાંતો સમજાવી અંતોષ ન માનતાં એ સિદ્ધાંતોની આપણા દેશની આર્થિક પ્રશ્નોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. “કાચો અને તૈયાર કરેલો માલ” એ મથાળા વાળા પાઠમાં એ બંને પ્રકારના માલની કિંમતના જે ફેર રહ્યો છે તે પર લક્ષ્ય ખેંચી માલ તૈયાર કરવા માટે કારખાનાં દેશમાંજ હોવાની કેટલી બધી જરૂર છે એ સમજાવી, એવાં કારખાનાં કાઢવા માટે શેરમાં નાણાં રોકવાની બલામણુ કરવામાં આવી છે, હિંદુસ્તાનમાં ખનીજ પદાર્થો અને તેને લગતા ઉદ્યોગોના પાઠમાં કાલસા અને સોનાની ખાણોનું વર્ણન આપ્યું છે. “પરદેશો જોડે હિંદુસ્તાનનો વેપાર” એ પાઠમાં હિંદુસ્તાનમાંથી જે માલ પરદેશ ચલે છે, તથા જે માલ પરદેશમાંથી હિંદુમાં આયાત થાય છે, તેની ટૂંકી દૃષ્ટિકોણ આપવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનના વેપારમાં માલની આયાત કરતાં નીકાસ ઘણી વધારે હોવાથી દેશ દિનપરદિન ગરીબ થતો જાય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. એ મત અવાસ્તવિક છે એમ બતાવવા બ્રિટિશ ખેટો અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકાના દાખલા આપવામાં આવ્યા છે. “બ્રિટિશ ખેટોનો આયાત માલ નીકાસ માલ કરતાં વધારે છે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાંથી આયાત કરતાં વધારે માલની નીકાસ થાય છે” છતાં એ બેઉ દેશ આપણા દેશ કરતાં ઘણાજ ધનવાન છે” માટે દેશની નિર્ધનતાનું કારણ આયાત નીકાસના આંકડામાં શોધવા કરતાં વધારે તપાસ કરવી, એવી સલાહનું સૂચન છે.

અર્થ શાસ્ત્રના પાઠો વિશે આપણે જોયું તેજ પ્રમાણે ઈકોનૉમિક્સ અને આરો-ગ્યના પાઠોમાં પણ નવીન વાંચનમાલા જૂની ઉપર સંગ્રાહ બોગવવાનો દાવો કરી

શકે તેમ છે શરીરના અવયવ, હા પિન્ડ, માસના લોચા, અને આયુષ્યો વિશેની માહિતી પહેલી નજીર ચોપડીના આવી ગઈ તે આપણે જોઈ ગયા છીએ પણ હૃદય અને લોહીનું રક્ત તથા જઠર અને પાચન ક્રિયાના પાઠ ચોપડી ચોપડીમાં આપણા આ પા છે હૃદય અને તેનો નીચીની નાળીએ સાથે સંબંધ તથા જઠર, ગિજી અને આતરણના સંબંધ મમજાના છે પાચન ચોપડીમાં મગજ અને જ્ઞાનતત્ત્વ તથા રૂઝગા અને આયોજનનું પા છે છઠ્ઠીમાં ગિજી બેરોગ અને મુત્રપિંડ વિશે પાઠ ઉપર વિજ્ઞાનનો વિષય પૂરો છે આ પાઠો મનુષ્ય શરીરની ચના અને તેમાંના જઠર અંગની મમજાની જીન મળી મહત્વની માહિતી સંગ્રહ ઇલાજમાં પૂરી પાડે છે જો આ વિષયના ચિત્રો પણ વાચન માનામાં સામાન્ય રીતે અપાશેના ચિત્રોમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે તેથી આ મહત્વના વિષયમાં નવી પ્રજાને ધણી જાણે છે ખૂબ મહેનતથી અને જાગૃતી રીતે મગજ, એ આનંદની બિના છે ઉપર આરોગ્યતાના પાઠો ટ્રી પાઠો અને તેની અસર, ઉત્તા મેગ અને તેનો દેનાવો અમરવા વિશે સ્વચ્છ હવાની આવશ્યકતા, અગ સરત અને આ માં ખોરાકની જગ્યા પા ડી અને દૂધ એ આ સંબંધ વિશે મોટે પાઠો પણ આરોગ્યતાના ઉપયોગી સૂત્રોના જ સાચાં બોધ કરે છે એવી રીતે એકદર નવી વાચન માનામાં શાસ્ત્રી જ્ઞાન સંદેહી (encyclopedic) વાનો અને અર્થ શાસ્ત્ર દ્વિવિધ વિજ્ઞાન પદાર્થ વિજ્ઞાન માયન વગેરે ઉપયોગી શાસ્ત્રના મિદ્ધાતો જા હતા ઉતરીને વિદ્યાર્થીઓના મન પર મળવા જાય પડે એવી રીતે ચર્ચાના મહા પ્રયત્ન વામાં આગે છે અને એ પછાગ માટે આપણે મી કૅલેન્ડરની મિત્રીના ઉપમરી છઈએ

હવે આપણે સાહિત્યના પાઠો ઉપર આવીએ એ પાઠોનું નિરીક્ષણ કરતા બે બાબત ધ્યાનમાં લેવાની છે ૧ પાઠના વિષયોની પસંદગી ૨ પાઠની ઇલાજત શાસ્ત્રીય પાઠો વિશે જોવા ૧ આપણે જ્ઞાન એના વિષયોની ચર્ચા કરી છે ૧૨જી ઇલાજત એ સાહિત્યનો ભાગ છે શાસ્ત્રીય પાઠોના મળકળા જોયું તેમ માહિલના પાઠોની પસંદગીમાં મી કૅલેન્ડરની ઉત્તર શક્તિના આપણે વખાણ વા સિવાય મહેનતું નથી પણ તે પછી જ્યારે આપણે વાચન માનામાં વપાઈ જાતા અને શૈલીના વિષય પ આવીએ છીએ, ત્યારે તે સંબંધે અમતોની જાનાતરી વાચન માના કમિટીના ગુજાતી મેમ્બરને માથે પડે છે એ મેમ્બરને માટે અમે પુરેપુરું માન ધરાવીએ છીએ વાચન માનામાં જે જે શુભ છે તેનો જરૂર મેમ્બરને પણ છે એ શુભો અમે દયા વા હવે અમારો વિષય વાચન માનાના દોસોનો છે એ દોસોને સુધારનાનો મવાન પ્રયત્ન હિતનો છે એમાં અમત વિચારોની દોષવાતુ અમત ૧ છે એમ એઓ પોતે પણ મનુષ્ય કરશે આગળ પ્રજાના પા આ નિર્ણયના સમાનની ચર્ચા મથાશક્તિ આગળ ચલાવીએ

કરી કરીને વાચન માના વાની જોતા અમને એની અદ્ય સમૃદ્ધિની મોટી

દુખીવાનાના સોબીના સબંધમાં 'વિદ્યાર્થિના આત્મીયતા' કૃતિ એ વાંચન અયોગ્ય છે.

૩ અન્યની ભૂલો

ચોથી ચોપડીના ૩૨ મા પાન પહેલું વાંચન નીચે પ્રમાણે છે

“આપણે છોકરા અને છોકરી હોઈ નિશાળે બસુના હોમમાં ૩ મોની ઉમરના બારડા અને બાપડીઓ દોષમાં તોપણ આ દુનિયામાં આપણને કંઈને કંઈ કામ કરવું પડે છે.” વાચનારો પ્રથમ એમજ નિશાળ થાય છે. આપણે છોકરા અને છોકરી ૩ બાપડા અને માનડી હોઈએ એ તો દુનિયાનો કદિ ન સાબળેવો અમરનાર થાય સારેજ બો પા જગ નિશાળના એમ લાગે છે. અહીં માન અથવા તે બંને અને નખરાની બૂન થઈ છે પણ એ બૂન શરત ચુકી થઈ છે. એમ તો નજીકી શરત મળવું જોઈએ વાચના એક પછી એક એ વાર તેજ પ્રયોગ કરામાં આ થોડો રાજ્ય રીતે બહો પાછા જતા મિલકતના વડવાણ પહોંચે એટલે તે સા સતી થઈ આ ના રમા એટલે નો શો અર્થ છે? તે સમજાવવું નથી જુનાગઢથી જતા વડવાણમાં મતી થઈ એવો કંઈ રાજ્યદેવીએ નિશ્ચય કયા હોય તો વડવાણ પહોંચ્યા એટલે તે મતી થઈ. એ સમજાય પણ ઇતિહાસમાં એવું કંઈ નથી જોતે ચાનના સિદ્ધાન્તે તેને અનેક રીતે પૂર્ણ થઈ અને છેવટે તેના પુત્રને પણ મારી નાખ્યો. એથી રાજ્યદેવીને સત ચંચુ અને તે સતી થઈ એમ કયા છે એટલે આ ના રમા એટલે મદી નાખી માન સા તે સતી થઈ એમજ ચૂકનાથી વધારે મોટા થશે. આપણે બધા બાપડીએ છીએ કે વરમમાં કેટલાક મામ તાપ અને જેટલા મામ માલ વધારે પડે છે વળી જુનાગઢમાં તાપ વધારે અને રિયાળમાં એટલે ડોર છે વળી મહારાષ્ટ્રમાં મદી નથી બાબત ઉમેરવામાં વપરાય છે જ્યારે અહીં બીજી રાજ્ય એ પડેનાના ઉદાહરણ તરીકે છે માટે વળી તે બંને જેમજે રાખવું જોઈએ

૪ હવે આપણે ચોથી પાન મહત્વની અને સાહિત્યને એજ લગાડનારી ભૂલો પર ચોથીએ છીએ વાચના માતાના ધણી પાસે વાચતા તેના લખનારને વાક્ય રચના (Syntax) એવો મહત્વ નિશ્ચય છે એ ધ્યાનમાં હોઈ એમ લાગવું નથી અશુદ્ધ વાક્ય રચનાના દાખલા અમો ઠેકાણે ઠેકાણે માનૂમ પડ્યા છે તેમાંથી થોડા અહીં દાખલ છે છીએ “ખુદાની બદગી રના માટે સોનાની વિદીમાં જેમ સફેદ હીરો તેમ મોતી મગીસ વગેરે નુફા મળે છે (૬-૭) આ વાક્ય વાચતા બાળકના મનમાં એવોજ ભાસ થાય કે ખુદાની બદગીને અને સોનાની વિદીની અંદરના હીરાને કંઈક મૂંઝ સંબંધ હોવા નો એ પલ ખર જોતા ખુદાની બદગી કરના માટે એ મરીવું વિશેષ છે જ્યાં નાની રા. મુ. ગ. ની બાબત આપે છે અને એ બે બાબતનો ખીચડો થનારી વાચના માટે બંધુ છે તેજ પ્રમાણે ચોથી ચોપડીના

પાઠ ૩૦મા માં નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે. ‘ સરદારોને તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે જમી રહ્યા પછી મેવાનું લઢાણું કરે છે.’ અહીં પણ જમી રહ્યા પછી ‘ અને ’ તેઓના દરજ્જા પ્રમાણે એ બન્ને ખંડોનો સ્થાનફેર થવાથી વાક્ય અર્થહીન થાય છે. ‘ સ્થળો ’ આગળ “ સ્થળમાં ” ની સાતમી વિભક્તિમાં બળી જાય એટલે એને ક્રિયાપદની શી જરૂર ? આવી અનિર્દિષ્ટ કર્તાવાળી વાક્ય રચના ચાલે છે.

સર્વનામના ઉપયોગમાં પણ ઘણે ઠેકાણે ભૂલો થએલી છે. દાખલા તરીકે છઠ્ઠી ચોપડીના પહેલા પાઠમાં નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે. “ વળી યાદ રાખવું કે ખીજા માણસો કેવી રીતે આપણી સાથે ચાલે તો આપણને ગમે, તેવી રીતે આપણે ખીજાઓની સાથે ચાલવું જોઈએ.” આ વાક્યમાં પ્રત્યક્ષ અને સંબંધ દર્શક સર્વનામ વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી જવાયો છે. અને અંગ્રેજીમાંથી આ વાક્યનું ભાષાંતર કરતી વખતે which શબ્દના બે અર્થમાંથી કયો અર્થ આ સ્થાને વાપરવો એ સંબંધી ભેદરહારી યત્ન છે. કેવી એ પ્રત્યક્ષ છે અને તેની પછી પ્રત્યક્ષ ચિન્હ આવવું જોઈએ પણ આ વાક્ય તો નિશ્ચયાર્થમાં હોવાથી કેવી રીતે ‘ ને બદલે ’ ‘ જેવી રીતે ’ મૂકવાથી વાક્ય શુદ્ધ બને છે. વળી ચોથી ચોપડીનો રાજ કુંડુંબનો પાઠ લખ્યો. “ રાણી અમેદ્કાન્ડા ડેનમાર્કના રાજની કુંવરી થાય છે. * * * તેમણે માતા અને પત્નીના ધર્મ સરસ બજાવ્યા છે. પોતાના સ્વામીના મંદવાડમાં તેણે પડે રાત દિવસ તેમની બરદાસ્ત કરી હતી. પોતાનો પાટવી કુંવર માંદો પડ્યો હતો તે વારે પણ તેણે એજ રીતે તેની સારવાર કરી હતી. પોતાના પિતા શહેનશાહ એડવર્ડની પછી તે ગાદીએ બેસે એવું કમનસિમે નિર્માણ થયેલું નહિ તેથી ઘણી માવજત કરી હતી તેનો કાળ થયો.” આ ઉતારામાં રાણી અમેદ્કાન્ડા સંબંધી રાત ચાલે છે. તેમાંનાં ઉછાં ત્રણ વાક્ય તપાસતાં માલૂમ પડશે કે પ્રથમ બે વાક્યમાં “ પોતાના ” એ સર્વનામ રાણી અમેદ્કાન્ડાને લાગુ પડે છે ત્યારે ત્રીજા વાક્યમાં એકદમ તેજ સર્વનામ તેના પુત્રને લાગુ પડે છે અને આ ફેરફાર માટે વાંચનારને ખીલકુલ ચેતવણી આપવામાં આવી નથી. આગળ ચાલતાં પ્રિન્સ એડવેલ્સની વાત આવે છે તે જરા તપાસીએ, “ ખીજે કુંવર જ્યોર્જ યુવરાજ થયો: તેને વેલ્સના શાહઝાદાનો ઇલકાળ મળ્યો છે અને એ સાતમા એડવર્ડની પાછળ શહેનશાહ થશે. એ નાનો હતો ત્યારે એનેજ નોકાસેન્પની નોકરીની લાઘીમ આપી હતી. એ કારણથી એણે પુષ્કળ મુમાફરી કરી, હિંદ અને ખીજા ઘણા દેશોનો સારો અનુભવ મેળવ્યો છે ” આમાં ઇંગ્લાંડના દરેક યુવરાજને ‘ વેલ્સના શાહઝાદા ’ એ ઇલકાળ મળે છે એ બાબતનું સૂચન ન હોવાથી તેનેજ ખાસ ઇલકાળ આપવામાં આવ્યો હતો એવું અવાસ્તવિક સૂચન થાય છે. પછી આગળ ચાલતાં “ એ કારણથી તેણે પુષ્કળ મુમાફરી કરી, હિંદ અને ખીજા દેશોનો સારો અનુભવ મેળવ્યો છે ” એ વાક્ય વાચતાં એ કારણથી એટલે કયું કારણ એમ તપા-

ખોટ માલુમ પડી છે. વાંચન માલાનો હેતુ જ્ઞાન આપવાનો માત્ર નથી પણ તે સાથે વિદ્યાર્થીની ઉચી રમણીને જાગૃત કરવાનો પણ છે. અને તેટલા માટે વાંચન માલાનાં છેવટના પુસ્તકોમાં સાહિત્યના સર્વોત્તમ લખાણના નમૂના આપવામાં આવે છે. આ સત્ય વાચન માલા કમિટીના ધ્યાન બહાર નથી ગયું, એ તેમણે નર્મદાશંકર, નવલરામ, ગોવર્ધનરામ વગેરેના લેખોમાંથી નમૂના આપેલા છે, તે બિના બતાવી આપે છે.

વળી વાચન માલાની શૈલી એકંદરે ઉચ્ચ પ્રકારની નથી થઈ, એટલુંજ નહિ પણ તેની અંદર બાપા શુદ્ધિ પણ નથી રહી, એ બીના ખેદકારક છે. પહેલી ત્રણ ચોપડીમાં બાપા સાદો, ધરમથુ અને બાળકો વાપરે તેવી કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. અને તે પ્રયત્નમાં કેટલેક અંશે સફળતા મળી છે. પણ પછીની ચોપડીઓમાં બાપાની શુદ્ધિ કે પ્રેમી એકે જળવાઈ શક્યા નથી, સરકારી કળવણી ખાતામાં લાખા વખત સુધી નોકરી જળવનાર અને વાચન માલા તૈયાર કરવાનો આવ્યો જુઓ. માથે વહેરનાર શુદ્ધ પર અશુદ્ધ ગુજરાતી લખવાનો આરોપ મૂકવો એ ગંભીર બાબત છે અને તેટલા માટે દાખલા દલીલથી તેને સાબિત કરવો એ દરજ છે.

૧. પ્રથમ આપણે શબ્દના અર્થ આપવામાં આવ્યા છે તે તપાસીએ ‘ગળે-પડુ’ એટલે ખોટો હક કરનાર’ એમ આપવામાં આવ્યું છે પણ ‘ખોટો’ અને ‘હક’ એ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળા શબ્દો છે માટે ગળેપડુ એટલે ખોટો હાવો કરનાર એમ જોઈએ. ‘ગળના’નો અર્થ સિંહનું બરાડનું’ એવો આપ્યો છે. પણ ગળના મેઘની પણ હોય. ‘ખડું પાન’ એટલે “ધરડો” એમ અર્થ આપેલ છે. ખરી ગએલું પાન દિવસે દિવસે સુકાઈ જવાનું તેમજ વૃદ્ધાવસ્થા પછી મરણજ આપવાનું એટલા માટે ‘ખડું પાન’ એ ધરડાને લગાડાય છે. પણ ધરડો એ અર્થ લક્ષણથી થયો છે, અને તેના શબ્દાર્થની ગેરદાબરીમાં એ અર્થ આપવો યોગ્ય નથી. પ્રથમ શબ્દાર્થ આપી પછી લક્ષ્યાર્થ અમુક થાય છે એમ પદ્ધતિ રાખી હોય તો વધારે સાફ. આ સૂત્ર કેટલેક ટેકાણે ધ્યાનમાં રહ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે ‘તરણા સરખું’ એટલે (તરણું=ખડ) નકામ, નશ્વર એમ આપવામાં આવ્યું છે પણ બધે એ પદ્ધતિ નથી રાખી એ ખામી છે. શેઠનો છોકરો નૃસિંહ ચૌદશને દિવસે જન્મ્યો માટે તેનું નામ નર-સિંહ પાડ્યું એમ કહ્યા ચાહી નૃસિંહ ચૌદશ એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ એ કહેવાનું શું તાત્પર્ય હશે ? વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪ નો દિવસ નૃસિંહ ચૌદશ ચા માટે કહેવાય છે તે સમજાવવાની અહીં જરૂર છે. છઠ્ઠી ચોપડીના બ્લાશીમાં પાઠમાં ‘કરમ’ શબ્દનો અર્થ ભુંડાં કામ એવા આપવામાં આવ્યો છે. ‘કરમ’ શબ્દનો અર્થ કામ થાય છે અને તે છઠ્ઠી ચોપડી બહુનાર દરેક વિદ્યાર્થી જાણતો હોય છે. આ પાઠમાં જે રચના એ શબ્દ વાપર્યો છે ત્યાં ‘એવાં કરમ’ એમ જ અને તેમાં એવા એટલે ઉપર કહ્યાં તેવાં.

અર્થાત્ ભુરા એમ ધાર છે 'વ્યવસ્થા' સમ્બંધે અથ 'સારી ગોઠવણ' એવો આપનામાં આવ્યો છે પણ અમુક દેશને નિયમ મુજબ જાતી એમ કહેવાય છે ત્યાં સારી ગોઠવણ એ અર્થ નથી બધું જોઈએ. 'એ વિચાર મુજબ' નો અર્થ 'પેઠાનો બાગ જોઈએ જાતી-પેઠા છે તે' એવો આપનામાં આવ્યો છે તે કમ્પા 'દોઢરી, ચમ્પા' (ધારે ગપ્પાથ આપી સમત) નો 'મેદ' અર્થ 'શરીરનો એક ધાતુ' એવો નો આવ્યો છે તો જામન જોઈએ નથી (1111)* સમ્બંધી પ્રખ્યાત વ્યાખ્યાની વાદ આપે છે જે સમ્બંધી વ્યાખ્યા આપી ત્યાં તે કમ્પા નધાર અધરો સમ્બંધ વ્યાખ્યાના નપના એ નધાર રાત્રીમાં દોર ગણા છે. 'ધાતુ' સમ્બંધ 'મેદ' સમ્બંધ ત્યાં પવાન અન્ય એમ પણ પ્રાચીન આપ વ્યવસ્થા અમુક સિદ્ધાંતને આધારે એ ચોક્કસમાં આવ્યો છે. મેદ એટલે શરીરનો એક ધાતુ જે જાતી આણુસમા વિગત દોર છે એટલું જાણ લખવાને બને 'વગળી' એ એક સમ્બંધી તેનો અર્થ બોધ ન થઈ શકત.

૨ સમ્બંધના અનુદ્ધર

દુર્ગમી (૨ ૩૩) સુમતી (૮૦) એ બંને વિશેષો છે તેમને નામ તરીકે વાપરવામાં આવ્યા છે. શુદ્ધ ૨૫ દુર્ગમી નો સુમધ છે એ કહેવું પડે તેમ નથી પણ એક દેશને સુમધી વિશેષમાં 'દાર' સમ્બંધ ઉમેરી સુમધીના એક એવું વિશેષ બતાવ્યું છે તે પણ અનુદ્ધર છે.

'આમોશ' એ નામો મેદ વિશેષ છે અને તેનો અર્થ શુષ્ક થાય છે અને તે પંચી નામ આમોશી નો છે. જાતી ન્યુટન ના પાકમાં 'તેનામાં આમોશ વળી હતી' એમ વાચ્ય છે. જ્યાં આમોશને બદલે આમોશી સમ્બંધ વાપરે તેમણે કહ્યો 'દેનન' એ અરબી સમ્બંધ છે અને તો ના અર્થ 'શુષ્ક' મળે. એવા ધાર છે પણ ગુજરાતી ભાષામાં એ સમ્બંધો અથ 'પીગિત', એવો નર્મ ગણમાં આવ્યો છે. એ એ અધમાત્ર હેરાન સમ્બંધ ગુજરાતી ભાષામાં વપરાય છે. માટે 'અકન હેરાન થાય છે' એ પ્રયોગ નથી બાપા ન જાણનારને અસ્થિત અને વિચિત્ર લાગે. પાચમી નોપડીના બગીચામાં પાકમાં એક કંજીસતી નાતો છે તેમાં વાચ છે કે વહાણ વાચ એમી લઈ વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ કરના જાય. અને પાચને છેડે વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદનો અર્થ 'ભીષ ભાગ્યથી તે એમ આપે છે' એવો વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ એ ભીષ ભાગ્યના એ પ્રકાર છે પણ તે પ્રાચી વિદ્યાર્થીઓને જ ઉપયોગનો છે અને મોટી ઉમરના શાળામાં તો ના પણ પ્રસન્ન. 'દે' 'ધર્મનો જાય થાયો' એના મૂલનો ઉપયોગ કરે છે, એટલે આ પ્રકાર

સચવાયો છે, જ્યારે નવી વાંચન માહાનમાં રાગ અથવા છંદોનો કંમ કંઈ છેજ નહિ.

હવે આપણે આપેલી કવિતાઓના અર્થ તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ. તેમાં વળી વધારે અસં-
તોષ થાય એવું છે. અમુક લંબાઈની કવિતાનો પાઠ રાખવો એમ પ્રથમ ઠરાવી
પછી તે પોંદને માટે કાવ્ય ન મળી શક્યા ત્યાં જે સાચે આપવામાં આવ્યાં છે,
તેમાં જે કાવ્યોને પરસ્પર સંબંધ હોય તો ઠીક છે, પણ કેટલીક વખતતો અસંબંધ
જે કાવ્યો ને પણ એક બીજા સાથે ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે છઠ્ઠી
ચોપડીનો ૧૧ મો પાઠ જુઓ તેનું મથાણું 'પ્રભુ કેમ પ્રસન્ન થતો નથી એ વિષે'
એમ આવ્યું છે. પાઠમાં એ કવિતા પુરી થતાં એજ કવિની બીજી 'વાંસળી' નામની
કવિતા મુકવામાં આવી છે. અને એ બીજી કવિતાને પાઠના મથાળા સાથે કાંઈજ
સંબંધ નથી. સોજમો પાઠ ઉપદેશ વિષે છે, અને તેમાં પહેલી કવિતા ઉપદેશની છે.
પણ તે ઉપદેશ થઈ રહેતાં જે કટકા મનરંજન કવિતાના નાખવામાં આવ્યા છે. અને
તેમાં એક ગુપ્તોત્તરનો છે તો બીજો અંતર્બાહ્યોપિકાનો છે. પાઠ ચોત્રીશમાં 'વિનાશ
કાળે વિપરીત બુદ્ધિ'ના છુલાખીરામના પાત્ર ઉપજ્ઞતિ આપી પછી 'સંત સમાગમ
વિષે' શુક્તાનંદનું ઘોળ આપવામાં આવ્યું છે. પચાસમાં પાઠમાં ધનવંતના ધર્મ ઉપર
નર્મદાશંકર અને દલપતરામનાં જે કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. સાતમી ચોપડીમાં
ધર્મ પ્રાર્થના, અને ગરવી ગુજરાતની નર્મદાશંકરની મુપ્રસિદ્ધ કવિતા પછી નરસિંહ રહે-
તાને ટેક વૈષ્ણવનું આમંત્રણ આવે છે અને તેમાં જે પદ એ વિષય પરજે આપવામાં
આવ્યા છે, 'પગલું ત્રીજું પદ માટે' ધર્મ પગ શ્રદ્ધા ગણના વિષે છે. પંદરમો પાઠ
હરિજનનાં હૃદયનો છે. જેમાં ધીન ભગતનું એ વિષયનું કાવ્ય પુર થતાં ધર્મ વિષે
છાટમ કવિનું એક કાવ્ય ઉમેરવામાં આવ્યું છે. બત્રીશમાં પાઠમાં નરસિંહરાવનાં જે
કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. અને તુમાળીશમાં પાઠમાં બાવાશંકર અને ભક્તવંત-
રાવનાં બોધ વચનો આપવામાં આવેલ છે. ૫૧ માં પાઠમાં મુમતઝ રત્નાગરના
રત્નોનું કાવ્ય છે અને તે પુર થતાં નર્મદાશંકરનું 'કવિના પિતાનો મંદવાડ' નામનું
કાવ્ય આપવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે કેટલેક ઠેકાણે એક વિષય પર જે કવિનાં
કાવ્યો આપવામાં આવ્યાં છે. કેટલેક ઠેકાણે જે જુદા જુદા વિષયો પર એક કવિનાં
કાવ્યો આવ્યાં છે અને વળી કેટલેક ઠેકાણે જુદા જુદા કવિના જુદાજ વિષય પરનાં
કાવ્ય એક સાથે આપવામાં આવેલાં છે.

હવે કંઈક ઉઠા ઉતરીને તપાસીશું તો નવી વાંચન માહાનની કવિતાઓમાં
જુની કરતાં અમુક અંશે સુધારો નજરે પડે છે એ સ્વીકારતાં આનંદ થાય છે.
જુની વાંચન માહાન મુખ્યત્વે કવિ દલપતરામ પાને ખામ કવિતાઓ લખાવેલી
હતી. અને તે ઉપરાંત છઠ્ઠી અને સાતમી ચોપડીઓમાં ધીર, શામળ બટ, દયા-
રામ, વગેરે જુના કવિઓમાંથી યોગ્ય છૂટા છવાયા ઉદાહરણ હતા. આને શ્રદ્ધે

નવી વાંચન માસામાં યુગરાતી કવિતાના ઐતિહાસિક અવલોકન માટે અમુક સામગ્રિ તૈયાર કરવામાં આવી છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનંદ, દ્વાપરામ, નર્મદાચંદ્ર, દસપત્ર-રામ, વગેરે સિદ્ધ કવિઓનાં કાવ્યના નમૂના આપવામાં આવ્યા છે. એટલું જ નહિ પણ તે તે કવિઓનાં જીવન ચરિત્ર તેમને માટેની વાંચનારની જિજ્ઞાસાને સતોષ આપે છે. દાસનું આપણું નવું કાવ્ય સાહિત્ય પણ જૂની જગ્યામાં નથી આવ્યું. જો કે તે સંબંધી કહેવું જોઈશે કે નવા કાવ્ય માહિત્યને જોઈએ તેનો હંસાર નથી થયો. આમાં સંબંધી વધારે અન્યાય 'કલાપી' ને થયો છે. તેમનું એક કાવ્ય પાંચમી ચોપડીમાં મુકવામાં આવ્યું છે. 'કલાપીનો કેકાર' બહાર પડ્યા પછી એ પુસ્તક યુગરાતી વાંચનાર આપણમાં માનીતું થઈ પડ્યું છે. અને તેના પર એક કરતાં વધારે વિવેચન માસિકામાં આવવા લાગ્યાં છે. હુંકા વખતમાં આટલા બધા લોક પ્રિય થયેલા કવિને વાંચન માસામાં રચાન આપવામાં આવ્યું તે સતોષની ખિના છે. પણ કાવ્યની પસંદગી કરતાં બે જૂદા વિષયના કાવ્યને એક સાથે જોડી દેખેને રસાભાસ ઉત્પન્ન કર્યો છે, તેથી કલાપીને માટે આદર ઉત્પન્ન થવાને બદલે તેને અન્યાય થાય એવું થયું છે. પહેલી ત્રણ કડી એક ધા નામના કાવ્યમાંથી લીધી છે. 'તે પંખીની ઉપર પથરા ફેંકતાં ફેંકી દીધો' તેથી પંખી ધાવણ થઈને પડ્યું. પડતાં પંખીને જોઈને હૃદયને ધક્કો લાગ્યો. અવિચારીપણે ઘણી વખત આપણે કંઈ કંઈ કામ કરીએ છીએ અને તેનાં અનિદ પરિણામ આપણી નજર આગળ તરી આવે ભારેજ આપણે શું કર્યું તેના વાસ્તવિક રૂપનું આપણને ખ્યાલ થાય છે. આ જાતનો ભાર ચિતરવાનો આ કાવ્યમાં હેતુ છે. પંખી ધાવણ થઈને પડ્યું તે જોતા ચિત્ત ખિન્ન થયું, તેને પાણી છાંટી કળ વાગવા પ્રયત્ન કર્યો અને 'મૃત્યુ યારો' જીવ ઉગરશે? એવી સંકાપાથી 'જીવ્યું' અહા! મધુર ગમતાં ગીત ગાવા ફરીને' એમ જોતાં આનંદ થાય છે. 'રે રે શ્રદ્ધા ગત થઈ પછી કોઈ કાળે ન આવે' એવું સૂત્ર આ બનાવમાંથી કવિ તારવે છે. પણ વાંચન માસામાં તે છેલ્લી કડી મૂકી દઈ એજ કાવ્યનું અનુસંધાન હોય તેમ બીજા એક કાવ્યની ત્રણ કડી જોડી દેવામાં આવી છે. આ કાવ્ય પ્રખ્યાત રોકીસ કવિ બર્નેની 10 મ ફિલોર્ડ માસિકા નામની કવિતા પરથી ઉદભવ્યું લાગે છે. અને તેમાં મનુષ્યો અને પંખી-ઓને સહજ એક બીજા પર અવિશ્વાસ હોય છે, તે માટે એક બનાવવામાં આવ્યો છે. કવિતાનું વસ્તુ આગલી કવિતાના વસ્તુથી તફાવત જુદું છે. પક્ષીઓ મનુષ્યોથી સહજ બીજા છે, બપોરે બીજાં પ્રાણીઓથી જીવતાં નથી. કવિ કહે છે 'પાસે જોવી ચરતી હતી આ ગાય તેવોજ હું છું'. નાના કોદિ તમ શરીરને કાંઈ હાની કરે છું; માટે પૂછે છે કે શાને આવાં મુજથી કરીને ખેલ છોડી ઉઠો છો? બધાં પ્રાણીનો ધંધરના બાળક તરીકેનો પરસ્પર મધુ-ભાવ જોઈએ પણ એ 'કુદરતનું સામ્ય' જૂની જાંજળનો પક્ષીઓ તરફ પાણી ફેંકે છો એવી કવિને દિલગીરી થાય છે. છેલ્લી બે લીટી તો બર્નેનો અનુવાદજ હોય તેમ લાગે છે.

સાચે છીએ તો આગલા વાક્યમાં તેની ‘નોકા સેન્યની તાલીમ’ ની વાતમાં કાંઈ કારણ નથી પણ તેની એ આગલા વાક્યમાં તે એડવર્ડની પાછળ શહેનશાહ ઘરે એ વાક્યમાં કારણ આપવામાં આવ્યું છે.

“અહો ૧૮૩૬ કેવી ટુરી લાગે છે ? એ બજારમાં વેચાતી મળે છે કે લોકો કયામાંથી બતાવે છે ?” આ વાક્યમાં બજારમાંથી મળે તે લોકો કયામાંથી બતાવી શકે નહિ, અને લોકો બતાવે તે બજારમાંથી મળે નહિ એવો અવાસ્તવિક ધ્વનિ નીકળે છે તે પણ અસ્પષ્ટ લેખન શૈલીનું પરિણામ છે.

‘બ્રહ્મદેય, સિયામ, મલાયા, જાંના ને આફ્રિકામાં જે કદાવર કપિઓ વસે છે તે લગભગ માણસ પેઠે ટટાર ચાલી શકે છે. ને તેઓને આપણી મારફત પુછડી હોતી નથી’ અહીં લગભગ માણસ પેઠે ને બદલે માણસ પેઠે લગભગ ટટાર ચાલી શકે છે એવું લખતાં વાંચક વધારે સુષ્ટ યાત. અને પછીના વાક્યમાં જે અસ્પષ્ટતા છે તે દૂર કરવી જોઈએ. અગાડી ‘માણસ પેઠે’ વાપર્યા પછી અહીં ‘આપણી મારફત’ કહેવાથી માણસ અને આપણામાં કાંઈ ફેર હશે એવું અયોગ્ય અનુમાન નીકળે. વળી ‘આપણી મારફત તેઓને પુછડી હોતી નથી’ નો સહજ અર્થ આપણને પુછડી હોય છે તેમ તેઓને નથી હોતી એવો નીકળે. ‘તેઓને પણ આપણી મારફત પુછડી નથી હોતી’ એમ લખવાથી જોઈતી સ્પષ્ટતા આવે છે.

‘વળી જેમ એછું કે ગાડીની ધરી ચાલતાં ચાલતાં ધસાય છે તેમ આપણું શરીર પણ નિરંતર ધસાઈ જાય છે.’ આ વાક્યમાં ‘નિરંતર’ એ ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે. જ્યારે ‘ધસાઈ જાય છે’ એ પૂર્ણ ક્રિયા જતાવનાર ક્રિયાપદ છે. વાસ્તવિક રીતે આપણું શરીર નિરંતર ધસાય છે અથવા ધસાતું જાય છે એમ જોઈએ. પણ ‘નિરંતર ને’ ‘ધસાઈ જાય છે’ બંને સાથે તો આવી શકે નહિ.

વાંચકો ચોપડીના ચિત્રોમાં પાઠમાં નીચે પ્રમાણે છે. “હવામાં એક જાતનો વાયુ છે તેને કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસ કહે છે. એ વાયુ વગસાદના પાણીમાં મળે છે, તે પાણી ચૂનાના પથરા તથા આરસપહાણ પર થઈને વહી જવાથી ઉતાવળે ધસાવા માંડે છે.” આ વાક્યમાં ‘ધસાવા માંડે છે’ નો કર્તા પાણી છે. પણ લખનારનો આશય એવો છે કે ચૂનાના પથરા અને આરસ પહાણ પર કાર્બોનિક એસિડ ગ્યાસમિશ્રિત પાણી વહેવાથી તે પથરા ધસાવા માંડે છે. આ વાક્યમાંથી બીલકુલ નીકળતો નથી.

એક ઠેકાણે વાંચક છે કે ‘ખારીલાપણું’ એ એક ધણો નહારો અવગુણ છે.’ વાંચનારને સહજ પ્રશ્ન થશે કે જગતમાં સારા અવગુણો પણ હશે ખરા. નહારા અવગુણને જાણે કાંતો ધણો નહારો ગુણ છે એમ હોત તો ચાસત, અથવા ધણો મોટો અવગુણ છે એમ લખવાથી પણ ચાલી શકત.

“પણ મેનું ઘણું દેહણે માલૂમ પડે છે અને પુષ્કળ જ્યાં બંધ નીકળે છે.” આ વાક્યમાં પુષ્કળ અને જ્યાં બંધનો અર્થ એકજ છે. એટલે બંને સાથે વાક્યમાં જોડાએ નહીં.

‘એલીઝરીન રંગ કાલકારમાંથી કાઢવામાં આવે છે.’ અહીં કાલકાર શબ્દ અગ્રિજીન મૂળી દીધો છે. અને તેનો અર્થ સમજાવવાનો કાંઈ પ્રયત્ન કયો એ અશુભ છે.

વળી કેટલેક દેહણે અગ્રિજીમાંથી શબ્દશઃ બાબાંતર કરવામાં વિચેક ન સચવાયાથી ગુજરાતી બાબામાં અપરિચિત પ્રયોગો થયા છે. દાખલા તરીકે “આહુ” એ તેના ઊંડું મૂળ” આ એક પાઠની અંદર જેઠાકાનું પદ્યુજ વાક્ય છે આ વાક્યમાં તેના’ એ અર્થ નામને બદલે વપરાયું દ્રો એમ શંકા થાય છે. ગુજરાતી બાબામાં મમલખ એનું સખનું રોય તેા “આહુ એ એક જાતના ઊંડું મૂળ છે” એમ જોડાએ તેજ પ્રમાણે અગોળના પાઠમાં’ મોહુ’ રીંછ, અને ‘મોટા કુતરો’ એવાં જ નક્ષત્રોનાં નામ આપેલાં છે તે માત્ર અગ્રિજીનાં બાબાંતર છે એ આપણે જોઈ ગયા.

આવી ઝીણી ઝીણી પણ માહિત્યની હિંદીમાં માફ ન કરી સકાય તેવી ભૂલો વાંચન માસામાં ડગલે ડગલે માલૂમ પડે છે. અને એ ભૂલો સુધરે નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ અને સરસ ગુજરાતીના નમૂના તરીકે વાંચનમહાસને ગણી સકાય તેમ નથી. અને આવી અશુદ્ધ વાંચનમાસા આપણાં બાગકોના હાથમાં મૂકી પછી શુદ્ધ અને સરસ ગુજરાતી સખવાની આપણે તેમની પાસે માગણી કરીએ એ - અશુભ છે. માટે આ માહિત્ય પરિષદની ફરજ છે કે આ ભૂલો પર મરકાનું લક્ષ મેંમી તે જમ અને તેમ જલદી દર થાય તેવા પ્રયત્ન કરે.

‘‘ ઉવટે સાહિત્યનું સર્વથી મહત્વનું અંગ કવિતા તેના અવસોકન પર આવીએ. જુની વાંચનમાસામાં ઉવટની ચોપડીઓમાંનાં અમુક અપવાદ મિત્રાય બંધી કવિતા ખાસ ‘કવિ દલપતરામ પાસે રચાવી હતી. જ્યારે આ વેખતે જુના અને નવા જાણીતા થએલા કવિઓનાં હિંદાહગણ ટાંકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. બાગકોને યોગ્ય કવિતાઓ દજી ગુજરાતીમાં લખાઈ નથી તેથી સરખાતેમાં પુસ્તકોમાં તેા નથી કવિતા રચાવવી પડી છે.’ પણ તે ‘કવિતાઓ જુની વાંચનમાસા કગતાં ચડે છે એમ પ્રતિપાદન કરતું મુશ્કેલ છે. વળી નાનાં બાગકો પાસે મોટા નંગ ગરરાવવાનો આશય રાખવામાં આવ્યો છે તે અયોગ્ય છે. જુની વાંચન માસામાં પ્રથમ ચોપાઈ અને દિંદગથી શરૂ કરી પછી બુજંગી અને હગ્ગીન અને ત્યાર પછી ઉપલા કમની ચોપડીઓમાં કુલજા, ચાદવ વિકીડિન વગેરે મોટા ઇંદો રાખ્યા છે તેમાં અમુક કમ

Burns કહે છે—

I'm truly sorry man's dominion
Has broken nature's social union,
And justified that ill opinion
Which makes thee their statistic
At me thy poor earth-born companion,
And fellow mortal!

કલાપી કહે છે —

‘દુષ્ટી છુ કે કુદરત તણા, સામ્યતુ ભાન ભૂથી
કે કે મત્તા તમ પન જનો ભોગવે હુર આવી.

આવા બે વાંચ્યોને કદાચ બંને એક છદ્મ રચાયેલાં હોવાનાજ કારણથી સાથે મકવાથી કેટલો બધો વિરોધાભાસ થાય છે અને કવિને કેટલો અન્યાય થાય છે !

‘મેં પાંચુ તે તરફડીમંતે હસન મારાજ આથી,’

એમ કહનાર માણસ દશ લીટી પછી ‘નાના કાદિ તમ સરીરને કાંઇ હાની કંઈ હુ’ એમ કહી સારે બેમાથી એક વાક્ય તો ખોલુ એનાં કાંઈ શક નહિ. ગોહડન ઝેરીમા એક સ્થાને વર્ડઝવર્થ અને શ્લોકીના બે કાવ્યોને સાથે ગોઠવવામાં પણ પાલ્લેવની હચી રસજ્ઞિતિનું જ્ઞાન થાય છે એવા આશયની મેથુ આનોંઠે કંગેલી ટીકા ધણાને વિદિત છે. તેજ પ્રમાણે આવા બે વિરોધી ભાવના કાવ્યોને સાથે ગોઠવી તેમને એક કાવ્ય તરીકે ચલાવી દેનાર રસજ્ઞિતિને યુ વિશેષણ આપવું તે સ્વ વાચનાએ પાતેજ વિચારી લેતુ

નવા કાવ્ય માહિત્યના ખીલ નમુનાઓ માટે પણ અસંતોષ જ થાય છે. અંગ્રેજી કેળવણીના પ્રચારથી ગુજરાત કાવ્ય માહિત્યમા જે નવી શૈલી દાખલ થઈ છે તે શૈલીનો વાસ્તવિક ખ્યાલ આવે એવા નમુના લેવામા નથી આવ્યા. રા. નરસિંહરાવની બકરીના બધાની કવિતાને ધ્યાન આપવાથી તેઓ ભાગ્યેજ ખુશી થયા હશે. વળી એ કવિતાનું વસ્તુ ત્રીજી ચોપડીને લાપકનું છે સાથે તેને સ્થાન પાંચમી ચોપડીમા આપવામા આવ્યું છે. અને સાતમી ચોપડીમાં જે બે કવિતાઓ આપવામાં આવી છે તે પણ તેમની કવિતાની ખામ ખુખી (characteristics) નો ચિતાર આપે તેવી નથી મ્હારા અર્ધીન મત પ્રમાણે તો સાતમી ચોપડીમાં રા. નરસિંહરાવના ‘ચંદ’ જેવા કાવ્યને સ્થાન આપવું જોઈતુ હતુ. કે જેથી હાલનાં નવા કાવ્ય માહિત્યની ઝાખી વાચનારને થવા પામે. એકંદરે રા. ભાવાસંકરના એક કાવ્ય મિવાય નવા કાવ્ય માહિત્યના બધા નમુના ને તે કેળવણીના ઉત્તમ કાવ્યોમાંથી

લેવામાં આવ્યા નથી જ્યાં મપિનાન અને કાન્ત, જેવા માનનીય કવિઓને ખીલકુલ વિમારી દેવામાં આયા છે એ પણ વાચન માનના ન્ય મગ્નહની મોની ખામી છે

છેતરે આપણે વાચન માનની કિંમત મળેલી જે સ્વ લખી મમાપ દરીએ જૂની વાચન માના કતા નવીની કિંમત નધાગે ખપામાં આવી છે તે સબધી શરૂઆતથીજ સર્વે પો ન જનામાં આવ્યો હતો જુની ગુજરાતી પટેની ચોપડીની કિંમત પ્રથમ ૦૦૮ હતી પછીથી તે ૦૧૩ માંમાં આવી હતી નવી વાચન માનાની કિંમત આથી બમણી ૦૨૬ મામાં આવી છે વળી નાચન માના છપાઇ બહાન પાનાનુ લખત સગારે એમનન પનીની સારે ક્યુ અને આમ કિંમત વધાનામાં આવી તેથી પ્રગ્નના મનમાં નસનમે પેલ થયો આ બામત મી કોનર્નટનના ન પગ પછુ મધ નાગે છે નુ પોતાના પોર્માં તે વાચન માલાની કિંમત સબધી લગાણુ ખુ મો કે છે એ ખુનામો સા નીચે નમાણે છે

જૂની વાચન માનાઓ મતન રીને તરા થએન દોરાની જુદી જુદી નાચન માનાઓની એકજ ધોણુ માટેની ચોપડીઓમાં પપુ ધણે ૨ હતો વળી જે પ્રાતમાં જાનણીનો દેલાવા પ્રિય થયો હતો સા નાચન માનાની ઘણી આકૃતિઓ થનાથી મિનમાં ઘટાડો પણ થઇ શક્યો હતો અને તેથી જુદી જુદી વાચન માલાઓની કિંમત જુદી જુદી હતી નડી નાચન માનાની છ ચોપડીઓની કુલ કિંમત ૨૮૦૦ હતી પણ તેમાં કનિતાના નાં ન હતા અને જે વિતા મગ્નહ જુદા છપાયા દળ તેની દરે ની કિંમત ૦૫૦ હતી એટલે વાચન માનાની ૩૧ કિંમત ૩૨૬ ગણાય સિધી નાચન માનાની છ ચોપડીઓની કિંમત ૨૫૩ હતી પણ તેમાં ચિત્રો ખીનડન ન હતા મારી સાત ચોપડીઓની કિંમત ૨૫૮ હતી બધુ જતા મોધી અને છપાઇ વગેરેમાં મવાતમ ગુજરાતી વાચન માના હતી અને તેની એટલી ના આકૃતિઓ ઉપાઉપ થઈ હતી માને ચોપડીઓ ૩૧ ૨૩ ની કિંમતે પોતાની નવી વાચન માનાઓ ૦ છપાઇ વગેરેમાં એ મ ખી દોવાથી કિંમતમાં પપુ એમ મ ખી ખપાનુ લખ માટે મલા નાં નિવા પછી નચેને માર્ગ પસદ મનામાં આ ના જેથી નાશ પનાને વાળખી નમ હ અને તે છતા વાચન માનાની મિન બગાડની નાચન માનામાં જે વધારેમાં વવાર મોધી હતી તેનાથી ઓછી હોય આથી એમ જે વિભાગની પ્રગ્નને પટે નતા વધારેમોવી વાચન માના લેવી પડશે એ નિ મશય છે પપુ મિનમાં નધાગે છ મોટા નધા જતા બાગના જતા ઘણી વધારે મારી વાચન માના તેમને મનજે બન ત ઉપાત તેમને એમ પણ જાણીને દિનામો મજશે કે આપણે જે વધારે કિંમત આપીએ ડીએ તેથી મુજબ ૦ મામાં ના વણીના વિવયમાં વધારે પડાત અને મીમ વગાને વધારે મસ્તી વાચન માવા આપનામાં

આપણે ગદ્ય કરીએ છીએ. વળી હાલની કિમતને કાંઈ કાયમની ઠરાવવામાં આવી એમ પણ મનજવાનું નથી, એ કિમત હાલને માટે અજમાયશી સમજવાની છે. અને તે અતુલ્ય ઉપરથી ખાતાને એમ લાગે કે તેમાં ફેરફાર કરવો જરૂરનો છે તો લેનારને લાભ થાય એવો ફેરફાર કરવાને ખાતું ચૂકશે નહીં.

આ ઉપરથી વાંચન માધ્યમની એકંદર કિમત વધારે ગણવામાં કમિટીનો શો હેતુ હતો તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. પરંતુ વાંચન માધ્યમની એકંદર કિમત વધી એ કિમતની વિરુદ્ધતા મોટા પોકારનો એક અંશ માત્ર હતો. ખરી કયાંદ બાળપોથી બહાર પડી ત્યારે તેની કિમત માટે જ લડી હતી. જૂની ગુજરાતી પહેલી ચોપડીની કિમત ૦-૧-૩ હતી તેને બદલ આવવાની બાળપોથીની કિમત ૦-૨-૬ રાખવામાં આવી. વળી પ્રાથમિક કેળવણીમાં ધણાંખરા બાળકો ચાર ચોપડી બહુને લડી જાય છે. અને તેવાં લડી જતારનો મોટો ભાગ ગરીબ બાલકોનો હોય છે. નવી વાંચન માધ્યમમાં ઉપલી ચોપડીઓની કિમત લગભગ સરખી જ રહી અને નીચલીમાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે અને તેથી ગરીબ વર્ગને માથે એ વધારાનો બોલો નાખવામાં આવ્યો એમ થયું છે. આજે પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરવાની એક તરફથી સરકારને ચારજ કરવામાં આવે છે ત્યારે ગિરિજન કમિટીએ બાળપોથી વગેરેની કિમત વધારી તેને વધારે મોઢી બનાવી છે. આ કયાંદ પર કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર મિ. સેલ્મીનું ધ્યાન ખેંચાયું હતું. અને તેમણે પ્ર. મ. ૧૯૦૬-૦૭ ના પોતાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં આ બાબત પર નીચે પ્રમાણે વિવેચન કર્યું છે I have also heard a complaint that although the cost of the whole series does not exceed that of the old series, yet the most elementary books are more expensive. This of course is a serious matter. The younger the child, the sooner it destroys its books and in the infant class and first standard, a parent may have to buy two or more copies of the same book in a single year.

“મેં એવી પણ ત્યાંદ માલશી છે કે જો કે આખી વાંચન માધ્યમની કિમત જૂની વાંચન માધ્યમ કરતા વધારે નથી છતાં નવી વાંચન માધ્યમની બાળપોથી, પહેલી ચોપડી, વગેરે સરખાતની ચોપડીઓની કિમત વધારે છે આ એક ગંભીર બાબત છે. જેમ બાળક નાનું તેમ તે જલદીથી ચોપડીઓ ફાડે. અને બાળ ધોરણ અને પહેલા ધોરણમાં તો એક વર્ષમાં એકંદર ચોપડીની બે કે ત્રણ વધારે નકલ ખરીદ કરવી પડે.”

મરકારનું ધ્યાન મિ. સેલ્મીની આ ટીકા કુપર ગયું અને તેમણે પોતાના વિવેચનમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે.

Government would be glad of a further report from the Director of Public Instruction on the subject of the unequal incidence of the elementary books which obviously ought not to exceed largely, if at all, the cost of similar readers in the old series.

“નવી વાંચન માધાની શરૂઆતની ચોપડીઓની કિંમત જૂની કરતાં ઘણી વધારે ન હોવી જોઈએ, વધારે કરવા પડે તો પણ તે જૂનું હોવા જોઈએ એ દેખીતું છે, અને તેટલા માટે એ ચોપડીઓની કિંમતના અંબંધમાં કોઈકદા માહિત્ય ખાસ રિપોર્ટ કરવો.”

આ પછી આ વર્ષની શરૂઆતમાં જેળવણી ખાતા તરફથી વાંચન માધાની કિંમતમાં ફેરફાર થવાની વાત બહાર પાડવામાં આવી હતી. તેમાં બાળ પોથી અને પહેલી ચોપડી સિવાય બાકીની ચોપડીઓનાં કપડાનાં પૂંકાને બદલે કામગીનાં પૂંકા બતાવી તેની કિંમત બંધે આના ઘટાડામાં આવી છે. પણ બાળ પોથી અને પહેલી ચોપડીની કિંમત તો તેની તેજ રહી છે આપણે ઉપર જોયું તેમ મગફળી કપડાં છે કે શરૂઆતની ચોપડીઓની કિંમત આગલી વાંચન માધા કરતા વધારે ગંભીરી પડે તો પણ ઘણી વધારે તો ન જ હોવી જોઈએ અને બાળ પોથીની કિંમત તો પહેલી કરતાં બમણી છે માટે એ કિંમતમાં ઘટાડો કરવાની ખામ અગત્ય છે અને એ અગત્ય ઉપર ધ્યાન જોયું એ આ પરિપદની એક મગ છે. ”

* આ વિષે મુંબઈ મરકાડે તા ૧૧ મી માર્ચે નીચની પ્રેસનોટ પ્રસિદ્ધ કરી છે

At the meeting of the Legislative Council held on 11th February last, it was stated in reply to question put by the Hon. Saad Zaman-Edrus that the question of lowering the prices of the Vernacular text-books was under the consideration of Government, and that it was probable that it would shortly be possible to reduce the price of these text-books. His Excellency the Governor in Council has now decided that in future the Vernacular Reader should be issued in two kinds of bindings viz., the existing one and a cheaper one. Parents will thus have the choice of buying the books in the stronger or cheaper binding according to their means. The existing prices and reduced prices of the books in cheaper binding are given below

	Existing	Reduced	Remarks
Primer	0-2-6	0-2-6	no change in binding
1st Book	0-2-6	0-2-6	

વાચન માધ્યમ આ અપોદનની અદ્ય નણી જાતની અપૂર્ણતા લાગશે તે મળકી મારે એટલું જ દરેકને કે વાચન માધ્યમો વિષય એ સાંપ્રતિક કેળવણીના વિષયનો એક ન્હાનો અદ્યમાન છે આપણા દેશમાં હજી માર્ગનિક કેળવણીના પ્રશ્નો વ્યવહાર ચર્ચાઈ ઉપસ્થિત થઈ નથી અને ગેર પ્રશ્નો વાસ્તવિક અર્થાતી ગેરહાજરીમાં વાચન માધ્યમો મત્ર અસોડન નુ સુકેન છે એટલા માટે જુની વાચન માધ્યમો નવીની સન્ધ્યામાં કરીને જ મતોર માધ્યમો છે અને તે ઉપનાત જે કાંઈ ખામીઓ તન્ન મુરતે એવી તેમ અથવા જે ખામીઓ માફ ન કરી શકાય એવી ગભીર હોય એવી કપ જ દ્યાન ખેંચાનો આશય ધર્મો છે હોય કૃત વાચન માધ્યમ ઉપર આપણી પ્રમ પિત્તાગીમ ૨૧ સુધી ઉછરી ને પ્રમાણે આ વાચન માધ્યમ ઉપર પણ તેને પચીશ ૨૧ જીમ મદદ પડશે મત્રતતાનો જુઓ આજ ૨૧ ઘણો દિવસે પડ્યા વાચ્યો છે પણ એ જુઓ વ્યવહાર મરપ પડતો હજી આપણે જોતા નથી તેમજ વિદ્યામાં મદદના વિષયો અને વગર મદદના વિષયો ૨-એ વિદ્યકની ખામીને બીધે વિદ્યાતોની શક્તિનો મરેડ અને દ્રવ્ય પણ થાય છે આ બધામાંથી વાચનિક માર્ગ ઉપર આપણી મદદિય પ્રતિષ્ઠા અને તે માર્ગનિક કેળવણીનો વિષય ચર્ચા તેની મામત્રી પૂરી પાડવાને હલ્લુ- થાય એને જો ઝગા જોજા પચીશ વર્ષ લાગશે એમ મને લાગે છે તેટલો મમર આપણા બાળકને આ નવી વાચન માધ્યમ ઉપર ૨૧ પચીશ એ નિર્ધાર છે

તે પછી ગુજરાતી બાળકો મદદ અને ઉત્તરિત કરવાના હેતુથી અધ્યાપક આ સાહિત્ય પરિષદની મદદ કે ને વાચન માધ્યમો મદદ ૨૩ આપણા બાળકોને ગુજરાતી મદદ જેનાદ્યાના છે તેની ખામીઓ દૂર ના માટે પ્રવલ દરેક અને તેમજ માટે આ મદદના પ્રશ્ને તેની મેળવતાના પ્રમાણમાં ચર્ચા તેના ઉપર પડતો મગર મગા એવી મારી નક્કર વિનવી ૭

હરિલાલ માધ્યમ લઠ.

	1st Book	2nd Book	3rd Book	4th Book	5th Book	6th Book	7th Book
1st Book	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0
2nd Book	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0
3rd Book	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0
4th Book	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0
5th Book	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0
6th Book	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0
7th Book	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0	0-3-0

R. P. Lathia

Secy to Govt

જીનું સ્વર શિક્ષણ.

*****

(લિખક-દેવરાંકર વૈદ્યજી બટ્ટ, હેડમાસ્ટર, પંચમામ).

આપણા દેશમાં સરકારી નિશાળોની સ્થાપના થઈ, તે પહેલાં ગામડી નિશાળોમાં આંક, કક્કો, બ્રાક્ષરી, નામાં, લેખાં ને ખત કાળજી શીખવાતાં. તે ઉપરાંત સિદ્ધો (સિદ્ધો વર્ણસમાધાન્ય:) એ નામનું લઘુ વ્યાકરણ, વગર સમજણે અપભ્રંષ્ટ ઉચ્ચારથી ભરણાવાતું, એ સૌ ટોપ જાણે છે.

એ વખતે હાખખાનાં નહોતાં, એટલે આંક કક્કો વગેરેની ચોપડીઓ ગામડી મેહેતાદરે પોતાની પાસેજ રાખતા; અને તે ઉપરથી વર નિશાળીઆને નકલો પથુ કરી આપતા. એ ચોપડીઓમાં કદાની પહેલાં “ભણે મોડું” ઇલાદિ સંકેતના અક્ષરો લખીને જ પછી કક્કો બારાક્ષરી વગેરે લખી દેવામાં આવતું, એમ જુની ચોપડીઓ જોતાં જણાઈ આવે છે.

હાલ ૫૦ વર્ષ ઉપરાંતના વૃદ્ધને પુછીએ કે આગળના વખતમાં “ભણે મીંડું” શીખવાનું એ શું હતું? તો તેનો ખુલાસો કોઈ પણ ભાષ્યેજ આપશે. હાલ જેઓ ગામડીયાને ધુળી નિશાળનું કામ કરે છે, તેઓ પણ એ વિષે અજ્ઞાનજ માલુમ પડ્યા છે; અને તેનું કારણ એજ કે, તેઓ નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શાખી ગામડી નિશાળો ચલાવનારા છે; પરંતુ કોઈ કોઈ અતિ વૃદ્ધ મસ્કરીમાં નવા શીખાંજને કહે છે કે-ખીન્તું ભણ્યો તે તો ઠીક પણ ભણ્યે મીંડું આવશ્યું? આ સાંભળી “મીંડું” શબ્દનો અર્થ કાંઈ નહિ એમ સમજાઈ બાળક શરમાઈ જાય છે, પણ ઉડો વિચાર કરતાં એ આપણા સ્વર વ્યંજનાદિ શિક્ષણનું પહેલું પગથીયું છે, અને તેમાં પ્રથમ મંગલામક ઝંકાર, ને તે પછી સિદ્ધને નમસ્કાર કરી સ્વરશિક્ષણના નમુના લખેલા છે, એમ જાણતાં સૌ કોઈને સાનંદાશ્ચર્ય થશે. કારણ કે તેની મોંપાઠ તરફ ખ્યાન આપીએ છીએ, સારે તેમાં તેવું કશું સમજાતું નથી. જેમ અપભ્રંશરૂપમાં સિદ્ધો જોડનારને સાંભળીએ, તો એમાં કાંઈ વ્યાકરણનો ભાસ, વિદ્વાન સિવાય ખીજને થતો નથી, તેવું જ આ બાબતમાં પણ થયું છે. પણ હાલ એ વાત બાણુપર રાખી જે ચોપડામાંથી અમને એ સ્વર ચિહ્નો મળ્યાં છે, તેનાં રૂપ નીચે આપી, તત્સંગથી ઘટતી હકીકત દર્શાવીએ છીએ:-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
५०३०, न, म, ल, ळ, अ, आ, इ, ई, उ, ऊ,
१२ १३ १४ १५ १६ १७
६६६, ए, ओ, ॐ, अं, अः.

આ રૂપોમાં પહેલા પાંચ અક્ષર તો સ્વર નથી, જે વિષે આગળ કહેવામાં આવશે. આઠમીના પાંચ સ્વરો જ રહે છે, ને તેજ બહુ વપરાય છે, જે ઉપરથી આરાક્ષરી ઉત્પન્ન થઈ છે, તેના જ માત્ર ઉપયોગ હોઈને ચિહ્નોમાંથી ન, ઋ, ૠ, ૡ, ૢનો લાગ કરેલા માહત્તમ પડે છે.

● સિદ્ધો વર્ણ ૦ માં તેો તત્ત્વ ચતુર્દશલ્પનાઃ એમ લખ્યું છે-કેમકે અનુસવાર અને વિસર્જને બુદ્ધા ગણ્યા છે-એટલે મહા કૃદ્ વજ્ર કાલ સદ્યે પદે ભોલો એ ન લીધો છે-અહીં તેમ નથી.

હવે એની મોંપાઠ કેવી રીતે લેવાતી, અને તે ઉપરથી લેવાની સંમજાશુ શા કારણથી લોપ પામી, તે બાબત નીચે જણાવીએ છીએ, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે, ઉપરનાં ચિહ્નો તે સ્વચિહ્નો જ છે.

નંબર. ૩૫. મોંપાઠ. અર્થસ્વરૂપ. કારણ (મોંપાઠનું).

૧. પ..... બહુ.	{ ઝાં (ઝં) }	લખવાની સુલભતા માટે એવી નિરાપેક્ષતા જવાની મોંકાર શીખવતા હશે.
૦..... મીડું.		
૩..... *બહારી-એજાલુપડાયો.		
૨. ન..... નન્નો વીંટળો.	ન	{ મીડું વાળીને કરવો પડે છે માટે નન્નો વીંટળો કર્યા હશે.
૩. મ..... મરમા મોજ.	{ મઃ }	{ મોજના નેવો આકાર તેથી પડ્યો પડ્યો એ મીડાં તે બે લાડવા.
ઃ..... મરમા હાથમાં બે લાડવા.		
૪. મ..... સૌરભી ચોકરી, પાછી વાળી કુંડાળી.	{ સિ }	{ “સ” ચોકરી નેવો કરવો, અને તેને હસ્ત થ કરવી પડે છે, માટે.
૫. દ..... હાથું દોડળું.	{ હં }	{ પ્રથમ દોડળાની માફક લખવું ને માથે મીડું મૂકવું તે ઉકરે.
૧..... માથે ઉકરે.		
૬. ડ્ર..... એન એન બાયા.	બ	{ અ ને આ એ બે બાઈ નેવો છે. મતલબ કે રૂપમાં સરખા છે.
૭. ડ્રા..... બીબ બાધને કાનો દે.	કા	{ બીબ અને કાનો કરવો.
૮. ડ્રા..... એજાલુચાલીશમાં દેડકા.	દ	{ કારણ સમજાઈ નથી, પણ હસ્ત ઇકરનું ચિહ્ન જણાય છે.
૯. ૬૬..... હેડલાં ઇકરણાં.	ઈ	{ દીર્ઘ ઇકરને માટે હશે.
૧૦. ઊ..... ઉપર વાળી ઉકરશી.	ઉ	{ હસ્ત ઉને મટિનું ચિહ્ન.
૧૧. ઝા..... આકે આંકે આંકેડાં.	ઝ	{ દીર્ઘ ઊમાં આંકેડાં વાળવો.
૧૨. ઝઝ..... આકેડ બીબ કીકેડાં.	ઞ	{ આંકેડની પેટે કાઢવાનું માટે.
૧૩. ઞા..... બીબ આઈ માયા.	ઞે	{ બીબનાર ઞ કરીને માત્રા વધારી મૂકવી.
૧૪. ઞા..... એજાલુ એજાલુ બળાધીયાં	ઓ	{ આ એજાલવાની સાથે બિગળુ રાજ વધાયો છે.
૧૫. ૩૨.....	ઐ	{ ઐ સ્વસ્તું કલિપત રૂપ.
૧૬. ડ્રા..... એક રાશ ને માથે મીડું	ઑ	{ અકારને માથે મીડું. ઝં
૧૭. ડ્રા..... બીબને બે આજળ મીડાં.	ઘઃ	{ નિસર્ગદર્શક રૂપ. ઝઃ

ઉપરની મોંપાઠ માન રહી હતી, અને તે મોંપાઠ જે ચિહ્ન તેમજ અક્ષર માટે હતી, તેનું લક્ષ્યસ્થાન બૂલાઈ ગયું છે. હાલમાં એકદમ શીખવતાં નવડો કરવો હોય ત્યારે બાળકને કહેવામાં આવે છે કે પ્રથમ ચૂલો કરી તેમાં લાકડું ખોસવું તે નવડો. મતલબ કે ચૂલો જેવો આકાર કરી તેમાં લીટી આડી કરવી. પણ પાછળથી ચૂલો ને લાકડું બે જ શબ્દો ઉપર ધ્યાન રહે ને નવડાનું લક્ષ્યસ્થાન બૂલી જવાય તેવું આમાં થયું જણાય છે.

વળી કબૂતરનો ક, ગણપતિનો મ, એમ બાળકને યોલાવીએ છીએ. તેમાં પ્રથમની દૃષ્ટિએ બાળક ચિત્રપર જ ધ્યાન દે છે, અને અક્ષર તરફ તેનું ઝોણું ધ્યાન જાય છે. તેવીજ રીતે સ્વરને માટેની મોંપાઠ છે તે વાત બેશક બૂલી જવાની છે.

આ શિક્ષણ ધર્ણાં વર્ષ પહેલાં પણ પ્રચલિત હતું એમ પ્રખ્યાત કવીશ્વર કાળીદાસ (પ્રજ્ઞાદાખ્યાનના લખનાર ગુજરાતી કવિ) ની તે સમયની કવિતા* ઉપરથી જણાઈ આવે છે. વળી મોંપાઠ પણ એ જ રીતની કવિ પોતે કવિતામાં જણાવે છે. જેમકે-પ્રજ્ઞાદ કહે છે:-

“મળ્યામાંહી હું તો પંચભૂત ગણું, વાળું મોંડું તે આગળ માયાતણું;
 ખવર લણુતાં ભય લાગે ઘણું, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૮
 હું ભોગવવાયાઈ કર્મ કથી, જેને યાકયા મુનીવર મોટા મથી;
 એના અસુરને કુળ અવતાર નથી, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૯
 જે કોઈ નજે વિદાલે વિદાઈ રહ્યા, મંમા મોહના મોહક તેણે સદ્યા;
 જેના વેદ પુરાણમાં અર્થ કહ્યા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૦
 હું તો સૈરાણી સ્નેહ ન રાખું કદા, પાછો વાલી કંઠાલી ન લોપું તદા;
 જાણે દોકલે આહી રહ્યો હું સદા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૧
 મેં તો સ્વમેનમાયા અનેક લણ્યા, મીઝા મારના ગુણ ન જાય કહ્યા;
 ધાય શત્રુને મિત્ર બે માય જણ્યા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૨
 મેં તો એ મૈ કે કે વાર લખ્યા, મેં તો બાણવગદને હવે ઓળખ્યા;
 એમ હુરિ રહ્યા મારી કરશે રક્ષા, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૩
 કલિતરવિષ કાટેઈ ઝેર લઈ, લાલી મત્તાં સાપલાંથી ફર રહું;
 શાને અંગ સદા શિર ભાર વહું, બીજો નહિ લણું વૈકુંઠનાથ વિના. ૧૪

ઉપરની કવિતામાં બાળબોધ અક્ષરે લખેલી સરા અને અમે પૂછીને લખેલી મોંપાઠ તદ્દન મળતાં છે. આ મોંપાઠમાં “કલિતરવિષ કાટેઈ અને લાલી મત્તાં સાપલાં” એ શબ્દો આવે છે. તે પૂજવામાં આવેલી મોંપાઠમાં નથી મૂક્યું. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે, ક, જ, જ, જ એને લગતાં કવિતામાં સૂચન છે. પાછળથી તેના પાંચ આરાક્ષરી વગેરેમાં ન રહેવાથી લખાણમાં તેમજ મોંપાઠમાંથી કમી થયેલ હશે.

દિલગીરીની વાત એ છે કે-અમે બે ચાર વૃદ્ધને ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું, પણ પૂરી વારતવિક સમજણ સાથે મોંપાઠ કોઈ કહી શક્યું નથી, એટલું જ નહિ પણ જુની બીજી પ્રત પણ યત્ન કર્યા છતાં આવા મોટા શહેરમાં મળી શકી નથી. કેમકે આવી બાળકમાં મહેનત કરનાર અને લક્ષ દષ્ટ સાધન મેળવી આપનાર લાગેજ મળી આવે છે. તોપણ આશા છે કે ગુજરાત તરફના મોટા શહેરમાંના કોઈ વિદ્વાન જુનો હસ્તલિખિત ચોપડો

* એવા આધ્યાત્મિક બાળનું દુહીયા સખના કટપક્ષ્તની એક ગુજરાતી મીઠામાં પણ લખ્યું છે.

મેળવી, વધારે અનુભવી જુદથી રોષ કરી વિશેષ અજવાળું પાડશે. અમે તો માત્ર દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે કે-ભણે મીઠું તે બીજું કંઈ નહિ પણ "ૐ નમઃ શિવ પંત્રી ભમા દર્દ વઠ્ઠા ણે. ઓઝો ંંં." છે.

આ પ્રસંગે હાલના શિક્ષણ સંબંધે પણ આ વિષય ઉપરથી મળતા બોધને અંગે કંઈ કહેવું આમ થાય છે, તે કહીએ તો અરથાને નહિ ગણાય.

૧-પહેલી વાત તો એ કે હાલને વખતે પ્રાથમિક શાળામાં એકડા ઘુંટનારને એકડા લખતાં આવડે તે સાથેજ કક્ષો શિખવવાનો રિવાજ દાખલ થયો છે, ને સરકારી હુકમ પણ એજ મતલબની પદ્ધતિનો થયો છે. તે વાસ્તવિક નથી, કેમકે પ્રથમ આંક, તેમાંય તે દશ. એકડા પાકા આવડે અથવા $10 \times 10 = 100$ પાકા આવડે, તે પછી જ કક્ષો શિખવાય, તો વધારે અનુકૂળ પડે એમ અમારું માનવું છે.

બાળપોથીમાં ને બીજી કોપી શુકામાં અક્ષર સહેલા વધણવાળાથી ચાર કરીને પછી વધારે મરોડ તથા આંદી ઘુંટીવાળા આપેલા છે. એ તો અક્ષરના આકાર સરસ મરોડદાર લખતાં આવડે, એ વિચાર ઉપરથી મુકવામાં આવેલ હોય એ જુદી વાત છે, પણ એકડા પાકા આવડ્યા પછીજ કક્ષો શિખવવાની ચરુઆત કરાય તો વધારે ઝડપથી બાળક શીખે. અસલ પણ એમજ હતું. જેમકે-એકડા તથા દાન સુધી બળેલાને શિક્ષક કહે કે-પાંચડાને ૫ કહેવો, ૨ બગડાને ૨ કહેવો, ૭બડાને ૭ કહેવો, એમ સમજાવે એટલે એટલા અક્ષર તો એકડા મેળાજ શીખાઈ ગયા. પછી ચોગડાને પડખે લીટી દોરીએ તો મ, બગડાને—આડી અને (૧) ઉભી લીટી લગાડીએ તો ષ, આડાને ઉભી લીટી લગાડતાં ત, નવડાને ઉભી લીટી લગાડતાં ળ ઇલાદિ બધા અક્ષરો બહુવાય અને એ શીખેલા અક્ષરો-પરથી શબ્દ પણ કરાય. જેમકે રસ, મલ, તપ, વઘ, મસ વગેરે. વળી એના એ અક્ષરોને આપણે શાળાગારીએ છીએ, તેમાંથી શબ્દ લખતાં આવડે છે ને નવા નવા ધણા અક્ષર રમતમાં આવડી જાય છે. એમ બાળક જાણે સારે એવેય ઉમંગ વધે છે. વળી જુની ને નવી બેઉ પદ્ધતિ સમવાય તેમ છે. વાસ્તે "બાળકને એકડા પાકા આવડ્યા પછીજ ઉપરની રીતે કક્ષો શિખવવો જોઈએ. કેટલાક શિક્ષક ગમે તે રીત ચલાવીને બાર માસે ધારણ પૂરું કરે છે, એવું બાળધારણમાં ન થવું જોઈએ. આ સંબંધમાં વધારે વિવેચન આપતાં બાળપોથીની રચના ને તેમાં થયેા જોઈતા સુધારો એ વાત છેડવી પડે, એને માટે આ સ્થાન નથી એમ સમજી એ વાત બાલુપર રાખી માત્ર સૂચન કર્યું છે.

૨-કક્ષાની ને સ્વરની મોપાઠ સંબંધે પણ ધણું કહેવાનું છે. હાલમાં કબૂતરનો ક, ગણુ-પતિનો ગ એ મોપાઠથી ઊકારને ક, ગ કે હ લખાવીએ તો લખી શકે છે, પણ એકલો ક ગ કે હ બોલેા તો તુર્ત લખી શકતા નથી-માટે એકલા ક, ષ, મ ની મોપાઠ છેલ્લે સમયે પરીક્ષાનાં વખતમાં બતાવાય તો વધારે સારું-બીકડી તો કક્ષો કેવેલો ચલ્લો સાજલો એમ બોલાતું તેને બદલે આ રીત ઠીક છે, પણ તેમાં નીતિ બોધ આવતો નથી. વાસ્તે "કક્ષારે કાઈ તથા નિંદા નવ કરીએ એ ચતુરાઈની રીત," એ જુની મોપાઠને અવકાશે બાળ વર્ગમાં ચલાવવી જ જોઈએ. એ નીતિના પડેલા સંસ્કાર, આગળ જતાં બહુ ઉપયોગી ધર્મ પડશે એ નિઃસંશય વાત છે.

૩-વાસ્તવિક રીતે બાળકને અંક મૂળાક્ષરનો બોધ ક્યે રસ્તે આપવો સુલભ પડશે, એ સંબંધે શિક્ષક વગેરે બહુ થોડો વિચાર કર્યો અથવા જણાવ્યો હશે. ધારણ પ્રાંધનારા મોટા

વિદ્વાન, તેમજ ઉચ્ચ અભ્યાસકને શીખવનાર હોય છે, તેઓ અનુમાનથી એવાં બાળધારણો રચે છે, એટલે બાળકોની મુશ્કેલીઓ તેમના દિલમાં પૂરેપૂરી હોતી નથી. આથી જોઈએ તેવું સારું પરિણામ આવતું નથી. દાખલા તરીકે હાલ અર્થ સાથે તેમજ સરવાળા બાદબાકી સાથે ૧૦૦ એકડા શીખવવાનું બાળધારણમાં રાખ્યું છે, એ સંકેતે ૫૦ ટકા ન્હાતાં બાળકો શિખી શકતાં નથી. અલબત્ત એમાં શિક્ષકોનોય દોષ હશે, પણ હાલમાં ચાર ચાર વર્ષનાં બાળકો નિશાળે બેસે છે, તેમને એ વાત ઘુર્ત સમજમાં ન ઉતરે. વરતુથી સમજે છે, પણ મગજ પર બાર વધે છે. આ સમયે તો એની સ્મરણશક્તિ સારી હોય છે, માટે યુક્તિસર મોંપાડ, અને તે સાથે અક્ષર જ્ઞાન (એકડા સહિત) હોય તો બસ. પછી આગળ ઉમર ને અભ્યાસ વધ્યા બાદ આ વાત સરવાળા બાદબાકીની લેવાય, તો આગલ ઉપર ધણો લાલ થાય, એમ અમારું માનવું છે. અત્યારે તો સમય ઉપર ખીલનારી કળીને પરાણે ખીલાવવા જતાં તેનું સૌંદર્ય અને સુગંધ જોઈ જોઈએ તેવાં મળતાં નથી એમ લાસ થાય છે, વાસ્તે તે વાત સુધારવા સરખી છે.

૪-આ લેખમાં ઐઞ્ઞકાર જે મંગલાત્મક, તેમજ શબ્દશ્લેષ સ્વરૂપ છે તેને અગાઉના સમયમાં પહેલો શીખવવામાં આવતો, હાલ તે અક્ષર સાત ચોપડી શીખેલાં બાળકનેય વાંચતાં આવડતો નથી ! જે બાલકોનો દીકરો હશે, ને સંધ્યાવદનના મંત્ર શીખ્યો હશે તે જ જાણતો હશે; વાસ્તે મંગલાત્મક ઐઞ્ઞકાર તેમજ નમસ્કારાત્મક મગળાચરણ “શ્રી ગણેશાય નમઃ” ઇત્યાદિ વાત બાળકને ક્યાંકી શીખવાતી નથી, તેને પણ સ્થાન મળવું જોઈએ છીએ. મળાક્ષરમાં જ ને જ ઉમેર્યો છે, તેમજ “ઐ” અને “ઋ” આ બે અક્ષર ઉમેરવા ધટે છે-તેમાં ‘ઐઞ્ઞકાર પહેલો અને શ્રી છેલ્લે-એ ચાર અક્ષરોનાં સ્વરૂપાદિ આગળ બાકરણ બચુરો, ત્યારે સમજરો-પણ દાખલ કરવામાં આવે તો ધણે બાળકે ઉપયોગી થશે. એ પ્રમાણે અમારા નમ્ર વિચારો નિવેદન કરી, કે નમઃ સિદ્ધં કલ્પી આ વિષય વિદ્વાનજીના સેવામાં મૂકીએ છીએ. હતિ શિવમ્.

સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી એમનો પરસ્પર સંબંધ.

(રા. રા. પિનાકીપ્રસાદ મહાદેવપ્રસાદ દેસાઈ, ખી. એ. (ગુજાઈ) એ. એમ.

(કોલંબીઆ.) માર્ટર્સ ડીપ્લોમા ઇન એડ્યુકેશન. (લીવર્સ કોલેજ ન્યુયોર્ક.))

જ્યારથી પશ્ચિમ તરફ “સામાજિકદાય” અને “બાલ્યાવસ્થાનો અર્થ” એ બે વિષયપર તે તે શાસ્ત્રના વિદ્વાનો એક નિશ્ચયપર આવ્યા બે આધારબૂત વાદો. સારથી કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું. અને તેના હેતુનું સ્પષ્ટતર વિસ્ફોટન થયું; સારથી કેળવણીનું શાસ્ત્ર જે અસાર સુધી બીજા શાસ્ત્રોથી વિરક્ત હતું તે લગભગ બધાં શાસ્ત્રોપર આધાર રાખતું થયું. અને સારથી જ “કેળવણીનું શાસ્ત્ર” એ પદ જે સંદેહ હતું તે નક્કી થયું. કોઈ પણ શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રત્વ સિદ્ધ કરવાને તેને ઉત્કૃંતિવાદના નિયમો લાગુ પાડવામાં આવેછે અને તે નિયમોની કસોટી સહન કરવાને તે શક્તિમાન થાય છે સારે તે શાસ્ત્રત્વપદને પામે છે. કેળવણીનું શાસ્ત્ર જે અસાર લગી ઉત્કૃંતિવાદના નિયમોની કસોટી સહન કરી શકતું નહતું તે આ બે વાદોને લીધે સહન કરતું થયું અને એ વિષયને શાસ્ત્રત્વ પદ અબાધિત મળ્યું. આ બે વાદોમાંથી “સામાજિકદાય” નો વાદ સમાજ-શાસ્ત્રપરથી લેવામાં આવ્યો છે. અને કેળવણીના ત્રિપયો કયા રાખવા તે બાબત તેનાથી નક્કી કરાયછે. બાલ્યાવસ્થાનો અર્થ માનસશાસ્ત્ર પરથી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે. અને શિક્ષણપદ્ધતિ તેનાથી નક્કી થાય છે. પ્રસ્તુત વિષયને બાલ્યાવસ્થાના અર્થ સાથે સંબંધ ન હોવાથી માત્ર સામાજિકદાય એટલે શું તે જણવાને જ આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

“સામાજિકદાય” આપનાર સમાજ છે અને તેનો ઉપયોગ કરનાર દરેક વ્યક્તિ છે; આથી એ દાયનું સ્વરૂપ સમાજતાં પહેલાં વ્યક્તિ અને સમાજ અને વ્યક્તિનો સંબંધ સમાજનો સંબંધ સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે; માટે આ સંબંધ તરફ આપણું લક્ષ આપણે પહેલું દોડાવીશું.

આત્મરક્ષણ માટે નખ, દાંત, ઇલાદિક પ્રાકૃતિક શસ્ત્રોથી વિહીન મનુષ્ય=પ્રાણીનું કાયદા, પોલીસ, લશ્કર ઇલાદિક સંસ્થા દ્વારા રક્ષણ કરવું; સમાજ અને સહકાર્ય. શીત, વર્ષા અને તાપથી રક્ષણ કરનાર પીઠાં, વાળ, જાડી આમડી ઇલાદિક પ્રાકૃતિક સામગ્રીથી હીનભાગી મનુષ્યપ્રાણીનું ૩. ઉન શણ વગેરે પ્રાકૃતિક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરી શરીરને આચ્છાદિત કરનાર મીઠો, શાખો ઇલાદિક સંચાઓ દ્વારા રક્ષણ કરવું; અડની બખોલો, પર્વતની યુગ્મો વગેરે રચાનોનો ઉપયોગ ન કરી શકનાર તથા માળાઓ બાંધવાની કુશળતા

વગરના મનુષ્ય પ્રાણીને માટે, ઘર બંધાવી આપવું; આત્મપોષણ માટે કેવળ અસક્ત માનુષીઆગને ખવડાવી કુછેરનું અને મ્હોરું થયા પછી ખેડુત. વેપારી, દળનાર, રસોઇ કરનાર, ઇલાકિક જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સહકાર્યથી મનુષ્યપ્રાણીનું રક્ષણ કરવું; આ બધામાં સમાજ વ્યક્તિઓના સહકાર્ય દ્વારા વ્યક્તિનું રક્ષણ કરે છે. આવી રીતે રક્ષિત, પોષિત અને વર્ધિત થયેલી વ્યક્તિ બીજી એવી પરાધીન વ્યક્તિઓનાં રક્ષણ અને પોષણ માટે તત્પર થાય છે.

મનુષ્ય જાતિમાં આ પ્રમાણે બે પ્રકારની વ્યક્તિઓ હોય છે. રક્ષિત, પોષિત અને વર્ધિત થતી વ્યક્તિઓ; અને રક્ષણ, પોષણ અને વર્ધન કરતી વ્યક્તિઓ. પહેલા પ્રકારની વ્યક્તિ સમાજ ઉપર આધાર રાખનારી છે. બીજા પ્રકારની વ્યક્તિ સમાજના ધર્મો પોતાના જ ધર્મો છે એમ સમજી આચરણ કરનારી છે. આ બે પ્રકારની વ્યક્તિઓ માટે આપણે કાંઈક વિશેષ માહિતિ મેળવીએ.

માનુષી પ્રાણી બ્યાં સુધી સિશુ કે કુમાર અવસ્થામાં હોય છે ત્યાં સુધી તેના પરકાંધ પણ જાતની જોખમદારી રાખવામાં આવે નથી; એટલે સમાજ ઉપર આધાર રાખવાની સ્થિતિ. કે ત્યાં સુધી તે સમાજની હરોલમાં રાખવા થયું નથી. પરંતુ યુવાવસ્થામાં આવતાં જ તેના જોખમદારી પડે છે. ત્યારથી તે સમાજમાં દાખલ થાય છે. સમાજમાં દાખલ થયા પહેલાં તેની પાસે સમાજ સહકાર્યની અપેક્ષા રાખતી નથી. સમાજમાં દાખલ થયા પછી યથાસક્તિ સહકાર્ય તેની પાસે માગે છે, અને તે ન આપે તો સમાજ તેને માટે તેને દમે છે—શિક્ષા કરે છે. અથવા હેવટ તેનો બહિરકાર કરે છે. સિશુ અને કુમાર અવસ્થામાં તે વ્યક્તિ સમાજના આશ્રય નીચે રહે છે. સહકાર્ય અપાત્ર લેવાનું જોય છે, અને અનુભવે છે. સહકાર્યથી થતા શયદા, તે ન હોવાથી થતાં નુકસાન એ બધું પ્રત્યક્ષ કરે છે. હજી સુધી તેનામાં વ્યક્તિ ભાવના પ્રધાન છે, અને સમષ્ટિ ભાવના માટે તૈયારી થાય છે. સમાજમાં દાખલ થયા પછી તેની વ્યક્તિ ભાવના ધસાતી જાય છે, સમષ્ટિ ભાવના પ્રબળ થતી જાય છે.

સમાજની હરોલમાં દાખલ થતા પહેલાં તે બાળક સમાજ ઉપર જીવે છે; સમાજોપજીવી છે. સમાજમાં દાખલ થયા પછી તે સમાજોપજીવી અને અનુજીવી થઈ રહે છે. સમાજોપજીવી સ્થિતિમાં સમાજને તેની કાળજી કરવી પડે છે. સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓ સમાજના નિયમને વશવર્તી થઈને ગહે છે. એ સ્થિતિમાં તે સમાજને કાંઈ ભયંકર નુકસાન તો કરતો નથી એટલીજ નજર તેવા તરફ સમાજને રાખવી પડે છે. તે સિવાય તે વ્યક્તિ તરફ સમાજને નજર ગળવી પડતી નથી. પણ સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓને સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓની કાળજી રાખવી પડે છે તથા બીજી સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓ તરફથી નુકસાનકારક વર્તન થતું હોય તે અટકાવવા તરફ લક્ષ રાખવું પડે છે.

પંચ સમાજનુજીવી વ્યક્તિઓમાં પાછા બે પ્રકાર હોય છે. જે લોકો સમાજના નિયમને વશવર્તી રહી પોતાનું જીવન ગાળનાર છે તેઓ સમાજનુજીવીના બે પ્રકાર. પહેલા પ્રકારમાં આવે છે. બીજા પ્રકારમાં એવા લોકોનો સમાવેશ થાય છે કે જેઓ, સમાજના નિયમોને આદર આપવા ઉપરાંત સમાજના જ્ઞાનમાં અગર વ્યવહારમાં વધારો કે સુધારો કરે છે. આ બીજા પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં સમાજને લાભ કરનાર વ્યક્તિઓ આવી જાય છે. આને આપણે સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ, કહીશું.

સમાજને આ ત્રણે પ્રકારની વ્યક્તિઓની જરૂર છે સમાજને અધોગતિમાં જતી અટકાવનાર સમાજનુજીવી વ્યક્તિ છે, તેને ઉચ્ચગતિએ લઈ જનાર સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિ છે. આ બંને પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં બરતી કરનાર સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓ છે. અધિકતમ સંખ્યાનુ અધિકતમ સુખ સાધવું એ સમાજનો ઉચ્ચાશય છે. આજ સુધીમાં, જેવા પ્રકારનું સુખ સાધવાનાં સાધનો સમાજના હાથમાં આવ્યાં છે તેને સાચવી રાખવાં એ કાર્ય સમાજનુજીવી વ્યક્તિ કરે છે. હાલ જેટલાં સાધનો છે તેમાં વધારો કરવો એ ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિ કરે છે, અને આ મહાન સૈન્યમાં સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓ હથેલમાંથી બરતી થાય છે.

ત્યારે સમાજને લાભ કેમ છે ? ખુલ્લી રીતે જેમાં ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓમાં વધારો થાય તેમાં, અને વળી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓએ કરવા ધારેલા સુધારા વધારા કટ મમજી શકે અને અમલમાં મુકી શકે એવી વૃત્તિ ધરાવનારી અનુજીવી વ્યક્તિઓ થાય તેમાં લાભ છે. આથી સમાજની કાર્ય પદ્ધતિ રેખા યાય છે. તે સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને સમાજનુજીવી બનાવે છે. તથા સમાજોપજીવી અને સમાજનુજીવીને ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ બનાવવા તેમની આગળ સામગ્રી તૈયાર રાખી મુકે છે તેમાંથી યોગ્યતા પ્રમાણે ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ તૈયાર થાય છે આત્મશ્રેય માટે સમાજનુજીવી અર્જાય છે.

ઉપરની કલમોમાં સમાજની વ્યક્તિ તરફની કાર્ય પદ્ધતિની દિશા બતાવવામાં આવી. હવે વ્યક્તિની સમાજ તરફની દિશા જોઈએ. વ્યક્તિ વ્યક્તિની સમાજ તરફ વૃત્તિ. પોતાના રક્ષણ અને પોષણની સામગ્રી મેળવવા માટે સમાજનુજીવી થઈ રહે છે. તે પોતાનું અધિકતર સુખ સર્ધાય માટે બુદ્ધિમાન સમાજનુજીવી થઈ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રકૃતિક પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાનું અધિકતમ સુખ મેળવવા અને તે સાથે સામાજિક પરિસ્થિતિ અનુકૂળ કરી લેવા ઉત્કર્ષકારી થઈ રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. સમાજ અને વ્યક્તિનો આ પ્રમાણેનો સંબંધ છે આ સંબંધને લીધે સમાજ સ્વાર્થ વૃત્તિથી વ્યક્તિને કેળવણી આપે છે, વ્યક્તિ સ્વાર્થ વૃત્તિથી સમાજ પાસેથી કેળવણી લે છે.

ઉપર જણાવ્યું ને પ્રમાણે સમાજોપજીવી સ્થિતિ એ સમાજનુજીવી અથવા

સમાજનુજીવી સ્થિતિ વિશે વિચાર

સમાજોત્કર્ષકારી સ્થિતિમાં આવવા માટે તૈયારીનો કાળ છે. એ કાળમાં જેની જોટલી શક્તિ તે પ્રમાણે પોતાને જરૂરના વિચારો અને આચારો મદબુ કરે છે આ મદબુ

કરેલા આચારો અને વિચારો તથા તેનો ઉપયોગ કરવાની નૈમર્ગિક શક્તિ એનાપર અમુક વ્યક્તિ અનુજીવી ધરો કે ઉત્કર્ષકારી તેનો આધાર રહે છે. સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને જે આચાર વિચારો મદબુ કરવાના આવે છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? કે. બટલર પોતાના "કેળવણીનો અર્થ" એ નામના નિબંધમાં આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે. મહાજ માંહેલી વ્યક્તિને સમાજની સાથે સંબંધ રાખતી કેટલીક બાબતો વિશે કેટલુંક જ્ઞાન મેળવવાનું છે. આ બાબતો નીચે પ્રમાણે છે. ધાર્મિક, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક, ગૃહસ્થ, સૈદ્ધંતિકસાવિષયક, સાહિત્ય વિષયક, વિજ્ઞાનસાત્ત્વવિષયક, સંસાર, ઉદ્યોગ, અને રાજ્ય એ વ્યક્તિમાં રસબુ પોષબુ માટે અતિ ઉપયોગી સંસ્થાઓ છે. માટે એ ત્રણ સંસ્થાઓની સાથે સંબંધ રાખતી બાબતોને આપણે સંસ્થા વિષયક બાબત કહીશું. આથી વ્યક્તિને કેટલાક ધાર્મિક આચાર વિચારો, સંસ્થાવિષયક આચાર વિચારો, સૈદ્ધંતિકસાવિષયક આચાર વિચારો; સાહિત્યવિષયક આચાર વિચારો, અને વિજ્ઞાનસાત્ત્વવિષયક આચાર વિચારો જણવા પડે છે. વ્યક્તિ ઉપર જણાવેલી પાંચ બાબતોના આચાર વિચારને વજગીનેજ રહે તો તે અનુજીવી વ્યક્તિમાં ગણાય છે. પરંતુ તે સંસ્થાના આચાર વિચારમાં સુધારો કરે તો તે ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિમાં ગણાય છે.

પણ સમાજ એ એક એવી સંસ્થા છે કે જેનો અંગ આવતો નથી. તે માંહેલી અનુભવી અને ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓ વિશે વિચાર. વ્યક્તિઓ આવે છે અને જાય છે; કોઈ થોડું જીવે છે, કોઈ થોડું જીવે છે; કોઈ સુખમાંગી હોય છે, કોઈ દુઃખમાંગી હોય છે. આવી જુદા જુદા પ્રકારની વ્યક્તિઓનો બનેલો સમાજ જમાના પછી જમાના સુધી, શતકો પછી શતકો સુધી વલો જાય છે. તેના પાત્રો બદલાય છે. તેના ક્રિયાઓ તથા વિચારો ફેરવાય છે. માત્ર જે પરમહેતુથી એ સમાજ બંધાયેલો છે તે પરમહેતુ કાયમ રહે છે. શતકો પછી શતકો સુધી જે વિચારો અને જે કૃતિઓ ચાલ્યાં જાય છે તે સમાજનુભવી વ્યક્તિઓના બળથી ચાલ્યાં જાય છે. તેમાં જે ફેર પડે છે તે ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓને લીધે ફેર પડે છે.

આ પાંચ બાબતોને સંબંધ રાખતો આચારનો સમૂહ અને વિચારનો સમૂહ સમાજોપજીવી વ્યક્તિઓને આપવાનો છે. આ આચાર સમાજના વિચાર અને આચારમાં કાળ જતાં સુધારો થાય છે. વિચારનો સમૂહ તે કાંઈ માત્ર ચાલુ જમાનાની વ્યક્તિઓનાં પરિશ્રમનુ ફળ નથી. અરણ્યશક્તિને પેલે પાર ગવલા કાળથી તે ચાલ્યાં આવે છે. તેમા દરેક જમાનો પોતાના અનુભવથી મેળવેલા આચાર વિચારોનો ઉમેરો કર્યો જાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાનું સાધન તપાસીએ. કેટલાંક શતકો સુધી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરતાં કોઇને આવડતું નથી. તેમાં એક જમાનાએ ઉમેરો કર્યો અને કાષ્ઠમંથનથી અગ્નિ સ-

જગાવવા મંગલો. આ નવીન શોધાયલા આચાર વિચાર ત્યાર પછીના જમાનાને અપાવવા મંગાયા. કેટલાંકે શતકો સુધી આ જ્ઞાન તેમનું તેમ જમાનાં પછી જમાનાને અપાયું પણ વળી એક નવીન શોધ થઇ. ચક્રમ્ક અને લોખંડના ઘર્ષણથી અગ્નિ પ્રદિપ્ત કરવાનું જ્ઞાન હાથ લાગ્યું. હવે આ બાબતના આચાર વિચાર અપાવા લાગ્યા. જમાના પછી જમાનાએ શતકોનાં શતકો સુધી આ પ્રમાણે પોતાનો અગ્નિ સળગાવ્યો. પણ જ્યારે ફોસફરસની સહાયથી આ ક્રિયા કરવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું ત્યારે આચાર વિચારમાં પાછો ફેર પડ્યો. હવે ઘર્ષણ ક્રિયા શીખવાની રહી નહીં. તેમ દેવતા ઝરે એવો પત્થર ઓળખવાની શક્તિની જરૂર રહી નહીં. માત્ર ફોસફરસની દીવાસળી બનાવવાની ક્રિયા શીખવાની જરૂર રહી. પણ દરેક વ્યક્તિને આ ક્રિયા જાણવાની જરૂર નથી. થોડીક વ્યક્તિને આ જ્ઞાન સારી રીતે મેળવવાની જરૂર છે. અને બાકીની વ્યક્તિઓ તે જ્ઞાન વિનાની રહે તો હરકત જેવું નથી. આ પ્રમાણે જમાનો જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ આચાર વિચારોનો ઉમેરો થતો ગયો. અને તેનો વિષય—વિભાગ થતો ગયો.

પાછલા જમાનાઓ તરફથી જે જ્ઞાન આવતું ગયું અને જે જ્ઞાન ઉપયોગી હોવાથી હવે પછીના જમાનાને આપવાની આપણે કાગળ સામાજિક દાયનો સ્વભાવ. રાખીએ તે જ્ઞાન, તથા ચાલુ જમાનામાં તેમાં આપણા અનુભવથી ઉમેરો કીધો તે આ બધા જ્ઞાનો કહો કે આચાર વિચારનો સમૂહ તે સમાજની મિલ્કત—દોલત છે. એ દોલતના બદલાથી વ્યક્તિ પોતાનું સુખ સાધી શકે છે. આ લક્ષ્મી વ્યય થતાં વધે છે, કાળ જતાં તેમાં ઉમેરો થાય છે. સામાન્ય લક્ષ્મી માફક એક ઠેકાણે તેનો સંચય થતો નથી પણ પૃથ્વી પરના પર્વતો માફક કોઇ ઠેકાણે થોડી, કોઇ ઠેકાણે વધારે પણ સર્વત્ર પથરાઇ રહે છે. એ લક્ષ્મીના વારસાનો હક સર્વને એક મરખો છે. એ લક્ષ્મી ત્રીજેરી કે ભીંયરામાં ઘટલી નથી પણ મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસો માફક સર્વ માટે ખુલ્લી છે. અને તેનો ઉપયોગ જેને જેમ ફાવે તેમ કરી શકે છે.

ગામનો કૂવો સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે હોય છે એ વાત ખરી. પણ તે કૂવાનાં પાણીનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં જેટલાં પાણીનો ઉપયોગ સામાજિક દાયનું અર્થ કરવાનો છે તેટલું પાણી મ્હારે મ્હારા કબજામાં લેવું વિરોધાટન. પડે છે; તે જ પ્રમાણે સામાજિક લક્ષ્મી સાર્વજનિક છે. પરંતુ જેટલી લક્ષ્મીનો ઉપયોગ હું કરવા ધાર છું તેટલી લક્ષ્મી મ્હારે મ્હારા કબજામાં લેવી પડે છે. સામાન્ય લક્ષ્મી કરતાં આ લક્ષ્મીનો સ્વભાવ જુદો છે તેથી હું આને મ્હારા કબજામાં એમને એમ લઇ શકતો નથી. મ્હારા કબજામાં આપવા માટે કાંઇ બીજા માણસની જરૂર પડે છે. (અલબત્ત જે માણસ કબજે આપે છે તે આ પ્રમાણે આપવાથી દરિદ્રી થતો નથી કે તેની લક્ષ્મી ઘટતી નથી. બંને જણા તેના અવિભક્ત ભોક્તા થાય છે. ત્રાણીશત્રુઓથી ઉપમા લઇએ તો આમીજાની માફક એક પદાર્થના બે વિભાગ થાય છે અને તે બંને વિભાગો અસલના પદાર્થ જેવા જ સંપૂર્ણ અવયવ-

વાળા તથા સરખી જ શક્તિનાળા થાય છે) ખીજા માણસ માફક નુ એ લક્ષ્મીને
મ્દાગ કમલમા લઈ ધુ અને મ્દારી જુદી વૃત્તિ અને શક્તિ પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ
કર્ષુ ધુ આ પ્રમાણે સમાજની એ લક્ષ્મી—ગતાયુ અને જીવન વ્યક્તિઓના અનુભવા
યવા વિચારો અને કરાવણી કૃતિઓ—નવા જન્મેલા બાળકને ક્રમે ક્રમે આપરામા આવે
છે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે જે કૃતિઓ અને જે વિચારો સમાજને ઉપયોગી જણા
વ્યા છે તે કૃતિ કરવાની રીતિઓ અને તે વિચારો સમાજની મિશ્કત છે સાના
કાગથી ઉતરી આવેલી મિશ્કત છે અને નવી જન્મેલી દરેક વ્યક્તિને તે આપરામા
આવે છે આ જ મામાનિક ગામો—દાય છે એના ઉપર જ દરેક વ્યક્તિના
નિર્વાહનો આધાર છે

સમાજને ઉપયોગી જણાયલા આચાર વિચારો જેને દરેથી મામાનિક દાય એ
મ્દોરેથી ઉતરી આવેનો મરાથી ઓગખીયુ તેમાના કેટલાક પુખ્તકામા લખ્યા
અને લેખી મામાનિકદાય થલા છે અને કેટલાક દજી સુધી લખાયા નથી પણ એક
મ્દોરેથી ખીજે મ્દોરે પસાર થતા જાય છે આપણે
જણીએ છીએ કે જે વિચારો અને કૃતિની રીતિઓ બાધામા મૂર્તિમાન થયા છે તે
ન બાધા મમજી શકાય લા સુધી અમર રહે છે જેને સમ્પ્રદાય મળ્યુ નથી તે વિ
ચાર અને રીતિઓ એમ્પાર અદ્વય થઇ જાય છે તે તેને ધણા પ્રયામ વિના પાછા
મેળવી શકાતા નથી મહારાજ અશોકે કરેલા બોધો એકવાગ અદ્વય થઇ ગયા તેા
પણ બાધામા મૂર્તિમાન હોવાથી ફરી પાછા આપણે મેળવી શક્યા મધ્ય એશિયાનો
જુના વખતનો સુધારો સ્મૃતિ બહાર ગયેા તેાપણુ ત્યાના ખીલારોફી લેખેમા નેટનો
મૂર્તિમાન હતો તેટલો આપણે જણી શક્યા ખીજી તરફ દીક્ષીનો સોહરતમ તૈયાગ ક
ગ્વાની ક્રિયા શાખ્દિક રૂપમા સુકવામા ન આવી તેા આપણે હવે વર્ષો સુધી કાગની
નાશક—વૃત્તિ મામે ટખી શક એવી રીતે સોહને તૈયાર કરવાની ક્રિયા ધણા પ્રયાસ
થમર પાછી મેળવી શકીયુ નહો શાખ્દિક—રૂપ મળેનુ જ્ઞાન અપરિમિત કાળ સુધી
પ્હોચે છે સ્મૃતિને આધારે રહેલુ જ્ઞાન તેટલો કાળ સુધી પહોચી શકશે એની જામી
નગીરી કાઇ નયા આથી સમાજ પાછા પ્રકારના જ્ઞાન તરફ બહુ માનની દ્રષ્ટિથી
જોતી નથી જે પ્રકારનું જ્ઞાન સમાજનો ઉચ્ચાશય પાગ પાડવામા ઉપયોગી છે તે પ્રકાર
રુપ જ્ઞાન તથા જે રીતે તે જ્ઞાન અપરિમિત કાળ સુધી સમાજને પહોચ્યા કરે તે
રીત તે બને તરફ સમાજ ધણી કાળજીથી જુએ છે મળેનુ પોષણ અને વર્ધન કરવા
તરફ તે હમેશા પ્રયાસ કરે છે

જે વિચારો અને કૃતિઓની રીતિઓને શાખ્દિકરૂપમા સુકવામા આવે છે તે
વિચારો અને કૃતિઓ સમાજ પોતાનો ઉચ્ચાશય તાદ્દસ
લેખી મામાનિકદાય સામા કરવામા કેટલે દરજ્જે પહોચ્યો છે તેના સૂચક છે જેમ
જના સુધારાની પ્રતિજ્ઞાયા છે આવી મૂર્તિને ખામેલા વિચારો અને કૃતિઓ વધારે તેમ
તે સમાજ પોતાના ઉચ્ચાશય તરફ આગળ એમ માનવામા
આવે છે પણ આ વિચારો અને કૃતિઓની સખ્યા કાઇ ગણી શકાતી નથી તેથી

વિવિધ વિષયપર પુસ્તકોની સંખ્યા મણવામાં આવે છે અને તે સંખ્યા ને સમાજ ખાસે વધારે તે સમાજને આગળ વધેલો મણવામાં આવે છે

સાહિત્યકર્ય પામેલા આચાર વિચારો તે કોઇપણ ભાષાનું વાસ્તવ્ય છે વાસ્તવ્યમાં સમાવવામાં આવેલા આચાર વિચારો કોઇ ને તે સામાજિકદાય એટલે જમાનાની બુદ્ધિ આતુરીનું ભવિષ્યની પ્રજા આગળ પ્રદર્શનરૂપ રહેવા માટે હોતા નથી. કાચના કબ્બાટમાં રાખી

મુકી દૂરથી તેને નિહાળ્યા કંગા અને તેમની સુંદરતા, કાર્યકૃશળતા વગેરે બાબતોથી અભયેભ થવું અને તેમના કર્તાઓના વખાણ કરવાં આટલા માટે તે હોતાં નથી તે કંઈક ખીજા હેતુથી લખાયેલાં છે આ હેતુ એટલો છે કે જૂલકાળમાં ઉપયોગી થઇ પડેલા આચાર વિચારોનો સંગ્રહ ઉત્તરોત્તર ભવિષ્યની પ્રજા આગળ મુકવો કે જેથી પોતાનું જીવન વધારે સુખમય કરવાને તેમને માર્ગદર્શન થાય માત્રથી બાલને સામાજિક દાય સોંપવાનું ને મહાન કાર્ય સમાજને માટે છે તે વાસ્તવ્યથી સુકર થાય છે

વિચારો સમૂહ આપનારા અને કૃતિની રીતિઓ બતાવનારાં એવા બે પ્રકાર વાસ્તવ્યના ત્રણ પ્રકાર. વિચારો સમૂહ આપનારમાં પણ પાછા તે વિભાગ છે જેઓ વિચારને સંકલિત કરવાના

એકલા હેતુથીજ પુસ્તકો લખાયા હોય છે તે અને જેઓ હજીકાલ વિચારને આકર્ષક અને હૃદયગમ બનાવવાના હેતુથી લખાયા હોય છે તે આથી વાસ્તવ્યના ત્રણ પ્રકાર થાય છે અંગ્રેજીમાં અને Technical Literature, Scientific Literature અને Literature proper એમ કહે છે આપણે એને કૃતિવિસ્ફોટક સાહિત્ય, શાસ્ત્ર વિષયકસાહિત્ય અને શુદ્ધ સાહિત્ય એમ કહીશું. દરેક પ્રકારના વાડ મયમાં સમાજને પ જીવી વ્યક્તિને અનુજીવી, બુદ્ધિમાન અનુજીવી અને ઉત્કર્ષકારી મનાવવા માટેના તત્ત્વો હોય છે ને કે આ બધામાં વિચારોનું વિસ્ફોટન કરવું એ તત્ત્વ હોય છે, છતાં પહેલા બે પ્રકારના વાસ્તવ્યમાં વિચાર વિસ્ફોટનની શૈલી એકજ હોય છે સાહિત્યમાં એ શૈલી જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે જુદા જુદા સ્વભાવની વ્યક્તિઓમાં કોઇ ને કોઇ અને કોઇને ખીજી શૈલી વધારે આકર્ષક લાગે છે, અને તેથીજ બિજા બિજા શૈલીઓ માં લખાયેલા પુસ્તકોની જરૂર રહે છે

કૃતિની રીતિ દરેક વાસ્તવ્ય તથા વિચારને સંકલિત કરવા વાસ્તવ્ય એ એમાં સમાજની અત્યાર સુધીની કાંઈ કતૃત્વ યક્તિનો આધાર વળે પ્રકારના વાસ્તવ્યનું ઉપયોગીપણું રહેલો છે, તે વિચારો સાચવી રાખના એ ઉચ્ચાશય છે સાહિત્યમાં સમાજનું બધારણ સમાજ માટેની વ્યક્તિઓની નીતિ, રીતિ, સમાજનો ઉચ્ચાશય અને તેની પ્રાપ્તિને માટે કેટલો વિલગ છે આ માનવતાના વિચારોનો સમાવેશ હોય છે. પહેલા બે પ્રકારના વાસ્તવ્યો સમાજને પોતાના ઉચ્ચાશય તરફ જવા માટે માર્ગ-દર્શન કરાવે છે. ત્રીજા પ્રકારનું વાસ્તવ્ય તેને માટે પ્રોત્સાહન કરે છે, પોતાના ઉચ્ચાશયની પ્રાપ્તિ માટે માર્ગ દર્શનની તેમજ

પ્રોત્સાહનની જરૂર છે. પણ બેનું અગત્ય સરખાવતાં પ્રોત્સાહનની વધારે જરૂર છે. તેથીજ ખીજાં વાર્-મય કરતાં સાહિત્ય અગ્રસ્થાન ભોગવે છે.

આપણે જુદા જુદા પ્રકારનાં વાર્-મયનો વિચાર મુકી દઇ દેવે સાહિત્ય અને સાહિત્ય અને સમાજનો સંબંધ સમાજના સંબંધ તરફ વધારે જારીકાષ્ઠી બોધ્યે કે. ૭. એસ. દોલ સાહિત્ય અને ભાષા વિષે લખે છે કે:—

“ These (Language and Literature) are the chief instruments of social as well as ethnic and patriotic inculcation. (Adolescence) કે. દોલ માનસ શાસ્ત્રી છે એટલે તે દ્રષ્ટિથી તેમણે પોતાનો વિચાર બતાવ્યો છે. સાહિત્યના વિષયમાં આવી શુક રીને વિચાર દર્શાવ્યા છે માટે તેનાપર આપણે વિશેષ વખત આગીશું નહીં. પણ એજ વિચારોને વધારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવનાર ખીજા લેખકો તરફ વળીશું. “ Books and Culture ” નામનાં પુસ્તકમાં મેખી કહે છે. ”

† Now, it is upon this imperishable food which the past has stored up through the genius of great artists that later generations feed and nourish themselves. It is through intimate contact with these fundamental conceptions, worked out with

* આ (ભાષા અને સાહિત્ય) સમાજિક પ્રેરણાનાં, મનુષ્ય જાતિના દરેક વર્ગની ખાસ પ્રેરણાનાં અને દેશ પ્રીતિની પ્રેરણાનાં મુખ્ય હથિયારો છે

† આ નહીં નાશ પામતો—અનશ્વર—ખોરાકનો સંગ્રહ સૈદ્ધ્ય કલા જાણનાર મહાન પુરુષોની અતિ તીવ્ર બુદ્ધિ દ્વારા જૂતકાલે કર્યો છે. આ ખોરાક પાછળ આવતા જમાનાઓ ખાય છે અને પુષ્ટ થાય છે. આ જૂગજૂત વિચારો અનેકાનેક કદથી અને ધીરજથી તૈયાર કરવામાં આવ્યા છે. તેની માથે ગાઢ સંબંધ થાય ત્યારે જ વ્યક્તિનો અનુભવ એટલે દરજ્જે વિશાળ થાય છે કે તેમાં મનુષ્ય જાતિના જે તે વર્ગના અનુભવનો સમાવેશ થાય.

આથી સાહિત્યના અભ્યાસીને જે તે વર્ગના સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકોમાં તે વર્ગનાં અનુભવનાં છેવટનાં પરિણામો અને પોતાના અતિ બુદ્ધિમાન પુરુષોની બુદ્ધિના લાક્ષણિક શુણોની ખજાર પડે છે આટલેથી જ અટકતું નથી. મહાન મગજે ત્યારે અત્યંત મુખ્યમય સ્થિતિમાં, તેમજ વિચાર પામતી સ્થિતિમાં હોય ત્યારે તેની ધણામાં ધણી ચાલાકી કેટલી છે તેની પણ ખજાર પડે છે. તે વર્ગના જે કોઈ ઉત્તમ શુણ છે તથા તે વ્યક્તિના જે કોઈ ઉત્તમ શુણ છે તે બેનો સંયોગ થાય છે. આજ સુધીમા તે વર્ગ જેવો થયો છે તથા તેણે જે કોઈ કર્યું છે તે દર્શાવનાર ઘણો કિમતી ખજનો જેને અનામત મુકવામાં આવ્યો છે તે આ સંયોગથી જગતપ્રસિદ્ધ છે. વ્યક્તિએ જે કોઈ બોલ્યું, અનુભવ્યું કે જાણ્યું છે, તેનો ઘણો કિમતી ખજનો જેને અનામત મુકવામાં આવ્યો છે તે આ સંયોગથી સચવાઈ રહ્યો છે.

[વિભાગ] સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણી એમનો પરસ્પર સંબંધ.

such infinite pain and patience that the individual experience is broadened to include the experience of the race.

The student of literature, therefore, finds in its noblest works not only the ultimate results of race experience and the characteristic quality of race genius, but the highest activity of the greatest minds in their happiest and most expansive moments. In this commingling of the best that is in the race and the best that is in the individual x x x x is preserved the most precious deposit of what the race has been and done, and of what the man has seen, felt and known." (Books and culture.)

એમરસન કહે છે :—

* = He (the advancing man) finds that the poet was no odd fellow who described strange situations, but that universal man wrote by his pen a confession true for one and true for all "

ન્યોર્ન કુક કહે છે ;—

† " He (the poet) is the oracle and guide, the inspirer and friend of those to whom he sings. He creates life under the ribs of dead tradition ; he illumines the present with heart flames of brackoning truth and he makes the future seem like home joys far off but drawing ever nigher "

સાહિત્ય એ પાછલા જમાનાના સમાજની આરસી છે એ પ્રભાવે મેખી પ્રતિ-
પાદન કરે છે. એમરસન તેને ટેકો આપે છે અને વધારામાં જણાવે છે કે જુદીજુદી
વ્યક્તિઓના મનને એકી જગ એકી સ્થિતિ એક સર્વાતુભવરસિક વ્યક્તિ વર્ણવે છે.
ન્યોર્ન કુક એમરસનના પાછલા વિચારને અતુભાદન આપતાં વધારામાં જણાવે છે કે

* તે (આગળ વધતો માણસ) સમજે છે કે વિચિત્ર અને અસંભાવ્ય સ્થિતિ
વર્ણવનાર કવિ કેાઇ વિલક્ષણ જીવ નથી. તે સમજે છે કે એક સર્વાતુભવરસિક મનુષ્ય
એક વ્યક્તિને માટે સત્ય કરે અને સર્વે વ્યક્તિઓને માટે સત્ય કરે એવાં પ્રતિપત્તિ
પોતાની કલમથી લખે છે.

† તે (કવિ) જેની આગળ પોતાનો સ્વર સંભળાવે છે તેનો તે ભવિષ્યવાદી
અને માર્ગદર્શક, પ્રેરક અને મિત્ર કરે છે. લોકકથાના જીવંતકથામાં તે પ્રાચ્ય પ્રેરે છે,
વર્તમાનકાળને માર્ગદર્શક સત્યની ઉન્નવળ જ્વાળાઓથી પ્રકાશમાન કરે છે, ભવિષ્યને
દૂર રહેલા પણ સતત પાસે આવતા ગૃહના આનંદોના જેવું દેખાડે છે.

તે ભવિષ્યની ઉચિતિનો, માર્ગ ઉજવળ કરી આપે છે. એ જ લેખક એ જ પુસ્તકમાં, અન્ય સ્થળે જણાવે છે કે :—

"It (poetry) embodies man's longing after the Eternal One, expresses his sense of the deep mystery of Being, voices his soul sorrow, illumines his path with hope and objects of beauty. Man's aspiration, his sense of imperfection, his yearning for a sustaining truth and reality as the life within and over all things, find expression in poetry; because it offers the fittest medium of interpretation for these higher movements of the soul" *

સાહિત્ય આ પ્રમાણે સમાજની મહત્વાકાંક્ષા, અપૂર્ણતાનું બાન, તેની વાંચકા એ સર્વ જણાવે છે. શા માટે ? પોતાની અપૂર્ણતા, પોતાની વાંચકા, પોતાની મહત્વાકાંક્ષા તેના આગળ હમેશાં હાજર હોય તો તે પોતાની તે અપૂર્ણતાને ઉપાય કરે, તે વાંચકાઓ પૂરી પાડે, અને તે મહત્વાકાંક્ષાને પહોંચવા પ્રયત્ન કરે. એક જમાનો આ બધા માટે પ્રયત્ન કરે તેનું અધુરું રહેલું કામ બીજા જમાનો લે, ત્યાંથી અનુસંધાન ત્રીજા કરે આ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર સમાજના સુખને માટે અવિચ્છિન્ન પ્રયત્ન થયાં કરે, તેને માટે સાધન અને પ્રોત્સાહન સાહિત્ય આપે છે.

સમાજની કાર્ય કર્તૃત્વ શક્તિ અગર વિચારો ધમે તેટલા આગળ વધ્યા હોય અવતરણોનો ઉપસંહાર છતાં જે સમાજિક આવરણમાં રહીને એ શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે આવરણ તેને નાટે અનુકૂળ ન હોય તો તે શક્તિ વ્યર્થ જાય છે. સમાજનો ઉચ્ચાશય શું છે તે જાણ્યા વગર કાર્ય કર્તૃત્વ શક્તિ આગળ ખીણવી શકાતી નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર સમાજની ઉન્નતિ કેવી રીતે કરવી તેનો માર્ગ સૂઝતો નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર સમાજની ઉન્નતિ કદાચિત્ તરફ કરવી તે દિશા સુખતી નથી. અને તેની વિચાર કરી શકાતો નથી. એ ઉચ્ચાશય જાણ્યા વગર ભવિષ્યને માટે આશા માંધી શકાતી નથી. ભવિષ્ય તરફ તજર કરતાં ધોર અધાર લાગે છે, અને તેથી ઉજ્જવળ વર્તમાન વધારે ભયંકર જણાય છે. ઇશ્વરી સર્વગતા, ઇશ્વરી સર્વ શક્તિમતા, ઇશ્વર સર્વ વ્યક્તિમતા, આ રિયલિટીઓનો અધ્યાસ સમાજ ભોગવી શકે એમાં સમાજ પોતાનું સુખ સમજે છે. આવી

* તે (કવિતા) અનતને માટે મનુષ્યની વાંચકાઓને શરીર ધારી બનાવે છે. સત્તાં ગૂઢ રહસ્ય માટેની તેની લાગણી દર્શાવે છે, તેનાં અંતરનાં દુઃખોને વાણીમય બનાવે છે, અને આશા તથા સૌંદર્યના પદાર્થોથી તેનો માર્ગ પ્રદર્શન કરે છે. મનુષ્યની ઉચ્ચાભિલાષા, તેનું અપૂર્ણતાનું બાન, ટકી રહે એવાં સત્ય અને વાસ્તવિકતા માટેની તેની અભિલાષા એ બધાં કાવ્યમાં વાદ્યમય બને છે. કારણકે આત્માની આ ઉચ્ચ ગતિએ જનાર, હાલચાલનું અર્થ વિસ્ફોટન કરવાનું પ્રેમ-સાધન તે બને છે.

અદ્ભુત શક્તિની પ્રતિમા મન આગળ હમેશાં તાદ્રશ કર્યા કરવી, આ પ્રતિમાનું ચિત્તવન કર્યું કરવું, તેનાં કાર્યો તરફ નજર રાખ્યાં કરવી, તેના તરફ ધણે ધીમે પંજે પથ મમાજનો પગ સંચાર થાય છે તે જોયાં કરવું આમાં સમાજ આનંદ અમળે છે. આ આનંદની પ્રતિમા સાહિત્યમાં દર્શાવેલી છે. એ આનંદનો અનુભવ કરવો, એ આનંદ વધારે ગાય, ધારેલી લક્ષ તરફ વધારે આગળ પદમંચાર થાય, તેમાં મહત્તી કુસ્તેશીઓ દૂર હો, તેમાં અદ્યક્ષ કરતી વ્યક્તિઓ તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તેમાં મદદ કરતી વ્યક્તિઓ તરફ બહુમાન ઉત્પન્ન થાય આ બધું કાર્યસાહિત્યથી થાય છે સમાજ વગરનું સાહિત્ય ભિત્તિ વગરના ચિત્રની બરાબર છે, સાહિત્ય વગરનો સમાજ મગજ વેગરનાં શરીરની બરાબર છે

સમાજની સ્થિતિ, સમાજનું લક્ષ્ય અને સમાજની ગતિ આ ત્રણેનું બાન સાહિત્યથી થાય છે. એ સ્થિતિ ટકાવી રાખવી કે સુધારવી, એ ગતિ ટકાવી રાખવી કે વધારવી અને એ

લક્ષ્યથી તેટલાંજ દૂર રહેવું કે વધારે પાસે જવું આને માટે સમાજનો પ્રયત્ન સતત ચાલુ છે, સમાજોપજીવી વ્યક્તિને સમાજની સ્થિતિ, ગતિ અને લક્ષ્યનું સંપૂર્ણ બાન આપવાની જરૂર છે. સમાજોપજીવી વ્યક્તિમાં કોઈ ઉચ્ચ સ્વભાવની, કોઈ શાન્ત સ્વભાવની, કોઈ કલ્પનાશીલ, કોઈ વિચાર શીલ, કોઈ રસજન, કોઈ શુદ્ધ એમ જુદા જુદા સ્વભાવની હોય છે, આવી જુદા સ્વભાવની વ્યક્તિઓમાં આ ત્રણ બાબતોના વિચાર મુકવા પડે છે, અને સાહિત્યમાં જે જુદી જુદી ભાષાસૃષ્ટી અને લેખનશૈલીઓ હોય છે તે આ કામમાં ઉપકારક થઈ પડે છે સમાજ વિષેના આ વિચારો સમાજોપજીવી વ્યક્તિને અધિકાર પ્રમાણે સમાજનુજીવી અથવા બુદ્ધિમાન સમાજનુજીવી મનાવે છે ઉત્તરેશ્વરી થવાનાં તરવો કોઈ સમાજોપજીવી વ્યક્તિમાં હોય છે તો તેનો તે માર્ગ વધારે સુકર કરી આપે છે, અને પ્રોત્સાહન આપે છે

સમાજ શાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ જેતા સાહિત્યનો અને સમાજનો આ પ્રમાણેનો સંબંધ છે તેા ગીડિંગ્સના Principles of sociology પ્રમાણે અનુભવેન માથી નીચેનું અવતરણ આ વિચાર સ્પષ્ટતર કરે છે.

* Further more, it is neither the life of humanity in its entirety nor the life of unorganized masses of men that chiefly

* વળી, મનુષ્ય જાતિનું જીવન અવિભક્ત, આપું લઈએ તો તેનાથી અથવા તો માણસોના જનસંખ્યા વગરના જૂથોથી વ્યક્તિ ા માનસિક વૃદ્ધિ થતી નથી નિર્ણીત કરેલાં ટોળાના જીવનથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે કારણ કે તેવા ટોળાંમાજ તે સર્વ સામાન્ય હિતનો ભાગી થાય છે. રાષ્ટ્રીય ઉચ્ચાચય અને મહત્વાકાંક્ષા જેનાથી સ્વદેશભિમાનનો જુરસો જાગૃત થાય છે તે, તથા નગર અને ગ્રામીણ સર્વ સામાન્યહિત જેમાં નાગરિકત્વના અભિમાનનો ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે—આ બધાની જરૂર પડે છે વર્તનની અપૂર્ણતા પૂર્ણ કરવા માટે તેમના વગર સાહિત્ય અથવા કલાને અવકોશ નથી.

develops the individual. He is developed by the life of definite groups, in which he shares the common interest. The ideals and aspirations of the nation, which awaken the enthusiasm of the nation, patriotism, the common interests of the city or commune in which one feels the pride of citizenship—these have always been necessary to perfect character and without them there has been neither Literature nor art." (Prin. of sociology)

સાહિત્યમાં બૃત્તકાળની અને વર્તમાન કાળની ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓના દેશાનુભૂતિ અને સમાજાનુભૂતિના વિચાર ભરેલા છે તે એવી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓનો સમાજ " જે આપણી સાથે આપણે આગીએ ત્યારે વાતો કરે છે, આપણે તે વાતો સાંભળીએ તો હપકાર સાથે પોતે શોધી શકે તેવા સારા ચર્ચામાં બોલે છે." તે સમાજથીજ તે વ્યક્તિમાં માનસિક શક્તિ થાય છે, તે સમાજથી જ વ્યક્તિનું વર્તન બંધાય છે. ત્યારે શું ?

" બહેન! ઉઠી શુભ રીતીથી સાહેલી રે "

એ કહીઓમાં આપેલી શિખામણોમાં સાહિત્ય શમાયું છે ? અથવા " સત્ય રાખ્યું હરિશ્ચંદ્ર નીચ ધર પાણી ભરીયું. " એ અને એવા બીજા છાંપાઓમાં સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. સાહિત્યની ગણનામાં " સરી વસ પડ્યું તનુદેહ કહી

રસભર વિકાસી ખીલી નીકળી " એ લીટીથી શરૂ થતાં કાવ્યમાં સાહિત્યનો અંશ નથી ! જેમાં નૈતિક શિક્ષણ નહીં તે સાહિત્ય નહીં ? કેવી જડબુદ્ધિ ! કેવી રસહીનતા ! કેવી કતલ સારાં સાહિત્યની !

આવો આશ્લેષ નાંખનાર કવિરાજ પોતાના નિર્દેશ કરેલા પ્રદેશની બહાર જાય છે. પોતાની હદમાં રહી બોલનાર કવિરાજ સિરસાવંધ છે. હવે છોડ્યા પછી જીવજીવાલ કે ભગતગણ કરતાં તે કાંઈ વધારે માન્ય નથી. સાહિત્યનો સ્વતંત્ર રીતે વિચાર થાય ત્યાં કવિરાજ પોતાને મન મમતા વિચારો દર્શાવી શકે. સમાજથી વિરક્ત થયેલી વ્યક્તિ

નૈતિક કેળવણી એ સાહિત્યનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. અને સાહિત્યના સંબંધ માટે પણ કવિરાજ ગમેતેમ કહી શકે. પણ સમાજની અંતરગત વ્યક્તિ અને સાહિત્ય એ બેનો સંબંધ વિચારતી વખતે માત્ર સાહિત્ય તરફ

દૃષ્ટિ રાખી શકાય નહીં. બે બાજુએ દૃષ્ટિ ફરતી રાખવી જોઈએ. અને તે છતાં સમાજની અંતરગત વ્યક્તિને સાહિત્યનું ઉપયોગી પણ વર્તન બાંધવામાં છે એ વિચાર સાહિત્યનાં કોઈ પણ લક્ષણની વિરુદ્ધ આવતો નથી. કારણ કે વર્તન કેળવવામાં સત્ય બોલવું બહેન! સુવું એવીજ બાબતોનો સમાવેશ થતો નથી, મનુષ્ય જાતિના અંતરગત ભાવો અને ઇચ્છાને કેળવવાં એ બધાંનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી જ કહેવામાં આવ્યું છે કે:-

* To train youth to social service as useful members of

*સમાજના ઉપયોગી અંગભૂત તરીકે સમાજ સેવા માટે યુવકોને કેળવવા એ મુખ્યત્વે ભાવો અને ઇચ્છા કેળવણી છે. તે ઇચ્છા અને ભાવો શુદ્ધ કરતાં મોટાં

society is primarily the education of the feelings and the will that are both larger and older than the intellect, which is their servant, and even self-interest rightly understood ripens naturally into Altruism." (Adolescence II. P. 44.)

જે સાહિત્ય ભાવને કેળવવામાં ઉપયોગી નથી અને જે સાહિત્ય ઇચ્છાને કેળવવામાં ઉપયોગી નથી તે સાહિત્ય સમાજને ઉપયોગી નથી.

સમાજની મહત્વાકાંક્ષા આરસીમાં બતાવી આપનાર, સમાજ એ મહત્વાકાંક્ષા-
એ પહોંચવામાં કેટલે રસ્તે આવી ચુકી છે તેનું ચિત્ર
સમાજની અંતરગત વ્યક્તિ- બતાવી આપનાર, અને એ રસ્તે જવામાં સમાજની ગતિ
એ અને સાહિત્ય. કેવી છે તે ખુલ્લું કરી આપનાર સાહિત્ય છે. સમાજને

સંબંધ રાખતી આ ત્રણ બાબતો વ્યક્તિને જાણવાની જરૂર છે. સમાજની ગતિ જાણવાની જરૂર છે કે જેથી તે પોતાની ગતિ કેવી રાખવી તેનો નિર્ણય કરે અને તે પ્રભાવોની ગતિ રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. મહત્વાકાંક્ષાના રસ્તાપર સમાજની સ્થિતિ હાલ ક્યાં છે તે તેને જાણવાની જરૂર છે કે જેથી તેટલા રસ્તા સુધી તે આવી પહોંચે છે અને પાછળ પડતો નથી. સમાજની મહત્વાકાંક્ષા શી છે તે જાણવાની તેને જરૂર છે કે જેથી પોતે સમાજ સાથે ક્યાં સુધી જશે અગર ખેંચાશે તે તે જાણે છે અને તેથી પોતાની શક્તિ અને વૃત્તિના પમાણમાં સમાજને મદદ કરશે. આત્મહિત માટે સમાજ આ જ્ઞાન વ્યક્તિને આપે છે ; આત્મહિત માટે વ્યક્તિ આ જ્ઞાન લે છે.

સાહિત્ય શિક્ષણના ઉપયોગી પદ્ધતિ વિશે વિચાર કરતા મેકમરે કહે છે કે :—

" It is time, as clearly expressed by strong thinkers in the most various fields of deeper investigation, that many of the chief literary products that have come down to us from former ages are the only means by which we can be brought into vital touch and sympathy with the spirit and motives then ruling among men ; if it is equally true that children will not grow up to the proper appreciation and interpretation of our present life, except as they have experienced, in thought and interest at least, the chief struggles and motives of our fathers,—we may find in these historic and literary materials the deep and living springs of true education for children." (" Special method in

અને જુનાં છે બુદ્ધિબાવ અને ઇચ્છાની દાસ છે. જે આત્મહિત શામાં શમાયલું છે તે બરાબર સમજાય તો તે સ્વાભાવિક રીતે આત્મહિત વાસના પકવ થઈ પરહિત વાસનામાં પરિણામ પામે છે.

Teaching English Classics.") *

એ પ્રેક્ષિતરના કહેવા પ્રમાણે જૂતકાળના સમાજની સ્થિતિ અને કાર્ય કરવા નૈતિક શિક્ષણ કેવી રીતે મળે છે. માટે પ્રોત્સાહક હેતુઓ જાળકાએ સમજવા જોઈએ. એટલુંજ નહીં પણ હાલની સામાજિક ગિયતિ સમજવા માટે વિચાર અને કલ્પના દ્વારા તે સમાજમાં તેમજ રહી આવવું જોઈએ, અને તે કાળના હેતુઓથી પ્રોત્સાહન લેવું જોઈએ. હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવી એટલે શું ? શામાટે આપણે તે સમજવી જોઈએ ? તે સમજ્યા વગર આપણું જીવન શું મુખ્યમય નથી થઈ શકતું ? હાલની સામાજિક સ્થિતિ સમજવી તેનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે સુધારા વધારાના કેટલામા પગથીઆ પર આપણે છીએ, હવે કેટલા પગથીઆં બાકી છે અને ને આપણને મહડી રહેતાં કેટલી વાર લાગશે. આપણે આ જાણીએ, જૂતકાળમાં આપણી એ પગથીઆં મહડવાની ગતિ કેટલી હતી, આપણને કેટલી મુશ્કેલીઓ નડી, આપણા ઉત્સાહભંગ વખતે શું પ્રોત્સાહનો મળ્યાં આ બાબતના જ્ઞાનથી આપણી ભવિષ્યને માટે તૈયારી થાય છે, આપણી કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય છે, હવે આપણે વર્તમાન સ્થિતિ વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ કેટલા અમથી, કેટલા આત્મભોગથી, કેટલા ઉત્સાહભંગ પછી, કેટલાં નવાં પ્રોત્સાહન પછી, કેટલા નિષ્ફળ પ્રયત્ન પછી, કેટલા (વરોધ, કેટલા કસહ, કેટલા કંઠેશ પછી આપણી હાલની સ્થિતિ થઈ છે તે જાણી શકીએ છીએ, અને તેથી વર્તમાન સ્થિતિ ટકાવી રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આટલો કાર્યકારણબાવ મમજી આપણા પ્રયત્ન જરી રાખીએ છીએ ત્યારે આપણે ભુદ્ધિમાન સમાજનુજીવી વ્યક્તિની કાઠીમાં આવીએ છીએ. હવે ધારો કે આ ટકાવો કરી રાખવાના પ્રયત્ન કરવા કરતાં કષ્ટ વધારે શક્તિ અને વૃત્તિ આપણામાં અવશ્યે રહી છે. આ શક્તિ-વૃત્તિનો ઉપયોગ સમજવાને વધારે ઉંચે પગથીએ લઈ જવાને આપણે કરીએ છીએ ; હવે આપણા સાહિત્યનો ફરીને આપણે અભ્યાસ કરીએ છીએ આપણું દૃષ્ટિબિંદુ હવે ફેરવાયું છે પહેલી વખતનો અભ્યાસ માત્ર હાલની સમાજસ્થિતિ સમજવા પૂરતો હતો બીજી વખતનો અભ્યાસ સમાજોન્નતિ માટેની કાર્યપદ્ધતિ સમજવા ખાતર છે. આ કાર્યપદ્ધતિ

* આગલા જમાનામાંથી આપણા હાથમાં સાહિત્યના વિષયનું જે ઉત્પન્ન આવ્યું છે તેનાથી જ તે કાલની પ્રજામાં જે વિચારો અને પ્રોત્સાહનો રાજ્ય કરતાં હતાં તેની સાથે અમ્મનુકલા થાય છે અને તેની સાથે અતરનો સંબંધ બંધાય છે. આ પ્રમાણે ધણી ઉડી શોધખોળ કરવાનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં ગૂઢ વિચાર કરનારાઓએ સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે તે જો ખરૂં હોય આપણા પિતામહોનાં પ્રોત્સાહનો અને બારે તરફડીઆનો બીજી કોઈ રીતે નહીં તો વિચારદ્વારા અને ગમિકતા દ્વારા અનુભવ થવો જોઈએ (વર્તમાન જીવનનું અર્થ વિસ્ફોટન અને મર્મજ્ઞાન જરાજર કરાવવું હોય તો) એ જો એ જ પ્રમાણે ખરૂં હોય—તો આપણને જણાશે કે આ ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક સાધનોમા બાળકની ખરી કેળવણીના હિંસ અને બેહતા ઝરા સમાપલાહે.

આપણે જોઈએ છીએ. ઉત્તરિના ઢોળાવ પર સમાજ કેવી રીતે ચઢે છે તેને માટે તેનાં દરેક પગલાં પર બારીક નજર રાખીએ છીએ. કયો દાળ વધારે કઠિણ છે, કયો વધારે સ્હેલો છે, ક્યાં તેને પાછળના ધક્કાની જરૂર રહે છે, ક્યાં તે પોતાની મેળે દોડ્યો જાય છે, કેટલો દાળ ચઢ્યા પછી તે ચાકી જાય છે અને આગળની ગતિ યોગ્ય કે કાળ માટે બંધ કરવી પડે છે, આ બધાં પર સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન થાય છે અને ભવિષ્યની કાર્યપદ્ધતિ નક્કી થાય છે. હવે આપણે તે પદ્ધતિ પ્રમાણે કામ કરવું શરૂ કરીએ છીએ. આપણી ગણુના હવેથી સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિ તરીકે થાય છે.

કેળવણી—શાળાની કેળવણી—નો હેતુ સમાજોપજીવી વ્યક્તિને બુદ્ધિમાન સમાજજનુજીવી અથવા સમાજોત્કર્ષકારી બનાવવાનો છે. આવી શાળા કેળવણીનો હેતુ. વ્યક્તિઓથી જ સમાજને લાભ છે. સમાજ એમ જ કહે છે કે જેમ બને તેમ વધારે સંખ્યા બુદ્ધિમાન સમાજજનુજીવી થાય કે જેથી ઉત્કર્ષકારી વ્યક્તિઓનો પરિશ્રમ અલ્પ પ્રયાસે સફળ થાય. આ જ હેતુથી કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવે છે; આ જ હેતુથી કેળવણી મફત આપવામાં આવે છે. સમાજોપજીવી વ્યક્તિને સમાજજનુજીવી કરવી એમાં વધારે પરિશ્રમ પડતો નથી. શાળા એ કામ માથે લેતી નથી. એ કામ માથે ઉપાડી લેવાને સમાજની બાંજી સંસ્થાઓ અને પ્રસંગો સમર્થ છે. કુટુંબ, મિત્રસહવાસ, બજારની લેવડ દેવડ, ધાર્મિક પ્રસંગો અને સાંસારિક પ્રસંગો વખતનાં સંમેલન આ બધાં સમાજને અનુકૂળ યથ રહેલા વ્યક્તિને ટ્રેરે છે—વ્યક્તિને સહાય કરે છે—કેળવે છે. પણ સમાજને અનુકૂળ યથ રહેલામાં બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો—બુદ્ધિપૂર્વક અનુકૂળ યથ રહેલું આ શીખવવાનું કામ શાળાનું છે.

શાળા આ કામ માટે સામાજિકદાય બાળકને સોંપે છે. અને તે એવી રીતે સોંપે છે કે જેથી ને કદાચ મહત્ત્વ કરતાં કરતાં તેની શાળાની કાર્ય પદ્ધતિ માનસિક શક્તિ પરિપાક દર્શાવે પહોંચે અને આગળ જતાં બીજાની મદદ વગર આપો આપ એ દાય પુરતકોઠારા મેળવી શકે. સામાજિકદાય સોંપવામાં જે વિચાર અને કૃતિનો સમૂહ આપવાનો છે તે બધાને કાંઈ સર્વાંશે આપી શકતો નથી કારણ કે એ સમૂહ ધણો મોટો યથ ગયો છે. આ મોટા સમૂહમાંથી પોતાને જરૂરનો સમૂહ લઇ લે છે અને બાકીનો પડતો મુકે છે આ સમૂહમાં કેટલોક ભાગ તો સર્વને એક સરખો ઉપયોગી છે. અને બાકીનો ભાગ કોઇને ઉપયોગી છે. અને કોઇને ઉપયોગી નથી. આથી ત્રણ મોટા વિભાગ યથ જાય છે જે સર્વને ઉપયોગી છે તે પ્રાથમિક શાળામાં અપાય છે. જે યોગ્ય ઉપયોગી છે તે ઉચ્ચ શાળામાં અપાય છે આ ઉપરાંત કૃતિની રીતિઓ માટે જુદાજ પ્રકારની શાળાઓ જેવાં કે હુન્નરશાળા, કલાબવન બાપારી શાળાઓ હોય છે. આ પ્રમાણે સામાજિકદાયના વિભાગો પાડી તેને માટે યોગ્ય સંસ્થાઓ રાખી તેમાં તે અપાય છે.

આ સંસ્થાઓમાંથી માત્ર થોડીકજ સંસ્થામાં ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. જ્યાં ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે ત્યાં સમાજોત્કર્ષકારી વ્યક્તિ તૈયાર કરવા પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને જે જેવું પાત્ર તે પ્રમાણે તે ઉત્કર્ષકારી થાય છે અગર નથી થતી. સમાજ વધા શક્તિ વધા મતિ સાધનો તૈયાર રાખે છે, જેનો લાભ શક્તિ, વૃત્તિ અને પ્રોત્સાહન પ્રમાણે લેવાય છે. સાહિત્યમાં અમુક પ્રકારના વિચારોનો સમૂહ રાખાઈ જાય છે તેથી કૃતિની રીતિઓ શીખવનારી શાળાઓમાં તેનો અવકાશ નથી વિચાર સમૂહ આપનારી શાળાઓમાં તેનો અવકાશ છે, આથી સાહિત્યનો વિષય તેવીજ શાળાઓમાં રાખવામાં આવે છે.

સાહિત્યનો કેટલોક અંશ સર્વને આપવાની જરૂર છે કે જેથી સર્વના ભાવોને

અમુક અંશે કેળવણી મળે અને સહૃદયતા તેમનામાં

. કેળવણી અને સાહિત્ય આવે, કે જેને લીધે સમાજને સંબંધ રાખતા કેટલાક

પ્રસંગો જેવા કે દુષ્કાળની આપત્તિ—વખતે તેઓ દૈવ

વશાત્ સમાજોપજીવી દશામાં આવી ગયેલી વ્યક્તિઓ તરફ સમાજને લાભ થાય

તેવું વર્તન ચલાવે. આથી સાહિત્યનો વિષય પ્રાથમિક શાળાઓમાં રાખવામાં આવે છે

શાળામાં શિક્ષક લેતી વ્યક્તિઓને બુદ્ધિમાન સમાજનુજીવી બનાવવા માટેનો પાયો

માધ્યમિક શાળાઓમાં નખાય છે, અને તેને પરિપાક દશાએ ઉચ્ચશાળાઓમાં—પાઠશાળા

ઓમાં લાવવામાં આવે છે, અને તે સાથે ઉત્કર્ષકારી બનાવવાનો પાયો રચાય છે.

આટલા વિચારો પછી હવે આપણે સમાજ, સાહિત્ય અને કેળવણીનો પરસ્પર

સંબંધ નક્કી કરી શકીએ તેવી સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ.

સમાજ સાહિત્ય અને કેળવણીના પરસ્પર સંબંધ.

ભવિષ્યમાં સમાજમાં દાખલ થઈ શકે એવી વ્યક્તિઓ

જેના ઉપર સમાજના ટકવાનો અથવા આગળ વધવાનો

આધાર રહેશે છે તેવી વ્યક્તિઓને સમાજિક દાય આપવાનો છે. સમાજની અંતરગત

વ્યક્તિઓએ અત્યાર સુધી જે કષ્ટથી અને જે સ્વાત્મભોગથી સમાજનો આગળ વ-

ધારો કર્યો છે, જે કૃતિઓ અને વિચારો નવા ઉમેર્યા છે તે તેમનો તેમ ટકી શકશે,

આગળ વધશે કે પાછળ હઠશે તેનો આધાર સમાજમાંહેની વ્યક્તિ તેવું લક્ષ્ય, તેની

સ્થિતિ અને તેની ગતિ બાજત જેવી કુશળ માહિતિ ધરાવે તેનાપર છે. આ લક્ષ્ય,

આ સ્થિતિ અને આ ગતિ સાહિત્યમાં આવ્યાં છે, અને તેની માહિતિ કેળવણી દ્વારા

આપવામાં આવે છે. સમાજ પોતાના સામાન્ય ગુણને માટે કેળવણી આપે છે ; પો-

તાના વૈશેષિક સુખ માટે સાહિત્યની કેળવણી આપે છે. સમાજ વગર સાહિત્ય અને

કેળવણીની અપેક્ષા રાખવી એ આકાશમાં કમળની અપેક્ષા રાખવા બરાબર

છે. કેળવણી વગર સમાજને ટકાવી રાખવો, કેળવણી વગર સમાજને આગળ વધારવો,

કેળવણી વગર ઉચ્ચાચ્ચ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવી એ પાંખ વિના આકાશમાં

સ્થિતિ ટકાવી રાખવા, અથવા આકાશમાં ઉડવા, અથવા પોતાને લક્ષ્યસ્થાને પહોંચવા

આશા રાખનાર પક્ષીના જેવી સ્થિતિ છે. કેળવણી વગર સાહિત્ય એ ધીમ જંગલમાના

અવાર ધરના જેવું છે. સાહિત્ય વગરનો સમાજ ધાંચીને ત્યાંના બળદ જેવો છે કે જે હમેશાં ચક્રાકૃતિમાં જ રહી કંઈક અથવા હોકાચત્ર વગરના વહાણ જેવાં છે કે જેને ગમે તે દિશાનો પવન ગમે ત્યાં દોરી જશે. સાહિત્ય વગરની કેળવણી એ ભોમીયા વગરની મુસાફરી બરાબર છે. આગણે ઘણું પરિચિત દ્રષ્ટાંત લઈએ તો સમાજની અંતર્ગત વ્યક્તિઓ તેને આગગાડીના મુસાફર ગણીએ, સમાજ એ આગગાડીના ડબ્બા ગણીએ, કેળવણી એ આગગાડીની ગતિ ગણીએ અને સાહિત્ય એને રસ્તામાંના પાટાઓ, રસ્તાના માઇલના પત્થરો, એડનાં ચિહ્નો, અને પૂલોપર ગાડીનાં ગતિ નિયામક સૂચનો જેવાં કે " Speed 25 miles an hour " એ બધા ગણીએ તો આપણે નક્કી કરવા ધારેલો સંબંધ એવો છે. ગતિ વગર અને રસ્તાપર જણાવેલાં ચિહ્નો સમજવાની શક્તિ વગર આગગાડી ચાલી શકતી નથી આગગાડી વગર એ ચિહ્નો અને ગતિની જરૂર નથી અને એ ચિહ્નો વગર આગગાડીની ગતિ નિયમમાં આપતી નથી, અને ભયંકર અકસ્માતોથી બચી શકતું નથી. સમાજ એ શરીર છે, કેળવણી એ આત્મા છે, અને સાહિત્ય એ પાંચ ઇંદ્રિયોને રચાને છે. ત્રણેમાંથી એકે વગર ચાલી શકતું નથી.

સાહિત્યને પ્રોત્સાહક શક્તિ તરીકે જીર્ણોગમાં ગણીએ, અને કેળવણીને ચેતન ગણીએ અને સમાજને ઉરજૂત ગણીએ તો " સ્નેહમુદ્રા " માંની નીચેની ' લીટીઓથી સમાજ કેળવણી અને સાહિત્યનો સંબંધ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

" x   x   x   x   x

પામી એ ઉર સ્રોત એ ભાગ વહે નવરંગ
પથિક—હૃદયને બાકયું એ એક પાસથી ગાઠ,
બીજા હાથ થકી બીડી પતિની સાથે બાપ.
પતિ પણ પથિક હૃદય વિષે ચર્ચો હતો બહુ લીન,
તણ જણતું શુભ સુરત એ બન્યું અપૂર્વ સુરત "

(સ્નેહમુદ્રા પૃષ્ઠ. ૭૧)

ડ. મ. ૧૯૦૯ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
૨જી થયેલા નિબંધો :

ઇતિહાસ વિભાગ

૪૬

‘ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ; આપણા (ગુજરાતી) સાહિત્યમાં એ સાહિત્યની સ્થિતિ; અને આપણા દેશમાં એ સાહિત્ય માટેનાં સાધનો.

(રા. રા. પુરૂષોત્તમ વિશ્વામ માવજી.)

“ With the first clay they did the last man knead,
And there, of the last harvest sowed the seed :
And the first morning of creation wrote
What the Last Dawn of Reckoning shall read ”

ઇતિહાસનું પદ સાહિત્યમાં ઘણું ઉચું છે. મનુષ્ય જીવનની અનેક શૃંખલાઓને જોડીને તેની અપ્રતિમ, દિવ્ય, સંકલના ધડનાર—યોજનાર ઇતિહાસાત્મક સાહિત્યને વિદ્વાનોએ સાહિત્યના સર્વ અંગોનું પોષક માન્યુ છે, અને વળી કેટલાક ઇતિહાસ પ્રેમી વિદ્વાનોને તો સર્વ સાહિત્ય, મનુષ્યનું સમસ્ત જીવન ઇતિહાસમય—ઇતિહાસરૂપ જ જણાયું છે. ઇતિહાસનું આ ગૌરવ આપણા સાહિત્યમાં પ્રતીત થયેલું જણાતું નથી. પોતાના અંગમાંથી નીકળીને બેઠેલા ઝરણાઓવડે આસપાસના પ્રદેશને ફળદ્રુપ, રસાળ, સુંદર કરી દેતા, તેનું પોષણ કરતા, ઉત્તુંગ પર્વતવત્ ઇતિહાસ પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં ઉંચો ઉંચો રહીને પોતાના વક્ષસ્થાનપર અનત યુગોને ધારણ કરી તેમાંથી અનેક રૂપનાં ઝરણાં બેઠેતાં કરી મધ આસપાસના ખીજા સર્વ પ્રદેશોને—સર્વ અંગોને કેવા રસાળ, રમણીય, સુંદર બનાવી શકેછે, તેમનું કેટલું બહુ પોષણ કરી શકેછે એની પ્રતીતિ આપણા સાહિત્યમાં જોવી જોઇએ તેવી થઇ હોય એમ જણાતું નથી. વસ્તુ-સ્થિતિ આમ છે છતાં વર્તમાન સમયના ચિહ્નો જોતા આપણા સાહિત્યના પોષણમાટે, તેના વિકાસ માટે ઇતિહાસનો ઉપયોગ હવે બહુ ઠાણ સુધી થયા વગર રહે એમ લાગતું નથી. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યે રોપેલા નવા સંસ્કારોને પરિણામે તે સંસ્કારોને કાંઇક અનુરૂપ સ્વરૂપ ધારણ કરતું, પરંતુ પોતાના ગૂળસ્વરૂપને ત્યાગ નહી કરવાને મથતું, આપણું સાહિત્ય કાંઇ અવનવે રૂપે પ્રકટશે એમ કલ્પના બધાય છે. બહુધા ગદ્ય રહિતના અને ધાર્મિક વિષયોને જ ઉદ્દેશીને રહેલા આપણા સાહિત્યમાં વર્તમાન સમયમાં તો ગદ્યોના બંધાર બરાબા માંજા છે અને સાહિત્યના સર્વ અંગો એક પછી એક પ્રકટ થયા માંજા છે. નવી શૈલી અને નવીન પદ્ધતિઓના અનેક મનોરંજક પ્રયોગો થયા માંજા છે અને આગ જોતાં આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું સ્થાન પણ ઘણી વાર ખાલી પડી નહી રહેશે, એમ હું દૃઢતાથી માનુ છું આપણા સાહિત્યની ક્ષિતિજ

મર્યાદાપર ઇતિહાસના વિષયપર નવો પ્રકાશ ફેંકનારા તારાઓ ઉગ્યા માંડ્યા છે, અને એ વિષયની ચર્ચા ચર્ચાવનારાઓ એ પ્રદેશમાં નવીન પ્રકાશ બરડો એ અનુમાન નિષ્ફળ, જરો નહીં. દર્શનદાસ આપણા દેશમાં કેમ નથી ઉદ્ભવ્યો, ઇતિહાસ માટે આપણા દેશમાં શા શા સાધનો પૂર્ણ છે, એવી એવી ચર્ચાઓ થવા માંડી છે, તેવે પ્રસંગે ઇતિહાસના સ્વરૂપ વિશે, તેના દૃષ્ટિબિન્દુ વિશે, ચર્ચા કરવી, આપણા ઐતિહાસિક સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન કરવું અને આપણા દેશમાંના ઇતિહાસના સાધનોનો સામાન્યપણે ઉદ્દેશ્ય કરવો એ જે જે મ્હેં મદારો આ લેખનો વિષય રાખ્યો છે તે અધોગ્ય નહીં મણારો. મદારો આ લેખ આવા પ્રકારના અવલોકનનું મધ્યબિન્દુ થશે અને કોઇપણ ચર્ચા—વાદવિવાદ માટે પ્રથમ એક મધ્યબિન્દુની જરૂર છે તે જરૂર, આ લેખ સારશે તો મદારો પ્રવત્ન સફળ થયેલો માનીશ.

આપના જેવા મંદગ પામે ઇતિહાસની ઉપયોગિતા, આવશ્યકતા સિદ્ધ કરવાની જરા પણ જરૂર નથી અને તેથી મ્હેં આ લેખમાં એ ચર્ચાને સ્થાન આપવું ઉચિત ધાર્યું નથી.

આ લેખના વિષયના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે પ્રથમ વિભાગમાં ઐતિહાસિક સાહિત્યનાં સ્વરૂપ વિશે ચર્ચા કરવા ધારી છે. આમ ચર્ચા કરી તેને પરિણામે જે સ્વરૂપ ફરે તે સ્વરૂપની દૃષ્ટિથી આપણી (ગુજરાતી) ભાષામાં એ સાહિત્યની સ્થિતિનું અવલોકન કરવું એ આ વિષયનો બીજો વિભાગ છે અને છેલ્લે, આવા અગત્યના સાહિત્યના વિકાસમાટે આપણા દેશમાં શું શું સાધવું છે એનું સમીક્ષણ કરવાનું રાખ્યું છે.

ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું બહુ કઠિન છે, અને તે આપની સમક્ષ ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ અથવા કર્તવ્ય વિશે વિદ્વાન પુરોના—સાહિત્યકારોના જે ભિન્નભિન્ન પ્રકારના મતો દર્શાવીશ તે પરથી સહજ જણાશે.

કોઇપણ સાહિત્યનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું હોય તો કયા લક્ષણોવાળા સાહિત્યની ગણના તે પ્રકારના સાહિત્યમાં થઇ શકે તે નિશ્ચિત કરવું જોઇએ. અર્થાત્ તે સાહિત્યનાં લક્ષણો નક્કી કરવાં જોઇએ. આ લક્ષણો માટે એ સાહિત્યમાં કયા વિષયોનો સમાવેશ વિદ્વાનો કરેછે, સામાન્ય રીતે થાય છે, અને ઉચિત રીતીએ થવો જોઇએ એનું અવલોકન આવશ્યક છે. આપણી ચર્ચા માટે આ નિયમ સ્વીકારીને ઇતિહાસ એટલે શું? ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ શું? ઇતિહાસનો હેતુ—ઉપયોગ શો? તે વિશે વિચાર કરીશું.

આમ કરવામાં પ્રથમ આપણા દેશમાં સાહિત્યમાં એ ચર્ચાને ઉપયોગી થઇ પડે એવું કેટલું મળી આવેછે તે તપાસીશું, અને તેમ તપાસીને પછી બીજા દેશોનાં સાહિત્ય તરફ એ માટે નજર ફેરવીશું.

આપણી સર્વ ભાષાઓની મૂળ માતૃભાષા સંસ્કૃતમાં ઇતિહાસની વ્યાખ્યા :—

“ ધર્માર્થ કામમોક્ષાણા મુપદેશસમન્વિતં

પૂર્વવૃત્તં કથાયુક્ત મિતિહાસં પ્રચક્ષતે. ॥ ”

એમ આપી છે અર્થાત્ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવેલાં લક્ષણોવાળું જે પૂર્વવૃત્ત તે ઇતિહાસ.

કાંઇક આવું જ સ્વરૂપ પામ્યા વિદ્વાનોએ પણ કહ્યું છે.* ઉપરના શ્લોકમાં જે લક્ષણોવાળું પૂર્વવૃત્ત ઇતિહાસ કહેવાય તે લક્ષણો તપાસીશું તો આપણા સાહિત્યમાં ઇતિહાસનું કયું દૃષ્ટિબિન્દુ તથા ઇતિહાસ રચવાની કઇ પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી હતી તે જણાશે.

મનુષ્યના જીવન ચરિત્રના અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે, અને અનેક સ્થિતિઓનું તથા અનેક પ્રકારના બનાવોનું—જ્ઞાત-તોનું તે બનેલું છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જેટલા ભાવો છે, તેના મનમાં જેટલી અભિલાષાઓ છે અને તેની જેટલા પ્રકારની શક્તિઓ છે તેટલા બધા અને તેવા ભિન્ન પ્રકારના તેના જીવનમાં દૃષ્ટિબિન્દુઓ છે. આમાંથી ઇતિહાસના સાહિત્યના પ્રદેશમાં જે દૃષ્ટિબિન્દુઓ આવી શકે તે ઉપલી વ્યાખ્યા મુજબ ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ સંબંધે હોવા જોઇએ, એટલે કે ઇતિહાસનું લક્ષ્ય, ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ આરે પુરુષાર્થનો ઉપદેશ એ હોવું જોઇએ શ્લોકકારે નિર્દિષ્ટ કરેલું આ દૃષ્ટિબિન્દુ અતિ વિસ્તીર્ણું અને સર્વદર્શી છે અને તેમાં મનુષ્યજીવનના સર્વ વિષયો આવી જાય છે. આ સ્વરૂપમાંથી કાંઇ અત્યુક નિશ્ચિત—ફક્ત નીકળી શકતું નથી.

આપણા દેશમાં ઇતિહાસનું સાહિત્ય મુખતે કથારૂપે જણાય છે એનું કારણ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઇતિહાસ રચવાની પદ્ધતિ દર્શાવનાર ઇતિહાસનું લક્ષ્ય છે તે જ હોવું જોઇએ. પ્રાચીન વિદ્વાનોએ ઇતિહાસને કથાયુક્ત અથવા કથારૂપે કહેવો, એવું જણાવ્યું હોવાથી આપણા દેશનું ઇતિહાસાત્મક સર્વ સાહિત્ય કથારૂપે રચાયેલું જણાય છે.

*મી જે. ડબ્લ્યુ. એલન નામના ઇતિહાસ વિષયના પ્રેફિસર “ The Place of History in Education ” (કેળવણીમાં ઇતિહાસનું સ્થાન) એ નામના પુસ્તકમાં ઇતિહાસ શું છે એ વિષય ચર્ચાવતાં કહે છે કે—

“ The subject matter of history is the life of all societies. In other words it is the past life of humanity because of any condition of humanity that was not social, we have no evidence at all. So far we can all agree. * * * * ”

We cannot well define the subject matter of history otherwise than as the past life of humanity.” અર્થાત્ એ વિદ્વાન પ્રેફિસરે ઇતિહાસ એ શું છે એની ચર્ચા કરીને તેને અંતે નિર્ણય કાઢ્યો છે કે ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્ય પ્રજાના જૂતકાળના જીવનની સ્થિતિનું ચિત્ર તે ઇતિહાસ છે.

આ પ્રભાણેની આપણી વ્યાખ્યાપરથી ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ સંબંધે કાંઈ પણ અમુક નિશ્ચિત ફક્ત નહીં નીકળી શકે તે દોષથી તે માટે ત્રીજી પ્રજાઓના સાહિત્ય તરફ તે માટે નજર ફેરવીશું અને જૂનાકાળની મામૂલીથી અંધારામાં કહેવરવાળા પૂર્વ-ટત્ત્વપ ઇતિહાસનો હેતુ શો હોવો જોઈએ, તેનું દૃષ્ટિબિન્દુ શું હોવું જોઈએ, જનમજા-જના પૂર્વટત્ત્વમાંથી તેમાં શાનો શાનો મજાવેશ થવો જોઈએ, જૂનાકાળના મહોદધિમાંના અનેક રત્નોમાંથી કયા કયા રત્નો તેમાં જણવા જોઈએ એ વિષે ને દેશોના સાહિત્યો તપાસીશું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ વિષે બિન્ન બિન્ન મતો છે. જન-સમાજના પૂર્વટત્ત્વમાં તો મનુષ્યના સમગ્ર જીવનની પ્રવૃત્તિઓ, ક્રિયાઓ સ્થિતિઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે. પ્રેમ, સૌર્ય, દેવ, ગંગ, મત્તા, લોભાદિક બાવોનાં ચિત્રો, માંમાઝિક ધાર્મિક, રાજકીય, નીતિ, સ્થિતિ, સંસ્થાનાં અવલોકનો, અસ્તોદય, ઉગ્મનિ, અવનતિ, ફેરફાર, સંક્રાન્તિનાં ઉદાહરણો એ મયે જનમજાજના પૂર્વટત્ત્વના પટપર આવેખેલાં છે. તેમાંથી કયા બાવને, કઈ સ્થિતિને કઈ સંસ્થાને, કયા ઉદાહરણને પ્રાધાન્યપલ્લું આપી કઈ દૃષ્ટિથી એ પૂર્વટત્ત્વનું કથન થવું જોઈએ એની ચર્ચા એટલે ઇતિહાસના દૃષ્ટિ-બિન્દુની, ઇતિહાસના ક્ષેત્ર મર્યાદાની ચર્ચા કરતાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો યુદ્ધ યુદ્ધ ધોરણો પર આવેલા છે. ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુ વિષે આમ બિન્ન બિન્ન મતો હોય તેમાં કાંઈ પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી કારણ કે ઐતિહાસિક મત્ત, તત્ત્વ, એટલું તો સ્પષ્ટ છે, તેનો અવકાશ એટલો તો વિસ્તૃત છે, અને તેનો પ્રવેશ એટલો તો વિગ્તીર્ણ છે કે તેનું અનેક દૃષ્ટિએ, અનેક બાજુએથી અવલોકન ન થાય ત્યાં સુધી તેનું સમગ્ર સ્વરૂપ થઈ શકે નહીં થઈ શકે.

જે ઇતિહાસના ઉચિત ગાનથી રાજકીય અને સાંસારિક વિષયો સંબંધે મથાર્ય વિચારો થઈ શકે નહીં, આપણા મનની અપરિપક્વ અવધાર્ય કલ્પનાઓ, બહેમો ફર થાય નહીં ત્યાં મનુષ્ય સમાજની ઉન્નતિનિકાસક્રમનો આરભ આજ કાલનો નથી એવું ઉદ્ભવે નહીં. વર્તમાન યુગની જ સ્થિતિ કોઈ પણ સમય કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવું હાસ્યા-રૂપદ મિથ્યાભિમાન જાણું રહે નહીં, અને જનસમાજની ઉન્નતિનું સ્વરૂપ—તેનો વિકાસ ક્રમ—યાંત્રિક ઉન્નતિ અથવા કોઈ પણ ઉન્નતિપર અવલંબી રહે છે, એવી ભ્રમણા નીકળી જાય નહીં, અર્થાત્-મનના વિચારોનો, હૃદયના બાવોનો અને જીવનના આશ-યોનો મર્યાદિત વિકાસ થઈ સત્યનો ઝગહગતો પ્રકાશ ફેલાય નહીં તો તે ઇતિહાસ નિષ્ફળ લખાયો જ મળ્યાય.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમાં, પ્રેફેસર જે ડબલ્યુ એલન, મી હેન્ની સ્પીથ વિલીયમ્સ, મહાત્ તત્ત્વવેત્તા હીગલ, સીલી, રેન્ક, ફ્રીમેન, સ્ટીવન્સ, એક્ટન, ફૂડ, બક્લ, કાર્લાઇલ, આરનોલ્ડા બરેલ મેકાલે, જોર્જેસ, જોન્સન, એકન, વીલ્મોટ, હેન્નીસ્ટન્નેન વિગેરેએ ઇતિહાસના સ્વરૂપ સંબંધે બહુ ઉત્તમ ચર્ચા કરી છે. પરંતુ તે સર્વ ચર્ચાનું સ્પષ્ટમણે નિરીક્ષણ કરવાનો અત્રે સમય નથી. તેમજ યુગરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્યની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં બહુ સ્પષ્ટમણે નિરીક્ષણ કરીને કાંઈ પણ ધોરણ બાંધી શકવા જેવી

સ્થિતિ હજી પ્રાપ્ત થઇ નથી તેથી ઐતિહાસિક સાહિત્યના સ્વરૂપ સંબંધે એ વિદ્વાનોના વિચારોમાં જે મુખ્ય ભાગો જોવામાં આવે છે તે જ સંક્ષિપ્તમાં આપની સમક્ષ મુકીશ

ઇતિહાસના વિષય, ઇતિહાસના કાળ સંબંધે મતભેદ છે જ નહીં ઇતિહાસનો વિષય મનુષ્યોનું પૂર્વજન્મ, પૂર્વજીવન છે અને ઇતિહાસનો પ્રદેશ જૂત અને વર્તમાન કાળમાં જ ગ્યાયકો રહેવો જોઇએ એ વિષે સર્વે વિદ્વાનોનો એક મત છે પરંતુ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ શું હોવું જોઇએ, ઇતિહાસ શા હેતુથી લખાવો જોઇએ એ માટે વિદ્વાનોમાં જે મતભેદ છે તેમાંના મુખ્ય ત્રણ છે એક વર્ગ તો ઇતિહાસને રાજકીય નીતિની જ (Political) ચર્ચા માને છે બીજો વર્ગ ઇતિહાસના હેતુ નીતિદર્શક (moral) હોવો જોઇએ એમ પ્રતિપાદન કરે છે અને ત્રીજા વર્ગમાં, ઇતિહાસને કથા (Narrative) કહેનારા ઇતિહાસને બૌદ્ધિક અને માનસિક દૃષ્ટિથી ગણનારા વિદ્વાનોનો સમાવેશ થાય છે

આ ઉપરાંત હીગલ અને તેના અનુયાયીઓ જોઇએ Philosophy of History નામથી ઇતિહાસના તત્ત્વ ॥ ચર્ચા કરી છે તેમના મતનો પણ એક જુદો વિભાગ થઇ શકે * વળી હાલના સમયમાં બહુ ચર્ચાતી અને મહત્વની ગણાતી અર્થ-

* " History is philosophy teaching by examples how to conduct ourselves in all the situations of private and public life
—Henry St John.

Lord Acton laid it down that the main end of the study of history is the developement of the moral judgement and the deepening of the sense of the moral Law

Bishop Stubbs speaking on the present subject says that one at least of the most important results to be obtained through the study of history is the attainment of a " perception of the workings of the Almighty—Ruler of the world " a recognition of a hand of progress and order a kind wise disposition ever leading the world on to better bringing continually that which is good

" To explain History is to depict the passions of mankind, the genius, the active powers that play their part on the great stage , and the providentially determined process which these exhibit constitutes what is generally called the " plan of the Providence "

Hegel

શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઇતિહાસનું અવલોકન થવા માંડ્યું છે, તેનો પણ જુદો વિભાગ કરવો જોઈએ મી જેમ્સ ઇથોર્સ રોજર્સ નામના અર્થશાસ્ત્રીએ “Economic Interpretation of History” નામના પોતાના ગ્રંથમાં ઇતિહાસનું અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અવલોકન કર્યું છે * અને તેમ કરી એ અવલોકન કેવું ઉપયોગી થઈ શકે છે તે સિદ્ધ કર્યું છે પોતાના એ દૃષ્ટિબિન્દુને અનુસાર એ વિદ્વાન ઇતિહાસના સર્વ પ્રસંગોમાં, દેશ-કારોમાં, આર્થિક (Economic) કારણોજી જુએ છે અને પ્રતિષ્ઠાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે ઇતિહાસની આ બાજુ એટલી નો મહત્વની એ માને છે કે પોતાની પ્રસ્તાવનામાં આ આર્થિક (Economic) દૃષ્ટિએ જો ઇતિહાસ નહીં તપાસાય તો ઇતિહાસનો અભ્યાસ વ્યર્થ છે અને તેનાં ચિત્રો ખોટા છે એમ જણાવે છે પરંતુ આ જો વિભાગ તથા બીજા કેટલાએક ઝીણા ઝીણા વિભાગો હાલ જુદા પાડવાનું હું ઉપર જણાવેલા કારણોસર ઉચિત ધારતો નથી આ વિભાગોનો પ્રસ્તુત ત્રણ વિભાગોમાંથી એકાદ અથવા વધારેમાં સમાવેશ કરી શકાશે

ઇતિહાસના શિક્ષણનું પદ્ધતિક્રમમાં સ્થાન કેવું હોતું જોઈએ એ સંબંધે પ્રોફેસર જે ડબલ્યુ એલન વિગેરે વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે અને તે ચર્ચા કરતા ઇતિહાસના લક્ષ્ય વિષે એ વિદ્વાનોએ કેટલાક જણાવ્યા જોગ રિચારો સૂચવ્યા છે પ્રોફેસર એલન દિક વિદ્વાનો ઇતિહાસના કેળવણીની દૃષ્ટિથી કેટલાએક વિભાગ કરે છે અને વર્તમાન સમયમાં કેળવણી તથા શિક્ષણ પદ્ધતિની ચર્ચા લક્ષી મહત્વની થઈ પડે છે તે જોઈ એ વિદ્વાનોએ એ દૃષ્ટિથી કહેલા ઇતિહાસના વિભાગો, તેના દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્ય સ્વરૂપાદિ વિષે આ લેખમાં ઉલ્લેખ કરવો ઉચિત ધારજી

મી એલન ઇતિહાસના ત્રણ વિભાગ કરે છે (અ) શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી રચાયેલ ઇતિહાસ (history as a science) (બ) મનુષ્ય હૃદયના પ્રતિબિંબ—તેમાં રહેલ અભિલાષો વિગેરેથી રચાયેલા—શોભતા—ભાવોવાળી કથાત્મક—ઇતિહાસ (Historical fiction)

*

“ I think I shall be able to show that very often the cause of great political events and great social movements is economical and has hitherto been undetected ”

To omit or neglect economical facts is to make the study of history barren, its annals unreal. We may get the chronology correct, the sequence of events exact, the details of companions precise, the changes of frontiers reasonably accurate, but may still be far off from the controlling motives of public action, may be entirely in the dark as to the real causes of events ”

“ The Economic interpretation of history ”

as a Pageant) (ક) અને મનુષ્યના મનની સરકાર ભૂમિકારૂપ ઇતિહાસ (History as a training ground for a human mind) જેમા History as a moral અર્થાત્ નીતિની દૃષ્ટિથી રચાયેલા ઇતિહાસનો હું સમાવેશ કરું છું

ઇતિહાસના આ પ્રમાણેના ત્રણ વિભાગોમાનો પ્રથમ વિભાગ જેને મી એલન (History as a science) કહે છે અને જેને મેં અત્રે શાસ્ત્રની જ દૃષ્ટિથી રચાયેલો ઇતિહાસ એમ વર્ણવ્યો છે તે વિષે વિશેષ સ્પષ્ટિકરણ નહીં થાય તો તે કદાચ યથાર્થ નહીં સમજાય એવા બયથી એ સંબંધે કાંઈ વિસ્તારથી જણાવવું આવશ્યક છે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ (Science) એટલે શું એ વિષે પ્રસ્તુત અચકાર જણાવે છે કે શાસ્ત્ર (Science) એટલે કાર્યકારણના સમંધનું સંશોધન કરવું અને તેના મસોધનને પરિણામે વ્યાપ્તિઓ (generalizations) ધોરણે—સૂત્રા—નિયમો—બાધવા, ધારવા, કરવા અને જે ઇતિહાસપરથી તે વ્યાપ્તિઓ આદિ બધાં હોય, કરવાં હોય, ધારી હોય તે ઇતિહાસના જ ખીજા વિભાગોને તે લાગુ પાડીને તેના સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવો એ હેતુવાળી અર્થાત્ કાર્યકારણના મહાન સંબંધને ઉદ્દેશીને થયેલી ચર્ચા* એટલે વિશેષ વિસ્તારથી કહીએ તો શાસ્ત્ર તરીકે ઇતિહાસનો વિષય ભૂતકાળમા બનેલા મનાવેલું નિરીક્ષણ કરીને એ બનાવો, એના કારણો, શોધીને તેમના વચ્ચે કાર્યકારણનો સંબંધ છે કે કેમ તેની ચર્ચા કરી કાર્યકારણના મહાન નિયમ શોધવાનો અને સિદ્ધ કરવાનો છે, અને એ દૃષ્ટિથી જોતા ઇતિહાસના પ્રદેશમા મનુષ્યોના હૃદયના બાવેલું માનુષી ગુણદોષોના ચિત્રનું ઇતિહાસના ચિત્ર વિચિત્ર રગથી ભરેલા માનુષી સ્વરૂપનું સ્થાન પ્રધાનપણે રહેતું નથી અને માત્ર કાર્યકારણના મહાન પરંતુ અતીત સૂક્ષ્મ અને કદાચ નિરસતાના દોષયુક્ત નિયમનું અવલોકન કરવું એટલું જ ઇતિહાસને

* Science might, perhaps, be defined as that which is concerned with the causation of things, and the causation of things is their past, their present and their future since nothing is but all things are becoming. The characteristic of scientific study is that it aims at reaching objective truth. It seeks to establish the real relations of things. In aim, and therefore, in method it is wholly intellectual.

*

*

*

*

To the scientific Historian the dreams of humanity its ideals its struggles and triumphs its failures and miseries must be products and causes, political parties whether of the past or of the present. Social wrongs and social questions, wars and revolutions, heroes and prophets must be products and causes, religion and conscience must be products and causes.

અગે તો રહેછે ઇતિહાસનો આ વિભાગ માત્ર મનુષ્યની માનસિક વૃત્તિઓ, શક્તિઓ, ગિયતિઓપર અવલંબી રહેલો છે, અને હૃદયના ભાવોની તેમાં અવગણના થાયછે હૃદયના ભાવો તેના અવશેષોની ગણના નહી કરનાર અને માત્ર માનસિક પ્રદેશ (Intellectual)મા ન્મનાર, ઇતિહાસના આ વિભાગની શુષ્કતા નિગ્મતાની એ ભાગ કરનાર મી એવનને એવી તો પ્રતીતિ થાય છે કે ઇતિહાસનું ખીન્નું સ્વરૂપ જેને એ Historians as a Pageant કહે છે તેની આવશ્યકતા એ તરત સ્વીકારે છે * માનુષી હૃદયનું જેમા પ્રધાનપણે ચિત્ર છે, મનુષ્યોના પ્રેમ, શૌર્ય, રાગ, દ્વેષાદિક ભાવો—લાગણીઓ જેમા વર્ણુવાય છે અને જેમા જનસમાજના વ્યક્તિઓના જીવનમા સ્ફુટી ગહેલા, રેલાઇ ગહેલા રમનો આત્મા ભરેલો છે તેવા આ ઇતિહાસના વિભાગ મનુષ્યોને બહુ પસંદ છે અને બહુધા અત્યાર સુધી લખાયેલો ઇતિહાસ આ પ્રકારનો છે એમ જણાય છે.

ઇતિહાસના ઉપર જણાવેલા ત્રીજા વિભાગ એટલે કે ઇતિહાસને મનુષ્યના મનની સરકાર બુમિકા તરીકે અર્થાવતાં એ અથકાર ઇતિહાસની નૈતિક (moral) શક્તિ અસર (influence) તેનું કેળવણીના વિકાસક્રમમા સ્થાન વિગેરે બાબતનું અવલોકન કરે છે પરંતુ અત્રે એ સર્વ બાબતોનો સમાવેશ કરવાને સમય નહી હોવાથી તે અર્થાને પડતી મુકીને એ અથકાર સર્વ અર્થાને પરિણામે જે સામાન્ય અનુમાનપર આવે છે તે જણાવીશ, તથા મ્હારી આ અર્થાને પરિણામે જે મત બધાય તે દર્શાવી.

*We have to consider an alternative view of the best way of approaching and dealing with the past life of humanity. However enthusiastic any one may be over the conception of scientific history it would be very foolish not to admit that to a large number of minds it does not appeal at all. Indeed to the greater number of minds no form of science appeals at all strongly. . . . It is not a matter of a single point of view or of a single theory alternative to that of history as a science. It is a matter of quite multitudinous points of view, all equally non scientific, but the common quality of which is a little hard to define. One may distinguish them perhaps some what crudely, but sufficiently for our present purpose, as those points of view which are essentially personal. The scientific point of view may fairly be called impersonal.

It comprehends all man's sense of values of every kind and it includes all his prejudices and his habitual line of feeling. It is at bottom the man himself."

મહારા લેખનો આ વિભાગ સમાપ્ત કરીશ. એ વિદ્વાન બધી ચર્ચા કરીને એવા મત પર આવે છે કે ઇતિહાસના વિષયની, ઇતિહાસના દૃષ્ટિબિન્દુની મર્યાદા—પરિસીમા બાંધવી એ તદ્દન અશક્ય અને અનુચિત છે. પરંતુ તેના અભિપ્રાય મુજબ ઇતિહાસકારે ઇતિહાસના વિષય માટે એ ધોરણ રાખવાં. અર્થાત્ મનુષ્ય—સમાજ જ્ઞાનમાં અને સત્તામાં કેટલો વધ્યો હતો. વધ્યો છે ને વધશે એ દૃષ્ટિએથી—એ ધોરણેથી ઇતિહાસ ચર્ચવો, રચવો, લખવો. મનુષ્યની જ્ઞાનમાં શુદ્ધિ અને સત્તામાં શુદ્ધિ એ બેનું અવલોકન એ ઇતિહાસનું મુખ્ય દૃષ્ટિબિન્દુ એ અંશકાર જણાવે છે.

મહારા પોતાના નામ અભિપ્રાય મુજબ તો હવે જણાવેલા વિભાગોમાંથી કોઈ પણ એકાદ વિભાગમાં જણાવેલું જ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ હોવું જોઈએ એ વિચારને હું મળતો નથી, મહારા માન્યતા તો મહાન તત્ત્વવેત્તા હીગ્સે અને હિસ્ટોરીયન હિસ્ટરીના પ્રસિદ્ધ કર્તાએ કહ્યું છે તેને અનુમત છે. હીગ્સના મત મુજબ ઇતિહાસના બે વિભાગ છે. એક તો જે જે જ્ઞાનનો બન્યા છે અને બને છે તેની નોંધ કરવી અને બીજો (જેને હું બહુ અગત્યનો ધારૂં છું અને જે પ્રકારનો વિભાગ આપણા સાહિત્યમાં બહુ જ થોડો વિકાસ પામ્યો છે તે) ઇતિહાસનું વત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy of History) જેને મી. વીલીયમ્સ Drama of History કહે છે.*

હીગ્સે પોતાની Philosophy of History માં ઇતિહાસના ધણા વિભાગ

Before truth is attained all our partial glimpses have to be combined in a single complex comprehensive statement. But views so contradictory as those expressed in the foregoing statements . . . cannot be logically combined . . . yet provisionally and as a working hypothesis, . . . Let the historian fix his mind on these two things—advancement of mankind in knowledge and advancement of mankind in power and fearlessly measure all change by reference to them. This measure he may use fearlessly because it is incontrovertibly based on history itself.

*A comprehensive history of human progress in all departments of action and of thought told dramatically and picturesquely yet authoritatively in the words of the greatest historical writers, remote, recent and contemporaries . . . The book of a veritable "Drama of History" the unity of action being historic Truth," the limit of Time, the age of man, the stage : The world. "

કર્તા છે પરંતુ તે સર્વનું અવલોકન કરવું અત્રે બને તેમ નથી તેથી ઇતિહાસ ગ્રેમી સાક્ષરો પ્રત્યે માત્ર એ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ કરીને સતોષ માનવો ઉચિત ધારણ

મહારા લેખનો પ્રથમ ભાગ અત્રે મમાપ્ત થાયછે અર્થાત્ ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું હોય જોઈએ તે ચર્ચા અત્રે વિરામ છે અને તેનું પરિણામ સંક્ષેપમાં જણાવતા મહાન અભિપ્રાય મુજબ એ છે કે ઐતિહાસિક સાહિત્યના મુખ્ય વિભાગ બે છે પ્રથમ તો ઇતિહાસ—એટલે બનેલા ઇતિહાસનું ચર્ચા (Impartial record of occurrences past and present) અને બીજો એ વર્ણન ઉપર રચા યથા વિચારતલેનો સમગ્ર અને ચર્ચા એ બીજા વિભાગમાં લેખકના દૃષ્ટિબિન્દુના ઉદ્દેશને અનુસાર મનુષ્યના હૃદયના, મનુષ્યના જીવનના, સમગ્રભાવોનો સમાવેશ થઈ શકેછે, પછી તે ગૃહકીય, સામાજિક કેવા ધાર્મિક હો એ બીજા વિભાગની મર્યાદા એ મનુષ્યની બુદ્ધિ અને મનુષ્યના હૃદયની મર્યાદાને અનુરૂપ છે જેટલી એ મર્યાદા વિસ્તારવાળી તેટલી આ ઇતિહાસના બીજા ભાગની મર્યાદા વિકાસવાળી છે આ વિભાગ પર તે ગૃહકીય મનુષ્ય હોવો જોઈએ કેવા નૈતિક હોવો જોઈએ કેવા ધાર્મિક હોવો જોઈએ એવો અકુશ મુકવાના મતથી હું જુદોછું અને એ વિભાગ તો મત્યતા અને ચર્ચાતા સીવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના અકુશ અને મર્યાદા નહિતો રહીને ગાળે તોજ ઇતિહાસની કૃતાર્થતા થશે એવું મહારા માનવું છે

ઐતિહાસિક સાહિત્યના સ્વરૂપનું આ પ્રમાણે એ વિભાગમાં નિરૂપણ કરીને આ પછી એટલે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ એ વિભાગની દૃષ્ટિથી જોતા એ સાહિત્યની રિચિતિ કેવી છે તે હવે તપાસીશું

આ લેખના પ્રારંભમાં જ મહારા કહ્યુંછે કે આપણા દેશમાં ઐતિહાસિક સાહિત્ય નથી આ સાહિત્ય નહીં હોવાના અનેક કારણો વિદ્યાનો તરફથી જણાવવામાં આવેછે અને સુપ્રસિદ્ધ છે પરંતુ હીંગતે પોતાના પુસ્તકમાં ધણીકે પ્રજાઓમાં અને ધણીકે સમયોના ઇતિહાસ નહીં હોવાનું એક કારણ જણાવ્યું છે તે સામાન્યપણે જણાયેલું નહીં હશે એમ ધારીને અને તે મનન કરવા ગોચર ધારીને આપને દર્શાવવાનું ઉચિત ધારણ એ મહારા તત્વવેત્તાનું કહેવું એમ છે કે The History of the world is not the theatre of happiness Periods of happiness are blank pages in it, for they are periods of harmony, periods where the antithesis is in abeyance અર્થાત્ જ્યાં સુધી પ્રતિપક્ષના ઉત્પત્તિ થતી નથી ત્યાં સુધી ઇતિહાસ ઉદ્ભવતો નથી કારણ ત્યાં સુધી ઇતિહાસ લખના જેવું કાંઈ હોતું નથી આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં ઇતિહાસ નહીં રચાવાનું આ તો કારણ નહીં હોય ? અને એમ વખતે ઇતિહાસનું સ્થાન સાહિત્યમાં પ્રમુખ નહીં થયું પછી તેની તરફ ધ્રુવે લક્ષ્ય નહીં આપ્યું હોય આ કારણ હો કેવા રા ગ હીરાનાન ત્રિભોવનદાસ પારખે વસત નામના માનિષ્ઠાના પોતાના લેખમાં સચવેલું કારણ, કે આપણા સાહિત્યમાં એ ઇતિહાસનું દૃષ્ટિબિન્દુ નૈતિક કરી નાખવાથી વર્તમાન યુગના મરકારવાળા

આપણા મનનું સમાધાન થાય એવો ઇતિહાસ નહીં ઉદ્ભવી શક્યો તે હો તોપણ આ ટકુ તો નિર્વિવાદ છે કે ઇતિહાસાત્મક સાહિત્ય આપણા દેશમાં બહુ ગૌણ દશાએ છે માતૃભાષા સંસ્કૃત જેવા રસાગ અને ખેડાયલા સાહિત્યમાં માત્ર સામાયણ, મહાભારત રઘુનંદન મુદ્રારાક્ષસ, રાજતરંગિણી વિગેરે જેવા ગણ્યા ગાંઠ્યા થોડાકે અથો નીકળે જેમાં ઇતિહાસનો અંશ કંઈકે કંઈકે શકાય તો પછી આપણા તદ્દન જ બાગ અને ચારસોએક વર્તના જ આયુષ્યવાળા સાહિત્યમાં પણ તેની સ્થિતિ નિ સત્ત્વ જેવી હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી આપણા સાહિત્યમાં આ સાહિત્યની સ્થિતિ શુ છે એવું ખરેખર અવલોકન તો ગુજરાતી ભાષામાં રચાયલા, લખાયલા, પ્રસિદ્ધ થયેલા અથાદિ કોનું સંપૂર્ણ ટીચ્યણ Bibliographical catalogue નહીં થાય ત્યાંસુધી થઈ શકેલું મુશ્કેલ છે આનું ટીચ્યણ અથવા ડાયરેક્ટરી કરનાનું આપણા હૃદયમાં સ્ફુર્તું છે અને આશા છે કે તે સ્ફુરણ સત્તર જ દૃઢ થઈને સફળ થશે દરમ્યાનમાં આપણામાં ઇતિહાસમાં ગણી શકાય એના અથો કેના અને કેટલા છે તે સરકારી રીપોર્ટો, પુસ્તકો લયાદિકોના સૂચીપત્રો, જુનાં વર્તમાન પત્રોપરથી બની શકે તેટલા ઉપભવી કાઢનાનો પ્રયત્ન કરતા માત્ર ૩૦૦ થી ૩૨૫ની સંખ્યામાં જણાય છે તેમની યાદી આપીને આપને કંટાળો આપના ઇચ્છો નથી આ અથોમાંના મુખ્ય તો શાળાપયોગી અથો જેવાકે વિદ્યાર્થી માટેના ઇતિહાસો સરકાર તરફથી, કેળવણીખાતા તરફથી ઇતિહાસ સંબંધે પ્રસિદ્ધ થયેલા પુસ્તકો છે બાકી ખાનગી કેટલીક વ્યક્તિના સાહમથી થયેલા પુસ્તકો બહુ થોડા છે મ્હેં ઉપલા પુસ્તકોમાં ઐતિહાસિક નવલકથાઓનો શામળની વાર્તાઓનો, નર્મદાચક્રના કેટલાક લેખોનો તથા તેવા જ અથોનો સમાવેશ કર્યો ત્યારે જ ઉપલી સંખ્યા થઈ છે અલગતા એ. ઉપરાંત મ્હેં પુસ્તકો હોય તો તે મને ખબર નથી મ્હેં કહેલી સંખ્યા માત્ર માર્ગસૂચક અને મ્હારા અથાપિ સુધીમાં અત્પ સમયમાં કરેલા પ્રયાસાનુસાર જણાયલી છે ઐતિહાસિક ગણેલા પુસ્તકો ઐતિહાસિક ગણાય કે નહીં તેનો વિચાર મ્હેં કર્યો જ નથી કારણુ તેમ કરવા જતા તો આ સંખ્યા કેટલી બધી ધી જાય તે કહેવાતું નથી અને હાલ આપણે સંપત્ત કસોગીનું ધોરણ ધોરણ કરી શકીએ એવી આપણા સાહિત્યની સ્થિતિ નથી

સંખ્યા આપી નહતી છે તેમજ જો અથોની ચેત્યતા બહુ હિંમતી નથી કાંઈકે ઇતિહાસનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો હોય તો તે મડલિકનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ, રાસ માળા વડોદરા સરકાર તરફથી યોગ સમય થયા જૈન સાહિત્ય બહારમાંથી ગુની કાઢી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલી અથમાળા* કરણુ લેલો વનરાજ ચારડો નર્મદના કેટલાક અથો સ્વ કવિ વાધજી આચારામ જોઝાના પુસ્તકો વિગેરે છે મુખ્યત્વે કરીને આપણા ઐતિહાસિક અથો ભાષાન્તરો છે અને મૂળરૂપે બહુ થોડા અથો છે

પરંતુ ઐતિહાસિક સાહિત્યની આ શોચનીય સ્થિતિ હવે વિશેષ રહેશે એમ હું ધારતો નથી આપણા સાહિત્યનો એ પ્રદેશ ખેડાના માડીને રસાળ થવા માડ્યો

*સંસ્કૃત સકીર્તન, હાત્રયમહાકાવ્ય, સારસગ્રહ

છે. ગુજરાત વરનામ્બુલર સોસાયટી, ધી ગુજરાત કાર્યાલય, ગુજરાત સાહિત્ય મંચ, કેળવણી આતાંઓ અને વર્તમાન યુગના લેખકોના અપભ્રંશી આ ખોટ પુરાવા માંડી છે અને બહુ ટુંક સમયમાં આપણું ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય વિકસિત થશે. મી કરકરીયા, મી કાપડીઆ, મી. દેસાઇ, મી. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, મી. રજુચંદ્ર રામ, મી. ઓઝા, મી. રાવળ વિગેરે એ પણ એ સાહિત્યના કૃશ અંગમાં જીવન આપી તેને સદૃઢ અને પ્રકૃષ્ટિત કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. અને માસિકો આદિદ્વારા હાલમાં થતી ચર્ચા, લેખો વિગેરેના કારણે આશા ઉત્પન્ન થાય છે કે બહુ યોગ્ય સમયમાં આ સાહિત્ય, વિકસિત અને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ ધારણ કરતું થશે*

આ આશા ઉત્પન્ન થઈ છે તે પૂર્ણ થવાને માટે અર્થાત્ આપણા ઇતિહાસ રચાવા માટે શું શું સાધનો છે તે તપાસી આ લેખના ત્રીજા વિભાગ સાથે આ લેખ સમાપ્ત કરીશ.

ઇતિહાસ રચવાનાં સાધનો અનેક અને વિધિવિધ પ્રકારનાં છે. ગ્રંથો, લેખો આદિથી લઈને ત્રુટતા, બળવાન કાળના બ્લોધી ધસાતા, અને નિર્જન સ્થળોમાં મનુષ્ય નો સંબંધ દર્શાવનારા એક જ ચિહ્નરૂપ, અને કોઈ પણ લેખ, અક્ષર, અથવા એવી જ કોઈ પણ સંજ્ઞા રહિતના અને પોતાની સ્થિતિ વડે જ બોલનારા ખંડિયેરો, જીર્ણ અને પરિત્યક્ત દેવાલયો અને પુરાતી જતી ગુફાઓ હોમ શકે છે. મનુષ્ય પોતાના મનોબળ વડે પોતાની કલ્પના શક્તિને જોડે, આવી નિર્જીવ, મુગી વસ્તુઓમાં જીવે જીવારોપણ કરીને બોલતી કેમ કરી શકેતા હોય તેમ તેનાપરથી સુંદર મનોરંજક ઇતિહાસ રચીને છુદ્દિનું બળ સિદ્ધ કરે છે, અને ક્ષુદ્ર મનાયલા, જડ જણાતા પદાર્થો પણ સાહિત્યના પ્રદેશને ઠેકું સીદ્ધ આરોપણ કરી શકે છે તે પ્રતિપાદન કરે છે ઇતિહાસના સાધનોમાં મુખ્ય સાધનો—

(૧.) લખાણો—આમાં—

(અ) છપાયેલા ગ્રંથાદિકો.

(બ) હસ્તલિખિત લખાણો.

(ક) શિલાઓ, દેવાલયો, ખંડેરો, તળાવો વિગેરે સ્થળોમાં મળી આવતા લેખો.

(લ) તામ્રપત્રો, ભોજપત્રો, સનદો, રાજકીય પત્રવ્યવહાર, દસ્તર વિગેરે જેવા રાજકીય લેખો અને દસ્તાવેજો.

(મ) ભાટ ચારણ, અવજ્ઞાદિકો, તીર્થપરના ગોરો-ખાલણો પાસે રહેતા, મળી આવતા વહીવટાના ચોપડા, રાસાઓ, પ્રબંધો વગેરે.

*મ્હે ઉપર આપેલાં નામોમાં મરાઠી આદિ બાષાના અંચકારોનો સમાવેશ કર્યો નથી કારણ કે આ લેખ ગુજરાતી સાહિત્યને ઉદ્દેશીને છે.

એ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. ઇતિહાસના સાધનના આ વર્ગમાં લખેલી સર્વ બાબતો આવી બધી છે.

(૨.) સીક્રાઓ.

(૩) ખંડીયેરો, ગ્રન્થઓ, જીર્ણ દેવાલયો, તળાવો વિગેરે. ઉપરના (૧) વર્ગ-
થી આ વર્ગ જુદો પાડવાનું કારણ આ વર્ગમાં જેનાપર કોઇ લેખ
કે લખાણ નથી તેવાં જ ખંડીયેરો આદિ, આમાં ગણવામાં આવ્યાં
છે. આ ખંડીયેરાદિકો પરથી તો માત્ર નેમનું શિલ્પકામ, રચના,
તેમની સ્થિતિ, તેમનું સ્થળ વિગેરે જોઇને જે કલ્પનાઓ થાય
તે જ ઇતિહાસના કામમાં આવે છે.

(૪.) દંતકથાઓ, લોકગીત, લોકકથા, ગરબાઓ, કહેવતો વિગેરે.

(૫) ભાષા સ્વરૂપ (Philology) નું જ્ઞાન.

(૬.) બીજા દેશોનાં પુસ્તકો, સાહિત્યો, લેખો, દસ્તાવેજો, યુસાફરીના ગ્રંથો.
વિગેરેમાં જે સ્થળ, લોક વિગેરેનો ઇતિહાસ રચવા ધાર્યો હોય
તેના સંબંધે કરવામાં આવેલા, મળી આવતા ઉલ્લેખો.

(૭.) જૂસ્તરવિદ્યા, જૂગોળવિદ્યા અને ખગોળવિદ્યા.

(૮) જે દેશનો—જનસમાજનો ઇતિહાસ રચવા ધાર્યો હોય તેની સામાન્ય
સ્થિતિ, તેનાં વ્યાપારનાં સાધનો, વાહનો (means of locomo-
tion) આયુધો (armoury) પોષાકો અને રીત રીવાજો—આ
પ્રમાણે ઇતિહાસ રચવા માટેનાં સ્વીકાર્યલાં સાધનો છે.

આ સાધનો વિષે કોઇ પણ એમ કહી નહીં શકશે કે તેમાંનું કોઇએક પણ
આપણા દેશમાં નથી. આ ઇતિહાસ—જનની—રૂપ દેશ ન્યાં મનુષ્ય પ્રજાની સર્વ પ્ર-
કારની ચર્ચાઓ થઇ ગઇ છે ત્યાં ઇતિહાસ રચવાનાં સાધનોના સર્વ પ્રકારો મળી આવે
છે. ઇતિહાસ લખવાની પદ્ધતિ નહીં હતી અથવા હતી તો માત્ર એક જ (નીતિના)
દીર્ઘિજન્દુયી જ તે લખાતો હતો, એ વાત ખરી છે છતાં તે કારણથી ઇતિહાસનાં
સાધનો નિર્મૂળપણે નથી, એ કહેવું તો બહુ ખોટું થાય, અને હું ધારું છું કે એવું કહે-
નારા કે માનનારા ધણાજ થોડા હશે. માત્ર આટલી વાત તો સાચી છે કે કાર્ણબળવડે
ઇતિહાસનાં સાધનો નષ્ટ થતા બધા છે, અને લોકની અજ્ઞાનતાને લીધે તેની જાળવણી
રહેતી નથી. અને તે કારણથી આપણા દેશમાં ઇતિહાસ લખવાને અચેતું નવીન રૂપ-
વાળું સ્ફુરણ જો વેગવડે નહીં વધશે તો ઇતિહાસના સાહિત્યને બહુ મોટી હાની થ-
વાનો બધા છે. આ બધા ટાળવાને માટે જનતા ત્વરાએ એ સાધનો નષ્ટ નહીં થવા દેતાં
યથાશક્તિ જાળવી શકાય અને તેનો રૂઢી રીતે સંગ્રહ થાય એટલું કરવાની જરૂર છે.
આ પરિપદે એ દિશામાં કરેલા પ્રયત્ન સ્તુત્ય છે અને બહુ ફળદાયી થશે. કુદ્ર, નિર્ણય
જન્યતા ઇતિહાસનાં સાધનો જેવાં કે ભાટચારણદિકાના રાસાઓ, સિદ્ધાંતો, ખંડીયેરો

વિગેરેને જાદુગરની લાકડી જેવા પોતાની કલ્પના—શુદ્ધિબળથી મોતતા કરીને તેમથી કેવુ સુદર ચિત્ર ખડુ કરે છે એ વાત પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના અયોપરથી સદજ જણાઈ શકશે સદ્ભાવે આપણી ભાસામાં પણ આરા સુંદર ચિત્રો થયા છે અને થતા જાય છે ફારી ગયેલા, હાથમાં લેવા નહીં ગમે તેવા બાટચાગણાદિના રાસા વિગેરે પરથી હાથમાંથી નહીં મૂકાય એવી સુંદર ગસમાળા થઈ છે અજન્ટા ધોરા, એવીકન્ટા, કેનેરી વિગેરે ગુણઓપરથી ચિત્રાકર્ષક ચિત્રમાળામુક્ત ઇતિહાસ થયો છે અને સામાન્ય દૃષ્ટિને ધાતુની કીમત સિવાય બીજી કીમત નહીં ધરાવનારા સિક્કાઓપરથી સ્વ ડા બગવાનજી ઇદ્રજ, રતિરામ દુર્ગાનંદ દેવે તથા બાના શાસ્ત્રાદિકપરથી કલ્પના બા ધનાર જોનરેબલ ડેક્ટર બકરકર જેવાઓના અયો રચાયલા છે આપણી માહિત્યની દૃષ્ટિમર્્યાદામાં એ પ્રયત્નોને પોષણ કરે એવા આચારના ચિહ્નો દેખાના માયા છે, તે સત્વર વ્યક્ત થઈને ઇતિહાસનું સાહિત્ય દીપાવમાન કરાશે એવી આશા છે

ત્રિય બન્ધુઓ મ્હારો લેખ અત્રે સમાપ્ત થાય છે ઐતિહાસિક સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવુ હોવું જોઈએ તે મ્હેં આપની સમક્ષ નિવેદન કર્યું છે અને તેમ કરતા એ સ્વરૂપનું ચિત્ર, તેની મર્્યાદા તેની વ્યાખ્યાની લીધીએ મોકલ મર્્યાદામાં અક્ષિત કરી શક્યો નથી તે હું જાણુ છું પરંતુ તેમ કરવું કેવુ અશક્ય છે તે આપ સમજી શકશો. અને આપ તરફથી સહનાઓ કરીને એ ન્યૂનતા દૂર કરશે હાલ તરતને માટે આપણા સાહિત્ય માટે મ્હેં જે વિભાગ ધાર્યા છે તે બસ યશો એમ મ્હારૂં માનવું છે પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ વિદ્વાન સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનભાઈએ આપણા સાહિત્ય માટે આપણી સાહિત્ય પરિષદ માટે જે દિશા સૂચવી છે તે દિશા આ વિષય માટે પણ હોવી જોઈએ સ્વ ગોવર્ધનભાઈએ આપણું કર્તવ્ય વજીતોની માફક પુરાવો ભેગો કરીને પ્રસિદ્ધિમાં મુકનાવું છે જે પરથી જેને જેમ હાવે તેમ પ્રતિપાદન કરવાને સાહિત્ય પ્રેમાઓને બને ' એમ સૂત્ર કહ્યો છે આ સૂત્ર અત્રે પણ લાગુ પડશે ઇતિહાસના સાધનો શોધી સમઠી ાસિદ્ધ કરવું એ મત હાલમાં તો આ પ્રદેશમાં આપણે કરવાનું છે એને માટેનું ક્ષેત્ર અનત પડ્યું છે તે ક્ષેત્ર શોધી ખેડી, તેને પરિણામે નેટલા બની શકે તેટલા રંગો તેમાંથી આપણે બહાર આણવાના અને સાહિત્ય ચિત્રમરો પાસે મુકવાના છે આ રંગો યથાર્થ ઉત્તમ પ્રમારના અને બિંમલિત તરાહના હોના જોઈએ કે જેથી ગમે તે નિષયનું ચિત્ર ચિતરવાને ઉત્સુક ચિત્રમરને તેમાંથી પોતાના ચિત્ર માટેના રંગો મળી આવે અને આમ કાગના ગતિમાન બદલાતા પડતાપડ આપણા પુરુષાર્થના અમુક ચિહ્નરૂપ આપણા ઇતિહાસના, આપણા જીવનમાં આપણી ચિંતિના અનેક દૃષ્ટિએથી ચિતરાયલા ચિત્રો અક્ષિત થાય અને મનુષ્ય પ્રજાની ચિરકાળની સ્મૃતિમાં આપણી અતીત ગૌરવમય પ્રજાનું પૂર્વ જ્ઞાનત લખાય, જડાય ! ઇશ્વર એ પિતૃજાણુમાંથી આપણને મુક્ત કરે !

પૂરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી.

ગુજરાતી સાહિત્ય અને ઇતિહાસ.

(રા. રા. નરહરિ કૃષ્ણરામ દેસાઈ બી. એ.)

૧. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ વચ્ચે સંબંધ.

સાહિત્ય શબ્દના ખોળા અર્થમાં ઇતિહાસના વિષયનો સમાવેશ થઈ શકે છે. અને જો કે સામાન્ય દૃષ્ટિએ ઇતિહાસ સાહિત્યના બીજા અંગોના પ્રમાણમાં મોટે ભાગે નિર્માણ મનાય છે તોપણ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ઇતિહાસના પ્રદેશની મર્યાદા અને ઉદ્દેશને બહુ સંકુચિત હોયે દોરવામાં આવે છે. સાધારણ માન્યતા એવી છે કે ઇતિહાસ એટલે માત્ર બનાવોની નોંધ કરવી. રાજાઓના જન્મ, મરણ અને લગ્ન ; દરગારી કાવત્રાં અને ખટપટો ; બગચાન પુરોએ રાજ્યોનું પચાવી પાડવું ; બાદશાહો, તેમના હજુરીઆઓ અને ખુશામતખોરોની જીવન કથાઓ ; સત્તા હાથ કરવાની નહાતી મોટી મારામારીઓ ; પરિણામ વિનાના યજ્ઞ યુદ્ધો ; લશ્કરી સરદારો અને તેમના જમાદારોના નામની ટીપો ; પાયદળ, ઘોડેસારો અને તોપોની સંખ્યા ; લશ્કરોની વ્યૂહ રચના અને કામ ; કુચ કરવાની, છાપો મારવાની, અને પાછા હઠવાની પદ્ધતિઓ ; અમુક સ્થળે કોઈ સરદારનું મહાત્મ્ય અને અમુક સૈન્યની હુકડીનો કચ્ચરમાણ નીકળી જવો ; અમુક જોડમતો કે આશાયેશ પછી અમુક સૈન્યનો જય કે પરાજય થવો ; એવી એવી બારીકાઈથી લીધેલી નોંધ. આવા ક્ષેત્રોમાં કલ્પના કે તર્કશક્તિ અને ન્યાય દૃષ્ટિને તૃપ્ત કરવા માટે મુશ્કેલી બહુ મળી શકતું નથી ઇતિહાસને કાંઈપણ શોધખોળ કરવાનું કામ માથે ઉઠાવવાની જરૂરીઆત જણાતી કે મનાતી નથી. તેને તો માત્ર સમયના પ્રવાહના અનુગામી થવાનું છે ; સમય જેના ઉપર પ્રકાશ નાખી ચૂક્યો હોય તે બાબતોનું નોંધી લેવાની છે. આવું ઇતિહાસનું સ્વરૂપ આજ ધણી કાળ સુધી યુરોપના સુધરેલા દેશોમાં મનાતું હતું અને આપણા દેશમાંતો મોટે ભાગે હજીએ તેવીજ માન્યતા ચાલુ છે.

સાહિત્યના ખોળા સ્વરૂપમાથે તેની ઉપલક્ષિયા બાવના સાથે તે ઇતિહાસ સાથે ઉપલો ધણેજ સામાન્ય સંબંધ ધરાવે છે. સામાન્ય દૃષ્ટિએ સાહિત્ય વાહન્ય પ્રદેશને કેવળ સ્પષ્ટ રૂપ રેખા આપવાનું સાધન છે અને એમાં ઇતિહાસનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ આપણે સાહિત્યનાં ખોળાં સ્વરૂપ અને ઇતિહાસની હંડી બાવનાઓ અને તેમાં રહેલાં શુભ આંતર મત્રો ઉકેલવા ઘટે છે, કે જ્યાં તે બેઉ વચ્ચેના મોગ્ય સંબંધનો નિર્ણય થઈ તેના ઐક્ય સાધનારા બંધનો સ્થાપિત થાય. આ સંબંધમાં કોઈપણ પ્રજાના સાહિત્યની સૌથી આદિ સ્થિતિ વિચારીશું તો જણાશે કે કવિયોના

કવન રૂપે જવલંત શિખાઓની ઉદય જ્વાળાઓ બાપા કે વાણીના રૂપમાં પ્રથમ પ્રકટ થાય છે. વેદમંત્રો, નરસિંહ અને મીરાં જેવા કવિઓના કાવ્યો, ડેવિડના રદન કરતા અને ખારીલાં હૃદયના સંગીતો અને કુરાનની કથાઓ કે અંદ અવસ્તાની ગાથાઓ આનાં પ્રકટ દર્શાવે છે. એકાંત પુરુષોની હૃદય કથાનો મહાશક્તિપાત ઝીલવાને દુનિયાની ધમાલની ધોંધાટમાં જ્યારે મનુષ્ય અચકત થાય છે ત્યારે સાહિત્ય, નાટક, વાર્તા, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન જેવાં નીચી પંક્તિના પ્રદેશમાં ઉતરવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. વળી તેમાં તેનો શક્તિપાત સામાન્ય માણસોં ઝીલી શકે તેવી રીતે ધીમે પાડવાનો તેમાં પ્રયત્ન થતો જણાય છે. આ પ્રમાણે સાહિત્યનું ઉત્કું અર્થે માંભીયં અને ભાવના વિચારતાં, તે માણસ જનની સામાન્ય ઉદય-કથાનું કવન છે. આવાજ ઉચ્ચ આશય અને ગર્ભથી પોપાયેલું સાહિત્ય કોઇ પણ સમાજને શુદ્ધ પ્રગતિમાન અને અનેક આડખીલીઓ, દુઃખો અને જેદમતોના હુંગરો ઝોળંગવા કે મહાસાગરો તરી ઉતરવાના ઉત્સાહ અને સામર્થ્ય આપે છે અને તેવા પ્રસંગોના મહા અનુભવોમાં તે પાછું પોતાના વિકાસની શક્તિ અને પુષ્ટીના સાધનો શોધ્યા વિના રહેતું નથી. માણસને સર્વે કાળ, સર્વે સ્થળ અને સુદે તે કથાવતના બેદ વિના લાગુ પડતી સામાન્ય હૃદય કથા અતિ પ્રિય લાગે છે. ઇતિહાસના ક્ષણકમાં પણ માણસની દરેક વસ્તુને માનુષી ભાવ, (પોતાના વલણ અને સ્વભાવને પ્રાધાન્ય પદ આપી) આપવાની ખાસિયત ઠહો કે પછી પ્રકૃતિ કે ઇશ્વર દત્ત અનિવાર્ય કહેવને લીધે તે હૃદય કથા છે કે નહીં અને હોય તો તે કેટલા પ્રમાણમાં છે તેનો પ્રશ્ન થાય છે. સાહિત્ય હૃદય કથા છે એવી ઉડી ભાવના કે વ્યાખ્યા દજી આપણા સાક્ષર મંડળની અંદર કે તેમની બહાર મોટા ભાગે સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારાઇ નથી અને દજી કદાચ તેમ થતાં ધણી કાળ વીતશે, તોપણ આદિ કાળથી ચાલી આવેલી અભિપ્રાય બાંધવાની આવી પરંપરાને લીધે માનસ શાસ્ત્રના એક મહા નિષમને અનુસરીનેજ સાહિત્યના દરેક અંગનું ધોરણ અને કિમત માણસને હાથે જાણ્યે અજાણ્યે અકાષ છે અને અંકાશે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઇતિહાસ તેમજ બીજા અંગોને નિર્માત્ર્ય અંગો તરીકે, ઉપ અંગો તરીકે, સાપેક્ષ સાહિત્ય તરીકે કે શાસ્ત્ર સાહિત્ય તરીકે એક રસ નહીં ચર્ચ જતા કે ઝોતપ્રોત આવે નહીં જળી જતા પદાર્થો મારક જુદા પાડવામાં આવે છે તેનું સખળ કારણ એજ છે કે તેઓને વાર્તા, નાટક કે કાવ્ય જેવા કેવળ સાહિત્યના સ્પષ્ટ અને સ્ફુટ વિષયો સાથે સમસ્થાને કે એક પંક્તિએ મૂકી શકાતાં નથી. જો તેમનામાં સાહિત્યની ગર્ભિત શુભ ભાવના સખળ રીતે સાક્ષર થાય તો તેઓ સાહિત્યના પ્રખળ અંગો તરીકે તરતજ લેખાતા થાય અને આ કહેવાતો કે ગણાતો જે તડોતો બેદ લુસાઇને કાળે કરી હતો નહોતો ચઇ જાય. યુરોપના સુધરેલા દેશોના સાહિત્યોમાં આ દોષ સમજાયો છે. મહા વિચારકો, મહા શોધકો, મહા અભ્યાસીઓ, અને મહા સાક્ષરોએ પોતાના કર્તવ્ય પ્રદેશની જુદી જુદી શાખાઓમાં સાહિત્યની ઉડી ભાવના

અપ્રતિહત ઉતારવા અને સાકાર કરવા બગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો છે. રશ્મિકનના જેવા કળા ક્ષાસ્ત્રના કુશળ અદ્યર્થના ચિત્રકળાના અથોથી ચિત્રકળા ; સ્પેન્સર, હક્લે, અને હેકલના પ્રાણીશાસ્ત્રના લેખોથી પ્રાણીશાસ્ત્ર ; ટિન્ડલના પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના લેખોથી પ્રકૃતિવિજ્ઞાન ; લેકી, મેકોલે, ગીઝો, મેરીવેલ, ગીબન, અને ઠાર્લાઈલ જેવા ઇતિહાસકારોથી ઇતિહાસ ; અને ખીબ સાસ્ત્ર-સાહિત્ય તરીકે લેખાતાં સાહિત્યનાં ઉપચંગોને તેમના બાહ્ય અધ્યર્થોથી શું વિશેષ જોખ મળી નથી અને પુરોપની સામાન્ય પ્રભનો તે તરફનો અત્યુત્સાહ કેવળ સાહિત્ય તરફ શું ઝાઝા બાવથી જોવાને દોરવાતો નથી ?

૨. ઇતિહાસની વ્યાખ્યા અને તેના પ્રકાર.

ઇતિહાસ એ એક પ્રજા અથવા તો સમાજની સમસ્ત જીવન અને વિધાકળાનું ઇતિવૃત્ત છે, એવી વ્યાખ્યા બાંધી શકાય. હુંકમાં એક વ્યક્તિની જીવન અને વિચાર-કળાનું ઇતિવૃત્ત તે જીવનકથા કે જીવનચરિત્ર અને એક પ્રજાનું તેવું ઇતિવૃત્ત તે ઇતિહાસ. હર્બર્ટ સ્પેન્સર ઇતિહાસને દર્શાવે તે સમાજશાસ્ત્ર (Descriptive sociology) કહેછે અને આ ઇતિહાસની ઘણી ઉચ્ચ ભૂમિકાની વ્યાખ્યા છે. એનો અર્થ તે હુંકમાં એવો કરેછે કે સામાજિક ભાવના (phenomena) મહા અતિમ નિયમે તારવી શકાય એવી રીતે કોષ્ટ પશુ પ્રજા કે સમાજનાં ઇતિવૃત્તો અથવા જીવન આપવા તેનું નામ ઇતિહાસ. એમર્સન ઇતિહાસને દરેક વ્યક્તિને અનુભવગમ્ય કથા હોવાનું જણાવે છે. પ્રતાપબાણુ ઐશ્વરી ધારણાને સિદ્ધ કરનાર વ્યક્તિઓને ઇતિહાસના અંગભૂતો ગણે છે અને તેમના જન્મકાળથીજ ઇતિહાસની શરૂઆત થાય છે એમ જણાવે છે. હુંકમાં જનસંમુદાયમાં અને અખિલ સૃષ્ટિમાં ઐશ્વરી મહાધારણાની થતી જતી સાકારતા, ઐશ્વરી ધારણાના જ્ઞાનનો પ્રકાશ, અને ઐશ્વરી ધારણાની સિદ્ધિને : માટે સર્જન અને નિષ્કર્ષ જાણ્યે અજાણ્યે થતાં અનેકાનેક નાના મોટા પ્રયાસો અને પ્રવૃત્તિઓની રૂપ-રેખાં અને કવન તેનું નામ ઇતિહાસ. શુજરાતી પ્રજાને કે સામાન્ય હિંદી પ્રજાને એમર્સન અને પ્રતાપબાણુએ જણાવેલા ઇતિહાસના સ્વરૂપો પશ્ય અને રચિતર થઈ પડે તેમ છે. એમર્સનનું નીચનું ઇતિહાસનું તાત્પર્ય અને ભાવના સ્થળ, કાળ અને ખીબ અનેક દોષોવાળા આપણા હિંદુ પુરાણોમાંથી સત્ત્વરે ખેંચી કહાડતાં શું આપણે આપણી વદ્ધ પ્રજાને હજી જોતાં નથી ? એમર્સન કહે છે કે,

“There is no great and small

“To the soul that maketh all.”

અને

“I am owner of the sphere,

“Of the seven stars and the solar year,

" Of Ciesar's hand and Plato's brain,

" Of Lord Christ's heart and Shakespear's strain "

વળી

" I can see my own vices without heat in the distant persons
of Solomon, Alcibiades and Catiline."*

ગીતા અને આખા રામાયણ અને મહાભારત એક તરફથી સત્ય ઇતિહાસ તરીકે અદ્વાપૂર્વક ગાનનારા હિંદુઓ બીજી તરફથી તેમને તેમાંનાં મહાપાત્રોને અને બનાવોને દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડતી સામાન્ય બાજોનો આકર્ષકરુચક દર્શાવપડે ગણીને માંહેથી પોતાના જીવનને અનુમરતો મહાબોધ નથી લેતાં ? પોતાના માનસક્ષેત્રને કુશ્લેત્રરૂપે મહાબુદ્ધક્ષેત્રનું સ્વરૂપ શું તેઓ નથી આપના ? પાંડવો અને દ્રૌપદો અને રાવણ અને રામના સૈન્યને વિવિધ દુર્ગુણો અને સદ્ગુણોના સૈન્યનાં રૂપ શું તેઓ ખણી વાર નથી આપતા ? તેમનામાં શું પોતાના વિવિધ માનસિક બાવ તાદશ થયેલા જોતા નથી ? પુરાણોમાંના,—અને તે પણ ગામડિયા વ્યાસોની વાણી અને વિચારમાં અનેક મહાપુરુષો, ભગ્નો અને દુષ્ટોના આખ્યાનોમાં સત્યને ટકાવવાની, મહાભારત-વરીએ પાર ઉતારવાની, અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિની અંધરી પરમ ધારણાઓને અનેક રીતે સિદ્ધ કર્યાના દાખલાઓમાંથી,—પછી ભલે તે કલ્પિત કે સત્ય હોય તો પણ સત્યતાનીજ અદ્વાયી ; જોકે આજે તેમનાથી જીવનક્રમ વિગતોમાં અનેક રીતે નવીન અને જુદો થઈ ગયો છે, તો પણ આપણી અમલી વિચારની રક્ષક નીતિની વૃદ્ધ પ્રજાને હજીયે—જીવનના આદર્શ, ઉત્સાહ, સહનશીલતા વગેરે ઝોંઝાવતા પ્રમાણમાં કે અપભ્રંશ રૂપમાં મળી આવે છે, આપણે અર્વાચીન ઇતિહાસ આ સ્થાન લાઇ શક્યો નથી.

હવે આપણે ઇતિહાસના પ્રકાર તરફ દૃષ્ટી ફેરવીએ. સામાન્ય રીતે જોતાં ઇતિહાસના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. એક તો પ્રજાની સમસ્ત પ્રવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિની કથા તેનું નામ ઇતિહાસ, અને બીજો પ્રકાર તેની દરેક પ્રવૃત્તિઓના જુદા જુદા ઇતિહાસોનો છે ; બીજા પ્રકારના ઇતિહાસોને ઉપઇતિહાસો કહી શકાય. કોઇ પણ પ્રજાના જુદા જુદા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો, ભાષા, કળા, હુન્નર, અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ, મંડળો, અને ભૂગોળ

* સર્વને સાકાર કરનાર આત્મા પાસે કંઈ પણ નાનું કે મોટું નથી.

† હું સર્વ ખગોળનો માલિક છું ; સાત મહો અને સૌર વર્ષનો, સીઝરની સત્તા અને પ્લેટોની માનસિક શક્તિઓનો, કાઠરટના હૃદયનો અને રોક્ષાષીચરના સંજીવનો

‡ મારા પોતાના દુર્ગુણો તેમની પ્રત્યક્ષ જવાબાઓથી દગ્ધ થયા વિના સોલોમન, અલ્કીવીસ એડીસ, અને કેરીલીન જેવી અતિ દૂરની વ્યક્તિઓમાં જોઈ લેજી.”

રચિત વિભાગોના ઇતિહાસો, સામાન્ય સામાજિક ઇતિહાસમાં સર્વે બાબતોનું વિવેચન ટુંકમાં થયું હોય છે તે સર્વની તેમના શુદ્ધ શુદ્ધ ઇતિહાસોમાં સવિસ્તર કથા આવી શકે છે.

૩. સાહિત્ય અને ઇતિહાસ ઉભય હૃદય કથા છે, છતાં ઉભય વચ્ચેના ભેદ અથવા તો અંતરપટ.

સાહિત્યની ઉડી ભાવના હૃદયકથાની છે, અને ઇતિહાસને તેના પ્રબળ અંગ થવાને એવું હું ૩૫ ધરું જરૂરું છે. અહીં સ્વભાવિક પ્રશ્ન એવો થશે કે એ ઉભયના એવા આતર-સ્વરૂપો વચ્ચે કંઈ ભેદ કે આતરપટ રહેલા છે કે જેથી તેમનામાં વ્યક્તિત્વ ભળવવા જેટલું પૃથક્ત્વ રક્ષિત રહે. આનો નિર્ણય એ બંનેથી થતાં હૃદયકથાના પ્રકાશના માર્ગની આંકણીથી જ થઈ શકે તેમ છે. મહિમના સુપ્રસિદ્ધ શ્લોકની ભાષામાં કહીએ તો જેમ દરેક નદી લાભે સુધી વાંકી ચૂંકી અને આડકતરી વહીને પણ આખરે મહાસાગરને મળે છે, તેની રીતે સાહિત્યના ખ્હોળા પ્રદેશનાં દરેક અંગો અને અને ઉપઅંગો હૃદયકથાની ગર્ભિત મહાભાવનાને મહાપ્રયાસે યોડેછે અર્થે પણ શોધે છે, કેવળ સાહિત્ય હૃદયકથાની વેગથી ખળખળ કરી વહેતી અને અનેક ખડકો અને ભેખડો તોડી પાડી આગળ ચાલી જતી અને જેનો વેગ ઝીલવાને અસમર્થ થઈ પડેલી ધરતીની દયા ખાઈ સિવ જેવા મહાન યોગી વિશ્વભરજ જેને જટામાં સમાવી તેનો વેગ ધીરે પાડી શકે એવી રમ્ભિય સરિતા ગંગા મેંપા છે; સારે ઇતિહાસ કૈલાસના રમ્ય શિખર પાસે રચાયેલા શાત માનસ સરોવર જેવો મનોહર છે. કેવળ સાહિત્ય હૃદયકથાની પૂર્ણિમાનો અદ્ર છે, સારે ઇતિહાસ અમખ્ય વિજળી દીપકોની દારોનો પ્રકાશ છે. એકના મહા દર્શનમાનો જીવન મંત્રના તેજનો આદ્ય ઝીલવા સામાન્ય મનુષ્યો મોટે ભાગે અસમર્થ હોય છે, તેથી તેઓ અંગમ્ત્ર જાય છે; સારે ખીજની ચેરાગની ઠંડી રોશનીના સામાન્ય દર્શનના આનંદ ઉદ્ધાસમાં તેઓ મહાક્ષી શકે છે, અને જીવન પ્રવાસનો તેના પ્રકાશથી માર્ગ જોઈ પોતાની ગતિ સુધારી શકે છે. મહા દેવિઓની પ્રસાદી ૩૫ કાવ્યો, મહા નટોના નાટકો, મહા સાક્ષરોની વાંતોઓ કે ઉપાખ્યાનોના આદર્શો, ભાવનાઓ અને તેમના પાત્રોનાં ચારિત્રો સામાન્ય મનુષ્યોને અનનુકરણીય લાગે છે. તેમના તરફ તો માત્ર પૂજ્યભાવજ કે આશ્ચર્યભાવજ તેઓ. તેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને કલાધીની વાણીમાં કહીએ તો સામાન્ય જનસમૂહને એવી તરેહનુંજ કહેવા લાગે છે કે

“હું જાઉં છું, હું જાઉં છું, સા આવશો કોઈ નહીં,

“સો સો દિવાલો બાધશો પણ ફાવશો કોઈ નહીં.”

રામાયણ કરતા મહાભારતની કથા વાર્તા વધારે પ્રિય હોવાનું કારણ કંઈક અર્થે આવું જ છે.

૪. આપણા પુરાણો કે પ્રાચીન ઇતિહાસ અને અર્વાચીન ઇતિહાસની શૈલી.

ઇતિહાસના સામાન્ય સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યા પછી જોવાની બાબત ઐતિહાસિક શૈલીની છે. આપણા પુરાણોને ઇતિહાસ માનો કે ન માનો, તો પણ એમાની કથાઓ, કથપનાઓ તથા શૈલી આપણી પ્રજાના હૃદયમાં ઉતરીને એવા મજબુત મોત્યા મારી બેઠી છે કે તેમનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન અને તે પણ ઘણીજ બારીક દૃષ્ટિથી મેળવ્યા વિના બાવિ ઇતિહાસકારો કે સાહિત્યકારો પોતાનું કામ આગળ વધારી કે પ્રજાપ્રિય થઈ શકવાના નથી. આ સંબંધમાં આપણી સાહિત્ય પરિવર્તના આદિ પ્રમુખ સ્વ ત્રિપાઠીએ પ્રમુખસ્થાનના બાપણના ઉપસહારમાં જણાવેલા શબ્દો જનન કરવા યોગ્ય છે. “આપણી સાહિત્યની અર્વાચીન વડવાઈઓ બધે નવી ભૂમીઓમાં પ્રવેશ કરે પણ તેમનું મૂળ પોપણુ તો આ પ્રાચીન વૃક્ષોમાથીજ મતત ધારણે ચાલ્યું આવશે, તોજ તે આપણા લોકના જીવનમાં ભગી શકશે નહીં સાહિત્યના પોપણુએ આ વાત જુલવા જોવી નથી, અને તેમાના કટવાઈના લેખને સામાન્ય વાચનાગ્રંથો ગમે તો દોષ દૃષ્ટિથી જુવે છે અને ગમે તો જોતાજ નથી તે સાહિત્ય ગ્રંથનું કાગળ એક એ છે કે આ નવા સાહિત્યકારો આપણા પ્રાચીન વૃક્ષોના રસોનું સેવન થયેલ કરતા નથી અને એ સેવન વિનાના પાક લોકને પચતા નથી.”

પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુપ્રજા અસ્પષ્ટિત નહીં ત્રુટે તેવી સુવર્ણ શૃષ્ઠાઓથી બધાએલી છે. માટે અર્વાચીન ઇતિહાસકારો ઇતિહાસ લેખાના પુરાણોના નિષ્પક્ષપાત અભ્યાસથી તે કાળની સરથાઓ અને આચાર-વિચાર વિગેરે સાથે હાલની નવા યુગની સરથાઓ અને આચારવિચાર વિગેરે વચ્ચેની આતરુ-ભાવનાની તદ્દપતા અને વિરોધ શોધવાનું મહાભારત કામ કરવાનું છે. જે નવીન સરથાઓ અને આચારવિચાર તેમની સાથે એકગ્સ હોવાનું હિંદુસ્તાનની મહા પ્રજાના શુભ હૃદયમાં વસશે, તેમનો તેના તર્કથી સત્કાર થઈ શકશે, અને તેનાજ સેવનથી તેના પ્રજાકીય મહા શરીરમાં શુદ્ધ વેગવાળા લોહી અને માંસ બધાગે તેના મહા શરીરના બંધારણને નહીં રચતી બાબતોથી તેની શક્તિ વધારે હીન થશે અને શરીર સંપત્તિ વધારે કૃશ થયેલી જણાશે.

આ પ્રમાણેની એક વિકટ જવાબદારી યુગગતી બાપાના નવા સાહિત્યકાર અને ઇતિહાસકારને માથે આવી પડેલી છે. તેમાં ઇતિહાસકારને માથે પડતી જવાબદારી વધારે વિકટ છે, કેમકે, સાહિત્યકારને માત્ર ચોખ્ખો સાહિત્ય કે બાપામય અર્વાચીન યુગગતી બાપાની જનની રૂપ સરકૃત, માગધી, પ્રાકૃત વિગેરે યથોપાયો ઉઠેલવાનો છે, ત્યારે ઇતિહાસકારો તો તેમાના જુદા જુદા લેખમાના યુગોની અને સ્થળની સમાજ કે પ્રજાના જીવન અને આચારવિચારની મહાબાણા ઉઠેલવાનું અને તેમનો

એકમેક સાથેનો અઘાપિ પર્વતનો સંબંધ શોધી કઢાડવાનું ધણું મુશ્કેલ કામ કરવાનું છે. આ કામ કેમકે સરલતાથી કરવાને સમાજશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના સામાન્ય નિયમોના મહા દરખીનો અને સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. અર્વાચીન યુરોપી ઇતિહાસકારો એનેજ આધારે ઇતિહાસનું જ્ઞાન ધણું સરલ અને રસિકે કરી શક્યા છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સર એના સંબંધમાં જણાવે છે કે, "But now mark, that even supposing an adequate stock of this truly valuable historical knowledge has been acquired, it is comparatively of little use without the key. And the key is to be found only in science. In the absence of generalisations of Biology and Psychology rational interpretation of social phenomena is impossible.*—Education.

આ બાબતમાં એક ખાસ સારવાની રાખવાની છે. તે એ છે કે માનસશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એ બેઉના પશ્ચિમની પ્રજાઓએ હજીએ મોટે ભાગે નહીં સ્વીકારેલા અને નહીં જાણેલા બે પ્રકાર છે. આ પ્રકાર આધ્યાત્મિક અને જડ કે પ્રકૃતિ આધીન એવા છે. જડ કે પ્રકૃતિ આધીન એ શાસ્ત્રોના સ્પેન્સર અને ખીન કંટલાક દ્વિલસુદેએ આધારભૂત ગ્રંથો લખ્યા છે; પરંતુ તેવા આધ્યાત્મિક ગ્રંથોને માટે આપણા દેશનાં હ મહાદર્શનો અને ગીતા જેવા ગ્રંથો તરફ લક્ષ દોરવું પડે છે. જેઓ કેવળ પશ્ચિમના એવા શાસ્ત્રોને આધારે હિંદી પ્રજાનું જીવન તપાસી ઇતિહાસ લખશે તે એ સંબંધમાં સફળ નીવડવાના પ્રયાસમાં મોટી ઘાપ ખાશે. આધ્યાત્મિક દષ્ટી એજ હિંદી પ્રજાનું જીવન ગ્રંથિત કરીને સમજી શકવાનું એક ખાસ સબળ કારણ છે.

સામાજિક જીવન જોવાને અને દોરવવાને દરેક સમાજ ત્રિલોચન હોય છે. જેમ દરેક મોણુસની બે આંખોમાં દરેક વસ્તી કે ઓછી દેશન શક્તિવાળી હોયછે તેવીજ રીતે દરેક પ્રજાના કે સમાજના ત્રિલોચનના સમ્બન્ધમાં હોયછે. આ ત્રિલોચન તે સાંસારિક, ધાર્મિક અને રાજકીય દષ્ટિઓ, યુરોપની પ્રજાઓના રાજકીય અને સાંસારિક લોચનો ધણા બળવાન છે, અને તેમા પશુ રાજકીય લોચન સૌથી વિશેષ બળવાળું છે. આપણા દેશમાં એકલા ધાર્મિક લોચનનું બળજ વિશેષ છે. એનાથી સર્વ વસ્તુઓ

* પણ એ બાબત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે કે એમ માની લઈએ કે ખરેખરા કીમતી ઇતિહાસનો લઠાર આપણે હાથ ન્હાડ્યો, તોપણ તેણે તે ઉકેલવાની કુચી વિના સરખામણીમાં ધણાજ થોડા ઉપયોગનો છે અને આ કુચી માત્ર વિજ્ઞાન શાસ્ત્રમાં શોધવાની છે. પ્રાણીવિદ્યા અને માનસ શાસ્ત્રના સામાન્ય તારણો વિના સામાજિક જીવનના સબળ અર્થ કરવાનું કામ અસંભવિત છે.

અને ભાવો જોવાને આપણી પ્રજા યુગો થયા ટેવાયેલી છે. આજે એ ચક્ષુમા મોતીઆ પડવાથી તેનું વસ્તુઓ અને સ્થિતિ દર્શન આપું અને વિશ્વ લાગે છે તે પણ આપણા દેશની અનેક પ્રાચીન ધર્મ સંપ્રદાયોની કે સામાજિક નાતો અને પ્રાચીની માન્ય એજ દૃષ્ટિજ ટેવાયેલી છે, અને એજ દૃષ્ટિ વડે આપણા દેશની નહીં દેશરાયલી અને અસલી વિચારની રક્ષક પ્રજા હજીએ સમસ્ત જીવન જાગ્યું તુટ્યું એ જુએ છે.

ઇતિહાસ એ યુદ્ધોની કથા છે, એ વાત આર્વાચીન ઇતિહાસકાગને માન્ય છે અને આપણી પૂર્વજ દિદી પ્રજાને પણ ન્તે માન્ય હતી પરંતુ તે જુદા ભાવમા, રૂપમા અને અર્થમા યુદ્ધો કેવળ દારૂગોળાના નહીં પણ આધ્યાત્મિક યુદ્ધો, અનેક સંસ્થાઓ રચવામા, અનેક પ્રવૃત્તિઓ પ્રગતિમાન કરવામા અને અનેક હિંસાઓ અને ભાવનાઓ સાકાર કરવામા સામાન્ય ગદાપ્રજાને કરવા પડે છે તે, એમ આર્વાચીન ઇતિહાસકાર માને છે અને આપણા પૂર્વજો અને વડીલોની તેવી માન્યતા વિશે આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

આ સંબંધમા ડૉ. આરનોલ્ડ કહે છે કે “ Whatever there is of variety and intense interest in human nature in its elevation, whether proud as by nature or sanctified as by God's grace, in its suffering whether blessed or unblessed, in martyrdom or a judgment, in its strange reverses, in its varied adventures, in its more varied powers, its courage and its patience, its genius and its wisdom, its justice and its love—that also is the measure and variety of history. The treasures indeed are ample, but we may more reasonably fear, whether we have strength and skill to join them ” (Lectures on modern history) *

આ જમાનાના આધ્યાત્મિક યુદ્ધો અને તેના કચ્છરવાણુ અને દારૂજીતાની પ્રકાર ધણીજ જવલત ભાષામા ટેનિસન એના Maud કાવ્યમા આપે છે.

* માણસના સ્વભાવની—પછી બને તેમા પ્રતિજ્ઞાન્ય અહ ભાવ હોય કે તે ઇશ્વરની કૃપાથી પ્રવિત્ર થયેલો હોય—ઉચ્ચ ભૂમિકામા સ કાન્તિ કરવામા ગમે તેટલી બિજ્ઞતા કે અમાદ્ય રસ હોય; તેના આધિત કે આશિર્વાદ પામેલા હુ ખોમા, સ્તરીયા કરવામા કે છેવટના ઈન્સાફમા, તેની અજબ ઉચ્છ્વાસવોમા તેના વિવિધ સાહસોમા, તેની તેથી વધારે વિવિધ શક્તિઓમા તેના શૌર્ય અને ધૈર્યમા, તેની સર્વ-શક્તિ અને સહાયણુમા તેના નિબ્ધક્ષણત અને પ્રેમમા, આ સર્વમા ઇતિહાસના માધ અને પ્રકારો રહેતા છે. ખબરો ખરેખર વિશાળ છે, પણ આપણે આપણામા તે દાખ કરવાને જોઈતા બળ અને જુદી કે નહીં તે સંબંધી ઘણુંજ સકારણુ લય સખી શકાયે.”

“ Why do they prate of the blessings of Peace ?

We have made them a curse.

“ Pick-pockets, each hand lusting for
all that is not its own ;

“ And lust of gain in the spirit of coin
is it better or worse ?

“ Than the heart of a citizen hissing
in war on his own hearth-stone ?

*

*

*

“ Is it peace or war ? Civil war as
I think, and that of a kind

“ The viler as underhand, not openly
bearing the sword.

*

*

*

“ Is it peace or war ? Better war ? loud
war by land and by sea,

“ War with a thousand battles, and
shaking a hundred thrones ”

• ટેનિસન આનવા યુગની અધકારમય હાવા આપે છે પરંતુ એમાંથી અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં આ યુગના આધ્યાત્મિક યુદ્ધોનો આગેદુર પ્રધાન આવી શકે તેમ છે. આપણા દેશના દરેક ધર્મના સત્રો પ્રમાણે જીવનનો મહા મંત્ર આવા યુદ્ધોમાં વિન્ય મેળવવાનો છે. હાવના જમાનાને રચિતર છાદોગ્ય ઉપનિષદની ભાષામાં કહીએ તો જીવનનું અતિમ લક્ષ્ય આત્માનું સ્વરાજ છે, અને તે પશુ મહામારત કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરીને જરૂરથીઓ એહરીમન અને અહુરમઝદના અનાદિ અનંત આધ્યાત્મિક યુદ્ધમાં માને છે. પ્રાચીન ગ્રીક લોકો અને ખ્રિસ્તી, જૈન, બુદ્ધ, ઇસલામ વગેરે સૌ ધર્મોમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે. પ્રકૃતિ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ મનુષ્યને જોનારા રિલસુદા Egoism (અહભાવ) અને Altruism (સ્વાર્થસામવૃત્તિ) કે પરમાર્થ બુદ્ધિ વચ્ચેની ઝપાઝપીમાં માને છે, અથવા તો તેને Polarity of mental forces (માનસિક શક્તિઓનો નેત્રગીક વિરોધ) કહીને સમજાવે છે. આવા યુદ્ધના ભાવથી સમાજ કે પ્રજાના જુદા જુદા પ્રવૃત્તિ-પ્રકરણોની ચર્ચા કરવાની શૈલીનો ખાસ પ્રકાર ઇતિહાસનો છે.

૫. ઇતિહાસની ખિલવણીની ગુજરાતી સાહિત્યને આ યુગમાં ખાસ જરૂરીઆત અને આપણા ઐતિહાસિક ત્રયો.

આ યુગમાં સૌથી પહેલો અને બનતો મર્મ મામરોસાગો પ્રયાસ આપણા સાહિત્યે—આપણા માધ્યમ વર્ગે ઇતિહાસ ગ્રંથને ઠરાવે છે, કેમકે, આ જમાનો, આ યુગ આપણી સમાજના દરેક પ્રદેશ, દરેક પ્રદેશ અને દરેક અંગ પ્રલંગને માટે મહા સંક્રાન્તિનો છે નબમણને માટે ખગોળવેત્તાઓ ઉત્તનાયણ અને દક્ષિણાયણની બે વાર્ષિક સંક્રાન્તિઓ જણાવે છે દરેક સમાજના મનઃધર્મા આની નાની સંક્રાન્તિઓ હરહમેશ અને તે પણ દરેક આચાર વિચારના અનુધર્મા થયા હોય છે પરંતુ આવી મહા સંક્રાન્તિનો કાળ તો ઇતિહાસમાં વિવેચન ટોચ છે આ સંક્રાન્તિનું આદિ કાળ પાશ્વિમાસ પ્રજાઓના આચાર વિચાર આપણી હાલની પ્રજાના આચાર વિચાર અને આપણા જીવનમાં ગુણ કે પ્રકટ રૂપે રહેલી આપણી પૂર્વજ મહા પ્રજાના આચાર વિચાર એ ત્રણેનો ગંગા યમુના અને ગુપ્ત ધાન્યોથી ભરીતી સરસ્વતીના પ્રયાગ પ્રામેના ત્રિવેણી મંડપ જેવો મહા મંડપ છે એ મંડપના ધસાગથી આપણી જીવન સંસ્થાઓની ભેખડો અને દિનાનો તુડી પડી છે અને પાપાઓ હાની ઉઠ્યા છે અને હાલતા જાય છે આના ભારે રેલના વેગનાગા મોગાઓ સાથે આપણો ટકાવ થઇ શકે એટલુંજ નહીં પણ એ મહા સંગમમાંથી એક ન્હાની નેરો આપણી સમાજની વ્યક્તિ મજબુત નથી બંધાયેલી સંસ્થાઓની અદ્ય વાગીને તેનું અમૃત જેવું પવિત્ર નીર કહો કે બેડ મહા પ્રજાઓ (પ્રાચીન હોદી અને અર્ધાચીન ક્રીયા) ના મામાજિક જ્ઞાન અને મહા અનુભવેનો રમખાંડ કહો તેનું પાન કરી શકે તે માટે આપણે બગીચા પ્રવાસ કરવાની આનંદવંતા છે આમ થવામાં દીલ થશે તો આપણી સમાજ આ મહા સંગમના ધમાલના ધોધમાં જળમય નહોતો એ વાત નિસંદેહ છે. આવી આ યુગને હાજરી અને તેના અપારાઓમાં ટકી શકે તેવી સંસ્થાઓ અને આચાર વિચારની નવી વંદનાઓ (Devgans) તૈયાર કરવાને સાધનો પુરતું ખાડવાનું કાળ ઇતિહાસનું છે, અને પેશ મહા મંડપની એક નેરો તો પડી આપણી સમાજને માટે નવી મર્યાદાઓ અદ્ય વાગીને લઇ જનાર કાળ આપણા કેવળ સાહિત્યનું છે. પરંતુ એ વાતનો ચોક્કસ છ મંડપ તરીકે પ્રજાને સમિતર મહા ઇતિહાસ તૈયાર થવા વિના આપણા નવા કેવળ સાહિત્યનો માર્ગ સ્પષ્ટ અને સુવ્યવસ્થિત થવો નથી, અને તેના કાલો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

આ સંક્રાન્તિનો કાળ મહા સાધનાતી છે અને ઇતિહાસની ન્યતાથી આપણી પ્રજાના મહા સંસ્કૃતિની નાડી પરીક્ષાનું કાળ આપણે કરવાનું છે એ મહા સંસ્કૃતિમાં શુ શુ બાધિઓ છે તે તપાસી કહાડવાનું કાળ આગળ જણાવેલા રાષ્ટ્રો, અરો, અને યત્રોથી ઇતિહાસે કરવાનું છે બાધિના ઉપચારના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. એકતો

અમુકજ રોગ દોષ તેનો ઉપચાર કરવો ઇલાખવા તરીકે તાત્કાલ આગ્રહો હોય તે તાત્કાલ દવા આપવી અને તાત્કાલ ચિકિત્સા પાત્ર એવી કદ તાત્કાલ અવશ્ય નિર્મૂળ થશે નહીં. બીજી પ્રકાર ઉપચાર કરવાના સંબંધમાં એવો છે કે શરીરમાં શું શું બીમારો થયા છે કે જેને અગે તાત્કાલ આગ્રહો તે શોધવો અને તેમનો ઉપચાર કરવો. આનાથી માત્ર તાત્કાલ અટકે છે એટલુંજ નહીં પણ અનેક વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરનાર અને શરીરમાં સામાન્ય અશક્તિ આણનાર બનેનો પણ નાશ થાય છે આમાના પહેલા પ્રકારનો આપણી સમાજના હાલના સુધારકો ઉપયોગ કરે છે અને તેના ધાર્મિક ફળ નહીં મળતા તેઓ ધણા નિગમ થાતા છે અને આપણી પ્રજા ઉપર અજ્ઞાનતા, હિંસા, જડતા વગેરે મોટા દોષો સુકે છે અને આલેપ કરે છે પરંતુ પોતાના ઉપચારના દોષ તેમના ધ્યાનમાં આરાતા નથી. આપણી પ્રજાના મહા વ્યાધિઓના અને અશક્તિના ઉપચાર કરવાને બીજી પ્રકાર અદ્યક્ષ કરવો ઘટે છે ; અને જેવી રીતે જો પ્રકારનો ઉપચાર કરવાને વ્યાધિના બંધારણ સુક્ત મુજબ શોધવાની શક્તિને માટે ઇન્દ્રિય નિજ્ઞાન અને એવા બીજા સામ્રાજ્યોના અભ્યાસ કરવો ઘટે છે, તેવી રીતે આ સંબંધમાં આપણી પ્રજાનો ઇતિહાસ વિચારવો અને તેને સમાજ શાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રની તલસ્પર્શી દૃષ્ટિએ તપાસવો જોઈએ છે. આજ પદ્ધતિ આપણા દેશના પ્રાચીન વૈદ્યક શાસ્ત્રને માન્ય છે, હાલના નવા ઉગતા યુરોપના વૈદ્યક શાસ્ત્રને માન્ય છે, અને યુરોપના હાલના સમાજશાસ્ત્રીઓ, માનસશાસ્ત્રીઓ અને સમાજ સુધારકોને માન્ય છે, ગિય છે આપણી પ્રજાના રાજાસામ્રાજ્ય અગત સુધો, ખાતિયતો, અને વક્ષણ જાણવાને ઇતિહાસ સંસ્કૃતિ તૈયાર કરવાની જરૂર છે

આપણી શુભ્રજાતી બાપામાં ઇતિહાસના યોગ્ય ધણા જુદા જુદા પ્રકારના ઐતિહાસિક ગ્રંથો છે. આ ગ્રંથોના ધોરણ કે શૈલી આપણા દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના કે યુરોપના અધ્યાત્મિક ઇતિહાસના નથી, પરંતુ યુરોપના પ્રાચીન ઇતિહાસના છે. એમના જુદા જુદા પ્રકારના સ્વરૂપ અને અગ્રણી દાખલાઓ તરીકે ૨૧. સા નર્મદાશંકરની સુરતની સુખેસર હકીકત, શુભ્રજાતનો ઇતિહાસ, રાજાનંદ અને શુભ્રજાત વર્તમાનસુલર સોસાઇટીનો શુભ્રજાતનો ઇતિહાસ, અને ફ્રાન્સની રાસમાળા, ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં વનરાજ આગડો, કરણ ઘેનો અને બગામી સાહિત્યની એવી નવલકથાઓનાં બાવાન્ટરો, ઐતિહાસિક નાટકોમાં કરણ ઘેનો, મૂળરાજ સોલકી અને રાણકદેવી જેવા નાટકો લઈ શકાય પહેલા પ્રકારના ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં બનાવેલી અસરો અને સામાજિક રિયલિટી કરતા છિન્નભિન્ન બનાવેલી કેટલી દારમાળા આપવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવેલું જણાય છે વળી માહે જે અનુમાનો અને છેવટો વગેરે બાધવામાં આવેલા છે તે મોટે ભાગે શાસ્ત્રી દૃષ્ટિથી કે નિષ્પક્ષપાત અર્થોના નિયમોથી નથી. બીજા પ્રકારના ગ્રંથોમાં શુભ્રજાતના ઇતિહાસના સંબંધની નવલકથાઓ આગળીને વેદે ગણ્યા તેટલીએ નથી રાસમાળા જેવા ગ્રંથોમાંથી કે ગજસ્થાનમાંથી

એવી વાતોએ લખવાના વિષયો કે પ્રસંગો શોધે તો સાક્ષરવર્ગ કે નવલકથાકારને ધણા મળી આવે તેમ છે. જંગમી સાહિત્યમાં ગુજરાતની ઐતિહાસિક લગભગ ૮૦૦૦ નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી જોવામાં આવે છે, ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની તે સંબંધની સ્થિતિ બેશક આપણા સાક્ષરોને જોઈ આવે તેવી નથી. આપણા ઐતિહાસિક નાટકોની કથા પણ એવીજ નિરાશાજનક છે. ગુજરાતનાં ઇતિહાસના નાટકો ધણાજ જુજ લખાયાં છે, તેમજ સામાન્ય દેશના ઇતિહાસમાંથી લખાયેલાં નાટકો મુદ્દે ઉચી પ્રતિનાં નથી. એવા ઇતિહાસમાં નથી જોવામાં આવતાં દળદબો, વીરત્વ કે મહા પુરુષોના જીવન આદર્શોના ચળકારા, કે ઉદયમાં હાથ પાડે તેવા મહદ્ જીવનના સંદેશો. ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં સરકારે જેઠીપરાથી પણ કંઈક અંશે સારી સેવા બજાવી છે, અને ઈંગ્રેજ બાપામાં પણ ગુજરાતના ઇતિહાસના સંબંધમાં છુટા છવાયા કંઈક ઓછો પ્રગટ થયો છે. દાર્સી બાપામાં પણ મીરાતે અસકન્દરી અને મીરાતે અહેમદી જેવા ઇતિહાસો છે. પરંતુ આ સર્વના આધાર વગેરે લઘુ વિશેષ શોધો, પ્રાચીન ખંડીઓ, જુના લેખો અને દસ્તાવેજો, લોકગીતો અને દંતકથાઓ વગેરેની તપાસ અને તે ઉપરના બારીક વિચાર, તારવણી અને અનુસંધાનો ખેસાડવાથી ગુજરાતનો સારો અર્વાચીન સૌથીનો ઇતિહાસ બારે પ્રયત્ન અને શ્રમથી તૈયાર થઈ શકે તેમ છે.

૬. આપણા દેશના ઇતિહાસમાં રહેલા ખાસ લેહો અને પ્રકાર.

[આગળ આપણે ઇતિહાસની વ્યાખ્યા સાથે સામાન્ય ઇતિહાસના પ્રકાર વિચારી હતા ; હવે અહીંયાં હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં તેના ખાસ પ્રકારો વિચારવા અગત્યના થઈ પડશે. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસના સંબંધમાં જેવી રીતની ખાસ અંગત શૈલી ધ્યાનમાં લેવાનું અને તેનો ઉપયોગ કરવાનું આપણે આગળ જોઈ ગયા તેવી રીતે હવે આપણે તેના ખાસ પ્રકાર તરફ આપણું લક્ષ દોરવવાનું છે.]

સામાન્ય રીતે જોતાં દરેક સાહિત્ય કે ભાષામાં ઇતિહાસના બેજ પ્રકાર ગણાય ; એક તો પોતાના દેશનો ઇતિહાસ અને બીજો દુનિયાની મહાપ્રજાઓના ઇતિહાસો. આવી જાતના ઇતિહાસોમાં પણ બીજા પ્રકારને માટે આપણા દેશના આપણી ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસકારે એક ખાસ અંગત ભેદ ધ્યાનમાં રાખવાનો છે અને તે એ કે બીજી ભાષામાંના તેમના મૂળ ઐતિહાસિક ગ્રંથોના કેવળ અનુવાદો કે ભાષાન્તરો કરવા કરતાં તેમને આપણી સામાન્ય પ્રજાને રસતા આવે અને સરલ રીતે તેમની સમજમાં ઉતરે તેવી રીતે મૂળજ લખવાની ખાસ જરૂર છે. આના ખાસ કારણો તરીકે હિંદી પ્રજાના બીજી પ્રજાઓથી જુના પડતાં જીવન-દૃષ્ટિ અને જીવનના અતિમ-સાધ્યો કે મત્રો છે અને તે ઉપર આગળ વિવેચન કરી ગયા છીએ, એટલે તે વિષે પુનઃક્રિત કરવાની અત્રે આવશ્યકતા રહેતી નથી.

હવે પહેલા પ્રકારના એટલે આપણા દેશના ઇતિહાસના સંબંધમાં યુરોપના અને આપણા દેશના ઇતિહાસ વચ્ચેનો એક બેદ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જોવો છે. આપણા સમસ્ત દેશમાં અને આપણા ગુજરાતમાં નાતો, જાતો, રીત રીવાજો, પહેર-વેશો વગેરેના અનેકાનેક તડો છે સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અને માનસ શાસ્ત્રની તપાસણીમાં આવેલો ઉપયોગ, આનું ગાભિર્ય પ્રજાનો ખરો માર્ગ દર્શક ઇતિહાસ તૈયાર કરનાર છે એમના દરેક ઇતિહાસ જુદા જુદા છે એટલુંજ નહીં પણ તે સમસ્તત્વ ઐક્ય આપા દેશનો મહા ઇતિહાસ રચનામાં અસ્પષ્ટિત રીતે થયેલું છે, અને તેની પ્રગતિમાં મદદના પમથિયા કે અધોગતિની આડખીનીઓ તરીકે તેમનાથી સહાય આપવાનું કે અટકાવવાનું કામ થયા કરે છે બને આપણા દેહમાં એ દુ ખરો બેદો દૂર થઈ જાય અને આપણી નજની સરવ પ્રગતિને માટે તેથી બહોળો માર્ગ ખુલે તો થાય, એ દેશના દરેક શુભેચ્છક અને પ્રગતિ પ્રેમીને આનંદદાયક અને આનંદ જનક છે પરંતુ એ તડો અને બેદોના ઇતિવ્રતો ચિરકાળ સુધી આપણા દેશના અનંત બાનિના ઇતિહાસમાં સ્પષ્ટ અને સ્ફુટ રચનામાં ભારે અસરોનો હિસ્સો આપનારા ગણાયા કરશે.

આ બેદો અને આ તડોને લીધે આપણા સમસ્ત દેશનો કે ગુજરાતનો ઇતિહાસ અર્ચાત્મક ભારતીય શૈલીમત રચનાનું કામ ધણુંજ અમર્યાદિત-પિશાગ અને મુશ્કેલ છે તોપણ તેમની હકીકતો, નિગતો વગેરે એમને કયાં રિતો સારો ઇતિહાસ તૈયાર પણ થઈ શકે તેમ નથી વળી હાનની આપણી સામાન્ય પ્રજામાં ઉચ્ચ કેળવણીના અભાવને લીધે, સામાજિક બહોળા વિચારોના સસ્કારોની હીનતાને લીધે, સામાજિક પ્રજાનુષ્ઠી અને બહોળા વિચારોનો ફેલાવો કરનારી સંસ્થાઓની ભારે ગેર-હાજરીને લીધે ધણીજ સંકુચિત માનસિક દૃષ્ટિ મર્યાદા છે, અને તેને લીધે પ્રજા કીય મહા પ્રવૃત્તિઓ, હીલચાલો અને સંસ્થાઓમાં તે ખરી લાગણીથી અને ઉત્સાહથી ભાગ લેવાને અશક્ત છે દેશના મહાવીરોના જીવન સંદેશો અને જીવનમંત્રો પોતાને અનુકરણ કરવાની મર્યાદાથી ઘણાજ બટોળા, દિવર અને પૂજ્ય લાગે છે તેવી પ્રજાને જગાડવાને નાતોના કુટુંબોના અને ગામોના વીરો અને મહાપુરુષોની જીવન-કથા અને તેમની જુદી જુદી દિશાઓની હિનચાલોના ઇતિવ્રતો ધણાજ મૂલ્યવાન અને અમરમરક નીવડે તેમ છે આની લઘુ પ્રવૃત્તિઓ સાક્ષરોએ પોતાની નાતો અને ગામોને માટે ઉપાડી લઈ છુટા છુટા તેના ઇતિવ્રતો તૈયાર કર્યા હશે છે આમાંથી ઉપયોગી બાંતો ગુજરાતના સામાન્ય ઇતિહાસો માટે હુકમાં અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સ્કેનાર્ચી તારવી શકાશે આપણા ગુજરાતના લગભગ દરેક જિલ્લાઓના મુખ્ય શહેરો માંથી એક અથવા તો વધુ સ્થાનિક-સ્વતંત્ર પત્રો પ્રગટ થાય છે, તેઓ પોતાના જિલ્લાઓના પ્રાચીન અને અર્ચાત્મક ઇતિહાસો તૈયાર કરવાનું કામ સ્કેલાઈથી ઉપાડી

શકે તેમ છે. આનાથી ગુજરાતનો અર્થાચીન સૈધીનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવાના મુશ્કેલ કામને સારી સરલતા અને સદાય મળશે, એટલુંજ નહીં પણ પોતાના છાત્રાની બારે સેવા બળવી લાંબા સોડાની બારે પ્રીતિ પણ સંપાદન કરી શકશે. તેમણે એવા ઇતિહાસમાં પોતાના છાત્રાના દરેક નાના મોટા ગામોની પણ મળી શકે અને બની શકે તેટલી હકીકત આપવી ધટે છે, કેમકે એનાથી લાંબી સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદા વાળી પ્રભને નિદામાંથી જગાડવાનું કામ સરલતાથી બની શકશે એટલુંજ નહીં પણ એમાંથી હિંદી સમાજ શાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રના ધણા મહા નિયમોના દર્શનો પણ તારવી શકશે. આ મહા શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિ આગળ કશુંજે નાનું મોટું એવા બેદ-વાળું નથી.

[અધ્યાત્મિક સમાજ શાસ્ત્રી બાલુ પ્રતાપચંદ્ર મોઝુમદાર આ સંબંધમાં કહે છે કે, "The omnipotence of God rounds every grain of sand and the career of every little soul. Both the good and the bad serve their several illustrations of the spirit of God in his-
tory. If we can leave the light of a great example, we leave a warning for the guidance of those who come be-
hind. The history of every life thus forms a chapter in the
great scriptures of humanity."*

ઉપલા નાના મોટા જુદી જુદી જાતોના તડોના બેદો સિવાયનો એક મોટો એક પ્રાચીન હિંદ અને ગુજરાતમાંના જુદા જુદા છાત્રાઓના સ્વતંત્ર રાજ્યો તેમજ નાના ગામોની પ્રજાસત્તાક મહાજન રાજ્યવ્યવસ્થાનો છે. અનેક રાજપુતવંશો, મુસલ-માની વંશો, કે મોગલાઇઓ અને પેશ્વાઇઓ વગેરે મહારાજ્ય સત્તાઓ ઉપલી જતી તોપણ એ નાના ગામોના પ્રજાસત્તાક કે મહાજન રાજ્ય વ્યવસ્થા મુશ્કે ફેરફાર વિના ચાલુજ રહેતાં. કદાચ સર્વોપરી સત્તાની ફેરફારીના અંગે જમીનની બરવાની મહેસુલમાં થોડો ધણો વધારો કે ઘટાડો થતો, શ્રીસનાં નાનાં મહાજન રાજ્યતંત્ર જેવાં એ રાજ્યો હતાં અને સમાજ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ગામડીઓની એકાંત પક્ષપાતી આશ્રય ભક્તિ પોષનારી ખીના હોઈ મહા સમાજ કે પ્રજા સ્વવાની મહાભાવનામાં એક અંતરાધરૂપે હજીએ નડે છે એમ કહીએ તો કંઈ ખોટું નથી. [શ્રીસના ઇતિહાસકાર

* ઈશ્વરની સર્વ શક્તિ દરેક રજકણ અને આત્માની જીવન-અતિની રૂપ-રેખા બાધે છે. સારાં અને નરસાં બેટ ઇતિહાસમાંના ઇશ્વરના એકેશ્વર જુદા જુદા દ્રશ્યોની યરજ સારે છે. બે આપણે એક સારા દ્રશ્યનો પ્રકાશ (પદ્મ) મૂળી શકીએ તો આપણે આપણી પછાતી પ્રભને માટે માર્ગ-સૂચક સાધનાનીના દ્રશ્ય મૂળી જઈએ છીએ. આ પ્રમાણે માણસ જાતના પુરાણમાં દરેક જીવન એક અધ્યાય રૂપ છે.

હાલ સમીક્ષના શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રાચીન ગ્રીસની માફક આપણા પ્રાચીન દિવંદના ઘણા ખગ ભાગોના ઇતિહાસ “the history of separate and isolated cities, which were but little affected by each other's prosperity and adversity” એવો છે *]

આ પ્રમાણેના સઘળા ભેદો પણ આપણા અર્વાચીન ઇતિહાસકારે પોતાની શૈલી આધવામાં ખાસ ધ્યાનમાં લેતા ધટે છે

આપણે ઇતિહાસ અરક્ષતાથી તૈયાર કરવા માટે કંઈક સુચનાઓ અને તેની સૂચક આછી રૂપ-રેખા.

હવે ઇતિહાસમાં સમાવેશ કરવા જોઈતા વિષયોની સામાન્ય આછી રૂપ-રેખા વિચારવી ધટે છે

આ રૂપ રેખાની મર્યાદા એટલી બધી રિશાળ દેતી જોઈએ છે કે તેમાં ઇતિહાસ રચનારી માણસોની દરેક પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થઈ શકે [હર્બર્ટ સ્પેન્સર એ સબધમાં કહે છે કે, “The thing it really concerns us to know is the natural history of society. We want to know all facts which help us to understand how a nation has grown and organised itself” (Education) †

પ્રતાપ બાણુ પણ એજ બની કહાડતા અધ્યાત્મિક દૃષ્ટીએ કહે છે કે, “Like into an individual's spirit, you see the spirit of a great nation, when in contact with it. Its thousand energies are directed to one great purpose,—the general good of the people. Its material wealth, the products of its soil, its varied industries, its laws—made by the people themselves—its training of youth, employment of labor, provision for age and poverty, its churches, schools, hospitals, museums, theatres, form different parts of the national body as the limbs and organs in their

* અન્ય અન્ય સહોદરો અને માયોનો ઇતિહાસ ને નહેરો અને માયોમાં એકની સપત્તિ આપત્તિની અસર બીજાને થોડીજ થતી હતી

† ને બણુવામાં આપણુ ખર હિત સમાયતુ છે તે સમાજનો કુદરતી ઇતિહાસ જ નેનાથી કોઈપણ પ્રત્યક્ષ ઉદ્ધારીને બાધો પામી તે સઘળી બીના આપણે બણુવી જોઈએ

different forms make the individual human body" (The spirit of God)

આ પ્રમાણે જુદી જુદી પ્રતિષ્ઠાઓની ગણતરી કર્યા પછી જુદી જુદી પ્રતિષ્ઠાઓના સામાન્ય અગ્રણી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં કહે છે કે, " Varied as the impulses of the members of a nation are, they become one impulse in the national life, the unity being effected through an agency we so little realise

ઇતિહાસની રૂપ-રેખા નહીં બાનથી થવી જોઈએ, ગંજકીય, સામાજિક, અને ધાર્મિક પ્રગતિ કે અધોગતિ નગજકીય રૂપ-રેખામાં નગજસત્તાની સપૂર્ણ વિગતો, તેના મંત્રી તંત્રીની સપૂર્ણ સંસ્કૃતિ નિગતો કરતા તેના બધારણ સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, વહેમો અને દોષો કે બિગાડો તેમાં તરવગતા હોય તે આપણ ઉપર વધારે લક્ષ આપવું ઘટે છે તેવીજ રીતે ધાર્મિક સંપ્રદાયો, તેમના બધારણો, વિધિઓ અને કર્મકાંડ, ભાવનાઓ નીતિ નિયમો અને સાસનનંત્ર તેમજ તેનો રાજસત્તા સંબંધ, એટલેજ નહીં પણ તેમની ભોમ ઉપર હી અસર થાય છે અને તેમનામાં તેમનું કેવી રીતે પાનન થાય છે તેના બાન પણ જરૂરી-આતના છે સામાજિક બાબતોમાં જુદી જુદી નાતો કે ધંધાદારીના વર્ગોનું એકબેક ઉપર સંપર્કરિપણું કે સત્તા નમન વદન કરના કે સંબંધતા બતાવના અને માન આપનાના પ્રકારો, વાતચીતમાં કે લખાણમાં સંબોધન કરનાના રૂપો અને માનના ખિતાઓ જાણના ઘટે છે ધરમાં અને ધર બહાર દૈનિક આચારો (ભોમચારો) અને રીત રીવાજો શુ હના અને હાન શુ છે, સ્ત્રી પુરુષની જાનિઓ અને બલ અને મામાપ વચ્ચે કેવો સંબંધ અને બંધાર હોય છે આશ્રમ કે મંદીરાના અને પ્રાચીન જૂન ગ્રેતની અગત્યની દત્તકથાઓથી માડીને સામાન્ય બંધારનાની ઇત્રજનના પ્રયોગ સુધીના અગાન મૂનક વહેમો એ સર્વ બાબતોનાં વર્ણનો અને તાત્પર્ય તૈયાર થવા જોઈએ આ સામાજિક ભાવના ઉપજન તરીકે આર્થિક ભાવનો સંભાવેશ થવો વટે છે, અને તેમાં કારીગરી અને મહેનતના કામ સંબંધીની વહેચણીની મયાદા નાનો કે મજૂરીઓને હાથે અથવા તો બીજા પ્રાઇ રીતે આનતા વેપા ની નિગતો જોય અને મજૂર વર્ગ વચ્ચેનો મંબંધ, માન ભાવના લઇ જનાના સાધનો જુદા જુદા દેશો કે પ્રજાઓ સાથે સંબંધ આપનાના સાધનો, અને વેપાર ચનાના કે માન વેચના સાટનાના સામાન્ય ધોણુ યુક્ત સિક્કા જેવા અગત્યના મવનો વેપાર ઉવાગ ઓ જુનગો નગતી નિધાઓના પ્રચલિત શાસ્ત્રીય નિયમો પણ નિયામના ઘટે છે સમાજ કે પ્રજાના ઉપના નહીં મદામાવેના ઇતિહાસો ઉપાત તેમના પશ્ચિમિટ રૂપ મગાજ સામાન્ય બુદ્ધિનુ પ્રણુ પણ નિચારવું ઘટે છે એમાં કેવળ તેની કમરણી, તેનો પ્રમાન અને દલને નિચારવો ઘટે છે એમ

કાંઈ નથી ; પરંતુ તેની તપાસણી તેના વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની પ્રગતિ અને સમાન્ય વિચાર શૈલીના સંબંધમાં કરવાની છે. એ પ્રકરણમાં રસગતા—ચિત્રકળા, પોશાક, સાહિત્ય ગાયનવિદ્યા, મૂર્તિશાસ્ત્ર કે ક્રોતરકામ અને ઇમારતો વાઘવાની કળામાં પરિપક્વતા જોવાનું અને તેનો દબલે આકવાનું કામ છે. એમાં લોકોના નિત્યજીવનની પ્રણાલિકા, તેમના જોજનના પ્રકાર, તેમનાં ઘરો, ગયરચીકુ અને તેમના આનંદ વિનોદની બાબતો વગેરેનો પણ સમાવેશ થયો જોઈએ છે. આખરે એ સર્વમાથી તાત્પર્યરૂપે સર્વના અનુસંધાનથી સમગ્ર વર્ગોને આદર્શરૂપ અને બ્યવહારિક નીતિનાં સૂત્રો તારવી કહાડવાનું બની શકે તેમ છે. એમ કંચના માયી સરળ સાધનો, અમુક સમાજના રાજધર્મો અને કાયદાઓ, રીતરીવાજો, કહેવતો અને મહાકૃત્યો છે. આ જુદી જુદી બાબતોના સર્વ પ્રકરણોનું અનુસંધાન એવી રીતનું થવું જોઈએ છે કે જે ઉપરથી તે સર્વમાં રહેલું પ્રકૃતિ જન્ય ઐક્ય જણાઈ આવે, અને કયા કયા સામાજિક ભાવો એક ખીજ સારે અનિવાર્ય જોડાયેલા છે તે પણ સમજી શકાય. વળી દરેક યુગ અને તબક્કાના ઇતિહાસની રચના એવી હોવી જોઈએ કે દરેક સંસ્થા, માન્યતા અને આચાર વિચાર કેવી રીતે જન્મ્યા, પોષાયા અને પરિપક્વ દશાને પામ્યા તે બરાબર સરલતાથી સમજી શકાય. આવી રીતના ઇતિહાસમાથીજ દરેક માણસને પોતાના જીવનના આદર્શો વાઘવાના આદર્શો અને તેમને જીવન બ્યવહારમાં અમલમાં મૂકી શકે કરવાના માર્ગ જાણી આવે]

સમગ્ર શુદ્ધશતીનો કે તેના જુદા જુદા ભાગોના ઇતિહાસ તૈયાર કરવાને માટે ઉપર જણાવેલી વિગતો મેળવવાને અનેક યુગો અને મજ્જીય પ્રકરણોના તબક્કાઓમાં મહાભારત ત્યાસ નિરોધ વડે કુબકીઓ માગવાની છે જ્યાં એક કાળે નિર્જન આરણ્યો અને ઉપવનો કે દરીયાની રૂપાટી અને મહા રણો આરી ગયા હતા ; જ્યાં અમુક ખીણ કે પાડોશની તડકાથી અગતી દાળ પડતી ટેકરીઓના નિમ્ન પ્રદેશથી વિશેષ ભાગમાં ભાગ્યેજ ખેતીના ખીજો રોપાતા , જ્યાં હમણા લોકોની વસ્તીથી, પ્રવૃત્તિઓથી અને સરથાઓથી ઉભરાઇને મહા કોલાહલ મચી રહ્યો છે તે સર્વમય આપણી હાલની સમાજની રગશૂભિ કે ચિત્રપટ શાથી રચાયેલા કે દોરાયેલા છે ? પાટણ, આણુ કે ગિરનારના દેરાસરો, સોમનાથના મહાશિવનું દેવાલય, આંખાનેરની કાલિકાનો મનાતો પાવાગઢ, અને ખીજ અનેક પ્રાચીન ધાર્મિક સરથાઓ કે દેવાલયો ; શરીરીઓ તોડીને રચનારી હાલની સ્વદેશી બેકો, ઝુંપડાના ઉત્રોગોનો નાથ કરી રચનારી ડેયરીઓ, આમડાની, કાપટની, લોહાની, તેલની, અનાજની વગેરે ફેક્ટરીઓ, ઉપદેશકો અને પ્રુતાણીઓનું કે સન્યાસી અતિથિઓનું કામ ઉપાડી લેનારા વર્તમાનપત્રો, લાયબ્રેરીઓ કે હાલના વિદ્યાલયો, સદાવતોને રથજે ઉભા થતા અનાયાશ્રમે આપધ-શાળાઓ વગેરે ; અને પ્રાચીન મંદીરોને સ્થાને ઉભી થતી આનંદવિનોદ, વિચાર

શોધ કે સમાજ સેવાની નાની મોટી ક્ષણો વગેરે જુના અને નવા ભાવો વચ્ચે શો ભેદ કે અભેદ છે, કેટલે દરજ્જે નવું અનિવાર્ય છે અને તેમાં જુનાના મહાકવિયોગી સત્વોનો ભય થઈ શકે તેમ છે, એટલુંજ નહીં પણ તેમને કેવી રીતે આપણી સમાજના હિતમાં ઉડા ઉતારી શકાય તેમ છે, આ સર્વ વિચારનું, શોધનું અને તપાવનું ધર છે. ગુજરાતના સમસ્ત ઇતિહાસને નીચે પ્રમાણે ૯ મુખ્ય પર્વોમાં વહેંચી શકાય તેમ છે.

૧. ગુજરાતના ઇતિહાસના કાળની યુગ-દર્શક રૂપ રેખા.

૧. પૌરાણિક કે તેથી આદિ કાળનું પર્વ.

૨. બૌદ્ધ પર્વ—(૧) મૌર્ય વંશ (૨) ગ્રીક વંશ (૩) ક્ષાત્રપ વંશ (૪) ત્રેકુટ વંશ (૫) ગુપ્ત વંશ (૬) વલ્લભી વંશ (૭) ચાલુક્ય વંશ

૩. ગુજરાત ગર્ભાધાન પર્વ—(૧) ગુર્જર વંશ (૨) રાષ્ટ્રકુટ વંશ (૩) મિઠીર વંશ.

૪. જૈન પર્વ—(૧) ચાવડા વંશ.

૫. બ્રાહ્મણ ધર્મ પર્વ—(૧) ચાલુક્ય કે મોલકી વંશ (૨) વાઘેલા વંશ.

૬. મુસલમાની પર્વ—(૧) દીલ્લી શાહનશાહતના મુસલમાની સુબાઓ. (૨) અમદાવાદના રાજાઓ (૩) દીલ્લીના તખ્તનું સામ્રાજ્ય.

૭. મહા અસાંતિ પર્વ અને સ્વતંત્ર ન્દાની નવાળીઓ.

૮. મરેઠી પર્વ.

૯. બ્રિટિશ પર્વ (૧) કંપનીનું રાજ્ય.

(૨) પાર્લામેન્ટની સત્તા અને ૧૮૫૮થી

ઉપલી રૂપ-રેખામાં હિંદુરાજ્યશાસન સૂક્ષીના યુગો ધાર્મિક પ્રાબલ્યના આધારે ગણાયા છે, કેમકે તે કાળમાં વહેમોની છાયાવાળું હોવા છતાં પણ ગુજરાતી પ્રજાનું ધાર્મિકભાવન ધણુંજ પ્રબળ હતું અને તેની દૃષ્ટિ એજ જીવન વ્યવહારના સર્વ પ્રદેશોને તે કાળની પ્રજા ભેટી હતી.

આગળ જણાવેલા વિચારો પ્રમાણે ઉપલા દરેક યુગના ઇતિહાસની નીચે પ્રમાણેની સામાન્ય આછી રૂપ-રેખા દોરી શકાય. તે રૂપ-રેખાની પુરવણીમાં સારથતાનું પ્રમાણ તે. તે તે યુગના ઇતિહાસનું ચ્હડતું કે ઉતરતું પ્રકટીકરણ છે.

દરેક યુગના ઇતિહાસની સામાન્ય રૂપ-રેખા.

૧. રાજકીયભાવ*—૧. જુગોગતમક પ્રદેશની રાજમર્યાદા અને વસ્તીના આંક-

* આ આખા નિબંધમાં ‘આવ’ શબ્દ phenomenon ના અર્થમાં વાપરેલો છે.

૩. પ્રજાપ્રિય રાજકર્તાઓ કે નહાના મોટા અમલદારોની લોક સેવાની વિગતો.
૪. રાજકીય મંરથાઓ અને રાજતંત્ર. ૫. પ્રજા અને રાજ તરફના અમરણીઓના
આરિત્ર કે જીવન અંશ. ૬. સિદ્ધાંતો, પદ્ધતિઓ, રાજધર્મો, કાયદાઓ, દોષો કે બિગડો
અને કુરનિયમો ; ૭. પ્રજાના વિચાર પ્રસારક કે પ્રતિનિધિ મંડળો ; પ્રજા અવાજ,
વર્તમાનપત્રો ૮૦ ૯. બંદ ઉશ્કેરણી અને અસંતોષના પ્રસંગો. ૧૦. યુદ્ધશાસ્ત્રનો દરજ્જો
૧૧. પરદેશી રાજ્યો સાથેનો સંબંધ. ૧૨. ઐતિહાસિક મકાનો,

૨. સાંસારિક ભાવ.

૧. સામાન્ય સાંસારિક ભાવ.—૧ નાનો કે વર્ગીની સત્તા ભારખોજ,
૨. શ્રદ્ધિઓ, આચારવિચાર અને સામાન્ય વર્તન અને સંબંધતાના નિયમો.
૩. કુટુંબના અંગભૂતો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ અને ભાવ. ૪. લક્ષ્ય મરણ્ય વગેરે ખામ
પ્રસંગોના રીતરીવાજો. ૫ સંસાર સુધારાની જાહેર હિલચાલોના મંડલો અને સંસ્થાઓ
૬. આતંક વિનોદના પ્રકાર અને જાહેર તહેવારોની ઉજવણી. ૭. સંસાર સુધારક
અમરણીઓ. ૮. જીવન નિર્વાહના સાધનો, પ્રકાર, અને ખર્ચ. ૯. રોગો અને આપંધ-
શાસ્ત્ર તથા જન્મ મરણના પ્રમાણ. ૧૦. સાંસારિક રીતરીવાજોની ફેરફારોને અંગે
જાહેર અસંતોષ અને ઉશ્કેરણી બધા સંસાર સુધારાના મહા પ્રસંગો.

૨. ઉપસાંસારિક ભાવ— ૧૧. હુબર ઉદ્યોગ, વેપાર શિષ્ય કે ખેતી વગેરે શાસ્ત્રોની
પ્રગતિ. ૨. તેમના જુદી જુદી શાખાઓના જુદા જુદા અમરણીઓ. ૩. આર્થિક સ્થિતિ,

૪. પરિશિષ્ટ અથવા તો તારતમ્યરૂપ યુદ્ધ વિકાસ ભાવ.— ૧. કેલવણી તેનો
પ્રકાર, દરજ્જો, પદ્ધતિ અને સાધનો. ૨. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીય સામાન્ય પ્રગતિ ૩. સામાન્ય
વિચાર શૈલી. ૪. રસમતા શક્તિ.—સાહિત્ય, ચિત્રકળા, પોશાક, ગાયનશાસ્ત્ર, મૂર્તિશાસ્ત્ર
કે કોતરકામ અને છત્રારત આંધવાની કળા વગેરે ઉપરથી. ૫. મહા રોધકો. ૬. સહા-
યક મંડળો. ૭. સંસ્થાઓ-નિશાળો, કોલેજો, લાયબ્રેરીઓ, મ્યુઝીઅમો, નાટકશાળાઓ
પીકચરજેલેરીઓ ૮૦.

૩. ધાર્મિક ભાવ.

૧. સંપ્રદાયો અને તેમની મંતવ્યો, વહેમો, ઉત્પત્તિ અને જાહેર સંસ્થાઓ
સાથે. ૨. દરેકના અમરણીઓના જીવન—અંશ. ૩. કર્મકાંડો. ૪ નીતિશાસ્ત્રો. ૫.
લોકોપર તેમના કાણુ અને અસર. ૬. રાજસત્તાની તેમના ઉપર હકુમત અને સહાય-
ના પ્રમાણ વગેરે. ૭. અસંતોષ અને જીયલપાયલના આચાર વિચારના ધાર્મિક પ્રસંગો.
૮ દાનતા પ્રકાર. ૯. પ્રજામાં ધાર્મિક પ્રચાર કરનારાં મંડળો કે વર્ગો. ૧૦. યાત્રાનાં
સ્થળો ૧૧. મંદિરો, દેવળો, દેરાસરો, મસજીદો વિગેરે.

[આ પ્રમાણે દરેક ગામોનો જીવંતોનો કે સમસ્ત-શુભસતનો અર્થગીન ભાવનીય શેલીનો ઇતિહાસ તૈયાર થઇ શકે, અને તેવોજ ઇતિહાસ હજુ રચેન્સર નહીં હોય છે]

તે પ્રમાણે સર્વ દેશની અને કાળની પ્રજાને ઉપયોગનો ઇતિહાસ થઇ પડે. તે કહે છે, "The only history that is of practical value is what may be called descriptive sociology. And the highest office which the historian can discharge is that of narrating the lines of nations as to furnish materials for comparative sociology; and for the subsequent determination of laws to which social phenomena conform.*"

નરહરિ કૃષ્ણરામ દેસાઈ બી. એ.

* દ્રષ્ટાંતો સાથેના સમાજશાસ્ત્રનેજ માત્ર વ્યવહારિક ઉપયોગનો ઇતિહાસ કહી શકાય. તુલના યોગ્ય (સામાન્ય) સમાજ શાસ્ત્રને માટે સાધનો પુરાં પાડવા અને સામાજિક બાબો ક્રિયાના નિયમોને આધીન છે તેમજ ઉવચ્છેદનુ નિશ્કલ્પ કરવાની ભારે જવાબદારી બાળવી શકાય તેવી રીતે પ્રત્યેકના જીવનપ્રતો ઇતિહાસકારે આપવાના છે

બૈબલના એટલે ખ્રીસ્તી પવિત્ર શાસ્ત્રના ગુજરાતી ભાષામાં

તરજુમાનું ટુંક ઐતિહાસિક વર્ણન.

(રેથ. જે. એસ. સ્ટીવન્સન, એમ એ. ખી ડી, રાજકોટ)

ખ્રીસ્તી ધર્મનું એક મુખ્ય સુત્ર એ છે કે ધર્મ માણસથી જોળખી શકાય એવો છે એટલું જ નહિ, પણ તેણે પોતે જ આપણને અમુક રીતે તેમજ લેખિત પ્રકારે કમળ દ્વારા પણ પોતાની જોળખાણ પમાડી છે એ મંકડો વર્ષો સુધી ધર્મને મનુષ્ય જાતિને તેમના સ્વભાવના જુદા જુદા અંગ સંબંધી ફેળવીને તથા આનુભવ લેવડાવી ને જે વિષય વિષય બોધ આપેતો છે, તેની ઐતિહાસિક નોંધ, એ આ પ્રકારે કમળનો અર્થ છે, ને તેની પગલાશ ઇશુ ખ્રીસ્ત, જેને ખ્રીસ્તીઓ ધર્મરતો એક જ સંપૂર્ણ અસ્તાર માને છે, તેના જીવન ચરિત્રમાં તેમજ તે સંબંધી પ્રથમના ખ્રીસ્તી લેખકોના બોધધુક્ત લખાણમાં રહેલી છે.

આટલા માટે જ્યારે આપણે ખ્રીસ્તી ધર્મ પુસ્તક વિષે વાત કરીએ છીએ ત્યારે કેવળ એક પુસ્તક સંબંધી નહિ પણ અને આપામાં રચાયેલા તથા ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર કવિતા, નાટક, તત્ત્વજ્ઞાન ન્યાયશાસ્ત્ર કરિ રત વાનો અને હકાપણ ભરેલી જહેણીઓ તરેરે મિનિષ્ઠ નિષ્ઠાથી ભરપૂર એવા પુસ્તકના સમૂહ વિષે આપણે કહીએ છીએ તરેરક યુગના મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષો આ પુસ્તક મમૂલ શીખતા કે શીખડાવતા હતાં થાક્યા નથી અને એમ જતા પણ તે માધારણમાં માધારણ માણસથી મમજ શકાય એવો છે એટલે જે વૃક્ષના ફળ ગ્રહા માણસો તમજ નાગકો પણ તોડીને ખાઈ શકે તેના જેવો છે.

હવે આપને સમજી શકાશે કે જે પૂર્વના પવિત્ર ધર્મ ગ્રંથો જે માત્ર વિદ્વાનોને માટે જ છે તથા જેની ભાષા તેના અર્થના જટલી જ અગત્યની મનાઇ છે, તે એટલે સુધી કે તેનો તરજુમો ખરેખર થઇ શકે જ નહિ પણ તે પ્રથમ જે ભાષામાં મનુષ્યોને અપાયેલા છે તેજ ભાષામાં ને યોગ્ય રીતે મમજી શકાય તથા તેની ખુબી જાણી શકાય, તેના અર્થો જેનું ખ્રીસ્તી પ્રગટકરણનું ધર્મ પુસ્તક નથી તેનો તો તરજુમો થઇ શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે તરજુમો થતા માટે જ્યાંએય છે, કે તેથી દરેક દેશના માણસો પોતપોતાની ભાષામાં ધર્મરતો અદ્ભૂત ગ્રંથો વિષે જાણીને તેનો બોધ ગ્રહણ કરે.

આ મામલ ખ્રીસ્તી યોગેને છે. પૂર્વના દાગથી મમજાવેલી છે જે યહૂદી યોગમાં પણ ખ્રીસ્તી ધર્મની શરૂઆત થઇ હતી, અને જેમને તેમના ધર્મ પુસ્તક

માટે એટલો બધો અંધ પુણ્ય બાવ હતો કે તેઓ પાતાના ધર્મ પુસ્તકના અક્ષરે અક્ષર ગણતા, તે લોકો પણ જ્યારે તેમનામાં પરદેશ જવાની અને ત્યાં રહેવાની પદ્ધતિ પડી, ત્યારે મૂળ હેબ્રી ભાષામાંથી તે ધર્મ પુસ્તકનો તરજુમો તે વખતે આખી સુધરેલી દુનિયામાં ચાલતી ગ્રીક ભાષામાં કરવાની સુખત્યારી આપતાં અચકાયા નહિં. વળી પ્રથમના ખ્રીસ્તી લોકો પોતાનો આ કિમતીમાં કિમતી ખમ્મનો દરેક લઇ શકે એવો કરવાને એટલા બધા આતુર હતા કે, જો કે તે વખતે દરેક શીખેલો માણસ ગ્રીક ભાષા (જેમાં “નવો કરાર” લખાએલો હતો તે) બોલી અને સમજી શકતો તો પણ તેનાં ભાષાંતર લાટિન, અરામી, એથીઓપી, જોથી અને બીજી પણ કેટલીક ભાષાઓમાં કાળજી પૂર્વક અને પદ્ધતિસર કરવામાં આવ્યાં, એટલે સુધી કે જ્યારે ગ્રીક હસ્તશિખિત પ્રત અપૂર્ણ માલુમ પડે ત્યારે આ ભાષાંતરો મૂળ ગ્રંથની ભાષા તથા અર્થ નક્કી કરવામાં વખતો વખત ઉપયોગી થઇ પડે છે. તે ભાષાંતરોમાંનું વળી એક જે લાટિન વર્જેટ કહેવાય છે તેની મધ્યકાલીન ખ્રીસ્તી લોકોપર એટલી બધી સત્તા મળી ગઇ છે તે જો કે મૂળભાષામાંથી કરાયેલો કેવળ એક તરજુમો હતું તો પણ ધણી વખત સુધી આખા પશ્ચિમ ખ્રીસ્તીસ્થાનમાં તે એક જ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ ગણાવા લાગ્યો. એટલે જેમ સંસ્કૃત ભાષા જે આટલા વખત સુધી બધી ભાષાઓની માતાનું પદ લઇ બેઠી હતી તે હાલના વિદ્વાનોને ચોકસ જણાયું છે કે માત્ર બીજી પ્રાકૃત માફક એક અત્યંત પુરાતની ભાષામાંથી ઉતરેલી છે અને બીજી ભરતખંડની ભાષાઓની પેઠે તેની દીકરી જ છે, તેમ જ લાટિન ભાષાંતર મુળ ગ્રંથનું. ૫૬ ધણી વખત સુધી લઇ બેઠું.

જ્યારે ચાર સો વર્ષ પહેલાં આખા યુરોપમાં વિદ્વાનો પુનરોદ્ધાર દાવાનજ માફક પ્રસરી રહ્યો હતો, ત્યારે ધર્મપુસ્તકની મૂળભાષા હેબ્રી અને ગ્રીક તરફ પણ વિદ્વાન માણસોએ નજર ફેરવવા માંડી, જેથી આગળ જતાં યોગ્ય સુધારાથી તેનાં ભાષાંતર યુરોપની જુદી જુદી ભાષામાં થઇ તે પ્રજાને મળ્યાં તે યુગમાં બેબલનો બોધ માણસોનાં હૃદયમાં એટલો બધો ઉતરી ગયો હતો કે એ પરદેશી ધર્મ પુસ્તકની ભાષા તેમની મૂળ ભાષા જેવીજ થઇ ગઇ, એટલે સુધી કે, જો આપણને ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઇંગ્રેજ ગઇ એઇટું હોય, તો તે મિલ્ટન, ડિક્સ કે એકન જેવા મહાન લેખકો પાસેથી નહિ, પણ એક પુસ્તક, જેનો જન્મ ઇર્લેન્ડમાં તો નહિ, તેમજ યુરોપ કે પશ્ચિમમાં નહિ, પણ જે એશીઆમાં આવે આપણુ બધા એકઠાં મળ્યાં છીએ ત્યાં મળેલો હતો, નેના (અને તે વળી લગભગ વિસરાઇ ગએલા માણસોએ) ઇંગ્રેજમાં કરેલા ભાષાંતરમાંથી મળે.

તે વખતથી, અથવા તો ખાસ કરીને અદ્યારમાં સૈકાનો પાછલો ભાગ, જ્યારે પશ્ચિમના ખ્રીસ્તી લોકોને, જે જે દેશમાં તેમના ધર્મ પુસ્તકનો બોધ ફેલાયો ન હતો ત્યાં તે ફેલાવવો એ પોતાની ફરજ છે, એમ સમજાયું, ત્યારથી ખ્રીસ્તી ધર્મપુસ્તકનાં ભાષાંતર વધતાં ગયાં. બેબલના આ ભાષાંતર તથા વહેચણીના કામમાં મદદ કરવાના હેતુથી એક જ ઇર્લેન્ડમાં નહિ પણ અમેરિકા, જર્મની, હોલંડ, રશીઆ ને બીજા

દેશમાં બૈબલપ્રસારક મહાળીઓ ગ્રંથપાઠ જેઓમાંની એક જ (એટલે British and Foreign Bible Society નામની) મહાળીને બૈબલ કે તેના અમુક ભાગના જુદી જુદી ૪૧૮ જેટલી ભાષા કે મોલીમાં ભાષાતર કરવાનું માન થતે છે ત્રીસ કે વીસ પણ ભાષામાં જેનો તરજુમો થયો હોય એવું સામાન્ય કે ધર્મનું પુસ્તક હશે તો કોઈક જ હશે તો ખ્રીસ્તી બૈબલના આટલી બધી ભાષાઓમાં થયેલા તરજુમા વિશે માબળીને આપણે ૭૬ જ થઈ જઈએ છીએ ને આટલી બધી ભાષાઓ જગતમાં હશે એ માનતા પણ ધણા લોક આચરે ખાતે પણ હજી તો ઘણીએક ભાષામાં આ ધર્મપુસ્તકના ભાષાતર કરવા માગી રહ્યા છે તોપણ જેમાં ભાષાતર થયું હોય એવી ભાષાઓની સંખ્યા ૨૫૦ વર્ષ પછી જીવંત જાય છે ગઈ માલ જ લગભગ ૭ એક નવી ભાષામાં તરજુમા થયા હતા ને હાલ પગ ખીન થતા જાય છે જે ખ્રીસ્તી મહાળીના નામદાર પૈસરેય સાહેબ અને સેનાપતિ સાહેબ સમાસદ છે તે મહાળીએ બૈબલના અમુક ભાગનું ભાષાતર પડોરાની પહાડી જાતની મોલીમાં કરવાનું માથે લીધું છે તે દુ યોગ રખત પહેલાં મીમને ગયો હતો ત્યારે જાણીને મને ધણો આનંદ થયો.

આવી રીતે ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો કરવો, તથા તે મનુષ્ય જાતને સુલભ થઈ પડે એવું કરવું, એ ખ્રીસ્તી ધર્મનું મુળતત્ત્વ હોવાથી જ્યાં જ્યાં તેના ધર્મોપદેશકો જાય છે ત્યાં તેઓ પોતાની માથે બૈબલ અવશ્ય લેતા જાય છે.

કોઈ કોઈ રખતે કેટલી જગલી જાતિઓનાં સમુદાયમાં તેઓમાં મોલાતી ભાષાની પ્રથમ તો ધર્મોપદેશકને લિપિ પણ કરવી પડે છે જે ભાષામાં વ્યાકરણ અને શબ્દોનાં તો નથી એટલું જ નહિ પણ બોલાતા શબ્દો માટે લિપિ પણ નવી કરવી પડે છે તેવી ભાષામાં બૈબલ જેવા ત્રિવિધ ત્રિવિધવાળા પુસ્તકનું કે ગમે તે પુસ્તકનું ભાષાતર કરવામાં કેટલી મુશ્કેલી નડતી હશે તેનો આપ ખાતર ખ્યાલ જ કરશો તો પણ આવું દેખીતી રીતે અસંભવિત લાગતું કામ બૈબલનો શુભ બોધ સમજાને જણ્યા પાના હેતુથી ફરી ફરીને કરવામાં આવ્યું છે અને આજ કાલ જગતમાં આપણા વણા મનુષ્ય જાતમાં એવી ભાષા હાલ લખી વાંચી શકે છે કે જેને ખ્રીસ્તી મોક્ષોએ પોતે માનેછું ધર્મનું વચન ફેલાવવાનાં હેતુથી જ તેનું નિખિત રૂપ આપ્યું છે.

પણ આ ધર્મપુસ્તકનું ભાષાતર ગુજરાતી જેવી ખીલેલી તથા સુધરેલી ભાષામાં કરવાનું હોય છે ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ તદ્દન ફરી જાય છે આ ભાષાનું લિખિત રૂપ છે એટલું જ નહિ પણ તેનું સાહિત્ય પણ સારી પેઢે ખીલાએલું છે શિક્ષકો તેમજ વ્યાકરણ શબ્દકોષ વિગેરે અભ્યાસ કરવાના સાધન તુરત જ મળી શકે એમ છે (તોપણ એટલું તો ખાતર જણાવવા જેવું છે કે ગુજરાતી ભાષામાં અર્વાચીન શાસ્ત્રીય પદ્ધતિને અનુસરી લખાએલું વ્યાકરણ તેમજ સમૂર્ણ અગવાળો શબ્દકોષ એ બન્ને જે ઐરિય મિશનનો અગ્ર હોવાનો મને પણ લાભ મળેલો છે તેના ધર્મોપદેશકોએ કરેલા છે વ્યાકરણનાં કર્તા સુવિખ્યાત રેવ જે વી એસ ટેલર સાહેબ છે, અને શબ્દકોષનાં કર્તા ઐદેડમાથી પ્રથમ હિન્દુસ્તાનમાં આવેલાં બે ધર્મોપદેશકોમાંના એક એટલે

રેવ. રૉબર્ટ મૅટગમરી સાહેબ, જેઓએ તેમનું પ્રથમ મુકામ આપણા આ રાજકોટમાં કર્યું હતું, તે છે.

• જૈનલના ભાષાંતર કર્તાએ જે બાબતો પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખી તે પર પુરેપુરું લક્ષ આપતું જોઇએ તે આવી છે :—

પહેલું તો, ભાષાંતરમાં મૂળ ગ્રંથનો બરાબર ચોક્કસ અર્થ થવો જોઇએ.

બીજું, તે બધાથી સમજી શકાય એવું થવું જોઇએ. અને

• ત્રીજું, ઉપરની એ બાબતોમાં હરકત ન આવતી હોય તો, તેની શૈલી વિદ્યતા ભરેલી અને છટાદાર કરવી જોઇએ

જેને હંધરના પત્થન ખાનવામાં આવે છે તેને માટે પુન્યભાષ તથા વિદ્યતા ભરેલાં લખાણની બાબતમાં ખાસ ચોક્કસ થવા જરૂર છે. પણ એમ થવું ધણું મુશ્કેલ છે. દાખલા તરીકે, ઘણા ગ્રીક શબ્દોના અર્થને બંધ બેસતા શબ્દો હાલની ભરતખંડની ભાષામાં નથી. વળી કેટલાક મૂળ અર્થને મળતા આવતા પણ શબ્દ છે જે વાપરવા ભાષાંતરકર્તા તરફ લલચાય છે; પણ તેવા શબ્દોનો ઉપયોગ જુદો જ હોય છે, અથવા તો તેઓ ખરાબ અર્થમાં વપરાતા હશે, એટલે તે તેનાથી વાપરી શકાતા નથી. આવી મુશ્કેલીઓ જૈનલના પહેલાના ભાષાંતર કર્તાઓને પણ નડી હતી. મનુષ્યજાત માટે હંધરનો પ્રેમ તે કે માણસોએ એક બીજા પર પ્રેમ રાખવો જોઇએ તે સંબંધનાં ધણાં વાક્ય જૈનલમાં આવેલાં છે. પણ પ્રેમના અર્થનો ગ્રીક ભાષાનો શબ્દ (એરોસ) તેમ જ લાટિન ભાષાનો amor (આમોર) એ શબ્દોનો ખરાબ અર્થ થવા લાગ્યો હતો; એટલે (આગાથે) ગ્રીકમાં અને લાટિનમાં caritas (કારિટાસ) એ શબ્દોને નવા દાખલ કરી જુદા જ અર્થમાં વાપરવા પડ્યા. આ શબ્દો તે વખતના લોકોને વિચિત્ર લાગ્યા હશે, પણ જૈનલમાં તે વાપરવામાં આવ્યા એથી હવે તો ગ્રીક અને લાટિન ભાષામાં તેઓ પ્રચલિત ધરમથુ શબ્દ થઇ પડ્યા છે. આજે ગુજરાતી જૈનલમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દોની બાબતમાં પણ એવું કષ્ટક થયું છે. આરંભથી પોતાના સેવક થવા માટે પરમેશ્વરે જેમને પસંદ કીધા છે તેવા માટે “નિવડેલાં” શબ્દ વાપરેલો છે. કોઇ નિર્દય ધણીના પંતળમાંથી જથ્થાખંધ ગુલામોને છોડાવવા માટે કોઇ માણસ જેવી રીતે તેમને ખરીદી લે, તેવી રીતે માણસોને પાપના પત્તમાંથી મુક્ત કરવા માટે ધણુ ધસુએ કૃપાકરી બચાવી લીધા તે જણાવવા માટે “ખંડી લેવું” એ શબ્દ વપરાયો છે. આવા ને બીજા કેટલાક જરા દેરવાએલા અર્થવાળા શબ્દો ખ્રીસ્તીઓના ધર્મપુસ્તકના ખાસ શબ્દ થઇ ગયા છે, પણ તેમની વિચિત્રતા ધીમે ધીમે જતી રહે, એવું થવા બાંધું છે.

સમજી શકાય એવી રીતે લખવું એ પણ જરૂર છે; કારણકે જૈનલમાં હંધર તરફથી આવેલો જે ભોધ રહેલો છે તે દરેક માણસ ગમે તો તે અજણ કે ગામડી-ઓ હોય તોપણ નેને પહોંચાડવો એવી જ આ ધર્મપુસ્તક પ્રગટ કરવાની ધારણા છે;

વિભાગ] બૈબલના ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન.

માટે સાધારણ વાંચનાર સમજી શકે એવા શબ્દો બનતાં સુધી ભાષાંતર કર્તાએ વાપરવા, એ હરકોઇને જરૂરી લાગશે.

હવે હિંદુ લોકો, અર્થ સમજાય કે ન સમજાય પણ, ધર્મ સંબંધીના વિચારો અન્ય ભાષા દ્વારા દર્શાવવાને ટેવાઈ ગયા હોય એવું લાગે છે. બ્રાહ્મણો પણ કોઈવાર વેદમાંથી શ્લોક બોલશે કે મંત્ર બણશે, અને તેનો અર્થ અમે નથી સમજતા એવું ખુશીથી કબુલ કરશે. તેમ જ સાધુ કે ખીજા કોઈ ગુરૂઓ પોતે ગુજરાતી હોય છતાં પણ ધાર્મિક વિષય અર્થથી વખતે સંસ્કૃતમય હિંદીમાં જ બોલે છે ; અને મુસલમાનો પણ કુરાનમાંથી લીધેલાં અરબી વાક્યોં ને શબ્દોવાળી ઉર્દૂ બોલ્યા કરે છે, એ બાબત સર્વ કોઇને જાણીતી છે. આમ થવાથી જે ગામડીઆ લોકો આવા ઉપદેશકોની પાસે એકલા થયા હોય તેઓને તો નહિ જોવે જ અર્થ સમજાય એમ ધણી વાર બનતું હશે. આ પ્રમાણે ધર્મની ઉંચામાં ઉંચી વાતો અન્ય ભાષામાં કરવાની ટેવ ધણા ખરા લોકોને પડી છે, તેથી જ્યારે ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશક પોતાના ધર્મપુસ્તકનું ભાષાંતર ગામડીઆ લોકો સમજી શકે એવી ભાષામાં કરવાનું કહે છે, સારું, જે વિદ્વાન માણસની નેણે તરજુમો કરવામાં સહાય લીધી હોય, તે પુનઃ બાવ બતાવવા માટે બધે સમજી શકાય એવી ન હોય પણ વધારે અલકૃત ભાષા વાપરવા તેને ઠેઠ છેવટ સુધી કહ્યા કરશે, અને ન માને તો અણગમે બતાવશે. આ પ્રમાણે પરભાષામાં સમજી શકાય એવી રીતે તરજુમો કરવા પ્રયત્ન કરતાં ભાષાંતર કરનારને હમેશા સાવધાન રહેવું પડે છે કે રખેને તેના વિદ્વાન સહાયકની અલકૃત ભાષા વાપરવાથી ભાષાંતરનો અર્થ ઝંખો થઈ જાય. વળી તે ઉપરાંત દેશના અમુક ભાગમાં ઘણા સામાન્ય હોય એવો શબ્દ કદાચ દેશના ખીજા ભાગમાં બરાબ ન સમજાય, એવું પણ થાય છે. દાખલા તરીકે, જે સુંદર ભાષામાં ઇશુ ખ્રીસ્ત યાકેલાઓને પોતાની પાસે બોલાવે છે:—

“ ઓ વૈતઝ કરનારાઓ તથા બારથી લદાયલાઓ,

તમે સઘળા મારી પાસે આવો, ને હું તમને વિસાસો આપીશ.

મારી ઝુંસરી પોતા પર લો, ને મારી પાસે શીખો. કેમકે હું મનમાં નમ્ર તથા રાકડો છું

ને તમે પોતાના જીવમાં વિસાસો પામશો

“ કેમકે મારી ઝુંસરી મહેલ ને મારો બોળો હલકો છે ” તેમાં વપરાયેલો ઝુંસરી શબ્દ કોઈ પણ ચરોતરના ખેડૂતને ઘણો જ પરિચિત છે, પણ તેના કાઠીઆવાડી બાઇઓના હિત માટે તેનો અર્થ કદાચ સ્પષ્ટ કરવો પડશે.

છેવટે શૈલી ઉપર પણ ધ્યાન રાખવું પડે છે વિષયને માટે જેમ પુજ્યભાવને લીધે ચોક્કસ અર્થ કરવો જોઈએ અને કાર્યનો હેતુ ધ્યાનમાં લેતાં નમજી શકાય એવું લખવાની જરૂર છે, તેમજ બનતા સુધી સારી શૈલી પણ રાખવી એ આવશ્યક છે. કારણ કે ભાષાંતર ગમે તેવું મૂળ ભાષાને બગાડતી મળતા આવતા અર્થવાર્ણ્ય ધણું

દોષ, અને બધાને સમજી શકાય એવી ભાષામાં લખાએલું હોય, પણ તેની શૈલી એવી કઠગી હોય કે વાચનારનું મન વિષયની ઉત્તમતાના કરતા શૈલીના દોષ તરફ જવા વધારે વળતું હોય, તો ભાષાતર કરનારે હેતુ ધણેખરે ભાગે નિષ્ફળ ગએયો માલૂમ પડે વળી તરજુમો કરનારને પુખ્ત હિમરે શીખેલી પરભાષામાં લખવું પડેછે, એટલેજ નહિ પણ જેનાપર મપૂર્ણ ભરોસો ગળી ગયે તેવો તેને મોઢ મહાવક ઘણીવાર મળતો નથી, એવા એવા કારણથી તેનું કામ ઘણું જ વધારે મુશ્કેલ થઈ પડેલું જણાય છે કારણ ગુજરાતમાં એવો ક્યા કોઈ ગૃહસ્થ મળે કે જે જેને હેબ્રી અને ગ્રીક વગી તે પછી ખાસ ઇ. મ પહેલા સૈકાની ગ્રીક, ભાષા એવી સરસ આવડતી હોય, કે જે બધાનું જેવું મળજી પૂર્વક તથા મોકમ ભાષાતર થવું જોઈએ તેવું કરનાના તેના પર ભરોસો રાખી શકાય ?

એ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાને તેમની માતૃભાષામાં ખ્રીસ્તી ધર્મ પુસ્તક આપવાનો પ્રયામ કરનાર ધર્મોપદેશકને જુદી જુદી મુશ્કેલીઓ નડે છે આટલી બધી મુશ્કેલીઓ હોવા છતા ખ્રીસ્તી ધર્મોપદેશકોએ આ કામ જેવી રીતે માથે લીધું છે તે આપણે હવે જગ તપાસીશું

હિંદુસ્તાનમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ ફેલાવવાનું કામ કરના પ્રયત્ન કરનારોમાં અહિં મનુષી પહેલા આવેલા વિશ્વમ કેરી માહેન જેટલી ઉંચી પદવી ખ્રીસ્ત કોઈ ધર્મગતુ નથી ગરીબ અવસ્થામાં જન્મેલ હોવાથી અભ્યાસ કરવા માટે તેમનું ઘણું અનુકૂળતા નહતી એટલે માગપણમાં જ તેઓ એક મોઝીની દુકાનમાં કામ શીખનારા તરીકે રહ્યા અને ત્રીમેક વર્ષની હિમર ઘણા સુધી તેમણે આ કામ શીખ્યા હ્યું આ દ્રમિયાન તેઓ પોતાના બાયડી છોકરાનું બહુ મુશ્કેલીથી પોષણ કરતા મોઝીની દુકાનમાં રહેતી છાજલી પર પોતા મામાં પુસ્તક ગળીને પોતાની મેળે લાટિન, ગ્રીક, હેબ્રી અને હ્ય વિગેરે ભાષાઓ શીખી શક્યા આગળ જતા તેણે કલકત્તા પામે આવેલા શ્રીરામપુરમાં માર્કમન, વોડ અને બીજા ધાર્મિક ગૃહસ્થો સાથે મળી જઈને ખ્રીસ્તી ધર્મ પ્રસારવાના કાર્યનો આરંભ કર્યો

મોઢ કરવો શીખણવલુ વિગેરે ધર્મોપદેશકના કામ તરફ દુર્લેક્ષ બતાવ્યા વગર કેરી અને તેના સારીઓની ખામ કારણ એવી હતી કે મેબલર્ન કેવળ બગાળીમાં જ નહિ પણ હિંદુસ્તાનની અને તેટલી ભાષામાં ભાષાતર કરવું ને તે વળી એટલે સુધી કે તેઓએ મીની જેવી મુશ્કેલ ભાષામાં પણ તરજુમો કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમની શક્તિ જેટલી મહાન હતી, તેટલો તેનો ઉદ્યોગ પણ વખાણવા યોગ્ય હતો પ્રખ્યાત વિદ્વાન સર વિશ્વમ એન્સ સાહેબના સરકૃત જ્ઞાન કરતા પણ તે ગિચારા અબણ ગરીબ મોઝીનું જ્ઞાન વધારે ચઢીઆણુ થઈ ગએલું હતું એમ બધા કમલુ કરેછે અને ફ્રાંઠ વિશ્વમની કોલેજમાં તેઓ મસ્કૃત, ગગાગી અને મરાઠી એ ત્રણ ભાષાના પ્રિ-ફેસર થયા હમેશના મોરારક માટે અમુક નજીવી રકમ જાદ કરીને, તેમના છાપખા નાની બધી ઉપજ તેમજ તેમના પચારની બધી રકમ આ ધર્મનિષ્ઠ માણસો તેમના

[વભાગ] બૈબનના ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન

ધર્મપ્રસારક કાર્યમાં અને ખાસ કરીને બૈબલનાં નવાં નવાં ભાષાંતર બહાર પાડવામાં ખરચતા

શ્રીરામપુરના મિરાન ઝપખાનામાંથી બહાર પડેલા ભાષાંતરોમાં એક ગુજરાતી ભાષાનું પણ હતું આ ભાષા તેમજ એની એકાદ એ ભાષાંતરોની બાબતમાં જે લોકો કહેતા કે અમે એ ભાષા જાણીએ છીએ તેવા ઉપર જ કેરી સાહેબને આધાર મળેલા પડ્યો હતો. તેથી શ્રીરામપુરમાં થએલ ભાષાંતર ગુજરાતીમાં બૈબલનું સહુથી પહેલું ભાષાંતર છે, એ કારણથી જેકે સાહિત્યનું લક્ષ એની તરફ ખેંચવા જેવું છે, તેપણુ એની ભાષામાં કાંઈ ખાસ વખાણવા જેવું ન હોય એમાં કોઈને નવાઈ લાગશે નહિ, અને પાછળના ભાષાંતરો બનાવવામાં તેની કંઈ મદદ લેવામાં આવી નથી એની ભાષા ગુજરાતનાં સીમારૂપ બોલાતી બોલી હશે એમ કેટલાક કહેછે સાહિત્યના નહિ માલુમ પડેલા નવીન નમુના તરીકે આ ભાષાંતર પંખિહના વિદ્વાન સભાસદોને ખાસ જાણવા જોગ થઈ પડશે. પણ આ પુસ્તક કવચિત્ જ મળી આવેછે માત્ર તેની એક કે એ પ્રત સાચવી ગમેલી હશે એવું લાગેછે (પણ તેમાંની એક આપના જોવાને માટે આપણા સંગ્રહસ્થાનમાં રાખી મૂકવામાં આવી છે). આમાંથી થોડાંએક ફકરા જાણવા જેવા થઈ પડશે

માર્ક ૧૦; ૧૩-૧૬

“ વઢી ત્યે ત્યેને પાસે વાલ્કોને લાવ્યાં ક્યે ત્યે ત્યેહોળનેં અહે વઢી શિષ્યોયે
 “ લ્યાવાલાઓને હામ્યા । પરતુ યિશુ ત્યેને જોઈનેં ઘણૂ રીસમાં હતી ને ત્યેહોળનેં
 “ ક્યુ ક્યે વાલ્કોકૌનેં મારે પાસેં આવા ચી નેં ત્યેહોળને મા મનેં કરી ક્યેમક્યે પ્રમૂનૂ
 “ એજસૂરતૌયકો છે । હૂ તમને સાચુ કહુ છૂ ક્યે જ્યે કોઈ મળીસ ન્હાના ટ્રેપાનોં
 “ એવી પ્રમુના રાજનેં ન લ્યે ત્યે ત્યેના નદ્દ પૈસશે । વઢી ત્યેજેં સ્ત્રીલામાં લેનેં ત્યેહો-
 “ ણના ઝપર હાથ દેનેં ત્યેહોળને આશીર્વાદ કીધૂ ।

(એટલે — અને તેઓ તેની પાસે બાળકો લાવ્યાં તે તેઓને અડકે, ને શિષ્યોએ તેઓને ધમકાવ્યા પણ ઇશુ તે જોઈને નાખુશ થયો, ને તેઓને કહ્યું કે બાળકોને મારી પાસે આવવા દો ને તેઓને વારો મા, કેમકે દેવનું રાજ એનાઓનું છે હું તમને ખચીત કહું છું કે, જે કોઈ બાળકની માફક દેવનું રાજ્ય સ્વીકારશે નહિ તે એમાં પ્રવેશ કરશે જ નહિ અને તેણે તેઓને બાથમાં લીધા, ને તેઓપર હાથ મૂકીને તેઓને આશીર્વાદ દીધા.)

ફિલિપીઝાને પાઉલ પ્રેરિતનો પત્ર. ૨; ૫-૧૧

અર્થાં જ્યે મન જીજીયે યિશુમાં હતુ ત્યે તપ્પા થાવો । ક્યે જ્યેજેં રૂપી થેને રૂપી રૂપી નરાનર થાવુ ચોરી જાણૂ નહીં । પરતુ સેવકની સૂરત સાહીનેં મળીસની સૂરત

જનમીને પોતાનાને સૂન્ય કીધી । વઠ્ઠી મળીસતની સૂત યેને મૃત્યુના આધીન યેને
અર્થાત ક્રશ ઉપર મરવું પોતાનાને ન્હાનો કીધી । એ માટે ईश्वरसे त्येने ઘણી મોટો
કીધો છે ને સઠ નામથી મોટું નામ ત્યેને આપ્યું છે । કપે વિઝુ નામથી સ્વર્ગના ને
પૃથ્વીના ને પૃથ્વીના હેટલના હરેક ઘોટો નવશે । વઠ્ઠી ईश्वર પિતાની વઢાઈને માટે
વિઝુ ચિષ્ટ જો પ્રભુ છે એ હરેક જિમ કબૂલ કરશે ।

(એટલે :—) ખ્રીસ્ત ઇસુનું જો મન હતું, તે તમે પણ રાખો તેજો દેવના રૂપમાં
હતાં, દેવને સમાન હોવું એ પકડી રાખવાનું આશું નહિ : પણ તેજો દામનું રૂપ લઇને
એટલે માણસોની પ્રતિભામાં થઇને પોતાને આવી ક્યો : ને માણસના મરખા આકારમાં
પ્રગટ થઇને, મગ્ન, દા, વધસ્તંભના મગ્ન સુધી આધીન થઇને, પોતાને લીન ક્યો,
એને વીધે, દેવ તેને ધણા ઉચો કીધો. ને મરે નામો કરતાં તેને મોટું નામ આપ્યું.
એવું કે આકાશમાંનાં તથા ભૂમિપરનાં તથા ભૂમિ તળેનાં મર્યં ઇસુને નામે ધુટાળું ટેકવે :
ને દેવ બાપના ભક્તિમાને સાર પ્રત્યેક જીવ કબૂલ કરે કે ઇસુખ્રીસ્ત ને પ્રભુ છે)

આજથી બગબર સો વર્ષ પહેલાં (એટલે ઇ.સ. ૧૮૦૯ માં) આ શ્રીરામપુર-
વાળું બાપાંતર શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું પણ ૧૮૨૦ સુધી તે બહાર પડ્યું ન હતું.
ઇ. સ. ૧૮૧૫ માં દેવી અને સ્કિન્નર નામે બે સાહેબોએ ધર્મોપદેશક તરીકે ગુજ-
રાતમાં પહેલપહેલાં આવીને મુસ્લિમોમાં મુકામ ક્યો. કામ કરી શકે નેટલું તેમને બાપાનું
માન થયું કે તરત જ તેઓએ પોતાના ધર્મપુસ્તકના બાપાંતરનું કામ માથે લીધું. ઇ.
મ. ૧૮૧૭ માં તેઓએ નવા કરારનું, અને જુના કરારનો શરૂઆતનો ભાગ (જે
પેટાનુષ્ઠાન કહેવાય છે) તે બંધાવું બાપાંતર પુરું કરી દીધું. એક વિદ્વાન ગુજરાતી
ગ્રંથધે હિન્દી ઉપરથી આ બાપાંતર કમું હતું. તે ખ્રીસ્તી ઉપદેશકે મળી શીકે તથા
હેબ્રીમાંથી કાગજપૂર્વક અરખાવી તે ફરી એક ગવા હતા. નવા કરારનું બાપાંતર જેના
આકે ભાગ કહેલા હતા તે છાપવાનું કામ ૧૮૨૧ માં અને જુના કરારનું બહાર ભાગમાં
બે વર્ષ પછી કુલ રૂપિયા ૧૦,૦૦૦ના ખર્ચે પુરું થયું.

તે ગુજરાતમાં પહેલા કરેલા બાપાંતરના યોગ્ય એક દાખલા જોઈ લઈએ*.—

“ તાહારે તેની મા તથા બાઇ તેની પામે આવા ને બીડ માટે નેને
“ મલઈ નહોં ॥ ને તેને ખખર થઇ કે તાહારી મા તથા તાહારા બાઇ બાહાર
“ હોબા તને જોવાનું આહ છે ॥ ને તેજો જીતર આપીને તેઓને કહુ કે
“ માહારી મા તથા માહારા બાઇ તે છે કે પરમેશ્વરની વાત સાંભલીને પામે
“ છે. ”

(લુક ૮ : ૧૯—૨૧)

*જે પ્રતમાંથી આ વાક્ય ઉતારી લીધાં છે તેની છપવાની સાલ, પહેલા
પાનાં બોવાઈ ગયાથી, નક્કી જણાતી નથી. પણ ત્રીજી આવૃત્તિઓની સાથે સરખાવીને .
આ ૧૮૨૧ મી આવૃત્તિની પ્રત દશે એવું લાગે છે.

[વિભાગ] બેબલના ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન.

આ નવા કરારના મુરતવાળા ભાષાંતરની નવી આવૃત્તિ ૧૮૨૭ અને જુના કરારની ૧૮૨૬ માં ફરી છપાઇ. દેવનાગરી લિપિમાં એની એક આવૃત્તિ છપાવવાની સૂચના કરવામાં આવી હતી, પણ તે અમલમાં મુકાણી નહિ.

ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં છાપેલા જુના કરારના પણ ચોડા એક દાખલા નીચે દાખલા છે :—

“જહોવાના પાહાડ પર ઢોંધુ ચઢશે તેના પવીતર ઢોંધાવામાં ઢોંધુ ઉભો
 “રહેશે * જોહેના હાથ પવીતર ને અંતરકરણ નીરમલ ને પોતાનો શુદ્ધ ખોડા
 “પર નથી સખો ને દગાથી શમ નથી આધા * તે જહોવાથી વરદાન તથા
 “પોતાના બચાવનાર પરમેશ્વરથી શાચાઇ પામશે * ”

(ગીતયાજ્ઞ ૨૪ ; ૩-૫)

“રૂપાને મુકીને માહારા ઉપદેશ તથા શુના કરતા પણ મનાંન લો *
 “કાંજે મોતીથી પણ વીઠ-સારી ને શઘલી આહાના વસતુ તેહેની બરાબર નથી*
 “હું વીઠા દુરહેલીની સાથે રહું છઉં * જહોવાની બીલીક દોશ વખોડવો હકાર
 “તથા જુડો સખાવ તથા જુડો માગમ તથા બલાઇથી ફરેલા મોહોને હું વખોડું
 “છઉં * મનશુઓ તથા પાટી વીઠા માહારી છે હું યુધી છઉં ને જોર માહારૂં
 “છે * માહારે આસરે રાજાઓ રાજ કરે છે ને શરદારો ઘટમાંન હુકમ કરે
 “છે * માહારે આસરે શરદારો તથા અમીરો તથા પરચવીના શઘલા ઇનસાફ
 “કરનારા શરદારી કરે છે * જે નને હેત કરે છે તેઓને હું હેત કરું છઉં ને
 “જે વેહેલા મને શોધે છે તેઓ મને પામશે ” *

(દર્શાવચ્ચન ૮ , ૧૦-૧)

ઇ. સ. ૧૮૨૭ માં છાપેલા મુરતવાળા નવા કરારમાં ચોડા ધણો સુધારો વધારો કરીને તેની એક બીજી આવૃત્તિ સને ૧૮૩૨માં બહાર પાડવામાં આવી. આ સંબંધમાં આપણને સદભાગ્યે એક ભાષાતર કર્તાની તેઓની કાર્યપદ્ધતિ અને તેમને નડતી મુશ્કેલી સંબંધી નોંધ મળી આવી છે. આ પુસ્તક ફરી ત્રાચી જવામાં અને સુધારવામાં મી. ઇ.મ. ટ્રેવીએ પોતાનો બે વર્ષ સુધીનો બધો અભ્યાસનો વખત ગાળ્યો હતો, ને તેઓ એમ લખે છે કે :—

“દરેક ભાગ મૂળ ગ્રીક સાથે સરખાવવામાં આવ્યો છે. મૂળ ઉપરનાં સંહુ-
 “થી સરસ ટીકાવાળાં પુસ્તકો જોવામાં આવ્યાં છે. મૂળનો બરાબર અર્થ દર્શા-
 “વનારા અને આખા ગુજરાતમાં સમજાય એવાં વાક્યો અને શબ્દો ગોતવાનો
 “શ્રમ કરવામાં ઘણો વખત લેવામાં આવ્યો છે. આથી જુની આવૃત્તિ કરતાં
 “આ આવૃત્તિમાં મૂળનો અર્થ વધારે સારી રીતે આવેલો હશે, અને ગુજરાતી

“ ભાષાનાં ૩૬ વાક્યો ધણેખરે ઠેકાણે વધારે ચોખ્ખી રીતે વાપરવામાં આવ્યાં હશે
“ એવી અમને આશા રહે છે. ”

ઉપર જણાવેલ ભાષાંતર કર્તા યોગ્ય વર્ષ ખાંડી એટલે ૧૮૪૦માં ગુનગતી ગયા,
અને તેમને મુરતમાં દાટવામાં આવ્યા છે. તેમના સંબંધમાં ચોખ્ખા દહેલું છે. કે તે
સાચા દીલના અને સાદા વર્તનવાળા ખ્રીસ્તી, અને પોતાના કાર્ય માટે ઉત્તમ નિષ્ઠા
અને ખત માટે પ્રખ્યાત થએલ ધર્મોપદેશક હતા.

આ સુધરેલી આવૃત્તિ જેના મથાળાપર “ ૧૮૩૨—૩૭ ” એવી સાલ મુકેલી
છે તેમાંથી યોગ્ય એક વાક્ય કાઢીને દાખલા તરીકે નીચે લખીશું.

“ કેમકે તમે એ જાણો છો કે તમે પોતાની અવસ્થા ચાલ જે બાપદાદાઓથી
“ વારાફરતી આવી તેમાંથી તમે નાશ થનાર વસ્તુઓથી એટલે શુંનાથી અથવા
“ રૂપાથી ખંડી લેવાઆ નથી * પણ જેમ નીરમલ તથા નીરખોડ જોતાના
“ બચાના લોહીથી તેમ ખરીચટના મુલવાંન લોહીથી [ખંડી લેવાઆ છો] * તે
“ અમાઝી જમતનો પાઓ નાંખા પેહેલાં દરાવાઓ હતો ખરો પણ તમારે શા
“ આ છેલા કાલમાં પરગટ થઓ * તેઓ તમે તેહેને આશરે પરમેશવર પર
“ વીશવાસ કરો છો એણે તેહેને મરી ગએલાઓમાંથી જોડાડો ને તેહેને હેવો મહીમા
“ આએપો કે તમારો વીશવાસ તથા ઉમેદ પરમેશવર ચાએ * તમે બાધ જાતી
“ પરના નીરકપટ પરેમને શા આતમાને આશરે અર્થાંધ માંનવાથી પોતાના
“ પરાંણ પવીતર કીધા છતાં એક બીજા પર સુધ મનચકી અખંડ પરેમ કરો *
“ કેમકે તમે વીનાશી બીધી નહોં પણ અવીનાશીથી એટલે પરમેશવરની છવતી
“ તથા શરવકાલ શુધી રહેનારી વાતથી ફરી જનમાવાઆછો * કાંજે સધળાં
“ પરાંણી ધારા શરખાં છે ને માંણસનો શધલો મહીમા ધારના કુલ જેવો છે
“ ધારા શુકાધ જાએ છે. ને તેહેજુ કુલ ખરી પડે છે * પણ પરણીની વાત શા
“ રહે છે ને જે વાત શારા શમાચારમા તમને પરગટ કીધેલી છે * તે એજ છે *

(૧ પીતર ૧, ૧૮-૨૫)

એ વખતના શ્રીરામપુરવાળા સિવાય બીજાં બધાં ભાષાંતર અને તેની જુદી
જુદી આવૃત્તિઓની જોડણી વાંચનારને એક જે વાતમાં જરા વિચિત્ર જેવી લાગશે
જ, દંતરયાનીને મૂર્દસ્થાની ઉપ્પા (સ ને પ) જેવા અક્ષર વિચકુલ નથી મળતા
એટલું જ નહિ પણ ચ એ નથી ને તેની જગ્યામાં અ, આ, ઈ, ઊ, વગેરે સ્વરો
વાપરવામાં આવ્યાં છે. વળી ક્ષ, ઝ ને ક્રાઈ પણ જોડાક્ષર છે જ નહિ એથી “ આએપો ”
(આખો) પરેમ, વસ્તુ, શું (ચોનું) શરવકાલ (સર્વકાલ) વગેરે નવા જેવા શબ્દો
આપણી નજરે પડે છે. વળી અનુસ્વર પણ જાણે કારણ વગર મુકવામાં આવે છે.
(જેમકે જાણો છો, કેમકે, પરાંણી (પ્રાણી) માંણસ). આ બધું જોતાં એ પુસ્તકો
તે વખતની બીજી ચોપડીઓની સાથે સરખાવવાનું મન થાય છે, કે આ જે મુરતવાળા

[વિભાગ.] બેબલના ગુજરાતી ભાષામાં તરજુમાનું ઐતહાસિક વર્ણન.

બેબલમાં આપણને આટલું બધું અન્યથા જેવું લાગે છે. તે તેજ છાપખાનાની કે તે વખતનાં સંધર્માં છાપખાનાની છાપવાની રીત હતી એ માલુમ પડે.

બેબલની નવી આવૃત્તિ તૈયાર થઇ શકે તે દરતાં પણ વધારે ઝડપથી તેને માગવામાં આવી. જલ્દી બાપ્તર કર્તાઓ પોતાનું ફરી તપાસી જવાનું કામ હાથમાં લે એટલામાં તો સીલકમાં પ્રતો ખુરી ગઇ છે એમ જણાય, અને સુધારા વધારાનું કામ પુરું થાય ત્યાર પહેલાં તો નવી કામચલાઉ આવૃત્તિની હજારો પ્રત છાપાવવી પડતી. એક વખત તો બે આવૃત્તિ એકજ સાથે મુંબઇ અને સુરતમાં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી.

આ દરમિયાન ઐરિષ મિશન સ્થપાયું, અને તેના પહેલા ધર્મોપદેશકો કાર સાહેબ અને મટગમરી સાહેબ ઇ. સ. ૧૮૪૧ માં રાજકોટમાં આવી પહોંચ્યા. કાર સાહેબ થોડા બહિનામાંજ ગુજરી ગયા, અને અહિંના કબરસ્તાનમાં તેમની કબર જોવામાં આવે છે. પણ મટગમરી સાહેબ મોટું કામકરી શકે એટલો વખત જીવતા રહ્યા. મી. મલબારીએ તેમના 'Gujarat and the Gujaratis' નામના પુસ્તકમાં ધર્મોપદેશકના ઉત્તમ નમુના રૂપે તેમના ચારિત્ર્યની નોંધ લીધી છે. પછી લંડન મિશનરી સોસાયટીએ દક્ષિણના એકજ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનું ધારીને પોતાનું સુરત અને મધ્ય ગુજરાતનું કામ ઐરિષ મિશન, (જેના સભાસદોની સંખ્યા હવે વધી ગઇ હતી) તેને સોંપ્યું; અને તેમનો ખીજો કેટલોક કિંમતી સરસામાન જેમાં સુરતના છાપખાનાનો સમાવેશ થતો હતો તે સાથે સુવિખ્યાત રેવ. જે. વી. એસ. ટેલર સાહેબ રૂપે એક ઉત્તમ વારસો પણ આપ્યો. આ માનનીય ગૃહસ્થ, જેઓ ગુજરાતીઓનાં મન જીતી લેવા ધણે ખરે ખાગે પોતે ગુજરાતી જેવા જ થઇ ગયા, તેમના જેવા વિરલાભ છે. આવી રીતે તે વખતથી બેબલના બાપ્તર-માટે ઐરિષ મિશનની એક કમીટી (જેના મંત્રી ધણા વખત સુધી રાજકોટવાળા રેવ. જેમ્સ ગ્લાસ્ગો હતા) તે જવાબદાર થઇ, ધણા વખત સુધી સુધારા વધારાનું કામ કર્યા પછી સંપૂર્ણ રીતે સુધારેલી આખા બેબલના બાપ્તરની નવી આવૃત્તિ સને ૧૮૬૦ માં બહાર પડી. તેનો એક નમુનો નીચે આપવામાં આવ્યો છે.

“ હે યાકુબ, તું શાને લીધે કહે, ને હે ઇસ્માઇલ, તું શાને લીધે બોલે, કે,

“ મારો માર્ગ પ્રભુ પાસેથી સંતાડેલો છે,

“ ને મારા દેવ પાસેથી મારો ઇનસાફ જતો રહેનાર છે.

“ તે શું નહીં જાણ્યું ? તે શું નહીં સાંભળ્યું ?

“ અનતકાલનો દેવ પ્રભુ, પૃથ્વીની સીમોનો ઉત્પન્ન કરનાર,

“ તે કાયર થતો નથી, ને થાકતો નથી, તેની બુદ્ધિનો શોષ લાગતો જ નથી.

“ કાયર થએલાને બલ આપનાર તે, ને જે સામર્થ્ય વિનાના, તેમને તે પુષ્કલ જોર આપશે.

“ ને ઊકરા કાયર થશે, ને યાકી જશે, ને જુઆન થયડશે જ થયડશે.

“ પણ પ્રભુની વાટ જોનારા નવું સામર્થ્ય પામશે ; તેઓ ગરુડના જેવા પાંખોએ ઉડશે,

" તેઓ દોડશે, પણ યાકશે નહીં ; તેઓ દિંડો, પણ કાપર થશે નહીં. "

(યચાયાહ ૪૦ : ૨૭—૩૧)

" ગેટા પાલક જેવો તે પોતાનાં ટોળાંનું પાલન કરશે, તે બચ્ચાંને પોતાને બુલે સમેટશે.

ને પોતાના ઉર પર ઉઠાવી રાખશે, ને ધવાળનારીઓને સંભાલીને ચલાવશે."

(યચાયાહ ૪૦ : ૧૧)

આ તરજુઓ સૈકાના અંત સુધી ચાલ્યો, અને તે પછી સને ૧૮૯૯ માં નવી મુદ્રાલેખી આદિતિ બહાર પડી. આની ૨,૦૦૦ સંપૂર્ણ પ્રત માત્ર એક વર્ષમાં ખપી ગઈ* એથી મુદ્રાલેખ વધારા કરનારાઓને જાણ થઈ ગઈ અને તેમણે પ્રતનું હોલ તેમ પોતાનું કામ કરી ચક્ર કરવું પડ્યું. વર્ષો વર્ષ સુરતના છાપખાનામાંથી આખા બૈબલ કે તેના મુવાર્તા વિ. અમુક ભાગનાં ભાષાતરની દશ કે વિશ હજાર પ્રતવાળી આદિતિઓ બહાર પડે છે. અને છેલ્લા દશ વર્ષમાં સુરતના છાપખાનામાંથી બહાર પડેલી આ એકજ પુસ્તકની પ્રતની કુલ સંખ્યા ૨,૦૦,૦૦૦ની લગભગ થઈ હશે એ ઉપરથી બીજી બધી ગુજરાતી ચોપડીઓ કરતાં ગુજરાતી બૈબલનો સફળતા વધારે પ્રસાર થાય છે એમ કહેવામાં કંઈ અતિશયોક્તિ નથી

*તે ઉપરાંત પારસી ગુજરાતીમાં નવા કરારની એક આદિતિ રેવ. ધનજીભાઈ નવરોજીની દેખરેખ નીચે તૈયાર થઈને ઇ. સ. ૧૮૯૪માં છપાઈને બહાર પડી તેમાંથી એક ટુંકો ફરો નીચે આપેલો છે. તે ધણને જાણવા જોગ થઈ પડશે :—

“ પ્રભુની પ્રાર્થના. ”

પારસી ગુજરાતી.

અર્વાચીન ગુજરાતી.

ઓ આસમાનમાંના હમારા બાપ,
તાઈ નામ પાક મનાએ, તારી પાદશાહત
આવે ; જેમ આસમાનમાં તેમ જમીન
પર તારી મરજી મુઆફક થાએ. હમારી
રોજની રોટલી આજ હમને આપ ને જેમ
હમે હમારા કરજદારને માફ કરીએ છ-
પ્રમે તેમ તું હમારાં કરજ હમને માફ
કર. ને હમને અજમાએશમાં ન નાખ,
પણ હમને જુરથી છોડવ. કેમકે પાદશા-
હત, તથા કુદરત તથા જુલરગી હમેશાં
તારી છે. આમીન.

ઓ આકાશમાંના અમારા બાપ,
તાઈ નામ પવિત્ર મનાએ, તારું રાજ્ય
આવે ; જેમ આકાશમાં તેમ પૃથ્વીપર
તારી ઇચ્છા પુરી થાએ. દિવસની અમારી
રોટલી આજ અમને આપ ; અને જેમ
અમે અમારા ઋણીઓને માફ કર્યા છે,
તેમ તું અમારાં ઋણો અમને માફ કર;
અને અમને પરીક્ષણમાં ન લાવ, પણ
જીવંતથી અમારો છુટકો કર. કેમકે રાજ્ય
તથા પરાક્રમ તથા મહિમા સર્વકાળ સુધી
તારાં છે. આમેન.

[વિભાગ] બૈબલના શુભસંસ્કારોના આધારે તરજુમાનું ઐતિહાસિક વર્ણન.

સુધારા વધારાની કમીટી જેના મંત્રી યોગેશ્વર વખત સુધી રાજકોટમાં સારી રીતે જાણીતા થએલા રેવ. એચ. આર. સ્કૉટ સાહેબ હતા અને હાલ સુરતના રેવ. ડૉક્ટર રીલડી સાહેબ છે તેણે હાલમાં આખા બૈબલનું કાળજી પૂર્વક ફરી સુધારા વધારાનું કામ માથે લીધેલું છે, અને તેમાં તેમને ઘણાં વર્ષ લાગશે. પણ તેના પ્રથમના ભાગ નો છપાઈ ગયા છે અને તેના યોગ્ય એક નમુના નીચે આપેલા છે (જે બધા પ્રભુ ઇશુખ્રિસ્તનાં વચનમાંથી કાઢેલાં છે.)

(a) (પ્રભુ ઇશુએ) એક બાળકને પાસે બોલાવીને તેને તેઓની વચ્ચે બેસાડીને અને કહ્યું કે, હું તમને ખચિત કહ્યું કે, જે તમે કરો નહિ, ને બાળકોના જેવા થાઓ નહિ, તો આકાશના રાજ્યમાં તમે નહિ જ પેમશો. માટે જે કોઈ પોતાને આ બાળકના જેવું દીન કરશે, તે જ આકાશના રાજ્યમાં સહુથી મોટું છે.

“ વળી જે કોઈ મારે નામે એવા એક બાળકનો અંગીકાર કરે છે, તે મારો અંગીકાર કરે છે. પણ આ નાનાઓ જે મારા પર વિશ્વાસ કરે છે, તેઓમાંના એકને જે કોઈ ઠોકર અવગણશે ને કરતાં તેની કોટે ધડીતુ પડે અંધાય, ને “ તે સમુદ્રના ઉંડાણમાં ડુબાડાય એ તેને માટે સારું છે. ”

“ તમે શું ધારો છો ? જે કોઈ માણસની પાસે સૌ ઘેટાં હોય, ને તેમાંથી “ એક બુલ પડે, તો શું નબળાઈને પહાડપર મૂકીને ને બુલા પડેલાને શોધવા “ જતો નથી ? અને જે તે તેને જડે તો હું તમને ખચિત કહ્યું કે, જે નબળાઈ “ બુલા પડેલાં ન હતાં, તેઓના કરતાં તેને લીધે તે વત્તો હરખાય છે એમ આ “ નાનાઓમાંથી એકનો નાશ થાય, એવી તમાગ આકાશમાંના બાપની ઇચ્છા “ નથી. ” (માત્થી ૧૮ : ૨-૬, ૧૨-૧૪)

“ હું તમે માબજનારાઓને કહ્યું કે. તમારો વેરીઓ પર પ્રેમ કરો, જેઓ “ તમારો દેશ કરે છે તેઓનું બહુ કરો, જેઓ તમને શાપ દે છે, તેઓને આ- “ શીર્વાદ દો, જેઓ તમારું અપમાન કરે છે તેઓને સાત પ્રાર્થના કરો. જે કોઈ “ તને એક ગાલપર મારે, તેની આગળ બીજો પણ ધર... અને જેમ તમે “ ચાહો કે માણસો તમને કંઈ તેમજ તમે પણ તેઓને કરો ..... માટે જેમ “ તમારો બાપ દયાળુ છે, તેમ તમે દયાળુ થાઓ. (લુક ૧. ૨૭-૩૧ ૩૬).

“ હું તમને નવી આગ આપુ છું, કે તમે એક બીજા પર પ્રેમ કરો : જેઓ “ મેં તમારા પર પ્રેમ કીધો તેવો તમે પણ એક બીજા પર પ્રેમ કરો. જે એક “ બીજા પર તમે પ્રેમ ગણો નો તેથી મને માણસો જણશે કે તમે માગ “ ગણો છો. ” (યોહાન ૧૩ : ૩૪, ૩૫)

હવે શ્રીરામપુરવાળી ૧૮-૦ ની મુદતવાળી ૧૮૨૧ની ૧૮૩૦ની ને ૧૮૦૭ની (યે સરખાવીએ નો ફરફાર ફેટલો છે એ આપણને માન્ય પડશે.

૧૮૨૦

મનમા રાક લોક ધન્ય ક્યેમ્ક્યે
સર્ગનુ રાજ્ય ત્યહોનુ છે । શોક
કરવાવાळा ધન્ય ક્યેમ્ક્યે ત્યેહોળ
ની જાતિ યશે । નરમ લોક ધન્ય
ક્યેમ્ક્યે ત્યે પઞ્ચીના અધિકાર
કરશે ।

ત્યે યથાર્થને માટે મુજ્યા વલો
સરશા ત્યે ધન્ય ક્યેમ્ક્યે ત્યે તુલ
યાશે । દયાલ લોક ધન્ય ક્યેમ્ક્યે
ત્યે દયા પામશે । નિર્મલમનવાळा
ધન્ય ક્યેમ્ક્યે ત્યે ર્ધરને જોશે ।
મેલ કરવાવાळा ધન્ય ક્યેમ્ક્યે ત્યે
ર્ધરના દીકરા નામિતા યોશે ।
સત્યને માટે દુ લ પામોવાळा
લોક ધન્ય ક્યેમ્ક્યે સરગનુ રાન
ત્યેહોળુ છે ।

૧૮૨૧

રાકશઓને ધન છે કેમકે શવ
રગનુ રાન તેઓનું છે ॥ શોક કર
નારાઓને ધન છે કેમકે તેઓ
દીવાશે પામશે ॥ નરઓને ધન છે
કેમકે તેઓ પરથવીના વારસ યશે

શાચાપણુને શાર ભુખા ને તરશ
ઓને ધન છે કેમકે તેઓ ધરાશે ॥
દયાહુઓને ધન છે કેમકે તેઓ
દયા પામશે ॥ નીરમલ મનના
ળાઓને ધન છે કેમકે તેઓ
પરથેશરને દેખશે ॥ શલા કરનારા
ઓને ધન છે કેમકે તેઓ પરથેશ
વરતાં છોકરા કહેવાશે ॥ શાનાપણુને
શાર દુખ પામનારાઓને ધન છે
કેમકે શવરગનુ રાન તેઓનું છે

૧૮૩૨

આરમા જે રક તેઓને ધન [છ]
કેમકે આમશનુ રાન તેઓનું છે ॥
જે શોક કરેછ તેઓને ધન [છ]
કેમકે તેઓ દિલાસો પામશે નરઓને
ધન [છ] કેમકે તેઓ પરથવીનુ વતન
પામશે

જેઓને સાચાધની ભુખ તથા
તરશ [છ] તેઓને ધન [છ] કેમકે
તેઓ ધરાશે ॥ દયાહુઓને ધન [છ]
કેમકે તેઓ દયા પામશે ॥ મનમા
જે શુધ તેઓને ધન [છ] કેમકે તે
ઓ દેવને દેખશે ॥ શલાહ કરનારા
ઓને ધન [છ] કેમકે તેઓ દેવનાં
છાજ્યા કહેવાશે યથાધને શાર જે-
ઓની યતાવણી કરાએ છે તેઓને
ધન [છ] કેમકે આમશનુ નન તે-
ઓનું છે

૧૯૦૭

આરમા નેઓ રાક છે તેઓને
ધન્ય છે, કેમકે આમશનુ નાન્ય તે
ઓનું છે નેઓ શોક કરેછ તેઓને
ધન્ય છે, કેમકે તેઓ દિલાસો પામશે
નેઓ નમ છે તેઓને ધન્ય છે, કેમકે
તેઓ પૃથ્વીનુ વતન પામશે

જેઓને ન્યાપીપણાની ભુખ તથા
તરમ છે તેઓને ધન્ય છે, કેમકે
તેઓ ધરાશે દયાહુઓને ધન્ય છે,
કેમકે તેઓ દયા પામશે મનમા જે
શુદ્ધ તેઓને ધન્ય છે, કેમકે તેઓ
દેવને જોશે સલાહ કરનારાઓને ધન્ય
છ કેમકે તેઓ દેવના દીકરા કહેનારો
ન્યાપીપણુને લીધે નેઓની સતાવણી
કરાઇ છે તેઓને ધન્ય છે, કેમકે આ-
મશનુ રાન્ય તેઓનું છે

(S Matthew V 3-10

(માથી ૫, ૩-૧૦)

૧૫૧—૪૪૩ પ્રીસ્ત આ પ્રમાણે ચોતાના પુનરુત્થાન પછી ચોતાના શિષ્યોને કહ્યું છે :—

મે તમ્હારે સાથે રહીને જ્યે નાતીને
કહ્યો છે એ જ્યે મોશહના તૈરે
તમા ને આવાર્જ્યનો વાતોમા જ્યેર
વાતો મારા વિવચમા લલ્લી કે ત્યે
સર્વનૂ પૂરૂ થાવું આવશ્ય છે । ત્યારે
ત્યેજે સ્વેહોળની બુદિ લોલી ક્યે ત્યે
ધર્મપ્રપને સમસે વલ્લી ત્યેજે સ્વેહોળને
કપૂ કમે એવૂ લખ્યૂ છે ને જીવનને
આવશ્ય છે ક્યે એવૂ દુલ પામવૂ ને
ત્રીજે દાદૈ મૃત્યુથી હરૂદૂ । ને તિ-
જ્જાલમથો પ્રારમ કરીને ત્યેના
નામથી સજ વાતોને પાસે મન
કેરાવ્યૂ ને પાપમોચનનૂ પરષટ ક-
રવ્યૂ । ને તમે સ્વેહોળના સાક્ષી છો ।

મે તમારી સાથે રહીને જે વાતો
કહી તે એ છે કે સુશાની તોરેતમા
તથા પેગમ્બરોની ચોથીઓમા તથા
ગીતોમા જે જે વાતો હું સમજી લ
ખી છે તે બધાહ પુર થવું જરૂર છે
તાહારે તેણે તેઓની બુધી ઉઠાડી કે
તેઓ શાશતરને શમને ॥ ને તેણે
તેઓને કહું કે હેતુ લખેલું છે કે અમ
જોઇવું હવું કે ખરીશટ મારો જાએ
ને તીને દાહાડે મરી ગએલાઓમા
થી ખાજો ઉઠે ॥ ને ધરશલમથી મા
ડીને શઘલા લોકોમા પશતાવો તથા
પાપોની મારી તેના નામથી પરમટ
થાએ ॥ ને તમે તે વશતુઓના જા
હેદ છો ॥

હું તમારી સાથે હતા તાહારે જે
વાતો તમને કહી તે એ છે કે સુશાના
તેમશાશતરમા તથા પેગમ્બરોની
ચોથીઓમા તથા ગીતોમા જે જે સ
મજી લખા છે તે બધાનું પુર થવું
જરૂર છે * તાહારે તેઓ લેખો શમને
માટે તેણે તેઓની બુધી ઉઠાડી *
પછી તેણે તેઓને કહું કે હેતુ લખ્યું
ને ખરીશટને હેતુ શેહેતુ ને તને દા
હાડે મરી ગએલાઓમાથી ખાજ લ
હું * ને ધરશલમથી માડીને શઘલા
લોકોમા પશતાવો તથા પાપોની મારી
તેના નામથી પરમટ કરવાની જ
રૂર છે * ને આ વશતુઓના શાહેદ
તમે છો *

હું તમારી સાથે હતા, ત્યારે મે એ
વાતો તમને કહી હતી કે, જે સુશા
ના નિયમ શાસ્ત્રમા તથા ભવિષ્યવા-
દોઓમા તથા ગીતશાસ્ત્રમા મારા સ-
મજી લખ્યું છે તે બધું પુર થવું જોઇ-
એ ત્યારે ધર્મલેખો સમજવા મારે
તેણે તેઓના મન જોલ્યા અને તેણે
તેઓને કહ્યું કે એમ લખ્યું છે, કે
પ્રીસ્તે હું ખ સહન કરવું, ને ત્રીજે
દહાડે મુએલાઓમાથી પાજા ઉઠવું
જોઇએ અને યદુશાયેમથી માડીને
સઘળી પ્રજાઓને તેના નામના પ
સ્તાવો તથા પાપનિવારણ પ્રગટ કર
વા જોઇએ એ વાતના સાક્ષીઓ તમે
છો (લુક : ૪, ૪૪—૪૮)

આ પ્રમાણે ૧૯૦૭ની આગતિને શ્રી રામપુત્રવાળી ૧૮૨૦ની આગતિ નામે કે મુરતવાળી ૧૮૩૩ની આગતિ માથે મગધાવીએ તો થયો 'જ' મુધાગે વધારે થયો છે એમ જણાયા વગર રહેશે નહિ. પણ જૈનવના બોધવચનમાં જગ પજુ પરદેશી ઉચ્ચારનો બાસ હોય તો માખમેના હ્રસ્વપ- ને પુરી અમગ કરી શકે નહિ, એ જન- બ્દીને દાવની સુધારા વધાન વાળી દમીટીના મખાસદો થપ્પી જ આગુરતાથી ઇચ્છે છે કે ગુજરાતના વિદ્વાન મોભાવાળા અને પાશ્ચાત્ય તથા પુર્વાત્ય બન્ને બાપામાં પ્રીતિ મદાસયો આ મદાન પુસ્તકનું છટાદાગ ધરમથુ અને અર્વાચીન ગુજરાતી, એટલે વર્ત- માનપત્ર કે પુસ્તકોની ગુજરાતીમાં તો નહિ પણ ઘગ્ગાને બળરમાં બોલાતી ગુજરાતીમાં, બાપાંતર કરવાનું દાય લે એટલે પૂર્વેની તેમજ પશ્ચિમની પ્રાચીન ઇશ્વરનું વચન પ્રખ્યાત ખ્રીસ્તી પ્રેરિત પાઉસના કહેવા પ્રમાણે " વેગે મેટે અને મદિમા પામે "

હવે છેવટના બાગમાં બે સજ્જો ઘણા માણસો, અને ને વળી એવા પણ કે જેમની વિદ્યાપરથી તેઓ વધારે જાણતા હશે એમ માની શકાય એવા તાર્કીક પણ, નખતો વખત વિચાર ક્યાં વગર એમ ધારવામાં આવે છે કે જૈનસ પાશ્ચાત્ય ગ્રંથ છે, કે જે ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરિકાની પ્રજાને ઉપયોગી હોય તો હોય, પણ તેમાંથી અમારા આ ભરતખડની પ્રજાને કમ બાસ શીખવાનું નથી પણ એટલું તો સક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, જૈનસ, તેનો જુનો કે નવો કરાગ બન્ને ચરખી રીતે, પછી મૂળ કે હેબી કે અસમી કે શ્રીક બાપામા લખાએલ હોય તો પણ ન ગોગગ પૂર્વાત્ય ગ્રંથ છે, અને પાશ્ચાત્યો કરતા પૂર્વાત્યોથી વધારે સારી રીતે સમજી શકાય, તેમજ પૂર્વાત્ય વિદ્વાનો જ માન તેનો સંપૂર્ણ અર્થ મમજવવા ચોખ્ખું હોય એમ માની શકાય સર રૂદરિક લીલીએ બહુજ સારી રીતે એક વખતે કહ્યું હતું કે ' જૈનસ તમારે જ પુસ્તક છે. આરબમાંના આદમ ને હવાથી માડીને તે છેવટના ઇશુ ખ્રીસ્ત અને તેના પ્રેરિતો સુધી આખા જૈનસમાં એક પણ પાશ્ચાત્ય માણસ નાણુમ પડશે નહિ. '

આ કીમતી વારસો તેના બાપાંતર દ્વારા તમને મેળવી ગયા છે. તેનો નંપૂર્ણ ઉપયોગ કરજો, એટલે તેમના હ્રદયની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત થશે

જે. એસ. સ્ટીવન્સન.

ધરાનના હખમની પાદશાહોના વખતનું હિંદુસ્તાન.

(શમશુલકલિખા જીવણજી જમસેદજી મોદી)

હિંદુસ્તાન ધરાનીઓને ઘણા પુરાણા કાળથી જણાયલું છે.

હિંદુસ્તાનનો મુલક અસલ ધગનીઓને ઇ. સ. ૧૨૦૦ ની આગમ્ય એટલે આજથી આશરે ૩૧૦૦ વરસની પછુ આગમ્ય જણાયલો હતો. એ બાબેની સાબેતી નીચલી બાબત ઉપરથી મળે છે.

હિંદુસ્તાન ફરવરદીન યસ્તવાળા આધર્ય મુલકનો ભાગ

ફરવરદીન યસ્ત (૩૦ ૧૪૩-૧૪૪) માં તે વખતે જણાયલા પાંચ દેશોના નામો આપેલાં છે. તે નામો નીચલા છે—

(૧) અધર્ચ યાને ધરાન જે ફરેદુનનાં છોકરા એરચનો મુલક ગણાતો; (૨) તુધર્ય યાને તુરાન, જે ડરેદુનના છોકરા તુરનો મુલક ગણાતો; (૩) સાધરીમ યાને સરમાશીઆ, જે ફરેદુનના છોકરા સેલગનો મુલક ગણાતો; છુન દેહેશ (બાબ ૧૫ ૬૦ ૨૬) પ્રમાણે એઅરમ અથવા એશીઆમાધનરનો મુલક હતો (૪) સધની યાને ચીન; અને (૫) દાહી એ પાંચ દેશોમાંના પહેલા દેશ અધર્ચ અથવા ધરાનને લગતા ૧૬ મુલકોનાં નામો વંદીદાદ (પર્ગદ ૧) માં અપયાં છે. એ ૧૬ નામોમાં એક નામ હિંદુસ્તાનનું હિંદુ તરીકે છે. વંદીદાદ એક જાતનું અસલી ધરાનીઓના કાયદાકાનુનો અને રેવાળેનું પુસ્તક છે. ‘અશ’ (અશોષ, પત્રિત્રાષ, સુદ્ધાપણું) ના સીધા અને શુદ્ધ માર્ગથી આડે જનારા સાધનો—પછી તે માણસો, ચીળે, સદ્ શુભો ખવાસો હોય—તે દેવ ગણાતા. માટે સીધા માર્ગ દેખાડનારા કાયદાકાનુનો એ પુસ્તકને વંદીદાદ (વી દએવ દાત) એટલે “દેવની સામે આપેલા કાયદા” કહેતા. હાલમાં જેમ એક કાયદો બાધનાર પાતાની કાયદાપોથીમાં જણાવે કે તે કાયદા ફલાણા ફલાણા મુલકો યા ગહેરોને લાગુ પડે છે, તેમ વંદીદાદની એ પેહેલી પર્ગદમાં અધર્ચને ધરાન દેશને લગતા ચહેરો યા મુલકોનાં નામો આપ્યાં છે, એવું દેખાડવાને કે તે પુસ્તકમાં જણાવેલા કાયદાકાનુનો અને રેવાળે એ ૧૬ મુલકોમાં જાએજ હતા.

વંદીદાદની પેહેલી પર્ગદ જેમાં હિંદુસ્તાનનું નામ મળે

છે, તેનું પુરાતનપણું.

હવે વંદીદાદની આ પેહેલી પર્ગદ ઇ. સ. ૧૨૦૦ વર્ષની આગમ્ય

લખાયલી હોવી જોઈએ, એમ ૨૦ હાડગ ધારે છે. એમ ધાન્વા માટે તે બે દર્શીને રજુ કરે છે

૧ આ કે દાયોનીમે નીચાના સંસ્કૃતો પાયો ધૃં મં પૂર્ ૭૦૮ ના નાખે એ વખતે એણે એકબેટાના (Igabhatana, Lebhatana) નામનું નાનીસુ શંક રચાવ્યું હતું. (દીરાટોટસ ચોપડી ૧ જામ ૮૮) એ શરે જગપ્રસીદ થયું હતું, પણ તેનું નામ વદીદાદની પેદેલી પર્ગદમાં આવતું નથી તે ઉપરથી દીમે છે કે તે પરગરદ ધૃં સં પૂર્ ૭૦૮ ના એ શરે ચાપવામાં આવ્યું તેની આગમ્ય લખાયલી હોવી જોઈએ જો પઠવાડેથી લખાયલી હતે તો તેમાં આ નામીયા શહેરનું નામ આપ્યા વિના રહેતે નહોતું આજ પ્રમાણે આત્રોપાદનને જાણીને મુલક, જે મીડીઅન-ગાંધ્ય વખતે જણાયતો હતો તેનું નામ પણ એ પર્ગદમાં મળતું નથી

૨ વદીદાદની પેદેલી પર્ગદના પુત્રતતપણા માટેની બીજી દર્શીત ૨૦ હાડગ પ્રમાણે આ છે કે, એ પર્ગદમાં બનખ (બાખધી) શરેરને “એરેધવો દ્રશ મ” એટલે પુનઃ વાવટાનાશુ કહ્યું છે એ દેખાડે છે કે એ શરે એકનીઆના સંસ્કૃત તે વખતે હુમ્મ્ય શરે ટોણુ જોઈએ હવે એકનીઅન ગાંધ્યની પડતી ધૃં સં પૂર્ ૧૨૦૦ વર્ષ પર એમીરીઅન લોગને હાથે થઇ હતી ત્યારે એ પર્ગદ ૧૨૦૦ વર્ષની આગમ્ય લખાયલી હોવી જોઈએ, કે ત્યારે એનીઆનું નામ પગબર હતું, અને તેથી તેના બનખ શરે ઉપર એકનીઅન સંસ્કૃતતનો પુનઃ વાવટો ઉડતો હતો

વદીદાદમાં નામ દીધેલો હિંદનો મુલક.

વદીદાદમાં હિંદુસ્તાનના મુલકને “હપ્તહિંદુ” ને નામે જણાવેલો છે એ ‘હપ્તહિંદુ’ તે સંસ્કૃત “સપ્તમિધુ” છે એ હાનનો પગબરનો મુલક છે પગબરે પોતાનું નામ (પગ-આન) સિધુ નદીની પાંચ શાખાઓ ઉપરથી રીડુ છે પણ અસનમાં એ મુલકમાં સિધુની સાત શાખાઓ વહેતી હતી, અને તેથી તે હપ્તહિંદુ (મપ્ત-સિધુ) ને નામે જણાવેલો હતો

મુનાનીઓના લખણોમાં પણ એ નદીઓના સાત નામો છે વેદમાં અને મુનાનીઓના લખણોમાં એ નામો હાડગ પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે છે —

વેદિક નામ

સિધુ

વીતાસ્તા

અસીકની

મુનાની નામ

Indus

Hydrus

Alcesnes

પરશની.	Hydraortes.
વીપાસ.	Hyphasis.
મતાદ્ર	Hesydruis.
કુખા.	Kophen.

એ નદીઓ ને આગળ સાત હતી તે હાલ પાંચ થઈ છે તેને માટે કહે છે કે બન્ને નદીઓ પાછલથી જોડાઈને એક થઈ ગઈ છે. એવી જોડાઈ ગયેલી નદીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે —

સીંધુ	Indus	{ સિંધુ (Indus)
કુખા	Kophen	
સતાદ્ર	Hesydruis	{ વીપાસ (Hyphasis)
વીપાસ	Hyphasis	

જે જોડાઈ ગયા પછીની પાંચ નદીઓ ને ઉપરથી પંજાબના મુલકનું નામ પડ્યું છે, તેઓનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે:—સતલજ, ખીઆ, રાવી, બીનાબ અને જલમ. એઓમાંથી સતલજ તે છુટી સતાદ્ર, (Hesydruis or Saranges) અને જોડાયેલી વીપાસ (Hyphasis) છે.

જે હપ્ત હિંદુનાં મુલક વિષે વંદીદાદનાં જે મુલકનાં વર્ણનવાળા ફકરામાં જોવાતાં કહે છે કે “હમ હિંદુનો મુલક પૂર્વ હિંદુસ્તાનથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાન સુધી.” જે વર્ણન ઉપરથી એવો વિચાર જાય છે કે તે વખતે એ ‘સમ્મ સિંધુ’ વાળો મુલક તે આખો હિંદુસ્તાન ગણાતો હોવો જોઈએ, કારણકે લખનાર ‘હમ હિંદુ’નું નામ દખ ખુદ્દું જણાવે છે કે “હમ હિંદુ તે પૂર્વ હિંદુસ્તાનથી તે પશ્ચિમ સુધી.” ૨ પીગલે એટલે ભાગ આપ્યો નથી તે ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવે છે કે, એટલા ચપ્પે પાછળથી ભોળથી સરેહ કરનારે હમહિંદુનો મુલક ક્યાં સુધી તે દેખાડવા વધાર્યા હે.ય.

યજ્ઞસ્ને અને યસ્તમાં હિંદુસ્તાનનો એશારો.

વંદીદાદ પછી યજ્ઞસ્ને આપણે એ મુલકનો એશારો જોઈએ છીએ. યજ્ઞસ્નેનો ૧૭ મો હા, જે સંગેશ યસ્ત તરીકે જણાયેલો છે, તેમાં (૧૦ ૨૯) સરોશ યજ્ઞસ્ને અલંકારિક રીતે ઘોડાની રથમાં સુસાદરી કરતો જણાવ્યો છે અને તેને પૂર્વ દિશાથી હિંદુસ્તાનથી (ઉપસ્તધરે હિન્દવો એટલે હિંદુકુશ પાહાડી આવતો જણાવ્યો છે. ધરાનનાં મુલકની સરહદ પૂર્વમાં હિંદુસ્તાન સુધી હોવાનો એશારો દીસે છે.

એવોજ એક એશારો મેહરયસ્ત (૬૦ ૧૦૪) માં મળે છે. ત્યાં પૂર્વ હિંદુ-

સ્તાન સુધી અને પશ્ચિમે નીચે સુધીની હદ દેખાડી છે (ઉપગ્રંથરે હિન્દવો દ્વિઓપ-
તધરે નિધને)

તીરસ્ત (૧૦ ૩૨) મા એક હિન્દ નામના પદાનુ નામ આપે છે તેને
કાષ્ઠક હિંદુશ પદાડ જોને કાષ્ઠક પશ્ચિમ બણીના લખનાગઓ દિદી કાકેસસ
(Indian Chalassas) હે છે, તે ગણે છે

હખીમીનીઅન લેખોમાં હિંદુસ્તાન.

અવસ્તાનો જમાનો, જે મારે અવસ્તામા ઉપગ્ર પ્રમાણે એશાગ મગે છે, તે
જમાના પછી આપણે હખીમીનીઅન જમાના ઉપગ્ર આપીએ એ જમાના ઉપગ્ર આ
વતા આપણને શાહ દાગવમના એ લેખોમા એ દેશનું નામ મગે છે એક એ પાદ-
શાહના પર્મા પોતીમના લેખોમા, અને ખીનું નમે રસ્તમના લેખોમા એ પાદશાહ
પોનાના એ લેખોમા પોને જીતેતા મુનના નામ આપે છે એના ત્રણ લેખો
મુખ્ય છે

૧ બેહીસ્તુનના પેમો, જે રાખીન્સને આમરે ૬૦ સં પૂર્ ૫૧૬ મા પ્રાતન
પણા ગણ્યા છે †

૨ પર્સિપોલીસના લેખો

૩ નક્ષે રસ્તમના લેખો, જે ૪૦ મં પૂર્ ૪૮૬ મા પ્રાત પણા ગણવામા
આન્યા છે

એઓમાધી પેહેલા લેખના મુલકના નામોમા હિંદુસ્તાનનું નામ જોવામા આ
વતું નથી પણ પાઠલા એમા જોવામા આવે છે એ ઉપ થી દિસે || ૩ ૬૦ સં
પૂર્ ૫૧૬ પછી અને ૪૮૬ની આગમય એ પાદશાહે હિંદુસ્તાનનો મુલક
જીત્યો હશે †

દારાચસની હકીકત આપતાં હીરાટોએ કહેલું

હિંદુસ્તાનનું વર્ણન.

પોતે વારસામા મેગવેલા અને જીતેના મુનકના દાગવમે જુદા જુદા ભાગો
જનાન્યા હતા અને તે દરેક ભાગ એક દામ (satrap) ને મોખ્યો હતો તે
દરેક ભાગની જુદી જુદી દામી (satraps) બનેલી હતી હીરાટોસ પ્રમાણે
એવી ૨૦ હકિમીઓ બની હતી તેમા હિંદુસ્તાનની દામી છેલ્લી ચાને ૨૦ મી હા

§ Rawlinson's Herodotus Vol II p 590

† એ ત્રણ લેખોમા ત્રણવેના મુલકના નામો મારે જુએ મેલીમનની હીરા-
ટોસ (સને ૧૮૫૮ વાં ૨ પાં ૪૮૫ નોટ ૬)

કેમી હતી એ બામે હીરોડોટસ કહે છે કે હિંદીઓની સખ્યા બીજી કોઈની પ્રજા કરતા વધારે હતી, અને બીજી પ્રાંતપણુ પ્રજા કરતા તેઓ વધારે મોટી ચોથાઈ (૩૬૦ સોનાના તેનન્ટ) આપતા હતા †

હીરોડોટસના આ દ્રવ્ય ઉપગ્રથી બે ચીજ માનુષ પડે છે એક આ કે દારા યસની હકુમતના કોઈ સુવક કરતા હિંદુસ્તાનના તેના મુલની નતી ઘણી મોટી હતી ૨ બીજી આ કે બીજા ગ્રામ મુલક કરતા એ મુલક મોટી ચોથાઈ આપતો હતો હીરોડોટસ એ ચોથાઈ ૩૬૦ તેનન્ટ સોનું જણાવે છે એ રકમ હાલના અંગ્રેજી સીક્રામા ૧૦ લાખ પાઉંડ અને હાલના ભાવે આપણા ગ્રામના ગણીએ તો ૧૧૮ કરોડ રૂપીઆની થાય

જેમ અવસ્તા પ્રમાણે અવસ્તાના જમાનામા હિંદુસ્તાન જણાવેલી દુનીયાનો પૂર્વમા પૂર્વ ભાગ ગણાતો હતો તેમ હીરોડોટસ કહે છે કે તેના વખતમા હલું, † તેની વધુ પૂર્વનો ભાગ રેતાગ અને વેગન હતો એ રેતાગ મુલક ને રાશીન્સન હિમાલયની ઉત્તરતુ ગેતાન વન ધારે છે

હિંદુસ્તાનના સોના બાબે હીરોડોટસ.

હિંદુસ્તાનમા સોનું ઘણું ઉત્પન્ન થતું, તે બામે હીરોડોટસ કહે છે કે (ક) ક્યે તે જમીનમાથી બોદી કઢાડનામા આનું, (ખ) ક્યે તે નદીઓના પાણી સાથે ધોનાઈ આનું અને (ગ) ક્યે મોટા ભાગમા તે પ્રાણીઓ તે બોદી કઢાડતા

આ ત્રીજી રીત બામે તે કહે છે કે પ્રહોલાના કદથી મોટા અને કુતરાના

† “The Indians who are more numerous than any other nation with which we are acquainted, paid a tribute exceeding that of every other people, to wit, three hundred and sixty talents of gold dust (Book III chap 91 Rawlinson = Herodotus Vol II p 480)

† “Indeed of all the inhabitants of Asia, concerning whom anything certain is known the Indians dwell nearest to the east and the rising of the sun Beyond them the whole country is desert on account of the sand (Book III 98 Rawlinson's Herodotus Vol II pp 488 89)

§ જેમો પણ એ રીત માટે બોલે છે જુઓ એની ભુગોળની ચોપડી ૧૫ મી બાબ ૧ ક ૪૪

કદથી ઉતરતા મોટા પ્રાણીઓ મોનાની રેતીવાળા મુવડામાં મને છે એ પ્રાણીઓ જમીનમાં દગ કરીને ગહે છે દગ કરતા તેઓ જમીન ખોદી કાઢાડે છે જે ખોદી કાઢાડેલી જમીનમાં મોનાની ગરુડોની રેતી હોય છે દેશીઓ તથા ઉટને એકમેકની માથે બાધી તેમના વચલા ઉપર સવાગ થઈ એ મોનાની રેતી લેવા જાય છે. વચમાનુ ઉટ માદી યાને શાહનશી હોય છે ખાસ કરીને જે માદાએ તગતનુ બચનુ જલોહુ હોય તેને ગાયે લેઈ તે ઉપર તેઓ સવાર થાય છે, કે તે માદા બચ્યાના ખ્યા ખાતર તેને મળના કાગે જતદી પાછી કરવા જતદીથી દોડે.

મુગ્ગ ઉગતા જ્યારે રેતી તપે છે સારે પેના પ્રાણીઓ જોએ વિકાગ હોય છે, તેઓ દરમા બનાઈ એમે છે તે વખતે હિંદીઓ પેવા તથા સાયે જોડેલા ઉટા ઉપર સવાગ થઈ તે બણી જાય છે અને જલદીથી રેતીને મથગાઓમાં ભરી ઉટ ઉપર લાધી પાળ કરે છે તે પ્રાણીઓ એકઠા થવા માટે તેટલામાં તેઓ ઝડપથી પાળ કરે છે

હિંદુસ્તાનની કોષ્ટક રસમો બાબે હીરોડોટસ.

પોતાના વખતની હિંદુસ્તાનની કેટલીક રસમો બાબે હીરોડોટસ નીચે પ્રમાણે લખીકત આપે છે —

૧ હિંદુસ્તાનની કોમો સખ્યાબધ છે

૨ તેઓની બાપાઓ જુદી જુદી છે

૩ કેટલીક જાતો ભટકતી (Wandering) છે

૪ નદીના કિનારા ઉપર રહેતી કોષ્ટક જાતો કાચી માલથી ઉપર છાંવે છે બાપુનો બનાવેલા મછવાઓ જે એક-ચકના બનાવેલા હોય છે, તેમાં તેઓ એ માલથી પકડે છે

૫ તેઓ નદીમાં ઉગતા એક જાતના ધાસનો પોષાક પહેરે છે

૬ મોઢક જાતો માણુમને મારી ખાનારી (Cannibals) હોય છે તેઓ જ્યારે મોઢ પુરુષ બીમાર પડે છે સારે તેને મારી નાખે છે નગી જવા પછી તેનું માંસ બગડી જાય એવા વિચારથી બીયારો મરવા પડે કે તેઓ તેને મારી નાખે છે

૭ મોઢક જાતો પ્રાણીઓને મુલ્ય માનતી નથી તેઓ અનાજ વગેરે વાવતા નથી, પણ તગડાગી ઉપરજ છાંવે છે

૮ સ્વા ગાડો ઉપર ઉન (tree-wool) ઉગે છે તે ઉનના તેઓ કપડા બનાવે છે એ ઉન તે રેતો એશારો

હિંદુસ્તાનના પેહેલા શાહનશાહ તરીકે શાહ દારાયસની હકીકત.

હિંદુસ્તાનની શાહ દારાયસની ફતેહ બાળે હીરોડોટસ અને ખીઝ યુનાની તવારીખને નવેશો જે લખી ગયા છે તેને અધારે આપણે આ પાદશાહની હિંદુસ્તાનની હકુમતનું એક ચિત્ર અત્રે દોરીએ.

હિંદુસ્તાનની પુરાણી તવારીખ, ઈ. સ. પૂર્વની તવારીખ, ઘણા અધિકારમાં રહી છે. એ પુરાણી તવારીખના કોઇ મોટા બનાવો અલબત્તે જણાયલા છે. દાખલા તરીકે મહાભારતે વર્ણવેલો કૌરવ અને પાંડવનાં બેટાઓ વચ્ચેના યુદ્ધનો બનાવ ઇ. પુ. આસરે ૩૦૦૦ વર્ષપર મેલાય છે, પણ તે સને, હાલની ગત્રે તેવી શોધખોળ છતાં, એક પ્રકારની અટકળ છે. જ્યાંસુધી એક બનાવનો સને, જોકે ચોક્કસ નહીં તોપણ લગભગ સુકરર થાય નહિ ત્યાંસુધી તે કેટલીક હદે એક દેશનાં અનુક્રમે રચાયલી તવારીખની હદમાં આવી શકતો નથી.

એ સમયે હિંદુસ્તાનની પુરાણી તવારીખમાં જે કોઇ બનાવનો સને લગભગ સુકરર હોય તો તે તેના પહેલા પારસી પાદશાહ દારાયસનો છે. *સ્ટ્રેબો પ્રમાણે દારાયસની આગમચ પાદશાહ સાયરસે પણ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઇ મોકલી હતી, પણ એ લખનાર પોતે કહે છે તેમ એ બાબત ચોક્કસ નથી. વળી સ્ટ્રેબો કહે છે કે હિંદી સેપાહો પગારદાર બહારના સેપાહો (mercenary troops) તરીકે દારાયસની આગમચ ધરાની લશ્કરમાં નોકરી બળવતા હતા. હખીમીનીઅન વંશની આગમજ ધરાનના કેઆનીઅન વંશના અને વળી ખુદ પેશદાદીઅન વંશના કોઇક પાદશાહોએ હિંદુસ્તાનમાં ફતેહ મેળવી થોડો યા ઘણો વખત હકુમત કરી હતી એમ શીરસ્તે નામનો જણીતો ધરલાખી લખનાર જણાવે છે, પણ તેઓની હકીકત ચોક્કસ નથી. હવે દારાયસનાં સને માટે જે આપણને હિંદી પુસ્તકો યા લેખો યા બાંધકામોથી મળતી દલીલો ઉપર આધાર રાખવો પડતે તો તે અચોક્કસ ગણાતે; પણ સારાં બાળે હીરોડોટસ જેવા તવારીખનેશનું ધણીક હદે સત્તાદાર ગણાતું પુસ્તક અને ખુદ પાદશાહ દારાયસનાં ખીલારોડી લેખો આપણી મદદે આવે છે અને તે સને સુકરર કરે છે.

હિંદની પાદશાહી ભોગવનાર દારાયસ પાદશાહ.

હીરોડોટસ પ્રમાણે હખીમીનીઅન વંશના એ જગપ્રસીદ્ધ પાદશાહે ધરાનપર ઇ. સ. પૂર્વે ૫૨૧ યા ૪૮૫ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું અને તેના રાજ્યની હકુમત છેક હિંદુસ્તાન સુધી ફેલાઇ હતી. પાદશાહ દારાયસ હિંદુસ્તાનનો પાદશાહ થયો હતો,

* Strabo Book XV chap. 1, 6

એવા હીરોડોટસના લખાણને એ મહાત્મા પાદશાહના પર્સિયોલીમ અને નહે
૩મતમના ખીના રોમી રેખો દેખે આપે છે નહીં. ગ્રન્થનો લેખ આગરે ૪૦ સં પૂર્વ
૪૮૬ માં લખાયેલો ગણવામાં આવે છે એ લેખમાં એ પાદશાહની દિ'દી હકુમતનો
ચોક્કસ એકાદો છે તે ઉપરથી દિ'દી છે કે જેને એ લેખ મન દાવાની આગમય, એટલે
૪૦ સં પૂર્વ ૪૮૬ ની આગમય દિ'દુસ્તાનમાં હુમત કરી હતી એ પાદશાહનો
મને હીરોડોટસને આગરે અને પશ્ચિમ બાજીના ખીજ તમારીખનવેળાને આગરે ચોક્કસ
મને છે તે ઉપરથી દિ'દુસ્તાનમાં હુમત કરતા કોઈ દિ'દી મનઓના સને પણ
લગભગ મુકરર થઈ રહે છે

દિ'દી પુગલો પાદશાહના વચના નામો આપે છે તેમાં તવારીખી બનાવ
તરીકે સત્તા સમાન ગણાવે મહ વચ દોષ તો તે મહનુનામ (Hastanama)
નામનું વચ છે તે પેટનવેહેલું દિ'દુસ્તાનમાં ૧૧૧ નામ તવારીખી વચ ગણાય
અન્યતે જ્યારે અસલી તવારીખના મંજુમાં આપણે 'દિ'દુસ્તાન' કરી બોલીએ
હ્યારે શિદિલ હકુમત તમે જોડાયના એ દેશ તરીકે આપણે હાલ સમજીએ છીએ
તેમ નહિ મમજનું, પણ ફક્ત ઉત્તર દિ'દુસ્તાનનો મુલક, અને તેમાં પણ પાદ
અહીંતહીં બાગનો મુલક સમજવો એ વચનો પાચમો પાદશાહ ખીજીમાં નામનો
હતો અને તે પાદશાહ દાવસના વખતનો એક પુરુષ (contemporary) હતો †

પાદશાહ દાવસન એક મોટો પાદશાહ થઈ ગયો છે તેની મોટાઈ ધરાવતી
દિ'દુસ્તાન સુધીના તેના મુન્દના મિત્તાની મોટાઈમાં ૬૫ મમાઈ ન હતી, પણ
તે મુજો કે જે મોટા પાદશાહને જાણે મોટા બનાવે છે, તેમાં મમાઈ હતી એક
મહાત્મા પાદશાહનો એક સદગુણ તેની સહનશીલતા છે પાદશાહ દાવસન એ સદ
ગુણ ધરાવતો એ માનવ્યસ્તાન પાદશાહે પોતાની હકુમત તમે અદુર્ગમજે આપેલી
પોતાની માનવ્યસ્તાનીની ઉપરાત બીજી દીનો પાનનાતઓને પણ ધર્મનું છુટાપણ
આપ્યું હતું તેની એ મહનશીલતાને લીધે તે હીજુઓના આ ૬ તેરેમેન્ટમાં પણ
બહુમિતો અને માનીતો ગણાયો છે ‡

નવા મુલકોની ગોથ માટે દારાયસે મોલેલા કાફલાઓ.

એક મહાત્મા પાદશાહનો બીજો સદગુણ પોતાના દેશમાં એક મુન્દરોની ગોથ

† "The Early History of India by Vincent & Smith (1908)
pp 33 34

‡ જુઓ માદ પુત્ર, Jung Solomon's Temple and the Ancient
Persians

ખેળને અને જ્ઞાનનાં વધારાને ઉત્તેજન આપવાનો છે. પાદશાહ દારાયસે તેમ કર્યું હતું. આજે યુરોપના પાદશાહો અને તેઓની સરકારો જાણે માંહેમાંહે હરીફાઈ કરી અગ્રણ્ય મુલકોમાં શોધખોળ કરવાને વિદ્વાનોના કાફલા મોકલે છે પણ આતું શુભ કામ આજથી ૨૪૦૦ વરસપર પાદશાહ દારાયસે કર્યું હતું. તેણે એશિયાના ધણાક ભાગોમાં નવા મુલકોની શોધખોળ કરવા માટે એવા કાફલાઓ મોકલ્યા હતા એવો એક કાફલો એણે સ્કાઇલેક્સ (Scylax) નામના સરદારની સરદારી હેઠળ આપણા હિંદુસ્તાન દેશમાં સિંધુનદીથી દરિયા માર્ગે ધરાન જવાનો માર્ગ નક્કી કરવા માટે મોકલ્યો હતો.

એ માટે હીરોડોટસ નીચે મુજબ કહે છે:—

“એશિયાના મોટા ભાગનો શોધક દારાયસ હતો. તે સિંધુ નદી દરિયામાં ક્યાં ખાલી થાય છે તે જાણવા માટે તેણે કેટલાંક એવા માણસોને મોકલ્યા, કે જેઓની સમ્યાય ઉપર તે એતખાર રાખી શકે. તેઓમાં કેરીએનદાવાનો સ્કાઇલેક્સ હતો તેઓને નદીના નીચલા માર્ગે ઉપર જવાને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેઓ ફેરોપેહાઇસ (જેને કાસ્મીર ધારવામાં આવે છે) નાં રોહર તરફ જવાને ઉપડ્યા, જે પેક્ટીયકા (Pactyca) નામના મુલકમાં આવેલું છે. તેઓએ પૂર્વ દિશાએ દરિયા તરફ હંકાર્યું હતું. દરિયા આગળ આવતાં તેમણે પશ્ચિમ તરફનો માર્ગ લીધો. ત્રીસ મહીનાની સફર પછી તેઓ એક જગ્યાએ જઈ પહોંચ્યા કે જ્યાંથી જે ઇલિપશીયન રાજાના સંબંધમાં હું ઉપર બોલી ગયો છું તેણે પ્રીનીશીયન લોકોને લીબીઆની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવાને મોકલ્યા હતા. આ સફર પુરી થયા પછી દારાયસે હિંદીઓને સર કીધા હતા અને તે બાબુના દરિયાનો ઉપયોગ કીધો હોત” * સ્વેજની નહેર, જે એક ફ્રેન્ચ એન્જનીયર મોં એસેપસે એક મોટી “નેઇન્ટ સ્ટોક કમ્પની” સ્થાપી થોડાંક વર્ષોપર બોલી કહાડી છે, તેને આજે આપણે ગઈ સદીનું એક મોટું કામ ગણીએ છીએ. પણ હીરોડોટસ પ્રમાણે પાદશાહ દારાયસે પેહેલે એ નહેર બોલી કહાડી હતી. એ બાબે હું વીગતે આગળ જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી આગળ જે બોલ્યો છું તે અત્રે ઉતારી લઉં છું. †

† “Asiatic Papers” માં Caspian and the Ancient Persians નો વિષય. પા ૯૯થી ૧૧૦.

* Rawlinson's Herodotus Book IV 44 (1858) Vol III pp. 37-38.

‡ જુએ મારાં “જ્ઞાન પ્રસારક વિષયો” નામનાં પુસ્તકમાં “સ્વેજની નહેરની અસલી તવારીખ. ધરાની પાદશાહ દારાયસની તેના સંબંધમાં પહેલવેહેલી ફતેહમંદ કાશિય” નામનો વિષય પાના ૯૨ થી ૧૦૪.

ચાર દહાડાની દરિઆઇ મુમાદરી જેટલી લાખી હતી. પોહોળાઇમાં એ ત્રાએરીમ નામનાં વાહાણો પસાર થઇ શકે તેટલી તે પોહોળી હતી. રાતા સમુદ્રના જે ભાગ આગળ તેનો છેડો આવતો હતો તે તે વખતે પાટયુમેસ નામનું આરબ શહેર ગણાતું. હીરોડોટસ જે કહે છે કે દારાયમે એ નહેર સંપૂર્ણ કરી હતી તે સત્તાવાર છે, કારણ કે દારાયસ પછી તે આશરે ૩૦ વર્ષમાં થઇ ગયો હતો અને તેણે જાતે પોતે ઇજીપ્ટમાં મુસાદરી કરી હતી.

હીરોડોટસ પછી ૩૮૦ વર્ષે થઇ ગયલા કેટલાક યુનાની અને રોમન લખનારાઓ એવું ધારતા દીમે છે કે દારાયમે એ નહેરનું કામ સંપૂર્ણ કર્યું નહિ હતું. દારાયસ પછી એ નહેર તની મરામતની ગેરહાજરીને લીધે પુગાઇ ગઇ હતી અને તેમાંથી વાહાણોની આવજાવ બધ થઇ હતી, તે ઉપરથી તેઓએ એ ભુલ કરી હશે. દાયોદોરસ નામનો સીસીલીનો એક રોમન તારીખનવેસ, જે ૪૦ પૂર્વ પેહેલી સદીમાં થઇ ગયો હતો, અને તેથીજ હીરોડોટસ માફક એક નજરે જોનાર ન હતો, તે જણાવે છે કે દારાયસે પોતે હાથે કરી તે નહેર અધુરી રાખી હતી અને સંપૂર્ણ કરી ન હતી, કારણ કે પાદશાહને પાછળથી ખમર પડી કે ગતા અમુક કરતા લોખંડ ઇજીપ્ટનો ભાગ ધણો નીચો છે, તેથી તે જો એ નહેર સંપૂર્ણ થાય તો ગતા સમુદ્રના પાણીથી ભરાઇ જાય. દાયોદોરસનાં એ લખાણને આધારે પાછળથી ક્લાઓ અને પ્લીનીએ પણ એ ભુલ કરી છે. પણ એઓની માથે હીરોડોટસની નજરે જોયેલી ગવાહી વધારે મજબુત છે. એ નહેર એવા રેતાળ ભાગમાંથી પસાર થાય છે, કે આજે પણ જો યોડા વર્ષ તેની મરામત આવું ન કે ગખવામાં આવે તો આજુબાજુનો કિનારો ધસી પડ્યાથી, પવનથી રેતી ઉડી આવવાથી, પાણીના પ્રવાહોથી અને જીજ્ઞ કારણોથી તે એવી તો પુરાઇ જાય કે કિનારા પર બાપેલા બાધકામ સિવાય કોઇપણ રીતે તેની નિશાની યોડા વર્ષો બાદ હયાત રહે નહી. હાલમાં પણ એ નહેર પસાર કરતા દરેક સ્ટીમર સાથે જે મોજો તેની સાથે વેહેતો દોડે છે તેથી કિનારો ધસી ન પડે તેનો અટકાવ કરવા કલાકના પાચ માઇલથી વધુ ઝડપે સ્ટીમરને પસાર થવાનો અટકાવ છે. વળી રાત દહાડો એક 'ટ્રેન્કર' કામ કરી વચમનો ભાગ ખોદતી રહી તેની ઉંડાઇ સમતોલ રાખે છે એ ઉપરથી એવું દીસે છે કે દારાયસ પછી ઉપલા કારણોને લીધે, અને મરામતની ગેરહાજરીને લીધે, નહેરના પુરા હાલ થવા હોય અને તે સવળા પુરાઇ ગઇ હોય, તે ઉપરથી દાયોદોરસ અને જીજ્ઞઓએ ધાર્યું હોય અથવા તેઓને કહેવામાં આવ્યું હોય કે એ તો દારાયસે પોતેજ નહેર અધુરી મુકી દીધી હતી. પોતાના દેશના કોઇ આગલા પાદશાહોનું કામ તેઓના મરણ પછી તેઓના વારસો અથવા મંજની બેદરકારીથી જો અગમ અને નિષ્ફળ થયું હોય તો તે ખરાબી અથવા

નિબંધતાની અપકીર્તિ ઠાંકવાની મતલબથી ઇજ્જતનાં ધર્મચરિત્રો, જેઓ તવારીખનવેશોને અને મુસાફરોને ધણીક દફાકતો પુરી પાડના, તેઓ એમ કહેતા કે "એ તો તે પાદશાહોએ પોતેજ એ કામ અધુરું મેલેલું. એ તો તેઓએજ યમાયુ દલાયુ કારણેને લીધે પુરું નહી કરેલું." એવો એક બીજો દાખલો પાદશાહ નેદાએ બોલેલી નેહેરની બાબતમાં પણ હીરોડાટસ ઉપરથી મળેલો. નેદાનાં મરણ બાદ તેની નેહેર તેની પાછળ આવનારાઓની બેદરકારીથી પુરાઇ ગઇ ત્યારે તે બેદરકારી અપકીર્તિ ઠાંકવા મા કદાચ કોઇ બીજા સળભે ઇજ્જતપરીચય ધર્મચરિત્રો એમ કહેવા લાગ્યા કે નેદાએ પોતેજ એ નેહેર અધુરી રાખી હતી, કારણ એક આદાસવાણીથી તેને આગમચેતી થઈ હતી કે, ઇજ્જત દેશ પારકાઓને (એટલે ધરાનીઓને) લાય નરો, તેથી નેહેર પુરી થીએલી શું કામની? એવા વિચારથી તેણેજ એ નેહેર પુરી કરવાનું કામ બંધ પાડ્યું હતું.

એ નેહેરની તવારીખ ઉપર આગળ વધતાં આપણને દિસે છે કે, તોલેમી બીજાએ એ દારાપસવાળા નેહેર, જે ધરાની સત્તાની પડતી સાથે પડત પડી હતી, તે દુરસ્ત કરીને પાછી સમારી. બિરમાર હાલતને લીધે તેમાં નવું કામ થયું નીકળેલું તે તોલેમીએ ૪૦ સં ૫૦ ૨૭૦માં કર્યું. પછી વળી ૨૦૦ વર્ષ પછી તોલેમીએ મમારેલી નેહેરના પથ તેજ હાલ થયા કે જે દારાપસની નેહેરના થયા. ૪૦ સં ૫૦ ૩૦માં રાણી ક્લીઓપેટ્રાએ પોતાના આશક એન્ટની સાથે નાગી જતાં પોતાના ખજાનાના વાહાણો એ નેહેર મારફતે રાતા સમુદ્રમાં મોકલવા કહાડ્યાં ત્યારે તે પુરાઇ ગયેલી માલમ પડી હતી.

તોલેમી પછી આશરે ૩૫૦ વર્ષ (૪૦ સં ૭૬ માં) રોમનોની સહાનયાહતના વખતમાં પાદશાહ ત્રેજન અને તેના જમાઇ અને તેની પાછળ ગાદીપર આવનાર એન્દ્રીઅને એ નેહેર પુરાઇ ગયેલી ફરીથી દુરસ્ત કરી. એ પછી આશરે પાંચસો વર્ષ (૪૦ સં ૬૪૦ માં) અમર બીજા અલઅસ નામના આરબ મરદારે ખલીફ ઉમરના હુકમથી એ નેહેર પુરાઇ ગયેલી એક વખત ફરીથી સમરાખી. એ અરસ પછી સો વર્ષ સુધી એ નેહેર વગર અટકાવે ઉપયોગમાં રહી હતી અને ઇજ્જત દેશ માંથી અરબસ્તાન તરફ સેંકડો વાહાણો એ નેહેર મારફતે અનાજ લઇ જતાં.

ત્યાર પછી (૪૦ સં ૭૪૦) બ્યારે અબુ ગીઆદર અલ મનસુર નામનો એ ખલીફ ધરાનમાં હુકમત કરતો હતો ત્યારે મદીનામા મોહમદ બીજા અબ્દલ્લા નામને એક બીજો રખસ ત્યાં પાદશાહ તરીકે ઉભો થયો હતો તેના સંબંધમાં ઇજ્જતથી એ નેહેર મારફતે પુબ્કળ અનાજ મદીના તરફ આવતું હતું, ને અટકાવવા માટે અને

તેમ કરી મદીના શહેરમાં જીજમરો પાડવા માટે ખલીફે પોતાના ઇજ્ઞાના હાકેમ ઉપર પેગામ મોકલ્યો કે, તેણે એ નહેર પુરી નાખવી કે તેથી મદીના શહેર તરફ અનાજ આવતું અટકે. એ પ્રમાણે ત્યારે એક મહાત્મા ઇરાની પાદશાહે માણસ જાતના વેપાર વણજના સુખને માટે જે ગંભીર કામ કર્યું હતું તે એક આગળ પાદશાહે ખીજ પોતાના દુસ્મનને હરાવ કરવા તાગજ કરાવ્યું. એ વખત પછી એ નહેરને કાંઈએ દુરસ્ત કરી નહિ અને તે આસ્તે આસ્તે એવી તો પુરાઈ ગઈ કે અહીં તહીં કાંઈક નિશાન સિવાય તેની હાલત માયમ પડતી નથી.

નેપોલીઅન બોનાપાર્ટે ત્યારે ઇજ્ઞા હાથ કર્યું ત્યારે ફ્રેંચ ઇજનેરોએ એ નહેર ફરીથી બાંધવાનો વિચાર કર્યો હતો પણ કેટલીક મુશ્કેલીઓ તરફ જોઈ તેઓએ તે કામ હાથ ધર્યું ન હતું. છેવટે એજ નેપોલીઅનના એક માદીનશીન ત્રીજા નેપોલીઅન શાહનશાહના રાજ્યની વખતે મોં લેસેપ્સ નામના એક નામીયા ઇજનેરે તે કામ પાર પાડી પોતાનું નામ અગર કર્યું છે.

આપણે આગળ કહ્યું કે, પાદશાહ દાગયસે જોદેલી નહેરની અહીંતહીં નિશાનીઓ સિવાય ખીજી કાંઈ બાકી રહ્યું નથી હવે એ નિશાનીઓ એક પછી એક કેમ રેશનીયા આવી તે બાબત આપણે તપાસીએ.

ઈ. સં. ૧૭૯૯માં મોં રૌઝીએર નામના અહસ્યે સ્વેચ્છી ઉત્તરે આસરે સાડા છ કલાકના રસ્તા ઉપર એક પરસીપોથીટન સ્તંભનો બાગેલો ભાગ જોયો હતો, જેના એક ટુકડા ઉપરથી તેણે નીચલો લેખ ઉતારી લીધો હતો ‘દઆરીયવુશ ખશાયશ વજ ફે’

એ વિદ્વાન સાથે મોં દેવેલીઅર નામનો એક ખીજો અહસ્ય પણ હતો એ જોઈ અહસ્યો એ સ્તંભની જે જગ્યા ચુકર કરે છે તે વચ્ચે ફે છે, તેથી તે સ્વેચ્છી કેટલો દૂર હતો તે ચોક્કસ કહેવાઈ શકતું નથી.

મોં દેવેલીઅર પોતાના એક પુસ્તકમાં ખીજો એક એવો સ્તંભ જોયેલો જણાવે છે, જે તે સેરાખીયમ આગળ જણાવે છે.

ઈ. સં. ૧૮૬૬ માં મોં લેસેપ્સના ઊકરા શારલ દલેસેપ્સે ‘શાલુદનો સ્તંભ’ ને નામે પાછળથી જણાવેલો એ સ્તંભ શાલુદથી આશરે ૭ માઇલ દૂર બાગેલી હાલતમાં શોધી કહાડ્યો. તેનું ધ્યાન એ બાબતમાં ફરીથી ખેંચવામાં આવ્યાથી તેણે એ નામ પામેલા સ્તંભને ફરીથી તપાસી તેના લખ જગ્યા શકાય એવા ભાગે શાલુદ મોકલ્યા અને ખીજ મોહોટા ભાગને રેતીથી ઢાકી નાખ્યા કે તે વધુ નુકસાન નહીં પામે, કારણકે તેને એનું માલમ પડ્યું કે, કાંઈએ તેની નજદીક બેદરકારીથી આતશ

મગગાયેલો દોનાથી તે તતડી ભાગી ગયેલો હતો પેરીમની લેખોનાની એકેટલીએ એ વિશે વધુ ખબર મળવાની મોં લેખેએ પોતે એના બીજા સ્તબે લેખવા બહુના આ એક સ્તબ તેના લેખમા એકની ઉત્તરે આચરે માગ ચા મેલપર આપ્યો હતો અને બીજો એક નેનાપીયમ આગળ લેખાગા આપ્યો હતો એ પ્રમાણે ત્યારે આજ મુધી દાનપસના પાત્ર પન્સીપોલીટન સ્તબ નાના પામેલી દાવતમા લેખમા આપ્યા છે એમોમાથી નાનુદના સ્તબના ટુકડાઓ અને લેખો યોગક સનામત બંધવા છે. મોં મેના નામના નિદાન, જેને આધારે અમેએ આ બાનત સ્મી છે, તેણે એ સ્તબના ધગની લેખો પ્રગટ કરી તેના તરજુમો બહાર પાડ્યો છે એ નિદાન પ્રમાણે એ લેખ નીચે પ્રમાણે છે

“ દાર્યપુરા મોટા પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, દોનોનો પાદશાહ, આ મોગી જમીનનો પાદશાહ, વિસ્તારપનો છોકરો, હામીનીશ વચનો

“ આરુમજદ એક મોડોટો જોગ છે તેણે આજમાન પેદા થયું છે, તેણે આ જમીન પેદા કરી છે, તેણે માણુમને પેદા થયું છે તેણે માણુમને માયતીશ (પુશી?) આપી છે, તેણે દાર્યપુરાને પાદશાહ કર્યા છે તેણે પાદશાહ દાર્યપુરાને એક મોડુ ગળવર રાજ્ય આપ્યું છે

“ હું દાર્યપુરા છું, મોટા પાદશાહ, પાદશાહોનો પાદશાહ, આ (પુષ્કળ નસ્તીનાળા) દેશોના પાદશાહ, આ બોહોળી ધગતીનો પાદશાહ, મગ અને નજદીક હુમ ચનાડુ છું, હામીનીશ વિસ્તારપનો છોકરો છું

“ દાર્યપુરા પાદશાહ કહેણે કે, હું પાન્મી છું પાગમી મુદ્રવાગ (મીસગ) ઉપગ ગન્ ચલાવુ છું મે આ નેહો પીગવ (નાઇન) નદી-જે મુદ્રવાગ (મીસગ) નાથી વહે તી નદીવુ નામ છે તેથી તે પાગમ (ધનાન) થી આનતા દરિયા મુધી જોવાને ફમા-બ્યુ છે

“ ત્યારે જ નેહર એ પ્રમાણે જોદાઇ છે

“ મે એ નેહો શરમાવી છે અને (હુ છે કે) આ નેહો .. થી શરૂ કરે તે .. ના દરિયાના કિનારા મુધી એ પ્રમાણે મારી મન્ છે”

પાદશાહ દારાનના એ લેખને શરૂઆતનો ફકરો એના બીજા લેખોના ફકરાની માફક આપણુ ધ્યાન ખેંચે છે એ ફકરો ચન્સનેતા રુઝ મા હાનો પેહેલે ફકરો જે “ધયા આત યજમહટે” ના ચન્સેથી શરૂ કરી એક જન્સેગતી માટે ખાનુ ખાતી વખતે જોદાતાનાની ચાદ વગના મારેનો અને તેનો ઉપકાર માનવા મારેનો ફકરો છે, તેને મગતો છે અને તેની રૂદી ઉપર ચેલો છે

જેમ ખીલારોફી વણા લેખેની તેમ એ લેખની શરૂઆત “બગવઝરક અદુરમજદ એટલે “મોટો ખોદા અદુરમજદ” એના શબ્દોથી કાઢામા આવી છે પણ એ શબ્દોની સાથેજ “હય મથીસ્ત બગાનામ” એટલે “જે ખીજ ખોદાઓમા સર્વથી વડો” એવા શબ્દો, જે ખીજા કેટલાક દારાયસના ધગનના લેખોમા આવે છે તે, અહીં ઇજ્ઞાતમા મળતા નથી એ બામે મોં મેના, જેને એ લેખની હકીકત માટે આપણે આભારી છીએ તે, મતોપકાગક અને ધનાન યુગાડના જેમ ખુલાસો પોતાના “Le Stele de Chirouf” નામના એ બામેના ચોપાનીઆમા કરે છે એતુ કાનુ પાદશાહ દારાયસની ગભ્યહારી કુનેહ છે તે જાણતો હતો કે, ઇજ્ઞાત દેશમા હાનતુ રાજ્ય થોડા વખતનુ દાખલ થયુ હતુ તે પારંગ ધર્મવાળાઓ ઉપર રાજન કરતો હતો, તેથી તેણે ઘણી સાવચેતી રાખી કે તેની નવી પ્રજાની ધર્મ સબધી લાગણી નહીં દુખાય અને તેઓ એની સામે કાંઈ ગરબક ન કરે એટલા માટે સ્વેચ્છી નહેરને લગતા સ્તબના એ લેખ ઉપર જો કે તે પોતાના ધરાની ખોદા અદુરમજદનુ નામ યાદ કરે છે તોપણ તે અહીં, જેમ ધરાનમા કહે લખતો હતો તેમ, તેને “ખીજ ખોદાઓમા સર્વથી વડો” એમ લખતો નથી દારાયસની રાજ્યહારી કુનેહ એજ શાલુકના રાજાની બીજી બાજુએ જ્યાં મીસરીઓની હાએરોગારીક ભાષામા લખે છે સા માલમ પડે છે સા તે એક ટેકાણે કહે છે કે “જે કાંઈ પાદશાહ (દાર્નુશ) રૂમાવતો તે તુરતજ બળવવામા આવતુ જાણે કે ખોદા ‘રા’ પે તે શરમાન આપતો હોય” એ ઇજ્ઞાતીઅન લેખમા તે ધરાની અદુરમજદનું નામ નથી લેતો પણ ઇજ્ઞાતીઅન ‘રા ખોદાનું નામ દે છે કારણ એ લેખ મીસરીઓની પોતાની ભાષામા હોવાથી તેઓ તે વધારે સમજી શકે અને સા પોતાના ખોદાનું નામ વાચી રાજી થાય

એ ખુલાસો એક બીજી બાજતનો પણ ખુલાસો રજુ કરે છે હીરોડોટસ અને ખીજા યુનાની અો રામન લખનાગઓ ધરાની પાદશાહોને પારંગ યુનાની રિગેરે ધર્મોની ક્રિયા કરતા જણાવે છે દાખના તરીકે પાદશાહ સાધરસે બાબીલોનીઅન દેવતાઓને ભોગ આપ્યો હતો એવી બાજતોમા યુનાની લખનાગઓની કોઈક સહરાગાત હોય પધુ એક બાંગી તે અર હોય તો તેના ખુલાસા ઉપલીજ રીતે હુકમા અપાય, કે પારંગ પ્રજાઓની ધર્મ અજાણી લાગણી નહિ દુખાવવાના હેતુથી અને તેઓનુ દીવ છતવાની ગભ્યહારી કુનેહને અર્થે, પોતાની સત્તા સ્થાપવાની શરૂઆતમા, તેઓએ એમ કર્યું હોય હાનની તવારીખના દાખનાઓ એ ખુલાસાને ટેકા આપે છે ઇજ્ઞાત દેશમા અરબી પાદશાહના છેલ્લા બગના નખતે, તેન-એલ-કબીની લકાવ પછી, અગેજ લસકર આપણા શાહનવા યુ. એફ. ટ્રેનાટ સાથે ફેરા જાવ

રહ્યું હતું એ વખતે ઇંગ્લેન્ડનો ખેડીન દર સાનના રામેતા પ્રમાણે મઢે પેગમન
હજરત મહમદની ઘોડા માટે એક કીમતી ચાદર બેટ મોકલતો હતો ગમેના પ્રમાણે
ખેડીનનું ઇંગ્લેન્ડીયન લશ્કર ગોળા મંવન રૂપે તે ચાદર માથે ગાન અર્થે કેટલેક
મુઠી ચાચુ એ પ્રમતે રંગેના મહેના અંગ્રેજી લશ્કરે પણ તે મરવસમા ભાગ
લીધો એ બામે ઇંગ્લાન્ડમા ખ્રીસ્તી ધર્મગુરુઓએ વણો ગુરમો દેખાડ્યો > ખ્રીસ્તી
સિપાઈઓએ ઇસ્લામી નિયાને માન આપ્યું પણ સમજીઓએ જોયું કે, ખેડીન
અને તેની પ્રજા તન્ન માન દેખાડનાની અને તેઓને રાજ કરવાની એ રાજનદારી
કનેહ હતી એ ઉપરથી રાષ્ટ્ર બંધિયનો તનારીખનવેશ દીકા કરે કે ૧૮મી સદીના
ખ્રીસ્તીઓ ઇંગ્લામી ક્રિયા કરતા હતા તો તે ખોટું ગણાય હાનમા એક પારમી
મુખે રાજનદારી સબધ અર્થ પોતાના માનવત અને મેહેરબાન ગજનવર્તાના હિંદુ
ગજનમા દગેરા યા એવા રાષ્ટ્ર બીજા હિંદુ તેરેનારોની ક્રિયામા ભાગ લે, અને તેની
આજના વર્તમાન પત્રોમા નોંધ વાચી બમે વર્ષ ૫૭૧ જો કોઈ તનારીખનવેશ
કહે કે તે પા મી અહમ્મ એકાને હિંદુ હતો તો તે જુનબરેલુ ગણાય ”

દાખલે હિંદુસ્તાન છતી હિંદી સિપાઈઓને પોતાના લશ્કરમા દાખલ કર્યા હતા
દાક્ષમા જેમ જરૂરને વખતે હિંદી લશ્કર પોતાના ખ્રીગીસ સાહનસાહના લશ્કરના
ભાગ તરીકે આક્રીડા જેના પત્રિમ ભણીના મુનમેમા લડવા જાય છે, તેમ પાદશાહ
દાલાયસના ખેટાના વખતમા હિંદી લશ્કર અને તેમા ખામ કરી હિંદી કમાનકરો
(archers) તેના લશ્કર માથે મુનાન મામે લડના ગયા હતા પેગેની લગા, જેમા
અગ્નીસે હાથ ખાધી હતી, તે લગા વેગા એ હિંદી લશ્કર ઇતના લશ્કરનો કીમતી ભાગ
ગ ગણાવું.

ઇરાનની પૂર્વ બાપી દાગયસે જુદી જુદી રેલીક હાકમીઓ રથાપી હતી હેરાત
(એરીઆ), હદા (એરેખાનીઆ) અને પંજમનો ઉત્તર પશ્ચિમનો ભાગ (ગેનડેરીઆ) એ
ઓની જુદી જુદી હાકમી બની હતી હિંદુસ્તાનની હાકમીના ખાસ નાન હેરાત મિધ
નો આમો મુનમ અને મિધુ નદીની પૂર્વનો પંજમનો મુલક સમાવતો હતો મિધ અને
પંજમના મુનમેનો રેટોમ ભાગ આજે વેગન થઈ પડ્યો છે પણ તે પા રાક દાગયસના
વખતમા ઘણો ફજુપ અને આખાદ હતો તેથી તે તેની તી નેરીમા ઉપર પ્રમાણે
૧૧ કરોડ રૂપીઆની મોગી આમદાની લાવી આપતો પંજમની નદીઓએ ત્યાં
પછી પોતાના માર્ગા અસાગનવાગ બદલી આગાદ મુનમેને વેગન બનાવ્યા છે, અને
તેનો દાખલો બહમનાજા ૧ ના હાનમા ચોડુંક થયુ જલુમા આરેતા ખંડીએરામાં
અને રેટકુંક થયુ જોખમમા આવી પડેલા દેહેરાગાઝીખાનના નેહેરામા આપણે
જોઈએ છિયે

શાહ ગુસ્તાસ્પનો એટો બહમન, જેને પ્રાચક પુત્રકમા અર્દેશીર પણ કહ્યો છે, જે અર્દેશીર દરાબદસ્ત (એટલે લાખા હાથવાળો) તરીકે પણ બોલાયો છે, અને જેને કેટલાકો દારાયસની પહેડીના આર્ટોએક્ઝીમીસ ગણે છે, અને કેટલાકો બાઇબલના ઓ'ડ ટેસ્ટમેન્ટનો ઇરાની પાદશાહ આહમ્યુએસ (Ahmureuz) ગણે છે, તેણે શહેર સ્થાપેલું ગણનામાં આવેલું પછવાડેથી કોઇએ એ શહેરને બુલધી 'બહમનાબાદ' તરીકે બોલવા માડ્યું છે * સિકંદરની હિંદુસ્તાનની ઝારીના વર્ણનના સબધમાં એ શહેર પાર્થ (parthia) ના નામથી બોલાયું છે

હિંદુસ્તાનનો પહેલો વહેલો હિંદુ શાહનશાહ.

આપણે જોયું કે, હિંદુસ્તાન ઉપર એક શાહનશાહ તરીકે, અમલ કરનાર એક હિંદુ પાદશાહ નહિ હતો, પણ એક ઇરાની પાદશાહ હતો, અને તે હખમીનીઅન વંશની કાર્તિને પોતાની ખીલાશોથી તખ્તીઓથી અમલ કરનાર ઉપરો પાદશાહ દારાયસ હતો એ પાદશાહ, મી. વિન્સેન્ટ સ્મિથે પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં દેખાડ્યું છે તેમ, હિંદુસ્તાનનો પહેલો શાહનશાહ ગણાય અલબત્તે હિંદુસ્તાનમાં દાગ ધસની આગમ્ય રાજ્યો થઇ ગયા છે પણ “શાહનશાહ” એટલે “પાદશાહોના પાદશાહ” તરીકે, ધણાક રાજ્યોની ઉપર હકુમત અને સત્તા ભોગવનાર તરીકે, હિંદુસ્તાનમાં કોઇ પહેલો શાહનશાહ થઇ ગયો હોય તો તે એક પારસી પાદશાહ હતો અને પાદશાહ દારાયસ હતો

દારાયસ પછી હિંદુસ્તાનમાં જે નામો બીજા ગળ શાહનશાહ ગણાય તો તે ચદ્રગુપ્ત નામનો રાજા હતો ને હિંદુસ્તાનનો પહેલો વહેલો હિંદુ શાહનશાહ ગણાય. અલબત્તે દારાયસ પછી હિંદુસ્તાનનો બીજો નામીયો શાહનશાહ અને દારાયસ કરતા પણ વધુ બળવાન અને કદાચ મોહોળા વિજિતારનો શાહનશાહ તો સિકંદર ગણાય પણ તેની શાહનશાહત, તેણે હિંદુસ્તાન તરફથી કોર મડી કે તુરત પડના લાગી, અને તેના મગ્નુ બા. એ વર્ષમાં તો રચનાના પાનાના કાર્તિથી ઉભા કરેલા એક ધર મારક તે એક સપાટામાં તુડી પડી તેની શાહનશાહતના તુડી પડેલા ખડીએર ઉપર ચદ્રગુપ્ત રાજ્યે પોતાની શાહનશાહત ઉભી પ્રાધી હતી સિકંદરની શાહનશાહતને તોડી પાડનામાં પણ આગેવાન ભાગ એ ચદ્રગુપ્તનો હતો મિ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ પોતાની હિંદુસ્તાનની તવારીખમાં એ II શાહનશાહતનું સુદર ચિત્ર રજૂ કરે છે ચદ્રગુપ્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનના સુખ રાજ્ય, મગધના અસરી પાદશાહી વસનો હતો, પણ તેની માતા મુરા, જેના નામ ઉપરથી તેના વંશે મૈય (Murya) વંશનું નામ

* (જુઓ The Early History of India by Vincent A. Smith p 100)

લીધું છે, તે એક ઉત્તરતી પદ્મીના વંશની હતી એના વખતમાં મગધનો રાજા મહાપદ્મ નન્દ (Mahapadma Nanda) એક દબ્બમનો એટા હતો એ દબ્બમે મગધના રાજાની રાણીનું દીલ જીતી તેની માથે મપ ઝરી ગબ્બને મારી નાખી પોતે રાજ્ય લીધું હતું. આ દબ્બમગાપનો મહાપદ્મ નન્દ ગબ્બ પ્રબળને અકારે થઇ પડ્યો હતો. અદ્રગુપ્ત પણ તેનો દગ્બારી હતો, પણ તે તેની ઇતરાજમા આનતા તેનો દેશ છોડી ઉત્તર પશ્ચિમની સરહદ ઉપર ગયો, અને સિંહદરના મગ્બુ બાદ, તેણે તેનું મે-સિટ્ટોનીઅન લક્કર, જે ત્યા સિંહદરના સરદારોની સગ્બારી દેગ તેની હડમત બળ. વતું હતું તેને મારી હક્કાડી પગબમા પોતાની હડમત મેસાડી પછી તેણે મગધનું ઉપલા રાજા મહાપદ્મ નન્દને હરાવી અને મારી નાખી પોતાની હડમત મગ્બુન કીધી. આજુબ્ય નામના બ્રાહ્મણે તેને એ કામમા બડુ મદદ કીધી અદ્રગુપ્તે પોતાના લક્કરને ૩૦ હબ્બર ઘોડેસગ, ૯ હબ્બર હાથી અને ૬ લાખ પેદળનું બના-ધું અને દક્ષિણે નર્મદા સુધી પોતાની હડમત ગ્યાપી અને બગાગાના અખાતથી તે અરબી મસુદ્ર સુધીનો શાહાનશાહ થયો.

• સિંહદરની પશ્ચિમ બણ્ણીની શાહાનશાહતના તેના મગ્બુ બા- ગાગનાઓ પડવા માર્યા. તેમા સે-ધુકમે સરઆતમા વાટણાથી અને પડી લાગાગ અને જોરથી મેટા. દિલ્લો મેગબ્યો તેણે ઇ. સ. ૩૦૫ મા દિલ્લુતાન ઉપર હુમલો કરી નિર્કદરે જીતે-લા સુલકો પાછા જીતી લેનાની ઝોનેલ કરી પણ તેમા અદ્રગુપ્ત, જેણે મિન્દગની હિંદો દરબાર જોઇ હતી અને તેની કટલીક ડોનદ અનુભવી હતી, તેને તેને નિપ્પળ વ્યો ઇ. સ. ૩૦૦ પૂર્વે ૩૦૩ મા સે-ધુકસ અદ્રગુપ્ત સાથે સતાદ રી પાડો ફેલો એ સવાહ-ના કોલકારમાં અદ્રગુપ્તને કાસુન, હેગત અને દદહાના સુવગની હડમત મળી અદ્રગુપ્તના નખીર અગોડના સુધીગત લેખોના અબો અગ્બાનીગ્બાનના એ સુલકોમા પણ ડનેલા છે, તેનો સમબ આગ, કે એ અગ્રોકે પોતાના બાપદાદાના એ સુલકો વારસામાં મેગબ્યા હતા અને એ સુલકો સુધી તેણે પોતાનો સુધીરત ધર્મ ફેલાવ્યો હતો મિન્દ સિમથ દહે છે તેમ, બનામે દિલ્લુતાનના હાલનો અગ્રેજ શાહનશાહ, અ ફગાનીસ્તાનની સન્દહ સુધી લબાપલી પેલી દહેવત મમાન બોનાતી “માએનટિક્કિ સરહદ” (Scientific frontier) તેના આગના અગ્રેજ અમનદાગેની તે નાટેની હોય જના મેવરી સકથો નથી, તારે આગથી ૨૦૦૦ વર્ષ પગ દિલ્લુતાનનો એક હિંદો શાહનશાહ તે મેગરી રમો હતો મેનેએનિમ નામનો એક બણ્ણીતો યુનાની લખનાગ, જેણે તે વખતના દિલ્લુતાનની ઘલીમ બણ્ણા મેગ હરી-નો નોધી હતી, અને જે હાન સુધી બણ્ણાપની છે, તે યુનાની મેલ્લુકમ ત-થી પડેન વટે ૧૧ દિદી શાહાનશાહની દરબારમાં પાટલીધુત (રાસતુ ખના) બાને એનચી તગીએ આસી રમો હતો.

આ યુનાની હખમનારે જણાવેલી હકીકત પ્રમાણે આ હિંદી શાહાનશાહના મહેલો-નો રોજ અને તોડ ધગની શાહાનશાહોના તુસા અને એડમેટાના (હમદાન) ની દર-ખારોના જેવો હતો. ધરાની શાહાનશાહોની દરખારના રેવાજોની આ હિંદી શાહાનશાહ-ની દરખારમા ધણેડ પ્રકારે નજીકથી હતી. હાનમા આપણે હિંદુસ્તાનમાં જરા અશા-તિના હાંમલમાથી પમાર થઇએ છીએ કહે છે કે આપણા નામદાર શાહાનશાહના પ્રતિનિધી અને હાકમોની જીદગીને દાર જોના વિગેરેથી જોખમમા નાખવાના પ્રયત્ન થાયછે તેને લીધે શાહાનશાહી અમનદારોને ચિતામા ગ્રહેડુ પડેછે, પણ ૨૨૦૦ વર્ષ પગના આ ખુદ હિંદી શાહાનશાહને માટે પણ એમજ હતુ એમ સૂરો, મેગેસ્થીની-સને આધારે જણાવે છે. પોતાના જનની ચિતાને લીધે, આ ચક્રચુત રાજ દર રાતે જુદા જુદા ઓગડામા સુતો હતો, અને વળી તે રાતે, રાતને જુદે જુદે ભાગે, જુદા જુદા ઓરડાઓમા સુતો હતો, કે તેથી તેના જન લેનાની કોરોશ કઠનારાઓ પોતાની ખુરી નેમમા ફાવે નહિ. હાનમા ગ્રીચન ઝારની કહેવાતી ચિંતા કરતા પણ આ તો એક અસલી હિંદુ શાહાનશાહની વધારે ચિંતા દેખાડે છે.

મેગેસ્થીનીસને આવારે સૂરો જણાવે છે કે, તે વખતે હિંદુસ્તાનના વતનીઓની નીચથી સાત મુખ્ય જાતો હતી - (૧) શીલસુરો એ જાત સખ્યામા સર્વથી નાની હતી સૂરો એ જાત તે વર્ણન આપે છે તે ઉપરથી ખુદ દીસે છે કે, તે બ્રાહ્મણો ની વર્ણ હતી એજ વર્ગના લોકો તખીજ તરીકે કામ કરતા દેશમા મહવાડ ધણો હતો, વરણુ લોકો શરામ પીતા હતા નહી, અને વણો ચોડા હલદે (fringed) ખોગક લેતા. (૨) ખેડુતો વસ્તીનો મોટો ભાગ એ વર્ગનો હતો તેઓને લશ્કરી નોકરીથી ફારેગ રાખેના હતા ખુ લવઈ આનતી હોન તારે પણ તેઓ પોતાની જમીન ખુશાન ખેડતા હતા દેશની સનગી જમીન ગજની વાને સરકારની ગણાતી ખેડુતોને જમીનની ઉપજનો ફક્ત ચોથો ભાગ મળતો હતો. (૩) ભરવાડો અને શિકારીઓ શિકારીઓનું એક કામ, જે જીવાનગાર પ્રાણીઓ યા પક્ષીઓ પાકને નુકસાન કરે તેઓને નાશ કરનારુ હતુ તેના બદલામા તેઓને રાજન તરફથી અનાજ મળતુ જનવરોમા હાથી અો ચોડા પાદશાહી ખાનદાન સિનાય બીજાઓને રાખવાનો હક ન હતો જમલી હાથીઓને પડીને તામે કરનાની રીત લગભગ હાલની રીતિને મળતી હતી, પણ આ ફરક હતો કે હાનમા હાથીઓને મોની સખ્યામા હાકીને એક બંધ મેલી જગામા લાવી ફૂંદાજો બધ કરામા આવે છે, પણ તે વખતે તે જગામા પાજેની હાથણીઓને છુગી મુઝામા આનતી હતી અને તેઓ આગળ આનતા હાથીઓને દવાજો બધ કરી પગવામા આનતા પછી પાજેલા હાથીઓના મારથી અને ભુખથી તેઓને તામે પગવામા આનતા હતા ૩૦૦થી ૫૦૦ વર્ષની તેઓની

ઉમર ગણાતી હતી. હાથીથી ખેચાતા રથના માલેક ચતુર્થે ગોરું માન બધું ગણાતું. જનવરોમાં સાપોમાંથી કોઈની લંબાઇ ૧૬ ઇંચિટ* એટલે આશરે ૨૪ શીટની હતી. ગાર્ડીઓ મંત્રથી સાપના ડંખો સારા કરતા હતા. (૪) ચોથો વર્ગ છુટક માલ વેચનારાઓ, વહાણવટીઓ, હથીઆર જનાવનારાઓ વિગેરેનો હતો. (૫) પાંચમો વર્ગ લડવૈયાઓનો હતો. (૬) છઠ્ઠો વર્ગ શહેરની છુપી તપાસ સંખનારાઓનો અથવા હાલના શબ્દોમાં બોલીએ તો છુપી ખબર મેળવનાર ખાતાં (Intelligence Department) નો હતો. છુપી પોલીસ (Detective Police) પણ તેમાં સમાતી. તેઓ વેશ્યાઓને પોતાની મદદ લેતા, કારણ કે તેઓથી ઘણી છુપી ખબર મળતી હતી. ઘણા પ્રમાણિક માણસો એ કામ પર રહેતા. (૭) સાતમા વર્ગમાં રાજ્યના સલાહકારો, અમલદારો, ન્યાયાધીશો, વહીવટદારો અને રાજવહીવટમાં ભાગ લેનારાઓ આવતા. એઓમાં શહેરનાં સુધરાઈખાતાંઓના અમલદારો, નહેરોના અમલદારો, જંગલખાતાના અમલદારો તથા જાહેર બાંધકામખાતાના અમલદારો હતા. એ સાત જાતો યા વર્ગોના લોકો પોતપોતામાંહેજ લગ્ન કરતા. બીજી જાતવાળાઓ સાથે નહીં. વળી એક ન્યાત પોતાનો ધધો મેલી બીજી ન્યાતનો ધધો કરે નહિ.

આપણે ઉપર કહ્યું કે શહેર સુધરાઈ ખાતાનો કારોબાર કરનાર લોકો ઉપલા સાત વર્ગોમાંથી સાતમા વર્ગમાં આવતા હતા. મેગેસ્ટ્રેટનીસને આધારે રૂઢીઓ દિંદુસ્તાનના શહેરોનાં મ્યુનીસીપલ ખાતા માટે કેટલીક હદાકત આપે છે. મેગેસ્ટ્રેટનીસ પ્રમાણે અંદ્રજુપ્તના રાજધાની શહેર પાટલીપુત્ર તે હાલના પટનાના શહેરમાં મ્યુનીસીપલ કારોબાર કેવા પ્રકારનો હતો તે આપણે નીચે મુજબ જોઈએ છીએ. મિ. સ્મિથના શબ્દોમાં એ બાબતે વર્ણન કરીએ તો એ દિંદી પાદશાહે પોતાના શહેરના વહીવટ માટે એક મ્યુનીસીપલ કમિશન સ્થાપ્યું હતું. આપણા વખતમાં આપણા દિંદી શહેરોમાં મ્યુનીસીપાલીટી જે જે બાબતોના વહીવટ કરે છે તે કરતાં વધુ બાબતોમાં વહીવટ અંદ્રજુપ્તે પોતાની મ્યુનીસીપલ કમિશનરેશનને આપ્યા હતા. તેઓ શહેરની રક્ત તંદુરસ્તી ઉપર જ નહિ પણ શહેરની તમામ સુધરાઈ ઉપર ધ્યાન આપતા. શહેરના ઉઘોઓ અને કુતરો, શહેરનો વેપાર, શહેરના કારખાનાંઓ અને જગત એ સર્વ ઉપર તેઓ ધ્યાન આપતા હતા

* એક રોમન ઇંચિટ તે 17 $\frac{1}{16}$ ઇંચનો ગણાતો.

† Geography of Strabo (Book XV chapt on India and Persia. S. 51) translated by Hamilton and Falconer (1857) Vol III p. 104.

શહેર સુધારાના એ સર્વ કાગો માટે ચંદ્રગુપ્તે આ વર્ણન મુજબ ૩૦ મ્યુનીસીપલ કમીશનરો નિમ્ના હતા અથવા આપણા શહેરના હાલના કારોબારના શબ્દોમાં બોલીએ તો ૩૦ જણનું તેણે ‘મ્યુનીસીપલ કારપોરેશન’ સ્થાપ્યું હતું એ કારપોરેશનને તેણે પાંચ પાંચ સભાસદોની છ કમીંગી અથવા બોર્ડમાં વહેંચી નાખ્યું હતું. પહેલી કમીંગી શહેરના ઉવોગો ઉપર નજર નખતી તે ઉવોગોમાં સારો અને સોજો માન વપરાય અને કામદારોને બરાબર ઘટતો રોજ મળે તે તે તપાસતી હતી ૨ બીજી કમીંગી શહેરમાં જે પરદેશીઓ આવી રહ્યા હોય તે ઉપર દેખ રેખ રાખતી તે પરદેશીઓ માટે લાયક ગહેનાના મકાનો અને દવા દારૂ પુરી પાડતી તેઓ માટે કસ્ટોમરો પુરા પાડના અને તેઓમાં મરણ થતા બાદ તેઓની મીલકત તેઓના વાગમે માટે સાચવી રાખવાનું કામ તે કરતી હાલમાં જુદા જુદા દેશના પ્રતિનિધિઓ રાજનધાનીમાં રહી પોતાના લોકો માટે જે મમ બળવે છે તે કામ તે કમીંગી બજાવતી હતી ૩ ત્રીજી કમીંગીનું કામ શહેરમાં થતા જન્મો અને મરણોની નોંધ રાખવાનું હતું હાલમાં આપણા મ્યુનીસીપલ કમીશનરો ફગિયાદ કરે છે ૪ હિંદુસ્તાનમાં જન્મોની નોંધ બરાબર લેવાતી નથી પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં એ નોંધો (Births and deaths) લેના માટે ખાસ મ્યુનીસીપલ કમીંગી હતી એજ કમીંગી મ્યુનીસીપલ કર બેગો કરતી તે ૫ રમાં મુખ્ય કર માણસ દીકનો (poll-tax) હતો ચોથી કમીંગી વેપારવણુજની તપાસ રાખતી વેપારની ચીજોના સ્તાવર માપો અને વજનો (standard weights and measures) તે નક્કી કરતી આપણા શહેરોમાં ચોકું ઉપર પરવાનાનો કર (License tax) નાખ્યો હતો સારે ક્યેથી શરિયાત ઉઠાવનામાં આની હતી પણ દિમે છે ૬ એ કર હિંદુસ્તાનમાં છેક ચંદ્રગુપ્તના વખતથી હતો આપણી હાનની મ્યુનીસીપાલીટી ફક્ત થોડાજ ધ ધાઓના સબધમાં “લાઇસન્સ ફી લે છે પાંચમી કમીંગીનું કામ શહેરના કારખાનાઓના (manufactures) ઉવોગ ઉપર નજર રાખવાનું હતું છઠ્ઠી કમીંગીનું કામ કેટલીક ચીજોના વેચાણ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું અને તે વેચાણ નમાણું સરકાર માટે કર એમ્કા કરવાનું હતું હાનમાં પણ સરકારનો કાયદો છે કે ટલીક ચીજો નદાખલા તરીકે નીમક જમ ઉત્પન થાય ત્યાં નહિ પણ ચોક્કસ બહારની જગ્યાઓ (depots) ઉપર લાવીનેજ વેચવી, કે તેથી ત્યાં કર બરાબર ઉતારવી શકાય. એ કાયદો ચંદ્રગુપ્તના વખતનો છે બાહેરથી આવતા માન ઉપર કુને તેની કીમત ઉપર સેમ્કે ૨૦ ટકા કર લેવામાં આવતો તગકારી અને મેવા જેવી ચીજો ઉપર સેમ્કે ૧૬ ફ્રૂ ટકા ત્રીજી જરૂરની ચીજો ઉપર સેમ્કે ૪ થી ૧૦ ટકા કર હતો જરૂરવાહેરો ઉપર ખાસ વધુ કરો હતા

ઉપલી દરેક કમીટીઓ પાંચપાંચ પુરોનોની બની હતો. તે અમલનાં કામો માટેની 'પંચ' હતી. હું ધારું છું કે હિંદુસ્તાન દેશમાં આપણે જે ગામોગામથી પંચો અથવા પંચાએત માટે સાંભળીએ છીએ તેની સરખાત અંગ્રગુમના આ પુરાણા વખતની હતી.

મયુનીસીપાલીટીનું કામ ઉપલાં કામો ઉપરાંત સહેર ઉપર સામાન્ય તહેદારી રાખવાનું હતું. સહેરનાં બજારો, મંદિરો, બારાંઓ વીગેરે ઉપર તે દેખરેખ રાખતી.

સહેરના દરેક પુરુષનાં નામ, જાતી, ધંધો વીગેરે જાગતો સાથે વસ્તીની ગણતરી (census) લેવાનો અંગ્રગુમના વખતથી રવંથો હતો.

હાલની આપણાં સહેરની દારમાં મીતાહારપણું જળજવારી મંડળી (Temperance society) ને જાણીને અજાણી ઉપજશે કે તેઓને હાલનાં આપણી અંગ્રેજ સરકારના આજકારી ખાતાં માટે જે ફરિયાદ કરવાનું કારણ હોય તો, ૨૨૦૦ વર્ષ પૂરના એક હિંદી શાહનશાહનાં આજકારી ખાતાં માટે વધુ કારણ હોત. દાર પીવા આવનારાઓ માટે પીકાંઓને ખેંચાણુ અટકાવનારાં (republicans) બનાવવાને બદલે ખેંચાણુ કરનારાં (attractive) બનાવવામાં આવતાં. તે પીકાઓમાં પીવા આવનારાઓ માટે ખેસવા કાજે ખુરશી, કોચ-અને વળી પુલપાન અને મુગંધી પદાર્થો સાથેના ખાસ ચોરહાઓ હતા. બીજા સખ્તોમાં કહીએ તો હાલમાં આપણા સહેરમાં યુરોપથી દાખલ થતાં એવાં ખાતાંઓ (Refreshment rooms and Restaurants) આજથી ૨૨૦૦ વર્ષપૂરના ખુદ હિંદ સર જમીનનાં ખાતાંઓ છે.

મેગેસ્થીનીસને આધારે રહેજોએ રવ્તુ કરેલું પેહેલવેહેલા હિંદુ શાહનશાહના રાજ્ય કારોબાર વીગેરેનું ચિત્ર આપણે મોહોડે જે સખ્તો બોલાવે છે તે આ છે કે, "There is nothing new under the sun." "આજે આપણે જે કાંઈ જોઈએ છીએ તે કાંઈ નવું નથી." આજે આપણે જેને પશ્ચિમનો સુધારો કહીએ છીએ, તે કાંઈ તદ્દન નવો નથી. હિંદુસ્તાન એક વખતે તે સુધારો જોઈ ગયું છે તેમ બીજા હાથ ઉપર આપણે જ પશ્ચિમનો કુધારો યા બીગાડો કહીએ છીએ તે પણ કાંઈ સધલો નવો નથી. આજે આપણે સરકાર તરફથી એકવી થતી મહેસુલ માટે, તેનાં આજકારી ખાતાં માટે, વીગેરે કેથે કેવેથી ફરિયાદો સાંભળીએ છીએ, કે એ સધળું આપણા દેશમાં પશ્ચિમ બાણીથી આવે છે, પણ નહિ, એ સધળું એક યા બીજા વખતે હિંદુસ્તાનનું પોતાનું હતું. જેમ એક હાથ ઉપર કેટેલીક સુધારાની બાબતોમાં આપણા રાજકર્તાઓ પોતેજ સુગ્રાત કરનાર તરીકે જશ નહિં લેઈ શકે, કારણ હિંદુસ્તાને તેમ સુધારાઓ જોયા છે. તેમ બીજા હાથ ઉપર, આપણે એ રાજકર્તાઓને

ફાકટ બદનામ કરવા નહિ, કે “ તેઓએ ફલાણું ક્યું ” કારણ હિંદુસ્તાને તે સર્વ પણ આગળ જોયું છે. વખતનું લોકક એમ અને તેમ ફરતું રહ્યું છે અને રહેશે.

લશ્કરી ખાતાંની સ્થાપના.

જેમ શહેર સુધારાનાં કામ માટે પાંચ પાંચ સભાસદોના ૬ મંડળોનું બનેલું ૩૦ જણનું ખાતું સ્થાપેલું હતું તેમ લશ્કરી કારોબાર માટે પણ તેવુંજ એક ખાતું હતું. તેના કારોબાર માટે પાંચ પાંચ સભાસદોનાં બનેલાં ૬ મંડળોનું એટલે સામટા ૩૦ જણનું એક ખાતું અથવા હાલનાં શબ્દમાં બોલીએ તો (War office) “ વોર ઓફીસ ” ખાતું સ્થાપેલું હતું. એ ૭ મંડળોના હાથમાં નીચે પ્રમાણે ખાતાઓ હતાં:—

(૧) દરિયાવર્ધી (Admiralty) (૨) લશ્કરનો સામાન લાવ લઇનવ કરનાર અને ખોરાક પુરો પાડનાર (Transport Commissariat) ખાતું. લશ્કરી વાજીત્રો પુરાં પાડવાનું કામ પણ એજ ખાતાનું હતું. હાલ જે કામ જ્યુગલથી થાય છે તે તે વખત પડખમ અને લોહોઢી (Drum and gong) થી થતું હતું, (૩) પેદલ ખાતું, (૪) ઘોડેસ્વાર લશ્કરનું ખાતું, (૫) લડાઇના રથોનું ખાતું. હિંદી શાહન-શાહનાં લશ્કરના એક અગત્યના ભાગ તરીકે તેના લડાયક રથો હતા. કહે છે કે તેના ૮૦૦૦ એવા રથો (Chariots) હતા. તે દરેક રથ અથવા ગાડીને ઘણા ખરા બે અથવા ચાર બળદો જોડવામાં આવતા હતા. દરેક રથમાં ત્રણ લડવૈયાઓ બેસતા. તેમાંથી બે સીપાઇઓ હતા. ત્રીજો રથ હાકતો. તે પોતે પણ જરૂર વખતે ગાડી ઉભેલી હોય ત્યારે લડતો. આ હિંદી રથો અવસ્તા પ્રમાણે ધરાનમાં જણાયલા લડાયક રથોની યાદ આપે છે. અવસ્તા પ્રમાણે અયોરનાન પછી ધરાની મહાશાહીમાં આગેવાન દરજ્જે લડવૈયાઓ યાને લશ્કરી માણસો ભોગવતા. એ લડવૈયા માટેનો અવસ્તાનો શબ્દ “ રથ એસ્તાર ” એટલે “ રથ અથવા ગાડીમાં ઉભો રહી લડનાર ” છે. (૬) લડાઇના હાથીઓનું ખાતું. દરેક હાથી ઉપર ચાર આદમીઓ હતા. એક મહાન વત યાને હાંકનાર અને ત્રણ તીરદાજો જેઓ મહાનતની પાનાડેથી તીરો ફેંકતા.

લશ્કરના વિભાગો તરીકે હેસ્તા ચાર ખાતાંઓ ચંદ્રગુપ્તની આગમચનાં હોવાં જોઇએ, કારણ કે ચેતરંગ (ચતરંગ-ચતુર રંગ- ચાર ભાગ) ની પુરાણી હિંદી રમત, જે શાહનામામાં નોંધાયેલી હિંદી દલક્યા પ્રમાણે, લશ્કરની હીલચાલો દર્શાવે છે, તેમાં એ ચારે આપણે જોઇએ છીએ. પણ પેહેલાં બે ખાતાં ચંદ્રગુપ્તે દાખલ ક્યાં હતાં. પ્યુટાર્ક પ્રમાણે એ બેની વધુ મદદથી તેણે હિંદુસ્તાનમાં બોહોળે નિસ્તારે હકુમત ફેલાવી પોતાની શાહનશાહત સ્થાપી.

ઉપલી હકીકતોના વર્ણનમાં નીચલી કેટલીક હકીકત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

૧ શાહનશાહતના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગો ઉપર શાહનશાહના પ્રતિનિધિ તરીકે હાથમે હકુમત કરતા હતા આપણા દેશ માટે નામદાર આગાખાને થોડક ઉપર સુચના કીધી હતી કે, આપણા વાઇસરોય તરીકે આપણા શાહનશાહના પાદશાહી ખાનદાનના કોઇ પુરૂષ આવે તો ખેડેતર ચદ્રગુપ્તના વખતમાં એમજ હતુ પાદશાહી ખાનદાનના પુરૂષો શુદ્ધશુદ્ધ ભાગો ઉપર “ વાઇસરોય ” તરીકે અમલ કરતા હતા

૨ ગજન કારોમાગના અમલદારોમાં તે વખતે શાહનશાહને ખબર પોહોચાડનારાઓનો વર્ગ અમલનો ગણાતો હતો મિઠ ગ્રિમથ કહેછે તેમ મોગન વચમાં જોએ “ અખખાગનવેશો ” ગણાતા તે વર્ગના તેઓ હતા તેઓ ગામ, શહેર અને દેશની તરેહવાર હકીકતો છુપી રીતે મેળની શાહનશાહને પોહોચાડતા યુનાનમાં જ્યારે સ્ત્રી કેગવણી પુત્તી નહિ હતી ત્યારે વેશીઆઓ જગ કેળવાયલી અને માલીતગાર ગણાતી કારણ કે તરેહવાર અને ઘણા પુરૂષોના સમાગમમાં આવી તેઓ સાધની વાનગી તથી તેઓ ચત્ર બનતી હતી એ સખમે બણેલા પુરૂષો એ થોડીક બણેથી ગણાતી સ્ત્રીઓની સગત પસંદ કરતા કિદુસ્તાનમાં પણ એજ સખમે સગમરના ખબર ખાતા (Intelligence Department) ના અમલદારો એમ વેશીઆઓ માગકેતે ધણીક ખબરો મેળવતા, કાણ કે તેઓ ધણાક પુરૂષો સાથે મબંધમાં આવી તેઓની વાતચીતથી માલીતગાર બનતી

૩ દેશની આબાદી માટે નેહેરોની સ્થાપના જેમ હાલમાં આત્યની ગણાયછે તેમ તે વખતે હતુ અને ચદ્રગુપ્તે એ નામ ખાસ નેહેર ખાતુ (Irrigation Department) સ્થાપ્યુ હતુ કાલીઆનાડમાં ગીરનાગના પહાડ આગળ એ ખાતાએ “ સુદપણુ ” એટલે “ સારા દેખાવવાગો ” એવે નામે એક મરોતર પહાડો નચ્ચે બનાવ્યુ હતુ ચદ્રગુપ્તના નખીન જણીતા અગોક રાજાએ તે મરોતરમાંથી નેહેરો વહેતી કરવાનું કામ મંપૂર્ણ કર્યુ હતુ અને તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખનાર “ તુરા-અરપ ” નામનો એક ધરાની હાકેમ હતો

૪ દેશમાં આનંદન માટે એક ખાસ ખાતા દેશના નાઓ જાધનામાં આવતા અને તે ઉપર દેખરેખ રાખનામાં આવતી મુસાફરોની જણુ માટે દર અર્ધો રાત્રે એટલે આશરે ૧૦૦૨૨ વાગે તરાવતે, તકાવત દેખાડના પથરો (Mile stones) ઉભા કરવામાં આવતા એ જણે રસ્તાઓ ઉપર, ખામ કરીને તંત્રવધાની ખાતેના રસ્તાઓ ઉપર, હાથીપર યા ઉટ પર યા ચાગ થોડાની ગચ યા માડીમાં એમી મવારી

ગુવાનો હક ઉઘા કુળવાળાઓનેજ હતો આમ લોકો હાલમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જણાયલી ‘એકા’ નામની એક ઘોડાની ગાડી જેવી ગાડીમાં મુસાફરી કરતા હતા

ખેડતો પાસે મહેમુલ લેવાની રીતિ.

મેગેસ્થનીસને આધારે સ્ટ્રેબોએ આપેલી હકીકત મુજબ દેશની જમીન તે નજાયની માયેટ્રીની જમીન ગણાતી ખેડતો તે ખેડતા, તેના બદલામાં તેઓને પાકનો ચોથો ભાગ મળતો † મિ સ્મિથ જણાવે છે કે સગકાર પાકનો ચોથો ભાગ મહેમુલ તરીકે લેતી ‡ એ સ્ટ્રેબોના લખાણથી ઉલટુ છે અને મિ સ્મિથ એમ શા ઉપરથી સાગ કહાડે છે તે માલુમ પડતુ નથી

૬ દેશના કાયદાને સારી રીતે અમલમાં મેલવામાં આવતા અને લોકોના જન-માલની સલામતી માટે સારી દેખરેખ ગખનામાં આવતી ચોરી છુટકાટ જેવુ ધણું કમી હતું મેગેસ્થનીસે જ્યારે ચંદ્રગુપ્તની ચાગ લાખ આદમીની છાવણીમાં રહેતો હતો ત્યારે આટલી બધી મોગી સખ્યામાં કોઇ દિવસે જો ચોરીના દાખલા બનતા તો તે કુલે વધતામાંવધતી ૨૦૦ દીરમની એટલે હાલના સિર મા આશરે ૮ પૌંડની યા આખણા સિક્કામાં ખોલીયે તો ૧૨૦ રૂપિયાની ચોરીના હતા એ ઉપરથી સ્ટ્રેબો † અજાયબી દેખાડે છે કે જે દેશમાં લખેલા કાયદા જેવુ કાલ નહી, અને જ્યાં લોગે લખી જાણે નહીં ‡ પણ માદ્દાસ્તથી સંધણ કામ લે, તેઓમાં એમ છે, એનો સમજ્ય તે લસ્કરની સારી કનાયદ અને મારી વ્યવસ્થાનો જણાવે છે વળી લોકો પોતાના વેહેવારમાં ધણા કસગીઆ હતા, તે પણ એક સમજ્ય છે

મેગેસ્થનીસ, ઐરીઅન, ડિગેર મુનાની લખનારાઓને આધારે અને કોઇક હિંદી લખાણને આધારે ચંદ્રગુપ્તની શાહાનશ હતતુ મિ વિન્સેન્ટ સ્મિથે ઉપર મુજબતુ ચિન રજુ કીધુ છે તે કહે છે કે એ પાદશાહના વખતમાં ઉત્તર હિંદુસ્તાન મુધાગની ઉઘા ટાચે પોટોચુ હતુ તે મુધારો તેણે કેટલીક સદીના ચાતુ વધારા બાદ મેળાયો હતો

હિંદુસ્તાનના મુધારા ઉપર ઇરાનની અસર.

રામ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં હિંદુસ્તાનની હાલત કેના પ્રકારની હતી, તેની

† “ They cultivate it on the terms of receiving as wages a fourth part of the produce ” (Strabo Bk. XV Chap I, 10).

* Smith's History of India pp 129.

‡ Bk. XV Chap I, 62.

હકીકત આપણે તપાસી. એ વખતના સુધારાવધારામાં અલગતે કેટલું તત્વ ખાસ રચાનિક, ખાસ હિંદુ હતું, પણ કેટલુંક બહારનું હતું. ચંદ્રગુપ્તનો વખત તો સિકંદરના મરણ પછીનો તુરતનો વખત હતો. હવે સિકંદર ધરાનની હખમીનીઅન હકુમતનો અંત લાગ્યો હતો. તેથી ચંદ્રગુપ્તના વખતનું હિંદુસ્તાન અને તે વખતના તેના સુધારાવધારાની હાલત કોઈ કહેશે કે ખુદ હખમીનીઅન વંશના વખતની હાલત ન ગણાય. પણ એમ વિચાર કરતાં યાદ રાખવું જોઈએ કે, એક દેશમાં સુધારા વધારાની કોઈ હાલત કાંઈ એકદમ એક બે દાયકામાં ઉભી થતી નથી. તે એક પછી એક તબક્કામાંથી આસ્તે આસ્તે પ્રગટ થતી જાય છે. સારે ચંદ્રગુપ્ત, જે હખમીનીઅન વંશની પડતી પછી તુરતના વખતમાં થઈ ગયો હતો, તેના વખતમાં પ્રચાર પામેલો સુધારો એક બે સદી આગમચથી યદ્યપિ થયેલો હોયો જોઈએ.

સારે સવાલ ઉઠે છે કે ચંદ્રગુપ્તના હિંદી ચાહાનચાહતના સુધારા ઉપર, તેના પોતાના રચાનિક સુધારા ઉપરાંત, કોઈ બાહરની, બાહરનાં સુલકના સુધારાની અસર થઈ હતી કે? હિંદુસ્તાનના સુધારાએ યુનાન ઉપર અને યુનાનના સુધારાએ હિંદુસ્તાન ઉપર કેટલી અને કેવી અસર કીધી છે એ એક મોટો સવાલ છે, જે ઉપર મતફેર છે. † પણ એ મતફેર ધણોખરો સિકંદર પછીના લાંબા વખતના સુધારાના સંબંધમાં છે, કે જ્યારે સિકંદરનું રાજ્ય વહેંચી લેનારા તેનાં સરદારોમાંના એક સેલ્યુકસે અને તેના વંશ અને તેઓ પછી બીજા યુનાની સરદારોએ અવારનવાર હિંદુસ્તાનની સરહદ ઉપર ઓછીવધતી હકુમત કીધી હતી.

---

† જુઓ (ક) માર્ક પુસ્તક "A Glimpse into the work of the B. B. Royal Asiatic society during the last 100 years from a Parsee point of view." pp. 25, 29, 33.

(ખ) જુઓ Vans Kennedy નો વિષય "Remarks on the state of Persia from the battle of Arbela in B. C. 331 to the rise of Aideshir Baledgan in A. D. 226 (Journal of the Literary society of Bombay. 2nd edition. Vol. III pp. 1-55).

(ગ) જુઓ Macdonnel's History of Sanskrit Literature, chap. XVI entitled "Sanskrit Literature and the West".

(ઘ) જુઓ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. LVIII Part I (1880) માં મિ. રિમથનું લખાણ "Greeco Roman Influence on the Civilization of India" pp. 107-198, Vol. LXI Part I pp. 50-76.

આપણે હાલ તો ચંદ્રગુપ્ત જે હિંદુસ્તાનનો પેહેલવેહેલો હિંદી શાહાનશાહ ગણાયો છે, તેના વખત માટે, તથા તેના વખતના ઉપર વર્ણવેલા સુધારા માટે વિચાર કરીએ છીએ એ વખતના હિંદી સુધારા ઉપર યુનાન કરતા ધરાને વધારે અસર કીધી હતી દારાયસે હિંદુસ્તાન ઉપર હુમલો કરવા પછી તેના હખમીનીઅન વશના વારસોએ એ હુમલો થોડી કે ઘણી ચાલુ રાખી હતી તેના બેટા ઝર્ડેસીસનું લશ્કર યુનાન સાથે લડવા ગયું હતું, સારે તેના હિંદી સીપાઇઓ તેમાં સામેલ હતા પેગેની લડાઇમાં તેઓ આ ધરાની પાદશાહના લશ્કર સાથે યુનાન સામે લડ્યા હતા

હવે આપણે એમ નહિ કહીશું કે, સિકંદર ૧૯ મહીનાની ટુંકી હુકમત પછી હિંદુસ્તાન ઉપર પોતાની થોડી કે ઘણી અસર વગર પસાર થઇ હતી તે ટુંકી હુકમતે થોડી તો છાપ અહીંતળી પાડી હશે સિકંદર પછી કેટલાક વરસ સુધી અગાગનગર નાના યુનાની રાજાઓએ અને સરદારોએ હિંદુસ્તાનની ઉત્તર પશ્ચિમ સરહદના કોઇક ભાગો ઉપર સામગી યા છુટી હુકમત કરી હતી તેઓ એક બે સદીની લાંબા વખતની હાજરીએ વધુ અસર કરી હોય, પણ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં તો મિ ત્રિમથ કહે છે તેમ ચંદ્રગુપ્તની શાહાનશાહત ઉપર હખમીનીઅન શાહનશાહતની અસર વધુ થઇ હતી હિંદુસ્તાન તે ધરાની શાહાનશાહત સાથે સિકંદર કરતા લાંબો વખત સુધી સમાગમમાં આવ્યું હતું

ચંદ્રગુપ્તની અને તેના 'મૌર્ય' વંશની શાહાનશાહત ઉપર ધરાનની અસર વધારે થઇ હતી તેની સાબેતીમાં મિ ત્રિમથ 'ટલીક દલીલો નીચે મુજબ રજૂ કરે છે । મૌર્ય વંશના વખતના બાંધકામનો હુનર (Architecture), જેનો નમુનો અશોકના સ્તંભ ઉપર અને બીજા "ખાસ રીતીકે રક્ષપચરમાં મળે છે, તે દેખાડે છે કે હખમીનીઅન વંશના બાંધકામના હુનરે એ હિંદી હુનર ઉપર અસર કીધી હતી * હિંદુસ્તાનમાં લખાણની જે લીપી 'બ્રહ્મી' તરીકે ઉત્તર-પશ્ચિમના ભાગમાં જણાયેલી છે તે ધરાનની લીપી ઉપરથી ઉતરી છે (૩) અશોકના કોઇક લેખોમાં ખાસ કરીને ઉત્તર પશ્ચિમ ભણીના લેખોમાં આ મતલબના શબ્દો આવે છે કે "પવિત્ર અને મહેરબાન રાજા આ પ્રમાણે કહે છે ' આ શબ્દો શાહ દારાયસના ખીલારોટ્ટી લેખો

† Indian Antiquary of September 190૦ pp 201

* અશોકના સ્તંભના ટુકડા વર્ણન માટે જુઓ Smith's Ancient History of India pp 155 160

ઉપરના સખ્દો “ ચાતીઅ દાર્યવુશદ્વાયતિથ ” એટલે “ કહે છે પાદશાહ દાર્યવુશ ” ઉપરથી લીધાછે. (૪) અસોકે ખડકો ઉપર નીતિમાન બોધો દેાતરાવવાનો વિચાર પાદશાહ દારાવસના લેખો ઉપરથી લીધો છે. દારાવસનો નકશો રસ્તમનો એક લેખ, જે હજુ બરાબર ઉકલાવી સકાયો નથી, તે એવો નીતિનો બોધ આપનારો ખાસ લેખ છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાં શિક્ષાની સાક્ષી.

(હીરાલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ.)

હેલાં સાઠ-પેણોસો વર્ષોનો સુધારાનો ઇતિહાસ આપણે જે તપાસીશું તો તુરત માલુમ પડશે કે આજ જન સમાજની બાવના, વિચાર અને ઉપોદ્ધાત. માનતામાં મહાન ફેરફાર થયો છે અને આપણે નવિન વિચારસંદિમાં ફરીએ છીએ.

વિજ્ઞાનથી ઉત્તરોત્તર વધતી અને ખીલતી શોધોને પરિણામે આપણા જીવનના મોજશોખ અને સુખ સગવડતાનાં સાધનોમાં અથાગ સમૃદ્ધિ થઈ છે અને અસંભવિત, કલ્પિત મનાતી વાતો શક્ય બની, વ્યવહારમાં મુકાબ છે. વિદ્યુત શક્તિનાં બળે, મંગલના મઠ સાથે સંબંધ જોડવા અમેરિકામાં ડૉ. નિકોલાના પ્રયાસો અને મનોબળના (psychical) પ્રભાવે મૃત્યુ પામેલા મનુષ્યો જોડે સમાગમમાં આવવા લંડનમાં મી. સ્ટેડના યત્નો આ જમાનાના અદ્ભુત બતાવો છે.

તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર અને દેવ-કથા (mythology) ના અભ્યાસથી સંકુચિત અલ્પ વિકાસ પામી, વિરાગ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને ધર્મ બાવના અને શીલસુરીમાં અનેક નવલ તત્ત્વો દાખલ થયાં છે. જુસ્તર શાસ્ત્ર અને પ્રાચિન-વિદ્યાના નવિન જ્ઞાનથી સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિનો કાળ લંબાયો છે અને પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્ર અને ખગોળ વિદ્યાની શોધોથી જગતના ઇતિહાસ પર નવિન પ્રકાશ પડ્યો છે. સન ૧૮૩૭ માં મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆ તખ્તનશિન થયાં ત્યારે પશ્ચિમની ખ્રિસ્તી પ્રભુ બાઇબલમાં આપેલી સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિની ૬૦૦૦ વર્ષની સાલ સત્ય માની સ્વીકારતી. પણ હવે બાઇબલમાં સુશિક્ષિત મનુષ્ય મળી આવશે કે જે આ વાતને કમુલ રાખશે ; જે કે બાઇબલમાં હજી ઉપહુંજ વર્ષે છાપવાતું જારી છે. પણ જુજ સમયમાં જુની વિચાર-ઐણીમાં આ ગભિર ફેરફાર કયાથી ? લાખી સુદતથી આવી આવતી, ફઠ થયેલી વાતો એકાએક બદલાવાતું કારણ શું ? આજુ ઇતિહાસ તપાસી, ઉંડા ઉતરી, સહેજ વિચાર કરીશું તો તુરત જણાશે કે આ ફેરફાર અને નવિન ગતિ, એ છજમ, એસિરિઆ, બેબીલોન, અને ખાલ્ડીયાના થયેલાં ખોદકામ અને શોધોનું પરિણામ છે. તે પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના અભ્યાસને આભારી છે. વીસમી સદીની મહત્તા વધારનાર તેને રમણિય ૨૨૨૫ આપનાર, અને ઝગ-ઝગતા તેજથી પ્રકાશિત કરનાર વિવિધ શક્તિઓ, એ જુસ્તરશાસ્ત્ર, ભૌતિક વિદ્યા, ખગોળ વિદ્યા, જીવન શાસ્ત્ર, રસાયન શાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય આદિ પ્રદેશોમાં આગળ વધતા અભ્યાસનું રૂપ છે. આ વિદ્યાઓમાં પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રનો પણ સમાવેશ થાય છે.

પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થયેલું જ્ઞાન, જુગ્મ અને નજીનું નથી. તેના અભ્યાસથી જ જુના અને સાદગી, જુવ બરેલા વિચારો નાજુક થઈ, આપણને વિવૃત્ત થયેલા પ્રાચિન ઇતિહાસ અને બજા સુધાનનો કંઈક આછો ખ્યાલ મળ્યો છે. વિચાર-દ્રષ્ટિ વિચાર બની છે અને જ્ઞાનનો બહાર પડ્યો છે. એ સમજાવતી જ લેન્ડ, કાલકુક આદિ વિદ્વાન ગ્રંથોએ સાહિત્યને બદલે પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્ર પર પ્રથમ લક્ષ આપ્યું હોત, તો હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચિન ઇતિહાસ બહુ જલદી લખાત અને ગોળ ખાતું કાપે પણ બહુ સરલ બનત. પણ તેમનો અભ્યાસ મૂંઝૂક માહિત્ય પરજેજ દોત. એક વિદ્વાન જણાવે કે હિન્દુસ્તાનનો ગત થયેલા ઇતિહાસનો પ્રાચિન ઇતિહાસ જે જુનાકાળના અધારામાંથી પ્રાપ્ત થયો છે તે માહિત્યના અભ્યાસનું પતિજ્ઞાન નથી પણ પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના અભ્યાસનું રૂબ છે.

પ્રાચિન વસ્તુ શાસ્ત્રના ચિનાંતંબ, ચિહ્ન, તાનપત્ર, ચિંપ કામ, બાપકામ, જુની કાંમરી, નકશી કામ, આદિ વિવિધ વિભાગો છે, તેમાંના નિષ્ક શિક્ષાનું વિવેચન શાસ્ત્ર એટલે ચિહ્ન સળથી આપણે વિવેચન કરવાનું છે. નિષ્કશાસ્ત્ર બહુ કિમ્તી, મહત્વનો અને ઉપયોગી વિષય છે અને ગુરૂત્વા દેગોમાં શિક્ષાઓનો સંમંદ કરી, બરોબર ગોઠવી, તેનો શાસ્ત્રીય રીતે અભ્યાસ થાય છે. શિક્ષાપ્રી થતા લાભો અનેક છે પરંતુ એ વિચાર કોતરવું અસંભવ કરવાનું વિકટ કામ આપણા વિષયની બહાર છે. આપણે ફક્ત ઇતિહાસ પરનાં શિક્ષકની મહત્વતાની તુલના કરી કિંમત આપીશું અને હેનરે શિક્ષાના અભ્યાસની આવશ્યકતા સાબિત કરવાને તે સળ-ધે સામાન્ય વિવેચન કરી અંતોર મળીશું.

પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ પ્રાચિન ઇતિહાસ સાધન હોવાના સળ-ધે શિક્ષકની ઐતિહાસિક કિંમત સહેજ કમી હોને પણ હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસના અભ્યાસે શિક્ષક અતિ મહત્વના ઉપયોગી અને આવશ્યક છે. હિન્દુસ્તાનમાં ઇતિહાસ લખાયો હોને કે નહિ એ ચર્ચાને વિષય પણ સુસમજાવના વસવાટ પહેલાનો આયોજનનો પ્રાચિન ઇતિહાસ મળતો નથી એ બિતા ચોક્કસ અને સાચી છે. હિન્દુસ્તાનનો પ્રાચિન ઇતિહાસ પુરાણ વસ્તુ શાસ્ત્રના સાધનો પરથી જ લખી શકાય તેમ છે અને તે નિષ્કશાસ્ત્ર, ઉભિ લેખન, પરદેશી સુસાધરોના અધેનાતો અને માહિત્યના ગ્રંથો વરની ઉપજની કાઢવાનું પ્રથમ માન ઇંગ્રેજ સીવીલીઝન મી પિન્સેટ એ સ્વીકારે છે તે વિદ્વાન અથડતાં શિક્ષક સળ-ધે લખે છે કે —

"The numismatic evidence is more accessible as a whole than the epigraphic... From the times of Alexander's invasion coins afford invaluable aid to the researches of the historian in every

period, and for the Bactrian Indo-Greek, and Indo-Parthian dynasties they constitute almost the sole evidence."

શિકા પરથીજ હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં કેટલાંક પ્રકરણો લખાયાં છે અને અનેક રાજ્યોનાં નામ અને વંશની ગણતરી શિકાનેજ આધારી છે. શિકા સિવાય તે સંબંધે બીજો કોઈ પુરાવો નથી. ગ્રીસનાં ન્હાનાં ન્હાનાં રાજ્યો માફક હિન્દુસ્તાનમાં અનેક રાજકીય વિભાગો હતા અને તેથી સમસ્ત દેશના શિકાની માપ-ણીનું કાર્ય ગ્રંથવશુ બરેલું અને મુશ્કેલ છે અને વળી વિષય નીરસ અને શુષ્ક થઈ જવાનો ભય રહે છે. વારતે આપણે ગુજરાતના શિકાનુંજ વિવેચન કરીશું અને તે પણ પ્રાચીન ગુજરાત સંબંધે. કેમકે શિકાની ખરેખરી જરૂરીઆત અને મહત્ત્વ આ સમયે બરાબર જણાઈ આવે છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે શિકા અહિં બહુ ઉપયોગી પાટું બન્યું છે. પ્રાચીન ગુજરાતમાં માળવા, સિંધ, કચ્છ, દાક્ષિણાવાડ, ગુજરાત અને ઉત્તર કોંકણ આદિ દેશોનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રથમ આપણે ગુજરાતનો ઇતિહાસ જોઈશું. કૃષ્ણની દારિકા અને માલ્વના ધોર સંગ્રામનો પૌરાણિક વાર્તા વિભાગ, આપણે જો મૌર્યસામ્રાજ્ય. મુકી દષ્ટિ, બૂલી જઈએ, તો પ્રાચીન ગુજરાતનો ઐતિહાસિક અહેવાલ મૌર્યસામ્રાજ્યથી શરૂ થાય છે. તે પૂર્વેનો કોઈ પણ ઇતિહાસ જાહેર નથી. જોકે મૌર્ય વંશના રાજાઓ ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકનાં નામો સુપ્રસિદ્ધ છે અને તેમના સંબંધી પુષ્કળ હકીકત આપણને ગ્રીક, પૌલ, જૈન, અને બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંથી મળે છે. તો પણ તેમની ગુજરાતની હકીકતનો વર્ત્તાત બહુ ઓછો છે. કદાચ કહી શકીએ કે આપણે તે વિષે કંઈ જાણતા નથી.

સુદર્શન તળાવમાંના શિલાલેખ પરથી જણાય છે કે ગુજરાતનો વહીવટ સુખાએ કરતા. ગ્રીક મુસાફરો હિન્દુસ્તાનના વેલવ, સમૃદ્ધિ, આબાદિ અને જાહોજલાલીનાં બહુ વખાણુ કરે છે અને મી. વિન્સેન્ટ રિમથ જણાવે છે કે ચંદ્રગુપ્ત-અશોકના સમયમાં આર્ય-સુધારો ઉત્પત્તિના ઉચ્ચે શિખરે પહોંચ્યો હતો. ગુજરાતમાં પણ તેની અસર થઈ હતી. ગિરનારના શિલાલેખ, સુદર્શન તળાવ અને તેની આસપાસનાં નહેર કામોએ મૌર્યસામ્રાજ્યના સુધારાની બળ્યતાના સુદર નમુના છે. અશોકના વિવિધ શિલાલેખથી હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસ પર વિશેષ પ્રકાશ પડ્યો છે અને આર્ય-ધર્મની મહત્તા વધી છે. ટુંકાણમાં કહીએ તો મૌર્યસામ્રાજ્ય હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસનું રસિક મન-હર પ્રકરણ છે. આજે ગુજરાત સંબંધે એક વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આ સમયે ગુજરાતમાં મલેચ્છ વસ્તી વિશેષ હતી. અશોક મલેચ્છ ઉપદેશકનેજ ગુજરાતમાં મોકલે છે અને હિંદુ ગ્રંથોમાં જાત્રાના પ્રસંગ વિના સૌરાષ્ટ્રની સુલ્લાકાતનો નિષેધ છે ત્યાર બાદ ગ્રીક, પાર્સિયન, ક્ષત્રપ, હૂન આદિ અનેક યવન પ્રજાઓ ગુજરાતમાં આવે છે

મૌર્ય સામ્રાજ્ય પછી ગુજરાતમાં શ્રીક બાકદિવ્યન પાદશાહએના અમલ થાય છે પણ તેમના સંબંધી પુરી, ચોકમ, ખરી હકીકત મળતી નથી. શ્રીક-બાકદિવ્યન જે કંઈ માહિતી મળે છે તે શ્રીક સુસાદરાની હુમ્મ નોંધ અને શિક્ષા પરથી જ લેવામાં આવી છે મહાન સિદ્ધરની ઇન્દુસ્તાન પગની તુલાઈ આપ, સર્વેને સુવિદિત છે અને એના મરણ બાદ તેના વિશાળ તાજ્યની વહેંચણીથી આપ સર્વે, વાકેફ હશે, બાકદિવ્યન શ્રીક પાદશાહનો હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યાની શ્રીક સુસાદરાના પુસ્તકોમાં નોંધ છે પણ તેને સળંગ કરતો બીજો કોઈ પુરાવો નથી વળી તેમાં કેટલીક હકીકત સામજેલીજ (Hegarty) ઉતારનામાં આવી છે તેથી જ કંઈ અને કાઠિઆવાડમાં શ્રીક બાકદિવ્યન પાદશાહોના શિક્ષા મળ્યા ન હોત તો ગુજરાતના ઇતિ-હાસમાં શ્રીક, બાકદિવ્યન પાદશાહો સંબંધે ભુલ ખરાડનારી ખોળી હકીકત દાખલ થાત અને સદેહ રહેત દાખલા તરીકે પેરિશ્વસનો કર્ણા (૫ સ ૨૪૦) સૌરાષ્ટ્રના વર્ણનમાં જણાવે છે કે “આ ભાગમાં હજી સુધી જુના દેવળો, છાણીના પાયા અને મોટા કેના વગેરે સિદ્ધરની સ્વારીનાં નિશાન માલુમ પડે છે.” પરંતુ આ વાત ખોળી છે સિદ્ધર કાઠિઆવાડ સુધી આવ્યો નહોતો જે સ્વારીના નિશાન પેરિશ્વસ સળે છે તે સિદ્ધરની સ્વારીના નહિ પણ શ્રીક બાકદિવ્યન સરદાર મેનન્દરની ચલાવના છે કેમકે મેનન્દરે કંઈ, કાઠિઆવાડ અને સૌરાષ્ટ્ર સર કર્યાની હકીકત માલુમ છે અને આ પ્રદેશમાં એના મળી આવેલા શિક્ષાથી ઉપલી હકીકતને પુરતો પુરાવો મળે છે શિક્ષા પરથી શ્રીક બાકદિવ્યન પાદશાહો સુકેટાઈડીઝ મેનન્દર અને એપોલોડોટ્રસના નામો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તેમના સંબંધી વિશેષ હકીકત મળતી નથી. મેનન્દરના શિક્ષા અહીં (સૌરાષ્ટ્રમાં) વધારે ફેલાવલા ટોનાથી એક અનુમાન થાય છે કે તેજ મૌર્ય, અનલ ગુજરાતમાં આવી વસ્યો હશે શ્રીક સુસાદરા જણાવે છે કે મેનન્દરે જીતેલા પ્રદેશમાં કંઈ અને સૌરાષ્ટ્ર દેશ હતા આથી એક વાત, બીજી હકીકતને સાબિત કરે છે વળી શિક્ષા પરથી નિહાન પુરોષએ શ્રીક બાકદિ-વ્યન પાદશાહો સંબંધે એક બીજો તર્ક બાધ્યો છે ટેટલાન્તુ એમ કહેવું થાય છે કે પ્રથમ મેનન્દર આવ્યો અને એની પછી એપોલોડોટ્રસ થયો જ્યારે સામા પક્ષનું માનવું એવું છે કે એપોલોડોટ્રસ અનલ અને સ્વામ્યાદ મેનન્દર આવ્યો આ સંબંધી આપણી પાસે કંઈ વિશેષ પુરાવો નથી, કંઈ સાધન નથી ત્યારે આ નિકટ પ્રશ્નનું નિરાકરણ શી રીતે કરવું? સદ્ભાગ્યે, એ પાદશાહોના ચિન્ન બહુ ખોળી સંખ્યામાં મળી આવે છે અને તેથી આપણી ચક્ષુ દર થાય છે, અહિં શિક્ષા બહુ ઉચ્ચેગી છે આ જે પાદશાહોના જે શિક્ષા મળ્યા છે, તેનું નિરીક્ષણ કરી, એવું અનુમાન થયું છે કે મેનન્દર પછી એપોલોડોટ્રસ હોવો જોઈએ કેમકે એપોલોડોટ્રસના શિક્ષાની સંખ્યા ખોળી છે અને તેની કારિગરી હતરતા પ્રકારની છે શ્રીક બાકદિવ્યન પાદશાહોના નવીન સુદર, ધાટિલા રખિઆ

દેશમાં દાખલ થયાથી, અસનના બેડોન, અડબચડા, 'પચમા' એ નામથી પ્રસિદ્ધ રૂપિઆનું ચલણ નાણુદ થાય છે અને તે પછી તોનાના માર્પણુ ધોરણુ થયું ગ્રીક રૂપિઆના તોતને અનુમતી ફેરવાય છે ક્ષત્રપ વચના શિક્ષા ગ્રીક શિક્ષાનીજ નકલ છે અને ત્યાં પછીના વિધિવિધ શિક્ષા પરથી આપણે કહી શકીએ કે ગ્રીક શિક્ષાની અસર ગુજરાતમાં લાખા કાગ સુધી જણાય છે આપણે જોયું કે શિક્ષા પરથી ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહો સબધી બહુ સારી હમીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે યુગનો આનંદપ્રક છે

હટલા- વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે મરુત સાહિત્યનો મિનેન્ડ નૃપ તે આ ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહ મેનન્ડ છે

ગ્રીક બાકટ્રિઅન પાદશાહોના અહેવાલ સાર શિક્ષાની હકીકત સાથે ગ્રીક મુસાફરોની નેષ સાધન છે પણ ક્ષત્રપ વચનો આજો ઇતિહાસ કેવળ ક્ષત્રપ શિક્ષા પરથી જ ગયાયો છે શિક્ષા મિત્રાય એ વિષે બીજી કોઈ પુત્રો નથી એ વચનું રૂન પણ પ્રથમ શિક્ષા પરથીજ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં બાદ હાથ લાગેના તક્ષિના (Tax'is) મથુગ અને નાશિકના શિક્ષા લેખપરથી શિક્ષાની હકીકત અબગ થાય છે કદાચ વિશેષ માહિતી મળે છે પરંતુ તેમાંથી બે ત્રણ પાદશાહોના અહેવાલ મળે છે બીજા ત્રણો સાર તો માત્ર શિક્ષાજ સંબિતી છે ક્ષત્રપ પાદશાહની વચાવળી અને સનનાગી તૈયાર કરવા શિક્ષા સિવાય બીજું કાંઈ સાધન નથી હાલ જે કદા આપણે ક્ષત્રપ વચ સબધે જાણીએ છીએ તે શિક્ષાના અભ્યાસનું ફળ છે શક્યતમા થોડા શિક્ષા જડી આભ્યાથી ક્ષત્રપ વચના પાદશાહો ગુજરાતમાં થઈ ગયા છે એવી ખબર મળી તેઓનું નામ ક્ષત્રપ કે બીજું કદા તે નક્કી થયું નહિ

શિક્ષા પગના લેખ બગાવર નહિ ઉકેલાનાથી મી પ્રીન્સેપ, જર્જીસ ન્યૂટન આદિ વિદ્વાન નિષ્કશાન્તીઓએ તે શિક્ષા શાહ, વચના છે એમ ઠગવું જેમ જેમ વિશેષ શિક્ષા નામ થતા ગયા તમ તેમ જાન બગતો આવ્યો અને રફતે રફતે એ વચ 'સેન' 'સિહ' અને ક્ષત્રપ એ નામથી ઓળખાયો શિક્ષા પરથી બાગી છુટી હકીકત મેળવી ક્ષત્રપ વચનો પ્રથમ ઇતિહાસ લખનારું માન આપણા મરહુમ વિદ્વાન પડિત ભગવતલાલ ઇંદ્રજીને છે એમનો એ લેખ ઇંગ્લાન્ડની રાંવલ એસીઆઈક સોમાઈનીના જનનમાં છપાયો છે તે પછી જુનાગઢ પાસે ક્ષત્રપ વચના શિક્ષાનો એક મોટો દગ મળી આવત કેટલીક નવીન હકીકત બહાર આવી પછું તે ફક્ત માત્ર અને રાજાઓના નામ સબધી ખુનસો ટ્રે છે આ અને બીજી વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતા 'ગુજરાત ક્ષત્રપ (Western Kshatrapas) વિશે એ સુંદર સવિસ્તર લેખ વિદ્વાન નિષ્કશાન્તી મી રેપમને લખ્યો છે ક્ષત્રપ વચનો પ્રથમ પાદશાહ કોણ એ હજી અવ્યાક્રસ છે નાકપાણુ પહેના કાંઈ રાજા હશે કે નહિ તેની આપણને

કંઈ ખબર નથી. થોડીક સુદતપર મી. રેપસને એક શિક્ષાની શોધપરથી નાહપાણુ પૂરેના પાદશાહનું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું* પણ બીજા શિક્ષા કે તેને સાબત કરતી વિશેષ હકીકત મળે નહિ ત્યાં સુધી એ વાત સ્વીકારવી કે નહિ એ વિચારવાનું છે.

ક્ષત્રપ વંશ સંબંધી ચોંકાવનારી ખુશ ખબર તો નાણિક પાસે જડી આવેલા શિક્ષાપરથી મળે છે. રેવરંડ મી. સ્કોટ આ શિક્ષાના મોટા દમ (૧૩૨૫૦) ને તપાસી કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત તારવી કાઢી છે અને પડિત ભગવાનલાલના લેખમાં સુધારા વધારા કરી, જીજ્ઞાસુ માહિતીપરથી તેમનાં બાંધેલા અનુમાનો ખોટાં પાડ્યાં છે. આ શોધ વિશે લખતાં મી. એસ. એમ. એડવર્ડસ (Edwards) કહે છે કે

“The coins found by the children at Nasik and the cave inscriptions are mutually complementary and help us to understand, albeit dimly what manner of men, they were who fought for the mastery of the Deccan in the first and second centuries of the Christian era.”†

જેમ વધારે અને વધારે શિક્ષા મળતા જશે, જાહેરો, તેમ ક્ષત્રપ વંશપર વિશેષ પ્રકાશ પડશે અને નવીન હકીકત પ્રસિદ્ધ થશે.

ક્ષત્રપ વંશના સમયમાં ગુજરાતના દક્ષિણ ભાગમાં ત્રૈકુટક રાજાઓનું રાજ્ય હતું પણ તેમના સંબંધી બહુ હકીકત બહાર નથી. કેટલીક ત્રૈકુટક માહિતી શિલા લેખ અને તામ્રપત્ર પરથી મળી છે અને તેમાં શિક્ષાની હકીકતને લીધે થોડોક ઉમેરો થયો છે. સન ૧૮૮૭ માં પડિત ભગવાનલાલને ત્રૈકુટક વંશના ૫૦૦ શિક્ષા દમણ પાસેના ગામમાંથી મળ્યા હતા પણ ત્યાર પછી એ વંશની વિશેષ હકીકત પ્રકાશમાં આવી નથી. હમણું ત્રૈકુટક રાજાઓના કેટલાક શિક્ષા ખુલા નજદીક પ્રાપ્ત થયા છે અને તેનું શાસ્ત્રીય નિરીક્ષણ કરી, વધારાની નવીન ખબર રેવરંડ મી. સ્કોટ બહાર પાડી છે. ક્ષત્ર રાજાઓનાં નામ અને સાથ સંબંધે ખુલાસો મળે છે. વિશેષ હકીકત નથી. હજી એ વંશનાં સાધનો બહુ ઓછાં છે.

ક્ષત્રપ બાદશાહોને હરાવી હાંડી કાઢનાર ગુપ્ત રાજાઓનો ઇતિહાસ પણ શિક્ષા પરથી મળ્યો છે. મી. સ્મિથ લખે છે કે કનોજ પાસે એક લશ્કરી ગુપ્ત વંશ અમલદારને ગુપ્ત વંશનો એક છુટો શિક્ષો જડી આવ્યાથી એ વંશની પ્રથમ માહિતી મળી. ત્યાર પછી એ વંશના જુદી જુદી

* Numismatic Chronicle Calcutta Supplement to the Bengal A. Society.

† Times of India, 31st May 1907.

ટંકશાળના વિધિવિધ જાતના શિક્ષકો કેટલીક વાર સાલ સહિત મળી આવ્યાથી મનુષ્યની સ્મરણ સક્તિમાંથી સમુલ્લસ્ય હુમ થયેલું હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું સુંદર રસિક પ્રકરણ પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુસ્તાનનો ત્રીજો સદીનો ઇતિહાસ જવલેજ મળે છે અને તેથી તે સમયે સ્થપાયલા ગુપ્ત વંશના મૂળ સ્થાપકનો અહેવાલ પણ પુરે પુરે મળતો નથી. વર્ષ ૩૨૦ માં ચંદ્રગુપ્ત-૧. ગુપ્ત રાજ્યનો વિસ્તાર વધારે છે અને પોતાના નામના પ્રથમ શિક્ષા પાડે છે. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યધાનીનું સ્થળ મગધમાં પાટલીપુત્ર છે. ચંદ્રગુપ્તના શિક્ષા એ 'કુશન' જાતના શિક્ષાની નકલ છે અને 'કુશન' શિક્ષા એ 'શમન' શિક્ષાનું અનુકરણ છે. ચંદ્રગુપ્તના શિક્ષા પર તેની સ્ત્રીની પણ છબી છે. ગુપ્ત વંશના શિક્ષા બહુ સુંદર, આકર્ષક અને રૂપાળા છે. તેની કારિગરી ઉચ્ચ પ્રકારની છે તેના પરની છાપ ઉત્તમ છે.

ચંદ્રગુપ્ત-રાજાએ ગુજરાતને વસ કર્યો પછી ત્યાંના પ્રચલિત નાના રૂપાના 'ક્ષત્રપ' શિક્ષા નિહાળી, ગુપ્ત વંશના નવીન શિક્ષા 'ક્ષત્રપ' જાતના અને આકારના પાડ્યા. વધારામાં તે પર મોરની છાપ હતી. ગુપ્ત રાજાઓના સુખાઓ ગુજરાતનો કારભાર ચલાવતા. ગુપ્ત રાજ્યનો વિસ્તાર બહુ વિશાળ હતો. એજ વંશમાં સમુદ્રગુપ્ત નામનો મહાન પાદશાહ થઇ ગયો કે જેની આજુ અને સત્તા આખા હિંદુસ્તાનમાં હતી. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. ઇતિહાસકારો એને પૂર્વનો નેપોલીયન કહે છે. એના શિક્ષા પરથી જણાય છે કે એ કવિ હતો અને

“His lyrist coins show that he was an excellent musician. His battle-axe coins mark out the ferocity of his victorious warfare.” આ ઉપરથી સાદું જણાયે છે કે ગુપ્ત વંશના ઇતિહાસ સારું શિક્ષા બહુ મહત્વના અને જરૂરી છે.

ગુપ્ત વંશ પછી હૂન નામની પરદેશી પ્રજા ગુજરાત પર હુમલો આણે છે પણ તેમની હકીકત હવે પછી આપીશું. પ્રથમ આપણે વલ્લભી રાજાઓનો હૂન, વલ્લભી. અહેવાલ જોઈએ. વલ્લભી વંશની મુખ્ય હકીકત તાત્રપત્ર પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમના શિક્ષા લગભગ 'ગુપ્ત' શિક્ષાની નકલ છે. માત્ર સહેજ ફેરફાર છે, ગુપ્ત વંશના શિક્ષા પર 'મોરનું' ચિત્ર છે. જ્યારે વલ્લભી રાજાઓના શિક્ષા પર ત્રિશૂળનું ચિન્હ છે.

ગુપ્ત વંશના શિક્ષા પર પ્રથમ 'ચેલ' નું ચિન્હ હતું. જ્યારે તેઓ 'ક્ષત્રપ' શિક્ષાની નકલ કરે છે ત્યારે ગુપ્ત શિક્ષા પર ચેલની છાપની જગ્યાએ મોરનું ચિત્ર દેખાય છે અને વલ્લભી રાજાઓ ગુપ્ત શિક્ષાનું અનુકરણ કરે છે ત્યારે તેઓ મોરને બદલે ત્રિશૂળ કાઢે છે. શિક્ષા પરનાં વિવિધ ચિન્હોનો અભ્યાસ જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે છે અને તે આવશ્યક છે.

તે સાસાનિઅન, ગુપ્ત અને કુશન શિક્ષકાની નકલ છે. તેથી આપણને હૂન, શિક્ષા પ્રત્યે તેમની ચકાષાઓ, અને રાજ્ય-વિસ્તાર સંબંધી બહુ કિંમતી પુરાવો મળે છે અને ઇતિહાસની વાત સાબિત થાય છે.

છેવટે ‘ગદ્ગદ’ શિક્ષક આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસ પર તે કેટલોક પ્રકાશ નાખે છે. ગદ્ગદ પૈસાનો અહેવાલ બહુ ‘ગદ્ગદ’ શિક્ષા રસિક છે. તે સાસાનિઅન શિક્ષકાની ચોથી આવૃત્તિ છે. હૂન શિક્ષકા તે સાસાનિઅન શિક્ષકાની નકલ છે અને હૂન શિક્ષકાની બ્રહ્મ અને હલકી જાત તે ગદ્ગદ પૈસા છે. તોરમાન સરદાર શરમાતમા રૂપાના પાતળા સાસાનિઅન શિક્ષકાના નમુના હૂન રૂપિયા પડાવે છે પણ તે બહુ અધરા (ફડ) હોય છે. ત્યાર પછીના સાસાનિઅન નકલના હૂન શિક્ષકા આપણે જો તપાસીએ, તો જણાશે કે રહેતે રહેતે અસલની છાપ અને છપી બસાતી જાય છે અને જડાઇ, બહુ વધે છે. આ નકલ એટલે સુધી બગડી જાય છે કે હેનટે શિક્ષકાની એક બાજુએ બઠન કે ગુરજ જેવું એકાદ ચિન્હ નજરે પડે છે અને બીજી બાજુએ, ખીંડા અને લીડીઓનો બાસ આપણું ઝાણ ચિત્ર દેખાય છે. વિરોપમાં જડાઇ અતિશય છે. કાંઈ કળી ન શકે કે તે સાસાનિઅન શિક્ષકાની નકલ હશે. પણ પડિત ભગવાનલાલે અધ્યાગ મહેનત લઈ, ગદ્ગદ પૈસા બહુ સારી સંખ્યામાં સંગ્રહ કરી, સાબિત કર્યું છે કે તે સાસાનિઅન શિક્ષકાનું અનુકરણ છે. તેઓએ એ શિક્ષકા એવી સરસ રીતે ગદ્ગદ પૈસા કે તે પ્રત્યે આપણે જોઈ શકીએ કે કેવી રીતે ધીમે ધીમે શિક્ષકાની એક બાજુએ પાદશાહની છપી અને બીજી બાજુએ આતશ-ગાહના ચિત્રવાળા સાસાનિઅન શિક્ષકા ગદ્ગદ પૈસાના ખીંડા અને બઠનની હલકી ઉતરતી કારિગરીના વિચિત્ર સ્વરૂપમાં વિરામે છે.

વલ્લભી રાજ્યના પડયા પછી હૂન નાણું ચાલે છે, અને હૂન શિક્ષકાની ઉત્તરોત્તર ઉતરતી જાત તે ગદ્ગદ પૈસા છે આવડા, ચાલુક્ય, અને વાઘેલા રાજાઓના અમલ સુધી ગદ્ગદ પૈસાનું અલગ હોય છે. અલ્લાઉદ્દીને ગુજરાત સર કર્યા પછી, તે નાણું નીકળી જાય છે અને મુસલમાની શિક્ષા આવે છે. એટલે ગદ્ગદ પૈસા લગભગ પાંચ સૈકા ગુજરાતમાં ચાલુ રહે છે. હવે ‘ગદ્ગદ’ પૈસા એ નામ, શી રીતે પ્રાપ્ત થયું તેનો સહેજ વિચાર કરીશું, તે માત્ર અનુમાન છે, આપણે અગાડી જોઈ ગયા કે ગદ્ગદ પૈસા એ હૂન શિક્ષકાની બહુ ઉતરતી જાત છે અને હૂન શિક્ષકા એ સાસાનિઅન શિક્ષકાની નકલ છે. સાસાનિઅન વંશમાં ‘અહેરામ ગુર’ એ પાદશાહનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. વળી તેને શિકારનો—ખાસ કરી ગધેડાના શિકારનો—અતિશય શોખ હતો એ વાત મચ્છર છે. એ સંબંધે તે ‘ગુર’ ઉપનામ પામે છે. હૂન પ્રજાને ધરાવના પાદશાહ સાથે કલહ હતો તે આપણે જાણીએ છીએ.

ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે એ વાર બહેરામ ગુર દૂન પ્રજાને સમ્પત્તિ દાર આપે છે અને તેથીજ ધર્મીમાં, મસ્કરીમાં, સાસાનિઅન શિકંકાને તેઓ 'ગદ્દખ્યા' શિકંકા એ નામ આપે એ વાત સંબંધિત છે.* સાસાનિઅન નકલના દૂન શિકંકા ગુજરાતમાં દાખલ થાય છે તે સાથે 'ગદ્દખ્યા' શિક્કા એ નામ પણ આવે છે. આ પરથી દૂન શિકંકાની ઉત્તરોત્તર ઉતરતી પહેલના શિક્કાને 'ગદ્દખ્યા' પૈસા એ નામ શી રીતે પ્રાપ્ત થયું તે સહેજ સમજાશે. તેનો આકાર અને ઘાટં પણ એજ જાન કરાવે છે. ટુકું સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનની ચઢાઇ સાથે, ગુજરાતના હંદુ રાજ્યનો નાશ થાય છે અને અહીંથીજ ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પડે પડે છે.

ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ જોડે આપણા નિબંધના વિષયથી અલગ રાખ્યો છે અને ફારસી તવારિખના અંથો અને પરદેશી મુસાફરોના અહેવાલો સાધ્ય હોવાના સબબે શિકંકાની ઐતિહાસિક કિંમત કંઈ કમી છે, તોપણ મુસલમાન સલ્તનત અને મોગલ શહેનશાહતના શિકંકાથી આપણા વિષયને વિશેષ પુરાવો મળે છે અને ખીજી નવીન હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તે આપણે અત્રે ટુંકાણુમાં નોંધીશું. માત્ર સહેજ સાર આપીશું, નહિતો લેખનો વિસ્તાર વધી જશે.

અમદાવાદના મુસલમાન પાદશાહોનો ઇતિહાસ શિરિસ્તા, મિરાતે અહમદી અને મિરાતે સિકંદરી આદિ ફારસી પુસ્તકોમાંથી મળે છે પણ તેમાં એક દોષ વારંવાર નજરે પડે છે. તેમાં પાદશાહોની જે અસલ સાલવારી આપી હોય છે તે ૫૨૨૫૨ ધણી ભિન્ન છે. વળી પાદશાસઓની વંશાવળીઓનાં નામમાં ભતભેદ છે. મિરાતે અહમદીમાં એક વાત હોય તો તેથી વિરુદ્ધ હકીકત શિરિસ્તામાં મળશે. અમુક પાદશાહ ક્યારે જનમ્યો કે તેનું મોત કયી સાલમા થયું તે જરોખર મોક્કસ નથી. આ જૂલ થવાનું કારણ એ છે કે તે સમયે રાજ્યમાં અસંતિ અને અધાણુધી વિશેષ હતી. ગાદીએ આવનાર પાદશાહને અનેક મુસિબતો નડતી. કેટલીકવાર તખ્ત મેળવવા બારે તોફાન અને કાપાકાપી ચાલતી, તેથી તેમનો અહેવાલ જરોખર લખાયો નથી, એવી જે હકીકત ઉતારવામાં આવી છે તે માત્ર સંબંધેલી છે. પણ આ ખામી તેમના શિકંકા મળી આવ્યાથી ઘણે અંશે દૂર થઇ છે અને ખાત્રીપૂર્વક હકીકત મળી છે. મુસલમાન રાજનીતિનો એક નિયમ છે કે પાદશાહના નામના શિક્કા પડે અને મસિદમાં નિમાજ પઢાય ત્યારે તે બહેર રીતે સ્વીકારાય. આ શિક્કાની સહાદતથી, અનેક વિરુદ્ધ વાતો સુધારવામાં આવી છે. અને પાદશાહોના નામ સંબંધી જે અંધવણુ હતી તે દૂર થઇ છે. દરેક શિક્કા પર સાલ હોય છે અને કેટલીકવાર તો તે પાદશાહની વંશ-

* જુઓ ડૉ. ટેલર-દૂન શિક્કા-(Hun Coinage).

વળી આપે છે. દાખલા તરીકે બહાદુરશાહના શિક્કા પર તેના નામથી, મુઝ્ફર-૧ લા મુન્તીની વંશાવલિ છે. તે આ પ્રમાણે છે. બહાદુરશાહ બિન મુઝ્ફરશાહ બિન મહમદશાહ બિન અહમદશાહ બિન મહમદશાહ બિન મુઝ્ફરશાહ. આ પુરાવા પરથી ઇતિહાસમાં જે જુદાં નામો આપેલાં હોય છે તે ખોટાં પડે છે અને સાચી હકિકત પ્રાપ્ત થાય છે. એજ પ્રમાણે સાક્ષરું સમજવું. અમદાવાદની સલતનતના શિક્કા, સુંદર ઘાટિલા અને નકશિદાર છે. વળી તેપર જે ટંકચાળખાંથી તે બહાર પડેલા તેનું નામ હોય છે. વધારામાં કેટલીકવાર તે ચહેરાનાં ‘ખાસ નામ’ ‘Honorary epithets’ આપે છે. ગુજરાત સલતનતના શિક્કાપર રૈવરંડ ડૉ. જર્જોન પી. ટેલરે એક વિદ્વાત બરેલો સરસ નિબંધ લખ્યો છે અને તે વાંચ્યાથી શિક્કા સંબંધી મુશ્કેલ માહિતી મળશે.

ગુજરાતની મુસલમાન સત્તાને તોડનાર મોગલ શહેનશાહ અકબરના શિક્કા, રૂપાળા અને આકર્ષક છે. તે પરના લેખ પણ સુંદર અને સચ્ચ છે. અકબરની ધર્મ-સભા યાને ‘દિને-મલાહી’ એ એક મોટા ઐતિહાસિક બનાવ છે અને તેની નોંધ તેના શિક્કા પરથી મળે છે. અકબર, પોતાના શિક્કા પરથી દિગરી સાલ બદલી નવું ‘મલાહી’ વર્ષ દાખલ કરે છે. વળી તેના શિક્કા પર ‘કુરાને શરિફ’ના કલમા છે. તે તેની ધર્મ-વૃત્તિનું પરિણામ છે. જહાંગીરના શિક્કા તો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ખાસ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. તેના બાર રાશિઓના શિક્કા (Zodiacal coins) જમ વિખ્યાત છે.

‘તેના દારૂની ખાલી’ વાળા શિક્કા તેની ખાસિયતના સુચક છે. તે સ્વ-અહીં, મોશ્લો અને આનંદી પાદશાહ હતો અને તેનો આખો વૃત્તાંત તેના શિક્કા પરથી જોઈ શકાય છે. જહાંગીરનામામાં એ પાદશાહનો જે એહેવાલ છે તે તેના શિક્કા પર બરાબર દાતરાયેલો જણાય છે. એના શિક્કા તે વખતની ઉમદા કારિગરી અને કુશરકલાનો ઉત્તમ નમુનો છે, વિશેષમાં જહાંગીરના શિક્કા પર અનેક શારસી ‘લેન’ (couplets) આપેલી છે. તેથી પણ બહુ બહુ વાનું પ્રાપ્ત થાય છે. તેના એકાદ જુદા સંગ્રહ થવાની જરૂર છે જે કે તેમાંથી કેટલીક છુટી ‘લેન’ હપાઈ છે, તુરજહાંન અને જહાંગીરની દંતકથાઓ અનેક છે, તેમનો ગ્રેમ પણ અહમુત છે. જહાંગીર તુરજહાંન પર શીદા હતો. સર્વ રાજ્યસત્તાની લગભગ તુરજહાંનના હાથમાં હતી. જહાંગીર પાસે તુરજહાંન વારંવાર અંરજ ગુજારતી કે તેણીને એક દિવસ રાજ્ય કરવાને રજા મળે. પણ જહાંગીર આ બાબતમાં અડગ હતો. આ તેની વિનંતી તે કદી સ્વીકારતો નહિ, એક દિવસ જહાંગીર ખુશ મિનજમાં હતો અને દારૂની ખુબ લહેર ચઢી હતી, તે તકનો લાભ લઈ તુરજહાંને જહાંગીરને પોતાને રાજ્યમાદી એક દિવસ સાર પ્રાપ્ત થાય તે સંબંધી બહુ લાઠી વિનંતી કરી. દારૂના કેદમાં જહાંગીરે તે કબુલ રાખી. કહેવાય છે કે તુરજહાંને તે એક દિવસમાં, પોતાના નામના લગભગ એક

લાખરૂપિયા પડાવ્યા. આ હરીકેત 'ટેવરનીઅર' Tavernier મુસાફરે પોતાના પ્રવાસના અંતમાં નોંધી છે. પણ અસાર સુધી આ વાન અસંબંધિત મનાતી. જ્યારથી તુરજહાનના આ શિકંકા જડયા ત્યારથી તે ઝમ ફર થયો છે. નાદિરશાહે હિંદુસ્તાનમાં જે ત્રાસ અને ભય ફેલાવ્યો તેનું વચાર્થ વણુન કોઇએ આપ્યું નથી. અમદાવાદમાં મળી આવેલા એક શિકંકા પરથી તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. નાદિરશાહના જીવનની વાતો સાંભળી દિલ્લીની છુટકાટની ખુનખાર હરીકેત જાણી, ભય પામી, અમદાવાદના મુલતાન મહમદશાહએ, નાદિરશાહ અમદાવાદ આવે તે પહેલાં તેના એટલે નાદિરના નામના શિકંકા પડાવ્યા અને પોતે તેની તાબેદારી સ્વીકારી, જેકે નાદિરશાહ અમદાવાદમાં સમુજગો આવ્યો નથી. આ એક શિકંકા નાદિરશાહે હિંદુસ્તાનમાં ફેલાવેલા ભય અને ત્રાસનું સ્ત્રવન કરવા પુરતો છે. એ પરથી અનુમાન કરો, કહી લ્યો કે પ્રજા કેટલી ભય અને ત્રાસથી ધ્રુજતી, કંપતી હશે.

શિકંકા પરથી જૂગોળ બાંધત સારું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક શિકંકા પર તેની ટંકશાળનું નામ હોય છે. મુગલ શિકંકા પરથી લગભગ ૨૪૦ ટંકશાળનાં નામ પ્રાપ્ત થાય છે. તે મુગલ રાજ્ય વિસ્તારનો ખ્યાલ આપવા પુરતો છે. આ સંબંધે મી. એચ. એન. રાઇટ લખે છે કે "A reliable index to the geographical limits of the empire in its varying fortunes is to be found in the coins, owing to the custom of issuing money from many of the most important provincial centres, as well as at the capital and of recording on the coin the mint from which it was issued."*

આ ઉપરાંત શિકંકા પરથી જુદા જુદા સમયની દુનરક્ષા, કાદિગરી, નકશી કામ અને ચિત્રકલાની માહિતીનાં સાધનો મળે છે. શિકંકા પર વિવિધ જાતના લેખ હોય છે અને તે પરથી બાપામાં થતો ફેરફાર સમજાય છે અને બાપા જ્ઞાનમાં વધારો થાય છે. સરખાતના શિકંકા પર જે જાતની બાપા હોય છે. એક ખરોસ્તી અને બીજી ગ્રીક. અસાર સુધી ખરોસ્તી બાપા જાણીતી નહોતી પણ આખરે મી. પ્રિન્સે ઘણા પ્રયાસથી, ખરોસ્તી બાપાના શબ્દો ગ્રીક શબ્દો સાથે ખરોસ્તી બાપાના સુકરર કરી, ઉઢલી, હિંદુસ્તાનના સાહિત્યમાં એક મોટો નવીન શબ્દો, ગ્રીક પ્રદેશ ખોલ્યો છે. વળી જુદાં જુદાં તોલ અને માપનું ધોરણ શિકંકા શબ્દો સાથે પરથી નક્કી થાય છે. હંકાણુમાં શિકંકાથી ચતા લાભો, જે અમે પ્રથમ એક લેખમાં દર્શાવી ગયા, ને અત્રે ફરીથી ઉતારીયું એથી શિકંકાની આવશ્યકતા પુરવાર થશે.

૧. ગ્રીક અને ગિયિરીડેટીક શિક્ષક પગ, સમુદ્ર પ્રદેશમાં રળીયામણાં ચિત્રો પાડેલાં હોય છે તે પરથી તે ગળ્યોની સરહદ અને તેમના રાજ્યોના બહોળા વિસ્તાર સંબંધી જ્ઞાન મળે છે.

૨. શિક્ષક પર આવતા લેખો, જેવાકે કોગનના કલમા, શાસ્ત્રનાં સૂત્રો, અને બીજા લેખો માલમ પડતા હોવાથી તે સમયની સામારિક અને ધાર્મિક સ્થિતિની ખબર પડે છે.

૩. શિક્ષકપગ જુદા જુદા ચિન્હો અને નિશાની મળી આવતા, વિભ વિભ પથો અને ધર્મ થઇ ગયા તે નિશ માહિતી મળે છે.

૪. ઐતિહાસિક ગ્રંથોમા રહી ગયેલા દોષો અને ખોટી સાલવારી અને એક બીજા ઇતિહાસોમાં જે મલતો માલમ પડે છે, તે સુધારી ખરે શુ છે તે જાણવા શિક્ષક બહુ કામગા આવે છે.

૫. અમુક રાજાઓએ, શિક્ષક પરથી પોતાની મરજી અને ઇચ્છાનુમાર પડાવેલાં ચિત્ર અને દેખાવથી તેમના સંબંધી તેમની ગહેણી કરણીનો નિર્ણય કાઢ્ય છે.

૬. ઇતિહાસમા અમુક બનાવ બન્યો હોય અને તે સમયે તે બાબતને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવા જે શિક્ષક પાડવામા આવે છે, તે ઇતિહાસના લખાણને સાબિત કરી મજબુત પુરાવો આપે છે

૭. શિક્ષક પના લેખોની બાયાથી આપણી બાયામા સુધારો વધારો શી રીતે થયો, કયે સમયે વિકાસ પાળી અને છેવટે કયુ વલણ પકડ્યુ તે બાબતની માહિતી મળે છે.

૮. તે સમયના બીબાકામ, ધાતુની મેલવણી, નકશીકામ, ચિત્રકલા કયે દરજ્જે હશે, કારે હુન્નરો ઉત્તમતા જઇ નાણુ થવા લાગ્યા હશે અને આ શાસ્ત્રોમાં બીજા દેશોની શી અસર થઇ હશે તે વિદિત થાય છે.

૯. શિક્ષક પગથી તે વખતનો પહેરવેશ, હથિયાર અને તસબીર સંબંધી જ્ઞાન મળે છે.

૧૦. બીજા દેશના શિક્ષક, આપણા મુકમા જડી આવતા જે દેશ વચ્ચે આલતો વેપાર અને એક બીજા દેશની અન્નપગમ કના કૌસલ અને દુનર પર થયેલી અસરની ખબર પડે છે

દક્ષિણ દિ દુસ્તાનમા રોમ સામ્રાજ્યના અનેક શિક્ષક મળી આવે છે અને એ તો જાણીતી વાત છે કે રોમ અને દક્ષિણ દિ દુસ્તાન એ જે દેશ વચ્ચે બહુ વેપાર ચાલતો,

હતો. ભરૂચમાં શિક્ષાનો એક સંચય મળી આવ્યો હતો. તેમાં વેનીસ, ઇટાલી, તુર્કિસ્તાન, દિલ્લી વિગેરે સ્થળના શિક્ષક હતા. તે પર સૌથી છેલ્લી સાત યૌદ્ધા સૈન્યની હતી. આ પરથી એ સંચય એ અરસામાં ગયેલો, તેમજ તે વખતે ભરૂચનો વેપાર બહોળો અને ધમધાકાર હતો એમ અનુમાન થાય છે.* આ દાખલાઓ પરથી શિક્ષકની મહત્તા જણાશે. ઇતિહાસમાં તે કેટલા બધા ઉપયોગી છે તેની ખાતરી થશે. આપણે 'પ્રાચીન વસ્તુશાસ્ત્ર' સંબંધી વિવેચન કરતાં જોયું કે શિક્ષક આ અભ્યાસમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આનંદદાયક અભ્યાસ સાથે, શિક્ષક ઇતિહાસના બહોળા કામમાં આવે છે. આપણા લોકમાં અને ખસુસ કરીને વિદ્યાર્થી વર્ગમાં, શિક્ષક સંબંધી અજ્ઞાન અને ખેદરૂપ વૈચારિક વિશેષ માલુમ પડે છે તેથીજ આ તરફ આ સર્વ લક્ષ આપી, શિક્ષકનો સંગ્રહ કરે તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ વધારે, એજ આ લેખનો ઉદ્દેશ છે.

સુભાંગ્યે પરિપદના સ્થાનમાં, રાજકોટના વૉટસન મ્યુઝીઅમમાં જુના શિક્ષકનો બહુ સારો સંગ્રહ છે. અને તે પ્રો. કોટરના શબ્દમાં બોલીએ તો 'પૂર્ણ વૃદ્ધ આચાર્ય' વસ્ત્રબદ્ધ હરિદત્તના પ્રયાસનું કિંમતી ફળ છે, તેની અથાગ મહેનતનું શુભ પરિણામ છે.

બહુ દિલગીરીની વાત છે કે 'પ્રાચીન વસ્તુશાસ્ત્ર'ના દેશી અભ્યાસીઓ બહુ થોડા છે. મી. રાહુસ ડેવીસ 'બુલ્ડિસ્ટ ઇન્ડિયા' માં એજ પ્રીચાદ કરે છે કે હિંદુસ્તાનમાં ઇતિહાસનાં સાધનો પુષ્કળ છે પણ સારા કામ કરનારાઓની ખામી છે. મી. વીન્સેટ એ. સ્મીથ, પોનાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ઇંગ્લેન્ડના અથ-કેન્નાનો અભિપ્રાય ઉતારી, એજ મત ઉચ્ચારે છે. ડૉ. બાર્ડર દાખલસ એફ ઇડીયાની અઠવાડીક આવૃત્તિમાં 'પૂર્વની શોધ યોગ' એ નામના લેખમાં કહે છે કે આપણે હવે દેશી અભ્યાસીઓની ખાસ જરૂર છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જે બૂંધો કરે છે તે સુધારવા દેશીઓએ તેમની સાથે મળી જઈ કાર્ય કરવું જોઈએ. મધ્ય માસમાં મધ્ય એશિયાના મહાન શોધક ડૉ. સ્ટીનને 'કેમ્બ્રિજ સુવર્ણ આંદ' બેટ આપતાં આપણા લોકપ્રિય ગવર્નર સર ક્લાર્ક બોલ્યા હતા કે હવે પૂર્વની શોધ યોગ અને સાહિત્યના અભ્યાસ સારું હિંદુસ્તાનના વતનીઓએ આગળ આવવું જોઈએ. એ તેમની ફરજ છે. આ પરથી જણાશે કે આપણે આ વિષયમાં કેટલા બધા પછાત છીએ. આ ખામીને લીધે આપણે કેટલું બધું શોધવું પડ્યું છે. દેશમાંથી ઐતિહાસિક સાહિત્ય દિન પ્રતિદિન નષ્ટ થાય છે. વખતસર આપણે ચેતવું જોઈએ. નહિતો થોડાં વર્ષ પછી પસ્તાવાનો સમય આવશે. યુરોપિયન વિદ્વાનોએ હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ સારું બહુ કંઈ છે અને તે સારું આપણે તેમનો ખરા અતઃકરણથી ઉપકાર માનવો જોઈએ. અત્રે મારે જણાવવું જોઈએ કે શિક્ષક સંબંધીનું મારું જ્ઞાન રેવરંડ ડૉ. રેલરની ઉદાર

સદાચતા અને અમીમ રહેલું ૧૯ જે તેઓ આ વિગતના મારા પૂજ્ય ગુરુ છે.

છેવટે કહીશ કે શિક્ષણનો સમ્રાટ કરવો એ કામ થેવજ નથી એથી આપણે અગાડી વર્ણવી ગયા તે સર લાભ પ્રાપ્ત થાય છે વગર સમજે પણ શિક્ષણનો સમ્રાટ કામ પણ મનુષ્ય કે તે તે દેશની મોટી મેના જાળવી રાકે એમ છે આપણા દેશમાં મે કહેા શિક્ષા કે સારાની ભટ્ટીમાં ગાળી નાખવામાં આવે છે, હમેશને માટે તેઓનો નાશ થાય કે અને દેશના ઇતિહાસનું દૂરુ અને કિમતી જ્ઞાન આવી રીતે જતુ રહે છે. બિન માહિતી અને વગર અજ્ઞાને પણ જો શિક્ષા લેવા કરવામાં આવે તો કોઇ દિવસ તે સમ્રાટ કામ વિદ્વાન અને નિષ્કલાત્રમાં નિપુણ એવાના હાથમાં આવી પડતા, આ મેવા ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો ઘણા ઉપયોગી થઇ પડી ઇતિહાસની ખુટતી બાબતો પૂરી પાડી, દેશની મહા સેના જાળવે આવા સમ્રાટ કરનાર વગર સમજણે પણ દેશનો યુક્ત ઐતિહાસિક બહાર સાચવી ગમ્મી દેશને આભારી કરે છે મી વિન્સેન્ટ ગ્રિમથ લખે છે કે

Coins interest me as being documents illustrative of history artistic, linguistic social religious and political—and when closely interrogated, they can be forced to answer questions in every department of history

માગમપુર, અમદાવાદ

તા ૨૫ મી ઓગસ્ટ ૧૯૮૮

હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ,

મુસલમાની રાજ્ય પહેલાંના ગુજરાતના સિક્કા.

(રેવ. જોર્જ પ્રીછડ ટેલર. એમ. એ., ડી. ડી., અહમદાવાદ.)

દશ વરસ પહેલાં “ ગુજરાતનો ઇતિહાસ દર્શાવનારા કેટલાક સિક્કા ” એ નામનો એક લેખ મેં લખ્યો હતો, અને આજે આપની વિદ્વાન પરિષદના આવાળું નિમંત્રણ-
ને એવાજ એક વિષયપર આપ સન્મુખ બોલતાં મને હર્ષ થાય છે. આ દશ વરસમાં
હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ બનાવ બન્યો ન હોય એમ નથી. દરેક બાજુએ નવી સ્થિતિ અને
નિર્લગતા નવા પ્રભુ આપણે જોઈએ છીએ. પરંતુ આ લાંબા અરસામાં અહિં આં
મેટલે ગુજરાતમાં તો સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં કાંઈ જાણવાજ્ઞેમ પ્રગતિ થઈ નથી,
એમ હોવાથી આજે પણ તે નિગૂઢ અવસ્થામાં રહેલું છે. તેથી શરૂઆતમાં નિરાશા
અને કંઈક અસંતોષના ઉદ્ભાસે કાઢ્યા વગર મારાથી રહેવાતું નથી.

જો મને કોઈ જરા હુંસાઈ ગયેલા કે ધસાઈ ગયેલા અક્ષરવાળો જુનો સિક્કો
મળી આવે તો તે ઉપરનો લેખ ઉઠેલી શકે એવો એક પણ ગુજરાતનો વિદ્વાન મારી
જાણમાં નથી. તે સિક્કોને મારે ગુજરાતની બહાર સીમલે નેક્સન રાષ્ટ્ર સાહેબને કે
સહરાનપુરમાં કર્નલ પોસ્ટ સાહેબને કે અલ્હાબાદમાં રિચર્ડ બજુ સાહેબને મોકલવો
પડશે—અલબત્ત જો હું મુંબઈના મારા બહાલા પારસી મિત્ર મિ. ફરામજી જમારપજી
થાણાવાળાની સહાય ન લઉં તો—

લગભગ ત્રણ વરસ પહેલાં નાસીક પાસેથી ખોદી કાઢેલા કાઠીયાવાડના હજારો
ક્ષત્રપ સિક્કાના એક ભંડાર વિષે હું તમને થોડીવારમાં કહેવા માંડીશ. આ અદ્ભૂત
ભંડાર મુંબઈ એશિયાટિક સોસાયટીના હવાલામાં થોડો વખત રાખવામાં આવ્યો હતો.
પણ, અફસોસ ! આ સિક્કા સંબંધિ ખરી હકીકત જણાવી શકે એવો કોઈ યોગ્ય દેશી
ભાણુસ આ ઇલાકામાં હોય એમ સેક્રેટરીને જણાતું નહિ.

છેવટે તે બધા સિક્કા સુરતના રેવ. એચ. આર. સ્કોટ સાહેબને મોકલવામાં
આવ્યા ; તેમણે તે સંબંધી જે વિદ્વાનજનરેલું વર્ણન આપેલું છે, અને જે પાછળથી
સોસાયટીના માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું, તે ઉપરથી જે વિશ્વાસથી મેં તેમનું નામ
સંચય્યું હતું તેને માટે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે યોગ્ય નિવડ્યા છે.

વળી કેવળ સિક્કા શાસ્ત્રમાં નહિ, પણ બીજા વિષયમાં પણ હાલના ગુજરાતના દેશી
વિદ્વાનો તેઓએ મેળવતું જોઈતું ઉચ્ચસ્થાન મેળવી શક્યા નથી. ગુજરાતી ભાષાના
મૂળસ્થાન સૌરસેની કે તેથી પણ વધારે વહેલી સૌરાષ્ટ્રી પ્રાકૃત વિષે જો મારે ચોક્કસ
અને વિગતવાર હકીકત જોઈતી હોય તો હું માતું છું કે તે પુરી પાડી શકે એવો એક
પણ આજ કાલના ગુજરાતી લેખક બની. મારે જર્મન ગૃહસ્થ હેર પિરોલ સાહેબ કે

અંગ્રેજ ગૃહસ્થ મી. ગ્રીઅરસન સાહેબને ધુણવવું પડે. વળી જો મારે ગુજરાતના ઇતિ-
હાસ સંબંધી સાધારણ નિશાળીયો જાણે તે કરતાં વધારે માહિતિ જોઈતી હોય તો, તે
વિષયનો પ્રમાણભૂત વિદ્વાન ગુજરાતમાં નથી. તેથી મારે બક, વોટસન, કલાધવ-એલી,
કે કિન્સખ—ફોર્સ સાહેબનાં પુસ્તકો જોવાં પડે. યોગ્ય એક મહીના ઉપર મુંબઈના
એક વર્તમાનપત્રમાં “ ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર નવો પ્રકાશ ” એવા મધ્યાળાવાળો
એક લેખ જોઈને મને અતીશય આનંદ થયો. તેમાં ગુજરાત સહતતત (લગભગ
૧૪૦૦-થી-૧૫૭૨ સુધીના વખત) નો ઇતિહાસ દર્શાવનારી એક અરબી ભાષાની
હસ્તલિખિત પ્રત મળી આવી છે, એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. હવે આનો શોધક
કલાકર્તાનો હોવા છતાં આપ યાદ રાખજો કે એક દેશી ગૃહસ્થ નહિં પણ કેમ્બ્રીજનો
વિદ્વાન ડેનીસન રોસ હતો. તો આપને એમ નથી લાગતું કે ગુજરાતીઓ રાષ્ટ્રીય
કેળવણી આપવાના પોકારમાં જુરસાબર જોડાય છે ખરા તોપણ પાશ્ચાત્યોજા માત્ર કાંઈ
બોલ્યા વગર શાન્તિથી અને ધીરજથી કાર્ય કરી રસ્તો કરતા જાય છે, અને પોતાના
કામથી રાષ્ટ્રીય કેળવણી તેના કેટલાક વિભાગમાં આપી શકાય એવી છે એમ સાબીત
કરે છે.

યુનિવર્સિટીમાં કેળવાઈને બહાર પડેલા વિદ્વાનો અને જીવન પર્વતના અભ્યા-
સીઓને જોઈ અવશ્ય મનમાં આનંદ થાય, પણ એવો આનંદ ગુજરાતમાં કવચિત જ
મળે છે. હું અલખત માત્ર હું કે આવા વિદ્વાનો ગુજરાતમાં પણ હશે પણ દીલગીરીની
વાત છે કે તેમની સંખ્યા ઘણી જ યોડી છે. છેલ્લાં વસ્તીપત્રકમાં ગુજરાતીઓની સંખ્યા
લગભગ એક કરોડની જણાવવામાં આવી છે પણ તેટલા બધામાં ગુજરાતના સિદ્ધાને
ખરા અતઃકરણના પ્રેમથી હાથ ધરી તે સબધી વિદ્વાતા ભરેલું વર્ણન આપી શકે એવો
એક પણ નથી. અરે! એ તમારા બાપદાદાઓના—તમારી માતૃભૂમિ ગુજરાતના સિદ્ધા
છે! હવે મહેરબાની કરી કહો કે આ બાબતને તમારા હાથપણ ભરેલા ઉચ્ચ પ્રકારના
દેશાભિમાન સાથે કાંઈ પણ મંવાદ છે? હું ખુદલા દિલથી કબુલ કરું છું કે કેવળ
મીઠા શબ્દથી તમને ઉત્તેજિત કરવાના મારા પ્રયાસમાં હું નિરાશ થવા લાગ્યો છું, અને
તેથી તમારા દેશના જૂતકાળનું બાન કરાવનાર આ રૂપાના કે ત્રાંબાના સિદ્ધાનો ભક્તિ-
મૂર્ચક અભ્યાસ કરાવવા હું જરા કંટાળાર પણ કહોર નહિં એવા શબ્દોથી પ્રેરી શકું
તો સંતોષ માનીશ. વળી લાંબા વખત થયાં અધારમાં સડતા આવા આનંદજનક
સિદ્ધાઓનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આ સાહિત્ય સભાના વિદ્વાન સભાસદો આપ સિવાય હું
બીજા કોને વધારે યોગ્ય રીતે વિનંતિ કરી શકું?

આવી રીતે મારા મનનો ઉભરો ઠંલવ્યા પછી વધારે પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યા

૧. પચ માઈડ સિદ્ધા ઇ. સ. ૧૨૯૭ ની જીત પહેલાં જ
જુદા જુદા મિસ્રાઓ આ પ્રાંતમાં ક્રમવાર પ્રચલિત હતા,
તેમનો કાંઈક ઇતિહાસ હું આપીશ. આમાં સૌથી પહે-
લાંના એટલે કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વરસ પહેલાંના સિ-
દ્ધાઓ ચપટા, નાના રૂપાના કટકા છે, અને તે પંચમીકડ સિદ્ધા કહેવાય છે

આગળના વખતમાં જ્યારે હિંદુસ્તાનના રાજ્યો ચલણ માટે નવા સિક્કા પાડવાના હોય ત્યારે ગજેલી ધાતુની ગોળી કે બોરીઆં કરતા નહિ, પણ ટીપેલાં પતરાંમાંથી કાપી કાઢતા હશે એમ લાગે છે. પહેલાં આની લાંબી પટીઓ કરવામાં આવતી, અને પછી તેમાંથી લગભગ ધારેલા ભારના કટકા કરવામાં આવતા. આવો કટકા બહુ ભારે થઈ જતો ત્યારે માત્ર છેડા કાપી તેને સરખો કરવામાં આવતો. આવી રીતે આ રૂપાના કટકાઓ અનિયમિત ચોરસ આકારના હતા. પાછળથી ગોળાકાર રૂપાના સિક્કા ચલાવવામાં આવ્યા. ધાતુના પતરામાંથી આવાં ગોળાકાર પતરાં કાપી કાઢવાની રીત પટીઓમાંથી ટુંકા ટુંકા કટકા કરવાની રીત કરતાં વધારે મહેનતવાળા હોવાથી આપણે એમ ધારી લેશું કે આ ગોળાકાર સિક્કાઓ ચોરસ સિક્કાઓથી મોડા આવ્યા હતા. આપણે કહ્યું છે કે આ સિક્કાઓ રૂપાના હતા પણ તેમની સાથે તાંબાના સિક્કા પણ પ્રચલિત હતા, પણ આવા સિક્કાઓ રૂપાના સિક્કા કરતાં પ્રમાણમાં ઘણા થોડા હતા કેમકે તે વખતે પણ આજની માફક ટુંકી રકમની જરૂર કેરી પુરી પાડતી હતી.

આ જુના સિક્કાઓ—રૂપાના કે તાંબાના—સામાન્ય સંમતિથી “પંચમાર્કડ” સિક્કાઓ કહેવાય છે. આ શબ્દ એટલા માટે વપરાય છે કે સિક્કા ઉપર જુદે જુદે ટેકાણે પંચ નિશાની અનિયમિત રીતે લગાડેલી હોય છે કારણકે તેમના પર લેખ તો હોતો જ નથી એટલું જ નહિ પણ તેની મુદ્રા કે છાપ આખા મુખપૃષ્ઠને ઢાંકી દે એવી હોતી નથી. આવી રીતે કરેલી નિશાનીઓ સ્વાભાવિક રીતે એક બીજા બેગી થઈ જાય છે, અને જ્યાં તેઓ ઘણી હોય છે ત્યાં પરિણામે ઘણો ગોટા થાય છે. મોરાવાળા ભાગ પર સારી રીતે કરેલી ચાર કે પાંચ મોટી નિશાનીઓ હોય છે; પણ પાછળનો ભાગ તે પણ ખાસ કરી જુના સિક્કાનો—લગભગ કેરો હોય છે. અલખત કાંઈ કાંઈ વખત તે બાજુએ પણ બહુ નજરે ન પડે એવાં એક, બે, ત્રણ કે વધારે ચિહ્ન હોય છે. હવે સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે આ પંચમાર્કડ સિક્કાઓ ખાનગી ચલણી સિક્કાઓ હતા, અને તે રાજકર્તાની પરવાનગી મેળવી સોની વગેરે કારીગરનાં મંડળ તરફથી કાઢવામાં આવતા. જે જુદા જુદા ટંકશાળમાં કામ કરનારના હાથમાં સિક્કો જાય તેના તરફથી મોરાવાળા ભાગ પર અનેક પંચ છાપ પાડેલી હોય એમ દેખાય છે. અને પાછલા ભાગની સંજ્ઞાઓ રાજ તરફથી સંમતિ મળી છે એવું જણાવવા કરેલી હોય એવી છે.

એ. સો. મુ. મા. (૫. ૫૯, ભાગ ૧) માં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખમાં મિ. થીઅબ્રહમ સાહેબે આવા પંચમાર્કડ સિક્કાઓ પર માલૂમ પડેલી લગભગ ત્રણસો કરતાં વધારે સંજ્ઞાઓ ગણાવી છે. અને તેના તેમજ નીચે પ્રમાણે જ વિભાગ કર્યા છે.

૧. મનુષ્ય આકૃતિનું ચિત્ર.
૨. કોઈ હથિયાર, ઓળખ કે માણસની કૃતિનું ચિત્ર—જેવાં કે તીર, કમરું, કે ચૈત્ય.
૩. પ્રાણીઓનાં ચિત્ર, જેવાં કે—ગેડો, હાથી, ભોર, સર્પ, માછલી.

૪. ઝાડ કે તેમની ડાળી અને ફળનાં ચિત્રો.
૫. સૂર્ય, નક્ષત્રમાળા કે શિવપૂજને લગતાં ચિહ્નો.
૬. પરચુરણ અને નહિં જણાવેલી સંગ્રાઓ.

આ જુદી જુદી સંગ્રાઓનો અર્થ હજુ પણ શકે બરેલો રહ્યો છે. એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ચિત્રપદ્ધતીની રીતિ પ્રમાણે જે જુદે જુદે રચયેથી તેઓ નીકળ્યા છે તે તેઓ જણાવે છે. જેમકે પદ્મ—પદ્માવતી એટલે નરવરનું જુનું નામ તે તે દર્શાવે છે. અહિં—અહિંછત્ર એટલે રોહિણીખંડમાં આવેલા રામનગરના જુના નામ માટે છે. અને હાથી—રાણા હસ્તિન નામના રાજા માટે હોય અને સૂર્ય—સૂર્યદાસ કે ભાતુમિત્ર નામના કોઇ રાજા કે નાણાવટી માટે હશે. આ સિદ્ધાંતો પર તારીખ નહિં હોવાથી આપણે તેમના પરની તારીખ જાણી શકતા નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીષ્ઠ સૈકાના પુદ્ધ સ્ત્રવમાં તેમને પુગણ એટલે જુના કેટલા છે. અને કિવંસ કર્તીઅસ જે રૂપાનાં ૮૦ ટાલંટ જેટલા સિદ્ધાંતો પંજાબમાં આવેલા તક્ષીજના રાજાએ મહાન સીકંદરને લગભગ ઇ. સ. પૂર્વે ૩૩૦ માં બેઠા આપ્યાનું લખે છે તે ધણું કરીને તો આ પંચમાર્કડ રૂપાના સિદ્ધાંતો ૮૦ ટાલંટ જેટલા હશે. પણ આ જાતના સિદ્ધાંતોનો આરંભ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦૦ વરસ પહેલાં હોય એ ધણું ભાગે અમંભવિત લાગે છે. હવે તેનું ચલણ ઇ. સ. પૂર્વે ૭ સૈકામાં હતું, એમ આપણે માનીશું તો બહુ મોટું નહિં ગણાય.

ઇ. મ. પૂર્વે ખ્રીષ્ઠ સૈકાની શરૂઆતમાં હિન્દુકુશની ઉત્તરમાં આવેલું બાક્ટ્રીઆનું

II. મેનાંદરના હેમીદ્રા-
ખૂમા કરીને સિદ્ધાંતો.

રાજ્ય બટકતી ટાળીઓએ નોડી પાડ્યું. પરંતુ જેને આપણે હાલ અફઘાનીસ્તાન કહીએ છીએ તે દેશ પર તેમજ પંજાબ અને સિન્ધુની ખીણ પર ગ્રીક સોડો રાજ્ય કરતા

રહ્યા. આ અર્ધગ્રીક બાક્ટ્રીય રાજાઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત મેનાંદર (હિન્દુ સાહિત્ય ગાથાને મિલિન્દ કે મિલિન્દ) હતો. તેણે ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૫-૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૫માં મુગલ સ્થાપના પર બળવાખોર સરદાર પુષ્પમિત્રની પોતાના દીકરાએ આંરીસા અને દક્ષિણના સમુદ્ર તથેલ મુખાઓ ઉપર છત મેળવી, તેના માનમાં એક અશ્વમેધ કરવાની ઇચ્છા હતી. આ કામમાં બેઠેલા ઘોડો તેના પ્રપોત્ર જે તે વખતે મિંધનો મુખો હતો તેને પુરો પાડવાનો હતો. આ ઘોડા સંબંધમાં કાંઈ કારણસર મેનાંદર માથે તકરાર થઈ અને તે એકદમ હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો ત્યાં ચડી આવ્યા પછી તેણે એકલો સિન્ધ જ નહિં પણ પાસે આવેલા પશ્ચિમના પ્રાંત ગુજરાત ને માગવા છતી લીધાં. અને તેણે મોટું વિસ્તાર વાળું રાજ્ય બાંધ્યું અને તેના પર નેણે ધણું વરસ રાજ્ય કર્યું હોય એમ લાગે છે. હિન્દુસ્તાનના મુઝદસ્તાનના સિદ્ધાંતોના પત્રકમાં આ મેનાંદરને કાબુલ, સિન્ધુની ખીણ અને સૌરાષ્ટ્રનો (ગુજરાતનો) ગળ કહેવામાં આવ્યો છે. તેના સારી રીતે બનાવેલા સિદ્ધાંતો તે વખતે દેશમાં ચાલતા પચ માર્કડ રૂપાના સિદ્ધાંતો તાદન જુદા પડી આવે છે. મોરના ભાગ પર રાજાનું ચાપ પહેરેલું મોર્ છે અને તે સાથે એખ્ખી રીતે કાતરેલો નીચેનો ગ્રીક લેખ છે.

BASILEŌS SŌTĒ ROS MENANDROV.

એટલે મહારાજા ત્રાતા મેનંદરનો (સિક્કો) અને પાછલી બાજુએ પાલાસ દેવી ની આકૃતિ કાઢેલી છે. તેણે પોતાના યાજ્ઞ હાથમાં ઢાલ પકડેલી છે. અને જમણા હાથથી તે વજ્ર ફેંકે છે. ખરાબ્દી લિપિમાં જે લેખ છે તે માત્ર મોરારના ભાગ પરના નોં તરજુઓ છે, એટલે “ મહારાજસ ત્રાતારસ મેનંદસ ” આ સિક્કાઓનો બાર લગભગ ૪૩.૨ ગ્રેન છે. ખીજા પાંચ સૈકા સુધી આખા પ્રાંતના સિક્કાનું તેટલાં બાર પ્રમાણ ધોરણ હતું એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. તે સાચું હોય તો આ જાતના મુંદર સિક્કાઓ ખાસ અમલના થઇ પડે છે.

લગભગ ૭૮ની સાલમાં ગુજરાતના રાક કે રકથીય સમયે (રાજ્યે) “ ઇન્ડો

III. પાશ્ચાત્ય મયમના
સિક્કાઓ. ઇ. સ. ૭૮. ૪૦૬

પરથીઅન ” રાજ્યોનો રાજા જેનાપર તે વખત કુમન હુમવાખેર ચડી આવ્યા હતા તેની દોરતી છેડી દીધી. અને એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ સ્વતંત્ર રાજ્યોમાં

પહેલો કહરાત વસનો નહપાન હતો તેના લાંબા રાજ્યના અંત સમયે એટલે લગભગ ઇ. સ. ૧૧૫ માં તેને દક્ષિણના આંધ્ર રાજા ગૌતમી પુત્ર શ્રી શાનકર્ણીએ હરાવ્યો અને તેણે કહરાતની જગ્યાએ કદાચ રાક મૂળનું એક બીજું સામ્રાજ્ય કુટુંબ મોકલ્યું એ વસનો પહેલા રાજા ચલ્લે ઇ. સ. ૧૦૦-૧૩૦ સુધી રાજ્ય કર્યું અને આવી રીતે ૨૦ વરસ સુધી તે નહપાનનો મગકાલી રાજા હોના. આ ચલ્લના રાજ્યમાં મૂળ તો પશ્ચિમ રજપુતસ્તાન અને માળવાનો સમાવેશ થનો પણ નહપાનના ખરણ પછી તેનો મુલક પણ ચલ્લના તાબા નીચે આવ્યો પાછળથી તેણે આંધ્રની વિદ્વતા સાથે વિરોધ કરી છત મેળવી અને સાદા સમયમાંથી મહાન સમય નામ ધારણ કર્યું, આવી રીતે તે “ મહાન સામ્રાજ્ય ” કે સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય સ્થાપનાર થયો. સૌરાષ્ટ્રમાં કાઠિયાવાડ અને ગુજરાત બંનેનો સમાવેશ થનો મયુરા તે તક્ષશીલના ઉત્તર સામંતીથી જુદા પાડવા સાથે તેનો વશ પશ્ચિમ સમંતીના વશ તરીકે ઓળખાય છે. અને તે લગભગ ત્રણ સૈકા કરતાં વધારે એટલે ઇ. સ. ૪૦૬ સુધી આવ્યો.

આપ કેટલાકને યાદ હશે કે આજથી ત્રણ વરસ પહેલાં, એટલે ૧૯૦૬ માં નાસીક જિલ્લામાંથી નહપાન રૂપાના સિક્કાનો એક મોટો સંગ્રહ જડી આવ્યો હતો. ત્યાં સુધી એ રાજાના બાર સિક્કાઓ પણ સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને મળુમ નહતા. પણ આ શોધથી એક સામટા ૧૩૨૫૦ સિક્કા અચાનક હાથ આવ્યા. ઇન્ડિયન સિવિલ સરવિસના એડવર્ડ સાહેબે—“ઇટીનેસિસ”નું ઉપનામ ધારણ કરી આ અદ્ભૂત શોધની વાતનું આખેલું વર્ણન ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ના તા. ૩૧ મે ૧૯૦૬ ના અંકમાં આપેલું છે. તેઓએ નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું :—

“ ગોદાવરી અને દરણા નદીના સંગમની પાસે જોગલોલી ગામ આવેલું છે. પ્રથમના ઋતુમાં આ નદીઓ સાકય પટમાં એકત્ર થવાથી નિશ્ચય અને સિખર તાલુકાની હદરૂપે બને છે. આ ગામડાની બહાર એક નાની ટેકરી આવેલી છે. જે ખરી

રીતે ધાસવાળી સુંદર જગ્યા છે. અને ત્યાં ગામના છોકરાઓ રમવા જાય છે આ જગ્યાએ એક વખતે તેઓ એક ગોધી ઠાઠી નામની પરિચિત રમત રમવામાં યોગ્ય અડવાડીયા પહેલા ગુંથાયા હતા. આ રમતમાં સામાજિકની લાકડી જમીનમાં ખોસેલી હોય ત્યાંથી પોતાના સારી રીતે અણી કાઢેલ હાથીયાર (લાકડી) વડે ઉખેડી નાંખવાની હોય છે. જે ક્ષણે સિદ્ધિઓ મળી આવ્યા ત્યારે એક છોકરાની લાકડી ખડવાળી ટેકરીને તળીયે બરાબર પડી હતી. અત્રે તેના સોળતીએ તે તરફ પોતાનું હાથીયાર પોતાના નાના હાથનું બધુ બળ વાપરી ફેંક્યું આ લાકડી પોતાનું નિશાન ચુકી ગઇ. પણ જમીનમાં બરાબર ઘૂંચી જવાથી મુકીબર માટી અને ધાસ તેની સાથે ઉખેડી આવ્યાં. અને આની સાથે સૂર્યના પ્રકાશમાં ચક્રાકતું કાંઇક નિકળી આવ્યું. અરે નાહું! એ બાબતની બાળકોને ખબર પડી ત્યારે રમત રમતને ઠેકાણે રહી, લાકડીઓ ભુલી જવાણી. દક્ષિણની રેવતને તેમની માતૃ જ્વિ સખત કામ લેનારી માતા છે. પણ તે પણ કાંઈ ક્ષણે ક્યા કરે છે. અને ખચિત આ એક એવી ક્ષણ હતી.

આ જમીનની ઉદારતાની વાત આખા ગામમાં ફેલાણી. અને મોટેરાઓ પણ એ જગ્યાએ આવ્યા અને વધારે ઉંડું ખોદવા તેઓએ નક્કી કર્યું વધારે ખોદવાથી એક માટીનો ધડો ટેકરીની બાજુમાં મજબુત બરાવેલો હાથ લાગ્યો. આ ધડામાં રૂપું હશેવહ ભર્યું હતું. આમાંથી ધણું ખર્ચે રૂપું વેપારીને જાણે તેવી રીતે ગામડીયાઓ ગાળવા મંડી પડ્યા. પણ આ શોધની વાત જોગસેલીથી વધારે આખી ફેલાણી અને યોગ્ય વખતમાં ટ્રેઝર ટ્રોવના કાયદા અનુસાર દસ હજાર સીક્કાની સિલક સ્થાનિક ખજાનામાં ચુકી દેવામાં આવી. આના ધણા ખરા સિલકો બાજુએથી વિધેલા છે. તથા નદીના સંગમ પાસેથી તે જોડેલા છે, એ બાબતપરથી તે કાંઈ દેવળ નીચે દાટેલો દેવસ્થાનનો ખજાનો હશે એવી માન્યતા સાચી કરતી હોય એમ દેખાય છે. દેવળ તો તદ્દન જતું રહ્યું છે, અને સ્થાનિક ગાથામાં પણ તેનું કાંઈ નામ નિશાન રહ્યું નથી પણ ૧૮૦૦ વરસ સુધી દેશ રહેલો તેનો ખજાનો છેવટે વાચ્યુક્ત થયો છે, અને તેનો સંદેશો ગત સૈકામાંથી દક્ષિણ પર હાલ રાજ્ય કરતાં જે પણ નહપાન અને કાકરાતની માફક પરદેશી તેની પાસે લાઇ જાય છે.

આ બધી સંમદ પરીક્ષા કરવા માટે સુરતના રેવ. એચ. આર. સ્કોટ જેઓ આગળ રાજકોટમાં સારી રીતે જાણીતા થયેલા છે તેમને મુખ્ય એશિયાટીક સોસાયટી તરફથી મોકલવામાં આવ્યો. અને તેમનો આ સિલક ઉપરનો રિપોર્ટ સોસાયટીનાં ૧૯૦૭ ના માસિકમાં પ્રસિધ્ધ કરવામાં આવ્યો છે- તેમાં તેઓ જણાવે છે કે ધણા-ખરા સિલકો ગામડીયા લોકોએ ગાળી દીધા છે તેથી મૂળ તે સિલકની સંખ્યા ૧૪૦૦૦ કે ૧૫૦૦૦ ની હોવી જોઈએ. તપાસવામાં જોડેલા આવ્યા તેમાંથી ૯૨૭૦ નહપાન કાકરાતના હતા અને તેમના પર તેના જીતનાર આંધ્ર રાજા ગીતમી પુત્ર શ્રી સાતકર્ણીની બીજ છાપ હતી. બાકીના લગભગ ૪૦૦૦ નહપાનના સિલકોએ હતા પણ તેમના પર બીજ છાપ નહતી. મોરવાળી બાજુએ રોમન અને ગ્રીક અક્ષરની સેળબેળવાળા

કાંઈ વિચિત્ર લેખ લખેલો છે. આ વાંચવાનું કામ એક મોટો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો અને અર્ધા સૈકા કરતાં વધારે વખત સુધી હિન્દુસ્તાનના સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓના એ ઉકેલવાના બધા યત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. હાલ કેમ્બ્રીજના પ્રોફેસર રાજસન. રો. એ. સો. મા. માં એક લેખમાં આ ગુંચવાડ બરેલા પ્રશ્ન વિશે ખુબ વિવેચન કરી છેવટ એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે ઇ. સ. ૨૦૦ માં ગ્રીક લેખનો બધો અર્થ જતો રહ્યો હતો. પણ તે કાંઈપણ અર્થ રહિત વગર સમજે, કેવળ શોભા રૂપે લખાતો. આવી ગ્રીકમાં લખાયેલા લેખવાળા નહપાન અને ચઢનના સિક્કા મળી શકે તોજ આ ભાષાનો અર્થ સમજી શકાય તેમ હતું. પણ કમનસીબે નહપાન સિક્કાના જે નમુના હયાત હતા, તેમાં આ બાબત નહતી અને હતી તો તુટક તુટક હતી.

આ પ્રશ્નની આવી રીતિ હતી ત્યારે નાસીકનો સંગ્રહ જડી આવ્યો. અને કેવળ ક્ષણવારમાંજ આ ગુપ્ત બેદનો અર્થ સમજાઈ ગયો. પોતાની ખાસે પડેલા તેર હજાર સિક્કામાંથી મી. સ્કોટ સાહેબ ૫૦ વરસના ગુંચવાડ બરેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરી શક્યા. તે ઉપરથી એમ નીકળી પડે છે કે ગ્રીક લેખ સાચું ગ્રીક છેજ નહિ, પણ તેતો કેવળ દ્વિભાષિક બ્રાહ્મી અને ખરાઈ બાપાનું ગ્રીક લિપિમાં પાછલા ભાગ પરનું લખાણ છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

PANNIW IAHAPATAC NAHATTANAC

RANNIO IAHARATAS NAHAPANAS.

એટલે ક્ષહરાત નહપાન રાજ્યનો સિક્કા આ લેખ આગલી બાબુની કોરપર ફરતો લખેલો છે. અને તેની વચમાં રાજ્યનું મોડું કિનારીની જમણી બાજુએ આવેલું છે.

પાછલા ભાગના મધ્યભાગમાં એક વજ અને તીર છે. અને કિનારી પર કાંઈક બ્રાહ્મીમાં અને કાંઈક ખરાઈ લિપિમાં એવી જ મતલબનો લેખ છે. રાજો ક્ષહરાતસ નહપાનસ એ છાપવાળા સિક્કાઓ જે આખા સંગ્રહના ૭૦ ટકા જેટલા છે. તેની બંને બાજુએ છાપ મારેલી છે. તેથી કેટલેક ઠેકાણે નહપાનના લેખ અને છાપ તદ્દન ભુલસાઈ ગયા છે. તેનો પ્રાકૃત લેખ માત્ર બ્રાહ્મી લિપિમાંજ દેખાય છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે. રાજો ગોતમીપુતસ સીરી સાતકનોસ છાપવાળી બાજુના મધ્ય ભાગમાં ચેત્ય કે અસંખ્ય કમાનવાળો કુમટ ધડેલો છે. પાછળની બાજુએ કોઈ બીજી છાપ નથી. અને એક “ઉજ્જવતું” ચિહ્ન એટલે સરખા હાથની ચોકડી અને ચારે છેડે એકેક કુંડાળું છે.

આ અસંખ્ય રૂપાના સિક્કાઓ જેનાપર આવી સરસ રીતે બીજી છાપ પારેલી છે. તે અણુધારી રીતે ચોકસ આમી આપે છે કે નહપાન રાજ્ય ગોતમિના દીકરા શાતકર્ણિ હાથે સંપૂર્ણ રીતે હારેલો છે.

પછીના મહાક્ષત્રપના બધા સિક્કા લગભગ એકજ જાતના છે. આગલી બાજુએ જમણીકોર રાજ્યનું મોડું છે, અને કોરે અશુદ્ધ ગ્રીક લેખ છે. અને જે કાંઈ તારીખ હશે તો કાન તરફ ઝુલતી વાળની લટમાં ઢંકાઈ ગયેલી છે. પાછલી બાજુના ચિન્હમાં,

મધ્યેવાંકી લીટીપર ઉચું રહેલું એક ચૈત્ય છે. અને આ વાંકી લીટી કદાચ કોઇ નદી જણાવતી હશે. અને ચૈત્યની ઉપર બંને બાજુએ સર્વેઅને બીજાનો ચંદ્રમા કાઢેલા નજરે પડેછે. દરેક લેખમાં રાજ્ય કરનાર મહાક્ષત્રપ (ક્ષત્રપ અને નેના બાપનું નામ અવસ્થ આપેલું છે. અને તેથી તારીખ નહિ હોવા છતાં આ સિદ્ધાન્તોપરથી તે તે ગુપ્તઓની સંપૂર્ણ વંશાવળી બનાવવી સહેલી થઇ પડે છે.

ચોથા સૈકામાં જે જીતને લીધે સમુદ્ર ગુપ્તને 'મર્વરાજોચ્છેત' એવું નામ મળ્યું

IV. ગુજરાતના ગુપ્ત સિદ્ધાન્તો ઇ. સ ૪૦૬-૪૯૫.

તે જીતનો ઝગમગનો સમારંભ થયો આ જીતથી ગુપ્ત

રાજ્ય અતીશય વિસ્તાર પાડ્યું. આ રાજ્ય પશ્ચિમમાં

માત્ર પંજાબ અને ગુજરાત, અને પૂર્વમાં શુદ્ધ બંગાળા

શિવાય આખા હિન્દમાં ઠેક હિમાલયથી હન્યા કુમારી સુધી પ્રસરી ગયું હતું. આ પ્રાંતો

પણ પાંચમા સૈકાના આરંભમાં તે ગળ્ય માથે જોડી દેવામાં આવ્યા હતા. બગવાન

મહારાજ બીજા ચંદ્રગુપ્તે (ઇ. સ. ૩૭૫-૪૧૩) ભાગવા ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કે

સૌરાષ્ટ્રના દ્વિપકલ્પમાં પોતાના હથિયાર ચલાવ્યાં અને તે બધાંને તે વિશાળ રાજ્ય

સાથે જોડી દીધાં. આવી રીતે ત્રણસો વરસ સ્વતંત્રતા ભોગવ્યા પછી મહાન દક્ષિણ-

ની સાત્રપીનો અંત આવ્યો. જીતનારાઓએ નાના માત્રપ સિદ્ધાન્તો જે મેનાદેરનહેમી

દ્રાપ્તમાને આધારે બનાવેલા હતા તે વિશેષ અતુકુળ થઇ પડશે એમ સમજીને તેવા

સિદ્ધાન્ત બરાબર અનુકરણ કર્યું, તેથી હવે ચાલવા લાગેલા ગુજરાતના ગુપ્ત સિદ્ધાન્તો

બહારના દેખાવ પરથી તે રાજ્યમાં કાંઇ રાજકીય બગબગાટ થયો હોય એમ લાગતું નથી.

કુમારગુપ્ત પહેલો ઇ. સ. (૪૧૩-૪૫૫), અને રક્ટગુપ્ત (ઇ.સ. ૪૫૫-૪૮૦) ના સિદ્ધાન્તોની

જાતઆકાર હલકા હોવા છતાં તેઓ મહાક્ષત્રપના સિદ્ધાન્તોનાં ને મળતાં આવે છે.

મેરાવાળા ભાગપર રાજગુ મોર અને અશુદ્ધ ગ્રીક લિપિમાં લખેલો લેખ હોયછે. પાછલા

ભાગપર ચૈત્ય વગેરે કાંઇ ચિન્હ હોતાં નથી પણ તેના ઉપર સામા મુખવાળો અને

બીડેઠી પાંખનાજો એક મોર કાઢેલો હોયછે અને ફરતા લેખમાં વચની સાદી હકીકતને

બદલે કાંધક ગર્વિષ્ટ હકીકત આપેલી હોય છે. જેમકે કુમારગુપ્ત પોતાને પરમ ભાગ-

વત મહારાજાધિરાજ કહેવરાવે છે અને રક્ટગુપ્તના રૂપાના સિદ્ધાન્ત પર આથી પણ

વચારે ગર્વિષ્ટ ભાવ છે. તેનાપર નીચે પ્રમાણે અર્થનું લખેલું હોયછે :—

“ જગતને જીતીને તેપર રાજ્ય કરનાર મહારાજા રક્ટગુપ્તની જય. ”

પુર બપકાથી બાદશાહી સત્તા ભોગવનાર આ વચમાં રક્ટગુપ્ત છેલ્લો રાજા

હતો. હવે પાછળના ગુપ્તરાજ્યના સિદ્ધાન્તોની પદ્ધતિ અને

V. વક્ષની સિદ્ધાન્તો

(અ) સને ૪૯૫-૬૪૬.

(બ) સને ૬૪૬-૭૭૦

બનાવટની બાબતમાં ચોખ્ખો ચોખ્ખો અધોગતિ માલૂમ

પડેછે. અને તેનું કારણ પણ દેખીતું જ છે. ગૌરહણ જે

એજ્યાલીય તરીકે ઓળખાય છે, અને જે મધ્ય એ-

શિયામાંથી પશ્ચિમ તરફ ભટકતી મોંગલ (=મુઘલ) લોકોની એક જાત છે. તે લગ-
ભગ સને ૪૨૦ની સાલમાં ઑક્સસ નદીની આસપાસના મુલકમાં આવીને વસ્યા.

તેમના રાજા તોરમાણના વખતમાં હુણ લોકોની એક શાખા લગભગ સને ૪૫૦ માં હિન્દુસ્તાન પર ચડી આવીને ઠેઠ પૂર્વ માગરા સુધી પહોંચી ગઈ અને પછી સ્કંદગુપ્તના વખતમાં નારવાર હુમલા કરવા લાગ્યા. બલભત્ત આ રાજાએ આ ચડાઈખોરને સિન્ધુ નદી સુધી પાછા હાકી કાઢ્યા. પણ લગભગ સને ૫૦૫ માં, અને નરસિંહ ગુપ્તના રાજ્યમાં તેઓ ફરી ચડી આવ્યા હવે તોરમાણના દીકરા મિદિકુલ-કે મિદિગુલની સરદારી નીચે તેઓએ માગરા પ્રાંત તામે ડ્યો આવા હેરાનગતીના વખતમાં વલ્લભી રાજ્ય સ્થાપન થયું. [૪ મ પૂર્વે ખીજા સૈકામાં જે શક કે સ્કુથી જાત હિન્દુસ્તાનમાં આવી, તેમની સાથે મેત્રક કે મિહિર જાત આવી હોય એમ જણાય છે અને વખત જતા આ જાત હિન્દુ થઈ ગઈ] મૈત્રક કે મિહિર જાતના બઢાઈ નામે લડેવાને નરસિંહ ગુપ્તે કાઠીયાવાડમાં પોતાનો મેનાપતિ નિમ્મે હોતો હુણના હુમલાને લીધે મધે થયેલ ગરબડનો લાભ લઈને આ બગરાન અમલદારે બડ ઉઠાવ્યું, અને પોતાને માટે એક રાજ્ય ને સ્થાપી શક્યો. આ રાજ્ય ટુંક સુદતમાં ધણુ સમર્થ અને આબાદ થઈ પડ્યું તેની રાજનધાની વલ્લભી એટલે હાલનું વળા જે બાવનગરથી વાવ્ય કોણમાં અદાર મૈલ દૂર છે—તે પરથી તે વંશન નામ વલ્લભી પડ્યું આ વંશ ૪૯૫-૭૭૦ સુધી એટલે લગભગ ત્રણસો વરસ ચાલ્યો આ અરસાના અરધ ભાગ સુધી એટલે ૪૯૫-૬૪૬ સુધી આ વંશના રાજાઓ પહેલા જીતનારા હુણના (૪૯૫-૫૩૩) ખડીયા હતા પછી જ્યારે હુણની પડતી થઈ ત્યારે (૫૩૩ માં) માગરાના રાજા ઓના (૫૩૩-૬૦૬ સુધી) અને પછી કનોજના (૬૦૬-૬૪૬) ખડીયા રાજા તેઓ થયા, તોપણ ૪ સ ૬૪૬ની સાલ સુધી વલ્લભીને સપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી ન હતી કનોજના મહારાજા હર્ષવર્ધન પાસે આવેલા એક ચીનના એલચીને પોતે આવ્યો ત્યારે રાજા મરણ પામેલો અને તેનું રાજ્ય તેના બ્રાહ્મણ પ્રધાન અર્જુને પચાવી પાડેલું હોય એમ માલૂમ પડ્યું આ એલચીને હેરાન કરવામાં આવ્યો અને તેના રસાલાને કતલ કરવામાં આવ્યો, તેથી વેર લેવા માટે તીમેટ અને નેપાલે જોડાઈ જઈ એક મોગી લડાઈ કરી, તેમાં પચાવી પાડનારને પકડીને ચીન મોકલી દીધો. કનોજના રાજ્યમાં આ પ્રમાણે સપૂર્ણ અરાજકતાની સ્થિતિ થઈ ગઈ અને તે અનુકૂળ તકનો લાભ લઈ વલ્લભીના ચોથા ધારસેને (૬૪૧—૬૫૧) બાદશાહી ઇલકાખો ધારણ કર્યા, અને એવી રીતે વલ્લભી રાજ્યને ઉત્તરના રાજ્યમાંથી હમેશને માટે જુદું પાડી નાખ્યું. વલ્લભી વંશનો આ ધારસેન બારમો રાજા હતો તે પછી તેના સાત વંશજોએ આ બાદશાહી પદ ટકાવી રાખ્યું એટલામાં સને ૭૭૦ ની સાલમાં અચાનક આ રાજ્યનો નાશ થયો જે આફતથી આ રાજ્યનો આમ અચાનક નાશ થયો તે ચોકસ કેવા પ્રકારની હતી તે સળધી એક મોટો તકરારી પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો છે આ ચહેરના નાશ કરનાર મ્યેચ્છ તરીકે ઓળખાય છે એટલીજ જાગત ચોકસ છે, પણ બાકીની ખીજા હકીકત ધણીજ શકભરેલી જણાય છે એ મ્યેચ્છને કોઈ પારથી કોઈ સ્કુથી, કોઈ ગૌરહુણ, કાઠી, સસની, એરાની ત્રિગેરે કહેતા આવ્યા છે પણ તે વખતની સિન્ધની રાજ્યધાની મનસુરના અરબી રાજાએ એક વહાણનો કાફલો તૈયાર કરી રાતની વખતે અચાનક

આ ઠાપો માયો હશે, એ વિચાર ગુજરાતના ઇતિહાસકારોને સૌથી વિશેષ આનંદનાયક થઈ પડે છે અચાનક શત્રુના પંજરામાં મપડાઈ જવાથી જગતી સીપાઈઓના કચરવાણુનો ભોગ આ શહેર પશુ એમ જણાય છે કે નિર્દયપણે આ જગતી તોફાને શહેરને લૂટ્યું અને વેરાન કર્યું અને અઢી સઠા વહી ગયા પછી અનમીરની એમ લખી ચકયો કે મોકો કહે છે કે અચાનક હુમલાથી નાશ થયેલા દેશમાં જો ચિહ્ન નજરે પડે તેવા આ શહેરમાં પણ માલુમ પડે છે "

વંચબી જેના એક અતી આખાદ રાજ્યના પ્રમાણમાં તેના મિત્રા ધણા જ નિરાશાજનક છે પાઠના ભાગના પોને જ હવડા પડી ગયેલા ગુપ્ત સિદ્ધાન્ત તે ધણુજ અધમ અનુસરણ છે પાઠની બાજુએ પાખવાળા મોરને બદલે આ વંચબી મિત્રા ઉપર ત્રિશૂળ કાઢેલું છે જેની અણીની જમણી બાજુએ એક કુહાડી છે એમ સૂચવવામાં આવે છે કે રૂપાના પડનાળા કેટલાક તાખાના મિત્રા જેનાપર ત્રિશૂળના ચિત્ર ઉપરાત કુમા ગુપ્ત કે રક્ષણુપ્તનું નામ છે તે નક્કી રાજ્ય જો વખતે એટલે છ મ ૪૦૮ થી ૪૮૫ સુધી ગુપ્ત રાજ્યનો ભાગ હતુ તે વખતના હશે એમ ગણવુ આવા કેટલાક રૂપાના પડનાળા અને કેટલાક પડનાગના સિદ્ધાન્તો વળા અને તેની પાડોશના ગામ શિહોગમાંથી મળેના છે તેમજ ડૉક્ટર બુહલર માહેબ મહે છે કે તેમજ પોતે એવા મેકડો સિદ્ધાન્તો જ પ્રદેશમાંથી ભેગા કર્યા છે તે આ ઠેકાણે જડયા તે ઉપરથી વંચબીજ દર્શાવતુ મથક છે એ અનુમાન ધણુ કરીને સાચુ પડે છે

વંચબી ગત્યની રતત્રતા (છ સ ૬૪૬ ૭૭૦) ના વખતના સિદ્ધાન્ત રૂપામાંથી તેમજ તાખામાંથી પાયામાં આનતા અને તે બન્ને ધાતુપગના સિદ્ધાન્તના ચિત્ર તથા લેખ ભગભગ મરખા જ છે મોરનાળી બાજુ પર જમણી ત કે ભેલુ રાજના માયાનું કંદુ ચિત્ર છે પણ તેમાં માઇ તારીખ કે લેખ નથી પાઠની બાજુની ધનારીપર મીઝા ઓતુ એ કુળુ છે અને પટના મધ્ય ભાગમાં એ બાજુએ કુહાડી સહિત ત્રિશૂળ ચિત્રેલું છે મહારાના મીંગનાના કુલ્યા અને અદગના ત્રિશૂળ વચ્ચે ખાલી લિપિમાં એક લેખ નમેનો છે અને આ લેખમાં ખામ ધ્યાન દેવા યોગ્ય બામન રહેલી છે તે સમયમાં વિન્મન્ટ મિથ સાહેબ પોતાના પત્રમાં કુદ્રી નોધ વેછે કે હજુ સુધી તે કોઈ જ ની શક્તુ નથી વળી પ્રેફેસર નાસન પણ એવીજ મતલબનું લખેછે કે લેખ બહુ સારી રીતે તથા નેમ નથી મગ અલેક્ઝાન્ડર ફર્નિંગમ અતીશય હાંમન ધરી એમ માનના તાખા હુ એ વચના સ્થાપનાર સેનાપતિ બટાર્ક અને તેના મોટા દોકરા ધારસેનનો ઇનમ કેટલી શકો હુ પણ પ્રેફેસર રાટસનના કહેવા પ્રમાણે તેમના એવા વાચન ધણા મમ બરેલા છ આથી સ્થાભાવિત રીતે એક સિદ્ધાન્તો લેખ વાચવા મનથી મુશ્કેલી તેમના માગી આવી હતી મહે ત્યારે સિદ્ધાન્ત શાસ્ત્રીઓના મનમાં ઉત્પાદ આવ છે નો એ રજનો નિવેડો રસ તેમનામાં તીવ્ર ઇચ્છા જન્મ પામે છે સિદ્ધાન્ત ઉપ ના લખમાં વપતયેલા દરક અક્ષર જો સ્પષ્ટ રીતે બહાર કાઢી શકાય તો આ દિશામાં ધણે સારા તપન કર્યો મણાય મારી જણુમાં તો આ આખો લેખ કદી

તેમા આ લોકોનો ઇતિહાસ જાણવો ખાસ અગત્યનો છે, કારણકે તેમનામાથી કે તેમના જેવી કોઇ જાતનાથી કેવળ રજપુત નહિ પણ કાઠી, જાત, ગૂજર વગેરે લોકો ઉતરેલા છે વિન્સેન્ટ રિમ્પ્સ સાહેબ પોતાના નવા પ્રિધાર્થીના ઇતિહાસમા લખે છે કે ગૌર હુણના રાજ્યનો વિસ્તાર પશ્ચિમમા ધરાનથી—તે પૂર્વમા ચીન દુષ્મતાનના ખોટાન સુધી હતો અને તે રાજ્યનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પણ થોડો વખત સુધી ભાગ હતો પ્રથમ ઓક્સસ નદીની આસપાસના સુલખા વસીને તેઓએ તરત જ પાડોશના મમની લોકો સાથે દુશ્મનાઈ કરી લગભગ ૫૦ નરસ સુધી તેમની લગમ્મા લાગુજાત થતી રહી, પણ ૬ સ ૪૭૦ માં સસની રાજા શીરૂઝ પોતાના ભર ન માથે બહાર નીકળાનો રસ્તો નહિ મળવાથી પકડાઈ ગયો, અને પછી તામે થઈ ગયો નામોશી બરેલી સલાહ કરી અને હુણના ગજા ખાખાનને પગે પડી તે શરણે ગયો વળી હમેશા સલાહ નીભાવવા માટે મોગન ખાધા હવે હિન્દુસ્તાનની સગદર પગ આવેલા મમની પ્રાત હુણના ગજા સાથે મળી ગયા પછી હુણ લોકોએ નગમગ આ અરમામા નાનમ્મ કુપન લોકોને નમાડી મુકી ગામુવની ખીણ અને પગમમા આવેલુ તેમનુ મધાન રાજ્ય જીતી લીધુ ૬ સ ૪૮૪ માં શીરૂઝે પોતાના ગબીર મોગન તોજા અને ફરીથી હુણ લોકો પર હુમલો કર્યો પણ બાદમાં પામેના મેદાનમા તેમની મજા હાર થઈ, અને તે અને તેના ફેટલાક દીકરા લગમ્મા માર્યા ગયા આ ઉપગથી ધરિન દેશે હુણની સર્વો પરી સત્તા કબુલ રાખી અને સમની નવા ગજા બનસે (૬ સ ૪૮૪ ૪૮૭) તેમને ખડ્ડી બરી

હવે ખાસ ધ્યાન રાખવાનું છે કે આ ગૌરહુણે પોતાના નવા સિક્કા પગલ્યા ન હતા પણ જે જે સિક્કાઓ તે વખતે તેમણે જીતેના દેશમા ચાલતા હતા તેનું જગમી અનુકરણ કરી મિક્કાઓ મદયા એવે પાચમા સૈકાના છેવટના ભાગમા હુણ રાજા તોરમાણે ફિરજના રાજ્યના પાછળના ભાગમા એવે ૬ સ ૪૭૦ ૪૮૪ સુધીમા જે જાતના સસની સિક્કા ચાલતા હતા તેવા રૂપાના સિક્કા જરા બદલીને ચલાવ્યા અને આથી પણ વધારે અધમ અનુકરણ ઘણા લાગ્યા વખત સુધી પ્રચલિત હતા આપણે શરૂઆતમા ગુમરાજ્યપગ આ તોગમ ધુના કુમનાઓ સબધી અને પાછળથી તેના દીકરા મિહિરકુદે માગવા તામે કરી લીધા તે મનથી કલ્પુ છે હવે મિખના જ પુરાનાપરથી જણાય છે કે સમની કુપ થી હરણીરીતે નકલ ગાયલા

પહેલાના ૪૮૪-૫૩૩

પાછળના ૫૩૩ ૭૫૦

હલમ સિક્કા જૂઠા મેમમા માગવા આ પૂરે ગૂજરાતમા પ્રચલિત થયા નાયબ પ્રાતમાથી જે મિક્કાઓ હુણ લોકોએ તેઓએ જીતેલા દેશમા ચલા વા તે અને તે પછીના સિક્કાઓ પણ તેમના આ કાર પ્રમાણે જ બનાવેલા હતા જે હુણના મિક્કા સમનીના મિક્કાને આધારે બનેલા હતા તેના પરથી થયેલા આ પાછળના સિક્કા તે ઘણા વખત સુધી મેનાડ માગવા અને આખા રજપુતાનામા મર્મત પ્રચલિત હતા અને તેઓ કદાચ ગુજાત અને મ ઠિવાવાડમા પણ ચાલતા હશે જે આ માન્યતા માગી હોય તેો રજનનો નારા થયા પહેલા જે સૈકા સુધી ગુજરાતમા એક જ સાથે જે જાતના સિક્કાઓ એટલે ગુપ્ત સિક્કા

પરથી બનાવેલા વસ્ત્રબી, અને મસની પરથી બનાવેલા હુણ સિક્કાઓ ચાલતા હતા

ગધૈયા પૈસાના નામે ઝોળખાતા ૬૦ ભાગ રૂપુ અને બાકી તાબાના બનેલા વિચિત્ર સિક્કાઓ જે હમણા આ પ્રાતના જમીનમાં દોટેલા ગધૈયા ઇ સ ૭૫૦-૧૨૮૭ દરેક ખમ્મનામાંથી વખતો વખત જડી આવે છે, તે પણ

સસની પરથી થયેલા પાછળના હુણ સિક્કાનું અધમ અ નુકરણ છે આ ગધૈયા ઘણું કરીને ચાવડા ચૌલુક્ય અને વાઘેલા વશના વખતમાં ચાનતા હતા અને ઇ સ ૧૨૮૭ માં અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં મુસલમાન લોકોએ ગુજરાત પ્રાંત છત્તીને દીલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો ત્યાં સુધી તેનું ચલણ અચૂક ન હતું. આવી રીતે આ સિક્કાનું ચલણ સાડાપાચ સૈમ સુધી (એટલે ૭૫૦ થી ૧૩૦૦ સુધી) રહ્યું અલબત્ત આ ઘણાં લાભો કાળ છે પણ જો આ સિક્કાની અધોગતિ અને હલકી બનાવટ આપણે ધ્યાનમાં લઈએ તો તે કાળ બહુ લાંબો લાગશે નહિ

ગધૈયા પૈસાની બનાવટની આ હકીકત પરથી એમ ચોક્કસ દેખાય છે કે તે ઉત્કાન્તિ—અથવા મારા માનવા પ્રમાણે—અધોગતિની ત્રીજી અવસ્થા પરના છે શુદ્ધ સસની નાણાનું પહેલાં શીરૂં ચલણ ૪૫૭—૪૮૪ સુધી રહ્યું પછી આગળના હુણનું ચલણ ઇ સ ૪૮૪ થી ૫૩૩ સુધી, અને પાછળના હુણનું નકલી ચલણ ૫૩૩ થી ૭૫૦ સુધી રહ્યું અને છેલ્લે આ હુણ નકલ પર્ચાં મ્યાનિક પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનનું ચલણ થયું આ ત્રણે વર્ગના સિક્કાઓનો ભાર લગભગ સરખો એટલે ૫૭ થી ૬૨ ગ્રેન જેટલો છે પણ બીજી બધી બાબતમાં તેઓ નજરે તરી આવે એવી રીતે નોખા પડી આવે છે સસની સિક્કાઓ વણા પાતળા કે કેન્ડા રૂપાના પાતરા જેવા છે પણ સિક્કાઓ જોઈએ તે કરતા તેઓ પહોળા છે અને તેની મધ્યરેખા ૧૬ ઈંચ છે શરૂઆતના હુણ નકલી સિક્કાઓની અર્ધરેખા ઝોછી છે, પણ જાડાઈ વધારે છે પણ ગધૈયા—કે પછીની નકલ—તેની મધ્ય રેખાના પ્રમાણમાં ચોખ્ખે ચોખ્ખી રીતે જાડા છે અને એટલા જાડા છે કે તે કઠગા લાગે છે

પણ અધોગતિ તો સિક્કાના ચિત્રની બાબતમાં ખાસ નજરે પડે એવી છે સસની સિક્કા પરનું ચિત્ર બહુ ઉંડું નહિ પણ ચોખ્ખું શીરૂં સસની કાઢેલું છે અને તેના પર વિગતવાર લેખ લખ્યો છે મોરાવાળા ભાગપર મીંચના કુણા વચ્ચે રાજાનું જમણી બાજુપર મોડું કાઢેલું છે તેને દાદી છે ને તેના વાળના ઝુલ્ફા કાનની પાછળ રહેના છે તેણે ઉંચો મુગટ પહેરેલો છે અને ને આગળ અને પાછળ બહાર નીકળેલો છે વળી ત્રણ લટકણીવાવાનું કુણું પહેર્યું છે, અને બરાબર બધે બેસતી સાકળી પહેરી છે અને દરેક ખભાપર હમેશનો છેડો છે અને પશ્વેથી લેખ નીચે પ્રમાણે છે ‘અહુ મસૂદને પુજનાર શીરૂં મુગટથી જરામર ઉપર અને કુણામાં થઈ જતો એમ અર્ધ ચંદ્ર છે અને તેના એક અંદરના ભાગમાં એક ગોળો છે પાછળના ભાગપર મીંચનાના કુણામાં એક ચાર જનાલાયણો અમિતુડ છે અને તેની દરેક બાજુએ એક રક્ષક છે જવાહાની ડાબી બાજુએ તારો છે અને જમણી બાજુએ બીજનો ચંદ્ર છે

મારી રિયતિવાળા મેઘ પણ શીરઝ મિસ્ત્રપરથી આ બધી વીગત મળી શકે છે
 હવે નમ્ની સિક્કા પછી હવે નમ્ની મિસ્ત્રની જનાવટમા ચોખ્ખે ચોખ્ખી
 ઇ સ ૪૮૪-૭૫૦ અધોગતિ માલૂમ પડે છે

મૂળ ચિત્ર કદગી રીતે નમ્ન કરી લીધેલું છે અને વિગત ઘણી મુકી દીધેલી છે કે બુસાઇ ગયેલી છે મોગની માણુપરનું મોડું દેખી શકાય એવું છે પણ નાક ઘણું લાંબુ અને આણીદાર થઇ ગયેલું છે, અને હોઠ આગળ મરપના જેવી લીંગ દેખાય છે, ને લેખને બદલે કેવળ લીંગચિહ્ન જણાય છે પાછળના ભાગપર અગ્નિકુન્ડની જેમાઓ આધારણ ચોખ્ખી છે પણ જવાબાની હાગ તો મીઝના મિનારા જેવી થઇ ગઇ છે, અને ગલદને બદને ઝીણી વાળ લીંગજ રહેલી છે

છેવટ ગધૈયા પૈસામા તદ્દન અધોગતિ માલૂમ પડે છે વણાજ આગળ વધેલ પણ આ સિક્કાની બાજતમા અપરિચિત માણસની નજરે

ગધૈયા નેના મોરાવાળા ભાગપરમાત્ર લળગોળ ખોરીઠ કે ગદા દેખા
 ઇ સ ૭૫૦-૧૨૮૭ થઈ અને પાછા ભાગપર મીઝ અને લીંગનો ઘોટાળો છે
 મોરા ભાગ પરનું મોડું દેખી શકાય એવું ગહેલું નથી

અને છેવટે તો ને એક હથોડી કે માથે ગોળવાળા મેખ જેવું દેખાય છે કાન ઘણાં લાંબા થઇ જઇને માથાથી જુદા પડી જાય છે પણ ઝુનતી લીંગ ખાસ તરી આવે એવી છે પાછા ભાગપર યાજનાની હાગ સમાતર બાજુ ચતુષ્કોણ અને મીઝાઓ છે અને છેટે છેટેનું અનુમાન એમ થઇ શકે કે તે અગ્નિકુન્ડને બદલે હશે મુગટ ઉપગના અર્ધચંદ્ર સિવાય પાછળના ગધૈયા સિક્કામા આગળના સસની સિક્કાનું કાંઈ નામ નિશાન નથી તેમની એક બાજુએ મીઝાવાળા મેદાનમા એક જડી બેડોગ ગદા છે અને બીજી બાજુએ મીઝ અને લીંગનો ખીચડો છે વાળાના ગધૈયા મિસ્ત્ર ખાસ ઉતરતી જતના છે નેના જે જે નમુના આજ સુધી હયાત છે તે ખરેખર બ્યારે આગળનું ચિત્ર તદ્દન જૂનાઇ ગયું હશે સાગ પછી જ ટપચાળમાથી નીખેલા હોવા જોઈએ

જે કે ચોખ્ખી રીતે પાડેલા હિન્દુસ્તાનના મમની મિસ્ત્ર આવી રીતે હલકા ગધૈયા સિક્કાથી આટલા બધા જુદા પડે છે તો પણ ગધૈયા મિસ્ત્રનું મૂળ મ્યાન સસની સિક્કામાથી જ છે એમ સિક્કા શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને ઘણો વખત થયા જણાયેલું છે

મને લાગે છે કે પહેલ વહેલા આ મૂળ ગાંધી મઠીને સગ અનેક્ષાદર (તે વખતે કેપ્ટન) મનિગમે જમાળા એમવાટિઃ સોસાઇટીના મન્સુખારી ૧૮૦૬ ના માસિ મા પ્રસિદ્ધ મ્યુ અને પછી ઇ સ ૧૮૭૨ મા ઇન્ડિયન મેડિકલ સ વિસવાળા ડ આલિવર મેટ્રિહટન જે તે વખતે મુનઇ એસવાટિઃ સોસાયટીના ઝોનગરી સેક્રેટરી હતા તેમજો આવી રીતે પમદ દરેલા સિક્કાઓના ચિત્ર કમવાગ પ્રસિદ્ધ કર્યા અને તેથી કેવી રીતે અધોગતિ થઈ તે ચોખ્ખે ચોખ્ખુ દેખાઇ આ-મુ આ વર્જના પહેલા અને છેલ્લા વચ્ચે તફાવત એટલો બધો હોય છે કે તે બન્ને જે જુદે જુદે વખતે પ્રચલિત હતા તે વચ્ચે ઘણું અગર હશે એમ માનવું ખાસ જરૂરું થઇ પડે એ અત્તર શીરઝ અને

અત્લાઉદ્દીનના અતર જેટલું એટલે (ઇ સ ૪૮૪—૧૨૮૭) આઠ સૈકા જેટલું છે નધાગે ચોપસ થવા માટે આપણે શીરઝના સિક્કાની તારીખ તેના રાજ્યની તારીખ ઇ સ ૪૫૭—૪૮૪ સુધીમાં ગણીશું શરૂઆતના હુણુ નકલી સીકાની તારીખ ૪૮૪ થી ૫૩૩ સુધી કારણ તે વરસમાં હુણુની સત્તા મદસરની લડાઈમાં તદ્દન તુડી પડી -પાછળના હુણુ નકલી સિક્કા ૫૩૩ થી—? અણહિલવાડ પટ્ટણની અને ચાવડા વશની સ્થાપના એટલે લગભગ ૭૫૦ ના વરસ સુધી અને સાર પછી ગધૈયા કે પાછળના નકલી સિક્કા ૭૫૦ થી તે ઠેઠ અત્લાઉદ્દીને ૧૨૮૭ માં ગુજરાત છૂટ્યુ ત્યાં સુધી આ ઉપરથી આપણે નીચે પ્રમાણે કોષ્ટક બનાવી શકીશું

૧	હિન્દુસ્તાનના સસની શીરઝના સિક્કા	ઇ સ ૪૫૭-૪૮૪
૨ (અ)	શરૂઆતના હુણુ નકલી સિક્કા	૪૮૪-૫૩૩
૨ (બ)	પાછળના હુણુ નકલી સિક્કા	ઇ સ ૫૩૩-૭૫૦
૩	ગધૈયા	ઇ સ ૭૫૦-૧૨૮૭

અત્લાઉદ્દીને જ કોષ્ટક આ પ્રાતપર પહેલા ચળાઈ કરી હોય એમ નથી આપણને માનવા કારણ મળ્યું છે કે વલ્લભી ગળ્યનો નાશ કરનાર ધણુ કરીને સિંધ તરફનો અરબીરાજ અમર ઇબન જમાલ હતો. પશુ આ ચઢાઈ કરનાર જેટલી ઝડપથી આજ્યો તેટલી ઝડપથી પાછો ગયો હતો (૨) પછી ઇ સ ૧૦૨૪માં કાઠીઆનાડના દિપકદેવમાં આવેલા સોમનાથ પાટણનો ગીઝનીના ઝનુની સુલતાન મહમદને હાથે નાશ થયો પણ આપણુ કેવળ છૂટને અર્થે જ ચઢાઈ કરેલી હતી અને તેમાં બહુ સારી ફતેહ થઈ હતી કારણ કે તે દેવળમાંથી લૂટેલા ખજાનો આઠ લાખ સોનાના દીનાર કરતા પણ વધારે હશે જેમ અનુમાન થાય છે (૩) પછી શાહબુદ્દીન ઘોરીએ ઇ સ ૧૧૭૮માં ગુજરાતમાં દાખલ થવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેની ત્યારના રાજા ખીજા બીમદેવ કે ખીજા મૂળરાજના હાથે સમ્પત હાર થઈ (૪) પણ વીશવરસ પછી તેના સરદાર કુતુબુદ્દીન ઐબક (જે પાછળથી દિલ્હીનો સુલતાન થયો) તેણે રાજનગર અણહીલવાડ છુટ્યુ આવી રીતે ૧૨૮૭ની મુસલમાનની ચઢાઈ પાંચમી મુસલમાનની ચઢાઈ હતી અને તે બધામાં સૌથી મહત્વની હતી કારણ કે તેના પરિણામે ગુજરાતના હિન્દુ રાજ્યનો નાશ થયો અત્લાઉદ્દીને નહિ પણ તેના ભાઈ ઉલઘખાને પોતે આવી આ છૂત મેળવી હતી વાઘેલા વશનો છેલ્લો રાજા કરણ ઝનુની મુસલમાની સીપાઈ સાથે ટકર ઝીલવા અસમર્થ હોવાથી નાસી ગયો અને ગુજરાત દેશ દિલ્હીની શહેનશાહત સાથે જોડી દેનામાં આવ્યો આવી રીતે નવન્ય બદલવાથી નાણાના ચલણમાં પણ ફેરફાર થયો જે ટક શાળમાંથી પાછળના કદમાં ગધૈયા સિક્કા સેકડો વરસ ચલા છપાઈને બહાર પડતા તે ટકશાળ હવે બંધ કરવામાં આવી હોય એમ દેખાય છે ખુદ હિન્દુસ્તાનની ટકશાળમાંથી નીકળેલા બાદશાહી સીકાઓનું ચલણ ગુજરાત પ્રાંતમાં દાખલ થયું સિક્કા શાસ્ત્રીઓની દ્રષ્ટિએ આ ફેરફાર સારાને માટે જ થયો છે, મરણ કે ગધૈયા સિક્કા લાખા વખત ચલા ઘણીજ અધમ અવસ્થામાં આવી પડ્યા હતા ગુજરાતના કોષ્ટક પણ પહેલાના સિક્કાઓથી

તદન જુદીજ જાતના આ નવા સિક્કાઓ હતા. હવે પહેલીવાર જ શરસી લીપી લખવામાં આવી. મુલતાનનું નામ, તેના ઇલકાબ, ટંકશાળના ગામનું નામ, સાલ બધું શરસી અક્ષરમાં જ લખવામાં આવતું આવી રીતે જુના એકલા રાજ્યનો નાહ, પણ ચલણનો અચાનક અંત આવી ગયો. બધે રીતે ભૂત અને ભવિષ્ય વચ્ચે જુદી પાડનાર એક રેખા દોરાઈ ગઈ.

ક્ષત્રંપ, ગુપ્ત, વલ્લભી, ગધૈયા સિક્કાઓ એકપછી એક પોતાનું કામ કરી ગયા છે પણ હવે તેમના કામનો અંત આવ્યો. તેમની ચડતીનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો. પણ તેમના વારસાના માલીક આપણે સિંચર સ્નેહ દૃષ્ટિયા તેમના પર નજર કરીશું તો જણાશે કે તે તમારા દેશની અતંત્રતાના અવશેષ રૂપી છે, તેઓ મુગા નથી, પણ તેમના કુટલાક તો તે ન હોત તો સાંભળી ન શકત એવી વાત કહેનારા છે. રોમના એક મોનાના સિક્કા સંબંધી સર એડવીન આરનલ્ડ સાહેબની સુંદર લીટીઓ આ સિક્કાના સંબંધમાં પણ ઠીકીને આપણે સમાપ્તિ કરશું.

“ ‘ What ! A gold coin amid these jewelled treasures !

‘ Why send me such a relic ? ’—So you say—

‘ Good to enhance some antiquary’s pleasures ;

‘ Stamped for dead people in a buried day ! ’

True now, but look a little ! If one ponder

The legend of this piece, its gold may shine

With lustre leaving dull the gems of wonder

Which I did lay in those dear hands of thine.

An aureus of the Roman Empire—See !

ક્ર. સ. ૧૯૦૯ની
ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
આગળ
રજી થયેલા નિબંધો :

૨૫૦
ધર્મ વિભાગ
૨૫૦

“ સ્ત્રી ધર્મ. ”

(ગં. સ્વ. સુલોચના દેશાધ.)

આ વિકટ ભવાબ્ધિમાંથી તારનાર સકલ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં શુભ પ્રેરણા કરનાર શ્રી ઇષ્ટ પરમાત્માને વારંવાર પ્રણામ અર્પા આજનો વિષય આરંભું છું. .

પ્રિય વડીલ બહેનો અને સજારીઓ !

આજનો આપણો વિષય “ સ્ત્રી ધર્મ ” ઉપર છે. વિષય ધણો મોટો છે અને મહારી અદ્વિતીય મતિથી મહને જે કાંઈ રહ્યું તે આપના આગળ મૂકવા આજે તત્પર થઈ છું. હાલનાં શુભ ક્ષીર ગ્રહણ કરી નીરનો ત્યાગ કરવાનો છે. તે મુજબ આ વિષયમાં કાંઈ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લાગે તે ગ્રહણ કરી આચારમાં મૂકશો, અને દોષ તરફ ક્ષમા દર્શિ કરશો એવી આશા છે.

સ્ત્રી ધર્મ એટલે સ્ત્રી તરીકેની તેની ફરજો.

આ ફરજો એક નથી. પણ અનેક છે : પુત્રી, પત્ની, અને માતા તરીકે ગૃહસેવાની, જનસેવાની, અને દેશસેવાની છે.

આ ફરજોનો ત્રણ અવસ્થામાં સમાવેશ થાય છે. ૧ કુમાર અવસ્થા, ૨ યુવાવસ્થા, ૩ વૃદ્ધાવસ્થા.

આ ત્રણ અવસ્થાના પણ બે પેટા વિભાગ થાય છે. ૧, સામાન્ય અવસ્થા, ૨. વૈધવ્ય અવસ્થા.

કુમાર અવસ્થા આપણા તરફ બાર અગર ચાલેથી સોળ વર્ષ પર્વત રહે છે. યુવાવસ્થા પીરતાલીશ વા પચાસ વર્ષ અને ત્યાર પછી વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થાય છે.

પૂર્વે વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં માળાપ ગૃહસંસાર પુત્ર અને પુત્રવધુને સોંપી સંન્યસ્ત ગૃહણ કરી વનમાં જઈને ધન્ય ભજનમાં જીવગી પુરી કરતા. હાલ એમાં કાંઈ નથી એટલે એ સંબંધી વિવેચન કરવું મિથ્યા છે.

૧. કુમાર અવસ્થા-કુમારકા અગર અવિવાહિતા કન્યા તે બધિબની સ્ત્રી. ગૃહિણી, પત્ની અને માતા છે, એટલે ગૃહિણી, પત્ની વા માતા તરીકેના જે જે ધર્મો આગળ પાળવાના છે. તેની સાચકાન મેળવવાનો આ સમય છે.

उदेति पूर्वं उमुम ततः फलं ।

દનોદયઃ પ્રાક્તવનંતરં પયઃ॥

ઉગે કુસુમ પ્લેક્ષુ, ફળ પછીજ યાય,

ઉગે મેઝ પ્રથમ, વૃદ્ધિ પછી જણાય.

કુમળુ ઝાડ જેમ વાગીએ તેમ વળે આ સધાગાનો અર્થ એ કે ન્હાનપણથી જે જે સરકારોના ખીજ વાળ્યા હોય તેનું ફળ મટોટપણે વાનનાગને અને ફળ ચાખ નાગને મળે કુમારિકા અસ્થામા સ્ત્રીને જે જે ગુપ્ત અગર અગુપ્ત સરકારો, આચારો વિચારો ગૃહણ થયા હોય તેજ સંસ્કારો નેજ આચાર વિચારો મુજબ સેંઢે નેતુ ટકા તેનું વર્તન જીવન પર્યંત ગહે છે મ્હે ગાભજ્યુ છે તે ખર્કે હોય તો અંગ્રેજો રાત્રે વાગુ કર્યા પછી કલાકેક સુધી પોતાના હુડુળ સાથે વાર્તા વિનોદમાગાગે છે તે વખતે માનાપ અગર જે વગીન હોય તે જાગરગને તેમના પૂર્વજોની તથા દેશમા પાકેલા નર ગતો અને સત્કારીઓની, તેઓ કેના હતા, તેમણે કેના કેના શુભ કાર્યો યા પરાક્રમો કર્યા હતા, તેઓ કેવી અસ્થામા ઉઠ્યા હતા અને શા શા સુખ દુઃખ અનુભવ્યા હતાં એવી ગમ્મત સાથે જ્ઞાન આપનારી વાતો કરી પોતાના હુડુળ તન્દ, દેશ તરફ તથા ધર્મ તરફ અભિમાનની લાગણી આપે આપ ઉત્પન્ન કરાવે છે આપણા દેશમા પણ આવો વખત હતો હાન નથી એ દિનગીરીની વાત છે

કુમારિકાનો મ્હોગો અને પ્લેગો ધર્મ જન્મ આપનાર અને મહા કષ્ટે પાગી પોથી મ્હોટા કરી નિધા, નિનય, વિગેરેનું શિક્ષણ આપનાર માતૃ પિતા પ્રતિ પૂજ્ય ભાવ રાખવો એ છે શ્રવણે માતા પિતાની જે ભક્તિથી સેવા ઉઠાગી છે તેની હાલના જમાનામાં તો કાંઈ પુરુષ કે સ્ત્રી ઉઠાની શકનાના નથી પણ ‘કુલ નહિ તો તેની પાખડી’ એ મુજબ યથાશક્તિ તન, મન અને ધનથી તેમની મરજી ઉઠાવવી તેમને મદદ કરી સંતોષ આપવો નેઓ જે સહવર્તનપ્રતિ આપણું લક્ષ્ય એવે તે તરફ દોગલુ અને આ જીદગી તેમની આશિષોથીજ સુખી થશે એવો દૃઢ વિચાર—એવો બરોસો રાખી આપણા આચાર વિચાર નિનમમા મુકના

કુમારિકાનો ખીજે ધર્મ તેની કેળવણીને લગતો છે હિંદુસંસારમા સદ્ગૃહસ્થીના ગૃહમા કુમારિકાને હાનની રીતિ નીતિને અનુસંગતી કેળવણી અપાય છે—કીક અપાય છે—અપાય છે પણ તે પૂરી અપાતી નથી

કાજ ચોડો અને વેસ વણા જોટવે પૂરી ન કરાવ તેમા તે બિચારીનો કે તેના માતાપિતાનો વાક નથી

ન્યાએ પ્રાતઃકાળમા ઉઠી, નિલકર્મ કરી, ઇંદેરનું પૂજન કર્યો બાદ માતાને ઝોષમા ઉત્સાહથી મદદ કરવી

કન્યાને પાકશાસ્ત્ર ઉત્તમ રીતે જાણવાની જરૂર છે સર્વે કન્યા આપડે પણ

સંધતાં ન આવડે એ કન્યા હાંસીને પાત્ર થાય છે. રસોઇઓ ગમે તેવું ઉત્તમ સંધે પણ આવશે હાથે બનાવેલી સાદી રસોઇમાં જે મીઠાશ આવશે તે રસોઇઆના મરી મશાલાવાળા પાકમાં નહીં આવે. રસોઇમાંથી પરવાર્યા પછી નિશાએ જવાનું હોય તો તેમ, નહોતો જાણે કોઇ સદાયરણી, શાંત, અને ધર્મિષ્ઠ સ્ત્રી શિક્ષક અગર તેવાજ વૃદ્ધ પુરૂષ શિક્ષક પાસેથી દેશભાષા, ધર્મભાષા, અને બને તો રાજભાષાનું ઉપયોગ જેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. વખત ગળે શીવવાની, ભરવાની, ચુંથવાની અને બની શકે તો ચિત્ર અને સંગીત કળા જાણવાની જરૂર છે. હાલના સમયમાં આટલું શીખવા જતાં ધણી અને અડચણો નડે છે. કેટલાક દાખલા વળી એવા હોય છે કે જેને સાધન છે તેને શીખવાનું મન નથી. જેને મન છે તેને અનાજનાં સાસા છે.

ઉપર શી કેળવણી લેવી જોઇએ તે દર્શાવું પણ તેનાં ધર્મ અને નીતિનું કેલવણી તથા કુમારિકાએ પાળવાં જોઇતાં વ્રતો દર્શાવ્યા નથી.

બાલ્યાવસ્થામાં જેમ પુરૂષને બ્રહ્મચર્ય આશ્રમના નિયમો પાળવાના છે તેમજ કુમારિકા અવસ્થામાં સ્ત્રીને બ્રહ્મચારણીના નિયમો ગ્રહણ કરવાના છે. શીયળ વ્રત સંબંધી જેટલું જોલાય, જેટલું લખાય તેટલું જોઈએ છે. સારાંસ, જે કુમારિકાએ—જે સ્ત્રીએ શીયળ વ્રત ન પાળે તેનો અવતાર નકામો છે. તેનું જીવન આ પૃથ્વી પર બાર ૩૫ છે.

ધર્મ અને નીતિની કેલવણીનો આધાર માળાપના વર્તન પર રહે છે. એ જ્ઞાન તેમના વર્તન પરથી તેમના આચાર વિચાર પરથી ન્હાનપણથીજ આપોઆપ મળે છે.

માળાપ ઉપરાંત સદૃશ્ય સખીઓની સંગતિ, બોધદાયક પુસ્તકો અને પવિત્ર સ્થળોના દર્શન—દેવપૂજા, ગૌરીપૂજા, ગાયત્રત, વ્રજસીત્રત, આંધ્રાત્રત ઇત્યાદિ વ્રતોનું રહસ્ય તથા તેનું વર્તન, દેવદેવીઓની સ્તુતિની અને પવિત્ર સતીઓના ચરિત્રોની ગરબી કે કીર્તનો ગાવાં આ સઘળું બાલિકાની—કન્યાની સંસ્કૃત કલ્પના પ્રકૃષ્ઠ કરે છે, અને ઉચ્ચતર માર્ગ બતાવે છે. આવા જ્ઞાનવાળી, આવા સંસ્કારવાળી કુમારિકા ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થતાં—તેના પતિને તેના કુટુંબને સંસારમાં સ્વર્ગ બતાવે છે.

૧. યુગાવસ્થા—

સેવે સૌ ગુરુને બને પ્રિય સખી સર્વે સખલી તણી,
સ્વામી આગણના કરે, તદપિ ના સામે જજે રોષથી ;
ઔદાર્યે સૌ દામ દાસી રીઝવે, સૌભાગ્યથી ના છડે,
એ રીતે ગૃહણી બને યુવતીઓ, આધિ જ બીજી કુને.

હે પુત્રિ ! ત્હારા વડીલોની સેવા કરજે, ત્હારી શોધ પ્રતિ સખીપણું દર્શાવજે,

હારા પતિ કદી તિરસ્કાર કરે પણ રોપ ધરી વિરૂદ્ધ-આચરણ કરીશ નહિ, નોકર વર્ગે પ્રતિ દયાબાન ધરજે, અને હારા વૈભવથી અભિમાન આગ્રીશ નહિ, આ રીતનું વર્તન હોય તે સ્ત્રી “શુદ્ધિ” પદને યોગ્ય ગણાય છે, નહીં તો કુળને સન્નિવહારી કહેવાય છે.

ઉપલી સ્ત્રીખામણ સકુંતલાને સામરે વિદાય કરતી વેળા તેના પાતક પિતા કષ્ટવશગિએ આપી હતી.

વળી સીતાજીને તેમની માતાએ જે બોધ આપ્યો છે તેપણ મનન કરવા યોગ્ય છે.

અન્યુચ્ચાન મુપાગતે શુદ્ધપત્ની તદ્દમાપને નમ્રતા ।

તત્પાદાર્પિત દષ્ટિ રાસનવિધિ સ્તસ્યોપવર્યા સ્વય ॥

મુપ્તે તત્ર ક્ષયીત તત્રવ્રથમતો જઘ્યાચ શપ્ત્યામિતિ ।

પ્રાચ્યૈઃ મુત્રિ નિવેદિતઃ કુલવધૂસિદ્ધાન્તધર્માર્ગમઃ ॥

હે મુત્રિ ! હારા પતિ ઘેર આવે તે વખતે ઉભી થજે, તે જે બોલે તે નમ્રતાથી શ્રવણ કરજે, તેમના ચરણમાં દષ્ટિ રાખજે, તેમને આસન આપી તેમની સેવા કરજે, તેમના સૂતા પછી સૂજે, અને ઉઠતા પહેલાં ઉઠજે. કુલવધૂઓનો ધર્મ પ્રાચીન કાળમાં આવો વર્ણવેલો છે.

આ રીતના સ્ત્રીઓના ધર્મ સંબંધી તેમની કેળવણી સંબંધી માતા પિતાનું લક્ષ પૂરું રહેતું હતું. તે સમયે ભરતભૂમિનાં યશોમાન મવાતાં હતાં. હાલ તે જમાનો બદલાયો છે અને આપણે શી રીતિ અનુભવીએ છીએ તે આપણને માહુમ છે.

સ્ત્રીમાં પાતિશ્લ એ પ્રથમ ધર્મ ગણાય છે. માતા પિતાએ-વડીસોએ-દેવ, અગ્નિ અને જનમંડલ સમક્ષ જે પુરુષને અર્પણ કરી તે પુરુષને પ્રિય પતિ ગણી તેની સેવા કરવી એ સ્ત્રીનો પરમ ધર્મ છે. પતિ ઉપર નિર્ભર પ્રીતિ રાખવી, તેમની મરજી સાચવવી, તેમની આચારસૂત્ર વર્તવું એજ સ્ત્રીનો ધર્મ છે-એજ દાન છે-એજ તપશ્ચર્યા છે. અનસયાશ્ચ એ કહ્યું છે કે સ્ત્રી સ્વામીથીજ ધર્મિષ્ઠ લોકને પામે છે. જે સ્ત્રીનું ચિત્ત સ્વામીને પ્રસન્ન કરવામાં છે તે સ્ત્રી સ્વામીના પુણ્યનું અર્ધ ફળ ભોગવે છે."

સ્ત્રીઓને પતિ એ શુભ ધન છે, તેમના વડે તે અનેક પ્રકારના વૈભવો ભોગવી શકે છે.

ખીજું સામ્ર, સસરા, જેઠ જેઠાણીની આદા પાણી તેમની તેમજ દિવર દેરાણી કુંડળ વર્ગ અને સ્ત્રી વર્ગ જેડે સલ બોલવું પણ પ્રિય બોલવું, કાંઈ પણ અપ્રિય બોલવું નહિ એ નિયમ પ્રમાણે વર્તી દરેક સ્ત્રીએ દરેક કામ વિચારીને કરવાનું છે. પોતાના કાંઈ પણ કામથી પતિનું વા વડીલનું કે કુંડળ વર્ગનું મન દુભાય એ પૂર્વની

મુગ શ્રીઓને શગ્મ બરેહુ લાગતું પૂર્વની શ્રીઓ જેમાં આચરણો કરતા આપણે ધારે ધારે શીખતું જોઈએ તેવું થશે તોજ આપણી જાતિની અને તેની સાથે દેશની ઉન્નતિ થશે

શ્રીનું ખીલતું કર્તવ્ય ગૃહકાર્યને લગતું છે આ ગૃહસંસારમાં નિપુણતા મેળવવી એ રહેલી વાત નથી ગૃહમંસાર કુશળતાથી ચલાવી ચતુર ગૃહિણીનું પદ લેતા પહેલા શ્રીને અનેક ફરજો બજાવવાની છે, અનેક કાર્યો કરવાના છે એ માં શારદાગૌરી લખે છે તેમ “પુત્ર પોતાની સામાન્ય જાનણી લઈ રહ્યા પછી વધીય, ડાક્ટર જે વેપારી થાય છે તેમજ શ્રીએ અન્ય દિશામાં નિપુણતા મેળવવાની છે તેણે સાસા ત્રિક કુશળતા ઉપરાંત અનેક કળામાં નિપુણતા મેળવવી જોઈએ તેને સંગીત કામ, ચિત્ર કામ, શીરણ કામ, ભરત કામ, રમોઈ, ગૃહબંધાર, માદાની માનજન, અર્થ-શાસ્ત્ર, હોંકરાને કેવી રીતે કેળવના વગેરે બનાવદારિક કાર્યોમાં કુશળ થવાનું છે પુત્ર પૈસા કમાય છે અને શ્રીએ તે ચોખ્ખી રીતે વાપરવાનો છે. જેથી બચાવેલા પૈસા પોતાના સંતાનોને ચોખ્ખી કેળવણી આપવામાં તેમજ આ દુનિયામાં તેમને રસ્તેમર ચઢાવવામાં મદદ રૂપ થાય ”

દીર્ઘ દષ્ટિ, સાર્થ લાભ, સદનશીલતા, ઉદ્યોગ, ઉદ્યોગતા, વ્યવહાર-કુશળતા, સ્વેચ્છા બુદ્ધિ, સેવક બુદ્ધિ, લજ્જા, નમ્રતા, વિવેક ઇત્યાદિ અનેક મહાગુણોનો ઉપયોગ ચતુર ગૃહિણીને કરવાનો છે વળી થોડા સાધને સંપૂર્ણતા દેખાડવી એ આપણું કામ છે, એ કુશળતા બતાવવામાં કર-સર, આનંદ પ્રમાણે જાતે એ શીખવાનું છે. હાલમાં જોઈએ તો પતિને પૂરી કમાણી હોય નહીં એવી શ્રીઓ એટલા ઠાક મારે છે કે મથુા નહિ મ્હોટા ઘરની શ્રીઓ અને તેના ભપકામાં જરા ફરક પડતો નથી. કેળવણી શ્રીઓમાં જનારે આવું જોવામાં આવે છે ત્યારે વિશેષ દિલગીરી થાય છે

સતી સાવિત્રી રાજાની પુત્રી હતા, પણ તેમના પતિ અરણ્યમાં રહેતા હોવાથી પિયરની પાલણી પર વિચાર ન કર્યો, અને પિતાએ આરેલા સંધ્યા સાધનો પણ મુકી દહને શ્વશુર કુટુંબને ચોખ્ખી રસાલ-દાર ધારણ કર્યો

આ પ્રમાણે હોય ત્યારે વિદ્યા ભણવાની સાર્થકતા છે વિદ્યા વિનયેન શોભતે ।

ત્રીજી નંદરાયનો વખત ઉઘમાં, આગસમાં તથા ગિરમાં પન્નિંગમાં નિર્ગમન ન કરતા સતતગતિમાં, સુપુસ્તો વાચવામાં, ચોખ્ખી હાલ લેવામાં અને અજ્ઞાન બરેતોને સદુપદેશ આપી મદદ કરી તેમને મીઠે રસ્તે દોડવામાં ગાળવો જોઈએ પતિ સેવા અને ગૃહસેવામાંથી નંદરાય મળે તો તે વખત જન સેવા અને દેશ સેવામાં ગાળવો જોઈએ શિર કૃપાથી અને સન્નજનો અને સન્નારીઓના ભગી થ આત્મ-ભોગથી સેવા સદન જેવું પરોપકારી રચન નીકળ્યું છે તેમાં જન ગમાનની સેવા

અર્થ કોણ સગવડો ? તમે પણ પેટની મેવા માફ જીવડો. તમાગ કુંડળની-તમાગ ધરની-તમાગ મનની, તમાગ આનંદની તેમ તમાગ ધર્મની ગંભીર કોણ લેશે ? શું ઇશ્વરે જગત્ આનંદ નિર્મલું છે કે સ્ત્રીએ પણ ધનની મેવા કરવી ? ”

“ અમને અમારું જે આનંદ મોટું કર્તવ્ય છે તે સીખનામાં મદદ આપો તમારી પામે ક્યો વધે તો અમને અમાગ કામગા ઉઘી પદવી આપો. કમાગ પુરુષો ગરીબ હોય છે ત્યારે પોતે પોતાનો ચાકર ને રમોડો બને છે. તેવીજ રીતે ગરીબ પતિની સ્ત્રી બને છે. રસોડાનું કામ સોંપીને સ્ત્રીને હવડા કરી નાખી એવું બોલનારા વગર વિચારું બોલે છે ; કાચુ તે કામ તો સ્થિતિ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને કરવું પડે છે. દસ રૂપીઆ કમાગ બજારમાં મજૂરી કરની અથવા બમો રૂપીઆ કમાતા દાકતર બની દવા ઉકાળવી અને શુભકાના પગમાં હાથ બોજવા તેના કંઠતા રસોડાને કામગા ઇશ્વરે હલકી કરી છે જે ? અમે અમારી શુદ્ધિ રસોડામાં ચલાવીશું તમાગ સાધન વધે અને રસોડામાં ગળી આપશે તો તમાગ ધરને ઠેકાણે મહેલ રચીશું તમાગ પુત્રને તમાગ જેના કરી આપીશું તમને જે રિક્ષા મેલવા અરકાશ નહિ બોલે તે અમે મેવીશું તમારી ગમનાસનાને-તમાગ કમિતરને-તમાગ ચાનને-તમાગ શીર્ષને-તમારી દેશબક્તિને ઝણાતુગધ પ્રમાણે ઉઠેરીશું અને વધારીશું જીવ કામગા કામ કરશે અને દાત કોગ ચાવણું ચારગે તમારાથી અમારું કામ નહિ થાત. અમે અમારું કામ યોગ્ય રીતે કરીશું તોજ તમારો સસાગ આગળ આવશે. વગી કહે છે કે સ્ત્રી પુરુષના હક સરખા નથી તો કોણ કહે છે કે સરખા નથી ખાતુ, પીતુ, સંત તમારે અને અમારે સરખા જોઇએ છીએ, પણ મરખા હક કરીને તમાગથી ગર્વ ધરાવાતો નથી ને અમાગથી અમારું કામ છોડાવાતુ નથી સેવ્ય સેવક એ નામથી કોઈ મોટું નાતુ બનતુ નથી. શેઠ નોકરને વાગે મજૂરી કરે છે ને નોકર શેઠને સાફ મજૂરી કરે છે દેખાતમા શેઠ ઉપરી અને નોકર હાથ નીચે પણ ઉભયને પગ રપરની ગજ, હાથ ઉપર અને પગ નીચે આથી ઇશ્વરને મન હાથ વધારે નથી અને પગ ઓછા નથી શાના વગર આવશે ?

“ સ્ત્રી પુરુષને પણ એમજ છે. મહાનને તમાગ સરખા હક છે પણ ઇશ્વરે તમારા કંઠતા ચાગ તમુ નીચી કરી તે વધ હવે ઉંચા ચારશે ને સ્ત્રી મટી પુરુષ દવાશે ? અમાગ કામગા તમે અમને અયોગ્ય હકકત કરતા હો અનને માણસને ઠેકાણે ઢેર ગણતા હો ત્યારે તમારો દોષ આ તો શું ? પુરુષ તો પુરુષનું કામ કરેમો ને સ્ત્રીએ ધનની ચિન્તા ન ઉપાડવી ને ઘણા દમગ બની ટાપડી કરી ગણાટા માગવાને બેમી રહેતુ અને ધણીને કહેવુ કે મારે તો ખાનાતુ જોઇએ, મહેંગાતુ જોઇએ એ તો કેવું સાફ કે માફ તાઝ સીધાઝ ને માર માફ પોતાનું, પરંતુ તમે તમાગ બહારના કામના વમગમાથી ચાકી વેગ આપો ત્યારે તમારી પદવી જેટલા ઉંચા સુખ સસારમા તમને લઇ લેના એ અમારું કામ ને એમા અમારી વણધ.”

સુત બહેનો ! સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્ય ત્રિવે મ્હારે આપના સમક્ષ જે કહેવાનું હતું તે કહું. હવે વૈધવ્ય દશા સંબંધી જે કાંઈ કહેવું છે તે હુંકર્મા કહી આ નિબંધ પુરો કરું છું.

વૈધવ્ય દશાના દુઃખ જેને પડ્યાં છે તેજ તેનો અનુભવ જાણે છે. ધર્મજ્ઞે અનુભવ કાઢને ન આપે. હાલના પ્લેગ, કોલેરા, દુકાળ આદિ દુષ્ટ રોગના ભોખી ધણી બાલિકાઓ તથા યુવાન સ્ત્રીઓને આ દુઃખ આવી પડે છે. આ દુઃખની પરિસ્થિતિ છે. આવા સમયમાં પોતાનું આયુષ્ય કેવી રીતે સુખે દુઃખે ગાળવું એ ફક્ત જાણવું જરૂર છે.

“ ધણી વીનાનાં ઢોર સ્ત્રી ” એ કહેવત આ અવસ્થામાં આપણી હાલની જન સમાજની સ્થિતિ અને આચાર વિચાર જોતી જરોગર લાગુ પડે છે. વિધવા સ્ત્રીને ધણી વિપત્તિઓ રહેવી પડે છે. તેને જુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યોના સંગમાં રહી પરવશપણે પોતાની જીંદગી ગુજારવી પડે છે. ન સહન થાય તેવા હૃદયભેદક શબ્દો સર્ગા વહાલાં તરફથી સાંભળવાં પડે છે. આવી અવસ્થામાં જો તે બિચારી પાસે દ્રવ્યાદિનો સંગ્રહ હોતો નથી તો તે હૈયાસૂતી બની જાય છે. તેની અવસ્થા ઢોર કરતાં છુરી થાય છે. બહેનો, આ બાબતમાં આપણે તેમજ પુરુષોએ સુધારો કરવો જરૂરનો છે. બાપણા આપી અને લેખો લખી બેસી રહો કાંઈ વળતું નથી.

નિધવાંએ શું કરવું જોઈએ તેના ઉત્તરમાં મ્હારા અલ્પ વિચાર આપનાં સમક્ષ નીચે મુજબ આપું છું.

પ્રથમ તો તેણે મન સંયમ કરવું જોઈએ. મન ચંચળ છે, પણ અભ્યાસથી તે કાબુમાં રાખી શકાય છે. અને મન સંયમ કર્યા પછી બાહ્ય સંસાર પર ધીરે ધીરે વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આણતાં શીખવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આ વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આવી નથી, ત્યાં સુધી દુનિયાના મોહ, માયા, વજ્રા, આ મ્હારું, આ પ્રારકું એ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં ક્ષેષ આદિ દુખો વિધવાના દુઃખમાં ઉમેરાઈ વધુ પીડા કરશે અને તેના ગતાયુઃ પતિના સૂક્ષ્મ આત્માને દુઃખ આપી તેના મોક્ષ માર્ગમાં વિઘ્ન નાંખશે.

વૈરાગ્ય બુદ્ધિ લાવવા સદ્ ગ્રંથોનું અવલોકન, વડિલો સાથે તીર્થોનું સેવન, એકાંતમાં પરમાત્માનું ધ્યાન અને ગતાયુ પતિનું સ્મરણ તથા જે દશા ધર્મજ્ઞે આપી તે કાંઈ સારા સારજ હશે. એવો સતોય ચાની પોતાની જાતનો અને ગતાયુઃ પતિના મોક્ષનો માર્ગ સુલભ કરવા ચલ કરવો છટ છે. પરિપક્વ વય તથા બુદ્ધિ થાય અને જન સેવા અને દેશ સેવા થઈ શકે તો ધણું સારું.

મૃહરથ બહેનોને પોતાના પતિની સેવાનો લાભ મળે છે તેથી તેમનું શ્રેય થાય છે. પણ વિધવા બહેનો જે એકની સેવામાંથી નિવૃત્ત થયાં છે તેમણે અનેકની સેવામાં

કરવામાં આવે છે અને સેવા કરતાં શીખવવામાં આવે છે. આ આશ્રમનો લાભ દરેક કોમની સ્ત્રી સધના યા વિધવા લાભ થકે છે. આ આશ્રમમાં મુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ ભરત, ગુચણ તથા ચીનણતું કામ શીખવે છે વગી તેમાં માનમિક અને નૈતિક શિક્ષણ તરફ પુરતું ધ્યાન અપાય છે અને અનાથ ગરીબને જોઇતા હુમડા લતાં, દના દારની સર્વે અનુકૂળતા અપાય છે આ દાર્પમાં જનમેલા દના ગૃહસ્થ સ્ત્રીએ સેવિકા તરીકે ખતાર નીકળી આવે છે એ ભાગતવર્પની ઉન્નતિની દશાતુ શુભ ચિન્હ છે. આના શુભ દાર્પમાં જીવન અર્પણ કરવાની પ્રબળ દમ્બ કરનાર સત્તારીઓને ધન્ય છે.

પ્રભુ એમનો દાખવો ખીજી બહેનોને ખેસાડે આના આશ્રમે અનેક નીકળે અને સીતા, દમયતી, સાવિત્રી અને દોપરી જેવી સતીઓને પેદા કરનાર હોંદ દેશની આખી પડેલી છાતિ પુન સતેજ દે

બહેનો ! પતિસેવા, ગૃહસેવા, જનસેવા, અને દેશસેવા ઉપરાંત સ્ત્રીનો એક ધર્મ કહેવો ગંધી ગયો છે અને તે માતૃ ધર્મ છે માતા, એ શબ્દ એ અક્ષરનો છે, પણ તેની અંદર જોખમદારી ધણી છે. લાલમા બાગવગન, માર અને ચૌદ વર્ષની અંદર ગૃહ સસારની શરઆત વિગેરે દુષ્ટ નિયમોને લીધે સ્ત્રી તેના ધર્મ ન સમજે તો તેમાં તેનો નહોં પણ પુરુષ જનિનો વાક છે સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ કરે આ બધુમાં ચોતરફ ક્રકાય છે પણ સ્ત્રીની ઉન્નતિ કરવા જતા, પુરુષ વગે તમે તમારી કલનાણી મુધાગે— તમારા આચાર વિચાર મુધારો, અને નિયમમાં મુકા, બાનગન દુ કરો, કન્યાનિકય મટાડો, કન્યાના લગ્નની મુદત ઓગમમાં ઓછી ચૌદથી સોળ વર્ષ કરો, દુષ્ટ વિવાજો નાબુદ કરો, અને સ્ત્રીઓને તેમની જુએદારી સમજાવો સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ અશક્ય છે, એ કહેવું ઠીક છે તેવુંજ પુરુષની ઉન્નતિ વિના સ્ત્રીની ઉન્નતિ અશક્ય છે, એમ કહીએ તો ખોલું નહોં કહેવાય પુરુષ અને સ્ત્રી સસાર રૂપી ગાડીન જે પૈડા છે. એક નકાસુ થયું તો તે સાથે બીજાની પણ તેવી અવસ્થા થાય છે

માતાનો મુખ્ય ધર્મ તેના બાનકના લાલન પાલનનો છે માતા પદ જેણે ધાગણુ કર્યું છે તેણે પોતાના બાનક જેના કરવા હોય તેના પ્રથમ પોતે થયું જોઇએ જ્યાં મુધી આ સિદ્ધાંત બરોબર લક્ષમાં આવતો નથી લા મુધી તે માતા પોતાની પ્રજાની ઉન્નતિ કરવા અશક્ત છે કારણ તેણે મન કેળનાયેલું તેણે નથી તેણે માન ઉચ્ચ પ્રકારનું હોતું નથી માતા જેના વિચારનું જેના ખોગમનું જેના વર્તનનું સેનન કરે છે તેવોજ ગર્ભ પોપાય છે આમ જીવ આ બાબતના માન વિનાની ધણી માતાએ બાળકોને જન્મ આપે છે તો ઉત્તમ ગુણ સુક્ત કે મુકરંતુ સુક્ત પ્રજા કયાથી ઉત્પન્ન થાય ? દેશનું દિવ ઉત્તમ પ્રકારની, શારીરિક અને માનમિક બનનાણી પ્રજામાં સમાવણ છે. અને તેવી પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં માતા કારણ જૂત છે

ગુરુનાં જેવ સર્વેનાં માતા પરમસો ગુરુ : ॥ સર્વ ગુરુઓની આંદર માતા એજ પરમ ગુરુ છે. બાલકના કુમળાં અંતઃકરણમાં માતા જેવી કોઈ છાપ પાડી શકતું નથી. કારણ સૌ કરનાં બાલકને માતાનો સહવાસ વધારે હોય છે. બાલક પ્રથમના પાંચ સાત વર્ષમાં જે શીખે છે તેવું પાછળથી શીખી શકતું નથી. અને આ વખતે જે છાપ પડે છે તે જન્મ પર્વત રહે છે. ધર્મનાં અને નીતિનાં સૂત્રો બાલકને જન્મપણથી શીખવાય તો સારું. બાલક પાંચ છ વર્ષનું ચાલ્યો સારથી દરરોજ રાત્રે વાણી કર્યા પછી પા આડધો કલાક જોડેલી યા સાચી બોધદાયક વાર્તાઓ, દુયકાઓ, વાણી કર્યા પછી પા આડધો કલાક જોડેલી યા સાચી બોધદાયક વાર્તાઓ, દુયકાઓ, સત્યુચ્ચ અને સત્તારીઓનાં જીવન ચરિત્રો ધીમે ધીમે એક પછી એક કહેવાં અને સાર પછી બાળકે શું મદલ્યું કર્યું તે રીતસર પૂછવું. જીવનના સુખ દુઃખનો આધાર તાર પછી બાળકે શું મદલ્યું કર્યું તે રીતસર પૂછવું. જીવનના સુખ દુઃખનો આધાર નિશાળમાં લીધેલી કેળવણી પર નહીં, પણ ઘરમાં અપાવલી કેળવણી પર રહે છે, વસ્તુ રિયલિટી આવી હોવાથી માતા એ પરમ ગુરુનું મદન કાર્ય બાલકના, પોતાના કુટુંબના અને જન સમાજના હલ્લાણુ સાર ધૈર્યથી અને ઉત્સાહથી કરવાનું છે.

આપણા જીવનની ત્રીજી દશા તે વૃદ્ધાવસ્થા છે. તેના સામાન્ય ધર્મ વાનપ્રસ્થને મળતા છે. જે કે સમય બદલાવાથી પ્રથમની માફક વનમાં જઈ રહેવાનું નથી. પરંતુ ઘરમાં ગૃહસ્થાશ્રમીને યોગ્ય વ્યવહાર પુત્ર અને પુત્ર વધુને શીખવી સર્વ કાર્યભાર તેમને સોંપી સંસારની જાળમાંથી બાહાર રહેતાં શીખવું. અવસ્થા થયા પછી પણ સંસારના મોહમાં તેની તૃષ્ણામાં મગ્ન રહેવું અને પ્રભને સ્વતંત્રતા ન આપવી એ સ્વાર્થ વૃત્તિ છે. ઘણે ઠેકાણે એવું જોવામાં આવે છે કે પુત્ર વધુને સુખમાં મ્હાલતી સાસુથી જોઈને ખમી શકાતું નથી. આવે વખતે પોતાની યુવાવસ્થાનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને પુત્રી પુત્ર અને પુત્રવધુ એકજ છે એમ સમદૃષ્ટિથી જોતાં શીખવું. વૃદ્ધાવસ્થાનો સમય પુત્ર તથા પુત્રવધુને યોગ્ય રીતે આપ્યા પછી ઇશ્વર ભક્તિમાં તથા પરનાર્યના કામોમાં ગાળી મોક્ષપદને પામવા ઇચ્છા રાખવી એ અપણું કર્તવ્ય છે.

સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના ધર્મ સંબંધી સરસ્વતિચંદ્ર ભાગ બીજામાં ગુણકુંદરી વિદ્યાચતુરને કહે છે તે વાંચવા જેવું છે આજનો વિષય એ સંબંધી છે એટલે તેનો આખો ઉતારો અત્ર આપના સમક્ષ મૂકે છું તે કંટાળા ભરેલો નહીં લાગે એવી આશા છે.

“ અમારે શું અમારું જોઈ છે ? અમારાં શરીર તેમ અમારાં મન સંસારના ગર્ભ ધારણ કરવાને માટે સરળભાં છે. અમારાં શરીર છે તે સંસારને ઉછેરવાનું સ્થાન છે. એ શરીરને પુરપતા સંસારને ધકકેલે મ્હડાવવાં તે જીભની પાસે દાંતનું કામ કરાવવાના પ્રયત્ન જેવું છે. તમે દાંત-અને અમે જીભ-તમે તમારું કામ કરો. અમે અમારું કરીશું તમે કમાવ-અમે ઘરસંસાર નીભાવીશું. સ્ત્રી વિના તમારી કમાઈનો

અર્થે કોણ સરાવશે ? તમે પણ પેટની સેવા સાફ જાણો. તમારા કુટુંબની-તમારા ઘરની-તમારા મનની, તમારા આનંદની તેમ તમારા ધર્મની સંભાળ કોણ લેશે ? શું ઇશ્વરે જગત્ અત્યંત નિર્મલું છે કે સ્ત્રીએ પણ ધનની સેવા કરવી ? ”

“ અમને અમારું જે આવું મોકલું કર્તવ્ય છે તે સ્વીકારવામાં મદદ આપો. તમારી પાસે દ્રવ્ય વધે તો અમને અમારા કામમાં ઉઝી પડવી આપો. કુમાર પુરુષો ગરીબ હોય છે સારે પોતે પોતાનો આકર ને રસોઈઓ બને છે. તેવીજ રીતે ગરીબ પતિની સ્ત્રી બને છે. રસોઈનું કામ સોંપીને સ્ત્રીને હલકી કરી નાંખી એવું બોલનારા વગર વિચારું બોલે છે ; કારણ તે કામ તો સ્થિતિ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રી ઉભયને કરવું પડે છે. દસ રૂપીઆ કમાવા જગતમાં ગજુરી કરવી અથવા બમ્બે રૂપીઆ કમાતા 'દાકતર બની દવા ઉકાળવી અને ગુંગાંનાં પર્ગાં હાથ બોળવા તેના કરતાં રસોઈને કીધા ઇશ્વરે હલકી કરી છે જે ? અમે અમારી જીવિ રસોઈમાં ચલાવીશું. તમારાં સાધન વધે અને રસોઈઓ રાખી આપશો તો તમારા ઘરને ઠંડાણે મહેલ રચીશું. તમારા પુત્રને તમારા જેવા કરી આપીશું. તમને જે વિદ્યા એવવા અવકાશ નહિ મળે તે અમે સેવીશું. તમારી રસવાસનાને-તમારા કવિત્વને-તમારા જ્ઞાનને-તમારા શૌર્યને-તમારી દેશભક્તિને ઋણાનુબંધ પ્રમાણે ઉછેરીશું અને વધારીશું. જીભ કામળ કામ કરશે અને દાંત કોઈ આવણું ચાવશે. તમારાથી અમારું કામ નહિ થાય. અમે અમારું કામ યોગ્ય રીતે કરીશું તોજ તમારા સંસાર આગળ ચાલશે. વળી કહે છે કે સ્ત્રી પુરુષતા હક સરખા નથી તો કોણ કહે છે કે સરખા નથી. ખાતું, પીતું, સવં તમારે અને અમારે સરખું જોઈએ છીએ, પણ સરખા હક કરીને તમારાથી ગર્ભ ધરાવાનો નથી ને અમારાથી અમારું કામ છોડાવાનું નથી. સેવ્ય સેવક એ નામથી કોઈ મોકલું નાતું જનતું નથી. શેઠ નોકરને વાસ્તે ગજુરી કરે છે ને નોકર શેઠને સાફ ગજુરી કરે છે. દેખાવમાં શેઠ ઉપરી અને નોકર હાથ નીચે. પણ ઉભયને પર-સ્પરની ગરજ, હાથ ઉપર અને પગ નીચે આથી ઇશ્વરને મન હાથ વધારે નથી અને પગ ઓછા નથી. શાના વગર ચાલશે ?

“ સ્ત્રી પુરુષને પણ એમજ છે. મહારાને તમારા સરખા હક છે પણ ઇશ્વરે તમારા કરતા ચાર તમુ નીચી કરી તે કંઈ હવે ઉઘા થવાશે ને સ્ત્રી મહી પુરુષ થવાશે ? અમારા કામમાં તમે અમને અયોગ્ય હરકત કરતા હો અમને માણસને ઠંડાણે ઢોર ગણતા હો સારે તમારો દોષ આ તો શું ? પુરુષ તો પુરુષનું કામ કરેતો ને સ્ત્રીએ ઘરની ચિન્તા ન ઉપાડવી ને ડાહ્યા ડમરાં બની ટાપટી કરી ગખાટા મારવાને બેસી રહેતું અને ઘણીને કહેતું કે મારે તો ખાવાનું જોઈએ, પહેરવાનું જોઈએ એ તો કેવું સાફ કે માફ તારૂં સહીયારું ને માફ માફ પોતાનું ; પરંતુ તમે તમારા બહારના કામના વખગમાંથી થાકી થેર આવો સારે તમારી પદવી જોડણા ઉઘા સુખ સંસારમાં તમને લઈ લેવા એ અમારું કામ ને એમાં અમારી વણા.”

સુષ્ક બહેનો ! સામાન્યવતી સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્ય વિશે મ્હારે આપના સમક્ષ જે હેવાનું હતું તે કહ્યું. હવે વૈધવ્ય દશા સંબંધી જે કાંઈ કહેવું તે હુંકમાં કહી આ નિબંધ પુરો કરું છું.

વૈધવ્ય દશાના દુઃખ જેને પડ્યાં છે તેજ તેનો અનુભવ જાણે છે. ધર્મજ્ઞ એ અનુભવ કાઢતે ન આપે. હાલના મ્લેગ, કાલેરા, દુષ્કાળ આદિ દુષ્ટ રોગના મોત્રથી ઘણી બાલિકાઓ તથા યુવાન સ્ત્રીઓને આ દુઃખ આવી પડે છે. આ દુઃખની પરિસીમા છે. આવા સમયમાં પોતાનું આયુષ્ય કેવી રીતે સુખે દુઃખે ગાળવું એ ફક્ત જાણવું જરૂરનું છે.

“ઘણી વીતાનાં ઢોર સતાં” એ કહેવત આ અવસ્થામાં આપણી હાલની જન સમાજની સ્થિતિ અને આચાર વિચાર જોતાં જરૂરજ લાગુ પડે છે. વિધવા સ્ત્રીને ઘણી વિપત્તિઓ રહેવી પડે છે. તેને જુદા જુદા સ્વભાવના મનુષ્યોના સંગમાં રહી પરવશપણે પોતાની જીવનશૈલી ગુજારવી પડે છે. ન સહન થાય તેવા હૃદયભેદક શબ્દો સગાં વહાલાં તરફથી સાંભળવાં પડે છે. આવી અવસ્થામાં જો તે બિચારી પાસે દ્રવ્યોદ્ધિનો સંગ્રહ હોતો નથી તો તે દેવાસુત્રી બની જાય છે. તેની અવસ્થા ઢોર કરતાં ખુરી થાય છે. બહેનો, આ બાબતમાં આપણે તેમજ પુરુષોએ સુધારો કરવો જરૂરનો છે. બાપણે આખી અને લેખો લખી બેસી રહે કાંઈ વળતું નથી.

વિધવાએ શું કરવું જોઈએ તેના ઉત્તરમાં મ્હારા અલ્પ વિચાર આપનાં સમક્ષ નીચે મુજબ આપું છું.

પ્રથમ તો તેણે મન સંયમ કરવું જોઈએ. મન ચંચળ છે, પણ અભ્યાસથી તે કાબુમાં રાખી શકાય છે. અને મન સંયમ કર્યું પછી બાહ્ય સંસાર પર ધીરે ધીરે વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આણતાં શીખવું જોઈએ. જ્યાં સુધી આ વૈરાગ્ય બુદ્ધિ આવી નથી, ત્યાં સુધી દુનિયાનો મોહ, માયા, તૃષ્ણા, આ મ્હારું, આ પારકું, એ બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં કલેશ આદિ દુઃખો વિધવાના દુઃખમાં ઉમેરાઈ વધુ પીડા કરશે અને તેના ગતાયુઃ પતિના સક્ષમ આત્માને દુઃખ આપી તેના મોક્ષ માર્ગમાં વિઘ્ન નાંખશે.

વૈરાગ્ય બુદ્ધિ લાવવા સદૃશ થયેલુ અવલોકન, વડિલો સાથે તીર્થોનું સેવન, એકાંતમાં પરમાત્માનું ધ્યાન અને ગતાયુઃ પતિનું સ્મરણ તથા જે દશા ધર્મજ્ઞ આપી તે કાંઈ સારા સાદજન હશે. એવો સતોષ માની પોતાની જાતનો અને ગતાયુઃ પતિના મોક્ષનો માર્ગ સુલભ કરવા ચલન કરવો હજી છે. પરિપક્વ વય તથા બુદ્ધિ થાય અને જન સેવા અને દેશ સેવા થઈ શકે તો ઘણું સારું.

મૃદસ્થ બહેનોને પોતાના પતિની સેવાનો લાભ મળે છે તેથી તેમનું શ્રેય થાય છે. પણ વિધવા બહેનો જે એકની સેવામાંથી નિવૃત્ત થયાં છે તેમણે અનેકની સેવામાં

પોતાનો કાળ વ્યતીત કરવો જોઈએ. પોતાના જીવી દુઃખી બહેનોને કેળવી ઉદ્યોગ પુરતું જ્ઞાન આપી સુખાંગે ચઢાવી સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બેઉ સાધી અંતે પરમાત્માના પદને પામવું એજ ધર્મ છે.

જ્ઞાતી બાળાં ! સહન કરવું એય છે એક દહાણું !

માણું તેવું સ્મરણ કરવું એય છે એક દહાણું !

મૃત્યુ થાતાં તર્પણ કરવું એય છે એક દહાણું !

આશા રાખવી મરણ પછીને જીવવું એય દહાણું !

સંજ્ઞાનીના મરણ પછી ના સર્વ સંજ્ઞા વૃદ્ધે :

*

*

*

*

*

*

*

*

*

છે વૈધવ્યે વધુ વિમલતા બહેન ! સૌભાગ્યથી કે !

છે ભક્તિમાં વધુ વિમલતા બહેન ! શૃંગારથી કે !

*

*

*

*

*

*

સુર બહેનો, આટલેથીજ મ્હારો નિબંધ પુરો કરીશ ; અને સંસારાદ્ધારક પ્રભુ સર્વે ભગિનીઓના હૃદયમાં પોત પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે પ્રવર્તવાની શુભ મતિ આપે અને અંતે તેમના પદને પામે એવી વિશ્વમિત્ર કરી અત્ર વિરમુ છું. •

સુલોચના દેસાઈ.

ઋક્સંહિતાની પ્રથમ ઋચ્.

(દુર્ગાશંકર વિ. દેવળરામ.)

અમિદેવતા, મધુચ્છન્દા ઋષિ, ગાયત્રી છંદ, અને પ્રાતરનુવાક આગ્નેયક્રતુમાં વિનિયોગ તથા પહેલી ૪ ઋચ્ના દ્વિતીય પવમાનોષ્ટિમાં સ્વિષ્ટકૃતનાપાઞ્યમાં વિનિયોગ.

ૐ યચનાપુરોહિતઃ હોતારુપઋત્વિજ અને રત્નધાતમ અમિદેવને સ્તવુંહું. ૧

અમિપૂર્વના ઋષિઓથી સ્તુત્ય છે ; અને નવીન ઋષિઓથી પણ સ્તુત્ય છે ;
તે દેવોનું અહિં આવાહન કરે. ૨

પ્રતિદિન જદિ પામતું યજ્ઞયુક્ત વીરવત્તમ રવિને અમિથી પ્રાપ્ત કરે. ૩

હે અમિ જે હિંસારહિત યજ્ઞને તું સર્વતઃ વ્યાપી રહેછે તે ૪ વક્ષ દેવોને પ્રાપ્ત થાયછે. ૪

હોતા, કવિક્રતુ, સત્ય અને ચિત્ર શ્રવસ્તમ અમિદેવ દેવો સાથે આવે. ૫

હે અમિ, તું, જે દાતાનું ભદ્ર કરછ તે, હે અંગિરા, તારૂં ૪ સત્ય છે. ૬

હે અમિ, પ્રતિદિન, દિવસે અને રાત્રિએ યુદ્ધિથી નમસ્કાર ભરતા અમે તારી પાસે આવીએ છીએ. ૭

અધ્વરોનો રાજા, ઋતનો દીપ્યમાન રક્ષક, અને પોતાના દમ (શૃહ)માં વર્ધમાન તું (તેની પાસે અમે આવીએ છીએ). ૮

તે તું પુત્ર માટે પિતા પેઠે અમારે માટે શોભન બેઠયુક્ત થા, અને અમારાં કલ્યાણ માટે એકઠો થા. ૯

ૐ અમિ મી'લે પુરોહિતં યજ્ઞસ્યંદેવ મૃત્વિજં' ।

હોતારં રજ ધાતમ ॥ ૧

ૐ અમિ । ર્હિ । પુરઃ ડહિતં । યજ્ઞસ્યં । દેવં ।

મૃત્વિજં' । હોતારં । રજઽધાતમં । ૧

ૐ યજ્ઞસ્ય પુરોહિતં દેવં હોતારમૃત્વિજં રજધાતમ મમિમીલે.

ૐ યચના પુરોહિત, હોતારુપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ, અમિદેવને સ્તવું હું.

(૧) આ ઋચ્ચનો અર્થ સમજવા માટે વર્તમાનકાળને છુટી જઈએ, ભૂતકાળની ઉંડી ગુહામાં ઉતરતા, હજારો વર્ષ પૂર્વે—હતિહામના પૂર્વકાળમાં—જે મમયે, માનુષ સહિના વિશેષત આર્થ પ્રજ્ઞના પૂર્વજોએ અગ્નિનું પ્રથમ દર્શન કર્યું, તે મમયમાં જણે આપણે ઉભા છીએ એવી જાણના કરીએ, આપણા ચોતાના હૃદયકાશમાં એ મમયનું ચિત્ર દર્શિપએ, અને એ ચિત્રના અંગેને પ્રાચીન ગ્રંથાયુત્ત શુદ્ધ દૃષ્ટિએ શોધીએ, તો જ મધુચન્દ્રા ઋષિને પરમાત્માના અગ્નિરૂપનું જે દર્શન થયું છે, તેના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થનું ચત્કિચિત્ત પણ દર્શન આપણને આપણા હૃદયની નિશુદ્ધસ્થિતિની કોષ્ટક ઉચ્ચ પગેમાં થવાનો સમય પ્રગટે.

૨ આજે પૃથિવી, જલ અગ્નિ, વાયુ, પ્રાણ એ સર્વ તત્ત્વો એટલા પરિચિત થઈ ગયા છે કે એના સ્વરૂપનું એના માહાત્મ્યનું આપણને લેશ પણ જ્ઞાન થતું નથી દરિયામાં મુસાફરી કરનારાઓને જ્યારે જમીન છોડ્યે ધણે કાળ થઈ જતો હશે, ત્યારે જમીન જોવાની જે ઉત્સુકતા તેમના હૃદયમાં ઉછળતી હોય તે જોવાથી, પૃથિવીનું માહાત્મ્ય અનિશય સ્વરૂપ અંગે કદાપી શકાય પગ્તુ એ સર્વાંગે મમજનું અસમ-વિત છે, કારણ કે પૃથિવી ન હોય ત્યારે એના ઉપર વસનારા પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ જ ક્યાંથી હોય? જલનું માહાત્મ્ય, સદૃશ કળારાઓને, પોતે રેતીના ગણમાં દોડે અને જળનું એક બિન્દુ પણ ન મળે ત્યારે મમજનું હશે એ વખતે જન એ જ જીવન છે એવો નિશ્ચય મહજ એમના હૃદયમાં થતો હોય વાયુનું માહાત્મ્ય કવકતાના કારા પ્રહારો કેદ થયેના અગ્નેજોને ધ સ ૧૭૫૬ માં મમજનું હશે અને એવી જાતના નાના મોટા પ્રસંગોએ અન્યને પણ કેટલેક અંશે સમજાતું હશે પગ્તુ એ અનુભવ કોઈ કદી શકે એ અશક્ય છે એટલે સામાન્ય રીતે લોકોને જાણવાનો પ્રસંગ જ નથી અગ્નિનું માહાત્મ્ય અતિશય ઠંડા પ્રદેશોમાં—જ્યાં એ ન મળી શકે ત્યાં થોડે ધણે અંશે સમજાતું હશે પરંતુ એના યથાર્થ અનુભવ આજે આપણને ન થઈ શકે

(૩) પૃથિવી, જલ, વાયુ, એ સર્વ આશ્ચર્યક તત્ત્વો આપણી પૂર્વે થયા છે, અને મનુષ્યોએ એનો ઉપયોગ સાહજક પ્રેરણાથી,—જેમ આજે નવું જન્મેલું બાળક જન્મતાં જ શ્વાસ લેવાનો આનંદ કરે તેમ—કરવા માલ્યો હતો કારણકે મનુષ્ય અથવા પ્રાણી માત્રના શારીરબધારણમાં જ એ તત્ત્વોનો ઉપયોગ છે એ સિવાય શરીરનું—સ્થૂલશરીરનું—બધારણ જ અશક્ય છે પ્રાણ વિષે તો કાંઈ પ્રશ્ન જ નથી, કારણકે એનો ઉપયોગ મનુષ્યોએ કરવાનો નથી પરમાત્મા પોતે મનુષ્યો માટે—પ્રાણી માત્ર માટે—સતત એ તત્ત્વનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે એ પ્રાણતત્ત્વ ઉપર સર્વ મત્તા પરમાત્માની જ છે પણ ઉપરના બધારણમાં આવશ્યક તત્ત્વો વિષે એવું નથી શરીરની વૃદ્ધિ માટે પ્રાણીઓએ પોતે યથાશક્તિ એનો ઉપયોગ કરવાનો છે, શરીરની વૃદ્ધિ—દાસ, પ્રાણી એ તત્ત્વોનો કેવો-કેટલો, કેમ ઉપયોગ કરે છે, એ ઉપર આધાર નામે છે તેથી જ પરમાત્માએ એ તત્ત્વોને આદિ કાળથી જ વ્યસ્ત રાખ્યા છે, અને તેનો ઉપયોગ કરવાની સદૃશ પ્રેરણા પ્રાણી માત્રમાં પ્રચલિત જ છે

(૪.) અગ્નિ અપવાદરૂપે છે. પ્રથમથી એ જ્વાળિ ઉપર વ્યક્ત નહોતો. આકાશમાં સૂર્યરૂપે એનાં નિલ દર્શન થતાં હતાં, છતાં મનુષ્ય જાતે એનો ઉપયોગ ન કરી શકતું. જ્વાળિ ઉપર, અંતરિક્ષમાં, આકાશમાં,—સર્વ સ્થળે અગ્નિ ગુપ્ત તથા પ્રગટરૂપે ભર્યો હતો. છતાં એને જ્વાળિ ઉપર વ્યક્ત કરવાનું મહત્કાર્ય પરમાત્માએ મનુષ્ય ઉપર જ સંપન્નું હતું.

(૫) પૃથિવી, જલ અને વાયુ જેમ એના બંધારણમાં આરંભથી છે, અને નિલ ઉપયોગમાં આવે છે તેમ અગ્નિનું નથી. અગ્નિ મનુષ્યબંધારણમાં નહિ પણ વિકાસમાં ઉપયોગી છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાં જીવનારાં છે, અને એવી અગ્નિનો ઉપયોગ નથી કરતાં. પ્રકૃતિથી પરપૂરુપ ઉપર આધાર રાખનારાં એટલે પૂરુષમાં વિશેષ જીવંતારાં મનુષ્યો અગ્નિનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે, એ સિદ્ધ છે. અને એ ઉપરથી જેનો સ્વવિકાસ સ્વતંત્ર છે. એવાં મનુષ્યોને જ વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગી, અગ્નિવિકાસ માટે જ છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે જે કે મનુષ્યના અને પ્રાણી માત્રના બંધારણમાં અગ્નિગત ઉષ્ણતા છે ખરી, પણ એ પ્રાણમાંથી શરીરને પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને એ આધ્યાત્મિક ઉષ્ણતાને પોષવા માટે ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્મામાંથી પ્રાણનો સતત પ્રવાહ વહા કરે છે જેથી અન્ન, જલ અને વાયુ પેટે બાહ્યઅગ્નિનું નિલગ્રહણ કરવાની લેશ પણ આવશ્યકતા નથી.

(૫) અગ્નિમાં સ્વભાવથી જ એ ગુણો રહેલા છે, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ. ઉષ્ણતા પ્રાણી માત્રના જીવન સાથે સંધાયેલી છે,—એથી જ જીવનનો પ્રવાહ સતત વહે છે—એમાં જ જીવન છે અથવા એ પોતે જીવન છે. પ્રકાશ મનુષ્યજીવનના વિકાસ સાથે સંધાયેલ છે,—એથી જ જીવનનો વિકાસ સર્વત્ર થયા કરે છે, કેવળ મનુષ્યનો નહિ, પણ સજીવ વસ્તુ માત્રનો વિકાસ પ્રકાશમાં જ થાય છે—પ્રકાશ એ જ વિકાસ છે.

(૬.) મનુષ્ય પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે પ્રકાશનો યથાર્થિ, યથાશક્તિ, સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરી શકે છે. એજ હતર પ્રાણીઓ કરતા એનામાં વિશેષ છે; એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય પોતાના વિકાસ બળથી બાહ્ય અગ્નિની ઉષ્ણતાનો પણ યથેચ્છ ઉપયોગ કરી શકે છે પ્રાણીઓ અને તદ્દન જગલી મનુષ્યો કરતાં સુધરેલા મનુષ્યોની અન્ન ગ્રહણરીતિમાં જે ભેદ—જે વિશેષ છે તે અગ્નિના ઉપયોગોનો જ છે. તેમજ સુધરેલાં મનુષ્યોના વ્યવહારનો મુખ્ય ભાગ, અગ્નિના ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ઉભયની સહાયથી જ થાય છે.

(૭) આ રીતે મનુષ્યના વિકાસ માટે સર્વથા આવશ્યક, એવું જે અગ્નિ તત્ત્વ, તે વિશે આજના ઇતિહાસશાસ્ત્રવેત્તાઓ એવું અનુમાન કરે છે કે ઇતિહાસની પૂર્વના કાળમાં, એક સમયે મનુષ્યોને અગ્નિ જે ગુપ્ત રીતે અને ગુપ્ત રૂપે સર્વત્ર છે તેને કેમ વ્યક્ત કરવો એનું જ્ઞાન ન હતું પછી ક્રમે ક્રમે મનુષ્ય વિકાસની કોષ્ઠક જ્વાળિકામાં કોષ્ઠ અવિજ્ઞાન સમયે, મનુષ્યે અગ્નિને પ્રથમ વ્યક્ત કર્યો, મનુષ્યને અગ્નિનું પ્રથમ દર્શન થયું. અહા! એ પણ કેટલા આનંદની હશે ? જે જીવાત્માએ એ શોધ કરી હશે તેને વર્તમાન શોધકો કરતા અનંત ગણો આનંદ થયો હશે. એ આનંદ આપણી કલ્પ-

(૧.) આ ઋચ્છોત્તો અર્થ સમજવા માટે વર્તમાનકાળને જુલો જાણી, ભૂતકાળની ઉડી ગુહામાં ઉતરતા, હજારો વર્ષ પૂર્વે—ઇતિહાસના પૂર્વકાળમાં—જે સમયે, માનુષ સદિના વિશેષતઃ આર્ય પ્રજાના પૂર્વજોએ અંશિનું પ્રથમ દર્શન કર્યું, તે સમયમાં જાણે આપણે ઉભા છીએ એવી ભાવના કરીએ, આપણા ચોતાના હૃદયકાશમાં એ સમયનું ચિત્ર દ્રષ્ટિએ, અને એ ચિત્રનાં અંગોને પ્રાચીન શ્રદ્ધાપુક્ત શુદ્ધ દૃષ્ટિએ શોધીએ, તો જ મધુચ્છન્દા ઋષિને પરમાત્માના અગ્નિસ્વરૂપનું જે દર્શન થયું છે, તેના આધિભૌતિક, આધિદૈવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થનું ચત્કિચિત્ત પણ દર્શન આપણને આપણા હૃદયની વિશુદ્ધિચિત્તિની કોષ્ઠક ઉચ્ચ પગોમાં ચવાનો સંભવ પ્રગટે.

૨. આજે પૃથિવી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, પ્રાણ એ અર્થ તત્ત્વો એટલાં પરિમિત થઇ ગયાં છે કે એના સ્વરૂપનું કે એના માહાત્મ્યનું આપણને લેશ પણ જ્ઞાન થતું નથી. દરિયામાં સુસાદરી કરનારાઓને જ્યારે જમીન હોડયે ધણો કાળ થઇ જતો હશે, ત્યારે જમીન જોવાની જે ઉત્સુકતા તેમના હૃદયમાં ઉછળતી હોય તે જોવાથી, પૃથિવીનું માહાત્મ્ય અતિશય સ્વદષ્ટ અંગે કદપી શકાય. પરંતુ એ સર્વાંગે મમજનું અસંભવિત છે; કારણ કે પૃથિવી ન હોય ત્યારે એના ઉપર વસનારાં પ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ જ ક્યાંથી હોય? જલનું માહાત્મ્ય, સદર કરનારાઓને, પોતે રેતીના રણમાં હોય અને જળનું એક બિન્દુ પણ ન મળે ત્યારે સમજાતું હશે. એ વખતે જલ એ જ જીવન છે એવો નિશ્ચય સહજ એમના હૃદયમાં થતો હશે વાયુનું માહાત્મ્ય કલકતાના કારા-ગ્રહમાં કેદ થયેલા અગ્નિજોને ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં મમજનું હશે. અને એવી જાતના નાના મોટા પ્રસંગોએ અન્યને પણ કેટલેક અંશે સમજાતું હશે. પરંતુ એ અનુભવ કોઇ કહી શકે એ અશક્ય છે. એટલે સામાન્ય રીતે લોકોને જાણવાનો પ્રસંગ જ નથી. અંશિનું માહાત્મ્ય અતિશય ઠણ પ્રદેશોમાં—જ્યાં એ ન મળી શકે ત્યાં થોડે ધણે અંશે સમજાતું હશે. પરંતુ એના ચાર્ચ અનુભવ આજે આપણને ન થઇ શકે.

(૪.) અગ્નિ અપવાદરૂપે છે. પ્રથમથી એ જ્વાળા ઉપર વ્યક્ત નહોતો. આકાશમાં સૂર્યરૂપે એનાં નિલ દર્શન થતાં હતાં, છતાં મનુષ્ય જાતે એનો ઉપયોગ ન કરી શકતું. જ્વાળા ઉપર, અંતરિક્ષમાં, આકાશમાં,—સર્વ સ્થળે અગ્નિ ગુપ્ત તથા પ્રગટરૂપે જાયોં હતો. છતાં એને જ્વાળા ઉપર વ્યક્ત કરવાનું મહત્કાર્ય પરમાત્માએ મનુષ્ય ઉપર જ રાખ્યું હતું.

(૫) પૃથિવી, જલ અને વાયુ જેમ એના બંધારણમાં આરંભથી છે, અને નિલ ઉપયોગમાં આવે છે તેમ અગ્નિનું નથી. અગ્નિ મનુષ્યબંધારણમાં નહિ પણ વિકાસમાં ઉપયોગી છે મનુષ્યેતર પ્રાણીઓ પ્રકૃતિમાં જીવનારાં છે, અને એવી અગ્નિનો ઉપયોગ નથી કરતાં. પ્રકૃતિથી પરપૂરુ ઉપર આધાર રાખનારાં એટલે પૂરુષમાં વિશેષ જીવનારાં મનુષ્યે અગ્નિનો ખાસ ઉપયોગ કરે છે, એ સિદ્ધ છે. અને એ ઉપરથી જેનો સ્વવિકાસ સ્વતંત્ર છે, એવાં મનુષ્યોને જ વિશિષ્ટ રીતે ઉપયોગી, અગ્નિવિકાસ માટે જ છે, એ વાત સિદ્ધ થાય છે જે કે મનુષ્યના અને પ્રાણી માત્રના બંધારણમાં અગ્નિગત ઉષ્ણતા છે ખરી, પણ એ પ્રાણમાંથી શરીરને પ્રાપ્ત થયેલી છે, અને એ આધ્યાત્મિક ઉષ્ણતાને પોષવા માટે ઉપર કહ્યું તેમ પરમાત્મામાંથી પ્રાણનો. સતત પ્રવાહ વધા કરે છે જેથી અન્ન, જલ અને વાયુ પેઠે બાહ્યઅગ્નિનું નિલગ્રહણ કરવાની લેશ પણ આવશ્યકતા નથી.

(૫.) અગ્નિમાં સ્વભાવથી જ એ ગુણો રહેલા છે, ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ. ઉષ્ણતા પ્રાણી માત્રના જીવન સાથે સંધાયેલી છે,—એથી જ જીવનનો પ્રવાહ સતત વહે છે—એમાં જ જીવન છે અથવા એ પોતે જીવન છે. પ્રકાશ મનુષ્યજીવનના વિકાસ સાથે સંધાયેલ છે,—એથી જ જીવનનો વિકાસ સર્વત્ર થયા કરે છે ; કેવળ મનુષ્યનો નહિ, પણ સજીવ વસ્તુ માત્રનો વિકાસ પ્રકાશમાં જ થાય છે—પ્રકાશ એ જ વિકાસ છે.

(૬.) મનુષ્ય પોતાના સ્વતંત્ર વિકાસ માટે પ્રકાશનો યથાર્થિ, યથાશક્તિ, સ્વતંત્ર ઉપયોગ કરી શકે છે એજ છતર પ્રાણીઓ કરતાં એનામાં વિશેષ છે ; એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય પોતાના વિકાસ બળથી બાહ્ય અગ્નિની ઉષ્ણતાનો પણ યથેચ્છ ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાણીઓ અને તદ્દન જગલી મનુષ્યો કરતાં સુધરેલાં મનુષ્યોની અન્ન ગ્રહણરીતિમાં જે ભેદ—જે વિશેષ છે તે અગ્નિના ઉપયોગોનો જ છે. તેમજ સુધરેલાં મનુષ્યોના વ્યવહારનો મુખ્ય ભાગ, અગ્નિના ઉષ્ણતા અને પ્રકાશ ઉભયનો સહાયથી જ થાય છે.

(૭.) આ રીતે મનુષ્યના વિકાસ માટે સર્વથા આવશ્યક, એવું જે અગ્નિ તત્ત્વ, તે વિષે આજના ઇતિહાસશાસ્ત્રવેત્તાઓ એવું અનુમાન કરે છે કે ઇતિહાસની પૂર્વના કાળમાં, એક સમયે મનુષ્યોને અગ્નિ જે શુદ્ધ રીતે અને શુદ્ધ રૂપે સર્વત્ર છે તેને કેમ વ્યક્ત કરવો એનું જ્ઞાન ન હતું. પછી ક્રમે ક્રમે મનુષ્ય વિકાસની કોષ્ટક જ્વાળામાં કોષ્ટ અવિજ્ઞાન સમયે, મનુષ્યે અગ્નિને પ્રથમ વ્યક્ત કર્યો ; મનુષ્યને અગ્નિનું પ્રથમ તેને વર્તમાન શોધકો કરતાં અનત ગણ્યા આનંદ થયો હશે. એ આનંદ આપણી કલ્પ-

નાની પણ બહાર છે ' રેઘલ્લે સ્ત્રીમ એન્જન ના પ્રથમ રોધ કરનાગ્ને આનંદ ઉપરના આનંદ પાસે તુચ્છ છે

(૮) ઉત્તર ધ્રુવની અમીપના પ્રદેશમાં, કે મધ્ય એશિઆની ' એકસમ ' અને ' નેકાર્ટસ ' નદીઓના પ્રદેશમાં બધા હશે ત્યાં, અધકાર ભરે રાત્રિએ, બધારે તારાઓ પણ મેધાવૃત્ત હોઇને અદૃશ્ય થઇ ગયા હોય, દિશાઓના અન્ય પર્વત અધકારના સ્થામ પટ શિવાય કોઇને કંઈ જ દેખાતું ન હોય એટલું જ નહિ પણ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાઓનો નિયમિત પ્રમથ, તથા મેઘ મેઘ વખત અરણ્યમાં દાવાનળ લાગવાથી જણાનો બચકરે તાપ અને પ્રકાશ તે શિવાય અન્યનાપ કે પ્રકાશનું જોને કદિ પણ જાન થયું ન હોય એવી એકાત, શાત, અદ્યજન પ્રાય પ્રદેશમાં નિવાસ કરતી પ્રજાને પન્માત્માની કૃપાથી અનેક યુગ પર્વત કરેલા પ્રયત્ન જરાતમાના તીવ્ર સવેગના પરિણામ રૂપે, અક્રિય અને જડ જેના દેખાતા એ કાષ્ટના કટકામાંથી જેમ આકાશમાંથી વિજળી ઝડપે તેમ એકાએક અગ્નિ પ્રગટ થાય ત્યારે આનંદની સીમા રહે ! જન્માધની દૃષ્ટિ એકાએક ઉઘડી જાય અને એને બધી વસ્તુઓ દેખાવા માટે ત્યારે એ બાગ્ગશાળી જીવને કેટલો આનંદ થાય ! નાના બાગકને પ્રથમ જાણે પણ પ્રકાશ દેખાય ત્યારે એને કેટલો આનંદ થાય છે એ જોયું છે ? આવી જાતના આનંદના અનુભવથી કે અવલોકનથી કદાચ પૂર્વ કાળનો ઉપર વર્ણવેલો આનંદ કદાચ શકાય વર્તમાન કાળમાં સર્વત્ર ઝગહળી ગહેવા સુધારાનું મૂળ અને સુધારાનો આત્મા વિનિષ્ઠ રૂપે અવસ્થિત અગ્નિ જ છે, એ જોઇને આજની પ્રજાઓ સુધરેલી પ્રજાઓ ઉપર પૂર્વની અગ્નિનો શોધ કરનારી પ્રજાનો કેટલો ઉપમાર ભાર છે, એનું ગણિત કરે સુધારાની ગંગાનું મૂળ એ અગ્નિની પ્રથમ શોધમાંથી જ પ્રભવે છે સુધારાનો, અને એક પછી એક થતી જતી નાની મોટી અનંત શોધોનો, આરંભ ત્યાંથી જ છે

(૯) આ પરમાત્માની અવર્ણનીય અપૂર્વ કૃપાનો અપ્રતિમ આદિશોધનો અગ્નિના પ્રથમ પ્રગીકરણનો ઇતિહાસ, સર્વ દેશની સર્વ પ્રજાઓની ગાથામાં " પહેલા અગ્નિ ભૂમિ ઉપર ન હતો અને દિવમાંથી એને પૃથિવી ઉપર આપ્યો " એ રૂપે રજા છે તેને પ્રજાના વાર્તાના હૃદયમાં ચિરંજીવ લેખ રૂપે કોતરવા ગહેતો હજી પણ વચાય છે વર્તમાન કાળના દૃષ્ટિકામ શાસ્ત્રના શોધકો ઉપની ગાથાનો અર્થ આપણે કયો તેવો જ કરે છે માત્ર ફર એટલો જ કે આ વિદ્વાનો શાસ્ત્રીઓ ઉપથી ગાથાનો ભૌતિક અર્થ જ દર્શાવે છે એમની દૃષ્ટિમાં ભૌતિકથી ભિન્ન આધિદેવિક કે આધ્યાત્મિક અર્થ દેખાતો જ નથી એ એમની દૃષ્ટિનું દુઃખ છે

(૧૦) આધિભૌતિક અર્થ જોડે નથી પણ આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક અર્થ મુખ્ય છે, એવી વર્તમાન ઇતિહાસ શાસ્ત્રીઓની માન્યતાથી વિરુદ્ધ, અમારી અમારા ઋષિ મુનિઓની માન્યતા હોવાથી અદિ પ્રસંગોપાત એ વિષે કેટલુંક કહેવું પડે છે ભૌતિક શોધમાં જ નિરતર નેતાઓની દૃષ્ટિ ભૌતિક થઇ જાય છે, અને એ દૃષ્ટિએ જો જો વસ્તુ દેખાય તેનો એમને ભૌતિક અર્થ જ સ્ફુરે છે આથી ભિન્ન પ્રકારના

ધાર્મિક મનુષ્યોને આધિદૈવિક અર્થે જ સ્ફુરે છે એની દૃષ્ટિ સર્વત્ર વસ્તુમાત્રમા દેવને જ દેખે છે, એ વિચારનો જ એને અભ્યાસ છે. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોનારને આધ્યાત્મિક અર્થે જ સ્ફુરે છે કારણ કે એને એ દૃષ્ટિનો જ અભ્યાસ છે. આ રીતે પ્રત્યેક દૃષ્ટિ અમુક એક ભાગને જ જુએ છે. આટલે સુધી બધું સ્વાભાવિક છે, પણ એક દૃષ્ટિ વાળો અન્ય દૃષ્ટિમાગની વાત અસત્ય માને છે, અને અસત્ય પ્રતિપાદન કરનારો યત્ન કરે છે, આ અકર્તવ્ય છે એવે પ્રસંગે પોતાની વાત સિદ્ધ કરીને મધ્યસ્થ રહેવું એ જ સત્પુરુષોને અને વિદ્વાનોને ઉચિત છે.

(૧૧) સ્વાતંત્ર તત્વોનો ઉડો અભ્યાસ કરનારને અથવા ઇશ્વરનો કૃપાપ્રસાદરૂપ પ્રકાશ જેને લેશ પણ પ્રાપ્ત થયો છે એવાને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક ક્રિયાઓ સમકાલીન થાય છે. સમકાલીન એ શબ્દ કાળનો અર્થ સંકુચિત માપમા લઈને ગ્રહણ કરનારો નથી કાળનું માપ કાળથી પર ને પર માત્રા તેની દૃષ્ટિને આધીન છે, એટલું સમજ્યા પછી પરમાત્માના પ્રકાશની સમતા સર્વત્ર કેવી રીતે છે એ સમજ્યાથી સમકાલીનતા યથાર્થ સમજશે. આ દૃષ્ટિથી જગતના ઇતિહાસને અવલોકતા ઉપરનું સત્ય સર્વત્ર સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે. આ સ્થળે એટલું સ્પષ્ટ કરવું આનરસ્ય છે કે આધ્યાત્મિક કયા ભાવને આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક કયો ભાવ સમરૂપ છે એ પ્રથમ જાણવું જોઈએ જેમ જેમ આગળ વધશું તેમ તેમ એ જાણવાનો ધણો પ્રસંગ આવશે.

(૧૨) આ વિષયમા જ હજી એક પ્રશ્ન વિચારવાનો કે ભૌતિક દર્શન પ્રથમ થયું અને એ ઉપરથી આધિદૈવિક દર્શન થયું એવી પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ શાસ્ત્રીઓની કલ્પના છે. પણ એ એમની દૃષ્ટિનું જ ફળ છે એમનો-એમના જીવનનો સર્વ અભ્યાસ એ જાતનો છે. પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર દૃશ્ય સૃષ્ટિનું પૃથક્કરણ આરંભે છે અને ધીમે ધીમે આગળ વધતા છે. કનચિત્ આધ્યાત્મિક કે આધિદૈવિક શોધ ઉપર આવે છે અને એ વખતે પણ એમ જ ધારે છે કે જે નિયમોને આ સ્થૂલ જગત્ અધીન છે તે જ નિયમોને સૂક્ષ્મ-આધ્યાત્મ સૃષ્ટિ પણ સર્વાંશે અધીન હશે. માટે સ્થૂલના જ નિયમોથી એ સૃષ્ટિ પણ સમજી શકાય. આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એમ કહે છે કે સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ ઉભય સૃષ્ટિમા કેટલાક સામાન્ય નિયમો છે, એ વાત ખરી. પરંતુ સ્થૂલ સૃષ્ટિ સળધી જે નિયમો સ્થૂલના જ કેવળ અવલોકનથી પ્રાપ્ત થયા છે, તે કષ્ટ પ્રકૃતિના અચળ સિદ્ધ નિયમો જેને કહી શકાય તે નથી. પ્રકૃતિના અચળ સિદ્ધ નિયમો તો સૂક્ષ્મતમ સૃષ્ટિના જ અવલોકનથી અને અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે અને એ પ્રાપ્તિ પ્રકૃતિથી પર પૂરપત્રે સ્વરૂપ અને અસ્થાન સમયે જ થાય છે જે વસ્તુને આપણે જેવી હોય તેનાથી બહાર નિકળ્યા વિના તેનું શુદ્ધ અને સમગ્ર સ્વરૂપ આપણને ન જ દેખાય. માત્ર જે ભાગ આપણી દૃષ્ટિને સમીપર્ય હોય તે જ ભાગ દેખાય, અને તે એક ભાગ ઉપરથી ઉત્તરભાગ તત્સદશ હોવા જોઈએ એમ માની લઈને અનુમાન કરી શકીએ. આવી રીતે અપૂર્ણ તત્સદશ હોવા જોઈએ એમ માની લઈને અનુમાન કરવા સૂક્ષ્મ જગત્ વધારે મહાન છે, અને વિદ્વાનોને યોગ્ય નથી વળી સ્થૂલ જગત્ કરતા સૂક્ષ્મ જગત્ વધારે મહાન છે, અને

મોટામાં નાનું સમાય એ શાસ્ત્રીય નિયમ પ્રમાણે, સૂક્ષ્મ જગતમાં સ્થૂળ જગત તથા સૂક્ષ્મના સ્થૂળના નિયમો, સમાવા જોઈએ માટે જ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોનારને સ્થૂળનું સત્ય જ્ઞાન સમજે છે નીચેથી ઉંચે જોનાર ઉપરની વસ્તુઓને અપહ ન જોઈ શકે એટલું જ નહિ પણ સ્વસમાન દેશભાષે ઘણે થોડે સુધી જોઈ શકે, જ્યારે ઉંચેથી નીચે જોનાર નીચે ઘણે સુધી જોઈ શકે અને ઉંચેની વસ્તુઓને પણ નીચેથી જોનાર કરતા સારી રીતે જોઈ શકે એ જ નિયમે સ્થૂળ સૃષ્ટિમાં ગહેલ મનુષ્ય સ્થૂળને પણ સપૂર્ણ ન જોઈ શકે અને સૂક્ષ્મની તો કનચિત્ જાખી થાય તો ચે ઘણું જ્યારે સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિમાં સ્થિતજીવાત્મા સૂક્ષ્મનું પણ દર્શન કરી શકે, અને સ્થૂળને વિશેષ પ્રકાશથી વિશેષ શુદ્ધ અને સત્વરુપમાં જોઈ શકે

(૧૩) ઉભયદૃષ્ટિઓની અપૂર્ણતામાંથી ઉત્પન્ન થતા દોષો જવા દઈએ, તો તટસ્થ રીતે વિચારતા પણ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળાઓની વાત કાઢી નાખનાના સખગ કારણો ભૌતિક દૃષ્ટિવાળા પાસે નથી ઇતિહાસના સત્યોને પ્રમાણ તરિકે આમગ ધરે છે પણ એ કહેવાતા સત્યો મત્યો જ છે એમ નિશ્ચય થતો નથી એક મિન્ડ ઉપરથી જોનાર એક વાતને ઇતિહાસનું સત્ય કહે ખીન્ને બીજી વાતને ઇતિહાસનું સત્ય કહે છે આથી ઇતિહાસ-વિરોધતા પ્રાચીન ઇતિહાસ-વિરોધોનું જ મન્દિર યદ્ય પડ્યો છે આથી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક દૃષ્ટિએ પણ ઇતિહાસને શોધવો આસ્પષ્ટ છે

(૧૪) ભૌતિકશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે આજે એમ મનાય છે કે ભૌતિક દૃષ્ટિથી જ સર્વત્ર સર્વદા જનસમાજનો વિકાસ થયો છે, થાય છે અને થશે પણ આધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓના કહેવા પ્રમાણે આધ્યાત્મ દૃષ્ટિથી કોઈ કાળે જનસમાજનો વિકાસ થયો હોય તો ન માની શકાય એવું એમાં કશું નથી ભૌતિક દૃષ્ટિના જ પરિચિત વિદ્વાનોને એમ લાગે છે કે દૃષ્ટિ સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મમાં જાય એ જ સ્વાભાવિક ક્રમ છે એમ થતું જોઈએ પણ આ માન્યતા એમના નિલના અનુભવથી બધાયેલી છે, અને એથી જિન પ્રકારના આધ્યાત્મિક અનુભવનાળા પરમાત્માનો પ્રનાહ અવરથી બહાર વહે છે' માટે એ જ અવરથી બહારના ક્રમે સ્વાભાવિક ગણે છે, અને સત્ય કેવળ સત્ય પરમાત્મામાં જ હોવાથી એ ક્રમે જ શુદ્ધ સત્ય પ્રાપ્ત થાય એવું આચકપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા મથે છે તો ઉભય પક્ષોનો વિચાર કરતા ઇતિહાસને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવો એ એક મહાન કર્તવ્ય છે

(૧૫) સામાન્ય રીતે ઇતિહાસોને ભૌતિક દૃષ્ટિના જ નિદાનો લખે છે, અને એથી એ ઇતિહાસ સ્થૂળ ભૌતિક ઇતિહાસ જ છે પણ સૂક્ષ્મનોયે ઇતિહાસ હોવો જોઈએ સૂક્ષ્મના વિકાસનોયે ક્રમ હોવો જોઈએ છતાં એ દેખાતો નથી કારણ એવું છે કે, સૂક્ષ્મનો ઇતિહાસ લખે માણુ અને લખે કેવી રીતે? વ્યક્તિ માત્રનું અને સમજિતું સ્થૂળ જ મર્વને દૃષ્ટિગચર થાય છે સૂક્ષ્મ તો સર્વદા અદૃશ્ય રહે છે એમ છતાં કોઈ અતીન્દ્રિયદૃષ્ટિએ કંઈ પ્રયત્ન કર્યો દોર, આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિનો કંઈ ઇતિહાસ લખ્યો હોય, તોપણ પોતાની દૃષ્ટિએ અને તે પણ બાહ્યદૃષ્ટિએ જેવું જગત એ ઇતિહાસને સમજે

કંઈ રીતે ? ન સમજવાથી જ આજના વિદ્વાનો એવી આધ્યાત્મ-ઇતિહાસની વિચિત્ર લાગતી વાતોને સ્વાનુભવને અનુરૂપ ભૌતિક અર્થમાં ઘટાવવાનો અધ્યાગ શ્રમ કરે છે. છતાં એ વિદ્વાનો ભૂધી જાય છે કે, જે ક્રમે આજે મનુષ્યો વિચરે છે તે જ ક્રમે પૂર્વ કાળમાં પણ વિચરતા અને ભવિષ્યમાં વિચરશે એમ માનવાનું કંઈ જ કારણ નથી, એટલું જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોતા શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે કેટલાંક પશુઓમાં, જંગલી મનુષ્યોમાં અને અમુક અંશે જાળકોમાં પણ એક જાતની અદરથી બહાર આવતી ગતી મનુષ્યોમાં અને અમુક અંશે જાળકોમાં પણ એવો જ કાર્ય કરે છે, અને જ્યાં સહજ શક્તિ રહી છે જે શક્તિની ગ્રેરણા પ્રમાણે એવો કાર્ય કરે છે, અને જ્યાં મનુષ્યો ભય ન જોઈ શકે, અને ભયમાં આવી પડે ત્યાં એવો જોઈ શકે છે અને જ્યાં જાય છે પ્રકૃતિનો એક મહાન નિયમ એવો છે કે એક શક્તિ વધતાં બીજી શક્તિ ઘટે છે આધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓ—યોગીઓ એ નિયમનું એવું સમાધાન કરે છે કે જોમા ચિત્ત સ્થિર હોય તેનું જ ગ્રહણ થઈ શકે છે વર્તમાન પ્રજાઓનું ચિત્ત ભૌતિક વસ્તુઓમાં જ રમે છે જેથી એ જોવાની શક્તિ વધી છે જ્યારે સૂક્ષ્મ આત્મરત્વો જોવાની શક્તિ ઘટી છે ચૂલ સંહિતો ઇતિહાસ સ્વીકારે છે કે પ્રાચીનકાળમાં ભૌતિક સમૃદ્ધિ આજના જેવી ન હતી સૂક્ષ્મ સંહિતો આધ્યાત્મ ઇતિહાસ ઉમેરે છે કે, ભૌતિક પદાર્થોમાં આકર્ષણનું કારણ ન હોનાથી ઋષિઓની દૃષ્ટિ દેવમાં અને આત્મામાં જ શુધાઈ રહેતી, અને એ અભ્યાસથી જ જાણસંહિતા પણ સર્વત્ર દેવને જ દેખતી

(૧૬) ઉપલા કારણથી જ ગાથામાં—“અગ્નિ ભૂમિ ઉપર ન હતો, અને દિવ્ય માધી ભૂમિ ઉપર આપ્યો —એ શબ્દોમાં આધિદેવિક અર્થ સ્પષ્ટ રહ્યો છે. અને (૮ માં) પરિચ્છેદમાં અગ્નિના પ્રથમ દર્શનનું અને તત્ત્વજ્ઞાન આનંદનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ભૌતિક અર્થમાં જ નહિ પણ આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક અર્થમાં, અને સુખ્યત્વે એ જ અર્થમાં સમજવાનું છે

(૧૭) વેદના ઋષિઓને મંત્રોનું જે દર્શન થયું છે તે પરમાત્મામાંથી જ થયું છે, એવું એમનાં પોતાના જ શબ્દોથી આપણે જાણીએ છીએ મંત્રો એ પગમ પૂરપનું જ દર્શન છે એનું જ નિશ્ચિત છે તસ્યવા મહતોમૂતસ્ય નિઃશ્ચિત્તમેતત્ (બૃહદારણ્યક) માટે જ એમાં આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક મર્મ કળાઓ આવી છે. જે અગ્નિ સ્તુતિથી ઋક્સંહિતાનો આરભ થાય છે, તે અગ્નિનું ભૌતિક સ્વરૂપ તો ઋષિઓને પ્રસક્ત હતું, પણ પરમાત્માના અપૂર્વ પ્રકાશમાં અગ્નિનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ અને આધિદેવિક સ્વરૂપ પણ એમને દૃષ્ટિએવર થતું ઋક્સંહિતાના ૩ જ મંડલમાં—“અ-મિરસિ જન્મના જાતવેદાઃ” હું જન્મથી જાતવેદ (જેને જ્ઞાન થયું છે એવો) અગ્નિ હું” એ મંત્રમાં વિશ્વામિત્ર ઋષિએ અગ્નિના આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું છે, અને આધ્યાત્મિક શબ્દોમાં જ એ દર્શનનું વર્ણન કર્યું છે એ જ પ્રમાણે ૪ થા મંડલમાં વામદેવ ઋષિએ અહમનુરમવસૂર્વશ્ચ “હું મનુ થયો છું, હું સૂર્ય થયો છું” એ શબ્દોમાં સર્વાત્મક ઇશ્વર આધ્યાત્મિક દર્શન કર્યું છે. આધિદેવિક દર્શન તો મંત્રે મંત્રમાં પ્રતીત

યાય છે. માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિ દૂર કરવાથી અને આધ્યાત્મિક ગ્રહણ કરવાથી જ એ સમગ્ર્ય એમ છે.

(૧૮.) અધ્યાત્મતત્ત્વ અને અધિદેવતત્ત્વ એવાં સંબંધ છે કે એક સમજવાથી ઇતર સહજ સમજાય. ઉભયનો સંબંધ પરમાત્મામાંથી છે, અને પરમાત્મામાં જ છે. તેથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવના સંબંધને બાંધતાં એમાંથી ઉભયના કારણરૂપ અને અંતે ઉભયમાં અનુસૂત પરમાત્મા દેશના વિશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રકાશે છે અને પરમાત્માના સ્નેહની ઉભયના સંબંધથી એકરૂપ થતા સ્નેહની સરિતા વહે છે. વેદના મંત્ર દૃષ્ટા ઋષિઓના હૃદયમાં આ પ્રકાશ પ્રકાશતો હતો અને આ સરિતા વહેતી હતી. આ પ્રકાશ ના અને આ સરિતાના બળથી, જે શબ્દ પ્રવાહ ઋષિઓના હૃદયમાં અને ત્યાંથી જનસમાજની શ્રુતિમાં વહ્યો, તેને ઋષિઓ પોતાનું કર્તાપણું કેમ આરોપે ? માટે જ ઋષિઓએ એને મહાન જૂતનું નિઃશ્વસિત કહ્યું છે. આ પ્રભાણે જોતાં વેદ ઇશ્વરનો જ શબ્દ છે ; અથવા ઇશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે.

(૧૯) વેદના મંત્રોને આ રૂપે સમજવા માટે આધ્યાત્મિક અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. જો કે મંત્રો પરમાત્મામાંથી જન-સમષ્ટિ પ્રતિ વહેતા હોવાથી શબ્દ પ્રવાહ અધિદેવને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે. પરંતુ આધિદેવિક અભ્યાસ વિશેષ કઠિન છે. અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસ સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ સરલ છે. વળી જેમ જેમ આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય છે તેમ તેમ અધિદેવનું અધિક અધિક દર્શન થતું જાય છે; એટલું જ નહિ પશુ ભૌતિક વસ્તુઓનીયે અનુરૂપ પ્રાપ્તિ સહજ થતી જાય છે. ઋષિઓને પશુ એમ જ થયેલું ; એટલે જે વખતે અધ્યાત્મઅગ્નિનું દર્શન થયું, અને એ પ્રકાશમાં અધિદેવ અગ્નિનું દર્શન થયું, તેજ ક્ષણે એ ઉભયના કારણ રૂપ પરમાત્માનું અને કાર્ય રૂપ ભૌતિક અગ્નિનું દર્શન થયું આ પ્રભાણે ભૌતિક અગ્નિની શોધ પ્રથમ નથી પણ આધ્યાત્મિક અગ્નિના શોધની આયે જ છે. જે ક્ષણે હૃદયમાં અગ્નિનું ભવ્ય તેજ જરાઇ ગયું, હૃદયના ગૂઢતમ ખુણામાં કોઇ ભાગ એવો ન રહ્યો કે જ્યાં એ અગ્નિનું તેજ ન પડતું હોય, ત્યારે તેજ ક્ષણે ભૌતિક અગ્નિ પ્રગટાવવાનાં ધનો સહજ સુગ્રી આબ્યાં, અને જૂમિ ઉપર મનુષ્યે અગ્નિનું પ્રથમ આવાહન કર્યું.

(૨૦) પૂર્વોક્ત ગાથાને આ દૃષ્ટિએ અવલોકો અને કંઈક નવું જ સત્ય સમજશે. એ ગાથાના શબ્દે શબ્દમાં ભરેલું અર્થ ગાંઠીયું કંઈક સમજશે. આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આ વાત વ્યક્તિની નથી, પણ પ્રજાની છે. પ્રજા એ ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં વ્યક્તિ જ છે.

(૨૧) આ રીતે જોતાં વેદમાં આર્ય પ્રજાનો આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક, અને આધિદેવિક સર્વ દત્તિદાસ શ્રુતિમાન છે. અને વેદને સમજવા ઇચ્છનારે એ જ ત્રિધા દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એવી દૃષ્ટિના અભાવથી જ અનેક યત્નો નિષ્ફળ થયા છે. વેદમાં રહેલો દત્તિદાસ, આર્ય પ્રજાનાં સર્વ આંતર બાહ્યતત્ત્વોનો, એ તત્ત્વોની ગતિનો, દેહનો અને હૃદયનો, એટલું જ નહિ પશુ હૃદયની ગૂઢતમ ગુહામાંથી વહના પરમાત્માના

પ્રદિપ્ત પ્રકાશનો જ્વલમાન ઇતિહાસ છે. અને એથી જ મનુષ્ય જાતિનો, તદ્દર્શન આત્માનો, જડ નહિ પણ ચેતન ઇતિહાસ જાણવા ઇચ્છનારને વેદ એ એક અમૂલ્ય સાધન છે.

(૨૨) જો કે પરમાત્માની દૃષ્ટિમાં અધ્યાત્મ અને અધિદેવ તત્ત્વો જ મુખ્ય હોવાથી વેદમાં પણ એ જ અર્થ મુખ્ય છે ; અને ભૌતિક અર્થ તો ગૌણ છે ; છતાં ભૌતિક જની ગયેલી દૃષ્ટિમાં એ ઐતિહાસિક તત્ત્વ ઉતરી શકે ; અને એ ઉપરથી આધ્યાત્મિક કે આધિદેવિકનો કઈક ભાગ સમજી શકાય. એટલા માટે ભૌતિક અર્થને સંક્ષેપમાં પણ વિચારવો આવશ્યક છે. જો કે ચેતન તત્ત્વમાં જ રમતાં હૃદયના શબ્દો ચેતનને જ લક્ષ્ય કરે છે. અને એજ ન્યાય કોઈ પણ ઋચ્માં સર્વાંશે ભૌતિક અર્થ ધટવો ઠીક નથી. આ કઠિનતા પ્રથમ ઋચ્માં જ આપણને દેખાય છે.

(૨૩) યજ્ઞના પુરોહિત હોતા રૂપ ઋત્વિજ રત્નધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવું છું. ” અગ્નિનાં બધાં વિશેષણો ચેતનને ઉદ્દેશ છે એક પણ શબ્દ સર્વાંશે જડ અગ્નિને લાગુ પડે એવો નથી.

યજ્ઞના પુરોહિત એ શબ્દોનો સાચણાચાર્ય એ રીતે અર્થ કરે છે—“ પુરોહિત જોમ રાજનુ અભીષ્ટ સંપાદન કરે છે તેમ યજ્ઞનુ અભીષ્ટ સંપાદન કરનાર ” “ અથવા યજ્ઞના આગલા ભાગમાં આહવનીયરૂપે રહેલ ” ઉભય અર્થો યજ્ઞાગ્નિમાં ઘટે છે. પણ પ્રથમના અર્થમાં ચેતનની અપેક્ષા વિશેષ છે અને એ જ અર્થ હોવાનો વિશેષ સંબંધ છે. આહવનીયાદિ યજ્ઞ પ્રણાલીકા એ રૂપે જ મંત્રકાળમાં હોય એ વિષે આજના વિદ્વાનો સંશંક છે ; વળી બધાં વિશેષણોનો સમન્વય પ્રથમના અર્થમાં જ ઘટે છે. હોતા શબ્દની ઉત્પત્તિ હું ધાતુમાંથી અથવા જ્ઞે ધાતુમાંથી સંભવે છે, અને એ પ્રમાણે હોમ કરનાર અથવા આબહાન કરનાર—બોલાવનાર એવો અર્થ થઈ શકે છે. આ ઉભય કાર્યો ચેતનથી જ થઈ શકે એવા છે, ઋત્વિજ શબ્દ યજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને યજ્ઞ કરનાર એવો એનો અર્થ થાય છે. દેવ શબ્દ દિવ્ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને પ્રકાશક એવો એનો અર્થ થાય છે. રત્નધાતમ—રત્નોનો અતિશય ધારનાર અથવા પોષનાર એવો સાચણાચાર્ય એનો અર્થ કરે છે. આ બધાં વિશેષણો ચેતનમાં જ સર્વાંશે ઘટી શકે, અને એથી આ મંત્રનો ભૌતિક અર્થ શક્ય નથી. માત્ર (૧૧ માં) અને (૧૯ માં) પરિચ્છેદમાં કલા પ્રમાણે, જે કાળે મધુચંદા ઋષિના હૃદયમાં આ મંત્રનો પ્રકાશ થયો હશે તે જ કાળે આ શબ્દોને અનુકૂળ યજ્ઞની બાજુ, આધિભૌતિક પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હશે, થઈ હોવી જોઈએ, અને જેટલે સુધી આપણે એ કાળનો ઇતિહાસ જોઈ શકીએ તેટલે સુધી થઈ છે. એટલું ઐતિહાસિક તત્ત્વ ભૌતિક અર્થ સંબંધમાં નીકળે છે, માટે એ જોઈ લેવું આવશ્યક છે.

(૨૪) મધુચંદા ઋષિના કાળમાં રાજાઓ પુરોહિતો રાજતા હશે, અને એ પુરોહિતો રાજાને બદલે યજ્ઞ સંબંધી કેટલુંક કાર્ય કરતા હશે. પ્રાયઃ બધા દેવોનો અગ્નિ એક જ

ચાય છે. માત્ર ભૌતિક દૃષ્ટિ દૂર કરવાથી અને આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ કરવાથી જ એ સમગ્રજ એમ છે.

(૧૮.) અધ્યાત્મતત્ત્વ અને અધિદેવતત્ત્વ એવાં મંથદ્ છે કે એક સમજવાથી ઇતર સહજ સમજાય. ઉભયનો સંબંધ પરમાત્મામાંથી છે, અને પરમાત્મામાં જ છે. તેથી અધ્યાત્મ અને અધિદેવના સંબંધને બાંધતાં એમાંથી ઉભયના કારણરૂપ અને અંતે ઉભયમાં અનુસૂત પરમાત્મા દક્ષના વિશુદ્ધ હૃદયમાં પ્રકાશે છે અને પરમાત્માના સ્નેહની ઉભયના સંબંધથી એકરૂપ થતા સ્નેહની સરિતા વહે છે. વેદના મંત્ર દૃષ્ટા ઋષિઓના હૃદયમાં આ પ્રકાશ પ્રકાશતો હતો અને આ સરિતા વહેતી હતી. આ પ્રકાશ ના અને આ સરિતાના બળથી, જે શબ્દ પ્રવાહ ઋષિઓના હૃદયમાં અને ત્યાંથી જનસમાજની શ્રુતિમાં વહ્યો, તેને ઋષિઓ પોતાનું કર્તાપણું કેમ આરોપે ? માટે જ ઋષિઓએ એને મહાન જૂતનું નિઃશ્વસિત કહ્યું છે. આ પ્રમાણે જોતાં વેદ ઇશ્વરનો જ શબ્દ છે ; અથવા ઇશ્વરનું જ સ્વરૂપ છે.

(૧૯) વેદના મંત્રોને આ રૂપે સમજવા માટે આધ્યાત્મિક અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. જો કે મંત્રો પરમાત્મામાંથી જન-સમષ્ટિ પ્રતિ વહેતા હોવાથી શબ્દ પ્રવાહ અધિદેવને ઉદ્દેશીને પ્રવર્તે છે. પરંતુ આધિદેવિક અભ્યાસ વિશેષ કઠિન છે. અને આધ્યાત્મિક અભ્યાસ સ્વાભાવિક રીતે જ વિશેષ સરલ છે. વળી જેમ જેમ આધ્યાત્મિક અભ્યાસમાં આગળ વધાય તેમ તેમ અધિદેવનું અધિક અધિક દર્શન થતું જાય છે; એટલું જ નહિ પશુ ભૌતિક વસ્તુઓનીયે અનુરૂપ પ્રાપ્તિ સહજ થતી જાય છે. ઋષિઓને પશુ એમ જ થયેલું; એટલે જે વખતે અધ્યાત્મઅગ્નિનું દર્શન થયું, અને એ પ્રકાશમાં અધિદેવ અગ્નિનું દર્શન થયું, તેજ ક્ષણે એ ઉભયના કારણ રૂપ પરમાત્માનું અને કાર્ય રૂપ ભૌતિક અગ્નિનું દર્શન થયું આ પ્રમાણે ભૌતિક અગ્નિની શોધ પ્રથમ નથી પણ આધ્યાત્મિક અગ્નિના શોધની માથે જ છે. જે ક્ષણે હૃદયમાં અગ્નિનું ભવ્ય તેજ ભરાય ગયું, હૃદયના ગૂઢતમ ખુણામાં કોઈ ભાગ એવો ન રહ્યો કે ત્યાં એ અગ્નિનું તેજ ન પડતું હોય, ત્યારે તેજ ક્ષણે ભૌતિક અગ્નિ પ્રગટાવવાનાં સાધનો સહજ સુગ્રી આપ્યાં, અને જૂમિ ઉપર મનુષ્યે અગ્નિનું પ્રથમ આવાહન કર્યું.

(૨૦) પૂર્વોક્ત ગાથાને આ દૃષ્ટિએ અવલોકો અને કંઈક નવું જ સત્ય સમજશે. એ ગાથાના શબ્દે શબ્દમાં ભરેલું અર્થ ગાંઢીયં કંઈક સમજશે. આ સાથે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, આ વાત વ્યક્તિની નથી, પણ પ્રજાની છે. પ્રજા એ ઇશ્વરની દૃષ્ટિમાં વ્યક્તિ જ છે.

(૨૧) આ રીતે જોતાં વેદમાં આર્ય પ્રજાનો આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક, અને આધિદેવિક સર્વ ધર્મિકામ શ્રુતિમાન છે. અને વેદને સમજવા ઇચ્છનારે એ જ ત્રિધા દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ. એવી દૃષ્ટિના અભાવથી જ અનેક ચત્તો નિષ્ફળ થયા છે. વેદમાં રહેલો ધર્મિકામ, આર્ય પ્રજાનાં સર્વ આંતર બાલ્બત્વોનો, એ તત્ત્વોની ગતિનો, દેવનો અને હૃદયનો, એટલું જ નહિ પશુ હૃદયની ગૂઢતમ શુદ્ધિમાંથી વહતા પરમાત્માના

પ્રદિપ્ત પ્રકાશનો જલજ્વાળાનું પ્રતિબિંબ છે. અને એથી જ મનુષ્ય જાનિતો, તદ્વત્ત્વેત આત્માનો, જડ નહિ પણ ચેતન પ્રતિદાસ તાણવા ઇચ્છનારને વેદ એ એક અમૂલ્ય સાધન છે.

(૨૨) જો કે પરમાત્માની દૃષ્ટિમાં આત્મા અને અધિદેવ તત્ત્વો જ મુખ્ય દેવાથી વેદમાં પણ એ જ અર્થ મુખ્ય છે; અને બૌદ્ધિક અર્થ તો ગૌણ છે; છતાં બૌદ્ધિક બની ગયેલી દૃષ્ટિમાં એ ઔદાસ્યિક તત્ત્વ કઠરી શકે; અને એ ઉપરથી આધ્યાત્મિક કે આધિદેવિકનો કંઈક ભાગ સમજી શકાય. એટલા માટે બૌદ્ધિક અર્થને સંક્ષેપમાં પણ વિચારવો આવશ્યક છે. જો કે ચેતન તત્ત્વમાં જ રમતાં હોવાના સંબંધે ચેતનને જ સ્પષ્ટ કરે છે. અને એજ ન્યાય દોષ પણ ઋચુમાં સર્વાંગે બૌદ્ધિક અર્થ ધરવો કઠિન છે આ કઠિનતા પ્રથમ ઋચુમાં જ આપણને દેખાય છે.

(૨૩) યજ્ઞના પુરોહિત દેવતા રૂપ ઋત્વિજ મનુષ્યાત્મ અગ્નિદેવને મનું પુ. " અગ્નિનાં બધાં વિશેષણો ચેતનને હોય છે એક પણ શબ્દ સર્વાંગે જડ અગ્નિને લાગુ પડે એવો નથી.

યજ્ઞના પુરોહિત એ શબ્દોનો આશય એ છે કે—“ પુરોહિત જેમ રાત્રનું અભીષ્ટ સંપાદન કરે છે તેમ ઋત્વિજ અગ્નિ સંપાદન કરનાર ” “ અથવા યજ્ઞના આગલા ભાગમાં આહવનીયરૂપે રહેલ ” ક્રિયા અર્થે યજ્ઞગ્નિમાં પડે છે. પણ પ્રથમના અર્થમાં ચેતનની અપેક્ષા વિરૂદ્ધ છે. અને એ જ અર્થ દેવાનો વિશેષ સંભવ છે. આહવનીયાદિ યજ્ઞ પ્રણાલીના એ રૂપ જ મંત્રકાળમાં દેવ એ વિશે આગના વિહ્વળી ઉત્પત્તિ હું ધાતુમાંથી અથવા જે ધાતુમાંથી સંભવે છે, અને એ પ્રમાણે હોમ કરનાર અથવા આહવાન કરનાર—બ્રોવાવનાર એવા અર્થ યજ્ઞ શકે છે. આ ઉભય કાર્યો ચેતનથી જ થઈ શકે એવા છે, ઋત્વિજ શબ્દ યજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને યજ્ઞ કરનાર એવો એનો અર્થ થાય છે. દેવ શબ્દ દિવ્ય ધાતુ ઉપરથી નિકળ્યો છે, અને પ્રકાશક એવો એનો અર્થ થાય છે. રત્નધાતમ—રત્નોનો અનિશ્ચય ધારનાર અથવા પોષ્ટી શકે, અને એથી આ મંત્રનો બૌદ્ધિક અર્થ સ્પષ્ટ નથી. માત્ર (૨૧ માં) અને (૧૯ માં) પરિચ્છેદમાં કલા પ્રમાણે, જે કાળે મધુચંદ્રા ઋષિના હૃદયમાં આ મંત્રનો પ્રકાશ થયો હશે તે જ કાળે આ શબ્દોને અનુકૂળ યજ્ઞની બાજુ, આધિભૌતિક પદ્ધતિ પ્રચલિત થઈ હશે, થઈ હોવી જોઈએ, અને જોઈએ સુધી આપણે એ કાળનો પ્રતિદાસ જોઈ શકીએ તેટલે સુધી થઈ શકે. એટલું ઔદાસ્યિક તત્ત્વ બૌદ્ધિક અર્થ મંત્રકાળમાં નીકળે છે, માટે એ જોઈ શકેલું આવશ્યક છે.

(૨૪) મધુચંદ્રા ઋષિના કાળમાં રાગઓ પુરોહિતો રાખતા હશે, અને એ પુરોહિતો રાગને બદલે યજ્ઞ સંબંધી કેટલુંક કાર્ય કરતા હશે. પ્રાચીન બધા દેવોનો અર્થ.

યમ ભૂમીમા ન્તરે કાષ્ટદાહમા અને હવિષ્માકમા પોતાના અગ્નિ પ્રેરે છે - એવો થાય છે સાયણાચાર્ય નિરૂક્તામ-થી જુદા પડીને અમ્ ધાતુમાથી અમિ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશેષ સમ્યક્તિ માને છે, અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રના નિયમોથી સિદ્ધ કરે છે અમ્ ધાતુ ગતિનાયક છે, જેથી અગ્નિ શબ્દમા કોષક જાતની ગતિ ઉદિષ્ટ હોવા જોઈએ, અને અગ્નિ શબ્દ વાપરનારને અગ્નિના ગતિ માથેના સબધનુ ધ્યાન હોવું જ જોઈએ પછી એ જ્ઞાનો ઉપયોગ કેટલે સુધી કર્યો છે, એ વાત એના જીવનનો ખીજો ઇતિહાસ જોવાથી જાણી શકાય પ્રત્યેક શબ્દમા વિચારના થર રૂપી રીતે રહ્યા છે અને શબ્દો એ એક જીવંતો ઇતિહાસ જ છે એ વિશે આગળ (૨૮ મા) પરિચ્છેદમા પણ જોશું

(૨૮) મગ્ન શબ્દ યજ્ઞ ધાતુમાથી નિકળ્યો છે, અને સ્તવન, પૂજન યજન, ઇત્યાદિ અર્થોને ખતાવે છે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ એમ માને છે કે પહેલા યજ્ઞપ્રણાલીમા સ્તવનાત્મક હતી એમ હોવાનો મત ન છે પરંતુ આ મતના કાળમા તો વેદિ ઉપર અગ્નિ રાખીને હવન કરવાની રીતિ કઈક અરો પ્રચલિત થઈ હોવી જોઈએ જો કે યજ્ઞ વિશે વિચાર કરનારો આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક વિષયમા વધારે પ્રસંગ છે છતાં અહીં એટલું મહેલુ આવશ્યક છે કે બ્રાહ્મણોમા વર્ણવેલા મોટા યજ્ઞો સંહિતાના કાળમા ન હતા અને જે સાદા યજ્ઞો સ્થૂલ રૂપમા થતા તેમા પણ આધ્યાત્મિક તત્વ વિશેષ હતું જે યજ્ઞ ધાતુના સ્તવન પૂજન યજન કત્યાદિ અર્થોમા દેખાય છે, અને એ જ અર્થો પ્રાથમિક છે

(૨૯) દેવ શબ્દમા ભૌતિક અર્થ હોય શકે જ નહિ એટલે ભૌતિક દૃષ્ટિએ એ તત્ત્વનો વિચાર થઈ ન શકે છતાં દેવ શબ્દ ઉપર જ આર્યો પ્રકૃતિ પૂજક અને મૂર્તિ પૂજક હતા કે ઇશ્વરને પૂજતા એ વાતનો નિર્ણય આધાર રાખે છે મોટે એ શબ્દના અર્થનો નિસ્તારથી વિચાર કરવો આવશ્યક છે દેવશબ્દ દિવ્ ધાતુમાથી નિર્મ્યો છે એ તો કહ્યું છે દિવ્ ધાતુ આર્ય ભાષાની ઘણીખરી શાખાઓમા પરિચિત છે દિવ્ ધાતુમાથી જ ઘો શબ્દ નિકળ્યો છે આ દેવ અને ઘો ઉભય શબ્દો આર્ય ભાષા ॥ ઇતર શાખાઓમા મળે છે પાશ્ચાત્ય દેશના વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આ ઘો શબ્દથી ઇશ્વરને અર્ચનાનો રિવાજ અતિશય જામીન છે ઘો શબ્દ સાથે પિતા શબ્દ જોડાયથી ઘોવિપતા એવું નામ થાય છે ઋગ્વેદમા આ નામથી ઇશ્વરને અર્ચનાનો રિવાજ દેખાય છે આ શબ્દને જ સસ્કૃત, ગ્રીક ૪૬ વિગેરે ભિન્ન ભાષાઓમા જોડેને બધી ભાષાઓનો પરસ્પર સબધ શોધાયો અને 'Comparative Philology' નામનું એ સબધ જતાવનાર શાસ્ત્ર નિકળ્યું આજે એ શાસ્ત્ર બહુ વધી ગયું છે અને એ શાસ્ત્ર ઉપરથી આર્યો બધા એક રખત મચે રહેતા હતા અને ત્યારે એમની સામાજિક, ધાર્મિક, નૈતિક, રાજકીય, વિગેરે સ્થિતિ કેવી હતી એ નિપયનો ઇતિહાસ શોધાયો જો કે વિદ્વાનો પરસ્પર અતિશય ભિન્ન ભિન્ન મતો ધરાવે છે અને હજી સુધી જસગર નિશ્ચય એક પણ વિષયમા

૧ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પણ અગ્નિ શબ્દની ઉત્પત્તિ અમ્ ધાતુમાથી માને છે

પુરોહિત છે, તેમ એક આખા ગામમાં એક જ પુરોહિત હોવો જોઈએ, અને આખા વામને બદલે બધું ધાર્મિક કાર્ય એ જ કરે એમ નહિ પણ એવાં કાર્યોનો એ આરંભ કરે અને પછી બધા પાસે કરાવે. લોકોના કલ્યાણ માટે જે જે કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય તેનો એ પુરોહિત આરંભ કરે, માટે એ પુરોહિત આગેળ સ્થાપેલ, અને એના આરંભને અનુસરીને કાર્ય કરતાં લોકોનું હિત થાય માટે એ પુરોહિત અબીદ સંપાદન કરનાર.

(૨૫.) હોતા અને ઋત્વિજ એય શબ્દો માથે લઇને સાયણાચાર્યે અર્થ કયો છે. અને એનું કારણ એવું છે કે, યજ્ઞમાં ચાર ઋત્વિજો હોય છે. જ્યારથી બાલ્ય યસનો પ્રચાર થયો ત્યારથી એમ છે, અને ચારમાંથી એકનું નામ હોતા છે. બીજા ત્રણનાં નામ અધ્વર્યુ, ઉદ્દગોતા અને ષભા છે. આ હોતા ઋત્વિજનું કામ યજ્ઞમાં ઋગ્મંત્રાથી દેવોને આબ્હાન કરવાનું છે. આ ઉપરથી સાયણાચાર્યે દેવોના યજ્ઞમાં હોતારૂપ ઋત્વિજ આગિ છે એવો અર્થ કરે છે. ઐતિહાસિક-ભૌતિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં એ કાળમાં યજ્ઞમાં યજ્ઞ કરનારા ઋત્વિજો હોવા જોઈએ અને જેમાંથી એકનું કાર્ય દેવોને આબ્હાન કરવાનું હોઇને એ હોતાના નામથી બ્યવહાર્ય હોવો જોઈએ.

(૨૬.) રત્નધાતમ—આજે જે રત્નો કહેવાય છે તે રત્નો તે દી હશે કે ક્રમ એ શંકા છે. એવી જ શંકાથી સાયણાચાર્યે રત્નનો અર્થ રમણીય ધન કયો છે, અને રત્ન શબ્દ રમ્ ધાતુ ઉપરથી નીકળ્યો છે એ વિચારતાં રમણીય ધન એ અર્થ બરાબર છે. જેમાં માણસનું મન રમે તે રત્ન અગ્નિથી જે જે લાભો આજ દિવસ સુધીમાં થયા છે તેનો વિચાર કરતાં રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય લાગે છે. અને અગ્નિના કેટલાક લાભો એ વખતે જ દેખાયા હોય એવું એ રત્નધાતમ શબ્દમાંથી દેખાય છે.

(૨૭.) અગ્નિ શબ્દ જો કે ૩૬ છે છતાં એ વિષે કઈક વિચાર આવશ્યક છે. નિરુક્તકારે એ શબ્દનું નિર્વચન કરવાનો બહુ શ્રમ લીધો છે—અગ્નિઃ પૃથિવી સ્થાનસ્તં પ્રથમં વ્યાખ્યાસ્યામોઽગ્નિઃ કસ્માદગ્રણીર્ભવતિ, અગ્ર યજ્ઞેષુ પ્રણીયતે અગનયતિ, સનમમાનઃ, અક્તોપનો ભવતીતિ સ્થીલાષ્ટીવિ, નક્તોપયતિ નસ્નેહયતિ, ત્રિધ્વઆર્યાતેભ્યો જાયતેશ્વતિશાકપૂણિઃ, હતાદક્તાદગ્ધા દ્વાનીતાત્સલ્લવ્યે તેરકારમાદત્તે ગકારમનક્તેર્વાદહતેર્જાનીઃ પરસ્તસ્પેષા ભક્ત્યગ્નિ મીલ્લે—નિ. ૭-૧૪. સાયણાચાર્ય નીચે પ્રમાણે આનો અર્થ કરે છે.—‘અગ્નિ અગ્રણી છે માટે અગ્નિ છે’ એ નિરુક્ત વાક્યનું સાયણાચાર્યે એવું વિવેચન કરે છે કે, અગ્નિ દેવ સેનાનો અગ્રણી છે. અગ્નિએ પ્રથમોદેવતાનાંદે આ. ૧-૪. “અગ્નિ દેવતાઓના અગ્રમાં છે—પ્રથમ છે.” નિરુક્તકારનો બીજો વિકલ્પ એવો છે કે, “જેને યજ્ઞમાં અગ્ર ભાગમા લેવાય છે.” ત્રીજો વિકલ્પ—“જે પોને નખીને પોતાના અંગને (કાષ્ટકાલમાં સાયણ) ઝેરે છે.” એવો છે. “અગ્નિ વસ્તુઓને સ્નેહ રહિત, શુષ્ક કરે છે માટે અગ્નિ કહેવાય છે,” એવો ચૌલાષ્ટીવિનો મત છે. “હિન્, અન્જ, અથવા દહ, અને નીજ એ ત્રણ ધાતુમાંથી અ, ગ, ની અનુક્રમે લઇને અગ્નિ શબ્દ બન્યો છે, એવો શાકપૂણીનો મત છે.” ત્રણ ધાતુનો સાયણ પ્રમાણે સમુદાયાર્થ

માથી જે પ્રમથ નીકળે છે તેનો ઘાલ કર્તા દેખાતો નથી અને હોવે છે—એવો યાજ્ઞ સૂર્ય, સપ્તર્ષિ, ઇન્દ્રાદિ નામ કલ્પના થઈ એમ કહી શકાય, પણ સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ વિ કટકા ઘસીને અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો એમાત્રો પોતે જ કર્તા છે, તેમ છે અગ્નિ ધાતુ વિગેષણ કરાથી પ્રાપ્ત થયું પણ આ રીતે વિચાર કરતા સમાધાન આપીને એમને મગ્ધ કે સપ્તર્ષિને મર્વ પ્રમથ ની પાછળ એક જ ચૈતન્યનું—શક્તિનું જ્ઞાન થતું, જે જ્ઞાતાવનારા ઘણા વાકરો ઋક્સહિતામાં છે માત્ર એક જ દત્તાત્રિય પૂનું થઈ મહા બ્રહ્મ પ્રથમ સૂક્ત આ વિષયમાં આસ પ્રમથનાએ છે એની પહેલી ઋચ નીચે પ્રમાણે છે—

ત્વમગ્ને વૃષિસ્ત્વમા શ્વુ શ્વુ ક્ષણિસ્ત્વમધ્યસ્ત્વ મહ્મનસ્પારે,
ત્વ વનેભ્યેસ્ત્વમોષધીમ્યસ્ત્વ નૃણા નૃપતે જાપસે શુચિ

“હે અગ્નિ હે નરના નૃપતિ શુચિ—(આદિત્યરૂપ) તું દિવમાં સાથે પડ થાઈ, સર્વત દીપ્તરૂપમાં ઉત્પન્ન થાઈ તું પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ, તું વનોમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ, તું પાપાણુમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ તું ઓષધીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ”

આ રીતે સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દેખાતી ક્રિયાના કર્તારૂપે એક જ ચૈતન્ય શક્તિ છે એ જ્ઞાન સપ્તર્ષિને હોતુ જોઈએ અને પ્રકૃતિના ભિન્ન વિસ્તારોની પાછળ જે એના છે તેનું જ્ઞાન ઉપરનો મત્ર જતાવે છે તે જોઈ લઈને, પૂરું શક્તિના વર્ણન માં આ ભૌતિક પડ છોડી દઈને આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક પડમાં ઉતરતું પડે અને તેને માટે દેવ શબ્દ યોગ્ય હાર છે એ હાગમાં પેસતા પહેલાં છેવટ કહી લેતું જોઈએ કે આયો મર્તિ પૂજક હતા કે પ્રકૃતિ પૂજક હતા તે તો નથી દેખાતું પણ આના પ્રમથના કર્તાના પૂજક હતા એટલું દેવ શબ્દ સ્પષ્ટપણે કહે છે

(૩૨) દેવ શબ્દથી પ્રકાશનો કર્તા વિવક્ષિત છે એ વાત ખરી પણ એ પ્રમથ તે આ સૂક્ષ્મભૌતિક પ્રકાશ જ સમજવો કે આધ્યાત્મિકપ્રમથ પણ ખરો જેઓ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ છે એમ માનતાજ નથી એને તો કઈ પ્રહેવાનું જ નથી જેઓ માને છે એને માટે જ આદિ વિચારનો અવકાશ છે વેદમાં પોતામાં એવા આધ્યાત્મિક પ્રમથની વાત છે કે નહિ એ પ્રથમ જોતું જોઈએ આ વિષયમાં ઋક્સહિતાના ૬૬ મહાળના ૮ માં સૂક્તનો ૪ થો મત્ર જોવા જેવો છે—

અય હોતા પ્રથમ : પર્યતે મમિદજ્યોતિરમૃતમર્યેષુ

અય સ જજ્ઞે ધ્રુવ આનિષત્તોડમર્યસ્તન્નારુર્ધ્વમાન

આ (વૈશ્વાનર અગ્નિ) પ્રથમ હોતા છે એને ધ્રુવમાં મર્ત્યોમાં એ અમૃતજ્યોતિ છે તે આ સવત્ર જોઈલો—રહેલો ધ્રુવ અમૃત (અગ્નિ) શરીર સાથે વર્ધમાન જ છે આ મત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ સ્પષ્ટ છે આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આના મત્રમાં આ વૈશ્વાનર અગ્નિનું વર્ણન છે

પુરોહિત છે, તેા લગભગ બધા વિદ્વાનો ઇશ્વર વિશેના વિચારનું મૂળ દિવ્ ધાતુમા માને વામને બદલે બધું શબ્દને કેવો આત્મિક મનઘ છે એ જાણનારા વિદ્વાનો એમ માને છે કેરે અને પછી બધું હોય તો, દિવ્ ધાતુના મથાર્ય ખ્યાલ ઉપરથી આર્યોના ઇશ્વર મનથી એ ખરેખરે દેતા—તે લગભગ જાણી શકાય. એ એક શબ્દ જેટલું જતાવી શકે, એટલું પાછળથી થયેલા અનેક મથો પણ ન જતાવી શકે. હવે દિવ્ ધાતુનો મૂળ અર્થ ઘોતનાત્મક છે એટલું નિર્વિવાદ મિલ્લ છે, એટલે પ્રકાશની ક્રિયામા ઇશ્વર મંથિ વિચારોનાં મૂળ-દબ્બો ગણા છે કાઠજી કે ધાતુઓ ક્રિયાને જતાવે છે ; પણ વરતુને નથી જતાવતા, અને જે વિચારો જે શબ્દોમા મૂકાયેલા હોય છે તે મૂળે તે તે શબ્દોના ધાતુઓમા રજા હોય છે એટલે કે વિચારો માથે ધાતુઓને વધારે નિકટ મળે છે આ મિલ્લતને અનુસરીને ભગવાન પાણિનિએ મર્વ શબ્દોનો અમુક મૂળ લગભગ ૧૫૦૦ ધાતુઓમાં મમાસ કર્યો છે અને આજે મેકમમ્બર જેવા મમર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમ માને છે કે બાપાની ઉત્પત્તિ મૂળધાતુ રૂપે થઈ છે, અને ધાતુઓ અમુક અમુક ક્રિયાઓને જતાવે છે એટલે કે કોઈ ક્રિયાના મતત અસોકનથી તે ક્રિયા મંથિ વિચાર તે ક્રિયામા થતા અવાજ, દેખાવ વિગેરે ને અનુરૂપ મક્ષિપ્ત ઉચ્ચારમા પ્રગટ થાય છે આનું નામ જ ધાતુ આ ધાતુઓને નાપરતાં વાપરતા તે ક્રિયાના કર્તાના અને કર્મના દર્શનથી ધાતુઓમાં ટેલોક ફેરાર થઈને નામ વિગેરે શબ્દો નિકળા આ રીતે વિચારના વિકાસ સાથે બાપાનો વિકાસ થતો ગયો.

(૩૦) દિવ્ ધાતુની અર્થજૂત ઘોતનાત્મક ક્રિયાના અનુભવથી દિવ્ શબ્દ નીકળ્યો ઉત્પન્ન થયો, એ જોયું પણ એ શબ્દ ક્રિયાપદ રૂપે, વેદમાં બાગ્યે જ દર્જે, પ્રાય નથી જ અને એથી એ ક્રિયાપદ સાથે આપણને સમઘ નથી પરંતુ દિવ્ ધાતુમાથી જ દેવ શબ્દ નામરૂપે ઉત્પન્ન થયો છે એ દેવ શબ્દ ક્રિયાવાચક નથી, પણ ક્રિયાના કર્તાને ઉદેશ છે હવે જ્યારે દિવ્ ધાતુ ક્રિયાપદ રૂપે સહિતામા નથી દેખાતો ત્યારે એ દિવ્ ધાતુમાથી નીકળેલો દેવશબ્દ દેવ એ રૂપે પ્રથમાના એકવચન તરિક પહેલા મહ્યમાજ ૩૩ વખત વપરાણું છે એ ઉપરથી જ મમજશે કે દેવ શબ્દ ઉત્પન્ન થતા, સૂર્યના ઉદયથી તારાઓ દકાય તેમ દિવ્ શબ્દ દબાઈ ગયો આગલા જ પરિચ્છેદમા વિચાર્યો પમાણે વિચારોનો અને શબ્દોનો સમઘ જોતા દેવશબ્દાતર્ગત વિચારોનો ઉદય થતા દિવ્ શબ્દાતર્ગત વિચારો દબાઈ ગયા દષ્ટિ મર્માદમાથી અસ્ત થઈ ગયા બીજા શબ્દોમા કહિએ તો ઘોતનાત્મક ક્રિયાના કર્તાનું દર્શન થતા, એ સમઘિ વિચારોમા, ક્રિયાનો પોતાનો વિચાર અસ્ત થઈ ગયો.

(૩૧) અહિ વળી નવોજ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે—ઘોતનાત્મક ક્રિયાનું જે કર્મ—પ્રકાશ—તે તો આપણને નિલ દેખાય છે, પણ એ ક્રિયાનો કર્તા સર્વદા અદશ્ય જ છે, તો પછી દેવ શબ્દ અને તદ્વત વિચારો ઉદય કેમ પામ્યા ? આ વિષયના વિદ્વાનો એમ કહે છે કે કોઈ પણ ક્રિયાની પાછળ એનો કર્તા હોવો જ જોઈએ એવા અનુમાનથી પણ એ દલીલ વાધાવાળી છે કારણ કે આકાશમા ફરતા તેજના ગોળા

માંથી જે પ્રકાશ નીકળે છે તેનો કાષ્ઠ કર્તા દેખાતો નથી. અને હોવે છે—એવો થાય સર્વ, સવિતા, ઇલાદિ નામ કદમના યજ્ઞ એમ કહી શકાય ; પણ સ્વરૂપની ઉત્પત્તિ ત્રિ-કટક ધસીને અગ્નિને પ્રજ્વલિત કર્યો એમાંતો પોતે જ કર્તા છે, તેમજ છે. અગ્નિ ધાતુ વિશેષણ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયું ? પણ આ રીતે વિચાર કરતાં સમાધાન થાય એવું નથી. કારણ કે અગ્નિએને સર્વ પ્રકાશની પાછળ એક જ ચૈતન્ય—શક્તિનું ભાન યતું ; એનું યતાવનારાં ઘણાં વાક્યો ઋક્સંહિતામાં છે. માત્ર એક જ દર્શાવે અહિં પૂરતું થશે. મંડલ ખીજનું પ્રથમ સૂક્ત આ વિષયમાં ખાસ પ્રકાશનાં છે. એની પહેલીજ ઋચ નીચે પ્રમાણે છે—

ત્વમગ્ને દ્યુભિસ્ત્વમા શ્રુ શ્રુ ક્ષણિસ્ત્વમધ્વાસ્ત્વ મશ્મનસ્પારિ,
ત્વં વતેભ્યેસ્ત્વમોપધીમ્યસ્ત્વં નૃણાં નૃપતે જાયસે શુચિ :

“ હે અગ્નિ હે નરૈના નૃપતિ શુચિ—(આદિતરૂપ) તું દિવસો સાથે ઉત્પન્ન થાઈ ; સર્વતઃ દીપ્તરૂપમાં ઉત્પન્ન થાઈ ; તું પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ ; તું વનોમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ, તું પાપાણુમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ, તું ઝોપધીમાંથી ઉત્પન્ન થાઈ.”

આ રીતે સર્વત્ર ભિન્ન ભિન્ન રૂપે દેખાતી ક્રિયાના કર્તારૂપે એક જ ચૈતન્ય શક્તિ છે ; એ જ્ઞાન અગ્નિએને હોતું જોઈએ. અને પ્રકૃતિના ભિન્ન વિવર્તોની પાછળ જે એકતા છે તેનું જ્ઞાન ઉપરનો મંત્ર યતાવે છે તે જોઈ લઈને, પૂરુષ શક્તિનાં દર્શન માટે આ ભૌતિક પદ છોડી દઈને આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક પદમાં ઉતરતું પડશે, અને તેને માટે દેવ શબ્દ ચોખ્ખો દાર છે એ દારમાં પેસતાં પહેલાં છેવટ કહી દેતું જોઈએ કે આર્યો ભૂતિ પૂજક હતા કે પ્રકૃતિ પૂજક હતા તે તો નથી દેખાતું, પણ આર્યો પ્રકાશના કર્તાના પૂજક હતા એટલું દેવ શબ્દ સ્પષ્ટપણે કહે છે.

(૩૨.) દેવ શબ્દથી પ્રકાશનો કર્તા વિવક્ષિત છે એ વાત ખરી ; પણ એ પ્રકાશ તે આ સૂક્ષ્મભૌતિક પ્રકાશ જ સમજવો કે આધ્યાત્મિકપ્રકાશ પણ ખરો જેઓ આધ્યાત્મિક પ્રકાશ છે એમ માનતાજ નથી એને તો કંઈ કહેવાતું જ નથી ; જેઓ માને છે એને માટે જ અહિં વિચારનો અવકાશ છે. વેદમાં પોતામાં એવા આધ્યાત્મિક પ્રકાશની વાત છે કે નહિ એ પ્રથમ જોતું જોઈએ. આ વિષયમાં ઋક્સંહિતાના ૬૬ મંડળના ૯ મા સૂક્તનો ૪ થો મંત્ર જોવા જેવો છે—

અયં હોતા પ્રથમ : પર્યવે મમિદંજ્યોતિરમૃતંમર્ત્યેષુ

અયં સ જન્મે ધ્રુવ આનિષતોઽમર્યસ્તન્વારુર્ધમાન :

આ (વૈશ્વાનર અગ્નિ) પ્રથમ હોતા છે ; એને જુઓ મર્ત્યોમાં એ અમૃતમ્બોતિ છે : તે આ સર્વત્ર જોડેલો—રહેલો ધ્રુવ અમર્ત્ય (અગ્નિ) શરીર સાથે વર્ધમાન જન્મે છે. આ મંત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ સ્પષ્ટ છે. આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે આ પછીના મંત્રમાં આ વૈશ્વાનર અગ્નિનું વર્ણન છે.

ધ્રુવ જ્યોતિર્નિહિત દશપેકમનોજાવેષ્ઠ પતયસ્વતઃ ।

વિષ્ણુદેવાઃ સમનસઃ સર્વેતા એક ઋતુમાભિવેવતિસાધુ ॥

‘ મનપ્રાપ્તિ પશુ નિવિધ (અતિશય વેગવાયુ) ધ્રુવજ્યોતિ નગમ પ્રાણીઓની અંદર ગયાપુ થી મહાન મનવાળા અને મહાન પ્રજાવાળા મર્વ દેવો એક કર્તાની મામે સુંદર રીતે અને વિવિધ રીતે જાય છે

આ મનના સમુદે સમુદે ધ્યાનમાં રાખતા જોતા છે ‘ સમાન મનવાળા ’ અને ‘ સમાન પ્રજાવાળા ’ એ બે વિશેષજો દેવને લગાડ્યા છે, એ વાત મર્વદા સ્મરણીય છે ‘ એક કર્તા ’ એ બે સમુદે પશુ જીવજાના નથી

આ એક કર્તા—આ મહાદેવ—‘ સર્વ પ્રાણીઓમાં નિહિત—યોતિ ’ એ આ ધિદૈવિક તત્ત્વ છે, અને આધ્યાત્મિક તત્ત્વને એની માથે ફેરવે મળે છે એ આ પાણીના મનમાં દેખાય છે —

વિમેકર્ણા પતયતો વિચલુર્વૈશ્વ જ્યોતિઃકલ્પ આદિતયત્ ।

વિમેનશ્વરતિ દૂરઆધી કિસ્વિદ્વક્ષ્યામિ કિમનુમનિવ્યે ॥

“(એ વૈશ્વાનરને માહમના માટે) મારા કષ્ટો વિવિધ રીતે જાય છે—ગતિ કરે છે, (અને જોના માટે) મારા અમુ વિવિધ રીતે ગતિ કરે છે, અને આ જ્યોતિ ને હૃદયમાં નાખ્યું છે તે પશુ, અને દૂર જવું ધ્યાન છે એવું મારા મન વિવિધ રીતે કરે છે ૭ શુ કહીશ ? અથવા શુ વિચાર કરીશ ?

આ મત્રોનું નિવેચન અહીં ન થઈ શકે પશુ એ મત્રો આધ્યાત્મિક તથા આ ધિદૈવિક તત્ત્વો અને એનો પરસ્પર મળેલ બતાવવા માટે અતિશય ઉપયોગી છે

(૩૩) (૧૮ મા) પરિ-હેદમાં કહ્યા મનાએ મત્રોનું મુખ્ય વક્તવ્ય આધિદૈવિક સૃષ્ટિ છે, અને એથી જ આધ્યાત્મિક અર્થ સ્પષ્ટ દેખાતો નથી પશુ પ્રત્યેક અધિદેવનું પ્રતિરૂપ અધ્યાત્મ સૃષ્ટિમાં છે, એ આધ્યાત્મ વિદ્યાગત મહાન નિરમને જાણનાર સ્પષ્ટ મનને છે કે પ્રત્યેક મત્રમાં આધ્યાત્મિક અર્થ રહ્યો છે અને આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિના જ્ઞાન વિના આધિદૈવિક સૃષ્ટિનું જ્ઞાન અશક્ય છે એટલા માટે જ ઉપનિષદોમાં આ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ મુખ્ય નાખવામાં આવી છે, જેથી ઉપનિષદો એ સહિતાને સમજવાની કુચી છે અન્યત્ર પશુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ આધિદૈવિક કરતા વિશેષ પરિચિત દેખાય છે આનું સ્વાભાવિક કારણ એવું છે કે, પ્રત્યેક વ્યક્તિને આત્મકરણની પ્રાપ્ત શક્તિમાં અને સુખમ પગમાં આત્માનો અત સ્વર સમજાય છે એ સ્વરનો ઉત્તર યોગ જ આપી શકે છે, છતાં એનો કષ્ટ આભાસ તો સર્વને થાય છે, અને એથી જ યત્ન કરે તો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ સમજવાનો અનકાશ છે

(૩૪) ‘ યજ્ઞના પુરોહિત હોતાઉપ ઋત્વિજ રત્તાધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવુ છુ ’ આ અગ્નિદેવ આધ્યાત્મ સૃષ્ટિમાં છે એ તો આપણે ઉપર જોયું (૩૨ મા) પરિ

અછેદમાં એ આધ્યાત્મિક અગ્નિને જ વૈશ્વાનર નામથી મંત્રોમાં વર્ણવેલો જોયો. એ ઉપરથી જ અગ્નિદેવની-આ સ્તુતિ છે તેનું આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ આ વૈશ્વાનર જ્યોતિ છે એ પણ સમજાયું. આ જ્યોતિનું—અગ્નિના આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપનું ખીજું નામ વાય છે. આ નામ બહુ પ્રસિદ્ધ છે ; આપણા દેશમાં જ નહિ પણ ઘણાખરા ખીલ દેશોમાં એ નામ આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક અને તાત્વિક શાસ્ત્રોમાં અતિશય પ્રખ્યાત છે. વાયનું સ્વરૂપ સમજવા પછી અગ્નિદેવનું સ્વરૂપ સમજવું કઠિન નહિ પડે. પણ વાયનું સ્વરૂપ વિચાર્યા પહેલાં એ અગ્નિનું આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ છે એ વિષે થોડાં પ્રમાણો જોઈ લેવાં આવશ્યક છે. અને એ જોવાથી એ ઉભય વિષે કંઈક ખ્યાલ પણ આવી જશે.

(૩૫) ઋકસંહિતામાં ૧૦ મા મંડલમાં, પૂરૂપ સૂકતમાં મંત્ર છે કે :—

“ મુક્તાદિન્દ્રશ્વાગ્નિશ્ચ ” “ મુખમાથી ઉદ્ગ અને અગ્નિ ” (ઉત્પન્ન થયાં). અહિં પરમ પૂરૂપ—પરમાત્મામાંથી સૃષ્ટિ કેમ બતાવતો હોય છે ; એથી પરમાત્માના યશશરીરમાંથી અધિદેવોની ઉત્પત્તિ બતાવી છે ; પણ વસ્તુતઃ મુખસપ્તથી તત્તત એતન્નવાચ્ ઉદ્દિષ્ટ છે ; એવું એતરેય ઉપનિષદનાં મુક્તાદ્વાગ્ વાચાંઽગ્નિઃ : “ મુખમાંથી વાણી અને વૌણીમાંથી અગ્નિ ” એ વાક્યથી સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે સંહિતાનાં અને ઉપનિષદનાં વાક્યોનો સમન્વય કરતાં પરમપૂરૂપની વાય્માંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે. પછી માનુષસૃષ્ટિનો આરંભ થતાં મનુષ્યોમાં વાણી કેમ ઉદય પામી એનો ખુલાસો બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ કરે છે.— “ અગ્નિર્વામ્ભૃત્વા મુલ્લં પ્રાવિશત્ ” અગ્નિએ વાણીરૂપ યદને મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એટલે પરમાત્માની વાય્ એ જ અગ્નિ છે ; અને અગ્નિ જ મનુષ્યોમાં વાણીનું રૂપ ધારણ કરે છે.—બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ લખે છે કે— “ વાગ્વૈ યજ્ઞસ્ય હોતાત્તદ્યેવં વાક્સોઽયમગ્નિઃ સહોતા સમુક્તિઃ સાતિમુક્તિઃ ” “ વાય્ યજ્ઞની હોતા છે. જે આ વાય્ છે તે જ આ અગ્નિ છે તે હોતા છે, તે મુક્તિ છે, તે અતિ મુક્તિ છે. ”

(૩૬) આ બધાં પ્રમાણો ઉપરથી વાય્નાં સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો પરમાત્મામાંથી જે વાય્ રૂપે પ્રથમ પ્રવાહ નિકળે છે તેને જ અગ્નિ કહે છે. માત્ર એ જ અગ્નિ વાણી રૂપે અધ્યાત્મ—સૃષ્ટિમાં વ્યક્ત થતો હોવાથી વાય્ એ એવું આધ્યાત્મિક નામ છે ; અને અગ્નિરૂપે જ સમષ્ટિમાં વ્યાપ્ત હોવાથી અગ્નિ એ આધિદૈવિક નામ છે. આ રીતે જોતાં વાય્ અને અગ્નિ એક જ છે એટલું જ નહિ પણ પરમાત્માથી અભિન્ન છે. વસ્તુતઃ તો પરમાત્મા પોતે જ બિન્ન બિન્ન ક્રિયા નિમિત્તે બિન્ન બિન્ન નામ ધારણ કરે છે, એ નામની બિન્નતાથી સ્વરૂપમાં કંઈ જ ભેદ થતો નથી હાથરને, સૃષ્ટિ સર્વધિ વાત કરતાં સૃષ્ટા કહીએ ; એની વ્યાપકતા વિચારતાં વ્યાપક કહીએ ; એની વત્સલતા વિચારી રનેહથી પિતા કહીએ ; એની સત્તા વિચારી સ્વામી કહીએ ; એથી કંઈ વસ્તુબેદ થતો નથી નામભેદ ક્રિયાભેદ સાથે જ સંબંધ રાખે છે.

બિનબિન નિમિત્તોથી પડેલાં બિનબિન નામો એજ રસુને જતાં છે પ્રથમ નામ આપનારને તે તે ક્રિયામાં પરમાત્મા-પરમ પૂજ્ય દર્શન થતા તે તે ક્રિયાના કર્તા તરિ નામ અપાય છે એથી એ નામ ક્રિયાના નથી પણ કર્તાના જ છે એ નામ માટે એ ક્રિયાના અર્થ યુગાઇ રહે છે, અને એ નામના અર્થમાં જાતિ મવાનો મનર પ્રમટે છે છતાં વપથી વાન જીવનાગ શ્રદ્ધાગુ બકનોના હૃદયમા નો નામના ઉચ્ચાર માટે એ નામથી વિવક્ષિત પરમાત્માનુ જ હૃદયને ઉદ્ધુ જ્ઞાન થાય છે હૃદયની ત્તિ માન આઈ બની જાય છે, અને પન્માત્માના પ્રમાણનું યથાશક્તિ મદબુ થાય છે સરિઓ જેમજે પેને આ નામો આપ્યાં છે, જેમના પડેલાં એ નામો નદના, એમને પરમાત્માનું માર્ગદર્શન થએલું વિશ્વનો—અમષ્ટિમા અને વ્યષ્ટિમા ઉત્પત્તિ, રિથિતિ અને સપતો,—પન્માત્મા સાથે વ્યષ્ટિ અને અમષ્ટિના મનધનો લોખ કમ્પાણ્યે અનિશ્ચય આગરમક વિચાર કરતા, તર્કથી વિચાર નદિ પગુ હૃદયથી—આંગની મૂલતમ ગુદામાં—જ્યાથી સર્વ રિષિ આતરજાણ—આતર અશુને પ્રસક્ત થાય છે, ત્યાં ધ્યાનપોમથી જનરીને પન્માત્માનો અનુભવ કરતા પન્માત્માના જ મદિમાથી બિન બિન નામોમા સરિઓને જાતે જ સ્તનન થઈ જતું નામો ા આદિ રિથિતિ આવી છે ઉત્તર દાગમા એ નામોમાથી માઈ પણ એક નામકારા કશ્વરનું સ્તનન કરનારને એક જ ક્રિયાનું કે યુજનું જ્ઞાન નથી થતું, પણ પરમાત્માના મમમ મનપો એ નામથી મોધ થાય છે અને એ બકાનું હૃદય એ ક્રિયાનું કે યુજનું સ્તવન કરે છે એમ પોતે નથી માનતું પણ પરમાત્માનું જ પોતે સ્તવન કરે છે, એમ માને છે આ નાતનું સિદ્ધિશ્રુ આ દેશના આર્ય જનોના હૃદયમા જ છે એ હૃદયોને જ પૂજાથી મલ વાત જણાય એમ છે બાકી પરદેશીઓ પ્રકૃતિપૂ જનો કે મૂર્તિપૂજનો જે આરોપ મૂકે છે તે આ દેશના આર્ય જનોના હૃદયોને અને એ હૃદયોના મરકારોને જણવાની પન્દેલીઓની અશક્તિથી નિપજતી કપોલ કંપના જ છે મનુષ્ય માન પોતાનાં અશુથી પોતાના સરકારોથી જ વગુ માત્રને જુએ છે, અને સ્વસરકારોથી બિન જાતના સરકારોમા ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુને નથી જોઈ શકતું, એટલે સ્વામિમાન એવી વસ્તુને અસલ કહેવાનું સાદસ કરે છે

(૩૭) પરમાત્મા જેને સ્વામિમાન ન હોવાથી મનુષ્યો પેટે ખાસ નામ નથી તેમા તો ખાસ નામબેદ, વસ્તુબેદ કરવાને અશક્ત છે એ જોયું હવે વાચના વસ્તુ-મરપને વિચારવું અવશિષ્ટ છે પરમાત્મામાથી સ્થિતિ ઉત્પત્તિ માટે જે પ્રથમ મ્કુરણ થાય છે “एकोહ बहुसा प्रजायेय” ‘હું એક છું બહુ થાઉં, પ્રજા ઉત્પન્ન કરું’ એ શબ્દોમા ઉપનિષદો જેને રહ્યે છે તે મ્કુરણ—તે પરમાત્માનો પ્રથમ નિશ્વાસ એ જ વાય છે ‘સોડકામયત’ એ શબ્દોમાનો કામ એ જ વાય સ્થિતિમનું વર્ણન કરતું ૧૦મા મંડલનું ૧૨૮ શ્લોક આ વાય ૩૫ કામનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે —

કામસ્તદગ્રે સમવર્તતાધિ મનસો રેત પ્રથમ યદાસીત્ ।

સતોબધુ મસાતિનિર્વિદન્દિદિ પ્રતીપ્યા કવયો મનીષા ॥

“ તેની પહેલા કામ (સ્નેહ) ઉત્પન્ન થયો જે મનનું પ્રથમ વીર્ય હતું કનિઓએ હૃદયમાં બુદ્ધિથી વિચારીને સત્ (વ્યાકૃત)ના બધું (કારણ)ને અસત્ (અવ્યાકૃત)માં જાણ્યો ’

અહીં સૃષ્ટિની પહેલા આરભમાં કામ ઉત્પન્ન થયો, એમ કહે છે આ કામ (સ્નેહ) એજ વાચ્ કહેવાય છે એને જ ‘ કનિઓએ હૃદયમાં વિચાર કરીને જાણ્યો ’ એ અવ્યાકૃતમાં રહેતો વ્યાકૃતનો બધું છે આ શબ્દોમાં ઘણું રહસ્ય રહેલું છે આ શબ્દોથી નરપિ એમ કહેવા ઇચ્છે છે કે, અવ્યાકૃતનો અને વ્યાકૃતનો અમર્ત્યનો અને મર્ત્યનો, દેવનો અને મનુષ્યોનો પરમાત્માનો અને જ્ઞાતાત્માનો સળધ આ કામ (વાચ્) થી જ થાય છે એ કામ ઉભયની મધ્યમાં ગહેવો સેતુ છે એ દ્વારા જ સૃષ્ટિ દેવમાંથી વિસ્તાર પામે છે, માટે જ એને ‘ પ્રથમ રેત કહેવ છે પણ એ કામનું કાર્ય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી જ સમાપ્ત નથી થતું, જગતની સ્થિતિ પણ એથી જ નિયમમાં વર્તે છે, એટલે મનુષ્યોને પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું સાધનદ્વાર એ કામ (વાચ્) જ છે આ વાચ્ બ્રહ્મથી અભિન્ન છે, બ્રહ્મરૂપ જ છે પુરાણોમાં એને શમ્દસ્રજ કહેલ છે મનુષ્યહૃદયમાં પણ વાચ્નો પ્રવાહ સતત વહા કરે છે આપણે જેવડે પરસ્પર વ્યવહાર કરીએ છીએ તે તો વૈખરીવાણી* કહેવાય છે વાચ્નું સત્ત્વ રસરૂપ તો અતરમાં છે, એ સમળાવા કરતા વિશેષ દેખાય છે—અનુભવાય છે એનાથી થતું જ્ઞાન અપરિમિત હોય છે વાચ્ના પ્રકાશની મર્યાદા હૃદયની નિશુદ્ધિ ઉપર, બુદ્ધિના આતરરિકાસ ઉપર, અને જ્ઞાતાત્માની આતરસ્થિતિ અથવા પરમાત્મા સળધી એના જ્ઞાન ઉપર આધાર રાખે છે જગતનું અને જગતના પદાર્થોનું જ્ઞાન બાહ્ય ઇદ્રિયોથી અને મનથી થાય છે જો કે એનુચે શુદ્ધ મધાર્થ જ્ઞાન તો વાચ્ના આતરથી બહાર વહતા પ્રવાહ ઉપર જ આધાર રાખે છે, પણ આતર નિષ્ક્રિય અથવા પરમાત્માનું જ્ઞાન તો વાચ્ના જ પ્રકાશથી થાય છે એ વાચ્ની આતર ત્રણ સ્થિતિ છે અને એક બાહ્ય સ્થિતિ છે માટે જ સહિતાના ૧૬૪ માં સૂક્તમાં મત્ત છે કે —

ચત્વારિ વાકપરિમિતાપદાનિ તાનિવિદુર્બ્રાહ્મણા યે મનીષિણ ।

ગુહાત્રીણિ નિહિતાનેગપતિ તુરીય વાચોમનુષ્યા વદતિ

“ વાચ્ના ચાર પદ છે તેને મનીષી બ્રાહ્મણો જાણે છે ગુહામાં રહેલા ત્રણ ચાલતા નથી, મનુષ્યો વાચ્નું તુરીય (પદ) જોતે છે ’

આતરના ત્રણ પદમાંનું જે આતરતમ પદ છે એ જ વાચ્નું બ્રહ્મથી અભિન્ન સ્વરૂપ છે, એને જ ઋતનો પ્રથમ જાત કહે છે

*

*

*

*

યદા મા ગપ્રથમજા ઋક્તસ્યાદિ દ્વાચો અશ્વેભાગમસ્યા ઋ મ ૧ સ્. ૧૬૪ ઋ ૩૭

*હતા એ વૈખરીવાણીની જ મનુષ્યોમાં વિશેષતા છે એ રીતે (૫-૬) પરિચ્છેદોમાં જોયા પ્રમાણે અગ્નિનું વાણીસ્વરૂપ વિકાસનું કારણ થાય છે

“જ્યારે ઋતનો પ્રથમ જાત અને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ વાયુનો ભાગ પ્રાપ્ત કરે છે”

“ઋતસ્ય પ્રથમજા” એ શબ્દોનો સામાન્યાર્થ અર્થ કરે છે કે—“ઋતસ્ય પરમાર્થસ્ય પરસ્ય વ્રજ્જણ પ્રથમજા. પ્રથમો-મેષ” ઋતનો એટલે પરમાર્થ, પરબ્રહ્મનો પ્રથમ જાત એટલે પ્રથમો-મેષ. “જ્યારે ઋતનો આ પ્રથમ જાત પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ વાયુ (વેદરૂપ જ્ઞાન)નો ભાગ પ્રાપ્ત કરે છે” એમ કહીને ઋષિ ‘શુદ્ધ મલ્લ જ્ઞાન’ કારણ શબ્દબ્રહ્મ છે એ સિવાય બીજું શું કહેના માગે છે? હવે અગ્નિને જ ઋતનો પ્રથમ જાત કહે છે, એટલું જાણનાથી બધું સ્પષ્ટ થઈ જશે ઋતમાહિતાના ૧૦ મા મહત્ત્વના ૫ મા સૂત્રમાં ૭મો મંત્ર છે કે—

અસત્ત્વ સત્ત્વ પરમે જ્યોમન્દક્ષસ્ય જન્મજાદિ તે રુપસ્યે
અગ્નિર્હન પ્રથમજાઋતસ્ય પૂર્વે આયુર્નિ વૃષમથ ધેનુ

પરમ જ્યોમમાં અસત્ અને સત્ અદિતિની સમીપમાં અને દક્ષિના જન્મમાં (ઉત્પન્ન થયું છે) ઋતનો પ્રથમ જાત અગ્નિ અમારા પૂર્વમાં જ વૃષમ અને ધેનુ હોના. “વૃષમ અને ધેનુ” શબ્દોનો અર્થ મનજાવવાનો અદિ પ્રસંગ નથી માત્ર ધેનુવાયુના વિશેષણ તરીકે ધણીવાગ વપરાય છે, એટલું સ્પષ્ટ અદિ આરસ્યક છે જેમકે “ધેનુ વર્ગસ્મા નુપસુષ્ટુ તૈતુ” ઋ મ ૧ સ. ૧૦૦ ઋ ૧૧ “ધેનુવાગ, -સારીરીતે સ્તવાયેલી, અમને પ્રાપ્ત થાય” આટલા વિવેચનથી પરમજ્ઞાનો, મનદિર્ઘા-નકૃતિના સર્વ ભાગમાં—વહેનો પ્રવાહ, એ ૧ અગ્નિ કહેવાય છે, અને મનુષ્યોના હૃદયમાં વહેતો પ્રવાહ વાયુ કહેવાય છે માટે અગ્નિનું જ આધ્યાત્મિક પ્રતિરૂપ વાયુ છે, એટલું અવશ્ય સ્પષ્ટ થયું હશે તેથી પ્રથમ મંત્રનો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ અર્થ જોવામાં હરકત નથી.

(૩૮) “યમના પુરોહિત, હોતા રૂપ ઋત્વિજ રત્નધાતમ અગ્નિદેવને તત્તુ હુ” યમના પુરોહિત યમ એટલે શુદ્ધ યજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી યમ શબ્દ નીકળ્યો છે, ધૃત્યાદિ (૨૮ મા) પરિચ્છેદમાં કહ્યું છે અદિ આધ્યાત્મિક યમ વિષે જ નિચ્ચારવાતું છે આધ્યાત્મિક યમ રત્નનાત્મક છે સહિતાના વખતમાં એ યમનો જ વિશેષ પ્રચાર હતો સ્તવન, બાલ શબ્દોથી જ થાય છે એમ નથી આતર વાયુથી પણ સ્તવન થાય છે એજ સ્તવન વાસ્તવ છે આતર સ્તવનાત્મક યમના પુરોહિત અગ્નિ છે એટલે (૩૭માં) પરિચ્છેદમાં જે વાયુનું વર્ણન થયું તે વાયુ આ આધ્યાત્મિક યમના પુરોહિત છે, એથી જ આ યમનું કલ્યાણ સધાય છે.

૧ ઉપનિષદોના વાગિ દ્વિતીની અનુચ્છાદક દેવતા અગ્નિ છે, એમ કહ્યું છે અને અનુચ્છાદક દેવતાનો મનઃ થયા વિના કોઈ પણ ઉદ્ધિને પોતાના વિષયનું જ્ઞાન થતું નથી એ નિયમ તો ભૌતિક સૃષ્ટિમાં પણ દેખાય છે ચક્ષુને પ્રમથનો મયોગ થયા વિના રૂપ દેખાતું નથી અગ્નિનો અને વાયુનો સળધ એટલો સ્પષ્ટ નથી કારણ કે એઓ ભૌતિક

(૩૯) આધ્યાત્મિક યજ્ઞમાં આવાય જ હોતારૂપ ઋત્વિજ છે. વાયુ જ યજ્ઞ કરે છે અને દેવેનું આબહાન પણ એજ કરે છે પરમાત્માના પ્રવાહની પ્રાપ્તિ એ વાયુથી જ થાય છે. પરમાત્માના પ્રવાહનું આવાહન કરે છે, માટે જ એ હોતા કહેવાય છે.

(૪૦) એ વાયુને રત્નધાતમ કહેલ છે. આંતરસૃષ્ટિનાં રત્નો અદ્ભુત છે. રત્નેહ, સત્ય, જીવન, એ બધાં આંતર સૃષ્ટિનાં રત્નો છે. જીવનનો પ્રવાહ વાયુમાંથી જ પહે છે. વાયુ એ જ જીવન છે. એટલે રત્નધાતમ વિશેષણ સર્વથા યોગ્ય છે.

(૪૧) દેવ શબ્દનો અર્થ (૨૯ થી ૩૧ સુધીના) પરિચ્છેદોમાં, વિચાર્યો છે, વાયુનું સ્વરૂપ પ્રકાશાત્મક છે. એના તેજથી જ બધું તેજવાળું છે. " તેજોમયીવાક્ " " તેજોમય વાણી છે " એવી છદિગ્ધ ઉપનિષદની શ્રુતિ છે. અને અગ્નિનું એ પ્રતિરૂપ છે એજ એનું દેવત્વ સિદ્ધ કરે છે

(૪૨) ભગવદ્ગીતાના ૪ થા અધ્યાયમાં જે આધ્યાત્મિક ' યજ્ઞો ગણાવ્યા છે. તે બધામાં પણ આંતરઅગ્નિ વાયનું સ્થાન નિષ્પત્ત છે. વાયુ વિના એ યજ્ઞો અશક્ય છે. કારણ કે બધા યજ્ઞોનું—આધ્યાત્મિક યજ્ઞોનું—લક્ષ્ય પરમાત્મપ્રાપ્તિ છે ; અને વાયુ એ પરમાત્મપ્રાપ્તિનું દાર છે.

(૪૩) આવા યજ્ઞો કરનારનું હૃદય જાતે પરમાત્મપ્રાપ્તિ કરીને જ સંતુષ્ટ નથી થતું જે આનંદ રસ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તે સમય જ્ઞાનમાં રેલાય, મૂલમાત્ર એ આનંદમાં ડુબી જાય. જગત્ પરમાત્માના પ્રકાશથી જ સર્વજ્ઞ પ્રકાશિત રહે, ભૂમિ ઉપર એવો એક પણ કણ ન રહે કે જે એ પ્રકાશમાં નહાતો ન હોય એવી બળવાન ઇચ્છા, આવાં હૃદયમાં, સર્વજ્ઞ પ્રજ્વલિત હોય છે આ ઇચ્છામાંથી આધિદેવિક યજ્ઞનો પ્રભવ થાય છે. આ ઇચ્છાનું અને આ યજ્ઞનું મૂળ કારણ પરમાત્મા પોતે જ છે. (૩૭માં) પરિચ્છેદમાં જે કામની આપણે વાત કરી તે કામથી જ પરમાત્મા આ યજ્ઞ કરે છે. પરમાત્માએ પોતાની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન તો કરી ; પણ એમાં જીવન જોઇએ એને માટે " તત્સૃષ્ટ્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ " (ઉપનિષત્) તે સૃષ્ટિને તેમાં અનુપ્રવેશ કર્યો. પરમાત્માએ પોતાનું જીવન જગતને આપ્યું.

ત્યારે જ જગત્ સજીવ થયું. આજ એનો યજ્ઞ.

શ્રોત્રાદીર્નાંદ્રિયાણ્યથે સંયમાગ્નિષુ જુહતિ
શબ્દાદોન્નિષયા નન્યંદંદ્રિયાગ્નિષુ જુહતિ ૨૧
સર્વાર્ણાંદ્રિયકર્માણિ પ્રાણકર્માણિ ચાપરે
આત્મસયમયોગાગ્નૌ જુહતિ જ્ઞાનદીપિતે ૨૭
અપાને જુહતિ પ્રાણં પ્રાણેડપાનં તથા પરે
પ્રાણાપાનમતીરુદ્ધા પ્રાણાયામપરાયણા : ૨૯

(૪૪) પૂરૂપ સૂક્તમાં આ યગર્જુ ૪ વર્ણન છે. “યત્પૂરૂપેણહાવિપાદેવા યજ્ઞ મતન્વત” “જે પૂરૂપરૂપ હવિથી દેવોએ યગ કર્યો.” પ્રથમ પૂરૂપે પોતાનો યગ કર્યો ; પછી દેવોએ યગ કર્યો. દેવોને પોતાનું પૂરૂપથી ભિન્ન અસ્તિત્વ નથી ; દેવોએ, તેથી, પૂરૂપનો જ યગ કર્યો. દેવોએ યગ કર્યો માટે જ આધિદૈવિક કહેવાય છે. “દેવો-એ યગથી યગ કર્યો છે.” “યજ્ઞે નયજ્ઞમયજન્ત દેવા :” ઋષિઓ પણ દેવોના યગની પેઠે યગથી યગ કરતા. માટે જ કહ્યું છે કે ‘તાનિધર્માણિપ્રથમાન્યાસન્’ ‘ધર્મો પહેલા હતા’ ભગવદ્ગીતામાં આવા યગ વિષે કહ્યું છે કે “બ્રહ્માનો અપરે યજ્ઞં યજ્ઞે નૈવોપજુહતિ” “બ્રહ્માના અહ્યાગિમાં યગથી યગનો હોમ કરે છે” આ અહ્યાગિ પણ એજ યગનો પ્રાથમિક વિધિ છે. ઋક્સંહિતાનું એક બીજું સૂક્ત પણ આ યગરૂપે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે—

યોયજ્ઞો વિશ્વતસ્તંતુભિસ્તત એકશતંદેકશતં દેવ કર્મેભિરાયત:

इमेवयंति पितरोऽप आवयुः प्रवयापवयो त्पासते तते.(મં ૧૦. મુ. ૧૩૦ ઋ. ૧)

“જે યગ સર્વતઃ તતુઓથી (આકાશાદિ જ્યોતીષી) વિસ્તૃત છે ; અને ૧૦૦ (બ્રહ્માના) વર્ષો સુધી દેવ કર્મોથી આયત, (દીર્ઘ યયેસો) છે ; આ (પ્રજાપતિના પ્રાણરૂપ) પિતૃઓ (વિશ્વને સૂઝનારા દેવો) (જેને) રચે છે. જેઓ (પિતૃઓ) (સ્વાયમયથી) વ્યાપી રહ્યા છે ; જીવસૃષ્ટિ અને જડસૃષ્ટિ રચતા. એ દેવો વિસ્તૃત (સભ્ય લોક)માં રહ્યા છે.” (સાપથ).

पुर्मा एनंतनुतऽत्कृणाति पुमान्वितले अधिना के अस्मिन्

इमे मयूखा उपसेदुहस्तदः समानिच कुस्तसराप्योतवे.

“તે આદિ પૂરૂપ પ્રજાપતિ આને વિસ્તારે છે એ પૂરૂપ જ આને વીંટી લીધે છે, આ ઉપરના નાકમાં (સ્વર્ગમાં) વિસ્તારે છે. આ મયૂખો—(રક્તમરૂપ પ્રજાપતિના પ્રાણજીવ વિશ્વને સૂઝનારા દેવો) મદન—(દેવ યજ્ઞનસ્થાન) પામે એકા છે ; અને યગરૂપ વસ્ત્રને વણવા માટે સામને નીચે ઝેરે છે.” (સાપથ).

આ રીતે પરમ પૂરૂપ પરમાત્માએ, પ્રથમ, પોતાનો યગ કર્યો, એની પામેથી દેવો શીખ્યા અને દેવોએ યગ કર્યો, અને દેવો પામેથી ઋષિઓ યગ કરતા શીખ્યા. કોઈ પણ દેશના કોઈ યગર્જુ તત્ત્વ તપાસશે તો સમજીને ઉદેશીને કોઈક જાતનાં સ્વાર્પણને મૂળ પામે અવશ્ય દૃષ્ટિએ પડશે. પંચમહાપરમાં પણ એજ દેખાય છે. ભગવદ્ગીતામાં પણ એજ ઉદેશ જતાઓ છે.—

यज्ञ शिष्टाशिनः संतोमुच्य ते सर्वकिंनिपैः

भुंजते ते त्वयपापाये पचन्याम कारणात्.

“યસ્યં અવરોષ ખાનારા સંતો સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. જેઓ પોતાને માટે રંધે છે તેઓ પાપ ખાય છે. પોતાને માટે ન ખાવું એજ યસ્યં રહસ્ય છે.

(૪૫) “યસ્યા પુરાહિત, હોતારપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ અગ્નિ દેવને રાતું હું. ” જે દેવોના યસ્યા દક્ષાંતથી ઋપિઓ અને મનુષ્યો આધ્યાત્મિક યસથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ પરમાત્માની કૃપાનો લોકો માટે ઉપયોગ કરે છે ; અને એ રીતે દેવોના યસમાં પોતા તરફથી યથાશક્તિ આહુતિ અર્પે છે તે દેવોના યસના પુરાહિત અગ્નિ દેવ છે. જેમ ભૌતિક સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ ક્રિયા ભૌતિક અગ્નિની કોઈક સ્વરૂપમાં હાજરી સિવાય, થતી નથી તેમ ભૌતિક સૃષ્ટીની પાછળ એના જીવનરૂપે રહેલી આધિદેવિક સૃષ્ટિમાં પણ અગ્નિ દેવની હાજરી સિવાય કોઈ ક્રિયા થતી નથી. દેવોની સર્વ ક્રિયાઓ યસરૂપ જ હોય છે. યસ સિવાય દેવોને કર્મનો ખીજો ઉદ્દેશ નથી. ભગવાત્ કૃષ્ણે તો અર્જુન માટે કહ્યું છે કે “યજ્ઞાર્પીત્કર્મણોન્મત્ર લોકોય કર્મ વધનઃ ; ” “યસાર્થ કર્મ સિવાય કર્મ લોકને બંધન રૂપ છે ” આ વાત સર્વ મનુષ્યોને માટે સત્ય છે. દેવોના બ્રહ્માર્પણ રૂપ યસ સર્વદા આલ્મ્યા જુ કરે છે. આ સ્થૂલ જગત્ની નિયમિત ગતિ એથીજ છે માટે જ એ યસને ઋત કહે છે. દેવોના યસમાં અગ્નિ પુરાહિત છે તેથી સર્વ દેવો કર્તા અગ્નિને તો વિશેષ બ્રહ્માર્પણ કરવાનું. ખીજા દેવોનું જીવન અદૃષ્ટ રીતે વહ્યા કરે છે અને જે ગ્રહણ કરે તેને જ મળે છે. અગ્નિનું જીવન તો પદાર્થ માત્રમાં એની ઇચ્છા હોય કે ન. હોય તો પણ વહ્યા કરે છે આવાં બ્રહ્માર્પણથીજ એ પુરાહિત કહેવાય છે

(૪૬.) અગ્નિ જ દેવોના યસમાં હોતારપ ઋત્વિજ છે અગ્નિદ્વારા જ પરમાત્માનો જીવનપ્રવાહ દેવોમાં વહ્યા કરે છે, અને અગ્નિદ્વારા જ દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં વહે છે. એટલે એ પ્રવાહને આન્ધાન કરનાર હોતા, અગ્નિ બને છે. અગ્નિ જ પુનઃ એ પ્રવાહનો દેવોમાંથી પ્રાણીઓમાં હોમ કરે છે, માટે જ એ હોતારપ ઋત્વિજ કહેવાય છે. અગ્નિમાંથી ઋગ્વેદની ઉત્પત્તિ થઇ છે “અગ્નેર્ઋગ્વેદઃ ” (ઉપનિષદ્) તેથી જ ઋગ્વેદ બાણનાર ઋત્વિજ મંત્રોદ્ધારા દેવોને આન્ધાન કરવાનું—હોતાનું—કાર્ય કરે છે.

(૪૭.) અગ્નિ રત્નધાતમ છે પરમાત્માનો રત્ન એ જ દેવોનાં રત્નો છે. અગ્નિ એ રત્નોનો ધારણ કરનાર ને અર્પનાર છે,

(૪૮.) અગ્નિ દેવ છે. દેવ સજ્ઞનો અર્થ (૨૯, ૩૦, ૩૧, ૩૨) પરિચ્છેદોમાં કયો છે. અગ્ન્યાદિ સર્વ દેવોમાં દેવત્વ સામાન્ય છે. કારણકે એ સર્વ દેવોમાં પરમાત્મામાંથી જ આવે છે અને દેવત્વ લઇ લે તો પછી અગ્નિ વિગેરેમાં કઇ રહેતું જ નથી. દેવત્વ એ જ એઓનું અસ્તિત્વ છે. માટે દેવો પરમાત્માથી અભિન્ન છે. ઋકસંહિતાના મંડલના ૧૬૪ મા સૂત્રમાં મંત્ર છે કે :—ઈદં મિત્રં વરુણમગ્નિમાહુરયો દિવ્યઃસ સુપર્ણો ગરુત્માન્ એકં સદ્ધિપ્રાવહુધા વદન્તિ ઔર્મિયમંમાતરિશ્વાનમાહુઃ ૪૬. એને ઇદ્ર કહે છે, મિત્રમ્ કહે છે, વરુણ કહે છે, અગ્નિ કહે છે, પછી એ દિવ્ય ગરુત્માન્ સુપર્ણ (પક્ષી)

છે વિગ્રો એક જ સત્તને બહુધા કહે છે. અગ્નિ, યમ અને માતાગ્નિ કહે છે " આ મંત્રમાં કહેલું મત્ત એ જ દેવત્વ, એ પરમાત્માના એકગ્મ દિવ્ય પ્રવાહને દેવત્વ કહે છે એ જ રસ કહેવાય છે એ જ આનંદ કહેવાય છે રસો વૈષ્ઠ: રસદોવાય લઙ્ઘાનન્દો ભવતિ ઉપનિષદ્ તે રમ છે. રસને જ પ્રાપ્ત કરીને આ આનન્દી થાય છે આ રમ, આમત્ત, આ દેવત્વ સર્વત્ર અનુસ્યૂત છે એથી જ વસ્તુમાત્રનું જીવન છે આ મત્તૃપ ગ્મમાંથી—પરમાત્મામાંથી આરભમાં (૩૭ મા) પરિચ્છેદમા જ્યેષ્ઠ તેમ કામ -ગ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. એ કામનો આત્મા, મત્ત પોતે જ છે છાદોગ્ય ઉપનિષદમાં પણ મત્તેવે ઇચ્છા કરી ને તેજ ઉત્પન્ન થયું અને પછી એ તેજે ઇચ્છા કરી એમ લખ્યું છે ત્યાં એ તેજમા અનુસ્યૂત મત્ત પોતે નિવસિત છે એમ જ્ઞાન સ્વકારે મમાધાન કર્યું છે ત્યારે કામ રૂપે વાયુરૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામતો પરમાત્માનો આદિપ્રવાહ, એ જ અગ્નિ દેવ. મમત્ત વિશ્વમા એ રસરૂપે આનંદ રૂપે આવ્યા રહ્યો છે

(૪૯.) મમત્ત વિશ્વની—મમત્તિની પ્રાથમિક ઉત્પત્તિમાં અને વિકાસમાં જ કેવળ નહિ, પણ મનુષ્યોનાં—વ્યક્તિઓના ગૃહાત્મ હૃદયાકાશમા—હાર્દન્યોત્તિમા દિવ્ય પ્રકાશ રૂપે અને જીવનના પરમતત્ત્વરૂપે પ્રગટ થતા, જ્ઞાન આપતા, જીવન જીવવાનું, આત્મભાવ ઠરવાનું શીખવતા, મૃદિકમના યગ્નમા પુરોહિત 'વિદ્યમક્રમના યગ્નમા હોતારૂપ ઋત્વિજ, રત્નધાતમ અગ્નિદેવને મધુચંદ્રા ઋષિ ત્તવે છે એ ત્તવન સામાન્ય સ્તવન જેવું નથી એ એક મહા યગ્ન છે એ યગ્નનું ન્યોતિ અઘાપિ પર્યંત અનેક મનુષ્યોના—ભક્તોના હૃદયમા પ્રકાશે છે, અને હજી અનત કાળ પર્યંત પ્રકાશશે આપણે પણ એ ઋષિ પાસેથી શીખીને,—“ યગ્નના પુરોહિત હોતારૂપ ઋત્વિજ રત્નધાતમ અગ્નિદેવને સ્તવીએ ”

અરતુ

પરિશિષ્ટ.

ઋગ્વેદના ૧૦ મહ્યનો ૮ મહ્યનો આરન અગ્નિના સૂક્તથી થાય છે - માત્ર ૮ મહ્યનો ઇદ્રથી અને ૯ મહ્યનો સોમથી થાય છે મમત્ત સહિતામાં અગ્નિનાં સૂ ક્તોની સખ્યા ઇદ્રના જ સૂક્તોની મખ્યાથી ઓછી છે

*અન્નિમીલ્લે ર્ઈલ્લે ર્ઈદ્ઘ્ ધાતુનું રૂપ છે ઢકારનો લકાર બહુચરા આધ્યાત્મીનો સંપ્રદાય છે ર્ઈલ્લે રૂપ ઋક્સહિતામા લગભગ ૧૩ વખત વપરાયું છે

પુરોહિત—પુરોહિત એ રૂપે આ શબ્દ ૧૭ વખત ઋગ્વેદમા વપરાયો છે પુરોહિત ત્રણ વખત વપરાયું છે

યજ્ઞસ્ય આ રૂપેજ આ શબ્દ ૫૫ વખત ઋગ્વેદમા વપરાયો છે

દેવ આ શબ્દ આ રૂપેજ ૭૦ વખત વપરાયો છે

ઋત્વિજ આ રૂપેજ ૧૦ વખત વપરાયો છે

* એકમચૂવર કૃત ઇન્દ્રેકમ ઉપરથી

હોતારં—આ શબ્દ આ રૂપે પણ વખત વપરાયો છે.

રત્નઘાતમં—આ રૂપે બેજ વાર વપરાયો છે. રત્નઘાતમં : રૂપે એક વખત વપરાયો છે રત્ન શબ્દ ધણીવાર વપરાયો છે.

આ મંત્રનો આધુનિક વિદ્વાનો બિજા રીતિએ અન્વય લખને કંઈક બિજા જાતનો અર્થ કરે છે , સામાન્ય રીતિએ—પુરોહિતં, યજ્ઞસ્ય દેવંઋત્વિજં, હોતારં, રત્નઘાતમં અમિં ર્હોતે.—પુરોહિત, યજ્ઞના દિવ્યઋત્વિજ, હોતા અને રત્નઘાતમ અગ્નિને સ્તવું કુ, અમિં ર્હોતે.

આ અર્થને કેટલાક અત્તલ અને પાઘાલ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. પરંપરાથી બિજા જાતનો અર્થ કરવાનાં સખળ કારણો નથી.